THE MAHABHARATA

BHISMA PARVA
DRONA PARVA
VANA PARVA

VOL. 2

[illegible] दुर्योधन[illegible] ... १७२
दुर्योधन[illegible]कथनं ... १७२ ... ८
दुर्योधन[illegible]द्वितीय[illegible]कथनं ... १७२ ... १६
[illegible]धृतराष्ट्र[illegible] ... १७२ ... १६
दुर्योधन[illegible]: [illegible] ... १७२ ... १८
[illegible] प्रति धृतराष्ट्रमत: ... १७२ ... १०
[illegible]
[illegible] ... १७२ ... ११
[illegible]
कथनं ... १७२ ... १२
[illegible] ... १७२ ... १४
विराटादीनां [illegible] ... १७२ ... १५
[illegible] ... १७२ ... १७
[illegible] ... १७२ ... २१
[illegible] धृतराष्ट्र[illegible] ... १७३ ... १
धृतराष्ट्र[illegible] ... १७३ ... ८
धृतराष्ट्र[illegible] ... १७३
[illegible] दुर्यो[illegible]
[illegible] ... १७३ ... २५

२
वैशंपायनोक्ति:
कृष्णार्जुनौ यदूचतु[illegible]
धृतराष्ट्रस्य: ...
कृष्णार्जुनौ यदूचतुस्तत् [illegible]
राज्ञे प्रति [illegible]
[illegible] कृष्णार्जुनयोरपि [illegible]
[illegible] कृष्णार्जुनयो[illegible]
वचनं प्रति वासुदेवस्य [illegible]
अर्जुनप्रश्नवाक्यं श्रीकृष्णस्य
धृतराष्ट्रस्य [illegible]
दुर्योधनं प्रति धृतराष्ट्र[illegible]
[illegible] धृतराष्ट्रस्य
धृतराष्ट्रस्य [illegible]
दुर्योधनकोपे वैशंपायनोक्ति:
धृतराष्ट्र[illegible] दुर्योधन[illegible]
दुर्योधन[illegible]
वैशंपायनोक्ति:

... १८१ ५
मुनि[illegible] ...वाक्य १८१ ६
शकुनाभिदेशार्थं विदुरवाक्यं १८१ ७
इदमन्यत् प्रवक्ष्यामीत्यादि दुर्य्योधनं
प्रति विदुरवाक्यं १८१ १४
किरातादिभिः सह विदुरस्य गन्धमादन
दर्शनं १८१ १६
गन्धमादने संपरिक्षितमाक्षिकदर्शनं १८१ १७
माक्षिकस्य गुणकथनं १८१ १८
रक्षणार्थं गतानां किर[illegible]नां नाशः ... १८१ २०
[illegible]न्तेन धृतराष्ट्रं प्रति विदुरवाक्यं ... १८१ २१
पाण[illegible]नामजेयत्वकथनादि ... १८१ २२
[illegible]नं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं १८१ २८
... ... १८२ १५
... ... १८२ १६
... १८२ १७
... १८२ ५

[illegible]
वाक्यं १८४ १२
धृतराष्ट्रं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं १८४ १३
गान्धारीं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं १८४ १४
दुर्य्योधनभर्त्सनारूपं गान्धारीवाक्यं ... १८४ १५
धृतराष्ट्रं प्रति व्यासवाक्यं १८४ १७
श्रीकृष्णज्ञानोपाये धृतराष्ट्रप्रश्नः ... १८४ २२
सञ्जयस्य श्रीकृष्णज्ञानोपायकथनं .. १८४ २३
वासुदेवादिनाम्नामर्थज्ञाने धृतराष्ट्रप्रश्नः १८४ २८
सञ्जयस्य वासुदेवादिनाम्नां निर्व्वचनकथनं १८४ ३०
वासुदेवशरणार्थं धृतराष्ट्रवाक्यं १८५ १५
यानसन्धिपर्व्वसमाप्तिः १८५ २३

भगवद्यानपर्व्वारम्भः १८५ २४
कृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैश[illegible]नोक्तिः १८५ २५
युधिष्ठिरं प्रति भगवद्वाक्यं १८५ २९
भगवन्तं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं १८६ १
युधिष्ठिरस्य प्रार्थनीयपञ्चग्रामनामकथनं १८६ १०
लोभादीनां प्रज्ञादिनाशकत्वकथनं ... १८६ १३
दुरवस्थालक्षणकथनं १८६ १७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरकृतधनप्रशंसादि … …	१८६	१८
निर्धनिनामवस्थाकथनं … …	१८६	२०
श्रीहीनस्यानर्थप्राप्तिक्रमकथनं …	१८६	२५
श्रीयुक्तस्य [illegible]कथनादि … …	१८६	२९
युधिष्ठिरस्य युद्धनिवारणाभिप्रायकथनं	१८७	८
युद्धादीनां दुर्नीतिकथनादि … …	१८७	१२
युद्धकरणे दोषकथनादि … …	१८७	१४
युधिष्ठिरं प्रति जनार्दनवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	१८८	१५
युधिष्ठिरकृष्णयोः संवादः … …	१८८	१८
युधिष्ठिरं प्रति युद्धकरणार्थं कृष्णोपदेशः	१८९	१
दुःशासनादीनां पापाचरणकथनादि …	१८९	[illegible]
कृष्णस्य दुर्योधनवधाभिप्रायकथनं …	१८९	२५
कृष्णस्य युद्धानुकूलनिमित्तकथनं …	१९०	९
श्रीकृष्णं प्रति भीमसेनवाक्यं … …	१९०	१४
भीमस्य अधार्मिकराजानां नामकथनं …	१९०	२४
भीमस्य दुर्योधननिन्दाकथनादि …	१९१	१
कृष्णस्य भीमवाक्यश्रवणादौ वैशम्पायनोक्तिः	१९१	८
भीमक्रोधवर्द्धनार्थं भगवद्वाक्यं …	१९१	११
वैशम्पायनोक्तिः … … …	१९२	३
कृष्णं प्रति भीमसेनवाक्यं … …	१९२	४
भीमस्यात्मबलकथनादि … …	१९२	८
भीमं प्रति भगवद्वाक्यं … …	१९२	२३
शमविधानार्थं कृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं …	१९३	१५
अर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं … …	१९४	६
श्रीकृष्णस्य दुर्योधनादिनिन्दाकथनं …	१९४	११
श्रीकृष्णस्यार्जुनोत्साहकवाक्यं … …	१९४	२३
भगवन्तं प्रति नकुलवाक्यं … ..	१९४	२९
युद्धार्थं श्रीकृष्णं प्रति सहदेववाक्यं …	१९५	१८
श्रीकृष्णं प्रति सात्यकिवाक्यं … …	१९५	२२
सात्यकिवाक्येन योधानां हर्षे वैशम्पायनोक्तिः	१९५	२५
कृष्णं प्रति द्रौपदीवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	१९५	२८
श्रीकृष्णं प्रति द्रौपदीवाक्यं … …	१९६	१
द्रौपद्याः स्वपरिभवकथनादि … …	१९६	१७
अर्जुनादीन् प्रति द्रौपद्याक्षेपवाक्यादि	[illegible]६	२८
द्रौपदीविषादे वैशम्पायनोक्तिः …. …	१९६	३०
दुःशासनहृतकेशदर्शनेन द्रौपदीविषादवाक्यं	१९७	३
द्रौपद्या भीमाक्षेपवाक्यं … …	१९७	८
कृष्णादीनां समीपे द्रौपदीरोदनं …	१९७	९
द्रौपदीं प्रति कृष्णस्य सान्त्वनावाक्यं …	१९७	११
दुर्योधनादिनाशने श्रीकृष्णस्य प्रतिज्ञा	१९७	१५
भगवन्तं प्रत्यर्जुनवाक्यं … …	१९७	१६
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं … …	१९[illegible]	२२
श्रीकृष्णस्य गमनमारम्भकरणे वैशम्पायनोक्तिः	१९७	२३
सात्यकिं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं … …	१९७	२९
सात्यकेरथसज्जाकरणं … … …	१९८	१
श्रीकृष्णस्य रथारोहणं …. …	१९८	८
श्रीकृष्णगमने वाय्वादीनामानुकूल्यकथनं	१९८	१०
वशिष्ठादीनां प्रदक्षिणकरणं … …	१९८	१४
श्रीकृष्णस्य कौरवसदनगमनं … …	१९८	१६
युधिष्ठिरादीनां श्रीकृष्णानुगमनं …	१९८	१७
युधिष्ठिरस्य कृष्णानुगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः … … … …	१९८	२०
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरस्य सन्देशवाक्यं	१९८	२[illegible]
युधिष्ठिरस्यानुगमननिवृत्तिः … …	१९९	[illegible]
गच्छन्तं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं …	१९९	[illegible]
अर्जुनवाक्येन भीमस्य हर्षादि … …	१९९	९
कृष्णानुगमने ऽर्जुनादीनां निवृत्तिः …	१९९	९
श्रीकृष्णस्य पथिमध्ये ऋषीणां दर्शनादि	१९९	२१

...	१८१	५
मुनि [illegible] वाक्य	१८१	६
शकुनालिङ्गनार्थं विदुरवाक्यं	१८१	७
इदमन्यत् प्रवक्ष्यामीत्यादि दुर्य्योधनं प्रति विदुरवाक्यं	१८१	१४
किरातादिभिः सह विदुरस्य गन्धमादन दर्शनं	१८१	१६
गन्धमादने सपरिचितमाक्षिकदर्शनं	१८१	१७
[illegible]क्षिकस्य गुणकथनं	१८१	१८
[illegible]रक्षणार्थं गताणां किर[illegible]णां नाशः ...	१८१	२०
[illegible]न्येन धृतराष्ट्रं प्रति विदुरवाक्यं ...	१८१	२१
[illegible] [illegible]नाममेघलक्षणादि ...	१८१	२३
[illegible]नं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	१८१	२८
... ...	१८२	१५
... ...	१८२	१६
...	१८२	१७
[illegible]: ...	१८३	६

[illegible] वाक्यं	१८४	१२
धृतराष्ट्रं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	१८४	१३
गान्धारीं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	१८४	१४
दुर्य्योधनभर्त्सनारूपं गान्धारीवाक्यं ...	१८४	१५
धृतराष्ट्रं प्रति व्यासवाक्यं	१८४	१७
श्रीकृष्णागमनोपाये धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	१८४	२२
सञ्जयस्य श्रीकृष्णागमनोपायकथनं ..	१८४	२३
वासुदेवादिनामामर्थज्ञाने धृतराष्ट्रप्रश्नः	१८४	२९
सञ्जयस्य वासुदेवादिनाम्नां निर्व्वचनकथनं	१८४	३०
वासुदेवशरणार्थं धृतराष्ट्रवाक्यं	१८५	१५
यानसन्धिपर्व्वसमाप्तिः	१८५	२३
भगवद्यानपर्व्वारम्भः	१८५	२४
कृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैश[illegible] [illegible]नोक्तिः	१८५	२५
युधिष्ठिरं प्रति भगवद्वाक्यं	१८५	२९
भगवन्तं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	१८६	१
युधिष्ठिरस्य प्रार्थनीयपञ्चग्रामनामकथनं	१८६	१०
भीमादीनां प्रश्नादिनामकलकथनं ...	१८६	१३
दुरवस्थालक्षणकथनं	१८६	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरस्य लक्षणप्रशंसादि	१८६	१८
निर्धनस्यावस्थाकथनं	१८६	२०
श्रीभीष्मस्य धर्मप्राप्तिक्रमकथनं ...	१८६	२५
श्रीकृष्णाभिप्रायकथनादि	१८६	२९
युधिष्ठिरस्य युद्धनिवारणाभिप्रायकथनं	१८७	८
शूद्रादीनां वृत्तिकथनादि	१८७	१२
युद्धकरणे दोषकथनादि	१८७	१४
युधिष्ठिरं प्रति जनार्दनवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	१८८	१५
युधिष्ठिरकृष्णयोः संवादः	१८८	१८
युधिष्ठिरं प्रति युद्धकरणार्थं कृष्णोपदेशः	१८९	१
दुःशासनादीनां पापाचरणकथनादि ...	१८९	[illegible]
कृष्णस्य दुर्योधनवधाभिप्रायकथनं ...	१८९	२५
कृष्णस्य युद्धानुकूलनिमित्तकथनं ...	१९०	८
श्रीकृष्णं प्रति भीमसेनवाक्यं	१९०	१४
भीमस्य अधार्मिकराजानां नामकथनं ...	१९०	२४
भीमस्य दुर्योधननिन्दाकथनादि ...	१९१	१
कृष्णस्य भीमवाक्यश्रवणादौ वैशम्पायनोक्तिः	१९१	८
भीमक्रोधवर्द्धनार्थं भगवद्वाक्यं ...	१९१	११
वैशम्पायनोक्तिः	१९२	३
कृष्णं प्रति भीमसेनवाक्यं	१९२	४
भीमस्यात्मश्लाघाकथनादि	१९२	८
भीमं प्रति भगवद्वाक्यं	१९२	२३
शमविधानार्थं कृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	१९३	१५
अर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं	१९४	६
श्रीकृष्णस्य दुर्योधनादिनिन्दाकथनं ...	१९४	११
श्रीकृष्णस्यार्जुनाश्वासकवाक्यं	१९४	२३
भगवन्तं प्रति नकुलवाक्यं	१९४	२९
युद्धार्थं श्रीकृष्णं प्रति सहदेववाक्यं ...	१९५	१८
श्रीकृष्णं प्रति सात्यकिवाक्यं	१९५	२२
सात्यकिवाक्येन योधानां हर्षे वैशम्पायनोक्तिः	१९५	२५
कृष्णं प्रति द्रौपदीवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	१९५	२८
श्रीकृष्णं प्रति द्रौपदीवाक्यं	१९६	१
द्रौपद्याः स्वपरिभवकथनादि	१९६	१७
अर्जुनादीन् प्रति द्रौपद्याक्षेपवाक्यादि	[illegible]६	२८
द्रौपदीविषादे वैशम्पायनोक्तिः	१९६	३०
दुःशासनकृतकेशकर्षणेन द्रौपदीविषादवाक्यं	१९७	३
द्रौपद्या भीमाक्षेपवाक्यं	१९७	८
कृष्णादीनां समीपे द्रौपदीरोदनं ...	१९७	९
द्रौपदीं प्रति कृष्णस्य सान्त्वनावाक्यं ...	१९७	११
दुर्योधनादिनाशे श्रीकृष्णस्य प्रतिज्ञा	१९७	१५
भगवन्तं प्रत्यर्जुनवाक्यं	१९७	१८
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१९[illegible]	२२
श्रीकृष्णस्य गमनसामग्रीकरणे वैशम्पायनोक्तिः	१९७	२३
सात्यकिं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१९७	२९
सात्यकेरथसज्जीकरणं	१९८	१
श्रीकृष्णस्य रथारोहणं	१९८	८
श्रीकृष्णगमने वाय्वादीनामानुकूल्यकथनं	१९८	१०
वशिष्ठादीनां प्रदक्षिणकरणं	१९८	१४
श्रीकृष्णस्य कौरवसदनगमनं	१९८	१६
युधिष्ठिरादीनां श्रीकृष्णानुगमनं ...	१९८	१७
युधिष्ठिरस्य कृष्णानुगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः	१९८	२०
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरस्य सन्देशवाक्यं	१९८	२३
युधिष्ठिरस्यानुगमननिवृत्तिः	१९९	[illegible]
गच्छन्तं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	१९९	[illegible]
अर्जुनवाक्येन भीमस्य हर्षादि	१९९	९
कृष्णानुगमने ऽर्जुनादीनां निवृत्तिः ...	१९९	९
श्रीकृष्णस्य पथिमध्ये ऋषीणां दर्शनादि	१९९	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
ऋषीन् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१९९	१९
श्रीकृष्णं प्रति जामदग्न्यवाक्यं	१९९	२३
दशमहारथानां कृष्णानुगमने वैशम्पायनोक्तिः	२००	१
श्रीकृष्णप्रयाणनिमित्तश्रवणे जनमेजयप्रश्नः	२००	३
वैशम्पायनोक्तिः	२००	४
श्रीकृष्णप्रयाणनिमित्तानां कथनं	२००	५
पथि पुरवासिभिः श्रीकृष्णपूजादि	२००	१८
वृकस्थले श्रीकृष्णस्य रथादवरोहणसन्ध्याकरणादि	२००	२०
वृकस्थले श्रीकृष्णस्य रात्रिवासादि	२००	२[illegible]
तद्ग्रामवासिब्राह्मणानां श्रीकृष्णपूजादि	२००	२५
वैशम्पायनोक्तिः	२००	३१
भीष्मादीन् प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२०१	२
धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णप्रशंसावाक्यं	२०१	४
सभारचनार्थं धृतराष्ट्राज्ञा	२०१	८
सभारचनार्थं दुर्य्योधनयत्नः	२०१	११
धृतराष्ट्रं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	२०१	१७
विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२०१	१९
श्रीकृष्णसत्कारार्थं रथादिदाने धृतराष्ट्रमन्त्रणा	२०१	२३
धृतराष्ट्रप्रशंसारूपं विदुरवाक्यं	२०२	११
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरोपदेशः	२०२	१६
धृतराष्ट्रं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	२०२	२९
[illegible]धनस्य श्रीकृष्णसत्कारादिनिवारणं	२०२	३०
[illegible]वाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२०३	५
[illegible]रं प्रति भीष्मवाक्यं	२०३	६
[illegible]बन्धनाभिप्राये दुर्य्योधनवाक्यं	२०३	१०
[illegible]नवाक्येन धृतराष्ट्रविषादे वैशम्पायनोक्तिः	२०३	१४
धृतराष्ट्रस्य दुर्य्योधनानुनयः	२०३	१५
दुर्य्योधननिन्दारूपं भीष्मवाक्यं	२०३	१७
भीष्मस्य क्रोधेन सभायां निर्गमनं	२०३	२१
श्रीकृष्णागमने वैशम्पायनोक्तिः	२०३	२३
श्रीकृष्णानयनार्थं भीष्मादीनां प्रत्युद्गमनादि	२०३	२५
श्रीकृष्णस्य धृतराष्ट्रगृहप्रवेशः	२०४	३
धृतराष्ट्रादीनामभ्युत्थानादि	२०४	५
श्रीकृष्णस्यासनोपवेशादि	२०४	१०
विदुरस्य श्रीकृष्णपूजादि	२०४	१५
विदुरस्य पाण्डवकुशलप्रश्नः	२०४	१७
विदुरं प्रति श्रीकृष्णस्य पाण्डवकुशलकथनं	२०४	१९
कृष्णस्य पृथासमीपगमने वैशम्पायनोक्तिः	२४४	२१
श्रीकृष्णं प्रति पृथावाक्यं	२०४	२५
वने पाण्डवाः कथमूषुरित्यादि कुन्तीवाक्यं	२०४	२८
कुन्तीकृतयुधिष्ठिरप्रशंसा	२०५	३
कुन्तीकृतभीमप्रशंसा	२०५	१३
भीमविषये कुन्तीजिज्ञासा	२०५	१८
कुन्तीकृतार्ज्जुनप्रशंसादि	२०५	१९
कुन्तीकृतसहदेवप्रशंसादि	२०५	२६
कुन्तीकृतनकुलप्रशंसादि	२०५	३०
कुन्तीकृतद्रौपदीप्रशंसादि	२०६	४
कुन्तीविषादवाक्यं	२०६	९
कुन्तीकृतविदुरप्रशंसा	२०६	१४
कुन्तीदुःखकीर्त्तने वैशम्पायनोक्तिः	२०६	१४
कृष्णं प्रति कुन्तीविषादवाक्यं	२०६	१५
युधिष्ठिरं प्रति वक्तव्ये कृष्णंप्रति पृथावाक्यं	२०७	५
धनञ्जयादीन् प्रति वक्तव्ये कृष्णं प्रति पृथावाक्यं	२०७	७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युद्धकरणार्थं कुन्तीवाक्यं	२०७	१२
कृष्णस्य पृथाश्वासे वैशम्पायनोक्तिः ...	२०७	२३
कुन्तीप्रशंसारूपं वासुदेववाक्यं	२०७	२४
कृष्णस्य पाण्डवानां युद्धोत्साहताकथनं	२०७	२८
कुन्तीं प्रति पाण्डवाभिवादनकथनं ...	२०८	१
श्रीकृष्णं प्रति कुन्तीवाक्यं	२०८	४
कृष्णस्य दुर्य्योधनगृहगमने वैशम्पायनोक्तिः	२०८	८
श्रीकृष्णस्य दुर्य्योधनगृहप्रवेशः ...	२०८	९
श्रीकृष्णस्य दुर्य्योधनादिदर्शनं	२०८	१४
दुर्य्योधनादीनामभ्युत्थानादि	२०८	१६
श्रीकृष्णस्य दुर्य्योधननिमन्त्रणास्वीकारः	२०८	२१
श्रीकृष्णं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	२०८	२२
श्रीकृष्णप्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्तिः ...	२०८	२६
दुर्य्योधनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२०८	२८
पूजाग्रहणार्थं दुर्य्योधनवाक्यं	२०८	२९
पाण्डवानुग्रहप्रकाशेन श्रीकृष्णवाक्यं ...	२०९	४
श्रीकृष्णस्य छलेन दुर्य्योधननिन्दादि ...	२०९	९
श्रीकृष्णस्य दुर्य्योधनगृहान्निर्गमनं ...	२०९	१३
विदुरगृहं प्रति श्रीकृष्णस्य गमनं ...	२०९	१४
द्रोणादिभिः श्रीकृष्णस्योक्तिप्रत्युक्ती ...	२०९	१६
विदुरस्य श्रीकृष्णपूजनादि	२०९	१७
श्रीकृष्णस्य विदुरान्नभोजनं ...	२०९	२१
कृष्णं प्रति दुर्य्योधननिन्दारूपं विदुरवाक्यं	२०९	२३
विदुरस्य कौरवाणां सन्ध्यभिप्रायाभावकथनं	२०९	२८
कृष्णं प्रति सन्धियत्नवारणाय विदुरवाक्यं	२१०	६
दुर्य्योधनसभागमनवारणार्थं विदुरवाक्यं	२१०	१७
श्रीकृष्णदर्शनेन विदुरस्य प्रीतिकथनं ...	२१०	२१
विदुरवाक्याभिनन्दनेन श्रीकृष्णवाक्यं ...	२१०	२४
श्रीकृष्णस्यागमनहेतुकथनं	२१०	२६
विरोधभञ्जकस्य फलप्राप्तिकथनादि ...	२१०	२८
श्रीकृष्णशयने वैशम्पायनोक्तिः	२११	१५
शर्व्वरीगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	२११	१७
सूतमागधादिभिः श्रीकृष्णप्रबोधनं ...	२११	२०
श्रीकृष्णस्य प्रातःकृत्यादिकरणं	२११	२१
श्रीकृष्णसमीपे शकुनिदुर्य्योधनयोर्गमनं	२११	२३
श्रीकृष्णं प्रति शकुनिदुर्य्योधनयोर्वाक्यं	२११	२४
श्रीकृष्णस्य ब्राह्मणेभ्यो हिरण्यादिदानं ...	२११	२६
श्रीकृष्णस्याग्निप्रदक्षिणकरणादि ...	२११	३०
श्रीकृष्णस्य रथारोहणं	२१२	१
विदुरस्य श्रीकृष्णरथारोहणं	२१२	२
दुर्य्योधनादीनां श्रीकृष्णानुगमनं ...	२१२	३
श्रीकृष्णागमने वाद्योद्यमादि	२१२	७
श्रीकृष्णस्य कौरवसभाप्रवेशः	२१२	१८
वासुदेवस्य गमनरीतिकथनं	२१२	१९
श्रीकृष्णदर्शनेन धृतराष्ट्रादीनामुत्थानं ...	२१२	२२
आकाशस्थर्षिगणदर्शनेन भीष्मं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२१२	२७
भीष्मस्य ऋषिभ्य आसनदानं	२१३	२
दुःशासनादीनां सात्यकिप्रभृतिभ्य आसनदानादि	२१३	४
श्रीकृष्णवाक्यारम्भे वैशम्पायनोक्तिः ...	२१३	१२
अस्य गमनाभिप्रायकथनं ...	२१३	१४
श्रीकृष्णकृतकौरवकुलप्रशंसा	२१३	१६
धृतराष्ट्रं प्रति शमविधानार्थं श्रीकृष्णवाक्यं	२१३	१९
श्रीकृष्णस्य युद्धे दोषकथनं	२१४	९
श्रीकृष्णस्य धृतराष्ट्रं प्रति पाण्डवशोककथनं	२१४	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सभायामधर्म्माचरणे सभ्यानां दोषकथनं	२१४	२८
धृतराष्ट्रं प्रति कृष्णस्य हितवाक्यं ...	२१५	३
युधिष्ठिरादीनां धैर्य्यकथनादि ...	२१५	७
राज्ञां तूष्णीम्भावे वैशम्पायनोक्तिः ...	२१५	१५
राज्ञां चिन्तने वैशम्पायनोक्तिः	२१५	१७
दम्भोद्भवराजस्य वृत्तान्तेन जामदग्न्योपदेशः	२१५	२०
ब्राह्मणान् प्रति युद्धार्थं दम्भोद्भवप्रश्नः ...	२१५	२२
नरनारायणाभ्यां युद्धार्थं ब्राह्मणानां वाक्यं	२१५	२६
दम्भोद्भवस्य नरनारायणवृत्तान्तजिज्ञासा	२१५	२८
ब्राह्मणानां नरनारायणवृत्तान्तकथनं ...	२१५	३०
दम्भोद्भवस्य नरनारायणाश्रमगमनं ...	२१६	२
दम्भोद्भवायातिथ्यदानादि	२१६	५
नरनारायणौ प्रति दम्भोद्भववाक्यं ...	२१६	७
युद्धनिवारणार्थं नरनारायणवाक्यं ...	२१६	८
नरनारायणाभ्यां दम्भोद्भवयुद्धे रामवाक्यं	२१६	११
तौ प्रति दम्भोद्भववाक्यं	२१६	१५
ताभ्यां दम्भोद्भवयुद्धे रामवाक्यं ...	२१६	१६
दम्भोद्भवस्य तत्पादयोः पतनं	२१६	३०
दम्भोद्भवं प्रति नरस्योपदेशः	२१६	२१
धनञ्जयं शरणं गच्छेत्यादि रामवाक्यं ...	२१६	२८
अर्ज्जुनस्याजेयत्वकथनं	२१७	४
जामदग्न्यस्य शमोपदेशः	२१७	६
कृष्णवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२१७	१२
दुर्य्योधनं प्रति कृष्णार्ज्जुनप्रशंसारूपं कण्ववाक्यं	२१७	१३
कण्वस्य मातलीयोपाख्यानकथनं ...	२१७	२२
कन्याप्रदानार्थं मातलिचिन्ता	२१७	२५
अनुरूपवराभावे मातलिकृतकन्याजन्मनिन्दादि	२१७	२६
मातलेर्देवादिलोकान्वेषणे कण्ववाक्यं ..	२१७	२८
कन्यया सह मातलेर्नागलोकगमनं ..	२१८	१
पथि मातलेर्नारददर्शनं	२१८	४
नारदमातल्योरुक्तिप्रत्युक्ती	२१८	५
नारदमातल्योर्वरुणलोकदर्शनादि ..	२१८	८
मातलिनारदयोर्नागलोकभ्रमणं	२१८	११
मातलिं प्रति नारदस्य वरुणपुत्रादीनां नामरूपादिकथनं	२१८	१३
नारदस्य वरुणलोकसम्पत्तिकथनं ...	२१८	१७
नारदस्य पातालस्थानवर्णनं	२१८	३०
पातालनामनिरुक्तिः	२१९	५
नारदस्य मातलिं प्रति पातालवृत्तान्तकथनं	२१९	६
पाताले गोप्रतिमां वासप्राप्तिकथनं ..	२१८	१२
गोप्रतलक्षणकथनं	२१९	१३
ऐरावणादिनागराजवसतिकथनादि ...	२१९	१४
अन्यत्र गमनार्थं मातलेरनुज्ञा	२१९	१८
नारदस्य हिरण्यपुरनिर्म्माणादिकथनं ...	२१९	२१
हिरण्यपुरे कालकञ्जादीनां वसतिकथनं	२१९	२५
नारदस्य हिरण्यपुरस्थगृहादिवर्णनं ...	२१९	२८
अत्र ते रुचिर्भवेदिति मातलिं प्रति नारदजिज्ञासा	२२०	६
अन्यत्र गमनार्थं मातलिवाक्यं	२२०	७
नारदस्य सुपर्णलोकवृत्तान्तकथनं ...	२२०	११
नारदस्य सुपर्णकुलप्रशंसाकथनं	२२०	१७
सुवर्णचूडादीनां सुपर्णानां नामकथनं ...	२२०	१९
नारदस्य रसातलवृत्तान्तकथनं ...	२२०	२८
नारदस्य सुरभिप्रशंसाकथनादि	२२०	२९
दिक्सौरभीनां नामकथनादि ...	२२१	४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नारदस्य रसातलप्रशंसाकथनं … …	२२१	११
शेषपालितभोगवतीपुरीवृत्तान्तकथनं	२२१	१४
वासुकिप्रभृतीनां नागानां नामकथनं	२२१	२२
अत्र कश्चिद्रोचत इति मातलिं प्रति नारदवाक्यं … … … …	२२१	३०
नारदं प्रति मातलिप्रश्ने कण्ववाक्यं …	२२२	२
नारदं प्रति मातलिजिज्ञासा … …	२२२	१
नारदनिवेदने कण्वोक्तिः … …	२२२	५
नारदस्य सुमुखनागजन्मवृत्तान्तकथनं	२२२	६
एष मे रुचितोवर इत्यादि मातलिवाक्यं	२२२	८
आर्य्यकसमीपे नारदकृतमातलिप्रशंसा	२२२	११
सुमुखेन विवाहार्थं आर्य्यकं प्रति नारदवाक्यं	२२२	१६
आर्य्यककथने कण्वोक्तिः … …	२२२	२३
नारदं प्रति आर्य्यकनागवाक्यं … …	२२२	२४
आर्य्यकं प्रति मातलिवाक्ये कण्वोक्तिः	२२२	२९
शक्रसमीपे सुमुखस्य गमनार्थं मातलिवाक्यं	२२३	२
सुमुखादीनां शक्रसमीपगमनं … …	२२३	३
शक्रसभायां नारदस्य विवाहादिवृत्तान्तकथनं	२२३	४
अमृतदानार्थं विष्णुवासवयोर्व्वाक्ये वैशम्पायनोक्तिः … … … …	२२३	५
शक्रं प्रति विष्णुवाक्यं … … …	२२३	८
शक्रस्य सुमुखायायुर्दानं … …	२२३	९
मातलिकन्यया सह सुमुखस्य विवाहादि	२२३	१०
शक्रं प्रति गरुडोपद्रवे कण्वोक्तिः …	२२३	१३
शक्रं प्रति गरुडवाक्यं … …	२२३	१५
विष्णोर्गरुडवाक्यश्रवणे कण्वोक्तिः …	२२३	३०
गरुडं प्रति विष्णुवाक्यं … …	२२४	१
भगवद्बाहुभारेण गरुडस्य पतनादि …	२२४	४
विष्णुं प्रति गतदर्पस्य गरुडस्य वाक्यं …	२२४	९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
गरुडं प्रति भगवत्प्रसादादि … …	२२४	१२
गतदर्पस्य गरुडस्य दृष्टान्तेन दुर्य्योधनं प्रति कण्वोपदेशः … … …	२२४	१५
शमविधानार्थं कण्वस्य दुर्य्योधनानुनयः	२२४	१८
तद्वाक्यश्रवणेन दुर्य्योधनहास्यादौ वैशम्पायनोक्तिः … … … …	२२४	२०
कण्वं प्रति दुर्य्योधनस्य सक्रोधवाक्यं …	२२४	२२
वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः … …	२२४	२४
दुर्य्योधनं प्रति नारदोपदेशः … …	२२४	२८
नारदस्य गालवचरितरूपेतिहासकथनं	२२४	३०
विश्वामित्रसमीपे वशिष्ठवेशेन धर्म्मस्यागमनं	२२५	१
धर्म्मस्यातिथ्यार्थं विश्वामित्रस्य चरुपाकः	२२५	३
भुक्तं मे तिष्ठ तावत्त्वमित्युक्त्वा धर्म्मस्य गमनं	२२५	५
अन्नंगृहीतवतो विश्वामित्रस्य शतवर्षस्थितिः	२२५	६
पुनरागतस्य धर्म्मस्य भोजनादि … …	२२५	८
गालवं प्रति विश्वामित्रवाक्यं … …	२२५	१३
दक्षिणाः काः प्रयच्छामीति गालववाक्यं	२२५	१४
गालवस्य दक्षिणादानफलकथनं … …	२२५	१५
किं ददामीति बहुशो गालववाक्यं …	२२५	१८
एकतः श्यामकर्णानां हयानामष्टौ शतानि देहीति विश्वामित्रवाक्यं … …	२२५	२०
दक्षिणार्थं गालवस्याहारादिपरित्यागे नारदवाक्यं … … …	२२५	२२
दक्षिणाया अलाभे गालवविलापः …	२२५	२४
गालवसमीपे गरुडस्यागमनं … …	२२६	[illegible]
गालवं प्रति गरुडवाक्यं … …	२२६	१०
को दिशं यामीत्यादि सुपर्णवाक्यं …	२२६	१४
गरुडस्य पूर्व्वदिग्वृत्तान्तकथनं …	२२६	१६
सुपर्णस्य दक्षिणदिग्वृत्तान्तकथनं …	२२७	३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सभायामधर्माचरणे सभ्यानां दोषकथनं	२१४	२८
धृतराष्ट्रं प्रति कृष्णस्य हितवाक्यं ...	२१५	३
युधिष्ठिरादीनां धैर्यकथनादि ...	२१५	७
राज्ञां तूष्णींभावे वैशम्पायनोक्तिः ...	२१५	१५
राज्ञां चिन्तने वैशम्पायनोक्तिः	२१५	१७
दम्भोद्भवराजस्य वृत्तान्तेन जामदग्न्योपदेशः	२१५	२०
ब्राह्मणान् प्रति युद्धार्थं दम्भोद्भवप्रश्नः ...	२१५	२२
नरनारायणाभ्यां युद्धार्थं ब्राह्मणानां वाक्यं	२१५	२६
दम्भोद्भवस्य नरनारायणवृत्तान्तजिज्ञासा	२१५	२९
ब्राह्मणानां नरनारायणवृत्तान्तकथनं ...	२१५	३०
दम्भोद्भवस्य नरनारायणाश्रमगमनं ...	२१६	२
दम्भोद्भवायातिथ्यदानादि	२१६	५
नरनारायणौ प्रति दम्भोद्भववाक्यं ...	२१६	७
युद्धनिवारणार्थं नरनारायणवाक्यं ...	२१६	९
नरनारायणाभ्यां दम्भोद्भवयुद्धे रामवाक्यं	२१६	११
तौ प्रति दम्भोद्भववाक्यं	२१६	१५
ताभ्यां दम्भोद्भवयुद्धे रामवाक्यं ...	२१६	१६
दम्भोद्भवस्य तत्पादयोः पतनं	२१६	२०
दम्भोद्भवं प्रति नरस्योपदेशः	२१६	२१
धनञ्जयं शरणं गच्छेत्यादि रामवाक्यं ...	२१६	२८
अर्जुनस्याजेयत्वकथनं	२१७	४
जामदग्न्यस्य धर्मोपदेशः	२१७	६
कण्ववाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२१७	१२
दुर्योधनं प्रति कृष्णार्जुनप्रशंसापूर्वं कण्ववाक्यं	२१७	१३
कण्वस्य मातलीयोपाख्यानकथनं ...	२१७	२२
कन्याप्रदानार्थं मातलिचिन्ता	२१७	२५
अनुरूपवराभावे मातलिकृतकन्याजन्मनिन्दादि	२१७	२६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
मातलेर्देवादिलोकान्वेषणे कण्ववाक्यं ...	२१७	२९
कन्यया सह मातलेर्नागलोकगमनं ...	२१८	१
पथि मातलेर्नारददर्शनं	२१८	४
नारदमातल्योर्वरुणसमागमो	२१८	५
नारदमातल्योर्वरुणलोकदर्शनादि ...	२१८	८
मातलिनारदयोर्नागलोकगमनं ...	२१८	११
मातलिं प्रति नारदस्य वरुणपुत्रादीनां नामरूपादिकथनं	२१८	१२
नारदस्य वरुणलोकसम्पत्तिकथनं ...	२१८	१७
नारदस्य पातालस्थानवर्णनं	२१८	३०
पातालनामनिरुक्तिः	२१९	५
नारदस्य मातलिं प्रति पातालवृत्तान्तकथनं	२१९	६
पाताले गोव्रतिनां वासप्राप्तिकथनं ..	२१८	१२
गोव्रतलक्षणकथनं	२१९	१३
ऐरावतादिनागराजवसतिकथनादि ...	२१९	१४
अन्यत्र गमनार्थं मातलेरनुज्ञा	२१९	१९
नारदस्य हिरण्यपुरनिर्माणादिकथनं ...	२१९	२१
हिरण्यपुरे कालकञ्जादीनां वसतिकथनं	२१९	२५
नारदस्य हिरण्यपुरस्थादिवर्णनं ...	२१९	२९
अथ ते रुचिर्भवेदिति मातलिं प्रति नारदजिज्ञासा	२२०	१
अन्यत्र गमनार्थं मातलिवाक्यं	२२०	७
नारदस्य सुपर्णलोकवृत्तान्तकथनं ...	२२०	११
नारदस्य सुपर्णकुलप्रशंसाकथनं	२२०	१७
सुवर्णचूडादीनां सुपर्णानां नामकथनं ...	२२०	१९
नारदस्य रसातलवृत्तान्तकथनं ...	२२०	२८
नारदस्य सुरभिप्रशंसाकथनादि	२२०	२९
दिक्सुरभीणां नामकथनादि ...	२२१	४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नारदस्य रसातलप्रशंसाकथनं	२२१	११
शेषपालितभोगवतीपुरीवृत्तान्तकथनं	२२१	१४
वासुकिपालितानां नागानां नामकथनं	२२१	२२
अत्र कश्चिद्रोचत इति मातलिं प्रति नारद वाक्यं	२२१	३०
नारदं प्रति मातलिप्रश्ने कण्ववाक्यं ...	२२२	२
नारदं प्रति मातलिजिज्ञासा	२२२	१
नारदनिर्देशेन कण्वोक्तिः	२२२	५
नारदस्य सुमुखनामकनागवृत्तान्तकथनं	२२२	६
एष मे रुचितो वर इत्यादि मातलिवाक्यं	२२२	८
आर्यकसमीपे नारदकृतमातलिप्रशंसा	२२२	११
सुमुखेन विवाहार्थं आर्यकं प्रति नारदवाक्यं	२२२	१६
आर्यककथने कण्वोक्तिः	२२२	२३
नारदं प्रति आर्यकनागवाक्यं	२२२	२४
आर्यकं प्रति मातलिवाक्ये कण्वोक्तिः	२२२	२९
शक्रसमीपे सुमुखस्य गमनार्थं मातलिवाक्यं	२२३	२
सुमुखादीनां शक्रसमीपगमनं	२२३	३
शक्रसभायां नारदस्य विवाहादिवृत्तान्तकथनं	२२३	४
अमृतदानार्थं विष्णुवाक्यश्रवणोक्तौ वैशम्पायनोक्तिः	२२३	५
शक्रं प्रति विष्णुवाक्यं	२२३	८
शक्रस्य सुमुखायायुर्दानं	२२३	९
मातलिकन्यया सह सुमुखस्य विवाहादि	२२३	१०
शक्रं प्रति गरुडोपद्रवे कण्वोक्तिः ...	२२३	१३
शक्रं प्रति गरुडवाक्यं	२२३	१५
विष्णोर्गरुडवाक्यश्रवणे कण्वोक्तिः ...	२२३	३०
गरुडं प्रति विष्णुवाक्यं	२२४	१
भगवद्बाहुभारेण गरुडस्य पतनादि ...	२२४	३
विष्णुं प्रति गतदर्पस्य गरुडस्य वाक्यं ...	२२४	६
गरुडं प्रति भगवत्प्रसादादि	२२४	१२
गतदर्पस्य गरुडस्य दृष्टान्तेन दुर्योधनं प्रति कण्वोपदेशः	२२४	१५
शमविधानार्थं कण्वस्य दुर्योधनानुनयः	२२४	१८
तद्वाक्यश्रवणेन दुर्योधनस्य हासादौ वैशम्पायनोक्तिः	२२४	२०
कर्णं प्रति दुर्योधनस्य सक्रोधवाक्यं ...	२२४	२२
वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः	२२४	२४
दुर्योधनं प्रति नारदोपदेशः	२२४	२८
नारदस्य गालवचरितरूपेतिहासकथनं	२२४	३०
विश्वामित्रसमीपे वसिष्ठवेषेण धर्मस्यागमनं	२२५	१
धर्मस्यातिथ्यार्थं विश्वामित्रस्य चरुपाकः	२२५	३
भुक्तं मे तिष्ठ तावत्त्वमित्युक्त्वा धर्मस्य गमनं	२२५	५
अन्नंगृहीतवतो विश्वामित्रस्य शतवर्षस्थितिः	२२५	६
पुनरागतस्य धर्मस्य भोजनादि	२२५	८
गालवं प्रति विश्वामित्रवाक्यं	२२५	१२
दक्षिणाः काः प्रयच्छामीति गालववाक्यं	२२५	१४
गालवस्य दक्षिणादानफलकथनं	२२५	१५
किं ददामीति बहुशो गालववाक्यं ...	२२५	१८
एकतः श्यामकर्णानां हयानामष्टौ शतानि देहीति विश्वामित्रवाक्यं	२२५	२०
दक्षिणार्थं गालवस्याहारादिपरित्यागे नारदवाक्यं	२२५	२२
दक्षिणाया अलाभे गालवविलापः ...	२२५	२४
गालवसमीपे गरुडस्यागमनं	२२६	९
गालवं प्रति गरुडवाक्यं	२२६	१०
कां दिशं यामीत्यादि सुपर्णवाक्यं ...	२२६	१४
गरुडस्य पूर्वदिग्वृत्तान्तकथनं ...	२२६	१६
सुपर्णस्य दक्षिणदिग्वृत्तान्तकथनं ...	२२७	३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सुपर्णस्य पश्चिमदिग्वृत्तान्तकथनं …	२२७	२६
सुपर्णस्योत्तरदिग्वृत्तान्तकथनं … …	२२८	१७
कामायां गन्तुमिच्छसीत्यादि सुपर्णवाक्यं	२२९	१४
पूर्व्वदिग्गमनार्थं गरुडं प्रति गालववाक्यं	२२९	१७
गालवस्य गरुडपृष्ठारोहणे नारदवाक्यं …	२२९	२१
गरुडगतिप्रशंसायां गालववाक्यं … …	२२९	२२
वेगन्यूनकरणार्थं गालवस्य प्रार्थना …	२२९	२७
गालवं प्रति गरुडवाक्ये नारदोक्तिः …	२३०	६
गालवं प्रति गरुडवाक्यं … …	२३०	७
ऋषभपर्व्वते गरुडगालवयोः शाण्डिली ब्राह्मणीदर्शनं … … …	२३०	११
शाण्डिल्या आश्रमे तयोर्भोजनादि …	२३०	१२
गरुडस्य गमनप्रतिरोधादिकथनं …	२३०	१४
मांसपिण्डाकारं गरुडं प्रति गालवजिज्ञासा	२३०	१५
सुपर्णस्य तदवस्थायाः कारणकथनं …	२३०	१८
शाण्डिलीं प्रति सुपर्णस्य प्रार्थना …	२३०	२०
गरुडगालवौ प्रति शाण्डिलीवाक्यं …	२३०	२२
शाण्डिलीकृताचारप्रशंसादि … …	२३०	२५
अश्वान्वेषणे गालवस्य प्रत्यागमनं …	२३०	२८
गरुडसन्निधौ गालवं प्रति विश्वामित्रवाक्यं	२३०	३०
गालवं प्रति सुपर्णवाक्यं … …	२३१	२
गालवं प्रति सुपर्णवाक्येन नारदोक्तिः …	२३१	५
ययातिसमीपे गरुडगालवयोर्गमनं …	२३१	१४
ययातिं प्रति सुपर्णस्य गालववृत्तान्तकथनं	२३१	१६
ययातिसमीपे गुरुदक्षिणाप्रार्थना …	२३१	२२
ययातिचिन्तनादौ नारदवाक्यं …	२३१	२७
सुपर्णं प्रति ययातिवाक्यं …	२३२	१
ययातेर्याचकनैराश्ये दोषकथनं …	२३२	४
गालवाय कन्यादानार्थं ययातिवाक्यं …	२३२	७
कन्यां गृहीत्वा गरुडगालवयोः प्रत्यागमनं	२३२	११
गरुडस्य स्वभवनगमनं … …	२३२	१२
हर्य्यश्वराजसमीपे कन्यया सह गालवस्य गमनं	२३२	१४
हर्य्यश्वं प्रति गालववाक्यं … …	२३२	१६
हर्य्यश्वचिन्तादौ नारदोक्तिः … …	२३२	१९
हर्य्यश्वं प्रति गालवस्य शुल्ककथनं …	२३२	२२
गालवं प्रति हर्य्यश्ववाक्यं … …	२३२	२६
गालवं प्रति कन्याया आत्मवरकथनादि	२३२	२८
हर्य्यश्वस्य ययातिकन्यायामेकसुतोत्पादनं	२३३	४
हर्य्यश्वसमीपे पुनर्गतवतो गालवस्य वाक्यं	२३३	७
पुनः कन्यां गृहीत्वा गालवस्य गमनं …	२३३	९
कन्यां प्रति गालववाक्यं … …	२३३	१२
गालवस्य दिवोदाससमीपगमनादौ नारदोक्तिः	२३३	१४
गालवं प्रति दिवोदासवाक्यं … …	२३३	१५
गालवस्य दिवोदासाय कन्यादानं …	२३३	१८
ययातिकन्यायां दिवोदासरतेर्दृष्टान्तकथनं … … … …	२३३	१९
माधव्यां दिवोदासस्य सुतोत्पत्तिः …	२३३	२९
कन्यापहरणार्थं दिवोदासं प्रति गालववाक्यं	२३४	१
कन्यायाः पुनर्गालवानुगमने नारदोक्तिः	२३४	४
कन्यया सह गालवस्य भोजराजसमीपगमनं	२३४	५
भोजराजमौशीनरं प्रति गालववाक्यं …	२३४	६
गालवं प्रति भोजराजवाक्यं … …	२३४	१३
भोजराजस्य कन्याग्रहणादि … …	२३४	२०
माधव्यां भोजराजस्य सुतोत्पत्तिः …	२३४	२३
कन्यां गृहीत्वा गालवस्य गरुडसमीपागमनं	२३४	२४
गालववैनतेयकथोपकथने नारदोक्तिः …	२३४	२६
सुपर्णादिभिः सह गालवस्य विश्वामित्रसमीपगमनं … … … …	२३५	६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
विश्वामित्रं प्रति गालववाक्यं	२३५	७
गालवं प्रति विश्वामित्रवाक्यं	२३५	११
विश्वामित्रस्य गुरुदक्षिणार्थग्रहणं	२३५	१२
ययातिकन्यायां विश्वामित्रस्य सुतोत्पत्तिः	२३५	१३
कन्यां प्रति गालववाक्यं	२३५	१६
ययातये पुनः कन्यां प्रदाय गालवस्य वनगमनं	२३५	१८
कन्यास्वयम्वरार्थं ययातेरुद्योगः	२३५	२१
वनगमनार्थं कन्यायावरप्रार्थना	२३५	२५
ययातिकन्यायास्तपश्चरणं	२३५	२६
ययातिस्वर्गवासादि	२३६	४
ययातिं दृष्टवतां ब्रह्मादीनां विचारः	२३६	७
स्वर्गात् ययातिपतने नारदोक्तिः	२३६	१४
मर्त्यं प्राप्तवतो ययातेरनुतापः	२३६	१७
ययातिं प्रति देवदूतवाक्यं	२३६	२०
दौहित्राणां यज्ञस्थले ययातिपतनं	२३६	२३
ययातिं प्रति दौहित्राणां प्रश्नः	२३६	२८
तान् प्रति ययातेरात्मपरिचयदानं	२३७	१
ययातिं प्रति राज्ञां वाक्यं	२३७	२
ययातिना तद्वाक्यास्वीकारः	२३७	३
राज्ञां माधवीदर्शने नारदोक्तिः	२३७	४
मातरं माधवीं प्रति राज्ञां वाक्यं	२३७	५
पितरं ययातिं प्रति माधवीवाक्यं	२३७	७
ययातिं प्रति दौहित्राणां वाक्यं	२३७	१२
पुनर्ययातेः स्वर्गारोहणे नारदवाक्यं	२३७	१५
मातामहं ययातिं प्रति वसुमनसो वाक्यं	२३७	१८
मातामहं ययातिं प्रति प्रतर्द्दनवाक्यं	२३७	२०
मातामहं ययातिं प्रति शिबिवाक्यं	२३७	२२
मातामहं ययातिं प्रत्यष्टकवाक्यं	२३७	२७
ययातेः पुनः स्वर्गगमनं	२३७	२९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
ययातिं प्रति दौहित्राणां वाक्यं	२३८	२
ययातिस्वर्गभोगे नारदोक्तिः	२३८	४
ययातिं प्रति पितामहवाक्यं	२३८	१०
मम पतनकारणं ब्रूहीति पितामहं प्रति ययातिवाक्यं	२३८	१४
पितामहस्य ययातिपतनकारणकथनं	२३८	१८
गालवययातिदृष्टान्तेन दुर्य्योधनं प्रति नारदोपदेशः	२३८	२३
नारदं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२३९	१
कृष्णं प्रति धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने वैशम्पायनोक्तिः	२३९	२
प्रशमार्थं दुर्य्योधनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२३९	८
दुर्य्योधनं प्रति श्रीकृष्णकृतभीष्मप्रशंसा	२४०	१९
दुर्य्योधनं प्रति श्रीकृष्णकृतार्ज्जुनप्रशंसादि	२४०	२०
वैशम्पायनोक्तिः	२४१	७
भीष्मस्य दुर्य्योधनानुनयवाक्यं	२४१	८
दुर्य्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं	२४१	१५
विदुरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४१	२५
दुर्य्योधनं प्रति विदुरवाक्यं	२४१	२६
धृतराष्ट्रस्य दुर्य्योधनानुनयवाक्यं	२४१	२९
दुर्य्योधनं प्रति प्रशमार्थं भीष्मद्रोणयोर्वाक्यं	२४२	६
दुर्य्योधनप्रतिवचने वैशम्पायनोक्तिः	२४२	२६
श्रीकृष्णं प्रति दुर्य्योधनस्य सक्रोधवाक्यं	२४२	२७
श्रीकृष्णवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४३	२३
दुर्य्योधनं प्रति श्रीकृष्णस्य सक्रोधवाक्यं	२४३	२४
दुःशासनवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४४	१४
दुर्य्योधनं प्रति दुःशासनवाक्यं	२४४	१५
दुर्य्योधनोत्थाने वैशम्पायनोक्तिः	२४४	१७
दुःशासनादीनां दुर्य्योधनानुगमनं	२४४	२०
गच्छन्तं दुर्य्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं	२४४	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीष्मादीन् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२४४	२६
धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४५	१४
गान्धार्य्यानयने विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२४५	१५
गान्धारीं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२४५	२०
गान्धारीवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४५	२२
धृतराष्ट्रं प्रति गान्धारीवाक्यं	२४५	२३
दुर्य्योधनस्य पुनः सभाप्रवेशः	२४६	१
दुर्य्योधनं प्रति शमार्थं गान्धारीवाक्यं	२४६	३
दुर्य्योधनस्य सभाया निर्गमने वैशम्पायनोक्तिः	२४७	१०
शौवलादिभिर्दुर्य्योधनस्य मन्त्रणा	२४७	११
श्रीकृष्णस्य बन्धनार्थं दुर्य्योधनादीनां मन्त्रणा	२४७	१३
श्रीकृष्णादीन् प्रति सात्यकेर्दुर्य्योधनाभिप्रायकथनं	२४७	२२
सात्यकिवाक्यश्रवणेन धृतराष्ट्रं प्रति विदुरवाक्यं	२४७	२७
धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२४८	३
दुर्य्योधनानयने विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२४८	१०
धृतराष्ट्रस्य कर्णादिसमीपे दुर्य्योधनभर्त्सना	२४८	१३
धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णविक्रमकथनं	२४८	१४
विदुरस्य दुर्य्योधनं प्रति कृष्णविक्रमकथनं	२४८	२१
श्रीकृष्णवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४९	५
दुर्य्योधनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२४९	६
श्रीकृष्णस्य विश्वात्मकरूपधारणं	२४९	८
श्रीकृष्णस्य विश्वात्मकरूपवर्णनं	२४९	९
तद्रूपदर्शनेन राज्ञां त्रासः	२४९	१८
भगवद्रूपदर्शनार्थं धृतराष्ट्रस्य प्रार्थना	२४९	२१
धृतराष्ट्रस्य दिव्यचक्षुषो लाभः	२४९	२३
पार्थिवानां विस्मयादि	२४९	२६
श्रीकृष्णस्य सभाया निर्गमनं	२४९	३
कौरवाणां श्रीकृष्णानुगमनं	२४९	३०
गच्छन्तं कृष्णं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२५०	६
धृतराष्ट्रादीन् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२५०	११
कृष्णस्य पृथासमीपगमने वैशम्पायनोक्तिः	२५०	१७
पृथां प्रति कृष्णस्य सर्व्ववृत्तान्तकथनं	२५०	१८
युधिष्ठिरं प्रति वक्तव्ये कृष्णं प्रति कुन्तीवाक्यं	२५०	२१
मुचुकुन्दवृत्तान्तेन कुन्त्या राजनीतिकथनं	२५०	२४
कुन्त्या विदुलापुत्रसंवादरूपेतिहासकथनं	२५१	२३
पुत्रं प्रति तन्निन्दारूपं विदुलावाक्यं	२५१	२७
विदुलां प्रति पुत्रवाक्यं	२५३	१
पुत्रं प्रति विदुलाया उपदेशः	२५३	२
विदुलाया अनुद्यमवत्क्षत्रियनिन्दादि	२५३	८
युद्धकरणार्थं विदुलायाः पुत्रं प्रत्युपदेशः	२५३	१३
विदुलाया दारिद्र्यावस्थानिन्दाकथनादि	२५३	२०
विदुलाया युद्धोत्साहजनकवाक्यं	२५४	१
पुत्रविदुलयोः संवादः	१५४	२१
कुन्त्यां जयनामेतिहासश्रवणफलकथनं	२५६	१९
अर्ज्जुनं प्रति वक्तव्ये कुन्तीवाक्यं	२५६	२७
द्रौपदीं प्रति वक्तव्ये कुन्तीवाक्यं	२५७	८
माद्रीपुत्रौ प्रति वक्तव्ये कुन्तीवाक्यं	२५७	१०
द्रौपदीसभागमनादौ कुन्तीखेदवाक्यं	२५७	१३
कुन्तीगृहात् श्रीकृष्णनिर्गमने वैशम्पायनोक्तिः	२५७	२१
श्रीकृष्णस्य पाण्डवसमीपगमनं	२५७	२२
कौरवाणां कथोपकथनं	२५७	२३
वैशम्पायनोक्तिः	२५८	१
दुर्य्योधनं प्रति भीष्मद्रोणयोर्वाक्यं	२५८	२
भीष्मादिकृतार्ज्जुनप्रशंसा	२५८	७
दुर्य्योधनं प्रति शमार्थं भीष्मादिवाक्यं	२५८	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युद्धनिवारणार्थं भीष्मादीनां वाक्यं	२५८	२०
दुर्योधननिदर्शने वैशम्पायनोक्तिः	२५८	३०
भीष्मस्य विषादवाक्यं ··· ···	२५९	
द्रोणस्य विषादवाक्यं ··· ···	२५९	
द्रोणस्य दुर्योधनभर्त्सना ···	२५९	
पाण्डवानामजेयत्वकथनं	२५९	१२
कृष्णः कर्णं किमब्रवीदिति सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ··· ··· ·	२५९	२३
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ··· ·	२५९	२६
कर्णं प्रति वासुदेववाक्यं ··· ·	२५९	
वासुदेवं प्रति कर्णवाक्यं ··· ··	२६०	२३
कर्णस्य युधिष्ठिरसहकारिणां नामकथनं	२६१	१५
कर्णस्य यज्ञरूपेण कुरुपाण्डवयुद्धवर्णनं	२६१	२२
कर्णं प्रति भगवद्वाक्ये सञ्जयोक्तिः ··	२६२	२२
कर्णं प्रति भगवद्वाक्यं ··· ··· ·	२६२	२३
कृष्णस्य पाण्डवजयनिश्चयकथनं ··· ·	२६२	२४
अर्जुनादियुद्धप्रशंसायां भगवद्वाक्यं ··	२६२	२८
भीष्मं प्रति वक्तव्ये कर्णं प्रति भगवद्वाक्यं	२६३	
श्रीकृष्णं प्रति कर्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः ··	२६३	१४
श्रीकृष्णं प्रति कर्णवाक्यं ··· ·	२६३	१५
कर्णस्य दुर्योधनपराजयनिमित्तकथनादि	२६३	१८
कर्णस्य कौरवपराभवलक्षणकथनं ···	२६४	४
युधिष्ठिरजये कर्णस्य स्वप्नकथनं ···	२६४	१२
कौरवपराजये कर्णस्य स्वप्नकथनं ···	२६४	२५
कर्णं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ··· ···	२६४	२९
श्रीकृष्णं प्रति कर्णवाक्यं ··· ····	२६५	१
कर्णस्य श्रीकृष्णरथादवरोहणे सञ्जयोक्तिः	२६५	३
पृथां प्रति विदुरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ····	२६५	
पृथां प्रति कौरवनिन्दारूपं विदुरवाक्यं	२६५	
विदुरं प्रति कुन्तीविषादवाक्यं ···	२६५	१७
विदुरं प्रति कुन्त्याः कर्णजन्मवृत्तान्तकथनं	२६५	२५
पृथाया गङ्गासमीपे कर्णदर्शनादि	२६६	३
कुन्तीं प्रति कर्णवाक्यं ··· ···	२६६	१०
कर्णं प्रति जन्मवृत्तान्ते कुन्तीवाक्यं	२६६	११
पाण्डवसाहाय्यार्थं कर्णं प्रति कुन्तीवाक्यं	२६६	१५
कर्णस्य सूर्यवाणीश्रवणे वैशम्पायनोक्तिः	२६६	२२
कर्णस्य मतिस्थैर्ये वैशम्पायनोक्तिः ·	२६६	२५
कुन्तीं प्रति कर्णाक्षेपवाक्यं ··· ·	२६६	२६
अर्जुनादृते तव सुतान् न हनिष्यामीति कर्णप्रतिज्ञा ··· ··· ·	२६७	१२
कर्णं प्रति कुन्तीवाक्यं ··· ··· ·	२६७	१७
कुन्तीकर्णयोः स्वस्थानगमनं ··· ·	२६७	१९
पाण्डवान् प्रति कृष्णस्य सर्ववृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः ···	२६७	२१
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	२६७	२५
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२६७	२६
भीष्मादयः किमुक्तवन्त इति युधिष्ठिरप्रश्नः	२६७	२७
युधिष्ठिरं प्रति वासुदेवस्य दुर्योधनं प्रत्युक्तवाक्यकथनं ··· ··· ···	२६८	
वासुदेवस्य दुर्योधनं प्रत्युक्तभीष्मादिवाक्यानां कथनं ··· ··· ···	२६८	
दुर्योधनं प्रति भीष्मस्य शान्तनुप्रभृतीनां राज्यकथनं ··· ··· ···	२६८	८
भीष्मं प्रति प्रजानां वाक्यं ··	२६८	१८
दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं ···	२६८	२१
दुर्योधनं प्रति द्रोणवाक्ये कृष्णोक्तिः	२६९	८
दुर्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं ···	२६९	९
विदुरवाक्ये वासुदेवोक्तिः ···	२६९	२४

॥ श्रीमहाभारतीयद्वितीयखण्डान्तर्गतोद्योगपर्व्वसूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीष्मं प्रति दुर्य्योधननिन्दारूपं विदुरवाक्यं	२६९	२६
दुर्य्योधनं प्रति गान्धार्य्याः सकोपवाक्यं ···	२७०	
दुर्य्योधनं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये कृष्णोक्तिः	२७०	१७
दुर्य्योधनं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ··· ··	२७०	१८
धृतराष्ट्रस्य चन्द्रवंशविवरणकथनं ··	२७०	१९
धृतराष्ट्रस्यात्मनो राज्याधिकाराभावकथनं	२७१	१५
युधिष्ठिरस्य राज्यार्थं धृतराष्ट्रवाक्यं ···	२७१	१९
दुर्य्योधनाबोधे वासुदेवोक्तिः ··· ··	२७१	२६
कुरुक्षेत्रगमनार्थं राज्ञः प्रति दुर्य्योधनाज्ञा	२७१	२८
युधिष्ठिरं प्रति कृष्णस्य स्वोक्तप्रकारकथनं	२७२	
भगवद्यानपर्व्वसमाप्तिः ··· ··	२७२	१६
सैन्यनिर्य्याणपर्व्वारम्भः ··· ··	२७२	१८
अर्ज्जुनादीन् प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ···· ··· ··	२७२	१९
सेनाविभागार्थं भ्रातॄन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	२७२	२०
द्रुपदादीनां सप्ताक्षौहिणीनां सेनापतित्वकथनं	२७२	२२
विराटस्य सर्व्वसेनापतित्वार्थं सहदेववाक्यं	२७२	२९
नकुलवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ··· ···	२७३	
द्रुपदस्य सेनापतित्वार्थं नकुलवाक्यं ··	२७३	
धृष्टद्युम्नस्य सेनापतित्वार्थमर्ज्जुनवाक्यं ··	२७३	
शिखण्डिनः सेनापतित्वार्थं भीमवाक्यं ··	२७३	१९
कृष्णाभिमतज्ञानाय युधिष्ठिरवाक्यं	२७३	२३
वैशम्पायनवाक्यं ··· ··· ·	२७३	२९
धृष्टद्युम्नस्य सेनापतित्वार्थं कृष्णवाक्यं ··	२७३	३०
पाण्डवानां हर्षे वैशम्पायनवाक्यं ··	२७४	१०
कुरुक्षेत्रे पाण्डवानां बलसमागमकथनं ··	२७४	१२
पाण्डवानां कुरुक्षेत्रयात्रा ··· ··	२७४	१४
रथादीनां सङ्ख्याकथनं ··· ·	२७४	२६
युधिष्ठिरस्य सेनानिवेशकथनं ···	२७५	४
धृष्टद्युम्नादीनां शिबिरनिर्म्माणार्थं यत्नः	२७५	९
कुरुक्षेत्रे परिखाकरणादि ···	२७५	११
काष्ठादीनां सञ्चयकरणादि ···	२७५	१३
ज्याधनुर्बाणादीनां शिविरे स्थापनं	२७५	१६
पाण्डवसेनानिवेशं श्रुत्वा दुर्य्योधनः किमकरोदित्यादि जनमेजयप्रश्नः ···	२७५	२२
कर्णादीन्प्रति दुर्य्योधनाज्ञायां वैशम्पायनोक्तिः	२७५	३०
कर्णादीन् प्रति दुर्य्योधनवाक्यं ··	२७६	१
शिविरादिकरणार्थं दुर्य्योधनानुज्ञा ····	२७६	६
आसनेभ्यः राज्ञामुत्थानादि ···· ···	२७६	११
धार्त्तराष्ट्राणां युद्धोत्सवः ··· ···	२७६	१२
दुर्य्योधनः कथमिदमब्रवीदित्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	२७६	२२
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२७६	२८
वैशम्पायनवाक्यं	२७७	७
भीमार्ज्जुनौ प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ···	२७७	११
युधिष्ठिरं प्रत्यर्ज्जुनस्य श्रीकृष्णोक्तकथनं	२७७	१४
श्रीकृष्णस्यार्ज्जुनवाक्यानुमोदनं ···	२७७	१७
युद्धार्थं कृतनिश्चयानां पाण्डवानां कुरुक्षेत्रवासः	२७७	१८
दुर्य्योधनसेनाविभागादौ वैशम्पायनोक्तिः	२७७	२०
दुर्य्योधनसैन्यवर्णनं ··· ·· ·	२७७	२२
सेनादीनां लक्षणकथनं ··· ·	२७८	१३
पत्तिप्रभृतीनां लक्षणकथनं ··· ·	२७८	१७
कृपादीनां सेनापतित्वकथनं ··· ·	२७८	२१
वैशम्पायनवाक्यं ··· ··· ·	२७८	२६
सैनापत्यार्थं भीष्मं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	२७८	२७
दुर्य्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं ··· ·	२७९	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अयुतसेनामारणे भीष्मप्रतिज्ञा ...	२७९	१६
भीष्मस्य कर्णाक्षेपवाक्यं	२७९	१९
जीवति गाङ्गेये नाहं योत्स्यामीति कर्ण प्रतिज्ञा	२७९	२०
भीष्मसैनापत्याभिषेके वैशम्पायनोक्तिः ..	२७९	२१
कौरवाणां दुर्निमित्तकथनं	२७९	२३
युद्धार्थं कौरवाणां निर्याणं	२७९	२७
कौरवाणां शिविरादिकरणं	२८०	१
भीष्मप्रशंसापूर्व्वकं जनमेजयप्रश्नः ...	२८०	४
वैशम्पायनवाक्यं	२८०	८
भ्रात्रादीन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	२८०	१०
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	२८०	१२
द्रुपदादीनां सैनापत्याभिषेके वैशम्पायनोक्तिः	२८०	१४
पाण्डवगृहे अक्रूरादिभिः सह बलदेवस्यागमनं	२८०	२०
बलदेवदर्शनेन युधिष्ठिरादीनामुत्थानं	२८०	२४
श्रीकृष्णं प्रति बलदेववाक्यं	२८०	२८
बलरामस्य तीर्थयात्रार्थं गमनं	२८१	८
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं रुक्मिराजस्यागमने वैशम्पायनोक्तिः	२८१	१२
रुक्मिणः पाण्डवसभाप्रवेशः	२८१	२८
रुक्मिदर्शनेन युधिष्ठिरस्य प्रत्युद्गमनं ...	२८१	३०
अर्ज्जुनं प्रति रुक्मिप्रगल्भवाक्यं ...	२८२	२
रुक्मिणं प्रति धनञ्जयवाक्यं	२८२	७
रुक्मिणो दुर्य्योधनसमीपगमनं ...	२८२	१८
दुर्य्योधनकृतरुक्मिप्रत्याख्यानं ...	२८२	१९
कुरवः किमकुर्व्वन्निति जनमेजयप्रश्नः ...	२८२	२४
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२८२	२५
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२८२	२६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	२८३	३
सैन्यनिर्य्याणपर्व्वसमाप्तिः	२८३	१०
उलूकदूतागमनपर्व्वारम्भः	२८३	१२
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य दुर्य्योधनमन्त्रणाकथनं	२८३	१३
उलूकदूतं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं ...	२८३	१८
दुर्य्योधनस्य वैडालव्रताख्यानकथनं ...	२८३	२७
बिडालसमीपे मूषिकाणामागमनादि ...	२८४	३
बिडालं प्रति मूषिकाणां वाक्यं ...	२८४	६
मूषिकान् प्रति बिडालस्य प्रत्युत्तरं ...	२८४	८
मार्ज्जारस्य मूषिकभक्षणादि	२८४	१५
मूषिकाणां परस्परमन्त्रणा	२८४	१६
मूषिकान् प्रति कोकिलमूषिकवाक्यं ...	२८४	२१
मूषिकाणां बिडालस्य च स्वस्थानगमनं ..	२८४	२४
तद्दृष्टान्तेन युधिष्ठिरं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	२८४	२५
वासुदेवं प्रति वक्तव्ये दुर्य्योधनवाक्यं ...	२८५	६
भीमं प्रति वक्तव्ये दुर्य्योधनवाक्यं ...	२८५	१८
नकुलं प्रति वक्तव्ये दुर्य्योधनवाक्यं ...	२८५	२३
सहदेवं प्रति वक्तव्ये दुर्य्योधनवाक्यं ...	२८५	२५
विराटद्रुपदौ प्रति वक्तव्ये दुर्य्योधनवाक्यं	२८५	२६
धृष्टद्युम्नं प्रति वक्तव्ये दुर्य्योधनवाक्यं ...	२८५	२८
अर्ज्जुनं प्रति वक्तव्ये दुर्य्योधनवाक्यं ...	२८६	४
उलूकस्य पाण्डवसमीपगमने सञ्जयोक्तिः	२८७	२४
युधिष्ठिरं प्रत्युलूकवाक्यं	२८७	२५
उलूकं प्रति युधिष्ठिरस्याभयदानादि ...	२८७	२६
युधिष्ठिरं प्रत्युलूकस्य दुर्य्योधनोक्तकथनं	२८७	२८
अर्ज्जुनं प्रत्युलूकस्य दुर्य्योधनोक्तकथनं ...	२८८	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाण्डवक्रोधे धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	२८९	९
उलूकदूतं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८९	१४
कृष्णाधिक्षेपेण राज्ञां क्रोधादि ...	२८९	२१
भीमस्य सभाया उत्थानं	२८९	२६
उलूकदूतं प्रति भीमवाक्यं	२८९	२८
उलूकदूतं प्रति सहदेववाक्यं	२९०	९
भीमं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	२९०	१६
धृष्टद्युम्नादीन् प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	२९०	१९
अर्ज्जुनवाक्यश्रवणेन राज्ञां विस्मयादि ...	२९०	२४
दुर्य्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	२९०	३०
दुर्य्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२९१	७
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	२९१	१५
उलूकं प्रति पुनर्धनञ्जयवाक्यं	२९१	१७
भीष्महनने धनञ्जयस्य प्रतिज्ञादि ...	२९१	२२
दुर्य्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	२९१	३०
दुर्य्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	२९२	९
दुर्य्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रति भीमवाक्यं	२९२	१५
दुर्य्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रति नकुलवाक्यं	२९२	२२
दुर्य्योधनं प्रति वक्तव्ये सहदेववाक्यं ...	२९२	२४
दुर्य्योधनं प्रति वक्तव्ये विराटद्रुपदयोर्वाक्यं	२९२	२६
दुर्य्योधनं प्रति वक्तव्ये शिखण्डिवाक्यं ...	२९२	२७
दुर्य्योधनं प्रति वक्तव्ये धृष्टद्युम्नवाक्यं ...	२९३	१
दुर्य्योधनं प्रति वक्तव्ये पुनर्युधिष्ठिरवाक्यं	२९३	३
उलूकस्य दुर्य्योधनसमीपागमनं ...	२९३	६
दुर्य्योधनं प्रत्युलूकस्यार्ज्जुनादिसमादेशकथनं	२९३	८
सेनाप्रस्थाने कर्णादीन् प्रति दुर्य्योधनाज्ञा	२९३	११
युधिष्ठिरसेनानिर्य्याणे सञ्जयवाक्यं	२९३	१६
युधिष्ठिरस्यार्ज्जुनादिसेनानां यथायथं विभागः	२९३	१०
उलूकदूतागमनपर्व्वसमाप्तिः	२९३	२८
रथातिरथसंख्यानपर्व्वारम्भः	२९४	१
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	२९४	२
वैशम्पायनवाक्यं	२९४	६
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य भीष्मोक्तकथनं	२९४	७
दुर्य्योधनं प्रति भीष्मस्य समाश्वासवाक्यं ...	२९४	८
भीष्मं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	२९४	१३
रथातिरथसंख्याश्रवणार्थं दुर्य्योधनवाक्यं	२९४	१६
दुर्य्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं	२९४	१८
भीष्मस्य कौरवमुख्यमहारथादीनां संख्याकथनं	२९४	१९
भीष्मस्य दुर्य्योधनादीनां पराक्रमकथनं	२९४	२१
भीष्मस्यात्मविक्रमकथनं	२९४	२५
भीष्मस्य कृतवर्म्मादीनां पराक्रमकथनं	२९४	२६
भीष्मस्य सिन्धुराजपराक्रमकथनादि	२९४	३१
काम्बोजादीनां पराक्रमकथनं	२९५	७
भीष्मस्य विन्दानुविन्दयोः पराक्रमकथनं	२९५	१२
भीष्मस्य त्रिगर्त्तानां पराक्रमकथनं ...	२९५	१५
भीष्मस्य दुर्य्योधनपुत्रादीनां पराक्रमकथनं	२९५	२०
भीष्मस्य कृपादीनां पराक्रमकथनं ...	२९५	२६
शकुनिपराक्रमकथने भीष्मवाक्यं ...	२९६	१
भीष्मस्याश्वत्थामपराक्रमकथनं ...	२९६	३
भीष्मस्य द्रोणपराक्रमकथनं	२९६	२६
भीष्मस्य पौरवादीनां पराक्रमकथनं ...	२९६	१९
भीष्मस्य वृषसेनादीनां पराक्रमकथनं	२९६	२३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीष्मस्याक्षमुखादीनां पराक्रमकथनं ...	२९७	३
अचलवृषकयोः पराक्रमकथने भीष्मवाक्यं	२९७	१०
कर्णनिन्दारूपं भीष्मवाक्यं	२९७	१२
कर्णनिन्दारूपं द्रोणवाक्यं	२९७	१७
भीष्मं प्रति कर्णस्य सक्रोधवाक्यं ...	२९७	१९
दुर्य्योधनं प्रति कर्णस्य भीष्मनिन्दावाक्यं	२९७	२८
कर्णं प्रति भीष्मस्य सक्रोधवाक्यं	२९८	९
भीष्मं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	२९८	१८
परेषां रथसत्तमान् श्रोतुमिच्छामीति दुर्य्योधनप्रश्नः	२९८	२०
भीष्मस्य पाण्डवरथातिरथसंख्याकथनं ...	२९८	२३
भीष्मस्य युधिष्ठिरादिपराक्रमकथनं ...	२९८	२५
भीष्मस्यार्ज्जुनपराक्रमकथनं	२९९	८
वैशम्पायनवाक्यं	२९९	२०
द्रौपदेयादीनां पराक्रमकथने भीष्मवाक्यं	२९९	२४
भीष्मस्य विराटद्रुपदयोः पराक्रमकथनं ...	३००	१
शिखण्डिपराक्रमकथने भीष्मवाक्यं ...	३००	१०
भीष्मस्य धृष्टद्युम्नादीनां पराक्रमकथनं ...	३००	१३
भीष्मस्य कैकेयादीनां पराक्रमकथनं ...	३००	२३
भीष्मस्य काश्यादीनां पराक्रमकथनं ...	३०१	२
कुन्तिभोजादीनां पराक्रमकथने भीष्मवाक्यं	३०१	१०
भीष्मस्य शिखण्डिना सह युद्धाभावकथनं	३०१	२५
रथातिरथसंख्यापर्व्वसमाप्तिः	३०२	२
अम्बोपाख्यानपर्व्वारम्भः	३०२	४
शिखण्डिनं कथं नैव हन्यादित्यादि भीष्मं प्रति दुर्य्योधनप्रश्नः	३०२	५
दुर्य्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं	३०२	७
विचित्रवीर्य्यस्य विवाहार्थं भीष्मस्य काश्यां गमनं	३०२	१२
भीष्मस्य काशिपतिकन्यानां हरणं ...	३०२	१८
कन्याहरणसमये राजभिर्भीष्मस्य युद्धादि	३०२	२०
मातरं प्रति भीष्मवाक्यं	३०३	१
भीष्मं प्रत्यम्बावाक्यं	३०३	५
अम्बायाः शाल्वसमीपगमने भीष्मवाक्यं ...	३०३	१२
शाल्वं प्रत्यम्बावाक्यं	३०३	१५
अम्बां प्रति शाल्वस्य प्रत्याख्यानवाक्यं ...	३०३	१६
शाल्वं प्रति अम्बावाक्यं	३०३	२१
शाल्वस्याम्बायाः प्रत्याख्यानं	३०४	५
अम्बाचिन्तनादौ भीष्मवाक्यं	३०४	७
अम्बायास्तापसाश्रमवासः	३०४	१७
तापसान् प्रत्यम्बायाः स्वात्मकथनं ...	३०४	१८
अम्बां प्रति शैखावत्यमुनिवाक्यं	३०४	२०
शैखावत्यं प्रत्यम्बावाक्यं	३०४	२२
कन्यार्थं तापसानां चिन्ता	३०४	२९
अम्बां प्रति तापसानां वाक्यं	३०५	३
तापसान् प्रत्यम्बावाक्यं	३०५	१०
होत्रवाहनस्य तत्र गमनादौ भीष्मवाक्यं	३०५	१४
अम्बां प्रति होत्रवाहनवाक्यं	३०५	२२
होत्रवाहनं प्रत्यम्बावाक्यं	३०५	२७
रामसमीपगमनार्थमम्बां प्रति होत्रवाहनवाक्यं	३०६	१
रामानुचरस्याकृतव्रणस्य तत्र गमनं ...	३०६	६
अकृतव्रणं प्रति होत्रवाहनवाक्यं ...	३०६	१०
होत्रवाहनं प्रत्यकृतव्रणवाक्यं	३०६	१२
होत्रवाहनस्याम्बायाः स्वात्मकथनं ...	३०६	१५
अकृतव्रणं प्रत्यम्बावाक्यं	३०६	२८
अकृतव्रणाम्बयोः संवादः	३०७	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
तत्र परशुरामस्यागमनादौ भीष्मवाक्यं	३०७	१५
रामं प्रति होत्रवाहनवाक्यं … …	३०७	२१
रामसमीपे अम्बायारोदनं … …	३०७	२४
अम्बां प्रति परशुरामवाक्यं … …	३०७	२६
रामं प्रत्यम्बावाक्यं … … …	३०६	२७
रामस्य चिन्तादौ भीष्मवाक्यं … …	३०७	२८
अम्बां प्रति रामवाक्यं … …	३०८	२
भीष्मवधार्थं रामं प्रत्यम्बावाक्यं …	३०८	५
रामाम्बयोः संवादः … … …	३०८	१५
रामं प्रति मुनिवाक्ये भीष्मवाक्यं …	३०८	२२
रामं प्रति मुनिवाक्यं … … …	३०८	२३
ऋषिं प्रति रामवाक्यं … …	३०९	१
कन्यया सह रामस्य कुरुक्षेत्रगमनं …	३०९	७
रामागमनादौ भीष्मवाक्यं … …	३०९	१०
अम्बाग्रहणार्थं भीष्मं प्रति रामवाक्यं …	३०९	१४
भीष्मरामयोरुक्तिप्रत्युक्ती … …	३०९	१८
रामं प्रति भीष्मस्याक्षेपवाक्यं … …	३१०	१
भीष्मस्य युद्धाभिप्रायकथनादि …	३१०	५
भीष्मकृतरामभर्त्सना … … …	३१०	१२
भीष्मं प्रति रामस्य सक्रोधवाक्यं …	३१०	२२
युद्धार्थं रामस्य कुरुक्षेत्रगमनं … …	३१०	२९
भीष्मरामयोर्युद्धकथनं … … …	३११	८
युद्धवारणार्थं भीष्मं प्रति गङ्गावाक्यं …	३११	१३
युद्धवारणार्थं रामं प्रति गङ्गावाक्यं …	३११	१९
गङ्गायाः पुनर्भीष्मसमीपागमने वैशम्पायनोक्तिः … … … …	३११	२२
भीष्मरामयोरुक्तिप्रत्युक्ती … …	३११	२५
रामभीष्मयोर्युद्धवर्णनं … … …	३१२	४
रामं प्रति भीष्मवाक्यं … … …	३१२	७
भीष्मं प्रति रामवाक्यं … … …	३१२	९
भीष्मरामयोस्तुमुलयुद्धं … …	३१२	१३
रामं प्रति भीष्मस्य सक्रोधवाक्यादि …	३१२	१७
रामे पीडिते भीष्मस्य पश्चात्तापः …	३१२	३०
दुर्योधनं प्रति पुनर्युद्धारम्भे भीष्मवाक्यं …	३१३	५
रामबाणेन भीष्मस्य मोहः … …	३१३	१९
अकृतव्रणप्रभृतीनां हर्षः … …	३१३	२१
भीष्मस्य संज्ञालाभादि … …	३१३	२२
भीष्मबाणेन रामस्य मोहः … …	३१३	२८
रामानुचराणां पलायनं … …	३१३	३०
संज्ञां लब्धवतो रामस्य भीष्मं प्रति वाक्यादि	३१४	२
भीष्मरामयोः पुनर्युद्धे दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं … … … …	३१४	१४
रामस्य पुनर्युद्धे भीष्मवाक्यं … …	३१५	८
भीष्मसारथेः पतनं … … …	३१५	१०
रामबाणेन भीष्मस्य पुनर्मोहादि …	३१५	१५
भीष्मबाणेन रामस्य पुनर्मोहः … …	३१५	३०
रामे पतिते जातानामौत्पातिकानां कथनं	३१६	१
भीष्मस्यात्मचिन्ताकथनं … …	३१६	१३
भीष्मस्य स्वप्नावस्थायां ब्राह्मणानां वाक्यं	३१६	२०
रामभीष्मयोः पुनस्तुमुलयुद्धं … …	३१७	४
प्रस्वापास्त्रं प्रयुञ्जानं भीष्मं प्रति नारदवाक्यं	३१७	२८
रामं प्रति पितॄणां वाक्यं … …	३१८	७
पितॄन्प्रति रामवाक्ये भीष्मोक्तिः …	३१८	१८
युद्धनिवृत्त्यर्थं भीष्मं प्रति मुनीनां वाक्यं …	३१८	२०
मुनीन् प्रति भीष्मवाक्यं … …	३१८	२२
युद्धनिवृत्त्यर्थं रामं प्रति मुनीनां वाक्यं …	३१८	२४
भीष्मरामयोर्युद्धनिवृत्तिः … …	३१८	२९
भीष्मकृतरामवन्दनं … … …	३१९	२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
रामकृतभीष्मप्रशंसा	२१९	३
अम्बां प्रति रामवाक्यं	२१९	७
रामं प्रत्यम्बावाक्यं	२१९	१२
तपसा भीष्मवधं चिन्तयन्त्यास्तस्या गमनं	२१९	१६
भीष्मं प्रति व्यासनारदयोर्वाक्यं	२१९	२३
अम्बायास्तपश्चर्य्याकथनं	२१९	२४
वत्सभूम्याश्रमे अम्बया आगमनं ...	२१९	३०
नन्दाश्रमादिष्वम्बायास्तपश्चरणं ...	२२०	२
गङ्गाम्बयोरुक्तिप्रत्युक्ती	२२०	६
अम्बां प्रति तापसानां वाक्ये भीष्मोक्तिः	१२०	२०
तापसान् प्रति कन्यायावाक्यं	२२०	२१
अम्बाया महादेवदर्शनं	२२०	२६
अम्बाया भीष्मपराजयवरप्राप्तिः ...	२२०	२७
रुद्रं प्रति कन्यावाक्यं	२२०	२८
अम्बां प्रति महादेववाक्यं	२२१	१
महादेवस्यान्तर्धानं	२२१	५
अम्बाया अग्नौ प्राणत्यागः	२२१	७
कन्या भूत्वा कथं पुरुषोऽभवदिति दुर्य्योधनप्रश्नः	२२१	१०
भीष्मस्य शिखण्डिजन्मवृत्तान्तकथनं ...	२२१	११
अपत्यार्थे महादेवं प्रति द्रुपदप्रार्थना ...	२२१	१२
स्त्रीपुमांस्ते भविष्यतीत्यादि महादेववाक्यं	२२१	१४
भार्य्यां प्रति द्रुपदस्य वरकथनं ...	२२१	१६
शिखण्डिनो जन्मादिवृत्तान्तकथनं ...	२२१	२३
शिखण्डिनोऽस्त्रशिक्षादौ भीष्मवाक्यं ...	२२२	१
कन्याया यौवनावस्थादर्शनेन भार्य्यां प्रति द्रुपदवाक्यं	२२२	५
भार्य्याया द्रुपदसमाश्वासनं	२२२	६
दशार्णकन्यया सह शिखण्डिनो विवाहादि	२२२	७
दशार्णकन्यायाः शिखण्डिनः स्त्रीत्वज्ञानादि	२२२	१४
शिखण्डिनः स्त्रीत्वं श्रुतवतो दशार्णस्य क्रोधादि	२२२	१८
द्रुपदसमीपे दशार्णस्य दूतप्रेषणं	२२२	२१
द्रुपदं प्रति दूतवाक्यं	२२२	२२
द्रुपदस्योत्तराभावादौ भीष्मवाक्यं ...	२२२	२७
भार्य्यां प्रति द्रुपदवाक्यं	२२३	९
द्रुपदं प्रति शिखण्डिमातुर्वाक्यं ...	२२३	२०
द्रुपदस्य मन्त्रिभिर्मन्त्रणादि	२२३	२५
द्रुपदं प्रति भार्य्यायावाक्यं	२२४	१
प्राणत्यागे शिखण्डिनश्चिन्ता	२२४	७
दुःखेन शिखण्डिनो वनगमनादि ...	२२४	९
शिखण्डिनं प्रति स्थूणाकर्णयक्षस्य वाक्यादि	२२४	१३
स्थूणाकर्णं प्रति शिखण्डिवाक्यं	२२४	१७
शिखण्डिनं प्रति यक्षवाक्ये भीष्मोक्तिः ...	२२४	२२
शिखण्डिनं प्रति यक्षस्य वाक्यं	२२४	२३
शिखण्डिनः समयकरणं	२२४	२७
यक्षशिखण्डिनोरन्योन्यलिङ्गपरिवर्त्तने भीष्मवाक्यं	२२४	२९
पुंस्त्वं लब्ध्वा शिखण्डिनः स्वपुरागमनं ...	२२५	१
दशार्णस्य द्रुपदराज्यागमनं	२२५	५
द्रुपदसमीपे दशार्णस्य दूतप्रेषणं ...	२२५	६
द्रुपदं प्रति दशार्णदूतवाक्यं	२२५	११
दशार्णसमीपे द्रुपदस्य दूतप्रेषणं ..	२२५	१६
दशार्णं प्रति द्रुपददूतवाक्यं	२२५	१७
दशार्णस्य शिखण्डिसमीपे युवतीप्रेषणं ...	२२५	१९
दशार्णस्य युवतीमुखात् शिखण्डिनः पुरुषत्वश्रवणं	२२५	२०
हृष्टस्य दशार्णस्य द्रुपदगृहे वासादि ...	२२५	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
स्थूणाकर्णसमीपे कुवेरस्यागमनं ...	३२५	२४
यक्षान् प्रति कुवेरवाक्यं	३२५	२९
कुवेरं प्रति यक्षाणां वाक्यं	३२६	२
अस्य स्त्रीत्वं तिष्ठत्विति स्थूणाकर्णं प्रति कुवेरशापः	३२६	७
शिखण्डिनि हते अयं पुरुषो भवेदिति कुवेरस्य वरदानं	३२६	१२
यक्षसमीपे शिखण्डिन आगमनादि ...	३२६	१५
शिखण्डिनं प्रति यक्षवाक्यं	३२६	१८
शिखण्डिनः प्रत्यागमनादौ भीष्मवाक्यं	३२६	२०
भीष्मस्यास्त्रत्यागप्रतिज्ञावाक्यं	३२६	२१
वैशम्पायनवाक्यं	३२७	३
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	३२७	५
भीष्मं प्रति दुर्य्योधनप्रश्नः	३२७	६
भीष्मस्यात्मबलकथनं	३२७	१२
द्रोणं प्रति दुर्य्योधनप्रश्ने सञ्जयवाक्यं	३२७	१९
द्रोणस्यात्मबलकथनं	३२७	२१
कृपादीनामात्मबलकथनं	७२७	२३
कर्णवाक्येन भीष्मस्य हास्यादि ...	३२७	२४
भ्रातॄन् प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३२७	२९
भ्रातॄन् प्रति युधिष्ठिरस्य भीष्मादिप्रतिज्ञाकथनं	३२७	३०
युधिष्ठिरं प्रत्यर्ज्जुनस्यात्मबलकथनं ...	३२८	७
पाण्डवसैन्यानां पराक्रमेऽर्ज्जुनवाक्यं ...	३२८	१४
पाण्डवान् प्रति दुर्य्योधनस्य सैन्यप्रेषणे वैशम्पायनोक्तिः	३२८	२२
दुर्य्योधनस्य शिविरादिकरणं	३२९	३
ससैन्यानां राज्ञां शिविरप्रवेशादि ...	३२९	६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरस्य धृष्टद्युम्नादिसैन्यप्रेषणे वैशम्पायनोक्तिः	३२९	१२
युधिष्ठिरस्य भीमादिप्रेषणं	३२९	२०
विराटादिभिः सह युधिष्ठिरस्य गमनं	३२९	२२
भीमादेः सैन्यानामस्त्रादिपरिमाणकथनं .	३२९	२६
अम्बोपाख्यानपर्व्वसमाप्तिः	३३०	१७
उद्योगपर्व्वसमाप्तिः	३३०	१७
भीष्मपर्व्वारम्भः	३३१	१
जम्बूखण्डविनिर्म्माणपर्व्वारम्भः	३३१	२
वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः ...	३३१	२
तदुत्तरत्वेन वैशम्पायनवाक्यं	३३१	३
युधिष्ठिरस्य सैन्यानां नामकरणं ...	३३१	१२
सैन्यानां दर्शनेन युधिष्ठिरादीनां हर्षः	३३२	२
वासुदेवार्ज्जुनयोः शङ्खवादनं	३३२	३
कुरुक्षेत्रे रक्तवृष्ट्यादि	३३२	७
युद्धार्थं कुरुपाण्डवयोः समयकरणं ...	३३२	१२
धृतराष्ट्रसमीपे व्यासागमने वैशम्पायनोक्तिः	३३२	२२
धृतराष्ट्रं प्रति व्यासवाक्यं	३३२	२५
व्यासं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	३३२	२८
धृतराष्ट्रस्य युद्धश्रवणेच्छायां वैशम्पायनोक्तिः	३३२	२९
सञ्जयं प्रति व्यासस्य वरदानं	३३२	३०
वैशम्पायनवाक्यं	३३३	५
धृतराष्ट्रं प्रति व्यासस्यानिमित्तकथनं ...	३३३	६
अनिमित्तदर्शनेन व्यासवाक्यं	३३३	२५
व्यासं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३३५	१२
व्यासचिन्तने वैशम्पायनवाक्यं	३३५	१५
युद्धवारणार्थं धृतराष्ट्रं प्रति व्यासवाक्यं ...	३३५	१६
व्यासं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	३३५	२५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
यत्ते मनसि वर्त्तते तत्कथयेति व्यासवाक्यं	३३५	१८
विजयिष्यतां चिह्नानि श्रोतुमिच्छामीति धृतराष्ट्रवाक्यं	३३५	२०
व्यासस्य भाविजयचिह्नकथनादि	३३६	१
व्यासस्य त्रिविधभयकथनादि	३३६	१८
व्यासगमने वैशम्पायनोक्तिः	३३६	२६
धृतराष्ट्रस्य चिन्तादि	३३६	२७
भौमगुणादिश्रवणार्थं सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३३६	२८
भौमगुणकथनार्थं सञ्जयप्रतिज्ञा	३३७	४
भूतानां द्विविधत्वकथनादि	३३७	५
सञ्जयस्य पशूनां चतुर्द्दशभेदकथनं	३३७	७
आरण्यसप्तपशूनां नामकथनं	३३७	८
ग्राम्यसप्तपशूनां नामकथनं	३३७	९
स्थावराणां गुल्मादिपञ्चजातिकथनं	३३७	१७
सञ्जयस्य भूमिप्रशंसाकथनं	३३७	१५
नदीनां नामधेयानि कथयेत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	३३७	१८
सञ्जयस्य क्षित्यादीनां पञ्चानां गुणकथनादि	३३७	२०
सञ्जयस्य सुदर्शनद्वीपवृत्तान्तकथनं	३३७	३०
विस्तरं ब्रूहीत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	३३८	७
सञ्जयस्य हिमालयादिपर्व्वतवृत्तान्तकथनं	३३८	१०
सुमेरुपर्व्वतस्य परिमाणादिकथनं	३३८	१७
सुमेरुपार्श्वस्थानां द्वीपानां वृत्तान्तकथनं	३३८	२०
सुमेरुपर्व्वते देवादीनां वसतिकथनं	३३८	२३
सुमेरुपश्चिमपार्श्वस्थदेशवृत्तान्तकथनं	३३९	९
तत्रत्यजनानामायुःपरिमाणादिकथनं	३३९	१०
गन्धमादनपार्श्वस्थजनानामायुःपरिमाणादिकथनं	३३९	१३
ऐरावतादिवर्षवृत्तान्तकथनं	३३९	१५
कैलासादिपर्व्वतवृत्तान्तकथनं	३३९	१९
विन्दुसरोमाहात्म्यकथनं	३३९	२१
हिमालयादिपर्व्वतेषु राक्षसादीनां वासकथनं	३३९	२९
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४०	७
सञ्जयस्य सुमेरोरुत्तरपार्श्वस्थदेशवृत्तान्तकथनं	३४०	८
सुमेरोः पूर्व्वपार्श्वस्थदेशवृत्तान्तकथनं	३४०	२१
नीलपर्व्वतस्य दक्षिणस्थजम्बूवृक्षादिवृत्तान्तकथनं	३४०	२६
माल्यवत्पर्व्वतवृत्तान्तकथनं	३४१	५
वर्षादीनां नामानि कथयेति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४१	१२
सञ्जयस्य रमणकवर्षवृत्तान्तकथनं	३४१	१३
हिरण्मयवर्षवृत्तान्तकथनं	३४१	१५
ऐरावतवर्षवृत्तान्तकथनं	३४१	२१
धृतराष्ट्रचिन्तनादौ वैशम्पायनोक्तिः	३४१	३०
भारतवर्षस्य शुश्रूषायां धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४२	५
सञ्जयस्य दुर्य्योधनादीनां दोषकथनं	३४२	७
सञ्जयस्य भारतवर्षवृत्तान्तकथनं	३४२	९
भारतवर्षस्थपर्व्वतानां नामकथनं	३४२	१४
भारतवर्षस्थनदीनां नामकथनं	३४२	१७
भारतवर्षस्थजनपदानां नामकथनं	३४३	१२
भारतवर्षार्थं राज्ञां परस्पराभिलाषकथनं	३४४	१५
भारतवर्षस्यायुःप्रमाणं कथयेत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४४	२२
सञ्जयस्य चतुर्युगस्थमनुष्याणां परमायुःकथनं	३४४	२४
जम्बूखण्डविनिर्म्माणपर्व्वसमाप्तिः	३४५	८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भूमिपर्व्वारम्भः	३४५	१०
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४५	११
सञ्जयस्य जम्बूखण्डपरिमाणादिकथनं	३४५	१४
शाकद्वीपस्य विस्तरं ब्रूहीति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४५	२३
सञ्जयस्य शाकद्वीपवृत्तान्तकथनं	३४५	२४
प्रजाः कथं श्यामतां प्राप्ता इति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४६	२
तदुत्तरत्वेन सञ्जयवाक्यं	३४६	३
शाकद्वीपस्थनदीनां नामकथनादि	३४६	१३
शाकद्वीपस्थजनपदानां नामकथनं	३४६	१७
सञ्जयस्योत्तरद्वीपानां वृत्तान्तकथनं	३४६	२४
सञ्जयस्य कुशद्वीपवृत्तान्तकथनं	३४६	२८
सञ्जयस्य क्रौञ्चद्वीपवृत्तान्तकथनं	३४६	३०
कुशद्वीपस्थपर्व्वतानां नामकथनं	३४७	२
औद्भिदादिवर्षनामकथनं	३४७	५
सञ्जयस्य क्रौञ्चादिपर्व्वतनामकथनं	३४७	१०
क्रौञ्चस्थादिदेशानां नामकथनं	३४७	१४
पुष्करद्वीपादिवृत्तान्तकथनं	३४७	१७
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४८	२
सञ्जयस्य स्वर्भानुग्रहाणां परिमाणकथनादि	३४८	३
चन्द्रमसः परिमाणकथनं	३४८	६
सूर्य्यस्य परिमाणकथनं	३४८	७
चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणवृत्तान्तकथनं	३४८	१०
भूमिपर्व्वश्रवणफलश्रुतिकथनं	३४८	१३
भूमिपर्व्वसमाप्तिः	३४८	१७
भगवद्गीतापर्व्वारम्भः	३४८	१८
सञ्जयस्य भीष्ममरणकथने वैशम्पायनोक्तिः	३४८	१९
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य भीष्मशरशय्याशयन कथनं	३४८	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सञ्जयस्य भीष्मप्रशंसाकथनं	३४८	२२
भीष्मः कथं हत इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४९	४
धृतराष्ट्रकृतभीष्मप्रशंसा	३४९	१५
भीष्मार्थं धृतराष्ट्रानुतापः	३४९	२८
हते भीष्मे के योद्धारोऽभवन्नित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	३५०	२
भीष्मः कथं हत इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	३५०	१३
हतभीष्मश्रवणेन धृतराष्ट्रानुतापः	३५०	१८
शंस मे तद्यथा चासीद्युद्धमित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	३५०	२६
पुनर्धृतराष्ट्रानुतापः	३५०	३०
हते भीष्मे दुर्य्योधनादयः किमकुर्व्वन्नित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	३५१	१२
पुनर्धृतराष्ट्रानुतापः	३५१	१६
धृतराष्ट्रप्रश्नाभिनन्दनेन सञ्जयवाक्यं	३५१	२५
सञ्जयस्य धृतराष्ट्रसान्त्वनावाक्यं	३५१	३०
सञ्जयस्य व्यासाय नमस्करणादि	३५२	१
भारतयुद्धं विस्तरेण शृणुष्वेत्यादि सञ्जयवाक्यं	३५२	४
भीष्मरक्षार्थं दुःशासनं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	३५२	६
सञ्जयस्य युद्धारम्भकोलाहलकथनादि	३५२	१६
युद्धोन्मुखानां सैन्यानां शोभाकथनं	३५२	२१
शकुनिसौबलादीनामक्षौहिणीमेलनकथनं	३५२	३०
भीष्मस्य सर्व्वसेनापतित्वकथनादि	३५३	६
कुरुपाण्डवबलसमागमकथनं	३५३	८
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	३५३	१५
सञ्जयस्य भीष्मद्रोणकृतपाण्डवाशीर्व्वादकथनं	३५३	१९
राज्ञः प्रति भीष्मस्य नीतिकथनं	३५३	२२
युद्धार्थं कुरुसैन्यानां निर्याणं	३५३	२६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कुरुसैन्यवर्णनं	३५४	१
सैन्यवर्णने सञ्जयवाक्यं	३५४	२६
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३५५	१६
सञ्जयवाक्यं	३५५	१८
अर्ज्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	३५५	१९
युधिष्ठिरं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	३५५	२२
भीमस्य व्यूहाग्रयोधित्वकथनं	३५५	२३
अर्ज्जुनस्य युद्धार्थं निर्गमनं	३५५	२९
पाण्डवसैन्यवर्णनं	३५६	१
पाण्डवानां व्यूहरचनाकथनं	३५६	११
सैन्येषु सज्जीभूतेषु सूर्य्यस्य निष्प्रभादि	३५६	२७
सैन्यप्रहृष्टतायां सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३५७	५
सञ्जयस्योभयसैन्ययोर्निमित्तानिमित्तकथनं	३५७	८
भीष्मस्य सैन्यव्यूहकथनं	३५७	२३
कुरुसैन्यं दृष्टवतो युधिष्ठिरस्य विषादे सञ्जयोक्तिः	३५७	२९
धनञ्जयं प्रति युधिष्ठिरविषादवाक्यं	३५८	१
युधिष्ठिरं प्रत्यर्ज्जुनस्य समाश्वासवाक्यं	३५८	४
युधिष्ठिरविषादापनयनादौ सञ्जयवाक्यं	३५८	१७
अर्ज्जुनरथस्य वर्णनादि	३५८	२६
भीमं दृष्टवतां कुरुसैन्यानां सभयकम्पनादि	३५८	३०
अर्ज्जुनं प्रति वासुदेववाक्यं	३५९	२
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	३५९	७
दुर्गास्तोत्रपाठार्थमर्ज्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं	३५९	८
अर्ज्जुनस्य रथादवरोहणादौ सञ्जयवाक्यं	३५९	९
जयार्थं अर्ज्जुनकृतदुर्गास्तवः	३५९	१०
दुर्गाया आविर्भावे सञ्जयवाक्यं	३५९	२३
अर्ज्जुनं प्रति देव्याजयाशीर्व्वचनं	३५९	२४
दुर्गास्तवपाठफलश्रुतिकथनं	३५९	२७
दुर्य्योधननिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं	३६०	२
केषां योधा प्रहृष्टा इत्यादि धृतराष्ट्रवाक्यं	३६०	७
उभययोधानां हर्षादौ सञ्जयोक्तिः	३६०	१०
कुरुक्षेत्रे मत्पुत्राः पाण्डवाश्च किमकुर्व्वतेति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३६०	१६
सञ्जयस्य तदुत्तरकथनं	३६०	१७
तत्र द्रोणाचार्य्यं प्रति पाण्डवसैन्यकथने दुर्य्योधनोक्तिः	३६०	१८
आत्मसैन्यप्राधान्यनिरूपणे दुर्य्योधनोक्तिः	३६०	२२
द्रोणादीन् प्रति भीष्मरक्षार्थं दुर्य्योधनवाक्यं	३६०	२६
दुर्य्योधनहर्षार्थं भीष्मस्य शङ्खवादनं	३६०	२७
कृष्णार्ज्जुनादीनां शङ्खवादनं	३६०	३०
उभयसेनयोर्मध्ये रथस्थापनार्थं श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	३६१	७
कृष्णस्य सेनयोर्मध्ये रथस्थापनादौ सञ्जयोक्तिः	३६१	१०
अर्ज्जुनस्य युद्धार्थिनां पितृव्यादीनां दर्शनं	३६१	१२
युद्धार्थिनो बन्धून् दृष्ट्वार्ज्जुनस्य विषादः	३६१	१३
कृष्णं प्रत्यर्ज्जुनस्य विषादवाक्यं	३६१	१५
अर्ज्जुनस्य कुलक्षयस्य बहुदोषताकथनादि	३६१	२७
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	३६२	८
विषीदन्तमर्ज्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं	३६२	९
भीष्मादीन् प्रति वाणैः कथं योत्स्यामीत्याद्यर्ज्जुनवाक्यं	३६२	११
जयाजययोर्यत् श्रेयः स्यात्तद्ब्रूहीत्यर्ज्जुनवाक्यं	३६२	१३
अर्ज्जुनतूष्णींभावे सञ्जयोक्तिः	३६२	१७
अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य तत्त्वोपदेशः	३६२	१९
कृष्णस्य देहानामवश्यनाश्यत्वकथनादि	३६२	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
विषयैरनभिभूतस्य मोक्षकथनादि	३६२	२२
सदसतोर्भावाभावकथनादि	३६२	२४
देहानामवश्यनाशत्वकथनं	३६२	२६
आत्मनो हननकर्त्तृत्वकर्म्मत्वाभावकथनं	३६२	२७
आत्मनोजन्मादिषड्भावविकाराभाव कथनादि	३७२	२८
देहे जीर्णे आत्मनो देहान्तरप्राप्तिकथनं	३६३	
शस्त्रादिभिरात्मनोऽच्छेद्यत्वादिकथनं	३६३	
अन्यपदार्थस्य मृत्योरवश्यम्भावित्व कथनादि	३६३	७
आत्मनोदुर्ज्ञेयत्वकथनं	३६३	
क्षत्रियाणां युद्धेन धर्म्मकथनं	३६३	१३
युद्धपरित्यागेऽर्ज्जुनस्य प्रत्यवायादिकथनं	३६३	१५
सुखदुःखादीनां समत्वे पापाभावकथनं	३६३	
अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य कर्म्मयोगोपदेशः	३६३	२१
निष्कामकर्म्मयोगेऽतिक्रमनाशाभावकथनं	३६३	२२
निष्कामकामिनोर्बुद्धिवैषम्यकथनं	३६३	२३
कामिनां व्यवसायात्मिकाबुद्ध्यभावकथनं	३६३	२४
वेदानां त्रैगुण्यविषयत्वकथनादि	३६३	२७
काम्यकर्म्मणामप्राशस्त्यकथनादि	३६३	२८
कर्म्मफलत्यागे फलकथनादि	३६४	३
स्थितप्रज्ञस्य लक्षणादिज्ञानार्थमर्ज्जुनप्रश्नः	३६४	
श्रीकृष्णस्य स्थितप्रज्ञलक्षणकथनं	३६४	
श्रीकृष्णस्य स्थितधीलक्षणकथनं	३६४	
स्नेहादिरहितस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठाकथनं	३६४	
इन्द्रियाणामवशत्वकथनादि	३६४	१२
विषयध्यायिनः सङ्गाद्यनर्थप्राप्तिकथनं	३६४	१४
रागद्वेषादिरहितानां प्रसादकथनं	३६४	१६
प्रसादस्य सर्व्वदुःखनाशकत्वकथनं	३६४	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अयुक्तस्य बुद्ध्याद्यभावकथनादि	३६४	१८
कामनापरित्यागे शान्तिप्राप्तिकथन	३६४	२२
वाक्यं	३६४	२७
तदुत्तरत्वेन भगवद्वाक्यं	३६४	२९
कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं न भवतीत्यादि भगवद्वाक्यं	३६४	३०
निष्कामकर्म्मकरणार्थमर्ज्जुनं प्रत्युपदेशः	३६५	४
कर्म्माकरणे दोषकथनं	३६५	६
ब्रह्मणः सर्व्वगतस्य कार्य्याभावकथनं	३६५	१०
आत्मरतस्य कार्य्याभावकथनं	३६५	१३
निष्कामकर्म्मणा भगवत्प्राप्तिकथनं	३६५	१५
श्रेष्ठाचारदर्शनेन लोकानां प्रवृत्तिकथनं	३६५	१७
लोकसंग्रहार्थं श्रीकृष्णस्यात्मनः कर्म्माचार कथनं	३६५	१८
अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य तत्त्वोपदेशः	३६५	२२
मयि सर्व्वकर्म्माणि संन्यस्य युद्धस्वेत्यादि भगवद्वाक्यं	३६५	२६
परधर्म्मत्यागाश्रयणीयत्वकथनं	३६६	१
केन प्रयुक्तो जीवः पापं चरतीत्यर्ज्जुनप्रश्नः	३६६	२
तदुत्तरत्वेन भगवद्वाक्यं	३६६	३
योगाचरणस्य पूर्व्वसंप्रदायप्रसिद्धत्वकथनं	३६६	१२
स एव योगो मया प्रोक्त इत्यादि भगवद्वाक्यं	३६६	१४
त्वमादौ प्रोक्तवान् कथमेतद्विजानीयामित्यर्ज्जुनप्रश्नः	३६६	१५
आत्मजन्मवृत्तान्ते भगवद्वाक्यं	३६६	२६
यदा धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति तदात्मानं सृजामीत्यादिभगवद्वाक्यं	३६६	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
ये यथा मां प्रपद्यन्त इत्यादि भगवद्वाक्यं	२६६	२२
भगवदात्मतत्त्वोपदेशः ···	२६६	२४
कर्म्मयोगदुर्गमगतित्वकथनं	२६६	२७
निष्कामकर्म्मिणः प्रशंसाकथनं	२६६	२९
ब्रह्मयज्ञस्वरूपकथनं ··	२६७	
द्रव्ययज्ञादिकथनं ··· ··· ·	२६७	
कर्म्मयज्ञाज्ज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठत्वकथनं ··	२६७	१४
ज्ञानयज्ञप्रशंसाकथनं ··· ··· ··	२६७	१६
भगवन्तं प्रत्यर्ज्जुनप्रश्नः ··· ··	२६७	२६
तदुत्तरत्वेन भगवदुपदेशः ··· ··	२६७	२७
कर्म्मसंन्यासयोगोपदेशः ··· ··	२६८	
निष्कामयोगिनः प्रशंसाकथनं ··· ··	२६८	
निष्कामयोगिनां मोक्षकथनं ··· ··	२६८	१२
ब्राह्मणादिषु पण्डितानां समदर्शनकथनं	२६८	१३
समदर्शिनां प्रशंसाकथनं ··· ··	२६८	१४
इन्द्रियभोगानां दुःखदातृत्वकथनं ··	२६८	१७
कामादिवेगसहनशीलानां सुखकथनादि	२६८	१८
निष्कामिनां प्रशंसापूर्व्वकोभगवदुपदेशः	२६८	२७
योगारूढस्य लक्षणकथनं ··· ·	२६८	
आत्मनः स्वशत्रुमित्रत्वकथनं ··· ·	२६९	
युक्तयोगिनो लक्षणकथनं ·· ·	२६९	३
योगिनो योगाभ्यासकथनं ··· ·	२६९	
युक्तयोगिनां लक्षणकथन	२६९	१४
यथा दीपोनिवातस्थ इत्यादि भगवदुपदेशः	२६९	१५
योगस्य लक्षणकथनं ··· ··· ···	२६९	१८
कामादित्यागपूर्व्वकेन्द्रियसंयमकथनं	२६९	
मनःसंयमेन ब्रह्मज्ञानसुखप्राप्तिकथनं	२६९	२२
परमयोगिनो लक्षणकथनं ···	२६९	२५
योऽयं योगस्त्वया प्रोक्त इत्याद्यर्ज्जुनप्रश्नः	२६९	२९
तदुत्तरत्वेन भगवदुपदेशः ··· ··	२७०	१
अयतिः श्रद्धयोपेतः कां गतिं गच्छतीत्याद्यर्ज्जुनप्रश्नः ··· ··· ···· ··	२७०	३
अर्ज्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं ··· ··	२७०	६
योगभ्रष्टस्य पुनर्ज्जन्मादिकथनं ···	२७०	७
योगिनः प्रशंसायां भगवद्वाक्यं ··· ···	२७०	११
युक्ततमस्य लक्षणकथनं ···· ···	२७०	१३
भगवतः साकल्येनात्मज्ञानोपायकथनं	२७०	१६
विज्ञानोपदेशार्थं श्रीकृष्णस्य प्रतिज्ञादि	२७०	१७
भूम्याद्यष्टप्रकृतिकथनादि ·· ···	२७०	१९
जलादिष्वात्मनोरसादिस्वरूपताकथनं	२७०	२३
मायया स्वस्य दुर्ज्ञेयताकथनं ··· ···	२७०	२८
भगवच्छरणागतानां भावाभावकथनादि	२७०	२९
आर्त्तादिचतुर्णां भजनाधिकारिताकथनं	२७१	१
भजनाधिकारिणां चतुर्णां ज्ञानी विशिष्ट इत्यादि भगवद्वाक्यं ··· ··	२७१	२
कामिनामात्मज्ञानाभावकथनं ··· ··	२७१	५
सर्व्वेषामात्मनोऽप्रकाशत्वकथनादि ··	२७१	१०
मोहाद्यनभिभूतानां भगवद्भजनकथनं ··	२७१	१३
किन्तद्ब्रह्मेत्याद्यर्ज्जुनप्रश्नः ··· ··	२७१	१८
ब्रह्मादिस्वरूपकथने भगवद्वाक्यं ··	२७१	२०
जीवोयं यं भावं स्मरन् कलेवरं त्यजति तमाप्नोतीत्यादि भगवद्वाक्यं ··· ···	२७१	२३
अभ्यासयोगयुक्तचेतसा परमपुरुषप्राप्तिकथनं	२७१	२५
अनन्यचेतसः सुलभोहमित्यादि भगवद्वाक्यं	२७२	१
ब्रह्मणो दिवारात्रिप्रमाणकथनं ····	२७२	४
ब्रह्मणोदिनरात्र्योर्जीवानां सृष्टिप्रलयकथनं	२७२	५
प्रलयेऽप्यनश्वरस्य भगवत्स्वरूपताकथन ···	२७२	८
उत्तरायणदक्षिणायनयोर्मरणफलकथनं	२७२	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
योगिप्रशंसारूपं भगवद्वाक्यं	३७२	१४
राजविद्याराजगुह्ययोगोपदेशार्थं भगवत्प्रतिज्ञा	३७२	१८
अर्ज्जुनं प्रति राजविद्याराजगुह्ययोगोपदेशः	३७२	१९
भगवतः क्रतादिस्वरूपताकथनं ...	३७३	२
कामिनां गतिकथनं	३७३	७
अन्यदेवयाजिनोमामेव यजन्तीत्यादि भगवद्वाक्यं	३७३	११
देवव्रतादीनां देवादिलोकप्राप्तिकथनं	३७३	१३
भक्तदत्तपत्रपुष्पाद्यहमश्नामीत्यादिभगवद्वाक्यं	३७३	१४
भगवद्भक्तानां नाशाभावकथनं	३७३	१८
मन्मनाभवेत्यादिभगवद्वाक्यं	३७३	२२
अर्ज्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं	३७३	२५
सुरादीनां स्वस्य दुर्ज्ञेयताकथनं ...	३७३	२६
जीवस्य बुद्ध्यादिस्वभावकथनं ...	३७३	२८
अहं सर्व्वस्य प्रभव इत्यादि भगवद्वाक्यं	३७४	२
विभूतियोगज्ञानार्थमर्ज्जुनप्रश्नः	३७४	६
अर्ज्जुनं प्रति भगवतो विभूतियोगोपदेशः	३७४	१३
विश्वरूपदर्शनार्थमर्ज्जुनप्रश्नः	३७५	८
अर्ज्जुनवाक्याभिनन्दनरूपं भगवद्वाक्यं	३७५	१३
अर्ज्जुनस्य दिव्यचक्षुर्लाभः	३७५	१६
अर्ज्जुनस्य विश्वरूपदर्शने सञ्जयवाक्यं	३७५	१७
विश्वरूपस्य वर्णनं	३७५	१८
अर्ज्जुनस्य श्रीकृष्णशरीरे जगद्दर्शनं ...	३७५	२१
विश्वरूपदर्शनेनार्ज्जुनविस्मयः	३७५	२२
भगवन्तं प्रत्यर्ज्जुनस्य दृष्टरूपाणां कथनं	३७५	२३
अर्ज्जुनकृतविश्वरूपस्तवः	३७५	२८
विश्वरूपदर्शनेन भीतस्यार्ज्जुनस्य वाक्यं ...	३७६	१
अर्ज्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं	३७६	१६
श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	३७६	२२
अर्ज्जुनकृतश्रीकृष्णस्तवः ...	३७६	२४
श्रीकृष्णं प्रति क्षमाप्रार्थनारूपमर्ज्जुनवाक्यं	३७६	३०
पूर्व्वरूपधारणार्थमर्ज्जुनप्रार्थना ...	३७७	४
अर्ज्जुनसान्त्वनारूपं श्रीकृष्णवाक्यं ...	३७७	६
श्रीकृष्णस्य चतुर्भुजरूपधारणे सञ्जयोक्तिः	३७७	१०
चतुर्भुजरूपदर्शनेनार्ज्जुनवाक्यं	३७७	१२
देवैरदृष्टरूपं दृष्टवानित्यादि भगवद्वाक्यं	३७७	१३
योगवित्तमानां ज्ञानार्थमर्ज्जुनप्रश्नः ...	३७७	१९
भगवतो युक्ततमानां लक्षणकथनं ...	३७७	२०
ब्रह्मोपासकानामप्यहमेव प्राप्य इत्यादि भगवद्वाक्यं	३७७	२१
ब्रह्मोपासकानां दुःखकथनं	३७७	२३
श्रीकृष्णाविष्टचित्तानामुद्धारादिकथनं	३७७	२४
मय्येव मन आधत्स्वेत्यादि भगवदुपदेशः	३७७	२६
अभ्यासादीनामुत्तरोत्तरविशेषकथनं ...	३७७	३०
भगवत्प्रियस्य निरूपणं	३७८	१
प्रकृत्यादीनां ज्ञानार्थमर्ज्जुनप्रश्नः ...	३७८	११
क्षेत्रक्षेत्रज्ञादीनां ज्ञानायार्ज्जुनं प्रति भगवदुपदेशः	३७८	१२
भगवतः क्षेत्रलक्षणकथनं ...	३७८	१६
भगवतो ज्ञानलक्षणकथनं ...	३७८	१८
भगवतोऽज्ञेयलक्षणकथनं ...	३७८	२३
भगवतो ज्ञेयलक्षणकथनं ...	३७८	२९
प्रकृत्यादीनामनादित्वकथनं ...	३७८	३०
पुरुषस्वरूपनिरूपणं	३७९	१
पुरुषं जानतां मोक्षकथनं ...	३७९	३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विशेषं जानतां मोक्षकथनं	३७९	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
उत्तमज्ञानोपदेशाय भगवद्वाक्यं	३७९	१७
गुणत्रयाणां प्रकृतिसम्भवत्वकथनं	३७९	२१
सत्त्वगुणस्वरूपकथनं ...	३७९	२२
रजोगुणस्वरूपकथनं	३७९	२३
तमोगुणस्वरूपकथनं ...	३७९	२४
सत्त्वगुणकार्य्यकथनं	३७९	२७
रजोगुणकार्य्यकथनं	३७९	२८
तमोगुणकार्य्यकथनं	३७९	२९
सत्त्वादिषु प्रलयं गतानां लोकप्राप्तिकथनं	३७९	३०
सत्त्वादीनां फलकथनादि	३८०	२
सात्त्विकादीनां प्राप्यलोककथनं ...	३८०	४
कैर्लिङ्गैर्गुणातीतो भवतीत्यादर्ज्जुनप्रश्नः	३८०	७
भगवतोगुणातीतलक्षणकथनं	३८०	८
वेदवृक्षस्वरूपकत्वकथनरूपादिभगवदुपदेशः	३८०	१६
पुरुषोत्तमयोगोपदेशः	३८०	२६
दैवपुरुषस्याभयादिकथने भगवद्वाक्यं	३८१	९
असुरपुरुषस्य दम्भादिकथने ...	३८१	१२
असुरपुरुषाणां स्वभावकथनं ...	३८१	१५
कामिनामाशाप्रकारकथनं ...	३८१	२१
कामिनां गतिकथनादि ...	३८१	२४
अविधिपूर्व्वकं यज्ञकारिणामासुरभाव कथनं	३८१	२५
कामादीनां निरयद्वारत्वकथनादि ...	३८१	२९
श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनप्रश्नः	३८२	५
श्रद्धायास्त्रैविध्यकथने भगवद्वाक्यं ...	३८२	६
त्रिगुणाधिकारिणां यजनीयदेवकथनं ...	३८२	८
सात्त्विकप्रियाहारकथनं	३८२	१२
राजसप्रियाहारकथनं	३८२	१३
तामसप्रियाहारकथनं	३८२	१४
सात्त्विकयज्ञादिकथनं	३८२	१५
शारीरतपआदीनां कथनं	३८२	१८
सात्त्विकदानादिकथनं	३८२	२४
ओंतत्सदितिनिर्देश इत्यादि भगवदुपदेशः	३८२	२७
संन्यासतत्त्वजिज्ञासायामर्ज्जुनप्रश्नः ...	३८३	५
संन्यासत्यागयोर्लक्षणकथनं	३८३	६
कर्म्मणां त्याज्यात्याज्यत्वकथनादि ...	३८३	७
यज्ञादीनामवश्यकरणीयत्वकथनादि ...	३८३	९
कर्म्मणामनिष्टादित्रिविधफलकथनं ...	३८३	१६
कर्म्मसिद्ध्यर्थमधिष्ठानादिपञ्चकारणकथनं	३८३	१७
सात्त्विकादित्रिविधज्ञानकथनं ...	३८३	२४
सात्त्विकादित्रिविधकर्म्मकथनं	३८३	२७
कर्त्तॄणां सात्त्विकादिभेदकथनं	३८३	३०
सात्त्विक्यादित्रिविधबुद्धिकथनं	३८४	४
सात्त्विक्यादित्रिविधधृतिकथनं	३८४	७
सात्त्विकादित्रिविधसुखकथनं	३८४	१०
ब्राह्मणानां स्वाभाविककर्म्मकथनं ...	३८४	१६
क्षत्रियाणां स्वाभाविककर्म्मकथनं ...	३८४	१७
वैश्यशूद्रयोः स्वाभाविककर्म्मकथनं ...	३८४	१८
स्वकर्म्माचारेण सिद्धिकथनं	३८४	१९
स्वकर्म्मसिद्धस्य ब्रह्मप्राप्तिकथनं ...	३८४	२४
ब्रह्मभूतस्य भगवद्भक्तिलाभकथनं ...	३८४	२८
भक्तियुक्तस्य नित्यपदप्राप्तिकथनं ...	३८४	२९
चेतसा सर्व्वकर्म्माणीत्यादि भगवदुपदेशः	३८५	१
मन्मना भव इत्यादि भगवदुपदेशः ...	३८५	९
इदं ज्ञानं तपोरहितेभ्योन वाच्यमिति भगवद्वाक्यं	३८५	११
कृष्णार्ज्जुनसंवादाध्ययनेन भगवत्प्राप्ति कथनं	३८५	१३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कृष्णार्ज्जुनसंवादश्रवणफलकथनं	३८५	१५
श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	३८५	१७
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	३८५	१८
भगवद्गीतापर्व्वसमाप्तिः	३८५	२३
भीष्मवधपर्व्वारम्भः	३८५	२५
अर्ज्जुनस्य गाण्डीवधारणादौ सञ्जयोक्तिः	३८५	२६
पुनः पाण्डवादीनां शङ्खवादनं	३८५	२७
कुरुपाण्डवयुद्धदर्शनार्थं देवादीनामागमनं	३८५	२९
भीष्मसमीपगमनार्थं युधिष्ठिरस्य रथादवरोहणं	३८६	३
अर्ज्जुनादीनां युधिष्ठिरानुगमनं	३८६	५
युधिष्ठिरं प्रत्यर्ज्जुनादीनां वाक्यं	३८६	७
युधिष्ठिरनिरुत्तरे सञ्जयोक्तिः	३८६	११
अर्ज्जुनादीन् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	३८६	१२
युधिष्ठिरनिन्दारूपं कुरुसैन्यवाक्यं	३८६	१७
भीष्मं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	३८६	२८
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं	३८६	२९
युधिष्ठिरभीष्मयोः संवादः	३८७	४
युधिष्ठिरस्य द्रोणसमीपगमने सञ्जयोक्तिः	३८७	११
युधिष्ठिरद्रोणयोः संवादः	३८७	१३
युधिष्ठिरस्य कृपसमीपागमने सञ्जयोक्तिः	३८७	२९
युधिष्ठिरकृपयोः संवादः	३८८	१
युधिष्ठिरं प्रति कृपवाक्ये सञ्जयोक्तिः	३८८	६
युधिष्ठिरस्य शल्यसमीपगमनं	३८८	८
युधिष्ठिरशल्ययोः संवादः	३८८	१०
पाण्डवार्थं कर्णं प्रति वासुदेववाक्यं	३८८	२१
श्रीकृष्णं प्रति कर्णवाक्यं	३८८	२४
युधिष्ठिरं प्रति युयुत्सुवाक्यं	३८८	२७
युयुत्सुं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	३८८	२९
युयुत्सोः कौरवसैन्यपरित्यागे सञ्जयोक्तिः	३८९	२
युधिष्ठिरस्य कवचधारणादि	३८९	३
पाण्डवदर्शनेन धृष्टद्युम्नादीनां हर्षादि	३८९	६
पूर्व्वं के प्राहरन्निति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३८९	१३
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	३८९	१४
सेनयोस्तुमुलशब्दः	३८९	१६
भीमसेनकृतशब्दस्य वर्णनं	३८९	२०
दुर्य्योधनादीनां भीमं प्रति बाणत्यागः	३८९	२७
दुर्य्योधनादिभिर्द्रौपदीपुत्रादीनां युद्धं	३९०	१
उभयसैन्ययोर्युद्धं	३९०	१०
युद्धारम्भे सञ्जयवाक्यं	३९०	१७
भीष्मार्ज्जुनयोर्युद्धारम्भः	३९०	२४
सात्यकिकृतवर्म्मणोर्युद्धं	३९०	२७
अभिमन्युबृहद्बलयोर्युद्धं	३९१	१
भीमसेनदुर्य्योधनयोर्युद्धं	३९१	५
दुःशासननकुलयोर्युद्धं	३९१	७
दुर्मुखसहदेवयोर्युद्धं	३९१	११
युधिष्ठिरशल्ययोर्युद्धं	३९१	१४
धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धं	३९१	१७
सोमदत्तिशङ्खयोर्युद्धं	३९१	२१
बाह्लीकधृष्टकेत्वोर्युद्धं	३९१	२४
अलम्बुषघटोत्कचयोर्युद्धं	३९१	२८
अश्वत्थामशिखण्डिनोर्युद्धं	३९२	१
विराटभगदत्तयोर्युद्धं	३९२	४
कैकेयकृपयोर्युद्धं	३९२	७
द्रुपदजयद्रथयोर्युद्धं	३९२	१०
विकर्णसुतसोमयोर्युद्धं	३९२	१२
सुशर्म्मचेकितानयोर्युद्धं	३९२	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
शकुनिप्रतिविन्ध्ययोर्युद्धं ...	३९२	१८
...	३९२	२२
विन्दानुविन्दकुन्तिभोजानां ...	३९२	२७
वीरबाहूत्तरयोर्युद्धं ...	३९३	२
चेदिपत्युलूकयोर्युद्धं ...	३९३	४
उभयसेनयोर्द्वन्द्वयुद्धकथनं ...	३९३	६
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	३९३	१५
तत्र युद्धकारिणां पितृपुत्रसम्बन्धाद्यभाव कथनं ...	३९३	१६
युद्धरीतिकथनं ...	३९३	१८
सङ्कुलयुद्धकथनं ...	३९४	१
पित्रादिभिः पुत्त्रादिनाशकथनं ...	३९५	१
भीष्मदर्शनेन पार्थसेनानां कम्पादि ...	३९५	३
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	३९५	७
तत्र भीष्मरक्षार्थं दुर्मुखादीनां नियोगः	३९५	८
भीष्मयुद्धकथनं ...	३९५	९
भीष्मेन युद्धार्थमभिमन्योर्गमनं ...	३९५	१३
कृतवर्म्मादिभिर्भीष्मेण चाभिमन्योर्युद्धं ...	३९५	१५
अभिमन्युरक्षार्थं पाण्डवमहारथानां गमनं	३९६	५
भीष्मस्य भीमरथध्वजच्छेदनं ...	३९६	८
भीमभीष्मयोर्युद्धं ...	३९६	१०
उत्तरशल्ययोर्युद्धं ...	३९६	११
शल्यशक्तिपीडितस्योत्तरस्य पतनं	३९६	१४
उत्तरभ्रातुः श्वेतस्य शल्यादिभिर्युद्धं	३९६	१९
शल्यरक्षार्थं भीष्मादीनां गमनं ...	३९७	२
भीष्मस्य भीमादिभिस्तुमुलयुद्धं ...	३९७	३
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	३९७	८
शल्यरथं प्रति श्वेतस्य गमने सञ्जयोक्तिः	३९७	१०
भीमादिभिर्भीष्मस्य तुमुलयुद्धकथनं ...	३९७	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कुरुभिः श्वेतस्य तुमुलयुद्धकथनं ...	३९८	२
भीष्मस्य पाण्डवसैन्यमारणं ...	३९८	१०
भीष्मश्वेतयोर्युद्धकथनं ...	३९६	१५
ससैन्यस्य दुर्य्योधनस्य युद्धं ...	३९८	२०
श्वेतस्य दुर्य्योधनसैन्यनाशनं ...	३९८	२१
पुनर्भीष्मश्वेतयोर्युद्धं ...	३९८	२३
श्वेतस्य भीष्मधनुरादिच्छेदनं ...	३९८	२९
भीष्मरक्षार्थं दुर्य्योधनस्य सैन्यप्रेषणं ...	३९९	२
बाह्लीकादिभिर्भीष्मेण च श्वेतस्य युद्धं ...	३९९	५
भीष्मश्वेतयोः पुनस्तुमुलयुद्धं ...	३९९	१०
भीष्मं प्रति श्वेतस्य शक्तित्यागः ...	३९९	२२
भीष्मस्य श्वेतशक्तिच्छेदनं ...	३९९	२९
भीष्मं प्रति श्वेतस्य गदाप्रक्षेपः ...	४००	२
श्वेतस्य गदया ससूतस्य भीष्मरथस्य नाशः	४००	५
श्वेतस्य नाशाय भीष्मस्याकाशवाणीश्रवणं	४००	८
आकाशवाणीकथनं ...	४००	९
आकाशवाणीश्रवणेन श्वेतवधार्थं भीष्मयत्नः	४००	११
श्वेतस्य खड्गेन भीष्मधनुश्छेदनं ...	४००	१५
अन्यद्धनुर्गृहीतवन्तं भीष्मं प्रति भीमस्य वाणत्यागः ...	४००	१७
भीमादीन् प्रति भीष्मस्य वाणत्यागः ...	४००	२१
श्वेतं प्रति भीष्मस्य ब्रह्मास्त्रत्यागः ...	४००	२४
ब्रह्मास्त्रेण श्वेतस्य पतनं ...	४००	२८
श्वेतस्य मरणेन पाण्डवानां शोकः कौरवाणां हर्षादि ...	४००	२९
श्वेते हते पाण्डवाः किमकुर्व्वन्नित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	४०१	६
दुर्य्योधनप्रशंसारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं ...	४०१	९
श्वेते हते धनञ्जयः किमकरोदित्यादि		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धृतराष्ट्रप्रश्नः	४००	१९
अर्ज्जुनप्रशंसारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	४०१	२०
श्वेते हते धृष्टद्युम्नः किमकरोदित्यादि धृतराष्ट्रवाक्यं	४०१	२४
धृतराष्ट्रभर्त्सनारूपं सञ्जयवाक्यं ...	४०१	२८
शल्यं प्रति शङ्खस्य गमनं	४०२	
शल्यस्य रक्षणार्थं कौरवमहारथानां गमनं	४०२	
शङ्खवधार्थं भीष्मस्य गमनं	४०२	
शङ्खस्य रक्षार्थमर्ज्जुनस्य गमनं भीष्मार्ज्जुनयोर्महयुद्धञ्च	४०२	
द्रुपदं प्रति भीष्मस्य गमनं	४०२	१४
भीष्मदर्शनेन पाण्डवसेनानां भयादि ...	४०२	१७
पाण्डवानां सैन्यावहारकरणं	४२०	२२
कुरुपाण्डवयोः प्रथमदिवसीययुद्धनिवृत्तिः	४०२	२४
भ्रातृभिः सह युधिष्ठिरस्य कृष्णसमीपगमने सञ्जयोक्तिः	४०२	२५
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरविषादवाक्यं ...	४०२	२७
भीमप्रशंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ...	४०३	११
भीष्मवधोपायजिज्ञासायां युधिष्ठिरवाक्यं	४०३	१७
युधिष्ठिरसमाश्वासरूपं कृष्णवाक्यं ...	४०३	२१
धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४०३	२६
युधिष्ठिरं प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं	४०४	
धृष्टद्युम्नं प्रति क्रौञ्चव्यूहकरणार्थं युधिष्ठिरवाक्यं	४०४	
क्रौञ्चव्यूहरचनाप्रकारकथनं ...	४०४	
दुर्य्योधनस्य क्रौञ्चव्यूहदर्शने सञ्जयोक्तिः	४०४	२४
आचार्य्यादीन् प्रति दुर्य्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	४०४	२५
आचार्य्यादीन् प्रति दुर्य्योधनवाक्यं ...	४०४	२७
संस्थानादीनां भीष्मरक्षार्थं दुर्य्योधननियोगः	४०४	३०
कौरवाणां व्यूहरचनाप्रकारकथनं	४०५	३
कौरवाणां शङ्खवादनं	४०५	१४
कौरवान् हर्षयतो भीष्मस्य शङ्खवादनं	४०५	१५
श्रीकृष्णादीनां शङ्खवादनं	४०५	१८
कुरुपाण्डवानां पुनर्युद्धारम्भः	४०५	२३
कथं प्रहारं कृतवन्त इति धृतराष्ट्रप्रश्नः	४०५	२५
युद्धार्थं दुर्य्योधनस्याज्ञादाने सञ्जयोक्तिः	४०५	२६
उभयसैन्ययोस्तुमुलयुद्धं ...	४०५	२९
सौभद्रादीन् प्रति भीष्मस्य वाणत्यागः ..	४०६	१
भीष्मसमीपगमनार्थं कृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	४०६	६
अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	४०६	१०
अर्ज्जुनस्य कौरवसैन्यमारणं	४०६	१३
अर्ज्जुनसमीपे भीष्मस्यागमनं	४०६	१६
अर्ज्जुनं प्रति भीष्मादीनां वाणत्यागः ..	४०६	१७
भीष्मादीन् प्रत्यर्ज्जुनस्य वाणत्यागः ..	४०६	२१
सात्यकिप्रभृतीनामर्ज्जुनरक्षार्थमागमनं	४०६	२३
धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धं	४०६	२४
अर्ज्जुनं प्रति भीष्मस्याशीतिवाणत्यागः ...	४०६	२५
महारथानां मध्यागतस्यार्ज्जुनस्य महयुद्धं	४०६	२७
अर्ज्जुनयुद्धदर्शनेनभीष्मं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	४०६	२९
द्रोणदुर्य्योधनादीनां भीष्मरक्षार्थं यत्नः	४०७	४
भीष्मार्ज्जुनयोर्महयुद्धं	४०७	६
श्रीकृष्णं प्रति भीष्मस्य वाणत्यागः ...	४०७	१५
शरविद्धश्रीकृष्णाङ्गदर्शनेनार्ज्जुनस्य क्रोधादि	४०७	१६
भीष्मार्ज्जुनयोर्युद्धदर्शनेन सर्व्वेषां विस्मयः	४०७	२५
तयोर्युद्धदर्शनेन देवादीनां वाक्यं ...	४०७	२७
कुरुपाण्डवसैन्यानां युद्धं	४०८	४
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	४०८	९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्ज्जुनाजेयत्वे सञ्जयोक्तिः	४०८	१२
सञ्जयस्य द्रोणधृष्टद्युम्नयोर्युद्धकथनं ...	४०८	१३
द्रोणरक्षार्थं दुर्य्योधनस्य सैन्यप्रेषणं ...	४०८	१५
भीमेन कलिङ्गराजस्य किंरूपं युद्धमिति धृतराष्ट्रप्रश्नः	४०९	२१
भीमरथं प्रति कलिङ्गस्य गमने सञ्जयोक्तिः	४०९	२३
श्रुतायुःप्रभृतीनां भीमसमीपागमनं ...	४०९	२६
कलिङ्गभीमसैन्यानां तुमुलयुद्धं ...	४०९	२९
कालिङ्गभीमयोर्युद्धं	४१०	८
कलिङ्गपुत्रस्य शक्रदेवस्य भीमसमीपागमनं	४१०	१२
भीमस्य गदया शक्रदेवस्य पतनं ...	४१०	१४
कालिङ्गभीमयोर्महद्युद्धं	४१०	१८
भानुमद्भीमयोर्युद्धं	४१०	२४
भीमकृतभानुमद्वधः	४१०	२९
भीमस्य गजादिसैन्यमारणं	४११	१
भीमस्य भ्रान्त्यादियुद्धगतिकथनं ...	४११	९
भीमस्याश्वादिसैन्यमारणं	४११	१७
भीमयुद्धदर्शनेनान्येषां विस्मयः ...	४११	२२
श्रुतायुषा भीमस्य महद्युद्धं	४११	२७
भीमस्य रथारोहणं	४११	
भीमकृतकलिङ्गराजादिवधः	४१२	
कलिङ्गसैन्यानां भीमसमीपागमनं ...	४१२	
भीमस्य गदया सप्तशतादिकलिङ्गसैन्यमारणं	४१२	
भीमस्य शङ्खवादनं	४१२	१४
सैन्यानां हृत्कम्पः	४१२	१५
धृष्टद्युम्नस्य योधान् प्रत्याज्ञा ...	४१२	
शिखण्डिप्रमुखानां भीष्मसमीपगमनं	४१२	२१
धृष्टद्युम्नस्य भीमपार्श्वस्थितिः ...	४१२	२३
धृष्टद्युम्नस्य हर्षेण शङ्खवादनादि	४१२	२६
सात्यकेः पार्थपार्षतयोः पार्श्वग्रहणं	४१२	३०
बहुसैन्यानि नाशयन्तं भीमं प्रति भीष्मादीनामागमनं	४१३	५
भीष्मरथं प्रति सात्यकिप्रभृतीनां गमनं	४१३	६
भीष्मेण सात्यकिप्रभृतीनां तुमुलयुद्धं	४१३	७
भीमं प्रति सात्यकिवाक्यं	४१३	१९
युद्धस्य पूर्व्वाह्णकालगमने सञ्जयोक्तिः	४१३	२६
सञ्जयस्याश्वत्थामप्रभृतिभिर्धृष्टद्युम्नस्य युद्धकथनं	४१३	२७
धृष्टद्युम्नसाहाय्यार्थमभिमन्योरागमनं	४१३	३०
शल्यादीन् प्रति सौभद्रस्य बाणत्यागः	४१४	१
सौभद्रेण युद्धार्थं लक्ष्मणस्य गमनं	४१४	३
लक्ष्मणसौभद्रयोस्तुमुलयुद्धं ...	४१४	४
सौभद्रं प्रति दुर्य्योधनादीनां गमनं	४१४	९
महारथैः संसक्तं पुत्रं दृष्ट्वार्ज्जुनस्यागमनं	४१४	१२
अभिमन्युरक्षार्थमर्ज्जुनस्य तुमुलयुद्धं	४१४	१५
अर्ज्जुनयुद्धं दृष्ट्वा द्रोणं प्रति भीष्मवाक्यं	४१५	२
भीष्मस्य सैन्यावहारार्थमभिप्रायः	४१५	६
द्वितीयदिवसीययुद्धनिवृत्तिकथनं	४१५	८
प्रभाते सेनाः प्रति भीष्मादेशे सञ्जयोक्तिः	४१५	१०
गारुडव्यूहरचनाप्रकारकथनं	४१५	११
पाण्डवरचितार्द्धचन्द्रव्यूहप्रकारकथनं	४१५	२०
तृतीयदिवसीययुद्धारम्भः ...	४१५	२९
अर्ज्जुनकृतरथानीकवधे सञ्जयोक्तिः	४१६	४
उभयसैन्ययोस्तुमुलयुद्धकथनं ...	४१६	९
युद्धनियमकथनं	४१६	१४
नरशोणितैः पृथिव्यां रजःशान्तिकथनं	४१६	२८
भीष्मादिभिः पाण्डवसैन्यनाशकथनं	४१७	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीमादिभिः कौरवसैन्यनाशकथनं ...	४१७	
अर्ज्जुनं प्रति राज्ञां बाणादित्यागे सञ्जयोक्तिः	४१७	१२
अर्ज्जुनस्य तदस्त्राणां निवारणं	४१७	१६
देवादीनामर्ज्जुनप्रशंसाकरणं	४१७	१७
सात्यक्यभिमन्युभ्यां सौबलानां युद्धं ...	४१७	१८
द्रोणभीष्माभ्यां युधिष्ठिरादीनां युद्धं ...	४१७	२२
दुर्य्योधनादिभिर्घटोत्कचभीमयोर्युद्धं ...	४१७	२५
दुर्य्योधनस्य मोहदर्शनेन कौरवसैन्यभङ्गः	४१७	२८
भीष्मद्रोणवारितानां सैन्यानां पलायनं	४१८	३
अर्ज्जुनस्य कौरवसैन्यनाशनं	४१८	७
गतमोहस्य दुर्य्योधनस्य सैन्यनिवर्त्तनं ...	४१८	
पुनरावर्त्ततां सैन्यानां वेगकथनं ...	४१८	१३
भीष्मं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	४१८	१४
दुर्य्योधनं प्रति भीष्मस्य सक्रोधवाक्यं ...	४१८	२२
भीष्मवाक्यश्रवणेन दुर्य्योधनस्य हर्षात् शङ्खादिवादनं	४१८	२६
कौरवशङ्खशब्दश्रवणेन पाण्डवानां शङ्खादिवादनं	४१८	२७
तत्र भीमः किमकरोदित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	४१८	२९
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	४१९	
कुरुपाण्डवयोस्तुमुलयुद्धकथनं	४१९	
रक्तनदीप्रावर्त्तनादिकथनं	४१९	
सञ्जयस्य कुरुपाण्डवयुद्धप्रशंसाकथनं ..	४१९	१२
योधानां नानाविधध्वनिकथनं . ..	४१९	१६
भीष्मस्याश्चर्य्ययुद्धकथनं	४१९	१८
भीष्मशरेण पाण्डवसैन्यभङ्गः	४२०	२
सैन्यभङ्गदर्शनेनार्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	४२०	
श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनस्य सक्रोधवाक्यं	४२०	१६
अर्ज्जुनस्य भीष्मधनुश्छेदनं	४२०	२२
भीष्मस्यार्ज्जुनप्रशंसाकथनं ...	४२०	२५
भीष्मस्य कृष्णार्ज्जुनौ प्रति बाणत्यागः	४२०	२७
भीष्मपराक्रमं दृष्ट्वा कृष्णस्य विस्मयं	४२१	३
पुनर्भीष्मबाणैर्दिशामा	४२१	१३
द्रोणादीनामर्ज्जुनं प्रति युगपद्बाणत्यागः	४२१	१४
शिनिप्रवीरस्यार्ज्जुनमाहाय्यकरणं .	४२१	१७
पलायनपरं पाण्डवबलं प्रति शिनिप्रवीरवाक्यं	४२१	२०
शैनेयं प्रति श्रीकृष्णस्य सक्रोधवाक्यं ...	४२१	२४
चक्रं धृत्वा श्रीकृष्णस्य भीष्मसम्मुखगमनं	४२१	२९
युद्धार्थं धृतचक्रस्य श्रीकृष्णस्य शोभाकथनं	४२२	२
श्रीकृष्णं दृष्ट्वा भीष्मस्य स्तुतिवाक्यं ...	४२२	७
भीष्मं प्रति श्रीकृष्णस्य क्रोधवाक्यं ...	४२२	१०
अर्ज्जुनस्य श्रीकृष्णपादधारणादि ...	४२२	१३
अर्ज्जुनस्य श्रीकृष्णानुनयवाक्यं	४२२	१६
अर्ज्जुनानुनयेन पुनः श्रीकृष्णस्य रथारोहणं	४२२	१८
श्रीकृष्णादीनां शङ्खवादनं ...	४२२	१९
भूरिश्रवआदिभिरर्ज्जुनस्य युगपद्युद्धं	४२२	२४
गाण्डीवशब्दं श्रुत्वा विराटादीनां तत्र गमनं	४२३	३
अर्ज्जुनबाणेन सङ्गसैन्यानां पतनं	४२३	५
अर्ज्जुनस्य युद्धभूमिवर्णनं ..	४२३	९
अर्ज्जुनास्त्रभयेन सभीष्मकौरवाणामपयानं	४२३	१७
अर्ज्जुनादीनां शिविरगमनं	४२३	१८
अर्ज्जुनप्रशंसारूपः कौरवाणां शब्दः	४२३	१९
तृतीयदिवसीययुद्धनिवृत्तिकथनं	४२३	२३
चतुर्थदिवसीययुद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः	४२३	२७
द्रोणादीनां भीष्मेण युद्धभूमिगमनं	४२३	२९
अर्ज्जुनस्य कुरुसैन्यदर्शनं ...	४२४	४
ससैन्यस्यार्ज्जुनस्य निर्गमनं ...	४२४	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
उभयसैन्येषु भेर्य्यादीनां शब्दः	४२४	८
उभयसैन्यानां युद्धक्रमकथनं	४२४	१२
भीष्मस्य युध्यमानार्ज्जुनदर्शनं	४२४	१७
भीष्मादीनामर्ज्जुनाभिमुखागमनं	४२४	१८
अर्ज्जुनसाहाय्यार्थमभिमन्युकृतयुद्धकथनं	४२४	२०
अर्ज्जुनभीष्मयोर्महायुद्धं	४२४	२३
द्रौणिप्रभृतिभिरभिमन्योर्युद्धकथने सञ्जयोक्तिः	४२४	२८
दुर्य्योधनस्याभिमन्युं प्रति पञ्चसहस्रबलप्रेषणं	४२५	८
मद्रानीकादिभिर्धृष्टद्युम्नस्य युद्धं	४२५	११
सांयमनिपुत्रेण धृष्टद्युम्नस्य युद्धं	४२५	१८
सांयमनिपुत्रस्य पतनं	४२५	२७
सांयमनिपुत्रे हते कौरवाणां हाहाकारः	४२५	२९
धृष्टद्युम्नं प्रति सांयमनेर्गमनं	४२५	३०
सांयमनिधृष्टद्युम्नयोर्महायुद्धं	४२६	१
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रानुतापवाक्यं	४२६	५
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	४२६	११
धृष्टद्युम्नशल्ययोर्युद्धकथनं	४२६	१२
अभिमन्युशल्ययोर्युद्धकथनं	४२६	१७
शल्यरक्षार्थं दुर्य्योधनादीनां गमनं	४२६	२०
दुर्य्योधनादीन् प्रति भीमादीनां गमनं	४२६	२२
दुर्य्योधनादिभिर्भीमादीनां महद्युद्धं	४२६	२४
भीमस्य गदाधारणं	४२७	६
धृतगदं भीमं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं	४२७	७
भीमस्य सैन्यमारणं	४२७	११
भीमरक्षार्थं द्रौपदीपुत्रादीनां युद्धं	४२७	१४
भीमस्य सैन्यमारणं	४२७	२३
भीमगदापीडितानां गजानां पलायनं	४२८	१
भीमस्य महायुद्धकथनं	४२८	२
भीमहननार्थं दुर्य्योधनस्य सैन्यप्रेषणे सञ्जयोक्तिः	४२८	११
भीमपराक्रमप्रशंसा	४२८	१५
भीमस्य महद्युद्धकथनं	४२८	२१
रणाङ्गनस्य मेदादिभिर्नरकतुल्यत्वकथनं	४२८	२९
भीमस्य गदायुधं दृष्ट्वा कौरवाणां विषादः	४२९	२
सैन्यानि घ्नमानं भीमं दृष्ट्वा भीष्मस्यागमनं	४२९	५
सात्यकिप्रभृतीनां भीष्मं प्रति बाणत्यागः	४२९	८
सात्यकिं प्रति भूरिश्रवसोगमनं	४२९	१५
सात्यकिभूरिश्रवसोर्युद्धे सञ्जयोक्तिः	४२९	१८
भूरिश्रवसोरक्षार्थं दुर्य्योधनादीनामागमनं	४२९	२०
सात्यकिरक्षार्थं पाण्डवानामागमनं	४२९	२१
सारथिं प्रति भीमवाक्यं	४२९	२६
दुर्य्योधनादिभिर्भीमस्य बाणयुद्धं	४२९	२९
दुर्य्योधनबाणेन भीमस्य मूर्च्छा	४३०	७
भीमं मूर्च्छितं दृष्ट्वाभिमन्युप्रभृतीनां युद्धं	४३०	८
भीमबाणपीडितस्य दुर्य्योधनस्य पलायनं	४३०	११
सेनापतिसुषेणादीनां भीमं प्रति गमनं	४३०	१२
भीमबाणेन सेनापतिसुषेणादीनां नाशः	४३०	१६
धार्त्तराष्ट्रान् निहतान् दृष्ट्वा महारथान् प्रति भीष्मवाक्यं	४३०	२४
भगदत्तस्य भीमसमीपगमनं	४३०	२७
अभिमन्युप्रभृतिभिर्भगदत्तस्य युद्धं	४३०	२९
भीमं मूर्च्छितं दृष्ट्वा भगदत्तस्य सिंहनादकरणं	४३१	
घटोत्कचस्य मायया महद्युद्धं	४३१	८
आर्त्तनादं श्रुत्वा द्रोणादीन् प्रति भीष्मवाक्यं	४३१	१७
भगदत्तरक्षार्थं द्रोणादीनां गमनं	४३१	२४
द्रोणादीन् दृष्ट्वा युधिष्ठिरादीनामागमनं	४३१	२५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
घटोत्कचयुद्धं दृष्ट्वा द्रोणं प्रति भीष्मवाक्यं	४३१	२७
भीष्मवाक्येन कौरवाणां युद्धान्निवृत्तिः ...	४३२	२
नदतस्तान् कौरवान् दृष्ट्वा पाण्डवानां नादादिकरणं	४३२	३
चतुर्थदिवसीययुद्धनिवृत्तिः	४३२	४
पराजितानां कौरवाणां शिविरगमनं	४३२	५
पाण्डवानां स्वशिविरागमनं	४३२	६
शिविरगतस्य दुर्य्योधनस्य चिन्ता ...	४३२	१०
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं ...	४३२	१४
स्वान् विमुखान् दृष्ट्वा दुर्य्योधनादयः किं कृतवन्त इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	४३२	२५
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	४३२	२८
पाण्डवप्रशंसारूपं सञ्जयवाक्यं	४३२	२९
कौरवनिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं	४३३	२
धृतराष्ट्रभर्त्सनारूपं सञ्जयवाक्यं ...	४३३	६
पाण्डवजयकारणकथने सञ्जयस्य दुर्य्योधनभीष्मसंवादकथनं	४३३	१०
भीष्मं प्रति दुर्य्योधनप्रश्नः	४३३	१४
दुर्य्योधनं प्रति शमविधानार्थं भीष्मवाक्यं	४३३	१८
भीष्मस्य पाण्डवानामवध्यत्वकारणकथनं	४३३	२२
भीष्मस्य दुर्य्योधनं प्रति विश्वोपाख्यानकथनं	४३३	२५
गन्धमादने ऋषिभिः सहोषितस्य ब्रह्मणो विमानदर्शनं	४३३	२६
ब्रह्मकृतविश्वरूपभगवत्स्तवः	४३३	३०
ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्ये भीष्मोक्तिः	४३४	३०
ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यं	४३५	१
देवर्षिप्रभृतीनां ब्रह्माणं प्रति जिज्ञासा	४३५	२
ऋष्यादीन् प्रति पितामहस्य नरनारायणयोः परिचयकथनादि	४३५	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
ब्रह्मणो भगवद्द्वेषनिषेधवाक्यं ...	४३५	१७
ब्रह्मणः स्वभवनगमने भीष्मवाक्यं ...	४३५	२३
दुर्य्योधनं प्रति भीष्मोपदेशः	४३५	२५
युद्धनिषेधार्थं भीष्मवाक्यं ...	४३५	२९
भीष्मस्य श्रीकृष्णसम्माननोपदेशः ...	४३६	२
पाण्डवानां जये कारणकथनं ...	४३६	४
वासुदेवप्रशंसारूपं भीष्मवाक्यं ...	४३६	७
भगवत्तत्त्वज्ञानार्थं दुर्य्योधनप्रश्नः ...	४३६	१२
भीष्मस्य दुर्य्योधनं प्रति वासुदेवतत्त्वकथनं	४३६	१३
श्रीकृष्णप्रसादादिफलकथनं	४३७	१
भीष्मस्य नारदादिकृतश्रीकृष्णस्तवकथनं	४३७	६
दुर्य्योधनस्य केशवबहुमाने सञ्जयोक्तिः	४३७	१७
शमविधानार्थं भीष्मवाक्यं ...	४३७	१८
पञ्चमदिवसीययुद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः	४३७	२६
भीष्मस्य युद्धाय निर्गमनं ...	४३७	३०
अन्येषां भीष्मानुगमनं ...	४३८	१
पाण्डवानां श्येनव्यूहरचनाप्रकारकथनं	४३८	३
भीष्मं प्रति भीमस्य वाणत्यागः	४३८	८
भीष्मस्य पाण्डवसैन्यं प्रति वाणत्यागः	४३८	९
अर्ज्जुनस्य भीष्मं प्रति वाणत्यागः	४३८	१०
द्रोणं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं ...	४३८	१२
सात्यकिप्रभृतिभिर्द्रोणस्य युद्धं	४३८	१६
भीष्मादिभिरभिमन्युप्रभृतीनां युद्धं	४३८	२०
भीष्मस्य तुमुलयुद्धे सञ्जयवाक्यं	४३९	१
छिन्नमस्तकादिभिर्युद्धभूमिशोभाकथनं	४३९	६
कुरुपाण्डवयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	४३९	१२
दुर्य्योधनस्य भीष्मं पुरस्कृत्य युद्धकरणं	४३९	२८
भीमं पुरस्कृत्य पाण्डवानां युद्धकरणं	४३९	२९
भीष्मं प्रत्यर्ज्जुनागमने सञ्जयोक्तिः	४४०	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्ज्जुनरथध्वजवर्णनं	४४०	३
गाण्डीवशब्दं श्रुतवतां योधानां भयकथनं	४४०	११
काम्बोजादीनां युद्धार्थमागमनं	४४०	१३
योधप्रतियोधयोर्नामकथनं	४४०	२०
तद्दिवसीययुद्धानिमित्तकथनं	४४०	२५
हतसैन्यादीनां पतनकथनं	४४१	१
भीष्मादिभिः शिखण्डिप्रभृतीनां युद्धे सञ्जयोक्तिः	४४१	१५
द्रोणादिभिरर्ज्जुनस्य युद्धं	४४१	१६
दुर्य्याधनादिभिर्भीमस्य युद्धं	४४१	१८
शकुन्युलूकाभ्यां सहदेवस्य युद्धं	४४१	१९
त्रिगर्त्तादिभिर्नकुलादीनां युद्धं	४४१	२१
शस्त्रादीनां प्रभाभिर्दिशां शोभाकथनं	४४२	१
भीष्मभीमयोर्युद्धकथनं	४४२	५
सात्यकिभीष्मयोर्युद्धकथनं	४४२	१०
भीष्मबाणेन सात्यकिसारथेः पतनं	४४२	१२
पाण्डवानां तुमुलशब्दः	४४२	१४
भीष्मादिभिर्धृष्टद्युम्नादीनां युद्धं	४४२	१७
विराटभीष्मयोर्युद्धे सञ्जयोक्तिः	४४२	२१
द्रोणार्ज्जुनयोर्युद्धवर्णनं	४४२	२३
दुर्य्योधनभीमयोर्युद्धं	४४३	७
चित्रसेनादिभिः सौभद्रस्य युद्धं	४४३	१४
लक्ष्मणसौभद्रयोर्युद्धं	४४३	२२
लक्ष्मणस्य युद्धात् पलायनं	४४३	२८
सात्यकितुमुलयुद्धे सञ्जयोक्तिः	४४४	५
सात्यकिं प्रति दुर्य्योधनस्य सैन्यप्रेषणं	४४४	९
सात्यकिभूरिश्रवसोर्युद्धं	४४४	११
उग्रश्रवसं प्रति सात्यकिपुत्त्राणां वाक्यं	४४४	१७
सात्यकिपुत्त्रैरुग्रश्रवसोयुद्धं	४४४	२२
सात्यकिपुत्त्राणां पतनं	४४४	२६
सात्यकिभूरिश्रवसोर्महायुद्धं	४४४	२८
अर्ज्जुनकृतपञ्चविंशतिसहस्रमहारथनाशः	४४५	४
पञ्चमदिवसीययुद्धावहारः	४४५	७
कुरुपाण्डवयोर्युद्धाय निर्गमने सञ्जयोक्तिः	४४५	१३
व्यूहरचनार्थं धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४४५	१६
मकरव्यूहरचनाप्रकारकथनं	४४५	१८
भीष्मस्य व्यूहरचना	४४५	२७
क्रौञ्चव्यूहरचनाप्रकारकथनं	४४५	२८
षष्ठदिवसीययुद्धारम्भः	४४६	५
उभयसेनाशोभाकथनं	४४६	८
भीमद्रोणयोर्युद्धवर्णनं	४४६	११
धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं	४४६	२१
दुर्य्योधननिन्दारूपं धृष्टद्युम्नवाक्यं	४४७	११
धृतराष्ट्रनिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं	४४७	१५
भीमस्य दुःशासनादीन् प्रति गमनं	४४७	२०
भीमस्य कौरवचमूमध्यप्रवेशः	४४७	२३
भीमं दृष्टवतां दुःशासनादीनां वाक्यं	४४७	२४
जिघृक्षतां दुःशासनादीनां वधार्थं भीमस्य चिन्ता	४४७	२८
रथमुत्सृज्य गदामादाय भीमस्य युद्धकरणं	४४७	३०
धृष्टद्युम्नस्य भीमशून्यरथदर्शनं	४४८	२
भीमसारथिं प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं	४४८	३
धृष्टद्युम्नं प्रति भीमसारथिवाक्यं	४४८	५
धृष्टद्युम्नस्य खेदवाक्यं	४४८	१०
धृष्टद्युम्नस्य कौरवव्यूहमध्ये गमनं	४४८	१६
धृष्टद्युम्नस्य भीमसमाश्वासनं	४४८	२१
धृष्टद्युम्नं दृष्ट्वा भ्रातॄन् प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	४४८	२४
धृष्टद्युम्नं प्रति दुःशासनादीनां गमनं	४४८	२६

॥ श्रीमहाभारतीयद्वितीयखण्डान्तर्गतभीष्मपर्व्वसूचीपत्रं

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धृष्टद्युम्नस्य प्रमोहनास्त्रेण दुःशासनादीनां मोहः	४४८	२८
कौरवाणां पलायनं	४४९	१
धृष्टद्युम्नं प्रति द्रोणस्यागमनं	४४९	५
द्रोणस्य प्रज्ञास्त्रेण दुःशासनादीनां मोहनाशः	४४९	८
सौभद्रादीन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	४४९	९
सौभद्रप्रभृतीनां भीमसाहाय्यार्थं गमनं	४४९	१२
सौभद्रादीन् दृष्ट्वा भीमधृष्टद्युम्नयोर्हर्षः	४४९	१८
धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धं	४४९	२०
द्रोणबाणेन धृष्टद्युम्नरथादीनां नाशः ...	४४९	२५
धृष्टद्युम्नस्याभिमन्युरथारोहणं	४४९	२७
दुर्य्योधनयुद्धे सञ्जयवाक्यं	४५०	४
भीमदुर्य्योधनयोर्युद्धकथनं	४५०	६
भीमनिग्रहार्थं दुःशासनादीनां यत्नः ...	४५०	११
चित्रसेनादीन् प्रति भीमस्य बाणत्यागः	४५०	१४
अभिमन्युप्रभृतीनां युद्धे सञ्जयोक्तिः ...	४५०	२२
अभिमन्युविकर्णयोर्युद्धं	४५०	२५
द्रौपदेयैर्दुर्य्योधनस्य युद्धं	४५१	१
योधानां युद्धोत्साहकथनं	४५१	१०
भीमं प्रति दुर्य्योधनगमने सञ्जयोक्तिः	४५१	१४
दुर्य्योधनं प्रति भीमवाक्यं	४५१	१५
भीमस्य दुर्य्योधनकार्म्मुकादिच्छेदनं ...	४५१	२४
दुर्य्योधनरक्षार्थं सिन्धुपत्यादीनामागमनं	४५१	३०
विकर्णादिभिरभिमन्योर्महद्युद्धं	४५२	८
दुर्मुखादिभिः श्रुतकर्म्मप्रभृतीनां युद्धं ...	४५२	१५
श्रुतकीर्त्त्यादिभिर्जयत्सेनस्य युद्धं ...	४५२	२२
शतानीकेन दुष्कर्णवधः	४५३	२
केकयैः सह दुर्मुखादीनां युद्धं	४५३	५
भीष्मकृतपाण्डवसैन्यनाशः	४५३	१[illegible]
भीष्मस्य सैन्यावहारः	४५३	१[illegible]
युधिष्ठिरादीनां शिविरगमनं	४५३	१[illegible]
शूराणां स्वशिविरगमने सञ्जयोक्तिः ...	४५३	१[illegible]
भीष्मं प्रति दुर्य्योधनप्रश्नः	४५३	१[illegible]
दुर्य्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं	४५३	२[illegible]
दुर्य्योधनाज्ञया योधानां निर्गमनं ...	४५४	[illegible]
सञ्जयस्य कौरवसैन्यशोभाकथनं ...	४५४	[illegible]
भीष्मवाक्ये सञ्जयोक्तिः	४५४	१[illegible]
दुर्य्योधनं प्रति भीष्मस्य वाक्यं	४५४	१[illegible]
भीष्मस्य पाण्डवानामजेयत्वकथनं ...	४५४	१९
भीष्मस्य व्यूहरचनाप्रकारकथनं ...	४५४	२[illegible]
कौरवाणां महाशब्दादिकरणं	४५५	१
युधिष्ठिरस्य व्यूहरचनादि	४५५	४
योधप्रतियोधयोर्नामनिरूपणं	४५५	६
श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	४५५	१६
सप्तमदिवसीययुद्धारम्भः	४५५	१९
अर्ज्जुनस्य महद्युद्धं	४५५	२३
अर्ज्जुनं प्रति भीष्मस्य गमने सञ्जयोक्तिः	४५५	२९
अर्ज्जुनपराक्रमं दृष्ट्वा दुर्य्योधनस्य वाक्यं ...	४५६	१
अर्ज्जुनं प्रति भीष्मस्य गमनं	४५६	६
भीष्मार्ज्जुनौ दृष्ट्वा सैन्यानां त्रासादि ...	४५६	८
द्रोणविराटयोर्युद्धकथनं	४५६	१२
द्रोणकृतशङ्खवधः	४५६	१९
विराटापयानं	४५६	२२
अश्वत्थामशिखण्डिनोर्युद्धकथनं	४५६	२४
अलम्बुषसात्यकयोर्युद्धकथनं	४५७	७
अलम्बुषस्य पलायनं	४५७	१३
धृष्टद्युम्नदुर्य्योधनयोर्युद्धवर्णनं	४५७	१६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठ०	पंक्तौ
कृतवर्म्मभीमयोर्युद्धवर्णनं ...	४५७	२४	त्रिगर्त्तराजादीनामर्ज्जुनसमीपगमनं	४६२	११
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	४५८	३	अर्ज्जुनकृतत्रिगर्त्तादिपराजयः ...	४६२	१२
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	४५८	६	युधिष्ठिरस्य भीष्मेण युद्धार्थं गमनं	४६२	१५
धृतराष्ट्रभर्त्सनारूपं सञ्जयवाक्यं	४५८	१०	जयद्रथादिभिर्युधिष्ठिरादीनां युद्धं	४६२	१८
इरावदावन्त्ययोर्युद्धवर्णनं ...	४५८	१४	शिखण्डिनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४६२	२२
हैडिम्बभगदत्तये ...	४५८	२८	युधिष्ठिरवाक्येन शिखण्डिप्रत्यावर्त्तनं	४६२	२८
भगदत्तेनसर्व्वांत्पाण्डवसैन्यानां पलायनं ...	४५९	२	शल्यशिख	४६२	२९
पुनर्घटोत्कचभगदत्तयोर्युद्धकथनं ...	४५९	५	गदां गृहीत्वा जयद्रथं प्रति भीमस्य गमनं	४६३	५
घटोत्कचस्य युद्धादपयानं	४५९	१३	गदापातभयेन कौरवसैन्यानां पलायनं ...	४६३	९
भगदत्तकृतपाण्डवसैन्यनाशः	४५९	१५	भीमगदया चित्रसेनरथभङ्गः	४६३	११
शल्येन सह नकुलसहदेवयोर्युद्धकथनं ...	४५९	१६	चित्रसेनस्य विकर्णरथारोहणे सञ्जयोक्तिः	४६३	१५
सहदेववाणेन शल्यस्य मोहः	४५९	२४	भीष्मयुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्णनं	४६३	१७
नकुलसहदेवयोः शङ्खादिवादनं ...	४५९	३०	भीष्मवाणेन महारथानां नाशकथनं ...	४६४	५
श्रुतायुषं प्रति युधिष्ठिरगमने सञ्जयोक्तिः	४६०	३	सञ्जयैः सह भीष्मस्य युद्धकथनं	४६४	१०
युधिष्ठिरश्रुतायुषोर्युद्धकथनं	४६०	४	सात्यकिधृष्टद्युम्नयोः कौरवसैन्यमारणं ...	४६४	१३
क्रुद्धं युधिष्ठिरं दृष्टवतां देवादीनां			विन्दानुविन्दादिभिर्धृष्टद्युम्नादीनां युद्धं	४६४	१७
व्याकुलता	४६०	११	युद्धस्थानस्य शोभावर्णनं	४६४	२५
युधिष्ठिरकृतश्रुतायुर्धनुःप्रभृतिच्छेदनं ...	४६०	१६	अर्ज्जुनादीनां स्वशिविरगमनं	४६४	२८
युधिष्ठिरभयात् श्रुतायुषः पलायनं ...	४६०	१९	दुर्य्योधनादीनां स्वशिविरगमनं ...	४६५	१
चेकितानकृपयोर्युद्धं	४६०	२२	सप्तमदिवसीययुद्धनिवृत्तिकथनं	४६५	४
चेकितानकृपयोः खड्गयुद्धं	४६१	१	अष्टमदिवसीययुद्धोद्योगे सञ्जयोक्तिः ...	४६५	१२
सोमदत्तिधृष्टकेत्वोर्युद्धवर्णनं	४६१	८	भीष्मस्य व्यूहरचनाप्रकारकथनं ...	४६५	१६
चित्रसेनादिभिरभिमन्योर्युद्धवर्णनं ...	४६१	१३	कौरवव्यूहदर्शनेन धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिर		
श्रीकृष्णं प्रति रथप्रेषणार्थमर्ज्जुनवाक्यं	४६१	१८	वाक्यं	४६५	२६
सुशर्म्माणं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	४६१	२३	धृष्टद्युम्नस्य शृङ्गाटकव्यूहरचनाप्रकारकथनं	४६५	२८
सुशर्म्मप्रभृतीनामर्ज्जुनावरणं	४६१	२६	अष्टमदिवसीययुद्धारम्भः	४६६	७
अर्ज्जुनस्य महायुद्धकरणे सञ्जयोक्तिः ...	४६२	१	पततां वाणादीनां प्रभाकथनं	४६६	८
अर्ज्जुनवाणेन महारथानां नाशः ..	४६२	८	भीष्मस्य युद्धार्थमागमनं	४६६	१९
अर्ज्जुनस्य भीष्मसमीपगमनं	४६२	१०	धृष्टद्युम्नादीनां युद्धार्थमागमनं ...	४६६	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीष्मप्रभाकथने सञ्जयोक्तिः	४६६	२३
भीष्मकृतसृञ्जयादिवधः	४६६	२५
भीमभीष्मयोर्युद्धकथनं	४६७	१
भीमकृतसुनाभवधकथनं	४६७	५
आदित्यकेतुप्रभृतीनां भीमेन सह युद्धं ...	४६७	७
भीमकृतापराजितप्रभृतिकौरववधः ...	४६७	१३
अन्यकौरवाणां युद्धादपयानं	४६७	२२
भ्रातृवधदर्शनेन सैन्यं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	४६७	२३
सञ्जयस्य धृतराष्ट्रभर्त्सनारूपवाक्यं ...	४६७	२५
भीष्मं प्रति दुर्य्योधनविलापवाक्यं ...	४६७	२८
दुर्य्योधनभर्त्सनारूपभीष्मवाक्ये सञ्जयोक्तिः	४६८	१
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं ...	४६८	८
दुर्य्योधननिन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं ...	४६८	१३
धृतराष्ट्रभर्त्सनारूपं सञ्जयवाक्यं ...	४६८	१६
भीष्मं प्रति धृष्टद्युम्नादीनां गमनं ...	४६८	२२
अर्ज्जुनादीनां कौरवान् प्रति गमनं ...	४६८	२६
सृञ्जयैः सह द्रोणस्य युद्धकथनं	४६८	२९
भीमकृतकौरवसैन्यवधः	४६९	३
भीमस्य हस्तिसमूहनाशनं	४६९	६
नकुलसहदेवयोरश्वसमूहनाशनं	४६९	९
हतैरथादिभिर्युद्धभूमिशोभाकथनं ...	४६९	१२
शकुनिसौबलादीनां पाण्डवान् प्रति गमने सञ्जयोक्तिः	४६९	१९
इरावतोऽर्ज्जुनपुत्रस्य जन्मवृत्तान्तकथनं	४६९	२५
अर्ज्जुनं प्रति इरावतोवाक्यं	४७०	१
अर्ज्जुनस्य युद्धकाले इरावतः आह्वाय्य प्रार्थना	४७०	५
इरावतोऽश्वैः कौरवाश्वानां नाशः ...	४७०	६
हयसादिनां परस्परयुद्धकथनं	४७०	१०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
गजगवाक्षादीनां युद्धार्थमागमनं ...	४७०	१५
इरावता सह गजादीनां युद्धकथनं ...	४७०	१८
इरावत्कृतगजादिसैन्यवधः	४७१	३
आर्ष्यशृङ्गं राक्षसं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं ...	४७१	६
आर्ष्यशृङ्गराक्षसस्य युद्धार्थं गमनं ...	४७१	१०
इरावदार्ष्यशृङ्गयोर्युद्धकथनं	४७१	१३
आर्ष्यशृङ्गपुत्रस्येरावता सह युद्धस्य वर्णनं	४७१	२७
आर्ष्यशृङ्गपुत्रकृतेरावद्वधः	४७२	४
इरावति हते सेनयोर्व्यतिक्रमकथनं ...	४७२	७
पुत्रवधमजानतोऽर्ज्जुनस्य भीष्मादिभिर्युद्धं	४७२	१०
देवपराक्रमदर्शनेन पाण्डवानां सभयवाक्यं	४७२	१६
इरावन्नाशदर्शनेन पार्थाः किमकुर्व्वतेति धृतराष्ट्रप्रश्नः	४७२	२३
घटोत्कचस्य शब्दकरणादौ सञ्जयोक्तिः	४७२	२४
घटोत्कचशब्देन पृथिव्यादीनां कम्पादि ...	४७२	२५
घटोत्कचं प्रति दुर्य्योधनस्य युद्धार्थं गमनं	४७३	१
दुर्य्योधनादिभिर्घटोत्कचस्य महद्युद्धं ...	४७३	४
दुर्य्योधनं प्रति घटोत्कचस्य सक्रोधवाक्यं	४७३	१७
दुर्य्योधनघटोत्कचयोर्युद्धे सञ्जयोक्तिः ...	४७३	२६
दुर्य्योधनसाहाय्यार्थं वङ्गराजस्यागमनं	४७४	२
घटोत्कचप्रेषितशक्त्या वङ्गराजगजस्य नाशः	४७४	५
गजनाशदर्शनेन दुर्य्योधनविषादादि ...	४७४	८
घटोत्कचशब्दश्रवणेन द्रोणं प्रति भीष्मवाक्यं	४७४	१३
भीष्मवाक्येन घटोत्कचसमीपे द्रोणादीनामागमनं	४७४	१७
द्रोणादिभिर्घटोत्कचस्य तुमुलयुद्धं ...	४७४	२१
दुर्य्योधनं प्रति हैडिम्बस्य गमने सञ्जयोक्तिः	४७५	१०
घटोत्कचकृतशब्दश्रवणेन भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४७५	१६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
घटोत्कचसाहाय्यार्थं भीमस्य गमनं ...	४७५	२०
सत्यधृतिप्रभृतीनां भीमानुगमनं ...	४७५	२२
उभयोः सङ्कुलयुद्धकथनं ...	४७५	२६
तत्र स्वपरज्ञानाभावकथनं ...	४७६	३
योधानामन्योन्यधावनादि ...	४७६	९
भीमं प्रति दुर्य्योधनागमने सञ्जयोक्तिः	४७६	२४
दुर्य्योधनभीमयोर्युद्धवर्णनं ...	४७६	२५
भीममोहदर्शनेन घटोत्कचादीनामागमनं	४७६	२९
कौरवान् प्रति द्रोणवाक्यं ...	४७७	२
द्रोणवाक्येन कृपादीनामागमनं ...	४७७	५
द्रोणभीमयोर्युद्धवर्णनं ...	४७७	९
भीमवाणेन द्रोणस्य मोहः ...	४७७	१२
द्रोणस्य मोहदर्शनेन दुर्य्योधनस्यागमनं ..	४७७	१३
दुर्य्योधनदर्शनेन भीमस्य गदाग्रहणं ...	४७७	१४
सगदं भीमं दृष्ट्वा कौरवाणामागमनं ...	४७७	१८
अश्वत्थामानं प्रति नीलस्य गमनं ...	४७७	२२
नीलाश्वत्थाम्नोर्युद्धकथनं ...	४७७	२३
द्रौणिं प्रति घटोत्कचस्य गमनं ...	४७७	३०
द्रौणिघटोत्कचयोर्युद्धवर्णनं ...	४७८	२
भीष्मनिवारितानां सैन्यानां पलायनं ...	४७८	९
गाङ्गेयं प्रति दुर्य्योधनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	४७८	१५
भीष्मं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं ...	४७८	१८
दुर्य्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं ...	४७८	२३
भगदत्तं प्रति भीष्मस्य वाक्यं ...	४७९	१
भीष्मवाक्येन भगदत्तस्य घटोत्कचं प्रति गमनं ...	४७९	५
आयान्तं भगदत्तं प्रति भीमादीनां गमनं	४७९	७
भीमादिभिर्भगदत्तस्य महायुद्धकथनं ...	४७९	९
भीमं प्रति भगदत्तस्य गमनं ...	४७९	१६
भीमकृतभगदत्तसैन्यनाशकथनं ...	४७९	२०
भीमरथं प्रति भगदत्तस्य नागप्रेषणं	४७९	२१
भीमादीनां वाणेन नागस्य पलायनं	४७९	२३
पाण्डवमहारथानां सिंहनादादिकरणं	४८०	४
भगदत्तनागेन पाण्डवसेनाभङ्गः	४८०	८
नागनाशार्थं घटोत्कचस्य शूलग्रहणं	४८०	१२
भगदत्तवाणेन शूलस्य छेदनं ...	४८०	१५
भगदत्तप्रेषितशक्त्याविफलीकरणं ...	४८०	१८
घटोत्कचकर्म्म दृष्ट्वा देवादीनां विस्मयादि	४८०	२१
भीमादीन् प्रति भगदत्तस्य वाणत्यागः	४८०	२५
विरथस्य भीमस्य गदाग्रहणं ...	४८१	१
सगदं भीमं दृष्ट्वा कौरवाणां भयादि ...	४८१	२
भगदत्तेन युद्धार्थमर्ज्जुनस्यागमनं ...	४८१	३
अर्ज्जुनागमनदर्शनेन दुर्य्योधनस्यागमनं	४८१	६
युधिष्ठिरेण युद्धार्थं भगदत्तस्य गमनं ...	४८१	८
भीमादर्ज्जुनस्येरावद्वधवृत्तान्तश्रवणं ...	४८१	१०
इरावद्वधश्रवणेनार्ज्जुनविषादे सञ्जयोक्तिः	४८१	१२
श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनस्यानुतापवाक्यं ...	४८१	१३
अर्ज्जुनवाक्येन कौरवान् प्रति कृष्णस्य रथप्रेषणं ...	४८१	२४
अर्ज्जुनं प्रति भीष्मादीनां गमनं ...	४८१	२८
भीमकृतव्यूढोरस्कादिवधः ...	४८२	४
अन्येषां दुर्य्योधनानुजानां पलायनं	४८२	१०
द्रोणवारितस्यापि भीमस्य महायुद्धं	४८२	१२
भीष्मादिभिरर्ज्जुनादीनां युद्धं ...	४८२	१७
युद्धसमये पितृपुत्त्रज्ञानाभावकथनं	४८२	२५
धनुरादीनां प्रभाकथनं ...	४८२	२९
मृतसैन्यादिभिः पृथिव्याः शोभाकथनं	४८३	७
अष्टमदिवसीययुद्धावहारकथनं	४८३	३०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दुर्य्योधनादीनां मन्त्रणायां सञ्जयवाक्यं	४८४	४
कर्णं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	४८४	६
दुर्य्योधनं प्रति भीष्मनिन्दारूपं कर्णवाक्यं	४८४	११
अनुयायिस्वीकरणार्थं दुःशासनं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	४८४	१८
भीष्ममनुमान्य पुनरागमिष्ये इत्यादि दुर्य्योधनवाक्यं	४८४	२०
भीष्मसमीपं गच्छतो दुर्य्योधनस्य शोभाकथनं	४८४	२२
भीष्मं प्रति दुर्य्योधनानुनयवाक्यं ...	४८५	१०
दुर्य्योधनवाक्येन भीष्मक्रोधादौ सञ्जयोक्तिः	४८५	१८
दुर्य्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं ...	४८५	२२
अर्ज्जुनप्रशंसारूपं भीष्मवाक्यं ...	४८५	२४
दुर्य्योधनभर्त्सनारूपं भीष्मवाक्यं	४८६	
दुर्य्योधनस्य स्वशिविरगमनं	४८६	१२
सेनायोजनार्थं दुर्य्योधनाज्ञा ...	४८६	१५
दुःशासनं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं ...	४८६	१८
दुर्य्योधनवाक्येन दुःशासनादीनां भीष्मरक्षार्थं यत्नः	४८७	
पुनर्दुःशासनं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं ..	४८७	
युद्धार्थं भीष्मादीनां निर्याणे सञ्जयोक्तिः	४८७	१२
द्रोणादीनां व्यूहस्य वामपार्श्वरक्षणं ..	४८७	१५
दुर्य्योधनादीनां व्यूहमध्यस्थितिः ..	४८७	१७
युधिष्ठिरादीनां व्यूहरचनया स्थितिः ..	४८७	
युद्धार्थं कौरवपाण्डवयोः समागमः ..	४८७	२६
युद्धार्थिनामनिमित्तदर्शनं	४८८	
नवमदिवसीययुद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः ..	४८८	१४
सौभद्रस्य युद्धदर्शनेन राज्ञां हर्षादि ..	४८८	१८
सौभद्रबाणपीडितानां सैन्यानामार्त्तनादः	४८९	
आर्य्यशृङ्गिं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं ...	४८९	
अभिमन्युना युद्धार्थमार्य्यशृङ्गिगमनं ...	४८९	८
आर्य्यशृङ्गिसौभद्रयोर्युद्धकथनं	४८९	१२
द्रौपदेयादिभी राक्षसस्य युद्धकथनं ...	४८९	२०
अभिमन्युराक्षसयोर्युद्धकथनं	४९०	३
अभिमन्य्वलम्बुषयोर्युद्धे धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	४९०	८
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	४९०	१२
अलम्बुषाभिमन्योर्युद्धे सञ्जयोक्तिः ...	४९०	१६
अलम्बुषस्य पलायनं	४९१	८
भीष्मादिभिः सौभस्य युद्धकथनं	४९१	१०
शारद्वतार्ज्जुनयोर्युद्धवर्णनं	४९१	१८
गौतमशैनेययोर्युद्धवर्णनं	४९१	२०
शैनेयद्रौणयोर्युद्धवर्णनं	४९१	२२
शैनेयं प्रति द्रोणस्य युद्धार्थं गमनं	४९२	४
सात्यकिद्रोणयोर्युद्धकथनं	४९२	६
अर्ज्जुनद्रोणयोः समागमः	४९२	७
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	४९२	१०
द्रोणार्ज्जुनयुद्धे सञ्जयोक्तिः	४९२	१२
दुर्य्योधनाज्ञया सुशर्म्मप्रभृतीनां द्रोणसाहाय्यार्थमागमनं	४९२	१८
त्रिगर्त्तराजादिभिरर्ज्जुनस्य युद्धं ..	४९२	२२
अर्ज्जुनेन युद्धार्थं दुर्य्योधनादीनामागमनं	४९३	२
गदामादाय भीमस्य रथात् पतनं	४९३	८
भीमकृतगजानीकवधः ...	४९३	११
भीमभयात् महागजानां पलायनं	४९३	१७
मध्यन्दिनयुद्धे सञ्जयोक्तिः ...	४९३	२०
भीष्मकृतपाण्डवसैन्यवधः ...	४९३	२१
भीष्मेण धृष्टद्युम्नादीनां युद्धकथनं	४९३	२३
भीमादीनां युद्धार्थं भीष्मसमीपगमनं	४९४	२
कौरवपाण्डवयोस्तुमुलयुद्धकथनं	४९४	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युद्धे शोणितनदीप्रावर्त्तनं	४९४	२२
दुर्य्योधनधृतराष्ट्रयोर्निन्दारूपं क्षत्रियाणां वाक्यं	४९४	२८
भीष्मादीन् प्रति दुर्य्योधनस्य सम्बोधवाक्यं	४९५	१
धृतराष्ट्रनिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं	४९५	४
सञ्जयस्यार्ज्जुनयुद्धकथनं	४९५	८
सुशर्म्मप्रभृतिभिरर्ज्जुनस्य युद्धं	४९५	९
अर्ज्जुनभयेन महारथानां पलायनं	४९५	११
विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वार्ज्जुनं प्रति दुर्य्योधनस्य गमनं	४९५	१६
अर्ज्जुनसाहाय्यार्थं पाण्डवानां गमनं	४९५	१९
तालध्वजादीनां सङ्कुलयुद्धकथनं	४९५	२१
द्रोणभयाद्द्रुपदापयानं	४९६	१
भीमबाह्लिकयोर्युद्धवर्णनं	४९६	२
सात्यकिभीष्मयोर्युद्धवर्णनं	४९६	४
भीष्मक्रोधे सञ्जयोक्तिः	४९६	१७
दुःशासनं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	४९६	१८
ससैन्यस्य दुःशासनस्य भीष्मसाहाय्यार्थं गमनं	४९६	२२
पाण्डवनिवारणार्थं दुर्य्योनस्य सैन्यप्रेषणं	४९६	२७
कौरवसैन्यैर्युधिष्ठिरादीनां युद्धं	४९७	२
सैन्यं पराजितं दृष्ट्वा शल्यं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	४९७	११
दुर्य्योधनवाक्येन युधिष्ठिरं प्रति शल्यस्य गमनं	४९७	१५
युधिष्ठिरादिभिः शल्यस्य युद्धवर्णनं	४९७	१७
सञ्जयस्य भीष्मयुद्धकथनं	४९७	२२
भीमादीन् प्रति भीष्मस्य बाणत्यागः	४९७	२४
भीष्मं प्रति नकुलादीनां बाणत्यागः	४९७	२६
भीष्मस्य महायुद्धकथनं	४९८	४
भीष्मभयेन पाण्डवसेनाभङ्गः	४९८	२०
सैन्यभङ्गं दृष्ट्वार्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	४९८	२५
श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	४९८	३०
श्रीकृष्णस्य भीष्मसमीपे रथप्रेरणं	४९९	२
भीष्मबाणेनार्ज्जुनरथाच्छादनं	४९९	४
अर्ज्जुनभीष्मयोर्युद्धवर्णनं	४९९	७
अर्ज्जुनस्य मृदुयुद्धतां दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य भीष्मं प्रति धावनं	४९९	१७
क्रुद्धं श्रीकृष्णं प्रति भीष्मानुनयवाक्यं	४९९	२५
अर्ज्जुनस्य बाहुभ्यां श्रीकृष्णधारणं	४९९	२९
श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	५००	१
पुनः श्रीकृष्णस्य रथारोहणं	५००	७
भीष्मस्य शरवृष्टिकरणं	५००	८
भीष्मभयेन सैन्यानां पलायनं	५००	१०
नवमदिवसीययुद्धनिवृत्तौ सञ्जयोक्तिः	५००	१८
युधिष्ठिरस्य सैन्यावहारकरणं	५००	१९
भीष्मयुद्धं दृष्टवतां पाण्डवानां चिन्ता	५००	२४
रात्रौ वृष्णिभिः पाण्डवानां मन्त्रणा	५००	२७
श्रीकृष्णं प्रति भीष्मपराक्रमे युधिष्ठिरवाक्यं	५०	३०
युधिष्ठिरं प्रति सान्त्वनारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	५०१	१२
श्रीकृष्णप्रशंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	५०१	२८
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः	५०२	९
बधोपायजिज्ञासार्थं भीष्मं प्रति युधिष्ठिरादीनां गमनं	५०२	१३
युधिष्ठिरादीन् प्रति भीष्मस्य स्वागतप्रश्नः	५०२	१६
युधिष्ठिरस्य भीष्मं प्रति बधोपायजिज्ञासा	५०२	१९
मयि जीवति जयो न भवेदित्यादि भीष्मवाक्यं	५०२	२७
ब्रूहि तस्मादुपायमित्यादियुधिष्ठिरवाक्यं	५०३	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीष्मस्यात्मवधोपायकथनं	५०३	३
भीष्मवधोपायं ज्ञात्वा युधिष्ठिरादीनां शिविरगमने सञ्जयोक्तिः	५०३	१७
श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनस्य सकरुणवाक्यं ...	५०३	१८
भीष्मेण युद्धमनिच्छन्तमर्ज्जुनं प्रति वासुदेवोपदेशः	५०३	२४
श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	५०४	१
नवमदिवसावहारोत्तरमन्त्रणासमाप्तिः	५०४	५
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५०४	७
पाण्डवानां युद्धार्थं निर्गमने सञ्जयोक्तिः	५०४	८
पाण्डवानां व्यूहरचनाप्रकारकथनं	५०४	१०
कौरवाणां युद्धार्थमागमनं	५०४	१७
दशमदिवसीययुद्धारम्भः	५०४	२३
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५०४	३०
सञ्जयस्य भीष्मयुद्धकथनप्रतिज्ञा ...	५०५	२
भीष्मकृतमहायुद्धवर्णनं	५०५	५
भीष्मयुद्धं दृष्टवतां कौरवपाण्डवानां हर्षविषादौ	५०५	१३
भीष्मं प्रति शिखण्डिनो बाणत्यागः ...	५०५	१६
शिखण्डिनं प्रति भीष्मवाक्यं	५०५	१८
भीष्मं प्रति शिखण्डिनो वाक्यं	५४५	२०
भीष्मं प्रति शिखण्डिनो बाणत्यागे सञ्जयोक्तिः	५०५	२६
भीष्मं प्रति शिखण्डिप्रेषणार्थमर्ज्जुनवाक्यं	५०५	२८
कथं शिखण्डी गाङ्गेयमित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	५०६	८
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	५०६	१३
अर्ज्जुनभयात् कौरवसैन्यापयानं ...	५०६	२१
भीष्मं प्रति दुर्य्योधनस्य वाक्यं	५०६	२२
दुर्य्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं	५०७	३
भीष्मकृतपाण्डवसैन्यनाशः ...	५०७	१०
शिखण्डिनं प्रत्यर्ज्जुनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	५०७	१८
अर्ज्जुनवाक्येन भीष्मं प्रति शिखण्डिनो गमनं	५०७	२१
धृष्टद्युम्नादीनां भीष्मं प्रति गमनं ...	५०७	२२
योधप्रतियोधयोर्नामनिरूपणेन युद्धकथनं	५०७	२५
धृष्टद्युम्नस्यार्ज्जुनप्रशंसारूपवाक्यं ...	५०८	८
दुःशासनार्ज्जुनयोर्युद्धवर्णनं	५०८	१५
आर्ष्यशृङ्गिसात्यक्योर्युद्धे सञ्जयोक्तिः	५०९	६
भगदत्तसात्यक्योर्युद्धवर्णनं	५०९	१२
भ्रातॄन् प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	५०९	२०
दुर्य्योधनवाक्येन कौरवाणां युद्धं ...	५०९	२२
अभिमन्युकाम्बोजराजयोर्युद्धं	५०९	२४
अश्वत्थाम्ना विराटद्रुपदयोर्युद्धं ...	५०९	२८
कृपसहदेवयोर्युद्धवर्णनं	५१०	४
विकर्णनकुलयोर्युद्धवर्णनं	५१०	८
दुर्म्मुखघटोत्कचयोर्युद्धवर्णनं	५१०	१३
भीमभूरिश्रवसोर्युद्धवर्णनं	५१०	१०
द्रोणयुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्णनं	५१०	२६
द्रोणयुद्धे सञ्जयोक्तिः	५११	५
अश्वत्थामानं प्रति द्रोणवाक्यं	५११	८
द्रोणस्य नानाविधानिमित्तकथनं ..	५११	११
पुत्त्रं प्रति द्रोणस्यार्ज्जुनयुद्धसंशयवाक्यादि	५११	१९
पुत्त्रं प्रति द्रोणस्य भीष्मप्रतिज्ञाकथनं ..	५११	२२
द्रोणस्यार्ज्जुनाजेयत्वकथनं	५११	२६
अर्ज्जुनसमीपे प्रेषणार्थमश्वत्थामानं प्रति द्रोणवाक्यं	५११	२८
युधिष्ठिरप्रशंसारूपं द्रोणवाक्यं ..	५१२	४
दुर्य्योधननिन्दारूपं द्रोणवाक्यं ..	५१२	६
अर्ज्जुनेन युद्धार्थं पुत्त्रं प्रति द्रोणवाक्यं ..	५१२	७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
द्रोणवाक्यं श्रुतवतां भगदत्तादीनां युद्धे सञ्जयोक्तिः	५१२	१७
भीमं प्रति शल्यादीनां वाणत्यागः ...	५१२	२०
भीमस्य शल्यादिभिर्युद्धवर्णनं	५१२	२४
भीमसाहाय्यार्थमर्ज्जुनस्यागमनं ...	५१३	३०
अर्ज्जुनं प्रति प्रेषणार्थं सुशर्म्माणं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	५१४	५
अर्ज्जुनभीमाभ्यां युद्धार्थं सुशर्म्मणोगमनं	५१४	७
शल्यादिभिरर्ज्जुनयुद्धे सञ्जयोक्तिः ...	५१४	१०
कौरवैर्भीमार्ज्जुनयोर्युद्धवर्णनं	५१४	२०
अर्ज्जुनपराक्रमं दृष्ट्वा दुर्य्योधनादीनां भीष्मसमीपगमनं	५१४	२७
भीमार्ज्जुनकृतकौरवसैन्यनाशः	५१४	२८
शल्यार्ज्जुनयोर्युद्धवर्णनं	५१५	२
द्रोणमागधयोरर्ज्जुनसमीपागमनं ..	५१५	६
भीममागधयोर्युद्धवर्णनं	५१५	८
द्रोणभीमयोर्युद्धवर्णनं	५१५	११
भीष्मादीनां भीमार्ज्जुनसमीपागमनं ..	५१५	१४
पाण्डवादीनां भीष्मसमीपगमनं	५१५	१५
कौरवपाण्डवयोर्महायुद्धवर्णनं ..	५१५	१९
भीष्मयुद्धज्ञानाय धृतराष्ट्रप्रश्नः	५१५	२५
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	५१५	२७
भीष्मार्ज्जुनसमागमे युद्धकथनं	५१६	
सञ्जयस्य भीष्मस्यात्मनाशाभिप्रायकथनं	५१६	
युधिष्ठिरं प्रत्यात्मनाशाय भीष्मवाक्यं ...	५१६	७
पाण्डवसेनाः प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं ...	५१६	१२
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवानां भीष्मं प्रति गमनं	५१६	१६
दुर्य्योधनादेशेन दुःशासनादीनामर्ज्जुनं प्रति गमनं	५१६	१८
अश्वत्थामप्रभृतिभिः सात्यकिप्रभृतीनां युद्धं	५१६	२१
उभयसेनयोर्धनुःप्रभृतीनां शब्दः ...	५१७	२
अभिमन्युदुर्य्योधनयोर्युद्धं सञ्जयोक्तिः ...	५१७	९
सात्यकिद्रौण्योर्युद्धवर्णनं	५१७	१५
कौरवधृष्टकेत्वोर्युद्धवर्णनं	५१७	१९
सुशर्म्मचित्रसेनयोर्युद्धवर्णनं	५१८	३
सौभद्रबृहद्बलयोर्युद्धवर्णनं	५१८	६
भीमसेनरथानीकयोर्युद्धवर्णनं	५१८	१३
युधिष्ठिरशल्ययोर्युद्धवर्णनं	५१८	१६
विराटसैन्धवयोर्युद्धवर्णनं	५१८	१८
द्रोणधृष्टद्युम्नयोर्युद्धवर्णनं	५१८	२१
द्रोणेन पार्षतस्य धनुश्छेदनं	५१८	२२
द्रोणं प्रति पार्षतस्य गदाक्षेपणं ...	५१८	२३
द्रोणच्छिन्नायाः पार्षतगदाया भूमौनिपतनं	५१८	२५
निहतां गदां दृष्ट्वा द्रोणम्प्रति पार्षतस्य शक्तिक्षेपणं	५१८	२६
द्रोणेन नवभिर्व्वाणैः शक्तिं छित्वा पार्षतपीडनं	५१८	२७
भीष्मं योधयितुमर्ज्जुनस्य गमनं ...	५१८	२९
युद्धार्थमर्ज्जुनं प्रति भगदत्तस्य प्रयाणं ...	५१८	३०
आयान्तं नागं प्रत्यर्ज्जुनस्य वाणत्यागः ...	५१९	१
शिखण्डिनं प्रति याहीति भीष्मं प्रति जह्येनमितिचार्ज्जुनस्योक्तिः	५१९	२
अर्ज्जुनं हित्वा द्रुपदरथं प्रति प्राग्ज्योतिषस्य गमन	५१९	३
अर्ज्जुनस्य भीष्मं प्रति गमनं शिखण्डिनमग्रेकृत्वा युद्धप्रवर्त्तनञ्च	५१९	४
कौरवशूराणामर्ज्जुनाभिमुखे गमनं ..	५१९	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्ज्जुनस्य कौरवसेनानां निग्रहः ...	५१९	६	दुर्य्योधनवाक्येन योधानां युद्धारम्भः ..	५२०	२४
भीष्ममासाद्य शिखण्डिनोवाणवर्षणं ...	५१९	७	योधानां नामोल्लेखपूर्व्वकमर्ज्जुनाभिमुखगमनकथनं ..	५२०	२६
क्रोधाविष्टस्य भीष्मस्यास्त्रक्षेपणं	५१९	९	योधान् प्रत्यर्ज्जुनस्य वाणत्यागः	५२०	२८
भीष्मस्य सोमकानां वधः	५१९	१०	वाणं विसृजतोऽर्ज्जुनस्य गाण्डीववर्णनं	५२०	३०
भीष्मकृतघोरयुद्धवर्णनं	५१९	११	अर्ज्जुनवाणेन योधानां यथावस्थमृत्युकथनं	५२१	२
चेदिकाशिकरूषकुलपुत्राणां तनुत्यागः	५१९	१७	दुःशासनं प्रत्यर्ज्जुनस्य शरप्रेरणं	५२१	४
अपरावर्त्तिनां शूराणां भीष्ममासाद्य परलोकगमनं	५१९	१८	अर्ज्जुनप्रहितवाणैः पृथ्वीं प्रविश्य दुःशासनस्य सहयसारथेर्निपातनं ...	५२१	६
भीष्मपराक्रमं दृष्ट्वा जनानां वितर्कः ...	५१९	२१	अर्ज्जुनेन कृपादीनां विरथीकरणं	५२१	८
दशभल्लैर्भीष्मवक्षसि शिखण्डिनस्ताडने सञ्जयोक्तिः	५१९	२४	विरथानां कृपादीनां युद्धात् पलायनं	५२१	९
स्त्रीत्वं ज्ञातवतो भीष्मस्य शिखण्डिनं प्रति प्रहारामावकथनं	५१९	२६	युध्यमानस्यार्ज्जुनस्य स्वरूपवर्णनं	५२१	११
भीष्ममारणे शिखण्डिनं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	५१९	२७	कुरुपाण्डवसैन्यमध्ये शोणितनदीप्रवाहकथनं	५२१	१३
भीष्मं प्रति शिखण्डिनः शरवर्षणं ...	५१९		नेमिनिकृत्तानां गजाश्वादीनां निपतनं	५२१	१७
शिखण्डिनोवाणानचिन्तयित्वा भीष्मस्यार्ज्जुनं प्रति वाणविक्षेपः	५२०		शोणितसमुक्षितरणभूमिवर्णनं ...	५२१	१९
ससैन्यपाण्डवानां भीष्माच्छादनं ...	५२०		अथार्ज्जुनमभिभीष्मस्यागमनं	५२१	२४
पाण्डवसैन्यपरिवृतस्य भीष्मस्य शूरमारणं	५२०		रणे यान्तं भीष्ममभि शिखण्डिनोगमनं	५२१	२५
दुःशासनस्य युद्धप्रशंसा	५२०		भीष्मं मोहयित्वार्ज्जुनस्य सैन्यमारणं ..	५२१	२६
दुःशासनं निर्जित्यार्ज्जुनस्य भीष्माभिमुखगमनं	५२०	१३	युद्धे सैन्यमरणपरात्मविवेकशून्यतोक्तौ सञ्जयवचन	५२१	२८
विजितस्य दुःशासनस्य पुनर्युद्धं	५२०	१४	रथमारुह्य शल्यादीनां पाण्डवसेनात्रासनं	५२२	२
वाणैः शिखण्डिनोभीष्मपीडनं	५२०	१५	शल्यादिभिर्व्वध्यमानपाण्डवसेनावर्णनं ...	५२२	४
उष्णान्तस्य जलधारावद्भीष्मस्य शिखण्डिवाणधारासहनं	५२०	१७	भीष्मनिकृत्तमर्म्मणां पाण्डवानां वर्णनं ...	५२२	५
युद्धार्थमर्ज्जुनाभिमुखगमने सर्व्वसैन्यं प्रति दुर्य्योधनोक्तिः	५२०	१९	पार्थस्य धार्त्तराष्ट्रसेनामारणादि ...	५२२	६
तत्र सर्व्वेषां रक्षाकर्तृत्वेन भीष्मप्रशंसा ...	५२०	२	पराक्रान्तं भीष्ममालोक्य धार्त्तराष्ट्राणां गमनं	५२२	१०
			सपुत्रधृतराष्ट्रकृतक्लेशान् स्मृत्वा पाण्डवानां निर्भयेन युद्धप्रवृत्तिः	५२२	१३
			भीष्माभिमुखगमने सेनां प्रति सेनापतिवचनं	५२२	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सेनापतिवचनात् सेनानां भीष्ममभिगमनं शरवर्षणञ्च	५२२	१६
क्रुद्धस्य भीष्मस्य रामदत्तास्त्रशिक्षां स्मृत्वा गजाश्वादिमारणं	५२२	१७
भीष्मेण शतानीकस्य वधः	५२२	२४
बहुशः सेनां मारयतो भीष्मस्यावस्थानादि	५२२	२५
भीष्मं पराक्रान्तं दृष्ट्वा धनञ्जयं प्रति श्रीकृष्णवचनं	५२२	३०
श्रीकृष्णवाक्येनार्ज्जुनस्य भीष्मोपरि वाणत्यागः	५२३	३
भीष्मस्यार्ज्जुनवाणखण्डनं	५२३	४
भीष्मसायकैः पाञ्चालराजादीनां पीडनं	५२३	५
अर्ज्जुनेन रक्ष्यमाणस्य शिखण्डिनोऽस्त्रं गृहीत्वा भीष्मं प्रति गमनं	५२३	८
सात्यकिप्रभृतीनां भीष्ममभिद्रवणादि	५२३	११
तान् वाणान् विधूय भीष्मस्य सेनावगाहनं	५२३	१५
क्लीवं स्मृत्वा शिखण्डिनं प्रति भीष्मस्यानभिसन्धानं	५२३	१६
मत्स्यादीनां वाणैर्भीष्मस्याच्छन्नताकरणं	५२३	१८
शिखण्डिनमग्रेकृत्याऽर्ज्जुनस्य भीष्माभिमुखयानं	५२३	२१
शिखण्डिपुरस्सराणां पाण्डवानां भीष्मवेधने सञ्जयोक्तिः	५२३	२३
पाण्डवानां वाणैर्भीष्मताडनं	५२३	२४
बहुभिस्ताड्यमानस्यापि भीष्मस्य व्यथाभावः	५२३	२७
भीष्मस्य युगान्ताग्निसमताकथनं	५२३	२८
पाञ्चालराजादीनवमत्य भीष्मस्य पाण्डवसेनामध्यगमनं	५२३	३०
सेनामध्यस्थेन भीष्मेण सात्यक्यादीनां वेधनं	५२४	१
भीष्मवाणान् निवार्य्य सात्यकिप्रभृतीनां वाणत्यागः	५२४	३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
शिखण्डिप्रहितवाणानां भीष्मशरीरे प्रवेशः	५२४	४
शिखण्डिनं पुरस्कृत्यार्ज्जुनस्य भीष्मधनुश्छेदनं	५२४	५
भीष्मधनुश्छेदनमसहमानानां द्रोणादीनामर्ज्जुनाभिमुखगमनादि	५२४	६
अर्ज्जुनं परीप्सूनां सात्यकिमुखानामागमनं	५२४	१०
उभयसैन्ययोर्युद्धकथनं	५२४	१३
अर्ज्जुनरक्षितेन शिखण्डिना भीष्मधनुरादिच्छेदनं	५२४	१४
अर्ज्जुनेन भीष्मधृतान्यधनुश्छेदनं	५२४	१६
पुनः पुनश्छिन्ने धनुषि भीष्मस्य शक्तिग्रहणं	५२४	१७
अर्ज्जुनं प्रति भीष्मस्य शक्तिक्षेपणं	५२४	१८
अर्ज्जुनेन छिन्नायाः शक्तेः पतनं	५२४	२१
छिन्नां शक्तिं विलोक्य भीष्मस्य चिन्ता	५२४	२२
सामर्थ्यं बहुमन्यमानं भीष्मं प्रति वियत्स्थर्षिवसूनां सम्मतिवचनं	५२४	२६
देवदुन्दुभिवादनं भीष्मोपरि पुष्पवृष्टिश्च	५२४	२९
रथात् पतिष्यति भीष्मे देवानां सम्भ्रमः	५२५	१
भीष्मस्यार्ज्जुनमभिगमनाभावः	५२५	३
भीष्मोरसि शिखण्डिनो वाणप्रहारः	५२५	४
शिखण्डिवाणेन भीष्मस्याचलत्वकथनं	५२५	५
अर्ज्जुनस्य भीष्मोपरि वाणत्यागः	५२५	६
अर्ज्जुनवाणैर्भीष्मस्य मर्म्मव्यधनं	५२५	७
भीष्मेणार्ज्जुनवाणानां निवारणं	५२५	८
शिखण्डिवाणैर्भीष्मस्य व्यथाभावः	५२५	१०
अर्ज्जुनस्य भीष्मध्वजादिच्छेदनं	५२५	१२
अर्ज्जुनवाणविद्धस्य भीष्मस्य दुःशासनं प्रति वाक्यं	५२५	१५
अर्ज्जुनस्य भीष्मं प्रति वाणत्यागः	५२५	१९
विद्धस्य भीष्मस्य पुनर्दुःशासनं प्रति वाक्यं	५२५	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीष्मस्यार्ज्जुनं प्रति शक्तिक्षेपणं ...	५२५	२८
अर्ज्जुनस्य भीष्मशक्तिच्छेदनं	५२५	२९
भीष्मस्य चर्म्मधारणं	५२५	
रथादनवरूढस्य भीष्मस्य चर्म्मच्छेदनं ...	५२६	
युधिष्ठिरस्य भीष्मं प्रति स्वसेनाप्रेरणं ...	५२६	
युधिष्ठिरप्रेरितायाः सेनाया भीष्ममभि गमनं	५२६	३
भीष्मजयैषिणां धार्त्तराष्ट्राणां गमनं ...	५२६	
उभयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	५२६	६
अर्ज्जुनस्य कुरुसेनाद्रावणं	५२६	१०
सौवीरादिभिर्भीष्मस्यापरित्यागः ...	५२६	१२
भीष्मस्य रथात्पतनं	५२६	१७
रथात् पतितस्य भीष्मस्य दिव्यभावप्राप्तिः	५२६	२३
भीष्मस्य दक्षिणायनदर्शनं	५२६	२४
भीष्मस्य दैववाणीश्रवणं	५२६	२५
उत्तरायणं प्रतीक्ष्य भीष्मस्य प्राणधारणं	५२६	२७
गङ्गाया भीष्मसमीपे महर्षीणां प्रेषणं ...	५२६	२८
हंसरूपिणां महर्षीणां भीष्मसन्निधावा गमनं	५२६	२९
तेषां शरतल्पस्थस्य भीष्मस्य दर्शनं ...	५२६	३०
भीष्मं दृष्टवतां तेषां परस्परं वाक्यं ...	५२७	१
तेषां दक्षिणदिगभिगमनं	५२७	३
हंसान्प्रति भीष्मवचनं	५२७	४
भीष्मस्य शरशय्याशयनं	४२७	८
पतिते भीष्मे पाण्डवानां सिंहनादः	५२७	१०
कुरूणां सम्मोहादि	५२७	११
कृपदुर्य्योधनादीनां रोदनं	५२७	१२
विषादात्तेषां युद्धोदास्यादि ...	४२७	१३
जयं लब्धवतां पाण्डवानां शङ्खवादनं ...	५२७	१७
वादितेषु वाद्येषु भीष्मस्य नृत्यं	५२७	१८
पतिते भीष्मे सेनयोरुभयोः शस्त्रसंन्यासादि	५२७	१९
ऋषीणां पितॄणाञ्च भीष्मप्रशंसा	५२७	२१
महोपनिषदं जपतो भीष्मस्य कालं प्रतीक्ष्य स्थितिः	५२७	२२
कथमासंस्तदा योधा इत्यादि सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः	५२७	२४
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	५२८	१
तत्र भीष्मस्य मेदिनीमस्पृष्ट्वा शयनकरणं	५२८	२
भूतानां हाहेतिशब्दस्य कथनादि ..	५२८	३
अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठ इत्यादि भीष्मप्रशंसा	५२८	६
हते भीष्मे दुर्य्योधनादीनामप्रतिपत्त्यादि	५२८	८
जयं लब्धवतां पाण्डवानां हेममयशङ्खवाद नादि	५२८	१२
कर्णदुर्य्योधनयोर्निश्वासत्यागादि ..	५२८	१५
पतितं भीष्मं दृष्ट्वा दुःशासनस्य द्रोणसमीप गमनं	५२८	१६
किमयं वक्ष्यतीति दुःशासनमायान्तं दृष्ट्वा कौरवसेनानां परिवारणं	५२८	१८
द्रोणसमीपे दुःशासनस्य भीष्मवधकथनं	५२८	१९
भीष्मवधं श्रुत्वा द्रोणस्य रथान्निपतनं ...	५२८	२०
संज्ञां लब्ध्वा द्रोणस्य स्वसेनानिवारणं ...	५२८	२१
युद्धं त्यक्त्वा योधानां भीष्मसमीपगमनं ...	५२८	२३
भीष्मं प्राप्य तेषामभिवाद्यावस्थानं ...	५२८	२४
उपगतान् कुरुपाण्डववीरान् प्रति भीष्मस्य स्वागतप्रश्नादि	५२८	२[illegible]
लम्बमाने शिरसि भीष्मस्योपधानप्रार्थना	५२८	२[illegible]
मृदून्युपधानानि ददतो राज्ञः प्रति भीष्म वाक्यं	५२८	२[illegible]

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्ज्जुनसमीपे भीष्मस्योपधानप्रार्थना ...	५२८	३०
भीष्मं प्रत्यर्ज्जुनवाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	५२९	
मया किं क्रियतामितिभीष्मसमीपेऽर्ज्जुनस्य काकूक्तिः	५२९	
मम शिरस्युपधानं दीयतामित्यर्ज्जुनं प्रति भीष्मवाक्यं	५२९	
त्रिभिर्वाणैरर्ज्जुनस्य भीष्मशिरस्युपधानप्रदानं	५२९	८
तादृशेनोपधानेन भीष्मस्य सन्तोषः ...	५२९	११
सर्व्वान् समुद्दीश्य भीष्मस्यार्ज्जुनप्रशंसा ...	५२९	१२
अन्यथा शपेयमित्यर्ज्जुनं प्रति भीष्मवाक्यं	५२९	१३
राज्ञः प्रत्यर्ज्जुनदत्तमुपधानं पश्यध्वमित्यादि भीष्मवचनं	५२९	१६
सूर्य्यमुपासिष्येऽत्र परिखा खन्यतामित्यादि राज्ञः प्रति भीष्मस्य वचनं... ...	५२९	१९
शल्योद्धरणवैद्यानामागमने सञ्जयोक्तिः	५२९	२१
वैद्यान् दृष्ट्वा दुर्य्योधनं प्रति भीष्मवचनं	५२९	२२
भीष्मवाक्यं श्रुत्वा दुर्य्योधनस्य वैद्यानां विसर्ज्जनं	५२९	२५
वैद्यविसर्ज्जनेन सर्व्वेषां विस्मयः ...	५२९	२६
भीष्मस्योपधानं दत्त्वा रक्षाञ्च विधाय कुरुपाण्डवादीनां स्वनिवेशगमनं ...	५२९	२७
भीष्मपतने हृष्टवन् पाण्डवानुपगम्य युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवचनं	५३०	१
तव प्रसादाद्विजय इत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं	५३०	४
युधिष्ठिरवाक्येन स्मयमानस्य कृष्णस्य वाक्यं	५३०	७
रात्रौ व्युष्टायां पार्थिवानां भीष्मसन्निधिगमने सञ्जयोक्तिः	५३०	९
कन्यानां भीष्मोपरि चन्दनचूर्णक्षेपणं ..	५३०	११
स्त्रीवृद्धादीनां भीष्मसमीपगमनं ...	५३०	१२
कुरुपाण्डवानां भीष्मस्यान्तिकगमनं	५३०	१४
भीष्ममुपासमानानां राज्ञां सभावर्णनं ...	५३०	१६
धीरतया वेदनां निगृह्य जलं पिपासोर्भीष्मस्य समीपस्थान् राज्ञः प्रतिभाषणं ...	५३०	१८
राज्ञां जलकुम्भोपानयनं	५३०	२०
उपनीतं पानार्थं दृष्ट्वा भीष्मवचनं ...	५३०	२१
पार्थिवान्निन्दतो भीष्मस्यार्ज्जुनं द्रष्टुमिच्छामीति भाषणं	५३०	२३
भीष्ममागम्य किङ्करोमीत्यर्ज्जुनवचनं ...	५३०	२४
अग्रतः स्थितमर्ज्जुनं दृष्ट्वा भीष्मस्य जलप्रार्थना	५३०	२५
तथेत्युक्तवतोऽर्ज्जुनस्य रथमारुह्य गाण्डीवाकर्षणं	५३०	२८
भीष्मदक्षिणपार्श्वेऽर्ज्जुनस्य पार्ज्जन्यास्त्रेण पृथ्वीभेदनं	५३१	१
अर्ज्जुनवाणविद्धाया भूमेर्वारिधारोत्पतनं	५३१	२
तच्छीतलजलधारयाऽर्ज्जुनस्य भीष्मसन्तोषणं.	५३१	३
अर्ज्जुनस्य तेन कर्म्मणा राज्ञां विस्मयः ...	५३१	५
भीतार्द्दितानां गवामिव कौरवाणां प्रवेपनं	५३१	६
अर्ज्जुनं प्रति तुष्टस्य भीष्मस्य वाक्यं ...	५३१	७
भीष्मस्यार्ज्जुनप्रशंसनं	५३१	११
दुर्य्योधनं प्रति भीष्मस्याक्षेपवचनं ...	५३१	१४
भीष्मवचनेन दुर्य्योधनस्य दीनमनस्त्वं	५३१	१६
तथाविधं दुर्य्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं ...	५३१	१७
भीष्मस्य पाण्डवानामजेयत्वकथनं ...	५३१	२१
पाण्डवैः सह सन्धिकरणे दुर्य्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं	५३१	२२
राज्यार्द्धं पाण्डवेभ्यो दीयतामित्याद्युक्तिः	५३२	१
एतदुक्त्वा भीष्मस्य तूष्णीम्भावः	५३२	६
भीष्मवचनं दुर्य्योधनाय नारोचतेति		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सञ्जयोक्तिः	५३२	७
तूष्णीम्भूते भीष्मे राज्ञां स्वालयगमने		
सञ्जयोक्तिः	५३२	८
भीष्मं निहतं श्रुत्वा कर्णस्य तत्समीपगमनं	५३२	१०
कर्णस्य भीष्मदर्शनं	५३२	११
भीष्मं प्रति कर्णस्य विनयवचनं ...	५३२	१३
कर्णवचनादुन्मीलिताक्षस्य भीष्मस्य वाक्यं	५३२	१४
कर्णं प्रति भीष्मस्य वाक्यं	५३२	१७
धर्म्मलोपेन जातत्वात्ते गुणिद्वेषिणो बुद्धिरित्यादि भीष्मवाक्यं	५३२	२०
कुलभेदभयात्त्वामहं परुषमुक्तवानिति वचनं	५३२	२३
कर्णप्रशंसा रूपं भीष्मवाक्यं	५३२	२४
पाण्डवास्ते भ्रातरोऽतस्तान् सङ्गच्छेति कर्णं प्रति भीष्मवचनं	५३२	२८
भीष्मं प्रति कर्णस्योत्तरवाक्यं	५३३	१
तत्र कुन्त्या त्यक्तोऽहमित्यादिवचनं ...	५३३	२
कृष्णेण पाण्डवार्थं वस्त्रादिकं त्यक्तमिति कथनं	५३३	३
दुर्य्योधनार्थं सर्व्वं त्यक्तं मयेत्यादि कर्णवचनं	५३३	४
पुरुषकारेण दैवं न निवर्त्त्यत इति वचनं	५३३	६
अन्यैरजेयान् पाण्डवानहं विजयिष्ये इति कर्णवाक्यं	५३३	८
धनञ्जयेनाहं योत्स्येऽनोमामनुज्ञाय मत्कृत दोषो नग्रहीतव्यो भवतेति कर्णवचनं	५३३	१०
कर्णं प्रति भीष्मस्य प्रत्युत्तरवाक्यं ...	५३३	१२
तत्रावश्यं युद्धमशक्यं चेद्वैरं तदा युद्धस्वेति भीष्मानुज्ञा	५३३	१३
धर्म्मयुद्धात् क्षत्त्रियस्यान्यत् श्रेयो नास्तीति भीष्मवचनं	५३३	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीष्मवाक्येन कर्णस्य दुर्य्योधनं प्रति गमने धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	५३३	१७
भीष्मवधपर्व्वसमाप्तिर्भीष्मपर्व्वसमाप्तिश्च	५३३	१८
——		
अथ द्रोणपर्व्वारम्भः	५३५	१
द्रोणाभिषेकपर्व्वारम्भः	५३५	२
भीष्मं हतं श्रुत्वा धृतराष्ट्रादयः किमकुर्व्वतेति वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः ..	५३५	२
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनस्योत्तरं	५३५	६
तत्र चिन्तयतो धृतराष्ट्रस्य समीपे सञ्जयागमनं	५३५	७
शिविरान्निशि हस्तिनापुरमागतं सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्य जिज्ञासा ...	५३५	८
भीष्मनिधनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य विलापः ...	५३५	
भीष्मे संशोच्य कुरवः किमकार्षुरिति सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५३५	१०
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्योत्तरं	५३५	१४
तत्र कुरुपाण्डवयोः पृथक् चिन्ताकथनं ..	५३५	१५
स्वधर्म्ममनुसरतां राज्ञां भीष्मायोपधानादिकं दत्त्वा पुनर्युद्धाय गमनकथनं	५३५	१६
वाद्यं वादयित्वा कुरुपाण्डवानां युद्धस्थानगमनं	५३६	१
तत्र भीष्महीनानां कौरवाणामुपमानं ...	५३६	५
पाण्डवैरर्द्दितानां कौरवाणामवस्थाकथनं	५३६	१०
कौरवाणां भीष्मोपमेन कर्णस्मरणं ...	५३६	१३
कौरवाणां कर्णकर्णेत्याक्रोशनं	५३६	१४
कौरवाणां कर्णं प्रत्येकानुरागकथनं ...	५३६	१५
तत्रार्द्धरथः कर्ण इति कौरवाणां भीष्मेणानुकथनं	५३६	१६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीष्मवाक्येन क्रुद्धस्य कर्णस्य यति भीष्मे युद्धत्यागप्रतिज्ञा	५२६	१८
भीष्मेण हतेषु पाण्डवेषु कर्णस्य वनगमनप्रतिज्ञा ...	५२६	२०
पाण्डवैर्हते भीष्मे कर्णस्य स्वबलेनैव कृत्स्नबलमारणे प्रतिज्ञा	५२६	२१
कर्णस्य दशाहयुद्धनिवृत्तिकथनं ...	५२६	२२
भीष्मस्य पाण्डवशैनाद्धननानुवादः ...	५२६	२३
हते भीष्मे धार्त्तराष्ट्राणां कर्णस्मरणादि	५२६	२४
कर्णं कीर्त्तयन्तं सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	५२६	२८
तत्र धृतराष्ट्रवचनं	५२६	२९
भीष्मं हतं विदित्वा कर्णस्य कौरवसमीपगमने सञ्जयोक्तिः	५२७	४
तत्र कर्णवचनं	५२७	८
तत्र भीष्मप्रशंसाकृपादिकर्णवाक्यं ...	५२७	९
कर्णवचनेन कौरवाश्रुकुरुदुरित्यादि सञ्जयवाक्यं	५२७	१४
पुनःप्रवृत्ते युद्धे कौरवान् प्रति कर्णस्य सोपहासोक्तिः	५२७	१८
तत्र तिष्ठन्तु भवन्तु कथं भीष्मोनिपातित इत्यादि	५२७	१९
पातिते भीष्मे राजानो धमन्नयं सोढुमलमिति वचनं	५२७	२०
भीष्मवत्मया कुरुसेना रक्षणीयेति कर्णवचनं	५२७	२१
समाहितमात्मनि भारमित्यादि कर्णवाक्यं	५२७	२२
कर्णस्य युधिष्ठिरादीनां बलमुक्त्वा तेषामजेयत्वकथनं	५२७	२६
तपस्तपसा बलं बलेन बाध्यते मनस्विभिरिति कर्णवचनं	५२७	३०
मित्रद्रोहो न मर्षणीय इति सारथिं प्रति कर्णवाक्यं	५२८	१
तत्र भीष्मं वानुयास्यामि शत्रून् वा घातयिष्यामीति वचनं	५२८	२
शत्रून् हत्वा धार्त्तराष्ट्राय राज्यं दास्यामीत्यादिवचनं	५२८	४
सारथिं प्रति कर्णस्य निबध्यतां मे कवचमित्यादिवचनं	५२८	७
तत्र तूणादियोजनेऽनुज्ञा	५२८	९
अश्वं विशिष्यानयनानुमतिः	५२८	१२
हेममालादियुक्तस्य रथस्यानयनकथनं ...	५२८	१४
प्रायाणिकमङ्गलद्रव्यानयने कर्णस्यादेशः	५२८	१७
पाण्डवाभिमुखगमने सूतं प्रति कर्णस्यानुमतिः	५२८	१९
तत्र कर्णस्य युधिष्ठिराद्यधिष्ठितबलमजय्यमित्याद्याशंसा	५२८	२१
कर्णस्य रथमारुह्य युद्धार्थगमने सञ्जयवचनं ...	५२८	२७
तत्र तस्य कौरवैः पूज्यताकथनं ...	५२८	२९
रथारूढस्य कर्णस्योपमानकथनं ...	५२८	३०
कर्णस्य शरतल्पस्थभीष्मदर्शने सञ्जयवाक्यं	५२९	४
तत्र भीष्मं विशिष्य कदनं	५२९	७
भीष्मं दृष्ट्वा कर्णस्य रथादवरोहणादि ...	५२९	११
कर्णस्य भीष्माभिमुखीकरणं ...	५२९	१३
स्तुतिवाक्येन कर्णस्य भीष्मप्रसादनं ...	५२९	१४
तदाद्यप्रभृति पाण्डवाः कुरुक्षयं करिष्यन्ती		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
त्यादिवाक्यं	५३८	१७
तत्र समिद्धाग्निवत्पाण्डवानां कुरुकक्ष करणं	५३८	२०
तत्र मिलितयोर्व्वाय्वग्न्योर्गुल्मादिदाह प्रकारकथनं	५३८	२१
कृष्णार्ज्जुनयोर्वाय्वग्निस्वरूपत्वारोपणं ...	५३८	२२
त्वां विना कुरुसैन्यानि त्रासं यास्यन्तीति भीष्मं प्रति कर्णस्य वचनं	५३८	२३
तत्र त्वदन्यः कोऽर्ज्जुनं योधयितुमर्हतीति वचनं	५३८	२५
शिवसकाशादर्ज्जुनस्य वरप्राप्तिमनूद्य कृष्ण रक्षितमर्जुनं कः शक्तोजेतुमिति वचनं	५३८	२६
कर्णस्यात्मशूरत्वाख्यापनं	५२८	२८
एवं मुहुर्ल्लपन्तं कर्णं प्रति भीष्मस्य कालोचितवाक्यं	५४०	१
तत्रोपमानेन कर्णस्य प्रतिष्ठाकथनं ...	५४०	२
शत्रूनवमत्य सुहृदमानन्दयेत्याशीरूपं भीष्मवाक्यं	५४०	४
बाहुबलाख्यापनेन भीष्मस्य कर्णोत्साहनं	५४०	५
तत्र नग्नजिदादीनां जयकथनं	५४०	६
हिमालयस्थितकिरातजयाख्यापनं	५४०	७
उत्कलादीनां जयाशंसनं	५४०	८
दुर्य्योधनहितैषिणा त्वया बहवोनिर्ज्जिता इति कर्णं प्रति भीष्मवाक्यं ...	५४०	९
तत्र दुर्य्योधनवत्त्वमपि कौरवाणां गतिर्भवेति वचनं	५३८	१०
कर्णं प्रति गच्छ शत्रुभिः संह युद्धस्वेति भीष्मस्यादेशः	५४०	११
भवानस्माकं पौरुषम् इति कर्णं प्रति भीष्म वचनं	५४०	१२
योनिसम्बन्धात् सद्भिः सङ्गतं विशिष्टमिति कथनं	५४०	१३
कर्णं प्रति भीष्मस्य सत्यसङ्गतोभूत्वा कुरून् पालयेति वचनं	५४०	१४
भीष्मवचनं श्रुत्वा कर्णस्य योद्धृसमीप गमनं	५४०	१५
कर्णस्य सेनादर्शनं	५४०	१६
कर्णमागतं दृष्ट्वा कौरवाणां हर्षः ...	५४०	१७
उपस्थितं कर्णं दृष्ट्वा सिंहनादादिभिः कौरवाणां पूजा	५४०	१८
कर्णं दृष्ट्वा हृष्टोदुर्य्योधनोऽब्रवीदिति सञ्जयवाक्यं	५४०	२१
तत्र कर्णं प्रति दुर्य्योधनस्य त्वया सनाथमिव बलमित्युक्तिः	५४०	२२
दुर्य्योधनं प्रोत्साहयतः कर्णस्य तं प्रत्युत्तरं	५४०	२३
तत्र वयं तव वचः श्रोतुकामा भवा नपि नान्यार्य्यं ब्रूयादिति कर्णवचनं ...	५४०	२४
कर्णवाक्ये दुर्य्योधनस्योत्तरं	५४०	२५
तत्र भीष्मस्य दशाहानि सेनापालनकथनं	५४०	२६
तत्र दिवमास्थिते भीष्मेऽन्यसेनापतिर्म्मन्तव्यइति कर्णं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	५४०	२७
सेनापतिं विना सेना मुहूर्त्तमपि न तिष्ठती त्यादिकथनं	५४०	२८
दुर्य्योधनस्य कर्णं प्रति मामकेषु सर्व्वेषु मध्ये सेनापतिं पश्येति वचनं	५४१	१
तत्र यं भवान् द्रक्ष्यति स एवास्माभिः सेना पतित्वे वरणीयइतिवाक्यं	५४१	२
इमे सर्व्वे सेनापतित्वमर्हन्तीति दुर्य्योधनाय		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कर्णोत्तरं	५४१	
तत्रोपस्थितानां राज्ञां सेनापतियोग्यलक्षण कथनं	५४१	४
एकदा सर्व्वे सेनापतयः कर्त्तुं न शक्यास्ततो गुणाधिकः कर्त्तव्यइति वचनं	५४१	५
तुल्यानां तेषामेकस्य सत्करणे शेषाविमनसो भविष्यन्तीति कर्णवचनं	५४१	६
सर्व्वयोधानामाचार्य्योऽयं द्रोणः सेनापतिः कर्त्तुं युक्त इति दुर्य्योधनं प्रति कर्णोपदेशः	५४१	७
कर्णस्य द्रोणप्रशंसाकथनं	५४१	
अयमेव सेनापतिः कर्त्तव्य इत्यादिकथनं	५४१	११
कर्णवचनात् दुर्य्योधनो द्रोणमब्रवीदिति सञ्जयवाक्यं	५४१	१३
तत्र दुर्य्योधनवचनं	५४१	१४
दुर्य्योधनस्य द्रोणोत्साहजनकगुणकथनं	५४१	१५
तत्र भवान्नः पातु भवन्नायका वयं जेतुमिच्छामइति वचनं	५४१	१६
तत्रोपमानानि	५४१	१७
द्रोणं प्रति दुर्य्योधनस्यैकादशाक्षौहिण्यस्ते वशगाः सन्त्विति वचनं	५४१	२०
तत्र वयमपि त्वामनुयास्यामइत्याद्युक्तिः	५४१	
अग्रसरं द्रोणं दृष्ट्वाऽर्ज्जुनस्य प्रहाराभाव कथन	५४१	२२
भवति सेनापतौ युधिष्ठिरं जेष्यामीति दुर्य्योधनवाक्यं	५४१	२३
एवमुक्ते सैनिका द्रोणं जयेत्यूचुरिति सञ्जय वचनं	५४१	२४
तत्र दुर्य्योधनं प्रति द्रोणवचनं	५४१	२६
स्वगुणख्यापनार्थं पाण्डवान् योधयिष्यामीति द्रोणवचनं	५४१	२८
तत्र पार्षतं न हनिष्यामि स तु मद्वधाय सृष्ट इति वचनं	५४१	३०
द्रोणस्य सर्व्वसोमकान् नाशयन् सैन्यानि योधयिष्यामीति कथनं	५४२	१
द्रोणस्य सेनापतित्वे सञ्जयोक्तिः	५४२	२
तत्र दुर्य्योधनादीनां द्रोणाभिषेकः	५४२	३
द्रोणे सेनापतौ कृते वादित्रादिवादनं	५४२	४
सूतमागधवन्दिप्रभृतीनां जयशब्दादि	५४२	५
सैनापत्यम्प्राप्य द्रोणस्य व्यूहीकृत्य युद्धेच्छया गमने सञ्जयवाक्यं	५४२	७
तत्र सैन्धवादीनां द्रोणस्य दक्षिणपार्श्वस्थितिः	५४२	८
सैन्धवादीनां प्रपक्षतया गान्धारैः सार्द्धं शकुनगमन	५४२	९
कृपादीनां द्रोणवामपार्श्वपालनं	५४२	१०
कृपादीनां प्रपक्षतया काम्बोजादीनां गमनं	५४२	११
मद्रादीनां द्रोणपृष्ठतोगमनं	५४२	१२
सर्व्वधन्विनामग्रे कर्णस्य गमनं	५४२	१४
गच्छतः कर्णस्य दीप्तिकथनं	५४२	१५
कर्णं दृष्ट्वा योधानां भीष्मव्यसनादि विस्मरणं	५४२	१६
योधानां कर्णं दृष्ट्वा पाण्डवा रणे न स्थास्यन्तीत्यादि कर्णसम्माननवाक्यं	५४२	१७
अस्माकं शकटव्यूहो द्रोणेन विहितः धर्म्मराजेनतु क्रौञ्चव्यूह इति सञ्जयोक्तिः	५४२	२१
तत्र पाण्डवानां व्यूहाग्रे कृष्णार्ज्जुनयोः स्थितिः	५४२	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्ज्जुनस्य रथध्वजवर्णनं	५४२	२४
अर्ज्जुनस्य श्वेतहयरथवर्णनं	५४२	२६
कर्णार्ज्जुनयोः परस्परदर्शनं	५४२	२८
आगते द्रोणे योधानामार्त्तनादः ...	५४२	३०
कुरुपाण्डवयोर्युद्धारम्भे योधानां भयकार योत्पातवर्णनं	५४३	१
तत्र युद्धारम्भः	५४३	८
तत्र योधानां परस्परप्रहारः	५४३	९
द्रोणस्य पाण्डवसैन्यं प्रत्यागमनं ...	५४३	१०
आगतं द्रोणं दृष्ट्वा पाण्डवानां शरवर्षणं	५४३	११
द्रोणेन संक्षोभ्यमाणानां महाचमूनां विशीर्णता	५४३	१२
अस्त्राणि विकिरता द्रोणेन पाण्डवसृञ्जयानां पीडनं	५४३	१३
द्रोणेन वध्यमानानां पाण्डवसृञ्जयानां कम्पः	५४३	१४
धृष्टद्युम्नस्य द्रोणसेनामारणं	५४३	१५
द्रोणस्य पार्षतवाणान्निवार्य्य तेन सह संग्रामः	५४३	१६
अभिपन्नं द्रोणं दृष्ट्वा पाण्डवान्व्यथिता इति सञ्जयवाक्यं	५४३	२४
तत्र धृष्टद्युम्नार्ज्जुनौ प्रति कुम्भयोनिर्निवार्य्यतामिति युधिष्ठिरवाक्यं	५४३	२५
द्रोणस्य रिगटह्यार्ज्जुनादीनां युद्धं ...	५४३	२६
पाण्डवैरर्द्यमाणां सेनां दृष्ट्वा क्रुद्धस्य द्रोणस्य युद्धकरणं	५४३	३०
क्रुद्धं द्रोणं दृष्ट्वा पाण्डवसेनानामागमनं ...	५४४	४
प्रद्रवन्तीनां पाण्डवसेनानां शब्देन द्यावाभूमीपूरणं	५४४	
नामविश्रावयतोद्रोणस्य रौद्रात्मतादिकरणं	५४४	७
युध्यमानं द्रोणं प्रति पाञ्चालानामागमनं	५४४	१३
द्रोणेनाचिरेणैव सकुञ्जरपत्त्यश्वानां तेषां वधादि	५४४	१४
युध्यमानस्य द्रोणस्य युधिष्ठिरसेनाभिगमनं	५४४	१७
द्रोणेन सह भीमादीनां युद्धारम्भादि	५४४	१८
द्रोणस्य स्वर्गगमनकथनादि	५४४	२३
हते द्रोणे जयं लब्ध्वा पाण्डवानां सिंहनादः	५४५	१
किंकुर्व्वाणं द्रोणं पाण्डवसृञ्जया जघ्नुरिति सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५४५	४
तत्र रथभङ्गोऽबभूवास्येत्यादि वितर्कः ...	५४५	५
युद्धपण्डिततया द्रोणस्य विशेषणं ...	५४५	७
पौरुषाद्दैवं बलवदित्यस्य कथनादि ...	५४५	८
धृतराष्ट्रस्यात्मनिर्वेदादि	५४५	१२
द्रोणपतनस्यासम्भाव्यताप्रतिपादनादि	५४५	१४
धृतराष्ट्रस्य द्रोणप्रशंसादि	५४५	१७
एवं सञ्जयं पृच्छतो धृतराष्ट्रस्य भूमिपतने वैशम्पायनवचनं	५४६	२०
परिचारकादिभिर्विचेतनस्य धृतराष्ट्रस्य जलसेचनादि	५४६	२१
क्रमप्राप्तसंज्ञस्य धृतराष्ट्रस्य सञ्जयं प्रति पुनः प्रश्नः	५४६	२५
धृतराष्ट्रस्य द्रोणप्रशंसापूर्व्वकं विलापवचनं	५४६	२६
तत्र भीमशौर्य्यकथनादि	५४७	३
अर्ज्जुनपराक्रमकथनादि	५४७	४
नकुलस्य प्रशंसादि	५४७	१८
सहदेवस्य शौर्य्यादिकथनं	५४७	२०
सौवीरराजसेनाप्रमथनरूपयुयुधानप्रशंसा	५४७	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सात्यकिं प्रशस्य धृतराष्ट्रस्य विलपनं ...	५४७	२६
उत्तमौजसं स्मृत्वा धृतराष्ट्रस्य शोचनं ...	५४७	२७
धृतराष्ट्रस्य धृष्टकेतुप्रशंसारूपपरिदेवनं ...	५४७	२
धृतराष्ट्रस्य केतुमत्प्रशंसारूपशोचनं ...	५४८	३
शिखण्डिपराक्रमसूचनेन धृतराष्ट्रस्य शोकः	५४८	४
अभिमन्युप्रशंसारूपशोचनं	५४८	६
द्रौपदेयान् स्मृत्वा धृतराष्ट्रस्य शोकः ...	५४८	१०
धृतराष्ट्रस्य धृष्टद्युम्नात्मजान् चन्द्रस्यादीन् स्मृत्वा शोकः	५४८	११
चेकितानस्मरणेन धृतराष्ट्रस्य शोकः ...	५४८	१४
धृतराष्ट्रस्य पाण्डवमातृष्वसुःसुतान् कैकेयान् बहूनन्यांश्च स्मारं स्मारं शोकः ...	५४८	१५
धृतराष्ट्रस्य शैब्यानुस्मरणे तत्पितामहस्याशीनरस्य कीर्त्तिवर्णनं	५४८	२२
घटोत्कचवर्णनरूपशोचनं	५४८	३०
धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णमाहात्म्येन पाण्डवानामजेयत्वप्रतिपादनं	५४९	३
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णबाल्याचरिताद्भुतकर्म्मादिकथनं	५४९	७
तत्र हयराजवधः	५४९	८
तृणासुरवधकथनं	५४९	१०
धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णकृतप्रलम्बाद्यसुरमारणानुवादः	५४९	११
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णकृतकंसासुरवधकथनं	५४९	१२
धृतराष्ट्रस्य सुनाभासुरवधरूपश्रीकृष्णप्रशंसा	५४९	१३
श्रीकृष्णाय दुर्व्वाससो वरप्रदानानुवादः ...	५४९	१५
धृतराष्ट्रस्य गान्धारराजकन्यास्वयम्बरे श्रीकृष्णकृतराजसंघजयकथनं ...	५४९	१६
सञ्जयाय धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णकृतशिशुपालादिवधकथनं	५४९	१९
धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णकृतवरुणपञ्चजनवधखाण्डवदाहाग्निसन्तोषपारिजातहरणादिकथनं	५४९	२५
धृतराष्ट्रस्य युद्धे गदादीनां पाण्डवबलाश्रयणकथनादि	५५०	३
बलरामस्य श्रीकृष्णानुगत्वकथनं ...	५५०	७
धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णस्य पाण्डवसहायताऽर्ज्जुनसहैकात्मतादिकथनं	५५०	८
सञ्जयस्य धृतराष्ट्रं प्रति विस्तरेण द्रोणवधकथनारम्भः	५५०	३०
तत्र सैनापत्यं प्राप्य द्रोणस्य दुर्य्योधनं प्रति ययेच्छं प्रवृणीष्वेति वचनं ...	५५१	१
द्रोणं प्रति युधिष्ठिरं धृत्वा जीवन्तं मत्समीपमानयेति दुर्य्योधनस्य वरप्रार्थना ...	५५१	४
दुर्य्योधनं प्रति द्रोणस्य कथं जीवद्युधिष्ठिरस्य ग्रहणमिच्छसीत्यादि प्रत्युत्तरं ...	५५१	६
द्रोणाय दुर्य्योधनस्य जीवद्युधिष्ठिरधारणे पुनर्द्यूतक्रीडाकृतिरूपहृत्स्थितभावप्रकाशनं	५५१	१२
दुर्य्योधनाय द्रोणस्य युधिष्ठिरधारणरूपवरप्रदानं	५५१	१८
द्रोणस्य दुर्य्योधनं प्रति यद्यर्ज्जुनो न तिष्ठति तदा युधिष्ठिरमानयामीत्यादिवचनं	५५१	१९
द्रोणस्यार्ज्जुनाजेयत्वकथनं	५५१	२०
युधिष्ठिरधारणे द्रोणस्योपायकथनं ...	५५१	२५
प्रतिज्ञाते द्रोणे युधिष्ठिरं धृतमिव मन्यमानो दुर्य्योधन इति सञ्जयवचनं ...	५५१	२९
तत्र प्रतिज्ञास्थैर्य्यार्थं मन्त्रस्य बहुलीकरणं	५५१	३०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दुर्य्योधनेन युधिष्ठिरधारणरूपद्रोणप्रतिज्ञाया: सैन्येषु सुघोषणं	५५२	१
सञ्जयस्य युधिष्ठिरधारणं द्रोणेन प्रतिज्ञातं श्रुत्वा सेनानां सिंहनादादिकथनं ...	५५२	३
आप्तमुखाद्युधिष्ठिरेण तद्धारणरूपद्रोणप्रतिज्ञाया: श्रवणं	५५२	४
युधिष्ठिरस्यार्ज्जुनसमीपे द्रोणप्रतिज्ञाकथनादि	५५२	५
युधिष्ठिरं प्रत्यर्ज्जुनस्योत्तरं	५५२	१०
मयि जीवति द्रोणेन त्वां निगृह्णीयादित्यर्ज्जुनप्रतिज्ञा	५५२	१३
अर्ज्जुनप्रतिज्ञानन्तरं सञ्जयस्य पाण्डवानां शङ्खादिवादनकथनं	५५२	१८
पाण्डवपूरितवाद्यं श्रुत्वा कौरवाणां वादित्रघातनं	५५२	२०
ततो व्यूहीकृतोभयसैन्यानां युद्धार्थमुपगमनं	५५२	२१
कुरुपाण्डवसैन्ययोर्युद्धारम्भ: ...	५५२	२२
तत्र परस्परमुभयोरशक्यत्वकथनं ...	५५२	२३
सेनां निर्भिद्य द्रोणस्य युद्धार्थमागमनं ...	५५२	२६
द्रोणमुक्तशराणां पाण्डवत्रासनं ...	५५२	२८
युध्यमानद्रोणस्वरूपवर्णनं	५५२	२९
सञ्जयस्य द्रोणकृततुमुलयुद्धकथनं ...	५५३	४
तत्र द्रोणमुक्तबाणस्य रथ्यादिविनाशकथनं	५५३	७
द्रोणधृतचापस्य विद्युत्त्वेन वर्णनं ...	५५३	१०
द्रोणकृतयुद्धस्य नदीरूपेण वर्णनं ...	५५३	११
युधिष्ठिरपुरोगमाणां द्रोणमभिगमनं ...	५५३	१३
आगच्छतस्तान् प्रति कुरुसेनानां गमनं	५५३	२४
शकुनिसहदेवयोर्युद्धवर्णनं	५५३	२५
द्रोणस्य पाञ्चालराजेन युद्धवर्णनं ...	५५३	२९
विविंशतिना भीमस्य युद्धवर्णनं ...	५५३	३०
विविंशतिना भीमस्याश्वादिमारणं	५५४	१
क्रुद्धस्य भीमस्य गदया विविंशत्यश्वादिवध:	५५४	२
शल्यनकुलयोर्युद्धवर्णनं ...	५५४	४
धृष्टकेतुकृपयोर्युद्धवर्णनं ...	५५४	६
सात्यक्यादिभि: कृतवर्म्मादीनां द्वन्द्वयुद्धकथनं	५५४	८
हैडिम्बालम्बुषयोर्द्वन्द्वयुद्धवर्णनं	५५४	१९
चेकितानानुविन्दयोर्युद्धवर्णनं ...	५५४	२१
सौभद्रपौरवयोर्युद्धवर्णनं ...	५५४	२३
पौरवपराभवं दृष्ट्वा जयद्रथस्यागमनं ...	५५५	५
अभिमन्युजयद्रथयोर्युद्धवर्णनं	५५५	७
असौ भग्ने ऽभिमन्योरथारोहणं ...	५५५	१७
जयद्रथं दृष्ट्वाभिमन्यो: शब्दकरणं ...	५५५	१९
अभिमन्युं प्रति शल्यस्य शक्तिक्षेप: ...	५५५	२१
तया शक्त्याभिमन्युकृतशल्यसारथिपातनं	५५५	२४
विराटादिकृताभिमन्युप्रशंसा	५५५	२६
अभिमन्युं प्रति बहूनां वीराणां बाणत्याग:	५५५	२९
द्वन्द्वयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्न: ...	५५६	३
शल्यस्य गदाग्रहणे सञ्जयोक्ति:	५५६	६
शल्यं प्रति भीमस्य गमनं	५५६	७
भीमशल्यसमागमे तूर्य्यनिनादादि ...	५५६	११
भीमशल्ययोर्गदाशोभाकथनं	५५६	१५
भीमशल्ययोर्गदायुद्धकथनं	५५६	१७
भीमशल्ययोर्युगपत्पतनं	५५७	२
मूर्च्छितं शल्यं दृष्ट्वा कृतवर्म्मण: पलायनं	५५७	३
भीमस्य पुनरुत्थानं	५५७	६
अपयातशल्यं दृष्टवतां कौरवाणां कम्प:	५५७	७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाण्डवार्द्दितानां कौरवसेनानां पलायनं	५५७	
वृषसेनयुद्धे सञ्जयोक्तिः	५५७	१२
वृषसेनवाणेन रथिप्रभृतीनां पतनं	५५७	१५
शतानीकवृषसेनयोर्युद्धं	५५७	१८
शतानीकसाहाय्यार्थं द्रौपदेयानां गमनं	५५७	१९
कौरवपाण्डवयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	५५७	२३
युधिष्ठिरं प्रति द्रोणस्य गमनं	५५७	३०
कुमारेण युधिष्ठिरं प्रति धावमानस्य द्रोणस्य निवारणं	५५८	२
शिखण्डिप्रभृतीन् प्रति द्रोणस्य वाणत्यागः	५५८	७
युधिष्ठिरं परीप्सुनां विराटादीनां द्रोणं प्रति वाणत्यागः	५५८	१२
द्रोणवाणेन सिंहसेनादीनां शिरश्छेदनं	५५८	१८
युधिष्ठिररथसमीपे द्रोणस्य स्थितिः	५५८	१९
द्रोणपराक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवसेनानामार्त्तनादकरणं	५५८	२०
बहुजल्पत्सु सैन्येषु द्रोणं प्रत्यर्ज्जुनस्यागमनं	५५८	२३
अर्ज्जुनवाणेन दिगाद्याच्छादनं	५५८	२८
तद्दिवसीययुद्धावहारकरणं	५५९	१
द्रोणाभिषेकपर्व्वसमाप्तिः	५५९	६
संशप्तकवधपर्व्वारम्भः	५५९	७
उभयसेनानां शिविरगमने सञ्जयोक्तिः	५५९	८
तिष्ठत्यर्ज्जुने युधिष्ठिरो जेतुमशक्य इत्यादि द्रोणवाक्यं	५५९	१०
द्रोणवाक्यं श्रुतवतामन्येषां कथने सञ्जयोक्तिः	५५९	१८
दुर्य्योधनं प्रति त्रिगर्त्तादीनां वाक्यं	५५९	१९
त्रिगर्त्तादीनां शपथार्थमागमनं	५५९	२५
त्रिगर्त्तादीनां शपथस्य पूर्व्वक्रियाकरणं	५५९	२९
अर्ज्जुनवधार्थं त्रिगर्त्तादिकृतशपथकथनं	५६	६
त्रिगर्त्तादिकृताऽर्ज्जुनाह्वानं	५६	१५
संशप्तकाह्वतस्यार्ज्जुनस्य युधिष्ठिरं प्रति वाक्यं	५६	१७
अर्ज्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५६०	२०
युधिष्ठिरं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	५६०	२२
युधिष्ठिरानुज्ञादौ सञ्जयोक्तिः	५६०	२४
त्रिगर्त्तादीन् प्रत्यर्ज्जुनस्य गमनं	५६०	२५
अर्ज्जुनगमनेन दुर्य्योधनसैन्यानां हर्षः	५६०	२६
संशप्तकानां व्यूहरचनादौ सञ्जयोक्तिः	५६०	२८
तेषां हर्षं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	५६१	२
अर्ज्जुनकृतदेवदत्तशङ्खध्वनिः	५६१	६
शङ्खशब्दश्रवणेन त्रिगर्त्तसैन्यानां त्रासादि	५६१	७
अर्ज्जुनं प्रति युगपद्वाणत्यागः	५७१	८
अर्ज्जुनकृततदीयवाणच्छेदनं	५६१	१०
संशप्तकार्ज्जुनयोर्महायुद्धवर्णनं	५६१	११
अर्ज्जुनवाणेन सुधन्वनो नाशः	५६१	२०
अर्ज्जुनभयेन त्रिगर्त्तसैन्यानां पलायनं	५६१	२१
सेनाः प्रति त्रिगर्त्तराजस्य वाक्यं	५६१	२५
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	५६२	१
त्रिगर्त्तान् पुनर्निवृत्तान् दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	५६२	२
अर्ज्जुनरथप्रभाकथनं	५६२	५
पुनः संशप्तकार्ज्जुनयोर्युद्धवर्णनं	५६२	७
अर्ज्जुनं प्रति मोहितस्येव श्रीकृष्णस्य वाक्यं	५६२	२१
अर्ज्जुनस्य वायव्यास्त्रेण संशप्तकानां नाशः	५६२	२२
हतैः सैन्यादिभिर्युद्धभूमिशोभाकथनं	५६२	१
एतस्मिन्नन्तरे युधिष्ठिरनिग्रहार्थं द्रोणस्य यत्नः	५६३	८
पाण्डवनिग्रहार्थं द्रोणयत्ने सञ्जयोक्तिः	५६३	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
द्रोणस्य सुपर्णव्यूहरचनाप्रकारकथनं	५६३	१५
द्रोणरचितव्यूहस्य प्रभाकथनं	५६३	२५
कौरवव्यूहं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिर वाक्यं	५६४	१
युधिष्ठिरं प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं	५६४	३
द्रोणं प्रति धृष्टद्युम्नस्य गमने सञ्जयोक्तिः	५६४	५
धृष्टद्युम्नदुर्मुखयोर्युद्धवर्णनं	५६४	८
निर्म्मर्य्यादयुद्धप्रवृत्तिवर्णनं	५६४	१३
पतितगजादिभिर्युद्धभूमिशोभाकथनं	५६५	१
सङ्कुलयुद्धकथनं	५६५	७
युधिष्ठिरं प्रति द्रोणस्य वाणत्यागे सञ्जयोक्तिः	५६५	१६
युधिष्ठिररक्षार्थं द्रोणेन सत्यजितोयुद्धं	५६५	१८
द्रोणसत्यजितोर्युद्धवर्णनं	५६५	१९
द्रोणेन युद्धार्थं वृकस्य गमनं	५६५	२८
द्रोणवाणेन वृकस्य नाशः	५६५	३०
पुन. सत्यजिद्द्रोणयोर्युद्धं	५६६	१
द्रोणवाणेन सत्यजिद्वधः	५६६	५
सत्यजिन्नाशं दृष्ट्वा द्रोणभीतस्य युधिष्ठिरस्य पलायनं	५६६	
युधिष्ठिररक्षार्थं द्रोणं प्रति पाञ्चालादीनां गमनं	५६६	७
द्रोणेन युद्धार्थं शतानीकस्य गमनं	५६६	८
द्रोणवाणेन शतानीकस्य नाशः	५६६	१२
द्रोणस्य मत्स्यादिजयकरणं	५६६	१३
द्रोणकृतपाण्डवसैन्यनाशः	५६६	२१
द्रोणयुद्धप्रवृत्तशोणितनदीवर्णनं	५६६	२२
युधिष्ठिरप्रभृतीनां द्रोणं प्रति गमनं	५६६	३०
शिखण्डिप्रभृतीनां द्रोणं प्रति वाणत्यागः	५६७	३
द्रोणस्य शिखण्डिप्रभृतीनां जयकरणं	५६७	८
द्रोणभयाद्युधिष्ठिरस्य पलायनं	५६७	१२
द्रोणवाणेन पाञ्चाल्यस्य वधः	५६७	१३
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५६७	२१
द्रोणकृतपाञ्चालादिजये सञ्जयोक्तिः	५६७	२७
कर्णं प्रति हृष्टस्य दुर्य्योधनस्य वाक्यं	५६८	२
भीमादिप्रशंसारूपं कर्णवाक्यं	५६८	१०
द्रोणरथं प्रति दुर्य्योधनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	५६८	२१
पाण्डवानां रथचिह्नज्ञानाय धृतराष्ट्रप्रश्नः	५६८	२४
भीमादीनां रथचिह्ने सञ्जयोक्तिः	५६८	२५
सहदेवादीनां वाहकस्य चिह्नकथनं	५६९	२
पाण्डवसैन्यानां युद्धगमनस्य नियमकथनं	५६९	५
शिखण्डिहयानां चिह्नकथनं	५६९	१३
शिखण्डिसैन्यानां सङ्ख्याकथनं	५६९	१४
धृष्टकेतुप्रभृतीनां वाहकस्य चिह्नकथनं	५६९	१५
शतानीकप्रभृतीनां वाहकस्य चिह्नकथनं	५६९	२४
श्रेणिमत्प्रभृतीनां वाहकस्य चिह्नकथनं	५७०	१
चेकितानप्रभृतीनां वाहकस्य लक्षणकथनं	५७०	८
पाञ्चालादीनां वाहकस्य चिह्नकथनं	५७०	१३
पाण्ड्यस्य वृत्तान्तकथनं	५७०	३०
पाण्ड्यानुयायिनां रथसङ्ख्याकथनं	५७१	५
द्रोणस्य ध्वजचिह्नकथनं	५७१	१३
भीमादीनां ध्वजचिह्नकथनं	५७१	१४
सहदेवप्रभृतीनां ध्वजचिह्नकथनं	५७१	१८
युधिष्ठिरादीनां धनुर्लक्षणकथनं	५७१	२२
पाण्डवसेनापराक्रमकथने धृतराष्ट्रवाक्यं	५७२	१
धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं	५७२	५
दुर्य्योधननिन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	५७२	१३
युद्धवृत्तान्तश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	५७२	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाण्डवानां पुनर्युद्धागमने सञ्जयोक्तिः ...	५७२	२२
पाण्डवैरावृतं द्रोणं दृष्ट्वा दुर्य्योधनस्य सैन्यप्रेषणं	५७२	२४
भीमं प्रति दुर्म्मर्षणस्य गमनं	५७२	२६
दुर्म्मर्षणभीमयोर्युद्धवर्णनं	५७२	२७
कृतवर्म्मसैन्धवयोर्युद्धवर्णनं	५७२	२९
युयुत्सुप्रभृतिभिर्युधिष्ठिरादीनां युद्धं	५७३	
लक्ष्मणसौभद्रयोर्युद्धवर्णनं	५७३	१२
विकर्णशिखण्डिनोर्युद्धवर्णनं	५७३	२५
अङ्गदादिभिरुत्तमौजसादीनां युद्धवर्णनं	५७३	२७
केकयैः सह कर्णस्य युद्धवर्णनं	५७४	
दुर्जयादिभिर्नीलादीनां द्वन्द्वयुद्धं ...	५७४	
भौमदत्तिमणिमतोर्युद्धवर्णनं	५७४	१२
घटोत्कचालम्बुषयोर्युद्धवर्णनं	५७४	१८
सञ्जयस्य युद्धप्रशंसाकथनं	५७४	२३
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५७४	२६
भीमं प्रति दुर्य्योधनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	५७४	२८
नागानीकेन भीमस्य युद्धवर्णनं ...	५७४	२९
भीमवाणेन नागानीकपीडनं	५७५	
दुर्य्योधनभीमयोर्युद्धवर्णनं	५७५	
दुर्य्योधनसाहाय्यार्थमङ्गस्यागमनं ...	५७५	९
भीमवाणेन सगजस्याङ्गस्य नाशः ...	५७५	१०
अङ्गे हते कौरवसैन्यानां पलायनं ...	५७५	१२
सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा भीमं प्रति भगदत्तस्यागमनं	५७५	१४
भगदत्तहस्तिना भीमस्य युद्धवर्णनं ...	५७५	१५
भगदत्तेन पाण्डवसैन्यत्रासनं	५७५	२४
भीमं हतं मत्वा युधिष्ठिरादीनां भगदत्तं प्रति वाणवर्षणं	५७५	२५
दशार्णराजस्य भगदत्तं प्रति गमनं ...	५७५	२९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सात्यकिरथं प्रति भगदत्तस्य हस्तिप्रेषणं	५७६	६
हस्तिना रथे क्षिप्ते युयुधानस्य पलायनं	५७६	७
भगदत्तहस्तिना पार्थिवानां क्षेपणं ..	५७६	८
पाण्डवसैन्येषु भग्नेषु पुनर्भगदत्तं प्रति भीमस्यागमनं	५७६	१३
भगदत्तवाणेन रुचिपर्व्वणो नाशः ...	५७६	१५
भगदत्तं प्रति सौभद्रादीनामागमनं ...	५७६	१६
सौभद्रादीन् प्रति दुर्य्योधनस्य वाणत्यागः	५७६	२१
भगदत्तं प्रति सौभद्रादीनां युगपद्वाणत्यागः	५७६	२३
भगदत्तहस्तिना सौभद्रादीनां क्षेपणं ...	५७६	२५
भगदत्तहस्तिना पाण्डवानां त्रासादि ...	५७६	२७
सञ्जयस्यार्ज्जुनयुद्धप्रश्नस्योत्तरकथनं ...	५७७	५
जननिस्वनं श्रुत्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	५७७	६
अर्ज्जुनवाक्येन भगदत्तयुद्धस्थाने श्रीकृष्णस्य रथानयनं ... .:	५७७	१३
भगदत्तं प्रत्यागच्छतोऽर्ज्जुनस्य संशप्तकैराह्वानं	५७७	१४
उभयकार्य्यव्याकुलस्यार्ज्जुनस्य चिन्ता	५७७	१६
प्रत्यावृत्य संशप्तकं प्रत्यर्ज्जुनागमनं ...	५७७	१९
संशप्तकैरर्ज्जुनस्य तुमुलयुद्धकथनं ...	५७७	२२
अर्ज्जुनवाणहतानां राज्ञां पतनं ...	५७७	२५
अर्ज्जुनवाणच्छिन्नानां शिरसां शोभाकथनं	५७७	२९
अर्ज्जुनयुद्धं दृष्ट्वा विस्मयेन श्रीकृष्णवाक्यं	५७८	२
संशप्तकान् हत्वा भगदत्तं प्रति याहीत्यर्ज्जुनवाक्यं	५७८	५
द्रोणानीकं प्रति कृष्णस्य रथप्रेरणे सञ्जयोक्तिः	५७८	७
आगच्छन्तमर्ज्जुनं प्रति पथि सुशर्म्मण आगमनं	५७८	८
सुशर्म्माणं दृष्ट्वा कृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं ...	५७८	९
अर्ज्जुनवाक्येन कृष्णस्य रथप्रत्यावर्त्तनं ...	५७८	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सुशर्म्मप्रभृतिभिरर्ज्जुनस्य युद्धकथनं ...	५७८	१३
सुशर्म्माणं मोहयित्वा कौरवान् प्रत्यर्ज्जुनस्या गमनं	५७८	१७
कौरवाणामर्ज्जुनवेगासहनं	५७८	१९
प्राग्ज्योतिषं प्रत्यर्ज्जुनस्य गमनं ...	५७८	२०
अर्ज्जुनभगदत्तयोर्युद्धवर्णनं	५७८	२८
अर्ज्जुनमाधवयोर्नाशार्थं भगदत्तस्य हस्तिप्रेरणं	५७९	३
भगदत्तहस्तिना पाण्डवनागादीनां नाशं दृष्ट्वार्ज्जुनस्य क्रोधः	५७९	६
पार्थः क्रुद्धः किमकरोदित्यादिधृतराष्ट्रप्रश्नः	५७९	८
भगदत्तार्ज्जुनयोर्युद्धे सञ्जयोक्तिः ...	५७९	९
अर्ज्जुनं प्रति भगदत्तस्य वैष्णवास्त्रक्षेपः ...	५७९	२४
श्रीकृष्णस्य वक्षसि वैष्णवास्त्रधारणं ...	५७९	२५
श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	५७९	२६
अर्ज्जुनं प्रति कृष्णस्य वैष्णवास्त्रवृत्तान्तकथनं	५७९	३०
नरात्मनश्चतुर्मूर्त्तिताकथनं	५८०	१
नरकार्थं पृथिव्यावरप्रार्थनाकथनं ...	५८०	५
पृथिवीवाक्येन नरकाय वैष्णवास्त्रदानकथनं	५८०	७
नरकात् भगदत्तस्य तदस्त्रप्राप्तिकथनादि	५८०	११
श्रीकृष्णवाक्येन भगदत्तं प्रत्यर्ज्जुनस्य बाणवर्षणं	५८०	१४
अर्ज्जुनबाणेन भगदत्तहस्तिनः पतनं ...	५८०	१६
अर्ज्जुनबाणेन भगदत्तस्य राज्ञो हृदयभेदनं	५८०	१९
गतासोर्भगदत्तस्य क्षितौ पतनं ...	५८०	२०
प्राग्ज्योतिषमरणादौ सञ्जयोक्तिः ...	५८०	२६
गान्धारराजसुतयोरर्ज्जुनेन युद्धकथनं ...	५८०	२७
अर्ज्जुनकृतपञ्चशतगान्धारवीरनाशः ...	५८१	१
पुनरर्ज्जुनेन वृषकाचलयोर्युद्धवर्णनं ...	५८१	३
अर्ज्जुनस्यैकबाणेन वृषकाचलयोः पतनं ...	५८१	६
अर्ज्जुनं प्रति कौरवाणां युगपदस्त्रक्षेपः ...	५८१	९
मायासृष्टानां खरोष्ट्रादीनामर्ज्जुनं प्रति धावनं	५८१	१४
अर्ज्जुनबाणेन सर्व्वेषां नाशः	५८१	१६
मायाविना शकुनिना सहार्ज्जुनस्य युद्धं	५८१	१८
अर्ज्जुनभयात् शकुनेः पलायनं ...	५८१	२३
ततोऽर्ज्जुनबाणेन कौरवसैन्यभङ्गादि ...	५८१	२४
कौरवाणामर्ज्जुननिवारणासमर्थताकथनं	५८२	१
अर्ज्जुनबाणपराक्रमकथनं	५८२	३
अर्ज्जुनबाणहतैर्युद्धभूमिशोभाकथनं ...	५८२	६
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५८२	१०
सञ्जयस्य तदुत्तरवाक्यं	५८२	१२
द्रोणार्थमुभयोस्तुमुलयुद्धकथनं ...	५८२	१५
सञ्जयस्य कुरुपाण्डवयुद्धप्रशंसावाक्यं ...	५८२	२२
कुरुवाहिनीनाशार्थं नीलस्यागमनं ...	५८२	२८
नीलं प्रति द्रोणपुत्त्रस्य वाक्यं	५८२	२९
नीलाश्वत्थाम्नोर्युद्धवर्णनं	५८३	१
द्रोणपुत्त्रेण नीलस्य वधः	५८३	४
नीले हते पाण्डवसैन्यानां चिन्तनं ...	५८३	६
बाह्लिककर्णौ प्रति भीमस्य बाणत्यागे सञ्जयोक्तिः	५८३	१०
भीमं प्रति द्रोणादीनां युगपद्बाणत्यागः	५८३	११
तद्बाणान् निष्फलीकृत्य भीमस्य द्रोणादीन् प्रति बाणत्यागः	५८३	१३
भीमरक्षार्थं युधिष्ठिरस्य सैन्यप्रेरणं ...	५८३	१६
युयुधानादिभिर्द्रोणादीनां युद्धकथनं ...	५८३	१७
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	५८३	२९
योधानां नानाविधवाक्यकथनं ...	५८४	२
केशपरामर्षपादिनानाविधयुद्धकथनं ...	५८४	६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
हतान् वीरान् दृष्ट्वा दुर्ब्बलानां मोहादि	५८४	१२
सेनापतिवाक्येन पाण्डवानां द्रोणरथं प्रति गमनं	५८४	१४
द्रोणादीनां पाण्डवसेनानिवारणं ...	५८४	१७
द्रोणस्य पाण्डवसैन्यनाशनं	५८४	१८
संशप्तकान् विजित्य द्रोणं प्रत्यर्ज्जुनस्यागमनं	५८४	२१
कौरवैरर्ज्जुनदर्शनं	५८४	२२
अर्ज्जुनवाणेन कौरवसैन्यनाशनं ...	५८४	२५
अर्ज्जुनवाणपीडितानामार्त्तस्वरादि ...	५८४	२७
कौरवसैन्यानां कर्णकर्णेत्याद्याक्रोशनं ...	५८४	२८
सैन्याक्रोशं श्रुत्वा कर्णस्यार्ज्जुनमुखाभिगमनं	५८४	३०
कर्णार्ज्जुनयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	५८५	१
अर्ज्जुनहतशत्रुञ्जयादिवधः	५८५	८
भीमस्य कर्णपचीयनाशनं	५८५	१२
धृष्टद्युम्नादीनां कर्णं प्रति वाणत्यागः ...	५८५	१४
कर्णसाहाय्यार्थं दुर्य्योधनादीनामागमनं	५८५	१८
दुर्य्योधनादिभिर्धृष्टद्युम्नादीनां युद्धं ...	५८५	२०
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	५८५	२२
संशप्तकवधपर्व्वसमाप्तिः	५८६	४
अभिमन्युवधपर्व्वारम्भः	५८६	५
तद्दिवसीययुद्धावहारे सञ्जयोक्तिः ...	५८६	६
प्रभाते द्रोणं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं ...	५८६	१०
अर्ज्जुनप्रशंसारूपं द्रोणवाक्यं	५८६	१५
पाण्डववीरपातनार्थं द्रोणप्रतिज्ञा ...	५८६	१८
द्रोणस्य व्यूहनिर्म्माणं	५८६	२३
युधिष्ठिराज्ञयाभिमन्योर्व्यूहभेदवर्णनं ...	५८६	२४
अभिमन्योः प्राणत्यागकथनं	५८६	२६
अभिमन्युवधप्रकारश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	५८६	२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सञ्जयस्य वृत्तकथनारम्भः	५८७	४
तत्रादौ क्रमेण पाण्डवानां प्रशंसा ...	५८७	८
पुनस्तदर्थमेव धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः ...	५८७	१८
तत्रादौ सञ्जयस्य द्रोणव्यूहनिर्म्माणप्रकारकथनं	५८७	१८
पाण्डवानां युद्धार्थं कुरुसैन्याभिगमनकथनं	५८८	४
द्रोणस्य तन्निवारणकथनं	५८८	१०
चक्रव्यूहभेदार्थमभिमन्युं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५८८	१७
तत्र युधिष्ठिरं प्रत्यभिमन्युवचनं ...	५८८	२१
अभिमन्युं प्रति पुनर्युधिष्ठिरवचनं ...	५८८	२३
अभिमन्युं प्रति भीमवाक्यं	५८८	२५
विपचचयार्थमभिमन्योः प्रतिज्ञा ...	५८८	२७
प्रतिजानतेऽभिमन्यवे युधिष्ठिरेणोत्साहदानकथनं	५८९	२
व्यूहभेदायोद्यतमभिमन्युं प्रति तत्सारथिवाक्यं	५८९	८
सारथिं प्रत्यभिमन्योः सोपहासमुत्तरं ...	५८९	१०
अभियान्तमभिमन्युं प्रति द्रोणादीनामभिगमनं	५८९	१६
उभयसैन्ययोरितरेतरतुमुलयुद्धवर्णनं	५८९	२१
व्यूहं भित्त्वाभिमन्योः सैन्यान्तरे प्रवेशवर्णनं	५८९	२२
अभिमन्योः कौरवसेनाक्रमणवर्णनं ...	५८९	२७
अभिमन्युं प्रति दुर्य्योधनाक्रमणे सञ्जयोक्तिः	५९०	२४
पुनर्द्रोणादीनामभिमन्यवभिगमनं ...	५९१	२
अभिमन्योः कौरवसेनाः प्रति शरक्षेपः ...	५९१	१२
अभिमन्युनाश्मकेश्वरवधकथनं ...	५९१	१६
कर्णादीनामभिमन्युमभिगमनकथनं ...	५९१	१८
कर्णादिभिरभिमन्योर्महायुद्धकथनं ...	५९१	२०
कर्णं प्रति द्रोणस्य हर्षवचनं	५९२	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कर्णं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	५९३	११
दुर्य्योधनवाक्यं श्रुत्वा दुःशासनस्य तं प्रत्युक्तिः	५९३	१७
दुःशासनस्याभिमन्युमभिगमनकथनं ...	५९३	२३
दुःशासनं प्रत्यभिमन्यूक्तौ सञ्जयवाक्यं ...	५९३	२९
दुःशासनं प्रत्यभिमन्योः शरसन्धानं ...	५९४	८
पाण्डवानां द्रोणानीकं प्रत्यभिगमनं ...	५९४	१८
कर्णस्याभिमन्युं प्रति शरक्षेपादिकथनं ...	५९४	२३
कर्णं प्रत्यभिमन्योराक्रमणं	५९४	२५
कर्णे भूमिपतिते तद्भ्रातुरभिमन्युमभिगमनं	५९५	४
अभिमन्युना कर्णानुजस्य शिरश्छेदः ...	५९५	१०
कर्णं विमुखीकृत्याभिमन्योरन्याभिगमनं	५९५	१२
जयद्रथस्य पाण्डवसेनाभिमुखगमनं ...	५९६	११
जयद्रथस्य पाण्डवाभिगमने धृतराष्ट्रस्य संशयगर्भः प्रश्नः	५९६	१३
सञ्जयस्य जयद्रथतपःकथनगर्भमुत्तरं ..	५९६	१६
जयद्रथस्य शिवात् सर्व्वपाण्डवजयरूपवरप्रार्थना	५९६	२०
शिवस्यार्ज्जुनमन्तरेण तादृशवरप्रदानं ...	५९६	२२
जयद्रथयुद्धसज्जादिकथनं	५९६	२७
जयद्रथस्य पाण्डवसैन्यं प्रत्याक्रमणं ...	५९७	४
अभिमन्योः कौरवसेनाविलोडनं ...	५९७	१९
अभिमन्युना कौरवाणां तुमुलयुद्धकथनं	५९७	२१
अभिमन्युना वसातीयवधकथनं ...	५९७	२७
अभिमन्युना सत्यश्रवसो विवेशः	५९८	१२
अभिमन्युना बले विलोडिते मद्रेश्वरस्य तदाश्वासनं	५९८	१८
अभिमन्युना मद्रेश्वरशिरश्छेदकथनं ..	५९८	२१
अभिमन्युनिपातितं बलमवलोक्य दुर्य्योधनभयादि	५९९	७
स्वबलभङ्गमवलोक्य द्रोणादीनामभिमन्युमभिगमनं	५९९	१६
अभिमन्युना लक्ष्मणनामदुर्य्योधनपुत्रवधः	५९९	२७
अभिमन्युना क्राथपुत्रवधः	६००	५
अभिमन्युना कौरवबलानां पुनर्विपुलयुद्धं	६००	१३
कर्णेन सहाभिमन्योर्युद्धं	६०१	५
दुःशासनसूनोरभिमन्युना युद्धं	६०१	१३
अभिमन्युना पराभूतस्य तस्य पलायनकथनं	६०१	१९
अभिमन्युवधोपायचिन्तनार्थं दुर्य्योधनं प्रति सौबलिवाक्यं	६०१	२०
तत्र द्रोणं प्रति राधेयवाक्यं	६०१	२२
अभिमन्युप्रशंसागर्भं द्रोणस्य प्रतिवचनं	६०१	२३
द्रोणोपदिष्टमुपायमवलम्ब्य कर्णस्य युद्धारम्भः	६०२	६
अभिमन्योरश्वत्थामानं प्रत्याक्रमणं ...	६०२	२१
दौःशासनेरभिमन्युं प्रत्याक्रमणं	६०२	२६
दुःशासनसुतगदाघातेनाभिमन्युवधः ...	६०३	१
अभिमन्युशोकाकुलं स्वबलं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६०३	२१
सञ्जयस्यागते सायाह्ने शिविरगमनकथनं	६०३	२९
समरभूमिपरिवर्णनं	६०४	४
युधिष्ठिरस्याभिमन्युमधिकृत्य विलापः	६०४	२१
युधिष्ठिरं विलपन्तमालक्ष्य द्वैपायनागमनं	६०५	११
द्वैपायनं प्रति युधिष्ठिरविलापवाक्यं ...	६०५	१२
विलपन्तं युधिष्ठिरं प्रति द्वैपायनस्य प्रबोधवाक्यं	६०५	१९
द्वैपायनं प्रति युधिष्ठिरस्य कस्य मृत्युरित्यादिप्रश्नोपक्रमः	६०५	२२
इति व्यासमुखेन द्वैपायनस्य युधिष्ठिरं प्रत्युत्तरदानोपक्रमः	६०६	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
तत्राकम्पननरपतेर्वृत्तान्तारम्भः ...	६०६	७
अकम्पनपुत्रस्य शत्रुभिर्युद्धे निपातनं ...	६०६	१०
पुत्रशोकसन्तप्तमकम्पनमवगत्य नारदागमनं	६०६	१२
अकम्पनस्य देवर्षये शोकादिविज्ञापनं ...	६०६	१४
अकम्पनस्य देवर्षिसन्निधौ मृत्युस्वरूपजिज्ञासा	६०६	१६
अकम्पनं प्रति नारदस्योत्तरकथनं ...	६०६	१८
ब्रह्मणो रोषेणाकाशादनलोत्पत्तिकथनं	६०६	२१
उत्पन्नेनानलेन चराचरदाहकथनं ...	६०६	२२
सृष्टिलोपकातरस्य गङ्गाधरस्य ब्रह्मसन्निधिगमनं	६०६	२४
आगते गङ्गाधरे ब्रह्मणस्तं प्रति प्रश्नवाक्यं	६०६	२५
तत्र गङ्गाधरस्य स्वाभिप्रायप्रकाशनं ...	६०६	२८
तत्र ब्रह्मवाक्यं	६०६	३०
ब्रह्मणोरोषशान्त्यर्थं शिवस्य विनयोक्तिः	६०७	३
ब्रह्मरोषसंहारपूर्व्वकं मृत्यूत्पत्तिगर्भं नारदवचनं	६०७	१२
आकाशनिःसृताया मृत्योर्दक्षिणाशासमाश्रयणं	६०७	१६
ब्रह्मणो मृत्युं प्रति प्रजासंहाराभ्यनुज्ञानं	६०७	१८
प्रजानामनिष्टमभिलक्ष्य मृत्योरोदनं ...	६०७	२०
प्रजापतिं प्रति मृत्योर्विनयवाक्यं ...	६०७	२४
प्रजासंहारकातराया मृत्योर्धेनुकाश्रमे तपोऽनुष्ठानार्थमभ्यर्थना	६०७	३०
पुनः प्रजापतेः प्रजासंहारार्थं मृत्युं प्रत्यनुज्ञा	६०८	३
संहारविरतायां मृत्यौ प्रजापतिप्रसादवर्णनं	६०८	
प्रजापतौ निवृत्तरोषे मृत्योस्तत्समीपादपसरणं	६०८	
मृत्योर्धेनुकाश्रममभिगम्य परमतपोऽनुष्ठानं	६०८	१०
मृत्योरनेकतपोभिः परितुष्टस्य प्रजापतेस्तां प्रति प्रीतिवाक्यं	६०८	२१
प्रजापतिं प्रति मृत्योर्वराभ्यर्थनगर्भं प्रतिवाक्यं	६०८	२२
पुनःप्रजापतेर्मृत्युं प्रति प्रजासंहारार्थमनुज्ञानं	६०८	२५
प्रजापतिनानुज्ञाताया मृत्योः संहारप्रकारार्थमभ्यर्थना	६०९	१
प्रजापतेर्मृत्युं प्रति संहारप्रकारकथनं ...	६०९	४
मृत्योः प्रजासंहाराङ्गीकरणे नारदवाक्यं	६०९	१०
अकम्पनं प्रति नारदस्य सान्त्वनावाक्यं ...	६०९	१२
नारदवचनं श्रुत्वा तं प्रत्यकम्पनस्य प्रत्युत्तरे व्यासवाक्यं	६०९	२०
इतिहासं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य शोकमपनीय युद्धोद्यमः	६०९	२७
सञ्जयस्य धृतराष्ट्रं प्रति वाक्यं	६०९	३०
पुरातननरपतीनां चरितश्रवणार्थं युधिष्ठिरस्य व्यासं प्रति प्रश्नः	६१०	१
व्यासस्य युधिष्ठिरं प्रति श्वैत्यनृपोपाख्यानाख्यानं	६१०	४
नारदपर्व्वताभ्यां सहाधीनं श्वैत्यात्मजं सृञ्जयं प्रति तत्तनुजाया वराभिलाषेणागमनं	६१०	६
सृञ्जयस्य कन्यां दृष्ट्वा पर्व्वतस्य वितर्कगर्भं वाक्यं	६१०	८
पर्व्वतं प्रति सृञ्जयस्य प्रतिवाक्यं ...	६१०	१०
नारदस्य तत्कन्याविवाहेच्छया नृपं प्रति प्रार्थना	६१०	११
नारदप्रार्थनां श्रुत्वा नृपस्य प्रदानाङ्गीकरणं	६१०	१२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पर्व्वतं प्रति नारदस्य प्रत्युत्तरं	११०	१४
पुत्रकामस्य राज्ञो विप्रपूजाकरणं ...	११०	१७
पूजितानां विप्राणां नारदं प्रति वाक्यं ...	११०	१८
सृञ्जयराजं प्रति नारदवाक्यं	११०	२०
नारदसमीपे सृञ्जयस्य पुत्रप्रार्थना ...	११०	२१
नारदवरेण सृञ्जयस्य पुत्रसम्पत्तिकथनं	११०	२४
राज्ञः सम्पत्तिदर्शनेन दस्यूनां चिन्ता ...	११०	२६
दस्युभिर्हतस्य सुवर्णष्ठीविनो नाशः ...	११०	२८
नाशिते सुवर्णष्ठीविनि सुवर्णमप्राप्तानां दस्यूनां परस्परनाशः	१११	१
पुत्रनाशेन सृञ्जयस्य विलापः	१११	३
विलपन्तं सृञ्जयं प्रति नारदवाक्यं ...	१११	४
तत्र सृञ्जयं प्रति नारदस्य मरुत्तवृत्तान्तकथनेन शोकापनोदनं	१११	६
नारदस्य सुहोत्रराजवृत्तान्तकथनेन सृञ्जयशोकापनोदनं	१११	२१
पौरवराजवृत्तान्तकथनेन नारदस्य सृञ्जयशोकापनोदनं	११२	४
शिविराजवृत्तान्तकथनेन नारदस्य सृञ्जयशोकापनोदनं	११२	१८
श्रीरामवृत्तान्तकथनेन नारदस्य सृञ्जयशोकापनोदनं	११३	४
तत्र पित्राज्ञापालनेन वनवासादिकथनं ...	११३	५
तत्र सीताहरणरावणवधादिकथनं ...	११३	७
तत्र रामस्य राज्यप्राप्त्यादिकथनं ...	११३	११
श्रीरामराज्ये प्रजानां सुखकथनादि ...	११३	१६
श्रीरामराज्यकरणकालसंख्याकथनं ...	११३	२४
प्रजाभिः सह श्रीरामस्य स्वर्गतिकथनं ...	११३	२६
भगीरथवृत्तान्तकथनेन नारदस्य सृञ्जयशोकापनोदनं	११३	३०
दिलीपवृत्तान्तकथनेन सृञ्जयशोकापनोदने नारदोक्तिः	११४	१५
मान्धातृवृत्तान्तकथनेन सृञ्जयशोकापनोदे नारदोक्तिः	११४	२५
तत्र मान्धातृजन्मवृत्तान्तकथनं ...	११४	२६
मान्धातरं प्रतीन्द्रानुग्रहकथनं ...	११४	२८
मान्धातृनाम्नो यौगिकार्थकथनं ...	११४	३०
मान्धातृराज्यजयादिकथनं	११५	३
मान्धातुरश्वमेधे ब्राह्मणादिपूजाकथनं	११५	६
ययातिवृत्तान्तकथनेन सृञ्जयशोकापनोदने नारदोक्तिः	११५	१६
तत्र ययातिकृतपुण्डरीकादियज्ञकथनं	११५	१७
ययातेर्देवसहायितादिकथनं	११५	१८
ययातेर्यज्ञादिकार्य्यकथनं	११५	२०
अशान्तकामस्य ययातेर्गाथाकथनादि ...	११५	२२
अम्बरीषवृत्तान्तकथनेन सृञ्जयशोकापनोदने नारदोक्तिः	११५	२८
तत्र अम्बरीषस्य शत्रुजयादिकथनं ...	११५	२९
अम्बरीषस्य यज्ञे ब्राह्मणादिपूजाकथनं ...	११६	२
अम्बरीषकृतयज्ञस्य प्रशंसाकथनं ...	११६	१२
शशविन्दुवृत्तान्तकथनेन सृञ्जयशोकापनोदने नारदोक्तिः	११६	१७
तत्र शशविन्दोर्भार्य्यापुत्रादिसम्पत्तिकथनं	११६	१८
शशविन्दुकृताश्वमेधे ब्राह्मणादिपूजाकथनं	११६	२४
गयराजवृत्तान्तकथनेन सृञ्जयशोकापनोदने नारदोक्तिः	११७	१
तत्र अग्निसमीपे गयस्य वरप्रार्थनाकथनं	११७	२
गयकृतदर्शपौर्णमासादियज्ञकथनं ...	११७	७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
गयकृतयज्ञे वेदीप्रमाणकथनं	११७	१६
गयकृतयज्ञे द्रव्यादिभिर्ब्राह्मणपूजाकथनं	११७	१७
रन्तिदेववृत्तान्तकथनेन सृञ्जयशोकापनोदने नारदोक्तिः	११७	२४
तत्र रन्तिदेवस्यातिथ्यादिकथनं ...	११७	२५
रन्तिदेवस्य ब्राह्मणेभ्यो धनदानादिकथनं	११७	२८
निष्कपरिमाणस्य लक्षणकथनं	११८	३
ऋषिभ्यः करकादिदानकथनं	११८	५
रन्तिदेवैश्वर्य्यदर्शनेन प्रजानां विस्मयः ...	११८	७
रन्तिदेवयज्ञे देवादीनां प्रत्यक्षेण हव्यादिग्रहणकथनं	११८	१२
भरतराजवृत्तान्तकथनेन सृञ्जयशोकापनोदने नारदोक्तिः	११८	१६
तत्र भरतस्य बाहुपराक्रमकथनं	११८	१७
भरतस्याश्वमेधादियज्ञकार्य्यकथनं ...	११८	२३
भरतकृतयज्ञेऽलङ्कारादिभिर्ब्राह्मणपूजाकथनं	११८	२८
पृथुराजवृत्तान्तकथनेन सृञ्जयशोकापनोदने नारदोक्तिः	११९	४
वैण्यस्य पृथुप्रभृतिनाम्नां निरुक्तिकथनं ...	११९	५
पृथोराज्यस्य प्रशंसाकथनं	११९	७
तोषितानां वनस्पतिप्रभृतीनां पृथुं प्रति कथनं	११९	१३
वनस्पतिप्रभृतीनां वाक्येन धृतकार्मुकस्य पृथोः पृथिवीं प्रति कथनं ...	११९	१६
पृथुं प्रति वसुधायावाक्यं	११९	१८
वसुधावाक्येन कल्पितविधानस्य पृथोराज्ञया पृथिवीदोहनं	११९	१९
दोहनार्थं विहितानां वत्सादीनां नामकथनं	११९	२०
असुराणां मद्यार्थं पृथिवीदोहने दोग्ध्रादिनामकथनं	११९	२३
दोह्यद्रव्यविशेषे दोग्ध्रादिविशेषनामकथनं	११९	२४
पृथोर्ब्राह्मणसात्करणीयहस्तीनां संख्याकथनादि	१२०	४
परशुरामवृत्तान्तकथनेन सृञ्जयशोकापनोदने नारदोक्तिः	१२०	८
तत्र परशुरामपराक्रमकथनं	१२०	१०
पितृवधजातरोषेण परशुरामकृतक्षत्रियनाशकथनं	१२०	१७
परशुरामकृतयज्ञस्य वृत्तान्तकथनं ...	१२०	२२
कश्यपाज्ञया परशुरामस्य महेन्द्रपर्व्वतवासः	१२०	२९
सृञ्जयतूष्णीम्भावादौ व्यासवाक्यं ...	१२१	५
सृञ्जयं प्रति नारदवाक्ये व्यासोक्तिः ...	१२१	६
सृञ्जयस्य प्रत्युत्तरे व्यासोक्तिः	१२१	७
सृञ्जयं प्रति नारदवाक्यं	१२१	१०
नारदं प्रति सृञ्जयस्य सादरवाक्यं	१२१	११
मृतपुत्रप्रदानाय सृञ्जयं प्रति नारदवाक्यं	१२१	१२
मृतपुत्रप्रादुर्भावे व्यासोक्तिः	१२१	१३
पुत्रसङ्गमे सृञ्जयप्रीत्यादौ व्यासोक्तिः ...	१२१	१४
अभिमन्योर्लोकप्राप्तिकथनं	१२१	१७
अभिमन्युप्राप्तलोककथनेन व्यासस्य युधिष्ठिराश्वासनं	१२१	२४
युधिष्ठिरमुपदिश्य व्यासस्यान्तर्धानं ...	१२१	२८
अभिमन्युवधपर्व्वसमाप्तिः	१२२	३
अथ प्रतिज्ञापर्व्वारम्भः	१२२	५
तद्दिवसीययुद्धनिवृत्त्यादौ सञ्जयोक्तिः	१२२	६
शिबिरं गच्छतोऽर्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति वाक्यं	१२२	८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वासुदेवस्यार्ज्जुनसमाश्वासवाक्यं ...	६२२	१२
वासुदेवार्ज्जुनयोःस्वशिविरगमने सञ्जयोक्तिः	६२२	१३
शिविरस्थानां निरुत्साहदर्शनेन कृष्णं प्रति दुःखितस्यार्ज्जुनस्य वाक्यं	६२२	१५
कृष्णार्ज्जुनयोरसुस्थपाण्डवदर्शने सञ्जयोक्तिः	६२२	२३
सौभद्रमपश्यतोऽर्ज्जुनस्य पाण्डवान् प्रति प्रश्नः	६२२	२४
सौभद्रप्रशंसारूपमर्ज्जुनविषादवाक्यं ...	६२२	२९
अभिमन्युवधमाशंसमानस्यार्ज्जुनस्य विलाप वाक्यं	६२२	३
विलपतोऽर्ज्जुनस्य युधिष्ठिरं प्रति प्रश्नः	६२३	२३
तत्र स्वर्गताभिमुखः संख्येइत्यादिजिज्ञासा	६२३	२४
अर्ज्जुनस्य विलापवाक्यं	६२३	२८
वीरान् प्रति युयुत्सोरुपालम्भनं ...	६२४	६
पुत्रशोकार्द्दितमर्ज्जुनं प्रति वासुदेववाक्ये सञ्जयोक्तिः	६२४	१२
शोकसन्तप्तमर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशः	६२४	१३
कृष्णसमाश्वासितस्यार्ज्जुनस्याभिमन्युवध वृत्तान्तश्रवणेच्छा	६२४	२१
पाण्डवाक्षेपरूपमर्ज्जुनवाक्यं	६२४	२४
क्रुद्धस्यार्ज्जुनस्य दर्शने पाण्डवानामशक्तता कथनं	६२५	१
अर्ज्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्याभिमन्युवधवृत्तान्त कथनं	६२५	७
तत्र स्वीयानां द्रोणनिवारणासमर्थताकथनं	६२५	८
पाण्डवप्रेषितस्याभिमन्योर्व्यूहमध्ये प्रवेश कथनं	६२५	११
अनुयायिनामस्माकं जयद्रथकृतनिवारणं	६२५	१४
द्रोणादिभिः सप्तमहारथैरभिमन्युनाश कथनं	६२५	१६
युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा पुत्रहत्याऽर्ज्जुन विलापनं	६२५	२२
संज्ञां लब्धवतोऽर्ज्जुनस्य क्रोधवर्णनं .	६२५	२४
जयद्रथहननार्थमर्ज्जुनस्य प्रतिज्ञाकरणं	६२५	२७
सक्रोधस्य श्रीकृष्णस्य शङ्खवादनं .	६२६	२२
पाञ्चजन्यध्वनिना जगदादिकम्पनं ...	६२६	२४
प्रतिज्ञां श्रुतवतोजयद्रथस्य शोके सञ्जयोक्तिः	६२६	२७
सभां गत्वा जयद्रथस्यार्ज्जुनप्रतिज्ञाकथनं	६२६	२९
आत्मरक्षार्थं जयद्रथस्य प्रार्थना ...	६२७	२
भीतं जयद्रथं प्रति दुर्य्योधनाश्वासनं ...	६२७	९
दुर्य्योधनेन सह जयद्रथस्य द्रोणसमीपगमने सञ्जयोक्तिः	६२७	१७
द्रोणं प्रति जयद्रथस्य फाल्गुनपराक्रम जिज्ञासा	६२७	१९
त्वत्तोऽर्ज्जुनोऽधिक इति जयद्रथं प्रति द्रोण वाक्यं	६२७	२१
जयद्रथं प्रति द्रोणस्याश्वासनं	६२७	२२
जयद्रथप्रशंसारूपादिद्रोणवाक्यं ...	६२७	२५
द्रोणाश्वासेन जयद्रथस्य निर्भयता ...	६२७	३०
कौरवसेनानां हर्षकथनं	६२८	१
धनञ्जयं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः	६२८	३
धनञ्जयं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	६२८	४
तत्र कौरवाणां सिंहनादादिकथनं ...	६२८	९
तत्र श्रीकृष्णस्य सुयोधनजयद्रथसंवादकथनं	६२८	१४
श्रीकृष्णस्यार्ज्जुनप्रशंसारूपजयद्रथवाक्यकथनं	६२८	२०
जयद्रथस्य द्रोणरक्षितत्वकथनं ..	६२८	२६
कर्णादीनामविसह्यत्वे श्रीकृष्णवाक्यं ...	६२८	२८
श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	६२९	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पुनर्जयद्रथवधार्थमर्ज्जुनप्रतिज्ञा	६२९	८
अर्ज्जुनस्यात्मपराक्रमकथनं	६२९	१२
गाण्डीवस्य धनुरित्याद्यर्ज्जुनवाक्यं	६२९	२४
केशवं प्रत्यर्ज्जुनादेशे सञ्जयोक्तिः	६२९	३०
वासुदेवार्ज्जुनयोर्निद्राभावे सञ्जयोक्तिः	६३०	३
वासुदेवार्ज्जुनयोः क्रोधेन देवानां चिन्ता	६३०	४
वाय्वादीनां हृष्टताकथनं ...	६३०	५
सुभद्राश्वासनार्थं श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	६३०	११
श्रीकृष्णस्यार्ज्जुनगृहगमनं ...	६३०	१३
सुभद्रां प्रति वासुदेवस्य समाश्वासवाक्यं	६३०	१४
सुभद्राविलापे सञ्जयोक्तिः ...	६३१	१
सुभद्राया विलापवाक्यं ...	६३१	२
तत्र सुभद्राया भीमबलाद्याक्षेपवाक्यं	६३१	१२
स्नुषामुद्दिश्य सुभद्राया विलपनं	६३१	१७
मृतपुत्रं प्रति सुभद्राया उत्तमलोकप्राप्तिरूपाशीर्व्वादः	६३१	२१
सुभद्रासमीपे वैराटीसहिताया द्रौपद्या आगमनं	६३२	५
द्रौपद्यादिदर्शनेन सुभद्रायाः क्षितौ पतनं	६३२	६
सुभद्रामुखे श्रीकृष्णस्य जलसेकादि ...	६३२	७
मूर्च्छितां सुभद्रां प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	६३२	८
श्रीकृष्णस्यार्ज्जुनसमीपागमनं	६३२	१२
श्रीकृष्णस्यार्ज्जुनभवनप्रवेशादौ सञ्जयोक्तिः	६३२	१५
अर्ज्जुनभवने श्रीकृष्णस्य नैशक्रियाकरणं ...	६३२	१६
अर्ज्जुनदत्तनैशोपहारं गृहीत्वार्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	६३२	१९
श्रीकृष्णस्य स्वशिविरगमनादि	६३२	२१
तद्दिने शिविरस्थानां सर्व्वेषां चिन्ताकथनं	६३२	२४
पाण्डवपक्षीयानामर्ज्जुनं प्रति जयाशीर्व्वचनं	६३२	२७
दारुकं प्रति प्रबुद्धस्य कृष्णस्यार्ज्जुनप्रतिज्ञाकथनं	६३३	५
कृष्णस्यार्ज्जुनमाहात्म्यकथनं	६३३	१२
रथस्य सज्जीकरणार्थं दारुकं प्रति श्रीकृष्णस्यानुज्ञा	६३३	१८
श्रीकृष्णं प्रति दारुकवाक्यं ...	६३३	२८
अर्ज्जुनस्य प्रतिज्ञास्मरणादौ सञ्जयोक्तिः	६३४	१
शोकसन्तप्तस्यार्ज्जुनस्य समीपे श्रीकृष्णस्य गमनं	६३४	२
श्रीकृष्णस्यार्ज्जुनस्यासनदानं ...	६३४	४
शोकसन्तप्तमर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णोपदेशः	६३४	६
श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनस्य प्रतिज्ञाया दुर्घटत्वकथनं	६३४	१०
अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य जयद्रथवधोपायकथनं	६३४	१८
श्रीकृष्णवाक्येनार्ज्जुनस्य मनसा शिवरूपचिन्तनं	६३४	२२
कृष्णेन सहार्ज्जुनस्य हिमालयैकदेशगमनादि	६३४	२४
कृष्णेन सहार्ज्जुनस्य स्वर्गङ्गादर्शनं ...	६३४	२७
अर्ज्जुनस्य कालपर्व्वतादिदर्शनं ...	६३५	१
अर्ज्जुनस्य ध्यानपरवृषभध्वजदर्शनं ...	६३५	८
वृषभध्वजस्य रूपवर्णनं	६३६	९
अर्ज्जुनवासुदेवकृतशिवप्रणामः ...	६३५	१३
वासुदेवार्ज्जुनकृतशिवस्तुतिकथनं ...	६३५	१४
वासुदेवार्ज्जुनौ प्रति शिवस्य वाक्यं ...	६३५	२०
कृष्णार्ज्जुनकृतमहादेवस्तवः	६३५	२५
तेन स्तवेन शिवप्रसादे सञ्जयोक्तिः ...	६३६	६
अर्ज्जुनस्य शिवरूपदर्शने सञ्जयोक्तिः ...	६३६	८
शिवसमीपे पार्थस्य पाशुपतास्त्रप्रार्थना	६३६	१०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वासुदेवार्ज्जुनौ प्रति शिववाक्यं ...	६२६	११
अस्त्रानयनार्थं वासुदेवार्ज्जुनयोर्महादेव निर्द्दिष्टसरोगमनं	६२६	१५
जलमध्ये कृष्णार्ज्जुनयोरस्त्ररक्षकनागदर्शनं	६२६	१७
सर्पदर्शनेन कृष्णार्ज्जुनकृतमहादेवध्यानं	६२६	१९
महादेवमाहात्म्यात् सर्पयोर्धनुर्वाणाकारता प्राप्तिः	६२६	२१
महादेवादर्ज्जुनस्यास्त्रलाभः	६२६	२३
अर्ज्जुनं प्रति महादेवस्य वरदानं ...	६२६	२८
शिवानुज्ञया कृष्णार्ज्जुनयोः स्वशिविरागमनं	६२७	१
युधिष्ठिरप्रबोधादौ सञ्जयोक्तिः ...	६२७	४
युधिष्ठिरप्रबोधार्थं मागधादीनां स्तुति पाठादि	६२७	५
प्रतिबुद्धस्य राज्ञ आवश्यककार्य्यकरणादि	६२७	१०
तत्र युधिष्ठिरस्य स्नानसज्जाकथनादि ...	६२७	११
अग्निगृहप्रविष्टस्य राज्ञो होमकरणादि	६२७	१६
ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरस्य काञ्चनदानादि	६२७	२१
वाह्यकक्षे युधिष्ठिरस्य भूषणग्रहणादि ...	६२७	२६
वन्दिप्रभृतीनां शब्दश्रवणादि	६२८	२
युधिष्ठिरसमीपे द्वारपालस्य श्रीकृष्णागमन निवेदनं	६२८	४
द्वारपालं प्रति युधिष्ठिरस्य श्रीकृष्णानयन रीतिकथनं	६२८	६
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये सञ्जयोक्तिः	६२८	१०
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६२८	११
विराटादीनां युधिष्ठिरगृहप्रवेशः ...	६२८	१३
श्रीकृष्णसात्यक्योरेकासनोपवेशः ...	६२८	१७
सर्व्वेषां समक्षे श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६२८	१८
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य प्रत्युत्तरवाक्यं	६२८	३०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरसभायामर्ज्जुनागमने सञ्जयोक्तिः	६२९	९
युधिष्ठिरस्यार्ज्जुनालिङ्गनादि	६२९	१०
अर्ज्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६२९	१२
युधिष्ठिरसभायामर्ज्जुनस्य पाशुपतास्त्रप्राप्ति वृत्तान्तकथनं	६२९	१३
युधिष्ठिरानुज्ञया सर्व्वेषां युद्धाय निर्गमनं	६२९	१६
युयुधानजनार्द्दनयोरर्ज्जुनगृहगमनं ...	६२९	१८
श्रीकृष्णस्य रथसज्जाकरणादि ...	६२९	१९
रथारूढस्यार्ज्जुनस्य शोभाकथनं ...	६२९	२३
श्रीकृष्णस्य रश्मिग्रहणादि	६२९	२७
अर्ज्जुनप्रयाणे माङ्गलिककथनं	६२९	३०
शुभनिमित्तानि दृष्ट्वा सात्यकिं प्रत्यर्ज्जुन वाक्यं	३४०	५
अर्ज्जुनवाक्येन युधिष्ठिररक्षार्थं सात्यकेर्गमनं	६४०	१३
प्रतिज्ञापर्व्वसमाप्तिः	६४०	१५
अथ जयद्रथवधपर्व्वारम्भः	६४०	१६
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	६४०	१७
तत्र हतपुत्रमर्ज्जुनं दृष्ट्वा युद्धे मामकाः किमकुर्व्वतेत्यादिप्रश्नः	६४०	२०
पुत्राणां निवेशनमुत्साहहीनं लक्षये इत्यादि प्रश्नः	६४०	२६
द्रोणपुत्रादीनां निरुत्साहतायां धृतराष्ट्र प्रश्नः	६४१	२
सन्धिविधानार्थमागते कृष्णे धृतराष्ट्रस्य दुर्य्योधनं प्रत्युक्तस्य कथनेनानुतापः ...	६४१	८
द्यूतनिन्दाकथनेन धृतराष्ट्रस्यानुतापः ...	६४१	१३
भीमार्ज्जुनादीनां प्रशंसारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	६४१	२५
धृतराष्ट्रस्य पाण्डवपराजयाभावकथनं ...	६४२	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां शोकाशंसनं ...	६४२	३
आचक्ष्व मम तत् सर्व्वमित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	६४२	६
दुर्य्योधननिन्दाकथनेन धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	६४२	१०
सर्व्ववृत्तान्तकथनार्थं सञ्जयस्य प्रतिज्ञा ...	६४२	१३
तत्र धृतराष्ट्राक्षेपरूपेण सञ्जयस्य समाश्वासनं	६४२	१४
धृतराष्ट्रनिन्दारूपसञ्जयवाक्यं	६४२	२०
पाण्डवप्रशंसारूपसञ्जयवाक्यं	६४३	१
द्रोणस्य सेनाक्रमणादौ सञ्जयोक्तिः ...	६४३	७
उभयसैन्यानां परस्परगर्ज्जनादिवर्णनं ...	६४३	८
जयद्रथं प्रति द्रोणवाक्यं	६४३	१७
द्रोणाश्वस्तस्य जयद्रथस्य बहूनां साहाय्येन युद्धे स्थितिः	६४३	२२
द्रोणस्य सचक्रसकटव्यूहनिर्म्माणं	६४३	२८
कृतवर्म्मप्रभृतीनां व्यूहस्थितिकथनं ...	६४४	१
द्रोणं दृष्टवतां कौरवादीनां प्रहर्षादि ...	६४४	७
कौरवव्यूहरचनादौ सञ्जयोक्तिः ...	६४४	१२
युद्धस्थले सव्यसाचिनो दर्शनं	६४४	१४
सव्यसाचिनोऽग्रे बलवायसादीनां क्रीडादि	६४४	१५
शतानीकधृष्टद्युम्नयोः पाण्डवव्यूहरचनाप्रकारकथनं	६४४	१८
सर्व्वसेनाः प्रति दुर्म्मर्षणवाक्यं	६४४	२१
युद्धस्थले धनञ्जयस्य प्रभाकथनं ...	६४४	२६
धनञ्जयकृष्णयोः शङ्खवादनं	६४५	१
शङ्खध्वनिश्रवणेन कौरवाणां त्रासादि	६४५	३
श्रीकृष्णं प्रत्यश्वप्रेषणार्थं हृष्टस्यार्ज्जुनस्य वाक्यं	६४५	१२
दुर्म्मर्षणसमीपेऽर्ज्जुनरथप्रेषणे सञ्जयोक्तिः	६४५	१३
तत्र अर्ज्जुनयुद्धारम्भकथनं	६४५	१४
अर्ज्जुनवाणच्छिन्नशिरोभिः पृथिव्याच्छादनं	६४५	१७
कौरवाणां भयेन सर्व्वत्रार्ज्जुनदर्शनादि	६४५	२५
अर्ज्जुनयुद्धं दृष्ट्वा सर्व्वेषां विस्मयादि ...	६४६	३
युद्धस्थलेऽर्ज्जुनस्य दुष्प्रेक्ष्यत्वकथनं ...	६४६	८
अर्ज्जुनभयेन कौरवसैन्यानां पलायनं ...	६४६	१२
प्रभग्ने सैन्ये के वीरा धनञ्जयं प्रत्युदीयुरिति धृतराष्ट्रप्रश्नः	६४६	१६
तदुत्तरत्वेन सञ्जयवाक्यं	६४६	१८
अर्ज्जुनं प्रति दुःशासनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	६४६	२०
अर्ज्जुनेन दुःशासनस्य तुमुलयुद्धकथनं	६४६	२१
अर्ज्जुनवाणेन गजादीनां नाशः	६४७	१
अर्ज्जुनस्यैकवाणेन द्वित्रिशिरसां च्छेदनादि	६४७	८
अर्ज्जुनवाणपीडितानां सैन्यानां पतनादि	६४७	१२
हतसैन्यादिभिर्युद्धभूमिशोभाकथनं ...	६४७	१५
अर्ज्जुनभीतस्य दुःशासनस्य द्रोणसमीपगमनं	६४७	१९
द्रोणानीकं प्रत्यर्ज्जुनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	६४७	२१
द्रोणं प्रति विनयेनार्ज्जुनवाक्यं ...	६४७	२२
मामजित्वा जयद्रथो जेतुमशक्य इति द्रोणवाक्ये सञ्जयोक्तिः	६४७	२७
द्रोणार्ज्जुनयोर्महायुद्धवर्णनं	६४७	२८
अर्ज्जुनवाणेन द्रोणसैन्यानां नाशः ...	६४८	५
द्रोणस्यार्ज्जुनवचसि वाणत्यागः ...	६४८	१३
अर्ज्जुनद्रोणयोर्महायुद्धवर्णनं	६४८	१४
उभयोर्युद्धं दृष्ट्वार्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	६४८	२०
द्रोणं त्यक्त्वा गच्छन्तमर्ज्जुनं प्रति द्रोणवाक्यं	६४८	२३
द्रोणं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	६४८	२४
जयद्रथं प्रत्यर्ज्जुनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	६४८	२५
युधामन्यूत्तमौजसोरर्ज्जुनानुगमनं ...	६४८	२६
जयकृतवर्म्मादीनामर्ज्जुनावरणं	६४८	२७
जयद्रथरथिभिरर्ज्जुनस्य महायुद्धं ...	६४९	३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्ज्जुनस्य जयद्रथसमीपगमने सञ्जयोक्तिः	६४९	६
अर्ज्जुनबाणहतानामश्वादीनां पतनं ...	६४९	८
जयद्रथं प्रति गच्छतार्ज्जुनेन सह द्रोणस्य युद्धं	६४९	१२
कृतवर्म्मादिसमीपेऽर्ज्जुनस्य गमनं ..	६४९	२२
भोजराजार्ज्जुनयोर्युद्धवर्णनं	६४९	२३
कृतवर्म्मार्ज्जुनयोर्युद्धं दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य चिन्तनं	६४९	२९
अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	६४९	३०
कृतवर्म्माणं मोहयित्वार्ज्जुनस्य काम्बोजान् प्रति गमनं	६५०	१
कृतवर्म्मणा युधामन्यूत्तमौजसोर्युद्धं ..	६५०	३
जयद्रथं प्रति गच्छन्तमर्ज्जुनं प्रतिश्रुतायुधस्य बाणवर्षणं	६५०	
श्रुतायुधार्ज्जुनयोर्महायुद्धवर्णनं ...	६५०	११
श्रुतायुधपराक्रमस्य वृत्तान्तकथनं ...	६५०	१९
श्रीकृष्णं प्रति श्रुतायुधस्य वरुणदत्तगदायाः क्षेपणं	६५०	२७
श्रीकृष्णस्य स्कन्धेन श्रुतायुधगदाया धारणं	६५०	२८
प्रत्युद्यान्त्या गदया श्रुतायुधस्य नाशः ...	६५०	२९
श्रुतायुधमरणेन सैन्यानां हाहाकारादि	६५१	
कौरवसेनानां पलायनं	६५१	
अर्ज्जुनं प्रति काम्बोजराजपुत्त्रस्य गमनं	६५१	६
अर्ज्जुनकाम्बोजराजपुत्त्रयोर्महायुद्धवर्णनं	६५१	७
अर्ज्जुनबाणेन काम्बोजराजपुत्त्रस्य नाशः	६५१	१६
अर्ज्जुनं प्रति कौरवसेनानामागमने सञ्जयोक्तिः	६५१	२४
अभीषाहसूरसेनादिभिरर्ज्जुनस्य युद्धवर्णनं	६५१	२५
अर्ज्जुनबाणच्छिन्नैः शिरोभिः पृथिव्याच्छादनं	६५१	२८
अर्ज्जुनं प्रति श्रुतायुरच्युतायुषोरागमनं	६५१	३०
ताभ्यामर्ज्जुनस्य महायुद्धवर्णनं	६५२	१
तत्रार्ज्जुनं प्रति श्रुतायोस्तोमरास्त्रपरित्यागः	६५२	४
श्रुतायुधोऽस्त्रेणार्ज्जुनस्य मोहः	६५२	५
मोहप्राप्तमर्ज्जुनं प्रत्यच्युतायुषः शूलत्यागः	६५२	६
अर्ज्जुनं हतं मत्वा कौरवाणां सिंहनादकरणं	६५२	
पार्थं विचेतनं दृष्ट्वा सन्तप्तस्य श्रीकृष्णस्यार्ज्जुनाश्वासनं	६५२	९
प्रत्याश्वस्तस्य वीभत्सोर्महायुद्धकथनं ..	६५२	१२
अर्ज्जुनबाणेन श्रुतायुरच्युतायुषोर्नाशः	६५२	१७
तौ हत्वार्ज्जुनस्य भारतीसेनां प्रत्यागमनं	६५२	१९
तत्पुत्त्रयोर्नियतायुर्दीर्घायुषोरर्ज्जुनं प्रति गमनं	६५२	२०
अर्ज्जुनबाणेन नियतायुर्दीर्घायुषोर्नाशः	६५२	२२
अर्ज्जुनबाणहतैः सैन्यैः पृथिव्यावरणं ...	६५२	२६
अर्ज्जुनबाणविद्धानां गजानामसद्गमनादि	६५३	२
यवनपारदादीनामर्ज्जुनं प्रति बाणवर्षणं	६५३	५
अर्ज्जुनशरैर्यवनादीनां नाशः	६५३	८
अर्ज्जुनकृतशोणितनदीवर्णनं	६५३	१२
अर्ज्जुनकृतहयादिनाशसंख्याकथनं	६५३	१६
भारतीसेनां प्रविशन्तमर्ज्जुनं प्रति श्रुतायुरम्बष्ठयोरागमनं	६५३	२३
श्रुतायुषार्ज्जुनस्य युद्धवर्णनं	६५३	२४
अम्बष्ठार्ज्जुनयोर्युद्धवर्णनं	६५३	२५
अर्ज्जुनस्य द्रोणानीकप्रवेशे सञ्जयोक्तिः ...	६५४	६
सुदर्विषादौ हते दुर्योधनस्य द्रोणसमीपागमनं	६५४	७
द्रोणं प्रति दुर्योधनस्य वाक्यं	६५४	१०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
तत्र द्रोणाक्षेपरूपं दुर्य्योधनवाक्यं	६५४	१६
दुर्य्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं ...	६५४	२४
तत्रार्ज्जुनप्रशंसारूपं द्रोणवाक्यं	६५४	२५
व्यूहमुखं हित्वार्ज्जुनं न योत्स्यामीति द्रोणवाक्यं	६५४	२८
अर्ज्जुनेन युद्धार्थं दुर्य्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं	६५४	३०
मया धनञ्जयो जेतुमशक्य इत्यादि दुर्य्योधनवाक्यं	६५५	२
दुर्य्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं	६५५	८
द्रोणकृतदुर्य्योधनकवचबन्धने सञ्जयोक्तिः	६५५	१४
दुर्य्योधनरक्षाकवचबन्धने द्रोणवाक्यं ...	६५५	१६
कवचवृत्तान्तकथनार्थं द्रोणस्येतिहासकथनं	६५५	२४
ब्रह्माणं प्रति दैत्यभीतानां देवानां वाक्यं	६५५	२६
देवान् प्रति ब्रह्मणोवाक्यं	६५५	२७
तत्र शङ्करसमीपगमनार्थं देवान् प्रति ब्रह्मणो वाक्यं	६५५	
ब्रह्मणा सह देवानां शङ्करदर्शनार्थं मन्दरपर्व्वतगमनं	६५६	२
ब्रह्मादीन् प्रति शङ्करस्य स्वागतप्रश्नादि	६५६	३
शङ्करसमीपेदेवानां स्वाभिप्रायप्रकाशेनप्रार्थना	६५६	५
देवानां प्रार्थनया शक्राय शङ्करस्य कवचदानं	६५६	७
शङ्करदत्तकवचेनेन्द्रप्रभावे द्रोणवाक्यं ...	६५६	१०
तत्कवचस्य पारम्पर्य्येण प्राप्तिकथनं ...	६५६	१२
दुर्य्योधनं प्रति पुनर्द्रोणवाक्ये सञ्जयोक्तिः	६५६	१५
दुर्य्योधनं प्रति कवचबन्धनार्थं द्रोणवाक्यं	६५६	१६
अर्ज्जुनेन युद्धार्थं बद्धकवचस्य दुर्य्योधनस्य प्रेरणं	६५६	१८
अर्ज्जुनसमीपे दुर्य्योधनगमनादौ सञ्जयोक्तिः	६५६	२४
कुरुपाण्डवयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	६५६	२६
उभयसेनयोर्वेगकथनं	६५७	१
तत्र धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धकथनं	६५७	८
धृष्टद्युम्नेन कौरवसैन्यानां मोहादिकथनं	६५७	१७
द्रोणबाणपीड़ितानां पाण्डवसैन्यानां भ्रमणं	६५७	२३
उभयसैन्यानां संयुगत्यागाभावकथनं ...	६५७	२७
भीमनिवारणार्थं विविंशतिप्रभृतीनां यत्नः	६५७	२८
द्वन्द्वयुद्धकारिणोरुभयोर्नामकथनं ...	६५८	१
तत्र युधिष्ठिरादीन् प्रति शल्यादीनां गमनं	६५८	२
शिखण्डिप्रभृतीन् प्रति वाह्लीकादीनां गमनं	६५८	७
कृपप्रभृतीनां जयद्रथरक्षित्वकथनं ...	६५८	११
उभययुद्धकथनप्रतिज्ञायां सञ्जयोक्तिः	६५८	१६
विन्दानुविन्दाभ्यां विराटस्य युद्धवर्णनं ...	६५८	१९
याज्ञसेनिवाह्लीकयोर्युद्धवर्णनं	६५८	२२
शैव्यादिभिः काश्यपुत्रादीनां युद्धवर्णनं	६५८	२६
शकुनिप्रभृतिभिर्नकुलादीनां युद्धवर्णनं	६५९	६
युद्धस्याद्भुतत्वकथने सञ्जयोक्तिः ...	६५९	१८
तत्र जलसन्धादिभिर्भीमादीनां युद्धवर्णनं	६५९	१९
उभयोः सेनयोः सङ्कुलयुद्धवर्णनं ...	६५९	२४
रथभादीनां युद्धस्थानस्थितिकथनं ...	६५९	३०
जयं प्रार्थयतां वीराणां युद्धरीतिकथनं	६६०	३
द्रोणं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य खड्गयुद्धकथनं	६६०	११
द्रोणबाणेन धृष्टद्युम्नस्य खड्गादिच्छेदनं ...	६६०	१६
धृष्टद्युम्नरक्षार्थं सात्यकेर्द्रोणबाणच्छेदनं ...	६६०	१८
द्रोणयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	६६०	२५
क्रुद्धस्य द्रोणस्य सात्यकिं प्रति गमने सञ्जयोक्तिः	६६०	२७
आगच्छन्तं द्रोणं दृष्ट्वा सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं	६६१	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
द्रोणसमीपे सात्यकेर्गमनं	६६१	५
सात्यकिद्रोणयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	६६१	६
सात्यकिद्रोणयोर्युद्धं दृष्ट्वान्येषां युद्धोपरतिः	६६१	१९
मुक्ताविद्रुमादिभिः सात्यकिद्रोणयोः शोभाकथनं	६६१	२२
सात्यकिद्रोणयोर्युद्धदर्शनार्थं ब्रह्मादीनामागमनं	६६१	२७
सात्यकिबाणेन द्रोणधनुषां छेदनं ...	६६२	१
पुनःपुनश्छिन्ने धनुषि द्रोणस्य चिन्ताकथनं	६६२	३
द्रोणकृतमानसिकसात्यकिप्रशंसा ...	६६२	५
सात्यकियुद्धं दृष्ट्वा देवादीनां हर्षादि ...	६६२	७
क्रुद्धस्य द्रोणस्य सात्यकिवधाय दिव्यास्त्रधारणं	६६२	१२
द्रोणस्याग्नेयास्त्रं दृष्ट्वा सात्यकेर्वारुणास्त्रपरित्यागः	६६२	१४
दिव्यास्त्रधारिणौ दृष्ट्वा सर्व्वेषां विषादादि	६६२	१५
तदा युधिष्ठिरादीनां सात्यकिरक्षार्थं यत्नः	६६२	१६
मत्स्यादीनां द्रोणरक्षार्थं यत्नः	६६२	१८
दिवावसानादौ सञ्जयोक्तिः	६६२	२३
जयद्रथवधार्थमर्ज्जुनवासुदेवयोर्गमनं ...	६६२	२५
अर्ज्जुनरथस्य गतिप्रशंसा	६६३	२
अर्ज्जुनं प्रत्यावन्त्ययोरागमनं	६६३	९
आवन्त्याभ्यामर्ज्जुनस्य युद्धकथनं ...	६६३	१०
अर्ज्जुनबाणेन ज्येष्ठस्य विन्दस्य नाशः ...	६६३	१७
ज्येष्ठस्य नाशं दृष्ट्वानुविन्दस्य गदायुद्धकरणं	६६३	१८
अर्ज्जुनबाणेनानुविन्दस्य नाशादि ...	६६३	२१
अर्ज्जुनं दृष्ट्वा कौरवाणां भयावेशः ...	६६३	२५
जयद्रथं दूरस्थं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	६६३	२७
श्रीकृष्णस्यार्ज्जुनमतस्वीकारः	६६४	१
श्रीकृष्णं प्रति पुनरर्ज्जुनवाक्यं	६६४	२
अर्ज्जुनस्य रथादवरोहणे सञ्जयोक्तिः ...	६६४	३
अवतीर्णेऽर्ज्जुने योधानां हर्षेण तं प्रति बाणवर्षणं	६६४	४
योधानां धनञ्जयभुजबलदर्शनं	६६४	८
समुद्ररूपकेण रणस्थानवर्णनं	६६४	१३
अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य रणस्थलेऽश्वपेयोदकाभावकथनं	६६४	१६
बाणेन मेदिनीं भित्त्वार्ज्जुनस्याश्वपानसरोनिर्म्माणं	६६४	१८
अर्ज्जुननिर्म्मिताश्वपानसरसो वर्णनं ...	६६४	१९
अर्ज्जुनजनितसलिलादौ सञ्जयोक्तिः	६६४	२४
अदृष्टपूर्व्वं सरो दृष्ट्वा सिद्धादीनां साधुवादप्रदानं	६६४	२६
पार्थिवप्रेषितशरैरर्ज्जुनस्य व्यथाभावः ..	६६४	२८
कौरवाणां पार्थविक्रमप्रशंसा	६६५	३
श्रीकृष्णकृताश्वविशल्यीकरणादि ...	६६५	६
पुनः श्रीकृष्णस्य रथेऽश्वानां योजनं ...	६६५	१०
अर्ज्जुनरथाश्वयोजनं दृष्टवतां कौरवाणां विमनस्त्वं	६६५	१२
विमनसां कौरवाणां वाक्यं	६६५	१३
प्रयातौ कृष्णार्ज्जुनौ दृष्ट्वा कौरवसेनानां वाक्यं	६६५	१६
जयद्रथं प्रति गच्छतोऽर्ज्जुनस्यानिवार्य्यत्वकथनं	६६५	२४
अश्वान् प्रेषयित्वा श्रीकृष्णस्य शङ्खवादनं	६६५	२६
अर्ज्जुनं प्रति दुर्य्योधनादीनामागमनं ...	६६५	२९
कौरवबलानां श्रमादौ सञ्जयोक्तिः ...	६६६	३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कौरवबलैः श्रीकृष्णार्ज्जुनदर्शनं	६६६	७
कौरवाणां जयद्रथजीविताशमनं	६६६	१३
जयद्रथवधार्थं कृष्णार्ज्जुनयोःपरस्परवाक्यं	६६६	१७
कृष्णार्ज्जुनौ प्रति कौरवाणामाक्रोशनं	६६६	
कृष्णार्ज्जुनयोः प्रभाववर्णनं	६६६	२४
जयद्रथदर्शनेन कृष्णार्ज्जुनयोः सिंहनादादिकरणं	६६७	
जयद्रथरक्षार्थं दुर्य्योधनस्यागमनं	६६७	८
कृष्णार्ज्जुनयोरग्रे दुर्य्योधनदर्शनेन कौरवबलानां हर्षः	६६७	१२
दुर्य्योधनं दृष्ट्वार्ज्जुनं प्रति तद्वधार्थं वासुदेववाक्यं	६६७	१७
दुर्य्योधननिन्दारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	६६७	२१
अर्ज्जुनस्य श्रीकृष्णवाक्यस्वीकारादौ सञ्जययोक्तिः	६६८	५
दुर्य्योधनं प्रति कृष्णार्ज्जुनयोरथप्रेषणं	६६८	८
दुर्य्योधनसमागमे सर्व्वसैन्यानां महानादः	६६८	११
अर्ज्जुनसमीपे निर्भयदुर्य्योधनदर्शनेन कौरवाणां शङ्कादि	६६८	१७
जनशब्दं श्रुत्वा सेनाः प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	६६८	२०
अर्ज्जुनं प्रति सक्रोधस्य दुर्य्योधनस्य दम्भवाक्यं	६६८	२१
अर्ज्जुनंप्रति दुर्य्योधनस्य वाणत्यागेसञ्जययोक्तिः	६६८	२६
वासुदेवं प्रति दुर्य्योधनस्य वाणत्यागः	५६८	२७
दुर्य्योधनं प्रत्यर्ज्जुनप्रेषितवाणानां निष्फलता	६६८	२८
अर्ज्जुनवाणनैष्फल्यं दृष्ट्वार्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	६६८	३०
अर्ज्जुनस्य द्रोणदत्ताभेद्यकवचवृत्तान्तकथनादि	५६९	६
अर्ज्जुनस्य कवचप्राप्तिपरम्पराकथनं	६६९	१४
अर्ज्जुनस्य वाणत्यागे सञ्जययोक्तिः	६६९	१७
त्यक्तवाणानां व्यर्थतां दृष्ट्वार्ज्जुनवाक्यं	६६९	१८
कृष्णार्ज्जुनौ प्रति दुर्य्योधनस्य वाणवर्षणं	६६९	२०
क्रुद्धस्यार्ज्जुनस्य वाणैर्दुर्य्योधनस्याश्वादीनां नाशः	६६९	२३
आपत्प्राप्तस्य दुर्य्योधनस्य रक्षिभिरर्ज्जुनावरणं	६६९	२७
अर्ज्जुनस्य दुर्य्योधनसेनानाशनं	६६९	३०
पाञ्चजन्यध्वनिश्रवणेन योधानां क्षितौ पतनं	६७०	५
अर्ज्जुनदर्शनेन जयद्रथरक्षिणां सिंहनादादि	६७०	७
कृष्णार्ज्जुनौ प्रति कौरववीराणां गमने सञ्जययोक्तिः	६७०	१५
तत्र सैन्यानां प्रभावकथनं	६७०	१६
भूरिश्रवमादिभिरर्ज्जुनावरणं	६७०	१८
भूरिश्रवमादीनामर्ज्जुनसमीपे शङ्खवादनं	६७०	२४
तन्निनादश्रवणेन कृष्णार्ज्जुनयोः शङ्खवादनादि	६७०	२५
दुर्य्योधनकर्णादिभिरर्ज्जुनस्य तुमुलयुद्धवर्णनं	६७१	७
ध्वजानांविशेषज्ञानार्थं प्रश्नः	६७१	२१
ध्वजानां रूपादिनिरूपणे सञ्जययोक्तिः	६७१	२२
अर्ज्जुनध्वजस्य लक्षणकथनं	६७१	२८
अश्वत्थामध्वजस्य लक्षणकथनं	६७१	३०
कर्णादिध्वजानां लक्षणकथनं	६७२	३
जयद्रथादिध्वजानां लक्षणकथनं	६७२	१०
धृतराष्ट्रखेदरूपं सञ्जयवाक्यं	६७२	२२
अर्ज्जुनप्रशंसारूपं सञ्जयवाक्यं	६७२	२४
पाञ्चालाःकुरुभिः सार्द्धं किमकुर्व्वतेति धृतराष्ट्रप्रश्नः	६७३	१
पाञ्चालादीनां युद्धे सञ्जययोक्तिः	६७३	२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
द्रोणादिभिः पाञ्चालादीनां तुमुलयुद्ध वर्णनं	६७३	
तत्र वृहत्क्षत्रक्षेमधूर्त्त्यादीनां युद्धकथनं	६७३	७
युधिष्ठिरादिभिर्द्रोणादीनां युद्धवर्णनं	६७३	११
भीमसेनार्ष्यशृङ्ग्योर्युद्धवर्णनं	६७३	१६
विशेषेण द्रोणयुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्णनं ...	६७३	१८
द्रोणभयाद्युधिष्ठिरस्यापयानं	६७४	१७
वृहत्क्षत्रक्षेमधूर्त्त्योर्युद्धकथने सञ्जयोक्तिः	६७४	
वृहत्क्षत्रवाणेन क्षेमधूर्त्तेर्नाशः	६७४	२४
धृष्टकेतुवीरधन्वनोर्युद्धकथनं ...	६७४	२८
धृष्टकेतुशक्त्या वीरधन्वनोनाशः ...	६७५	
सहदेवदुर्मुखयोर्युद्धवर्णनं	६७५	
विरथस्य दुर्मुखस्य निरमित्ररथारोहणं	६७५	१४
सहदेववाणेन निरमित्रस्य नाशः ...	६७५	१५
सात्यकिव्याघ्रदत्तयोर्युद्धवर्णनं ...	६७५	
सात्यकिना व्याघ्रदत्ते हते तं प्रति मागधानां गमनं	६७५	२१
मागधैः सह सात्यकेर्युद्धकथनं	६७५	२२
सात्यकिना सैन्ये विद्राविते तं प्रति द्रोणस्या गमनं	६७५	२७
द्रौपदेयसोमदत्त्योर्युद्धे सञ्जयोक्तिः ...	६७६	
सहदेवपुत्त्रेण सोमदत्तेर्नाशः	६७६	
अलम्बुषभीमसेनयोर्युद्धवर्णनं	६७६	१३
भीमं प्रति क्रुद्धस्यालम्बुषस्य वाक्यं ...	६७६	२३
मायां कृत्वालम्बुषस्य भीमेन युद्धकरणं	६७६	२५
अलम्बुषकृतशस्त्रवृष्टिकथनं	६७६	
अलम्बुषयुद्धे शोणितनदीवर्णनं ...	६७७	
कौरवनिनादं श्रुत्वा क्रुद्धस्य भीमस्यालम्बुषं प्रति त्वाष्ट्रास्त्रप्रक्षेपः ... ...;	६७७	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
तदस्त्रपीडितस्य राक्षसस्य पलायनं	६७७	११
अलम्बुषं प्रति घटोत्कचस्य गमने सञ्जयोक्तिः	६७७	१६
अलम्बुषघटोत्कचयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	६७७	१७
युध्यमानमलम्बुषं प्रति भीमादीनां गमनं	६७७	२५
भीमादिभिर्घटोत्कचेन चालम्बुषस्य युद्ध करणं	६७७	२७
अलम्बुषनादेन पृथिवीकम्पनं	६७८	३
घटोत्कचस्यालम्बुषवधोपायकरणं ...	६७८	११
घटोत्कचस्यालम्बुषमारणं	६७८	१५
अलम्बुषे हते पाण्डवानां सिंहनादकरणं	६७८	१७
सर्व्वेषां घटोत्कचस्य सम्मानकरणं ...	६७८	२१
सात्यकिर्द्रोणं कथं न्यवारयदिति धृतराष्ट्र प्रश्नः	६७८	२५
द्रोणयुद्धकथने सञ्जयोक्तिः	६७८	२६
तत्र सात्यकिद्रोणयोर्युद्धकथनं ...	६७८	२८
द्रोणयुद्धं दृष्ट्वा सात्यकेर्विषण्णता ..	६७९	४
सात्यकिविषादं दृष्ट्वा कौरवाणां हर्षादि	६७९	६
कौरवनिनादं श्रुत्वा सैन्यं प्रति युधिष्ठिर वाक्यं	६७९	७
द्रोणेन युद्धार्थं धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिर वाक्यं	६७९	९
सात्यकिरक्षणार्थं ससैन्यस्य युधिष्ठिरस्यागमनं	६७९	१४
युधिष्ठिरादिभिर्द्रोणस्य युद्धकथनं ...	६७९	१६
द्रोणकृतपञ्चालादिजयकथनं	६७९	२३
युधिष्ठिरस्य पाञ्चजन्यध्वनिश्रवणादि	६७९	३०
सात्यकिं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६८०	७
तत्र सात्यकिप्रशंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	६८०	८
अर्ज्जुनसाहाय्यार्थं युधिष्ठिरस्य प्रार्थना ...	६८०	१२
युधिष्ठिरस्यार्ज्जुनसात्यक्योर्गुणकथनं ...	६८०	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सात्यकिप्रशंसारूपं पुनर्युधिष्ठिरवाक्यं ...	६८०	२८
सात्यकिं प्रति युधिष्ठिरस्यार्ज्जुनयुद्धवृत्तान्त कथनं	६८१	६
अर्ज्जुनार्थं युधिष्ठिरानुतापवाक्यं ...	६८१	१६
कृष्णमुद्दिश्य सात्यकिं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६८१	२३
सात्यकिप्रशंसारूपं पुनर्युधिष्ठिरवाक्यं ...	६८१	२७
सात्यकिप्रत्युत्तरे सञ्जयोक्तिः	६८२	११
युधिष्ठिरं प्रति सात्यकिवाक्यं	६८२	१३
दुर्य्योधनबलक्षयार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८२	१६
युधिष्ठिरं प्रति सात्यकेरर्ज्जुनोक्तकथनं ...	६८२	२१
युधिष्ठिरस्यान्यसाहाय्यार्थं सात्यकिवाक्यं	६८३	३
अर्ज्जुनप्रशंसारूपं सात्यकिवाक्यं	६८३	७
युधिष्ठिराश्वासार्थं सात्यकिवाक्यं ...	६८३	१२
अर्ज्जुनं प्रति सात्यकेर्गमनार्थं युधिष्ठिर वाक्यं	६८३	२०
युधिष्ठिरस्य स्वरथिणां नामकथनं ...	६८३	२३
धृष्टद्युम्नप्रशंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ...	६८३	२८
युधिष्ठिरवाक्येन सात्यकिचिन्तने सञ्जयोक्तिः	६८४	४
युधिष्ठिरं प्रति सात्यकिवाक्यं	६८४	७
तत्र युधिष्ठिरसम्मानरूपं वाक्यं	६८४	१०
अर्ज्जुनसमीपगमनार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा	६८४	१५
कौरवबलमारणार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८४	१८
कौरवबलप्रशंसापूर्व्वकमारणप्रतिज्ञा ...	६८४	२२
किरातबधार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८५	१
कुञ्जरमारणार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८५	६
काम्बोजमारणार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८५	१६
रथसज्जार्थं सात्यकिवाक्यं	६८५	१९
सात्यकिरथसज्जायां सञ्जयोक्तिः ...	६८५	२७
अर्ज्जुनसाहाय्यार्थं सात्यकेरुद्योगकथनं ...	६८६	४
युधिष्ठिरमभिवाद्य सात्यकेरथारोहणं ..	६८६	८
सात्यकिना सह भीमस्य गमनं	६८६	११
भीमं प्रति सात्यकिवाक्यं	६८६	१४
भीमसात्यक्योरुक्तिप्रत्युक्ती	६८६	१७
कौरवसैन्यमध्ये सात्यकेः प्रवेशः	६८६	२२
सात्यकेर्गमनादौ सञ्जयोक्तिः	६८६	२६
तत्र धृष्टद्युम्नस्य द्रोणरथं प्रति गमनादि	६८६	२७
सात्यकेः कौरवसैन्यनाशनं	६८७	१
सात्यकिबाणहतसेनादिभिः पृथिवीशोभा कथनं	६८७	८
अर्ज्जुनपथं जिगमिषोः सात्यकेर्द्रोणकृत निवारणं	६८७	१६
द्रोणसात्यक्योर्युद्धवर्णनं	६८७	१८
सात्यकिं प्रति द्रोणस्य सक्रोधवाक्यं ...	६८७	२५
द्रोणं प्रति सात्यकिविनयवाक्यं ..	६८७	२८
द्रोणं हित्वा सात्यकिगमनादौ सञ्जयोक्तिः	६८७	३०
अर्ज्जुनसमीपगमनार्थं सारथिं प्रति सात्यकि वाक्यं	६८८	१
गच्छन्तं सात्यकिं प्रति द्रोणस्य क्रोधादनु गमनं	६८८	८
सात्यकेर्भारतीसेनामध्यप्रवेशः	६८८	१०
प्रविष्टस्य सात्यकेः कृतवर्म्मकृतावरणं ...	६८८	११
कृतवर्म्मसात्यक्योर्युद्धवर्णनं	६८८	१२
कृतवर्म्माणं बाणैश्छादयित्वा तत्सारथिं प्रति बाणत्यागः	६८८	२१
सात्यकिबाणेन हार्द्दिक्यसारथेर्नाशादि	६८८	२२
काम्बोजसेनां प्रति सात्यकेर्गमनादि ...	६८८	२६
सात्यकिं प्रति जिगमिषोर्द्रोणस्य पाण्डव सैन्यकृतनिवारणं	६८८	२८

॥ श्रीमहाभारतीयद्वितीयखण्डान्तर्गतद्रोणपर्व्वसूचीपत्रं

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्य विस्मयवाक्यं ...	६८९	
तत्र धृतराष्ट्रस्यात्मीयसैन्यविशेषणकथनं	६८९	
सैन्यरचितां नामोद्देशेन धृतराष्ट्रवाक्यं ...	६८९	१३
सैन्यसागररूपकेण धृतराष्ट्रवाक्यं ...	६८९	१७
अर्ज्जुनसात्यक्योः सैन्यार्णवभेदेन गमनकथनं	६८९	
अर्ज्जुनसात्यक्योः प्रशंसारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	६८९	२२
अर्ज्जुनं सात्यकिञ्च दृष्ट्वा दुर्य्योधनः किं कृतवानित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	६९०	
पुत्राणां शोकं सम्भाव्य धृतराष्ट्रस्यानुताप वाक्यं	६९०	
अर्ज्जुनसात्यक्योः सैन्यमध्यप्रवेशेन धृतराष्ट्रानुतापः	६९०	१५
द्रोणयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ..	६९०	१८
जयद्रथवधवृत्तान्तश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	६९०	२०
धृतराष्ट्राक्षेपरूपं सञ्जयस्य प्रत्युत्तरवचनं	६९०	२१
आगतान् भीमादीन् प्रति कृतवर्म्मणोगमनं	६९१	
हार्द्दिक्यस्य पाण्डवसैन्यवारणकथनं ...	६९१	
कृतवर्म्माणं प्रति भीमस्य वाणत्यागः ..	६९१	
हार्द्दिक्यं प्रति सहदेवादीनां वाणत्यागः	६९१	
द्रौपदेयादीनां कृतवर्म्माणं प्रति वाणवर्षणं	६९१	
भीमादिभिः कृतवर्म्मणो युद्धवर्णनं ...	६९१	
कृतवर्म्मयाज्ञसेन्योः प्रशंसनं	६९२	
कृतवर्म्मवाणेन धृष्टद्युम्नस्य मोहादि ...	६९२	
कौरवाणां हार्द्दिक्याय पारितोषिकदानं	६९२	
हार्द्दिक्यशरपीडितस्य शिखण्डिनोऽपयानं	६९२	११
हार्द्दिक्यकृतपार्थादिजयकथनं ...	६९२	१३
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	६९२	१८
निनादं श्रुत्वा कृतवर्म्मसमीपे सात्यकेरागमनं	६९२	२१
कृतवर्म्मसात्यक्योर्युद्धवर्णनं	६९२	२२
विश्रम्य सञ्जयस्य सात्यकियुद्धकथनं	६९२	२७
सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६९२	२९
सात्यकिवाक्येन त्रिगर्त्तसमीपे सारथेरश्वानयनं	६९३	४
त्रिगर्त्तैः सह सात्यकेर्युद्धकथनं	६९३	७
सात्यकिवाणपीडितानां गजानां पलायनं	६९३	९
सात्यकिवाणपीडितानां सैन्यानां गतिकथनं	६९३	१२
गजानीके हते सात्यकिं प्रति जलसन्धस्यागमनं	६९३	१५
जलसन्धसात्यक्योर्युद्धवर्णनं	६९३	२१
सात्यकिवाणेन जलसन्धस्य बाहुद्वयच्छेदनं	६९४	५
सात्यकिवाणेन जलसन्धस्य शिरश्छेदनं ...	६९४	८
जलसन्धे हते कौरवसैन्यानां विषादकथनं	६९४	१२
सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा सात्यकिं प्रति कौरवैः सह द्रोणस्यागमनं	६९४	१४
द्रोणादिभिः सात्यकियुद्धे सञ्जयोक्तिः	६९४	१९
तत्र द्रोणादीनां सप्तमहारथानां सात्यकिं प्रति युगपद्वाणत्यागः	६९४	२०
द्रोणादीन् प्रति सात्यकेर्वाणवर्षणं ...	६९४	२४
तत्र सात्यकिदुर्य्योधनयोर्युद्धवर्णनं ...	६९४	२९
सात्यकिवाणविद्धस्य दुर्य्योधनस्यापयानं	६९५	१२
आर्त्तनिनादं श्रुत्वा सात्यकिं प्रति कृतवर्म्मण आगमनं	६९५	१४
आगच्छन्तं कृतवर्म्माणं दृष्ट्वा सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं	६९५	१६
पुनः कृतवर्म्मसात्यक्योः	६९५	१९
सात्यकिवाणपीडितस्य कृतवर्म्मणः पतनं	६९५	२९
कृतवर्म्माणं विजित्यार्ज्जुनदर्शनार्थं सात्यकेर्गमनं	६९६	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सात्यकिभयेन सैन्यानां कम्पनादौ सञ्जयोक्तिः	६९६	६
तत्र द्रोणसात्यक्योर्युद्धवर्णनं	६९६	७
सात्यकिवाणेन द्रोणसारथेर्नाशादि ...	६९७	४
विद्रवन्तं द्रोणरथं प्रति कौरवसैन्यानां गमनं	६९७	७
पुनर्व्यूहद्वारे द्रोणस्य स्थितिकथनं ...	६९७	८
सात्यकिकृतद्रोणजयादौ सञ्जयोक्तिः ...	६९७	१२
सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं	६९७	१५
सैन्यमध्ये गच्छतः सात्यकेरनिवार्य्यत्वकथनं	६९७	१८
सात्यकिं प्रति सुदर्शनस्यागमनं	६९७	२०
सुदर्शनसात्यक्योर्युद्धवर्णनं	६९७	२१
सात्यकिवाणेन सुदर्शनहयादीनां नाशः	६९७	३०
सात्यकिवाणेन सुदर्शनस्य नाशः ...	६९८	१
सुदर्शनं निहत्यार्ज्जुनस्य पथा सात्यकेर्गमनादि	६९८	३
सारथिं प्रति सात्यकिवाक्ये सञ्जयोक्तिः	६९८	७
सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं	६९८	८
अर्ज्जुनहतसैन्यस्य दर्शनार्थं सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं	६९८	१४
दुर्य्योधनादिजयार्थं तेषां समीपे रथप्रेषणाय सात्यकिवाक्यं	६९८	१९
सात्यकिं प्रति सारथेः साहसवाक्यं ...	६९८	२४
सात्यकिप्रशंसारूपं सारथिवाक्यं	६९८	२६
मुण्डादीनां नाशार्थं सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं	६९९	३
सात्यकिरथप्रेषणे सञ्जयोक्तिः ...	६९९	१४
यवनैः सह सात्यकेर्युद्धकथनं	६९९	१६
सात्यकिकृतकाम्बोजादिवधकथनं ...	६९९	२२
हतसैन्यैर्युद्धभूमिशोभाकथनं	६९९	२४
सात्यकिपराक्रमेण चारणादिकृततत्सम्मानकथनं ...	७००	१
सात्यकेरर्ज्जुनसमीपप्राप्तौ सञ्जयोक्तिः ...	७००	४
अर्ज्जुनसमीपगतस्य सात्यकेः प्रभाकथनं	७००	५
दुर्य्योधनादिभिः सात्यकेरावरणकथनं ...	७००	१२
दुर्य्योधनादीन् दृष्ट्वा सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं	७००	१६
दुर्य्योधनादिभिः सात्यकेस्तुमुलयुद्धकथनं	७००	२४
तत्र सञ्जयस्य सात्यकियुद्धप्रशंसावाक्यं ..	७००	२७
सात्यकिं प्रति दुर्य्योधनादीनां क्रमेणवाणवर्षणं	७०१	
तद्बाणान् निवार्य्य दुर्य्योधनादीन् प्रति सात्यकेर्बाणत्यागः	७०१	८
शकुनिप्रभृतिभिः सात्यकेर्महायुद्धवर्णनं	७०१	११
सात्यकिकृतदुर्य्योधनसारथिनाशः ...	७०१	१५
दुर्य्योधनस्य युद्धादपयानं	७०१	१७
सैन्यानां दुर्य्योधनस्य पश्चाद्धावनं ...	७०१	१८
दुर्य्योधनादीन् जित्वार्ज्जुनरथं प्रति सात्यकेर्गमनं	७०१	२०
सात्यकिं दृष्ट्वा मत्पुत्राः किमकुर्व्वतेत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	७०१	२३
सात्यकियुद्धप्रशंसारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं ..	७०१	२७
शृणुष्वावहितो राजन्नित्यादि सञ्जयवाक्यं	७०२	३
तत्र सात्यकिं प्रति सर्व्वसैन्यानां दुर्य्योधनादीनां गतिकथनं	७०२	५
सात्यकिकृततद्बलनाशकथनं	७०२	११
सात्यकिकृतहस्तिसैन्यनाशकथनं .	७०२	१६
प्रभग्नान् दस्यून् प्रति दुःशासनवाक्यं ..	७०२	२०
सात्यकिसमीपे दुःशासनस्य पाषाणयोधिनां प्रेषणं	७०२	२२

॥ श्रीमहाभारतीयद्वितीयखण्डान्तर्गतद्रोणपर्व्वसूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दुःशासनवाक्येन सात्यकिं प्रति पाषाणयोधिनां गमनं	७०२	२५
सात्यकिबाणपीडितानां तेषां पतनं ...	७०२	२८
कौरववालानां सात्यकिना सह युद्धत्यागः	७०३	७
कौरवार्त्तनादं श्रुत्वा सूतं प्रति द्रोणवाक्यं	७०३	९
द्रोणं प्रति सूतस्य प्रत्युत्तरवचनं ...	७०३	१४
भीतानां कौरवबलानां द्रोणरथं प्रति गमनं	७९३	१८
द्रोणस्य दुःशासनरथदर्शने सञ्जयोक्तिः	७०३	२२
दुःशासनं प्रति द्रोणवाक्यं	७०३	२३
तत्र दुःशासनाक्षेपरूपं द्रोणवाक्यं ...	७०३	२५
पाण्डवैः शमविधानार्थं दुःशासनं प्रति द्रोणवाक्यं	७०४	
द्रोणवाक्यस्योत्तरमदत्त्वा सात्यकिं प्रति दुःशासनस्य गमनं	७०४	१६
द्रोणस्य पाण्डवसैन्यमध्यप्रवेशः ...	७०४	१८
द्रोणेन युद्धार्थं पाञ्चालपुत्त्रस्य वीरकेतोरागमनं	७०४	२१
द्रोणं प्रति वीरकेतोर्बाणवर्षणं	७०४	२२
पाञ्चालैर्द्रोणस्यावरणं शरवर्षणञ्च ...	७०४	२४
तद्बाणान् निहत्य वीरकेतोरथं प्रति द्रोणस्य बाणत्यागः	७०४	२६
द्रोणबाणेन वीरकेतुमरणं	७०४	२८
तद्भ्रातॄणां चित्रकेतुप्रभृतीनां द्रोणं प्रति गमनं	७०५	१
तद्बाणपीडितस्य द्रोणस्य तद्वधार्थं चिन्ता	७०५	३
द्रोणबाणेन चित्रकेतुप्रभृतीनां नाशः	७०५	४
पाञ्चालान् हतान् दृष्ट्वा द्रोणं प्रति धृष्टद्युम्नस्यागमनं	७०५	१०
धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धवर्णनं	७०५	१२
द्रोणधृष्टद्युम्नयुद्धप्रशंसने सञ्जयोक्तिः ...	७०५	२३
मण्डलादिकरणेनोभययुद्धकथनं ...	७०५	२४
द्रोणस्य बाणेन धृष्टद्युम्नसारथेर्नाशः ...	७०५	२८
हते सारथौ धृष्टद्युम्नहयानां प्रद्रवणं	७०५	२९
पाञ्चालान् विजित्य स्वव्यूहद्वारे द्रोणस्य पुनरागमनं	७०६	१
सात्यकिं प्रति दुःशासनगमने सञ्जयोक्तिः	७०६	४
सात्यकिं प्रति दुःशासनस्य बाणवर्षणं ...	७०६	५
दुःशासनादीन् प्रति सात्यकेर्बाणवर्षणं	७०६	७
सात्यकिभयात् दुःशासनसैन्यानां पलायनं	७०६	९
दुःशासनसात्यक्योस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	७०६	१०
दुःशासनसाहाय्यार्थं त्रिगर्त्तानामागमनं	७०६	१४
सात्यकिं प्रति त्रिगर्त्तानां शरवर्षणं ...	७०६	१६
सात्यकिबाणेन त्रिगर्त्तानां बहूनां नाशः	७०६	१७
हतसेनाभिः पृथिवीशोभाकथनं ...	७०६	१९
सात्यकिबाणपीडितानां त्रिगर्त्तानां द्रोणरथं प्रत्यागमनं	७०६	२१
पञ्चशतान् योधान् हत्वार्ज्जुनरथं प्रति सात्यकेर्गमनं	७०६	२२
पथि दुःशासनसात्यक्योर्युद्धवर्णनं ...	७०६	२३
सात्यकिबाणेन दुःशासनवाहनादीनां नाशकथनं	७०७	४
भीमवाक्यस्मरणेन दुःशासनवधाभावः	७०७	७
दुःशासनं जित्वा सात्यकेर्गमनं	७०७	९
मत्सेनायां किं सात्यकिनिवारकोनास्तीति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७०७	१२
धृतराष्ट्रवाक्यस्योत्तररूपं सञ्जयवाक्यं ..	७०७	१६
तत्र कौरवसैन्यमध्ये तुमुलशब्दकथनं ...	७०७	१७

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
द्रोणरचितव्यूहप्रशंसाकथनं	७०७	१९
भीमादीनामास्फालनं	७०७	२३
अर्ज्जुनसात्यक्योः सुखेन जयद्रथसमीपगमनार्थं सेनाः प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	७०७	२४
भीमादिप्रेषितबलैः कौरवबलनाशनं ...	७०७	२७
पाण्डवसमीपे दुर्य्योधनस्यागमनं ...	७०८	३
सञ्जयं प्रति दुर्य्योधनयुद्धे धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	७०८	५
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्योत्तरवाक्यं ...	७०८	८
दुर्य्योधनविलोडितां सेनां दृष्ट्वा भीमादीनामागमनं	७०८	१०
भीमादिभिर्दुर्य्योधनस्य युद्धवर्णनं ...	७०८	११
तत्र युधिष्ठिरदुर्य्योधनयोर्युद्धकथनं ...	७०८	१६
युधिष्ठिरं प्रति गच्छन्तं दुर्य्योधनं प्रति पाञ्चालानामागमनं	७०८	२०
द्रोणस्य पाञ्चालानां ग्रहणं	७०८	२१
सङ्कुलयुद्धकथनं	७०८	२२
अपराह्णे तुमुलसंग्रामे सञ्जयोक्तिः ...	७०८	२८
तत्रद्रोणपराक्रमकथनं	७०८	२९
वृहत्क्षत्रद्रोणयोर्युद्धवर्णनं	७०९	२
द्रोणबाणेन वृहत्क्षत्रस्याश्वादिभिः सह नाशः	७०९	१७
वृहत्क्षत्रे हते सारथिं प्रति शिशुपालपुत्त्रस्य वाक्यं	७०९	२०
द्रोणरथं प्रति शैशुपालिधृष्टकेतोर्गमनं	७०९	२३
धृष्टकेतुद्रोणयोर्युद्धवर्णनं	७०९	२४
द्रोणबाणेन शैशुपालिधृष्टकेतोर्नाशः ...	७१०	४
चेदिराजे हते द्रोणं प्रति गतस्य तत्पुत्त्रस्य नाशः	७१०	७
जरासन्धसुतद्रोणयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७१०	
द्रोणबाणेन पाण्डवसैन्यनाशः ...	७१०	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
द्रोणं प्रति पाञ्चालादीनां गमनं ...	७१०	१८
द्रोणबाणेन चेदिश्रेष्ठानां बधः	७१०	२२
द्रोणपराक्रमभीतानां पाञ्चालानां भीमाद्याक्रान्तं	७१०	२४
द्रोणप्रशंसारूपं भीतानां पाञ्चालानां वाक्यं	७१०	२६
तद्वाक्येन द्रोणं प्रति क्षत्रधर्म्मणआगमनं	७१०	३०
क्षत्रधर्म्मद्रोणयोर्युद्धवर्णनं	७११	२
द्रोणबाणेन क्षत्रधर्म्मणि हते पाञ्चालानां कम्पादि	७११	३
चेकितानद्रोणयोर्युद्धवर्णनं	७११	५
सूते हते चेकितानहयानां द्रवणं ...	७११	७
द्रोणं प्रक्रान्तं दृष्ट्वा द्रुपदवाक्यं ...	७११	१२
पार्थानां व्यूहभेदादौ सञ्जयोक्तिः ...	७११	१८
युधिष्ठिरचिन्तादौ सञ्जयोक्तिः ...	७११	२१
युधिष्ठिरस्यार्ज्जुनदर्शनाभावकथनं ...	७११	२२
ततो गाण्डीवशब्दश्रवणादिभिर्युधिष्ठिरस्य शान्त्यभावकथनं	७११	२३
युधिष्ठिरस्य चिन्ताकथनं	७११	२६
भीमसमीपगमनार्थं सारथिं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७१२	१४
युधिष्ठिरवाक्येन भीमसमीपे रथानयनं	७१२	१५
भीमं प्रति युष्ठिरवाक्यं	७१२	१६
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य सान्त्वनावाक्यं ...	७१२	१९
अर्ज्जुनं हतमाशंक्य युधिष्ठिरवाक्यं ...	७१२	२१
अर्ज्जुनसमीपगमनार्थं भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७१३	२
युधिष्ठिरस्य भीमानुनयः	७१३	३
युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं ...	७१३	७
भीमस्यार्ज्जुनसमीपगमनादौ सञ्जयोक्तिः	७१३	९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिररक्षणार्थं धृष्टद्युम्नं प्रति भीमवाक्यं	७१३	१०	अर्ज्जुनं दृष्ट्वा भीमस्य सिंहनादकरणादि	७१६	१९
भीमं प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं	७१३	१५	कृष्णार्ज्जुनयोर्भीमकृतशब्दश्रवणादि	७१६	२१
धृष्टद्युम्ने राजानं निक्षिप्य भीमस्यार्ज्जुनसमीपगमनोद्योगकथनं	७१३	१७	भीमकृतशब्दश्रवणेनार्ज्जुनस्य शब्दकरणादि	७१६	२३
पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा पुनर्भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७१३	२७	अर्ज्जुनादीनां सिंहनादं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य हर्षः	७१६	२४
युधिष्ठिरवाक्येन भीमस्यार्ज्जुनसमीपगमनरीतिकथनं	७१४	२	प्रीतस्य युधिष्ठिरस्य मानसिकार्ज्जुनप्रशंसावाक्यं	७१६	२७
पाञ्चालादीनां गच्छतो भीमस्यानुगमनं	७१४	८	नर्द्दमानं भीमं के पर्य्यवारयन् इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	७१७	१७
दुःशलादीनां गच्छन्तं भीमं प्रत्यागमनं	७१४	९	तत्र भीमपराक्रमकथनेन धृतराष्ट्रवाक्यं	७१७	१८
दुःशलादीनतीत्य भीमस्य द्रोणसमीपगमनं	७१४	१३	भीमं प्रति कर्णागमने सञ्जयोक्तिः	७१७	२६
भीमकृतगजानीकमारणं	७१४	१६	कर्णकृतभीमगमनाध्वरोधः	७१७	२७
द्रोणस्य भीमावरणं	७१४	१९	कर्णं दृष्ट्वा भीमस्य कोपादि	७१७	२८
भीमं प्रति द्रोणवाक्यं	७१४	२१	कर्णभीमसमागमदर्शनेन प्रेक्षतां योधानां कम्पादि	७१७	३०
द्रोणं प्रति भीमस्य सक्रोधवाक्यं	७१४	२४	कर्णभीमयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७१८	६
भीमनिक्षिप्तगदया द्रोणस्याश्वादीनां नाशः	७१४	२९	तत्र भीमवाणेन कर्णरथादीनां नाशः	७१८	१७
रथान्तरारूढस्य द्रोणस्य व्यूहद्वारस्थितिकथनं	७१५	१	कर्णं जित्वा भीमस्य सिंहनादकरणं	७१८	२०
दुःशलादिभिर्भीमस्य युद्धकथनं	७१५	२	भीमस्य ध्वनिं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य हर्षः	७१८	२१
भीमवाणेन सुदर्शनस्य बधः	७१५	१३	दुर्य्योधनस्य द्रोणसमीपगमने सञ्जयोक्तिः	७१८	२७
भीमभयात् कौरवाणां पलायनं	७१५	१५	द्रोणं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	७१८	३०
कौरवान् दुःशलादीन् जित्वा भीमस्य सिंहनादादिकरणं	७१५	१९	दुर्य्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं	७१९	९
द्रोणस्य भीमनिवारणेच्छायां सञ्जयोक्तिः	७१५	२३	तत्र द्यूतमसूय दुर्य्योधनतिरस्काररूपं द्रोणवाक्यं	७१९	१३
भीमप्रेरितगदादर्शनेन कौरवाणां पलायनं	७१५	२७	जयद्रथरक्षणार्थं द्रोणवाक्यं	७१९	१८
भीमस्य कौरवव्यूहमध्यप्रवेशः	७१६	३	द्रोणवाक्येन जयद्रथरक्षणार्थं दुर्य्योधनस्य गमनं	७१९	२१
द्रोणभीमयोर्महायुद्धवर्णनं	७१६	५	पथि युधामन्यूत्तमौजोभ्यां दुर्य्योधनस्य युद्धकथनं	७१९	२५
भीमस्य भोजानीकमारणं	७१६	१४			
भीमस्य काम्बोजादिवलातिक्रमणं	७१६	१६			
सात्यकिं दृष्ट्वार्ज्जुनदर्शनार्थं भीमस्य गमनं	७१६	१७			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
विरथस्य दुर्य्योधनस्य शल्यरथारोहणं ...	७२०	९
युधामन्यूत्तमौजसोरर्ज्जुनसमीपगमनं ...	७२०	१०
भीमं प्रति पुनः कर्णस्यागमने सञ्जयोक्तिः	७२०	१२
कर्णभीमयोर्युद्धः कीदृश इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	७२०	१४
कर्णपराक्रमप्रशंसारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं ...	७२०	१७
भीमकर्णयोः केन प्रकारेण युद्धमिति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७२०	२०
दुर्य्योधननिन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं ...	७२०	२३
कर्णं त्यक्त्वा भीमस्यार्ज्जुनसमीपगमनेच्छायां सञ्जयोक्तिः	७२०	३०
कर्णस्य भीमपश्चाद्धावनं शरवर्षणञ्च ...	७२१	१
भीमं प्रति कर्णस्याक्षेपवाक्यं	७२१	३
कर्णाक्रान्तमसहमानस्य भीमस्य कर्णेन सह युद्धकथनं	७२१	५
भीमकर्णयोर्युद्धवर्णनं	७२१	१३
भीमकृतकर्णपराजयकथनं	७२२	८
विमुखं कर्णं दृष्ट्वा दुर्य्योधनः किमब्रवीदित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	७२२	११
रथान्तरमारुह्य कर्णस्य पुनरागमनादौ सञ्जयोक्तिः	७२२	१४
पुनः कर्णभीमयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	७२२	१७
तत्र भीमस्याक्षद्यूतादिसम्भवक्लेशानुस्मरणे सञ्जयोक्तिः	७२२	२१
क्लेशान् स्मृत्वा सक्रोधस्य भीमस्य कर्णं प्रति धावनं	७२२	३०
भीमकर्णयोः परस्परपराक्रमप्रकाशकरणं	७२३	१
उभयोर्वाणैरुभयसैन्यनाशकथनं	७२३	२०
भीमस्य युद्धं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य विस्मयवाक्यं	७२३	२४
विस्मयेन सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	७२३	२६
कर्णपराजयेन धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं	७२३	२९
दुर्य्योधनाक्षेपरूपं धृतराष्ट्रवाक्यं ...	७२४	२
कर्णभीमयोर्युद्धश्रवणार्थं पुनर्धृतराष्ट्रप्रश्नः	७२४	८
कर्णभीमयोः पुनर्युद्धकथने सञ्जयोक्तिः ...	७२४	९
भीमवाणेन कर्णसारथेर्नाशः	७२४	१२
उभयोर्वाणयुद्धकथनं	७२४	१८
उभयोर्युद्धनादादिवर्णनं	७२४	२२
भीमवाणेन कर्णस्याश्वादीनां नाशः	७२४	२८
अश्वादिनाशेन कर्णस्य चिन्तनं	७२४	२९
कर्णं मोहितं दृष्ट्वा दुर्जयं प्रति दुर्य्योधनादेशः	७२५	१
भीमं प्रति दुर्जयस्यागमनं ...	७२५	३
भीमवाणेन दुर्जयवधः	७२५	५
मृतस्य दुर्जयस्य कर्णकृतप्रदक्षिणीकरणादि	७२५	६
रथान्तरमारुह्य पुनः कर्णागमने सञ्जयोक्तिः	७२५	१०
पुनः कर्णभीमयोर्युद्धवर्णनं	७२५	१२
कर्णं विरथं दृष्ट्वा दुर्मुखं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	७२५	२५
दुर्य्योधनवाक्येन भीमं प्रति दुर्मुखस्य गमनं	७२५	२६
भीमवाणेन दुर्मुखस्य नाशः	७२५	२९
दुर्मुखे हते कर्णस्य तद्रथारोहणं ...	७२५	३०
मृतं दुर्मुखं दृष्ट्वा कर्णस्य शोकादि	७२६	१
शोचन्तं कर्णं प्रति भीमस्य वाणवर्षणं ...	७२६	४
भीमवाणपीडितस्य कर्णस्य रणादपयानं	७२६	११
कर्णपलायनेन धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं ...	७२६	१६
तत्र दुर्य्योधनोक्तकर्णप्रशंसाकथनेनानुतापः	७२६	१७
कर्णोक्तात्मप्रशंसाकथनेन धृतराष्ट्रानुतापः	७२६	१८
भीमपराक्रमकथनेन धृतराष्ट्रानुतापः ...	७२६	२२
दुर्य्योधननिन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	७२७	२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धृतराष्ट्रभर्त्सनारूपं सञ्जयवाक्यं ...	७२७	१०
कर्णापयानेन दुर्म्मर्षणादीनां भीमसमीपागमने सञ्जयोक्तिः	७२७	१४
दुर्म्मर्षणादीनां भीमसमीपगमनदर्शनेन कर्णस्य पुनरागमनं	७२७	१८
कर्णसमक्षे भीमबाणेन दुर्म्मर्षणादीनां पञ्चानां पतनं	७२७	२१
भीमकर्णयोः संरम्भेण परस्परदर्शनं ...	७२७	२४
हतदुर्म्मर्षणादिदर्शनेन कर्णस्य क्रोधाधिक्ये सञ्जयोक्तिः	७२७	२७
भीमकर्णयोः परस्परबाणवर्षणं	७२७	२९
भीमकर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७२८	१
भीमभयात् पुनः कर्णापयानं	७२८	१३
अपयातं कर्णं दृष्ट्वा भीमसमीपे दुर्य्योधनस्य भ्रातॄणां प्रेषणं	७२८	१४
भीमस्यैकैकेन बाणेन दुर्य्योधनभ्रातॄणां पतनं	७२८	१७
तान् निहतान् दृष्ट्वा विदुरवाक्यं स्मृत्वा च शोकसन्तप्तस्य कर्णस्य पुनरागमनं ..	७२८	१९
पुनःकर्णभीमयोर्युद्धवर्णनं	७२८	२१
भीमपराक्रमदर्शनेन कौरवाणां वैमनस्यं	७२९	६
भीमस्य ज्यातलनिस्वनं श्रुत्वा कर्णक्रोधे सञ्जयोक्तिः	७२९	८
भीमहतान् दुर्य्योधनभ्रातॄन् दृष्ट्वा सन्तप्तस्य कर्णस्य युद्धकरणं	७२९	९
भीमविक्रमं दृष्ट्वा सर्व्वेषां हर्षो भीमं प्रति साधुवादश्च	७२९	२१
तुमुलशब्दश्रवणेन भीमेन योधनार्थं दुर्य्योधनस्य सेनाप्रेषणं	७२९	२४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दुर्य्योधनवाक्येन कर्णरक्षार्थं सर्व्वेषां यत्नः	७२९	२६
भीमबाणेन शत्रुञ्जयादीनां सप्तानां दुर्य्योधनभ्रातॄणां नाशः	७३०	१
सप्तानां मध्ये विकर्णनाशेन भीमस्य शोचनं	७३०	८
कर्णसमीपे भीमस्य सिंहनादकरणं ...	७३०	१२
भीमस्य सिंहनादेन युधिष्ठिर प्रीतिकथनादि	७३०	१४
एकत्रिंशद्भ्रातॄन् निहतान् दृष्ट्वा दुर्य्योधनस्य विदुरवाक्यस्मृतिः	७३०	१६
दुर्य्योधनादीनां निन्दारूपेण सञ्जयवाक्यं	७३०	१८
धृतराष्ट्राक्षेपरूपं सञ्जयवाक्यं	७३०	२४
सञ्जयं प्रति शोकसन्तप्तस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः	७३१	१
पुनः कर्णभीमयोर्युद्धकथने सञ्जयोक्तिः	७३१	४
भीमबाणपीडितस्य सैन्यस्य पलायनकथनं	७३१	१०
योधानां भीमकर्णयुद्धदर्शनार्थं स्थितिकथनं	७३१	१३
तद्द्विसीययुद्धे शोणितनदीवर्णनं ...	७३१	१५
हतैर्मनुष्यादिभिः पृथिवीशोभाकथनं ...	७३१	१६
कर्णभीमयोर्युद्धं दृष्ट्वा चारणसिद्धानां विस्मयकथनं	७३१	२६
पुनःकर्णभीमयोर्युद्धे सञ्जयोक्तिः ...	७३२	१
भीमबाणेन कर्णस्य मोहकथनं	७३२	९
संज्ञां लब्ध्वा कर्णस्य पुनर्युद्धकरणं ...	७३२	१०
कर्णभीमयोर्युद्धप्रभाववर्णनं	७३२	१४
कर्णवर्षणमविगणय्य कर्णं प्रति धावनं ...	७३३	९
भीमकर्णयोर्बाणेनाकाशप्रच्छादनं ...	७३३	६
उभयोर्नानाविधशब्दकरणादि ...	७३३	१८
उभयोर्युद्धदर्शने देवर्षिप्रभृतीनां पुष्पवृष्टिकरणादि	७३३	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
उभयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७३३	२१
कर्णवाणेन भीमस्य धनुःप्रभृतीनां छेदनं	७३३	२८
विधन्वनो भीमस्य कर्णं प्रति शक्तित्यागः	७३४	१
कर्णवाणेन भीमशक्तेश्छेदनं ...	७३४	३
भीमत्यक्तखड्गेन कर्णस्य धनुश्छेदनं ...	७३४	६
कौरवाणां भीमकृतकर्म्मप्रशंसादि ...	७३४	१३
कर्णभीमयोः संप्रहारकथनं	७३४	१६
विशस्त्रस्य भीमस्य कर्णं प्रति मृतहस्त्यादि क्षेपणं	७३४	२०
अर्ज्जुनकृतप्रतिज्ञां स्मरता समर्थेन भीमेन कर्णस्य नाशाभावः	७३४	२५
कुन्तीवाक्यस्मरणेन कर्णकृतभीमनाशाभावः	७३४	२८
धनुषोग्रस्पर्शेन क्रुद्धस्य भीमस्य कर्णमस्तके प्रहारकरणं	७३४	२९
ताडितस्य कर्णस्य क्रोधेण भीमं प्रति परुष वाक्यं	७३४	३०
पुनर्भीमं प्रति कर्णस्य परुषवाक्यं ...	७३५	८
कर्णं प्रति भीमस्य परुषवाक्यं	७३५	१२
भीमस्य मतं ज्ञात्वा कर्णस्य युद्धान्निवृत्तिः	७३५	१५
विकत्थमानं कर्णं प्रत्यर्ज्जुनस्य वाणत्यागः	७३५	१७
अर्ज्जुनवाणपीडितस्य कर्णस्यापयानं ..	७३५	
सात्यकिरथमारुह्य भीमस्यार्ज्जुनसमीपगमनं	७३५	२३
द्रोणपुत्त्रस्य कर्णं प्रति त्यक्तानामर्ज्जुनवाणानां छेदनं	७३५	२४
अर्ज्जुनवाणपीडितस्य द्रोणपुत्त्रस्य सैन्यमध्यप्रवेशः	७३५	२८
अर्ज्जुनवाणेन कौरवसैन्यदेहविदारणं ...	७३५	३०
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्याक्षेपवाक्यं ...	७३६	४
वृष्णिवीरस्य युद्धं ब्रूहीत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	७३६	१०
विरथं भीमं प्रति सात्यकेर्गमनादौ सञ्जयोक्तिः	७३६	१२
सैन्यमध्यं प्रविशतः सात्यकेरनिवार्य्यत्वकथनं	७३६	१४
सात्यकिं प्रत्यलम्बुषस्यागमनं ...	७३६	१६
अलम्बुषसात्यक्योर्युद्धवर्णनं ...	७३६	१७
सात्यकिवाणेन हयादिसहितस्यालम्बुषस्य क्रमेण नाशः	७३६	२०
दुःशासनमग्रेकृत्य दुर्य्योधनभ्रातॄणामागमनं	७३६	२८
दुर्य्योधनभ्रातॄन् निवार्य्य सात्यकेर्गमनं	७३७	१
सात्यकिं दृष्ट्वार्ज्जुनस्य हर्षप्राप्तिः	७३७	२
दुःशासनरथं प्रति सात्यकेर्गमनादौ सञ्जयोक्तिः	७३७	
सात्यकिनिवारणार्थं त्रिगर्त्तराजप्रभृतीनामागमनं	७३७	
त्रिगर्त्तान् जित्वा सात्यकेर्भारतीसैन्यमध्यप्रवेशादि	७३७	७
सात्यकेर्युद्धविशारदत्वकथनं ...	७३७	८
शूरसेनशूराणां सात्यकिनिवारणार्थमागमन	७३७	१२
सात्यकिकृतकलिङ्गसैन्यजयकथनं ...	७३७	१३
सात्यकिं दृष्ट्वार्ज्जुनं प्रति सात्यकिप्रशंसारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	७३७	१५
युधिष्ठिरार्थं दुःखितस्यार्ज्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति वाक्यं	७३७	१९
आगच्छन्तं सात्यकिं प्रति भूरिश्रवस आगमने सञ्जयोक्तिः	७३८	१२
सात्यकिं प्रति भूरिश्रवसो विकत्थनवाक्यं	७३८	१३
भूरिश्रवसं प्रति सात्यकेः प्रत्युत्तरं	७३८	२५
भूरिश्रवःसात्यक्योर्युद्धवर्णनं	७३९	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सर्व्वसैन्यानामुभयोर्युद्धदर्शनं	७३८	१२
परस्परहयनाशेन विरथयोस्तयोरसियुद्ध कथनं	७३८	१४
परस्परासिचर्म्मच्छेदनेनोभयोर्बाहुयुद्ध कथनं	७३८	२१
युध्यमानयोरुभयोर्द्वात्रिंशत्प्रकारदर्शनं	७३८	२८
युध्यमानं सात्यकिं दृष्ट्वार्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्ण वाक्यं	७३८	२९
पश्यतोः कृष्णार्ज्जुनयोः समक्षे सात्यकिं प्रति भूरिश्रवसोगदाघातः ...	७४०	२
सोमदत्तिवशप्राप्तं सात्यकिं दृष्ट्वार्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	७४०	४
भूरिश्रवसःप्रशंसारूपं श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	७४०	७
भूरिश्रवःकृतसात्यकिप्रहारे सैन्यानां हाहाकारादि	७४०	
केशेषु परिकृष्यन्तं सात्यकिं दृष्ट्वार्ज्जुनं प्रति पुनःश्रीकृष्णवाक्यं	७४०	१४
अर्ज्जुनस्य मानसिकभूरिश्रवःप्रशंसाकथनं	७४०	१७
अर्ज्जुनकृतभूरिश्रवोबाहुच्छेदनं	७४०	२२
भूरिश्रवोबाहुच्छेदे सैन्यानां दुःखे सञ्जयोक्तिः	७४०	२५
अर्ज्जुननिन्दारूपं भूरिश्रवसो वाक्यं ...	७४०	२८
भूरिश्रवसं प्रत्यर्ज्जुनस्य प्रत्युत्तरदानं ...	७४१	११
भूरिश्रवसः प्रायोपवेशादौ सञ्जयोक्तिः ...	७४१	१८
सर्व्वजनकृतकृष्णार्ज्जुननिन्दनं	७४२	१
निन्दन्तः कौरवान् प्रत्यर्ज्जुनस्याक्षेपवाक्यं	७४२	४
भूरिश्रवसं प्रत्यर्ज्जुनस्याशीर्व्वचनं	७४२	११
भूरिश्रवसं प्रति वासुदेवस्याशीर्व्वचनं ...	७४२	१३
सात्यकेरुत्थानादौ सञ्जयोक्तिः ...	७४२	१५
कृष्णादिभिर्वार्य्यमाणेन सात्यकिना भूरिश्रवःशिरश्छेदनं	७४२	१८
भूरिश्रवसः कर्म्म दृष्ट्वा देवानां प्रशंसाकरणं	७४२	२३
कौरवान् प्रति सात्यकेराक्षेपवाक्यं ...	७४२	२६
सात्यकिनैवमुक्ते सर्व्वेषां निरुत्तरादौ सञ्जयोक्तिः	७४३	
द्रोणादिभिरजितस्य सात्यकेः कथं भूरिश्रवः कृतनिग्रह इति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	७४३	१०
सात्यकिभूरिश्रवसोरुत्पत्तिकथने सञ्जयोक्तिः	७४३	१२
तत्र शिनिपर्य्यन्तं चन्द्रवंशपरम्पराकथनं	७४३	१३
वसुदेवार्थं शिनेर्देवककन्याया हरणं ...	७४३	१८
शिनिसोमदत्तयोर्युद्धे सोमदत्तस्य पराभवः	७४३	२१
पराभूतस्य सोमदत्तस्य महादेवप्रसादनं	७४३	२४
महादेवात्सोमदत्तस्य शिनिपुत्रजेतृपुत्र प्रार्थना	७४३	२६
महादेववरेण भूरिश्रवसो जन्मकथनं ...	७४३	२८
सञ्जयस्य सात्वतस्याजेयत्वकथनं ...	७४३	३०
वृष्णिवंशप्रशंसारूपं सञ्जयवाक्यं ...	७४४	१
युद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	७४४	११
युद्धान्तरकथनार्थं सञ्जयवाक्यं ...	७४४	१२
अश्वप्रेषणार्थं श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं ...	७४४	१३
अर्ज्जुननिवारणार्थं दुर्य्योधनादीनामागमनं	७४४	१८
जयद्रथवधार्थिनमर्ज्जुनं दृष्ट्वा कर्णं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	७४४	२१
दुर्य्योधनाश्वासरूपं कर्णवाक्यं	७४५	५
अर्ज्जुनकृतकौरवसैन्यमारणं	७४५	१४
जयद्रथरक्षणार्थं दुर्य्योधनादिभिरर्ज्जुनावरणं	७४५	२२
द्रौणिप्रभृतिभिरर्ज्जुनस्य युद्धकथनं	७४६	२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्ज्जुनादिभिः कर्णस्य युद्धकथनं	७४६	१०
अर्ज्जुनकर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७४६	२५
विरथस्य कर्णस्य द्रौणिरथारोहणं ...	७४७	
पुनः कर्णादिभिरर्ज्जुनयुद्धवर्णनं ...	७४७	
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	७४७	११
गाण्डीवनिस्वनं श्रुत्वा बलानां क्षोभे सञ्जयोक्तिः	७४७	२६
अर्ज्जुनस्यैन्द्रास्त्रेण कौरवबलनाशः ..	७४८	
छिन्नदेहादिभिरायोधनशोभाकथनं ..	७४८	
अर्ज्जुनकृतशोणितनदीवर्णनं	७४८	२७
अर्ज्जुनकर्म्म दृष्टवतां कौरवाणां भयावेशः	७४९	४
अर्ज्जुनस्य कौरवमहारथातिक्रमणं ..	७४९	१०
जयद्रथं प्रति गच्छन्तमर्ज्जुनं प्रति वाण त्यागः	७४९	१५
द्रोणादीन् प्रत्यर्ज्जुनस्य वाणत्यागः ..	७४९	१९
अर्ज्जुनजयद्रथयोर्युद्धवर्णनं	७४९	२१
अर्ज्जुनवाणेन जयद्रथसारथेर्नाशः ..	७४९	२६
सूर्य्यावरणार्थमर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	७४९	२८
अर्ज्जुनस्य श्रीकृष्णमतस्वीकारः	७५०	
सूर्य्याच्छादनार्थं श्रीकृष्णस्य तमःसर्ज्जनं ..	७५०	
जयद्रथे सूर्य्यं पश्यत्यर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्ण वाक्यं	७५०	७
श्रीकृष्णवाक्येन कृपादीन् प्रत्यर्ज्जुनस्य वाण त्यागः	७५०	१०
जयद्रथसमीपगतमर्ज्जुनं दृष्ट्वा योधानां संशयः	७५०	१३
अर्ज्जुनस्य शरजालकरणं	७५०	१६
अर्ज्जुनशरजालं दृष्ट्वा जयद्रथरक्षिणां पलायनं	७५०	१८
अर्ज्जुनयुद्धप्रशंसाकथनं	७५०	१९
कौरवबलानां भ्रमादिकथनं	७५०	२२
जयद्रथरक्षिणः प्रत्यर्ज्जुनस्य वाणवर्षणं	७५१	१
जयद्रथवधार्थमर्ज्जुनस्यास्त्रयोजनं .	७५१	७
अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य जयद्रथवृत्तान्त कथनं	७५१	१०
श्रीकृष्णवाक्येनार्ज्जुनस्य जयद्रथं प्रति वाण त्यागः	७५१	२६
अर्ज्जुनत्यक्तवाणेन जयद्रथशिरोहरणं ...	७५१	२८
अर्ज्जुनस्य वाणैर्जयद्रथशिरसस्तत्पितुः क्रोडे स्थापनं	७५२	१
क्रोडात् जयद्रथशिरसि पतिते तत्पितुर्मस्त कस्य शतधाभेदः	७५२	५
तत्पितुर्नाशं दृष्ट्वा सैन्यानां विस्मयादि	६५२	६
जयद्रथे हते श्रीकृष्णस्य तमःसंहारः ...	७५२	८
जयद्रथनाशं दृष्ट्वा दुर्य्योधनादीनां दुःख कथनं	७५२	१०
वासुदेवादीनां शङ्खनादनं	७५२	११
शङ्खनिस्वनं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य हर्षादि ...	७५२	१३
सोमकैः सह द्रोणस्य युद्धवर्णनं ..	७५२	१६
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७५२	२२
जयद्रथे हते कृपद्रौण्योरर्ज्जुनं प्रति गमने सञ्जयोक्तिः	७५२	२३
कृपद्रौणिभ्यामर्ज्जुनस्य युद्धकथनं ..	७५२	२५
मूर्च्छितस्य कृपस्यापयानं	७५३	१
कृपं मूर्च्छितं दृष्ट्वार्ज्जुनस्य विलापः ..	७५३	४
विलपन्तमर्ज्जुनंप्रति कर्णस्यागमनं ..	७५३	१९
कर्णेन युद्धार्थं पाञ्चालाभ्यां सह सात्यकेरा गमनं	७५३	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कर्णं दृष्ट्वार्ज्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति वाक्यं ...	७५३	२१
अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य प्रत्युत्तरं ...	७५३	२४
कर्णसात्यक्योर्युद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	७५३	२८
तदुत्तरत्वेन सञ्जयवाक्यं	७५४	१
श्रीकृष्णप्रशंसारूपं सञ्जयवाक्यं	७५४	३
विरथं सात्यकिं दृष्ट्वा माधवस्य शङ्खध्वनिकरणं	७५४	६
माधवशङ्खध्वनिं श्रुत्वा दारुकस्य रथानयनं	७५४	८
कृष्णानुमतेन सात्यकेस्तद्रथारोहणं ...	७५४	९
कर्णं प्रति सात्यकेर्गमनं	७५४	११
कर्णसात्यकियुद्धप्रशंसाकथनं	७५४	१३
कर्णसात्यक्योस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७५४	१९
सात्यकिकृतं कर्णस्य विरथीकरणं ...	७५४	२५
विरथे कर्णे वृषसेनादीनां सात्यकिं प्रत्यागमनं	७५४	२८
विह्वलस्य कर्णस्य दुर्य्योधनरथारोहणादि	७५४	३०
सात्यकेर्द्रोणिप्रभृतिविजयकथनं ...	७५५	६
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७५५	१०
सात्यकेरथान्तरारोहणादौ सञ्जयोक्तिः ...	७५५	१३
विरथस्य कर्णस्य रथान्तरारोहणादिकथनं	७५५	१७
भीमकृतैकत्रिंशत्कौरवनाशने सञ्जयोक्तिः	७५५	२०
भीमः किमकार्षीदिति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	७५५	२४
भीमयुद्धवृत्तान्ते सञ्जयोक्तिः	७५५	२५
अर्ज्जुनं प्रति कर्णवाक्शल्यपीडितस्य भीमस्य वाक्यं	७५५	२६
भीमवाक्येन कर्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं ...	७५६	१
कर्णसुतवधे ऽर्ज्जुनप्रतिज्ञां श्रुत्वा रथिनां तुमुलशब्दः	७५६	१४
अस्तं गते सूर्य्येऽर्ज्जुनप्रशंसारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	७५६	१७
श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनस्य प्रत्युत्तरवाक्यं ..	७५६	२४
अर्ज्जुनबाणहतसैन्यानि प्रदर्श्यार्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	७५६	२९
युद्धभूमिं प्रदर्श्य श्रीकृष्णस्य शङ्खध्वनिकरणे सञ्जयोक्तिः	७५७	२६
श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिरवन्दने सञ्जयोक्तिः ...	७५७	२८
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	७५७	२९
रथादाप्लुत्य युधिष्ठिरस्य कृष्णयोरालिङ्गनं	७५७	३०
कृष्णार्ज्जुनौ प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	७५८	२
श्रीकृष्णस्तुतिरूपं युधिष्ठिरवाक्यं ...	७५८	५
युधिष्ठिरं प्रति कृष्णार्ज्जुनयोर्वाक्यं ...	७५८	२२
भीमसात्यक्योर्युधिष्ठिराभिवन्दनं ...	७५८	२९
सात्यकिभीमौ प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	७५९	१
सैन्धवे निहते दुर्य्योधनशोकादौ सञ्जयोक्तिः	७५९	१२
सञ्जयस्य दुर्य्योधनमानसिकार्ज्जुनप्रशंसाकथनं	७५९	१५
कौरवान् प्रति दुर्य्योधनस्यानुतापवाक्यं	७५९	२३
दुर्य्योधनोक्तो द्रोणः किमब्रवीदिति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७६०	१८
तदुत्तरत्वेन सञ्जयोक्तिः	७६०	२०
दुर्य्योधनं प्रति दुःखितस्य द्रोणस्य वाक्यं	७६०	२३
द्यूताद्यनुद्य दुर्य्योधनाक्षेपरूपं द्रोणवाक्यं	७६०	२६
पुनर्युद्धकरणार्थं द्रोणवाक्यं	७६१	२०
दुर्य्योधनं प्रति द्रोणस्याश्वत्थामानं प्रति वक्तव्यस्य कथनं	७६१	२२
पाण्डवसृञ्जयान् प्रति द्रोणस्य गमने सञ्जयोक्तिः	७६१	२८
दुर्य्योधनस्य युद्धोद्योगादौ सञ्जयोक्तिः .	७६१	३०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कर्णं प्रति द्रोणनिन्दारूपं दुर्य्योधनवाक्यं	७६२	१
दुर्य्योधनं प्रति द्रोणस्य दोषाभावे कर्णवाक्यं	७६२	१२
दुर्य्योधनाक्षेपरूपं कर्णवाक्यं … …	७६२	२६
पुनर्युद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः … …	७६३	३
जयद्रथवधपर्व्वसमाप्तिः … …	७६३	५
——		
अथघटोत्कचवधपर्व्वारम्भः … …	७६३	७
पाञ्चालैः सह कौरवाणां युद्धे सञ्जयोक्तिः	७६३	८
गजादिभिर्गजादीनां युद्धवर्णनं …	७६३	१२
जयद्रथवधसन्तप्तस्य दुर्य्योधनस्य पाण्डवसैन्यावगाहनं … … …	७६३	१८
भीमादीन् प्रति दुर्य्योधनस्य वाणवर्षणं	७६३	२८
युधिष्ठिरदुर्य्योधनयोर्युद्धवर्णनं …	७६४	५
द्रोणादीनां युद्धे धृतराष्ट्रप्रश्नः … …	७६४	१६
सायाह्ने द्रोणं प्रत्यर्ज्जुनादीनां गमने सञ्जयोक्तिः … … … …	७६४	२३
रात्रावुभयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं … …	७६५	६
द्रोणकृतपाण्डवसैन्यविमुखीकरणादि	७६५	२५
तस्मिन् प्रविष्टे दुर्द्धर्षे इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	७६५	२८
रात्रि युद्धे द्रोणं प्रति पाण्डवानां गमने सञ्जयोक्तिः … … … …	७६६	११
द्रोणकृतकेकयादिनाशकथनं …	७६६	१२
सैन्यानि नाशयन्तं द्रोणं प्रति शिविराजस्य गमनं … … … …	७६६	१४
द्रोणशिविराजयोर्युद्धवर्णनं … …	७६६	१५
द्रोणकृतशिविराजवधः … …	७६६	१७
कलिङ्गसुतभीमयोर्युद्धवर्णनं … …	७६६	१८
भीमस्य मुष्टिना कलिङ्गसुतवधः …	७६६	२१
पुनः कौरवसैन्यं प्रति भीमस्य गमनं …	७६६	३०
भीमकृतदुर्म्मदसारथिवधः … …	७६७	२
दुर्म्मददुष्कर्णाभ्यां भीमस्य युद्धवर्णनं …	७६७	३
भीमं दृष्ट्वा कौरवसैन्यानां पलायनादि	७६७	८
पुत्रे हते सोमदत्तक्रोधादौ सञ्जयोक्तिः	७६७	२०
सात्यकिं प्रति पुत्रशोकसन्तप्तस्य सोमदत्तस्य वाक्यं … … … …	७६७	२१
सोमदत्तस्य शपथकरणं … …	७६७	२६
सोमदत्तं प्रति क्रुद्धस्य सात्यकेर्वाक्यं …	७६७	२८
सोमदत्तबधार्थं सात्यकेः शपथकरणं …	७६८	८
सोमदत्तसाहाय्यार्थं दुर्य्योधनादीनामागमनं … … … …	७६८	११
सात्यकिसाहाय्यार्थं ससैन्यधृष्टद्युम्नस्यागमनं	७६८	१५
सोमदत्तसात्यक्योस्तुमुलयुद्धवर्णनं …	७६८	१६
सात्यकिवाणमोहितस्य सोमदत्तस्य रणादपयानं … … … …	७६८	१८
विसंज्ञं सोमदत्तं दृष्ट्वा सात्यकिं प्रति द्रोणस्यागमनं … … … …	७६८	२०
द्रोणमायान्तं दृष्ट्वा युधिष्ठिरादीनामागमनं … … … …	७६८	२१
युधिष्ठिरादीन् प्रति द्रोणस्य वाणवर्षणं	७६८	२२
स्वसैन्यं विद्रुतं दृष्ट्वा द्रोणं प्रत्यर्ज्जुनस्यागमनं … … … …	७६८	२८
पाण्डवैः सार्द्धं द्रोणस्य तुमुलयुद्धवर्णनं …	७६८	२३
द्रोणं प्रत्यर्ज्जुनभीमयोर्गतिं दृष्ट्वा पाञ्चालादीनां पश्चाद्गमनं … …	७६९	६
सात्यकिं प्रत्यायान्तं द्रौणिं प्रति घटोत्कचस्यागमनं … … …	७६९	१५
घटोत्कचरथादिवर्णनं … …	७६९	१६
घटोत्कचस्य रूपवर्णनं … … …	७६९	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
घटोत्कचदर्शनादिना कौरवसेनानां भयादि	७६९	२६
घटोत्कचयुद्धं दृष्ट्वा सकर्णकौरवाणां प्रद्रवणं	७६९	३०
द्रौणिघटोत्कचयोर्युद्धवर्णनं	७७०	१
घटोत्कचसुताश्वत्थाम्नोर्युद्धवर्णनं	७७०	८
द्रौणिबाणेन घटोत्कचसुतवधः	७७०	१८
पुत्रवधं दृष्ट्वा शोकज्वलितस्य घटोत्कचस्य द्रौणिं प्रत्यागमनं	७७०	२०
अश्वत्थामानं प्रति घटोत्कचवाक्यं	७७०	२२
घटोत्कचं प्रत्यश्वत्थाम्नो वाक्यं	७७०	२३
घटोत्कचक्रोधादौ सञ्जयोक्तिः	७७०	२५
अश्वत्थामानं प्रति घटोत्कचस्य सक्रोधवाक्यं	७७०	२६
मायाविना घटोत्कचस्याश्वत्थाम्ना युद्धकथनं	७७०	३०
विपन्नं दुर्योधनं प्रति द्रौणिवाक्यं	७७१	१५
अश्वत्थामानं प्रति दुर्योधनस्य सम्मानवाक्यं	७७१	१८
सौबलं प्रति दुर्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	७७१	१९
पाण्डवान् प्रति युद्धार्थं ससैन्यस्य सौबलस्य गमनं	७७१	२६
द्रौणिघटोत्कचयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७७१	२७
घटोत्कचाज्ञया द्रौणिं प्रति राक्षससेनानां गमनं	७७२	७
राक्षसैः सह द्रौणेर्युद्धकथनं	७७२	१०
अश्वत्थाम्नोऽद्भुतविक्रमकथनं	७७२	१९
पुनर्घटोत्कचस्य द्रौणिं प्रति वज्रत्यागः	७७२	२६
परावृत्तेन स्ववज्रेण घटोत्कचरथादिनाशः	७७२	२८
धृष्टद्युम्नरथमारुह्य द्रौणिं प्रति घटोत्कचस्य धृष्टद्युम्नस्य च बाणवर्षणं	७७३	१
द्रौणिबाणहतानां राक्षसादीनां पतनं	७७३	७
हतसैन्यादिभिः पृथिवीशोभाकथनं	७७३	१२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अश्वत्थाम्नो युद्धे शोणितनदीवर्णनं	७७३	१३
भीमादीन् प्रति द्रौणेर्बाणवर्षणं	७७३	२०
द्रौणिबाणेन सुतायुः शत्रुञ्जययोर्नाशः	७७३	२४
द्रौणिबाणेन घटोत्कचपराजयः	७७३	२६
राक्षसं जितं ज्ञात्वा धृष्टद्युम्नादीनां रथपराङ्मुखीकरणं	७७३	२८
सिद्धादिकृताश्वत्थामप्रशंसा	७७४	३
युधिष्ठिरस्य द्रुपदपुत्रादीनां नाशदर्शने सञ्जयोक्तिः	७७४	५
युधिष्ठिरादीनां युगपद्युद्धप्रवृत्तिः	७७४	६
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	७७४	८
सात्यक्यादीनां बाणैः सोमदत्तस्य मोहः	७७४	१०
सोमदत्ते मुग्धे युद्धार्थं वाह्लीकस्यागमनं	७७४	१५
भीमवाह्लीकयोर्युद्धवर्णनं	७७४	१६
भीमबाणेन वाह्लीकवधः	७७४	१९
तत्पुत्रैर्नागदत्तादिभिर्भीमस्य युद्धवर्णनं	७७४	२१
भीमबाणेन नागदत्तादीनां वधादि	७७४	२३
युधिष्ठिरस्य कौरवसैन्यनाशकथनं	७७४	३०
सेना नाशयन्तं युधिष्ठिरं प्रति द्रोणस्यागमनं	७७५	५
द्रोणयुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्णनं	७७५	६
सैन्यानां द्रोणयुधिष्ठिरप्रशंसाकरणं	७७५	१५
युधिष्ठिरं विमुच्य पाञ्चालान् प्रति द्रोणस्यागमनं	७७५	१६
द्रोणं प्रति भीमार्जुनयोर्गमनादि	७७५	१८
भीमार्जुनबाणव्यथितानां कौरवसेनानां विशीर्णता	७७५	२१
कर्णं प्रति दुर्योधनोक्तौ सञ्जयोक्तिः	७७५	२४

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
कर्णं प्रति युद्धकरणार्थं दुर्य्योधनवाक्यं	७७५	२५
दुर्य्योधनं प्रति कर्णस्य समाश्वासवाक्यं	७७५	२८
कर्णं प्रति कृपोक्तौ सञ्जयोक्तिः	७७६	५
कर्णं प्रति कृपस्य भर्त्सनावाक्यं ...	७७६	६
कृपं प्रति कर्णप्रगल्भवाक्यं	७७६	१८
पुनः कर्णाक्षेपरूपं कृपवाक्यं	७७६	२७
तत्र पाण्डवप्रशंसारूपं कृपवाक्यं ...	७८२	२८
कृपं प्रति कर्णोक्तौ सञ्जयोक्तिः ...	७७७	१२
कृपं प्रति कर्णस्य प्रगल्भवाक्यं	७७७	१४
कौरवप्रशंसारूपं कर्णवाक्यं	७७७	२३
कृपाधिक्षेपरूपं कर्णवाक्यं	७७७	२८
कृपाधिक्षेपेणाश्वत्थामक्रोधे सञ्जयोक्तिः ...	७७८	७
कर्णं प्रति भर्त्सनारूपमश्वत्थाम्नो वाक्यं ...	७७८	९
क्रुद्धस्याश्वत्थाम्नो दुर्य्योधनकृतनिवारणे सञ्जयोक्तिः	७७८	१६
कर्णाश्वत्थाम्नोरुक्तिप्रत्युक्ती	७७८	१७
अश्वत्थामसान्त्वनार्थं दुर्य्योधनानुनय वाक्यं	७७८	१९
अश्वत्थामप्रसादे सञ्जयोक्तिः	७७८	२२
कर्णं प्रति कृपस्य शान्तिवाक्यं	७७८	२४
पाण्डवान् प्रति कर्णस्य युद्धार्थं गमनादौ सञ्जयोक्तिः	७७८	२५
कर्णं दृष्टवतां पाण्डवयोधानां वाक्यं ...	७७८	२९
पाण्डवयोधैः कर्णस्य युद्धवर्णनं	७७९	६
कर्णपराक्रमं दृष्ट्वा तुष्टस्य दुर्य्योधनस्याश्वत्थामानं प्रति वाक्यं	७७९	१७
कर्णरक्षणार्थं अश्वत्थामप्रभृतीनामर्ज्जुनसमीपगमनं	७७९	२२
पाञ्चालैरावृतस्यार्ज्जुनस्य कर्णं प्रत्यागमनं	७७९	२३
अर्ज्जुनं दृष्ट्वा कर्णः किं प्रत्यपद्यत इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	७७९	२५
अर्ज्जुनं प्रति कर्णस्य गमनादौ सञ्जयोक्तिः	७७९	२८
अर्ज्जुनकर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७७९	२९
अर्ज्जुनबाणेन कर्णस्य धनुरादिच्छेदनं	७८०	८
विरथस्य कर्णस्य कृपरथारोहणं ...	७८०	११
कर्णं पराजितं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं	७८०	१३
प्रद्रवतस्तान् प्रति दुर्य्योधनस्य समाश्वास वाक्यं	७८०	१४
दुर्य्योधनस्यात्मश्लाघाकरणं	७८०	१७
अर्ज्जुनं प्रति क्रुद्धस्य दुर्य्योधनस्य गमनं ...	७८०	२१
युद्धोद्यतं दुर्य्योधनं दृष्ट्वाश्वत्थामानं प्रति कृपवाक्यं	७८०	२२
कृपवाक्येन दुर्य्योधनं प्रत्यश्वत्थाम्नो वाक्यं	७८०	३०
अश्वत्थामानं प्रति दुर्य्योधनस्य सखेदवाक्यं	७८१	
पाण्डवसेनानाशार्थमश्वत्थामानं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	७८१	७
अश्वत्थामप्रशंसारूपं दुर्य्योधनवाक्यं ...	७८१	१२
पाण्डवसेनानाशार्थमश्वत्थामयत्ने सञ्जयोक्तिः	७८१	१९
दुर्य्योधनं प्रत्यश्वत्थाम्नो वाक्यं	७८१	२०
कैकयपाञ्चालादीन् प्रति युद्धार्थमश्वत्थाम्नो वाक्यं	७८२	७
पाञ्चालादिभिरश्वत्थाम्नो युद्धवर्णनं ...	७८२	९
द्रवतः पाञ्चालादीन् दृष्ट्वाश्वत्थामानं प्रति धृष्टद्युम्नस्यागमनं	७८२	१२
योधान् निपातितान् दृष्ट्वाश्वत्थामानं प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं	७८२	१४
अश्वत्थामधृष्टद्युम्नयोः कोपेनोक्तिप्रत्युक्ती	७८२	१९
अश्वत्थामधृष्टद्युम्नयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	७८२	२९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
उभयोर्युद्धं दृष्टवतां सैन्यानां हर्षादि	७८३	८
अश्वत्थामवाणेन धृष्टद्युम्नस्य धनुश्छेदादि	७८३	११
अश्वत्थामानं प्रति युधिष्ठिरादीनां गमने सञ्जयोक्तिः	७८३	२२
पाण्डवान् प्रति दुर्य्योधनस्य गमनं	७८३	२३
युधिष्ठिरादीनां युद्धवर्णनं	७८३	२४
सोमदत्तं प्रति सात्यक्यागमने सञ्जयोक्तिः	७८४	१३
सोमदत्तसात्यक्योस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७८४	१७
सात्यकिवाणेन सोमदत्तस्य बधः	७८५	१४
सोमदत्तं निहतं दृष्ट्वा सात्यकिं प्रति कौरव योधानां गमनं	७८५	१५
द्रोणसैन्यं नाशयन्तं युधिष्ठिरं प्रति द्रोणस्या गमन	७८५	१९
द्रोणयुधिष्ठिरयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७८५	
द्रोणेन युध्यमानं युधिष्ठिरं प्रति वासुदेव वाक्यं	७८५	२८
श्रीकृष्णवाक्येन द्रोणं त्यक्त्वा युधिष्ठिरस्य स्थानान्तरगमनं	७८६	४
रात्रौ तुमुलयुद्धे सञ्जयोक्तिः	७८६	९
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७८६	१७
कौरवव्यूहरचनाप्रकारकथने सञ्जयोक्तिः	७८६	१९
सेनां प्रति प्रदीपग्रहणार्थं दुर्य्योधनवाक्यं	७८६	२२
दुर्य्योधनवाक्येन सर्व्वेषां प्रदीपग्रहणं	७८६	२४
दीपादिभिर्युद्धस्थानप्रभाकथनं	७८७	
पाण्डवानामपि प्रदीपैस्तथासेनाप्रकाश करणं	७८७	१३
रात्रियुद्धदर्शनार्थं गन्धर्व्वादीनामागमनं	७८७	२२
दीपैर्लोके प्रकाशिते परस्परबधैषिणां योधा नामागमने सञ्जयोक्तिः	७८७	२९
दीपादिभीरणभूमिशोभाकथनादि	७८८	१
तस्मिन् प्रविष्टे संग्रामे इत्यादि धृतराष्ट्र प्रश्नः	७८८	९
भ्रातॄन् प्रति दुर्य्योधनोक्तौ सञ्जयोक्तिः	७८८	१८
भ्रातॄन् प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	७८८	२०
उभयसैन्ययोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७८९	१
रात्रियुद्धादौ सञ्जयोक्तिः	७८९	८
पाण्डवान् प्रति द्रोणसमीपगमनार्थं युधिष्ठिरवाक्यं	७८९	१०
द्रोणं प्रत्यागच्छतां सैन्यानां प्रतियोद्धृनामा कथनं	७८९	११
तत्र कृतवर्म्मयुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्णनं	७९०	१
हार्द्दिक्यशरपीडितस्य युधिष्ठिरस्य रणाद पयानं	७९०	१८
भूरिकृतसात्यकिवारणे सञ्जयोक्तिः	७९०	२१
भूरिसात्यक्योस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७९०	२२
सात्यकिशक्त्या भूरेर्बधकथनं	७९१	२
भूरिं हतं दृष्ट्वा सात्यकिं प्रत्यश्वत्थाम्नो गमनं	७९१	
सात्यकिं प्रति गच्छन्तमश्वत्थामानं प्रति घटोत्कचवाक्यं	७९१	५
घटोत्कचाश्वत्थाम्नोर्युद्धवर्णनं	७९१	७
घटोत्कचवाणेन द्रौणिं मुग्धं दृष्ट्वा सैन्यानां हाहाकारादि	७९१	२१
संज्ञां लब्ध्वाश्वत्थाम्नः पुनर्युद्धकरणं	७९१	२५
द्रौणिशरपीडितस्य घटोत्कचस्यापयानं	७९१	२८
दुर्य्योधनभीमयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७९२	२
भीमस्य गदया दुर्य्योधनरथादीनां नाशः	७९२	१७
दुर्य्योधनस्य भीमभयान्नन्दकरथारोहणं	७९२	१[illegible]

प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ
दुर्य्योधनं हृतं मत्वा भीमस्य सिंहनादादि	७९२	१९
दुर्य्योधनं हृतं मत्वा कौरवाणां शोचनं ···	७९२	२१
सहदेवं प्रति कर्णस्य गमने सञ्जययोक्तिः ···	७९२	२७
सहदेवकर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ··· ···	७९२	२८
पराजितं सहदेवं प्रति कर्णप्रगल्भवाक्यं	७९३	१२
कर्णवाक्यशल्यपीडितस्य सहदेवस्य जनमेजयरथारोहणं ··· ·· ··	७९३	१८
विराटं प्रति मद्रराजस्य गमने सञ्जययोक्तिः	७९३	२०
विराटशल्ययोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ···	७९३	२१
विराटं विरथं दृष्ट्वा शतानीकस्यागमनं ···	७९३	२७
शल्यवाणेन शतानीकवधः ··· ···	७९३	२८
शतानीकरथमारुह्य विराटस्य पुनर्युद्धकरणं ··· ··· ··· ···	७९३	२९
शल्यवाणपीडितस्य विराटस्यापयानं ···	७९४	२
सेनां विद्रवन्तीं दृष्ट्वा कृष्णार्ज्जुनयोः शल्यसमीपागमनं ··· ··· ··	७९४	४
कृष्णार्ज्जुनौ प्रत्यलम्बुषराक्षसस्यागमनं ··	७९४	५
अलम्बुषराक्षसस्य रथवर्णनं ··· ···	७९४	६
अलम्बुषार्ज्जुनयोर्युद्धवर्णनं ··· ···	७९४	१२
अलम्बुषं विजित्यार्ज्जुनस्य द्रोणान्तिकगमनं	७९४	१५
शतानीकं प्रति चित्रसेनस्यागमने सञ्जययोक्तिः ··· ··· ···	७९४	
शतानीकचित्रसेनयोर्युद्धवर्णनं ···	७९४	२१
याज्ञसेनवृषसेनयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ···	७९५	
वृषसेनवाणमोहितस्य याज्ञसेनस्यापयानं	७९५	१४
द्रुपदेऽपयाते तद्बलानां प्रद्रवणं ··	७९५	१६
पाण्डवबलान् निर्जित्य वृषसेनस्य युधिष्ठिरान्तिकगमनं ··· ··· ····	७९५	२१
प्रतिविन्ध्यदुःशासनयोर्युद्धवर्णनं ···	७९५	२४

प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ
प्रतिविन्ध्यं विरथं दृष्ट्वा तद्भ्रातॄणां दुःशासनं प्रत्यागमनं	७९६	४
नकुलं प्रति सौबलस्यागमने सञ्जययोक्तिः	७९६	८
नकुलसौबलयोर्युद्धवर्णनं ···	७९६	१०
नकुलवाणपीडितस्य शकुनेरपयानं	७९६	२५
शकुनिं निर्जितं दृष्ट्वा पाण्डवानामाक्रोशनं	७९६	२६
शकुनिं निर्जित्य नकुलस्य द्रोणसमीपागमनं	७९६	२८
शिखण्डिकृपयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७९६	३०
शिखण्डिकृपचराणां परस्परयुद्धकथनं	७९७	१३
संकुलयुद्धवर्णनं	७९७	१८
धृष्टद्युम्नस्य द्रोणान्तिकागमने सञ्जययोक्तिः	७९७	३०
धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धवर्णनं ··· ··	७९८	५
धृष्टद्युम्नं प्रति कर्णादीनां वाणवर्षणं ··	७९८	१४
कर्णादीन् सप्त महारथान् प्रति धृष्टद्युम्नस्य वाणवर्षणं ··	७९८	१७
धृष्टद्युम्नं प्रति द्रुमसेनस्य वाणवर्षणं ··	७९८	२०
धृष्टद्युम्नवाणेन द्रुमसेनवधः ··· ···	७९८	२२
बहुभिर्युध्यमानस्य धृष्टद्युम्नस्य रक्षार्थं सात्यकेरागमनं ··· ··· ···	७९८	२९
सात्यकिकर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ···	७९८	३०
गाण्डीवनिस्वनं श्रुत्वा दुर्य्योधनं प्रति कर्णवाक्यं	७९९	१५
कर्णवाक्येन सौबलं प्रत्यर्ज्जुनजयार्थं दुर्य्योधनवाक्यं	७९९	३०
ससैन्यस्य सौबलस्यार्ज्जुनेन युद्धार्थं गमनं	८००	५
सौबले प्रयाते सात्यकिं प्रति कर्णादीनामागमनं		७
युयुधानरथं प्रति सर्व्वेषां गमने सञ्जययोक्तिः	८००	१२
कर्णादिभिर्युयुधानस्य युद्धवर्णनं ··	८००	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सात्यकिवाणेन बहूनां कौरवसैन्यानां नाशः	८००	१७
सात्यकिरयं प्रति दुर्य्योधनस्यागमनं	८००	२३
सात्यकिदुर्य्योधनयोर्युद्धवर्णनं ··· ···	८००	२६
विरथादेर्दुर्य्योधनस्य कृतवर्म्मरथारोहणं ···	८०१	४
शकुनिधनञ्जययोर्युद्धवर्णनं ··· ···	८०१	६
अर्ज्जुनवाणच्छिन्नभुजादिभिः पृथिवीशोभा कथनं ··· ··· ··· ···	८०१	१३
विरथस्य शकुनेरुलूकरथारोहणं ···	८०१	१९
अर्ज्जुनभयात् कौरवबलानां पलायनादि	८०१	२४
धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धवर्णनं ··· ···	८०१	२६
धृष्टद्युम्नादीनां शङ्खवादनं ··· ···	८०२	३
स्वबलं विद्रुतं दृष्ट्वा दुर्य्योधनक्रोधे सञ्जयोक्तिः	८०२	८
द्रोणकर्णौ प्रति दुर्य्योधनस्य वाक्यं ····	८०२	९
दुर्य्योधनवाक्येन द्रोणकर्णयोः पाण्डवान् प्रत्यागमनं ··· ··· ···	८०२	१६
द्रोणादीनां सात्यकिं प्रति वाणवर्षणं ···	८०२	१८
पाण्डवसेना नाशयन्तं द्रोणं प्रति सोमकानां गमनादि ···· ··· ···	८०२	२१
पाञ्चालेषु प्रभग्नेषु फाल्गुनं प्रति दीनमनसः श्रीकृष्णस्य वाक्यं ··· ···	८०२	३०
विद्रवतो जनान् प्रति कृष्णार्ज्जुनयोर्वाक्यं	८०३	३
भीमसमागच्छन्तं दृष्ट्वार्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	८०३	५
द्रोणकर्णौ प्रति युधिष्ठिरबलानां पुनरागमने सञ्जयोक्तिः ··· ··· ···	८०३	९
तुमुलसङ्कुलयुद्धवर्णनं ··· ··· ···	८०३	१०
धृष्टद्युम्नं प्रति कर्णस्य गमने सञ्जयोक्तिः ···	८०३	१८
धृष्टद्युम्नकर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ···	८०३	१९
धृष्टद्युम्नं पराजितं दृष्ट्वा कर्णं प्रति पाञ्चालीनामागमनादि ··· ··· ···	८०३	२७
कर्णकृतपाञ्चालसेनापीडनादि ···	८०४	१
स्वसैन्यं विद्रुतं दृष्ट्वार्ज्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८०४	११
युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	८०४	१६
कर्णं प्रति घटोत्कचप्रेषणार्थमर्ज्जुनं प्रति वासुदेववाक्यं ··· ··· ···	८०४	२३
श्रीकृष्णवाक्येनार्ज्जुनकृतघटोत्कचाह्वानादि	८०४	३०
कर्णेन युद्धार्थं घटोत्कचं प्रति वासुदेववाक्यं	८०५	४
घटोत्कचं प्रति धनञ्जयवाक्ये सञ्जयोक्तिः	८०५	१८
कृष्णार्ज्जुनौ प्रति घटोत्कचसमाश्वासवाक्यं	८०५	२२
कर्णं प्रति घटोत्कचस्य गमने सञ्जयोक्तिः	८०५	२५
कर्णसमीपे राक्षसं दृष्ट्वा दुःशासनं प्रति दुर्य्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः ··· ···	८०५	२९
दुर्य्योधनं प्रति जटासुरसुतस्यालम्बुषस्यवाक्यं	८०६	३
दुर्य्योधनवाक्येन घटोत्कचं प्रत्यलम्बुषस्य गमनं ··· ··· ··· ···	८०६	१०
कर्णालम्बुषादिभिर्घटोत्कचस्य युद्धवर्णनं	८०६	१२
तत्रालम्बुषघटोत्कचयोर्युद्धवर्णनं ···	८०६	२०
घटोत्कचकृतालम्बुषवधः ··· ····	८०७	३
अलम्बुषं हत्वा दुर्य्योधनं प्रति घटोत्कचवाक्यं	८०७	९
कर्णघटोत्कचयोर्युद्धे धृतराष्ट्रप्रश्नः ···	८०७	१६
घटोत्कचरूपादिवर्णने सञ्जयोक्तिः ···	८०७	
घटोत्कचसुतस्य विरूपाक्षस्य युद्धार्थं हयग्रहणादि ··· ··· ···	८०८	१
आगच्छन्तं घटोत्कचं प्रति कर्णस्य गमनं	८०८	८
घटोत्कचस्य मायायुद्धवर्णनं ··· ···	८०८	१०
घटोत्कचकर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं		१२
कर्णं प्रति घटोत्कचस्य प्रगल्भवाक्यं	८०९	२२
पुनर्घटोत्कचकर्णयोर्युद्धवर्णनं ··· ···	८०९	२४
घटोत्कचसेनानाशकस्य कर्णस्य शोभावर्णनं	८१०	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
मायारचितरथेन पुनर्घटोत्कचस्य गमनादि	८१०	१८
पुनरुभयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	८१०	२१
घटोत्कचस्य मायया नानारूपधारणं ...	८११	२
कर्णस्य बाणेन मायादिनाशनं	८११	६
पुनर्घटोत्कचस्यान्तर्धानं	८११	८
दुर्योधनसमीपे अलायुधराक्षसस्यागमनादौ सञ्जयोक्तिः	८११	११
दुर्योधनं प्रत्यलायुधराक्षसस्य वाक्यं ...	८११	१५
अलायुधवाक्यं श्रुत्वा हृष्टस्य दुर्योधनस्य प्रतिवचनं	८११	२१
दुर्योधनवाक्येनालायुधस्य भीमेन युद्धार्थं गमनं	८११	२३
घटोत्कचसाम्येनालायुधस्य रूपादिवर्णनं	८११	२४
राक्षसं दृष्टवतां दुर्योधनादीनां हर्षादौ सञ्जयोक्तिः	८१२	४
कर्णराक्षसयोर्युद्धप्रशंसाकथनं	८१२	७
कर्णमार्त्तं दृष्ट्वालायुधं प्रति दुर्योधनवाक्यं	८१२	११
दुर्योधनवाक्येनालायुधस्य घटोत्कचसमीप गमनादि	८१२	१६
अलायुधघटोत्कचयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	८१२	१८
घटोत्कचसाहाय्यार्थं भीमस्य गमनं ...	८१२	२०
अलायुधभीमयोर्युद्धवर्णनं	८१२	२२
घोरयुद्धं दृष्ट्वार्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	८१३	५
श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य सेनानां यथायथं नियोगः	८१३	१०
पुनरलायुधभीमयोर्युद्धवर्णनं	८१३	१२
राक्षसग्रस्तं भीमं दृष्ट्वा घटोत्कचं प्रति वासुदेववाक्ये सञ्जयोक्तिः	८१३	२३
घटोत्कचस्यालायुधेन सह युद्धं	८१३	२६
अलायुधसैन्यादिभिर्युधामन्यादीनां युद्धकथनं	८१३	२८
अलायुधघटोत्कचयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	८१४	४
घटोत्कचकृतालायुधवधः	८१४	२४
अलायुधे हते पाञ्चालादीनां सिंहनादादि	८१४	२६
अलायुधं हतं दृष्ट्वा दुर्योधनस्योद्वेगादि	८१४	३०
घटोत्कचप्रहर्षादौ सञ्जयोक्तिः	८१५	५
पाञ्चालादिभिः कर्णस्य युद्धकथनं ...	८१५	७
स्वबलं भग्नं दृष्ट्वा कर्णसमीपे घटोत्कचस्य गमनं	८१५	१८
कर्णघटोत्कचयोर्युद्धवर्णनं	८१५	२०
घटोत्कचान्तर्धाने सञ्जयोक्तिः	८१५	२५
तस्मिन्नन्तर्हिते मामकैः किं प्रतिपन्नमिति धृतराष्ट्रप्रश्नः	८१५	२७
कौरवाणां घटोत्कचनाशमन्त्रणादौ सञ्जयोक्तिः	८१५	२८
घटोत्कचस्य मायायुद्धवर्णनं	८१६	२
घटोत्कचयुद्धं दृष्ट्वा दुर्योधनादीनां भयादि	८१६	१४
मायायुद्धेन कौरवसैन्यभङ्गादि	८१६	२१
युद्धे कर्णस्य मोहाभावादिकथनं ...	८१६	२६
घटोत्कचवधार्थं कर्णं प्रति कौरवाणां वाक्यं	८१७	२
कौरववाक्येन घटोत्कचं प्रति कर्णस्यैकपुरुषघातिनीशक्तिक्षेपः	८१७	१०
शक्तिं दृष्ट्वा घटोत्कचादीनां भयादिवर्णनं	८१७	१३
कर्णप्रेषितशक्त्या घटोत्कचवधः ...	८१७	१८
घटोत्कचदेहपतनेन कौरवाणामक्षौहिणी सेनानाशः	८१७	२४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
घटोत्कचे हते कौरवाणां सिंहनादादि	८१७	२६
घटोत्कचे हते पाण्डवानां शोके श्रीकृष्णस्य च हर्षे सञ्जयोक्तिः	८१८	१
श्रीकृष्णस्य हर्षं दृष्ट्वार्ज्जुनवाक्यं ...	८१८	६
अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य हर्षकारणकथनं	८१८	१२
तत्र शक्तिसहितस्य कर्णस्याजेयत्वकथनं ...	८१८	१४
श्रीकृष्णस्य कर्णपराक्रमकथनं ...	८१८	२५
कर्णनाशार्थं श्रीकृष्णस्योपायकथनं ...	८१९	२
जरासन्धप्रभृतयः कथं घातिता इति श्रीकृष्णं प्रत्यर्ज्जुनप्रश्नः	८१९	८
जरासन्धवधाद्युपकारानुमोदनेन श्रीकृष्णवाक्यं	८१९	९
तत्र जरासन्धविक्रमादिकथनं ...	८१९	१५
नैषादिविक्रमकथनादि	८१९	२४
अर्ज्जुनं विनैकवीरघातिनी शक्तिर्घटोत्कचे कथं त्यक्तेत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	८२०	१३
धृतराष्ट्रवाक्यस्योत्तरे सञ्जयोक्तिः ...	८२०	२४
दुर्य्योधनाद्याक्षेपरूपधृतराष्ट्रप्रश्नः ...	८२०	३०
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	८२१	
तत्रशक्तित्यागार्थं कर्णं प्रति कथितवाक्यानां कथनं	८२१	४
युद्धकाले शक्तित्यागे कर्णस्य विस्मृतिकथनादि	८२१	१२
कर्णशक्तिविषये श्रीकृष्णं प्रति सात्यकिप्रश्ने सञ्जयोक्तिः	८२१	१७
दुःशासनादीनां शक्तित्यागार्थं मन्त्रणायां वासुदेवोक्तिः	८२१	१९
श्रीकृष्णस्य स्वकृतकर्णमोहादिकथनं ...	८२१	२४
श्रीकृष्णकथोपसंहारे सञ्जयोक्तिः ...	८२२	
कर्णोऽर्ज्जुने वा शक्तिः कथं न त्यक्तेत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	८२२	३
युद्धकाले सर्व्वेषां शक्तित्यागविस्मृतौ सञ्जयोक्तिः	८२२	६
कौरवाक्षेपेण धृतराष्ट्रानुतापवाक्यं	८२२	१२
पुनर्युद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	८२२	१४
घटोत्कचे हते कौरवाणां हर्षादौ सञ्जयोक्तिः	८२२	२१
कर्णविक्रमभीतस्य युधिष्ठिरस्य भीमं प्रति वाक्यं	८२२	२३
दुःखितं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	८२२	२६
घटोत्कचकृतोपकारस्मरणेन युधिष्ठिरवाक्यं	८२२	२९
कौरवपराक्रमदर्शनेन युधिष्ठिरवाक्यं ...	८२३	७
घटोत्कचवधेन युधिष्ठिरानुतापवाक्यं ...	८२३	११
अभिमन्युवधस्मरणेन युधिष्ठिरानुतापः	८२३	१३
द्रोणकर्णयोर्वधार्थं श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८२३	१९
कर्णं प्रति युद्धार्थं युधिष्ठिरस्य गमनादि	८२३	२३
गच्छन्तं युधिष्ठिरं दृष्ट्वार्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	८२३	२६
अर्ज्जुनस्य युधिष्ठिरपश्चाद्धावनं	८२३	२८
कर्णं प्रति युद्धाय गच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं	८२४	१
घटोत्कचवधपर्व्वसमाप्तिः	८२४	११
अथ द्रोणवधपर्व्वारम्भः	८२४	१३
व्यासवाक्येन कर्णवधाद्युधिष्ठिरनिवृत्त्यादौ सञ्जयोक्तिः	८२४	१४
द्रोणनिवारणार्थं धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८२४	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरवाक्येन पाण्डवानां द्रोणवधार्थं निर्गमनं	८२४	२२
कुरुपाण्डवयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	८२४	२५
रात्रियुद्धे सैन्यानां निद्रान्धताकथनं ...	८२५	२
निद्राकुलाः सेना दृष्ट्वा ताः प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	८२५	९
अर्ज्जुनवाक्येन सैन्यानां शयनं	८२५	१५
प्राप्तनिद्राणां सैन्यानामर्ज्जुनं प्रत्याशीर्व्वचनं	८२५	१८
सर्व्वसैन्यानां निद्रास्थानवर्णनादि ...	८२५	२२
चन्द्रोदयवर्णनं	८२६	१
द्रोणं प्रति दुर्य्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	८२६	१२
द्रोणं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	८२६	१४
दुर्य्योधनवाक्येन द्रोणक्रोधादौ सञ्जयोक्तिः	८२६	२१
दुर्य्योधनं प्रति द्रोणस्य सक्रोधवाक्यं ...	८२६	२२
तत्र अर्ज्जुनप्रशंसारूपं द्रोणवाक्यं ...	८२६	२६
द्रोणकृतार्ज्जुनप्रशंसया दुर्य्योधनक्रोधादौ सञ्जयोक्तिः	८२७	४
द्रोणं प्रति दुर्य्योधनस्य विकत्थनवाक्यं ...	८२७	५
दुर्य्योधनवाक्यमुपहस्य पुनर्द्रोणस्य तद्भर्त्सनारूपवाक्यं	८२७	६
रात्रेः शेषयामे उभयसैन्ययोर्युद्धे सञ्जयोक्तिः	८२७	२१
द्वैधीकृतान् कुरून् दृष्ट्वार्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	८२७	२८
श्रीकृष्णाभिप्रायं ज्ञात्वार्ज्जुनं प्रति भीमवाक्यं	८२८	१
भीमवाक्येनार्ज्जुनस्य द्रोणकर्णातिक्रमादौ सञ्जयोक्तिः	८२८	४
दुर्य्योधनादिभिरर्ज्जुनस्य युद्धवर्णनं ...	८२८	६
द्रोणं दृष्ट्वा पाण्डवसैन्यानां त्रासादि	८२८	१७
विराटद्रुपदादीनां द्रोणं प्रति गमनादि	८२८	२३
विराटद्रुपदद्रोणानां युद्धवर्णनं ...	८२८	२७
द्रोणं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य शपथकरणादि ...	८२९	७
धृष्टद्युम्नं प्रति भीमस्य सक्रोधवाक्यं ...	८२९	१४
द्रोणेन युद्धार्थं भीमधृष्टद्युम्नयोर्गमनं ...	८२९	१८
सूर्य्योदये तथैव युद्धप्रवृत्त्यादौ सञ्जयोक्तिः	८२९	२५
शङ्खभेर्य्यादीनां तुमुलशब्दवर्णनं ...	८३०	१
दुर्य्योधनादीनां चतुर्णां नकुलादीन् प्रति गमनं	८३०	२८
छिन्नचरणादिभी रणभूमिशोभाकथनं ...	८३१	७
दुर्य्योधननकुलयोर्युद्धवर्णनं	८३१	१४
सहदेवं प्रति दुःशासनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	८३१	२२
सहदेवदुःशासनयोर्युद्धवर्णनं	८३१	२३
भीमकर्णयोर्युद्धवर्णनं	८३२	१
द्रोणार्ज्जुनयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	८३२	१५
द्रोणार्ज्जुनयुद्धदर्शनार्थं देवादीनामागमनं	८३२	२८
द्रोणार्ज्जुनयुद्धदर्शनेन सिद्धादीनां विस्मयवाक्यं	८३३	२
ब्रह्मास्त्रेणोभयोर्युद्धकथनं	८३३	९
धृष्टद्युम्नं प्रति दुःशासनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	८३३	१७
दुःशासनधृष्टद्युम्नयोर्युद्धवर्णनं	८३३	१८
दुःशासनं जित्वा द्रोणं प्रत्यागच्छन्तं धृष्टद्युम्नं प्रति कृतवर्म्मण आगमनं	८३३	२१
युद्धस्य छलादिदोषराहित्यकथनं	८३३	२६
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	८३४	१
दुर्य्योधनसात्यक्योः समागमकथनं ...	८३४	५
दुर्य्योधनसात्यक्योः संवादः	८३४	८
प्रियवादिनं दुर्य्योधनं प्रति सात्यकिवाक्ये सञ्जयोक्तिः	८३४	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दुर्य्योधनसात्यक्योस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	८३४	२२
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	८३५	२
दुर्य्योधनसाहाय्यार्थं गच्छन्तं कर्णं प्रति भीमस्य गमनं	८३५	६
कर्णभीमयोर्युद्धवर्णनं	८३५	७
स्वसेनाः प्रति युधिष्ठिरोपदेशवाक्यं ...	८३५	१३
युधिष्ठिरवाक्येन सैन्यानां द्रोणं प्रति गमनादि	८३५	१८
पाञ्चालैः सह द्रोणस्य युद्धे सञ्जयोक्तिः ...	८३५	२५
द्रोणवाणपीडितान् दृष्ट्वार्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्ण वाक्यं	८३६	३
अश्वत्थामा हत इति द्रोणं प्रति भीमवाक्यं	८३६	१०
भीमवाक्येन क्रुद्धस्य द्रोणस्य युद्धवर्णनं ...	८३६	१४
युद्धस्थाने विश्वामित्रादीनामृषीणामागमनं	८३६	२७
द्रोणस्य मरणनिश्चये ऋषीणां वाक्यं ...	८३६	
द्रोणयुद्धं दृष्ट्वा व्यथितस्य कृष्णस्य युधिष्ठिरं प्रति मिथ्याकथनेऽदोषकथनं ...	८३७	
संवदन्तौ कृष्णयुधिष्ठिरौ प्रति भीमवाक्यं	८३७	१४
भीमवाक्येनाश्वत्थामा हत इति गज इत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं	८३७	१८
युधिष्ठिरवाक्येन द्रोणस्य विषन्नता ...	८३७	२२
विषन्नं द्रोणं प्रति धृष्टद्युम्नस्यागमने सञ्जयोक्तिः	८३७	२७
धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धवर्णनं	८३८	८
सात्यकिं प्रति दुर्य्योधनादीनामागमने सञ्जयोक्तिः	८३८	२२
दुर्य्योधनादिभिः सात्यकेर्युद्धवर्णनं ...	८३८	२६
सेनाः प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८४०	३
द्रोणयुद्धे पाण्डवानामनिमित्तकथनं ...	८४०	९
धृष्टद्युम्नं प्रति भीमवाक्यं ...	८४०	१७
पुनर्धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धवर्णनं ...	८४०	२२
द्रोणं प्रति भीमवाक्यं ...	८४०	२७
कर्णादीनाहूय द्रोणस्यास्त्रत्यागादि	८४१	३
योगमास्थाय द्रोणस्य स्थितिकथनं ..	८४१	११
द्रोणस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिकथनं	८४१	१७
ब्रह्मलोकगतस्य द्रोणस्य धृष्टद्युम्नकृतशिरश्छेदनं	८४१	२३
छिन्नं द्रोणशिरो दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं	८४२	२
पाण्डवानां सिंहनादादिकरणं	८४२	९
धृष्टद्युम्नं प्रति भीमवाक्यं	८४२	११
द्रोणवधपर्व्वसमाप्तिः	८४२	१६
अथ नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वारम्भः ...	८४२	१७
हते द्रोणे कौरवशोकादौ सञ्जयोक्तिः ...	८४२	१८
पाण्डवभयात् शकुनिकर्णशल्यादीनां क्रमेण पलायनं	८४२	२६
बलभङ्गं दृष्ट्वा दुर्य्योधनं प्रत्यश्वत्थामवाक्यं	८४३	१६
अश्वत्थामानं प्रति पितृवधकथनार्थं कृपं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	८४३	२३
कृपस्य द्रोणवधवृत्तान्तकथनं	८४३	२६
पितृवधं श्रुत्वाश्वत्थामक्रोधे सञ्जयोक्तिः	८४४	२७
अधर्म्मेण हतं श्रुत्वाश्वत्थामा किमब्रवीदित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	८४५	
द्रोणप्रशंसापूर्व्वकधृतराष्ट्रप्रश्नः	८४५	
अश्वत्थामशोकादौ सञ्जयोक्तिः	७४५	१७
दुर्य्योधनं प्रत्यश्वत्थामवाक्यं	८४५	१९
युधिष्ठिरवधार्थमश्वत्थाम्नः शपथकरणादि	८४५	२९
दुर्य्योधनसमीपे अश्वत्थाम्नश्चात्मश्लाघाकरणं	८४६	८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नारायणास्त्रप्राप्तिवृत्तान्तकथनं ...	८४६	१६
अश्वत्थामवाक्येन कौरवाणां प्रत्यावर्त्तनं	८४७	
नारायणास्त्रे प्रादुर्भूते दुर्निमित्तादौ सञ्जयोक्तिः	८४७	
तदा धृष्टद्युम्नरक्षणे पाण्डवानां कामन्त्रणेत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	८४७	१४
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयोक्तिः	८४७	१६
पुनर्युद्धं श्रुत्वार्ज्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	८४७	१७
युधिष्ठिरं प्रत्यश्वत्थामप्रशंसारूपमर्ज्जुनवाक्यं	८४८	४
द्रोणवधेन दुःखितस्यार्ज्जुनस्य युधिष्ठिरं प्रत्याक्षेपवाक्यं	८४८	१०
अर्ज्जुनवाक्येन महारथानां तूष्णीम्भावे सञ्जयोक्तिः	८४९	४
क्रुद्धस्य भीमस्यार्ज्जुनं प्रत्याक्षेपवाक्यं ...	८४९	५
द्रोणवधमसहमानमर्ज्जुनं प्रति धृष्टद्युम्नस्याक्षेपवाक्यं	८४९	२७
क्षत्रधर्म्मनिन्दापुरःसरो धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	८५०	१९
धृष्टद्युम्नवाक्येनान्येषां तूष्णीम्भावेऽर्ज्जुनक्रोधादौ च सञ्जयोक्तिः	८५०	२४
धृष्टद्युम्ननिन्दारूपं सात्यकिवाक्यं ...	८५०	२७
सात्यकिं प्रति धृष्टद्युम्नस्याक्षेपवाक्यं	८५१	१४
कौरवनिन्दारूपं धृष्टद्युम्नवाक्यं ...	८५१	२७
धृष्टद्युम्नं प्रति गदामादाय सात्यकेर्गमनादौ सञ्जयोक्तिः	८५२	४
वासुदेवप्रेषितेन भीमेन सात्यकिनिवारणं	८५२	८
सात्यकिं प्रति सहदेवस्य विनयवाक्यं ...	८५२	११
सात्यकिं क्षमापयन्तं भीमं प्रति धृष्टद्युम्नस्य सोपहासवाक्यं	८५२	१८
अश्वत्थामकृतसैन्यनाशादौ सञ्जयोक्तिः ...	८५२	२९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दुर्य्योधनसमीपेऽश्वत्थाम्नः पुनः प्रतिज्ञाकरणं	८५३	३
पुनः कुरुपाण्डवसमागमादिकथनं ...	८५३	७
द्रौणिविसृष्टस्य नारायणास्त्रस्य प्रभावकथनं	८५३	१३
नारायणास्त्रभीतानां पाण्डवानां पलायनं	८५३	२०
द्रवमाणं सैन्यं दृष्ट्वा विस्मितस्य युधिष्ठिरस्य धृष्टद्युम्नादीन् प्रति वाक्यं	८५३	२३
तत्र युधिष्ठिरस्य विलापवाक्यं	८५३	२६
नारायणास्त्रमोक्षार्थं श्रीकृष्णोपदेशः	८५४	५
श्रीकृष्णवाक्येनास्त्रमुत्स्रष्टुकामान् स्वजनान् प्रति भीमवाक्यं	८५४	१२
त्यक्तगाण्डीवमर्ज्जुनं प्रति भीमवाक्यं ...	८५४	२०
भीमं प्रत्यर्ज्जुनस्यात्मबलकथनं	८५४	२१
भीमद्रौण्योस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	८२४	२२
पाण्डवसैन्यानामस्त्रादित्यागः ...	८५४	२९
नारायणास्त्रव्याप्तं भीमं दृष्ट्वार्ज्जुनस्य वारुणास्त्रत्यागे सञ्जयोक्तिः ...	८५५	३
रथादवप्लुत्य कृष्णार्ज्जुनयोर्भीमं प्रति धावनं	८५५	१२
युद्धादविरतं भीमं प्रति वासुदेववाक्यं	८५५	१७
पाण्डवैरस्त्रे त्यक्ते नारायणास्त्रशान्त्यादौ सञ्जयोक्तिः	८५५	२२
दुर्य्योधनाश्वत्थाम्नोरुक्तिप्रत्युक्ती ...	८५५	२७
तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहते द्रौणिः किमकरोदिति धृतराष्ट्रप्रश्नः		
धृष्टकेतुं प्रत्यश्वत्थाम्नो गमने सञ्जयोक्तिः	८५६	६
धृष्टद्युम्नाश्वत्थाम्नोर्युद्धवर्णनं	८५६	८
दुर्य्योधनकृपादिभिः सात्यकेर्युद्धवर्णनं	८५६	१२
सात्यकिबाणपीडितस्य द्रौणेः सात्यकिं प्रति वाक्यं	८५७	
द्रौणिबाणविद्धस्य सात्यकेरपयानं	८५७	

श्रीमहाभारतीयद्वितीयखण्डान्तर्गतद्रोणपर्व्वसूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
द्रौणिवाणेन धृष्टद्युम्ने मुग्धेऽर्ज्जुनादीनां तत्र गमनादि	८५७	१२
अश्वत्थाम्नाऽर्ज्जुनादीनां युद्धवर्णनं ...	८५७	२०
पौरवादीनां नाशं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भीमस्य द्रौणिना युद्धवर्णनं	८५७	३०
द्रौणिवाणेन भीमसारथौ मुग्धे हयानां प्रद्रवणं	८५९	१०
भीमस्यापयानं दृष्ट्वा पाञ्चालादीनां पलायनं	८५९	१३
अर्ज्जुनकृतबलनिवारणादौ सञ्जयोक्तिः	८५९	१८
अश्वत्थामानं प्रत्यर्ज्जुनस्य सक्रोधवाक्यं	८५९	२१
भामार्द्धे आचार्य्यपुत्रेऽर्ज्जुनः कथं कृतमस्त्रौदिति धृतराष्ट्रप्रश्नः	८५९	२६
युवराजादौ हतेऽर्ज्जुनक्रोधे सञ्जयोक्तिः	८५९	२८
अर्ज्जुनवाक्येन क्रुद्धस्य द्रौणेराग्नेयास्त्रत्यागः	८६०	२
द्रौणिनास्त्रे त्यक्ते उल्कापातादिकथनं ...	८६०	७
द्रौण्यस्त्रप्रभावेण पाण्डवसैन्यानां पतनादि	८६०	१५
अर्ज्जुनस्य ब्रह्मास्त्रेण द्रौण्यस्त्रनाशादि	८६०	२४
केशवार्ज्जुनौ विमुक्तौ दृष्ट्वास्त्राणि न्यस्य द्रौणेः पलायनं	८६१	
पथि व्यासं दृष्ट्वा तं प्रति द्रौणेरस्त्रस्य मिथ्यात्वे कारणजिज्ञासा	८६१	
अश्वत्थामानं प्रति व्यासस्य नरनारायणवृत्तान्तकथनं	८६१	१४
तत्र नारायणर्षये वरदानार्थं महादेवस्यागमनं	८६१	२०
व्यासस्य महादेवस्वरूपवर्णनं ...	८६१	२१
नारायणकृतमहादेवस्तुतिः	८६२	४
महादेवस्य वरदाने व्यासोक्तिः	८६२	१८
वरदानार्थं नारायणं प्रति शिववाक्यं ...	८६२	१९
तत्कथाच्छलेनाश्वत्थामानं प्रति व्यासोपदेशः	८६२	२४
व्यासवाक्यं श्रुत्वा द्रौणेः सैन्यावहारे सञ्जयोक्तिः	८६३	६
द्रोणे हते पाण्डवानामपि सैन्यावहारः ...	८६३	८
द्रोणे हते मामकाः पाण्डवाश्च किमकुर्व्वन्निति धृतराष्ट्रप्रश्नः	८६३	११
अर्ज्जुनसमीपे व्यासस्य यदृच्छागमनादौ सञ्जयोक्तिः	८६३	१२
युद्धसमये मदग्रतोऽयं सचैव स कइत्यादि अर्ज्जुनप्रश्नः	:६३	१४
स एव सङ्कर इत्युक्त्वा व्यासस्य महादेवस्वरूपकथनं	८६३	१९
महादेवपारिषदानां नामकथनादि ...	८६३	२८
अर्ज्जुनं प्रति व्यासस्य महादेवस्तवकथनं	८६४	७
महादेवकृतत्रिपुरजयवृत्तान्तकथनं ...	८६५	१५
बालमङ्के कृत्वा कोऽयमिति देवान् प्रति पार्व्वतीजिज्ञासा	८६६	
असूयतो वज्रं यक्तुकामस्येन्द्रस्य सवज्रबाहुस्तम्भनादि	८६६	३
इन्द्रादिदेवब्रह्मणोरुक्तिप्रत्युक्ती ..	८६६	६
शक्राय प्रसादाय ब्रह्मकृतमहादेवस्तवः	८६६	१५
ब्रह्मणोवाक्येन महादेवप्रसादादौ व्यासोक्तिः	८६६	१८
पशुपति प्रभृतीनां नाम्नां निरुक्तिकथनं	८६७	११
महादेवस्तवश्रवणादिफलकथनं ...	८६८	६
अर्ज्जुनमुपदिश्य व्यासस्य गमने सञ्जयोक्तिः	८६८	१२
द्रोणपर्व्वफलश्रुतिकथनं	८६८	१४
नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वसमाप्तिः ...	८६८	१७
द्रोणपर्व्वसमाप्तिश्च	७६८	१९
द्वितीयभागसूची समाप्ताच	८६८	१९

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्ति
दुर्य्योधनं प्रति मैत्रेयशापः ...	४२३	
धृतराष्ट्रस्य मैत्रेयप्रसादनं ...	४२३	
मैत्रेयवाक्यं	४२३	
मैत्रेयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	४२३	
मैत्रेयस्य किर्म्मीरवधकथनास्वीकारादि	४२३	७
मैत्रेयगमनं	४२३	
आरण्यकपर्व्वसमाप्तिः ...	४२३	
किर्म्मीरवधपर्व्वारम्भः ...	४२३	
विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	४२३	११
विदुरस्य किर्म्मीरवधवृत्तान्तकथनं	४२३	१२
द्यूतनिर्ज्जितपाण्डवादीनां काम्यकवनगमनं	४२३	१३
रात्रौ पाण्डवानां वनप्रवेशसमये राक्षसमार्गरोधः	४२३	१७
राक्षसस्य वीर्य्यादिकथनं ...	४२३	१८
पथि राक्षसमायादर्शनेन द्रौपद्यास्त्रासादि	४२३	२६
धौम्यस्य रक्षोघ्नमन्त्रद्वारा मायानाशनं ...	४२३	२८
मायानाशात् क्रुद्धकिर्म्मीरस्य पाण्डवसमुखावस्थितिः	४२४	
राक्षसं प्रति युधिष्ठिरजिज्ञासा ...	४२४	
किर्म्मीरस्य स्वपरिचयादिकथनं	४२४	
युधिष्ठिरसमीपे किर्म्मीरजिज्ञासा	४२४	
युधिष्ठिरस्य किर्म्मीरसमीपे परिचयादिकथनं	४२४	७
विदुरस्य किर्म्मीरवाक्यकथनं	४२४	
युधिष्ठिरस्य किर्म्मीरभर्त्सनं ...	४२४	१९
भीमस्य किर्म्मीरवधोद्योगः ...	४२४	
अर्ज्जुनस्य किर्म्मीरवधार्थमुद्यमः	४२४	२२
भीमस्य अर्ज्जुननिवारणं ...	४२४	२३
भीमस्य किर्म्मीरताडनं ...	४२४	२५
किर्म्मीरभीमयोर्वृक्षद्वारा युद्धं	४२४	२६
किर्म्मीरभीमयोर्बाहुयुद्धं ...	४२५	५
भीमस्य किर्म्मीरभ्रामणादि	४२५	१४
भीमस्य किर्म्मीरवधः ...	४२५	१८
पाण्डवानां गमनं ...	४२५	२०
धृतराष्ट्रसमीपे विदुरवाक्यं ...	४२५	२१
किर्म्मीरवधपर्व्वसमाप्तिः ...	४२५	२८
अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वारम्भः ...	४२६	१
भोजादीनां पाण्डवदर्शनार्थं वनगमनं	४२६	२
श्रीकृष्णवाक्यं	४२६	६
अर्ज्जुनस्य दुर्य्योधनादिमारणोद्यतकृष्णनिवारणं	४२६	८
अर्ज्जुनस्य केशवपूर्व्वकर्म्मकीर्त्तनं	४२६	१२
अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	४२७	१७
द्रौपद्याः कृष्णस्वरूपकथनं ...	४२७	२३
कृष्णसमीपे द्रौपदीविलापः ...	४२८	४
द्रौपद्या भीमशौर्य्यकथनं ...	४२८	२४
कृष्णसमीपे द्रौपद्या हिडिम्बवधवृत्तान्तकथनं	४२९	७
हिडिम्बवाक्यं	४२९	१५
द्रौपद्या हिडिम्बवधकथनं ...	४२९	२२
द्रौपद्या वनगतपाण्डववृत्तान्तकथनं	४२९	२३
द्रौपद्याः श्रीकृष्णसमीपे शोकः ...	४३०	१
द्रौपदीं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	४३०	११
द्रौपदीं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं ...	४३०	१७
धृष्टद्युम्नवाक्यं	४३०	१८
श्रीकृष्णवाक्यं ...	४३०	२३
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	४३१	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
द्यूतक्रीडासमये कृष्णस्यानुपस्थितिकारण कथनं	४३१	१२
कृष्णस्य द्वारकावासिभिः सह शाल्वयुद्धादि कथनं	४३१	१५
श्रीकृष्णस्य शाल्ववधार्थं गमनादिकथनं	४३१	२९
श्रीकृष्णस्य सौभादिवधकथनं	४३२	१
सौभादिवधविस्तरश्रवणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	४३२	५
कृष्णस्य विस्तरेण सौभवधोपाख्यानकथनं	४३२	६
शाल्वस्य द्वारकारोधादिः	४३२	७
वृष्ण्यन्धकपुरीवर्णनं	४३२	९
शाल्वस्य बलसन्निवेशादिकथनं ...	४३३	१
शाल्वसैन्यदर्शनेन वृष्णीनां युद्धार्थं गमनं	४३३	६
शाल्वसचिवशाम्बयोर्युद्धं	४३३	९
शाम्बात् क्षेमवृद्धिपराजयः	४३३	१४
वेगवच्छाम्बयोर्युद्धं	४३३	१५
शाम्बस्य वेगवन्मारणं	४३३	१९
चारुदेष्णविविन्ध्ययोर्युद्धं	४३३	२०
विविन्ध्यवधः	४३३	२४
शाल्वस्य पुनर्युद्धोपक्रमः	४३३	२५
प्रद्युम्नवाक्यं	४३३	२८
प्रद्युम्नस्य युद्धोपक्रमः	४३४	३
प्रद्युम्नयुद्धवर्णनं	४३४	६
शाल्वप्रद्युम्नयोर्युद्धं	४३४	१२
प्रद्युम्नबाणेन शाल्वपतनं	४३४	२०
शाल्वस्य पुनः संज्ञाप्राप्तिपूर्व्वकं प्रद्युम्नेन सह युद्धं	४३४	२३
शाल्वबाणाघातेन प्रद्युम्नमोहादि	४३४	२६
रणादपवाहनसमये प्रद्युम्नस्य संज्ञाप्राप्ति पूर्व्वकं सारथिं प्रति वाक्यं ..	४३५	३
प्रद्युम्नं प्रति सूतिवाक्यं	४३५	५
प्रद्युम्नस्य सूत्युपदेशः ...	४३५	१०
श्रीकृष्णस्य सूतिवाक्यकथनं ...	४३६	४
सूतेः पुनः शाल्वं प्रति रथवाहनं	४३६	९
शाल्वप्रद्युम्नयोर्युद्धं	४३६	१६
प्रद्युम्नबाणेन शाल्वस्य पतनं ...	४३६	२१
प्रद्युम्नस्य शाल्वमारणार्थं बाणग्रहणं	४३६	२२
प्रद्युम्नसमीपे देवानां नारदवायुप्रेषणं	४३६	२२
प्रद्युम्नं प्रति वायुनारदयोर्वाक्यं	४३६	२४
वायुनारदयोर्वाक्यश्रवणेन प्रद्युम्नस्य बाणसंहारः	४३६	२७
शाल्वस्य रणादपयानं ...	४३६	२८
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	४३७	१
श्रीकृष्णस्य शाल्वराजमारणार्थं मतिः	४३७	६
श्रीकृष्णस्य शाल्ववधार्थं यात्रादि	४३७	१४
श्रीकृष्णस्य शाल्वदर्शनं ...	४३७	१७
शाल्वस्य युद्धार्थं कृष्णाह्वानं ...	४३७	१८
शाल्वकृष्णयोर्युद्धं	४३७	२०
कृष्णात् दानवानां वधः ...	४३७	२९
शाल्वस्य मायायुद्धादि ...	४३८	३
कृष्णं प्रति मायामयाहुकपरिचारक वाक्यादि	४३८	२६
शाल्वमायावर्णनं	४३९	६
पुनः कृष्णयुद्धं	४३९	१६
पुनः सौभमायाविर्भावः ...	४३९	१८
कृष्णस्य शब्दमाहात्म्यत्यागादि	४३९	२०
शाल्वस्य कृष्णं प्रति शिलावर्षणादि	४३९	२५
शिलावर्षेण कृष्णसैन्यभङ्गादि ...	४३९	२७
श्रीकृष्णं प्रति सारथिवाक्यं ...	४४०	६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कृष्णस्य शाल्ववधायाग्नेयास्त्रयोजनं	४४०	१४
कृष्णस्याग्नेयास्त्रत्यागः	४४०	१७
कृष्णस्य सौभपाटनं	४४०	१९
कृष्णस्य शाल्ववधार्थं चक्रप्रेषणं	४४०	२१
शाल्ववधः	४४०	२२
कृष्णस्य प्रत्यागमनं	४४०	२६
कृष्णस्य द्वारकागमनार्थं पाण्डवामन्त्रणादिः	४४०	२९
सुभद्रासहितकृष्णस्य द्वारकागमनं	४४१	
द्रौपदीपुत्रैः सह धृष्टद्युम्नस्य स्वपुरगमनं	४४१	
धृतकेतुप्रभृतीनां स्वस्वपुरगमनं	४४१	
युधिष्ठिरस्य द्वैतवनगमनार्थं रथयोजनादिः	४४१	
युधिष्ठिरादीनां द्वैतवनयात्रादि	४४१	११
कुरुजाङ्गलानां कौरवनिन्दादि	४४१	
पौरान् प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	४४१	२५
पौरनिवृत्तिः	४४१	२८
भ्रातॄन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४४२	१
युधिष्ठिरं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	४४२	
अर्ज्जुनस्य द्वैतवनवासार्थमिच्छा	४४२	
युधिष्ठिरस्य द्वैतवनवासार्थमनुमतिः	४४२	११
पाण्डवानां द्वैतवनयात्रा	४४२	१२
ब्राह्मणसहितपाण्डवानां द्वैतवनगमनं	४४२	१५
युधिष्ठिरस्य द्वैतवनदर्शनं	४४२	१६
भ्रात्रादिसहितयुधिष्ठिरस्य द्वैतवनप्रवेशार्थं यानादवरोहणादि	४४२	
भ्रात्रादिसहितयुधिष्ठिरस्य द्वैतवनप्रवेशादि	४४२	२२
द्वैतवने पाण्डवानां विहारादिः	४४२	२७
पाण्डवाश्रमे अतिथिरूपेण मार्कण्डेयागमनं	४४३	१
युधिष्ठिरस्य मार्कण्डेयपूजादिः	४४३	२
पाण्डवदर्शनेन मार्कण्डेयविस्मयः	४४३	४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
विस्मितमार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४४३	६
युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं	४४३	८
मार्कण्डेयस्य पाण्डवाभ्यामन्त्रणपुरःसरमुत्तर दिग्गमनं	४४३	२०
ब्राह्मणानां वासार्थं द्वैतवनगमनं	४४३	२३
सन्ध्याकाले युधिष्ठिरं प्रति वकदाल्भ्यवाक्यं	४४३	२७
ब्राह्मणानां वकदाल्भ्यप्रशंसा	४४४	१३
द्वैपायननारदादिमुनीनां युधिष्ठिरप्रशंसा	४४४	१४
सायाह्ने द्रौपदीपाण्डवानां दुःखादिप्रकाशक वाक्यं	४४४	१९
द्रौपद्याः परितापवाक्येन कौरवापराध स्मरणं	४४४	२१
युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदीवाक्यं	४४५	८
द्रौपद्या युधिष्ठिरोपदेशः	४४५	२६
द्रौपद्याः प्रह्लादबलिसंवादरूपेतिहासकथनं	४४५	३०
प्रह्लादसमीपे वलेः प्रश्नः	४४६	२
प्रह्लादस्योत्तरं	४४६	५
युधिष्ठिरस्य क्रोधे दोषकथनं	४४७	७
युधिष्ठिरस्य द्रौपद्युपदेशः	४४७	१५
युधिष्ठिरस्य द्रौपदीसमीपे क्रोधे दोष कथनं	४४७	२५
युधिष्ठिरस्य काश्यपगीतक्षमाप्रशंसारूप गाथाकथनं	४४८	१३
युधिष्ठिरस्य द्रौपदीप्रबोधनं	४४८	२२
युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्या धर्म्माक्षेपेणोपहासः	४४९	
द्रौपद्या नास्तिक्यावलम्बनेन विधातृचरित रूपेतिहासकथनं	४४९	२२
द्रौपदीं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४५०	१६
युधिष्ठिरस्य द्रौपदीं प्रत्युपदेशः	४५०	२७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदीवाक्यं ...	४५१	३०
द्रौपद्याः कर्म्मप्रशंसा ...	४५२	
भीमकृतयुधिष्ठिरभर्त्सना ...	४५४	
वैशम्पायनवाक्यं ...	४५७	
भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	४५७	७
युधिष्ठिरस्य भीमप्रबोधनं ...	४५७	१२
भीमस्य युधिष्ठिरकोपजनकवाक्यं ...	४५८	
वैशम्पायनवाक्यं ...	४५९	८
युधिष्ठिरस्य भीमविभीषिकाप्रदर्शनं ..	४५९	१२
वैशम्पायनवाक्यं ...	४५९	२८
पाण्डवसमीपे व्यासागमनं ...	४५९	२९
युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं ...	४६०	
निर्ज्जने युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं ...	४६०	
युधिष्ठिरस्य व्यासात् प्रतिस्मृतिनामक विद्याप्राप्तिः ...	४६०	१५
व्यासस्यान्तर्द्धानं ...	४६०	१६
युधिष्ठिरादीनां काम्यकवनगमनं ...	४६०	१८
ब्राह्मणादिसहितयुधिष्ठिरस्य काम्यक वनवासः ...	४६०	२१
वैशम्पायनवाक्यं ...	४६०	२४
निर्ज्जने अर्ज्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	४६०	२७
युधिष्ठिरस्यार्ज्जुनाय प्रतिस्मृतिनामक विद्यादानं ...	४६१	
अर्ज्जुनस्य तपस्यार्थं उत्तरदिग्गमनं ...	४६१	१३
प्रस्थितार्ज्जुनं प्रति ब्राह्मणादिवाक्यं ...	४६१	१५
अर्ज्जुनं प्रति द्रौपदीवाक्यं ...	४६१	१७
वैशम्पायनवाक्यं ...	४६१	
अर्ज्जुनस्य हिमालयगमनं ...	४६२	
इन्द्रकीलेऽर्ज्जुनस्याकाशवाणीश्रवणादि ...	४६२	
अर्ज्जुनस्य वृक्षमूले तपस्विदर्शनं ...	४६२	७
अर्ज्जुनं प्रति तपस्विवाक्यं ...	४६२	८
अर्ज्जुनसमीपे तपस्विरूपेन्द्रस्य वरदित्सापरिचयादिकथनं ...	४६२	१३
इन्द्रसमीपेऽर्ज्जुनस्यास्त्ररूपवरप्रार्थना ...	४६२	१५
इन्द्रार्ज्जुनसंवादः ...	४६२	१६
इन्द्रान्तर्द्धानपार्थतपस्ये ...	४६२	२३
अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वसमाप्तिः ...	४६२	२४
कैरातपर्व्वारम्भः ...	४६२	२५
जनमेजयप्रश्नः ...	४६२	२६
वैशम्पायनवाक्यं ...	४६३	५
अर्ज्जुनगमनकथनं ...	४६३	७
वनप्रविष्टार्ज्जुनदर्शनेन स्वर्गे पटहशब्दपुष्पवृष्ट्यादिः ...	४६३	१२
अर्ज्जुनतपस्याकथनं ...	४६३	१९
महर्षीणां महादेवसमीपगमनार्ज्जुनतपस्याकथनादिः ...	४६३	२४
महर्षीन् प्रति महादेववाक्यं ...	४६३	२८
महादेववाक्येन महर्षिनिवृत्तिः ...	४६४	१
उमामहेश्वरयोः किरातवेशधारणपुरःसरमिन्द्रकीलगमनं ...	४६४	
अर्ज्जुनसमीपे वराहरूपेण मूकनामकदानवप्रत्यागमनादिः ...	४६४	१०
वराहं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं ...	४६४	१२
वराहवधोद्यतार्ज्जुनं प्रति किरातरूपिशङ्करवाक्यं ...	४६४	१४
वराहं प्रत्यर्ज्जुनशङ्करयोर्युगपत्सायकत्यागः	४६४	१५
वाणाघातेन वराहरूपराक्षसस्य प्राणत्यागः	४६४	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्ज्जुनस्य स्त्रीगणादिपरिवृतकिरातरूपि शङ्करदर्शनं	४६४	१९
किरातं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	४६४	२०
किरातार्ज्जुनयोः संवादः	४६४	२५
किरातवाक्येनार्ज्जुनकोपः	४६५	४
किरातरूपिमहादेवं प्रत्यर्ज्जुनस्य वाणत्यागः	४६५	६
किरातार्ज्जुनयोर्युद्धं	४६५	७
अक्षतशरीरेण किरातस्यार्ज्जुनवाणग्रहणं	४६५	८
गाण्डीवमुक्तवाणाविद्धकिरातदर्शनेनार्ज्जुन विस्मयः	४६५	११
पुनरर्ज्जुनस्य कोपाद्वाणत्यागः	४६५	१५
महादेवस्यार्ज्जुनमुक्तवाणग्रासः	४६५	१६
वाणक्षयदर्शनेनार्ज्जुनचिन्ता	४६५	१८
अर्ज्जुनस्य धनुष्कोट्या महादेवकर्षणमुष्टि पातनादिः	४६५	२१
महादेवस्यार्ज्जुनगाण्डीवग्रासः	४६५	२२
खड्गग्रहणपूर्व्वकमर्ज्जुनस्य महादेवं प्रति गमनं	४६५	२३
महादेवशिरस्यर्ज्जुनस्य खड्गपातनादिः	४६५	२४
अर्ज्जुनस्य वृक्षादिद्वारा युद्धं	४६५	२५
अर्ज्जुनकिरातयोर्मुष्टामुष्टियुद्धं	४६५	२६
अर्ज्जुनकिरातयोर्बाहाबाहवियुद्धं	४६६	
किरातस्यार्ज्जुनपीडनं	४६६	
किरातपीडितार्ज्जुनस्य भूमितले पतनं	४६६	
अर्ज्जुनस्य संज्ञाप्राप्त्यनन्तरं माल्यद्वारा महादेवपूजा	४६६	७
किरातशिरसि तन्माल्यदर्शनेनार्ज्जुनस्य महादेवपादयोः पतनं	४६६	८
अर्ज्जुनं प्रति परितुष्टमहादेववाक्यं	४६६	१०
वैशम्पायनवाक्यं	४६६	१४
अर्ज्जुनकृतमहादेवस्तवः	४६६	१६
वैशम्पायनवाक्यं	४६६	२६
अर्ज्जुनं प्रति महादेववाक्यं	४६६	२८
महादेवस्यार्ज्जुनाय गाण्डीवादिप्रतिदान वरदित्सादिः	४६७	२
अर्ज्जुनस्य महादेवसमीपे वरप्रार्थना	४६७	६
महादेववाक्यं	४६७	१२
अर्ज्जुनस्य महादेवादस्त्रप्राप्तिः	४६७	१७
भूमिकम्पादि	४६७	२०
त्र्यम्बकस्यार्ज्जुनगात्रस्पर्शादिः	४६७	२३
महादेवप्रस्थानं	४६७	२५
वैशम्पायनवाक्यं	४६७	३०
अर्ज्जुनस्य विस्मयादिः	४६८	१
अर्ज्जुनसमीपे समुद्रागमनं	४६८	५
वरुणकुवेरयोरर्ज्जुनदर्शनार्थमागमनं	४६८	६
यमस्यागमनं	४६८	८
इन्द्रस्यार्ज्जुनसमीपागमनं	४६८	१३
अर्ज्जुनं प्रति यमवाक्यं	४६८	१६
यमस्यार्ज्जुनाय दण्डदानं	४६८	२५
अर्ज्जुनस्य यमाद्दण्डास्त्रप्राप्तिः	४६८	२६
अर्ज्जुनं प्रति वरुणवाक्यं	४६८	२८
वरुणस्यार्ज्जुनाय पाशदानादिः	४६८	२९
अर्ज्जुनं प्रति कुवेरवाक्यं	४६९	४
अर्ज्जुनस्य कुवेराद्दिव्यास्त्रप्राप्तिः	४६९	११
अर्ज्जुनं प्रतीन्द्रवाक्यं	४६९	१२
समेतलोकपालदर्शनेनार्ज्जुनविस्मयः	४६९	१६
अर्ज्जुनस्यागतलोकपालपूजनादिः	४६९	१७
देवानां स्वर्गप्रस्थानं	४६९	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्ज्जुनतुष्टिः	४६९	१९
कैरातपर्व्वसमाप्तिः	४६९	
इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वारम्भः	४६९	२१
वैशम्पायनवाक्यं	४६९	२२
इन्द्रप्रेरितमातलिसंयुक्तरथागमनं	४६९	२३
रथवर्णनं	४६९	२४
अर्ज्जुनं प्रति रथादवरूढमातलिवाक्यं	४७०	
मातलिं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	४७०	७
अर्ज्जुनवाक्यश्रवणेन मातलेरथारोहपुरःसरमश्वसंयमनादिः	४७०	११
अर्ज्जुनस्येन्द्रलोकगमनार्थं मन्दरपर्व्वतामन्त्रणं	४७०	१४
अर्ज्जुनस्य रथारोहादिः	४७०	२२
अर्ज्जुनस्य स्वर्गादिदर्शनं	४७०	२४
बहुविधाश्चर्य्यदर्शनेन विस्मितार्ज्जुनं प्रति मातलिवाक्यं	४७०	
अर्ज्जुनस्य शक्रपुरीदर्शनं	४७१	
वैशम्पायनवाक्यं	४७१	
इन्द्रपुरीनन्दनवनादिवर्णनं	४७१	
अर्ज्जुनस्य शक्रपुरीप्रवेशः	४७१	१२
अर्ज्जुनस्य देवादिभिः समागमः	४७१	१५
अर्ज्जुनस्येन्द्रदर्शनं	४७१	२१
अर्ज्जुनेन्द्रसमागमः	४७१	२४
एकासनगतेन्द्रार्ज्जुनसमीपे महोत्सवादिः	४७२	
इन्द्रानुमत्या देवादीनामर्ज्जुनपूजादिः	४७२	
अर्ज्जुनस्यामरावतीवासास्त्रशिक्षादिः	४७२	११
अर्ज्जुनं प्रतीन्द्रवाक्यं	४७२	१४
अर्ज्जुनस्य चित्रसेनान्नृत्यादिशिक्षा	४७२	१६
अर्ज्जुनस्य भ्रात्रादिस्मरणेन चिन्ता	४७२	२०
उर्व्वश्यानयनार्थं चित्रसेनं प्रति शक्रवाक्यं	४७२	२२
चित्रसेनस्य उर्व्वशीसमीपगमनादिः	४७२	२५
उर्व्वशीं प्रति चित्रसेनवाक्यं	४७२	२७
उर्व्वश्याश्चित्रसेनवाक्यस्वीकारादिः	४७३	७
अर्ज्जुनसमीपगमनार्थं उर्व्वश्या वेशभूषादिकरणं	४७३	११
उर्व्वश्या अर्ज्जुनसमीपयात्रा	४७३	१५
उर्व्वश्या अभिसारसमये शोभादिः	४७३	१६
उर्व्वश्या अर्ज्जुनसमीपगमनादिः	४७३	२८
अर्ज्जुनस्य उर्व्वशीदर्शनेन लज्जया पूजादि	४७३	२९
उर्व्वशीं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	४७४	१
अर्ज्जुनसमीपे उर्व्वश्याश्चित्रसेनकथितवाक्यकथनं	४७४	३
उर्व्वशीवाक्यश्रवणेन कर्णपिधानपुरःसरमर्ज्जुनवाक्यं	४७४	१७
अर्ज्जुनोर्व्वशीसंवादः	४७४	१८
अर्ज्जुनवाक्यश्रवणेनोर्व्वशीकोपः	४७४	२९
अर्ज्जुनं प्रत्युर्व्वशीशापः	४७४	३०
उर्व्वश्याः कोपात् गृहगमनं	४७५	२
अर्ज्जुनस्य चित्रसेनसमीपे रात्रिवृत्तान्तकथनं	४७५	३
चित्रसेनस्येन्द्रसमीपेऽर्ज्जुनशापादिकथनं	४७५	५
अर्ज्जुनं प्रतीन्द्रवाक्यं	४७५	६
इन्द्रवाक्यश्रवणेनार्ज्जुनहर्षादिः	४७५	११
लोमशस्य शक्रपुरीगमनं	४७५	१५
इन्द्रासनगतार्ज्जुनदर्शनेन लोमशचिन्ता	४७५	१८
लोमशं प्रतीन्द्रवाक्यं	४७५	२१
लोमशं प्रतीन्द्रस्यार्ज्जुनपरिचयादिकथनं	४७५	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
लोमशं प्रतीन्द्रनियोगः	४७६	८
इन्द्रसन्देशः	४७६	९
लोमशस्य काम्यकवनगमनं	४७६	१८
लोमशस्य युधिष्ठिरसन्दर्शनं	४७६	१९
जनमेजयप्रश्नः	४७६	२१
वैशम्पायनवाक्यं	४७६	२२
इन्द्रलोकगतार्ज्जुनवृत्तान्तश्रवणेन सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	४७६	२३
सञ्जयधृतराष्ट्रसंवादः	४७७	१०
धृतराष्ट्रखेदः	४७७	२३
जनमेजयप्रश्नः	४७८	
वैशम्पायनस्य पाण्डवाहारादिकथनं	४७८	७
पाण्डवचरितश्रवणेन धृतराष्ट्रशोकादिकथनं	४७८	१७
सञ्जयसमीपे धृतराष्ट्रविलापः	४७८	१९
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	४७९	
पाण्डवानां सारथ्ये कृष्णनियोगादिः	४७९	
युधिष्ठिरसमीपे कृष्णावाक्यं	४७९	७
कृष्णसमीपे युधिष्ठिरप्रार्थना	४७९	१९
धृष्टद्युम्नप्रभृतीनां कृष्णासान्त्वना	४७९	२१
द्रौपदीं प्रति धृष्टद्युम्नादिवाक्यं	४७९	२३
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	४७९	२८
धृतराष्ट्रविलापः	४८०	
इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वसमाप्तिः	४८०	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नलोपाख्यानपर्व्वारम्भः	४८०	
जनमेजयप्रश्नः	४८०	१०
वैशम्पायनस्य अर्ज्जुनविरहितपाण्डववृत्तान्तकथनं	४८०	११
अर्ज्जुनशोकार्त्तपाण्डवानां द्रौपद्या सहोपवेशनं	४८०	१२
युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं	४८०	१५
युधिष्ठिरकृतभीमसान्त्वना	४८१	१६
युधिष्ठिरनिकटे वृहदश्वस्यागमनं	४८१	१८
युधिष्ठिरकर्त्तृकात्मवृत्तान्तकथनं	४८१	२२
युधिष्ठिरं प्रति वृहदश्ववाक्यं	४८१	३०
वृहदश्वयुधिष्ठिरसंवादः	४८२	३
वृहदश्वकर्त्तृकनलोपाख्यानकथनं	४८२	११
वृहदश्वकृतनलप्रशंसा	४८२	१२
भीमराजस्य दमयन्तीकन्यालाभः	४८२	१८
नलकर्त्तृकहंसदर्शनं	४८२	१९
हंसानां विदर्भनगरगमनं	४८३	२
दमयन्तीं प्रति हंसवाक्यं	४८३	७
दमयन्तीविरहवर्णनं	४८३	१४
दमयन्तीस्वयम्वरार्थं भीमस्योद्योगः	४८३	२२
इन्द्रं प्रति नारदकर्त्तृकदमयन्तीस्वयम्वरकथनं	४८३	२९
इन्द्रनारदसंवादः	४८४	१
स्वयम्बरे देवानामागमनं	४८४	९
पथमध्ये देवकर्त्तृक नलदर्शनं	४८४	११
दौत्यार्थं नलसमीपे देवानां प्रार्थना	४८४	१४
देवान् प्रति नलस्य जिज्ञासा	४८४	१७
नलं प्रति देवानां वाक्यं	४८४	२४
नलकर्त्तृकदमयन्तीदर्शनं	४८४	२७
नलं प्रति दमयन्त्याः परिचयजिज्ञासा	४८५	५
नलस्य स्वपरिचयादिकथनं	४८५	७
दमयन्तीनलसंवादः	४८५	१२
नलं प्रति दमयन्त्याः सदुपायकथनं	४८५	३०
दमयन्तीवाक्यश्रवणेन नलस्य देवसमीपप्रत्यागमनं	४८६	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नलं प्रति देवानां जिज्ञासा … ….	४८६	५
देवान् प्रति नलवाक्यं … …	४८६	६
दमयन्तीस्वयम्बरः …. … …	४८६	१४
राजादीनामागमनादिः .. …	४८६	१५
रङ्गवर्णनादिः … … …	४८६	१६
दमयन्त्या रङ्गप्रवेशः … … …	४८६	२१
दमयन्त्या नलतुल्याकृतिकपञ्चदेवदर्शनादिः	४८६	२३
नलतुल्याकृतिदेवदर्शनेन दमयन्तीचिन्ता	४८६	२६
देवान् प्रति नमस्कारपूर्व्वकदमयन्तीप्रार्थना …. … … …	४८६	३०
दमयन्तीपरिदेवितश्रवणेन देवानां स्वस्वरूपधारणं … … …	४८७	७
दमयन्त्या देवादिपरिज्ञानं … …	४८७	८
दमयन्त्या नलवरणं … … …	४८७	१०
नलस्य दमयन्तीसमाश्वासनं … …	४८७	१४
इन्द्रस्य नलाय वरदानं … …	४८७	१९
अग्नेर्नलाय वरदानं … … …	४८७	२०
यमवरुणयोर्नलाय वरदानं …. …	४८७	२१
देवानां स्वर्गगमनं … … ..	४८७	२२
राज्ञां स्वस्वदेशगमनं … …	४८७	२३
नलदमयन्त्योर्विवाहः … … …	४८७	२४
दमयन्तीमादाय नलस्य स्वदेशगमनं …	४८७	२५
नलरमणादिः … …	४८७	२६
नलस्याश्वमेधादियज्ञकरणं … …	४८७	२८
वनादिषु दमयन्त्या सह नलस्य विहारः	४८७	२९
नलस्य दमयन्त्यां पुत्रकन्योत्पत्तिः …	४८७	३०
देवानां स्वर्गगमनसमये द्वापरसहितकलिदर्शनं … … …	४८८	३
कलिं प्रतीन्द्रजिज्ञासा … …	४८८	४
कलिवाक्यं … … … …	४८८	५
कलिं प्रतीन्द्रवाक्यं … … …	४८८	६
इन्द्रवाक्यश्रवणेन कोपात् देवान् प्रति कलिवाक्यं …. …	४८८	८
देवानां कलिसान्त्वना … …	४८८	९
देवानां स्वर्गगमनं … … …	४८८	१५
द्वापरं प्रति कलिवाक्यं …. …	४८८	१६
द्वापरसहितकलेर्निषधागमनं …	४८८	१९
छिद्रान्वेषिकलेर्निषधवासः … …	४८८	२०
द्वादशवर्षानन्तरं नले कलिप्रवेशः …	४८८	२१
कलेः पुष्करसमीपगमनसम्भाषणे …	४८८	२२
पुष्करस्य नलसमीपागमनं … …	४८८	२४
पुष्करस्य क्रीडार्थं नलाह्वानं … …	४८८	२५
नलपुष्करयोः पणपूर्व्वकक्रीडायां नलपराजयः … … …	४८८	२७
पौरादीनां नलनिवारणार्थमागमनं …	४८८	२९
सूतस्य दमयन्तीसमीपगमनसम्भाषणे …	४८८	३०
नलं प्रति दमयन्तीवाक्यं … …	४८९	३
द्यूतक्रीडासक्तनलदर्शनेन पौरनिवृत्त्यादिः	४८९	६
दमयन्तीचिन्तादिः … … …	४८९	९
धात्रीं प्रति दमयन्तीवाक्यं … …	४८९	१८
धात्र्या वार्ष्णेयनामकसूतानयनं …	४८९	१९
वार्ष्णेयं प्रति दमन्तीवाक्यं … …	४८९	२१
दमयन्तीसन्ततिसहितवार्ष्णेयस्य विदर्भनगरगमनं … … …	४८९	३०
वार्ष्णेयस्य विदर्भे नलकन्यापुत्रस्थापनं …	४९०	१
वार्ष्णेयस्यायोध्यागमनानन्तरं ऋतुपर्णसारथ्यं	४९०	२
द्यूते नलस्य सर्व्वस्वपराजयः … …	४९०	५
नलं प्रति पुष्करवाक्यं … … …	४९०	६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पुष्करवाक्येन नलस्य कोपः	४९०	८
एकवस्त्रनलस्य पुरान्निर्गमणं	४९०	१०
एकवस्त्रदमयन्त्या नलपश्चाद्गमनादिः	४९०	११
पौरान् प्रति पुष्करघोषणा	४९०	१२
दमयन्तीसहितनलस्य वनवासः	४९०	१४
नलस्य हिरण्मयशकुनदर्शनं	४९०	१६
नलस्य परिधानवाससा शकुनाच्छादनं	४९०	१८
वस्त्रं गृहीत्वोत्पतितखगानां नग्ननलं प्रति वाक्यं	४९०	१९
दमयन्तीं प्रति नलवाक्यं	४९०	२२
दमयन्त्याः करुणवाक्यं	४९०	३०
नलदमयन्तीसंवादः	४९१	४
एकवस्त्रसंवृतनलदमयन्त्योः सभागमनं	४९१	१५
दमयन्तीनिद्रा	४९१	१८
नलचिन्ता	४९१	२१
नलस्य खड्गद्वारा वस्त्रार्द्धावकर्त्तनं	४९१	२९
सुप्तदमयन्तीं त्यक्त्वा नलस्य गमनं	४९१	३०
पुनर्नलस्य सभाप्रत्यागमनरोदनादिः	४९२	१
नलविलापादिः	४९२	२
नलस्य दमयन्तीं त्यक्त्वा वनगमनं	४९२	१०
दमयन्तीनिद्राभङ्गादिः	४९२	१२
दमयन्तीविलापः	४९२	१४
सर्पस्य दमयन्तीग्रासः	४९३	२
दमयन्तीविलापः	४९३	४
मृगव्याधस्य क्रन्दनश्रवणेन दमयन्तीसमीपागमनं	४९३	७
मृगव्याधस्यास्त्रेण सर्पमुखपाटनं	४९३	८
दमयन्तीसर्पग्रासमोचनं	४९३	१०
दमयन्तीसमीपे व्याधजिज्ञासा	४९३	११
दमयन्तीरूपदर्शनेन व्याधस्य कामोत्पत्तिः	४९३	१५
दुष्टभावव्याधदर्शनेन दमयन्तीकोपः	४९३	१६
व्याधस्य दमयन्तीबलात्कारचेष्टा	४९३	१७
दमयन्त्या व्याधं प्रति शापः	४९३	१९
दमयन्तीशापेन व्याधमृत्युः	४९३	२०
दमयन्त्या वनभ्रमणं	४९३	२१
वनमध्ये दमयन्तीविलापः	४९४	५
दमयन्त्यास्तापसाश्रमदर्शनं	४९५	२६
दमयन्त्यास्तापसाश्रमप्रवेशः	४९५	२८
दमयन्त्यास्तापसाभिवादनादिः	४९५	२९
दमयन्तीं प्रति तपस्विवाक्यं	४९६	३
ऋषीन् प्रति दमयन्तीवाक्यं	४९६	६
ऋषिसमीपे दमयन्त्याः स्वपरिचयादिकथनं	४९६	८
तापससमीपे दमयन्तीविलापः	४९६	१७
तापसानां दमयन्तीसमाश्वासनं	४९६	२३
आश्रमादिसहिततापसानामन्तर्द्धानं	४९६	२८
आश्चर्य्यदर्शनेन दमयन्तीविस्मयः	४९६	२९
दमयन्तीचिन्ता	४९६	३०
दमयन्तीविलापः	४९७	२
अशोकवृक्षं प्रति दमयन्तीवाक्यं	४९७	५
दमयन्त्या वनभ्रमणं	४९७	९
दमयन्त्या नानाविधपर्व्वतादिदर्शनं	४९७	१०
दमयन्त्या वणिक्समूहदर्शनं	४९७	१२
दमयन्त्या वणिग्जनमध्यप्रवेशः	४९७	१५
तथाविधदमयन्तीदर्शनेन वणिजां पलायनादिः	४९७	१७
दमयन्तीं प्रति वणिजां वाक्यं	४९७	१९
वणिगादिसमीपे दमयन्त्याः परिचयादिकथनं	४९७	२५
सार्थवाहदमयन्तीसंवादः	४९७	२९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दमयन्त्याः सार्थेन सह गमनं	४९८	५
परिश्रान्तसार्थानां वनमध्ये निवेशः ...	४९८	८
वनगजैर्मिश्रितसार्थोपमर्दः	४९८	१०
सार्थादीनां पलायनादिः	४९८	१५
कोलाहलश्रवणेन दमयन्तीचेतना ...	४९८	२३
सार्थानां मन्त्रणादिः	४९८	२६
दमयन्तीं प्रति सार्थानां कोपः	४९९	२
सार्थवाक्यश्रवणेन दमयन्तीपलायनं ...	४९९	४
दमयन्तीपरिदेवना	४९९	५
दमयन्त्या ब्राह्मणैः सह चेदिराजपुरीगमनं	४९९	१८
पुरीप्रविष्टतथाविधदमयन्तीदर्शनेन पौरबालकादीनामागमनादिः	४९९	२२
राजमातुर्दमयन्तीदर्शनधात्रीप्रेषणादिः	४९९	२३
धात्र्या सह दमयन्त्याश्चेदिराजगृहप्रवेशादिः	४९९	२५
दमयन्तीं प्रति राजमातुर्जिज्ञासा .	४९९	२६
राजमात्रादिसमीपे दमयन्तीवाक्यं .	४९९	२९
दमयन्तीं प्रति राजमातृवाक्यं	५००	
दमयन्तीसमयः	५००	१२
राजमातुर्दमयन्तीसमयस्वीकारादिः .	५००	१६
सुनन्दां प्रति राजमातृवाक्यं	५००	१७
दमयन्त्याश्चेदिराजगृहवासः	५००	२०
त्यक्तदमयन्तीकनलस्य दावदह्यमानवने आक्रन्दश्रवणं	५००	२३
नलस्याभयदानपुरःसरमग्निमध्यप्रवेशादिः	५००	२४
नलं प्रति दह्यमानकर्कोटकनामकनागवाक्यं	५००	२५
कर्कोटकं गृहीत्वा नलस्य वह्निमध्यान्निर्गमः	५००	३०
नलं प्रति कर्कोटकवाक्यं	५०१	
कर्कोटकस्य नलदंशनादिः	५०१	
नलं प्रति कर्कोटकस्योपदेशः	५०१	
[illegible]कस्य नलाय वासोयुगदानादिः	५०१	१६
नलस्य ऋतुपर्णनगरगमनं	५०१	१८
ऋतुपर्णसमीपे नलस्य बाहुकनाम्ना परिचयादिदानं	५०१	१९
बाहुकरूपिनलं प्रति ऋतुपर्णवाक्यं ..	५०१	२३
नलस्य ऋतुपर्णनगरवासः	५०१	२६
नित्यं रात्रौ नलस्य विलापः	५०१	२८
बाहुकं प्रति जीवलवाक्यं	५०१	३०
जीवलं प्रति नलवाक्यं	५०२	१
भीमराजस्य नलाद्यन्वेषणार्थं ब्राह्मणप्रेषणं	५०२	१०
नलदमयन्त्यन्वेषणार्थं ब्राह्मणानां नानादिग्गमनं	५०२	१४
सुदेवनामकब्राह्मणस्य चेदिराजपुरगमन दमयन्तीदर्शने	५०२	१६
दमयन्तीदर्शनेन सुदेवतर्कः	५०२	१९
सुदेवस्य दमयन्तीसमीपगमनसम्भाषणे	५०३	७
दमयन्तीरोदनादिः	५०३	११
सुदेवं प्रति चेदिराजमातृवाक्यं ...	५०३	१६
सुदेवस्य राजमातृसमीपे दमयन्तीपरिचयादिकथनं	५०३	२१
सुदेववाक्यश्रवणेन सुनन्दाया दमयन्तीपिप्लुप्रच्छादनमलशोधनादिः ...	५०३	३०
दमयन्तीं प्रति राजमातृवाक्यं	५०४	३
राजमातरं प्रति दमयन्त्याः प्रणामपुरःसरवाक्यादिः	५०४	८
राजमातुर्विदर्भनगरे दमयन्तीप्रस्थापनादिः	५०४	१३
दमयन्त्या विदर्भनगरगमनादिः ...	५०४	१४
सुदेवस्य गोसहस्रप्राप्तिः	५०४	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
मातरं प्रति दमयन्तीवाक्यादिः ...	५०४	१९
भीमराजं प्रति दमयन्तीमातृवाक्यादिः	५०४	२२
नलान्वेषणाय पुनर्भीमराजस्य ब्राह्मण प्रेषणं	५०४	२४
नलान्वेषणार्थप्रेरितब्राह्मणानां दमयन्ती समीपगमनादिः	५०४	२५
ब्राह्मणसमीपे दमयन्तीवाक्यं	५०४	२६
दमयन्तीवाक्यश्रवणेन ब्राह्मणानां नलान्वेषणार्थं गमनादिः	५०५	८
ब्राह्मणानां नलान्वेषणं	५०५	९
बहुकालानन्तरं पर्णादनामकब्राह्मणस्य दमयन्तीसमीपप्रत्यागमनं	५०५	१२
दमयन्तीसमीपे पर्णादस्य नलवार्त्ताकथनं	५०५	१३
मातरं प्रति दमयन्तीवाक्यं	५०५	२६
दमयन्त्याः पर्णादब्राह्मणतोषणं	५०५	३०
सुदेवनामकब्राह्मणं प्रति दमयन्तीवाक्यं	५०६	४
सुदेवस्य ऋतुपर्णसमीपे भाविदमयन्तीस्वयम्वरकथनं	५०६	८
बाहुकनामधारिनलं प्रति ऋतुपर्णवाक्यं	५०६	११
ऋतुपर्णवाक्यश्रवणेन नलचिन्ता	५०६	१३
ऋतुपर्णसमीपे नलस्य एकेनाह्ना विदर्भगमनस्वीकारः	५०६	१९
बाहुकस्य विदर्भगमनार्थमश्वपरीक्षादिः	५०६	२०
परीक्षितक्षश्वदर्शनेन बाहुकं प्रति ऋतुपर्णवाक्यं	५०६	२४
बाहुकर्तुपर्णसंवादः	५०६	२६
नलस्य रथयोजनादिः	५०६	२९
विदर्भगमनार्थमृतुपर्णस्य रथारोहादिः	५०६	३०
रथवेगकथनं	५०७	२
अश्वगमनदर्शनेन ऋतुपर्णविस्मयः ...	५०७	४
बाहुकस्य हयज्ञानादर्शनेन ऋतुपर्णतर्कः	५०७	६
रथस्य वेगादिकथनं	५०७	१८
ऋतुपर्णस्य रथादुत्तरीयपटपतनं ...	५०७	१९
पतितोत्तरीयपटदर्शनेन नलं प्रति ऋतुपर्णवाक्यं	५०७	२०
ऋतुपर्णं प्रति नलवाक्यं	५०७	२२
वने विभीतकवृक्षदर्शनेन नलं प्रति ऋतुपर्णवाक्यं	५०७	२४
रथस्थापनपुरःसरं ऋतुपर्णं प्रति बाहुकवाक्यं	५०७	२९
विभीतकफलपत्रगणनार्थं ऋतुपर्णबाहुकसंवादः	५०८	३
रथादवरुह्य नलस्य विभीतकच्छेदनपत्रादिगणनं	५०८	१०
पत्रादिगणनेन जातविस्मयनलस्य वाक्यं	५०८	१२
नलं प्रति ऋतुपर्णवाक्यं	५०८	१३
ऋतुपर्णनलयोर्विद्यापरिवर्त्तनार्थं संवादः	५०८	१४
ऋतुपर्णान्नलस्याक्षविद्याप्राप्तिः ...	५०८	१६
अक्षविद्याप्रवेशेन नलशरीरात् कलिनिर्गमणं	५०८	१७
शापोद्यतनलं प्रति कलिवाक्यं	५०८	२०
भीतकलेर्विभीतकवृक्षप्रवेशः	५०८	२६
पुनर्नलस्य रथारोहादिः	५०८	२८
नलगमनानन्तरं कलेः स्वगृहगमनादिः	५०९	१
ऋतुपर्णस्य सायाह्ने विदर्भनगरगमनं ...	५०९	४
भीमराजाज्ञया ऋतुपर्णस्य कुण्डिनपुरप्रवेशादिः	५०९	५
रथनिर्घोषश्रवणेन दमयन्तीवाक्यं ...	५०९	११

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्ती
दमयन्त्या विलापपुरःसरं नलदिदृक्षया हर्म्यारोहः	५०८	२०
ऋतुपर्णादीनां रथादवरोहणादिः ...	५०८	२१
ऋतुपर्णं प्रति भीमराजस्यागमनकारणादि कथनं	५०८	२६
ऋतुपर्णवाक्यादिः	५०८	२८
ऋतुपर्णवाक्यश्रवणेन भीमराजचिन्ता ...	५०८	
वार्ष्णेयसहितबाहुकस्य रथस्थापनादिः	५१०	
तथाविधबाहुकादिदर्शनेन दमयन्तीचिन्ता	५१०	
केशिनीं प्रति दमयन्तीवाक्यं	५१०	१३
केशिन्या बाहुकसमीपगमनं	५१०	१७
केशिनीबाहुकसंवादः	५१०	१८
बाहुकसमीपे केशिन्या दमयन्तीगाथाकथनं	५१०	२८
गाथाश्रवणेन नलशोकादिः	५११	
बाहुकस्य दमयन्तीगाथाप्रत्युत्तरं ...	५११	७
गाथाप्रत्युत्तरादिश्रवणेन केशिन्या दमयन्तीसमीपगमनसम्भाषणे	५११	१३
केशिनीं प्रति पुनर्दमयन्तीवाक्यं ...	५११	१५
केशिनीसमीपे दमयन्त्या नलपरीक्षोपाय कथनं	५११	१७
केशिन्या बाहुकसमीपगमनादिः ...	५११	२२
केशिन्या दमयन्तीसमीपप्रत्यागमनबाहुकस्वभावादिकथनं	५११	२३
पुनर्बाहुकसमीपगमनार्थं केशिनीं प्रति दमयन्तीवाक्यं	५१२	
दमयन्तीवाक्येन केशिन्या नलपक्वमांसानयनं	५१२	
दमयन्त्या नलपक्वमांसप्राशनादिः ...	५१२	
दमयन्त्या नलसमीपे कन्यापुत्रप्रेषणं ...	५१२	८
बाहुकस्य कन्यापुत्रदर्शनेन रोदनादिः	५१२	१०
केशिनीं प्रति नलवाक्यं	५१२	१२
केशिन्या दमयन्तीसमीपगमननलविकारादिकथने	५१२	१६
दमयन्त्या मातृसमीपे केशिनीप्रेरणादिः	५१२	१७
दमयन्तीमातुर्भीमराजविज्ञापनादिः ...	५१२	२०
नलस्य दमयन्तीसमीपगमनं	५१२	२१
परस्परसन्दर्शनेन दमयन्तीनलयोः शोकादिः	५१२	२२
नलसमीपे दमयन्तीवाक्यं	५१२	२५
दमयन्तीवाक्यश्रवणेन नलस्य रोदनादिः	५१२	३०
दमयन्तीं प्रति नलवाक्यं	५१३	२
दमयन्त्या नलानुनयः	५१३	११
नलं प्रत्यन्तरिक्षाद्वायुवाक्यं	५१३	२१
वायुवाक्यानन्तरं पुष्पवृष्टिपतनादिः ..	५१३	२५
नलस्य बहुविधाश्चर्यदर्शनेन दमयन्तीदोषशङ्कानिवृत्तिः	५१३	२६
नलस्य कर्कोटकनागदत्तवस्त्रधारणेन स्वरूपप्राप्तिः	५१३	२७
दमयन्तीनलयोः परस्परालिङ्गनादिः ..	५१३	२८
दमयन्तीमातुर्भीमराजसमीपे नलदमयन्तीवृत्तान्तकथनं	५१४	२
भीमराजवाक्यं	५१४	३
नलस्य भीमराजगृहवासादिः	५१४	५
नलदमयन्तीमिलनं	५१४	६
दमयन्तीसहितनलस्य भीमराजसमीपगमनादिः	५१४	१०
नलदमयन्त्योर्भीमराजाभिवादनादिः ·	५१४	११
भीमस्य नलदमयन्तीसमाश्वासनादिः ·	५१४	१२
नलदर्शनेन भीमराजपुरे महोत्सवादिः	५१४	१५
ऋतुपर्णस्य नलवृत्तान्तश्रवणादिः ·	५१४	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नलसमीपे ऋतुपर्णस्य क्षमाप्रार्थनादिः ...	५१४	१८
नलं प्रति ऋतुपर्णवाक्यं	५१४	२०
नलवाक्यं	५१४	२३
नलस्य ऋतुपर्णाय हयज्ञानविद्यादानं ...	५१४	२७
ऋतुपर्णस्य नलायाक्षहृदयविद्यादानं ...	५१४	२८
ऋतुपर्णस्य स्वदेशगमनं	५१४	२९
नलस्य भीमराजामन्त्रणपुरःसरं स्वदेशगमनं	५१५	१
नलस्य पुष्करसमीपगमनसम्भाषणे ...	५१५	४
नलं प्रति पुष्करवाक्यं	५१५	१२
पुष्करवाक्यश्रवणेन नलस्य क्रोधादिः ...	५१५	१७
पुष्करनलयोर्द्यूतक्रीडा	५१५	१८
पुष्करं जित्वा नलवाक्यं	५१५	२०
नलस्य पुष्करपुरप्रेषणादिः	५१५	२६
पुष्करस्य नलाभिवादनसम्भाषणे	५१५	२७
पुष्करस्य स्वपुरगमनादिः ..	५१५	२९
नलस्य पुरप्रवेशादिः ...	५१६	१
नलं प्रति पौरवाक्यं ...	५१६	३
नलस्य दमयन्त्यानयनं ...	५१६	६
नलस्य राज्यशासनादिः ...	५१६	९
युधिष्ठिरं प्रति बृहदश्ववाक्यं	५१६	१३
नलचरितश्रवणादिफलकथनं ...	६१६	२०
युधिष्ठिरायाक्षहृदयदानार्थं बृहदश्ववाक्यं	५१६	२३
बृहदश्वं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५१६	२५
बृहदश्वस्य युधिष्ठिरायाक्षहृदयविद्यादानं	५१६	२६
बृहदश्वगमनानन्तरं युधिष्ठिरस्यार्ज्जुनतपस्या श्रवणं	५१६	२७
अर्ज्जुनतपस्याश्रवणेन युधिष्ठिरशोकादिः	५१७	१
नलोपाख्यानपर्व्वसमाप्तिः	५१७	२
तीर्थयात्रापर्व्वारम्भः	५१७	४
जनमेजयप्रश्नः	५१७	५
वैशम्पायनवाक्यं	५१७	८
पाण्डवसङ्गमादिकथनं	५१७	१२
द्रौपदीवाक्यं	५१७	१६
द्रौपदीं प्रति भीमवाक्यं	५१७	२१
नकुलस्यार्ज्जुनानुशोचनं	५१७	२८
सहदेवस्यार्ज्जुनानुशोचनं	५१८	३
अर्ज्जुनातुरभ्रात्रादिदर्शनेन युधिष्ठिर चिन्ता	५१८	८
युधिष्ठिरस्य नारददर्शनं	५१८	९
भ्रातृसहितयुधिष्ठिरस्य प्रत्युत्थानादिः ...	५१८	१०
नारदस्य युधिष्ठिराश्वासनादिः ...	५१८	१३
नारदयुधिष्ठिरयोः परस्परसम्भाषणादिः	५१८	१४
नारदसमीपे युधिष्ठिरप्रश्नः	५१८	१८
नारदवाक्यं	५१८	१९
भीष्मस्य गङ्गातीरवासकथनं	५१८	२०
भीष्मस्य पुलस्त्यदर्शनादिः	५१८	२३
भीष्मस्य पुलस्त्यपूजनादिः	५१८	२५
पुलस्त्यं प्रति भीष्मवाक्यं	५१८	२७
भीष्मं प्रति पुलस्त्यप्रीतिः	५१८	२९
भीष्मसमीपे पुलस्त्यवाक्यं	५१९	१
भीष्मवाक्यं	५१९	४
पुलस्त्यसमीपे भीष्मप्रश्नः	५१९	७
	५१९	८
पुलस्त्यस्य तीर्थप्रशंसादिः ...	५१९	१७
पुलस्त्यस्य पुष्करतीर्थगमनादिफलकथनं	५२०.	१
जम्बूमार्गगमनादिफलं	५२०	१०
तण्डुलिकाश्रमगमनादिफलं	५२०	१३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कण्वाश्रमगमनादिफलं	५२०	१५	अम्बाजन्मतीर्थादिस्नानादिफलं	५२५	३०
ययातिपतनगमनादिफलं	५२०	१८	फलकीवनादितीर्थगमनादिफलं	५२६	५
स्थाणुतीर्थगमनादिफलं	५२०	२०	मिश्रकतीर्थगमनादिफलं	५२६	१०
नर्मदादिनदीस्नानादिफलं	५२०	२२	व्यासवनादितीर्थगमनादिफलं	६२६	१२
प्रभासतीर्थादिगमनादिफलं	५२०	२८	मृगधूमादितीर्थगमनादिफलं	५२६	२०
द्वारवत्यादितीर्थगमनादिफलं	५२१	५	पवनह्रदादिस्नानादिफलं	५२६	२४
दमीतीर्थादिगमनादिफलं	५२१	१२	नैमिषकुञ्जस्नानादिफलं	५२६	२८
सिन्धुदत्ततीर्थादिगमनादिफलं	५२१	१९	सप्तसारस्वततीर्थकथनं	५२७	४
वितस्तास्नानादिफलं	५२१	२९	मङ्कणकमुनिवृत्तान्तः	५२७	५
वडवातीर्थगमनादिफलं	५२२	२	मङ्कणकस्य कुशाग्रक्षतकरात् शाकरस		
देविकास्नानादिफलं	५२२	१२	स्रवणं	५२७	६
विनशनतीर्थगमनादिफलं	५२२	२०	परिस्रुतशाकरसदर्शनेन मङ्कणकनृत्यं	५२७	७
रुद्रकोटितीर्थवृत्तान्तकथनं	५२२	२८	प्रनृत्तमङ्कणकं प्रति महादेववाक्यं	५२७	१०
सरस्वतीसङ्गमगमनादिफलकथनं	५२३	५	महादेवं प्रति मङ्कणकवाक्यं	५२७	११
कुरुक्षेत्रगमनादिफलकथनं	५२३	१०	ऋषिवाक्यश्रवणान्महादेवस्याङ्गुलिद्वारा		
सततनामकतीर्थादिगमनादिफलं	५२३	१९	अङ्गुष्ठताडनं	५२७	१४
वाराहतीर्थादिगमनादिफलं	५२३	२६	ताडिताङ्गुष्ठाद्भस्मनिर्गमदर्शनेन मङ्कणकस्य		
मुञ्जवटतीर्थोपवासादिफलं	५२४	१	महादेवपादपतनं	५२७	१५
रामह्रदगमनफलं	५२४	५	मङ्कणकस्य महादेवस्तवः	५२७	१६
जामदग्न्यस्य रुधिरद्वारा पितृतर्पणं	५२४	७	महादेवं प्रति मङ्कणकप्रार्थना	५२७	२०
जामदग्न्यं प्रति पितॄणां वाक्यं	५२४	८	मङ्कणकं प्रति महादेववाक्यं	५२७	२१
पितॄन् प्रति जामदग्न्यवाक्यं	५२४	११	महादेवान्तर्द्धानं	५२७	२४
पितॄणां जामदग्न्याय वरादिदानं	५२४	१४	औशनसतीर्थवृत्तान्तः	५२७	२५
पितॄणामन्तर्द्धानादिः	५२४	१८	अग्नितीर्थादिगमनादिफलकथनं	५२७	२७
वंशमूलादितीर्थस्नानादिफलं	५२४	२०	ब्रह्मयोनितीर्थस्नानादिफलं	५२७	३०
मानुषतीर्थगमनादिफलं	५२५	१४	पृथूदकतीर्थस्नानादिफलं	५२८	१
आपगानामकनद्यां दानादिफलं	५२५	१७	सरस्वतीरुणासङ्गमकतीर्थोपवासादिफलं	५२८	११
ब्रह्मोदुम्बरतीर्थगमनादिफलं	५२५	२०	अर्द्धकीलनामकतीर्थवृत्तान्तः	५२८	१३
सरकतीर्थगमनादिफलं	५२५	२४	रेणुकातीर्थगमनादिफलं	५२८	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पञ्चवटीगमनादिफलं	५२८	२२
कुरुतीर्थादिस्नानादिफलं	५२८	२६
नरकतीर्थगमनादिफलं	५२८	२८
स्वस्तिपुरादिगमनादिफलं	५२९	४
स्थाणुवटवदरीपाचनादिगमनादिफलं	५२९	९
दधीचतीर्थगमनादिफलं	५२९	१७
कन्याश्रमगमनादिफलं	५२९	१९
सन्निहतीतीर्थगमनादिफलं	५२९	२१
कुरुक्षेत्रप्रशंसा	५३०	३
धर्म्मतीर्थादिगमनादिफलं	५३०	१०
सौगन्धिकवनादिगमनादिफलं	५३०	१३
शाकम्भरीस्थानवृत्तान्तः	५३०	२२
सुवर्णाख्यस्थानगमनादिफलं	५३०	२७
धूमावतीगमनादिफलं	५३१	१
रथावर्त्ताद्यारोहणादिफलं	५३१	३
गङ्गाद्वारादिस्नानादिफलं	५३१	६
कपिलवाटादिगमनादिफलं	५३१	१०
रुद्रावर्त्तादिगमनादिफलं	५३१	१६
ऋषिकुल्यागमनादिफलं	५३१	२७
वीरप्रमोक्षगमनादिफलं	५३१	३०
महाश्रमवासादिफलं	५३२	२
वेतसिकादितीर्थगमनादिफलं	५३२	५
नैमिषक्षेत्रगमनादिफलं	५३२	८
गङ्गोद्भेदादितीर्थोपवासादिफलं	५३२	१४
गोप्रतारतीर्थगमनादिफलं	५३२	१९
रामतीर्थगमनादिफलं	५३२	२२
वाराणस्यादिगमनादिफलं	५३२	२७
गयातीर्थगमनादिफलं	५३३	१
ब्रह्मसरस्तीर्थगमनादिफलं	५३३	४
धेनुकतीर्थगमनादिफलं	५३३	६
गृध्रवटादितीर्थगमनादिफलं	५३३	१०
गयावासादिफलं	५३३	१५
बहुपुत्रेच्छाकारणकथनं	५३३	१६
फल्गुतीर्थगमनादिफलं	५३३	१७
धर्म्मप्रस्थगमनादिफलं	५३३	१८
ब्रह्मस्थानादिगमनादिफलं	५३३	२२
गौतमवनगमनादिफलं	५३३	२७
विनशनादितीर्थगमनादिफलं	५३४	१
सोमपदतीर्थगमनादिफलं	५३४	८
नारायणस्थानगमनादिफलं	५३४	१२
जातिस्मरोपस्पर्शनादिफलं	५३४	१७
माहेश्वरपुरादिगमनादिफलं	५३४	१९
जेष्ठिलतीर्थगमनादिफलं	५३४	२३
कन्यासम्वेद्यतीर्थगमनादिफलं	५३४	२५
निर्व्वीरतीर्थगमनादिफलं	५३४	२८
देवकूटगमनादिफलं	५३५	१
कौशिकह्रदगमनादिफलं	५३५	२
अग्निधारादितीर्थगमनादिफलं	५३५	६
गौरीशिखरगमनादिफलं	५३५	११
ताम्रारुणादिगमनादिफलं	५३५	१४
उद्दालकतीर्थादिगमनादिफलं	५३५	२१
चम्पादितीर्थगमनादिफलं	५३५	२३
सम्वेद्यतीर्थगमनादिफलं	५३५	२६
करतोयावासादिफलं	५३५	२८
गङ्गासागरसङ्गमवासादिफलं	५३५	२९
वैतरण्यादितीर्थगमनादिफलं	५३६	२
ऋषभादितीर्थवासादिफलं	५३६	६
श्रीपर्व्वतगमनादिफलं	५३६	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
ऋषभपर्व्वतादिगमनादिफलं	५३६	१८	॥ अथ दक्षिणदिगवस्थिततीर्थकथनं	५४२	४
गोकर्णपर्व्वतवृत्तान्तादिकथनं	५३६		सुराष्ट्रदेशस्थिततीर्थकथनं	५४२	२२
गायत्रीस्थानगमनादिफलं	५३६	२५	धौम्यस्य प्रतीच्यामवन्तीदेशस्थिततीर्थ		
वेणानद्युपवासादिफलं	५३६	२९	कथनं	५४३	३
गोदावर्य्यादिनदीगमनादिफलं	५३६		नर्म्मदानदीवृत्तान्तकथनं	५४३	४
ब्रह्मस्थानादिगमनादिफलं	५३७		वैदूर्य्यशिखरपर्व्वतवृत्तान्तकथनं	५४३	८
दण्डकारण्यादिगमनादिफलं	५३७		विश्वामित्रनद्यादिवृत्तान्तः	५४३	११
सप्तगोदावरादिस्नानादिफलं	५३७	१०	धौम्यस्य उत्तरदिगवस्थिततीर्थकथनं	५४३	२२
तुङ्गकारण्यवृत्तान्तादिकथनं	५३७	१२	सरस्वतीनद्यादिवृत्तान्तकथनं	५४३	२४
तुङ्गकारण्यवासादिफलं	५३७	१९	लोमशस्य धौम्यसमीपागमनं	५४४	२८
कालञ्जरादिपर्व्वतगमनादिफलं	५३७	२२	लोमशदर्शनेन युधिष्ठिरादीनां प्रत्युत्था		
कोटितीर्थस्नानादिफलं	५३७	२८	नादिः	५४४	२९
ज्येष्ठस्थानगमनादिफलं	५३७	२९	युधिष्ठिरसमीपे लोमशस्यागमनकारणादि		
शृङ्गवेरपुरगमनादिफलं	५३८	१	कथनं	५४५	
गङ्गास्नानादिफलं	५३८	३	युधिष्ठिरसमीपे लोमशस्यार्ज्जुनास्त्रप्राप्ति		
मुञ्जवटगमनादिफलं	५३८	४	कथनं	५४५	७
प्रयागतीर्थवृत्तान्तादिकथनं	५३८	६	अर्ज्जुननृत्यादिशिक्षाकथनं	५४५	११
प्रयागतीर्थगमनादिफलं	५३८	१६	लोमशस्य युधिष्ठिरसमीपे इन्द्रवाक्यकथनं	५४५	१४
युगभेदे पुण्यतीर्थकथनं	५३८	२६	युधिष्ठिरं प्रति लोमशस्यार्ज्जुनवाक्यकथनं	५४५	२४
गङ्गादिमाहात्म्यकीर्त्तनं	५३८	२८	युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं	५४६	१
भीष्मं प्रति पुलस्त्यस्योपदेशः	५३९	१३	युधिष्ठिरवाक्यं	५४६	७
युधिष्ठिरं प्रति नारदवाक्यं	५३९	१९	तीर्थयात्रार्थं लोमशस्य युधिष्ठिरोपदेशः	५४६	११
नारदस्यान्तर्द्धानं	५४०		युधिष्ठिरवाक्यं	५४६	१२
धौम्यं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५४०	१२	युधिष्ठिरवाक्यश्रवणेन बहुतरपौरादीनां		
उत्सुकपाण्डवाश्वासनपुरःसरं धौम्यवाक्यं	५४१	५	हस्तिनापुरप्रत्यागमनं	५४६	१७
धौम्यस्य नैमिषतीर्थवृत्तान्तकथनं	५४१	९	तीर्थयात्राप्रवृत्तयुधिष्ठिरं प्रति वनवासि		
पाञ्चालदेशे उत्पलावनतीर्थवृत्तान्तकथनं	५४१		ब्राह्मणानां वाक्यं	५४६	२२
विश्वामित्रवृत्तान्तकथनं	५४१	१९	युधिष्ठिरस्य ब्राह्मणवाक्यस्वीकारः	५४७	७
प्रयागे अगस्त्याश्रमादिकथनं	५४१	२३	व्यासादीनां काम्यकवनागमनं	५४७	९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाण्डवान् प्रति ऋषीणां वाक्यं	५४७	११	लोपामुद्रां प्रत्यगस्त्यवाक्यं	५५०	२७
द्रौपद्यादिवर्जितपाण्डवानां तीर्थयात्रा .	५४७	१६	अगस्त्यवाक्येन लोपामुद्राया वस्त्रं त्यक्त्वा वल्कलादिग्रहणं	५५०	२८
पाण्डवानां पूर्व्वदिग्गमनं	५४७	२०	अगस्त्यस्य भार्य्यया सह तपस्या	५५०	३०
लोमशं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	५४७	२३	अगस्त्यस्य ऋतुस्नातलोपामुद्राकाङ्क्षणं .	५५१	३
युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं	५४७	२५	अगस्त्यं प्रति लोपामुद्रावाक्यं	५५१	४
पाण्डवादीनां नैमिषारण्यगमनं ...	५४८	१७	अगस्त्यलोपामुद्रासंवादः	५५१	९
गोमत्यादितीर्थेषु पाण्डवानामभिषेकादिः	५४८	१८	अगस्त्यस्य भिक्षार्थं श्रुतर्व्वसमीपगमनादिः	५५१	१६
पाण्डवादीनां गयशिरःपर्व्वतवासः ...	५४८	२५	श्रुतर्व्वाणं प्रत्यगस्त्यवाक्यं	५५१	१९
पाण्डवादीनामक्षयवटसमीपे उपवासादिः	५४९	१	पूर्णायव्ययदर्शनेन श्रुतर्वणा सहागस्त्यस्य ब्रध्नश्वसमीपगमनादिः	५५१	२२
अक्षयवटसमीपे ब्राह्मणानामागमनं .	५४९	२	ब्रध्नश्वं प्रत्यगस्त्यवाक्यं	५५१	२४
शमठस्य गययज्ञकथनं	५४९	५	पूर्णायव्ययदर्शनेन ब्रध्नश्वेन सहागस्त्यश्रुतर्व्वणोस्त्रसदस्युसमीपगमनादिः ...	५५१	२७
पाण्डवादीनामगस्त्याश्रमगमनानन्तरं दुर्ज्जयायां वासः	५४९	१९	त्रसदस्युं प्रत्यगस्त्यवाक्यं	५५१	३०
लोमशं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	५४९	२०	लोमशवाक्यं	५५२	१
लोमशस्य वातापिइल्वलाख्यकथनं ...	५४९	२२	पौरकुत्सायव्ययदर्शनेनागस्त्यस्य चिन्ता	५५२	२
वातापील्वलयोर्ब्रह्महत्याकथनं	५४९	२५	अगस्त्यं प्रति नृपाणां वाक्यं	५५२	३
अगस्त्यस्य पितृलोकदर्शनं	५५०	२	नृपैः सहागस्त्यस्येल्वलसमीपगमनं ...	५५२	५
अगस्त्यपितृलोकसंवादः	५५०	३	इल्वलस्य समागतागस्त्यादिपूजा ...	५५२	७
पितृलोकवाक्येनागस्त्यचिन्तादिः ...	५५०	७	संस्कृतमेषरूपवातापिदर्शनेन नृपाणां चिन्ता	५५२	९
अगस्त्यस्य स्त्रीनिर्म्माणं	५५०	८	चिन्तान्वितनृपान् प्रत्यगस्त्यवाक्यं . .	५५२	१०
विदर्भराजायागस्त्यस्य निर्म्मितकन्यादानं	५५०	९	अगस्त्यस्य भोजनार्थमुपवेशनादिः ...	५५२	११
विदर्भराजस्यागस्त्यदत्तलोपामुद्रानामककन्योत्पत्तिः	५५०	१०	अगस्त्यस्य वातापिभक्षणादिः	५५२	१२
यौवनस्थकन्यादर्शनेन विदर्भराजचिन्ता	५५०	१८	इल्वलस्य वाताप्याह्वानादिः	५५२	१३
अगस्त्यस्य विदर्भराजसमीपागमनसम्भाषणे	५५०	२०	इल्वलं प्रत्यगस्त्यवाक्यं	५५२	१५
अगस्त्यवाक्यश्रवणेन विदर्भराजस्य भार्य्यासमीपगमनादिः	५५०	२३	अगस्त्यं प्रतील्वलस्यागमनकारणजिज्ञासा	५५२	१६
दुःखितपितरं प्रति लोपामुद्रावाक्यं ...	५५०	२४			
विदर्भराजस्यागस्त्याय लोपामुद्रादानं	५५०	२६	इल्वलं प्रत्यगस्त्यवाक्यं	५५२	१७

॥ श्रीमहाभारतीयप्रथमखण्डान्तर्गतवनपर्व्वसूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अगस्त्यस्य धनादिप्रार्थना ...	५५२	२०
अगस्त्यस्य धनानयनं ...	५५२	२४
लोपामुद्रागस्त्यसंवादः ...	५५२	२६
अगस्त्यस्य लोपामुद्रासङ्गमः ...	५५२	३०
अगस्त्यस्य दृढस्युनामकपुत्रोत्पत्तिः ...	५५३	२
दृढस्योरिध्मवाहाख्याप्राप्तिः ...	५५३	४
लोमशस्य अगस्त्याश्रमवृत्तान्तकथनं ...	५५३	६
युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं ...	५५३	११
पाण्डवादीनां भृगुतीर्थस्नानादिः ...	५५३	१४
लोमशसमीपे युधिष्ठिरजिज्ञासा ...	५५३	१७
लोमशस्य जामदग्न्यरामतेजोहानिवृत्तान्तकथनं ...	५५३	१८
अयोध्यायां दाशरथेरामस्योत्पत्तिः ...	५५३	१९
जामदग्न्यस्य रामदर्शनार्थमयोध्यागमनं	५५३	२०
अयोध्यागतजामदग्न्यसमीपे दशरथस्य रामप्रेषणं ...	५५३	२३
जामदग्न्यरामयोः संवादः ...	५५३	२४
रामस्य जामदग्न्यधनुषि ज्यारोपणादिः ...	५५३	२८
रामजामदग्न्यसंवादः ...	५५४	१
जामदग्न्यं प्रति रामस्य क्रोधाद्वाक्यं ...	५५४	३
रामस्य जामदग्न्याय दिव्यचक्षुःप्रदानं ...	५५४	४
जामदग्न्यस्य रामशरीरे जगद्दर्शनं ...	५५४	५
रामस्य वाणत्यागजामदग्न्यतेजोहरणादिः	५५४	८
जामदग्न्यस्य रामप्रणामादिः ...	५५४	१३
जामदग्न्यं प्रति पितॄणां वाक्यं ...	५५४	१५
जामदग्न्यस्य पितृवाक्येन भृगुतीर्थस्नाना तेजःप्राप्तिः ...	५५४	१९
अगस्त्यचरितश्रवणार्थं लोमशसमीपे युधिष्ठिरप्रार्थना ...	५५४	२२
लोमशस्यागस्त्यचरितकथनं ...	५५४	२३
कालकेयगणवृत्तान्तकथनं ...	५५४	२४
कालकेयादिसहितवृत्रस्य देवोपद्रवः ...	५५४	२५
इन्द्रादिदेवानां ब्रह्मलोकगमनं ...	५५४	२६
देवान् प्रति ब्रह्मवाक्यं ...	५५४	२७
ब्रह्मवाक्येन देवानां दधीचस्याश्रमे गतिः	५५५	४
दधीचाश्रमवर्णनं ...	५५५	५
देवानां दधीचमुनिदर्शनं ...	५५५	१०
देवानां दधीचप्रणामपुरःसरमस्थिप्रार्थना	५५५	११
दधीचस्य देववाक्यस्वीकारप्राणत्यागौ ...	५५५	१२
देवानां दधीचास्थिग्रहणं ...	५५५	१३
देवानां वज्रनिर्म्माणार्थं विश्वकर्म्मसमीपे दधीचास्थिदानादिः ...	५५५	१४
विश्वकर्म्मणा दधीचास्थिद्वारा वज्रनिर्म्माणं	५५५	१५
इन्द्रस्य वज्रग्रहणं ...	५५५	१६
इन्द्रस्य वृत्रासुरसमीपगमनादिः ...	५५५	१८
देवानां वृत्रासुरादिभिः सह युद्धं ...	५५५	२०
कश्मलाविष्टपुरन्दरस्य नारायणशरणगमनं	५५५	२६
विष्णोरिन्द्रस्य बलविधानादिः ...	५५५	२७
इन्द्रस्य वृत्रवधाय वज्रत्यागादिः ...	५५६	१
वृत्रवधः ...	५५६	२
देवानामसुरमारणं ...	५५६	४
कालकेयादीनां देवभयात् समुद्रप्रवेशः	५५६	५
कालकेयादीनां जगद्विनाशनाय मन्त्रणा	५५६	६
रात्रौ कालेयादीनां मुनिमारणं ...	५५६	१३
कालेयघातितऋष्यादिसंख्याकथनं ...	५५६	१४
कालेयभयान्मनुष्याणां पर्व्वतगुहाप्रवेशादिः	५५६	२४
जगदुपशमदर्शनेन देवानां विष्णुसमीपगमनादिः ...	५५६	२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
देवानां विष्णुस्तवः	५५७	१
विष्णुसमीपे देवानां प्रार्थना	५५७	९
देवान् प्रति विष्णुवाक्यं	५५७	१४
कालेयवधार्थं समुद्रशोषणोपायकथनं ...	५५७	१९
विष्णुवाक्येन देवानामगस्त्याश्रमगमनं ...	५५७	२०
देवानामगस्त्यस्तवः	५५७	२३
लोमशसमीपे विन्ध्यपर्व्वतवृत्तान्तश्रवणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	५५७	२८
लोमशस्य विन्ध्यपर्व्वतवृत्तान्तकथनं ...	५५७	२९
सूर्य्यं प्रति विन्ध्यवाक्यं	५५७	३०
विन्ध्यं प्रति सूर्य्यवाक्यं	५५८	२
सूर्य्यवाक्येन क्रोधाद्विन्ध्यस्य सूर्य्याचन्द्रमार्गरोधार्थं वृद्धिः	५५८	३
देवानां विन्ध्यसमीपगमनसम्भाषणादिः	५५८	४
देवानामगस्त्यसमीपगमनं	५५८	५
अगस्त्यसमीपे देवानां प्रार्थना	५५८	६
महाराऽगस्त्यस्य विन्ध्यसमीपगमनसम्भाषणे	५५८	८
विन्ध्येन समयं कृत्वाऽगस्त्यस्य दक्षिणदिग्गमनं	५५८	११
लोमशस्य देवकर्तृककालेयवधकथनं ...	५५८	१३
अगस्त्यस्य देवान् प्रति जिज्ञासा	५५८	१४
अगस्त्यसमीपे देवानां प्रार्थनाकथनं ...	५५८	१६
अगस्त्यस्य समुद्रपानस्वीकारः	५५८	१७
अगस्त्यस्य समुद्रसमीपगमनं	५५८	१८
मनुष्यादीनां आश्चर्य्यदर्शनार्थमगस्त्यानुगमनं	५५८	१९
देवादिसहितागस्त्यस्य समुद्रगमनं ..	५५८	२१
देवादीन् प्रत्यगस्त्यवाक्यं	५५८	२५
अगस्त्यस्य समुद्रपानं	५५८	२६
देवादीनामगस्त्यपीयमानसमुद्रदर्शनेन विस्मयः	५५८	२७
देवानामगस्त्यस्तवादिः	५५८	२८
निःसलिलसमुद्रदर्शनेन देवानां दानववधः	५५८	३०
कालेयदेवानां युद्धं	५५९	२
हतशेषकालेयानां पातालप्रवेशादिः ...	५५९	५
देवानामगस्त्यस्तवः	५५९	६
समुद्रपूरणार्थं देवानां प्रर्थना	५५९	८
देवान् प्रत्यगस्त्यवाक्यं	५५९	९
देवानां समुद्रपूरणमन्त्रणा	५५९	१२
देवान् प्रति पितामहवाक्यं	५५९	१५
लोमशसमीपे युधिष्ठिरप्रश्नः	५५९	१८
लोमशस्य सगरवृत्तान्तकथनं	५५९	२१
पत्नीद्वयसहितसगरस्य पुत्रार्थं कैलासपर्व्वते तपस्या	५५९	२४
सगरस्य महादेवदर्शनादिः	५५९	२५
महादेवस्य सगराय एकपत्न्यां षष्टिसहस्रपुत्ररूपवरदानं	५५९	२९
महादेवस्य सगरायापरपत्न्यामेकपुत्ररूपवरदानादिः	५५९	३०
वैदर्भीनामकसगरपत्न्या अलावुप्रसवः ...	५६०	३
शैब्याया एकपुत्रप्रसवः	५६०	४
अलावुत्यागेच्छुसगरं प्रत्याकाशवाणी ...	५६०	५
आकाशवाणीश्रवणेन सगरस्य घृतकुम्भेष्वलावुबीजस्थापनं	५६०	११
सगरस्य घृतकुम्भेभ्यः षष्टिसहस्रपुत्रोत्पत्तिः	५६०	१३
सगरपुत्रविक्रमादिकथनं	५६०	१४
सगरसन्तत्युपद्रुतलोकानां देवैः सह ब्रह्मलोकगमनं	५६०	१६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
देवादीन् प्रति ब्रह्मवाक्यादिः	५६०	१७
सगरस्याश्वमेधयज्ञकरणं	५६०	२०
निस्तोयसमुद्रे अश्वान्तर्द्धानादिः ...	५६०	२२
सगरपुत्राणामश्वान्वेषणानन्तरं पितृसमीपे वाक्य	५६०	२६
पुत्रान् प्रति सगरस्य क्रोधाद्वाक्यं ..	५६०	२८
सगरपुत्राणां समुद्रमध्ये विलदर्शनसमुद्र खनने	५६१	२
सगरपुत्राणां पातालप्रवेशाश्वादिदर्शनादिः	५६१	७
कपिलक्रोधदृष्ट्या सगरपुत्रदाहः ...	५६१	१२
नारदस्य सगरसमीपे भस्मीभूतपुत्रकथनं	५६१	१३
सगरस्यांशुमन्तं प्रति वाक्यं	५६१	१५
लोमशसमीपे युधिष्ठिरप्रश्नः	५६१	१८
लोमशस्यासमञ्जोवृत्तान्तकथनं	५६१	१९
अंशुमन्तं प्रति सगरवाक्यं	५६१	२७
सगरवाक्येनांशुमता ऽश्वानयनार्थं गमनं	५६१	३०
अंशुमतः कपिलादिदर्शनादिः	५६२	१
अंशुमन्तं प्रति कपिलस्य वरदानादिः ...	५६२	३
अश्वसहितांशुमतः सगरसमीपागमनादिः	५६२	९
सगरस्य यज्ञसमाप्त्यादिः	५६२	१२
अंशुमतो राज्यशासनदिलीपनामकपुत्रो त्पादने	५६२	१५
दिलीपस्य राज्यप्राप्त्यनन्तरं गङ्गावतरणार्थं चेष्टादिः	५६२	१७
दिलीपस्य भगीरथराज्याभिषेकादिः ...	५६२	२०
लोमशस्य भगीरथवृत्तान्तकथनं ...	५६२	२३
भगीरथस्य गङ्गावतारणार्थं हिमालयपर्व्वत गमनं	५६२	२५
हिमालयपर्व्वतवर्णनं	५६२	२७
भगीरथतपस्या	५६३	५
सहस्रवर्षानन्तरं भगीरथं प्रति गङ्गावाक्यं	५६३	७
गङ्गासमीपे भगीरथस्य प्रार्थना	५६३	८
भगीरथं प्रति गङ्गावाक्यं	५६३	१४
गङ्गावाक्येन भगीरथस्य महादेवतोषणार्थं तपस्यादिः	५६३	१८
भगीरथं प्रति महादेववाक्यं	५६३	२१
महादेवस्य हिमालयगमनादिः	५६३	२३
भगीरथं प्रति गङ्गाह्वानाय महादेववाक्यं	५६३	२४
भगीरथचिन्तनेन गङ्गावतरणं	५६३	२७
महादेवस्य गङ्गावेगधारणादिः	५६३	२९
भगीरथं प्रत्यवतीर्णगङ्गावाक्यं	५६४	४
गङ्गासहितभगीरथस्य समुद्रगमनादिः	५६४	७
पाण्डवानां हेमकूटपर्व्वतगमनादिः ...	५६४	१४
युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं	५६४	१९
ऋषभनामकतपस्विवृत्तान्तः	५६४	२१
लोमशस्य ऋषभकूटपर्व्वतवृत्तान्तकथनं	५६४	२६
पाण्डवानां कौशिकीनदीगमनं	५६५	३
लोमशस्य कौशिकीनद्यादिवृत्तान्तकथनं	५६५	४
लोमशं प्रति ऋष्यशृङ्गचरितश्रवणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	५६५	९
उर्व्वशीदर्शनेन विभाण्डकस्य सरोवरे रेतः पतनं	५६५	१७
रेतःसहितजलपानेन मृग्या गर्भः ..	५६५	१८
मृगीवृत्तान्तः	५६५	१९
मृग्यां ऋष्यशृङ्गोत्पत्तिः	५६५	२०
ऋष्यशृङ्गतपस्या	५६५	२२
लोमपादनामकाङ्गराजवृत्तान्तः ...	५६५	२४
लोमपादादीनामनावृष्टिकाले मन्त्रणादिः	५६५	२७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
लोमपादस्य मन्त्रिभिः सह ऋष्यशृङ्गानयनार्थं मन्त्रणादिः	५६६	४
लोमपादस्य ऋष्यशृङ्गानयनार्थं वेश्यानयनादिः	५६६	५
स्त्रीभिः सह वेश्यायां ऋष्यशृङ्गानयनार्थं वनगमनं	५६६	११
वेश्याया नौकाश्रमरचनादिः	५६६	१३
ऋष्यशृङ्गसमीपे वेश्याया दुहितृप्रेषणादिः	५६६	१७
ऋष्यशृङ्गं प्रति वेश्यावाक्यं	५६६	१८
ऋष्यशृङ्गवेश्यासंवादः	५६६	२३
वेश्यया ऋष्यशृङ्गाय भक्ष्यादिदानादिः	५६७	१
अग्निहोत्रकरणच्छलेन वेश्यागमनादिः	५६७	६
ऋष्यशृङ्गचिन्ता	५६७	७
विभाण्डकस्याश्रमागमनं	५६७	८
ऋष्यशृङ्गं प्रति विभाण्डकवाक्यं ...	५६७	११
विभाण्डकसमीपे ऋष्यशृङ्गस्य वेश्याचरितादिकथनं	५६७	१६
ऋष्यशृङ्गं प्रति विभाण्डकवाक्यं ...	५६८	१०
विभाण्डकस्य वेश्यान्वेषणादिः	५६८	१६
विभाण्डकस्य फलानयनार्थं गमनं ...	५६८	१७
तदवसरागतवेश्यां प्रति ऋष्यशृङ्गवाक्यं	५६८	१८
ऋष्यशृङ्गसहितवेश्याया नौकारोहपुरःसर अङ्गदेशगमनं	५६८	१९
लोमपादस्यान्तःपुरे ऋष्यशृङ्गप्रवेशनादिः	५६८	२१
लोमपादस्य ऋष्यशृङ्गाय शान्तानामक कन्यादानं	५६८	२२
लोमपादस्य विभाण्डकोपशान्त्यर्थं लोकनियोगादिः	५६८	२३
फलान्यादाय विभाण्डकस्याश्रमागमनादिः	५६८	२७
विभाण्डकस्य ऋष्यशृङ्गान्वेषणार्थं चम्पानदीगमनादिः	५६८	२८
श्रान्तविभाण्डकस्य घोषवासादिः ...	५६८	२९
विभाण्डकघोषसंवादः	५६९	१
विभाण्डकस्याङ्गराजसमीपगमनपुत्रदर्शनादिः	५६९	२
ऋष्यशृङ्गं प्रति विभाण्डकवाक्यं ...	५६९	५
विभाण्डकस्याश्रमगमनं	५६९	६
ऋष्यशृङ्गशान्तावृत्तान्तः	५६९	७
वैशम्पायनवाक्यं	५६९	११
युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं	५६९	१४
पाण्डवानां वैतरणीस्नानतर्पणादिः	५६९	२३
युधिष्ठिरवाक्यं	५६९	२४
लोमशस्य स्वायम्भुववनवृत्तान्तकथनं	५६९	२६
लोमशस्य युधिष्ठिरस्वस्त्ययनं ...	५७०	६
युधिष्ठिरस्य महेन्द्राचलवासः ...	५७०	१०
युधिष्ठिरस्य रामानुचराकृतव्रणदर्शनादिः	५७०	१५
अकृतव्रणयुधिष्ठिरसंवादः	५७०	१७
युधिष्ठिरसमीपे अकृतव्रणस्य जामदग्न्यवृत्तान्तकथनं	५७०	२१
कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनवृत्तान्तः	५७०	२२
कार्त्तवीर्य्योपद्रुतदेवानां विष्णुसमीपगमनादिः	५७०	२७
कार्त्तवीर्य्यवधार्थं मन्त्रणादिः	५७०	२९
कृष्णस्य वदरिकाश्रमगमनं	५७१	१
वनवासिगाधिराजस्य कन्योत्पत्तिः ...	५७१	३
ऋचीकस्य विवाहार्थं गाधिकन्यावरणं ...	५७१	४
ऋचीकं प्रति गाधेः कन्याशुल्ककथनं ..	५७१	५
ऋचीकस्य शुल्कदानस्वीकारः	५७१	७
ऋचीकस्य वरुणसमीपे शुल्करूपसहस्रघोटकप्रार्थना	५७१	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वरुणस्य ऋचीकाय श्यामैककर्णपाण्डुरघोटक सहस्रदानं	५७१	१०
ऋचीकविवाहादिः	५७१	११
ऋचीकसमीपे भृगोरागमनादिः ...	५७१	१४
भृगुसमीपे स्नुषाया वरप्रार्थना ...	५७१	१७
भृगुवाक्यादिः	५७१	१८
जमदग्न्युत्पत्तिः	५७१	२६
जमदग्निवृत्तान्तः	५७२	१
जमदग्नेः पञ्चपुत्रोत्पत्तिः	५७२	४
रेणुकायाः स्नानार्थं सरोवरगमनं ...	५७२	५
रेणुकाया जलक्रीडाप्रवृत्तचित्ररथदर्शनेन चित्तचाञ्चल्यादिः	५७२	६
रेणुकाया आश्रमागमनं	५७२	७
जमदग्नेरेणुकाभर्त्सनादिः	५७२	८
जमदग्नेरेणुकामारणार्थं चतुरः पुत्रान् प्रत्याज्ञा	५७२	११
मातृवधास्वीकृतपुत्रान्प्रति जमदग्निशापः	५७२	१२
परशुरामं प्रति रेणुकामारणार्थं जमदग्नि वाक्यं	५७२	१३
परशुरामस्य मातृशिरश्छेदः	५७२	१४
परशुरामस्य पितृतो वरप्राप्तिः ...	५७२	१८
कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनस्य जमदग्न्याश्रमागमनादिः	५७२	१९
कार्त्तवीर्य्यस्य जमदग्निहोमधेनुवत्सहरणादिः	५७२	२१
जमदग्निवाक्येन परशुरामकोपः ...	५७२	२२
परशुरामस्य कार्त्तवीर्य्यबाहुच्छेदनं ...	५७२	२४
परशुरामविरहिताश्रमदर्शनेन कार्त्तवीर्य्यपुत्राणां जमदग्निवधः ...	५७२	२६
परशुरामस्याश्रमागमनमृतपितृदर्शनादिः	५७२	२९
परशुरामवाक्यं	५७३	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
क्षत्रियविनाशार्थं जामदग्न्यस्य प्रतिज्ञादिः	५७३	६
परशुरामस्य निःक्षत्रियपृथिवीकरणादिः	५७३	८
परशुरामस्य यज्ञे काश्यपाय पृथिवी दानादिः	५७३	१२
युधिष्ठिरादीनां परशुरामदर्शनादिः ...	५७३	१६
युधिष्ठिरस्य नानातीर्थगमनादिः ...	५७३	२०
पाण्डवानां प्रभासतीर्थगमनं	५७४	६
वृष्णीनां पाण्डवदर्शनादिः	५७४	१०
जनमेजयप्रश्नः	५७४	१७
कृष्णं प्रति बलरामवाक्यं	५७४	२१
बलरामं प्रति सात्यकिवाक्यं	५७५	१४
कृष्णवाक्यं	५७६	८
कृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५७६	१४
वृष्णिगमनादिः	५७६	१८
लोमशस्य गययज्ञकथनं	५७६	२४
लोमशस्य पयोष्णीस्नानफलकथनं ...	५७७	४
युधिष्ठिरादीनां पयोष्णीस्नानादिः ...	५७७	६
लोमशस्य वैदूर्य्यपर्व्वतादिदर्शनादिफल कथनं	५७७	९
लोमशं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	५७७	१४
लोमशस्य च्यवनतपस्याकथनं	५७७	१७
शर्य्यातिनामकस्य राज्ञः स्त्रीभिः सह क्रीडार्थं सरोवरगमनं	५७७	२१
सखीसहितसुकन्यायाश्च्यवनवल्मीकदर्शनं	५७७	२३
वल्मीकस्थच्यवनस्य सुकन्यादर्शनादिः ...	५७७	२६
सुकन्याया वल्मीकस्थभार्गवचक्षुर्भेदनादिः	५७७	२९
भार्गवस्य क्रोधात् शर्य्यातिसैन्यमूत्रपुरीष रोधनं	५७७	३०
सैन्यं प्रति शर्य्यातिवाक्यं	५७८	२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पितरं प्रति सुकन्यावाक्यं	५७८	६
कन्यावाक्यश्रवणेन शर्य्यातेर्वल्मीकसमीपगमनादिः	५७८	७
शर्य्यातिं प्रति भार्गववाक्यं	५७८	१०
शर्य्यातेश्च्यवनाय सुकन्यादानं	५७८	१२
च्यवनस्य सुकन्याविवाहादिः	५७८	१३
अश्विनीकुमारयोः सुकन्यादर्शनं	५७८	१७
सुकन्यां प्रत्यश्विनीकुमारयोर्व्वाक्यं	५७८	१९
सुकन्याश्विनीकुमारसंवादः	५७८	२०
अश्विनीकुमारवाक्यश्रवणेन सुकन्यायाश्च्यवनसमीपगमनादिः	५७८	३०
च्यवनसहिताश्विनीकुमारयोः सरोवरमज्जनादिः	५७९	४
सरोवरोत्थितच्यवनस्याश्विनीकुमारतुल्यरूपप्राप्त्यादिः	५७९	५
तुल्यरूपवतामेषां सुकन्यां प्रति वाक्यं	५७९	६
सुकन्यायाः स्वभर्तृवरणादिः	५७९	८
अश्विनीकुमारौ प्रति हृष्टच्यवनवाक्यं	५७९	९
अश्विनीकुमारयोः स्वर्गगमनादिः	५७९	११
वयःस्थच्यवनदर्शनार्थं शर्य्यातेर्गमनादिः	५७९	१४
शर्य्यातिं प्रति च्यवनवाक्यं	५७९	१७
शर्य्यातेर्यज्ञकरणं	५७९	१९
अश्विनीकुमारसोमार्थं इन्द्रच्यवनसंवादः	५७९	२२
च्यवनं प्रतीन्द्रस्य कोपाद्वाक्यं	५७९	२८
च्यवनस्याश्विनीकुमारार्थं सोमरसग्रहणं	५७९	२९
च्यवनस्य वज्रप्रहारप्रवृत्तेन्द्रबाहुस्तम्भनं	५७९	३०
च्यवनस्येन्द्रमारणार्थं होमः	५८०	१
यज्ञकुण्डान्मदनामकासुरोत्पत्तिः	५८०	२
मदस्य [illegible]णादिः	५८०	२
मदस्येन्द्रभक्षणार्थं गमनादिः	५८०	८
मदभीतेन्द्रस्य च्यवनं प्रति वाक्यं	५८०	१२
च्यवनस्येन्द्रमोचनादिः	५८०	१७
युधिष्ठिरं प्रति लोमशस्य च्यवनसरोवरादिस्नानादिफलकथनं	५८०	२०
लोमशस्य पञ्चमतीर्थवृत्तान्तकथनं	५८०	२६
लोमशं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	५८१	८
लोमशस्य मान्धातृचरितकथनं	५८१	११
युवनाश्ववृत्तान्तः	५८१	१२
वनगतयुवनाश्वस्य भृग्वाश्रमगमनं	५८१	१६
सौद्युम्निपुत्रार्थयज्ञकरणानन्तरं ऋषीणां निद्रादिः	५८१	१९
युवनाश्वस्य भृग्वाश्रमप्रवेश वेदीस्थकुम्भाज्जलपानादिः	५८१	२४
ऋषीणां चैतन्यानन्तरं निर्जलकलसदर्शनेन जिज्ञासादिः	५८१	२५
युवनाश्वं प्रति ऋषीणां वाक्यं	५८१	२७
युवनाश्वस्य वामपार्श्वभेदपुरःसरं पुत्रनिर्गमनं	५८२	५
इन्द्रादीनां युवनाश्वसमीपागमनं	५८२	६
पुत्रस्य मान्धातृनामप्राप्तिकारणं	५८२	८
मान्धातृवृत्तान्तः	५८२	९
लोमशसमीपे युधिष्ठिरप्रश्नः	५८२	२६
लोमशस्य सोमकवृत्तान्तकथनं	५८२	२७
सोमकस्य वार्द्धक्यावस्थायां जन्तुनामकपुत्रोत्पत्त्यादिः	५८२	२९
जन्तुवृत्तान्तः	५८३	१
सोमकवाक्यं	५८३	७
ऋत्विक्सोमकसंवादः	५८३	१२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सोमकस्य जन्तुवपाद्वारा यज्ञकरणादिः	५८३	१९
सोमकस्य शतपुत्रोत्पत्तिः	५८३	२४
ऋत्विक्सोमकयोर्वृत्तान्तः	५८३	२७
धर्म्मसोमकसंवादः	५८४	१
सोमकस्य ऋत्विजा सह नरकवासादिः	५८४	५
सोमकाश्रमवासफलकथनं	५८४	८
प्रजापत्यादियज्ञस्थानादिवृत्तान्तकथनं	५८४	११
सभ्रातृकयुधिष्ठिरस्य स्नानावतरणस्थानं	५८४	२८
लोमशं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५८४	२९
लोमशस्य सरस्वतीनदीवृत्तान्तकथनं ...	५८५	१
विनशनादितीर्थकथनं	५८५	७
लोमशस्य श्येनकपोतीयवृत्तान्तकथनं ...	५८५	२८
श्येनभयात् कपोतस्य राजसमीपे शरणगमनं	५८५	२९
श्येनस्य राजानं प्रति वाक्यं	५८६	१
कपोतार्थं राजश्येनयोः संवादः ...	५८६	३
राज्ञः स्वमांसोत्कर्त्तनादिः	५८६	२७
राजानं प्रति श्येनवाक्यं	५८६	३०
लोमशस्य श्वेतकेत्वाश्रमादिकथनं ...	५८७	८
लोमशसमीपे युधिष्ठिरप्रश्नः	५८७	१४
उद्दालकशिष्यकहोडवृत्तान्तकथनं ...	५८७	१६
उद्दालकस्य कहोडाय कन्यादानं ...	५८७	१९
कहोडं प्रति तत्पत्नीगर्भस्थबालकवाक्यं	५८७	२१
बालकं प्रति कहोडशापादिः	५८७	२३
कहोडं प्रति सुजातानामकपत्नीवाक्यं	५८७	२५
वित्तानयनार्थं कहोडस्य जनकसमीपागमनादिः	५६७	२७
अष्टावक्रोत्पत्त्यादिः	५८७	२९
अष्टावक्रस्य मातृसमीपे पितृवृत्तान्तश्रवणं	५८८	२
श्वेतकेतुं प्रत्यष्टावक्रवाक्यं	५८८	३
श्वेतकेत्वष्टावक्रयोर्जनकनगरगमनं ...	५८८	४
अष्टावक्रजनकसंवादः	५८८	७
द्वारपालाष्टावक्रसंवादः	५८८	१४
राजानं प्रत्यष्टावक्रवाक्यं	५८९	३
जनकाष्टावक्रयोः प्रश्नोत्तरादिः	५८९	७
वन्दिनं प्रति क्रोधादष्टावक्रवाक्यं ...	५८९	२९
वन्द्यष्टावक्रसंवादः	५९०	१
वादे वन्दिपराजयः	५९०	२५
अष्टावक्रस्य वाक्यं	५९०	२९
वन्दिवाक्यं	५९१	१
अष्टावक्रजनकसंवादः	५९१	४
वन्दिवाक्यं	५९१	११
मज्जितविप्राणां जनकसमीपे उत्थानं ...	५९१	१३
कहोडवाक्यं	५९१	१४
जनकवन्दिनः सागरप्रवेशः	५९१	१९
श्वेतकेतुसहिताष्टावक्रस्याश्रमागमनादिः	५९१	२१
लोमशस्य समङ्गावृत्तान्तकथनं	५९१	२७
लोमशसमीपे युधिष्ठिरप्रश्नः	५९२	६
लोमशस्य भरद्वाजरैभ्ययोर्वृत्तान्तकथनं	५९२	८
भरद्वाजपुत्रयवक्रीतस्य परितापात् तपस्याकरणं	५९२	११
इन्द्रस्य यवक्रीतसमीपगमनसम्भाषणे ...	५९२	१४
यवक्रीतेन्द्रसंवादः	५९२	१५
इन्द्रगमनानन्तरं यवक्रीतस्य पुनस्तपस्या	५९२	१९
पुनरिन्द्रस्य यवक्रीतसमीपगमनसम्भाषणे	५९२	२१
इन्द्रसमीपे यवक्रीतवाक्यं	५९२	२३
इन्द्रस्य वृद्धब्राह्मणरूपधारणपुरःसरं वालुकामुष्टिभिर्गङ्गायां सेतुकरणचेष्टादिः ...	५९२	२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
यवक्रीतस्य तथाविधविप्रदर्शनसम्भाषणे	५९२	३०
ब्राह्मणरूपीन्द्रयवक्रीतसंवादः ...	५९३	२
यवक्रीतस्येन्द्राद्वरप्राप्तिः ...	५९३	७
यवक्रीतस्य पितृसमीपागमनसम्भाषणे	५९३	८
यवक्रीतं प्रति भरद्वाजवाक्यं ...	५९३	१०
भरद्वाजस्य बालधिनामकमुनिवृत्तान्तकथनं	५९३	११
बालधेस्तपसा देवानां परितोषः	५९३	१२
देवान् प्रति बालधिवाक्यं ...	५९३	१४
बालधेः पुत्रोत्पत्तिः	५९३	१५
बालधिपुत्रवृत्तान्तकथनं ...	५९३	१६
पितरं प्रति यवक्रीतवाक्यादिः ...	५९३	२५
यवक्रीतस्य रैभ्याश्रमगमनं ...	५९३	२८
रैभ्यस्नुषां प्रति यवक्रीतवाक्यं ...	५९३	३०
रैभ्यस्नुषावृत्तान्तः	५९४	१
रैभ्यस्याश्रमागमनादिः ...	५९४	२
रैभ्यस्य यवक्रीतवधार्थं कृत्यासृष्ट्यादिः	५९४	७
रैभ्यसृष्टराक्षसस्य यवक्रीतवधार्थं गमनं	५९४	११
यवक्रीतवधादिः	५९४	१६
भरद्वाजस्याश्रमागमनाग्निगृहप्रवेशादिः	५९४	१९
गृहपालं प्रति भरद्वाजवाक्यं ...	५९४	२१
यवक्रीतं प्रति गृहपालशूद्रवाक्यं	५९४	२४
भरद्वाजविलापः	५९४	२८
भरद्वाजस्य पुत्रदाहनकृताग्निप्रवेशौ	५९५	७
बृहद्युम्नयज्ञे रैभ्यपुत्रयोः साहाय्यकरणादिः	५९५	
परावसुनामकरैभ्यपुत्रस्याश्रमागमनमृगचर्म्मसंवृतपितृदर्शने	५९५	१२
परावसोर्मृगभ्रमेण पितृमारणं ...	५९५	१४
अर्व्वावसुं प्रति परावसुवाक्यं ...	५९५	१६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्व्वावसोर्ब्रह्मवध्याप्रायश्चित्ताचरणादिः	५९५	१८
अर्व्वावसोर्यज्ञदर्शननिवारणाय बृहद्युम्नं प्रति परावसुवाक्यं	५९५	२०
अर्व्वावसोर्भ्रातृकृतब्रह्मवध्याकथनादिः	५९५	२३
अर्व्वावसोर्व्वनगमनतपसी ...	५९५	२५
अर्व्वावसुं प्रति देवानां प्रीतिः ...	५९५	२७
अर्व्वावसोर्देवसमीपे रैभ्यभरद्वाजयवक्रीतप्रत्युज्जीवनरूपवरप्रार्थना ...	५९५	२९
देवानां वरदानात् रैभ्यादीनां प्रत्युज्जीवनं	५९६	१
यवक्रीतदेवसंवादः	५९६	२
देवानां स्वर्गगमनादिः	५९६	६
युधिष्ठिरं प्रति लोमशस्य तीर्थवृत्तान्तकथनं	५९६	९
युधिष्ठिरवाक्यं	५९६	२६
भीमं प्रीति युधिष्ठिरवाक्यं ...	५९६	२८
युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं ...	५९७	१०
युधिष्ठिरस्य भीमाभिनन्दनादिः	५९७	२०
युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदीवाक्यादिः	५९७	२३
लोमशद्रौपदीसहितपाण्डवानां सुबाहुविषयगमनादिः	५९७	२६
भीमादीन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५९८	५
पाण्डवानां गन्धमादनप्रवेशः ...	५९९	२
पाण्डवान् प्रति लोमशवाक्यादिः	५९९	४
पाण्डवानां नरकासुरास्थिदर्शनादिः	५९९	१८
लोमशस्य नरकासुरवृत्तान्तकथनं	५९९	२१
नरकोपद्रुतदेवानां विष्णुसमीपगमनादिः	५९९	२५
इन्द्रं प्रति विष्णुवाक्यं ...	५७९	२८
विष्णोर्नरकवधादिः	५९९	३०
नरकवधविस्तरश्रवणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ...	६००	२
लोमशस्य नरकवधवृत्तान्तकथनं	६[illegible]	७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
देवदेवस्य यमत्वकरणसमये प्राणिजीवनं	१००	
प्राणिमरणेन भाराक्रान्तपृथिव्या नारायणशरणगमनं	१००	१२
विष्णुं प्रति पृथिवीवाक्यं	१००	१४
विष्णोः पृथिवीसमाश्वासनादिः	१००	१७
पृथ्वीभारावतारा विष्णोर्वाराहरूपता	१००	१९
वराहरूपिकृष्णस्य धरण्युद्धरणादिकं	१००	२०
ततः संक्षुब्धदेवानां गमनं ब्रह्मणोऽन्तिके	१००	२३
ब्रह्मसमीपे देवानां वाक्यं	१००	२५
देवान् प्रति ब्रह्मवाक्यं	१००	२८
वराहस्थानजिज्ञासा देवानां ब्रह्मणोऽन्तिके	१०१	२
देवान् प्रति ब्रह्मणो वराहरूपिकृष्णस्थानादिकथनं	१०१	३
देवानां विष्णुसमीपागमनादिः	१०१	६
सह सर्व्वैः पाण्डवानां यात्रादिर्गन्धमादने	१०१	
पाण्डवानां पर्व्वतप्रवेशसमये चण्डवातादिवर्णना	१०१	१५
द्रौपदीमोहः	१०२	४
नकुलस्य द्रौपदीधारणादिः	१०२	७
युधिष्ठिरस्य द्रौपदीसमाश्वासनं	१०२	१०
युधिष्ठिरपरिदेवना	१०२	१२
धौम्यप्रभृतीनां द्रौपदीसमीपागमनादिः	१०२	१७
भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	१०२	२४
भीमवाक्यं	१०२	२५
भीमस्य घटोत्कचस्मरणं	१०२	२७
घटोत्कचस्य भीमसमीपागमनसम्भाषणे	१०२	२८
भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	१०३	३
घटोत्कचं प्रति भीमादेशः	१०३	६
घटोत्कचवाक्यं !	१०३	
घटोत्कचादीनां द्रौपद्यादिवहनादिः	१०३	१०
पाण्डवादीनां गन्धमादने नानाविधदेशदर्शनादिः	१०३	१३
गन्धमादने पाण्डवानां वासः	१०४	२९
द्रौपद्या भूमिपतितपद्मदर्शनं	१०५	१
भीमं प्रति द्रौपदीवाक्यं	१०५	३
सधनुष्कभीमस्य पद्मानयनार्थं गमनादिः	१०५	८
भीमस्य पथि गजाद्युपमर्दः	१०६	१६
भीमस्य कदलीखण्डे सरोवरगमनादिः	१०६	२८
हनुमतो भीमनिवारणार्थं दिव्यक्रममार्गरोधः	१०७	५
हनुमतो लाङ्गूलास्फोटनादिः	१०७	९
भीमस्य हनुमद्दर्शनं	१०७	१४
भीमस्य हनुमत्समीपे सिंहनादकरणादिः	१०७	२४
भीमं प्रति हनुमद्वाक्यं	१०७	२६
भीमसेनहनुमत्संवादः	१०८	९
भीमसमीपे मर्कटरूपिहनुमतो जिज्ञासा	१०८	१७
भीमस्य हनुमत्परिचयदानादिः	१०८	१८
हनुमन्तं प्रति भीमवाक्यं	१०८	२१
भीमं प्रति हनुमतः पुच्छोत्तोलनार्थं वाक्यं	१०८	२३
भीमस्य चिन्ता	१०८	२४
भीमस्य हनुमत्पुच्छोत्तोलनचेष्टादिः	१०८	२६
हनुमन्तं प्रति प्रणतिपुरःसरं भीमवाक्यं	१०८	३०
भीमसमीपे हनुमतः स्वपरिचयादिकथनं	१०९	३
हनुमतो दाशरथिरामवृत्तान्तकथनं	१०९	८
हनुमतो रामादरप्राप्त्यादिकथनं	१०९	२८
हनुमतो भीमोपदेशः	११०	३
भीमस्य हनुमत्समीपे प्रणतिपुरःसरं समुद्रोल्लङ्घिरूपदर्शनार्थं प्रार्थना	११०	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीमं प्रति हनुमद्वाक्यं	६१०	१२
युगसंख्यादिश्रवणार्थं हनुमन्तं प्रति भीम प्रश्नः	६१०	१६
भीमसमीपे हनुमतो युगस्वरूपसंख्यादि कथनं	६१०	१७
भीमस्य हनुमत्समीपे पूर्व्वरूपदर्शनार्थं पुनःप्रार्थना	६११	१८
हनुमतो भीमसमीपे पूर्व्वरूपधारणं	६११	२०
भीमस्य हनुमद्रूपदर्शनेन विस्मयादिः ...	६११	२५
हनुमन्तं प्रति भीमवाक्यं	६११	३०
भीमं प्रति हनुमद्वाक्यं	६१२	६
हनुमतो भीमं प्रति सौगन्धिकवनपथ प्रदर्शनादिः	६१२	१०
भीमं प्रति हनुमदुपदेशः	६१२	११
हनुमतः पूर्व्वरूपोपसंहारादिः ...	६१३	१३
भीमं प्रति हनुमद्वाक्यादिः	६१३	१६
भीमस्य हनुमदनुनयः	६१३	२४
हनुमतः कौरवमारणे साहाय्यस्वीकारादिः	६१३	२८
भीमसिंहनादवृंहणे हनुमत्प्रतिज्ञा अर्ज्जुन ध्वजस्थोऽहं सिंहनादं करिष्यामीति च प्रतिज्ञा	६१३	१३
हनुमदन्तर्धानं	६१४	१
गन्धमादने भीमस्य नानाश्चर्य्यपश्यतोऽटनं	६१४	४
नदीदर्शनं	६१४	१४
भीमस्य सौगन्धिकदर्शनं	६१४	१६
कैलासनिकटे सौगन्धिकसरःसंरक्षकराक्षस किङ्करकर्त्तृक भीमदर्शनं	६१४	२८
भीमं प्रति तद्राक्षसप्रश्नः	६१५	४
ताम् राक्षसान् प्रति भीमस्य उत्तरदानं	६१५	७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पुनर्भीमं प्रति राक्षसवचनं तत्र पर्य्यटनवारणं	६१५	१०
भीमं प्रति राक्षसस्य कुवेरनिकटे प्रार्थनोपदेशः	६१५	१४
भीमस्य प्रार्थनानिषेधवचनं	६१५	१५
राक्षसवारणमश्रुत्वाभीमस्य कुवेरसरसि यथेष्टाचरणं	६१५	१८
भीमं प्रति राक्षसानां वारणं भयप्रदर्शनञ्च	६१५	२३
राक्षसान् प्रति भीमस्य गदाप्रहारः ...	६१५	२४
राक्षसानिरस्तस्य तत्र पुष्करिण्यां स्नानापीला च भीमस्य पद्माहरणं	६१६	१
कुवेरं प्रति भीमहतशेष राक्षस निवेदनं	६१६	३
राक्षसान् प्रति भीमस्य सौगन्धिकादिहरणे कुवेरोपदेशः	६१६	५
कुवेरसमीपादागत्य राक्षसानां भीमदर्शनं	६१६	६
सौगन्धिकान्याहृत्यागच्छतो भीमस्य पथि प्रचण्डवायूपस्थितिः	६१६	८
प्रचण्डवाय्वादि दृष्ट्वा युधिष्ठिरस्य भ्रात्रा यन्वेषणं	६१६	१३
भीममदृष्ट्वा युधिष्ठिरस्य द्रौपदीं प्रतिप्रश्नः	६१६	१७
सौगन्धिकाहरणाय भीमं प्रस्थापयन्त्या द्रौपद्या वचनं	६१६	२०
युधिष्ठिरस्य भीमं प्रति गमनोद्योगः ...	६१६	२३
युधिष्ठिरादीनां सर्व्वेषां सौगन्धिकसरःसमीपे भीमदर्शनं	६१६	२८
भीमं परिष्वज्य युधिष्ठिरस्य प्रश्नः ...	६१७	५
भीमं प्रति युधिष्ठिरस्यैतादृश साहसकर्म्म निषेधः	६१७	६
सौगन्धिकसरोरक्षकराक्षसानां युधिष्ठिरादि दर्शनं	६१७	८
युधिष्ठिरस्य भ्रातृन् कृततीर्थकर्म्मकथनं	६१७	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरस्याकाशवाणीश्रवणं	६१७	२६
युधिष्ठिरोपरिपुष्पवृष्टिः	६१७	२९
आकाशवाणीश्रवणाद् युधिष्ठिरादीनांविस्मयः	६१८	१
आकाशवाणीश्रवणान्तरं धौम्यस्य तदुत्तर दानर्निषेधः	६१८	२
युधिष्ठिरस्य धौम्योपदेशग्रहणं	६१८	३
युधिष्ठिरस्य पुनर्नरनारायणाश्रमगमनं	६१८	७
युधिष्ठिरं प्रति जटासुरागमनं	६१८	८
कापटेन जटासुरकर्तृकयुधिष्ठिरास्त्रग्रहणं	६१८	१६
द्रौपदीं हरन्तं जटासुरं प्रति युधिष्ठिरभर्त्सनं	६१८	१७
सहदेववचनं	६१९	८
द्रौपद्यादीन् हरतो जटासुरस्य पुरोभीमागमनं	६१९	१४
जटासुरं प्रति भीमवचनं	६१९	१८
जटासुरस्य द्रौपद्यादीन् त्यक्त्वा भीमेन युद्धे उद्योगः	६१९	२५
क्रुद्धस्य जटासुरस्य भीमं प्रति वचनं	६१९	२६
भीमेन जटासुरस्य युद्धं	६१९	२९
तत्रागच्छन्तौ नकुलसहदेवौप्रतिभीमवारणं	६२०	१
भीमजटासुरयोर्बाहुयुद्धं	६२०	४
भीमजटासुरयोर्वृक्षानुत्पाटयतोर्युद्धं	६२०	६
भीमजटासुरयोः शिलायुद्धं	६२०	११
जटासुरवधः	६२०	१६
पुनर्युधिष्ठिरस्य नरनारायणाश्रमवासः	६२०	२४
भ्रातृभिः सहयुधिष्ठिरस्य परामर्शः	६२०	२५
श्वेतपर्व्वत वर्णना	६२०	२८
युधिष्ठिरस्योत्तरदिग्गमनं	६२१	११
युधिष्ठिरादेः कैलासादि दर्शनं	६२१	१२
सप्तदशदिवसेनयुधिष्ठिरस्य हिमवत्पृष्ठगमनं	६२१	१४
तत्समीपे युधिष्ठिरस्य वृषपर्व्वदर्शनं	६२१	१५
वृषपर्व्वनिकटे युधिष्ठिरस्य सप्तरात्रवासः	६२१	१७
वृषपर्व्वाश्रमे यज्ञपात्रादि विन्यासः	६२१	२०
वृषपर्व्वोपदिष्टमार्गेण युधिष्ठिरस्य गन्धमादन गमनं	६२१	५
गन्धमादन वर्णना	६२१	६
तत्रयुधिष्ठिरस्यार्ष्टिषेणाश्रमदर्शनं	६२२	८
आर्ष्टिषेणेन युधिष्ठिरस्यालापः	६२४	११
आर्ष्टिषेणाश्रमे युधिष्ठिरादयः किमकुर्व्वन्निति जनमेजयप्रश्नः	६२५	१५
युधिष्ठिरस्यार्ष्टिषेणानुशासनग्रहणं	६२५	२१
आर्ष्टिषेणाश्रमेयुधिष्ठिरस्यपञ्चमवर्षप्रवृत्तिः	६२५	२४
आर्ष्टिषेणाश्रमेमुनयश्चारणाश्च युधिष्ठिरं द्रष्टुमागताः	६२५	२८
आर्ष्टिषेणाश्रमसमीपे महाह्रदे सुपर्णेन नागोहृतः	६२५	२९
शैलोत्तमाश्रयात् मारुतः पाण्डवान् प्रति पुष्पंववर्ष	६२६	१
द्रौपदी भीमंप्रशस्यतत् पर्व्वतोपरिगमनंयाचे	६२६	२
भीमरूपवर्णना	६२६	१२
भीमसेनस्य गन्धमादनोपरिगमनं	६२६	१७
तत्रस्थित्वाभीमेन कुवेरपुरादिदृष्टं	६२६	२१
भीमेगन्धमादनोपरिगत्वावीर्य्यप्रकाशं सिंहनादादिचकार	६२७	१
भीमसिंहनादादि श्रुत्वायक्षराक्षसगन्धर्व्वा आगताः	६२७	२
तैर्भीमस्य युद्धं	६२७	३
भीमोवहून् राक्षसकिन्नरगन्धर्व्वान् किन्न		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भिक्षाप्रकार	६२७	६
भीमास्त्रताडिताराक्षसादयः दक्षिणदिशंजग्मुः	६२७	१२
कुबेरस्य सखामणिमान् राक्षसः पौरुषं प्रकाशयामास	६२७	१४
मणिमताभीमस्य युद्धं	६२७	१८
भीमोगदयामणिमन्तं पातयामास ...	६२७	२९
तं तथादृष्ट्वामहत्सं राक्षसाः प्राचींदिशंजग्मुः	६२८	२
महाशब्दं श्रुत्वाभीमसपश्यन्तो युधिष्ठिरादीनां द्रौपदीमार्ष्टिषेणेसमर्प्य तत्रगमनं	६२८	५
रणस्थलेयुधिष्ठिरादीनां भीमदर्शनं ...	६२८	७
युधिष्ठिरादयस्तत्र रणस्थले हतान प्रव्रतांश्च राक्षसादीन् ददृशुः	६२८	८
भीमसालिङ्ग्ययुधिष्ठिरादयस्तत्र उपविविशुः	६२८	१०
भीमं राजद्विष्टं मकार्य्यमित्यादि युधिष्ठिरस्य भर्त्सना	६२८	१२
हतशेषाराक्षसाःकुबेरं जग्मुः भीमकर्म्मकथया मासुश्च	६२८	१८
कुबेरः भीमकर्म्मश्रुत्वा स्वगणान् युद्धायादिदेश	६२८	२६
कुबेरस्य रथसज्जा	६२८	२७
रथमारुह्य कुबेरस्य गमनं तदनुचराणाञ्च हर्षश्च	६२८	२९
पाण्डवाः कुबेरं ददृशुः	६२९	
पाण्डवाः कुबेरंप्रणम्य परिवार्य्यतस्थुः ...	६२९	८
कुबेरोऽपि पुष्पकेतस्थौ	६२९	१०
भीमयुधिष्ठिरादीन् कुबेरस्याहपुराहमगस्त्येन शप्तः तस्मात् शापादधंमत इत्यादि	६२९	१६
कुबेरं प्रतिकथं शापइत्यादि युधिष्ठिरस्य प्रश्नः	६२९	२४
कुबेरोत्तरं अगस्त्यशापवृत्तान्तः	६२९	२७
महापद्म शंतत्रयक्षसहितस्यागस्त्यं पश्यतो	...	...
ममसखामणिमानगस्त्यापरिन्यष्ठीवत् ततो गस्त्यामानुवादस्वरूपः शापोदत्तः ...	६३०	१
कुबेरोयुधिष्ठिरस्य नीत्यादि प्रशंसा ...	६३०	८
युधिष्ठिरं प्रति भीमशासनाज्ञाकुबेरस्य	६३०	१८
भीमस्य कुबेरप्रणामादिः	६३१	७
कुबेरस्य भीमाशीर्व्वादः	६३१	८
कुबेरस्यस्वाचलगमनं	६३१	१०
युधिष्ठिरसमीपे धौम्यस्य मन्दरपर्व्वतादिवृत्तान्तकथनं	६३१	२१
मेरुपर्व्वतवृत्तान्तकथनं पाण्डवान्तिके ...	६३१	२९
पाण्डवादीनां गन्धमादने वासः ...	६३२	१
गन्धर्व्वादीनां पाण्डवसमीपागमनं ...	६३२	३
पाण्डवादीनां पर्व्वतदर्शनादिः	६३२	५
अर्ज्जुनचिन्ताविष्ट पाण्डववृत्तान्तः ...	६३२	१४
अर्ज्जुनस्येन्द्रसमीपात् गन्धमादनपर्व्वतागमनं	६३२	२१
यक्षयुद्धपर्व्वसमाप्तिः	६३२	२२
निवातकवचयुद्धपर्व्वारम्भः	६३२	२३
इन्द्रविमानदर्शनेन पाण्डवानां हर्षादिः	६३२	२४
विमानारूढार्ज्जुनस्य पर्व्वतागमनं ...	६३३	२७
विमानादवरुह्यार्ज्जुनस्य धौम्यादिपादवन्दनादिः	६३३	२८
युधिष्ठिरादीनां मातलिपूजादिः ...	६३४	३
मातलि गमनादिः	६३४	४
अर्ज्जुनवृत्तान्तः	६३४	५
पाण्डवादिसमीपे इन्द्रागमनं	६३४	१२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भ्रातृभिः सह युधिष्ठिरस्येन्द्रसमीपगमनादिः	६३४	१८
युधिष्ठिरं प्रतीन्द्रवाक्यं	६३४	२४
इन्द्रस्य स्वर्गगमनादि	६३४	२७
अर्ज्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६३५	
युधिष्ठिरसमीपे ऽर्ज्जुनस्य स्ववृत्तान्तकथनं	६३५	
अर्ज्जुनस्य किरातरूपिमहादेवेन सह युद्ध कथनं	६३५	२०
अर्ज्जुनस्येन्द्रेण सह समागमादिकथनं ...	६३७	१०
अर्ज्जुनस्य इन्द्रवाक्यादिकथनं	६३७	२३
अर्ज्जुनस्य स्वर्गगमनादिकथनं	६३८	४
अर्ज्जुनस्यामरावतीवर्णनादि ...	६३८	१४
अर्ज्जुनस्येन्द्रसमीपगमनादिकथनं ...	६३८	२३
अर्ज्जुनस्येन्द्रवाक्य कथनं	६३९	
निवातकवचवृत्तान्त कथनं	६३९	
अर्ज्जुनस्य निवातकवचवधार्थं गमनादिकथनं	६३९	१५
देवादीनामर्ज्जुनाशीर्व्वादादि	६३९	१९
अर्ज्जुनस्य समुद्रदर्शनादि	६३९	२७
अर्ज्जुनस्य दानवपुरादि दर्शनं	६४०	
अर्ज्जुनशङ्खशब्दश्रवणेन निवातकवचानां युद्धार्थं पुरान्निर्गमादि	६४०	
निवातकवचैः सहार्ज्जुनस्य युद्धं .	६४०	१७
ब्रह्मर्षिप्रभृतीनामर्ज्जुनाशीर्व्वादः .	६४०	
अर्ज्जुनस्य निवातकवचयुद्धकथनं .	६४०	२२
निवातकवचानां मायायुद्धकथनं .	६४१	११
निवातकवचस्तम्भितमोदर्शनेन भीतार्ज्जुनं प्रतिमातलिवाक्यं	६४२	
मातलिं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	६४२	१४
अर्ज्जुनेननिवातकवचानां पुनर्मायायुद्धं	६४२	१६
अर्ज्जुनस्य निवातकवचवधः	६४२	
मातलेरर्ज्जुनप्रशंसा	६४३	१२
अर्ज्जुनस्य निवातकवचनगरप्रवेशादिः ...	६४३	१४
मातलेर्निवातकवचस्थानवृत्तान्तकथनं ...	६४३	२०
अर्ज्जुनस्य प्रत्यागमनसमये हिरण्यपुरदर्शनं	६४३	२९
अर्ज्जुनसमीपे मातलेर्हिरण्यपुरवृत्तान्तकथनं	६४४	५
कालकञ्जवधार्थं मातलेरर्ज्जुनं प्रत्यादेशः	६४४	१३
मातलिं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं	६४४	१५
अर्ज्जुनस्य कालकञ्जवधार्थं गमनं ..	६४४	१६
अर्ज्जुनदर्शनेन कालकञ्जानां युद्धार्थमागमनं	६४४	१७
अर्ज्जुनेन सह कालकञ्जानांयुद्धं ...	६४४	१९
अर्ज्जुनस्य कालकञ्जवधार्थं रौद्रास्त्रत्यागः	६४५	१०
अर्ज्जुनस्य कालकञ्जवधः	६४५	२४
अर्ज्जुनं प्रति मातलिवाक्यं	६४५	२८
कालकञ्जस्त्रीणां रोदनादिकथनं ...	६४६	१
अर्ज्जुनस्यामरावतीं प्रत्यागमनं	६४६	५
इन्द्रसमीपे मातलेरर्ज्जुनवीर्य्यादिकथनं	६४६	८
अर्ज्जुनं प्रतीन्द्रवाक्यं	६४६	११
अर्ज्जुनसमीपे युधिष्ठिरवाक्यं	६४६	२७
युधिष्ठिरं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यादिः	६४७	२
युधिष्ठिरस्य अर्ज्जुनं प्रत्यस्त्रदर्शनार्थं वाक्यं	६४७	७
युधिष्ठिरस्यार्ज्जुनास्त्रदर्शनं	६४७	८
अर्ज्जुनस्य दिव्यास्त्रयोजनादिः	६४७	१२
अर्ज्जुनसमीपे देवादीनामस्त्रनिवारणप्रयत्नं	६४७	२४
अर्ज्जुननिवारणानन्तरं देवादीनां यथा स्थानं गमनं	६४७	३०
निवातकवचयुद्धपर्व्वसमाप्तिः	६४८	३
आजगरपर्व्वारम्भः	६४८	४
जनमेजयप्रश्नः	६४८	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वैशम्पायनस्य पाण्डववनविहारादिकथनं	१४८	७
युधिष्ठिरसमीपे भीमादीनां वाक्यं ...	१४८	१२
युधिष्ठिरस्य द्वैतवनगमनार्थं पर्वतामन्त्रणादिः	१४८	२३
द्वैतवनगमनार्थं घटोत्कचस्य पाण्डववहनादिः	१४८	२८
पाण्डवानामग्रपुरःसरं लोमशस्य स्वर्गगमनं	१४८	२९
पाण्डवानां प्रत्यागमनसमये कैलासपर्वतदर्शनादिः	१४९	
पाण्डवानां घटोत्कचविसर्जनानन्तरं यामुनपर्वतगमनादिः	१४९	१९
पाण्डवानां द्वैतवनप्रवेशादिः ...	१४९	२६
जनमेजयप्रश्नः	१४९	३०
वैशम्पायनस्याजगरवृत्तान्तकथनं	१५०	३
धनुष्पाणिभीमस्य वने मृगयादिः	१५०	४
भीमस्य भुजङ्गदर्शनं	१५०	२३
अजगरस्य भीमभुजग्रहणं ...	१५०	२७
भीमस्याजगरमोचनार्थं चेष्टादिः	१५०	३०
अजगरं प्रति भीमस्य परिचयादिजिज्ञासा	१५१	५
भीमं प्रत्यजगरवाक्यं	१५१	१३
अजगरस्य शापादिकथनं	१५१	१६
अजगरस्य शापमोचनोपायादिकथनं ...	१५१	२४
अजगरं प्रति भीमवाक्यं	१५१	२८
अजगरसमीपे भीमस्य पाण्डववृत्तान्तकथनं	१५२	३
भीमादर्शनेन युधिष्ठिरोद्वेगादिः ...	१५२	१३
धौम्यसहितयुधिष्ठिरस्य भीमान्वेषणार्थं गमनं	१५२	२०
अजगरगृहीतभीमदर्शनं युधिष्ठिरस्य ...	१५२	२७
भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	१५२	
युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं ...	१५३	२
अजगरसमीपे युधिष्ठिरप्रार्थना	१५३	३
सर्पवाक्यं	१५३	४
अजगरं प्रति युधिष्ठिरस्य परिचयादिजिज्ञासा	१५३	७
युधिष्ठिरसमीपे अजगरस्य स्ववृत्तान्तकथनं	१५३	८
प्रश्नोत्तरकरणार्थं युधिष्ठिरप्रार्थना ...	१५३	१६
सर्पस्य युधिष्ठिरसमीपे प्रथमप्रश्नः ...	१५३	१८
युधिष्ठिरस्य सर्पकृतप्रथमप्रश्नोत्तरं ...	१५३	१९
सर्पस्य द्वितीयप्रश्नः	१५३	२१
युधिष्ठिरस्य द्वितीयप्रश्नोत्तरं	१५३	२४
सर्पस्य तृतीयप्रश्नः	१५३	२९
युधिष्ठिरस्य तृतीयप्रश्नोत्तरं	१५३	३०
युधिष्ठिरसर्पयोः प्रश्नोत्तरक्रमेण संवादः	१५४	९
युधिष्ठिरस्य सर्पप्रशंसा	१५५	६
सर्पस्य युधिष्ठिरं प्रति वाक्यं	१५५	८
युधिष्ठिरसमीपे सर्पस्य पूर्ववृत्तान्तकथनं	१५५	११
सर्पस्य युधिष्ठिरसम्भाषणादिः	१५४	२०
नहुषस्याजगरदेहत्यागपुरःसरं स्वर्गगमनं	१५५	२३
भीमधौम्याभ्यांसहयुधिष्ठिरस्याश्रमागमनादि	१५५	२४
ग्निः	१५५	२९
मार्कण्डेयसमास्यापर्वारम्भः ...	१५६	१
द्वैतवने पाण्डवानां वर्षाकालप्राप्तिः	१५६	२
वर्षावर्णनं	१५६	३
शरद्वर्णनं	१५६	११
धौम्यादिसहितपाण्डवानां काम्यकवनगमनं	१५६	१९
युधिष्ठिरादीनां काम्यकवासादिः ...	१५६	२१
पाण्डवान् प्रत्यर्जुनप्रियाख्यापकवाक्यं ...	१५६	२३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाण्डवानां दूरात् कृष्णदर्शनं	६५६	२६
पाण्डवदर्शनार्थं सत्यभामासहित कृष्णस्य काम्यकवनागमनं	६५६	२७
रथादवरूढकृष्णस्य युधिष्ठिराभिवादनादि	६५६	२८
सत्यभामाया द्रौपद्यालिङ्गनादिः ...	६५७	१
युधिष्ठिरं प्रति कृष्णवाक्यं ...	६५७	७
धौम्यादीन प्रति कृष्णवाक्यं ...	६५७	१४
द्रौपदीं प्रति कृष्णवाक्यं ...	६५७	१५
युधिष्ठिरं प्रति कृष्णवाक्यं ...	६५७	२४
कृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	६५७	३०
कृष्णादिसमीपे मार्कण्डेयागमनं	६५८	४
कृष्णादीनां मार्कण्डेयपूजादिः	६५८	५
मार्कण्डेयं प्रति कृष्णवाक्यं	६५८	७
कृष्णादिसमीपे नारदागमनं	६५७	१०
पाण्डवादीनां नारदपूजादिः	६५८	११
मार्कण्डेयं प्रति नारदवाक्यं	६५८	१३
पाण्डवादीनामवधानार्थं मार्कण्डेयवाक्यं	६५८	१४
कथासञ्जननार्थं मार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६५८	१६
मार्कण्डेयकथा	६५८	२३
मार्कण्डेयसमीपे पाण्डवानां प्रश्नः ..	६५९	२९
मार्कण्डेयस्य हैहयराज मृगयाकथनं ..	६६०	१
हैहयराजस्य मृगभ्रमेण मुनिमारणादिः	६६०	३
हैहयानां अरिष्टनेमिमुन्याश्रमगमनं ...	६६०	७
हैहयमुनिसंवादः	६६०	८
हैहयानां मृतमुन्यन्वेषणादिः	६६०	११
हैहयान् प्रति तार्क्ष्यवाक्यं	६६०	१२
जीवितमुनिदर्शनेन हैहयानां विस्मयः ...	६६०	१३
तार्क्ष्यं प्रति हैहयानां प्रश्नः	६६०	१४
तार्क्ष्यस्य ब्राह्मणमाहात्म्यकथनं ...	६६०	१६
मार्कण्डेयस्य पाण्डवादिसमीपे ब्राह्मणमाहात्म्यकथनं	६६०	२५
वनगमनाय पत्न्यादीन प्रत्यत्रिवाक्यं ...	६६०	२७
वैन्ययज्ञं गत्वा धनानयनार्थमत्रिं प्रति पत्नीवाक्यं	६५०	२९
पत्नीं प्रत्यत्रिवाक्यं	६६१	२
अत्रेर्वैन्ययज्ञगमनं	६६१	६
वैन्यं प्रत्यत्रिवाक्यं	६६१	७
अत्रिवाक्यश्रवणेन क्रोधाद्गौतमवाक्यं ..	६६१	८
अत्रिगौतमयोर्विवादः	६६१	१०
गौतमस्य सदस्यान् प्रति विवादकारणकथनं	६६१	१७
सदस्यमुनीनां संशयापनोदार्थं सनत्कुमारसमीपगमनं	६६१	१८
सदस्यमुनीन् प्रति सनत्कुमारवाक्यं ...	६६१	२०
वैन्यहर्षः	६६१	२७
अत्रिं प्रति वैन्यवाक्यं	६६१	२८
वैन्यदत्तधनादिग्रहणपुरःसरमत्रेराश्रमप्रत्यागमनं	६६२	१
पुत्रेभ्यो धनं दत्त्वाऽत्रेर्वनगमनं	६६२	३
मार्कण्डेयस्य तार्क्ष्यसरस्वतीसंवादकथनं	६६२	४
सरस्वतीसमीपे तार्क्ष्यप्रश्नः	६६२	५
तार्क्ष्यं प्रति सरस्वतीवाक्यं	६६२	१०
तार्क्ष्यसरस्वत्योः प्रश्नोत्तरक्रमेण संवादः	६६२	२६
युधिष्ठिरादिसमीपे मार्कण्डेयस्य वैवस्वतमनुचरितादिकथनं	६६३	२१
मनोस्तपस्या	६६३	२३
तपस्यन्तं वैवस्वतमनुं प्रति क्षुद्रमत्स्यवाक्यं	६६३	२६
मनोरलिञ्जरे तन्मत्स्यक्षेपणं	६६३	३०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
मत्स्यस्यालिञ्जिरे वृद्धिः ...	६६४	१
अलिञ्जिरस्थमत्स्यस्य मनुं प्रति वाक्यं	६६४	३
मनोर्वाप्यां तन्मत्स्याक्षेपादिः ...	६६२	४
मनुसमीपे मत्स्यस्य गङ्गागमनार्थं वाक्यं	६६४	८
मनोर्गङ्गायां मत्स्यक्षेपणं ...	६६४	१०
मनुं प्रति समुद्रगमनार्थं मत्स्यवाक्यं	६६४	१२
मनोः समुद्रे मत्स्यक्षेपणं ..	६६४	१३
मनुं प्रति मत्स्यस्य भाविप्रलयकथनं	६६४	१६
मत्स्यस्य मनूपदेशः	६६४	२०
वीजाचिन्तनेन मत्स्यस्य नौकारोहादिः	६६४	२६
मनुचिन्तनेन मत्स्यस्य नौकासमीपगमनं	६६४	२८
मनोर्मत्स्यमूर्द्धनि नौकाबन्धनादिः	६६४	२९
मत्स्यस्य प्रलयकाले नौकाकर्षणादिः	६६५	१
मनुं प्रति मत्स्यस्य हिमालयशृङ्गे नौकाबन्धनोपदेशः	६६५	८
मनोर्हिमालयशृङ्गे नौकाबन्धनादिः ...	६६५	९
मन्वादिसमीपे मत्स्यस्य परिचर्यादिकथनं	६६५	११
मत्स्यस्यान्तर्द्धानादिः	६६५	१४
प्रजासर्ज्जनार्थं मनोस्तपस्यादिः ...	६६५	१५
मनोः प्रजासृष्ट्यादिः	६६५	१६
मत्स्यवृत्तान्तश्रवणफलं	६६५	१८
मार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ..	६६५	२१
मार्कण्डेयस्य विष्णुप्रणामादिः	६६६	६
मार्कण्डेयस्य युगसंख्यादिकथनं	६६६	११
युगान्ते भाविवृत्तान्तकथनं	६६६	१९
मार्कण्डेयस्य युधिष्ठिरसमीपे प्रलयवृत्तान्तकथनं	६६७	२४
मार्कण्डेयस्य प्रलयावस्थायां स्ववृत्तान्तकथनं	६६८	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
मार्कण्डेयस्य प्रलयावस्थायां न्यग्रोधवृक्षोपरि निद्रितबालकदर्शनादिः ...	६६८	२०
मार्कण्डेयं प्रति बालकवाक्यं ...	६६८	२७
बालकमुखे मार्कण्डेय प्रवेशः ...	६६८	३०
बालककुक्षौ मार्कण्डेयस्य जगद्दर्शनं	६६९	१
बालककुक्षौ मार्कण्डेयस्य भ्रमणादिः	६६९	२३
मार्कण्डेयस्य बालकमुखान्निर्गमनं ...	६६९	२६
मुखान्निर्गतमार्कण्डेयं प्रति बालकवाक्यं	६६९	३०
मार्कण्डेयस्य बालकपादवन्दनादिः ...	६७०	२
बालकं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं	६७०	५
मार्कण्डेयं प्रति नारायणस्य परिचयादिकथनं	६७०	१६
मार्कण्डेयं प्रति नारायणस्योपदेशः ...	६७२	२
युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं	६७२	५
मार्कण्डेयवाक्यश्रवणेनयुधिष्ठिरादीनां कृष्णप्रणामादिः	६७२	१३
मार्कण्डेयसमीपे युधिष्ठिरप्रश्नः ...	६७२	१७
मार्कण्डेयस्य युगे युगे धर्म्मादिकथनं	६७२	२४
मार्कण्डेयस्य कलियुगवृत्तान्तकथनं ...	६७२	२९
मार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरस्य भविष्यद्विषयकप्रश्नः	६७२	१६
पूर्व्वंकलियुगेयथादृष्टंयथाश्रुतंतथामार्कण्डेयः क्रमशः कथयितुं युगधर्म्मानुवाच ...	६७२	२२
कलिधर्म्माः	६७२	२७
कलियुगान्तलक्षणं	६७४	१
अत्यन्तकालिशेषलक्षणं ग्रहणमपर्व्वणीत्यादि	६७५	८
पुनर्यदासूर्य्यचन्द्रतिष्यगुरवएकराशौभविष्यन्तितदासत्ययुगारम्भः	६७५	१६
सम्भलग्रामे विष्णुयशानामाकल्कीभविष्यति	६७५	१८
सकल्कीअश्वमेधयागे द्विजेभ्यःपृथिवींदास्यति	६७५	२५

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
तदादि अधर्म्मोदयधर्म्मवृद्धी	६७६	१
सत्ययुगधर्म्माः	६७६	१
कस्मिन् धर्म्मेमयास्थेयमितिमार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरस्योपदेशग्रहणेच्छा ...	६७६	१६
मार्कण्डेयो युधिष्ठिरं स्वधर्म्माचरणमुपदिदेश	६७६	१७
युधिष्ठिरस्तथास्वीचकार	६७६	२५
मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा युधिष्ठिरादयः सर्व्वे तुतुषुः	६७६	२७
मार्कण्डेयोक्तब्राह्मणमाहात्म्यं पुनःश्रोतुं जनमेजयो वैशम्पायनमियेष	६७७	१
अयोध्यायां परिक्षिन्नामाराजामृगयायां गत ...	...	
इत्युपक्रम्यमार्कण्डेयोब्राह्मणमाहात्म्यं वक्तुमुपचक्रमे		
सपरिक्षित् श्रान्तः सरोविवेश	६७७	
तस्मान्मृणालमस्वादयत्परिक्षित्	६७७	
परिक्षित् सरस्तीरे संविष्टोगीतमशृणोत्	६७७	
परिक्षित् पुष्पाणि सरसश्चिन्वतीं गायन्तींच काञ्चित् कन्यामपश्यत्	६७७	१०
साकन्यापरिक्षितमाजगाम	६७७	१०
परिक्षित् कन्यां सुवाचाहंत्वां प्रार्थयेस्म	६७७	११
कन्योवाच समयेनमां ग्रहाणनान्यथा ...	६७७	१२
परिक्षित् कन्यामुवाचकः समयइति ...	६७७	१२
कन्याउदकं नदर्शयितव्य मितिसमयंस्वीकारयामास परिक्षितं	६७७	१२
परिक्षित्कन्यामुपयेमे	६७७	१३
तत्र सेनाराजसमीपे आगता	६७७	१४
राजापरिक्षित् तांकन्यांशिविकामारोप्य स्वनगरं गत्वा तयारहसिस्थितः ...	६७७	१२
तत्र निकटस्थापिकस्विद्राजानं नापश्यत्प्रधा		
सामात्यः समीपस्थास्त्रीरपृच्छत्तासांपुर पूर्व्वं पश्याम उदकं नात्रनीयते ...	६७७	१७
सोमात्यस्तत्समीपेनुदकंवनंकृत्वापार्श्वेसुगुप्तां ...	...	
वापीञ्चकृत्वा परिक्षितमाहस्मात्रानुदक वनेविहरेति	६७७	१८
सपरिक्षित् कदाचित् तद्वने तयाविहरन् तांवापीमपश्यत्	६७७	२१
राजातांकन्यामाहस्म वापीसलिलमवतरेति सावापीन्यमज्जत् पुनर्नोदमज्जत् ...	६७७	२६
तांमृगयमाणो		
कुत्र्वादिदेशमण्डूकवधायसर्व्वान्राजकीयान्	६७७	२७
मृतमेवाभी गामण्डूकवाजयेदियम् ...	६७७	२७
मण्डूकराट् द्विजरूपःसन्राजानमाहस्ममण्डूकवधोनकार्य्यइति	६७७	२८
मण्डूकाभावितस्तिकापकास्तद्वधेकिंमापीत्यं	६७८	१
मत्प्रियाभक्षकामण्डूकामयावध्या इत्याह मण्डूकराजं राजा ...	६७८	
आयुर्नाममण्डूकराजहं सुशोभनाख्यामम सुता अनेकैतयाप्रतारिताइत्याहस्ममण्डूकराट्	६७८	
आयुः परिक्षिते कन्यां ददौराजानं शुश्रूषस्वेत्याहस्मचतां	६७८	
कन्यायादोषात् तांशशापतवापत्यानि द्विजद्वेषकाणिभविष्यन्तीति ...	६७८	१०
यथास्थानं गच्छन्तं मण्डूकराजं परिक्षिद्दुवा चानुगृहीतोस्मीति	६७८	१२
शलदलवामाख्या पुत्रास्तस्यांपरिक्षितोजाताः	६७८	१४
शलं राज्येभिषिच्य परिक्षिद्वानप्रस्थोभूत्	६७८	१५

॥ श्रीमहाभारतीयप्रथमखण्डान्तर्गतवनपर्व्वसूचीपत्रं

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
मृगयायां शलोधावन्तं मृगं प्रतिमानयेति सूतमाहस्म	६७८	१५
सूतश्चाहवाम्यौविनानायं मृगोग्रहीतुं शक्यः	६७८	१७
वामदेवर्षेरश्वौ वाम्यौमनोजवौ ...	६७८	१९
वामदेवाश्रमंगत्वा वाम्यौतं शलोययाचे	६७८	
वामदेवोदत्त्वाहस्म प्रतिदेयाविति	६७८	२१
शलोवाम्याभ्यां युक्तेनरथेनतं मृगमगच्छत्	६७८	२२
अश्वरत्नावेतौनप्रतिदेयाविति शलःसूतमाहस्म अश्वरत्नशब्दःपुंलिङ्गः ...	६७८	२३
मासोत्तरं वामदेवःशिष्यंतदर्थं प्रैषयत् ...	६७८	२५
शलः शौनकमाहाश्वरत्नाभ्यांमुनेःकिंकार्य्यं	६७८	२७
शिष्यविज्ञापितः सस्वयंजगाम .	६७८	२९
शलश्चाहानडुहादीनगर्दभाभ्यामश्वाभ्यां तेकिमिति	६७९	
वामदेव आहस्मराक्षसास्त्वांवधिष्यन्तिततो राक्षसास्तंजघ्नुः	६७९	१९
शलभ्रातादलोपिराजाभवाम्यौप्रादात्ततस्स तस्मृतोनष्टः	६७९	२१
दलपत्नीअश्वौदत्त्वास्तुत्वामुनिवरं जग्राह	६७९	२३
वामदेवचरितसमाप्तिः	६८०	१६
चिरायुषोबकस्यवृत्तंपप्रच्छमार्कण्डेयंयुधिष्ठिरः	६८०	१७
असुरान जित्वेन्द्रोबकं पप्रच्छचिरायुषोदुःखं	६८०	२२
अनधीनत्वंसुखं	५८१	२४
मार्कण्डेयं राजन्यधर्मं पप्रच्छपार्थः ...	६८१	२५
सुहोत्रवृत्तं वक्तुमुपचक्रमे	६८१	२६
मिथआलपतोःसुहोत्रशिव्योर्नारदागतिः	६८२	१
नारदस्तौधर्ममुपदिदेश	६८२	२
पार्थंययाति वृत्तंवक्तुं मार्कण्डेयउपचक्रमे	६८२	१०
गुर्वर्थं द्विजाययययातिर्गांवृद्धांददौ	६८२	१६
वृषदर्भसेदुकयोर्वृत्तान्तः	६८२	१९
कश्चिद्ब्राह्मणः सेदुकमश्वसहस्रंययाचे सेदुक आहस्म वृषदर्भंयाचस्वेति .	६८२	२१
याचमानायतस्मैद्विजायकशेन ताडमानाय वृषदर्भोयाचितंददौ	६८२	२४
अग्निःकपोतरूपःश्येनरूपइन्द्रश्चशिबिसमीपं गतौबुभुक्षुःशिबिःश्येनायस्वमांसंदत्त्वा कपोतं रक्षितवान्	६८३	२
शिबिचरितसमाप्तिः	६८४	१२
अष्टकप्रतर्दनवसुमनः प्रभृतीनांनारदेनसह कथाः	६८४	१४
शिबिः स्वपुत्रंविनाश्यतन्मांसंसंस्कृत्य तंयाचमानब्राह्मणममृगयत	६८५	१२
सब्राह्मणः शिबिर्मेहादिदाह ...	६८५	१६
शिबिः स्वपुत्रमांसंपक्वमन्नादितयाशिरधृतब्राह्मणायददौ	६८५	१८
ब्राह्मणः शिबिमाहस्म त्वमेतदश्नानेत्यनुज्ञातः शिबिस्तथाकर्त्तुमुद्यतः	६८५	२१
ब्राह्मणः शिबयेतं पुत्रंनष्टवित्तञ्चदत्वान्तर्दधे	६८५	२४
ब्राह्मण रूपेण ब्रह्मणाशिबिरेवं परीक्षितः	६८५	२५
मार्कण्डेयंप्रतिततोऽपिचिरजीवीकइतिप्रश्नः	६८५	२९
स्वर्गात्पतन्तमिन्द्रद्युम्नं प्रतिमार्कण्डेयआहस्म मत्तश्चिरजीवी प्राकारकर्णउलूकइति	६८६	१
तस्मादप्यचिरजीवी इन्द्रद्युम्नसरसिनाडीजङ्घोबकः	६८६	१०
मार्कण्डेयमुलूकञ्चादायेन्द्रद्युम्नोनाडीजङ्घंययाविति	६८६	१०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
तेषां मार्कण्डेयेनाज्ञीअशं पप्रच्छलमिन्द्रद्युम्नं जानासिमिमाहस्मनेति	६८६	११
पुनःपप्रच्छलत्त्वश्चिरजीवोक इति आहस्मना डीजकः। अस्मिन् सरसिमकूपारनामा कच्छपः सयदीन्द्रद्युम्नं जानातीति ...	६८६	१२
बकच्छपआहस्म अनेनेन्द्रद्युम्नेनसहस्रं यूपा आरोपितादत्यादि	६८६	१७
अथदेवलोकाद्रथमागत इन्द्रद्युम्नं स्वर्नेतुमित्यादि	६८६	२०
पाण्डवामार्कण्डेयंप्रशशंसुरित्यादिकथनेनयया नृगः स्वः प्रापितस्तथाभवतेत्यादिच	६८६	२७
निन्दितानि दानानि निन्दितानि जन्मादीनिचेत्यादि	६८७	४
प्रतिग्राहकाद्विजाः कोदृशोदातारंतारयन्ति स्वयञ्चतरन्तीत्यादिप्रश्नोमार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरस्य तदनुरूपमुत्तरञ्च ...	६८७	१२
श्राद्धेकीदृशीयाह्याब्राह्मणाअग्राह्यास्ते त्यादि	६८७	१७
प्रतिग्रहीतृलक्षणं	६८७	२०
अतिथिभोजनप्रशंसा	६८७	२३
गोदानमाहात्म्यम्	६८७	२६
दत्तांगां यदि प्रति गृहीताविक्रीणाति तदा दोषोदातुरित्यादि	६८७	२९
शुद्धसुवर्णदानफलं	६८८	१
अनडुद्दानफलं	६८८	२
अन्नदनामकथनान्नदानफलं	६८८	३
नैवप्रसङ्गाज्जलाश्रय दानफलं ...	६८८	४
मार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरस्य यमलोकपथ प्रश्नः	६८८	१४
तदुत्तरं यमदूतैर्यथानीयतेयत्रादियथे त्यादि	६८८	१७
पुण्यात्मानस्तस्माद्यथा तेर्नीयन्तेपापिन श्चतत्कथा	६८८	२०
विप्रपदधावनफलं	६८९	८
अर्द्धप्रसूतधेनुदानफलं	६८९	११
गांप्रतिग्रहीतृदातुःफलं	६८९	१५
अन्तर्ज्जानुभुजोमूकोयो द्विजोभुङ्क्ते तत्फलं	६८९	१७
हव्यकव्यार्हाब्राह्मणादत्यादि	६८९	१९
विप्रामम्बरस्त्वाऽत्यादि	६८९	२०
पूर्व्वोक्तकथामाहात्म्यं	६८९	२२
विप्रशौचं वक्तुमनुरोधमार्कण्डेयं युधिष्ठिरः	६८९	२३
तत्वमाहस्मवाक्शौचादि	६८९	२४
सायं प्रातर्गायत्रीजपफलं	६८९	२५
ब्राह्मणेनावमन्तव्यइत्यादि	६८९	२९
विद्वांसोविप्रायत्रवसन्ति तन्नगरं तीर्थंतेपूज्या इत्यादि	६९०	३
भावानिर्मलत्वे ब्रह्मचर्य्यादिसर्व्वंवृथेत्यादि	६९०	९
इन्द्रियनिग्रहं विनासर्व्वं मिथ्येत्यादि ...	६९०	१०
यावज्जीवदयावतप्रशंसा	६९०	१४
ज्ञानकर्म्मान्यतरद्वारेण पापशुद्धिः ...	६९०	१९
संशयिजनस्य उभयलोके सुखाभावः ...	६९०	२४
साधनविपर्य्ययेण ज्ञानलाभाभावः ...	६९०	२७
इन्द्रियप्रमादेन सर्व्वसाधनलाभः	६९०	३०
तपआदिना स्वर्गादिलाभः	६९१	१
युधिष्ठिरप्रश्नः	६९१	२
मार्कण्डेयस्य युधिष्ठिरं प्रतिदानरहस्यकथनं	६९१	४
अयनादिषुदानस्य फलाधिक्यं	६९१	९
अग्नेरपत्यं प्रथमंसुवर्णं भूर्वैष्णवीसूर्य्यसुतास्चगावः।		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
लोकग्रंथेनैभवेच्चदत्तंयःकाञ्चनंगाश्चमहीञ्च दद्यात्।	६८१	
अयंश्लोकस्तावमायमनादौपूर्व्वैराजर्षिभिर्बद्धधा लिखितः		
मार्कण्डेयंप्रतियुधिष्ठिरस्येक्ष्वाकुकथाप्रश्नः	६८१	१६
युधिष्ठिरं प्रतिमार्कण्डेयवाक्यं ...	६८१	२३
धुन्धुमारस्य उत्पत्तिप्रस्तावः ...	६८१	२४
उतङ्कस्यतपइत्यादि	६८१	२६
उतङ्ककृतविष्णुस्तुतिः ...	६८१	
उतङ्कंप्रतिविष्णोर्व्वरदानं ...	६८२	१४
विष्णोरन्तर्धानं	६८२	
पुनर्मार्कण्डेयवाक्यं	६८२	२२
इक्ष्वाकुवंशकथनं	६८२	२३
कुवलाश्ववृत्तान्तः	६८२	२७
उतङ्ककथा	६८३	
धुन्धुमारजन्मादिप्रश्नः ...	६८३	
ब्रह्मोत्पत्तिः	६८४	
विष्णुदर्शनेन मधुकैटभयोर्विस्मयः	६८४	१४
मधुकैटभाभ्यां ब्रह्मत्रासः ...	६८४	१५
मधुकैटभौप्रतिविष्णुवाक्यं ...	६८४	२०
धुन्धूत्पत्ति तत्तपोब्रह्मवरप्राप्त्यादि	६८५	१
धुन्धुर्व्विष्णुंदेवान् अन्यांश्चनबाध परस्मैपद प्रयोगः	६८५	६
वालुकान्तर्हितोधुन्धुरुतङ्काश्रमंबाधे	६८५	८
सोतङ्कःएकविंशतिसहस्रपुत्रकः कुवलाश्वो धुन्धुंययौ	६८५	११
कुवलाश्वपुत्राः सप्तभिर्दिवसैर्वालुकांखात्वा धुन्धुंददृशुः	६८५	१२
कुवलाश्वपुत्रैस्ताडितोधुन्धुरुत्तस्थौ ...	६८५	२२
तदस्त्राणिभक्षयन् धुन्धुरास्यादग्निंवमनकुवलाश्वपुत्रानददाह	६८५	२५
कुवलाश्वोब्रह्मास्त्रेणधुन्धुंददाह ...	६८६	१
कुवलाश्वोधुन्धुवधाद्धुन्धुमाराख्यातिंलेभे	६८६	३
ततःप्रीतादेवाःकुवलाश्वाय बहुनवरानददुः	६८६	४
कुवलाश्वस्य धुन्धुदग्धावशिष्टास्त्रयःपुत्रा दृढाश्व कपिलाश्व चन्द्राश्वाख्याः ...	६८६	१०
धुन्धुमारोपाख्यानश्रवणफलं	६८६	१४
युधिष्ठिरोमार्कण्डेयं पतिव्रतामाहात्म्यंपप्रच्छ	६८६	१८
देवविप्रर्षिचन्द्रसूर्य्यवायुपृथिवीवह्निपितृ मातृगुरुपति व्रताएताःप्रत्यक्षदेवतामान्याः	६८६	२१
मनोनिरुध्यपतिशुश्रूषास्त्रीणांपरमोधर्म्मः	६८६	२२
याःस्त्रियःपरिं शुश्रूषन्तिगर्भञ्चधारयन्ति तासांधर्म्मादधिकोधर्म्मोनास्ति	६८६	२३
अतिदुःखेनपितामाताचपुत्रं प्राप्यचिन्तयतः कीदृगयंभवितेत्यादिमार्कण्डेयवचनं	६८७	३
पुत्रश्चेत्तयोरिच्छानुरूपः साधुः	६८७	८
कौशिकनामाकोपितपस्वीविप्रआसीदित्यादिमार्कण्डेयवचनं	६८७	१२
वृक्षमूलेवेदं पठतःकौशिकस्य शिरसिकयाचिद्बलाकयापुरीषमुत्सृष्टं	६८७	१४
क्रुद्धस्य कौशिकस्यदृष्ट्याबलाकाम्नाकौशिकस्तयाभूतां तांदृष्ट्वामनस्तापं चकार	६८७	१५
कौशिकोभिक्षार्थं शिष्टस्यगृहंगत्वाभिक्षां देहीतियथाचे	६८७	१८
तद्गृहेपतिव्रताकौशिकंतिष्ठेत्युक्त्वापतिंभोजयित्वान्यकर्म्माणिचकृत्वाचिरकालानन्तरंभिक्षार्थं दृष्ट्वाभिक्षामादायगृहान्निर्जगाम	६८७	२०
कौशिकस्तामाहकथमयंविलम्बः कृतइति	६८७	२९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कुद्धं तं कौशिकं दृष्ट्वा सान्त्वयामास साध्वी पति मैश्रान्तः क्षुधार्त्तस्तत् शुश्रूषार्थमहंस्थि तेत्युवाच च ...	२९८	२
विदुषो ब्राह्मणान् इन्द्रोऽपि प्रणमतेतानवज्ञाय साध्वीगृहकर्म्मणि स्थितेति कौशिकस्तामा ह स्म ...	२९८	३
साध्वी पतिव्रता स्वस्मात् धर्म्मव्याधादाक्रुद्धः किं त्वंकरि ष्यसीत्यादि ब्राह्मणानां कृतकर्म्माणि कर्त्तव्यानि च मिथिलायां धर्म्मव्याधं गच्छेति च	२९८	६
कौशिकस्तां प्रशस्याभिवंद्य गृहीत्वा गृहं गत्वा मिथिलायां धर्म्मव्याधं जगाम ...	२९८	२८
मिथिलावर्णना ...	२९९	८
स व्याधो ब्राह्मणं कौशिकं दृष्ट्वाभिवाद्याह स्म सर्व्वमहं जानामीति ...	२९९	१५
विस्मयाविष्टो ब्राह्मणो व्याधगृहं गत्वा व्याधकृ तसत्कारं स्वीचकार ...	२९९	१७
व्याधः कौशिकं स्वस्वधर्म्माचरणं प्रशस्तमित्युप क्रम्य वर्णानां धर्म्ममाह स्म ...	२९९	२२
जनकराजधर्म्ममाह स्म व्याधः कौशिकं ...	२९९	२९
परहतमृगादिमांसान्यहं विक्रीणामिनाहं हन्मीति व्याधः कौशिकमाह स्म राजधर्म्मा दिपापं हत्वापि यथापापान्मुच्यते तदपि	३००	४
कौशिकेन व्याधमाह स्म शिष्टाचारं कथमहं वि द्यामिति ...	३०१	४
यज्ञदानतपोवेदसत्यैः पञ्चभिर्युक्तः शिष्ट इत्या ह स्म कौशिकं व्याधः अन्यान्यपि धर्म्म्याणि चा धर्म्माणि च नानाविधशिष्टलक्षणानि च	३०१	६
व्याधस्य स्वकर्म्माख्यापनानुतापप्रकाशे शिवेर न्तिदेवस्य च प्रशंसा ...	३०२	१३
प्राणान्तिके विवाहे चानृतकथने दोषाभाव इत्यादिः ...	३०३	२९
मूढो दुःखं प्राप्य देवतां निन्दतीत्यादि नादृष्टस्य प्रबलत्वं दृष्टान्तेनाह स्म व्याधः कौशिकं	३०४	४
शुभकृत् शुभयोनिष्वशुभकृदशुभयोनिषूत्प द्यत इत्यादि ...	३०४	२९
प्रमोदमस्य मोक्षहेतुरन्येषाञ्च शुभानामि त्यादि ...	३०५	२२
इन्द्रियनिग्रहोपायस्तत् फलञ्चाह स्म व्याधः कौशिकं ...	३०५	२४
रागद्वेषादिदोषानाह स्म व्याधः कौशिकं ...	३०५	२८
पञ्चमहाभूतानि तद्गुणाश्च इत्यादि भूमिः पञ्चगुणा उदकं चतुर्गुणं तेजस्त्रिगुणमाका शवायू अपि त्रिगुणावित्यादि ...	३०५	३१
निगृहीतेन्द्रियस्यैव तपो भवतीत्यादि ...	३०७	७
इन्द्रियप्रसक्तस्य दोषएवेत्यादि ...	३०७	१०
सत्त्वादित्रिगुणतत्त्वप्रश्नः ...	३०७	१९
सत्त्वादिगुणादिकृतगुणदोषौ ...	३०७	२९
पार्थिवधातावनलाश्रिस्थितिप्रश्नः ...	३०७	१
मूर्द्धस्थितान्यनिलादिस्थित्या चेष्टन मित्युत्तरं ...	३०८	४
प्राणादिवायुस्थितिस्थानं ...	३०८	७
प्राणादिवायुकर्म्म ...	३०८	१२
एकादशविकारात्मनाश्रिस्थितिः ...	३०९	१९
जीवमात्मगुणं विद्धीत्यादि जीवस्वरूपकथना	३०८	२२
निगृहीतक्रोधस्य धर्म्मादिरचणं ...	३०८	३०
आनृशंस्यादि परमधर्म्मादि ...	३०९	१
आकिञ्चन्यादि परमज्ञानमित्यादि ...	३०९	६
त्यक्तगुणागणसुखदुःखादि ब्रह्मप्रापणं ...	३०९	९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
ब्राह्मणं प्रति धर्म्मव्याधस्य प्राचाद्धर्म्मादिदर्शनं	७०९	१५
धर्म्मव्याधस्य पित्रोश्चरणप्रणामः ···	७०९	२०
धर्म्मव्याधं प्रति वृद्धयोः पित्रोराशीर्व्वादादि	७०९	२१
गृहीतपूजनब्राह्मणस्य वृद्धौ प्रति कुशलप्रश्नादि	७०९	२७
वृद्धयो ब्राह्मणं प्रति कुशलादिकथनं ···	७०९	२८
धर्म्मव्याधस्य ब्राह्मणं प्रति पित्रोश्चरणाभिवन्दादि सर्व्वधर्म्मादिनामकथनं ··· ···	७१०	१
पुनर्ब्राह्मणं प्रति धर्म्मव्याधस्य मिथिलागमनोपदेशः ··· ··· ··· ···	७१०	१५
पितृमातृपरित्यागेन तपश्चरणादिदोषः	७१०	२३
पित्रोः शुश्रूषणपरमधर्म्मादि ··· ···	७१०	२७
ब्राह्मणकृतधर्म्मव्याधप्रशंसादि ···	७१०	३०
धर्म्मव्याधस्य शूद्रयोनिजन्मकारणप्रश्नः	७११	१
ब्राह्मणं प्रति धर्म्मव्याधस्य पूर्व्वजन्मादिवृत्तान्तकथनं ··· ··· ··· ···	७११	६
पूर्व्वजन्मनि आत्मानं प्रति ब्रह्मशापः ···	७११	१६
शरपीडितब्राह्मणधर्म्मदत्तकर्तृकपितृमातृसेवादिकथनं · ··· ·· ···	७११	२२
दुर्व्वृत्तो ब्राह्मणोऽपि शूद्रः सुवृत्तः शूद्रोऽपि ब्राह्मण इत्यादि ··· ··· ···	७११	३०
अल्पबुद्धीनां दुःखतप्ताभिमानं ···	७१२	५
सुखदुःखपरित्यागे ज्ञानवर्द्धनं ··· ···	७१२	८
असन्तोषे सर्व्वदा दुःखमित्यादि ···	७१२	१०
शोचनहीनस्योत्तमगत्यादि ··· ···	७१२	१५
धर्म्मव्याधं प्रति ब्राह्मणकृतप्रशंसा ···	७१२	१७
ब्राह्मणगमनं ··· ·· ··· ···	७१२	१८
ब्राह्मणस्य वृद्धपित्रोः शुश्रूषादि ··· ···	७१२	२०
धर्म्मव्याधस्य वृत्तान्तसमाप्तिः ··· ···	७१२	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
मार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरस्याग्नेर्व्वनगमनादि कथाप्रश्नः ··· ··· ···	७१२	२८
प्रश्नोत्तरं वक्तुमितिहासः ··· ···	७१३	१
अङ्गिरस्तपोदर्शनेनाग्निचिन्ता ··· ···	७१३	७
अङ्गिरसोऽग्निं प्रति पुत्रवरणं ··· ····	७१३	१२
देवान् प्रति वृहस्पतेः पुत्रत्वकारणकथनं	७१३	१७
अङ्गिरसः पुत्रनामादिकथनं ··· ···	७१३	२०
अङ्गिरसः कन्याजन्मनामादिकथनं ···	७१३	२३
वृहस्पतिवंशादिः ··· ··· ···	७१३	२८
अग्निपुत्रादिः ··· ··· ···	७१४	१
नानाविधानामग्नीनामुत्पत्तिस्तेषां स्थाने स्थाने नामभेदाः ··· ··· ···	७१४	८
काश्यपादयः पञ्चाग्नयस्तेषां पाञ्चजन्यः पञ्चवंशकरः पुत्रः ··· ··· ···	७१४	२५
तस्य पुत्रः पावकः स पितॄणां प्रजाः सृजन् पितॄणां पञ्च सुतानसृजत् ···	७१४	२९
अन्येषामपि बहूनामग्नीनामुत्पत्त्यादि ···	७१५	४
गुरुर्नियमजातो भरतनामाग्निः । पुष्टिमतिनामाग्निस्तुष्टः पुष्टिदः ··· ···	७१५	१६
शिवनामाग्निः शक्तिपूजापरः ···	७१५	१७
शिवाग्निर्दुःखिनां शिवकृत्। मनुनामाग्निः प्राजापत्यमकारयदित्यादि ·· ···	७१५	२०
दीप्ताग्निं द्विजा आवसथ्यमाहुरित्यादि	७१५	२१
भानो रग्नेर्भार्य्या सुप्रजा तत्सुता वृहद्भासा	७१५	२४
विष्णुनामाग्नेरिन्द्रेण हविराग्रहणमित्यादि	७१५	२८
भानोर्भार्य्या पञ्च पुत्रान् सुषुवे चातुर्म्मास्ये यामि पावकाग्निः पूज्यतइत्यादि च ···	७१६	२
मथ्यकर्म्मण्योऽग्निर्वैश्वानरः सर्व्वप्रभुः ··· ···	७१६	३
मनोर्द्वितीयः सुतः स्विष्टकृदित्यादि ···	७१६	४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
आङ्गिरसे पुनर्मार्कण्डेय आह स्म ...	७१६	२०
आपस्य दुहिता सहस्य भार्य्येत्यादि ...	७१६	२१
भूपत्यादिप्रस्तावः	७१६	२२
अग्निष्टोमे नियताग्निर्देवैरन्वेष्यमाणोऽब्धिं प्रविवेश	७१६	२६
देवा अपि समुद्रं गता इत्यादि	७१६	२७
अग्निर्देवहविर्व्वोढुमसमर्थः शरीरं त्यक्ता भूमिं विवेश तस्माङ्घातवो जाता इत्यादि ..	७१७	१
तस्मात्पूयाद्गन्धतेजसो अस्थिभ्यो देवदारु	७१७	४
तत् श्लेष्मणः स्फाटिकं पित्तान्मरकतमणिरित्यादि	७१७	
त्यक्तदेहोऽग्निर्भृग्वादिभिस्तपसि स्थापितो भृशं जज्वाल	७१७	७
सोऽग्निर्महार्णवं विवेश ऋषिभयादित्यादि	७१७	८
तस्मिन्नष्टे देवा अथर्व्वाणमर्च्चयामासुः ...	७१७	९
अथर्व्वणार्णवं प्रमथ्याहृतोऽग्निर्धिष्ण्यानवह्नमसृजत्	७१७	१०
देवहव्यवोढा सोऽग्निर्देशान्विहरन्गङ्गवादीस्त्रास्ते	७१७	१२
देविकादयो नद्यो धिष्ण्यानां मातरः ...	७१७	१२
अद्भुताग्नेः प्रियायां भार्य्यायां पुत्रो विभूरसिः	७१७	१७
यावन्तोऽग्नयस्तावन्तः सोमाः	७१७	१७
अत्रेरन्वये ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा जाता इत्यादि	७१७	१८
इत्यग्निवंशकथनं विस्तारभयात्सर्व्वं न लिखितमाङ्गिरसे	७१७	१९
युधिष्ठिरं प्रति कार्त्तिकेयजन्मवक्तुमारेभे मुनिः	७१७	२५
दैत्यजित इन्द्रः सेनान्वे मानसशैलं गत्वार्त्तस्वरं स्त्रियामुक्तं शुश्राव	७१७	२७
कश्चिन्मां धावतु त्रातु पतिं दिशतु स्वयं वा पतिर्भवतु इत्याह स्म सा कन्या	७१८	१
इन्द्रो मा भैषीरित्युक्ता कन्यां हरन्तं केशिनं न्यषेधत्	७१८	२
केशीन्द्रमाह स्मैषा मया हृतेति योद्धुमुपचक्रमे च	७१८	५
केशीन्द्रयोर्युद्धं	७१८	६
इन्द्रताडितः केशी कन्यां त्यक्ता पलायाञ्चक्रे	७१८	९
कन्येन्द्रमाह स्म प्रजापतिकन्या देवसेनाहमित्यादि मद्भगिनी केशिहृता दैत्यसेना केशी मां हर्त्तुमुद्यत इत्यादि च	७१८	१२
इन्द्र आह त्वं मे मातुः स्वसात्मवरमन्यं वृणीष्वेत्यादि	७१८	१६
सर्व्वोत्तमो बलवान् मम पतिर्भवत्वित्यादि कन्येन्द्रमाह स्म	७१८	१९
इन्द्रश्चिन्तावानमावास्यारौद्रमुहूर्त्ते ऋषय स्त्वग्निं जुह्वति इत्याहुतये गृहीत्युत्पत्स्यते सोऽस्याः पतिर्भावोति	७१८	२१
ऋषिपत्नीर्दृष्ट्वाग्निः कामुकस्ता ज्वालाभिः स्पृष्ट्वा स्वाहा स्वपत्नीं चक्रमे सा शिवारूपा शुक्रं पाणिना जग्राह इत्यादि ...	७१९	१४
सा शिवा तच्छुक्रं काञ्चने कुण्डे चिक्षेप ...	७२०	७
प्रतिपदि तेन षट्शिरा द्वादशकर्णः द्वादशाक्षिभुजः स्कन्दो जात इत्यादि	७२०	१२
द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुः चतुर्थ्यां सङ्गप्रत्यङ्गयुक्तः	७२०	१३
सकुमारः कुक्कुटवाहनो धनुर्वाणादिग्टहीला क्रौञ्चं शैलं बिभेद इत्यादि	७२०	२७
तद्दृष्ट्वान्ये शैलानेदुरित्यादि	७२०	२८
ततः श्वेतशैलादयः स्कन्दं नत्वा पृथिवीं गता इत्यादि	७२१	
मार्कण्डेय आह स्म तस्मिन्महासेने जाते सर्व्वे विमनसो बभूवुरित्यादि	७२१	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
ऋषयः शान्तिमकुर्व्वन्नित्यादि	७२१	८
षड्भिर्ऋषिपत्नीभिर्गरुडी ऊचे त्वयानर्थ आहृतइत्यादि	७२१	१०
स्वाहयाएतत् कर्म्मकृतमिति केऽपि नजानाति	७२१	११
सुपर्णी स्कन्दमाहाहं तवजननीति स्वाहापि	७२१	१२
सप्तर्षयः स्कन्दंजातं श्रुत्वारुन्धतीं विनाषट पत्नीस्तत्यजुः	७२१	१३
विश्वामित्रस्तं स्कन्दंस्तुत्वा जातकर्म्मादि कृत्वा स्वाहायाः कृशान्दत्वः पुत्रःसप्तर्षीनाहस्मास्य षिपत्नीनां नदोषइत्यादि	७२१	१५
देवाइन्द्रमूचुः स्कन्दं जहि न चेदयमिन्द्रो भावीत्यादि	७२१	२२
इन्द्रप्रेषिता लोकमातरःस्कन्दंगत्वा चुस्त्वंनः पुत्रइत्यादि	७२१	२६
स्कन्दस्तासां स्तनं पिपासुरग्निं पितरं ददर्श	७२१	२९
शिवामातृणामेकाच नारी स्कन्दं रक्षतःस्म लोहितोदधेः कन्याच	७२२	२
अन्येपि ग्रहादयः स्कन्दंपरिवार्य्यस्थिताः	७२२	६
ऐरावतस्थइन्द्रोजिघांसुःस्कन्दमाजगाम	७२२	८
इन्द्रसिंहनादं शृण्वन्स्कन्दोव्यनदत् ..	७२२	१४
इन्द्रादीन्देवान्जिघांसूनदृष्ट्वास्कन्दःपावकार्च्चिषःससर्ज	७२२	१४
तद्दग्धादेवाःस्कन्दं शरणं ययुः ..	७२२	१५
इन्द्रत्यक्तवज्रभिन्नस्कन्ददक्षिणांशाद्विशाखो जातः	७२२	१९
विशाखमिन्द्रः शरणं गतइतिस्कन्दशक्रसमागमाध्यायः	७२२	२३
इन्द्रवज्रप्रहारात्स्कन्दपार्श्वदा येकुमारा जातास्तेग्रहास्तान्जातांश्च शिशूनद्यापि हरन्तिकन्यास्तादृश्यः	७२२	२६
तेषां तासांच पितृत्वेन स्कन्दः कल्पितः ...	७२२	२७
तैःकुमारैःकुमारीभिश्चवृतंस्कन्दंपितरमाहुः	७२२	२९
पुत्रकामाःपृत्रिणश्चतं पूजयन्ति ...	७२३	१
स्कन्दोयाःकन्या अजनयततोःपूज्याइत्यादि	७२३	२
काको हलिमा मालिनो वृंहिला आर्य्या पलाला वैमित्रा एताःसप्तशिशुमातरः	७२३	५
सप्तमातृवीर्य्यसम्पन्नएकःशिशुःस्कन्दप्रसादजः	७२३	६
छागवक्त्रेण सहितोनवकः स्कन्दस्य षष्ठंवक्त्रं छागमयं	७२३	७
स्कन्दरूपं। लक्ष्मीसंभेजे	७२३	१२
ऋषयऊचुःस्कन्दं भवानिन्द्रोऽस्त्विति ...	७२३	१७
स्कन्दआहस्मेन्द्रः कथंपालयतीत्यादि ...	७२३	१९
ऋषयइन्द्रकृत्यमाहुःस्म त्वमप्येवं कुर्व्वित्यादिच	७२३	२०
इन्द्रोप्याहस्म तं त्वमिन्द्रोभवेत्यादि ...	७२३	२४
इन्द्रंस्कन्दआहस्मत्वं त्रैलोक्यंशाधीत्यादि	७२३	२५
पुनरिन्द्रआहस्मतमावयोर्भेदेलोकभयमित्यादि नाहमिन्द्रत्वयोग्य इत्यादिच	७२३	२६
पुनः स्कन्दआहस्मेन्द्रंत्वं त्रैलोक्यस्यममापिच राजेत्यादि	७२३	२८
पुनरिन्द्रस्तमाहस्मत्वंयदिसेनापतिःस्यादहमिन्द्रःस्यामित्यादि	७२३	२९
स्कन्दस्य सेनापतित्वेनाभिषेकः	७२४	३
देव्येत्यग्निवस्त्वष्टादत्तामाल्यं स्कन्देवबन्ध	७२४	६
अग्निरुद्रपूर्त्तिः शिवस्य मूर्त्तिरतोऽग्निसुतः स्कन्दः शिवसुतः	७२४	७
रुद्राग्नेः स्वाहायाः षण्णांस्त्रीणांश्चसुतःस्कन्दइत्यादि	७२४	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अग्निदत्तः कुक्कुटः स्कन्दस्यकेतुः, अजरेरक्षे वामसीच	७२४	१२
सर्व्वभूतचेष्टादिरूपायुक्तिः स्कन्दस्य ..	७२४	१४
सहजं कवचं शक्त्यादयः स्कन्दस्य ...	७२४	१५
देवादिभिरभिषिक्तः स्कन्दोभातिस्म ...	७२४	१८
सहस्रशोदेवसेनाः स्कन्दमभ्ययुः ...	७२४	२२
इन्द्रानुज्ञातः स्कन्दस्तां देवसेनामुपयेमे	७२४	२४
षष्ठीलक्ष्मीसिनीवाल्यादयोपिस्कन्दंभेजुः	७२४	३०
पूर्व्वंमहर्षिभिस्त्यक्ता अरुन्धत्यन्याः षट्महर्षिपत्न्यः स्कन्दमाजग्मुः	७२५	२
सप्तमहर्षिपत्नीनां प्रार्थनास्कन्दं प्रति त्वंनः पुत्रइत्यादि	७२५	४
स्कन्दश्चाहस्म भवत्योमेमातरोहंचवःपुत्र इत्यादि	७२५	८
विवचन्तमिन्द्रं स्कन्दश्चाहस्मकिंवाच्यमित्यादि	७२५	९
अभिजिद्रोहिण्याः स्वसाजेष्ठतामीप्सुस्तपोवनं गतेत्यादीन्द्रवचनं	७२५	९
एवमस्त्वित्यादिस्कन्दवचनं	७२५	१५
वयं सर्व्वमातरस्तवापिमातरोभवामइत्यादि मातृवचनं	७२५	१७
यूयं मन्मातरइत्यादिमातृराहस्मस्कन्दः	७२५	१७
पूर्व्वयामातरस्तासांस्थानेवयंभवामःताभिर्नः प्रजाहृतास्ताः प्रजा नः सन्त्वित्यादिमातृवचनं	७२५	१८
दत्ताः प्रजाइत्यादिस्कन्दवचनं ...	७२५	२
तासांमातॄणां प्रजावुभुक्षामइत्यादिमातृवाक्यं स्कन्दंप्रति	७२५	२१
स्कन्दोमातृराहस्मेतिवचनं कष्टं प्रजारचत इत्यादि	७२५	२२
प्रजारक्षामइत्यादिमातृप्रत्युक्तिः ...	७२५	२३
मनुष्याणां तरुणप्रजायूयं धावतेत्यादिस्कन्दवचनं मातॄःप्रति	७२५	२४
मनुष्याणां प्रजाभोक्तुंस्कन्दकायादग्निभः पुमान्निर्गतइत्यादिमार्कण्डेयश्चाहस्म	७२५	२६
ग्रहविशेषाणां विनतादीनाञ्च विशेषसंज्ञा कर्म्मच गर्भहरणबालहरणादि ..	७२५	२८
स्कन्दस्यग्रहविशेषाणां विनतादीनाञ्च शान्तिप्रयोगः	७२६	१७
मानुषबालानां षोडशवर्षपर्यन्तंयेग्रहाभवन्ति तेषांसंज्ञाकर्म्मादिकथनं	७२६	१९
शिवभक्तानामेतेग्रहानानिष्टकराइतिमनुष्यग्रहकथनं	७२७	२
मातॄणामेवंप्रियंकुर्व्वन्तंस्कन्दंस्वाहाहस्म त्वंमेपुत्रःअग्निनापत्याइत्यन्तमित्याभीत्यादि	७२७	४
द्विजाहव्यादिस्वाहेत्युक्ताहोष्यन्तीतिस्वाहा मातृस्मस्कन्दःअग्निस्त्वयासहवत्स्यतीतिच	७२७	८
ब्रह्मास्कन्दमाहपितरंशिवंगच्छेत्याहस्ममार्कण्डेयः	७२७	११
अग्न्याविष्टशिवस्वाहाविष्टोमाभ्यांस्कन्दोजातः	७२७	१२
उमायोनौशिवेनसिक्तंशुक्रंगिरौपतितंपञ्चधा तत्र विविधाकारागणाःस्कन्दपारिषदाजाताः	७२७	१३
स्कन्दः पितरंशिवमपूजयत्	७२७	१७
धनार्थिभिरर्कपुष्पैःस्कन्दस्यपञ्चगणाःपूज्या इत्यादि	७२७	१८
बालहितार्थिभिर्मिञ्जिकामिञ्जिकमियुग्मं नमस्यम्	७२७	१९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
एवंस्कन्दस्यासंख्यागणा विशेषार्थिभिःपूज्याः	७२७	२०
देवदत्तभूषणैः क्रीडनकैश्चस्कन्दः शुशुभे स्कन्देनचश्वेतपर्व्वतःश्वेतपर्व्वतवर्णना ...	७२७	२२
स्कन्दाभिषेकसमयेशिवः पार्व्वत्यागतस्तस्य रथादिवर्णना	७२८	१
शिवः स्कन्दमाहसप्तमं मारुतस्कन्धंरक्षेति	७२८	२९
स्कन्दस्तत्त्वोचकारान्यद्यदपिमयाकार्य्यं तदप्याज्ञापयेतिशिवंप्राहस्मच ...	७२८	३०
त्वंमयाकार्य्येषुद्रष्टव्यइत्युक्त्वाशिवःस्कन्दंविससर्ज	७२९	१
स्कन्देविसर्ज्जितेदानवकृतमौत्पातिकंबभूव तदौत्पातिकेनप्रायशोदेवाविमुखाइन्द्रदत्त माहषेनयुयुत्सवस्तत्रमहिषनाम्नासुरेण देवाः पराङ्मुखीकृताः स्कन्दएत्यशक्त्या महिषंपातयामासअपरेदानवाःस्कन्द पारिषदैर्हताइत्यादि	७२९	२
युधिष्ठिरस्य स्कन्दनामशुश्रुषा	७३०	२९
स्कन्दनामान्याहस्ममार्कण्डेयः तत्पाठफलञ्च	७३१	१
मार्कण्डेयकृतस्कन्दस्तवः तत्फलश्रुतिश्च ...	७३१	९
मार्कण्डेयसमास्यापर्व्वसमाप्तिः स्कन्दोपाख्यान समाप्तिश्च	७३१	२२
अथद्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व्व ...	७३१	२३
विप्रेषु पाण्डवेषुचासीनेषु द्रौपदीसत्यभामे आश्रमं विविशाते	७३१	२४
ते कुरुयदुकथाः कथयामासतुः ...	७३१	२६
केन चरित्रेणपाण्डवानधितिष्ठसीतिद्रौपदीं सत्यभामापप्रच्छ केनमन्त्रौषधेनचेत्यादि	७३१	२७
द्रौपद्याहस्मासत्स्त्रीणां.शीलं मांपृच्छसीत्या दिमन्त्रादिवश्यःस्वामीनइत्यादिच	७३२	४
असत्यःस्त्रियश्चौषधादिना स्वामिनःरोगिणः कुर्व्वन्तीत्यादिद्रौपदीवचनं	७३२	९
महाबलान् पाण्डवानहंयथावशीकरोमि तच्छृणुइत्यादिद्रौपदीवचनं ...	७३२	१२
यदेतदुक्तं तद्यदिकरोषि तदाकृष्णस्तेवशी भावीत्यादिसत्यभामांद्रौपद्याहस्म ...	७३३	२८
स्त्रीणां सर्व्वसुखानि स्वामिनोभवन्तीत्याहस्म द्रौपदी सत्यभामां	७३३	३०
नहिसुखंदुःखैर्व्विनालभ्यते सौहृदादिनाकृष्णमाराधयइत्यादिचद्रौपदीवचनं ...	७३४	३
स्वामिनः प्रियाःस्त्रियःप्रियाःस्वामिनोद्वेष्याः स्त्रियोद्वेष्याइत्यादिच द्रौपदीवचनं	७३४	६
सतीभिस्त्वसख्यमस्तु न दुष्टाभिरित्यादि द्रौपदीवचनं	७३४	९
मार्कण्डेयादिकथाभिर्युधिष्ठिरसभायांकृष्णः स्थित्वा रथमारुरुक्षुःसत्यभामामाजुहाव	७३४	१२
सत्यभामा द्रौपदींमन्त्राप्यपाण्डवानां राज्यं भविष्यति तवाप्रियं यैराचरितं तेममा तिथयोभविष्यन्ति प्रतिविन्ध्यसुतसोम श्रुतकर्म्मशतानीकश्रुतसेनास्तव पञ्च पुत्रा अभिमन्युरिव कुशलिनइत्याद्युक्त्वा रथं गन्तुं समश्नुते	७३४	१६
कृष्णोद्वारकां प्रायात् द्रौपदीसत्यभामापर्व्व समाप्तिः	७३५	२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
घोषयात्रापर्व्वारम्भः	७३५	५
वनेशीतोष्णाद्युपद्रुताः सरोवनञ्चप्रैत्य पाण्डवाःकिमकुर्व्वन्नितिजनमेजयप्रश्नः	७३५	६
पाण्डवाजनंविसृज्यवेशंकृत्वा शैलादीश्चेरुः	७३५	८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वनेसमेतान् वेदविदःपाण्डवाश्चानयुः ...	७३५	१०
इत्यत्रसरेकश्चिदागमीधृतराष्ट्रमेत्यपाण्डवानां दुःखमुवाच	७३५	११
धृतराष्ट्रःपाण्डवानां दुःखंश्रुत्वा बहु तेपे	७३५	१४
धृतराष्ट्रस्य पाण्डवदुःखानुतापः	७३५	१५
इतःपरं पाण्डवा मम पुत्रादीन् हनिष्यन्तीत्यादि धृतराष्ट्राक्षेपः	७३५	२३
दुष्पुत्रवशेन मया किंकृतमित्यादि धृतराष्ट्राक्षेपः .....•	७३६	२
अर्ज्जुनःस्वर्गत्वास्त्राणि प्राप्य पुनर्युधिष्ठिरं प्रपन्न एवं न दृष्टइत्याद्याक्षेपश्च ...	७३६	६
शकुनिर्धृतराष्ट्राक्षेपंश्रुत्वा दुर्य्योधनमब्रवीत्	७३६	१३
पाण्डवान्प्रव्राज्यसर्व्वदिक्पतीन्करदान्कृत्वा त्वंभूमीशःसन् सुखंभुङ्क्ष्वइत्यादिच ...	७३६	१४
तवामात्रा: पाण्डवावनेवसन्तीत्यादिदुर्य्योधनं प्रतिकर्णशकुनिवाक्यं	७३६	२५
श्रियापरमयायुक्तो द्वैतवनेगत्वा श्रीभ्रष्टान् पाण्डवानैश्वर्य्यंदर्शयित्वातापयेत्यादि	७३६	२६
सुवाससस्तवभार्य्यावल्कलवाससं द्रौपदीं पश्यन्तु इत्यादिच	७३७	३
कर्णशकुनिवाचंश्रुत्वा दुर्य्योधनःतावाहमपित्रनुज्ञांविनैतत्कर्त्तुंनशक्नोमीत्यादिच ...	७३७	८
द्रौपद्यासहभीमार्ज्जुनौ क्लिष्टौदृष्ट्वायथामम हर्षस्तथानराज्येनापीत्यादिच ...	७३७	१५
दुःशासनेनसहितौकर्णशकुनीधृतराष्ट्रानुज्ञां गृह्णीवा ततोद्वैतवनंयांतुशक्ष्यामीत्यादिच	७३७	२०
अहमपिधृतराष्ट्रसमीपंगमिष्यामि तत्र भीष्मे सति शकुनिनाच्छलतोद्वैतवनगमनानुज्ञा		
यथाभवेत्तथाकर्त्तव्यमित्यादि ...	७३७	२१
तथेत्युक्त्वा सर्व्वे स्वस्थानं जग्मुः	७३७	२३
रात्रौगतायां कर्णएत्यइदमब्रवीत् अस्माद्वैतवनगमनानुज्ञा धृतराष्ट्रस्य भविष्यतिउपायो ऽस्तिद्वैतवने गोरक्षकाःसन्ति घोषयात्रां जिगमिषवोवयमितिवाच्यं ...	७३७	२४
इतिघोषयात्रापदेशमन्त्रणाध्यायः ...	७३८	२
दुर्य्योधनादयः सर्व्वेधृतराष्ट्रं गत्वाशुभं स्पृष्ट्वा तेनशुभं पृष्टाश्चासन्	७३८	३
तेषांशकुनिकर्णौधृतराष्ट्रमाहतुर्घोषयात्रांमृगयाञ्च कर्त्तुं द्वैतवनंजिगमिषतिदुर्य्योधन इत्यादि	७३८	७
धृतराष्ट्रोदोषं दर्शयित्वा न्यवारयत् ...	७३८	८
शकुनिराहस्म युधिष्ठिरादयोधार्म्मिका न क्रोधंकरिष्यन्तिदुर्योधनोपितत्रम गमिष्यतीत्यादि	७३८	२०
शकुनिनोक्तोधृतराष्ट्रोदुर्योधनमनुशशोनकाम तइत्यादि	७३८	२४
दुर्योधनघोषयात्रावर्णना	७३८	२८
द्वैतवनेघोषानभितोदुर्योधनोनिवेशनंचक्रे तत्परिजनाअपि कर्णशकुनिदुःशासना दयस्तत् समीपेगृहंचक्रुः	७३९	३
दुर्योधनस्तत्रगादर्शवत्सास्वकृथामासेत्यादि	७३९	६
गोपागोपकन्याश्चगीत्वादुर्योधनाद्धनाद्यापुः	७३९	१०
दुर्योधनस्यमृगया	७३९	१२
दुर्योधनोवनशोभांपश्यन्द्वैतवन जगाम द्वैतवनवर्णना	७३९	१५
दुर्योधनस्तत्राक्रीडावमयकरणायपरिजना नादिदेश	७३९	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
परिजनाश्चाक्रोडावशयांश्चक्रुः ...	७३९	२१
तन्नद्वारिप्रविशन्तं दुर्य्योधनसेनाग्रं गन्धर्व्वाः समवारयन् ...	७३९	२२
द्वैतवनसरसिक्रीडितुं गन्धर्व्वराजोऽप्सरोभिस्त्चागतइत्यादिगन्धर्व्ववारिताजनाद्दुर्य्योधनमाकर्ण्यस्म ...	७३९	२३
दुर्य्योधनस्तच्छ्रुत्वापरिजनानादिदेश गन्धर्व्वान्त्सारणाय	७३९	२६
गन्धर्व्वाद्दुर्य्योधनपरिजनोक्तीर्निशम्याहुःस्म दुर्य्योधनोयूयञ्च मुमूर्षवइत्यादि ...	७३९	२८
गन्धर्व्वैरेवमुक्ताद्दुर्य्योधनानुयायिनोदुर्य्योधनं गत्वोचुः	७४०	
प्रियायूयं गन्धर्व्वानशासतइत्यनुयायिनो दुर्य्योधनश्चादिदेश ...	७४०	८
दुर्य्योधनादिष्टास्तत्सेनागन्धर्व्वान् प्रमथ्य द्वैतवनंगन्धर्व्ववारिताअप्यनादृत्यविविशुः	७४०	९
गन्धर्व्वास्तच्चित्रसेनं गन्धर्व्वराजंन्यवेदयन्	७४०	१३
गन्धर्व्वराजा गन्धर्व्वानादिदेश दुर्य्योधनतदनुयायिशासनाय ...	७४०	१४
चित्रसेनादिष्टसायुधागन्धर्व्वाद्दुर्य्योधनादीनभ्यधावन् ...	७४०	१५
गन्धर्व्वान् सायुधानभिधावतोदृष्ट्वादुर्य्योधनानुयायिनःप्राद्रवन्	७४०	१५
दुर्य्योधनानुयायिनः पराङ्मुखान् दृष्ट्वा गन्धर्व्वान् कर्णोऽधावत ...	७४०	१६
कर्णोनानास्त्रैर्गन्धर्व्वान् प्रजहार	७४०	१८
दुर्य्योधनादयोऽपिगन्धर्व्वानन्यहनन् ..	७४०	२१
कौरवैर्गन्धर्व्वाणांमहद्युद्धं ...	७४०	२५
गन्धर्व्वांस्ताभितान् दृष्ट्वा चित्रसेनोमायया युयुधे कुरुभिः ...	७४०	२७
चित्रसेनमायया कौरव्यामुमुहुः पलायन्तच	७४०	२८
कौरवेषु पराङ्मुखेषु कर्णदुर्य्योधनशकुनयो गन्धर्व्वान् योधयामासुः ...	७४१	१
जिघांसवोबहवोगन्धर्व्वानानास्त्रैरथाङ्गादि च्छित्वा कर्णं विरथं चक्रुः ...	७४१	५
कर्णस्य युद्धात् पलायनं ...	७४१	७
कर्णे पराङ्मुखे दुर्य्योधनोऽनपराङ्मुखः ...	७४१	११
रथाङ्गादिच्छित्वादुर्य्योधनं विरथीकृत्य भुवि पतितं चित्रसेनोऽग्रहीद्दुःशासनादींश्च	७४१	१३
दुर्य्योधनानुयायिनःपूर्व्वंयेभग्नास्ते पाण्डवान् शरण्यीकृत्य वृत्तं न्यवेदयन् ...	७४१	१८
युधिष्ठिरंभिक्षमाणान् दुर्य्योधनानुयायिनो दृष्ट्वाभीमोऽभ्यभाषत ...	७४१	१९
विपत्कालेशरणागतं विपक्षमपि नैवं वदेदितिभीमं युधिष्ठिर उक्ताद्दुर्य्योधनादीन् मोचयितु प्रतिजज्ञे ...	७४२	१
पाण्डवा दुर्य्योधनरथानारुह्य दुर्य्योधनादीन् मोचयन्त्विति युधिष्ठिराज्ञा	७४२	३
गन्धर्व्वाद्दुर्य्योधनादीन् मोचयिष्यामीत्यर्ज्जुनप्रतिज्ञा ...	७४२	२२
पाण्डवान् दृष्ट्वा गन्धर्व्वान्यवर्त्तन्त ...	७४३	१
युधिष्ठिरानुशिष्टाश्चतुरः पाण्डवान् व्यूढानीकागन्धर्व्वाःप्रतिष्ठन् ...	७४३	३
आदौ मृदुयुद्धं दुर्य्योधनमोचनायादेशश्चार्ज्जुनस्य ...	७४३	५
वयं न तवाधीनाःकिन्तुचित्रसेनस्येतिवचनं गन्धर्व्वाणां ...	७४३	८
प्रतिज्ञायामर्ज्जुनस्य गन्धर्व्वैर्महद्युद्धं ...	७४३	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
बद्ध[illegible]ां पाण्डवानांयुद्धं	७४३	१९
अर्ज्जुनइन्द्रजालास्त्राणिगन्धर्व्वान्ससर्ज्ज	७४४	५
त्रासितान् गन्धर्व्वान् दृष्ट्वाचित्रसेनोऽर्ज्जुनमधा बद्धदामादाय	७४४	८
अर्ज्जुनेनगदांछिन्नां दृष्ट्वाचित्रसेनोदेवास्त्राणि ससर्ज्जअर्ज्जुनोऽपिदेवास्त्रैर्देवास्त्राण्यवार यत्	७४४	९
चित्रसेनं माययान्तर्हितं प्रहरन्तमर्ज्जुनोऽम न्त्रितदेवास्त्रैः प्रजहार	७४४	१२
अर्ज्जुनं शब्दवेधाद्यस्त्रैस्ताडितश्चित्रसेनः सखा त्मानमदर्शयत्	७४४	१४
अर्ज्जुनःसखायंदृष्ट्वास्त्राणिसञ्जहारगन्धर्व्व पराभवः	७४४	१५
अर्ज्जुनः सखायं चित्रसेनमाहस्म त्वं कथंकौर वनिग्रहेप्रवृत्तइत्यादि	७४४	२१
दुर्य्योधनं कर्णादिभिः पाण्डवान् स्वैश्वर्य्यंदर्श यितुमागतं बद्धानयेतीन्द्रादिष्टएत्य बबन्ध बद्धमेनंस्वर्नेष्यामीतिचित्रसेनआह स्मार्ज्जुनं	७४४	२३
अर्ज्जुनआहस्ममभ्रातादुर्य्योधनः सपरि वारोमुच्यतामिति	७४४	२९
पापीयंनमोचनार्थं:द्रौपद्यायुधिष्ठिरस्य क्रोष्टा तयोः साचाद्यथेच्छंसितथाकुर्व्वित्य र्ज्जुनंचित्रसेन आहस्म	७४४	३०
सर्व्वेयुधिष्ठिरमाजग्मुस्ततोयुधिष्ठिरोदुर्य्योधना दीनमोचयिद्गन्धर्व्वान् प्रशशंसचवलिभिर्यु क्ताभिःपापोदुर्य्योधनोनहिंसितइत्याद्या हस्मच	७४५	
अनुज्ञातास्चित्रसेनादयइन्द्रंययुरिन्द्रोऽपियुधि मृतान् गन्धर्व्वानजीवयत्	७४५	७
युधिष्ठिरोमुक्तं दुर्योधनमेवंसाहसंनकार्य्यं गृहंगच्छेत्याद्यादिदेश	७४५	११
अनुज्ञातस्य दुर्योधनस्यपुरगमनं	७४५	१४
अवनिपोदुर्योधनस्तथावमानितः कथंस्वपुरं विवेशेत्यादि जनमेजयप्रश्नः ...	७४५	१९
दुर्योधनोमानीतथावमानितः कुत्रचित् सुहृष्णजलदेशेयानानिविमुच्ययथास्थानं न्यवेशयदित्यादिवैशम्पायनवचनं ...	७४५	२३
अज्ञातपराभवादिंदुर्य्योधनंमोदन्तमित्युपला यितःकर्णआहस्मदिष्ट्याजीवसीत्यादिअहं विद्रुतस्त्वयागन्धर्व्वाश्चजिताइत्यादिच	७३५	२७
दुर्योधनःकर्णंस्वपरिभवादिसर्व्वमाहस्म	७४६	४
अस्मान् विमोच्यार्ज्जुनश्चित्रसेनंयदाहस्म तदपि	७४६	२४
अत्यनुतप्तोदुर्योधनोदुःशासनंराज्येऽभिषेक्तुमा दिश्यप्रायोपवेशनमियेष	७४७	१
अनुतापादिश्रुत्वादुःशासनोदुर्योधन माहस्म नाहंराजाभवामीत्यादि ...	७४७	२१
कर्णोप्याहस्मदुर्योधनंत्वद्विषयवासिनःप्रजाश्च पाण्डवाउपाकुर्व्वन्तितेन कःखेदइत्याद्यनु रञ्जनं	७४८	६
प्रायोपविष्टंदुर्योधनं शकुनिरपि कर्णानुरञ्ज नमनुमोदयन्नाहस्म	७४८	२१
भ्रात्राद्यमात्यैस्तथाबोधितोऽपिदुर्योधनोनप्रा योपवेशाद्विचाल्यते	७४९	७
वृथाविधिप्रायोपवेशनंकुर्व्वन्तंदुर्योधनंज्ञात्वा दानवाआगताः	७४९	८
अथर्व्वविधिनादानवाः क्रियाः प्रावर्त्तयन्		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाताले	७४९	११
साङ्गवेदपारगा विप्रा अग्नौ जुह्वन्तः कृत्यां समुदस्थापयन्	७४९	१४
दानवाः कृत्यां प्रायोपविष्टं दुर्य्योधनमानेतुमादिदेश	७४९	१४
सा कृत्या निमेषार्द्धेन दुर्य्योधनमादाय रसातलं प्रविवेश	७४९	१५
तत्र दानवा बहुविधवचोभिर्दुर्य्योधनं प्रायोपवेशान्निवर्त्तयन्	७४९	२२
दानवैः प्रायोपवेशान्निवर्त्त्य राज्याय विसृष्टं दुर्य्योधनं सैव कृत्या तत्स्थानमनयत्	७५०	१८
कृत्यास्तत्स्थलाद्दुर्य्योधनानुज्ञाताऽन्तरधीयत	७५०	१९
कृत्यायां गतायां दुर्य्योधनः स्वप्नवत् सर्व्वं लक्ष्यावनवासादागमिष्यतः पाण्डवान् जेष्यामीति कर्णादिभिः परामृष्य ससैन्यस्सर्द्धिर्हस्तिनापुरं प्रविवेश	७५०	२१
वने वसत्सु पाण्डवेषु धार्त्तराष्ट्राः किमकुर्व्वन्निति जनमेजयप्रश्नः	७५१	१६
भीष्मो दुर्य्योधनं भर्त्सयामास मन्त्रिभिर्भवत्वित्याहस्मच इत्यादि वैशम्पायनवाक्यं ...	७५१	१८
भीष्मेण मन्त्रिभिर्भवत्वित्युक्ते सशकुनिर्दुर्य्योधनः प्रहस्य प्रतस्थे	७५१	२६
भीष्मात् प्रस्थितं दुर्य्योधनं कर्णदुःशासनादयः आजग्मुः भीष्मस्तु लज्जितः स्वगृहं विवेशेत्यादि	७५१	२७
भीष्मे गते दुर्य्योधनो मन्त्रिभिर्मन्त्रयामास	७५१	२९
दिग्विजयार्थं दुर्य्योधनं प्रति कर्णवाक्यादि	७५२	१
ततः कर्णो महाबलावृतो द्रुपदपुरं रुद्ध्वा वशीकृत्य द्रुपदात् तदनुगेभ्यो राजभ्यश्च		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
करादि अग्राह	७५२	१६
ततः कर्णस्योत्तरादिदिग्विजयादि ...	७५२	१९
कर्णस्य हस्तिनापुरागमनं	७५३	७
कर्णप्रशंसापूर्व्वं दुर्य्योधनवाक्यं	७५३	८
ततो हाहाकारशब्दोऽभूत् केचित् कर्णं स्तुवन्ति केचिन्निन्दन्ति केचिन्मूकाइत्यादि	७५३	१४
ततः सर्व्वदिग्जयी कर्णः प्रचुरधनं गृहीत्वा धृतराष्ट्रं जगाम स तमाश्लिष्य प्रशशंस	७५३	१६
कर्णो दुर्य्योधनमाहस्म सर्व्वभूमिपतिस्त्वमिमां पृथ्वीं पालयेत्यादि वैशम्पायनोक्तिः	७५३	२२
कर्णं दुर्य्योधनो राजसूयचिकीर्षां ज्ञापयामास	७५३	२६
कर्ण आहस्म दुर्य्योधनं सर्व्वे नृपास्तव वश्या राजसूयकरणे योग्यस्त्वमिदानीं द्विजवरा आहूयन्तां	७५३	२९
ऋत्विक् दुर्य्योधनमाहस्म कृतराजसूये सपितृके सति राजसूयः कर्त्तुमशक्यः राजसूयतुल्यो लाङ्गलयागः क्रियतामित्यादि	७५४	५
ऋत्विजैवमुक्तो दुर्य्योधनो भ्रात्रादीनाहस्म ब्राह्मणैर्यदुक्तं तन्मह्यं रोचते युष्मभ्यं किमित्यादि	७५४	१५
विदुरादयो धृतराष्ट्रं लाङ्गलयागं चिकीर्षन्तं दुर्य्योधनं न्यवेदयन्	७५४	१९
लाङ्गलयागप्रवर्त्तने धृतराष्ट्रादयः सर्व्वे हृष्टा निमन्त्रणाय दूतान् प्रेषयामासच दुर्य्योधनः	७५४	२२
कश्चिद्दूतं दुःशासनो द्वैतवने पाण्डवान् तत्र स्थितान् ब्राह्मणांश्च निमन्त्रयितुं प्रेषयत्	७५४	२५
स दूतो गत्वा पाण्डवानाहस्म दुर्य्योधनो		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
लाङ्गलयोगे युष्मानिमन्त्रयतीत्यादि	७५४	२६
श्रुत्वा युधिष्ठिर आहस्म त्रयोदशवर्षमध्ये हस्तिनापुरं गन्तुमसमर्था वयमित्यादि	७५५	
भीम आहस्म दूतं यदाऽस्त्रशस्त्रप्रदीप्ते रण सत्राग्नौ दुर्य्योधनं पातयिष्यति तदा राजागमिष्यतीत्यादि ···	७५५	
शेषाः पाण्डवाः किमपि नोचुः ···	७५५	
स दूतो दुर्योधनं सर्व्वं न्यवेदयत्	७५५	
तत्र यज्ञे राजानो दिशाश्चागता हृष्टाऽभवन् धृतराष्ट्रादिष्टो विदुरस्तत्रागतान् ब्राह्मणादीन् वस्त्रादिभिरन्नादिभिश्चानर्च ···	७५५	८
ब्राह्मणान् राज्ञश्च वसु दत्त्वा सन्तोष्य वि सर्ज्य कर्णादिभिः सह दुर्योधनः पुरं जिगमिषतिस्म ··· ··· ···	७५५	१३
प्रविशन्तं दुर्योधनं वन्दिनस्तुष्टुवुर्जनाश्च अपरे ऊचुः युधिष्ठिरस्य क्रतोः षोडशीं कलामपि नायमर्हतीत्यादि ···· ···	७५५	१७
केचिदाकृयर्यातिमरुत्तमान्धात्रादिक्रतु रिति ··· ··· ··· ···	७५५	२१
पितरौ भीष्मादींश्चाभिवादयन्दुर्योधनः पुरं विवेश ··· ··· ···	७५५	२२
आसीनं दुर्योधनं कर्ण आहस्म राजसूये त्वामहं योजयिष्यामीति सोऽपि तथा ऽनुमेनाद ···· ····	७५५	२५
दुर्योधन आहस्म पाण्डवान्निहत्य राजसूयं कदा हरिष्यामीति ·· ···	७५६	१
कर्ण आहस्मार्ज्जुनमहत्वा पादौ न क्षालयिष्यामि जलजं न खादयेयं याचितो नास्तीति न वक्ष्यामीत्यादि ··· ···	७५६	
तथाप्रतिज्ञानामं कर्णं सचिरं श्रुत्वा धार्त्तराष्ट्राः पाण्डवान् विजितानमन्यन्त ·	७५६	५
दुर्य्योधनोऽन्ये च, वेश्म जग्मुः ··· ·	७५६	५
पाण्डवाः कर्णप्रतिज्ञां दूतमुखाच्छ्रुत्वा विविग्नाः ··· ··· ··· ·	७५६	
पाण्डवा द्वैतवनं त्यक्तुमीषुः । सामात्यो दुर्य्योधनः सुखी भूरिदक्षिणैः क्रतुभिर्द्विजांस्तोषयामास दत्तभुक्तफलं धनमिति बुबोध च घोषयात्रापर्व्वसमाप्तिः ···	७५६	१०
मृगस्वप्नोद्भवपर्व्वारम्भः ··· ···	७५६	१६
रात्रौ स्वप्ने दर्शयन्तो मृगा युधिष्ठिरमूचुस्तत्र भ्रातृभिरस्माद्वंशक्षयः कर्त्तुमारब्धः स्थानान्तरं	७५६	१८
दयालुर्युधिष्ठिरस्तथा चकार ··· ···	७५६	२४
युधिष्ठिरो मरुभूमेः शिरसि तृणबिन्दुसरः समीपे काम्यकं वनं जिगमिषामास	७५७	१
मृगस्वप्नोद्भवपर्व्वसमाप्तिः ··· ···	७५७	६
अथ व्रीहिद्रौणिकपर्व्वारम्भः ·· ···	७५७	७
काम्यकवने दुःखिनं युधिष्ठिरं द्रष्टुं व्यासागमनं	७५७	८
प्रणिपातादिभिः प्रीणितो दुःखिनः पौत्रान् पाण्डवान् दृष्ट्वा विमना वक्तुमुपचक्रमे	७५७	१५
नराणां सुखदुःखादि न चिरस्थायि इति तपसो माहात्म्यञ्चाहस्म व्यासः समादेश	७५७	१९
तपोदानयोः किं महदिति युधिष्ठिरप्रश्नः	७५८	५
दानाद्धि दुष्करं भुवीत्यादि व्यासोक्तिः	७५८	६
मुद्गलो व्रीहिद्रोणं दत्त्वा महत्फलमापेति च	७५८	१४
मुद्गलचरितशुश्रूषायां युधिष्ठिरप्रश्नः ···	७५८	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य मुद्गलचरितकथनं	७५८	१७
व्रीहिद्रौणिकपर्व्वसमाप्तिर्व्यासगमनञ्च ...	७६१	१२
अथ द्रौपदीहरणपर्व्वारम्भः	७६१	१४
वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः	७६१	१५
पाण्डवानां कथं पापं भवेदिति चिन्तयन् सामात्यो दुर्य्योधनो दुर्व्वाससमातिथ्येन न्यमन्त्रयदित्यादि वैशम्पायनोक्तिः ...	६६१	१९
क्रोधिनमागतं दुर्व्वाससं सदा छिद्रान्वेषिणं दासवद्दुर्य्योधनस्तं पूजयामास ...	७६१	२४
शुश्रूषया तुष्टस्य दुर्व्वाससो वरदोऽस्मीत्युक्तिः	७६२	१
द्रौपदीभोजनान्ते सशिष्य आतिथ्येन युधिष्ठिरं प्राप्नुहीति दुर्य्योधन प्रार्थना	७६२	५
दुर्य्योधनकर्णादीनां हर्षोक्तिः	७६२	१०
द्रौपदीभोजनान्ते दुर्व्वाससः आतिथ्यप्रार्थना	७६२	१६
युधिष्ठिरो दुर्व्वाससं सायुतशिष्यमभिवाद्य स्नात्वागच्छेत्याह	७६२	१७
द्रौपदीकृतश्रीकृष्णस्तवः	७६२	२१
भक्तानुकम्पी कृष्णो द्रौपदीमित्यन्नं ययाचे	७६३	२
सूर्य्यदत्तायां स्थाल्यां भुक्तभोजनोत्तरमन्नं नास्ति किं देयमिति द्रौपद्याह कृष्णं	७६३	६
कृष्णो द्रौपदीमाह स्थालीं दर्शयेति ...	७६३	८
विश्वात्मा कृष्णः स्थालीकण्ठलग्नशाकान्नं भुक्त्वा तृप्तो भीममाह सशिष्यदुर्व्वाससमाकारयेति	७६३	९
आकारयितुं गतो भीमो मुनीन् स्नातान् भुक्तवत इवापश्यत्	७६३	१२
तृप्ताः सर्व्वे शिष्या दुर्व्वाससमेत्योचुर्व्वयमाकण्ठ तृप्ताः किं भुञ्जाम इत्यादि	७६३	१४
पाण्डवा वैष्णवाः कृतात्मा अस्मानधाक्षुरिति शिष्यानुक्त्वाम्बरीषं सस्मार मुनिः ...	७६३	१७
दुर्व्वासाः शिष्याश्च भीताः पलायाञ्चक्रुरित्याह स्म वैशम्पायनः	७६३	२१
भीमो गत्वा युधिष्ठिरं सर्व्वं न्यवेदयत	७६३	२२
छलपरो दुर्व्वासा क्रोधी किं करिष्यतीति विषीदतः पाण्डवान् कृष्णः पूर्व्ववृत्तमुक्त्वा सान्त्वयामास	७६३	२२
द्रौपदीसहिताः पाण्डवाः कृष्णकृतं कर्म्म ज्ञात्वा तं तुष्टुवुः	७६३	३०
दुरात्मभिर्धार्त्तराष्ट्रैर्वने एवं प्रयुक्तानि व्यजने कृत्यानि वृथाऽभवन्नित्यादि वैशम्पायनोक्तिः	७६४	५
रम्ये काम्यकवने विचरन्तः पाण्डवा एकदा द्रौपदीं गृहे स्थापयित्वा मृगयायां गताः	७६४	७
जयद्रथो वने द्रौपदीं दृष्ट्वा कोटिकास्यं राजानमाहेयं का इत्यादि	७६४	१२
कोटिकास्य एत्य द्रौपदीं पप्रच्छ त्वं केत्यादि	७६४	२५
कोटिकास्यं प्रति द्रौपदीवाक्यं ..	७६५	११
द्रौपद्युक्तं कोटिकास्यो जयद्रथमाह स्म इत्यादि	७६५	२३
जयद्रथो द्रौपदीसमीपमेत्य पाण्डवानां कुशलादि पप्रच्छ	७६५	३०
द्रौपद्यपि जयद्रथस्य कुशलादि पप्रच्छ पाण्डवानां कुशलाद्याह स्मातिथ्यं ददौ च	७६६	२
द्रौपदीं कामयमानस्य जयद्रथस्य तां प्रति विलोभनवचनं	७६६	८
जयद्रथं प्रति तस्या वैमत्यकथनं ...	७६६	१३
द्रौपदीजयद्रथयोरुत्तरप्रत्युत्तरवचनं	७६६	१७
जयद्रथेन द्रौपदीग्रहणं	७६७	१३
जयद्रथं प्रति धौम्यवचनं	७६७	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धौम्यस्य द्रौपद्यनुगमनं	७६७	२०
वैशम्पायनवाक्यं	७६७	२२
भ्रातॄन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७६७	२४
युधिष्ठिरादीनां आश्रमगमनं	७६७	२८
भीमार्ज्जुनौ प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	७६७	२८
धात्रेयिकां प्रति इन्द्रसेनवाक्यं	७६८	२
इन्द्रसेनं प्रति धात्रेयिकावाक्यं	७६८	१०
इन्द्रसेनं प्रति द्रौपदीहरणकथनं ...	७६८	११
धात्रेयिकां प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	७६८	२१
भीमादीनां जयद्रथस्य पश्चाद्गमनं	७६८	२३
भीमादिभिर्धौम्यदर्शनं	७६८	२५
जयद्रथसैन्यं प्रति भीमादीनां गमनं ...	७६८	६
भीमादीनां द्रौपदीसहितजयद्रथदर्शनं	७६.	२७
वैशम्पायनवाक्यं	७६८	३०
द्रौपदीं प्रति जयद्रथवाक्यं	७६९	१
जयद्रथं प्रति द्रौपदीवाक्यं	७६९	४
जयद्रथं प्रति युधिष्ठिरादीनां परिचयदानं	७६९	८
पार्थकृतशरवृष्टिः	७६९	२९
वैशम्पायनवाक्यं	७७०	१
पार्थसैन्धवयोर्युद्धं	७७०	२
शिविसौवीरादीनां विषादः	७७०	३
सैन्धवं प्रति भीमस्य गमनं	७७०	४
सैन्धवभीमयोर्युद्धं	७७०	५
भीमकृतसैन्यनाशः	७७०	६
अर्ज्जुनकृतसैन्यनाशः	७७०	७
युधिष्ठिरकृतसैन्यनाशः	७७०	८
नकुलकृतसैन्यनाशः	७७०	१०
सहदेवकृतसैन्यनाशः	७७०	११
रथादवरोहतस्त्रिगर्त्तस्य युद्धं ...	७७०	१२
नकुलेन क्षेमङ्करमहामुखयोर्युद्धं ...	७७०	१६
कोटिकाख्येन भीमस्य युद्धं	७७०	२४
द्वादशसौवीरैः सहार्ज्जुनस्य युद्धं ...	७७०	२७
द्रौपदीं त्यक्त्वा जयद्रथस्य पलायनं ...	७७१	२
द्रौपद्या नकुलरथारोहणं	७७१	४
सैन्धवान् नाशयन्तं भीमं प्रति अर्ज्जुनवाक्यं	७७१	७
युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यत्वेन वैशम्पायनोक्तिः	७७१	९
भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७७१	१३
भीमार्ज्जुनौ प्रति द्रौपदीवाक्यत्वेन वैशम्पायनोक्तिः	७७१	१४
जयद्रथवधार्थं भीमार्ज्जुनयोर्गमनं द्रौपद्या सह युधिष्ठिरस्याश्रमागमनञ्च ...	७७१	१७
पलायनपरं जयद्रथं प्रत्यर्ज्जुनवाक्यं ...	७७१	२७
द्रौपदीहरणपर्व्वसमाप्तिः	७७२	२
जयद्रथविमोक्षणपर्व्वारम्भः	७७२	५
भीमकर्तृकजयद्रथग्रहणं	७७२	६
जयद्रथं प्रति भीमकृतपादप्रहारादिः ...	७७२	७
अर्ज्जुनकृतभीमवारणं	७७२	१०
अर्ज्जुनं प्रति भीमवाक्यं	७७२	११
जयद्रथं प्रति भीमवाक्यं	७७२	१४
बद्धस्य जयद्रथस्य भीमरथारोपणं ...	७७२	१७
जयद्रथेन सह भीमार्ज्जुनयोराश्रमागमनं	७७२	१८
जयद्रथमोचने युधिष्ठिराद्यनुमतिः ..	७७२	१९
बन्धनान्मुक्तं जयद्रथं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७७२	२४
दुःखितस्य जयद्रथस्य तपश्चरणं ...	७७२	२९
जयद्रथस्य पाण्डवविजयवरप्रार्थना ...	७७३	३
अर्ज्जुनं विना सर्व्वान् वारयिष्यतीति महादेववाक्यं	७७३	४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
महादेवकृतार्ज्जुनप्रशंसादि ...	७७३	५
महादेवकृतश्रीकृष्णप्रभावादिवर्णनं	७७३	७
अर्ज्जुनस्य श्रीकृष्णमाहात्म्यकथनं	७७४	२१
शिवस्यान्तर्धानं	७७४	२६
जयद्रथविमोक्षणपर्व्वसमाप्तिः ...	७७४	२८
अथ रामोपाख्यानपर्व्वारम्भः	७७५	
द्रौपदीहरणादूर्द्ध्वं पाण्डवाः किमकुर्व्वत इति जनमेजयप्रश्नः	७७५	२
वैशम्पायनवाक्यं	७७५	३
मार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	७७५	५
मार्कण्डेयकर्तृकरामोपाख्यानकथनं	७७५	१६
युधिष्ठिरकृतरामरावणवृत्तान्तप्रश्नः	७७५	१८
मार्कण्डेयकर्तृकरामादिजन्मकथनं	७७५	२२
रावणजन्मवृत्तान्तकथनं ...	७७५	२६
पुष्पोत्कटायां कुम्भकर्णरावणयोर्जन्म	७७६	११
मालिन्यां विभीषणजन्म राकायां खरशूर्पणखयोरपि	७७६	१२
विभीषणादीनां चरित्रकथनं	७७६	१३
रावणादीनां तपश्चरणं	७७६	१८
रावणादीन् प्रति वरान् दित्सोर्ब्रह्मणो वाक्यं	७७६	२६
रावणस्य गन्धर्व्वादिभ्यो अभयप्रार्थना	७७६	२८
मनुष्यात् ते एतेभ्यो भयं न भवेदिति वरदानं	७७६	३०
कुम्भकर्णस्य निद्रारूपवरप्राप्तिः ...	७७७	२
विभीषणस्य वरप्राप्तिः	७७७	४
रावणं प्रति कुवेरशापः	७७७	८
ब्रह्मर्ष्यादीनां ब्रह्मणः समीपगमनं ...	७७७	१६
ब्रह्माणं प्रत्यग्निवाक्यं	७७७	१७
अग्निं प्रति ब्रह्मणो वाक्यं	७७७	१८
वानरीषु सुतान् जनयितुं देवान् प्रति ब्रह्मणो वाक्यं	७७७	२१
देवादीनां मन्थरावताराय मन्त्रणादि ...	७७७	२३
रामादीनां वनवासे युधिष्ठिरप्रश्नः ...	७७८	३
युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं ...	७७८	५
रामराज्याभिषेकाय दशरथस्य मन्त्रणादि	७७८	
राजवचनं श्रुतवत्याः मन्थरायाः कैकेयीं प्रति कथनं	७७८	१८
दशरथं प्रति कैकेयीवाक्यं	७७८	२३
कैकेयीं प्रति दशरथवाक्यं	७७८	२४
कैकेयीकृतरामवनवासप्रार्थना	७७८	२८
रामस्य वनगमनं	७७८	३०
सीतालक्ष्मणयो रामस्यानुगमनं ...	७७९	१
भरतं प्रति कैकेयीवाक्यं	७७९	४
कैकेयीं प्रति भरतवाक्यं	७७९	५
रामानयनार्थं भरतस्य चित्रकूटगमनं ...	७७९	८
रामपादुके गृहीतवतो भरतस्य राज्यकरणं	७७९	११
रामस्य शरभङ्गाश्रमादिगमनं ...	७७९	१२
रामकृतखरादिराक्षसवधः	७७९	१४
शूर्पणखाया रावणसमीपगमनं ...	७७९	१७
शूर्पणखां प्रति रावणवाक्यं	७७९	२०
मारीचरावणयोः संवादः	७८०	२
रावणमारीचयो रामाश्रमागमनादि ...	७८०	१४
रामस्य मारीचपश्चाद्गमनादि ...	७८०	१७
लक्ष्मणं प्रति सीतायाः परुषवाक्यं ...	७८०	२६
सीतां प्रति रावणस्यात्मपरिचयदानं ...	७८१	४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
रावणं प्रति सीताया वाक्यं	७८१	७
रावणकृतसीताहरणं	७८१	११
रावणं प्रति जटायुषो वाक्यं	७८१	१७
जटायुषः पक्षच्छेदः	७८१	२०
सीतया सह रावणस्य लङ्काप्रवेशः ...	७८१	२५
लक्ष्मणं प्रति श्रीरामवाक्यं	७८१	२८
रामस्य जटायुषो दर्शनादि	७८२	२
लक्ष्मणस्य विलापादिः	७८२	१५
रामकृतकबन्धवधः	७८२	२०
कबन्धदेहादुद्गतं पुरुषं प्रति रामवाक्यं ...	७८२	२४
रामस्य तस्मात्सीताप्राप्त्युपायश्रवणं ...	७८२	२७
विश्वावसोरन्तर्धानं	७८३	२
रामलक्ष्मणयोः पम्पानदीगमनं ...	७८३	४
विलपन्तं रामं प्रति लक्ष्मणवाक्यं ...	७८३	७
रामलक्ष्मणयोर्ऋष्यमूकपर्व्वतगमनादि	७८३	१२
सुग्रीवेण रामस्य सख्यादि	७८३	१४
तारावालिनोरुक्तिप्रत्युक्ती	७८३	२०
सुग्रीवं प्रति वालिवाक्यं	७८३	३०
वालिनं प्रति सुग्रीववाक्यं	७८४	२
वालिसुग्रीवयोर्युद्धं	७८४	३
श्रीरामकृतवालिवधः	७८४	१०
रावणगृहे सीताया व्यवहारकथनं ...	७८४	१५
राक्षसीः प्रति सीताया वाक्यं	७८४	२३
सीतां प्रति त्रिजटायाः सान्त्वनावाक्यं ...	७८४	२८
सीतायाः समीपे रावणस्य गमनादि ...	७८५	१८
सीतां प्रति रावणवाक्यं	७८५	२५
रावणेनोक्तायाः सीताया दुःखकथनं ...	७८६	४
रावणं प्रति सीताया वाक्यं	७८६	७
पुनः सीतां प्रति रावणवाक्यं	७८६	१४
रामस्य माल्यवत्पर्व्वतवासादि ...	७८६	२०
लक्ष्मणं प्रति श्रीरामवाक्यं	७८६	२४
रामवचनात् लक्ष्मणस्य सुग्रीवसमीपगमनं	७८७	१
सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणकर्तृकरामोक्तकथनं ...	७८७	४
लक्ष्मणं प्रति सुग्रीववाक्यं	७८७	६
सीतान्वेषणार्थं गतस्य हनूमत आगमनादि	७८७	१६
हनूमन्तं प्रति श्रीरामवाक्यं	७८७	२३
श्रीरामं प्रति हनूमतः सीतान्वेषणवृत्तान्तकथनं	७८७	२६
हनूमत्कर्तृकसम्पातिवृत्तान्तकथनादि ...	७८८	६
सम्पातिमुखात् हनूमतो रावणवृत्तान्तश्रवणादि	७८८	१६
सीतां प्रति हनूमद्वचनं	७८८	२२
हनूमन्तं प्रति सीताया वाक्यं	७८८	२७
रामं प्रति सीताकथितप्रत्ययजनकवाक्यकथनं	७८९	१
श्रीरामसमीपे वानराणामागमने मार्कण्डेयवाक्यं	७८९	४
सुषेणादीनां वानराणां सैन्यसंख्यावर्णनं	७८९	५
वानराणां रूपवर्णनं	७८९	१३
लङ्कागमनार्थं ससैन्यस्य रामस्य यात्रा ...	७८९	१७
सर्व्वेषां समुद्रवेलायां निवासकरणं ...	७८९	२५
समुद्रलंघनोपाये श्रीरामवाक्यं ...	७८९	२७
समुद्ररामयोः संवादः	७९०	८
समुद्रे सेतुकरणे नलं प्रति श्रीरामाज्ञा	७९०	१६
रामसमीपे विभीषणागमनं	७९०	१९
रामस्य रावणसमीपे अङ्गदप्रेषणं ...	७९०	२७
रावणस्य सैन्योद्योगादि	७९०	३०
अङ्गदस्य रावणसमीपगमनादि	७९१	५
रावणं प्रति अङ्गदवाक्यं	७९१	९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अङ्गदप्रत्यागमनादि	७८१	१७	मायानाशने रामं प्रति लक्ष्मणवाक्यं	७८७	१०
लङ्कायाः प्राकारभङ्गादि	७८१	२१	श्रीरामं प्रति मातलिवाक्यं	७८७	१२
राक्षसवानराणां युद्धं	७८२	१	रामं प्रति विभीषणवाक्यं	७८७	१५
युद्धार्थं रावणस्यागमनं	७८२	१५	रामरावणयोर्महायुद्धं	७८७	१७
रावणादिभिः सह रामादीनां युद्धं ...	७८२	१८	रामकृतरावणवधः	७८७	२८
रामरावणयोर्युद्धवर्णनं	७८२	२१	मार्कण्डेयवाक्यं	७८८	४
प्रहस्तविभीषणयोर्युद्धं	७८२	२७	देवादीनां हर्षेण रामपूजनं	७८८	६
राक्षसैः सह हनूमत्प्रभृतीनां युद्धं ...	७८३	३	विभीषणाय राज्यदानं	७८८	८
हनूमत् धुम्राक्षयोर्युद्धं	७८३	७	रामस्य सीतादर्शनं	७८८	११
हनूमत्कृतधुम्राक्षवधः	७८३	१०	सीतां प्रति रामस्य प्रत्याख्यानवचनं ...	७८८	१३
कुम्भकर्णस्य निद्राभङ्गाय रावणाज्ञा ...	७८३	१५	रामवचः श्रुतवत्याः सीतायाः पतनं ...	७८८	१७
कुम्भकर्णं प्रति रावणवाक्यं	७८३	१८	वानराणां विषादः	७८८	१८
कुम्भकर्णस्य महायुद्धकथनं	७८३	२८	रामसमीपे ब्रह्मादीनामागमनं ...	७८८	२०
लक्ष्मणेन सह कुम्भकर्णस्य युद्धं	७८४	८	दशरथादीनामागमनं	७८८	२२
लक्ष्मणकृतकुम्भकर्णवधः	७८४	१६	श्रीरामं प्रति सीतावाक्यं	७८८	२५
दूषणानुजाभ्यां लक्ष्मणस्य युद्धं ...	७८४	१८	रामं प्रति वायुवाक्यं	७८८	३०
युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं ...	७८४	२८	रामं प्रत्यग्निवाक्यं	७८९	१
इन्द्रजितं प्रति रावणवाक्यं	७८४	२८	रामं प्रति वरुणवाक्यं	७८९	२
इन्द्रजिल्लक्ष्मणयोर्युद्धं	७८५	६	रामं प्रति ब्रह्मणो वाक्यं	७८९	३
माययाऽन्तर्हितस्येन्द्रजितो युद्धं	७८५	१७	रामं प्रति दशरथवाक्यं	७८९	८
मार्कण्डेयवाक्यं	७८५	२६	दशरथं प्रति रामवाक्यं	७८९	१०
श्रीरामं प्रति विभीषणवाक्यं	७८६	४	मार्कण्डेयवाक्यं	७८९	११
इन्द्रजिल्लक्ष्मणयोर्युद्धवर्णनं	७८६	१३	रामं प्रति ब्रह्मादीनां वरदानं ...	७८९	१४
लक्ष्मणकृतेन्द्रजिद्वधः	७८६	१६	हनूमन्तं प्रति सीताया वरदानं ...	७८९	१७
सीताहननार्थं रावणस्य गमनं ...	७८६	२१	शक्रादीनामन्तर्धानं	७८९	२०
अविन्ध्यकृतरावणक्रोधशान्तिः ...	७८६	२३	रामं प्रति शक्रसारथिवाक्यं	७८९	२१
रावणं प्रति अविन्ध्यवाक्यं	७८६	२४	ससैन्यस्य रामस्य लक्ष्मणादिभिः सहागमनं	७८९	२४
युद्धार्थं रावणस्य निर्गमनं	७८६	३०	रामस्य पुनः किष्किन्ध्यागमनं	७८९	२८
रावणकृतमायासृष्टिः	७८७	४	रामादीनां अयोध्यां प्रत्यागमनं ...	८००	२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भरतं प्रति हनूमत्प्रेषणं	८००	
रामस्य राज्याभिषेकः	८००	७
गृहगमनाय विभीषणादीन् प्रत्यनुज्ञा	८००	
रामस्य दशाश्वमेधयज्ञकरणं	८००	१२
युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयस्याश्वासवाक्यं	८००	१५
वैशम्पायनवाक्यं	८००	२८
रामोपाख्यानपर्व्वसमाप्तिः	८००	
पतिव्रतामाहात्म्यपर्व्वारम्भः	८०१	
पतिव्रताविषये युधिष्ठिरप्रश्नः	८०१	
युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं	८०१	
अश्वपतिराजस्य वृत्तान्तकथनं	८०१	
सावित्र्यश्वपतिसंवादः	८०१	१२
अश्वपतेः सावित्रीनामककन्यालाभादि	८०१	२३
सावित्रीं प्रति स्वयम्वरार्थं अश्वपतिवाक्यं	८०२	
सावित्र्यास्तपोवनागमनं	८०२	१०
सावित्र्याः प्रत्यागमनं	८०२	१६
अश्वपतिं प्रति नारदवाक्यं	८०२	१८
नारदं प्रत्यश्वपतिवाक्यं	८०२	१९
स्वयम्वरविषये पितरं प्रति सावित्रीवाक्यं	८०२	२१
नारदाश्वपत्योः संवादः	८०२	२५
पितरं प्रति सावित्रीवाक्यं	८०३	
नारदाश्वपत्योः संवादः	८०३	१३
सावित्र्या विवाहोद्योगः	८०३	१९
कन्यया सहाश्वपतेर्द्युमत्सेनाश्रमगमनं	८०३	२१
अश्वपतिद्युमत्सेनयोः संवादः	८०३	२६
सत्यवता सह सावित्रीविवाहः	८०४	
भर्त्तृगृहे सावित्र्या व्यवहारकथनं	८०४	
सावित्र्यास्त्रिरात्रव्रतकरणं	८०४	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सावित्रीं प्रति द्युमत्सेनवाक्यं	८०४	१९
द्युमत्सेनं प्रति सावित्रीवाक्यं	८०४	२०
पुनर्द्युमत्सेनवाक्यं	८०४	२१
युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं	८०४	२२
सावित्रीं प्रति श्वश्रूश्वशुरयोर्वाक्यं	८०४	३०
सावित्रीसत्यवतोः संवादः	८०५	३
भर्त्रा सह वनगमनार्थं सावित्र्याः प्रार्थना	८०५	७
द्युमत्सेनस्य सावित्रीं प्रत्यनुज्ञा	८०५	११
सावित्रीवनदर्शनं	८०५	१४
सावित्रीं प्रति पीडितसत्यवतो वाक्यं	८०५	२१
सावित्र्याङ्के सत्यवतः शयनं	८०५	२४
सावित्र्या यमदर्शनं	८०५	२६
सावित्रीयमयोः संवादः	८०५	२८
सत्यवन्तं गृहीत्वा यमस्य गमनं	८०६	५
सावित्र्या यमस्य पश्चाद्गमनं	८०६	७
पतिव्रताधर्म्मे यमसावित्र्योः संवादः	८०६	८
सावित्र्यै यमस्य वरदानोत्साहः	८०७	२८
पतिर्मे जीवतु इति सावित्रीप्रार्थना	८०९	१
सावित्रीं प्रति यमस्य वरदानं	८०८	७
सत्यवतो जीवनलाभः		१५
सत्यवत्सावित्र्योरुक्तिप्रत्युक्ती	८०८	१६
आत्ममरणवृत्तान्ते सत्यवतो जिज्ञासा		२०
श्वस्ते वक्तव्यमित्यादि सावित्र्या वाक्यं		२४
सत्यवत्सावित्र्योरुक्तिप्रत्युक्ती	८०८	२९
पित्रोरदर्शने सत्यवतः खेदः	८०९	४
सावित्र्याः श्वशुरयोर्जीवनप्रार्थना	८०९	१९
सावित्रीं प्रति सत्यवतो वाक्यं	८०९	२१
तयोराश्रमं प्रत्यागमनं	८०९	२४
द्युमत्सेनस्य भार्यया सह पुत्रान्वेषणं	८१०	४

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
तौ प्रति सुवर्च्चसो वाक्यं	८१०	१३
तौ प्रति गौतमस्य वाक्यं	८१०	१४
तौ प्रति शिष्यस्य वाक्यं	८१०	१७
तौ प्रति ऋषीणां वाक्यं	८१०	१८
तौ प्रति भरद्वाजस्य वाक्यं	८१०	१९
तौ प्रति दाल्भ्यस्य वाक्यं	८१०	
तौ प्रति धौम्यस्य वाक्यं ...	८१०	२२
साविच्या सह सत्यवतो आश्रमप्रवेशः	८१०	२४
सत्यवन्तं दृष्टवतां ब्राह्मणानां वाक्यं	८१०	२५
सत्यवन्तं प्रति ऋषीणां जिज्ञासा	८११	
ऋषीन् प्रति सत्यवतो वाक्यं ...	८११	
सावित्रीं प्रति गौतमस्य जिज्ञासा	८११	
सावित्रीकर्तृकसर्व्ववृत्तान्तकथनं	८११	
ऋषीणां सावित्रीप्रशंसादि ...	८११	
युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं ...	८११	२२
द्युमत्सेनस्य राज्यप्राप्तिः ...	८१२	२
वैशम्पायनवाक्यं	८१२	७
पतिव्रतामाहात्म्यपर्व्वसमाप्तिः ...	८१२	९
[illegible]पर्व्वारम्भः	८१२	११
जनमेजयप्रश्नः	८१२	१२
वैशम्पायनवाक्यं	८१२	१५
पाण्डवहितार्थं शक्रस्य कुण्डलभिक्षार्थमुद्यो[गः]	८१२	१६
कुण्डलदाननिषेधार्थं कर्णं प्रति ब्राह्मण[रूपि] सूर्य्यवाक्यं	८१२	२१
कर्णस्य ब्राह्मणरूपिसूर्य्यपरिचयजिज्ञासा	८१३	३
कर्णसमीपे सूर्य्यस्य परिचयदानादि ...	८१३	४
कर्णसूर्य्ययोः संवादः	८१३	५
कर्णकृतकीर्त्तिप्रशंसादि	८१३	१३

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
शरीराविरोधेन कीर्त्तिः प्रशंसनीयेत्यादि सूर्य्योक्तिः	८१३	२४
कर्णसूर्य्ययोः संवादः	८१४	३
कर्णं प्रति सूर्य्यस्य शक्तिविनिमयेन कुण्डलदानाभ्यनुज्ञा	८१४	२६
वैशम्पायनवाक्यं	८१४	३०
किन्तद्गुह्यमित्यादि जनमेजयप्रश्नः ..	८१५	५
वैशम्पायनवाक्यं	८१५	७
कुन्तिभोजसमीपे ब्राह्मणस्य गमनं ...	८१५	८
कुन्तिभोजं प्रति ब्राह्मणवाक्यं	८१५	१०
ब्राह्मणं प्रति कुन्तिभोजवाक्यं	८१५	१३
ब्राह्मणस्य सेवार्थं पृथां प्रति कुन्तिभोजस्य वाक्यं	८१५	१७
[illegible]कृतपृथाप्रशंसा	८१५	२३
पितरं प्रति पृथावाक्यं ...	८१६	५
कुन्तिभोजवाक्यं	८१६	१६
ब्राह्मणं प्रति कुन्तिभोजवाक्यं ...	८१६	१८
पृथाया ब्राह्मणाराधनं	८१६	२४
पृथाया ब्राह्मणाराधने वैशम्पायनवाक्यं	८१६	२६
वरदानार्थं कुन्तीं प्रति ब्राह्मणवाक्यं	८१७	७
ब्राह्मणं प्रति कुन्तीवाक्यं ...	८१७	१०
पृथाया देवाकर्षणमन्त्रप्राप्तिः ...	८१७	११
कुन्तिभोजं प्रति ब्राह्मणवाक्यं ...	८१७	१६
ब्राह्मणेऽन्तर्हिते राज्ञो विस्मयः....	८१७	१८
ब्राह्मणे गते पृथायाश्चिन्ता ...	८१७	२०
मन्त्रेण कुन्तीकर्तृकसूर्य्याकर्षणं	८१७	२६
कुन्तीं प्रति सूर्य्यवाक्यं	८१७	३०
कुन्तीसूर्य्ययोः संवादः ...	८१८	१
कुन्त्या दिव्यचक्षुःप्राप्त्या देवादिदर्शनं	८१८	११

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
सूर्य्यस्य कुन्त्यनुनयः	८१८	१६
वैशम्पायनस्य कुन्तीवृत्तान्तकथनं ...	८१८	२२
कुन्तीसूर्य्ययोः संवादः	८१८	२९
कुन्त्याः सूर्य्यसङ्गमे अनुमतिः ...	८१९	११
कुन्तीसूर्य्ययोः सङ्गमः	८८१	१४
[illegible]त्पत्तिकथनं	८१९	२१
नद्यां मञ्जूषया प्रक्षिप्तं कर्णं प्रति कुन्त्या आशीर्व्वादः	८१९	३०
सूतभार्य्यायाः राधायाः मञ्जूषादर्शनं ...	८२०	२१
कर्णं दृष्टवतः सूतस्य राधां प्रति वाक्यं	८२०	२७
कर्णस्य वसुषेण इतिनामकरणं	८२१	१
द्रोणादिभ्यः कर्णस्यास्त्रशिक्षादि ...	८२१	६
कर्णसमीपे ब्राह्मणवेशेन शक्रस्यागमनं ...	८२१	१३
कर्णशक्रयोः संवादः	८२१	१६
शक्रात् कर्णस्य एकघातिनीशक्तिप्राप्तिः ...	८२२	१९
कर्णस्य शक्राय कुण्डलकवचयोर्दानं ..	८२२	२२
तानि गृहीत्वा शक्रस्यागमनं	८२२	२३
कर्णं दृष्ट्वा दुर्य्योधनादीनाम् तापः ...	८२२	२४
द्वादशाब्दे अतीते पाण्डवाः किमकार्षु रिति जनमेजयप्रश्नः	८२२	२५
युधिष्ठिरादीनां द्वैतवनागमनं	८२२	२७
कुण्डलाहरणपर्व्वसमाप्तिः	८२२	
आरणेयपर्व्वारम्भः	८२३	
जनमेजयप्रश्नः	८२३	
वैशम्पायनस्योत्तरं	८२३	
पाण्डवानां पुनर्द्वैतवने वासः ...	८२३	४
युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणवाक्यं ...	८२३	१२
पाण्डवानां मृगान्वेषणं ...	८२३	१६
युधिष्ठिरादीन् प्रति नकुलप्रश्नः	८२३	२१
युधिष्ठिरादीनां क्रमेणोत्तरदानं ..	८२३	२४
जलानयनार्थं नकुलस्य गमनं	८२४	४
जलानयने यक्षः [illegible]कनिवारणं	८२४	६
जलपानेन न[illegible] [illegible]स्य पतनं	८२४	७
ततः सहदेवा[illegible] नां क्रमेण गमनं पतनञ्च	८२४	१०
युधिष्ठिर[illegible] स्य गमनं	८२५	८
युधि[illegible] निपतित भ्रातृ दर्शनं	८२५	१२
भ्रा[illegible] न् दृष्ट्वा युधिष्ठिरस्य चिन्ता	८२५	१५
[illegible] भीमादिपतनकारणचिन्ता	८२५	२८
[illegible]योः संवादः	८२६	९
[illegible]योः प्रश्नोत्तरौ	८२६	२६
सर्व्वेषां भी[illegible]दीनां उत्थानाय यक्षवाक्यं	८२९	२५
भीमादीनां जीवनप्राप्तिः	८२९	२७
को भवानित्यादियक्षं प्रति युधिष्ठिरजिज्ञासा	८२९	२८
धर्म्मोऽह[illegible] यक्षस्य परिचयदानं ...	८३०	२
वरं [illegible] यक्षवाक्यं	८३०	७
युधिष्ठिरस्य वरप्रार्थनादि	८३०	८
धर्म्मस्यान्तर्धा	८३०	२२
पाण्डवानां [illegible] वासकथनं	८३०	२७
तपस्विनः [illegible] ण्डवानां वार्त	८३०	२९
युधिष्ठिरं प्रति [illegible] वाक्यं	८३१	७
युधिष्ठिरं प्रति [illegible] वाक्यं	८३१	२०
द्वैतवनात् सर्व्वेषां गमनं .	८३१	२५
पाण्डवानामज्ञातवास[illegible]	८३१	२७
आरणेयपर्व्वसमाप्तिः	८३१	२८
वनपर्व्वसमाप्तिः	८३१	२९

श्रीमहाभारतं

॥ वनपर्व्व ॥

॥ नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमं। देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः। धार्त्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम।
श्राविताः परुषा वाचः सृजद्भिर्वैरमुत्तमं। किमकुर्व्वत कौरव्या मम पूर्व्वपितामहाः।
कथञ्चैश्वर्य्यविभ्रष्टाः सहसा दुःखमेयुषः। वने विजह्रिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः।
के वै तानन्ववर्त्तन्त प्राप्तान् व्यसनमुत्तमं। किमाचाराः किमाहाराः क्व च वासो महात्मनां।
कथञ्च द्वादश समा वने तेषां महामुने। व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामरिघातिनां।
कथञ्च राजपुत्री सा प्रवरा सर्व्वयोषितां। पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी।
वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत। एतदाचक्ष्व मे सर्व्वं विस्तरेण तपोधन।
श्रोतुमिच्छामि चरितं भूरिद्रविणतेजसां। कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः। धार्त्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात्।
वर्द्धमानपुरद्वारादभिनिष्क्रम्य पाण्डवाः। उदङ्मुखाः शस्त्रभृतः प्रययुः सह कृष्णया।
इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्याः परि चतुर्द्दश। रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्व्वशः।
गतानेतान् विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः। गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान्।
ऊचुर्व्विगतसन्त्रासाः समागम्य परस्परं। पौरा ऊचुः। नेदमस्ति कुलं सर्व्वं न वयं नच नो गृहाः।
यत्र दुर्य्योधनः पापः सौबलेयेन पालितः। कर्णदुःशासनाभ्याञ्च राज्यमेतच्चिकीर्षति।
न तत् कुलं नचाचारो न धर्म्मोऽर्थः कुतः सुखं। यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यञ्चिकीर्षति।
दुर्य्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जनः। अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः।
नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्य्योधनो नृपः। साधु गच्छामहे सर्व्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः।

सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः । ह्रीमन्तः कीर्त्तिमन्तश्च धर्म्माचारपरायणाः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ऽनुजग्मुस्ते पाण्डवांस्तान् समेत्य च । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्व्वे कौन्तेयान्माद्रिनन्दनान् ।
क्व गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वाऽस्मान् दुःखभागिनः । वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ।
अधर्म्मेण जितान् श्रुत्वा युष्मांस्त्यक्तघृणैः परैः । उद्विग्नाः स्मो भृशं सर्व्वे नास्मान् हातुमिहार्हथ ।
भक्तानुरक्तान् सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् । कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्व्वशः ।
श्रूयन्तां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः । शुभाशुभाधिवासेन संसर्गः कुरुते यथा ।
वस्त्रमापस्तिलान् भूमिं गन्धो वासयते यथा । पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ।
मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः । अहन्यहनि धर्म्मस्य योनिः साधुसमागमः ।
तस्मात् प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुस्वभावैस्तपस्विभिः । सद्भिश्च सह संसर्गः कार्य्यः शमपरायणैः ।
येषां त्रीण्यवदातानि विद्या योनिश्च कर्म्म च । तान् सेवेत्तैः समास्या हि शास्त्रेभ्यो हि गरीयसी ।
निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु । पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ।
असतां दर्शनात् स्पर्शात् संजल्पाच्च सहासनात् । धर्म्माचाराः प्रहीयन्ते सिद्ध्यन्ति च न मानवाः ।
बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् । मध्यमैर्म्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ।
अनीचान्यविषयैर्न्नाधर्म्मिष्ठैर्व्विशेषतः । ये गुणाः कीर्त्तिता लोके धर्म्मकामार्थसम्भवाः । लोकाचारेषु सम्भूता वेदोक्ताः शिष्टसम्मताः ।
ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणाः । इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः । असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ।
तदहं भ्रातृसहितः सर्व्वान् विज्ञापयामि वः । नान्यथा तद्धि कर्त्तव्यमस्मत्स्नेहानुकम्पया ।
भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे । सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ।
ते त्वस्मद्धितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः । युष्माभिः सहिताः सर्व्वे शोकसन्तापविह्वलाः ।
निवर्त्ततागता दूरं समागमनशापिताः । स्वजने न्यासभूते मे कार्य्या स्नेहान्विता मतिः ।
एतद्धि मम कार्य्याणां परमं हृदि संस्थितं । कृता तेन तु तुष्टिर्म्मे सत्कारश्च भविष्यति ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथाऽनुमन्त्रितास्तेन धर्म्मराजेन ताः प्रजाः । चक्रुरार्त्तस्वरं घोरं हा राजन्निति संहताः ।
गुणान् पार्थस्य संस्मृत्य दुःखार्त्ताः परमातुराः । अकामाः संन्यवर्त्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ।
निवृत्तेषु तु पौरेषु रथानास्थाय पाण्डवाः । आजग्मुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्यं महावटं ।
ते तं दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः । ऊषुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ।
उदकेनैव तां रात्रिमूषुस्ते दुःखकर्षिताः । अनुजग्मुश्च तत्रैतान् स्नेहात् केचिद्द्विजातयः ।
साग्नयोऽनग्नयश्चैव सशिष्यगणबान्धवाः । स तैः परिवृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ।
तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्त्ते रम्यदारुणे । ब्रह्मघोषपुरस्कारः संजल्पः समजायत ।
राजानन्तु कुरुश्रेष्ठं ते हंससधुरस्वराः । आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्व्वां व्यनोदयन् ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यकेपर्व्वणि आरण्यपर्व्वणि पौरप्रत्यागमने प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्यां तेषमक्लिष्टकर्म्मणां । वनं यियासतां विप्रास्तस्थुर्भिक्षाभुजो ऽग्रतः ।
तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्त्रो युधिष्ठिरः । वयं हि हृतसर्व्वस्वा हृतराज्या हृतश्रियः ।
फलमूलामिषाहारा वनं गच्छाम दुःखिताः । वनञ्च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपं ।
परिक्लेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति । ब्राह्मणानां परिक्लेशो दैवतान्यपि सादयेत् । १०
किं पुनर्म्मामितो विप्रा निवर्त्तध्वं यथेष्टतः ॥ ब्राह्मणा ऊचुः । गतिर्या भवतां राजन् वयं हि गन्तुमुद्यताः ।
नार्हस्यस्मान् परित्यक्तुं भक्तान् सद्धर्म्मदर्शिनः । अनुकम्पां हि भक्तेषु देवता ह्यपि कुर्व्वते ।
विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ।
सहायविपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव मां । आहरेयुरिमे येऽपि फलमूलमृगांस्तथा ।
त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः । द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च । १५
दुःखार्द्दितानिमान् क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे ॥ ब्राह्मणा ऊचुः । अस्मत्पोषणजा चिन्ता माभूत्ते हृदि पार्थिव ।
स्वयमाहृत्य चान्नानि उपयोक्ष्यामहे वयं । अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव ।
कथाभिश्चाभिरम्याभिः सह रंस्यामहे वयं ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्न सन्देहो रमेऽहं सततं द्विजैः ।
न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः । कथं द्रक्ष्यामि वः सर्व्वान् स्वयमाहृत्य भोजिनः ।
मद्भक्त्या क्लिश्यतोऽनर्हान् धिक्पापान् धृतराष्ट्रजान् ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा स नृपः शोचन् निषसाद महीतले । २०
तमध्यात्मरतो विद्वान् शौनको नाम वै द्विजः । योगे सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ।
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितं ।
नहि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्म्मसु । श्रेयोघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ।
अष्टाङ्गां बुद्धिमाहुर्य्यां सर्व्वाश्रेयोऽभिघातिनीं । श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां राजन् सा त्वय्यवस्थिता ।
अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च । शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः । २५
श्रूयताञ्चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा । आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना ।
मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्द्दितं जगत् । तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ।
व्याधेरनिष्टसंस्पर्शात् श्रमादिष्टविवर्ज्जनात् । दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्त्तते ।
तदा तत्प्रतिकाराच्च सततं वाऽविचिन्तनात् । आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोगद्वयेन च ।
मतिमन्तो ह्यतो वैद्याः शमं प्रागेव कुर्व्वते । मानसस्य प्रियाख्यानैः सम्भोगोपनयैर्नृणां । ३०
मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते । अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकं ।
मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना । प्रशान्ते मानसे ह्यस्य शारीरमुपशाम्यति ।
मनसो दुःखमूलन्तु स्नेह इत्युपलभ्यते । स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ।
स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च । शोकहर्षौ तथायासः सर्व्वं स्नेहात् प्रवर्त्तते ।
स्नेहाद्भावोऽनुरागश्च प्रजज्ञे विषये तथा । अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्व्वस्तत्र गुरुः स्मृतः । ३५
कोटराग्निर्य्यथाऽशेषं समूलं पादपं दहेत् । धर्म्मार्थौ तु तथाल्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ।

विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमे। विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निरवग्रहः।
तस्मात् स्नेहं न लिप्सेत मित्रेभ्यो धनसञ्चयात्। स्वशरीरसमुत्थञ्च ज्ञानेन विनिवर्त्तयेत्।
ज्ञानान्वितेषु युक्तेषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु। न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकं।
रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते। इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा विवर्द्धते।
तृष्णा हि सर्व्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी स्मृता। अधर्म्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी।
या दुस्त्यजा दुर्म्मतिभिर्या न जीर्य्यति जीर्य्यतः। योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखं।
अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणां। विनाशयति भूतानि अयोनिज इवानलः
यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति। तथाऽकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति।
राजतः सलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादपि। भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव।
यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि। भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्व्वत्र वित्तवान्।
अर्थ एव हि केषाञ्चिदनर्थं भजते नृणां। अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः।
तस्मादर्थागमाः सर्व्वे लोभमोहविवर्द्धनाः। कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च।
अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनां। अर्थस्योत्पादने चैव पालने च तथा क्षये।
सहन्ति च महद्दुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात। अर्थाद्दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चैव शत्रवः।
दुःखेन चाधिगम्यन्ते तस्मान्नाशं न चिन्तयेत्। असन्तोषपरा मूढाः सन्तोषं यान्ति पण्डिताः।
अन्तो नास्ति पिपासायाः सन्तोषः परमं सुखं। तस्मात् सन्तोषमेवेह परं पश्यन्ति पण्डिताः।
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं रत्नसञ्चयः। ऐश्वर्य्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः।
त्यजेत सञ्चयांस्तस्मात्तज्जान् क्लेशान् सहेत च। न हि सञ्चयवान् कश्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः। अतश्च धार्म्मिकैः पुम्भिरनीहार्थः प्रशस्यते।
धर्म्मार्थं यस्य वित्तेहा वरन्तस्य निरीहता। प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य श्रेयो न स्पर्शनं नृणां।
युधिष्ठिरैवं सर्व्वेषु न स्पृहां कर्त्तुमर्हसि। धर्म्मेण यदि ते कार्य्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेप्सुता मम। भरणार्थन्तु विप्राणां ब्रह्मन् काङ्क्षे न लोभतः।
कथमस्मद्विधो ब्रह्मन् वर्त्तमानो गृहाश्रमे। भरणं पालनं वाऽपि न कुर्य्यादनुयायिनां।
संविभागो हि भूतानां सर्व्वेषामेव दृश्यते। तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना।
तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता। सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन।
देयमार्त्तस्य शयनं स्थितः श्रान्तस्य चासनं। तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनं।
चक्षुर्द्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्यात् सुभाषितां। उत्थाय चासनं दद्यादेष धर्म्मः सनातनः।
प्रत्युत्थायाभिगमनं कुर्य्यान्न्यायेन चार्च्चनां। अग्निहोत्रमनड्वांश्च ज्ञातयोऽतिथिबान्धवाः।
पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च निर्द्दहेयुरपूजिताः। आत्मने पाचयेन्नान्नं न वृथा घातयेत् पशून्। न च तत् स्वयमश्नीयाद्विधिवद्यन्न निर्व्वपेत्।

श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि। वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातश्च दीयते। १०५
विघसाशी भवेत्तस्मान्नित्यञ्चामृतभोजनः। विघसो भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषं तथाऽमृतं।
चक्षुर्द्द्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृतां। अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः।
यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते। श्रान्तायादृष्टपूर्व्वाय तस्य पुण्यफलं महत्।
एवं यो वर्त्तते वृत्तिं वर्त्तमानो गृहाश्रमे। तस्य धर्म्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे।
॥ शौनक उवाच ॥ अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत्। येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति। ११०
शिश्नोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विघसं बहु। मोहरागवशाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः।
ह्रियते बुध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः। विमूढसंज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथिः।
षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा। तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्व्वसङ्कल्पजं मनः।
मनो यस्येन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितुं। तस्यौत्सुक्यं सम्भवति प्रवृत्तिश्चोपजायते।
ततः सङ्कल्पवीजेन कामेन विषयेषुभिः। विद्धः पतति लोभाग्नौ ज्योतिर्लोभात् पतङ्गवत्। ११५
ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च यथेप्सया। महामोहे सुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते।
एवं पतति संसारे तासु तास्विह योनिषु। अविद्याकर्म्मतृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोऽथ चक्रवत्।
ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु भूतेषु परिवर्त्तते। जले भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः।
अबुधानां गतिस्त्वेषा बुधानामपि मे शृणु। ये धर्म्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः।
तदिदं वेदवचनं कुरु कर्म्म त्यजेति च। तस्माद्धर्म्मानिमान् सर्व्वान्नाभिमानात् समाचरेत्। १२०
इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः। अलोभ इति मार्गोऽयं धर्म्मस्याष्टविधः स्मृतः।
अत्र पूर्व्वश्चतुर्व्वर्गः पितृयानपथे स्थितः। कर्त्तव्यमिति यत्कार्य्यं नाभिमानात् समाचरेत्।
उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरितः सदा। अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत्।
सम्यक्सङ्कल्पसम्बन्धात् सम्यक्चेन्द्रियनिग्रहात्। सम्यग्व्रतविशेषाच्च सम्यक्च गुरुसेवनात्।
सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्चाध्ययनागमात्। सम्यक्कर्म्मोपसंन्यासात् सम्यक् चित्तनिरोधनात्। १२५
एवं कर्म्माणि कुर्व्वन्ति संसारविजिगीषवः। रागद्वेषविनिर्म्मुक्ता ऐश्वर्य्यं देवता गताः।
रुद्राः साध्यास्तथादित्या वसवोऽथ तथाऽश्विनौ। योगैश्वर्य्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः।
तथा त्वमपि कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलं। तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिञ्च भारत।
पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्म्ममयी च ते। तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै।
सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्व्वते तदनुग्रहात्। तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्वात्ममनोरथं। १३०
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि आरण्यके पर्व्वणि पाण्डवानां प्रव्रजने नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदं।
प्रस्थितं माऽनुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः। न चास्मि पोषणे शक्तो बहुदुःखसमन्वितः।
परित्यक्तुं न शक्तोऽस्मि दानशक्तिश्च नास्ति मे। कथमत्र मया कार्य्यं प्रब्रूहि भगवन्मम।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ मुहूर्त्तमिव स ध्यात्वा धर्म्मेणान्विष्य तां गतिं। युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्म्मभृताम्बरः।
॥ धौम्य उवाच ॥ पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया भृशं। ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता यथा॥ १३५
गत्वोत्तरायणं तेजोरसानुद्धृत्य रश्मिभिः। दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः।
क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन् ओषधीरोषधीपतिः। दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा।
निषिक्तश्चन्द्रतेजोभिः स्वयोनौ निर्गते रविः। ओषध्यः षड्रसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि।
एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणं। पितैष सर्व्वभूतानां तस्मात्तं शरणं व्रज।
राजानो हि महात्मानो योनिकर्म्मविशोधिताः। उद्धरन्ति प्रजाः सर्व्वास्तप आस्थाय पुष्कलं। १४०
भीमेन कार्त्तवीर्य्येण वैन्येन नहुषेण च। तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः।
तथा त्वमपि धर्म्मात्मन् कर्म्मणा च विशोधितः। तप आस्थाय धर्म्मेण द्विजातीन् भर भारत।
॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं कुरूणामृषभः स तु राजा युधिष्ठिरः। विप्रार्थमाराधितवान् सूर्य्यमद्भुतदर्शनं।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणुष्वावहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समाहितः। क्षणञ्च कुरु राजेन्द्र संप्रवक्ष्याम्यशेषतः।
धौम्येन तु यथापूर्व्वं पार्थाय सुमहात्मने। नामाष्टशतमाख्यातं तच्छृणुष्व महामते। १४५
॥ धौम्य उवाच ॥ सूर्य्योऽर्य्यमा भगस्त्वष्टा पूषाऽर्कः सविता रविः। गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः।
पृथिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणं। सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गारक एव च।
इन्द्रो विवस्वान् दीप्तांशुः शुचिः शौरिः शनैश्चरः। ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वै वरुणो यमः।
वैद्युतो जाठरश्चाग्निरैन्धनस्तेजसां पतिः। धर्म्मध्वजो वेदकर्त्ता वेदाङ्गो वेदवाहनः।
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्व्वमलाश्रयः। कला काष्ठा मुहूर्त्ताश्च क्षपा यामस्तथा क्षणः। १५०
संवत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः। पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः।
कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्म्मा तमोनुदः। वरुणः सागरोंऽशश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा।
भूताश्रयो भूतपतिः सर्व्वलोकनमस्कृतः। स्रष्टा संवर्त्तको वह्निः सर्व्वस्यादिरलोलुपः।
अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्व्वतोमुखः। जयो विशालो वरदः सर्व्वधातुनिषेचिता।
मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राणधारणः। धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवो दितेः सुतः। १५५
द्वादशात्माऽरविन्दाक्षः पिता माता पितामहः। स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपं।
देहकर्त्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः। चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेयः करुणान्वितः।
एतद्वै कीर्त्तनीयस्य सूर्य्यस्यामिततेजसः। नामाष्टशतकञ्चेदं प्रोक्तमेतत् स्वयम्भुवा।
सुरगणपितृयक्षसेवितं ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दितं। वरकनकहुताशनप्रभं प्रणिपतितोऽस्मि हिताय भास्करं।
सूर्य्योदये यः सुसमाहितः पठेत् स पुत्त्रदारान् धनरत्नसञ्चयान्। लभेत जातिस्मरतां नरः सदा धृतिञ्च मेधाञ्च स विन्दते पुमान्। १६०
इमं स्तवं देववरस्य मानवः प्रकीर्त्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः। विमुच्यते शोकदवाग्निसागराल्लभेत कामान्मनसा यथेप्सितान्।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः। विप्रत्यागसमाधिस्थः संयतात्मा दृढव्रतः।
धर्म्मराजो विशुद्धात्मा तपस्तातिष्ठदुत्तमं। पुष्पोपहारैर्ब्बलिभिरर्च्चयित्वा दिवाकरं।
सोऽवगाह्य जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत्। योगमास्थाय धर्म्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः।
गाङ्गेयं पर्य्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान्। शुचिःप्रयतवाग्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवांस्ततः। १९५
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्व्वदेहिनां। त्वं योनिः सर्व्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावतां।
त्वं गतिः सर्व्वसांख्यानां योगिनां त्वं परायणं। अनावृतार्गलद्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षतां।
त्वया संधार्य्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाश्यते। त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया।
त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः। स्वशाखाविहितैर्म्मन्त्रैरर्च्चन्त्यृषिगणार्च्चितं।
तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः। सिद्धचारणगन्धर्व्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः। २००
त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः। सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः।
उपयान्त्यर्च्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमनोरथाः। दिव्यमन्दारमालाभिस्तूर्णं विद्याधरोत्तमाः।
गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः। ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशुप्रधानतां।
वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः। बालिखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः।
सब्रह्मकेषु लोकेषु सप्तस्वप्यखिलेषु च। न तद्भूतमहं मन्ये यदर्कादतिरिच्यते। २०५
सन्ति चान्यानि सत्त्वानि वीर्य्यवन्ति महान्ति च। न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभावो वा यथा तव।
ज्योतींषि त्वयि सर्व्वाणि त्वं सर्व्वज्योतिषां पतिः। त्वयि सत्यञ्च सत्त्वञ्च सर्व्वे भावाश्च सात्त्विकाः।
त्वत्तेजसा कृतञ्चक्रं सुनाभं विश्वकर्म्मणा। देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना।
त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्व्वदेहिनां। सर्व्वौषधिरसानाञ्च पुनर्व्वर्षासु मुञ्चसि।
तपन्त्यन्ये दहन्त्यन्ये गर्ज्जन्त्यन्ये तथा घनाः। विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मयः। २१०
न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः। शीतवातार्द्दितं लोकं यथा तव मरीचयः।
त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीं। त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे।
तव यद्युदयो न स्यादन्धं जगदिदं भवेत्। नच धर्म्मार्थकामेषु प्रवर्त्तेरन्मनीषिणः।
आधानपशुबन्धेष्टिमन्त्रयज्ञतपःक्रियाः। त्वत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्त्रविशां गणैः।
यदहो ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगसम्मितं। तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्त्तितः। २१५
मनूनां मनुपुत्त्राणां जगतो मानवस्य च। मन्वन्तराणां सर्व्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः।
संहारकाले सम्प्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः। सम्वर्त्तकाग्निस्त्रैलोक्यं भस्मीकृत्वाऽवतिष्ठते।
त्वद्दीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः। सैरावताः साशनयः कुर्व्वन्त्याभूतसंप्लवं।
कृत्वा द्वादशधात्मानं द्वादशादित्यतां गतः। संहृत्यैकार्णवं सर्व्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः।
त्वामिन्द्रमाहुस्त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापतिः। त्वमग्निस्त्वं मनःसूक्ष्मं प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतं। २२०
त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः। विवस्वान्मिहिरः पूषा मित्रो धर्म्मस्तथैव च।

सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवाम्पतिः । मार्त्तण्डोऽर्क्को रविः सूर्य्यः शरण्यो दिनकृत्तथा ।
दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः । आशुगामी तमोघ्नश्च हरिताश्वश्च कीर्त्यसे ।
सप्तम्यामथ वा षष्ठ्यां भक्त्या पूजां करोति यः । अनिर्व्विस्रोऽनहंकारी तं लक्ष्मीर्भजते नरं ।
न तेषामापदः सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा । ये तवानन्यमनसः कुर्व्वते ह्यभिवन्दनं । १९९
सर्व्वरोगैर्व्विरहिताः सर्व्वपापविवर्ज्जिताः । त्वद्भावभक्ताः सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः ।
त्वं ममाप्यन्नकामस्य सर्व्वातिथ्यं चिकीर्षतः । अन्नमन्नपते दातुमभितः श्रद्धयाऽर्हसि ।
ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः । माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्दे ऽशनिक्षुभान् ।
क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः । ताश्च सर्व्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतं ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवं । दीप्यमानः स्ववपुषा ज्वलन्निव हुताशनः । २००
॥ विवस्वानुवाच ॥ यत्तेऽभिलषितं किञ्चित्त्वं सर्व्वमवाप्स्यसि । अहमन्नं प्रदास्यामि सप्तपञ्च च ते समाः ।
गृह्णीष्व पिठरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप । यावद्वर्त्स्यति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत ।
फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे । चतुर्व्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यन्ते भविष्यति ।
इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना पठेदिहान्योऽपि वरं समर्थयन् । तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं तदाप्नुयाद्यद्यपि तत् सुदुर्लभं । २०५
यश्चेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाऽप्यभीक्ष्णशः । पुत्त्रार्थी लभते पुत्त्रं धनार्थी लभते धनं ।
विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोऽप्यथ वा स्त्रियः । उभे सन्ध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो यदि ।
आपदं प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात् । एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्व्वं शक्राय सुमहात्मने ।
शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यस्तु तदनन्तरं । धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्व्वान् कामानवाप्तवान् ।
संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलञ्चाप्नुयाद्वसु । मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः सूर्य्यलोकं स गच्छति । २१०
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ लब्ध्वा वरन्तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य्य धर्म्मवित् । जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातॄंश्च परिषस्वजे ।
द्रौपद्या सह सङ्गम्य वन्द्यमानस्तया प्रभो । महानसे तदानीन्तु साधयामास पाण्डवः ।
संस्कृतं प्रसवं याति स्वल्पमन्नञ्चतुर्व्विधं । अक्षय्यं वर्द्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वाऽनुजानपि । शेषं विघससंज्ञन्तु पश्चाद्भुङ्क्ते युधिष्ठिरः ।
युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती । द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च । २१५
एवं दिवाकरात् प्राप्य दिवाकरसमप्रभः । कामान् मनोऽभिलषितान् ब्राह्मणेभ्योऽददात् प्रभुः ।
पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्व्वसु । यज्ञियार्थाः प्रवर्त्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ।
ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः । द्विजसंघैः परिवृताः प्रययुः काम्यकं वनं ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि काम्यवनप्रवेशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽम्बिकेयः। धर्म्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रज्ञा च ते भार्गवस्येव शुद्धा धर्म्मञ्च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मं। समश्च त्वं सम्मतः कौरवाणां पथ्यञ्चैषां मम चैव ब्रवीहि। २२०

एवं गते विदुर यदद्य कार्य्यं पौरास्त्विमे कथमस्मान् भजेरन्। ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूलांस्तत्त्वं ब्रूयाः साधु कार्य्याणि वेत्सि।

॥ विदुर उवाच ॥ त्रिवर्गोऽयं धर्म्ममूलो नरेन्द्र राज्यञ्चेदं धर्म्ममूलं वदन्ति। धर्म्मे राजन् वर्त्तमानः स्वशक्त्या पुत्त्रान् सर्व्वान् पाहि पाण्डोः सुतांश्च।

स वै धर्म्मो विप्रलब्धः सभायां पापात्मभिः सौबलेयप्रधानैः। आहूय कुन्तीसुतमक्षवत्यां पराऽजैषीत् सत्यसन्धं सुतस्ते।

एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राजन् शेषस्याहं परिपश्याम्युपायं। यथा पुत्त्रस्तव कौरव्य पापान्मुक्तो लोकेप्र तितिष्ठेत साधु।

तद्वै सर्व्वं पाण्डुपुत्त्रा लभन्तां यत्तद्राजन्नभिसृष्टं त्वयासीत्। एष धर्म्मः परमो यत्स्वकेन राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृध्येत्। २२५

यशो न नश्येज्ज्ञातिभेदश्च न स्याद्धर्म्मो न स्यान्नैव चैवं कृते त्वां। एतत् कार्य्यं तव सर्व्वप्रधानं तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः।

एवं शेषं यदि पुत्त्रेषु ते स्यादेतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व। तथैतदेवं न करोषि राजन् ध्रुवं कुरूणां भविता विनाशः।

न हि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा शेषं कुर्य्यात् शात्रवाणामनीके। येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रो धनुर्येषां गाण्डिवं लोकसारं।

येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा तेषां लोके किन्नु न प्राप्यमस्ति। उक्तं पूर्व्वं जातमात्रे सुते ते मया यत्ते हितमासीत्तदानीं।

पुत्त्रं त्यजेममहितं कुलस्य हितं परं न च तत्त्वं चकर्थ। इदञ्च राजन् हितमुक्तं न चेत्त्वमेवं कर्त्ता परितप्ताऽसि पश्चात्। २३०

यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते संप्रीयमाणः पाण्डवैरेकराज्यं। तापो न ते भविता प्रीतियोगान्न चेन्निगृह्णीष्व सुतं सुखाय।

दुर्य्योधनन्त्वहितं वै निगृह्य पाण्डोः पुत्त्रं प्रकुरुष्वाधिपत्ये। अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो धर्म्मेणेमां पृथिवीं शास्तु राजन्।

ततो राजन् पार्थिवाः सर्व्व एव वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः। दुर्य्योधनः शकुनिः सूतपुत्त्रः प्रीत्या राजन् पाण्डुपुत्त्रान् भजन्तु।

दुःशासनो याचतु भीमसेनं सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजाञ्च। युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व राज्ये चैनं स्थापयस्वाभिपूज्य। त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेयमेतत् कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन्।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभायामिह प्रोक्तं पाण्डवान् प्राप्य माञ्च। हितं तेषामहितं मामकानामेतत् सर्व्वं मम नावैति चेतः। २३५

इदन्त्विदानीं गत एव निश्चितं तेषामर्थे पाण्डवानां यदात्थ। तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति कथं हि पुत्त्रं पाण्डवार्थे त्यजेयं।

असंशयं तेऽपि ममैव पुत्त्रा दुर्य्योधनस्तु मम देहात्प्रसूतः। स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति कोऽनु ब्रूयात् समतामन्वेक्ष्य।

स मां जिह्मं विदुर सर्व्वं ब्रवीषि मानञ्च तेऽहमधिकं धारयामि। यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं सुसान्त्व्यमाना ह्यसती स्त्री जहाति।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्यदन्तर्वेश्म सहसोत्थाय राजन् । नेदमस्तीत्यथो विदुरो भाषमाणः सम्प्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवुः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि विदुरवाक्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः । प्रययुर्जाह्नवीकूलात् कुरुक्षेत्रं सहानुगाः । २४०

सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनाञ्च निषेव्य ते । ययुर्व्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशं ।

ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु । काम्यकं नाम ददृशुर्व्वनं मुनिजनप्रियं ।

तत्र ते न्यवसन् वीरा वने बहुमृगद्विजे । अन्वास्यमाना मुनिभिः सान्त्व्यमानाश्च भारत ।

विदुरस्त्वपि पाण्डूनां सदा दर्शनलालसः । जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ।

ततो गत्वा विदुरः काम्यकं तच्छीघ्रैरश्वैर्व्वाहिना स्यन्दनेन । ददर्शासीनं धर्म्मात्मानं विविक्ते सार्द्धं द्रौपद्या भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च । २४५

ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमारादभ्यायान्तं सत्यसन्धः स राजा । अथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनं किं नु क्षत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ।

कच्चिन्नायं वचनात् सौबलस्य समाह्वाता देवनायोपयातः । कच्चित्क्षुद्रः शकुनिर्नायुधानि जेष्यत्यस्मान् पुनरेवाक्षवत्यां ।

समाहूतः केनचिदाद्रवेति नाहं शक्तो भीमसेनापयातुं । गाण्डीवे च संशयिते कथं नु राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः प्रत्यगृह्णन्नृपते सर्व्व एव । तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो यथोचितं पाण्डुपुत्रान् समेयात् ।

समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभास्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुं । स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस यथावृत्तो धृतराष्ट्रोऽम्बिकेयः ।२५०

॥ विदुर उवाच ॥ अवोचन्मां धृतराष्ट्रोऽनुगुप्तमजातशत्रो परिगृह्याभिपूज्य । एवं गते समतामभ्युपेत्य पथ्यन्तेषां मम चैव ब्रवीहि ।

मयाऽप्युक्तं यत्क्षमं कौरवाणां हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव । तद्वै तस्मै न रुचामभ्युपैति ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ।

परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः । यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं न रोचतेस्मास्य तदुच्यमानं ।

न श्रेयसे नीयतेऽजातशत्रो स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा । ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य पतिः कुमार्य्या इव षष्टिवर्षः ।

ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां नवै श्रेयो धृतराष्ट्रः परैति । यथा च पर्णे पुष्करस्यावसिक्तं जलं न तिष्ठेत् पथ्यमुक्तं तथाऽस्मिन् । २५५

ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां यस्मिन् श्रद्धा भारत तत्र याहि । नाहं भूयः कामये त्वां सहायं महीमिमां पालयितुं पुरं वा ।

सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा प्रशासितुं त्वामुपयातो नरेन्द्र । तद्वै सर्व्वं यन्मयोक्तं सभायां तद्धार्य्यतां तत्प्रवक्ष्यामि भूयः ।

क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः क्षमां कुर्व्वन् कालमुपासते यः । संवर्द्धयंस्तोकमिवाग्निमात्मवान् स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ।

यस्याविभक्तं वसु राजन् सहायैस्तस्य दुःखेऽप्यंशभाजः सहायाः । सहायानामेष संग्रहणेऽभ्युपायः सहायाप्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ।

सत्यं श्रेयः पाण्डव विप्रलापं तुल्यञ्चान्नं सह भोज्यं सहायैः । आत्मा चैषामग्रतो न स्म पूज्य एवंवृत्तिर्व्वर्द्धते भूमिपालः । २६०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि परां बुद्धिमुपगम्याप्रमत्तः । यच्चाप्यन्यद्देशकालोपपन्नं तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नं ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि विदुरनिर्व्वासे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच॥ गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान् प्रति। धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्य्यतप्यत भारत।
विदुरस्य प्रभावञ्च सन्धिविग्रहकारितं। विवृद्धिञ्च परां मत्वा पाण्डवानां भविष्यति।
स सभाद्वारमागम्य विदुरस्मारमोहितः। समक्षं पार्थिवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः।
स तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात्। समीपोपस्थितं राजा सञ्जयं वाक्यमब्रवीत्। २९५
भ्राता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म्म इवापरः। तस्य स्मृत्वाऽद्य सुभृशं हृदयं दीर्य्यतीव मे।
तमानयस्व धर्म्मज्ञं मम भ्रातरमाशु वै। इति ब्रुवन् स नृपतिः कृपणं पर्य्यदेवयत्।
पश्चात्तापाभिसन्तप्तो विदुरस्मारमोहितः। भ्रातृस्नेहादिदं राजा सञ्जयं वाक्यमब्रवीत्।
गच्छ सञ्जय जानीहि भ्रातरं विदुरं मम। यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्द्धुतः।
नहि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किञ्चन। व्यलीकं कृतपूर्व्वं वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना। ३००
स व्यलीकं परं प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान्। त्यक्ष्यामि जीवितं प्राज्ञ तं गच्छानय सञ्जय।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च। सञ्जयो वाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत् काम्यकं प्रति।
सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः। रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाथ युधिष्ठिरं।
विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः। भ्रातृभिश्चाभिसंगुप्तं देवैरिव पुरन्दरं।
युधिष्ठिरमुपागम्य पूजयामास सञ्जयः। भीमार्ज्जुनयमाश्चापि तद्युक्तं प्रतिपेदिरे। ३०५
राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च सञ्जयः। शशंसागमने हेतुमिदञ्चैवाब्रवीद्वचः।
॥ सञ्जय उवाच ॥ राजा स्मरति ते क्षत्तर्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः। तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवं।
सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान् पाण्डवान् कुरुनन्दन। नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि सत्तम।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान् स्वजनवत्सलः। युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्गजाह्वयं।
तमब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रः प्रतापवान्। दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्म्मज्ञ दिष्ट्या स्मरसि मे ऽनघ। ३१०
अद्य चाहं दिवारात्रौ त्वत्कृते भरतर्षभ। प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः।
सोऽङ्कमानीय विदुरं मूर्द्ध्न्याघ्राय चैव ह। क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मयाऽनघ।
॥ विदुर उवाच॥ क्षान्तमेव मया राजन् गुरुर्न्नः परमो भवान्। एषोऽहमागतः शीघ्रं त्वद्दर्शनपरायणः।
भवन्ति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्म्मचेतसः। दीनाभिपातिनो राजन्नात्र कार्य्या विचारणा।
पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशास्तव भारत। दीना इतीव मे बुद्धिरभिपन्नाऽद्य तान् प्रति। ३१५
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अन्योऽन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ द्वौ महाद्युती। विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मुदं।
इति श्री महाभारते आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि विदुरप्रत्यागमनं नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परिसान्त्वितं। धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्य्यतप्यत दुर्म्मतिः।
स सौबलेयमानाय्य कर्णदुःशासनौ तथा। अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः।
एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य धीमतः। विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्विद्वान् हिते रतः।
यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति। पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयध्वं हितं मम। ३२०

अथ पश्याम्यहं पार्थान् प्राप्तानिह कथञ्चन । पुनः शोषं गमिष्यामि निरसुर्निरवग्रहः ।
विषमुद्बन्धनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनं । करिष्ये न हि तानृद्धान् पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ।
॥ शकुनिरुवाच ॥ किं बालिशमतिं राजन्नास्थितोऽसि विशाम्पते । गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ।
सत्यवाक्ये स्थिताः सर्व्वे पाण्डवा भरतर्षभ । पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ।
अथ वा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरं । निरस्य समयं सर्व्वे पणोऽस्माकं भविष्यति । ९५
सर्व्वे भवामो मध्यस्था राज्ञश्छन्दानुवर्त्तिनः । छिद्रं बहु प्रपश्यन्तः पाण्डवानां सुसंवृताः ।
॥ दुःशासन उवाच ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल । नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रोचते ।
॥ कर्ण उवाच ॥ काममीचामहे सर्व्वे दुर्य्योधन तवेप्सितं । ऐकमत्यं हि नो राजन् सर्व्वेषामेव लक्षये ।
नागमिष्यन्ति ते धीरा अकृत्वा कालसंविदं । आगमिष्यन्ति चेन्मोहात् पुनर्द्यूतेन तान् जय ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्य्योधनस्तदा । नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत् स पराङ्मुखः । १००
उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे । रोषाद्दुःशासनञ्चैव सौबलञ्च तमेव च ।
उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना । अथो मम मतं यत्तु तन्निबोधत भूमिपाः ।
प्रियं सर्व्वे करिष्यामो राज्ञः किङ्करपाणयः । नचास्य शक्नुमः स्थातुं प्रिये सर्व्वे ह्यतन्द्रिताः ।
वयन्तु शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय दंशिताः । गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान् वनगोचरान् ।
तेषु सर्व्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिं । निर्व्विवादा भविष्यन्ति धार्त्तराष्ट्रास्तथा वयं । १०५
यावदेव परिद्यूना यावच्छोकपरायणाः । यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं मम ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः । वाढमित्येव ते सर्व्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ।
एवमुक्त्वा सुसंरब्धा रथैः सर्व्वे पृथक् पृथक् । निर्ययुः पाण्डवान् हन्तुं सहिताः कृतनिश्चयाः ।
तान् प्रस्थितान् परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनः प्रभुः । आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।
प्रतिषिध्याथ तान् सर्व्वान् भगवान् लोकपूजितः । प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरं । ११०
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि व्यासागमने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
॥ व्यास उवाच ॥ धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम । वक्ष्यामि त्वां कौरवाणां सर्व्वेषां हितमुत्तमं ।
न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनं । निकृत्या निकृताश्चैव दुर्य्योधनपुरोगमैः ।
ते स्मरन्तः परिक्लेशान् वर्षे पूर्णे त्रयोदशे । विमोक्ष्यन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ।
तदयं किन्नु पापात्मा तव पुत्त्रः सुमन्दधीः । पाण्डवान्नित्यसंक्रुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ।
वार्य्यतां साध्वयं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः । वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन् प्राणान् विमोक्ष्यति । ११५
यथाहि विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयं । तथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधुर्भवानपि ।
विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः । अधर्म्यमयशस्यञ्च मा राजन् प्रतिपद्यथाः ।
समीक्षा याहृशी ह्यस्य पाण्डवान् प्रति भारत । उपेक्ष्यमाणा सा राजन् महान्तमनयं स्पृशेत् ।
अथ वाऽयं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः । पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ।

ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्त्रस्य तव पाण्डवैः। यदि स्यात् कृतकार्य्योऽद्य भवेस्त्वं मनुजेश्वर। १२०

अथ वा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते। श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति।

कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणोऽथ विदुरोऽपि वा। भवान् वाऽत्र क्षमं कार्य्यं पुरा वोऽर्थो निवर्त्तते।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि व्यासवाक्येऽष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ भगवन्नाहमप्येतद्रोचये द्यूतसम्भवं। मन्ये तद्विधिनाक्रम्य कारितोऽस्मीति वै मुने।

नैतद्रोचयते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च। गान्धारी नेच्छति द्यूतं तच्च मोहात् प्रवर्त्तितं।

परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्य्योधनमचेतनं। पुत्त्रस्नेहेन भगवन् जानन्नपि प्रियव्रत। १२५

॥ व्यास उवाच॥ वैचित्त्रवीर्य्य नृपते सत्यमाह यथा भवान्। दृढं विद्मः परं पुत्त्रं परं पुत्त्रान्न विद्यते।

इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः। अन्यैः समृद्धैरप्यर्थैर्नसुतात्मन्यते परं।

अत्र ते वर्त्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमं। सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशाम्पते।

त्रिविष्टपगता राजन् सुरभी प्रारुदत् किल। गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत।

॥ इन्द्र उवाच॥ किमिदं रोदिषि शुभे कच्चित् क्षेमं दिवौकसां। मनुष्येष्वथ नागेषु नैतदल्पं भविष्यति। १३०

॥ सुरभिरुवाच॥ विनिपातो न ते कश्चिद्दृश्यते त्रिदशाधिप। अहं तु पुत्त्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक।

पश्यैनं कर्षकं क्षुद्रं दुर्ब्बलं मम पुत्त्रकं। प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन च पीडितं।

निषीदमानं सोत्कण्ठं बध्यमानं सुराधिप। कृपाविष्टाऽस्मि देवेन्द्र मनश्चोद्विजते मम।

एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्वहतेऽधिकां। अपरोऽप्यबलप्राणः कृशो धमनिसन्ततः।

कृच्छ्रादुद्वहते भारं तं वै शोचामि वासव। बध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः। १३५

नैव शक्नोति तं भारमुद्वोढुं पश्य वासव। ततोऽहं तस्य शोकार्त्ता विरौमि भृशदुःखिता। अश्रूण्यावर्त्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती।

॥ शक्र उवाच॥ तव पुत्त्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने। किं कृपायितमस्त्यत्र पुत्त्र एकत्र हन्यति।

॥ सुरभिरुवाच॥ यदि पुत्त्रसहस्राणि सर्व्वत्र समतैव मे। दीनस्य तु सतः शक्र पुत्त्रस्याभ्यधिका कृपा।

॥ व्यास उवाच॥ तदिन्द्रः सुरभीवाक्यं निशम्य भृशविस्मितः। जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजं।

प्रववर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुल्वणं। कर्षकस्याचरन् विघ्नं भगवान् पाकशासनः। १४०

तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवास्तु ते तथा। सुतेषु राजन् सर्व्वेषु हीनेष्वभ्यधिका कृपा।

यादृशो मे सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्त्रक। विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्ब्रवीम्यहं।

चिराय तव पुत्त्राणां शतमेकश्च भारत। पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः।

कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्द्धेयुरित्यपि। इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते।

यदि पार्थिव कौरव्यान् जीवमानानिहेच्छसि। दुर्य्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः। १४५

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि आरण्यकपर्व्वणि सुरभ्युपाख्यानं नाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने। अहञ्चैव विजानामि सर्व्वे चेमे नराधिपाः।

भवांश्च मन्यते साधु यत्कुरूणां महोदयं। तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने।
यदि त्वहमनुग्राह्यः कौरव्येषु दया यदि। अनुशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्य्योधनं मम।
॥ व्यासउवाच॥ अयमायाति वै राजन् मैत्रेयो भगवानृषिः। अन्विष्य पाण्डवान् भ्रातॄनिहैत्यस्मद्दिदृक्षया।
एष दुर्य्योधनं पुत्रं तव राजन् महानृषिः। अनुशास्ता यथान्यायं शमायास्य कुलस्य च। २५०
ब्रूयाद्यदेष कौरव्य तत्कार्य्यमविशङ्कया। अक्रियायान्तु कार्य्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रुषा।
॥ वैशम्पायन उवाच॥ एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत। पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः।
अर्घाद्याभिः क्रियाभिर्व्वै विश्रान्तं मुनिसत्तमं। प्रश्रयेणाब्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः।
सुखेनागमनं कच्चिद्भगवन् कुरुजाङ्गलात्। कच्चित् कुशलिनो वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः।
समये स्थातुमिच्छन्ति कच्चिच्च भरतर्षभाः। कच्चित् कुरूणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति। २५५
॥ मैत्रेय उवाच॥ तीर्थयात्रामनुक्रामन् प्राप्तोऽस्मि कुरुजाङ्गलान्। यदृच्छया धर्म्मराजं दृष्टवान् काम्यके वने।
तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनं। समाजग्मुर्म्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो।
तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमं। अनयं द्यूतरूपेण महाभयमुपस्थितं।
ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया। सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो।
नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भीष्मे च जीवति। यदन्योऽन्येन ते पुत्रा विरोधन्ते कथञ्चन। २६०
मेढीभूतः स्वयं राजन्निग्रहप्रग्रहे भवान्। किमर्थमनयं घोरमुत्पद्यन्तमुपेक्षसे।
दस्यूनामिव यद्वृत्तं सभायां कुरुनन्दन। तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे।
॥ वैशम्पायन उवाच॥ ततो व्यावृत्य राजानं दुर्य्योधनममर्षणं। उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः।
॥ मैत्रेय उवाच॥ दुर्य्योधन महाबाहो निबोध वदताम्बर। वचनं मे महाभाग ब्रुवतो यद्धितं तव।
माद्रुहः पाण्डवान्राजन् कुरुष्व प्रियमात्मनः। पाण्डवानां कुरूणाञ्च लोकस्य च नरर्षभ। २६५
ते हि सर्व्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः। सर्व्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः।
सत्यव्रतधराः सर्व्वे सर्व्वे पुरुषमानिनः। हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणां।
हिडिम्बबकमुख्यानां किर्म्मीरस्य च रक्षसः। इतः प्रद्रवतां रात्रौ यः स तेषां महात्मनां।
आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्थौ गिरिरिवाचलः। तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनाम्बरः।
जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा। पश्य दिग्विजये राजन् यथा भीमेन पातितः। २७०
जरासन्धो महेष्वासो नागायुतबलो युधि। सम्बन्धी वासुदेवस्य श्यालाः सर्व्वे च पार्षताः।
कस्तान् युधि समासीत जरामरणवान्नरः। तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ।
कुरु मे वचनं राजन् मा मन्युवशमन्वगाः॥ वैशम्पायन उवाच॥ एवन्तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशाम्पते।
ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः। दुर्य्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनोल्लिखन्महीं।
न किञ्चिदुक्त्वा दुर्म्मेधास्तस्थौ किञ्चिदवाङ्मुखः। तमशुश्रूषमाणन्तु विलिखन्तं वसुन्धरां। २७५
दृष्ट्वा दुर्य्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत्। स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः।

विधिना सम्प्रणुदितः शापायास्य मनो दधे। ततः स वार्य्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः।
मैत्रेयो धार्त्तराष्ट्रं तमशपद्दुष्टचेतसं। यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि। तस्मादस्याभिमानस्य सद्यः फलमवाप्नुहि।
त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत्। तत्र भीमो गदाघातैस्तवोरुं भेत्स्यते बली।
इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः। प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भविष्यति। १८०
॥ मैत्रेय उवाच ॥ शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन् यदा तदा। शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विलक्षयंस्तु राजेन्द्रो दुर्य्योधनपिता तदा। मैत्रेयं प्राह किर्म्मीरः कथं भीमेन पातितः।
॥ मैत्रेय उवाच ॥ नाहं वक्ष्यामि ते भूयो न ते शुश्रूषते सुतः। एष ते विदुरः सर्व्वमाख्यास्यति गते मयि।
इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतं। किर्म्मीरवधसम्विग्नो बहिर्दुर्य्योधनो यथौ।
इतिश्री महाभारते आरण्यपर्व्वणि दशमोऽध्यायः समाप्तश्चारण्यकंपर्व्व ॥ १० ॥

॥ अथकिर्म्मीरवधपर्व्व ॥ २ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किर्म्मीरस्य वधं क्षत्तः श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां। रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत् समागमः। १८५
॥ विदुर उवाच ॥ शृणु भीमस्य कर्म्मेदमतिमानुषकर्म्मणः। श्रुतपूर्व्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनःपुनः।
इतःप्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्ज्जिताः। जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तद्वनं।
रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्द्धसमये नृप। प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां घोरकर्म्मणां।
तद्वनं तापसा नित्यं शेषाश्च वनचारिणः। दूरात् परिहरन्ति स्म पुरुषादभयात् किल।
तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत। दीप्ताक्षं भीषणं रक्षः सोल्मुकं प्रत्यपद्यत। १९०
बाहू महान्तौ कृत्वा च तथास्यञ्च भयानकं। स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरूद्वहाः।
स्पष्टाष्टदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्द्ध्वशिरोरुहं। सार्क्करश्मितडिच्चक्रं सबलाकमिवाम्बुदं।
सृजन्तं राक्षसीं मायां महानादनिनादितं। मुञ्चन्तं विपुलान्नादान् सतोयमिव तोयदं।
तस्य नादेन सन्त्रस्ताः पक्षिणः सर्व्वतो दिशं। विमुक्तनादाः सम्पेतुः स्थलजा जलजैः सह।
सम्प्रद्रुतमृगद्वीपिमहिषर्क्षसमाकुलं। तद्वनं तस्य नादेन सम्प्रस्थितमिवाभवत्। १९५
तस्योरुवाताभिहतास्ताम्रपल्लवबाहवः। विदूरजाताश्च लताः समाश्लिष्यन्ति पादपान्।
तस्मिन् क्षणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः। रजसा संवृतं तेन नष्टज्योतिरभून्नभः।
पञ्चानां पाण्डुपुत्त्राणामविज्ञातो महारिपुः। पञ्चानामिन्द्रियार्थानां शोकावेश इवातुलः।
स दृष्ट्वा पाण्डवान् दूरात् कृष्णाजिनसमावृतान्। आवृणोत्तद्वनद्वारं मैनाक इव पर्व्वतः।
तं समासाद्य वित्रस्ता कृष्णा कमललोचना। अदृष्टपूर्व्वं सन्त्रासान्न्यमीलयत लोचने।
दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा। पञ्चपर्व्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता।
मोमुह्यमानां तां तत्र जगृहुः पञ्च पाण्डवाः। इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिं।
अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनां। रक्षोघ्नैर्विविधैर्म्मन्त्रैर्धौम्यः सम्यक्प्रयोजितैः।

पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्य्यवान् । सनष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
काममूर्त्तिधरः क्रूरः कालकल्पो व्यदृश्यत । तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः । ४०५
को भवान् कस्य वा किं ते क्रियतां कार्य्यमुच्यतां । प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरं ।
अहं बकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इतिविश्रुतः । वनेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
युधि निर्ज्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् । के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकं ।
युधि निर्ज्जित्य वः सर्व्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
आचचक्षे ततः सर्व्वं गोत्रनामादि भारत ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पाण्डवो धर्म्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतः । ४१०
सहितो भ्रातृभिः सर्व्वैर्भीमसेनार्ज्जुनादिभिः । हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ।
वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहं ॥ विदुर उवाच ॥ किर्म्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतं । भीमसेनबधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनञ्चासादयाम्यहं । सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरं ।
अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः प्रियः । वेत्रकीयवने राजन् ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा । ४१५
विद्याबलमुपाश्रित्य नह्यस्त्यस्यौरसं बलं । हिडिम्बश्च सखा मह्यं दयितो वनगोचरः ।
हतो दुरात्मनाऽनेन स्वसा चास्य हृता पुरा । सोऽयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनं ।
प्रचारसमयेऽस्माकमर्द्धरात्रे स्थिते सभे । अद्यास्य पातयिष्यामि तद्वैरं चिरसम्भृतं ।
तर्पयिष्यामि च बकं रुधिरेणास्य भूरिणा । अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ।
शान्तिं लब्धाऽस्मि परमां हत्वा राक्षसकण्टकं । यदि तेन पुरामुक्तो भीमसेनो बकेन वै । ४२०
अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर । एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरं ।
संभक्ष्य जरयिष्यामि यथाऽगस्त्यो महासुरं । एवमुक्तस्तु धर्म्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।
नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्त्सयामास राक्षसं । ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमं ।
दशव्याममथोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा । चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवं ।
निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्ज्जुनः । निवार्य्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिस्वनं । ४२५
अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठतिष्ठेति भारत । इत्युक्त्वैनमभिक्रुद्धः कक्षामुत्पीड्य पाण्डवः ।
निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टौष्ठपुटो बली । तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ।
यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्द्धनि । पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव ।
असम्भ्रान्तन्तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत । चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव ।
तदुदस्तमलातन्तु भीमः प्रहरतां वरः । पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत् । ४३०
किर्म्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवं । दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत ।
तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनं । बालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्यथा स्त्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ।
शीर्षयोः पतिता वृक्षा विभिदुर्नैकधा तयोः । यथैवोत्पलमालानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ।

मुञ्जवल्वजर्ज्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः । चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ।
तद्वृक्षयुद्धमभवन्मुहूर्त्तं भरतर्षभ । राक्षसानाञ्च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च । ४३५
ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः । प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमस्तु न चचाल ह ।
तं शिलाताडनजडं पर्य्यधावत राक्षसः । बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करं ।
तावन्योऽन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परं । उभावपि चकाशेते प्रयुद्धौ वृषभाविव ।
तयोरासीत् सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः । नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ।
दुर्य्योधननिकाराच्च बाहुवीर्य्याच्च दर्पितः । कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवर्द्धत वृकोदरः । ४४०
अभिपद्य च बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः । मातङ्गमिव मातङ्गः प्रभिन्नकरटामुखं ।
स चाप्येनं ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्य्यवान् । तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनाम्वरः ।
तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्ब्बलिनोस्तदा । शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ।
अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः । धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमं ।
स भीमेन परामृष्टो दुर्ब्बलो बलिना रणे । व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवं । ४४५
तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः । योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ।
विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली । भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतनं ।
तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः । प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ।
आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमं । पीडयामास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः ।
अथ जर्ज्जरसर्व्वाङ्गं व्यावृत्तनयनाम्बरं । भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह । ४५०
हिडिम्बबकयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनं । करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ।
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः । विस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज्ज ।
तस्मिन् हते तोयदतुल्यरूपे कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः । भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकैर्हृष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ।
॥ विदुर उवाच ॥ एवं विनिहतः संख्ये किर्म्मीरो मनुजाधिप । भीमेन वचनात्तस्य धर्म्मराजस्य कौरव ।
ततो निष्कण्टकं कृत्वा वनं तदपराजितः । द्रौपद्या सह धर्म्मज्ञो वसतिं तामुवास ह । ४५५
समाश्वास्य च ते सर्व्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः । प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्वृकोदरं ।
भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः । विविशुस्ते वनं वीराः क्षेमं निहतकण्टकं ।
स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः । वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धतः ।
तत्राश्रौषं महच्चैतत् कर्म्म भीमस्य भारत । ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन् समागताः ।
एवं विनिहतं संख्ये किर्म्मीरं रक्षसां वरं । श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशश्वासार्त्तवत्तदा । ४६०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि किर्म्मीरवधपर्व्वणि विदुरवाक्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तञ्च किर्म्मीरवधपर्व्व ॥

॥ अथार्ज्जुनाभिगमनपर्व्व ॥ ३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भोजाः प्रव्रजितान् श्रुत्वा वृष्णयश्चान्धकैः सह । पाण्डवान् दुःखसन्तप्तान् समाजग्मुर्म्महावने ।
पञ्चालस्य च दायादा धृष्टकेतुश्च चेदिपः । कैकेयाश्च महावीर्य्या भ्रातरो लोकविश्रुताः ।
वने द्रष्टुं ययुः पार्थान् क्रोधामर्षसमन्विताः । गर्हयन्तो धार्त्तराष्ट्रान् किं कुर्म्म इति चाब्रुवन् ।
वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्व्वे ते क्षत्त्रियर्षभाः । परिवार्य्योपविविशुर्द्धर्म्मराजं युधिष्ठिरं । अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठं विषण्णः केशवोऽब्रवीत् ।
॥ वासुदेव उवाच ॥ दुर्य्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः । दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितं । ४६५
एतान्निहत्य समरे ये च तेषां पदानुगाः । तांश्च सर्व्वान् विनिर्ज्जित्य सहितान् सनराधिपान् ।
ततः सर्व्वेऽभिषिञ्चामो धर्म्मराजं युधिष्ठिरं । निकृत्योपचरन् बध्य एष धर्म्मः सनातनः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्द्दनं । अर्ज्जुनः शमयामास दिधक्षन्तमिव प्रजाः ।
संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्व्वदेहेषु फाल्गुनः । कीर्त्तयामास कर्म्माणि सत्यकीर्त्तेर्म्महात्मनः ।
पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः । प्रजापतिपतेर्व्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः । ४७०
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ दशवर्षसहस्राणि यत्र सायंगृहो मुनिः । व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्व्वते गन्धमादने ।
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन् पुरा ।
ऊर्द्ध्वबाहुर्व्विशालायां वदर्य्यां मधुसूदन । अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ।
अवकृष्टोत्तरासङ्गः कृशो धमनिसन्ततः । आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ।
प्रभासमप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितं । तथा कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रिकं । अतिष्ठस्त्वं यथैकेन पादेन नियमस्थितः । ४७५
लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् । क्षेत्रज्ञः सर्व्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ।
निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वञ्च सनातनः । निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले । प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवासृजः ।
कृत्वा तत्कर्म्म लोकानामृषभः सर्व्वलोकजित् । अवधीस्त्वं रणे सर्व्वान् समेतान् दैत्यदानवान् ।
ततः सर्व्वेश्वरत्वञ्च सम्प्रदाय शचीपतेः । मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ।
स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परन्तप । ब्रह्मा सोमश्च सूर्य्यश्च धर्म्मो धाता यमोऽनलः । ४८०
वायुर्व्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः । अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ।
परायणं देवमूर्द्ध क्रतुभिर्म्मधुसूदन । अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ।
शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्द्दन । एकैकस्मिंस्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ।
अदितेरपि पुत्त्रत्वमेत्य यादवनन्दन । त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो विभुः ।
शिशुर्भूत्वा दिवं खञ्च पृथिवीञ्च परन्तप । त्रिभिर्व्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा । ४८५
संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यसदने स्थितः । अत्यरोचश्च भूतात्मन् भास्करं स्वेन तेजसा ।
प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु त्वया विभो । अधर्म्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ।

सादिता सौरवाः पाशा निसुन्दनरकौ हतौ। कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति।
जारूथ्यामाहृतिः क्राथः शिशुपालो जनैः सह। जरासन्धश्च शैव्यश्च शतधन्वा च निर्ज्जितः।
तथा पर्ज्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्च्चसा। अवापोर्म्महिषीं भोज्यां रणे निर्ज्जित्य रुक्मिणं। ४९०
इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कसेरुमान्। हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभश्च पातितं।
इरावत्यां हतो भोजः कार्त्तवीर्य्यसमो युधि। गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ।
ताञ्च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्द्दन। द्वारकामात्मसात् कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि।
न क्रोधो नच मात्सर्य्यं नानृतं मधुसूदन। त्वयि तिष्ठति दाशार्ह न नृशंस्यं कुतोऽनृजु।
आसीनं चैत्यमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा। आगम्य ऋषयः सर्व्वे ऽयाचन्ताभयमच्युत। ४९५
युगान्ते सर्व्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन। आत्मनैवात्मसात्कृत्वा जगदासीः परन्तप।
युगादौ तव वार्ष्णेय नाभिपद्मादजायत। ब्रह्मा चराचरगुरुर्य्यस्येदं सकलं जगत्।
तं हन्तुमुद्यतौ घोरौ दानवौ मधुकैटभौ। तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः।
ललाटाज्जातवान् शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः। इत्थं तावपि देवेशौ त्वच्छरीरसमुद्भवौ।
तन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत। तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः। ५००
इष्टवांस्त्वं महासत्रं कृष्ण चैत्ररथे वने। नैवं पूर्व्वे नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि वा।
यानि कर्म्माणि देव त्वं बाल एव महाबलः। कृतवान् पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान्।
कैलासभवने चापि ब्राह्मणैर्न्यवसः सह ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः।
तुष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्द्दनः। ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते।
यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु। नरस्त्वमसि दुर्द्धर्ष हरिर्नारायणो ह्यहं। ५०५
काले लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी। अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वं त्वत्तश्चाहं तथैव च।
नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ वैशम्पायन उवाच॥ एवमुक्ते तु वचने केशवेन महात्मना।
तस्मिन् वीरसमावाये संरब्धेष्वथ राजसु। धृष्टद्युम्नमुखैर्व्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता।
पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं भ्रातृभिः सह। अभिगम्याब्रवीत् क्रुद्धा शरण्यं शरणैषिणी।
॥ द्रौपद्युवाच ॥ पूर्व्वे प्रजाभिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिं। स्रष्टारं सर्व्वलोकानामसितो देवलो ऽब्रवीत्। ५१०
विष्णुस्त्वमसि दुर्द्धर्ष त्वं यज्ञो मधुसूदन। यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाऽब्रवीत्।
ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यञ्च पुरुषोत्तम। सत्याद्यज्ञोऽसि सम्भूतः कश्यपस्त्वां यथाऽब्रवीत्।
साध्यानामपि देवानां शिवानामीश्वरेश्वर। भूतभावन भूतेश यथ त्वां नारदोऽब्रवीत्।
ब्रह्मशङ्करशक्राद्यैर्द्देववृन्दैः पुनः पुनः। क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीडनकैरिव।
द्यौश्च ते शिरसा व्याप्ता पद्भ्याञ्च पृथिवी प्रभो। जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः। ५१५
विद्यातपोऽभितप्तानां तपसा भावितात्मनां। आत्मदर्शनदृप्तानां ऋषीणामसि सत्तमः।
राजर्षीणां पुण्यकृतामाहवेष्वनिवर्त्तिनां। सर्व्वधर्म्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषर्षभ॥ त्वं प्रभुस्त्वं विभुश्च त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे।

लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश। नभश्चन्द्रश्च सूर्य्यश्च त्वयि सर्व्वं प्रतिष्ठितं।
मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसां। त्वयि सर्व्वं महाबाहो लोककार्य्यं प्रतिष्ठितं।
सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन। ईशस्त्वं सर्व्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः। ५२०
कथं नु भार्य्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो। धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी।
स्त्रीधर्म्मिणी वेपमाना शोणितेन समुक्षिता। एकवस्त्रा विकृष्टाऽस्मि दुःखिता कुरुसंसदि।
राज्ञां मध्ये सभायान्तु रजसाऽभिपरिप्लुता। दृष्ट्वा च मां धार्त्तराष्ट्राः प्राहसन् पापचेतसः।
दासीभावेन मां भोक्तुमीषुस्ते मधुसूदन। जीवत्सु पाण्डुपुत्त्रेषु पाञ्चालेषु च वृष्णिषु।
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः। स्नुषा भवामि धर्म्मेण साऽहं दासीकृता बलात्। ५२५
गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान्। यत्क्लिश्यमानां प्रेक्षन्ते धर्म्मपत्नीं यशस्विनीं।
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च गाण्डिवं। यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्द्दन।
शाश्वतोऽयं धर्म्मपथः सद्भिराचरितः सदा। यद्भार्य्यां परिरक्षन्ति भर्त्तारोऽल्पबला अपि।
भार्य्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता। प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः।
आत्मा हि जायते तस्यां तस्मात् जाया भवत्युत। भर्त्ता च भार्य्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे। ५३०
नन्विमे शरणं प्राप्तं न त्यजन्ति कदाचन। ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः।
पञ्चभिः पतिभिर्जाताः कुमारा मे महौजसः। एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्याऽस्मि जनार्द्दन।
प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात् सुतसोमो वृकोदरात्। अर्ज्जुनात् श्रुतकीर्त्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः।
कनिष्ठात् श्रुतकर्म्मा च सर्व्वे सत्यपराक्रमाः। प्रद्युम्नो यादृशः कृष्ण तादृशास्ते महारथाः।
नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधि शात्रवैः। किमर्थं धार्त्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्ब्बलीयसां। ५३५
अधर्म्मेण हृतं राज्यं सर्व्वे दासाः कृतास्तथा। सभायां परिकृष्टाऽहमेकवस्त्रा रजस्वला।
नाधिज्यमपि यत् शक्यं कर्त्तुमन्येन गाण्डिवं। अन्यत्रार्ज्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन।
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च पौरुषं। यत्र दुर्य्योधनः कृष्ण मुहूर्त्तमपि जीवति।
य एतानाक्षिपद्राष्ट्रात् सह मात्राऽविहिंसकान्। अधीयानान् पुरा बालान् व्रतस्थान्मधुसूदन
भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषं। कालकूटं नवन्तीक्ष्णं सम्भृतं लोमहर्षणं। ५४०
तज्जीर्णमविकारेण सहान्नेन जनार्द्दन। सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम।
प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरं। बद्ध्वैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराव्रजत्।
यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनं। उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः।
आशीविषैः कृष्ण सर्पैर्भीमसेनमदंशयत्। सर्व्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा।
प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्व्वान् सर्पानपोथयत्। सारथिञ्चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान्। ५४५
पुनः सुप्तानुपाधाक्षीद्बालकान् वारणावते। शयानानार्य्यया सार्द्धं को नु तत् कर्त्तुमर्हति।
यत्रार्य्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत्। महद्व्यसनमापन्ना शिखिना परिवारिता।

हा हताऽस्मि कुतो न्वद्य भवेच्छान्तिरिहानलात्। अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्त्रकैः सह।
तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः। आर्य्यामाश्वासयामास भ्रातृंश्चापि वृकोदरः।
वैनतेयो यथा पक्षी गरुत्मान् पततांवरः। तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते। ५५०
आर्य्यामङ्केन वामेन राजानं दक्षिणेन च। अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे वीभत्सुमेव च।
सहसोत्पत्य वेगेन सर्व्वानादाय वीर्य्यवान्। भ्रातॄनार्य्यांश्च बलवान् मोचयामास पावकात्।
ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्व्वे सह मात्रा यशस्विनः। अभ्यगच्छन्महारण्यं हिडिम्बवनमन्तिकात्।
श्रान्ताः प्रसुप्तास्तत्रेमे मात्रा सह सुदुःखिताः। सुप्तांश्चैनानभ्यगच्छद्धिडिम्बा नाम राक्षसी।
सा दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सुप्तान्मात्रा सह क्षितौ। हृच्छयेनाभिभूतात्मा भीमसेनमकामयत्। ५५५
भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व उत्सङ्गे ततोऽबला। पर्य्यमर्द्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना।
तामबुध्यदमेयात्मा बलवान् सत्यविक्रमः। पर्य्यपृच्छत तां भीमः किमिहेच्छस्यनिन्दिते।
एवमुक्ता तु भीमेन राक्षसी कामरूपिणी। भीमसेनं महात्मानमाह चैवमनिन्दिता।
पलायध्वमितः क्षिप्रं मम भ्रातैष वीर्य्यवान्। आगमिष्यति वो हन्तुं तस्माद्गच्छत मा चिरं।
अथ भीमोऽभ्युवाचैनां साभिमानमिदं वचः। नोद्विजेयमहं तस्मान्निहनिष्येऽहमागतं। ५६०
तयोः श्रुत्वा तु संजल्पमागच्छद्राक्षसाधमः। भीमरूपो महानादान् विसृजन् भीमदर्शनः।
॥ राक्षस उवाच ॥ केन सार्द्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकं। हिडिम्बे भक्षयिष्यामो न चिरं कर्त्तुमर्हसि।
सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी। नैनमैच्छत्तदाख्यातुमनुक्रोशादनिन्दिता।
स नादान् विनदन् घोरान् राक्षसः पुरुषादकः। अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल।
तमभिद्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली। अगृह्णात् पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः। ५६५
इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रसंहननं दृढं। संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत् सहसा करं।
गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनस्य रक्षसा। नामृष्यत महाबाहुस्तत्राक्रुध्यद्वृकोदरः।
तदासीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिडिम्बयोः। सर्व्वास्त्रविदुषोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव।
विक्रीड्य सुचिरं भीमो राक्षसेन सहानघ। निजघान महावीर्य्यस्तं तदा निर्ब्बलं बली।
हत्वा हिडिम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह। हिडिम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः। ५७०
ततः संप्राद्रवन् सर्व्वे सह मात्रा परन्तपाः। एकचक्रामभिमुखाः संवृता ब्राह्मणव्रजैः।
प्रस्थाने व्यास एषाञ्च मन्त्री प्रियहिते रतः। ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः।
तत्राप्यासादयामासुर्व्वकं नाम महाबलं। पुरुषादं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव सम्मितं।
तञ्चापि विनिहत्योग्रं भीमः प्रहरतांवरः। सहितो भ्रातृभिः सर्व्वैर्द्रुपदस्य पुरं ययौ।
लब्धाऽहमपि तत्रैव वसता सव्यसाचिना। यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा। ५७५
एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताऽहं मधुसूदन। स्वयम्वरे महत्कर्म्म कृत्वा न सुकरं परैः।
एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमाना सुदुःखिता। निवसाम्यार्य्यया हीना कृष्ण धौम्यपुरःसरा।

त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्य्येणाभ्यधिकाः परैः। निहीनैः परिक्लिश्यन्तीं समुपेक्षन्ति मां कथं।
एतादृशानि दुःखानि सहन्ती दुर्बलीयसां। दीर्घकालं प्रदीप्तास्मि पापानां पापकर्म्मणां।
कुले महति जाताऽस्मि दिव्येन विधिना किल। पाण्डवानां प्रिया भार्य्या स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः। ५८०
कचग्रहमनुप्राप्ता साऽस्मि कृष्ण वरा सती। पञ्चानां पाण्डुपुत्त्राणां प्रेक्षतां मधुसूदन।
इत्युक्त्वा प्रारुदत् कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना। पद्मकोषप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी।
स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ। अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुविन्दुभिः।
चक्षुषी परिमार्ज्जन्ती निश्वसन्ती पुनः पुनः। वाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत्।
नैव मे पतयः सन्ति न पुत्त्रा नच बान्धवाः। न भ्रातरो नच पिता नैव त्वं मधुसूदन। ५८५
ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षध्वं विशोकवत्। न च मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत् प्राहसत्तदा।
चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्याऽस्मि नित्यशः। सम्बन्धाद्गौरवात् सख्यात् प्रभुत्वेनैव केशव।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ तामब्रवीत् कृष्णस्तस्मिन् वीरसमागमे ॥ वासुदेव उवाच॥ रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धाऽसि भाविनि।
बीभत्सुशरसंच्छन्नान् शोणितौघपरिप्लुतान्। निहतान् वल्लभान् वीक्ष्य शयानान् वसुधातले।
यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुच। सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि। ५९०
पतेद्द्यौर्हिमवान् शीर्य्येत् पृथिवी शकलीभवेत्। शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत्।
तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमथाच्युतात्। साचीकृतमवैक्षत् सा पाञ्चाली मध्यमं पतिं।
आबभाषे महाराज द्रौपदीमर्ज्जुनस्तदा। मारोदीः शुभताम्राक्षि यथाह मधुसूदनः।
तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ॥ धृष्टद्युम्न उवाच॥ अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहं।
दुर्य्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनञ्जयः। रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स्म रणे स्वसः। ५९५
अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ वैशम्पायन उवाच॥ इत्युक्ते ऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपस्थिताः। तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत्।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि द्रौपद्याश्वासने द्वादशो ऽध्यायः॥ १२॥
॥ वासुदेव उवाच ॥ नैतत्कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान्स्याद्वसुधाधिप। यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्सन्निहितः पुरा।
आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतो ऽपि कौरवैः। आम्बिकेयेन दुर्द्धर्ष राज्ञा दुर्य्योधनेन च।
वारयेयमहं द्यूतं बहून् दोषान् प्रदर्शयन्। भीष्मद्रोणौ समानाय्य कृपं वाह्लीकमेव च।
वैचित्रवीर्य्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव। पुत्त्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो। ६००
तत्रावक्ष्यमहं दोषान् यैर्भवान् व्यतिरोपितः। वीरसेनसुतो यैस्तु राज्यात् प्रभ्रंशितः पुरा।
अतर्कितविनाशश्च देवनेन विशाम्पते। सातत्यञ्च प्रसङ्गस्य वर्णयेयं यथातथं।
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत् कामसमुत्थितं। दुःखं चतुष्टयं प्रोक्तं यैर्नरो भ्रश्यते श्रियः।
तत्र सर्व्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः। विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यन्ति तद्विदः।

एकाहाद्द्रव्यनाशोऽथ ध्रुवं व्यसनमेव च । अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यञ्च केवलं । ९०५
एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गिकटुकोदयं । द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्याम्बिकासुतं ।
एवमुक्तो यदि मया गृह्णीयाद्वचनं मम । अनामयं स्याद्धर्मस्य कुरूणां कुरुवर्द्धन ।
नचेत् स मम राजेन्द्र गृह्णीयान्मधुरं वचः । पथ्यञ्च भरतश्रेष्ठ निगृह्णीयां बलेन तं ।
अथैनमपनीतेन सुहृदो नाम दुर्हृदः । सभासदोऽनुवर्त्तेरंस्तांश्च हन्यां दुरोदरान् ।
असान्निध्यन्तु कौरव्य ममानर्त्तेष्वभूत्तदा । येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूतकारितं । ९१०
सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन । अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथातथं ।
श्रुत्वैव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः । तूर्णमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो विशाम्पते ।
अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्व्वे स्म भरतर्षभ । सोऽहं त्वां व्यसने मग्नं पश्यामि सह सोदरैः ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि वासुदेववाक्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ असान्निध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन । क्वचासीद्विप्रवासस्ते किञ्चाकार्षीः प्रवासतः ।
॥ कृष्ण उवाच ॥ शाल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ । निहन्तुं कौरवश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणं । ९१५
महातेजा महाबाहुर्यः स राजा महायशाः । दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ।
यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति । स रोषवशमापन्नो नामृष्यत दुरात्मवान् ।
श्रुत्वा तं निहतं शाल्वस्तीव्ररोषसमन्वितः । उपायाद्द्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ।
स तत्र योधितो राजन् कुमारैर्वृष्णिपुङ्गवैः । आगतः कामगं सौभमारुह्यैव नृशंसवत् ।
ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान् बालान् हत्वा बहूंस्तदा । पुरोद्यानानि सर्व्वाणि भेदयामास दुर्म्मतिः । ९२०
उक्तवांश्च महाबाहो क्वासौ वृष्णिकुलाधमः । वासुदेवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ।
तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयिताऽस्म्यहं । आनर्त्ताः सत्यमाख्यात तत्र गन्ताऽस्मि यत्र सः ।
तं हत्वा विनिवर्त्तिष्ये कंसकेशिनिसूदनं । अहत्वा न निवर्त्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ।
क्वासौ क्वासाविति पुनस्तत्र तत्र प्रधावति । मया किल रणे योद्धुं काङ्क्षमाणः स सौभराट् ।
अद्य तं पापकर्म्माणं क्षुद्रं विश्वासघातिनं । शिशुपालवधामर्षाद्गमयिष्ये यमक्षयं । ९२५
मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः । शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ।
भ्राता बालश्च राजा च नच संग्राममूर्द्धनि । प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्द्दनं ।
एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः । कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन ।
तमश्रौषमहं गत्वा यथावृत्तः स दुर्म्मतिः । मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्त्तिकावतको नृपः ।
ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुलमानसः । निश्चित्य मनसा राजन् वधायास्य मनो दधे । ९३०
आनर्त्तेषु विमर्द्दञ्च क्षेपञ्चात्मनि कौरव । प्रवृद्धमवलेपञ्च तस्य दुष्कृतकर्म्मणः ।
ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते । स मया सागरावर्त्ते दृष्ट आसीत् परीप्सता ।
ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप । आहूय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ।

तन्मुहूर्त्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह। वशीभूताश्च मे सर्व्वे भूतले च निपातिताः।
एतत्कार्य्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा। श्रुत्वैव हास्तिनपुरं द्यूतञ्चाविनयोत्थितं। द्रुतमागतवान् युष्मान् द्रष्टुकामः सुदुःखितान्। १२५

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने चतुर्द्दशो ऽध्यायः॥ १४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच॥ वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते। सौभस्य वधमाचक्ष्व नहि तृप्यामि कथ्यतः।
॥ वासुदेव उवाच॥ हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृप। उपायाद्भरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वारवतीं पुरीं।
अरुन्धत्ता सुदुष्टात्मा सर्व्वतः पाण्डुनन्दन। शाल्वो वैहायसञ्चापि तत् पुरं व्यूह्य धिष्ठितः।
तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीं। अभिसारेण सर्व्वेण तत्र युद्धमवर्त्तत।
पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा। सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा। १३०
सोपशल्यप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा। सचक्रग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका।
साष्ट्रिका भरतश्रेष्ठ सभेरीपनवानका। सतोमराङ्कुशा राजन् सशतघ्नीकलाङ्गला।
सभुशुण्ड्यश्मगुडका सायुधा सपरश्वधा। लोहचर्म्मवती चापि साग्निः सगुडशृङ्गिका।
शास्त्रदृष्टेन विधिना संयुक्ता भरतर्षभ। रथैरनेकैर्व्विविधैर्गदशाम्बोद्धवादिभिः।
पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिवारणे। अभिख्यातकुलैर्व्वीरैर्दृष्टवीर्य्यैश्च संयुगे। १३५
मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिभिः सा सुरक्षिता। उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्च सपताकिभिः।
आघोषितञ्च नगरे न पातव्या सुरेति वै। प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्धवादिभिः।
प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्य्याच्छाल्वो नराधिपः। इति कृत्वाऽप्रमत्तास्ते सर्व्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः।
आनर्त्ताश्च तथा सर्व्वे नटनर्त्तकगायनाः। वहिर्निर्वासिताः क्षिप्रं रक्षद्भिर्व्वित्तसञ्चयं।
संक्रमा भेदिताः सर्व्वे नावश्च प्रतिषेधिताः। परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः। १४०
उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः। समन्तात् क्रोशमात्रञ्च कारिता विषमा च भूः।
प्रकृत्याविषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितं। प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदाऽनघ।
सुरक्षितं सुगुप्तञ्च सर्व्वायुधसमन्वितं। तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा।
नचामुद्रोऽभिनिर्य्याति न चामुद्रः प्रवेश्यते। वृष्ण्यन्धकपुरे राजंस्तदा सौभसमागमे।
अनुरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव। बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूतगजवाजिमत्। १४५
दत्तवेतनभक्तञ्च दत्तायुधपरिच्छदं। कृतोपधानञ्च तदा बलमासीन्महाभुज।
न कुप्यवेतनी कश्चिन्नचातिक्रान्तवेतनी। नानुग्रहभृतः कश्चिन्नचादृष्टपराक्रमः।
एवं सुविहिता राजन् द्वारका भूरिदक्षिणा। आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने पञ्चदशो ऽध्यायः॥ १५ ॥

॥ कृष्ण उवाच॥ तां तूपयातो राजेन्द्र शाल्वः सौभपतिस्तदा। प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश ह।
समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिलाशये। चतुरङ्गबलोपेता शाल्वराजाभिपालिता। १५०

वर्ज्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च। वल्मीकांश्चैत्यवृक्षांश्च तन्निविष्टमभूद्बलं।
अनीकानां विभागेन पन्थानः संवृताभवन्। प्रवणाय च नैवासन् शाल्वस्य शिविरे नृप।
सर्व्वायुधसमोपेतं सर्व्वशस्त्रविशारदं। रथनागाश्वकलिलं पदातिध्वजसङ्कुलं।
तुष्टपुष्टबलोपेतं वीरलक्षणलक्षितं। विचित्रध्वजसन्नाहं विचित्ररथकार्म्मुकं।
सन्निवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरर्षभ। अतिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत्। १६५
तदापतन्तं संदृश्य बलं शाल्वपतेस्तदा। निर्य्याय योधयामासुः कुमारा वृष्णिनन्दनाः।
असहन्तोऽभियानं तत् शाल्वराजस्य कौरव। चारुदेष्णश्च शाम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः।
ते रथैर्द्दंशिताः सर्व्वे विचित्राभरणध्वजाः। संसक्ताः शाल्वराजस्य बहुभिर्य्योधपुङ्गवैः।
गृहीत्वा कार्म्मुकं शाम्बः शाल्वस्य सचिवं रणे। योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिञ्चमूपतिं।
तस्य वाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत्। मुमोच भरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रदृक्। १७०
तद्वाणवर्षं तुमुलं विषेहे स चमूपतिः। क्षेमवृद्धिर्म्महाराज हिमवानिव निश्चलः।
ततः शाम्बाय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्वयं। मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरं।
ततो मायामयं जालं माययैव विदार्य्य सः। शाम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत।
ततः स विद्धः शाम्बेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः। अपायाज्जवनैरश्वैः शाम्बवाणप्रपीडितः।
तस्मिन् विप्रद्रुते क्रूरे शाल्वस्याथ चमूपतौ। वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्बली। १७५
अभिपन्नस्तु राजेन्द्र शाम्बो वृष्णिकुलोद्वहः। वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ वीरो विधारयन्।
स वेगवति कौन्तेय शाम्बो वेगवतीं गदां। चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः।
तया त्वभिहतो राजन् वेगवान् न्यपतद्भुवि। वातरुग्ण इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः।
तस्मिन् विनिहते वीरे गदानुन्ने महासुरे। प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः।
चारुदेष्णेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः। महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः। १८०
ततः सुतुमुलं युद्धं चारुदेष्णविविन्ध्ययोः। वृत्रवासवयो राजन् यथा पूर्व्वं तथाऽभवत्।
अन्योऽन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योऽन्यं जघ्नतुः शरैः। विनदन्तौ महारावान् सिंहाविव महाबलौ।
रौक्मिणेयस्ततो वाणमग्न्यर्कोपमवर्च्चसं। अभिमन्त्र्य महास्त्रेण सन्दधे शत्रुनाशनं।
स विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः। चिक्षेप मे सुतो राजन् स गतासुरथापतत्।
विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा ताञ्च विक्षोभितां चमूं। कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत्। १८५
ततो व्याकुलितं सर्व्वं द्वारकावासि तद्बलं। दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभस्थं नृपते तदा।
ततो निर्य्याय कौरव्य अवस्थाप्य च तद्बलं। आनर्त्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत्।
सर्व्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्व्वे पश्यन्तु मां युधि। निवारयन्तं संग्रामे बलात् सौभं सराजकं।
अयं सौभपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव। धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः।
आश्वसध्वं न भीः कार्य्या सौभराड़द्य नश्यति। मयाऽभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति। १९०

एवं ब्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन । धिष्ठितं तद्बलं वीर युयुधे च यथासुखं ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
॥ वासुदेव उवाच ॥ एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान्भरतर्षभ । दंशितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय काञ्चनं ।
उच्छ्रित्य मकरं केतुं व्यात्ताननमिवान्तकं । उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात् परान् ।
विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलः । तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
स विद्युच्चलितश्चापं विहरन् वै तलात्तलं । मोहयामास दैतेयान् सर्व्वान् सौभनिवासिनः । १९९
तस्य विक्षिपतश्चापं सन्दधानस्य चासकृत् । नान्तरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः शात्रवान् रणे ।
मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य । सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य शुश्राव लोकोऽद्भुतवीर्य्यमग्र्यं ।
जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्थो व्यात्ताननः सर्व्वतिमिप्रमाथी । वित्रासयन्राजति वाहमुख्ये शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्र्यः ।
ततस्तूर्णं विनिष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्षणः । शाल्वमेवाभिदुद्राव विधित्सुः कलहं नृप ।
अभियानन्तु वीरेण प्रद्युम्नेन महारणे । नामर्षयत संक्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्वह । ३००
स रोषमदमत्तो वै कामगादवरुह्य च । प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरञ्जयः ।
तयोः सुतुमुलं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः । समेता ददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ।
तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः । सपताकः सध्वजश्च सानुकर्षः स तूणवान् ।
स तं रथवरं श्रीमान् समारुह्य किल प्रभो । मुमोच वाणान् कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ।
ततो वाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे । प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयन्निव । ३०५
स तैरभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट् । शरान्दीप्ताग्निसङ्काशान् मुमोच तनये मम ।
तानापतत वाणौघान् सच्चिच्छेद महाबलः । ततश्चान्यान् शरान् दीप्तान् प्रचिक्षेप सुते मम ।
स शाल्ववाणैराजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः । मुमोच वाणं त्वरितो मर्म्मभेदिनमाहवे ।
तस्य वर्म्मविभिद्याशु स वाणो मत्सुतेरितः । विव्याध हृदयं पत्री स मुमोह पपात च ।
तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि । संप्राद्रवन् दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुन्धरां । ३१०
हाहाकृतमभूत् सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते । नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृपे ।
तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनां । मुमोच वाणान् सहसा प्रद्युम्नाय महाबलः ।
तैः स विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः । जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा ।
तं स विद्ध्वा महाराज शाल्वो रुक्मिणिनन्दनं । ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीं ।
ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत । मुमोच वाणांस्त्वरितः पुनरन्यान् दुरासदान् । १५
स तैरभिहतो वाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः । निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
॥ वासुदेव उवाच ॥ शाल्ववाणार्द्दिते तस्मिन् प्रद्युम्ने बलिनाम्वरे । वृष्णयो भग्नसङ्कल्पा विव्यथुः पृतनागताः ।
हाहाकृतमभूत् सर्व्वं वृष्ण्यन्धकबलं ततः । प्रद्युम्ने मोहिते राजन् परे च मुदिता भृशं ।

तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जवनैर्हयैः। रणादपाहरत्तूर्णं शिक्षितो दारुकिस्तदा।
नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत्। धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसंज्ञोऽब्रवीदिदं। ७१०
सौते किन्ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराङ्मुखः। नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म्म उच्यते।
कच्चित् सौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाहवे। विषादो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथं।
॥ सौतिरुवाच ॥ जानार्द्दने न मे मोहो नापि मां भयमाविशत्। अतिभारन्तु ते मन्ये शाल्वं केशवनन्दन।
सोऽपयामि शनैर्व्वीर बलवानेष पापकृत्। मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी।
आयुष्मंस्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाऽप्यहं। रक्षितव्यो रथी नित्यमिति कृत्वाऽपयाम्यहं। ७१५
एकश्चासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः। न समं रौक्मिणेयाहं रणे मत्वाऽपयामि वै।
॥ वासुदेव उवाच ॥ एवं ब्रुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान्। उवाच सूतं कौरव्य निवर्त्तय रथं पुनः।
॥ प्रद्युम्न उवाच ॥ दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथञ्चन। व्यपयानं रणात् सौते जीवतो मम कर्हिचित्।
न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति सङ्गरं। यो वा निपतितं हन्ति तवास्मीति च वादिनं।
तथा स्त्रियञ्च यो हन्ति बालं वृद्धं तथैवच। विरथं विप्रकीर्णञ्च भग्नशस्त्रायुधं तथा। ७२०
त्वञ्च सूतकुले जातो विनीतः सूतकर्म्मणि। धर्म्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके।
स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे। अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः कथञ्चन।
अपयातं हतं पृष्ठे भीतं रणपलायितं। गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः।
केशवस्याग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः। किं वक्ष्यति महाबाहुर्ब्बलदेवः समागतः।
किं वक्ष्यति शिनेर्नप्ता नरसिंहो महाधनुः। अपयातं रणात् सूत शाम्बश्च समितिञ्जयः। ७२५
चारुदेष्णश्च दुर्द्धर्षस्तथैव गदसारणौ। अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे।
शूरं सम्भावितं शान्तं नित्यं पुरुषमानिनं। स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संहताः।
प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवं। धिगेनमिति वक्ष्यन्ति नतु वक्ष्यन्ति साध्विति।
धिग्वाचा परिहासोऽपि मम वा मद्विधस्य वा। मृत्युनाऽभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः।
भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः। यज्ञं भारतसिंहस्य नहि शक्यो ऽद्य मर्षितुं। ७३०
कृतवर्म्मा मया वीरो निर्य्यास्यन्नेव वारितः। शाल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठत्वमिति सूतज।
सच सम्भावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः। तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथं।
उपयान्तं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरं। पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजं।
सात्यकिं बलदेवञ्च ये चान्ये ऽन्धकवृष्णयः। मया स्पर्द्धन्ति सततं किं न वक्ष्यामि तानहं।
त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः। त्वयाऽपनीतो विवशो न जीवेयं कथञ्चन। ७३५
सन्निवर्त्त रथेनाशु पुनर्द्दारुकनन्दन। नचैतदेवं कर्त्तव्यमथापत्सु कथञ्चन।
न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कथञ्चन। अपयातो रणाद्भीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः।
कदाच सूतपुत्त्र त्वं जानीषे मां भयार्द्दितं। अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा।

न युक्तं भवता त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज। मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणं।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने अष्टादशोऽध्यायः॥ १८ ॥
॥ वासुदेव उवाच॥ एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्त्रस्ततो ऽब्रवीत्। प्रद्युम्नं बलिनां श्रेष्ठं मधुरं श्लक्ष्णमञ्जसा। ७५०
न मे भयं रौक्मिणेय संग्रामे यच्छतो हयान्। युद्धज्ञश्चास्मि वृष्णीनां नात्र किञ्चिदतो ऽन्यथा।
आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्त्ततां स्मृतः। सर्व्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वञ्चापि भृशपीडितः।
त्वं हि शाल्वप्रयुक्तेन शरेणाभिहतो भृशं। कश्मलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान्।
स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धसंज्ञो यदृच्छया। पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन।
दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः। वीतभीः प्रविशाम्येतां शाल्वस्य प्रथितां चमूं। ७५५
॥ वासुदेव उवाच॥ एवमुक्त्वा ततो वीर हयान्सञ्चोद्य सङ्गरे। रश्मिभिस्तु समुद्यम्य जवेनाऽभ्यपतत्तदा।
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च। सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्व्वशः।
प्रतोदेनाहता राजन्रश्मिभिश्च समुद्यताः। उत्पतन्त इवाकाशे व्यचरंस्ते हयोत्तमाः।
ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिं। दह्यमाना इव तदा नास्पृशंश्चरणैर्म्महीं।
सोऽपसव्यां चमूं तस्य शाल्वस्य भरतर्षभ। चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत्। ७६०
अमृष्यमाणो ऽपसव्यं प्रद्युम्नेन च सौभराट्। यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्व्वाणैः समार्द्दयत्।
दारुकस्य सुतस्तत्र वाणवेगमचिन्तयन्। भूय एव महाबाहो प्रययावपसव्यतः।
ततो वाणान् बहुविधान् पुनरेव स सौभराट्। मुमोच तनये वीर मम रुक्मिणिनन्दने।
तानप्राप्तान् शितैर्व्वाणैश्चिच्छेद परवीरहा। रौक्मिणेयः स्मितं कृत्वा दर्शयन् हस्तलाघवं।
छिन्नान् दृष्ट्वा तु तान् वाणान् प्रद्युम्नेन स सौभराट्। आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजत् शरान्। ७६५
प्रयुज्यमानमाज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलं। ब्रह्मास्त्रेणान्तरा च्छित्वा मुमोचान्यान् पतत्त्रिणः।
ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधू रुधिराशनाः। शिरस्युरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च।
तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे शाल्वे वाणप्रपीडिते। रौक्मिणेयोऽपरं वाणं सन्दधे शत्रुनाशनं।
तमर्च्चितं सर्व्वदशार्हपूगैराशीविषाग्निज्वलनप्रकाशं। दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं बभूव हाहाकृतमन्तरीक्षं।
ततो देवगणाः सर्व्वे सेन्द्राः सहधनेश्वराः। नारदं प्रेषयामासुः श्वसनञ्च मनोजवं। ७७०
तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवौकसां। नैष वध्यस्त्वया वीर शाल्वराजः कथञ्चन।
संहरस्व पुनर्व्वाणमवध्योऽयं त्वया रणे। एतस्य च शरस्याजौ नावध्योऽस्ति पुमान्क्वचित्।
मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः। कृष्णः संकल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति।
ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमं। संजहार धनुःश्रेष्ठात्तूणे चैव न्यवेशयत्।
तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः समरदुर्म्मनाः। व्यापायात्सबलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः। ७७५
स द्वारकां परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरर्द्दितः। सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने ऊनविंशोऽध्यायः॥ १९ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ आनर्त्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा। महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव।
अपश्यं द्वारकाञ्चाहं महाराज हतत्विषं। निःस्वाध्यायवषट्कारां निर्भूषणवरस्त्रियं।
अनभिज्ञेयरूपाणि द्वारकोपवनानि च। दृष्ट्वा शङ्कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजं।
अस्वस्थनरनारीकमिदं वृष्णिकुलं भृशं। किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। १८०
एवमुक्तः स तु मया विस्तरेणेदमब्रवीत्। रोधं मोचञ्च शाल्वेन हार्द्दिक्यो राजसत्तम।
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्व्वमशेषतः। विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिं।
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वस्य पुरे जनं। राजानमाहुकञ्चैव तथैवानकदुन्दुभिं।
सर्व्वान् वृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्नब्रुवं तदा। अप्रमादः सदा कार्य्यो नगरे यादवर्षभाः।
शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत। नाहत्वा तं निवर्त्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति। १८५
सशाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टाऽस्मि वः पुनः। त्रिःसामा हन्यतामेषा दुन्दुभी शत्रुभीषणा।
ते मयाश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ। सर्व्वे मामब्रुवन् हृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान्।
तैः प्रहृष्टात्मभिर्व्वीरैराशीर्भिरभिनन्दितः। वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् प्रणम्य शिरसा भवं।
शैव्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन् दिशः। प्रध्माय शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप।
प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः। कॢप्तेन चतुरङ्गेण यत्तेन जितकाशिना। १९०
समतीत्य बहून् देशान् गिरींश्च बहुपादपान्। सरांसि सरितश्चैव मार्त्तिकावतमासदं।
तत्राश्रौषं नरव्याघ्र शाल्वं सागरमन्तिकात्। प्रयान्तं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वियां।
ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्म्मिणः। समुद्रनाभ्यां शाल्वोऽभूत् सौभमास्थाय शत्रुहन्।
स समालोक्य दूरान्मां स्मयन्निव युधिष्ठिर। आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः।
तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्ब्बहुभिर्मर्म्मभेदिभिः। पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत्। १९५
स चापि पापप्रकृतिर्दैतेयापसदो नृप। मय्यवर्षत दुर्द्धर्षः शरधाराः सहस्रशः।
सैनिकान्मम सूतञ्च हयांश्च स समाकिरत्। अचिन्तयन्तस्तु शरान् वयं युध्याम भारत।
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्व्वणां। चिक्षिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदानुगाः।
ते हयांश्च रथञ्चैव तदा दारुकमेव च। छादयामासुरसुरास्तैर्बाणैर्म्मर्म्मभेदिभिः।
न हया न रथो वीर न यन्ता मम दारुकः। अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाऽहं सैनिकाश्च मे। २००
ततोऽहमपि कौन्तेय शराणामयुतान् बहून्। आमन्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाऽक्षिपं।
न तत्र विषयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत। खे विषक्तं हि तत् सौभं क्रोशमात्र इवाभवत्।
ततस्ते प्रेक्षकाः सर्व्वे रङ्गवाट इव स्थिताः। हर्षयामासुरुच्चैर्मां सिंहनादतलस्वनैः।
मत्करार्ग्रविनिर्मुक्ता दानवानां शरास्तथा। अङ्गेषु रुचिरापाङ्गा विविशुः शलभा इव।
ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये व्यवर्द्धत। बध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पतताञ्च महार्णवे। २०५
ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कवन्धाकृतिदर्शनाः। नदन्तो भैरवान्नादान्निपतन्ति स्म दानवाः।

पतितास्तेऽपि भक्ष्यन्ते समुद्राम्भोनिवासिभिः । ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभं ।
जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयं । तान् दृष्ट्वा पतितांस्तत्र शाल्वः सौभपतिस्ततः ।
मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि । ततो गदा हलाः प्रासाः शूलशक्तिपरश्वधाः ।
असयः शक्तिकुलिशपाशर्ष्टिकनपाः शराः । पट्टिशाश्च भुशुण्ड्यश्च प्रपतन्त्यनिशं मयि । ८१०
तामहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयं । तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गैरयोधयत् ।
ततोऽभवत्तम इव प्रकाश इव चाभवत् । दुर्द्दिनं सुदिनञ्चैव शीतमुष्णञ्च भारत ।
अङ्गारपांशुवर्षञ्च शस्त्रवर्षञ्च भारत । एवं मायां प्रकुर्व्वाणो योधयामास मां रिपुः ।
विज्ञाय तदहं सर्व्वं माययैव व्यनाशयं । यथाकालन्तु युद्धेन व्यधमं सर्व्वतः शरैः ।
ततो व्योम महाराज शतसूर्य्यमिवाभवत् । शतचन्द्रञ्च कौन्तेय सहस्रायुततारकं । ८११
ततो नाज्ञायत तदा दिवारात्रं तथा दिशः । ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयं ।
ततस्तदस्त्रं कौन्तेय धूतं तूलमिवानिलैः । तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं । लब्धालोकस्तु राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयं ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ एवं स पुरुषव्याघ्र शाल्वराजो महारिपुः । युध्यमानो मया संख्ये वियदभ्यगमत् पुनः ।
ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च दीप्तांश्च शूलान्मुषलानसींश्च । चिक्षेप रोषान्मयि मन्दबुद्धिः शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ।
तानाशुगैरापततोऽहमाशु निवार्य्य हन्तुं खगमानख एव । द्विधा त्रिधा चाच्छिनमाशु मुक्तैस्ततोऽन्तरीक्षे निनदो बभूव । ८२०
ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्व्वणां । दारुकं वाजिनश्चैव रथञ्च समवाकिरत् ।
ततो मामब्रवीद्वीर दारुको विक्लवन्निव । स्थातव्यमिति तिष्ठामि शाल्वबाणप्रपीडितः ।
अवस्थातुं न शक्नोमि अङ्गं मे व्यवसीदति इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः ।
अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितं । न तस्योरसि नो मूर्द्ध्नि न काये न भुजद्वये ।
अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्याम्यनिचितं शरैः । स तु बाणवरोत्पीडाद्विस्रवत्यसृगुल्बणं । ८२५
अभिवृष्टे यथामेघे गिरिर्गैरिकधातुमान् । अभीषुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ।
अस्तम्भयं महाबाहो शाल्वबाणप्रपीडितं । अथ मां पुरुषः कश्चिद्द्वारकानिलयोऽब्रवीत् ।
त्वरितो रथमारोप्य सौहृदादिव भारत । आहुकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ।
विषण्णः सन्नकण्ठेन तन्निबोध युधिष्ठिर । द्वारकाधिपतिर्व्वीर आह त्वामाहुको वचः ।
केशवेहि विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत् । उपयायाद्य शाल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन । ८३०
विषक्ते त्वयि दुर्द्धर्ष हतः शूरसुतो बलात् । तदलं साधुयुद्धेन निवर्त्तस्व जनार्द्दन ।
द्वारकामेव रक्षस्व कार्य्यमेतन्महत्तव । इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्म्मनाः ।
निश्चयं नाधिगच्छामि कर्त्तव्यस्येतरस्य वा । सात्यकिं बलदेवञ्च प्रद्युम्नञ्च महारथं ।
जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा सुहृदप्रियं । अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ।

तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपातने। बलदेवो महाबाहुः कच्चिज्जीवति शत्रुहा। ८३५
सात्यकी रौक्मिणेयश्च चारुदेष्णश्च वीर्य्यवान्। साम्बप्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्म्मनाः।
एतेषु हि नरव्याघ्र जीवत्सु न कथञ्चन। शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयं।
हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तं ते च परासवः। बलदेवमुखाः सर्व्वे इति मे निश्चिता मतिः।
सोऽहं सर्व्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः। सुविक्लवो महाराज पुनः शाल्वमयोधयं।
ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा। सौभात् शूरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत्। ८४०
तस्य रूपं प्रपततः पितुर्म्मम नराधिप। ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलं।
विशीर्णगलितोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्द्धजः। प्रपतन् दृश्यते ह्यस्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः।
ततः शार्ङ्गं धनुः श्रेष्ठं करात् प्रपतितं मम। मोहापन्नश्च कौन्तेय रथोपस्थ उपाविशं।
ततो हाहाकृतं सर्व्वं सैन्यं मे गतचेतनं। मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत।
प्रसार्य्य बाहू पततः प्रसार्य्य चरणावपि। रूपं पितुर्म्मे विबभौ शकुनेः पततो यथा। ८४५
तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टिशपाणयः। अभिघ्नन्तो भृशं वीर मम चेतो ह्यकम्पयन्।
ततो मुहूर्त्तात्प्रतिलभ्य सञ्ज्ञामहं तदा वीर महाविमर्द्दे। न तत्र सौभं न रिपुञ्च शाल्वं पश्यामि वृद्धं पितरं नचापि।
ततो ममासीन्मनसि मायेयमिति निश्चितं। प्रबुद्धोऽस्मि ततो भूयः शतशोऽवाकिरन्शरान्।
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने एकविंशोऽध्यायः॥ २१ ॥
॥ वासुदेव उवाच ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः। शरैरपातयं सौभात् शिरांसि विबुधद्विषां।
शरांश्चाशीविषाकारानूर्द्ध्वगांस्तिग्मतेजसः। प्रैषयं शाल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान् सुवाससः। ८५०
ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोद्वह। अन्तर्हितं मायया ऽभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवं।
अथ दानवसंघास्ते विकृताननमूर्द्धजाः। उदक्रोशन्महाराज धिष्ठिते मयि भारत।
ततोऽस्त्रं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महारणे। अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत्।
हतास्ते दानवाः सर्व्वे यैः स शब्द उदीरितः। शरैरादित्यसङ्काशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः।
तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत्। शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरैः। ८५५
एवं दशदिशः सर्व्वास्तिर्य्यगूर्द्ध्वञ्च भारत। नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया।
ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत। सौभं कामगमं वीर मोहयन्मम चक्षुषी।
ततो लोकान्तकरणो दानवो दारुणाकृतिः। शिलावर्षेण महता सहसा मां समावृणोत्।
सोऽहं पर्व्वतवर्षेण बध्यमानः पुनः पुनः। वल्मीक इव राजेन्द्र पर्व्वतोपचितोऽभवं।
ततोऽहं पर्व्वतचितः सहयः सहसारथिः। अप्रख्यातिमियां राजन् सर्व्वतः पर्व्वतैश्चितः। ८६०
ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन् सैनिकास्तदा। ते भयार्त्ता दिशः सर्व्वे सहसा विप्रदुद्रुवुः।
ततो हाहाकृतमभूत् सर्व्वं किल विशाम्पते। द्यौश्च भूमिश्च खञ्चैवादृश्यमाने तथा मयि।
ततो विषण्णमनसो मम राजन् सुहृज्जनाः। रुरुदुश्चुक्रुशुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः।

द्विषताञ्च प्रहर्षोऽभूदार्त्तिश्चाद्विषतामपि । एवं विजितवान् वीर पश्चादश्रौषमच्युत ।
ततोऽहमिन्द्रदयितं सर्व्वपाषाणभेदनं । वज्रमुद्यम्य तान् सर्व्वान् पर्व्वतान् समशातयं । ८६९
ततः पर्व्वतभारार्त्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः । हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् ।
मेघजाल इवाकाशे विदार्य्याभ्युदितं रविं । दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्व्वे हर्षमाहारयन् पुनः ।
ततः पर्व्वतभारार्त्तान् मन्दप्राणविचेष्टितान् । हयान् सन्दृश्य मां सूतः प्राह तत् कालिकं वचः ।
साधु सम्पश्य वार्ष्णेय शाल्वं सौभपतिं स्थितं । अलं कृष्णावमन्यैनं साधु यत्नं समाचर ।
मार्द्दवं सखिताञ्चैव शाल्वादस्य व्यपाहर । जहि शाल्वं महाबाहो मैनं जीवय केशव । ८७०
सर्व्वैः पराक्रमैर्व्वीर बध्यः शत्रुरमित्रहन् । न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्ब्बलोऽपि बलीयसा ।
योऽपि स्यात् पीठगः कश्चित् किं पुनः समरे स्थितः । स त्वं पुरुषशार्दूल सर्व्वयत्नैरिमं प्रभो ।
जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽत्यगात् पुनः । नैष मार्द्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव ।
येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्द्दिता । एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाऽहं सारथेर्व्वचः ।
तत्त्वमेतदिति ज्ञात्वा युद्धेमतिमधारयं । बधाय शाल्वराजस्य सौभस्य च निपातने । ८७५
दारुकञ्चाब्रुवं वीर मूहूर्त्तं स्थीयतामिति । ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्य्यवान् ।
आग्नेयमस्त्रं दयितं सर्व्वसाहं महाप्रभं । योजयं तत्र धनुषा दानवान्तकरं रणे ।
यक्षाणां राक्षसानाञ्च दानवानाञ्च संयुगे । राज्ञाञ्च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ।
क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमं । अनुमन्त्र्याहमतुलं द्विषतां विनिवर्हणं ।
जहि सौभं स्ववीर्य्येण ये चात्र रिपवो मम । इत्युक्त्वा भुजवीर्य्येण तस्मै प्राहिणवं रुषा । ८८०
रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा । द्वितीयस्येव सूर्य्यस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः ।
तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विषं । मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्व्विवोच्छ्रितं ।
द्विधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनबलाद्धतं । महेश्वरशरोद्धूतं पपात त्रिपुरं यथा ।
तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात् करं मम । पुनस्तादाय वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवं ।
ततः शाल्वं गदां गुर्व्वीमाविध्यन्तं महाहवे । द्विधाचकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा । ८८५
तस्मिन् विनिहते वीरे दानवाः सस्तचेतसः । हाहाभूता दिशो जग्मुरर्द्दिता मम सायकैः ।
ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौभसमीपतः । शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्य्यहर्षयं ।
तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताट्टालगोपुरं । दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुवुः ।
एवं निहत्य समरे सौभं शाल्वं निपात्य च । आनर्त्तान् पुनरागम्य सुहृदं प्रीतिमावहं ।
तदेतत् कारणं राजन् यदहं नागसाह्वयं । नागमं परवीरघ्न नहि जीवेत् सुयोधनः । ८९०
मय्यागतेऽद्य वा वीर द्यूतं न भविता तथा । अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकं ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः । आमन्त्र्य प्रययौ श्रीमान् पाण्डवान्मधुसूदनः ।
अभिवाद्य महाबाहुर्धर्म्मराजं युधिष्ठिरं । राज्ञा मूर्द्धन्युपाघ्रातो भीमेन च महाभुजः ।

परिष्वक्तश्चार्ज्जुनेन यमाभ्याञ्चाभिवादितः । सम्मानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चार्च्चितोऽश्रुभिः ।
सुभद्रामभिमन्युञ्च रथमारोप्य काञ्चनं । आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः । ८९५
शैव्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्च्चसा । द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरं ।
ततः प्रयाते दाशार्हे धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः । द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ।
धृष्टकेतुः स्वसारञ्च समादायाथ चेदिराट् । जगाम पाण्डवान् दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं पुरीं ।
कैकेयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा । आमन्त्र्य पाण्डवान् सर्व्वान् प्रययुस्तेऽपि भारत ।
ब्राह्मणाश्च विशश्चैव तथा विषयवासिनः । विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् । ९००
समवायः स राजेन्द्र सुमहाद्भुतदर्शनः । आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ।
युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः । शशास पुरुषान् काले रथान् योजयतेति वै ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभवधोपाख्याने द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन् दशार्हाधिपतौ प्रयाते युधिष्ठिरो भीमसेनार्ज्जुनौ च । यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च रथान्महार्हान् परमाश्वयुक्तान् ।
आस्थाय वीराः सहिता वनाय प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः । हिरण्यनिष्कान् वसनानि गाश्च प्रदाय शिक्षाक्षरमन्त्रविद्भ्यः ।
प्रेष्याः पुरो विंशतिरात्तशस्त्रा धनूंषि शस्त्राणि शरांश्च दीप्तान् । मौर्व्वीश्च यन्त्राणि च सायकांश्च सर्व्वे समादाय जघन्यमीयुः । ९०५
ततश्च वासांसि च राजपुत्र्या धात्र्यश्च दास्यश्च विभूषणञ्च । तदिन्द्रसेनस्त्वरितः प्रगृह्य जघन्यमेवोपययौ रथेन ।
ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः प्रदक्षिणञ्चक्रुरदीनसत्त्वाः । तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन् प्रसन्ना मुख्याश्च सर्व्वे कुरुजाङ्गलानां ।
स चापि तानभ्यवदत् प्रसन्नः सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्म्मराजः । तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानां ।
पितेव पुत्रेषु स तेषु भावञ्चक्रे कुरूणामृषभो महात्मा । ते चापि तस्मिन् भरतप्रवर्हे तदा बभूवुः पितरीव पुत्राः ।
ततस्समासाद्य महाजनौघाः कुरुप्रवीरं परिवार्य्य तस्थुः । हानाथ हा धर्म्म इतिब्रुवाणा ह्रीताश्च सर्व्वेऽश्रुमुखाश्च राजन् । ९१०
वरः कुरूणामधिपः प्रजानां पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् । पौरानिमान् जानपदांश्च सर्व्वान् हित्वा प्रयातः क नु धर्म्मराजः ।
धिग्धार्त्तराष्ट्रं सुनृशंसबुद्धिं धिक् सौबलं पापमतिञ्च कर्णं । अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा ये धर्म्मनित्यस्य सतस्तवैवं ।
स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा पुरं महादेवपुरप्रकाशं । शतक्रतुप्रस्थममेयकर्म्मा हित्वा प्रयातः क नु धर्म्मराजः ।
चकार यामप्रतिमां महात्मा सभां मयो देवसभाप्रकाशां । तां देवगुप्तामिव देवमायां हित्वा प्रयातः क नु धर्म्मराजः ।
तान् धर्म्मकामार्थविदुत्तमौजा बीभत्सुरुच्चैः सहितानुवाच । आदास्यते वासमिमं निरुष्य वनेषु राजा द्विषतां यशांसि । ९१५
द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक्च भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च । प्रसाद्य धर्म्मार्थविदश्च वाच्या यथाऽर्थसिद्धिः परमा भवेन्नः ।
इत्येवमुक्ते वचनेऽर्ज्जुनेन ते ब्राह्मणाः सर्व्ववर्णाश्च राजन् । मुदाऽभ्यनन्दन् सहिताश्च चक्रुः प्रदक्षिणं धर्म्मभृतां वरिष्ठं ।
आमन्त्र्य पार्थञ्च वृकोदरञ्च धनञ्जयं याज्ञसेनीं यमौ च । प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा युधिष्ठिरेणानुमता यथास्वं ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि द्वैतवनप्रवेशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसङ्गरः । अभ्यभाषत धर्म्मात्मा भ्रातॄन् सर्व्वान् युधिष्ठिरः ।

द्वादशेमाः समास्माभिर्व्वस्तव्यं निर्जने वने । समीक्षध्वं महारण्ये देशं बहुमृगद्विजं । ९१०
बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनावृतं । यत्रेमाः शरदः सर्व्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ।
एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्म्मराजं धनञ्जयः । गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मनस्विनं ।
॥ अर्जुन उवाच ॥ भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्य्युपासिता । अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किञ्चन ।
त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ । द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ।
यः सर्व्वलोकद्वाराणि नित्यं सञ्चरते वशी । देवलोकाद्ब्रह्मलोकं गन्धर्व्वाप्सरसामपि । ९१५
अनुभावांश्च जानासि ब्राह्मणानां न संशयः । प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्व्वेषामेव पार्थिव ।
त्वमेव राजन् जानासि श्रेयः कारणमेव च । यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्म्महे ।
इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजलोचितं । बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिषेवितं ।
यत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये । यदि तेऽनुमतं राजन् किमन्यन्मन्यते भवान् ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत् समुदाहृतं । गच्छामः पुण्यविख्यातं महद्द्वैतवनं सरः । ९२०
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते प्रययुः सर्व्वे पाण्डवा धर्म्मचारिणः । ब्राह्मणैर्ब्बहुभिः सार्द्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ।
ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः । स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च तथैव वनवासिनः ।
बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवव्रुर्युधिष्ठिरं । तपः सिद्धा महात्मानः शतशः संशितव्रताः ।
ते यात्वा पाण्डवास्तत्र बहुभिर्ब्राह्मणैः सह । पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ।
तमालतालाम्रमधूकनीपकदम्बसर्ज्जार्ज्जुनकर्णिकारैः । तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श । ९२५
महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थुर्मनोरमां वाचमुदीरयन्तः । मयूरदात्यूहचकोरसङ्घास्तस्मिन् वने बर्हिणकोकिलाश्च ।
करेणुयूथैः सह यूथपानां मदोत्कटानामचलप्रभाणां । महान्ति यूथानि महाद्विपानां तस्मिन् वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ।
मनोरमां भोगवतीमुपेत्य पूतात्मनां चीरजटाधराणां । तस्मिन्वने धर्म्मभृतां निवासे ददर्श सिद्धर्षिगणाननेकान् ।
ततः स यानादवरुह्य राजा सभ्रातृकः सजनः काननन्तत् । विवेश धर्म्मात्मवतां वरिष्ठस्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ।
तं सत्यसन्धं सहिताऽभिपेतुर्दिदृक्षवश्चारणसिद्धसङ्घाः । वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं मनस्विनं तं परिवार्य्य तस्थुः । ९३०
स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्व्वान् प्रत्यर्चितो राजवद्देववच्च । विवेश सर्व्वैः सहितो द्विजाग्र्यैः कृताञ्जलिर्धर्म्मभृतां वरिष्ठः ।
स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा तपस्विभिर्धर्म्मपरैरुपेत्य । प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले महाद्रुमस्योपविवेश राजा ।
भीमश्च कृष्णा च धनञ्जयश्च यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रं । विमुच्य वाहानवशाश्च सर्व्वे तत्रोपतस्थुर्भरतप्रवर्हाः ।
लतावतानावनतः स पाण्डवैर्म्महाद्रुमः पञ्चभिरेवधन्विभिः । बभौ निवासोपगतैर्म्महात्मभिर्म्महागिरिर्व्वारणयूथपैरिव ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि द्वैतवनप्रवेशे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत् काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः सुखोषिता वासमुपेत्य कृच्छ्रं । विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु सरस्वतीशाल वनेषु तेषु । ९३५
यतींश्च राजा स मुनींश्च सर्व्वान् तस्मिन् वने मूलफलैरुदग्रैः । द्विजातिमुख्यानृषभः कुरूणां सन्तर्पयामास महानुभावः ।
इष्टीश्च पित्र्याणि तथाक्रियाश्च महावने वसतां पाण्डवानां । पुरोहितस्तत्र समृद्धतेजाश्चकार धौम्यः पितृवन्नृपाणां ।

अपेत्य राष्ट्रादसतान्तु तेषामृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम। तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा मार्क्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानां।
तमागतं ज्वलितहुताशनप्रभं महामनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः। अपूजयत् सुरऋषिमानवार्च्चितं महामुनिं ह्यनुपमसत्त्व
वीर्य्यवान्।
स सर्व्वविद्द्रौपदीं वीक्ष्य कृष्णां युधिष्ठिरं भीमसेनार्ज्जुनौ च। संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा तपस्विमध्ये ऽस्मयताऽ
मितौजाः। ९५०
तं धर्म्मराजो विमना इवाब्रवीत् सर्व्वे ह्रिया सन्ति तपस्विनोऽमी। भवानिदं किं स्मयतीव हृष्टस्तपस्विनां पश्यतां माम्
दीक्ष्य।
॥ मार्क्कण्डेय उवाच ॥ न तात हृष्यामि नच स्मयामि प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः। तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं सत्यव्रतं दाश
रथिं स्मरामि।
स चापि राजा सह लक्ष्मणेन वने निवासं पितुरेव शासनात्। धन्वी चरन् पार्थ मयैव दृष्टो गिरेः पुरा ह्यृष्यमूकस्य सानौ।
सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा यमस्य नेता नमुचेश्च हन्ता। पितुर्निदेशादनघः स्वधर्म्मं वासं वने दाशरथिश्चकार।
सचापि शक्रस्य समप्रभावो महानुभावः समरेष्वजेयः। विहाय भोगानचरद्वनेषु नेशे बलस्येति चरेदधर्म्मं। ९५५
नृपाश्च नाभागभगीरथादयो महीमिमां सागरान्तां विजित्य। सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोकान्नेशे बलस्येति चरेदधर्म्मं।
अलर्कमाहुर्नरवर्य्य सन्तं सत्यव्रतं काशिकरूषराजं। विहाय राज्यानि वसूनि चैव नेशे बलस्येति चरेदधर्म्मं।
धात्रा विधिर्य्यो विहितः पुराणैस्तं पूजयन्तो नरवर्य्य सन्तः। सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति नेशे बलस्येति चरेदधर्म्मं।
महाबलान् पर्व्वतकूटमात्रान् विषाणिनः पश्य गजान्नरेन्द्र। स्थितान्निदेशे नरवर्य्य धातुर्नेशे बलस्येति चरेदधर्म्मं।
सर्व्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य तथा यथावद्विहितं विधात्रा। स्वयोनितः कर्म्म सदा चरन्ति नेशे बलस्येति चरेदधर्म्मं। ९६०
सत्येन धर्म्मेण यथार्हवृत्त्या ह्रिया तथा सर्व्वभूतान्यतीत्य। यशश्च तेजश्च तवापि दीप्तं विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ।
यथाप्रतिज्ञञ्च महानुभाव कृच्छ्रं वने वासमिमं निरुष्य। ततः श्रियं तेजसा तेन दीप्तामादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षिस्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः। आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्थांस्ततःप्रतस्थे दिश
मुत्तरां सः।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि द्वैतवनप्रवेशे पञ्चविंशोऽध्यायः॥ २५॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वसत्सु वै द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु। अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत।
ईर्य्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्व्वशः। ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्द्वैतवनं सरः। ९६५
यजुषामृचां साम्नाञ्च गद्यानाञ्चैव सर्व्वशः। आसीदुच्चार्य्यमाणानां निस्वनो हृदयङ्गमः।
ज्याघोषश्चैव पार्थानां ब्रह्मघोषश्च धीमतां। संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत।
अथाऽब्रवीदको दाल्भ्यो धर्म्मराजं युधिष्ठिरं। सन्ध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितं।
पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनां। होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकां।
चरन्ति धर्म्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः। भृगवोऽङ्गिरसश्चैव वाशिष्ठाः काश्यपैः सह। ९७०
आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः। सर्व्वस्य जगतः श्रेष्ठाः ब्राह्मणाः सङ्गतास्त्वया।

इदन्तु वचनं पार्थ शृणुष्व गदतो मम । भ्रातृभिः सह कौन्तेय यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्त्रञ्च ब्रह्मणा सह । उदीर्णौ दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ ।
नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषेदिच्छन्निमं लोकममुञ्च जेतुं । विनीतधर्म्मार्थमपेतमोहं लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ।
चरन्निःश्रेयसं धर्म्मं प्रजापालनकारितं । नाध्यगच्छद्बलिर्लोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् । १७५
अनूनमासीदसुरस्य कामैर्वैरोचने श्रीरपि चाक्षयाऽसीत् । लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगात्तेष्वाचरन् दुष्टमथो व्यनश्यत् ।
नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूतिर्वर्णं द्वितीयं भजते चिराय । समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्व्विनीतं ।
कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्याङ्कुशग्रहं । ब्राह्मणैर्व्विप्रहीनस्य क्षत्त्रस्य चीयते बलं ।
ब्राह्मण्याऽनुपमा दृष्टिः क्षात्त्रमप्रतिमं बलं । तौ यदा चरतः सार्द्धं तदा लोकः प्रसीदति ।
यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः । तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपुं । १८०
ब्राह्मणेभ्यैव मेधावी बुद्धिपर्य्येषणञ्चरेत् । अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य परिवृद्धये ।
अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय । यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ।
ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर । तेन ते सर्व्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्व्वे वकं दाल्भ्यमपूजयन् । युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ।
द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः । इन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः सहस्रपात् । १८५
कर्णश्रवाश्च मुञ्जश्च लवणाश्वश्च काश्यपः । हारीतः स्थूलकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ।
कृतवाक् च सुवाक् चैव वृहदश्वो विभावसुः । ऊर्द्धरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ।
एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः । अजातशत्रुमानर्च्चुः पुरन्दरमिवर्षयः ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि द्वैतवनप्रवेशे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया । उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ।
प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता । अथ कृष्णा धर्म्मराजमिदं वचनमब्रवीत् । १९०
॥ द्रौपद्युवाच ॥ न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन । विद्यते धार्त्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ।
यस्त्वां राजन् मया सार्द्धमजिनैः प्रतिवासितं । वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्म्मतिः ।
आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्म्मणः । यस्त्वां धर्म्मपरं ज्येष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ।
सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा ससुहृद्गणः । ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ।
चतुर्णामेव पापानामस्रं न पतितं तदा । त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि । १९५
दुर्य्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः । दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य राजन् दुःशासनस्य च ।
इतरेषान्तु सर्व्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम । दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलं ।
इदञ्च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत्ते पुरातनं । शोचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितं ।
दान्तं यच्च सभामध्ये आसनं रत्नभूषितं । दृष्ट्वा कुशवृषीञ्चेमां शोको मां रुन्धयत्ययं ।
यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितं । तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे । १०००

या त्वाऽहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्य्यवर्च्चसं। सा त्वां पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत।
या त्वाऽहं कौषिकैर्व्वस्त्रैः शुभ्रैराच्छादितं पुरा। दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वां पश्यामि चीरिणं।
यच्च तद्रुक्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः। ह्रियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्व्वकामिकं।
यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनां। दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत् प्रभो।
सत्कृतानि सहस्राणि सर्व्वकामैः पुरा गृहे। सर्व्वकामैः सुविहितैर्यदपूजं यच्च द्विजान्। १००८
तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे। यत्ते भ्रातॄन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः।
अभोजयन्त मृष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः। सर्व्वांस्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीविनः।
अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः। भीमसेनमिमञ्चापि दुःखितं वनवासिनं।
ध्यायतः किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्द्धते। भीमसेनं हि कर्म्माणि स्वयं कुर्व्वाणमच्युतं।
सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। सत्कृतं विविधैर्य्यानैर्व्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा। १०१०
तन्ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। अयं कुरून्रणे सर्व्वान् हन्तुमुत्सहते प्रभुः।
त्वत्प्रतिज्ञां प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः। योऽर्ज्जुनेनार्ज्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्ब्बहुबाहुना।
शरावमर्द्दे शीघ्रत्वात् कालान्तकयमोपमः। यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्व्वपार्थिवाः।
यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे। तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः।
ध्यायन्तमर्ज्जुनं दृष्ट्वा कस्माद्राजन्न कुप्यसि। दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितं। १०१५
न च ते वर्द्धते मन्युस्तेन मुह्यामि भारत। यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत्।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। यो यानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः।
प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परन्तपः। क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चबाणशतानि यः।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्म्मिणामुत्तमं रणे।
नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। दर्शनीयञ्च शूरञ्च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर। १०२०
सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव। नकुलं सहदेवञ्च दृष्ट्वा ते दुःखितावुभौ।
अदुःखार्हौ मनुष्येन्द्र कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते। द्रुपदस्य कुले जातां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रतां। मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव।
नूनञ्च तव वै नास्ति मन्युर्भरतसत्तम। यत्ते भ्रातॄंश्च माञ्चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः।
न निर्म्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्व्वचनं स्मृतं। तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत्। १०२५
यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते। सर्व्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत।
तत्त्वया न क्षमा कार्य्या शत्रून् प्रति कथञ्चन। तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः।
तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति। अप्रियः सर्व्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि द्रौपदीपरितापवाक्ये सप्तविंशतितमोऽध्यायः॥ २७॥
॥ द्रौपद्युवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं। प्रह्लादस्य च संवादं बलेर्व्वैरोचनस्य च।

असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्म्माणामागतागमं। बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः। १०१०
॥ बलिरुवाच ॥ क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत। एतन्मे संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते।
श्रेयो यदत्र धर्म्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयं। करिष्यामि हि तत्सर्व्वं यथावदनुशासनं।
तस्मै प्रोवाच तत्सर्व्वमेवं पृष्टः पितामहः। सर्व्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते।
॥ प्रह्लाद उवाच ॥ न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा। इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयं।
यो नित्यं क्षमते तात बहून् दोषान् स विन्दति। भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथाऽरयः। १०११
सर्व्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन। तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता।
अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बहुदोषतां। आदातुञ्चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः।
यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् शयनान्यासनानि च। भोजनान्यथ पानानि सर्व्वोपकरणानि च।
आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः। प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात्।
न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कथञ्चन। अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन् मरणादपि गर्हितं। १०१२
क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि। प्रेष्याः पुत्त्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः।
अथास्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः। दाराश्चास्य प्रवर्त्तन्ते यथाकाममचेतसः।
तथाच नित्यमुदिता यदि नाल्पमपीश्वरात्। दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्व्वते।
एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावतां। अथ वैरोचने दोषानिमान् विद्ध्यक्षमावतां।
अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः। क्रुद्धो दण्डान् प्रणयति विविधान् स्वेन तेजसा। १०१३
मित्रैः सह विरोधञ्च प्राप्नुते तेजसा वृतः। आप्नोति द्वेष्यताञ्चैव लोकात् स्वजनतस्तथा।
सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरं। सन्तापद्वेषमोहांश्च शत्रूंश्च लभते नरः।
क्रोधाद्दण्डान् मनुष्येषु विविधान् पुरुषोऽनयात्। भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्य्यात् प्राणेभ्यः स्वजनादपि।
योपकर्तॄंश्च हन्तॄंश्च तेजसैवोपगच्छति। तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव।
यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत्। अन्तरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवं। १०१४
तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत्। काले काले तु संप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत्।
काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः। स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च।
क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान्। ये ते नित्यमसंत्याज्या यथाप्राहुर्मनीषिणः।
पूर्व्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि। उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः।
अबुद्धिमाश्रितानान्तु क्षन्तव्यमपराधिनां। न हि सर्व्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै। १०१५
अथ ये बुद्धिजं कृत्वा ब्रूयुस्ते तदबुद्धिजं। पापान् स्वल्पेऽपि तान् हन्यादपराधे तथाऽनृजून्।
सर्व्वस्यैकोपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत्। द्वितीये सति बध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत्।
अजानता भवेत् कश्चिदपराधः कृतो यदि। क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया।
मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्त्यदारुणं। नासाध्यं मृदुना किञ्चित्तस्मात्तीव्रतरं मृदु।

देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः। नादेशकाले किञ्चित्स्याद्देशकालौ प्रतीक्षतां। १०६०
तथालोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिनः। एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्त्तिताः।
अतोऽन्यथानुवर्त्तत्सु तेजसः काल उच्यते। तदहं तेजसःकालं तव मन्ये नराधिप।
धार्त्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततञ्चापकारिषु। नहि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरून् प्रति।
तेजसश्चागते काले तेज उत्स्रष्टुमर्हसि। मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः। काले प्राप्ते द्वयञ्चैतद्यो वेद स महीपतिः।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि द्रौपदीवाक्ये अष्टाविंशतितमोऽध्यायः॥ २८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः। इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ। १०६५
यो हि संहरते क्रोधं भवस्तस्य सुशोभने। यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे। तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः।
क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते। तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनं।
क्रुद्धः पापं नरः कुर्य्यात् क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि। क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते।
वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित्। नाकार्य्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा।
हिंस्यात् क्रोधादवध्यांस्तु वध्यान् संपूजयीत च। आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनं। १०७०
एतान् दोषान् प्रपश्यद्भिर्ज्जितः क्रोधो मनीषिभिः। इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमं।
तं क्रोधं वर्ज्जितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चरेत्। एतद्द्रौपदि सन्धाय न मे मन्युः प्रवर्द्धते।
आत्मानञ्च परांश्चैव त्रायते महतो भयात्। क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन् द्वयोरेष चिकित्सकः।
मूढो यदि क्लिश्यमानः क्लिश्यतेऽशक्तिमान्नरः। बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना।
तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः। तस्माद्द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतं। १०७५
विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति। अनाशयित्वा क्लेष्टारं परलोके च नन्दति।
तस्माद्बलवता चैव दुर्ब्बलेन च नित्यदा। क्षन्तव्यं पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता।
मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः। क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतं।
सत्यञ्चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता। तमेवं बहुदोषन्तु क्रोधं साधुविवर्ज्जितं।
मादृशः प्रसृजेत् कस्मात् सुयोधनवधादपि। तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः। १०८०
नक्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितं। यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते। तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः।
क्रुद्धो हि कार्य्यं सुश्रोणि न यथावत् प्रपश्यति। न कार्य्यं न च मर्य्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति।
हन्त्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरून् रूक्षैस्तुदत्यपि। तस्मात्तेजसि कर्त्तव्यः क्रोधो दूरे प्रतिष्ठितः।
दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्य्यञ्च शीघ्रत्वमिति तेजसः। गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा।
क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक् तेजोऽभिपद्यते। कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदुःसहं। १०८५
क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिनिश्चितं। रजस्तु लोकनाशाय विहितं मानुषं प्रति।
तस्माच्छश्वत्त्यजेत् क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन्। श्रेयान् स्वधर्म्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितं।

यदि सर्व्वमबुद्धीनामतिक्रान्तमचेतसां । अतिक्रमो मद्विधस्य कथं स्यात्खिदनिन्दिते ।
यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः । न स्यात् सन्धिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ।
अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हतः । एवं विनाशो भूतानामधर्म्मः प्रथितो भवेत् । १०९०
आक्रुष्टः पुरुषः सर्व्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरं । प्रतिहन्याद्धतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ।
हन्युर्हि पितरः पुत्त्रान् पुत्त्राश्चापि तथा पितॄन् । हन्युश्च पतयो भार्य्याः पतीन् भार्य्यास्तथैव च ।
एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते । प्रजानां सन्धिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ।
ताः क्षिपेरन् प्रजाः सर्व्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे । तस्मान्मन्युर्व्विनाशाय प्रजानामभवाय च ।
यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः । तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते । १०९५
क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्व्वापत्सु सुशोभने । क्षमावतो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्त्तितं ।
आक्रुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसः । यस्य नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ।
प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः । क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ।
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावता । गीता क्षमावतां कृष्णे काश्यपेन महात्मना ।
क्षमा धर्म्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतं । य एतदेवं जानाति स सर्व्वं क्षन्तुमर्हति । ११००
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च । क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ।
अति यज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च । अति ब्रह्मविदां लोकानतिचापि तपस्विनां ।
अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्म्मिणामपरे तथा । क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ।
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनां । क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ।
तां क्षमां तादृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्त्यजेत् । यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः । ११०५
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता । यदा हि क्षमते सर्व्वं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावतां । इह सम्मानमिच्छन्ति परत्र च शुभां गतिं ।
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाऽभिहतः सदा । तेषां परतरे लोकास्तस्मात् क्षान्तिः परा मता ।
इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावतां । श्रुत्वा गाथा क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि माक्रुधः ।
पितामहः शान्तनवः शमं सम्पूजयिष्यति । कृष्णश्च देवकीपुत्त्रः शमं सम्पूजयिष्यति । १११०
आचार्य्यो विदुरः क्षत्ता शममेव वदिष्यतः । कृपश्च सञ्जयश्चैव शममेव वदिष्यतः ।
सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्त्रस्तथैव च । पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ।
एतैर्हि राजा नियतञ्चोद्यमानः शमं प्रति । राज्यं दातेति मे बुद्धिर्नचेल्लोभान्नशिष्यति ।
कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये । निश्चितं मे सदैवैतत् पुरस्तादपि भाविनि ।
सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न विन्दति । अर्हस्तत्राहमित्येवं तस्मान्मां विन्दते क्षमा । १११५
एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्म्मः सनातनः । क्षमा चैवानृशंस्यञ्च तत्कर्त्ता स्म्यहमञ्जसा ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि द्रौपदीयुधिष्ठिरसंवादे ऊनत्रिंशोऽध्यायः॥ २९ ॥

॥ द्रौपद्युवाच ॥ नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव । पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ।
कर्म्मभिश्चिन्तितो लोको गत्यां गत्यां पृथग्विधः । तस्मात् कर्म्माणि नित्यानि लोभान्मोक्षं यियासति ।
नेह धर्म्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्या नार्ज्जवेन च । पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ।
त्वाञ्चेद्व्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहं । यत्त्वं नार्हसि नापीमे भ्रातरस्ते महौजसः । ११२०
न हि तेऽध्यगमन् जातु तदानीं नाद्य भारत । धर्म्मात् प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीविताद्दिह ।
धर्म्मार्थमेव ते राज्यं धर्म्मार्थं जीवितञ्च ते । ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ।
भीमसेनार्जुनौ चेमौ माद्रेयौ च मया सह । त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्म्मं परित्यजेः ।
राजानं धर्म्मगोप्तारं धर्म्मो रक्षति रक्षितः । इति मे श्रुतमार्य्याणां त्वान्तु मन्ये न रक्षति ।
अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्म्ममेव ते । बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा । ११२५
नावमंस्था हि सदृशान्नावरान् श्रेयसः कुतः । अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्द्धत ।
स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् । दैवतानि पितॄंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ।
ब्राह्मणाः सर्व्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः । यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यत्राहं परिचारिका । आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ।
नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते । यदिदं वैश्वदेवं ते शान्तये क्रियते गृहे । ११३०
तद्दत्वातिथिभूतेभ्यो राजन् शिष्टेन जीवसि । इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
वर्त्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म्म च नित्यदा । अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्म्मस्ते नावसीदति । अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः । राजन् परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ।
राज्यं वसून्यायुधानि भ्रातॄन्माञ्चापि निर्ज्जितः । ऋजोर्म्मृदोर्व्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः । ११३५
कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव । अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते ।
निशाम्य ते दुःखमिदमिमाञ्चापदमीदृशीं । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
ईश्वरस्य वशे लोकास्तिष्ठन्ते नात्मनो यथा । धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
दधाति सर्व्वमीशानः पुरस्तात् शुक्रमुच्चरन् । यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ।
ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः । आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्व्वाणि भारत । ११४०
ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकं । शकुनिस्तन्तुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ।
ईश्वरस्य वशे तिष्ठेन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः । मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः । नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कञ्चन । स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलाद्वृक्ष इव च्युतः ।
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं नरकमेव च ।
यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः । धातुरेवं वशं यान्ति सर्व्वभूतानि भारत । ११४५

आर्य्यकर्म्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः । व्याप्य भूतानि चरते नचायमिति लक्ष्यते ।
हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितं । येन कारयते कर्म्म शुभाशुभफलं विभुः ।
पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः । यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ।
अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । अन्यथा परिवर्त्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ।
अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च । अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च । ११५०
यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानञ्चाश्मना पुनः । अयसा चाप्ययश्छिन्द्यान्निर्व्विचेष्टमचेतनं ।
एवं स भगवान् देवः स्वयम्भूः प्रपितामहः । हिनस्ति भूतैर्भूतानि छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ।
संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः । क्रीडते भगवान् भूतैर्बालक्रीडनकैरिव ।
न मातृपितृवद्राजन् धाता भूतेषु वर्त्तते । रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथाऽयमितरो जनः ।
आर्य्यान् शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकर्षितान् । अनार्य्यान् सुखिनश्चैव विह्वलामिव चिन्तया । ११५५
तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिञ्च सुयोधने । धातारं गर्हये पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ।
आर्य्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्म्मापचायिनि । धार्त्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते ।
कर्म्म चेत् कृतमन्वेति कर्त्तारं नान्यमृच्छति । कर्म्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ।
अथ कर्म्मकृतं पापं नचेत् कर्त्तारमृच्छति । कारणं बलमेवेह जनान् शोचामि दुर्ब्बलान् ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि युधिष्ठिरद्रौपदीसंवादे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः । उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यन्तु प्रभाषसे । ११६०
नाहं कर्म्मफलान्वेषी राजपुत्त्रि चराम्युत । ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ।
अस्तु वाऽत्र फलं मा वा कर्त्तव्यं पुरुषेण यत् । गृहे वा वसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ।
धर्म्मञ्चरामि सुश्रोणि न धर्म्मफलकारणात् । आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ।
धर्म्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतं । धर्म्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्म्मवादिनां ।
न धर्म्मफलमाप्नोति यो धर्म्मं दोग्धुमिच्छति । यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात् पापचेतनः । ११६५
अतिवादाद्वदाम्येष मा धर्म्ममभिशङ्किथाः । धर्म्माभिशङ्की पुरुषस्तिर्य्यग्गतिपरायणः ।
धर्म्मो यस्याभिशङ्क्यः स्यादार्षं वा दुर्ब्बलात्मनः । वेदात् शूद्र इवापेयात् स लोकादजरामरात् ।
वेदाध्यायी धर्म्मपरः कुले जातो मनस्विनि । स्थविरेषु स योक्तव्यो राजर्षिधर्म्मचारिभिः ।
पापीयान् स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते । शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्म्ममभिशङ्कते ।
प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन् महातपाः । मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्म्मेण चिरजीविता । ११७०
व्यासो वशिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः । अन्ये च ऋषयः सर्व्वे धर्म्मेणैव सुचेतसः ।
प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान् दिव्ययोगसमन्वितान् । शापानुग्रहणे शक्तान् देवेभ्योऽपि गरीयसः ।
एते हि धर्म्ममेवादौ वर्णयन्ति सदाऽनघे । कर्त्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ।
अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्म्ममेव च । राज्ञि मूढेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च ।

उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्व्वानागतनिश्चयान्। धर्म्माभिशङ्की नान्यस्मात् प्रमाणमधिगच्छति। ११७५

आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः। इन्द्रियप्रीतिसम्बद्धं यदिदं लोकसाक्षिकं। एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति।

प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्म्ममभिशङ्कते। ध्यायन् स कृपणः पापो न लोकान् प्रतिपद्यते।

प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः। कामलोभातिगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते।

यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्म्ममेवाभिपद्यते। अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते।

आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्म्मं न प्रतिपालयन्। सर्व्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति। ११८०

यस्य नार्षं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भाविनि। नैव तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः।

शिष्टैराचरितं धर्म्मं कृष्णे मा स्माभिशङ्किथाः। पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्व्वज्ञैः सर्व्वदर्शिभिः।

धर्म्म एव प्लवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छतां। सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः।

अफलो यदि धर्म्मः स्याच्चरितो धर्म्मचारिभिः। अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते।

निर्व्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवेयुः पशुजीविकां। विद्यां ते नैव युज्येयुर्नचार्थं केचिदाप्नुयुः। ११८५

तपश्च ब्रह्मचर्य्यञ्च यज्ञः स्वाध्याय एव च। दानमार्ज्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै।

नाचरिष्यन् परे धर्म्मं परे परतरे च ये। विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः।

ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्व्वासुरराक्षसाः। ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्द्धर्म्ममादृताः।

फलदन्त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवं। धर्म्मन्ते व्यचरन् कृष्णे तद्धि धर्म्मं सनातनं।

स नायमफलो धर्म्मो नाधर्म्मोऽफलवानपि। दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा। ११९०

त्वमात्मनो विजानीहि जन्म कृष्णे यथाश्रुतं। वेत्थ चापि यथाजातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्।

एतावदेव पर्य्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते। कर्म्मणां फलमाप्नोति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति।

बहुनाऽपि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः। तेषां न धर्म्मजं किञ्चित् प्रेत्य शर्म्मास्ति वा पुनः।

कर्म्मणां श्रुतपुण्यानां पापानाञ्च फलोदयः। प्रभवश्चात्ययश्चैव देवगुह्यानि भाविनि।

एतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्ते ऽत्र प्रजा इमाः। अपि कल्पसहस्रेण न स श्रेयो ऽधिगच्छति। ११९५

रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः। कृताशाश्च व्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः।

प्रसादैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः। न फलादर्शनाद्धर्म्मः शङ्कितव्यो न देवताः।

यष्टव्यञ्च प्रयत्नेन दातव्यञ्चानसूयता। कर्म्मणां फलमस्तीह तथैतद्धर्म्मशाश्वतं।

ब्रह्मा प्रोवाच पुत्त्राणां यदृषिर्व्वेद कश्यपः। तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु।

व्यवस्य सर्व्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज। ईश्वरञ्चापि भूतानां धातारं मा च वै क्षिप। शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा ते ऽभूद्बुद्धि रीदृशी। १२००

यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यतां। उत्तमां देवतां कृष्णे माऽवमंस्थाः कथञ्चन।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि युधिष्ठिरद्रौपदीसंवादे एकत्रिंशोऽध्यायः॥ ३१॥

॥ द्रौपद्युवाच॥ नावमन्ये न गर्हे च धर्म्मं पार्थ कथञ्चन। ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिं।

आर्त्ताऽहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत । भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं निबोध मे ।
कर्म्म खल्विह कर्त्तव्यं जानताऽमित्रकर्षण । अकर्म्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ।
यावद्गोस्तनपानाच्च यावच्छायोपसेवनात् । जन्तवः कर्म्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति युधिष्ठिर । १२०५
जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ । इच्छन्ति कर्म्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ।
उत्थानमभिजानन्ति सर्व्वभूतानि भारत । प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्म्मणां लोकसाक्षिकं ।
सर्व्वे हि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः । अपि धाता विधाता च यथायमुदके बकः ।
अकर्म्मणां वै भूतानां वृत्तिः स्यान्नहि काचन । तदेवाभिप्रपद्येत न विहन्यात् कदाचन ।
स्वकर्म्म कुरु माग्लासीः कर्म्मणा भव दंशितः । कृतं हि योऽभिजानाति सहस्रे सोऽस्ति नास्ति च । १२१०
तस्य चापि भवेत् कार्य्यं विवृद्धौ रक्षणे तथा । भक्ष्यमाणो ह्यनादानात् क्षीयेत हिमवानपि ।
उत्सीदेरन् प्रजाः सर्व्वा न कुर्य्युः कर्म्म चेद्भुवि । तथा ह्येता न वर्द्धेरन् कर्म्म चेदफलं भवेत् ।
अपि चाप्यफलं कर्म्म पश्यामः कुर्व्वतो जनान् । नान्यथा ह्यपि गच्छन्ति वृत्तिं लोकाः कथञ्चन ।
यश्च दिष्टपरो लोके यश्चापि हठवादिकः । उभावपि शठावेतौ कर्म्मबुद्धिः प्रशस्यते ।
यो हि दिष्टमुपासीनो निर्व्विचेष्टः सुखं शयेत् । अवसीदेत् सुदुर्ब्बुद्धिरामो घट इवोदके । १२१५
तथैव हठदुर्बुद्धिः शक्तः कर्म्मण्यकर्म्मकृत् । आसीत न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्ब्बलः ।
अकस्मादिह यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः । तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्यचित् ।
यच्चापि किञ्चित् पुरुषो दिष्टं नाम भजत्युत । दैवेन विधिना पार्थ तद्दैवमिति निश्चितं ।
यत् स्वयं कर्म्मणा किञ्चित् फलमाप्नोति पूरुषः । प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु तत् पौरुषमिति स्मृतं ।
स्वभावतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्यर्थं न कारणात् । तत् स्वभावात्मकं विद्धि फलं पुरुषसत्तम । १२२०
एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात् कर्म्मणस्तथा । यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्व्वकर्म्मणां ।
धाताऽपि हि स्वकर्म्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः । विदधाति विभज्येह फलं पूर्व्वकृतं नृणां ।
यद्ध्ययं पुरुषः किञ्चित् कुरुते वै शुभाशुभं । तद्धातृविहितं विद्धि पूर्व्वकर्म्मफलोदयं ।
कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्म्मणि वर्त्तते । स यथा प्रेरयत्येनं तथाऽयं कुरुतेऽवशः ।
तेषु तेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः । सर्व्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि । १२२५
मनसाऽर्थान् विनिश्चित्य पश्चात् प्राप्नोति कर्म्मणा । बुद्धिपूर्व्वं स्वयं वीर पुरुषस्तत्र कारणं ।
संख्यातुं नैव शक्यानि कर्म्माणि पुरुषर्षभ । अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहैतुकी ।
तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः । धिया धीरो विजानीयादुपायञ्चास्य सिद्धये ।
ततः प्रवर्त्तते पश्चात् कारणैस्तस्य सिद्धये । तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्म्मजामिह जन्तवः ।
कुशलेन कृतं कर्म्म कर्त्रा साधु स्वनुष्ठितं । इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते । १२३०
इष्टापूर्त्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् । पुरुषः कर्म्मसाध्येषु स्याच्चेदयमकारणं ।
कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्म्मसिद्धौ प्रशस्यते । असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्त्ता नासीत्कथन्त्विह ।

सर्व्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदन्त्युत। पुंसः प्रयत्नजं किञ्चित्त्रैधमेतन्निरुच्यते।
न चैवैतावता कार्य्यं मन्यन्त इति चापरे। अस्ति सर्व्वमदृश्यन्तु दिष्टं चैव तथा हठः।
दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य सन्ततिः। किञ्चिद्दैवाद्धठात् किञ्चित् किञ्चिदेव स्वभावतः। १२३६
पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणं। कुशलाः प्रतिजानन्ति ये वै तत्त्वविदो जनाः।
तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः। यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन।
यं यमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म्म पूरुषः। तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात् पुराकृतं।
त्रिद्वारामर्थसिद्धिन्तु नानुपश्यन्ति ये नराः। तथैवानर्थसिद्धिञ्च यथैवात्मा तथैव ते।
कर्त्तव्यमेव कर्म्मेति मनोरेष विनिश्चयः। एकान्तेन ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः। १२४०
कुर्व्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर। एकान्तफलसिद्धिन्तु न विन्दत्यलसः क्वचित्।
असम्भवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तन्तु लक्षयेत्। कृते कर्म्मणि राजेन्द्र तथानृण्यमवाप्नुते।
अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरं। निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्नुते।
अनर्थाः संशयावस्थाः सिध्यन्ते मुक्तसंशयाः। धीरा नराः कर्म्मरता ननु निःसंशयाः क्वचित्।
एकान्तेन ह्यनर्थोऽयं वर्त्ततेऽस्मासु साम्प्रतं। स तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि कर्म्मण्यवस्थिते। १२४५
अथवाऽसिद्धिरेव स्यादभिमानं तदेव ते। वृकोदरस्य वीभत्सोर्भ्रात्रोश्च यमयोरपि।
अन्येषां कर्म्म सफलमस्माकमपि वा पुनः। विप्रकर्षेण बुध्येत कृतकर्म्मा यथाफलं।
पृथिवीं लाङ्गलेनेह भित्त्वा वीजं वपत्युत। आस्तेऽयं कर्षकस्तूष्णीं पर्ज्जन्यस्तत्र कारणं।
वृष्टिश्चेन्नानुगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्षकः। यदन्यः पुरुषः कुर्य्यात् कृतं तत् सकलं मया।
तच्चेदफलमस्माकमपराधो न मे क्वचित्। इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत्। १२५०
कुर्व्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत। निर्व्वेदो नात्र कर्त्तव्यो द्वावन्यौ ह्यत्र कारणं।
सिद्धिर्व्वाऽप्यथ वा ऽसिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा। बहूनां समवाये हि भावानां कर्म्मसिद्धयः।
गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव च। अनारम्भे तु न फलं न गुणो दृश्यते क्वचित्।
देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्तिवृद्धये। युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलं।
अ::मत्तेन तत् कार्य्यमुपदेष्टा पराक्रमः। भूयिष्ठं कर्म्मयोगेषु दृश्यमेव पराक्रमः। १२५५
यत्र धीमानवेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः। साम्नैवार्थं ततो लिप्सेत् कर्म्म चास्मै प्रयोजयेत्।
व्यसनञ्चास्य काङ्क्षेत विवासं वा युधिष्ठिर। अपि सिन्धोर्गिरेर्व्वापि किं पुनर्म्मर्त्यधर्म्मिणः।
उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैषणे। आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च।
नत्वेवात्माऽवमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन। न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति शोभना।
एवं संस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत। तत्र सिद्धिर्गतिः प्रोक्ता कालावस्था विभागतः। १२६०
ब्राह्मणं मे पिता पूर्व्वं वासयामास पण्डितं। सोऽपि सर्व्वामिमां प्राह पित्रे मे भरतर्षभ।
नीतिं वृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातॄन् मे ऽग्राहयत् पुरा। तेषां सकाशादश्रौषमहमेतत्तदा गृहे।

स मां राजन् कर्म्मवतीमागतामाह सान्त्वयन्। शुश्रूषमाणामासीनां पितुरङ्के युधिष्ठिर।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि द्रौपदीवाक्यं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यमर्षणः। निःश्वसन्नुपसङ्गम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत्।

राज्यस्य पदवीं धर्म्यां व्रज सत्पुरुषोचितां। धर्म्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने। १२६५

नैव धर्म्मेण तद्राज्यं नार्ज्जवेन नचौजसा। अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्य्योधनेन वै।

गोमायुनेव सिंहानां दुर्ब्बलेन बलीयसां। आमिषं विघसाशेन तद्वद्राज्यं हि नो हृतं।

धर्म्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्म्मकामयोः। अर्थमुत्सृज्य किं राजन् दुःखेषु परितप्यसे।

भवतोऽनवधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतं। अहार्य्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना।

कुणीनामिव विल्वानि पङ्गूनामिव धेनवः। हृतमैश्वर्य्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते। १२७०

भवतः प्रियमित्येवं महद्व्यसनमीदृशं। धर्म्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत।

कर्षयामश्च मित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान्। आत्मानं भवतां शास्त्रैर्न्नियम्य भरतर्षभ।

यद्वयं न तदैवैतान् धार्त्तराष्ट्रान्निहन्महि। भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतं।

अथैनामन्ववेक्षस्व मृगचर्य्यामिवात्मनः। दुर्ब्बलाचरितं राजन्न बलस्थैर्न्निषेवितां।

यां न कृष्णो न वीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सृञ्जयाः। नचाहमभिनन्दामि नच माद्रीसुतावुभौ। १२७५

भवान् धर्म्मो धर्म्म इति सततं व्रतकर्षितः। कच्चिद्राजन्न निर्व्वेदादापन्नः क्लीवजीविकां।

दुर्म्मनुष्या हि निर्व्वेदमफलं स्वार्थघातकं। अशक्ताः श्रियमाहर्त्तुमात्मनः कुर्व्वते प्रियं।

स भवान् दृष्टिमान् शक्तः पश्यन्नस्मासु पौरुषं। आनृशंस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे।

अस्मानमी धार्त्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः। अशक्तानिव मन्यन्ते तद्दुःखं नाहवे बधः।

तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्ममनिवर्त्तिनां। सर्व्वशो हि बधः श्रेयान् प्रेत्य लोकान् लभेमहि। १२८०

अथवा वयमेवैतान् निहत्य भरतर्षभ। आददीमहि गां सर्व्वां तथाऽपि श्रेय एव नः।

सर्व्वथा कार्य्यमेतन्नः स्वधर्म्ममनुतिष्ठतां। काङ्क्षतां विपुलां कीर्त्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षतां।

आत्मार्थं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे। अन्यैरपि हृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा।

कर्षणार्थो हि यो धर्म्मो मित्राणामात्मनस्तथा। व्यसनं नाम तद्राजन् धर्म्मः स कुत्सधर्म्म तत्।

सर्व्वथा धर्म्मनित्यन्तु पुरुषं धर्म्मदुर्ब्बलं। त्यजतस्तात धर्म्मार्थौ प्रेतं दुःखसुखे यथा। १२८५

यस्य धर्म्मो हि धर्म्मार्थं क्लेशभाङ्न स पण्डितः। न स धर्म्मस्य वेदार्थं सूर्य्यस्यान्धः प्रभामिव।

यस्यचात्मार्थमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः। रक्षेत भृतकोऽरण्ये यथा गास्तादृगेव सः।

अतिवेलं हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति। स बध्यः सर्व्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः।

सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति। मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्म्मार्थाभ्याञ्च हीयते।

तस्य धर्म्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवं। कामतो रममाणस्य मीनस्येवाम्भसः क्षये। १२९०

तस्माद्धर्म्मार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः। प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा।

सर्व्वथा धर्म्ममूलोऽर्थो धर्म्मश्चार्थपरिग्रहः। इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि मेघोदधी यथा।
द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते। स कामश्चित्तसङ्कल्पः शरीरं नास्य दृश्यते।
अर्थार्थी पुरुषो राजन् वृहन्तं धर्म्ममिच्छति। अर्थमिच्छति कामार्थी न कामादन्यमिच्छति।
न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत्। उपयोगात् फलस्येव काष्ठाद्भस्मेव पण्डितः। १२९९
इमान् शकुनकान्राजन् हन्ति वैतंसिको यथा। एतद्रूपमधर्म्मस्य भूतेषु हि विहिंसता।
कामाल्लोभाच्च धर्म्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति। स वध्यः सर्व्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्म्मतिः।
व्यक्तं ते विदितो राजन्नर्थो द्रव्यपरिग्रहः। प्रकृतिञ्चापि वेत्थास्य विकृतिञ्चापि भूयसीं।
तस्य नाशं विनाशं वा जरया मरणेन वा। अनर्थ इति मन्यन्ते सोऽयमस्मासु वर्त्तते।
इन्द्रियाणाञ्च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च। विषये वर्त्तमानानां या प्रीतिरुपजायते। १३००
स काम इति मे बुद्धिः कर्म्मणां फलमुत्तमं। एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्म्मार्थौ काममेव च।
न धर्म्मपर एव स्यान्नचार्थपरमो नरः। न कामपरमो वा स्यात् सर्व्वान् सेवेत सर्व्वदा।
धर्म्मं पूर्व्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत्। अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः।
कामं पूर्व्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्म्ममाचरेत्। वयस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः।
धर्म्मञ्चार्थञ्च कामञ्च यथावद्वदतांवर। विभज्य काले कालज्ञः सर्व्वान् सेवेत पण्डितः। १३०५
मोक्षो वा परमं श्रेय एष राजन् सुखार्थिनां। प्राप्तिं वा बुद्धिमास्थाय सोपायां कुरुनन्दन।
तद्वाशु क्रियतां राजन् प्राप्तिर्व्वाऽप्यधिगम्यतां। जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्त्तिनः।
विदितश्चैव ते धर्म्मः सततं चरितश्च ते। जानन्तस्त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्म्मचोदनां।
दानं यज्ञो सतां पूजा वेदधारणमार्ज्जवं। एष धर्म्मः परो राजन् बलवान् प्रेत्य चेह च।
एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुं। अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे। १३१०
धर्म्ममूलमिदं राजन् नान्यद्धर्म्माद्विशिष्यते। धर्म्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुं।
नचार्थो भैक्ष्यचर्य्येण नापि क्लैव्येन कर्हिचित्। वेत्तुं शक्यः सदा राजन् केवलं धर्म्मबुद्धिना।
प्रतिषिद्धा हि ते याच्ञा यया सिध्यति वै द्विजः। तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ।
भैक्ष्यचर्य्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका। क्षत्त्रियस्य विशेषेण धर्म्मस्तु बलमौरसं।
स्वधर्म्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून् समागतान्। धार्त्तराष्ट्रबलं पार्थ मया पार्थेन नाशय। १३१५
उदारमेव विद्वांसो धर्म्मं प्राहुर्म्मनीषिणः। उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्थातुमर्हसि।
अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्म्मान् सनातनान्। क्रूरकर्म्माभिजातोऽसि यस्मादुद्विजते जनः।
प्रजापालनसम्भूतं फलं तव न गर्हितं। एष ते विहितो राजन् धात्रा धर्म्मः सनातनः।
तस्मादपचितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि। स्वधर्म्माद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते।
स क्षात्त्रं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः। वीर्य्यमास्थाय कौरव्य धुरमुद्वह धुर्य्यवत्। १३२०
नहि केवलधर्म्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन। पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियं।

जिह्मां दत्त्वा बहूनां हि चुद्राणां लुब्धचेतसां। निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः।
भ्रातरः पूर्व्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्व्वशः। निकृत्या निर्ज्जिता देवैरसुराः पार्थिवर्षभ।
एवं बलवतः सर्व्वमिति बुद्ध्वा महीपते। जहि शत्रून् महाबाहो परान्निकृतिमाश्रितः।
नह्यर्ज्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्द्धरः। भविता वा पुनः कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः। १०२५
सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुबलवानपि। न प्रमाणेन नोत्साहात् सत्त्वस्थो भव पाण्डव।
सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा। नतु प्रसक्तं भवति वृत्तच्छायेव हैमनी।
अर्थत्यागोऽपि कार्य्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता। वीजौपम्येन कौन्तेय मा तेऽभूदत्र संशयः।
अर्थेन तु समो नार्थो यत्र लभ्येत नोदयः। न तत्र विपणः कार्य्यः खरकण्डूयितं हि तत्।
एवमेतन्मनुष्येन्द्र धर्म्मं त्यक्त्वाऽल्पकं नरः। वृहन्तं धर्म्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितं। १२३०
अमित्रं मित्रसम्पन्नं मित्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः। भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्व्वलं कुरुते वशं।
सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुबलवानपि। नोद्यमेन न होत्राभिः सर्व्वाः स्वीकुरुते प्रजाः।
सर्व्वथा संहतैरेव दुर्व्वलैर्व्वलवानपि। अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव।
यथा राजन् प्रजाः सर्व्वाः सूर्य्यः पाति गभस्तिभिः। अत्ति चैव तथैव त्वं सदृशः सवितुर्भव।
एतद्धापि तपो राजन् पुराणमिति नः श्रुतं। विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः। १२३५
न तथा तपसा राजन् लोकान् प्राप्नोति चत्रियः। यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा।
अपेयात् किल भा सूर्य्यात् लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा। इति लोको व्यवसितो दृष्ट्वेमां भवतो व्यथां।
भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च। कथा युक्ताः परिषदः पृथग्राजन् समागताः।
इदमत्यधिकं राजन् ब्राह्मणाः कुरवश्च ते। समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसन्धतां।
यन्न मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भयादपि। अनृतं किञ्चिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात्। १२४०
यदेनः कुरुते किञ्चिद्राजा भूमिमवाप्नुवन्। सर्व्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्व्विपुलदक्षिणैः।
ब्राह्मणेभ्यो ददद्ग्रामान् गाश्च राजन् सहस्रशः। मुच्यते सर्व्वपापेभ्यस्तमोभ्यः इव चन्द्रमाः।
पौरजानपदाः सर्व्वे प्रायशः कुरुनन्दन। सवृद्धबालसहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर।
श्वदृतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा। सत्यं स्तेने बलं नार्य्यां राज्यं दुर्य्योधने तथा।
इति लोके निर्व्वचनं पुनश्चरति भारत। अपि चैताः स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमधिकुर्व्वते। १२४५
इमामवस्थाञ्च गते सहास्माभिररिन्दम। हन्त नष्टाः स्म सर्व्वे वै भवतोपद्रवे सति।
स भवान्रथमास्थाय सर्व्वोपकरणान्वितं। त्वरमाणोऽभिनिर्य्यातु विप्रेभ्योऽर्थविभाजकः।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाह्वयं। अस्त्रविद्भिः परिवृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः।
आशीविषसमैर्व्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा। अमित्रान् तेजसा मृद्नन्नसुरानिव वृत्रहा। श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्त्तराष्ट्रान्महाबल।
नहि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्द्धवाससां। स्पर्शमाशीविषाभानां मर्त्यः कश्चन संसहेत्। १२५०

न स वीरो न मातङ्गो नच सोऽश्वोऽस्ति भारत । यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ।
सृञ्जयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनां वृषभेण च । कथं स्वियुधि कौन्तेय न राज्यं प्राप्नुयामहे ।
शत्रुहस्तगतां राजन् कथं स्विन्नाहरेर्महीम् । इह यत्नमुपाहृत्य बलेन महताऽन्वितः ।
इति श्रीमहाभाते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि भीमवाक्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स एवमुक्तस्तु महानुभावः सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा । अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै धैर्य्यान्वितो वाक्यमिदं बभाषे ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ असंशयं भारत सत्यमेतद्यन्मां तुदन् वाक्यशल्यैः क्षिणोषि । न त्वां विगर्हे प्रतिकूलमेव ममानयाद्धि व्यसनं व आगात् । ११५५

अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्षन् राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् । तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवीत् सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ।
महामायः शकुनिः पार्व्वतीयः सभामध्ये प्रवपन्नक्षपूगान् । अमायिनं मायया प्रत्यजैषीत्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ।
अक्षांश्च दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत् कामानुकूलानयुजो युजश्च । शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा मन्युस्तु हन्यात् पुरुषस्य धैर्य्यं ।
यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण मानेन वीर्य्येण च तात नद्धः । न ते वाचो भीमसेनाभ्यसूये मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ।
स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो न्यपातयद्व्यसने राज्यमिच्छन् । दास्यञ्च नोऽगमयद्भीमसेन यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः । ११६०
त्वञ्चापि तद्वेत्थ धनञ्जयश्च पुनर्द्यूतायागतानां सभां नः । यन्माऽब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रः एकग्लहार्थं भरतानां समक्षं ।
वने समा द्वादश राजपुत्र यथाकामं विदितमजातशत्रो । तथाऽपरञ्चाविदितश्चरेथाः सर्व्वैः सह भ्रातृभिश्छद्मगूढः ।
त्वाञ्चेत्श्रुत्वा तात तथाचरन्तमवभोत्स्यन्ते भारतानाञ्चराश्च । अन्यांश्चरेथास्तावतोऽब्दांस्तथा त्वं निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ।

चरैश्चेन्नो विदितः कालमेतं युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् । ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह तवैव ता भारत पञ्चनद्यः ।
वयञ्चैतद्भारत सर्व्व एव त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् । वसेम इत्याह पुरा स राजा मध्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति । ११६५
तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्व्वे । इत्थञ्च देशाननुसञ्चरामो वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ।
सुयोधनश्चापि न शान्तिमिच्छन् भूयः स मन्योर्व्वशमन्वगच्छत् । उद्योजयामास कुरूंश्च सर्व्वान् ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ।
तं सन्धिमास्थाय सतां सकाशे को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः । आर्य्यस्य मन्ये मरणाद्गरीयो यद्धर्म्ममुत्क्रम्य महीं प्रशासेत् ।
तदैव चेद्वीरकर्म्माकरिष्यो यदा द्यूते परिघं पर्य्यमृक्षः । बाहू दिधक्षन्वारितः फाल्गुनेन किं दुष्कृतं भीम तदाऽभविष्यत् ।
प्रागेव चैवं समयक्रियायां किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः । प्राप्तन्तु कालं त्वभिपद्य पश्चात् किं मामिदानीमतिवेलमात्थ । ११७०
भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन दूये विषस्येव रसं हि पीत्वा । यद्याज्ञसेनीं परिक्लिश्यमानां संदृश्य तत्क्षान्तमिति स्म भीम ।
नत्वद्य शक्यं भरतप्रवीर कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये । कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य पक्तिं फलानामिव बीजवापः ।
यदा हि पूर्व्वं निकृतो निकृन्तेत् वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा । महागुणं हरति हि पौरुषेण तदा वीरो जीवति जीवलोके ।
श्रियञ्च लोके लभते समग्रां मन्ये चास्मै शत्रवः संनमन्ते । मित्राणि चैनमचिराद्भजन्ते देवा इवेन्द्रमुपजीवन्ति चैनं ।
मम प्रतिज्ञाञ्च निबोध सत्यां वृणे धर्म्मममृताज्जीविताच्च । राज्यञ्च पुत्राश्च यशो धनञ्च सर्व्वं न सत्यस्य कलामुपैति । ११७५

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ भीम उवाच ॥ सन्धिं कृत्वैव कालेन ह्यन्तकेन पतत्त्रिणा। अनन्तेनाप्रमेयेण स्रोतसा सर्व्वहारिणा।
प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन् कालबन्धनः। फेनधर्म्मा महाराज फलधर्म्मा तथैव च।
निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते। सूच्येवाञ्जनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत्।
यो नूनममितायुः स्यादथ वाऽतिप्रमाणवित्। स कालं वै प्रतीक्षेत सर्व्वप्रत्यक्षदर्शिवान्।
प्रतीक्ष्यमाणः कालो नः समा राजंस्त्रयोदश। आयुषोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति। १३८०
शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितं। प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव घटामहे।
यो न याति प्रसङ्ख्यानमस्पष्टो भूमिवर्द्धनः। अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव।
यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान्। अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्ज्जातजायिनः।
हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिवी। हत्वा द्विषन्तं संग्रामे भुङ्क्ष्व बाह्वर्ज्जितं वसु।
हत्वा वै पुरुषो राजन् विकर्त्तारमरिन्दम्। अह्नाय नरकं गच्छेत् स्वर्गेणास्य स सम्मितः। १३८५
अमर्षजो हि सन्तापः पावकाद्दीप्तिमत्तरः। येनाहमभिसन्तप्तो न नक्तं न दिवा शये।
अयञ्च पार्थो बीभत्सुर्व्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे। आस्ते परमसन्तप्तो नूनं सिंह इवाशये।
योऽयमेकोऽभिमनुते सर्व्वान् लोके धनुर्भृतः। सोऽयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति।
नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः। तथैव प्रियमिच्छन्त आसते जडमूकवत्।
सर्व्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह सृञ्जयैः। अहमेकश्च सन्तप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः। १३९०
प्रियमेव तु सर्व्वेषां यद्ब्रवीम्युत किञ्चन। सर्व्वे हि व्यसनं प्राप्ताः सर्व्वे युद्धाभिनन्दिनः।
नातः पापीयसी काचिदापद्राजन् भविष्यति। यन्नो नीचैरल्पबलैराज्यमाच्छिद्य भुज्यते।
शीलदोषाद्घृणाविष्ट आनृशंस्यात् परन्तप। क्लेशांस्तितिक्षसे राजन्नान्यः कश्चित् प्रशंसति।
श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः। अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी।
घृणी ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षत्त्रेषु जायथाः। अस्यां हि योनौ जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः। १३९५
अश्रौषीस्त्वं राजधर्म्मान् यथा वै मनुरब्रवीत्। क्रूरान्निकृतिसम्पन्नान् विहितानशमात्मकान्।
धार्त्तराष्ट्रान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मनः। कर्त्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्से पीठसर्प्पवत्।
बुद्ध्या वीर्य्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च। तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तञ्च पर्व्वतं।
छन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान् संवर्त्तुमिच्छसि। अज्ञातचर्य्या गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च।
दिवीव पार्थ सूर्य्येण न शक्या चरितुं त्वया। बृहच्छाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान्। १४००
हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति। इमौ च सिंहसङ्काशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू।
नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः। पुण्यकीर्त्ती राजपुत्री द्रौपदी वीरसूरियं।
विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति। माञ्चापि राजन् जानन्ति ह्याकुमारमिमाः प्रजाः।
नाज्ञातचर्य्यां पश्यामि मेरोरिव निगूहनं। तथैव बहवोऽस्माभी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः।
राजानो राजपुत्राश्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः। नहि तेऽप्युपशाम्यन्ति निकृता वा निराकृताः। १४०५

अवश्यं तैर्निकर्त्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः । तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन् प्रच्छन्नान् सुबहूंश्चरान् । आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा ततः स्यात् सुमहद्भयं ।

अस्माभिरुषिता. सम्यग्वने मासास्त्रयोदश । परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ।
अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः । पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ।
अथवाऽनडुहे राजन् साधवे साधुवाहिने । सौहित्यदानादेतस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ।
तस्माच्छत्रुवधे राजन् क्रियतां निश्चयस्त्वया । क्षत्रियस्य हि सर्व्वस्य नान्यो धर्म्मोऽस्ति संयुगात् । १४१०
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि भीमवाक्ये पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भीमसेनवचःश्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । निश्वस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्यौ परन्तपः ।
श्रुता मे राजधर्म्माश्च वर्णानाञ्च विनिश्चयाः । आयत्याञ्च तदात्वे च यः पश्यति स पश्यति ।
धर्म्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्र्यां सुदुर्व्विदां । कथं बलात् करिष्यामि मेरोरिव विमर्द्दनं ।
स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येतिकृत्यतां । भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । इदमन्यत् समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद । १४१५
महापापानि कर्म्माणि यानि केवलसाहसात् । आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ।
सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते । सिध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवञ्चात्र प्रदक्षिणं ।
यत्तु केवलचापल्याद्बलदर्पोत्थितः स्वयं । समारब्धमिदं कार्य्यं मन्यसे शृणु तत्र मे ।
भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसन्धश्च वीर्य्यवान् । भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्त्रश्च वीर्य्यवान् ।
धार्त्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्य्योधनपुरोगमाः । सर्व्व एव कृतास्त्राश्च सततञ्चाततायिनः । १४२०
राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः । संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च तं प्रति ।
दुर्य्योधनहिते युक्ता न तथाऽस्मासु भारत । पूर्णकोषबलोपेताः प्रयतिष्यन्ति सङ्गरे ।
सर्व्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्त्रामात्यसैनिकाः । संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्व्वशः ।
दुर्य्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः । प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ।
समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च । द्रोणस्य च महाबाहोः कृपस्य च महात्मनः । १४२५
अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः । तस्मात्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ।
सर्व्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्व्वे धर्म्मपरायणाः । अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ।
अमर्षी नित्यसंरब्धस्तत्र कर्णो महारथः । सर्व्वास्त्रविदनाधृष्यो ह्यभेद्यकवचावृतः ।
अनिर्ज्जित्य रणे सर्व्वानेतान् पुरुषसत्तमान् । अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्य्योधनस्त्वया ।
न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर । अति सर्व्वान् धनुर्ग्राहान् सूतपुत्त्रस्य लाघवं । १४३०
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः । बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किञ्चन ।
तयोः संवदतोरेवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः । आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ।
सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः । युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतांवरः ।

॥ व्यास उवाच ॥ युधिष्ठिर महाबाहो वेद्मि ते हृदयस्थितं । मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ।
भीष्मात् द्रोणात् कृपात् कर्णात् द्रोणपुत्राच्च भारत । दुर्य्योधनान्नृपसुतात्तथा दुःशासनादपि । १४३५
यत्ते भयममित्रघ्न हृदि सम्परिवर्त्तते । तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्म्मणा प्रतिपादय । प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः क्षिप्रं ज्वरं जहि ।
तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्य्यो युधिष्ठिरं । अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ।
श्रेयसस्ते परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम । येनाभिभविता शत्रून् रणे पार्थो धनञ्जयः ।
गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्त्तिमतीमिव । विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते । १४४०
यामवाप्य महाबाहुरर्ज्जुनः साधयिष्यति । अस्त्रहेतोर्महेन्द्रञ्च रुद्रञ्चैवाभिगच्छतु ।
वरुणञ्च कुवेरञ्च धर्म्मराजञ्च पाण्डव । शक्तो ह्येष सुरान् द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ।
ऋषिरेष महातेजा नारायणसहायवान् । पुराणः शाश्वतो देवस्त्वजेयो जिष्णुरच्युतः ।
अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च । समादाय महाबाहुर्महत्कर्म्म करिष्यति ।
वनादस्माच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यतां । निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्वः पृथिवीपते । १४४५
एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् । तापसानाञ्च सर्व्वेषां भवेदुद्वेगकारकः ।
मृगाणामुपयोगश्च वीरुदोषधिसंक्षयः । बिभर्षि च बहून् विप्रान् वेदवेदाङ्गपारगान् ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान् प्रभुः । प्रोवाच लोकतत्त्वज्ञो योगी विद्यामनुत्तमां ।
धर्म्मराजाय धीमान् स व्यासः सत्यवतीसुतः । अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ।
युधिष्ठिरस्तु धर्म्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः । धारयामास मेधावी काले काले सदाऽभ्यसन् । १४५०
स व्यासवाक्यमुदितो वनाद्द्वैतवनात्ततः । ययौ सरस्वतीकूले काम्यकं नाम तद्वनं ।
तमन्वयुर्म्महाराज शिक्षाक्षरविशारदाः । ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा ।
ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभाः । न्यवसन्त महात्मानः सामात्याः सपरिच्छदाः ।
तत्र ते न्यवसन् राजन् कञ्चित्कालं मनस्विनः । धनुर्व्वेदपरा वीराः शृण्वन्तो वेदमुत्तमं ।
चरन्तो मृगयां नित्यं शुद्धैर्व्वाणैर्मृगार्थिनः । पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्व्वपन्तो यथाविधि । १४५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि काम्यकवनप्रवेशे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । संस्मृत्य मुनिसन्देशमिदं वचनमब्रवीत् ।
विविक्ते विदितप्रज्ञमर्ज्जुनं पुरुषर्षभं । सान्त्वपूर्व्वं स्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् ।
स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिन्दमः । धनञ्जयं धर्म्मराजो रहसीदमुवाच ह ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत । धनुर्व्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ।
ब्राह्मं दैवं मानुषञ्च सयत्नं सचिकित्सितं । सर्व्वास्त्राणां प्रयोगञ्च तेऽभिजानन्ति कृत्स्नशः । १४६०
ते सर्व्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः । संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्त्तते ।
सर्व्वयोधेषु चैवास्य सदा प्रीतिरनुत्तमा । आचार्य्या मानिता तुष्टाः शान्तिं व्यवहरन्त्युत ।

शक्तिं न ह्रापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः । अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्य्योधनवशानुगा ।
सग्रामनगरा पार्थ ससागरवनाकरा । भवानेव प्रियोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ।
अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिन्दम । कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया । १४६५
तया प्रयुक्तया सम्यक् जगत् सर्व्वं प्रकाशते । तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ।
दैवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय । तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ।
धनुष्मान् कवची खड्गी मुनिः साधुव्रते स्थितः । न कस्यचिद्ददन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशं ।
इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनञ्जय । वृत्राद्भीतैर्ब्बलं देवैस्तदा शक्रे समर्पितं ।
तान्येकस्थानि सर्व्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे । शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति । १४७०
दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरन्दरं ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा धर्म्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः ।
दीक्षितं विधिनाऽनेन धृतवाक्कायमानसं । अनुजज्ञे तदा वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः ।
निदेशाद्धर्म्मराजस्य द्रष्टुकामः पुरन्दरं । धनुर्गाण्डीवमादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी ।
कवची सतनुत्राणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् । हुताग्निर्ब्राह्मणान्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः ।
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः । बधाय धार्त्तराष्ट्राणां निश्वस्योर्द्ध्वमुदीक्ष्य च । १४७५
तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनं । अब्रुवन् ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च ।
क्षिप्रमाप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि । अब्रुवन् ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाशिषः ।
संसाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोऽस्तु विजयस्तव । तं तथा प्रस्थितं वीरं शालस्कन्धोरुमर्ज्जुनं ।
मनांस्यादाय सर्व्वेषां कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ कृष्णोवाच ॥ यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्धनञ्जय ।
तत्तेऽस्तु सर्व्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि । माऽस्माकं क्षत्त्रियकुले जन्म कश्चिदवाप्नुयात् । १४८०
ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं येषां भैक्ष्येण जीविका । इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुयोधनः ।
दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन् राजसंसदि । तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ।
यत्तत् परिषदो मध्ये बह्वयुक्तमभाषत । नूनं ते भ्रातरः सर्व्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ।
रंस्यन्ते वीर कर्म्माणि कथयन्तः पुनः पुनः । नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि । त्वयि नः पार्थ सर्व्वेषां सुखदुःखे समाहिते । १४८५
जीवितं मरणञ्चैव राज्यमैश्वर्य्यमेव च । आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ।
बलवद्भिर्व्विरुद्धं न कार्य्यमेतत्त्वयाऽनघ । प्रयाह्यविघ्नेनैवाशु विजयाय महाबल ।
नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ ह्यनामयं । ह्रीः श्रीः कीर्त्तिर्धृतिः पुष्टिरुमा लक्ष्मीः सरस्वती ।
इमा वै तव पान्थस्य पालयन्तु धनञ्जय । ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्व्वचनकारकः ।
प्रपद्येऽहं वसून् रुद्रानादित्यान् समरुद्गणान् । विश्वेदेवांस्तथा साध्यान् शान्त्यर्थं भरतर्षभ । १४९०
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत । दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपन्थिनः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वाशिषः कृष्णा विरराम यशस्विनी । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातॄन् धौम्यञ्च पाण्डवः ।

प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः । तस्य मार्गादपाक्रामन् सर्व्वभूतानि गच्छतः ।
युक्तस्येन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुष्मिणः । सोऽगच्छत् पर्व्वतांस्तात तपोधननिषेवितान् ।
दिव्यं हैमवतं पुण्यं देवजुष्टं परन्तप । अगच्छत् पर्व्वतं पुण्यमेकाह्नैव महामनाः । १४६५
मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथाऽनिलः । हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
अत्यक्रामत् स दुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः । इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्धनञ्जयः ।
अन्तरीक्षेऽतिशुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा । तच्छ्रुत्वा सर्व्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ।
अथापश्यत् सव्यसाची वृक्षमूले तपस्विनं । ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशं ।
सोऽब्रवीदर्ज्जुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः । कस्त्वं तातेह सम्प्राप्तो धनुष्मान् कवची शरी । १५००
निबद्धासितलत्राणः क्षात्रं धर्म्ममनुव्रतः । नेह शस्त्रेण कर्त्तव्यं शान्तानामिह आलयः ।
विनीतक्रोधहर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनां । नेहास्ति धनुषा कार्य्यं न संग्रामोऽत्र कर्हिचित् ।
निक्षिपैतद्धनुस्तात प्राप्तोऽसि परमां गतिं । ओजसा तेजसा वीर यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ।
तथा हसन्निवाभीक्ष्णं ब्राह्मणोऽर्ज्जुनमब्रवीत् । न चैनं चालयामास धैर्य्यात् सुधृतनिश्चयं ।
तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव । वरं वृणीष्व भद्रन्ते शक्रोऽहमरिसूदन । १५०५
एवमुक्तः सहस्राक्षं प्रत्युवाच धनञ्जयः । प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्वहः ।
ईप्सितो ह्येष वै कामो वरश्चैनं प्रयच्छ मे । त्वत्तोऽद्य भगवन्नस्त्रं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुं ।
प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव । इह प्राप्तस्य किं कार्य्यमस्त्रैस्तव धनञ्जय ।
कामान् वृणीष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोऽसि परमां गतिं । एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनञ्जयः ।
न लोभान्न पुनः कामान्न देवत्वं कुतः सुखं । न च सर्व्वामरैश्वर्य्यं कामये त्रिदशाधिप । १५१०
भ्रातॄंस्तान् विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च । अकीर्त्तिं सर्व्वलोकेषु गच्छेयं शाश्वतीः समाः ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनं । सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा सर्व्वलोकनमस्कृतः ।
यदा द्रक्ष्यसि भूतेशं त्र्यक्षं शूलधरं शिवं । तदा दाताऽस्मि ते तात दिव्यान्यस्त्राणि सर्व्वशः ।
क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः । दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः स्वर्गमेष्यसि ।
इत्युक्त्वा फाल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं पुनः । अर्ज्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्थौ योगसमन्वितः । १५१५

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्ज्जुनाभिगमनपर्व्वणि इन्द्रदर्शने सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७॥ समाप्तञ्चार्ज्जुनाभिगमनपर्व्व ।

अथ कैरातपर्व्व ॥ २ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याक्लिष्टकर्म्मणः । विस्तरेण कथामेतां यथाऽस्त्राण्युपलब्धवान् ।
यथा च पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनञ्जयः । वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्म्मनुष्यमभीतवत् ।
किञ्च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम । कथञ्च भगवान् स्थाणुर्देवराजश्च तोषितः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्द्विजोत्तम । त्वं हि सर्व्वज्ञ दिव्यञ्च मानुषञ्चैव वेत्थ ह ।

अत्यद्भुततमं ब्रह्मन् लोमहर्षणमर्ज्जुनः। भवेन सह संग्रामं चकाराप्रतिमं किल। १५२
पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः संग्रामेष्वपराजितः। यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात्।
शूराणामपि पार्थानां हृदयाणि चकम्पिरे। यद्यच्च कृतवानन्यत् पार्थस्तदखिलं वद।
नह्यस्य निन्दितं जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्षये। चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्व्वं प्रकीर्त्तय।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मनः। दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमां।
गात्रसंस्पर्शसम्बद्धां त्र्यम्बकेण सहानघ। पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक् समागमं। १५२५
॥ युधिष्ठिरनियोगात् स जगामामितविक्रमः। शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवञ्च शङ्करं।
दिव्यं तद्धनुरादाय खड्गञ्च कनकत्सरुं। महाबलो महाबाहुरर्ज्जुनः कार्य्यसिद्धये।
दिशं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति। ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन् सर्व्वलोकमहारथः।
त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः। वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्वपद्यत।
नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितं। नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितं। १५३०
ततः प्रयाते कौन्तेये वनं मानुषवर्ज्जितं। शङ्खानां पटहानाञ्च शब्दः समभवद्दिवि।
पुष्पवर्षञ्च सुमहन्निपपात महीतले। मेघजालञ्च विततं छादयामास सर्व्वतः।
सोऽतीत्य वनदुर्गाणि सन्निकर्षे महागिरेः। शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्ज्जुनस्तदा।
तत्रापश्यद्द्रुमान् फुल्लान् विहगैर्व्वल्गुनादितान्। नदीश्च विपुलावर्त्ता वैदूर्य्यविमलप्रभाः।
हंसकारण्डवोद्गीताः सारसाभिरुतास्तथा। पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चबर्हिणनादिताः। १५३५
मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्ज्जुनः। पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाऽभवत्।
रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्ज्जुनस्तदा। तपस्युग्रे वर्त्तमान उग्रतेजा महामनाः।
दर्भचीरं निवस्याथ दण्डाजिनविभूषितः। शीर्णञ्च पतितं भूमौ पर्णं समुपयुक्तवान्।
पूर्णे पूर्णे त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः। द्विगुणेन हि कालेन द्वितीयं मासमत्ययात्।
तृतीयमपि मासं स पक्षेणाहारमाचरन्। चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासे भरतसत्तमः। १५४०
वायुभक्षो महाबाहुरभवत् पाण्डुनन्दनः। ऊर्द्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितः।
सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुरमितौजसः। विद्युदम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः।
ततो महर्षयः सर्व्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनं। निवेदयिषवः पार्थं तपस्युग्रे समास्थितं।
तं प्रणम्य महादेवं शशंसुः पार्थकर्म्म तत्। एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमाश्रितः।
उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमायन्दिशः। तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्व्वे चिकीर्षितं। १५४५
सन्तापयति नः सर्व्वानसौ साधु निवार्य्यतां। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनां।
उमापतिर्भूतपतिर्व्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ महादेव उवाच ॥ न वो विषादः कर्त्तव्यः फाल्गुनं प्रति सर्व्वशः।
शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः। अहमस्य विजानामि सङ्कल्पं मनसि स्थितं।
नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैश्वर्य्यस्य तथायुषः। यत्तस्य काङ्क्षितं सर्व्वं तत्करिष्येऽहमद्य वै।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा शर्व्ववचनमृषयः सत्यवादिनः । प्रहृष्टमनसो जग्मुर्यथा स्वान् पुनरालयान् । १५५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि कैरातपर्व्वणि मुनिशङ्करसंवादे अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गतेषु तेषु सर्व्वेषु तपस्विषु महात्मसु । पिनाकपाणिर्भगवान् सर्व्वपापहरो हरः ।
कैरातं वेशमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभं । विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेरुरिवापरः ।
श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् । निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव ।
देव्या सहोमया श्रीमान् समानव्रतवेशया । नानावेशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ।
किरातवेशसंच्छन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः । अशोभत तदा राजन् स देशोऽतीव भारत । १५५५
क्षणेन तद्वनं सर्व्वं निःशब्दमभवत्तदा । नादः प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत् ।
स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्म्मणः । मूकं नाम दनोः पुत्त्रं ददर्शाद्भुतदर्शनं ।
वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्ज्जुनं । हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः ।
गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् । सज्यं धनुर्व्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ।
यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतं । तस्मात्त्वां पूर्व्वमेवाहं नेताऽद्य यमसादनं । १५६०
दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनं । किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः ।
मयैष प्रार्थितः पूर्व्वमिन्द्रकीलसमप्रभः । अनादृत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः ।
किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः । प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमं ।
तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समन्तत्र निपेततुः । मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा ।
यथाऽशनेर्व्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्व्वते । तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा । १५६५
स विद्धो बहुभिर्व्बाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव । ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणं ।
स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभं । किरातवेशसंच्छन्नं स्त्रीसहायममित्रहा ।
तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव । को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ।
न त्वमस्मिन् वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ । किमर्थञ्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः ।
मयाऽभिपन्नः पूर्व्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः । कामात् परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे । १५७०
न ह्येष मृगयाधर्म्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि । तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात् पर्व्वताश्रयं ।
इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव । उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनं ।
न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्य्या वनमन्तिकात् । इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने ।
त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः । वयन्तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन ।
भवांस्तु कृष्णवर्त्माभः सुकुमारः सुखोचितः । कथं शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यति । १५७५
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्निभान् । निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकिः ।
एष चापि महाजन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः । राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः ।
॥ किरात उवाच ॥ मयैष धनुर्निर्म्मुक्तैस्ताडितः पूर्व्वमेव हि । वाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनं ।

ममैष लक्ष्यभूतो हि मम पूर्व्वपरिग्रहः। ममैव च प्रहारेण जीविताद्व्यपरोपितः।
दोषान् स्वान्नार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः। अवलिप्तोऽसि मन्दात्मन् न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। १५८०
स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीरिव। घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान्।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्ज्जुनस्तदा। रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः।
ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान्। भूयोभूय इति प्राह मन्दमन्देत्युवाच ह।
प्रहरस्व शरानेतान्नाराचान्मर्म्मभेदिनः। इत्युक्तो वाणवर्षं स मुमोच सहसाऽर्ज्जुनः।
ततस्तौ तत्र संरब्धौ राजमानौ मुहुर्म्मुहुः। शरैराशीविषाकारैस्ततक्षाते परस्परं। १५८५
ततोऽर्ज्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत्। तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शङ्करः।
मुहूर्त्तं शरवर्षं तत् प्रतिगृह्य पिनाकधृक्। अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः।
स दृष्ट्वा वाणवर्षन्तु मोघीभूतं धनञ्जयः। परमं विस्मयञ्चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत्।
अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः। गाण्डीवमुक्तान्नाराचान् प्रतिगृह्णात्यविह्वलः।
कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् रुद्रो यक्षः सुरोऽसुरः। विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः। १५९०
नहि मद्वाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः। शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनं।
देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः। अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनं।
ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्म्मभेदिनः। व्यसृजच्छतधा राजन् मयूखानिव भास्करः।
तान् प्रसन्नेन मनसा भगवान् लोकभावनः। शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः।
क्षणेन क्षीणवाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा। भीतिश्चैनं समाविशत्तीव्रा तं दृष्ट्वा शरसंक्षयं। १५९५
चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनं। पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे।
किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे वाणाः क्षयं गताः। अयञ्च पुरुषः कोऽपि वाणान् ग्रसति सर्व्वशः।
हत्वा चैनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरं। नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति।
प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च। मुष्टिभिश्चापि हतवान् वज्रकल्पैर्महाद्युतिः।
संप्रयुद्धो धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा। तदप्यस्य धनुर्द्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः। १६००
ततोऽर्ज्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत। युद्धस्यान्तमभीप्सन् वै वेगेनाभिजगाम तं।
तस्य मूर्द्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्व्वतेष्वपि। मुमोच भुजवीर्य्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः।
तस्य मूर्द्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः। ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः।
तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः। किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः।
मुष्टिभिर्व्वज्रसङ्काशैर्धूममुत्पादयन् मुखे। प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि। १६०५
ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः। किरातरूपी भगवानर्दयामास पाण्डवं।
ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समपद्यत। पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः।
सुमुहूर्त्तन्तु तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणं। भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव।

अघानाथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली । पाण्डवञ्च त्रिविष्टन्नं किरातोऽप्यहनद्बली ।
तयोर्भुजविनिष्पेषात् सङ्घर्षेणोरसोस्तथा । समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् । १६१०
तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितं । तेजसा व्याक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन् ।
ततोऽभिपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ । फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ।
निरुच्छ्वासो ऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना । पपात भूम्यां निश्चेष्टो गतसत्त्व इवाभवत् ।
स मुहूर्त्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः । रुधिरेणाप्लुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः ।
शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनं । मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवं । १६१५
तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितं । अपश्यत् पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिङ्गतः ।
पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः । उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगोर्हरः ।
जातविस्मयमालोक्य तपःक्षीणाङ्गसंहतिं ॥ भव उ० ॥ फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्म्मणा ऽप्रतिमेन ते ।
शौर्य्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः । समं तेजश्च वीर्य्यञ्च ममाद्य तव चानघ ।
प्रीतस्ते ऽहं महाबाहो पश्य मां भरतर्षभ । ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्व्वऋषिर्भवान् । १६२०
विजेष्यसि रणे शत्रूनपि सर्व्वान् दिवौकसः । प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितं ।
त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितु क्षणात् ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनं ।
ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिं । स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च ।
प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरञ्जयः ॥ अर्जुन उवाच ॥ कपर्द्दिन् सर्व्वदेवेश भगनेत्रनिपातन ।
देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर । कारणानाञ्च परमं जाने त्वां त्र्यम्बकं विभुं । १६२५
देवानाञ्च गतिं देव त्वत्प्रसूतमिदं जगत् । अजेयस्त्वं त्रिभिर्लोकैः सदेवासुरमानुषैः ।
शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे । दक्षयज्ञविनाशाय हरिरुद्राय वै नमः ।
ललाटाक्षाय सर्व्वाय मीढुषे शूलपाणये । पिनाकगोप्त्रे सूर्य्याय मार्ज्जालीयाय वेधसे ।
प्रसादये त्वां भगवन् सर्व्वभूतमहेश्वर । गणेशं जगतः शम्भुं लोककारणकारणं ।
प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरं । व्यतिक्रमं मे भगवन् क्षन्तुमर्हसि शङ्कर । १६३०
भगवद्दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिं । दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमं ।
प्रसादये त्वां भगवन् सर्व्वलोकनमस्कृतं । न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ।
कृतो मयाऽयमज्ञानात् विमर्द्दो यस्त्वया सह । शरणं प्रतिपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शङ्कर ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः । प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षान्तमित्येव फाल्गुनं ।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान् हरः । पुनः पार्थं सान्त्वपूर्व्वमुवाच वृषभध्वजः । १६३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि कैरातपर्व्वणि महादेवस्तवे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

॥ देवदेव उवाच ॥ नरस्त्वं पूर्व्वदेहे वै नारायणसहायवान् । बदर्य्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान् बहून् ।
त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे । युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तेजसा धार्य्यते जगत् ।

शक्राभिषेके सुमहद्धनुर्जलदनिःस्वनं । प्रशस्ता दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ।

तदेतदेव गाण्डीवं तव पार्थ करोचितं । मायामास्थाय यद्ग्रस्तं मया पुरुषसत्तम ।

तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ । भविष्यति शरीरञ्च निरुजं कुरुनन्दन । ११४०

प्रीतिमानस्मि ते पार्थ भवान् सत्यपराक्रमः । गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितं पुरुषोत्तम ।

न त्वया पुरुषः कश्चित् पुमान्मर्त्त्येषु मानद । दिवि वा वर्त्तते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिन्दम ।

॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ भगवन् ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज । कामये दिव्यमस्त्रं तद्घोरं पाशुपतं प्रभो ।

यत्तु ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमं । युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् ।

कर्णभीष्मकृपद्रोणैर्भविता तु महाहवः । त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तान् यथाविधि । ११४५

दहेयं येन संग्रामे दानवान्राक्षसांस्तथा । भूतानि च पिशाचांश्च गन्धर्व्वानथपन्नगान् ।

यस्मिन् शूलसहस्राणि गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः [illegible]ाराः सम्भवन्त्यनुमन्त्रिते ।

युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च । सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कटुकभाषिणा ।

एष मे प्रथमः कामो भगवन् भगनेत्रहन् । त्वत्प्रसादाद्विनिर्वृत्तः समर्थः स्यामहं यथा ।

॥ भव उवाच ॥ ददामि ते ऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं विभो । समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चासि पाण्डव । ११५०

नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् । वरुणोऽप्यथ वा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ।

नत्वेतत् सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् । जगद्विनाशयेत् सर्व्वमल्पतेजसि पातितं ।

अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे । मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः । उपसङ्गम्य विश्वेशमधीष्वेत्यथ सोऽब्रवीत् ।

ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्त्तनं । तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्त्तिमन्तमिवान्तकं । ११५५

उपतस्थे च तत्पार्थं यथा त्र्यक्षमुमापतिं । प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्ज्जुनस्तदा ।

ततश्चचाल पृथिवी सपर्व्वतवनद्रुमा । ससागरवनोद्देशा संग्रामनगराकरा ।

शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणाञ्च सहस्रशः । तस्मिन् मुहूर्त्ते संप्राप्ते निर्घाताश्चापतन्मुहुः ।

अथास्त्रं जाज्वलद्घोरं पाण्डवस्यामितौजसः । मूर्त्तिमद्वै स्थितं पार्श्वे ददृशुर्देवदानवाः ।

स्पृष्टस्य त्र्यम्बकेनाथ फाल्गुनस्यामितौजसः । यत्किञ्चिदशुभं देहे तत्सर्व्वं नाशमीयिवान् । ११६०

स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातस्त्र्यम्बकेन तदाऽर्ज्जुनः । प्रणम्य शिरसा राजन् प्राञ्जलिर्देवमैक्षत ।

ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी महाद्युतिर्गिरिश उमापतिः शिवः । धनुर्महद्दितिजपिशाचसूदनं ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवं ।

ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा सहोमया सिततटसानुकन्दरं । विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि कैरातपर्व्वणि शिवप्रस्थाने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य सम्पश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः । जगामादर्शनं भानुर्लोकस्येवास्तमीयिवान् ।

ततोऽर्ज्जुनः परञ्चक्रे विस्मयं परवीरहा । मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत । १६६५

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मया त्र्यम्बको हरः । पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ।

कृतार्थञ्चावगच्छामि परमात्मानमाहवे । शत्रूंश्च विजितान् सर्व्वान् निर्वृत्तञ्च प्रयोजनं ।

इत्येवं चिन्तयानस्य पार्थस्यामिततेजसः । ततो वैदूर्य्यवर्णाभो भासयन् सर्व्वतो दिशः ।

यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः । नागैर्नदैर्नदीभिश्च दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः ।

वरुणो यादसां भर्त्ता वशी तं देशमागमत् । अथ जाम्बूनदवपुर्व्विमानेन महाऽर्च्चिषा । १६७०

कुवेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः । विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ।

धनानामीश्वरः श्रीमानर्ज्जुनं द्रष्टुमागतः । तथा लोकान्तकृत् श्रीमान् यमः साक्षात् प्रतापवान् ।

मर्त्त्यमूर्त्तिधरैः सार्द्धं पितृभिर्लोकभावनैः । दण्डपाणिरचिन्त्यात्मा सर्व्वभूतविनाशकृत् ।

वैवस्वतो धर्म्मराजो विमानेनावभासयन् । त्रीँल्लोकान् गुह्यकांश्चैव गन्धर्व्वांश्च सपन्नगान् ।

द्वितीय इव मार्त्तण्डो युगान्ते समुपस्थिते । ते भानुमन्ति चित्राणि शिखराणि महागिरेः । १६७५

समास्थायार्ज्जुनं तत्र ददृशुस्तपसाऽन्वितं । ततो मुहूर्त्ताद्भगवानैरावतशिरोगतः ।

आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः । पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि ।

शुशुभे तारकाराजः सितमभ्रमिवास्थितः । संस्तूयमानो गन्धर्व्वैरृषिभिश्च तपोधनैः ।

शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ सूर्य्य इवोदितः । अथ मेघस्वनो धीमान् व्याजहार शुभां गिरं ।

यमः परमधर्म्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः । अर्ज्जुनार्ज्जुन पश्यास्मान् लोकपालान् समागतान् । १६८०

दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हति दर्शनं । पूर्व्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ।

नियोगाद्ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः । त्वया च वसुसंभूतो महावीर्य्यः पितामहः ।

भीष्मः परमधर्म्मात्मा संसाध्यश्च रणेऽनघ । क्षत्त्रञ्चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितं ।

दानवाश्च महावीर्य्या ये मनुष्यत्वमागताः । निवातकवचाश्चैव दानवाः कुरुनन्दन ।

पितुर्म्ममांशो देवस्य सर्व्वलोकप्रतापिनः । कर्णश्च सुमहावीर्य्यस्त्वया बध्यो धनञ्जय । १६८५

अंशाश्च क्षितिसम्प्राप्ता देवदानवरक्षसां । त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्म्मफलनिर्ज्जितां ।

गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथा स्वामरिकर्षण । अक्षया तव कीर्त्तिश्च लोके स्थास्यति फाल्गुन ।

त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे । लघ्वी वसुमती चापि कर्त्तव्या विष्णुना सह ।

गृहाणास्त्रं महाबाहो दण्डमप्रतिवारणं । अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म्म करिष्यसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत् कुरुनन्दन । समन्त्रं सोपचारञ्च समोक्षविनिवर्त्तनं । १६९०

ततो जलधरश्यामो वरुणो यादसां पतिः । पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन् प्रभुः ।

पार्थ क्षत्त्रियमुख्यस्त्वं क्षत्त्रधर्म्मे व्यवस्थितः । पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ।

मया समुद्यतान् पाशान् वारुणाननिवारितान् । प्रतिगृह्णीष्व कौन्तेय सरहस्यनिवर्त्तनान् ।

एभिस्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये । दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनां ।

तस्मादिमान् महासत्त्व मत्प्रसादसमुत्थितान्। गृहाण पाशं न हि ते मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः। १६९५
अनेन त्वं यदाऽस्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि। तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत। दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च।
प्रीतोऽहमपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल। त्वया सह समागम्य अजितेन तथैव च।
सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्व्वदेव सनातन। सहास्माभिर्भवान् श्रान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः।
दर्शनात्ते त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ। अमनुष्यान्महाबाहो दुर्ज्जयानपि जेष्यसि। १७००
मत्तश्चैव भवानाशु गृह्णात्वस्त्रमनुत्तमं। अनेन त्वमनीकानि धार्त्तराष्ट्रस्य धक्ष्यसि।
तदिदं प्रतिगृह्णीष्व अन्तर्द्धानं प्रियं मम। ओजस्तेजो द्युतिकरं प्रस्वापनमरातिनुत्।
महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा। तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः।
त्वदर्थमुद्यतञ्चेदं मया सत्यपराक्रम। त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव।
ततोऽर्ज्जुनो महाबाहुर्व्विधिवत् कुरुनन्दनः। कौवेरमभिजग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः। १७०५
ततोऽब्रवीद्देवराजः पार्थमक्लिष्टकारिणं। सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा मेघदुन्दुभिनिस्वनः।
कुन्तीमातर्म्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः। परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिङ्गतः।
देवकार्य्यन्तु सुमहत्त्वया कार्य्यमरिन्दम। आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सज्जीभव महाद्युते।
रथो मातलिसंयुक्त आगन्ता त्वत्कृते महीं। तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्यस्त्राणि कौरव।
तान् दृष्ट्वा लोकपालांस्तु समेतान् गिरिमूर्द्धनि। जगाम विस्मयं धीमान् कुन्तीपुत्त्रो धनञ्जयः। १७१०
ततोऽर्ज्जुनो महातेजा लोकपालान् सम[illegible] पूजयामास विधिवद्वाग्भिरद्भिः फलैरपि।
ततः प्रतिययुर्द्देवाः प्रतिमान्य धनञ्जयं। यथा गतेन विबुधाः सर्व्वे काममनोजवाः।
ततोऽर्ज्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभः। कृतार्थमथ चात्मानं स मेने पूर्णमानसं।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि कैरातपर्व्वणि देवप्रस्थाने एकचत्वारिंशोऽध्यायः। समाप्तञ्च कैरातपर्व्व ॥ ४१ ॥

अथ इन्द्रलोकाभिगमन पर्व्व ॥ ५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच। गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिवर्हणः। चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथं प्रति।
ततश्चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः। रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः। १७१५
नभो वितिमिरं कुर्व्वन् जलदान् पाटयन्निव। दिशः संपूरयन्नादैर्म्महामेघरवोपमैः।
असयः शक्तयो भीमा गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः। दिव्यप्रभावाः प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः।
तथैवाशनयश्चैव चक्रयुक्तास्तुलागुडाः। वायुस्फोटाः सनिर्घाता महामेघस्वनास्तथा।
तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः। सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च तथोपलाः।
दशवाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसां। वहन्ति ये नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथं। १७२०
तत्रापश्यन्महानीलं वैजयन्तं महाप्रभं। ध्वजमिन्दीवरश्यामं वंशं कनकभूषणं।

तस्मिन्नथ स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितं। दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवमेवान्वतर्कयत्।
तथा तर्कयतस्तस्य फाल्गुनस्याथ मातलिः। सन्नतः प्रश्रितो भूत्वा वाक्यमर्ज्जुनमब्रवीत्।
॥ मातलिरुवाच ॥ भो भोः शक्रात्मज श्रीमन् शक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति। आरोहतु भवान् शीघ्रं रथमिन्द्रस्य सम्मतं।
आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः। कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः। १०२५
एष शक्रः परिवृतो दैवैर्ऋषिगणैस्तथा। गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते।
अस्माल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात्। आरोह त्वं मया सार्द्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमं। राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभं।
पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः। दैवतैर्व्वा समारोढुं दानवैर्व्वा रथोत्तमं।
नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यो महारथः। द्रष्टुं वाऽप्यथवा स्प्रष्टुमारोढुं कुत एव च। १०३०
त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि। पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः। आरुरोह रथं शीघ्रं हयान् येमे च रश्मिभिः।
ततोऽर्ज्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाप्लुतः शुचिः। जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत् कुरुनन्दनः।
ततः पितॄन् यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि। मन्दरं शैलराजन्तमाप्रष्टुमुपचक्रमे।
साधूनां पुण्यशीलानां मुनीनां पुण्यकर्म्मणां। त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणां। १०३५
त्वत्प्रसादात् सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः। स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स्म देवैः सह गतव्यथाः।
अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन्। गच्छाम्यामन्त्रयित्वा त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि।
तव सानूनि कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च। तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः।
फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि ततस्ततः। सुसुगन्धाश्च वार्य्यो वास्त्वच्छरीरविनिःसृताः।
अमृतास्वादनीया मे पीताः प्रस्रवणोदकाः। शिशुर्यथा पितुरङ्के सुसुखं वर्त्तते नग। १०४०
तथा तवाङ्के ललितं शैलराज मया प्रभो। अप्सरोगणसङ्कीर्णे ब्रह्मघोषानुनादिते।
सुखमस्म्युषितः शैल तव सानुषु नित्यदा। एवमुक्त्वाऽर्ज्जुनः शैलमामन्त्र्य परवीरहा।
आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः। स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्म्मणा।
ऊर्द्ध्वमाचक्रमे धीमान् प्रहृष्टः कुरुनन्दनः। सोऽदर्शनपथं यातो मर्त्यानां धर्म्मचारिणां।
ददर्शाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः। न तत्र सूर्य्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः। १०४५
स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया। तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै।
दीपवद्विप्रकृष्टत्वात्तनूनि सुमहान्त्यपि। तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः।
ददर्श स्वेषु धिष्ण्येषु दीप्तिमन्ति स्वयाऽर्च्चिषा। तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि।
तपसा च जितं स्वर्गं संपेतुः शतसंघशः। गन्धर्व्वाणां सहस्राणि सूर्य्यज्वलिततेजसां।
गुह्यकानामृषीणाञ्च तथैवाप्सरसां गणान्। लोकानात्मप्रभान् पश्यन् फाल्गुनो विस्मयान्वितः। १०५०
पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह। एते सुकृतिनः पार्थ स्वेषु धिष्ण्येष्ववस्थिताः।

यान् दृष्टवानसि विभो ताराद्रूपाणि भूतले । ततोऽपश्यत् स्थितं द्वारि शुभं वैजयिनं गजं ।
ऐरावतं चतुर्द्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणं । स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसत्तमः ।
व्यरोचत यथा पूर्व्वं मान्धाता पार्थिवोत्तमः । अतिचक्राम लोकान् स राज्ञां राजीवलोचनः ।
एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायशाः । ततो ददर्श शक्रस्य पुरीं ताममरावतीं । १७५५
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि शक्रपुरीदर्शने द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेवितां । सर्व्वर्त्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभितां ।
तत्र सौगन्धिकानाञ्च पुष्पाणां पुण्यगन्धिनां । उद्वीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिना ।
नन्दनञ्च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितं । ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्भिरिव द्रुमैः ।
नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना । स लोकः पुण्यकर्त्तॄणां नापि युद्धे पराङ्मुखैः ।
नायज्वभिर्नाव्रतिकैर्न वेदश्रुतिवर्ज्जितैः । नानाप्लुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानबहिष्कृतैः । १७६०
नापि यज्ञहनैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथञ्चन । पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्व्वा दुरात्मभिः ।
स तद्दिव्यं वनं पश्यन् दिव्यगीतनिनादितं । प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीं ।
तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः । संस्थितान्यभियातानि ददर्शायुतशस्तदा ।
संस्तूयमानो गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च पाण्डवः । पुष्पगन्धवहैः पुण्यैर्व्वायुभिश्चानुवीजितः ।
ततो देवाः सगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमक्लिष्टकारिणं । १७६५
आशीर्व्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिस्वनैः । प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितं ।
नक्षत्रमार्गं विपुलं सुरवीथीतिविश्रुतं । इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समन्ततः ।
तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽथाश्विनौ तथा । आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः । तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्व्वौ च हाहाहुहू ।
तान् सर्व्वान् स समागम्य विधिवत्कुरुनन्दनः । ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिन्दमः । १७७०
ततः पार्थो महाबाहुरवतीर्य्य रथोत्तमात् । ददर्श साक्षाद्देवेशं पितरं पाकशासनं ।
पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा । दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ।
विश्वावसुप्रभृतिभिर्गन्धर्व्वैः स्तुतिवन्दिभिः । स्तूयमानं द्विजाग्र्यैश्च ऋग्यजुःसामसंस्तवैः ।
ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाऽभ्यगमद्बली । स चैनं वृत्तपीनाभ्यां बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णत ।
ततः शक्रासने पुण्ये देवर्षिगणसेविते । शक्रः पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके । १७७५
मूर्द्ध्नि चैनमुपाघ्राय देवेन्द्रः परवीरहा । अङ्कमारोपयामास प्रश्रयावनतं तदा ।
सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः शक्रासनं गतः । अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ।
ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुरर्ज्जुनस्य शुभं मुखं । पस्पर्श पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ।
प्रमार्ज्जमानः शनकैर्बाहू चास्यायतौ शुभौ । ज्याशरक्षेपकठिनौ स्तम्भाविव हिरण्मयौ ।
वज्रग्रहणचिह्नेन करेण परिसान्त्वयन् । मुहुर्मुहुर्व्वज्रधरो बाहू चास्फोटयच्छनैः । १७८०

स्मयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदृक् । हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चातृप्यत वृत्रहा ।
एकासनोपविष्टौ तौ शोभयाञ्चक्रतुः सभां । सूर्य्याचन्द्रमसौ व्योम चतुर्द्दश्यामिवोदितौ ।
तत्र स्म गाथा गायन्ति साम्ना परमवल्गुना । गन्धर्व्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ।
घृताची मेनका रम्भा पूर्व्वचित्तिः स्वयम्प्रभा । उर्व्वशी मिश्रकेशी च दण्डगौरी वरूथिनी ।
गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा । चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वना । १७८५
एताश्चान्याश्च ननृतुस्तत्र तत्र सहस्रशः । चित्तप्रमादने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ।
महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानैः पयोधरैः । कटाक्षहावमाधुर्य्यैश्चेतोबुद्धिमनोहरैः ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि इन्द्रसभादर्शने त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो देवाः सगन्धर्व्वाः समादायार्घमुत्तमं । शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ।
पाद्यमाचमनीयञ्च प्रतिग्राह्य नृपात्मजं । प्रवेशयामासुरथो पुरन्दरनिवेशनं ।
एवं सम्पूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः । उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः । १७९०
शक्रस्य हस्तादयितं वज्रमस्त्रञ्च दुःसहं । अशनीश्च महानादा मेघवर्हिणलक्षणाः ।
गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातॄन् सस्मार पाण्डवः । पुरन्दरनियोगाच्च पञ्चाब्दानवसत् सुखी ।
ततः शक्रोऽब्रवीत् पार्थं कृतास्त्रं काल आगते । नृत्यं गीतञ्च कौन्तेय चित्रसेनादवाप्नुहि ।
वादित्रं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते । तदर्ज्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ।
सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरन्दरः । स तेन सह सङ्गम्य रेमे पार्थो निरामयः । १७९५
गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह । तथाऽपि नालभच्छर्म्म तरस्वी द्यूतकारितं ।
दुःशासनबधामर्षी शकुनेः सौबलस्य च । ततस्तेनातुलां प्रीतिमुपागम्य क्वचित् क्वचित् ।
गान्धर्व्वमतुलं नृत्यं वादित्रञ्चोपलब्धवान् ।
स शिक्षितो नृत्यगुणाननेकान् वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्व्वान् । न शर्म्म लेभे पर वीरहन्ता भ्रातॄन् स्मरन्मातरञ्चैव कुन्तीं ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि अर्ज्जुनास्त्रादिशिक्षायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आदावेवाथ तं शक्रश्चित्रसेनं रहोऽब्रवीत् । पार्थस्य चक्षुरुर्व्वश्यां सक्तं विज्ञाय वासवः । १८००
गन्धर्व्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसां वरां । उर्व्वशीं पुरुषव्याघ्र सोपतिष्ठतु फाल्गुनं ।
यथाऽर्च्चितो गृहीतास्त्रो विद्यया मन्नियोगतः । तथा त्वया विधातव्यः स्त्रीषु सङ्गविशारदः ।
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् । गन्धर्व्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्व्वशीं वरां ।
तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागतेनार्च्चितस्तया । सुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्व्वं वचोऽब्रवीत् ।
विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रहितोऽहमिहागतः । त्रिदिवस्यैकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना । १८०५
यस्तु देवमनुष्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः । श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ।
प्रख्यातो बलवीर्य्येण सम्मतः प्रतिभानवान् । वर्च्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान् वीतमत्सरः ।
साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतुराख्यानपञ्चमान् । योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधाञ्चाष्टगुणाश्रयां ।

ब्रह्मचर्य्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्व्वयसाऽपि च । एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ।
अकत्थनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियम्वदः । सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति । १८१०
सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवाननहङ्कृतः । भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसङ्गरः ।
प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्म्महेन्द्रवरुणोपमः । विदितस्तेऽर्ज्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ।
तव शक्राभ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यतां । तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां धनञ्जयः ।
एवमुक्ता स्मितं कृत्वा सम्मानं बहु मन्य च । प्रत्युवाचोर्व्वशी प्रीत्या चित्रसेनमनिन्दिता ।
यत्त्वस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम । तं श्रुत्वाऽव्यथयं पुंसो वृणुयां किमतोऽर्ज्जुनं । १८१५
महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणयेन च । तस्य चाहं गुणौघेन फाल्गुने जातमन्मथा । गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखं ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि चित्रसेनोर्व्वशीसंवादे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विसृज्य गन्धर्व्वं कृतकृत्यं शुचिस्मिता । उर्व्वशी चाकरोत् स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ।
स्नानालङ्करणैर्हृद्यैर्गन्धमाल्यैश्च सुप्रभैः । धनञ्जयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितैः ।
अतिविद्धेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता । दिव्यास्तरणसंस्तीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे ।
चित्तसंकल्पभावेन स्वचित्तानन्यमानसा । मनोरथेन संप्राप्तं रमत्येनं हि फाल्गुनं । १८२०
निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनीमुखे । प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं प्रति ।
मृदुकुञ्चितदीर्घेण कुसुमोत्करधारिणा । केशहस्तेन ललना जगामाथ विराजती ।
भ्रूक्षेपालापमाधुर्य्यैः कान्त्या सौम्यतयाऽपि च । शशिनं वक्त्रचन्द्रेण सा ह्वयन्तीव गच्छती ।
दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ । गच्छन्त्या हारविरुचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नम्यमाना पदे पदे । त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना । १८२५
अधोभूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरं । मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितं ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणं । सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।
गूढगुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुलौ । कूर्म्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ ।
सीधुपानेन चाल्पेन तुष्टाऽथ मदनेन च । विलासनैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतराऽभवत् ।
सिद्धचारणगन्धर्व्वैः सा प्रयाता विलासिनी । बह्वाश्चर्य्येऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः । १८३०
सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता । तनुरभ्रावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती ।
ततः प्राप्ता क्षणेनैव मनःपवनगामिनी । भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचिस्मिता ।
तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता । अर्ज्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्व्वशी शुभलोचना ।
उपातिष्ठत तद्वेश्म निर्म्मलं सुमनोहरं । स शङ्कितमना राजन् प्रत्युद्गच्छत तां निशि ।
दृष्ट्वैव चोर्व्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः । तदाभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् । १८३५

॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ अभिवादे त्वां शिरसा प्रवराऽप्सरसां वरे । किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेऽहमुपस्थितः ।
फाल्गुनस्य वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्व्वशी । गन्धर्व्ववचनं सर्व्वं श्रावयामास तं तदा ।
॥ उर्व्वश्युवाच ॥ यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ।
उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्त्तमाने मनोरमे । तवागमनतो हृष्टे स्वर्गस्य परमोत्सवे ।
रुद्राणाञ्चैव सान्निध्यमादित्यानाञ्च सर्व्वशः । समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनाञ्च नरोत्तम । १८४०
महर्षीणाञ्च संघेषु राजर्षिप्रवरेषु च । सिद्धचारणयक्षेषु महोरगगणेषु च ।
उपविष्टेषु सर्व्वेषु स्थानमानप्रभावतः । ऋद्धा प्रज्वलमानेषु अग्निसोमार्कवर्म्मसु ।
वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्व्वैः शक्रनन्दन । दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ।
सर्व्वाप्सरःसु मुख्यासु प्रनृत्तासु कुरूद्वह । त्वं किल निमिषः पार्थ मामेकां तत्र दृष्टवान् ।
तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसां । तव पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः । १८४५
तथैवाप्सरसः सर्व्वा विशिष्टाः स्वगृहं गताः । अपि चान्याश्च शत्रुघ्न तव पित्रा विसर्ज्जिताः ।
ततः शक्रेण सन्दिष्टश्चित्रसेनो ममान्तिकं । प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीदथ ।
त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि । प्रियं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ।
शक्रतुल्यं रणे शूरं सदौदार्य्यगुणान्वितं । पार्थं प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येव तदाऽब्रवीत् ।
ततोऽहंसमनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ । तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिन्दम । १८५०
त्वद्गुणाकृष्टचित्ताऽहमनङ्गवशमागता । चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृतोऽर्ज्जुनः । उवाच कर्णौ हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालये ।
॥ अर्जुन उवाच ॥ दुःश्रुतं मेऽस्तु शुभगे यन्मां वदसि भाविनि । गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ।
यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम । तथा त्वमपि कल्याणि नात्र कार्य्या विचारणा ।
यच्चेक्षिताऽसि विस्पष्टं विशेषेण मया शुभे । तच्च कारणपूर्व्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते । १८५५
इयं पौरववंशस्य जननी मुदितेति च । त्वामहं दृष्टवांस्तत्र विज्ञायोत्फुल्ललोचनः ।
न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सरः । गुरोर्गुरुतरा मे त्वं मम त्वं वंशवर्द्धिनी ।
॥ उर्व्वश्युवाच ॥ अनावृताश्च सर्व्वाः स्म देवराजाभिनन्दन । गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ।
पुरोर्व्वंशे हि ये पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः । तपसा रमयन्त्यस्मान्न च तेषां व्यतिक्रमः ।
तत्प्रसीद न मामार्त्तां विसर्ज्जयितुमर्हसि । हृच्छयेन च सन्तप्तां भक्तां च भज मानद । १८६०
॥ अर्जुन उवाच ॥ शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते । शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ।
यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव ममानघे । तथा च वंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ।
गच्छ मूर्द्ध्ना प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि । त्वं हि मे मातृवत् पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्ता तु पार्थेन उर्व्वशी क्रोधमूर्च्छिता । वेपन्ती भ्रुकुटीवक्त्रा शशापाथ धनञ्जयं ।
॥ उर्व्वश्युवाच ॥ तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयञ्च गृहमागतां । यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशङ्गतां । १८६१

तस्मात्त्वं नर्त्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्ज्जितः। अपुमानिति विख्यातः षण्ढवद्विचरिष्यसि।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं दत्त्वाऽर्ज्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्वसन्त्यथ। पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्व्वशी गृहमात्मनः।
ततोऽर्ज्जुनस्त्वरमाणश्चित्रसेनमरिन्दमः। संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्व्वश्या यथा तथा।
निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः। तत्र चैवं यथावृत्तं शापञ्चैव पुनःपुनः।
न्यवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सर्व्वशः। तत आनाय्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः। १८७०
सान्त्वयित्वा शुभैर्व्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभाषत। सुपुत्राद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम।
ऋषयोऽपि हि धैर्य्येण जिता वै ते महाभुज। यत्तु दत्तवती शापमुर्व्वशी तव मानद।
स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति। अज्ञातवासो वस्तव्यो भवद्भिर्भूतलेऽनघ।
वर्षे त्रयोदशे वीर तं तत्र क्षपयिष्यसि। तेन नर्त्तनवेशेन अपुंस्त्वेन तथैव च।
वर्षमेकं विहृत्यैवं ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि। एवमुक्तस्तु शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा। १८७५
मुदं परमिकां लेभे न च शापं व्यचिन्तयत्। चित्रसेनेन सहितो गन्धर्व्वेण यशस्विना।
रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः। य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै। न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्त्तते।
इदममरवरात्मजस्य घोरं शुचिचरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य। व्यपगतमददम्भरागदोषास्त्रिदिवगताऽभिरमन्ति मानवेन्द्राः।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि उर्व्वशीशापे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कदाचिदटमानस्तु महर्षिरुत लोमशः। जगाम शक्रभवनं पुरन्दरदिदृक्षया।
स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महामुनिः। ददर्शार्द्धासनगतं पाण्डवं वासवस्य हि। १८८०
ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे। निषसाद द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः।
तस्य दृष्ट्वाऽभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने स्थितं। कथन्तु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान्।
किं तस्य सुकृतं कर्म्म के लोका वै विनिर्ज्जिताः। स एवमनुसम्प्राप्तः स्थानं देवनमस्कृतं।
तस्य विज्ञाय सङ्कल्पं शक्रो वृत्रनिसूदनः। लोमशं प्रहसन् वाक्यमिदमाह शचीपतिः।
ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितं। नायं केवलमर्त्यो वै मानुषत्वमुपागतः। १८८५
महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महाभुजः। अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कस्माच्चित् कारणान्तरात्।
अहो नैनं भवान् वेत्ति पुराणमृषिसत्तमं। शृणु मे वदतो ब्रह्मन् योऽयं यच्चास्य कारणं।
नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ। ताविमावनुजानीहि हृषीकेशधनञ्जयौ।
विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी। कार्य्यार्थमवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयां।
यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्व्वा महात्मभिः। तदाश्रमपदं पुण्यं वदरीनाम विश्रुतं। १८९०
स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च। यतः प्रववृते गङ्गा सिद्धचारणसेविता।
तौ मन्नियोगाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युती। भूमेर्भारावतरणं महावीर्य्यौ करिष्यतः।
उद्वृत्ता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति। विप्रियेषु स्थिताऽस्माकं वरदानेन मोहिताः।
तर्कयन्ते सुरान् हन्तुं बलदर्पसमन्विताः। देवान्न गणयन्त्येते तथा दत्तवरा हि ते।

पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः। सर्व्वदेवनिकायैर्हि नालं योधयितुं हि ताम्। १८९६

योऽसौ भूमिगतः श्रीमान् विष्णुर्मधुनिसूदनः। कपिलो नाम देवोऽसौ भगवानजितो हरिः।

येन पूर्व्वं महात्मानः खनमाना रसातलं। दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो।

तेन कार्य्यं महत्कार्य्यमस्माकं द्विजसत्तम। पार्थेन च महायुद्धे समेताभ्यां न संशयः।

सोऽसुरान् दर्शनादेव शक्तो हन्तुं सहानुगान्। निवातकवचान् सर्व्वान् नागानिव महाह्रदे।

किन्तु नाल्पेन कार्य्येण प्रबोध्यो मधुसूदनः। तेजसः सुमहाराशिः प्रबुद्धः प्रदहेज्जगत्। १९००

अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने। तान्निहत्य रणे शूरः पुनर्य्यास्यति मानुषान्।

भवानस्मन्नियोगेन यातु तावन्महीतलं। काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरं।

स वाच्यो मम सन्देशाद्धर्म्मात्मा सत्यसङ्गरः। नोत्कण्ठा फाल्गुने कार्य्या कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति।

नाशुद्धबाहुवीर्य्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे। भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुं।

गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः। नृत्यवादित्रगीतानां दिव्यानां पारमीयिवान्। १९०५

भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर। भ्रातृभिः सहितः सर्व्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिन्दम।

तीर्थेष्वाप्लुत्य पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः। राज्यं भोक्ष्यसि राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः।

भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्य्यटन्तं महीतलं। त्रातुमर्हति विप्राग्र्य तपोबलसमन्वितः।

गिरिदुर्गेषु च सदा देशेषु विषमेषु च। वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षां विधास्यति।

एवमुक्ते महेन्द्रेण बीभत्सुरपि लोमशं। उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेथाः पाण्डुनन्दनं। १९१०

यथा गुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम। दानं दद्याद्यथा चैव तथा कुरु महामुने।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथेति सम्प्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः। काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलं।

ददर्श तत्र कौन्तेयं धर्म्मराजमरिन्दमं। तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्व्वतः परिवारितं।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि लोमशगमने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४७ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ अत्यद्भुतमिदं कर्म्म पार्थस्यामिततेजसः। धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत्।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शक्रलोकगतं पार्थं श्रुत्वा राजाऽम्बिकासुतः। द्वैपायनादृषिश्रेष्ठात् सञ्जयं वाक्यमब्रवीत्। १९१५

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्रुतं मे सूत कार्त्स्न्येन कर्म्म पार्थस्य धीमतः। कच्चित्तवापि विदितं याथातथ्येन सारथे।

प्रमत्तो ग्राम्यधर्म्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः। मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति।

यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि महात्मनः। त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनञ्जयः।

अस्यतः कर्णिनाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान्। कोऽर्ज्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः।

मम पुत्रा दुरात्मानः सर्व्वे मृत्युवशानुगाः। येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितं। १९२०

तथैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः। अनिशञ्चिन्तयानोऽपि य एनमुदियाद्रथी।

द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वा रणे। महान् स्यात् संशयो लोके न तु पश्यामि नो जयं।

घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्य्यः स्थविरो गुरुः। अमर्षी बलवान् पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः।

सम्भविष्यमुलं युद्धं सर्व्वशोऽप्यपराजितं। सर्व्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्व्वे प्राप्ता महद्यशः।
अपि सर्व्वेश्वरत्वं हि ते वाञ्छन्त्यपराजिताः। वधे नूनं भवेच्छान्तिरेतेषां फाल्गुनस्य वा। १९९६
न तु हन्ताऽर्ज्जुनस्यास्ति जेता वाऽस्य न विद्यते। मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति समुत्थितः।
त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत्। जिगाय पार्थिवान् सर्व्वान् राजसूये महाक्रतौ।
शेषं कुर्य्याद्गिरेर्व्वज्रो निपतन्मूर्द्ध्नि सञ्जय। न तु कुर्य्युः शराः शेषं चिप्तास्तात किरीटिना।
यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चराचरं। तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तप्स्यन्ति मत्सुतान्।
अपि तद्रथघोषेण भयार्त्ताः सव्यसाचिनः। प्रतिभाति विदीर्णेव सर्व्वतो भारती चमूः। १९९७
यदुद्वमन्प्रवपंश्चैव बाणान् स्थाताततायी समरे किरीटी। सृष्टोऽन्तकः सर्व्वहरो विधात्रा भवेद्यथा तद्वदपारणीयः।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि धृतराष्ट्रविलापे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४८॥
॥ सञ्जय उवाच॥ यदेतत् कथितं राजंस्त्वया दुर्य्योधनं प्रति। सर्व्वमेतद्यथा तत्त्वं नैतन्मिथ्या महीपते।
मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्ते महौजसः। दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्म्मपत्नीं यशस्विनीं।
दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारुणोदयाः। कर्णस्य च महाराज जुगुप्सन्तीति मे मतिः।
श्रुतं हि मे महाराज यथा पार्थेन संयुगे। एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोषितः। १९९८
कैरातं वेशमास्थाय योधयामास फाल्गुनं। जिज्ञासुः सर्व्वदेवेशः कपर्द्दी भगवान् स्वयं।
तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरच्युतं। अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभं।
नैतदुत्सहते चान्यो लब्धुमन्यत्र फाल्गुनात्। साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि।
महेश्वरेण यो राजन्न जीर्णो ह्यष्टमूर्त्तिना। कस्तमुत्सहते वीरो युद्धे जरयितुं पुमान्।
आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणं। द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान्। १९९९
यत्तु प्रस्फुरमाणौष्ठो भीमः प्राह वचोऽर्थवत्। दृष्ट्वा दुर्य्योधनेनोरू द्रौपद्या दर्शितावुभौ।
ऊरू भेत्स्यामि ते पाप गदया भीमवेगया। त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्द्यूतदेविनः।
सर्व्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्व्वे चामिततेजसः। सर्व्वे सर्व्वास्त्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्ज्जयाः।
मन्ये मन्युसमुद्धूताः पुत्राणां तव संयुगे। अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति भार्य्याऽमर्षसमन्विताः।
॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः। पर्य्याप्तं वैरमेतावत् यत् कृष्णा सा सभां गता। १९९५
अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः। येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते।
ममापि वचनं सूत न शुश्रूषति मन्दभाक्। दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्व्विचेष्टमचेतनं।
ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौबलकादयः। ते तस्य भूयसो दोषान् वर्द्धयन्ति विचेतसः।
स्वैरमुक्ता अपि शराः पार्थेनामिततेजसा। निर्द्दहेयुर्म्मम सुतान् किंपुनर्म्मन्युसेरिताः।
पार्थबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः। दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि। १९६०
यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्द्दनः। हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न निर्ज्जितं।
इदं हि सुमहच्चित्रमर्ज्जुनस्येह सञ्जय। महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः।

प्रत्यक्षं सर्व्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा । फाल्गुनेन सहायार्थं वह्नेर्दामोदरेण च ।
समर्था नहि मे पुत्राः सहामात्याः सयोबलाः । क्रुद्धे भीमे च पार्थे च वासुदेवे च सात्त्वते ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि धृतराष्ट्रखेदे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥
॥ जनमेजय उवाच ॥ यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने । प्रव्राज्य पाण्डवान् वीरान् सर्व्वमेतन्निरर्थकं । १८८५
कथञ्च राजा पुत्रं तमुपेक्षेताल्पचेतसं । दुर्य्योधनं पाण्डुपुत्रान् कोपयानं महारथान् ।
किमासीत् पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यतां । वानेयमथवा कृष्टमेतदाख्यातु नो भवान् ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वानेयञ्च मृगांश्चैव शुद्धैर्बाणैर्निपातितान् । ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन् पुरुषर्षभाः ।
तांस्तु शूरान् महेष्वासांस्तदा निवसतो वने । अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन् साग्नयोऽनग्नयस्तथा ।
ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनां । दश मोक्षविदां तत्र यान् बिभर्त्ति युधिष्ठिरः । १८९०
रुरून् कृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्यान् वनेचरान् । बाणैरुन्मथ्य विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ।
न तत्र कश्चिद्दुर्व्वर्णो व्याधितो वाऽपि दृश्यते । कृशो वा दुर्ब्बलो वाऽपि दीनो भीतोऽपि वा पुनः ।
पुत्रानिव प्रियान् भ्रातॄन् ज्ञातीनिव सहोदरान् । पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ।
पतींश्च द्रौपदी सर्व्वान् द्विजातींश्च यशस्विनी । मातृवद्भोजयित्वाऽग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ।
प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो यमौ प्रतीचीमथ वाऽप्युदीचीं । धनुर्द्धरा मांसहेतोर्मृगाणां क्षयञ्चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य । १८९५
तथा तेषां वसतां काम्यके वै विहीनानामर्ज्जुनेनोत्सुकानां । पञ्चैव वर्षाणि तथा व्यतीयुरधीयतां जपतां जुह्वताञ्च ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि पार्थाहारकथने पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तेषां तच्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतं । चिन्ताशोकपरीतात्मा मन्युनाऽभिपरिप्लुतः ।
दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । अब्रवीत् सञ्जयं सूतमामन्त्र्य पुरुषर्षभः ।
न रात्रौ न दिवा सूत शान्तिं प्राप्नोमि वै क्षणं । सञ्चिन्त्य दुर्नयं घोरं पुत्राणां द्यूतजं हि यत् ।
तेषामसह्यवीर्य्याणां शौर्य्यं धैर्य्यं धृतिं परां । अन्योऽन्यमनुरागञ्च भ्रातॄणामतिमानुषं । १९००
देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युती । नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्म्मदौ ।
दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ । शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ।
भीमार्ज्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्द्धनि । स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ।
न शेषं हि प्रपश्यामि मम सैन्यस्य सञ्जय । तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ।
द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षंस्येते त्वमर्षिणौ । वृष्णयोऽथ महेष्वासाः पाञ्चाला वा महौजसः । १९०५
युधि सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिताः । प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीं ।
रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सूतनन्दन । न शक्यः सहितुं वेगः सर्व्वैस्तैरपि संयुगे ।
तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः । शैक्यया वीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ।
तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्ज्जितमिवाशनेः । गदावेगञ्च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ।
ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्य्योधनवशानुगः । स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया या न कृताः पुरा । १९१०

॥ सञ्जय उवाच ॥ व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः। समर्थेनापि यन्मोहात् पुत्रस्ते न निवारितः।
श्रुत्वा हि निर्ज्जितान् द्यूते पाण्डवान् मधुसूदनः। त्वरितः काम्यके पार्थान् समभावयदच्युतः।
द्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः। विराटो धृष्टकेतुश्च कैकेयाश्च महारथाः।
तैश्च यत्कथितं राजन् दृष्ट्वा पार्थान् पराजितान्। चारेण विदितं सर्व्वं तन्मया विदितञ्च ते।
समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवैर्म्मधुसूदनः। सारथ्ये फाल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान् हरिः। १९८५
अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थांस्तथागतान्। कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरं।
या सा समृद्धिः पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह। राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा।
यत्र सर्व्वान्महीपालान् शस्त्रतेजोभयार्द्दितान्। सवङ्गाङ्गान् सपौण्ड्रोड्रान् सचोलद्राविडान्धकान्।
सागरानूपकांश्चैव ये च प्रान्तनिवासिनः। सिंहलान् बर्व्वरान् म्लेच्छान् ये च लङ्कानिवासिनः।
पश्चिमानि च राष्ट्राणि शतशः सागरान्तिकान्। पह्लवान् दरदान् सर्व्वान् किरातान् यवनाञ्छकान्। १९९०
हारहूणांश्च चीनांश्च तुषारान् सैन्धवांस्तथा। जागुडान् रमठान् मुण्डान् स्त्रीराज्यानथ तङ्गणान्। कैकेयान्मालवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि।
अद्राक्षमहमाहूतान् यज्ञे ते परिवेषकान्। सा ते समृद्धिर्य्यैरात्ता चपला प्रतिसारिणी।
आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहं। रामेण सह कौरव्य भीमार्ज्जुनयमैस्तथा।
अक्रूरगदसाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च। धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च।
दुर्य्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णञ्च भारत। दुःशासनं सौबलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते। १९९५
ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन्। धार्त्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमां।
अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन् वीरसमागमे। शृण्वत्सु तेषु वीरेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रतिगृह्णामि ते वाचमिमां सत्यां जनार्द्दन। अमित्रान्मे महाबाहो सानुबन्धान् हनिष्यसि।
वर्षात्त्रयोदशादूर्द्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव। प्रतिज्ञातो वने वासो राजमध्ये मया ह्ययं।
तद्धर्म्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः। धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते शमयामासुरञ्जसा। २०००
केशवं मधुरैर्व्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितं। पाञ्चालीं प्राहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः।
दुर्य्योधनस्तव क्रोधाद्देवि त्यक्ष्यति जीवितं। प्रतिजानीमहे सत्यं माशुचो वरवर्णिनि।
ये स्म तेऽपजितां कृष्णे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा। मांसानि तेषां खादन्तो हसिष्यन्ति वृकद्विजाः।
पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा। उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैः कृष्टाऽसि सभातले।
तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले। क्रव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत्। २००५
परिक्लिष्टाऽसि यैस्तत्र यैश्चापि समुपेक्षिता। तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितं।
एवं बहुविधा वाचस्त ऊचुर्भरतर्षभाः। सर्व्वे तेजस्विनः शूराः सर्व्वे चाहतलक्षणाः।
ते धर्म्मराजेन वृता वर्षादूर्द्ध्वं त्रयोदशात्। पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः।
रामश्च कृष्णश्च धनञ्जयश्च प्रद्युम्नसाम्बौ युयुधानभीमौ। माद्रीसुतौ कैकयराजपुत्राः पाञ्चालपुत्राः सह मत्स्यराज्ञा।

एतान् सर्व्वान् लोकवीरानजेयान् महात्मनः सानुबन्धान् ससैन्यान् । को जीवितार्थी समरेऽभ्युदीयात् क्रुद्धान् सिंहान् केशरिणो यथैव । २०१०

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यन्मा ब्रवीद्विदुरो द्यूतकाले त्वं पाण्डवान् जेष्यसि चेन्नरेन्द्र । ध्रुवं कुरूणामयमन्तकालो महाभयो भविता शोणितौघः ।

मन्ये तथा तद्भवितेति सूत यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा मां । असंशयं भविता युद्धमेतद्गते काले पाण्डवानां यथोक्तं ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्वणि धृतराष्ट्रविलापे एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ समाप्तञ्च इन्द्रलोकाभिगमनपर्व्व ॥

अथ नलोपाख्यानपर्व्व ॥ ६ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि । युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्व्वत पाण्डवाः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि । आवसन् कृष्णया सार्द्धं काम्यके भरतर्षभाः ।

ततः कदाचिदेकान्ते विविक्त इव शाद्वले । दुःखार्त्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः सह कृष्णया । २०१५

धनञ्जयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः । तद्वियोगार्दितान् सर्व्वान् शोकः समभिपुप्लुवे ।

धनञ्जयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः । अथ भीमो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ।

निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ भरतर्षभः । अर्ज्जुनः पाण्डुपुत्त्राणां यस्मिन् प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।

यस्मिन् विनष्टे पाञ्चालाः सहपुत्त्रैस्तथा वयं । सात्यकिर्व्वासुदेवश्च विनश्येयुर्न्नसंशयः ।

योऽसौ गच्छति धर्म्मात्मा बहून् क्लेशान् विचिन्तयन् । भवन्नियोगाद्बीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किं । २०२०

यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्व्वे महात्मनः । मन्यामहे जितानाजौ परान् प्राप्तांश्च मेदिनीं ।

यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुष्मतः । नीता लोकममुं सर्व्वे धार्त्तराष्ट्राः ससौबलाः ।

ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः । सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ।

वयं हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान् परान् । स्वबाहुविजितां कृत्स्नां प्रशासेम वसुन्धरां ।

भवतो द्यूतदोषेण सर्व्वे वयमुपप्लुताः । अहीनपौरुषा बाला बलिभिर्ब्बलवत्तराः । २०२५

क्षात्त्रं धर्म्मं महाराज त्वमवेक्षितुमर्हसि । नहि धर्म्मो महाराज क्षत्त्रियस्य वनाश्रयः ।

राज्यमेव परं धर्म्मं क्षत्त्रियस्य विदुर्बुधाः । स क्षत्त्रधर्म्मविद्राजा धर्म्मान्मा गीनशः पथः ।

प्राग्द्वादशसमा राजन् धार्त्तराष्ट्रान्निहन्महि । निवर्त्य च वनात् पार्थमानाय्य च जनार्द्दनं ।

व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महामते । धार्त्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशाम्पते ।

सर्व्वानहं हनिष्यामि धार्त्तराष्ट्रान् ससौबलान् । दुर्य्योधनञ्च कर्णञ्च यो वाऽन्यः प्रतियोत्स्यते । २०३०

मया प्रशमिते पश्चात्त्वमेष्यसि वनं पुनः । एवं कृते न दोषास्ते भविष्यन्ति विशाम्पते ।

यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिन्दम । अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमं ।

एवमेतद्भवेद्राजन् यदि राजा न बालिशः । अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान् धर्म्मपरायणः ।

निकृत्या निकृतप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः। न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते।
तथा भारत धर्म्मेषु धर्म्मज्ञैरिह दृश्यते। अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण च। २०३५
तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो। संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः।
यदि वेदाः प्रमाणास्ते दिवसादूर्द्धमच्युत। त्रयोदशसमाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः।
कालो दुर्य्योधनं हन्तुं सानुबन्धमरिन्दम। एकाग्रां पृथिवीं सर्व्वां पुरा राजन् करोति सः।
द्यूतप्रियेण राजेन्द्र तथा तद्भवता कृतं। प्रायेणाज्ञातचर्य्यायां वयं सर्व्वे निपातिताः।
न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान् सुदुर्ज्जनः। न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः। २०४०
अधिगम्य च सर्व्वान्नो वनवासमिमं ततः। प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्याऽधमपूरुषः।
यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथञ्चन। अज्ञातचर्य्यामुत्तीर्णान् दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत्।
द्यूतेन ते महाराज पुनर्द्यूतमवर्त्तत। भवांश्च पुनराहूतो द्यूतेनैवापनेष्यति।
स तथाऽक्षेषु कुशलो निश्चितो गतचेतनः। चरिष्यसि महाराज वनेषु वसतीः पुनः।
यद्यस्मान् न महाराज कृपणान् कर्त्तुमर्हसि। यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्म्मांश्च कृत्स्नशः। २०४५
निकृत्या निकृतिप्रज्ञो हन्तव्या इति निश्चयः। अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनं।
यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः। हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु नो भवान्।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवाणं भीमन्तु धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। उवाच सान्त्वयन् राजा मूर्द्धन्युपाघ्राय पाण्डवं।
असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनं। वर्षात्त्रयोदशादूर्द्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना।
यत्त्वं मां भाषसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो। अनृतं नोत्सहे वक्तुं नह्येतन्मयि विद्यते। २०५०
अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयं। हन्ता त्वमसि दुर्द्धर्षं सानुबन्धं सुयोधनं।
एवं ब्रुवति भीमन्तु धर्म्मराजे युधिष्ठिरे। आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृषिः।
तमभिप्रेक्ष्य धर्म्मात्मा सम्प्राप्तं धर्म्मचारिणं। शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्म्मराट्।
आश्वस्तञ्चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः। अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभाषत।
अक्षद्यूते च भगवन् धनं राज्यञ्च मे हृतं। आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः। २०५५
अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः। भार्य्या च मे सभां नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी।
पुनर्द्यूतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणं। प्राव्राजयन्महारण्यमजिनैः परिवारितं।
अहं वने दुर्व्वसतीर्व्वसन् परमदुःखितः। अक्षद्यूताधिकारे च गिरः शृण्वन् सुदारुणाः।
आर्त्तानां सुहृदां वाचो द्यूतप्रभृति शंसतां। अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्व्वरात्रीर्विचिन्तयन्।
यस्मिंश्चैव समस्तानां प्राणा गाण्डीवधन्वनि। विना महात्मना तेन गतसत्त्व इवाभवं। २०६०
कदा द्रक्ष्यामि बीभत्सुं कृतास्त्रं पुनरागतं। प्रियवादिनमक्षुद्रं दयायुक्तमतन्द्रितः।
अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि। भवता दृष्टपूर्व्वो वा श्रुतपूर्व्वोऽपि वा क्वचित्।
न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ बृहदश्व उवाच ॥ यद्ब्रवीषि महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित्।

अल्पभाग्यतरः कश्चित् पुमानस्तीति पाण्डव । अत्र ते वर्णयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ ।

यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत् पृथिवीपते ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति । २०६५

इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवं ॥ वृहदश्व उवाच ॥ शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।

यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत् पृथिवीपते । निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ।

तस्य पुत्त्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्म्मार्थकोविदः । स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतं ।

वनवासं सुदुःखार्त्तो भार्य्यया न्यवसत्सह । न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च बान्धवाः ।

वने निवसतो राजन् शिष्यन्ते स्म कदाचन । भवान् हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसन्निभैः । २०७०

ब्रह्मकल्पैर्द्विजाग्र्यैश्च तस्मान्नार्हसि शोचितुं ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः । चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि वृहदश्वयुधिष्ठिरसंवादे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ वृहदश्व उवाच ॥ आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली । उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ।

अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्द्ध्नि देवपतिर्य्यथा । उपर्य्युपरि सर्व्वेषामादित्य इव तेजसा ।

ब्रह्मण्यो वेदवित् शूरो निषधेषु महीपतिः । अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ।

ईप्सितो नरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः । रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयं । २०७५

तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः । शूरः सर्व्वगुणैर्य्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ।

स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत् सुसमाहितः । तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ।

तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित् । महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्च्चसं ।

तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्य्याय वरं ददौ । कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ।

दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसं । उपपन्नान् गुणैः सर्व्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् । २०८०

दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया । सौभाग्येषु च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ।

अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलङ्कृतं । शतं शतं सखीनाञ्च पर्य्युपासच्छचीमिव ।

तत्र स्म राजते भैमी सर्व्वाभरणभूषिता । सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामनी यथा ।

अतीव रूपसम्पन्ना श्रीरिवायतलोचना । न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ।

मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्व्वाऽथ वा श्रुता । चित्तप्रमाथिनी बाला देवानामपि सुन्दरी २०८५

नलश्च नरशार्दूलो लोकेष्वप्रतिमो भुवि । कन्दर्प इव रूपेण मूर्त्तिमानभवत् स्वयं ।

तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् । नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ।

तयोरदृष्टः कामोऽभूत् शृण्वतोः सततं गुणान् । अन्योऽन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्द्धत हृच्छयः ।

अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा । अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ।

स ददर्श ततो हंसान् जातरूपपरिष्कृतान् । वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणं । २०९०

ततोऽन्तरीक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा । हन्तव्योऽस्मि न ते राजन् करिष्यामि तव प्रियं ।

दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध। यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित्।
एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज्ज महीपतिः। ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः।
विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदन्तिके। निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्श च तान् गणान्।
सा तानद्भुतरूपान् वै दृष्ट्वा सखिगणावृता। हृष्टा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे। १०९५
अथ हंसा विससृपुः सर्व्वतः प्रमदावने। एकैकशस्तदा कन्यास्तान् हंसान् समुपाद्रवन्।
दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके। स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत्।
दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः। अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः।
तस्य वै यदि भार्य्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि। सफलन्ते भवेज्जन्म रूपञ्चेदं सुमध्यमे।
वयं हि देवगन्धर्व्वमनुष्योरगराक्षसान्। दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्व्वस्तथाविधः। ११००
त्वञ्चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः। विशिष्टाया विशिष्टेन सङ्गमो गुणवान् भवेत्।
एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशाम्पते। अब्रवीत्तत्र तं हंसं त्वमप्येवं नले वद।
तथेत्युक्त्वाऽण्डजः कन्यां विदर्भस्य विशाम्पते। पुनरागम्य निषधान्नले सर्व्वं न्यवेदयत्।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि हंसवाक्ये त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
॥ वृहदश्व उवाच ॥ दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत। ततः प्रभृति न स्वस्था नलं प्रति बभूव सा।
ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा। बभूव दमयन्ती तु निश्वासपरमा तदा। ११०५
ऊर्द्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना। पाण्डुवर्णा क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना।
न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित्। न नक्तं न दिवा शेते हा हेति रुदती पुनः।
तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जज्ञुरिङ्गितैः। ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः।
न्यवेदयत्तामस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वरे। तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात्।
चिन्तयामास तत्कार्य्यं सुमहत् स्वां सुतां प्रति। किमियं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्थेव लक्ष्यते। १११०
स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनां। अपश्यदात्मना कार्य्यं दमयन्त्याः स्वयम्बरं।
स संनिमन्त्रयामास महीपालान् विशाम्पतिः। अनुभूयतामयं वीराः स्वयम्बर इति प्रभो।
श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्व्वे दमयन्त्याः स्वयम्बरं। अभिजग्मुस्ततो भीमं राजानो भीमशासनात्।
हस्त्यश्वरथघोषेण पूरयन्तो वसुन्धरां। विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्दृश्यैः स्वलङ्कृतैः।
तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनां। यथार्हमकरोत्पूजां तेऽवसंस्तत्र पूजिताः। १११५
एतस्मिन्नेव काले तु सुराणामृषिसत्तमौ। अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितो गतौ।
नारदः पर्व्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ। देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ।
तावर्च्चयित्वा मघवा ततः कुशलमव्ययं। पप्रच्छानामयञ्चापि तयोः सर्व्वगतं विभुः।
॥ नारद उवाच ॥ आवयोः कुशलं देव सर्व्वत्र गतमीश्वर। लोके च मघवन् कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो।
॥ वृहदश्व उवाच ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा। धर्म्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः। ११२०

शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः। अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक्।
क्व नु ते क्षत्रियाः शूरा नहि पश्यामि तानहं। आगच्छतो महीपालान् दयितानतिथीन् मम।
एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ॥ नारद उवाच ॥ शृणु मे मघवन् येन न दृश्यन्ते महीक्षितः।
विदर्भराज्ञो दुहिता दमयन्तीति विश्रुता। रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्व्वयोषितः।
तस्याः स्वयम्बरः शक्र भविता नचिरादिव। तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्व्वशः। २१२५
तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः। काङ्क्षन्ति स्म विशेषेण बलवृत्रनिषूदन।
एतस्मिन् कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साग्निकाः। आजग्मुर्द्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः।
ततस्ते शुश्रुवुः सर्व्वे नारदस्य वचो महत्। श्रुत्वैव चाब्रुवन् हृष्टा गच्छामो वयमप्युत।
ततः सर्व्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः। विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्व्वे महीक्षितः।
नलोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमं। अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः। २१३०
अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितं। साक्षादिव स्थितं मूर्त्त्या मन्मथं रूपसम्पदा।
तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविं। तस्थुर्व्विगतसङ्कल्पा विस्मिता रूपसम्पदा।
ततोऽन्तरीक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः। अब्रुवन्नैषधं राजन्नवतीर्य्य नभस्तलात्।
भोभो नैषधराजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान्। अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलदौत्ये चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥
॥ वृहदश्व उवाच ॥ तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत। अथैतान् परिपप्रच्छ कृताञ्जलिरुपस्थितः। २१३५
के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः। किञ्च तदो मया कार्य्यं कथयध्वं यथातथं।
एवमुक्ते नैषधेन मघवानभ्यभाषत। अमरान् वै निबोधास्मान् दमयन्त्यर्थमागतान्।
अहमिन्द्रो यमोऽग्निश्च तथैवायमपाम्पतिः। शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव।
त्वं वै समागतानस्मान् दमयन्त्यै निवेदय। लोकपाला महेन्द्राद्याः सभां यान्ति दिदृक्षवः।
प्राप्तुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्व्वरुणो यमः। तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह। २१४०
एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत्। एकार्थसमुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ।
कथन्तु जातसङ्कल्पः स्त्रियमुत्सहते पुमान्। परार्थमीदृशं वक्तुं तत् क्षमन्तु महेश्वराः।
॥ देवा ऊचुः ॥ करिष्य इति संश्रुत्य पूर्व्वमस्मासु नैषध। न करिष्यसि कस्मात्त्वं व्रज नैषध मा चिरं।
॥ वृहदश्व उवाच ॥ एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत्। सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे।
प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत। स जगाम तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेशनं। २१४५
ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृतां। देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीं।
अतीवसुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनां। आक्षिपन्तीमिव प्रभां शशिनः स्वेन तेजसा।
तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस्तां चारुहासिनीं। सत्यञ्चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयं।
ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः। आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः।

प्रशशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः । नचैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् । २१५०
अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्य्यं महात्मनः । कोऽयं देवोऽथ वा यक्षो गन्धर्व्वो वा भविष्यति ।
न तास्तं शक्नुवन्तिस्म व्याहर्त्तुमपि किञ्चन । तेजसा धर्षितास्तस्य लज्जावत्यो वराङ्गनाः ।
अथैनं स्मयमानन्तु स्मितपूर्व्वाभिभाषिणी । दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ।
कस्त्वं सर्व्वानवद्याङ्ग मम हृच्छयवर्द्धनः । प्राप्तोऽस्यमरवद्वीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ।
कथमागमनञ्चेह कथञ्चासि न लक्षितः । सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः । २१५५
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ॥ नल उवाच ॥ नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतं ।
देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्व्वरुणो यमः । तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ।
तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽहमलक्षितः । प्रविशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यवारयत् ।
एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः । एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ।
इतिश्रीमहाभारते आरण्य पर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलस्य देवदौत्ये पञ्चपञ्चाशो ऽध्यायः॥ ५५ ॥
॥ वृहदश्व उवाच ॥ सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् । प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन् किं करवाणि ते । २१६०
अहञ्चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किञ्चन । तत्सर्व्वं तव विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ।
हंसानां वचनं यत्तु तन्मां दहति पार्थिव । त्वत्कृते हि मया वीर राजानः सन्निपातिताः ।
यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद । विषमग्निं जलं रज्जुमास्थास्ये तव कारणात् ।
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह । तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ।
येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनां । न पादरजसा तुल्यो मनस्ते षु प्रवर्त्ततां । २१६५
विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति । त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ।
विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चित्राः स्रजस्तथा । भूषणानि च मुख्यानि देवान् प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ।
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य ग्रसते पुनः । हुताशमीशं देवानां का तं न वरयेत् पतिं ।
यस्य दण्डभयात् सर्व्वे भूतग्रामाः समागताः । धर्म्ममेवानुरुध्यन्ति का तं न वरयेत् पतिं ।
धर्म्मात्मानं महात्मानं दैत्यदानवमर्द्दनं । महेन्द्रं सर्व्वदेवानां का तं न वरयेत् पतिं । २१७०
क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे । वरुणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु ।
नैषधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् । समाप्लुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ।
देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्व्वेभ्यः पृथिवीपते । वृणे त्वामेव भर्त्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिं । दौत्येनागत्य कल्याणि तथा भद्रे विधीयतां ।
कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः । परार्थे यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे । २१७५
एष धर्म्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता ततः । एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयतां ।
ततो वाष्पाकुलां वाचं दमयन्ती शुचिस्मिता । प्रत्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ।
उपायोऽयं मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर । येन दोषो न भविता तव राजन् कथञ्चन ।

त्वय्येव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः। आयान्तु सहिताः सर्व्वे मम यत्र स्वयम्वरः।

ततोऽहं लोकपालानां सन्निधौ त्वां नरेश्वर। वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति। २१८०

एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशाम्पते। आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः।

तमपश्यंस्तथायान्तं लोकपाला महेश्वराः। दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन् वृत्तान्तं सर्व्वमेव तं।

कच्चिद्दृष्टा त्वया राजन् दमयन्ती शुचिस्मिता। किमब्रवीच्च नः सर्व्वान् वद भूमिपतेऽनघ।

॥ नल उवाच ॥ भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनं। प्रविष्टः सुमहाकक्षं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतं।

प्रविशन्तञ्च मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः। ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा। २१८५

सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः। विस्मिताश्चाभवन् सर्व्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः।

वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना। मामेव गतसङ्कल्पा वृणीते सा सुरोत्तमाः।

अब्रवीच्चैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः। त्वया सह नरव्याघ्र मम यत्र स्वयम्वरः।

तेषामहं सन्निधौ त्वां वरयिष्यामि नैषध। एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह।

एतावदेव विबुधा यथा वृत्तमुदाहृतं। मया शेषे प्रमाणन्तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः। २१९०

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलस्यदेवदौत्ये षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥ अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा। आजुहाव महीपालान् भीमो राजा स्वयम्वरे।

तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्व्वे हृच्छयपीडिताः। त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः।

कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितं। विविशुस्ते नृपा रङ्गं महासिंहा इवाचलं।

तत्रासनेषु विविधेष्वासीनाः पृथिवीक्षितः। सुरभिस्रग्धराः सर्व्वे प्रमृष्टमणिकुण्डलाः।

तां राजसमितिं पुण्यां नागैर्भोगवतीमिव। सम्पूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव। २१९५

तत्र स्म पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः। आकारवर्णसुश्लक्ष्णाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः।

सुकेशान्तानि चारूणि सुनासाक्षिभ्रुवाणि च। मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि।

दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना। मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षूंषि च मनांसि च।

तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनां। तत्र तत्रैव सक्ताऽभून्न चचाल च पश्यतां।

ततः सङ्कीर्त्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत। ददर्श भैमी पुरुषान् पञ्चतुल्याकृतीनथ। २२००

तान् समीक्ष्य ततः सर्व्वान् निर्व्विशेषाकृतीन् स्थितान्। सन्देहादथ वैदर्भी नाभ्यजानान्नलं नृपं।

यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपं। सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याऽथ तर्कयामास भाविनी।

कथं हि देवान् जानीयां कथं विद्यां नलं नृपं। एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता।

श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्कयामास भारत। देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे।

तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये। सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य्य च पुनः पुनः। २२०५

शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत। वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा।

देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत्। हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः।

पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे। मनसा वचसा चैव यथा नाभिचराम्यहं।
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे। यथा देवैः स मे भर्त्ता विहितो निषधाधिपः।
तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे। यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया। २२१०
तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे। स्वञ्चैव रूपं कुर्व्वन्तु लोकपाला महेश्वराः।
यथाऽहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपं। निशम्य दमयन्त्यास्तत्करुणं परिदेवितं।
निश्चयं परमं तथ्यमनुरागञ्च नैषधे। मनोविशुद्धिं बुद्धिञ्च भक्तिं रागञ्च नैषधे।
यथोक्तञ्चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे। साऽपश्यद्विबुधान् सर्व्वानस्वेदांस्तब्धलोचनान्।
हृषितस्रग्रजोहीनान् स्थितानस्पृशतः क्षितिं। छायाद्वितीयो म्लानस्रग्रजःस्वेदसमन्वितः। २२१५
भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः। सा समीक्ष्य तु तान्देवान् पुण्यश्लोकञ्च भारत।
नैषधं वरयामास भैमी धर्म्मेण पाण्डव। विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना।
स्कन्धदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं परमशोभनां। वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी।
ततो हाहेति सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपैः। देवैर्महर्षिभिस्तत्र साधुसाध्विति भारत।
विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृपं। दमयन्तीन्तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः। २२२०
आश्वासयद्वरारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना। यत्त्वं भजसि कल्याणि पुमांसं देवसन्निधौ।
तस्मान्मां विद्धि भर्त्तारमेतत्ते वचने रतं। यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते।
तावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। दमयन्ती तथा वाग्भिरभिनन्द्य कृताञ्जलिः।
तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान्। तानेव शरणं देवान् जग्मतुर्मनसा तदा।
वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः। प्रहृष्टमनसः सर्व्वे नलायाष्टौ वरान् ददुः। २२२५
प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिञ्चानुत्तमां शुभां। नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः।
अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः। लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः।
यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्म्मे च परमां स्थितिं। अपाम्पतिरपाम्भावं यत्र वाञ्छति नैषधः।
स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः सर्व्वे च मिथुनं ददुः। वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः।
पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः। दमयन्त्याश्च मुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतं। २२३०
गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः। विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च।
उष्य तत्र यथाकामं नैषधो द्विपदाम्बरः। भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकं।
अवाप्य नारीरत्नन्तु पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः। रेमे सह तया राजन् शच्येव बलवृत्रहा।
अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोंऽशुमानिव। अरञ्जयत् प्रजा वीरो धर्म्मेण परिपालयन्
ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः। अन्यैश्च बहुभिर्धीमान् क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः। २२३५
पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च। दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः।
जनयामास च ततो दमयन्त्या महामनाः। इन्द्रसेनं सुतञ्चापि इन्द्रसेनाञ्च कन्यकां।

एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिप। ररक्ष वसुसम्पूर्णां वसुधां वसुधाधिपः।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि दमयन्तीस्वयम्बरे सप्तपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५७ ॥

॥ वृहदश्व उवाच ॥ वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः। यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह।
अथाब्रवीत् कलिं शक्रः सम्प्रेक्ष्य बलवृत्रहा। द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क्व यास्यसि। २२४०
ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयम्बरं। गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तां गतं।
तमब्रवीत् प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयम्बरः। वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः।
एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः। देवानामन्त्र्य तान् सर्व्वानुवाचेदं वचस्तदा।
देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत। तत्र तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणं।
एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः। अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः। २२४५
का च सर्व्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपं। यो वेद धर्म्मानखिलान् यथावच्चरितव्रतः।
योऽधीते चतुरो वेदान् सर्व्वानाख्यानपञ्चमान्। नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्म्मतः।
अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः। यस्मिन् सत्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः।
ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे। एवंरूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले।
आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना। एवङ्गुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले। २२५०
कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले ह्रदे। एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरञ्च दिवं ययुः।
ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत्। संहर्त्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर।
भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते। त्वमप्यक्षान् समाविश्य साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि कलिदेवसंवादे अष्टपञ्चाशोऽध्यायः॥५८॥

॥ वृहदश्व उवाच ॥ एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह। आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः।
स नित्यमन्तरप्रेप्सुर्निषधेष्ववसच्चिरं। अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरं। २२५५
कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्त नैषधः। अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत्।
स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च। गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै।
अक्षद्यूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया। निषधान् प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपं।
एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात्। कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्यगात्।
आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा। दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः। २२६०
न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः। वैदर्भ्याः प्रेक्ष्यमाणायाः पणकालममन्यत।
हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससां। आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा।
तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन। निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमरिन्दमं।
ततः पौरजनाः सर्व्वे मन्त्रिभिः सह भारत। राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरं।
ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत्। एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्य्यवान्। २२६५

निवेद्यतां नैषधाय सर्व्वाः प्रकृतयः स्थिताः। अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्म्मार्थदर्शिनः।
ततः सा वाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता। उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना।
राजन् पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः। मन्त्रिभिः सहितः सर्व्वैराजभक्तिपुरस्कृतः।
तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनःपुनरभाषत। तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं तथाविधां।
आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन। ततस्ते मन्त्रिणः सर्व्वे ते चैव पुरवासिनः। २२७०
नायमस्तीति दुःखार्त्ता व्रीडिता जग्मुरालयान्। तथा तदभवद्द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च। युधिष्ठिर बहून् मासान् पुण्यश्लोकस्त्व जीयत।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलद्यूते एकोनषष्टितमोऽध्यायः॥ ५९ ॥

॥ वृहदश्व उवाच॥ दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपं। उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसं।
भयशोकसमाविष्टा राजन् भीमसुता ततः। चिन्तयामास तत्कार्य्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति।
सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियं। नलञ्च हृतसर्व्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत्।
वृहत्सेनामतियशां तां धात्रीं परिचारिकां। हितां सर्व्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषितां। २२७५
वृहत्सेने व्रजामात्यानानाय्य नलशासनात्। आचक्ष्व यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टञ्च यद्वसु।
ततस्ते मन्त्रिणः सर्व्वे विज्ञाय नलशासनं। अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्ता नलमाव्रजन्।
तास्तु सर्व्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः। न्यवेदयद्भीमसुता न च स प्रत्यनन्दत।
वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्त्तारमभिवीक्ष्य सा। दमयन्ती पुनर्व्वेश्म व्रीडिता प्रविवेश ह।
निशम्य सततं चाक्षान् पुण्यश्लोकपराङ्मुखान्। नलञ्च हृतसर्व्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह। २२८०
वृहत्सेने पुनर्गच्छ वार्ष्णेयं नलशासनात्। सूतमानय कल्याणि महत्कार्य्यमुपस्थितं।
वृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्या प्रभाषितं। वार्ष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः।
वार्ष्णेयन्तु ततो भैमी सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा। उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता।
जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि। तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि।
यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणैव जीयते। तथा तथाऽस्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिवर्द्धते। २२८५
यथा च पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वशवर्त्तिनः। तथा विपर्य्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते।
सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति च। ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः।
नूनं मन्ये न दोषोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः। यत्तु मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः।
शरणं त्वां प्रपन्नाऽस्मि सारथे कुरु मद्वचः। नहि मे शुध्यते भावः कदाचिद्विनशेदपि।
नलस्य दयितानश्वान् योजयित्वा मनोजवान्। इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि। २२९०
मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनन्तथा। अश्वांश्चेमान् यथाकामं वस चान्यत्र गच्छ वा।
दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वार्ष्णेयो नलसारथिः। न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः।
तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते। ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भांस्तेन वाहिना।

हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरञ्च तं । इन्द्रसेनाञ्च तां कन्यामिन्द्रसेनञ्च बालकं ।
आमन्त्र्य भीमं राजानमार्त्तः शोचन्नलं नृपं । अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीन्तदा । २२९५
ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः । भृतिञ्चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलद्यूते षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ वृहदश्व उवाच ॥ ततस्तु याते वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः । पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किञ्चन ।
हृतराज्यं नलं राजन् प्रहसन् पुष्करोऽब्रवीत् । द्यूतं प्रवर्त्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ।
शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्व्वमन्यज्जितं मया । दमयन्त्याः पणः साधु वर्त्ततां यदि मन्यसे ।
पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना । व्यदीर्य्यतेव हृदयं नचैनं किञ्चिदब्रवीत् । २३००
ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् । उत्सृज्य सर्व्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ।
एकवासा ह्यसंवीतः सुहृच्छोकविवर्द्धनः । निश्चक्राम ततो राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियं ।
दमयन्त्येकवस्त्राऽथ गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् । स तया वाह्यतः सार्द्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ।
पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे । नले यः सम्यगातिष्ठेत् स गच्छेद्वध्यतां मम ।
पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च । पौरा न तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर । २३०५
स तथा नगराभ्यासे सत्कारार्हो न सत्कृतः । त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्त्तयन् ।
पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् । प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ।
क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि । अपश्यत् शकुनान् कांश्चिद्धिरण्यसदृशच्छदान् ।
स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्बली । अस्ति भक्ष्यो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ।
ततस्तान् परिधानेन वाससा स समावृणोत् । तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्व्वे जग्मुर्विहायसा । २३१०
उत्पतन्तः खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलं । दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखं ।
वयमक्षाः सुदुर्ब्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः । आगता नहि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ।
तान् समीपगतानक्षानात्मानञ्च विवाससं । पुण्यश्लोकस्तदा राजन् दमयन्तीमथाब्रवीत् ।
येषां प्रकोपादैश्वर्य्यात् प्रच्युतोऽहमनिन्दिते । प्राणयात्रां न विन्देयं दुःखितः क्षुधयाऽन्वितः ।
येषां कृते न सत्कारमकुर्व्वन्मयि नैषधाः । इमे ते शकुना भूत्वा वासो भीरु हरन्ति मे । २३१५
वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः । भर्त्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ।
एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथं । अवन्तीमृक्षवन्तञ्च समतिक्रम्य पर्व्वतं ।
एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा । आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः ।
एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छति कोशलां । अतः परञ्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ।
एतद्वाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः । उवाचासकृदार्त्तो हि भैमीमुद्दिश्य भारत । २३२०
ततः सा वाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता । उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ।
उद्वेजते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्व्वशः । तव पार्थिव सङ्कल्पं चिन्तयन्त्याः पुनःपुनः ।

हृतराज्यं हृतद्रव्यं विवस्त्रं क्षुच्छ्रमान्वितं। कथमुत्सृज्य गच्छेयं त्वामहं निर्ज्जने वने।
श्रान्तस्य ते क्षुधार्त्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखं। वने घोरे महाराज नाशयिष्याम्यहं क्लमं।
न च भार्य्यासमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां मतं। औषधं सर्व्वदुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। १११५
॥ नल उवाच ॥ एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयन्ति सुमध्यमे। नास्ति भार्य्यासमं मित्रं नरस्यार्त्तस्य भेषजं।
न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमलं भीरु शङ्कसे। त्यजेयमहमात्मानं नचैव त्वामनिन्दिते।
॥ दमयन्त्युवाच॥ यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि। तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते।
अवैमि चाहं नृपते नतु मां त्यक्तुमर्हसि। चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते।
पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम। अतो निमित्तं शोकं मे वर्द्धयस्यमरोपम। ११२०
यदि चायमभिप्रायस्तव ज्ञातीन् व्रजेदिति। सहितावेव गच्छावो विदर्भान् यदि मन्यसे।
विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद। तेन त्वं पूजितो राजन् सुखं वत्स्यसि नो गृहे।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलवनयात्रायामेकषष्टोऽध्यायः॥ ६१ ॥
॥ नल उवाच ॥ यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः। नतु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथञ्चन।
कथं समृद्धो गत्वाऽहं तव हर्षविवर्द्धनः। परिच्युतो गमिष्यामि तव शोकविवर्द्धनः।
॥ वृहदश्व उवाच ॥ इतिब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः। सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्द्धेन संवृतां। ११२५
तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः। क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां काञ्चिदुपेयतुः।
तां सभामुपसम्प्राप्य तदा स निषधाधिपः। वैदर्भ्या सहितो राजा निषसाद महीतले।
सचैकवस्त्रो मलिनो विकटः पांशुगुण्ठितः। दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले।
दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयाऽपहृता ततः। सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी।
सुप्तायां दमयन्त्यान्तु नलो राजा विशाम्पते। शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा। ११३०
स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागञ्च सर्व्वशः। वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान्।
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किंनु मे स्यादकुर्व्वतः। किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा।
मामियं ह्यनुरक्तैवं दुःखं प्राप्नोति मत्कृते। मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति।
मयि निःसंशयं दुःखमिमं प्राप्स्यत्यनुव्रता। उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं क्वचित्।
स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य्य च पुनः पुनः। उत्सर्गं मन्यते श्रेयो दमयन्त्या नराधिप। ११३५
न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्धर्षयितुं पथि। यशस्विनी महाभागा मद्भक्तेयं पतिव्रता।
एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्त्तत। कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्ज्जने।
सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रतां। चिन्तयित्वा ऽध्यगाद्राजा वस्त्रार्द्धस्यावकर्त्तनं।
कथं वासो विकर्त्तेयं नच बुध्येत मे प्रिया। विचिन्त्यैवं नलो राजा सभां पर्य्यचरत्तदा।
परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत। आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमं। ११४०
तेनार्द्धं वाससश्छित्वा निरस्य च परन्तपः। सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनां।

ततो निवृत्तहृदयः पुनरागम्य तां सभां । दमयन्तीं तदा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ।
यां न वायुर्नचादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियां । सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ।
इयं वस्त्रावकर्त्तेन संवीता चारुहासिनी । उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्धा भविष्यति ।
कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा । चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते । २२५५
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्गणौ । रक्षन्तु त्वां महाभागे धर्म्मेणासि समावृता ।
एवमुक्त्वा प्रियां भार्य्यां रूपेणाप्रतिमां भुवि । कलिनाऽपहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ।
गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः । आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनावकृष्यते ।
द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा । दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां प्रति ।
अवकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः । सुप्तामुत्सृज्य तां भार्य्यां विलप्य करुणं बहु । २२६०
नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः । जगामैकां वने शून्ये भार्य्यामुत्सृज्य दुःखितः ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलस्य दमयन्तीत्यागे द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥
॥ वृहदश्व उवाच ॥ अपक्रान्ते नले राजन् दमयन्ती गतक्लमा । अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ।
अपश्यमाना भर्त्तारं शोकदुःखसमन्विता । प्राक्रोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधं ।
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन् किं जहासि मां । हा हताऽस्मि विनष्टाऽस्मि भीताऽस्मि विजने वने ।
ननु नाम महाराज धर्म्मज्ञः सत्यवागसि । कथमुक्त्वा तथा सत्यं सुप्तामुत्सृज्य कानने । २२६५
कथमुत्सृज्य गन्ताऽसि दक्षां भार्य्यामनुव्रतां । विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ।
शक्यसे ता गिरः सम्यक् कर्त्तुं मयि नरेश्वर । यास्तेषां लोकपालानां सन्निधौ कथिताः पुरा ।
नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ । यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्त्तमपि जीवति ।
पर्य्याप्तः परिहासोऽयमेतावान् पुरुषर्षभ । भीताऽहमतिदुर्द्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ।
दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष दृष्टोऽसि नैषध । आवार्य्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे । २२७०
नृशंसं वत राजेन्द्र यन्मामेवं गतामिह । विलपन्तीं समागम्य नाश्वासयसि पार्थिव ।
न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किञ्चन । कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ।
कथं नु राजंस्तृषितः क्षुधितः श्रमकर्षितः । सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन् भविष्यसि ।
ततः सा तीव्रशोकार्त्ता प्रदीप्तेव च मन्युना । इतस्ततश्च रुदती पर्य्यधावत दुःखिता ।
मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला । मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति । २२७५
अतीव शोकसन्तप्ता मुहुर्निश्वस्य विह्वला । उवाच भैमी निश्वस्य रुदत्यथ पतिव्रता ।
यस्याभिशापाद्दुःखार्त्तो दुःखं विन्दति नैषधः । तस्य भूतस्य नो दुःखाद्दुःखमभ्यधिकं भवेत् ।
अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलं । तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकां ।
एवन्तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्य्या महात्मनः । अन्वेषमाणा भर्त्तारं वने श्वापदसेविते ।
उन्मत्तवद्भीमसुता विलपन्ती इतस्ततः । हाहा राजन्निति मुहुरितस्ततश्च धावति । २२८०

तां क्रन्दमानामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीं । करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ।
सहसाऽभ्यागतां भैमीमभ्याशपरिवर्त्तिनीं । जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधाऽन्वितः ।
सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च परिप्लुता । नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधं ।
हानाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् । ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ।
कथं भविष्यसि पुनर्मामनुस्मृत्य नैषध । कथं भवान् जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो ।   २३८५
शापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च । श्रान्तस्य ते क्षुधार्त्तस्य परिम्लानस्य नैषध ।
कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति तेऽनघ । ततः कश्चिन्मृगव्याधो विचरन् गहने वने ।
आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह । तां तु दृष्ट्वा तथा ग्रस्तामुरगेणायतेक्षणां ।
त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगतः । मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ।
निर्व्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः । मोचयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ।   २३९०
समाश्वास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत । कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथञ्चाभ्यागतं वनं ।
कथञ्चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भाविनि । दमयन्ती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशाम्पते ।
सर्व्वमेतद्यथावृत्तमाचचक्षेऽस्य भारत । तामर्द्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधरां ।
सुकुमाराऽनवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननां । अरालपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीं ।
लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमीयिवान् । तामेवं श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्व्वया ।   २३९५
सान्त्वयामास कामार्त्तस्तदबुध्यत भाविनी । दमयन्त्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजज्वालेव मन्युना । स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
दुर्द्धर्षां तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव । दमयन्ती तु दुःखार्त्ता पतिराज्यविनाकृता ।
अतीतवाक्पथे काले शशापैनं रुषाऽन्विता । यद्यहं नैषधादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये ।
तथाऽयं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः । उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः । व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ।   २४००

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यान पर्व्वणि दमयन्तीसर्पग्रासमोचने व्याधवधे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥ सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा । वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितं ।
सिंहद्वीपिरुरुव्याघ्रमहिषर्क्षमृगैर्युतं । नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितं ।
शालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः । अर्ज्जुनारिष्टसञ्छन्नं स्यन्दनैश्च सशाल्मलैः ।
जम्ब्वाम्रलोध्रखदिरशालवेत्रसमाकुलं । पद्मकामलकप्लक्षकदम्बोडुम्बरावृतं ।
बदरीबिल्वसञ्छन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलं । पियालतालखर्ज्जूरहरीतकविभीतकैः ।   २४०५
नानाधातुशतैर्नद्धान् विविधानपि चाचलान् । निकुञ्जान् परिसङ्घुष्टान् दरीश्चाद्भुतदर्शनाः ।
नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगद्विजान् । सा बहुभीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ।
पल्वलानि तडागानि गिरिकूटानि सर्व्वशः । सरितो निर्झरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ।

यूथशो ददृशे तत्र विदर्भाधिपनन्दिनी। महिषांश्च वराहांश्च ऋक्षांश्च वनपन्नगान्।
तेजसा यशसा लक्ष्म्या स्थित्या च परया युता। वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती तदा। २४१०
नाबिभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित्। दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनपीडिता।
विदर्भतनया राजन् विललाप सुदुःखिता। भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलमथाश्रिता।
॥ दमयन्त्युवाच ॥ व्यूढोरस्क महाबाहो नैषधानां जनाधिप। क नु राजन् गतोऽस्यद्य विसृज्य विजने वने।
अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः। कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्त्तसे।
यत्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत्समक्षं महाद्युते। स्मर्त्तुमर्हसि कल्याण वचनं पार्थिवर्षभ। २४१५
यच्चोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप। मत्समक्षं यदुक्तञ्च तदवेक्षितुमर्हसि।
चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः। स्वधीता मनुजव्याघ्र सत्यमेकं किलैकतः।
तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्त्तुं नरेश्वर। उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः।
हा वीर नल नामाऽहं नष्टा किल तवानघ। अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे।
भत्सयत्येष मां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः। अरण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि। २४२०
न मे त्वदन्या काचिद्धि प्रियाऽस्तीत्यब्रवीः सदा। तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप।
उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप। ईप्सितामीप्सितोऽसि त्वं किं मां न प्रतिभाषसे।
कृशां दीनां विवर्णाञ्च मलिनां वसुधाधिप। वस्त्रार्द्धप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत्।
यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन। न मानयसि मामार्य रुदतीमरिकर्षण।
महाराज महारण्ये अहमेकाकिनी सती। दमयन्त्यभिभाषे त्वां किं मां न प्रतिभाषसे। २४२१
कुलशीलोपसम्पन्नं चारुसर्व्वाङ्गशोभनं। नाद्य त्वामनुपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम।
वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते। शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप।
प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्द्धन। कं नु पृच्छामि दुःखार्त्ता त्वदर्थे शोककर्षिता।
कच्चिद्दृष्टस्त्वयाऽरण्ये सङ्गत्येह नलो नृपः। को नु मे वाऽद्य प्रष्टव्यो वनेऽस्मिन् प्रस्थितं नलं।
अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनं। यमन्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणं। २४३०
अयं सदिति कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरं। अरण्यराडयं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महाहनुः।
शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति व्रजाम्येनमशङ्किता। भवान् मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन् कानने प्रभुः।
विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि मां। निषधाधिपतेर्भार्य्यां नलस्यामित्रघातिनः।
पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककर्षितां। आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः।
अथ वा त्वं वनपते नलं यदि न शंससि। मां खादय मृगश्रेष्ठ दुःखादस्माद्विमोचय। २४३५
श्रुत्वाऽरण्ये विलपितं न मामाश्वासयत्ययं। यामीमां स्वादुसलिलामापगां सागरङ्गमां।
इमं शिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गैर्बहुभिरुच्छ्रितं। विराजद्भिरिवामेकैर्नैकवर्णैर्मनोरमैः।
नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूषितं। अस्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोत्थितं।

सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगायुतं। पतत्रिभिर्बहुविधैः समन्तादनुनादितं।
किंशुकाशोकवकुलपुन्नागैरुपशोभितं। कर्णिकारधवप्लक्षैः सुपुष्पैरुपशोभितं। २४४०
सरिद्भिः सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समाकुलं। गिरिराजमिमं तावत् पृच्छामि नृपतिं प्रति।
भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत। शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर।
प्रणमे त्वाऽभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध मां। राज्ञः स्नुषां राजभार्य्यां दमयन्तीति विश्रुतां।
राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः। भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्व्वर्ण्यस्य रक्षिता।
राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावतां। आहर्त्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्व्वञ्चितेक्षणः। २४४५
ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः। शीलवान् वीर्य्यसम्पन्नः पृथुश्रीर्धर्म्मविच्छुचिः।
सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्ज्जितारिगणः प्रभुः। तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थितां।
निषधेषु महाराजः श्वशुरो मे नरोत्तमः। गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह।
तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः। क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह।
नलो नामाऽरिहा श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः। ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत् सोमपोऽग्निमान्। २४५०
यष्टा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रशासिता। तस्य मामवरां श्रेष्ठां विद्धि भार्य्यामिहागतां।
त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्वितां। अन्वेषमाणां भर्त्तारं त्वं मां पर्व्वतसत्तम।
समुल्लिखद्भिरेतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः। कच्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः।
गजेन्द्रविक्रमो धीमान् दीर्घबाहुरमर्षणः। विक्रान्तः सत्त्ववान्वीरो भर्त्ता मम महायशाः।
निषधानामधिपतिः कच्चिद्दृष्टस्त्वया नलः। किं मां विलपतीमेकां पर्व्वतश्रेष्ठ विह्वलां। २४५५
गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखितां। वीर विक्रान्त धर्म्मज्ञ सत्यसन्ध महीपते।
यद्यस्यस्मिन् वने राजन् दर्शयात्मानमात्मना। कदा सुस्निग्धगम्भीरां जीमूतघनसन्निभां।
श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं तामसृतोपमां। वैदर्भीत्येव विस्पष्टां शुभां राज्ञो महात्मनः।
आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकविनाशिनीं। भीतामाश्वासयत मां नृपते धर्म्मवत्सल।
इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी। दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तरां। २४६०
सा गत्वा त्रीनहोरात्रान् ददर्श परमाङ्गना। तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननशोभितं।
वशिष्ठभृगुवत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितं। नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः।
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च पर्णाहारैस्तथैव च। वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः।
तापसाध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलं। नानामृगगणैर्जुष्टं शाखामृगगणायुतं।
तापसैः समुपेतञ्च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत्। सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना। २४६५
वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना। सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया।
योषिद्रत्नं महाभागा दमयन्ती तपस्विनी। साऽभिवाद्य तपोवृद्धान् विनयावनता स्थिता।
स्वागतन्तु इति प्रोक्ता तैः सर्व्वैस्तापसैश्च सा। पूजाञ्चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः।

आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे । तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ।
तपस्यग्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः । कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च । २४७०
तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्व्वत्रेति यशस्विनी । ब्रूहि सर्व्वानवद्याङ्गि का त्वं किञ्च चिकीर्षसि ।
दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिञ्च परमामिह । विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ।
अस्यारण्यस्य देवी त्वमुताहोऽस्य महीभृतः । अस्याश्च नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ।
साऽब्रवीत्तानृषीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता । न चाप्यस्य गिरेर्व्विप्रा नैव नद्याश्च देवता ।
मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्व्वे तपोधनाः । विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्व्वशः । २४७५
विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः । तस्य मां तनयां सर्व्वे जानीत द्विजसत्तमाः ।
निषधाधिपतिर्धीमान्नलो नाम महायशाः । वीरः संग्रामजिद्विद्वान्मम भर्त्ता विशाम्पतिः ।
देवताऽभ्यर्च्चनपरो द्विज तिजनवत्सलः । गोप्ता निषधवंशस्य महातेजा महाबलः ।
सत्यवान् धर्म्मवित्प्राज्ञः सत्यसन्धोऽरिमर्द्दनः । ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान् परपुरञ्जयः ।
नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः । मम भर्त्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा । २४८०
आहर्त्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः । सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमप्रभः ।
स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरनार्य्यैरकृतात्मभिः । आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्म्मपरायणः ।
देवने कुशलैर्जिह्मैर्जितो राज्यं वसूनि च । तस्य मामवगच्छध्वं भार्य्यां राजर्षभस्य वै ।
दमयन्तीति विख्यातां भर्त्तुर्दर्शनलालसां । सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि सरितस्तथा ।
पल्वलानि च सर्व्वाणि तथाऽरण्यानि सर्व्वशः । अन्वेषमाणा भर्त्तारं नलं रणविशारदं । २४८५
महात्मानं कृतास्त्रञ्च विचरामीह दुःखिता । कच्चिद्भगवतां रम्यं तपोवनमिदं नृपः ।
भवेत्प्राप्तो नलो नाम निषधानां जनाधिपः । यत्कृतेऽहमिदं ब्रह्मन् प्रपन्ना भृशदारुणं ।
वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितं । यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपं ।
आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोचनात् । कोऽनु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभं ।
कथं भविष्याम्यद्याहं भर्त्तृशोकाभिपीडिता । तथा विलपतीमेकामरण्ये भीमनन्दिनीं । २४९०
दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यदर्शिनः । उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधं । निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिपातिनं ।
भैमि धर्म्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरं । विमुक्तं सर्व्वपापेभ्यः सर्व्वरत्नसमन्वितं ।
तदेव नगरं श्रेष्ठं प्रशासन्तमरिन्दमं । द्विषतां भयकर्त्तारं सुहृदां शोकनाशनं ।
पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपं । एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजां । २४९५
तापसान्तर्हिताः सर्व्वे साग्निहोत्राश्रमास्तथा । सा दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यं विस्मिता ह्यभवत्तदा ।
दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपस्नुषा । किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत् ।
क्व नु ते तापसाः सर्व्वे क्व तदाश्रममण्डलं । क्व सा पुण्यजला रम्या नदी द्विजनिषेविता ।

ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता। भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाऽभवत्।
सा गत्वाऽथ परां भूमिं बाष्पसन्दिग्धया गिरा। विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाऽशोकतरुन्ततः। २५००
उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं वने। पल्लवापीडितं हृद्यं विहङ्गैरनुनादितं।
अहो बतायमगमः श्रीमानस्मिन् वनान्तरे। आपीडैर्बहुभिर्भाति श्रीमान् पर्व्वतराडिव।
विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन। वीतशोकभयाबाधं कच्चित्त्वं दृष्टवान्नृपं।
नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिं। निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियं।
एकवस्त्रार्द्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचं। व्यसनेनार्द्दितं वीरमरण्यमिदमागतं। २५०५
यथा विशोका गच्छेयमशोक नग तत्कुरु। सत्यनामा भवाशोक अशोकः शोकनाशन।
एवं साऽशोकवृक्षन्तमार्त्ता वै परिगम्य ह। जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना।
सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरितस्तथा। नैकांश्च पर्व्वतान् रम्यान् नैकांश्च मृगपक्षिणः।
कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदीश्चाद्भुतदर्शनाः। ददर्श सा भीमसुता पतिमन्वेषती तदा।
गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता। ददर्शाथ महासार्थं हस्त्यश्वरथसङ्कुलं। २५१०
उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभां। सुशीततोयां विस्तीर्णां ह्रदिनीं वेतसैर्वृतां।
प्रोद्घुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजितां। कूर्म्मग्राहझषाकीर्णां विपुलद्वीपशोभितां।
सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी। उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह।
उन्मत्तरूपा शोकार्त्ता तथा वस्त्रार्द्धसंवृता। कृशा विवर्णा मलिना पांशुध्वस्तशिरोरुहा।
तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः। केचिच्चिन्तां परां जग्मुः केचित्तत्र विचुक्रुशुः। २५१५
प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्ति चापरे। अकुर्व्वत दयां केचित् पप्रच्छुश्चापि भारत।
काऽसि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने। त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेह कच्चित्त्वमसि मानुषी।
वद सत्यं वनस्यास्य पर्व्वतस्याथ वा दिशः। देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः।
यक्षी वा राक्षसी वा त्वं उताहोऽसि वराङ्गना। सर्व्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्ष चास्माननिन्दिते।
यथाऽयं सर्व्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत्। तथा विधत्स्व कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत्। २५२०
तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा। प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यसनपीडिता।
सार्थवाहञ्च सार्थञ्च जना ये तत्र केचन। युवस्थविरबालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः।
मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुतां। नृपस्नुषां राजभार्य्यां भर्तृदर्शनलालसां।
विदर्भराड् मम पिता भर्त्ता राजा च नैषधः। नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितं।
यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियं। नलं पुरुषशार्दूलममित्रगणसूदनं। २५२५
तामुवाचानवद्याङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः। सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्वचः।
अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिते। मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि।
कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलर्क्षमृगानपि। पश्याम्यस्मिन् वने कृत्स्ने ह्यमनुष्यनिषेविते।

ऋते त्वां मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने। तथा नो यक्षराडद्य मणिभद्रः प्रसीदतु।
साऽब्रवीद्वणिजः सर्व्वान् सार्थवाहञ्च तं ततः। क नु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हथ॥ २५३०
॥ सार्थवाह उवाच॥ सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः। क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे।
इतिश्री महाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि दमयन्तीविलापे चतुःषष्टितमोऽध्यायः॥ ६४॥
॥ वृहदश्व उवाच॥ सा तच्छ्रुत्वाऽनवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा। जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिलालसा।
अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे। तडागं सर्व्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं महत्।
ददृशुर्व्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनं। बहुपुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितं।
निर्म्मलस्वादुसलिलं मनोहारि सुशीतलं। सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः। २५३५
सम्मते सार्थवाहस्य विविशुर्व्वनमुत्तमं। उवास सार्थः सुमहान् वेलामासाद्य पश्चिमां।
अथार्द्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा। सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत्।
पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रस्रवणाविलां। अथापश्यत सार्थन्तं सार्थजान् सुबहून् गजान्।
ते तान् ग्राम्यगजान् दृष्ट्वा सर्व्वे वनगजास्तदा। समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः।
तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत्। नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ। २५४०
स्पन्दतामपि नागानां मार्गा नष्टा वनोद्भवाः। मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः सार्थमुत्तमं।
ते त ममर्द्दुः सहसा चेष्टमानं महीतले। हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः।
वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन्। केचिद्दन्तैः करैः केचित् केचित्पद्भ्यां हता गजैः।
निहतोष्ट्राश्च बहुलाः पदातिजनसङ्कुलाः। भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा।
घोरान्नादान् विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले। वृक्षेष्वारुह्य संरब्धाः पतिता विषमेषु च। २५४५
एवं प्रकारैर्ब्बहुभिर्द्दैवेनाक्रम्य हस्तिभिः। राजन् विनिहतं सर्व्वं समृद्धं सार्थमण्डलं।
आरावः सुमहांश्चासीत्त्रैलोक्यभयकारकः। एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताधुना।
रत्नराशिर्व्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत। सामान्यमेतद्द्रविणं न मिथ्यावचनं मम।
एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा। पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सकातराः।
तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने दारुणे जनसंक्षये। दमयन्ती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा। २५५०
अपश्यद्वैशसं तत्र सर्व्वलोकभयङ्करं। अदृष्टपूर्व्वं तद्दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा।
संसक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला। ये तु तत्र विनिर्म्मुक्ताः सार्थात् केचिदविक्षताः।
तेऽब्रुवन् सहिताः सर्व्वे कस्येदं कर्म्मणः फलं। नूनं न पूजितोऽस्माभिर्म्मणिभद्रो महायशाः।
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्नवै वैश्रवणः प्रभुः। न पूजा विघ्नकर्त्तॄणामथवा प्रथमं कृता।
शकुनानां फलं वाऽथ विपरीतमिदं ध्रुवं। ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतं। २५५५
अपरे त्वब्रुवन् दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः। याऽसावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना।
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषं। तयेयं विहिता पूर्व्वं माया परमदारुणा।

राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयङ्करी । तस्याः सर्व्वमिदं पापं नात्र कार्य्या विचारणा।
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुःखदां । लोष्टभिः पांशुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य किल कृत्यकां । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणं । २५६०
ह्रीता भीता च संविग्ना प्राद्रवद्यत्र काननं । आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्य्यदेवयत् ।
अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् । नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्म्मणः फलं ।
न स्मराम्यशुभं किञ्चित्कृतं कस्यचिदण्वपि । कर्म्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्म्मणः फलं ।
नूनं जन्मान्तरकृतं पापमापतितं महत् । अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्नवत्यहं ।
भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः । भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्याञ्च विच्युतिः । २५६५
निर्नाथता वने वासो बहुव्यालनिषेविते । अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ।
देशात्तस्माद्विनिष्क्रम्यद्यशोचन् वैशसं कृतं । भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायञ्च नराधिप ।
अशोचत्तत्र वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतं । योऽपि मे निर्ज्जनेऽरण्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ।
स हतो हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तत् । प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ।
ना प्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनं । या नाहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता । २५७०
नह्यदैवकृतं किञ्चिन्नराणामिह विद्यते । न च मे बालभावेऽपि किञ्चित् पापकृतं कृतं ।
कर्म्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतं । मन्ये स्वयम्वरकृते लोकपालाः समागताः ।
प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः । नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्नवत्यहं ।
एवमादीनि दुःखार्त्ता सा विलप्य वराङ्गना । प्रलापानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ।
हतशेषैः सह तदा ब्राह्मणैर्व्वेदपारगैः । अगच्छद्राजशार्दूल चन्द्रलेखेव शारदी । २५७५
गच्छन्ती सा चिराद्बाला पुरमासादयन्महत् । सायाह्ने चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ।
अथ वस्त्रार्द्धसंवीता प्रविवेश पुरोत्तमं । तां विह्वलां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्ज्जितां ।
उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः । प्रविशन्तीन्तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ।
अनुजग्मुस्तत्र बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् । सा तैः परिवृताऽगच्छत् समीपं राजवेश्मनः ।
तां प्रासादगताऽपश्यद्राजमाता जनैर्वृतां । धात्रीमुवाच चैवैनामानयेह ममान्तिकं । २५८०
जनेन क्लिश्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी । तादृग्रूपञ्च पश्यामि विद्योतयति मे गृहं ।
उन्मत्तवेशा कल्याणी श्रीरिवायतलोचना । सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमं ।
आरोप्य विस्मिता राजन् दमयन्तीमपृच्छत । एवमप्यसुखाविष्टा बिभर्षि परमं वपुः ।
भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे काऽसि कस्य वा । नहि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्ज्जितं ।
असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् । २५८५
मानुषीं मां विजानीहि भर्त्तारं समनुव्रतां । सैरिन्ध्रीं जातिसम्पन्नां भुजिष्यां कामवासिनीं
फलमूलाशनामेकां यत्र सायंप्रतिश्रयां । असङ्ख्येयगुणो भर्त्ता माञ्च नित्यमनुव्रतः ।

भक्ताऽहमपि तं वीरं छायेवानुगता पथि । तस्य दैवात् प्रसक्तोऽभूदतिमात्रं सुदेवने ।
द्यूते स निर्ज्जितश्चैव वनमेक उपेयिवान् । तमेकवसनं वीरमुन्मत्तमिव विह्वलं ।
आश्वासयन्ती भर्त्तारमहमप्यगमं वनं । स कदाचिद्वने वीरः कस्मिंश्चित् कारणान्तरे । २५९०
क्षुत्परीतस्तु विमनास्तदप्येकं व्यसर्ज्जयत् । तमेकवसना नग्नमुन्मत्तवदचेतसं ।
अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशास्तदा । ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मां क्वचित् ।
वाससोऽर्द्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसं । तं मार्गमाणा भर्त्तारं दह्यमाना दिवानिशं ।
साऽहं कमलगर्भाभमपश्यन्ती हृदि प्रियं । न विन्दाम्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुं ।
तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु । राजमाताऽब्रवीदार्त्तां भैमीमार्त्तस्वरां स्वयं । २५९५
वसस्व मयि कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि । मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्त्तारं पुरुषा मम ।
अपि वा स्वयमागच्छेत् परिधावन्नितस्ततः । इहैव वसती भद्रे भर्त्तारमुपलप्स्यसे ।
राजमातुर्व्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् । समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ।
उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्य्यां पादधावनं । न चाहं पुरुषानन्यान् प्रभाषेयं कथञ्चन ।
प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिद्दण्ड्यस्ते स पुमान् भवेत् । बध्यश्च ते ऽसकृन्मन्द इति मे व्रतमाहितं । २६००
भर्त्तुरन्वेषणार्थन्तु पश्येयं ब्राह्मणानहं । यद्येवमिह वत्स्यामि त्वत्सकाशे न संशयः ।
अतोऽन्यथा न मे वासो वर्त्तेत हृदये क्वचित् । तां प्रहृष्टेन मनसा राजमातेदमब्रवीत् ।
सर्व्वमेतत् करिष्यामि दिष्ट्या ते व्रतमीदृशं । एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशाम्पते ।
उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत । सैरिन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीं ।
वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियं । एतया सह मोदस्व निरुद्विग्नमनाः सदा । २६०५
ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् । दमयन्तीमुपादाय सखीभिः परिवारिता ।
सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती व्यनन्दत । सर्व्वकामैः सुविहितैर्निरुद्वेगाऽवसत्तदा ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि दमयन्तीचेदिराजगृहवासे पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
॥ बृहदश्व उवाच ॥ उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विशाम्पते । ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ।
तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् । अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ।
माभैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तं । ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतं । २६१०
स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलन्तदा । उवाच मां विद्धि राजन् नागं कर्कोटकं नृप ।
मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिर्नारदः सुमहातपाः । तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ।
तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित् । इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात् ।
तस्य शापान्नशक्तोऽस्मि पदाद्विचलितुं पदं । उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान् ।
सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः । लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ मां । २६१५
एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः । तं गृहीत्वा नलः प्रायाद्देशं दावविवर्ज्जितं ।

आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना । उत्स्रष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ।
पदानि गणयन् गच्छ स्वानि नैषध कानिचित । तत्र तेऽहं महाबाहो श्रेयो धास्यामि यत्परं ।
ततः सङ्ख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे । तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ।
स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नलः । स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः । २६२०
ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् । मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विदुर्जना इति ।
यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल । विषेण स मदीयेन दुःखं त्वयि निवत्स्यति ।
विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति । तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ।
अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप । क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ।
न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा । ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप । २६२५
राजन् विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति । संग्रामेषु च राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ।
गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् । समीपमृतुपर्णस्य स हि चैवाक्षनैपुणः ।
अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर । स तेऽक्षहृदयं दाता राजाऽश्वहृदयेन वै ।
इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान् मित्रञ्चैव भविष्यति । भविष्यसि यदाऽक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ।
समेष्यसि दारैस्त्वं मास्म शोके मनः कृथाः । राज्येन तनयाभ्याञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । २६३०
स्वं रूपञ्च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप । संस्मर्त्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः ।
अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते । इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासो युगं तदा ।
एवं नलञ्च सन्दिश्य वासो दत्त्वा च कौरव । नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलकर्कोटकसंवादे षडधिकषष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
॥ वृहदश्व उवाच ॥ तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः । ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेऽहनि ।
स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् । अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः । २६३५
अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च । अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ।
यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन् यच्चैवान्यत्सुदुष्करं । सर्व्वं यतिष्ये तत्कर्त्तुमृतुपर्ण भरस्व मां ।
॥ ऋतुपर्ण उवाच ॥ वस बाहुक भद्रन्ते सर्व्वमेतत् करिष्यसि । शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्ध्रियते मे विशेषतः ।
स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम । भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतंशताः ।
त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वार्ष्णेयजीवलौ । एताभ्यां रंस्यसे सार्द्धं वस वै मयि बाहुक । २६४०
॥ वृहदश्व उवाच ॥ एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः । ऋतुपर्णस्य नगरे सहवार्ष्णेयजीवलः ।
स वै तत्रावसद्राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् । सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ।
क्व नु सा क्षुत्पिपासार्त्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी । स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साऽद्योपतिष्ठति ।
एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत् । कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ।
आयुष्मन् कस्य वा नारी यामेवमनुशोचसि । तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् । २६४५

आसीद्बहुमता नारी तस्याद्दृढतरं वचः । स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
विप्रयुक्तः स मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः । दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।
निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेवं स गायति । स विभ्रमन्महीं सर्व्वां क्वचिदासाद्य किञ्चन ।
वसत्यनर्हस्तद्दुःखं भूय एवानुसंस्मरन् । सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति । एका बालाऽनभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता । २६५०
क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति । श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ।
त्यक्ता तेनाल्पभाग्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष । इत्येवं नैषधो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।
अज्ञातवासं न्यवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलविलापे सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥
॥ वृहदश्व उवाच । हृतराज्ये नले भीमः सभार्य्ये प्रेष्यतां गते । द्विजान् प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ।
सन्दिदेश च तान् भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलं । मृगयध्वं नलञ्चैव दमयन्तीञ्च मे सुतां । २६५५
अस्मिन् कर्म्मणि सम्पन्ने विज्ञाते निषधाधिपे । गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ।
अग्रहारांश्च दास्यामि ग्रामं नगरसम्मितं । न चेच्छक्याविहानेतुं दमयन्ती नलोऽपि वा ।
ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां दशशतं धनं । इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्व्वतो दिशं ।
पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्य्यया । नैव क्वापि प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकां ।
ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः । विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि । २६६०
पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थितां । मन्दं प्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन तां ।
निबद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः । तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशां ।
तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ सुदेव उवाच ॥ यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।
कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्ट्वेमां लोककान्तामिव श्रियं । पूर्णचन्द्रनिभां श्यामां चारुवृत्तपयोधरां ।
कुर्व्वन्तीं प्रभया देवीं सर्व्वा वितिमिरा दिशः । चारुपद्मविशालाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव । २६६५
इष्टां समस्तलोकस्य पूर्णचन्द्रप्रभामिव । विदर्भसरसस्तस्माद्दैवदोषादिवोद्धृतां ।
मलपङ्कानुलिप्ताङ्गीं मृणालीमिव चोद्धृतां । पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकरां ।
पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव । विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहङ्गमां ।
हस्तिहस्तपरामृष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीं । सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचितां ।
दह्यमानामिवार्केण मृणालीमिव चोद्धृतां । रूपौदार्य्यगुणोपेतां मण्डनार्हाममण्डितां । २६७०
चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृतां । कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धुजनेन च ।
देहं धारयतीं दीनं भर्तृदर्शनकाङ्क्षया । भर्त्ता नाम परं नार्य्या भूषणं भूषणैर्व्विना ।
एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते । दुष्करं कुरुते ऽत्यन्तं हीनो यदनया नलः ।
धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति । इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणां ।

सुखार्हा दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः। कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा। २६७२
भर्त्तुः समागमात् साध्वी रोहिणी शशिनो यथा। अस्या नूनं पुनर्लाभान्नैषधः प्रीतिमेष्यति।
राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वा च मेदिनीं। तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंवृतां।
नैषधोऽर्हति वैदर्भीं तञ्चेयमसितेक्षणा। युक्तन्तस्याप्रमेयस्य वीर्य्यसत्त्ववतो मया।
समाश्वासयितुं भार्य्यां पतिदर्शनलालसां। अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननां।
अदृष्टपूर्व्वां दुःखस्य दुःखार्त्तां ध्यानतत्परां॥ वृहदश्व उवाच॥ एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च तां। २६८०
उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत्। अहं सुदेवो वैदर्भि भ्रातुस्ते दयितः सखा।
भीमस्य वचनाद्राज्ञस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः। कुशली ते पिता राज्ञि जननी भ्रातरश्च ते।
आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च तौ। लक्षते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते।
अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीं॥ वृहदश्व उवाच॥ अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर।
पर्य्यपृच्छत तान् सर्व्वान् क्रमेण सुहृदः स्वकान्। रुरोद च भृशं राजन् वैदर्भी शोककर्षिता। २६८५
दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमं। ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककर्षिता।
सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीञ्च भारत। जनित्र्याः कथयामास सैरिन्ध्री रुदती भृशं।
ब्राह्मणेन सहागम्य तां वेद यदि मन्यसे। अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा।
जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत्। ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशाम्पते।
पप्रच्छ भार्य्या कस्येयं सुता वा कस्य भाविनी। कथञ्च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्त्तुर्व्वा वामलोचना। २६९०
त्वया च विदिता विप्र कथमेवङ्गता सती। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः सर्व्वमशेषतः।
तत्त्वेन हि ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीं। एवमुक्तस्तया राजन् सुदेवो द्विजसत्तमः।
सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथं।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि दमयन्तीसुदेवसंवादे अष्टषष्टोऽध्यायः॥ ६८॥

॥ सुदेव उवाच॥ विदर्भराजो धर्म्मात्मा भीमो नाम महाद्युतिः। सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता।
राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः। भार्य्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः। २६९५
स द्यूतेन जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महीपतिः। दमयन्त्या गतः सार्द्धं न प्राज्ञायत कस्यचित्।
ते वयं दमयन्त्यर्थं चरामः पृथिवीमिमां। सेयमासादिता बाला तव पुत्त्रनिवेशने।
अस्या रूपेण सदृशी मानुषी नहि विद्यते। अस्या ह्येष भ्रुवोर्म्मध्ये सहजः पिप्लुरुत्तमः।
श्यामायाः पद्मसङ्काशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया। मलेन संवृतो ह्यस्याश्छन्नोऽभ्रेणेव चन्द्रमाः।
चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्म्मितः। प्रतिपत्कलुषस्येन्दोर्लेखा नातिविराजते। २७००
न चास्या दृश्यते रूपं वपुर्म्मलसमाचितं। असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसन्निभं।
अनेन वपुषा बाला पिप्लुनाऽनेन सूचिता। लक्षितेयं मया देवी निभृतोऽग्निरिवोष्मणा।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशाम्पते। सुनन्दा शोधयामास पिप्लुप्रच्छादनं मलं।

स मलेनापकृष्टेन पिप्लुस्तस्या व्यरोचत । दमयन्त्या यथा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ।
पिप्लुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत । रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्त्तमिव तस्थतुः । २००९
उत्सृज्य वाष्पं शनकैराजमातेदमब्रवीत् । भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्लुनाऽनेन सूचिता ।
अहञ्च तव माता च राज्ञस्तस्य महात्मनः । सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ।
भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः । त्वन्तु जाता मया दृष्ट्वा दशार्णेषु पितुर्गृहे ।
यथैव ते पितुर्गेहं तथैव मम भाविनि । यथैव च ममैश्वर्य्यं दमयन्ति तथा तव ।
तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशाम्पते । प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् । २०१०
अज्ञायमानाऽपि सती सुखमस्म्युषिता त्वयि । सर्व्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ।
सुखात् सुखतरं वासो भविष्यति न संशयः । चिरविप्रोषितां मातर्म्मामनुज्ञातुमर्हसि ।
दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ । पित्रा विहीनौ शोकार्त्तौ मया चैव कथं नु तौ ।
यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्त्तुमिहेच्छसि । विदर्भां यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ।
वाढमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृस्वसा नृप । गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः । २०१५
प्रास्थापयद्राजमाता श्रीमतीं नरवाहिना । यानेन भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदां ।
ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमत् पुनः । तान्तु बन्धुजनः सर्व्वः प्रहृष्टः समपूजयत् ।
सर्व्वान् कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान् दारकौ च तौ । मातरं पितरञ्चोभौ सर्व्वञ्चैव सखीजनं ।
देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी । परेण विधिना देवि दमयन्ती विशाम्पते ।
अतर्पयत् सुदेवञ्च गोसहस्रेण पार्थिवः । प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च । २०२०
सा व्युष्टा रजनीन्तत्र पितुर्व्वेश्मनि भाविनी । विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ।
॥ दमयन्त्युवाच ॥ माञ्चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते । नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत ।
दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता । वाष्पेणापिहिता राज्ञी नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ।
तदवस्थान्तु तां दृष्ट्वा सर्व्वमन्तःपुरं तदा । हाहाभूतमतीवासीद्भृशञ्च प्ररुरोद ह ।
ततो भीमं महाराजं भार्य्या वचनमब्रवीत् । दमयन्ती तव सुता भर्त्तारमनुशोचति । २०२५
अपकृष्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती नृप । प्रयतन्तु तव प्रेष्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ।
तया प्रदेशितो राजा ब्राह्मणान् वशवर्त्तिनः । प्रास्थापयद्दिशः सर्व्वा यतध्वं नलमार्गणे ।
ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा । दमयन्तीमथो दृष्ट्वा प्रस्थिताः स्मेति तथाऽब्रुवन् ।
अथ तानब्रवीद्भैमी सर्व्वराष्ट्रेष्विदं वचः । ब्रुयास्तज्जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ।
क नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्द्धं प्रस्थितो मम । उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय । २०३०
सा वै यथा त्वया दिष्टा तथास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी । दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्द्धेनाभिसंवृता ।
तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव । प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ।
एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्य्याद्यथा मयि । वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ।

अर्त्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा। तन्नष्टमुभयं कस्माद्धर्म्मज्ञस्य सतस्तव।
ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान् सदा। संवृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसङ्क्षयात्। २७३५
तत् कुरुष्व नरव्याघ्र दयां मयि नरर्षभ। आनृशंस्यं परो धर्म्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतः।
एवं ब्रुवाणान् यदि वः प्रतिब्रूयात् कथञ्चन। स नरः सर्व्वथा ज्ञेयः कश्चासौ क्व नु वर्त्तते।
यश्चैवं वचनं श्रुत्वा ब्रूयात् प्रतिवचो नरः। तदादाय वचस्तस्य ममावेद्यं द्विजोत्तमाः।
यथा च वो न जानीयाद्ब्रुवतो मम शासनात्। पुनरागमनञ्चैव तथा कार्य्यमतन्द्रितैः।
यदि वाऽसौ समृद्धः स्याद्यदि वाऽप्यधनो भवेत्। यदि वाऽप्यसमर्थः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितं। २७४०
एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्व्वतो दिशः। नलं मृगयितुं राजंस्तदा व्यसनिनं तथा।
ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान् घोषांस्तथाश्रमान्। अन्वेषन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः।
तच्च वाक्यं तथा सर्व्वे तत्र तत्र विशाम्पते। श्रावयाञ्चक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितं।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलान्वेषणे एकोनसप्ततितोऽध्यायः॥ ६९॥
॥ वृहदश्व उवाच॥ अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः। प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत्।
नैषधं मृगयाणेन दमयन्ति मया नलं। अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गासुरिरुपस्थितः। २७४५
श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने। ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि।
तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत् किञ्चिदृतुपर्णो नराधिपः। नच पारिषदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयाऽसकृत्।
अनुज्ञातन्तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत्। ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः।
सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः। शीघ्रयानेषु कुशलो मिष्टकर्त्ता च भोजने।
स विनिश्वस्य बहुशो रुदित्वा च पुनः पुनः। कुशलञ्चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत। २७५०
वैषम्यमपि सम्प्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः। आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः।
रहिता भर्त्तृभिश्चैव न कुप्यन्ति कदाचन। प्राणांश्चारित्रकवचान् धारयन्ति वरस्त्रियः।
विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन तु। यत् सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति।
प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः। आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति।
सत्कृताऽसत्कृता वाऽपि पतिं दृष्ट्वा यथागतं। भ्रष्टराज्यं श्रियाहीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतं। २७५५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः। श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय।
एतच्छ्रुत्वाऽश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशाम्पते। दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत।
अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कदाचन। त्वत्सन्निधौ नियोक्ष्येऽहं सुदेवं द्विजसत्तमं।
यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतं। तथा त्वया प्रकर्त्तव्यं मम चेत् प्रियमिच्छसि।
यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान्। तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरं। २७६०
समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः। विश्रान्तन्तु ततः पश्चात् पर्णादं द्विजसत्तमं।
अर्च्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भाविनी। नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु।

त्वया हि मे बहु कृतं यदन्यो न करिष्यति । यस्माच्चाऽहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ।

स एवमुक्तोऽथाश्वास्य आशीर्व्वादैः सुमङ्गलैः । गृहानुपययौ चापि कृतार्थः सुमहामनाः ।

ततः सुदेवमाभाष्य दमयन्ती युधिष्ठिर । अब्रवीत् सन्निधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता । २०१५

गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपं । ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि संपतन्निव कामगः ।

आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयम्वरं । तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्व्वशः ।

तथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति । यदि सम्भावनीयन्ते गच्छ शीघ्रमरिन्दम ।

सूर्य्योदये द्वितीयं सा भर्त्तारं वरयिष्यति । नहि स ज्ञायते वीरो नलो जीवति वा नवा ।

एवं तया यथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत् । ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा । २०२०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि दमयन्तीपुनःस्वयम्बरकथने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ वृहदश्व उवाच ॥ श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः । सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ।

विदर्भां यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयम्बरं । एकाह्ना हयतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ।

एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह । व्यदीर्य्यत मनो दुःखात् प्रदध्यौ च महामनाः ।

दमयन्ती भवेदेतत् कुर्य्याद्दुःखेन मोहिता । अस्मदर्थे भवेद्वाऽयमुपायश्चिन्तितो महान् ।

नृशंसं वत वैदर्भी भर्तृकामा तपस्विनी । मया क्षुद्रेण निकृता कृपणा पापबुद्धिना । २०२५

स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः । स्यादेवमपि कुर्य्यात् सा विवासाद्गतसौहृदा ।

मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा । नैवं सा कर्हिचित् कुर्य्यात् सापत्या च विशेषतः ।

यदत्र सत्यं वाऽसत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयं । ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थञ्च करोम्यहं ।

इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः । कृताञ्जलिरुवाचेदमृतुपर्णं नराधिपं ।

प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप । एकाह्ना पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप । २०३०

ततः परीक्षामश्वानाञ्चक्रे राजन् स बाहुकः । अश्वशालामुपागम्य भाङ्गासुरिनृपाज्ञया ।

स त्वर्य्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः । अश्वान् जिज्ञासमानो वै विचार्य्य च पुनः पुनः ।

अध्यगच्छत् कृशानश्वान् समर्थानध्वनि क्षमान् । तेजोबलसमायुक्तान् कुलशीलसमन्वितान् ।

वर्ज्जितान् लक्षणैर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहनून् । शुद्धान् दशभिरावर्त्तैः सिन्धुजान् वातरंहसः ।

दृष्ट्वा तानब्रवीद्राजा किञ्चित् कोपसमन्वितः । किमिदं प्रार्थितं कर्त्तुं प्रलब्धव्या न ते वयं । २०३५

कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया मम । महदध्वानमपि च गन्तव्यं कथमीदृशैः ।

॥ बाहुक उवाच ॥ एको ललाटे द्वौ मूर्द्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोपपार्श्वयोः । द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एव तु ।

एते हया गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः । यानन्यान्मन्यसे राजन् ब्रूहि तान् योजयामि ते ।

॥ ऋतुपर्ण उवाच ॥ त्वमेव हयतत्त्वज्ञ कुशलो ह्यसि बाहुक । यान् मन्यसे समर्थांस्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ।

ततः सदश्वांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् । योजयामास कुशलो जवयुक्तान्रथे नलः । २०४०

ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्त्वराऽन्वितः । अथ पर्य्यपतन् भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ।

ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशाम्पते । सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ।
रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः । सूतमारोप्य वार्ष्णेयं जवमास्थाय वै परं ।
ते चोद्यमाना विधिवद्बाहुकेन हयोत्तमाः । समुत्पेतुरथाकाशं रथिनं मोहयन्निव ।
तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान् वहतो वातरंहसः । अयोध्याधिपतिः श्रीमान् विस्मयं परमं ययौ ।   २७९५
रथघोषन्तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणञ्च तत् । वार्ष्णेयश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञतां ।
किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः । तथा तल्लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ।
शालिहोत्रोऽथ किन्नु स्याद्धयानां कुलतत्त्ववित् । मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनं ।
उताहो स्विद्भवेद्राजा नलः परपुरञ्जयः । सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ।
अथ वेह नलो विद्यां वेत्ति तामेव बाहुकः । तुल्यं हि लक्षये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ।   २८००
अपि चेदं वयस्तुल्यं बाहुकस्य नलस्य च । नायं नलो महावीर्य्यस्तद्विद्यश्च भविष्यति ।
प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमां । दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ।
भवेत्तु मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति । प्रमाणात् परिहीनस्तु भवेदिति मतिर्म्मम ।
वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्य्ययः । नलं सर्व्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ।
एवं विचार्य्य बहुशो वार्ष्णेयः पर्य्यचिन्तयत् । हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ।   २८०५
ऋतुपर्णश्च राजेन्द्रो बाहुकस्य हयज्ञतां । चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवार्ष्णेयसारथिः ।
ऐकाग्र्यञ्च तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् । परं यत्नञ्च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि ऋतुपर्णविदर्भगमने एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥
॥ बृहदश्व उवाच ॥ स नदीः पर्व्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च । अचिरेणातिचक्राम खेचरः खेचरन्निव ।
तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । उत्तरीयमधोऽपश्यद्भ्रष्टं परपुरञ्जयः ।
ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा । ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ।   २८१०
निगृह्णीष्व महाबुद्धे हयानेतान् महाजवान् । वार्ष्णेयो यावदेतं मे पटमानयतामिह ।
नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव । योजनं समतिक्रान्तो नाहर्त्तुं शक्यते पुनः ।
एवमुक्तो नलेनाऽथ तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । आससाद वने राजन् फलवन्तं विभीतकं ।
तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत । ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलं ।
सर्व्वः सर्व्वं न जानाति सर्व्वज्ञो नास्ति कश्चन । नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ।   २८१५
वृक्षेऽस्मिन् यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक । पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतं ।
एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकञ्च बाहुक । पञ्चकोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः । आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ।
ततो रथमवस्थाप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् । परोक्षमिव मे राजन् कत्थसे शत्रुकर्षण ।
प्रत्यक्षमेतत् कर्त्ताऽस्मि शातयित्वा विभीतकं । अथाप्य गणिते राजन् विद्यते न परोक्षता ।   २८२०

प्रत्यक्षं ते महाराज शातयिष्ये विभीतकं। अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं नवेति वा।
संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप। मुहूर्त्तमपि वार्ष्णेयो रश्मीन् यच्छतु वाजिनां।
तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो विलम्बितुं। बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः।
प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथवा त्वरते भवान्। एष याति शिवः पन्थाः याहि वार्ष्णेयसारथिः।
अब्रवीदृतुपर्णस्तु सान्त्वयन् कुरुनन्दन। त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक। २८२५
त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भां हयकोविद। शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्त्तुमर्हसि।
कामञ्च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक। विदर्भां यदि यात्वाऽद्य सूर्यं दर्शयिताऽसि मे।
अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्याय च विभीतकं। ततो विदर्भां यास्यामि कुरुष्वैवं वचो मम।
अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह। एकदेशञ्च शाखायाः समादिष्टं मयाऽनघ।
गणयस्वाश्व तत्वज्ञ ततस्त्वं प्रीतिमावह। सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमं। २८३०
ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत्। गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च।
अत्यद्भुतमिदं राजन् दृष्टवानस्मि ते बलं। श्रोतुमिच्छामि ते विद्यां यथैतज्ज्ञायते नृप।
॥ तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृपः। विद्ध्यक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदं।
बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम। मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ।
ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्य्यगौरवात्। हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः। २८३५
यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परं। निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठति बाहुक।
एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै। तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः।
कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात् सततमुद्वमन्। कलेस्तस्य तदार्त्तस्य शापाग्निः स विनिःसृतः।
स तेन कर्षितो राजा दीर्घकालमनात्मवान्। ततो विषविमुक्तात्मा स्वं रूपमकरोत् कलिः।
तं शप्तुमैच्छत् कुपितो निषधाधिपतिर्नलः। तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः। २८४०
कोपं संयच्छ नृपते कीर्त्तिं दास्यामि ते परां। इन्द्रसेनस्य जननी कुपिता मां शपत् पुरा।
यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः। अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित।
विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशं। शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि शृणु चेदं वचो मम।
ये च त्वां मनुजा लोके कीर्त्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः। मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति।
भयार्त्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे। एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत कोपमात्मनः। २८४५
ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकं। कलिस्त्वन्यैस्तदाऽदृश्यः कथयन्नैषधेन वै।
ततो गतज्वरो राजा नैषधः परवीरहा। संप्रनष्टे कलौ राजन् संख्यायास्य फलान्युत।
मुदा परमया युक्तस्तेजसाऽथ परेण वै। रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः।
विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात्। हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः।
नलः सञ्चोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना। विदर्भाऽभिमुखो राजा प्रययौ स महायशाः। २८५०

नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्यगमद्गृहं । ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत् पृथिवीपतिः । विमुक्तः कलिना राजन् रूपमात्र वियोजितः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलकलित्यागे द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ वृहदश्व उवाच ॥ ततो विदर्भान् संप्राप्तं सायाह्ने सत्यविक्रमं । ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यपादयन् ।
स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत् पुरं । नादयन्रथघोषेण सर्व्वाः सविदिशो दिशः ।
ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः । श्रुत्वा तु समहृष्यन्त पुरेव नलसन्निधौ ।
दमयन्ती तु शुश्राव रथघोषं नलस्य तं । यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे । २८५५
परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महास्वनं । नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ।
सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः । प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ।
हयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथघोषं महीपतेः । ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
प्रणेदुरुन्मुखा राजन् मेघनाद इवोत्सुकाः ॥ दमयन्त्युवाच ॥ यथाऽसौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीं ।
ममाह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः । अद्य चन्द्राभवक्त्रं तं न पश्यामि नलं यदि । २८६०
असंख्येयगुणं वीरं विनङ्क्ष्यामि न संशयः । यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरं ।
प्रविशामि सुखस्पर्शं न भविष्याम्यसंशयं । यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।
अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनं । यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणविक्रमः ।
नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनङ्क्ष्यामि न संशयः । न स्मराम्यनृतं किञ्चिन्न स्मराम्यपकारतां ।
न च पर्य्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि कदाचन । प्रभुः क्षमावान् वीरश्च दाता चाभ्यधिको नृपैः । २८६५
रहोऽनीचानुवर्त्ती च क्लीववन्मम नैषधः । गुणांस्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशं ।
हृदयं दीर्य्यत इदं शोकात् प्रियविनाकृतं । एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ।
आरुरोह महद्वेश्म पुण्यश्लोकदिदृक्षया । ततो मध्यमकक्ष्यायां ददर्श रथमास्थितं ।
ऋतुपर्णं महीपालं सहवार्ष्णेयबाहुकं । ततोऽवतीर्य्य वार्ष्णेयो बाहुकश्च रथोत्तमात् ।
हयांस्तानवमुच्याथ स्थापयामास वै रथं । सोऽवतीर्य्य रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः । २८७०
उपतस्थे महाराजं भीमं भीमपराक्रमं । तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ।
स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः । स तत्र कुण्डिने रम्ये वसमानो महीपतिः ।
न च किञ्चित्तदाऽपश्यत् प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः । स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा ।
अकस्मात् सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स्म विन्दति । किं कार्य्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टः स भारत ।
नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहित्रर्थे समागतं । ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान् सत्यपराक्रमः । २८७५
राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कञ्चन । नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमं ।
ततो विगणयन्राजा मनसा कोशलाधिपः । आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः ।
राजाऽपि च स्मयन् भीमो मनसा समचिन्तयत् । अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणं ।

राजस्थान्याननतिक्रम्य प्राप्तोऽयमभिवादकः । ग्रामान् बहूनतिक्रम्य नाभ्यगच्छद्यथातथं ।
अल्पकार्य्यं विनिर्द्दिष्टं तस्यागमनकारणं । पश्चादुदर्के ज्ञास्यामि कारणं यद्भविष्यति । २८८०
नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्ज्जयत् । विश्राम्यतामित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनःपुनः ।
स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः । राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेश्म समाविशत् ।
ऋतुपर्णे गते राजन् वार्ष्णेयसहिते नृपे । बाहुको रथमादाय रथशालामुपागमत् ।
स मोचयित्वा तानश्वाननुपचर्य्य च शास्त्रतः । स्वयञ्चैतान् समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ।
दमयन्ती तु शोकार्त्ता दृष्ट्वा भाङ्गासुरिं नृपं । सूतपुत्रञ्च वार्ष्णेयं बाहुकञ्च तथाविधं । २८८५
चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैष रथनिस्वनः । नलस्येव महानासीन्नच पश्यामि नैषधं ।
वार्ष्णेयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता । तेनाद्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ।
आहोस्विदृतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा । तथाऽयं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लक्ष्यते ।
एवं सा तर्कयित्वा तु दमयन्ती विशाम्पते । दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे शुभा ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि भीमपुरप्रवेशे त्र्यधिकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

॥ दमयन्त्युवाच ॥ गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः । उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः । २८९०
अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्व्वं समाहिता । पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते ।
अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः । यथा च मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ।
ब्रूयाश्चैनं कथाऽन्ते त्वं पर्णादवचनं यथा । प्रतिवाक्यञ्च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते ।
ततः समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् । दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्था ह्यपैक्षत ।
॥ केशिन्युवाच । स्वागतन्ते मनुष्येन्द्र कुशलन्ते ब्रवीम्यहं । दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ । २८९५
कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः । तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ।
॥ बाहुक उवाच । श्रुतः स्वयम्बरो राज्ञा कौशलेन महात्मना । द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता श्व इति द्विजात् ।
श्रुत्वैतत् प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः । हयैर्व्वातजवैर्मुख्यैरहमस्य च सारथिः ।
॥ केशिन्युवाच ॥ अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः । त्वञ्च कस्य कथञ्चेदं त्वयि कर्म्म समाहितं ।
॥ बाहुक उवाच ॥ पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः । स नले विद्रुते भद्रे भाङ्गासुरिमुपस्थितः । २९००
अहमप्यश्वकुशलः सूतत्वे च प्रतिष्ठितः । ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयं ।
॥ केशिन्युवाच ॥ अथ जानाति वार्ष्णेयः क नु राजा नलो गतः । कथञ्च त्वयि चैतेन कथितं स्यात्तु बाहुक ।
॥ बाहुक उवाच ॥ इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्य शुभकर्म्मणः । गतस्ततो यथाकामं नैव जानाति नैषधं ।
नचान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि । गूढश्चरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ।
आत्मैव हि नलं वेद याचास्य तदनन्तरा । नहि वै स्वानि लिङ्गानि नलः शंसति कर्हिचित् । २९०५
॥ केशिन्युवाच ॥ योऽसावयोध्यां प्रथमं गतोऽसौ ब्राह्मणस्तदा । इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ।
क नु त्वं कितव च्छित्त्वा वस्त्रार्द्धं प्रस्थितो मम । उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ।

सा वै यथा समादिष्टा तथास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी । दह्यमाना दिवारात्रौ वस्त्रार्द्धेनाभिसंवृता ।
तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव । प्रसादं कुरु मे वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ।
तस्यास्तत् प्रियमाख्यानं प्रवदस्व महामते । तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता । २८१०
एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल । यत्पुरा तत्पुनस्त्वत्तो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ।
॥ वृहदश्व उवाच ॥ एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन । हृदयं व्यथितञ्चासीदश्रुपूर्णे च लोचने ।
स निगृह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः । वाष्पसन्दिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ।
॥ वाहुक उवाच ॥ वैषम्यमपि सम्प्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः । आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ।
रहिता भर्तृभिश्चापि न क्रुध्यन्ति कदाचन । प्राणांश्चारित्रकवचान् धारयन्ति वरस्त्रियः । २८१५
विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च । यत् सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ।
प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः । आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ।
सत्कृताऽसत्कृता वाऽपि पतिं दृष्ट्वा तथाविधं । राज्यभ्रष्टं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतं ।
एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुर्मनाः । न वाष्पमशकत् सोढुं प्ररुरोद स भारत ।
ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत् । तत्सर्व्वं कथितञ्चैव विकारन्तस्य चैव तं । २८२०
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि केशिनीवाक्ये चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥
॥ वृहदश्व उवाच ॥ दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा । शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ।
गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु वाहुके । अब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्षय ।
यदा च किञ्चित् कुर्य्यात् स कारणन्तत्र भाविनि । तत्र सञ्चेष्टमानस्य लक्षयन्ती विचेष्टितं ।
न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि केशिनि । याचते न जलं देयं सर्व्वथा त्वरमाणया ।
एतत् सर्व्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय । निमित्तं यत्त्वया दृष्टं वाहुके दैवमानुषं । २८२५
यच्चान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम । दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथ च केशिनी ।
निशम्याथ हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् । सा तत्सर्व्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
निमित्तं यत्तदा दृष्टं वाहुके दैवमानुषं । केशिन्युवाच । दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः क्वचित् ।
दृष्टपूर्व्वः श्रुतो वाऽपि दमयन्ति तथाविधः । ह्रस्वमासाद्य सञ्चारं नासौ विनमते क्वचित् ।
तन्तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखं । सङ्कटेऽप्यस्य सुमहान् विवरो जायतेऽधिकः । २८३०
ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः । प्रेषितं तत्र राज्ञा तु मांसं बहु च पाशवं ।
तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्तत्रोपकल्पिताः । ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा एवाभवंस्ततः ।
ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य वाहुकः । तृणमुष्टिं समादाय सवितुस्तं समादधत् ।
अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः । तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताऽहमिहागता ।
अन्यच्च तस्मिन् सुमहदाश्चर्य्यं लक्षितं मया । यदग्निमपि संस्पृश्य नैवासौ दह्यते शुभे । २८३५
छन्देन चोदकं तस्य वहत्यावर्ज्जितं द्रुतं । अतीव चान्यत् सुमहदाश्चर्य्यं दृष्टवत्यहं ।

यत् स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः । मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि नान्यथा ।
भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति हि । एतान्यद्भुतलिङ्गानि दृष्ट्वाऽहं द्रुतमागता ।
॥ वृहदश्व उवाच ॥ दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितं । अमन्यत नलं प्राप्तं कर्म्मचेष्टाभिसूचितं ।
सा शङ्कमाना भर्त्तारं बाहुकं पुनरिङ्गितैः । केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदती पुनरब्रवीत् । २९४०
पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतं । महानसाच्छृतं मांसं समानयस्वेह भाविनि ।
सा गत्वा बाहुकस्याग्रे तन्मांसमपकृष्य च । अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणात् प्रियकारिणी ।
दमयन्त्यै ततः प्रादात् केशिनी कुरुनन्दन । सोचितानलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ।
प्राश्य मत्वा नलं सूतं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता । वैक्लव्यं परमं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ।
मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत । इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय बाहुकः । २९४५
अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्कमानयत् । बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ।
भृशं दुःखपरीतात्मा सुस्वरं प्ररुरोद ह । नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ।
उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् । इदञ्च सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।
ततो दृष्ट्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहं । बहुशः सम्पतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
वयञ्च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते । २९५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलकन्यापुत्त्रदर्शने पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

॥ वृहदश्व उवाच ॥ सर्व्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः । आगत्य केशिनी सर्व्वं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीं । मातुः सकाशं दुःखार्त्ता नलदर्शनकाङ्क्षया ।
परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया । रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुं ।
स वा प्रवेश्यतां मातर्म्मां वाऽनुज्ञातुमर्हसि । विदितं वाऽथ वाऽज्ञातं पितुर्म्मे संविधीयतां ।
एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् । दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात् स पार्थिवः । २९५५
सा वै पित्राऽभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ । नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ।
तां स्म दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृपः । आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ।
तन्तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा । तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ।
ततः काषायवसना जटिला मलपङ्किनी । दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ।
पूर्व्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्धर्म्मज्ञो नाम बाहुक । सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियं । २९६०
अनागसं प्रियां भार्य्यां विजने श्रममोहितां । अपहाय तु को गच्छेत् पुण्यश्लोकमृते नलं ।
किमु तस्य मया बाल्यादपराद्धं महीपतेः । यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रयाऽर्दितां ।
साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स पुरा मया । अनुव्रतां साभिकामां पुत्त्रिणीं त्यक्तवान् कथं ।
अग्नौ पाणिं गृहीत्वा तु देवानामग्रतस्तथा । भविष्यामीति सत्यन्तु प्रतिश्रुत्य क्व तद्गतं ।
दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्व्वमेतदरिन्दम । शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्रास्रवद्बहु । २९६५

अतीव कृष्णसाराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलन्तु तत्। परिष्वजन्नलो दृष्ट्वा शोकार्त्तामिदमब्रवीत्।
मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान् स्वयं। कलिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजं।
यत्त्वयाऽधर्म्मकृच्छ्रे तु शापेनाभिहतः पुरा। वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां दिवानिशं।
स मच्छरीरे त्वच्छापाद्दह्यमानोऽवसत्कलिः। त्वच्छापदग्धः सततं सोऽग्नावग्निरिवाहितः।
मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः। दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि.नौ शुभे। २९७०
विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽहमिह चागतः। त्वदर्थं विपुलश्रोणि नहि मेऽन्यत्प्रयोजनं।
कथं नु नारी भर्त्तारमनुरक्तमनुव्रतं। उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित्।
दूतायरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात्। भैमी किल स्म भर्त्तारं द्वितीयं वरयिष्यति।
स्वैरवृत्ता यथा काममनुरूपमिवात्मनः। श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भाङ्गासुरिरुपस्थितः।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितं। प्राञ्जलिर्वेपमाना च भीता वचनमब्रवीत्। २९७५
॥ दमयन्त्युवाच ॥ न मामर्हसि कल्याण दोषेण परिशङ्कितुं। मया हि देवानुत्सृज्य वृतस्त्वं निषधाधिप।
तवाभिगमनार्थन्तु सर्व्वतो ब्राह्मणा गताः। वाक्यानि ममगाथाभिर्गायमाना दिशो दश।
ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान् पर्णादो नाम पार्थिव। अभ्यगच्छत् कोशलायामृतुपर्णनिवेशने।
तेन वाक्ये कृते सम्यक् प्रतिवाक्ये तथाहृते। उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव।
त्वामृते नहि लोकेऽन्य एकाह्ना पृथिवीपते। समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप। २९८०
स्पृशेयन्तेन सत्येन पादावेतौ महीपते। यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसाऽपि चराम्यहं।
अयञ्चरति लोकेऽस्मिन् भूतसाक्षी सदागतिः। एष मे मुञ्चतु प्राणान् यदि पापं चराम्यहं।
तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा। स मुञ्चतु मम प्राणान् यदि पापं चराम्यहं।
चन्द्रमाः सर्व्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत्। स मुञ्चतु मम प्राणान् यदि पापं चराम्यहं।
एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै। विब्रुवन्तु यथासत्यमेतद्देवास्त्यजन्तु मां। २९९०
एवमुक्तस्ततो वायुरन्तरीक्षादभाषत। नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते।
राजन् शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः। साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन् परिवत्सरान्।
उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया। नह्येकाह्ना शतं गन्ता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह।
उपपन्ना त्वया भैमी त्वञ्च भैम्या महीपते। नात्र शङ्का त्वया कार्य्या सङ्गच्छ सह भार्य्यया।
ततो ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह। देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः। २९९५
तदद्भुतमयं दृष्ट्वा नलो राजाऽथ भारत। दमयन्त्यां विशङ्कां तामुपाकर्षदरिन्दमः।
ततस्तद्वस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः। संस्मृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वकं वपुः।
स्वरूपिणन्तु भर्त्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा। प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता।
भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा। सस्वजे स्वसुतौ चापि यथावत् प्रत्यनन्दत।
ततः स्वोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य शुभानना। परीता तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा। ३०००

तथैव मलदिग्धाङ्गीं परिष्वज्य शुचिस्मितां। सुचिरं पुरुषव्याघ्र तस्थौ शोकपरिप्लुतः।
ततः सर्व्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च। भीमायाकथयत् प्रीत्या वैदर्भीजननी नृप।
ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलं। दमयन्त्या सहोपेतं कल्ये द्रष्टा सुखोषितं।
ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनं। वने विचरितं सर्व्वमूषतुर्मुदितौ नृप।
गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैषिणौ। वसेतां हृष्टसङ्कल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह। २००५
स चतुर्थे ततो वर्षे सङ्गम्य सह भार्य्यया। सर्व्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान् परमां मुदं।
दमयन्त्यपि भर्त्तारमासाद्याप्यायिता भृशं। अर्द्धसञ्जातसस्येव तोयं प्राप्य वसुन्धरा।
सैवं समेत्य व्यपनीय तन्द्रां शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा। रराज भैमी समवाप्तकामा शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन।
इतिश्री महाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलदमयन्तीमिलने षट्सप्ततोऽध्यायः॥ ७६ ॥
॥ वृहदश्व उवाच॥ अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा स्वलङ्कृतः। वैदर्भ्या सहितः काले ददर्श वसुधाधिपं।
ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः। ततोऽनु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा। २०१०
तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्त्रवत् परया मुदा। यथार्हं पूजयित्वा च समाश्वासयत प्रभुः।
नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिव्रतां। तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि।
परिचर्य्यां स्वकां तस्मै यथावत् प्रत्यवेदयत्। ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षजः स्वनः।
जनस्य सम्प्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतं। अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनं।
सिक्ताः सुमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः स्वलङ्कृताः। द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गोपकल्पिताः। २०१५
अर्चितानि च सर्व्वाणि देवतायतनानि च। ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छद्मिनं नलं।
दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः। तमानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवं।
स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसम्मतः। स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मिताननः।
उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वदतांवरः। दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत।
कच्चित्तु नापराधन्ते कृतवानस्मि नैषध। अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे वसुधाधिप। २०२०
यदि वा बुद्धिपूर्व्वाणि यदबुद्ध्यापि कानिचित्। मया कृतान्यकार्य्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि।
॥ नल उवाच॥ न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव। कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव।
पूर्व्वं ह्यपि सखा मेऽसि सम्बन्धी च जनाधिप। अत ऊर्द्ध्वन्तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्त्तुमर्हसि।
सर्व्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्युषितस्त्वयि। न तथा स्वगृहे राजन् यथा तव गृहे सदा।
इदञ्चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति। तदुपाकर्त्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव। २०२५
एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः। स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्म्मणा।
गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन् भाङ्गासुरिर्नृपः। निषधाधिपतेश्चापि दत्त्वाऽक्षहृदयं नृपः।
सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव ह। ऋतुपर्णे गते राजन् नलो राजा विशाम्पते।
नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत्।
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि ऋतुपर्णस्वदेशगमने सप्तसप्ततोऽध्यायः॥ ७७ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥ स मासमुष्य कौन्तेय भीममामन्त्र्य नैषधः । पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान् प्रति । २०१०
रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोडशैः । पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव षट्शतैश्च पदातिभिः ।
स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः । प्रविवेश सुसंरब्धस्तरसैव महामनाः ।
ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः । उवाच दीव्याव पुनर्ब्बहु वित्तं मयाऽर्ज्जितं ।
दमयन्ती च यच्चान्यन्मम किञ्चन विद्यते । एष वै मम सन्न्यासस्तव राज्यन्तु पुष्कर ।
पुनः प्रवर्त्ततां द्यूतमिति मे निश्चिता मतिः । एकेनैकेन भद्रन्ते प्राणयोश्च पणावहे । २०३५
जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु । प्रतिपाणः प्रदातव्यः परमो धर्म्म उच्यते ।
न चेद्वाञ्छसि द्यूतं त्वं युद्धद्यूतं प्रवर्त्ततां । द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ।
वंशभोज्यमिदं राज्यमर्थितव्यं यथा तथा । येन केनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनं ।
द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर । कैतवेनाक्षवत्यान्तु युद्धे वा नाम्यतां धनुः ।
नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव । ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिं । २०४०
दिष्ट्या त्वयाऽर्ज्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैषध । दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म्म दमयन्त्याः क्षयं गतं ।
दिष्ट्या च ध्रियसे राजन् सदारोऽद्य महाभुज । धनेनानेन वै भैमी जितेन समलङ्कृता ।
मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः । नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षेऽपि च नैषध ।
देवनेन मम प्रीतिर्नभवत्यसुहृद्गणैः । जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दितां ।
कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि । श्रुत्वा तस्य तु ता वाचो बह्वबद्धप्रलापिनः । २०४५
इयेष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः । स्मयंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच नलो नृपः ।
पणावः किं व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यसि । ततः प्रावर्त्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः । स रत्नकोषनिचयैः प्राणेन पणितोऽपि च ।
जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् । मम सर्व्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकं ।
वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षितुं । तस्मात्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः । २०५०
न त्वया तत्कृतं कर्म्म येनाहं विजितः पुरा । कलिना तत्कृतं कर्म्म त्वञ्च मूढ न बुध्यसे ।
नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथञ्चन । यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवसृजामि ते ।
तथैव सर्व्वसम्भारं स्वमंशं वितरामि ते । तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ।
सौहार्द्दञ्चापि मे त्वत्तो न कदाचित् प्रहास्यति । पुष्कर त्वं हि मे भ्राता सञ्जीव शरदः शतं ।
एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः । स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः । २०५५
सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तं । पुण्यश्लोकं तदा राजन्नभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
कीर्त्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी । यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानञ्च पार्थिव ।
स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा नृपः । प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ।
महत्या सेनया सार्द्धं विनीतैः परिचारकैः । भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ।

प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयं । प्रविवेश पुरीं श्रीमानत्यर्थमुपशोभितां । १०६०
प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः । पौरजानपदाश्चापि सम्प्रहृष्टतनूरुहाः ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्व्वे सामात्यप्रमुखा जनाः । अद्य स्म निर्वृता राजन् पुरे जनपदेऽपि च । उपासितुं पुनः प्राप्ता देवा इव शतक्रतुं ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि पुष्करास्वासने अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥
॥ बृहदश्व उवाच ॥ प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे सम्प्रवृत्ते महोत्सवे । महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ।
दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा । प्रास्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।
आगतायान्तु वैदर्भ्यां सपुत्त्राया नलो नृपः । वर्त्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने । १०६५
ततः प्रकाशतां यातो जम्बुद्वीपे रराज सः । पुनः शशास तद्राज्यं प्रत्याहृत्य महायशाः ।
ईजे च विविधैर्य्यज्ञैर्व्विधिवच्चाप्तदक्षिणैः । तथा त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्वक्ष्यसेऽचिरात् ।
दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरञ्जयः । देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्य्यो भरतर्षभ ।
एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते । दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ।
त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पाण्डव । रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्म्ममेवानुचिन्तयन् । १०७०
ब्राह्मणैश्च महाभागैर्व्वेदवेदाङ्गपारगैः । नित्यमन्वास्यसे राजंस्तत्र का परिदेवना ।
कर्क्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनं ।
इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमच्युत । शक्यमाश्वसितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशाम्पते ।
अस्थिरत्वञ्च सञ्चिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा । तस्योदये व्यये चापि न चिन्तयितुमर्हसि ।
श्रुत्वेतिहासं नृपते समाश्वसिहि माशुच । व्यसने त्वं महाराज नविषीदितुमर्हसि । १०७५
विषमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलतां गते । विषादयन्ति नात्मानं सत्त्वापश्रयिणो नराः ।
ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् । श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान् भजिष्यति ।
अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यताञ्च गमिष्यति । इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमं ।
पुत्त्रान् पौत्त्रान् पशूंश्चापि लभते नृषु चाग्र्यतां । आरोग्यः प्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ।
भयात्त्रस्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः । अक्षज्ञ इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव । १०८०
वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं —त्यपराक्रम । उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो हृष्टमना राजा बृहदश्वमुवाच ह । भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
ततोऽक्षहृदयं प्रादात् पाण्डवाय महात्मने । दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्प्रष्टुं महातपाः ।
बृहदश्वे गते पार्थमश्रौषीत् सव्यसाचिनं । वर्त्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्ष्यं मनीषिणं ।
ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः सम्पतद्भ्यस्ततस्ततः । तीर्थशैलवनेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः । १०८५
इति पार्थो महाबाहुर्दुरापं तप आस्थितः । न तथा दृष्टपूर्व्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ।
यथा धनञ्जयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः । मुनिरेकचरः श्रीमान् धर्म्मो विग्रहवानिव ।

तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने। अन्वशोचत कौन्तेयं प्रियं वै भ्रातरं जयं।
दह्यमानेन तु हृदा शरणार्थी महावने। ब्राह्मणान् विविधज्ञानान् पर्य्यपृच्छद्युधिष्ठिरः।
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि वृहदश्वगमने एकोनाशीतोऽध्यायः समाप्तश्चनलोपाख्यानपर्व्व ॥ ७९ ॥

॥ अथ तीर्थयात्रापर्व्व ॥ ७ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवन् काम्यकात् पार्थे गते मे प्रपितामहे। पाण्डवाः किमकुर्व्वन्त तमृते सव्यसाचिनं। १९९०
स हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित्। आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे।
तेनेन्द्रसमवीर्य्येण संग्रामेष्वनिवर्त्तिना। विनाभूता वने वीराः कथमासन् पितामहाः।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गते तु पाण्डवे तात काम्यकात् सत्यविक्रमे। बभूवुः पाण्डवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः।
आचिप्तसूत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इव द्विजाः। अप्रीतमनसः सर्व्वे बभूवुरथ पाण्डवाः।
वनन्तु तदभूत्तेन हीनमक्लिष्टकर्म्मणा। कुवेरेण यथा हीनं वनञ्चैत्ररथं तथा। १९९५
तमृते ते नरव्याघ्राः पाण्डवा जनमेजय। मुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा।
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्व्वाणैर्म्महारथाः। निघ्नन्तो भरतश्रेष्ठ मेध्यान् बहुविधान् मृगान्।
नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिन्दमाः। उपाकृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन्।
सर्व्वे संन्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः। अहृष्टमनसः सर्व्वे गते राजन् धनञ्जये।
विशेषतस्तु पाञ्चाली स्मरन्ती मध्यमं पतिं। उद्विग्नं पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत्। २०००
योऽर्ज्जुनेनार्ज्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्व्बहुबाहुना। तमृते पाण्डवश्रेष्ठ वनं न प्रतिभाति मे।
शून्यामिव प्रपश्यामि तत्र तत्र महीमिमां। बह्वाश्चर्य्यमिदञ्चापि वनं कुसुमितद्रुमं।
न तथा रमणीयं वै तमृते सव्यसाचिनं। नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गगामिनं।
तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे। यस्य स्म धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनिनिस्वनः।
न लभे शर्म्म वै राजन् स्मरन्ती सव्यसाचिनं। तथा लालप्यमानान्तां निशम्य परवीरहा। २००५
भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत्॥ भीमसेन उवाच ॥ मनः प्रीतिकरं भद्रे यद्ब्रवीषि सुमध्यमे।
तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमं। यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिघसन्निभौ।
मौर्व्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुधधनुर्द्धरौ। निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ।
तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्य्यमिवाम्बरं। यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरवस्तथा।
सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न बिभ्यति। यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्व्वे महात्मनः। २०१०
मन्यामहे जितानाजौ परान् प्राप्ताञ्च मेदिनीं। तमृते फाल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिं।
पश्यामि च दिशः सर्व्वास्तिमिरेणावृता इव। ततोऽब्रवीत् साश्रुकण्ठो नकुलः पाण्डुनन्दनः।
॥ नकुल उवाच ॥ यस्मिन् दिव्यानि कर्म्माणि कथयन्ति रणाजिरे। देवा अपि युधां श्रेष्ठं तमृते का रतिर्व्वने।
उदीचीं यो दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान्। गन्धर्व्वमुख्यांस्तरसा हयान् लेभे महाद्युतिः।

राज्ञे निस्तिंक्रिल्माषान् श्रीमतोऽनिलरंहस:। प्रादाद्भ्राते प्रियप्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ। १०११
तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने। कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमं।
॥ सहदेव उवाच ॥ यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महारथ:। आजहार पुरा राज्ञो राजसूये महाक्रतौ।
य: समेतान् मृधे जित्वा यादवानमितद्युति:। सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य सम्मते।
तस्य जिष्णोर्हृषीं दृष्ट्वा शून्यां मम निवेशने। हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन।
वनादस्मादिवासन्तु रोचयेऽहमरिन्दम। नहि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनं। १०२०
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अर्जुनानुशोचनेऽशीतितमोऽध्याय:॥ ८०॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धनञ्जयोत्सुकानान्तु भ्रातॄणां कृष्णया सह। श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्म्मराजोऽप्यजायत।
अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिन्तत्र नारदं। दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या ज्वलितार्च्चिषमिवानलं।
तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभि: सह धर्म्मराट्। प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजाञ्चक्रे महात्मने।
स तै: परिवृत: श्रीमान् भ्रातृभि: कुरुसत्तम:। विबभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतु:।
यथा च वेदान् सावित्री याज्ञसेनी तथा पतीन्। न जहौ धर्म्मत: पार्थान् मेरुमर्कप्रभा यथा। १०२१
प्रतिगृह्य च तां पूजां नारदो भगवानृषि:। आश्वासयद्धर्म्मसुतं युक्तरूपमिवानघ।
उवाच च महात्मानं धर्म्मराजं युधिष्ठिरं। ब्रूहि धर्म्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थ: किं ददानि ते।
अथ धर्म्मसुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभि: सह। उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा नारदं देवसम्मतं।
त्वयि तुष्टे महाभाग सर्व्वलोकाभिपूजिते। कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत।
यदि त्वहमनुग्राह्यो भ्रातृभि: सहितोऽनघ। सन्देहं मे मुनिश्रेष्ठ तत्त्वतश्छेत्तुमर्हसि। १०३०
प्रदक्षिणां य: कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्पर:। किं फलं तस्य कार्त्स्न्येन तद्भवान् वक्तुमर्हति।
॥ नारद उवाच ॥ शृणु राजन्नवहितो यथा भीष्मेण धीमता। पुलस्त्यस्य सकाशाद्वै सर्व्वमेतदुपश्रुतं।
पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्म्मभृताम्वर:। पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिभि: सह।
शुभे देशे तथा राजन् पुण्ये देवर्षिसेविते। गङ्गाद्वारे महाभाग देवगन्धर्व्वसेविते।
स पितॄंस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युति:। ऋषींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन कर्म्मणा। १०३१
कस्यचित्त्वथ कालस्य जपन्नेव महायशा:। ददर्शाद्भुतसङ्काशं पुलस्त्यमृषिसत्तमं।
स तं दृष्ट्वोग्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया। प्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं परमं ययौ।
उपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत। भीष्मो धर्म्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्म्मणा।
शिरसा चार्घ्यमादाय शुचि: प्रयतमानस:। नाम सङ्कीर्त्तयामास तस्मिन् ब्रह्मर्षिसत्तमे।
भीष्मोऽहमिति भद्रन्ते दासोऽस्मि तव सुव्रत। तव सन्दर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्व्वकिल्बिषै:। १०४०
एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्म्मभृताम्वर:। वाग्यत: प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर।
तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायाम्नायकर्षितं। भीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनि: प्रीतमनाभवत्।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि पार्थनारदसंवादे एकाशीतोऽध्याय:॥ ८१॥

॥ पुलस्त्य उवाच ॥ अनेन तव धर्म्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च। सत्येन च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सुव्रत।
यस्येदृशस्ते धर्म्मोऽयं पितृभक्त्याश्रितोऽनघ। तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्च परमा त्वयि।
अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते। यद्वक्ष्यसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दाताऽस्मि तेऽनघ। ४०४५
॥ भीष्म उवाच ॥ प्रीते त्वयि महाभाग सर्व्वलोकाभिपूजिते। कृतमेतावता मन्ये यदहं दृष्टवान् प्रभुं।
यदि त्वहमनुग्राह्यस्तव धर्म्मभृताम्वर। सन्देहन्ते प्रवक्ष्यामि तन्मे त्वं छेत्तुमर्हसि।
अस्ति मे हृदये कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्म्मसंशयः। तमहं श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हसि।
प्रदक्षिणां यः पृथिवीं करोत्यमरसन्निभ। किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं।
॥ पुलस्त्य उवाच॥ हन्त ते कथयिष्यामि यदृषीणां परायणं। तदेकाग्रमनाः पुत्र शृणु तीर्थेषु यत्फलं। ४०५०
यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतं। विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते।
प्रतिग्रहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केन चित्। अहङ्कारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते।
अकल्कको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः। विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यः स तीर्थफलमश्नुते।
अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः। आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते।
ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता देवेष्विह यथाक्रमं। फलञ्चैव यथातथ्यं प्रेत्य चेह च सर्व्वशः। ४०५५
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते। बहूपकरणा यज्ञा नानासम्भारविस्तराः।
प्राप्यन्ते पार्थिवैरेतैः समृद्धैर्व्वा नरैः क्वचित्। नार्थन्यूनैर्नावगणैरेकात्मभिरसाधनैः।
यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर। तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधाम्वर।
ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम। तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते।
अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च। अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते। ४०६०
अग्निष्टोमादिभिर्य्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः। न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत्।
नृलोके देवदेवस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं। पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत्।
दशकोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महामते। सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन।
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः। गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो।
यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा। दिव्ययोगा महाराज पुण्येन महताऽन्विताः। ४०६५
मनसाऽप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः। दूयन्ते सर्व्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते।
अस्मिंस्तीर्थे महाराज नित्यमेव पितामहः। उवास परमप्रीतो भगवान् कमलासनः।
पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षिगणाः पुरा। सिद्धिं परमिकां प्राप्ता पुण्येन महताऽन्विताः।
तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् पितृदेवार्च्चने रतः। अश्वमेधाद्दशगुणं फलं प्राहुर्म्मनीषिणः।
अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः। तेनासौ कर्म्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते। ४०७०
शाकैर्मूलैः फलैर्व्वाऽपि येन वर्त्तयते स्वयं। तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय श्रद्धावाननसूयकः।
तेनैव प्राप्नुयात् प्राज्ञो हयमेधफलं नरः। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राजसत्तम।

न वै योनौ प्रजायन्ते स्नातास्तीर्थे महात्मनः। कार्त्तिकीन्तु विशेषेण योऽभिगच्छति पुष्करं।
प्राप्नुयात् स नरो लोकान् ब्रह्मणः सदनेऽक्षयान्। सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः।
उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्व्वतीर्थेषु भारत। जन्मप्रभृति यत् पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा। ४०७५
पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्व्वमेव प्रणश्यति। यथा सुराणां सर्व्वेषामादिस्तु मधुसूदनः।
तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते। उष्य द्वादशवर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः।
क्रतून् सर्व्वानवाप्नोति ब्रह्मलोके स गच्छति। यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते।
कार्त्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत्। त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च।
पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्मस्तत्र कारणं। दुष्करं पुष्करे गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः। ४०८०
दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुञ्चैव सुदुष्करं। उष्य द्वादशरात्रन्तु नियतो नियताशनः।
प्रदक्षिणमुपावृत्य जम्बूमार्गं समाविशेत्। जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितं।
अश्वमेधमवाप्नोति सर्व्वकामसमन्वितः। तत्रोष्य रजनीः पञ्च पूतात्मा जायते नरः।
न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमां। जम्बूमार्गादुपावृत्य गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमं।
न दुर्गतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति। अगस्त्यं सर आसाद्य पितृदेवार्च्चने रतः। ४०८५
त्रिरात्रोपोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत्। शाकवृत्तिः फलैर्व्वाऽपि कौमारं विन्दते परं।
कण्वाश्रमं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितं। धर्म्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यञ्च भरतर्षभ।
यत्र प्रविष्टमात्रो वै सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। अर्च्चयित्वा पितॄन् देवान् नियतो नियताशनः।
सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते। प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं व्रजेत्।
हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै। महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः। ४०९०
कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत्। ततो गच्छेत धर्म्मज्ञः स्थाणोस्तीर्थमुमापतेः।
नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतं। तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत्।
महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यञ्च विन्दति। समृद्धमसपत्नञ्च श्रियायुक्तं नरोत्तमः।
नर्म्मदां स समासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुतां। तर्पयित्वा पितॄन् देवानग्निष्टोमफलं लभेत्।
दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। अग्निष्टोममवाप्नोति विमानञ्चाधिरोहति। ४०९५
चर्म्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः। रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत्।
ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ हिमवत्सुतमर्व्वुदं। पृथिव्यां यत्र वै च्छिद्रं पूर्व्वमासीद्युधिष्ठिर।
तत्राश्रमो वशिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत्।
पिङ्गतीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। कपिलानां नरश्रेष्ठ शतस्य फलमश्नुते।
ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रभासं तीर्थमुत्तमं। तत्र सन्निहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः। ४१००
देवतानां मुखं वीर ज्वलनोऽनिलसारथिः। तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः। ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च सङ्गमे।

गोसहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकञ्च विन्दति। प्रभया दीप्यते नित्यमग्निवद्भरतर्षभ।
तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः। त्रिरात्रमुषितः स्नातस्तर्पयेत् पितृदेवताः।
प्रभासते यथा सोमः सोऽश्वमेधञ्च विन्दति। वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ५००५
विष्णोर्दुर्व्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर। वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्।
ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः। पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहुसुवर्णकं।
तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्मलक्षणलक्षिताः। अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिन्दम।
त्रिशूलाङ्कानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन। महादेवस्य सान्निध्यं तत्र वै पुरुषर्षभ।
सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य भारत। तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः। ५०१०
तर्पयित्वा पितॄन्देवानृषींश्च भरतर्षभ। प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानं स्वतेजसा।
शङ्कुकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर। अश्वमेधाद्दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः।
प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ। तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतं।
दमीति नाम्ना विख्यातं सर्व्वपापप्रणाशनं। तत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरं।
तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतं। जन्मप्रभृति यत् पापं तत्स्नातस्य प्रणश्यति। ५०१५
दमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्व्वदेवैरभिष्टुतः। तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात्।
गत्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना। पुरा शौचं कृतं राजन् हत्वा दैतेयदानवान्।
ततो गच्छेत धर्मज्ञ वसोर्धारामभिष्टुतां। गमनादेव तस्यां हि हयमेधफलं लभेत्।
स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा समाहितः। तर्प्य देवान् पितॄंश्चैव विष्णुलोके महीयते।
तीर्थे चात्र सरः पुण्यं वसूनां भरतर्षभ। तत्र स्नात्वाच पीत्वाच वसूनां सम्मतो भवेत्। ५०२०
सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्व्वपापप्रणाशनं। तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्बहुसुवर्णकं।
भद्रतुङ्गं समासाद्य शुचिः शीलसमन्वितः। ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिञ्च परमां व्रजेत्।
कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितं। तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं स्वर्गलोकमवाप्नुयात्।
रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं सिद्धनिषेवितं। तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो निर्मलश्चन्द्रमा यथा।
अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः। पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्त्तिताः। ५०२५
ततो गच्छेत राजेन्द्र भीमायाः स्थानमुत्तमं। तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम।
देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकुण्डलविग्रहः। गवां शतसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः।
श्रीकुण्डन्तु समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतं। पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत्।
ततो गच्छेत धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमं। अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः।
तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वासवं लोकमाप्नुयात्। सर्व्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिं। ५०३०
वितस्ताञ्च समासाद्य सन्तर्प्य पितृदेवताः। नरः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत।
काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तक्षकस्य च। वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्व्वपापप्रमोचनं।

तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् । सर्व्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिं ।
ततो गच्छेत वडवां त्रिषु लोकेषु विश्रुतां । पश्चिमायान्तु सन्ध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ।
चरुं सप्तार्चिषे राजन् यथाशक्ति निवेदयेत् । पितॄणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः । ५०३५
ऋषयः पितरो देवा गन्धर्व्वाप्सरसां गणाः । गुह्यकाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ।
राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप । नियतः परमां दीक्षामास्थायाब्दसहस्रकीं ।
विष्णोः प्रसादनं कुर्व्वंश्चरुञ्च श्रपयंस्तथा । सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवं ।
ददावष्टगुणैश्वर्य्यं तेषां तुष्टस्तु केशवः । यथाऽभिलषितानन्यान् कामान् दत्त्वा महीपते ।
तत्रैवान्तर्दधे देवो विद्युदभ्रेषु वै यथा । नाम्ना सप्तचरुं तेन ख्यातं लोकेषु भारत । ५०४०
गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च । अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान् सप्तार्चिषे चरुः ।
ततो निवृत्तो राजेन्द्र रुद्रं पदमथाविशेत् । अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ।
मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । एकरात्रोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ।
अथ गच्छेत राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुतां । प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते भरतर्षभ ।
त्रिशूलपाणेः स्थानञ्च त्रिषु लोकेषु विश्रुतं । देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरं । ५०४५
यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ । सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलं ।
कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेवितं । तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ।
यजनं याजनञ्चैव तथैव ब्रह्मवालुकं । पुष्पाम्भश्च उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं गतः ।
अर्द्धयोजनविस्तारा पञ्चयोजनमायता । एतावती देविका तु पुण्या देवर्षिसेविता ।
ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमं । तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः । ५०५०
दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियतव्रताः । गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिन्दम ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत । ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती । चमसे च शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते ।
स्नात्वा तु चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् । शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् । शशयानञ्च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभं । ५०५५
शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत । सरस्वत्यां महाराज अनुसम्वत्सरञ्च ते ।
दृश्यन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्ता वै कार्त्तिकीं सदा । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत् सदा ।
गोसहस्रफलञ्चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ । कुमारकोटीमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ।
तत्राभिषेकं कुर्व्वीत पितृदेवार्च्चने रतः । गवामयुतमाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ।
ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः । पुरा यत्र महाराज मुनिकोटिः समागता । ५०६०
हर्षेण महताविष्टा रुद्रदर्शनकाङ्क्षया । अहं पूर्व्वमहं पूर्व्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजं ।
एवं संप्रस्थिता राजन्नृषयः किल भारत । ततो योगीश्वरेणापि योगमास्थाय भूपते ।

तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनां । सृष्टा कोटीति रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ।
मया पूर्व्वतरं दृष्टइति ते मेनिरे पृथक् । तेषां तुष्टो महादेवो मुनीनां भावितात्मनां ।
भक्त्या परमया राजन् वरं तेषां प्रदिष्टवान् । अद्यप्रभृति युष्माकं धर्म्मवृद्धिर्भविष्यति । ५०६५
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः । अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ।
ततो गच्छेत राजेन्द्र सङ्गमं लोकविश्रुतं । सरस्वत्या महापुण्यं केशवं समुपासते ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्द्दशीं ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्बहुसुवर्णकं । सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ।
ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप । तत्रावमानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् । ५०७०
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि नानातीर्थकथने द्व्यशीतो ऽध्यायः ॥ ८२ ॥
॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतं । पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते दर्शनात् सर्व्वजन्तवः ।
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहं । य एवं सततं ब्रूयात् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्म्माणं नयन्ति परमां गतिं ।
दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टपे ।
तत्र मासं वसेद्वीर सरस्वत्यां युधिष्ठिर । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः । ५०७५
गन्धर्व्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते । ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ।
मनसाऽप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर । पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ।
गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरूद्वह । फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः ।
ततो मङ्कणकं नाम द्वारपालं महाबलं । यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ।
ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमं । सततं नाम राजेन्द्र यत्र सन्निहितो हरिः । ५०८०
तत्र स्नात्वाच नत्वाच त्रिलोकप्रभवं हरिं । अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति ।
ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं । अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ।
पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् । ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ।
दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् । सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमं ।
अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकञ्च विन्दति । ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ द्वारपालं तरन्तुकं । ५०८५
तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् । ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् । अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ।
ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमं । विष्णुर्व्वाराहरूपेण पूर्व्वं यत्र स्थितोऽभवत् ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः । एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । ५०९०
कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप । पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः ।

ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः । उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ।
तत्रैव च महाराज यक्षिणीं लोकविश्रुतां । स्नात्वाऽभिगम्य राजेन्द्र सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ।
कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ । प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ।
सम्मितं पुष्कराणाञ्च स्नात्वाऽर्च्च्य पितृदेवताः । जामदग्न्येन रामेण कृतन्तत् सुमहात्मना । ५०९५
कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधञ्च विन्दति । ततो रामह्रदान् गच्छेत्तीर्थसेवी समाहितः ।
तत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा । क्षत्त्रमुत्साद्य वीरेण ह्रदाः पञ्च निवेशिताः ।
पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरेणेति विश्रुतं । पितरस्तर्पिताः सर्व्वे तथैव प्रपितामहाः ।
ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्नराधिप ॥ पितर ऊचुः ॥ रामराम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो । वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते । ५१००
एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतांवरः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्व्वाक्यं पितॄन् स गगने स्थितान् ।
भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि । पितृप्रसादमिच्छेयं तप आप्यायनं पुनः ।
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्त्रमुत्सादितं मया । ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाऽप्यहं ।
ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः । एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ।
प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः । तपस्ते वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः । ५१०५
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्त्रमुत्सादितं त्वया । ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं पतितास्ते स्वकर्म्मभिः ।
ह्रदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः । ह्रदेषु तेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयिष्यति ।
पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभं । ईप्सितञ्च मनःकामं स्वर्गलोकञ्च शाश्वतं ।
एवं दत्त्वा वरान् राजन् रामस्य पितरस्तदा । आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्तर्हितास्ततः ।
एवं रामह्रदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः । स्नात्वा ह्रदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः । ५११०
राममभ्यर्च्च्य राजेन्द्र लभेद्बहुसुवर्णकं । वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
स्ववंशमुद्धरेद्राजन् स्नात्वा वै वंशमूलके । कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ।
शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः । शुद्धदेहश्च संयाति शुभांल्लोकाननुत्तमान् ।
ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं । लोका यत्रोद्धृताः पूर्व्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितं । स्नात्वा तीर्थवरे राजन् लोकानुद्धरते स्वकान् । ५११५
श्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः । अर्च्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमां ।
कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वाऽर्च्चयित्वा च पितॄन् स्वान् दैवतान्यपि ।
कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः । सूर्य्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
अर्च्चयित्वा पितॄन् देवानुपवासपरायणः । अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति ।
गवां भवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमं । तत्राभिषेकं कुर्व्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् । ५१२०
शङ्खिनीं तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह । देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमं ।

ततो गच्छेत राजेन्द्र द्वारपालं तरण्डकं। तत्र तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत्। ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मावर्त्तं नरोत्तमः।
ब्रह्मावर्त्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात्। ततो गच्छेत राजेन्द्र सुतीर्थकमनुत्तमं।
तत्र सन्निहिता नित्यं पितरो दैवतैः सह। तत्राभिषेकं कुर्व्वीत पितृदेवार्च्चने रतः। १०२५
अश्वमेधमवाप्नोति पितृलोकञ्च गच्छति। ततोऽम्बुमत्यां धर्मज्ञ सुतीर्थकमनुत्तमं।
काशीश्वरस्य तीर्थे च स्नात्वा भरतसत्तम। सर्व्वव्याधिविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते।
मातृतीर्थञ्च तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत। प्रजा विवर्द्धते राजन्नतन्वीं श्रियमश्नुते।
ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः। तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्ल्लभं।
पुनाति गमनादेव दृष्टमेकं नराधिप। केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन् पूतो भवति भारत। १०३०
तीर्थं तत्र महाराज श्वाविल्लोमापहं स्मृतं। यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः।
प्रीतिं गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम। श्वाविल्लोमापनयने तीर्थे भरतसत्तम।
प्राणायामैर्निर्हरन्ति स्वलोमानि द्विजोत्तमाः। पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमाङ्गतिं।
दशाश्वमेधिकञ्चैव तस्मिंस्तीर्थे महीपते। तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत परमाङ्गतिं।
ततो गच्छेत राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतं। यत्र कृष्णमृगा राजन् व्याधेन शरपीडिताः। १०३५
विगाह्य तस्मिन् सरसि मानुषत्वमुपागताः। तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते। मानुषस्य तु पूर्व्वेण क्रोशमात्रे महीपते।
आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता। श्यामाकं भोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः।
देवान् पितॄन् समुद्दिश्य तस्य धर्म्मफलं महत्। एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता।
तत्र स्नात्वाऽर्च्चयित्वा च पितॄन् वै दैवतानि च। उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत्। १०४०
ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमं। ब्रह्मोदुम्बरमित्येवं प्रकाशं भुवि भारत।
तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य नरपुङ्गव। केदारे चैव राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः।
ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः। सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते।
कपिलस्य च केदारं समासाद्य सुदुर्ल्लभं। अन्तर्द्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्विषः।
ततो गच्छेत राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतं। कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामधिगम्य वृषध्वजं। १०४५
लभेत सर्व्वकामान् हि स्वर्गलोकञ्च गच्छति। तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन।
रुद्रकोट्यां तथा कूपे ह्रदेषु च महीपते। इलास्पदञ्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम।
तत्र स्नात्वाऽर्च्चयित्वा च दैवतानि पितॄंस्तथा। न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयञ्च विन्दति।
किन्दाने च नरः स्नात्वा किंजप्ये च महीपते। अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यञ्च भारत।
कलश्यां वार्य्युपस्पृश्य श्रद्दधानो जितेन्द्रियः। अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः। १०५०
सरकस्य तु पूर्व्वेण नारदस्य महात्मनः। तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ अन्वाजन्मेति विश्रुतं।

तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा प्राणानुत्सृज्य भारत । नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान् प्राप्नोत्यनुत्तमान् ।
शुक्लपक्षे दशम्याञ्च पुण्डरीकं समाविशेत् । तत्र स्नात्वा नरो राजन् पुण्डरीकफलं लभेत् ।
ततस्त्रिपिष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतं । तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रणाशिनी ।
तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजं । सर्व्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिं । ६०५५
ततो गच्छेत राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमं । तत्र देवाः सदा राजन् फलकीवनमाश्रिताः ।
तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकं । दृषद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत । तीर्थे च सर्व्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ।
गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं विन्दति मानवः । पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत । राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकञ्च विन्दति । ६०६०
ततो गच्छेत राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमं । तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ।
व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतं । सर्व्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ।
ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः । मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
गत्वा मधुवटीञ्चैव देव्यास्तीर्थे नरः शुचिः । तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितॄन् देवांश्च पूरुषः ।
स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् । कौशिक्याः सङ्गमे यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत । ६०६५
स्नाति वै नियताहारः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ।
पुत्त्रशोकाभितप्तेन देहत्यागे कृता मतिः । ततो देवैस्तु राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तदा ।
अभिगत्वा स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् । किन्दत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ।
गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरूद्वह । वेदीतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
अहश्च सुदिनञ्चैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते । तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्य्यलोकमवाप्नुयात् । ६०७०
मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतं । तत्राभिषेकं कुर्व्वीत गङ्गायां नृपसत्तम ।
अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् । देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
ततो वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतं । तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनं ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति । कुलम्पुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं ततः ।
पवनस्य ह्रदे स्नात्वा मरुतां तीर्थमुत्तमं । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते । ६०७५
अमराणां ह्रदे स्नात्वा समभ्यर्च्यामराधिपं । अमराणां प्रभावेण स्वर्गलोके महीयते ।
शालिहोत्रस्य तीर्थञ्च शालिसूर्य्ये यथाविधि । स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ।
श्रीकुञ्जञ्च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम । तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
ततो नैमिषकुञ्जञ्च समासाद्य कुरूद्वह । ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपस्विनः ।
तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा । ततः कुञ्जः सरस्वत्याः कृतो भरतसत्तम । ६०८०
ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् । तस्मिन् कुञ्जे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ कन्यातीर्थमनुत्तमं। कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्।
ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमं। तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः।
ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमाङ्गतिं। ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमं।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् सोमलोकमवाप्नुयात्। सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप। ६०८५
यत्र मङ्कणकः सिद्धो महर्षिर्लोकविश्रुतः। पुरा मङ्कणको राजन् कुशाग्रेणेति नः श्रुतं।
क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्रवत्। स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्यवान्।
ततस्तस्मिन् प्रनृत्ते तु स्थावरं जङ्गमञ्च यत्। प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितं।
ब्रह्मादिभिः सुरै राजन्नृषिभिश्च तपोधनैः। विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप।
नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्त्तुमर्हसि। तं प्रनृत्तं समासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा। ६०९०
सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत। भोभो महर्षे धर्म्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान्।
हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुङ्गव॥ ऋषिरुवाच॥ तपस्विनो धर्म्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम।
किन्न पश्यसि मे ब्रह्मन् कराच्छाकरसं स्रुतं। यं दृष्ट्वा संप्रनृत्तोऽहं हर्षेण महताऽन्वितः।
तं प्रहस्याब्रवीद्देव ऋषिं रागेण मोहितं। अहन्तु विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य मां।
एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता। अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनघ। ६०९५
ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसन्निभं। तं दृष्ट्वा व्रीडितो राजन् स मुनिः पादयोर्गतः।
नान्यं देवात् परं मेने रुद्रात् परतरं महत्। सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक्।
त्वया सर्व्वमिदं सृष्टं त्रैलोक्यं सचराचरं। त्वमेव सर्व्वान् ग्रसति पुनरेव युगक्षये।
देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया। त्वयि सर्व्वे प्रदृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ।
सर्व्वस्त्वमसि लोकानां कर्त्ता कारयिता च ह। त्वत्प्रसादात् सुराः सर्व्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः। ७०००
एवं स्तुत्वा महादेवमृषिर्व्वचनमब्रवीत्। त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै।
ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत्। तपस्ते वर्द्धतां विप्र मत्प्रसादात् सहस्रधा।
आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सह महामुने। सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु मां।
न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च। सारस्वतञ्च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः।
एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत। ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतं। ७००५
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः। कार्त्तिकेयश्च भगवान् त्रिसन्ध्यं किल भारत।
सान्निध्यमकरोन्नित्यं भार्गवप्रियकाम्यया। कपालमोचनं तीर्थं सर्व्वपापप्रमोचनं।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ।
अग्निलोकमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत्। विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ब्राह्मण्यमधिगच्छति। ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः। ७०१०
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते। पुनात्यासप्तमञ्चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः।

ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं। पृथूदकमिति ख्यातं कार्त्तिकेयस्य वै नृप।
तत्राभिषेकं कुर्व्वीत पितृदेवार्च्चने रतः। अज्ञानाज्ज्ञानतो वाऽपि स्त्रिया वा पुरुषेण वा।
यत्किञ्चिदशुभं कर्म्म कृतं मानुषबुद्धिना। तत्सर्व्वं नश्यते तत्र स्नातमात्रस्य भारत।
अश्वमेधफलञ्चास्य स्वर्गलोकञ्च गच्छति। पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वती। ७०१५
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकं। उत्तमं सर्व्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुं।
पृथूदके जप्यपरो न तस्य मरणं भवेत्। गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना।
एवं स नियतं राजन्नभिगच्छेत्पृथूदकं। पृथूदकात्तीर्थतमं नान्यत्तीर्थं कुरूद्वह।
तन्मेध्यं तत्पवित्रञ्च पावनञ्च न संशयः। तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृतो नराः।
पृथूदके नरश्रेष्ठ एवमाहुर्म्मनीषिणः। मधुस्रवञ्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम। ७०२०
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्। ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं मेध्यं यथाक्रमं।
सरस्वत्यारुणायाश्च सङ्गमं लोकविश्रुतं। त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं बिन्दति मानवः। आसप्तमं कुलञ्चैव पुनाति भरतर्षभ।
अर्द्धकीलञ्च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह। विप्राणामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्म्मितं पुरा।
व्रतोपनयनाभ्याञ्चाप्युपवासेन चाप्युत। क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः। ७०२५
क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ। चीर्णव्रतो भवेद्विद्वान् दृष्टमेतत् पुरातनैः।
समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा। तेषु स्नातो नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवाप्नुयात्।
फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां बिन्दते तु सः। ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ तीर्थं शतसहस्रकं।
साहस्रकञ्च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते। उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्।
दानञ्चाप्युपवासो वा सहस्रगुणितो भवेत्। ततो गच्छेत राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमं। ७०३०
तीर्थाभिषेकं कुर्व्वीत पितृदेवार्च्चने रतः। सर्व्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत्।
विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः। प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्व्वैः स परिमुच्यते।
ततः पञ्चवटीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते।
यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः। तमर्च्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति।
तैजसं वारुणं तीर्थं दीप्यमानं स्वतेजसा। यत्र ब्रह्मादिभिर्द्देवैरृषिभिश्च तपोधनैः। ७०३५
सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा। तैजसस्य तु पूर्व्वेण कुरुतीर्थं कुरूद्वह।
कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते।
स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः। स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति।
ततो गच्छेत नरकं तीर्थसेवी नराधिप। तत्र स्नात्वा नरो राजन्नदुर्गतिमवाप्नुयात्।
तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीयते। अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र नारायणपुरोगमैः। ७०४०
सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरूद्वह। अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात्।

तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिं। अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः।
नारायणञ्चाभिगम्य पद्मनाभमरिन्दम।रोचमानो महाराज विष्णुलोकञ्च गच्छति।
तीर्थेषु सर्व्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ। सर्व्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवन्नरः।
ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप। प्रदक्षिणमुपावृत्य गोसहस्रफलं लभेत्। ७०४९
पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत् पितृदेवताः। अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत।
गङ्गाह्रदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ। तिस्रः कोव्यस्तु तीर्थानां तस्मिन् कूपे महीपते।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्गलोकं प्रपद्यते। आपगायां नरः स्नात्वा अर्च्चयित्वा महेश्वरं।
गाणपत्यमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत्। ततः स्थाणुवटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतं।
तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात्। बदरीपाचनं गच्छेद्वशिष्ठस्याश्रमं ततः। ७०५०
बदरीं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः। सम्यग्द्वादशवर्षाणि बदरीं भक्षयेत्तु यः।
त्रिरात्रोपोषितस्तेन भवेत्तुल्यो नराधिप। इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप।
अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते। एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोषितो नरः। नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते।
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं। आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः।
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुं। आदित्यलोकं व्रजति कुलञ्चैव समुद्धरेत्। ७०५५
सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी नराधिप। सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः।
ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः। तीर्थं पुण्यतमं राजन् पावनं लोकविश्रुतं।
यत्र सारस्वतो यातः सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः। तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत्।
सारस्वतीं गतिञ्चैव लभते नात्र संशयः। ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्य्यवान्।
त्रिरात्रोपोषितो राजन्नियतो नियताशनः। लभेत् कन्याशतं दिव्यं स्वर्गलोकञ्च गच्छति। ७०६०
ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ तीर्थं सन्निहतीमपि। तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः।
मासि मासि समायान्ति पुण्येन महताऽन्विताः। सन्निहत्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे।
अश्वमेधशतं तेन तत्रेष्टं शाश्वतं भवेत्। पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरीक्षचराणि च।
नद्यो ह्रदास्तडागाश्च सर्व्वप्रस्रवणानि च। उदपानानि वाप्यश्च तीर्थान्यायतनानि च।
निःसंशयममावास्यां समेष्यन्ति नराधिप। मासि मासि नरव्याघ्र सन्निहत्यां न संशयः। ७०६५
तीर्थसन्निहनादेव सन्निहत्येति विश्रुता। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते।
अमावास्यान्तु तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे। यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु।
अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलं। स्नात एव समाप्नोति कृत्वा श्राद्धञ्च मानवः।
यत्किञ्चिद्दुष्कृतं कर्म्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा। स्नातमात्रस्य तत्सर्व्वं नश्यते नात्र संशयः।
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते। अभिवाद्य ततो यक्षं द्वारपालं मचक्रुकं। ७०७०

कोटितीर्थमुपस्पृश्य लभेद्बहुसुवर्णकं। गङ्गाह्रदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम।
तत्र स्नायीत धर्म्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः। राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः।
पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरीक्षे च पुष्करं। त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते।
पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः। अपि दुष्कृतकर्म्माणं नयन्ति परमां गतिं।
उत्तरेण दृषद्वत्या दक्षिणेन सरस्वतीं। ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टपे। ७०७५
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहं। अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितं। तस्मिन् वसन्ति ये मर्त्या न ते शोच्याः कथञ्चन।
तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च। एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि नानातीर्थकथने त्र्यशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥
॥ पुलस्त्य उवाच। ततो गच्छेन्महाराज धर्म्मतीर्थमनुत्तमं। यत्र धर्म्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः।
तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च विश्रुतं। तत्र स्नात्वा नरो राजन् धर्म्मशीलः समाहितः। ७०८०
आसप्तमं कुलञ्चैव पुनीते नात्र संशयः। ततो गच्छेत राजेन्द्र ज्ञानपावनमुत्तमं।
अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकञ्च गच्छति। सौगन्धिकवनं राजंस्ततो गच्छेत मानवः।
तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः। सिद्धचारणगन्धर्व्वाः किन्नराश्च महोरगाः।
तद्वनं प्रविशन्नेव सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। ततश्चापि सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी।
प्लक्षा देवी स्मृता राजन् पुण्या देवी सरस्वती। तत्राभिषेकं कुर्व्वीत वल्मीकान्निःसृते जले। ७०८५
अर्च्चयित्वा पितॄन् देवानश्वमेधफलं लभेत्। ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभं।
षट्सु शम्यानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः। कपिलानां सहस्रन्तु वाजिमेधञ्च विन्दति।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत् पुरातनैः। सुगन्धां शतकुम्भाञ्च पञ्चयक्षाञ्च भारत।
अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते। त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत।
तत्राभिषेकं कुर्व्वीत पितृदेवार्च्चने रतः। गाणपत्यञ्च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः। ७०९०
ततो गच्छेत राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभं। शाकम्भरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता।
दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल सुव्रता। आहारं सा कृतवती मासि मासि नराधिप।
ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः। आतिथ्यञ्च कृतं तेषां शाकेन किल भारत।
ततः शाकम्भरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितं। शाकम्भरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः।
त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयित्वा नरः शुचिः। शाकाहारस्य यत्किञ्चिद्वर्षैर्द्वादशभिः कृतं। ७०९५
तत्फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत। ततो गच्छेत्सुवर्णाख्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं।
तत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत् पुरा। वरांश्च सुबहून् लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान्।
उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत। अपि च त्वं प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यसि।
त्वन्मुखञ्च जगत् सर्व्वं भविष्यति न संशयः। तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजं।

अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति । धूमावतीं ततो गच्छेत्त्रिरात्रोपोषितो नरः । ८००

मनसा प्रार्थितान् कामाल्लभते नात्र संशयः । देव्यास्तु दक्षिणार्द्धेन रथावर्त्तो नराधिप ।

तत्रारोहेत धर्म्मज्ञ श्रद्दधानो जितेन्द्रियः । महादेवप्रसादाद्धि गच्छेत परमाङ्गतिं ।

प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ । धारां नाम महाप्राज्ञ सर्व्वपापप्रमोचनीं ।

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप । ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिं ।

स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः । तत्राभिषेकं कुर्व्वीत कोटितीर्थे समाहितः । ८००५

पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् । उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।

सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्त्ते च तर्पयन् । देवान् पितॄंश्च विधिवत् पुण्यलोके महीयते ।

ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च विन्दति ।

कपिलावटं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । उपोष्य रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।

नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः । तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्व्वलोकेषु विश्रुतं । ८०१०

तत्राऽभिषेकं कुर्व्वीत नागतीर्थे नराधिप । कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ।

ततो ललितिकं गच्छेत् शान्तनोस्तीर्थमुत्तमं । तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नाति यः सङ्गमे नरः । दशाश्वमेधानाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ।

ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धं लोकविश्रुतं । सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ।

रुद्रावर्त्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्गलोके च गच्छति । ८०१५

गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च सङ्गमे । स्नात्वाऽश्वमेधं प्राप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ।

भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्च्य यथाविधि । न दुर्गतिमवाप्नोति नाकपृष्ठे च पूज्यते ।

ततः कुब्जाम्रकं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ।

अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । सामुद्रकमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी समाहितः ।

अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः । गोसहस्रफलं विन्देत् कुलञ्चैव समुद्धरेत् । ८०२०

ब्रह्मावर्त्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः । अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ।

यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनं । अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ।

दर्व्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितं । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ।

सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्व्वसेवितं । तत्रोष्य रजनीः पञ्च विन्देद्बहुसुवर्णकं ।

अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमां । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति । ८०२५

ऋषिकुल्यां समासाद्य वाशिष्ठञ्चैव भारत । वाशिष्ठीं समतिक्रम्य सर्व्वे वर्णा द्विजातयः ।

ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः । देवान् पितॄंश्चार्च्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ।

यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप । भृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेधफलं लभेत् ।

गत्वा वीरप्रमोक्षञ्च सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ।

अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलमाप्नोति मानवः। तत्र सन्ध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमं। ८०३०
उपस्पृश्य च वै विद्यां यत्र तत्रोपपद्यते। महाश्रम वसेद्रात्रिं सर्व्वपापप्रमोचने।
एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान्। षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महालये।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा विन्देद्बहुसुवर्णकं दशापरान् दशपूर्व्वान् नरानुद्धरते कुलं।
अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेवितां। अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेदौशनसीं गतिं।
अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितं। रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत् पुरातनैः। ८०३५
ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते।
ततस्तु नैमिषं गच्छेत् पुण्यं सिद्धनिषेवितं। तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैः सह।
नैमिषं मृगयानस्य पापस्यार्द्धं प्रणश्यति। प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
तत्र मासं वसेद्धीर नैमिषे तीर्थतत्परः। पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि नैमिषे।
कृताभिषेकस्तत्रैव नियतो नियताशनः। गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत। ८०४०
पुनात्यासप्तमञ्चैव कुलं भरतसत्तम। यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः।
स मोदेत् सर्व्वलोकेषु एवमाहुर्मनीषिणः। नित्यं मेध्यञ्च पुण्यञ्च नैमिषं नृपसत्तम।
गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः। वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत् सदा।
सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत् पितृदेवताः। सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः।
ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः। तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते।
देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति कौरव। ततः चीरवतीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतरैर्वृतां।
पितृदेवार्चनपरो वाजपेयमवाप्नुयात्। विमलाशोकमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः।
तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते। गोप्रतारं ततो गच्छेत् सरय्वास्तीर्थमुत्तमं।
यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः। देहं त्यक्त्वा महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा।
रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत। तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप। ८०५०
सर्व्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते। रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन।
अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः। शतसाहस्रकं तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ।
तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः। गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ।
ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमं। अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः।
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्च्चयित्वा गुहं नृप। गोसहस्रफलं विन्द्यात्तेजस्वी च भवेन्नरः। ८०५५
ततो वाराणसीं गत्वा अर्च्चयित्वा वृषध्वजं। कपिलाह्रदे नरः स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात्।
अविमुक्तं समासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह। दर्शनाद्देवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्यया।
प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः। मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभं।
गोमतीगङ्गयोश्चैव सङ्गमे लोकविश्रुते। अग्निष्टोममवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत्।

ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव भारत। ८०१०
तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। तत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमुच्यते।
महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत् पितृदेवताः। अक्षयान् प्राप्नुयात् लोकान् कुलञ्चैव समुद्धरेत्।
ततो ब्रह्मसरो गत्वा धर्म्मारण्योपशोभितं। ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्व्वरीं।
ब्रह्मणा तत्र सरसि यूपः श्रेष्ठः समुच्छ्रितः। यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत्।
ततो गच्छेत राजेन्द्र धेनुकं लोकविश्रुतं। एकरात्रोषितो राजन् प्रयच्छेत्तिलधेनुकां। ८०१५
सर्व्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्ध्रुवं। तत्र चिह्नं महद्राजन्नद्यापि सुमहद्भृशं।
कपिलायाः सवत्सायाश्चरन्त्याः पर्व्वते कृतं। सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत।
तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम। यत्किञ्चिदशुभं कर्म्म तत्प्रणश्यति भारत।
ततो गृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः। स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजं।
ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकं। इतरेषान्तु वर्णानां सर्व्वपापं प्रणश्यति। ८०२०
उद्यन्तञ्च ततो गच्छेत् पर्व्वतं गीतनादितं। सावित्र्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ।
तत्र सन्ध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः। तेन ह्युपास्ता भवति सन्ध्या द्वादशवार्षिकी।
योनिद्वारञ्च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ। तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसङ्कटात्।
कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः। पुनात्यासप्तमं राजन् कुलं नास्त्यत्र संशयः।
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत्। यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्। ८०२५
ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप। अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिञ्च महतीं व्रजेत्।
ततो गच्छेत राजेन्द्र धर्म्मप्रस्थं समाहितः। तत्र धर्म्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर।
तत्र कूपोदकं कृत्वा ततः स्नातः शुचिस्तथा। पितॄन्देवांस्तु सन्तर्प्य मुक्तपापो दिवं व्रजेत्।
मतङ्गस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्भावितात्मनः। तं प्रविश्याश्रमं श्रीमच्छ्रमशोकविनाशनं।
गवामयनयज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः। धर्म्मन्तत्राभिसंस्पृश्य वाजिमेधमवाप्नुयात्। ८०३०
ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मस्थानमनुत्तमं। तत्राभिगम्य राजेन्द्र ब्रह्माणं पुरुषर्षभं।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः। ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप।
उपस्पृश्य ततस्तत्र काक्षीवानिव मोदते। यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः।
यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते ब्रह्महत्यया। मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत्।
तैर्थिकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य भारत। दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषं। ८०३५
तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत्। ततो गच्छेत ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं प्रियं।
अहल्याया ह्रदे स्नात्वा व्रजेत परमाङ्गतिं। अभिगत्वाश्रमं राजन् विन्दते श्रियमात्मनः।
तत्रोदपानं धर्म्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतं। तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात्।
जनकस्य तु राजर्षेः कूपस्त्रिदशपूजितः। तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात्।

ततो विनशनं गच्छेत् सर्व्वपापप्रमोचनं । वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति । ८०९०
गण्डकीन्तु समासाद्य सर्व्वतीर्थजलोद्भवां । वाजपेयमवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति ।
ततो विशल्यामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुतां । अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ।
ततोऽधिवङ्गं धर्म्मज्ञ समाविश्य तपोवनं । गुह्यकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः ।
कम्पनान्तु समासाद्य नदीं सिद्धनिषेवितां । पुण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ।
अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य धराधिप । अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । ८०९५
दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नराधिप । न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधञ्च विन्दति ।
अथ सोमपदं गच्छेत् ब्रह्मचारी समाहितः । माहेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।
तत्र कोटी तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ । कूर्म्मरूपेण राजेन्द्र ह्यसुरेण दुरात्मना ।
ह्रियमाना हृता राजन् विष्णुना प्रभविष्णुना । तत्राभिषेकं कुर्व्वीत तीर्थकोट्यां नराधिप ।
पुण्डरीकमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति । ततो गच्छेत राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य च । ८१००
सदा सन्निहितो यत्र विष्णुर्व्वसति भारत । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
आदित्या वसवो रुद्रा जनार्द्दनमुपासते । शालग्राम इतिख्यातो विष्णुरद्भुतकर्म्मकः ।
अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययं । अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति ।
तत्रोदपानं धर्म्मज्ञ सर्व्वपापप्रमोचनं । समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे सन्निहिताः सदा ।
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् । अभिगम्य महादेवं वरदं रुद्रमव्ययं । ८१०५
विराजति यथा सोमो मेघैर्म्मुक्तो नराधिप । जातिस्मरमुपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः ।
जातिस्मरत्वमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः । माहेश्वरपुरं गत्वा अर्च्चयित्वा वृषध्वजं ।
ईप्सितांल्लभते कामानुपवासान्न संशयः । ततस्तु वामनं गत्वा सर्व्वपापप्रमोचनं ।
अभिगम्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् । कुशिकस्याश्रमं गच्छेत् सर्व्वपापप्रमोचनं ।
कौशिकीं तत्र गच्छेत महापापप्रणाशिनीं । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । ८११०
ततो गच्छेत राजेन्द्र चम्पकारण्यमुत्तमं । तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ।
अथ ज्येष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभं । तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ।
तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिं । मित्रावरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ।
त्रिरात्रोपोषितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् । कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ।
मनोः प्रजापतेर्ल्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ । कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमण्वपि भारत । ८११५
तदक्षयमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः । ततो निर्व्वीरमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति । ये तु दानं प्रयच्छन्ति निर्व्वीरासङ्गमे नराः ।
ते यान्ति नरशार्दूल शक्रलोकमनामयं । तत्राश्रमो वशिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

तत्राभिषेकं कुर्व्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात्। देवकूटं समासाद्य देवर्षिगणसेवितं।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत्। ततो गच्छेत राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्ह्रदं। ८११०
यत्र सिद्धिं परां प्राप्तो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः। तत्र मासं वसेद्वीर कौशिक्यां भरतर्षभ।
अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति। सर्व्वतीर्थवरे चैव यो वसेत महाह्रदे।
न दुर्गतिमवाप्नोति विन्द्याद्बहुसुवर्णकं। कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनं।
अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः। अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतां।
तत्राभिषेकं कुर्व्वाणो अग्निष्टोममवाप्नुयात्। अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययं। ८११५
पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः। तत्राभिषेकं कुर्व्वाणो अग्निष्टोममवाप्नुयात्।
पितामहस्य सरसः प्रस्रुता लोकपावनी। कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता।
यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति। षष्ठकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्यया।
ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ तीर्थसेवनतत्परः। शिखरं वै महादेव्या गौर्य्यास्त्रैलोक्यविश्रुतं।
समारुह्य नरश्रेष्ठ स्तनकुण्डेषु संविशेत्। स्तनकुण्डमुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत्। ८१२०
तत्राभिषेकं कुर्व्वाणः पितृदेवार्च्चने रतः। हयमेधमवाप्नोति शक्रलोकञ्च गच्छति।
ताम्रारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। अश्वमेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति।
नन्दिन्याञ्च समासाद्य कूपं देवनिषेवितं। नरमेधस्य यत्पुण्यं तदाप्नोति नराधिप।
कालिकासङ्गमे स्नात्वा कौशिकारुणयोर्गतः। त्रिरात्रोपोषितो राजन् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
उर्व्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः। कुम्भकर्णाश्रमं गत्वा पूज्यते भुवि मानवः। ८१२५
कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रतः। जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत् पुरातनैः।
सकृन्नन्दां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः। सर्व्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकञ्च गच्छति।
ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिसूदनं। सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते।
औद्दालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितं। तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
धर्म्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितं। वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते। ८१३०
अथ चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः। दण्डार्क्कमभिगत्वा तु गोसहस्रफलं लभेत्।
लवेटिकां ततो गच्छेत् पुण्यां पुण्योपशोभितां। राजसूयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि तीर्थकथने चतुरशीतोऽध्यायः॥ ८४॥
॥ पुलस्त्य उवाच॥ अथ सन्ध्यां समासाद्य संवेद्यं तीर्थमुत्तमं। उपस्पृश्य नरो विद्यां लभते नात्र संशयः।
रामस्य च प्रभावेण तीर्थं राजन् कृतं पुरा। तल्लोहित्यं समासाद्य विन्द्याद्बहुसुवर्णकं।
करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः। अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः। ८१३५
गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे। अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः।

गङ्गायास्त्वपरं पारं प्राप्य यः स्नाति मानवः। त्रिरात्रमुषितो राजन् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
ततो वतरणीं गच्छेत् सर्व्वपापप्रमोचनीं। विरजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी।
प्रतरेच्च कुलं पुण्यं सर्व्वपापं व्यपोहति। गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः।
शोणस्य ज्योतिरथ्यायाः सङ्गमे नियतः शुचिः। तर्पयित्वा पितॄन् देवानग्निष्टोमफलं लभेत्। ८५५०
शोणस्य नर्म्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन। वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत्।
ऋषभं तीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप। वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः।
गोसहस्रफलं विन्द्यात् कुलं चैव समुद्धरेत्। कोशलान्तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत्।
वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः। पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः।
गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नृप। ततो वदरिकातीर्थे स्नात्वा भरतसत्तम। ८५५५
दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति। तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः।
दण्डाख्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत्। लपेटिकां ततो गच्छेत् पुण्यां पुण्योपशोभितां।
वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्व्वैश्च पूज्यते। ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितं।
रामतीर्थे नरः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत्। मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन।
तत्र स्नात्वा कुरुश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत्। श्रीपर्व्वतं समासाद्य नदीतीरमुपस्पृशेत् ८५६०
अश्वमेधमवाप्नोति पूजयित्वा वृषध्वजं। श्रीपर्व्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः।
न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह। तत्र देवह्रदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः।
अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिञ्च गच्छति। ऋषभं पर्व्वतं गत्वा ऋषभं देवपूजितं।
वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते। ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्। ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थमुपस्पृशेत्। ८५६५
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतं।
समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्व्वलोकनमस्कृतं। यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः।
भूतयक्षपिशाचाश्च किन्नराः समहोरगाः। सिद्धचारणगन्धर्व्वमानुषाः पन्नगास्तथा।
सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिं। तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः।
अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति। उष्य द्वादशरात्रन्तु पूतात्मा च भवेन्नरः। ८५७०
तत एव च गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यपूजितं। त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत्।
निदर्शनञ्च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप। गायत्रीं पठते यस्तु योनिसङ्करजस्तथा।
गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते नृप। अब्राह्मणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति।
संवर्त्तस्य तु विप्रर्षेर्व्वापीमासाद्य दुर्ल्लभां। रूपस्य भागी भवति सुभगश्च प्रजायते।
ततो वेणां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः। मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः। ८५७५
ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेवितां। गवामयमवाप्नोति वासुकेर्लोकमुत्तमं।

वेणाया: सङ्गमे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत्। वरदासङ्गमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्।
ब्रह्मस्थानं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितोनर:। गोसहस्रफलं विन्द्यात् स्वर्गलोकञ्च गच्छति।
कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहित:। त्रिरात्रमुषित: स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत्।
ततो देवह्रदेऽरण्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे। जातिस्मरह्रदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नर:। ८१८०
यत्र क्रतुशतैरिष्ट्वा देवराजो दिवं गत:। अग्निष्टोमफलं विन्द्याद्गमनादेव भारत।
तत: सर्व्वह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्। ततो वापीं महापुण्यां पयोष्णीं सरितांवरां।
पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत्। दण्डकारण्यमासाद्य पुण्यं राजन्नुपस्पृशेत्।
गोसहस्रफलं तस्य स्नातमात्रस्य भारत। शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुकस्य च महात्मन:।
न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नर:। तत: शूर्पारकं गच्छेज्जामदग्न्यनिषेवितं। ८१८५
रामतीर्थे नर: स्नात्वा विन्द्याद्बहुसुवर्णकं। सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशन:।
महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकञ्च गच्छति। ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशन:।
देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदेवाप्नोति मानव:। तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय:।
वेदानध्यापयत्तत्र ऋषि: सारस्वत: पुरा। तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरस: सुत:।
ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखं। ॐकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन ह। ८१९०
येन यत्पूर्व्वमभ्यस्तं तत्सर्व्वं समुपस्थितं। ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्नि: प्रजापति:।
हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च। पितामहश्च भगवान् देवै: सह महाद्युति:।
भृगुं नियोजयामास याजनार्थं महाद्युतिं। तत: स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा।
सर्व्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्म्मणा। आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि।
देवा: स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमं। तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम। ८१९५
पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा। तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशन:।
ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन् कुलञ्चैव समुद्धरेत्। मेधाविकं समासाद्य पितॄन् देवांश्च तर्प्पयेत्।
अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति। अत्र कालञ्जरं नाम पर्व्वतं लोकविश्रुतं।
तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्। यो स्नातस्तापयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप।
स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशय:। ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशाम्पते। ८२००
मन्दाकिनीं समासाद्य सर्व्वपापप्रणाशिनीं। तत्राभिषेकं कुर्व्वाण: पितृदेवार्चने रत:।
अश्वमेधमवाप्नोति गतिञ्च परमां व्रजेत्। ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ भर्तृस्थानमनुत्तमं।
यत्र नित्यं महासेनो गुह: सन्निहितो नृप। तत्र गत्वा नृपश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति।
कोटितीर्थे नर: स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्। प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नर:।
अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी। तत्र कूपे महाराज विश्रुता भरतर्षभ। ८२०५
समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर। तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र पितृदेवार्च्चने रत:।

[नयताम्। नरः पूतो गच्छेत परमां गतिं । ततो गच्छेत राजेन्द्र शृङ्गवेरपुरं महत्।
यत्र तीर्णो महाराज रामो दाशरथिः पुरा । तस्मिंस्तीर्थे महाबाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते।
गङ्गायान्तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः । विधूतपाप्मा भवति वाजपेयञ्च विन्दति ।
ततो मुञ्जवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः । अभिगम्य महादेवमभिवाद्य च भारत । ८२९०
प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् । तस्मिंस्तीर्थेतु जाह्नव्यां स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते।
ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतं । यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ।
लोकपालाश्च साध्याश्च पितरो लोकसंमताः । सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ।
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः । तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा।
सरितः सागराश्चैव गन्धर्व्वाप्सरसोऽपि च । हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः । ८२९५
तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्येन जाह्नवी । वेगेन समतिक्रान्ता सर्व्वतीर्थपुरस्कृता ।
तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता । यमुना गङ्गया सार्द्धं सङ्गता लोकपावनी ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतं । प्रयागं जघनस्थानमुपस्थमृषयो विदुः ।
प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः ।
तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तो युधिष्ठिर । प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च तपोधनाः । ८३००
यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः । ततः पुण्यतमं नाम त्रिषु लोकेषु भारत ।
प्रयागं सर्व्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं विभो । गमनात्तस्य तीर्थस्य नाम सङ्कीर्त्तनादपि ।
मृत्तिकालभनाच्चापि नरः पापात् प्रमुच्यते । तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते।
पुण्यं सकलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । एषा यजनभूमिर्हि देवानामभिसंस्कृता ।
तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत । न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि । ८३०५
मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति । दशतीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथा पराः ।
येषां सान्निध्यमत्रैव कीर्त्तितं कुरुनन्दन । चातुर्व्विद्ये च यत् पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।
स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसङ्गमे । तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमं ।
तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत् । तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं ।
दशाश्वमेधिकञ्चैव गङ्गायां कुरुनन्दन । कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता । ८३१०
विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् । यद्यकार्य्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनं ।
सर्व्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनं । सर्व्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं स्मृतं ।
द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता । पुष्करे तु तपस्तप्येद्दानं दद्यान्महालये ।
मलये त्वग्निमारोहेद्भृगुतुङ्गे त्वनाशनं । पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मगधेषु च ।
स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्त सप्तावरांस्तथा । पुनाति कीर्त्तिता पापं दृष्टा भद्रं प्रयच्छति । ८३१५
अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलं । यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलं ।

तावत् स पुरुषो राजन् स्वर्गलोके महीयते। यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च।
उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक्। न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात्परः।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः। यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनं।
सिद्धक्षेत्रञ्च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितं। इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च। ८२४०
सुहृदाञ्च जपेत् कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च। इदं धन्यमिदं मेध्यमिदं स्वर्ग्यमनुत्तमं।
इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमं। महर्षीणामिदं गुह्यं सर्व्वपापप्रमोचनं।
अधीत्य द्विजमध्ये च निर्म्मलः स्वर्गमाप्नुयात्। श्रीमत्स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपत्नशमनं शिवं।
मेधाजननमग्र्यं वै तीर्थवंशानुकीर्त्तनं। अपुत्त्रो लभते पुत्त्रमधनो धनमाप्नुयात्।
महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात्। शूद्रो यथेप्सितान् कामान् ब्राह्मणः पारगः पठन्। ८२४५
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं नरः शुचिः। जातीः स स्मरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते।
गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च। मनसा तानि गच्छेत सर्व्वतीर्थसमीक्षया।
एतानि वसुभिः साद्ध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः। ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुकृतैषिभिः।
एवं त्वमपि कौरव्य विधिनाऽनेन सुव्रत। व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्द्धयन्।
भावितैः करणैः पूर्व्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात्। प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शास्त्रानुदर्शिभिः। ८२५०
नाव्रती नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः। स्नाति तीर्थेषु कौरव्य नच वक्रमतिर्नरः।
त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्म्मार्थदर्शिना। पिता पितामहश्चैव सर्व्वे च प्रपितामहाः।
पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप। तव धर्म्मेण धर्म्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः।
अवाप्स्यसि त्वं लोकान् वै वसूनां वासवोपम। कीर्त्तिञ्च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीं।
॥ नारद उवाच॥ एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाय पुलस्त्यो भगवानृषिः। प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत। ८२५५
भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान्। पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीं परिचक्रमे।
एवमेषा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता। तीर्थयात्रा महापुण्या सर्व्वपापप्रमोचनी।
अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं सञ्चरिष्यति। अश्वमेधशतान्यग्र्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यति।
ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्म्ममुत्तमं। भीष्मः कुरूणां प्रवरो यथा पूर्व्वमवाप्तवान्।
नेता च त्वमृषीन् यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलं। रक्षोगणविकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत। ८२६०
न गतानि मनुष्यैस्त्वामृते कुरुनन्दन। इदं देवर्षिचरितं सर्व्वतीर्थाभिसंहृतं।
यः पठेत् कल्यमुत्थाय सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः।
आत्रेयः कुण्डजठरो विश्वामित्रोऽथ गौतमः। असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः।
भरद्वाजो वशिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा। शौनकः सह पुत्त्रेण व्यासश्च तपतांवरः।
दुर्व्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो जावालिश्च महातपाः। एते ऋषिवराः सर्व्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः। ८२६५
एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज। एष ते लोमशो नाम महर्षिरमितद्युतिः।

समेष्यति महाराज तेन सार्द्धमनुव्रज । मयाऽपि सह धर्म्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुक्रमात् ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्त्तिं यथा राजा महाभिषः । यथा ययातिर्धर्म्मात्मा यथा राजा पुरूरवाः ।
तथा त्वं राजशार्दूल स्वेन धर्म्मेण शोभसे । यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।
तथा त्वं सर्व्वराजेभ्यो भ्राजसे रश्मिवानिव । यथा मनुर्यथेक्ष्वाकुर्य्यथा पूरुर्महायशाः । ८२७०
यथा वैन्यो महाराज तथा त्वमपि विश्रुतः । यथा च वृत्रहा सर्व्वान् सपत्नान्निर्दहन् पुरा ।
त्रैलोक्यं पालयामास देवराड्विगतज्वरः । तथा शत्रुक्षयं कृत्वा त्वं प्रजाः पालयिष्यसि ।
स्वधर्म्मविजितामुर्व्वीं प्राप्य राजीवलोचन । ख्यातिं यास्यसि धर्म्मेण कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनो यथा ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः । अनुज्ञाप्य महाराज तत्रैवान्तरधीयत ।
युधिष्ठिरोऽपि धर्म्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् । तीर्थयात्राश्रितं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् । ८२७५
इतिश्रीमहाभारते आरण्यकपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि तीर्थयात्रायां नारदवाक्ये पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच । भ्रातॄणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः । पितामहसमं धौम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ।
मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः । अस्त्रहेतोर्म्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ।
स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधन । कृती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ।
अहं ह्येतावुभौ ब्रह्मन् कृष्णावरिविघातिनौ । अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः प्रतापवान् ।
त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनञ्जयौ । नारदोऽपि तथा वेद योऽप्यशंसत् सदा मम । ८२८०
तथाऽहमपि जानामि नरनारायणावृषी । शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया स प्रेषितोऽर्ज्जुनः ।
इन्द्रादनवरः शक्तं सुरसूनुः सुराधिपं । द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ।
भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्ज्जयः । धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रेण वृता युधि महारथाः ।
सर्व्वे वेदविदः शूराः सर्व्वास्त्रविदुषस्तथा । योद्धुकामाश्च पार्थेन सततं ते महाबलाः ।
स च दिव्यास्त्रवित् कर्णः सूतपुत्त्रो महारथः । सोऽस्त्रवेगानिलबलः शरार्च्चिस्तलनिस्वनः । ८२८५
रजोधूमोऽस्त्रसम्पातो धार्त्तराष्ट्रानिलोद्धतः । निसृष्ट इव कालेन युगान्ते ज्वलनो महान् ।
मम सैन्यमयं कक्षं प्रधक्ष्यति न संशयः । तं स कृष्णानिलोद्धूतो दिव्यास्त्रज्वलनो महान् ।
श्वेतवाजिबलाकाभृद्गाण्डीवेन्द्रायुधोल्बणः । संरब्धः शरधाराभिः सुदीप्तं कर्णपावकं ।
अर्ज्जुनोदीरितो मेघः शमयिष्यति संयुगे । स साक्षादेव सर्व्वाणि शक्रात् परपुरञ्जयः ।
दिव्यान्यस्त्राणि वीभत्सुस्तत्त्वतः प्रतिपत्स्यते । अलं स तेषां सर्व्वेषामिति मे धीयते मतिः । ८२९०
नास्ति त्वतिकृतार्थानां रणेऽरीणां प्रतिक्रिया । तं वयं पाण्डवं सर्व्वे गृहीतास्त्रमरिन्दमं ।
द्रष्टारो नहि वीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति । वयन्तु तमृते वीरं वनेऽस्मिन् द्विपदाम्वरं ।
अवधानं न गच्छामः काम्यके सह कृष्णया । भवानन्यद्वनं साधु बह्वन्नं फलवच्छुचि ।
आख्यातु रमणीयञ्च सेवितं पुण्यकर्म्मभिः । यत्र कञ्चिद्वयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमं ।
प्रतीक्षामोऽर्ज्जुनं वीरं वृष्टिकामा इवाम्बुदं । विविधानाश्रमान् कांश्चिद्द्विजातिभ्यः प्रतिश्रुतान् । ८२९५

सरांसि सरितश्चैव रमणीयांश्च पर्व्वतान्। आचक्ष्व नहि मे ब्रह्मन् रोचते त्वदृतेऽर्ज्जुनं। वनेऽस्मिन् काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यकपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि धौम्ययुधिष्ठिरकथायां षडशीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तान् सर्व्वानुत्सुकान् दृष्ट्वा पाण्डवान् दीनचेतसः। आश्वासयंस्तथा धौम्यो वृहस्पतिसमोऽब्रवीत्।

ब्राह्मणानुमतान् पुण्यानाश्रमान् भरतर्षभ। दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे वदतोऽनघ।

यान् श्रुत्वा गदतो राजन् विशोको भवितासि ह। द्रौपद्या चानया सार्द्धं भ्रातृभिश्च नरेश्वर।

श्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव। गत्वा शतगुणञ्चैव तेभ्य एव नरोत्तम। ८१००

पूर्व्वं प्राचीं दिशं राजन् राजर्षिगणसेवितां। रम्यां ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति।

तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत। यत्र तीर्थानि देवानां पुण्यानि च पृथक् पृथक्।

यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता। यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रञ्च विवस्वतः।

तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः। शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः।

यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्त्तयन्ति पुरातनाः। एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्। ८१०५

यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्। उत्तारयति सन्तत्या दश पूर्व्वान् दशापरान्।

महानदी च तत्रैव तथा गयशिरो नृप। यत्रासौ कीर्त्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः।

यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षयं भवति प्रभो। सा च पुण्यजला तत्र फल्गुनामा महानदी।

बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ। विश्वामित्रोऽभ्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः।

गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः। अयजत्तत्र बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः। ८११०

पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावनं। विश्वामित्रोऽयजद्यत्र पुत्त्रेण सह कौशिकः।

यत्रानुवंशं भगवान् जामदग्न्यस्तथा जगौ। विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीं।

कन्यकुब्जेऽपिबत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः। ततः क्षत्त्रादपाक्रामद्ब्राह्मणोऽस्मीति चाब्रवीत्।

पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमं। गङ्गायमुनयोर्व्वीर सङ्गमं लोकविश्रुतं।

यत्रायजत भूतात्मा पूर्व्वमेव पितामहः। प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम। ८११५

अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र तत्राश्रमवरो नृप। तत्तथा तापसारण्यं तापसैरुपशोभितं।

हिरण्यबिन्दुः कथितो गिरौ कालञ्जरे महान्। अगस्त्यपर्व्वतो रम्यः पुण्यो गिरिवरः शिवः।

महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः। अयजत्तत्र कौन्तेय पूर्व्वमेव पितामहः।

यत्र भागीरथी पुण्या सदस्यासीद्युधिष्ठिर। यत्र सा ब्रह्मशालेति पुण्या ख्याता विशाम्पते।

धूतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनं। पवित्रो मङ्गलीयश्च ख्यातो लोके महात्मनः। ८१२०

केदारश्च मतङ्गस्य महानाश्रम उत्तमः। कुण्डोदः पर्व्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः।

नैषधस्तृषितो यत्र जलं शर्म्म च लब्धवान्। यत्र देववनं रम्यं तापसैरुपशोभितं।

बाहुदा च नदी यत्र नन्दा च गिरिमूर्द्धनि। तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्यायतनानि च।

प्राच्यां दिशि महाराज कीर्त्तितानि मया तव। तिसृष्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
सरितः पर्व्वतांश्चैव पुण्यान्यायतनानि च । ८३०४

इतिश्रीमहाभारतेआरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि धौम्यतीर्थकथने सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ धौम्य उवाच ॥ दक्षिणस्यान्तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत । विस्तरेण यथाबुद्धि कीर्त्त्यमानानि तानि वै ।
यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी । बह्वारामा बहुजला तापसाचरिता शिवा ।
वेणा भीमरथी चैव नद्यौ पापभयापहे । मृगद्विजसमाकीर्णे तापसालयभूषिते ।
राजर्षेस्तस्य च सरिन्नृगस्य भरतर्षभ । रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ।
अपिचात्र महायोगी मार्कण्डेयो महायशाः । अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः । ८३१०
नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतं । अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
पयोष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थ उत्तमे । उद्धृतं भूतलस्थं वा वायुना समुदीरितं ।
पयोष्ण्या हरते तोयं पापमामरणान्तिकं । स्वर्गादुत्तुङ्गममलं विषाणं यत्र शूलिनः ।
स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्यः शिवपुरं व्रजेत् । एकतः सरितः सर्व्वा गङ्गाद्याः सलिलोच्चयाः ।
पयोष्णी चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम । माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवं । ८३१५
यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ । प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ।
तापसानामरण्यानि कीर्त्तितानि यथाश्रुति । वेदी शूर्पारके तात जमदग्नेर्महात्मनः ।
रम्या पाषाणतीर्था च पुनश्चन्द्रा च भारत । अशोकतीर्थं तत्रैव कौन्तेय बहुलाश्रमं ।
अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणञ्च युधिष्ठिर । कुमार्य्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ।
ताम्रपर्णीन्तु कौन्तेय कीर्त्तयिष्यामि तां शृणु । यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे । ८३२०
गोकर्ण इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवः शुभः ।
ह्रदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः । तत्र वृक्षतृणाद्यैश्च सम्पन्नफलमूलवान् ।
आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसभो गिरिः । वैदूर्य्यपर्व्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ।
अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः । सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।
आश्रमान् सरितश्चैव सरांसि च नराधिप । चमसोद्भेदनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत । ८३२५
प्रभासञ्चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर । तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शिवं ।
उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् । तत्र देवर्षिवर्य्येण नारदेनानुकीर्त्तितः ।
पुराणः श्रूयते श्लोकस्तन्निबोध युधिष्ठिर । पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ।
उज्जयन्ते स्म तप्ताङ्गो नाकपृष्ठे महीयते । पुण्या द्वारवती तत्र यत्रासौ मधुसूदनः ।
साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्म्मः सनातनः । ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ८३३०
ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्म्मं सनातनं । पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ।
पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानाञ्च मङ्गलं । त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः ।

अव्ययात्मा व्ययात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः। आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः।
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि धौम्यतीर्थकथने अष्टाशीतोऽध्यायः॥ ८८ ॥
॥ धौम्य उवाच॥ अवन्तिषु प्रतीच्यां वै, कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि। यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च।
प्रियङ्ग्वाम्रवनोपेता वानीरफलमालिनी। प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्म्मदा तत्र भारत। ८३५५
त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च। सरिद्वनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः।
नर्म्मदायां कुरुश्रेष्ठ सह सिद्धर्षिचारणैः। स्नातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत।
निकेतः श्रूयते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः। जज्ञे धनपतिर्यत्र कुवेरो नरवाहनः।
वैदूर्य्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः। नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः।
तस्य शैलस्य शिखरे सरः पुण्यं महीपते। फुल्लपद्मं महाराज देवगन्धर्व्वसेवितं। ८३६०
बह्वाश्चर्य्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्व्वते। पुण्ये स्वर्गोपमे चैव देवर्षिगणसेविते।
ह्रदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित्। विश्वामित्रनदी राजन् पुण्या परपुरञ्जय।
यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुषात्मजः। पपात स पुनर्लोकाँल्लेभे धर्म्मान् सनातनान्।
तत्र पुण्यो ह्रदः ख्यातो मैनाकश्चैव पर्व्वतः। बहुमूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्व्वतः।
आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर। च्यवनस्याश्रमश्चैव विख्यातस्तत्र पाण्डव। ८३६५
तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तपसा विभो। जम्बुमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनां।
आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजनिषेवितः। ततः पुण्यतमा राजन् सततं तापसैर्युता।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप। ख्यातञ्च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितं।
पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः। वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः प्रियः।
अप्यत्र संश्रयार्थाय प्रजापतिरथो जगौ। पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनाम्वर। ८३७०
मनसाऽप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः। विप्रणश्यन्ति पापानि नाकपृष्ठे च मोदते।
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि धौम्यतीर्थकथने एकोननवतोऽध्यायः॥ ८९ ॥
॥ धौम्य उवाच॥ उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै। तानि ते कीर्त्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च।
शृणुष्वावहितो भूत्वा मम मन्वयतः प्रभो। कथाप्रतिग्रहो वीर श्रद्धां जनयते शुभां।
सरस्वती महापुण्या ह्रदिनी तीर्थशालिनी। समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव।
यत्र पुण्यतमं तीर्थं प्लक्षावतरणं शुभं। यत्र सारस्वतैरिष्ट्वा गच्छन्त्यवभृथैर्द्विजाः। ८३७५
पुण्यञ्चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ। सहदेवोऽयजद्यत्र शम्याक्षेपेण भारत।
एतस्मिन्नेव चार्थेऽसौ इन्द्रगीता युधिष्ठिर। गाथा चरति लोकेऽस्मिन् गीयमाना द्विजातिभिः।
अग्नयः सह देवेन सेविता यमुनामनु। ते तस्य कुरुशार्दूल सहस्रशतदक्षिणाः।
तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्त्ती महायशाः। विंशतिः सप्त चाष्टौ च हयमेधानुपाहरत्।
कामकृद्यो द्विजातीनां श्रुतस्तात यथा पुरा। अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः शरभङ्गस्य विश्रुतः। ८३८०

सरस्वती नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता। बालखिल्यैर्महाराज यत्रेष्टमृषिभिः पुरा।
दृषद्वती महापुण्या यत्र ख्याता युधिष्ठिर। न्यग्रोधाख्यस्तु पुण्याख्यः पाञ्चाल्यो द्विपदाम्बरः।
दाल्भ्यघोषश्च दाल्भ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः। कौन्तेयानन्तयशसः सुव्रतस्यामितौजसः।
आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। एतावर्णावर्णौ च विश्रुतौ मनुजाधिप।
वेदज्ञौ वेदविद्वांसौ वेदविद्याविदावुभौ। ईजाते क्रतुभिर्मुख्यैः पुण्यैर्भरतसत्तम। ८३८८
समेत्य बहुशो देवाः सेन्द्राः सवरुणाः पुरा। विशाखयूपेऽतप्यन्त तेन पुण्यतमश्च सः।
ऋषिर्महान् महाभागो जमदग्निर्महायशाः। पलाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजत प्रभुः।
यत्र सर्व्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषिसत्तमं। स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्य्योपतस्थिरे।
अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ। इमं श्लोकं तदा वीर प्रेक्ष्य दीक्षां महात्मनः।
यजमानस्य वै देवान् जमदग्नेर्महात्मनः। आगम्य सरितो विप्रान् मधुना समतर्पयन्। ८३९०
गन्धर्व्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्च सेवितं। किरातकिन्नरावासं शैलं शिखरिणाम्बरं।
बिभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारं युधिष्ठिर। पुण्यं तत्ख्यायते राजन् ब्रह्मर्षिगणसेवितं।
सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा। पर्व्वतश्च पुरुर्नाम यत्र यातः पुरूरवाः।
भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेविते। राजन स आश्रमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महागिरिः।
यः स भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ। नारायणः प्रभुर्व्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः। ८३९५
तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु। आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहा पुरा। सुवर्णसिकता राजन् विशालां बदरीमनु।
ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागमहौजसः। प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं प्रभुं।
यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः। तत्र कृत्स्नं जगत् सर्व्वं तीर्थान्यायतनानि च।
तत् पुण्यं परमं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनं। तत्परं परमं देवं भूतानां परमेश्वरं। ८४००
शाश्वतं परमञ्चैव धातारं परमं पदं। यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः।
तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्व्वे चैव तपोधनाः। आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः।
पुण्यानामपि तत्पुण्यमत्र ते संशयोऽस्तु मा। एतानि राजन् पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते।
कीर्त्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च। एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः।
ऋषिभिर्देवकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः। चरन्नेतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणर्षभैः। ८४०५
भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कण्ठां विजहिष्यसि।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि धौम्यतीर्थकथने नवतितमोऽध्यायः॥ ९० ॥
॥ वैशम्पायन उवाच॥ एवं सम्भाष्यमाणे तु धौम्ये कौरवनन्दन। लोमशः स महातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह।
तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते। उपातिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः।
समभ्यर्च्य यथान्यायं धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः। पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनं।

स पृष्टः पाण्डुपुत्त्रेण प्रीयमाणो महामनाः । उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पाण्डवान् । ८४१०
सञ्चरन्नस्मि कौन्तेय सर्व्वान् लोकान् यदृच्छया । गतः शक्रस्य भवनं तत्रापश्यं सुरेश्वरं ।
तत्र च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनं । शक्रस्यार्द्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ।
आसीत् पुरुषशार्द्दूल दृष्ट्वा पार्थं तथागतं । आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतान् प्रति ।
सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजं । वचनात् पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
आख्यास्ये ते प्रियं तात महत् पाण्डुनन्दन । भ्रातृभिः सहितो राजन् कृष्णया चैव तच्छृणु । ८४१५
यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं भरतर्षभ । तदस्त्रमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं प्रभो ।
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागमत् । अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ।
तत् समन्त्रं ससंहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलं । वज्रमस्त्राणि चान्यानि दण्डादीनि युधिष्ठिर ।
यमात् कुवेराद्वरुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन । अस्त्राण्यवाप्तवान् पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ।
विश्वावसोस्तु तनयाद्गीतं नृत्यञ्च साम च । वादित्रञ्च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि । ८४२०
एवं कृतास्त्रः कौन्तेयो गान्धर्व्वं वेदमाप्तवान् । सुखं वसति वीभत्सुरनुजस्यानुजस्तव ।
यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् । तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ।
भवान्मनुष्यलोकेऽपि गमिष्यति न संशयः । ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ।
आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्ज्जुनः । सुरकार्य्यं महत् कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ।
तपसाऽपि त्वमात्मानं योजय भ्रातृभिः सह । तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् । ८४२५
अहञ्च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ । सत्यसन्धं महोत्साहं महावीर्य्यं महाबलं ।
महाहवेष्वप्रतिमं महायुद्धविशारदं । महाधनुर्द्धरं वीरं महास्त्रं वरवर्म्मिनं ।
महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुं । तथाऽर्ज्जुनमतिस्कन्धं सहजोल्वणपौरुषं ।
न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोडशीं । यच्चापि ते भयं कर्णात्मनसिस्थमरिन्दम ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचिन्यतो गते । यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति । ८४३०
स महर्षिर्लोमशस्ते कथयिष्यत्यसंशयं । यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत । ब्रह्मर्षिरेष ब्रूयात्ते न तच्छ्रद्धेयमन्यथा ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि लोमशसंवादे एकनवतितोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ धनञ्जयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर । युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेर्द्धर्म्मया श्रिया ।
त्वं हि धर्म्मान् परान् वेत्थ तपांसि च तपोधन । श्रीमताञ्चापि जानासि धर्म्मं राज्ञां सनातनं ।
स भवान् परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति । तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवान् ।
यथा तीर्थानि गच्छेत गाश्च दद्यात् स पार्थिवः । तथा सर्व्वात्मना कार्य्यमिति मामर्ज्जुनोऽब्रवीत् । ८४३५
भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्व्वशः । रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विषमेषु च ।
दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविं । तथा रक्षस्व कौन्तेयान् राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ।
यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्व्वतोपमाः । त्वयाऽभिगुप्तान् कौन्तेयान् न विवर्त्तेयुरन्तिकं ।

सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगादर्ज्जुनस्य च। रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह।

द्विस्तीर्थानि मया पूर्व्वं दृष्टानि कुरुनन्दन। इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह। ८४४०

इयं राजर्षिभिर्य्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर। मन्वादिभिर्म्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा।

नानृजुर्नाकृतात्मा च नाविद्यो नच पापकृत्। स्नाति तीर्थेषु कौरव्य नच वक्रमतिर्न्नरः।

त्वन्तु धर्म्ममतिर्नित्यं धर्म्मज्ञः सत्यसङ्गरः। विमुक्तः सर्व्वसङ्गेभ्यो भूय एव भविष्यसि।

यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः। यथा ययातिः कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न हर्षात् संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित्। स्मरेद्धि देवराजोऽयं को नामाऽभ्यधिकस्ततः। ८४४५

भवता सङ्गमो यस्य भ्राता चैव धनञ्जयः। वासवः स्मरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः।

यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति। धौम्यस्य वचनादेषा बुद्धिः पूर्व्वं कृतैव मे।

तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन् गमनन्तीर्थदर्शने। तदैव गन्ताऽस्मि तीर्थान्येष मे निश्चयः परः।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गमने कृतबुद्धिन्तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत्। लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भिक्षाभुजो निवर्त्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये। क्षुत्तृष्णाध्वश्रमायासशीतार्त्तिमसहिष्णवः। ८४५०

ते सर्व्वे विनिवर्त्तन्तां ये च मिष्टभुजो द्विजाः। पक्वान्नलेह्यपानानां मांसानाञ्च विकल्पकाः।

तेऽपि सर्व्वे निवर्त्तन्तां येऽपि सूदानुयायिनः। मया यथोचिताजीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः।

ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरःसराः। धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु ते च वै।

स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या भृतिः। सचेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः।

अस्मत्प्रियहितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारप्रपीडिताः। ८४५५

विप्राश्च यतयो मुख्या जग्मुर्नागपुरं प्रति। तान् सर्व्वान् धर्म्मराजस्य प्रेम्णा राजाऽम्बिकासुतः।

प्रतिजग्राह विधिवद्धनैश्च समतर्पयत्। ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह। लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत्।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्रायां द्विनवतोऽध्यायः॥ ९२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः। अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन्।

राजंस्तीर्थानि गन्ताऽसि पुण्यानि भ्रातृभिः सह। देवर्षिणा चैव सहितो लोमशेन महात्मना।

अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव। अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वदृते तानि कौरव। ८४६०

श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च। अगम्यानि नरैरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर।

भवतो भ्रातरः शूरा धनुर्द्धरवराः सदा। भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छामो वयमप्युत।

भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयामः सुखं फलं। तीर्थानां पृथिवीपाल वनानाञ्च विशाम्पते।

तव वीर्य्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिप्लुताः। भवेम धूतपाप्मानस्तीर्थसन्दर्शनान्नृप।

भवानपि नरेन्द्रस्य कार्त्तवीर्य्यस्य भारत। अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह। ८४६५

भरतस्य च वीरस्य सार्व्वभौमस्य पार्थिव। ध्रुवं प्राप्स्यसि दुष्प्रापान् लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः।

प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्व्वतान्। गङ्गाद्याः सरितश्चैव प्लक्षादींश्च वनस्पतीन्।
त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयं। यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित् प्रीतिर्जनाधिप।
कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे। तीर्थानि हि महाबाहो तपःविघ्नकरैः सदा।
अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नस्त्रातुमर्हसि तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता। ८४७०
यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः सुमहातपाः। विधिवत्तानि सर्व्वाणि पर्य्यटस्व नराधिप।
धूतपाप्मा महात्माभिर्लोमशेनाभिपालितः। स राजा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिप्लुतः।
भीमसेनादिभिर्व्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः। बाढमित्यब्रवीत् सर्व्वांस्तानृषीन् पाण्डवर्षभः।
लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यञ्चैव पुरोहितं। ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी।
द्रौपद्या चानवद्याङ्ग्या गमनाय मनो दधे। अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्व्वतनारदौ। ८४७५
काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समाजग्मुर्म्मनीषिणः। तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजाञ्चक्रे यथाविधि।
सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन्। ऋषय ऊचुः। युधिष्ठिर यमौ भीम मनसा कुरुतार्ज्जवं।
मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि यास्यथ। शरीरनियमं प्राहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतं।
मनोविशुद्धां बुद्धिञ्च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः। मनो ह्यदुष्टं शौचाय पर्य्याप्तं वै नराधिप।
मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि द्रक्ष्यथ। ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः। ८४८०
दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ। ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः।
कृतस्वस्त्ययनाः सर्व्वे मुनिभिर्द्दिव्यमानुषैः। लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च।
नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्व्वतस्य च। धौम्येन सहिता वीरास्तथा तैर्व्वनवासिभिः।
मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः। कठिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः।
अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यनुचरंस्ततः। इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यैरथैः परिचतुर्द्दशैः। ८४८५
महानसव्यापृतैश्च तथाऽन्यैः परिचारकैः। सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणवन्तः समार्गणाः। प्राङ्मुखाः प्रययुर्व्वीराः पाण्डवा जनमेजय।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्रायां त्रिनवतोऽध्यायः॥ ९३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच॥ नवै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम। तथाऽस्मि दुःखसन्तप्तो यथा नान्यो महीपतिः।
परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्म्मगतानपि। ते च लोमश लोकेऽस्मिन्नृध्यन्ते केन हेतुना।
॥ लोमश उवाच॥ नात्र दुःखं त्वया राजन् कार्य्यं पार्थ कथञ्चन। यदधर्म्मेण वर्द्धेयुरधर्म्मरुचयो जनाः।
वर्द्धत्यधर्म्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति। ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति। ८४९०
मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते। वर्द्धमाना ह्यधर्म्मेण क्षयञ्चोपगताः पुनः।
पुरा देवयुगे चैवं दृष्टं सर्व्वं मया विभो। अरोचयन् सुरा धर्म्मं धर्म्मं तत्यजिरेऽसुराः।
तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन् भारतासुराः। तानधर्म्मकृतो दर्पः पूर्व्वमेव समाविशत्।
दर्पान्मानः समभवन्मानात् क्रोधो व्यजायत। क्रोधादह्रीस्ततोऽलज्जा वृत्तं तेषां ततोऽनशत्।

तानलक्ष्मीः गतश्रीकान् हीनदन्तान् वृथाव्रतान्। क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात् प्रजहुस्ततः। ८४९८
लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरान्नृप। तानलक्ष्मीसमाविष्टान् दर्पोपहतचेतसः।
दैतेयान् दानवांश्चैव कलिरप्याविशत्ततः। तानलक्ष्मीसमाविष्टान् दानवान् कलिना हतान्।
दर्पाभिभूतान् कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः। मानाभिभूतानचिराद्विनाशः समपद्यत।
निर्यशस्कास्तथा दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः। देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च।
अभ्यगच्छन् धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च। तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्भिश्च पाण्डव। ८५०१
प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे। एवमादानवन्तश्च निरादानाश्च सर्वशः।
तीर्थान्यगच्छन् विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमां। तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः।
पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पन्थाः सनातनः। यथैव हि नृगो राजा शिबिरौशीनरो यथा।
भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरूरवाः। चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादम्भसश्च ते।
तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनां। अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशाम्पते। ८५०४
तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्धा सुविपुलां श्रियं। यथा चेक्ष्वाकुरभवत् सपुत्रजनबान्धवः।
मुचुकुन्दोऽथ मान्धाता मरुत्तश्च महीपतिः। कीर्त्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोबलात्।
देवर्षयश्च कात्स्न्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसि। धार्त्तराष्ट्रास्त्वधर्मेण मोहेन च वशीकृताः।
नचिराद्वै विनङ्क्ष्यन्ति दैत्या इव न संशयः।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि युधिष्ठिरतीर्थगमने चतुर्नवतोऽध्यायः॥ ९४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र ह। क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः। ८५१०
ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप। कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तञ्च भारत।
तत्र देवान् पितॄन् विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः। कन्यातीर्थे च तीर्थे च गवां तीर्थे च भारत।
कालकोट्यां वृषप्रस्थे गिरावुष्य च कौरवाः। बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्व्वेऽभिषेचनं।
प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते। ऊषुराप्लुत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमं।
गङ्गायमुनयोश्चैव सङ्गमे सत्यसङ्गराः। विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु। ८५१५
तपस्विजनजुष्टाञ्च ततो वेदीं प्रजापतेः। जग्मुः पाण्डुसुता राजन् ब्राह्मणैः सह भारत।
तत्र ते न्यवसन् वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमं। सन्तर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा द्विजान्।
ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसंस्कृतं। राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते।
नगो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी। वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिता।
दिव्यं पवित्रकूटञ्च पवित्रधरणीधरं। ऋषिजुष्टं सुपुण्यन्तत्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमं। ८५२०
अगस्त्यो भगवान् यत्र गतो वैवस्वतं प्रति। उवास च स्वयं तत्र धर्मराजः सनातनः।
सर्व्वासां सरिताञ्चैव समुद्भेदो विशाम्पते। यत्र सन्निहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक्।
तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मास्यैस्तदेजिरे। ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान्।

अक्षये देवयजने अक्षयं यत्र वै फलं। ते तु तत्रोपवासांस्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः।
ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजग्मुस्तपोधनाः। चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना तदा। ८५२५
तत्र विद्यातपोवृद्धा ब्राह्मणा वेदपारगाः। कथां प्रचक्रिरे पुण्यां सदसिस्था महात्मनां।
तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः। शमठोऽकथयद्राजन्नामूर्त्तरयसं गयं।
॥ शमठ उवाच॥ अमूर्त्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः। पुण्यानि यस्य कर्म्माणि तानि मे शृणु भारत।
यस्य यज्ञो बभूवेह बह्वन्नो बहुदक्षिणः। यत्रान्नपर्व्वता राजन् शतशोऽथ सहस्रशः।
घृतकुल्याश्च दध्नश्च नद्यो बहुशतास्तथा। व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः। ८५३०
अहन्यहनि चाप्येतं याचतां संप्रदीयते। अन्ये चात्र ब्राह्मणा राजन् भुञ्जतेऽन्नं सुसंस्कृतं।
तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः। न च प्रज्ञायते किञ्चिद्ब्रह्मशब्देन भारत।
पुण्येन चरता राजन् भूर्द्दिशः खं नभस्तथा। आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासीन्महाद्भुतं।
तत्र स्म गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ। अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्च्चसः।
गयस्य यज्ञे केऽद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः। तत्र भोजनशिष्टस्य पर्व्वताः पञ्चविंशतिः। ८५३५
न तत्पूर्व्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे। गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः।
कथन्नु देवा हविषा गयेन परितर्पिताः। पुनः शक्ष्यन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित्।
सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः। यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाः स्म केनचित्।
तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः। एवंविधाः सुबहवस्तस्य यज्ञा महीपते। बभूवुरस्य सरसः समीपे कुरुनन्दन।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गययज्ञकथने पञ्चनवतोऽध्यायः॥ ८५॥

॥ वैशम्पायन उवाच॥ ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः। अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह। ८५४०
तत्रैव लोमशं राजा पप्रच्छ वदताम्वरः। अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः।
आसीद्वा किम्प्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः। किमर्थञ्चोद्दितो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः।
॥ लोमश उवाच॥ इल्वलो नाम दैतेय आसीत् कौरवनन्दन। मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः।
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः। पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु।
तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसम्मितं। चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशं। ८५४५
तदाप्रभृति राजेन्द्र इल्वलो ब्रह्महाऽसुरः। मन्युमान् भ्रातरं छागं मायावी स्मकरोत्ततः।
मेषरूपी च वातापिः कामरूप्यभवत् क्षणात्। संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति।
स चाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयं। स पुनर्देहमास्थाय जीवन्स्म प्रत्यदृश्यत।
ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतं। तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत्।
तामिल्वलेन महता स्वरेण वाचमीरितां। श्रुत्वाऽतिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः। ८५५०
तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः। वातापिः प्रहसन्राजन्निश्चक्राम विशाम्पते।

एवं स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः । हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतसः ।
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन् काल एव तु । पितॄन् ददर्श गर्त्ते वै लम्बमानानधोमुखान् ।
सोऽपृच्छल्लम्बमानांस्तान् भवन्त इव कम्पिताः । सन्तानहेतोरिति ते प्रत्यूचुर्ब्रह्मवादिनः ।
ते तस्मै कथयामासुर्व्वयन्ते पितरः स्वकाः । गर्त्तमेतमनुप्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः । ८५५५
यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमं । स्यान्नोऽस्मान्निरयान्मोक्षस्त्वञ्च पुत्राप्नुयां गतिं ।
स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्म्मपरायणः । करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः ।
ततः प्रसवसन्तानं चिन्तयन् भगवानृषिः । आत्मनः प्रसवस्यार्थे नापश्यत् सदृशीं स्त्रियं ।
स तस्य तस्य सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमं । संभृत्य तत्समैरङ्गैर्निर्म्ममे स्त्रियमुत्तमां ।
स तां विदर्भराजस्य पुत्रार्थं तप्यतस्तपः । निर्म्मितामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः । ८५६०
सा तत्र जज्ञे सुभगा विद्युत्सौदामिनी यथा । विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्द्धत शुभानना ।
जातमात्राञ्च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः । प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ।
अभ्यनन्दन्त तां सर्व्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप । लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ।
ववृधे सा महाराज बिभ्रती रूपमुत्तमं । अप्स्विवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा ।
तां यौवनस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः स्वलङ्कृताः । दास्यः शतञ्च कल्याणीमुपतस्थुर्व्वशानुगाः । ८५६५
सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च । आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभा ।
यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्वितां । न वव्रे पुरुषः कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ।
सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोऽप्यति । तोषयामास पितरं शीलेन स्वजनं तथा ।
वैदर्भीन्तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता । मनसा चिन्तयामास कस्मै दद्यामिमां सुतां ।
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अगस्त्योपाख्याने षण्णवतोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति । तदाऽभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिं । ८५७०
राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्त्तते पुत्रकारणात् । वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ।
एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः । प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुञ्चैव नैच्छत ।
ततः स भार्य्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः । महर्षिर्व्वीर्य्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ।
तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्य्यं पृथिवीपतिं । लोपामुद्राऽभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ।
न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि । प्रयच्छ मामगस्त्याय त्राह्यात्मानं मया पितः । ८५७५
दुहितुर्व्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने । लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्व्वं विशाम्पते ।
प्राप्य भार्य्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत । महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्याभरणानि च ।
ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च । समुत्ससर्ज्ज रम्भोरुर्व्वसनान्यायतेक्षणा ।
ततश्चीराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च । समानव्रतचर्य्या च बभूवायतलोचना ।
गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृषिसत्तमः । उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्याऽनुकूलया । ८५८०

सा प्रीता बहुमानाच्च पतिं पर्य्यचरत्सदा। अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्य्यायामाचरत् प्रभुः।
ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशाम्पते। तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः।
स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च। श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव तां।
ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भाविनी। सा तदा प्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत्।
असंशयं प्रजाहेतोर्भार्य्यां पतिरविन्दत। या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्त्तुमर्हसि। ८५८८
यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम। तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहार्हसि।
इच्छामि त्वां स्रग्विणञ्च भूषणैश्च विभूषितं। उपसर्त्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता।
अन्यथा नोपतिष्ठेयं चीरकाषायवासिनी। नैवापवित्रो विप्रर्षे भूषणोऽयं कथञ्चन।
॥ अगस्त्य उवाच ॥ न वै धनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा मम। यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे।
॥ लोपामुद्रोवाच ॥ ईशोऽसि तपसा सर्व्वं समाहर्त्तुं तपोधन। क्षणेन जीवलोके यद्वसु किञ्चन विद्यते। ८५९०
॥ अगस्त्य उवाच ॥ एवमेतद्यथात्थ त्वं तपोव्ययकरन्तु तत्। यथा तु मे न नश्येत तपस्तन्मां प्रचोदय।
॥ लोपामुद्रोवाच ॥ अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतोर्मम तपोधन। न चान्यथाऽहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथञ्चन।
न चापि धर्म्ममिच्छामि विलोप्तुन्ते कथञ्चन। एवन्तु मे यथाकामं सम्पादयितुमर्हसि।
॥ अगस्त्य उवाच ॥ यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः। हर्त्तुं गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता।
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अगस्त्योपाख्याने सप्तनवतितमोऽध्यायः॥ ९७ ॥
॥ लोमश उवाच ॥ ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु। श्रुतर्व्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः। ८५९५
स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागतं। विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात् सुसत्कृतं।
तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः। प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थितां।
॥ अगस्त्य उवाच ॥ वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते। यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ मे।
॥ लोमश उवाच ॥ तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत्। अतो विद्वन्नुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे।
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः। सर्व्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत। ८६००
स श्रुतर्व्वाणमादाय ब्रध्नश्वमगमत्ततः। स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि।
तयोरर्घ्यञ्च पाद्यञ्च ब्रध्नश्वः प्रत्यवेदयत्। अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे।
॥ अगस्त्य उवाच ॥ वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्ध्यावां पृथिवीपते। यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नौ।
॥ लोमश उवाच ॥ तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत्। अतो ज्ञात्वा तु गृह्णीतं यदत्र व्यतिरिच्यते।
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः। सर्व्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत। ८६०५
पौरुकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनं। अगस्त्यश्च श्रुतर्व्वा च ब्रध्नश्वश्च महीपतिः।
त्रसदस्युस्तु तान् दृष्ट्वा प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि। अभिगम्य महाराज विषयान्ते महामनाः।
अर्चयित्वा यथान्यायमिक्ष्वाकुराजसत्तमः। समस्तांश्च ततोऽपृच्छत् प्रयोजनमुपक्रमे।
॥ अगस्त्य उवाच ॥ वित्तकामानिह प्राप्तान् विद्धि नः पृथिवीपते। यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नः।

॥ लोमश उवाच ॥ तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत्। एतज्ज्ञात्वा ह्युपादत्स्व यदत्र व्यतिरिच्यते। ८६१०
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ स ममतिर्द्विजः। सर्व्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत।
ततः सर्व्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिं। इदमूचुर्महाराज समवेक्ष्य परस्परं।
अयं वै दानवो ब्रह्मन्निल्वलो वसुमान् भुवि। तमभिक्रम्य सर्व्वेऽद्य वयञ्चार्थामहे वसु।
॥ लोमश उवाच ॥ तेषां तदासीद्रुचितमिल्वलस्यैव भिक्षणं। ततस्ते सहिता राजन्निल्वलं समुपाद्रवन्।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अगस्त्योपाख्याने अष्टनवतोऽध्यायः॥ ९८॥

॥ लोमश उवाच॥ इल्वलस्तान् विदित्वा तु महर्षिसहितान्नृपान्। उपस्थितान् सहामात्यो विषयान्ते ह्यपूजयत्। ८६१५
तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठस्त्वातिथ्यमकरोत्तदा। सुसंस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना तदा।
ततो राजर्षयः सर्व्वे विषण्णा गतचेतसः। वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरं।
अथाऽब्रवीदगस्त्यस्तान् राजर्षीनृषिसत्तमः। विषादो वो न कर्त्तव्यो ह्यहं भोक्ष्ये महासुरं।
धुर्य्यासनमथासाद्य निषसाद महानृषिः। तं पर्य्यवेषद्दैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव।
अगस्त्य एव कृत्स्नन्तु वातापिं बुभुजे ततः। भुक्तवत्यसुरो ह्वानमकरोत्तस्य चेल्वलः। ८६२०
ततो वायुःप्रादुरभूदगस्त्यस्य महात्मनः। शब्देन महता तात गर्ज्जन्निव यथा घनः।
वातापे निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह। तं प्रहस्याब्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः।
कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः। इल्वलस्तु विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरं।
प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत्। किमर्थमुपयाताःस्थ ब्रूत किं करवाणि वः।
प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निल्वलं तदा। ईशं ह्यसुर विद्मस्त्वां वयं सर्व्वे धनेश्वरं। ८६२५
एते च नातिधनिनो धनार्थश्च महान्मम। यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नः।
ततोऽभिवाद्य तमृषिमिल्वलो वाक्यमब्रवीत्। दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु।
॥ अगस्त्य उवाच ॥ गवां दशसहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर। तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर।
मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्मयः। मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर।
जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्त एष हिरण्मयः। जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयासीद्धिरण्मयः। ८६३०
ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु। विराविश्च सुरावश्च तस्मिन् युक्तौ रथे हयौ।
ऊहतुः स्म वसून्याशु तानगस्त्याश्रमं प्रति। सर्व्वान् राज्ञः सहागस्त्यान्निमेषादिव भारत।
अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जग्मू राजर्षयस्तदा। कृतवांश्च मुनिः सर्व्वं लोपामुद्राचिकीर्षितं।
॥ लोपामुद्रोवाच ॥ कृतवानसि तत्सर्व्वं भगवन्मम काङ्क्षितं। उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्य्यवत्तरं।
॥ अगस्त्य उवाच ॥ तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने। विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु। ८६३५
सहस्रन्तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसम्मितं। दश वा शततुल्याः स्युरेको वाऽपि सहस्रजित्।
॥ लोपामुद्रोवाच॥ सहस्रसम्मितः पुत्र एकोऽप्यस्तु तपोधन। एको हि बहुभिः श्रेयान् विद्वान् साधुरसाधुभिः।
स तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवन्मुनिः। समये समशीलिन्या श्रद्धावान् श्रद्दधानया।

तत आधाय गर्भन्तमगमद्वनमेव सः। तस्मिन् वनगते गर्भो ववृधे सप्त शारदान्।
सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत् स महाकविः। ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत। ८६१०
साङ्गोपनिषदान् वेदान् जपन्निव महातपाः। तस्य पुत्त्रोऽभवदृषेः स तेजस्वी महाद्विजः।
स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने। इध्मानां भारमाजह्रे इध्मवाहस्ततोऽभवत्।
तथायुक्तन्तु तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा। एवं स जनयामास भारतापत्यमुत्तमं।
लेभिरे पितरश्चास्य लोकान् राजन् यथेप्सितान्। तत ऊर्द्ध्वमयं ख्यातस्त्वगस्त्यस्याश्रमो भुवि।
प्राह्रादिरेवं वातापिरगस्त्येनोपशामितः। तस्यायमाश्रमो राजन् रमणीयैर्गुणैर्युतः। ८६१५
एषा भागीरथी पुण्या देवगन्धर्व्वसेविता। वातेरिता पताकेव विराजति नभस्तले।
प्रताय्यमाणा कूटेषु यथानिम्नेषु नित्यशः। शिलातलेषु संत्रस्ता पन्नगेन्द्रवधूरिव।
दक्षिणां वै दिशं सर्व्वां प्लावयन्ती च मातृवत्। पूर्व्वं शम्भोर्ज्जटाभ्रष्टा समुद्रमहिषी प्रिया।
अस्यां नद्यां सुपुण्यायां यथेष्टमवगाह्यतां॥ लोमश उवाच॥ युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं।
भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितं। यत्रोपस्पृष्टवान् रामो हृतं तेजस्तदाप्तवान्। ८६२०
तत्र त्वं भ्रातृभिः सार्द्धं कृष्णया चैव पाण्डव। दुर्य्योधनहृतं तेजः पुनरादातुमर्हसि।
कृतवैरेण रामेण यथाचोपहृतं पुनः॥ वैशम्पायन उवाच॥ स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णया चैव पाण्डवः।
स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव तर्पयामास भारत। तस्य तीर्थस्य रूपं वै दीप्ताद्दीप्ततरं बभौ।
अप्रधृष्यतरश्चासीच्छात्रवाणां नरर्षभ। अपृच्छच्चैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः।
भगवन् किमर्थं रामस्य हृतमासीद्वपुः प्रभो। कथं प्रत्याहृतञ्चैव एतदाचक्ष्व पृच्छतः। ८६२५
॥ लोमश उवाच॥ शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः। जातो दशरथस्यासीत् पुत्त्रो रामो महात्मनः।
विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य बधाय वै। पश्यामस्तमयोध्यायां जातं दाशरथिं ततः।
ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः। तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्म्मणः।
कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत् पुनः। धनुरादाय तद्दिव्यं क्षत्त्रियाणां निवर्हणं।
जिज्ञासमानो रामस्य वीर्य्यं दाशरथेस्तदा। तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतं। ८६३०
प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्त्रं पुरस्कृतं। स तमभ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितं।
प्रहसन्निव कौन्तेय रामो वचनमब्रवीत्। कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो।
समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव। इत्युक्तस्त्वाह भगवंस्त्वन्नाधिक्षेप्तुमर्हसि।
नाहमप्यधमो धर्म्मे क्षत्त्रियाणां द्विजातिषु। इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्य्येण कत्थनं।
तमेवंवादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत्। अलं वै व्यपदेशेन धनुरायच्छ राघव। ८६३५
ततो जग्राह रोषेण क्षत्त्रियर्षभसूदनं। रामो दाशरथिर्द्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्म्मुकं।
धनुरारोपयामास सलील इव भारत। ज्याशब्दमकरोच्चैव स्मयमानः स वीर्य्यवान्।
तस्य शब्दस्य भूतानि वित्रसन्त्यशनेरिव। अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा।

इदमारोपितं ब्रह्मन् किमन्यत् करवाणि ते । तस्य रामो ददौ दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः ।
रमाकर्णदेशान्तमयमाकृष्यतामिति ॥ लोमश उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाऽब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्युना । ८१७०
श्रूयते क्षम्यते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव । त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ।
पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि ध्रुवं । पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहं ।
ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः । आदित्यान् सवसून् रुद्रान् साध्यांश्च समरुद्गणान् ।
पितरो हुताशनश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा । गन्धर्व्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
ऋषयो बालिखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः । देवर्षयश्च कार्त्स्न्येन समुद्राः पर्व्वतास्तथा । ८१७५
वेदाश्च सोपनिषदो वषट्कारैः सहाध्वरैः । चेतोमन्ति च सामानि धनुर्व्वेदश्च भारत ।
मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर । ततः स भगवान् विष्णुस्तं वै वाणं मुमोच ह ।
शुष्काशनिसमाकीर्णं महोल्काभिश्च भारत । पांशुवर्षेण महता मेघवर्षैश्च भूतलं ।
भूमिकम्पैश्च निर्घातैर्नादैश्च विपुलैरपि । स रामं विह्वलं कृत्वा तेजश्चाक्षिप्य केवलं ।
आगच्छज्ज्वलितो वाणो रामबाहुप्रचोदितः । स तु विह्वलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनां । ८१८०
रामः प्रत्यागतप्राणः प्राणमद्विष्णुतेजसं । विष्णुना सोऽभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत् पुनः ।
भीतस्तु तत्र न्यवसत् व्रीडितस्तु महातपाः । ततः सम्वत्सरेऽतीते हृतौजसमवस्थितं ।
निर्म्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन् ॥ पितर ऊचुः ॥ न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतं ।
स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्व्वदा । गच्छ पुत्र नदीं पुण्यां वधूसरकृताह्वयां ।
तत्रोपस्पृश्य तीर्थेषु पुनर्व्वपुरवाप्स्यसि । दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः । ८१८५
भृगुर्दैवयुगे राम तप्तवानुत्तमं तपः । तत्तथा कृतवान् रामः कौन्तेय वचनात् पितुः ।
प्राप्तवांश्च पुनस्तेजस्तीर्थेऽस्मिन् पाण्डुनन्दन । एतदीदृशकं तात रामेणाक्लिष्टकर्म्मणा ।
प्राप्तमासीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि जामदग्न्यतेजोहानिकथने एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः । कर्म्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ।
॥ लोमश उवाच ॥ शृणु राजन् कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीं । अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितौजसः । ८१९०
आसन् कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्म्मदाः । कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणाः ।
ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः । समन्तात् पर्य्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान् सुरान् ।
ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्व्वंस्त्रिदशाः पुरा । पुरन्दरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ।
कृताञ्जलींस्तु तान् सर्व्वान् परमेष्ठीत्युवाच ह । विदितं मे सुराः सर्व्वं यद्वः कार्य्यं चिकीर्षितं ।
तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ । दधीच इति विख्यातो महानृषिरुदारधीः । ८१९५
तं गत्वा सहिताः सर्व्वे वरं वै सम्प्रयाचत । स वो दास्यति धर्म्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
स वाच्यः सहितैः सर्व्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः । स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ।

स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि प्रदास्यति । तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संक्रियतां दृढं ।
महच्छत्रुहनं घोरं षडस्रि भीमनिस्वनं । तेन वज्रेण वै वृत्रं बधिष्यति शतक्रतुः ।
एतद्वः सर्व्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयतां । एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहं ।　८०००
नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः । सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतं ।
षट्पदोद्गीतनिनदैर्विघुष्टं सामगैरिव । पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रं जीवंजीवकनादितं ।
महिषैश्च वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि । तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ।
करेणुभिर्व्वारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः । सरोऽवगाढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितं ।
सिंहैर्व्याघ्रैर्महानादान्नदद्भिरनुनादितं । अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरशायिभिः ।　८००५
तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमं । त्रिपिष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ।
तत्रापश्यन् दधीचन्ते दिवाकरसमद्युतिं । जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या पितामहं ।
तस्य पादौ सुरा राजन्नभिवाद्य प्रणम्य च । अयाचन्त वरं सर्व्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ।
ततो दधीचः परमः प्रतीतः सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच । करोमि यद्वो हितमद्य देवाः स्वञ्चापि देहं स्वयमुत्सृजामि ।
स एवमुक्त्वा द्विपदां वरिष्ठः प्राणान् वशी स्वान् सहसोत्ससर्ज्ज । ततः सुरास्ते जगृहुः परासोरस्थीनि तस्याथ यथोपदेशं ।　८०१०
प्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवास्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः । त्वष्टा तु तेषां वचनं निशम्य प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ।
चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं कृत्वाच शक्रं स उवाच हृष्टः । अनेन वज्रप्रवरेण देव भस्मीकुरुष्वाद्य सुरारिमुग्रं ।
ततो हतारिः सगणः सुखं वै प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः । त्वष्ट्रा तथोक्तस्तु पुरन्दरस्तद्वज्रं प्रहृष्टः प्रयतो ह्यगृह्णात् ।
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि वज्रनिर्म्माणकथने शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥
॥ लोमश उवाच ॥ ततः स वज्री बलिभिर्दैवतैरभिरक्षितः । आससाद ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी ।
कालकेयैर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितं । समुद्यतप्रहरणैः सशृङ्गैरिव पर्व्वतैः ।　८०१५
ततो युद्धं समभवद्देवानां दानवैः सह । मुहूर्त्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ।
उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरबाहुभिः । आसीत् सुतुमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यतां ।
शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरीक्षान्महीतलं । तालैरिव महाराज वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ।
ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः । त्रिदशानभ्यवर्त्तन्त दावदग्धा इवाद्रयः ।
तेषां वेगवतां वेगं साभिमानं प्रधावतां । न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन् भयात् ।　८०२०
तान् दृष्ट्वा द्रवतो भीतान् सहस्राक्षः पुरन्दरः । वृत्रे विवर्द्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ।
कालेयभयसन्त्रस्तो देवः साक्षात्पुरन्दरः । जगाम शरणं शीघ्रं तन्तु नारायणं प्रभुं ।
तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः । स्वतेजो व्यदधच्छक्रे बलमस्य विवर्द्धयन् ।
विष्णुना गोपितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः । स्वं स्वं तेजः समादध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना दैवतैः सह । ऋषिभिश्च महाभागैर्ब्बलवान् समपद्यत ।　८०२५
ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपन्तु ननाद वृत्रो महतो निनादान् । तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च खं द्यौर्नगाश्चापि चचाल सर्व्वं ।

ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः श्रुत्वा रवं घोररूपं महान्तं । भये निमग्नस्त्वरितो मुमोच वज्रं महत्तस्य बधाय राजन् ।
स शक्रवज्राभिहतः पपात महासुरः काञ्चनमाल्यधारी । यथा महाशैलवरः पुरस्तात् स मन्दरो विष्णुकराद्विमुक्तः ।
तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्त्तः शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुं । वज्रं स मेने न कराद्विमुक्तं वृत्रं भयाच्चापि हतं न मेने ।
सर्व्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टुवन्तः । सर्व्वांश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य जघ्नुः सुरा वृत्रबधाभितप्तान् । ८०१०
ते त्रास्यमानास्त्रिदशैः समेतैः समुद्रमेवाविविशुर्भयार्त्ताः । प्रविश्य चैवोदधिमप्रमेयं झषाकुलं नक्रसमाकुलञ्च ।
तदा स्म मन्त्रं सहिताः प्रचक्रुस्त्रैलोक्यनाशार्थमभिस्मयन्तः । तत्र स्म केचिन्मतिनिश्चयज्ञास्तांस्तानुपायाननुवर्णयन्ति ।
तेषान्तु तत्र क्रमकालयोगाद्घोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव । ये सन्ति विद्यातपसोपपन्नास्तेषां विनाशः प्रथमन्तु कार्य्यः ।
लोका हि सर्व्वे तपसा ध्रियन्ते तस्मात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय । ये सन्ति केचिच्च वसुन्धरायां तपस्विनो धर्म्मविदश्च तज्ज्ञाः ।
तेषां बधः क्रियतां क्षिप्रमेव तेषु प्रणष्टेषु जगत्प्रणष्टं । एवं हि सर्व्वे गतबुद्धिभावा जगद्विनाशे परमप्रहृष्टाः । ८०१५
दुर्गं समाश्रित्य महोर्म्मिमन्तं रत्नाकरं वरुणस्यालयं स्म ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि वृत्रबधोपाख्याने एकशततोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ समुद्रन्ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसः । कालेयाः सम्प्रवर्त्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ।
ते रात्रौ समभिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् । आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च ।
वशिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः । अशीतिः शतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ।
च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितं । फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतं । ८०२०
एवं रात्रौ स्म कुर्व्वन्ति विविशुश्चार्णवं दिवा । भरद्वाजाश्रमे चैव नियतब्रह्मचारिणः ।
वाय्वाहाराम्बुभक्षाश्च विंशतिः संनिसूदिताः । एवं क्रमेण सर्व्वांस्तानाश्रमान् दानवास्तदा ।
निशायां परिबाधन्ते मत्ता भुजबलाश्रयात् । कालोपसृष्टाः कालेया घ्नन्तो द्विजगणान् बहून् ।
नचैनानन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम । एवं प्रवृत्तान् दैत्यांस्तांस्तापसेषु तपस्विषु ।
प्रभाते समदृश्यन्त नियमाहारकर्षिताः । महीतलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः । ८०२५
क्षीणमांसैर्व्विरुधिरैर्व्विमज्जान्त्रैर्व्विसन्धिभिः । आकीर्णैराबभौ भूमिः शङ्खानामिव राशिभिः ।
कलसैर्व्विप्रविद्धैश्च स्रुवैर्भग्नैस्तथैव च । विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्ब्बभूव समावृता ।
निःस्वाध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियं । जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीडितं ।
एवं संक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर । आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्रवन्त दिशो भयात् ।
केचिद्गुहाः प्रविविशुर्निर्झरांश्चापरे तथा । अपरे मरणोद्विग्ना भयात्प्राणान् समुत्सृजन् । ८०३०
केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमहर्षिताः । मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ।
नचैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् । श्रमं जग्मुश्च परममाजग्मुः क्षयमेव च ।
जगत्युपशमं जाते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये । आजग्मुः परमामार्त्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ।
समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे । शरण्यं शरणं देवं नारायणमजं विभुं ।
तेऽभिगम्य नमस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितं । ततो देवाः समस्तास्ते तदोचुर्मधुसूदनं । ८०३५

त्वं नः स्रष्टा च कर्त्ता च हर्त्ता च जगतः प्रभो। त्वया सृष्टमिदं विश्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति।
त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात् पुष्करेक्षण। वाराहं वपुराश्रित्य जगदर्थे समुद्धृता।
आदिदैत्यो महावीर्य्यो हिरण्यकशिपुः पुरा। नारसिंहं वपुः कृत्वा सूदितः पुरुषोत्तम।
अवध्यः सर्व्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः। वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्भ्रंशितस्त्वया।
असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः। यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः। ८७१०
एवमादीनि कर्म्माणि येषां संख्या न विद्यते। अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन।
तस्मात्त्वां देवदेवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे। रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रञ्च महतो भयात्।
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि विष्णुस्तवे द्व्यधिकशततोऽध्यायः॥ १०२ ॥
॥ देवा ऊचुः॥ तव प्रसादाद्वर्द्धन्ते प्रजाः सर्व्वाश्चतुर्व्विधाः। ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः।
लोका ह्येवं विवर्द्धन्ते ह्यन्योन्यं समुपाश्रिताः। त्वत्प्रसादान्निरुद्विग्नास्त्वयैव परिरक्षिताः।
इदञ्च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमं। न च जानीम केनेमे रात्रौ वध्यन्ति ब्राह्मणाः। ८७११
क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेष्यति। ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेष्यति।
त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्व्वे जगत्पते। विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः।
॥ विष्णुरुवाच॥ विदितं मे सुराः सर्व्वं प्रजानां क्षयकारणं। भवताञ्चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतज्वराः।
कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः। तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्व्वं प्रमाथितं।
ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता। जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयं। ८७२०
ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलं। उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ घ्नन्ति ऋषीनिह।
न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयगा हि ते। समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः सम्प्रधार्य्यतां।
अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोषणे। अन्यथा हि न शक्यास्ते विना सागरशोषणं।
एतच्छ्रुत्वा तदा देवा विष्णुना समुदाहृतं। परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः।
तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसं। उपास्यमानमृषिभिर्द्देवैरिव पितामहं। ८७२५
तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतं। आश्रमस्थं तपोराशिं कर्म्मभिः स्वैरभिष्टुवन्।
॥ देवा ऊचुः॥ नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा। भ्रंशितश्च सुरैश्वर्य्यात् स्वर्लोकाल्लोककण्टकः।
क्रोधात्प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः। वचस्तवानतिक्रामन् विन्ध्यः शैलो न वर्द्धते।
तमसा चावृते लोके मृत्युनाऽभ्यर्द्दिताः प्रजाः। त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमाङ्गताः।
अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान्गतिः। ततस्त्वार्त्ताः प्रयाचामो वरं त्वां वरदो ह्यसि। ८७३०
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अगस्त्यमाहात्म्यकथने त्र्यधिकशततोऽध्यायः॥ १०३॥
॥ युधिष्ठिर उवाच॥ किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने।
॥ लोमश उवाच॥ अद्रिराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्व्वतं। उदयास्तमने भानुः प्रदक्षिणमवर्त्तत।
तन्तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्य्यमथाऽब्रवीत्। यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते।

प्रदक्षिणश्च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर । एवमुक्तस्ततः सूर्य्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ।

नाहमात्मेच्छया शैल करोम्येनं प्रदक्षिणं । एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं निर्म्मितं जगत् । ८७८५

एवमुक्तस्ततः क्रोधात् प्रवृद्धः सहसाऽचलः । सूर्य्याचन्द्रमसोर्म्मार्गं रोद्धुमिच्छन् परन्तप ।

ततो देवाः सहिताः सर्व्व एव विन्ध्यं समागम्य महाद्रिराजं । निवारयामासुरुपायतस्तं नच स्म तेषां वचनञ्चकार ।

अथाभिजग्मुर्म्मुनिमाश्रमस्थं तपस्विनं धर्म्मभृताम्वरिष्ठं । अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्य्यवन्तं तञ्चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ।

॥ देवा ऊचुः ॥ सूर्य्याचन्द्रमसोर्म्मार्गं नक्षत्राणां गतिन्तथा । शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः कोपवशानुगः ।

तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्द्विजोत्तम । ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय । ८७९०

तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् । सोऽभिगम्याब्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितं ।

मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्व्वतोत्तम । दक्षिणामभिगन्ताऽस्मि दिशं कार्य्येण केनचित् ।

यावदागमनं मह्यं तावत्त्वं प्रतिपालय । निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्द्धस्व कामतः ।

एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्षण । अद्यापि दक्षिणाद्देशाद्वारुणिर्न निवर्त्तते ।

एतत्ते सर्व्वमाख्यातं यथा विन्ध्यो न वर्द्धते । अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि । ८७९५

कालेयास्तु यथा राजन् सुरैः सर्व्वैर्निसूदिताः । अगस्त्याद्वरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ।

त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् । किमर्थमभियाताः स्थ वरं मत्तः कमिच्छथ । एवमुक्तास्ततस्तेन देवता मुनिमब्रुवन् ।

एवं त्वयेच्छाम कृतं हि कार्य्यं महार्णवं पीयमानं महात्मन् । ततो वधिष्याम सहानुबन्धान् कालेयसंज्ञान् सुरविद्विषस्तान् ।

त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् । करिष्ये भवतां कामं लोकानाञ्च महत्सुखं ।

एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत् समुद्रं सरिताम्पतिं । ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्द्धं देवैश्च सुव्रत । ८८००

मनुष्योरगगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषास्तथा । अनुजग्मुर्म्महात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतं ।

ततोऽभ्यगच्छन् सहिताः समुद्रं भीमनिःस्वनं । नृत्यन्तमिव चोर्म्मीभिर्व्वल्गन्तमिव वायुना ।

हसन्तमिव फेनौघैः स्खलन्तं कन्दरेषु च । नानाग्राहसमाकीर्णं नानाद्विजगणान्वितं ।

अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्व्वमहोरगाः । ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्म्महोदधिं ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अगस्त्यमाहात्म्यकथने चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः । उवाच सहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् । ८८०५

अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयं । भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयतां ।

एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः । समुद्रमपिवत् क्रुद्धः सर्व्वलोकस्य पश्यतः ।

पीयमानं समुद्रन्तु दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदाऽमराः । विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ।

त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावनः । त्वत्प्रसादात् समुच्छेदं न गच्छेत् सामरं जगत् ।

स पूज्यमानस्त्रिदशैर्म्महात्मा गन्धर्व्वतूर्य्येषु नदत्सु सर्व्वशः । दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्य्यमाणो महार्णवं निःसलिलञ्चकार । ८८१०

दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः । प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि तान् दानवान् जघ्नुरदीनसत्त्वाः ।

ते वध्यमानास्त्रिदशैर्म्महात्मभिर्म्महाबलैर्व्वेगिभिरुन्नदद्भिः। न सेहिरे वेगवतां महात्मनां वेगं तदा धारयितुं दिवौकसां।

ते वध्यमानास्त्रिदशैर्द्दानवा भीमनिस्वनाः। चक्रुः सुतुमुलं युद्धं मुहूर्त्तमिव भारत।

ते पूर्व्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः। यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्व्विनिसूदिताः।

ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः। निहता बह्वशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः। ८८१५

हतशेषास्ततः केचित् कालेया मनुजोत्तम। विदार्य्य वसुधां देवीं पातालतलमाश्रिताः।

निहतान् दानवान् दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुङ्गवं। तुष्टुवुर्व्विविधैर्व्वाक्यैरिदं वचनमब्रुवन्।

त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकैः प्राप्तं महत्सुखं। त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः।

पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन। यत्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन् पुनरुत्सृज।

एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान् मुनिपुङ्गवः। जीर्णं तद्धि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यतां। ८८२०

पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्य्यत्नमास्थितैः। एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः।

विस्मिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः सहिताः सुराः। परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुङ्गवं।

प्रजाः सर्व्वा महाराज विप्रजग्मुर्य्यथागतं। त्रिदशा विष्णुना सार्द्धमुपजग्मुः पितामहं।

पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः। ऊचुः प्राञ्जलयः सर्व्वे सागरस्याभिपूरणं।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि समुद्रपूरणमन्त्रणे पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः॥ १०५॥

॥ लोमश उवाच॥ तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः। गच्छध्वं विबुधाः सर्व्वे यथाकामं यथेप्सितं। ८८२५

महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः। ज्ञातीन् वै कारणं कृत्वा महाराज्ञो भगीरथात्।

पितामहवचः श्रुत्वा सर्व्वे विबुधसत्तमाः। कालयोगं प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतं।

॥ युधिष्ठिर उवाच॥ कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन् कारणञ्चात्र किं मुने। कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथप्रतिश्रयात्।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन। कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञाञ्चरितमुत्तमं।

॥ वैशम्पायन उवाच॥ एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्म्मराज्ञा महात्मना। कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः। ८८३०

॥ लोमश उवाच॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः। रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्त्रः प्रतापवान्।

स हैहयान् समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत। वशे च कृत्वा राजन्यान् स्वराज्यमन्वशासत।

तस्य भार्य्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते। वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैव्या च भरतर्षभ।

स पुत्त्रकामो नृपतिस्तताप सुमहत्तपः। पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः।

स तप्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः। आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्द्दनं। ८८३५

शङ्करं भवमीशानं पिनाकिं शूलपाणिनं। त्र्यम्बकं शिवमुग्रेशं बहुरूपमुमापतिं।

स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः। प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्त्रार्थं समयाचत।

तं प्रीतिमान् हरः प्राह सभार्य्यं नृपसत्तमं। यस्मिन् वृतो मुहूर्त्तेऽहं त्वयेह नृपते वरं।

षष्टिः पुत्त्रसहस्राणि शूराः परमदर्पिताः। एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां नरवरोत्तम।

ते चैव सर्व्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव। एको वंशधरः शूर एकस्यां सम्भविष्यति। ८८४०

एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत। सचापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेशनं।
पत्नीभ्यां सहितस्तत्र सोऽतिहृष्टमनास्तदा। तस्य ते मनुजश्रेष्ठ भार्य्ये कमललोचने।
वैदर्भी चैव शैव्या च गर्भिण्यौ सम्बभूवतुः। ततः कालेन वैदर्भी गर्भालावुं व्यजायत।
शैव्या च सुषुवे पुत्रं कुमारं देवरूपिणं। तदाऽलावुं समुत्स्रष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः।
अथान्तरीक्षाच्छुश्राव वाचं गम्भीरनिस्वनां। राजन् मा साहसङ्कार्षीः पुत्रान्न त्यक्तुमर्हसि। ८८४५
अलावुमध्यान्निष्कृष्य वीजं यत्नेन गोप्यतां। स्वोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः।
ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि भारत। महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप।
अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सगरसन्ततिकथने षडधिकशततमोऽध्यायः॥ १०६॥

॥ लोमश उवाच॥ एतच्छ्रुत्वाऽन्तरीक्षाच्च स राजा राजसत्तम। यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्दधद्भरतर्षभ।
एकैकशस्ततः कृत्वा वीजं वीजं नराधिपः। घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान् भागान् विदधे ततः। ८८५०
धात्रीश्चैकैकशः प्रादात् पुत्ररक्षणतत्परः। ततः कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबलाः।
षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः। रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव।
ते घोराः क्रूरकर्म्माण आकाशपरिसर्पिणः। बहुत्वाच्चावजानन्तः सर्व्वान् लोकान् सहामरान्।
त्रिदशांश्चाप्यधावन्त तथा गन्धर्व्वराक्षसान्। सर्व्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः।
बाध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः। ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्व्वदैवतैः। ८८५५
तानुवाच महाभागः सर्व्वलोकपितामहः। गच्छध्वं त्रिदशाः सर्व्वे लोकैः सार्द्धं यथागतं।
नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान्। भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्म्मभिः सुराः।
एवमुक्तास्तु ते देवा लोकाश्च मनुजेश्वर। पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्यथागतं।
ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ। दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्य्यवान्।
तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं पुत्रैः स परिरक्षितः। समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनं। ८८६०
रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत। ततस्ते सागरास्तात हृतं मत्वा हयोत्तमं।
आगम्य पितुराचख्युरदृश्यं तुरगं हृतं। तेनोक्ता दिक्षु सर्व्वासु सर्व्वे मार्गत वाजिनं।
ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्व्वासु तं हयं। अमार्गन्त महाराज सर्व्वञ्च पृथिवीतलं।
ततस्ते सागराः सर्व्वे समुपेत्य परस्परं। नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्त्तारमेव च।
आगम्य पितरञ्चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः। ससमुद्रवनद्वीपा सनदीनदकन्दरा। ८८६५
सपर्व्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप। अस्माभिर्व्विचिता राजन् शासनात्तव पार्थिव।
न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्त्तारमेव च। श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्च्छितः।
उवाच वचनं सर्व्वांस्तदा दैववशान्नृप। अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनं।
यज्ञियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः। प्रतिगृह्य तु सन्देशं पितुस्ते सगरात्मजाः।

भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रमुः। अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारितां। ८८७०
समासाद्य बिलं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः। कुद्दालैर्हेषुकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः।
स खन्यमानः सहितैः सागरैर्व्वरुणालयः। अगच्छत् परमामार्त्तिं दीर्य्यमाणः समन्ततः।
असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च। आर्त्तनादमकुर्व्वन्त वध्यमानानि सागरैः।
छिन्नशीर्षा विदेहाश्च भिन्नत्वगस्थिसन्धयः। प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः।
एवं हि खनतां तेषां समुद्रं वरुणालयं। व्यतीतः सुमहान् कालो नचाश्वः समदृश्यत। ८८७५
ततः पूर्व्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते। विदार्य्य पातालमथ संक्रुद्धाः सगरात्मजाः।
अपश्यन्त हयं तत्र विचरन्तं महीतले। कपिलञ्च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमं।
तेजसा दीप्यमानन्तु ज्वालाभिरिव पावकं। ते तं दृष्ट्वा हयं राजन् संप्रहृष्टतनूरुहाः।
अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः। संक्रुद्धाः समधावन्त अश्वग्रहणकाङ्क्षिणः।
ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः। वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिपुङ्गवाः। ८८८०
स चक्षुर्विकृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन्। ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन् स सागरान्।
तान् दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्नारदः सुमहातपाः। सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तस्मै न्यवेदयत्।
स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतं। मुहूर्त्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्व्वाक्यमचिन्तयत्।
अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जःसुतं तदा। पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत्।
षष्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितौजसां। कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः। ८८८५
तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयाऽनघ। धर्म्मं संरक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजं। त्यक्तवान् दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन।
॥ लोमश उवाच ॥ असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत्। यं शैव्या जनयामास पौराणां स हि दारकान्।
गलेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्ब्बलान्। ततः पौराः समाजग्मुर्भयशोकपरिप्लुताः।
सगरञ्चाभ्ययाचन्त सर्व्वे प्राञ्जलयः स्थिताः। त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयात्। ८८९०
असमञ्जोभयाद्घोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि। पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः।
मुहूर्त्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत्। असमञ्जाः पुराद्द्य सुतो मे विप्रवास्यतां।
यदि वो मत्प्रियं कार्य्यमेतच्छीघ्रं विधीयतां। एवमुक्ता नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप।
यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथाज्ञापितवान्नृपः। एतत्ते सर्व्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना।
पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः। अंशुमांस्तु महेष्वासो यदुक्तः सगरेण हि। ८८९५
तत्ते सर्व्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्त्यमानं निबोध मे ॥ सगर उवाच ॥ पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च।
अलाभेन तथाऽश्वस्य परितप्यामि पुत्रक। तस्माद्दुःखाभिसन्तप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितं।
हयस्यानयनात् पौत्र नरकान्मां समुद्धर। अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना।
जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही। स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह।

अपश्यच्च महात्मानं कपिलन्तुरगन्तु तं । स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमं । ८९००
प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्य्यमस्मै न्यवेदयत् । ततः प्रीतो महाराज कपिलोऽंशुमतोऽभवत् ।
उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत । स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
द्वितीयं वरकं वव्रे पितॄणां पावनेच्छया । तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुङ्गवः ।
ददानि तव भद्रन्ते यद्यत् प्रार्थयसेऽनघ । त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यञ्चापि प्रतिष्ठितं ।
त्वया कृतार्थः सगरः पुत्त्रवांश्च त्वया पिता । तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः । ८९०५
पौत्त्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति । पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरं ।
हयं नयस्व भद्रन्ते यज्ञियं नरपुङ्गव । यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ।
अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना । आजगाम हयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ।
सोऽभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः । मूर्द्ध्नि तेनाप्युपाघातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ।
यथादृष्टं श्रुतञ्चापि सागराणां क्षयं तथा । तञ्चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतं । ८९१०
तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्त्रजं दुःखमत्यजत् । अंशुमन्तञ्च संपूज्य समापयत तं क्रतुं ।
समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्व्वैः सभाजितः । पुत्त्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयं ।
प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः । पौत्त्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ।
अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलां । प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ।
तस्य पुत्त्रः समभवद्दिलीपो नाम धर्म्मवित् । तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः । ८९१५
दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितॄणां निधनं महत् । पर्य्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ।
गङ्गावतरणे यत्नं सुमहच्चाकरोन्नृपः । न चावतारयामास चेष्टमानो यथाबलं ।
तस्य पुत्त्रः समभवत् श्रीमान् धर्म्मपरायणः । भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनसूयकः ।
अभिषिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः । तपःसिद्धिसमायोगात् स राजा भरतर्षभ । वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गङ्गावतरणे सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्त्ती महारथः । बभूव सर्व्वलोकस्य मनोनयननन्दनः । ८९२०
स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना । पितॄणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ।
स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता । जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वर ।
आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः । सोऽपश्यत नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमं ।
शृङ्गैर्बहुविधाकारैर्धातुमद्भिरलङ्कृतं । पवनालम्बिभिर्मेघैः परिष्विक्तं समन्ततः ।
नदीकुञ्जनितम्बैश्च प्रासादैरुपशोभितं । गुहाकन्दरसंलीनैः सिंहव्याघ्रैर्निषेवितं । ८९२५
शकुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः । भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यूहैर्जलकुक्कुटैः ।
मयूरैः शतपत्त्रैश्च जीवञ्जीवककोकिलैः । चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुत्त्रप्रियैरपि ।

जलस्थानेषु रम्येषु पद्मिनीभिश्च सङ्कुलं। सारसानाञ्च मधुरैर्व्याहृतैः समलङ्कृतं।
किन्नरैरप्सरोभिश्च निषेवितशिलातलं। दिग्वारणविषाणाग्रैः समन्तादृघृष्टपादपं।
विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलं। विषोल्वणभुजङ्गैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितं। ९९१०
क्वचित् कनकसङ्काशं क्वचिद्रजतसन्निभं। क्वचिदञ्जनपुञ्जाभं हिमवन्तमुपागमत्।
स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समाश्रितः। फलमूलाम्बुभक्षः सहस्रं परिवत्सरान्।
सम्वत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी। दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्त्तिमती स्वयं।
॥ गङ्गोवाच ॥ किमिच्छसि महाराज मत्तः किञ्च ददानि ते। तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव।
एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा। पितामहा मे वरदे कपिलेन महानदि। ९९१५
अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयं। षष्टिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनां।
कपिलं देवमासाद्य क्षणेन निधनं गताः। तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते।
यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि। तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि।
स्वर्गं नय महाभागे मत्पितॄन् सगरात्मजान्। तेषामर्थेन याचामि त्वामहं वै महानदि।
॥ लोमश उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता। भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत। ९९४०
करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः। वेगन्तु मम दुर्द्धार्य्यं पतन्त्या गगनाद्भुवं।
न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप। अन्यत्र विबुधश्रेष्ठान्नीलकण्ठान्महेश्वरात्।
तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरं। स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति।
स करिष्यति ते कामं पितॄणां हितकाम्यया। एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् महाराजो भगीरथः।
कैलासं पर्व्वतं गत्वा तोषयामास शङ्करं। तपस्तीव्रमुपागम्य कालयोगेन केनचित्। ९९४५
अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणे नृप। स्वर्गे वासं समुद्दिश्य पितॄणां स नरोत्तमः।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गङ्गावतरणकथने अष्टाधिकशतोऽध्यायः॥ १०८॥
॥ लोमश उवाच॥ भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थञ्च दिवौकसां। एवमस्त्विति राजानं भगवान् प्रत्यभाषत।
धारयिष्ये महाबाहो गगनात् प्रच्युतां शिवां। दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम।
एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत्। वृतः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः।
तत्र स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह। प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीं। ९९५०
पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात्। एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्व्वेण समुदाहृतं।
प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत्। ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता।
ईशानञ्च स्थितं दृष्ट्वा गगनात् सहसा च्युता। तां प्रच्युतामथो दृष्ट्वा देवाः सार्द्धं महर्षिभिः।
गन्धर्व्वोरगयक्षाश्च समाजग्मुर्दिदृक्षवः। ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता।
समुद्धतमहावर्त्ता मीनग्राहसमाकुला। तां दधार हरो राजन् गङ्गां गगनमेखलां। ९९५५
ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव। सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन् समुद्रगा।

फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः। क्वचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती क्वचित् क्वचित्।
सा फेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाऽव्रजत्। क्वचित् सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमं।
एवं प्रकारान् सुबहून् कुर्वन्ती गगनाच्च्युता। पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाब्रवीत्।
दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहं। त्वदर्थमवतीर्णाऽस्मि पृथिवीं पृथिवीपते। ९९१०
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः। यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनां।
प्लावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन च। गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः।
कैलासं पर्व्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह। समासाद्य समुद्रञ्च गङ्गया सहितो नृपः।
पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयं। दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत्।
पितृणाञ्चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः। एतत्ते सर्व्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा। ९९१५
पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता। समुद्रस्य यथा पीतः कारणार्थं महात्मना।
वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो। अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गङ्गावतरणकथने नवाधिकशततोऽध्यायः॥१०९॥
॥ वैशम्पायन उवाच॥ ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ। नन्दामपरनन्दाञ्च नद्यौ पापभयापहे।
पर्व्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयं। अचिन्त्यानद्भुतान् भावान ददर्श सुबहून् नृपः।
वाताबद्धा भवन्मेघा उपलाश्च सहस्रशः। नाशक्नुवंस्तमारोढुं विषन्नमनसो जनाः। ९९२०
वायुर्नित्यं ववौ तत्र नित्यं देवश्च वर्षति। स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयेत न च दृश्यते।
सायं प्रातश्च भगवान् दृश्यते हव्यवाहनः। मक्षिकाश्चादशंस्तत्र तपसः प्रतिघातिकाः।
निर्व्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जनः। एवं बहुविधान् भावानद्भुतान् वीक्ष्य पाण्डवः।
लोमशं पुनरेवाथ पर्य्यपृच्छत्तदद्भुतं॥ लोमश उवाच॥ यथाश्रुतमिदं पूर्व्वमस्माभिररिकर्षण।
तदेकाग्रमना राजन् निबोध गदतो मम। अस्मिन्नृषभकूटेऽभूदृषभो नाम तापसः। ९९२५
अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो भृशं। स वै सम्भाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह।
य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलानुत्सृजेस्तथा। वातञ्चाहूय माशब्दमित्युवाच स तापसः।
व्याहरंश्चेह पुरुषो मेघशब्देन वार्य्यते। एवमेतानि कर्म्माणि राजंस्तेन महर्षिणा।
कृतानि कानिचित् क्रोधात् प्रतिषिद्धानि कानिचित्। नन्दां त्वभिगता देवा पुरा राजन्निति श्रुतिः।
अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः। ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः। ९९३०
दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकं। तदाप्रभृति कौन्तेय नरा गिरिमिमं सदा।
नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुं। नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः।
आरोढुं वाऽपि कौन्तेय तस्मान्नियतवाग्भव। इह देवास्तदा सर्व्वे यज्ञानाजह्रुरुत्तमान्।
तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत। कुशाकारेव दूर्व्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियं।
यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चेमे विशाम्पते। देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत। ९९३५

तेषां मार्यं तथा प्रातर्दृश्यते हव्यवाहनः। दृष्टाश्रुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्माभिहन्यते।
कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात् कुरु महानुज:। ततो नन्दाप्सुताङ्गस्त्वं कौशिकीमभियास्यसि।
विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्तमनुत्तमं। ततस्तत्र समाप्लुत्य गात्राणि सगणो नृपः।
जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शीतजलां शुभां॥ लोमश उवाच॥ एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ।
विश्वामित्राश्रमो रम्य एष चात्र प्रकाशते। आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः। 　९९९०
ऋष्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः। तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवं।
अनावृष्ट्यां भयाद्यस्य ववर्ष बलवृत्रहा। मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः।
विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत्। निर्वर्त्तितेषु शस्येषु यस्मै शान्तां ददौ नृपः।
लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ऋष्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः।
विरुद्धे योनिसंसर्गे कथञ्च तपसा युतः। किमर्थञ्च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः। 　९९९५
अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां ववर्ष बलवृत्रहा। कथंरूपा च सा शान्ता राजपुत्त्री यतव्रता।
लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै। लोमपादश्च राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्म्मिकः।
कथं वै विषये तस्य नावर्षत् पाकशासनः। एतन्मे भगवन् सर्व्वं विस्तरेण यथातथं।
वक्तुमर्हसि शुश्रूषोर्ऋष्यशृङ्गस्य चेष्टितं॥ लोमश उवाच॥ विभाण्डकस्य विप्रर्षेस्तपसा भावितात्मनः।
अमोघवीर्य्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः। शृणु पुत्त्रो यथा जात ऋष्यशृङ्गः प्रतापवान्। 　१००००
महाह्रदे महातेजा बालः स्थविरसम्मतः। महाह्रदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः।
दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिः स देवसम्मितः। तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाऽप्सरसमुर्व्वशीं।
अप्सूपस्पृशतो राजन् मृगी तच्चापिवत्तदा। सह तोयेन तृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः।
सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा। देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं सूय विमोक्ष्यसे।
अमोघत्वाद्विधेश्चैव भावित्वाद्दैवनिर्म्मितात्। तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्त्रो महानृषिः। 　१०००५
ऋष्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्त्तत। तस्यर्षेः शृङ्गं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः।
तेनर्ष्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत्। न तेन दृष्टः पूर्व्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः।
तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्य्येऽभवन्नृप। एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै।
लोमपाद इति ख्यातो अङ्गानामीश्वरोऽभवत्। तेन कामात् कृतं मिथ्या ब्राह्मणस्येति नः श्रुतिः।
स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतः पतिः। पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया। 　१००१०
न ववर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः। स ब्राह्मणान् पर्य्यपृच्छत्तपोयुक्तान् मनीषिणः।
प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान् पृथिवीपते। कथं प्रवर्षेत् पर्जन्य उपायः परिदृश्यतां।
तमूचुश्चोदितास्ते तु स्वमतानि मनीषिणः। तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह।
कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिश्चर। ऋष्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव।
वानेयमनभिज्ञञ्च नारीणामार्ज्जवे रतं। स चेदवतरेद्राजन् विषयन्ते महातपाः। 　११

सद्यः प्रवर्षेत् पर्जन्य इति मे नात्र संशयः। एतच्छ्रुत्वा वचो राजन् कृत्वा निष्कृतिमात्मनः।
स गत्वा पुनरागच्छत् प्रसन्नेषु द्विजातिषु। राजानमागतं श्रुत्वा प्रतिसञ्जहृषुः प्रजाः।
ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान्। ऋष्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये।
सोऽध्यगच्छदुपायन्तु तैरमात्यैः सहाच्युत। शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नित्यञ्च परिनिष्ठितैः।
ततस्त्वानाययामास वारमुख्या महीपतिः। वेश्याः सर्व्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः। १००२०
ऋष्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः। लोभयित्वाऽभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः।
ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः। न शक्यमूचुस्तत्कार्य्यं विवर्णा गतचेतसः।
तत्र त्वेका जरद्योषा राजानमिदमब्रवीत्। प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनं।
अभिप्रेतांस्तु मे कामांस्त्वमनुज्ञातुमर्हसि। ततः शक्ष्याम्यानयितुमृष्यशृङ्गमृषेः सुतं।
तस्याः सर्व्वमभिप्रेतमन्वजानात् स पार्थिवः। धनञ्च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च। १००२५
ततो रूपेण सम्पन्ना वयसा च महीपते। स्त्रिय आदाय काश्चित् सा जगाम वनमञ्जसा।
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने दशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११० ॥
॥ लोमश उवाच। सा तु नाव्याश्रमञ्चक्रे राजकार्य्यार्थसिद्धये। सन्देशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत।
नानापुष्पफलैर्वृक्षैः कृत्रिमैरुपशोभितैः। नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः।
अतीव रमणीयन्तदतीव च मनोहरं। चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनं।
ततो निबध्य तां नावमदूरे काश्यपाश्रमात्। चारयामास पुरुषैर्व्विहारं तस्य वै मुनेः। १००३०
ततो दुहितरं वेश्या समाधायेतिकार्य्यतां। दृष्ट्वाऽन्तरं काश्यपस्य प्राहिणोद्बुद्धिसम्मतां।
सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य सन्निधौ। आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृषेः सुतं।
॥ वेश्योवाच ॥ कच्चिन्मुने कुशलं तापसानां कच्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतं। कच्चिद्भवान् रमते चाश्रमेऽस्मिंस्त्वां वै द्रष्टुं साम्प्रतमागतोऽस्मि।
कच्चित्तपो वर्द्धते तापसानां पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः। कच्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र कच्चित् स्वाध्यायः क्रियते ऋष्यशृङ्ग।
॥ ऋष्यशृङ्ग उवाच ॥ ऋद्धो भवान् ज्योतिरिव प्रकाशते मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयं। पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामाद्यथाधर्म्मं फलमूलानि चैव। १००३५
कौश्यां बृष्यामास्स्व यथोपजोषं कृष्णाजिनेनावृतायां सुखायां। क्व चाश्रमस्तव किं नाम चेदं व्रतं ब्रह्मंश्चरसि हि देववत्त्वं।
॥ वेश्योवाच ॥ ममाश्रमः काश्यपपुत्त्र रम्यस्त्रियोजनं शैलमिमं परेण। तत्र स्वधर्म्मोऽनभिवादनं मे नचोदकं पाद्यमुपस्पृशामि।
भवतानभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया। व्रतमेतादृशं ब्रह्मन् परिष्वज्यो भवान् मया।
॥ ऋष्यशृङ्ग उवाच ॥फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं भल्लातकान्यामलकानि चैव। करूषकाणीङ्गुदधन्वनानि पिप्पलानां कामकारं कुरुष्व।

॥ लोमश उवाच ॥ सा तानि सर्व्वाणि विवर्ज्जयित्वा भक्ष्याण्यनर्हाणि ददौ ततोऽस्य। १००४०
तान्यृष्यशृङ्गस्य महारसानि भृशं सुरूपाणि रुचिं ददुर्हि। ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति।
पेयानि चाग्र्याणि ततो मुमोद चिक्रीड चैव प्रजहास चैव सा कन्दुकेनारमतास्य मूले विभज्यमाना फलिता लतेव।

गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा समाश्लिषच्चासकृदृष्यशृङ्गं। सर्ज्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षान् सुपुष्पितानवनाम्यावभज्य।
विलज्जमानेव मदाभिभूता प्रलोभयामास सुतं महर्षेः। अथर्ष्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य।
अवेक्षमाणा शनकैर्ज्जगाम कृत्वाऽग्निहोत्रस्य तदापदेशं। तस्यां गतायां मदनेन मत्तो विचेतनश्चाभवदृष्यशृङ्गः। १००४५

तामेव भावेन गतेन शून्ये विनिश्वसन्नार्त्तरूपो बभूव।
ततो मुहूर्त्ताद्धरिपिङ्गलाक्षः प्रवेष्टितो रोमभिरानखाग्रात्। स्वाध्यायवान् वृत्तसमाधियुक्तो विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत्।

सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्त्रं ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तं। विनिश्वसन्तं मुहुरूर्द्ध्वदृष्टिं विभाण्डकः पुत्त्रमुवाच दीनं।
न कल्प्यन्ते समिधः किन्नु तात कच्चिद्धुतञ्चाग्निहोत्रं त्वयाऽद्य। सुनिर्णिक्तं स्रुक्स्रुवं होमधेनुः कच्चित्सवत्साऽद्य कृता त्वया च।
न वै यथापूर्व्वमिवासि पुत्त्र चिन्तापरश्चासि विचेतनश्च। दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य किन्नु पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत्। १००५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने एकादशाधिकशततमोऽध्यायः॥ १११ ॥

॥ ऋष्यशृङ्ग उवाच॥ इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी। सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः स्वनः सुराणामिव शोभमानः।
समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः सुश्लक्ष्णकृष्णाक्षिरतीव गौरः। नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा हिरण्यरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः।
आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे विभ्राजते विद्युदिवान्तरीक्षे। द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठादजातरोमौ सुमनोहरौ च।
विलग्नमध्यश्च स नाभिदेशे कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा। तथाऽस्य चीरान्तरतः प्रभाति हिरण्मयी मेखला मे यथेयं।
अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं विकूजितं पादयोः संप्रभाति। पाण्योश्च तद्वत् स्वनवन्निबद्धौ कलापकावक्षमाला यथेयं। १००५५
विचेष्टमानस्य च तस्य तानि कूजन्ति हंसाः सरसीव मत्ताः। चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति
वक्त्रञ्च तस्याद्भुतदर्शनीयं प्रव्याहृतं ह्लादयतीव चेतः। पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा।
यथा वनं माधवमासि मध्ये समीरितं श्वसनेनैव भाति। तथा स भात्युत्तमपुण्यगन्धी निषेव्यमाणः पवनेन तात।
सुसंयताश्चापि जटा विषक्ता द्वैधीकृता नातिसमा ललाटे। कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवाकैः समावृतौ तस्य सुरूपवद्भिः।
तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं समाहरत् पाणिना दक्षिणेन। तद्भूमिमासाद्य पुनः पुनश्च समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः। १००६०
तच्चाभिहत्वा परिवर्त्ततेऽसौ वातेरितो वृक्ष इवाथ घूर्णन्। तं प्रेक्षतः पुत्त्रमिवामराणां प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता।
स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं जटासु गृह्याभ्यवनाम्य वक्त्रं। वक्त्रेण वक्त्रं प्रणिधाय शब्दञ्चकार तन्मे जनयत् प्रहर्षं।
न चापि पाद्यं बहुमन्यतेऽसौ फलानि चेमानि मयाहृतानि। एवंव्रतोऽस्मीति च मामवोचत् फलानि चान्यानि समाददन्मे।

मयोपयुक्तानि फलानि यानि नेमानि तुल्यानि रसेन तेषां । नचापि तेषां त्वगियं यथैषां साराणि नैषामिव सन्ति तेषां ।
तोयानि चैवातिरसानि मह्यं प्रादात् स वै पातुमुदाररूपः। पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षो ममाभवद्भूश्चलितेव आसीत्।१००६५
इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः । यानि प्रकीर्य्येह गतः स्वमेव स आश्रमं तपसा द्योतमानः ।
गतेन तेनास्मि कृतो विचेता गात्रञ्च मे संपरिदह्यतीव । इच्छामि तस्यान्तिकमाशु गन्तुं तञ्चेह नित्यं परिवर्त्तमानं ।
गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात का नाम सा ब्रह्मचर्य्या च तस्य । इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्द्धं यथा तपः स चरत्यार्य्यधर्म्मा ।
चर्त्तुं तथेच्छा हृदये ममास्ति दुनोति चित्तं यदि तं न पश्ये ।
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने द्वादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११२ ॥
॥ विभाण्डक उवाच ॥ रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन । अतुल्यवीर्य्याण्यभिरूपवन्ति विघ्नं सदा तपसश्चिन्तयन्ति । १००७०
सुरूपरूपाणि च तानि तात प्रलोभयन्ते विविधैरुपायैः । सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति तान्युग्ररूपाणि मुनीन् वनेषु ।
न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा स तां लोकान् प्रार्थयानः कथञ्चित् । कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते पापाचारास्तापसस्तान्न पश्येत् ।
असज्जनेनाचरि[illegible]नि पुत्र पापान्यपेयानि मधूनि तानि । माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां स्मृतानि चित्रोज्ज्वलगन्धवन्ति ।
रक्षांसि तानीति निवार्य्य पुत्रं विभाण्डकस्तां मृगयाम्बभूव । नासादयामास यदा त्र्यहेण तदा स पर्य्यावतृते श्रमाय ।
यदा पुनः काश्यपो वै जगाम फलान्याहर्त्तुं विधिना श्रावणेन । तदा पुनर्लोभयितुं जगाम सा वेशयोषा मुनिमृष्यशृङ्गं।१००७५
दृष्ट्वैव तामृष्यशृङ्गः प्रहृष्टः संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीं । प्रोवाच चैनां भवतोऽश्रमाय गच्छाव यावन्न पिता ममेति ।
ततो राजन् काश्यपस्यैकपुत्रं प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावं । प्रमोदयन्त्यो विविधैरुपायैराजग्मुरङ्गाधिपतेः समीपं ।
संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु सन्तारितां नावमथातिशुभ्रां । तीरादुपादाय तथैव चक्रे नाव्याश्रमं नाम वनं विचित्रं।
अन्तःपुरे तन्तु निवेश्य राजा विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रं । ददर्श देव सहसा प्रवृष्टमापूर्य्यमाणञ्च जगज्जलेन ।
स लोमपादः परिपूर्णकामः सुतां ददावृष्यशृङ्गाय शान्तां । क्रोधप्रतीकारकरञ्च चक्रे गोश्चैव मार्गेषु च कर्षकानि । १००८०
विभाण्डकस्याव्रजतः स राजा पशून् प्रभूतान् पशुपांश्च वीरान् । समादिशत् पुत्रगृद्धी महर्षेर्विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ।
स वक्तव्यः प्राञ्जलिभिर्भवद्भिः पुत्रस्य ते पशवः कर्षणञ्च । किन्ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे दासाः स्म सर्व्वे तव वाचि बद्धाः ।
अथोपायात् स मुनिश्चण्डकोपः स्वमाश्रमं मूलफलं गृहीत्वा । अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ।
ततः स कोपेन विदार्य्यमाण आशङ्कमानो नृपतेर्व्विधानं । जगाम चम्पां प्रति धक्ष्यमाणस्तमङ्गराजं सपुरं सराष्ट्रं ।
स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्तान् घोषान् समासादितवान् समृद्धान् । गोपैश्च तैर्व्विधिवत् पूज्यमानो राजेव तां रात्रिमुवास तत्र । १००८५

अवाप्य सत्कारमतीव तेभ्यः प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ गोपाः । ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्व्वं धनं तवेदं विहितं सुतस्य ।
देशेषु देशेषु स पूज्यमानस्तांश्चैव शृण्वन् मधुरान् प्रलापान् । प्रशान्तभूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः समाससादाङ्गपतिं पुरस्थं ।
स पूजितस्तेन नरर्षभेण ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रं । शान्तां स्नुषाञ्चैव ददर्श तत्र सौदामिनीमुच्चरन्तीं यथैव ।
ग्रामांश्च घोषांश्च सुतस्य दृष्ट्वा शान्ताञ्च शान्तोऽस्य परः स कोपः । चकार तस्यैव परं प्रसादं विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ।
स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षिरुवाच सूर्य्याग्निसमप्रभावः । जाते तु पुत्रे वनमेवाव्रजेथा राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्व्वाणि कृत्वा । १०९९०
स तद्वचः कृतवानृष्यशृङ्गो ययौ च यत्रास्य पिता बभूव । शान्ता चैनं पर्य्यचरन्नरेन्द्र खे रोहिणी सोममिवानुकूला ।
अरुन्धती वा सुभगा वशिष्ठं लोपामुद्रा वा यथा ह्यगस्त्यं । नलस्य वै दमयन्ती यथाऽभूद्यथा शची वज्रधरस्य चैव ।
नारायणी चेन्द्रसेना बभूव वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ । तथा शान्ता ऋष्यशृङ्गं वनस्थं प्रीत्या युक्ता पर्य्यचरन्नरेन्द्र ।
तस्याश्रमः पुण्य एषोऽवभाति महाह्रदं शोभयन् पुण्यकीर्त्तिः । अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्धस्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने त्रयोदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजय । आनुपूर्व्व्येण सर्व्वाणि जगामायतनान्यथ । १०९९५
स सागरं समासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृप । नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्लवं ।
ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः । भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत ।
॥ लोमश उवाच ॥ एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी । यत्रायजत धर्म्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै ।
ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितं । उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितं ।
समानं देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः । अत्र वै ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे । ११०००
अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे । पशुमादाय राजेन्द्र भागोऽयमिति चाब्रवीत् ।
हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ । मा परस्वमभिद्रोग्धा मा धर्म्मान् सकलान् वशीः ।
ततः कल्याणरूपाभिर्व्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन् । इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानयाञ्चक्रिरे तदा ।
ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् । तत्रानुवंशो रुद्रस्य तन्निबोध युधिष्ठिर ।
अयातयामं सर्व्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमं । देवाः सङ्कल्पयामासुर्भयाद्रुद्रस्य शाश्वतं । ११००५
इमां गाथामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः । देवयानोऽस्य पन्थाश्च चक्षुषाऽभिप्रकाशते ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो वैतरणीं सर्व्वे पाण्डवा द्रौपदी तथा । अवतीर्य्य महाभागास्तर्पयाञ्चक्रिरे पितॄन् ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उपस्पृश्यैव विधिवदस्यां नद्यां तपोबलात् । मानुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोमश ।
सर्व्वान् लोकान्प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत । वैखानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनां ।
॥ लोमश उवाच ॥ त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर । यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्स्व विशाम्पते । ११०१०
एतत् स्वयम्भुवो राजन् वनं दिव्यं प्रकाशते । यत्रायजत राजेन्द्र विश्वकर्म्मा प्रतापवान् ।
यस्मिन् यज्ञे हि भूर्दत्ता कश्यपाय महात्मने । सपर्व्वतवनोद्देशा दक्षिणार्थे स्वयम्भुवा ।
अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा । उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुं ।
न मां मर्त्याय भगवन् कस्मैचिद्दातुमर्हसि । प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलं ।

विषीदन्तीन्तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः । प्रसादयाम्बभूवाथ ततो भूमिं विशाम्पते । ११०१५

ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव । पुनरुन्मज्य सलिलाद्वेदीरूपा स्थिता बभौ ।

सैषा प्रकाशते राजन् वेदी संस्थानलक्षणा । आरुह्यात्र महाराज वीर्य्यवान् वै भविष्यसि ।

सैषा सागरमासाद्य राजन् वेदी समाश्रिता । एतामारुह्य भद्रन्ते त्वमेकस्तर सागरं ।

अहञ्च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये यथा त्वमेनामधिरोहसेऽद्य । स्पृष्टा हि मर्त्त्येन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ।

ओं नमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते । सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि । ११०२०

अग्निर्म्मित्रो योनिरापोऽथ देव्यो विष्णोरेतस्त्वममृतस्य नाभिः । एवं ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं वेदीमिमां त्वं तरसाऽधिरोह ।

अग्निश्च ते योनिरिडा च देहो रेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभिः । एवं जपन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनां ।

अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपाम्पतिः । कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्प्रष्टव्यो महोदधिः ।

॥ वैशम्पायन उवाच । ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा युधिष्ठिरः सागरमभ्यगच्छत् । कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्व्वं महेन्द्रमासाद्य निशामुवास ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि महेन्द्राचलगमने चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तत्र तामुषित्वैकां रजनीं पृथिवीपतिः । तापसानां परञ्चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह । ११०२५

लोमशस्तस्य तान् सर्व्वानाचख्यौ तत्र तापसान् । भृगूनङ्गिरसश्चैव वाशिष्ठानथ काश्यपान् ।

तान् समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः । रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणं ।

कदा नु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति । तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टुमिच्छामि भार्गवं ।

॥ अकृतव्रण उवाच ॥ आयानेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः । प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ।

चतुर्दशीमष्टमीञ्च रामं पश्यन्ति तापसाः । अस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री श्वश्चतुर्द्दशी । ११०३०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भवाननुगतो रामं जामदग्न्यं महाबलं । प्रत्यक्षदर्शी सर्व्वस्य पूर्व्ववृत्तस्य कर्म्मणः ।

स भवान् कथयत्वद्य यथा रामेण निर्ज्जिताः । आहवे क्षत्रियाः सर्व्वे कथं केन च हेतुना ।

॥ अकृतव्रण उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमं । भृगूणां राजशार्द्दूल वंशे जातस्य भारत ।

रामस्य जामदग्न्यस्य चरितं देवसम्मितं । हैहयाधिपतेश्चैव कार्त्तवीर्य्यस्य भारत ।

रामेण चार्ज्जुनो नाम हैहयाधिपतिर्हतः । तस्य बाहुशतान्यासंस्त्रीणि सप्त च पाण्डव । ११०३५

दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चनं तथा । ऐश्वर्य्यं सर्व्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते ।

अव्याहतगतिश्चैव रथस्तस्य महात्मनः । रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्य्यवान् ।

ममर्द देवान् यक्षांश्च ऋषींश्चैव समन्ततः । भूतांश्चैव स सर्व्वांस्तु पीडयामास सर्व्वतः ।

ततो देवाः समेत्याहुर्ऋषयश्च महाव्रताः । देवदेवं सुरारिघ्नं विष्णुं सत्यपराक्रमं ।

भगवन् भूतरक्षार्थमर्ज्जुनं जहि वै प्रभो । विमानेन च दिव्येन हैहयाधिपतिः प्रभुः । ११०४०

शचीसहायं क्रीडन्तं धर्षयामास वासवं । ततस्तु भगवान् देवः शक्रेण सहितस्तदा ।

कार्त्तवीर्य्यविनाशार्थं मन्त्रयामास भारत । यत्तद्भूतहितं कार्य्यं सुरेन्द्रेण निवेदितं ।

स प्रतिश्रुत्य तत्सर्व्वं भगवान् लोकपूजितः। जगाम बदरीं रम्यां स्वमेवाश्रममण्डलं।
एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः। कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह। वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा। ११०४६
ऋचीको भार्गवस्तां च वरयामास भारत। तमुवाच ततो गाधिर्ब्राह्मणं संशितव्रतं।
उचितं नः कुले किञ्चित् पूर्व्वैर्यत् सम्प्रवर्त्तितं। एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनां।
सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम। न चापि भगवान् वाच्यो दीयतामिति भार्गव।
देया मे दुहिता चैव त्वद्विधाय महात्मने॥ ऋचीक उवाच॥ एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनां।
दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्य्या सुताऽस्तु ते॥ अकृतव्रण उवाच॥ स तथेति प्रतिज्ञाय राजन् वरुणमब्रवीत्। ११०५०
एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनां। सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं प्रतिदीयतां।
तस्मै प्रादात् सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा। तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः।
गङ्गाया कान्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा। ततो गाधिसुतास्तस्मै जन्यास्त्वासन् सुरास्तदा। लब्ध्वा हयसहस्रन्तु तांश्च दृष्ट्वा दिवौकसः।
धर्म्मेण लब्ध्वा तां भार्य्यामृचीको द्विजसत्तमः। यथाकामं यथायोगं तया रेमे सुमध्यया।
तं विवाहे कृते राजन् सभार्य्यमवलोककः। आजगाम भृगुः श्रेष्ठं पुत्त्रं दृष्ट्वा ननन्द ह। ११०५५
भार्य्यापती तमासीनं गुरुं सुरगणार्च्चितं। अर्च्चित्वा पर्य्युपासीनौ प्राञ्जली तस्थतुस्तदा।
ततः स्नुषां स भगवान् प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत्। वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेप्सितं।
सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्त्रकारणात्। आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादञ्च चकार सः।
॥ भृगुरुवाच॥ ऋतौ त्वञ्चैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै। आलिङ्गेतां पृथग्वृक्षौ साऽश्वत्थं त्वमुदुम्बरं।
चरुद्वयमिदं भद्रे जनन्यास्च तवैव च। विश्वमावर्त्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितं। ११०६०
प्राशितव्यं प्रयत्नेन तेत्युक्त्वाऽदर्शनं गतः। आलिङ्गने चरौ चैव चक्रतुस्ते विपर्य्ययं।
ततः पुनः स भगवान् काले बहुतिथे गते। दिव्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः।
अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं स्नुषां। उपयुक्तश्चरुर्भद्रे वृक्षे च लिङ्गनं कृतं।
विपरीतेन ते सुभ्रु मात्रा चैवासि वञ्चिता। ब्राह्मणः क्षत्त्रवृत्तिर्वै तव पुत्त्रो भविष्यति।
क्षत्त्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान्। भविष्यति महावीर्य्यः साधूनां मार्गमास्थितः। ११०६५
ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः। न मे पुत्त्रो भवेदीदृक् कामं पौत्त्रो भवेदिति।
एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव प्रतिनन्दिता। जमदग्निं ततः पुत्त्रं जज्ञे सा काल आगते।
तेजसा वर्च्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनं। स वर्द्धमानस्तेजस्वी वेदस्याध्ययनेन च।
बहूनृषीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्त्तत। तन्तु कृत्स्नो धनुर्व्वेदः प्रत्यभाद्भरतर्षभ।
चतुर्व्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्च्चसं। ११०७०
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि जमदग्न्युत्पत्तौ पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११५॥

॥ अकृतव्रण उवाच ॥ स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः। तपस्तेपे ततो वेदान्नियमाद्वशमानयत्।
स प्रसेनजितं राजन्नधिगम्य नराधिपं। रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः।
रेणुकान्त्वथ सम्प्राप्य भार्य्यां भार्गवनन्दनः। आश्रमस्थस्तया सार्द्धं तपस्तेपेऽनुकूलया।
तस्याः कुमाराश्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः। सर्व्वेषामजघन्यस्तु राम आसीज्जघन्यजः।
फलाहारेषु सर्व्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै। रेणुका स्नातुमगमत् कदाचिन्नियतव्रता। ११००५
सा तु चित्ररथं नाम मार्त्तिकावतकं नृपं। ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया।
क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्य्यं पद्ममालिनं। ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका।
व्यभिचाराच्च तस्मात् सा क्लिन्नाऽम्भसि विचेतना। प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्त्ताऽन्वबुध्यत।
स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्य्याद्ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्ज्जितां। धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्य्यवान्।
ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः। आजगाम सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा। ११०१०
तानानुपूर्व्व्या भगवान् बधे मातुरचोदयत्। न च ते जातसंस्नेहाः किञ्चिदूचुर्विचेतसः।
ततः शशाप तान् क्रोधात्ते शप्ताश्चेतनां जहुः। मृगपक्षिसधर्म्माणः क्षिप्रमासन् जडोपमाः।
ततो रामोऽभ्ययात् पश्चादाश्रमं परवीरहा। तमुवाच महाबाहुर्जमदग्निर्महातपाः।
जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः। तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत्।
ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः। कोपोऽभ्यगच्छत् सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदं। ११०१५
ममेदं वचनात्तात कृतन्ते कर्म्म दुष्करं। वृणीष्व कामान् धर्म्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा।
स वव्रे मातुरुत्थानमस्मृतिञ्च बधस्य वै। पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातॄणां प्रकृतिं तथा।
अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत। ददौ च सर्व्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्महातपाः।
कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो। अथानूपपतिर्व्वीरः कार्त्तवीर्य्योऽभ्यवर्त्तत।
तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्य्या समार्चयत्। स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तथार्च्चनं। ११०२०
प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेनोस्तथा बलात्। जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान्।
आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयं। गाञ्च रोरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत्।
स मृत्युवशमापन्नं कार्त्तवीर्य्यमुपाद्रवत्। तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा।
चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्ब्बाहून् परिघसन्निभान्। सहस्रसम्मितान्राजन् प्रगृह्य रुचिरं धनुः।
अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्म्मणा। अर्ज्जुनस्याथ दायादा रामेण कृतमन्यवः। ११०२५
आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन्। ते तं जघ्नुर्महावीर्य्यमयुध्यन्तं तपस्विनं।
असकृद्राम रामेति विक्रोशन्तमनाथवत्। कार्त्तवीर्य्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर।
पीडयित्वा शरैर्जग्मुर्यथागतमरिन्दमाः। अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथा गते।
समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः। स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा मृत्युवशङ्गतं।
अनर्हं तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः। १२०००

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि जमदग्निबधे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११६ ॥

॥ राम उवाच ॥ ममापराधात्ते. क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात बालिशैः। कार्त्तवीर्य्यस्य दायादैर्व्वने मृग इवेषुभिः।
धर्म्मज्ञस्य कथं तात वर्त्तमानस्य सत्पथे। मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्व्वभूतेष्वनागसः।
किन्तु तैर्न कृतं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः। अयुध्यमानो वृद्धः सन् हतः शरशतैः शितैः।
किन्तु ते तत्र वक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च। अयुध्यमानं धर्म्मज्ञमेकं हत्वाऽनपत्रपाः।
लालप्यैवं सकरुणं बहु नानाविधं नृप। प्रेतकार्य्याणि सर्व्वाणि पितुश्चक्रे महातपाः। १०२००
ददाह पितरञ्चाग्नौ रामः परपुरञ्जयः। प्रतिजज्ञे बधञ्चापि सर्व्वक्षत्रस्य भारत।
सङ्क्रुद्धोऽतिबलः संख्ये शस्त्रमादाय वीर्य्यवान्। जघ्निवान् कार्त्तवीर्य्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः।
तेषाञ्चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ। तांश्च सर्व्वानवामृद्नाद्रामः प्रहरतांवरः।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः। समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् ह्रदान्।
स तेषु तर्पयामास भृगून् भृगुकुलोद्वहः। साक्षाद्ददर्श चर्चीकं स च रामं न्यवेदयत्। १०२०५
ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान्। तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यः प्रददौ महीं।
वेदीञ्चाप्यददद्धैमीं कश्यपाय महात्मने। दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशाम्पते।
तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा। व्यभजंस्ते तदा राजन् प्रख्याताः खाण्डवायनाः।
स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय महात्मने। अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः।
एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः। पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा। १०२१०
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः। दर्शयामास तान् विप्रान् धर्म्मराजञ्च सानुजं।
स तमानर्च्च राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितः प्रभुः। द्विजानाञ्च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः।
अर्च्चित्वा जामदग्न्यं स पूजितस्तेन चोदितः। महेन्द्र उष्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि जामदग्न्योपाख्याने सप्तदशाधिकशततोऽध्यायः॥ ११७॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गच्छन् स तीर्थानि महानुभावः पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा। सर्व्वाणि विप्रैरुपशोभितानि क्वचित् क्वचिद्भारत सागरस्य।
स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः सहानुजः पार्थिवपुत्त्रपौत्त्रः। समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां जगाम पारिक्षित पाण्डुपुत्त्रः। १०२१५
तत्रापि चाप्लुत्य महानुभावः सन्तर्पयामास पितॄन् सुरांश्च। द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य गोदावरीं सागरगामगच्छत्।
ततो विपाप्मा द्रविडेषु राजन् समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यं। अगस्त्यतीर्थञ्च महापवित्रं नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श।
तत्रार्ज्जुनस्याग्र्यधनुर्धरस्य निशम्य तत् कर्म्म नरैरशक्यं। संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे।
स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च। संपूजयन् विक्रममर्ज्जुनस्य रेमे महीपाल पतिः पृथिव्याः।
ततः सहस्राणि गवां प्रदाय तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य। हृष्टः सह भ्रातृभिरर्ज्जुनस्य संकीर्त्तयामास गवां प्रदानं। १०२२०
स तानि तीर्थानि च सागरस्य पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन्। क्रमेण गच्छन् परिपूर्णकामः शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श।
तत्रोदधेः कञ्चिदतीत्य देशं ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद। तप्तं सुरैरत्र तपः पुरस्तादिष्टं तथा पुण्यपरैर्नरेन्द्रैः।

स तत्र तामग्र्यधनुर्द्धरस्य वेदीं ददर्शायतपीनबाहुः । ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसंघैः समावृतां पुण्यकृदर्चनीयां ।
ततो वसूनां वसुधाधिपः स मरुद्गणानाञ्च तथाऽश्विनोश्च । वैवस्वतादित्यधनेश्वराणामिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ।
भवस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य पतेरपां साध्यगणस्य चैव । धातुः पितॄणाञ्च तथा महात्मा रुद्रस्य राजन् सगणस्य चैव । १०२२५
सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव पुण्याश्च ये चाप्यमरास्तथाऽन्ये । पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां ददर्श राजा सुमनोहराणि ।
तेषूपवासान् विविधानुपोष्य दत्त्वा च रत्नानि महान्ति राजा । तीर्थेषु सर्व्वेषु परिप्लुताङ्गः पुनः स शूर्पारकमाजगाम ।
स तेन तीर्थेन तु सागरस्य पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः । द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भिस्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ।
तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः सहानुजैर्देवगणान् पितॄंश्च । सन्तर्पयामास तथैव कृष्णा ते चापि विप्राः सह लोमशेन ।
स द्वादशाहं जलवायुभक्षः कुर्व्वन् क्षपाहःसु तदाऽभिषेकं । समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा तेपे तपो धर्म्मभृतां वरिष्ठः । १०२३०
तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं शुश्राव रामश्च जनार्द्दनश्च । तौ सर्व्ववृष्णिप्रवरौ ससैन्यौ युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढं ।
ते वृष्णयः पाण्डुसुतान् समीक्ष्य भूमौ शयानान् मलदिग्धगात्रान् । अनर्हतीं द्रौपदीञ्चापि दृष्ट्वा सुदुःखिताश्चुक्रुशुरार्त्तनादं ।
ततः स रामश्च जनार्द्दनश्च कार्ष्णिश्च साम्बश्च शिनेश्च पौत्त्रः । अन्याश्च वृष्णीनुपगम्य पूजाञ्चक्रे यथाधर्म्ममहीनसत्त्वः ।
ते चापि सर्व्वान् प्रतिपूज्य पार्थास्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव । युधिष्ठिरं सम्परिवार्य्य राजन्नुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रं ।
तेषां स सर्व्वञ्चरितं परेषां वने च वासं परमप्रतीतः । अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतञ्च पार्थं निवेदयन् हृष्टमनाः शशंस । १०२३५
श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीतास्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव । नेत्रोद्भवं संमुमुचुर्म्महार्हा दुःखार्त्तिजं वारि महानुभावाः ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि वार्ष्णेययुधिष्ठिरसंवादे अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥
॥ जनमेजय उवाच ॥ प्रभासतीर्थमासाद्य पाण्डवा वृष्णयस्तथा । किमकुर्व्वन् कथाश्चैषां कास्तत्रासंस्तपोधन ।
ते हि सर्व्वे महात्मानः सर्व्वशास्त्रविशारदाः । वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परं ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यतीर्थं महोदधेः । वृष्णयः पाण्डवान् वीराः परिवार्य्योपतस्थिरे ।
ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः । वनमाली हली रामो बभाषे पुष्करेक्षणं । १०२४०
॥ बलदेव उवाच ॥ न कृष्ण धर्म्मश्चरितो भवाय जन्तोरधर्म्मश्च पराभवाय । युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ।
दुर्य्योधनश्चापि महीं प्रशास्ति नचास्य भूमिर्व्विवरं ददाति । धर्म्मादधर्म्मश्चरितो गरीयानितीव मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ।
दुर्य्योधने चापि विवर्द्धमाने युधिष्ठिरे चासुखमात्तराज्ये । किन्त्वत्र कर्त्तव्यमिति प्रजाभिः शङ्का मिथः संजनिता नराणां ।
अयं स धर्म्मप्रभवो नरेन्द्रो धर्म्मधृतः सत्यधृतिः प्रदाता । चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो धर्म्मादपेतस्तु कथं विवर्द्धेत् ।
कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः । प्रव्राज्य पार्थान् सुखमाप्नुवन्ति धिक्पापबुद्धीन्भरतप्रधानान् । १०२४५
किन्नाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः पितॄन् समागम्य परत्र पापः । पुत्रेषु सम्यक् चरितं मयेति पुत्रानपापान् व्यपरोप्य राज्यात् ।
नासौ धिया संप्रति पश्यति स्म किं नाम कृत्वाऽहमचक्षुरेवं । जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु प्रव्राज्य कौन्तेयमितिस्म राज्यात् ।

नूनं समुद्रान् पितृलोकभूमौ चामीकराभान् क्षितिजान् प्रफुल्लान्। विचित्रवीर्य्यस्य सुतः सपुत्त्रः कृत्वा नृशंसं बत पश्यति स्म।
व्यूढोत्तरांसान् पृथुलोहिताक्षानिमान् स्म पृच्छन् स शृणोति नूनं। प्रास्थापयत् यत् स वनं सशङ्को युधिष्ठिरं सानुजमा
त्तशस्त्रं।
योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां निरायुधो दीर्घभुजो निहन्यात्। श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य मुञ्चन्ति सैन्यानि शकृत्समूत्रं। १०२५०
स क्षुत्पिपासाऽध्वकृशस्तरस्वी समेत्य नानायुधबाणपाणिः। वने स्मरन् वासमिमं सुघोरं शेषं न कुर्य्यादिति निश्चितं मे।
नह्यस्य वीर्य्येण बलेन कश्चित् समः पृथिव्यामपि विद्यतेऽन्यः। स शीतवातातपकर्षिताङ्गो न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्य्यात्।
प्राच्यान्नृपानेकरथेन जित्वा वृकोदरः सानुचरान् रणेषु। स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्वी सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः।
यः सिन्धुकूले व्यजयन्नृदेवान् समागतान् दाक्षिणात्यान् महीपान्। तं पश्यतेमं सहदेवमद्य तपस्विनं तापसवेशरूपं।
यः पार्थिवानेकरथेन जिग्ये दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशौण्डः। सोऽयं वने मूलफलेन जीवन् जटी चरत्यद्य मलाचिताङ्गः। १०२५५

सत्रे समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो वेदीतलादुत्पतिता सुता या। सेयं वने वासमिमं सुदुःखं कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा।
त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य देवेश्वरस्याप्यथ वाऽश्विनोश्च। एषां सुराणां तनयाः कथन्नु वनेऽचरन्नस्तसुखाः सुखार्हाः।
जिते हि धर्म्मस्य सुते सभार्य्ये सभ्रातृके सानुचरे निरस्ते। दुर्य्योधने चापि विवर्द्धमाने कथं न सीदत्यवनिः सशैला।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि बलरामवाक्ये एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

॥ सात्यकिरुवाच ॥ न राम कालः परिदेवनाय यदुत्तरं त्वत्र तदेव सर्व्वे। समाचरामो ह्यनतीतकालं युधिष्ठिरो यद्यपि
नाह किञ्चित्।
ये नाथवन्तोऽद्य भवन्ति लोके ते नात्मना कर्म्म समारभन्ते। तेषान्तु कार्य्येषु भवन्ति नाथाः शैव्यादयो राम यथा
ययातेः। १०२६०
येषां तथा राम समारभन्ते कार्य्याणि नाथाः स्वमतेन लोके। ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा नानाथवत् कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति।
कस्मादिमौ रामजनार्द्दनौ च प्रद्युम्नशाम्बौ च मया समेतौ। वसन्त्यरण्ये सह सोदरीयैस्त्रैलोक्यनाथानधिगम्य पार्थाः।

निर्य्यातु साध्वद्य दशार्हसेना प्रभूतनानायुधचित्रवर्म्मा। यमक्षयं गच्छतु धार्त्तराष्ट्रः सबान्धवो वृष्णिबलाभिभूतः।
त्वं ह्येव कोपात् पृथिवीमपीमां संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा। सधार्त्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं वृत्रं यथा देवपतिर्म्महेन्द्रः।
भ्राता च मे यः स सखा गुरुश्च जनार्द्दनस्यात्मसमश्च पार्थः। यदर्थमिच्छन्मनुजाः सुपुत्त्रं शिष्यं गुरुश्चाप्रतिकूलवादं। १०२६५
यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमन्तत् करोति कर्म्माग्र्यमपारणीयं। तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रैर्व्विहत्य सर्व्वाणि रणेऽभिभूय।
कोपाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः शरोत्तमैरुन्मथितास्मि राम। खड्गेन चाहं निशितेन संख्ये कायाच्छिरस्तस्य बलात्
प्रमथ्य।
ततोऽस्य सर्व्वाननुगान् हनिष्ये दुर्य्योधनञ्चापि कुरूंश्च सर्व्वान्। आत्तायुधं मामिह रौहिणेय पश्यन्तु भौमा युधि जातहर्षाः।
निघ्नन्तमेकं कुरुयोधमुख्यानग्निं महाकक्षमिवान्तकाले। प्रद्युम्नमुक्तान्निशितान्न शक्ताः सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः।
जानामि वीर्य्यञ्च जयात्मजस्य कार्ष्णिर्भवत्येष यथा रणस्थः। शाम्बः ससूतं सरथं भुजाभ्यां दुःशासनं शास्तु बलात् प्रमथ्य। १०२७०

न विद्यते जाम्बवतीसुतस्य रणे विषह्यं हि रणोत्कटस्य। एतेन बालेन हि शम्बरस्य दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुन्नं।
वृत्तोरुरत्यायतपीनबाहुरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः। को नाम शाम्बस्य महारथस्य रणे समक्षं रथमभ्युदीयात्।

यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य कोवै मनुष्यो हि विनिष्क्रमेत । तथा प्रविश्यान्तरमस्य संख्ये को नाम जीवन् पुनराव्रजेच्च ।

द्रोणश्च भीष्मश्च महारथौ तौ सुतैर्वृतश्चाप्यथ सोमदत्तः । सर्व्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः प्रधक्ष्यते सायकवह्निजालैः ।
किन्नाम लोकेष्वविषह्यमस्ति कृष्णस्य सर्व्वेषु सदैवतेषु । आत्तायुधस्योत्तमवाणपाणेश्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे । १०२७५
ततोऽनिरुद्धोऽप्यसिचर्म्मपाणिर्म्महीमिमां धार्त्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः । हृतोत्तमाङ्गैर्निहितैः करोतु कीर्णां कुशैर्व्वेदिमिवाध्वरेषु ।
गदोल्मुकौ वाहुकभानुनीथाः शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः । रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म्म ।
सवृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या समागता सात्वतशूरसेना । हत्वा रणे तान् धृतराष्ट्रपुत्रान् लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ।

ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु यावद्व्रतं धर्म्मभृतां वरिष्ठः । युधिष्ठिरः पारयते महात्मा द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ।
अस्मत्प्रमुक्तैर्विशिखैर्ज्जितारिस्ततो महीं भोक्ष्यति धर्म्मराजः । निर्द्धार्त्तराष्ट्रां हतसूतपुत्रामेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यं । १०२८०
॥ वासुदेव उवाच ॥ असंशयं माधव सत्यमेतद्गृह्णीम ते वाक्यमदीनसत्त्व । स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितान्तु भूमिं नेच्छेत् कुरूणामृषभः कथञ्चित् ।
न ह्येष कामान्नभयान्न लोभाद्युधिष्ठिरो जातु जह्यात् स्वधर्म्मं । भीमार्ज्जुनौ चातिरथौ यमौ च तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयं ।
उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां वृकोदरश्चैव धनञ्जयश्च । कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासेन्माद्रीसुताभ्याञ्च पुरस्कृतोऽयं ।

यदा तु पाञ्चालपतिर्म्महात्मा सकेकयश्चेदिपतिर्व्वयञ्च । युध्येम विक्रम्य रणे समेतास्तदैव सर्व्वे रिपवो हि न स्युः ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नेदञ्चित्रं माधव यद्ब्रवीषि सत्यन्तु मे रक्ष्यतमं न राज्यं । कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः कृष्णञ्च वेदाहमथो यथावत् । १०२८५

यदैव कालं पुरुषप्रवीर वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य । तदा रणे त्वञ्च शिनिप्रवीर सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ।
प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा दृष्टोऽस्मि नाथैर्नरलोकनाथैः । धर्म्मे प्रमादं कुरुताप्रमेया द्रष्टाऽस्मि भूयः सुखिनः समेतान् ।
तेऽन्योन्यमामन्त्र्य तथाऽभिवाद्य वृद्धान् परिष्वज्य शिशूंश्च सर्व्वान् । यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मुस्ते चापि तीर्थान्यनुसंविचेरुः ।
विसृज्य कृष्णं त्वथ धर्म्मराजो विदर्भराजोपचितां सुतीर्थां । जगाम पुण्यां सरितं पयोष्णीं सभ्रातृभृत्यः सह लोमशेन ।
सुतेन सोमेन विमिश्रतोयां पयः पयोष्णीं प्रति सोऽध्युवास । द्विजातिमुख्यैर्मुदितैर्महात्मा संस्तूयमानः स्तुतिभिर्व्वराभिः । १०२९०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि वृष्णिगमने विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२० ॥

॥ लोमश उवाच ॥ नृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरन्दरः । तर्पितः श्रूयते राजन् स तृप्तो मदमभ्यगात् ।

इह देवैः सहेन्द्रैश्च प्रजापतिभिरेव च । इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्म्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ।

आमूर्त्तरयसश्चेह राजा वज्रधरं प्रभुः । तर्पयामास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ।

तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्व्वमासीद्धिरण्मयं । वानस्पत्यञ्च भौमञ्च यद्द्रव्यं नियतं मखे ।

चषालयूपचमसाः स्थाल्यः पात्र्यः स्रुचः स्रुवाः । तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः । १०२९५

सप्तैकैकस्य यूपस्य चषालाश्चोपरिस्थिताः । तस्य स्म यूपान् यज्ञेषु भ्राजमानान् हिरण्मयान् ।

स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर । तेषु तस्य मखाग्र्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ।

अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः । प्रसंख्यानानसंख्येयान् प्रत्यगृह्णन् द्विजातयः ।

सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः । यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाः स्म केनचित् ।

तथैव तदसंख्येयं धनं यत् प्रददौ गयः । सदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तसु । १. १००

भवेत् संख्येयमेतद्धि यदेतत् परिकीर्त्तितं। न तस्य शक्याः संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः।
हिरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्म्मणा। ब्राह्मणांस्तर्पयामास नानादिग्भ्यः समागतान्।
अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैरासीन्महात्मनः। गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशाम्पते।
स लोकान् प्राप्तवानैन्द्रान् कर्म्मणा तेन भारत। सलोकतां तस्य गच्छेत् पयोष्ण्यां य उपस्पृशेत्।
तस्मात्त्वमत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोऽच्युत। उपस्पृश्य महीपाल धूतपाप्मा भविष्यसि। १०१०५
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स पयोष्ण्यां नरश्रेष्ठ स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह। वैदूर्य्यपर्व्वतञ्चैव नर्म्मदाञ्च महानदीं।
समागमत तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघ। तत्रास्य सर्व्वानाचख्यौ लोमशो भगवानृषिः।
तीर्थानि रमणीयानि पुण्यान्यायतनानि च। यथायोगं यथाप्रीति प्रययौ भ्रातृभिः सह।
तत्र तत्राददद्वित्तं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः॥ लोमश उवाच॥ देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकतां।
वैदूर्य्यपर्व्वतं दृष्ट्वा नर्म्मदामवतीर्य्य च। सन्धिरेष नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च। १०११०
एनमासाद्य कौन्तेय सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। एष शर्य्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते।
साक्षाद्यत्रापिवत् सोममश्विभ्यां सह कौशिकः। चुकोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः।
संस्तम्भयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः। सुकन्याञ्चापि भार्य्याञ्च राजपुत्त्रीमवाप्तवान्।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान् पाकशासनः। किमर्थं भार्गवश्चापि कोपञ्चक्रे महातपाः।
नासत्यौ च कथं ब्रह्मन् कृतवान् सोमपीथिनौ। एतत् सर्व्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम। १०११५
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सुकन्योपाख्याने एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२१॥
॥ लोमश उवाच ॥ भृगोर्म्महर्षेः पुत्त्रोऽभूच्च्यवनो नाम भारत। समीपे सरसस्तस्य तपस्तेपे महाद्युतिः।
स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव। अतिष्ठत चिरं कालमेकदेशे विशाम्पते।
स वल्मीकोऽभवदृषिर्लताभिरिव संवृतः। कालेन महता राजन् समाकीर्णः पिपीलिकैः।
तथा स संवृतो धीमान् मृत्पिण्ड इव सर्व्वशः। तप्यते स्म तपो घोरं वल्मीकेन समावृतः।
अथ दीर्घस्य कालस्य शर्य्यातिर्नाम पार्थिवः। आजगाम सरो रम्यं विहर्त्तुमिदमुत्तमं। १०१२०
तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्य्यासन् परिग्रहः। एकैव च सुता सुभ्रूः सुकन्या नाम भारत।
सा सखीभिः परिवृता दिव्याभरणभूषिता। चंक्रम्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत्।
सा वै वसुमतीं तत्र पश्यन्ती सुमनोरमां। वनस्पतीन् विचिन्वन्ती विजहार सखीवृता।
रूपेण वयसा चैव मदनेन मदेन च। बभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः।
तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलङ्कृतां। ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतं। १०१२५
तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः। क्षामकण्ठश्च विप्रर्षिस्तपोबलसमन्वितः।
तामाबभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै। ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी।
कौतूहलात् कण्टकेन बुद्धिमोहबलात्कृता। किन्नु खल्विदमित्युक्त्वा निर्ब्बिभेदास्य लोचने।
अक्रुध्यत् स तया विद्धे नेत्रे परममन्युमान्। ततः शर्य्यातिसैन्यस्य शकृन्मूत्रे समावृणोत्।

ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे सैन्यमासीत् सुदुःखितं । तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्य्यपृच्छत स पार्थिवः । १०३३०
तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः । केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ।
ज्ञातं वा यदि वाऽज्ञातं तद्द्रुतं ब्रूत माचिरं । तमूचुः सैनिकाः सर्व्वे न विद्मोऽपकृतं वयं ।
सर्व्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु । ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोग्रेण च स्वयं ।
पर्य्यपृच्छत् सुहृद्वर्गं पर्य्यजानन्नचैव ते । आनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितं ।
पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमथाब्रवीत् । मयाऽटन्त्येह वल्मीके दृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् । १०३३५
खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्धमन्तिकात् । एतच्छ्रुत्वा तु वल्मीकं शर्य्यातिस्तूर्णमभ्ययात् ।
तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धञ्च भार्गवं । अयाचदथ सैन्यार्थं प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ।
अज्ञानाद्बालया यत्ते कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि । ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ।
अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया । रूपौदार्य्यसमायुक्तां लोभमोहबलात्कृतां ।
तामेव प्रतिगृह्याहं राजन् दुहितरं तव । क्षंस्यामीति महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । १०३४०
॥ लोमश उवाच ॥ ऋषेर्व्वचनमाज्ञाय शर्य्यातिरविचारयन् । ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ।
प्रतिगृह्य च तां कन्यां भगवान् प्रससाद ह । प्राप्तप्रसादो राजा वै ससैन्यः पुरमाव्रजत् ।
सुकन्याऽपि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता । नित्यं पर्य्यचरत् प्रीत्या तपसा नियमेन च ।
अग्नीनामतिथीनाञ्च शुश्रूषुरनसूयिका । समाराधयत क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ।
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सुकन्योपाख्याने द्वाविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२२ ॥
॥ लोमश उवाच ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य त्रिदशावश्विनौ नृप । कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यतां । १०३४५
तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गीं देवराजसुतामिव । ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावश्विनाविदं ।
कस्य त्वमसि वामोरु वनेऽस्मिन् किङ्करोषि च । इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोभने ।
ततः सुकन्या सव्रीडा तावुवाच सुरोत्तमौ । शर्य्यातितनयां वित्तं भार्य्यां मां च्यवनस्य च ।
अथाश्विनौ प्रहस्यैतामब्रूतां पुनरेव तु । कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ।
भ्राजसेऽस्मिन् वने भीरु विद्युत्सौदामिनी यथा । न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव भाविनि । १०३५०
अनाभरणसम्पन्ना परमाम्बरवर्ज्जिता । शोभयस्यधिकं भद्रे वनमप्यनलङ्कृता ।
सर्व्वाभरणसम्पन्ना परमाम्बरधारिणी । शोभेस्त्वनवद्याङ्गि नत्वेवं मलपङ्किनी ।
कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्ज्जरितं पतिं । त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगबहिष्कृतं ।
असमर्थं परित्राणे पोषणे च शुचिस्मिते । सा त्वं च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ।
पत्यर्थं देवगर्भाभे माबृथा यौवनं कृथाः । एवमुक्ता सुकन्याऽपि सुरौ ताविदमब्रवीत् । १०३५५
रताऽहं च्यवने पत्यौ मैवं मां पर्य्यशङ्किथाः । तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देवभिषग्वरौ ।
युवानं रूपसम्पन्नं करिष्यावः पतिं तव । ततस्तस्यावयोश्चैव वृणीष्वान्यतमं पतिं ।
एतेन समयेनैनमामन्त्रय पतिं शुभे । सा तयोर्व्वचनाद्राजन्नुपसङ्गम्य भार्गवं ।

उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति। तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्य्यामुवाच क्रियतामिति।
भर्त्रा सा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत्। श्रुत्वा तदाऽश्विनौ वाक्यं तत्तस्याः क्रियतामिति। १०३१०
ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः। ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह।
अश्विनावपि तद्राजन् सरः प्राविशतां तदा। ततो मुहूर्त्तादुत्तीर्णाः सर्व्वे ते सरसस्तदा।
दिव्यरूपधराः सर्व्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः। तुल्यवेशधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्द्धनाः।
तेऽब्रुवन् सहिताः सर्व्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे। अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि।
यत्र वाऽप्यभिकामाऽसि तं वृणीष्व सुशोभने। सा समीक्ष्य तु तान् सर्व्वांस्तुल्यरूपधरान् स्थितान्। १०३१५
निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वव्रे स्वकं पतिं। लब्ध्वा तु च्यवनो भार्य्यां वयोरूपञ्च वाञ्छितं।
हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः। यथाऽहं रूपसम्पन्नो वयसा च समन्वितः।
कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन् भार्य्याञ्च प्राप्तवानिमां। तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याऽहं सोमपीथिनौ।
मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीमि वां। तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः।
च्यवनश्च सुकन्या च सुराविव विजह्रतुः। १०३२०

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सुकन्योपाख्याने त्रयोविंशत्यधिकशतोऽध्यायः॥ १२३ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ ततः शुश्राव शर्य्यातिर्व्वयःस्थं च्यवनं कृतं। संहृष्टः सेनया सार्द्धमुपायाद्भार्गवाश्रमं।
च्यवनञ्च सुकन्याञ्च दृष्ट्वा देवसुताविव। रेमे सभार्य्यः शर्य्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव।
ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्य्यः पृथिवीपतिः। उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्चक्रे मनोरमाः।
अथैनं भार्गवो राजन्नुवाच परिसान्त्वयन्। याजयिष्यामि राजंस्त्वां सम्भारानवकल्पय।
ततः परमसंहृष्टः शर्य्यातिरवनीपतिः। च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत्। १०३२५
प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्व्वकामसमृद्धिमत्। कारयामास शर्य्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमं।
तत्रैनं च्यवनो राजन् याजयामास भार्गवः। अद्भुतानि च तत्रासन् यानि तानि निबोध मे।
अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा। तमिन्द्रो वारयामास गृह्णानं स तयोर्ग्रहं।
॥ इन्द्र उवाच॥ उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः। भिषजौ दिवि देवानां कर्म्मणा तेन नार्हतः।
॥ च्यवन उवाच॥ महोत्साहौ महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ। यौ चक्रतुर्मां मघवन् वृन्दारकमिवाजरं। १०३३०
ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान् कथं वै नार्हतः सवं। अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरन्दर।
॥ इन्द्र उवाच॥ चिकित्सकौ कर्म्मकरौ कामरूपसमन्वितौ। लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः।
॥ लोमश उवाच॥ एतदेव यदा वाक्यमाम्रेडयति देवराट्। अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः।
ग्रहीष्यन्तन्तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा। समीक्ष्य बलभिद्देव इदं वचनमब्रवीत्।
आभ्यामर्थाय सोमन्त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयं। वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमं। १०३३५
एवमुक्तः स्मयन्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः। जग्राह विधिवत् सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहं।
ततोऽस्मै प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः। तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः।

तं स्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलं । कृत्यार्थी सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ।
ततः कृत्याऽथ संजज्ञे मुनेस्तस्य तपोबलात् । मदो नाम महावीर्य्यो बृहत्कायो महासुरः ।
शरीरं यस्य निर्द्देष्टुमशक्यन्तु सुरासुरैः । तस्यास्यमभवद्घोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् । १०२९०
हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका दिवं गता । चतस्रश्चायता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतं ।
इतरे तस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः । प्रासादशिखराकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ।
बाहू पर्व्वतसङ्काशावायतावयुतं समौ । नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्त्रं कालाग्निसन्निभं ।
लेलिहज्जिह्वया वक्त्रं विद्युच्चपललोलया । व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्ग्रसन्निव जगद्बलात् ।
स भक्षयिष्यन् संक्रुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् । महता घोररूपेण लोकान् शब्देन नादयन् । १०२९५
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सुकन्योपाख्याने चतुर्व्विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२४ ॥
॥ लोमश उवाच ॥ तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः । आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकं ।
भयात् संस्तम्भितभुजः सृक्कणी लेलिहन्मुहुः । ततोऽब्रवीद्देवराजश्च्यवनं भयपीडितः ।
सोमार्हावश्विनावेतावद्यप्रभृति भार्गव । भविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ।
न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेष परो विधिः । जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ।
सोमार्हावश्विनावेतौ यथावाऽद्य कृतौ त्वया । भूय एव तु ते वीर्य्यं प्रकाशेदिति भार्गव । १०३००
सुकन्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्त्तिः प्रथेदिति । अतो मयैतद्विहितं तव वीर्य्यप्रकाशनं ।
तस्मात् प्रसादं कुरु मे भवत्वेवं यथेच्छसि । एवमुक्तस्य शक्रेण भार्गवस्य महात्मनः ।
स मन्युर्व्यगमच्छीघ्रं मुमोच च पुरन्दरं । मदञ्च व्यभजद्राजन् पाने स्त्रीषु च वीर्य्यवान् ।
अक्षेषु मृगयायाञ्च पूर्व्वसृष्टं पुनः पुनः । तदा मदं विनिक्षिप्य शक्रं सन्तर्प्य चेन्दुना ।
अश्विभ्यां सहितान् देवान् याजयित्वा च तं नृपं । विख्याप्य वीर्य्यं लोकेषु सर्व्वेषु वदताम्बरः । १०३०५
सुकन्यया महारण्ये विजहारानुकूलया । तस्यैतद्द्विजसङ्घुष्टं सरो राजन् प्रकाशते ।
अत्र त्वं सह सोदर्य्यैः पितॄन् देवांश्च तर्पय । एतद्दृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षञ्च भारत ।
सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनं । पुष्करेषु महाराज सर्व्वेषु च जलं स्पृश ।
स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन् सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत । सन्धिर्द्वयोर्नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
अयं हि दृश्यते पार्थ सर्व्वपापप्रणाशनः । अत्रोपस्पृश्य चैव त्वं सर्व्वपापप्रणाशने । १०३१०
आर्च्चीकपर्व्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणां । सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमं ।
चैत्याश्चैते बहुविधास्त्रिदशानां युधिष्ठिर । एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्य्युपासते ।
वैखानसा वालिखिल्याः पावका वायुभोजनाः । शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
सर्व्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश । शान्तनुश्चात्र राजेन्द्र शुनकश्च नराधिपः ।
नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनं । इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः । १०३१५
आर्च्चीकपर्व्वते तेपुस्तान् यजस्व युधिष्ठिर । इह ते वै चरून् प्राश्नन्नृषयश्च विशाम्पते ।

यमुना चाच्यसोताः कृष्णश्चेह तपोरतः। यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्षण।
सर्व्वे चात्र गमिष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव। एतत् प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजेश्वर।
यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्द्धमागताः। इह तेऽप्यवसन्राजन् चान्ताः परमधर्म्मिणः।
मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः। एषा सा यमुना राजन् महर्षिगणसेविता। १०४१०
नाना यज्ञचिता राजन् पुण्या पापभयापहा। अत्र राजा महेष्वासो मान्धाताऽयजत स्वयं।
साहदेविश्च कौन्तेय सोमको ददताम्बर।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सुकन्योपाख्याने पञ्चविंशत्यधिकशततोऽध्यायः। १२५॥

॥ युधिष्ठिर उवाच॥ मान्धाता राजशार्दूल त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। कथं जातो महाब्रह्मन् यौवनाश्वो नृपोत्तमः।
कथं चैनां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः। यस्य लोकास्त्रयो वश्या विष्णोरिव महात्मनः।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः। यथा मान्धातृशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः। १०४१५
जन्म चाप्रतिवीर्य्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितुं॥ लोमश उवाच॥ शृणुष्वावहितो राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः।
यथा मान्धातृशब्दो वै लोकेषु परिगीयते। इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः।
सोऽयजत् पृथिवीपालः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः। अश्वमेधसहस्रञ्च प्राप्य धर्म्मभृताम्बरः।
अन्यैश्च क्रतुभिर्मुख्यैरयजत् स्वाप्तदक्षिणैः। अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा महाव्रतः।
मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह। शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मवान्। १०४२०
स कदाचिन्नृपो राजन्नुपवासेन दुःखितः। पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशाश्रमं भृगोः।
तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः। इष्टिञ्चकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्त्रकारणात्।
सम्भृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलसो महान्। तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्व्वमेव समाहितः।
यत् प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतं। संन्यस्य वेद्यां कलसं सुषुपुस्ते महर्षयः।
रात्रिजागरणाच्छ्रान्तान् सौद्युम्निः समतीत्य तान्। शुष्ककण्ठः पिपासार्त्तः पानीयार्थं भृशं नृपः। १०४२५
तं प्रविश्याश्रमं श्रान्तः पानीयं सोऽभ्ययाचत। तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा।
नाश्रौषीत् कश्चन तदा शकुनेरिव वाशतः। ततस्तं कलसं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः।
अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवासृजत्। स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्त्तो महीपतिः।
निर्व्वाणमगमद्धीमान् सुसुखी चाभवत्तदा। ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त मुनयः सतपोधनाः।
निस्तोयं तञ्च कलसं ददृशुः सर्व्व एव ते। कस्य कर्म्मेदमिति ते पर्य्यपृच्छन् समागताः। १०४३०
युवनाश्वो ममेत्येवं सत्यं समभिपद्यत। न युक्तमिति तं प्राह भगवान् भार्गवस्तदा।
सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव सम्भृताः। मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणं।
पुत्त्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम। महाबलो महावीर्य्यस्तपोबलसमेधितः।
यः शक्रमपि वीर्य्येण गमयेद्यमसादनं। अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितं।
अब्भक्षणात्त्वया राजन्नयुक्तं कृतमद्य वै। न त्वद्य शक्यमस्माभिरेतत्कर्त्तुमतोऽन्यथा। १०४३५

नूनं दैवकृतं ह्येतद्येदेवं कृतवानसि । पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ।
आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्य्यसम्भृताः । ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमीदृशं जनयिष्यसि ।
विधास्यामो वयन्तत्र तवेष्टिं परमाद्भुतं । यथाशक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्य्यवान् ।
गर्भधारणजं वाऽपि नखेदं समवाप्स्यसि । ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ।
वामपार्श्वं विनिर्भिद्य सुतः सूर्य्य इव स्थितः । निश्चक्राम महातेजा नच तं मृत्युराविशत् । १०४५०
युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् । ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृक्षुरुपागमत् ।
ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन् धास्यतीति किं । प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसन्दधे ।
मामयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा । मान्धातेति स नामाऽस्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ।
प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स शिशुस्तदा । अवर्द्धत महातेजाः किष्कूणां ज्ञयोदश ।
वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरं । उपतस्थुर्महाराज ध्यातमात्रस्य सर्वशः । १०४५५
आजगवं नाम धनुः शराः शृङ्गोद्भवाश्च ये । अभेद्यं कवचञ्चैव सद्यस्तमुपशिश्रियुः ।
सोऽभिषिक्तो मघवता स्वयं शक्रेण भारत । धर्म्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीन् विष्णुरिव विक्रमैः ।
तस्याप्रतिहतञ्चक्रं प्रावर्त्तत महात्मनः । रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ।
तस्येयं वसुसम्पूर्णा वसुधा वसुधाधिप । तेनेष्टं विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
चितचैत्यो महातेजा धर्म्मान् प्राप्य च पुष्कलान् । शक्रस्यार्द्धासनं राजल्लब्धवानमितद्युतिः । १०४६०
एकाह्नात् पृथिवी तेन धर्म्मनित्येन धीमता । विजिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ।
तस्य चैत्यैर्महाराज क्रतूनां दक्षिणावतां । चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत् किञ्चिदनावृतं ।
तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना । ब्राह्मणानां महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ।
तेन द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महात्मना । वृष्टं शस्यविवृद्ध्यर्थं मिषतो वज्रपाणिनः ।
तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् । गर्ज्जन्निव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः । १०४६५
प्रजाश्चतुर्व्विधास्तेन त्राता राजन् कृतात्मना । तेनात्मतपसा लोकास्तापितास्चातितेजसा ।
तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः । यस्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ।
एतत्ते सर्व्वमाख्यातं मान्धातुश्चरितं महत् । जन्म चाग्र्यं महीपाल यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन महर्षिणा । पप्रच्छानन्तरं भूयः सोमकं प्रतिभारत ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि मान्धात्रुपाख्याने षड्विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथंवीर्यः स राजाऽभूत् सोमको वदतांवर । कर्म्माण्यस्य प्रभावञ्च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । १०४७०
॥ लोमश उवाच ॥ युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्म्मिकः । तस्य भार्य्याशतं राजन् सदृशीनामभूत्तदा ।
स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः । कञ्चिन्नासादयामास कालेन महता अपि ।
कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नतः । जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत ।
तं जातं मातरः सर्व्वाः परिवार्य्य समासते । सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान् विशाम्पते ।

ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत् स्फिचि। स दष्टो व्यनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः। १०४७५
ततस्ता मातरः सर्व्वाः प्राक्रोशन् भृशदुःखिताः। प्रवार्य्य जन्तुं स हसा सशब्दस्तुमुलोऽभवत्।
तमार्त्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः। अमात्यपर्षदो मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजः।
ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः। तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति।
त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः। प्रविश्यान्तःपुरं पुत्त्रमाश्वासयदरिन्दम।
सान्त्वयित्वा तु तं पुत्त्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः। ऋत्विजा सहितो राजन् सहामात्य उपाविशत्। १०४८०
॥ सोमक उवाच ॥ धिगस्त्विहैकपुत्त्रत्वमपुत्त्रत्वं वरं भवेत्। नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्त्रता।
इदं भार्य्याशतं ब्रह्मन् परीक्ष्य सदृशं प्रभो। पुत्त्रार्थिना मया वोढं न तासां विद्यते प्रजा।
एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्त्रो जन्तुरयं मम। यतमानासु सर्व्वासु किन्नु दुःखमतः परं।
वयश्च समतीतं मे सभार्य्यस्य द्विजोत्तम। आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्त्रके।
स्यान्नु कर्म्म तथा युक्तं येन पुत्त्रशतं भवेत्। महता लघुना वाऽपि कर्म्मणा दुष्करेण वा। १०४८५
॥ ऋत्विगुवाच ॥ अस्ति चैतादृशं कर्म्म येन पुत्त्रशतं भवेत्। यदि शक्नोषि तत्कर्त्तुमथ वक्ष्यामि सोमक।
॥ सोमक उवाच ॥ कार्य्यं वा यदि वाऽकार्य्यं येन पुत्त्रशतं भवेत्। कृतमेवेति तद्विद्धि भगवान् प्रब्रवीतु मे।
॥ ऋत्विगुवाच ॥ यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ। ततः पुत्त्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते।
वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः। ततस्ताः सुमहावीर्य्यान्जनयिष्यन्ति ते सुतान्।
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः। उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति। १०४९०
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि जन्तूपाख्याने सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२७ ॥
॥ सोमक उवाच ॥ ब्रह्मन् यद्यद्यथा कार्य्यं तत्कुरुष्व तथा तथा। पुत्त्रकामतया सर्व्वं करिष्यामि वचस्तव।
॥ लोमश उवाच ॥ ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना। मातरस्तु बलात्पुत्त्रमपाकार्षुः कृपान्विताः।
हाहताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाहताः। रुदन्त्यः करुणञ्चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे।
सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति। कुररीणामिवार्त्तानां समाक्षिप्य तु तं सुतं।
विशस्य चैनं विधिवद्वपामस्य जुहाव सः। वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः। १०४९५
आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन। सर्व्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः परमाङ्गनाः।
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशाम्पते। जज्ञे पुत्त्रशतं पूर्णं तासु सर्व्वासु भारत।
जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्र्यामेव पार्थिव। स तासामिष्ट एवासीन्न तथा ते निजाः सुताः।
तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्णं पार्श्व उत्तरे। तस्मिन् पुत्त्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैरपि।
ततः स लोकमगमत् सोमकस्य गुरुः परं। अथ काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत् परं। १०५००
अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः। तमपृच्छत् किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज।
तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशं। त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्म्मणः फलं।
एतच्छ्रुत्वा तु राजर्षिर्धर्म्मराजानमब्रवीत्। अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः।

सज्जते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ॥ धर्म्म उवाच ॥ नान्यः कर्त्तुः फलं राजन्नुपभुङ्क्ते कदाचन ।
इमानि तव दृश्यन्ते फलानि वदताम्बर ॥ सोमक उवाच ॥ पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनं । १०५०५
इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये । नरके वा धर्म्मराज कर्म्मणाऽस्य समो ह्यहं ।
पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदं ॥ धर्म्मराज उवाच ॥ यद्येवमीप्सितं राजन् भुङ्क्ष्वास्य सहितः फलं ।
तुल्यकालं सहानेन पश्चात् प्राप्स्यसि सद्गतिं ॥ लोमश उवाच ॥ स चकार तथा सर्व्वं राजा राजीवलोचनः ।
क्षीणपापश्च तस्मात् स विमुक्तो गुरुणा सह । लेभे कामान् शुभान् राजन् कर्म्मणा निर्ज्जितान् स्वयं ।
सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः । एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे विराजते । १०५१०
क्षान्त उष्यात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः । एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः ।
षड्रात्रं नियतात्मानः सज्जीभव कुरूद्वह ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि जन्तूपाख्याने अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ अस्मिन् किल स्वयं राजन्निष्टवान् वै प्रजापतिः । सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकं ।
अम्बरीषश्च नाभाग इष्टवान् यमुनामनु । यत्रेष्ट्वा दश पद्मानि सदस्येभ्यो निसृष्टवान् ।
यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः । देशश्च नाहुषस्यायं यज्वनः पुण्यकर्म्मणः । १०५१५
सार्व्वभौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः । स्पर्द्धमानस्य शक्रेण तस्येदं यज्ञवास्त्विह ।
पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीं । मज्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्म्मभिः ।
एषा शम्येकपत्रा या शरकश्चैतदुत्तमं । पश्य रामह्रदानेतान् पश्य नारायणाश्रमं ।
एतदार्चीकपुत्रस्य योगैर्व्विचरतो महीं । प्रसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः ।
अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन । उलूखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत । १०५२०
युगन्धरे दधि प्राश्य उषित्वा चाच्युतस्थले । तद्वद्भूतिलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमर्हसि ।
एकरात्रमुषित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि । एतद्वै ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा ।
अद्य चात्र निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम । द्वारमेतत्तु कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ।
अत्रैव नाहुषो राजा राजन् क्रतुभिरिष्टवान् । ययातिर्ब्बहुरत्नाढ्यैर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात् ।
एतत्प्लक्षावतरणं यमुनातीर्थमुत्तमं । एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाहुर्म्मनीषिणः । १०५२५
अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः । यूपोलूखलिकास्तात गच्छन्त्यवभृथप्लवं ।
अत्रैव भरतो राजा राजन् क्रतुभिरिष्टवान् । हयमेधेन यज्ञेन मेध्यमश्वमवासृजत् ।
असकृत्कृष्णसारङ्गं धर्म्मेणाप्य च मेदिनीं । अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुत्तः सत्रमुत्तमं ।
प्राप चैवर्षिमुख्येन संवर्त्तेनाभिपालितः । अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्व्वान् लोकान् प्रपश्यति ।
पूयते दुष्कृताच्चैव अत्रापि समुपस्पृश ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्र सभ्रातृकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः । १०५३०
लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् । सर्व्वान् लोकान् प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम ।
इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनं ॥ लोमश उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।

सरस्वतीमिमां पुण्यां पुण्यैकशरणावृतां । यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धूतपाप्मा भविष्यसि ।
इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः । ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ।
वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात् पञ्चयोजना । कुरोर्व्वै यज्ञशीलस्य चेत्रमेतन्महात्मनः । १०५३१
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अष्टावक्रगमने एकोनत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १२९ ॥
॥ लोमश उवाच ॥ इह मर्त्यास्तनूस्त्यक्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत । मर्त्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ।
एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा । इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजिता नराः ।
एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी । एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशाम्पते ।
द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां दोषात् सरस्वती । प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मां विदुः ।
एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती । यत्रैनामभ्यवर्त्तन्त सर्व्वाः पुण्याः समुद्रगाः । १०५४०
एतत् सिन्धोर्महातीर्थं यत्रागस्त्यमरिन्दम । लोपामुद्रा समागम्य भर्त्तारमवृणीत वै ।
एतत् प्रकाशते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते । इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनं ।
एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमं । एषा रम्या विपाशा च नदी परमपाविनी ।
अत्र वै पुत्त्रशोकेन वशिष्ठो भगवानृषिः । बद्ध्वात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ।
काश्मीरमण्डलञ्चैतत् सर्व्वपुण्यमरिन्दम । महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह । १०५४५
यत्रोत्तराणां सर्व्वेषामृषीणां नाहुषस्य च । अग्नेश्चैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत ।
एतद्द्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते । वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतं ।
एष वातिकखण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः । नात्यवर्त्तत यद्द्वारं विदेहादुत्तरश्च यः ।
इदमाश्चर्य्यमपरं देशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ । क्षीणे युगे तु कौन्तेय शर्व्वस्य सह पार्षदैः ।
सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः । अस्मिन् सरसि सत्रैर्व्वै चैत्रे मासि पिनाकिनं । १०५५०
यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः । अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
क्षीणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते नात्र संशयः । एष उज्जानको नाम पावकिर्यत्र शान्तवान् ।
अरुन्धतीसहायश्च वशिष्ठो भगवानृषिः । ह्रदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयं ।
आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना । समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ।
तं द्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुङ्गं महागिरिं । वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्व्वपापप्रमोचनीं । १०५५५
महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां सुनिर्म्मलां । जलाञ्चोपजलाञ्चैव यमुनामभितो नदीं ।
उशीनरो वै यत्रेष्ट्वा वासवादत्यरिच्यत । तां देवसमितिं तस्य वाऽवस्य विशाम्पते ।
अभ्यागच्छन्नृपवरं ज्ञातुमग्निश्च भारत । जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरं ।
इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः । ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाद्भयात् ।
शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये भयपीडितः । १०५६०
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि श्येनकपोतीये त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३० ॥

॥ श्येन उवाच ॥ धर्म्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्व्वे राजन् महीक्षितः । सर्व्वधर्म्मविरुद्धं त्वं कस्मात् कर्म्म चिकीर्षसि ।
विहितं भक्षणं राजन् पीड्यमानस्य मे क्षुधा । मा रक्षीर्धर्म्मलोभेन धर्म्ममुत्सृष्टवानसि ।
॥ राजोवाच ॥ सन्त्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज । मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं द्विजः ।
एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः । अप्रदाने परं धर्म्मं कथं श्येन न पश्यसि ।
प्रस्पन्दमानः सम्भ्रान्तः कपोतः श्येन लक्ष्यते । मत्सकाशे जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः । १०५६५
यो हि कश्चिद्द्विजान् हन्याद्गां वा लोकस्य मातरं । शरणागतञ्च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकं ।
॥ श्येन उवाच ॥ आहारात् सर्व्वभूतानि सम्भवन्ति महीपते । आहारेण विवर्द्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ।
शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुं । न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्त्तयितुं चिरं ।
भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य मम प्राणा विशाम्पते । विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमकुतोभयं ।
प्रमृते मयि धर्म्मात्मन् पुत्त्रदारादि नङ्क्ष्यति । रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून् प्राणान्न रक्षसि । १०५७०
धर्म्मं यो बाधते धर्म्मो न स धर्म्मः कुधर्म्म तत् । अविरोधात्तु यो धर्म्मः स धर्म्मः सत्यविक्रम ।
विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवं । न बाधा विद्यते यत्र तं धर्म्मं समुपाचरेत् ।
गुरुलाघवमादाय धर्म्माधर्म्मविनिश्चये । यतो भूयांस्ततो राजन् कुरुष्व धर्म्मनिश्चयं ।
॥ श्रीराजोवाच ॥ बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम । सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्म्मज्ञश्चास्यसंशयं ।
तथाहि धर्म्मसंयुक्तं बहुचित्रञ्च भाषसे । न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदिति त्वां लक्षयाम्यहं । १०५७५
शरणैषिपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे । आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहङ्गम ।
शक्यश्चाप्यन्यथा कर्त्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया । गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां यच्चान्यदिह काङ्क्षसि ॥
॥ श्येन उवाच ॥ न वराहं नचोक्षाणं न मृगान् विविधांस्तथा । भक्षयामि महाराज किं ममान्येन केनचित् ।
यस्तु मे दैवविहितो भक्ष्यः क्षत्त्रियपुङ्गव । तमुत्सृज महीपाल कपोतमिममेव मे । १०५८०
श्येनः कपोतानत्तीति स्थितिरेषा सनातनी । मा राजन् सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमाश्रयः ।
॥ राजोवाच ॥ राष्ट्रं शिवीनामृद्धं वै ददानि तव खेचर । यं वा कामयसे कामं श्येन सर्व्वं ददानि ते ।
विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतं । येनेमं वर्ज्जयेथास्त्वं कर्म्मणा पक्षिसत्तम ।
तदाचक्ष्व करिष्यामि नहि दास्ये कपोतकं ॥ श्येन उवाच ॥ उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतं । यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम । १०५८५
तदा देयन्तु तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ राजोवाच ॥ अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माऽभियाचसे ।
तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतं ॥ लोमश उवाच ॥ उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्म्मवित् ।
तुलयामास कौन्तेय कपोतेन समं विभो । ध्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः । न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतं ।
तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलां ॥ श्येन उवाच ॥ इन्द्रोऽहमस्मि धर्म्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयं । १०५९०

जिज्ञासमानौ धर्म्मं त्वां यज्ञवाटमुपागतौ । यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशाम्पते ।
एषा ते भास्वती कीर्त्तिर्लोकानभिभविष्यति । यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
तावत्कीर्त्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः । इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ।
उशीनरोऽपि धर्म्मात्मा धर्म्मेणावृत्य रोदसी । विभ्राजमानो वपुषा प्रारुरोह त्रिविष्टपं ।
तदेतत्सदनं राजन् राज्ञस्तस्य महात्मनः । पश्यस्वैतन्मया सार्द्धं पुण्यं पापप्रमोचनं ।　　१०५९५
तत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः । दृश्यन्ते ब्राह्मणैराजन् पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ।
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि श्येनकपोतीये एकत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३१ ॥
॥ लोमश उवाच ॥ यः कथ्यते मन्त्रविदग्र्यबुद्धिरौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्यां । तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं सदा फलैरुपपन्नं
　　महीजैः ।
साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श सरस्वतीं मानुषदेहरूपां । वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां सरस्वतीं श्वेतकेतुर्बभाषे ।
तस्मिन् युगे ब्रह्मकृतां वरिष्ठावास्तां मुनी मातुलभागिनेयौ । अष्टावक्रश्चैव कहोडसूनुरौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्यां ।
विदेहराजस्य महीपतेस्तौ विप्रावुभौ मातुलभागिनेयौ । प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे वन्दिं निजग्राहतुरप्रमेयौ ।　१०६००
उपास्य कौन्तेय सहानुजस्त्वं तस्याश्रमं पुण्यतमं प्रविश्य । अष्टावक्रं यस्य दौहित्रमाहुर्योऽसौ वन्दिं जनकस्याथ यज्ञे ।
वादी विप्राग्र्यो बाल एवाभिगम्य वादे भङ्क्त्वा मज्जयामास नद्यां ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथम्प्रभावः स बभूव विप्रस्तथाभूतं यो
　　निजग्राह वन्दिं ।
अष्टावक्रः केन चाऽसौ बभूव तत्सर्व्वं मे लोमश शंस तत्त्वं ॥ लोमश उवाच ॥ उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड इति
　　विश्रुतोऽभूत् ।
शुश्रूषुराचार्य्यवशानुवर्त्ती दीर्घं कालं सोऽध्ययनञ्चकार । तं वै विप्रः पर्य्यचरत् स शिष्यस्ताञ्च ज्ञात्वा परिचर्य्यां गुरुः सः ।
तस्मै प्रादात् सद्य एव श्रुतञ्च भार्य्याञ्च वै दुहितरं स्वां सुजातां । तस्या गर्भः समभवदग्निकल्पः सोऽधीयानं पितरञ्चाप्यु
　　वाच ।　　१०६०५
सर्व्वां रात्रिमध्ययनं करोषि नेदं पितः सम्यगिवोपवर्त्तते । वेदान् साङ्गान् सर्व्वशास्त्रैरुपेतानधीतवानस्मि तव प्रसादात् ।
इहैव गर्भे तेन पितर्ब्ब्रवीमि नेदं त्वत्तः सम्यगिवोपवर्त्तते । उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः स तं कोपादुदरस्थं शशाप ।
यस्मात् कुक्षौ वर्त्तमानो ब्रवीषि तस्माद्वक्रो भविताऽस्यष्टकृत्वः । स वै तथा वक्र एवाभ्यजायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ।
तस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः स तेन तुल्यो वयसा बभूव । सम्पीड्यमाना तु तदा सुजाता सा वर्द्धमानेन सुतेन कुक्षौ ।
उवाच भर्त्तारमिदं रहोगता प्रसाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी । कथं करिष्याम्यधना महर्षे मासश्चायं दशमो वर्त्तते मे ।१०६१०
नैवास्ति ते वसु किञ्चित् प्रजाता । येनाहमेतामापदं निस्तरेयं ।
उक्तस्त्वेवं भार्य्यया वै कहोडो वित्तस्यार्थे जनकमथाभ्यगच्छत् । स वै तदा वादविदा निगृह्य निमज्जितो वन्दिनेहाप्सु विप्र
उद्दालकस्तन्तु तदा निशम्य सूतेन वादेऽप्सु निमज्जितं तदा । उवाच तां तत्र ततः सुजातामष्टावक्राद्गूहितव्योऽयमर्थः ।
ररक्ष सा चापि तमस्य मन्त्रं जातोऽप्यसौ नैव शुश्राव विप्रः । उद्दालकं पितृवच्चापि मेने तथाऽष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्वेतकेतुं ।
ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतुरष्टावक्रं पितुरङ्के निषण्णं । अपाकर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ।　　१०६१५

यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत्। गृहं गत्वा मातरं सोऽभिगम्य पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति।

ततः सुजाता परमार्त्तरूपा शापाद्भीता सर्व्वमेवाचचक्षे। तद्वै तत्त्वं सर्व्वमाज्ञाय रात्राविदमब्रवीत् श्वेतकेतुं स विप्रः।

गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो बह्वाश्चर्य्यः श्रूयते तस्य यज्ञः। श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवादमन्नं चाग्र्यं तत्र भोक्ष्यावहे च।

विचक्षणत्वञ्च भविष्यते नौ शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः। तौ जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः।

अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य प्रोत्सार्य्यमाणो वाक्यमिदं जगाद। १०११०

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अष्टावक्रीये द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १३२ ॥

॥ अष्टावक्र उवाच॥ अन्धस्य पन्थाः बधिरस्य पन्थाः स्त्रियः पन्था भारवाहस्य पन्थाः। राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः।

॥ राजोवाच॥ पन्था अयं तेऽद्य मया निदिष्टो येनेच्छसि तेन कामं व्रजस्व। न पावको विद्यते वै लघीयानिन्द्रोऽपि नित्यं नमते ब्राह्मणानां।

॥ अष्टावक्र उवाच॥ प्राप्तौ स्व यज्ञं नृप सन्दिदृक्षू कौतूहलं नौ बलवन्नरेन्द्र। प्राप्ताविहावामतिथी प्रवेशं काङ्क्षावहे द्वारपते तवाज्ञां।

ऐन्द्रद्युम्ने यज्ञदृशाविहावां विवक्षू वै जनकेन्द्रं दिदृक्षू। तौ वै क्रोधव्याधिना दह्यमानावयञ्च नौ द्वारपालो रुणद्धि।

॥ द्वारपाल उवाच॥ वन्देः समादेशकरा वयं स्म निबोध वाक्यञ्च मयेर्य्यमाणं। न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा वृद्धा विदग्धाः प्रविशन्त्यत्र विप्राः। १०११५

॥ अष्टावक्र उवाच॥ यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो युक्तं प्रवेष्टुं मम द्वारपाल। वयञ्च वृद्धाश्चरितव्रताश्च वेदप्रभावेन समन्विताश्च।

शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च ज्ञानागमे चापि गताः स्म निष्ठां। न बाल इत्यवमन्तव्यमाहुर्बालोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः।

॥ द्वारपाल उवाच॥ सरस्वतीमीरय वेदजुष्टामेकाक्षरां बहुरूपां विराजं। अङ्गात्मानं समवेक्षस्व बालं किं श्लाघसे दुर्लभो वै मनीषी।

॥ अष्टावक्र उवाच॥ न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धिर्यथाऽष्ठीलाः शाल्मलेः सम्प्रवृद्धा। ह्रस्वोऽल्पकायः फलितो विवृद्धो यश्चाफलस्तस्य न वृद्धभावः।

॥ द्वारपाल उवाच॥ वृद्धेभ्य एवेह मतिं स्म बाला गृह्णन्ति कालेन भवन्ति वृद्धाः। नहि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं कस्माद्बाल स्थविर इव प्रभाषसे। १०१२०

॥ अष्टावक्र उवाच॥ न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः। बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः।

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः। ऋषयश्चक्रिरे धर्म्मं योऽनूचानः स नो महान्।

दिदृक्षुरस्मि संप्राप्तो वन्दिनं राजसंसदि। निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने।

द्रष्टाऽस्यद्य वदतोऽस्मान् द्वारपाल मनीषिभिः। सहवादे विवृद्धे तु वन्दिनञ्चापि निर्जितं।

पश्यन्तु विप्राः परिपूर्णविद्याः सहैव राज्ञा सपुरोधमुख्याः। उताहो वाऽप्युच्चतां नीचतां वा तूष्णीम्भूतेष्वेव सर्व्वेष्वथाद्य।१०१२५

॥ द्वारपाल उवाच ॥ कथं यज्ञं दशवर्षो विशेस्त्वं विनीतानां विदुषां संप्रवेशं। उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत्।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ भोभो राजन् जनकानां वरिष्ठ त्वं वै सम्राट् त्वयि सर्व्वं समृद्धं। त्वं वा कर्त्ता कर्म्मणां यज्ञियानां ययातिरेको नृपतिर्व्वा पुरस्तात्।

विद्वान् वन्दी वादविदो निगृह्य वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः। त्वयाऽभिसृष्टैः पुरुषैराप्तकृद्भिर्जले सर्व्वान् मज्जयतीति नः श्रुतं।

सोऽहं श्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशे ब्रह्माद्वैतं कथयितुमागतोऽस्मि। क्वासौ वन्दी यावदेनं समेत्य नक्षत्राणीव सविता नाशयामि।

॥ राजोवाच ॥ आशंससे वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञाय त्वं वाक्यबलं परस्य। विज्ञातवीर्य्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्व्वेदशीलैः। १०६४०

आशंससे त्वं वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञात्वा तु बलं वन्दिनोऽस्य। समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्व्वं न शोभन्ते भास्करेणेव ताराः।

आशंसन्तो वन्दिनं जेतुकामास्तस्यान्तिकं प्राप्य विलुप्तशोभाः। विज्ञानमत्ता निःसृताश्च तात कथं सदस्यैर्व्वचनं विस्तरेयुः।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ विवादितोऽसौ नहि मादृशैर्हि सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः। समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य मार्गे भग्नं शकटमिवाचलाक्षं।

॥ राजोवाच ॥ त्रिंशकद्वादशांशस्य चतुर्व्विंशतिपर्व्वणः। यस्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ चतुर्व्विंशतिपर्व्व त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि। तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति। १०६४५

॥ राजोवाच ॥ वडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसां। कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कं।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ मास्म ते ते गृहे राजन् शात्रवाणामपि ध्रुवं। वातसारथिरागन्ता गर्भं सुषुवतुश्च तं।

॥ राजोवाच ॥ किंस्वित् सुप्तं न निमिषति किंस्विज्जातं न चोपति। कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किंस्विद्वेगेन वर्द्धते।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति। अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्द्धते।

॥ राजोवाच ॥ न त्वां मन्ये मानुषं देवसत्त्व न त्वं बालः स्थविरः सम्मतो मे। न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे तस्माद्द्वारं वितराम्येष वन्दी। १०६५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अष्टावक्रीये त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १३३॥

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ अत्रोग्रसेन समितेषु राजन् समागतेष्वप्रतिमेषु राजसु। नावैमि वन्दिं वरमत्र वादिनां महाजले हंसमिवाददामि।

न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानिन् ग्लहं प्रपन्नः सरितामिवागमः। हुताशनस्येव समिद्धतेजसः स्थिरो भवस्वेह ममाद्य वन्दिन्।

व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोध आशीविषं सृक्कणी संलिहानं। पदाहतस्येह शिरोऽभिहत्य नादष्टो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध।

यो वै दर्पात् संहननोपपन्नः सुदुर्ब्बलः पर्व्वतमाविहन्ति। तस्यैव पाणिः सनखो विदीर्य्यते नचैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः।

सर्व्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्व्वताः। निकृष्टभूता राजानो वत्सा ह्यनडुहो यथा। १०६५५

यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव। तथा नृपाणां प्रवरस्त्वमेको वन्दिं समाभ्यानय मत्सकाशं।

॥ लोमश उवाच ॥ एवमष्टावक्रः समितौ हि गर्जन् जातक्रोधो वन्दिनमाह राजन्। उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि।

॥ वन्द्युवाच ॥ एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते एकः सूर्य्यः सर्व्वमिदं विभाति। एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितॄणामीश्वरश्चैक एव।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ द्वौ देवर्षी नारदपर्व्वतौ च। द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि चक्रे भार्य्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा।

॥ वन्द्युवाच ॥ त्रिः सूयते कर्म्मणा वै प्रजेयं त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति। अध्वर्य्यवस्त्रिसवनानि तन्वते त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः। १०६९०

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति। दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयञ्च चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता।

॥ वन्द्युवाच ॥ पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्तिर्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि। दृष्टा वेदे पञ्चचूडाप्सराश्च लोके ख्यातं पञ्चनदञ्च पुण्यं।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ षडाधाने दक्षिणामाहुरेके षट् चैवेमे ऋतवः कालचक्रं। षडिन्द्रियाण्युत षट्कृत्तिकाश्च षट्साद्यस्काः सर्व्ववेदेषु दृष्टाः।

॥ वन्द्युवाच ॥ सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वान्याः सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति। सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति तथाऽष्टपादः शरभः सिंहघाती। अष्टौ वसून् शुश्रुम देवतासु यूपश्चाष्टास्रिर्विहितः सर्व्वयज्ञे। १०६९५

॥ वन्द्युवाच ॥ नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितॄणां तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गं। नवाक्षरा बृहती सम्प्रदिष्टा नवैव योगो गणनामेति शश्वत्।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि। दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो दशेरका दाशा दशार्हाः।

॥ वन्द्युवाच ॥ एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः। एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ संवत्सरं द्वादशमासमाहुर्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि। द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान् कथयन्तीह धीराः।

॥ वन्द्युवाच ॥ त्रयोदशी तिथिरुक्ता प्रशस्ता त्रयोदशद्वीपवती मही च॥ लोमश उवाच॥ एतावदुक्त्वा विरराम वन्दी श्लोकस्यार्द्धं व्याजहाराष्टवक्रः ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ त्रयोदशाहानि ससार केशी त्रयोदशादीन्यतिछन्दांसि चाहुः। १०७००

ततो महानुदतिष्ठन्निनादस्तूष्णीभूतं सूतपुत्रं निशम्य। अधोमुखं ध्यानपरं तदानीमष्टावक्रञ्चाप्युदीर्य्यन्तमेव। तस्मिंस्तथा सङ्कुले वर्त्तमाने स्फीते यज्ञे जनकस्याथ राज्ञः। अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयुर्विप्राः सर्व्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ अनेनैव ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो वादे जित्वा सलिले मज्जिताः प्राक्। तानेव धर्म्मानयमद्य वन्दी प्राप्नोतु गृह्याशु निमज्जयैनं।

॥ वन्द्युवाच ॥ अहं पुत्त्रो वरुणस्योत राज्ञस्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै । सत्रेण ते जनक तुल्यकालं तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाग्र्याः ।

ते तु सर्व्वे वरुणस्योत यज्ञं द्रष्टुं गता इम आयान्ति भूयः । अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं यस्य हेतोर्जनितारं समेष्ये । १०१७५

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ विप्राः समुद्राम्भसि मज्जिता ये वाचा जिता मेधया वा विदानाः । तां मेधया वाचमथोज्जहार यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ।

अग्निर्दहन् जातवेदाः सतां गृहान् विसर्ज्जयंस्तेजसा नस्म धाक्षीत् । बालेषु पुत्त्रेषु कृपणवदत्सु तथा वाचमविचिन्वन्ति सन्तः ।

श्लेष्मातकी क्षीणवर्च्चाः शृणोषि उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति । हस्तीव त्वं जनक वितुद्यमानो नमामिकां वाचमिमां शृणोषि

॥ जनक उवाच ॥ शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपाममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् । अजैषीर्यद्वन्दिनं त्वं विवादे निसृष्ट एष तव कामोऽद्य वन्दी ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे वन्दिना नृप । पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये । १०१८०

॥ वन्द्युवाच ॥ अहं पुत्त्रो वरुणस्योत राज्ञो न मे भयं विद्यते मज्जितस्य । इमं मुहूर्त्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽयमष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोडं ।

॥ लोमश उवाच ॥ ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना । उदतिष्ठंस्ततः सर्व्वे जनकस्य समीपतः ।

॥ कहोड उवाच ॥ इत्यर्थमिच्छन्ति सुतान्जना जनककर्म्मणा । यदहं नाशकं कर्त्तुं तत् पुत्त्रः कृतवान् मम ।

उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः । उतवाऽविदुषो विद्वान् पुत्त्रो जनक जायते ।

शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको नृप । शिरांस्यपहरत्वाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते । १०१८५

महदौक्थ्यं गीयते साम चाग्र्यं सम्यक् सोमः पीयते चात्र सत्रे । शुचीन् भागान् प्रति जगृहुश्च हृष्टाः साक्षाद्देवा जनकस्योत राज्ञः ।

॥ लोमश उवाच ॥ समुत्थितेष्वथ सर्व्वेषु राजन् विप्रेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु । अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा विवेश तोयं सागरस्योत वन्दी ।

अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा संपूजितो ब्राह्मणैस्तैर्यथावत् । प्रत्याजगामाश्रममेव चाग्र्यं जित्वा सौतिं सहितो मातुलेन ।

ततोऽष्टावक्रं मातुरथान्तिके पिता नदीं समङ्गां शीघ्रमिमां विशस्व । प्रोवाच चैनं स तथा विवेश समैरङ्गैश्चापि बभूव सद्यः ।

नदी समङ्गा च बभूव पुण्या यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्धि । त्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः सभ्रातृकः सहभार्य्यो विशस्व । १०१९०

अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं सुखोषितः सहविप्रैः प्रतीतः । पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्म्मैकभक्तिर्मया सार्द्धं चरिताऽस्याजमीढ ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अष्टावक्रीये चतुस्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ एषा मधुविला राजन् समङ्गा संप्रकाशते । एतत् कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनं ।

अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः । आप्लुतः सर्व्वपापेभ्यः समङ्गायां व्यमुच्यत ।

एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ । अदितिर्यत्र पुत्त्रार्थं तदन्नमपचत् पुरा ।

एनं पर्व्वतराजानमारुह्य भरतर्षभाः । अयशस्यामसंशब्द्यामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ । १०१९५

एते कनखला राजनृषीणां दयिता नगाः । एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर महानदी ।
सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात् पुरा । आजमीढावगाह्यैनां सर्व्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ।
अपां ह्रदश्च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गञ्च पर्व्वतं । उष्णीगङ्गे च कौन्तेय सामात्यः समुपस्पृश ।
आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते । अत्र मानञ्च कौन्तेय क्रोधञ्चैव विवर्ज्जय ।
एष रैभ्याश्रमः श्रीमान् पाण्डवेय प्रकाशते । भारद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत । १०००० (?)
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं युक्तो ऽभवदृषिर्भारद्वाजः प्रतापवान् । किमर्थञ्च यवक्रीतः पुत्रोऽनश्यत वै मुनेः ।
एतत् सर्व्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । कर्म्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्त्यमानैर्भृशं रमे ।
॥ लोमश उवाच ॥ भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ सम्बभूवतुः । तावूषतुरिहात्यन्तं प्रीयमानावनन्तरं ।
रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्व्वावसुपरावसू । आसीद्यवक्रीः पुत्त्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ।
रैभ्यो विद्वान् सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् । तयोश्चाप्यतुला कीर्त्तिर्ब्बाल्यात् प्रभृति भारत । १०००५
यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतं । दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्त्रैः सहानघ ।
पर्य्यतप्यत तेजस्वी मन्युनाऽभिपरिप्लुतः । तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ।
स समिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् । जनयामास सन्तापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ।
तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर । अब्रवीत् कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमं ।
॥ यवक्रीत उवाच ॥ द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्च्चित । प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः । १००१०
स्वाध्यायार्थं समारम्भो ममायं पाकशासन । तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्व्वज्ञानानि कौशिक ।
कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्विभो । प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ।
॥ इन्द्र उवाच ॥ अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि । किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ।
॥ लोमश उवाच ॥ एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत । भूय एवाकरोद्यत्नं तपस्यमितविक्रमः ।
घोरेण तपसा राजंस्तप्यमानं महत्तपः । सन्तापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतं । १००१५
तं तथा तप्यमानन्तु तपस्तीव्रं महामुनिं । उपेत्य बलभिद्देवो वारयामास वै पुनः ।
अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतद्बुद्धिकृतं तव । प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ।
॥ यवक्रीत उवाच ॥ न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितं । महता नियमेनाहं तप्स्ये घोरतरं तपः ।
समिद्धेऽग्नावुपाकृत्याङ्गमङ्गं होष्यामि वा मघवंस्तन्निबोध । यद्येतदेवं न करोषि कामं ममेप्सितं देवराजेह सर्व्वं ।
॥ लोमश उवाच ॥ निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः । प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या सञ्चिन्त्य बुद्धिमान् । १००२०
तत इन्द्रोऽकरोद्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्विनः । अनेकशतवर्षस्य दुर्ब्बलस्य सयक्ष्मणः ।
यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्म्मणि । भागीरथ्यां तत्र सेतुं बालुकाभिश्चकार सः ।
यदाऽस्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः । बालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ।
बालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्ज्जयत् । सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ।
तं ददर्श यवक्रीतो यत्नवन्तं निबन्धने । प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः । १००२५

किमिदं वर्त्तते ब्रह्मन् किञ्च ते च चिकीर्षितं। अतीव हि महान् यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः।
॥ इन्द्र उवाच॥ बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति। क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनःपुनः।
॥ यवक्रीत उवाच॥ नायं शक्यस्त्वया बद्धुं महानोघस्तपोधन। अशक्याद्विनिवर्त्तस्व शक्यमर्थं समारभ।
॥ इन्द्र उवाच॥ यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतं। अशक्यं तद्वदस्माभिरयं भारः समाहितः।
॥ यवक्रीत उवाच॥ यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर। तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन। १०११०
क्रियतां यद्भवेच्छक्यं त्वया सुरगणेश्वर। वरांश्च मे प्रयच्छान्यान् यैरन्यान् भविताऽस्म्यति।
॥ लोमश उवाच॥ तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्तवान् यान् महातपाः। प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः।
यच्चान्यत् काङ्क्षसे कामं यवक्रीन् गम्यतामिति। स लब्धकामः पितरमभ्येत्याथेदमब्रवीत्।
॥ यवक्रीत उवाच॥ प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः। अतीवान्यान् भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया।
॥ भरद्वाज उवाच॥ दर्पस्ते भविता तात वरान् लब्ध्वा यथेप्सितान्। स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनङ्क्ष्यसि। १००११
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः। मुनिरासीत् पुरा पुत्त्र बालधिर्नाम वीर्य्यवान्।
स पुत्त्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुष्करं। भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्धवांश्च सः।
तस्य प्रसादो वै देवैः कृतो नत्वमरैः समः। नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति।
॥ बालधिरुवाच॥ यथेमे पर्व्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः। अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भविष्यति।
॥ भरद्वाज उवाच॥ तस्य पुत्त्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनस्तदा। स तच्छ्रुत्वाऽकरोद्दर्पमृषींश्चैवावमन्यते। १००४०
विकुर्व्वाणो मुनीनाञ्च व्यचरत् स महीमिमां। आससाद महावीर्य्यं धनुषाक्षं मनीषिणं।
तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीर्य्यवान्। भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत।
धनुषाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयं। निमित्तमस्य महिषैर्भेदयामास वीर्य्यवान्।
स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः। तं मृतं पुत्त्रमादाय विललाप ततः पिता।
लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः परमार्त्तवत्। ऊचुर्व्वेदविदः सर्व्वे गाथां यां तां निबोध मे। १००४५
न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथञ्चन। महिषैर्भेदयामास धनुषाक्षो महीधरान्।
एवं लब्ध्वा वरान् बाला दर्पपूर्णास्तपस्विनः। क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा नस्यास्तथा भवान्।
एष रैभ्यो महावीर्य्यः पुत्त्रौ चास्य तथाविधौ। तं यथा पुत्त्र नाभ्येषि तथा कुर्य्यास्त्वतन्द्रितः।
स हि क्रुद्धः समर्थश्च पुत्त्र पीडयितुं रुषा। रैभ्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः।
॥ यवक्रीत उवाच॥ एवं करिष्ये मा तापं तात कार्षीः कथञ्चन। यथाहि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम। १००५०
॥ लोमश उवाच॥ उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः। विप्रकुर्व्वन्नृषीनन्यानतुष्यत् परया मुदा।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि यवक्रीतोपाख्याने पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १३५॥
॥ लोमश उवाच॥ चंक्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः। जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति।
स ददर्शाश्रमे रम्ये पुष्पितद्रुमभूषिते। विचरन्तीं स्नुषां तस्य किन्नरीमिव भारत।
यवक्रीस्तामुवाचेदमुपातिष्ठस्व मामिति। निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः।

सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च बिभ्यती । तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम ह । १०७५५
तत एकान्तमुन्नीय मज्जयामास भारत । आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिन्दम ।
रुदन्तीं च स्नुषां दृष्ट्वा भार्य्यामार्त्तां परावसोः । सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा पर्य्यपृच्छद्युधिष्ठिर ।
सा तस्मै सर्व्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा । प्रत्युक्तञ्च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्व्वं तथात्मना ।
शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रेस्तद्विचेष्टितं । दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ।
स तदा मन्युनाविष्टस्तपस्वी कोपनो भृशं । अवलुच्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृते । १०७६०
ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण सम्मिता । अवलुच्य पराञ्चाथ जुहावाग्नौ जटां पुनः ।
ततः समभवद्रक्षो घोराक्षं भीमदर्शनं । अब्रूतां तौ तदा रैभ्यं किङ्कार्य्यं करवावहे ।
तावब्रवीदृषिः क्रुद्धो यवक्रीर्व्वध्यतामिति । जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ।
ततस्तं समुपस्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना । कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वेव भारत ।
उच्छिष्टन्तु यवक्रीतमपकृष्टकमण्डलुं । तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् । १०७६५
तमाद्रवन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया । यवक्रीः सहसोत्थाय प्राद्रवद्येन वै सरः ।
जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः । जगाम सरितः सर्व्वास्ताश्चाप्यासन् विशोषिताः ।
स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा । अग्निहोत्रं पितुर्भीतः सहसा प्रविवेश ह ।
स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणान्धेन रक्षिणा । निगृहीतो बलाद्द्वारि सोऽवातिष्ठत पार्थिव ।
निगृहीतन्तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः । ताडयामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् । १०७७०
यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् । अनुज्ञातस्तु रैभ्येण तया नार्य्या सहावसत् ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि यवक्रीतोपाख्याने षट्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३६ ॥
॥ लोमश उवाच ॥ भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकं । समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमं ।
तं स्म दृष्ट्वा पुरा सर्व्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः । न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाग्नयः ।
वैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः । तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ।
किन्नु मे नाग्नयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनं । त्वञ्चापि न यथापूर्व्वं कच्चित् क्षेममिहाश्रमे । १०७७५
कच्चिन्न रैभ्यं पुत्त्रो मे गतवानल्पचेतनः । एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि शुध्यति मे मनः ।
॥ शूद्र उवाच ॥ रैभ्यं यातो नूनमयं पुत्त्रस्ते मन्दचेतनः । तथा हि निहतः शेते राक्षसेन बलीयसा ।
प्रकाल्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा । अग्न्यागारं प्रति द्वारि मया दोर्भ्यां निवारितः ।
ततः स निहताशोऽत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवं । निहतः सोऽतिवेगेन शूलहस्तेन रक्षसा ।
भरद्वाजस्तु तच्छ्रुत्वा शूद्रस्य विप्रियं महत् । गतासुं पुत्त्रमादाय विललाप सुदुःखितः । १०७८०
॥ भरद्वाज उवाच ॥ ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवांस्तपः । द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्त्विति ।
तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु । अनागाः सर्व्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ।
प्रतिषिद्धो मया तात रैभ्यावसथदर्शनात् । गतवानेव तं द्रष्टुं कालान्तकयमोपमं ।

यः स आनम्महातेजा दृष्ट्वैवैकं ममात्मजं । गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्म्मतिः ।
पुत्त्रशोकमनुप्राप्त एष रैभ्यस्य कर्म्मणा । त्यक्ष्यामि त्वामृते पुत्त्र प्राणानिष्टतमान् भुवि । १०७८९
यथाऽहं पुत्त्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्बिषी । तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंस्याच्छीघ्रमनागसं ।
सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्त्रो न विद्यते । ये पुत्त्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखं ।
ये तु पुत्त्रकृताच्छोकाद् भृशं व्याकुलचेतसः । शपन्तीष्टान् सखीनार्त्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः ।
परासुश्च सुतो दृष्टः शप्तश्चेष्टः सखा मया । ईदृशीमापदं कोऽत्र द्वितीयोऽनुभविष्यति ।
॥ लोमश उवाच ॥ विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत् सुतं । सुसमिद्धं ततः पश्चात् प्रविवेश हुताशनं । १०७९०
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि यवक्रीतोपाख्याने सप्तत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३७ ॥
॥ लोमश उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्युम्नो महीपतिः । सत्रं तेने महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ।
तेन रैभ्यस्य वै पुत्त्रावर्व्वावसुपरावसू । वृतौ सहायौ सत्रार्थं बृहद्युम्नेन धीमता ।
तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः । आश्रमे त्वभवद्रैभ्यो भार्य्या चैव परावसोः ।
अथावलोककोऽगच्छद् गृहानेकः परावसुः । कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ।
जघन्यरात्रे निद्राऽन्धः सावशेषे तमस्यपि । चरन्तं गहनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगं । १०७९५
मृगन्तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिंसितः । अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ।
तस्य स प्रेतकार्य्याणि कृत्वा सर्व्वाणि भारत । पुनरागत्य तत्सत्रमब्रवीद् भ्रातरं वचः ।
इदं कर्म्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथञ्चन । मया च हिंसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगं ।
सोऽस्मदर्थे व्रतं तात चरत्वं ब्रह्महिंसनं । समर्थोऽप्यहमेकाकी कर्म्म कर्त्तुमिदं मुने ।
॥ अर्व्वावसुरुवाच ॥ करोतु वै भवान् सत्रं बृहद्युम्नस्य धीमतः । ब्रह्मवध्याञ्चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः । १०८००
॥ लोमश उवाच ॥ स तस्य ब्रह्मवध्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर । अर्व्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्म्मुनिः ।
ततः परावसुर्दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितं । बृहद्युम्नमुवाचेदं वचनं हर्षगद्गदं ।
एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति । ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेत्त्वामसंशयं ।
॥ लोमश उवाच ॥ तच्छ्रुत्वैव तदा राजा प्रेष्यानाह स विट्पते । प्रेष्यैरुत्सार्य्यमाणस्तु राजन्नर्व्वावसुस्तदा ।
न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनःपुनः । उच्यमानोऽसकृत् प्रेष्यैर्ब्रह्महन्निति भारत । १०८०५
नैव स्म प्रतिजानाति ब्रह्मवध्यां स्वयंकृतां । मम भ्राता कृतमिदं मया स परिमोचितः ।
स तथा प्रवदन् क्रोधात्तैश्च प्रेष्यैः प्रभाषितः । तूष्णीं जगाम ब्रह्मर्षिर्व्वनमेव महातपाः ।
उग्रं तपः समास्थाय दिवाकरमथाश्रितः । रहस्यवेदं कृतवान् सूर्य्यस्य द्विजसत्तमः ।
मूर्त्तिमांस्तं ददर्शाथ स्वयमग्रभुगव्ययः ॥ लोमश उवाच ॥ प्रीतास्तस्याभवन् देवाः कर्म्मणाऽर्व्वावसोर्नृप ।
तन्ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुं । ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः । १०८१०
स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः । अनागस्त्वं ततो भ्रातुः पितुश्चास्मरणं वधे ।
भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः । प्रतिष्ठाञ्चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तमः ।

एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि वरान् ददुः । ततः प्रादुर्ब्बभूवुस्ते सर्व्व एव युधिष्ठिर ।
अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् । समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ।
कथञ्च रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनं । तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः । १०८१५
॥ देवा ऊचुः ॥ मैवं त्वया यवक्रीत यथावदसि वै मुने । ऋते गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा ।
अनेन तु गुरून् दुःखात्तोषयित्वात्मकर्म्मणा । कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमं ।
॥ लोमश उवाच ॥ यवक्रीतमथोक्त्वैवं देवाः सेन्द्रपुरोगमाः । सञ्जीवयित्वा तान् सर्व्वान् पुनर्ज्जग्मुस्त्रिविष्टपं ।
आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः । अत्रोष्य राजशार्दूल सर्व्वं पापं प्रमोक्ष्यसि ।
इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि यवक्रीतोपाख्याने अष्टत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ।
॥ लोमश उवाच ॥ उशीरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेतञ्च भारत । समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलञ्च पार्थिव । १०८२०
एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ । स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते ।
एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतं । समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ।
एतद्द्रक्ष्यति देवानामाक्रीडञ्चरणाङ्कितं । अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय कालशैलञ्च पर्व्वतं ।
श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरञ्चैव पर्व्वतं । यत्र माणिवरो यक्षः कुवेरश्चैव यक्षराट् ।
अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्व्वाः शीघ्रगामिनः । तथा किम्पुरुषा राजन् यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः । १०८२५
अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते । यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ।
तेषामृद्धिरतीवात्र गतौ वायुसमाश्च ते । स्थानात् प्रच्यावयेयुर्ये देवराजमपि ध्रुवं ।
तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः । दुर्गमाः पर्व्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ।
कुवेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः । तैः समेष्याम कौन्तेय संयतो विक्रमेण च ।
कैलासः पर्व्वतो राजन् षड्योजनसमुच्छ्रितः । यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत । १०८३०
असङ्ख्यास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिन्नराः । नागाः सुपर्णा गन्धर्व्वाः कुवेरसदनं प्रति ।
तान् विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च । रक्ष्यमाणो मया राजन् भीमसेनबलेन च ।
स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिञ्जयः । गङ्गा च यमुना चैव पर्व्वतश्च दधातु ते ।
मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च । स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ।
इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्व्वताद्धि शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे । गोपायसेमं सुभगे गिरिभ्यः सर्व्वाजमीढापचितं नरेन्द्रं । १०८३५
इदस्व शर्म्म प्रविविक्षतोऽस्य शैलानिमाञ्छैलसुते नृपस्य । उक्त्वा तथा सागरगां स विप्रो यत्तो भवस्वेति शशास पार्थं ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपूर्व्वोऽयं सम्भ्रमो लोमशस्य कृष्णाञ्च सर्व्वे रक्षत मा प्रमादं । देशोऽप्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य तस्मात् परं शौचमिहाचरध्वं ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽब्रवीद्भीममुदारवीर्य्यं कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन । शून्येऽर्जुने सन्निहिते च तात त्वामेव कृष्णा भजते भयेषु ।

ततो महात्मा स यमौ समेत्य मूर्द्धन्युपाघ्राय विमृज्य गात्रे। उवाच तौ वाष्पकलं स राजा माभैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये एकोनचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः॥ १३९॥

॥ युधिष्ठिर उवाच॥ अन्तर्हितानि भूतानि बलवन्ति महान्ति च। अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर। १०८४०

संनिवर्त्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलाश्रयात्। ततो बलञ्च दाक्ष्यञ्च संश्रयस्व वृकोदर।

ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्व्वतं प्रति। बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति।

अथ वा सहदेवेन धौम्येन च समं विभो। सूतैः पौरोगवैश्चैव सर्व्वैश्च परिचारकैः।

रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशसहाः पथि। सर्व्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्त्तस्वायतेक्षण।

त्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः। अहञ्च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः। १०८४५

ममागमनमाकाङ्क्षन् गङ्गाद्वारे समाहितः। वसेह द्रौपदीं रक्षन् यावदागमनं मम।

॥ भीम उवाच॥ राजपुत्त्री श्रमेणार्त्ता दुःखार्त्ता चैव भारत। व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया।

तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्त्तते तमपश्यतः। गुडाकेशं महात्मानं संग्रामेष्वपलायिनं।

किं पुनः सहदेवञ्च माञ्च कृष्णाञ्च भारत। द्विजाः कामं निवर्त्तन्तां सर्व्वे च परिचारकाः।

सूताः पौरोगवाश्चैव यञ्च मन्येत नो भवान्। नह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित्। १०८५०

शैलेऽस्मिन्राक्षसाकीर्णे दुर्गेषु विषमेषु च। इयञ्चापि महाभागा राजपुत्त्री पतिव्रता।

त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिवर्त्तितुं। तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः।

न जातु विनिवर्त्तेत मनोज्ञो ह्यहमस्य वै। अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदृक्षया।

सर्व्वे लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह। यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः।

पद्भिरेव गमिष्यामो मा राजन् विमना भव। अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्ष्यति। १०८५५

इति मे वर्त्तते बुद्धिर्मा राजन् विमना भव। सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दनकावुभौ।

दुर्गे सन्तारयिष्यामि यत्राशक्तौ भविष्यतः॥ युधिष्ठिर उवाच॥ एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्द्धतां।

यत्त्वमुत्सहसे वोढुं पाञ्चालीञ्च यशस्विनीं। यमजौ चापि भद्रन्ते नैतदन्यत्र विद्यते।

बलं तव यशश्चैव धर्म्मः कीर्त्तिश्च वर्द्धतां। यत्त्वमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया।

मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः॥ वैशम्पायन उवाच॥ ततः कृष्णाऽब्रवीद्वाक्यं प्रहसन्ती मनोरमा। १०८६०

गमिष्यामि न सन्तापः कार्य्यो मां प्रति भारत॥ लोमश उवाच॥ तपसा शक्यते गन्तुं पर्व्वतं गन्धमादनं।

तपसा चैव कौन्तेय सर्व्वे योक्ष्यामहे वयं। नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पार्थिव।

अहञ्च त्वञ्च कौन्तेय द्रक्ष्यामः श्वेतवाहनं॥ वैशम्पायन उवाच॥ एवं सम्भाषमाणास्ते सुबाहुविषयं महत्।

ददृशुर्मुदिता राजन् प्रभूतगजवाजिमत्। किराततङ्गणाकीर्णं पुलिन्दशतसङ्कुलं।

हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्वाश्चर्य्यसमाकुलं। सुबाहुश्चापि तान् दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्णत। १०८६५

विषयान्ते कुलिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्व्वकं। ततस्ते पूजितास्तेन सर्व्व एव सुखोषिताः।

प्रतस्थुर्विमले सूर्य्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति। इन्द्रसेनमुखांश्चापि भृत्यान् पौरोगवांस्तथा।

छन्दांश्च परिचर्य्यांश्च द्रौपद्याः सर्व्वशो नृप । राज्ञः कुलिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः ।
पद्भिरेव महावीर्य्या ययुः कौरवनन्दनाः । ते शनैः प्राद्रवन् सर्व्वे कृष्णया सह पाण्डवाः ।
तस्माद्देशात् सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनञ्जयं । १०८००

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गन्धमादनप्रवेशे चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भीमसेन यमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत । नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान् वनेचरान् ।
दुर्ब्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्ब्रवामेतरेतरं । अशक्येऽपि व्रजामो यद्धनञ्जयदिदृक्षया ।
तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः । यच्च वीरं न पश्यामि धनञ्जयमुपान्तिकात् ।
तस्य दर्शनतृष्णं मां सानुजं वनमास्थितं । याज्ञसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्युत ।
नकुलात् पूर्व्वजं पार्थं न पश्याम्यमितौजसं । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर । १०८०५
तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च । चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकाङ्क्षया ।
पञ्चवर्षाण्यहं वीरं सत्यसन्धं धनञ्जयं । यत्र पश्यामि वीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ।
तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनं । न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ।
कृतास्त्रं निपुणं युद्धेऽप्रतिमानं धनुष्मतां । न पश्यामि कुरुश्रेष्ठं तेन तप्ये वृकोदर ।
चरन्तमरिसंघेषु काले क्रुद्धमिवान्तकं । प्रभिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धनञ्जयं । १०८१०
यः स शक्रादनवरो वीर्य्येण द्रविणेन च । यमयोः पूर्व्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ।
दुःखेन महताविष्टस्तस्य पश्यामि फाल्गुनं । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ।
सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा । ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्म्मदाताऽभयस्य च ।
स तु जिह्मप्रवृत्तस्य माययाऽभिजिघांसतः । अपि वज्रधरस्यापि भवेत् कालविषोपमः ।
शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनृशंसः प्रतापवान् । दाताऽभयस्य वीभत्सुरमितात्मा महाबलः । १०८१५
सर्व्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्द्दिता । आहर्त्ता सर्व्वरत्नानां सर्व्वेषां नः सुखावहः ।
रत्नानि यस्य वीर्य्येण दिव्यान्यासन् पुरा मम । बहूनि बहुजातीनि यानि प्राप्तः सुयोधनः ।
यस्य बाहुबलाद्वीर सभा चासीत् पुरा मम । सर्व्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ।
वासुदेवसमं वीर्य्ये कार्त्तवीर्य्यसमं युधि । अजेयमजितं युद्धे तं न पश्यामि फाल्गुनं ।
सङ्कर्षणं महावीर्य्यं त्वाञ्च भीमापराजितं । अनुयातः स्ववीर्य्येण वासुदेवञ्च शत्रुहा । १०८२०
यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरन्दरः । जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ।
ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्व्वे वीरं दिदृक्षवः । प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्व्वतं गन्धमादनं ।
विशाला वदरी यत्र नरनारायणाश्रमः । तं सदाऽध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमं ।
कुवेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षितां । पद्भिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ।
नह्ययानवता शक्यो गन्तुं देशो वृकोदर । न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत । १०८२५
तत्र सर्व्वे गमिष्यामो भीमार्ज्जुनगवेषिणः । सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः सार्द्धं विप्रैर्महाव्रतैः ।

मक्षिकादंशमशकान् सिंहान् व्याघ्रान् सरीसृपान्। प्राप्नोत्यनियतः पार्थ नियतस्तान् न पश्यति।
ते वयं नियतात्मानः पर्व्वतं गन्धमादनं। प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनञ्जयदिदृक्षया।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गन्धमादनप्रवेशे एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १४१ ॥
॥ लोमश उवाच॥ द्रष्टारः पर्व्वताः सर्व्वे नद्यः सपुरकाननाः। तीर्थानि चैव श्रीमन्ति स्पृष्टञ्च सलिलं करैः।
पर्व्वतं मन्दरं दिव्यमेष पन्थाः प्रयास्यति। समाहिता निरुद्विग्नाः सर्व्वे भवत पाण्डवाः। १०९००
अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति। ऋषीणाञ्चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्म्मणां।
एषा शिवजला पुण्या याति सौम्य महानदी। बदरीप्रभवा राजन् देवर्षिगणसेविता।
एषा वैहायसैर्नित्यं वालिखिल्यैर्महात्मभिः। अर्च्चिता चोपयाता च गन्धर्व्वैश्च महात्मभिः।
अत्र साम स्म गायन्ति सामगाः पुण्यनिःस्वनाः। मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चैवाङ्गिरास्तथा।
अत्राह्निकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्गणः। साध्याश्चैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति तं तदा। १०९०५
चन्द्रमाः सह सूर्य्येण ज्योतींषि च ग्रहैः सह। अहोरात्रविभागेन नदीमेनामनुव्रजन्।
एतस्याः सलिलं मूर्द्ध्ना वृषाङ्कः पर्य्यधारयत्। गङ्गाद्वारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत्।
एतां भगवतीं देवीं भवन्तः सर्व्व एव हि। प्रयतेनात्मना तात प्रतिगम्याभिवादत।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः। आकाशगङ्गां प्रयताः पाण्डवास्तेऽभ्यवादयन्।
अभिवाद्य च ते सर्व्वे पाण्डवा धर्म्मचारिणः। पुनः प्रयाताः संहृष्टाः सर्व्वे ऋषिगणैः सह। १०९१०
ततो दूरात् प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेरुसन्निभं। ददृशुस्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्व्वतो दिशं।
तान् प्रष्टुकामान् विज्ञाय पाण्डवान् स तु लोमशः। उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शृणुध्वं पाण्डुनन्दनाः।
एतद्विकीर्णं सुश्रीमत् कैलासशिखरोपमं। यत् पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्व्वतप्रतिमं स्थितं।
एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः। पर्व्वतप्रतिमं भाति पर्व्वतप्रस्तराश्रितं।
पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना। दैत्यो विनिहतस्तात सुरराजहितैषिणा। १०९१५
दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्य महामनाः। ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःस्वाध्यायविक्रमात्।
तपोबलेन महता बाहुवेगबलेन च। नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन् स दितेः सुतः।
स तु तस्य बलं ज्ञात्वा धर्म्मे च चरितं व्रतं। भयाभिभूतः संविग्नः शक्र आसीत्तदाऽनघ।
तेन सञ्चिन्तितो देवो मनसा विष्णुरव्ययः। सर्व्वत्रगः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ।
ऋषयश्चापि तं सर्व्वे तुष्टुवुश्च दिवौकसः। तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीर्भगवान् हव्यवाहनः। १०९२०
नष्टतेजाः समभवत्तस्य तेजोऽभिभर्त्सितः। तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरं।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत्। प्राह वाक्यं ततस्तत्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत्।
॥ विष्णुरुवाच॥ जानामि ते भयं शक्र दैत्येन्द्रान्नरकात्ततः। ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःसिद्धेन कर्म्मणा।
सोऽहमेनं तव प्रीत्या तपःसिद्धमपि ध्रुवं। वियुनज्मि देहाद्देवेन्द्र मुहूर्त्तं प्रतिपालय।
तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां हरत्। स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः। १०९२५

तस्यैतदस्थिसंघातं मायाविनिहतस्य वै । इदं द्वितीयमपरं विष्णोः कर्म प्रकाशते ।
नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता । पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृङ्गिणा ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवन् विस्तरेणेमां कथां कथय तत्त्वतः । कथमनेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा ।
योजनानां शतं ब्रह्मन् पुनरुद्धरिता तदा । केन चैव प्रकारेण जगतो धरणी ध्रुवा ।
शिवा देवी महाभागा सर्व्वशस्यप्ररोहिणी । कस्य चैव प्रभावाद्धि योजनानां शतं गता । १०८१०
केनैतद्वीर्य्यसर्व्वस्वं दर्शितं परमात्मनः । एतत् सर्व्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम ।
श्रोतुं विस्तरशः सर्व्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ॥ लोमश उवाच ॥ यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथामेतां युधिष्ठिर ।
तत् सर्व्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः । पुरा कृतयुगे तात वर्त्तमाने भयङ्करे ।
यमत्वं कारयामास आदिदेवः पुरातनः । यमत्वं कुर्व्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः ।
न तत्र म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाऽच्युत । वर्द्धन्ते पक्षिसंघाश्च तथा पशुगवेडकं । १०८१५
गवाश्वश्च मृगाश्चैव सर्व्वे ते पिशिताशनाः । तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परन्तप ।
सहस्रशो ह्ययुतशो वर्द्धन्ते सलिलं यथा । एतस्मिन् सङ्कुले तात वर्त्तमाने भयङ्करे ।
अतिभाराद्वसुमती योजनानां शतङ्गता । सा वै व्यथितसर्व्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना ।
नारायणं वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ॥ पृथिव्युवाच ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादाद्धि तिष्ठेयं सुचिरन्त्विह ।
भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म वर्त्तितुं । ममेमं भगवन् भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि । १०८४०
शरणागतास्मि ते देव प्रसादं कुरु मे विभो । तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्रभुः ।
प्रोवाच वचनं हृष्टः श्रव्याक्षरसमीरितं ॥ विष्णुरुवाच ॥ न ते मत्तं भयं कार्य्यं भारार्त्ते वसुधारिणि ।
अयमेवं तथा कुर्म्मि यथा लघ्वी भविष्यसि । स तां विसर्ज्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलां ।
ततो वराहः संवृत्त एकशृङ्गो महाद्युतिः । रक्ताभ्यां नयनाभ्यान्तु भयमुत्पादयन्निव ।
धूमञ्च ज्वलयन् लक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्द्धत । स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गेणैकेन भास्वता । १०८४५
योजनानां शतं वीर समुद्धरति सोऽक्षरः । तस्याञ्चोद्धार्य्यमाणायां सङ्क्षोभः समजायत ।
देवाः सङ्क्षुभिताः सर्व्वे ऋषयश्च तपोधनाः । हाहाभूतमभूत्सर्व्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ।
न पर्य्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा । ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव श्रिया ।
देवाः सर्षिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः । उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकं ।
भूत्वा प्राञ्जलयः सर्व्वे वाक्यमुच्चारयंस्तदा । लोकाः सङ्क्षुभिताः सर्व्वे व्याकुलञ्च चराचरं । १०८५०
समुद्राणाञ्च सङ्क्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते । सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
किमेतत् किं प्रभावेन येनेदं व्याकुलं जगत् । आख्यातु नो भवान् शीघ्रं विसंज्ञाः स्मेह सर्व्वशः ।
॥ ब्रह्मोवाच ॥ असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित् । श्रूयतां यत्कृते लेष सङ्क्षोभो जायतेऽमराः ।
योऽसौ सर्व्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः । तस्य प्रभावात् सङ्क्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ।
यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता । समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना । १०८५५

तस्यामुद्धार्य्यमाणायां सद्वेनभः समजायत। एवं भवन्तो जानन्तु छिद्यतां संशयश्च वः।
॥ देवा ऊचुः॥ क तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति ह्यव्ययत्। तं देशं भगवन् ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयं।
॥ ब्रह्मोवाच॥ इन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितं। एषोऽत्र भगवान् श्रीमान् सुपर्णः सम्प्रकाशते।
वाराहेणैव रूपेण भगवान् लोकभावनः। कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्धरन्।
एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते। पश्यध्वं विबुधाः सर्व्वे भूतमेतदनामयं। १०८१०
॥ लोमश उवाच॥ ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामन्त्र्य चामराः। पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतं।
॥ वैशम्पायन उवाच॥ श्रुत्वा तु तां कथां सर्व्वे पाण्डवा जनमेजय। लोमशादेशितेनाशु यथाजग्मुः प्रहृष्टवत्।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गन्धमादनप्रवेशे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १४२ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच॥ ते शूरास्ततधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः। बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः।
परिगृह्य द्विजश्रेष्ठान् ज्येष्ठाः सर्व्वधनुष्मतां। पाञ्चालीसहिता राजन् प्रययुर्गन्धमादनं।
सरांसि सरितश्चैव पर्व्वतांश्च वनानि च। वृक्षांश्च बहुलच्छायान् ददृशुर्गिरिमूर्द्धनि। १०८१५
नित्यपुष्पफलान् देशान् देवर्षिगणसेवितान्। आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशिनः।
चेरुरुच्चावचाकारान् देशान् विषमसङ्कटान्। पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च।
ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्व्वाप्सरसां प्रियं। विविशुस्ते महात्मानः किन्नराचरितं गिरिं।
प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्व्वतं गन्धमादनं। चण्डवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशाम्पते।
ततो रेणुः समुद्भूतः सपत्रबहुलो महान्। पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च द्याञ्चैव सहसाऽऽवृणोत्। १०८२०
न स्म प्रज्ञायते किञ्चिदावृते व्योम्नि रेणुना। न चापि शेकुस्तत्कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणं।
न चापश्यंस्ततोऽन्योन्यं तमसा हृतचक्षुषः। आकृष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत।
द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतलेऽनिशं। अन्येषाञ्च महीजानां शब्दः समभवन्महान्।
द्यौः स्वित्पतति किं भूमिर्दीर्य्यते पर्व्वतो नु किं। इति ते मेनिरे सर्व्वे पवनेनापि मोहिताः।
ते यथाऽनन्तरान् वृक्षान् वल्मीकान्विषमाणि च। पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता वायोर्निलिल्यिरे। १०८२५
ततः कार्म्मुकमादाय भीमसेनो महाबलः। कृष्णामादाय सङ्गम्य तस्थावाश्रित्य पादपं।
धर्म्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने। अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्व्वते।
नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः। वृक्षानासाद्य सन्त्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्यिरे।
मन्दीभूते तु पवने तस्मिन्रजसि शाम्यति। महद्भिर्जलधारौघैर्वर्षमभ्याजगाम ह।
भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यतामिव। ततस्ताश्चञ्चलाभासश्चेरुरभ्रेषु विद्युतः। १०८३०
ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वत्यः समन्ततः। प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः।
तत्र सागरगा ह्यापः कीर्य्यमाणाः समन्ततः। प्रादुरासन् सकलुषाः फेनवत्यो विशाम्पते।
वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतं। परिसस्रुर्म्महाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान्।
तस्मिन्नुपरते शब्दे वाते च समतां गते। गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे।

निर्जग्मुस्ते शनैः सर्व्वे समाजग्मुश्च भारत । प्रतस्थिरे पुनर्वीराः पर्व्वतं गन्धमादनं । १०९८५

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गन्धमादनप्रवेशे त्रिचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रीशमात्रं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु । पद्भ्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ।
श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च । सौकुमार्य्याच्च पाञ्चाली संमुमोह तपस्विनी ।
सा कम्पमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा । वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरू समवलम्बत ।
आलम्बमाना सहितावूरू गजकरोपमौ । पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ।
तां पतन्तीं वरारोहां भज्यमानां लतामिव । नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्य्यवान् । १०९९०
॥ नकुल उवाच ॥ राजन् पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा । श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्षस्व भारत ।
अदुःखार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी । आश्वासय महाराज तामिमां श्रमकर्षितां ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजा तु वचनात्तस्य भृशदुःखसमन्वितः । भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवत् ।
तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशां । अङ्कमानीय धर्म्मात्मा पर्य्यदेवयदातुरः ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं वेश्मसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता । भूमौ निपतिता शेते सुखार्हा वरवर्णिनी । १०९९५
सुकुमारौ कथं पादौ मुखञ्च कमलप्रभं । मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतं ।
किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना । आदाय कृष्णां चरता वने मृगगणायुते ।
सुखं प्राप्स्यति कल्याणी पाण्डवान् प्राप्य वै पतीन् । इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्तायतेक्षणा ।
तत्सर्व्वमनवाप्येयं श्रमशोकाध्वकर्षिता । शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्म्मभिः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा लालप्यमाने तु धर्म्मराजे युधिष्ठिरे । धौम्यप्रभृतयः सर्व्वे तत्राजग्मुर्द्विजोत्तमाः । ११०००
ते समाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् । रक्षोघ्नांश्च तथा मन्त्रान् जेपुश्चक्रुश्च ते क्रियाः ।
पठ्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः । स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ।
सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना । पाञ्चाली सुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ।
परिगृह्य च तां दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे । पार्था विश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञां तपस्विनीं ।
तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणौ । कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संववाहतुः । ११००५
पर्य्याश्वासयदप्येनां धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ।
बहवः पर्व्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः । तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ।
॥ भीमसेन उवाच ॥ त्वां राजन्राजपुत्रीञ्च यमौ च पुरुषर्षभ । स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मनः कृथाः ।
हैडिम्बश्च महावीर्य्यो विहगो मद्बलोपमः । वहेदनघ सर्व्वान्नो वचनात्ते घटोत्कचः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अनुज्ञातो धर्म्मराज्ञा पुत्रं सस्मार राक्षसं । घटोत्कचस्तु धर्म्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा । ११०१०
कृताञ्जलिरुपातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान् । ब्राह्मणांश्च महाबाहुः स च तैरभिनन्दितः ।
उवाच भीमसेनञ्च पितरं भीमविक्रमं । स्मृतोऽस्मि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ।

आज्ञापय महाबाहो सर्व्वं कर्त्ताऽस्म्यसंशयं। तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु राक्षसं परिषस्वजे।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गन्धमादनप्रवेशे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः॥ ॥ १४४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्म्मज्ञो बलवान् शूरः सद्यो राक्षसपुङ्गवः। भक्तोऽस्मानौरसः पुत्त्रो भीम गृह्णातु मा चिरं।

तव बाहुबलेनाहमतिभीमपराक्रम। अक्षतः सह पाञ्चाल्या गच्छेयं गन्धमादनं। ११०१५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भ्रातुर्व्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचं। आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्षणं।

॥ भीमसेन उवाच ॥ हैडिम्बेयं परिश्रान्ता तव माता पराजिता। त्वञ्च कामगमस्तात बलवान् वह तां खग।

स्कन्धमारोप्य भद्रन्ते मध्येऽस्माकं विहायसा। गच्छ नीचिकया गत्या यथा चैनां न पीडयेः।

॥ घटोत्कच उवाच ॥ धर्म्मराजञ्च धौम्यञ्च कृष्णाञ्च यमजौ तथा। एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान्।

अन्ये च शतशः शूरा विहगाः कामरूपिणः। सर्व्वान् वो ब्राह्मणैः सार्द्धं वक्ष्यन्ति सहिताऽनघ। ११०२०

एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स घटोत्कचः। पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे।

लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः। स्वेनैव स्वप्रभावेन द्वितीय इव भास्करः।

ब्राह्मणांश्चापि तान् सर्व्वान् समुपादाय राक्षसाः। नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः।

एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च। आलोकयन्तस्ते जग्मुर्विशालां वदरीं प्रति।

ते त्वाशुगतिभिर्व्वीरा राक्षसैस्तैर्महाजवैः। उह्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत्। ११०२५

देशान् म्लेच्छजनाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान्। ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान्।

विद्याधरसमाकीर्णान् युतान् वानरकिन्नरैः। तथा किम्पुरुषैश्चैव गन्धर्व्वैश्च समन्ततः।

मयूरैश्चमरैश्चैव वानरैरुरुभिस्तथा। वराहैर्गवयैश्चैव महिषैश्च समावृतान्।

नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षियुतान् बहून्। नानाविधमृगैर्जुष्टान् वानरैश्चोपशोभितान्।

समदैश्चापि विहगैः पादपैरन्वितांस्तथा। ते ऽवतीर्य्य बहून् देशानुत्तरांश्च कुरूनपि। ११०३०

ददृशुर्व्विविधाश्चर्य्यं कैलासं पर्व्वतोत्तमं। तस्याभ्याशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमं।

उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदा पुष्पफलोपगैः। ददृशुस्तां च वदरीं वृत्तस्कन्धां मनोहरां।

स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युतां। पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शुभां।

विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्वितां। फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशं।

मधुस्रवः सदा दिव्यां महर्षिगणसेवितां। मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युतां। ११०३५

अदंशमशके देशे बहुमूलफलोदके। नीलशाद्वलसंछन्ने देवगन्धर्व्वसेविते।

सुसमीकृतभूभागे स्वभावविहिते शुभे। जातां हिममृदुस्पर्शे देशे ऽपहतकण्टके।

तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः। अवतेरुस्ततः सर्व्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः।

ततस्तमाश्रमं रम्यं नरनारायणाश्रितं। ददृशुः पाण्डवा राजन् सहिता द्विजपुङ्गवैः।

तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः। क्षुत्तृट्शीतोष्णदोषैश्च वर्ज्जितं शोकनाशनं। ११०४०

महर्षिगणसम्बाधं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितं। दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्म्मबहिष्कृतैः।

बलिहोमार्च्चितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनं। दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्व्वतोऽभिविराजितं।
विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैराचितं शुभैः। महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितं।
शरण्यं सर्व्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितं। दिव्यमाश्रयणीयन्तमाश्रमं श्रमनाशनं।
श्रियायुतमनिर्द्देश्यं देवचर्य्योपशोभितं। फलमूलाशनैर्दान्तैश्चारुकृष्णाजिनाम्बरैः। ११०४५
सूर्य्यवैश्वानरसमैस्तपसा भावितात्मभिः। महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः।
ब्रह्मभूतैर्म्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः। सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीन् प्रयतः शुचिः।
भ्रातृभिः सहितो धीमान् धर्म्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः। दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरं।
अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्व्व एव महर्षयः। आशीर्व्वादान् प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशं।
प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः। उपाजह्रुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि। ११०५०
स तैः प्रीत्याऽथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः। प्रयतः प्रतिगृह्याथ धर्म्मराजो युधिष्ठिरः।
तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमं। प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया।
विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च सहानघ। ब्राह्मणैर्व्वेदवेदाङ्गपारगैश्च सहस्रशः।
तत्रापश्यत धर्म्मात्मा देवदेवर्षिपूजितं। नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितं।
पश्यन्तस्ते नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः। मधुस्रवफलं दिव्यं महर्षिगणसेवितं। ११०५५
तदुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन् ब्राह्मणैः सह। मुदा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा।
आलोकयन्तो मैनाकं नानाद्विजगणायुतं। हिरण्यशिखरञ्चैव तच्च विन्दुसरः शिवं।
तस्मिन् विहरमाणाश्च पाण्डवाः सह कृष्णया। मनोज्ञे काननवरे सर्व्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वले।
पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनामिभिः। शोभिते सर्व्वतोरम्यैः पुंस्कोकिलगणायुतैः।
स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छायैर्म्मनोरमैः। सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च। ११०६०
कमलैः सोत्पलैश्चैव भ्राजमानानि सर्व्वशः। पश्यन्तश्चारुरूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः।
पुण्यगन्धसुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः। ह्लादयन् पाण्डवान् सर्व्वान् द्रौपद्या सहितान् प्रभो।
भागीरथीं सुतीर्थाञ्च शीतां विमलपङ्कजां। मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभितां।
दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनःप्रीतिविवर्द्धनीं। वीक्षमाणा महात्मानो विशालां वदरीमनु।
तस्मिन् देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे। भागीरथीपुण्यजले तर्पयाञ्चक्रिरे तदा। ११०६५
देवानृषींश्च कौन्तेयाः परमं शौचमास्थिताः। तत्र ते तर्पयन्तश्च जपन्तश्च कुरूद्वहाः।
ब्राह्मणैः सहिता वीरा न्यवसन् पुरुषर्षभाः। कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीडितान्यमरप्रभाः।
विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गन्धमादनप्रवेशे पञ्चचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः। षड्रात्रमवसन् वीरा धनञ्जयदिदृक्षवः।
ततः पूर्व्वोत्तरे वायुः प्लवमानो यदृच्छया। सहस्रपत्रमर्क्काभं दिव्यं पद्ममुपाहरत्। ११०७०

तदवैक्षत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमं । अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ।
तच्छुभा शुभमासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमं । अतीव मुदिता राजन् भीमसेनमथाब्रवीत् ।
पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमं । गन्धसंस्थानसम्पन्नं मनसो मम नन्दनं ।
इदञ्च धर्म्मराजाय प्रदास्यामि परन्तप । हरेदं मम कामाय काम्यके पुनराश्रमे ।
यदि तेऽहं प्रिया पार्थ बहूनीमान्युपाहर । तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमं । ११०७५
एवमुक्त्वा शुभापाङ्गी भीमसेनमनिन्दिता । जगाम पुष्पमादाय धर्म्मराजाय तत्तदा ।
अभिप्रायन्तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः । प्रियायाः प्रियकामः स प्रायाद्भीमो महाबलः ।
वातं तमेवाभिमुखो यतस्तत् पुष्पमागतं । आजिहीर्षुर्जगामाशु स पुष्पाण्यपराण्यपि ।
रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाशीविषोपमान् । मृगराडिव संक्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
ददृशुः सर्व्वभूतानि महाबाणधनुर्द्धरं । न ग्लानिर्न च वैक्लव्यं न भयं न च सम्भ्रमः । ११०८०
कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः । द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन् स बाहुबलमाश्रितः ।
व्यपेतभयसम्मोहः शैलमभ्यपतद्बली । स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिलातलं ।
गिरिं चचारारिहरः किन्नराचरितं शुभं । नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाण्डजैः ।
सर्व्वभूषणसम्पूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितं । सर्व्वत्र रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ।
सक्तचक्षुरभिप्रायान् हृदयेनानुचिन्तयन् । पुंस्कोकिलनिनादेषु षट्पदाचरितेषु च । ११०८५
बद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः । आजिघ्रन् स महातेजाः सर्व्वर्तुकुसुमोद्भवं ।
गन्धमुद्धतमुद्दामो वने मत्त इव द्विपः । वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुमगन्धिना ।
पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना । ह्रियमाणश्रमः पित्रा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
स यक्षगन्धर्व्वसुरब्रह्मर्षिगणसेवितं । विलोकयामास तदा पुष्पहेतोररिन्दमः ।
विषमच्छेदरचितैरनुलिप्त इवाङ्गुलैः । विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः । ११०९०
सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलग्नैः पयोधरैः । मुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ।
अभिरामदरीकुञ्जनिर्झरोदककन्दरं । अप्सरोनूपुररवैः प्रनृत्तवरबर्हिणं ।
दिग्वारणविषाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलं । स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःसृतैर्जलैः ।
सशष्पकवलैः स्वस्थैरदूरपरिवर्त्तिभिः । भयानभिज्ञैर्हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः ।
चालयानः स वेगेन लताजालान्यनेकशः । आक्रीडमानो हृष्टात्मा श्रीमान् वायुसुतो ययौ । ११०९५
प्रियामनोरथं कर्त्तुमुद्यतश्चारुलोचनः । प्रांशुः कनकवर्णाभः सिंहसंहननो युवा ।
मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् । मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ।
प्रियपार्श्वोपविष्टाभिर्व्यावृत्ताभिर्विचेष्टितैः । यक्षगन्धर्व्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ।
नवावतारं रूपस्य विक्रीणन्निव पाण्डवः । चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ।
संस्मरन् विविधान् क्लेशान् दुर्य्योधनकृतान् बहून् । द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्त्तुं समुद्यतः । १११००

सोऽचिन्तयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते । पुष्पहेतोः कथं त्वार्य्यः करिष्यति युधिष्ठिरः ।
स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासाद्वलस्य च । नकुलं सहदेवञ्च न मोक्ष्यति युधिष्ठिरः ।
कथन्नु कुसुमावाप्तिः स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् । प्रतस्थे नरशार्दूलः पपात रुचिराननः ।
सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु । द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ।
कम्पयन् मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्व्वसु । त्रासयन् गजयूथानि वातरंहा वृकोदरः । ११०५
सिंहव्याघ्रमृगांश्चैव मर्द्दयानो महाबलः । उन्मूलयन्महावृक्षान् पोथयंस्तरसा बली ।
लता वल्लीश्च वेगेन विकर्षन् पाण्डुनन्दनः । उपर्य्युपरि शैलाग्रमारुरुक्षुरिव द्विपः ।
विनर्द्दमानोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः । तेन शब्देन महता भीमस्य प्रतिबोधिताः ।
गुहां सन्तत्यजुर्व्याघ्रा निलिल्युर्व्वनवासिनः । समुत्पेतुः खगास्त्रस्ता मृगयूथानि दुद्रुवुः ।
ऋक्षाश्चोत्ससृजुर्वृक्षांस्तत्यजुर्हरयो गुहां । व्यजृम्भन्त महासिंहा महिषाश्चावलोकयन् । १११०
तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः । तद्वनं संपरित्यज्य जग्मुरन्यन्महावनं ।
वराहमृगसिंहाश्च महिषाश्च वनेचराः । व्याघ्रगोमायुसंघाश्च प्रणेदुर्गवयैः सह ।
रथाङ्गसाह्वदात्यूहा हंसकारण्डवप्लवाः । शुकाः पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ।
तथाऽन्ये दर्पिता नागाः करेणुशरपीडिताः । सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमथाद्रवन् ।
शकृन्मूत्रञ्च मुञ्चाना भयविभ्रान्तमानसाः । व्यादितास्या महारौद्रा व्यनदन् भीषणान्स्वरान् । १११५
ततो वायुसुतः क्रोधात् स्वबाहुबलमाश्रितः । गजेनान्यान् गजान् श्रीमान् सिंहं सिंहेन वा विभुः ।
तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत् पाण्डवो बली । ते वध्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
भयाद्विससृजुर्भीमं शकृन्मूत्रञ्च सुस्रुवुः । प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्छब्देनापूरयन्दिशः । अथापश्यन्महाबाहुर्गन्धमादनसानुषु ।
सुरम्यं कदलीखण्डं बहुयोजनविस्तृतं । तमभ्यगच्छद्वेगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः । ११२०
महागज इवास्रावी प्रभञ्जन् विविधान् द्रुमान् । उत्पाट्य कदलीस्तम्भान् बहुतालसमुच्छ्रयान् ।
चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्बलिनाम्वरः । विनदन् सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पितः ।
ततः सत्त्वान्युपाक्रामन् बहूनि सुमहान्ति च । रुरुवानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाशयान् ।
तेन शब्देन चैवाथ भीमसेनरवेण च । वनान्तरगताश्चापि वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ।
तं शब्दं सहसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितं । जलार्द्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः । ११२५
तानौदकान् पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभः । तानेवानुसरन्रम्यं ददर्श सुमहत्सरः ।
काञ्चनैः कदलीखण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः । वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरान्तीरविसर्पिभिः ।
तत्सरोऽथावतीर्य्याशु प्रभूतनलिनोत्पलं । महागज इवोद्दाममिक्रीड बलवद्बली ।
विक्रीड्य तस्मिन् सुचिरमुत्ततारामितद्युतिः । ततोऽभ्यगच्छद्वेगेन तद्वनं बहुपादपं ।
दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्व्वप्राणेन पाण्डवः । आस्फोटयच्च बलवान् भीमः सन्नादयन्दिशः । ११३०

तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च। बाहुशब्देन चोग्रेण नर्द्दन्तीव गिरेर्गुहाः।
तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितमहारवं। श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्वनः।
सिंहनादभयत्रस्तैः कुञ्जरैरपि भारत। मुक्तो विरावः सुमहान् पर्व्वतो येन पूरितः।
तन्तु नादं ततः श्रुत्वा मुक्तं वारणपुङ्गवैः। भ्रातरं भीमसेनन्तु विज्ञाय हनुमान् कपिः।
दिवङ्गमं रुरोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात्। अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य्य सः। ११,१३५
आस्त एकायने मार्गे कदलीखण्डमण्डिते। भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवरुध्य वै।
माऽत्र प्राप्स्यति शापं वा धर्षणां वेति पाण्डव। कदलीखण्डमध्यस्थो ह्येवं सञ्चिन्त्य वानरः।
प्राजृम्भत महाकायो हनूमान्नाम वानरः। कदलीखण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा।
जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितं। आस्फोटयच्च लाङ्गूलमिन्द्राशनिसमस्वनं।
तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्व्वतः स गुहामुखैः। उद्गारमिव गौर्नर्द्दन्नुत्ससर्ज्ज समन्ततः। ११,१४०
लाङ्गूलास्फोटशब्दाच्च चलितः स महागिरिः। विघूर्णमानशिखरः समन्तात् पर्य्यशीर्य्यत।
स लाङ्गूलरवस्तस्य मत्तवारणनिस्वनं। अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु।
स भीमसेनस्तच्छ्रुत्वा सम्प्रहृष्टतनूरुहः। शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचार कदलीवनं।
कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले। ददर्श सुमहाबाहुर्व्वानराधिपतिं तदा।
विद्युत्सम्पातदुष्प्रेक्षं विद्युत्सम्पातपिङ्गलं। विद्युत्सम्पातनिनदं विद्युत्सम्पातचञ्चलं। ११,१४५
बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनह्रस्वशिरोधरं। स्कन्धभूयिष्ठकायत्वात्तनुमध्यकटीतटं।
किञ्चिच्चाभुग्नशीर्षेण दीर्घरोमाञ्चितेन च। लाङ्गूलेनोर्द्धगतिना ध्वजेनेव विराजता।
ह्रस्वोष्ठं ताम्रजिह्वास्यं रक्तवर्णं चलद्भ्रुवं। विवृत्तदंष्ट्रादशनं शुक्लतीक्ष्णाग्रशोभितं।
अपश्यद्वदनं तस्य रश्मिवन्तमिवोडुपं। वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लैर्दन्तैरलङ्कृतं।
केशरोत्करसम्मिश्रमशोकानामिवोत्करं। हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिं। ११,१५०
दीप्यमानेन वपुषा स्वर्चिष्मन्तमिवानलं। निरीक्षन्तमवित्रस्तं लोचनैर्म्मधुपिङ्गलैः।
तं वानरवरं धीमानतिकायं महाबलं। स्वर्गपन्थानमावृत्य हिमवन्तमिव स्थितं।
दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकं तस्मिन् महावने। अथोपसृत्य तरसा विभीर्भीमस्ततो बली।
सिंहनादं चकारोग्रं वज्राशनिसमं बली। तेन शब्देन भीमस्य वित्रेसुर्म्मृगपक्षिणः।
हनूमांश्च महासत्त्व ईषदुन्मील्य लोचने। दृष्ट्वा तमथ सावज्ञं लोचनैर्म्मधुपिङ्गलैः। ११,१५५
स्मितेन चैनमासाद्य हनूमानिदमब्रवीत्॥ हनूमानुवाच॥ किमर्थं सरुजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः।
ननु नाम त्वया कार्य्या दया भूतेषु जानता। वयं धर्म्मं न जानीमस्तिर्य्यग्योनिमुपाश्रिताः।
नरास्तु बुद्धिसम्पन्ना दयां कुर्व्वन्ति जन्तुषु। क्रूरेषु कर्म्मसु कथं देहवाक्चित्तदूषिषु।
धर्म्मघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः। न त्वं धर्म्मं विजानासि वृद्धा नोपासितास्त्वया।
अल्पबुद्धितया वाल्यादुत्सादयसि यन्मृगान्। ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा किमिदं वनमागतः। ११,१६०

वर्ज्जितं मानुषैर्भोगैस्तथैव पुरुषैरपि । क्व वा त्वयाऽद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ।
अतः परमगम्योऽयं पर्व्वतः सुदुरारुहः । विना सिद्धिगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ।
देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा । कारुण्यात्त्वामहं वीर वारयामि निबोध मे ।
नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो । स्वागतं सर्व्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ ।
इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च । भक्षयित्वा निवर्त्तस्व माष्टथा प्राप्स्यसे वधं । ११११५
ग्राह्यं यदि वचो मह्यं हितं मनुजपुङ्गव ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि भीमकदलीखण्डप्रवेशे षट्चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः । भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्षण ।
॥ भीमसेन उवाच ॥ को भवान् किं निमित्तं वा वानरं वपुराश्रितः । ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वान्तु पृच्छति ।
कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः । पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ।
स वाक्यं कुरुवीरस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् । हनूमान् वायुतनयो वायुपुत्त्रमभाषत । १११००
॥ हनूमानुवाच ॥ वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितं । साधु गच्छ निवर्त्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसं ।
॥ भीमसेन उवाच ॥ वैशसं वाऽस्तु यद्वाऽन्यन्न त्वां पृच्छामि वानर । प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मा मत्तः प्राप्स्यसे व्यथां ।
॥ हनूमानुवाच ॥ नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितोऽस्म्यहं । यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि मां ।
॥ भीम उवाच ॥ निर्गुणः परमात्मा तु देहं व्याप्यावतिष्ठते । तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ।
यद्यागमैर्नविद्यास्य तमहं भूतभावनं । क्रमेयं त्वां गिरिञ्चैव हनूमानिव सागरं । १११०५
॥ हनूमानुवाच ॥ क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः । पृच्छामि त्वां नरश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ।
॥ भीमसेन उवाच ॥ भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः । रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान् वानरपुङ्गवः ।
रामपत्नीकृते येन शतयोजनविस्तृतः । सागरः प्लवगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः ।
स मे भ्राता महावीर्य्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा । बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ।
उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य मे चाद्य पौरुषं । मच्छासनमकुर्व्वाणं त्वां वा नेष्ये यमक्षयं । १११८०
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्य्येण दर्पितं । हृदयेनावहस्यैनं हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ।
॥ हनूमानुवाच ॥ प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयाऽनघ । ममानुकम्पया त्वेतत् पुच्छमुत्सार्य्य गम्यतां ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तो हनुमता हीनवीर्य्यपराक्रमं । मनसाऽचिन्तयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः ।
पुच्छे प्रगृह्य तरसा हीनवीर्य्यपराक्रमं । सालोक्यमन्तकस्यैनं नयाम्यद्येह वानरं ।
सावज्ञमथ वामेन स्मयं जग्राह पाणिना । न चाशकच्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः । १११८५
उच्चिक्षेप पुनर्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितं । नोद्धर्त्तुमशकद्भीमो दोर्भ्यामपि महाबलः ।
उत्क्षिप्तभ्रुर्विवृत्ताक्षः संहतभ्रुकुटीमुखः । स्विन्नगात्रोऽभवद्भीमो नचोद्धर्त्तुं शशाक तं ।
यत्नवानपि तु श्रीमाल्लाङ्गूलोद्धरणोद्धुरः । कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्थौ व्रीडानताननः ।
प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ।

सिद्धो वा यदि वा देवो गन्धर्व्वो वाऽथ गुह्यकः। पृष्टःसन् कामया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपधृक्। १११९०
न चेद्गुह्यं महाबाहो श्रोतव्यञ्चैव चेन्मम। शिष्यवत्त्वान्तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेऽनघ।
॥ हनूमानुवाच ॥ यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिन्दम। तत्सर्व्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन।
अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना। जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः।
सूर्य्यपुत्रञ्च सुग्रीवं शक्रपुत्रञ्च बालिनं। सर्व्वे वानरराजानस्तथा वानरयूथपाः।
उपतस्थुर्महावीर्य्या मम चामित्रकर्षण। सुग्रीवेणाभवत् प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा। १११९५
निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित्कारणान्तरे। ऋष्यमूके मया सार्द्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरं।
अथ दाशरथिर्वीरो रामो नाम महाबलः। विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधातलं।
स पितुः प्रियमन्विच्छन् सहभार्य्यः सहानुजः। सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः।
तस्य भार्य्या जनस्थानाच्छलेनापहृता बलात्। राक्षसेन्द्रेण बलिना रावणेन दुरात्मना।
सुवर्णरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षसा। वञ्चयित्वा नरव्याघ्रं मारीचेन तदाऽनघ। ११२००
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि हनूमद्भीमसंवादे सप्तचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४७ ॥
॥ हनूमानुवाच ॥ हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन् स राघवः। दृष्टवाञ्छैलशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभं।
तेन तस्याभवत् सख्यं राघवस्य महात्मनः। स हत्वा बालिनं राज्ये सुग्रीवमभिषिक्तवान्।
स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः सीतायाः परिमार्गणे। वानरान् प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः।
ततो वानरकोटीभिः सहितोऽहं नरर्षभ। सीतां मार्गन्महाबाहो प्रयातो दक्षिणां दिशं।
ततः प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण सुमहात्मना। सम्पातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने। ११२०५
ततोऽहङ्कार्य्यसिद्ध्यर्थं रामस्याक्लिष्टकर्म्मणः। शतयोजनविस्तारमर्णवं सहसाप्लुतः।
अहं स्ववीर्य्यादुत्तीर्य्य सागरं मकरालयं। सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसुतोपमां।
दृष्टवान् भरतश्रेष्ठ रावणस्य निवेशने। समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघवप्रियां।
दग्ध्वा लङ्कामशेषेण साट्टप्राकारतोरणां। प्रत्यागतश्चापि पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै।
मद्वाक्यञ्चावधार्य्याशु रामो राजीवलोचनः। स बुद्धिपूर्व्वं सैन्याग्र्यं बद्ध्वा सेतुं महोदधौ। ११२१०
वृतो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महार्णवं। ततो रामेण वीरेण हत्वा तानेव राक्षसान्।
रणे सराक्षसगणं रावणं लोकरावणं। निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सभ्रातृसुतबान्धवं।
राज्येऽभिषिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणं। धार्म्मिकं भक्तिमन्तञ्च भक्तानुगतवत्सलं।
ततः प्रत्याहृता भार्य्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा। तयैव सहितः साध्व्या पत्न्या रामो महायशाः।
गत्वा ततोऽतित्वरितः स्वां पुरीं रघुनन्दनः। अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्यां द्विषतां प्रभुः। ११२१५
ततः प्रतिष्ठितो राज्ये रामो नृपतिसत्तमः। वरं मया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचनः
यावद्रामकथेयं ते भवेल्लोकेषु शत्रुहन्। तावज्जीवेयमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत्।
सीताप्रसादाच्च सदा मामिहस्थमरिन्दम। उपतिष्ठन्ति मे दिव्या भोगा भीम यथेप्सिताः।

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । राज्यं कारितवान् रामस्ततः स्वभवनं गतः ॥
तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्व्वाश्च सदाऽनघ । तस्य वीरस्य चरितं गायन्तो रमयन्ति मां । ११२२०
अयञ्च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन । ततोऽहं रुद्धवान् मार्गं तवेमं देवसेवितं ।
धर्षयेद्वा शपेद्वाऽपि मा कश्चिदिति भारत । दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः ।
यदर्थमागतश्चासि अतएव सरश्च तत् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि हनूमद्भीमसेनसंवादे अष्टचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् । प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनुमन्तं कपीश्वरं । मया धन्यतरो नास्ति यदार्य्यं दृष्टवानहं । ११२२१
अनुग्रहो मे सुमहांस्तृप्तिश्च तव दर्शनात् । एवन्तु कृतमिच्छामि त्वयाऽद्य प्रियमात्मनः ।
यत्ते तदासीत् प्लवतः सागरं मकरालयं । रूपमप्रतिमं वीर तदिच्छामि निरीक्षितुं ।
एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते वचः । एवमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ।
॥ हनूमानुवाच ॥ न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् । कालावस्था तदा ह्यन्या न सा वर्त्तति साम्प्रतं ।
अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरे परः । अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे । ११२२०
भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः । कालं समनुवर्त्तन्ते यथा भावा युगे युगे ।
बलवर्ष्मप्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च । तदलं तव तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्वह ।
युगं समनुवर्त्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ भीमसेन उवाच ॥ युगसंख्यां समाचक्ष्व आचारञ्च युगे युगे ।
धर्म्मकामार्थभावांश्च कर्म्म वीर्य्यं भवाभवौ ॥ हनूमानुवाच ॥ कृतं नाम युगं तात यत्र धर्म्मः सनातनः ।
कृतमेव न कर्त्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे । न तत्र धर्म्माः सीदन्ति क्षीयन्ते नच वै प्रजाः । ११२२५
ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतं । देवदानवगन्धर्व्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
नासन् कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयः । न सामऋग्यजुर्व्वर्णाः क्रिया नासीच्च मानवी ।
अभिध्याय फलं तत्र धर्म्मः सन्न्यास एव च । न तस्मिन् युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि वैकृतं । न विग्रहः कुतस्तन्द्री न द्वेषो नच पैशुनं ।
न भयं नापि सन्तापो नचेर्ष्या नच मत्सरः । ततः परमकं ब्रह्म सा गतिर्योगिनां परा । ११२३०
आत्मा च सर्व्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।
कृते युगे समभवन् स्वकर्म्मनिरताः प्रजाः । समाश्रयं समाचारं समज्ञानञ्च केवलं ।
तदा हि समकर्म्माणो वर्णा धर्म्मानवाप्नुवन् । एकदेवसदायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ।
पृथग्धर्म्मास्त्वेकवेदा धर्म्ममेकमनुव्रताः । चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्म्मणा कालयोगिना ।
अकामफलसंयोगात् प्राप्नुवन्ति परां गतिं । आत्मयोगसमायुक्तो धर्म्मोऽयं कृतलक्षणः । ११२३५
कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्व्वर्ण्यस्य शाश्वतः । एतत् कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्ज्जितं ।
त्रेतामपि निबोध त्वं तस्मिन् सत्रं प्रवर्त्तते । पादेन ह्रसते धर्म्मो रक्ततां याति चाच्युतः ।

सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्म्मपरायणाः। ततो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते धर्म्माश्च विविधाः क्रियाः।
त्रेतायां भावसङ्कल्पाः क्रियादानफलोपगाः। प्रचलन्ति न वै धर्म्मात्तपोदानपरायणाः।
स्वधर्म्मस्थाः क्रियावन्तो नरास्त्रेतायुगेऽभवन्। द्वापरे च युगे धर्म्मो द्विभागो न प्रवर्त्तते। ११२५०
विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्द्धा वेद एव च। ततोऽन्ये च चतुर्व्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे।
द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथा परे। एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया।
तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा। एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः।
सत्त्वस्य चेह विभ्रंशात् सत्ये कश्चिदवस्थितः। सत्यात् प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन्।
कामाश्चोपद्रवाश्चैव तदा वै दैवकारिताः। यैरर्द्यमानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः। ११२५५
कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे। एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्म्मतः।
पादेनैकेन कौन्तेय धर्म्मः कलियुगे स्थितः। तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः।
वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्म्मयज्ञक्रियास्तथा। ईतयो व्याधयस्तन्द्री दोषाः क्रोधादयस्तथा।
उपद्रवाश्च वर्त्तन्ते आधयः क्षुद्भयं तथा। युगेष्वावर्त्तमानेषु धर्म्मो व्यावर्त्तते पुनः।
धर्म्मे व्यावर्त्तमाने तु लोको व्यावर्त्तते पुनः। लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्त्तकाः। ११२६०
युगक्षयकृता धर्म्माः प्रार्थनानि विकुर्व्वते। एतत् कलियुगं नाम अचिराद्यत् प्रवर्त्तते।
युगानुवर्त्तनन्त्वेतत् कुर्व्वन्ति चिरजीविनः। यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिन्दम।
अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः। एतत्ते सर्व्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि।
युगसंख्यां महाबाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम्।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि हनूमद्भीमसंवादे एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

॥ भीमसेन उवाच ॥ पूर्व्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथञ्चन। यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना। ११२६५
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा प्लवङ्गमः। तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने।
भ्रातुः प्रियमभीप्सन् वै चकार सुमहद्वपुः। देहस्तस्य ततोऽतीव वर्द्धत्यायामविस्तरैः।
स द्रुमं कदलीखण्डं छादयन्नमितद्युतिः। गिरेश्चोच्छ्रयमाक्रम्य तस्थौ तत्र च वानरः।
समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्व्वतः। ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भ्रुकुटीकुटिलाननः।
दीर्घलाङ्गूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः। तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौरवनन्दनः। ११२७०
विसिस्मिये तदा भीमो जहृषे च पुनः पुनः। तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्व्वतम्।
प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत्। आबभाषे च हनुमान् भीमसेनं स्मयन्निव।
एतावदिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं रूपं ममानघ। वर्द्धेऽहञ्चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसि स्थितम्।
भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्द्धते मूर्त्तिरोजसा ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यपर्व्वतसन्निभम्।
दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्म सम्भ्रान्तः पवनात्मजः। प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः। ११२७५
कृताञ्जलिरदीनात्मा हनूमन्तमवस्थितम्। दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो।

संहरस्व महावीर्य्य स्वयमात्मानमात्मना। नहि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितं।
अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव पर्व्वतं। विस्मयश्चैव मे वीर सुमहान् मनसोऽद्य वै।
यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्ययात्। त्वमेव शक्तस्तां लङ्कां सयोधां सहवाहनां।
स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमञ्जसा। नहि ते किञ्चिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते। ११२८०
तव नैकस्य पर्य्याप्तो रावणः स गणो युधि॥ वैशम्पायन उवाच॥ एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान् प्लवगोत्तमः।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा। एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत।
भीमसेन न पर्य्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः। मया तु निहते तस्मिन् रावणे लोककण्टके।
कीर्त्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितं। तेन वीरेण तं हत्वा सगणं राक्षसाधमं।
आनीता स्वपुरीं सीता कीर्त्तिश्चाख्यापिता नृषु। तद्गच्छ विपुलप्रज्ञ भ्रातुः प्रियहिते रतः। ११२८५
अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः। एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनाय ते।
द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः। नच ते तरसा कार्य्यः कुसुमावचयः स्वयं।
दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः। बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ।
दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्व्वन्ति भारत। मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्मं परिपालय।
स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्व गमयस्व च। नहि धर्म्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च। ११२९०
धर्म्मार्थौ वेदितुं शक्यौ वृहस्पतिसमैरपि। अधर्म्मो यत्र धर्म्माख्यो धर्म्मश्चाधर्म्मसंज्ञितः।
स विज्ञेयो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः। आचारसम्भवो धर्म्मो धर्म्माद्वेदाः प्रतिष्ठिताः।
वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः। वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्य्यन्ति देवताः।
वृहस्पत्युशनोक्तैश्च नयैर्धार्य्यन्ति मानवाः। पण्याकरवणिज्याभिः कृष्या गोऽजाविपोषणैः।
वार्त्तया धार्य्यते सर्व्वं धर्म्मैरेतैर्द्विजातिभिः। त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या विजानतां। ११२९५
ताभिः सम्यक् प्रयुक्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते। सा चेद्धर्म्मक्रिया न स्यात्त्रयीधर्म्ममृते भुवि।
दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्य्यादमिदं भवेत्। वार्त्ताधर्म्मे ह्यवर्त्तिन्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः।
सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्ह्येतैर्धर्म्मैः सूयन्ति वै प्रजाः। द्विजातीनामृतं धर्म्मो ह्येकश्चैवैकवर्णिकः।
यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः। याजनाध्यापनं विप्रे धर्म्मश्चैव प्रतिग्रहः।
पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्म्मश्च पोषणं। शुश्रूषा च द्विजातीनां शूद्राणां धर्म्म उच्यते। ११३००
भैक्ष्यहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिताः। क्षत्त्रधर्म्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्म्मोऽत्र रक्षणं।
स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः। वृद्धैः सम्मन्त्र्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः।
आस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते। निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा राजा प्रवर्त्तते।
तदा भवन्ति लोकस्य मर्य्यादाः सुव्यवस्थिताः। तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुदुर्गबलेषु च।
नित्यञ्चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा। राज्ञामुपायश्चारश्च बुद्धिमन्त्रपराक्रमाः। ११३०५
निग्रहप्रग्रहौ चैव दाक्ष्यं वै कार्य्यसाधकं। साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च।

साधनीयानि कर्म्माणि समाख्यातयथोगतः। मन्त्रमूला नयाः सर्व्वे चाराश्च भरतर्षभ।
सुमन्त्रितेन या सिद्धिस्तां द्विजैः सह मन्त्रयेत्। स्त्रिया मूढेन बालेन लुब्धेन लघुनाऽपि वा।
न मन्त्रयीत गुह्यानि येषाञ्चोन्मादलक्षणं। मन्त्रयेत् सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्म्माणि कारयेत्।
स्निग्धैश्च नीतिविन्यासान् मूर्खान् सर्व्वत्र वर्ज्जयेत्। धार्म्मिकान् धर्म्मकार्य्येषु अर्थकार्य्येषु पण्डितान्। ११११०
स्त्रीषु क्लीवान्नियुञ्जीत क्रूरान् क्रूरेषु कर्म्मसु। स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्य्याकार्य्यमनुत्तमा।
बुद्धिः कर्म्मसु विज्ञेया रिपूणाञ्च बलाबलं। बुद्ध्या सुप्रतिपन्नेषु कुर्य्यात् साधुपरिग्रहं।
निग्रहं चाप्यशिष्टेषु निर्म्मर्य्यादेषु कारयेत्। निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्त्तते।
तदा भवति लोकस्य मर्य्यादा सुव्यवस्थिता। एष तेऽभिहितः पार्थ घोरो धर्म्मो दुरन्वयः।
तं स्वधर्म्मं विभागेन विनयस्थोऽनुपालय। तपोधर्म्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवं। १११११
दानातिथ्यक्रियाधर्म्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिं। क्षत्रं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः।
सम्यक्प्रणीतदण्डा हि कामद्वेषविवर्ज्जिताः। अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकतां।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि हनूमद्भीमसेनसंवादे पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामतः कृतं। भीमसेनं पुनर्दोर्भ्यां पर्य्यष्वजत वानरः।
परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत। श्रमो नाशमुपागच्छत् सर्व्वञ्चासीत् प्रदक्षिणं।
बलञ्चातिबलो मेने न मेऽस्ति सदृशो महान्। ततः पुनरथोवाच पर्य्यश्रुनयनो हरिः। १११२०
भीममाभाष्य सौहार्द्दाद्वाष्पगद्गदया गिरा। गच्छ वीर स्वमावासं स्मर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरे।
इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्योऽस्मि कर्हिचित्। धनदस्यालयाच्चापि विसृष्टानां महाबल।
देशकाल इहायातुं देवगन्धर्व्वयोषितां। ममापि सफलं चक्षुः स्मारितश्चास्मि राघवं।
रामाभिधानं विष्णुं हि जगद्धृदयनन्दनं। सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तभास्करं।
मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह। तदस्मद्दर्शनं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते। १११२१
भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत। यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयं।
धार्त्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत् करोम्यहं। शिलया नगरञ्चापि मर्द्दितव्यं मया यदि।
बद्ध्वा दुर्य्योधनञ्चाद्य आनयामि तवान्तिकं। यावदेतत् करोम्यद्य कामं तव महाबल।
॥वैशम्पायन उवाच॥ भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः। प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना।
कृतमेव त्वया सर्व्वं मम वानरपुङ्गव। स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां प्रसीद मे। १११३०
सनाथाः पाण्डवाः सर्व्वे त्वया नाथेन वीर्य्यवन्। तवैव तेजसा सर्व्वान् विजेष्यामो वयं परान्।
एवमुक्तस्तु हनुमान् भीमसेनमभाषत। भ्रातृत्वात् सौहृदाच्चैव करिष्यामि प्रियं तव।
चमूं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलां। यदा सिंहरवं वीर करिष्यसि महाबल।
तदाऽहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवन्तव। विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान्।

शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं तेन हनिष्यथ। एवमाभाष्य हनुमांस्तदा पाण्डवनन्दनं। ११४४४
मार्गमाख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सौगन्धिकाहरणे एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १५१॥
॥ वैशम्पायन उवाच॥ गते तस्मिन् हरिवरे भीमोऽपि बलिनाम्बरः। तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनं।
अनुस्मरन् वपुस्तस्य श्रियञ्चाप्रतिमां भुवि। माहात्म्यमनुभावञ्च स्मरन् दाशरथेर्ययौ।
स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च। विलोकयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया।
फुल्लद्रुमविचित्राणि सरांसि सरितस्तथा। नानाकुसुमचित्राणि पुष्पितानि वनानि च। ११४५०
मत्तवारणयूथानि पङ्कक्लिन्नानि भारत। वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि ददृशे तदा।
हरिणैश्चपलापाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वनं। सशष्पकवलैः श्रीमान् पथि दृष्ट्वा द्रुतं ययौ।
महिषैश्च वराहैश्च शार्द्दूलैश्च निषेवितं। व्यपेतभीर्गिरिं शौर्य्याद्भीमसेनो व्यगाहत।
कुसुमानतगन्धैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः। याच्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मारुतकम्पितैः।
कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तषट्पदसेविताः। प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन्। ११४५५
सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु। द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ।
परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने। काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीं।
हंसकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभितां। रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजां।
तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिकवनं महत्। अपश्यत् प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युति।
तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः। वनवासपरिक्लिष्टां जगाम मनसा प्रियां। ११४६०
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सौगन्धिकाहरणे द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १५२॥
॥ वैशम्पायन उवाच॥ स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षितां। कैलासशिखराभ्याशे ददर्श शुभकाननां।
कुवेरभवनाभ्याशे जातां पर्व्वतनिर्झरे। सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलताकुलां।
हरिताम्बुजसंछन्नां दिव्यां कनकपुष्करां। नानापक्षिजनाकीर्णां सूपतीर्थामकर्द्दमां।
अतीवरम्यां सुजलां जातां पर्व्वतसानुषु। विचित्रभूतां लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनां।
तत्रामृतरसं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभं। ददर्श विमलं तोयं पिवंश्च बहु पाण्डवः। ११४६५
तान्तु पुष्करिणीं रम्यां दिव्यसौगन्धिकावृतां। जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगन्धिभिः।
वैदूर्य्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनोरमैः। हंसकारण्डवोद्धूतैः सृजद्भिरमलं रजः।
आक्रीडं राजराजस्य कुवेरस्य महात्मनः। गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्च्चितां।
सेवितामृषिभिर्दिव्यैर्यक्षैः किम्पुरुषैस्तथा। राक्षसैः किन्नरैश्चापि गुप्तां वैश्रवणेन च।
ताञ्च दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः। बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य तत्सरः। ११४७०
तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात्। रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः।

ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमजिनैः प्रतिवासितं । रुक्माङ्गदधरं वीरं भीमं भीमपराक्रमं ।
सायुधं बद्धनिस्त्रिंशमशङ्कितमरिन्दमं । पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योन्यमभिचुक्रुशुः ।
अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः । यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्सम्प्रष्टुमिहार्हथ ।
ततः सर्व्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरं । तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि । ११६६५
मुनिवेशधरश्चैव सायुधश्चैव लक्ष्यसे । यदर्थमभिसंप्राप्तः तदाचक्ष्व महामते ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सौगन्धिकाहरणे त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥
॥ भीमसेन उवाच ॥ पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्म्मराजादनन्तरः । विशालां बदरीं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ।
अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमं । अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ।
तस्या मामनवद्याङ्ग्या धर्म्मपत्न्याः प्रिये स्थितं । पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ।
॥ राक्षसा ऊचुः ॥ आक्रीडोऽयं कुवेरस्य दयितः पुरुषर्षभ । नेह शक्यं मनुष्येण विहर्त्तुं मर्त्त्यधर्म्मणा । ११६७०
देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर । आमन्त्र्य यक्षप्रवरं पिवन्ति रमयन्ति च ।
गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव । अन्यायेनेह यः कश्चिदवमन्य धनेश्वरं ।
विहर्त्तुमिच्छेद्दुर्वृत्तः स विनश्येन्न संशयः । तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादृतः ।
धर्म्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथं । आमन्त्र्य यक्षराजं वै ततः पिव हरस्व च ।
नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किञ्चित् पुष्करमीक्षितुं ॥ भीमसेन उवाच ॥ राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके । ११६७५
दृष्ट्वाऽपि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे । नहि याचन्ति राजान एष धर्म्मः सनातनः ।
नचाहं हातुमिच्छामि क्षात्त्रं धर्म्मं कथञ्चन । इयञ्च नलिनी रम्या जाता पर्व्वतनिर्झरे ।
नेयं भवनमासाद्य कुवेरस्य महात्मनः । तुल्या हि सर्व्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ।
एवं गतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा राक्षसान् सर्व्वान् भीमसेनो ह्यमर्षणः ।
व्यगाहत महाबाहुर्नलिनीं तां महाबलः । ततः स राक्षसैर्व्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् । ११६८०
मा मैवमिति स क्रोधैर्भर्त्सयद्भिः समन्ततः । कदर्थीकृत्य तु स तान् राक्षसान् भीमविक्रमः ।
व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्व्वे न्यवारयन् ।
गृह्णीत बध्नीत निकृन्ततेमं पचाम खादाम च भीमसेनं । क्रुद्धा ब्रुवन्तोऽभिययुर्द्द्रुतं ते शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ।
ततः स गुर्व्वीं यमदण्डकल्पां महागदां काञ्चनपट्टनद्धां । प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्वी ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ।
ते तं तदा तोमरपट्टिशाद्यैर्व्याविद्धशस्त्रैः सहसा निपेतुः । जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा भीमं समन्तात् परिवव्रुरुग्राः । ११६८५
वातेन कुन्त्यां बलवान् सुजातः शूरस्तरस्वी द्विषतां निहन्ता । सत्ये च धर्म्मे च रतः सदैव पराक्रमे शत्रुभिरप्रधृष्यः ।
तेषां स मार्गान् विविधान्महात्मा निहत्य शस्त्राणि च शात्रवाणां । यथा प्रवीरान्निजघान भीमः परं शतं पुष्करिणी समीपे ।
ते तस्य वीर्यञ्च बलञ्च दृष्ट्वा विद्याबलं बाहुबलं तथैव । अशक्नुवन्तः सहितुं समन्तान् द्रुतं प्रवीराः सहसा निवृत्ताः ।
विदीर्य्यमाणास्तत एव तूर्णमाकाशमास्थाय विमूढसंज्ञाः । कैलासशृङ्गाण्यभिदुद्रुवुस्ते भीमार्द्दिताः क्रोधवशाः प्रभग्नाः ।

स शक्रवद्दानवदैत्यसंघान् विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसंघान्। विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः कामाय जग्राह ततोऽम्बुजानि। ११३९०

ततः स पीत्वाऽमृतकल्पमम्भो भूयो बभूवोत्तमवीर्य्यतेजाः। उत्पाट्य जग्राह च सोऽम्बुजानि सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति।

ततस्तु ते क्रोधवशाः समेत्य धनेश्वरं भीमबलप्रणुन्नाः। भीमस्य वीर्य्यञ्च बलञ्च संख्ये यथावदाचख्युरतीव भीताः।

तेषां वचस्तत्तु निशम्य देवः प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच। गृह्णातु भीमो जलजानि कामात् कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत्।

ततोऽभ्यनुज्ञाप्य धनेश्वरन्ते जग्मुः कुरूणां प्रवरं विरोषाः। भीमञ्च तस्यां ददृशुर्नलिन्यां यथोपजोषं विहरन्तमेकं।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सौगन्धिकाहरणे चतुःपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः॥ १५४॥

॥ वैशम्पायन उवाच॥ ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ। बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे। ११३९५

ततो वायुर्महान्शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः। प्रादुरासीत् खरस्पर्शः संग्राममभिचोदयन्।

पपात महती चोल्का सनिर्घाता महाभया। निष्प्रभश्चाभवत् सूर्य्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः।

निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते। चचाल पृथिवी चापि पांशुवर्षं पपात च।

सलोहिता दिशश्चासन् खरवाचो मृगद्विजाः। तमोवृतमभूत् सर्व्वं न प्राज्ञायत किञ्चन।

अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे। तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्म्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः। ११४००

उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मानभिभविष्यति। सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्म्मदाः।

यथा रूपाणि पश्यामि स्वभ्यग्रो नः पराक्रमः। एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षाञ्चक्रे समन्ततः।

अपश्यमानो भीमन्तु धर्म्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः। ततः कृष्णां यमौ चापि समीपस्थावरिन्दमः।

पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्म्माणमाहवे। कच्चित् क भीमः पाञ्चालि किञ्चित् कृत्यञ्चिकीर्षति।

कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः। इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरदर्शनाः। ११४०५

दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः। तं तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी।

प्रिया प्रियञ्चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी॥ द्रौपद्युवाच॥ यत्तत् सौगन्धिकं राजन्नाहृतं मातरिश्वना।

तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाऽद्योपपादितं। अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येर्बहून्यपि।

तानि सर्व्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति। स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः।

प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्त्तुमितो गतः। उक्तस्त्वेवं तया राजा यमाविदमथाब्रवीत्। ११४१०

गच्छाम सहितास्तूर्णं येन यातो वृकोदरः। वहन्तु राक्षसा विप्रान् यथा श्रान्तान् यथा कृशान्।

त्वमप्यमरसङ्काश वह कृष्णां घटोत्कच। व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः।

चिरञ्च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे। तरस्वी वैनतेयस्य सदृशो भुवि लङ्घने।

उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथेच्छकं। तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्रजनीचराः।

पुरा स नापराध्नोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनां। तथेत्युक्त्वा तु ते सर्व्वे हैडिम्बप्रमुखास्तदा। ११४१५

उद्देशज्ञाः कुवेरस्य नलिन्या भरतर्षभ। आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः।

लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः। ते सर्व्वे त्वरिता गत्वा ददृशुः शुभकाननां।

गन्धसौगन्धिकवतीं नलिनीं सुमनोरमां। तच्च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे मनस्विनं।
ददृशुर्निहतांश्चैव यक्षांश्च विपुलेक्षणान्। भिन्नकायाक्षिबाहूरून् सञ्चूर्णितशिरोधरान्।
तच्च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितं।। सक्रोधं स्तब्धनयनं सन्दष्टदशनच्छदं। ११४१०
उद्यम्य च गदां दोर्भ्यां नदीतीरे व्यवस्थितं। प्रजासंक्षेपसमये दण्डहस्तमिवान्तकं।
तं दृष्ट्वा धर्म्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः पुनः। उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतं।
साहसं वत भद्रं ते देवानामथ वाऽप्रियं। पुनरेवं न कर्त्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियं।
अनुशिष्य तु कौन्तेयं पद्मानि परिगृह्य च। तस्यामेव नलिन्यान्तु विजह्रुरमरोपमाः।
एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः। प्रादुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षिणः। ११४११
ते दृष्ट्वा धर्म्मराजानं महर्षिञ्चापि लोमशं। नकुलं सहदेवञ्च तथाऽन्यान् ब्राह्मणर्षभान्।
विनयेन नताः सर्व्वे प्रणिपेतुश्च भारत। सान्त्विता धर्म्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः।
विदिताश्च कुवेरस्य तत्र ते कुरुपुङ्गवाः। ऊषुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरूद्वहाः।
प्रतीक्षमाणा वीभत्सुं गन्धमादनसानुषु।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि सौगन्धिकाहरणे पञ्चपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः॥ १५५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। कृष्णया सहितान् भ्रातृनित्युवाच सहद्विजान्।११४२८
दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च। मनसो ह्लादनीयानि वनानि च पृथक् पृथक्।
देवैः पूर्व्वं विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः। यथाक्रमविशेषेण द्विजैः सम्पूजितानि च।
ऋषीणां पूर्व्वचरितं तथा कर्म्म विचेष्टितं। राजर्षीणाञ्च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः।
शृण्वानास्तत्र तत्र स्म आश्रमेषु शिवेषु च। अभिषेकं द्विजैः सार्द्धं कृतवन्तो विशेषतः।
अर्च्चिताः सततं देवाः पुष्पैरद्भिः सदा च वः। यथालब्धैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः। ११४३३
पर्व्वतेषु च रम्येषु सर्व्वेषु च सरःसु च। उदधौ च महापुण्ये सुपस्पृष्टं महात्मभिः।
इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्म्मदा तथा। नानातीर्थेषु रम्येषु सुपस्पृष्टं सह द्विजैः।
गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः पर्व्वताः शुभाः। हिमवान् पर्व्वतश्चैव नानाद्विजगणायुतः।
विशाला वदरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः। दिव्यपुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवर्षिपूजिता।
यथाक्रमविशेषेण सर्व्वाण्यायतनानि च। दर्शितानि द्विजश्रेष्ठा लोमशेन महात्मना। ११४४०
इमं वैश्रवणावासं पुण्यं सिद्धनिषेवितं। कथं भीम गमिष्यामो गतिरन्तरधीयतां।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरीरिणी। न शक्यो दुर्गमो गन्तुमितो वैश्रवणाश्रमात्।
अनेनैव पथा राजन् प्रतिगच्छ यथागतं। नरनारायणस्थानं वदरीत्यभिविश्रुतं।
तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितं। बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्व्वणः।
अतिक्रम्य च तं पार्थ आर्ष्टिषेणाश्रमे वसेः। ततो द्रक्ष्यसि कौन्तेय निवेशं धनदस्य च। ११४४५
एतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धवहः शुचिः। सुखप्रह्लादनः शीतः पुष्पवर्षं ववर्ष च।

श्रुत्वा तु दिव्यामाकाशाद्वाचं सर्व्वे विसिस्मियुः । ऋषीणां ब्राह्मणानाञ्च पार्थिवानां विशेषतः ।
श्रुत्वा तन्महदाश्चर्य्यं द्विजो धौम्योऽब्रवीत्तदा । न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ।
ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वचः । प्रत्यागम्य पुनस्तन्तु नरनारायणाश्रमं ।
भीमसेनादिभिः सर्व्वैर्भ्रातृभिः परिवारितः । पाञ्चाल्या ब्राह्मणैश्चैव न्यवसन्त सुखं तदा । ११४५०
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि नरनारायणाश्रमागमने षट्पञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ समाप्तञ्च तीर्थयात्रापर्व्व ॥ १५६ ॥

॥ अथ जटासुरबधपर्व्व ॥ ८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तान् परिविश्वस्तान् वसतस्तत्र पाण्डवान् । पर्व्वतेन्द्रे द्विजैः सार्द्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ।
गतेषु तेषु रक्षस्सु भीमसेनात्मजेऽपि च । रहितान् भीमसेनेन कदाचित्तान् यदृच्छया ।
जहार धर्म्मराजानं यमौ कृष्णाञ्च राक्षसः । ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्व्वशास्त्रविदुत्तमः ।
इति ब्रुवन् पाण्डवेयान् पर्य्युपास्ते स्म नित्यदा । परीप्समानः पार्थानां कलापानि धनूंषि च ।
अन्तरं सम्परिप्रेप्सुर्द्रौपद्या हरणं प्रति । दुष्टात्मा पापबुद्धिः स नाम्ना ख्यातो जटासुरः । ११४५५
पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः । बुबुधे न च तं पापं भस्मच्छन्नमिवानलं ।
स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिन्दम । घटोत्कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ।
लोमशप्रमुखांस्तांस्तु महर्षींश्च समाहितान् । स्नातुं विनिर्गतान् दृष्ट्वा पुष्पार्थञ्च तपोधनान् ।
रूपमन्यत् समास्थाय विकृतं भैरवं महत् । गृहीत्वा सर्व्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ।
प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा त्रीन् गृहीत्वा च पाण्डवान् । सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः । ११४६०
विक्रम्य कौशिकं खड्गं मोचयित्वा ग्रहं रिपोः । आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ।
तमब्रवीद्धर्म्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः । धर्म्मस्ते हीयते मूढ न तत्त्वं समवेक्षसे ।
येऽन्ये केचिन्मनुष्येषु तिर्य्यग्योनिगताश्च ये । धर्म्मन्ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विशेषतः ।
धर्म्मस्य राक्षसा मूलं धर्म्मन्ते विदुरुत्तमं । एतत् परीक्ष्य सर्व्वं त्वं समीपे स्थातुमर्हसि ।
देवाश्च ऋषयः सिद्धाः पितरश्चापि राक्षस । गन्धर्व्वोरगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा । ११४६५
तिर्य्यग्योनिगताश्चैव अपि कीटपिपीलिकाः । मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमपि जीवसि ।
समृद्ध्या ह्यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृच्छति । इमन्तु लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ।
पूज्यमानाश्च वर्द्धन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि । वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षस ।
राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखं । न च राजाऽवमन्तव्यो रक्षसा जात्वनागसि ।
अणुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराशन । विघसाशान् यथाशक्त्या कुर्म्महे देवतादिषु । ११४७०
गुरूंश्च ब्राह्मणांश्चैव प्रणामप्रवणाः सदा । द्रोग्धव्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ।
यथाश्रयाणि भुञ्जीत यत्र च स्यात् प्रतिश्रयः । स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोषितः ।

भुक्त्वा चास्मासु दुष्टात्मन् कथमस्मान् जिहीर्षसि । एवमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः ।
वृथामरणमर्हश्च वृथाद्य न भविष्यसि । अथ चेद्दुष्टबुद्धिस्त्वं सर्व्वैर्धर्म्मैर्विवर्ज्जितः ।
प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर । अथ चेत्त्वमविज्ञानादिदं कर्म्म करिष्यसि । ११४७५
अधर्म्मञ्चाप्यकीर्त्तिञ्च लोके प्राप्स्यसि केवलं । एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीं ।
विषमेतत् समालोड्य कुम्भेन प्राशितं त्वया । ततो युधिष्ठिरस्तस्य गुरुकः समपद्यत ।
स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् । तथाऽब्रवीत् द्रौपदीञ्च नकुलञ्च युधिष्ठिरः ।
माभैष्ट राक्षसान्मूढाद्गतिरस्य मया हृता । नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ।
अस्मिन् मुहूर्त्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः । सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतनं । ११४८०
उवाच वचनं राजन् कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । राजन् किं नाम तत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकं ।
यद्युद्धेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रून् जयेत वा । एष चास्मान् वयञ्चैनं युध्यमानाः परन्तप ।
सूदयेम महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप । क्षत्रधर्म्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ।
जयन्तो हन्यमाना वा प्राप्नुमहीम सद्गतिं । राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ।
नाहं ब्रूयां पुनर्ज्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत । भो भो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽस्मि पाण्डवः । ११४८५
हत्वा वा मां नयस्वैनां हतो वाऽद्येह स्वप्स्यसि । तदा ब्रुवति माद्रेये भीमसेनो यदृच्छया ।
प्रत्यदृश्यत्तदा तत्र सवज्र इव वासवः । सोऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र द्रौपदीञ्च यशस्विनीं ।
क्षितिस्थं सहदेवञ्च क्षिपन्तं राक्षसं तथा । मार्गाच्च रक्षः संमूढं कालोपहतचेतसं ।
भ्रमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितं । भ्रातॄंस्तान् ह्रियतो दृष्ट्वा द्रौपदीञ्च महाबलः ।
क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसञ्चेदमब्रवीत् । विज्ञातोऽसि मया पूर्व्वं पाप शस्त्रपरीक्षणे । ११४९०
आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा । ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियं ।
प्रियेषु रममाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणं । अतिथिं ब्रह्मरूपञ्च कथं हन्यामनागसं ।
राक्षसं जानमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् । अपक्वस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ।
नूनमद्यासि संपक्वो यथा ते मतिरीदृशी । दत्ता कृष्णापहरणे कालेनाद्भुतकर्म्मणा ।
बडिशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः । मत्स्योऽम्भसीव स्यूतास्यः कथमद्य भविष्यसि । ११४९५
यञ्चासि प्रस्थितो देशं मनःपूर्व्वं गतञ्च ते । गतं गन्ताऽसि गन्ताऽसि मार्गं बकहिडिम्बयोः ।
एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः । भीत उत्सृज्य तान् सर्व्वान् युद्धाय समुपस्थितः ।
अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषात् प्रस्फुरिताधरः । न मे मूढा दिशः पाप त्वदर्थं मे विलम्बितं ।
श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे । तेषामद्य करिष्यामि तवास्रेणोदकक्रियां ।
एवमुक्तस्ततो भीमः सृक्किणी परिसंलिहन् । स्मयमान इव क्रोधात् साक्षात् कालान्तकोपमः । ११५००
बाहुसंरम्भमेवेच्छन्नभिदुद्राव राक्षसं । राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितं ।
मुहुर्मुहुर्व्याददानः सृक्किणी परिसंलिहन् । अभिदुद्राव संरब्धो बलिर्व्वज्रधरं यथा ।

वर्त्तमाने तदा ताभ्यां बाहुयुद्धे सुदारुणे । माद्रीपुत्त्रावभिक्रुद्धावुभावप्यभ्यधावतां ।
न्यवारयत्तौ प्रहसन् कुन्तीपुत्त्रो वृकोदरः । शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ।
आत्मना भ्रातृभिश्चैवं धर्म्मेण सुकृतेन च । इष्टेन च शपे राजन् सूदयिष्यामि राक्षसं । ११५०५
इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्द्धमानौ परस्परं । बाहुभ्यां समसज्जेतामुभौ रक्षोवृकोदरौ ।
तयोरासीत्सम्प्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः । अमृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ।
आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः । जीमूताविव गर्ज्जन्तौ निनदन्तौ महाबलौ ।
बभञ्जतुर्महावृक्षानूरुभिर्बलिनाम्बरौ । अन्योन्येनातिसंरब्धौ परस्परबधैषिणौ ।
तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनं । बालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरा स्त्रीकाङ्क्षिणोर्यथा । ११५१०
आविध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्त्तमितरेतरं । ताडयामासतुरुभौ विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ।
तस्मिन् देशे यदा वृक्षाः सर्व्व एव निपातिताः । पुञ्जीकृताश्च शतशः परस्परबधेप्सया ।
ततः शिलाः समादाय मुहूर्त्तमिव भारत । महाभ्रैरिव शैलेन्द्रौ युयुधाते महाबलौ ।
शिलाभिरुग्ररूपाभिर्बृहतीभिः परस्परं । वज्रैरिव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणौ ।
अभिद्रुत्य तु भूयस्तावन्योन्यबलदर्पितौ । भुजाभ्यां परिगृह्याथ चकर्षाते गजाविव । ११५१५
मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिजघ्नतुः । ततः कटकटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ।
ततः संहत्य मुष्टिन्तु पञ्चशीर्षमिवोरगं । वेगेनाभ्यहनद्भीमो राक्षसस्य शिरोधरां ।
ततः श्रान्तन्तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतं । सुपरिश्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत ।
तत एनं महाबाहुर्ब्बाहुभ्याममरोपमः । समुत्क्षिप्य बलाद्भीमो विनिष्पिष्य महीतले ।
तस्य गात्राणि सर्व्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः । अरत्निना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् । ११५२०
सन्दष्टोष्ठं विवृत्ताक्षं फलं वृन्तादिव च्युतं । जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धृतं ।
पपात रुधिरादिग्धं सन्दष्टदशनच्छदं । तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ।
स्तूयमानो द्विजाग्र्यैस्तु मरुद्भिरिव वासवः ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि जटासुरबधपर्व्वणि जटासुरबधोनाम सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ समाप्तञ्च जटासुरबधपर्व्व ॥ १५७ ॥

॥ अथ यक्षयुद्धपर्व्व ॥ ९ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ निहते राक्षसे तस्मिन् पुनर्नारायणाश्रमं । अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ।
स समानीय तान् सर्व्वान् भ्रातॄनित्यब्रवीद्वचः । द्रौपद्या सहितान् काले संस्मरन् भ्रातरं जयं । ११५२१
समाश्चतस्रोऽभिगताः शिवेन चरतां वने । कृतोद्देशश्च बीभत्सुः पञ्चमीमभितः समां ।
प्राप्य पर्व्वतराजानं श्वेतं शिखरिणाम्बरं । पुष्पितैर्द्रुमषण्डैश्च मत्तकोकिलषट्पदैः ।
मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितं । व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गवयैर्हरिणैस्तथा ।

श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुरुभिश्च निषेवितं। फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः।
प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि। महापुण्यं पवित्रञ्च सुरासुरनिषेवितं। ११५३०
तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः। कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा।
पञ्चवर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि। अत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिन्दमं।
देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतं। इत्युक्त्वा ब्राह्मणान् सर्व्वानामन्त्रयत पाण्डवः।
कारणञ्चैव तत्तेषामाचचक्षे तपस्विनां। तानुग्रतपसः प्रीतान् कृत्वा पार्थाः प्रदक्षिणं।
ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च। सुखोदर्कमिदं क्लेशमचिराद्भरतर्षभ। ११५३५
क्षत्रधर्म्मेण धर्म्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि। तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनां।
प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परन्तपः। राक्षसैरनुयातो वै लोमशेनाभिरक्षितः।
क्वचित् पद्भ्यां ततो ऽगच्छद्राक्षसैरुह्यते क्वचित्। तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः।
ततो युधिष्ठिरो राजा बहून् क्लेशान् विचिन्तयन्। सिंहव्याघ्रगजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशं।
अवेक्षमाणः कैलासं मैनाकञ्चैव पर्व्वतं। गन्धमादनपादांश्च श्वेतञ्चापि शिलोच्चयं। ११५४०
उपर्य्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः। पृष्ठं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि।
ददृशुः पाण्डवा राजन् गन्धमादनमन्तिकात्। पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतावृते।
सलिलावर्त्तसञ्जातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः। समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्व्वणः।
तमुपागम्य राजर्षिं धर्म्मात्मानमरिन्दमाः। पाण्डवा वृषपर्व्वाणमवन्दन्त गतक्लमाः।
अभ्यनन्दत राजर्षिः पुत्त्रवद्भरतर्षभ। पूजितास्त्ववसंस्तत्र सप्तरात्रमरिन्दमाः। ११५४५
अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतं। आमन्त्र्य वृषपर्व्वाणं प्रस्थानं प्रत्यरोचयन्।
एकैकशश्च तान् विप्रान्निवेद्य वृषपर्व्वणि। न्यासभूतान् यथाकालं बन्धूनिव सुसत्कृतान्।
पारिबर्हञ्च तं शेषं परिदाय महात्मने। ततस्ते यज्ञपात्राणि रत्नान्याभरणानि च।
न्यदधुः पाण्डवा राजन्नाश्रमे वृषपर्व्वणः। अतीतानागते विद्वान् कुशलः सर्व्वधर्म्मवित्।
अन्वशासत् स धर्म्मज्ञः पुत्त्रवद्भरतर्षभान्। तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्द्दिशमुत्तरां। ११५५०
तान् प्रस्थितानभ्यगच्छद्वृषपर्व्वा महामतिः। उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः पाण्डवांस्तदा।
अनुसंसार्य्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च। वृषपर्व्वा निववृते पन्थानमुपदिश्य च।
नानामृगगणैर्ज्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः। पदातिर्भ्रातृभिः सार्द्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः।
नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसानुषु। पर्व्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः।
महाभ्रघनसङ्काशं सलिलोपहितं शुभं। मणिकाञ्चनरम्यस्य शिलानाञ्च समुच्चयं। ११५५५
ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्व्वणा। अनुसस्रुर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधान्नगान्।
उपर्य्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः। सुदुर्गमांस्ते सुबहून् सुखेनैवाभिचक्रमुः।
धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृषिः। अगच्छन् सहितास्तत्र न कश्चिदवहीयत।

ते मृगद्विजसंघुष्टं नानाद्रुमलतायुतं। शाखामृगगणैश्चैव सेवित सुमनोरमं।
पुण्यं पद्मसरोयुक्तं सदल्वलमहावनं। उपतस्थुर्महाभागा माल्यवन्तं महागिरिं। ११५६०
ततः किम्पुरुषावासं सिद्धचारणसेवितं। ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्व्वतं गन्धमादनं।
विद्याधरानुचरितं किन्नरीभिस्तथैव च। गजसंघसमावासं सिंहव्याघ्रगणायुतं।
शरभोन्नादसंघुष्टं नानामृगनिषेवितं। ते गन्धमादनवनं तन्नन्दनवनोपमं।
मुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनं। विविशुः क्रमशो वीराः अरण्यं शुभकाननं।
द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः। शृण्वन्तः प्रीतिजननान् वल्गून्मदकलाञ्छुभान्। ११५६५
श्रोत्ररम्यान् सुमधुरान् शब्दान् खगमुखेरितान्। सर्व्वर्तुफलभाराढ्यान् सर्व्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान्
पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान्। आम्रानाम्रातकान् भव्यान् नारिकेलान् सतिन्दुकान्।
मुञ्जातकांस्तथाजीरान् दाडिमान्बीजपूरकान्। पनसान् लकुचान् मोचान् खर्ज्जूरानम्लवेतसान्।
पारावतांस्तथा क्षौद्रान्नीपांश्चापि मनोरमान्। विल्वान् कपित्थान् जम्बूंश्च काश्मरीर्ब्बदरीस्तथा।
प्लक्षानुडुम्बरवटानश्वत्थान् क्षीरिकांस्तथा। भल्लातकानामलकीर्हरीतकविभीतकान्। ११५७०
इङ्गुदान् करमर्द्दांश्च तिन्दुकांश्च महाफलान्। एतानन्यांश्च विविधान् गन्धमादनसानुषु।
फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान् स्वादुभिस्तरून्। तथैव चम्पकाशोकान् केतकान् वकुलांस्तथा।
पुन्नागान् सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान् सकेतकान्। पाटलाः कुटजान् रम्यान् मन्दारेन्दीवरांस्तथा।
पारिजातान् कोविदारान् देवदारुद्रुमांस्तथा। शालांस्तालांस्तमालांश्च पिप्पलान् हिङ्गुकांस्तथा।
शाल्मलीः किंशुकाशोकान् शिंशपाः सरलांस्तथा। चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः। ११५७५
कोकिलैः कलविङ्कैश्च हारीतैर्जीवजीवकैः। प्रियकैश्चातकैश्चैव तथाऽन्यैर्व्विविधैः खगैः।
श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्भिश्चाप्यधिष्ठितान्। सरांसि च मनोज्ञानि समन्ताज्जलचारिभिः।
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः। कह्लारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः।
कादम्बैश्चक्रवाकैश्च कुररैर्जलकुक्कुटैः। कारण्डवैः प्लवैर्हंसैर्व्वकैर्म्मद्गुभिरेव च।
एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताज्जलचारिभिः। हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः। ११५८०
पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणरञ्जितैः। मञ्जुस्वरैर्मधुकरैर्व्विरुतान् कमलाकरान्।
अपश्यंस्ते नरव्याघ्रा गन्धमादनसानुषु। तथैव पद्मषण्डैश्च मण्डितांश्च समन्ततः।
शिखण्डिनीभिः सहितान् लतामण्डलकेषु च। मेघतूर्य्यरवोद्दाममदनाकुलितान्भृशं।
कृत्वैव केकामधुरं सङ्गीतं मधुरस्वरं। चित्रान् कलापान् विस्तीर्य्य सविलासान्मदालसान्।
मयूरान् ददृशुर्हृष्टाः नृत्यतो वनलालसान्। कांश्चित् प्रियाभिः सहितान्‌ रमनमाणान् कलापिनः। ११५८५
वानीरलतासङ्कटेषु कुटजेषु स्थितांस्तथा। कांश्चिच्च कुटजानान्तु विटपेषूत्कटानिव।
कलापरुचिराटोपनिचितान्मुकुटानिव। विवरेषु तरूणाञ्च रुचिरान् ददृशुश्च ते।
सिन्धुवारांस्तथोदारान् मन्मथस्येव तोमरान्। सुवर्णवर्णकुसुमान् गिरीणां शिखरेषु च।

कर्णिकारान् विकसितान् कर्णपूरनिभोत्तमान्। तथा ऽपश्यन् कुरवकान् वनराजिषु पुष्पितान्।
कामवश्योत्सुककरान् कामस्येव शरोत्करान्। तथैव वनराजीनामुदारान् रचितानिव। ११५९०
विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकांस्तिलकानिव। तथाऽनङ्गशराकारान् सहकारान्मनोरमान्।
अपश्यन् भ्रमरारावान् मञ्जरीभिर्विराजितान्। हिरण्मयशृङ्गैः पुष्पैर्दावाग्निसदृशैरपि।
लोहितैरञ्जनाभैश्च वैदूर्य्यसदृशैरपि। अतीव वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु।
तथा शालांस्तमालांश्च पाटलान् वकुलानपि। माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च।
विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः। कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च। ११५९५
सरांसि बहुशः पार्था पश्यन्तः शैलसानुषु। पद्मोत्पलविमिश्राणि सुखशीतजलानि च।
एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः। गन्धवन्त्यथ माल्यानि रसवन्ति फलानि च।
सरांसि च मनोज्ञानि वृक्षांश्चातिमनोरमान्। विविशुः पाण्डवाः सर्व्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः।
कमलोत्पलकह्लारपुण्डरीकसुगन्धिना। सेव्यमाना वने तस्मिन् सुखस्पर्शेन वायुना।
ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः। अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादनकाननं। ११६००
वने ह्यस्मिन् मनोरम्ये दिव्याः काननजा द्रुमाः। लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगाः।
भान्त्येते पुष्पविकचाः पुंस्कोकिलकलाकुलाः। नात्र कण्टकिनः केचिन्नच विद्यन्त्यपुष्पिताः।
स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु। भ्रमरारावमधुरा नलिनीः फुल्लपङ्कजाः।
विलोड्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरेणुभिः। पश्येमां नलिनीं चान्यां कमलोत्पलमालिनीं।
स्रग्धरां विग्रहवतीं साक्षाच्छ्रियमिवापरां। नानाकुसुमगन्धाढ्याः स्तम्बा इमाः काननोत्तमे। ११६०५
उपगीयमाना भ्रमरै राजन्ते वनराजयः। पश्य भीम शुभान् देशान् देवाक्रीडान् समन्ततः।
अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स्म वृकोदर। लताभिः पुष्पिताग्राभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः।
संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु। शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनां।
नदतां शृणु निर्घोषं भीम पर्व्वतसानुषु। चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलसारिकाः।
पत्रिणः पुष्पितानेतान् संपतन्ति महाद्रुमान्। रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगताः खगाः। ११६१०
परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः। हरितारुणवर्णानां शाद्वलानां समीपतः।
सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणेष्वपि। वदन्ति मधुरा वाचः सर्व्वभूतमनोरमाः।
भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाः पतत्त्रिणः। चतुर्व्विषाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः।
एते वैदूर्य्यवर्णाभं क्षोभयन्ति महत्सरः। बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गपरिच्युताः।
नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्ति च। भास्कराभप्रभा भीमाः शारदाभ्रघनोपमाः। ११६१५
शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः। क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचित्काञ्चनसन्निभाः।
धातवो हरितालस्य क्वचिद्धिङ्गुलकस्य च। मनःशिला गुहाश्चैव सन्ध्याऽभ्रनिकरोपमाः।
शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः। शशलोहितवर्णाभाः क्वचिद्गैरिकधातवः।

सिताsसिताभ्रप्रतिमाः बालसूर्य्यसमप्रभाः । एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ।
गन्धर्व्वाः सह कान्ताभिर्य्यथोक्तं वृषपर्व्वणा । दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किम्पुरुषैः सह । ११६१०
गीतानां समतालानां तथा साम्नाञ्च निस्वनः । श्रूयते बहुधा भीम सर्व्वभूतमनोहरः ।
महागङ्गामुदीक्षस्व पुण्यां देवनदीं शुभां । कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिन्नरसेवितां ।
धातुभिश्च सरिद्भिश्च किन्नरैर्मृगपक्षिभिः । गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च काननैश्च मनोरमैः ।
व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीर्षैः समन्ततः । उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिन्दम ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमां । नातृप्यन् पर्व्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परन्तपाः । ११६१५
उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः । आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ।
ततस्ते तिग्मतपसं कृशन्धमनिसन्ततं । पारगं सर्व्वधर्म्माणामार्ष्टिषेणमुपागमन् ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि यक्षयुद्धपर्व्वणि गन्धमादनशोभादर्शनंनामाष्टपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५८ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषं । अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्त्तयन् ।
ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ च सुतपस्विनौ । शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्य्योपतस्थिरे ।
तथैव धौम्यो धर्म्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः । यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं शंसितव्रतं । ११६२०
अन्वजानात् स धर्म्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा । पाण्डोः पुत्रान् कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ।
कुरूणामृषभं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः । सह भ्रातृभिरासीनं पर्य्यपृच्छदनामयं ।
नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्म्मे प्रवर्त्तसे । मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित् पार्थ न सीदति ।
कच्चित्ते गुरवः सर्व्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः । कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ।
सुकृतं प्रतिकर्त्तुञ्च कच्चिद्धातुञ्च दुष्कृतं । यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न विकत्थसे । ११६२५
यथार्हं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः । वनेष्वपि वसन् कच्चिद्धर्म्ममेवानुवर्त्तसे ।
कच्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते । दानधर्म्मतपःशौचैरार्ज्जवेन तितिक्षया ।
पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित्पार्थानुवर्त्तसे । कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छस्यरिन्दम ।
स्वे स्वे किल कुले जाते पुत्त्रे नप्तरि वा पुनः । पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च हसन्ति च ।
किन्त्वस्य दुष्कृतेऽस्माभिः सम्प्राप्तव्यं भविष्यति । किञ्चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनं । ११६३०
पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चमः । यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवन्नार्य्यमाहैतद्यथावद्धर्म्मनिश्चयं । यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया ।
॥ आर्ष्टिषेण उवाच ॥ अब्भक्षा वायुभक्षाश्च प्लवमाना विहायसा । जुषन्ते पर्व्वतश्रेष्ठमृषयः पर्व्वसन्धिषु ।
कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः । दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्था यथा किम्पुरुषा नृप ।
अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च । दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्व्वाप्सरसां गणाः । ११६३५
विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः । महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चोरगादयः ।
अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्व्वसन्धिषु । भेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानाञ्च निःस्वनः ।

इहस्थैरेव तत् सर्व्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः। न कार्य्या वः कथञ्चिद्धि गन्तव्याभिगमने मतिः।
नचाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः। विहारो यत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा।
ईषच्चापलकर्म्माणं मनुष्यमिह भारत। द्विषन्ति सर्व्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः। ११६६०
अस्यातिक्रम्य शिखरं कैलासस्य युधिष्ठिर। गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते।
चापलादिह गच्छन्तं पार्थ यानमतः परं। अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन।
अप्सरोभिः परिवृतः समृद्ध्या नरवाहनः। इह वैश्रवणस्तात पर्व्वसन्धिषु दृश्यते।
शिखरस्थं समासीनमधिपं यक्षरक्षसां। प्रेक्षन्ते सर्व्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितं।
देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च। गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम। ११६६५
उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्व्वसन्धिषु। गीतसामस्वनस्तात श्रूयते गन्धमादने।
एतदेवंविधञ्चित्रमिह तात युधिष्ठिर। प्रेक्षन्ते सर्व्वभूतानि बहुशः पर्व्वसन्धिषु।
भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च। वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्ज्जुनदर्शनात्।
न तात चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथञ्चन। उषित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च।
ततः शस्त्रजितां तात पृथिवीं पालयिष्यसि। ११६६०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि यक्षयुद्धपर्व्वणि आर्ष्टिषेणयुधिष्ठिरसंवादे एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १५८ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ आर्ष्टिषेणाश्रमे तस्मिन् मम पूर्व्वपितामहाः। पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्व्वे दिव्यपराक्रमाः।
कियन्तं कालमवसन् पर्व्वते गन्धमादने। किञ्च चक्रुर्महावीर्य्याः सर्व्वेऽतिबलपौरुषाः।
कानि चाभ्यवहार्य्याणि तत्र तेषां महात्मनां। वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम।
विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमं। यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तस्मिन् हैमवते गिरौ।
नखल्वासीत् पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम। कच्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणेन च। ११६७५
तत्र ह्यायाति धनद आर्ष्टिषेणो यथाऽब्रवीत्। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन।
नहि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टितं॥ वैशम्पायन उवाच॥ एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः।
शासनं सततञ्चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः। भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च।
शुद्धबाणहतानाञ्च मृगाणां पिशितान्यपि। मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च।
एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभ। तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात्। ११६८०
शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधान्युत। कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः।
राक्षसैः सह सर्व्वैश्च पूर्व्वमेव गतः प्रभो। आर्ष्टिषेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनां।
अगच्छन् बहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतं। तैस्तत्र विहरद्भिश्च रममाणैश्च पाण्डवैः।
प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा। आजग्मुः पाण्डवान् द्रष्टुं शुद्धात्मानो यतव्रताः।
ते तैः सह कथाश्चक्रुर्दिव्या भरतसत्तमाः। ततः कतिपयाहस्य महाह्रदनिवासिनं। ११६८५
ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाऽहरत्। प्राकम्पत महाशैलः प्रामृद्यन्त महाद्रुमाः।

ददृशुः सर्व्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतं । ततः शैलोत्तमस्याग्रात् पाण्डवान् प्रति मारुतः ।
अवहत् सर्व्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च । तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी । भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
विविक्ते पर्व्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजं । सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् । ११६८०
पञ्चवर्णानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ । प्रत्यक्षं सर्व्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति ।
खाण्डवे सत्यसन्धेन भ्रात्रा तव महात्मना । गन्धर्व्वोरगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ।
हता मायाविनश्चोग्रा धनुः प्राप्तञ्च गाण्डिवं । तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुबलञ्च ते ।
अविषह्यमनाधृष्यं शक्रतुल्यबलोपमं । त्वद्बाहुबलवेगेन त्रासिताः सर्व्वराक्षसाः ।
हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दश । ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवं । ११६८५
व्यपेतभयसम्मोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव । एवं प्रणिहितं भीम चिरात् प्रभृति मे मनः ।
द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलपालिता । ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परन्तपः ।
नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्गवः । सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारकनकप्रभः ।
मनस्वी बलवान् दृप्तो मानी शूरश्च पाण्डवः । लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
सिंहदंष्ट्रो बृहत्स्कन्धः शालपोत इवोद्गतः । महात्मा चारुसर्व्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः । ११६९०
रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणांश्चापि परामृशत् । स केशरीव चोत्सिक्तः प्रभिन्न इव वारणः ।
व्यपेतभयसम्मोहः शैलमभ्यपतद्बली । तं मृगेन्द्रमिवायान्तं प्रभिन्नमिव वारणं ।
ददृशुः सर्व्वभूतानि बाणकार्म्मुकधारिणं । द्रौपद्या वर्द्धयन् हर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
व्यपेतभयसम्मोहः शैलराजं समाश्रितः । न ग्लानिर्न च कातर्य्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ।
कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः । तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनं । ११६९५
बहुतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः । स किन्नरमहानागमुनिगन्धर्व्वराक्षसान् ।
हर्षयन् पर्व्वतस्याग्रमारुह्य स महाबलः । ततो वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ।
काञ्चनैः स्फाटिकैश्चैव वेश्मभिः समलङ्कृतं । प्राकारेण परिक्षिप्तं सौवर्णेन समन्ततः ।
सर्व्वरत्नद्युतिमता सर्व्वोद्यानवता तथा । शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ।
द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना । विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः समन्ततः । ११७००
वायुना धूयमानाभिः पताकाभिरलङ्कृतं । धनुष्कोटीमवष्टभ्य वक्रभावेन बाहुना ।
पश्यमानः स खेदेन द्रविणाधिपतेः पुरं । मोदयन् सर्व्वभूतानि गन्धमादनसम्भवः ।
सर्व्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ । चित्रा विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ।
अचिन्त्या विविधास्तत्र द्रुमाः परमशोभिनः । रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यविभूषितं ।
राक्षसाधिपतेः स्थानं ददृशे भरतर्षभः । गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः । ११७०५
भीमसेनो महाबाहुस्तस्थौ गिरिरिवाचलः । ततः शङ्खमुपाध्मासीद्द्विषतां लोमहर्षणं ।

ज्याघोषतलशब्दञ्च कृत्वा भूतान्यमोहयत्। ततः प्रहृष्टरोमाणस्तं शब्दमभिदुद्रुवुः।
यक्षराक्षसगन्धर्व्वाः पाण्डवस्य समीपतः। गदापरिघनिस्त्रिंशशूलशक्तिपरश्वधाः।
प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः। ततः प्रववृते युद्धं तेषां तस्य च भारत।
तैः प्रयुक्तान्महामायैः शूलशक्तिपरश्वधान्। भल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतरैस्ततः। ११०१०
अन्तरीक्षगतानाञ्च भूमिष्ठानाञ्च गर्ज्जतां। शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः।
सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महाबलं। गदापरिघपाणीनां रक्षसां कायसम्भवा।
कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः। भीमबाहुबलोत्सृष्टैरायुधैर्य्यक्षरक्षसां।
विनिकृत्तानि दृश्यन्ते शरीराणि शिरांसि च। प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनं।
ददृशुः सर्व्वभूतानि सूर्य्यमभ्रगणैरिव। स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिघातिभिः। ११०१५
सर्व्वानार्च्छन्महाबाहुर्ब्बलवान् सत्यविक्रमः। अभितर्ज्जयमानाश्च रुवन्तश्च महारवान्।
न मोहं भीमसेने च ददृशुः सर्व्वराक्षसाः। यक्षा विक्षतसर्व्वाङ्गा भीमसेनभयार्द्दिताः।
भीममार्त्तस्वरञ्चक्रुर्व्विप्रकीर्णमहायुधाः। उत्सृज्य ते गदाशूलानसिशक्तिपरश्वधान्।
दक्षिणां दिशमाजग्मुस्त्रासिता दृढधन्वना। तत्र शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः।
सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः। अदर्शयदधीकारं पौरुषञ्च महाबलः। ११०२०
स तान् दृष्ट्वा पराद्वृत्तान् स्मयमान इवाब्रवीत्। एकेन बहवः संख्ये मानुषेण पराजिताः।
प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्ष्यथ धनेश्वरं। एवमाभाष्य तान् सर्व्वानभ्यवर्त्तत राक्षसः।
शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावत स पाण्डवं। तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणं।
वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समार्द्दयत्। मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदां।
प्राहिणोद्भीमसेनाय परिगृह्य महाबलः। विद्युद्रूपां महाघोरामाकाशे महतीं गदां। ११०२५
शरैर्ब्बहुभिरभ्यार्च्छद्भीमसेनः शिलाशितैः। प्रत्यहन्यन्त ते सर्व्वे गदामासाद्य सायकाः।
न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः। गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्य्यवान्।
व्यंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः। ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयस्मयीं।
तस्मिन्नेवान्तरे धीमान् प्रजहाराथ राक्षसः। सा भुजं भीमनिर्ह्रादा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणं।
साग्निज्वाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि। सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्याऽमितपराक्रमः। ११०३०
गदां जग्राह कौन्तेयः क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः। रुक्मपट्टपिनद्धाङ्गां शत्रूणां भयवर्द्धिनीं।
प्रगृह्याथ नदन्भीमः शैक्यां सर्व्वायसीं गदां। तरसा चाभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलं।
दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि। प्राहिणोद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन्।
भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः। अभिदुद्राव तं हन्तुं गरुत्मानिव पन्नगं।
सोऽन्तरीक्षमवप्लुत्य विधूय सहसा गदां। प्रचिक्षेप महाबाहुर्व्विनद्य रणमूर्द्धनि। ११०३५
सेन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विसृष्टा वातरंहसा। हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्येव निपपात ह।

तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन पातितं । ददृशुः सर्व्वभूतानि सिंहेनेव गवाम्पतिं ।
तं प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषाः निशाचराः । भीममार्त्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि यक्षयुद्धपर्व्वणि मणिमद्वधो नामषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६० ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमानां गिरेर्गुहां । अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्त्रावुभावपि ।
धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्व्वे च सुहृदस्तथा । भीमसेनमपश्यन्तः सर्व्वे विमनसोऽभवन् । ११७४०
द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय सम्प्रधार्य्य महारथाः । सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहुस्तदा ।
ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः । ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिन्दमाः ।
स्फुरतश्च महाकायान् गतसत्त्वांश्च राक्षसान् । महाबलान् महासत्त्वान् भीमसेनेन पातितान् ।
शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्द्धरः । निहत्य समरे सर्व्वान् दानवानमघवानिव ।
ततस्ते भ्रातरं दृष्ट्वा परिष्वज्य महारथाः । तत्रोपविविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमां । ११७४५
तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिश्टङ्गमशोभत । लोकपालैर्म्महाभागैर्दिवं देववरैरिव ।
कुवेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् । भ्राता भ्रातरमासीनमब्रवीत् पृथिवीपतिः ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ साहसाद्यदि वा मोहाद्भीम पापमिदं कृतं । नैतत्ते सदृशं वीर मुनेरिव मृषा वधः ।
राजद्विष्टं न कर्त्तव्यमिति धर्म्मविदो विदुः । त्रिदशानामिदं दिष्टं भीमसेन त्वया कृतं ।
अर्थधर्म्मावनादृत्य यः पापे कुरुते मनः । कर्म्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवं । ११७५०
पुनरेवं न कर्त्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियं ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा स धर्म्मात्मा भ्राता भ्रातरमच्युतं ।
अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्त्रो युधिष्ठिरः । विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
ततस्ते हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः । सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुवेरसदनं प्रति ।
ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयं । भीममार्त्तस्वरञ्चक्रुर्भीमसेनभयार्दिताः ।
न्यस्तशस्त्रायुधाः क्लान्ताः शोणिताक्ततनुच्छदाः । प्रकीर्णमूर्द्धजा राजन् यक्षाधिपतिमब्रुवन् । ११७०५
गदापरिघनिस्त्रिंशतोमरप्रासयोधिनः । राक्षसा निहताः सर्व्वे तव देव पुरःसराः ।
प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर । एकेन सहिताः संख्ये रणे क्रोधवशा गणाः ।
प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणाञ्च नराधिप । शेरते निहता देवगतसत्त्वाः परासवः ।
लब्धशेषा वयं मुक्ता मणिमांस्ते सखा हतः । मानुषेण कृतं कर्म्म विधत्स्व यदनन्तरं ।
एतच्छ्रुत्वा सुसंक्रुद्धः सर्व्वयक्षगणाधिपः । कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः । ११७६०
द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः । चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ।
अथाभ्रघनसङ्काशं गिरिश्टङ्गमिवोच्छ्रितं । रथं संयोजयामासुर्गन्धर्व्वैर्हेममालिभिः ।
तस्य सर्व्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः । तेजोबलगुणोपेता नानारत्नविभूषिताः ।
शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः । हेषयामासुरन्योन्यं हेषितैर्विजयावहैः ।
स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथं । प्रययौ देवगन्धर्व्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः । ११७६५

त प्रयान्तं महात्मानं सर्व्वे यचा धनाधिपं। रक्ताचा हेमसङ्काशा महाकाया महाबलाः।
सायुधाः बद्धनिस्त्रिंशा यचा दशशतावराः। ते जवेन महावेगाः प्लवमाना विहायसा।
गन्धमादनमाजग्मुः प्रकर्षन्त इवाम्बरं। तत् केशरिमहाजालं धनाधिपतिपालितं।
कुवेरञ्च महात्मानं यचरचोगणावृतं। ददृशु र्हृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनं।
कुवेरस्तु महासत्त्वान् पाण्डोः पुत्त्रान् महारथान्। आत्तकार्म्मुकनिस्त्रिंशान् दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा। ११००१
देवकार्य्यं चिकीर्षन् स हृदयेन तुतोष ह। ते पचिण इवापेतुर्गिरिशृङ्गं महाजवाः।
तस्थुस्तेषां समभ्यासे धनेश्वरपुरःसराः। ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान् प्रति भारत।
समीक्ष्य यचगन्धर्व्वा निर्व्विकारमवस्थिताः। पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुं।
नकुलः सहदेवश्च धर्म्मपुत्त्रश्च धर्म्मवित्। अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्व्वे परिवार्य्य धनेश्वरं। स ह्यासनवरं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्म्मणा। ११०७५
विहितञ्चित्रपर्य्यन्तमातिष्ठत धनाधिपः। तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः।
उपोपविविशुर्यचा राचसाश्च सहस्रशः। शतशश्चापि गन्धर्व्वास्तथैवाप्सरसां गणाः।
परिवार्य्योपतिष्ठन्त यथा देवाः शतक्रतुं। काञ्चनीं शिरसा बिभ्रद्भीमसेनः स्रजं शुभां।
पाशखड्गधनुष्पाणिरुदैचत धनाधिपं। भीमसेनस्य न ग्लानिर्विचतस्यापि राचसैः।
आसीत्तस्यामवस्थायां कुवेरमपि पश्यतः। आददानं शितान् बाणान् योद्धुकाममवस्थितं। ११०८०
दृष्ट्वा भीमं धर्म्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः। विदुस्त्वां सर्व्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतं।
निर्भयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं भ्रातृभिः सह। नच मन्युस्त्वया कार्य्यो भीमसेनस्य पाण्डव।
कालेनैते हताः पूर्व्वं निमित्तमनुजस्तव। व्रीडा चात्र न कर्त्तव्या साहसं यदिदं कृतं।
दृष्टश्चापि सुरैः पूर्व्वं विनाशो यचरचसां। न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ।
कर्म्मणा भीमसेनस्य मम तुष्टिरभूत् पुरा॥ वैशम्पायन उवाच॥ एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत। ११०८५
नैतन्मनसि मे तात वर्त्तते कुरुसत्तम। यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थे कृतवानसि।
मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यचरचसां। स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि।
शापादद्य विनिर्म्मुक्तो घोरादस्मि वृकोदर। अहं पूर्व्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा।
शप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा निष्कृतिः कृता। दृष्टो हि मम संक्लेशः पुरा पाण्डवनन्दन।
न तवात्रापराधोऽस्ति कथञ्चिदपि पाण्डव॥ युधिष्ठिर उवाच॥ कथं शप्तोऽसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना। ११०९०
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तवैतच्छापकारणं। इदञ्चाश्चर्य्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः।
तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः सपदानुगः॥ धनेश्वर उवाच॥ देवतानामभून्मन्त्रः कुशवत्यां नरेश्वर।
वृतस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः। यचाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणां।
अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृषिसत्तमं। उग्रं तपस्तप्यमानं यमुनातीरमाश्रितं।
नानापचिगणाकीर्णे पुष्पितद्रुमशोभितं। तमूर्द्ध्वबाहुं दृष्ट्वैव सूर्य्यस्याभिमुखे स्थितं। ११०९५

तेजोराशिं दीप्यमानं हुताशनमिवैधितं । राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे सखा ।
मौर्ख्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च पार्थिव । न्यष्ठीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्द्धनि ।
स कोपान्मामुवाचेदं दिशः सर्व्वा दहन्निव । मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेष सखा तव ।
धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर । तस्मात् सहैभिः सैन्यैस्ते बधं प्राप्स्यति मानुषात् ।
त्वञ्चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्येह दुर्म्मतिः । तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्विषाद्विप्रमोक्ष्यसे । ११८००
सैन्यानान्तु तवैतेषां पुत्रपौत्रबलान्वितं । न शापं प्राप्स्यते घोरं तत्तवाज्ञां करिष्यति ।
एष शापो मया प्राप्तः प्राक् तस्मादृषिसत्तमात् । स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव विमोचितः ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि यक्षयुद्धपर्व्वणि कुवेरदर्शने एकषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६१ ॥
॥ धनद उवाच ॥ युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं देशकालपराक्रमाः । लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ।
धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्म्मणि भारत । पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ।
धृतिमान् देशकालज्ञः सर्व्वधर्म्मविधानवित् । क्षत्त्रियः क्षत्त्रियश्रेष्ठ प्रशास्ति पृथिवीञ्चिरं । ११८०५
य एवं वर्त्तते पार्थ पुरुषः सर्व्वकर्म्मसु । स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिं ।
देशकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमं । सम्प्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ।
यस्तु केवलसंरम्भात् प्रपातं न निरीक्षते । पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्त्तते ।
कर्म्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह विनश्यति । अकालज्ञः सुदुर्म्मेधाः कार्य्याणामविशेषवित् ।
वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह विनश्यति । साहसे वर्त्तमानानां निकृतीनां दुरात्मनां । ११८१०
सर्व्वसामर्थ्यलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः । अधर्म्मज्ञोऽवलिप्तश्च बालबुद्धिरमर्षणः ।
निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुषर्षभ । आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमं ।
तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस । अलकाः सह गन्धर्व्वैर्यक्षाश्च सह किन्नरैः ।
मन्नियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्व्वे च गिरिवासिनः । रक्षिष्यन्ति महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः ।
साहसादनुसम्प्राप्तः प्रतिबुध्य वृकोदरः । वार्य्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्म्मभृताम्बर । ११८१५
अतः परञ्च वो राजन् द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः । उपस्थास्यन्ति वो राजन् रक्षिष्यन्ते च वः सदा ।
तथैव चान्नपानानि स्वादूनि च बहूनि च । आहरिष्यन्ति मत्प्रेष्याः सदा वः पुरुषर्षभाः ।
यथा जिष्णुर्म्महेन्द्रस्य यथा वायोर्वृकोदरः । धर्म्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ।
आत्मजावात्मसम्पन्नौ यमौ चोभौ यथाऽश्विनोः । रक्ष्यास्तद्वन्ममापीह यूयं सर्व्वे युधिष्ठिर ।
अर्थतत्त्वविधानज्ञः सर्व्वधर्म्मविधानवित् । भीमसेनादवरजः फाल्गुनः कुशली दिवि । ११८२०
याः काश्चन मता लोके स्वर्ग्याः परमसम्पदः । जन्मप्रभृति ताः सर्व्वाः स्थितास्तात धनञ्जये ।
दमो दानं बलं बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमं । एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ।
न मोहात् कुरुते जिष्णुः कर्म्म पाण्डव गर्हितं । न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृषु ।
सदेवपितृगन्धर्व्वैः कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धनः । मानितः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसद्मनि भारत ।

योऽसौ सर्व्वान्महीपालान् धर्म्मेण वशमानयत्। स शान्तनुर्महातेजाः पितुस्तव पितामहः। ११८२५
प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना। सम्यक् चासौ महावीर्य्यः कुलधुर्य्येण पार्थिवः।
पितॄन् देवानृषीन् विप्रान् पूजयित्वा महातपाः। सप्त मुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनां प्रति।
अधिराजः स राजंस्त्वां शान्तनुः प्रपितामहः। स्वर्गजित् शक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितं। पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवुः संप्रहर्षिताः।
ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः। प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः। ११८३०
ततोऽब्रवीद्धनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतं। मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्द्धनः।
स्वेषु वेश्मसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः। कामान्न परिहास्यन्ति यक्षा वो भरतर्षभाः।
शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुनरेष्यति। साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यति धनञ्जयः।
एवमुत्तमकर्म्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरं। अस्तं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिप.।
तं परिस्तोमसङ्कीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः। यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः। ११८३५
पक्षिणामिव निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति। बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा।
ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः। प्रकर्षन्त इवाभ्राणि पिबन्त इव मारुतं।
ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि रक्षसां। अपाकृष्यन्त शैलाग्राद्धनाधिपतिशासनात्।
तेषां हि शापकालः स कृतोऽगस्त्येन धीमता। समरे निहतास्तस्माच्छापस्यान्तोऽभवत्तदा।
पाण्डवाश्च महात्मानस्तेषु वेश्मसु ताः क्षपाः। सुखमूषुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सर्व्वराक्षसैः। ११८४०
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि यक्षयुद्धपर्व्वणि कुबेरवाक्ये द्विषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः॥ १६२ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः सूर्य्योदये धौम्यः कृत्वाह्निकमरिन्दम। आर्ष्टिषेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्त्तत।
तेऽभिवाद्यार्ष्टिषेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह। ततः प्राञ्जलयः सर्व्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन्।
ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे। प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत्।
असौ सागरपर्य्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति। शैलराजो महाराज मन्दरोऽतिविराजते।
इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः। पर्व्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चैव शोभितां। ११८४५
एतदाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च। ऋषयः सर्व्वधर्म्मज्ञाः सद्म तात मनीषिणः।
अतश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै द्विजाः। ऋषयश्चापि धर्म्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः।
यमस्तु राजा धर्म्मज्ञः सर्व्वप्राणभृतां प्रभुः। प्रेतसत्त्वगतिं ह्येनां दक्षिणामाश्रितो दिशं।
एतत् संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनं। प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतं।
तं प्राप्य सविता राजन् सत्येन प्रतितिष्ठति। अस्तं पर्व्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः। ११८५०
एतं पर्व्वतराजानं समुद्रञ्च महोदधिं। आवसन् वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति।
उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति वीर्य्यवान्। महामेरुर्महाभागः शिवो ब्रह्मविदां गतिः।
यस्मिन् ब्रह्मसदश्चैव भूतात्मा चावतिष्ठते। प्रजापतिः सृजन् सर्व्वं यत्किञ्चिज्जङ्गमागमं।

यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्त्रान् मानसान् दक्षसप्तमान्। तेषामपि महामेरुः शिवं स्थानमनामयं।
अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरेवोदयन्ति च। सप्त देवर्षयस्तात वशिष्ठप्रमुखास्तदा। ११८.५
देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमं। यत्रात्मतृप्तैरध्यास्ते देवैः सह पितामहः।
यमाहुः सर्व्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवं। अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परं।
ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते। देवापि यं न पश्यन्ति सर्व्वतेजोमयं शुभं।
अत्यर्कानलदीप्तन्तत् स्थानं विष्णोर्महात्मनः। स्वयैव प्रभया राजन् दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः।
प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावति विराजते। यत्र भूतेश्वरस्तात सर्व्वप्रकृतिरात्मभूः। ११८१०
भासयन् सर्व्वभूतानि सुश्रियाऽभिविराजते। नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः।
प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येतां यतीनां कुरुसत्तम। न तं ज्योतींषि सर्व्वाणि प्राप्य भासन्ति पाण्डव।
स्वयं प्रभुरचिन्त्यात्मा तत्र ह्यतिविराजते। यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिं।
परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्म्मभिः शुभैः। योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्ज्जिताः।
तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत। स्वयम्भुवं महात्मानं देवदेवं सनातनं। ११८१५
स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययं। ईश्वरस्य सदा ह्येतत् प्रणमात्र युधिष्ठिर।
एनं लहरहर्मेरुं सूर्य्याचन्द्रमसौ ध्रुवं। प्रदक्षिणमुपावृत्य कुरुतः कुरुनन्दन।
ज्योतींषि चाप्यशेषेण सर्व्वाण्यनघ सर्व्वतः। परियान्ति महाराज गिरिराजं प्रदक्षिणं।
एवं ज्योतींषि सर्व्वाणि प्रकर्षन् भगवानपि। कुरुते वितमस्कर्म्मा आदित्योऽपि प्रदक्षिणं।
अस्तं प्राप्य ततः सन्ध्यामतिक्रम्य दिवाकरः। उदीचीं भजते काष्ठां दिशमेष विभावसुः। ११८२०
स मेरुमनुवृत्तः सन् पुनर्गच्छति पाण्डव। प्राङ्मुखः सविता देवः सर्व्वभूतहिते रतः।
स मासं विभजन् काले बहुधा पर्व्वसन्धिषु। तथैव भगवान् सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति।
एवमेष ह्यतिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः। भावयन् सर्व्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरं।
तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भावयन् जगत्। मार्गमेतदसम्बाधमादित्यः परिवर्त्तते।
सिसृक्षुः शिशिराण्येष दक्षिणां भजते दिशं। ततः सर्व्वाणि भूतानि कालोऽभ्यर्च्छति शैशिरः। ११८२५
स्थावराणाञ्च भूतानां जङ्गमानाञ्च तेजसा। तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः स विभावसुः।
ततः स्वेदक्लमौ तन्द्रीर्ग्लानिश्च भजते नरान्। प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यभीक्ष्णञ्च निषेव्यते।
एवमेतदनिर्द्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान्। पुनः सृजति वर्षाणि भगवान् भावयन् प्रजाः।
वृष्टिमारुतसन्तापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान्। वर्द्धयन् सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्त्तते।
एवमेष चरन् पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः। प्रकर्षन् सर्व्वभूतानि सविता परिवर्त्तते। ११८३०
सन्तता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव। आदायैवन्तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः।
विभजन् सर्व्वभूतानामायुः कर्म्म च भारत। अहोरात्रं कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि यक्षयुद्धपर्व्वणि मेरुदर्शने त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १६३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्नगेन्द्रे वसतान्तु तेषां महात्मनां सद्व्रतमास्थितानां। रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषामाकाङ्क्षतां दर्शन मर्ज्जुनस्य।

तान् वीर्य्ययुक्तान् सुविशुद्धकामांस्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान्। संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मुर्गन्धर्व्वसंघाश्च महर्षयश्च।

तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं नगोत्तमं प्राप्य महारथानां। मनःप्रसादः परमो बभूव यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानां। 　११८८५

मयूरहंसस्वननादितानि पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य। शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः।

साचात्कुवेरेण कृताश्च तस्मिन्नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः। कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन्।

क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपान् सुचित्रमाल्यावृतजातशोभान्। मणिप्रकीर्णांश्च मनोरमांश्च यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः।

अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च महाद्रुमैः सन्ततमभ्रजालैः। तपःप्रधानाः सततं चरन्तः शृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शेकुः।

स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य महौषधीनाञ्च तथा प्रभावात्। विभक्तभावो न बभूव कश्चिदहो निशानां पुरुषप्रवीर। 　११८९०

यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि विभावसुर्भावयतेऽमितौजाः। तस्योदयञ्चास्तमनञ्च वीरास्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः।

रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते तथोदयञ्चास्तमनञ्च वीराः। समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च।

स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च धर्म्मप्रधानाश्च शुचिव्रताश्च। सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः।

इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनञ्जयेन। इति ब्रुवन्तः परमाशिषस्ते पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः।

दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णं। बभूव रात्रिर्द्दिवसश्च तेषां सम्वत्सरेणैव समानरूपः। 　११८९५

यदैव धौम्यानुमते महात्मा कृत्वा जटां प्रव्रजितः स जिष्णुः। तदैव तेषां न बभूव हर्षः कुतो रतिस्तद्गतमानसानां।

भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य वनादसौ वारणमत्तगामी। यत्काम्यकात् प्रव्रजितः स जिष्णुस्तदैव ते शोकहता बभूवुः।

तथैव तं चिन्तयतां सिताश्वमस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतं। मासोऽयं कृच्छ्रेण तदा व्यतीतस्तस्मिन्नगे भारत भारतानां।

उषित्वा पञ्चवर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने। अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि सर्व्वाणि विबुधेश्वरात्।

आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवं। ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः। 　११९००

यमस्य धातुः सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च। तानि प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतक्रतुं।

अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणं। आगच्छदर्ज्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनं।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि यक्षयुद्धपर्व्वणि महर्षिगणदर्शने चतुः षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः॥ समाप्तञ्चयक्षयुद्धपर्व्व॥१६४॥

॥ अथ निवातकवचयुद्धपर्व्व ॥ ८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं महेन्द्रवाहं सहसोपयातं। विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां हर्षोऽर्ज्जुनं चिन्तयतां बभूव।

स दीप्यमानः सहसाऽन्तरीक्षं प्रकाशयन् मातलिसंगृहीतः। बभौ महोल्केव घनान्तरस्था शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा।

तमास्थितः संददृशे किरीटी स्रग्वी नवान्याभरणानि बिभ्रत्। धनञ्जयो वज्रधरप्रभावः श्रिया ज्वलन् पर्व्वतमाजगाम।११९०५

स शैलमासाद्य किरीटमाली महेन्द्रवाहादवरुह्य तस्मात्। धौम्यस्य पादावभिवाद्य धीमानजातशत्रोस्तदनन्तरञ्च।

वृकोदरस्यापि च वन्द्य पादौ माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च। समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां प्रह्वोऽभवद्भ्रातुरुपह्वरे सः।

बभूव तेषां परमप्रहर्षस्तेनाप्रमेयेण समागतानां । स चापि तान् प्रेक्ष्य किरीटमाली ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ।
यमास्थितः सप्त जघान पूगान् दितेः सुतानां नमुचेर्निहन्ता । तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः प्रदक्षिणञ्चक्रुरदीनसत्त्वाः ।
ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यं । सर्व्वान् यथावच्च दिवौकसस्ते पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्त्राः । ११८१०
तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्दत् पितेव पुत्त्राननुशिष्य पार्थान् । ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ।
गते तु तस्मिन्नरदेववर्य्यः शक्रात्मजः शक्ररिपुप्रमाथी । शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ।
दिवाकराभाणि विभूषणानि प्रियः प्रियायै सुतसोममात्रे । ततः स तेषां कुरुपुङ्गवानां तेषाञ्च सूर्य्याग्निसमप्रभाणां ।
विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये सर्व्वं यथावत् कथयाम्बभूव । एवं मयाऽस्त्राण्युपशिक्षितानि शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ।
तथैव शीलेन समाधिनाऽथ प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः । संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्म्मा तेभ्यः समाख्याय दिवि प्रवासं । ११८१५
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी सुष्वाप तामावसतिं प्रतीतः ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि निवातकवचयुद्धपर्व्वणि अर्ज्जुनागमने पञ्चषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्म्मराजं युधिष्ठिरं । भ्रातृभिः सहितः सर्व्वैरवन्दत धनञ्जयः ।
एतस्मिन्नेव काले तु सर्व्ववादित्रनिस्वनः । बभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरीक्षे दिवौकसां ।
रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत । पृथग्व्यालमृगाणाञ्च पक्षिणामिव सर्व्वशः ।
तं समन्तादनुययुर्गन्धर्व्वाप्सरसां गणाः । विमानैः सूर्य्यसङ्काशैर्देवराजमरिन्दमं । ११८२०
ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतं । मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ।
पार्थानभ्याजगामाथ देवराजः पुरन्दरः । आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुरोह वै ।
तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । भ्रातृभिः सहितः श्रीमान् देवराजमुपागमत् ।
पूजयामास वै चाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः । यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
धनञ्जयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरन्दरं । भृत्यवत् प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः । ११८२५
आघ्राय तं महातेजाः कुन्तीपुत्त्रो युधिष्ठिरः । धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ।
जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषं । हर्षेण महताविष्टः फाल्गुनस्याथ दर्शनात् ।
बभूव परमप्रीतो देवराजञ्च पूजयन् । तं तथाऽदीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतं ।
उवाच वचनं धीमान् देवराजः पुरन्दरः । त्वमिमां पृथिवीं राजन् प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमं । ११८३०
अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन सर्व्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् । कृतप्रियश्चास्मि धनञ्जयेन जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेष लोकैः ।
एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्त्रं युधिष्ठिरं । जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ।
धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमं । शक्रेण य इदं विद्वानधीयीत समाहितः ।
सम्वत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः । स जीवेद्धि निराबाधः सुसुखी शरदां शतं ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि निवातकवचयुद्धपर्व्वणि इन्द्रागमे षट्षष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह सङ्गतः। कृष्णया चैव बीभत्सुर्धर्म्मपुत्त्रमपूजयत्। ११९३५
अभिवादयमानं तं मूर्द्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवं। हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्ज्जुनमब्रवीत्।
कथमर्ज्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव। कथञ्चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः।
सम्यग्वा ते गृहीतानि कच्चिदस्त्राणि पाण्डव। कच्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रो वाऽस्त्राण्यदात्तव।
यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान् वा पिनाकधृक्। यथैवास्त्राण्यवाप्तानि यथैवाराधितश्च ते।
यथोक्तवांस्त्वां भगवाञ्छतक्रतुररिन्दम। कृतप्रियस्त्वयाऽस्मीति तस्य ते किं प्रियं कृतं। ११९४०
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते। यथा तुष्टो महादेवो देवराजस्तथाऽनघ।
यच्चापि वज्रपाणेस्तु प्रियं कृतमरिन्दम। एतदाख्याहि मे सर्व्वमखिलेन धनञ्जय।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान्। शतक्रतुमहं देवं भगवन्तञ्च शङ्करं।
विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयोक्तामरिमर्द्दन। भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनं।
भृगुतुङ्गमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः। एकरात्रोषितः कञ्चिदपश्यं ब्राह्मणं पथि। ११९४५
स मामपृच्छत् कौन्तेय क्वासि गन्ता ब्रवीहि मे। तस्मा अवितथं सर्व्वमब्रुवं कुरुनन्दन।
स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम। अपूजयत मां राजन् प्रीतिमांश्चाभवन्मयि।
ततो मामब्रवीत् प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत। तपस्यन्नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपं।
ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरं। ततो ऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः।
द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः। निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन। ११९५०
ऊर्द्ध्वबाहुश्चतुर्थन्तु मासमस्मि स्थितस्तदा। न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत्।
पञ्चमे त्वथ संप्राप्ते प्रथमे दिवसे गते। वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपं समागमत्।
निघ्नन् प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि। संमार्ज्जन् जठरेणोर्व्वीं विवर्त्तंश्च मुहुर्म्मुहुः।
अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितं। धनुर्व्वाणासिमत् प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा।
ततोऽहं धनुरादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी। अताडयं शरेणाथ तद्भूतं लोमहर्षणं। ११९५५
युगपत्तं किरातस्तु विकृष्य बलवद्धनुः। अभ्याजघ्ने दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः।
स तु मामब्रवीद्राजन् मम पूर्व्वपरिग्रहः। मृगयाधर्म्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया।
एष ते निशितैर्व्वाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव। स धनुष्मान् महाकायस्ततो मामभ्यभाषत।
ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः। तञ्चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरं।
ततः शरैर्दीप्तमुखैर्यन्त्रितैरनुमन्त्रितैः। प्रत्यविध्यमहं तन्तु वज्रैरिव शिलोच्चयं। ११९६०
तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा। तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयं।
पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत। अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः।
अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहच्चाणुशिराः पुनः। एकीभूतस्तदा राजन् सोऽभ्यवर्त्तत मां युधि।
यदाऽभिभवितुं वाणैर्न्नैव शक्नोमि तं रणे। ततो महास्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ।

नचैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत्। तस्मिन् प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत्। ११९६९

भूय एव महाराज सविशेषमहन्ततः। अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरं।

स्थूणाकर्णमथो जालं शरवर्षमथोल्बणं। शलभास्त्रमश्मवर्षं समास्थायाहमभ्ययां।

जग्राम प्रसभं तानि सर्व्वाण्यस्त्राणि मे नृप। तेषु सर्व्वेषु जग्धेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशं।

ततः प्रज्वलितैर्व्वाणैः सर्व्वतः सोपचीयते। उपचीयमानश्च मया महास्त्रेण व्यवर्द्धत।

ततः सन्तापिता लोका मत्प्रसूतेन तेजसा। क्षणेन हि दिशः खञ्च सर्व्वतो हि विदीपितं। ११९७०

तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशातयत्। ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन् भयं मां महदाविशत्।

ततोऽहं धनुरादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी। सहसाऽभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत्।

हतेष्वस्त्रेषु सर्व्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च। मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्त्तत।

व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि समागतैः। अपारयंश्च तद्भूतं निश्चेष्टमगमं महीं।

ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत। सह स्त्रीभिर्म्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमं। ११९७५

एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमास्थितः। दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरं।

हित्वा किरातरूपञ्च भगवान्त्रिदशेश्वरः। स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र महेश्वरः।

अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान् गोवृषध्वजः। उमासहायो व्यालम्बबहुरूपः पिनाकधृक्।

स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितं। शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परन्तप।

ततस्तद्धनुरादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ। प्रादान्ममैव भगवान् धारयस्वेति चाब्रवीत्। ११९८०

तुष्टोऽस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते। मनोगतं वीर यत्ते तद्ब्रूहि वितराम्यहं।

अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतं। ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः।

प्रणम्य मनसा शर्व्वं ततो वचनमाददे। भगवन्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम।

अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित्। ददानीत्येव भगवानब्रवीत्त्र्यम्बकश्च मां।

रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव। प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं महत्। ११९८५

उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनं। न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथञ्चन।

जगद्विनिर्द्दहेदेवमल्पतेजसि पातितं। पीड्यमानेन बलवत् प्रयोज्यं स्याद्धनञ्जय।

अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्व्वथैव प्रयोजयेत्। तदप्रतिहतं दिव्यं सर्व्वास्त्रप्रतिषेधनं।

मूर्त्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे। उत्सादनममित्राणां परसेनानिकर्त्तनं।

दुरासदं दुष्प्रसहं सुरदानवराक्षसैः। अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशं। ११९९०

प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि निवातकवचयुद्धपर्व्वणि अर्ज्जुनयुधिष्ठिर संवादे सप्तषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः॥ १६७॥

॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत। प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः।

व्युषितो रजनीञ्चाहं कृत्वा पौर्व्वाह्णिकीः क्रियाः। अपश्यन्तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा।

तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्व्वमेव न्यवेदयं। भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत।
स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः। दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित्। ११९९५
समेत्य लोकपालैस्तु सर्व्वैर्वैवस्वतादिभिः। द्रष्टाऽस्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति।
एवमुक्ता स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः। अगच्छत् स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्य्यसन्निभः।
अथापराह्णे तस्याह्नः प्रावात्पुण्यः समीरणः। पुनर्नवमिमं लोकं कुर्व्वन्नपि सपत्नहन्।
दिव्यानि चैव माल्यानि सुगन्धीनि नवानि च। शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरासन्समीपतः।
वादित्राणि च दिव्यानि सुघोराणि समन्ततः। स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः। १२०००
गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्व्वाणां तथैव च। पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गीतानि सर्वशः।
मरुताञ्च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन्। महेन्द्रानुचरा ये च ये च सद्मनिवासिनः।
ततो मरुत्वान् हरिभिर्युक्तैर्व्वाहैः स्वलङ्कृतैः। शचीसहायस्तत्रायात् सह सर्व्वैस्तदाऽमरैः।
एतस्मिन्नेव काले तु कुवेरो नरवाहनः। दर्शयामास मां राजल्लक्ष्म्या परमया युतः।
दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितं। वरुणं देवराजञ्च यथास्थानमवस्थितं। १२००५
ते मामूचुर्म्महाराज सान्त्वयित्वा नरर्षभ। सव्यसाचिन्निरीक्षास्माल्लोकपालानवस्थितान्।
सुरकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शङ्करं। अस्मत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः।
ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान्। प्रत्यगृह्णं तदाऽस्त्राणि महान्ति विधिवद्विभो।
गृहीतास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽस्मि भारत। अथ देवा ययुः सर्व्वे यथागतमरिन्दम।
मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभं। उवाच भगवान् स्वर्गं गन्तव्यं फाल्गुन त्वया। १२०१०
पुरैवागमनादस्माद्वेदाहं त्वां धनञ्जय। अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ।
त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्लावः कृतोऽसकृत्। तपश्चेदं महत्तप्तं स्वर्गं गन्ताऽसि पाण्डव।
भूयश्चैव च तप्तव्यं तपश्चरणमुत्तमं। स्वर्गं त्ववश्यं गन्तव्यं त्वया शत्रुनिसूदन।
मातलिर्म्मन्नियोगात्त्वां त्रिदिवं प्रापयिष्यति। विदितस्त्वं हि देवानां मुनीनाञ्च महात्मनां।
ततोऽहमब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम। आचार्य्यं वरयेयं त्वामस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर। १२०१५
॥ इन्द्र उवाच ॥ क्रूरकर्म्माऽस्त्रवित्तात भविष्यसि परन्तप। यदर्थमस्त्राण्येप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवाप्नुहि।
ततोऽहमब्रुवन्नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन्। मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्रप्रतिघातनात्।
तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप। लोकांश्चास्त्रजितान् पश्चाल्लभेयं सुरपुङ्गव।
॥ इन्द्र उवाच ॥ परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनञ्जय। ममात्मजस्य वचनं सूपपन्नमिदं तव।
शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्व्वाण्यस्त्राणि भारत। वायोरग्नेर्व्वसुभ्योऽपि वरुणात् समरुद्गणात्। १२०२०
साध्यं पैतामहञ्चैव गन्धर्व्वोरगरक्षसां। वैष्णवानि च सर्व्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च।
मद्गतानि च आनीहि सर्व्वास्त्राणि कुरूद्वह। एवमुक्ता तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत।
अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितं। दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप।

लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाथ मातलिः । द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महाद्युते ।
संसिध्यस्व महाबाहो कुरु कार्य्यमनन्तरं । पश्य पुण्यकृतांल्लोकान् सशरीरो दिवं व्रज । १२०२५
देवराजः सहस्राक्षस्त्वां दिदृक्षति भारत । इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामन्त्र्य शैशिरं ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमं । चोदयामास स हयान् मनोमारुतरंहसः ।
मातलिर्हयतत्त्वज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः । अवैक्षत च मे वक्त्रं स्थितस्याथ स सारथिः ।
तथाभ्रान्ते रथे राजन् विस्मितश्चेदमब्रवीत् । अत्यद्भुतमिदं त्वद्य विचित्रम्प्रतिभाति मे ।
यदास्थितो रथं दिव्यं पदान्न चलितः पदं । देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः । १२०३०
विचलन् प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ । त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूद्वह ।
अतिशक्रमिदं सर्व्वं तवेति प्रतिभाति मे । इत्युक्त्वाकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ।
दर्शयामास मे राजन् विमानानि च भारत । स रथो हरिभिर्युक्तो ह्यूर्द्ध्वमाचक्रमे ततः ।
ऋषयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तम । ततः कामगमांल्लोकानपश्यं वै सुरर्षिणां ।
गन्धर्व्वाप्सरसाञ्चैव प्रभावममितौजसां । नन्दनादीनि देवानां वनान्युपवनानि च । १२०३५
दर्शयामास मे शीघ्रं मातलिः शक्रसारथिः । ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीं ।
दिव्यैः कामफलैर्वृक्षै रत्नैश्च समलङ्कृतां । न तत्र सूर्य्यस्तपति न शीतोष्णे न च क्लमः ।
न बाधते तत्र रजस्तत्रास्ति न जरा नृप । न तत्र शोको दैन्यं वा दौर्ब्बल्यञ्चोपलक्ष्यते ।
दिवौकसां महाराज न ग्लानिररिमर्द्दन । न क्रोधलोभौ तत्रास्तां सुरादीनां विशाम्पते ।
नित्यं तुष्टाश्च ते राजन् प्राणिनः सुरवेश्मनि । नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः । १२०४०
पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः । शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धी जीवनः शुचिः ।
सर्व्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता । मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
विमानगामिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽम्बरे । ततोऽपश्यं वसून् रुद्रान् साध्यांश्च समरुद्गणान् ।
आदित्यानश्विनौ चैव तान् सर्व्वान् प्रत्यपूजयं । ते मां वीर्य्येण यशसा तेजसा च बलेन च ।
अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामे विजयेन च । प्रविश्य तां पुरीं दिव्यां देवगन्धर्व्वपूजितां । १२०४५
देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः । ददावर्द्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददताम्बरः ।
बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः । तत्राहं देवगन्धर्व्वैः सहितो भूरिदक्षिणैः ।
अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे शिक्षाणोऽस्त्राणि भारत । विश्वावसोश्च वै पुत्त्रश्चित्रसेनोऽभवत् सखा ।
स च गान्धर्व्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप । तत्राहमवसं राजन् गृहीतास्त्रः सुपूजितः ।
सुखं शक्रस्य भवने सर्व्वकामसमन्वितः । शृण्वन् वै गीतशब्दञ्च तूर्य्यशब्दञ्च पुष्कलं । १२०५०
पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यन्तीर्भरतर्षभ । तत्सर्व्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत ।
अत्यर्थं प्रतिगृह्याहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः । ततोऽतुष्यत् सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विभुः ।
एवं मे वसतो राजन्नेष कालोऽत्यगाद्दिवि । कृतास्त्रमतिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।

संस्पृश्य मूर्द्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत्। न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि।
किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः। अप्रमेयो ऽप्रधृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा। १२०५५
अथाब्रवीत् पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः। अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति।
अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः। ब्रह्मण्यश्चास्त्रविच्चासि शूरश्चासि कुरूद्वह।
अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च। पञ्चभिर्व्विधिभिः पार्थ विद्यते न त्वया समः।
प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिञ्च धनञ्जय। प्रायश्चित्तञ्च वेत्थ त्वं प्रतिघातञ्च सर्व्वशः।।
ततो गुर्व्वर्थकालोऽयं समुत्पन्नः परन्तप। प्रतिजानीष्व तं कर्त्तुं ततो वेत्स्याम्यहं परं। १२०६०
ततोऽहमब्रुवं राजन् देवराजमिदं वचः। विषह्यं यन्मया कर्त्तुं कृतमेव निबोध तत्।
ततो मामब्रवीद्राजन् प्रहसन् बलवृत्रहा। नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः। समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत।
तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः। तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्व्वर्थस्ते भविष्यति।
ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः। हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभं। १२०६५
बबन्ध चैव मे मूर्द्ध्नि किरीटमिदमुत्तमं। स्वरूपसदृशञ्चैव प्रादादङ्गविभूषणं।
अभेद्यं कवचञ्चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमं। अजरां ज्यामिमाञ्चापि गाण्डीवे समयोजयत्।
ततः प्रायामहन्तेन स्यन्दनेन विराजता। येनाजयद्देवपतिर्ब्बलिं वैरोचनिं पुरा।
ततो देवाः सर्व्व एव तेन घोषेण बोधिताः। मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्व्विशाम्पते।
दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फाल्गुन। तानब्रुवं यथाभूतमिदं कर्त्तास्मि संयुगे। १२०७०
निवातकवचानान्तु प्रस्थितं मां वधैषिणं। निबोधत महाभागाः शिवञ्चाशास्त मे ऽनघाः।
तुष्टुवुर्म्मां प्रसन्नास्ते यथादेवं पुरन्दरं। रथेनानेन मघवान् जितवान् शम्बरं युधि।
नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि। बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्ब्बुदान्यपि।
रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवा युधि। त्वमप्यनेन कौन्तेय निवातकवचान् रणे।
विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघवान् वशी। अयञ्च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान्। १२०७५
अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना। प्रदीयमानं देवैस्तं देवदत्तं जलोद्भवं।
प्रत्यगृह्णं जयायैनं स्तूयमानस्तदाऽमरैः। स शङ्खी कवची बाणी प्रगृहीतशरासनः।
दानवालयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सया।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि निवातकवचयुद्धपर्व्वणि अर्ज्जुनवाक्ये अष्टषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः॥ १६८ ॥
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः। अपश्यमुदधिं भीममपाम्पतिमथाव्ययं।
फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुत्थिताः। ऊर्म्मयश्चात्र दृश्यन्ते वल्गन्त इव पर्व्वताः। १२०८०
नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः। तिमिङ्गिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गिलाः।
मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्रयः। शङ्खानाञ्च सहस्राणि मग्नान्यप्सु समन्ततः।

दृश्यन्ते स्म यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंवृताः । तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसंघाः श्रवन्त्युत ।
वायुश्च घूर्णते भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् । तमुदीक्ष्य महावेगं सर्व्वाम्भोनिधिमुत्तमं ।
अपश्यं दानवाकीर्णं तद्दैत्यपुरमन्तिकात् । तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपत्य पृथिवीतले । १२०८५
रथं तन्तु समाश्लिष्य प्राद्रवद्रथयोगवित् । त्रासयन्नथघोषेण तत्पुरं समुपाद्रवत् ।
रथघोषन्तु तं श्रुत्वा स्तनयित्नोरिवाम्बरे । मन्वाना देवराजं मामाविग्ना दानवाभवन् ।
सर्व्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः । तथाऽसिशूलपरशुगदामुषलपाणयः ।
ततो द्वाराणि पिदधुर्द्दानवास्त्रस्तचेतसः । संविधाय पुरे रक्षां न स्म कश्चन दृश्यते ।
ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनं । परमां मुदमाश्रित्य प्राधमन्तं शनैरहं । १२०९०
स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् । वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहान्त्यपि ।
ततो निवातकवचाः सर्व्व एव स्वलङ्कृताः । दंशिता विविधैस्त्राणैर्विचित्रायुधपाणयः ।
आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुषलैरपि । पट्टिशैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ।
शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चित्रैः स्वलङ्कृतैः । प्रगृहीतैर्द्दितेः पुत्त्राः प्रादुरासन् सहस्रशः ।
ततो विचार्य्य बहुशो रथमार्गेषु तान् हयान् । प्राचोदयत् समे देशे मातलिर्भरतर्षभ । १२०९५
तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनां । नान्वपश्यं तदा किञ्चित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ।
ततस्ते दानवास्तत्र वादित्राणि सहस्रशः । विकृतस्वररूपाणि भृशं सर्व्वाण्यवादयन् ।
तेन शब्देन सहसा समुद्रे पर्व्वतोपमाः । आप्लवन्त गतैः सत्त्वैर्म्मत्स्याः शतसहस्रशः ।
ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् । विमुञ्चन्तः शितान् वाणान् शतशोऽथ सहस्रशः ।
स संप्रहारस्तुमुलस्तेषाञ्च मम भारत । आवर्त्तत महाघोरो निवातकवचान्तकः । १२१००
ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये । ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मुर्म्महामृधे ।
ते वै मामनुरूपाभिर्म्मधुराभिर्जयैषिणः । अस्तुवन् मुनयो वाग्भिर्य्यथेन्द्रं तारकामये ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि निवातकवचयुद्धपर्व्वणि निवातकवचवधे एकोनसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥१६९॥
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ ततो निवातकवचाः सर्व्वे वेगेन भारत । अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ।
आच्छाद्य रथपन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः । आवृत्य सर्व्वतस्ते मां शरवर्षैरवाकिरन् ।
ततोऽपरे महावीर्य्याः शूलपट्टिशपाणयः । शूलानि च भुशुण्डीश्च मुमुचुर्द्दानवा मयि । १२१०५
तच्छूलवर्षं सुमहत् गदाशक्तिसमाकुलं । अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ।
अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि । शितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ।
तानहं विविधैर्व्वाणैर्व्वेगवद्भिरजिह्मगैः । गाण्डीवमुक्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे ।
ते कृता विमुखाः सर्व्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः । ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ।
मार्गान् बहुविधांस्तत्र विचेरुर्व्वातरंहसः । सुसंयता मातलिना प्रामथ्नन्त दितेः सुतान् । १२११०
शतंशतास्ते हरयस्तस्मिन् युक्ता महारथे । तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ।

तेषामश्वखुरपातेन रथनेमिस्वनेन च । मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ।
गतासवस्तथैवान्ये प्रगृहीतशरासनाः । हतसारथयस्तत्र व्यकृष्यन्त तुरङ्गमैः ।
ते दिशो विदिशः सर्व्वे प्रतिरुध्य प्रहारिणः । अभ्यघ्नन् विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ।
ततोऽहं मातलेर्वीर्य्यमपश्यं परमाद्भुतं । अश्वांस्तथा वेगवतो यदयत्नादधारयत् । १२११५
ततोऽहं लघुभिश्चित्रैरस्त्रैस्तानसुरान् रणे । चिच्छेद सायुधानाजौ शतशोऽथ सहस्रशः ।
एवं मे चरतस्तत्र सर्व्वयत्नेन शत्रुहन् । प्रीतिमानभवद्वीरो मातलिः शक्रसारथिः ।
बध्यमानास्ततस्तैस्तु हयैस्तेन रथेन च । अगमन् प्रक्षयं केचिन्न्यवर्त्तन्त तथा परे ।
स्पर्द्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे । शरवर्षैः शरार्त्तं मां महद्भिः प्रत्यवारयन् ।
ततोऽहं लघुभिश्चित्रैर्ब्रह्मास्त्रपरिमन्त्रितैः । व्यधमं सायकैराशु शतशोऽथ सहस्रशः । १२१२०
ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः । अपीडयन्मां सहिताः शक्तिशूलासिवृष्टिभिः ।
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं परमं तिग्मतेजसं । दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ।
ततः खड्गत्रिशूलेन तोमरांश्च सहस्रशः । अस्त्रवीर्य्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिदं ।
छित्त्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्व्वशः । प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ।
गाण्डीवाद्धि तदा संख्ये यथा भ्रमरपङ्क्तयः । निष्पतन्ति महाबाणास्तन्मातलिरपूजयत् । १२१२५
तेषामपि तु बाणास्ते तन्मातलिरपूजयत् । अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ।
बध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः । शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात् पर्य्यवारयन् ।
शरवेगान्निहत्याहमस्त्रैरस्त्रविघातिभिः । ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ।
तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्ति स्म शोणितं । प्रावृषीवाभिवृष्टानि शृङ्गाण्यथ धराभृतां ।
इन्द्राशनिसमस्पर्शैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः । मद्बाणैर्बध्यमानास्ते समुद्विग्नाः स्म दानवाः । १२१३०
शतधा भिन्नदेहास्ते तीक्ष्णप्रहरणौजसः । ततो निवातकवचा मामयुध्यन्त मायया ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि निवातकवचयुद्धपर्व्वणि निवातकवचवधे सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७० ॥

॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ ततोऽश्मवर्षं सुमहत् प्रादुरासीत् समन्ततः । नगमात्रैः शिलाखण्डैस्तन्मां दृढमपीडयत् ।
तदहं वज्रसङ्काशैर्महेन्द्रास्त्रप्रचोदितैः । अचूर्णयं वेगवद्भिः शरजालैर्महाहवे ।
चूर्ण्यमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत । तत्राश्मचूर्णान्यपतन् पावकप्रकरा इव ।
ततोऽश्मवर्षे विहते जलवर्षं महत्तरं । धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके । १२१३५
नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्य्याः सहस्रशः । आवृण्वन् सर्व्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ।
धाराणाञ्च निपातेन वायोर्विस्फूर्ज्जितेन च । गर्ज्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञायत किञ्चन ।
धारा दिवि च सम्बद्धा वसुधायाञ्च सर्व्वशः । व्यामोहयन्त मां तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ।
तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशोषणं । दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलं ।
हतेऽश्मवर्षे च मया जलवर्षे च शोषिते । मुमुचुर्दानवा मायामग्निं वायुञ्च भारत । १२१४०

ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण सर्व्वशः । शैलेन च महास्त्रेण वायोर्व्वेगमधारयं ।
तस्यां प्रतिहतायान्ते दानवा युद्धदुर्म्मदाः । प्राकुर्व्वन् विविधां मायां यौगपद्येन भारत ।
ततो वर्षं प्रादुरभूत् सुमहल्लोमहर्षणं । अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्व्वायोस्तथाऽश्मनां ।
सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि । अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत् समन्ततः ।
तमसा संवृते लोके घोरेण परुषेण च । हरयो विमुखाश्चासन् प्रास्खलच्चापि मातलिः । १२१४८
हस्ताद्धिरण्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि । असकृच्चाह मां भीतः क्वासीति भरतर्षभ ।
माञ्च भीराविशत्तीव्रा तस्मिन् विगतचेतसि । स च मां विगतज्ञानः सन्त्रस्तमिदमब्रवीत् ।
सुराणामसुराणाञ्च संग्रामः सुमहानभूत् । अमृतार्थं पुरा पार्थ स च दृष्टो मयाऽनघ ।
शम्बरस्य बधे घोरः संग्रामः सुमहानभूत् । सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहं ।
तथैव वृत्रस्य बधे संगृहीता हया मया । वैरोचनेर्म्महायुद्धं दृष्टञ्चापि सुदारुणं । १२१५०
एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्य्युपासिताः । नचापि विगतज्ञानो भूतपूर्व्वोऽस्मि पाण्डव ।
पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवं । नहि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना । मोहयिष्यन् दानवानामहं मायाबलं महत् ।
अब्रुवं मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्बलं । अस्त्राणाञ्च प्रभावं वै धनुषो गाण्डिवस्य च ।
अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां सुदारुणां । विनिहन्मि तमश्चोग्रं मा भैः सूत स्थिरो भव । १२१५५
एवमुक्त्वाऽहमसृजमस्त्रमायां नराधिप । मोहनीं सर्व्वभूतानां हिताय त्रिदिवौकसां ।
पीड्यमानासु मायासु तासु तास्वसुरोत्तमाः । पुनर्ब्बहुविधा मायाः प्राकुर्व्वन्नमितौजसः ।
पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः । भवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्सु निमज्जति ।
सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः । व्यचरत् स्यन्दनाग्र्येण संग्रामे लोमहर्षणे ।
ततः पर्य्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि । तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिणवं यमसादनं । १२१६०
वर्त्तमाने तथायुद्धे निवातकवचान्तके । नापश्यं सहसा सर्व्वान् दानवान् मायया वृतान् ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि निवातकवचयुद्धपर्व्वणि मायायुद्धे एकसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७१ ॥
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया । अदृश्येनास्त्रवीर्य्येण तानप्यहमयोधयं ।
गाण्डीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः । अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र तत्र स्म तेऽभवन् ।
ततो निवातकवचा बध्यमाना मया युधि । संहृत्य मायां सहसा प्राविशन् पुरमात्मनः ।
व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने । अपश्यं दानवांस्तत्र हतान् शतसहस्रशः । १२१६५
विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च । शतशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ।
हयानां नान्तरं ह्यासीत् पदाद्विचलितुं पदं । उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरीक्षगमास्ततः ।
ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलं । अदृश्या ह्यभ्यवर्त्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ।
अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ । व्यगृह्णन् दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ।

विनिगृह्य हयानश्वानवस्थं मम युध्यतः। सर्व्वतो मामविध्यन्त सरथं धरणीधरैः। १२१७०
पर्व्वतैरुपचीयद्भिः पतमानैस्तथा परैः। स देशो यत्र वर्त्ताम गुहेव समपद्यत।
पर्व्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः। अगच्छं परमामार्त्तिं मातलिस्तदलक्षयत्।
लक्षयित्वा च मां भीतमिदं वचनमब्रवीत्। अर्ज्जुनार्ज्जुन माभैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय।
ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदैरयं। देवराजस्य दयितं भीममस्त्रं नराधिप।
अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्त्र्य च। अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायसान्निशितान् शरान्। १२१७५
ततो मायाश्च ताः सर्व्वा निवातकवचांश्च तान्। ते वज्रचोदिता वाणा वज्रभूताः समाविशन्।
ते वज्रवेगविहता दानवाः पर्व्वतोपमाः। इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन् पृथिवीतले।
अन्तर्भूमौ च येऽगृह्णन् दानवा रथवाजिनः। अनुप्रविश्य तान् वाणाः प्राहिण्वन् यमसादनं।
हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्व्वतोपमैः। समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्व्वतैः।
न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः। मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत्। १२१८०
ततो मां प्रहसन्वाजन् मातलिः प्रत्यभाषत। नैतदर्ज्जुन देवेषु त्वयि वीर्य्यं यदीक्ष्यते।
हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषान्तु सर्व्वशः। प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन् यथा शरदि सारसाः।
ततो मातलिना सार्द्धमहन्तत् पुरमभ्ययां। त्रासयन् रथघोषेण निवातकवचस्त्रियः।
तान् दृष्ट्वा दशसाहस्रान् मयूरसदृशान् हयान्। रथञ्च रविसङ्काशं प्राद्रवन् गणशः स्त्रियः।
ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः। शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूत्तदा। १२१८५
वित्रस्ता दैत्यनार्य्यस्ताः स्वानि वेश्मान्यथाविशन्। बहुरत्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च।
तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमं। विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः।
इदमेवंविधं कस्माद्देवा नावासयन्त्युत। पुरन्दरपुराच्चेदं विशिष्टमुपलक्षये।
॥ मातलिरुवाच ॥ आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरं। ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः।
तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहं। इदं वृतं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि। १२१९०
ततः शक्रेण भगवान् स्वयम्भूरिति चोदितः। विधत्तां भगवानत्र आत्मनो हितकाम्यया।
तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति भारत। भवितान्तस्त्वमप्येषां देहेनान्येन वृत्रहन्।
तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव। नहि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया।
कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत। एषामन्तकरः प्राप्तस्त्वया च तत् कृतं तथा।
दानवानां विनाशाय अस्त्राणां परमं बलं। ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमं। १२१९५
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ ततः प्रशाम्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान्। पुनर्मातलिना सार्द्धमगच्छं देवसद्म तत्।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि निवातकवचयुद्धपर्व्वणि निवातकवचवधे द्विसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७२ ॥
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ निवर्त्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरं। पुरं कामगमं दिव्यं पावकार्कसमप्रभं।
रत्नद्रुममयैश्चित्रैः सुस्वरैश्च पतत्रिभिः। पौलोमैः कालकञ्जैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितं।

गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदं। सर्व्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनं।
द्रुमैः पुष्पफलोपेतैः सर्व्वरत्नमयैर्वृतं। तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः। १२२००
असुरैर्नित्यमुदितैः शूलर्ष्टिमुषलायुधैः। चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्व्वतो वृतं।
तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनं। अपृच्छं मातलिं राजन् किमिदं वर्त्ततेऽद्भुतं।
॥ मातलिरुवाच ॥ पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी। दिव्यं वर्षसहस्रन्ते चेरतुः परमं तपः।
तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददद्वरं। अगृह्णीतां वरन्ते तु सुतानामल्पदुःखितां।
अबध्यताञ्च राजेन्द्र सुररराक्षसपन्नगैः। पुरं सुरमणीयञ्च खचरं सुमहाप्रभं। १२२०५
सर्व्वरत्नैः समुदितं दुर्द्धर्षममरैरपि। महर्षियक्षगन्धर्व्वपन्नगासुरराक्षसैः।
सर्व्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयं। ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतं।
तदेतत्खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्ज्जितं। पौलोमाध्युषितं वीर कालकञ्जैश्च दानवैः।
हिरण्यपुरमित्येवं ख्यायते नगरं महत्। रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महाऽसुरैः।
त एते मुदिता राजन्नबध्याः सर्व्वदैवतैः। निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्वेगा निरुत्सुकाः। १२२१०
मानुषान्मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा। एतानपि रणे पार्थ कालकञ्जान् दुरासदान्।
वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान्॥ अर्ज्जुन उवाच॥ सुरासुरैरबध्यन्तदहं ज्ञात्वा विशाम्पते।
अब्रुवं मातलिं हृष्टो याह्येतत् पुरमञ्जसा। त्रिदशेशद्विषो यावत् क्षयमस्त्रैर्नयाम्यहं।
न कथञ्चिद्धि मे पापा न बध्या ये सुरद्विषः। उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात्।
रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः। ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः। १२२१५
समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय दंशिताः। ततो नालीकनाराचैर्भल्लैः शक्त्यृष्टितोमरैः।
प्रत्यघ्नन् दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः। तदहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयं।
शस्त्रवर्षं महद्राजन् विद्याबलमुपाश्रितः। व्यमोहयञ्च तान् सर्व्वान् रथमार्गैश्चरन् रणे।
तेऽन्योन्यमभिसम्मूढाः पातयन्ति स्म दानवान्। तेषामेवं विमूढानामन्योन्यमभिधावतां।
शिरांसि विशिखैर्दीप्तैर्व्यहरं शतसंघशः। ते बध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः। १२२२०
समुत्पेतुः खनगरं मायामास्थाय दानवीं। ततोऽहं शरवर्षेण महता कुरुनन्दन।
मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयं। तत्पुरं खचरं दिव्यं कामगं सूर्य्यसप्रभं।
दैतेयैर्व्वरदानेन धार्य्यते स्म यथासुखं। अन्तर्भूमौ निपतितं पुनरूर्द्ध्वं प्रतिष्ठते।
पुनस्तिर्य्यक् प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति। अमरावतिसङ्काशं तत्पुरं कामगं महत्।
अहमस्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगृह्णं परन्तप। ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रमुदितेन च। १२२२५
व्यगृह्णं सह दैतेयैस्तत्पुरं पुरुषर्षभ। विक्षतं चायसैर्बाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्मगैः।
महीमभ्यपतद्राजन् प्रभग्नं पुरमासुरं। ते बध्यमाना मद्बाणैर्वज्रवेगैरयस्मयैः।
पर्य्यभ्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः। ततो मातलिराकृष्य पुरस्तान्निपतन्निव।

पुनश्चापि सुसंक्रुद्धः शरैः सन्नतपर्व्वभिः। कृष्णयोर्युधि संरब्धो भीष्मश्चावारयच्छरैः। २५७०

वार्ष्णेयश्च शरैस्तीक्ष्णैः कम्पयामास रोषितः। मुहुरभ्युत्स्मयन् भीष्मः प्रहस्य स्तनवत्तदा।

ततः कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम्। सम्प्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धताम्।

तं भीष्मं शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि। प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः।

वरान् वरान् विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान्। युगान्तमिव कुर्व्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले।

अमृष्यमाणो भगवान् केशवः परवीरहा। अचिन्तयदमेयात्मा नास्ति यौधिष्ठिरं बलम्। २५७५

एकाह्ना हि रणे भीष्मो नाशयेत् दैत्यदानवान्। किमु पाण्डुसुतान् युद्धे सबलान् सपदानुगान्।

द्रवते च महत् सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः। एते च कौरवास्तूर्णं प्रभग्नान् वीक्ष्य सोमकान्।

आद्रवन्ति रणे हृष्टा हर्षयन्तः पितामहम्। सोऽहं भीष्मं निहन्म्यद्य पाण्डवार्थाय दंशितः।

भारमेनं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम्। अर्ज्जुनो हि शरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानोऽपि संयुगे।

कर्त्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य गौरवात्। तथा चिन्तयतस्तस्य भूय एव पितामहः। २५८०

प्रेषयामास संक्रुद्धः शरान् पार्थरथं प्रति।

तेषां बहुत्वात् सुभृशं शराणां दिशोऽथ सर्व्वाः पिहिता बभूवुः। न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न भास्करोऽदृश्यत रश्मिमाली।
ववुश्च वातास्तुमुलाः सधूमा दिशश्च सर्व्वाः क्षुभिता बभूवुः। द्रोणो विकर्णश्च जयद्रथश्च भूरिश्रवाः कृतवर्म्मा कृपश्च।
श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा विन्दानुविन्दौ च सुदक्षिणश्च। प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्व्वे वसातयः क्षुद्रकमालवाश्च।
किरीटिनं त्वरमाणा निमित्तुर्न्निदेशगाः शान्तनवस्य राज्ञः। तं वाजिपादातरथौघजालैरनेकसाहस्रशतैर्ददर्श। २५८५

किरीटिनं सम्परिवार्य्यमाणं शिनेर्न्नप्ता वारणयूथपैश्च। ततस्तु दृष्ट्वार्ज्जुनवासुदेवौ पदातिनागाश्वरथैः समन्तात्।
अभिद्रुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ शिनिप्रवीरोऽभिससार तूर्णम्। स तान्यनीकानि धनुर्भृतां वरः शिनिप्रवीरः सहसाऽभिपत्य।

चकार साहाय्यमथार्ज्जुनस्य विष्णुर्यथा वृत्रनिषूदनस्य। विशीर्णनागाश्वरथं ध्वजौघं भीष्मेण वित्रासितसर्व्वयोधम्।
युधिष्ठिरानीकमभिद्रवन्तं प्रोवाच संदृश्य शिनिप्रवीरः। क क्षत्रिया यास्यथ नैष धर्म्मः सतां पुरस्तात् कथितः पुराणैः।
मा स्वां प्रतिज्ञां त्यजत प्रवीराः स्ववीरधर्म्मं परिपालयध्वम्। तान् वासवानन्तरजो निशम्य नरेन्द्रमुख्यान् द्रवतः समन्तात्। २५९०

पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुध्यतां च भीष्मञ्च संख्ये समुदीर्य्यमाणम्। अमृष्यमाणः स ततो महात्मा यशस्विनं सर्व्वदाशार्हभर्त्ता।
उवाच शैनेयमभिप्रशंसन् दृष्ट्वा कुरूनापततः समन्तात्। ये यान्ति यान्त्वेव शिनिप्रवीर येऽवस्थिताः सात्वत तेऽपि यान्तु।
भीष्मं रथात् पश्य निपात्यमानं द्रोणञ्च संख्ये सगणं मयाद्य। न मे बले सात्वत कौरवाणां क्रुद्धस्य मुच्येत रणेऽद्य कश्चित्।

तस्मादहं गृह्य रथाङ्गमुग्रं प्राणं हरिष्यामि महाव्रतस्य। निहत्य भीष्मं सगणं तथाजौ द्रोणञ्च शैनेय रथप्रवीरौ।
प्रीतिं करिष्यामि धनञ्जयस्य राज्ञश्च भीमस्य तथाश्विनोश्च। निहत्य सर्व्वान् धृतराष्ट्रपुत्रांस्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्रमुख्याः। २५९५

राज्येन राजानमजातशत्रुं सम्पादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः। ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः सूर्य्यप्रभं वज्रसहस्रतुल्यम्।
क्षुरान्तमुद्यम्य भुजेन चक्रं रथादवप्लुत्य विसृज्य वाहान्। संकम्पयन् गां चरणैर्महात्मा वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मम्।

महान्धमाजौ समुदीर्णदर्पं सिंहो जिघांसन्निव वारणेन्द्रं। सोऽभ्यद्रवत् भीष्ममनीकमध्ये क्रुद्धो महेन्द्रावरजः प्रमाथी।
व्यालम्बिपीतान्तपटश्चकाशे घनो यथा खे चिरमापिनद्धः। सुदर्शनञ्चास्य रराज शौरेस्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालं।
यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं रराज नारायणनाभिजातं। तत्कृष्णकोपोदयसूर्य्यबुद्धं क्षुरान्ततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रं। २६००
तस्यैव देहोरुसरः प्ररूढं रराज नारायणबाहुनालं। तमात्तचक्रं प्रणदन्तमुच्चैः क्रुद्धं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य।
सर्व्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः क्षयं कुरूणामिति चिन्तयित्वा। स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः संवर्त्तयिष्यन्निव जीवलोकं।
अभ्युत्पतन् लोकगुरुर्ब्बभासे भूतानि धक्ष्यन्निव धूमकेतुः। तमापतन्तं प्रगृहीतचक्रं समीक्ष्य देवं द्विपदाम्वरिष्ठं।
असम्भ्रमात् कार्म्मुकबाणपाणीरथे स्थितः शान्तनवोऽभ्युवाच। एह्येहि देवेश जगन्निवास नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणे।
प्रसह्य मां पातय लोकनाथ रथोत्तमात् भूतशरण्य सङ्ख्ये। त्वया हतस्येह ममाद्य कृष्ण श्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके। २६०५
सम्भावितोऽस्म्यन्धकवृष्णिनाथ लोकैस्त्रिभिस्त्र प्रथितप्रभावः। श्रुत्वा वाचः शान्तनवस्य कृष्णो वेगेन धावंस्तमथाभ्युवाच।
त्वं मूलमस्येह भुवि क्षयस्य दुर्य्योधनञ्चाद्य समुद्धरिष्यसि। दुर्यूतदेवी नृपतिर्निवार्य्यः सुमन्त्रिणा धर्म्मपथि स्थितेन।
त्याज्योऽथ वा कालपरीतबुद्धिर्धर्म्मातिगो यः कुलपांसनः स्यात्। भीष्मस्तदाकर्ण्य यदुप्रवीरं राजा परं दैवतमित्युवाच।
त्यक्तस्तु कंसो यदुभिर्हितार्थे सम्बोध्यमानो न बुबोध राजा। क्लेशाय दैवाद्विपरीतबुद्धिः श्रोता हितं यस्य न कश्चिदस्ति।
रथादवप्लुत्य ततस्त्वरावान् पार्थः पदा द्रुत्य यदुप्रवीरं। जग्राह पीनोत्तमलम्बबाहुं बाह्वोर्हरिं व्यायतपीनबाहुः। २६१०
निगृह्यमाणस्तु तमादिदेवो भृशं सरोषः किल चात्मयोगी। आदाय वेगेन जगाम जिष्णुं विष्णुर्महावात इवैकवृक्षं।
पार्थस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ भीष्मान्तिकं तूर्णमभिद्रवन्तं। बलान्निजग्राह शने महात्मा पादेऽथ राजन् दशमे कथञ्चित्।
अवस्थितञ्च प्रणिपत्य कृष्णं प्रीतोऽर्ज्जुनः काञ्चनचित्रमाली। उवाच कोपं प्रतिसंहरेति गतिर्भवान् केशव पाण्डवानां।
न हास्यते कर्म्म यथाप्रतिज्ञं पुत्त्रैः शपे केशव सोदरैश्च। अन्तं गमिष्यामि यथा कुरूणां त्वयाहमिन्द्रानुज सम्प्रयुक्तः।
ततः प्रतिज्ञां समयञ्च तस्य जनार्द्दनः प्रीतमना निशम्य। स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य रथं सचक्रः पुनराहरोह। २६१५
स तानभीषून् पुनराददानः प्रगृह्य शङ्खं द्विषतां निहन्ता। विनादयामास दिशो नभश्च स पाञ्चजन्यस्य रवेण शौरिः।
आविद्धनिष्काङ्गदकुण्डलं तं रजोविकीर्णाञ्चितपक्ष्मनेत्रं। विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशङ्खं विचुक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः।
मृदङ्गभेरीपटहप्रणादा नेमिस्वना दुन्दुभिनिःस्वनाश्च। ससिंहनादाश्च बभूवुरुग्राः सर्व्वेष्वनीकेषु ततः कुरूणां।
गाण्डीवघोषः स्तनयित्नुकल्पो जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च। जग्मुश्च बाणा विमलाः प्रसन्नाः सर्व्वा दिशः पाण्डवचापमुक्ताः।
तं कौरवाणामधिपो बलेन भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्द्धं। प्रत्युद्ययावुद्यतबाणपाणिः कक्षं दिधक्षन्निव धूमकेतुः। २६२०
अथार्ज्जुनाय प्रजहार भल्लान् भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुङ्खान्। दुर्य्योधनस्तोमरमुग्रवेगं शल्यो गदां शान्तनवश्च शक्तिं।
स सप्तभिः सप्तशरप्रवेगान् संवार्य्य भूरिश्रवसा प्रमुक्तान्। शितेन दुर्य्योधनबाहुमुक्तं क्षुरेण तत्तोमरमुन्ममाथ।
ततः शुभामापततीञ्च शक्तिं विद्युत्प्रभां शान्तनवेन मुक्तां। गदाञ्च मद्राधिपबाहुमुक्तां द्वाभ्यां शराभ्यां निचकर्त्त वीरः।
ततो भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य चित्रं धनुर्गाण्डिवमप्रमेयं। माहेन्द्रमस्त्रं विधिवत् सुघोरं प्रादुश्चकाराद्भुतमन्तरीक्षे।
तेनोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा सर्व्वाण्यनीकानि महाधनुष्मान्। शरौघजालैर्व्विमलाग्निवर्णैर्न्निवारयामास किरीटमाली। २६२५
शिलीमुखाः पार्थधनुर्व्विसृष्टा रथान् ध्वजाग्राणि धनूंषि बाहून्। निकृत्य देहान् विविशुः परेषां नरेन्द्रनागेन्द्रतुरङ्गमाणां।

ततो दिशः सोऽनुदिशश्च पार्थः शरैः सुधारैर्निशितैर्वितत्य। गाण्डीवशब्देन मनांसि तेषां किरीटमाली व्यथयाञ्चकार।
तस्मिंस्तथा घोरतमे प्रवृत्ते शङ्खस्वना दुन्दुभिनिःस्वनाश्च। अन्तर्हिता गाण्डिवनिस्वनेन बभूवुरुग्राश्च रथप्रणादाः।
गाण्डीवशब्दं तमथो विदित्वा विराटराजप्रमुखा नृवीराः। पाञ्चालराजो द्रुपदश्च वीरस्तं देशमाजग्मुरदीनसत्त्वाः।
सर्व्वाणि सैन्यानि तु तावकानि जग्मुर्यतो गाण्डिवजः प्रणादः। ततस्ततः सन्नतिमेव जग्मुर्न तं प्रतीपोऽभिससार कश्चित्। २९३०
तस्मिन् सुघोरे नृपसंप्रहारे हताः प्रवीराः सरथाश्च सूताः। गजाश्च नाराचनिपाततप्ता महापताकाः शुभरुक्मकक्षाः।
परीतसत्त्वाः सहसा निपेतुः किरीटिना तत्र विभिन्नकायाः। दृढाहताः पत्रिभिरुग्रवेगैः पार्थेन भल्लैर्निशितैः शिताग्रैः।
निकृत्तयन्त्रा निहतेन्द्रजाला ध्वजा नृपाणां ध्वजिनीमुखेषु। पदातिसङ्घाश्च रथाश्च सङ्ख्ये हयाश्च नागाश्च धनञ्जयेन।
वाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वा विष्टभ्य गात्राणि निपेतुरुर्व्व्याम्। ऐन्द्रेण तेनास्त्रवरेण राजन् महाहवे भिन्नतनुत्रकायाः।
ततः शरौघैर्निशितैः किरीटिना नृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा। नदी सुघोरा नरमेदफेना प्रवर्त्तिता तत्र रणाजिरे वै। २९३५
वेगेन सातीव पृथुप्रवाहा परेतनागाश्वशरीरतीरा। नरान्त्रमज्जाद्भुतमांसपङ्का प्रभूतरक्षोगणहृष्टभूता।
शिरःकपालाकुलकेशशाद्वला शरीरसङ्घातसहस्रवाहिनी। विकीर्णनानाकवचोर्म्मिसङ्कुला नराश्वनागास्थिनिकृत्तशर्करा।
गोमायुशालावृककङ्कगृध्रैः क्रव्यादसङ्घैश्च तरक्षुभिश्च। उपेतकूलां ददृशुर्मनुष्याः क्रूरां महावैतरणीप्रकाशम्।
प्रवर्त्तितामर्ज्जुनवाणसङ्घैर्मेदोवसासृक्प्रवहां सुभीमाम्। हतप्रवीरां च तथैव दृष्ट्वा सेनां कुरूणामथ फाल्गुनेन।
ते चेदिपाञ्चालकरूषमत्स्याः पार्थाश्च सर्व्वे सहिताः प्रणेदुः। जयप्रगल्भा पुरुषप्रवीराः संत्रासयन्तः कुरुवीरयोधान्। २९४०
हतप्रवीराणि बलानि दृष्ट्वा किरीटिना शत्रुभयावहेन। वित्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां सिंहो मृगाणामिव यूथसङ्घान्।
विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौ गाण्डीवधन्वा च जनार्द्दनश्च। ततो रविं संहृतरश्मिजालं दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्षताङ्गाः।
तदैन्द्रमस्त्रं विततं च घोरमसह्यमुद्वीक्ष्य युगान्तकल्पम्। अथापयाते कुरवः सभीष्माः सद्रोणदुर्य्योधनवाह्लिकाश्च।
चक्रुर्निशां सन्धिगतां समीक्ष्य विभावसोर्लोहितराजयुक्ताम्। अवाप्य कीर्त्तिं च यशश्च लोके विजित्य शत्रूंश्च धनञ्जयोऽपि।
ययौ नरेन्द्रैः सहसोदरैश्च समाप्तकर्मा शिबिरं निशायाम्। ततः प्रजज्ञे तुमुलः कुरूणां निशामुखे घोरतमः प्रणादः। २९४५
रणे रथानामयुतं निहत्य हता गजाः सप्तशतार्ज्जुनेन। प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्व्वे निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च।
महत्कृतं कर्म्म धनञ्जयेन कर्त्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः। श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजंस्तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ।
द्रोणः कृपः सैन्धववाह्लिकौ च भूरिश्रवाः शल्यशलौ च राजन्। अन्ये च योधाः शतशः समेताः क्रुद्धेन पार्थेन रणस्य मध्ये।
स्वबाहुवीर्य्येण जिताः सभीष्माः किरीटिना लोकमहारथेन। इति ब्रुवन्तः शिबिराणि जग्मुः सर्व्वे रणात् भारत ये
त्वदीयाः।
उल्कासहस्रैश्च सुसम्प्रदीप्तैर्विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः। किरीटिना त्रासितसर्व्वयोधा चक्रे निवेशं ध्वजिनी कुरूणाम्। २९५०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि तृतीयदिवसावहारे एकोनषष्टितमोऽध्यायः॥ ५९ ॥

॥ सञ्जय उवाच॥ व्युष्टां निशां भारत भारतानामनीकिनीनां प्रमुखे महात्मा। ययौ सपत्नान् प्रति जातकोपः वृतः समग्रेण
बलेन भीष्मः।
तं द्रोणदुर्य्योधनवाह्लिकाश्च तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ। जयद्रथश्चातिबलो बलौघैर्नृपास्तथाऽन्ये प्रययुः समन्तात्।
स तैर्महद्भिश्च महारथैश्च तेजस्विभिर्वीर्य्यवद्भिश्च राजन्। रराज राजोत्तम राजमुख्यैर्मध्ये सुराणामिव देवराजः।

तस्मिन्ननीकप्रमुखे विषक्ता दोधूयमानाश्च महापताकाः । सुरक्तपीतासितपाण्डुराभा महागजस्कन्धगता विरेजुः ।
सा वाहिनी शान्तनवेन राज्ञा महारथैर्वारणवाजिभिश्च । बभौ सविद्युत्स्तनयित्नुकल्पा जलागमे द्यौरिव जातमेघा । २८७५
ततो रणायाभिमुखी प्रयाता प्रत्यर्ज्जुनं शान्तनवाभिगुप्ता । सेनामहोग्रा सहसा कुरूणां वेगो यथा भीम इवापगायाः ।
तं व्यालनानाविधगूढसारं गजाश्वपादातरथौघपक्षं । व्यूहं महामेघसमं महात्मा ददर्श दूरात्कपिराजकेतुः ।
स निर्ययौ केतुमता रथेन नरर्षभः श्वेतहयेन वीरः । वरूथिनीनां प्रमुखे महात्मा बलेद्धतः सर्व्वसपत्नसेनां ।
सोपस्करं सोत्तरबन्धुरेषं यत्तं यदूनामृषभेण सङ्ख्ये । कपिध्वजं प्रेक्ष्य विषेदुराजौ सहैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ।
प्रकर्षता गुप्तमुदायुधेन किरीटिना लोकमहारथेन । तं व्यूहराजं ददृशुस्त्वदीयाश्चतुश्चतुर्व्यालसहस्रकीर्णं । २८८०
यथा हि पूर्व्वेऽहनि धर्म्मराज्ञो व्यूहः कृतः कौरवसत्तमेन । तथाभूतो मानुषेष्विह लोके न दृष्टपूर्व्वो न च विश्रुतश्च ।
ततो महावेगसमाहतानि भेरीसहस्राणि विनेदुराजौ । शङ्खस्वनास्तूर्य्यरवाश्च जग्मुः सर्व्वेष्वनीकेषु च सिंहनादाः ।
ततः सशराणि महास्वनानि विस्फार्य्यमाणानि धनूंषि वीरैः । क्षणेन भेरीपणवप्रणादानन्तर्दधुः शङ्खमहास्वनाश्च ।
तच्छङ्खशब्दावृतमन्तरीक्षमुद्धूतभौमद्रुतरेणुजालं । महावितानावततप्रकाशमालोक्य वीराः सहसा निपेतुः ।
रथी रथेनाभिहतः ससूतः पपात साश्वः सरथः सकेतुः । गजो गजेनाभिहतः पपात पदातिना चाभिहतः पदातिः । २८८५
आवर्त्तमानान्यभिवर्त्तमानैर्बाणैः क्षतान्यद्भुतदर्शनानि । प्रासैश्च खड्गैश्च समाहतानि सदश्ववृन्दानि सदश्ववृन्दैः ।
सुवर्णतारागणभूषितानि सूर्य्यप्रभाभानि शरावराणि । विदार्य्यमाणानि परश्वधैश्च प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुरुर्व्यां ।
गजैर्विषाणैर्वरहस्तरुग्णाः केचित् ससूता रथिनः प्रपेतुः । रथर्षभाश्चापि रथर्षभेण निपेतिरे बाणहताः पृथिव्यां ।
गजौघवेगोद्धतसादकानां श्रुत्वा निषेदुर्व्वसुधां मनुष्याः । आर्त्तस्वरं सादिपदातियूनां विषाणगात्रावरताडितानां ।
सम्भ्रान्तनागाश्वरथे मुहूर्त्ते महाक्षये सादिपदातियूनां । महारथैः सम्परिवार्य्यमाणो ददर्श भीष्मः कपिराजकेतुं । २८९०
तं पञ्चतालोच्छ्रितपञ्चकेतुः सदश्ववेगादतिवीर्य्यवाणं । महास्त्रवेगाशनिदीप्तिमन्तं किरीटिनं शान्तनवोऽभ्यधावत् ।
तथैव शक्रप्रतिमानकल्पमिन्द्रात्मजं द्रोणमुखाभिसस्रुः । कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च दुर्य्योधनः सौमदत्तिश्च राजन् ।
ततो रथानीकमुखादुपेत्य सर्व्वास्त्रवित्काञ्चनचित्रवर्म्मा । जवेन शूरोऽभिससार सर्व्वांस्तानर्ज्जुनस्यात्मसुतोऽभिमन्युः ।
तेषां महास्त्राणि महाबलानामसह्यकर्म्मा विनिहत्य कार्ष्णिः । बभौ महामन्त्रहुतार्च्चिमाली सदोगतः सन् भगवानिवाग्निः ।
ततः स तूर्णं रुधिरोदफेनां कृत्वा नदीं तां समरे रिपूणां । जगाम सौभद्रमतीत्य भीष्मो महारथं पार्थमदीनसत्त्वः । २८९५
ततः प्रसह्याद्भुतदर्शनेन गाण्डीवनिर्ह्रादमहास्वनेन । विपाठजालेन महास्त्रजालं विनाशयामास किरीटमाली ।
तमुत्तमं सर्व्वधनुर्धराणामसक्तकर्म्मा कपिराजकेतुः । भीष्मं महात्मा ववर्ष भूयः शरैः सुतीक्ष्णैर्विमलैश्च भल्लैः ।
तथैव भीष्मादृतमन्तरीक्षे महास्त्रजालं कपिराजकेतोः । विशीर्य्यमाणं ददृशुस्त्वदीया दिवाकरेणेव तमोऽभिभूतं ।
एवंविधं कार्म्मुकभीमनादमदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्यां । ददर्श लोकः कुरुसृञ्जयाश्च तद्द्वैरथं भीष्मधनञ्जयाभ्यां ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मार्ज्जुनद्वैरथे षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौणिर्भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनश्च मारिष । पुत्रः सांयमनेश्चैव सौभद्रं समयोधयन् । २८९८
संसक्तमतितेजोभिस्तमेकं ददृशुर्ज्जनाः । पञ्चभिर्म्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहशिशुं यथा ।
नाभिलक्ष्यतया कश्चिन्न शौर्य्येण पराक्रमे । बभूव सदृशः कार्ष्णेर्नास्त्रेणापि च लाघवे ।

तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमन्तमरिन्दमं। दृष्ट्वा पार्थौ रणे यत्तौ सिंहनादमथानदत्।
पीड्यमानञ्च तत्सैन्यं पौत्रं तव विशाम्पते। दृष्ट्वा त्वदीया राजेन्द्र समन्तात् पर्य्यवारयन्।
ध्वजिनीं धार्त्तराष्ट्राणां दीनशत्रुरदीनवत्। प्रत्युद्ययौ स सौभद्रस्तेजसा च बलेन च। २६८५
तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभं। व्यदृश्यत महच्चापं समरे युध्यतः परैः।
स द्रौणिमिषुणैकेन विद्ध्वा शल्यञ्च पञ्चभिः। ध्वजं सांयमनेश्चापि सोऽष्टाभिः पर्य्यपातयत्।
रुक्मदण्डां महाशक्तिं प्रेषितां सौमदत्तिना। शितेनोरगसङ्काशां पत्त्रिणा विजहार तां।
शल्यस्य च महाघोरान् पश्यतः शतशः शरान्। निवार्य्यार्जुनदायादो जघान चतुरो हयान्।
भूरिश्रवाश्च शल्यश्च द्रौणिः सांयमनिः शलः। नाभ्यवर्त्तन्त संरब्धाः कार्ष्णेर्बाहुबलोदयं। २६९०
ततस्त्रिगर्त्ता राजेन्द्र मद्राश्च सह केकयैः। पञ्चविंशतिसाहस्रास्तव पुत्त्रेण चोदिताः।
धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुभिर्युधि। सहपुत्त्रं जिघांसन्तं परिवव्रुः किरीटिनं।
तौ तत्र च पितापुत्त्रौ परिक्षिप्तरथावुभौ। ददर्श राजन् पाञ्चाल्यः सेनापतिरमित्रजित्।
स वारणरथौघेन सहस्रैर्बहुभिर्वृतः। वाजिभिः पत्तिभिश्चैव वृतः शतसहस्रशः।
धनुर्विस्फार्य्य सङ्क्रुद्धश्चोदयित्वा च वाहिनीं। ययौ तन्मद्रकानीकं केकयांश्च परन्तप। २६९५
तेन कीर्त्तिमता गुप्तमनीकं दृढधन्वना। प्रयुक्तरथनागाश्वं योत्स्यमानमशोभत।
सोऽर्जुनं प्रति संयातः पाञ्चालकुलवर्द्धनः। त्रिभिः शारद्वतं बाणैर्जत्रुदेशे समर्दयत्।
ततः स मद्रकान् भित्त्वा दशभिर्निशितैः शरैः। पृष्ठरक्षं जघानाशु भल्लेन कृतवर्म्मणः।
दमनञ्चापि दायादं पौरवस्य महात्मनः। जघान विपुलाग्रेण नाराचेन परन्तपः।
ततः सांयमनेः पुत्त्रः पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदं। अविध्यद्दशता बाणैर्दशभिश्चास्य सारथिं। २७००
सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिलेलिहन्। भल्लेन भृशतीक्ष्णेन निचकर्त्तास्य कार्म्मुकं।
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षिप्रमेव समर्दयत्। अश्वांश्चास्यावधीद्राजन् उभौ तौ पार्ष्णिसारथी।
हताश्वे स रथे तिष्ठन् ददर्श भरतर्षभ। पुत्त्रः सांयमनेः पुत्त्रं पाञ्चाल्यस्य यशस्विनः।
सम्प्रगृह्य महाघोरं निस्त्रिंशवरमायसं। पदातिस्तूर्णमानर्च्छत् रथस्थं द्रुपदात्मजं।
तं महौघमिवायान्तं खात्पतन्तमिवोरगं। भ्रान्तावरणनिस्त्रिंशं कालोत्सृष्टमिवान्तकं। २७०५
दीप्यमानमिवादित्यं मत्तवारणविक्रमं। अपश्यन् पाण्डवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः।
तस्य पाञ्चाल्यपुत्त्रस्तु प्रतीपमभिधावतः। शितनिस्त्रिंशहस्तस्य शरावरणधारिणः।
बाणवेगव्यतीतस्य रथाभ्याशमुपेयुषः। त्वरन् सांयमनेः क्रुद्धो बिभेद गदया शिरः।
तस्य राजन् सनिस्त्रिंशं सुप्रभं शरवारणं। हतस्य पततो हस्तात् सोत्सेधमपतद्भुवि।
तं निहत्य गदाग्रेण लेभे स परमं यशः। पुत्त्रः पाञ्चालराजस्य महात्मा भीमविक्रमः। २७१०
तस्मिन् हते महेष्वासे राजपुत्त्रे महारथे। हाहाकारो महानासीत् तव सैन्यस्य मारिष।
ततः सांयमनिः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजं। अभिदुद्राव वेगेन पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदं।

तौ तत्र समरे वीरौ समेतौ रथिनां वरौ । ददृशुः सर्व्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ।
ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्षतं परवीरहा । आजघान त्रिभिर्व्बाणैस्तोत्त्रैरिव महाद्विपं ।
तथैव पार्षतं शूरं शल्यः समितिशोभनः । आजघानोरसि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्त्तत । २७१५
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सांयमनिपुत्त्रवधे एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय । यत्सैन्यं मम पुत्त्रस्य पाण्डुसैन्येन बध्यते ।
नित्यं हि मामकांस्तात हतानेव हि शंससि । अहतांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पाण्डवान् ।
हतान् पुरुषकारेण मामकानद्य सञ्जय । पतितान् पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि ।
युध्यमानान् यथाशक्ति घटमानान् जयम्प्रति । पाण्डवा विजयन्त्येव हीयन्ते चैव मामकाः ।
सोऽहन्तीव्राणि दुःखानि दुर्य्योधनकृतानि च । अश्रौषं सततं तात दुःसहानि बहूनि च । २७२०
तमुपायं न पश्यामि हीयेरन् येन पाण्डवाः । मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयुर्येन सञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ क्षयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथक्षयं । शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ।
धृष्टद्युम्नश्च शल्येन पीडितो नवभिः शरैः । पीडयामास संक्रुद्धो मद्राधिपतिमायसैः ।
तत्राद्भुतमपश्याम पार्षतस्य पराक्रमं । न्यवारयत यत्तूर्णं शल्यं समितिशोभनं ।
नान्तरं ददृशे कश्चित् तयोः संरब्धयो रणे । मुहूर्त्तमिव तद्युद्धं तयोः समभवत्तदा । २७२५
ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे । धनुश्चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन च ।
अथैनं शरवर्षेण छादयामास भारत । गिरिं जलागमे यद्वत् जलदा जलधारिणः ।
अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्ने च पीडिते । अभिदुद्राव वेगेन मद्रराजरथं प्रति ।
ततो मद्राधिपरथं कार्ष्णिः सम्प्राप्य कोपनः । आर्त्तायनिममेयात्मा विव्याध निशितैस्त्रिभिः ।
ततस्तु तावका राजन् परीप्सन्तोऽर्ज्जुनिं रणे । मद्राधिपरथं तूर्णं परिवार्य्यावतस्थिरे । २७३०
दुर्य्योधनो विकर्णश्च दुःशासनविविंशती । दुर्म्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनश्च दुर्म्मुखः ।
सत्यव्रतः पुरुमित्रो विकर्णश्च महारथः । एते मद्राधिपरथं पालयन्तः स्थिता रणे ।
तान् भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्त्रौ च पाण्डवौ ।
धार्त्तराष्ट्रान् दशरथान् दशैव प्रत्यवारयन् । नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो विशाम्पते ।
अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धाः परस्परबधैषिणः । ते वै समीयुः सङ्ग्रामे राजन् दुर्म्मन्त्रिते तव । २७३५
तस्मिन् दशरथे क्रुद्धे वर्त्तमाने महाभये । तावकानां परेषाञ्च प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ।
शस्त्राण्यनेकरूपाणि विसृजन्तो महारथाः । अन्योन्यमभिनर्द्दन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे ।
ते तदा जातसंरम्भाः सर्व्वेऽन्योन्यं जिघांसवः । अन्योऽन्यमभिमर्द्दन्तः स्पर्द्धमानाः परस्परं ।
अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् ज्ञातयः सङ्गता मिथः । महास्त्राणि विमुञ्चन्तः समापेतुरमर्षणाः ।
दुर्य्योधनस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे । विव्याध निशितैर्व्बाणैश्चतुर्भिः समरेऽद्भुतं । २७४०
दुर्म्मर्षणश्च विंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः । दुर्म्मुखो नवभिर्वाणैर्दुःसहश्चापि सप्तभिः ।

विविंशतिः पञ्चभिस्तु त्रिभिर्दुःशासनस्तथा । तान् प्रत्यविध्यद्राजेन्द्र पार्षतः शत्रुतापनः ।
एकैकं पञ्चविंशत्या दर्शयन् हस्तलाघवं। सत्यव्रतञ्च समरे पुरुमित्रञ्च भारत ।
अभिमन्युरविध्यत्तु दशभिर्दशभिः शरैः। माद्रीपुत्त्रौ च समरे मातुलं मातृनन्दनौ ।
छादयेतां शरैस्तीक्ष्णैस्तदद्भुतमिवाभवत्। ततः शल्यो महाराज स्वस्त्रीयौ रथिनाम्वरौ । २०४५
शरैर्ब्बहुभिरानर्च्छत् कृतप्रतिकृतैषिणौ । छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्त्रौ न चेलतुः ।
अथ दुर्य्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः । विधित्सुः कलहस्यान्तं गदां जग्राह पाण्डवः ।
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणं । भीमसेनं महाबाहुं पुत्त्रास्ते प्राद्रवन् भयात् ।
दुर्य्योधनस्तु संक्रुद्धो मागधं समचोदयत्। अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनां ।
गजानीकेन सहितस्तेन राजा सुयोधनः। मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनमथाभ्ययात् । २०५०
आपतन्तञ्च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः। गदापाणिरवारोहद्रथात् सिंह इवोन्नदन् ।
अद्रिसारमयीं गुर्व्वीं प्रगृह्य महतीं गदां । अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवान्तकः ।
स गजान् गदया निघ्नन् समरे व्यचरद्बली । भीमसेनो महाबाहुर्व्वज्री दानवेष्विव ।
तस्य नादेन महता मनोहृदयकम्पिना। व्यत्यचेष्टन्त संहत्य तदा भीमस्य नर्द्दतः।
ततस्तु द्रौपदीपुत्त्राः सौभद्रश्च महारथः। नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । २०५५
पृष्ठं भीमस्य रक्षन्तः शरवर्षेण वारयन्। अभ्यधावन्त वर्षन्तो मेघा इव गिरीन्यथा ।
क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैश्च पीतैरञ्जलिकैः शितैः। व्याहरन्नुत्तमाङ्गानि पाण्डवा गजयोधिनां ।
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च विभूषितैः । अश्मवृष्टिरिवाभाति पाणिभिश्च सहाङ्कुशैः।
हृतोत्तमाङ्गाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः। अदृश्यन्ताचलाग्रेषु द्रुमा भग्नशिखा इव।
धृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याम महागजान्। पतितान् पात्यमानांश्च पार्षतेन महात्मना । २०६०
मागधोऽथ महीपालो गजमैरावतोपमं। प्रेषयामास समरे सौभद्रस्य रथं प्रति।
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मागधस्य महागजं । निजघानेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा।
तस्यावर्ज्जितनागस्य कार्ष्णिः परपुरञ्जयः। राज्ञो रजतपुङ्खेन भल्लेनापाहरच्छिरः।
विगाह्य तद्गजानीकं भीमसेनोऽपि पाण्डवः। व्यचरत् समरं मृद्नन् गजानिन्द्रो गिरीनिव।
एकप्रहारे निहतान् भीमसेनेन दन्तिनः। अपश्याम रणे तस्मिन् गिरीन् वज्रहतानिव। २०६५
भग्नदन्तान् भग्नकटान् भग्नसक्थींश्च वारणान्। भग्नपृष्ठान् भग्नकुम्भान् निहतान् पर्व्वतोपमान्।
अपश्यन्निहतान्नागान् राजन् निष्टनतोऽपरान्। वमन्तो रुधिरं चान्ये भिन्नकुम्भा महागजाः।
विह्वलन्तो गता भूमिं शैला इव धरातले। मेदोरुधिरदिग्धाङ्गो वसामज्जासमुक्षितः।
व्यचरत् समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः। गजानां रुधिराक्ताङ्गीं गदां बिभ्रद्वृकोदरः।
घोरः प्रतिभयश्चासीत् पिनाकीव पिनाकधृक्। निर्मथ्यमानाः क्रुद्धेन भीमसेनेन दन्तिनः। २०७०

सहसा प्राद्रवन् क्लिष्टा वहन्त्यस्तववादिनीं । तं हि वीरं महेष्वासाः सौभद्रप्रमुखा रथाः ।
पर्य्यरक्षन्त युध्यन्तं वज्रायुधमिवामराः । शोणिताक्तां गदां बिभ्रदुक्षितां गजशोणितैः ।
कृतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो व्यदृश्यत । व्यायच्छमानं गदया दिक्षु सर्व्वासु भारत ।
भीमसेनमपश्याम नृत्यन्तमिव शङ्करं । यमदण्डोपमां गुर्व्वीमिन्द्राशनिसमस्वनां ।
अपश्याम महाराज रौद्रां विशसनीं गदां । व्यामिश्रां केशमज्जाभिः प्रदिग्धां रुधिरेण च । २७७५
पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् । यथा पशूनां सङ्घातं यष्ट्या पालः प्रकालयेत् ।
तथा भीमो गजानीकं गदया पर्य्यकालयत् । गदया वध्यमानास्ते मार्गणैश्च समन्ततः ।
स्वान् स्यन्दनान् विमृद्नन्तः प्राद्रवन् कुञ्जरास्ततः । महावात इवाभ्राणि विधमित्वा रणाङ्गणात् ।
अतिष्ठत् समरे भीमः श्मशान इव शूलभृत् ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीमसेनपराक्रमे द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते तस्मिन् गजानीके पुत्रो दुर्य्योधनस्तव । भीमसेनं घ्नतेत्येवं सर्व्वसैन्यान्यचोदयत् । २७८०
ततः सर्व्वाणि सैन्यानि पुत्रस्य तव शासनात् । अभ्यद्रवन् भीमसेनं नदन्तो भैरवान् रवान् ।
तं बलौघमपर्य्यन्तं देवैरपि दुरुःसहं । आपतन्तं सुदुष्पारं समुद्रमिव पर्व्वणि ।
रथनागाश्वकलिलं शङ्खदुन्दुभिनादितं । अनन्तरथपादातं रजसा सर्व्वतोवृतं ।
भीमसेनस्तु समरे महोदधिमिवापरं । सेनासागरमक्षोभ्यं वेलेव समवारयत् ।
तदाश्चर्य्यमपश्याम पाण्डवस्य महात्मनः । भीमसेनस्य समरे राजन् कर्म्मातिमानुषं । २७८५
उदीर्णान् पार्थिवान् सर्व्वान् साश्वान् सरथकुञ्जरान् । असम्भ्रमं भीमसेनो गदया समवारयत् ।
स संवार्य्य बलौघांस्तान् गदया बलिनाम्बरः । अतिष्ठत्तुमुले भीमो गिरिर्मेरुरिवाचलः ।
तस्मिन् सुतुमुले घोरे रणे परमदारुणे । भ्रातरश्चैव पुत्राश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च शिखण्डी चापराजितः । न प्राजहन् भीमसेनं भये जाते महाबलाः ।
ततः शैक्यायसीं गुर्व्वीं प्रगृह्य महतीं गदां । अधावत् तावकान् योधान् दण्डपाणिरिवान्तकः । २७९०
पोथयन् रथवृन्दानि वाजिवृन्दानि वा विभुः । व्यचरत् समरे भीमो युगान्ते पावको यथा ।
विनिघ्नन् समरे योधान् युगान्ते कालवद्विभुः । ऊरुवेगेन सङ्कर्षन् रथजालानि पाण्डवः ।
बलानि च ममर्द्दाशु नड्वलानीव कुञ्जरः । मृद्नन् रथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः ।
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातिनः । गदया व्यहनत् सर्व्वान् वातो वृक्षानिवौजसा ।
भीमसेनो महाबाहुस्तव पुत्रस्य वै बले । मेदोमज्जावसामांसैः प्रदिग्धा रुधिरेण च । २७९५
अदृश्यत महारौद्री गदा नागाश्वघातिनी । तत्र तत्र हतैश्चापि मनुष्यगजवाजिभिः ।
रणाङ्गनं तदभवत् मृत्योरागारसन्निभं । पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ।
यमदण्डोपमामुग्रामिन्द्राशनिसमप्रभां । ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रां विशसनीं गदां ।

आविध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः। बभौ रूपं महाघोरं कालस्येव जगत्क्षये।
तां तथा महतीं सेनां द्रावयन्तं पुनः पुनः। दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्व्वे विमनसोऽभवन्। २८००
यतो यतः प्रेक्षते स्म गदामुद्यम्य पाण्डवः। तेन तेन स्म दीर्य्यन्ते सर्व्वसैन्यानि भारत।
प्रदारयन्तं सैन्यानि बलौघेनापराजितं। ग्रसमानमनीकानि व्यादितास्यमिवान्तकं।
तं तथा भीमकर्म्माणं प्रगृहीतमहागदं। दृष्ट्वा वृकोदरं भीष्मः सहसैव समभ्ययात्।
महता मेघघोषेण रथेनादित्यवर्च्चसा। छादयन् शरवर्षेण पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान्।
तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवान्तकं। भीमसेनो महाबाहुः प्रत्युद्ययावमर्षितः। २८०५
तस्मिन् क्षणे सात्यकिः सत्यसन्धः शिनिप्रवीरोऽभ्यपतत् पितामहं। निघ्नन्नमित्रान् धनुषा दृढेन संकम्पयंस्तव पुत्त्रस्य सेनां।
तं यान्तमश्वैरजतप्रकाशैः शरान् वपन्तं निशितान् सुपुङ्खान्। नाशक्नुवन् वारयितुं तदानीं सर्व्वे जना भारत ये त्वदीयाः।
अविध्यदेनं दशभिः पृषत्कैरलम्बुषो राक्षसोऽसौ तदानीं। शरैश्चतुर्भिः प्रतिविध्य तञ्च नप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन।
अन्वागतं वृष्णिवीरं निशम्य मध्ये रिपूणां परिवर्त्तमानं। प्रद्रावयन्तं कुरुपुङ्गवांश्च पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ।
योधास्त्वदीयाः शरवर्षैरवर्षन् मेघा यथा भूधरमम्बुवेगैः। नाशक्नुवन् वारयितुं वरिष्ठं मध्यन्दिने सूर्य्यमिवातपन्तं। २८१०
न तत्र कश्चिन्नविषण्ण आसीदृते राजन् सोमदत्तस्य पुत्त्रं। स त्वाददानो धनुरुग्रवेगं भूरिश्रवा भारत सोमदत्तिः।
दृष्ट्वा रथान् स्वान् व्यपनीयमानान् प्रत्युद्ययौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन्।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सात्यकिभूरिश्रवसोः समागमे त्रिषष्टोऽध्यायः॥ ६३ ॥
॥ सञ्जय उवाच॥ ततो भूरिश्रवा राजन् सात्यकिं नवभिः शरैः। अविध्यत् भृशसंक्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपं।
कौरवं सात्यकिश्चापि शरैः सन्नतपर्व्वभिः। प्रवारयदमेयात्मा सर्व्वलोकस्य पश्यतः।
ततो दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः परिवारितः। सौमदत्तिं रणे यत्तं समन्तात् पर्य्यवारयत्। २८१५
तथैव पाण्डवाः सर्व्वे सात्यकिं तरसा रणे। परिवार्य्य स्थिताः सङ्ख्ये समन्तात् सुमहौजसः।
भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामुद्यम्य भारत। दुर्य्योधनमुखान् सर्व्वान् पुत्त्रांस्ते पर्य्यवारयत्।
रथैरनेकसाहस्रैः क्रोधामर्षसमन्वितः। नन्दकस्तव पुत्त्रस्तु भीमसेनं महाबलं।
विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः। दुर्य्योधनस्तदा राजन् भीमसेनं महाहवे।
आजघानोरसि क्रुद्धो मार्गणैर्नवभिः शितैः। ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबलः। २८२०
आरुरोह रथं श्रेष्ठं विशोकञ्चेदमब्रवीत्। एते महारथाः शूरा धार्त्तराष्ट्रा महाबलाः।
मामेव भृशसंक्रुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि। एतानद्य हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः।
तस्मात् ममाश्वान् सङ्ग्रामे यत्तः संयच्छ सारथे। एवमुक्त्वा ततः पार्थः पुत्त्रं तव विशाम्पते।
विव्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैः कनकभूषणैः। नन्दकञ्च त्रिभिर्ब्बाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे।
ततो दुर्य्योधनः षष्ट्या विद्धा भीमं महाबलं। त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्व्विशोकं प्रत्यविध्यत। २८२५

भीमस्य च रणे राजन् धनुश्चिच्छेद भास्वरं। मुष्टिदेशे शरैस्तीक्ष्णैस्त्रिभिराजौ हसन्निव।
भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं संयुगे तदा। पीडितं विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्रेण धन्विना।
अमृष्यमाणः संक्रुद्धो धनुर्द्दिव्यं परामृशत्। पुत्रस्य ते महाराज बधार्थं पुरुषर्षभ।
समादत्त ससंरम्भः क्षुरप्रं लोमवाहनं। तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमः कार्मुकमुत्तमं।
अपास्य तु धनुश्छिन्नं पुत्रस्ते क्रोधमूर्च्छितः। अन्यत् कार्मुकमादत्त सत्वरं वेगवत्तरं। २८३०
सन्धाय विशिखं घोरं कालमृत्युसमप्रभं। तेनाजघान संक्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे।
स गाढविद्धो व्यथितः स्यन्दनोपस्थ आविशत्। निषसाद रथोपस्थे मूर्च्छां चाभिजगाम ह।
तं दृष्ट्वा व्यथितं भीममभिमन्युपुरोगमाः। नामृष्यन्त महाभागाः पाण्डवानां महारथाः।
ततः सुतुमुलां वृष्टिं शराणामुग्रतेजसां। पातयामासुरव्यग्राः पुत्रस्य तव मूर्द्धनि।
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः। दुर्य्योधनं त्रिभिर्व्विद्ध्वा पुनर्व्विव्याध पञ्चभिः। २८३५
शल्यञ्च पञ्चविंशत्या शरैर्व्विव्याध पाण्डवः। रुक्मपुङ्खैर्म्महेष्वासः स विद्धो व्यपयात् रणात्।
प्रत्युद्ययुस्ततो भीमं तव पुत्राश्चतुर्द्दश। सेनापतिः सुषेणश्च जलसन्धः सुलोचनः।
उग्रो भीमरथो भीमो वीरबाहुरलोलुपः। दुर्म्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः।
विसृजन्तो बहून् बाणान् क्रोधसंरक्तलोचनाः। भीमसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहिता भृशं।
पुत्रांस्तु तव सम्प्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः। सृक्किणी विलिहन् वीरः पशुमध्ये वृको यथा। २८४०
अभिपत्य महाबाहुर्गरुत्मानिव वेगितः। सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेद पाण्डवः।
सम्प्रहस्य च हृष्टात्मा त्रिभिर्ब्बाणैर्म्महाभुजः। जलसन्धं विनिर्भिद्य सोऽनयद्यमसादनं।
सुषेणञ्च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे। उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चन्द्रोपमं भुवि।
पातयामास भल्लेन कुण्डलाभ्यां विभूषितं। वीरबाहुञ्च सप्तत्या साश्वकेतुं ससारथिं।
निनाय समरे भीमः परलोकाय पाण्डवः। भीमभीमरथौ चोभौ भीमसेनो हसन्निव। २८४५
भ्रातरौ रभसौ राजन्ननयद्यमसादनं। ततः सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे।
मिषतां सर्व्वसैन्यानामनयद्यमसादनं। पुत्रास्तु तव ते दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमं।
शेषा येऽन्येऽभवंस्तत्र ते भीमस्य भयात्तदा। विप्रद्रुता रणाद्राजन् बध्यमाना महात्मना।
ततोऽब्रवीच्छान्तनवः सर्व्वानेव महारथान्। एष भीमो रणे क्रुद्धो धार्त्तराष्ट्रान् महाबलान्।
यथाप्रज्ञान् यथावीरान् यथाशूरांश्च सङ्गतान्। निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रगृह्णीत पाण्डवं। २८५०
एवमुक्तास्ततः सर्व्वे धार्त्तराष्ट्रस्य सैनिकाः। अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनं महाबलं।
भगदत्तः प्रभिन्नेन कुञ्जरेण विशाम्पते। अपतत् सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थितः।
आपतन्नेव च रणे भीमसेनं शिलाशितैः। अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्करं।
अभिमन्युमुखास्तत्र नामृष्यन्त महारथाः। भीमस्याच्छादनं सङ्ख्ये स्वबाहुबलमाश्रिताः।
तएनं शरवर्षेण समन्तात् पर्य्यवारयन्। गजञ्च शरवृष्ट्या तु बिभिदुस्ते समन्ततः। २८५५

स शस्त्रवृष्ट्याऽभिहतः समस्तैस्तैर्महारथैः। प्राग्ज्योतिषगजो राजन् नानालिङ्गैः सुतेजनैः।
सञ्जातरुधिरोत्पीडैः प्रेक्षणीयोऽभवद्रणे। गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान्।
स चोदितो मदस्रावी भगदत्तेन वारणः। अभ्यधावत तान् सर्व्वान् कालोत्सृष्ट इवान्तकः।
द्विगुणं जवमास्थाय कम्पयंश्चरणैर्महीं। तस्य तत्सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्व्वे महारथाः।
असह्यं मन्यमानास्ते विमनसोऽभवन्। ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे। २८६०
आजघान नरव्याघ्रः शरेणानतपर्व्वणा। सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तेन राज्ञा महारथः।
मूर्च्छयाभिपरीताङ्गो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः। तांस्तु भीतान् समालक्ष्य भीमसेनञ्च मूर्च्छितं।
ननाद बलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान्। ततो घटोत्कचो राजन् दृष्ट्वा भीमं तथागतं।
संक्रुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवान्तरधीयत। स कृत्वा दारुणीं मायां भीरूणां भयवर्द्धिनीं।
अदृश्यत निमेषार्द्धाद्घोररूपं समाश्रितः। ऐरावतं समारुह्य स्वयं मायामयं कृतं। २८६५
तस्य चान्येऽपि दिङ्नागा बभूवुरनुयायिनः। अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः।
त्रय एते महानागा राक्षसैः समधिष्ठिताः। महाकायास्त्रिधा राजन् प्रस्रवन्तो मदं बहु।
तेजोवीर्य्यबलोपेता महाजवपराक्रमाः। घटोत्कचस्तु स्वं नागं चोदयामास संयुगे।
सगजं भगदत्तन्तु हन्तुकामः परन्तप। ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैः सुमहाबलैः।
परिपेतुः सुसंक्रुद्धाश्चतुर्द्दन्ताश्चतुर्द्दिशं। भगदत्तस्य तं नागं विषाणैरवपीडयन्। २८७०
सम्पीड्यमानस्तैर्नागैर्व्वेदनार्त्तः शराहतः। अनदत् सुमहानादमिन्द्राशनिसमस्वनः।
तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीमनिस्वनं। श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्द्रोणं राजानञ्च सुयोधनं।
एष युध्यति सङ्ग्रामे हैडिम्बेन दुरात्मना। भगदत्तो महेष्वासः कृच्छ्रे च परिवर्त्तते।
राक्षसश्च महाकायः स च राजाऽतिकोपनः। युक्तौ समेतौ समरे कालमृत्युसमावुभौ।
श्रूयते ह्येष हृष्टानां पाण्डवानां महास्वनः। हस्तिनश्चैव सुमहान् भीतस्य रुदितध्वनिः। २८७५
तत्र गच्छाम भद्रं वो राजानं परिरक्षितुं। अरक्ष्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान् विमोक्ष्यति।
तत् त्वरध्वं महावीर्य्या मा चिरं कुरुतानघाः। महान् विवर्द्धते रौद्रः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः।
भक्तश्च कुलपुत्त्रश्च शूरश्च पृतनापतिः। युक्तं तस्य परित्राणं कर्त्तुमस्माभिरच्युताः।
भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा भारद्वाजपुरोगमाः। सहिताः सर्व्वराजानो भगदत्तपरीप्सया।
उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र सोऽभवत्। तान् प्रयातान् समालोक्य युधिष्ठिरपुरोगमाः। २८८०
पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्द्धं पृष्ठतोऽनुययुः परान्। तान्यनीकान्यथालोक्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्।
ननाद सुमहानादं विस्फोटमशनेरिव। तस्यापि निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः।
भीष्मः शान्तनवो भूयो भारद्वाजमभाषत। न रोचते मे सङ्ग्रामो हैडिम्बेन दुरात्मना।
बलवीर्य्यसमाविष्टः ससहायश्च साम्प्रतं। नैव शक्यो युधा जेतुमपि वज्रभृता स्वयं।
लब्धलक्षः प्रहारी च वयञ्च श्रान्तवाहनाः। पाञ्चालैः पाण्डवैश्चैव वयञ्च क्षतविक्षताः। २८८५

तस्मै न रोचते युद्धं पाण्डवैर्जितकाशिभिः । युज्यतामवहारोऽद्य श्वो योत्स्यामः परैः सह ।
पितामहवचः श्रुत्वा तथा चक्रुः प्रहर्षिताः । उपायेनापयातास्ते घटोत्कचभयार्दिताः ।
कौरवेषु निवृत्तेषु पाण्डवा जितकाशिनः । सिंहनादमकुर्व्वन्त शङ्खवेणुस्वनैः सह ।
एवं तदभवत् युद्धं दिवसं भरतर्षभ । पाण्डवानां कुरूणाञ्च पुरस्कृत्य घटोत्कचं ।
कौरवास्तु ततस्तूर्णं प्रययुः शिबिरं स्वकं । व्रीडमानास्ता निशाकाले पाण्डवेयैः पराजिताः । ८८८०
शरविक्षतगात्रास्तु पाण्डुपुत्रा महारथाः । युद्धे सुमनसो राजन् जग्मुः स्वशिबिरं प्रति ।
पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनघटोत्कचौ । पूजयन्तो महाराज मुदा परमया युताः ।
नदन्तो विविधान्नादान् तूर्य्यस्वनविमिश्रितान् । सिंहनादांश्च कुर्व्वाणा विमिश्रान् शङ्खनिःस्वनैः ।
विनदन्तो महात्मानः कम्पयन्तश्च मेदिनीं । घट्टयन्तश्च मर्म्माणि तव पुत्रस्य मारिष ।
प्रयाताः शिबिरायैव निशाकाले परन्तपाः । दुर्य्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृबधेन च । ८८८५
मुहूर्त्तं चिन्तयामास वाष्पशोकसमाकुलः । ततः कृत्वा विधिं सर्व्वं शिबिरस्य यथाविधि ।
प्रदध्यौ शोकसन्तप्तो भ्रातृव्यसनकर्षितः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि चतुर्थयुद्धदिवसावहारे चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भयं मे सुमहत् जातं विस्मयश्चैव सञ्जय । श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्म्म देवैः सुदुष्करं ।
पुत्राणाञ्च पराभावं श्रुत्वा सञ्जय सर्व्वशः । चिन्ता मे महती सूत भविष्यति कथन्त्विति ।
ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्ष्यन्ति हृदयं मम । तथा हि दृश्यते सर्व्वं दैवयोगेन सञ्जय । ८९००
तत्र भीष्ममुखान् शूरानस्त्रज्ञान् योधसत्तमान् । पाण्डवानामनीकेषु योधयन्ति प्रहारिणः ।
किमेतेऽतपन् महात्मानः पाण्डुपुत्रा महाबलाः । केन दत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदन्ति ते ।
येन क्षयं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव । पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं सैन्यञ्च पाण्डवैः ।
मय्येव दण्डः पतति दैवात्परमदारुणः । यथावध्याः पाण्डुसुतास्तथावध्याश्च मे सुताः ।
एतन्मे सर्व्वमाचक्ष्व यथातत्त्वेन सञ्जय । न हि पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य परन्तप । ८९०५
समुद्रस्येव महतो भुजाभ्यां प्रतरन्नरः । पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदारुणं ।
घातयिष्यति मे पुत्रान् सर्व्वान् भीमो न संशयः । न हि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेत् सुतान् रणे ।
ध्रुवं विनाशः समरे पुत्राणां मम सञ्जय । तस्मान्मे कारणं सूत युक्तञ्चैव विशेषतः ।
पृच्छतो वै यथातत्त्वं सर्व्वमाख्यातुमर्हसि । दुर्य्योधनस्तु यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विमुखान् रणे ।
भीष्मद्रोणौ कृपश्चैव सौबलेयो जयद्रथः । द्रौणिर्व्वाऽपि महेष्वासो विकर्णो वा महाबलः । ८९१०
निश्चयो वाऽपि कस्तेषां तदा ह्यासीन्महात्मनां । विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु सञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच । शृणु राजन्नवहितः श्रुत्वा चैवावधारय । नैव मन्त्रकृतं किञ्चिन्नैव माया तथाविधा ।
न वै विभीषिकां काञ्चिद्राजन् कुर्व्वन्ति पाण्डवाः । युध्यन्ति ते यथान्यायं शक्तिमन्तश्च संयुगे ।
धर्म्मेण सर्व्वकार्य्याणि जीवितादीनि भारत । आरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्यशः ।

ते न युद्धान्निवर्त्तन्ते धर्म्मोपेता महाबलाः। श्रिया परमया युक्ता यतो धर्म्मस्ततो जयः। २९१५
तेनावध्या रणे पार्था जययुक्ताश्च पार्थिव। तव पुत्त्रा दुरात्मानः पापेष्वभिरताः सदा।
निष्ठुरा हीनकर्म्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे। सुबहूनि नृशंसानि पुत्त्रैस्तव जनेश्वर।
निकृतानीह पाण्डूनां नीचैरिव यथा नरैः। सर्व्वञ्च तदनादृत्य पुत्त्राणां तव किल्बिषं।
सापह्नवास्त्वयैवासन् पाण्डवाः पाण्डुपूर्व्वज। न चैतान् बहु मन्यन्ते पुत्त्रास्तव विशाम्पते।
तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्म्मणः। सम्प्राप्तस्तु महद्घोरं फलं किम्पाकसन्निभं। २९२०
तत्तद्भुङ्क्ष्व महाराज सपुत्त्रः ससुहृज्जनः। नावबुध्यसि यद्राजन् वार्य्यमाणः सुहृज्जनैः।
विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना। तथा मया चाप्यसकृत् वार्य्यमाणो न बुध्यसे।
वाक्यं हितञ्च पथ्यञ्च मन्दः पथ्यमिवौषधं। पुत्त्राणां मतमास्थाय जितान् पश्यसि पाण्डवान्।
शृणु भूयो यथातत्त्वं यन्मां त्वमनुपृच्छसि। कारणं भरतश्रेष्ठ पाण्डवानां जयं प्रति।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिन्दम। दुर्य्योधनेन संपृष्ट एतमर्थं पितामहः। २९२५
दृष्ट्वा भ्रातॄन् रणे सर्व्वान् विजितान् सुमहारथान्। शोकसम्मूढहृदयो निशाकाले स्म कौरव।
पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह। यदब्रवीत् सुतस्ते च तन्मे शृणु जनेश्वर।
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ द्रोणश्च त्वञ्च शल्यश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च। कृतवर्म्मा च हार्द्दिक्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः।
भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्य्यवान्। महारथाः समाख्याताः कुलपुत्त्रास्तनुत्यजः।
त्रयाणामपि लोकानां पर्य्याप्ता इति मे मतिः। पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे। २९३०
तत्र मे संशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः। यं समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान् पदे पदे।
॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु राजन् वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव। बहुशश्च मयोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतं।
क्रियतां पाण्डवैः सार्द्धं शमो भरतसत्तम। एतत् क्षममहं मन्ये पृथिव्यास्तव वा विभो।
भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीं राजन् भ्रातृभिः सहितः सुखी। सुहृदस्तर्पयन् सर्व्वान् नन्दयंश्चापि बान्धवान्।
न च मे क्रोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा। तदिदं समनुप्राप्तं यत् पाण्डूनवमन्यसे। २९३५
यश्च हेतुरवध्यत्वे तेषामक्लिष्टकर्म्मणां। तं शृणुष्व महाराज मम कथयतः प्रभो।
नास्ति लोकेषु तद्भूतं भविता नो भविष्यति। यो जयेत् पाण्डवान् सर्व्वान् पालितान् शार्ङ्गधन्वना।
यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः। पुराणगीतं धर्म्मज्ञ तच्छृणुष्व यथातथं।
पुरा किल सुराः सर्व्वे ऋषयश्च समागताः। पितामहमुपासेदुः पर्व्वते गन्धमादने।
तेषां मध्ये सुखासीनः प्रजापतिरपश्यत। विमानं प्रज्वलद्भासा स्थितं प्रवरमम्बरे। २९४०
ध्यानेनावेद्य तद्ब्रह्मा कृत्वा च नियतोऽञ्जलिं। नमश्चकार हृष्टात्मा पुरुषं परमेश्वरं।
ऋषयस्त्वथ देवाश्च दृष्ट्वाकाशे समुत्थितं। स्थिताः प्राञ्जलयः सर्व्वे पश्यन्तो महदद्भुतं।
यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः। जगाद जगतः स्रष्टा परं परमधर्म्मवित्।
विश्वावसुर्व्विश्वमूर्त्तिर्विश्वेशो विष्वक्सेनो विश्वकर्म्मा वशी च। विश्वेश्वरो वासुदेवोऽसि तस्माद्योगात्मानं दैवतं त्वामुपैमि।

जय विश्व महादेव जय लोकहिते रत । जय योगीश्वर विभो जय योगपरावर । २९४८
पद्मनाभ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर । भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ।
असंख्येयगुणाधार जय सर्व्वपरायण । नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ।
जय सर्व्वगुणोपेत विश्वमूर्त्ते निरामय । विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ।
महोरग वराहाद्य हरिकेश विभो जय । हरिवास दिशामीश विश्वावासामिताव्यय ।
व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सत्क्रिय । असंख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद । २९५०
अनन्तविदितब्रह्म नित्यं भूतविभावन । कृतकार्य्य कृतप्रज्ञ धर्म्मज्ञ विजयावह ।
गुह्यात्मन् सर्व्वयोगात्मन् स्फुटसंभूतसम्भव । भूतात्मतत्त्वलोकेश जय भूतविभावन ।
आत्मयोने महाभाग कल्पसंक्षेपतत्पर । उद्भावनमनोभाव जय ब्रह्मजनप्रिय ।
निसर्गसर्गनिरत कामेश परमेश्वर । अमृतोद्भव सद्भाव युगाग्ने विजयप्रद ।
प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल । आत्मभूत महाभूत कर्म्मात्मन् जय सर्व्वद । २९५५
पादौ तव धरा देवी दिशो बाहू दिवः शिरः । मूर्त्तिस्तेऽहं सुराः कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ।
बलं तपश्च सत्यञ्च धर्म्मकर्म्मात्मजं तव । तेजोऽग्निः पवनः श्वास आपस्ते स्वेदसम्भवाः ।
अश्विनौ श्रवणौ नित्यौ देवी जिह्वा सरस्वती । वेदाः संस्कारनिष्ठा हि त्वयेदं जगदाश्रितं ।
सङ्ख्यां न परिमाणं ते न तेजो न पराक्रमं । न बलं योगयोगीश जानीमस्ते न सम्भवं ।
त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वां समाश्रिताः । अर्च्चयामः सदा विष्णो परमेशं महेश्वरं । २९६०
ऋषयो देवगन्धर्व्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । पिशाचा मानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ।
एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजं । पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःखप्रणाशन ।
त्वं गतिः सर्व्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगन्मुखं । त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ।
पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादात् सदाऽभवत् । तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्द्धनः ।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय दैतेयानां बधाय च । जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे विभो । २९६५
यत्तत् परमकं गुह्यं त्वत्प्रसादादिदं प्रभो । वासुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथातथं ।
सृष्ट्वा सङ्कर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना । कृष्ण त्वमात्मनः स्राक्षी प्रद्युम्नं चात्मसम्भवं ।
प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धं तु यं विदुर्विष्णुमव्ययं । अनिरुद्धोऽसृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणं ।
वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्म्मितः । विभज्य भागशोऽऽत्मानं व्रज मानुषतां विभो ।
तत्रासुरबधं कृत्वा सर्व्वलोकसुखाय वै । धर्म्मं स्थाप्य यशः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः । २९७०
त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चामितविक्रम । तैस्तैः स्वैर्नामभिर्भक्ता गायन्ति परमाद्भुतं ।
स्थिताश्च सर्व्वे त्वयि भूतसङ्घाः कृत्वाश्रयं त्वां वरदं सुबाहो । अनादिमध्यान्तमपारयोगं लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मबधपर्व्वणि विश्वोपाख्याने पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स भगवान् देवो लोकानामीश्वरेश्वरः । ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगम्भीरया गिरा ।

विदितं तात योगात्मे सर्व्वमेव तवेप्सितं । तथा तद्भवितेत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ।
ततो देवर्षिगन्धर्व्वा विस्मयं परमं गताः । कौतूहलपराः सर्व्वे पितामहमथाब्रुवन् । २९७५
को न्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो । वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छामहे वयं ।
एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाच पितामहः । देवब्रह्मर्षिगन्धर्व्वान् सर्व्वान् मधुरया गिरा ।
यत्तत्परं भविष्यञ्च भविता यच्च यत्परं । भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदं ।
तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः । जगतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ।
मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इतिश्रुतः । असुराणां बधार्थाय सम्भवस्व महीतले । २९८०
सङ्ग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः । त इमे नृषु सम्भूता घोररूपा महाबलाः ।
तेषां बधार्थं भगवान् नरेण सहितो बली । मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यसि महीतले ।
नरनारायणौ तौ तु पुराणावृषिसत्तमौ । अजेयौ हि रणे यत्तौ तौ समेतैरमरैरपि ।
सहितौ मानुषे लोके सम्भूतावमितद्युती । मूढास्त्वे तौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ।
यस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्व्वस्य जगतःपतिः । वासुदेवोऽनुनेयो वः सर्व्वलोकमहेश्वरः । २९८५
तथा मनुष्योऽयमिति कदाचित् सुरसत्तमाः । नावज्ञेयो महावीर्यः शङ्खचक्रगदाधरः ।
एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं पदं । एतत् परमकं ब्रह्म एतत् परमकं यशः ।
एतदक्षरमव्यक्तमेतच्छाश्वतमेव च । एतत् पुरुषसंज्ञो वै गीयते ज्ञायते न च ।
एतत्परमकं तेज एतत् परमकं सुखं । एतत् परमकं सत्यं कीर्त्तितं विश्वकर्म्मणा ।
तस्मात् सुरासुरैः सर्व्वैः सेन्द्रैरमितविक्रमः । नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभो । २९९०
यश्च मानुषमात्रोऽयमिति ब्रूयात् स मन्दधीः । हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमं ।
तं योगिनं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुं । योऽवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः ।
देवं चराचरात्मानं श्रीवत्साङ्कं सुवर्च्चसं । पद्मनाभं न जानाति तमाहुस्तामसं जनाः ।
किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयङ्करं । अवजानन् महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ।
एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः । वासुदेवो नमस्कार्य्यः सर्व्वलोकैः सुरोत्तमाः । २९९५
॥ भीष्मउवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान् सदेवर्षिगणान् पुरा । विसृज्य सर्व्वभूतानि जगाम भवनं स्वकं ।
ततो देवाः सगन्धर्व्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च । कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः ।
एवं श्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनां । वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनं ।
जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः । व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं श्रुतविशारद ।
एतदर्थञ्च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययं । वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरं प्रभुं । ३०००
यस्य स्वादात्मजो ब्रह्मा सर्व्वस्य जगतः पिता । कथं न वासुदेवोऽयमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः ।
वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्भावितात्मभिः । मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धन्विना ।
पाण्डवैः सार्द्धमिति यत्तत्त्वं मोहान्न बुध्यसे । मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरं तथा चासि तमोवृतः ।

तस्मात् द्विषसि गोविन्दं पाण्डवस्य धनञ्जयं । नरनारायणौ देवौ कोऽन्यो द्विष्याद्धि मानवः ।
तस्माद्ब्रवीमि ते राजन्नेषोऽसौ शाश्वतोऽव्ययः । सर्व्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः । ३००५
लोकान् धारयते यस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः । योद्धा जयश्च जेता च सर्व्वप्रकृतिरीश्वरः ।
राजन् सत्त्वमयो ह्येष तमोरजविवर्ज्जितः । यतः कृष्णस्ततो धर्म्मो यतो धर्म्मस्ततो जयः ।
तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्ममयेन च । धृताः पाण्डुसुता राजन् जयश्चैषां भविष्यति ।
श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पाण्डवानां दधाति यः । बलञ्चापि रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ।
स एष शाश्वतो देवः सर्व्वभूतमयः शिवः । वासुदेव इतिख्यातो यन्मां त्वं परिपृच्छसि । ३०१०
ब्राह्मणैः क्षत्त्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः । सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्म्मभिः ।
द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च । सात्वतं विधिमास्थाय गीतः सङ्कर्षणेन यः ।
स एष सर्व्वं सुरमर्त्यलोकं समुद्रकक्षान्तरिताः पुरीश्च । युगे युगे मानुषञ्चैव वासं पुनः पुनः सृजते विश्वकर्म्मा ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि विश्वोपाख्याने षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ वासुदेवो महद्भूतं सर्व्वलोकेषु कथ्यते । तस्यागमं प्रतिष्ठाञ्च ज्ञातुमिच्छे पितामह ।
॥ भीष्म उवाच ॥ वासुदेवो महद्भूतं सर्व्वदैवतदैवतं । न परं पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ । ३०१५
मार्कण्डेयश्च गोविन्दं कथयत्यद्भुतं महत् । सर्व्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।
आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् । स सृष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्व्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः । सर्व्वतेजोमयो देवो योगात् सुष्वाप तत्र ह ।
मुखतः सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापि च । सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः ससृजेऽच्युतः ।
एष लोकान् ससर्जादौ देवांश्चर्षिगणैः सह । निधनं चैव मृत्युञ्च प्रजानां प्रभवाप्ययौ । ३०२०
एष धर्म्मश्च धर्म्मज्ञो वरदः सर्व्वकामदः । एष कर्त्ता च कार्य्यं च स वै देवः स्वयं प्रभुः ।
भूतभव्यभविष्यञ्च पूर्व्वमेतदकल्पयत् । स्रष्टारं जगतश्चापि महात्मा प्रभुरव्ययः ।
अग्रजं सर्व्वभूतानां सङ्कर्षणमकल्पयत् । शेषञ्चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः ।
यो धारयति भूतानि धरां चैव सपर्व्वतां । ध्यानयोगेन विप्रास्तं वदन्ति महौजसं ।
कर्णस्रोतोद्भवञ्चापि मधुं नाम महासुरं । तमुग्रमुग्रकर्म्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितं । ३०२५
ब्रह्मणोपचितिं कुर्व्वञ्जघान पुरुषोत्तमः । तस्य तात बधादेव देवदानवमानुषाः ।
मधुसूदनमित्याहुः ऋषयश्च जनार्द्दनं । वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः ।
एष माता पिता चैव सर्व्वेषां प्राणिनो हरिः । हरिर्हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ।
मुखतो ह्यसृजद्विप्रान्बाहुभ्यां क्षत्त्रियांस्तथा । वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजन् शूद्रान्पद्भ्यां तथैव च ।
तपसा नियतो देवन्निधानं सर्व्वदेहिनां । ब्रह्मभूतममावस्यां पौर्णमास्यां तथैव च । ३०३०
योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नुयात् । केशवः परमन्तेजः सर्व्वलोकपितामहः ।
एतमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप । एतमेव विजानीयादाचार्य्यं पितरङ्गुरुं ।

कृष्णो यस्य प्रसीदेत लोकास्तेनाक्षया जिताः । यश्चैवैनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजेत् ।
सदा नरः पठेच्चेदं स्वस्तिमान् स भवेत्सुखी । ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः ।
भये महति ये मग्नान्पाति नित्यं जनार्दनः । एतद्युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत । १०३१
सर्व्वात्मना महात्मानं केशवं जगदीश्वरं । प्रपन्नः शरणं राजन्योगीशं पृथिवीश्वर ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि विश्वोपाख्याने, सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु चेदं महाराज ब्रह्मप्रोक्तं स्तवं मम । ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ।
साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः । लोकभावनभावज्ञ इति त्वां नारदोऽब्रवीत् ।
भूतभव्यं भविष्यञ्च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह । यज्ञानां चैव यज्ञं त्वां तपश्चैव तपस्विनां ।
देवदेवोऽसि भूतानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् । पूर्व्वे प्रजानिसर्गेषु दक्षमाहुः प्रजापतिं । १०४०
स्रष्टारं सर्व्वभूतानामङ्गिरास्त्वां ततोऽब्रवीत् । अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तन्ते मनसि स्थितं ।
देवा वाक्सम्भवाश्चेति देवलस्त्वां तथाऽब्रवीत् । शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी धृता ।
जठरे च त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः । एवन्त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः ।
आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणां चासि सत्तमः । राजर्षीणामुदाराणामाहवेष्वनिवर्त्तिनां ।
सर्व्वधर्म्मप्रधानानां त्वङ्गतिर्मधुसूदन । इति नित्यं योगविद्भिर्भगवान् पुरुषोत्तमः । १०४५
सनत्कुमार प्रमुखैः स्तूयतेऽभ्यर्च्यते हरिः । एष ते विस्तरस्तात सङ्क्षेपश्च प्रकीर्त्तितः ।
केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव केशवे ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ पुण्यं श्रुत्वैतदाख्यानं महाराज सुतस्तव । केशवं बहुमेने स पाण्डवांश्च महारथान् ।
तमब्रवीन्महाराज भीष्मः शान्तनवः पुनः । माहात्म्यन्ते श्रुतं राजन् केशवस्य महात्मनः ।
नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । यदर्थं नृषु सम्भूतौ नरनारायणावुभौ । १०५०
अजेयौ च यथा वीरौ संयुगेष्वपराजितौ । यथा च पाण्डवा राजन्नवध्या युधि कस्यचित् ।
प्रीतिमान् हि दृढं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु । तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र शमो भवतु पाण्डवैः ।
पृथिवीं भुङ्क्ष्व सहितो भ्रातृभिर्बलिभिर्व्वशी । नरनारायणौ देवाववज्ञाय विनङ्क्ष्यसि ।
एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमासीद्विशाम्पते । व्यसर्ज्जयच्च राजानं शिविरञ्च विवेश ह ।
राजा च शिविरं प्रायात् प्रणिपत्य महात्मने । शिश्ये च शयने शुभ्रे तां रात्रिं भरतर्षभ । १०५५
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि विश्वोपाख्याने अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ व्युषितायाञ्च शर्व्वर्य्यामुदिते च दिवाकरे । उभे सेने महाराज युद्धायैव समीयतुः ।
अभ्यधावन्त सङ्क्रुद्धाः परस्परजिगीषवः । ते सर्व्वे सहिता युद्धे समालोक्य परस्परं ।
पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च राजन् दुर्म्मन्त्रिते तव । व्यूहौ च व्यूह्य सन्नद्धाः सम्प्रहृष्टाः प्रहारिणः ।
अरचन्मकरं व्यूहं भीष्मो राजन् समन्ततः । तथैव पाण्डवा राजन्नरचन् व्यूहमात्मनः ।
स निर्ययौ महाराज पिता देवव्रतस्तव । महता रथवंशेन संवृतो रथिनां वरः । १०६०

इतरे चान्वयुः सर्व्वे यथास्थानमवस्थिताः। रथिनः पत्तयश्चैव दन्तिनः सादिनस्तथा।
तान् दृष्ट्वा प्रोद्यतान् सङ्ख्ये पाण्डवाश्च यशस्विनः। श्येनेन व्यूहराजेन तेनाजेयेन संयुगे।
अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः। नेत्रे शिखण्डी दुर्द्धर्षो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः।
शीर्षे चास्याभवद्वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः। विधुन्वन् गाण्डिवं पार्थो ग्रीवायामभवत्तदा।
अक्षौहिण्या सबलया वामपक्षोऽभवत्तदा। महात्मा द्रुपदः श्रीमान् सहपुत्रेण संयुगे। १०६५
दक्षिणश्चाभवत् पक्षः कैकेयोऽक्षौहिणीपतिः। पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चापि वीर्य्यवान्।
पृष्ठे समभवच्छ्रीमान् स्वयं राजा युधिष्ठिरः। भ्रातृभ्यां सहितो वीरो यमाभ्यां चारुविक्रमः।
प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तथा। भीष्ममासाद्य सङ्ग्रामे छादयामास सायकैः।
ततो भीष्मो महास्त्राणि पातयामास वीर्य्यवान्। मोहयन् पाण्डुपुत्राणां व्यूहं सैन्यं महाहवे।
संमुह्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो धनञ्जयः। भीष्मं शरसहस्रेण विव्याध रणमूर्द्धनि। १०७०
युधि सन्धाय चास्त्राणि भीष्ममुक्तानि संयुगे। स्वेनानीकेन हृष्टेन युद्धाय समवस्थितः।
ततो दुर्य्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत। पूर्व्वं दृष्ट्वा वधं घोरं बलस्य बलिनां वरः।
भ्रातृणाञ्च वधं सङ्ख्ये त्वरमाणो महारथः। आचार्य्य सततं त्वं हि हितकामो ममानघ।
वयं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहं। देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न संशयः।
किमु पाण्डुसुतान् युद्धे हीनवीर्य्यपराक्रमान्। स तथा कुरु भद्रन्ते यथा बध्यन्ति पाण्डवाः। १०७५
एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तत्र पुत्रेण संयुगे। अभिनत् पाण्डवानीकं प्रेक्षमाणस्य सात्यकेः।
सात्यकिश्च ततो द्रोणं वारयामास भारत। ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयानकं।
शैनेयन्तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान्। अविध्यद्दशभिर्बाणैर्जत्रुदेशे स्मयन्निव।
भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत। स रक्षन् सात्यकिं राजन् द्रोणाच्छस्त्रभृतांवरात्।
ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष। भीमसेनं रणे क्रुद्धा छादयाञ्चक्रिरे शरैः। १०८०
तत्राऽभिमन्युः संक्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष। विविधैर्निशितैर्बाणैः सर्व्वांस्तानुद्यतायुधान्।
भीष्मद्रोणौ तु संक्रुद्धावापतन्तौ महाबलौ। प्रत्युद्ययौ शिखण्डी च महेष्वासो महाहवे।
प्रगृह्य बलवद्वीरो धनुर्जलदनिःस्वनं। अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयानो दिवाकरं।
शिखण्डिनं तथासाद्य भारतानां पितामहः। अवर्ज्जयत सङ्ग्रामे स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मरन्।
ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत संयुगे। रक्ष्यमाणस्तदा भीष्मं तव पुत्रेण चोदितः। १०८५
शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरं। अवर्ज्जयत सन्त्रस्तो युगान्ताग्निमिवोज्ज्वलं।
ततो बलेन महता पुत्रस्तव विशाम्पते। जुगोप भीष्ममासाद्य प्रार्थयानो महद्यशः।
तथैव पाण्डवा राजन् पुरस्कृत्य धनञ्जयं। भीष्ममेवाभ्यवर्त्तन्त जये कृत्वा दृढां मतिं।
तद्युद्धमभवद्घोरं देवानां दानवैरिव। जयमाकाङ्क्षतां सङ्ख्ये यशश्च महदद्भुतं।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि पञ्चमदिवसयुद्धारम्भे एकोनसप्ततोऽध्यायः॥ ६९ ॥

॥ सञ्जय उवाच॥ अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः शान्तनवस्तदा। भीमसेनभयादिच्छन् पुत्त्रांस्तारयितुन्तत। ३०९०
पूर्व्वाह्णे तु महारौद्रं राज्ञां युद्धमवर्त्तत। कुरूणां पाण्डवानाञ्च मुख्यशूरविनाशनं।
तस्मिन्नाकुलसङ्ग्रामे वर्त्तमाने महाभये। अभवत्तुमुलः शब्दः संस्पृशन् गगनं महान्।
नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च वाजिभिः। भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलं समपद्यत।
युयुत्सवस्ते विक्रान्ता विजयाय महाबलाः। अन्योऽन्यमभिगर्ज्जन्तो गोष्ठेषु वृषभा इव।
शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः। अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ। ३०९५
कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपोज्ज्वलानि च। पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ।
विशिखोन्मथितैर्गात्रैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः। महत्साभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही।
कवचोपहितैर्गात्रैर्भुजैश्च समलङ्कृतैः। मुखैश्च चन्द्रसङ्काशैरक्तान्तनयनैस्तथा।
गजवाजिमनुष्याणां सर्व्वगात्रैश्च भूपते। आसीत् सर्व्वा समाकीर्णा मुहूर्त्तेन वसुन्धरा।
रजोमेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशिभिः। आयुधानाञ्च निर्घोषः स्तनयित्नुसमोऽभवत्। ३१००
स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः। प्रावर्त्तत कुरूणाञ्च पाण्डवानाञ्च भारत।
तस्मिन् महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे। ववर्षुः शरजालानि चत्त्रिया युद्धदुर्म्मदाः।
क्रोशन्ति कुञ्जरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः। तावकानां परेषाञ्च पर्य्यधावन् समुद्यताः।
संरब्धानां च वीराणां धीराणाममितौजसां। धनुषां तलघोषेण न प्राज्ञायत किञ्चन।
उत्थितेषु कबन्धेषु सर्व्वतः शोणितोदके। अपरे पर्य्यधावन्त नृपा रिपुबधोद्यताः। ३१०५
शरशक्तिगदाभिश्च खड्गैश्चामिततेजसः। निजघ्नुः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघबाहवः।
बभ्रमुः कुञ्जरास्तत्र शरैर्विद्धा निरङ्कुशाः। अश्वाश्च पर्य्यधावन्त हतारोहा दिशो दश।
उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीडिताः। तावकानां परेषाञ्च पर्य्यधावन् समन्ततः।
बाहूनामुत्तमाङ्गानां कार्मुकानां तथैव च। गदानां परिघाणाञ्च हस्तानाञ्चोरुभिः सह।
पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्व्वशः। राशयस्तत्र दृश्यन्ते भीमभीष्मसमागमे। ३११०
अश्वानां धावमानानां कुञ्जराणां निवर्त्ततां। सङ्घाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विशाम्पते।
गदाभिरसिभिः प्रासैर्बाणैश्चानतपर्व्वभिः। जघ्नुः परस्परं तत्र चत्त्रियाः कालचोदिताः।
अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि। बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिघैरिव।
मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैः कीलैर्व्विशाम्पते। अन्योऽन्यं जघ्निरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह।
पतितैः पात्यमानैश्च विचेष्टद्भिश्च भूतले। घोरमायोधनं जज्ञे तत्र तत्र नरेश्वर। ३११५
विरथा रथिनस्तत्र निस्त्रिंशवरधारिणः। अन्योऽन्यमभ्यधावन्त परस्परबधैषिणः।
ततो दुर्य्योधनो राजा कलिङ्गैर्बहुभिर्वृतः। पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पाण्डवानभ्यवर्त्तत।
तथैव पाण्डवाः सर्व्वे परिवार्य्य वृकोदरं। भीष्ममभ्यद्रवन् क्रुद्धा रणे रभसवाहनाः।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मबधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे सप्ततितमोऽध्यायः॥ ७० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा भीष्मेण संयुक्तान् भ्रातॄनन्यांश्च पार्थिवान् । समभ्यधावद्गाङ्गेयमुद्यतास्त्रो धनञ्जयः ।
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं धनुषो गाण्डिवस्य च । ध्वजञ्च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्व्वान्नो भयमाविशत् । ३१२०
सिंहलाङ्गूलमाकाशे ज्वलन्तमिव पर्व्वतं । असज्जमानं वृक्षेषु धूमकेतुमिवात्थितं ।
बहुवर्णञ्च चित्रञ्च दिव्यं वानरलक्षणं । अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डीवधन्वनः ।
विद्युतं मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवाम्बरे । ददृशुर्गाण्डिवं योधा रुक्मपृष्ठं महामृधे ।
अशुश्रुम भृशं चास्य शक्रस्येवातिगर्ज्जितं । सुघोरं तलयोः शब्दं निघ्नतस्तव वाहिनीं ।
चण्डवातो यथा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् । दिशः संप्लावयामास शरवर्षैः समन्ततः । ३१२५
अभ्यधावत गाङ्गेयं भैरवास्त्रो धनञ्जयः । दिशं प्राचीं प्रतीचीञ्च न जानीमोऽस्त्रमोहिताः ।
कान्दिग्भूताः श्रान्तपत्रा हताश्वा हतचेतसः । अन्योऽन्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ।
भीष्ममेवाभिलीयन्ते सह सर्व्वैस्तवात्मजैः । तेषामार्त्तायनमभूद्भीष्मः शान्तनवो रणे ।
समुत्पतन्ति वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा । सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ।
श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्ज्जितमिवाशनेः । सर्व्वसैन्यानि भीतानि व्यवलीयन्त भारत । ३१३०
अथ काम्बोजजैरश्वैर्महद्भिः शीघ्रगामिभिः । गोपानां बहुसाहस्रैर्बलैर्गोपायनैर्वृतः ।
मद्रसौवीरगान्धारैस्त्रैगर्त्तैश्च विशाम्पते । सर्व्वकालिङ्गमुख्यैश्च कलिङ्गाधिपतिर्वृतः ।
नानानरगणौघेन दुःशासनपुरःसरः । जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्व्वराजभिः ।
हयारोहः वरास्तत्र तव पुत्त्रेण चोदिताः । चतुर्दशसहस्राणि सौबलं पर्य्यवारयन् ।
ततस्ते सहिताः सर्व्वे विभक्तरथवाहनाः । पाण्डवाः समरे जघ्नुस्तावकान् भरतर्षभाः । ३१३५
रथिभिर्व्वारणैरश्वैः पादातैश्च समीरितं । घोरमायोधनं चक्रे महाभ्रसदृशं रजः ।
तोमरप्रासनाराचगजाश्वरथयोधिनां । बलेन महता भीष्मः समसज्जत्किरीटिना ।
आवन्त्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैन्धवः । अजातशत्रुर्मद्राणामृषभेण यशस्विना ।
सहपुत्त्रः सहामात्यः शल्येन समसज्जत । विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखण्डिना ।
मत्स्या दुर्य्योधनं जग्मुः शकुनिञ्च विशाम्पते । द्रुपदश्चेकितानश्च सात्यकिश्च महारथः । ३१४०
द्रोणेन समसज्जन्त सपुत्त्रेण महात्मना । कृपश्च कृतवर्म्मा च धृष्टद्युम्नमभिद्रुतौ ।
एवं प्रशाजिनाश्वानि भ्रान्तनागरथानि च । समसज्जन्त युद्धानि तत्र तत्र समन्ततः ।
निरभ्रे विद्युतस्तीव्रा दिशश्च रजसा वृताः । प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाता विशाम्पते ।
प्रादुर्ब्बभौ महावातः पांशुवर्षः पपात च । नभस्यन्तर्दधे सूर्य्यः सैन्येन रजसा वृतः ।
प्रमोहः सर्व्वभूतानामतीव समपद्यत । रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च युध्यतां । ३१४५
वीरबाहुविसृष्टानां सर्व्वावरणभेदिनां । संह्रादः शरजालानां तुमुलः समपद्यत ।
प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः । नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ।
आर्षभाणि विचित्राणि रुक्मजालकृतानि च । सम्पेतुर्दिक्षु सर्व्वासु चर्म्माणि भरतर्षभ ।

सूर्य्यवर्णैश्च निस्त्रिंशैः पात्यमानानि सर्व्वशः । दिक्षु सर्व्वास्वदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ।
भग्नचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाभुजाः । हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः । ३३५०
परिपेतुर्हयांश्चात्र केचिच्छस्त्रक्षतव्रणाः । रथांश्च परिवर्त्तन्ते हतेषु रथयोधिषु ।
शराहता भिन्नदेहा बद्धयोक्त्रा हयोत्तमाः । युगानि पर्य्यकर्षन्त तत्र तत्र हि भारत ।
अदृश्यन्त ससूताश्च साश्वाः सरथयोधिनः । एकेन बलिना राजन् बाणेन निहता रणे ।
गन्धं हस्तिमदस्रावमाघ्राय बहवो रणे । सन्निपाते बलौघानां वातमाददिरे गजाः ।
सतोरणमहामात्रैः पतद्भिश्च गतासुभिः । बभूवायोधनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः । ३३५५
सन्निपाते बलौघानां चोदितैर्व्वरवारणैः । निपेतुर्युधि सम्भग्नाः सयोधाः सर्व्वतो गजाः ।
नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्य संयुगे । व्यदृश्यन्त महाराज सम्भग्नरथकूवराः ।
विशीर्णरथजालाश्च केशेष्वाक्षिप्य दन्तिभिः । द्रुमशाखा इवाक्षिप्य निष्पिष्टा रथिनो रणे ।
रथेषु च रथा युद्धे संसक्ता वरवारणाः । विकर्षन्तो दिशः सर्व्वाः संपेतुः सर्व्वशब्दगाः ।
तेषां तथा कर्षताञ्च गजानां रूपमाबभौ । सरःसु नलिनीजालं विषक्तमिव कर्षतां । ३३६०
एवं सञ्छादितं तत्र बभूवायोधनं महत् । सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ शिखण्डी सह मत्स्येन विराटेन विशाम्पते । भीष्ममाशु महेष्वासमाससाद सुदुर्ज्जयं ।
द्रोणं कृपं विकर्णञ्च महेष्वासान् महाबलान् । राज्ञश्चान्यान् रणे शूरान् बहूनार्च्छदर्ज्जुनस्तथा ।
सैन्धवञ्च महेष्वासं सामात्यं सह बन्धुभिः । प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च भूमिपान् भरतर्षभ ।
पुत्त्रञ्च ते महेष्वासं दुर्य्योधनममर्षणं । दुःसहञ्चैव समरे भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत । ३३६५
सहदेवश्च शकुनिमुलूकञ्च महारथं । पितापुत्त्रौ महेष्वासावभ्यवर्त्तत दुर्जयौ ।
युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः । समवर्त्तत सङ्ग्रामे पुत्त्रेण निकृतस्तव ।
माद्रीपुत्त्रस्तु नकुलः शूरः संक्रन्दनो युधि । त्रिगर्त्तानां रथोदारैः समसज्जत पाण्डवः ।
अभ्यवर्त्तन्त दुर्द्धर्षाः समरे शाल्वकेकयान् । सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महाबलः ।
धृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः । पुत्त्राणां ते रथानीकं प्रत्युद्याताः सुदुर्जयाः । ३३७०
सेनापतिरमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महारथः । द्रोणेन समरे राजन् समीयायोग्रकर्म्मणा ।
एवमेते महेष्वासास्तावकाः पाण्डवैः सह । समेत्य समरे शूराः सम्प्रहारञ्च चक्रिरे ।
मध्यन्दिनगते सूर्य्ये नभस्याकुलताङ्गते । कुरवः पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरं ।
ध्वजिनो हेमचित्राङ्गा विचरन्तो रणाजिरे । सपताका रथा रेजुर्व्वैयाघ्रपरिवारणाः ।
समेतानाञ्च समरे जिगीषूणां परस्परं । बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव गर्जतां । ३३७५
तत्राद्भुतमपश्याम सम्प्रहारं सुदारुणं । यमकुर्व्वन् रणे वीराः सृञ्जयाः कुरुभिः सह ।
नैव खं न दिशो राजन्न सूर्य्यं शत्रुतापन । विदिशो वाऽप्यपश्याम शरैर्मुक्तैः समन्ततः ।

शक्तीनां विमलाग्राणां तोमराणां तथाऽस्यतां । निस्त्रिंशानाञ्च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः ।
कवचानां विचित्राणां भूषणानां प्रभास्तथा । खं दिशः प्रदिशश्चैव भासयामासुरोजसा ।
वपुर्भिश्च नरेन्द्राणां चन्द्रसूर्य्यसमप्रभैः । विरराज तदा राजंस्तत्र तत्र रणाङ्गनं ।   ३१७०
रथसिंहा नरव्याघ्राः समायातास्च संयुगे । विरेजुः समरे राजन् ग्रहा इव नभस्तले ।
भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलं । अवारयत संक्रुद्धः सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः ।
ततो भीष्मविनिर्मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः । अभ्यघ्नन् समरे भीमं तैलधौताः सुतेजिताः ।
तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः । क्रुद्धाशीविषसङ्काशां प्रेषयामास भारत ।
तामापतन्तीं सहसा रुक्मदण्डां दुरासदां । चिच्छेद समरे भीष्मः शरैः सन्नतपर्वभिः ।   ३१८५
ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च । कार्मुकं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत ।
सात्यकिस्तु ततस्तूर्णं भीष्ममासाद्य संयुगे । आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः ।
शरैर्बहुभिरानर्च्छत् पितरं ते जनाधिप । ततः सन्धाय वै तीक्ष्णं शरं परमदारुणं ।
वार्ष्णेयस्य रथाद्भीष्मः पातयामास सारथिं । तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन् निहते रथसारथौ ।
तेन तेनैव धावन्ति मनोमारुतरंहसः । ततः सैन्यस्य सर्व्वस्य निस्वनस्तुमुलोऽभवत् ।   ३१९०
हाहाकारश्च संजज्ञे पाण्डवानां महात्मनां । अभिद्रवत गृह्णीत हयान् यच्छत धावत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युयुधानरथं प्रति । एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शान्तनवस्तदा ।
अवधीत् पाण्डवीं सेनामासुरीमिव वृत्रहा । ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ।
आर्य्यां युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवुः । धृष्टद्युम्नमुखाश्चापि पार्थाः शान्तनवं रणे ।
अभ्यधावन् जिघांसन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीं । तथैव तावका राजन् भीष्मद्रोणमुखाः परान् ।   ३१९५
अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवर्त्तत ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मपराक्रमे द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ विराटोऽथ त्रिभिर्वाणैर्भीष्ममार्च्छन् महारथं । विव्याध तुरगांश्चास्य त्रिभिर्व्वाणैर्महारथः ।
तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शान्तनवः शरैः । रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः ।
द्रौणिर्गाण्डीवधन्वानं भीमधन्वा महारथः । अविध्यदिषुभिः षड्भिर्दृढहस्तः स्तनान्तरे ।
कार्म्मुकं तस्य चिच्छेद फाल्गुनः परवीरहा । अविध्यच्च भृशं तीक्ष्णैः पत्रिभिः शत्रुकर्षणः ।   ३२००
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय वेगवान् क्रोधमूर्च्छितः । अमृष्यमाणः पार्थेन कार्मुकच्छेदमाहवे ।
अविध्यत् फाल्गुनं राजन् नवत्या निशितैः शरैः । वासुदेवञ्च सप्तत्या विव्याध परमेषुभिः ।
ततः क्रोधाभिताम्राक्षः सह कृष्णेन फाल्गुनः । दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य चिन्तयित्वा मुहुर्मुहुः ।
धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्षणः । गाण्डीवधन्वा संक्रुद्धः शितान् सन्नतपर्व्वणः ।
जीवितान्तकरान् घोरान् समाधत्त शिलीमुखान् । तैस्तूर्णं समरेऽविध्यद्द्रौणिं बलवतांवरः ।   ३२०५
तस्य ते कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे । न विव्यथे विनिर्भिन्नो द्रौणिर्गाण्डीवधन्वना ।

तथैव च शरान् पार्थे प्रतिमुञ्चन्नविक्लवः। तस्थौ स समरे राजंस्त्रातुमिच्छन् महाव्रतं।
तस्य तत्सुमहत्कर्म्म शशंसुः कुरुसत्तमाः। यत्कृष्णाभ्यां समेताभ्यामभ्यापतत संयुगे।
स हि नित्यमनीकेषु युध्यते भयमास्थितः। अस्त्रग्रामं ससंहारं द्रोणात्प्राप्य सुदुर्लभं।
ममाचार्य्यसुतो ह्येष द्रोणस्यातिप्रियः सुतः। ब्राह्मणश्च विशेषेण माननीयो ममेति च। १२१०
समास्थाय मतिं वीरो बीभत्सुः शत्रुतापनः। कृपां चक्रे रथश्रेष्ठो भारद्वाजसुतं प्रति।
द्रौणिं त्यक्त्वा ततो युद्धे कौन्तेयः श्वेतवाहनः। युयुधे तावकान्निघ्नंस्त्वरमाणः पराक्रमी।
दुर्य्योधनस्तु दशभिर्गार्धपत्रैः शिलाशितैः। भीमसेनं महेष्वासं रुक्मपुङ्खैः समर्दयत्।
भीमसेनस्तु संक्रुद्धः परासुकरणं दृढं। चित्रं कार्म्मुकमादत्त शरांश्च निशितान्दश।
आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगितैस्तिग्मतेजितैः। अविध्यत्तूर्णमाविध्यत्कुरुराजं महोरसि। १२१५
तस्य काञ्चनसूत्रस्तु शरैः परिवृतो मणिः। रराजोरसि खे सूर्य्यो ग्रहैरिव समावृतः।
पुत्रस्तु तव तेजस्वी भीमसेनेन ताडितः। नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितं।
ततः शरैर्महाराज रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः। भीमं विव्याध संक्रुद्धस्त्रासयाणो वरूथिनीं।
तौ युध्यमानौ समरे भृशमन्योऽन्यविक्षतौ। पुत्रौ ते देवसङ्काशौ विरेजतुर्महाबलौ।
चित्रसेनं नरव्याघ्रः सौभद्रः परवीरहा। अविध्यन्निशितैर्बाणैः पुरुमित्रञ्च सप्तभिः। १२२०
सत्यव्रतञ्च सप्तत्या विद्ध्वा शक्रसमो युधि। नृत्यन्निव रणे वीर आर्त्तिं नः समजीजनत्।
तं प्रत्यविध्यद्दशभिश्चित्रसेनः शिलीमुखैः। सत्यव्रतश्च नवभिः पुरुमित्रश्च सप्तभिः।
स विद्धो विक्षरन्रक्तं शत्रुसंवारणं महत्। चिच्छेद चित्रसेनस्य चित्रं कार्म्मुकमार्जुनिः।
भित्त्वा चास्य तनुत्राणं शरेणोरस्यताडयत्। ततस्ते तावका वीरा राजपुत्रा महारथाः।
समेत्य युधि संरब्धा विव्यधुर्निशितैस्तदा। तांश्च सर्व्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्जघान परमास्त्रवित्। १२२५
तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म्म परिवव्रुः सुतास्तव। दहन्तं समरे योधांस्तव कक्षं यथोल्बणं।
अपेतशिशिरे काले समिद्धमिव पावकं। अत्यरोचत सौभद्रस्तव सैन्यानि शातयन्।
तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विशाम्पते। लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तूर्णं सात्वतीपुत्रमाहवे।
अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो लक्ष्मणं शुभलक्षणं। विव्याध विशिखैः षड्भिः सारथिञ्च महारथः।
तथैव लक्ष्मणो राजन् सौभद्रं निशितैः शरैः। अविध्यत महाराज तदद्भुतमिवाभवत्। १२३०
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सारथिञ्च महारथः। अभ्यद्रवत सौभद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः।
हताश्वे तु रथे तिष्ठंल्लक्ष्मणः परवीरहा। शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धः सौभद्रस्य रथं प्रति।
तामापतन्तीं सहसा घोररूपां दुरासदां। अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भुजगोपमां।
ततः स्वरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा। अपोवाह रथेनाजौ सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः।
ततः समाकुले तस्मिन् वर्त्तमाने महाभये। अभ्यद्रवन् जिघांसन्तः परस्परबधैषिणः। १२३५
तावकाश्च महेष्वासाः पाण्डवाश्च महारथाः। जुह्वतः समरे प्राणान् निजघ्नुरितरेतरं।

मुक्तकेशा विकवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः। बाहुभिः समयुध्यन्त सृञ्जयाः कुरुभिः सह।
ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महात्मनां। सेनां जघान संक्रुद्धो दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः।
हतैश्वरैर्गजैस्तत्र नरैरश्वैश्च पातितैः। रथिभिः सादिभिश्चैव समास्तीर्य्यत मेदिनी।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि द्वन्द्वयुद्धे त्रिसप्ततोऽध्यायः॥ ७३ ॥
॥ सञ्जय उवाच॥ अथ राजन् महाबाहुः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः। विकृष्य समरे चापं भारसाधनमुत्तमं। ३२४०
प्रामुञ्चत् पुङ्खसंयुक्तान् शरानाशीविषोपमान्। प्रगाढं लघु चित्रञ्च दर्शयन् हस्तलाघवं।
तस्य विक्षिपतश्चापं शरानन्यांश्च मुञ्चतः। आददानस्य भूयश्च सन्दधानस्य चापरान्।
क्षिपतश्च शरांस्तस्य रणे शत्रून् विनिघ्नतः। ददृशे रूपमत्यर्थं मेघस्येव प्रवर्षतः।
समुदीर्य्यन्तमालोक्य राजा दुर्य्योधनस्ततः। रथानामयुतं तस्य प्रेषयामास भारत।
तांस्तु सर्व्वान्महेष्वासान्सात्यकिः सत्यविक्रमः। जघान परमेष्वासो दिव्येनास्त्रेण वीर्य्यवान्। ३२४५
स कृत्वा दारुणं कर्म्म प्रगृहीतशरासनः। आससाद ततो वीरो भूरिश्रवसमाहवे।
स हि सन्दृश्य सेनां ते युयुधानेन पातितां। अभ्यधावत संक्रुद्धः कुरूणां कीर्त्तिवर्धनः।
इन्द्रायुधसवर्णं तत्स विस्फार्य्य महद्धनुः। व्यसृजद्वज्रसंकाशान् शरानाशीविषोपमान्।
सहस्रशो महाराज दर्शयन्पाणिलाघवं। शरांस्तान् मृत्युसंस्पर्शान् सात्यकेस्तु पदानुगाः।
न विषेहुस्तदा राजन्दुद्रुवुस्ते समन्ततः। विहाय समरे राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदं। ३२५०
तं दृष्ट्वा युयुधानस्य सुता दश महाबलाः। महारथाः समाख्याताश्चित्रवर्म्मायुधध्वजाः।
समासाद्य महेष्वासं भूरिश्रवसमाहवे। ऊचुः सर्व्वे सुसंरब्धा यूपकेतुं महारणे।
भोभोः कौरवदायाद सहास्माभिर्महाबल। एहि युध्यस्व संग्रामे समस्तैः पृथगेव वा।
अस्मान्वा त्वम्परित्यज्य यशः प्राप्स्यसि संयुगे। वयं वा त्वां परित्यज्य प्रीतिं यास्याम वै परां।
एवमुक्तस्तदा शूरस्तानुवाच महाबलः। वीर्य्यश्लाघी नरश्रेष्ठस्तान् दृष्ट्वा समुपस्थितान्। ३२५५
साध्विदं कथ्यते वीरा यदिदं परिनद्य वै। युध्यध्वं सहिता यत्ता निहनिष्यामि वै रणे।
एवमुक्ता महेष्वासास्ते वीराः क्षिप्रकारिणः। महता शरवर्षेण अभिवर्षन्नरिन्दमं।
अपराह्णे महाराज संग्रामस्तुमुलोऽभवत्। एकस्य च बहूनां च समेतानां रणाजिरे।
तमेकं रथिनां श्रेष्ठं शरवर्षैरवाकिरन्। प्रावृषीव महाशैलं सिषिचुर्जलदा नृप।
तैस्तु मुक्तान् शरौघांस्तान्यमदण्डाशनिस्वनान्। असम्प्राप्तानसंप्राप्तांश्चिच्छेद स महारथः। ३२६०
परिवार्य्य महाबाहुं निहन्तुमुपचक्रमुः। सौमदत्तिस्तु संक्रुद्धस्तेषां चापानि भारत।
आच्छिद्य समरे राजंश्चिच्छेद विविधैः शरैः। ते हता न्यपतन्भूमौ वज्रभग्ना इव द्रुमाः।
तान् दृष्ट्वा निहतान्वीरो रणे पुत्रान्महाबलान्। वार्ष्णेयो विनदन् राजन् भूरिश्रवसमभ्ययात्।
रथं रथेन समरे पीडयित्वा महाबलौ। तावन्योन्यस्य समरे निहत्य रथवाजिनः।
विरथावभिवल्गन्तौ समीयातां महारथौ। प्रगृहीतमहाखड्गौ तौ चर्म्मवरधारिणौ। ३२६५

शुशुभाते नरव्याघ्रौ युद्धाय समवस्थितौ । ततः सात्यकिमभ्येत्य निस्त्रिंशवरधारिणं ।
भीमसेनस्त्वरन् राजन् रथमारोपयत्तदा । तत्रापि तनयो राजन् भूरिश्रवसमाहवे ।
आरोपयद्रथं तूर्णं पश्यतां सर्व्वधन्विनां । तस्मिंस्तदा वर्तमाने रणे भीष्मं महारथं ।
अयोधयन्त संरब्धाः पाण्डवा भरतर्षभ । लोहितायति चादित्ये त्वरमाणो धनञ्जयः ।
पञ्चविंशतिसाहस्रान्निजघान महारथान् । ते हि दुर्य्योधनादिष्टास्तदा पार्थनिबर्हणे ।　　१२७०
सम्प्राप्यैव गता नाशं शलभा इव पावकं । ततो मत्स्याः केकयाश्च धनुर्व्वेदविशारदाः ।
परिवव्रुस्तदा पार्थं सहपुत्रं महारथं । एतस्मिन्नेव काले तु सूर्य्येऽस्तमुपगच्छति ।
सर्व्वेषां चैव सैन्यानां प्रमोहः समजायत । अवहारं ततश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ।
सन्ध्याकाले महाराज सैन्याः संश्रान्तवाहनाः । पाण्डवानां कुरूणाञ्च परस्परसमागमे ।
ते सेने भयसंविग्ने ययतुः स्वनिवेशनं । ततः स्वशिविरं गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत ।　　१२७१
पाण्डवाः सृञ्जयैः सार्द्धं कुरवश्च यथाविधि ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि पञ्चमयुद्धदिवसावहारे चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ विहृत्य च ततो राजन्सहिताः कुरुपाण्डवाः । व्यतीतायां तु शर्व्वर्य्यां पुनर्युद्धाय निर्ययुः ।
तत्र शब्दो महानासीत्तव तेषाञ्च भारत । युज्यतां रथमुख्यानां कल्प्यतां चैव दन्तिनां ।
सन्नह्यतां पदातीनां हयानां चैव भारत । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषास्तुमुलाः सर्व्वतोऽभवन् ।
ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नमभाषत । व्यूहं व्यूह महाबाहो मकरं शत्रुतापनं ।　　१२८०
एवमुक्तस्तु पार्थेन धृष्टद्युम्नो महारथः । व्यादिदेश महाराज रथिनो रथिनाम्वरः ।
शिरोऽभूद्द्रुपदस्तस्य पाण्डवश्च धनञ्जयः । चक्षुषी सहदेवश्च नकुलश्च महारथः ।
तुण्डमासीन्महाराज भीमसेनो महाबलः । सौभद्रो द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
सात्यकिर्द्धर्मराजश्च व्यूहग्रीवां समास्थिताः । पृष्ठमासीत् महाराज विराटो वाहिनीपतिः ।
धृष्टद्युम्नेन सहितो महत्या सेनया वृतः । केकया भ्रातरः पञ्च वामं पक्षं समाश्रिताः ।　　१२८५
धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रश्चेकितानश्च वीर्य्यवान् । दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य रक्षणे ।
पादयोस्तु महाराज स्थितः श्रीमान्महारथः । कुन्तिभोजः शतानीको महत्या सेनया वृतः ।
शिखण्डी तु महेष्वासः सोमकैः संवृतो बली । इरावांश्च ततः पुच्छे मकरस्य व्यवस्थितौ ।
एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः । सूर्य्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिताः ।
कौरवानभ्ययुस्तूर्णं हस्त्यश्वरथपत्तिभिः । समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्छत्रैः शस्त्रैश्च विमलैः शितैः ।　　१२९०
व्यूहं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव । क्रौञ्चेन महता राजन् प्रत्यव्यूहत वाहिनीं ।
तस्य तुण्डे महेष्वासो भारद्वाजोऽभ्यवर्त्तत । अश्वत्थामा कृपश्चैव चक्षुरास्तान्नरेश्वर ।
कृतवर्म्मा तु सहितः काम्बोजवरवाह्लिकैः । शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठ श्रेष्ठः सर्व्वधनुष्मतां ।
ग्रीवायां शूरसेनस्तु तव पुत्त्रश्च भारत । दुर्य्योधनो महाराज राजभिर्ब्बहुभिर्वृतः ।

प्राग्ज्योतिषस्तु सहितो मद्रसौवीरकेकयैः । उरस्यभूत्नरश्रेष्ठ महत्या सेनया वृतः । ३३८८
स्वसेनया च सहितः सुशर्म्मा प्रस्थलाधिपः । वामं पक्षं समाश्रित्य दंशितः समवस्थितः ।
तुषारा यवनाश्चैव शकाश्च सह चूलिकैः । दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ।
श्रुतायुश्च शतायुश्च सौमदत्तिश्च मारिष । व्यूहस्य जघने तस्थूरक्षमाणाः परस्परं ।
ततो युद्धाय सञ्जग्मुः पाण्डवाः कौरवैः सह । सूर्योदये महाराज ततो युद्धमवर्त्तत ।
प्रतीयू रथिनो नागा नागांश्च रथिनो ययुः । हयारोहान् हयाश्चैव रथिनश्चापि सादिनः । ३३००
सादिनश्च हयान् राजन् कुञ्जरांश्च महारणे । हस्त्यारोहान् रथा राजन् गजिनश्चापि सादिनः ।
रथिनः पत्तिभिः सार्द्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः । अन्योऽन्यं समरे राजन् प्रत्यधावन्नमर्षिताः ।
भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः । शोभते पाण्डवी सेना नक्षत्रैरिव शर्व्वरी ।
तथा भीष्मकृपद्रोणशल्यदुर्य्योधनादिभिः । तथापि विबभौ सेना ग्रहैर्द्यौरिव संवृता ।
भीमसेनस्तु कौन्तेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी । अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्य वाहिनीं । ३३०५
द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः । विव्याध समरे राजन् मर्म्माण्युद्दिश्य वीर्य्यवान् ।
दृढाहतस्ततो भीमो भारद्वाजेन संयुगे । सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ।
स सङ्गृह्य स्वयं वाहान् भारद्वाजः प्रतापवान् । व्यधमत् पाण्डवीं सेनां तूलराशिमिवानलः ।
ते बध्यमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तम । सृञ्जयाः केकयैः सार्द्धं पलायनपराभवन् ।
तथैव तावकं सैन्यं भीमार्ज्जुनपरिक्षतं । मुह्यते तत्र तत्रैव समदेवेवराङ्गना । ३३१०
अभिद्येतां ततः सेने तस्मिन् वीरवरक्षये । आसीद्व्यतिकरो घोरस्तव तेषाञ्च भारत ।
तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह । एकायनगताः सर्व्वे यदयुध्यन्त भारत ।
प्रतिसन्धाय चास्त्राणि तेऽन्योन्यस्य विशाम्पते । युयुधुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महामृधे ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि षष्ठदिवसयुद्धारम्भे पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं बहुगुणं सैन्यमेवं बहुविधम्परं । व्यूहमेतद्यथाशास्त्रममोघञ्चैव सञ्जय ।
पुष्टमस्माकमत्यन्तमभिकामञ्च नः सदा । प्रह्वमव्यसनोपेतं पुरस्ताद्दृढविक्रमं । ३३१५
नातिवृद्धमबालञ्च न कृशं न च पीवरं । लघुवृत्तायतप्रायं सारगात्रमनामयं ।
आत्तसन्नाहशस्त्रञ्च बहुशस्त्रपरिग्रहं । असियुद्धे नियुद्धे च गदायुद्धे च कोविदं ।
प्रासर्ष्टितोमरेष्वाजौ परिघेष्वायसेषु च । भिन्दिपालेषु शक्तीषु मुषलेषु कृतश्रमं ।
शस्त्रग्रहणविद्यासु सर्व्वासु परिनिष्ठितं । आरोहे पर्य्यवस्कन्दे सरणे सान्तरप्लुते ।
सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदं । नागाश्वरथयानेषु बहुशः सुपरीक्षितं । ३३२०
परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितं । न गोष्ठ्या नोपकारेण न सम्बन्धनिमित्ततः ।
न सौहार्दबलेनापि न कुलीनपरिग्रहैः । समृद्धजनमार्य्यञ्च तुष्टसत्कृतबान्धवं ।
कृतोपकारभूयिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च । सजयैश्च नरैर्मुख्यैर्बहुशो मुख्यकर्म्मभिः ।

लोकपालोपमैस्तात पालितं लोकविश्रुतैः। बहुभिः क्षत्त्रियैर्गुप्तं पृथिव्यां लोकसम्मतैः।
अस्मानभिगतैः कामात् सबलैः सपदानुगैः। महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समन्ततः। ३३०५
अपक्षैः पक्षसङ्काशै रथैर्नागैश्च संवृतं। नानासुयोधनं भीमं वाहनोर्मितरङ्गिणं।
क्षेपणीभिर्गदाभिश्च शक्तिप्रासैः समाकुलं। ध्वजभूषणसम्बाधं रत्नपट्टसुसञ्चितं।
वाहनैः परिधावद्भिर्व्वायुवेगविकम्पितं। अपारमिव गर्जन्तं सागरप्रतिमं महत्।
द्रोणभीष्माभिगुप्तञ्च गुप्तञ्च कृतवर्म्मणा। कृपदुःशासनाभ्याञ्च जयद्रथमुखैस्तथा।
भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणिसौबलवाह्लिकैः। गुप्तं प्रवीरैर्लोकस्य सारवद्भिर्महात्मभिः। ३३३०
यद्धन्यत संग्रामे दिष्टमत्र पुरातनं। नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तोऽथ मानुषाः।
ऋषयो वा महाभागा पुराणा भुवि सञ्जय। ईदृशोऽपि बलौघस्तु युक्तः शस्त्रार्थसम्पदा।
बध्यते यत्र सङ्ग्रामे किमन्यद्भागधेयतः। विपरीतमिदं सर्व्वं प्रतिभाति स्म सञ्जय।
उक्तो हि विदुरेणेह हितं पथ्यञ्च नित्यशः। न च गृह्णाति तन्मन्दः पुत्त्रो दुर्य्योधनो मम।
तस्य मन्ये मतिः पूर्व्वं सर्व्वज्ञस्य महात्मनः। आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा। ३३३५
अथ वा भाव्यमेवं हि सञ्जयैतेन सर्व्वथा। पुरा धात्रा यथासृष्टन्तत्तथा न तदन्यथा।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि धृतराष्ट्रचिन्तायां षट्सप्ततोऽध्यायः॥ ७६ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ आत्मदोषात्त्वया राजन् प्राप्तं व्यसनमीदृशं। न हि दुर्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ।
यानि त्वं दृष्टवान् राजन् धर्म्मसङ्करकाणि ते। तव दोषात् पुरावृत्तं द्यूतमेतद्विशाम्पते।
तव दोषेण युद्धञ्च प्रवृत्तं सह पाण्डवैः। त्वमेवाद्य फलं भुङ्क्ष्व कृत्वा किल्बिषमात्मनः।
आत्मनैव कृतं कर्म्म ह्यात्मनैवोपभुज्यते। इह वा प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथा तथा। ३३४०
तस्माद्राजन् स्थिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं महत्। शृणु युद्धं यथावृत्तं शंसतो मम मारिष।
भीमसेनः सुनिशितैर्बाणैर्भित्त्वा महाचमूं। आससाद ततो वीरः सर्व्वान् दुर्योधनानुजान्।
दुःशासनं दुर्व्विषहं दुःसहं दुर्म्मदं जयं। जयत्सेनं विकर्णञ्च चित्रसेनं सुदर्शनं।
चारुचित्रं सुवर्म्माणं दुःकर्णं कर्णमेव च। एतानन्यांश्च सुबहून् समीपस्थान् महारथान्।
धार्त्तराष्ट्रान् सुसंक्रुद्धान् दृष्ट्वा भीमो महाबलः। भीष्मेण समरे गुप्तां प्रविवेश महाचमूं। ३३४५
अथाह्वयन्त प्रतिष्ठन्तं जघ्नुस्ते सर्व्व एव हि। जीवग्राहं निगृह्णीमो वयमेनं नराधिपाः।
स तैः परिवृतः पार्थो भ्रातृभिः कृतनिश्चयैः। प्रजासंहरणे सूर्य्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः।
सम्प्राप्य मध्यं व्यूहस्य न भीः पाण्डवमाविशत्। यथा देवासुरे युद्धे महेन्द्रः प्राप्य दानवान्।
ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्व्वशस्त्रिणां। छादयानि शरैर्घोरैस्तमेकमनुवव्रिरे।
स तेषां प्रवरान् योधान् हस्त्यश्वरथसादिनः। जघान समरे शूरो धार्त्तराष्ट्रानचिन्तयन्। ३३५०
तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षतां। समस्तानां वधे राजन् मतिं चक्रे महाबलः।
ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पाण्डवः। जघान धार्त्तराष्ट्राणां तं बलौघमहार्णवं।

भीमसेने प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः । द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रययौ यत्र सौबलः ।
निवार्य्य महतीं सेनां तावकानां नरर्षभः । आससाद रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे ।
दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिं । धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतनः । ३३४५
अपृच्छद्बाष्पसंरुद्धो निःश्वसन् वाचमीरयन् । मम प्राणैः प्रियतमः क्व भीम इति दुःखितः ।
विशोकस्तमुवाचेदं धृष्टद्युम्नं कृताञ्जलिः । संस्थाप्य मामिह बली पाण्डवः सुमहाबलः ।
प्रविष्टो धार्त्तराष्ट्राणामेको बलमहार्णवं । मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्र प्रीतियुक्तमिदं वचः ।
प्रतिपालय मां सूत नियम्याश्वान् मुहूर्त्तकं । यावदेतान्निहन्म्यद्य य इमे मद्वधोद्यताः ।
ततो दृष्ट्वा गदाहस्तं प्रधावन्तं महाबलं । सर्व्वेषामिव सैन्यानां सहर्षः समजायत । ३३५०
तस्मिन् सुतुमुले युद्धे वर्त्तमाने महाभये । भित्त्वा राजन् महाव्यूहं प्रविवेश सखा तव ।
विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः । प्रत्युवाच ततः सूतं रणमध्ये महाबलः ।
न हि मे जीवितेनापि विद्यतेऽद्य प्रयोजनं । भीमसेनं रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पाण्डवैः ।
यदि यामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति । एकायनगते भीमे मयि चावस्थिते युधि ।
अस्वस्ति तस्य कुर्व्वन्ति देवाः शक्रपुरोगमाः । यः सहायान् परित्यज्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् । ३३५५
मम भीमः सखा चैव सम्बन्धी च महाबलः । भक्तो मे भक्तिमांश्चाहं तस्मिन्नरिनिषूदने ।
सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः । निघ्नन्तं मां रिपून् पश्य दानवानिव वासवं ।
एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारत । भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्गजैः ।
स ददर्श तदा भीमं दहन्तं रिपुवाहिनीं । ततो वृक्षानिव बहून् प्रभञ्जन्तं रणे नृपान् ।
ते हन्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा । पदाता दन्तिनश्चैव चक्रुरार्त्तस्वरं महत् । ३३६०
हाहाकारश्च सञ्जज्ञे तव सैन्यस्य मारिष । बध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ।
ततः कृतास्त्रास्ते सर्व्वे परिवार्य्य वृकोदरं । अभीताः समकुर्व्वन्त शस्त्रवृष्टिं समन्ततः ।
अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं समन्ततः पाण्डवं लोकवीरं । सैन्येन घोरेण सुसंहतेन दृष्ट्वा बली पार्षतो भीमसेनं ।
अथोपगच्छच्छरविक्षताङ्गं पदातिनं क्रोधविषं वमन्तं । आश्वासयत् पार्षतो भीमसेनं गदाहस्तं कालमिवान्तकाले ।
निःशल्यमेनञ्च चकार तूर्णमारोपयच्चात्मरथे महात्मा । भृशं परिष्वज्य च भीमसेनं आश्वासयामास च शत्रुमध्ये । ३३७५
भ्रातॄनथोपेत्य तवापि पुत्रस्तस्मिन्विमर्द्दे महताऽभ्युवाच । अयं दुरात्मा द्रुपदस्य पुत्रः समागतो भीमसेनेन सार्द्धं ।
तं याम सर्व्वे सहिता निहन्तुं मा नो रिपुः प्रार्थयतामनीकं । श्रुत्वाऽथ वाक्यं तममृष्यमाणा ज्येष्ठाज्ञया चोदिता धार्त्तराष्ट्राः ।
बधाय निष्पेतुरुदायुधास्ते युगक्षये केतवो यद्वदुग्राः । प्रगृह्य चित्राणि धनूंषि वीरा ज्यानेमिघोषैः प्रविकम्पयन्तः ।
शरैरवर्षन् द्रुपदस्य पुत्रं यथाऽम्बुदा भूधरं वारिजालैः । निहन्यमानोऽपि शरैः सुतीक्ष्णैर्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ।
समभ्युदीर्णांश्च तवात्मजांस्तथा निशाम्य वीरानभितः स्थितान् रणे । जिघांसुरुग्रं द्रुपदात्मजो युवा प्रमोहनास्त्रं युयुजे महारथः । ३३८०
क्रुद्धो भृशं तव पुत्रेषु राजन् दैत्येषु यद्वत्समरे महेन्द्रः । ततो व्यमुह्यन्त रणे नृवीराः प्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्त्वाः ।

प्रदुद्रुवुः कुरवश्चैव सर्व्वे सवाजिनागाः सरथाः समन्तात् । परीतकालानिव नष्टसंज्ञान् मोहाभिभूतांस्तव पुत्रान्निशम्य ।
एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः शस्त्रभृतां वरः । द्रुपदं त्रिभिरासाद्य शरैर्विव्याध दारुणैः ।
सोऽतिविद्धस्तदा राजन् रणात् द्रोणेन पार्थिवः । अपायाद्द्रुपदो राजन् पूर्व्ववैरमनुस्मरन् ।
जित्वा द्रोणस्तु द्रुपदं शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् । तस्य शङ्खस्वनं श्रुत्वा वित्रेसुः सर्व्वसोमकाः । ३३८५
अथ शुश्राव तेजस्वी द्रोणः शस्त्रभृतां वरः । प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजांस्तव ।
ततो द्रोणो राजगृद्धी त्वरितोऽभ्याययौ रणात् । तत्रापश्यन् महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
धृष्टद्युम्नञ्च भीमञ्च विचरन्तौ महारणे । मोहाविष्टांश्च ते पुत्रानपश्यत् स महारथः ।
ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रमशातयत् । अथ प्रत्यागतप्राणास्तव पुत्रा महारथाः ।
पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्षतौ । ततो युधिष्ठिरः प्राह समाहूय स्वसैनिकान् । ३३९०
गच्छन्तु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि । सौभद्रप्रमुखा वीरा रथा द्वादश दंशिताः ।
प्रवृत्तिमधिगच्छन्तु न हि शुध्यति मे मनः । एवं ते समनुज्ञाताः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्व्वे पुरुषमानिनः । मध्यन्दिनगते सूर्य्ये प्रययुः सर्व्व एव हि ।
कैकेया द्रौपदेयाश्च धृष्टकेतुश्च वीर्य्यवान् । अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्या सेनया वृताः ।
ते कृत्वा समरे व्यूहं सूचीमुखमरिन्दमाः । बिभिदुर्धार्त्तराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे । ३३९५
तान् प्रयातान् महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् । भीमसेनभयाविष्टा धृष्टद्युम्नविमोहिता ।
न सन्धारयितुं शक्ता तव सेना नराधिप । तदा मूर्च्छान्विताऽत्माहि प्रमदेवाध्वनि स्थिता ।
तेऽभियाय महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः । परीप्सन्तोऽभ्यधावन्त धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
तौ च दृष्ट्वा महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् । बभूवतुर्मुदा युक्तौ निघ्नन्तौ तव वाहिनीं ।
दृष्ट्वा च सहसा यान्तं पाञ्चाल्यो गुरुमात्मनः । नाशंसत बधं वीरः पुत्राणां तव पार्षतः । ३४००
ततो रथं समारोप्य कैकेयस्य वृकोदरं । अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धो द्रोणमिष्वस्त्रपारगं ।
तस्याभि पततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् । क्रुद्धश्चिच्छेद भल्लेन धनुः शत्रुनिसूदनः ।
अन्यांश्च शतशो वाणान् प्रेषयामास पार्षते । दुर्य्योधनहितार्थाय भर्त्तुः पिण्डमनुस्मरन् ।
अथान्यद्धनुरादाय पार्षतः परवीरहा । द्रोणं विव्याध सप्तत्या रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्षणः । हयांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमैः । ३४०५
वैवस्वतक्षयं घोरं प्रेषयामास भारत । सारथिं चास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे ।
हताश्वात् स रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः । आरुरोह महाबाहुरभिमन्योर्महारथं ।
ततः सरथनागाश्वा समकम्पत वाहिनी । पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च धीमतः ।
तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा । नाशक्नुवन् वारयितुं समस्तास्ते महारथाः ।
बध्यमानन्तु तत् सैन्यं द्रोणेन निशितैः शरैः । व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव क्षोभ्यमाण इवार्णवः । ३४१०

तथा दृष्ट्वा च तत्सैन्यं जहृषे च बलं तव । दृष्ट्वाचार्य्यञ्च संक्रुद्धं दहन्तं रिपुवाहिनीं ।
चुक्रुशुः सर्व्वतो योधाः साधु साध्विति भारत ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि द्रोणपराक्रमे सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा मोहात् प्रत्यागतस्तदा । शरवर्षैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयदच्युतं ।
एकीभूताः पुनश्चैव तव पुत्रा महारथाः । समेत्य समरे भीमं योधयामासुरुद्यताः ।
भीमसेनोऽपि समरे संप्राप्य स्वरथं प्रति । समारुह्य महाबाहुर्ययौ यत्र तवात्मजः । ३४१५
प्रगृह्य च महावेगं परासुकरणं दृढं । चित्रं शरासनं सङ्ख्ये शरैर्विव्याध ते सुतं ।
ततो दुर्य्योधनो राजा भीमसेनं महाबलं । नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं मर्म्मण्यताडयत् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तव पुत्रेण धन्विना । संरक्तनयनः क्रोधाद्वेगादाकृष्य कार्म्मुकं ।
दुर्य्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् । स तथाभिहतो राजन् नाचलद्गिरिराडिव ।
तौ दृष्ट्वा समरे क्रुद्धौ विनिघ्नन्तौ परस्परं । दुर्य्योधनानुजाः सर्व्वे शूराः सन्त्यक्तजीविताः । ३४२०
संस्मृत्य मन्त्रितं पूर्व्वं निग्रहं भीमकर्म्मणः । निश्चयं परमं कृत्वा निग्रहीतुं प्रचक्रमुः ।
तानापतत एवाजौ भीमसेनो महाबलः । अभ्युद्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ।
भृशं च क्रुद्धस्तेजस्वी नाराचेन समर्दयत् । चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायशाः ।
तथेतरांस्तव सुतांस्ताडयामास भारत । शरैर्बहुविधैः सङ्ख्ये रुक्मपुङ्खैः सुवेगितैः ।
ततः संस्थाप्य समरे स्वान्यनीकानि सर्व्वशः । अभिमन्युप्रभृतयस्ते द्वादश महारथाः । ३४२५
प्रेषिता धर्म्मराजेन भीमसेनपदानुगाः । प्रत्युद्ययुर्महाराज राजपुत्रान् महारथान् ।
दृष्ट्वा रथस्थांस्ताञ्छूरान् सूर्य्याग्निसमतेजसः । सर्व्वानेव महेष्वासान् भ्राजमानान् श्रियावृतान् ।
महाहवे दीप्यमानान् सुवर्णकवचोज्ज्वलान् । तत्यजुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः ।
तान्नामृष्यत कौन्तेयो जीवमाना गता इति ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीमपराक्रमे अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ अन्वीय च पुनः सर्व्वांस्तव पुत्रानपीडयत् । अभिमन्युश्च समरे भीमसेनेन संयुतः । ३४३०
पार्षतेन च सम्प्रेक्ष्य तव सैन्ये महारथाः । दुर्य्योधनप्रभृतयः प्रगृहीतशरासनाः ।
भृशमश्वैः प्रजवितैः प्रययुर्यत्र ते रथाः । अपराह्णे ततो राजन् प्रावर्त्तत महारणः ।
तावकानाञ्च बलिनां परेषाञ्चैव भारत । अभिमन्युर्विकर्णस्य हयान् हत्वा महाहवे ।
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समाचिनोत् । हताश्वं रथमुत्सृज्य विकर्णस्तु महारथः ।
आरुरोह रथं राजंश्चित्रसेनस्य भास्वरं । स्थितावेकरथे तौ तु भ्रातरौ कुरुवर्द्धनौ । ३४३५
आर्ज्जुनिः शरवर्षेण छादयामास भारत । दुर्जयोऽथ विकर्णश्च कार्ष्णिं पञ्चभिरायसैः ।
विव्याध तेन नाकम्पत् कार्ष्णिर्मेरुरिव स्थितः । दुःशासनस्तु समरे कैकेयान् पञ्च मारिष ।

योधयामास राजेन्द्र तदद्भुतमिवाभवत्। द्रौपदेया रणे क्रुद्धा दुर्य्योधनमवारयन्।
एकैकस्त्रिभिरानर्च्छत् पुत्त्रं तव विशाम्पते। पुत्त्रोऽपि तव दुर्द्धर्षो द्रौपद्यास्तनयान्रणे।
सायकैर्निशितै राजन्नाजघान पृथक् पृथक्। तैश्चापि विद्धः शुशुभे रुधिरेण समुक्षितः। १४४०
गिरिः प्रस्रवणैर्यद्वद्गिरिधातुविमिश्रितैः। भीष्मोऽपि समरे राजन् पाण्डवानां वरूथिनीं।
कालयामास बलवान् पालः पशुगणानिव। ततो गाण्डीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्विशाम्पते।
दक्षिणेन वरूथिन्याः पार्थस्यारीन् विनिघ्नतः। उत्तस्थुः समरे तत्र कबन्धानि सहस्रशः।
कुरूणाञ्चापि सैन्येषु पाण्डवानाञ्च भारत। शोणितोदशरावर्त्तं गजद्वीपं हयोर्म्मिणं।
रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्यसागरं। छिन्नहस्ता विकवचा विदेहाश्च नरोत्तमाः। १४४५
पतितास्तत्र दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः। निहतैर्मत्तमातङ्गैः शोणितौघपरिप्लुतैः।
भूर्भाति भरतश्रेष्ठ पर्व्वतैरन्विता यथा। तत्राद्भुतमपश्याम तव तेषाञ्च भारत।
न तत्रासीत् पुमान् कश्चिद्यो योद्धुं नाभिकाङ्क्षति। एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयाना महद्यशः।
तावकाः पाण्डवैः सार्द्धं काङ्क्षमाणा जयं युधि।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

॥ सञ्जय उवाच॥ ततो दुर्य्योधनो राजा लोहितायति भास्करे। सङ्ग्रामरभसो भीमं हन्तुकामोऽभ्यधावत। १४५०
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य नृवीरं दृढवैरिणं। भीमसेनः सुसंक्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत्।
अयं स कालः सम्प्राप्तो वर्षपूगाभिकाङ्क्षितः। अद्य त्वां निहनिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणं।
अद्य कुन्त्याः परिक्लेशं वनवासञ्च कृत्स्नशः। द्रौपद्याश्च परिक्लेशं प्रणेष्यामि हते त्वयि।
यत्पुरा मत्सरी भूत्वा पाण्डवानवमन्यसे। तस्य पापस्य गान्धारे पश्य व्यसनमागतं।
कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च यत्पुरा। अचिन्त्य पाण्डवान् कामात् यथेष्टं कृतवानसि। १४५५
याचमानञ्च यन्मोहाद्दाशार्हमवमन्यसे। उलूकस्य समादेशं यद्ददासि च हृष्टवत्।
तेन त्वां निहनिष्यामि सहितं सर्व्वबान्धवैः। शमं करिष्ये तत्पापं यत्पुरा कृतवानसि।
एवमुक्त्वा समाकृष्य धनुरायम्य चासकृत्। समादाय शरान् घोरान् महाशनिसमप्रभान्।
षट्त्रिंशत्तरसा क्रुद्धो मुमोचाशु सुयोधने। ज्वलिताग्निशिखाकारान् वज्रकल्पानजिह्मगान्।
ततोऽस्यकार्मुकं द्वाभ्यां सूतं द्वाभ्याञ्च विव्यधे। चतुर्भिर्जवनानश्वाननयद्यमसादनं। १४६०
द्वाभ्याञ्च सुविकृष्टाभ्यां शराभ्यामरिमर्दनः। चिच्छेद समरे छत्रं राज्ञस्तस्य रथोत्तमात्।
त्रिभिश्चैवास्य चिच्छेद ज्वलन्तं ध्वजमुत्तमं। छित्वा तञ्च ननादोच्चैस्तव पुत्त्रस्य पश्यतः।
रथाच्च स ध्वजः श्रीमान् नानारत्नविभूषितः। पपात सहसा भूमौ विद्युज्जलधरादिव।
ज्वलन्तं सूर्य्यसङ्काशं नागं मणिमयं शुभं। ध्वजं कुरुपतेश्छिन्नं ददृशुः सर्व्वपार्थिवाः।
अथैनं दशभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महागजं। आजघान रणे भीमः स्मयन्निव महारथः। १४६५
ततस्तु राजा सिन्धूनां रथश्रेष्ठो महाबलः। दुर्य्योधनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषैर्वृतः।

कृपश्च रथिनां श्रेष्ठः कौरव्यममितौजसं। आरोपयद्रथं राजन् दुर्य्योधनममर्षणं।
स गाढविद्धो व्यथितो भीमसेनेन संयुगे। निषसाद रथोपस्थे राजा दुर्य्योधनस्तदा।
परिवार्य्य ततो भीमं हन्तुकामो जयद्रथः। रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः।
धृष्टकेतुस्ततो राजन्नभिमन्युश्च वीर्य्यवान्। केकया द्रौपदेयाश्च तव पुत्रानयोधयन्। ३४३०
आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः। एकैकं पञ्चभिर्व्विद्ध्वा शरैः सन्नतपर्व्वभिः।
वज्रमृत्युप्रतीकाशैश्चित्रायुधविनिःसृतैः। असृष्यमाणास्ते सर्व्वे सौभद्रं रथमुत्तमं।
ववर्षुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवाम्बुदाः। स पीड्यमानः समरे कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः।
अभिमन्युर्महाराज तावकान् समकम्पयत्। यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान्।
विकर्णस्य ततो भल्लान् प्रेषयामास भारत। चतुर्दश रथश्रेष्ठो घोरानाशीविषोपमान्। ३४३१
स तैर्विकर्णस्य रथात् पातयामास वीर्य्यवान्। ध्वजं सूतं हयांश्चास्य नृत्यमान इवाहवे।
पुनश्चान्यान् शरान् पीतानकुण्ठाग्रानजिह्मगान्। प्रेषयामास सौभद्रो विकर्णाय महारथः।
ते विकर्णं समासाद्य कङ्कबर्हिणवाससः। छित्त्वा देहं गता भूमिं श्वसन्त इव पन्नगाः।
ते शरा हेमपुङ्खाग्रा व्यदृश्यन्त महीतले। विकर्णरुधिरक्लिन्ना वमन्त इव शोणितं।
विकर्णं वीक्ष्य निर्भिन्नं तथैवान्ये सहोदराः। अभ्यद्रवन्त समरे सौभद्रप्रमुखान्रथान्। ३४४०
अभियाय तथैवाशु रथस्थान् सूर्य्यवर्चसः। अविध्यन् समरेऽन्योन्यं रथस्था युद्धदुर्मदाः।
दुर्मुखः श्रुतकर्म्माणं विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः। ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथिञ्चास्य सप्तभिः।
अश्वांश्चास्य जवनैर्जालैः प्रच्छन्नान्वातरंहसः। जघान षड्भिरासाद्य सारथिञ्च न्यपातयत्।
स हताश्वे रथे तिष्ठन् श्रुतकर्म्मा महारथः। शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धो महोल्कां ज्वलितामिव।
सा दुर्मुखस्य विपुलं वर्म्म भित्त्वा यशस्विनः। विदार्य्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना सुतेजना। ३४४१
तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महाबलः। पश्यतां सर्व्वसैन्यानां रथमारोपयत्ततः।
श्रुतकीर्त्तिस्तथा वीरो जयत्सेनं सुतं तव। अभ्ययात् समरे राजन् हन्तुकामो यशस्विनं।
तस्य विक्षिपतश्चापं श्रुतकीर्त्तेर्महात्मनः। चिच्छेद समरे राजन् जयत्सेनः सुतस्तव।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत। तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरं।
अभ्यपद्यत तेजस्वी सिंहवन्निनदन् मुहुः। शतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य्य कार्मुकं। ३४४२
विव्याध दशभिस्तूर्णं जयत्सेनं शिलीमुखैः। ननाद सुमहानादं प्रभिन्न इव वारणः।
अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्व्वावरणभेदिना। शतानीको जयत्सेनं विव्याध हृदये भृशं।
तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरन्तिके। चिच्छेद समरश्चापं नाकुलेः क्रोधमोहितः।
अथान्यद्धनुरादाय भारसाधनमुत्तमं। समादत्त शितान्बाणान् शतानीको महाबलः।
तिष्ठ तिष्ठेति चामन्त्र्य दुष्कर्णं भ्रातुरग्रतः। मुमोच निशिताम्बाणान् ज्वलितान् पन्नगानिव। ३४४३
ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां सूतञ्च मारिष। चिच्छेद समरे तूर्णं तञ्च विव्याध पञ्चभिः।

अश्वान् मनोजवांस्तस्य कल्माषाश्वोतकल्मषः। जघान निशितैस्तूर्णं सर्व्वान् द्वादशभिः शरैः।
अथापरेण भल्लेन सुयुक्तेन निपातिना। दुष्कर्णं समरे क्रुद्धो विव्याध हृदये भृशं।
स पपात ततो भूमौ वज्रहत इव द्रुमः। दुष्कर्णं निहतं दृष्ट्वा पञ्च राजन् महारथाः।
जिघांसन्तः शतानीकं समन्तात् पर्य्यवारयन्। घातयन्तः शरव्रातैः शतानीकं यशस्विनं। ५१००
अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धाः केकयाः पञ्च सोदराः। तानभ्यापततः प्रेक्ष्य तव पुत्त्रा महारथाः।
अभ्युद्ययुर्महाराज गजा इव महागजान्। दुर्म्मुखो दुर्जयश्चैव तथा दुर्म्मर्षणो युवा।
शत्रुञ्जयः शत्रुसहः सर्व्वे क्रुद्धा यशस्विनः। प्रत्युद्गता महाराज केकयान् भ्रातरः समं।
रथैर्नगरसङ्काशैर्हयैर्युक्तैरलङ्कृतैः। नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतैः।
वरचापधरा वीरा विचित्रकवचध्वजाः। विविशुस्ते परं सैन्यं सिंहा इव वनाद्वनं। ५१०५
तेषान्तु तुमुलं युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपं। अवर्त्तत महारौद्रं निघ्नतामितरेतरं।
अन्योन्यागस्कृतं राजन् यमराष्ट्रविवर्धनं। मुहूर्त्तास्तमिते सूर्य्ये चक्रुर्युद्धं सुदारुणं।
रथिनः सादिनश्चैव व्यकीर्य्यन्त सहस्रशः। ततः शान्तनवः क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्व्वभिः।
नाशयामास सेनां तां भीष्मस्तेषां महात्मनां। पाञ्चालानाञ्च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमक्षयं।
एवं भित्त्वा त्वनीकानि पाण्डवानां पितामहः। कृत्वाऽवहारं सैन्यानां ययौ स्वशिबिरं नृपः। ५११०
धर्म्मराजोऽपि सम्प्रेक्ष्य धृष्टद्युम्नवृकोदरौ। मूर्द्ध्नि चैतानुपाघ्राय संहृष्टः शिबिरं ययौ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि षष्ठदिवसावहारे अशीतितमोऽध्यायः॥ ८०॥
॥ सञ्जय उवाच॥ अथ शूरा महाराज परस्परकृतागसः। जग्मुः स्वशिबिराण्येव रुधिरेण समुक्षिताः।
विश्राम्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परं। सन्नद्धाः समदृश्यन्त भूयो युद्धचिकीर्षवः।
ततस्तव सुतो राजंश्चिन्तयाऽभिपरिप्लुतः। विस्रवच्छोणिताक्ताङ्गः पप्रच्छेदं पितामहं।
सैन्यानि रौद्राणि भयानकानि व्यूढानि सम्यग्विपुलध्वजानि। विदार्य्य हत्वा विनिपीड्य शूरास्ते पाण्डवानां त्वरिता रथौघाः। ५११५
सम्मोह्य सर्व्वान् युधि कीर्त्तिमन्तो व्यूहञ्च तं मकरं वज्रकल्पं। प्रविश्य भीमेन निवर्हितोऽस्मि घोरैः शरैर्मृत्युदण्डप्रकाशैः।
क्रुद्धन्तमुद्वीक्ष्य भयेन राजन् सम्मूर्च्छितो नालभं शान्तिमद्य। इच्छे प्रसादात्तव सत्यसन्ध प्राप्तुं जयं पाण्डवेयांश्च हन्तुं।
तेनैवमुक्तः प्रहसन् महात्मा दुर्य्योधनं जातमन्युं विदित्वा। तं प्रत्युवाच विमना मनस्वी गङ्गासुतः शस्त्रभृतां वरिष्ठः।
परेण यत्नेन विगाह्य सेनां सर्व्वात्मनाऽहं तव राजपुत्त्र। इच्छामि दातुं विजयं सुखञ्च न चात्मानं छादयेऽहं त्वदर्थे।
एते तु रौद्रा बहवो महारथा यशस्विनः शूरतमाः कृतास्त्राः। ये पाण्डवानां समरे सहाया जितश्रमाः क्रोधविषं वमन्ति। ५१२०
ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं वीर्य्योन्नद्धाः कृतवैरास्त्वया च। अहन्त्वेनान् प्रतियोत्स्यामि राजन् सर्व्वात्मना जीवितं त्यज्य वीरान्।

रणे त्वदर्थाय महानुभाव न जीवितं रक्षितव्यं ममाद्य । सर्व्वांस्तवार्थाय सदेवदैत्यांल्लोकान् दहेयं किमु शत्रूंस्तवेह । तान् पाण्डवान्योधयिष्यामि राजन् प्रियञ्च ते सर्व्वमहं करिष्ये । श्रुत्वैव चैतत्परमप्रतीतो दुर्य्योधनः प्रीतमना बभूव । सर्व्वाणि सैन्यानि ततः प्रहृष्टो निर्गच्छतेत्याह नृपांश्च सर्व्वान् । तदाज्ञयानिर्ययुर्वै बलानि रथाश्वपादातगजायुतानि । प्रहर्षयुक्तानि तु तानि राजन् महान्ति नानायुधशस्त्रवन्ति । स्थितानि नागाश्वपदातिमन्ति विरेजुराजौ तव राजन् बलानि । १४२६

वृन्दैः स्थिताश्चापि सुसम्प्रयुक्तास्त्वकाशिरे दन्तिगणाः समन्तात् । शस्त्रास्त्रविद्भिर्नरदेवयोधैरनुष्ठिताः सैन्यगणास्त्वदीयाः । रथैश्च पादातगजाश्वसङ्घैः प्रयाद्भिराजौ विधिवत्प्रणुन्नैः । समुद्धुतं तैस्तरुणार्कवर्णं रजो बभौ छादयत् सूर्य्यरश्मीन् । रेजुः पताका रथदन्तिसंस्था वातेरिता भ्राम्यमाणाः समन्तात् । नानारङ्गाः समरे तत्र रेजुः मेघैर्युक्ता विद्युतः खे यथैव । धनूंषि विस्फारयतां नृपाणां बभूव शब्दस्तुमुलोऽतिघोरः । निर्मथ्यतो देवमहासुरौघैर्यथार्णवस्यादियुगे तदानीं । तदुग्रनादं बहुवर्णरूपं तवात्मजानां समुदीर्णवर्णं । बभूव सैन्यं रिपुसैन्यहन्तृ युगान्तमेघौघनिभन्तदानीं । १४३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मदुर्य्योधनसंवादे एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथात्मजं तव पुनः गाङ्गेयो ध्यानमास्थितं । अब्रवीत् भरतश्रेष्ठ सम्प्रहर्षकरं वचः ।
अहं द्रोणश्च शल्यश्च कृतवर्म्मा च सात्त्वतः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ सैन्धवः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वाह्लिकः सह वाह्लिकैः । त्रिगर्त्तराजोऽथ बली मागधश्च सुदुर्ज्जयः ।
वृहद्बलश्च कौशल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः । रथाश्च बहुसाहस्राः शोभमाना महाध्वजाः ।
देशजाश्च हया राजन् स्वारूढा हयसादिभिः । गजेन्द्राश्च मदोत्कटाः प्रभिन्नकरटामुखाः । १४३५
पादाताश्च तथा शूरा नानाप्रहरणायुधाः । नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थे योद्धुमुद्यताः ।
एते चान्ये च बहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः । देवानपि रणे जेतुं समर्था इति मे मतिः ।
अवश्यन्तु मया राजंस्तव वाच्यं हितं सदा । अशक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ।
वासुदेवसहायाश्च महेन्द्रसमविक्रमाः । सर्व्वथाऽहन्तु राजेन्द्र करिष्ये वचनन्तव ।
पाण्डवान्वा रणे जेष्ये मां वा जेष्यन्ति पाण्डवाः । एवमुक्त्वा ददौ चास्मै विशल्यकरणीं शुभां । १४४०
ओषधीं वीर्य्यसम्पन्नां विशल्यश्चाभवत्तदा । ततः प्रभाते विमले स्वेन सैन्येन वीर्य्यवान् ।
अव्यूहत स्वयं व्यूहं भीष्मो व्यूहविशारदः । मण्डलं मनुजश्रेष्ठो नानाशस्त्रसमाकुलं ।
सम्पूर्णं योधमुख्यैश्च तथा दन्तिपदातिभिः । रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात् परिवारितं ।
अश्ववृन्दैर्महद्भिश्च ऋष्टितोमरधारिभिः । नागे नागे रथाः सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे ।
अन्वश्वं दश धानुष्का धानुष्के सप्त चारिणः । एवं व्यूहं महाराज तव सैन्यं महारथैः । १४४५
स्थितं रणाय महते भीष्मेण युधि पालितं । दशाश्वानां सहस्राणि दन्तिनाञ्च तथैव च ।
रथानामयुतञ्चापि पुत्त्राश्च तव दंशिताः । चित्रसेनादयः शूरा अभ्यरक्षन्पितामहं ।
रक्ष्यमाणश्च तैः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते । सन्नद्धाः समदृश्यन्त राजानश्च महाबलाः ।
दुर्य्योधनस्तु समरे दंशितो रथमास्थितः । व्यभ्राजत श्रिया जुष्टो यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ।

ततः शब्दो महानासीत्पुत्राणां तव भारत ।, रथघोषश्च विपुलो वादित्राणाञ्च निस्वनः । ३४४०
भीष्मेण धार्त्तराष्ट्राणां व्यूढः प्रत्यङ्मुखो ययौ । मण्डलः स महाव्यूहो दुर्भेद्योऽमित्रघातिनां ।
सर्व्वतः शुशुभे राजन् रणेऽरीणां दुरासदः । मण्डलन्तु समालोक्य व्यूहं परमदारुणं ।
स्वयं युधिष्ठिरो राजा व्यूहं वज्रमथाकरोत् । तथा व्यूढेष्वनीकेषु यथास्थानमवस्थिताः
रथिनः सादिनश्चैव सिंहनादमथानदन् । बिभित्सवस्ततो व्यूहं निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणः ।
इतरेतरयोः शूराः सहसैन्याः प्रहारिणः । भारद्वाजो ययौ मत्स्यं द्रौणिश्चापि शिखण्डिनं । ३४४५
स्वयं दुर्य्योधनो राजा पार्षतं समुपाद्रवत् । नकुलः सहदेवश्च मद्रराजानमीयतुः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्याविरावन्तमभिद्रुतौ । सर्व्वे नृपास्तु समरे धनञ्जयमयोधयन् ।
भीमसेनो रणे यत्तो हार्दिक्यं समवारयत् । चित्रसेनं विकर्णञ्च तथा दुर्म्मर्षणं विभुः ।
आर्ज्जुनिः समरे राजंस्तव पुत्रानयोधयत् । प्राग्ज्योतिषं महेष्वासं हैडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
अभिदुद्राव वेगेन मत्तो मत्तमिव द्विपं । अलम्बुषस्ततो राजन् सात्यकिं युद्धदुर्मदं । ३४५०
ससैन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समभिद्रवत् । भूरिश्रवा रणे यत्तो धृष्टकेतुमयोधयत् ।
श्रुतायुषन्तु राजानं धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः । चेकितानस्तु समरे कृपमेवान्वयोधयत् ।
शेषाः प्रतिययुर्यत्ता भीममेव महारथं । ततो राजसहस्राणि परिवव्रुर्धनञ्जयं ।
शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः । अर्ज्जुनोऽथ भृशं क्रुद्धो वार्ष्णेयमिदमब्रवीत् ।
पश्य माधव सैन्यानि धार्त्तराष्ट्रस्य संयुगे । व्यूढानि व्यूहविदुषा गाङ्गेयेन महात्मना । ३४५५
युद्धाभिकामान् शूरांश्च पश्य माधव चामितान् । त्रिगर्त्तराजं सहितं भ्रातृभिः पश्य केशव ।
अद्यैतान्घातयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्द्दन । य इमे मां यदुश्रेष्ठ योद्धुकामा रणाजिरे ।
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो धनुर्ज्यामवमृज्य च । ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणान् प्रति ।
तेऽपि तं परमेष्वासाः शरवर्षैरपूरयन् । तडागमिवारिधाराभिर्यथा प्रावृषि तोयदाः ।
हाहाकारो महानासीत्तव सैन्ये विशाम्पते । छाद्यमानौ भृशं कृष्णौ शरैर्दृष्ट्वा महारणे । ३४६०
देवा देवर्षयश्चैव गन्धर्व्वाश्च महोरगाः । विस्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा कृष्णौ तथागतौ ।
ततः क्रुद्धोऽर्ज्जुनो राजन्नैन्द्रमस्त्रमुदैरयत् । तत्राद्भुतमपश्याम विजयस्य पराक्रमं ।
अस्त्रवृष्टिं परैर्मुक्तां शरौघैर्यदवारयत् । न च तत्राप्यनिर्भिन्नः कश्चिदासीद्विशाम्पते ।
तेषां राजसहस्राणां हयानां दन्तिनां तथा । द्वाभ्यां त्रिभिः शरैश्चान्यान्पार्थो विव्याध मारिष ।
ते हन्यमानाः पार्थेन भीष्मं शान्तनवं ययुः । अगाधे मज्जमानानां भीष्मस्त्राताऽभवत्तदा । ३४६५
आपतद्भिस्तु तैस्तत्र प्रभग्नं तावकं बलं । सञ्चुक्षुभे महाराज वातैरिव महार्णवः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सप्तमदिवसयुद्धारम्भे द्व्यशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा प्रवृत्ते सङ्ग्रामे निवृत्ते च सुशर्म्मणि । प्रभग्नेषु च वीरेषु पाण्डवेन महात्मना ।
क्षुभ्यमाणे बले तूर्णं सागरप्रतिमे तव । प्रत्युद्याते च गाङ्गेये त्वरितं विजयम्प्रति ।

दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा रणे पार्थस्य विक्रमं । त्वरमाणः समभ्येत्य सर्व्वांस्तानब्रवीन्नृपान् ।
तेषाञ्च प्रमुखे शूरं सुशर्म्माणं महाबलं । मध्ये सर्व्वस्य सैन्यस्य प्राह संहर्षयन्वचः । ३५८०
एष भीष्मः शान्तनवो योद्धुकामो धनञ्जयं । सर्व्वात्मना कुरुश्रेष्ठस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
तं प्रयान्तं परानीकं सह सैन्येन भारतं । संयत्ताः समरे सर्व्वे पालयध्वं पितामहं ।
वाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनीकानि सर्व्वशः । नरेन्द्राणां महाराज समाजग्मुः पितामहं ।
ततः प्रयातः सहसा भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनं । रणे भारतमायान्तमाससाद महाबलं ।
महाश्वेताश्वयुक्तेन भीमवानरकेतुना । महता मेघनादेन रथेनातिविराजिना । ३५८५
समरे सर्व्वसैन्यानामुपयातं धनञ्जयं । अभवत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरीटिनं ।
अभीषुहस्तं कृष्णञ्च दृष्ट्वादित्यमिवापरं । मध्यन्दिनगतं सूर्य्यं नाशकुः प्रतिवीक्षितुं ।
तथा शान्तनवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकं । न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं श्वेतग्रहमिवोदितं ।
स सर्व्वतः परिवृतस्त्रिगर्त्तैः सुमहात्मभिः । भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च तथाऽन्यैश्च महारथैः ।
भारद्वाजश्च समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा । ध्वजञ्चास्य शरेणाजौ धनुश्चैकेन चिच्छिदे । ३५९०
तदपास्य धनुश्छिन्नं विराटो वाहिनीपतिः । अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढं ।
शरांश्चाशीविषाकारान् ज्वलितान् पन्नगानिव । द्रोणं त्रिभिः प्रविव्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ।
ध्वजमेकेन विव्याध सारथिञ्चास्य पञ्चभिः । धनुरेकेषुणाऽविध्यत्तत्राक्रुध्यद्द्विजर्षभः ।
ततो द्रोणोऽवधीदश्वान् शरैः सन्नतपर्व्वभिः । अष्टभिर्भरतश्रेष्ठ सूतमेकेन पत्रिणा ।
स हताश्वादवप्लुत्य स्यन्दनाद्धतसारथिः । आरुरोह रथं तूर्णं शङ्खस्य रथिनाम्वरः । ३५९५
ततस्तौ तु पितापुत्रौ भारद्वाजं रथे स्थितौ । महता शरवर्षेण वारयामासतुर्ब्बलात् ।
भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविषोपमं । चिक्षेप समरे तूर्णं शङ्खं प्रति महाबलः ।
स तस्य हृदयं भित्त्वा पीत्वा शोणितमाहवे । जगाम धरणीं बाणो लोहितार्द्रकृतच्छविः ।
स पपात रथात्तूर्णं भारद्वाजशराहतः । हित्वा धनुः शरांश्चैव पितुरेव समीपतः ।
हतं स्वमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्रवद्भयात् । उत्सृज्य समरे द्रोणं व्यात्ताननमिवान्तकं । ३६००
भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पाण्डवानां महाचमूं । वारयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ।
शिखण्ड्यपि महाराज द्रौणिमासाद्य संयुगे । आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ।
स बभौ नरशार्दूलो ललाटे संस्थितैस्त्रिभिः । शिखरैः काञ्चनमयैर्मेरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः ।
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो निमेषार्द्धाच्छिखण्डिनः । सूतं ध्वजमथो राजंस्तुरगानायुधन्तथा ।
शरैर्ब्बहुभिरुद्दिश्य पातयामास संयुगे । स हताश्वादवप्लुत्य रथाद्वै रथिनाम्वरः । ३६०५
खड्गमादाय सुशितं विमलं शरवारणं । श्येनवद्व्यचरत् क्रुद्धः शिखण्डी शत्रुतापनः ।
सखड्गस्य महाराज चरतस्तस्य संयुगे । नान्तरं ददृशे द्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततः शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ । प्रेषयामास समरे द्रौणिः परमकोपनः ।

तामापतन्तीं समरे शरवृष्टिं सुदारुणां। असिना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद बलिनाम्वरः।
ततोऽतिविमलं द्रौणिः शतचन्द्रं मनोरमं। चर्म्माच्छिनदसिञ्चास्य खण्डयामास संयुगे। ३५१०
शरैः सुबहुशो राजन् तञ्च विव्याध पत्रिभिः। शिखण्डी च ततः खड्गं खण्डितं तेन सायकैः।
आविध्य व्यसृजत्तूर्णं ज्वलन्तमिव पन्नगं। तमापतन्तं सहसा कालानलसमप्रभं।
चिच्छेद समरे द्रौणिर्दर्शयन् पाणिलाघवं। शिखण्डिनञ्च विव्याध शरैर्बहुभिरायसैः।
शिखण्डी तु भृशं राजंस्ताड्यमानः शितैः शरैः। आरुरोह रथन्तूर्णं माधवस्य महात्मनः।
सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो राक्षसं क्रूरमाहवे। अलम्बुषं शरैर्घोरैः प्रत्याकिरत सर्व्वतः। ३५१५
राक्षसेन्द्रस्ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद भारत। अर्द्धचन्द्रेण समरे तञ्च विव्याध सायकैः।
मायाञ्च राक्षसीं कृत्वा शरवर्षैरवाकिरत्। तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयस्य पराक्रमं।
नासम्भ्रमद्यत्समरे बध्यमानः शितैः शरैः। ऐन्द्रमस्त्रञ्च वार्ष्णेयो योजयामास भारत।
विजयाद्यमनुप्राप्तं माधवेन यशस्विना। तदस्त्रमस्मसात्कृत्वा मायान्तां राक्षसीं तदा।
अलम्बुषं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्व्वशः। पर्व्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः। ३५२०
तत्तथा पीडितं तेन माधवेन महात्मना। प्रदुद्राव भयाद्रक्षो हित्वा सात्यकिमाहवे।
तमजेयं राक्षसेन्द्रं संख्ये मघवताऽपि च। शैनेयः प्राणदन्जित्वा योधानां तव पश्यतां।
न्यहनत्तावकांश्चापि सात्यकिः सत्यविक्रमः। निशितैर्बहुभिर्बाणैस्तेऽद्रवन्त भयार्द्दिताः।
एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली। धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रं जनेश्वरं।
छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्व्वभिः। संछाद्यमानो विशिखैर्धृष्टद्युम्नेन भारत। ३५२५
विव्यथे न च संत्रस्तो तव पुत्रो जनेश्वरः। धृष्टद्युम्नञ्च समरे तूर्णं विव्याध सायकैः।
षष्ट्या च त्रिंशता चैव तदद्भुतमिवाभवत्। तस्य सेनापतिः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद भारत।
हयांश्च चतुरः शीघ्रं निजघान महारथः। शरैश्चैनं सुनिशितैः शीघ्रं विव्याध सप्तभिः।
स हताश्वान्महाबाहुरवप्लुत्य महाबली। पदातिरसिमुद्यम्य प्राधावत्पार्षतम्प्रति।
शकुनिस्तु समभ्येत्य राजगृद्धी महाबलः। राजानं सर्व्वलोकस्य रथमारोपयत् स्वकं। ३५३०
ततो नृपं पराजित्य पार्षतः परवीरहा। न्यहनत्तावकं सैन्यं वज्रपाणिरिवासुरं।
कृतवर्म्मा रणे भीमं शरैराच्छत् महारथं। प्रच्छादयामास च तं महामेघो रविं यथा।
ततः प्रहस्य समरे भीमसेनः परन्तपः। प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान् कृतवर्म्मणे।
तैरर्द्दमानोऽतिरथः सात्वतः सत्त्वतोऽधिकः। नाकम्पत महाराज भीमं चार्च्छच्छितैः शरैः।
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा भीमसेनो महाबलः। सारथिं पातयामास ध्वजञ्च सुपरिष्कृतं। ३५३५
शरैर्बहुविधैश्चैनमाचिनोत् परवीरहा। शकलीकृतसर्व्वाङ्गश्चाविद्धः समदृश्यत।
हताश्वात्तु तथा तूर्णं वृषकस्य रथं ययौ। श्यालस्य ते महाराज तव पुत्रस्य पश्यतः।

भीमसेनोऽपि संक्रुद्धस्तव सैन्यमुपाद्रवत् । निजघान सुसंक्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि द्वैरथे व्यशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ बहूनि हि विचित्राणि द्वैरथानि स्म सञ्जय । पाण्डूनां मामकैः सार्द्धमश्रौषं तव जल्पतः ।
न चैव मामकं कञ्चिद्धृष्टं शंससि सञ्जय । नित्यं पाण्डुसुतान् हृष्टानभग्नांश्चैव शंससि । ३९४०
जीयमानान्विमनसो मामकान्विगतौजसः । वद मे संयुगे सूत दिष्टमेव न संशयः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ यथाशक्ति यथोत्साहं युद्धे चेष्टन्ति तावकाः । दर्शयानाः परं शक्त्या पौरुषं भरतर्षभ ।
गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यथोदकं । महोदधिगुणाभ्यासाल्लवणत्वं निगच्छति ।
तथा तत्पौरुषं राजंस्तावकानां महात्मनां । प्राप्य पाण्डुसुतान्वीरान् व्यर्थं भवति संयुगे ।
घटमानान्यथाशक्ति कुर्व्वाणान्कर्म्म दुष्करं । न दोषेण कुरुश्रेष्ठ स्वान्योधान् गन्तुमर्हसि । ३९४५
तवापराधात् सुमहान् सपुत्रस्य विशाम्पते । पृथिव्याः प्रक्षयो घोरो यमराष्ट्रविवर्द्धनः ।
आत्मदोषात् समुत्पन्नं शोचितुं नार्हसे नृप । न हि रक्षन्ति राजानः सर्व्वथाऽत्रापि जीवितं ।
युद्धे सुकृतिनां लोकानिच्छन्ति वसुधाधिपाः । चमूं विगाह्य युध्यन्ते नित्यं स्वर्गपरायणाः ।
पूर्व्वाह्णे तु महाराज प्रावर्त्तत जनक्षयः । तन्ममैकमना भूत्वा शृणु देवासुरोपमं ।
आवन्त्यौ तु महेष्वासौ महासेनौ महाबलौ । इरावन्तमभिप्रेक्ष्य समेयातां रणोत्कटौ । ३९५०
तेषां प्रववृते युद्धं तुमुलं रोमहर्षणं । इरावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ देवरूपिणौ ।
विव्याध निशितैस्तूर्णं शरैः सन्नतपर्व्वभिः । तावेव प्रत्यविध्येतां समरे चित्रयोधिनौ ।
युध्यतां हि ततो राजन् विशेषो न स्म दृश्यते । यततोः शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैषिणोः ।
इरावांस्तु रणे राजन्ननुविन्दस्य सायकैः । चतुर्भिश्चतुरो वाहाननयद्यमसादनं ।
भल्लाभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुः केतुञ्च मारिष । चिच्छेद समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् । ३९५५
त्यक्त्वाऽनुविन्दोऽथ रथं विन्दस्य रथमास्थितः । धनुर्गृहीत्वा सुदृढं भारसाधनमुत्तमं ।
तावेकस्थौ रणे वीरावावन्त्यौ रथिनाम्वरौ । शरान् मुमुचतुस्तूर्णमिरावति महात्मनि ।
ताभ्यां मुक्ता महावेगाः शराः काञ्चनभूषिताः । दिवाकरपथं प्राप्य छादयामासुरम्बरं ।
इरावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ तौ महारथौ । ववर्ष शरवर्षेण सारथिं चाप्यपातयत् ।
तस्मिन्निपतिते भूमौ गतसत्त्वेऽथ सारथौ । रथः प्रदुद्राव दिशः समुद्भ्रान्तहयस्तथा । ३९६०
तौ स जित्वा महाराज नागराजसुतासुतः । पौरुषं ख्यापयंस्तूर्णं व्यधमत्तव वाहिनीं ।
सा वध्यमाना समरे धार्त्तराष्ट्री महाचमूः । वेगान् बहुविधांश्चक्रे विषं पीत्वेव मानवः ।
हैडिम्बो राक्षसेन्द्रस्तु भगदत्तं समाद्रवत् । रथेनादित्यवर्णेन सध्वजेन महाबलः ।
ततः प्राग्ज्योतिषो राजा नागराजं समास्थितः । यथा वज्रधरः पूर्व्वं सङ्ग्रामे तारकामये ।
तत्र देवाः सगन्धर्व्वा ऋषयश्च समागताः । विशेषं नैव विविदुर्हैडिम्बभगदत्तयोः । ३९६५

यथा सुरपतिः क्रुद्धस्त्रासयामास दानवान्। तथैव समरे राजन् द्रावयामास पाण्डवान्।
तेन विद्राव्यमाणास्ते पाण्डवाः सर्व्वतोदिशं। त्रातारं नाध्यगच्छन्त स्वेष्वनीकेषु भारत।
भैमसेनिं रथस्थन्तु तत्राप न्याम भारत। शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्रवन्त महारथाः।
निवृत्तेषु च पाण्डूनां पुनः सैन्येषु भारत। आसीन्निष्टानको घोरस्तव सैन्यस्य संयुगे।
घटोत्कचस्ततो राजन् भगदत्तं महाहवे। शरैः प्रच्छादयामास मेरुं गिरिमिवाम्बुदः। १९७०
निपात्य तान् शरान् राजा राक्षसस्य धनुश्च्युतान्। भैमसेनिं रणे तूर्णं सर्व्वमर्म्मस्वताडयत्।
स ताड्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्व्वभिः। न विव्यथे राक्षसेन्द्रो भिद्यमान इवाचलः।
ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान् स चतुर्द्दश। प्रेषयामास समरे तांश्च चिच्छेद राक्षसः।
तांश्छित्त्वा स महाबाहुस्तोमरान्निशितैः शरैः। भगदत्तञ्च विव्याध सप्तत्या वज्रसन्निभैः।
ततः प्राग्ज्योतिषो राजा प्रहसन्निव भारत। तस्याश्वांश्चतुरः सङ्ख्ये प्रेषयामास मृत्यवे। १९७५
स हताश्वे रथे तिष्ठन् राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्। शक्तिं चिक्षेप वेगेन प्राग्ज्योतिषगजं प्रति।
तामापतन्तीं सहसा हेमदण्डां सुवेगितां। त्रिधा चिच्छेद नृपतिः सा व्यकीर्य्यत भूतले।
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा हैडिम्बः प्राद्रवद्भयात्। यथेन्द्रस्य रणात् पूर्व्वं नमुचिर्द्दैत्यसत्तमः।
तं विजित्य रणे शूरं विक्रान्तं ख्यातपौरुषं। अजेयं समरे राजन् यमेन वरुणेन च।
पाण्डवीं समरे सेनां संममर्द्द सकुञ्जरः। यथा वनगजो राजन् मृद्नंश्चरति पद्मिनीं। १९८०
मद्रेश्वरस्तु समरे यमाभ्यां सह सङ्गतः। स्वस्रीयौ छादयाञ्चक्रे शरौघैः पाण्डुनन्दनौ।
सहदेवस्तु समरे मातुलं वीक्ष्य सङ्गतं। अवारयच्छरौघेन मेघो यद्वद्दिवाकरं।
छाद्यमानः शरौघेन हृष्टरूपतरोऽभवत्। तयोश्चाप्यभवत् प्रीतिरतुला मातृकारणात्।
ततः प्रहस्य समरे नकुलस्य महारथः। अश्वान्वै चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः।
प्रेषयामास समरे यमस्य सदनम्प्रति। हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः। १९८५
आरुरोह ततो यानं भ्रातुरेव यशस्विनः। एकस्थौ तु रणे शूरौ दृढे विक्षिप्य कार्म्मुके।
मद्रराजरथं क्रुद्धौ छादयेतां रणोत्कटौ। सञ्छाद्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्व्वभिः।
स्वस्रीयाभ्यां नरव्याघ्रो नाकम्पत यथाऽचलः। प्रहसन्निव ताञ्चापि शरवृष्टिं जघान ह।
सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुद्यम्य वीर्य्यवान्। मद्रराजमभिद्रुत्य प्रेषयामास भारत।
स शरः प्रेषितस्तेन गरुत्मानिव वेगवान्। मद्रराजं विनिर्भिद्य निपपात महीतले। १९९०
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः। निषसाद महाराज कश्मलञ्च जगाम ह।
तं विसंज्ञं निपतितं सूतः सम्प्रेक्ष्य संयुगे। अपोवाह रथेनाजौ यमाभ्यामभिपीड़ितं।
दृष्ट्वा मद्रेश्वररथं धार्त्तराष्ट्राः पराङ्मुखं। सर्व्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचिन्तयन्।
निर्ज्जित्य मातुलं सङ्ख्ये माद्रीपुत्रौ महारथौ। दध्मतुर्मुदितौ शङ्खौ सिंहनादञ्च नेदतुः।

अभिदुद्रावतुर्हृष्टो तव सैन्यं विशाम्पते । यथा दैत्यचमूं राजन्निन्द्रोपेन्द्राविवामरौ । ३९९१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मबधपर्व्वणि द्वन्द्वयुद्धे चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यं प्राप्ते दिवाकरे । श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य चोदयामास वाजिनः ।

अभ्यधावत्ततो राजा श्रुतायुषमरिन्दमं । विनिघ्नन् सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्व्वभिः ।

स संवार्य्य रणे राजा प्रेषितान् पाण्डुसूनुना । शरान् सप्त महेष्वासः कौन्तेयाय समर्पयत् ।

ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे । असूनिव विचिन्वन्तो देहे तस्य महात्मनः ।

पाण्डवस्तु भृशं विद्धस्तेन राज्ञा महात्मना । रणे वराहकर्णेन राजानं हृदि विव्यधे । ४०००

अथापरेण भल्लेन केतुं तस्य महात्मनः । रथश्रेष्ठो रथात्तूर्णं भूमौ पार्थो न्यपातयत् ।

केतुं निपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु पार्थिवः । पाण्डवं विशिखैस्तीक्ष्णै राजन्विव्याध सप्तभिः ।

ततः क्रोधात् प्रजज्वाल धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । यथा युगान्ते भूतानि धक्ष्यन्निव हुताशनः ।

क्रुद्धन्तु पाण्डवं दृष्ट्वा देवगन्धर्व्वराक्षसाः । प्रविव्यथुर्महाराज व्याकुलं चाप्यभूज्जगत् ।

सर्व्वेषाञ्चैव भूतानामिदमासीन्मनोगतं । त्रींल्लोकानद्य संक्रुद्धो नृपोऽयं धक्ष्यतीति वै । ४००५

ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं महत् । लोकानां नृप शान्त्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ।

स च क्रोधसमाविष्टो लेलिहन् सृक्किणी मुहुः । दधारात्मवपुर्घोरं युगान्तादित्यसन्निभं ।

ततः सर्व्वाणि सैन्यानि तावकानि विशाम्पते । निराशान्यभवंस्तत्र जीवितं प्रति भारत ।

स तु धैर्य्येण तं कोपं सन्निवार्य्य महायशाः । श्रुतायुषः प्रचिच्छेद मुष्टिदेशे महद्धनुः ।

अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचेन स्तनान्तरे । निर्ब्बिभेद रणे राजा सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः । ४०१०

सत्वरं च रणे राजंस्तस्य वाहान्महात्मनः । निजघान शरैः क्षिप्रं सूतञ्च सुमहाबलः ।

हताश्वन्तु रथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राज्ञस्तु पौरुषं । विप्रदुद्राव वेगेन श्रुतायुः समरे तदा ।

तस्मिञ्जिते महेष्वासे धर्मपुत्रेण संयुगे । दुर्य्योधनबलं राजन् सर्व्वमासीत् पराङ्मुखं ।

एतत्कृत्वा महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । व्यात्ताननो यथा कालस्तव सैन्यं जघान ह ।

चेकितानस्तु वार्ष्णेयो गौतमं रथिनाम्वरं । प्रेक्षतां सर्व्वसैन्यानां छादयामास सायकैः । ४०१५

सन्निवार्य्य शरांस्तांस्तु कृपः शारद्वतो युधि । चेकितानं रणे यत्तं राजन् विव्याध पत्रिभिः ।

अथापरेण भल्लेन धनुश्चिच्छेद भारत । सारथिञ्चास्य भल्लेन क्षिप्रहस्तो न्यपातयत् ।

हयांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ च पार्ष्णिसारथी । सोऽवप्लुत्य रथात्तूर्णं गदां जग्राह सात्वतः ।

स तया वीरघातिन्या गदया गदिनाम्वरः । गौतमस्य हयान् हत्वा सारथिञ्च न्यपातयत् ।

भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चिक्षेप षोडश । ते शराः सात्वतं भित्त्वा प्राविशन् धरणीतलं । ४०२०

चेकितानस्ततः क्रुद्धो गदां चिक्षेप तां पुनः । गौतमस्य बधाकाङ्क्षी वृत्रस्येव पुरन्दरः ।

तामापन्तीं विपुलामश्मगर्भां महागदां । शरैरनेकसाहस्रैर्व्वारयामास गौतमः ।

चेकितानस्ततः खड्गं कोशादुद्धृत्य भारत । लाघवं परमास्थाय गौतमं समुपाद्रवत् ।
गौतमोऽपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्यासिं सुसंशितं । वेगेन महता राजंश्चेकितानमुपाद्रवत् ।
तावुभौ बलसम्पन्नौ निस्त्रिंशवरधारिणौ । निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्योन्यं सन्ततक्षतुः । ३०२६
निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ । धरणीमनुसम्प्राप्तौ सर्व्वभूतनिषेविताम् ।
मूर्च्छयाऽभिपरीताङ्गौ व्यायामेन च मोहितौ । ततोऽभ्यधावद्वेगेन करकर्षः सुहृत्तया ।
चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मदः । रथमारोपयच्चैनं सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः ।
तथैव शकुनिः शूरः श्यालस्तव विशाम्पते । आरोपयद्रथं तूर्णं गौतमं रथिनाम्वरं ।
सौमदत्तिं तथा क्रुद्धो धृष्टकेतुर्महाबलः । नवत्या सायकैः क्षिप्रं राजन् विव्याध वक्षसि । ३०३०
सौमदत्तिरुरःस्थैस्तैर्भृशं बाणैरशोभत । मध्यन्दिने महाराज रश्मिभिस्तपनो यथा ।
भूरिश्रवास्तु समरे धृष्टकेतुं महारथं । हतसूतहयं चक्रे विरथं सायकोत्तमैः ।
विरथञ्चैनमालोक्य हताश्वं हतसारथिं । महता शरवर्षेण छादयामास संयुगे ।
स च तं रथमुत्सृज्य धृष्टकेतुर्महामनाः । आरुरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिष ।
चित्रसेनो विकर्णश्च राजन् दुर्मर्षणस्तथा । रथिनो हेमसन्नाहाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः । ३०३५
अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्त्तत । शरीरस्य यथा राजन् वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।
विरथांस्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन् महाहवे । न जघान नरव्याघ्रः स्मरन् भीमवचस्तदा ।
ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्वरथयायिभिः । प्रवृत्तं समरे भीष्मं देवैरपि दुरासदं ।
प्रयातं शीघ्रमुद्वीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्तव । अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथं ।
वासुदेवमुवाचेदं कौन्तेयः श्वेतवाहनः । चोदयाश्वान् हृषीकेश यत्रैते बहुला रथाः । ३०४०
एते हि बहवः शूराः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः । यथा न हन्युः सेनां नस्तथा माधव चोदय ।
एवमुक्तः स वार्ष्णेयः कौन्तेयेनामितौजसा । रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे ।
निष्टानको महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष । यदर्ज्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान् प्रति ।
समासाद्य तु कौन्तेयो राज्ञस्तान् भीष्मरक्षिणः । सुशर्म्माणमथो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ।
जानामि त्वां युधि श्रेष्ठं स्वत्यं तं पूर्व्ववैरिणं । पर्य्यायस्याद्य सम्प्राप्तं फलं पश्य सुदारुणं । ३०४५
अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्व्वप्रेतान् पितामहान् । एवं सञ्जल्पतस्तस्य बीभत्सोः शत्रुघातिनः ।
श्रुत्वाऽपि परुषं वाक्यं सुशर्म्मा रथयूथपः । न चैनमब्रवीत् किञ्चिच्छुभं वा यदि वाऽशुभं ।
अभिगम्यार्ज्जुनं वीरं राजभिर्बहुभिर्वृतः । पुरस्तात् पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्व्वतः ।
परिवार्य्यार्ज्जुनं सङ्ख्ये तव पुत्रैः सहानघ । शरैः सञ्छादयामास मेघैरिव दिवाकरं ।
ततः प्रवृत्तः सुमहान् सङ्ग्रामः शोणितोदकः । तावकानाञ्च समरे पाण्डवानाञ्च भारत । ३०५०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सुशर्म्मार्ज्जुनसमागमे पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ स तुद्यमानस्तु शरैर्धनञ्जयः पदाहतो नाग इव श्वसन् बली । बाणेन बाणेन महारथानां चिच्छेद चापानि रणे प्रसह्य ।

संछिद्य चापानि च तानि राज्ञस्तेषां रणे वीर्य्यवतां क्षणेन । विव्याध बाणैर्युगपन्महात्मा निःशेषतां तेष्वथ मन्यमानः ।

निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धास्ते ताडिताः शक्रसुतेन राजन् । विभिन्नगात्राः पतितोत्तमाङ्गा गतासवश्छिन्नतनुत्रकायाः ।

महीं गताः पार्थशराभिभूता विचित्ररूपा युगपद्विनेशुः । दृष्ट्वा हतांस्तान् युधि राजपुत्रांस्त्रिगर्त्तराजः प्रययौ रथेन ।

तेषां रथानामथ पृष्ठगोपा द्वात्रिंशतोऽन्येऽभ्यपतन्त पार्थं । तथैव ते तं परिवार्य्य पार्थं प्रकृष्य चापानि महारवाणि । ५०७५

अवीवृषन् बाणमहौघवृष्ट्या यथा गिरिं तोयधरा जलौघैः । संपीड्यमानस्तु शरौघवृष्ट्या धनञ्जयस्तान् युधि जातरोषः ।

षष्ट्या शरैः संयति तैलधौतैर्जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान् । षष्टिं रथांस्तानवजित्य संख्ये धनञ्जयः प्रीतमना यशस्वी ।

अथात्वरद्भीष्मवधाय जिष्णुर्बलानि राज्ञां समरे निहत्य । त्रिगर्त्तराजो निहतान् समीक्ष्य महारथांस्तानथ बन्धुवर्गान् ।

रणे पुरस्कृत्य नराधिपांस्तान् जगाम पार्थं त्वरितो वधाय । अभिद्रुतं चास्त्रविदां वरिष्ठं धनञ्जयं वीक्ष्य शिखण्डिमुख्याः ।

अभ्युद्ययुस्ते शितशस्त्रहस्ता रिरक्षिषन्तो रथमर्जुनस्य । पार्थोऽपि तानापततः समीक्ष्य त्रिगर्त्तराज्ञा सहितान् नृवीरान् ।५०८०

विध्वंसयित्वा समरे धनुष्मान् गाण्डीवमुक्तैर्निशितैः पृषत्कैः । भीष्मं यियासुर्युधि सन्ददर्श दुर्य्योधनं सैन्धवादींश्च राज्ञः ।

आवारयिष्यन्नभिसम्प्रयाय मुहूर्त्तमायोध्य बलेन वीरः । उत्सृज्य राजानमनन्तवीर्य्यो जयद्रथादींश्च नृपान्महौजाः ।

ययौ ततो भीमबलो मनस्वी गाङ्गेयमाजौ शरचापपाणिः । युधिष्ठिरश्चोग्रबलो महात्मा समाययौ त्वरितो जातकोपः ।

मद्राधिपं समभित्यज्य संख्ये स्वभागमाप्तन्तमनन्तकीर्त्तिः । सार्द्धं समाद्रीसुतभीमसेनैः भीष्मं ययौ शान्तनवं रणाय ।

तैः सम्प्रयुक्तैः स महारथाग्र्यैर्गङ्गासुतः समरे चित्रयोधी । न विव्यथे शान्तनवो महात्मा समागतैः पाण्डुसुतैः समस्तैः । ५०८५

उपेत्य राजा युधि सत्यसन्धो जयद्रथोऽप्युग्रबलो मनस्वी । चिच्छेद चापानि महारथानां प्रसह्य तेषां धनुषा वरेण ।

युधिष्ठिरं भीमसेनं यमौ च पार्थं तथा युधि सञ्जातकोपः । दुर्य्योधनः क्रोधविषो महात्मा जघान बाणैरनलप्रकाशैः ।

कृपेण शल्येन शलेन चैव तथा विभो चित्रसेनेन चापि । विद्धाः शरैस्तेऽतिविवृद्धकोपा देवा यथा दैत्यगणैः समेतैः ।

छिन्नायुधं शान्तनवेन राज्ञा शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोपः । अजातशत्रुः समरे महात्मा शिखण्डिनं क्रुद्ध उवाच वाक्यं ।

उक्त्वा तथा त्वं पितुरग्रतो मामहं हनिष्यामि महाव्रतन्तं । भीष्मं शरौघैर्विमलार्कवर्णैः सत्यं वदामीति कृता प्रतिज्ञा । ५०९०

त्वया न चैनां सफलां करोषि देवव्रतं यन्न निहंसि युद्धे । मिथ्याप्रतिज्ञो भव मा नृवीर रक्षस्व धर्म्मञ्च कुलं यशश्च ।

प्रेक्षस्व भीष्मं युधि भीमवेगं सर्व्वांस्तपन्तं मम सैन्यसंघान् । शरौघजालैरतितिग्मतेजैः कालो यथा कालकृतं क्षणेन ।

निकृत्तचापः समरानपेक्षः पराजितः शान्तनवेन राज्ञा । विहाय सम्बन्धथ सोदरांश्च क्व यास्यसे नानुरूपं तवेदं ।

दृष्ट्वाऽपि भीष्मं तमनन्तवीर्य्यं भग्नञ्च सैन्यं द्रवमाणमेवं । भीतोऽसि नूनं द्रुपदस्य पुत्र तथा हि ते मुखवर्णोऽप्रहृष्टः ।

आज्ञायमानेऽपि धनञ्जयेन महाहवे संप्रसक्तो नृवीर । कथं हि भीष्मात् प्रथितः पृथिव्यां भयं त्वमद्य प्रकरोषि वीर । ५०९५

स धर्म्मराजस्य वचो निशम्य रूक्षाक्षरं विप्रलापापविद्धं । प्रत्यादेशं मन्यमानो महात्मा प्रतत्वरे भीष्मवधाय राजन् ।

तमापतन्तं महता जवेन शिखण्डिनं भीष्ममभिद्रवन्तं । आवारयामास हि शल्य एनमस्त्रेण घोरेण हि दुर्जयेन ।

स चापि दृष्ट्वा समुदीर्य्यमाणमस्त्रं युगान्ताग्निसमप्रभावं । नास्मौ व्यमुह्यद्द्रुपदस्य पुत्रो राजन् महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ।

तस्थौ च तत्रैव महाधनुष्मान् शरैस्तदस्त्रं प्रतिबाधमानः। अथाददे वारुणमन्यदस्त्रं शिखण्डियोधं प्रतिघातमस्य। तदस्त्रमस्त्रेण निवार्य्यमाणं खस्थाः सुरा ददृशुः पार्थिवाश्च। भीष्मस्तु राजन् समरे महात्मा धनुः सुचित्रध्वजमेव चापि। ३७८०

छित्वाऽनदत्पाण्डुसुतस्य वीरो युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः। ततः समुत्सृज्य धनुः सवाणं युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतं। गदां प्रगृह्याभिपपात सङ्ख्ये जयद्रथं भीमसेनः पदातिः। तमापतन्तं सहसा जवेन जयद्रथः सगदं भीमसेनं। विव्याध घोरैर्यमदण्डकल्पैः शितैः शरैः पञ्चशतैः समन्तात्। अचिन्तयित्वा स शरांस्तरस्वी वृकोदरः क्रोधपरीतचेताः। जघान वाहान् समरे समस्तानारट्टजान् सिन्धुराजस्य सङ्ख्ये। ततोऽभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभावस्तवात्मजस्त्वरमाणो रथेन। अभ्याययौ भीमसेनं निहन्तुं समुद्यतास्त्रः सुरराजकल्पः। भीमोऽप्यथैनं सहसा विनद्य प्रत्युद्ययौ गदया तर्जमानः। ३७८५

समुद्यतां तां यमदण्डकल्पां दृष्ट्वा गदान्ते कुरवः समन्तात्। विहाय सर्व्वे तव पुत्त्रमुग्रं पातं गदायाः परिहर्त्तुकामाः। अपक्रान्तास्तुमुले संविमर्द्दे सुदारुणे भारत मोहनीये। अमूढचेतास्त्वथ चित्रसेनो महागदामापतन्तीं निरीक्ष्य। रथं समुत्सृज्य पदातिराजौ प्रगृह्य खड्गं विमलञ्च चर्म्म। अवप्लुतः सिंह इवाचलाग्राज्जगाम तं भूमितलप्रदेशं। गदाऽपि सा प्राप्य रथं विचित्रं साश्वंससूतं विनिहत्य सङ्ख्ये। जगाम भूमिं ज्वलिता महोल्का भ्रष्टाम्बराद्गामिव सम्पतन्ती। आश्चर्य्यरूपं सुमहत्त्वदीया दृष्ट्वैव तद्भारत सम्प्रहृष्टाः। सर्व्वे विनेदुः सहिताः समन्तात् प्रपूजिरे तव पुत्त्रं ससैन्याः। ३७९०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि चित्रसेनरथभङ्गे षडशीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ विरथं तं समासाद्य चित्रसेनं मनस्विनं। रथमारोपयामास विकर्णस्तनयस्तव।

तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने तुमुले सङ्कुले भृशं। भीष्मः शान्तनवस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत्।

ततः सरथनागाश्वाः समकम्पन्त सृञ्जयाः। मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरं।

युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो यमाभ्यां सहितः प्रभुः। महेष्वासं नरव्याघ्रं भीष्मं शान्तनवं ययौ।

ततः शरसहस्राणि प्रमुञ्चन् पाण्डवो युधि। भीष्मं सञ्छादयामास यथा मेघो दिवाकरं। ३७९५

तेन सम्यक् प्रणीतानि शरजालानि भागशः प्रतिजग्राह गाङ्गेयः शतशोऽथ सहस्रशः।

तथैव शरजालानि भीष्मेणास्तानि मारिष। आकाशे समदृश्यन्त खगमानां व्रजा इव।

निमेषार्द्धात्तु कौन्तेयं भीष्मः शान्तनवो युधि। अदृश्यं समरे चक्रे शरजालेन भागशः।

ततो युधिष्ठिरो राजा कौरवस्य महात्मनः। नाराचम्प्रेषयामास क्रुद्ध आशीविषोपमं।

असम्प्राप्तन्तु तं तत्र क्षुरप्रेण महारथः। चिच्छेद समरे राजन् भीष्मस्तस्य धनुश्च्युतं। ३८००

तन्तु छित्त्वा रणे भीष्मो नाराचं कालसम्मितं। निजघ्ने कौरवेन्द्रस्य हयान् काञ्चनभूषणान्।

हताश्वन्तु रथं त्यक्त्वा धर्म्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः। आरुरोह रथं तूर्णं नकुलस्य महात्मनः।

यमावपि सुसंक्रुद्धो समासाद्य रणे तदा। शरैः सञ्छादयामास भीष्मः परपुरञ्जयः।

तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मवाणप्रपीडितौ। जगामाथ परां चिन्तां भीष्मस्य वधकाङ्क्षया।

ततो युधिष्ठिरो राजन् राज्ञस्तान् समचोदयत्। भीष्मं शान्तनवं सर्व्वे निहतेति सुहृद्गणान्। ३८०५

ततस्ते पार्थिवाः सर्व्वे श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं। महता रथवंशेन परिवव्रुः पितामहं।

स समन्तात्परिवृतः पिता देवव्रतस्तव। विक्रीड धनुषा राजन् पातयानो महारथान्।
तं चरन्तं रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि। मृगमध्ये प्रविश्येव यथा सिंहशिशुं वने।
तर्जयानं रणे शूरांस्त्रासयानश्च सायकैः। दृष्ट्वा त्रेसुर्महाराज सिंहं मृगगणा इव।
रणे भरतसिंहस्य ददृशुः क्षत्रिया गतिं। अग्नेर्वायुसहायस्य यथा कक्षं दिधक्षतः। ३८१०
शिरांसि रथिनां भीष्मः पातयामास संयुगे। तालेभ्य इव पक्वानि फलानि कुशलो नरः।
पतद्भिश्च महाराज शिरोभिर्धरणीतले। बभूव तुमुलः शब्दः पततामश्मनामिव।
तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे। सर्व्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान्।
भिन्नेषु तेन व्यूहेषु क्षत्रिया इतरेतरं। एकमेकं समाहूय युद्धायैवोपतस्थिरे।
शिखण्डी तु समासाद्य भारतानां पितामहं। अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत्। ३८१५
अनादृत्य ततो भीष्मस्तं शिखण्डिनमाहवे। प्रययौ सृञ्जयान् भीष्मः स्त्रीत्वं चिन्त्य शिखण्डिनः।
सृञ्जयाश्च ततो हृष्टा दृष्ट्वा भीष्मं महाहवे। सिंहनादान् बहुविधांश्चक्रुः शङ्खविमिश्रितान्।
ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपं। अपरां दिशमास्थाय स्थिते सवितरि प्रभो।
धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः। पीडयन्तौ भृशं सैन्यं शक्तितोमरवृष्टिभिः।
शरैश्च बहुभीराजञ्जघ्नतुस्तावकान्रणे। ते हन्यमानाः समरे तावकाः पुरुषर्षभ। ३८२०
आर्य्यां युद्धे मतिं कृत्वा न त्यजन्ति च संयुगं। यथोत्साहञ्च समरे जघ्नुर्लोकमहारथाः।
तत्राक्रन्दो महानासीत्तावकानां महात्मनां। वध्यतां समरे राजन् पार्षतेन महात्मना।
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां महारथौ। विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पार्षतं प्रत्युपस्थितौ।
तौ तस्य तुरगान् हत्वा त्वरमाणौ महारथौ। छादयामासतुरुभौ शरवर्षेण पार्षतं।
अवप्लुत्याथ पाञ्चाल्यो रथात्तूर्णं महारथः। आरुरोह रथं तूर्णं सात्यकेः सुमहात्मनः। ३८२५
ततो युधिष्ठिरो राजा महत्या सेनया वृतः। आवन्त्यौ समरे क्रुद्धावभ्ययात् स परन्तपौ।
तथैव तव पुत्रोऽपि सर्व्वोद्योगेन मारिष। विन्दानुविन्दौ समरे परिवार्य्योपतस्थिवान्।
अर्ज्जुनश्चापि संक्रुद्धः समरे क्षत्रियर्षभान्। अयोधयत सङ्ग्रामे वज्रपाणिरिवासुरान्।
द्रोणश्च समरे क्रुद्धः पुत्रस्य प्रियकृत्तव। व्यधमत् सर्व्वपाञ्चालांस्तूलराशिमिवानलः।
दुर्य्योधनपुरोगास्तु पुत्रास्तव विशाम्पते। परिवार्य्य रणे भीष्मं युयुधुः पाण्डवैः सह। ३८३०
ततो दुर्य्योधनो राजा लोहितायति भास्करे। प्रावर्त्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी।
गोमायुगणसङ्कीर्णा क्षणेन रजनीमुखे। शिवाभिरशिवाभिश्च रुवद्भिर्भैरवं रवं।
घोरमायोधनं जज्ञे भूतसङ्घसमाकुलं। राक्षसाश्च पिशाचाश्च तथाऽन्ये पिशिताशिनः।
समन्ततो व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः। अर्ज्जुनोऽथ सुशर्म्मादीन् राज्ञस्तान् सपदानुगान्।
विजित्य पृतनामध्ये ययौ स्वशिविरं प्रति। युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो भ्रातृभिः सहितः प्रभुः। ३८३५
प्रययौ शिविरं राजन्निशायां सेनया वृतः। भीमसेनोऽपि राजेन्द्र दुर्य्योधनमुखान्रथान्।

अवजित्य नृपान् सङ्ख्ये प्रययौ शिबिरम्प्रति । दुर्य्योधनोऽपि नृपतिः परिवार्य्य महारणे ।
भीष्मं शान्तनवं तूर्णं प्रययौ शिबिरं प्रति । द्रोणो द्रौणिः कृपः शल्यः कृतवर्म्मा च सात्वतः ।
परिवार्य्य चमूं सर्व्वां प्रययुः शिबिरं प्रति । तथैव सात्यकी राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
परिवार्य्य रणे योधान्ययतुः शिबिरं प्रति । एवमेते महाराज तावकाः पाण्डवैः सह । ३७८०
पर्य्यवर्त्तन्त सहिता निशाकाले परन्तपाः । ततः स्वशिबिरं गत्वा पाण्डवाः कुरवस्तथा ।
न्यविशन्त महाराज पूजयन्तः परस्परं । रक्षां कृत्वात्मनः शूरान् न्यस्य गुल्मान्यथाविधि ।
अपनीय च शल्यांस्ते स्नात्वा च विविधैर्जलैः । कृतस्वस्त्ययनाः सर्व्वे स्तूयमानाश्च वन्दिभिः ।
गीतवादित्रशब्दैश्च व्यक्रीडन्त यशस्विनः । मुहूर्त्तमिव तत्सर्व्वमभवत् स्वर्गसन्निभं ।
न हि युद्धकथाङ्काश्चित्तत्र चक्रुर्नरर्षभाः । ते प्रसुप्ते बले तत्र परिश्रान्तजने नृप । ३७८५
हस्त्यश्वबहुले राजन् प्रेक्षणीये बभूवतुः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सप्तमदिवसयुद्धावहारे सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ परिणाम्य निशान्तान्तु सुखसुप्ता जनेश्वराः । कुरवः पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ।
ततः शब्दो महानासीत् सैन्ययोरुभयोरपि । निर्गच्छमानयोः सङ्ख्ये सागरप्रतिमो महान् ।
ततो दुर्य्योधनो राजा चित्रसेनो विविंशतिः । भीष्मश्च रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजश्च वीर्य्यवान् ।
एकीभूताः सुसंयत्ताः कौरवाणां महारथाः । व्यूहाय विदधू राजन् पाण्डवान् प्रति दंशिताः । ३७९०
भीष्मः कृत्वा महाव्यूहं पिता तव विशाम्पते । सागरप्रतिमं घोरं वाहनोर्म्मितरङ्गितं ।
अग्रतः सर्व्वसैन्यानां भीष्मः शान्तनवो ययौ । मालवैर्दाक्षिणात्यैश्च आवन्त्यैश्च समन्वितः ।
ततोऽनन्तरमेवासीद्भारद्वाजः प्रतापवान् । पुलिन्दैः पारदैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ।
द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्तः प्रतापवान् । मागधैश्च कलिङ्गैश्च पिशाचैश्च विशाम्पते ।
भगदत्तादनु नृपः कौशल्योऽथ वृहद्बलः । मेकलैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छिलैश्च समन्वितः । ३७९५
वृहद्बलात्ततः शूरस्त्रैगर्त्तः प्रस्थलाधिपः । काम्बोजैर्बहुभिः सार्द्धं यवनैश्च सहस्रशः ।
द्रौणिश्च रभसः शूरस्त्रिगर्त्तादनु भारत । प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातलं ।
तथा सर्व्वेण सैन्येन राजा दुर्य्योधनस्तदा । द्रौणेरनन्तरं प्रायात् सोदरैः परिवारितः ।
दुर्य्योधनादनु ततः कृपः शारद्वतो ययौ । एवमेष महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः ।
रेजुस्तत्र पताकाश्च श्वेतच्छत्राणि वा विभो । अङ्गदान्यथ चित्राणि महार्हाणि धनूंषि च । ३८००
तञ्च दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथः । युधिष्ठिरोऽब्रवीत्तूर्णं पार्षतं पृतनापतिं ।
पश्य व्यूहं महेष्वास निर्म्मितं सागरोपमं । प्रतिव्यूहं त्वमपि वै कुरु पार्षत माचिरं ।
ततः स पार्षतः शूरो व्यूहञ्चक्रे सुदारुणं । शृङ्गाटकं महाराज परव्यूहविनाशनं ।
शृङ्गाभ्यां भीमसेनश्च सात्यकिश्च महारथः । रथैरनेकसाहस्रैस्तथा हयपदातिभिः ।
नाभ्यामभून्नरश्रेष्ठ श्वेताश्वो वानरध्वजः । मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । ३८०५

अथेतरे महेष्वासाः सहसैन्या नराधिपाः । व्यूहं तं पूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः ।
अभिमन्युस्ततः पश्चाद्विराटश्च महारथः । द्रौपदेयाश्च संहृष्टा राक्षसश्च घटोत्कचः ।
एवमेतन्महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः । अतिष्ठन् समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः ।
भेरीशब्दाश्च तुमुला विमिश्राः शङ्खनिःस्वनैः । क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैः सुभीमाः सर्व्वतो दिशः ।
ततः शूराः समासाद्य समरे ते परस्परं । नेत्रैरनिमिषैराजन्नवैक्षन्त परस्परं । ३८८०
मनोभिस्ते मनुष्येन्द्र पूर्व्वं योधाः परस्परं । युद्धाय समवर्त्तन्त समाहूयेतरेतरं ।
ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहं । तावकानां परेषाञ्च निघ्नतामितरेतरं ।
नाराचा निशिताः सङ्ख्ये सम्पतन्ति स्म भारत । व्यात्ताननाः भयकरा उरगा इव सर्व्वशः ।
निष्पेतुर्व्विमलाः शक्त्यस्तैलधौताः सुतेजनाः । अम्बुदेभ्यो यथा राजन् भ्राजमानाः शतह्रदाः ।
गदाश्च विमलैः पट्टैः पिनद्धाः स्वर्णभूषिताः । पतन्त्यस्तत्र दृश्यन्ते गिरिशृङ्गोपमाः शुभाः । ३८८५
निस्त्रिंशाश्च व्यराजन्त विमलाम्बरसन्निभाः । आर्षभाणि च चर्म्माणि शतचन्द्राणि भारत ।
अशोभन्त रणे राजन् पतमानानि सर्व्वशः । अन्योऽन्यं समरे सैन्ये युध्यमाने नराधिप ।
अशोभेतां यथा दैत्यदेवसैन्ये समुद्यते । अभ्यवर्त्तन्त समरे तेऽन्योऽन्यं वै समन्ततः ।
रथास्तु रथिभिस्तूर्णं प्रेषिताः परमाहवे । युगैर्युगानि संश्लिष्य युयुधुः पार्थिवर्षभाः ।
दन्तिनां युध्यमानानां सङ्घर्षात् पावकोऽभवत् । दन्तेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्व्वतो दिशं । ३८९०
प्रासैरभिहताः केचिद्गजयोधाः समन्ततः । पतमानाः स्म दृश्यन्ते गिरिशृङ्गान्नगा इव ।
पदातयश्चाप्यदृश्यन्त निघ्नन्तो हि परस्परं । चित्ररूपधराः शूरा नखरप्रासयोधिनः ।
अन्योऽन्यन्ते समासाद्य कुरुपाण्डवसैनिकाः । शरैर्नानाविधाकारै रणे निन्युर्यमक्षयं ।
ततः शान्तनवो भीष्मो रथघोषेण नादयन् । अभ्यागमद्रणे पाण्डून् धनुःशब्देन मोहयन् ।
पाण्डवानां रथाश्चापि नदन्तो भैरवं रवं । अभ्यद्रवन्त संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । ३८९५
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषाञ्च भारत । नराश्वरथनागानां व्यतिषक्तं परस्परं ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि अष्टमदिवसयुद्धारम्भे अष्टाशीतेऽध्यायः ॥ ८८ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ भीष्मन्तु समरे क्रुद्धं प्रपतन्तं समन्ततः । न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तमिव भास्करं ।
ततः सर्व्वाणि सैन्यानि धर्म्मपुत्रस्य शासनात् । अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं मर्दयन्तं शितैः शरैः ।
स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान् सहसृञ्जयान् । पाञ्चालांश्च महेष्वासान् पातयामास सायकैः ।
ते बध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह । भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णं त्यक्त्वा मृत्युकृतं भयं । ३९००
स तेषां रथिनां वीरो भीष्मः शान्तनवो युधि । चिच्छेद समरे राजन् बाहूनथ शिरांसि च ।
विरथान्रथिनश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव । पतितान्युत्तमाङ्गानि हयेभ्यो हयसादिनां ।
निर्म्मनुष्यांश्च मातङ्गान् शयानान् पर्व्वतोपमान् । अपश्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमोहितान् ।
न तत्रासीत् पुमान् कश्चित् पाण्डवानां विशाम्पते । अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाद्भीमसेनात् महाबलात् ।

स हि भीष्मं समासाद्य ताडयामास संयुगे । ततो निष्टानको घोरो भीष्मभीमसमागमे । ३८९५
बभूव सर्व्वसैन्यानां घोररूपो भयानकः । तथैव पाण्डवा हृष्टाः सिंहनादमथानदन् ।
ततो दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः परिवारितः । भीष्मं जुगोप समरे वर्त्तमाने जनक्षये ।
भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनाम्बरः । विद्रुताश्वे रथे तस्मिन् द्रवमाणे समन्ततः ।
सुनाभस्य शरेणाशु शिरश्चिच्छेद चारिहा । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ।
तस्मिन् हते महेष्वासे तव पुत्त्रे महारथे । नामृष्यन्त रणे शूराः सोदर्य्याः सप्त मारिष । ३९००
आदित्यकेतुर्ब्बह्वाशी कुण्डधारो महोदरः । अपराजितः पण्डितको विशालाक्षः सुदुर्जयः ।
पाण्डवं चित्रसन्नाहा विचित्रकवचायुधाः । अभ्यवर्त्तन्त संग्रामे योद्धुकामारिमर्द्दनाः ।
महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः । नवभिर्व्वज्रसङ्काशैर्नमुचिं वृत्रहा यथा ।
आदित्यकेतुः सप्तत्या बह्वाशी चापि पञ्चभिः । नवत्या कुण्डधारस्तु विशालाक्षश्च सप्तभिः ।
अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथः । शरैर्ब्बहुभिरानर्च्छद्भीमसेनं महाबलं । ३९०५
रणे पण्डितकश्चैनं त्रिभिर्व्वाणैः समर्पयत् । स तन्नममृषे भीमः शत्रुभिर्व्वधमाहवे ।
धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्षणः । शिरश्चिच्छेद समरे शरेणानतपर्व्वणा ।
अपराजितस्य सुनसं तव पुत्त्रस्य संयुगे । पराजितस्य भीमेन निपपात शिरो महीं ।
अथापरेण भल्लेन कुण्डधारं महारथं । प्राहिणोन्मृत्युलोकाय सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः ।
ततः पुनरमेयात्मा प्रसन्धाय शिलीमुखं । प्रेषयामास समरे पण्डितं प्रति भारत । ३९१०
स शरः पण्डितं हत्वा विवेश धरणीतलं । यथा नरं निहत्याशु भुजगः कालचोदितः ।
विशालाक्षशिरश्छित्वा पातयामास भूपते । त्रिभिः शरैरदीनात्मा स्मरन् क्लेशं पुरातनं ।
महोदरं महेष्वासं नाराचेन स्तनान्तरे । विव्याध समरे राजन् स हतो न्यपतद्भुवि ।
आदित्यकेतोः केतुञ्च छित्त्वा बाणेन संयुगे । भल्लेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद भारत ।
बह्वाशिनं ततो भीमः शरेणानतपर्व्वणा । प्रेषयामास संक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति । ३९१५
प्रदुद्रुवुस्ततस्तेऽन्ये तव पुत्त्रा विशाम्पते । मन्यमाना हि तत्सत्यं सभायां तस्य भाषितं ।
ततो दुर्य्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकर्षितः । अब्रवीत्तावकान् सर्व्वान् भीमोऽयं बध्यतामिति ।
एवमेते महेष्वासाः पुत्त्रास्तव विशाम्पते । भ्रातॄन् सन्दृश्य निहतान् प्रास्मरन्त हि तद्वचः ।
यदुक्तवान् महाप्राज्ञः क्षत्ता हितमनामयं । तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ।
लोभमोहसमाविष्टः पुत्त्रप्रीत्या जनाधिप । न बुध्यसे पुरा यत्तु तथ्यमुक्तं हितं वचः । ३९२०
तथैव च बधार्थाय पुत्त्राणां पाण्डवो बली । नूनं जातो महाबाहुर्यथा हन्तीह कौरवान् ।
ततो दुर्य्योधनो राजा भीष्ममासाद्य मारिष । दुःखेन महता विष्टो विललापातिदुःखितः ।
निहता भ्रातरः शूरा भीमसेनेन मे युधि । यतमानास्तथाऽन्येऽपि हन्यन्ते सर्व्वसैनिकाः ।
भवान् मध्यस्थिततया नित्यमस्मानुपेक्षते । सोऽहं कापथमारूढः पश्य दैवमिदं मम ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धः पिता देवव्रतस्तव । सुयोधनमिदं वाक्यमब्रवीत् सःश्रुलोचनं । ३९९२
उक्तमेतन्मया पूर्व्वं द्रोणेन विदुरेण च । गान्धार्य्या च यशस्विन्या तत्त्वं तात न बुद्धवान् ।
समयश्च मया पूर्व्वं कृतो वः शत्रुकर्षण । नाहं युधि विमोक्तव्यो नाप्याचार्य्यः कथञ्चन ।
यं यं हि धार्त्तराष्ट्राणां भीमो द्रक्ष्यति संयुगे । हनिष्यति रणे तन्तं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
स त्वं राजन् स्थिरो भूत्वा दृढां कृत्वा रणे मतिं । योधयस्व रणे पार्थान् स्वर्गं कृत्वा परायणं ।
न शक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः । तस्माद्युद्धे मतिं कृत्वा स्थिरां युध्यस्व भारत । ३९१०
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि आदित्यकेतुप्रभृतिवधे एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दृष्ट्वा मम हतान् पुत्त्रान् बहूनेकेन सञ्जय । भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय ।
अहन्यहनि मे पुत्त्राः क्षयं गच्छन्ति सञ्जय । मन्येऽहं सर्व्वथा सूत दैवेनोपहता भृशं ।
यत्र मे तनयाः सर्व्वे जीयन्ते न जयन्त्युत । यत्र द्रोणस्य भीष्मस्य कृपस्य च महात्मनः ।
सौमदत्तेश्च वीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः । अश्वत्थाम्नस्तथा तात शूराणां सुमहात्मनां ।
अन्येषाञ्चैव शूराणां मध्यगास्तनया मम । यन्हन्यन्त सङ्ग्रामे किमन्यद्भागधेयतः । ३९१५
न हि दुर्य्योधनो मन्दः पुरा प्रोक्तमबुध्यत । वार्य्यमाणो मया तात भीष्मेण विदुरेण च ।
गान्धार्य्या चैव दुर्मेधाः स ततं प्रियकाम्यया । नावबुध्यत् पुरा मोहात्तस्य प्राप्तमिदं फलं ।
यद्भीमसेनः समरे पुत्त्रान्मम विशेषतः । अहन्यहनि संक्रुद्धो नयते यमसादनं ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ इदं तत्समनुप्राप्तं क्षत्तुर्वचनमुत्तमं । न बुद्धवानसि विभो प्रोच्यमानं हितं तथा ।
निवारय सुतान् द्यूतात् पाण्डवान् माद्रुहेति च । सुहृदां हितकामानां ब्रुवतां तत्तदेव च । ३९२०
न शुश्रूषसि तद्वाक्यं मर्त्त्यः पथ्यमिवौषधं । तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधुभाषितं ।
विदुरद्रोणभीष्माणां तथाऽन्येषां हितैषिणां । अकृत्वा वचनं पथ्यं क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ।
तदेतत् समनुप्राप्तं पूर्व्वमेव विशाम्पते । तस्मान्मे शृणु तत्त्वेन यथा युद्धमवर्त्तत ।
मध्याह्ने सुमहारौद्रः सङ्ग्रामः समपद्यत । लोकक्षयकरो राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ।
ततः सर्व्वाणि सैन्यानि धर्म्मपुत्त्रस्य शासनात् । संरब्धान्यभ्यधावन्त भीष्ममेव जिघांसया । ३९२५
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः । युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ।
विराटो द्रुपदश्चैव सहितः सर्व्वसोमकैः । अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे भीष्ममेव महारथाः ।
कैकेया धृष्टकेतुश्च कुन्तिभोजश्च दंशिताः । युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ।
अर्जुनो द्रौपदेयाश्च चेकितानश्च वीर्य्यवान् । दुर्य्योधनसमादिष्टान् राज्ञः सर्व्वान् समभ्ययुः ।
अभिमन्युस्तथा वीरो हैडिम्बश्च महारथः । भीमसेनश्च संक्रुद्धस्तेऽभ्यधावत कौरवान् । ३९३०
त्रिधाभूतैरवध्यन्त पाण्डवैः कौरवा युधि । तथैव कौरवैराजन्नवध्यन्त परे रणे ।
द्रोणस्तु रथिनां श्रेष्ठः सोमकान् सृञ्जयैः सह । अभ्यद्रवत संक्रुद्धः प्रेषयिष्यन्यमक्षयं ।
तत्राक्रन्दो महानासीत् सृञ्जयानां महात्मनां । वध्यतां समरे राजन् भारद्वाजेन धन्विना ।

द्रोणेन निहतास्तत्र क्षत्रिया बहवो रणे। विचेष्टन्तो व्यदृश्यन्त व्याधिक्लिष्टा नरा इव।
कूजतां क्रन्दताञ्चैव स्तनताञ्चैव संयुगे। अनिशं श्रूयते शब्दः क्षुत्क्लिष्टानां नृणामिव। ३९५५
तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः। चकार कदनं घोरं क्रुद्धः काल इवापरः।
बध्यतां तत्र सैन्यानामन्योऽन्येन महारणे। प्रावर्त्तत नदी घोरा रुधिरौघप्रवाहिनी।
स सङ्ग्रामो महाराज घोररूपोऽभवन्महान्। कुरूणां पाण्डवानाञ्च यमराष्ट्रविवर्द्धनः।
ततो भीमो रणे क्रुद्धो रभसश्च विशेषतः। गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्यवे।
तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता गजाः। पेतुः सेदुश्च नेदुश्च दिशश्च परिबभ्रमुः। ३९६०
छिन्नहस्ता महानागाश्छिन्नगात्राश्च मारिष। क्रौञ्चवद्विनदन्तश्च पृथिवीमधिशिश्यिरे।
नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभिद्रुतौ। ते हयाः काञ्चनापीडा रुक्मभाण्डपरिच्छदाः।
बध्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः। पतद्भिश्च हयै राजन् समास्तीर्यत मेदिनी।
निर्जिह्वैश्च श्वसद्भिश्च कूजद्भिश्च गतासुभिः। हयैर्बभौ नरश्रेष्ठ नानारूपधरैर्धरा।
अर्जुनेन हतैः सङ्ख्ये तथा भारत राजभिः। प्रबभौ वसुधा घोरा तत्र तत्र विशाम्पते। ३९६५
रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैश्छत्रैश्च सुमहाप्रभैः। चामरव्यजनैश्छिन्नैर्निकृत्तैश्च महायुधैः।
हारैर्निष्कैः सकेयूरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः। उष्णीषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्व्वशः।
अनुकर्षैः शुभैराजन्योक्त्रैश्च सहरश्मिभिः। संच्छन्ना वसुधा भाति वसन्ते कुसुमैरिव।
एवमेष क्षयो वृत्तः पाण्डूनामपि भारत। क्रुद्धे शान्तनवे भीष्मे द्रोणे च रथिनाम्वरे।
अश्वत्थाम्नि कृपे चैव तथैव कृतवर्म्मणि। तथेतरेषु क्रुद्धेषु तावकानामपि क्षयः। ३९७०
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वण्यष्टमदिवसयुद्धे नवतितमोऽध्यायः॥ ९०॥
॥ सञ्जय उवाच॥ वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन् वीरवरक्षये। शकुनिः सौबलः श्रीमान् पाण्डवान् समुपाद्रवत्।
तथैव सात्वतो राजन् हार्दिक्यः परवीरहा। अभ्यद्रवत सङ्ग्रामे पाण्डवानामनीकिनीं।
तथा काम्बोजमुख्यानां नदीजानाञ्च वाजिनां। आरट्टानां महीजानां सिन्धुजानाञ्च सर्व्वशः।
वानायुजानां शुभ्राणां तथा पर्व्वतवासिनां। वाजिनां बहुभिः सङ्ख्ये समन्तात्पर्य्यवारयत्।
ये चापरे तित्तिरजा जवना वातरंहसः। सुवर्णालङ्कृतैस्तत्र वर्म्मवद्भिः सुकल्पितैः। ३९७५
हयैर्वातजवैर्मुख्यैः पाण्डवस्य सुतो बली। अभ्यवर्त्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपः परन्तपः।
अर्जुनस्यात्मजः श्रीमान् इरावान्नाम वीर्य्यवान्। सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता।
ऐरावतेन सा दत्ता ह्यनपत्या महात्मना। पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना।
भार्य्यार्थं ताञ्च जग्राह पार्थः कामवशानुगां। एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्जुनात्मजः।
स नागलोके संवृद्धो मात्रा च परिरक्षितः। पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषाद्दुरात्मना। ३९८०
रूपवान् बलसम्पन्नो गुणवान् सत्यविक्रमः। इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनङ्गतं।
सोऽभिगम्य महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः। अभ्यवादयत व्यग्रो नियमेन कृताञ्जलिः।

न्यवेदयत चात्मानमर्ज्जुनस्य महात्मनः। इरावानस्मि भद्रन्ते पुत्रस्त्वाहं तव प्रभो।
मातुः समागमो यस्तु तत्सर्व्वं प्रत्यवेदयत्। तच्च सर्व्वं यथावृत्तं अनुसस्मार पाण्डवः।
परिष्वज्य सुतञ्चापि सोऽऽत्मनः सदृशं गुणैः। प्रीतिमानभवत्पार्थो देवराजनिवेशने। ३९८५
सोऽर्ज्जुनेन समादिष्टो देवलोके तदा नृप। प्रीतिपूर्व्वं महाबाहुः स्वकार्य्यं प्रति भारत।
युद्धकाले त्वयाऽस्माकं साह्यं देयमिति प्रभो। वाढमित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल उपागतः।
कामवर्णजवैरश्वैः संवृतो बहुभिर्नृप। ते हयाः काञ्चनापीडा नानावर्णा महाजवाः।
उत्पेतुः सहसा राजन् हंसा इव महोदधौ। ते त्वदीयान् समासाद्य हयसङ्घान् महाजवान्।
क्रोडैः क्रोडानभिघ्नन्तो घोणाभिश्च परस्परं। निपेतुः सहसा राजन् सुवेगाभिहता भुवि। ३९९०
निपतद्भिस्तथा तैश्च हयसङ्घैः परस्परं। शुश्रुवे दारुणः शब्दः सुपर्णपतने यथा।
तथैव च महाराज समेत्यान्योऽन्यमाहवे। परस्परवधं घोरं चक्रुस्ते हयसादिनः।
तस्मिंस्तदा वर्त्तमाने सङ्कुले तुमुले भृशं। उभयोरपि सम्भ्रान्ता हयसङ्घाः समन्ततः।
प्रक्षीणसायकाः शूरा निहताश्वाः श्रमातुराः। विलयं समनुप्राप्तास्तक्ष्यमाणाः परस्परं।
ततः क्षीणे हयानीके किञ्चिच्छिष्टे च भारत। सौबलस्यानुजाः शूरा निर्गता रणमूर्द्धनि। ३९९५
वायुवेगसमस्पर्शान् वायुवेगसमान् जवे। आरुह्य शीलसम्पन्नान् वयःस्थान् तुरगोत्तमान्।
गजो गवाक्षो वृषभश्चर्म्मवानार्ज्जवः शुकः। षडेते बलसम्पन्ना निर्ययुर्महतो बलात्।
वार्य्यमाणाः शकुनिना स्वैश्च योधैर्महाबलैः। सन्नद्धा युद्धकुशला रौद्ररूपा महाबलाः।
तदनीकं महाबाहो भित्त्वा परमदुर्ज्जयं। बलेन महता युक्ताः स्वर्गाय विजयैषिणः।
विविशुस्ते तदा हृष्टा गान्धारा युद्धदुर्मदाः। तान् प्रहृष्टांस्तदा दृष्ट्वा इरावानथ वीर्य्यवान्। ४०००
अब्रवीत् समरे योधान्विचित्राभरणायुधान्। यथैते धार्त्तराष्ट्रस्य योधाः सायुधवाहनाः।
हन्यन्ते समरे सर्व्वे तथा नीतिर्विधीयतां। वाढमित्येवमुक्त्वा ते सर्व्वे योधा इरावतः।
जघ्नुस्तेषां बलानीकं दुर्जयं समरे परैः। तदनीकमनीकेन समरे वीक्ष्य पातितं।
अमृष्यमाणास्ते सर्व्वे सुबलस्यात्मजा रणे। इरावन्तमभिद्रुत्य सर्व्वतः पर्य्यवारयन्।
ताडयन्तः शितैः प्रासैश्चोदयन्तः परस्परं। ते शूराः पर्य्यधावन्त कुर्व्वन्तो महदाकुलं। ४००५
इरावानपि निर्विद्धः प्रासैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः। स्रवता रुधिरेणाक्तस्तोत्त्रैर्विद्ध इव द्विपः।
उरस्यपि च पृष्ठे च पार्श्वयोश्च भृशाहतः। एको बहुभिरत्यर्थं धैर्य्याद्राजन्न विव्यथे।
इरावानथ संक्रुद्धः सर्व्वांस्तान्निशितैः शरैः। मोहयामास समरे विद्ध्वा परपुरञ्जयः।
प्रासानुत्कृष्य सर्व्वांश्च स्वशरीरादरिन्दमः। तैरेव ताडयामास सुबलस्यात्मजान् रणे।
निष्कृष्य च शितं खड्गं गृहीत्वा च शरावरं। पदातिस्तूर्णमागच्छज्जिघांसुः सौबलान् युधि। ४०१०
ततः प्रत्यागतप्राणाः सर्व्वे ते सुबलात्मजाः। भूयः क्रोधसमाविष्टा इरावन्तमभिद्रुताः।
इरावानपि खड्गेन दर्शयन् पाणिलाघवं। अभ्यवर्त्तत तान् सर्व्वान् सौबलान् बलदर्पितः।

लाघवेनाथ चरतः सर्व्वे ते सुबलात्मजाः । अन्तरं नाभ्यगच्छन्त चरन्तः शीघ्रगैर्हयैः ।
भूमिष्ठमथ तं सर्व्वे सम्प्रदृश्य ततः पुनः । परिवार्य्य भृशं सर्व्वे ग्रहीतुमुपचक्रमुः ।
अथाभ्यासगतानां स खड्गेनामित्रकर्षणः । अपहस्तापहस्ताभ्यां तेषां गात्राण्यकृन्तत । ४०१५
आयुधानि च सर्व्वेषां बाहूनपि च भूषितान् । अपतन्त निकृत्ताङ्गा हता भूमौ गतासवः ।
वृषभस्तु महाराज बहुधा परिरक्षितः । अमुच्यत महारौद्रात्तस्माद्वीरावकर्त्तनात् ।
तान् सर्व्वान् पतितान् दृष्ट्वा भीतो दुर्य्योधनस्तत । अभ्यभाषत संक्रुद्धो राक्षसं घोरदर्शनं ।
आर्ष्यशृङ्गं महेष्वासं मायाविनमरिन्दमं । वैरिणं भीमसेनस्य ख्यातं बकबधेन वै ।
पश्य वीर यथा ह्येष फाल्गुनस्य सुतो बली । मायावी विप्रियं घोरं माकार्षीन्मे बलक्षयं । ४०२०
स च कामगमस्तात मायास्त्रे च विशारदः । कृतवैरश्च पार्थेन तस्मादेनं रणे जहि ।
बाढमित्येवमुक्त्वा तु राक्षसो घोरदर्शनः । प्रययौ सिंहनादेन यत्रार्जुनसुतो युवा ।
आरूढैर्युद्धकुशलैर्व्विमलप्रासयोधिभिः । वीरैः प्रहारिभिर्युक्तैः स्वैरनीकैः समावृतः ।
ततः शेषैर्म्महाराज द्विसाहस्रैर्हयोत्तमैः । निहन्तुकामः समरे इरावन्तं महाबलं ।
इरावानपि संक्रुद्धस्त्वरमाणः पराक्रमी । हन्तुकामममित्रघ्नो राक्षसं प्रत्यवारयत् । ४०२५
तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य राक्षसः सुमहाबलः । त्वरमाणस्ततो मायां प्रयोक्तुमुपचक्रमे ।
तेन मायामयाः सृष्टा हयास्तावन्त एव हि । आरूढा राक्षसैर्घोरैः शूलपट्टिशपाणिभिः ।
ते संरब्धाः समागम्य द्विसाहस्राः प्रहारिणः । अचिराद्गमयामासुः प्रेतलोकं परस्परं ।
तस्मिंस्तु निहते सैन्ये तावुभौ युद्धदुर्म्मदौ । सङ्ग्रामे व्यवतिष्ठेतां यथा वै वृत्रवासवौ ।
आद्रवन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसं युद्धदुर्म्मदं । इरावान् क्रोधसंरब्धो वारयन् सुमहाबलः । ४०३०
समभ्यासगतस्याजौ तस्य खड्गेन दुर्म्मतेः । चिच्छेद कार्म्मुकं क्षिप्रं शरान् वै पञ्च पञ्चधा ।
स निकृत्तं धनुर्द्दृष्ट्वा खं जवेन समाविशत् । इरावन्तमभिक्रुद्धं मोहयन्निव मायया ।
ततोऽन्तरीक्षमुत्पत्य इरावानपि राक्षसं । विमोहयित्वा मायाभिस्तस्य गात्राणि संयुगे
चिच्छेद सर्व्वमर्म्मज्ञः कामरूपो दुरासदः । तथा स राक्षसश्रेष्ठः कृत्तः कृत्तः पुनः पुनः ।
सम्बभूव महाराज समवाप्य च यौवनं । माया हि सहजा तेषां वयोरूपञ्च कामजं । ४०३५
एवं तद्राक्षसस्याङ्गं छिन्नं छिन्नं व्यरोहत । इरावानथ संक्रुद्धो राक्षसं तं महाबलं ।
परश्वधेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुनः पुनः । स तेन बलिना वीरश्छिद्यमान इव द्रुमः ।
राक्षसो व्यनदद्घोरं स शब्दस्तुमुलोऽभवत् । परश्वधक्षतं रक्षः सुस्राव रुधिरं बहु ।
ततश्चुक्रोध बलवांश्चक्रे वेगञ्च संयुगे । आर्ष्यशृङ्गिस्ततो दृष्ट्वा समरे शत्रुमूर्ज्जितं ।
कृत्वा घोरं महद्रूपं ग्रहीतुमुपचक्रमे । अर्ज्जुनस्य सुतं वीरमिरावन्तं यशस्विनं । ४०४०
सङ्ग्रामशिरसो मध्ये सर्व्वेषां तत्र पश्यतां । तां दृष्ट्वा तादृशीं मायां राक्षसस्य महात्मनः ।
इरावानपि संक्रुद्धो मायां स्रष्टुं प्रचक्रमे । तस्य क्रोधाभिभूतस्य संयुगेष्वनिवर्त्तिनः ।

योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदिवान्। स नागैर्बहुशो राजन् सर्व्वतः संवृतो रणे।
दधार सुमहद्रूपमनन्त इव वेगवान्। ततो बहुविधैर्नागैश्छादयामास राक्षसं।
छाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः। सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पन्नगान्। ४०४९
मायया भक्षिते तस्मिन्नन्वये तस्य मातृके। विमोहितमिरावन्तमसिना राक्षसोऽवधीत्।
सकुण्डलं समुकुटं पद्मेन्दुसदृशप्रभं। इरावतः शिरो रक्षः पातयामास भूतले।
तस्मिंस्तु निहते वीरे राक्षसेनार्ज्जुनात्मजे। विशोकाः समपद्यन्त धार्त्तराष्ट्राः सराजकाः।
तस्मिन् महति सङ्ग्रामे तादृशे भैरवे पुनः। महान् व्यतिकरो घोरः सेनयोः समपद्यत।
हया गजाः पदाताश्च विमिश्रा दन्तिभिर्हताः। रथाश्वा दन्तिनश्चैव पत्तिभिस्तत्र सूदिताः। ४०५०
तथा पत्तिरथौघाश्च हयाश्च बहवो रणे। रथिभिर्निहता राजंस्तव चैषाञ्च सङ्कुले।
अजानन्नर्ज्जुनश्चापि निहतं पुत्त्रमौरसं। जघान समरे शूरान् राज्ञस्तान् भीष्मरक्षिणः।
तथैव तावका राजन् सृञ्जयाश्च सहस्रशः। जुहुवुः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरं।
मुक्तकेशाश्च रथिनश्छिन्नवाणासिकार्मुकाः। बाहुभिः समयुध्यन्त समवेताः परस्परं।
तथा मर्म्मातिगैर्भीष्मो निजघान महारथान्। कम्पयन् समरे सेनां पाण्डवानां महाबलः। ४०५५
तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हताः। दन्तिनः सादिनश्चैव रथिनोऽथ हयास्तथा।
तत्र भारत भीष्मस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमं। तथैव भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत।
रौद्रमासीत्तथा युद्धं सात्वतस्य च धन्विनः। दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पाण्डवान् भयमाविशत्।
एक एव रणे शक्तो हन्तुमस्मान् ससैनिकान्। किं पुनः पृथिवीशूरैर्योधव्रातैः समावृतः।
इत्यब्रुवन्महाराज पार्था द्रोणेन पीडिताः। वर्त्तमाने तथा रौद्रे सङ्ग्रामे भरतर्षभ। ४०६१
उभयोः सेनयोः शूरा नामृष्यन्त परस्परं। आविष्टा इव युध्यन्ते रक्षोभूता महाबलाः।
तावकाः पाण्डवेयाश्च संरब्धास्तात धन्विनः। न स्म पश्यामहे कञ्चिद्यः प्राणान् परिरक्षति।
सङ्ग्रामे दैत्यसङ्काशे तस्मिन् वीरवरक्षये।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि इरावद्वधे एकनवतोऽध्यायः॥ ९१ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ इरावन्तन्तु निहतं श्रुत्वा पार्था महाबलाः। सङ्ग्रामे यदकुर्व्वन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय।
॥ सञ्जय उवाच ॥ इरावन्तन्तु निहतं सङ्ग्रामे वीक्ष्य राक्षसः। व्यनदत् सुमहानादं भैमसेनिर्घटोत्कचः। ४०६५
नदतस्तस्य शब्देन पृथिवी सागराम्बरा। सपर्व्वतवना राजंश्चचाल सुभृशं तदा।
अन्तरीक्षं दिशश्चैव सर्व्वाश्च प्रदिशस्तथा। तं श्रुत्वा सुमहानादं तव सैन्यस्य भारत।
ऊरुस्तम्भः समभवद्वेपथुः स्वेद एव च। सर्व्व एव च राजेन्द्र तावका दीनचेतसः।
सर्पवत् समवेष्टन्त सिंहाद्भीता गजा इव। निनदन् सुमहानादं निर्घातमिव राक्षसः।
ज्वलितं शूलमुद्यम्य रूपं कृत्वा विभीषणं। नानाप्रहरणैर्घोरैर्वृतो राक्षसपुङ्गवैः। ४०७०
आजगाम सुसंक्रुद्धः कालान्तकयमोपमः। तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनं।

स्वं बलञ्च भयात्तस्य प्रायशो विमुखीकृतं । ततो दुर्य्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्रवत् ।
सङ्गृह्य सशरं चापं सिंहवद्विनदन्मुहुः । पृष्ठतोऽनुययौ चैनं स्रवद्भिः पर्व्वतोपमैः ।
कुञ्जरैर्दशसाहस्रैर्व्वङ्गानामधिपः स्वयं । तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य गजानीकेन संवृतं ।
पुत्त्रं तव महाराज चुकोप स निशाचरः । ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं । ४०७५
राक्षसानाञ्च राजेन्द्र दुर्य्योधनबलस्य तु । गजानीकञ्च सम्प्रेक्ष्य मेघवृन्दमिवोद्यतं ।
अभ्यधावन् सुसंक्रुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः । नदन्तो विविधान्नादान्मेघा इव सविद्युतः ।
शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः । भिन्दिपालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सपरश्वधैः ।
पर्व्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजघ्नुस्ते महागजान् । भिन्नकुम्भान् विरुधिरान् भिन्नगात्रांश्च वारणान् ।
अपश्याम महाराज बध्यमानान्निशाचरैः । तेषु प्रक्षीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु । ४०८०
दुर्य्योधनो महाराज राक्षसान् समुपाद्रवत् । अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
मुमोच निशितान् वाणान् राक्षसेषु महाबलः । जघान स महेष्वासः प्रधानांस्तत्र राक्षसान् ।
संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ पुत्त्रो दुर्य्योधनस्तव । वेगवन्तं महारौद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनं ।
शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महारथः । ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदं ।
मुमोच भरतश्रेष्ठ निशाचरबलं प्रति । तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म्म तव पुत्त्रस्य मारिष । ४०८५
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल भैमसेनिर्महाबलः । विस्फार्य्य स महच्चापमिन्द्राशनिसमप्रभं ।
अभिदुद्राव वेगेन दुर्य्योधनमरिन्दमं । तमापतन्तमुद्वीक्ष्य कालसृष्टमिवान्तकं ।
न विव्यथे महाराज पुत्त्रो दुर्य्योधनस्तव । तथैनमब्रवीत् क्रुद्धः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
अद्यानृण्यं गमिष्यामि पितॄणां मातुरेव च । ये त्वया सुनृशंसेन दीर्घकालं प्रवासिताः ।
यच्च ते पाण्डवा राजन् पणद्यूते पराजिताः । यच्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला । ४०९०
सभामानीय दुर्बुद्धे बहुधा क्लेशिता त्वया । तव च प्रियकामेन ह्याश्रमस्था दुरात्मना ।
सैन्धवेन परिक्लिष्टा परिभूय पितॄन् मम । एतेषामवमानानामन्येषाञ्च कुलाधम ।
अन्तमद्य गमिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणं । एवमुक्त्वा तु हैडिम्बो महद्विस्फार्य्य कार्म्मुकं ।
सन्दश्य दशनैरोष्ठं सृक्किणी परिलेलिहन् । महता शरवर्षेण दुर्य्योधनमवाकिरत् ।
पर्व्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः । ४०९५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मबधपर्व्वणि हैडिम्बयुद्धे द्विनवतोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्तद्बाणवर्षन्तु दुःसहं दानवैरपि । दधार युधि राजेन्द्रो यथा वर्षं महाद्विजः ।
ततः क्रोधसमाविष्टो निश्वसन्निव पन्नगः । संशयं परमं प्राप्तः पुत्त्रस्ते भरतर्षभ ।
मुमोच निशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान् पञ्चविंशतिं । तेऽपतन् सहसा राजंस्तस्मिन् राक्षसपुङ्गवे ।
आशीविषा इव क्रुद्धाः पर्व्वते गन्धमादने । स तैर्विद्धः स्रवद्रक्तं प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
दध्रे मतिं विनाशाय राज्ञः स पिशिताशनः । जग्राह च महाशक्तिं गिरीणामपि दारिणीं । ४१००

सम्प्रदीप्तां महोल्काभामशनीं ज्वलितामिव । समुद्यच्छन् महाबाहुर्जिघांसुस्तनयं तव ।
तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य वङ्गानामधिपस्त्वरन् । कुञ्जरं गिरिसङ्काशं राक्षसं प्रत्यचोदयत् ।
स नागप्रवरेणाजौ बलिना शीघ्रगामिना । यतो दुर्य्योधनरथस्तं मार्गं प्रत्यपद्यत ।
रथञ्च वारयामास कुञ्जरेण सुतस्य ते । मार्गमावारितं दृष्ट्वा राज्ञा वङ्गेन धीमता ।
घटोत्कचो महाराज क्रोधसंरक्तलोचनः । उद्यतां तां महाशक्तिं तस्मिंश्चिक्षेप वारणे । ४१०५
स तयाभिहतो राजंस्तेन बाहुविमुक्तया । सञ्जातरुधिरोत्पीडः पपात च ममार च ।
उत्पत्य च गजाच्चापि वङ्गानामीश्वरो बली । जवेन समभिद्रुत्य जगाम धरणीतलं ।
दुर्य्योधनोऽपि सम्प्रेक्ष्य पातितं वरवारणं । प्रभग्नञ्च बलं दृष्ट्वा जगाम परमां व्यथां ।
क्षत्त्रधर्म्मं पुरस्कृत्य आत्मनश्चाभिमानितां । प्राप्तेऽपक्रमणे राजा तस्थौ गिरिरिवाचलः ।
सन्धाय च शितं बाणं कालाग्निसमतेजसं मुमोच परमक्रुद्धस्तस्मिन् घोरे निशाचरे । ४११०
तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य बाणमिन्द्राशनिप्रभं । लाघवाद्वञ्चयामास महात्मा वै घटोत्कचः ।
भूयश्च विननादोग्रं क्रोधसंरक्तलोचनः । त्रासयन् सर्व्वसैन्यानि युगान्ते जलदो यथा ।
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तस्य भीमस्य रक्षसः । आचार्य्यमुपसङ्गम्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।
यथैष निनदो घोरः श्रूयते राक्षसेरितः । हैडिम्बो युध्यते नूनं राज्ञा दुर्य्योधनेन ह ।
नैष शक्यो हि सङ्ग्रामे जेतुं भूतेन केनचित् । तत्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत । ४११५
अभिद्रुतो महाभागो राक्षसेन महात्मना । एतद्धि परमं कृत्यं सर्व्वेषां नः परन्तपाः ।
पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः । उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः ।
द्रोणश्च सोमदत्तश्च वाह्लिकोऽथ जयद्रथः । कृपो भूरिश्रवाः शल्यश्चावन्त्यः सबृहद्बलः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः । रथाश्चानेकसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ।
अभिद्रुतं परीप्सन्तः पुत्त्रं दुर्य्योधनं तव । तदनीकमनाधृष्यं पालितन्तु महारथैः । ४१२०
आततायिनमायान्तं प्रेक्ष्य राक्षससत्तमः । नाकम्पत महाबाहुर्मैनाक इव पर्व्वतः ।
प्रगृह्य विपुलं चापं ज्ञातिभिः परिवारितः । शूलमुद्गरहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि ।
ततः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं । राक्षसानाञ्च मुख्यस्य दुर्य्योधनबलस्य च ।
धनुषां कूजतां शब्दः सर्व्वतस्तुमुलो रणे । अश्रूयत महाराज वंशानां दह्यतामिव ।
शस्त्राणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणां । शब्दः समभवद्राजन्नद्रीणामिव भिन्दतां । ४१२५
वीरबाहुविसृष्टानां तोमराणां विशाम्पते । रूपमासीद्वियत्स्थानां सर्पाणामिव सर्पतां ।
ततः परमसंक्रुद्धो विस्फार्य्य सुमहद्धनुः । राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्व्विनदन् भैरवं स्वनं ।
आचार्य्यस्यार्द्धचन्द्रेण क्रुद्धश्चिच्छेद कार्म्मुकं । सोमदत्तस्य भल्लेन ध्वजञ्चोन्मथ्य चानदत् ।
वाह्लिकञ्च त्रिभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । कृपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ।
पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च । जत्रुदेशे समासाद्य विकर्णं समताडयत् । ४१३०

न्यषीदत् स रथोपस्थे शोणितेन परिप्लुतः । ततः पुनरमेयात्मा नाराचान् दश पञ्च च ।
भूरिश्रवसि संक्रुद्धः प्राहिणोद्भरतर्षभ । ते वर्म्म भित्त्वा तस्याशु प्राविशन् धरणीतलं ।
विविंशतेश्च द्रौणेश्च यन्तारौ समताड़यत् । तौ पेततू रथोपस्थे रश्मीनुत्सृज्य वाजिनां ।
सिन्धुराज्ञोऽर्द्धचन्द्रेण वराहं स्वर्णभूषितं । उन्ममाथ महाराज द्वितीयेनाच्छिनद्धनुः ।
चतुर्भिरथ नाराचैरावन्त्यस्य महात्मनः । जघान चतुरो वाहान् क्रोधसंरक्तलोचनः । ४१३६
पूर्णायतविसृष्टेन पीतेन निशितेन च । निर्ब्बिभेद महाराज राजपुत्रं वृहद्बलं ।
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् । भृशं क्रोधेन चाविष्टो रथस्थो राक्षसाधिपः ।
चिक्षेप निशितांस्तीक्ष्णान् शरानाशीविषोपमान् । विभिदुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदं ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि हैडिम्बयुद्धे त्रिनवतोऽध्यायः ॥ ९३ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ विमुखीकृत्य तान् सर्व्वांस्तावकान् युधि राक्षसः । जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ दुर्य्योधनमुपाद्रवत् ।
तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य राजानं प्रति वेगितं । अभ्यधावन् जिघांसन्तस्तावका युद्धदुर्मदाः । ४१४०
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः । तमेकमभ्यधावन्तो नदन्तः सिंहसङ्घवत् ।
अथैनं शरवर्षेण समन्तात् पर्य्यवारयन् । पर्व्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकाः ।
स गाढविद्धो व्यथितस्तोत्रार्दित इव द्विपः । उत्पपात तदाकाशं समन्ताद्वैनतेयवत् ।
व्यनदत् सुमहानादं जीमूत इव शारदः । दिशः खं विदिशश्चैव नादयन् भैरवस्वनः ।
राक्षसस्य ततः शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । उवाच भरतश्रेष्ठ भीमसेनमरिन्दमं । ४१४४
युध्यते राक्षसो नूनं धार्त्तराष्ट्रैर्महारथैः । यथाऽस्य श्रूयते शब्दो नदतो भैरवस्वन ।
अतिभारञ्च पश्यामि तस्मिन् राक्षसपुङ्गवे । पितामहश्च संक्रुद्धः पाञ्चालान् हन्तुमुद्यतः ।
तेषाञ्च रक्षणार्थाय युध्यते फाल्गुनः परैः । एतच्छ्रुत्वा महाबाहो कार्य्यद्वयमुपस्थितं ।
गच्छ रक्षस्व हैडिम्बं संशयं परमं गतं । भ्रातुर्व्वचनमाज्ञाय त्वरमाणो वृकोदरः ।
प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन् सर्व्वपार्थिवान् । वेगेन महता राजन् पर्व्वकाले यथोदधिः । ४१५०
तमन्वयात् सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः । श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काशस्य वाभिभुः
अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदेया महारथाः । क्षत्रदेवश्च विक्रान्तः क्षत्रधर्म्मा तथैव च ।
अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमास्थितः । महता शरवर्षेण हैडिम्बं पर्य्यवारयन् ।
कुञ्जरैश्च महामत्तैः षट्सहस्रैः प्रहारिभिः । अभ्यरक्षन्त सहिता राक्षसेन्द्रं घटोत्कचं ।
सिंहनादेन महता नेमिघोषेण चैव ह । खुरशब्दनिपातैश्च कम्पयन्तो वसुन्धरां । ४१५५
तेषामापततां श्रुत्वा शब्दन्तं तावकं बलं । भीमसेनभयोद्विग्नं विवर्णवदनं तथा ।
परिवृत्तं महाराज परित्यज्य घटोत्कचं । ततः प्रववृते युद्धं तत्र तेषां महात्मनां ।
तावकानां परेषाञ्च सङ्ग्रामे स्वनिवर्त्तिनां । नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
अन्योऽन्यमभिधावन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे । व्यतिषिक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहं ।

हयैर्गजैः समाजग्मुः पदाता रथिभिः सह । अन्योऽन्यं समरे राजन्प्रार्थमानाः समभ्ययुः । ४। ३०
सहसा चाभवत्तीव्रं सन्निपातात्समुद्भवः । रथाश्वगजपत्तीनां पादनेमिसमुद्धुतं ।
धूमारुणरजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् । नैव स्वे न परे राजन् समजानन् परस्परं ।
पिता पुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा । निर्मर्य्यादे तथाभूते वैशसे लोमहर्षणे ।
शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणाञ्च गर्जतां । सुमहानभवच्छब्दः प्रेतानामिव भारत ।
गजवाजिमनुष्याणां शोणितानां तरङ्गिणी । प्रावर्त्तत नदी तत्र केशशैवलशाद्वला । ४। ३५
नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पततां रणे । शुश्रुवे सुमहान् शब्दः पततामश्मनामिव ।
विशिरस्कैर्मनुष्यैश्च छिन्नगात्रैश्च वारणैः । अश्वैः सम्भिन्नदेहैश्च सङ्कीर्णाऽभूद्वसुन्धरा ।
नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः । अन्योऽन्यमभिधावन्तः सम्प्रहारार्थमुद्यताः ।
हया हयान् समासाद्य प्रेषिता हयसादिभिः । समाहत्य रणेऽन्योऽन्यं निपेतुर्गतजीविताः ।
नरा नरान् समासाद्य क्रोधरक्तेक्षणा भृशं । उरांस्युरोभिरन्योऽन्यं समाश्लिष्य निजघ्निरे । ४। ४०
प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणैः । अभिघ्नन्ति विषाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे ।
ते जातरुधिरापीडाः पताकाभिरलङ्कृताः । संसक्ताः प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ।
केचिद्भिन्ना विषाणाग्रैर्भिन्नकुम्भाश्च तोमरैः । विनदन्तोऽभ्यधावन्त गर्जमाना घना इव ।
केचिद्धस्तैर्द्विधा छिन्नैः छिन्नगात्रास्तथा परे । निपेतुस्तुमुले तस्मिंश्छिन्नपक्षा इवाद्रयः ।
पार्श्वे सुदारितैरन्यैर्वारणैर्वरवारणाः । मुमुचुः शोणितं भूरि धातूनिव धराधराः । ४। ४५
नाराचनिहतास्त्वन्ये तथा विद्धाश्च तोमरैः । हयारोहा व्यदृश्यन्त विशृङ्गा इव पर्वताः ।
केचित् क्रोधसमाविष्टा मदान्धा निरवग्रहाः । रथान्हयान् पदातींश्च ममृदुः शतशो रणे ।
तथा हया हयारोहैस्ताडिताः प्रासतोमरैः । तेन तेनाभ्यवर्त्तन्त कुर्व्वन्तो व्याकुला दिशः ।
रथिनो रथिभिः सार्द्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः । परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्म्माण्यभीतवत् ।
स्वयम्वर इवामर्दे प्रजह्रुरितरेतरं । प्रार्थयाना यशो राजन् स्वर्गं वा युद्धशालिनः । ४। ५०
तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । धार्त्तराष्ट्रं महत् सैन्यं प्रायशो विमुखीकृतं ।
इति श्रीमहाभारते भीष्म पर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि हैडिम्बयुद्धे चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ९४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्य्योधनस्तदा । अभ्यधावत संक्रुद्धो भीमसेनमरिन्दमं
प्रगृह्य सुमहच्चापमिन्द्राशनिसमप्रभं । महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् ।
अर्द्धचन्द्रञ्च सन्धाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिनं । भीमसेनस्य चिच्छेद चापं क्रोधसमन्वितः ।
तदन्तरे च सम्प्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः । सन्दधे शितं वाणं गिरीणामवदारणं । ४। ५५
तेनोरसि महाबाहुर्भीमसेनमताडयत् । स गाढविद्धो व्यथितः सृक्कणी परिलेलिहन् ।
समालम्बे तेजस्वी ध्वजं हेमपरिष्कृतं । तथा विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ।
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल दिधक्षन्निव पावकः । अभिमन्युमुखाश्चैव पाण्डवानां महारथाः ।

समभ्यधावन् क्रोशन्तो राजानं जातसम्भ्रमाः । सम्प्रेक्ष्य तानापततः संक्रुद्धान् जातसम्भ्रमान् ।
भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं तावकानां महारथान् । क्षिप्रं गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत । ४१९०
संशयं परमं प्राप्तं मज्जन्तं व्यसनार्णवे । एते क्रुद्धा महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।
भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्य्योधनमुपाद्रवन् । नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो जये धृताः ।
नदन्तो भैरवान्नादांस्त्रासयन्तश्च भूमिमां । तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा सोमदत्तपुरोगमाः ।
तावकाः समधावन्त पाण्डवानामनीकिनीं । कृपो भूरिश्रवाः शल्यो द्रोणपुत्रो विविंशतिः ।
चित्रसेनो विकर्णश्च सैन्धवोऽथ बृहद्बलः । आवन्त्यौ च महेष्वासौ कौरवं पर्य्यवारयन् । ४१९५
ते विंशतिपदं गत्वा सम्प्रहारं प्रचक्रिरे । पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विस्फार्य्य कार्मुकं । भारद्वाजस्ततो भीमं षड्विंशत्या समार्दयत् ।
भूयश्चैनं महाबाहुः शरैः शीघ्रमवाकिरत् । पर्व्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ।
तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनः शिलीमुखैः । त्वरमाणो महेष्वासः सव्ये पार्श्वे महाबलः ।
स गाढविद्धो व्यथितो वयोवृद्धश्च भारत । प्रनष्टसंज्ञः सहसा रथोपस्थ उपाविशत् । ४२००
गुरुं प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्य्योधनः स्वयं । द्रौणायनिश्च संक्रुद्धौ भीमसेनमभिद्रुतौ ।
तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य कालान्तकयमोपमौ । भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वरः ।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तस्थौ गिरिरिवाचलः । समुद्यम्य गदां गुर्व्वीं कालदण्डोपमां रणे ।
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणं । कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावतां ।
तावापतन्तौ सहितौ त्वरितौ बलिनां वरौ । अभ्यधावत वेगेन भीमसेनो महाबलः । ४२०५
तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनं । समभ्यधावंस्त्वरिताः कौरवाणां महारथाः ।
भारद्वाजमुखाः सर्व्वे भीमसेनजिघांसया । नानाविधानि शस्त्राणि भीमस्योरस्यपातयन् ।
सहिताः पाण्डवं सर्व्वे पीडयन्तः समन्ततः । तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीड्यमानं महारथं ।
अभिमन्युप्रभृतयः पाण्डवानां महारथाः । अभ्यधावन् परीप्सन्तः प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ।
अनूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दयितः सखा । नीलो नीलाम्बुदप्रख्यः संक्रुद्धो द्रौणिमभ्ययात् । ४२१०
स्पर्द्धते हि महेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेन सः । स विस्फार्य्य महच्चापं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा ।
यथा शक्रो महाराज पुरा विव्याध दानवं विप्रचित्तिं दुराधर्षं देवतानां भयङ्करं ।
येन लोकत्रयं क्रोधात्त्रासितं स्वेन तेजसा । तथा नीलेन निर्भिन्नः सुमुखेन पतत्त्रिणा ।
सञ्जातरुधिरोत्पीडो द्रौणिः क्रोधसमन्वितः । स विस्फार्य्य धनुश्चित्रमिन्द्राशनिसमस्वनं ।
चक्रे नीलविनाशाय मतिं मतिमतांवरः । ततः सन्धाय विमलान् भल्लान् कर्म्मारचिचितान् । ४२१५
जघान चतुरो वाहान् पातयामास च ध्वजं । सप्तमेन च भल्लेन नीलं विव्याध वक्षसि ।
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् । मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभ्रचयोपमं ।
घटोत्कचोऽपि संक्रुद्धो भ्रातृभिः परिवारितः । अभिदुद्राव वेगेन द्रौणिमाहवशोभिनं ।

तथेतरे चाभ्यधावन् राक्षसा युद्धदुर्मदाः। तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनं।
अभ्यधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्त्वरन्। निजघान तु संक्रुद्धो राक्षसान् भीमदर्शनान्। ४२२०
येऽभवन्नग्रतः क्रुद्धा राक्षसस्य पुरःसराः। विमुखांश्चैव तान् दृष्ट्वा द्रौणिचापच्युतैः शरैः।
अक्रुध्यत महाकायो भैमसेनिर्घटोत्कचः। प्रादुश्चक्रे महामायां घोररूपां सुदारुणां।
मोहयन् समरे द्रौणिं मायावी राक्षसाधिपः। ततस्ते तावकाः सर्व्वे मायया विमुखीकृताः।
अन्योऽन्यं समपश्यन्त निकृत्ता मेदिनीतले। विचेष्टमानाः कृपणाः शोणितेन परिप्लुताः।
द्रोणो दुर्य्योधनः शल्य अश्वत्थामा तथैव च। प्रययुश्च महेष्वासा ये प्रधानाः सकौरवाः। ४२२५
विध्वस्ता रथिनः सर्व्वे राजानश्च निपातिताः। हयाश्चैव हयारोहा विनिकृत्ताः सहस्रशः।
तद्दृष्ट्वा तावकं सैन्यं विद्रुतं शिबिरं प्रति। मम प्राक्रोशतो राजंस्तथा देवव्रतस्य च।
युध्यध्वं मा पलायध्वं मायैषा राक्षसी रणे। घटोत्कचप्रयुक्तेति नातिष्ठन्त विमोहिताः।
नैव ते श्रद्दधुर्भीता वदतोरावयोर्वचः। तांश्च प्रद्रवतो दृष्ट्वा जयं प्राप्ताश्च पाण्डवाः।
घटोत्कचेन सहिताः सिंहनादान् प्रचक्रिरे। शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः समन्तात् नेदिरे भृशं। ४२३०
एवं तव बलं सर्व्वं हैडिम्बेन दुरात्मना। सूर्य्यास्तमनवेलायां प्रभग्नं विद्रुतं दिशः।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि हैडिम्बमायायां पञ्चनवतोऽध्यायः॥ ९५॥
॥सञ्जय उवाच॥ तस्मिन् महति संक्रन्दे राजा दुर्य्योधनस्तदा। गाङ्गेयमुपसंगम्य विनयेनाभिवाद्य च।
तस्य सर्वं यथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे। घटोत्कचस्य विजयमात्मनश्च पराजयं।
कथयामास दुर्द्धर्षो विनिःश्वस्य पुनः पुनः। अब्रवीच्च तदा राजन् भीष्मं कुरुपितामहं।
भवन्तं समुपाश्रित्य वासुदेवं यथा परैः। पाण्डवैर्विग्रहो घोरः समारब्धो मया प्रभो। ४२३५
एकादश समाख्याता अक्षौहिण्यश्च या मम। निदेशे तव तिष्ठन्ति मया सार्द्धं परन्तप।
सोऽहं भरतशार्दूल भीमसेनपुरोगमैः। घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि निर्जितः।
तन्मे दहति गात्राणि शुष्कवृक्षमिवानलः। तदिच्छामि महाभाग त्वत्प्रसादात् परन्तप।
राक्षसापसदं हन्तुं स्वयमेव पितामह। त्वां समाश्रित्य दुर्धर्ष तन्मे कर्त्तुं त्वमर्हसि।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञो भरतसत्तम। दुर्य्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत्। ४२४०
शृणु राजन् मम वचो यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव। यथा त्वया महाराज वर्त्तितव्यं परन्तप।
आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्व्वावस्थास्वरिन्दम। धर्म्मराजेन सङ्ग्रामस्त्वया कार्य्यः सदाऽनघ।
अर्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः। राजधर्म्मं पुरस्कृत्य राजा राजानमर्च्छति।
अहं द्रोणः कृपो द्रौणिः कृतवर्म्मा च सात्वतः। शल्यश्च सौमदत्तिश्च विकर्णश्च महारथः।
तव च भ्रातरः शूरा दुःशासनपुरोगमाः। त्वदर्थे प्रतियोत्स्यामो राक्षसं तं महाबलं। ४२४५
तस्मिन् रौद्रे राक्षसेन्द्रे यदि ते हृच्छयो महान्। अयं वा गच्छतु रणे तस्य युद्धाय दुर्मतिः।
भगदत्तो महीपालः पुरन्दरसमो युधि। एतावदुक्त्वा राजानं भगदत्तमथाब्रवीत्।

समस्तं पार्थिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः । शीघ्रं गच्छ महाराज हैडिम्बं युद्धदुर्म्मदं ।
वारयस्व रणे यत्ता मिषतां सर्व्वधन्विनां । राक्षसं क्रूरकर्म्माणं यथेन्द्रस्तारकं पुरा ।
तव शस्त्राणि दिव्यानि विक्रमश्च परन्तप । समागमश्च बहुभिः पुराभूदसुरैः सह ।
त्वं तस्य राजशार्दूल प्रतियोद्धा महाहवे । स्वबलेनाभिगुप्तो राजन् जहि राक्षसपुङ्गवं ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्मस्य पृतनापतेः । प्रययौ सिंहनादेन परानभिमुखो द्रुतं ।
तमाद्रवन्तं सम्प्रेक्ष्य गर्जन्तमिव तोयदं । अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धाः पाण्डवानां महारथाः ।
भीमसेनोऽभिमन्युश्च राक्षसश्च घटोत्कचः । द्रौपदेयाः सत्यधृतिः क्षत्रदेवश्च मारिष ।
चेदिपो वसुदानश्च दशार्णाधिपतिस्तथा । सुप्रतीकेन तांश्चापि भगदत्तोऽभ्युपाद्रवत् ।	४२५५
ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकं । पाण्डूनां भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्द्धनं ।
प्रयुक्ता रथिभिर्व्वाणा भीमवेगाः सुतेजनाः । ते निपेतुर्महाराज नागेषु च रथेषु च ।
प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिसादिभिः । परस्परं समासाद्य सन्निपेतुरभीतवत् ।
मदान्धा रोषसंरब्धा विषाणाग्रैर्म्महाहवे । बिभिदुर्दन्तमुषलैः समासाद्य परस्परं ।
हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिरास्थिताः । चोदिताः सादिभिः क्षिप्रं सन्निपेतुरभीतवत् ।	४२६०
पदाताश्च पदात्योघैस्ताडिताः शक्तितोमरैः । न्यपतन्त तदा भूमौ शतशोऽथ सहस्रशः ।
रथिनश्च रथै राजन् कर्णिनालीकसायकैः । निहत्य समरे वीरान् सिंहनादान्विनेदिरे ।
तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । भगदत्तो महेष्वासो भीमसेनमथाद्रवत् ।
कुञ्जरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रवता मदं । पर्व्वतेन यथा तोयं स्रवमाणेन सर्व्वशः ।
किरन् शरसहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः । ऐरावतस्थो भगवान् पुरन्दर इवाऽनघ ।	४२६५
स भीमं शरधाराभिस्ताडयामास पार्थिवः । पर्व्वतं वारिधाराभिस्तपान्ते जलदो यथा ।
भीमसेनस्तु संक्रुद्धः पादरक्षान् परःशतान् । निजघान महेष्वासः संक्रुद्धः शरवृष्टिभिः ।
तान्दृष्ट्वा निहतान् क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् । चोदयामास नागेन्द्रं भीमसेनरथं प्रति ।
स नागः प्रेषितस्तेन बाणो ज्याचोदितो यथा । अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिन्दमं ।
तमातपन्तं सम्प्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथाः । अभ्यवर्त्तन्त वेगेन भीमसेनपुरोगमाः ।	४२७०
केकयाश्चाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्व्वशः । दशार्णाधिपतिः शूरः क्षत्रदेवश्च मारिष ।
चेदिपश्चित्रकेतुश्च संक्रुद्धाः सर्व्व एव ते । उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महाबलाः ।
तमेकं कुञ्जरं क्रुद्धाः समन्तात् पर्य्यवारयन् । स विद्धो बहुभिर्व्वाणैर्व्यरोचत महाद्विपः ।
सञ्जातरुधिरोत्पीडो धातुचित्र इवाद्रिराट् । दशार्णाधिपतिश्चापि गजं भूमिधरोपमं ।
समास्थितोऽभिदुद्राव भगदत्तस्य वारणं । तमापतन्तं समरे गजं गजपतिः स च ।	४२७५
दधार सुप्रतीकोऽपि वेलेव मकरालयं । वारितं प्रेक्ष्य नागेन्द्रं दाशार्णस्य महात्मनः ।
साधु साध्विति सैन्यानि पाण्डवान्यभ्यपूजयन् । ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्वै चतुर्दश ।

प्राहिणोत्तस्य नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम । वर्म्म मुख्यं तनुत्राणं शातकुम्भपरिष्कृतं ।
विदार्य्य प्राविशन् चिप्रं वल्मीकमिव पन्नगाः । स गाढविद्धो व्यथितो नागो भरतसत्तम ।
उपावृत्तमदः चिप्रमभ्यवर्त्तत वेगितः । स प्रदुद्राव वेगेन प्रणदन् भैरवं रवं । ४२८८
संमर्द्दयानः स्वबलं वायुर्वृक्षानिवौजसा । तस्मिन् पराजिते नागे पाण्डवानां महारथाः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैर्युद्धायैवोपतस्थिरे । ततो भीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपाद्रवन् ।
किरन्तो विविधान् बाणान् शस्त्राणि विविधानि च । तेषामापततां राजन् संक्रुद्धानाममर्षिणां ।
श्रुत्वा स निनदं घोरममर्षाद्गतसाध्वसः । भगदत्तो महेष्वासः स्वं नागं प्रत्यचोदयत ।
स नागप्रवरः सम्यगङ्कुशाङ्गुष्ठचोदितः । तस्मिन् चणे समभवत् सम्वर्त्तक इवानलः । ४२९०
रथसङ्घांस्तथा नागान् हयांश्च सह सादिभिः । अमृद्गन् समरे राजन् सम्प्रधावंस्ततस्ततः ।
पादातांश्च सुसंक्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः । तेन संलोड्यमानन्तु पाण्डूनां तद्बलं महत् ।
सञ्चुकोच महाराज चर्मैवाग्नौ समाहितं । भग्नन्तु स्वबलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ।
घटोत्कचोऽथ संक्रुद्धो भगदत्तमुपाद्रवत् । विकटः पुरुषो राजन् दीप्तास्यो दीप्तलोचनः ।
रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण प्रज्वलन्निव । जग्राह विमलं शूलं गिरीणामपि दारणं । ४२९५
नागं जिघांसुः सहसा चिचेप च महाबलः । सविस्फुलिङ्गमालाभिः समन्तात् परिवेष्टितः ।
तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा प्राग्ज्योतिषो नृपः । चिचेप रुचिरं तीक्ष्णं अर्द्धचन्द्रं सुदारुणं ।
चिच्छेद सुमहच्छूलं तेन बाणेन वेगवान् । उत्पपात द्विधा छिन्नं शूलं हेमपरिष्कृतं ।
महाशनिर्यथा भ्रष्टा शक्रमुक्ता नभोगता । शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृत्तं स पार्थिवः ।
रुक्मदण्डां महाशक्तिं जग्राहाग्निशिखोपमां । चिचेप तां राचसस्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । ४३००
तामापतन्तीं संप्रेच्य वियत्स्थामशनीमिव । उत्पत्य राचसस्तूर्णं जग्राह च ननाद च ।
बभञ्ज चैनां त्वरितो जानुन्यारोप्य भारत । पश्यतः पार्थिवेन्द्रस्य तदद्भुतमिवाभवत् ।
तदवेक्ष्य कृतं कर्म्म राचसेन बलीयसा । दिवि देवाः सगन्धर्वा मुनयश्चापि विस्मिताः ।
पाण्डवाश्च महाराज भीमसेनपुरोगमाः । साधुसाध्विति नादेन पृथिवीमन्वनादयन् ।
तं तु श्रुत्वा महानादं प्रहृष्टानां महात्मनां । नामृष्यत महेष्वासो भगदत्तः प्रतापवान् । ४३०५
स विस्फार्य्य महच्चापमिन्द्राशनिसमप्रभं । तर्ज्जयामास वेगेन पाण्डवानां महारथान् ।
विसृजन् विमलांस्तीक्ष्णान्नाराचान् ज्वलनप्रभान् । भीममेकेन विव्याध राचसं नवभिः शरैः ।
अभिमन्युं त्रिभिश्चैव केकयान् पञ्चभिस्तथा । पूर्णायतविसृष्टेन शरेणानतपर्व्वणा ।
बिभेद दचिणं बाहुं चत्रदेवस्य चाहवे । पपात सहसा तस्य सशरन्धनुरुत्तमं ।
द्रौपदेयांस्ततः पञ्च पञ्चभिः समताडयत् । भीमसेनस्य च क्रोधान्निजघान तुरङ्गमान् । ४३१०
ध्वजं केसरिणं चास्य चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः । निर्ब्बिभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः ।
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् । विशोको भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे ।

ततो भीमो महाराज विरथो रथिनां वरः । गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचस्कन्द महारथात् ।
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्व्वतं । तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारत ।
एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवः कृष्णसारथिः । आजगाम महाराज निघ्नञ्शत्रून् समन्ततः । ४३१५
यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ महारथौ । प्राग्ज्योतिषेण सहितौ भीमसेनघटोत्कचौ ।
दृष्ट्वा च पाण्डवो भ्रातॄन् युध्यमानान्महारथान् । त्वरितो भरतश्रेष्ठ तत्रायुध्यत्किरन् शरान् ।
ततो दुर्य्योधनो राजा त्वरमाणो महारथः । सेनामचोदयत् क्षिप्रं रथनागसमाकुलां ।
तामापतन्तीं सहसा कौरवाणां महाचमूं । अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
भगदत्तोऽपि समरे तेन नागेन भारत । विमृद्नन् पाण्डवबलं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् । ४३२०
तदासीत्तुमुलं युद्धं भगदत्तस्य मारिष । पाञ्चालैः सृञ्जयैश्चैव केकयैश्चोद्यतायुधैः ।
भीमसेनोऽपि समरे तावुभौ केशवार्जुनौ । अश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्वधमुत्तमं ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भगदत्तपराक्रमे षण्णवतोऽध्यायः ॥ ९६ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ पुत्रं तु निहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनञ्जयः । दुःखेन महताविष्टो निःश्वसन् पन्नगो यथा ।
अब्रवीत् समरे राजन् वासुदेवमिदं वचः । इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान् पुरा ।
कुरूणां पाण्डवानाञ्च भयं घोरं महामतिः । ततो न्यवारयत वो धृतराष्ट्रं जनेश्वरं । ४३२५
अन्ये च बहवो वीराः सङ्ग्रामे मधुसूदन । निहताः कौरवैः सङ्ख्ये तथाऽस्माभिश्च कौरवाः ।
अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म्म कुत्सितं । धिगर्थान् यत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञातिसङ्क्षयः ।
अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनं । किन्नु प्राप्स्यामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन् समागतान् ।
दुर्य्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च । क्षत्रिया निधनं यान्ति कर्णदुर्म्मन्त्रितेन च ।
इदानीञ्च विजानामि सुकृतं मधुसूदन । कृतं राज्ञा महाबाहो याचयामाश्च योधनं । ४३३०
राज्यार्द्धं पञ्च ग्रामान् वा नाकार्षीत् स च दुर्म्मतिः । दृष्ट्वा च क्षत्रियाञ्छूरान् शयानान् धरणीतले ।
निन्दामि भृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्त्रजीविकां । अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यन्ति क्षत्रिया रणे ।
युद्धन्तु मे न रुचितं ज्ञातिभिर्म्मधुसूदन । सञ्चोदय हयान् क्षिप्रं धार्त्तराष्ट्रचमूं प्रति ।
प्रतरिष्ये महापारं भुजाभ्यां समरोदधिं । नायं क्लीवयितुं कालो विद्यते माधव कश्चित् ।
एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः परवीरहा । चोदयामास तानश्वान् पाण्डुरान् वातरंहसः । ४३३५
अथ शब्दो महानासीत् तव सैन्यस्य भारत । मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्व्वणि ।
अपराह्णे महाराज सङ्ग्रामः समपद्यत । पर्जन्यसमनिर्घोषो भीष्मस्य सह पाण्डवैः ।
ततो राजंस्तव सुता भीमसेनमुपाद्रवन् । परिवार्य्य रणे द्रोणं वसवो वासवं यथा ।
ततः शान्तनवो भीष्मः कृपश्च रथिनां वरः । भगदत्तः सुशर्म्मा च धनञ्जयमुपाद्रवन् ।
हार्द्दिक्यो वाह्लिकश्चैव सात्यकिं समभिद्रुतौ । अम्बष्ठकस्तु नृपतिरभिमन्युमवस्थितः । ४३४०
शेषास्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान् । ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहं ।

भीमसेनस्तु संप्रेक्ष्य पुत्त्रांस्तव जनेश्वर । प्रजज्वाल रणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव ।
पुत्त्रास्तु तव कौन्तेयश्छादयाञ्चक्रिरे शरैः । प्रावृषीव महाराज जलदाः पर्व्वतं यथा ।
संच्छाद्यमानो बहुधा पुत्त्रैस्तव विशाम्पते । सृक्किणी लेलिहन् वीरः शार्दूल इव वेगवान् ।
व्यूढोरस्कं ततो भीमः पातयामास भारत । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सोऽभवद्गतजीवितः । ४२४५
अपरेण तु भल्लेन पीतेन निशितेन च । अपातयत् कुण्डलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ।
ततः सुनिशितान् पीतान् समादत्त शिलीमुखान् । स सर्ज्ज त्वरया युक्तः पुत्त्रांस्ते प्राप्य मारिष ।
प्रेषिता भीमसेनेन शरास्ते दृढधन्विना । अपातयन्त पुत्त्रांस्ते रथेभ्यः सुमहारथान् ।
अनाधृष्टिं कुण्डभेदं वैराटं दीर्घलोचनं । दीर्घबाहुं सुबाहुञ्च तथैव कनकध्वजं ।
प्रपतन्ति स्म ते वीरा विरेजुर्भरतर्षभ । वसन्ते पुष्पशवला चूता: प्रपतिता इव । ४२५०
ततः प्रदुद्रुवुः शेषाः पुत्त्रास्तव विशाम्पते । तं कालमिव मन्यन्तो भीमसेनं महाबलं ।
द्रोणस्तु समरे वीरं निर्दहन्तं सुतांस्तव । यथाऽद्रिं वारिधाराभिः समन्ताद्व्यकिरच्छरैः ।
तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्त्रस्य पौरुषं । द्रोणेन वार्य्यमाणोऽपि निजघ्ने यत् सुतांस्तव ।
यथा हि गोवृषो वर्षं सन्धारयति खात् पतत् । भीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षमदीनवत् ।
अद्भुतञ्च महाराज तत्र चक्रे वृकोदरः । यत् सुतांस्तेऽवधीत् सङ्ख्ये द्रोणञ्चैव न्यवारयत् । ४२५५
पुत्त्रेषु तव वीरेषु चिक्रीडाऽर्जुनपूर्व्वजः । मृगेष्विव महाराज चरन् व्याघ्रो महाबलः ।
यथा हि पशुमध्यस्थो द्रावयेत पशून् वृकः । वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रणे ।
गाङ्गेयो भगदत्तश्च गौतमश्च महारथः । पाण्डवं रभसं युद्धे वारयामासुरर्जुनं ।
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य तेषां सोऽतिरथो रणे । प्रवीरांस्तव सैन्येषु प्रेषयामास मृत्यवे ।
अभिमन्युश्च राजानमम्बष्ठं लोकविश्रुतं । विरथं रथिनां श्रेष्ठं कारयामास सायकैः । ४२६०
विरथो वध्यमानः स सौभद्रेण यशस्विना । अवप्लुत्य रथात्तूर्णं सव्रीडो मनुजाधिप ।
असिं चिक्षेप समरे सौभद्रस्य महात्मनः । आरुरोह रथं चैव हार्दिक्यस्य महाबलः ।
आपतन्तञ्च निस्त्रिंशं युद्धमार्गविशारदः । लाघवात् व्यंसयामास सौभद्रः परवीरहा ।
व्यंसितं वीक्ष्य निस्त्रिंशं सौभद्रेण रणे तदा । साधु साध्विति सैन्यानां प्रणादोऽभूद्विशाम्पते ।
धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्ये तव सैन्यमयोधयन् । तथैव तावकाः सर्व्वे पाण्डुसैन्यमयोधयन् । ४२६५
तत्राक्रन्दो महानासीत्तव तेषाञ्च भारत । निघ्नतां दृढमन्योऽन्यं कुर्व्वतां कर्म्म दुष्करं ।
अन्योऽन्यं हि रणे शूराः केशेष्वाक्षिप्य मारिष । नखैर्दन्तैरयुध्यन्त मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ।
तलैश्चैवाथ निस्त्रिंशैर्बाहुभिश्च सुसंस्थितैः । विवरम्प्राप्य चान्योऽन्यमनयन् यमसादनं ।
न्यहनच्च पिता पुत्त्रं पुत्त्रश्च पितरं तथा । व्याकुलीकृतसर्व्वाङ्गा युयुधुस्तत्र मानवाः ।
रणे चारूणि चापानि हेमपृष्ठानि भारत । हतानामपविद्धानि कलापाश्च महाधनाः । ४२७०
जातरूपमयैः पुङ्खै राजतैर्निशिताः शराः । तैलधौता व्यराजन्त निर्मुक्तभुजगोपमाः ।

हस्तिदन्तत्सरून् खड्गान् जातरूपपरिष्कृतान्। चर्म्माणि चापविद्धानि रुक्मचित्राणि धन्विनां।
सुवर्णविकृतान् प्रासान् पट्टिशान् हेमभूषितान्। जातरूपमया यष्टीः शक्तीश्च कनकोज्ज्वलाः।
सुवर्णाङ्गांश्च पतितान् मुषलानि गुरूणि च। परिघान् पट्टिशांश्चैव भिन्दिपालांश्च मारिष।
पतितान् विविधान् चापान् चित्रहेमपरिष्कृतान्। कुथाश्च बहुधाकाराः चामरव्यजनानि च। ४३७५
नानाविधानि शस्त्राणि विसृज्य पतिता नराः। जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वा महारथाः।
गदाविमथितैर्गात्रैर्मुषलैर्भिन्नमस्तकाः। गजवाजिरथक्षुण्णाः शेरते स्म नराः क्षितौ।
तथैवाश्वनृनागानां शरीरैराबभौ तदा। संच्छन्ना वसुधा राजन् पर्व्वतैरिव सर्व्वशः।
समरे पतितैश्चैव शक्त्यृष्टिशरतोमरैः। निस्त्रिंशैः पट्टिशैः प्रासैरयःकुन्तैः परश्वधैः।
परिघैर्भिन्दिपालैश्च शतघ्नीभिस्तथैव च। शरीरैः शस्त्रभिन्नैश्च समास्तीर्य्यत मेदिनी। ४३८०
विशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिप्लुतैः। गतासुभिरमित्रघ्न विबभौ संवृता मही।
सतलत्रैः सकेयूरैर्बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः। हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनां।
बद्धचूडामणिधरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः। पातितैर्वृषभाक्षाणां बभौ भारत मेदिनी।
कवचैः शोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चनैः। रराज सुभृशं भूमिः शान्तार्चिभिरिवानलैः।
विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः। विप्रकीर्णैः शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः समन्ततः। ४३८५
रथैश्च बहुभिर्भग्नैः किङ्किणीजालभूषितैः। वाजिभिश्च हतैः कीर्णैः स्रस्तजिह्वैः सशोणितैः।
अनुकर्षैः पताकाभिरुपासङ्गैर्ध्वजैरपि। प्रवीराणां महाशङ्खैर्विप्रकीर्णैः सुपाण्डुरैः।
स्रस्तहस्तैश्च मातङ्गैः शयानैर्विबभौ मही। नानारूपैरलङ्कारैः प्रमदेवाभ्यलङ्कृता।
दन्तिभिश्चापरैस्तत्र सप्रासैर्गाढवेदनैः। करैः शब्दं विमुञ्चद्भिः शीत्कारञ्च मुहुर्मुहुः।
विबभौ तद्रणस्थानं स्यन्दमानैरिवाचलैः। नानावर्णैः कम्बलैश्च परिस्तोमैश्च दन्तिनां। ४३९०
वैदूर्य्यमणिदण्डैश्च पतितैरङ्कुशैः शुभैः। घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां पतिताभिः समन्ततः।
विपाटितविचित्राभिः कुथाभीराङ्कवैस्तथा। ग्रैवेयैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकक्षाभिरेव च।
यन्त्रैश्च बहुधाच्छिन्नैस्तोमरैश्चापि काञ्चनैः। अश्वानां रेणुकपिलै रुक्मच्छन्नैरुरश्छदैः।
सादिनां च भुजैश्छिन्नैः पतितैः साङ्गदैस्तथा। प्रासैश्च विमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिश्च यष्टिभिः।
उष्णीषैश्च तथा चित्रैर्विप्रविद्धैस्ततस्ततः। विचित्रैरर्द्धचन्द्रैश्च जातरूपपरिष्कृतैः। ४३९५
अश्वास्तरपरिस्तोमै राङ्कवैर्मृदितैस्तथा। नरेन्द्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्च महाधनैः।
छत्रैस्तथापविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि। पद्मेन्दुद्युतिभिश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः।
कॢप्तश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलङ्कृतैः। अपविद्धैर्महाराज सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलैः।
ग्रहनक्षत्रशबला द्यौरिवासीद्वसुन्धरा। एवमेते महासेने मृदिते तत्र भारत।
परस्परं समासाद्य तव तेषाञ्च संयुगे। तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत। ४४००
रात्रिः समभवद्घोरा नापश्याम ततो रणं। ततोऽवहारं सैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपाण्डवाः।

घोरे निशामुखे रौद्रे वर्त्तमाने सुदारुणे । अवहारं ततः कृत्वा सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
न्यविशन्त यथाकालं गत्वा स्वं शिविरं तदा ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि अष्टमदिवसयुद्धावहारे सप्तनवतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः । दुःशासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च दुर्ज्जयः ।
समागम्य महाराज मन्त्रं चक्रुर्विवक्षितं । कथं पाण्डुसुताः सङ्ख्ये जेतव्याः सगणा इति । ४४०५
ततो दुर्य्योधनो राजा सर्व्वांस्तानाह मन्त्रिणः । सूतपुत्रं समाभाष्य सौबलञ्च महाबलं ।
द्रोणो भीष्मः कृपः शल्यः सौमदत्तिश्च संयुगे । न पार्थान् प्रतिबाधन्ते न जाने तच्च कारणं ।
अबध्यमानास्ते चापि क्षपयन्ति बलं मम । सोऽस्मि क्षीणबलः कर्ण क्षीणशस्त्रश्च संयुगे ।
निकृतः पाण्डवैः शूरैरबध्यैर्दैवतैरपि । सोऽहं संशयमापन्नः प्रहरिष्ये कथं रणे ।
तमब्रवीन्महाराज सूतपुत्रो नराधिपं । ४४१०
॥ कर्ण उवाच ॥ माशुचो भरतश्रेष्ठ करिष्येऽहं प्रियं तव । भीष्मः शान्तनवस्तूर्णमपयातु महारणात् ।
निवृत्ते युधि गाङ्गेये न्यस्तशस्त्रे च भारत । अहं पार्थान् हनिष्यामि सहितान् सर्व्वसोमकैः ।
पश्यतो युधि भीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप । पाण्डवेषु दयां नित्यं स हि भीष्मः करोति वै ।
अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान् महारथान् । अभिमानी रणे भीष्मो नित्यं चापि रणप्रियः ।
स कथं पाण्डवान् युद्धे जेष्यते तात सङ्गतान् । स त्वं शीघ्रमितो गत्वा भीष्मस्य शिविरं प्रति । ४४१५
अनुमान्य गुरुं वृद्धं शस्त्रन्यासाय भारत । न्यस्तशस्त्रे ततो भीष्मे निहतान् पश्य पाण्डवान् ।
मयैकेन रणे राजन् ससुहृद्गणबान्धवान् । एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्य्योधनस्तव ।
अब्रवीत् भ्रातरं तत्र दुःशासनमिदं वचः । अनुयात्रं यथा सर्व्वं सज्जीभवति सर्व्वशः ।
दुःशासन तथा क्षिप्रं सर्व्वमेवोपपादय । एवमुक्त्वा ततो राजन् कर्णमाह जनेश्वरः ।
अनुमान्य रणे भीष्ममेषोऽहं द्विपदाम्वरं । आगमिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिन्दम । ४४२०
अपयाते ततो भीष्मे प्रहरिष्यसि संयुगे । निष्पपात ततस्तूर्णं पुत्रस्तव विशाम्पते ।
सहितो भ्रातृभिस्तैस्तु देवैरिव शतक्रतुः । ततस्तं नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमं ।
आरोहयद्धयं तूर्णं भ्राता दुःशासनस्तथा । अङ्गदी बद्धमुकुटो हस्ताभरणवान्नृप ।
धार्त्तराष्ट्रो महाराज विबभौ स पथि व्रजन् । भाण्डीपुष्पनिकाशेन तपनीयनिभेन च ।
अनुलिप्तः परार्द्धेन चन्दनेन सुगन्धिना । अरजोऽम्बरसम्वीतः सिंहखेलगतिर्नृपः । ४४२५
शुशुभे विमलार्च्चिष्मानभसीव दिवाकरः । तं प्रयान्तं नरव्याघ्रं भीष्मस्य शिविरं प्रति ।
अनुजग्मुर्महेष्वासाः सर्व्वलोकस्य धन्विनः । भ्रातरश्च महेष्वासास्त्रिदशा इव वासवं ।
हयानन्ये समारुह्य गजानन्ये च भारत । रथानन्ये नरश्रेष्ठाः परिवव्रुः समन्ततः ।
आत्तशस्त्राश्च सुहृदो रक्षणार्थं महीपतेः । प्रादुर्ब्बभूवुः सहिताः शक्रस्येवामरा दिवि ।
सम्पूज्यमानः कुरुभिः कौरवाणां महाबलः । प्रययौ सदनं राजा गाङ्गेयस्य यशस्विनः । ४४३०

अन्वीयमानः सततं सोदरैः परिवारितः । दक्षिणं दक्षिणः काले संहृत्य स्वभुजं तदा।
हस्तिहस्तोपमं पीनं सर्व्वशत्रुनिवर्हणं । प्रगृह्य चाञ्जलीन् नृणामुद्यतान् सर्व्वतो दिशः ।
शुश्राव मधुरा वाचो नानादेशनिवासिनां । संस्तूयमानः सूतैश्च मागधैश्च महायशाः ।
पूजयानश्च तान् सर्व्वान् सर्व्वलोके महेश्वरः । प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धतैलावसेचितैः ।
परिवव्रुर्महात्मानः प्रज्वलद्भिः समन्ततः । स तैः परिवृतो राजा प्रदीपैः काञ्चनैर्ज्वलन् । ४४२५
शुशुभे चन्द्रमा युक्तो दीप्तैरिव महाग्रहैः । काञ्चनोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः ।
प्रोत्सारयन्तः शनकैस्तं जनं सर्व्वतो दिशं । सम्प्राप्य तु ततो राजा भीष्मस्य सदनं शुभं।
अवतीर्य्य हयाच्चापि भीष्मं प्राप्य जनेश्वरः । अभिवाद्य ततो भीष्मं निषण्णः परमासने।
काञ्चने सर्व्वतोभद्रे स्पर्द्ध्यास्तरणसंवृते । उवाच प्राञ्जलिर्भीष्मं वाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ।
त्वां वयं हि समाश्रित्य संयुगे शत्रुसूदन । उत्सहेम रणे जेतुं सेन्द्रानपि सुरासुरान् । ४४३०
किमु पाण्डुसुतान् वीरान् ससुहृद्गणबान्धवान् । तस्मादर्हसि गाङ्गेय कृपां कर्त्तुं मयि प्रभो ।
जहि पाण्डुसुतान् वीरान् महेन्द्र इव दानवान् । अहं सर्व्वान् महाराज निहनिष्यामि सोमकान् ।
पाञ्चालान् कैकयैः सार्द्धं करूषांश्चेति भारत । तद्वचः सत्यमेवास्तु जहि पार्थान् समागतान् ।
सोमकांश्च महेष्वासान् सत्यवाग्भव भारत । दयया यदि वा राजन् द्वेष्यभावान्मम प्रभो ।
मन्दभाग्यतया वाऽपि यदि रक्षसि पाण्डवान् । अनुजानीहि समरे कर्णमाहवशोभिनं । ४४३५
स जेष्यति रणे पार्थान् ससुहृद्गणबान्धवान् । स एवमुक्त्वा नृपतिः पुत्त्रो दुर्य्योधनस्तव ।
नोवाच वचनं किञ्चिद्भीष्मं भीमपराक्रमं ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मदुर्य्योधनसंवादे अष्टनवतोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ वाक्शल्यैस्तव पुत्त्रेण सोऽतिविद्धो महामनाः । श्वसमानो यथा नागः प्रणुन्नो वाक्शलाकया ।
दुःखेन महताविष्टो नोवाच प्रियमप्यपि । स ध्यात्वा सुचिरं कालं दुःखरोषसमन्वितः ।
उद्वृत्य चक्षुषी कोपान्निर्दहन्निव भारत । सदेवासुरगन्धर्व्वं लोकं लोकविदां वरः । ४४४०
अब्रवीत् तव पुत्त्रं तु सामपूर्व्वमिदं वचः । किं त्वं दुर्य्योधनैवं मां वाक्शरैरपकृन्तसि ।
घटमानं यथाशक्ति कुर्व्वाणञ्च तव प्रियं । जुह्वानं समरे प्राणांस्तवैव प्रियकाम्यया ।
यदा तु पाण्डवः शूरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् । पराजित्य रणे शक्रं पर्य्याप्तं तन्निदर्शनं ।
यदा च त्वां महाबाहो गन्धर्व्वैर्हृतमोजसा । अमोचयत् पाण्डुसुतः पर्य्याप्तं तन्निदर्शनं ।
द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तव प्रभो । सूतपुत्त्रे च राधेये पर्य्याप्तं तन्निदर्शनं । ४४४५
यच्च नः सहितान् सर्व्वान् विराटनगरे तदा । एक एव समुद्यातः पर्य्याप्तं तन्निदर्शनं।
द्रोणञ्च युधि संरब्धं माञ्च निर्ज्जित्य संयुगे । वासांसि स समादत्त पर्य्याप्तं तन्निदर्शनं।
यथा द्रौणिं महेष्वासं शारद्वतमथापि च । गोग्रहे जितवान् पूर्व्वं पर्य्याप्तं तन्निदर्शनं ।
विजित्य च यथा कर्णं सदा पुरुषमानिनं । उत्तरायै ददौ वस्त्रं पर्य्याप्तं तन्निदर्शनं ।

निवातकवचान् युद्धे वासवेनापि दुर्ज्जयान्। जितवान् समरे पार्थः पर्य्याप्तं तन्निदर्शनं। ४४६०

को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं तदा। यस्य गोप्ता जगद्गोप्ता शङ्खचक्रगदाधरः।

वासुदेवोऽनन्तशक्तिः सृष्टिसंहारकारकः। सर्व्वेश्वरो देवदेवः परमात्मा सनातनः।

उक्तो हि बहुशो राजन् नारदाद्यैर्महर्षिभिः। त्वन्तु मोहान्न जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन।

मुमूर्षुर्हि नरः सर्व्वान् वृक्षान् पश्यति काञ्चनान्। तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि।

स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवैः सह सृञ्जयैः। युध्यस्व तानद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव। ४४६५

अहन्तु सोमकान् सर्व्वान् पाञ्चालांश्च समागतान्। निहनिष्ये नरव्याघ्र वर्ज्जयित्वा शिखण्डिनं।

तैर्वाहं निहतः सङ्ख्ये गमिष्ये यमसादनं। तान् वा निहत्य समरे प्रीतिं दास्याम्यहं तव।

पूर्व्वं हि स्त्री समुत्पन्ना शिखण्डी राजवेश्मनि। वरदानात् पुमान् जातः सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी।

तमहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत। याऽसौ प्राङ्निर्म्मिता धात्रा सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी।

सुखं स्वपिहि गान्धारे श्वोऽस्मि कर्त्ता महारणं। यं जनाः कथयिष्यन्ति यावत् स्थास्यति मेदिनी। ४४७०

एवमुक्तस्तव सुतो निर्ज्जगाम नरेश्वर। अभिवाद्य गुरुं मूर्द्ध्ना प्रययौ स्वं निवेशनं।

आगत्य तु ततो राजा विसृज्य च महाजनं। प्रविवेश ततस्तूर्णं क्षयं शत्रुक्षयङ्करः।

प्रविष्टः स निशां ताञ्च गमयामास पार्थिवः। प्रभातायाञ्च शर्व्वर्य्यां प्रातरुत्थाय तान्नृपः।

राज्ञः समाज्ञापयत सेनां योजयतेति ह। अद्य भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान्।

दुर्य्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं बहु। मन्यमानः स तं राजन् प्रत्यादेशमिवात्मनः। ४४७५

निर्व्वेदं परमं गत्वा विनिन्द्य परवाच्यतां। दीर्घं दध्यौ शान्तनवो योद्धुकामोऽर्ज्जुनं रणे।

इङ्गितेन तु तज्ज्ञात्वा गाङ्गेयेन विचिन्तितं। दुर्य्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत्।

दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः। द्वाविंशतिमनीकानि सर्व्वाण्येवाभिचोदय।

इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितं। पाण्डवानां ससैन्यानां वधो राज्यस्य चागमः।

तत्र कार्य्यतमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणं। स नो गुप्तः सहायः स्यात् हन्यात् पार्थांश्च संयुगे। ४४८०

अब्रवीद्धि विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनं। स्त्रीपूर्व्वको ह्यसौ राजन् तस्माद्वर्ज्ज्यो मया रणे।

लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया। राज्यं स्फीतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवान् पुरा।

नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्व्वं कथञ्चन। हन्यां युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते।

अयं स्त्रीपूर्व्वको राजन् शिखण्डी यदि ते श्रुतः। उद्योगे कथितं यत्तत्तथा जाता शिखण्डिनी।

कन्या भूत्वा पुमान् जातः स च मां योधयिष्यति। तस्याहं प्रमुखे बाणान् न मुञ्चेयं कथञ्चन। ४४८५

युद्धे हि क्षत्रियांस्तात पाण्डवानां जयैषिणः। सर्व्वानन्यान् हनिष्यामि सम्प्राप्तान् रणमूर्द्धनि।

एवं मां भरतश्रेष्ठो गाङ्गेयः प्राह शास्त्रवित्। तत्र सर्व्वात्मना मन्ये गाङ्गेयस्यैव पालनं।

अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात् सिंहं महावने। मा वृकेणेव गाङ्गेयं घातयेम शिखण्डिना।

मातुलः शकुनिः शल्यः कृपो द्रोणो विविंशतिः। यत्ता रक्षन्तु गाङ्गेयं तस्मिन् गुप्ते ध्रुवो जयः।

एतच्छ्रुत्वा तु ते सर्व्वे दुर्य्योधनवचस्तदा। सर्व्वतो रथवंशेन गाङ्गेयं पर्य्यवारयन्। ४४९०
पुत्त्राश्च तव गाङ्गेयं परिवार्य्य ययुस्तदा। कम्पयन्तो भुवं द्याञ्च क्षोभयन्तश्च पाण्डवान्।
तैरथैः सुसंयुक्तैर्दन्तिभिश्च महारथाः। परिवार्य्य रणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः।
यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशा वज्रधारिणं। सर्व्वे ते स्म व्यतिष्ठन्त रक्षन्तस्तं महारथं।
ततो दुर्य्योधनो राजा पुनर्भ्रातरमब्रवीत्। सव्यं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणं।
गोप्तारावर्ज्जुनस्यैतावर्ज्जुनोऽपि शिखण्डिनः। रक्ष्यमाणः स पार्थेन तथास्माभिर्विवर्जितं। ४४९५
यथा भीष्मं स नो हन्यात् दुःशासन तथा कुरु। भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्त्रो दुःशासनस्तव।
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया। भीष्मन्तु रथवंशेन दृष्ट्वा समभिसंवृतं।
अर्ज्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह। शिखण्डिनं नरव्याघ्रं भीष्मस्य प्रमुखे नृप।
स्थापयस्वाद्य पाञ्चाल्य तस्य गोप्ताहमित्युत।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि दुर्य्योधनदुःशासनसंवादे नवनवतोऽध्यायः॥ ९९ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः शान्तनवो भीष्मो निर्ययौ सह सेनया। व्यूहञ्चाव्यूहत महत् सर्व्वतोभद्रमात्मना। ४५००
कृपश्च कृतवर्म्मा च शैव्यश्चैव महारथः। शकुनिः सैन्धवश्चैव काम्बोजश्च सुदक्षिणः।
भीष्मेण सहिताः सर्व्वे पुत्त्रैश्च तव भारत। अग्रतः सर्व्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः।
द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिष। दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः।
अश्वत्थामा सोमदत्तश्चावन्त्यौ च महारथौ। महत्या सेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन्।
दुर्य्योधनो महाराज त्रिगर्त्तैः सर्व्वतो वृतः। व्यूहमध्ये स्थितो राजन् पाण्डवान् प्रति भारत। ४५०५
अलम्बुषो रथिश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः। पृष्ठतः सर्व्वसैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य दंशितौ।
एवञ्च तं तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः। सन्नद्धाः समदृश्यन्त प्रतपन्त इवाग्नयः।
ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः। नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्त्रावुभावपि।
अग्रतः सर्व्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य दंशिताः। धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः।
स्थिताः सैन्येन महता परानीकविनाशनाः। शिखण्डी विजयश्चैव राक्षसश्च घटोत्कचः। ४५१०
चेकितानो महाबाहुः कुन्तिभोजश्च वीर्य्यवान्। स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृताः।
अभिमन्युर्महेष्वासो द्रुपदश्च महाबलः। कैकेया भ्रातरश्चैव स्थिता युद्धाय दंशिताः।
एवं तेऽपि महाव्यूहं प्रतिव्यूह्य सुदुर्ज्जयं। पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय दंशिताः।
तावकास्तु रणे यत्ताः सहसेना नराधिपाः। अभ्युद्ययू रणे पार्थान् भीष्मं कृत्वाऽग्रतो नृप।
तथैव पाण्डवा राजन् भीमसेनपुरोगमाः। भीष्मं योद्धुमभीप्सन्तः सङ्ग्रामे विजयैषिणः। ४५१५
क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः। भेरीमृदङ्गपणवान् नादयन्तश्च कुञ्जरान्।
पाण्डवा अभ्यवर्त्तन्त नदन्तो भैरवान् रवान्। भेरीमृदङ्गशङ्खानां दुन्दुभीनाञ्च निःस्वनैः।
उत्कृष्टः सिंहनादैश्च वल्गितैश्च पृथग्विधैः। वयं प्रतिनदन्तस्तान् गच्छामश्च त्वरान्विताः।

सहसैवाभिसंक्रुद्धास्तदासीत्तुमुलं महत्। ततोऽन्योऽन्यं प्रधावन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे।

ततः शब्देन महता प्रचकम्पे वसुन्धरा। पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विबभ्रमुः। ४५२०

सप्रभश्चोदितः सूर्य्यो निष्प्रभः समपद्यत। ववुश्च वातास्तुमुलाः शंसन्तः सुमहद्भयं।

घोराश्च घोरनिर्ह्रादाः शिवास्तत्र ववाशिरे। वेदयन्त्यो महाराज महद्वैशसमागतं।

दिशः प्रज्वलिता राजन् पांशुवर्षं पपात च। रुधिरेण समुन्मिश्रमस्थिवर्षं तथैव च।

रुदतां वाहनानाञ्च नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलं। सुस्रुवुश्चापि शकृन्मूत्रं प्रध्यायन्तो विशाम्पते।

अन्तर्हिता महानादाः श्रूयन्ते भरतर्षभ। रक्षसां पुरुषादानां नदतां भैरवान् रवान्। ४५२५

सम्पतन्तश्च दृश्यन्ते गोमायुबलवायसाः। श्वानश्च विविधैर्नादैर्भाषन्तस्तत्र मारिष।

ज्वलिताश्च महोल्का वै समाहत्य दिवाकरं। निपेतुः सहसा भूमौ वेदयन्त्यो महद्भयं।

महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये ततस्तयोः पाण्डवधार्त्तराष्ट्रयोः। चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिःस्वनैः प्रकम्पितानीव वनानि वायुना।

नरेन्द्रनागाश्वसमाकुलानामभ्यागतानामशिवे मुहूर्त्ते। बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां वातोद्धुतानामिव सागराणां।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि उत्पातदर्शने शततमोऽध्यायः॥ १००॥

॥ सञ्जय उवाच॥ अभिमन्युरथोदारः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः। अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्य्योधनबलं महत्। ४५३०

विकिरन् शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः। न शेकुः समरे क्रुद्धं सौभद्रमरिसूदनं।

शस्त्रौघिनं गाहमानं सेनासागरमक्षयं। निवारयितुमप्याजौ त्वदीयाः कुरुनन्दन।

तेन मुक्ता रणे राजन्शराः शत्रुनिवर्हणाः। क्षत्रियाननयच्छूरान् प्रेतराजनिवेशनं।

यमदण्डोपमान् घोरान् ज्वलिताशीविषोपमान्। सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषयामास सायकान्।

सरथान् रथिनस्तूर्णं हयांश्चैव ससादिनः। गजारोहांश्च सगजान् दारयामास फाल्गुनिः। ४५३५

तस्य तत् कुर्व्वतः कर्म्म महत् सङ्ख्ये महीभृतः। पूजयाञ्चक्रिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनिं।

तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयामास भारत। तूलराशिमिवाकाशे मारुतः सर्व्वतो दिशं।

तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि भारत। त्रातारं नाध्यगच्छेरन् पङ्के मग्ना इव द्विपाः।

विद्राव्य सर्व्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तम। अभिमन्युः स्थितो राजन् विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्।

न चैनं तावका राजन्विषेहुररिघातिनं। प्रदीप्तं पावकं यद्वत् पतङ्गाः कालचोदिताः। ४५४०

प्रहरन् सर्व्वशत्रुभ्यः पाण्डवानां महारथः। अदृश्यत महेष्वासः सवज्र इव वासवः।

हेमपृष्ठं धनुश्चास्य ददृशे विचरद्दिशः। तोयदेषु यथा राजन् राजमाना शतह्रदाः।

शराश्च निशिताः पीता निश्चरन्ति स्म संयुगे। वनात् फुल्लद्रुमाद्राजन् भ्रमराणामिव व्रजाः

तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः। रथेन काञ्चनाङ्गेन ददृशुर्नान्तरं जनाः।

मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिञ्च सुमहद्बलं। सैन्धवञ्च महेष्वासो विचरन् लघु सुष्ठु च। ४५४५

मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्यामि भारत। सूर्य्यमण्डलसङ्काशं दहतस्तव वाहिनीं।

तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रपतन्तं तरस्विनं । विफाल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्म्मभिः ।
तेनार्द्दिता महाराज भारती सा महाचमूः । व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ।
द्रावयित्वा महासैन्यं कम्पयित्वा महारथान् । ननन्द्यामास सुहृदो मयं जित्वेव वासवः ।
तेन विद्राव्यमाणानि तत्र सैन्यानि संयुगे । चक्रुरार्त्तस्वरं घोरं पर्जन्यनिनदोपमं । ४५५०
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य भारत । मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्व्वणि ।
दुर्य्योधनस्तदा राजन्नार्ष्यशृङ्गिमभाषत । एकः कार्ष्णिर्म्महाबाहो द्वितीय इव फाल्गुनः ।
चमूं द्रावयते क्रोधाद्वृत्रो देवचमूमिव । तस्य चान्यं न पश्यामि संयुगे भेषजं महत् ।
ऋते त्वां राक्षसश्रेष्ठ सर्व्वविद्यासु पारगं । स गत्वा त्वरितं वीरं जहि सौभद्रमाहवे ।
वयं पार्थं हनिष्यामो भीष्मद्रोणपुरोगमाः स एवमुक्तो बलवान् राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । ४५५५
प्रययौ समरे तूर्णं तव पुत्त्रस्य शासनात् । नर्द्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः ।
तस्य शब्देन महता पाण्डवानां बलं महत् । प्रचलत् सर्व्वतो राजन् वातोद्धूत इवार्णवः ।
बहवश्च महाराज तस्य नादेन भीषिताः । प्रियान् प्राणान् परित्यज्य निपेतुर्द्धरणीतले ।
कार्ष्णिश्चापि मुदा युक्तः प्रगृह्य सशरं धनुः । नृत्यन्निव रथोपस्थे तद्रक्षः समुपाद्रवत् ।
ततः स राक्षसः क्रुद्धः संप्राप्यैवार्ज्जुनिं रणे । नातिदूरे स्थितां तस्य द्रावयामास वै चमूं । ४५६०
तां वध्यमानाञ्च तथा पाण्डवानां महाचमूं । प्रत्युद्ययौ रणे रक्षो देवसेनां यथा बलः ।
विमर्द्दः सुमहानासीत् तस्य सैन्यस्य मारिष । रक्षसा घोररूपेण वध्यमानस्य संयुगे ।
ततः शरसहस्रैस्तां पाण्डवानां महाचमूं । व्यद्रावयद्रणे रक्षो दर्शयन् स्वपराक्रमं ।
सा वध्यमाना च तथा पाण्डवानामनीकिनी । रक्षसा घोररूपेण प्रदुद्राव महद्भयात् ।
प्रमृद्य च रणे सेनां पद्मिनीं वारणो यथा । ततोऽभिदुद्राव रणे द्रौपदेयान् महाबलः । ४५६५
तेन क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः । राक्षसं दुद्रुवुः सर्व्वे ग्रहाः पञ्च रविं यथा ।
वीर्य्यवद्भिस्ततस्तैस्तु पीडितो राक्षसोत्तमः । यथा युगक्षये घोरे चन्द्रमाः पञ्चभिर्ग्रहैः ।
प्रतिविन्ध्यस्ततो रक्षो बिभेद निशितैः शरैः । सर्व्वपारशवैस्तूर्णमकुण्ठाग्रैर्म्महाबलः ।
स तैर्भिन्नतनुत्राणः शुशुभे राक्षसोत्तमः । मरीचिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ।
विषक्तैः स शरैश्चापि तपनीयपरिच्छदैः । आर्ष्यशृङ्गिर्ब्बभौ राजन् दीप्तशृङ्ग इवाचलः । ४५७०
ततस्ते भ्रातरः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाहवे । विव्यधुर्निशितैर्बाणैस्तपनीयविभूषितैः ।
स निर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव । अलम्बुषो भृशं राजन् नागेन्द्र इव चुक्रुधे ।
सोऽतिविद्धो महाराज मुहूर्त्तमिव मारिष । प्रविवेश तमो दीर्घं पीडितस्तैर्म्महारथैः ।
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां क्रोधेन द्विगुणीकृतः । चिच्छेद सायकांस्तेषां ध्वजांश्चैव धनूंषि च ।
एकैकं पञ्चभिर्ब्बाणैराजघान स्मयन्निव । अलम्बुषो रथोपस्थे नृत्यन्निव महारथः । ४५७५
त्वरमाणः सुसंरब्धो हयांस्तेषां महात्मनां । जघान राक्षसः क्रुद्धः सारथींश्च महाबलः ।

बिभेद च सुसंरब्धः पुनश्चैनान् सुसंशितैः । शरैर्बहुविधाकारैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
विरथांश्च महेष्वासान् कृत्वा तत्र स राक्षसः । अभिदुद्राव वेगेन हन्तुकामो निशाचरः ।
तानर्द्दितान् रणे तेन राक्षसेन दुरात्मना । दृष्ट्वाऽर्ज्जुनसुतः संख्ये राक्षसं समुपाद्रवत् ।
तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव । ददृशुस्तावकाः सर्व्वे पाण्डवाश्च महारथाः । ४५८०
तौ समेतौ महायुद्धे क्रोधदीप्तौ परस्परं । महाबलौ महाराज क्रोधसंरक्तलोचनौ ।
परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि । तयोः समागमो घोरो बभूव कटुकोदयः ।
यथा देवासुरे युद्धे शक्रशम्बरयोः पुरा ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मबधपर्व्वणि नवमदिवस युद्धारम्भे अलम्बुषाभिमन्युसमागमे एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आर्ज्जुनिं समरे शूरं विनिघ्नन्तं महारथान् । अलम्बुषः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत भारत ।
आर्ष्यशृङ्गिं कथञ्चैव सौभद्रः परवीरहा । तन्ममाचक्ष तत्त्वेन यथावृत्तं स्म संयुगे ।
भीमो वा रथिनां श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोत्कचः । नकुलः सहदेवो वा सात्यकिर्व्वा महारथः ।
एतदाचक्ष्व मे सत्यं कुशलो ह्यसि सञ्जय । धनञ्जयश्च किं चक्रे मम सैन्यस्य संयुगे ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि सङ्ग्रामं लोमहर्षणं । यथाऽभूद्राक्षसेन्द्रस्य सौभद्रस्य च मारिष ।
अर्ज्जुनश्च यथा संख्ये भीमसेनश्च पाण्डवः । नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमं ।
तथैव तावकाः सर्व्वे भीष्मद्रोणपुरःसराः । अद्भुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्म्माण्यभीतवत् । ४५९०
अलम्बुषस्तु समरे अभिमन्युं महारथं । विनद्य सुमहानादं तर्ज्जयित्वा मुहुर्मुहुः ।
अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । अभिमन्युश्च वेगेन सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
आर्ष्यशृङ्गिं महेष्वासं पितुरत्यन्तवैरिणं । ततः समीयतुः संख्ये त्वरितौ नरराक्षसौ ।
रथाभ्यां रथिनौ श्रेष्ठौ यथा वै देवदानवौ । मायावी राक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्रज्ञश्च फाल्गुनिः ।
ततः कार्ष्णिर्महाराज निशितैः सायकैस्त्रिभिः । आर्ष्यशृङ्गिं रणे विद्ध्वा पुनर्व्विव्याध पञ्चभिः । ४५९५
अलम्बुषोऽपि संक्रुद्धः कार्ष्णिं नवभिराशुगैः । हृदि विव्याध वेगेन तोत्त्रैरिव महाद्विपं ।
ततः शरसहस्रेण क्षिप्रकारी निशाचरः । अर्ज्जुनस्य सुतं संख्ये पीडयामास भारत ।
अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो नवभिर्न्नतपर्व्वभिः । बिभेद निशितैर्व्वाणै राक्षसेन्द्रं महोरसि ।
ते तस्य विविशुस्तूर्णं कायं निर्भिद्य मर्म्मसु । स तैर्व्विभिन्नसर्व्वाङ्गः शुशुभे राक्षसोत्तमः ।
पुष्पितैः किंशुकै राजन् संस्तीर्ण इव पर्व्वतः । सन्धारयाणश्च शरान् हेमपुङ्खान् महाबलः । ४६००
विबभौ राक्षसश्रेष्ठः सज्वाल इव पर्व्वतः । ततः क्रुद्धो महाराज आर्ष्यशृङ्गिरमर्षणः ।
महेन्द्रप्रतिमं कार्ष्णिं छादयामास पत्रिभिः । तेन ते विशिखा मुक्ता यमदण्डोपमाः शिताः ।
अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलं । तथैवार्ज्जुनिना मुक्ताः शराः कनकभूषणाः ।
अलम्बुषं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलं । सौभद्रस्तु रणे रक्षः शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।

चक्रे विमुखमासाद्य मयं शक्र इवाहवे। विमुखश्च ततो रक्षो बध्यमानं रणेऽरिणा। ४६०५
प्रादुश्चक्रे महामायां तामसीं परतापनः। ततस्ते तमसा सर्व्वे हृताश्चासन् महीपते।
नाभिमन्युमपश्यन्त नैव स्वान् न परान् रणे। अभिमन्युश्च तं दृष्ट्वा घोररूपं महत्तमं।
प्रादुश्चक्रे सौरमस्त्रं भास्वरं कुरुनन्दनः। ततः प्रकाशमभवज्जगत्सर्व्वं महीपते।
तां चाभिजघ्निवान् मायां राक्षसस्य दुरात्मनः। संक्रुद्धश्च महावीर्य्यो राक्षसेन्द्रं नरोत्तमः।
छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्व्वभिः। बह्वीस्तथाऽन्या मायाश्च प्रयुक्तास्तेन रक्षसा। ४६१०
सर्व्वास्त्रविदमेयात्मा वारयामास फाल्गुनिः। हतमायस्ततो रक्षो बध्यमानश्च सायकैः।
रथं तत्रैव सन्त्यज्य प्राद्रवत् महतो भयात्। तस्मिन् विनिर्ज्जिते तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे।
आर्ज्जुनिः समरे सैन्यं तावकं स ममर्द्द ह। मदान्धो वन्यनागेन्द्रः सपद्मां पद्मिनीमिव।
ततः शान्तनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाऽभिविद्रुतं। महता शरवर्षेण सौभद्रं पर्य्यवारयत्।
कोष्ठीकृत्य च तं वीरं धार्त्तराष्ट्रा महारथाः। एकं सुबहवो युद्धे ततक्षुः सायकैर्दृढं। ४६१५
स तेषां रथिनां वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः। सदृशो वासुदेवस्य विक्रमेण बलेन च।
उभयोः सदृशं कर्म्म स पितुर्मातुलस्य च। रणे बहुविधं चक्रे सर्व्वशस्त्रभृतां वरः।
ततो धनञ्जयो वीरो विनिघ्नंस्तव सैनिकान्। आससाद रणे पुत्रं पुत्रप्रेप्सुरमर्षणः।
तथैव समरे राजन् पिता देवव्रतस्तव। आससाद रणे पार्थं स्वर्भानुरिव भास्करं।
ततः सरथनागाश्वाः पुत्रास्तव जनेश्वर। परिवव्रू रणे भीष्मं जुगुपुश्च समन्ततः। ४६२०
तथैव पाण्डवा राजन् परिवार्य्य धनञ्जयं। रणाय महते युक्ता दंशिता भरतर्षभ।
शारद्वतस्ततो राजन् भीष्मस्य प्रमुखे स्थितं। अर्ज्जुनं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत्।
प्रत्युद्गम्याथ विव्याध सात्यकिस्तं शितैः शरैः। पाण्डवप्रियकामार्थं शार्द्दूल इव कुञ्जरं।
गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं नवभिः शरैः। हृदि विव्याध संक्रुद्धः कङ्कपत्रपरिच्छदैः।
शैनेयोऽपि ततः क्रुद्धश्चापमानम्य वै जवात्। गौतमान्तकरं तूर्णं समाधत्त शिलीमुखं। ४६२५
तमापतन्तं वेगेन शक्राशनिसमद्युतिं। द्विधा चिच्छेद संक्रुद्धो द्रौणिः परमकोपनः।
समुत्सृज्याथ शैनेयो गौतमं रथिनां वरः। अभ्यद्रवद्रणे द्रौणिं राहुः खे शशिनं यथा।
तस्य द्रोणसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद भारत। अथैनं छिन्नधन्वानं ताडयामास सायकैः।
सोऽन्यत् कार्म्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनं। द्रौणिं षष्ट्या महाराज बाह्वोरुरसि चार्पयत्।
स विद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्त्तं कश्मलान्वितः। निषसाद रथोपस्थे ध्वजयष्टिं समाश्रितः। ४६३०
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवान्। वार्ष्णेयं समरे क्रुद्धो नाराचेन समर्द्दयत्।
शैनेयं स तु निर्भिद्य प्राविशद्धरणीतले। वसन्तकाले बलवान् बिलं सर्पशिशुर्यथा।
तथापरेण भल्लेन माधवस्य ध्वजोत्तमं। चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं मुमोच ह।
पुनश्चैनं शरैर्घोरैश्छादयामास भारत। निदाघान्ते महाराज यथा मेघो दिवाकरं।

सात्यकोऽपि महाराज शरजालं निहत्य तत् । द्रौणिमभ्याकिरत्तूर्णं शरजालैरनेकधा । ४६३५
तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा । विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा ।
शराणाञ्च सहस्रेण पुनरेव समुद्यतः । सात्यकिश्छादयामास ननाद च महाबलः ।
दृष्ट्वा पुत्रं तथा ग्रस्तं राहुणेव निशाकरं । अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ।
विव्याध च सुतीक्ष्णेन पृषत्केन महामृधे । परीप्सन् स्वसुतं राजन् वार्ष्णेयेनाभिपीड़ितं ।
सात्यकिस्तु रणे हित्वा गुरुपुत्रं महारथं । द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्व्वपारशवैः शरैः । ४६४०
तदन्तरममेयात्मा कौन्तेयः शत्रुतापनः । अभ्यद्रवद्रणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ।
ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयातां महामृधे । यथा बुधश्च शुक्रश्च महाराज नभस्तले ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे द्रोणार्ज्जुनसमागमे द्व्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १०२ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं द्रोणो महेष्वासः पाण्डवश्च धनञ्जयः । समीयतू रणे यत्तौ तावुभौ पुरुषर्षभौ ।
प्रियो हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः । आचार्य्यश्च रणे नित्यं प्रियः पार्थस्य सञ्जय ।
तावुभौ रथिनौ सङ्ख्ये दृप्तौ सिंहाविवोत्कटौ । कथं समीयतुर्यत्तौ भारद्वाजधनञ्जयौ । ४६४५
॥ सञ्जय उवाच ॥ न द्रोणः समरे पार्थं जानीते प्रियमात्मनः । क्षत्रधर्म्मं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुरुमाहवे ।
न क्षत्रिया रणे राजन् वर्ज्जयन्ति परस्परं । निर्म्मर्य्यादं हि युध्यन्ते पितृभिर्भ्रातृभिः सह ।
रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्धस्त्रिभिः शरैः । नाचिन्तयच्च तान् बाणान् पार्थचापच्युतान् युधि ।
शरवृष्ट्या पुनः पार्थं छादयामास तं रणे । स प्रजज्वाल रोषेण गहनेऽग्निरिवोर्ज्जितः ।
ततोऽर्ज्जुनं रणे द्रोणः शरैः सन्नतपर्व्वभिः । छादयामास राजेन्द्र न चिरादेव भारत । ४६५०
ततो दुर्य्योधनो राजा सुशर्म्माणमचोदयत् । द्रोणस्य समरे राजन् पार्ष्णिग्रहणकारणात् ।
त्रिगर्त्तराडपि क्रुद्धो भृशमायम्य कार्म्मुकं । छादयामास राजेन्द्र पार्थं बाणैरयोमुखैः ।
ताभ्यां मुक्ताः शरा राजन्नन्तरिक्षे विरेजिरे । हंसा इव महाराज शरत्काले नभस्तले ।
ते शराः प्राप्य कौन्तेयं समन्ताद्विविशुः प्रभो । फलभारनतं यद्वत् स्वादुवृक्षं विहङ्गमाः ।
अर्ज्जुनस्तु रणे नादं विनद्य रथिनां वरः । त्रिगर्त्तराजं समरे सपुत्रं विव्यधे शरैः । ४६५५
ते विध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये । पार्थमेवाभ्यवर्त्तन्त मरणे कृतनिश्चयाः ।
मुमुचुः शरवृष्टिञ्च पाण्डवस्य रथं प्रति । शरवृष्टिं ततस्तान्तु शरवर्षैः समन्ततः ।
प्रतिजग्राह राजेन्द्र तोयवृष्टिमिवाचलः । तत्राद्भुतमपश्याम बीभत्सोर्हस्तलाघवं ।
विमुक्तां बहुभिर्योधैः शस्त्रवृष्टिं दुरासदां । यदेको वारयामास मारुतोऽभ्रगणानिव ।
कर्म्मणा तेन पार्थस्य तुतुषुर्देवदानवाः । अथ क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगर्त्तान् प्रति भारत । ४६६०
मुमोचास्त्रं महाराज वायव्यं पृतनामुखे । प्रादुरासीत्ततो वायुः क्षोभयाणो नभस्तलं ।
पातयन् वै तरुगणान् विनिघ्नंश्चैव सैनिकान् । ततो द्रोणोऽभिवीक्ष्यैव वायव्यास्त्रं सुदारुणं ।
शैलमन्यन्महाराज घोरमस्त्रं मुमोच ह । द्रोणेन युधि निर्म्मुक्ते तस्मिन्नस्त्रे नराधिप ।

प्रशशाम ततो वायुः प्रसन्नाश्च दिशो दश। ततः पाण्डुसुतो वीरस्त्रिगर्त्तस्य रथव्रजान्।
निहत्याहांस्ततश्चक्रे विमुखान् विपराक्रमान्। ततो दुर्य्योधनश्चैव कृपश्च रथिनां वरः। ४६६५
अश्वत्थामा तथा शल्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः। विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वाह्लिकः सह वाह्लिकैः।
महता रथवंशेन पार्थस्यावारयन् दिशः। तथैव भगदत्तश्च श्रुतायुश्च महाबलः।
गजानीकेन भीमस्य तावावारयतां दिशः। भूरिश्रवाः शलश्चैव सौबलश्च विशाम्पते।
शरौघैर्व्विमलैस्तीक्ष्णैर्माद्रीपुत्त्राववारयत्। भीष्मस्तु सहितः सङ्ख्ये धार्त्तराष्ट्रैः ससैनिकैः।
युधिष्ठिरं समासाद्य सर्व्वतः पर्य्यवारयत्। आपतन्तं गजानीकं दृष्ट्वा पार्थो वृकोदरः। ४६७०
लेलिहन् सृक्कणी वीरो मृगराडिव कानने। भीमस्तु रथिनां श्रेष्ठो गदां गृह्य महाहवे।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तव सैन्यमभीषयत्। तमुद्वीक्ष्य गदाहस्तं ततस्ते गजसादिनः।
परिवव्रुरणे यत्नात् भीमसेनं समन्ततः। गजमध्यमनुप्राप्तः पाण्डवः स व्यराजत।
मेघजालस्य महतो यथा मध्यगतो रविः। व्यधमत् स गजानीकं गदया पाण्डवर्षभः।
महाभ्रजालमतुलं मातरिश्वेव सन्ततं। ते बध्यमाना बलिना भीमसेनेन दन्तिनः। ४६७५
आर्त्तनादं रणे चक्रुर्गर्ज्जन्तो जलदा इव। बहुधा दारितश्चैव विषाणैस्तत्र दन्तिभिः।
फुल्लाशोकनिभः पार्थः शुशुभे रणमूर्द्धनि। विषाणे दन्तिनं गृह्य निर्व्विषाणमथाकरोत्।
विषाणेन च तेनैव कुम्भेऽभ्याहत्य दन्तिनं। पातयामास समरे दण्डहस्त इवान्तकः।
शोणिताक्तां गदां बिभ्रत् मेदोमज्जाकृतच्छविः। कृताभ्यङ्गः शोणितेन रुद्रवत् प्रत्यदृश्यत।
एवं ते बध्यमानास्तु हतशेषा महागजाः। प्राद्रवन्त दिशो राजन् विमृद्नन्तः स्वकं बलं। ४६८०
द्रवद्भिस्तैर्म्महानागैः समन्ताद्भरतर्षभ। दुर्य्योधनबलं सर्व्वं पुनरासीत् पराङ्मुखं।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीमपराक्रमे त्र्यधिकशततोऽध्यायः॥ १०३॥
॥ सञ्जय उवाच॥ मध्यन्दिने महाराज सङ्ग्रामः समपद्यत। लोकक्षयकरो रौद्रो भीष्मस्य सह सोमकैः।
गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठः पाण्डवानामनीकिनीं। व्यधमन्निशितैर्व्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः।
संममर्द्द च तत् सैन्यं पिता देवव्रतस्तव। धान्यानामिव लूनानां प्रकरं गोगणा इव।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च विराटो द्रुपदस्तथा। भीष्ममासाद्य समरे शरैर्ज्जघ्नुर्म्महारथं। ४६८५
धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विराटञ्च शरैस्त्रिभिः। द्रुपदस्य च नाराचं प्रेषयामास भारत।
तेन विद्धा महेष्वासा भीष्मेणामित्रकर्षिणा। चुक्रुधुः समरे राजन् पादस्पृष्टा इवोरगाः।
शिखण्डी तञ्च विव्याध भारतानां पितामहं। स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदच्युतः।
धृष्टद्युम्नस्तु समरे क्रोधेनाग्निरिव ज्वलन्। पितामहं त्रिभिर्व्बाणैर्ब्बाह्वोरुरसि चार्पयत्।
द्रुपदः पञ्चविंशत्या विराटो दशभिः शरैः। शिखण्डी पञ्चविंशत्या भीष्मं विव्याध सायकैः। ४६९०
सोऽतिविद्धो महाराज शोणितौघपरिप्लुतः। वसन्ते पुष्पशबलो रक्ताशोक इवाबभौ।
तान् प्रत्यविध्यत् गाङ्गेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः। द्रुपदस्य च भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष।

सोऽन्यत् कार्म्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पञ्चभिः । सारथिञ्च त्रिभिर्बाणैर्निशितैरणमूर्द्धनि ।
तथा भीमो महाराज द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । केकया भ्रातरः पञ्च सात्यकिश्चैव सात्वतः ।
अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं युधिष्ठिरपुरोगमाः । ररक्षिषन्तः पाञ्चालान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान् । ४६९५
तथैव तावकाः सर्व्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः । प्रत्युद्ययुः पाण्डुसेनाः सहसैन्या नराधिप ।
तत्रासीत् सुमहद्युद्धं तव तेषाञ्च सङ्कुलं । नराश्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्द्धनं ।
रथी रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यमसादनं । तथेतरान् समासाद्य नरनागाश्वसादिनः ।
अनयन् परलोकाय शरैः सन्नतपर्व्वभिः । शरैश्च विविधैर्घोरैस्तत्र तत्र विशाम्पते ।
रथास्तु रथिभिर्हीना हतसारथयस्तदा । विप्रद्रुताश्च समरे दिशो जग्मुः समन्ततः । ४७००
मृद्गमाना नरान्राजन् हयांश्च सुबहून् रणे । वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्व्वनगरोपमाः ।
रथिनश्च रथैर्हीना वर्म्मिणस्तेजसा युताः । कुण्डलोष्णीषिणः सर्व्वे निष्काङ्गदविभूषणाः ।
देवपुत्त्रसमाः सर्व्वे शौर्य्ये शक्रसमा युधि । ऋद्ध्या वैश्रवणञ्चाति नयेन च बृहस्पतिं ।
सर्व्वलोकेश्वराः शूरास्तत्र तत्र विशाम्पते । विप्रद्रुता व्यनश्यन्त प्राकृता इव मानवाः ।
दन्तिनश्च नरश्रेष्ठ हीनाः परमसादिभिः । मृद्गन्तः स्वान्यनीकानि निपेतुः सर्व्वशब्दगाः । ४७०५
चर्म्मभिश्चामरैश्चित्रैः पताकाभिश्च मारिष । छत्त्रैः सितैर्हेमदण्डैश्चामरैश्च समन्ततः ।
विशीर्णैर्विप्रधावन्तो दृश्यन्ते स्म दिशो दश । नवमेघप्रतीकाशा जलदोपमनिस्वनाः ।
तथैव दन्तिभिर्हीना गजारोहा विशाम्पते । प्रधावन्तो व्यदृश्यन्त तव तेषाञ्च सङ्कुले ।
नानादेशसमुत्थांश्च तुरङ्गान् हेमभूषितान् । वातायमानानद्राक्षं शतशोऽथ सहस्रशः ।
अश्वारोहान् हतैरश्वैर्गृहीतासीन् समन्ततः । द्रवमाणानपश्याम द्राव्यमाणांश्च संयुगे । ४७१०
गजो गजं समासाद्य द्रवमाणं महाहवे । ययौ प्रमृद्य तरसा पदातान् वाजिनस्तथा ।
तथैव च रथान् राजन् प्रममर्द्द रणे गजः । रथांश्चैव समासाद्य पतितांस्तुरगान् भुवि ।
व्यमृद्गन् समरे राजंस्तुरङ्गांश्च नरान्रणे । एवं ते बहुधा राजन् प्रत्यमृद्गन् परस्परं ।
तस्मिन् रौद्रे तथा युद्धे वर्त्तमाने महाभये । प्रावर्त्तत नदी घोरा शोणितान्त्रतरङ्गिणी ।
अस्थिसङ्घातसम्बाधा केशशैवलशाद्वला । रथह्रदा शरावर्त्ता हयमीना दुरासदा । ४७१५
शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राहसमाकुला । कवचोष्णीषफेनौघा धनुर्व्वेगाऽसिकच्छपा ।
पताकाध्वजवृक्षाढ्या मर्त्यकूलापहारिणी । क्रव्यादहंससङ्कीर्णा यमराष्ट्रविवर्द्धिनी ।
तां नदीं क्षत्त्रियाः शूरा रथनागहयप्लवैः । प्रतेरुर्बहवो राजन् भयं त्यक्त्वा महारथाः ।
अपरान्हे रणे भीरून् कश्मलेनाभिसंवृतान् । यथा वैतरणी प्रेतान् प्रेतराजपुरं प्रति ।
प्राक्रोशन् क्षत्त्रियास्तत्र दृष्ट्वा तद्वैशसं महत् । दुर्य्योधनापराधेन गच्छन्ति क्षत्त्रियाः क्षयं । ४७२०
गुणवत्सु कथं द्वेषं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । कृतवान् पाण्डुपुत्त्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ।
एवं बहुविधा वाचः श्रूयन्ते स्म परस्परं । पाण्डवस्तवसंयुक्ताः पुत्त्राणां ते सुदारुणाः ।

ता निशम्य ततो वाचः सर्व्वयोधैरुदाहृताः । आगच्छत् सर्व्वलोकस्य पुत्रो दुर्य्योधनस्तव ।
भीष्मं द्रोणं कृपञ्चैव शल्यञ्चैवाथ भारत । युध्यध्वमनहङ्काराः किं चिरं कुरुथेति च ।
ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह । अक्षद्यूतकृतं राजन् सुघोरं वैशसं महत् । ४७२४
यत्पुरा न निगृह्णासि वार्य्यमाणो महात्मभिः । वैचित्रवीर्य्य तस्येदं फलं पश्यसि दारुणं ।
न हि पाण्डुसुता राजन् ससैन्याः सपदानुगाः । रक्षन्ति समरे प्राणान् कौरवा वाऽपि संयुगे ।
एतस्मात् कारणात् घोरो वर्त्तते स्वजनक्षयः । दैवाद्वा पुरुषव्याघ्र तव चापनयान्नृप ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्ज्जुनस्तान् नरव्याघ्रो निघ्नन्ननुचरान्नृपान् । अनयत् प्रेतराजस्य सदनं सायकैः शितैः ।
सुशर्म्माऽपि ततो बाणैः पार्थं विव्याध संयुगे । वासुदेवञ्च सप्तत्या पार्थञ्च नवभिः पुनः । ४७३०
तान्निवार्य्य शरौघेण शक्रसूनुर्म्महारथः । सुशर्म्मणो रणे योधान् प्राहिणोद्यमसादनं ।
ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये । व्यद्रवन्त रणे राजन् भये जाते महारथाः ।
उत्सृज्य तुरगान् केचित् रथान् केचिच्च मारिष । गजानन्ये समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिशो दश ।
अपरे तु तदादाय वाजिनागरथान् रणे । त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवन्त विशाम्पते ।
पदातयश्चापि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे । निरपेक्षाभ्यधावन्त तेन तेन स्म भारत । ४७३५
वार्य्यमाणाः सुबहुशस्त्रैगर्त्तेन सुशर्म्मणा । तथाऽन्यैः पार्थिवश्रेष्ठैर्न व्यतिष्ठन्त संयुगे ।
तद्बलं प्रद्रुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्य्योधनस्तव । पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्व्वसैन्यपुरस्कृतः ।
सर्व्वोद्योगेन महता धनञ्जयमुपाद्रवत् । त्रिगर्त्ताधिपतेरर्थे जीवितस्य विशाम्पते ।
स एकः समरे तस्थौ किरन् बहुविधान् शरान् । भ्रातृभिः सहितः सर्व्वैः शेषा हि प्रद्रुता नराः ।
तथैव पाण्डवा राजन् सर्व्वोद्योगेन दंशिताः । प्रययुः फाल्गुनार्थाय यत्र भीष्मो व्यतिष्ठत । ४७४०
ज्ञायमाना रणे वीर्य्यं घोरं गाण्डीवधन्वनः । हाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं जग्मुः समन्ततः ।
ततस्तालध्वजः शूरः पाण्डवानां वरूथिनीं । छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
एकीभूतास्ततः सर्व्वे कुरवः सह पाण्डवैः । अयुध्यन्त महाराज मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
सात्यकिः कृतवर्म्माणं विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः । अतिष्ठदाहवे शूरः किरन् बाणान् सहस्रशः ।
तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विद्ध्वा शितैः शरैः । पुनर्व्विव्याध सप्तत्या सारथिञ्चास्य पञ्चभिः । ४७४५
भीमसेनस्तु राजानं वाह्लिकं प्रपितामहं । विद्ध्वानदन्महानादं शार्दूल इव कानने ।
आर्ज्जुनिश्चित्रसेनेन विद्धो बहुभिराशुगैः । चित्रसेनं त्रिभिर्ब्बाणैर्व्विव्याध हृदये भृशं ।
समागतौ तौ तु रणे महामात्रौ व्यरोचतां । यथाकाशे महाराज स्थितौ बुधशनैश्चरौ ।
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सूतञ्च नवभिः शरैः । ननाद बलवान्नादं सौभद्रः परवीरहा ।
हताश्वात्तु रथात्तूर्णं सोऽवप्लुत्य महारथः । आरुरोह रथं तूर्णं दुर्म्मुखस्य विशाम्पते । ४७५०
द्रोणश्च द्रुपदं भित्त्वा शरैः सन्नतपर्व्वभिः । सारथिञ्चास्य विव्याध त्वरमाणः पराक्रमी ।

पीड्यमानस्ततो राजन् द्रुपदो वाहिनीमुखे । अपायाज्जवनैरश्वैः पूर्व्ववैरमनुस्मरन् ।
भीमसेनस्तु राजानं मुहूर्त्तादिव वाह्लिकं । व्यश्वसूतरथं चक्रे सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः ।
ससम्भ्रमो महाराज संशयं परमं गतः । अवप्लुत्य ततो वाहाद्वाह्लिकः पुरुषोत्तमः ।
आरुरोह रथं तूर्णं लक्ष्मणस्य महाहवे । सात्यकिः कृतवर्म्माणं वारयित्वा महारणे । ४०५५
शरैर्व्बहुविधैराजन्नाससाद पितामहं । स विद्धा वाणषष्ट्या तु निशितैर्लोमवाहिभिः ।
नृत्यन्निव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्धनुः । तस्यायसीं महाशक्तिं चिक्षेपाथ पितामहः ।
हेमचित्रां महावेगां नागकन्योपमां शुभां । तामापतन्तीं सहसा मृत्युकल्पां सुदुर्ज्जयां ।
ध्वंसयामास वार्ष्णेयो लाघवेन महायशाः । अनासाद्य तु वार्ष्णेयं शक्तिः परमदारुणा ।
न्यपतद्धरणीपृष्ठे महोल्केव महाप्रभा । वार्ष्णेयस्तु ततो राजन् स्वां शक्तिं कनकप्रभां । ४०६०
वेगवद्गृह्य चिक्षेप पितामहरथं प्रति । वार्ष्णेयभुजवेगेन प्रणुन्ना सा महाहवे ।
अभिदुद्राव वेगेन कालरात्रिर्यथा नरं । तामापतन्तीं सहसा द्विधा चिच्छेद भारत ।
क्षुरप्राभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां सा व्यशीर्य्यत मेदिनीं । छित्त्वा शक्तिन्तु गाङ्गेयः सात्यकिं नवभिः शरैः ।
आजघानोरसि क्रुद्धः प्रहसन् शत्रुकर्षणः । ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्व्वजं ।
परिवव्रू रणे भीष्मं माधवत्राणकारणात् । ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं । ४०६५
पाण्डवानां कुरूणाञ्च समरे विजयैषिणां ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मवार्ष्णेययुद्धे पञ्चाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०५ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा भीष्मं रणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिसंवृतं । यथा मेघैर्महाराज तपान्ते दिवि भास्करं ।
दुर्य्योधनो महाराज दुःशासनमभाषत । एष शूरो महेष्वासो भीष्मः शूरनिसूदनः ।
छादितः पाण्डवैः शूरैः समन्ताद्भरतर्षभ । तस्य कार्य्यं त्वया वीर रक्षणं सुमहात्मनः ।
रक्ष्यमाणोऽपि समरे भीष्मोऽस्माकं पितामहः । निहन्यात् समरे सर्व्वान् पाञ्चालान् पाण्डवैः सह । ४०७०
तत्र कार्य्यतमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणं । गोप्ता ह्येष महेष्वासो भीष्मोऽस्माकं महाव्रतः ।
स भवान् सर्व्वसैन्येन परिवार्य्य पितामहं । समरे कर्म्म कुर्व्वाणं दुष्करं परिरक्षतु ।
स एवमुक्तः समरे पुत्त्रो दुःशासनस्तव । परिवार्य्य स्थितो भीष्मं सैन्येन महता वृतः ।
ततः शतसहस्राणां हयानां सुबलात्मजः । विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणां ।
दर्पितानां सुवेशानां बलस्थानां पताकिनां । शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानां नरोत्तमैः । ४०७५
नकुलं सहदेवञ्च धर्म्मराजञ्च पाण्डवं । न्यवारयन्नरश्रेष्ठान् परिवार्य्य समन्ततः ।
ततो दुर्य्योधनो राजा शूराणां हयसादिनां । अयुतं प्रेषयामास पाण्डवानां निवारणे ।
तैः प्रविष्टैर्महावेगैर्गरुत्मद्भिरिवाहवे । खुराहता धरा राजंश्चकम्पे च ननाद च ।
खुरशब्दश्च सुमहान् वाजिनां शुश्रुवे तदा । महावंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्व्वते ।
उत्पतद्भिश्च तैस्तत्र समुद्धूतं महद्रजः । दिवाकरपथं प्राप्य छादयामास भास्करं । ४०८०

वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तु क्षोभिता पाण्डवी चमूः । निपतद्भिर्महावेगैर्हंसैरिव महत्सरः ।
हेषताश्चैव शब्देन न प्राज्ञायत किञ्चन । ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
प्रत्यघ्नंस्तरसा वेगं समरे हयसादिनां । उद्वृत्तस्य महाराज प्रावृट्काले ऽतिपूर्य्यतः ।
पौर्णमास्यामम्बुवेगं यथा वेला महोदधेः । ततस्ते रथिनो राजन् शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि शरेण हयसादिनां । ते निपेतुर्महाराज निहता दृढधन्वभिः ॥ ४७८५
नागैरिव महानागा यथावत् गिरिगह्वरे । तेऽपि प्रासैः सुनिशितैः शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि विचरन्तो दिशो दश । अत्याहता हयारोहा ऋष्टिभिर्भरतर्षभ ।
अत्यजन्नुत्तमाङ्गानि फलानीव महाद्रुमाः । ससादिनो हया राजंस्तत्र तत्र निषूदिताः ।
पतिताः पात्यमानाश्च शतशोऽथ सहस्रशः । वध्यमाना हयाश्चैव प्राद्रवन्त भयार्द्दिताः ।
यथा सिंहं समासाद्य मृगाः प्राणपरायणाः । पाण्डवाश्च महाराज जित्वा शत्रून्महाहवे । ४७९०
दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च ताडयामासुराहवे । ततो दुर्य्योधनो दीनो दृष्ट्वा सैन्यं पराजितं ।
अब्रवीत् भरतश्रेष्ठ मद्रराजमिदं वचः । एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो यमाभ्यां सहितो रणे ।
पश्यतां वो महाबाहो सेनां द्रावयति प्रभो । तं वारय महाबाहो वेलेव मकरालयं ।
त्वं हि संश्रूयसेऽत्यर्थमसह्यबलविक्रमः । पुत्रस्य तव तद्वाक्यं श्रुत्वा शल्यः प्रतापवान् ।
स ययौ रथवंशेन यत्र राजा युधिष्ठिरः । तदापतद्वै सहसा शल्यस्य सुमहद्बलं । ४७९५
महौघवेगं समरे वारयामास पाण्डवः । मद्रराजश्च समरे धर्म्मराजो महारथः ।
दशभिः सायकैस्तूर्णमाजघान स्तनान्तरे । नकुलः सहदेवश्च तं सप्तभिरजिह्मगैः ।
मद्रराजोऽपि तान् सर्व्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभिः । युधिष्ठिरं पुनः षष्ट्या विव्याध निशितैः शरैः ।
माद्रीपुत्रौ च संभ्रान्तो द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयत् । ततो भीमो महाबाहुर्दृष्ट्वा राजानमाहवे ।
मद्रराजरथं प्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा । अभ्यपद्यत सङ्ग्रामे युधिष्ठिरममित्रजित् । ४८००
ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्त्तत सुदारुणं । अपरां दिशमास्थाय पतमाने दिवाकरे ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि शल्यधर्मराजसमागमे षडधिकशततोऽध्यायः ॥ १०६ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पिता तव क्रुद्धो निशितैः सायकोत्तमैः । आजघान रणे पार्थान् सहसेनान् समन्ततः ।
भीमं द्वादशभिर्विद्ध्वा सात्यकिं नवभिः शरैः । नकुलन्तु त्रिभिर्विद्ध्वा सहदेवञ्च सप्तभिः ।
युधिष्ठिरं द्वादशभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् । धृष्टद्युम्नन्ततो विद्ध्वा ननाद सुमहाबलः ।
तं द्वादशार्धैर्नकुलो माधवश्च त्रिभिः शरैः । धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीमसेनश्च सप्तभिः । ४८०५
युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत् पितामहं । द्रोणस्तु सात्यकिं विद्ध्वा भीमसेनमविध्यत ।
एकैकं पञ्चभिर्बाणैर्यमदण्डोपमैः शितैः । तौ च तं प्रत्यविध्येतां त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
तोत्त्रैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुङ्गवं । सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः । संग्रामे नाजहुर्भीष्मं वध्यमानं शितैः शरैः ।

तथैवान्ये महीपाला नानादेशसमागताः । पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त विविधायुधपाणयः । ४८१०
तथैव पाण्डवा राजन् परिवव्रुः पितामहं । स समन्तात् परिवृतो रथौघैरपराजितः ।
गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रजज्वाल दहन् परान् । रथाग्न्यगारश्चापार्च्चिरसिशक्तिगदेन्धनः ।
शरस्फुलिङ्गो भीष्माग्निर्ददाह क्षत्रियर्षभान् । सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्गार्द्ध्रपक्षैः सुतेजनैः ।
कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामास तद्बलं । अपातयद्ध्वजांश्चैव रथिनश्च शितैः शरैः ।
मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् । निर्म्मनुष्यान् रथान् राजन् गजानश्वांस्तु संयुगे । ४८१५
अकरोत् स महाबाहुः सर्व्वशस्त्रभृतां वरः । तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्व्वभूतानि समकम्पन्त भारत । अमोघा ह्यभवन् वाणाः पितुस्ते भरतर्षभ ।
नासज्जन्त तनुत्रेषु भीष्मचापच्युताः शराः । हतवीरान् रथान् राजन् संयुक्तान् जवनैर्हयैः ।
अपश्याम महाराज ह्रियमाणान् रणाजिरे । चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्द्दश ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः । अपरावर्त्तिनः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः । ४८२०
संग्रामे भीष्ममासाद्य व्यादितास्यमिवान्तकं । निमग्नाः परलोकाय सवाजिरथकुञ्जराः ।
भग्नाक्षोपस्करान् कांश्चिद्भग्नचक्रांश्च भारत । अपश्याम महाराज शतशोऽथ सहस्रशः ।
सवरूथै रथैर्भग्नै रथिभिश्च निपातितैः । शरैः सुकवचैश्छिन्नैः पट्टिशैश्च विशाम्पते ।
गदाभिर्भिन्दिपालैश्च निशितैश्च शिलीमुखैः । अनुकर्षैरुपासङ्गैश्चक्रैर्भग्नैश्च मारिष ।
बहुभिः कार्म्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । तलत्रैरङ्गुलित्रैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः । ४८२५
चापैश्च बहुधाच्छिन्नैः समास्तीर्य्यत मेदिनी । हतारोहा गजा राजन् हताश्च हयसादिनः ।
न्यपतन्त गतप्राणाः शतशोऽथ सहस्रशः । यतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान् महारथान् ।
नाशक्नुवन् वारयितुं भीष्मवाणप्रपीडितान् । महेन्द्रसमवीर्य्येण वध्यमाना महाचमूः ।
अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः । आविद्धरथनागाश्वं पतितध्वजसमाकुलं ।
अनीकं पाण्डुपुत्त्राणां हाहाभूतमचेतनं । जघानात्र पिता पुत्त्रं पुत्त्रश्च पितरं तथा । ४८३०
प्रियं सखायञ्चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः । विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्त्रस्य सैनिकाः ।
प्रकीर्य्य केशान् धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त सर्व्वशः । तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथकुञ्जरं ।
ददृशे पाण्डुपुत्त्रस्य सैन्यमार्त्तस्वरं तदा । प्रभज्यमानं सैन्यन्तु दृष्ट्वा यादवनन्दनः ।
उवाच पार्थं बीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमं । अयं स कालः सम्प्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्त्वया ।
प्रहरास्मिन्नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुह्यसि । यत् पुरा कथितं वीर राज्ञां तेषां समागमे । ४८३५
विराटनगरे पार्थ सञ्जयस्य समीपतः । भीष्मद्रोणमुखान् सर्व्वान् धार्त्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
सानुबन्धान् हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे । इति तत् कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिन्दम ।
क्षत्त्रधर्म्ममनुस्मृत्य युध्यस्व विगतज्वरः । इत्युक्तो वासुदेवेन तिर्य्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
अकाम इव बीभत्सुरिदं वचनमब्रवीत् । अवध्यानां वधं कृत्वा राज्यं वा नरकोत्तरं ।

दुःखानि वनवासे वा किं नु मे स्यात्ततो भवेत्। चोदयाश्वान् हृषीकेश करिष्ये वचनं तव। ४८४०
पातयिष्यामि दुर्द्धर्षं भीष्मं कुरुपितामहं। स चाश्वान् रजतप्रख्यान् चोदयामास माधवः।
यतो भीष्मस्ततो राजन् दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव। ततस्तत् पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत्।
दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यतमाहवे। ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठ सिंहवद्विनदन्मुहुः।
धनञ्जयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत्। क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः।
शरवर्षेण महता न प्राज्ञायत किञ्चन। वासुदेवस्त्वसम्भ्रान्तो धैर्य्यमास्थाय सत्वरः। ४८४५
चोदयामास तानश्वान् विनुन्नान् भीष्मसायकैः। ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्वनं।
पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्वा शितैः शरैः। स च्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः।
निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव। अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्ज्जुनः।
तस्य तत् पूजयामास लाघवं शान्तनोः सुतः। साधुसाधु महाबाहो साधु कुन्तीसुतेति च।
समाभाष्यैनमपरं प्रगृह्य रुचिरं धनुः। मुमोच समरे भीष्मः शरान् पार्थरथं प्रति। ४८५०
अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलं। मोघान् कुर्व्वन् शरांस्तस्य मण्डलानि निदर्शयन्।
शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ। गोवृषाविव संक्रुद्धौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ।
वासुदेवस्तु सम्प्रेक्ष्य पार्थस्य मृदुयुद्धतां। भीष्मञ्च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि।
प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः। वरान् वरान् विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान्।
युगान्तमिव कुर्व्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले। नामृष्यत महाबाहुर्म्माधवः परवीरहा। ४८५५
उत्सृज्य रजतप्रख्यान् हयान् पार्थस्य मारिष। क्रुद्धो नाम महायोगी प्रचस्कन्द महारथात्।
अभिदुद्राव भीष्मं स भुजप्रहरणो बली। प्रतोदपाणिस्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः।
दारयन्निव पद्भ्यां स जगतीं जगतीश्वरः। क्रोधताम्रेक्षणः कृष्णो जिघांसुरमितद्युतिः।
ग्रसन्निव चेतांसि तावकानां महाहवे। दृष्ट्वा माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यतमन्तिके।
हतो भीष्मो हतो भीष्म इति तत्र वचो महत्। अश्रूयत महाराज वासुदेवभयात्तदा। ४८६०
पीतकौषेयसंवीतो मणिश्यामो जनार्द्दनः। शुशुभे विद्रवन् भीष्मं विद्युन्मालीव तोयदः।
स सिंह इव मातङ्गं यूथर्षभ इवर्षभं। अभिदुद्राव वेगेन विनदन् माधवर्षभः।
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे। असम्भ्रमं रणे भीष्मो विचकर्ष महद्धनुः।
उवाच चैनं गोविन्दमसम्भ्रान्तेन चेतसा। एह्येहि पुण्डरीकाक्ष देवदेव नमोऽस्तु ते।
मामद्य सात्वतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे। त्वया हि देव संग्रामे हतस्यापि ममानघ। ४८६५
श्रेय एव परं कृष्ण लोके भवति सर्व्वतः। सम्भावितोऽस्मि गोविन्द त्रैलोक्येनाद्य संयुगे।
प्रहरस्व यथेष्टं वै दासोऽस्मि तव चानघ। अन्वगेव ततः पार्थः समभिद्रुत्य केशवं।
निजग्राह महाबाहुर्ब्बाहुभ्यां परिगृह्य वै। निगृह्यमाणः पार्थेन कृष्णो राजीवलोचनः।
जगाम चैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः। पार्थस्तु विष्टभ्य बली चरणौ परवीरहा।

निजघान हृषीकेशं कथञ्चिद्भरतर्षभ । ततः स समरे क्रुद्धः क्रोधपर्याकुलेक्षणः । ४८७०
निश्वसन् यथा नागमर्ज्जुनः प्रणयात्सखा । निवर्त्तस्व महाबाहो नानृतं कर्त्तुमर्हसि ।
यत्त्वया कथितं पूर्व्वं न योत्स्यामीति केशव । मिथ्यावादीति लोकास्त्वां कथयिष्यन्ति माधव ।
ममैष भारः सर्व्वो हि हनिष्यामि पितामहं । शपे केशव सत्येन सख्येन सुकृतेन च ।
अन्तं यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुसूदन । अद्यैव पश्य दुर्द्धर्षं पात्यमानं महारथं ।
तारापतिमिवापूर्णमन्तकाले यदृच्छया । माधवस्तु वचः श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मनः । ४८७५
अकिञ्चिदुक्त्वा सक्रोध आरुरोह रथं पुनः । तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ भीष्मः शान्तनवः पुनः ।
ववर्ष शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या इवाचलं । प्राणानाधत्त योधानां पिता देवव्रतस्तव ।
गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसि शिशिरात्यये । यथा कुरूणां सैन्यानि बभञ्जुर्युधि पाण्डवाः ।
तथा पाण्डवसैन्यानि बभञ्ज युधि ते पिता । हति विद्रुतसैन्यास्तु निरुत्साहा विचेतसः ।
मध्यं गतमिवादित्यं प्रतपन्तं स्वतेजसा । ते बध्यमाना भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः । ४८८०
निरीक्षितुं न शेकुस्ते भीष्ममप्रतिमं रणे । कुर्व्वाणं समरे कर्म्माण्यतिमानुषविक्रमं ।
वीक्षाञ्चक्रुर्म्महाराज पाण्डवा भयपीडिताः । तथा पाण्डवसैन्यानि द्राव्यमाणानि भारत ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः पङ्कगता इव । पिपीलिका इव क्षुण्णा दुर्ब्बला बलिना रणे ।
महारथं भारत दुष्प्रकम्प्यं शरौघिणं प्रतपन्तं नरेन्द्रान् । भीष्मं न शेकुः प्रतिवीक्षितुं ते शरार्च्चिषं सूर्य्यमिवातपन्तं ।
विमृद्नतस्तस्य तु पाण्डुसेनामस्तं जगामाथ सहस्ररश्मिः । ततो बलानां श्रमकर्षितानां मनोऽवहारं प्रतिसम्बभूव । ४८८१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि नवमदिवसयुद्धसमाप्तौ सप्ताधिकशततोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ युध्यतामेव तेषान्तु भास्करेऽस्तमुपागते । सन्ध्या समभवद्घोरा नापश्याम ततो रणं ।
ततो युधिष्ठिरो राजा सन्ध्यां सन्दृश्य भारत । बध्यमानञ्च भीष्मेण त्यक्तास्त्रं भयविह्वलं ।
स्वसैन्यञ्च पराावृत्तं पलायनपरायणं । भीष्मञ्च युधि संरब्धं पीडयन्तं महारथं ।
सोमकांश्च जितान् दृष्ट्वा निरुत्साहान् महारथान् । चिन्तयित्वा ततो राजा अवहारमचोदयत् ।
ततोऽवहारं सैन्यानां चक्रे राजा युधिष्ठिरः । तथैव तव सैन्यानामवहारो ह्यभूत्तदा । ४८९०
ततोऽवहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथाः । न्यविशन्त कुरुश्रेष्ठ संग्रामे क्षतविक्षताः ।
भीष्मस्य समरे कर्म्म चिन्तयित्वा तु पाण्डवाः । नालभन्त ततः शान्तिं भीष्मबाणप्रपीडिताः ।
भीष्मोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान् सहसृञ्जयान् । पूज्यमानस्तव सुतैर्वन्द्यमानश्च भारत ।
न्यविशत् कुरुभिः सार्द्धं हृष्टरूपैः समन्ततः । ततो रात्रिः समभवत् सर्व्वभूतप्रमोहिनी ।
तस्मिन् रात्रिमुखे घोरे पाण्डवा वृष्णिभिः सह । सृञ्जयाश्च दुराधर्षा मन्त्राय समुपाविशन् । ४८९५
आत्मनिःश्रेयसं सर्व्वे प्राप्तकालं महाबलाः । मन्त्रयामासुरव्यग्रा मन्त्रनिश्चयकोविदाः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चिरं नृप । वासुदेवं समुद्वीक्ष्य वचनञ्चेदमाददे ।
कृष्ण पश्य महात्मानं भीष्ममुग्रपराक्रमं । गजं नलवनानीव विमृद्नन्तं बलं मम ।

न चैवैनं महात्मानमुत्सहामो निरीक्षितुं। लेलिह्यमानं सैन्येषु प्रवृद्धमिव पावकं।
यथा घोरो महानागस्तक्षको वै विषोल्वणः। तथा भीष्मो रणे क्रुद्धस्तीक्ष्णशस्त्रः प्रतापवान्। ४९००
गृहीतचापः समरे प्रमुञ्चन्निशितान् शरान्। शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च देवराट्।
वरुणः पाशभृच्चापि सगदो वा धनेश्वरः। न तु भीष्मः सुसंक्रुद्धो जेतुं शक्यो महाहवे।
सोऽहमेवं गते कृष्ण निमग्नः शोकसागरे। आत्मनो बुद्धिदौर्ब्बल्यात् भीष्ममासाद्य संयुगे।
वनं यास्यामि दुर्द्धर्ष श्रेयो मे तत्र वै गतं। न युद्धं रोचये कृष्ण हन्ति भीष्मो हि नः सदा।
यथा प्रज्वलितं वह्निं पतङ्गः समभिद्रवन्। एकतो मृत्युमभ्येति तथाऽहं भीष्ममीयिवान्। ४९०५
क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी। भ्रातरश्चैव मे शूराः सायकैर्भृशपीड़िताः।
मत्कृते भ्रातृसौहार्द्दाद्राज्यभ्रष्टा वनं गताः। परिक्लिष्टा तथा कृष्णा मत्कृते मधुसूदन।
जीवितं बहु मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभं। जीवितस्याद्य शेषेण चरिष्ये धर्म्ममुत्तमं।
यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सह केशव। स्वधर्म्मस्याविरोधेन हितं व्याहर केशव।
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य कारुण्याद्बहुविस्तरं। प्रत्युवाच ततः कृष्णः सान्त्वयानो युधिष्ठिरं। ४९१०
धर्म्मपुत्र विषादं त्वं मा कृथाः सत्यसङ्गर। यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्ज्जयाः शत्रुसूदनाः।
अर्ज्जुनो भीमसेनश्च वाय्वग्निसमतेजसौ। माद्रीपुत्रौ च विक्रान्तौ त्रिदशानामिवेश्वरौ।
मां वापि युङ्क्ष्व सौहार्द्दात् योत्स्ये भीष्मेण पाण्डव। त्वत्प्रयुक्तो महाराज किं न कुर्य्यां महाहवे।
हनिष्यामि रणे भीष्ममाहूय पुरुषर्षभं। पश्यतां धार्त्तराष्ट्राणां यदि नेच्छति फाल्गुनः।
यदि भीष्मे हते वीरे जयं पश्यसि पाण्डव। हन्तास्म्येकरथेनाद्य कुरुवृद्धं पितामहं। ४९१५
पश्य मे विक्रमं राजन् महेन्द्रस्येव संयुगे। विमुञ्चन्तं महास्त्राणि पातयिष्यामि तं रथात्।
यः शत्रुः पाण्डुपुत्त्राणां मच्छत्रुः स न संशयः। मदर्था भवदीया ये ये मदीयास्तवैव ते।
तव भ्राता मम सखा सम्बन्धी शिष्य एव च। मांसान्युत्कृत्य दास्यामि फाल्गुनार्थे महीपते।
एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत्। एष नः समयस्तात तारयेम परस्परं।
स मां नियुङ्क्ष्व राजेन्द्र यथा योद्धा भवाम्यहं। प्रतिज्ञातमुपप्लव्ये यत्तत् पार्थेन पूर्व्वतः। ४९२०
घातयिष्यामि गाङ्गेयमिति लोकस्य सन्निधौ। परिरक्ष्यमिदं तावत् वचः पार्थस्य धीमतः।
अनुज्ञातन्तु पार्थेन मया कार्य्यमसंशयः। अथ वा फाल्गुनस्यैष भारः परिमितो रणे।
स हनिष्यति सङ्ग्रामे भीष्मं परपुरञ्जयं। अशक्यमपि कुर्य्याद्धि रणे पार्थः समुद्यतः।
त्रिदशान् वा समुद्युक्तान् सहितान् दैत्यदानवैः। निहन्यादर्ज्जुनः सङ्ख्ये किमु भीष्मं नराधिप।
विपरीतो महावीर्य्यो गतसत्त्वोऽल्पचेतनः। भीष्मः शान्तनवो नूनं कर्त्तव्यं नावबुध्यते। ४९२५
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव। सर्व्वे ह्येते न पर्य्याप्तास्तव वेगविधारणे।
नियतं समवाप्स्यामि सर्व्वमेतद्यथेप्सितं। यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान् पक्षे व्यवस्थितः।
सेन्द्रानपि रणे देवान् जयेयं जयतां वर। त्वया नाथेन गोविन्द किमु भीष्मं महारथं।

न तु त्वामनृतं कर्त्तुमुत्सहे स्वात्मगौरवात् । श्लाघ्यमानः साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ।
समयस्तु कृतः कश्चिन्मम भीष्मेण संयुगे । मन्त्रयिष्ये तवार्थाय न तु योत्स्ये कथञ्चन । ४८३०
दुर्य्योधनार्थे योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो । स हि राज्यस्य मे दाता मन्त्रस्यैव च माधव ।
तस्माद्देवव्रतं भूयो बधोपायार्थमात्मनः । भवन्तः सहिताः सर्व्वे प्रयाम मधुसूदन ।
ते वयं सहिता गत्वा भीष्ममाशु नरोत्तमं । न चिरात् सर्व्वे वार्ष्णेय मन्त्रं पृच्छाम कौरवं ।
स वक्ष्यति हितं वाक्यं सत्यमस्मान् जनार्द्दन । यथा च वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्त्तास्मि संयुगे ।
स नो जयस्य दाता स्यान्मन्त्रस्य च दृढव्रतः । बालाः पित्रा विहीनाश्च तेन संवर्द्धिता वयं । ४८३५
तञ्चेत् पितामहं वृद्धं हन्तुमिच्छामि माधव । पितुः पितरमिष्टञ्च धिगस्तु क्षत्त्रजीविकां ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततोऽब्रवीन्महाराज वार्ष्णेयः कुरुनन्दनं । रोचते मे महाप्राज्ञ राजेन्द्र तव भाषितं ।
देवव्रतः कृती भीष्मः प्रेक्षितेनापि निर्द्दहेत् । गम्यतां स बधोपायः प्रष्टुं सागरगासुतं ।
वक्तुमर्हति सत्यं स त्वया पृष्टो विशेषतः । ते वयं तत्र गच्छामः प्रष्टुं कुरुपितामहं ।
गत्वा शान्तनवं वृद्धं मन्त्रं पृच्छाम भारत । स नो दास्यति मन्त्रं यं तेन योत्स्यामहे परान् । ४८४०
एवमामन्त्र्य ते वीरा पाण्डवाः पाण्डुपूर्व्वजं । जग्मुस्ते सहिताः सर्व्वे वासुदेवश्च वीर्य्यवान् ।
विमुक्तशस्त्रकवचा भीष्मस्य सदनं प्रति । प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोभिः प्रतिपेदिरे ।
पूजयन्तो महाराज पाण्डवा भरतर्षभं । प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमभ्ययुः ।
तानुवाच महाबाहुर्भीष्मः कुरुपितामहः । स्वागतं तव वार्ष्णेय स्वागतन्ते धनञ्जय ।
स्वागतं धर्म्मराजाय भीमाय यमयोस्तथा । किं वा कार्य्यं करोम्यद्य युष्माकं प्रीतिवर्द्धनं । ४८४५
सर्व्वात्मनापि कर्त्तास्मि यद्यपि स्यात् सुदुष्करं । तथा ब्रुवाणं गाङ्गेयं प्रीतियुक्तं पुनः पुनः ।
उवाच राजा दीनात्मा प्रीतियुक्तमिदं वचः । कथं जयेम सर्व्वज्ञ कथं राज्यं लभेमहि ।
प्रजानां सङ्क्षयो न स्यात् कथं तन्मे वद प्रभो । भवान् हि नो बधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः ।
भवन्तं समरे वीर विषहेम कथं वयं । न हि ते सूक्ष्ममप्यस्ति रन्ध्रं कुरुपितामह ।
मण्डलेनैव धनुषा दृश्यसे संयुगे सदा । आददानं सन्दधानं विकर्षन्तं धनुर्न च । ४८५०
पश्यामस्त्वां महाबाहो रथे सूर्य्यमिवापरं । रथाश्वनरनागानां हन्तारं परवीरहन् ।
कोऽद्य वोत्सहते जेतुं त्वां पुमान् भरतर्षभ । वर्षता शरवर्षाणि संयुगे वैशसं कृतं ।
क्षयं नीता हि पृतना संयुगे महती मम । यथा युधि जयेम त्वां यथा राज्यं भृशं मम ।
मम सैन्यस्य च क्षेमं तन्मे ब्रूहि पितामह । ततोऽब्रवीच्छान्तनवः पाण्डवान् पाण्डुपूर्व्वजः ।
न कथञ्चन कौन्तेय मयि जीवति संयुगे । जयो भवति सर्व्वज्ञ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । ४८५५
निर्ज्जिते मयि युद्धेन रणे जेष्यथ पाण्डवाः । क्षिप्रं मयि प्रहरध्वं यदीच्छथ रणे जयं ।
अनुजानामि वः पार्थाः प्रहरध्वं यथासुखं । एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितोऽस्म्यहं ।
हते मयि हतं सर्व्वं तस्मादेवं विधीयतां ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्रूहि तस्मादुपायं नो यथा युद्धे जयेमहि । भवन्तं समरे क्रुद्धं दण्डहस्तमिवान्तकं ।
शक्रो वज्रधरो जेतुं वरुणोऽथ यमस्तथा । न भवान् समरे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः । ४८६०
॥ भीष्म उवाच ॥ सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव । नाहं जेतुं रणे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।
आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्म्मुकः । ततो मां न्यस्तशस्त्रं तु एते हन्युर्महारथाः ।
निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचध्वजे । द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च वादिनि ।
स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रिणि । अप्रशस्ते नरे चैव न युद्धं रोचते मम ।
इदं मे शृणु राजेन्द्र सङ्कल्पं पूर्व्वचिन्तितं । अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कदाचन । ४८६५
य एष द्रुपदो राजंस्तव सैन्ये महारथः । शिखण्डी समरामर्षी शूरश्च समितिञ्जयः ।
यथाऽभवच्च स्त्रीपूर्व्वं पश्चात् पुंस्त्वं समागतः । जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्व्वमेतद्यथातथं ।
अर्ज्जुनः समरे शूरः पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । मामेव विशिखैस्तीक्ष्णैरभिद्रवतु दंशितः ।
अमङ्गल्यध्वजे तस्मिन् स्त्रीपूर्व्वे च विशेषतः । न प्रहर्त्तुमभीप्सामि गृहीतेषुः कथञ्चन ।
तदन्तरं समासाद्य पाण्डवो मां धनञ्जयः । शरैर्घातयतु क्षिप्रं समन्तात् भरतर्षभ । ४८७०
न तं पश्यामि लोकेषु मां हन्याद् यः समुद्यतं । ऋते कृष्णान्महाभागात् पाण्डवाद्वा धनञ्जयात् ।
एष तस्मात् पुरोधाय कञ्चिदन्यं समागतः । आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्म्मुकः ।
मां पातयतु बीभत्सुरेवं तव जयो ध्रुवः । एतत् कुरुष्व राजेन्द्र यथोक्तं मम सुव्रत ।
संग्रामे धार्त्तराष्ट्रांश्च हन्याः सर्व्वान् समागतान् ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ ते तु ज्ञात्वा ततः पार्थ्या जग्मुः स्वशिबिरं प्रति । अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपितामहं । ४८७५
तथोक्तवति गाङ्गेये परलोकाय दीक्षिते । अर्ज्जुनो दुःखसन्तप्तः सव्रीडमिदमब्रवीत् ।
गुरुणा कुरुवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता । पितामहेन संग्रामे कथं योद्धास्मि माधव ।
क्रीडता हि मया बाल्ये वासुदेव महामनाः । पांशुरूषितगात्रेण महात्मा कलुषीकृतः ।
यस्याहमधिरुह्याङ्कं बालः किल गदाग्रज । तातेत्यवोचं पितरं पितुः पाण्डोर्महात्मनः ।
नाहं तातस्तव पितुस्तातोऽस्मि तव भारत । इति मामब्रवीद्बाल्ये यः स वध्यः कथं मया । ४८८०
कामं वध्यतु सैन्यं मे नाहं योत्स्ये महात्मना । जयो वधो वा मे भूयात् कथं वा कृष्ण मन्यसे ।
॥ वासुदेव उवाच ॥ प्रतिज्ञाय वधं जिष्णो पुरा भीष्मस्य संयुगे । क्षत्रधर्म्मस्थितः पार्थः कथं नैनं हनिष्यसि ।
पातयैनं रथात् पार्थ क्षत्रियं युद्धदुर्म्मदं । नाहत्वा युधि गाङ्गेयं विजयस्ते भविष्यति ।
दृष्टमेतत् पुरा देवैर्गमिष्यति यमक्षयं । यद्दृष्टं हि पुरा पार्थ तत्तथा न तदन्यथा ।
न हि भीष्मं दुराधर्षं व्यात्ताननमिवान्तकं । त्वदन्यः शक्नुयात् योद्धुमपि वज्रधरः स्वयं । ४८८५
जहि भीष्मं स्थिरो भूत्वा शृणु चेदं वचो मम । यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्बृहस्पतिः ।
ज्यायांसमपि चेद् वृद्धं गुणैरपि समन्वितं । आततायिनमायान्तं हन्यात् घातकमात्मनः ।
शाश्वतोऽयं स्थितो धर्म्मः क्षत्रियाणां धनञ्जय । योद्धव्यं रक्षितव्यञ्च यष्टव्यञ्चानसूयिभिः ।

॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ शिखण्डी निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवं । दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पाञ्चाल्यं विनिवर्त्तते ।

ते वयं प्रमुखे तस्य पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । गाङ्गेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः । ४९९०

अहमन्यान्महेष्वासान् वारयिष्यामि सायकैः । शिखण्ड्यपि युधां श्रेष्ठं भीष्ममेवाभियोधयेत् ।

श्रुतं हि कुरुमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखण्डिनं । कन्या ह्येषा पुरा भूत्वा पुरुषः समपद्यत ।

इत्येवं निश्चयं कृत्वा पाण्डवाः सहमाधवाः । अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्हृष्टमानसाः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि नवमदिवसाहारोत्तरमन्त्रे अष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यवर्त्तत संयुगे । पाण्डवांश्च कथं भीष्मस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते पाण्डवाः सर्व्वे सूर्य्यस्योदयनं प्रति । ताड्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेष्वानकेषु च । ४९९५

ध्मायत्सु दधिवर्णेषु जलजेषु समन्ततः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पाण्डवा युधि ।

कृत्वा व्यूहं महाराज सर्व्वशत्रुनिबर्हणं । शिखण्डी सर्व्वसैन्यानामग्र आसीद्विशाम्पते ।

चक्ररक्षौ ततस्तस्य भीमसेनधनञ्जयौ । पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चैव वीर्य्यवान् ।

सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथः । धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात् पाञ्चालैरभिरक्षितः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां सहितः प्रभुः । प्रययौ सिंहनादेन नादयन् भरतर्षभ । ५०००

विराटस्तु ततःपश्चात् स्वेन सैन्येन संवृतः । द्रुपदश्च महाबाहो ततः पश्चादुपाद्रवत् ।

केकया भ्रातरः पञ्च धृष्टकेतुश्च वीर्य्यवान् । जघनं पालयामासुः पाण्डुसैन्यस्य भारत ।

एवं व्यूह्य महासैन्यं पाण्डवास्तव वाहिनीं । अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।

तथैव कुरवो राजन् भीष्मं कृत्वा महारथं । अग्रतः सर्व्वसैन्यानां प्रययुः पाण्डवान् प्रति ।

पुत्त्रैस्तव दुराधर्षो रक्षितः सुमहाबलैः । ततो द्रोणो महेष्वासः पुत्त्रश्चास्य महाबलः ।

भगदत्तस्ततः पश्चाद्गजानीकेन संवृतः । कृपश्च कृतवर्म्मा च भगदत्तमनुव्रतौ ।

काम्बोजराजो बलवान् ततः पश्चात् सुदक्षिणः । मागधश्च जयत्सेनः सौबलश्च वृहद्बलः ।

तथैवान्ये महेष्वासाः सुशर्म्मप्रमुखा नृपाः । जघनं पालयामासुस्तव सैन्यस्य भारत ।

दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवो युधि । आसुरानकरोद्व्यूहान् पैशाचानथ राक्षसान् ।

ततः प्रववृते युद्धं तव तेषाञ्च भारत । अन्योऽन्यं निघ्नतां राजन् यमराष्ट्रविवर्द्धनं । ५०१०

अर्ज्जुनप्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । भीष्मं युद्धेऽभ्यवर्त्तन्त किरन्तो विविधान् शरान् ।

तत्र भारत भीमेन ताडितास्तावकाः शरैः । रुधिरौघपरिक्लिन्नाः परलोकं ययुस्तदा ।

नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः । तव सैन्यं समासाद्य पीडयामासुरोजसा ।

ते बध्यमानाः समरे तावका भरतर्षभ । नाशक्नुवन् वारयितुं पाण्डवानां महद्बलं ।

ततस्तत्तावकं सैन्यं बध्यमानं समन्ततः । सम्प्राप्तं दश दिशः काल्यमानं महारथैः । ५०१५

त्रातारं नाध्यगच्छन्त तावका भरतर्षभ । बध्यमानाः शितैर्बाणैः पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पीड्यमानं बलं दृष्ट्वा पार्थैर्भीष्मः पराक्रमी । यदकार्षीद्रणे क्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।

कथं वा पाण्डवान् युद्धे प्रत्युद्यातः परन्तपः । विनिघ्नन् सोमकान् वीरस्तदाचक्ष्व ममानघ ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ आचक्षे ते महाराज यदकार्षीत् पिता तव । पीडिते तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डवसृञ्जयैः ।
प्रहृष्टमनसः शूराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्व्वज । अभ्यवर्त्तन्त निघ्नन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीं ।　　५०२०
तं विनाशं मनुष्येन्द्र नरवारणवाजिनां । नामृष्यत तदा भीष्मः सैन्यघातं रणे परैः ।
स पाण्डवान् महेष्वासः पाञ्चालांश्चैव सृञ्जयान् । नाराचैर्व्वत्सदन्तैश्च शितैरञ्जलिकैस्तथा ।
अभ्यवर्षत दुर्द्धर्षस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः । स पाण्डवानां प्रवरान् पञ्च राजन् महारथान् ।
आत्तशस्त्रो रणे यत्नाद्वारयामास सायकैः । नानाशस्त्रास्त्रवर्षैस्तान् वीर्य्यामर्षप्रवेरितैः ।
निजघ्ने समरे क्रुद्धो हस्त्यश्वं चामितं बहु । रथिनो घातयद्राजन् रथेभ्यः पुरुषर्षभ ।　　५०२५
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यः पदातींश्च समागतान् । गजारोहान् गजेभ्यश्च परेषां विदधद्भयं ।
तमेकं समरे भीष्मं त्वरमाणं महारथं । पाण्डवाः समवर्त्तन्त वज्रहस्तमिवासुराः ।
शक्राशनिसमस्पर्शान् विमुञ्चन्निशितान् शरान् । दिक्ष्वदृश्यत सर्व्वासु घोरं सन्धारयन्वपुः ।
मण्डलीभूतमेवास्य नित्यं धनुरदृश्यत । सङ्ग्रामे युध्यमानस्य शक्रचापोपमं महत् ।
तद्दृष्ट्वा समरे कर्म्म पुत्रास्तव विशाम्पते । विस्मयं परमं गत्वा पितामहमपूजयन् ।　　५०३०
पार्था विमनसो भूत्वा प्रैक्षन्त पितरं तव । युध्यमानं महाशूरं विप्रचित्तिमिवामराः ।
न चैनं वारयामासुर्व्यात्ताननमिवान्तकं । दशमेऽहनि सङ्ग्रामे रथानीकं शिखण्डिनः ।
अदहन्निशितैर्व्बाणैः कृष्णवर्त्मेव काननं । तं शिखण्डी त्रिभिर्व्बाणैरभ्यविध्यत् स्तनान्तरे ।
आशीविषमिव क्रुद्धं कालसृष्टमिवान्तकं । स तेनातिभृशं विद्धः प्रेक्ष्य भीष्मः शिखण्डिनं ।
अनिच्छन्निव संक्रुद्धः प्रहसन्निदमब्रवीत् । काममभ्यस वा मा वा न त्वां योत्स्ये कथञ्चन ।　　५०३५
यैव हि त्वं कृता धात्रा सैव हि त्वं शिखण्डिनी । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिखण्डी क्रोधमूर्च्छितः ।
उवाच भीष्मं समरे सृक्किणी परिसंलिहन् । जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रियाणां क्षयङ्कर ।
मया श्रुतञ्च ते युद्धं जामदग्न्येन वै हि । दिव्यश्च ते प्रभावोऽयं मया च बहुशः श्रुतः ।
जानन्नपि प्रभावन्ते योत्स्येऽद्याहं त्वया सह । पाण्डवानां प्रियं कुर्व्वन्नात्मनश्च परन्तप ।
अद्य त्वां योधयिष्यामि रणे पुरुषसत्तम । ध्रुवञ्च त्वां हनिष्यामि शपे सत्येन तेऽग्रतः ।　　५०४०
एतच्छ्रुत्वा च मद्वाक्यं यत् कृत्यं तत् समाचर । काममभ्यस वा मा वा न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ।
सुदृष्टः क्रियतां भीष्म लोकोऽयं समितिञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो भीष्मं पञ्चभिर्नतपर्व्वभिः । अविध्यत रणे भीष्मं सुतुन्नं वाक्यसायकैः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महारथः । कालोऽयमिति सञ्चिन्त्य शिखण्डिनमचोदयत् ।
अहं त्वामनुयोत्स्यामि परान् विद्रावयन् शरैः । अभिद्रव सुसंरब्धो भीष्मं भीमपराक्रमं ।　　५०४५
न हि ते संयुगे पीडां शक्तः कर्त्तुं महाबल । तस्मादद्य महाबाहो यत्तो भीष्ममभिद्रव ।
अहत्वा समरे भीष्मं यदि यास्यसि मारिष । अवहास्योऽस्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ।

नावहास्या वयं वीर भवेम परमाहवे। तथा कुरु रणे यत्नं साधयस्व पितामहं।
अहन्ते रक्षणं युद्धे करिष्यामि महाबल। वारयन् रथिनः सर्व्वान् साधयित्वा पितामहं।
द्रोणञ्च द्रोणपुत्रञ्च कृपञ्चाथ सुयोधनं। चित्रसेनं विकर्णञ्च सैन्धवञ्च जयद्रथं। ५०५०
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजञ्च सुदक्षिणं। भगदत्तं तथा शूरं मागधञ्च महाबलं।
सौमदत्तिं तथा शूरमार्ष्यशृङ्गिञ्च राक्षसं। त्रिगर्त्तराजञ्च रणे सह सर्व्वैर्महारथैः।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयं। कुरूंश्च सहितान् सर्व्वान् युध्यमानान् महाबलान्।
अहं निवारयिष्यामि साधयस्व पितामहं।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि दशमदिवसयुद्धारम्भे भीष्मशिखण्डिप्रलापे नवाधिकशततोऽध्यायः॥ १०९॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यधावत्पितामहं। पाञ्चाल्यः समरे क्रुद्धो धर्म्मात्मानं यतव्रतं। ५०५५
केऽरक्षन् पाण्डवानीके शिखण्डिनमुदायुधाः। त्वरमाणास्त्वराकाले जिगीषन्तो महारथाः।
कथं शान्तनवो भीष्मः स तस्मिन् दशमेऽहनि। अयुध्यत महावीर्य्यः पाण्डवैः सह सृञ्जयैः।
न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्यातं शिखण्डिनं। कच्चिन्न रथभङ्गोऽस्य धनुर्व्वाऽशीर्य्यदस्यतः।
॥ सञ्जय उवाच ॥ नाशीर्य्यत धनुस्तस्य रथभङ्गो न चाप्यभूत्। युध्यमानस्य सङ्ग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ।
निघ्नतः समरे शत्रून् शरैः सन्नतपर्व्वभिः। अनेकशतसाहस्रास्तावकानां महारथाः। ५०६०
तथा दन्तिगणा राजन् हयाश्चैव सुसज्जिताः। अभ्यवर्त्तन्त युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहं।
यथाप्रतिज्ञं कौरव्य स चापि समितिञ्जयः। पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयं।
युध्यमानं महेष्वासं विनिघ्नन्तं परान् शरैः। पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्द्धं सर्व्वे ते नाभ्यधारयन्।
दशमेऽहनि सम्प्राप्ते ततस्तां रिपुवाहिनीं। कीर्य्यमाणां शितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः।
न हि भीष्मं महेष्वासं पाण्डवाः पाण्डुपूर्व्वजं। अशक्नुवन् रणे जेतुं पाशहस्तमिवान्तकं। ५०६५
अथोपायान्महाराज सव्यसाची धनञ्जयः। त्रासयन् रथिनः सर्व्वान् बीभत्सुरपराजितः।
सिंहवद्विनदन्नुच्चैर्धनुर्ज्यां विक्षिपन्मुहुः। शरौघान् विसृजन् पार्थो व्यचरत् कालवद्रणे।
तस्य शब्देन वित्रस्तास्तावका भरतर्षभ। सिंहस्येव मृगा राजन् व्यद्रवन्त महाभयात्।
जयन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा तत् सैन्यञ्चाभिपीडितं। दुर्य्योधनस्ततो भीष्ममब्रवीत् भयपीडितः।
एष पाण्डुसुतस्तात श्वेताश्वः कृष्णसारथिः। दहते मामकान् सर्व्वान् कृष्णवर्त्मेव काननं। ५०७०
पश्य सैन्यानि गाङ्गेय द्रवमाणानि सर्व्वशः। पाण्डवेन युधां श्रेष्ठ काल्यमानानि संयुगे।
यथा पशुगणान् पालः सङ्कालयति कानने। तथेदं मामकं सैन्यं काल्यते शत्रुतापन।
धनञ्जयशरैर्भग्नं द्रवमाणञ्च सर्व्वतः। भीमोऽप्येवं दुराधर्षो विद्रावयति मे बलं।
सात्यकिश्चेकितानश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। अभिमन्युः सविक्रान्तो वाहिनीं द्रवते मम।
धृष्टद्युम्नस्तथा शूरो राक्षसश्च घटोत्कचः। व्यद्रावयेतां सहसा सैन्यं मम महारणे। ५०७५
वध्यमानस्य सैन्यस्य सर्व्वैरेतैर्महारथैः। नान्यां गतिम्प्रपश्यामि स्थाने युद्धे च भारत।

प्रते त्वां पुरुषव्याघ्र देवतुल्यपराक्रमं। पर्य्याप्नोतु भवान् क्षिप्रं पीडितानां गतिर्भव।
एवमुक्तो महाराज पिता देवव्रतस्तव। चिन्तयित्वा मुहूर्त्तन्तु कृत्वा निश्चयमात्मनः।
तव सन्धारयन् पुत्त्रमब्रवीच्छान्तनोः सुतः। दुर्य्योधन विजानीहि स्थिरो भूत्वा विशाम्पते।
पूर्व्वकाले तव मया प्रतिज्ञातं महाबल। हत्वा दशसहस्राणि क्षत्त्रियाणां महात्मनां।　　५०८०
सङ्ग्रामाद्व्यपयातव्यमेतत्कर्म्म ममाह्निकं। इति तत्कृतवांश्चाहं यथोक्तं भरतर्षभ।
अद्य चापि महत्कर्म्म प्रकरिष्ये महाबल। अहं वा निहतः शेष्ये हनिष्ये वाऽद्य पाण्डवान्।
अद्य ते पुरुषव्याघ्र प्रतिमोक्ष्ये ऋणन्तव। भर्त्तृपिण्डकृते राजन् निहतः पृतनामुखे।
इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठ क्षत्त्रियान् प्रवपञ्छरैः। आससाद दुराधर्षः पाण्डवानामनीकिनीं।
अनीकमध्ये तिष्ठन्तं गाङ्गेयं भरतर्षभ। आशीविषमिव क्रुद्धं पाण्डवाः प्रत्यवारयन्।　　५०८५
दशमेऽहनि भीष्मस्तु दर्शयन् शक्तिमात्मनः। राजन् शतसहस्राणि सोऽवधीत्कुरुनन्दन।
पाञ्चालानाञ्च ये श्रेष्ठा राजपुत्त्रा महारथाः। तेषामादत्त तेजांसि जलं सूर्य्य इवांशुभिः।
हत्वा दशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनां। सारोहाणां महाराज हयानाञ्चायुतन्तथा।
पूर्णे शतसहस्रे च पदातीनां नरोत्तमः। प्रजज्वाल रणे भीष्मो विधूम इव पावकः।
न चैनं पाण्डवेयानां केचिच्छेकुर्निरीक्षितुं। उत्तरं मार्गमास्थाय तपन्तमिव भास्करं।　　५०९०
ते पाण्डवेयाः समरे महेष्वासेन पीडिताः। बधायाभ्यद्रवन् भीष्मं सृञ्जयाश्च महारथाः।
संयुध्यमानो बहुभिर्भीष्मः शान्तनवस्तथा। अवकीर्णो महामेरुः शैलो मेघैरिवावृतः।
पुत्त्रस्तु तव गाङ्गेयं समन्तात्पर्य्यवारयत्। महत्या सेनया सार्द्धं ततो युद्धमवर्त्तत।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मबधपर्व्वणि दुर्य्योधनभीष्मसंवादे दशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११०॥
॥ सञ्जय उवाच॥ अर्ज्जुनस्तु रणे राजन् दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमं। शिखण्डिनमथोवाच समभ्येहि पितामहं।
न चापि भीस्त्वया कार्य्या भीष्मादद्य कथञ्चन। अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात्।　　५०९५
एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ। अभ्यद्रवत गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं।
धृष्टद्युम्नस्तथा राजन् सौभद्रश्च महारथः। हृष्टावाद्रवतो भीष्मं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं।
विराटद्रुपदौ वृद्धौ कुन्तिभोजश्च दंशितः। अभ्यद्रवत गाङ्गेयं पुत्त्रस्य तव पश्यतः।
नकुलः सहदेवश्च धर्म्मराजश्च वीर्य्यवान्। तथेतराणि सैन्यानि सर्व्वाण्येव विशाम्पते।
प्रत्युद्ययुस्तावकाश्च समेतान् तान् महारथान्। यथाशक्ति यथोत्साहं तन्मे निगदतः शृणु।　　५१००
चित्रसेनो महाराज चेकितानं समभ्ययात्। भीष्मप्रेप्सु रणे यान्तं वृषं व्याघ्रशिशुर्यथा।
धृष्टद्युम्नं महाराज भीष्मान्तिकमुपागतं। त्वरमाणं रणे यत्तं कृतवर्म्मा न्यवारयत्।
भीमसेनं सुसंक्रुद्धं गाङ्गेयस्य बधैषिणं। त्वरमाणो महाराज सौमदत्तिर्न्यवारयत्।
तथैव नकुलं शूरं किरन्तं सायकान् बहून्। विकर्णो वारयामास इच्छन् भीष्मस्य जीवितं।
सहदेवं तथा राजन् यान्तं भीष्मरथं प्रति। वारयामास संक्रुद्धः कृपः शारद्वतो युधि।　　५१०५

राक्षसं क्रूरकर्म्माणं भैमसेनिं महाबलं। भीष्मस्य निधनं प्रेप्सुर्दुर्मुखोऽभ्यद्रवद्बली।
सात्यकिं समरे यान्तं तव पुत्रो न्यवारयत्। अभिमन्युं महाराज यान्तं भीष्मरथं प्रति।
सुदक्षिणो महाराज काम्बोजः प्रत्यवारयत्। विराटद्रुपदौ वृद्धौ समेतावरिमर्द्दनौ।
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो वारयामास भारत। तथा पाण्डुसुतं ज्येष्ठं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणं।
भारद्वाजो रणे यत्तो धर्म्मपुत्रमवारयत्। अर्ज्जुनं रभसं युद्धे पुरस्कृत्य शिखण्डिनं। ५११०
भीष्मप्रेप्सुं महाराज भासयन्तं दिशो दश। दुःशासनो महेष्वासो वारयामास संयुगे।
अन्ये च तावका योधाः पाण्डवानां महारथान्। भीष्मस्याभिमुखं यातान् वारयामासुराहवे।
धृष्टद्युम्नस्तु सैन्यानि प्राक्रोशंस्तु पुनःपुनः। अभ्यद्रवत संरब्धो भीष्ममेकं महारथः।
एषोऽर्ज्जुनो रणे भीष्मं प्रयाति कुरुनन्दन। अभ्यद्रवत माभैष्ट भीष्मो हि प्राप्स्यते न वः।
अर्ज्जुनं समरे योद्धुं नोत्सहेतापि वासवः। किमु भीष्मो रणे वीरो गतसत्त्वोऽल्पजीवितः। ५११५
इति सेनापतेः श्रुत्वा पाण्डवना महारथाः। अभ्यद्रवन्त संहृष्टा गाङ्गेयस्य रथम्प्रति।
आगच्छमानान् समरे वार्य्यौघान् प्रबलानिव। अवारयन्त संहृष्टास्तावकाः पुरुषर्षभाः।
दुःशासनो महाराज भयं त्यक्त्वा महारथः। भीष्मस्य जीविताकाङ्क्षी धनञ्जयमुपाद्रवत्।
तथैव पाण्डवाः शूरा गाङ्गेयस्य रथम्प्रति। अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे तव पुत्रान् महारथान्।
तत्राद्भुतमपश्याम चित्ररूपं विशाम्पते। दुःशासनरथं प्राप्य यत्पार्थो नाभ्यवर्त्तत। ५१२०
यथा वारयते वेला क्षुब्धतोयं महार्णवं। तथैव पाण्डवं क्रुद्धं तव पुत्रो न्यवारयत्।
उभौ तौ रथिनां श्रेष्ठावुभौ भारत दुर्ज्जयौ। उभौ चन्द्रार्कसदृशौ कान्त्या दीप्त्या च भारत।
तथा तौ जातसंरम्भावन्योऽन्यवधकाङ्क्षिणौ। समीयतुर्म्महासङ्ख्ये मयशक्रौ यथा पुरा।
दुःशासनो महाराज पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः। वासुदेवञ्च विंशत्या ताडयामास संयुगे।
ततोऽर्ज्जुनो जातमन्युर्वार्ष्णेयं वीक्ष्य पीडितं। दुःशासनं शतेनाजौ नाराचानां समर्पयत्। ५१२५
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे। दुःशासनस्ततः क्रुद्धः पार्थं विव्याध पञ्चभिः।
ललाटे भरतश्रेष्ठ शरैः सुनिशितैस्त्रिभिः। ललाटस्थैस्तु तैर्बाणैः शुशुभे पाण्डवो रणे।
यथा मेरुर्म्महाराज शृङ्गैरत्यर्थमुच्छ्रितैः। सोऽतिविद्धो महेष्वासः पुत्रेण तव धन्विना।
व्यराजत रणे पार्थः किंशुकः पुष्पवानिव। दुःशासनन्ततः क्रुद्धः पीडयामास पाण्डवः।
पर्व्वणीव सुसंक्रुद्धो राहुः पूर्णं निशाकरं। पीड्यमानो बलवता पुत्रस्तव विशाम्पते। ५१३०
विव्याध समरे पार्थं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः। तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा रथञ्चास्य त्रिभिः शरैः।
आप्रैषीद्विशिखान् घोरान् यमदण्डोपमान् बहून्। अप्राप्तानेव तान् बाणान् चिच्छेद तनयस्तव।
यतमानस्य पार्थस्य तदद्भुतमिवाभवत्। पार्थं सुनिशितैर्ब्बाणैरविध्यत्तनयस्तव।
ततः क्रुद्धो रणे पार्थः शरान् सन्धाय कार्म्मुके। प्रेषयामास समरे स्वर्णपुङ्खान् शिलाशितान्।
न्यमज्जंस्ते महाराज तस्य काये महात्मनः। यथा हंसा महाराज तडागं प्राप्य भारत। ५१३५

पीडितश्चैव पुत्रस्ते पाण्डवेन महात्मना । हित्वा पार्थं रणे तूर्णं भीष्मस्य रथमाव्रजत् ।
अगाधे मज्जतस्तस्य द्वीपो भीष्मोऽभवत्तदा । प्रतिलभ्य ततः संज्ञां पुत्रस्तव विशाम्पते ।
अवारयत्ततः शूरो भूय एव पराक्रमी । शरैः सुनिशितैः पार्थं यथा वृत्रं पुरन्दरः ।
निर्ब्बिभेद महाकायो विव्यथे नैव चार्ज्जुनः ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि अर्ज्जुनदुःशासनसमागमे एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ सात्यकिं दंशितं युद्धे भीष्मायाभ्युद्यतं रणे । आर्ष्यशृङ्गिर्म्महेष्वासो वारयामास संयुगे ।   ५१४०
माधवस्तु सुसंक्रुद्धो राक्षसं नवभिः शरैः । आजघान रणे राजन् प्रहसन्निव भारत ।
तथैव राक्षसो राजन् माधवं नवभिः शरैः । अर्द्दयामास राजेन्द्र संक्रुद्धः शिनिपुङ्गवं ।
शैनेयः शरसङ्घांस्तु प्रेषयामास संयुगे । राक्षसाय सुसंक्रुद्धो माधवः परवीरहा ।
ततो रक्षो महाबाहुः सात्यकिं सत्यविक्रमं । विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैः सिंहनादं ननाद च ।
माधवस्तु रणे विद्धो राक्षसेन भृशं तदा । धैर्य्यमालम्ब्य तेजस्वी जहास च ननाद च ।   ५१४५
भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निशितैः शरैः । ताडयामास समरे तोत्त्रैरिव महागजं ।
विहाय राक्षसं युद्धे शैनेयो रथिनाम्वरः । प्राग्ज्योतिषाय चिक्षेप शरान् सन्नतपर्व्वणः ।
ततः प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य महद्धनुः । चिच्छेद शितधारेण भल्लेन कृतहस्तवत् ।
अथान्यद्धनुरादाय वेगवत् परवीरहा । भगदत्तं रणे क्रुद्धं विव्याध निशितैः शरैः ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिसंलिहन् । शक्तिं कनकवैदूर्य्यामायसीं भूषितां दृढां ।   ५१५०
यमदण्डोपमां घोरां चिक्षेप परमाहवे । तामापतन्तीं सहसा तस्य बाहुबलेरितां ।
सात्यकिः समरे राजन् द्विधा चिच्छेद सायकैः । ततः पपात सहसा महोल्केव हतप्रभा ।
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशाम्पते । महता रथवंशेन वारयामास माधवं ।
तथा परिवृतं दृष्ट्वा वार्ष्णेयानां महारथं । दुर्य्योधनो भृशं क्रुद्धो भ्रातॄन् सर्व्वानुवाच ह ।
तथा कुरुत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि । न जीवन् प्रति निर्य्याति महतोऽस्मात् रथव्रजात् ।   ५१५५
तस्मिन् हते हतं मन्ये पाण्डवानां महद्बलं । तथेति च वचस्तस्य परिगृह्य महारथाः ।
शैनेयं योधयामासुर्भीष्मस्य प्रमुखे तदा । अभिमन्युं तदायान्तं भीष्मस्याभ्युद्यतं रणे ।
काम्बोजराजो बलवान् वारयामास संयुगे । आर्ज्जुनिर्न्नृपतिं विद्धा शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
पुनरेव चतुःषष्ट्या राजन् विव्याध तं नृपं । सुदक्षिणस्तु समरे पुनर्व्विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिञ्चास्य नवभिरिच्छन् भीष्मस्य जीवितं । तद्युद्धमासीत् सुमहत्तयोस्तत्र समागमे ।   ५१६०
यदभ्यधावद्गाङ्गेयं शिखण्डी शत्रुकर्षणः । विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयन्तौ महाचमूं ।
भीष्मस्य युधि संरब्धावाद्रवन्तौ महारथौ । अश्वत्थामा रणे क्रुद्धः समियाद्रथसत्तमः ।
ततः प्रववृते युद्धं तयोस्तस्य च भारत । विराटो दशभिर्भल्लैराजघान परन्तप ।
यतमानं महेष्वासं द्रौणिमाहवशोभिनं । द्रुपदश्च त्रिभिर्ब्बाणैर्विव्याध निशितैस्तदा ।

गुरुपुत्त्र समासाद्य प्रहरन्तौ महाबलौ । अश्वत्थामा ततस्तौ तु विव्याध बहुभिः शरैः । ५२६५
विराटद्रुपदौ वीरौ भीष्मं प्रति समुद्यतौ । तत्राद्भुतमपश्याम द्रुह्वयोश्चरितं महत् ।
यद्द्रौणिसायकान् घोरान् प्रत्यवारयतां युधि । सहदेवं तथायान्तं कृपः शारद्वतोऽभ्ययात् ।
यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमुपाद्रवत् । कृपश्च समरे शूरो माद्रीपुत्त्रं महारथं ।
आजघान शरैस्तूर्णं सप्तत्या रुक्मभूषणैः । तस्य माद्रीसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद सायकैः ।
अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः । सोऽन्यत्कार्म्मुकमादाय समरे भारसाधनं । ५२७०
माद्रीपुत्त्रं सुसंहृष्टो दशभिर्निशितैः शरैः । आजघानोरसि क्रुद्ध इच्छन् भीष्मस्य जीवितं ।
तथैव पाण्डवो राजन् शारद्वतममर्षणं । आजघानोरसि क्रुद्धो भीष्मस्य बधकाङ्क्षया ।
ततो युद्धं समभवत् घोररूपं भयावहं । नकुलन्तु रणे क्रुद्धो विकर्णः शत्रुतापनः ।
विव्याध सायकैः षष्ट्या रक्षन् भीष्मं पितामहं । नकुलोऽपि भृशं विद्धस्तव पुत्त्रेण धीमता ।
विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्बिभेद शिलीमुखैः । तत्र तौ नरशार्दूलौ भीष्महेतोः परन्तपौ । ५२७५
अन्योऽन्यं जघ्नतुर्वीरौ गोष्ठे गोवृषभाविव । घटोत्कचं रणे यान्तं निघ्नन्तं तव वाहिनीं ।
दुर्म्मुखः समरे प्रायात् भीष्महेतोः पराक्रमी । हैडिम्बस्तु रणे राजन् दुर्म्मुखं शत्रुतापनं ।
आजघानोरसि क्रुद्धः शरेणानतपर्व्वणा । भीमसेनसुतश्चापि दुर्म्मुखः सुमुखैः शरैः ।
षष्ट्या वीरो नदन् हृष्टो विव्याध रणमूर्द्धनि । धृष्टद्युम्नं तथायान्तं भीष्मस्य बधकाङ्क्षिणं ।
हार्द्दिक्यो वारयामास रथश्रेष्ठं महारथः । हार्द्दिक्यं पार्षतश्चापि विद्धा पञ्चभिरायसैः । ५२८०
पुनः पञ्चाशता तूर्णमाजघान स्तनान्तरे । तथैव पार्षतो राजन् हार्द्दिक्यं नवभिः शरैः ।
विव्याध निशितैर्द्दीप्तैः कङ्कपत्त्रपरिच्छदैः । तयोः समभवद्युद्धं भीष्महेतोर्म्महारणे ।
अन्योऽन्यातिशयैर्युक्तं यथा वृत्रमहेन्द्रयोः । भीमसेनमथायान्तं भीष्मं प्रति महाबलं ।
भूरिश्रवास्त्वियात्तूर्णं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । सौमदत्तिरथो भीममाजघान स्तनान्तरे ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन रुक्मपुङ्खेन संयुगे । उरःस्थेन बभौ तेन भीमसेनः प्रतापवान् । ५२८५
स्कन्दशक्त्या यथा क्रौञ्चः पुरा नृपतिसत्तम । तौ शरान् सूर्य्यसङ्काशान् कर्म्मारपरिमार्ज्जितान् ।
अन्योऽन्यस्य रणे क्रुद्धौ विचिक्षिपाते नरर्षभौ । भीमो भीष्मबधाकाङ्क्षी सौमदत्तिं महारथं ।
तथा भीष्मजये गृध्नुः सौमदत्तिस्तु पाण्डवं । कृतप्रतिकृते यत्तौ योधयामासतू रणे ।
युधिष्ठिरन्तु कौन्तेयं महत्या सेनया वृतं । भीष्माभिमुखमायान्तं भारद्वाजो न्यवारयत् ।
द्रोणस्य रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमं । श्रुत्वा प्रभद्रका राजन् समकम्पन्त मारिष । ५२९०
सा सेना महती राजन् पाण्डुपुत्त्रस्य संयुगे । द्रोणेन द्राविता यत्ता न चचाल पदात् पदं ।
चेकितानं रणे यत्तं भीष्मं प्रति जनेश्वर । चित्रसेनस्तव सुतः क्रुद्धरूपमवारयत् ।
भीष्महेतोः पराक्रान्तश्चित्रहस्तो महारथः । चेकितानं परं शक्त्या योधयामास भारत ।
तथैव चेकितानोऽपि चित्रसेनमयोधयत् । तद्युद्धमासीत् सुमहत् तयोस्तत्र समागमे ।

अर्ज्जुना वार्य्यमाणस्तु बहुशस्तत्र भारत । विमुखीकृत्य पुत्रं ते सेनां तव ममर्द्द ह । ५१९५
दुःशासनोऽपि परया शक्त्या पार्थमवारयत् । कथं भीष्मं न नो हन्यादिति निश्चित्य भारत ।
सा बध्यमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी । लोड्यते रथिभिः श्रेष्ठैस्तत्र तत्रैव भारत ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मबधपर्व्वणि द्वन्द्वसमागमे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ वीरो महेष्वासो मत्तवारणविक्रमः । समादाय महच्चापं मत्तवारणवारणं ।
विधुन्वानो नरश्रेष्ठो द्रावयाणो वरूथिनीं । पृतनां पाण्डवेयानां गाहमानो महाबलः ।
निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्व्वतो वीक्ष्य वीर्य्यवान् । प्रतपन्तमनीकानि द्रोणः पुत्रमभाषत । ५२००
अयं स दिवसस्तात यत्र पार्थो महाबलः । जिघांसुः समरे भीष्मं परं यत्नं करिष्यति ।
उत्पतन्ति हि मे वाणा धनुः प्रस्फुरतीव च । योगमस्त्राणि विन्दन्ति क्रूरे मे वर्त्तते मतिः ।
दिक्ष्वशान्तानि घोराणि व्याहरन्ति मृगद्विजाः । नीचैर्गृध्राणि लीयन्ते भारतानां चमूं प्रति ।
नष्टप्रभ इवादित्यः सर्व्वतो लोहिता दिशः । रसते व्यथते भूमिः कम्पतीव च सर्व्वशः ।
कङ्कगृध्रा बलाकाश्च व्याहरन्ति मुहुर्म्मुहुः । शिवाश्चैवाशिवा घोरा वेदयन्त्यो महद्भयं । ५२०५
पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलात् । सकबन्धश्च परिघो भानुमावृत्य तिष्ठति ।
परिवेशस्तथा घोरश्चन्द्रभास्करयोरभूत् । वेदयानो भयं घोरं राज्ञां देहावकर्त्तनं ।
देवतायतनस्थाश्च कौरवेन्द्रस्य देवताः । कम्पन्ते च हसन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ।
अपसव्यं ग्रहाश्चक्रुरलक्ष्मं दिवाकरं । अवाक्शिराश्च भगवानुपातिष्ठत चन्द्रमाः ।
वपूंषि च नरेन्द्राणां विगताभानि लक्षये । धार्त्तराष्ट्रस्य सैन्येन न च भ्राजन्ति दंशिताः । ५२१०
सेनयोरुभयोश्चैव समन्तात् श्रूयते महान् । पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो गाण्डीवस्य च निःस्वनः ।
ध्रुवमास्थाय वीभत्सुरुत्तमास्त्राणि संयुगे । अपास्यान्याम् रणे योधानभ्यस्यति पितामहं ।
हृष्यन्ति रोमकूपानि सीदतीव च मे मनः । चिन्तयित्वा महाबाहो भीष्मार्ज्जुनसमागमं ।
तञ्चेह निकृतिप्रज्ञं पाञ्चाल्यं पापचेतसं । पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्यायोधनं गतः ।
अब्रवीच्च पुरा भीष्मो नाहं हन्यां शिखण्डिनं । स्त्री ह्येषा विहिता धात्रा दैवाच्च स पुनः पुमान् । ५२१५
अमङ्गल्यध्वजश्चैव याज्ञसेनिर्महाबलः । न चामाङ्गलिके तस्मिन् प्रहरेदापगासुतः ।
एतद्विचिन्तयानस्य मनः सीदति मे भृशं । अभ्युद्यतो रणे क्रुद्धः कुरुवृद्धमुपाद्रवत् ।
युधिष्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मश्चार्ज्जुनसङ्गतः । मम चास्त्र समारम्भः प्रजानामशिवं ध्रुवं ।
मनस्वी बलवाञ्छूरः कृतास्त्रो लघुविक्रमः । दूरपाती दृढेषुश्च निमित्तज्ञश्च पाण्डवः ।
अजेयः समरे चापि देवैरपि सवासवैः । बलवान् बुद्धिमांश्चैव जितक्लेशो युधां वरः । ५२२०
विजयी च रणे नित्यं भैरवास्त्रश्च पाण्डवः । तस्य मार्गं परिहरन् द्रुतं गच्छ यतव्रत ।
पश्याद्यैतन्महाघोरे संयुगे वैशसं महत् । हेमचित्राणि शूराणां महन्ति च शुभानि च ।
कवचानि विदीर्य्यन्ते शरैः सन्नतपर्व्वभिः । छिद्यन्ते च ध्वजाग्राणि तोमराश्च धनूंषि च ।

प्रासाश्च विमलास्तीक्ष्णाः शक्तयश्च कनकोज्ज्वलाः। वैजयन्त्यश्च नागानां संक्रुद्धेन किरीटिना।
नायं संरक्षितुं कालः प्राणान्पुत्रोपजीविभिः। याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च। ५२२५
रथनागहयावर्त्तां महाघोरां सुदुर्गमां। रथेन सङ्ग्रामनदीं तरत्येष कपिध्वजः।
ब्रह्मण्यता दमो दानं तपश्च चरितं महत्। इहैव दृश्यते राजन् भ्राता यस्य धनञ्जयः।
भीमसेनश्च बलवान् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः।
तस्यैष मन्युप्रभवो धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः। तपोदग्धशरीरस्य कोपो दहति भारतीं।
एष संदृश्यते पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः। दारयन् सर्व्वसैन्यानि धार्त्तराष्ट्राणि सर्व्वशः। ५२३०
एतदालोक्यते सैन्यं क्षोभ्यमाणं किरीटिना। महोर्म्मिनद्धं सुमहत्तिमिनक्रसमाकुलं।
हाहाकिलकिलाशब्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखे। याहि पाञ्चालदायादमहं यास्ये युधिष्ठिरं।
दुर्गमं ह्यन्तरं राज्ञो व्यूहस्यामिततेजसः। समुद्रकुक्षिप्रतिमं सर्व्वतोऽतिरथैः स्थितैः।
सात्यकिश्चाभिमन्युश्च धृष्टद्युम्नवृकोदरौ। पर्य्यरक्षन्त राजानं यमौ च मनुजेश्वरं।
उपेन्द्रसदृशः श्यामो महाशाल इवोद्गतः। एष गच्छत्यनीकाग्रे द्वितीय इव फाल्गुनः। ५२३५
उत्तमास्त्राणि चाधत्स्व गृहीत्वा च महद्धनुः। पार्षतं याहि राजानं युध्यस्व च वृकोदरं।
को हि नेच्छेत् प्रियं पुत्रं जीवन्तं शाश्वतीः समाः। क्षत्रधर्म्मन्तु संप्रेक्ष्य ततस्त्वां नियुनज्म्यहं।
एष चाति रणे भीष्मो दहते वै महाचमूं। युद्धेषु सदृशस्तात यमस्य वरुणस्य च।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि द्रोणाश्वत्थामसंवादे त्रयोदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११३ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य द्रोणस्य च महात्मनः। भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्म्मा तथैव च।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्धवश्च जयद्रथः। चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्म्मर्षणादयः। ५२४०
दशैते तावका योधा भीमसेनमयोधयन्। महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्थया।
भीष्मस्य समरे राजन् प्रार्थयाना महद्यशः। शल्यस्तु नवभिर्व्वाणैर्भीमसेनमताडयत्।
कृतवर्म्मा त्रिभिर्वाणैः कृपश्च नवभिः शरैः। चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष।
दशभिर्दशभिर्व्वाणैर्भीमसेनमताडयत्। सैन्धवश्च त्रिभिर्व्वाणैर्भीमसेनमताडयत्।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः। दुर्म्मर्षणश्च विंशत्या पाण्डवं निशितैः शरैः। ५२४५
स तान् सर्व्वान् महाराज राजमानान् पृथक् पृथक्। प्रवरान् सर्व्वलोकस्य धार्त्तराष्ट्रान् महारथान्।
जघान समरे वीरः पाण्डवः परवीरहा। सप्तभिः शल्यमाविध्यत् कृतवर्म्माणमष्टभिः।
कृपस्य सशरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत। अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्विव्याध सप्तभिः।
विन्दानुविन्दौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिरताडयत्। दुर्म्मर्षणञ्च विंशत्या चित्रसेनञ्च पञ्चभिः।
विकर्णं दशभिर्वाणैः पञ्चभिश्च जयद्रथं। विद्ध्वा भीमोऽनदद्धृष्टः सैन्धवञ्च पुनस्त्रिभिः। ५२५०
अथान्यद्धनुरादाय गौतमो रथिनां वरः। भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः।
स विद्धो दशभिर्व्वाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपः। ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान्।

गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे । सैन्धवस्य तथाऽश्वांश्च सारथिञ्च त्रिभिः शरैः ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालान्तकसमद्युतिः । हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
शरांश्चिक्षेप निशितान् भीमसेनस्य संयुगे । तस्य भीमो धनुर्म्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद मारिष । ५२५५
भल्लाभ्यां भरतश्रेष्ठ सैन्धवस्य महात्मनः । स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
चित्रसेनरथं राजन्नारुरोह त्वरान्वितः । अत्यद्भुतं रणे कर्म्म कृतवांस्तत्र पाण्डवः ।
महारथान् शरैर्विद्ध्वा वारयित्वा च मारिष । विरथं सैन्धवं चक्रे सर्व्वलोकस्य पश्यतः ।
तदा न मम्टषे शल्यो भीमसेनस्य विक्रमं । स सन्धाय शरांस्तीक्ष्णान् कर्म्मारपरिमार्ज्जितान् ।
भीमं विव्याध समरे तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । कृपश्च कृतवर्म्मा च भगदत्तश्च वीर्य्यवान् । ५२६०
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ चित्रसेनश्च संयुगे । दुर्म्मर्षणो विकर्णश्च सिन्धुराजश्च वीर्य्यवान् ।
भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं शल्यहेतोररिन्दमाः । स च तान् प्रतिविव्याध पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः । तं शल्यो नवभिर्भित्त्वा पुनर्व्विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिञ्चास्य भल्लेन गाढं विव्याध मर्म्मणि । विशोकं प्रेक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् ।
मद्रराजं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् । तथेतरान् महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः । ५२६५
ताडयामास समरे सिंहवद्विननाद च । ते हि यत्ता महेष्वासाः पाण्डवं युद्धकोविदं ।
त्रिभिस्त्रिभिरकुण्ठाग्रैर्भृशं मर्म्मस्वताडयन् । सोऽतिविद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे ।
पर्व्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवाम्बुदैः । स तु क्रोधसमाविष्टः पाण्डवानां महारथः ।
मद्रेश्वरं त्रिभिर्व्बाणैर्भृशं विद्ध्वा महायशाः । प्राग्ज्योतिषं शतेनाजौ राजन् विव्याध सायकैः ।
कृपञ्च बहुभिर्बाणैर्भृशं विद्ध्वा महायशाः । ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः । ५२७०
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेद कृतहस्तवत् । तथाऽन्यद्धनुरादाय कृतवर्म्मा वृकोदरं ।
आजघान भ्रुवोर्म्मध्ये नाराचेन परन्तपः । भीमस्तु समरे विद्ध्वा शल्यं नवभिरायसैः ।
भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्म्माणमष्टभिः । द्वाभ्यां द्वाभ्यान्तु विव्याध गौतमप्रभृतीन् रथान् ।
तेऽपि तं समरे राजन् विव्यधुर्निशितैः शरैः । स तथा पीड्यमानोऽपि सर्व्वशस्त्रैर्म्महारथैः ।
मत्वा तृणेन तान् तुल्यान विचचार गतव्यथः । ते चापि रथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशितान् शरान् । ५२७५
प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोऽथ सहस्रशः । तस्य शक्तिं महावेगां भगदत्तो महाबलः ।
चिक्षेप समरे वीरः स्वर्णदण्डां महात्मने । तोमरं सैन्धवो राजा पट्टिशञ्च महाभुजः ।
शतघ्नीञ्च कृपो राजन् शरं शल्यश्च संयुगे । अथेतरे महेष्वासाः पञ्च पञ्च शिलीमुखान् ।
भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा । तोमरञ्च द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः ।
पट्टिशञ्च त्रिभिर्व्बाणैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् । स बिभेद शतघ्नीञ्च नवभिः कङ्कपत्रिभिः । ५२८०
भीमसेनो रणश्लाघी त्रिधैकैकं समाच्छिनत् । तांश्च सर्व्वान् महेष्वासान् त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ।
ततो धनञ्जयस्तत्र वर्त्तमाने महारणे । आजगाम रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथं ।

निघ्नन्तं समरे शत्रून् योधमानश्च सायकैः । तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य पाण्डवौ ।
न शशंसुर्जयं तत्र तावकाः पुरुषर्षभाः । अथार्ज्जुनो रणे भीमं योधयन्तं महारथान् ।
भीष्मस्य निधनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । आससाद रणे वीरांस्तावकान् दश भारत । ५२८५
ये स्म भीमं रणे राजन् योधयन्तो व्यवस्थिताः । बीभत्सुस्तान् तथाऽविध्यत् भीमस्य प्रियकाम्यया ।
ततो दुर्य्योधनो राजा सुशर्म्माणमचोदयत् । अर्ज्जुनस्य बधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ।
सुशर्म्मन् गच्छ शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः । जहि पाण्डुसुतावेतौ धनञ्जयवृकोदरौ ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य त्रैगर्त्तः प्रस्थलाधिपः । अभिद्रुत्य रणे भीममर्ज्जुनञ्चैव धन्विनौ ।
रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात् पर्य्यवारयत् । ततः प्रववृते युद्धमर्ज्जुनस्य परैः सह । ५२९०
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मबधपर्व्वणि भीमसेनपराक्रमे चतुर्दशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्ज्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथं । छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
सुशर्म्माणं कृपञ्चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत । प्राग्ज्योतिषञ्च समरे सैन्धवञ्च जयद्रथं ।
चित्रसेनं विकर्णञ्च कृतवर्म्माणमेव च । दुर्म्मर्षणञ्च राजेन्द्र आवन्त्यौ च महारथौ ।
एकैकं त्रिभिरानर्च्छत् कङ्कबर्हिणवाजितैः । शरैरतिरथो युद्धे पीड़यन् वाहिनीं तव ।
जयद्रथो रणे पार्थं विद्ध्वा भारत सायकैः । भीमं विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थितः । ५२९५
शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः । विव्यधाते महाराज बहुधा मर्म्मभेदिभिः ।
चित्रसेनादयश्चैव पुत्त्रास्तव विशाम्पते । पञ्चभिः पञ्चभिस्तूर्णं संयुगे निशितैः शरैः ।
आजघ्नुरर्ज्जुनं सङ्ख्ये भीमसेनञ्च मारिष । तौ तत्र रथिनां श्रेष्ठौ कौन्तेयौ भरतर्षभौ ।
अपीड़येतां समरे त्रिगर्त्तानां महाबलं । सुशर्म्माऽपि रणे पार्थं शरैर्नवभिराशुगैः ।
ननाद बलवन्नादं त्रासयानो महद्बलं । अन्ये च रथिनः शूरा भीमसेनधनञ्जयौ । ५३००
विव्यधुर्निशितैर्ब्बाणै रुक्मपुङ्खैरजिह्मगैः । तेषान्तु रथिनां मध्ये कौन्तेयौ भरतर्षभौ ।
क्रीड़मानौ रथोदारौ चित्ररूपौ व्यदृश्यतां । आमिषेप्सू गवां मध्ये सिंहाविव मदोत्कटौ ।
छित्त्वा धनूंषि शूराणां शरांश्च बहुधा रणे । पातयामासतुर्व्वीरौ शिरांसि शतशो नृणां ।
हताश्च बहवो भग्ना हयाश्च शतशो हताः । गजाश्च सगजारोहाः पेतुरुर्व्व्यां महाहवे ।
रथिनः सादिनश्चैव तत्र तत्र निषूदिताः । दृश्यन्ते बहवो राजन् वेपमानाः समन्ततः । ५३०५
हतैर्गजैः पदात्योघैर्व्वाजिभिश्च निषूदितैः । रथैश्च बहुधा भग्नैः समास्तीर्य्यत मेदिनी ।
तत्राद्भुतमपश्याम रणे पार्थस्य विक्रमं । शरैः संवार्य्य तान् वीरान् स जघान महाबलः ।
पुत्त्रस्तु तत्र तं दृष्ट्वा भीमार्ज्जुनपराक्रमं । गाङ्गेयस्य रथाभ्याशमुपजग्मे महाबलः ।
कृपश्च कृतवर्म्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ नाजहुः संयुगं तदा ।
ततो भीमो महेष्वासः फाल्गुनश्च महारथः । कौरवाणां चमूं घोरां भृशं दुद्रुवतू रणे । ५३१०
ततो बर्हिणवाजानामयुतान्यर्बुदानि च । धनञ्जयरथे तूर्णं पातयन्ति स्म भूमिपाः ।

ततस्तान् शरजालेन सन्निवार्य्य महारथान्। पार्थः समन्तात् समरे प्रेषयामास मृत्यवे।
शल्यस्तु समरे जिष्णुं क्रीडन्निव महारथः। आजघानोरसि क्रुद्धो भल्लैः सन्नतपर्व्वभिः।
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा हस्तावापञ्च पञ्चभिः। अथैनं सायकैस्तीक्ष्णैर्भृशं विव्याध मर्म्मणि।
अथान्यद्धनुरादाय समरे भारसाधनं। मद्रेश्वरो रणे जिष्णुं ताडयामास रोषितः। ५११५
त्रिभिः शरैर्महाराज वासुदेवञ्च पञ्चभिः। भीमसेनञ्च नवभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत्।
ततो द्रोणो महाराज मागधश्च महारथः। दुर्य्योधनसमादिष्टौ तं देशमुपजग्मतुः।
यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पाण्डवः। कौरव्यस्य महासेनां जघ्नतुः सुमहारथौ।
जयत्सेनस्तु समरे भीमं भीमायुधं युधि। विव्याध निशितैर्बाणैरष्टभिर्भरतर्षभ।
तं भीमो दशभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः। सारथिञ्चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत्। ५१२०
उद्भ्रान्तैस्तुरगैः सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः। मागधोऽपहृतो राजा सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः।
द्रोणस्तु विवरं दृष्ट्वा भीमसेनं शिलीमुखैः। विव्याध बाणैर्निशितैरष्टभिर्भरतर्षभ।
तं भीमः समरश्लाघी गुरुं पितृसमं रणे। विव्याध पञ्चभिर्भल्लैस्तथा षष्ट्या च भारत।
अर्ज्जुनस्तु सुशर्म्माणं विद्ध्वा बहुभिरायसैः। व्यधमत्तस्य तत्सैन्यं महाभ्राणि यथाऽनिलः।
ततो भीष्मश्च राजा च कौशल्यश्च बृहद्बलः। समवर्त्तन्त संक्रुद्धा भीमसेनधनञ्जयौ। ५१२५
तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। अभ्यद्रवन् रणे भीष्मं व्यादितास्यमिवान्तकं।
शिखण्डी तु समासाद्य भारतानां पितामहं। अभ्यद्रवत संहृष्टो भयं त्यक्त्वा महारथात्।
युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनं। अयोधयन् रणे भीष्मं सहिताः सर्व्वसृञ्जयैः।
तथैव तावकाः सर्व्वे पुरस्कृत्य यतव्रतं। शिखण्डिप्रमुखान् पार्थान् योधयन्ति स्म संयुगे।
ततः प्रववृते युद्धं कौरवाणां भयावहं। तत्र पाण्डुसुतैः सार्द्धं भीष्मस्य विजयं प्रति। ५१३०
तावकानां जये भीष्मो ग्लह आसीद्विशाम्पते। तत्र हि द्यूतमासक्तं विजयायेतराय च।
धृष्टद्युम्नस्तु राजेन्द्र सर्व्वसैन्यान्यचोदयत्। अभिद्रवत गाङ्गेयं माभैष्ट रथसत्तमाः।
सेनापतिवचः श्रुत्वा पाण्डवानां वरूथिनी। भीष्मं समभ्ययात्तूर्णं प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे।
भीष्मोऽपि रथिनां श्रेष्ठः प्रतिजग्राह तां चमूं। आपतन्तीं महाराज वेलामिव महोदधिः।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीमार्जुनपराक्रमे पञ्चदशाधिकशततोऽध्यायः॥ ११५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं शान्तनवो भीष्मो दशमेऽहनि सञ्जय। अयुध्यत महावीर्य्यः पाण्डवैः सह सृञ्जयैः। ५१३५
कुरवश्च कथं युद्धे पाण्डवान् प्रत्यवारयन्। आचक्ष्व मे महायुद्धं भीष्मस्याहवशोभिनः।
॥ सञ्जय उवाच ॥ कुरवः पाण्डवैः सार्द्धं यदयुध्यन्त भारत। यथा च तदभूद्युद्धं तत्ते वक्ष्यामि साम्प्रतं।
गमिताः परलोकाय परमास्त्रैः किरीटिनः। अहन्यहनि संक्रुद्धास्तावकानां महारथाः।
यथाप्रतिज्ञं कौरव्यः स चापि समितिञ्जयः। पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयं।
कुरुभिः सहितं भीष्मं युध्यमानं परन्तप। अर्ज्जुनञ्च सपाञ्चाल्यं संशयो विजयेऽभवत्। ५१४०

दशमेऽहनि तस्मिंस्तु भीष्मार्ज्जुनसमागमे । प्रावर्त्तत महारौद्रः सततं समितिक्षयः ।
तस्मिन्नयुतशो राजन् भूयशश्च परन्तप । भीष्मः शान्तनवो योधान् जघान परमास्त्रवित् ।
येषामज्ञातकल्पानि नामगोत्राणि भारत । ते हतास्तत्र भीष्मेण शूराः सर्व्वेऽनिवर्त्तिनः ।
दशाहानि ततस्तप्त्वा भीष्मः पाण्डववाहिनीं । निरविद्यत धर्म्मात्मा जीवितेन परन्तप ।
स क्षिप्रं वधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखो रणे । न हन्यां मानवश्रेष्ठान् सङ्ग्रामे सुबहूनपि । ५२४५
चिन्तयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव । अभ्याशस्थं महाराज पाण्डवं वाक्यमब्रवीत् ।
युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्व्वशास्त्रविशारद । शृणुष्व वचनं तात धर्म्यं स्वर्ग्यञ्च जल्पतः ।
निर्व्विण्णोऽस्मि भृशं तात देहेनानेन भारत । घ्नतश्च मे गतः कालः सुबहून् प्राणिनो रणे ।
तस्मात् पार्थं पुरोधाय पाञ्चालान् सृञ्जयांस्तथा । मद्वधे क्रियतां यत्नो मम चेदिच्छसि प्रियं ।
तस्य तन्मतमाज्ञाय पाण्डवः सत्यदर्शनः । भीष्मं प्रति ययौ राजा सङ्ग्रामे सह सृञ्जयैः । ५२५०
धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् पाण्डवश्च युधिष्ठिरः । श्रुत्वा भीष्मस्य तां वाचं चोदयामासतुर्ब्बलं ।
अभिद्रवध्वं युध्यध्वं भीष्मं जयत संयुगे । रक्षिताः सत्यसन्धेन जिष्णुना रिपुजिष्णुना ।
अयञ्चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः । भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवं ।
मा वो भीष्माद्भयं किञ्चिदस्त्वद्य युधि सृञ्जयाः । ध्रुवं भीष्मं विजेष्याम पुरस्कृत्य शिखण्डिनं ।
ते तथा समयं कृत्वा दशमेऽहनि पाण्डवाः । ब्रह्मलोकपरा भूत्वा सञ्जग्मुः क्रोधमूर्च्छिताः । ५२५५
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवञ्च धनञ्जयं । भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते समास्थिताः ।
ततस्तव सुतादिष्टा नानाजनपदेश्वराः । द्रोणेन सह पुत्रेण सहसेना महाबलाः ।
दुःशासनश्च बलवान् सह सर्व्वैः सहोदरैः । भीष्मं समरमध्यस्थं पालयाञ्चक्रिरे तदा ।
ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य महाव्रतं । शिखण्डिप्रमुखान् पार्थान् योधयन्ति स्म संयुगे ।
चेदिभिस्तु सपाञ्चालैः सहितो वानरध्वजः । ययौ शान्तनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । ५२६०
द्रोणपुत्त्रं शिनेर्नप्ता धृष्टकेतुस्तु पौरवं । युधामन्युः सहामात्यं दुर्य्योधनमयोधयत् ।
विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथं । वृद्धक्षत्रस्य दायादमाससाद परन्तप ।
मद्रराजं महेष्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः । भीमसेनोऽभिगुप्तस्तु नागानीकमुपाद्रवत् ।
अप्रधृष्यमसम्बाधं सर्व्वशस्त्रभृताम्वरं । द्रौणिं प्रति ययौ यत्तः पाञ्चाल्यः सह सोदरैः ।
कर्णिकारध्वजञ्चैव सिंहकेतुमरिन्दम । प्रत्युज्जगाम सौभद्रं राजपुत्रो बृहद्बलः । ५२६५
शिखण्डिनञ्च पुत्रास्ते पाण्डवञ्च धनञ्जयं । राजभिः समरे पार्थमभिपेतुर्जिघांसवः ।
तस्मिन्नतिमहाभीमे सेनयोर्व्वै पराक्रमे । सम्प्रधावत्स्वनीकेषु मेदिनी समकम्पत ।
तान्यनीकान्यनीकेषु समसज्जन्त भारत । तावकानां परेषाञ्च दृष्ट्वा शान्तनवं रणे ।
ततस्तेषां प्रयततामन्योन्यमभिधावतां । प्रादुरासीन्महाशब्दो दिक्षु सर्व्वासु भारत ।
शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानाञ्च बृंहितैः । सिंहनादैश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत । ५२७०

सा च सर्व्वनरेन्द्राणां चन्द्रार्कसदृशी प्रभा। वीराङ्गदकिरीटेषु निष्प्रभा समपद्यत।
रजो मेघाश्च संजग्मुः शस्त्रविद्युद्विराहताः। धनुषाञ्चापि निर्घोषो दारुणः समपद्यत।
वाणशङ्खप्रणादाश्च भेरीणाञ्च महास्वनाः। रथघोषश्च संजज्ञे सेनयोरुभयोरपि।
प्रासशक्त्यृष्टिसङ्घैश्च वाणौघैश्च समाकुलं। निःप्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत।
अन्योऽन्यं रथिनः पेतुर्व्वाजिनश्च महाहवे। कुञ्जरान् कुञ्जरा जघ्नुः पदातींश्च पदातयः। ५३७५
तत्रासीत् सुमहद्युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह। भीष्महेतोर्नरव्याघ्र श्येनयोरामिषे यथा।
तेषां समागमो घोरो बभूव युधि सङ्गतः। अन्योऽन्यस्य बधार्थाय जिगीषूणां महाहवे।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मबधपर्व्वणि भीष्मोपदेशे षोड़शाधिकशततोऽध्यायः॥ ११६ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ अभिमन्युर्म्महाराज तव पुत्त्रमयोधयत्। महत्या सेनया युक्तो भीष्महेतोः पराक्रमी।
ततो दुर्य्योधनो कार्ष्णिं नवभिर्नतपर्व्वभिः। आजघानोरसि क्रुद्धः पुनश्चैव त्रिभिः शरैः।
तस्य शक्तिं रणे कार्ष्णिर्मृत्योर्घोरामिव स्वसां। प्रेषयामास संक्रुद्धो दुर्य्योधनरथं प्रति। ५३८०
तामापतन्तीं सहसा घोररूपां विशाम्पते। द्विधा चिच्छेद ते पुत्त्रः क्षुरप्रेण महारथः।
तद्युद्धमभवद्घोरं चित्ररूपञ्च भारत। इन्द्रियप्रीतिजननं सर्व्वपार्थिवपूजितं।
भीष्मस्य निधनार्थाय पार्थस्य विजयाय च। युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरुपुङ्गवौ।
सात्यकिं रभसं युद्धे द्रौणिर्ब्राह्मणपुङ्गवः। आजघानोरसि क्रुद्धो नाराचेन परन्तपः।
शैनेयोऽपि गुरोः पुत्त्रं सर्व्वमर्म्मसु भारत। अताडयदमेयात्मा नवभिः कङ्कवाजितैः। ५३८५
अश्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः। त्रिंशता च पुनस्तूर्णं बाह्वोरुरसि चार्पयत्।
सोऽतिविद्धो महेष्वासो द्रोणपुत्त्रेण सात्वतः। द्रोणपुत्त्रं त्रिभिर्वाणैराजघान महायशाः।
पौरवो धृष्टकेतुञ्च शरैराच्छाद्य संयुगे। बहुधा दारयाञ्चक्रे महेष्वासं महारथः।
तथैव पौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्म्महारथः। त्रिंशता निशितैर्वाणैर्व्विव्याधाशु महाबलः।
पौरवस्तु धनुश्छित्वा धृष्टकेतोर्म्महारथः। ननाद बलवान्नादं विव्याध च शितैः शरैः। ५३९०
सोऽन्यत् कार्म्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः। आजघान महाराज त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः।
तौ तु तत्र महेष्वासौ महामात्रौ महारथौ। महता शरवर्षेण परस्परमविध्यतां।
अन्योऽन्यस्य धनुश्छित्वा हयान् हत्वा च भारत। विरथावसियुद्धाय समीयतुरमर्षणौ।
आर्षभे चर्म्मणी चित्रे शतचन्द्रपरिष्कृते। तारकाशतचित्रे च निस्त्रिंशौ सुमहाप्रभौ।
प्रगृह्य विमलौ राजंस्तावन्योऽन्यमभिद्रुतौ। वाशितासङ्गमे यत्तौ सिंहाविव महावने। ५३९५
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च। चेरतुर्द्दर्शयन्तौ च प्रार्थयन्तौ परस्परं।
पौरवो धृष्टकेतुन्तु शङ्खदेशे महासिना। ताड़यामास संक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत्।
चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुषर्षभं। आजघान शिताग्रेण जत्रुदेशे महासिना।
तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे। अन्योऽन्यवेगाभिहतौ निपेततुररिन्दमौ।

ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव । जयत्सेनो रथेनाजावपोवाह रणाजिरात् । ४४०१
धृष्टकेतुन्तु समरे माद्रीपुत्त्रः प्रतापवान् । अभोवाह रणे शूरः सहदेवः पराक्रमी ।
चित्रसेनः सुशर्माणं विद्धा बहुभिरायसैः । पुनर्व्विव्याध तं षष्ट्या पुनश्च नवभिः शरैः ।
सुशर्मा तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्त्रं विशाम्पते । दशभिर्द्दशभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः ।
चित्रसेनश्च तं राजंस्त्रिंशतानतपर्व्वभिः । आजघान रणे क्रुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत ।
भीष्मस्य समरे राजन् यशो मानञ्च वर्द्धयन् । सौभद्रो राजपुत्त्रन्तु बृहद्बलमयोधयत् । ४४०५
पार्थहेतोः पराक्रान्तो भीष्मस्यायोधनं प्रति । आर्ज्जुनिं कोशलेन्द्रस्तु विद्धा पञ्चभिरायसैः ।
पुनर्व्विव्याध त्रिंशत्या शरैः सन्नतपर्व्वभिः । सौभद्रः कोशलेन्द्रन्तु विव्याधाष्टभिरायसैः ।
नाकम्पयत सङ्ग्रामे विव्याध च पुनः शरैः । कौशल्यस्य धनुश्चापि पुनश्चिच्छेद फाल्गुनिः ।
आजघान शरैश्चापि त्रिंशता कङ्कपत्रिभिः । सोऽन्यत् कार्मुकमादाय राजपुत्त्रो बृहद्बलः ।
फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः । तयोर्युद्धं समभवत् भीष्महेतोः परन्तप । ४४१०
संरब्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधिनोः । यथा देवासुरे युद्धे बलिवासवयोरभूत् ।
भीमसेनो रथानीकं योधयन् बह्वशोभत । यथा शक्रो वज्रपाणिर्द्दारयन् पर्व्वतोत्तमान् ।
ते वध्यमानाः समरे मातङ्गा गिरिसन्निभाः । निपेतुरुर्व्व्यां सहिता नादयन्तो वसुन्धरां ।
गिरिमात्रा हि ते नागा भिन्नाञ्जनचयोपमाः । विरेजुर्व्वसुधां प्राप्ता विकीर्णा इव पर्व्वताः ।
युधिष्ठिरो महेष्वासो मद्रराजानमाहवे । महत्या सेनया गुप्तः पीडयामास सङ्गतं । ४४१५
मद्रेश्वरोऽथ समरे धर्म्मपुत्त्रं महारथं । पीडयामास समरे भीष्महेतोः पराक्रमी ।
विराटं सैन्धवो राजा विद्धा सन्नतपर्व्वभिः । नवभिः सायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनरर्पयत् ।
विराटश्च महाराज सैन्धवं वाहिनीपतिः । त्रिंशद्भिर्निशितैर्व्वाणैराजघान स्तनान्तरे ।
चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौ चित्रवर्म्मायुधध्वजौ । रेजतुश्चित्ररूपौ तौ सङ्ग्रामे मत्स्यसैन्धवौ ।
द्रोणः पाञ्चालपुत्त्रेण समागम्य महारणे । महासमुदयं चक्रे शरैः सन्नतपर्व्वभिः । ४४२०
ततो द्रोणो महाराज पार्षतस्य महद्धनुः । छित्वा पञ्चाशतेषूणां पार्षतं समविध्यत ।
सोऽन्यत् कार्मुकमादाय पार्षतः परवीरहा । द्रोणाय चिक्षेप गदां यमदण्डोपमां रणे ।
तामापतन्तीं सहसा हेमपट्टविभूषितां । शरैः पञ्चाशता द्रोणो वारयामास संयुगे ।
सा छिन्ना बहुधा राजन् द्रोणचापच्युतैः शरैः । चूर्णीकृता विशीर्य्यन्ती पपात वसुधातले ।
गदां विनिहतां दृष्ट्वा पार्षतः शत्रुतापनः । द्रोणाय शक्तिं चिक्षेप सर्व्वपारशवीं शुभां । ४४२५
तां द्रोणो नवभिर्व्वाणैश्चिच्छेद युधि भारत । पार्षतञ्च महेष्वासं पीडयामास संयुगे ।
एवमेतन्महद्युद्धं द्रोणपार्षतयोरभूत् । भीष्मं प्रति महाराज घोररूपं भयानकं ।
अर्ज्जुनः प्राप्य गाङ्गेयं पीडयन्निशितैः शरैः । अभ्यद्रवत संयत्तो वने मत्तमिव द्विपं ।
प्रत्युद्ययौ च तं राजा भगदत्तः प्रतापवान् । अर्ज्जुनं शरवर्षेण वारयामास संयुगे ।

अर्ज्जुनस्तु ततो नागमायान्तं रजतोपमैः । विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत महारणे । ४४३०
शिखण्डिनश्च कौन्तेयो याहि याहीत्यचोदयत् । भीष्मं प्रति महाराज जह्येनमिति चाब्रवीत् ।
प्राग्ज्योतिषस्ततो हित्वा पाण्डवं पाण्डुपूर्व्वज । प्रययौ त्वरितो राजन् द्रुपदस्य रथं प्रति ।
ततोऽर्ज्जुनो महाराज भीष्ममभ्यद्रवद्द्रुतं । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्त्तत ।
ततस्ते तावकाः शूराः पाण्डवं रभसं युधि । समभ्यधावन् क्रोशन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
नानाविधान्यनीकानि पुत्त्राणान्ते जनाधिप । अर्ज्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुतः । ४४३५
शिखण्डी तु समासाद्य भारतानां पितामहं । इषुभिस्तूर्णमव्यग्रो बहुभिः स समाचिनोत् ।
रथाग्न्यगारश्चापार्च्चिरसिशक्तिगदेन्धनः । शरसङ्घमहाज्वालः क्षत्रियान् समरेऽदहत् ।
यथाऽग्निः सुमहानिद्धः कक्षे चरति सानिलः । तथा जज्वाल भीष्मोऽपि दिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ।
सोमकांश्च रणे भीष्मो जघ्ने पार्थपदानुगान् । न्यवारयत तत्सैन्यं पाण्डवस्य महारथः ।
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः शितैः सन्नतपर्व्वभिः । नादयन् स दिशो भीष्मः प्रदिशश्च महाहवे । ४४४०
पातयन् रथिनो राजन् हयांश्च हयसादिभिः । मुण्डतालवनानीव स चकार रथव्रजान् ।
निर्म्मनुष्यान् रथान् राजन् गजानश्वांश्च संयुगे । चकार समरे भीष्मः सर्व्वशस्त्रभृताम्वरः ।
तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्ज्जितमिवाशनेः । निशम्य सर्व्वतो राजन् समकम्पन्त सैनिकाः ।
अमोघा न्यपतन् वाणाः पेतुस्ते मनुजेश्वर । नासज्जन्त शरीरेषु भीष्मचापच्युताः शराः ।
निर्म्मनुष्यान् रथान् राजन् संयुक्तान् जवनैर्हयैः । वातायमानान् पश्याम ह्रियमाणान् विशाम्पते । ४४४५
चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्द्दश । महारथाः समाख्याताः कुलपुत्त्रास्तनुत्यजः ।
अपरावर्त्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः । सङ्ग्रामे भीष्ममासाद्य सवाजिरथकुञ्जराः ।
जग्मुस्ते परलोकाय व्यादितास्यमिवान्तकं । न तत्रासीद्रणे राजन् सोमकानां महारथः ।
यः सम्प्राप्य रणे भीष्मं जीवमानः समाव्रजेत् । तांश्च सर्व्वान् रणे योधान् प्रेतराजपुरं प्रति ।
नीतानमन्यन्त जना दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमं । न कश्चिदेनं समरे प्रत्युद्याति महारथः । ४४५०
ऋते पाण्डुसुतं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिं । शिखण्डिनञ्च समरे पाञ्चाल्यममितौजसं ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे सप्तदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शिखण्डी तु रणे भीष्ममासाद्य पुरुषर्षभ । दशभिर्निशितैर्भल्लैराजघान स्तनान्तरे ।
शिखण्डिनन्तु गाङ्गेयः क्रोधदीप्तेन चक्षुषा । सम्प्रैक्षत कटाक्षेण निर्द्दहन्निव भारत ।
स्त्रीत्वं तस्य स्मरन् राजन् सर्व्वलोकस्य पश्यतः । नाजघान रणे भीष्मः स च तन्नावबुद्धवान् ।
अर्ज्जुनस्तु महाराज शिखण्डिनमभाषत । अभिद्रवस्व त्वरितं जहि चैनं पितामहं । ४४५५
किन्ते विवक्षया वीर जहि भीष्मं महारथं । न ह्यन्यमनुपश्यामि कञ्चिद्यौधिष्ठिरे बले ।
यः शक्तः समरे भीष्मं प्रतियोद्धुमिहाहवे । ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ । शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पितामहमवाकिरत् ।

अचिन्तयित्वा तान् बाणान् पिता देवव्रतस्तव । अर्ज्जुनं समरे क्रुद्धं वारयामास सायकैः ।
तथैव च चमूं सर्व्वां पाण्डवानां महारथः । अप्रैषीत् स शरैस्तीक्ष्णैः परलोकाय मारिष । ५५६०
तथैव पाण्डवा राजन् सैन्येन महता वृताः । भीष्मं सञ्छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरं ।
स समन्तात् परिवृतो भारतो भरतर्षभ । निर्द्ददाह रणे शूरान् वने वह्निरिव ज्वलन् ।
तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्त्रस्य पौरुषं । अयोधयच्च यत् पार्थं जुगोप च पितामहं ।
कर्म्मणा तेन समरे तव पुत्त्रस्य धन्विनः । दुःशासनस्य तुतुषुः सर्व्वे लोका महात्मनः ।
यदेकः समरे पार्थान् सार्ज्जुनान् समयोधयत् । न चैनं पाण्डवा युद्धे वारयामासुरुल्बणं । ५५६५
दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृताः । सादिनश्च महेष्वासा हस्तिनश्च महाबलाः ।
विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले । शरातुरास्तथैवान्ये दन्तिनो विद्रुता दिशः ।
यथाऽग्निरिन्धनं प्राप्य ज्वलेद्दीप्तार्च्चिरुल्बणं । तथा जज्वाल पुत्त्रस्ते पाण्डुसेनां विनिर्द्दहन् ।
तं भारत महामात्रं पाण्डवानां महारथः । जेतुं नोत्सहते कश्चिन्नाभ्युद्यातुं कथञ्चन ।
ऋते महेन्द्रतनयात् श्वेताश्वात् कृष्णसारथेः । स हि तं समरे राजन् निर्ज्जित्य विजयोऽर्ज्जुनः । ५५७०
भीष्ममेवाभिदुद्राव सर्व्वलोकस्य पश्यतः । विजितस्तव पुत्त्रस्तु भीष्मबाहुव्यपाश्रयः ।
पुनः पुनः समाश्वस्य प्रायुध्यत मदोत्कटः । अर्ज्जुनस्तु रणे राजन् योधयन् संव्यराजत ।
शिखण्डी तु रणे राजन् विव्याधैव पितामहं । शरैरशनिसंस्पर्शैस्तथा सर्पविषोपमैः ।
न च स्म ते रुजं चक्रुः पितुस्तव जनेश्वर । स्मयमानस्तु गाङ्गेयस्तान् बाणान् जगृहे तदा ।
उष्णार्त्तो हि नरो यद्वत् जलधाराः प्रतीच्छति । तथा जग्राह गाङ्गेयः शरधाराः शिखण्डिनः । ५५७५
तं क्षत्रिया महाराज ददृशुर्घोरमाहवे । भीष्मं दहन्तं सैन्यानि पाण्डवानां महात्मनां ।
ततोऽब्रवीत्तव सुतः सर्व्वसैन्यानि मारिष । अभिद्रवत संग्रामे फाल्गुनं सर्व्वतो रणे ।
भीष्मो वः समरे सर्व्वान् पालयिष्यति धर्म्मवित् । ते भयं सुमहत् त्यक्त्वा पाण्डवान् प्रत्ययुध्यत ।
हैमतालेन महता भीष्मस्तिष्ठति पालयन् । सर्व्वेषां धार्त्तराष्ट्राणां समरे शर्म्म वर्म्म च ।
त्रिदशापि समुद्युक्ता नालं भीष्मं समासितुं । किमु पार्था महात्मानं मर्त्यभूता महाबलं । ५५८०
तस्माद्द्रवत मा योधा फाल्गुनं प्राप्य संयुगे । अहमद्य रणे यत्तो योधयिष्यामि पाण्डवं ।
सहितः सर्व्वतो यत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपैः । तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन् तव पुत्त्रस्य धन्विनः ।
सर्व्वे योधाः सुसंरब्धा बलवन्तो महाबलाः । ते विदेहाः कलिङ्गाश्च दाशेरकगणाश्च ह ।
अभिपेतुर्निषादाश्च सौवीराश्च महारणे । वाह्लीका दरदाश्चैव प्रतीच्योदीच्यमालवाः ।
अभिषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः । शाल्वाः शकास्त्रिगर्त्ताश्च अम्बष्ठाः कैकयैः सह । ५५८५
अभिपेतू रणे पार्थं पतङ्गा इव पावकं । स तान् सर्व्वान् शतानीकान् महाराज महारथान् ।
दिव्यान्यस्त्राणि सञ्चिन्त्य प्रसन्धाय धनञ्जयः । स तैरस्त्रैर्महावेगैर्द्ददाहाशु महाबलः ।
शरप्रतापैर्बीभत्सुः पतङ्गानिव पावकः । तस्य बाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्विनः ।

दीप्यमानमिवाकाशे गाण्डीवं समदृश्यत । ते शरार्त्ता महाराज विप्रकीर्णमहाध्वजाः ।
नाभ्यवर्त्तन्त राजानः सहिता वानरध्वजं । सध्वजा रथिनः पेतुर्हयारोहा हयैः सह । १४९०
सगजाश्च गजारोहाः किरीटिशरताडिताः । ततोऽर्ज्जुनभुजोत्सृष्टैरावृत्तासीद्वसुन्धरा ।
विद्रवद्भिश्च बहुधा बलैराज्ञां समन्ततः । अथ पार्थो महाराज द्रावयित्वा वरूथिनीं ।
दुःशासनाय स बहून् प्रेषयामास सायकान् । ते तु भित्त्वा तव सुतं दुःशासनमयोमुखाः ।
धरणीं विविशुः सर्व्वे वल्मीकमिव पन्नगाः । हयांश्चास्य ततो जघ्ने सारथिञ्च न्यपातयत् ।
विविंशतिञ्च विंशत्या विरथं कृतवान् प्रभुः । आजघान भृशञ्चैव पञ्चभिर्नतपर्व्वभिः । १४९५
कृपं विकर्णं शल्यञ्च विद्ध्वा बहुभिरायसैः । चकार विरथांश्चैव कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
एवन्ते विरथाः सर्व्वे कृपः शल्यश्च मारिष । दुःशासनो विकर्णश्च तथैव च विविंशतिः ।
सम्प्राद्रवन्त समरे निर्जिताः सव्यसाचिना । पूर्व्वाह्णे भरतश्रेष्ठ पराजित्य महारथान् ।
प्रजज्वाल रणे पार्थो विधूम इव पावकः । तथैव शरवर्षेण भास्करो रश्मिवानिव ।
अन्यानपि महाराज पातयामास पार्थिवान् । पराङ्मुखीकृत्य तथा शरवर्षैर्महारथान् । १५००
प्रावर्त्तयत सङ्ग्रामे शोणितोदां महानदीं । मध्येन कुरुसैन्यानां पाण्डवानाञ्च भारत ।
गजाश्वरथसङ्घाश्च बहुधा रथिभिर्हताः । रथाश्च निहता नागैर्हयाश्चैव पदातिभिः ।
अन्तराच्छिद्यमानानि शरीराणि शिरांसि च । निपेतुर्दिक्षु सर्व्वासु गजाश्वरथयोधिनां ।
छन्नमायोधनं राजन् कुण्डलाङ्गदधारिभिः । पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्त्रैर्महारथैः ।
रथनेमिनिकृत्तैश्च गजैश्चैवावपोथितैः । पदातायाप्यधावन्त साश्वाः सहययोधिनः । १५०५
गजाश्च रथयोधाश्च परिपेतुः समन्ततः । विकीर्णाश्च रथा भूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ।
तद्गजाश्वरथौघानां रुधिरेण समुक्षितं । छन्नमायोधनं रेजे रक्ताभ्रमिव शारदं ।
श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृका गोमायुभिः सह । प्रणेदुर्भक्ष्यमाणाश्च विकृताश्च मृगद्विजाः ।
ववुर्बहुविधाश्चैव दिक्षु सर्व्वासु मारुताः । दृश्यमानेषु रक्षःसु भूतेषु च नदत्सु च ।
काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च महाधनाः । धूयमाना व्यदृश्यन्त सहसा मारुतेरिताः । १५१०
श्वेतच्छत्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः । विकीर्णाः समदृश्यन्त पतिता धरणीतले ।
ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् । अभ्यधावत कौन्तेयं मिषतां सर्व्वधन्विनां ।
तं शिखण्डी रणे यान्तमभ्यद्रवत दंशितः । ततः समाहरत् भीष्मस्तदस्त्रं पावकोपमं ।
एतस्मिन्नेव काले तु कौन्तेयः श्वेतवाहनः । निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहं ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे अष्टादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११८ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं व्यूढेष्वनीकेषु भूयिष्ठेष्वनिवर्त्तिनः । ब्रह्मलोकपराः सर्व्वे समपद्यन्त भारत । १५१५
न ह्यनीकमनीकेन समसज्जत सङ्कुले । रथिनो रथिभिः सार्द्धं पदाताश्च पदातिभिः ।
अश्वाश्चाश्वैरयुध्यन्त गजाश्च गजयोधिभिः । उन्मत्तवन्महाराज युध्यमाना तत्र भारत ।

महान् व्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत । नरनागगणेष्वेवं व्यवकीर्णेषु सर्व्वशः ।
क्षये तस्मिन्महारौद्रे निर्विशेषमजायत । ततः शल्यः कृपश्चैव चित्रसेनश्च भारत ।
दुःशासनो विकर्णश्च रथानास्थाय भास्वरान् । पाण्डवानां रणे शूरा ध्वजिनीं समकम्पयन् । ५५१०
सा बध्यमाना समरे पाण्डुसेना महात्मभिः । भ्राम्यते बहुधा राजन् मारुतेनेव नौर्ज्जले ।
यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्म्माणि कृन्तति । तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्म्माणि कृन्तति ।
अतीव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना । नवमेघप्रतीकाशाः पातिता बहुधा गजाः ।
मृद्यमानाश्च दृश्यन्ते पार्थेन नरयूथपाः । इषुभिस्ताड्यमानाश्च नाराचैश्च सहस्रशः ।
पेतुरार्त्तस्वरं घोरं कृत्वा तत्र महागजाः । आबद्धाभरणैः कायैर्निहतानां महात्मनां । ५५१५
छन्नमायोधनं रेजे शिरोभिश्च सकुण्डलैः । तस्मिन्नेवं महाराज महावीरवरक्षये ।
भीष्मे च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनञ्जये । ते पराक्रान्तमालोक्य राजन् युधि पितामहं ।
अभ्यवर्त्तन्त ते पुत्त्राः सर्व्वसैन्यपुरस्कृताः । इच्छन्तो निधनं युद्धे स्वर्गं कृत्वा परायणं ।
पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त तस्मिन् वीरवरक्षये । पाण्डवाश्च महाराज स्मरन्तो विविधान् बहून् ।
क्लेशान् कृतान् सपुत्त्रेण त्वया पूर्व्वं नराधिप । भयं त्यक्त्वा रणे शूरा ब्रह्मलोकाय तत्पराः । ५५२०
तावकांस्तव पुत्त्रांश्च योधयन्ति प्रहृष्टवत् । सेनापतिस्तु समरे प्राह सेनां महारथः ।
अभ्यद्रवत गाङ्गेयं सोमकाः सृञ्जयैः सह । सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सृञ्जयाश्च ते ।
अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं शरवृष्ट्या समाहताः । बध्यमानस्ततो राजन् पिता शान्तनवस्तव ।
अमर्षवशमापन्नो योधयामास सृञ्जयान् । तस्य कीर्त्तिमतस्तात पुरा रामेण धीमता ।
सम्प्रदत्ताऽस्त्रशिक्षा वै परानीकविनाशिनी । स तां शिक्षामधिष्ठाय कुर्व्वन् परबलक्षयं । ५५२५
अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः । भीष्मो दशसहस्राणि जघान परवीरहा ।
तस्मिंस्तु दिवसे प्राप्ते दशमे भरतर्षभ । भीष्मेणैकेन मत्स्येषु पाञ्चालेषु च संयुगे ।
गजानामयुतं हत्वा हताः सप्त महारथाः । हत्वा पञ्चसहस्राणि रथानां प्रपितामहः ।
नराणाञ्च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्द्दश । दन्तिनाञ्च सहस्राणि हयानामयुतं पुनः ।
शिक्षाबलेन निहतं पित्रा तव विशाम्पते । ततः सर्व्वमहीपानां क्षोभयित्वा वरूथिनीं । ५५३०
विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः । शतानीकञ्च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान् ।
सहस्राणि महाराज राज्ञां भल्लैरपातयत् । ये च केचन पार्थानामभियाता धनञ्जयं ।
राजानो भीष्ममासाद्य गतास्ते यमसादनं । एवं दश दिशो भीष्मः शरजालैः समन्ततः ।
आवृत्य सेनां पार्थानामवतस्थे समन्ततः । स कृत्वा सुमहत् कर्म्म तस्मिन् वै दशमेऽहनि ।
सेनयोरन्तरे तिष्ठन् प्रगृहीतशरासनः । न चैनं पार्थिवाः केचिच्छक्ता राजन् निरीक्षितुं । ५५३५
मध्यं प्राप्तं यथा ग्रीष्मे तपन्तं भास्करं दिवि । यथा दैत्यचमूं शक्रस्तापयामास संयुगे ।
तथा भीष्मः पाण्डवेयांस्तापयामास भारत । तथा चैनं पराक्रान्तमालोक्य मधुसूदनः ।

उवाच देवकीपुत्त्रः प्रीयमाणो धनञ्जयं । एष शान्तनवो भीष्मः सेनयोरन्तरे स्थितः ।
सन्निहत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति । बलात् संस्तम्भयस्वैनं यत्रैषा भिद्यते चमूः ।
न हि भीष्मशरानन्यः सोढुमुत्सहते विभो । ततस्तस्मिन् क्षणे राजंश्चोदितो वानरध्वजः । ५५५०
सध्वजं सरथं साश्वं भीष्ममन्तर्दधे शरैः । स चापि कुरुमुख्यानामृषभः पाण्डवेरितान् ।
शरव्रातैः शरव्रातान् बहुधा विददार तान् । ततः पाञ्चालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्य्यवान् ।
पाण्डवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । यमौ च चेकितानश्च केकयाः पञ्च चैव हि ।
सात्यकिश्च महाबाहुः सौभद्रोऽथ घटोत्कचः । द्रौपदेयाः शिखण्डी च कुन्तिभोजश्च वीर्य्यवान् ।
सुशर्म्मा च विराटश्च पाण्डवेया महाबलाः । एते चान्ये च बहवः पीडिता भीष्मसायकैः । ५५५५
समुद्धृताः फाल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे । ततः शिखण्डी वेगेन प्रगृह्य परमायुधं ।
भीष्ममेवाभिदुद्राव रक्ष्यमाणः किरीटिना । ततोऽस्यानुचरान् हत्वा सर्व्वान् रणविभागवित् ।
भीष्ममेवाभिदुद्राव बीभत्सुरपराजितः । सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विराटो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्त्रौ च पाण्डवौ । दुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौ रक्षिता दृढधन्विना ।
अभिमन्युश्च समरे द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । दुद्रुवुः समरे भीष्मं समुद्यतमहायुधाः । ५५६०
ते सर्व्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः । बहुधा भीष्ममानर्च्छुर्म्मार्गणैः क्षतमार्गणैः ।
विधूय तान् बाणगणान् ये मुक्ताः पार्थिवोत्तमैः । पाण्डवानामदीनात्मा व्यगाहत वरूथिनीं ।
चक्रे शरविघातञ्च क्रीडन्निव पितामहः । नाभिसन्धत्त पाञ्चाल्ये स्मयमानो मुहुर्म्मुहुः ।
स्त्रीत्वं तस्य तु संस्मृत्य भीष्मो बाणान् शिखण्डिने । जघान द्रुपदानीके रथान् सप्त महारथः ।
ततः किलकिलाशब्दः क्षणेन समभूत्तदा । मत्स्यपाञ्चालचेदीनां तमेकमभिधावतां । ५५६५
ते नराश्वरथव्रातैर्म्मार्गणैश्च परन्तप । तमेकं छादयामासुर्म्मेघा इव दिवाकरं ।
भीष्मं भागीरथीपुत्त्रं प्रतपन्तं रणे रिपून् । ततस्तस्य च तेषाञ्च युद्धे देवासुरोपमे ।
किरीटी भीष्ममानर्च्छत्पुरस्कृत्य शिखण्डिनं ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मपराक्रमे एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

॥ सञ्जय उवाच । एवन्ते पाण्डवाः सर्व्वे पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । विव्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य्य समन्ततः ।
शतघ्नीभिः सुघोराभिः परिघैश्च परश्वधैः । मुद्गरैर्मुषलैः प्रासैः क्षेपणीयैश्च सर्व्वशः । ५५७०
शरैः कनकपुङ्खैश्च शक्तितोमरकम्पनैः । नाराचैर्वत्सदन्तैश्च भुशुण्डीभिश्च सर्व्वशः ।
अताडयन् रणे भीष्मं सहिताः सर्व्वसृञ्जयाः । स विशीर्णतनुत्राणः पीडितो बहुभिस्तदा ।
न विव्यथे तदा भीष्मो भिद्यमानेषु मर्म्मसु । सन्दीप्तशरचापाग्निरस्त्रप्रसृतमारुतः ।
नेमिनिर्ह्रादसन्तापो महास्त्रोदयपावकः । चित्रचापमहाज्वालो वीरक्षयमहेन्धनः ।
युगान्ताग्निसमप्रख्यः परेषां समपद्यत । निवृत्य रथसङ्घानामन्तरेण विनिःसृतः । ५५७५
दृश्यते स्म नरेन्द्राणां पुनर्म्मध्यगतश्चरन् । ततः पाञ्चालराजञ्च धृष्टकेतुमतीत्य च ।

पाण्डवानीकिनीमध्यमाससाद विशाम्पते । ततः सात्यकिभीमौ च पाण्डवश्च धनञ्जयं ।
द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतं । भीमघोषैर्महावेगैर्वर्म्मावरणभेदिभिः ।
षडेतान्निशितैर्भीष्मः प्रविव्याधोत्तमैः शरैः । तस्य ते निशितान् बाणान् सन्निवार्य्य महारथाः ।
दशभिर्दशभिर्भीष्ममर्द्दयामासुरोजसा । शिखण्डी तु महाबाणान् यान्मुमोच महारथः । ५५८०
ते भीष्मं विविशुस्तूर्णं स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः । ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यधावत ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् । ते भीष्मधनुषश्छेदं नामृष्यन्त महारथाः ।
द्रोणश्च कृतवर्म्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः । भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च ।
सप्तैते परमक्रुद्धाः किरीटिनमभिद्रुताः । तत्र शस्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महारथाः ।
अभिपेतुर्भृशं क्रुद्धाश्छादयन्तश्च पाण्डवं । तेषामापततां शब्दः फाल्गुनस्य रथं प्रति । ५५८५
तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः । अभिधावन् परीप्सन्तः फाल्गुनं भरतर्षभं ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । विराटद्रुपदौ चोभौ राक्षसश्च घटोत्कचः ।
अभिमन्युश्च संक्रुद्धः सप्तैते क्रोधमूर्च्छिताः । समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्म्मुकधारिणः ।
तेषां समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं । सङ्ग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवैरिव ।
शिखण्डी तु रणे श्रेष्ठो रक्ष्यमाणः किरीटिना । अविध्यद्दशभिर्भीष्मं छिन्नधन्वानमाहवे । ५५९०
सारथिं दशभिश्चास्य ध्वजञ्चैकेन चिच्छिदे । सोऽन्यत् कार्म्मुकमादाय गाङ्गेयो वेगवत्तरं ।
तदप्यस्य शितैर्बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद फाल्गुनः । एवं स पाण्डवः क्रुद्ध आत्तमात्तं पुनः पुनः ।
धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य सव्यसाची परन्तपः । स छिन्नधन्वा संक्रुद्धः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
शक्तिं जग्राह तरसा गिरीणामपि दारणीं । ताञ्च चिक्षेप संक्रुद्धः फाल्गुनस्य रथं प्रति ।
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य ज्वलन्तीमशनीमिव । समादत्त शितान् भल्लान् पञ्च पाण्डवनन्दनः । ५५९५
तस्य चिच्छेद तां शक्तिं पञ्चधा पञ्चभिः शरैः । संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ भीष्मबाहुप्रवेरितां ।
सा पपात रथाच्छिन्ना संक्रुद्धेन किरीटिना । मेघवृन्दपरिभ्रष्टा विच्छिन्नेव शतह्रदा ।
छिन्नां तां शक्तिमालोक्य भीष्मः क्रोधसमन्वितः । अचिन्तयद्रणे वीरो बुद्ध्या परपुरञ्जयः ।
शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्व्वपाण्डवान् । यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्वक्सेनो महाबलः ।
कारणद्वयमास्थाय नाहं योत्स्यामि पाण्डवान् । अवध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिनः । ५६००
पित्रा तुष्टेन मे पूर्व्वं यदा कालीविवाहिता । स्वच्छन्दमरणं दत्तमवध्यत्वं रणे तथा ।
तस्मान्मृत्युमहं मन्ये प्राप्तकालमिवात्मनः । एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीष्मस्यामिततेजसः ।
ऋषयो वसवश्चैव वियत्स्था भीष्ममब्रुवन् । यत्ते व्यवसितं तात तदस्माकमपि प्रियं ।
तत्कुरुष्व महाराज युद्धे बुद्धिं निवर्त्तय । अस्य वाक्यस्य निधने प्रादुरासीच्छिवोऽनिलः ।
अनुलोमः सुगन्धी च पृषतैश्च समन्वितः । देवदुन्दुभयश्चैव सम्प्रणेदुर्महास्वनाः । ५६०५
पपात पुष्पवृष्टिश्च भीष्मस्योपरि मारिष । न च तत् शुश्रुवे कश्चित्तेषां संवदतां नृप ।

घ्नते भीष्मं महाबाहुं माद्यापि मुनितेजसा। संभ्रमश्च महानासीत् चिद्‌शानां विशाम्पते।
पतिष्यति रथाद्भीष्मे सर्व्वलोकप्रिये तदा। इति देवगणानाञ्च वाक्यं श्रुत्वा महातपाः।
ततः शान्तनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्त्तत। भिद्यमानः शितैर्ब्बाणैः सर्व्वावरणभेदिभिः।
शिखण्डी तु महाराज भारतानां पितामहं। आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निशितैः शरैः। ५६१०
स तेनाभिहतः सङ्ख्ये भीष्मः कुरुपितामहः। नाकम्पत महाराज क्षितिकम्पे यथाऽचलः।
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपन् गाण्डिवं धनुः। गाङ्गेयं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत्।
पुनः शरशतैरेनं त्वरमाणो धनञ्जयः। सर्व्वगात्रेषु संक्रुद्धः सर्व्वमर्म्मस्वताडयत्।
एवमन्यैरपि भृशं विध्यमानः सहस्रशः। तानप्याशु शरैर्भीष्मः प्रविव्याध महारथः।
तैश्च मुक्ताञ्छरान् भीष्मो युधि सत्यपराक्रमः। निवारयामास शरैः समं सन्नतपर्व्वभिः। ५६१५
शिखण्डी तु रणे वाणान् यान् मुमोच महारथः। न चक्रुस्ते रुजं तस्य रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः।
ततः किरीटी संक्रुद्धो भीष्ममेवाभ्यवर्त्तत। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत्।
तथैनन्दशभिर्भित्त्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे। सारथिं विशिखैश्चास्य दशभिः समकम्पयत्।
सोऽन्यत् कार्म्मुकमादाय गाङ्गेयो बलवत्तरं। तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिधा त्रिभिरुपानुदत्।
निमेषान्तरमात्रेण आत्तमात्रं महारणे। एवमस्य धनूंष्याजौ चिच्छेद सकलान्यपि। ५६२०
ततः शान्तनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्त्तत। अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत्।
सोऽतिविद्धो महेष्वासो दुःशासनमभाषत। एष पार्थो रणे क्रुद्धः पाण्डवानां महारथः।
शरैरनेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यसते रणे। न चैष समरे शक्यो जेतुं वज्रभृता अपि।
न चापि सहिता वीरा देवदानवराक्षसाः। माञ्चापि शक्ता निर्ज्जेतुं किमु मर्त्त्या महारथाः।
एवं तयोः संवदतोः फाल्गुनो निशितैः शरैः। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विव्याध संयुगे। ५६२५
ततो दुःशासनं भूयः स्मयमान इवाब्रवीत्। अतिविद्धः शितैर्वाणैर्भृशं गाण्डीवधन्वना।
वज्राशनिसमस्पर्शा अर्ज्जुनेन शरा युधि। मुक्ताः सर्व्वेऽव्यवच्छिन्ना नेमे वाणाः शिखण्डिनः।
निकृन्तमाना मर्म्माणि दृढावरणभेदिनः। मुषला इव मे घ्नन्ति नेमे वाणाः शिखण्डिनः।
ब्रह्मदण्डसमस्पर्शा वज्रवेगदुरासदाः। मम प्राणानारुजन्ति नेमे वाणाः शिखण्डिनः।
नाशयन्तीव मे प्राणान् यमदूता इवाहिताः। गदापरिघसंस्पर्शा नेमे वाणाः शिखण्डिनः। ५६३०
भुजगा इव संक्रुद्धा लेलिहाना विषोल्बणाः। समाविशन्ति मर्म्माणि नेमे वाणाः शिखण्डिनः।
अर्ज्जुनस्य इमे वाणा नेमे वाणाः शिखण्डिनः। कृन्तन्ति मम गात्राणि माघमासे गवा इव।
सर्व्वे ह्यपि न मे दुःखं कुर्य्युरन्ये नराधिपाः। वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णुं कपिध्वजं।
इति ब्रुवन् शान्तनवो दिधक्षुरिव पाण्डवान्। शक्तिं चिक्षेप पार्थाय ततो भीष्मः प्रतापवान्।
तामस्य विशिखैश्छित्त्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत्। पश्यतां कुरुवीराणां सर्व्वेषां तव भारत। ५६३५
चर्म्म चादत्त गाङ्गेयो जातरूपपरिष्कृतं। खड्गं चान्यतरं प्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयाय वा।

तस्य तच्छतधा चर्म व्यधमत् सायकैस्तथा । रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततो युधिष्ठिरो राजा स्वान्यनीकान्यचोदयत् । अभिद्रवत गाङ्गेयं मा वोऽस्तु भयमण्वपि ।
अथ ते तोमरैः प्रासैर्बाणौघैश्च समन्ततः । पट्टिशैश्च सुनिस्त्रिंशैर्नाराचैश्च तथा शितैः ।
वत्सदन्तैश्च भल्लैश्च तमेकमभिदुद्रुवुः । सिंहनादस्ततो घोरः पाण्डवानामभूत्तदा । ५५४०
तथैव तव पुत्राश्च राजन् भीष्मजयैषिणः । तमेकमभ्यवर्त्तन्त सिंहनादांश्च नेदिरे ।
तत्रासीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः सह । दशमेऽहनि राजेन्द्र भीष्मार्जुनसमागमे ।
आसीत् गाङ्ग इवावर्त्तो मुहूर्त्तमुदधेरिव । सैन्यानां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरं ।
अगम्यरूपा पृथिवी शोणिताक्ताऽभवत्तदा । समञ्च विषमञ्चैव न प्राज्ञायत किञ्चन ।
योधानामयुतं हत्वा तस्मिन् स दशमेऽहनि । अतिष्ठदाहवे भीष्मो भिद्यमानेषु मर्म्मसु । ५५४५
ततः सेनामुखे तस्मिन् स्थितः पार्थो धनुर्द्धरः । मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावयामास वाहिनीं ।
वयं श्वेतहयाद्भीताः कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् । पीड्यमानाः शितैः शस्त्रैः प्राद्रवाम रणे तदा ।
सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः । अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ।
शाल्वाः शयास्त्रिगर्त्ताश्च अम्बष्ठाः कैकयैः सह । सर्व्व एते महात्मानः शरार्त्ता व्रणपीडिताः ।
संग्रामे नाजहुर्भीष्मं युध्यमानं किरीटिना । ततस्तमेकं बहवः परिवार्य्य समन्ततः । ५५५०
परिभूय कुरून् सर्व्वान् शरवर्षैरवाकिरन् । निपातयत गृह्णीत युध्यध्वं विनिकृन्तत ।
इत्यासीत् तुमुलः शब्दो राजन् भीष्मरथं प्रति । निहत्य समरे राजन् शतशोऽथ सहस्रशः ।
न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रे द्व्यङ्गुलमन्तरं । एवम्भूतस्तव पिता शरैर्विशकलीकृतः ।
शिताग्रैः फाल्गुनेनाजौ प्राक्शिराः प्रापतद्रथात् । किञ्चिच्छेषे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यतां ।
हाहेति दिवि देवानां पार्थिवानाञ्च भारत । पतमाने रथाद्भीष्मे बभूव सुमहास्वनः । ५५५५
सम्पतन्तमभिप्रेक्ष्य महात्मानं पितामहं । सह भीष्मेण सर्व्वेषां प्रापतन् हृदयानि नः ।
स पपात महाबाहुर्व्वसुधां समकम्पयन् । इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टः केतुः सर्व्वधनुष्मतां ।
धरणीं न स पस्पर्श शरसङ्घैः समावृतः । शरतल्पे महेष्वासं शयानं पुरुषर्षभं ।
रथात् प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् । अभ्यवर्षच्च पर्ज्जन्यः प्राकम्पत च मेदिनी ।
पतन् स ददृशे चापि दक्षिणेन दिवाकरं । संज्ञां चोपालभद्वीरः कालं सञ्चिन्त्य भारत । ५५६०
अन्तरीक्षे च शुश्राव दिव्या वाचः समन्ततः । कथं महात्मा गाङ्गेयः सर्व्वशस्त्रभृतां वरः ।
कालं कर्त्ता नरव्याघ्रः संप्राप्ते दक्षिणायने । स्थितोऽस्मीति च गाङ्गेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्यमब्रवीत् ।
धारयामास च प्राणान् पतितोऽपि महीतले । उत्तरायणमन्विच्छन् भीष्मः कुरुपितामहः ।
तस्य तन्मतमाज्ञाय गङ्गा हिमवतः सुता । महर्षीन् हंसरूपेण प्रेषयामास तत्र वै ।
ततः सम्पातिनो हंसास्त्वरिता मानसौकसः । आजग्मुः सहिता द्रष्टुं भीष्मं कुरुपितामहं । ५५६५
यत्र शेते नरश्रेष्ठः शरतल्पे पितामहः । ते तु भीष्मं समासाद्य मुनयो हंसरूपिणः ।

अपश्यन् शरतल्पस्थं भीष्मं कुरुकुलोद्वहं। ते तं दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणं।
गाङ्गेयं भरतश्रेष्ठं दक्षिणे चैव भास्करे। इतरेतरमामन्त्र्य प्राहुस्तत्र मनीषिणः।
भीष्मः कथं महात्मा सन् संस्थाता दक्षिणायने। इत्युक्त्वा प्रस्थिता हंसा दक्षिणामभितो दिशं।
संप्रेक्ष्य वै महाबुद्धिश्चिन्तयित्वा च भारत। तानब्रवीच्छान्तनवो नाहं गन्ता कदाचन। ४६७०
दक्षिणावर्त्त आदित्ये एतन्मे मनसि स्थितं। गमिष्यामि स्वकं स्थानमासीद्यन्मे पुरातनं।
उदगायन आदित्ये हंसाः सत्यं ब्रवीमि वः। धारयिष्याम्यहं प्राणान् उत्तरायणकाङ्क्षया।
ऐश्वर्य्यभूतः प्राणानामुत्सर्गो हि यतो मम। तस्मात् प्राणान् धारयिष्ये मुमूर्षुरुदगायने।
यश्च दत्तो वरो मह्यं पित्रा तेन महात्मना। छन्दतो मृत्युरित्येव तस्य चास्तु वरस्तथा।
धारयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गे नियते सति। इत्युक्त्वा तांस्तदा हंसान् स शेते शरतल्पगः। ४६७५
एवं कुरूणां पतिते शृङ्गे भीष्मे महौजसि। पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे।
तस्मिन् हते महासत्त्वे भारतानां पितामहे। न किञ्चित् प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्ते भरतर्षभ।
संमोहश्चैव तुमुलः कुरूणामभवत्तदा। नृपदुर्य्योधनमुखा निःश्वस्य रुरुदुस्ततः।
विषादाच्च चिरङ्कालमतिष्ठन् विगतेन्द्रियाः। दध्युश्चैव महाराज न युद्धे दधिरे मनः।
ऊरुग्राहगृहीताश्च नाभ्यधावन्त पाण्डवान्। अवध्ये शान्तनोः पुत्रे हते भीष्मे महौजसि। ४६८०
अभावः सहसा राजन् कुरूनागादतर्कितः। हतप्रवीरास्तु वयं निकृत्ताश्च शितैः शरैः।
कर्त्तव्यं नाभिजानीमो निर्ज्जिताः सव्यसाचिना। पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा परत्र च परां गतिं।
सर्व्वे दध्मुर्महाशङ्खान् शूराः परिघबाहवः। सोमकाश्च सपाञ्चालाः प्राहृष्यन्त जनेश्वर।
ततस्तूर्य्यसहस्रेषु नदत्सु समहाबलः। आस्फोटयामास भृशं भीमसेनो ननाद च।
सेनयोरुभयोश्चापि गाङ्गेये निहते विभो। सन्न्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राध्यायन्त समन्ततः। ४६८५
प्राक्रोशन् प्राद्रवंश्चान्ये जग्मुर्मोहं तथा परे। क्षत्रं चान्येऽभ्यनिन्दन्त भीष्मं चान्येऽभ्यपूजयन्।
ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसुर्महाव्रतं। भरतानाञ्च ये पूर्व्वे ते चैनं प्रशशंसिरे।
महोपनिषदञ्चैव योगमास्थाय वीर्य्यवान्। जपन् शान्तनवो धीमान् कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत्।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मनिपातने विंशत्यधिकशतोऽध्यायः॥ १२०॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ कथमासंस्तदा योधा हीना भीष्मेण सञ्जय। बलिना देवकल्पेन गुर्व्वर्थे ब्रह्मचारिणा।
तदैव निहतान् मन्ये कुरूनन्यांश्च पाण्डवैः। न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वा द्रुपदात्मजं। ४६९०
ततो दुःखतरं मन्ये किमन्यत् प्रभविष्यति। यदद्य पितरं श्रुत्वा निहतं मम दुर्म्मतेः।
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय। श्रुत्वा विनिहतं भीष्मं शतधा यन्न दीर्य्यते।
यदत्र निहतेनाजौ भीष्मेण जयमिच्छता। चेष्टितं कुरुसिंहेन तन्मे कथय सुव्रत।
पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं देवव्रतं रणे। न हतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैः पुरा।
स हतो द्रौपदेयेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना। ४६९५

॥ सञ्जय उवाच ॥ सायाह्ने निहतो भूमौ धार्त्तराष्ट्रान् विषादयन् । पाञ्चालानां ददौ हर्षं भीष्मः कुरुपितामहः ।
स शेते शरतल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्तदा । भीष्मे रथात् प्रपतिते प्रच्युते धरणीतले ।
हाहेति तुमुलः शब्दो भूतानां समपद्यत । सीमावृक्षे निपतिते कुरूणां समितिक्षये ।
सेनयोरुभयोराजन् क्षत्रियान् भयमाविशत् । भीष्मं शान्तनवं दृष्ट्वा विशीर्णकवचध्वजं ।
कुरवः पर्य्यवर्त्तन्त पाण्डवाश्च विशाम्पते । खं तमः संवृतमभूदासीद्भानुर्गतप्रभः । ५०००
ररास पृथिवी चैव भीष्मे शान्तनवे हते । अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ह्ययं ब्रह्मविदां वरः ।
इत्यभाषन्त भूतानि शयानं पुरुषर्षभं । अयं पितरमाज्ञाय कामार्त्तं शान्तनुं पुरा ।
ऊर्द्ध्वरेतसमात्मानं चकार पुरुषर्षभः । इति स्म शरतल्पस्थं भारतानां महत्तमं ।
ऋषयस्त्वभ्यभाषन्त सहिताः सिद्धचारणैः । हते शान्तनवे भीष्मे भारतानां पितामहे ।
न किञ्चित् प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्तव हि मारिष । विषण्णवदनाश्चासन् हतश्रीकाश्च भारत । ५००५
अतिष्ठन् व्रीडिताश्चैव ह्रिया युक्ताह्यधोमुखाः । पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा सङ्ग्रामशिरसि स्थिताः ।
सर्व्वे दध्मुर्म्महाशङ्खान् हेमजालपरिष्कृतान् । हर्षात्तूर्य्यसहस्रेषु वाद्यमानेषु चानघ ।
अपश्याम महाराज भीमसेनं महाबलं । विक्रीडमानं कौन्तेयं हर्षेण महता युतं ।
निहत्य तरसा शत्रुं महाबलसमन्वितं । संमोहश्चापि तुमुलः कुरूणामभवत्ततः ।
कर्णदुर्य्योधनौ चापि निश्वसेतां मुहुर्म्मुहुः । तथा निपतिते भीष्मे कौरवाणां पितामहे । ५०१०
हाहाभूतमभूत् सर्व्वं निर्म्मर्य्यादमवर्त्तत । दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव ।
उत्तमं जवमास्थाय द्रोणानीकमुपाद्रवत् । भ्रात्रा प्रस्थापितो वीरः स्वेनानीकेन दंशितः ।
प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यञ्च विषादयन् । तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कुरवः पर्य्यवारयन् ।
दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति च । ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरवः ।
द्रोणस्तदाप्रियं श्रुत्वा सहसा न्यपतद्रथात् । स संज्ञामुपलभ्याशु भारद्वाजः प्रतापवान् । ५०१५
निवारयामास तदा स्वान्यनीकानि मारिष । विनिवृत्तान् कुरून् दृष्ट्वा पाण्डवाश्च स्वसैनिकान् ।
दूतैः शीघ्राश्वसंयुक्तैः समन्तात् पर्य्यवारयन् । निवृत्तेषु च सैन्येषु पारम्पर्य्येषु सर्व्वशः ।
निर्म्मुक्तकवचाः सर्व्वे भीष्ममीयुर्न्नराधिपाः । व्युपरम्य ततो युद्धाद्योधाः शतसहस्रशः ।
उपतस्थुर्म्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः । ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभं ।
अभिवाद्यावतिष्ठन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह । अथ पाण्डून् कुरूंश्चैव प्रणिपत्याग्रतः स्थितान् । ५०२०
अभ्यभाषत धर्म्मात्मा भीष्मः शान्तनवस्तदा । स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथाः ।
तुष्यामि दर्शनाच्चाहं युष्माकममरोपमाः । अभिनन्द्याथ तानेवं शिरसा लम्बताऽब्रवीत् ।
शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधानं प्रदीयतां । ततो नृपाः समाजह्रुस्तनूनि च मृदूनि च ।
उपधानानि मुख्यानि नैच्छत्तानि पितामहः । अथाब्रवीन्नरव्याघ्रः प्रहसन्निव तान्नृपान् ।
नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवाः । ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पाण्डवं । ५०२५

धनञ्जयं दीर्घबाहुं सर्व्वलोकमहारथं । धनञ्जय महाबाहो शिरो मे तात लम्बते ।
दीयतामुपधानं वै यद्युक्तमिह मन्यसे ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मबधपर्व्वणि दशमदिवसावहारे एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ समारोप्य महच्चापं अभिवाद्य पितामहं । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ।
आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्व्वशस्त्रभृतां वर । प्रेष्योऽहं तव दुर्द्धर्ष क्रियतां किं पितामह ।
तमब्रवीच्छान्तनवः शिरो मे तात लम्बते । उपधानं कुरुश्रेष्ठ फाल्गुनोपनयस्व मे । ५०१०
शयनस्यानुरूपं वै शीघ्रं वीर प्रयच्छ मे । त्वं हि पार्थ समर्थो वै श्रेष्ठः सर्व्वधनुष्मतां ।
क्षत्त्रधर्म्मस्य वेत्ता च बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः । फाल्गुनोऽपि तथेत्युक्त्वा व्यवसायमरोचयत् ।
प्रगृह्यामन्त्र्य गाण्डीवं शरान् सन्नतपर्व्वणः । अनुमान्य महात्मानं भरतानां महारथं ।
त्रिभिस्तीक्ष्णैर्म्महावेगैरन्वगृह्णाच्छिरः शरैः । अभिप्राये तु विदिते धर्म्मात्मा सव्यसाचिना ।
अतुष्यद्भरतश्रेष्ठो भीष्मो दृष्ट्वाऽथ तत्त्ववित् । उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्दद्धनञ्जयं । ५०१५
प्राह सर्व्वान् समुद्वीक्ष्य भरतान् भारतं प्रति । कुन्तीपुत्त्रं युधां श्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिबर्द्धनं ।
शयनस्यानुरूपं मे पाण्डवोपहृतं त्वया । यद्यन्यथा प्रपद्येथाः शपेयं त्वामहं रुषा ।
एवमेव महाबाहो धर्म्मेषु परितिष्ठता । स्वप्तव्यं क्षत्त्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ।
एवमुक्त्वा तु बीभत्सुं सर्व्वांस्तानब्रवीद्वचः । राज्ञश्च राजपुत्त्रांश्च सर्व्वांस्तानभिसंस्थितान् ।
पश्यध्वमुपधानं मे पाण्डवेनाभिसन्धितं । शेष्येऽहमस्यां शय्यायां यावदावर्त्तनं रवेः । ५०२०
ये तदा मां गमिष्यन्ति ते च द्रक्ष्यन्ति मां नृपाः । दिशं वैश्रवणाक्रान्तां यदा गन्ता दिवाकरः ।
नूनं सप्ताश्वयुक्तेन रथेनोत्तमतेजसा । विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणान् सुहृदः सुप्रियानपि ।
परिखा खन्यतामत्र ममावसदने नृपाः । उपासिष्ये विवस्वन्तमेवं शरशताचितः ।
उपारमध्वं सङ्ग्रामात् वैरमुत्सृज्य पार्थिवाः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः । सर्व्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलैः साधु शिक्षिताः । ५०२५
तान् दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्त्रः प्रोवाच तनयं तव । धनं दत्त्वा विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ।
एवं गते मयेदानीं वैद्यैः कार्य्यमिहास्ति किं । क्षत्त्रधर्म्मे प्रशस्तां हि प्राप्तोऽस्मि परमां गतिं ।
नैष धर्म्मो महीपालाः शरतल्पगतस्य मे । एभिरेव शरैश्चाहं दग्धव्योऽस्मि नराधिपाः ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्त्रो दुर्य्योधनस्तव । वैद्यान् विसर्ज्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ।
ततस्ते विस्मयं जग्मुर्न्नानाजनपदेश्वराः । स्थितिं धर्म्मपरां दृष्ट्वा भीष्मस्यामिततेजसः । ५०३०
उपधानं ततो दत्त्वा पितुस्ते मनुजेश्वराः । सहिताः पाण्डवाः सर्व्वे कुरवश्च महारथाः ।
उपगम्य महात्मानं शयानं शयने शुभे । तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा च त्रिःप्रदक्षिणं ।
विधाय रक्षां भीष्मस्य सर्व्व एव समन्ततः । वीराः स्वशिबिराण्येव ध्यायन्तः परमातुराः ।
निवेशायाभ्युपागच्छन् सायाह्ने रुधिरोक्षिताः । निविष्टाम् पाण्डवांश्चैव प्रीयमाणान् महारथान् ।

भीष्मस्य पतने हृष्टामुपगम्य महाबलः । उवाच माधवः काले धर्म्मपुत्रं युधिष्ठिरं ।
दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीष्मो निपातितः । अवध्यो मानुषैरेव सत्यसन्धो महारथः ।
अथ वा दैवतैः सार्द्धं सर्व्वशास्त्रस्य पारगः । त्वां तु चक्षुर्हणं प्राप्य दग्धो घोरेण चक्षुषा ।
एवमुक्तो धर्म्मराजः प्रत्युवाच जनार्द्दनं । तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः ।
त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानामभयङ्करः । अनाश्चर्य्यो जयस्तेषां येषां त्वमसि केशव ।
रक्षिता समरे नित्यं नित्यञ्चापि हिते रतः । सर्व्वथा त्वां समासाद्य नाश्चर्य्यमिति मे मतिः । ५७१०
एवमुक्तः प्रत्युवाच स्मयमानो जनार्द्दनः । त्वय्येवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मोपधानदाने द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ व्युष्टायान्तु महाराज शर्व्वर्य्यां सर्व्वपार्थिवाः । पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च उपातिष्ठन् पितामहं ।
तं वीरशयने वीरं शयानं कुरुसत्तमं । अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभं ।
कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्म्माल्यैश्च सर्व्वशः । अवाकिरन् शान्तनवं तत्र गत्वा सहस्रशः ।
स्त्रियो वृद्धास्तथा बालाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः । समभ्ययुः शान्तनवं भूतानीव तमोनुदं । ५७१५
तूर्य्याणि गणिका वारास्तथैव नटनर्त्तकाः । शिल्पिनश्च तथा जग्मुः कुरुवृद्धं पितामहं ।
उपारम्य च युद्धेभ्यः सन्नाहान् विप्रमुच्य ते । आयुधानि च निःक्षिप्य सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
अन्वासन्त दुराधर्षं देवव्रतमरिन्दमं । अन्योऽन्यं प्रीतिमन्तस्ते यथापूर्व्वं यथावयः ।
सा पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोभिता । शुशुभे भारती दीप्ता दिवीवादित्यमण्डलं ।
विबभौ च नृपाणां सा गङ्गासुतमुपासतां । देवानामिव देवेशं पितामहमुपासतां । ५७२०
भीष्मस्तु वेदनां धैर्य्यान्निगृह्य भरतर्षभ । अभितप्तः शरैश्चैव निःश्वसन्नुरगो यथा ।
शराभितप्तकायोऽपि शस्त्रसम्पातमूर्च्छितः । पानीयमिति संप्रेक्ष्य राज्ञस्तान् प्रत्यभाषत ।
ततस्ते क्षत्रिया राजन् समाजह्रुः समन्ततः । भक्ष्यानुच्चावचान् राजन् वारिकुम्भांश्च शीतलान् ।
उपानीतन्तु पानीयं दृष्ट्वा शान्तनवोऽब्रवीत् । नाद्य तात मया शक्या भोगाः केचन मानुषाः ।
अपक्रान्तो मनुष्येभ्यः शरशय्यागतोऽस्म्यहं । प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं शशिसूर्य्ययोः । ५७२५
एवमुक्त्वा शान्तनवो निन्दन् वाक्येन पार्थिवान् । अर्ज्जुनं द्रष्टुमिच्छामीत्यभ्यभाषत भारत ।
अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहं । अतिष्ठत् प्राञ्जलिः प्रह्वः किं करोमीति चाब्रवीत् ।
तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्नभिवाद्याग्रतः स्थितं । अभ्यभाषत धर्म्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनञ्जयं ।
दह्यतीव शरीरं मे संवृतस्य तवेषुभिः । मर्म्माणि परिदूयन्ते मुखञ्च परिशुष्यति ।
वेदनार्त्तशरीरस्य प्रयच्छापो ममार्ज्जुन । त्वं हि शक्तो महेष्वास दातुमापो यथाविधि । ५७३०
अर्ज्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य वीर्य्यवान् । अधिज्यं बलवत् कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ।
तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्ज्जितमिवाशनेः । वित्रेसुः सर्व्वसैन्यानि सर्व्वे श्रुत्वा च पार्थिवाः ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य रथेन रथिनां वरः । शयानं भरतश्रेष्ठं सर्व्वशस्त्रभृतां वरं ।

सन्धाय च शरं दीप्तमभिमन्त्र्य स पाण्डवः । पार्ज्जन्यास्त्रेण संयोज्य सर्व्वलोकस्य पश्यतः ।
अविध्यत् पृथिवीं पार्थः पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे । उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला शुभा । ५७८५
शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च । अतर्पयत्ततः पार्थः शीतया जलधारया ।
भीष्मं कुरूणामृषभं दिव्यकर्म्मपराक्रमं । कर्म्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्येव विकुर्व्वतः ।
विस्मयं परमं जग्मुस्ततस्ते वसुधाधिपाः । तत्कर्म्म प्रेक्ष्य बीभत्सोरतिमानुषविक्रमं ।
सम्प्रावेपन्त कुरवो गावः शीतार्द्दिता इव । विस्मयाच्चोत्तरीयाणि व्याविध्यन् सर्व्वतो नृपाः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः सर्व्वतस्तुमुलोऽभवत् । तृप्तः शान्तनवश्चापि राजन् बीभत्सुमब्रवीत् । ५७९०
सर्व्वपार्थिववीराणां सन्निधौ पूजयन्निव । नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन ।
कथितो नारदेनासि पूर्व्वर्षिरमितद्युते । वासुदेवसहायस्त्वं महत् कर्म्म करिष्यसि ।
यन्नोत्सहति देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवं । विदुस्त्वां धन्विनं पार्थ सर्व्वक्षत्रस्य तद्विदः ।
धनुर्द्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृषु । मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां पतगेश्वरः ।
सरितां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदां । आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान् वरः । ५७९५
जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनां ।

नैव श्रुतं धार्त्तराष्ट्रेण वाक्यं मयोच्यमानं विदुरेण चैव । द्रोणेन रामेण जनार्द्दनेन मुहुर्म्मुहुः सञ्जयेनापि चोक्तं ।
परीतबुद्धिर्हि विसंज्ञकल्पो दुर्य्योधनो न च तत् श्रद्दधाति । स शेष्यते वै निहतश्चिराय शास्त्रातिगो भीमबलाभिभूतः ।
एतच्छ्रुत्वा तद्वचः कौरवेन्द्रो दुर्य्योधनो दीनमना बभूव । तमब्रवीच्छान्तनवोऽभिवीक्ष्य निबोध राजन्भव वीतमन्युः ।

दृष्टं दुर्य्योधनेदन्ते यथा पार्थेन धीमता । जलधारा समुत्पन्ना जनिताः शीतस्यामृतगन्धिनः । ५८००
एतस्य कर्त्ता लोकेऽस्मिन् नान्यः कश्चन विद्यते । आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवं ।
ऐन्द्रं पाशुपतं चैव पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः । धातुस्त्वष्टुश्च सवितुर्व्विवस्वतमथापि वा ।
सर्व्वस्मिन्मानुषे लोके वेत्त्येको हि धनञ्जयः । कृष्णो वा देवकीपुत्त्रो नान्यो वेदेह कश्चन ।
अशक्यः पाण्डवस्तात युद्धे जेतुं सुरासुरैः । अमानुषाणि कर्म्माणि यस्यैतानि महात्मनः ।
तेन सत्यवता सङ्ख्ये शूरेणाहवशोभिना । कृतिना समरे राजन् सन्धिर्भवतु माचिरं । ५८०५
यावत् कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरुसत्तम । तावत् पार्थेन शूरेण सन्धिस्ते तात युज्यतां ।
यावत्तिष्ठन्ति समरे हतशेषाः सहोदराः । नृपाश्च बहवो राजंस्तावत् सन्धिः प्रयुज्यतां ।
न निर्द्दहति ते यावत् क्रोधदीप्तेक्षणश्चमूं । युधिष्ठिरो रणे तावत् सन्धिस्ते तात युज्यतां ।
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः । यावच्चमूं महाराज नाशयन्ति न सर्व्वशः ।
तावत्ते पाण्डवैर्व्वीरैः सौहार्द्दं मम रोचते । युद्धं मदन्तमेवास्तु तात संशाम्य पाण्डवैः । ५८१०
एतत्ते रोचतां वाक्यं यदुक्तोऽसि मयाऽनघ । एतत् क्षेममहं मन्ये तव चैव कुलस्य च ।

त्यक्त्वा मन्युमुपशाम्यस्व पार्थैः पर्य्याप्तमेतद्यत् कृतं फाल्गुनेन । भीष्मस्यान्तादस्तु वः सौहृदञ्च जीवन्तु शेषाः साधु राजन् प्रसीद ।

राज्यस्यार्द्धं दीयतां पाण्डवानामिन्द्रप्रस्थं धर्म्मराजोऽभियातु। मा मित्रध्रुक् पार्थिवानां जघन्यः पापां कीर्त्तिं प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र।

ममावसानात् शान्तिरस्तु प्रजानां सङ्गच्छन्तां पार्थिवाः प्रीतिमन्तः। पिता पुत्रं मातुलं भागिनेयो भ्राता चैव भ्रातरं प्रतु राजन्।

न चेदेवं प्राप्तकालं वचो मे मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्यबुद्ध्या। तप्स्यस्यन्ते एतदन्ताः स्थ सर्व्वे सत्यामेतां भारतीमीरयामि। ५८१५

एतद्वाक्यं सौहृदादापगेयो मध्ये राज्ञां भारतं श्रावयित्वा। तूष्णीमासीच्छल्यसन्तप्तमर्म्मा योज्यात्मानं वेदनां सन्नियम्य।

॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्म्मार्थसहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमनामयं। नारोचयत पुत्रस्ते मुमूर्षुरिव भेषजं।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मशिक्षाकथने त्रयोविंशत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १२३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्व्वे जग्मुः स्वानालयान् पुनः। तूष्णीं भूते महाराज भीष्मे शान्तनुनन्दने।

श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः। ईषदागतसन्त्रासस्त्वरयोपजगाम ह।

स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं तदा। जन्मशय्यागतं वीरं कार्त्तिकेयमिव प्रभुं। ५८२०

निमीलिताक्षं तं वीरं साश्रुकण्ठस्तदा वृषः। अभ्येत्य पादयोस्तस्य निपपात महाद्युतिः।

राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यमक्षिगतस्तव। द्वेष्योऽहं तव सर्व्वत्र इति चैनमुवाच ह।

तच्छ्रुत्वा कुरुवृद्धोऽपि बलात संवृतलोचनः। शनैरुद्वीक्ष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत्।

रहितं धिष्ण्यमालोक्य समुत्सार्य्य च रक्षिणः। पितेव पुत्रं गाङ्गेयः परिरभ्यैकपाणिना।

एह्येहि मे प्रतीप त्वं स्पर्द्धसे त्वं मया सह। यदि मां नाधिगच्छेथा न ते श्रेयो ध्रुवं भवेत्। ५८२५

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता। श्रुतस्त्वं हि महाबाहो वदतो नारदान्मया।

कृष्णद्वैपायनाच्चापि तच्च सत्यं न संशयः। न च द्वेषोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते।

तेजोवधनिमित्तन्तु परुषं त्वां समब्रुवं। अकस्मात् पाण्डवान् सर्व्वानवाक्षिपसि सुव्रत।

जातोऽसि धर्म्मलोपेन ततस्ते बुद्धिरीदृशी। नीचाश्रयान्मत्सरेण द्वेषिणी गुणिनामपि।

तेनासि बहुशो रूक्षं श्रावितः कुरुसंसदि। जानामि समरे वीर्य्यं शत्रुभिर्दुःसहं भुवि। ५८३०

ब्रह्मण्यता च शौर्य्यञ्च दाने च परमां स्थितिं। न त्वया सदृशः कश्चित् पुरुषेष्वमरोपम।

कुलभेदभयाच्चाहं सदा परुषमुक्तवान्। इष्वस्त्रे चास्त्रसन्धाने लाघवेऽस्त्रबले तथा।

सदृशः फाल्गुनेनासि कृष्णेन च महात्मना। कर्ण काशिपुरं गत्वा त्वयैकेन धनुष्मता।

कन्यार्थे कुरुराजस्य राजानो मर्द्दिता युधि। तथा च बलवान् राजा जरासन्धो दुरासदः।

समरे समरश्लाघी न त्वया सदृशोऽभवत्। ब्रह्मण्यः सत्ययोधी च तेजसा च बलेन च। ५८३५

देवगर्भसमः सङ्ख्ये मनुष्यैरधिको युधि। व्यपनीतोऽद्य मन्युर्मे यस्त्वां प्रति पुराकृतः।

दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्त्तितुं। सोदर्य्याः पाण्डवा वीरा भ्रातरस्तेऽरिसूदन।

सङ्गच्छ तैर्महाबाहो मम चेदिच्छसि प्रियं। मया भवतु निर्वृत्तं वैरमादित्यनन्दन।

पृथिव्यां सर्व्वराजानो भवन्त्वद्य निरामयाः

॥ कर्ण उवाच॥ जानाम्येवं महाबाहो सर्व्वमेतन्न संशयः। यथा वदसि मे भीष्म कौन्तेयोऽहं न सूतजः। ५८४०
अवकीर्णस्त्वहं कुन्त्या सूतेन च विवर्द्धितः। भुक्त्वा दुर्य्योधनैश्वर्य्यं न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे।
वसुदेवसुतो यद्वत् पाण्डवार्थे दृढव्रतः। वसु चैव शरीरञ्च पुत्त्रदारास्तथा यशः।
सर्व्वं दुर्य्योधनस्यार्थे त्यक्तं मे भूरिदक्षिण। मा चैतद्व्याधिमरणं क्षत्त्रं स्यादिति कौरव।
कोपिताः पाण्डवा नित्यं ममाश्रित्य सुयोधनं। अवश्यभावी ह्यर्थोऽयं यो न शक्यो निवारितुं।
दैवं पुरुषकारेण को निवर्त्तितुमुत्सहेत्। पृथिवीक्षयशंसीनि निमित्तानि पितामह। ५८४५
भवद्भिरुपलब्धानि कथितानि च संसदि। पाण्डवा वासुदेवश्च विदिता मम सर्व्वशः।
अजेयाः पुरुषैरन्यैरिति तांश्चोत्सहामहे। विजयिष्ये रणे पाण्डूनिति मे निश्चितं मनः।
न च शक्यमवसृष्टुं वैरमेतत् सुदारुणं। धनञ्जयेन योत्स्येऽहं स्वधर्मप्रीतमानसः।
अनुजानीष्व मां तात युद्धाय कृतनिश्चयं। अनुज्ञातस्त्वया वीर युध्येयमिति मे मतिः।
दुरुक्तं विप्रतीपं वा रभसाच्चापलात्तथा। यन्मयेह कृतं किञ्चित् तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि। ५८५०
॥ भीष्म उवाच॥ न चेच्छक्यमवसृष्टुं वैरमेतत् सुदारुणं। अनुजानामि कर्ण त्वं युध्यस्व स्वर्गकाम्यया।
निर्मन्युर्गतसंरम्भः कुरु कर्म नृपस्य हि। यथाशक्ति यथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान्।
अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदाप्नुहि। क्षत्त्रधर्मजितान् लोकानवाप्स्यसि धनञ्जयात्।
युध्यस्व निरहङ्कारो बलवीर्य्यव्यपाश्रयः। धर्म्याद्धि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्त्रियस्य न विद्यते।
प्रशमे हि कृतो यत्नः सुमहान् सुचिरं मया। न चैव शकितः कर्त्तुं कर्ण सत्यं ब्रवीमि ते। ५८५५
॥ सञ्जय उवाच॥ इत्युक्तवति गाङ्गेये अभिवाद्य प्रसाद्य च। राधेयो रथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मकर्णसमागमे चतुर्विंशत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १२४॥
समाप्तश्चेदम्भीष्मपर्व्व॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ द्रोणपर्व्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमं। देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्।

॥ जनमेजय उवाच ॥ तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्य्यपराक्रमं। हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना।
धृतराष्ट्रस्तदा राजा वाष्पव्याकुललोचनः। किमचेष्टत विप्रर्षे हते पितरि वीर्य्यवान्।
तस्य पुत्त्रो हि भगवन् भीष्मद्रोणमुखैरथैः। पराजित्य महेष्वासान् पाण्डवान् राज्यमिच्छति।
तस्मिन् हते स भगवन् केतौ सर्व्वधनुष्मतां। यदचेष्टत कौरव्यस्तन्मे ब्रूहि सुयोधन।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ निहतं पितरं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनाधिपः। लेभे न शान्तिं कौरव्यश्चिन्ताशोकपरायणः।
तस्य चिन्तयतो दुःखमनिशं कौरवस्य तत्। आजगाम विशुद्धात्मा पुनर्गावल्गणिस्तदा।
शिविरात् सञ्जयं प्राप्तं निशि नागाह्वयं पुरं। आम्बिकेयो महाराज धृतराष्ट्रोऽन्वपृच्छत।
श्रुत्वा भीष्मस्य निधनमप्रहृष्टमना भृशं। पुत्त्राणां जयमाकाङ्क्षन्विललापातुरो यथा।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ संशोच्य तु महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमं। किमकार्षुः परं तात कुरवः कालचोदिताः।
तस्मिंस्तु निहते शूरे दुराधर्षे महात्मनि। किन्नुस्वित् कुरवोऽकार्षुर्निमग्नाः शोकसागरे।
तदुदीर्णं परं सैन्यं त्रैलोक्यस्यापि सञ्जय। भयमुत्पादयेत्तीव्रं पाण्डवानां महात्मनां।
देवव्रते तु निहते कुरूणामृषभे तदा। यदकार्षुर्नृपतयस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय।
॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन्नेकमना वचनं ब्रुवतो मम। यत्ते पुत्त्रास्तदाकार्षुर्हते देवव्रते मृधे।
निहते तु तदा भीष्मे राजन् सत्यपराक्रमे। तावकाः पा ण्डवेयाश्च प्राध्यायन्त पृथक् पृथक्।
विस्मिताश्च प्रहृष्टाश्च क्षत्त्रधर्म्मं विशाम्पते। स्वधर्म्मं पश्यमानास्ते प्रणिपत्य महात्मने।
शयनं कल्पयामासुर्भीष्मायामिततेजसे। सोपधानं नरव्याघ्राः शरैः सन्नतपर्व्वभिः।
विधाय रक्षां भीष्माय समाभाष्य परस्परं। अनुमान्य च गाङ्गेयं कृत्वा चापि प्रदक्षिणं।
क्रोधसंरक्तनयनाः समवेक्ष्य परस्परं। पुनर्युद्धाय निर्जग्मुः क्षत्त्रिया/ कालचोदिताः।

ततस्तूर्य्यनिनादैश्च भेरीणां निनदेन च । तावकानामनीकानि परेषाञ्चैव निर्ययुः । २०
व्याहृत्तेऽहनि राजेन्द्र पतिते जाह्नवीसुते । अमर्षवशमापन्नाः कालोपहतचेतसः ।
अनादृत्य वचः पथ्यं गाङ्गेयस्य महात्मनः । निर्ययुर्भरतश्रेष्ठाः शस्त्राण्यादाय सत्वराः ।
मोहात्तव सपुत्रस्य वधाच्छान्तनवस्य च । कौरवा मृत्युनाहूताः सहिताः सर्व्वराजभिः ।
अजावय इवागोपा वने श्वापदसङ्कुले । भृशमुद्विग्नमनसो हीना देवव्रतेन ते ।
पतिते भरतश्रेष्ठे बभूव कुरुवाहिनी । द्यौरिवापेतनक्षत्रा हीनं खमिव वायुना । २५
विपन्नसस्येव मही वाक्चैवासंस्कृता यथा । आसुरीव यथा सेना निगृहीते पुरा बलौ ।
विधवेव वरारोहा शुष्कतोयेव निम्नगा । वृकैरिव वने रुद्धा पृषती हतयूथपा ।
शरभाहतसिंहेव महती गिरिकन्दरा । भारती भरतश्रेष्ठ पतिते जाह्नवीसुते ।
विष्वग्वातहता रुग्णा नौरिवासीन्महार्णवे । बलिभिः पाण्डवैर्वीरैर्लब्धलक्षैर्भृशार्द्दिता ।
सा तदासीद्भृशं सेना व्याकुलाश्वरथद्विपा । विपन्नभूयिष्ठनरा कृपणा त्रस्तमानसा । ३०
तस्यां त्रस्ता नृपतयः सैनिकाश्च पृथग्विधाः । पाताल इव मज्जन्तो हीना देवव्रतेन ते ।
कर्णं हि कुरवोऽस्मार्षुः स हि देवव्रतोपमः । सर्व्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं रोचमानमिवातिथिं ।
बन्धुमापद्गतस्येव तमेवोपागमन्मनः । चुक्रुशुः कर्ण कर्णेति तत्र भारत पार्थिवाः ।
राधेयं हितमस्माकं सूतपुत्रं तनुत्यजं । स हि नायुध्यत तदा दशाहानि महायशाः ।
सामात्यबन्धुः कर्णो वै तमाह्वयत माचिरं । भीष्मेण हि महाबाहुः सर्व्वक्षत्रस्य पश्यतः । ३५
रथेषु गण्यमानेषु बलविक्रमशालिषु । सङ्ख्यातोऽर्द्धरथः कर्णो द्विगुणः सन्नरर्षभः ।
रथातिरथसङ्ख्यायां योऽग्रणीः शूरसम्मतः । पितृवित्ताम्बुदेशानपि यो योद्धुमुत्सहेत् ।
स तु तेनैव कोपेन राजन् गाङ्गेयमुक्तवान् । त्वयि जीवति कौरव्य नाहं योत्स्ये कदाचन ।
त्वया तु पाण्डवेयेषु निहतेषु महामृधे । दुर्य्योधनमनुज्ञाप्य वनं यास्यामि कौरव ।
पाण्डवैर्व्वा हते भीष्म त्वयि स्वर्गमुपेयुषि । हन्तास्म्येकरथेनैव कृत्स्नान् यान्मन्यसे रथान् । ४०
एवमुक्त्वा महाबाहुर्द्दशाहानि महायशाः । नायुध्यत ततः कर्णः पुत्रस्य तव सम्मते ।
भीष्मः समरविक्रान्तः पाण्डवेयस्य भारत । जघान समरे योधानसङ्ख्येयपराक्रमः ।
तस्मिंस्तु निहते शूरे सत्यसन्धे महौजसि । त्वत्सुताः कर्णमस्मार्षुस्तर्त्तुकामा इव प्लवं ।
तावकास्तव पुत्राश्च सहिताः सर्व्वराजभिः । हा कर्ण इति चाक्रन्दन् कालोऽयमिति चाब्रुवन् ।
जामदग्न्याभ्यनुज्ञातमस्त्रे दुर्व्वारपौरुषं । अगमन्नो मनः कर्णं बन्धुमात्ययिकेष्विव । ४५
स हि शक्तो रणे राजन् त्रातुमस्मान् महाभयात् । त्रिदशानिव गोविन्दः सततं सुमहाभयात् ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा तु सञ्जयं कर्णं कीर्त्तयन्तं पुनः पुनः । आशीविषवदुच्छ्वस्य धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदं ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यत्तु वैकर्त्तनं कर्णमगमद्वो मनस्तदा । अप्यपश्यन्त राधेयं सूतपुत्रं तनुत्यजं ।
अपि तन्न मृषा कर्णो युधि सत्यपराक्रमः । सम्भ्रान्तानां तदार्त्तानां त्रस्तानां त्राणमिच्छतां ।

अपि तत्पूरयाञ्चक्रे धनुर्द्धरवरो युधि । यत्तद्विनिहते भीष्मे कौरवाणामुपाश्रये ।

तत्खण्डं पूरयन् कर्णः परेषामादधद्भयं । कृतवान् मम पुत्राणां जयाशां सफलामपि ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हतं भीष्ममाधिरथिर्व्विदित्वा भिन्नां नावमिवात्यगाधे कुरूणां । सोदर्य्यवद्व्यसनात् सूतपुत्रः सन्तारयिष्यं स्तव पुत्रसेनां ।

श्रुत्वा तु कर्णः पुरुषेन्द्रमच्युतं निपातितं शान्तनवं महारथं । अथोपयायात् सहसारिकर्षणो धनुर्द्धराणां प्रवरस्तदा नृप ।

हते तु भीष्मे रथसत्तमे परैर्न्निमज्जतीं नावमिवार्णवे कुरून् । पितेव पुत्रांस्त्वरितोऽभ्ययात्ततः सन्तारयिष्यंस्तव पुत्रसेनां ।

॥ कर्ण उवाच ॥ यस्मिन् धृतिर्बुद्धिपराक्रमौजः सत्यं दमो वीरगुणाश्च सर्व्वे । अस्त्राणि दिव्यान्यथ सन्नतिर्ह्रीः प्रिया च वागनसूया च भीष्मे ।

सदा कृतज्ञे द्विजशत्रुघातके सनातने चन्द्रमसीव लक्ष्म । स चेत् प्रशान्तः परवीरहन्ता मन्ये हतानेव हि सर्व्वयोधान् ।

नेह ध्रुवं किञ्चन जातु विद्यते लोके ह्यस्मिन् कर्म्मणो नित्ययोगात् । सूर्य्योदये को हि विमुक्तसंशयो भावं कुर्व्वीताद्य महाव्रते हते ।

वसुप्रभावे वसुवीर्य्यसम्भवे गते वसूनेव वसुन्धराधिपे । वसूनि पुत्रांश्च वसुन्धरां तथा कुरूंश्च शोचध्वमिमाञ्च वाहिनीं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ महाप्रभावे वरदे निपातिते लोकेश्वरे शान्तनवे महौजसि । पराजितेषु भरतेषु दुर्म्मनाः कर्णो भृशं न्यश्वसदश्रु वर्त्तयन् ।

इदन्तु राधेयवचो निशम्य ते सुताश्च राजंस्तव सैनिकाश्च ह । परस्परं चुक्रुशुरार्त्तिजं भृशं तदाऽश्रु नेत्रैर्मुमुचुर्हि शब्दवत् । १०

प्रवर्त्तमाने तु पुनर्म्महाहवे विगाह्यमानासु चमूषु पार्थिवैः । अथाब्रवीद्धर्षकरं वचस्तदा रथर्षभान् सर्व्वमहारथर्षभः ।

जगत्यनित्ये सततं प्रधावति प्रचिन्तयन्नस्थिरमेव लक्षये । भवत्सु तिष्ठत्स्विह पातितो रणे गिरिप्रकाशः कुरुपुङ्गवः कथं ।

निपातिते शान्तनवे महारथे दिवाकरे भूतलमाश्रिते यथा । न पार्थिवाः सोढुमलं धनञ्जयं गिरिप्रवोढारमिवानिलं द्रुमाः ।

हतप्रधानं त्विदमार्त्तरूपं परैर्हतोत्साहमनाथमद्य वै । मया कुरूणां परिपाल्यमाहवे बलं यथा तेन महात्मना तथा ।

समाहितं चात्मनि भारमीदृशं जगत्तथानित्यमिदञ्च लक्षये । निपातितञ्चाहवशौण्डमाहवे कथं न कुर्य्यामहमाहवे भयं । ११

अहन्तु तान् कुरुवृषभानजिह्मगैः प्रवेशयन् यमसदनं रणे चरन् । यशः परं जगति विभाव्य वर्त्तिता परैर्हतो युधि शयिताऽथ वा पुनः ।

युधिष्ठिरो धृतिमतिधर्म्मसत्त्ववान् वृकोदरो गजशततुल्यविक्रमः । तथार्ज्जुनस्त्रिदशवरात्मजो युवा न तद्बलं सुजयमिहामरैरपि ।

यमौ रणे यत्र यमोपमौ बले ससात्यकिर्य्यत्र च देवकीसुतः । न तद्बलं कापुरुषोऽभ्युपेयिवान् निवर्त्तते मृत्युमुखादिवासुहृत् ।

तपोऽत्युदीर्णं तपसैव बाध्यते बलं बलेनैव तथा मनस्विभिः । मनश्च मे शत्रुनिवारणे ध्रुवं सुरक्षणे वा बलवद्व्यवस्थितं ।

धुवस्त्वेषां बाधमानं प्रभावं गत्वैवाहं तान् प्रजयाम्यद्य सूत । मित्रद्रोहो ऽमर्षणीयो न मेऽयं भग्ने सैन्ये यः समेयात् स मित्रं । ७०

कर्त्तास्म्येतत् पुरुषा आत्मकर्म त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि भीष्मं । सर्व्वान् सङ्ख्ये शत्रुसङ्घान् हनिष्ये हतस्तैर्वा वीरलोकं गमिष्ये ।

सम्प्राक्रुष्टे रुदितस्त्रीकुमारे परिभूते पौरुषे धार्त्तराष्ट्रे । मया कृत्यमिति जानामि सूत तस्माच्छत्रूनद्य राज्ञो विजेष्ये ।

कुरून् रक्षन् पाण्डुपुत्त्रान् जिघांसन् त्यक्त्वा प्राणान् घोररूपे रणेऽस्मिन् । सर्व्वान् सङ्ख्ये शत्रुसङ्घान्निहत्य दास्याम्यहं धार्त्तराष्ट्राय राज्यं ।

निबध्यतां मे कवचं विचित्रं हैमं शुभ्रं मणिरत्नावभासि । शिरस्त्राणं चार्कसमानभासं धनुः शरांश्चाग्निविषाहिकल्पान् ।

उपासङ्गान् षोडश योजयध्वं धनूंषि दिव्यानि तथा हरन्तु । शरांश्च शक्तीश्च गदाश्च गुर्व्वीः शङ्खञ्च जाम्बूनदचित्रभागं । ७५

इमां रौक्मीं नागकक्षां विचित्रां ध्वजञ्चैव दिव्यमिन्दीवराभं । श्लक्ष्णैर्वस्त्रैर्व्विप्रमृज्यानयस्व चित्रां मालाञ्चानुबद्धां सजालां ।

अश्वानग्र्यान् पाण्डुराभ्रप्रकाशान् पुष्टान् स्नातान् मन्त्रपूताभिरद्भिः । तप्तैर्भाण्डैः काञ्चनैरभ्युपेतान् शीघ्राच्छीघ्रं सूत पुत्त्रानयस्व ।

रथं चाग्र्यं हेममालावनद्धं रत्नैश्चित्रं चन्द्रसूर्य्यप्रकाशैः । द्रव्यैर्युक्तं सम्प्रहारोपपन्नैर्व्वाहैर्युक्तं तूर्णमावर्त्तयस्व ।

चित्राणि चापानि च वेगवन्ति ज्याश्चोत्तमाः संहननोपपन्नाः । तूणांश्च पूर्णान्महतः शराणामासज्ज गात्रावरणानि चैव ।

प्रायाणिकं चानय चाशु सर्व्वं दध्ना पूर्णं वीर कांस्यञ्च हैमं । आनीय मालामवबध्य चाङ्गे प्रवादयन्त्वाशु जयाय भेरीः ८०

प्रयाहि सूताशु यतः किरीटी वृकोदरो धर्म्मपुत्त्रो यमौ च । तान् वा हनिष्यामि समेत्य सङ्ख्ये भीष्माय वैष्यामि हतो द्विषद्भिः ।

यस्मिन् राजा सत्यधृतिर्युधिष्ठिरः समास्थितो भीमसेनार्ज्जुनौ च । वासुदेवः सात्यकिः सृञ्जयाश्च मन्ये बलं तदजय्यं महीपैः ।

तञ्चेन्मृत्युः सर्व्वहरोऽभिरक्षेत् सदाऽप्रमत्तः समरे किरीटिनं । तथाऽपि हन्तास्मि समेत्य सङ्ख्ये यास्यामि वा भीष्मपथा यमाय ।

न त्वेवाहं न गमिष्यामि तेषां मध्ये शूराणां तत्र चाहं ब्रवीमि । मित्रद्रुहो दुर्ब्बलभक्तयो ये पापात्मनो मम नैते सहायाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ समृद्धिमन्तं रथमुत्तमं दृढं सकूवरं हेमपरिष्कृतं शुभं । पताकिनं वातजवैर्हयोत्तमैर्युक्तं समास्थाय ययौ जयाय सः ।

सम्पूज्यमानः कुरुभिर्म्महात्मा रथर्षभैर्द्देवगणैर्यथेन्द्रः । ययौ तदायोधनमुग्रधन्वा यत्रावसानं भरतर्षभस्य ।

वरूथिना महता सध्वजेन सुवर्णमुक्तामणिरत्नमालिना । सदश्वयुक्तेन रथेन कर्णो मेघस्वनेनार्क इवामितौजाः ।

हुताशनाभः स हुताशनप्रभे शुभः शुभे वै स्वरथे धनुर्द्धरः। स्थितो रराजाधिरथिर्महारथः स्वयं विमाने सुरराडिव स्थितः।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि कर्णनिर्याणे द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

॥ सञ्जय उवाच॥ शरतल्पे महात्मानं शयानममितौजसं। महावातसमूहेन समुद्रमिव शोषितं।

दृष्ट्वा पितामहं भीष्मं सर्व्वक्षत्रान्तकं गुरुं। दिव्यैरस्त्रैर्महेष्वासं पातितं सव्यसाचिना। ९०

जयाशा तव पुत्त्राणां संभग्ना शर्म्म शर्म्म च। अपाराणामिव द्वीपमगाधे गाधमिच्छतां।

स्रोतसा यामुनेनेव शरौघेण परिप्लुतः। महेन्द्रेणेव मैनाकमसह्यं भुवि पातितं।

नभश्च्युतमिवादित्यं पातितं धरणीतले। शतक्रतुमिवाचिन्त्यं पुरा वृत्रेण निर्ज्जितं।

मोहनं सर्व्वसैन्यस्य युधि भीष्मस्य पातनं। ककुदं सर्व्वसैन्यानां लक्ष्म सर्व्वधनुष्मतां।

धनञ्जयशरव्याप्तं पितरं ते महाव्रतं। तं वीरशयने वीरं शयानं पुरुषर्षभं। ९५

भीष्ममाधिरथिर्दृष्ट्वा भारतानां पितामहं। अवतीर्य्य रथादार्त्तः शोकमोहपरिप्लुतः।

पद्भ्यामेव जगामार्त्तो वाष्पव्याकुललोचनः। अभिवाद्याञ्जलिं बद्ध्वा वन्दमानोऽभ्यभाषत।

कर्णोऽहमस्मि भद्रन्ते वद मामभि भारत। पुण्यया क्षेमया वाचा चक्षुषा चावलोकय।

न नूनं सुकृतस्येह फलं कश्चित् समश्नुते। यत्र धर्म्मपरो वृद्धः शेते भुवि भवान् हतः।

कोशसञ्जनने मन्त्रे व्यूहे प्रहरणेषु च। नाहमन्यं प्रपश्यामि कुरूणां कुरुसत्तम। १००

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो यः कुरूंस्तारयेद्भयात्। योधांस्तु बहुधा हत्वा पितृलोकं गमिष्यसि।

अद्य प्रभृति संक्रुद्धा व्याघ्रा इव मृगक्षयं। पाण्डवा भरतश्रेष्ठ करिष्यन्ति कुरुक्षयं।

अद्य गाण्डीवघोषस्य वीर्य्यज्ञाः सव्यसाचिनः। कुरवः सन्त्रसिष्यन्ति वज्रपाणेरिवासुराः।

अद्य गाण्डीवमुक्तानामशनीनामिव स्वनाः। त्रासयिष्यन्ति वाणानां कुरूनन्यांश्च पार्थिवान्।

समिद्धोऽग्निर्यथा वीर महाज्वालो द्रुमान् दहेत्। धार्त्तराष्ट्रान् प्रधक्ष्यन्ति तथा वाणाः किरीटिनः। १०५

येन येन प्रसरतो वाय्वग्नी सहितौ वने। तेन तेन प्रदहतो भूरि गुल्मतृणद्रुमान्।

यादृशोऽग्निः समिद्धस्तु तादृक्पार्थो न संशयः। यथा वायुर्नरव्याघ्र तथा कृष्णो न संशयः।

नदतः पाञ्चजन्यस्य रसतो गाण्डिवस्य च। श्रुत्वा सर्व्वाणि सैन्यानि त्रासं यास्यन्ति भारत।

कपिध्वजस्योत्पततो रथस्यामित्रकर्षिणः। शब्दं सोढुं न शक्ष्यन्ति त्वामृते वीर पार्थिवाः।

को ह्यर्ज्जुनं योधयितुं त्वदन्यः पार्थिवोऽर्हति। यस्य दिव्यानि कर्म्माणि प्रवदन्ति मनीषिणः। ११०

अमानुषश्च संग्रामस्त्र्यम्बकेण महात्मना। तस्माच्चैव वरं प्राप्तो दुष्प्रापमकृतात्मभिः।

कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुं पूर्व्वं यो न जितस्त्वया। पाण्डुपुत्त्रो बलश्लाघी माधवेन च रक्षितः।

जितो येन रणे रामो भवता वीर्य्यशालिना। क्षत्रियान्तकरो घोरो देवदानवपूजितः।

तमद्याहं पाण्डवयुद्धशौण्डमसृष्यमाणो भवता चानुशिष्टः। आशीविषं दृष्टिहरं सुघोरं शूरं शक्ष्याम्यस्त्रबलान्निहन्तुं।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि कर्णवाक्ये तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

तस्य लालप्यमानस्य कुरुवृद्धः पितामहः । देशकालोचितं वाक्यमब्रवीत् प्रीतमानसः । ११५
समुद्र इव सिन्धूनां ज्योतिषामिव भास्करः । सत्यस्य च यथा सन्तो बीजानामिव चोर्व्वरा ।
पर्ज्जन्य इव भूतानां प्रतिष्ठा सुहृदां तव । बान्धवास्त्वानुजीवन्तु सहस्राक्षमिवामराः ।
मानहा भव शत्रूणां मित्राणां नन्दिवर्द्धनः । कौरवाणामपि भवान् यथा विष्णुर्द्दिवौकसां ।
स्वबाहुबलवीर्य्येण धार्त्तराष्ट्रप्रियैषिणा । कर्ण राजपुरं गत्वा काम्बोजा निर्ज्जितास्त्वया ।
गिरिव्रजगताश्चापि नग्नजित्प्रमुखा नृपाः । अम्बष्ठाश्च विदेहाश्च गान्धाराश्च जितास्त्वया । १२०
हिमवद्दुर्गनिलयाः किराता रणकर्क्कशाः । दुर्य्योधनस्य वशगाः कृताः कर्ण त्वया पुरा ।
उत्कला मेकलाः पौण्ड्राः कलिङ्गान्ध्राश्च संयुगे । निषादाश्च त्रिगर्त्ताश्च वाह्लीकाश्च जितास्त्वया ।
तत्र तत्र च सङ्ग्रामे दुर्य्योधनहितैषिणा । बहवो निर्ज्जिता वीर त्वया कर्ण महौजसः ।
यथा दुर्य्योधनस्तात सज्ञातिकुलबान्धवः । तथा त्वमपि सर्व्वेषां कौरवाणां गतिर्भव ।
शिवेनाभिवदामि त्वां गच्छ युध्यस्व शत्रुभिः । अनुशाधि कुरून् सङ्ख्ये धत्स्व दुर्य्योधने जयं । १२५
भवान् पौत्रसमोऽस्माकं यथा दुर्य्योधनस्तथा । तथापि धर्म्मतः सर्व्वे यथा तस्य वयं तथा ।
यौनात्सम्बन्धकाल्लोके विशिष्टं सङ्गतं सतां । सद्भिः सह नरश्रेष्ठ प्रवदन्ति मनीषिणः ।
स सत्यसङ्गतो भूत्वा ममेदमिति निश्चितं । कुरूणां पालय बलं यथा दुर्य्योधनस्तथा ।
निशम्य वचनं तस्य चरणावभिवाद्य च । ययौ वैकर्त्तनः कर्णः समीपं सर्व्वधन्विनां ।
सोऽभिवीक्ष्य नरौघाणां स्थानमप्रतिमं महत् । व्यूढप्रहरणोरस्कं सैन्यं तत्समबृंहयत् । १३०
हृषिताः कुरवः सर्व्वे दुर्य्योधनपुरोगमाः । तमागतं महाबाहुं सर्व्वानीकपुरःसरं ।
कर्णं दृष्ट्वा महात्मानं युद्धाय समुपस्थितं । क्ष्वेडितास्फोटितरवैः सिंहनादरवैरपि ।
धनुःशब्दैश्च विविधैः कुरवः समपूजयन् ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि कर्णाश्वासे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ रथस्थं पुरुषव्याघ्रं दृष्ट्वा कर्णमवस्थितं । हृष्टो दुर्य्योधनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ।
सनाथमिव मन्येऽहं भवता पालितं बलं । मन्ये किं नु समर्थं यत् हितं तत् सम्प्रधार्य्यतां । १३५
॥ कर्ण उवाच ॥ ब्रूहि नः पुरुषव्याघ्र त्वं हि प्राज्ञतमो नृपः । यथा चार्थपतिः कृत्यं पश्यते न तथेतरः ।
ते स्म सर्व्वे तव वचः श्रोतुकामा नरेश्वराः । नान्याय्यं हि भवान् वाक्यं ब्रूयादिति मतिर्म्मम ।
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ भीष्मः सेनाप्रणेतासीत् वयसा विक्रमेण च । श्रुतेन चोपसम्पन्नः सर्व्वैर्य्योधगुणैस्तथा ।
तेनातियशसा कर्ण घ्नता शत्रुगणान्मम । सुयुद्धेन दशाहानि पालिताः स्मो महात्मना ।
तस्मिन्नसुकरं कर्म्म कृतवत्यास्थिते दिवं । कर्ण सेनाप्रणेतारं मन्यसे कं तदनन्तरं । १४०
न विना नायकं सेना मुहूर्त्तमपि तिष्ठति । आहवेष्वाहवश्रेष्ठ कर्ण हीनेव नौर्ज्जले ।
यथा ह्यकर्णधारा नौरथो वाऽसारथिर्यथा । द्रवेद्यथेष्टं तद्वत्स्यादृते सेनापतिं बलं ।
अदेशिको यथा सार्थः सर्व्वं कृच्छ्रं समर्च्छति । अनायका तथा सेना सर्व्वान् दोषान् समर्च्छति ।

स भवान् वीक्ष्य सर्व्वेषु मामकेषु महात्मसु। पश्य सेनापतिं युक्तमनु शान्तनवादिह।
यं हि सेनाप्रणेतारं भवान् द्रक्ष्यति संयुगे। तं वयं सहिताः सर्व्वे करिष्यामो न संशयः। १४५
॥ कर्ण उवाच ॥ सर्व्वे एव महात्मान इमे पुरुषसत्तमाः। सेनापतित्वमर्हन्ति नात्र कार्य्या विचारणा।
कुलसंहननज्ञानैर्बलविक्रमबुद्धिभिः। युक्ताः कृतज्ञा धीमन्त आहवेष्वनिवर्त्तिनः।
युगपन्न तु ते शक्याः कर्त्तुं सर्व्वे पुरःसराः। एक एव तु कर्त्तव्यो यस्मिन् वैशेषिका गुणाः।
अन्योऽन्यस्पर्द्धिनां तेषां यद्येकं सत्करिष्यसि। शेषा विमनसो व्यक्तं न योत्स्यन्ति हितास्तव।
अयञ्च सर्व्वयोधानामाचार्य्यः स्थविरो गुरुः। युक्तः सेनापतिः कर्त्तुं द्रोणः शस्त्रभृतांवरः। १५०
को हि तिष्ठति दुर्द्धर्षे द्रोणे ब्रह्मविदुत्तमे। सेनापतिः स्यादन्यस्माच्छुक्राङ्गिरसदर्शनात्।
न च कोऽप्यस्ति ते योधः सर्व्वराजसु भारत। द्रोणं यः समरे यान्तं नानुयास्यति संयुगे।
एष सेनाप्रणेतॄणामेष शस्त्रभृतामपि। एष बुद्धिमतां श्रेष्ठो राजन्नेष गुरुश्च ते।
एवं दुर्य्योधनाचार्य्यमाशु सेनापतिं कुरु। जिगीषन्तोऽसुरान् सङ्ख्ये कार्त्तिकेयमिवामराः।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि कर्णवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः॥ ५ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्य्योधनस्तदा। सेनामध्यगतं द्रोणमिदं वचनमब्रवीत्। १५५
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ वर्णश्रैष्ठ्यात् कुलोत्पत्त्या श्रुतेन वयसा धिया। वीर्य्याद्दाक्ष्यादधृष्यत्वादर्थज्ञानान्नयाज्जयात्।
तपसा च कृतज्ञत्वात् वृद्धः सर्व्वगुणैरपि। युक्तो भवत्समो गोप्ता राज्ञामन्यो न विद्यते।
स भवान् पातु नः सर्व्वान् विबुधानिव वासवः। भवन्नेत्राः परान् जेतुमिच्छामो द्विजसत्तम।
रुद्राणामिव कापाली वसूनामिव पावकः। कुवेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः।
वशिष्ठ इव विप्राणां तेजसामिव भास्करः। पितॄणामिव धर्म्मेन्द्रो यादसामिव चाम्बुराट्। १६०
नक्षत्राणामिव शशी दितिजानामिवोशनाः। श्रेष्ठः सेनाप्रणेतॄणां स नः सेनापतिर्भव।
अक्षौहिण्यो दशैका च वशगाः सन्तु तेऽनघ। ताभिः शत्रून् प्रतिव्यूह्य जहीन्द्रो दानवानिव।
प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः। अनुयास्यामहे त्वाजौ सौरभेया इवर्षभं।
उग्रधन्वा महेष्वासो दिव्यं विस्फारयन् धनुः। अग्रे भवं त्वान्तु दृष्ट्वा नार्ज्जुनः प्रहरिष्यति।
ध्रुवं युधिष्ठिरं सङ्ख्ये सानुबन्धं सबान्धवं। जेष्यामि पुरुषव्याघ्र भवान् सेनापतिर्यदि। १६५
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ते ततो द्रोणं जयेत्यूचुर्नराधिपाः। सिंहनादेन महता हर्षयन्तस्तवात्मजं।
सैनिकाश्च मुदा युक्ता वर्द्धयन्ति द्विजोत्तमं। दुर्य्योधनं पुरस्कृत्य प्रार्थयन्तो महद्यशः।
दुर्य्योधनं ततो राजन् द्रोणो वचनमब्रवीत्।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि दुर्य्योधनप्रोत्साहे षष्ठोऽध्यायः॥ ६ ॥
॥ द्रोण उवाच ॥ वेदं षडङ्गं वेदाहमर्थविद्याञ्च मानवीं। त्रैयम्बकमथेष्वस्त्रमस्त्राणि विविधानि च।
ये चाप्युक्ता मयि गुणा भवद्भिर्ज्जयकाङ्क्षिभिः। चिकीर्षुस्तानहं सर्व्वान् योधयिष्यामि पाण्डवान्। १७०
पार्षतन्तु रणे राजन् न हनिष्ये कथञ्चन। स हि सृष्टो बधार्थाय ममैव पुरुषर्षभ।

योधयिष्यामि सैन्यानि नाशयन् सर्व्वसोमकान्। न च मां पाण्डवा युद्धे योधयिष्यन्ति हर्षिताः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ स एवमभ्यनुज्ञातश्चक्रे सेनापतिं ततः । द्रोणन्तव सुतो राजन् विधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
अथाभिषिषिचुर्द्रोणं दुर्य्योधनमुखा नृपाः । सैनापत्ये यथा स्कन्दं पुरा शक्रमुखाः सुराः ।
ततो वादित्रघोषेण शङ्खानाञ्च महास्वनैः । प्रादुरासीत् कृते द्रोणे हर्षः सेनापतौ तदा । १७५
ततः पुण्याहघोषेण स्वस्तिवादस्वनेन च । संस्तवैर्गीतशब्दैश्च सूतमागधवन्दिनां ।
जयशब्दैर्द्विजाग्र्याणां सूतानां नर्त्तितैस्तथा । सत्कृत्य विधिना द्रोणं मेनिरे पाण्डवान् जितान् ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ सैनापत्यन्तु सम्प्राप्य भारद्वाजो महारथः । युयुत्सुर्व्यूह्य सैन्यानि प्रायात्तव सुतैः सह ।
सैन्धवश्च कलिङ्गश्च विकर्णश्च तवात्मजः । दक्षिणं पार्श्वमास्थाय समतिष्ठन्त दंशिताः ।
प्रपक्षः शकुनिस्तेषां प्रवरैर्हयसादिभिः । ययौ गान्धारकैः सार्द्धं विमलप्रासयोधिभिः । १८०
कृपश्च कृतवर्म्मा च चित्रसेनो विविंशतिः । दुःशासनमुखा यत्ताः सव्यं पक्षमपालयन् ।
तेषां प्रपक्षाः काम्बोजाः सुदक्षिणपुरःसराः । ययुरश्वैर्महावेगैः शकाश्च यवनैः सह ।
मद्रास्त्रिगर्त्ताः साम्बष्ठाः प्रतीच्योदीच्यमालवाः । शिबयः शूरसेनाश्च शूद्राश्च मलदैः सह ।
सौवीराः कितवाः प्राच्या दाक्षिणात्याश्च सर्व्वशः । तवात्मजं पुरस्कृत्य सूतपुत्त्रस्य पृष्ठतः ।
हर्षयन्तः स्वसैन्यानि बलेषु बलमादधत् । ययौ वैकर्त्तनः कर्णः प्रमुखे सर्व्वधन्विनां । १८५
तस्य दीप्तो महाकायः स्वान्यनीकानि हर्षयन् । हस्तिकक्षो महाकेतुर्बभौ सूर्य्यसमद्युतिः ।
न भीष्मव्यसनं कश्चिद्दृष्ट्वा कर्णममन्यत । विशोकाश्चाभवन् सर्व्वे राजानः कुरुभिः सह ।
हृष्टाश्च बहवो योधास्तत्राजल्पन्त सङ्गताः । न हि कर्णं रणे दृष्ट्वा युधि स्थास्यन्ति पाण्डवाः ।
कर्णो हि समरे शक्तो जेतुं देवान् सवासवान् । किमु पाण्डुसुतान् युद्धे हीनवीर्य्यपराक्रमान् ।
भीष्मेण तु रणे पार्थाः पालिता बाहुशालिना । तांस्तु कर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्नाशयिष्यति संयुगे । १९०
एवं ब्रुवन्तस्तेऽन्योऽन्यं हृष्टरूपा विशाम्पते । राधेयं पूजयन्तश्च प्रशंसन्तश्च निर्ययुः ।
अस्माकं शकटव्यूहो द्रोणेन विहितोऽभवत् । परेषां क्रौञ्च एवासीद्व्यूहो राजन् महात्मनां ।
प्रीयमाणेन विहितो धर्म्मराजेन भारत । व्यूहप्रमुखतस्तेषां तस्थतुः पुरुषर्षभौ ।
वानरध्वजमुच्छ्रित्य विष्वक्सेनधनञ्जयौ । ककुदं सर्व्वसैन्यानां धाम सर्व्वधनुष्मतां ।
आदित्यपथगः केतुः पार्थस्यामिततेजसः । दीपयामास तत्सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः । १९५
यथा प्रज्वलितः सूर्य्यो युगान्ते वै वसुन्धरां । प्रदहन् दृश्यते तद्वत् केतुः पार्थस्य धीमतः ।
योधानामर्ज्जुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरं । वासुदेवश्च भूतानां चक्राणाञ्च सुदर्शनं ।
चत्वार्य्येतानि तेजांसि वहन् श्वेतहयो रथः । परेषामग्रतस्तस्थौ कालचक्रमिवोद्यतं ।
एवं तौ सुमहात्मानौ बलसेनाग्रगावुभौ । तावकानां मुखे कर्णः परेषाञ्च धनञ्जयः ।
तौ जातावभिसंरब्धौ परस्परवधैषिणौ । अवेक्षेतां तदान्योऽन्यं समरे कर्णपाण्डवौ । २००
ततः प्रयाते सहसा भारद्वाजे महारथे । आर्त्तनादेन घोरेण वसुधा समकम्पत ।

ततस्तुमुलमाकाशमावृणोत् सदिवाकरं। वातोद्धूतं रजस्तीव्रं कौशेयनिकरोपमं।
ववर्ष द्यौरनभ्राऽपि मांसास्थिरुधिराण्युत। गृध्राः श्येना बलाः कङ्का वायसाश्च सहस्रशः।
उपर्य्युपरि सेनान्ते तदा पर्य्यपतन्नृप। गोमायवश्च प्राक्रोशन् भयदा दारुणाः खगाः।
अकार्षुरपसव्यञ्च बहुशः पृतनां तव। चिखादिषन्तो मांसानि पिपासन्तश्च शोणितं। १०५
अपतद्दीप्यमाना च सनिर्घाता सकम्पना। उल्का ज्वलन्ती सङ्ग्रामे पुच्छेनावृत्य सर्व्वशः।
परिवेशो महांश्चापि सविद्युत्स्तनयित्नुमान्। भास्करस्याभवद्राजन् प्रयाते वाहिनीपतौ।
एते चान्ये च बहवः प्रादुरासन् सुदारुणाः। उत्पाता युधि वीराणां जीवितक्षयकारणाः।
ततः प्रववृते युद्धं परस्परवधैषिणां। कुरुपाण्डवसैन्यानां शब्देनापूरयञ्जगत्।
ते त्वन्योऽन्यं सुसंरब्धाः पाण्डवाः कौरवैः सह। प्रत्यघ्नन्निशितैः शस्त्रैर्जयगृध्राः प्रहारिणः। ११०
स पाण्डवानां महता महेष्वासो महाद्युतिः। वेगेनाभ्यद्रवत् सैन्यं किरञ्छरशतैः शितैः।
द्रोणमभ्युद्यतं दृष्ट्वा पाण्डवाः सह सृञ्जयैः। प्रत्यगृह्णंस्तदा राजञ्छरवर्षैः पृथक् पृथक्।
संक्षोभ्यमाणा द्रोणेन भिद्यमाना महाचमूः। व्यशीर्य्यत सपाञ्चाला वातेनेव बलाहकाः।
बहूनीह विकुर्व्वाणो दिव्यान्यस्त्राणि संयुगे। अपीडयत् क्षणेनैव द्रोणः पाण्डवसृञ्जयान्।
ते वध्यमाना द्रोणेन वासवेनेव दानवाः। पाञ्चालाः समकम्पन्त धृष्टद्युम्नपुरोगमाः। ११५
ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो याज्ञसेनिर्महारथः। अभिनच्छरवर्षेण द्रोणानीकमनेकधा।
द्रोणस्य शरवर्षेण शरवर्षाणि पार्षतः। संनिवार्य्य ततः सर्व्वान् कुरूनप्यवधीद्बली।
संहृत्य तु ततो द्रोणः समवस्थाप्य चाहवे। स्वमनीकं महाबाहुः पार्षतं समुपाद्रवत्।
स बाणवर्षं सुमहदसृजत् पार्षतं प्रति। मघवान् समभिक्रुद्धः सहसा दानवेष्विव।
ते कम्पमाना द्रोणेन बाणैः पाण्डवसृञ्जयाः। पुनः पुनरभज्यन्त सिंहेनेवेतरे मृगाः। १२०
तथा पर्य्यचरद्द्रोणः पाण्डवानां बलं बली। अलातचक्रवद्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत्।
खेचरनगरकल्पं कल्पितं शास्त्रदृष्ट्या चलदनिलपताकं ह्लादिनं वल्गिताश्वं।
स्फटिकविमलकेतुं त्रासनं शात्रवाणां रथवरमधिरूढः सञ्जहारारिसेनां।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि द्रोणपराक्रमे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

॥ सञ्जय उवाच॥ तथा द्रोणमभिघ्नन्तं साश्वसूतरथद्विपान्। व्यथिताः पाण्डवा दृष्ट्वा न चैनं पर्य्यवारयन्।
ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नधनञ्जयौ। अब्रवीत् सर्व्वतो यत्तैः कुम्भयोनिर्निवार्य्यतां। १२५
तत्रैनमर्ज्जुनश्चैव पार्षतश्च सहानुगः। पर्य्यगृह्णंस्ततः सर्व्वे समापेतुर्महारथाः।
केकया भीमसेनश्च सौभद्रश्च घटोत्कचः। युधिष्ठिरो यमौ मत्स्या द्रुपदस्यात्मजास्तथा।
द्रौपदेयाश्च संहृष्टा धृष्टकेतुः ससात्यकिः। चेकितानश्च संक्रुद्धो युयुत्सुश्च महारथः।
ये चान्ये पार्थिवा राजन् पाण्डवस्यानुयायिनः। कुलवीर्य्यानुरूपाणि चक्रुः कर्म्माण्यनेकशः।
संगृह्यमाणां तां दृष्ट्वा पाण्डवैर्वाहिनीं रणे। व्यावृत्य चक्षुषी कोपात् भारद्वाजोऽन्ववैक्षत। १३०

स तीव्रकोपमास्थाय रथे समरदुर्म्मदः। व्यधमत् पाण्डवानीकमभ्राणीव सदागतिः।
रथानश्वान्नरान्नागानभिधावंस्ततस्ततः। चचार मत्तवद्द्रोणो वृद्धोऽपि तरुणो यथा।
तस्य शोणितदिग्धाङ्गाः शोणास्ते वातरंहसः। आजानेया हया राजन्नविश्रान्ताः श्रियं दधुः।
तमन्तकमिव क्रुद्धमापतन्तं यतव्रतं। दृष्ट्वा संप्राद्रवन् योधाः पाण्डवस्य ततस्ततः।
तेषां प्रद्रवतां भीमः पुनरावर्त्ततामपि। वीक्षतां तिष्ठतां चासीच्छब्दः परमदारुणः। २३५
शूराणां हर्षजननो भीरूणां भयवर्द्धनः। द्यावापृथिव्योर्व्विवरं पूरयामास सर्व्वतः।
ततः पुनरपि द्रोणो नाम विश्रावयन् युधि। अकरोद्रौद्रमात्मानं किरन् शरशतैः परान्।
स तथा तेष्वनीकेषु पाण्डुपुत्त्रस्य मारिष। कालवद्व्यचरद्द्रोणो युवेव स्थविरो बली।
उत्कृत्य च शिरांस्युग्रो बाहूनपि सभूषणान्। कृत्वा शून्यान् रथोपस्थानुदक्रोशन्महारवान्।
तस्य हर्षप्रणादेन बाणवेगेन वा विभो। प्राकम्पन्त रणे योधा गावः शीतार्द्दिता इव। २४०
द्रोणस्य रथघोषेण मौर्व्वीनिष्पेषणेन च। धनुःशब्देन चाकाशे शब्दः समभवन्महान्।
अथास्य धनुषो बाणा निश्चरन्तः सहस्रशः। व्याप्य सर्व्वा दिशः पेतुर्गजाश्वरथपत्तिषु।
तं कार्म्मुकमहावेगमस्त्रज्वलितपावकं। द्रोणमासादयाञ्चक्रुः पाञ्चालाः पाण्डवैः सह।
तान् सकुञ्जरपत्त्यश्वान् प्राहिणोद्यमसादनं। चक्रेऽचिरेण च द्रोणो महीं शोणितकर्द्दमां।
तन्वता परमास्त्राणि शरान् सन्ततमस्यता। द्रोणेन विहितं दिक्षु बाणजालमदृश्यत। २४५
पदातिस्यन्दनाश्वेषु रथेष्वपि च सर्व्वशः। तस्य विद्युदिवाभ्रेषु चरन् केतुरदृश्यत।
स केकयानां प्रवरांश्च पञ्च पञ्चालराजञ्च शरैः प्रमथ्य। युधिष्ठिरानीकमदीनसत्त्वो द्रोणोऽभ्ययात् कार्म्मुकबाणपाणिः।
तं भीमसेनश्च धनञ्जयश्च शिनेश्च नप्ता द्रुपदात्मजाश्च। शैब्यात्मजः काशिपतिः शिविश्च हृष्टा नदन्तो व्यकिरन् शरौघैः।
तेषामथ द्रोणधनुर्व्विमुक्ताः पतत्त्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्खाः। भित्त्वा शरीराणि गजाश्वयूनां जग्मुर्म्महीं शोणितदिग्ध
वाजाः।
सा योधसङ्घैश्च रथैश्च भूमिः शरैर्व्विभिन्नैर्गजवाजिभिश्च। प्रच्छाद्यमाना पतितैर्ब्बभूव समावृता द्यौरिव कालमेघैः। २५०
शैनेयभीमार्ज्जुनवाहिनीशं सौभद्रपाञ्चालसकाशिराजं। अन्यांश्च वीरान् समरे समर्द्दन् द्रोणः सुतानां तव भूतिकामः।
एतानि चान्यानि च कौरवेन्द्र कर्म्माणि कृत्वा समरे महात्मा। प्रताप्य लोकानिव कालसूर्य्यो द्रोणो गतः स्वर्गमितो हि
राजन्।
स तु कृत्वा महत् कर्म्म द्रोणः परबलार्द्दनः। एवं रुक्मरथः शूरो हत्वा शतसहस्रशः।
पाण्डवानां रणे योधान् पार्षतेन निपातितः। अक्षौहिणीभ्यामधिकां शूराणामनिवर्त्तिनां।
निहत्य पश्चाद्धृतिमानगच्छत् परमां गतिं। पाण्डवैः सह पाञ्चालैरशिवैः क्रूरकर्म्मभिः। २५५
हतो रुक्मरथो राजन् कृत्वा कर्म्म सुदुष्करं। ततो निनादो भूतानामाकाशे समजायत।
सैन्यानाञ्च ततो राजन्नाचार्य्ये निहते युधि। द्यां धरां खं दिशो वापि प्रदिशश्चानुनादयन्।
अहोधिगिति भूतानां शब्दः समभवद्भृशं। देवताः पितरश्चैव सर्व्वे ये चास्य बान्धवाः।

ददृशुर्निहतं तत्र भारद्वाजं महारथं । पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा सिंहनादान् प्रचक्रिरे ।
सिंहनादेन महता समकम्पत मेदिनी ।　　२६०
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि द्रोणवधश्रवणेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किं कुर्व्वाणं रणे द्रोणं जघ्नुः पाण्डवसृञ्जयाः । तथा निपुणमस्त्रेषु सर्व्वशस्त्रभृतामपि ।
रथभङ्गो बभूवास्य धनुर्व्वाऽशीर्य्यतास्यतः । प्रमत्तो वाऽभवद्द्रोणस्ततो मृत्युमुपेयिवान् ।
कथन्नु पार्षतस्तात शत्रुभिर्दुष्प्रधर्षणं । किरन्तमिषुसङ्घातान् रुक्मपुङ्खाननेकशः ।
क्षिप्रहस्तं द्विजश्रेष्ठं कृतिनं चित्रयोधिनं । दूरेषुपातिनं दान्तं शस्त्रयुद्धेषु पारगं ।
पाञ्चालपुत्रो न्यवधीत् दिव्यास्त्रधरमच्युतं । कुर्व्वाणं दारुणं कर्म्म रणे यत्तं महारथं ।　　२६५
व्यक्तं हि दैवं बलवत् पौरुषादिति मे मतिः । यद्द्रोणो निहतः शूरः पार्षतेन महात्मना ।
अस्त्रं चतुर्व्विधं वीरे यस्मिन्नासीत् प्रतिष्ठितं । तमिष्वस्त्रधराचार्य्यं द्रोणं शंससि मे हतं ।
श्रुत्वा हतं रुक्मरथं वैयाघ्रपरिवारितं । जातरूपपरिष्कारं नाद्य शोकमपानुदे ।
न नूनं परदुःखेन म्रियते कोऽपि सञ्जय । यत्र द्रोणमहं श्रुत्वा हतं जीवामि मन्दभाक् ।
दैवमेव परं मन्ये नन्वनर्थं हि पौरुषं । अश्मसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ।　　२७०
यच्छ्रुत्वा निहतं द्रोणं शतधा यन्न दीर्य्यते । ब्राह्मे दैवे तथेष्वस्त्रे यमुपासन् गुणार्थिनः ।
ब्राह्मणा राजपुत्राश्च स कथं मृत्युना हतः । शोषणं सागरस्येव मेरोरिव विसर्पणं ।
पातनं भास्करस्येव न मृष्ये द्रोणपातनं । दृप्तानां प्रतिषेद्धासीद्धार्म्मिकाणाञ्च रक्षिता ।
योऽहासीत् कृपणस्यार्थे प्राणानपि परन्तपः । मन्दानां मम पुत्राणां जयाशा यस्य विक्रमे ।
वृहस्पत्युशनस्तुल्यो बुद्ध्या स निहतः कथं । ते च शोणा वृहन्तोऽश्वाः छन्ना जालैर्हिरण्मयैः ।　　२७५
रथे वातजवा युक्ताः सर्व्वशस्त्रातिगा रणे । बलिनो ह्रेषिणो दान्ताः सैन्धवाः साधुवाहिनः ।
दृढाः सङ्ग्राममध्येषु केचिदासन् न विक्लवाः । करिणां वृंहतां युद्धे शङ्खदुन्दुभिनिस्वनैः ।
ज्याक्षेपशरवर्षाणां शस्त्राणाञ्च सहिष्णवः । आशंसन्तः परान् जेतुं जितश्वासा जितव्यथाः ।
हयाः पराजिताः शीघ्रा भारद्वाजरथोद्वहाः । ते स्म रुक्मरथे युक्ता नरवीरसमाहिताः ।
कथं नाभ्यतरंस्तात पाण्डवानामनीकिनीं । जातरूपपरिष्कारमास्थाय रथमुत्तमं ।　　२८०
भारद्वाजः किमकरोत् शूरसंक्रन्दनो युधि । विद्यां यस्योपजीवन्ति सर्व्वलोकधनुर्द्धराः ।
स सत्यसन्धो बलवान् द्रोणः किमकरोद्युधि । दिवि शक्रमिव श्रेष्ठं महामात्रं धनुर्भृतां ।
के तु तं रौद्रकर्म्माणं युद्धे प्रत्युद्ययू रथाः । ननु रुक्मरथं दृष्ट्वा प्राद्रवन्ति स्म पाण्डवाः ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्व्वाणं रणे तस्मिन्महाबलं । उताहो सर्व्वसैन्येन धर्म्मराजः सहानुजः ।
पाञ्चाल्यप्रग्रहो द्रोणं सर्व्वतः पर्य्यवारयत् । नूनमावारयत् पार्थो रथिनोऽन्यानजिह्मगैः ।　　२८५
ततो द्रोणं समारोहत् पार्षतः पापकर्म्मकृत् । न ह्यहं परिपश्यामि वधे कञ्चन शुष्मिणः ।
धृष्टद्युम्नादृते रौद्रात् पाल्यमानात् किरीटिना । तैर्वृतः सर्व्वतः शूरैः पाञ्चाल्यापसदस्ततः ।

कैकेयैश्चेदिकारूषैर्मत्स्यैरन्यैश्च भूमिपैः । व्याकुलीकृतमाचार्यं पिपीलैरुरगं यथा ।
कर्म्मण्यसुकरे शक्तं जघानेति मतिर्मम । योऽधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गानाख्यानपञ्चमान् ।
ब्राह्मणानां प्रतिष्ठासीत् स्रोतसामिव सागरः । क्षत्रस्य ब्रह्म चैवेह योऽभ्यतिष्ठत् परन्तपः । २९०
स कथं ब्राह्मणो वृद्धः शस्त्रेण वधमाप्तवान् । अमर्षणो मर्षितवान् क्लिश्यमानः सदा मया ।
अनर्हमाणः कौन्तेयात् कर्म्मणस्तस्य तत्फलं । यस्य कर्म्मानुजीवन्ति लोके सर्व्वधनुर्भृतः ।
स सत्यसन्धः सुकृती श्रीकामैर्निहतः कथं । दिवि शक्र इव श्रेष्ठो महासत्त्वो महाबलः ।
स कथं निहतः पार्थैः क्षुद्रमत्स्यैर्यथा तिमिः । क्षिप्रहस्तश्च बलवान् दृढधन्वारिमर्द्दनः ।
न यस्य विजयाकाङ्क्षी विषयं प्राप्य जीवति । यन्द्वौ न जहतः शब्दौ जीवमानं कदाचन । २९५
ब्राह्मश्च वेदकामानाज्ज्याघोषश्च धनुष्मतां । अदीनं पुरुषव्याघ्रं श्रीमन्तमपराजितं ।
नाहं मृष्ये हतं द्रोणं सिंहद्विरदविक्रमं । कथं सञ्जय दुर्द्धर्षमनाधृष्य यशोबलं ।
पश्यतां पुरुषेन्द्राणां समरे पार्षतोऽवधीत् । के पुरस्तादयुध्यन्त रक्षन्तो द्रोणमन्तिकात् ।
के तु पश्चादवर्त्तन्त गच्छन्तो दुर्लभां गतिं । केऽरक्षन् दक्षिणं चक्रं सव्यं के च महात्मनः ।
पुरस्तात् के च वीरस्य युध्यमानस्य संयुगे । के च तत्र तनूस्त्यक्त्वा प्रतीपं मृत्युमाव्रजन् । ३००
द्रोणस्य समरे वीराः केऽकुर्व्वन्त परां गतिं । कच्चिन्नूनं भयान्मन्दाः क्षत्रिया व्यजहन् रणे ।
रक्षितारस्ततः शून्ये कच्चिन्नैको हतः परैः । न स पृष्ठमवज्ञामाद्रणे द्रोणः प्रदर्शयेत् ।
परामप्यापदं प्राप्य कथं स निहतः परैः । एतदार्य्येण कर्त्तव्यं कृच्छ्रास्वापत्सु सञ्जय ।
पराक्रमेद्यथा शक्त्या तच्च तस्मिन् प्रतिष्ठितं । मुह्यते मे मनस्तात कथा तावन्निवर्त्यतां ।
भूयस्तु लब्धसंज्ञस्त्वां परिपृच्छामि सञ्जय । ३०५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि धृतराष्ट्रशोके नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं पृष्ट्वा सूतपुत्त्रं हृच्छोकेनार्द्दितो भृशं । जये निराशः पुत्त्राणां धृतराष्ट्रोऽपतत् क्षितौ ।
तं विसंज्ञं निपतितं सिषिचुः परिचारकाः । जलेनात्यर्थशीतेन वीजन्तः पुण्यगन्धिना ।
पतितं चैनमालोक्य समन्ताद्भरतस्त्रियः । परिवव्रुर्महाराजमस्पृशंश्चैव पाणिभिः ।
उत्थाप्य चैनं शनकैराजानं पृथिवीतलात् । आसनं प्रापयामासुर्व्वाष्पकण्ठ्यो वराङ्गनाः ।
आसनं प्राप्य राजा तु मूर्च्छयाभिपरिप्लुतः । निश्चेष्टोऽतिष्ठत तदा वीज्यमानः समन्ततः । ३१०
स लब्ध्वा शनकैः संज्ञां वेपमानो महीपतिः । पुनर्गावल्गणिं सूतं पर्य्यपृच्छद्यथातथं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यः स उद्यन्निवादित्यो ज्योतिषा प्रणुदंस्तमः । अजातशत्रुमायान्तं कस्तं द्रोणादवारयत् ।
प्रभिन्नमिव मातङ्गं यथा क्रुद्धं तरस्विनं । प्रसन्नवदनं दृष्ट्वा प्रतिद्विरदगामिनं ।
वाशितासङ्गमे यद्वदजय्यं प्रतियूथपैः । निजघान रणे वीरान् वीरः पुरुषसत्तमः ।
यो ह्येको हि महाबाहुर्निर्द्दहेद्घोरचक्षुषा । कृत्स्नं दुर्य्योधनबलं धृतिमान् सत्यसङ्गरः । ३१५
चक्षुर्हणं जये सक्तमिष्वासधरमच्युतं । दान्तं बहुमतं लोके के शूराः समवारयन् ।

के दुष्प्रधर्षं राजानमिष्वासधरमच्युतं। समभिद्रुतवन्त्याश कौन्तेयं तत्र मामकाः।
तरसैवाभिपद्याथ यो वै द्रोणमुपाद्रवत्। यः करोति महत्कर्म्म शत्रूणां वै महाबलः।
महाकायो महोत्साहो नागायुतसमो बले। तं भीमसेनमायान्तं के शूराः पर्य्यवारयन्।
यदायाज्जलदप्रख्यो रथः परमवीर्य्यवान्। पर्ज्जन्य इव बीभत्सुस्तुमुलामशनीमिव। ११०
विसृजन् शरजालानि वर्षाणि मघवानिव। अवस्फूर्ज्जन् दिशः सर्वास्तलनेमिस्वनेन च।
चापविद्युत्प्रभो घोरो रथगुल्मबलाहकः। रथनेमिघोषस्तनितः शरशब्दातिबन्धुरः।
रोषनिर्ज्जितजीमूतो मनोऽभिप्रायशीघ्रगः। मर्म्मातिगो बाणधारस्तुमुलः शोणितोदकैः।
संप्लावयन् दिशः सर्व्वा मानवैरास्तरो यथा। भीमनिस्वनितो रौद्रो दुर्य्योधनपुरोगमान्।
युद्धेऽभ्यषिञ्चद्विजयो गार्द्धपत्रैः शिलाशितैः। गाण्डीवं धारयन् धीमान् कीदृशो वो मनस्तदा। ११५
इषुसम्बाधमाकाशं कुर्व्वन् कपिवरध्वजः। यदायात् कथमासीत्तु तदा पार्थं समीक्ष्य तं।
कच्चिद्गाण्डीवशब्देन प्रणाशत्तत्र वै बलं। यदः स भैरवं कुर्व्वन्नर्ज्जुनो भृशमभ्ययात्।
कच्चिन्नापानुदत् प्राणानिषुभिर्व्वो धनञ्जयः। वातो मेघानिवाविध्यन् प्रवाञ्चरवणानि च।
को हि गाण्डीवधन्वानं रणे सोढुं नरोऽर्हति। यमुपश्रुत्य सेनाग्रे जनः सर्व्वो विदीर्य्यते।
यत्सेनाः समकम्पन्त यद्वीरानस्पृशद्भयं। के तत्र नाजहुर्द्रोणं के क्षुद्राः प्राद्रवन् भयात्। १२०
के वा तत्र तनूस्त्यक्त्वा प्रतीपं मृत्युमाव्रजन्। अमानुषाणां जेतारं युद्धेष्वपि धनञ्जयं।
न च वेगं सिताश्वस्य संसहिष्यन्ति मामकाः। गाण्डीवस्य च निर्घोषं प्रावृज्जलदनिःस्वनं।
विष्वक्सेनो यस्य यन्ता यस्य योद्धा धनञ्जयः। अशक्यः स रथो जेतुं मन्ये देवासुरैरपि।
सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः। मेधावी निपुणो धीमान् युधि सत्यपराक्रमः।
आरावं विपुलं कुर्व्वन् व्यथयन् सर्व्वसैनिकान्। यदायान्नकुलो द्रोणं के शूराः पर्य्यवारयन्। १२५
आशीविष इव क्रुद्धः सहदेवो यदाऽभ्ययात्। कदनं करिष्यंश्छत्रूणां श्वेताश्वो दुर्ज्जयो युधि।
आर्य्यव्रतममोघञ्च ह्रीमन्तमपराजितं। सहदेवं समायान्तं के शूराः पर्य्यवारयन्।
यस्तु सौवीरराजस्य प्रमथ्य महतीं चमूं। आदत्त महिषीं भोज्यां काम्यां सर्व्वाङ्गशोभनां।
सत्यं धृतिश्च शौर्य्यञ्च ब्रह्मचर्य्यञ्च केवलं। सर्व्वाणि युयुधाने च नित्यानि पुरुषर्षभे।
बलिनं सत्यकर्म्माणमदीनमपराजितं। असुदेवसमं युद्धे वासुदेवादनन्तरं। १३०
धनञ्जयोपदेशेन श्रेष्ठमिष्वस्त्रकर्म्मणि। पार्थेन सममस्त्रेषु कस्तं द्रोणाद्वारयत्।
वृष्णीनां प्रवरं वीरं शूरं सर्व्वधनुष्मतां। रामेण सममस्त्रेषु यशसा विक्रमेण च।
सत्यं धृतिर्म्मतिः शौर्य्यं ब्राह्म्यं चास्त्रमनुत्तमं। सात्वते तानि सर्व्वाणि त्रैलोक्यमिव केशवे।
तदेवं गुणसम्पन्नं दुर्व्वारमपि दैवतैः। समासाद्य महेष्वासं के शूराः पर्य्यवारयन्।
पाञ्चालेषूत्तमं वीरमुत्तमाभिजनप्रियं। नित्यमुत्तमकर्म्माणमुत्तमौजसमाहवे। १३५
युक्तं धनञ्जयहिते ममानर्थार्थमुत्थितं। यमवैश्रवणादित्यमहेन्द्रवरुणोपमं।

महारथं समाख्यातं द्रोणायोद्यन्तमाहवे । त्यजन्तं तुमुले प्राणान् के शूराः समवारयन् ।
एकोऽपसृत्य चेदिभ्यः पाण्डवान् यः समाश्रितः । धृष्टकेतुं समायान्तं द्रोणं कस्तं न्यवारयत् ।
योऽवधीत् केतुमान् वीरो राजपुत्त्रं दुरासदं । अपक्रान्तं गिरिद्वारे द्रोणात् कस्तमवारयत् ।
स्त्रीपुंसयोर्नरव्याघ्रो यः सवेद गुणागुणान् । शिखण्डिनं याज्ञसेनिमम्लानमनसं युधि । २५०
देवव्रतस्य समरे हेतुं मृत्योर्महात्मनः । द्रोणायाभिमुखं यान्तं के वीराः पर्य्यवारयन् ।
वृष्णीनां प्रवरं शूरं वरं सर्व्वधनुष्मतां । यस्मिन्नभ्यधिका वीरे गुणाः सर्व्वे धनञ्जयात् ।
यस्मिन्नस्त्राणि सत्यञ्च ब्रह्मचर्य्यञ्च सर्व्वदा । वासुदेवसमं वीर्य्ये धनञ्जयसमं बले ।
तेजसादित्यसदृशं वृहस्पतिसमं मतौ । अभिमन्युं महात्मानं व्यात्ताननमिवान्तकं ।
द्रोणायाभिमुखं यान्तं के शूराः समवारयन् । तरुणस्तरुणप्रज्ञः सौभद्रः परवीरहा । २५५
यदाभ्यधावद्वै द्रोणं तदासीद्वो मनः कथं । द्रौपदेया नरव्याघ्राः समुद्रमिव सिन्धवः ।
यद्द्रोणमाद्रवन् सङ्ख्ये के शूरास्तानवारयन् । ये ते द्वादशवर्षाणि क्रीडामुत्सृज्य बालकाः ।
अस्त्रार्थमवसन् भीष्मे बिभ्रतो व्रतमुत्तमं । क्षत्त्रञ्जयः क्षत्त्रदेवः क्षत्त्रवर्म्मा च मानदः ।
धृष्टद्युम्नात्मजा वीराः के तान् द्रोणादवारयन् । शतादिशिष्टं यं युद्धे समसन्यन्त वृष्णयः ।
चेकितानं महेष्वासं कस्तं द्रोणादवारयत् । भ्रातरः पञ्च कैकेया धार्म्मिकाः सत्यविक्रमाः । २६०
इन्द्रगोपकसङ्काशा रक्तवर्म्मायुधध्वजाः । मातृष्वसुः सुता वीराः पाण्डवानां जयार्थिनः ।
तान् द्रोणं हन्तुमायातान् के वीराः पर्य्यवारयन् । यं योधयन्तो राजानो नाजयन् वारणावते ।
षण्मासानपि संरब्धान् जिघांसन्तो युधां पतिं । धनुष्मतां वरं शूरं सत्यसन्धं महाबलं ।
द्रोणात् कस्तं नरव्याघ्रं युयुत्सुं पर्य्यवारयत् । यः पुत्त्रं काशिराजस्य वाराणस्यां महारथं ।
समरे स्त्रीषु गृध्यन्तं भल्लेनापाहरद्रथात् । धृष्टद्युम्नं महेष्वासं पार्थानां मन्त्रधारिणं । २६५
युक्तं दुर्य्योधनानर्थे सृष्टं द्रोणवधाय च । निर्द्दहन्तं रणे योधान् दारयन्तञ्च सर्व्वशः ।
द्रोणाभिमुखमायान्तं के शूराः पर्य्यवारयन् । उत्सङ्ग इव संवृद्धं द्रुपदस्यास्त्रवित्तमं ।
शिखण्डिनं शस्त्रगुप्तं के वा द्रोणादवारयन् । य इमां पृथिवीं कृत्स्नां चर्म्मवत् परिवेष्टयेत् ।
महता रथघोषेण मुख्यारिघ्नो महारथः । दशाश्वमेधानाजह्रे स्वन्नपानान् सुदक्षिणान् ।
निरर्गलान् सर्व्वमेधान् पुत्त्रवत् पालयन्प्रजाः । गङ्गास्रोतसु यावत्यः सिकतास्तावतीः शुभाः । २७०
तावतीर्गा ददौ वीर उशीनरसुतोऽध्वरे । न पूर्व्वे नापरे चक्रुरिदं केचन मानवाः ।
इतीदं चुक्रुशुर्द्देवाः कृते कर्म्मणि दुष्करे । पश्यामस्त्रिषु लोकेषु न तं संस्थास्नुचारिषु ।
जातं चापि जनिष्यन्तं द्वितीयञ्चापि साम्प्रतं । अन्यमौशीनराच्छैव्यादुर्गवोढारमित्युत ।
गतिं यस्य न यास्यन्ति मानुषा लोकवासिनः । तस्य नप्तारमायान्तं शैव्यं कः समवारयत् ।
विराटस्य रथानीकं मत्स्यस्यामित्रघातिनः । प्रेप्सन्तं समरे द्रोणं के वीराः पर्य्यवारयन् । २७५
सद्यो वृकोदराज्जातो महाबलपराक्रमः । मायावी राक्षसो वीरो यस्मान्मम महद्भयं ।

पार्थानां जयकामं तं पुत्त्राणां मम कण्टकं । घटोत्कचं महाकायं कस्तं द्रोणादवारयत् ।
एते चान्ये च बहवो येषामर्थाय सञ्जय । त्यक्ष्यन्ति संयुगे प्राणान् किन्तेषामजितं युधि ।
येषाञ्च पुरुषव्याघ्रः शार्ङ्गधन्वा व्यपाश्रयः । हितार्थी चापि पार्थानां कथं तेषां पराजयः ।
लोकानां गुरुरत्यर्थं लोकनाथः सनातनः । नारायणो रणे नाथो नृणां दिव्यात्मवान्प्रभुः । ३८०
यस्य दिव्यानि कर्म्माणि प्रवदन्ति मनीषिणः । तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि भक्त्या स्थैर्य्यार्थमात्मनः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ शृणु दिव्यानि कर्म्माणि वासुदेवस्य सञ्जय । कृतवान् यानि गोविन्दो यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ।
संवर्द्धता गोपकुले बालेनैव महात्मना । विख्यापितं बलं बाह्वोस्त्रिषु लोकेषु सञ्जय ।
उच्चैःश्रवस्तुल्यबलं वायुवेगसमं जवे । जघान हयराजानं यमुनावनवासिनं ।
दानवं घोरकर्म्माणं गवां मृत्युमिवोत्थितं । वृषरूपधरं बाल्ये भुजाभ्यां निजघान ह । ३८५
प्रलम्बं नरकं जम्भं पीठं वाऽपि महासुरं । मुरञ्चामरसङ्काशमवधीत् पुष्करेक्षणः ।
तथा कंसो महातेजा जरासन्धेन पालितः । विक्रमेणैव कृष्णेन सगणः पातितो रणे ।
सुनामा रणविक्रान्तः समग्राक्षौहिणीपतिः । भोजराजस्य मध्यस्थो भ्राता कंसस्य वीर्य्यवान् ।
बलदेवद्वितीयेन कृष्णेनामित्रघातिना । तरस्वी समरे दग्धः ससैन्यः शूरसेनराट् ।
दुर्व्वासा नाम विप्रर्षिस्तथा परमकोपनः । आराधितः सदारेण स चास्मै प्रददौ वरान् । ३९०
तथा गान्धारराजस्य सुतां वीरः स्वयम्बरे । निर्ज्जित्य पृथिवीपालानावहत् पुष्करेक्षणः ।
अमृष्यमाणा राजानो यस्य जात्या हया इव । रथे वैवाहिके युक्ताः प्रतोदेन कृतव्रणाः ।
जरासन्धं महाबाहुमुपायेन जनार्द्दनः । परेण घातयामास समग्राक्षौहिणीपतिं ।
चेदिराजञ्च विक्रान्तं राजसेनापतिं बली । अर्घे विवदमानञ्च जघान पशुवत्तदा ।
सौभं दैत्यपुरं खस्थं शाल्वगुप्तं दुरासदं । समुद्रकुक्षौ विक्रम्य पातयामास माधवः । ३९५
अङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गांश्च मागधान् काशिकोशलान् । वात्स्यगार्ग्यकरूषांश्च पौण्ड्रांश्चाप्यजयद्रणे ।
आवन्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च पार्व्वतीयान् दशेरकान् । काश्मीरकानौरसिकान् पिशाचांश्च समुद्गलान् ।
काम्बोजान् वाटधानांश्च चोलान् पाण्ड्यांश्च सञ्जय । त्रिगर्त्तान्मालवांश्चैव दरदांश्च सुदुर्ज्जयान् ।
नानादिग्भ्यश्च सम्प्राप्तान् खसांश्चैव शकांस्तथा । जितवान् पुण्डरीकाक्षो यवनञ्च महानुगं ।
प्रविश्य मकरावासं यादोभिरभिसंवृतं । जिगाय वरुणं सङ्ख्ये सलिलान्तर्गतं पुरा । ४००
युधि पञ्चजनं हत्वा पातालतलवासिनं । पाञ्चजन्यं हृषीकेशो दिव्यं शङ्खमवाप्तवान् ।
खाण्डवे पार्थसहितस्तोषयित्वा हुताशनं । आग्नेयमस्त्रं दुर्द्धर्षं चक्रं लेभे महाबलः ।
वैनतेयं समारुह्य त्रासयित्वाऽमरावतीं । महेन्द्रभवनाद्वीरः पारिजातमुपानयत् ।
तच्च मर्षितवान् शक्रो जानंस्तस्य पराक्रमं । राज्ञां चाप्यजितं कञ्चित् कृष्णेनेह न शुश्रुम ।
यच्च तन्महदाश्चर्य्यं सभायां मम सञ्जय । कृतवान् पुण्डरीकाक्षः कस्तदन्य इहार्हति । ४०५

लब्धभक्त्या प्रसन्नोऽहमद्राक्षं कृष्णमीश्वरं। तन्मे सुविदितं सर्व्वं प्रत्यक्षमिव चागमं।
नान्तं विक्रमयुक्तस्य बुद्ध्या युक्तस्य वा पुनः। कर्म्मणा शक्यते गन्तुं हृषीकेशस्य सञ्जय।
तथा गदश्च शाम्बश्च प्रद्युम्नोऽथ विदूरथः। अगावहोऽनिरुद्धश्च चारुदेष्णः ससारणः।
उल्मुको निशठश्चैव झिल्लीबभ्रुश्च वीर्य्यवान्। पृथुश्च विपृथुश्चैव शमीकोऽथारिमेजयः।
एतेऽन्ये बलवन्तश्च वृष्णिवीराः प्रहारिणः। कथञ्चित्पाण्डवानीकं श्रयेयुः समरे स्थिताः। ४१०
आहूता वृष्णिवीरेण केशवेन महात्मना। ततः संशयितं सर्व्वं भवेदिति मतिर्म्मम।
नागायुतबलो वीरः कैलासशिखरोपमः। वनमाली हली रामस्तत्र यत्र जनार्द्दनः।
यमाहुः सर्व्वपितरं वासुदेवं द्विजातयः। अपि वा ह्येष पाण्डूनां योत्स्यतेऽर्थाय सञ्जय।
स यदा तात सन्नह्येत् पाण्डवार्थाय सञ्जय। न तदा प्रतिसंयोद्धा भविता तस्य कश्चन।
यदि स्म कुरवः सर्व्वे जयेयुर्नाम पाण्डवान्। वार्ष्णेयोऽर्थाय तेषां वै गृह्णीयाच्छस्त्रमुत्तमं। ४१५
ततः सर्व्वान्नरव्याघ्रो हत्वा नरपतीन् रणे। कौरवांश्च महाबाहुः कुन्त्यै दद्यात् स मेदिनीं।
यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः। रथस्य तस्य कः सङ्ख्ये प्रत्यनीको भवेद्रथः।
न केनचिदुपायेन कुरूणां दृश्यते जयः। तस्मान्मे सर्व्वमाचक्ष्व यथा युद्धमवर्त्तत।
अर्ज्जुनः केशवस्यात्मा कृष्णोऽप्यात्मा किरीटिनः। अर्ज्जुने विजयो नित्यं कृष्णे कीर्त्तिश्च शाश्वती।
सर्व्वेष्वपि च लोकेषु बीभत्सुरपराजितः। प्राधान्येनैव भूयिष्ठममेयाः केशवे गुणाः। ४२०
मोहात् दुर्य्योधनः कृष्णं यो न वेत्तीह केशवं। मोहितो दैवयोगेन मृत्युपाशपुरस्कृतः।
न वेद कृष्णं दाशार्हमर्ज्जुनं चैव पाण्डवं। पूर्व्वदेवौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ।
एकात्मानौ द्विधाभूतौ दृश्येते मानुषैर्भुवि। मनसाऽपि हि दुर्द्धर्षौ सेनामेतां यशस्विनौ।
नाशयेतामिहेच्छन्तौ मानुषत्वाच्च नेच्छतः। युगस्येव विपर्य्यासो लोकानामिव मोहनं।
भीष्मस्य च वधस्तात द्रोणस्य च महात्मनः। न ह्येव ब्रह्मचर्य्येण न वेदाध्ययनेन च। ४२५
न क्रियाभिर्न चास्त्रेण मृत्योः कश्चिन्निवार्य्यते। लोकसम्भावितौ वीरौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्म्मदौ।
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा किं नु जीवामि सञ्जय। यान्तां श्रियमसूयाम पुरा दृष्ट्वा युधिष्ठिरे।
अद्य तामनुजीवामो भीष्मद्रोणवधेन ह। मत्कृते चाप्यनुप्राप्तः कुरूणामेष सङ्क्षयः।
पक्वानां हि बधे सूत वज्रायन्ते तृणान्यपि। अनन्तमिदमैश्वर्य्यं लोके प्राप्तो युधिष्ठिरः।
यस्य कोपान्महेष्वासौ भीष्मद्रोणौ निपातितौ। प्राप्तः प्रकृतितो धर्म्मो न धर्म्मो मामकान् प्रति। ४३०
क्रूरः सर्व्वविनाशाय कालोऽसौ नातिवर्त्तते। अन्यथा चिन्तिता ह्यर्था नरैस्तात मनस्विभिः।
अन्यथैव विपद्यन्ते दैवादिति मतिर्म्मम। तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे सम्प्राप्ते कृच्छ्र उत्तमे।
अपारणीये दुश्चिन्त्ये यथाभूतं प्रचक्ष्व मे।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि धृतराष्ट्रविलापे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि सर्व्वं प्रत्यक्षदर्शिवान्। यथा सन्न्यपतद्द्रोणः सादितः पाण्डुसृञ्जयैः।

सेनापतित्वं सम्प्राप्य भारद्वाजो महारथः । मध्ये सर्व्वस्य सैन्यस्य पुत्रं ते वाक्यमब्रवीत्। ४३५
यत् कौरवाणामृषभादापगेयादनन्तरं । सैनापत्येन मां राजन्नद्य सत्कृतवानसि ।
सदृशं कर्म्मणस्तस्य फलमाप्नुहि भारत । करोमि कामं कन्तेऽद्य प्रवृणीष्व यमिच्छसि ।
ततो दुर्य्योधनो राजा कर्णदुःशासनादिभिः । तमथोवाच दुर्द्धर्षमाचार्य्यं जयतां वरं ।
ददासि चेद्वरं मह्यं जीवग्राहं युधिष्ठिरं । गृहीत्वा रथिनां श्रेष्ठं मत्समीपमिहानय ।
ततः कुरूणामाचार्य्यः श्रुत्वा पुत्रस्य ते वचः । सेनां प्रहर्षयन् सर्व्वामिदं वचनमब्रवीत् । ४४०
धन्यः कुन्तीसुतो राजा यस्य ग्रहणमिच्छसि । न बधार्थं सुदुर्द्धर्ष वरमन्यं प्रयाचसे ।
किमर्थञ्च नरव्याघ्र न बधं तस्य काङ्क्षसि । नाशंससि क्रियामेतां मत्तो दुर्य्योधनं ध्रुवं ।
आहोस्विद्धर्म्मराजस्य द्वेष्टा तस्य न विद्यते । यदिच्छसि त्वं जीवन्तं कुलं रक्षसि चात्मनः ।
अथ वा भरतश्रेष्ठ निर्ज्जित्य युधि पाण्डवान् । राज्यं सम्प्रति दत्त्वा च सौभ्रात्रं कर्त्तुमिच्छसि ।
धन्यः कुन्तीसुतो राजा सुजातञ्चास्य धीमतः । अजातशत्रुता तस्य सत्यं यत् स्निह्यते भवान् । ४४५
द्रोणेन त्वेवमुक्तस्य तव पुत्रस्य भारत । सहसा निःसृतो भावो योऽस्य नित्यं हृदि स्थितः ।
नाकारो गूहितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि । तस्मात्तव सुतो राजन् प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ।
बधे कुन्तीसुतस्याजौ नाचार्य्य विजयो मम । हते युधिष्ठिरे पार्थो हन्यात् सर्व्वान् हि नो ध्रुवं ।
न च शक्या रणे सर्व्वे निहन्तुममरैरपि । य एव तेषां शेषः स्यात् स एवास्मान्न शेषयेत् ।
सत्यप्रतिज्ञे त्वानीते पुनर्द्यूतेन निर्ज्जिते । पुनर्यास्यन्त्यरण्याय पाण्डवास्तमनुव्रताः । ४५०
सोऽयं मम जयो व्यक्तं दीर्घकालं भविष्यति । अतो न बधमिच्छामि धर्म्मराजस्य कर्हिचित् ।
तस्य जिह्ममभिप्रायं ज्ञात्वा द्रोणोऽर्थतत्त्ववित् । तं वरं सान्तरं तस्मै ददौ सञ्चिन्त्य बुद्धिमान् ।
॥ द्रोण उवाच ॥ न चेद्युधिष्ठिरं वीरः पालयत्यर्ज्जुनो युधि । मन्यस्व पाण्डवश्रेष्ठमानीतं वशमात्मनः ।
न हि शक्यो रणे पार्थः सेन्द्रैर्देवासुरैरपि । प्रत्युद्यातुमतस्तात नैतदामर्षयाम्यहं ।
असंशयं स शिष्यो मे मत्पूर्व्वश्चास्त्रकर्म्मणि । तरुणः सुकृतैर्युक्त एकायनगतश्च ह । ४५५
अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च भूयः स समवाप्तवान । अमर्षितश्च ते राजन् ततो नामर्षयाम्यहं ।
स चापक्रमतां युद्धात् येनोपायेन शक्यते । अपनीते ततः पार्थे धर्म्मराजो जितस्त्वया ।
ग्रहणे हि जयस्तस्य न बधे पुरुषर्षभ । एतेन चाप्युपायेन ग्रहणं समुपैष्यति ।
अहं गृहीत्वा राजानं सत्यधर्म्मपरायणं । आनयिष्यामि ते राजन् वशमद्य न संशयः ।
यदि स्थास्यति सङ्ग्रामे मुहूर्त्तमपि मेऽग्रतः । अपनीते नरव्याघ्रे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये । ४६०
फाल्गुनस्य समक्षन्तु न हि शक्यो युधिष्ठिरः । ग्रहीतुं समरे राजन् सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ सान्तरं तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन निग्रहे । गृहीतं तममन्यन्त तव पुत्राः सुबालिशाः ।
पाण्डवेषु च सापेक्षं द्रोणं जानाति ते सुतः । ततः प्रतिज्ञास्थैर्य्यार्थं स मन्त्रो बहुलीकृतः ।

ततो दुर्य्योधनेन पि ग्रहणं पाण्डवस्य तत्। सैन्यस्थानेषु सर्व्वेषु सुघोषितमरिन्दम।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि द्रोणवरदाने द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥
॥ सञ्जय उवाच॥ सान्तरे तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन निग्रहे। ततस्ते सैनिकाः श्रुत्वा तं युधिष्ठिरनिग्रहं। ४६५
सिंहनादरवांश्चक्रुर्व्वाणशङ्खरवैः सह। तत्तु सर्व्वं यथान्यायं धर्म्मराजेन भारत।
आप्तैराशुपरिज्ञातं भारद्वाजचिकीर्षितं। ततः सर्व्वान् समानाय्य भ्रातॄनन्यांश्च सर्व्वशः।
अब्रवीद्धर्म्मराजस्तु धनञ्जयमिदं वचः। श्रुतन्ते पुरुषव्याघ्र द्रोणस्याद्य चिकीर्षितं।
यथा तन्न भवेत् सत्यं तथा नीतिर्व्विधीयतां। सान्तरं हि प्रतिज्ञातं द्रोणेनामित्रकर्षिणा।
तच्चान्तरं महेष्वास त्वयि तेन समाहितं। स त्वमद्य महाबाहो युध्यस्व मदनन्तरं। ४७०
यथा दुर्य्योधनः कामं नेमं द्रोणादवाप्नुयात्।
॥ अर्ज्जुन उवाच॥ यथा मे न बधः कार्य्य आचार्य्यस्य कदाचन। तथा तव परित्यागे न मे राजंश्चिकीर्षितं।
अप्येवं पाण्डव प्राणानुत्सृजेयमहं युधि। प्रतीपो नाहमाचार्य्ये भवेयं वै कथञ्चन।
त्वां निगृह्याहवे राज्यं धार्त्तराष्ट्रोऽयमिच्छति। न स तं जीवलोकेऽस्मिन् कामं प्राप्येत् कथञ्चन।
प्रपतेत् द्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत्। न त्वां द्रोणो निगृह्णीयात् जीवमाने मयि ध्रुवं। ४७५
यदि तस्य रणे साह्यं कुरुते वज्रभृत् स्वयं। विष्णुर्व्वा सहितो देवैर्न त्वां प्राप्स्यत्यसौ मृधे।
मयि जीवति राजेन्द्र न भयं कर्त्तुमर्हसि। द्रोणादस्त्रभृतां श्रेष्ठात् सर्व्वशस्त्रभृतामपि।
अन्यच्च ब्रूयां राजेन्द्र प्रतिज्ञा मम निश्चला। न स्मराम्यनृतां वाचं न स्मरामि पराजयं।
न स्मरामि प्रतिश्रुत्य किञ्चिदप्यनृतं कृतं।
॥ सञ्जय उवाच॥ ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च मृदङ्गाश्चानकैः सह। प्रावाद्यन्त महाराज पाण्डवानां निवेशने। ४८०
सिंहनादश्च सञ्जज्ञे पाण्डवानां महात्मनां। धनुर्ज्यातलशब्दश्च गगनस्पृक् सुभैरवः।
तं श्रुत्वा शङ्खनिर्घोषं पाण्डवस्य महौजसः। त्वदीयेष्वप्यनीकेषु वादित्राण्यभिजघ्निरे।
ततो व्यूढान्यनीकानि तव तेषाञ्च भारत। शनैरुपेयुरन्योऽन्यं योत्स्यमानानि संयुगे।
ततः प्रवव्रते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं। पाण्डवानां कुरूणाञ्च द्रोणपाञ्चालयोरपि।
यतमानाः प्रयत्नेन द्रोणानीकविशातने। न शेकुः सृञ्जया युद्धे तद्धि द्रोणेन पालितं। ४८५
तथैव तव पुत्रस्य रथोदाराः प्रहारिणः। न शेकुः पाण्डवीं सेनां पाल्यमानां किरीटिना।
आस्तान्ते स्तिमिते सेने रक्ष्यमाणे परस्परं। सम्प्रसुप्ते यथा नक्तं वनराज्यौ सुपुष्पिते।
ततो रुक्मरथो राजन्नर्केणेव विराजता। वरूथिनीं विनिष्पिष्य व्यचरत् पृतनान्तरे।
तमुद्यतरथेनैकमाशुकारिणमाहवे। अनेकमिव सन्त्रासं मेनिरे पाण्डुसृञ्जयाः।
तेन मुक्ताः शरा घोरा विचेरुः सर्व्वतो दिशः। त्रासयन्तो महाराज पाण्डवेयस्य वाहिनीः। ४९०
मध्यन्दिनमनुप्राप्तो गभस्तिशतसंवृतः। यथा दृश्येत घर्म्मांशुस्तथा द्रोणो व्यदृश्यत।
न चैनं पाण्डवेयानां कश्चिच्छक्नोति भारत। वीक्षितुं समरे क्रुद्धं महेन्द्रमिव दानवः।

मोहयित्वा ततः सैन्यं भारद्वाजः प्रतापवान् । धृष्टद्युम्नबलं तूर्णं व्यधमन्निशितैः शरैः ।
स दिशः सर्व्वतो रुद्धा संहृत्य खगजिह्मगैः । पार्षतो यत्र तत्रैव समदे पाण्डुवाहिनीं ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि युधिष्ठिरग्रहणप्रतिज्ञायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः स पाण्डवानीके जनयंस्तुमुलं महत् । व्यचरत् पृतनां द्रोणो दहन् कक्षमिवानलः ।	४८५
निर्द्दहन्तमनीकानि साक्षादग्निमिवोत्थितं । दृष्ट्वा रुक्मरथं क्रुद्धं समकम्पन्त सृञ्जयाः ।
प्रततं कृष्यतः सङ्ख्ये धनुषोऽस्यानुकारिणः । ज्याघोषः शुश्रुवेऽत्यर्थं विस्फूर्ज्जितमिवाशनेः ।
रथिनः सादिनश्चैव नागानश्वान् पदातिनः । रौद्रा हस्तवता मुक्ताः संमृद्नन्ति स्म सायकाः ।
नानद्यमानः पर्ज्जन्यः सानिलः शुचिसङ्क्षये । अश्मवर्षमिवावर्षन् परेषामवहद्भयं ।
विचरन् स तदा राजन् सेनाः सङ्क्षोभयन् प्रभुः । वर्द्धयामास सन्त्रासं शात्रवाणाममानुषं ।	५००
तस्य विद्युदिवाभ्रेषु चापं हेमपरिष्कृतं । भ्रमद्रथाम्बुदे तस्मिन् दृश्यते स्म पुनः पुनः ।
स वीरः सत्यवान् प्राज्ञो धर्म्मनित्यः सदा पुनः । युगान्तकाले संक्रुद्धो रौद्रां प्रावर्त्तयन्नदीं ।
अमर्षवेगप्रभवां क्रव्यादगणसङ्कुलां । बलौघैः सर्व्वतः पूर्णां वीरवृक्षापहारिणीं ।
शोणितोदां रथावर्त्तां हस्त्यश्वकृतरोधसां । कवचोत्पलसंयुक्तां मांसपङ्कसमाकुलां ।
मेदोमज्जास्थिसिकतामुष्णीषवरफेनिलां । सङ्ग्रामजलदापूर्णां प्रासमत्स्यसमाकुलां ।	५०५
नरनागाश्वकलिलां शरवेगौघवाहिनीं । शरीरदारुसङ्घट्टां रथकच्छपसङ्कुलां ।
उत्तमाङ्गोपलतटां निस्त्रिंशझषसङ्कुलां । रथनागह्रदोपेतां नानाभरणभूषितां ।
महारथशतावर्त्तां भूमिरेणूर्म्मिमालिनीं । महावीर्य्यवतां सङ्ख्ये सुतरां भीरुदुस्तरां ।
शरीरशतसम्बाधां कङ्कगृध्रनिषेवितां । महारथसहस्राणि नयन्तीं यमसादनं ।
शूलव्यालसमाकीर्णां प्राणिवाजिनिषेवितां । छिन्नछत्रमहाहंसां मुकुटाण्डजसेवितां ।	५१०
चक्रकूर्म्मां गदानक्रां शरक्षुद्रझषाकुलां । बलगृध्रशृगालानां घोरसङ्घैर्निषेवितां ।
निहतान् प्राणिनः सङ्ख्ये द्रोणेन बलिना रणे । वहन्तीं पितृलोकाय शतशो राजसत्तम ।
शरीरशतसम्बाधां केशशैवालशाद्वलां । नदीं प्रावर्त्तयद्राजन् भीरूणां भयवर्द्धिनीं ।
तर्जयन्तमनीकानि तानि तानि महारथं । सर्वतोऽभ्यद्रवन्द्रोणं युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
तानभिद्रवतः शूरास्तावका दृढविक्रमाः । सर्वतः प्रत्यगृह्णन्त तदभूल्लोमहर्षणं ।	५१५
शतमायस्तु शकुनिः सहदेवं समाद्रवत् । सनियन्तृध्वजरथं विव्याध निशितैः शरैः ।
तस्य माद्रीसुतः केतुं धनुः सूतं हयानपि । नातिक्रुद्धः शरैश्छित्वा षष्ट्या विव्याध सौबलं ।
सौबलस्तु गदां गृह्य प्रचस्कन्द रथोत्तमात् । स तस्य गदया राजन् रथात् सूतमपातयत् ।
ततस्तौ विरथौ राजन् गदाहस्तौ महाबलौ । चिक्रीडतू रणे शूरौ सशृङ्गाविव पर्व्वतौ ।
द्रोणः पञ्चालराजानं विद्ध्वा दशभिराशुगैः । बहुभिस्तेन चाभ्यस्तस्तं विव्याध ततोऽधिकैः ।	५२०
विविंशतिं भीमसेनो विंशत्या निशितैः शरैः । विद्ध्वा नाकम्पयद्वीरस्तदद्भुतमिवाभवत् ।

विविंशतिस्तु सहसा व्याघ्रकेतुशरासनं । भीमं चक्रे महाराज ततः सैन्यान्यपूजयन् ।
स तं स समरे वीरः शत्रोर्विक्रममाहवे । ततोऽस्य गदया दान्तान् हयान् सर्व्वानपातयत् ।
हताश्वात् स रथाद्राजन् गृह्य चर्म महाबलः । अभ्ययाद्भीमसेनन्तु मत्तो मत्तमिव द्विपं ।
शल्यस्तु नकुलं वीरः स्वस्रीयं प्रियमात्मनः । विव्याध प्रहसन् बाणैर्लालयन् कोपयन्निव ।
तस्याश्वानातपत्रञ्च ध्वजं सूतमथो धनुः । निपात्य नकुलः सङ्ख्ये शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ।
धृष्टकेतुः कृपेणास्तांश्छित्त्वा बहुविधान् शरान् । कृपं विव्याध सप्तत्या लक्ष्म चास्य हरन्त्रिभिः ।
तं कृपः शरवर्षेण महता समवारयत् । निवार्य्य च रणे विप्रो धृष्टकेतुमयोधयत् ।
सात्यकिः कृतवर्म्माणं नाराचेन स्तनान्तरे । विद्ध्वा विद्ध्वाऽथ सप्तत्या पुनरन्यैः स्मयन्निव ।
तं भोजः सप्तसप्तत्या विद्ध्वा सुनिशितैः शरैः । नाकम्पयत शैनेयं शीघ्रो वायुरिवाचलं ।
सेनापतिः सुशर्म्माणं भृशं मर्मस्वताडयत् । स चापि तं तोमरेण जत्रुदेशेऽभ्यताडयत् ।
वैकर्त्तनन्तु समरे विराटः प्रत्यवारयत् । सह मत्स्यैर्महावीर्य्यैस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
तत् पौरुषमभूत्तत्र सूतपुत्रस्य दारुणं । यत् सैन्यं वारयामास शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
द्रुपदस्तु स्वयं राजा भगदत्तेन सङ्गतः । तयोर्युद्धं महाराज चित्ररूपमिवाभवत् ।
भगदत्तस्तु राजानं द्रुपदं नतपर्व्वभिः । सनियन्तृध्वजरथं विव्याध पुरुषर्षभः ।
द्रुपदस्तु ततः क्रुद्धो भगदत्तं महारथं । आजघानोरसि क्षिप्रं शरेणानतपर्व्वणा ।
युद्धं योधवरौ लोके सौमदत्तिशिखण्डिनौ । भूतानां त्रासजननं चक्रातेऽस्त्रविशारदौ ।
भूरिश्रवा रणे राजन् याज्ञसेनिं महारथं । महता सायकौघेन छादयामास वीर्य्यवान् ।
शिखण्डी तु ततः क्रुद्धः सौमदत्तिं विशाम्पते । नवत्या सायकानान्तु कम्पयामास भारत ।
राक्षसौ रौद्रकर्म्माणौ हैडिम्बालम्बुसावुभौ । चक्रातेऽत्यद्भुतं युद्धं परस्परजयैषिणौ ।
मायाशतसृजौ दृप्तौ मायाभिरितरेतरौ । अन्तर्हितौ चेरतुस्तौ भृशं विस्मयकारिणौ ।
चेकितानोऽनुविन्देन युयुधे चातिभैरवः । यथा देवासुरे युद्धे बलशक्रौ महाबलौ ।
लक्ष्मणः क्षत्त्रदेवेन विमर्द्दमकरोद्भृशं । यथा विष्णुः पुरा राजन् हिरण्याक्षेण संयुगे ।
ततः प्रचलिताश्वेन विधिवत् कल्पितेन च । रथेनाभ्यपतद्राजन् सौभद्रं पौरवोऽनदत् ।
ततोऽभ्ययात्स त्वरितो युद्धाकाङ्क्षी महाबलः । तेन चक्रे महद्युद्धमभिमन्युररिन्दमः ।
पौरवस्त्वथ सौभद्रं शरव्रातैरवाकिरत् । तस्यार्ज्जुनिर्ध्वजं छत्रं धनुश्चोर्व्व्यामपातयत् ।
सौभद्रः पौरवं त्वन्यैर्विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः । पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान् सूतञ्च सायकैः ।
ततः प्रहर्षयन् सेनां सिंहवद्विनदन्मुहुः । समादत्तार्ज्जुनिस्तूर्णं पौरवान्तकरं शरं ।
तन्तु सन्धितमाज्ञाय सायकं घोरदर्शनं । द्वाभ्यां शराभ्यां हार्द्दिक्यश्चिच्छेद सशरं धनुः ।
तदुत्सृज्य धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा । उद्ववर्ह सितं खड्गमाददानः शरावरं ।
स तेनानेकतारेण चर्म्मणा कृतहस्तवत् । भ्रान्तासिरचरन्मार्गं दर्शयन् वीर्य्यमात्मनः ।

३२५ (margin)
३३० (margin)
३३५ (margin)
३४० (margin)
३४५ (margin)
३५० (margin)

भ्रामितं पुनरुद्भ्रान्तमाधूतं पुनरुत्थितं। चर्म्मनिस्त्रिंशयो राजन् निर्व्विशेषमदृश्यत।
स पौरवरथस्येषामाप्लुत्य सहसा नदन्। पौरवं रथमास्थाय केशपक्षे परामृशत्।
जघानास्य पदा सूतमसिनाऽपातयत् ध्वजं। विक्षोभ्याम्भोनिधिं तार्क्ष्यस्तं नागमिव चाक्षिपत्।
तमाकलितकेशान्तं ददृशुः सर्व्वपार्थिवाः। उक्षाणमिव सिंहेन पात्यमानमचेतनं। ५८५
तमार्ज्जुनिवशं प्राप्तं कृष्यमाणमनाथवत्। पौरवं पतितं दृष्ट्वा नामृष्यत जयद्रथः।
स बर्हिणं महाराज किङ्किणीशतजालवत्। चर्म्म चादाय खड्गञ्च नदन् पर्य्यपतद्रथात्।
ततः सैन्धवमालोक्य कार्ष्णिरुत्सृज्य पौरवं। उत्पपात रथात्तूर्णं श्येनवन्निपपात च।
प्रासपट्टिशनिस्त्रिंशाञ्छत्रुभिः सम्प्रचोदितान्। चिच्छेदाथासिना कार्ष्णिश्चर्म्मणा संरुरोध च।
सन्दर्शयित्वा सैन्यानां स्वबाहुबलमात्मनः। तमुद्यम्य महाखड्गं चर्म्म चाथ पुनर्ब्बली। ५९०
वृद्धक्षत्रस्य दायादं पितुरत्यन्तवैरिणं। ससाराभिमुखः शूरः शार्दूल इव कुञ्जरं।
तौ परस्परमासाद्य खड्गदन्तनखायुधौ। हृष्टवत् संप्रजह्राते व्याघ्रकेशरिणाविव।
सम्पातेष्वभिघातेषु निपातेष्वसिचर्म्मणोः। न तयोरन्तरं कश्चिद्ददर्श नरसिंहयोः।
अवक्षेपोऽसिनिर्ह्रादः शस्त्रान्तरनिदर्शनं। बाह्यान्तरनिपातश्च निर्व्विशेषमदृश्यत।
बाह्यमभ्यन्तरञ्चैव चरन्तौ मार्गमुत्तमं। ददृशाते महात्मानौ सपक्षाविव पर्व्वतौ। ५९५
ततो विक्षिपतः खड्गं सौभद्रस्य यशस्विनः। शरावरणपक्षान्ते प्रजहार जयद्रथः।
रुक्मपक्षान्तरे सक्तस्तस्मिन् चर्म्मणि भारत। सिन्धुराजबलोद्धूतः सोऽभज्यत महानसिः।
भग्नमाज्ञाय निस्त्रिंशं सोऽवप्लुत्य पदानि षट्। अदृश्यत निमेषेण स्वरथं पुनरास्थितः।
तं कार्ष्णिं समरान्मुक्तमास्थितं रथमुत्तमं। सहिताः सर्व्वराजानः परिवव्रुः समन्ततः।
ततश्चर्म्म च खड्गञ्च समुत्क्षिप्य महाबलः। ननादार्ज्जुनदायादः प्रेक्षमाणो जयद्रथं। ६००
सिन्धुराजं पराजित्य सौभद्रः परवीरहा। तापयामास तत्सैन्यं भुवनं भास्करो यथा।
तस्य सर्व्वायसीं शक्तिं शल्यः कनकभूषणां। चिक्षेप समरे घोरां दीप्तामग्निशिखामिव।
तामवप्लुत्य जग्राह विकोशं चाकरोदसिं। वैनतेयो यथा कार्ष्णिः पतन्तमुरगोत्तमं।
तस्य लाघवमाज्ञाय सत्त्वञ्चामिततेजसः। सहिताः सर्व्वराजानः सिंहनादमथानदन्।
ततस्तामेव शल्यस्य सौभद्रः परवीरहा। मुमोच भुजवीर्य्येण वैदूर्य्यविकृताजिरां। ६०५
सा तस्य रथमासाद्य निर्म्मुक्तभुजगोपमा। जघान सूतं शल्यस्य रथाच्चैनमपातयत्।
ततो विराटद्रुपदौ धृष्टकेतुर्युधिष्ठिरः। सात्यकिः केकयौ भीमो धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ।
यमौ च द्रौपदेयाश्च साधु साध्विति चुक्रुशुः। बाणशब्दाश्च विविधाः सिंहनादाश्च पुष्कलाः।
प्रादुरासन् हर्षयन्तः सौभद्रमपलायिनं। तन्नामृष्यन्त पुत्रास्ते शत्रोर्व्विजयलक्षणं।
अथैनं सहसा सर्व्वे समन्तान्निशितैः शरैः। अभ्याकिरन् महाराज जलदा इव पर्व्वतं। ६१०

तेषाञ्च प्रियमन्विच्छन् सूतस्य च पराभवं। आर्त्तायनिरमित्रघ्नः क्रुद्धः सौभद्रमभ्ययात्।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि अभिमन्युपराक्रमे चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ बहूनि भुवि चित्राणि द्वन्द्वयुद्धानि सञ्जय। त्वयोक्तानि निशम्याहं स्पृहयामि सचक्षुषां।
आश्चर्य्यभूतं लोकेषु कथयिष्यन्ति मानवाः। कुरूणां पाण्डवानाञ्च युद्धं देवासुरोपमं।
न हि मे तृप्तिरस्तीह शृण्वतो युद्धमुत्तमं। तस्मादार्त्तायनेर्युद्धं सौभद्रस्य च शंस मे।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सादितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः सर्व्वायसीं गदां। समुत्क्षिप्य नदन् क्रुद्धः प्रचस्कन्द रथोत्तमात्। ५८५
तं दीप्तमिव कालाग्निं दण्डहस्तमिवान्तकं। जवेनाभ्यपतद्भीमः प्रगृह्य महतीं गदां।
सौभद्रोऽप्यशनिप्रख्यां प्रगृह्य महतीं गदां। एह्येहीत्यब्रवीच्छल्यं यत्नाद्भीमेन वारितः।
वारयित्वा तु सौभद्रं भीमसेनः प्रतापवान्। शल्यमासाद्य समरे तस्थौ गिरिरिवाचलः।
तथैव मद्रराजोऽपि भीमं दृष्ट्वा महाबलः। ससाराभिमुखस्तूर्णं शार्दूल इव कुञ्जरं।
ततस्तूर्य्यनिनादश्च शङ्खानाञ्च सहस्रशः। सिंहनादश्च सञ्जज्ञे भेरीणाञ्च महास्वनः। ५९०
पश्यतां शतशो ह्यासीदन्योऽन्यमभिधावतां। पाण्डवानां कुरूणाञ्च साधु साध्विति निःस्वनः।
न हि मद्राधिपादन्यः सर्व्वराजसु भारत। सोढुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे।
तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः। सोढुमुत्सहते लोके युधि कोऽन्यो वृकोदरात्।
पट्टैर्जाम्बूनदैर्बद्धा बभूव जनहर्षिणी। प्रजज्वाल तदा विद्धा भीमेन महती गदा।
तथैव चरतो मार्गान् मण्डलानि च भागशः। महाविद्युत्प्रतीकाशा शल्यस्य शुशुभे गदा। ५९५
तौ वृषाविव नर्द्दन्तौ मण्डलानि विचेरतुः। आवर्त्तितगदाशृङ्गावुभौ शल्यवृकोदरौ।
मण्डलावर्त्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च। निर्व्विशेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः।
ताडिता भीमसेनेन शल्यस्य महती गदा। साग्निज्वाला महारौद्रा तदा तूर्णमशीर्य्यत।
तथैव भीमसेनस्य द्विषताऽभिहता गदा। वर्षाप्रदोषे खद्योतैर्वृतो वृक्ष इवाबभौ।
गदा क्षिप्ता तु समरे मद्रराजेन भारत। व्योम दीपयमाना सा ससृजे पावकं मुहुः। ६००
तथैव भीमसेनेन द्विषते प्रेषिता गदा। तापयामास तत्सैन्यं महोल्का पतती यथा।
ते चैवोभे गदे श्रेष्ठे समासाद्य परस्परं। श्वसन्त्यौ नागकन्येव ससृजाते विभावसुं।
नखैरिव महाव्याघ्रौ दन्तैरिव महागजौ। तौ विचेरतुरासाद्य गदाग्र्याभ्यां परस्परं।
ततो गदाग्र्याभिहतौ क्षणेन रुधिरोक्षितौ। ददृशाते महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ।
शुश्रुवे दिक्षु सर्व्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः। गदाभिघातसंह्रादः शक्राशनिरवोपमः। ६०५
गदया मद्रराजेन सव्यदक्षिणमाहतः। नाकम्पत तदा भीमो भिद्यमान इवाचलः।
तथा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो महाबलः। धैर्य्यान्मद्राधिपस्तस्थौ वज्रैरिव गिरिर्हतः।
आपेततुर्महावेगौ समुच्छ्रितगदावुभौ। पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतुः।

अथाप्लुत्य पदान्यष्टौ सन्निपत्य गजाविव । सहसा लोहदण्डाभ्यामन्योऽन्यमभिजघ्नतुः ।
तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्याञ्च भृशाहतौ । युगपत् पेततुर्वीरौ क्षिताविन्द्रध्वजाविव ।　　६१०
ततो विह्वलमानं तं निःश्वसन्तं पुनः पुनः । शल्यमभ्यपतत्तूर्णं कृतवर्म्मा महारथः ।
दृष्ट्वा चैनं महाराज गदयाऽभिनिपीड़ितं । विचेष्टन्तं यथा नागं मूर्च्छयाऽभिपरिप्लुतं ।
ततः स्वरथमारोप्य मद्राणामधिपं रणे । अपोवाह रणात्तूर्णं कृतवर्म्मा महारथः ।
क्षीववद्विह्वलो वीरो निमेषात् पुनरुत्थितः । भीमोऽपि सुमहाबाहुर्गदापाणिरदृश्यत ।
ततो मद्राधिपं दृष्ट्वा तव पुत्राः पराङ्मुखं । सनागपत्त्यश्वरथाः समकम्पन्त मारिष ।　　६१५
ते पाण्डवैरर्द्यमानास्तावका जितकाशिभिः । भीता दिशोऽन्वपद्यन्त वातनुन्ना घना इव ।
निर्ज्जित्य पाण्डवेयास्तान् धार्त्तराष्ट्रान् महारथाः । व्यरोचन्त रणे राजन् दीप्यमाना इवाग्नयः ।
सिंहनादान् भृशं चक्रुः शङ्खान् दध्मुश्च हर्षिताः । भेरीश्च वादयामासुर्म्मृदङ्गांश्चानकैः सह ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि शल्यापयाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तद्बलं सुमहद्दीर्णं त्वदीयं प्रेक्ष्य वीर्य्यवान् । दधारैको रणे राजन् वृषसेनोऽस्त्रमायया ।
शरा दशदिशो मुक्ता वृषसेनेन संयुगे । विचेरुस्ते विनिर्भिद्य नरवाजिरथद्विपान् ।　　६२०
तस्य दीप्ता महाबाणा विनिश्चेरुः सहस्रशः । भानोरिव महाराज घर्म्मकाले मरीचयः ।
तेनार्द्दिता महाराज रथिनः सादिनस्तथा । निपेतुरुर्व्व्यां सहसा वातभग्ना इव द्रुमाः ।
हयौघांश्च रथौघांश्च गजौघांश्च महारथः । अपातयद्रणे राजञ्छतशोऽथ सहस्रशः ।
दृष्ट्वा तमेकं समरे विचरन्तमभीतवत् । सहिताः सर्व्वराजानः परिवव्रुः समन्ततः ।
नाकुलिस्तु शतानीको वृषसेनं समभ्ययात् । विव्याध दशभिश्चैनं नाराचैर्म्मर्म्मभेदिभिः ।　　६२५
तस्य कर्णात्मजश्चापं छित्त्वा केतुमपातयत् । तं भ्रातरं परीप्सन्तो द्रौपदेयाः समभ्ययुः ।
कर्णात्मजं शरव्रातैश्चक्रुश्चादृश्यमञ्जसा । तान्नदन्तोऽभ्यधावन्त द्रोणपुत्त्रमुखा रथाः ।
छादयन्तो महाराज द्रौपदेयान् महारथान् । शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पर्व्वतान् जलदा इव ।
तान् पाण्डवाः प्रत्यगच्छंस्त्वरिताः पुत्त्रगृद्धिनः । पाञ्चालाः कैकया मत्स्याः सृञ्जयाश्चोद्यतायुधाः ।
तद्युद्धमभवद्घोरं सुमहल्लोमहर्षणं । त्वदीयैः पाण्डुपुत्त्राणां देवानामिव दानवैः ।　　६३०
एवं युयुधिरे वीराः संरब्धाः कुरुपाण्डवाः । परस्परमुदीक्षन्तः परस्परकृतागसः ।
तेषां ददृशिरे कोपात् वपूंष्यमिततेजसां । युयुत्सूनामिवाकाशे पतत्त्रिवरभोगिनां ।
भीमकर्णकृपद्रोणद्रौणिपार्षतसात्यकैः । बभासे स रणोद्देशः कालसूर्य्य इवोदितः ।
तदासीत् तुमुलं युद्धं निघ्नतामितरेतरं । महाबलानां बलिभिर्द्दानवानां यथा सुरैः ।
ततो युधिष्ठिरानीकमुद्धूतार्णवनिस्वनं । त्वदीयमवधीत् सैन्यं सम्प्रद्रुतमहारथं ।　　६३५
तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा शत्रुभिर्भृशविक्षतं । अलं द्रुतेन वः शूरा इति द्रोणोऽभ्यभाषत ।
ततः शोणहयः क्रुद्धश्चतुर्द्दन्त इव द्विपः । प्रविश्य पाण्डवानीकं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।

तमविध्यच्छितैर्व्वाणैः कङ्कपत्रैर्युधिष्ठिरः । तस्य द्रोणो धनुश्छित्त्वा तं द्रुतं समुपाद्रवत् ।
चक्ररक्षः कुमारस्तु पाञ्चालानां यशस्करः । दधार द्रोणमायान्तं वेलेव सरितां पतिं ।
द्रोणं निवारितं दृष्ट्वा कुमारेण द्विजर्षभं । सिंहनादरवो ह्यासीत् साधुसाध्विति भाषितं । ६४०
कुमारस्तु ततो द्रोणं सायकेन महाहवे । विव्याधोरसि संक्रुद्धः सिंहवच्च नदन्मुहुः ।
संवार्य्य तु रणे द्रोणं कुमारस्तु महाबलः । शरैरनेकसाहस्रैः कृतहस्तो जितक्लमः ।
तं शूरमार्य्यव्रतिनं मन्त्रास्त्रकृतनिश्चयं । चक्ररक्षं परामृद्नात् कुमारं द्विजपुङ्गवः ।
स मध्यं प्राप्य सैन्यानां सर्व्वाः प्रविचरन् दिशः । तव सैन्यस्य गोप्तासीत् भारद्वाजो द्विजर्षभः ।
शिखण्डिनं द्वादशभिर्विंशत्या चोत्तमौजसं । नकुलं पञ्चभिर्विद्ध्वा सहदेवञ्च सप्तभिः । ६४५
युधिष्ठिरं द्वादशभिर्द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः । सात्यकिं पञ्चभिर्विद्ध्वा मत्स्यञ्च दशभिः शरैः ।
व्यक्षोभयद्रणे योधान् यथामुख्यमभिद्रवन् । अभ्यवर्त्तत सम्प्रेप्सुः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।
युगन्धरस्ततो राजन् भारद्वाजं महारथं । वारयामास संक्रुद्धं वातोद्धूतमिवार्णवं ।
युधिष्ठिरं स विद्ध्वा तु शरैः सन्नतपर्व्वभिः । युगन्धरन्तु भल्लेन रथनीडादपातयत् ।
ततो विराटद्रुपदौ कैकेयाः सात्यकिः शिविः । व्याघ्रदत्तश्च पाञ्चाल्यः सिंहसेनश्च वीर्य्यवान् । ६५०
एते चान्ये च बहवः परीप्सन्तो युधिष्ठिरं । आवव्रुस्तस्य पन्थानं किरन्तः सायकान् बहून् ।
व्याघ्रदत्तस्तु पाञ्चाल्यो द्रोणं विव्याध मार्गणैः । पञ्चाशद्भिः शितै राजंस्तत उच्चुक्रुशुर्ज्जनाः ।
त्वरितं सिंहसेनस्तु द्रोणं विद्ध्वा महारथं । प्राहसत् सहसा हृष्टस्त्रासयन् वै महारथान् ।
ततो विस्फार्य्य नयने धनुर्ज्यामवमृज्य च । तलशब्दं महत् कृत्वा द्रोणस्तं समुपाद्रवत् ।
ततस्तु सिंहसेनस्य शिरः कायात् सकुण्डलं । व्याघ्रदत्तस्य चाक्रम्य भल्लाभ्यामाहरद्बली । ६५५
तान् प्रमृद्य शरव्रातैः पाण्डवानां महारथान् । युधिष्ठिररथाभ्याशे तस्थौ मृत्युरिवान्तकः ।
ततोऽभवन्महाशब्दो राजन् यौधिष्ठिरे बले । हृतो राजेति योधानां समीपस्थे यतव्रते ।
अब्रुवन् सैनिकास्तत्र दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रमं । अद्य राजा धार्त्तराष्ट्रः कृतार्थो वै भविष्यति ।
अस्मिन् मुहूर्त्ते द्रोणस्तु पाण्डवं गृह्य हर्षितः । आगमिष्यति नो नूनं धार्त्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
एवं सञ्जल्पतां तेषां तावकानां महारथः । आयाज्जवेन कौन्तेयो रथघोषेण नादयन् । ६६०
शोणितोदां रथावर्त्तां कृत्वा विशसने नदीं । शूरास्थिचयसङ्कीर्णां प्रेतकूलापहारिणीं ।
तां शरौघमहाफेनां प्रासमत्स्यसमाकुलां । नदीमुत्तीर्य्य वेगेन कुरून् विद्राव्य पाण्डवः ।
ततः किरीटी सहसा द्रोणानीकमुपाद्रवत् । छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्निव ।
शीघ्रमभ्यस्यतो बाणान् सन्दधानस्य चानिशं । नान्तरं ददृशे कश्चित् कौन्तेयस्य यशस्विनः ।
न दिशो नान्तरिक्षञ्च न द्यौर्नैव च मेदिनी । अदृश्यत महाराज बाणभूता इवाभवत् । ६६५
नादृश्यत तदा राजंस्तत्र किञ्चन संयुगे । बाणान्धकारे महति कृते गाण्डीवधन्वना ।
सूर्य्ये चास्तमनुप्राप्ते रजसा चाभिसंवृते । नाज्ञायत तदा शत्रुर्न सुहृन्न च कश्चन ।

ततोऽवहारं चक्रुस्ते द्रोणदुर्य्योधनादयः। तान् विदित्वा पुनस्त्रस्तानयुद्धमनसः परान्।
स्वान्यनीकानि बीभत्सुः शनकैरवहारयत्। ततोऽभितुष्टुवुः पार्थं प्रहृष्टाः पाण्डुसृञ्जयाः।
पाञ्चालाश्च मनोज्ञाभिर्वाग्भिः सूर्य्यमिवर्षयः। एवं स्वशिविरं प्रायाज्जित्वा शत्रून् धनञ्जयः।   ६७०
पृष्ठतस्सर्व्व सैन्यानां मुदितो वै सकेशवः।
सुसारगल्वर्कसुवर्णरूप्यैर्वज्रप्रवालस्फटिकैश्च मुख्यैः। चित्रे रथे पाण्डुसुतो बभासे नक्षत्रचित्रे वियतीव चन्द्रः।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि अर्ज्जुनजये षोडशोऽध्यायः॥ समाप्तञ्च द्रोणाभिषेकपर्व्व ॥ १६ ॥

॥ अथ संशप्तकवधपर्व्व ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ते सेने शिविरं गत्वा न्यविशेतां विशाम्पते। यथाभागं यथान्यायं यथागुल्मञ्च सर्व्वशः।
कृत्वाऽवहारं सैन्यानां द्रोणः परमदुर्म्मनाः। दुर्य्योधनमभिप्रेक्ष्य सव्रीडमिदमब्रवीत्।
उक्तमेतन्मया पूर्व्वं न तिष्ठति धनञ्जये। शक्यो ग्रहीतुं सङ्ग्रामे देवैरपि युधिष्ठिरः।   ६७५
इति तद्वः प्रयततां कृतं पार्थेन संयुगे। माविशङ्कीर्व्वचो मह्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ।
अपनीते तु योगेन केनचिच्छ्वेतवाहने। तत एष्यति ते राजन् वशमद्य युधिष्ठिरः।
कश्चिदाह्वयतां सङ्ख्ये देशमन्यं प्रकर्षतु। तमजित्वा न कौन्तेयो निवर्त्तेत कथञ्चन।
एतस्मिन्नन्तरे शून्ये धर्म्मराजमहं नृप। ग्रहीष्यामि चमूं भित्त्वा धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः।
अर्ज्जुनेन विहीनस्तु यदि नोत्सृजते रणं। मामुपायान्तमालोक्य गृहीतं विद्धि पाण्डवं।   ६८०
एवन्तेऽहं महाराज धर्म्मपुत्त्रं युधिष्ठिरं। समानेष्यामि सगणं वशमद्य न संशयः।
यदि तिष्ठति सङ्ग्रामे मुहूर्त्तमपि पाण्डवः। तमानयामि सङ्ग्रामाद्विजयात्तद्विशिष्यते।
॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रोणस्य तद्वचः श्रुत्वा त्रिगर्त्ताधिपतिस्तथा। भ्रातृभिः सहितो राजन्निदं वचनमब्रवीत्।
वयं विनिकृता राजन् सदा गाण्डीवधन्वना। अनागःस्वपि चागस्कृदस्मासु भरतर्षभ।
ते वयं स्मरमाणास्तान् विनिकारान् पृथग्विधान्। क्रोधाग्निना दह्यमाना नशेमहि सदा निशि।   ६८५
स नो दिष्ट्याऽस्त्रसम्पन्नश्चक्षुर्विषयमागतः। कर्त्तारः स्म वयं कर्म्म यच्चिकीर्षाम हृद्गतं।
भवतश्च प्रियं यत्स्यादस्माकञ्च यशस्करं। वयमेनं हनिष्यामो निष्कम्यायोधनाद्बहिः।
अद्यास्त्वनर्ज्जुना भूमिरत्रिगर्त्ताऽथ वा पुनः। सत्यं ते प्रतिजानीमो नैतन्मिथ्या भविष्यति।
एवं सत्यरथश्चोक्त्वा सत्यवर्म्मा च भारत। सत्यव्रतश्च सत्येषुः सत्यकर्म्मा तथैवच।
सहिताः भ्रातरः पञ्च रथानामयुतेन च। न्यवर्त्तन्त महाराज कृत्वा शपथमाहवे।   ६९०
मालवस्तुण्डिकेरश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः। सुशर्म्मा च नरव्याघ्रः त्रिगर्त्तः प्रस्थलाधिपः।
मावेल्लकैर्ल्ललित्थैश्च सहितो मद्रकैरपि। रथानामयुतेनैव सोऽगमत् भ्रातृभिः सह।
नानाजनपदेभ्यश्च रथानामयुतेन च। समुत्थितं विशिष्टानां शपथार्थमुपागमत्।
ततो ज्वलनमानाय्य कृत्वा सर्व्वे पृथक् पृथक्। जगृहुः कुशचीराणि चित्राणि कवचानिच।

ते च बद्धतनुत्राणा घृताक्ताः कुशचीरिणः । मौर्व्वीमेखलिनो वीराः सहस्रशतदक्षिणाः । ६९८
यज्वानः पुत्त्रिणो लोक्याः कृतकृत्यास्तनुत्यजः । योक्ष्यमाणास्तदाऽऽत्मानं यशसा विजयेन च ।
ब्रह्मचर्य्यश्रुतिमुखैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः । प्राप्य लोकान् सुयुद्धेन क्षिप्रमेव यियासवः ।
ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा च निष्कान्दत्त्वा पृथक् पृथक् । गाश्च वासांसि च पुनः समाभाष्य परस्परं ।
प्रज्वाल्य कृष्णवर्त्मानमुपगम्य रणे व्रतं । तस्मिन्नग्नौ तदा चक्रुः प्रतिज्ञां दृढनिश्चयाः ।
शृण्वतां सर्व्वभूतानामुच्चैर्वाचो बभाषिरे । धृत्वा धनञ्जयवधे प्रतिज्ञाञ्चापि चक्रिरे । ७००
ये वै लोकाश्चानृतिनां ये चैव ब्रह्मघातिनां । मद्यपस्य च लोका ये गुरुदाररतस्य च ।
ब्रह्मस्वहारिणश्चैव राजपिण्डापहारिणः । शरणागतं वा त्यजतो याचमानं तथा घ्नतः ।
अगारदाहिनाञ्चैव ये च गां निघ्नतामपि । अपकारिणाञ्च ये लोका ये च ब्रह्मद्विषामपि ।
स्वभार्य्यामृतुकालेषु यो मोहान्नाभिगच्छति । श्राद्धमैथुनिकानाञ्च ये चाप्यात्मापकारिणां ।
न्यासापहारिणां ये च श्रुतं नाशयताञ्च ये । क्लीवेन युध्यमानानां ये च नीचानुसारिणां । ७०५
नास्तिकानाञ्च ये लोका येऽग्निमातृपरित्यजां । तानाप्नुयामहे लोकान् ये च पापकृतामपि ।
यद्यहत्वा वयं सर्व्वे निवर्त्तेम धनञ्जयं । तेन चाभ्यर्द्दितास्त्रासाद्भवेमहि पराङ्मुखाः ।
यदि त्वसुकरं लोके कर्म्म कुर्य्याम संयुगे । इष्टान्लोकान् प्राप्नुयाम वयमद्य न संशयः ।
एवमुक्त्वा ततो राजंस्तेऽभ्यवर्त्तन्त संयुगे । आह्वयन्तोऽर्ज्जुनं वीराः पितृजुष्टां दिशं प्रति ।
आहूतस्तैर्नरव्याघ्रः पार्थः परपुरञ्जयः । धर्म्मराजमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् । ७१०
आहूतो न निवर्त्तेयमिति मे व्रतमाहितं । संशप्तकाश्च मां राजन्नाह्वयन्ति महामृधे ।
एष च भ्रातृभिः सार्द्धं सुशर्म्माह्वयते रणे । बधाय सगणस्यास्य मामनुज्ञातुमर्हसि ।
नैतच्छक्नोमि संसोढुमाह्वानं पुरुषर्षभ । सत्यं ते प्रतिजानामि हतान् विद्धि परान् युधि ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतन्ते तत्त्वतस्तात यद्द्रोणेन चिकीर्षितं । यथा तदनृतं तस्य भवेत्तत् त्वं समाचर ।
द्रोणो हि बलवान् शूरः कृतास्त्रश्च जितश्रमः । प्रतिज्ञातञ्च तेनैतत् ग्रहणं मे महारथ । ७१५
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ अयं वै सत्यजिद्राजन्नद्य त्वां रक्षिता युधि । ध्रियमाणे तु पाञ्चाल्ये नाचार्य्यः काममाप्स्यति ।
हते तु पुरुषव्याघ्रे रणे सत्यजिति प्रभो । सर्व्वैरपि समेतैर्वा न स्थातव्यं कथञ्चन ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ अनुज्ञातस्ततो राज्ञा परिष्वक्तश्च फाल्गुनः । प्रेम्णा दृष्टश्च बहुधा आशिषश्चास्य योजिताः ।
विहायैनं ततः पार्थस्त्रिगर्त्तान् प्रत्ययाद्बली । क्षुधितः क्षुद्विघातार्थं सिंहो मृगगणानिव ।
ततो दौर्य्योधनं सैन्यं मुदा परमया युतं । गतेऽर्ज्जुने भृशं क्रुद्धं धर्म्मराजस्य निग्रहे । ७२०
ततोऽन्योन्येन ते सेने समाजग्मतुरोजसा । गङ्गासरय्वोर्वेगेन प्रावृषीवोल्बणोदके ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकबधपर्व्वणि धनञ्जययाने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः संशप्तका राजन् समे देशे व्यवस्थिताः । व्यूह्यानीकं रथैरेव चन्द्राकारं मुदा युताः ।
ते किरीटिनमायान्तं दृष्ट्वा हर्षेण मारिष । उदक्रोशन्नरव्याघ्राः शब्देन महता तदा ।

स शब्दः प्रदिशः सर्व्वा दिशः खञ्च समावृणोत् । आवृतत्वाच्च लोकस्य नासीत्तत्र प्रतिस्वनः ।
सोऽतीवसम्प्रहृष्टांस्तानुपलभ्य धनञ्जयः । किञ्चिदभ्युत्स्मयन् कृष्णमिदं वचनमब्रवीत् । ०२४
पश्यैतान् देवकीमातर्मुमूर्षूनद्य संयुगे । भ्रातॄंस्त्रैगर्त्तकानेव रोदितव्ये प्रहर्षितान् ।
अथ वा हर्षकालोऽयं त्रैगर्त्तानामसंशयं । कुनरैर्दुरवापान् हि लोकान् प्राप्स्यन्त्यनुत्तमान् ।
एवमुक्त्वा महाबाहुं हृषीकेशं ततोऽर्ज्जुनः । आससाद रणे व्यूढां त्रिगर्त्तानामनीकिनीं ।
स देवदत्तमादाय शङ्खं हेमपरिष्कृतं । दध्मौ वेगेन महता घोषेणापूरयन् दिशः ।
तेन घोषेण सन्त्रस्ता संशप्तकवरूथिनी । निश्चेष्टाऽवस्थिता सङ्ख्ये ह्यश्ममारमयी यथा । ७३०
वाहास्तेषां विवृत्ताक्षास्तब्धकर्णशिरोधराः । विष्टब्धचरणा मूत्रं रुधिरञ्च प्रसुस्रुवुः ।
उपलभ्य ततः संज्ञामवस्थाप्य च वाहिनीं । युगपत् पाण्डुपुत्राय चिक्षिपुः कङ्कपत्रिणः ।
तान्यर्ज्जुनः सहस्राणि दशपञ्चभिराशुगैः । अनागतान्येव शरैश्चिच्छेदाशुपराक्रमः ।
ततोऽर्ज्जुनं शितैर्वाणैर्दशभिर्दशभिः पुनः । प्रत्यविध्यंस्ततः पार्थस्तानाविध्यत्त्रिभिस्त्रिभिः ।
एकैकस्तु ततः पार्थं राजन् विव्याध पञ्चभिः । स च तान् प्रतिविव्याध द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमी । ०३५
भूय एव तु संक्रुद्धास्तेऽर्ज्जुनं सहकेशवं । आपूरयन् शरैस्तूर्णं तडागमिव वृष्टिभिः ।
ततः शरसहस्राणि प्रापतन्नर्ज्जुनं प्रति । भ्रमराणामिव व्राताः फुल्लं द्रुमगणं वने ।
ततः सुबाहुस्त्रिंशद्भिरद्रिसारमयैः शरैः । आविध्यदिषुभिर्गाढं किरीटे सव्यसाचिनः ।
तैर्ब्विषक्तैः किरीटस्थैर्हेमपुङ्खैरजिह्मगैः । शातकुम्भ इवापीडो बभौ सूर्य्य इवोत्थितः ।
हस्तावापं सुबाहोस्तु भल्लेन युधि पाण्डवः । चिच्छेद तञ्चैव पुनः शरवर्षैरवाकिरत् । ७४०
ततः सुशर्म्मा दशभिः सुरथश्च किरीटिनं । सुधर्म्मा सुधनुश्चैव सुबाहुश्च समार्प्पयन् ।
तांस्तु सर्व्वान् पृथग्बाणैर्वानरप्रवरध्वजः । प्रत्यविध्यद्ध्वजांश्चैषां भल्लैश्चिच्छेद काञ्चनान् ।
सुधन्वनो धनुश्छित्त्वा हयांश्चास्यावधीच्छरैः । अथास्य सशिरस्त्राणं शिरः कायादपाहरत् ।
तस्मिन्निपतिते वीरे त्रस्तास्तस्य पदानुगाः । व्यद्रवन्त भयाद्भीता येन दौर्य्योधनं बलं ।
ततो जघान संक्रुद्धो वासविस्तां महाचमूं । शरजालैरविच्छिन्नैस्तमः सूर्य्य इवांशुभिः । ०४५
ततो भग्ने बले तस्मिन् विप्रलीने समन्ततः । सव्यसाचिनि संक्रुद्धे त्रैगर्त्तान् भयमाविशत् ।
ते बध्यमानाः पार्थेन शरैः सन्नतपर्व्वभिः । अमुह्यंस्तत्र तत्रैव त्रस्ता मृगगणा इव ।
ततस्त्रिगर्त्तराट् क्रुद्धस्तानुवाच महारथान् । अलं द्रुतेन वः शूरा न भयं कर्त्तुमर्हथ ।
शप्त्वाऽथ शपथान् घोरान् सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः । गत्वा दौर्य्योधनं सैन्यं किं वा वक्ष्यथ मुख्यशः ।
नावहास्याः कथं लोके कर्म्मणाऽनेन संयुगे । भवेम सहिताः सर्व्वे निवर्त्तध्वं यथाबलं । ०५०
एवमुक्तास्तु ते राजन्नुदक्रोशन्मुहुर्म्मुहुः । शङ्खांश्च दध्मिरे वीरा हर्षयन्तः परस्परं ।
ततस्ते संन्यवर्त्तन्त संशप्तकगणाः पुनः । नारायणाश्च गोपाला मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकवधपर्व्वणि सुधन्वबधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु सन्निवृत्तांस्तान् संशप्तकगणान् पुनः । वासुदेवं महात्मानमर्ज्जुनः समभाषत ।
चोदयाश्वान् हृषीकेश संशप्तकगणान् प्रति । नैते हास्यन्ति सङ्ग्रामं जीवन्त इति मे मतिः ।
पश्य मेऽद्य बलं घोरं बाह्वोरिष्वसनस्य च । अद्यैतान् पातयिष्यामि रुद्रः पशुगणानिव । ७५५
ततः कृष्णः स्मितं कृत्वा प्रतिनन्द्य शिवेन तं । प्रावेशयत दुर्द्धर्षो यत्र यत्रैच्छदर्ज्जुनः ।
स रथो भ्राजतेऽत्यर्थमुह्यमानो रणे तदा । उह्यमानमिवाकाशे विमानैः पाण्डुरैर्हयैः ।
मण्डलानि ततश्चक्रे गतप्रत्यागतानि च । यथा शक्ररथो राजन् युद्धे देवासुरे पुरा ।
अथ नारायणाः क्रुद्धा विविधायुधपाणयः । छादयन्तः शरव्रातैः परिवव्रुर्धनञ्जयं ।
अदृश्यञ्च मुहूर्त्तेन चक्रुस्ते भरतर्षभ । कृष्णेन सहितं युद्धे कुन्तीपुत्रं धनञ्जयं । ७६०
क्रुद्धस्तु फाल्गुनः सङ्ख्ये द्विगुणीकृतविक्रमः । गाण्डीवं धनुरामृज्य तूर्णं जग्राह संयुगे ।
बद्ध्वा च भ्रुकुटिं वक्त्रे क्रोधस्य प्रतिलक्षणं । देवदत्तं महाशङ्खं पूरयामास पाण्डवः ।
अथास्त्रमरिसङ्घघ्नं त्वाष्ट्रमभ्यस्यदर्ज्जुनः । ततो रूपसहस्राणि प्रादुरासन् पृथक् पृथक् ।
आत्मनः प्रतिरूपैस्तैर्नानारूपैर्विमोहिताः । अन्योन्यमर्ज्जुनं मत्वा स्वमात्मानञ्च जघ्निरे ।
अयमर्ज्जुनोऽयं गोविन्द इमौ पाण्डवयादवौ । इति ब्रुवाणाः सम्मूढा जघ्नुरन्योऽन्यमाहवे । ७६५
मोहिताः परमास्त्रेण क्षयं जग्मुः परस्परं । अशोभन्त रणे योधाः पुष्पिता इव किंशुकाः ।
ततः शरसहस्राणि तैर्विमुक्तानि भस्मसात् । कृत्वा तदस्त्रं तान् वीराननयद्यमसादनं ।
अथ प्रहस्य बीभत्सुर्ललित्थान्मालवानपि । मावेल्लकांस्त्रिगर्त्तांश्च यौधेयांश्चार्दयच्छरैः ।
ते हन्यमाना वीरेण क्षत्रियाः कालचोदिताः । व्यसृजञ्छरजालानि पार्थे नानाविधानि च ।
ततो नैवार्ज्जुनस्तत्र न रथो न च केशवः । प्रत्यदृश्यन्त घोरेण शरवर्षेण संवृताः । ७७०
ततस्ते लब्धलक्ष्यत्वादन्योऽन्यमभिचुक्रुशुः । हतौ कृष्णाविति प्रीता वासांस्यादुधुवुस्तदा ।
भेरीमृदङ्गशङ्खांश्च दध्मुर्वीराः सहस्रशः । सिंहनादरवांश्चापि चक्रिरे तत्र मारिष ।
ततः प्रसिस्विदे कृष्णः खिन्नश्चार्ज्जुनमब्रवीत् । क्वासि पार्थ न पश्ये त्वां कच्चिज्जीवसि शत्रुहन् ।
तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा त्वरमाणो धनञ्जयः । वायव्यास्त्रेण तैरस्तां शरवृष्टिमपाहरत् ।
ततः संशप्तकव्रातान् साश्वद्विपरथायुधान् । उवाह भगवान् वायुः शुष्कपर्णचयानिव । ७७५
उह्यमानास्तु ते राजन् व्यशोभन्त वायुना । उड्डीनाः पक्षिणः काले वृक्षेभ्य इव मारिष ।
तांस्तथा व्याकुलीकृत्य त्वरमाणो धनञ्जयः । जघान निशितैर्वाणैः सहस्राणि शतानि च ।
शिरांसि भल्लैरहरद्बाहूनपि च सायुधान् । हस्तिहस्तोपमांश्चोरूञ्छरैरुर्व्यामपातयत् ।
पृष्ठच्छिन्नान् विचरणान् बाहुपृष्ठेक्षणाकुलान् । नानाङ्गावयवैर्हीनान् चकारारीन् धनञ्जयः ।
गन्धर्व्वनगराकारान् विधिवत्कल्पितान् रथान् । शरैर्विशकलीकुर्वन् चक्रे व्यश्वरथद्विपान् । ७८०
मुण्डतालवनानीव तत्र तत्र चकाशिरे । छिन्नध्वजरथव्राताः केचित्तत्र क्वचित् क्वचित् ।
सोत्तरायुधिनो नागाः सपताकाङ्कुशध्वजाः । पेतुः शक्राशनिहता द्रुमवन्त इवाचलाः ।

चामरापीडकवचाः स्रस्ताश्वनयनाम्बराः । सारोहास्तुरगाः पेतुः पार्थबाणहताः क्षितौ ।
विप्रविद्धासिनखराश्छिन्नवर्मास्थिसन्धयः । पत्तयश्छिन्नमर्माणः कृपणाः शेरते हताः ।
तैर्हतैर्हन्यमानैश्च पतद्भिः पतितैरपि । भ्रमद्भिर्निष्टनद्भिश्च क्रूरमायोधनं बभौ । ७८५
रजश्च महदुद्भूतं शान्तं रुधिरवृष्टिभिः । मही चाप्यभवद्दुर्गा कबन्धशतसङ्कुला ।
तद्बभौ रौद्रबीभत्सं बीभत्सोर्यानमाहवे । आक्रीड इव रुद्रस्य घ्नतः कालात्यये पशून् ।
ते बध्यमानाः पार्थेन व्याकुलाश्वरथद्विपाः । तमेवाभिमुखाः क्षीणाः शक्रस्यातिथितां गताः ।
सा भूमिर्भरतश्रेष्ठ निहतैस्तैर्महारथैः । आस्तीर्णा सम्बभौ सर्व्वा प्रेतीभूतैः समन्ततः ।
एतस्मिन्नन्तरे चैव प्रमत्ते सव्यसाचिनि । व्यूढानीकस्ततो द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् । ७९०
तं प्रत्यगृह्णंस्त्वरिता व्यूढानीकाः प्रहारिणः । युधिष्ठिरं परीप्सन्तस्तदासीत्तुमुलं महत् ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकवधपर्व्वणि अर्ज्जुनयुद्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ परिणाम्य निशान्तान्तु भारद्वाजो महारथः । उक्त्वाथाहं राजेन्द्र वचनं वै सुयोधनं ।
विधाय योगं पार्थेन संशप्तकगणैः सह । निष्क्रान्ते च तदा पार्थे संशप्तकवधं प्रति ।
व्यूढानीकस्ततो द्रोणः पाण्डवानां महाचमूं । अभ्ययाद्भरतश्रेष्ठ धर्मराजजिघृक्षया ।
व्यूढं दृष्ट्वा सुपर्णन्तु भारद्वाजेन तत्तदा । व्यूहेन मण्डलार्द्धेन प्रत्यव्यूहद्युधिष्ठिरः । ७९५
मुखं त्वासीत् सुपर्णस्य भारद्वाजो महारथः । शिरो दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः सानुगैर्वृतः ।
चक्षुषी कृतवर्म्मा च गौतमश्चास्य भास्वरः । भूतशर्म्मा क्षेमशर्म्मा करकाक्षश्च वीर्य्यवान् ।
कलिङ्गाः सिंहलाः प्राच्याः शूद्राभीरा दशेरकाः । शका यवनकाम्बोजास्तथा हंसपदाश्च ये ।
ग्रीवायां शूरसेनास्तु दरदा मद्रकेकयाः । गजाश्वरथपत्त्यौघास्तस्थुः शतसहस्रशः ।
भूरिश्रवास्तथा शल्यः सोमदत्तश्च वाह्लिकः । अक्षौहिण्या वृता वीरा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिताः । ८००
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः । वामं पार्श्वं समाश्रित्य द्रोणपुत्त्राग्रतः स्थिताः ।
पृष्ठे कलिङ्गाः साम्बष्ठा मागधाः पौण्ड्रमद्रकाः । गान्धाराः शकुनाः प्राच्याः पार्व्वतीया वसातयः ।
पुच्छे वैकर्त्तनः कर्णः सपुत्त्रज्ञातिबान्धवः । महत्या सेनया तस्थौ नानाजनपदोत्थया ।
जयद्रथो भीमरथः सम्पातिर्याजभोजयः । भूमिञ्जयो वृषः क्राथो नैषधश्च महाबलः ।
वृता बलेन महता ब्रह्मलोकपरिष्कृताः । व्यूहस्योरसि ते राजन् स्थिता युद्धविशारदाः । ८०५
द्रोणेन विहितो व्यूहः पदात्यश्वरथद्विपैः । वातोद्धूतार्णवाकारः प्रनृत्यन्निव लक्ष्यते ।
तस्य पक्षप्रपक्षेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्सवः । सविद्युत्स्तनिता मेघाः सर्व्वदिग्भ्य इवोष्णगे ।
तस्य प्राग्ज्योतिषो मध्ये विधिवत् कल्पितं गजं । आस्थितः शुशुभे राजन्नंशुमानुदये यथा ।
माल्यदामवता राजन् श्वेतच्छत्त्रेण धार्य्यता । कृत्तिकायोगयुक्तेन पौर्णमास्यामिवेन्दुना ।
नीलाञ्जनचयप्रख्यो मदान्धो द्विरदो बभौ । अतिवृष्टो महामेघैर्यथा स्यात् पर्व्वतो महान् । ८१०
नानानृपतिभिर्व्वीरैर्विविधायुधभूषणैः । समन्वितः पार्व्वतीयैः शक्रो देवगणैरिव ।

ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य व्यूहं तमतिमानुषं । अजय्यमरिभिः सङ्ख्ये पार्षतं वाक्यमब्रवीत् ।
ब्राह्मणस्य वशं नाहमियामद्य यथा प्रभो । पारावतसवर्णाश्व तथा नीतिर्विधीयतां ।
॥ धृष्टद्युम्न उवाच ॥ द्रोणस्य यतमानस्य वशं नैष्यसि सुव्रत । अहमावारयिष्यामि द्रोणमद्य सहानुगं ।
मयि जीवति कौरव्य नोद्वेगं कर्त्तुमर्हसि । न हि शक्तो रणे द्रोणो विजेतुं मां कथञ्चन । ८१५
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा किरन् वाणान् द्रुपदस्य सुतो बली । पारावतसवर्णाश्वः स्वयं द्रोणमुपाद्रवत् ।
अनिष्टदर्शनं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नमवस्थितं । क्षणेनैवाभवद्द्रोणो नातिहृष्टमना इव ।
तन्तु सम्प्रेक्ष्य पुत्रस्ते दुर्म्मुखः शत्रुकर्षण । प्रियं चिकीर्षुर्द्रोणस्य धृष्टद्युम्नमवारयत् ।
स संप्रहारस्तुमुलः सुघोरः समपद्यत । पार्षतस्य च शूरस्य दुर्म्मुखस्य च भारत ।
पार्षतः शरजालेन क्षिप्रं प्रच्छाद्य दुर्म्मुखं । भारद्वाजं शरौघेन महता समवारयत् । ८२०
द्रोणमावारितं दृष्ट्वा भृशमायस्तवात्मजः । नानालिङ्गैः शरव्रातैः पार्षतं सममोहयत् ।
तयोर्विषक्तयोः सङ्ख्ये पाञ्चाल्यकुरुमुख्ययोः । द्रोणो यौधिष्ठिरं सैन्यं बहुधा व्यधमच्छरैः ।
अनिलेन यथाभ्राणि विच्छिन्नानि समन्ततः । तथा पार्थस्य सैन्यानि विच्छिन्नानि क्वचित् क्वचित् ।
मुहूर्त्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनं । तत उन्मत्तवद्राजन् निर्म्मर्य्यादमवर्त्तत ।
नैव स्वे न परे राजन्नाज्ञायन्त परस्परं । अनुमानेन संज्ञाभिर्युद्धं तत् समवर्त्तत । ८२५
चूडामणिषु निष्केषु भूषणेष्वपि वर्म्मसु । तेषामादित्यवर्णाभा रश्मयः प्रचकाशिरे ।
तत्प्रकीर्णपताकानां रथवारणवाजिनां । बलाकाशबलाभ्राभं ददृशे रूपमाहवे ।
नरानेव नरा जघ्नु दग्राश्च हया हयान् । रथांश्च रथिनो जघ्नुर्वारणान् वरवारणाः ।
समुच्छ्रितपताकानां गजानां परमद्विपैः । क्षणेन तुमुलो घोरः सङ्ग्रामः समपद्यत ।
तेषां संसक्तगात्राणां कर्षतामितरेतरं । दन्तसङ्घातसंघर्षात्सधूमोऽग्निरजायत । ८३०
विप्रकीर्णपताकास्ते विषाणजनिताग्नयः । बभूवुः खं समासाद्य सविद्युत इवाम्बुदाः ।
विक्षिपद्भिर्नदद्भिश्च निपतद्भिश्च वारणैः । सम्बभूव मही कीर्णा मेघैर्द्यौरिव शारदी ।
तेषामाहन्यमानानां वाणतोमरवृष्टिभिः । वारणानां रवो जज्ञे मेघानामिव संप्लवे ।
तोमराभिहताः केचिद्वाणैश्च परमद्विपाः । वित्रेसुः सर्व्वनागानां शब्देनैवापरेऽव्रजन् ।
विषाणाभिहताश्चापि केचित्तत्र गजा गजैः । चक्रुरार्त्तस्वनं घोरमुत्पातजलदा इव । ८३५
प्रतीपाः क्रियमाणाश्च वारणा वरवारणैः । उन्मथ्य पुनराजघ्नुः प्रेषिताः परमाङ्कुशैः ।
महामात्रैर्म्महामात्रास्ताडिताः शरतोमरैः । गजेभ्यः पृथिवीं जग्मुर्मुक्तप्रहरणाङ्कुशाः ।
निर्म्मनुष्याश्च मातङ्गा विनदन्तस्ततस्ततः । छिन्नाभ्राणीव सम्पेतुः सम्प्रविश्य परस्परं ।
हतान्परिवहन्तश्च पातितान् पतितायुधान् । दिशो जग्मुर्म्महानागाः केचिदेकचरा इव ।
ताडितास्ताड्यमानाश्च तोमरर्ष्टिपरश्वधैः । पेतुरार्त्तस्वरं कृत्वा तदा विशसने गजाः । ८४०
तेषां शैलोपमैः कायैर्निपतद्भिः समन्ततः । आहता सहसा भूमिश्चकम्पे च ननाद च ।

सादितैः सगजारोहैः सपताकैः समन्ततः। मातङ्गैः शुशुभे भूमिर्विकीर्णैरिव पर्व्वतैः।
गजस्थाश्च महामात्रा निर्भिन्नहृदया रणे। रथिभिः पातिता भल्लैर्विकीर्णाङ्कुशतोमराः।
क्रौञ्चवदिनदन्तोऽन्ये नाराचाभिहता गजाः। परान् स्वांश्चापि मृद्नन्तः परिपेतुर्द्दिशो दश।
गजाश्वरथयोधानां शरीरौघसमावृता। बभूव पृथिवी राजन् मांसशोणितकर्द्दमा। ८४८
प्रमथ्य च विषाणाग्रैः समुत्क्षिप्ताश्च वारणैः। सचक्राश्च विचक्राश्च रथैरेव महारथाः।
रथाश्च रथिभिर्हीना निर्मनुष्याश्च वाजिनः। हतारोहाश्च मातङ्गा दिशो जग्मुर्भयातुराः।
जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा। इत्यासीत्तुमुलं युद्धं न प्राज्ञायत किञ्चन।
आगुल्फेभ्योऽवसीदन्ते नरा लोहितकर्द्दमैः। दीप्यमानैः परिक्षिप्ता दावैरिव महाद्रुमाः।
शोणितैः सिच्यमानानि वस्त्राणि कवचानि च। छत्राणि च पताकाश्च सर्व्वं रक्तमदृश्यत। ८५०
हयौघाश्च रथौघाश्च नरौघाश्च निपातिताः। संवृत्ताः पुनरावृत्य बहुधा रथनेमिभिः।
स गजौघमहावेगः परासुनरशैवलः। रथौघतुमुलावर्त्तः प्रबभौ सैन्यसागरः।
तं वाहनमहानौभिर्योधा जयधनैषिणः। अवगाह्याप्यमज्जन्तो वैरमोहं प्रचक्रिरे।
शरवर्षाभिवृष्टेषु योधेष्वावितलक्ष्मसु। न तेषु चिन्तितं लेभे कश्चिदाहतलक्षणः।
वर्त्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयङ्करे। मोहयित्वा परान् द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत्। ८५४
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरं द्रोणो दृष्ट्वाऽन्तिकमुपागतं। महता शरवर्षेण प्रत्यगृह्णादभीतवत्।
ततो हलहलाशब्द आसीद्यौधिष्ठिरे बले। जिघृक्षति महासिंहे गजानामिव यूथपं।
दृष्ट्वा द्रोणं ततः शूरः सत्यजित् सत्यविक्रमः। युधिष्ठिरमभिप्रेप्सुराचार्य्यं समुपाद्रवत्।
तत आचार्य्यपाञ्चाल्यौ युयुधाते महाबलौ। विक्षोभयन्तौ तत्सैन्यमिन्द्रवैरोचनाविव।
ततो द्रोणं महेष्वासः सत्यजित् सत्यविक्रमः। अविध्यन्निशिताग्रेण परमास्त्रं व्यदर्शयत्। ८६०
तथाऽस्य सारथेः पञ्च शरान् सर्पविषोपमान्। अमुञ्चदन्तकप्रख्यान् सम्मुमोहास्य सारथिः।
अथाऽस्य सहसाऽविध्यद्धयान् दशभिराशुगैः। दशभिर्दशभिः क्रुद्ध उभौ च पार्ष्णिसारथी
मण्डलन्तु समावृत्य विचरन् पृतनामुखे। ध्वजं चिच्छेद च क्रुद्धो द्रोणस्यामित्रकर्षणः।
द्रोणस्तु तत्समालोक्य चरितं तस्य संयुगे। मनसा चिन्तयामास प्राप्तकालमरिन्दमः।
ततः सत्यजितं तीक्ष्णैर्दशभिर्मर्म्मभेदिभिः। अविध्यत्क्षिप्रमाचार्य्यश्छित्त्वाऽस्य सशरं धनुः। ८६५
स शीघ्रतरमादाय धनुरन्यत् प्रतापवान्। द्रोणमभ्यहनद्राजंस्त्रिंशद्भिः कङ्कपत्रिभिः।
दृष्ट्वा सत्यजिता द्रोणं ग्रस्यमानमिवाहवे। वृकश्च पाञ्चाल्यः राजन् वस्त्राणि दुधुवुश्च ह।
वृकस्तु परमः क्रुद्धो द्रोणं षष्ट्या स्तनान्तरे। विव्याध बलवान् राजंस्तदद्भुतमिवाभवत्।
द्रोणस्तु शरवर्षेण च्छाद्यमानो महारथः। वेगं चक्रे महावेगः क्रोधादुद्वृत्य चक्षुषी।
ततः सत्यजितश्चापं छित्त्वा द्रोणो वृकस्य च। षड्भिः ससूतं सहयं शरैर्द्रोणोऽवधीद्वृकं। ८७०

अथान्यद्धनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरं । साश्वं ससूतं विशिखैर्द्रोणं विव्याध सध्वजं ।
स तं न मम्टषे द्रोण: पाञ्चाल्येनार्द्दितो मृधे । ततस्तस्य विनाशाय सत्वरं व्यसृजच्छरान् ।
हयान् ध्वजान् धनुर्म्मुष्टिमुभौ च पार्ष्णिसारथी । अवाकिरंस्ततो द्रोण: शरवर्षै: सहस्रश: ।
तथा संच्छिद्यमानेषु कार्म्मुकेषु पुन: पुन: । पाञ्चाल्य: परमास्त्रज्ञ: शोणिताश्वमयोधयत् ।
स सत्यजितमालोक्य तथोदीर्णं महाहवे । अर्द्धचन्द्रेण चिच्छेद शिरस्तस्य महात्मन: । ८७५
तस्मिन् हते महामात्रे पाञ्चालानां महारथे । अपायाज्जवनैरश्वैर्द्रोणात्त्रस्तो युधिष्ठिर: ।
पाञ्चाला: केकया मत्स्याश्चेदिकारूषकोशला: । युधिष्ठिरमभीप्सन्तो दृष्ट्वा द्रोणमुपाद्रवन् ।
ततो युधिष्ठिरं प्रेप्सुराचार्य्य: शत्रुपूगहा । व्यधमत्तान्यनीकानि तूलराशिमिवानल: ।
निर्द्दहन्तमनीकानि तानि तानि पुन:पुन: । द्रोणं मत्स्यादवरज: शतानीकोऽभ्यवर्त्तत ।
सूर्य्यरश्मिप्रतीकाशै: कर्म्मारपरिमार्ज्जितै: । षड्भि: ससूतं सहयं द्रोणं विद्ध्वाऽनदद्भृशं । ८८०
क्रूराय कर्म्मणे युक्तश्चिकीर्षु: कर्म्म दुष्करं । अवाकिरच्छरशतैर्भारद्वाजं महारथं ।
तस्य नानदतो द्रोण: शिर: कायात् सकुण्डलं । क्षुरेणापाहरत्तूर्णं ततो मत्स्या: प्रदुद्रुवु: ।
मत्स्यान्जित्वाऽजयच्चेदीन् कारूषान् केकयानपि । पाञ्चालान् सृञ्जयान् पाण्डून् भारद्वाज: पुन: पुन: ।
तं दहन्तमनीकानि क्रुद्धमग्निं यथा वनं । दृष्ट्वा रुक्मरथं वीरं समकम्पन्त सृञ्जया: ।
उत्तमं ह्याददानस्य धनुरस्याशुकारिण: । ज्याघोषो निघ्नतोऽमित्रान्दिक्षु सर्व्वासु शुश्रुवे । ८८५
नागानश्वान् पदातींश्च रथिनो गजसादिन: । रौद्रा हस्तवतो मुक्ता: प्रमथ्नन्ति स्म सायका: ।
नानद्यमान: पर्ज्जन्यो मिश्रवातो हिमात्यये । अश्मवर्षमिवावर्षन् परेषां भयमादधत् ।
सर्व्वा दिश: समचरन् सैन्यं विक्षोभयन्निव । बली शूरो महेष्वासो मित्राणामभयङ्कर: ।
तस्य विद्युदिवाभ्रेषु चापं हेमपरिष्कृतं । दिक्षु सर्व्वासु पश्याम द्रोणस्यामिततेजस: ।
शोभमानां ध्वजे चास्य वेदीमद्राक्ष्म भारत । हिमवच्छिखराकारां चरत: संयुगे भृशं । ८९०
द्रोणस्तु पाण्डवानीके चकार कदनं महत् । यथा दैत्यगणे विष्णु: सुरासुरनमस्कृत: ।
स शूर: सत्यवाक् प्राज्ञो बलवान् सत्यविक्रम: । महानुभाव: कल्पान्ते रौद्रां भीरुविभीषणां ।
कवचोर्म्मिध्वजावर्त्तां मर्त्यकूलापहारिणीं । गजवाजिमहाग्राहामसिमीनां दुरासदां ।
वीरास्थिशर्करां रौद्रां भेरीमुरजकच्छपां । चर्म्मवर्म्मप्लवां घोरां केशशैवलशाद्वलां ।
शरौघिणीं धनु:स्रोतां बाहुपन्नगसङ्कुलां । रणभूमिवहां तीव्रां कुरुसृञ्जयवाहिनीं । ८९५
मनुष्यशीर्षपाषाणां शक्तिमीनां गदोडुपां । उष्णीषफेनवसनां विकीर्णान्त्रसरीसृपां ।
वीरापहारिणीमुग्रां मांसशोणितकर्द्दमां । हस्तिग्राहां केतुवृक्षां क्षत्रियाणां निमज्जनीं ।
क्रूरां शरीरसङ्घट्टां सादिनक्रां दुरत्ययां । द्रोण: प्रावर्त्तयत्तत्र नदीमन्तकगामिनीं ।
क्रव्यादगणसङ्घुष्टां श्वसृगालगणायुतां । निषेवितां महारौद्रै: पिशिताशै: समन्तत: ।
तं दहन्तमनीकानि रथोदारं कृतान्तवत् । सर्व्वतोऽभ्यद्रवन्द्रोणं कुन्तीपुत्रपुरोगमा: । ९००

ते द्रोणं सहिताः शूराः सर्व्वतः प्रत्यवारयन्। गभस्तिभिरिवादित्यं तपन्तं भुवनं यथा।
तन्तु शूरं महेष्वासं तावकाभ्युद्यतायुधाः। राजानो राजपुत्राश्च समन्तात् पर्य्यवारयन्।
शिखण्डी तु ततो द्रोणं पञ्चभिर्नतपर्व्वभिः। चत्रधर्म्मा च विंशत्या वसुदानश्च पञ्चभिः।
उत्तमौजास्त्रिभिर्बाणैः चत्रदेवश्च पञ्चभिः। सात्यकिश्च शतेनाजौ युधामन्युस्तथाऽष्टभिः।
युधिष्ठिरो द्वादशभिर्द्रोणं विव्याध सायकैः। धृष्टद्युम्नश्च दशभिश्चेकितानस्त्रिभिः शरैः। ८०५
ततो द्रोणः सत्यसन्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः। अभ्यतीत्य रथानीकं दृढसेनमपातयत्।
ततो राजानमासाद्य प्रहरन्तमभीतवत्। अविध्यन्नवभिः चेमं स हतः प्रापतद्रथात्।
समध्यं प्राप्य सैन्यानां सर्व्वाः प्रविचरन्दिशः। त्राता ह्यभवदन्येषां न त्रातव्यः कथञ्चन।
शिखण्डिनं द्वादशभिर्विंशत्या चोत्तमौजसं। वसुदानञ्च भल्लेन प्रेषयद्यमसादनं।
अशीत्या चेमवर्म्माणं षड्विंशत्या सुदक्षिणं। चत्रदेवन्तु भल्लेन रथनीडादपातयत्। ८१०
युधामन्युं चतुःषष्ट्या त्रिंशता चैव सात्यकिं। विद्धा रुक्मरथस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत्।
ततो युधिष्ठिरः चिप्रं गुरुतो राजसत्तमः। अपायाज्जवनैरश्वैः पाञ्चाल्यो द्रोणमभ्ययात्।
तं द्रोणः सधनुष्कन्तु साश्वयन्तारमाक्षिणोत्। स हतः प्रापतद्भूमौ रथाज्ज्योतिरिवाम्बरात्।
तस्मिन् हते राजपुत्रे पाञ्चालानां यशस्करे। हतद्रोणं हतद्रोणमित्यासीन्निःस्वनो महान्।
तांस्तथा भृशसंरब्धान् पाञ्चालान् मत्स्यकैकयान्। सृञ्जयान् पाण्डवांश्चैव द्रोणो व्यक्षोभयद्बली। ८१५
सात्यकिं चेकितानञ्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ। वार्द्धक्षेमिञ्चैत्रसेनिं सेनाबिन्दुं सुवर्च्चसं।
एतांश्चान्यांश्च सुबहून्नानाजनपदेश्वरान्। सर्व्वान् द्रोणोऽजयद्युद्धे कुरुभिः परिवारितः।
तावकाश्च महाराज जयं लब्ध्वा महाहवे। पाण्डवेयान् रणे जघ्नुर्द्रवमाणान् समन्ततः।
ते दानवा इवेन्द्रेण बध्यमानाः समन्ततः। पाञ्चालाः कैकया मत्स्याः समकम्पन्त भारत।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकवधपर्व्वणि द्रोणयुद्धे एकविंशोऽध्यायः॥ २१ ॥
धृतराष्ट्र उवाच॥ भारद्वाजेन भग्नेषु पाण्डवेषु महामृधे। पाञ्चालेषु च सर्व्वेषु कश्चिदन्योऽभ्यवर्त्तत। ८२०
आर्य्यां युद्धे मतिं कृत्वा चत्रियाणां यशस्करीं। असेवितां कापुरुषैः सेवितां पुरुषर्षभैः।
अहो नासीत् पुमान् कश्चिद्दृष्ट्वा द्रोणं व्यवस्थितं। जृम्भमाणमिव व्याघ्रं प्रभिन्नमिव कुञ्जरं।
त्यजन्तमाहवे प्राणान् सन्नद्धं चित्रयोधिनं। महेष्वासं नरव्याघ्रं द्विषतां भयवर्द्धनं।
कृतज्ञं सत्यनिरतं दुर्य्योधनहितैषिणं। भारद्वाजं तथाऽनीके दृष्ट्वा शूरमवस्थितं।
के वीराः संन्यवर्त्तन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय। ८२५
॥ सञ्जय उवाच॥ तान् दृष्ट्वा चलितान् सङ्ख्ये प्रणुन्नान् द्रोणसायकैः। पाञ्चालान् पाण्डवान् मत्स्यान् सृञ्जयांश्चेदि केकयान्।
द्रोणचापविमुक्तेन शरौघेनाशुहारिणा। सिन्धोरिव महौघेन ह्रियमाणान् यथा प्लवान्।
कौरवाः सिंहनादेन नानावाद्यस्वनेन च। रथद्विपनराश्चैव सर्व्वतः समवारयन्।

तान् पश्यन् सैन्यमध्यस्थो राजा स्वजनसंवृतः। दुर्योधनोऽब्रवीत् कर्णं प्रहृष्टः प्रहसन्निव।
॥ दुर्योधन उवाच ॥ पश्य राधेय पाञ्चालान् प्रणुन्नान् द्रोणसायकैः। सिंहेनेव मृगान् वन्यान् त्रासितान् दृढधन्विना। ९३०
नैते जातु पुनर्युद्धमीहेयुरिति मे मतिः। यथा तु भग्ना द्रोणेन वातेनेव महाद्रुमाः।
अर्द्यमानाः शरैरेतैः रुक्मपुङ्खैर्महात्मना। पथा नैकेन गच्छन्ति घूर्णमानास्ततस्ततः।
संनिरुद्धाश्च कौरव्यैर्द्रोणेन च महात्मना। एतेऽन्ये मण्डलीभूताः पावकेनेव कुञ्जराः।
भ्रमरैरिव चाविष्टा द्रोणस्य निशितैः शरैः। अन्योऽन्यं समलीयन्त पलायनपरायणाः।
एष भीमो महाक्रोधी हीनः पाण्डवसृञ्जयैः। मदीयैरावृतो योधैः कर्ण नन्दयतीव मां। ९३५
व्यक्तं द्रोणमयं लोकमद्य पश्यति दुर्मतिः। निराशो जीविताद्नूनमद्य राज्याच्च पाण्डवः।
॥ कर्ण उवाच ॥ नैष जातु महाबाहुर्जीवन्नाहवमुत्सृजेत्। न चेमान् पुरुषव्याघ्र सिंहनादान् सहिष्यति।
न चापि पाण्डवा युद्धे भज्येरन्निति मे मतिः। शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः।
विषाग्निद्यूतसंक्लेशान् वनवासञ्च पाण्डवाः। स्मरमाणा न हास्यन्ति संग्राममिति मे मतिः।
निवृत्तो हि महाबाहुरमितौजा वृकोदरः। वरान् वरान् हि कौन्तेयो रथोदारान् हनिष्यति। ९४०
असिना धनुषा शक्त्या हयैर्नागैर्नरै रथैः। आयसेन च दण्डेन व्रातान् व्रातान् हनिष्यति।
तमेनमन्ववर्त्तन्त सात्यकिप्रमुखा रथाः। पाञ्चालाः केकया मत्स्याः पाण्डवाश्च विशेषतः।
शूराश्च बलवन्तश्च विक्रान्ताश्च महारथाः। विशेषतश्च भीमेन संरब्धेनाभिचोदिताः।
ते द्रोणमभिवर्त्तन्ते सर्वतः कुरुपुङ्गवाः। वृकोदरं परीप्सन्तः सूर्य्यमभ्रगणा इव।
एकायनगता ह्येते पीडयेयुर्यतव्रतं। अरक्ष्यमाणं शलभा यथा दीपं मुमूर्षवः। ९४५
असंशयं कृतास्त्राश्च पर्य्याप्ताश्चापि वारणे। अतिभारमहं मन्ये भारद्वाजे समाहितं।
ते शीघ्रमनुगच्छामो यत्र द्रोणो व्यवस्थितः। कोका इव महानागं मा वै हन्युर्यतव्रतं।
॥ सञ्जय उवाच ॥ राधेयस्य वचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तत। भ्रातृभिः सहितो राजन् प्रायाद्द्रोणरथं प्रति।
तत्र रावो महानासीदेकं द्रोणं जिघांसतां। पाण्डवानां निवृत्तानां नानावर्णैर्हयोत्तमैः।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकवधपर्व्वणि द्रोणयुद्धे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्व्वेषामेव मे ब्रूहि रथचिह्नानि सञ्जय। यद्द्रोणमभ्यवर्त्तन्त क्रुद्धा भीमपुरोगमाः। ९५०
॥ सञ्जय उवाच ॥ ऋष्यवर्णैर्हयैर्दृष्ट्वा व्यायच्छन्तं वृकोदरं। रजताश्वस्ततः शूरः शैनेयः संन्यवर्त्तत।
सारङ्गैस्तु युधामन्युरुह्यमानो हयोत्तमैः। पर्य्यवर्त्तत दुर्द्धर्षः क्रुद्धो द्रोणरथं प्रति।
पारावतसवर्णैस्तु हेमभाण्डैर्महाजवैः। पाञ्चालराजस्य सुतो धृष्टद्युम्नो न्यवर्त्तत।
पितरन्तु परिप्रेप्सुः क्षत्त्रधर्मा यतव्रतः। सिद्धिञ्चास्य परां काङ्क्षन् शोणाश्वः संन्यवर्त्तत।
पद्मपत्त्रनिभांश्चाश्वान् मल्लिकाक्षान् स्वलङ्कृतान्। शैखण्डिः क्षत्त्रदेवस्तु स्वयं संत्वरयन् ययौ। ९५५
दर्शनीयास्तु काम्बोजाः शुकपत्त्रपरिच्छदाः। वहन्तो नकुलं शीघ्रं तावकानभिदुद्रुवुः।

ऋष्याश्च मेघसङ्काशा अवहन्नुत्तमौजसं । दुर्द्धर्षा याभिसन्धाय क्रुद्धा युद्धाय भारत ।
तथा तित्तिरकल्माषा हया वातसमा जवे । अवहंस्तुमुले युद्धे सहदेवमुदायुधं ।
दन्तवर्णास्तु राजानं कालवाला युधिष्ठिरं । भीमवेगा नरव्याघ्रमवहन् वातरंहसः ।
हेमोत्तमप्रतिच्छन्नैर्हयैर्वातसमैर्ज्जवे । अभ्यवर्त्तन्त सैन्यानि सर्व्वाण्येव युधिष्ठिरं । ९६०
राज्ञस्त्वनन्तरो राजा पाञ्चाल्यो द्रुपदोऽभवत् । जातरूपपरिच्छन्नः सर्व्वैस्तैरभिरक्षितः ।
ललामैर्हरिभिर्युक्तः सर्व्वशब्दसहैर्युधि । राज्ञां मध्ये महेष्वासः शान्तभीरभ्यवर्त्तत ।
तं विराटोऽन्वयाच्छीघ्रं सह सर्व्वैर्महारथैः । कैकयाश्च शिखण्डी च धृष्टकेतुस्तथैव च ।
स्वैः स्वैः सैन्यैः परिवृता मत्स्यराजानमन्वयुः । तन्तु पाटलपुष्पाणां समवर्णा हयोत्तमाः ।
वहमाना व्यराजन्त मत्स्यस्यामित्रघातिनः । हरिद्रासमवर्णाश्च जवना हेममालिनः । ९६५
पुत्त्रं विराटराजस्य सत्वरं समुदावहन् । इन्द्रगोपकवर्णैश्च भ्रातरः पञ्च कैकयाः ।
जातरूपसमाभासाः सर्व्वे लोहितकध्वजाः । ते हेममालिनः शूराः सर्व्वे युद्धविशारदाः ।
वर्षन्त इव जीमूताः प्रत्यदृश्यन्त दंशिताः । आमपात्त्रनिकाशास्तु पाञ्चाल्यममितौजसं ।
दन्तवर्णास्तु तुरगाः शिखण्डिनमुदावहन् । तथा द्वादशसाहस्राः पाञ्चालानां महारथाः ।
तेषान्तु षट्सहस्राणि ये शिखण्डिनमन्वयुः । पुत्त्रन्तु शिशुपालस्य नरसिंहस्य मारिष । ९७०
आक्रीडन्तो वहन्ति स्म सारङ्गशवला हयाः । धृष्टकेतुस्तु चेदीनामृषभोऽतिबलान्वितः ।
काम्बोजैः शवलैरश्वैरभ्यवर्त्तत दुर्ज्जयः । वृहत्क्षत्त्रन्तु कैकेयं सुकुमारा हयोत्तमाः ।
पलालधूमसङ्काशाः सैन्धवाः शीघ्रमावहन् । मल्लिकाक्षाः पद्मवर्णा वाह्लिजाताः स्वलङ्कृताः ।
शूरं शिखण्डिनः पुत्त्रं क्षत्त्रदेवमुदावहन् । रुक्मभाण्डप्रतिच्छन्नाः कौशेयसदृशा हयाः ।
क्षमावन्तोऽवहन् संख्ये सेनाविन्दुमरिन्दमं । युवानमवहन् युद्धे क्रौञ्चवर्णा हयोत्तमाः । ९७५
काश्यस्याभिभुवं पुत्त्रं सुकुमारं महारथं । श्वेतास्तु प्रतिविन्ध्यन्तं कृष्णग्रीवा मनोजवाः ।
यन्तुः प्रीतिकरा राजन् राजपुत्त्रमुदावहन् । सुतसोमं तु यं सोमात् पार्थः पुत्त्रमयाचत ।
माषपुष्पसवर्णास्तमवहन् वाजिनो रणे ।

सहस्रसोमप्रतिमा बभूव पुरे कुरूणामुदयेन्दुनाम्नि । तस्मिन् ख्यातः सोमसंक्रन्दमध्ये यस्मात्तस्मात् सुतसोमोऽभवत् सः ।

नाकुलिन्तु शतानीकं शालपुष्पनिभा हयाः । आदित्यतरुणप्रख्याः श्लाघनीयमुदावहन् । ९८०
काञ्चनप्रतिमैर्योक्त्रैर्मयूरग्रीवसन्निभाः । द्रौपदेयं नरव्याघ्रं श्रुतकर्म्माणमाहवे ।
श्रुतकीर्त्तिं श्रुतनिधिं द्रौपदेयं हयोत्तमाः । ऊहुः पार्थसमं युद्धे चाषपत्त्रनिभा हयाः ।
यमाहुरध्यर्द्धगुणं कृष्णात् पार्थाच्च संयुगे । अभिमन्युं पिशङ्गास्तं कुमारमवहन् रणे ।
एकस्तु धार्त्तराष्ट्रेभ्यः पाण्डवान् यः समाश्रितः । तं वृहन्तो महाकाया युयुत्सुमवहन् रणे ।
पलालकाण्डवर्णास्तु वार्द्धक्षेमिं तरस्विनं । ऊहुः सुतुमुले युद्धे हया हृष्टाः स्वलङ्कृताः । ९८५
कुमारं शितिपादास्तु रुक्मपत्त्रैरुरश्छदैः । सौचित्तिमवहन् युद्धे यन्तुः प्रेष्यकरा हयाः ।

ऋक्षपृष्ठावकीर्णास्तु कौशेयसदृशा हयाः । सुवर्णमालिनः श्यामाः श्रेणिमन्तमुदावहन् ।
अस्त्राणाञ्च धनुर्व्वेदे ब्राह्मे वेदे च पारगं । तं सत्यधृतिमायान्तमरुणाः समुदावहन् ।
यः स पाञ्चालसेनानीर्द्रोणमंशमकल्पयत् । पारावतसवर्णास्तं धृष्टद्युम्नमुदावहन् ।
तमन्वयात् सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्म्मदः । श्रेणिमान्वसुदानस्य पुत्रः काश्यस्य सै विभुः । ९९०
युक्तैः परमकाम्बोजैर्जवनैर्हेममालिभिः । भीषयन्तो द्विषां सैन्यं यमवैश्रवणोपमाः ।
प्रभद्रकास्तु काम्बोजाः षट्सहस्राण्युदायुधाः । नानावर्णहयश्रेष्ठैर्हेमचित्ररथध्वजाः ।
शरव्रातैर्विधुन्वन्तः शत्रून् विततकार्म्मुकाः । समानमृत्यवो भूत्वा धृष्टद्युम्नं समन्वयुः ।
बभ्रुकौशेयवर्णास्तु सुवर्णवरमालिनः । ऊहुरग्लानमनसश्चेकितानं हयोत्तमाः ।
इन्द्रायुधसवर्णैस्तु कुन्तिभोजो हयोत्तमैः । आयात् सदश्वैः पुरुजिन्मातुलः सव्यसाचिनः । ९९५
अन्तरिक्षसवर्णास्तु तारकाश्चित्रिता इव । राजानं रोचमानं ते हयाः सङ्ख्ये समावहन् ।
शवलोहितवर्णाश्च पाण्डुरोद्धतराजयः । पाञ्चाल्यं गोपतेः पुत्रं सिंहसेनमुदावहन् ।
पाञ्चालानां नरव्याघ्रो यः ख्यातो जनमेजयः । तस्य सर्षपपुष्पाणां तुल्यवर्णा हयोत्तमाः ।
माषवर्णाश्च जवना बृहन्तो हेममालिनः । दधिपृष्ठाश्चन्द्रमुखाः पाञ्चाल्यमवहन् द्रुतं ।
शूराश्च भद्रकाश्चैव शरकाण्डनिभा हयाः । पद्मकिञ्जल्कवर्णाभा दण्डधारमुदावहन् । १०००
रासभारुणवर्णाभाः पृष्ठतो मूषिकप्रभाः । वलान्त इव संयत्ता व्याघ्रदत्तमुदावहन् ।
हरयः कालकाश्चित्राश्चित्रमाल्यविभूषिताः । सुधन्वानं नरव्याघ्रं पाञ्चाल्यं समुदावहन् ।
इन्द्राशनिसमस्पर्शा इन्द्रगोपकसन्निभाः । कार्य्यैश्चित्रान्तराश्चित्राश्चित्रायुधमुदावहन् ।
बिभ्रतो हेममालास्तु चक्रवाकोदरा हयाः । कोशलाधिपतेः पुत्रं सुक्षत्रं वाजिनोऽवहन् ।
शवलास्तु बृहन्तोऽश्वा दान्ता जाम्बूनदस्रजः । युद्धे सत्यधृतिं क्षैमिमवहन् प्रांशवः शुभाः । १००५
एकवर्णेन सर्व्वेण ध्वजेन कवचेन च । अश्वैश्च धनुषा चैव शुक्लैः शुक्लोऽभ्यवर्त्तत ।
समुद्रसेनपुत्त्रन्तु सामुद्रा रुद्रतेजसं । अश्वाः शशाङ्कसदृशाश्चन्द्रसेनमुदावहन् ।
नीलोत्पलसवर्णास्तु तपनीयविभूषिताः । शैब्यं चित्ररथं सङ्ख्ये चित्रमाल्यावहन् हयाः ।
कलायपुष्पवर्णास्तु श्वेतलोहितराजयः । रथसेनं हयश्रेष्ठाः समूहुर्युद्धदुर्म्मदं ।
यन्तु सर्व्वमनुष्येभ्यः प्राहुः शूरतरं नृपं । तं पटच्चरहन्तारं शुकवर्णावहन् हयाः । १०१०
चित्रायुधं चित्रमाल्यं चित्रवर्म्मायुधध्वजं । ऊहुः किंशुकवर्णानां समवर्णा हयोत्तमाः ।
एकवर्णेन सर्व्वेण ध्वजेन कवचेन च । धनुषा रथवाहैश्च नीलैर्नीलोऽभ्यवर्त्तत ।
नानारूपै रत्नचित्रैर्वरूथध्वजकार्म्मुकैः । वाजिध्वजपताकाभिश्चित्रैश्चित्रोऽभ्यवर्त्तत ।
ये तु पुष्करवर्णस्य तुल्यवर्णा हयोत्तमाः । ते रोचमानस्य सुतं हेमवर्णमुदावहन् ।
योधाश्च भद्रकाराश्च शरदण्डानुदण्डयः । श्वेताण्डाः कुक्कुटाण्डाश्च दण्डकेतुं हयावहन् । १०१५
केशवेन हते सङ्ख्ये पितर्य्यथ नराधिप । भिन्ने कपाटे पाण्ड्यानां विद्रुतेषु च बन्धुषु ।

भीष्माद्‌वाप्य चास्त्राणि द्रोणाद्रामात् कृपात्तथा। अस्त्रैः समत्वं सम्प्राप्य रुक्मिकर्णार्ज्जुनाच्युतैः।
इयेष द्वारकां हन्तुं कृत्स्नां जेतुञ्च मेदिनीं। निवारितस्ततः प्राज्ञैः सुहृद्भिर्हितकाम्यया।
वैरानुबन्धमुत्सृज्य स्वराज्यमनुशास्ति यः। स सारङ्गध्वजः पाण्ड्यश्चन्द्ररश्मिनिभैर्हयैः।
वैदूर्य्यजालसञ्छन्नैर्वीर्य्यद्रविणमाश्रितः। दिव्यं विस्फारयंश्चापं द्रोणमभ्यद्रवद्‌बली। १०२०
आटरूषकवर्णाभा हयाः पाण्ड्यानुयायिनां। अवहन् रथमुख्यानामयुतानि चतुर्द्दश।
नानावर्णेन रूपेण नानाकृतिमुखा हयाः। रथचक्रध्वजं वीरं घटोत्कचमुदावहन्।
भरतानां समेतानामुत्सृज्यैको मतानि यः। गतो युधिष्ठिरं भक्त्या त्यक्त्वा सर्व्वमभीप्सितं।
लोहिताक्षं महाबाहुं बृहन्तं तमरिध्वजाः। महासत्त्वा महाकायाः सौवर्णस्यन्दने स्थितं।
सुवर्णवर्णा धर्म्मज्ञमनीकस्थं युधिष्ठिरं। राजश्रेष्ठं हयश्रेष्ठाः सर्व्वतः पृष्ठतोऽन्वयुः। १०२५
वर्णैश्चोच्चावचैरन्यैः सदश्वानां प्रभद्रकाः। सन्यवर्त्तन्त युद्धाय बहवो देवरूपिणः।
ते यत्ता भीमसेनेन सहिताः काञ्चनध्वजाः। प्रत्यदृश्यन्त राजेन्द्र सेन्द्रा इव दिवौकसः।
प्रत्यरोचत तान् सर्व्वान् धृष्टद्युम्नः समागतान्। सर्व्वाण्यति च सैन्यानि भारद्वाजो व्यरोचत।
अतीव शुशुभे तस्य ध्वजः कृष्णाजिनोत्तरः। कमण्डलुर्म्महाराज जातरूपमयः शुभः।
ध्वजन्तु भीमसेनस्य वैदूर्य्यमणिलोचनं। भ्राजमानं महासिंहं राजतं दृष्टवानहं। १०३०
ध्वजन्तु कुरुराजस्य पाण्डवस्य महौजसः। दृष्टवानस्मि सौवर्णं सोमं ग्रहगणान्वितं।
मृदङ्गौ चात्र विपुलौ दिव्यौ नन्दोपनन्दकौ। यन्त्रेणाहन्यमानौ च सुस्वनौ हर्षवर्द्धनौ।
शरभं पृष्ठसौवर्णं नकुलस्य महाध्वजं। अपश्याम रथेऽत्युग्रं भीषणार्थमवस्थितं।
हंसस्तु राजतः श्रीमान् ध्वजे घण्टापताकवान्। सहदेवस्य दुर्द्धर्षो द्विषतां शोकवर्द्धनः।
पञ्चानां द्रौपदेयानां प्रतिमाध्वजभूषणं। धर्म्ममारुतशक्राणामश्विनोश्च महात्मनोः। १०३५
अभिमन्योः कुमारस्य शार्ङ्गपक्षी हिरण्मयः। रथे ध्वजवरो राजंस्तप्तचामीकरोज्ज्वलः।
घटोत्कचस्य राजेन्द्र ध्वजे गृध्रो व्यरोचत। अश्वाश्च कामगास्तस्य रावणस्य यथा पुरा।
माहेन्द्रञ्च धनुर्द्दिव्यं धर्म्मराजे युधिष्ठिरे। वायव्यं भीमसेनस्य धनुर्द्दिव्यमभून्नृप।
त्रैलोक्यरक्षणार्थाय ब्रह्मणा सृष्टमायुधं। तद्दिव्यमजरञ्चैव फाल्गुनार्थाय वै धनुः।
वैष्णवं नकुलार्थाय सहदेवाय चाश्विनं। घटोत्कचाय पौलस्त्यं धनुर्द्दिव्यं भयानकं। १०४०
रौद्रमाग्नेयकौवेर्य्यं याम्यं गिरिशमेव च। पञ्चानां द्रौपदेयानां धनूरत्नानि भारत।
रौद्रं धनुर्वरं श्रेष्ठं लेभे यं रोहिणीसुतः। तं तुष्टः प्रददौ रामः सौभद्राय महात्मने।
एते चान्ये च बहवो ध्वजा हेमविभूषिताः। तत्रादृश्यन्त शूराणां द्विषतां शोकवर्द्धनाः।
तदभूद्‌ध्वजसम्बाधमकापुरुषसेवितं। द्रोणानीकं महाराज पटे चित्रमिवार्पितं।
शुश्रुवुर्नामगोत्राणि वीराणां संयुगे तदा। द्रोणमाद्रवतां राजन् स्वयम्बरमिवाहवे। १०४५
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकवधपर्व्वणि ध्वजादिकथने त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ व्यथयेयुरिमे सेनां देवानामपि सञ्जय। आहवे व्यवतिष्ठन्त वृकोदरमुखा नृपाः ।
संप्रयुक्तः किलैवायं दिष्टै र्भवति पूरुषः। तस्मिन्नेव च सर्व्वार्थाः प्रदृश्यन्ते पृथग्विधाः।
दीर्घं विप्रोषितः कालमरण्ये जटिलोऽजिनी। अज्ञातश्चैव लोकस्य विजहार युधिष्ठिरः।
स एव महतीं सेनां समावर्त्तयदाहवे। किमन्यद्दैवसंयोगान्मम पुत्त्रस्य चाभवत्।
युक्त एव हि भाग्येन ध्रुवमुत्पद्यते नरः। स तथा कृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति । १०५०
द्यूतव्यसनमासाद्य क्लेशितो हि युधिष्ठिरः। स पुनर्भागधेयेन सहायानुपलब्धवान् ।
अद्य मे केकया लब्धाः कौशिकाः कोशलाश्च ये। चेदयश्चापरे वङ्गा मामेव समुपाश्रिताः।
पृथिवी भूयसी तात मम पार्थस्य नो तथा। इति मामब्रवीत् सूत मन्दो दुर्य्योधनः पुरा।
तस्य सेनासमूहस्य मध्ये द्रोणः सुरक्षितः। निहतः पार्षतेनाजौ किमन्यद्भागधेयतः।
मध्ये राज्ञां महाबाहुं सदा युद्धाभिनन्दिनं। सर्व्वास्त्रपारगं द्रोणं कथं मृत्युरुपेयिवान्। १०५५
समनुप्राप्तकृच्छ्रोऽहं मोहं परममागतः। भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा नाहं जीवितुमुत्सहे।
यन्मां क्षत्ताब्रवीत्तात प्रपश्यन् पुत्त्रगृद्धिनं। दुर्य्योधनेन तत्सर्व्वं प्राप्तं सूत मया सह।
नृशंसन्तु परं तु स्यात् त्यक्त्वा दुर्य्योधनं यदि। पुत्त्रशेषं चिकीर्षेयं कृत्स्नेन मरणं व्रजत्।
यो हि धर्म्मं परित्यज्य भवत्यर्थपरो नरः। सोऽस्माच्च हीयते लोकात् क्षुद्रभावञ्च गच्छति।
अद्य चाप्यस्य राष्ट्रस्य हतोत्साहस्य सञ्जय। अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति। १०६०
कथं स्यादवशेषो हि धुर्य्ययोरभ्यतीतयोः। यौ नित्यमुपजीवामः क्षमिणौ पुरुषर्षभौ।
व्यक्तमेव च मे शंस यथायुद्धमवर्त्तत। केऽयुध्यन् केऽप्यपाकर्षन् के क्षुद्राः प्राद्रवन् भयात्।
धनञ्जयञ्च मे शंस यदचक्रे रथर्षभः। तस्माद्भयं नो भूयिष्ठं भ्रातृव्याच्च वृकोदरात्।
यथासीच्च निवृत्तेषु पाण्डवेयेषु सञ्जय। मम सैन्यावशेषस्य सन्निपातः सुदारुणः।
कथञ्च वो मनस्तात निवृत्तेष्वभवत्तदा। मामकानाञ्च के शूरास्तेषां तत्र न्यवारयन्। १०६५
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकवधपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः॥ २४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ महद्भैरवमासीन्नः सन्निवृत्तेषु पाण्डुषु। दृष्ट्वा द्रोणं छाद्यमानं तैर्भास्करमिवाम्बुदैः।
तैश्चोद्धूतं रजस्तीव्रमवचक्रे चमूस्तव। ततो हतममंस्याम द्रोणं दृष्टिपथे हते।
तांस्तु शूरान् महेष्वासान् क्रूरं कर्म्म चिकीर्षतः। दृष्ट्वा दुर्य्योधनस्तूर्णं स्वसैन्यं समचूचुदत्।
यथाशक्ति यथोत्साहं यथासत्त्वं नराधिपाः। वारयध्वं यथायोगं पाण्डवानामनीकिनीं।
ततो दुर्म्मर्षणो भीममभ्यगच्छत् सुतस्तव। आराद्दृष्ट्वा किरन् वाणैरिच्छन् द्रोणस्य जीवितं। १०७०
वाणैः समाचिनोद्भीमं क्रुद्धो मृत्युरिवाहवे। तञ्च भीमो तुदद्वाणैस्तदासीत्तुमुलं महत्।
त ईश्वरसमादिष्टाः प्राज्ञाः शूराः प्रहारिणः। राज्यं मृत्युभयं त्यक्त्वा प्रत्यतिष्ठन् परान् युधि।
कृतवर्म्मा शिनेः पौत्त्रं मत्तो मत्तमिव द्विपं। सैन्धवः क्षत्रवर्म्माणमायान्तं निशितैः शरैः।
उग्रधन्वा महेष्वासं यत्तो द्रोणादवारयत्। कृतवर्म्मा सिन्धुपतेश्छित्त्वा केतनकार्मुके।

नाराचैर्द्दशभिः क्रुद्धः सर्व्वमर्म्मस्वताडयत्। अथान्यद्धनुरादाय सैन्धवः क्षतहस्तवत्। १०७५
विव्याध क्षत्रवर्म्माणं रणे सर्व्वायसैः शरैः। युयुत्सुं पाण्डवार्थाय यतमानं महारथं।
सुबाहुर्भ्रातरं शूरं यत्तो द्रोणादवारयत्। सुबाहोः सधनुर्व्वाणौ व्यस्यतः परिघोपमौ।
युयुत्सुः सितपीताभ्यां क्षुराभ्यामच्छिनद्भुजौ। राजानं पाण्डवश्रेष्ठं धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरं।
वेलेव सागरं क्षुब्धं मद्रराट् समवारयत्। तं धर्म्मराजो बहुभिर्म्मर्म्मभिद्भिरवाकिरत्।
मद्रेशस्तं चतुःषष्ट्या शरैर्विद्धोऽनदद्भृशं। तस्य नानदतः केतुमुच्चकर्त्त च कार्म्मुकं। १०८०
क्षुराभ्यां पाण्डवश्रेष्ठस्तत उच्चुक्रुशुर्ज्जनाः। तथैव राजा वाह्लीको राजानं द्रुपदं शरैः।
आद्रवन्तं महानीको महानीकं न्यवारयत्। तद्युद्धमभवद्घोरं वृद्धयोः सहसेनयोः।
यथा महायूथपयोर्द्विपयोः सम्प्रभिन्नयोः। विन्दानुविन्दावावन्त्यौ विराटं मत्स्यमार्च्छतां।
सह सैन्यैः सहानीकं यथेन्द्राग्नी पुरा बलिं। तदुत्पिञ्जलकं युद्धमासीद्देवासुरोपमं।
मत्स्यानां केकयैः सार्द्धमभीताश्वरथद्विपं। नाकुलिन्तु शतानीकं भूतकर्म्मा सभापतिः। १०८५
अस्यन्तमिषुजालानि यान्तं द्रोणादवारयत। ततो नकुलदायादस्त्रिभिर्भल्लैः सुसंशितैः।
चक्रे विबाहुशिरसं भूतकर्म्माणमाहवे। सुतसोमन्तु विक्रान्तमायान्तं तं शरौघिणं।
द्रोणायाभिमुखं वीरं विविंशतिरवारयत्। सुतसोमस्तु संक्रुद्धः स्वपितृव्यमजिह्मगैः।
विविंशतिं शरैर्भित्त्वा नाभ्यवर्त्तत दंशितः। अथ भीमरथः शाल्वमाशुगैरायसैः शितैः।
षड्भिः साश्वनियन्तारमनयद्यमसादनं। श्रुतकर्म्माणमायान्तं मयूरसदृशैर्हयैः। १०९०
चित्रसेनिर्महाराज तव पुत्त्रमवारयत्। तौ पौत्त्रौ तव दुर्द्धर्षौ परस्परवधैषिणौ।
पितॄणामर्थसिद्ध्यर्थं चक्रतुर्युद्धमुत्तमं। तिष्ठन्तमग्रे तं दृष्ट्वा प्रतिविन्ध्यं महाहवे।
द्रौणिर्मानं पितुः कुर्व्वन् मार्गणैः समवारयत्। तं क्रुद्धं प्रतिविव्याध प्रतिविन्ध्यः शितैः शरैः।
सिंहलाङ्गूललक्ष्माणं पितुरर्थे व्यवस्थितं। प्रवपन्निव बीजानि बीजकाले नरर्षभ।
द्रौणायनिं द्रौपदेयाः शरवर्षैरवाकिरन्। आर्ज्जुनिं श्रुतकीर्त्तिन्तु द्रौपदेयं महारथं। १०९५
द्रोणायाभिमुखं यान्तं दौःशासनिरवारयत्। तस्य कृष्णसमः कार्ष्णिस्त्रिभिर्भल्लैः सुसंशितैः।
धनुर्ध्वजञ्च सूतञ्च छित्त्वा द्रोणान्तिकं ययौ। यस्तु शूरतमो राजन्नुभयोः सेनयोर्म्मतः।
तं पटच्चरहन्तारं लक्ष्मणः समवारयत्। स लक्ष्मणस्येष्वसनं छित्त्वा लक्ष्म च भारत।
लक्ष्मणे शरजालानि विसृजन् बह्वशोभत। विकर्णस्तु महाप्राज्ञो याज्ञसेनिं शिखण्डिनं।
पर्य्यवारयदायान्तं युवानं समरे युवा। ततस्तमिषुजालेन याज्ञसेनिः समावृणोत्। ११००
विधूय तद्बाणजालं बभौ तव सुतो बली। अङ्गदोऽभिमुखं वीरमुत्तमौजसमाहवे।
द्रोणायाभिमुखं यान्तं शरौघेण न्यवारयत्। सम्प्रहारस्तुमुलस्तयोः पुरुषसिंहयोः।
सैनिकानाञ्च सर्व्वेषां तयोश्च प्रीतिवर्द्धनः। दुर्म्मुखश्च महेष्वासो वीरं पुरुजितं बली।
द्रोणायाभिमुखं यान्तं वत्सदन्तैरवारयत्। स दुर्म्मुखं भ्रुवोर्म्मध्ये नाराचेनाभ्यताडयत्।

तस्य तद्विबभौ वक्त्रं सनालमिव पङ्कजं । कर्णस्तु कैकयान् भ्रातॄन् पञ्च लोहितकध्वजान् । ११०१
द्रोणायाभिमुखं यान्तं शरवर्षैरवारयत् । ते चैनं भृशसन्तप्ताः शरवर्षैरवाकिरन् ।
स च तान् छादयामास शरजालैः पुनः पुनः । नैव कर्णो न ते पञ्च ददृशुर्बाणसंवृताः ।
साश्वसूतध्वजरथाः परस्परशराचिताः । पुत्रास्ते दुर्ज्जयश्चैव जयश्च विजयश्च ह ।
नीलकाश्यजयत्सेनांस्त्रयस्त्रीन् प्रत्यवारयन् । तद्युद्धमभवद्घोरमीक्षितृप्रीतिवर्द्धनं ।
सिंहव्याघ्रतरक्षूणां यथर्क्षमहिषर्षभैः । क्षेमधूर्त्तिबृहन्तौ तु भ्रातरौ सात्वतं युधि । १११०
द्रोणाभिमुखमायान्तं शरैस्तीक्ष्णैस्ततक्षतुः । तयोस्तस्य च तद्युद्धमत्यद्भुतमिवाभवत् ।
सिंहस्य द्विपमुख्याभ्यां प्रभिन्नाभ्यां यथा वने । राजानन्तु तथाऽम्बष्ठमेकं युद्धाभिनन्दिनं ।
चेदिराजः शरानस्य क्रुद्धो द्रोणादवारयत् । ततोऽम्बष्ठोऽस्थिभेदिन्या निरभिद्यच्छलाकया ।
स त्यक्त्वा सशरं चापं रथात् भूमिमुपागमत् । वार्द्धक्षेमिन्तु वार्ष्णेयं कृपः शारद्वतः शरैः ।
अक्षुद्रः क्षुद्रकैर्बाणैः क्रुद्धरूपमवारयत् । युद्ध्यन्तौ कृपवार्ष्णेयौ येऽपश्यंश्चित्रयोधिनौ । १११५
ते युद्धासक्तमनसो नान्यां बुबुधिरे क्रियां । सौमदत्तिस्तु राजानं मणिमन्तमतन्द्रितं ।
पर्य्यवारयदायान्तं यशो द्रोणस्य वर्द्धयन् । स सौमदत्तिस्त्वरितस्तस्येष्वसनकेतने ।
पुनः पताकां सूतञ्च छत्रं चापातयद्रथात् । अथाप्लुत्य रथात्तूर्णं यूपकेतुरमित्रहा ।
साश्वसूतध्वजरथं तं चकर्त्त वरासिना । रथञ्च स्वं समास्थाय धनुरादाय चापरं ।
स्वयं यच्छन् हयान् राजन् व्यधमत् पाण्डवीं चमूं । पाण्ड्यमिन्द्रमिवायान्तमसुरान् प्रति जघुषं । ११२०
समर्थः सायकौघेन वृषसेनो न्यवारयत् । गदापरिघनिस्त्रिंशपट्टिशायोघनाश्मभिः ।
मुषलैर्मुद्गरैश्चक्रैर्भिन्दिपालपरश्वधैः । पांशुवाताग्निसलिलैर्भस्मलोष्टतृणद्रुमैः ।
आरुजन् प्ररुजन् भञ्जन् निघ्नन् विद्रावयन् क्षिपन् । सेनां विभीषयन्नायाद्द्रोणं प्रेप्सुर्घटोत्कचः
तन्तु नानाप्रहरणैर्नानायुद्धविशेषणैः । राक्षसं राक्षसः क्रुद्धः समाजघ्ने ह्यलम्बुषः ।
तयोस्तदभवद्युद्धं रक्षोग्रामणिमुख्ययोः । तादृक् यादृक् पुरा वृत्तं शम्बरामरराजयोः । ११२५
एवं द्वन्द्वशतान्यासन् रथवारणवाजिनां । पदातीनाञ्च भद्रन्ते तव तेषाञ्च सङ्कुले ।
नैतादृशो दृष्टपूर्व्वः सङ्ग्रामो नैव च श्रुतः । द्रोणस्याभावभावे तु प्रसक्तानां यथाऽभवत् ।
इदं घोरमिदं चित्रमिदं रौद्रमिति प्रभो । तत्र युद्धान्यदृश्यन्त प्रततानि बहूनि च ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकवधपर्व्वणि द्वन्द्वयुद्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तेष्वेवं सन्निवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भागशः । कथं युयुधिरे पार्था मामकाश्च तरस्विनः ।
किमर्ज्जुनश्चाप्यकरोत् संशप्तकरथं प्रति । संशप्तका वा पार्थस्य किमकुर्व्वत सञ्जय । ११३०
॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा तेष्वनिवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भागशः । स्वयमभ्यद्रवद्भीमं नागानीकेन ते सुतः ।
सनाग इव नागेन गोवृषेणेव गोवृषः । समाहूतः स्वयं राज्ञा नागानीकमुपाद्रवत् ।
स युद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्य्येण चान्वितः । अभिनत् कुञ्जरानीकमचिरेणैव मारिष ।

ते गजा गिरिसङ्काशाः क्षरन्तः सर्व्वतोमदं । भीमसेनस्य नाराचैर्व्विमुखा विदलीकृताः ।
विधमेदभ्रजालानि यथा वायुः समुद्धतः । व्यधमत्तान्यनीकानि तथैव पवनात्मजः । ११३५
स तेषु विसृजन् वाणान् भीमो नागेष्वशोभत । भुवनेष्विव सर्व्वेषु गभस्तीनुदितो रविः ।
ते भीमवाणाभिहताः संसक्ता विवभुर्गजाः । गभस्तिभिरिवार्कस्य व्योम्नि नानावलाहकाः ।
तथा गजानां कदनं कुर्व्वाणमनिलात्मजं । क्रुद्धो दुर्य्योधनोऽभ्येत्य प्रत्यविध्यत् शितैः शरैः ।
ततः क्षणेन क्षितिपं क्षतजप्रतिमेक्षणः । क्षयं निनीषुर्निशितैर्भीमो विव्याध पत्रिभिः ।
स शरार्पितसर्व्वाङ्गः क्रुद्धो विव्याध पाण्डवं । नाराचैरर्करश्म्याभैर्भीमसेनं स्मयन्निव । ११४०
तस्य नागं मणिमयं रत्नचित्रं ध्वजे स्थितं । भल्लाभ्यां कार्म्मुकञ्चैव क्षिप्रं चिच्छेद पाण्डवः ।
दुर्य्योधनं पीड्यमानं दृष्ट्वा भीमेन मारिष । चुक्षोभयिषुरभ्यागादङ्गो मातङ्गमास्थितः ।
तमापतन्तं नागेन्द्रमम्बुदप्रतिमस्वनं । कुम्भान्तरे भीमसेनो नाराचेनार्द्दयद्भृशं ।
तस्य कायं विनिर्भिद्य न्यमज्जद्धरणीतले । ततः पपात द्विरदो वज्राहत इवाचलः ।
तस्यावर्ज्जितनागस्य म्लेच्छस्य च पतिष्यतः । शिरश्चिच्छेद भल्लेन क्षिप्रकारी वृकोदरः । ११४५
तस्मिन्निपतिते वीरे सम्प्राद्रवत सा चमूः । सम्भ्रान्ताश्वद्विपरथा पदातीनवमृद्नती ।
तेष्वनीकेषु भग्नेषु विद्रवत्सु समन्ततः । प्राग्ज्योतिषस्ततो भीमं कुञ्जरेण समाद्रवत् ।
चरणाभ्यामथो द्वाभ्यां संहतेन करेण च । व्यावृत्तनयनः क्रुद्धः प्रदहन्निव पाण्डवं ।
वृकोदररथं साश्वमविशेषमचूर्णयत् । पद्भ्यां भीमोऽप्यथो धावन् तस्य गात्रेष्वलीयत ।
जानन्नञ्जलिकावेधं न व्यक्रामत पाण्डवः । गात्राभ्यन्तरगो भूत्वा करेण ताडयन्मुहुः । ११५०
लालयामास तं नागं वधाकाङ्क्षिणमव्ययं । कुलालचक्रवन्नागस्तदा तूर्णमथाभ्रमत् ।
नागायुतबलो श्रीमान् कालयानो वृकोदरः । भीमोऽपि निष्क्रम्य ततः सुप्रतीकाग्रतोऽभवत् ।
भीमं करेणावनम्य जानुभ्यामभ्यपातयत् । ग्रीवायां वेष्टयित्वैनं स गजो हन्तुमैहत ।
करवेष्टं भीमसेनो भ्रमं दत्वा व्यमोचयत् । पुनर्गात्राणि नागस्य प्रविवेश वृकोदरः ।
यावत् प्रतिगजायातं स्वबलस्यमवैक्षत । भीमोऽपि नागगात्रेभ्यो विनिष्क्रम्य ययौ जवात् । ११५५
ततः सर्व्वस्य सैन्यस्य नादः समभवन्महान् । अहो धिग्निहतो भीमः कुञ्जरेणेति मारिष ।
तेन नागेन सन्त्रस्ता पाण्डवानामनीकिनी । सहसाऽभ्यद्रवद्राजन् यत्र तस्थौ वृकोदरः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा हतं मत्वा वृकोदरं । भगदत्तं सपाञ्चाल्यः सर्व्वतः समवारयत् ।
तं रथै रथिनां श्रेष्ठः परिवार्य्य समन्ततः । अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
स विघातं पृषत्कानामङ्कुशेन समाचरन् । गजेन पाण्डुपाञ्चालान् व्यधमत् पर्व्वतेश्वरः । ११६०
तदद्भुतमपश्याम भगदत्तस्य संयुगे । तथा वृद्धस्य चरितं कुञ्जरेण विशाम्पते ।
ततो राजा दशार्णानां प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् । तिर्य्यग्यातेन नागेन समदेनाशुगामिना ।
तयोर्युद्धं समभवन्नागयोर्भीमरूपयोः । सपक्षयोः पर्व्वतयोर्यथा सद्रुमयोः पुरा ।

प्राग्ज्योतिषपतेर्नागः संनिवृत्यापवृत्य च। पार्श्वे दशार्णाधिपतेर्भित्त्वा नागमघातयत्।
तोमरैः सूर्य्यरश्म्याभैर्भगदत्तोऽथ सप्तभिः। जघान द्विरदस्थं तं शत्रुं प्रचलितासनं। ११६५
व्यवच्छिद्य तु राजानं भगदत्तं युधिष्ठिरः। रथानीकेन महता सर्व्वतः पर्य्यवारयत्।
सकुञ्जरस्थो रथिभिः शुशुभे सर्व्वतोवृतः। पर्व्वते वनमध्यस्थो ज्वलन्निव हुताशनः।
मण्डलं सर्व्वतः श्लिष्टं रथिनामुग्रधन्विनां। किरतां शरवर्षाणि स नागः पर्य्यवर्त्तत।
ततः प्राग्ज्योतिषो राजा परिगृह्य महागजं। प्रेषयामास तं नागं युयुधानरथं प्रति।
शिनेः पौत्त्रस्य तु रथं परिगृह्य महाद्विपः। अभिचिक्षेप वेगेन युयुधानस्त्वपाक्रमत्। ११७०
बृहतः सैन्धवानश्वान् समुत्थाप्याथ सारथिः। तस्थौ सात्यकिमासाद्य स सूतस्तं रथं प्रति।
स तु लब्ध्वाऽन्तरं नागस्त्वरितो रथमण्डलात्। निश्चक्राम ततः सर्व्वान् परिचिक्षेप पार्थिवान्।
ते त्वाशुगतिना तेन त्रास्यमाना नरर्षभाः। तमेकं द्विरदं सङ्ख्ये मेनिरे शतशो द्विपान्।
ते गजस्थेन काल्यन्ते भगदत्तेन पाण्डवाः। तेषां प्राद्रवतां भीमः पाञ्चालानामितस्ततः।
गजवाजिकृतः शब्दः सुमहान् समजायत। भगदत्तेन समरे काल्यमानेषु पाण्डुषु। ११७५
प्राग्ज्योतिषमतिक्रुद्धः पुनर्भीमः समभ्ययात्। तस्याभिद्रवतो वाहान् हस्तमुक्तेन वारिणा।
सिक्त्वा व्यत्रासयन्नागस्तं भीमः प्राकिरत्ततः। ततस्तमभ्ययात्तूर्णं रुचिपर्व्वा कृतीसुतः।
प्रवर्षन् शरवर्षेण रथस्थोऽन्तकसन्निभः। ततः स रुचिपर्व्वाणं शरेणानतपर्व्वणा।
सुपर्व्वा पर्व्वतपतिर्निन्ये वैवस्वतक्षयं। तस्मिन्निपतिते वीरे सौभद्रो द्रौपदीसुताः।
चेकितानो धृष्टकेतुर्युयुत्सुश्चार्दयन् द्विपं। त एनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदाः। ११८०
सिषिचुर्भैरवान्नादान् विनदन्तो जिघांसवः। ततः पार्ष्ण्यङ्कुशाङ्गुष्ठैः कृतिना चोदितो द्विपः।
प्रसारितकरः प्रायात् स्तब्धकर्णेक्षणो द्रुतं। सोऽधिष्ठाय पदा वाहान् युयुत्सोः सूतमारुजत्।
युयुत्सुस्तु रथाद्राजन्नपाक्रामत् त्वरान्वितः। ततः पाण्डवयोधास्ते नागराजं शरैर्द्रुतं।
सिषिचुर्भैरवान्नादान् विनदन्तो जिघांसवः। पुत्त्रस्तु तव सम्भ्रान्तः सौभद्रस्याप्लुतो रथं।
स कुञ्जरस्थो विसृजन्निषूनरिषु पार्थिवः। बभौ रश्मीनिवादित्यो भुवनेषु समुत्सृजन्। ११८५
तमार्ज्जुनिर्द्वादशभिर्युयुत्सुर्दशभिः शरैः। त्रिभिस्त्रिभिर्द्रौपदेया धृष्टकेतुश्च विव्यधुः।
सोऽतियत्नार्पितैर्बाणैराचितो द्विरदो बभौ। संस्यूत इव सूर्य्यस्य रश्मिभिर्जलदो महान्।
नियन्तुः शिल्पयत्नाभ्यां प्रेरितोऽरिशरार्द्दितः। परिचिक्षेप तान्नागः स रिपून् सव्यदक्षिणं।
गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान् वने। आविष्टयत तां सेनां भगदत्तस्तथा मुहुः।
क्षिप्रं श्येनाभिपन्नानां वायसानामिव स्वनः। बभूव पाण्डवेयानां भृशं विद्रवतां स्वनः। ११९०

स नागराजः प्रवराङ्कुशाहतः पुरा सपक्षोऽद्रिवरो यथा नृप। भयं तदा रिपुषु समादधद्भृशं वणिग्जनानामभितो यथाऽर्णवः।

ततो ध्वनिर्द्विरदरथाश्वपार्थिवैर्भयाद्द्रवद्भिर्जनितोऽतिभैरवः। क्षितिं वियद्द्यां विदिशो दिशस्तथा समावृणोत् पार्थिव संयुगे ततः।

स तेन नागप्रवरेण पार्थिवो भृशं जगाह द्विषतामनीकिनीं। पुरा सुगुप्तां विबुधैरिवाहवे विरोचनो देववरूथिनीमिव।
भृशं ववौ ज्वलनसखो वियद्रजः समावृणोन्मुहुरपि चैव सैनिकान्। तमेव नागं गणशो यथा गजान् समन्ततो द्रुतमथ
मेनिरे जनाः।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकबधपर्व्वणि भगदत्तयुद्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ यन्मां पार्थस्य सङ्ग्रामे कर्म्माणि परिपृच्छसि। तच्छृणुष्व महाबाहो पार्थो यदकरोन्मृधे। ११९६
रजो दृष्ट्वा समुद्भूतं श्रुत्वा च जननिस्वनं। भगदत्ते विकुर्व्वाणे कौन्तेयः कृष्णमब्रवीत्।
यथा प्राग्ज्योतिषो राजा गजेन मधुसूदन। त्वरमाणोऽभिनिष्क्रान्तो ध्रुवं तस्यैष निस्वनः।
इन्द्रादनवरः सङ्ख्ये गजयानविशारदः। प्रथमो वा द्वितीयो वा पृथिव्यामिति मे मतिः।
स चापि द्विरदश्रेष्ठः सदाऽप्रतिगजो युधि। सर्व्वशस्त्रातिगः सङ्ख्ये कृतकर्म्मा जितक्लमः।
सोढा शस्त्रनिपातानामग्निस्पर्शस्य चानघ। स पाण्डवबलं सर्व्वमद्यैको नाशयिष्यति। १२००
न चावाभ्यामृतेऽन्योऽस्ति शक्तस्तं प्रतिबाधितुं। त्वरमाणस्ततो याहि यतः प्राग्ज्योतिषाधिपः।
शत्रुसङ्ख्ये द्विपबलं वयसा चापि विस्मितं। अद्यैनं प्रेषयिष्यामि बलहन्तुः प्रियातिथिं।
वचनादथ कृष्णस्तु प्रययौ सव्यसाचिनः। दीर्य्यते भगदत्तेन यत्र पाण्डववाहिनी।
तं प्रयान्तं ततः पश्चादाह्वयन्तो महारथाः। संशप्तकाः समारोहन् सहस्राणि चतुर्द्दश।
दशैव तु सहस्राणि त्रिगर्त्तानां महारथाः। चत्वारि च सहस्राणि वासुदेवस्य चानुगाः। १२०५
दीर्य्यमाणां चमूं दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिष। आहूयमानस्य च तैरभवद्धृदयं द्विधा।
किन्नु श्रेयस्करं कर्म्म भवेदद्येति चिन्तयन्। इह वा विनिवर्त्तेयं गच्छेयं वा युधिष्ठिरं।
तस्य बुद्ध्या विचार्य्यैवमर्ज्जुनस्य कुरूद्वह। अभवद्भूयसी बुद्धिः संशप्तकबधे स्थिरा।
स सन्निवृत्तः सहसा कपिप्रवरकेतनः। एको रथसहस्राणि निहन्तुं वासवी रणे।
सा हि दुर्य्योधनस्यासीन्मतिः कर्णस्य चोभयोः। अर्ज्जुनस्य बधोपाये तेन द्वैधमकल्पयत्। १२१०
स तु दोलायमानो वा द्वैधीभावेन पाण्डवः। बधेन तु नराग्र्याणामकरोत्तां मृषा तदा।
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्व्वणां। व्यसृजन्नर्ज्जुने राजन् संशप्तकमहारथाः।
नैव कुन्तीसुतः पार्थो नैव कृष्णो जनार्द्दनः। न हया न रथो राजन् दृश्यन्ते स्म शरैश्चिताः।
यदा मोहमनुप्राप्तः सस्वेदश्च जनार्द्दनः। ततस्तान् प्रायशः पार्थो ब्राह्मास्त्रेण निजघ्निवान्।
शतशः पाणयश्छिन्नाः सेषुज्यातलकार्म्मुकाः। केतवो वाजिनः सूता रथिनश्चापतन् क्षितौ। १२१५
द्रुमाचलाग्राम्बुधरैः समकायाः सुकल्पिताः। हतारोहाः क्षितौ पेतुर्द्विपाः पार्थशराहताः।
विप्रविद्धकुथावल्गाश्छिन्नभाण्डाः परासवः। सारोहास्तुरगाः पेतुर्मथिता मार्गणैर्भृशं।
सर्ष्टिप्रासासिनखराः समुद्गरपरश्वधाः। संच्छिन्ना बाहवः पेतुर्नृणां भल्लैः किरीटिना।
बालादित्याम्बुजेन्दूनां तुल्यरूपाणि मारिष। संच्छिन्नान्यर्ज्जुनशरैः शिरांस्युर्व्व्यां प्रपेदिरे।
जज्वालालङ्कृतैः सेना पत्रिभिः प्राणभोजनैः। नानारूपस्तदामित्रान् क्रुद्धे निघ्नति फाल्गुने। १२२०

क्षोभयन्तं तथा सेनां द्विरदं नलिनीमिव । धनञ्जयं भूतगणाः साधुसाध्वित्यपूजयन् ।
दृष्ट्वा तत् कर्म पार्थस्य वासवस्येव माधवः । विस्मयं परमं मत्वा प्राञ्जलिस्तमुवाच ह ।
कर्मैतत् पार्थ शक्रेण यमेन धनदेन च । दुष्करं समरे यत्ते कृतमद्येति मे मतिः ।
युगपत्समरे यत्ते शतशोऽथ सहस्रशः । पतिता एव मे दृष्टाः संशप्तकमहारथाः ।
ततः संशप्तकान् हत्वा भूयिष्ठं ये व्यवस्थिताः । भगदत्ताय याहीति कृष्णं पार्थोऽभ्यचोदयत् । १२२१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकवधपर्व्वणि संशप्तकवधे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ यियासतस्ततः कृष्णः पार्थस्याश्वान् मनोजवान् । सम्प्रैषीद्धेमसञ्छन्नान् द्रोणानीकाय पाण्डुरान् ।
तं प्रयान्तं कुरुश्रेष्ठं स्वान् भ्रातॄन् द्रोणतापितान् । सुशर्म्मा भ्रातृभिः सार्द्धं युद्धार्थी पृष्ठतोऽन्वयात् ।
ततः श्वेतहयः कृष्णमब्रवीदजितञ्जयः । एष मां भ्रातृभिः सार्द्धं सुशर्म्माह्वयतेऽच्युत ।
दीर्य्यते चोत्तरेणैव तत्सैन्यं मधुसूदन । द्वैधीभूतं मनो मेऽद्य कृतं संशप्तकैरिदं ।
किन्नु संशप्तकान् हन्मि स्वान् रक्षाम्यहितार्द्दितान् । इति मे त्वं मतं वेत्थ तत्र किं सुकृतं भवेत् । १२३०
एवमुक्तस्तु दाशार्हः स्यन्दनं प्रत्यवर्त्तयत् । येन त्रिगर्त्ताधिपतिः पाण्डवं समुपाह्वयत् ।
ततोऽर्ज्जुनः सुशर्म्माणं विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः । ध्वजं धनुश्चास्य रथे क्षुराभ्यां समकृन्तत ।
त्रिगर्त्ताधिपतेश्चापि भ्रातरं षड्भिराशुगैः । साश्वंससूतं त्वरितः पार्थः प्रैषीद्यमक्षयं ।
ततो भुजगसङ्काशां सुशर्म्मा शक्तिमायसीं । चिक्षेपार्ज्जुनमादिश्य वासुदेवाय तोमरं ।
शक्तिं त्रिभिः शरैश्छित्त्वा तोमरं त्रिभिरर्ज्जुनः । सुशर्म्माणं शरव्रातैर्म्मोहयित्वा न्यवर्त्तयत् । १२३५
तं वासवमिवायान्तं भूरिवर्षशरौघिणं । राजंस्तावकसैन्यानां नोग्रं कश्चिदवारयत् ।
ततो धनञ्जयो बाणैः सर्व्वानेव महारथान् । आयाद्विनिघ्नन् कौरव्यान् दहन् कक्षमिवानलः ।
तस्य वेगमसह्यं तु कुन्तीपुत्त्रस्य धीमतः । नाशक्नुवंस्ते संसोढुं स्पर्शमग्नेरिव प्रजाः ।
संवेष्टयन्ननीकानि शरवर्षेण पाण्डवः । सुपर्णपातवद्राजन् प्रायात् प्राग्ज्योतिषं प्रति ।
यत्तदा नाम यत्क्षिप्णुर्भरतानामपायिनां । धनुः क्षेमकरं सङ्ख्ये द्विषतामश्रुवर्द्धनं । १२४०
तदेव तव पुत्त्रस्य राजन् दुर्द्यूतदेविनः । कृते क्षत्त्रविनाशाय धनुरायच्छदर्ज्जुनः ।
तथा विक्षोभ्यमाणा सा पार्थेन तव वाहिनी । व्यशीर्य्यत महाराजन् नौरिवासाद्य पर्व्वतं ।
ततो दशसहस्राणि न्यवर्त्तन्त धनुष्मतां । मतिं कृत्वा रणे क्रूरा वीरा जयपराजये ।
व्यपेतहृदयत्रासा आवव्रुस्तं महारथाः । अथ पार्थो गुरुं भारं सर्व्वभारसहो युधि ।
यथा पद्मवनं क्रुद्धः प्रविष्टः षष्टिहायनः । मदोत्कटस्तदा यस्तः पार्थोऽमृद्नाच्चमूं तव । १२४५
तस्मिन् प्रमथिते सैन्ये भगदत्तो नराधिपः । तेन नागेन सहसा धनञ्जयमुपाद्रवत् ।
तं रथेन नरव्याघ्रः प्रत्यगृह्णाद्धनञ्जयः । स सन्निपातस्तुमुलो बभूव रथनागयोः ।
कल्पिताभ्यां यथाशास्त्रं रथेन च गजेन च । सङ्ग्रामे चेरतुर्वीरौ भगदत्तधनञ्जयौ ।
ततो जीमूतसङ्काशान्नागादिन्द्र इव प्रभुः । अभ्यवर्षच्छरौघेण भगदत्तो धनञ्जयं ।

सचापि शरवर्षं तत् शरवर्षेण वासविः। अप्राप्तमेव चिच्छेद भगदत्तस्य वीर्य्यवान्। १२५०
ततः प्राग्ज्योतिषो राजा शरवर्षं निवार्य्य तत्। शरैर्जघ्ने महाबाहुं पार्थं कृष्णञ्च मारिष।
ततः स शरजालेन महताऽभ्यवकीर्य्य तौ। चोदयामास तं नागं बधायाच्युतपार्थयोः।
तमापतन्तं द्विरदं दृष्ट्वा क्रुद्धमिवान्तकं। चक्रेऽपसव्यं त्वरितः स्यन्दनेन जनार्द्दनः।
सम्प्राप्तमपि नेयेष परावृत्तं महाद्विपं। सारोहं मृत्युसात् कर्त्तुं स्मरन् धर्मं धनञ्जयः।
स तु नागो द्विपरथान् हयांश्चारुज्य मारिष। प्राहिणोन्मृत्युलोकाय ततः क्रुद्धो धनञ्जयः। १२५५
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकबधपर्व्वणि भगदत्तयुद्धे अष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ पार्थः क्रुद्धः किमकरोद्भगदत्तस्य पाण्डवः। प्राग्ज्योतिषो वा पार्थस्य तन्मे शंस यथातथं।
॥ सञ्जय उवाच॥ प्राग्ज्योतिषेण संसक्तावुभौ दाशार्हपाण्डवौ। मृत्युदंष्ट्रान्तिकं प्राप्तौ सर्व्वभूतानि मेनिरे।
तथास्य शरवर्षाणि पातयत्यनिशं प्रभो। गजस्कन्धान्महाराज कृष्णयोः स्यन्दनस्थयोः।
अथ कार्ष्णायसैर्व्वाणैः पूर्णकार्म्मुकनिःसृतैः। अविध्यद्देवकीपुत्त्रं हेमपुङ्खैः शिलाशितैः।
अग्निस्पर्शसमाकीर्णा भगदत्तेन चोदिताः। निर्भिद्य देवकीपुत्त्रं क्षितिं जग्मुः सुवाससः। १२६०
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा परिवारं निहत्य च। लालयन्निव राजानं भगदत्तमयोधयत्।
सोऽर्करश्मिनिभांस्तीक्ष्णांस्तोमरान् वै चतुर्द्दश। प्रेरयत् सव्यसाची तु त्रिधैकैकमथाच्छिनत्।
ततो नागस्य तद्वर्म्म व्यधमत् पाकशासनिः। शरजालेन महता तद्व्यशीर्य्यत भूतले।
विशीर्णवर्म्मा स गजः शरैः सुभृशमर्द्दितः। बभौ धारानिपाताक्तो व्यभ्रः पर्व्वतराडिव।
ततः प्राग्ज्योतिषः शक्तिं हेमदण्डमयोमयीं। व्यसृजद्वासुदेवाय द्विधा तामर्ज्जुनोऽच्छिनत्। १२६५
ततश्छत्रं ध्वजञ्चैव छित्त्वा राज्ञोऽर्ज्जुनः शरैः। विव्याध दशभिस्तूर्णमुत्स्मयन् पर्व्वतेश्वरं।
सोऽतिविद्धोऽर्ज्जुनशरैः सुपुङ्खैः कङ्कपत्त्रिभिः। भगदत्तस्ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य जनाधिप।
व्यसृजत्तोमरान्मूर्द्ध्नि श्वेताश्वस्योन्ननाद च। तैरर्ज्जुनस्य समरे किरीटं परिवर्त्तितं।
परिवृत्तकिरीटं तत् यमयन्नेव फाल्गुनः। सुदृष्टः क्रियतां लोक इति राजानमब्रवीत्।
एवमुक्तस्तु संक्रुद्धः शरवर्षेण पाण्डवं। अभ्यवर्षत् सगोविन्दं धनुरादाय भास्वरं। १२७०
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा तूणीरान् संनिकृत्य च। त्वरमाणो द्विसप्तत्या सर्व्वमर्म्मस्वताडयत्।
विद्धस्तथा विव्यथितो वैष्णवास्त्रमुदीरयन्। अभिमन्त्र्याङ्कुशं क्रुद्धो व्यसृजत् पाण्डवोरसि।
विसृष्टं भगदत्तेन तदस्त्रं सर्व्वघाति वै। उरसा प्रतिजग्राह पार्थं संछाद्य केशवः।
वैजयन्त्यभवन्माला तदस्त्रं केशवोरसि। ततोऽर्ज्जुनः क्लान्तमनाः केशवं प्रत्यभाषत।
अयुध्यमानस्तुरगान् संयन्तास्मि तवानघ। इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्ष प्रतिज्ञां स्वां न रक्षसि। १२७५
यद्यहं व्यसनी वा स्यामशक्तो वा निवारणे। ततस्त्वयैव कार्य्यं स्यान्न तत् कार्य्यं मयि स्थिते।
सबाणः सधनुश्चाहं ससुरासुरमानुषान्। शक्तो लोकानिमान् जेतुं तच्चापि विदितं तव।
ततोऽर्ज्जुनं वासुदेवः प्रत्युवाचाथ तद्वचः। शृणु गुह्यमिदं पार्थ पुरावृत्तं यथाऽनघ।

चतुर्मूर्त्तिरहं शश्वल्लोकत्राणार्थमुद्यतः । आत्मानं प्रविभज्येह लोकानां हितमादधे ।
एका मूर्त्तिस्तपश्चर्यां कुरुते मे भुवि स्थिता । अपरा पश्यति जगत् कुर्व्वाणं साध्वसाधुनी । १२८०
अपरा कुरुते कर्म्म मानुषं लोकमाश्रिता । शेते चतुर्थी त्वपरा निद्रां वर्षसहस्रिकीं ।
यासौ वर्षसहस्रान्ते मूर्त्तिरुत्तिष्ठते मम । वरार्हेभ्यो वरान् श्रेष्ठान् तस्मिन् काले ददाति सा ।
तन्तु कालमनुप्राप्तं विदित्वा पृथिवी तदा । अयाचत वरं यन्मां नरकार्थाय तच्छृणु ।
देवानामसुराणाञ्च ह्यवध्यस्तनयोऽस्तु मे । उपेतो वैष्णवास्त्रेण तन्मे त्वं दातुमर्हसि ।
एवं वरमहं श्रुत्वा जगत्यास्तनये तदा । अमोघमस्त्रं प्रायच्छं वैष्णवं परमं पुरा । १२८५
अवोचं चैतदस्त्रं वै ह्यमोघं भवतु क्षिते । नरकस्याभिरक्षार्थं नैनं कश्चिद्वधिष्यति ।
अनेनास्त्रेण ते गुप्तः सुतः परबलार्द्दनः । भविष्यति दुराधर्षः सर्व्वलोकेषु सर्व्वदा ।
तथेत्युक्त्वा गता देवी कृतकामा मनस्विनी । स चाप्यासीद्दुराधर्षो नरकः शत्रुतापनः ।
तस्मात् प्राग्ज्योतिषं प्राप्तं तदस्त्रं पार्थ मामकं । नास्यावध्योऽस्ति लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु मारिष ।
तन्मया त्वत्कृते चैतदन्यथा व्यपनायितं । विमुक्तं परमास्त्रेण जहि पार्थ महासुरं । १२९०
वैरिणं युधि दुर्द्धर्षं भगदत्तं सुरद्विषं । यथाहं जघ्निवान् पूर्व्वं हितार्थं नरकं तथा ।
एवमुक्तस्तदा पार्थः केशवेन महात्मना । भगदत्तं शितैर्बाणैः सहसा समवाकिरत् ।
ततः पार्थो महाबाहुरसम्भ्रान्तो महामनाः । कुम्भयोरन्तरे नागं नाराचेन समार्पयत् ।
स समासाद्य तं नागं बाणो वज्र इवाचलं । अभ्यगात् सह पुङ्खेन वल्मीकमिव पन्नगः ।
स गजो भगदत्तेन प्रेर्य्यमाणो मुहुर्म्मुहुः । न करोति वचस्तस्य दरिद्रस्येव योषितः । १२९५
स तु विष्टभ्य गात्राणि दन्ताभ्यामवनिं ययौ । नदन्नार्त्तस्वरं प्राणानुत्ससर्ज्ज महाद्विपः ।
ततश्चन्द्रार्द्धबिम्बेन बाणेनानतपर्व्वणा । बिभेद हृदयं राज्ञो भगदत्तस्य पाण्डवः ।
स भिन्नहृदयो राजा भगदत्तः किरीटिना । शरासनं शरांश्चैव गतासुः प्रमुमोच ह ।
शिरसस्तस्य विभ्रष्टं प्रपपात वरांशुकं । नालताडनविभ्रष्टं पलाशं नलिनादिव ।

सहेममाली तपनीयभाण्डात् पपात नागाद्गिरिसन्निकाशात् । सुपुष्पितो मारुतवेगरुग्णो महीधराग्रादिव कर्णिकारः । १३००
निहत्य तं नरपतिमिन्द्रविक्रमं सखायमिन्द्रस्य तदैन्द्रिराहवे । ततोपरांस्तव जयकाङ्क्षिणो नरान् बभञ्ज वायुर्ब्बलवान् द्रुमानिव ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकवधपर्व्वणि भगदत्तवधे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रियमिन्द्रस्य सततं सखायममितौजसं । हत्वा प्राग्ज्योतिषं पार्थः प्रदक्षिणमवर्त्तत ।
ततो गान्धारराजस्य सुतौ परपुरञ्जयौ । आर्द्देतामर्ज्जुनं सङ्ख्ये भ्रातरौ वृषकाचलौ ।
तौ समेत्यार्ज्जुनं वीरौ पुरः पश्चाच्च धन्विनौ । अविध्येतां महावेगैर्निशितैराशुगैर्भृशं ।
वृषकस्य हयान् सूतं धनुश्छत्रं ध्वजं रथं । तिलशो व्यधमत् पार्थः सौबलस्य शितैः शरैः । १३०५
ततोऽर्ज्जुनः शरव्रातैर्नानाप्रहरणैरपि । गान्धारानाकुलांश्चक्रे सौबलप्रमुखान् पुनः ।

ततः पञ्चशतान् वीरान् गान्धारानुद्यतायुधान् । प्राहिणोन्मृत्युलोकाय क्रुद्धो बाणैर्धनञ्जयः ।
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवतीर्य्य महाभुजः । आरुरोह रथं भ्रातुरन्यच्च धनुराददे ।
तावेकं रथमारूढौ भ्रातरौ वृषकाचलौ । शरवर्षेण बीभत्सुमभिघ्नतां मुहुर्मुहुः ।
श्यालौ तव महात्मानौ राजानौ वृषकाचलौ । भृशं निजघ्नतुः पार्थमिन्द्रं वृत्रबलाविव । १३१०
लब्धलक्षौ तु गान्धारावहतां पाण्डवं पुनः । निदाघवार्षिकौ मासौ लोकं घर्माम्बुभिर्यथा ।
तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ राजानौ वृषकाचलौ । संश्लिष्टाङ्गौ स्थितौ राजन् जघानैकेषुणार्ज्जुनः ।
तौ रथात् सिंहसङ्काशौ लोहिताक्षौ महाभुजौ । गतासू पेततुर्व्वीरौ सोदर्य्यावेकलक्षणौ ।
तयोर्भूमिं गतौ देहौ रथाद्बन्धुजनप्रियौ । यशो दशदिशः पुण्यं गमयित्वा व्यवस्थितौ ।
दृष्ट्वा विनिहतौ वीरौ मातुलावपलायिनौ । भृशं मुमुचुरस्राणि पुत्त्रास्तव विशाम्पते । १३१५
निहतौ भ्रातरौ दृष्ट्वा मायाशतविशारदः । कृष्णौ सम्मोहयन्मायां विदधे शकुनिस्ततः ।
लगुडायोगुडाश्मानः शतघ्न्यश्च सशक्तयः । गदापरिघनिस्त्रिंशशूलमुद्गरपट्टिशाः ।
सकम्पनर्ष्टिनखरा मुषलानि परश्वधाः । क्षुराः क्षुरप्रनालीका वत्सदन्तास्थिसन्धयः ।
चक्राणि विशिखाः प्रासा विविधान्यायुधानि च । सपेतुः सर्व्वतो दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यश्चार्ज्जुनं प्रति ।
खरोष्ट्रमहिषा व्याघ्राः सिंहाः सृमरचिल्लकाः । ऋक्षाः शालावृका गृध्राः कपयश्च सरीसृपाः । १३२०
विविधानि च रक्षांसि क्षुधितान्यर्ज्जुनं प्रति । संक्रुद्धान्यभ्यधावन्त विविधानि वयांसि च ।
ततो दिव्यास्त्रविच्छूरः कुन्तीपुत्त्रो धनञ्जयः । विसृजन्निषुजालानि सहसा तान्यताडयत् ।
ते हन्यमानाः शूरेण प्रवरैः सायकैर्दृढैः । विरुवन्तो महारावं विनेशुः सर्व्वतो हताः ।
ततस्तमः प्रादुरभूदर्ज्जुनस्य रथं प्रति । तस्माच्च तमसो वाचः क्रूराः पार्थमभर्त्सयन् ।
तत्तमो भैरवं घोरं भयकर्त्तृ महाहवे । उत्तमास्त्रेण महता ज्योतिष्केणार्ज्जुनोऽवधीत् । १३२५
हते तस्मिन् जलौघास्तु प्रादुरासन् भयानकाः । अम्भसस्तु विनाशार्थमादित्यास्त्रमथार्ज्जुनः ।
प्रायुङ्क्ताम्भस्ततस्तेन प्रायशोऽस्त्रेण शोषितं । एवं बहुविधा माया सौबलस्य कृताः कृताः ।
जघानास्त्रबलेनाशु प्रहसन्नर्ज्जुनस्तदा । तथा हतासु मायासु त्रस्तोऽर्ज्जुनशराहतः ।
अपायाज्जवनैरश्वैः शकुनिः प्राकृतो यथा । ततोऽर्ज्जुनोऽस्त्रविच्छ्रैष्ठ्यं दर्शयन्नात्मनोऽरिषु ।
अभ्यवर्षच्छरौघेण कौरवाणामनीकिनीं । सा हन्यमाना पार्थेन तव पुत्त्रस्य वाहिनी । १३३०
द्वैधीभूता महाराज गङ्गेवासाद्य पर्व्वतं । द्रोणमेवान्वपद्यन्त केचित्तत्र नरर्षभाः ।
केचिद्दुर्य्योधनं राजन्नर्द्यमानाः किरीटिना । नापश्याम ततस्त्वेनं सैन्ये वै रजसावृते ।
गाण्डीवस्य च निर्घोषः श्रुतो दक्षिणतो मया । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वादित्राणाञ्च निःस्वनं ।
गाण्डीवस्य तु निर्घोषो व्यतिक्रम्यास्पृशद्दिवं । ततः पुनर्दक्षिणतः सङ्ग्रामश्चित्रयोधिनां ।
सुयुद्धं चार्ज्जुनस्यासीदहन्तु द्रोणमन्वयां । यौधिष्ठिराण्यनीकानि प्रहरन्ति ततस्ततः । १३३५
नानाविधान्यनीकानि पुत्त्राणां तव भारत । अर्ज्जुनो व्यधमत् काले दिवीवाभ्राणि मारुतः ।

तं वासवमिवायान्तं भूरिवर्षं शरौघिणं । मेघस्यासं शरव्याघ्रं नायं कश्चिदवारयत् ।
ते हन्यमानाः पार्थेन त्वदीया व्यथिता भृशं । स्वानेव बहवो जघ्नुर्व्विद्रवन्तस्ततस्ततः ।
तेऽर्ज्जुनेन शरा मुक्ताः कङ्कपत्रास्तनुच्छिदः । शलभा इव सम्पेतुः संवृण्वाना दिशो दश ।
तुरङ्गं रथिनं नागं पादातिमपि मारिष । विनिर्भिद्य क्षितिं जग्मुर्वल्मीकमिव पन्नगाः । १२४०
नच द्वितीयं व्यसृजत् कुञ्जराश्वनरेषु सः । पृथगेकशराहता निपेतुस्ते गतासवः ।
हतैर्मनुष्यैर्द्विरदैश्च सर्व्वतः शराभिवृष्टैश्च हयैर्निपातितैः । तदा श्वगोमायुबलाभिनादितं विचित्रमायोधशिरो बभूव तत् ।
पिता सुतं त्यज्य सुहृद्वरं सुहृत्तथैव पुत्त्रं पितरः शरातुराः । स्वरक्षणे कृतमतयस्तदा जनास्त्यजन्ति वाहानपि पार्थपीडिताः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकवधपर्व्वणि शकुनिपलायने त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तेष्वनीकेषु भग्नेषु पाण्डुपुत्त्रेण सञ्जय । चलितानां द्रुतानाञ्च कथमासीन्मनो हि वः ।
अनीकानां प्रभग्नानामवस्थानमपश्यतां । दुष्करं प्रतिसन्धानं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय । १२४५
॥ सञ्जय उवाच ॥ तथाऽपि तव पुत्त्रस्य प्रियकामा विशाम्पते । यशःप्रवीरा लोकेषु रक्षन्तो द्रोणमन्वयुः ।
समुद्यतेषु चास्त्रेषु सम्प्राप्ते च युधिष्ठिरे । अकुर्व्वन्नार्य्यकर्म्माणि भैरवे सत्यभीतवत् ।
अन्तरं भीमसेनस्य प्रापतन्नमितौजसः । सात्यकेश्चैव वीरस्य धृष्टद्युम्नस्य वा विभो ।
द्रोणं द्रोणमिति क्रूराः पाञ्चाला समचोदयन् । मा द्रोणमिति पुत्त्रास्ते कुरून् सर्व्वान चोदयन् ।
द्रोणं द्रोणमिति ह्येके मा द्रोणमिति चापरे । कुरूणां पाण्डवानाञ्च द्रोणद्यूतमवर्त्तत । १२५०
यं यं प्रमथते द्रोणः पाञ्चालानां रथव्रजं । तत्र तत्र तु पाञ्चाल्यो धृष्टद्युम्नोऽभ्यवर्त्तत ।
तथा भागविपर्य्यासे सङ्ग्रामे भैरवे सति । वीराः समासदन् वीरान् कुर्व्वन्तो भैरवं रवं ।
अकम्पनीयाः शत्रूणां बभूवुस्तत्र पाण्डवाः । आकम्पयन्त्यनीकानि स्मरन्तः क्लेशमात्मनः ।
तेऽमर्षवशमम्प्राप्ता ह्रीमन्तः सत्त्वचोदिताः । त्यक्त्वा प्राणान् न्यवर्त्तन्त घ्नन्तो द्रोणं महाहवे ।
अयसामिव सम्पातः शिलानामिव चाभवत् । दीव्यतां तुमुले युद्धे प्राणैरमिततेजसां । १२५५
न तु स्मरन्ति सङ्ग्राममपि वृद्धास्तथाविधं । दृष्टपूर्व्वं महाराज श्रुतपूर्व्वमथापि वा ।
प्रकम्पते च पृथिवी तस्मिन् वीरावसादने । निवर्त्तता बलौघेन महता भारपीडिता ।
घूर्णतोऽपि बलौघस्य दिवं स्तब्ध्वेऽवनिःस्वनः । अजातशत्रोस्तत्सैन्यमाविवेश सुभैरवः ।
समासाद्य तु पाण्डूनामनीकानि सहस्रशः । द्रोणेन चरता सङ्ख्ये प्रभग्नानि शितैः शरैः ।
तेषु प्रमथ्यमानेषु द्रोणेनाद्भुतकर्म्मणा । पर्य्यवारयदायान्तो द्रोणं सेनापतिः स्वयं । १२६०
तदद्भुतमपश्याम द्रोणपाञ्चाल्ययोस्तदा । नैव तस्योपमा काचिदिति मे निश्चिता मतिः ।
ततो नीलोऽनलप्रख्यो ददाह कुरुवाहिनीं । शरस्फुलिङ्गश्चापार्च्चिर्दहन् कक्षमिवानलः ।
तं दहन्तमनीकानि द्रोणपुत्त्रः प्रतापवान् । पूर्व्वाभिलाषी सुश्लक्ष्णं स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
नील किम्बहुभिर्दग्धैस्तव योधैः शरार्च्चिषा । मयैकेन हि युध्यस्व क्रुद्धः प्रहर चाशु मां ।

तं पद्मनिकराकारं पद्मपत्रनिभेक्षणं । व्याकोषपद्माभिमुखं नीलो विव्याध सायकैः । १३६५
तेनातिविद्धः सहसा द्रौणिर्भल्लैः शितैस्त्रिभिः । धनुर्ध्वजञ्च छत्रञ्च द्विषतः समकृन्तत ।
सोऽवप्लुत्य रथात्तस्मान्नीलश्चर्म्मवरासिमत् । द्रोणायनेः शिरः कायाद्धर्त्तुमैच्छत् पतत्रिवत् ।
तस्योन्नतांसं सुनसं शिरः कायात् सकुण्डलं । भल्लेनापाहरद्द्रौणिः स्मयमान इवानघ ।
सम्पूर्णचन्द्राभमुखः पद्मपत्रनिभेक्षणः । प्रांशुरुत्पलपत्राभो निहतो न्यपतत् क्षितौ ।
ततः प्रविव्यथे सेना पाण्डवी भृशमाकुला । आचार्य्यपुत्रेण हते नीले ज्वलिततेजसि । १३७०
अचिन्तयंश्च ते सर्व्वे पाण्डवानां महारथाः । कथं नो वासविस्त्रायाच्छत्रुभ्य इव मारिष ।
दक्षिणेन तु सेनायाः कुरुते कदनं बली । संशप्तकावशेषस्य नारायणबलस्य च ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकवधपर्व्वणि नीलवधे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रतिघातन्तु सैन्यस्य नामृष्यत वृकोदरः । सोऽभ्यहन् वाह्लिकं षष्ट्या कर्णञ्च दशभिः शरैः ।
तस्य द्रोणः शितैर्व्वाणैस्तीक्ष्णधारैरजिह्मगैः । जीवितान्तमभिप्रेप्सुर्म्मर्म्मण्याशु जघान ह ।
आनन्तर्य्यमभिप्रेप्सुः षड्विंशत्या समार्पयत् । कर्णो द्वादशभिर्व्वाणैरश्वत्थामा च सप्तभिः । १३७५
षड्भिर्दुर्य्योधनो राजा तत एनमथाकिरत् । भीमसेनोऽपि तान् सर्व्वान् प्रत्यविध्यन्महाबलः ।
द्रोणं पञ्चाशतेषूणां कर्णञ्च दशभिः शरैः । दुर्य्योधनं द्वादशभिर्द्रौणिं चाष्टभिराशुगैः ।
आरावं तुमुलं कुर्व्वन्नभ्यवर्त्तत तद्रणे । तस्मिन् सन्त्यजति प्राणान् मृत्युसाधारणीकृते ।
अजातशत्रुस्तान् योधान् भीमं त्रातेत्यचोदयत् । ते ययुर्भीमसेनस्य समीपममितौजसः ।
युयुधानप्रभृतयो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । ते समेत्य सुसंरब्धाः सहिताः पुरुषर्षभाः । १३८०
महेष्वासवरैर्गुप्ता द्रोणानीकं विभित्सवः । समापेतुर्म्महावीर्य्या भीमप्रभृतयो रथाः ।
तान् प्रत्यगृह्णादव्यग्रो द्रोणोऽपि रथिनां वरः । महारथानतिबलान् वीरान् समरयोधिनः ।
राज्यं मृत्युभयं त्यक्ता तावकाः पाण्डवान् ययुः । सादिनः सादिनोऽभ्यघ्नंस्तथैव रथिनो रथाः ।
आसीच्छक्त्यसिसम्पातो युद्धमासीत् परश्वधैः । प्रकृष्टमसियुद्धञ्च बभूव कटुकोदयं ।
कुञ्जराणाञ्च सम्पातैर्युद्धमासीत् सुदारुणं । अपतत् कुञ्जरादन्यो हयादन्यस्त्ववाक्शिराः । १३८५
नरो वाणविनिर्भिन्नो रथादन्यश्च मारिष । तत्रान्यस्य च संमर्द्दे पतितस्य विवर्म्मणः ।
शिरः प्रध्वंसयामास वक्षस्याक्रम्य कुञ्जरः । अपरांश्चापरेऽमृद्नन् वारणाः पातितान् नरान् ।
विषाणैश्चावनिं गत्वा व्यभिन्दन् रथिनो बहून् । नाराचैः केचिदपरे विषाणालग्नसंस्रवैः ।
बभ्रमुः समरे नागा मृद्नन्तः शतशो नरान् । कार्ष्णायसतनुत्राणान्नराश्वरथकुञ्जरान् ।
पतितान् पोथयाञ्चक्रुर्द्विपाः स्थूलनलानिव । गृध्रपत्राधिवासांसि शयनानि नराधिपाः । १३९०
ह्रीमन्तः कालसम्पक्वान् सुदुःखान्यनुशेरते । हन्ति स्मात्र पिता पुत्रं रथेनाभ्यतिवर्त्तते ।
पुत्रश्च पितरं मोहान्निर्म्मर्य्यादमवर्त्तत । अक्षो भग्नो ध्वजश्छिन्नश्छत्रमुर्व्व्यां निपातितं ।
युगार्द्धं छिन्नमादाय प्रदुद्राव तथा हयः । सासिर्व्वाहुर्न्निपतितः शिरश्छिन्नं सकुण्डलं ।

गजेनाक्षिप्य बलिना रथः सम्पूर्णितः क्षितौ । सारोहश्चापतद्वाजी गजेनाभ्याहतो भृशं ।
निर्मर्य्यादं महद्युद्धमवर्त्तत सुदारुणं । हा तात हा पुत्र सखे क्वासि तिष्ठ क्व धावसि । १६९५
प्रहराहर जह्येनं स्मितक्ष्वेडितगर्ज्जितैः । इत्येवमुच्चरन्तिस्म श्रूयन्ते विविधा गिरः ।
नरस्याश्वस्य नागस्य समसज्जत शोणितं । उपाशाम्यद्रजो भौमं भीरून् कश्मलमाविशत् ।
चक्रेण चक्रमासाद्य वीरो वीरस्य संयुगे । अतीतेऽस्त्रपथे काले जहार गदया शिरः ।
आसीत् केशपरामर्शो मुष्टियुद्धं सुदारुणं । नखैर्द्दन्तैश्च शूराणामद्वीपे द्वीपमिच्छतां ।
तत्राच्छिद्यत शूरस्य सखड्गो बाहुरुद्यतः । सधनुश्चापरस्यापि सशरः साङ्कुशस्तथा । १७००
प्राक्रोशदन्यमन्योऽत्र तथाऽन्यो विमुखोऽभवत् । अन्यः समस्य चान्यस्य शिरः कायादपाहरत् ।
सशब्दमद्रवच्चान्यः शब्दादन्योऽत्रसद्भृशं । स्वानन्योऽथ परानन्यो जघान निशितैः शरैः ।
गिरिशृङ्गोपमश्चात्र नाराचेन निपातितः । मातङ्गो न्यपतद्भूमौ नदीरोध इवोष्णगे ।
तथैव रथिनं नागः क्षरन् गिरिरिवारुजत् । अध्यतिष्ठत्पदा भूमौ सहाश्वं सहसारथिं ।
शूरान् प्रहरतो दृष्ट्वा कृतास्त्रान् रुधिरोक्षितान् । बहूनप्याविशन्मोहो भीरून् हृदयदुर्ब्बलान् । १७०५
सर्व्वमाविग्नमभवन्न प्राज्ञायत किञ्चन । सैन्येन रजसा ध्वस्तं निर्म्मर्य्यादमवर्त्तत ।
ततः सेनापतिः शीघ्रमयं काल इति ब्रुवन् । नित्याभित्वरितानेव त्वरयामास पाण्डवान् ।
कुर्व्वन्तः शासनं तस्य पाण्डवा बाहुशालिनः । सरो हंसा इवापेतुर्घ्नन्तो द्रोणरथं प्रति ।
गृह्णीताद्रवतान्योऽन्यं माविभीत निकृन्तत । इत्यासीत्तुमुलः शब्दो दुर्द्धर्षस्य रथं प्रति ।
ततो द्रोणः कृपः कर्णो द्रौणी राजा जयद्रथः । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ शल्यश्च तान्यवारयन् । १७१०
ते त्वार्य्यधर्म्मसंरब्धा दुर्निवारा दुरासदाः । शरार्त्ता न जहुर्द्रोणं पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
ततो द्रोणोऽतिसंक्रुद्धो विसृजञ्छतशः शरान् । चेदिपाञ्चालपाण्डूनामकरोत् कदनं महत् ।
तस्य ज्यातलनिर्घोषः शुश्रुवे दिक्षु मारिष । वज्रसंह्रादसङ्काशस्त्रासयन्मानवान् बहून् ।
एतस्मिन्नन्तरे जिष्णुर्ज्जित्वा संशप्तकान् बहून् । अभ्ययात्तत्र यत्रासौ द्रोणः पाण्डून् प्रमर्द्दति ।
तान् शरौघमहावर्त्तान् शोणितोदान्महाह्रदान् । तीर्णः संशप्तकान् हत्वा प्रत्यदृश्यत फाल्गुनः । १७१५
तस्य कीर्त्तिमतो लक्ष्म सूर्य्यप्रतिमतेजसः । दीप्यमानमपश्याम तेजसा वानरध्वजं ।
संशप्तकसमुद्रं तमुच्छोष्यास्त्रगभस्तिभिः । स पाण्डवयुगान्तार्कः कुरूनप्यभ्यतीतपत् ।
प्रददाह कुरून् सर्व्वानर्ज्जुनः शस्त्रतेजसा । युगान्ते सर्व्वभूतानि धूमकेतुरिवोत्थितः ।
तेन बाणसहस्रौघैर्गजाश्वरथयोधिनः । ताड्यमानाः क्षितिं जग्मुर्म्मुक्तकेशाः शरार्द्दिताः ।
केचिदार्त्तस्वरं चक्रुर्व्विनेदुरपरे पुनः । पार्थबाणहताः केचिन्निपेतुर्व्विगतासवः । १७२०
तेषामुत्पतितान् कांश्चित् पतितांश्च पराङ्मुखान् । न जघानार्ज्जुनो योधान् योधव्रतमनुस्मरन् ।
ते विशीर्णरथाश्चित्राः प्रायशश्च पराङ्मुखाः । कुरवः कर्ण कर्णेति हा हेति च विचुक्रुशुः ।
तमाधिरथिराक्रन्दं विज्ञाय शरणैषिणां । माभैष्टेति प्रतिश्रुत्य ययावभिमुखोऽर्ज्जुनं ।

स भारतरथश्रेष्ठः सर्व्वभारतहर्षणः। प्रादुश्चक्रे तदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदां वरः।
तस्य दीप्तशरौघस्य दीप्तचापधरस्य च। शरौघान् शरजालेन विद्राव धनञ्जयः। १४२५
तथैवाधिरथिस्तस्य बाणान् ज्वलिततेजसः। अस्त्रमस्त्रेण संवार्य्य प्राणदद्विसृजन् शरान्।
धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च सात्यकिश्च महारथः। विव्यधुः कर्णमासाद्य त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः।
अर्ज्जुनास्त्रन्तु राधेयः संवार्य्य शरवृष्टिभिः। तेषां त्रयाणां चापानि चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः।
ते निकृत्तायुधा वीरा निर्व्विषा भुजगा इव। रथात्शक्तीः समुत्क्षिप्य भृशं सिंहा इवानदन्।
ता भुजाग्रैर्महावेगा विसृष्टा भुजगोपमाः। दीप्यमाना महाशक्त्यो जग्मुराधिरथिं प्रति। १४३०
ता निकृत्य शरव्रातैस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः। ननाद बलवान् कर्णः पार्थाय विसृजञ्छरान्।
अर्ज्जुनश्चापि राधेयं विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः। कर्णादवरजं बाणैर्जघान निशितैः शरैः।
ततः शत्रुञ्जयं हत्वा पार्थः षड्भिरजिह्मगैः। जहार सद्यो भल्लेन विपाटस्य शिरो रथात्।
पश्यतां धार्त्तराष्ट्राणामेकेनैव किरीटिना। प्रमुखे सूतपुत्रस्य सोदर्य्या निहतास्त्रयः।
ततो भीमः समुत्पत्य स्वरथाद्वैनतेयवत्। वरासिना कर्णपक्षान् जघान दश पञ्च च। १४३५
पुनः स्वरथमास्थाय धनुरादाय चापरं। विव्याध दशभिः कर्णं सूतमश्वांश्च पञ्चभिः।
धृष्टद्युम्नोऽप्यसिवरं चर्म्म चादाय भास्वरं। जघान चन्द्रवर्म्माणं वृहत्क्षत्रञ्च नैषधं।
ततः स्वरथमास्थाय पाञ्चाल्योऽन्यच्च कार्मुकं। आदाय कर्णं विव्याध त्रिसप्तत्या नदन् रणे।
शैनेयोऽप्यन्यदादाय धनुरिन्द्रसमद्युतिः। सूतपुत्रञ्चतुःषष्ट्या विद्ध्वा सिंह इवानदत्।
भल्लाभ्यां साधुमुक्ताभ्यां छित्त्वा कर्णस्य कार्म्मुकं। पुनः कर्णं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्प्पयत्। १४४०
ततो दुर्य्योधनो राजा द्रोणश्चैव जयद्रथः। निमज्जमानं राधेयमुज्जह्रुः सात्यकार्णवात्।
पत्त्यश्वरथमातङ्गास्त्वदीयाः शतशोऽपरे। कर्णमेवाभ्यधावन्त त्रासयानाः प्रहारिणः।
धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च सौभद्रोऽर्ज्जुन एव च। नकुलः सहदेवश्च सात्यकिं जुगुपू रणे।
एवमेष महारौद्रः क्षयार्थं सर्व्वधन्विनां। तावकानां परेषाञ्च त्यक्त्वा प्राणानभूद्रणः।
पदातिरथनागाश्वा गजाश्च रथपत्तिभिः। रथिनो नागपत्त्यश्वैरथपत्ती रथद्विपैः। १४४५
अश्वैरश्वा गजैर्नागा रथिनो रथिभिः सह। संयुक्ताः समदृश्यन्त पत्तयश्चापि पत्तिभिः।
एवं सुकलितं युद्धमासीत् क्रव्यादहर्षणं। महद्भिस्तैरभीतानां यमराष्ट्रविवर्द्धनं।
ततो हता नररथवाजिकुञ्जरैरनेकशो द्विपरथपत्तिवाजिनः। गजैर्गजा रथिभिरुदायुधैरथैर्हयैर्हयाः पत्तिगणैश्च पत्तयः।
रथैर्द्विपा द्विरदवरैर्महाहया हयैर्नरा वररथिभिश्च वाजिनः। निरस्तजिह्वादशनेक्षणाः क्षितौ क्षयं गताः प्रमथितवर्म्मभूषणाः।
तथापरैर्बहुकरणैर्वरायुधैर्हता गजाः प्रतिभयदर्शनाः क्षितिं। विपोथिता हयगजपादताडिता भृशाकुला रथखुरनेमिभिः क्षताः। १४५०

प्रमोदने श्वापदपक्षिरक्षसां जनक्षये वर्त्तति तत्र दारुणे। महाबलास्ते कुपिताः परस्परं निषूदयन्तः प्रविचेरुरोजसा।
ततो बले भृशलुलिते परस्परं निरीक्ष्यमाणे रुधिरौघसंप्लुते। दिवाकरेऽस्तं गिरिमास्थिते शनैरुभे प्रयाते शिबिराय भारत।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशप्तकवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे द्वात्रिंशोऽध्यायः॥ ३२॥ समाप्तञ्च संशप्तकवधपर्व्व॥

॥ अथाभिमन्युवधपर्व्व ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ पूर्व्वमस्मासु भग्नेषु फाल्गुनेनामितौजसा। द्रोणे च मोघसङ्कल्पे रक्षिते च युधिष्ठिरे।
सर्व्वे विध्वस्तकवचास्तावका युधि निर्ज्जिताः। रजस्वला भृशोद्विग्ना वीक्षमाणा दिशो दश।
अवहारं ततः कृत्वा भारद्वाजस्य सम्मते। लब्धलक्षैः परैर्हीना भृशावहसिता रणे। १४४५
श्लाघमानेषु भूतेषु फाल्गुनस्यामितान् गुणान्। केशवस्य च सौहार्द्दे कीर्त्त्यमानेऽर्ज्जुनं प्रति।
अभिशस्ता इवाभूवन् ध्यानमूकत्वमास्थिताः। ततः प्रभातसमये द्रोणं दुर्य्योधनोऽब्रवीत्।
प्रणयादभिमानाच्च द्विषद्वृद्ध्या च दुर्म्मनाः। शृण्वतां सर्व्वयोधानां संरब्धो वाक्यकोविदः।
नूनं वयं वध्यपक्षा भवतो द्विजसत्तम। तथाहि नाग्रहीः प्राप्तं समीपेऽद्य युधिष्ठिरं।
दुष्कृतस्ते न मुच्येत चक्षुःप्राप्तो रणे रिपुः। जिघृक्षतो रक्ष्यमाणः सामरैरपि पाण्डवैः। १४५०
वरं दत्त्वा मम प्रीतः पश्चाद्विकृतवानसि। आशाभङ्गं न कुर्व्वन्ति भक्तस्यार्य्याः कथञ्चन।
ततोऽप्रीतस्तथोक्तः सन् भारद्वाजोऽब्रवीन्नृपं। नार्हसे मां तथा ज्ञातुं घटमानं तव प्रिये।
ससुरासुरगन्धर्व्वाः सयक्षोरगराक्षसाः। नालं लोका रणे जेतुं पाल्यमानं किरीटिना।
विश्वसृड् यत्र गोविन्दः पृतनानीस्तथाऽर्ज्जुनः। तत्र कस्य बलं क्रामेदन्यत्र त्र्यम्बकात् प्रभो।
सत्यं तात ब्रवीम्यद्य नैतज्जात्वन्यथा भवेत्। अद्यैषां प्रवरं वीरं पातयिष्ये महारथं। १४५५
तञ्च व्यूहं विधास्यामि योऽभेद्यस्त्रिदशैरपि। योगेन केनचिद्राजन्नर्ज्जुनस्त्वपनीयतां।
नह्यज्ञातमसाध्यं वा तस्य सङ्ख्येऽस्ति किञ्चन। तेन ह्युपात्तं सकलं सर्व्वं ज्ञानमितस्ततः।
द्रोणेन व्याहृते त्वेवं संशप्तकगणाः पुनः। आह्वयन्तोऽर्ज्जुनं सङ्ख्ये दक्षिणामभितो दिशं।
ततोऽर्ज्जुनस्याथ परैः सार्द्धं समभवद्रणः। तादृशो यादृशो नान्यः श्रुतो दृष्टोऽपि वा क्वचित्।
तत्र द्रोणेन विहितो व्यूहो राजन्नशोभत। चरन् मध्यन्दिने सूर्य्यः प्रतपन्निव दुर्दृशः। १४६०
तञ्चाभिमन्युर्व्वचनात् पितुर्ज्ज्येष्ठस्य भारत। बिभेद दुर्भिदं सङ्ख्ये चक्रव्यूहमनेकधा।
स कृत्वा दुष्करं कर्म्म हत्वा वीरान् सहस्रशः। षट्सु वीरेषु संसक्तो दौःशासनिवशङ्गतः।
सौभद्रः पृथिवीपाल जहौ प्राणान्परन्तप। वयं परमसंहृष्टाः पाण्डवाः शोककर्षिताः।
सौभद्रे निहते राजन्नवहारमकुर्म्महि।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पुत्त्रं पुरुषसिंहस्य सञ्जयाप्राप्तयौवनं। रणे विनिहतं श्रुत्वा भृशं मे दीर्य्यते मनः। १४६५

दारुणः क्षत्रधर्म्मोऽयं विहितो धर्म्मकर्तृभिः । यत्र राज्येप्सवः शूरा बाले शस्त्रमपातयन् ।
बालमत्यन्तसुखिनं विचरन्तमभीतवत् । कृतास्त्रा बहवो जघ्नुर्ब्रूहि गावल्गणे कथं ।
बिभित्सुना रथानीकं सौभद्रेणामितौजसा । विक्रीडितं यथा सङ्ख्ये तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र सौभद्रस्य निपातनं । तत्ते कार्त्स्न्येन वक्ष्यामि शृणु राजन् समाहितः ।
विक्रीडितं कुमारेण यथाऽनीकं बिभित्सता । आरुग्णाश्च यथा वीरा दुरावारा जयिष्णवः । १४८०
दावाग्न्यभिपरीतानां भूरिगुल्मतृणद्रुमे । वनौकसामिवारण्ये त्वदीयानामभूद्भयं ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि चक्रव्यूहनिर्म्माणपरामर्शे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ समरेऽत्युग्रकर्म्माणः कर्म्मभिर्व्यञ्जितश्रमाः । सकृष्णाः पाण्डवाः पञ्च देवैरपि दुरासदाः ।
सत्त्वकर्म्मान्वयैर्बुद्ध्या कीर्त्त्या च यशसा श्रिया । नैव भूतो न भविता नैव तुल्यगुणः पुमान् ।
सत्यधर्म्मरतो दान्तो विप्रपूजादिभिर्गुणैः । सदैव त्रिदिवं प्राप्तो राजा किल युधिष्ठिरः ।
युगान्ते चान्तको राजन् जामदग्न्यश्च वीर्य्यवान् । रथस्थो भीमसेनश्च कथ्यन्ते सदृशास्त्रयः । १४८५
प्रतिज्ञाकर्म्मदक्षस्य रणे गाण्डीवधन्वनः । उपमां नाधिगच्छामि पार्थस्य सदृशीं क्षितौ ।
गुरुवात्सल्यमत्यन्तं नैभृत्यं विनयो दमः । नकुलेऽप्रतिरूपत्वं शौर्य्यञ्च नियतानि षट् ।
श्रुतगाम्भीर्य्यमाधुर्य्यसत्त्वरूपपराक्रमैः । सदृशो देवयोर्वीरः सहदेवः किलाश्विनोः ।
ये च कृष्णे गुणाः स्फीताः पाण्डवेषु च ये गुणाः । अभिमन्यौ किलैकस्था दृश्यन्ते गुणसञ्चयाः ।
युधिष्ठिरस्य धैर्य्येण कृष्णस्य चरितेन च । कर्म्मभिर्भीमसेनस्य सदृशो भीमकर्म्मणः । १४९०
धनञ्जयस्य रूपेण विक्रमेण श्रुतेन च । विनयात् सहदेवस्य सदृशो नकुलस्य च ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अभिमन्युमहं सूत सौभद्रमपराजितं । श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन कथमायोधने हतः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ स्थिरो भव महाराज शोकं धारय दुर्द्धरं । महान्तं बन्धुनाशन्ते कथयिष्यामि तच्छृणु ।
चक्रव्यूहो महाराज आचार्य्येणाभिकल्पितः । तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः ।
द्वारस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्च्चसः । सङ्घातो राजपुत्त्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा । १४९५
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः । रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः ।
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः । चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विनः सूक्ष्मवाससः ।
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः । तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनां ।
पौत्त्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनं । अन्योऽन्यसमदुःखास्ते अन्योऽन्यसमसाहसाः ।
अन्योऽन्यस्पर्द्धमानाश्च अन्योऽन्यस्य हिते रताः । दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र सैन्यमध्ये व्यवस्थितः । १५००
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः । देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः ।
चामरव्यजनक्षेपैरुदयन्निव भास्करः । प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः ।
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान्मेरुरिवाचलः । सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः ।
सुतास्तव महाराज त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः । गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा ।

पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः । ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं । १५०७
तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि चक्रव्यूहनिर्माणे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तदनीकमनाधृष्यं भारद्वाजेन पालितं । पार्थाः समभ्यवर्त्तन्त भीमसेनपुरोगमाः ।
सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । कुन्तिभोजश्च विक्रान्तो द्रुपदश्च महारथः ।
आर्ज्जुनिः क्षत्रधर्मा च बृहत्क्षत्रश्च वीर्य्यवान् । चेदिपो धृष्टकेतुश्च माद्रीपुत्रौ घटोत्कचः ।
युधामन्युश्च विक्रान्तः शिखण्डी चापराजितः । उत्तमौजाश्च दुर्द्धर्षो विराटश्च महारथः । १५१०
द्रौपदेयाश्च संरब्धाः शैशुपालिश्च वीर्य्यवान् । कैकयाश्च महावीर्य्याः सृञ्जयाश्च सहस्रशः ।
एते चान्ये च सगणाः कृतास्त्रा युद्धदुर्म्मदाः । समभ्यधावन् सहसा भारद्वाजं युयुत्सवः ।
समीपे वर्त्तमानांस्तान् भारद्वाजोऽपि वीर्य्यवान् । असम्भ्रान्तः शरौघेण महता समवारयत् ।
महौघः सलिलस्येव गिरिमासाद्य दुर्भिदं । द्रोणं तेनाभ्यवर्त्तन्त वेलामिव जलाशयाः ।
पीड्यमानाः शरै राजन् द्रोणचापविनिःसृतैः । न शेकुः प्रमुखे स्थातुं भारद्वाजस्य पाण्डवाः । १५१५
तदद्भुतमपश्याम द्रोणस्य भुजयोर्ब्बलं । यदेनं नाभ्यवर्त्तन्त पाञ्चालाः सृञ्जयैः सह ।
तमायान्तमभिक्रुद्धं द्रोणं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः । बहुधा चिन्तयामास द्रोणस्य प्रतिवारणं ।
अशक्यन्तु तमन्येन द्रोणं मत्वा युधिष्ठिरः । अविषह्यं गुरुं भारं सौभद्रे समवासृजत् ।
वासुदेवादनवरं फाल्गुनाच्चामितौजसं । अब्रवीत् परवीरघ्नमभिमन्युमिदं वचः ।
एत्य नो नार्ज्जुनो गर्हेद्यथा तात तथा कुरु । चक्रव्यूहस्य न वयं विद्म भेदं कथञ्चन । १५२०
त्वं वाऽर्ज्जुनो वा कृष्णो वा भिन्द्यात् प्रद्युम्न एव वा । चक्रव्यूहं महाबाहो पञ्चमो नोपपद्यते ।
अभिमन्यो वरं तात याचतां दातुमर्हसि । पितृणां मातुलानाञ्च सैन्यानां चैव सर्व्वशः ।
धनञ्जयो हि नस्तात गर्हयेदेत्य संयुगात् । क्षिप्रमस्त्रं समादाय द्रोणानीकं विशातय ।
॥ अभिमन्युरुवाच ॥ द्रोणस्य दृढमत्युग्रमनीकप्रवरं युधि । पितृणां जयमाकाङ्क्षन्नवगाहेऽविलम्बितं ।
उपदिष्टो हि मे पित्रा योगोऽनीकविशातने । नोत्सहेऽहं विनिर्गन्तुमहं कस्याञ्चिदापदि । १५२५
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भिन्ध्यनीकं युधां श्रेष्ठ द्वारं सञ्जनयस्व नः । वयं त्वाऽनुगमिष्यामो येन त्वं तात यास्यसि ।
धनञ्जयसमं युद्धे त्वां वयं तात संयुगे । प्रणिधायानुयास्यामो रक्षन्तः सर्व्वतोमुखाः ।
॥ भीम उवाच ॥ अहं त्वाऽनुगमिष्यामि धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः । पाञ्चालाः केकया मत्स्यास्तथा सर्व्वे प्रभद्रकाः ।
सकृद्भिन्नं त्वया व्यूहं तत्र तत्र वयं पुनः । वयं प्रध्वंसयिष्यामो निघ्नमाना वरान् वरान् ।
॥ अभिमन्युरुवाच ॥ अहमेतत् प्रवेक्ष्यामि द्रोणानीकं दुरासदं । पतङ्ग इव संक्रुद्धो ज्वलितं जातवेदसं । १५३०
तत्कर्म्माद्य करिष्यामि हितं यद्वंशयोर्द्वयोः । मातुलस्य च यत् प्रीतिं करिष्यामि पितुश्च मे ।
शिशुनैकेन संग्रामे काल्यमानानि सङ्घशः । द्रक्ष्यन्ति सर्व्वभूतानि द्विषत्सैन्यानि वै मया ।
नाहं पार्थेन जातः स्यां न च जातः सुभद्रया । यदि मे संयुगे कश्चिज्जीवितो नाद्य मुच्यते ।

यदि नैकरथेनाहं समग्रं चत्रमण्डलं । न करोम्यष्टधा युद्धे न भवाम्यर्ज्जुनात्मजः ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवन्ते भाषमाणस्य बलं सौभद्र वर्द्धतां । यत्त्वमुत्सहसे भेत्तुं द्रोणानीकं दुरासदं । १५३५
रक्षितं पुरुषव्याघ्रैर्म्महेष्वासैर्म्महाबलैः । साध्यरुद्रमरुत्कल्पैर्व्वस्वग्न्यादित्यविक्रमैः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स यन्तारमचोदयत् । सुमित्राश्वान् रणे चिप्रं द्रोणानीकाय चोदय ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि अभिमन्युप्रतिज्ञायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ सौभद्रस्तद्वचः श्रुत्वा धर्म्मराजस्य धीमतः । अचोदयत यन्तारं द्रोणानीकाय भारत ।
तेन सञ्चोद्यमानस्तु याहि याहीति सारथिः । प्रत्युवाच ततो राजन्नभिमन्युमिदं वचः ।
अतिभारोऽयमायुष्मन्नाहितस्त्वयि पाण्डवैः । सम्प्रधार्य्य चमं बुद्ध्या ततस्त्वं योद्धुमर्हसि । १५४०
आचार्य्यो हि कृती द्रोणः परमास्त्रे कृतश्रमः । अत्यन्तसुखसंवृद्धस्त्वञ्चात्यन्तविशारदः ।
ततोऽभिमन्युः प्रहसन् सारथिं वाक्यमब्रवीत् । सारथे को न्वयं द्रोणः समग्रं चत्त्रमेव वा ।
ऐरावतगतं शक्रं सहामरगणैरहं । योधयेयं रणमुखे न मे चत्त्रेऽद्य विस्मयः ।
न ममैतद्द्विषत्सैन्यं कलामर्हति षोडशीं । अपि विश्वजितं विष्णुं मातुलं प्राप्य सूतज ।
पितरं चार्ज्जुनं युद्धे न भीर्म्मामनुयास्यति । ततोऽभिमन्युस्तां वाचं कदर्थीकृत्य सारथेः । १५४५
याहीत्येवाब्रवीदेनं द्रोणानीकाय माचिरं । ततः सञ्चोदयामास हयानस्य त्रिहायणान् ।
नातिहृष्टमनाः सूतो हेमभाण्डपरिच्छदान् । ते प्रेषिताः सुमित्रेण द्रोणानीकाय वाजिनः ।
द्रोणमभ्यद्रवन् राजन् महावेगपराक्रमाः । तमुदीक्ष्य तथायान्तं सर्व्वे द्रोणपुरोगमाः ।
अभ्यवर्त्तन्त कौरव्याः पाण्डवाश्च तमन्वयुः ।
सकर्णिकारप्रवरोच्छ्रितध्वजः सुवर्म्मवर्म्मार्ज्जुनिरर्जुनावरः । युयुत्सया द्रोणमुखानभीतवत् समासदत् सिंहशिशुर्य्यथा
द्विपान् । १५५०
ते विंशन्तं मुदा युक्ताः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे । आसीत् गाङ्ग इवावर्त्तो मुहूर्त्तमुदधाविव ।
शूराणां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरं । सङ्ग्रामस्तुमुलो राजन् प्रावर्त्तत सुदारुणः ।
प्रवर्त्तमाने सङ्ग्रामे तस्मिन्नतिभयङ्करे । द्रोणस्य मिषतो व्यूहं भित्त्वा प्राविशदार्ज्जुनिः ।
तं प्रविष्टं विनिघ्नन्तं शत्रुमध्ये महाबलं । हस्त्यश्वरथपत्त्योघाः परिवव्रुर्म्मुदान्विताः ।
नानावादित्रनिर्घोषैः क्ष्वेडितास्फोटगर्ज्जितैः । हुङ्कारैः सिंहनादैश्च तिष्ठ तिष्ठेति निःस्वनैः । १५५५
घोरैर्हलहलाशब्दैर्म्मागास्तिष्ठेऽहमामिति । असावहममुत्रेति प्रवदन्ति मुहुर्म्मुहुः ।
बृंहितैः शिञ्जितैर्हासैः खुरनेमिस्वनैरपि । सन्नादयन्तो वसुधामभिदुद्रुवुरार्ज्जुनिं ।
तेषामापततां वीरः शीघ्रं पूर्व्वमथो दृढं । चिप्रास्त्रो न्यवधीद्व्रातान् मर्म्मज्ञो मर्म्मभेदिभिः ।
ते हन्यमाना विवशा नानालिङ्गैः शितैः शरैः । अभिपेतुस्तमेवाजौ शलभा इव पावकं ।
ततस्तेषां शरीरैश्च शरीरावयवैश्च सः । सन्तस्तार तदा भूमिं कुशैर्व्वेदीमिवाध्वरे । १५६०
बद्धगोधाङ्गुलित्राणान् सशरासनसायकान् । सासिचर्म्माङ्कुशाभीषून् सतोमरपरश्वधान् ।
सगदायोगुडप्रासान् सर्ष्टितोमरपट्टिशान् । सभिन्दिपालपरिघान् सशक्तिशरकम्पनान् ।

सप्रतोदमहाशङ्खान् सकुन्तान् सकचग्रहान्। समुद्गरवेपणीयान् सपाशपरिघोपलान्।
सकेयूराङ्गदान् बाहून् हृद्यगन्धानुलेपनान्। स चिच्छेदार्ज्जुनिस्तूर्णं त्वदीयानां सहस्रशः।
तैः स्फुरद्भिर्महाराज शुशुभे भूः सलोहितैः। पञ्चास्यैः पन्नगैश्छिन्नैर्गरुडेनेव मारिष। १५६५
सुकेशानननकेशान्तैरव्रणैश्चारुकुण्डलैः। सन्दष्टौष्ठपुटैः क्रोधात् क्षरद्भिः शोणितं बहु।
चारुस्रग्मुकुटोष्णीषैर्मणिरत्नविराजितैः। विनालनलिनाकारैर्दिवाकरशशिप्रभैः।
हितप्रियंवदैः काले बहुभिः पुण्यगन्धिभिः। द्विषच्छिरोभिः पृथिवीमवतस्तार फाल्गुनिः।
गन्धर्व्वनगराकारान् विविधान् कल्पितान् रथान्। ईषामुखान् त्रिवेणून् व्यस्तदण्डकबन्धुरान्।
विजङ्घाक्षकूबरांस्तत्र विनाभिदशनानपि। विचक्रोपस्करोपस्थान् भग्नोपकरणानपि। १५७०
प्रपातितोपस्तरणान् हतयोधान् सहस्रशः। शरैर्विशकलीकुर्व्वन् दिक्षु सर्व्वासु भारत।
पुनर्द्विपान् द्विपारोहान् वैजयन्त्यङ्कुशध्वजान्। तूणवर्म्माण्यथो कक्षान् ग्रैवेयाण्यथ कम्बलान्।
घण्टाः शुण्डान् विषाणाग्रान् गजमालापदानुगान्। शरैर्निशितधाराग्रैः शात्रवाणामशातयत्।
वानायुजान् पार्व्वतीयान् काम्बोजानथ वाह्लिकान्। स्थिरबालधिकर्णाक्षान् जवनान् साधुवाहिनः।
आरूढान् शिक्षितैर्योधैः शक्त्यृष्टिप्रासयोधिभिः। विध्वस्तचारुमुकुटान् विप्रविद्धप्रकीर्णकान्। १५७५
निरस्तजिह्वानयनान् निष्कीर्णान्त्रयकृद्युतान्। हतारोहान् भिन्नघण्टान् क्रव्यादगणमोदनान्।
निकृत्तचर्म्मकवचान् शकृन्मूत्रासृगाप्लुतान्। निपातयन्नश्ववरांस्तावकान् स व्यरोचत।
एको विष्णुरिवाचिन्त्यः कृत्वा प्राक्कर्म्म दुष्करं। तथा विमथितं तेन त्र्यङ्गं तव बलं महत्।
यथाऽसुरबलं घोरं त्र्यम्बकेनामितौजसा। कृत्वा कर्म्म रणेऽसह्यं परैरार्ज्जुनिराहवे।
अभिनत् स पदात्योघान् त्वदीयानेव सर्व्वशः। एवमेकेन तां सेनां सौभद्रेण शितैः शरैः। १५८०
भृशं विप्रहतां दृष्ट्वा स्कन्देनेवासुरीं चमूं। त्वदीयास्तव पुत्राश्च वीक्षमाणा दिशो दश।
संशुष्कास्याश्चलन्नेत्राः प्रस्विन्ना लोमहर्षणाः। पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये।
गोत्रनामभिरन्योऽन्यं क्रन्दन्तो जीवितैषिणः। हतान् पुत्रान् पितॄन् भ्रातॄन् बन्धून् सम्बन्धिनस्तथा।
प्रातिष्ठन्त समुत्सृज्य त्वरयन्तो हयद्विपान्।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वण्यभिमन्युबधपर्व्वणि अभिमन्युपराक्रमे षट्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३६ ॥

॥ सञ्जय उवाच॥ तां प्रभग्नां चमूं दृष्ट्वा सौभद्रेणामितौजसा। दुर्य्योधनो भृशं क्रुद्धः स्वयं सौभद्रमभ्ययात्। १५८५
ततो राजानमावृत्तं सौभद्रं प्रति संयुगे। दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्योधान् पर्य्याप्तनराधिपान्।
पुरोऽभिमन्युर्लक्ष्यं नः पश्यतां हन्ति वीर्य्यवान्। तमाद्रवत मा भैष्ट क्षिप्रं रक्षत कौरवं।
ततः कृतज्ञा बलिनः सुहृदो जितकाशिनः। त्रास्यमाना भयाद्वीरं परिवव्रुस्तवात्मजं।
द्रोणो द्रौणिः कृपः कर्णः कृतवर्म्मा च सौबलः। बृहद्बलो मद्रराजो भूरिर्भूरिश्रवाः शलः।
पौरवो वृषसेनश्च विसृजन्तः शिताञ्छरान्। सौभद्रं शरवर्षेण महता समवारयत्। १५९०
सम्मोहयित्वा तमथो दुर्य्योधनममोचयत्। आस्याद्ग्रासमिवाक्षिप्तं ममृषे नार्ज्जुनात्मजः।

तान् शरौघेण महता साश्वसूतान्महारथान् । विमुखीकृत्य सौभद्रः सिंहनादमथानदत् ।
तस्य नादं ततः श्रुत्वा सिंहस्येवामिषैषिणः । नामृष्यन्त सुसंरब्धाः पुनर्द्रोणमुखा रथाः ।
त एनं कोष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिष । व्यसृजन्निषुजालानि नानालिङ्गानि सङ्घशः ।
तान्यन्तरिक्षे चिच्छेद पौत्रस्तव शितैः शरैः । तांश्चैव प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत् । १५९५
ततस्ते कोपितास्तेन शरैराशीविषोपमैः । परिवव्रुर्जिघांसन्तः सौभद्रमपलायिनं ।
समुद्रमिव पर्य्यस्तं त्वदीयं तं बलार्णवं । दधारैकोऽर्ज्जुनिर्व्वाणैर्व्वेलेव भरतर्षभ ।
शूराणां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरं । अभिमन्योः परेषाञ्च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ।
तस्मिंस्तु घोरसङ्ग्रामे वर्त्तमाने भयङ्करे । दुःसहो नवभिर्व्वाणैरभिमन्युमविध्यत ।
दुःशासनो द्वादशभिः कृपः शारद्वतस्त्रिभिः । द्रोणस्तु सप्तदशभिः शरैराशीविषोपमैः । १६००
विविंशतिश्च सप्तत्या कृतवर्म्मा च सप्तभिः । बृहद्बलस्तथाष्टाभिरश्वत्थामा च सप्तभिः ।
भूरिश्रवास्त्रिभिर्व्वाणैर्मद्रजः षड्भिराशुगैः । द्वाभ्यां शराभ्यां शकुनिस्त्रिभिर्दुर्य्योधनो नृप ।
स तु तान् प्रतिविव्याध त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः । नृत्यन्निव महाराज चापहस्तः प्रतापवान् ।
ततोऽभिमन्युः संक्रुद्धस्त्रास्यमानस्तवात्मजैः । विदर्शयन् वै सुमहच्छिक्षाभ्यासकृतम्बलं ।
गरुडानिलरंहोभिर्यन्तुर्व्वाक्यकरैर्हयैः । दान्तैरश्मकदायादं त्वरमाणमवारयत् । १६०५
स्थित्वा तस्याग्रतः श्रीमानश्मकस्य सुतो बली । विव्याध दशभिर्व्वाणैस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
तस्याभिमन्युर्दशभिर्व्वाणैः सूतं हयान् ध्वजान् । बाहू धनुः शिरश्चोर्व्वीं स्मयमानो न्यपातयत् ।
ततस्तस्मिन् हते वीरे सौभद्रेणाश्मकेश्वरे । सञ्चचाल बलं सर्व्वं पलायनपरायणं ।
ततः कर्णः कृपो द्रोणो द्रौणिर्गान्धारराट् शलः । शल्यो भूरिश्रवाः क्राथः सोमदत्तो विविंशतिः ।
वृषसेनः सुषेणश्च कुण्डभेदी प्रतर्द्दनः । वृन्दारको ललित्थश्च प्रबाहुर्दीर्घलोचनः । १६१०
दुर्य्योधनश्च संक्रुद्धः शरवर्षैरवाकिरत् । सोऽतिविद्धो महेष्वासैरभिमन्युरजिह्मगैः ।
शरमादत्त कर्णाय वर्म्मकायावभेदिनं । तस्य भित्त्वा तनुत्राणं देहं निर्भिद्य चाशुगः ।
प्राविशद्धरणीं राजन् वल्मीकमिव पन्नगः । स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विह्वलन्निव ।
सञ्चचाल रणे कर्णः क्षितिकम्पे यथाऽचलः । तथाऽन्यैर्निशितैर्व्वाणैः सुषेणं दीर्घलोचनं ।
कुण्डभेदिञ्च संक्रुद्धस्त्रिभिस्त्रीनवधीद्बली । कर्णस्तम्पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्पयत् । १६१५
अश्वत्थामा च विंशत्या कृतवर्म्मा च सप्तभिः । स शराचितसर्व्वाङ्गः क्रुद्धः शक्रात्मजात्मजः ।
विचरन् ददृशे सैन्यैः पाशहस्त इवान्तकः । शल्यञ्च शरवर्षेण समीपस्थमवाकिरत् ।
उदक्रोशन्महाबाहुस्तव सैन्यानि भीषयन् । ततः स विद्धोऽस्त्रविदा मर्म्मभिद्भिरजिह्मगैः ।
शल्यो राजन् रथोपस्थे निषसाद मुमोह च । तं हि दृष्ट्वा तथा विद्धं सौभद्रेण यशस्विना ।
सम्प्राद्रवच्चमूः सर्व्वा भारद्वाजस्य पश्यतः । तं प्रेक्षन्ते महाबाहुं रुक्मपुङ्खैः समावृतं । १६२०
त्वदीयाः प्रपलायन्ते मृगाः सिंहार्द्दिता इव ।

स तु रणयशसाऽभिपूज्यमानः पितृसुरचारणसिद्धयक्षसङ्घैः । अवनितलविगतैश्च भूतसङ्घैरभिबभौ हुतभुग्यथाज्यसिक्तः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वण्यभिमन्युबधपर्व्वणि अभिमन्युपराक्रमे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा प्रमथमानं तं महेष्वासानजिह्मगैः । आर्ज्जुनिं मामकाः सर्व्वे के त्वेनं समवारयन् ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् कुमारस्य रणे विक्रीडितं महत् । बिभित्सतो रथानीकं भारद्वाजेन रक्षितं ।
मद्रेशं सादितं दृष्ट्वा सौभद्रेणाशुगै रणे । शल्यादवरजः क्रुद्धः किरन् वाणान् समभ्ययात् । १६२५
तस्यार्ज्जुनिः शिरोग्रीवं पाणिपादं धनुर्हयान् । छत्रं ध्वजं नियन्तारं त्रिवेणुं कल्पमेव च ।
चक्रं युगेषां तूणीरानुपाकर्षञ्च सायकैः । पताकां चक्रगोप्तारौ सर्व्वोपकरणानि च ।
लघुहस्तः प्रचिच्छेद ददृशे तं न कश्चन । स पपात क्षितौ क्षीणः प्रविद्धाभरणाम्बरः ।
वायुनेव महाशैलः सम्भग्नोऽमिततेजसा । अनुगाश्चापि वित्रस्ताः प्राद्रवन् सर्व्वतोदिशः ।
आर्ज्जुनेः कर्म्म तद्दृष्ट्वा सम्प्रणेदुः समन्ततः । नादेन सर्व्वभूतानि साधु साध्विति भारत । १६३०
शल्यभ्रातर्य्यथारुग्णे बहुशस्तस्य सैनिकाः । कुलाधिवासनामानि श्रावयन्तोऽर्ज्जुनात्मजं ।
अभ्यधावन्त संक्रुद्धा विविधायुधपाणयः । रथैरश्वैर्गजैश्चान्ये पद्भिश्चान्ये बलोत्कटाः ।
वाणशब्देन महता रथनेमिस्वनेन च । हुङ्कारैः क्ष्वेडितोत्क्रुष्टैः सिंहनादैश्च गर्ज्जितैः ।
ज्यातलस्वनैरन्यैर्गर्ज्जन्तोऽर्ज्जुननन्दनं । ब्रुवन्तश्च न नो जीवन्मोक्ष्यसे जीवितादपि ।
तांस्तथा ब्रुवतो दृष्ट्वा सौभद्रः प्रहसन्निव । यो यः स्म प्राहरत् पूर्व्वं तं तं विव्याध पत्रिभिः । १६३५
सन्दर्शयिष्यन्नस्त्राणि विचित्राणि लघूनि च । आर्ज्जुनिः समरे शूरो मृदुपूर्व्वमयुध्यत ।
वासुदेवादुपात्तं यदस्त्रं यच्च धनञ्जयात् । अदर्शयत तत् कार्ष्णिः कृष्णाभ्यामविशेषवत् ।
दूरमस्य गुरुं भारं साध्वसञ्च पुनः पुनः । सन्दधद्विसृजंश्चेषून् निर्विशेषमदृश्यत ।
चापमण्डलमेवास्य विस्फुरद्दिक्ष्वदृश्यत । सुदीप्तस्य शरत्काले सवितुर्म्मण्डलं यथा ।
ज्याशब्दः शुश्रुवे तस्य तलशब्दश्च भारत । महाशनिमुचः काले पयोदस्येव निस्वनः । १६४०
ह्रीमानमर्षी सौभद्रो मानकृत्प्रियदर्शनः । संमिमानयिषुर्वीरानिष्वस्त्रेश्चाप्ययुध्यत ।
मृदुर्भूत्वा महाराज दारुणः समपद्यत । वर्षाभ्यतीतो भगवान् शरदीव दिवाकरः ।
शरान् विचित्रान् बहुशो रुक्मपुङ्खाञ्छिलाशितान् । मुमोच शतशः क्रुद्धो गभस्तीनिव भास्करः ।
क्षुरप्रैर्वत्सदन्तैश्च विपाठैश्च महायशाः । नाराचैरर्द्धचन्द्राभैर्भल्लैरञ्जलिकैरपि ।
अवाकिरद्रथानीकं भारद्वाजस्य पश्यतः । ततस्तत्सैन्यमभवद्विमुखं शरपीडितं । १६४५
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वण्यभिमन्युबधपर्व्वणि अभिमन्युपराक्रमे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ द्वैधीभवति मे चित्तं ह्रिया तुष्ट्या च सञ्जय । मम पुत्रस्य यत्सैन्यं सौभद्रः समवारयत् ।
विस्तरेणैव मे शंस सर्व्वङ्गाविल्गणेः पुनः । विक्रीडितं कुमारस्य स्कन्दस्येवासुरैः सह ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ हन्त ते सम्प्रवक्ष्यामि विमर्द्दमतिदारुणं । एकस्य च बहूनाञ्च यथासीत्तुमुलो रणः ।
अभिमन्युः कृतोत्साहः कृतोत्साहानरिन्दमान् । रथस्थो रथिनः सर्व्वांस्तावकानभ्यवर्षयत् ।

द्रोणं कर्णं कृपं शल्यं द्रौणिं भोजं बृहद्बलं। दुर्य्योधनं सौमदत्तिं शकुनिञ्च महाबलं। १८५०
नानानृपान्नृपसुतान् सैन्यानि विविधानि च। अलातचक्रवत् सर्व्वान् त्वरमाणः समार्पयत्।
निघ्नन्नमित्रान् सौभद्रः परमास्त्रैः प्रतापवान्। अदर्शयत तेजस्वी दिक्षु सर्व्वासु भारत।
तद्दृष्ट्वा चरितं तस्य सौभद्रस्यामितौजसः। समकम्पन्त सैन्यानि त्वदीयानि पुनः पुनः।
अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो भारद्वाजः प्रतापवान्। हर्षेणोत्फुल्लनयनः कृपमाभाष्य सत्वरं।
घट्टयन्निव मर्म्माणि पुत्त्रस्य तव भारत। अभिमन्युं रणे दृष्ट्वा तदा रणविशारदं। १८५५
एष गच्छति सौभद्रः पार्थ नामग्रतो युवा। नन्दयन् सुहृदः सर्व्वान् राजानञ्च युधिष्ठिरं।
नकुलं सहदेवञ्च भीमसेनञ्च पाण्डवं। बन्धून् सम्बन्धिनश्चान्यान्मध्यस्थान् सुहृदस्तथा।
नास्य युद्धे समं मन्ये कञ्चिदन्यं धनुर्द्धरं। इच्छन् हन्यादिमां सेनां किमर्थमपि नेच्छति।
द्रोणस्य प्रीतिसंयुक्तं श्रुत्वा वाक्यं तवात्मजः। आर्ज्जुनिं प्रति संक्रुद्धो द्रोणं दृष्ट्वा स्मयन्निव।
अथ दुर्य्योधनः कर्णमब्रवीद्बाह्लिकं नृपं। दुःशासनं मद्रराजं तांस्तान् चान्यान्महारथान्। १८६०
सर्व्वमूर्द्धाभिषिक्तानामाचार्य्यो ब्रह्मवित्तमः। अर्ज्जुनस्य सुतं मूढो नायं हन्तुमिहेच्छति।
नह्यस्य समरे मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः। किमङ्ग पुनरेवान्यो मर्त्यः सत्यं ब्रवीमि वः।
अर्ज्जुनस्य सुतं त्वेष शिष्यत्वादभिरक्षति। शिष्याः पुत्त्राश्च दयितास्तदपत्यञ्च धर्म्मिणां।
संरक्ष्यमाणो द्रोणेन मन्यते वीर्य्यमात्मनः। आत्मसम्भावितो मूढस्तं प्रमथ्नीत माचिरं।
एवमुक्तास्तु ते राजन् सात्वतीपुत्त्रमभ्ययुः। संरब्धास्तं जिघांसन्तो भारद्वाजस्य पश्यतः। १८६५
दुःशासनस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्य्योधनवचस्तदा। अब्रवीत् कुरुशार्दूलो दुर्य्योधनमिदं वचः।
अहमेनं हनिष्यामि महाराज ब्रवीमि ते। मिषतां पाण्डुपुत्त्राणां पाञ्चालानाञ्च पश्यतां।
ग्रसिष्याम्यद्य सौभद्रं यथा राहुर्दिवाकरं। उत्क्रुश्य चाब्रवीद्वाक्यं कुरुराजमिदं पुनः।
श्रुत्वा कृष्णौ मया ग्रस्तं सौभद्रमतिमानिनौ। गमिष्यतः प्रेतलोकं जीवलोकान्न संशयः।
तौ च श्रुत्वा मृतौ व्यक्तं पाण्डोः क्षेत्रोद्भवाः सुताः। एकाह्ना ससुहृद्वर्गाः क्लैव्याद्धास्यन्ति जीवितं। १८७०
तस्मादस्मिन् हते शत्रौ हताः सर्व्वेऽहितास्तव। शिवेन ध्याहि मां राजन्नेष हन्मि रिपूंस्तव।
एवमुक्त्वा नदन् राजन् पुत्त्रो दुःशासनस्तव। सौभद्रमभ्ययात् क्रुद्धः शरवर्षैरवाकिरन्।
तमतिक्रुद्धमायान्तं तव पुत्त्रमरिन्दम। अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैः षड्विंशत्या समार्पयत्।
दुःशासनस्तु संक्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः। अयोधयत सौभद्रमभिमन्युश्च तं रणे।
तौ मण्डलानि चित्राणि रथाभ्यां सव्यदक्षिणं। चरमाणावयुध्येतां रथशिक्षाविशारदौ। १८७५
अथ पणवमृदङ्गदुन्दुभीनां क्रकचमहानकभेरिझर्झराणां। निनदमतिभृशं नराः प्रचक्रुर्लवणजलोद्भवसिंहनादमिश्रं।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युवधपर्व्वणि दुःशासनयुद्धे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ३९ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शरविक्षतगात्रस्तु प्रत्यमित्रमवस्थितं। अभिमन्युः स्मयन्धीमान् दुःशासनमथाब्रवीत्।
दिष्ट्या पश्यामि सङ्ग्रामे मानिनं शूरमागतं। निष्ठुरन्त्यक्तधर्म्माणमाक्रोशनपरायणं।

यत् सभायां त्वया राज्ञो धृतराष्ट्रस्य शृण्वतः । कोपितः परुषैर्वाक्यैर्धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ।
बलोन्मत्तेन भीमस्य विक्लत्वेन भाषितः । अक्षकूटं समाश्रित्य सौबलस्यात्मनो बलं । १५८०
तत्त्वयेदमनुप्राप्तं प्रकोपाद्वै महात्मनां । परवित्तापहारस्य क्रोधस्याप्रशमस्य च ।
लोभस्य ज्ञाननाशस्य द्रोहस्यात्याहितस्य च । पितॄणां मम राज्यस्य हरणस्योग्रधन्विनां ।
मद्योग्रमधर्म्मस्य फलं प्राप्नुहि दुर्म्मते । शासितास्म्यद्य ते बाणैः सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः ।
अद्याहमनृणस्तस्य कोपस्य भविता रणे । अमर्षितायाः कृष्णायाः काङ्क्षितस्य च मे पितुः ।
अद्य कौरव्य भीमस्य भवितास्म्यनृणो युधि । न हि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे रणं । १५८५
एवमुक्त्वा महाबाहुर्बाणं दुःशासनान्तकं । सन्दधे परवीरघ्नः कालाग्न्यनिलवर्च्चसं ।
तस्योरस्तूर्णमासाद्य जत्रुदेशे विभिद्य तं । जगाम सह पुङ्खेन वल्मीकमिव पन्नगः ।
अथैनं पञ्चविंशत्या पुनरेव समार्पयत् । शरैरग्निसमस्पर्शैराकर्णसमचोदितैः ।
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् । दुःशासनो महाराज कश्मलं चाविशन्महत् ।
सारथिस्त्वरमाणस्तु दुःशासनमचेतनं । रणमध्यादपोवाह सौभद्रशरपीडितं । १५९०
पाण्डवा द्रौपदेयाश्च विराटश्च समीक्ष्य तं । पाञ्चालाः केकयाश्चैव सिंहनादमथानदन् ।
वादित्राणि च सर्व्वाणि नानालिङ्गानि सर्व्वशः । प्रावादयन्त संहृष्टाः पाण्डूनां तत्र सैनिकाः ।
अपश्यन् स्मयमानास्ते सौभद्रस्य विचेष्टितं । अत्यन्तवैरिणं दृप्तं दृष्ट्वा शत्रुं पराजितं ।
धर्म्ममारुतशक्राणामश्विनोः प्रतिमास्तथा । धारयन्तो ध्वजाग्रेषु द्रौपदेया महारथाः ।
सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ । केकया धृष्टकेतुश्च मत्स्यपाञ्चालसृञ्जयाः । १५९५
पाण्डवाश्च मुदा युक्ता युधिष्ठिरपुरोगमाः । अभ्यद्रवन्त त्वरिता द्रोणानीकं बिभित्सवः ।
ततोऽभवन्महद्युद्धं त्वदीयानां परैः सह । जयमाकाङ्क्षमाणानां शूराणामनिवर्त्तिनां ।
तथा तु वर्त्तमाने वै सङ्ग्रामेऽतिभयङ्करे । दुर्य्योधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ।
पश्य दुःशासनं वीरमभिमन्युवशं गतं । प्रतपन्तमिवादित्यं निघ्नन्तं शात्रवान् रणे ।
अथ चैते सुसंरब्धाः सिंहा इव बलोत्कटाः । सौभद्रमुद्यतास्त्रातुमभ्यधावन्त पाण्डवाः । १६००
ततः कर्णः शरैस्तीक्ष्णैरभिमन्युं दुरासदं । अभ्यवर्षत संक्रुद्धः पुत्रस्य हितकृत्तव ।
तस्य चानुचरांस्तीक्ष्णैर्विव्याध परमेषुभिः । अवज्ञापूर्व्वकं शूरः सौभद्रस्य रणाजिरे ।
अभिमन्युस्तु राधेयं त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः । अविध्यत्त्वरितो राजन् द्रोणं प्रेप्सुर्महामनाः ।
तं तदा नाशकत् कश्चिद्द्रोणाद्वारयितुं रथी । आरुजन्तं रथश्रेष्ठान् वज्रहस्तात्मजात्मजं ।
ततः कर्णो जयप्रेप्सुर्मानी सर्व्वधनुष्मतां । सौभद्रं शतशोऽविध्यदुत्तमास्त्राणि दर्शयन् । १६०५
सोऽस्त्रैरस्त्रविदां श्रेष्ठो रामशिष्यः प्रतापवान् । समरे शत्रुदुर्द्धर्षमभिमन्युमपीडयत् ।
स तथा पीड्यमानस्तु राधेयेनास्त्रवृष्टिभिः । समरेऽमरसङ्काशः सौभद्रो न व्यशीर्य्यत ।
ततः शिलाशितैस्तीक्ष्णैर्भल्लैरानतपर्व्वभिः । छित्त्वा धनूंषि शूराणामार्ज्जुनिः कर्णमार्द्दयत् ।

धनुर्म्मण्डलनिर्मुक्तैः शरैराशीविषोपमैः । सच्छत्रध्वजयन्तारं साश्वमाशु स्मयन्निव ।
कर्णः पश्चास्य चिक्षेप बाणान् सन्नतपर्व्वणः । असम्भ्रान्तश्च तान् सर्व्वानग्रह्णात् फाल्गुनात्मजः । १०१०
ततो मुहूर्त्तात् कर्णस्य बाणेनैकेन वीर्य्यवान् । सध्वजं कार्म्मुकं वीरश्छित्त्वा भूमावपातयत् ।
ततः कृच्छ्रगतं कर्णं दृष्ट्वा कर्णादनन्तरः । सौभद्रमभ्ययात्तूर्णं दृढमायम्य कार्म्मुकं ।
तत उच्चुक्रुशुः पार्थास्तेषां चानुचरा जनाः । वादित्राणि च सञ्जघ्नुः सौभद्रञ्चापि तुष्टुवुः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि दुःशासनकर्णपराजये चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ सोऽनुगर्ज्जन् धनुष्पाणिर्ज्यां विकर्षन् पुनः पुनः । तयोर्म्महात्मनोस्तूर्णं रथान्तरमपातयत् ।
सोऽविध्यद्दशभिर्ब्बाणैरभिमन्युं दुरासदं । सच्छत्रध्वजयन्तारं साश्वमाशु स्मयन्निव । १०१५
पितृपैतामहं कर्म्म कुर्व्वाणमतिमानुषं । दृष्ट्वाऽर्द्दितं शरैः कार्ष्णिं त्वदीया हृषिताभवन् ।
तस्याभिमन्युरायम्य स्मयन्नेकेन पत्रिणा । शिरः प्रच्यावयामास तद्रथात् प्रापतद्भुवि ।
कर्णिकारमिवाधूतं वातेनापतितं नगात् । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा राजन् कर्णो व्यथां ययौ ।
विमुखीकृत्य कर्णन्तु सौभद्रः कङ्कपत्रिभिः । अन्यानपि महेष्वासान् तूर्णमेवाभिदुद्रुवे ।
ततस्तद्विविधं सैन्यं हस्त्यश्वरथपत्तिमत् । क्रुद्धोऽभिमन्युरभिनत्तिग्मतेजा महायशाः । १०२०
कर्णस्तु बहुभिर्ब्बाणैरर्द्यमानोऽभिमन्युना । अपायाज्जवनैरश्वैस्ततोऽनीकमभज्यत ।
शलभैरिव चाकाशे धाराभिरिव चावृते । अभिमन्योः शरैराजन्नाप्राज्ञायत किञ्चन ।
तावकानान्तु योधानां बध्यतां निशितैः शरैः । अन्यत्र सैन्धवाद्राजन् नस्म कश्चिदतिष्ठत ।
सौभद्रस्तु ततः शङ्खं प्रध्माप्य पुरुषर्षभः । शीघ्रमभ्यपतत्सेनां भारतीं भरतर्षभ ।
सकक्षेऽग्निरिवोत्सृष्टो निर्द्दहंस्तरसा रिपून् । मध्ये भारतसैन्यानामार्ज्जुनिः पर्य्यवर्त्तत । १०२५
रथनागाश्वमनुजानर्द्दयन्निशितैः शरैः । सम्प्रविश्याकरोद्भूमिं कबन्धगणसङ्कुलां ।
सौभद्रचापप्रभवैर्निकृत्ताः परमेषुभिः । स्वानेवाभिमुखान् घ्नन्तः प्राद्रवन् जीवितार्थिनः ।
ते घोरा रौद्रकर्म्माणो विपाठा बहवः शिताः । निघ्नन्तो रथनागाश्वान् जग्मुराशु वसुन्धरां ।
सायुधाः साङ्गुलित्राणाः सगदाः साङ्गदा रणे । दृश्यन्ते बाहवश्छिन्ना हेमाभरणभूषिताः ।
शरांश्चापानि खड्गांश्च शरीराणि शिरांसि च । सकुण्डलानि स्रग्वीणि भूमावासन् सहस्रशः । १०३०
सोपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डकबन्धुरैः । अक्षैर्व्विमथितैश्चक्रैर्भग्नैश्च बहुधा युगैः ।
शक्तिचापासिभिश्चैव पतितैश्च महाध्वजैः । चर्म्मचापशरैश्चैव व्यपकीर्णैः समन्ततः ।
निहतैः क्षत्रियैरश्वैर्व्वारणैश्च विशाम्पते । अगम्यकल्पा पृथिवी क्षणेनासीत् सुदारुणा ।
बध्यतां राजपुत्त्राणां क्रन्दतामितरेतरं । प्रादुरासीन्महाशब्दो भीरूणां भयवर्द्धनः ।
स शब्दो भरतश्रेष्ठ दिशः सर्व्वा व्यनादयत । सौभद्रश्चाद्रवत्सेनां निघ्नन् वराश्वरथद्विपान् । १०३५
कक्षमग्निरिवोत्सृष्टो निर्द्दहंस्तरसा रिपून् । मध्ये भारतसैन्यानामार्ज्जुनिः प्रत्यदृश्यत ।
विचरन्तं दिशः सर्व्वाः प्रदिशश्चापि भारत । तं तदा नानुपश्यामः सैन्येन रजसा वृतः ।

आददानं गजाश्वानां नृणाश्चायूंषि भारत । क्षणेन भूयः पश्यामि सूर्य्यं मध्यन्दिने यथा ।
अभिमन्युं महाराज प्रतपन्तं द्विषद्गणान् । स वासवसमः सङ्ख्ये वासवस्यात्मजात्मजः ।
अभिमन्युर्महाराज सैन्यमध्ये व्यरोचत । १५८०
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वण्यभिमन्युबधपर्व्वण्यभिमन्युपराक्रमे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ बालमत्यन्तसुखिनं स्वबाहुबलदर्पितं । युद्धेषु कुशलं वीरं कुलपुत्रं तनुत्यजं ।
गाहमानमनीकानि सदश्वैस्त्रिहायनैः । अपि यौधिष्ठिरात् सैन्यात् कश्चिदन्वपतद्बली ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ युधिष्ठिरो भीमसेनः शिखण्डी सात्यकिर्यमौ । धृष्टद्युम्नो विराटश्च द्रुपदश्च सकेकयः ।
धृष्टकेतुश्च संरब्धो मत्स्याश्चाभ्यपतन् रणे । तेनैव तु पथायाताः पितरो मातुलैः सह ।
अभ्यद्रवन् परीप्सन्तो व्यूढानीकाः प्रहारिणः । तान् दृष्ट्वा द्रवतः शूरांस्त्वदीया विमुखाभवन् । १५८५
ततस्तद्विमुखं दृष्ट्वा तव सूनोर्महद्बलं । जामाता तव तेजस्वी विष्टम्भयिषुराद्रवत् ।
सैन्धवस्य महाराज पुत्रो राजा जयद्रथः । सपुत्त्रगृद्धिनः पार्थान् सह सैन्यानवारयत् ।
उग्रधन्वा महेष्वासो दिव्यमस्त्रमुदीरयन् । वार्द्धक्षत्रिरुपासेधत् प्रवणादिव कुञ्जरः ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अतिभारमहं मन्ये सैन्धवे सञ्जयाहितं । यदेकः पाण्डवान् क्रुद्धान् पुत्त्रप्रेप्सूनवारयत् ।
अत्यद्भुतमहं मन्ये बलं शौर्य्यञ्च सैन्धवे । तस्य प्रब्रूहि मे वीर्य्यं कर्म्म चार्य्यं महात्मनः । १५९०
किं दत्तं हुतमिष्टं वा सुतप्तमथ वा तपः । सिन्धुराजो हि येनैकः क्रुद्धान् पार्थानवारयत् ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौपदीहरणे यत्तत् भीमसेनेन निर्ज्जितः । मानात् स तप्तवान् राजा वरार्थी सुमहत्तपः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रियेभ्यः सन्निवर्त्त्य सः । क्षुत्पिपासातपसहः कृशो धमनिसन्ततः ।
देवमाराधयच्छर्व्वं गृणन् ब्रह्म सनातनं । भक्तानुकम्पी भगवान् तस्य चक्रे ततो दयां ।
स्वप्नान्तेऽप्यथ चैवाह हरः सिन्धुपतेः सुतं । वरं वृणीष्व प्रीतोऽस्मि जयद्रथ किमिच्छसि । १५९५
एवमुक्तस्तु शर्व्वेण सिन्धुराजो जयद्रथः । उवाच प्रणतो रुद्रं प्राञ्जलिर्नियतात्मवान् ।
पाण्डवेयानहं सङ्ख्ये भीमवीर्य्यपराक्रमान् । वारयामि रथेनैकः समस्तानिति भारत ।
एवमुक्तस्तु देवेशो जयद्रथमथाब्रवीत् । ददामि ते वरं सौम्य विना पार्थं धनञ्जयं ।
वारयिष्यसि सङ्ग्रामे चतुरः पाण्डुनन्दनान् । एवमस्त्विति देवेशमुक्त्वाबुध्यत पार्थिव ।
स तेन वरदानेन दिव्येनास्त्रबलेन च । एकः सन्धारयामास पाण्डवानामनीकिनीं । १६००
तस्य ज्यातलघोषेण क्षत्त्रियान् भयमाविशत् । परांस्तव तु सैन्यस्य हर्षः परमकोऽभवत् ।
दृष्ट्वा तु क्षत्त्रिया भारं सैन्धवे सर्व्वमर्पितं । उत्क्रुश्याभ्यद्रवन्राजन् येन यौधिष्ठिरं बलं ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वण्यभिमन्युबधपर्व्वणि जयद्रथयुद्धे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र सिन्धुराजस्य विक्रमं । शृणु तत् सर्व्वमाख्यास्ये यथा पाण्डूनयोधयत् ।
तमूहुः सारथेर्वश्याः सैन्धवाः साधुवाहिनः । विकुर्व्वाणा बृहन्तोऽश्वाः श्वसनोपमरंहसः ।
गन्धर्व्वनगराकारं विधिवत् कल्पितं रथं । तस्याभ्यशोभयत् केतुर्वाराहो राजतो महान् । १६०५

श्वेतच्छत्रपताकाभिश्चामरव्यजनेन च । स बभौ राजलिङ्गैस्तैस्तारापतिरिवाम्बरे ।
मुक्तावज्रमणिस्वर्णैर्भूषितन्तमयस्मयं । वरूथं विबभौ तस्य ज्योतिर्भिः खमिवावृतं ।
स विस्फार्य्य महच्चापं किरन्निषुगणान् बहून् । तं व्यूहं पूरयामास यद्व्यदारयदार्ज्जुनिः ।
स सात्यकिं त्रिभिर्बाणैरष्टाभिश्च वृकोदरं । धृष्टद्युम्नं तथा षष्ट्या विराटं दशभिः शरैः ।
द्रुपदं पञ्चभिस्तीक्ष्णैर्दशभिश्च शिखण्डिनं । केकयान् पञ्चविंशत्या द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः । १७७०
युधिष्ठिरं तु सप्तत्या ततः शेषानुपानुदत् । इषुजालेन महता तदद्भुतमिवाभवत् ।
अथास्य सितपीतेन भल्लेनादिश्य कार्म्मुकं । चिच्छेद प्रहसन् राजन् धर्म्मपुत्त्रः प्रतापवान् ।
अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण सोऽन्यदादाय कार्म्मुकं । विव्याध दशभिः पार्थं तांश्चैवान्यांस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
तस्य तल्लाघवं ज्ञात्वा भीमो भल्लैस्त्रिभिः पुनः । धनुर्ध्वजञ्च छत्रञ्च क्षितौ क्षिप्रमपातयत् ।
सोऽन्यदादाय बलवान् सज्यं कृत्वा च कार्म्मुकं । भीमस्यापातयत् केतुं धनुरश्वांश्च मारिष । १७७५
स हताश्वादवप्लुत्य छिन्नधन्वा रथोत्तमात् । सात्यकेराप्लुतो यानं गिर्य्यग्रमिव केशरी ।
ततस्त्वदीयाः संहृष्टाः साधु साध्विति चुक्रुशुः । सिन्धुराजस्य तत् कर्म्म पूजयन्तो मुहुर्म्मुहुः ।
संक्रुद्धान् पाण्डवानेको यद्दधारास्त्रतेजसा । तत्तस्य कर्म्म भूतानि सर्व्वाण्येवाभ्यपूजयन् ।
सौभद्रेण हतैः पूर्व्वं सोत्तरायोधिभिर्द्विपैः । पाण्डूनां दर्शितः पन्थाः सैन्धवेन निवारितः ।
यतमानास्तु ते वीरा मत्स्यपाञ्चालकेकयाः । पाण्डवाश्चान्वपद्यन्त प्रतिशेकुर्न्न सैन्धवं । १७८०
यो यो हि यतते भेत्तुं द्रोणानीकं तवाहितः । तन्तमेव वरं प्राप्य सैन्धवः प्रत्यवारयत् ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वण्यभिमन्युबधपर्व्वणि जयद्रथयुद्धे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ सैन्धवेन निरुद्धेषु जयगृद्धिषु पाण्डुषु । सुघोरमभवद्युद्धं त्वदीयानां परैः सह
प्रविश्याथार्ज्जुनिः सेनां सत्यसन्धो दुरासदः । व्यक्षोभयत तेजस्वी मकरः सागरं यथा ।
तन्तथा शरवर्षेण क्षोभयन्तमरिन्दमं । यथाप्रधानं सौभद्रमभ्ययुः कुरुसत्तमाः ।
तेषां तस्य च सम्मर्द्दो दारुणः समपद्यत । सृजतां शरवर्षाणि प्रसक्तममितौजसां । १७८५
रथव्रजेन संरुद्धस्तैरमित्रैस्तथार्ज्जुनिः । वृषसेनस्य यन्तारं हत्वा चिच्छेद कार्म्मुकं ।
तस्य विव्याध बलवान् शरैरश्वानजिह्मगैः । वातायमानैरथ तैरश्वैरपहृतो रणात् ।
तेनान्तरेणाभिमन्योर्यन्ताऽपासारयद्रथं । रथव्रजास्ततो हृष्टाः साधु साध्विति चुक्रुशुः ।
तं सिंहमिव संक्रुद्धं प्रमथ्नन्तं शरैररीन् । आराद्यान्तमभ्येत्य वसातीयोऽभ्ययाद्द्रुतं ।
सोऽभिमन्युं शरैः षष्ट्या रुक्मपुङ्खैरवाकिरत् । अब्रवीच्च न मे जीवन् जीवतो युधि मोक्ष्यसे । १७९०
तमयस्मयवर्म्माणमिषुणा दूरपातिना । विव्याध हृदि सौभद्रः स पपात व्यसुः क्षितौ ।
वसातीयं हतं दृष्ट्वा क्रुद्धाः क्षत्त्रियपुङ्गवाः । परिवव्रुस्तथा राजंस्तव पौत्त्रं जिघांसवः ।
विस्फारयन्तश्चापानि नानारूपाण्यनेकशः । तद्युद्धमभवद्रौद्रं सौभद्रस्यारिभिः सह ।
तेषां शरान् सेष्वसनान् शरीराणि शिरांसि च । सकुण्डलानि स्रग्वीणि क्रुद्धश्चिच्छेद फाल्गुनिः ।

सखड्गाः साङ्गुलित्राणाः सपट्टिशपरश्वधाः । अदृश्यन्त भुजाश्छिन्ना हेमाभरणभूषिताः । १७९५
स्रग्भिराभरणैर्वस्त्रैः पातितैश्च महाध्वजैः । वर्म्मभिश्चर्म्मभिर्हारैर्मुकुटैश्छत्रचामरैः ।
उपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डकबन्धुरैः । अक्षैर्विमथितैश्चक्रैर्भग्नैश्च बहुधा युगैः ।
अनुकर्षैः पताकाभिस्तथा सारथिवाजिभिः । रथैश्च भग्नैर्नागैश्च हयैः कीर्णाऽभवन्मही ।
निहतैः क्षत्रियैः शूरैर्नानाजनपदेश्वरैः । जयगृद्धैर्वृता भूमिर्दारुणा समपद्यत ।
दिशो विचरतस्तस्य सर्व्वाश्च प्रदिशस्तथा । रणेऽभिमन्योः क्रुद्धस्य रूपमन्तरधीयत । १८००
काञ्चनं यद्यदस्यासीद्वर्म्म चाभरणानि च । धनुषश्च शराणाञ्च तदपश्याम केवलं ।
तं तदा नाशकत् कश्चित् चक्षुर्भ्यामभिवीक्षितुं । आददानं शरैर्योधान् मध्ये सूर्य्यमिव स्थितं ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वण्यभिमन्युबधपर्व्वणि अभिमन्युपराक्रमे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ आददानस्तु शूराणामायूंष्यभवदार्ज्जुनिः । अन्तकः सर्व्वभूतानां प्राणान् काल इवागते ।
स शक्र इव विक्रान्तः शक्रसूनोः सुतो बली । अभिमन्युस्तदानीकं लोडयन् बह्वशोभत ।
प्रविश्य स तु राजेन्द्र क्षत्रियेन्द्रान्तकोपमः । सत्यश्रवसमादत्त व्याघ्रो मृगमिवोल्बणः । १८०५
सत्यश्रवसि चाक्षिप्ते त्वरमाणा महारथाः । प्रगृह्य विविधं शस्त्रमभिमन्युमुपाद्रवन् ।
अहं पूर्व्वमहं पूर्व्वमिति क्षत्रियपुङ्गवाः । स्पर्द्धमानाः समाजग्मुर्जिघांसन्तोऽर्ज्जुनात्मजं ।
क्षत्रियाणामनीकानि प्रद्रुतान्यभिधावतां । जग्रास तिमिरासाद्य क्षुद्रमत्स्यानिवार्णवे ।
ये केचनागतास्तस्य समीपमपलायिनः । न ते प्रतिन्यवर्त्तन्त समुद्रादिव सिन्धवः ।
महाग्राहगृहीतेव वातवेगभयार्द्दिता । समकम्पत सा सेना विभ्रान्ता नौरिवार्णवे । १८१०
अथ रुक्मरथो नाम मद्रेश्वरसुतो बली । त्रस्तामाश्वासयन् सेनामत्रस्तो वाक्यमब्रवीत् ।
अलं त्रासेन वः शूरा नैष कश्चिन्मयि स्थिते । अहमेनं ग्रहीष्यामि जीवग्राहं न संशयः ।
एवमुक्त्वा तु सौभद्रमभिदुद्राव वीर्य्यवान् । सुकल्पितेनोह्यमानः स्यन्दनेन विराजता ।
सोऽभिमन्युं त्रिभिर्बाणैर्भित्त्वा वक्षस्यथानदत् । त्रिभिश्च दक्षिणे बाहौ सव्ये च निशितैस्त्रिभिः ।
स तस्येष्वासनं छित्त्वा फाल्गुनिः सव्यदक्षिणौ । भुजौ शिरश्च स्वक्षिभ्रु क्षितौ क्षिप्रमपातयत् । १८१५
दृष्ट्वा रुक्मरथं भग्नं पुत्रं शल्यस्य मानिनं । जीवग्राहं जिघृक्षन्तं सौभद्रेण यशस्विना ।
सङ्ग्रामदुर्म्मदा राजन् राजपुत्राः प्रहारिणः । वयस्याः शल्यपुत्रस्य सुवर्णविकृतध्वजाः ।
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः । आर्ज्जुनिं शरवर्षेण समन्तात् पर्य्यवारयन् ।
शूरैः शिक्षाबलोपेतैस्तरुणैरत्यमर्षणैः । दृष्ट्वैकं समरे शूरं सौभद्रमपराजितं ।
छाद्यमानं शरव्रातैर्हृष्टो दुर्य्योधनोऽभवत् । वैवस्वतस्य च गृहं गतं ह्येनममन्यत । १८२०
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्नानालिङ्गैस्त्रिभिस्त्रिभिः । अदृश्यमार्ज्जुनिं चक्रुर्निमेषात्ते नृपात्मजाः ।
ससूतश्च ध्वजं तस्य स्यन्दनं तच्च मारिष । आचितं समपश्याम श्वाविधं शललैरिव ।
स गाढविद्धः क्रुद्धस्तु तोत्त्रैर्गज इवार्द्दितः । गान्धर्व्वमस्त्रमायच्छद्रथमायाञ्च भारत ।

अर्ज्जुनेन तपस्तप्त्वा गन्धर्व्वेभ्यो यदाहृतं । तुम्बुरुप्रमुखेभ्यो वै तेनामोहयताहितान् ।
एकधा शतधा राजन् दृश्यते स्म सहस्रधा । अलातचक्रवत्संख्ये क्षिप्रमस्त्राणि दर्शयन् । १८६५
रथचर्य्यास्त्रमायाभिर्मोहयित्वा परान्नृप । बिभेद शतधा राजन् शरीराणि महीक्षितां ।
प्राणाः प्राणभृतां चैव प्रेषिता निशितैः शरैः । राजन् प्रापुरमुं लोकं शरीराण्यवनिं ययुः ।
धनुर्व्वर्म्माश्वियन्तृंश्च ध्वजान् बाहूंश्च साङ्गदान् । शिरांसि च शितैर्भल्लैस्तेषां चिच्छेद फाल्गुनिः ।
चूतारामो यथा भग्नः पञ्चवर्षफलोद्गमः । राजपुत्रशतं तद्वत् सौभद्रेणापतद्धतं ।
क्रुद्धाशीविषसङ्काशान् सुकुमारान् सुखोचितान् । एकेन निहतान्दृष्ट्वा भीतो दुर्य्योधनोऽभवत् । १८७०
रथिनः कुञ्जरानश्वान् पदातींश्चावमर्द्दितः । दृष्ट्वा दुर्य्योधनः क्षिप्रमुपायात्तममर्षितः ।
तयोः क्षणमिवापूर्णः सङ्ग्रामस्तुमुलोऽभवत् । अथाभवत्ते विमुखः पुत्रः शरशतार्द्दितः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युवधपर्व्वणि दुर्य्योधनपराजये पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यथा वदसि मे सूत एकस्य बहुभिः सह । सङ्ग्रामं तुमुलं घोरं जयञ्चैव महात्मनः ।
अश्रद्धेयमिवाश्चर्य्यं सौभद्रस्याथ विक्रमं । किन्तु नात्यद्भुतं मन्ये येषां धर्म्मो व्यपाश्रयः ।
दुर्य्योधने तु विमुखे राजपुत्रशते हते । सौभद्रे प्रतिपत्तिं कां प्रत्यपद्यन्त मामकाः । १८७५
॥ सञ्जय उवाच ॥ संशुष्कास्याश्चलन्नेत्राः प्रस्विन्ना लोमहर्षणाः । पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये ।
हतान् भ्रातॄन् पितॄन् पुत्रान् सुहृत्सम्बन्धिबान्धवान् । उत्सृज्योत्सृज्य सञ्जग्मुस्त्वरयन्तो हयद्विपान् ।
तान् प्रभग्नांस्ततो दृष्ट्वा द्रोणो द्रौणिर्बृहद्बलः । कृपो दुर्य्योधनः कर्णः कृतवर्म्मा च सौबलः ।
अभ्यधावन् सुसंक्रुद्धाः सौभद्रमपराजितं । तेऽपि पौत्रेण ते राजन् प्रायशो विमुखीकृताः ।
एकस्तु सुखसंवृद्धो बाल्याद्दर्पाच्च निर्भयः । इष्वस्त्रवित्महातेजा लक्ष्मणोऽर्ज्जुनिमभ्ययात् । १८८०
तमन्वगेवास्य पिता पुत्रगृद्धी न्यवर्त्तत । अनु दुर्य्योधनं चान्ये न्यवर्त्तन्त महारथाः ।
तन्तेऽभिषिषिचुर्बाणैर्मेघा गिरिमिवाम्बुभिः । स च तान् प्रममाथैको विष्वग्वातो यथाम्बुदान् ।
पौत्रन्तु तव दुर्द्धर्षं लक्ष्मणं प्रियदर्शनं । पितुः समीपे तिष्ठन्तं शूरमुद्यतकार्म्मुकं ।
अत्यन्तसुखसंवृद्धं धनेश्वरसुतोपमं । आससाद रणे कार्ष्णिर्मत्तो मत्तमिव द्विपं ।
लक्ष्मणेन तु सङ्गम्य सौभद्रः परवीरहा । शरैः सुनिशितैस्तीक्ष्णैर्बाह्वोरुरसि चार्पितः । १८८५
संक्रुद्धो वै महाबाहुर्दण्डाहत इवोरगः । पौत्रस्तव महाराज तव पौत्रमभाषत ।
सुदृष्टः क्रियतां लोको ह्यमुं लोकं गमिष्यसि । पश्यतां बान्धवानां त्वां नयामि यमसादनं ।
एवमुक्त्वा ततो भल्लं सौभद्रः परवीरहा । उद्बवर्ह महाबाहुर्निर्म्मुक्तोरगसन्निभं ।
स तस्य भुजनिर्म्मुक्तो लक्ष्मणस्य सुदर्शनं । सुनसं सुभ्रुकेशान्तं शिरोऽहार्षीत् सकुण्डलं ।
लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा हाहेत्युच्चुक्रुशुर्जनाः । ततो दुर्य्योधनः क्रुद्धः प्रियपुत्रे निपातिते । १८९०
हतैनमिति चुक्रोश क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः । ततो द्रोणः कृपः कर्णो द्रोणपुत्रो बृहद्बलः ।
कृतवर्म्मा च हार्द्दिक्यः षड्रथाः पर्य्यवारयन् । स तान् विद्ध्वा शितैर्बाणैर्विमुखीकृत्य चार्ज्जुनिः ।

वेगेनाभ्यपतत् क्रुद्धः सैन्धवस्य महद्बलं । आवव्रुस्तस्य पन्थानं गजानीकेन दंशिताः ।
कालिङ्गाश्च निषादाश्च क्राथपुत्रश्च वीर्य्यवान् । तत्प्रसक्तमिवात्यर्थं युद्धमासीद्विशाम्पते ।
ततस्तु कुञ्जरानीकं व्यधमद्धृष्टमार्ज्जुनिः । यथा वायुर्नित्यगतिर्जलदान् शतशोऽम्बरे । १८५५
ततः क्राथः शरव्रातैरार्ज्जुनिं समवारयत् । अथेतरे सन्निवृत्ताः पुनर्द्रोणमुखा रथाः ।
परमास्त्राणि तन्वानाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः । तान्निवार्य्यार्ज्जुनिर्वाणैः क्राथपुत्रमथार्द्दयत् ।
शरौघेणाप्रमेयेण त्वरमाणो जिघांसया । स धनुर्ब्बाणकेयूरौ बाहू समुकुटं शिरः ।
छत्रं ध्वजं नियन्तारमश्वांश्चास्य न्यपातयत् । कुलशीलश्रुतबलैः कीर्त्त्या चास्त्रबलेन च ।
युक्ते तस्मिन् हते वीराः प्रायशो विमुखाभवन् । १८६०
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युवधपर्व्वणि क्राथपुत्रवधे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा प्रविष्टं तरुणं सौभद्रमपराजितं । कुलानुरूपं कुर्व्वाणं संग्रामेष्वपलायिनं ।
आजानेयैस्तु बलिभिर्यान्तमश्वैस्त्रिहायणैः । प्लवमानमिवाकाशे के शूराः पर्य्यवारयन् ।
सञ्जय उवाच ॥ अभिमन्युः प्रविश्यैव तावकान्निशितैः शरैः । अकरोद्विमुखान् सर्व्वान् पार्थिवान् पाण्डुनन्दनः ।
तं तु द्रोणः कृपः कर्णो द्रौणिश्च स बृहद्बलः । कृतवर्म्मा च हार्द्दिक्यः षड्रथाः पर्य्यवारयन् ।
दृष्ट्वा तु सैन्धवे भारमतिमात्रं समाहितं । सैन्यं तव महाराज युधिष्ठिरमुपाद्रवत् । १८६५
सौभद्रमितरे वीरमभ्यवर्षञ्छराम्बुभिः । तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महाबलाः ।
तांस्तु सर्व्वान् महेष्वासान् सर्व्वविद्यासु निष्ठितान् । व्यष्टम्भयद्रणे बाणैः सौभद्रः परवीरहा ।
द्रोणं पञ्चाशताऽविध्यत् विंशत्या च बृहद्बलं । अशीत्या कृतवर्म्माणं कृपं षष्ट्या शिलीमुखैः ।
रुक्मपुङ्खैर्महावेगैराकर्णसमचोदितैः । अविध्यद्दशभिर्वाणैरश्वत्थामानमार्ज्जुनिः ।
स कर्णं कर्णिना कर्णे पीतेन च शितेन च । फाल्गुनिर्द्विषतां मध्ये विव्याध परमेषुणा । १८७०
पातयित्वा कृपस्याश्वान् तथोभौ पार्ष्णिसारथी । अथैनं दशभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ।
ततो वृन्दारकं वीरं कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धनं । पुत्राणां तव वीराणां पश्यतामवधीद्बली ।
तं द्रौणिः पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्प्पयत् । वरं वरममित्राणामारुजन्तमभीतवत् ।
स तु बाणैः शितैस्तूर्णं प्रत्यविध्यत मारिष । पश्यतां धार्त्तराष्ट्राणामश्वत्थामानमार्ज्जुनिः ।
षष्ट्या शराणां तं द्रौणिस्तिग्मधारैः सुतेजनैः । उग्रैर्नाकम्पयद्विद्ध्वा मैनाकमिव पर्व्वतं । १८७५
स तु द्रौणिं त्रिसप्तत्या हेमपुङ्खैरजिह्मगैः । प्रत्यविध्यन्महातेजा बलवानपकारिणं ।
तस्मिन् द्रोणो बाणशतं पुत्रगृद्धी न्यपातयत् । अश्वत्थामा तथा षष्टिं परीप्सन् पितरं रणे ।
कर्णो द्वाविंशतिं भल्लान् कृतवर्म्मा चतुर्द्दश । बृहद्बलस्तु पञ्चाशत् कृपः शारद्वतो दश ।
तांस्तान् प्रत्यवधीत् सर्व्वान् दशभिर्द्दशभिः शरैः । तं कोशलानामधिपः कर्णिनाताडयद्धृदि ।
स तस्याश्वान् ध्वजं चापं सूतञ्चापातयत् क्षितौ । अथ कोशलराजस्तु विरथः खड्गचर्म्मधृत् । १८८०
इयेष फाल्गुनेः कायात् शिरो हर्त्तुं सकुण्डलं । कोशलानां स भर्त्तारं राजपुत्रं बृहद्बलं ।

हृदि विव्याध बाणेन स भिन्नहृदयोऽपतत् । बभञ्ज च सहस्राणि दश राज्ञां महात्मनां ।
सृजतामशिवा वाचः खड्गकार्म्मुकधारिणां । तथा बृहद्बलं हत्वा सौभद्रो व्यचरद्रणे ।
विष्टम्भयन्महेष्वासान् योधांस्तव शराम्बुभिः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युवधपर्व्वणि बृहद्बलवधे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ स कर्णं कर्णिना कर्णे पुनर्विव्याध फाल्गुनिः । शरैः पञ्चाशता चैनमविध्यत् कोपयन् भृशं । १८८५
प्रतिविव्याध राधेयस्तावद्भिरथ तं पुनः । शरैराचितसर्व्वाङ्गो बह्वशोभत भारत ।
कर्णञ्चाथ शरान् क्रुद्धो रुधिरोत्पीडवाहिनं । कर्णोऽपि विबभौ शूरः शरैश्छिन्नोऽसृगाप्लुतः ।
तौ तथा शरचित्राङ्गौ रुधिरेण समुक्षितौ । बभूवतुर्महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ ।
अथ कर्णस्य सचिवान् षट्शूरांश्चित्रयोधिनः । साश्वसूतध्वजरथान् सौभद्रो निजघान ह ।
तथैवेतान्महेष्वासान् दशभिर्दशभिः शरैः । प्रत्यविध्यदसम्भ्रान्तस्तदद्भुतमिवाभवत् । १८९०
मागधस्य पुनः पुत्रं हत्वा षड्भिरजिह्मगैः । साश्वंससूतं तरुणमश्वकेतुमपातयत् ।
मार्त्तिकावतिकं भोजं ततः कुञ्जरकेतनं । क्षुरप्रेण समुन्मथ्य ननाद विसृजन् शरान् ।
तस्य दौःशासनिर्विद्ध्वा चतुर्भिश्चतुरो हयान् । सूतमेकेन विव्याध दशभिश्चार्ज्जुनात्मजं ।
ततो दौःशासनिं कार्ष्णिर्विद्ध्वा दशभिराशुगैः । संरम्भाद्रक्तनयनो वाक्यमुच्चैरथाब्रवीत् ।
पिता तवाहवं त्यक्त्वा गतः कापुरुषो यथा । दिष्ट्या त्वमपि जानीषे योद्धुं न त्वद्य मोक्ष्यसे । १८९५
एतावदुक्त्वा वचनं कर्म्मारपरिमार्ज्जितं । नाराचं विससर्ज्जाशु तं द्रौणिस्त्रिभिराच्छिनत् ।
तस्यार्ज्जुनिर्विकर्त्तयित्वा शल्यं त्रिभिरताडयत् । तं शल्यो नवभिर्बाणैर्गार्द्धपत्रैरताडयत् ।
हृदयसम्भ्रान्तवद्राजन् तदद्भुतमिवाभवत् । तस्यार्ज्जुनिर्द्धनुश्छित्त्वा हत्वोभौ पार्ष्णिसारथी ।
तं विव्याधायसैः षड्भिः सोऽपाक्रामत् रथान्तरं । शत्रुञ्जयं चन्द्रकेतुं महामेघं सुवर्च्चसं ।
सूर्य्यभासञ्च पञ्चैतान् हत्वा विव्याध सौबलं । तं सौबलस्त्रिभिर्विद्ध्वा दुर्य्योधनमथाब्रवीत् । १९००
सर्व्व एनं प्रमथ्नीमः पुरैकैकं हिनस्ति नः । बधोपायं चिन्तयतां यै नृप द्रोणकृपादिभिः ।
अथाब्रवीत्ततो द्रोणं कर्णो वैकर्त्तनो रणे । पुरा सर्व्वान् प्रमथ्नाति ब्रूह्यस्य बधमाशु नः ।
ततो द्रोणो महेष्वासः सर्व्वांस्तान् प्रत्यभाषत । अस्ति वास्यान्तरं किञ्चित् कुमारस्यापि पश्यत ।
अण्वप्यस्यान्तरं ह्यद्य चरतः सर्व्वतो दिशं । शीघ्रतां नरसिंहस्य पाण्डवेयस्य पश्यत ।
धनुर्म्मण्डलमेवास्य रथमार्गेषु दृश्यते । सन्दधानस्य विशिखान् शीघ्रञ्चैव विमुञ्चतः । १९०५
आरुजन्नपि मे प्राणान् मोहयन्नपि सायकैः । प्रहर्षयति मां भूयः सौभद्रः परवीरहा ।
अति मां नन्दयत्येष सौभद्रो विचरन् रणे । अन्तरं यस्य संरब्धा न पश्यन्ति महारथाः ।
अस्यतो लघुहस्तस्य दिशः सर्व्वा महेषुभिः । न विशेषं प्रपश्यामि रणे गाण्डीवधन्वनः ।
अथ कर्णः पुनर्द्रोणमाहार्ज्जुनिशराहतः । स्थातव्यमिति तिष्ठामि पीड्यमानोऽभिमन्युना ।
तेजस्विनः कुमारस्य शराः परमदारुणाः । क्षिण्वन्ति हृदयं मेऽद्य घोराः पावकतेजसः । १९१०

तमाचार्य्योऽब्रवीत् कर्णं शनकैः प्रहसन्निव । अभेद्यमस्य कवचं युवा चारुपराक्रमः ।
उपदिष्टा मया ह्यस्य पितुः कवचधारणा । तामेष निखिलां वेत्ति ध्रुवं परपुरञ्जयः ।
शक्यं त्वस्य धनुश्छेत्तुं ज्याश्च बाणैः समाहितैः । अभीषू च हयांश्चैव तथोभौ पार्ष्णिसारथी ।
एतत्कुरु महेष्वास राधेय यदि शक्यसे । अथैनं विमुखीकृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु ।
सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि । १९९५
तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन् । अस्यतो लघुहस्तस्य पृषत्कैर्द्धनुराच्छिनत् ।
अश्वानस्यावधीद्भोजो गौतमः पार्ष्णिसारथी । शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् ।
त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः । शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन् ।
स च्छिन्नधन्वा विरथः स्वं धर्म्ममनुपालयन् । खड्गचर्म्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा ।
मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्ज्जुनिर्व्यचरद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव । २०००
मय्येव निपतत्येष सासिरित्यूर्द्ध्वदृष्टयः । विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे छिद्रदर्शिनः ।
तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुं । क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित् ।
राधेयो निशितैर्बाणैर्व्यधमच्चर्म्म चोत्तमं । व्यसिचर्म्मेषुपूर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात् पुनः क्षितिं ।
आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत ।

सचक्ररेणूज्ज्वलशोभिताङ्गो बभावतीवोन्नतचक्रपाणिः । रणेऽभिमन्युः क्षणमास रौद्रः स वासुदेवानुकृतिं प्रकुर्व्वन् । २००५
स्रुतरुधिरकृतैकरागवक्त्रो भ्रुकुटिपुटाकुटिलोऽतिसिंहनादः । प्रभुरमितबलो रणेऽभिमन्युर्नृपवरमध्यगतो विराजते स्म ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि अभिमन्युयुद्धे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ विष्णोः स्वसुर्नन्दकरः सविष्णवायुधभूषितः । रराजातिरथः सङ्ख्ये जनार्द्दन इवापरः ।
मारुतोद्धूतकेशान्तमुद्यतारिवरायुधं । वपुः समीक्ष्य पृथ्वीशा दुःसमीक्ष्यं सुरैरपि ।
तच्चक्रं भृशमुद्विग्नाः सञ्चिच्छिदुरनेकधा । महारथस्ततः कार्ष्णिः सञ्जग्राह महागदां ।
विधनुःस्यन्दनासिस्तैर्व्विचक्रश्चारिभिः कृतः । अभिमन्युर्गदापाणिरश्वत्थामानमाद्रवत् । २०१०
स गदामुद्यतां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमशनीमिव । अपाक्रमद्रथोपस्थाद्विक्रमांस्त्रीन्नरर्षभः ।
तस्याश्वान् गदया हत्वा तथोभौ पार्ष्णिसारथी । शराचिताङ्गः सौभद्रः श्वाविदत् प्रत्यदृश्यत ।
ततः सुबलदायादं कालिकेयमपोथयत् । जघान चास्यानुचरान् गान्धारान् सप्तसप्ततिं ।
पुनर्ब्रह्मवसातीयान् जघान रथिनो दश । कैकयानां रथान् सप्त हत्वा च दश कुञ्जरान् ।
दौःशासनिरथं साश्वं गदया समपोथयत् । ततो दौःशासनिः क्रुद्धो गदामुद्यम्य मारिष । २०१५
अभिदुद्राव दुर्द्धर्षस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । तावुद्यतगदौ वीरावन्योऽन्यबधकाङ्क्षिणौ ।
भ्रातृव्यौ सम्प्रजह्राते पुरेव त्र्यम्बकान्धकौ । तावन्योऽन्यं गदाग्राभ्यामाहत्य पतितौ क्षितौ ।
इन्द्रध्वजाविवोत्सृष्टौ रणमध्ये परन्तपौ । दौःशासनिरथोत्थाय कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धनः ।
उत्तिष्ठमानं सौभद्रं गदया मूर्द्ध्न्यताडयत् । गदावेगेन महता व्यायामेन च मोहितः ।

विचेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा । एवं विनिहतो राजन् एको बहुभिराहवे ।　　१९४०
क्षोभयित्वा चमूं सर्व्वां नलिनीमिव कुञ्जरः । अशोभत हतो वीरो व्याधैर्व्वनगजो यथा ।
तं तथा पतितं शूरं तावकाः पर्य्यवारयन् । दावं दग्ध्वा यथा शान्तं पावकं शिशिरात्यये ।
विमृद्य तरुशृङ्गाणि सन्निवृत्तमिवानिलं । अस्तं गतमिवादित्यं तप्त्वा भारतवाहिनीं ।
उपप्लुतं यथा सोमं संशुष्कमिव सागरं । पूर्णचन्द्राभवदनं काकपक्षवृताक्षिकं ।
तं भूमौ पतितं दृष्ट्वा तावकास्ते महारथाः । मुदा परमया युक्ताश्चुक्रुशुः सिंहवन्मुहुः ।　　१९४५
आसीत्परमको हर्षस्तावकानां विशाम्पते । इतरेषान्तु वीराणां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलं ।
अन्तरिक्षे च भूतानि प्राक्रोशन्त विशाम्पते । दृष्ट्वा निपतितं शूरं च्युतं चन्द्रमिवाम्बरात् ।
द्रोणकर्णमुखैः षड्भिर्धार्त्तराष्ट्रैर्म्महारथैः । एकोऽयं निहतः शेते नैष धर्म्मो मतो हि नः ।
तस्मिंस्तु निहते वीरे बह्वशोभत मेदिनी । द्यौर्यथा पूर्णचन्द्रेण नक्षत्रगणमालिनी ।
रुक्मपुङ्खैश्च सङ्कीर्णा रुधिरौघैश्च संप्लुता । उत्तमाङ्गैश्च वीराणां भ्राजमानैः सकुण्डलैः ।　　१९५०
विचित्रैश्च महोष्णीषैः पताकाभिश्च संवृता । चामरैश्च कुथाभिश्च प्रविद्धैश्चाम्बरोत्तमैः ।
रथाश्वनरनागानामलङ्कारैश्च सुप्रभैः । खड्गैश्च निशितैः पीतैर्निर्म्मुक्तभुजगैरिव ।
चापैश्च विशिखैश्छिन्नैः शक्त्यृष्टिप्रासकम्पनैः । विविधैश्चायुधैश्चान्यैः संवृता भूरशोभत ।
वाजिभिश्चापि निर्जीवैः श्वसद्भिः शोणितोक्षितैः । सारोहैर्व्विषमा भूमिः सौभद्रेण निपातितैः ।
साङ्कुशैः समहामात्रैः सवर्म्मायुधकेतुभिः । पर्व्वतैरिव विध्वस्तैर्व्विशिखोन्मथितैर्गजैः ।　　१९५५
पृथिव्यामनुकीर्णैश्च साश्वसारथियोधिभिः । ह्रदैरिव प्रक्षुभितैर्हतनागै रथोत्तमैः ।
पदातिसङ्घैश्च हतैर्व्विविधायुधभूषणैः । भीरूणां त्रासजननी घोररूपाऽभवन्मही ।
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ चन्द्रार्कसदृशद्युतिं । तावकानां परा प्रीतिः पाण्डूनाञ्चाभवद्व्यथा ।
अभिमन्यौ हते राजन् शिशुकेऽप्राप्तयौवने । सम्प्राद्रवच्चमूः सर्व्वा धर्म्मराजस्य पश्यतः ।
दीर्य्यमाणं बलं दृष्ट्वा सौभद्रे विनिपातिते । अजातशत्रुस्तान् वीरानिदं वचनमब्रवीत् ।　　१९६०
स्वर्गमेष गतः शूरो यो हतो न पराङ्मुखः । संस्तम्भयत मा भैष्ट विजेष्यामो वयं रिपून् ।
इत्येवं स महातेजा दुःखितेभ्यो महाद्युतिः । धर्म्मराजो युधां श्रेष्ठो ब्रुवन् दुःखमपानुदत् ।
युद्धे ह्याशीविषाकारान् राजपुत्त्रान् रणे रिपून् । पूर्व्वं निहत्य संग्रामे पश्चादार्ज्जुनिरन्वयात् ।
हत्वा दशसहस्राणि कौशल्यञ्च महारथं । कृष्णार्ज्जुनसमः कार्ष्णिः शक्रसद्मगतो ध्रुवं ।
रथाश्वनरमातङ्गान् विनिहत्य सहस्रशः । अवितृप्तः समरामादशोच्यः पुण्यकर्म्मकृत् ।　　१९६५
गतः पुण्यकृतांल्लोकान् भास्वरान् पुण्यनिर्ज्जितान् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि अभिमन्युवधे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ वयन्तु प्रवरं हत्वा तेषां तैः शरपीडिताः । निवेशायाभ्युपायाम सायाह्ने रुधिरोक्षिताः ।
निरीक्ष्यमाणास्तु वयं परे चायोधनं शनैः । अपयाता महाराज ग्लानिं प्राप्ता विचेतसः ।

ततो निशाया दिवसस्य चाशिवः शिवारुतैः सन्धिरवर्त्तताद्भुतः। कुशेशयापीडनिभे दिवाकरे विलम्बमानेऽस्तमुपेत्य पर्व्वतं।
वरासिशक्त्यृष्टिवरूथचर्म्मणां विभूषणानाञ्च समाक्षिपन् प्रभाः। दिवञ्च भूमिञ्च समानयन्निव प्रियां तनुं भानुरुपै
पावक। १८७०

महाभ्रकूटाचलशृङ्गसन्निभैर्द्विपैरनेकैरिव वज्रपातितैः। सवैजयन्त्यङ्कुशवर्म्मयन्तृभिर्निपातितैर्नष्टगतिश्चिता क्षितिः।
हतेश्वरैश्चूर्णितयन्त्युपस्करैर्हताश्वसूतैर्विपताककेतुभिः। महारथैर्भूः शुशुभे विचूर्णितैः पुरैरिवामित्रहतैर्नराधिप।
रथाश्ववृन्दैः सहसादिभिर्हतैः प्रविद्धभाण्डास्तरणैः पृथग्विधैः। निरस्तजिह्वादशनान्त्रलोचनैर्धरा बभौ घोरविरूपदर्शना।
प्रविद्धचर्म्माभरणाम्बरायुधा विपन्नहस्त्यश्वरथानुगा नराः। महार्हशय्यास्तरणोचिताः सदा क्षितावनाथा इव शेरते हताः।
अतीव हृष्टाः श्वशृगालवायसा बकाः सुपर्णाः सवृकास्तरक्षवः। वयांस्यसृक्पान्यथ रक्षसां गणाः पिशाचसङ्घाश्च सुदा
रुणा रणे। १८७५

त्वचो विनिर्भिद्य पिबन्वसामसृक् तथैव मज्जाः पिशितानि चाश्नुवन्। वपां विलुम्पन्ति हसन्ति राक्षसाः प्रकर्षमाणाः कुण
पान्यनेकशः।

शरीरसङ्घातवहा असृग्जला रथोडुपाः कुञ्जरशैलसङ्कटा। मनुष्यशीर्षोपलमांसकर्द्दमा प्रविद्धनानाविधशस्त्रमालिनी।
भयावहा वैतरणीव दुस्तरा प्रवर्त्तिता योधवरैस्तदा नदी। उवाह मध्येन रणाजिरं भृशं भयावहा जीवमृतप्रवाहिनी।
पिबन्ति चाश्नन्ति च यत्र दुर्द्दृशाः पिशाचसङ्घाश्च नदन्ति भैरवाः। सुनन्दिताः प्राणभृतां भयङ्कराः समानभक्षाः श्वशृ
गालपक्षिणः।

तथा तदायोधनमुग्रदर्शनं निशामुखे पितृपतिराष्ट्रवर्द्धनं। निरीक्षमाणाः शनकैर्जहुर्नराः समुत्थितं नृत्यकबन्धसङ्कुलं। १८८०
अपेतविध्वस्तमहार्हभूषणं निपातितं शक्रसमं महारथं। रणेऽभिमन्युं ददृशुस्तदा जना व्यपेतहव्यं सदसीव पावकं।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि समरभूमिवर्णने पञ्चाशोऽध्यायः॥ ५०॥

॥ सञ्जय उवाच॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे सौभद्रे रथयूथपे। विमुक्तरथसन्नाहाः सर्व्वे निक्षिप्तकार्म्मुकाः।
उपोपविष्टा राजानं परिवार्य्य युधिष्ठिरं। तदेव दुःखं ध्यायन्तः सौभद्रगतमानसाः।
ततो युधिष्ठिरो राजा विललाप सुदुःखितः। अभिमन्यौ हते वीरे भ्रातृपुत्रे महारथे।
द्रोणानीकमसम्बाधं मम प्रियचिकीर्षया। भित्त्वा व्यूहं प्रविष्टोऽसौ गोमध्यमिव केशरी। १८८५
यस्य शूरा महेष्वासाः प्रत्यनीकगता रणे। प्रभग्ना विनिवर्त्तन्ते कृतास्त्रा युद्धदुर्म्मदाः।
अत्यन्तशत्रुरस्माकं येन दुःशासनः शरैः। क्षिप्रं ह्यभिमुखः सङ्ख्ये विसंज्ञो विमुखीकृतः।
स तीर्त्वा दुस्तरं वीरो द्रोणानीकमहार्णवं। प्राप्य दौःशासनिं कार्ष्णिर्यातो वैवस्वतक्षयं।
कथं द्रक्ष्यामि कौन्तेयं सौभद्रे निहतेऽर्ज्जुनं। सुभद्रां वा महाभागां प्रियं पुत्त्रमपश्यतीं।
किंस्विद्वयमपेतार्थमश्लिष्टमसमञ्जसं। तावुभौ प्रतिवक्ष्यामो हृषीकेशधनञ्जयौ। १८९०
अहमेव सुभद्रायाः केशवार्ज्जुनयोरपि। प्रियकामो जयाकाङ्क्षी कृतवानिदमप्रियं।
न लुब्धो बुध्यते दोषान्मोहाल्लोभः प्रवर्त्तते। मधुलिप्सुर्हि नापश्यं प्रपातमहमीदृशं।
यो हि भोज्ये पुरस्कार्य्यो यानेषु शयनेषु च। भूषणेषु च सोऽस्माभिर्बालो युधि पुरस्कृतः।

कथं हि बालस्तरुणो युद्धानामविशारदः । सदश्व इव सम्बाधे विषमे क्षेममर्हति ।
अपीदानीं वयमप्येनं महीमनुशयीमहि । बीभत्सोः कोपदीप्तस्य दग्धाः क्रूरेण चक्षुषा । १९९९
अलुब्धो मतिमान् ह्रीमान् क्षमावान् रूपवान् बली । वपुष्मान् मानकृद्वीरः प्रियः सत्यपरायणः ।
यस्य श्लाघन्ति विबुधाः कर्म्माण्यूर्जितकर्म्मणः । निवातकवचान् जघ्ने कालकेयांश्च वीर्य्यवान् ।
महेन्द्रशत्रवो येन हिरण्यपुरवासिनः । अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण पौलोमाः सगणा हताः ।
परेभ्योऽप्यभयार्थिभ्यो यो ददात्यभयं विभुः । तस्यास्माभिर्न शकितस्त्रातुमद्यात्मजो भयात् ।
भयन्तु सुमहत् प्राप्तं धार्त्तराष्ट्रान्महाबलात् । पार्थः पुत्त्रबधात् क्रुद्धः कौरवान् शोषयिष्यति । २०००
क्षुद्रः क्षुद्रसहायश्च स्वपक्षक्षयकारकः । व्यक्तन्दुर्य्योधनो दृष्ट्वा शोचन् हास्यति जीवितं ।
न मे जयः प्रीतिकरो न राज्यं न चामरत्वं न सुरैः सलोकता । इमं समीक्ष्याप्रतिवीर्य्यपौरुषं निपातितं देववरात्मजात्मजं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि युधिष्ठिरविलापे एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथैनं विलपन्तं तं कुन्तीपुत्त्रं युधिष्ठिरं । कृष्णद्वैपायनस्तत्र आजगाम महानृषिः ।
तमर्च्चित्वा यथान्यायमुपविष्टो युधिष्ठिरः । अब्रवीच्छोकसन्तप्तो भ्रातुः पुत्त्रबधेन सः ।
अधर्म्मयुक्तैर्ब्बहुभिः परिवार्य्य महारथैः । युध्यमानो महेष्वासैः सौभद्रो निहतो रणे । २००५
बालश्चाबालबुद्धिश्च सौभद्रः परवीरहा । अनुपायेन सङ्ग्रामे युध्यमानो विशेषतः ।
मयाऽप्युक्तः स सङ्ग्रामे द्वारं सञ्जनयस्व नः । प्रविष्टेऽभ्यन्तरं तस्मिन् सैन्धवेन निवारिताः ।
ननु नाम समं युद्धमेष्टव्यं युद्धजीविभिः । इदञ्चैवासमं युद्धमीदृशं यत्कृतं परैः ।
तेनास्मि भृशसन्तप्तः शोकवाष्पसमाकुलः । शमं नैवाधिगच्छामि चिन्तयानः पुनः पुनः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ तं तथा विलपन्तं वै शोकवेगसमाकुलं । उवाच भगवान् व्यासो युधिष्ठिरमिदं वचः । २०१०
॥ व्यास उवाच ॥ युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्व्वशास्त्रविशारद । व्यसनेषु न मुह्यन्ति त्वादृशा भरतर्षभ ।
स्वर्गमेष गतः शूरः शत्रून् हत्वा बहून् रणे । अबालसदृशं कर्म्म कृत्वा वै पुरुषोत्तमः ।
अनतिक्रमणीयो वै विधिरेष युधिष्ठिर । देवदानवगन्धर्व्वान्मृत्युर्हरति भारत ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे वै पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले । निहताः पृतनामध्ये मृतसंज्ञा महाबलाः ।
नागायुतबलाश्चान्ये वायुवेगबलास्तथा । तत्र ते निहताः सङ्ख्ये तुल्यरूपा नरैर्नराः । २०१५
नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे क्वचित् । विक्रमेणोपपन्ना हि तेजोबलसमन्विताः ।
जेतव्यमिति चान्योऽन्यं नित्यं येषां हृदि स्थितं । अथ चेमे हताः प्राज्ञाः शेरते विगतायुषः ।
मृता इति च शब्दोऽयं वर्त्तते च ततोऽर्थवत् । इमे मृता महीपालाः प्रायशो भीमविक्रमाः ।
निश्चेष्टा निरभीमानाः शूराः शत्रुवशङ्गताः । राजपुत्त्राश्च संरब्धा वैश्वानरमुखङ्गताः ।
अत्र मे संशयः प्राप्तः कुतः संज्ञा मृता इति । कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः कथं संहरते प्रजाः । २०२०
हरत्यमरसङ्काश तन्मे ब्रूहि पितामह ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ तन्तथा परिपृच्छन्तं कुन्तीपुत्त्रं युधिष्ठिरं । आश्वासनमिदं वाक्यमुवाच भगवानृषिः ।

॥ व्यास उवाच ॥ अथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं। अकम्पनस्य कथितं नारदेन पुरा नृप।
स चापि राजा राजेन्द्र पुत्त्रव्यसनमुत्तमं। अप्रसह्यतमं लोके प्राप्तवानिति मे मतिः।
तदहं संप्रवक्ष्यामि मृत्योः प्रभवमुत्तमं। ततस्त्वं मोक्ष्यसे दुःखात्स्नेहबन्धनसंश्रयात्। २०२५
पुरावृत्तमिदं तात शृणु कीर्त्तयतो मम। धन्यमाख्यानमायुष्यं शोकघ्नं पुष्टिवर्द्धनं।
पवित्रमरिसङ्घघ्नं मङ्गलानाञ्च मङ्गलं। यथैव वेदाध्ययनमुपाख्यानमिदन्तथा।
श्रवणीयं महाराज प्रातर्नित्यं द्विजोत्तमैः। पुत्त्रानायुष्मतो राज्यमीहमानैः श्रियन्तथा।
पुरा कृतयुगे तात आसीद्राजा ह्यकम्पनः। स शत्रुवशमापन्नो मध्ये सङ्ग्राममूर्द्धनि।
तस्य पुत्त्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले। श्रीमान् कृतास्त्रो मेधावी युधि शक्रोपमो बली। २०३०
स शत्रुभिः परिवृतो बहुधा रणमूर्द्धनि। व्यस्यन् बाणसहस्राणि योधेषु च गजेषु च।
स कर्म्म दुष्करं कृत्वा सङ्ग्रामे शत्रुतापनः। शत्रुभिर्निहतः सङ्ख्ये पृतनायां युधिष्ठिर।
स राजा प्रेतकर्म्माणि तस्य कृत्वा शुचान्वितः। शोचन्नहनि रात्रौ च नालभत्सुखमात्मनः।
तस्य शोकं विदित्वा तु पुत्त्रव्यसनसम्भवं। अथाजगाम देवर्षिर्नारदोऽस्य समीपतः।
स तु राजा महाभागो दृष्ट्वा देवर्षिमागतं। पूजयित्वा यथान्यायं कथामकथयत्तदा। २०३५
सर्व्वं तस्य समाचष्ट यथावृत्तं नरेश्वरः। शत्रुभिर्विजयं सङ्ख्ये पुत्त्रस्य च बधन्तथा।
मम पुत्त्रो महावीर्य्य इन्द्रविष्णुसमद्युतिः। शत्रुभिर्ब्बहुभिः सङ्ख्ये पराक्रम्य हतो बली।
क एष मृत्युर्भगवन् किम्वीर्य्यबलपौरुषः। एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं मतिमताम्वर।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदो वरदः प्रभुः। आख्यानमिदमाचष्ट पुत्त्रशोकापहं महत्।
॥ नारद उवाच ॥ शृणु राजन्महाबाहो आख्यानं बहुविस्तरं। यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयाऽपि वसुधाधिप। २०४०
प्रजाः सृष्ट्वा तदा ब्रह्मा आदिसर्गे पितामहः। असंहृतं महातेजा दृष्ट्वा जगदिदं पुनः।
तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति पार्थिव। चिन्तयन्न ह्यसौ वेद संहारं वसुधाधिप।
तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत। तेन सर्व्वा दिशो व्याप्ताः सान्तर्देशा दिधक्षता।
ततो दिवं भुवं खञ्च ज्वालामालासमाकुलं। चराचरं जगत्सर्व्वं ददाह भगवान् प्रभुः।
ततो हतानि भूतानि चराणि स्थावराणि च। महता क्रोधवेगेन त्रासयन्निव वीर्य्यवान्। २०४५
ततो हरो जटी स्थाणुर्निशाचरपतिः शिवः। जगाम शरणं देवं ब्रह्माणं परमेष्ठिनं।
तस्मिन्नभिपतिते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया। अब्रवीत्परमो देवो ज्वलन्निव महामुनिः।
किं कुर्म्मः कामं कामार्ह कामाज्जातोऽसि पुत्त्रक। करिष्यामि प्रियं सर्व्वं ब्रूहि स्थाणो यदिच्छसि।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि शोकापनोदने द्विपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५२ ॥
॥ स्थाणुरुवाच ॥ प्रजासर्गनिमित्तं हि कृतो यत्नस्त्वया विभो। त्वया सृष्टाश्च वृद्धाश्च भूतग्रामाः पृथग्विधाः।
तास्तवेह पुनः क्रोधात्प्रजा दह्यन्ति सर्व्वशः। ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं प्रसीद भगवन् प्रभो। २०५०
॥ ब्रह्मोवाच ॥ संहर्तुं न च कामो मे एतदेवं भवेदिति। पृथिव्या हितकामं तु ततो मां मन्युराविशत्।

इयं हि मां सदा देवी भारार्त्ता समचूचुदत् । संहारार्थं महादेव भारेणाभिहता मही ।
ततोऽहं नाधिगच्छामि तथा बहुविधन्तदा । संहारमप्रमेयस्य ततो मां मन्युराविशत् ।
॥ रुद्र उवाच ॥ संहारार्थं प्रसीदस्व मा रुषो वसुधाधिप । मा प्रजाः स्थावराश्चैव जङ्गमाश्च व्यनीनशः ।
तव प्रसादाद्भगवन्निदं वर्त्तेत्त्रिधा जगत् । अनागतमतीतञ्च यत्तु संप्रति वर्त्तते । २०५५
भगवान् क्रोधसन्दीप्तः क्रोधादग्निमिवासृजत् । सदहत्यश्मकूटानि द्रुमांश्च सरितस्तथा ।
पल्वलानि च सर्व्वाणि सर्व्वे चैव तृणालयाः । स्थावरं जङ्गमञ्चैव निःशेषं कुरुते जगत् ।
तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत्स्थावरजङ्गमं । प्रसीद भगवन्सर्वं रोषो न स्याद्वरो मम ।
सर्व्वे हि नष्टा नश्यन्ति तव देव कथञ्चन । तस्मान्निवर्त्ततां तेजस्त्वय्येवेह प्रलीयतां ।
तत्पश्य देव सुभृशं प्रजानां हितकाम्यया । यथेमे प्राणिनः सर्व्वे निवर्त्तेरंस्तथा कुरु । २०६०
अभावं नेह गच्छेयुरुत्पन्नजननाः प्रजाः । अधिदैवे नियुक्तोऽस्मि त्वया लोकेषु लोककृत् ।
मा विनश्येज्जगन्नाथ जगत् स्थावरजङ्गमम् । प्रसादाभिमुखं देवं तस्मादेवं ब्रवीम्यहं ।
॥ नारद उवाच ॥ श्रुत्वा हि वचनन्देवः प्रजानां हितकाम्यया । तेजः सन्धारयामास पुनरेवान्तरात्मनि ।
ततोऽग्निमुपसंहृत्य भगवाँल्लोकसत्कृतः । प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च कथयामास स प्रभुः ।
उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा । प्रादुर्ब्बभूव विश्वेभ्यो गोभ्यो नारी महात्मनः । २०६५
कृष्णा रक्ता तथा पिङ्गा रक्तजिह्वास्यलोचना । कुण्डलाभ्यां च राजेन्द्र तप्ताभ्यां तप्तभूषणा ।
सा निःसृत्य तथा खेभ्यो दक्षिणां दिशमाश्रिता । स्मयमाना च सावेक्ष्य देवौ विश्वेश्वरावुभौ ।
तामाहूय तदा देवो लोकादिनिधनेश्वरः । मृत्यो इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति ।
त्वं हि संहारबुद्ध्याऽथ प्रादुर्भूता रुषो मम । तस्मात्संहर सर्व्वास्त्वं प्रजाः सजडपण्डिताः ।
मम त्वं हि नियोगेन ततः श्रेयो ह्यवाप्स्यसि । एवमुक्ता तु सा तेन मृत्युः कमललोचना । २०७०
दध्यौ चात्यर्थमबला प्ररुरोद च सुस्वरं । पाणिभ्यां प्रतिजग्राह तान्यश्रूणि पितामहः ।
सर्व्वभूतहितार्थाय तां चाप्यनुनयंस्तदा ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युवधपर्व्वणि मृत्युकथने त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
॥ नारद उवाच ॥ विनीय दुःखमबला आत्मन्येव प्रजापतिं । उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा लतेवावर्जिता पुनः ।
॥ मृत्युरुवाच ॥ त्वया सृष्टा कथं नारी ईदृशी वदताम्बर । क्रूरं कर्माहितं कुर्य्यां तदेव किमु जानती ।
बिभेम्यहमधर्माद्धि प्रसीद भगवन्प्रभो । प्रियान् पुत्रान् वयस्यांश्च भ्रातॄन् पितॄन् पतींस्तथा । २०७५
अपध्यास्यन्ति मे देव मृतेभ्यो बिभेम्यहं । कृपणानां हि रुदतां ये पतन्त्यश्रुबिन्दवः ।
तेभ्योऽहं भगवन् भीता शरणं त्वाऽहमागता । यमस्य भवनन्देव न गच्छेयं सुरोत्तम ।
प्रसादये त्वां वरद मूर्ड्नाद्यमखेन च । एतदिच्छाम्यहं कामं त्वत्तो लोकपितामह ।
इच्छेयं त्वत्प्रसादाद्धि तपस्तप्तुं प्रजेश्वर । प्रदिशेममरं देव त्वं मह्यं भगवन्प्रभो ।

त्वया ह्युक्ता गमिष्यामि धेनुकाश्रममुत्तमं । तत्र तप्स्ये तपस्तीव्रं तवैवाराधने रता । १०८०
नहि शक्ष्यामि देवेश प्राणान् प्राणभृतां प्रियान् । हर्त्तुं विलपमानानामधर्मात्त्वभिरक्ष मां ।
॥ ब्रह्मोवाच ॥ मृत्यो सङ्कल्पिताऽसि त्वं प्रजासंहारहेतुना । गच्छ संहर सर्वास्त्वं प्रजा मा ते विचारणा ।
भविता त्वेतदेवं हि नैतज्जात्वन्यथा भवेत् । भवत्वनिन्दिता लोके कुरुष्व वचनं मम ।
॥ नारद उवाच ॥ एवमुक्ताऽभवत्प्रीता प्राञ्जलिर्भगवन्मुखी । संहारे नाकरोद्बुद्धिं प्रजानां हितकाम्यया ।
तूष्णीमासीत्तदा देवः प्रजानामीश्वरेश्वरः । प्रसादं चागमत्क्षिप्रमात्मनैव पितामहः । १०८५
स्मयमानश्च लोकेशो लोकान् सर्वानवैक्ष्य च । लोकास्त्वासन् यथा पूर्व्वं दृष्टास्ते नापमृत्युना ।
निवृत्तरोषे तस्मिंस्तु भगवत्यपराजिते । सा कन्यापजगामाथ समीपात्तस्य धीमतः ।
अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा । त्वरमाणा च राजेन्द्र मृत्युर्द्धेनुकमभ्यगात् ।
सा तत्र परमं तीव्रं चचार व्रतमुत्तमं । सा तदा ह्येकपादेन तस्थौ पद्मानि षोडश ।
पञ्च चाब्दानि कारुण्यात्प्रजानाञ्च हितैषिणी । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रजाभ्यः सन्निवर्त्य सा । १०९०
ततस्त्वेकेन पादेन पुण्यान्यब्दानि सप्त वै । तस्थौ पद्मानि षट् चैव सप्त चैकञ्च पार्थिव ।
ततः पद्मायुतञ्चैव मृगैः सह चचार सा । पुनर्गत्वा ततो नन्दां पुण्यां शीतामलोदकां ।
अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चैकञ्च साऽनयत् । धारयित्वा तु नियमं नन्दायां वीतकल्मषा ।
सा पूर्व्वं कौशिकीं पुण्यां जगाम नियमे धृता । तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः ।
पञ्चगङ्गेषु सा पुण्या कन्या वेतसकेषु च । तपो विशेषैर्बहुभिः कर्षयद्देहमात्मनः । १०९५
ततो गत्वाऽथ गङ्गां सा महामेरुञ्च केवलं । तस्थौ चाश्मेव निश्चेष्टा प्राणायामपरायणा ।
पुनर्हिमवतो मूर्द्धि यत्र देवाः पुरायजन् । तत्राङ्गुष्ठेन सा तस्थौ निखर्व्वं परमा शुभा ।
पुष्करेष्वथ गोकर्णे नैमिषे मलये तथा । अपाकर्षत्स्वकं देहं नियमैर्मनसः प्रियैः ।
अनन्यदेवता नित्यं दृढभक्त्या पितामहे । तस्थौ पितामहञ्चैव तोषयामास सर्व्वतः ।
ततस्तामब्रवीत्प्रीतो लोकानां प्रभवोऽव्ययः । सौम्येन मनसा राजन् प्रीतः प्रीतमनास्तदा । ११००
मृत्यो किमिदमत्यर्थं तपांसि चरसीति ह । ततोऽब्रवीत्पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामहं ।
नाहं हन्यां प्रजा देव स्वस्थाश्चाक्रोशतीस्तदा । एतदिच्छामि सर्व्वेश त्वत्तो वरमहं प्रभो ।
अधर्म्मभयभीताऽस्मि ततोऽहं तप आस्थिता । भीतायास्तु महाभाग प्रयच्छाभयमव्ययं ।
आर्त्तां चानागसां नारीं याचामि भव मे गतिः । तामब्रवीत्ततो देवो भूतभव्यभविष्यवित् ।
अधर्म्मो नास्ति ते मृत्यो संहरन्त्या इमाः प्रजाः । मया चोक्तं मृषा भद्रे भविता न कथञ्चन । ११०५
तस्मात्संहर कल्याणि प्रजाः सर्व्वाश्चतुर्व्विधाः । धर्म्मः सनातनश्च त्वां सर्व्वथा पावयिष्यति ।
लोकपालो यमश्चैव सहाया व्याधयश्च ते । अहञ्च विबुधाश्चैव पुनर्दास्यामि ते वरं ।
यथा त्वमेनसा युक्ता विरजा ख्यातिमेष्यसि । सैवमुक्ता महाराज कृताञ्जलिरिदं विभुं ।

पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं प्रसाद्य शिरसा तदा । यद्येवमेतत्कर्त्तव्यं मया नस्मादिना विभो ।

तवाज्ञा मूर्द्ध्नि मे न्यस्ता यत्तु वक्ष्यामि तच्छृणु । लोभः क्रोधोऽभ्यसूयेर्ष्या द्रोहो मोहश्च देहिनां । २११०

अह्रीश्चान्योऽन्यपरुषा देहं भिन्द्युः पृथग्विधाः ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ तथा भविष्यति मृत्यो साधु संहर वै प्रजाः । अधर्म्मस्ते न भविता नापध्यास्याम्यहं शुभे ।

यान्यश्रुबिन्दूनि करे ममासते ते व्याधयः प्राणिनामात्मजाताः । ते मारयिष्यन्ति नरान् गतासून्नाधर्म्मस्ते भविता माम्म भैषीः ।

नाधर्म्मस्ते भविता प्राणिनां वै त्वं वै धर्म्मस्त्वं हि धर्म्मस्य चेशा । धर्म्या भूत्वा धर्म्मनित्या धरित्री तस्मात्प्राणान्सर्व्वथेमान्नियच्छ ।

सर्व्वेषां वै प्राणिनां कामरोषौ सन्त्यज्य त्वं संहरस्वेह जीवं । एवं धर्म्मस्त्वां भजिष्यत्यनन्तो मिथ्यावृत्तान् मारयिष्यत्य धर्म्मः । २११५

तेनात्मानं पावयस्वात्मना त्वं पापेनात्मानं मज्जयिष्यत्यसन्तं । तस्मात्कामं रोषमप्यागतं त्वं सन्त्यज्यातः संहरस्वेह जीवान् ।

॥ नारद उवाच ॥ सा वै भीता मृत्युसंज्ञोपदेशाच्छापाद्भीता बाढमित्यब्रवीत्तं । सा च प्राणं प्राणिनामन्तकाले कामक्रोधौ त्यज्य हरत्यसक्ता ।

मृत्युस्तेषां व्याधयस्तत्प्रसूता व्याधी रोगो रुज्यते येन जन्तुः । सर्व्वेषां वै प्राणिनां प्रायणान्ते तस्माच्छोकं माकृथा निष्फलं त्वं ।

सर्व्वे देवाः प्राणिभिः प्रायणान्ते गत्वा वृत्ताः सन्निवृत्तास्तथैव । एवं सर्व्वे प्राणिनस्तत्र गत्वा वृत्ता देवा मर्त्त्यवद्राजसिंह ।

वायुर्भीमो भीमनादो महौजा भेत्ता देहान् प्राणिनां सर्व्वगोऽसौ । नोवावृत्तिं नैव वृत्तं कदाचित् प्राप्नोत्युग्रामन्ततेजो विशिष्टः । २१२०

सर्व्वे देवामर्त्त्यसंज्ञाविशिष्टास्तस्मात्पुत्रं माशुचो राजसिंह । स्वर्गं प्राप्तो मोदते ते तनूजो नित्यं रम्यान् वीरलोकानवाप्य ।

त्यक्त्वा दुःखं सङ्गतः पुण्यकृद्भिरेषा मृत्युर्देवदिष्टा प्रजानां । प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत् स्वयं कृता प्राणहरा प्रजानां ।

आत्मानं वै प्राणिनो घ्नन्ति सर्व्वे नैनं मृत्युर्दण्डपाणिर्हिनस्ति । तस्मान्मृतान्नानुशोचन्ति धीराः सत्यं ज्ञात्वा निश्चयं ब्रह्मसृष्टं ।

इत्थं सृष्टिं देवकृतां विदित्वा पुत्रान्नष्टाच्छोकमाशु त्यजस्व ।

॥ व्यास उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वार्थवद्वाक्यं नारदेन प्रकाशितं । उवाचार्ज्जुनो राजा सखायं नारदन्तथा । २१२५

व्यपेतशोकः प्रीतोऽस्मि भगवन्नृषिसत्तम । श्रुत्वेतिहासं त्वत्तस्तु कृतार्थोऽस्म्यभिवादये ।

तथोक्तो नारदस्तेन राज्ञा ऋषिवरोत्तमः । जगाम नन्दनं शीघ्रं देवर्षिरमितात्मवान् ।

पुण्यं यशस्यं स्वर्ग्यञ्च धन्यमायुष्यमेव च । अस्येतिहासस्य सदा श्रवणं श्रावणं तथा ।

एतदर्थपदं श्रुत्वा तदा राजा युधिष्ठिरः । क्षत्त्रधर्म्मं च विज्ञाय शूराणां च परां गतिं ।

सम्प्राप्तोऽसौ महावीर्य्यः स्वर्गलोकं महारथः । अभिमन्युः परान् हत्वा प्रमुखे सर्व्वधन्विनां । २१३०

युध्यमानो महेष्वासो हतः सोऽभिमुखो रणे । असिना गदया शक्त्या धनुषा च महारथः ।

विरजाः सोमसूनुः स पुनस्तत्र प्रलीयते । तस्मात्परां धृतिं कृत्वा भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।

अप्रमत्तः सुसंक्रुद्धः शीघ्रं योद्धुमुपाक्रमत् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युवधपर्व्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादे चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा मृत्युसमुत्पत्तिं कर्म्माण्यनुपमानि च । धर्म्मराजः पुनर्व्वाक्यं प्रसाद्यैनमथाब्रवीत् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गुरवः पुण्यकर्म्माणः शक्रप्रतिमविक्रमाः । स्थाने राजर्षयो ब्रह्मन्ननघाः सत्यवादिनः । २१३५
भूय एव तु मां तथ्यैर्वचोभिरभिबृंहय । राजर्षीणां पुराणानां समाश्वासय कर्म्मभिः ।
कियन्त्यो दक्षिणा दत्ताः कैश्च दत्ता महात्मभिः । राजर्षिभिः पुण्यकृद्भिस्तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ।
॥ व्यास उवाच ॥ शैब्यस्य नृपतेः पुत्रः सृञ्जयो नाम नामतः । सखायौ तस्य चैवोभौ ऋषी पर्व्वतनारदौ ।
तौ कदाचिद्गृहं तस्य प्रविष्टौ तद्दिदृक्षया । विधिवच्चार्च्चितौ तेन प्रीतौ तत्रोषतुः सुखं ।
तं कदाचित्सुखासीनं ताभ्यां सह शुचिस्मिता । दुहिताभ्यागमत्कन्या सृञ्जयस्य वरवर्णिनी । २१४०
तयाऽभिवादितः कन्यामभ्यनन्दद्यथाविधि । तत्सलिङ्गाभिराशीर्भिरिष्टाभिरभितः स्थिता ।
तां निरीक्ष्याब्रवीद्वाक्यं पर्व्वतः प्रहसन्निव । कस्येयं चञ्चलापाङ्गी सर्व्वलक्षणसम्मता ।
उताहो भाः स्विदर्कस्य ज्वलनस्य शिखा त्वियं । श्रीर्ह्रीः कीर्त्तिर्धृतिः पुष्टिः सिद्धिश्चन्द्रमसः प्रभा ।
एवं ब्रुवाणं देवर्षिं नृपतिः सृञ्जयोऽब्रवीत् । ममेयं भगवन् कन्या मत्तो वरमभीप्सति ।
नारदस्त्वब्रवीदेनं देहि मह्यमिमां नृप । भार्य्यार्थं सुमहच्छ्रेयः प्राप्तुं चेदिच्छसे नृप । २१४५
ददानीत्येव संहृष्टः सृञ्जयः प्राह नारदं । पर्व्वतस्तु सुसंक्रुद्धो नारदं वाक्यमब्रवीत् ।
हृदयेन मया पूर्व्वं वृतां वै हृतवानसि । यस्माद्वृता त्वया विप्र मा गाः स्वर्गं यथेप्सया ।
एवमुक्तो नारदस्तं प्रत्युवाचोत्तरं वचः । मनोवाग्बुद्धिसम्भाषा दत्ता चोदकपूर्व्वकं ।
पाणिग्रहणमन्त्राश्च प्रथितं वरलक्षणं । नत्वेषा निश्चिता निष्ठा निष्ठा सप्तपदी स्मृता ।
अनुत्पन्ने च भार्य्यार्थे मां त्वं व्याहृतवानसि । तस्मात्त्वमपि न स्वर्गं गमिष्यसि मया विना । २१५०
अन्योऽन्यमेवं शप्त्वा वै तस्थतुस्तत्र तावृषी । अथ सोऽपि नृपो विप्रान्पानाच्छादनभोजनैः ।
पुत्रकामः परं शक्त्या यत्नेनोपाचरच्छुचिः । तस्य प्रसन्ना विप्रेन्द्राः कदाचित्पुत्रमीप्सवः ।
तपःस्वाध्यायनिरता वेदवेदाङ्गपारगाः । सहिता नारदं प्राहुर्देह्यस्मै पुत्रमीप्सितं ।
तथेत्युक्ता द्विजैरुक्तः सृञ्जयं नारदोऽब्रवीत् । तुभ्यं प्रसन्ना राजर्षे पुत्रमीप्सन्ति ब्राह्मणाः ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते यादृशं पुत्रमीप्सितं । तथोक्तः प्राञ्जली राजा पुत्रं वव्रे गुणान्वितं । २१५५
यशस्विनं कीर्त्तिमन्तं तेजस्विनमरिन्दमं । यस्य मूत्रं पुरीषञ्च क्लेदः स्वेदश्च काञ्चनं ।
सुवर्णष्ठीविरित्येवं तस्य नामाभवत्कृतं । तस्मिन् वरप्रदानेन वर्द्धयत्यमितं धनं ।
कारयामास नृपतिः सौवर्णं सर्व्वमीप्सितं । गृहप्राकारदुर्गाणि ब्राह्मणावसथान्यपि ।
शय्यासनानि यानानि स्थालीपिठरभाजनं । तस्य राज्ञोऽपि यद्वेश्म बाह्याश्चोपस्कराश्च ये ।
सर्व्वं तत्काञ्चनमयं कालेन परिवर्द्धितं । अथ दस्युगणाः श्रुत्वा दृष्ट्वा चैनं तथाविधं २१६०
सम्भूय तस्य नृपतेः समारब्धाश्चिकीर्षितुं । केचित्तत्राब्रुवन् राज्ञः पुत्रं गृह्णीम वै स्वयं ।
सोऽस्याकरः काञ्चनस्य तस्मै यत्नं चरामहे । ततस्ते दस्यवो लुब्धाः प्रविश्य नृपतेर्गृहं ।
राजपुत्रं ततो जह्रुः सुवर्णष्ठीविनं बलात् । गृहीत्वैनमनुपायज्ञा नीत्वारण्यमचेतसः ।
हत्वा विशस्य चापश्यन्न लुब्धा वसु किञ्चन । तस्य प्राणैर्व्विमुक्तस्य नष्टन्तद्वरदं वसु ।

दस्यवस्तु तथान्योऽन्यं जघ्नुर्मूर्खा विचेतसः । हत्वा परस्परं नष्टाः कुमारं चाद्भुतं भुवि । २१४५
असम्भाव्यं गता घोरं नरकं दुष्टकारिणः । तं दृष्ट्वा निहतं पुत्रं वरदत्तं महातपाः ।
विललाप सुदुःखार्त्तो बहुधा करुणं नृपः । विलपन्तं निशम्याथ पुत्रशोकहतं नृपं ।
प्रत्यदृश्यत देवर्षिर्नारदो नृपसन्निधौ । उवाच चैनं दुःखार्त्तं विलपन्तमचेतसं ।
सृञ्जयं नारदोऽभ्येत्य तन्निबोध युधिष्ठिर । कामानामवितृप्तस्त्वं सृञ्जयेह मरिष्यसि ।
यस्य चैते वयं गेहे उषिता ब्रह्मवादिनः । आविक्षितं मरुत्तञ्च मृतं सृञ्जय शुश्रुम । २१५०
संवर्त्तो याजयामास स्पर्द्धया वै बृहस्पतेः । यस्मै राजर्षये प्रादाद्धनं स भगवान् प्रभुः ।
हैमं हिमवतः पादं यियक्षोर्व्विविधैः सवैः । यस्य सेन्द्रामरगणा बृहस्पतिपुरोगमाः ।
देवा विश्वसृजः सर्व्वे यजनान्ते समासते । यज्ञवाटस्य सौवर्णाः सर्व्वे चासन् परिच्छदाः ।
यस्य सर्व्वं तदा ह्यन्नं मनोऽभिप्रायगं शुचि । कामतो बुभुजुर्व्विप्राः सर्व्वे चान्नार्थिनो द्विजाः ।
पयोदधिघृतं क्षौद्रं भक्ष्यभोज्यञ्च शोभनं । यस्य यज्ञेषु सर्व्वेषु वासांस्याभरणानि च । २१५५
ईप्सितान्युपतिष्ठन्ते प्रहृष्टान् वेदपारगान् । मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्याभवन् गृहे ।
आविक्षितस्य राजर्षेर्व्विश्वेदेवाः सभासदः । यस्य वीर्य्यवतो राज्ञः सुवृष्ट्या सस्यसम्पदः ।
हविर्भिस्तर्पिता येन सम्यक् क्लृप्तैर्दिवौकसः । ऋषीणाञ्च पितॄणाञ्च देवानां सुखजीविनां ।
ब्रह्मचर्य्यश्रुतिमुखैः सर्व्वैर्दानैश्च सर्व्वदा । शयनासनयानानि स्वर्णराशीश्च दुस्त्यजाः ।
तत्सर्व्वमसितं वित्तं दत्तं विप्रेभ्य इच्छया । सोऽनुध्यातस्तु शक्रेण प्रजाः कृत्वा निरामयाः । २१६०
श्रद्दधानो जिताँल्लोकान् गतः पुण्यदुहोऽक्षयान् । सप्रजः सानुपामात्यः सदारापत्यबान्धवः ।
यौवनेन सहस्राब्दं मरुत्तो राज्यमन्वशात् । स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः । अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि षोडशराजिके पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
॥ नारद उवाच ॥ सुहोत्रं नाम राजानं मृतं सृञ्जय शुश्रुम । एकवीरमधृष्यन्तममरैरभिवीक्षितं ।
यः प्राप्य राज्यं धर्म्मेण ऋत्विग्ब्रह्मपुरोहितान् । अपृच्छदात्मनः श्रेयः पृष्ट्वा तेषां मते स्थितः । २१६५
प्रजानां पालनं धर्म्मो दानमिज्या द्विषज्जयः । एतत् सुहोत्रो विज्ञाय धर्म्मेणैच्छद्धनागमं ।
धर्म्मेणाराधयन् देवान् वाणैः शत्रून् जयंस्तथा । सर्व्वाण्यपि च भूतानि स्वगुणैरप्यरञ्जयत् ।
यो भुक्त्वेमां वसुमतीं म्लेच्छाटविकवर्ज्जितां । यस्मै ववर्ष पर्ज्जन्यो हिरण्यं परिवत्सरान् ।
हैरण्यास्तत्र वाहिन्यः स्वैरिण्यो ह्यभवन् पुरा । ग्राहान् कर्कटकांश्चैव मत्स्यांश्च विविधान् बहून् ।
कामान् वर्षति पर्ज्जन्यो रूपाणि विविधानि च । सौवर्णान्यप्रमेयाणि वाप्यश्च क्रोशसम्मिताः । २१७०
सहस्रशो नरान् कुब्जान् नक्रान् मकरकच्छपान् । सौवर्णान् विहितान् दृष्ट्वा ततोऽस्मयत वै तदा ।
तत् सुवर्णमपर्य्यन्तं राजर्षिः कुरुजाङ्गले । ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
सोऽश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च । पुण्यैः क्षत्रिययज्ञैश्च प्रभूतवरदक्षिणैः ।

काम्यनैमित्तिकाजस्रैरिष्टाञ्चतिमवाप्नुयात् । स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्त्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्त्रमनुतप्यथाः । अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् । २१९५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि षोडशराजिके षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ नारद उवाच ॥ राजानं पौरवं वीरं मृतं सृञ्जय शुश्रुम । यः सहस्रं सहस्राणां श्वेतानश्वानवासृजत् ।
तस्याश्वमेधे राजर्षेर्देशाद्देशात्समेयुषां । शिक्षाक्षरविधिज्ञानां नासीत्संख्या विपश्चितां ।
वेदविद्याव्रतस्नाता वदान्याः प्रियदर्शनाः । सुभिक्षाच्छादनगृहाः सुशय्यासनवाहनाः ।
नटनर्त्तनगन्धर्व्वैः पूर्णकैर्वर्द्धमानकैः । नित्यो योगेषु क्रीडद्भिस्तत्र स्म परिहर्षिताः ।
यज्ञे यज्ञे यथा कालं दक्षिणाः सोऽत्यकालयत् । द्विपा दशसहस्राख्याः प्रमदाः काञ्चनप्रभाः । २२००
सध्वजाः सपताकाश्च रथा हेममयास्तथा । यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
धूर्य्यश्वाश्वगणारूढाः सगृहक्षेत्रगोशताः । शतं शतसहस्राणि स्वर्णमालो महात्मनां ।
गवां सहस्रानुचरान् दक्षिणामत्यकालयत् । तत्रास्य गाथा गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।
हेमशृङ्ग्यो रौप्यखुराः सवत्साः कांस्यदोहनाः । दासीदासखरोष्ट्रांश्च प्रादादाजाविकं बहु ।
रत्नानां विविधानाञ्च विविधांश्चान्नपर्व्वतान् । तस्मिन् संवितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् । २२०५
अङ्गस्य यजमानस्य स्वधर्म्माधिगताः शुभाः । गुणोत्तरास्तु क्रतवस्तस्यासन् सार्व्वकामिकाः ।
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्त्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्त्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि षोडशराजिके सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ नारद उवाच ॥ शिविमौशीनरञ्चापि मृतं सृञ्जय शुश्रुम । य इमां पृथिवीं सर्व्वां चर्म्मवत्पर्य्यवेष्टयत् ।
साद्रिद्वीपार्णववनां रथघोषेण नादयन् । स शिविर्य्यद्रिपून्नित्यं मुख्यान्निघ्नन् सपत्नजित । २२१०
तेन यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं पर्य्याप्तदक्षिणैः । स राजा वीर्य्यवान् धीमानवाप्य वसु पुष्कलं ।
सर्व्वमूर्द्धाभिषिक्तानां सम्मतः सोऽभवद्युधि । अयजच्चाश्वमेधैर्य्यो विजित्य पृथिवीमिमां ।
निरर्गलैर्बहुफलैर्निष्ककोटिसहस्रदः । हस्त्यश्वपशुभिर्धान्यैर्मृगैर्गोऽजाविभिस्तथा ।
विविधां पृथिवीं पुण्यां शिविर्ब्राह्मणसात्करोत् । यावत्यो वर्षतो धारा यावत्यो दिवि तारकाः ।
यावत्यः सिकता गाङ्ग्यो यावन्मेरोर्महोपलाः । उदन्वति च यावन्ति रत्नानि प्राणिनोऽपि च । २२१५
तावतीरददद्गा वै शिविरौशीनरोऽध्वरे । नो यन्तारं धुरन्तस्य कञ्चिदन्यं प्रजापतिः ।
भूतं भव्यं भवन्तं वा नाध्यगच्छन्नरेश्वरं । तस्यासन् विविधा यज्ञाः सर्व्वकामैः समन्विताः ।
हेमयूपासनगृहा हेमप्राकारतोरणाः । शुचि स्वाद्वन्नपानञ्च ब्राह्मणाः प्रयुतायुताः ।
नानाभक्ष्यैः प्रियकथाः पयोदधिमहाह्रदाः । तस्यासन् यज्ञवाटेषु नद्यः शुभ्रान्नपर्व्वताः ।
पिबत स्नात खादध्वमिति यत्रोच्यते जनाः । तस्मै प्रादाद्वरं रुद्रस्तुष्टः पुण्येन कर्म्मणा । २२२०
अक्षयं ददतो वित्तं श्रद्धा कीर्त्तिस्तथा क्रियाः । यथोक्तमेव भूतानां प्रियत्वं सर्व्वगुरामं ।

एताश्चान्या वरानिष्टान् शिविः काले दिवङ्गतः। स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया।
पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः। अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन्।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि षोडशराजिके अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥
॥ नारद उवाच ॥ रामं दाशरथिञ्चैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम। यं प्रजा अन्वमोदन्त पिता पुत्रानिवौरसान्।
असङ्ख्येया गुणा यस्मिन्नासन्नमिततेजसि। यश्चतुर्द्दशवर्षाणि निदेशात्पितुरच्युतः। २२२।
वने वनितया सार्द्धमवसल्लक्ष्मणाग्रजः। जघान च जनस्थाने राक्षसान् मनुजर्षभः।
तपस्विनां रक्षणार्थं सहस्राणि चतुर्द्दश। तत्रैव वसतस्तस्य रावणो नाम राक्षसः।
जहार भार्य्यां वैदेहीं संमोह्यैनं सहानुगं। तमागस्कारिणं रामः पौलस्त्यमजितं परैः।
जघान समरे क्रुद्धः पुरेव त्र्यम्बकोऽन्धकं। सुरासुरैरबध्यन्तं देवब्राह्मणकण्टकं।
जघान स महाबाहुः पौलस्त्यं सगणं रणे। स प्रजानुग्रहं कृत्वा त्रिदशैरभिपूजितः। २२३०
व्याप्य कृत्स्नं जगत् कीर्त्या सुरर्षिगणसेवितः। स प्राप्य विविधं राज्यं सर्व्वभूतानुकम्पकः।
आजहार महायज्ञं प्रजा धर्म्मेण पालयन्। निरर्गलं सजारूथ्यमश्वमेधशतं विभुः।
आजहार सुरेशस्य हविषामुदमावहत्। अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरीजे बहुगुणैर्नृप।
क्षुत्पिपासेऽजयद्रामः सर्व्वरोगांश्च देहिनां। सततं गुणसम्पन्नो दीप्यमानः स्वतेजसा।
अति सर्व्वाणि भूतानि रामो दाशरथिर्बभौ। ऋषीणां देवतानाञ्च मानुषाणाञ्च सर्व्वशः। २२३५
पृथिव्यां सह वासोऽभूद्रामे राज्यं प्रशासति। नाहीयन्त तदा प्राणाः प्राणिनां न तदन्यथा।
प्राणापानसमानाश्च रामे राज्यं प्रशासति। पर्य्यदीप्यन्त तेजांसि तथानर्थाश्च नाभवन्।
दीर्घायुषः प्रजाः सर्व्वा युवा न म्रियते तदा। वेदैश्चतुर्भिः सुप्रीताः प्राप्नुवन्ति दिवौकसः।
हव्यं कव्यञ्च विविधं निष्पूर्त्तं हुतमेव च। अदंशमशका देशा नष्टव्यालसरीसृपाः।
नाप्सु प्राणभृतां मृत्युर्नाकाले ज्वलनोऽदहत्। अधर्म्मरुचयो लुब्धा मूर्खा वा नाभवंस्तदा। २२४०
प्रजाः शिष्टेष्टकर्म्माणः सर्व्वे वर्णास्तदाऽभवन्। स्वधा पूजाश्च रक्षोभिर्जनस्थाने प्रणाशिते।
प्रादान्निहत्य रक्षांसि पितृदेवेभ्य ईश्वरः। सहस्रपुत्राः पुरुषा दशवर्षशतायुषः।
न च ज्येष्ठाः कनिष्ठेभ्यस्तदा श्राद्धान्यकारयन्। युवा श्यामो लोहिताक्षो मत्तमातङ्गविक्रमः।
आजानुबाहुः सुभुजः सिंहस्कन्धो महाबलः। दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च।
सर्व्वभूतमनःकान्तो रामो राज्यमकारयत्। रामो रामो राम इति प्रजानामभवत् कथा। २२४५
रामात् रामं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासति। चतुर्व्विधाः प्रजा रामः स्वर्गं नीत्वा दिवं गतः।
आत्मानं सम्प्रतिष्ठाप्य राजवंशमिहाष्टधा। स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया।
पुण्यात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः। अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन्।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि षोडशराजिके एकोनषष्टोऽध्यायः ॥ ५९ ॥
॥ नारद उवाच ॥ भगीरथञ्च राजानं मृतं सृञ्जय शुश्रुम। येन भागीरथी गङ्गा चयनैः काञ्चनैश्चिता।

यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः । राज्ञश्च राजपुत्रांश्च ब्राह्मणेभ्यो ह्यनयत । २२५०
सर्व्वा रथगताः कन्या रथाः सर्व्वे चतुर्युजः । रथे रथे शतं नागाः सर्व्वे वै हेममालिनः ।
सहस्रमश्वाश्चैकैकं राजानं पृष्ठतोऽन्वयुः । अश्वे अश्वे शतं गावो गवां पश्चादजाविकं ।
तेनाक्रान्ता जनौघेन दक्षिणा भूयसीर्द्ददत् । उपह्वरेऽतिश्रयिता तस्याङ्के निषसाद ह ।
तथा भागीरथी गङ्गा उर्व्वशी चाभवत् पुरा । दुहितृत्वं गता राज्ञः पुत्रत्वमगमत्तदा ।
तान्तु गाथां जगुः प्रीता गन्धर्व्वाः सूर्य्यवर्च्चसः । पितृदेवमनुष्याणां शृण्वतां वल्गुवादिनां । २२५५
भगीरथं यजमानमैक्ष्वाकं भूरिदक्षिणं । गङ्गा समुद्रगा देवी वव्रे पितरमीश्वरं ।
तस्य सेन्द्रैः सुरगणैर्द्देवैर्यज्ञः स्वलङ्कृतः । सम्यक्परिगृहीतश्च शान्तविघ्नो निरामयः ।
यो य इच्छेत विप्रो वै यत्र यत्रात्मनः प्रियं । भगीरथस्तथा प्रीतस्तत्र तत्रानयद्वशी ।
नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत् यस्य यत् स्यात् प्रियं धनं । सोऽपि विप्रप्रसादेन ब्रह्मलोकगतो नृपः ।
येन यातौ मखमुखौ दिशावावितपादपाः । तेनावस्थातुमिच्छन्ति तं गत्वा राजसीश्वरं । २२६०
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि षोडशराजिके षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ नारद उवाच ॥ दिलीपं वै चैलविलं मृतं सृञ्जय शुश्रुम । यस्य यज्ञशतेष्वासन् प्रयुतायुतशो द्विजाः ।
तत्त्वज्ञानार्थसम्पन्ना यज्वानः पुत्रपौत्रिणः । स इमां वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ।
ईजानो विविधैर्य्यज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । दिलीपस्य च यज्ञेषु कृतः पन्था हिरण्मयः । २२६५
तं धर्म्ममिव कुर्व्वाणाः सेन्द्रा देवाः समागमन् । चषालं प्रचषालञ्च यस्य यूपे हिरण्मये ।
रागखाण्डवभोज्यैश्च मत्ताः पथिषु शेरते । तदेतदद्भुतं मन्ये अन्यैर्न सदृशं नृपैः ।
यदप्सु युध्यमानस्य चक्रे न परिपेततुः । राजानं दृढधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनं ।
येऽपश्यन् भूरिदाक्षिण्यं तेऽपि स्वर्गजितो नराः । पञ्चशब्दा न जीर्य्यन्ते खट्वाङ्गस्य निवेशने ।
स्वाध्यायघोषो ज्याघोषः पिवताश्नीत खादत । स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । २२७०
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः । अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि षोडशराजिके एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ नारद उवाच ॥ मान्धाता चेद्यौवनाश्वो मृतं सृञ्जय शुश्रुम । देवासुरमनुष्याणां त्रैलोक्यविजयी नृपः ।
यं देवावश्विनौ गर्भात् पितुः पूर्व्वं चकर्षतुः । मृगयां विचरन् राजा तृषितः श्रान्तवाहनः ।
धूमं दृष्ट्वाऽगमत् सत्रं पृषदाज्यमवाप स । तं दृष्ट्वा युवनाश्वस्य जठरे सूनुतां गतं ।
गर्भाद्विजह्रतुर्द्देवावश्विनौ भिषजाम्वरौ । तं दृष्ट्वा पितुरुत्सङ्गे शयानं देववर्च्चसं । २२
अन्योऽन्यमब्रुवन् देवाः कमयं धास्यतीति वै । मामेवायं धयत्वग्रे इति ह स्माह वासवः ।
ततोऽङ्गुलिभ्यो हीन्द्रस्य प्रादुरासीत् पयोऽमृतं । मां धास्यतीति कारुण्यात् यदीन्द्रो ह्यन्वकम्पयत् ।

तस्मात्तु मान्धातेत्येवं नाम तस्य तु तैः कृतं। ततस्तु धाराः पयसो घृतस्य च महात्मनः।
तस्यास्ये यौवनाश्वस्य पाणिरिन्द्रस्य चास्रवत्। अपिबत् पाणिमिन्द्रस्य तमाशाह्यु व्यवर्द्धत।
सोऽभवद्द्वादशसमो द्वादशाहेन वीर्य्यवान्। इमाञ्च पृथिवीं कृत्स्नामेकाह्ना स व्यजोजयत्। ११८०
धर्म्मात्मा धृतिमान् वीरः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः। जनमेजयं सुधन्वानं गयं पूरुं बृहद्रथं।
असितञ्च नृगञ्चैव मान्धाता धनुषाऽजयत्। उदेति च यतः सूर्य्यो यत्र च प्रतितिष्ठति।
तत्सर्व्वं यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते। सोऽश्वमेधशतैरिष्ट्वा राजसूयशतेन च।
अददद्रोहितान्मत्स्यान् ब्राह्मणेभ्यो विशाम्पते। हैरण्यान् योजनोत्सेधान् आयतान् दशयोजनं।
बहुप्रकारान् सुस्वादून् भक्ष्यभोज्यान्नपर्व्वतान्। अतिरिक्तं ब्राह्मणेभ्यो भुञ्जानाद्धीयते जनः। ११८५
भक्ष्यान्नपाननिचयाः शुशुभुस्त्वन्नपर्व्वताः। घृतह्रदाः सूपपङ्का दधिफेणा गुड़ोदकाः।
रुरुधुः पर्व्वतान् नद्यो मधुक्षीरवहाः शुभाः। देवासुरनरा यक्षा गन्धर्व्वोरगपक्षिणः।
विप्रास्तत्रागतास्त्वासन् वेदवेदाङ्गपारगाः। ब्राह्मणा ऋषयश्चापि नासंस्तत्राविपश्चितः।
समुद्रान्तां वसुमतीं वसुपूर्णाञ्च सर्व्वतः। स तां ब्राह्मणसात् कृत्वा जगामास्तं तदा नृपः।
गतः पुण्यकृताल्लोकान् सुव्याप्य यशसा दिशः। स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। ११९०
पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः। अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन्।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युवधपर्व्वणि षोड़शराजिके द्विषष्टोऽध्यायः॥ ६२॥
॥ नारद उवाच॥ ययातिं नाहुषञ्चैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम। राजसूयशतैरिष्ट्वा सोऽश्वमेधशतेन च।
पुण्डरीकसहस्रेण वाजपेयशतैस्तथा। अतिरात्रसहस्रेण चातुर्मास्यैश्च कामतः।
अग्निष्टोमैश्च विविधैः सत्रैश्च प्राज्यदक्षिणैः। अब्राह्मणानां यद्वित्तं पृथिव्यामस्ति किञ्चन।
तत् सर्व्वं परिसङ्ख्याय ततो ब्राह्मणसात्करोत्। व्यूढे देवासुरे युद्धे हत्वा देवसहायतां। ११९५
चतुर्द्धा व्यभजत् सर्व्वां चतुर्भ्यः पृथिवीमिमां। यज्ञैर्नानाविधैरिष्ट्वा प्रजामुत्पाद्य चोत्तमां।
देवयान्याञ्चौशनस्यां शर्म्मिष्ठायाञ्च धर्म्मतः। देवारण्येषु सर्व्वेषु विजहारामरोपमः।
आत्मनः कामचारेण द्वितीय इव वासवः। यदा नाध्यगमच्छान्तिं कामानां सर्व्ववेदवित्।
ततो गाथामिमां गीत्वा सदारः प्राविशद्वनं। यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः।
नालमेकस्य तत्सर्व्वमिति मत्वा शमं व्रजेत्। एवं कामान् परित्यज्य ययातिर्धृतिमेत्य च। १२००
पूरुं राज्ये प्रतिष्ठाप्य प्रयातो वनमीश्वरः। स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः। अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन्।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युवधपर्व्वणि षोड़शराजिके त्रिषष्टोऽध्यायः॥ ६३॥
॥ नारद उवाच॥ नाभागमम्बरीषञ्च मृतं सृञ्जय शुश्रुम। यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञामेकस्त्वयोधयत्।
जिगीषमाणान् सङ्ग्रामे समन्ताद्वैरिणोऽभ्ययात्। अस्त्रयुद्धविदो घोराः सृजन्तश्चाशिवा गिरः।
बललाभाद्वशीकृत्य तेषां सोऽस्त्रबलेन च। छत्रायुधध्वजरथान् छित्त्वा प्राणान्गतव्यथः। १२०५

त एनं मुक्तसन्नाहाः प्रार्थयन् जीवितैषिणः। शरण्यमीयुः शरणं तव स्म इति वादिनः।
स तु तान् वशगान् कृत्वा जित्वा चेमां वसुन्धरां। ईजे यज्ञशतैरिष्टैर्यथाशास्त्रं तथाऽनघ।
बुभुजुः सर्व्वसम्पन्नमन्नमन्ये जनास्तदा। तस्मिन् यज्ञे तु विप्रेन्द्राः सुतृप्ताः परमार्च्चिताः।
मोदकान् पूरिकान् पूपान् स्वादुपूर्णाश्च शष्कुलीः। करम्भान् पृथुमृद्वीकाः अन्नानि सुकृतानि च।
सूपान् मैरेयकान् पूपान् रागखाण्डवपानकान्। मिष्टान्नानि सुयुक्तानि मृदूनि सुरभीणि च। २३५
घृतं मधु पयस्तोयं दधीनि रसवन्ति च। फलं मूलञ्च सुस्वादु द्विजास्तत्रोपभुञ्जते।
मादनीयानि पानानि विदित्वा चात्मनः सुखं। आपिबन्ति यथाकालं पानपा गीतवादितैः।
यत्र स्म गाथा गायन्ति क्षीबा हृष्टाः पतन्ति च। नाभागस्तुतिसंयुक्ता ननृतुश्च सहस्रशः।
तेषु यज्ञेष्वम्बरीषो दक्षिणामत्यकालयत्। राज्ञां शतसहस्राणि दशायुतयाजिनां।
हिरण्यकवचान् सर्व्वान् श्वेतच्छत्रप्रकीर्णकान्। हिरण्यस्यन्दनारूढान् सानुयात्रपरिच्छदान्। २२१५
ईजानो विविधैर्यज्ञैर्दक्षिणामत्यकालयत्। मूर्द्धाभिषिक्तांश्च नृपान् राजपुत्रशतानि च।
सदण्डकोषनिचयान् ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत। नैवं पूर्व्वजनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे।
यदम्बरीषो नृपतिः करोत्यमितदक्षिणः। इत्येवमनुमोदन्ते प्रीता यत्र महर्षयः।
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन्। २२२०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युवधपर्व्वणि षोडशराजिके चतुःषष्टोऽध्यायः॥ ६४ ॥

॥ नारद उवाच ॥ शशबिन्दुं च राजानं मृतं सृञ्जय शुश्रुम। ईजे स विविधैर्यज्ञैः श्रीमान् सत्यपराक्रमः।
तस्य भार्य्यासहस्राणां शतमासीन्महात्मनः। एकैकस्याञ्च भार्य्यायां सहस्रं तनयाभवन्।
ते कुमाराः पराक्रान्ताः सर्व्वे नियुतयाजिनः। राजानः क्रतुभिर्मुख्यैरीजाना वेदपारगाः।
हिरण्यकवचाः सर्व्वे सर्व्वे चोत्तमधन्विनः। सर्व्वेऽश्वमेधैरीजानाः कुमाराः शशबिन्दवः।
तानश्वमेधे राजेन्द्रो ब्राह्मणेभ्योऽददत् पिता। शतं शतं रथगजा एकैकं पृष्ठतोऽन्वयुः। २२२५
राजपुत्रं तदा कन्यास्तपनीयस्वलङ्कृताः। कन्यां कन्यां शतं नागा नागे नागे शतं रथाः।
रथे रथे शतञ्चाश्वा वाजिनो हेममालिनः। अश्वे अश्वे सहस्रङ्गा गवां पञ्चाशदाविकाः।
एतद्धनमपर्य्यन्तमश्वमेधे महामखे। शशबिन्दुर्महाभागो ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत।
वार्क्षाश्च यूपा यावन्तो अश्वमेधे महामखे। ते तथैव पुनश्चान्ये तावन्तः काञ्चनाभवन्।
भक्ष्यान्नपाननिचयाः पर्व्वताः क्रोशमुच्छ्रिताः। तस्याश्वमेधे निर्वृत्ते राज्ञः शिष्टास्त्रयोदश। २२३
तुष्टपुष्टजनाकीर्णा शान्तविघ्नास्त्वनामयाः। शशबिन्दुरिमां भूमिं चिरं भुक्त्वा दिवं गतः।
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन्।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युवधपर्व्वणि षोडशराजिके पञ्चषष्टोऽध्यायः॥ ६५ ॥

॥ नारद उवाच ॥ गयश्चामूर्त्तरयसं मृतं सृञ्जय शुश्रुम । यो वै वर्षशतं राजा हुतशिष्टाशनोऽभवत् ।
तस्मै ह्यग्निर्व्वरं प्रादात्ततो वव्रे वरं गयः । तपसा ब्रह्मचर्य्येण व्रतेन नियमेन च ।   २२३४
गुरूणाञ्च प्रसादेन वेदानिच्छामि वेदितुं । स्वधर्म्मेणाविहिंस्यान्यान्धनमिच्छामि चाक्षयं ।
विप्रेषु ददतश्चैव श्रद्धा भवति नित्यशः । अनन्यासु सवर्णासु पुत्त्रजन्म च मेभवत् ।
अन्नं मे ददतः श्रद्धा धर्म्मे मे रमतां मनः । अविघ्नं चास्तु मे नित्यं धर्म्मकार्य्येषु पावक ।
तथा भविष्यतीत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत । गयो ह्यवाप्य तत् सर्व्वं धर्म्मेणारीनजीजयत् ।
स दर्शपौर्णमासाभ्यां कालेष्वाग्रयणेषु च । चातुर्म्मास्यैश्च विविधैर्यज्ञैश्चावाप्तदक्षिणैः ।   २२४०
अयजच्छ्रद्धया राजा परिसम्वत्सरान् शतं । गवां शतसहस्राणि शतमश्वशतानि च ।
शतं निष्कसहस्राणि गवाञ्चाप्ययुतानि षट् । उत्थायोत्थाय संप्रादात् परिसम्वत्सरान्शतं ।
नक्षत्रेषु च सर्व्वेषु ददन्नक्षत्रदक्षिणाः । ईजे च विविधैर्यज्ञैर्यथा सोमोऽङ्गिरा यथा ।
सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा य इमां मणिशर्करां । विप्रेभ्यः प्राददद्राजा अश्वमेधे महामखे ।
जाम्बूनदमया यूपाः सर्व्वे रत्नपरिच्छदाः । गयस्यासन् समृद्धास्तु सर्व्वभूतमनोहराः ।   २२४५
सर्व्वकामसमृद्धांश्च प्रादात्तांश्च गयस्तदा । ब्राह्मणेभ्यः प्रहृष्टेभ्यः सर्व्वभूतेभ्य एव च ।
ससमुद्रवनद्वीपनदीनदवनेषु च । नगरेषु च राष्ट्रेषु दिवि व्योम्नि च येऽवसन् ।
भूतग्रामाश्च विविधाः संतृप्ता यज्ञसम्पदा । गयस्य सदृशो यज्ञो नास्त्यन्य इति तेऽब्रुवन् ।
षट्त्रिंशद्योजनायामा त्रिंशद्योजनमायता । पश्चात्पुरस्तुर्व्विंशद्वेदी ह्यासीद्धिरण्मयी ।
गयस्य यजमानस्य मुक्तावज्रमणिस्तृता । प्रादात् स ब्राह्मणेभ्योऽथ वासांस्याभरणानि च ।   २२५०
यथोक्ता दक्षिणाश्चान्या विप्रेभ्यो भूरिदक्षिणः । यत्र भोजनशिष्टस्य पर्व्वताः पञ्चविंशतिः ।
कुल्याः सुकृतवाहिन्यो रसानामभवंस्तदा । वस्त्राभरणगन्धानां राशयश्च पृथग्विधाः ।
यस्य प्रभावाच्च गयस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । वटश्चाक्षय्यकरणः पुण्यं ब्रह्मसरश्च तत् ।
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्त्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्त्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् ।   २२५५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि षोडशराजिके षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ नारद उवाच ॥ साङ्कृतिं रन्तिदेवञ्च मृतं सृञ्जय शुश्रुम । यस्य द्विशतसाहस्रा आसन् सूदा महात्मनः ।
गृहानभ्यागतान विप्रानतिथीन् परिवेशकाः । पक्वापक्वं दिवारात्रमपर्य्याप्तं धनं तदा ।
न्यायेनाधिगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । वेदानधीत्य धर्म्मेण यश्चक्रे द्विषतो वशे ।
उपस्थिताश्च पशवः स्वयं यं संशितव्रतं । बहवः स्वर्गमिच्छन्तो विधिवत्सत्त्रयाजिनं ।
नदी महानसाद्यस्य प्रवृत्ता चर्म्मराशितः । तस्माच्चर्म्मण्वती पूर्व्वमग्निहोत्रेऽभवत् पुरा ।   २२६०
ब्राह्मणेभ्योऽददन्निष्कं सौवर्णस्य प्रभावतः । तुभ्यन्निष्कन्तुभ्यन्निष्कमिति स्म प्रभाषते ।
तुभ्यं तुभ्यमिति प्रादात् निष्कान् निष्कान् सहस्रशः । ततः पुनः समाश्वास्य निष्कानेव प्रयच्छति ।

अल्पं दत्तं मयाद्येति निष्ककोटिं प्रदाय सः। एकाह्ना दास्यति पुनः कोऽन्यस्तत् सम्प्रदास्यति।
द्विजपाणिवियोगेन दुःखं मे शाश्वतं महत्। भविष्यति न सन्देह एवं राजाऽददद्वसु।
सहस्रशश्च सौवर्णान् वृषभान् गोशतानुगान्। साष्टं शतं सुवर्णानां निष्कमाहुर्द्धनं तदा। २२६५
अध्यर्द्धमासमददद्ब्राह्मणेभ्यः समाः शतं। अग्निहोत्रोपकरणं यज्ञोपकरणञ्च यत्।
ऋषिभ्यः करकान् कुम्भान् स्थालीः पिठरमेव च। शयनासनयानानि प्रासादांश्च गृहाणि च।
वृक्षांश्च विविधान् दद्यादन्नानि विविधानि च। सर्व्वं सौवर्णमेवासीद्रन्तिदेवस्य धीमतः।
तत्र स्म गाथा गायन्ति ये पुराणविदो जनाः। रन्तिदेवस्य तान्दृष्ट्वा समृद्धिमतिमानुषीं।
नैतादृशं दृष्टपूर्व्वं कुवेरसदनेष्वपि। धनञ्च पूर्य्यमाणं नः किं पुनर्मनुजेष्वपि। २२७०
व्यक्तं वस्वोकसारेयमित्यूचुस्तत्र विस्मिताः। सांकृते रन्तिदेवस्य यां रात्रिमतिथिर्भवेत्।
आलभ्यन्त तदा गावः सहस्राण्येकविंशतिः। तत्र स्म सूदाः क्रोशन्ति सुमृष्टमणिकुण्डलाः।
सूपं भूयिष्ठमश्नीध्वं नाद्य मांसं यथा पुरा। रन्तिदेवस्य यत्किञ्चित् सुवर्णमभवत्तदा।
तत् सर्व्वं वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्योह्यमन्यत। प्रत्यक्षं तस्य हव्यानि प्रतिगृह्णन्ति देवताः।
कव्यानि पितरः काले सर्व्वकामान् द्विजोत्तमाः। स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। २२७५
पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः। अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन्।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि षोडशराजिके सप्तषष्टोऽध्यायः॥ ६७॥
॥ नारद उवाच ॥ दौष्मन्तिं भरतञ्चापि मृतं सृञ्जय शुश्रुम। कर्म्माण्यसुकराण्यन्यैः कृतवान् यः शिशुर्वने।
हिमावदातान् यः सिंहान्नखदंष्ट्रायुधान् बली। निर्व्वीर्य्यांस्तरसा कृत्वा विचकर्ष बबन्ध च।
क्रूरांश्चोग्रतरान् व्याघ्रान् दमित्वा चाकरोद्वशे। मनःशिलासमायुक्तान् सम्पृक्तान् धातुराशिभिः।
व्यालादींश्चातिबलवान् सुप्रतीकान् गजानिति। दंष्ट्रासु गृह्य विमुखान् शुष्कास्यानकरोद्वशे। २२८०
महिषानप्यतिबलान् बलिनो विचकर्ष ह। सिंहानां च सुदृप्तानां शतान्यदमयद्बलात्।
बलिनः सृमरान् खड्गान्नानासत्त्वानि चाप्युत। कृच्छ्रप्राणं वने बद्ध्वा दमयित्वाप्यवासृजत्।
तं सर्व्वदमनेत्याहुस्ते द्विजास्तेन कर्म्मणा। तम्प्रत्यषेधज्जननी मा सत्त्वानि विजोजहि।
सोऽश्वमेधशतेनेष्ट्वा यमुनामनु वीर्य्यवान्। त्रिशताश्वान् सरस्वत्यां गङ्गामनु चतुःशतान्।
सोऽश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च। पुनरीजे महायज्ञैः समाप्तवरदक्षिणैः। २२८५
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यामुक्थ्यैर्विश्वजिता अपि। वाजपेयसहस्राणां सहस्रैश्च सुसंवृतैः।
इष्ट्वा शाकुन्तलो राजा तर्पयित्वा द्विजान् धनैः। सहस्रं यत्र पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ।
जाम्बूनदस्य शुद्धस्य कनकस्य महायशाः। यस्य यूपः शतव्यामः परिणाहेन काञ्चनः।
समागम्य द्विजैः सार्द्धं सेन्द्रैर्देवैः समुच्छ्रितः। अलङ्कृतान् राजमानान् सर्व्वरत्नैर्मनोहरैः।
हैरण्यानश्वान् द्विरदान् रथानुष्ट्रानजाविकं। दासीदासं धनं धान्यं गाः सवत्साः पयस्विनीः। २२९०
ग्रामान् गृहाणि क्षेत्राणि विविधांश्च परिच्छदान्। कोटीशतायुतांश्चैव ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत।

चक्रवर्त्ती ह्यदीनात्मा जितारिस्त्वजितः परैः। स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः। अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन्।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युवधपर्व्वणि षोडशराजिके अष्टषष्टोऽध्यायः॥ ६८॥
॥नारद उवाच॥ पृथुं वैण्यञ्च राजानं मृतं सृञ्जय शुश्रुम। यमभ्यषिञ्चन् साम्राज्ये राजसूये महर्षयः।
यत्नतः प्रथितेत्यूचुः सर्व्वानभिभवन्पृथुः। क्षतान्नस्त्रास्यते सर्व्वान् इत्येवं क्षत्रियोऽभवत्। २१२५
पृथुं वैण्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन्। ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत।
अकृष्टपच्या पृथिवी आसीद्वैण्यस्य कामधुक्। सर्व्वाः कामदुघा गावः पुटके पुटके मधु।
आसन् हिरण्मया दर्भाः सुखस्पर्शाः सुखावहाः। तेषां चीराणि संवीताः प्रजास्तेष्वेव शेरते।
फलान्यमृतकल्पानि स्वादूनि च मृदूनि च। तेषामासीत्तदाहारो निराहाराश्च नाभवन्।
अरोगाः सर्व्वसिद्धार्था मनुष्या ह्यकुतोभयाः। न्यवसन्त यथाकामं वृक्षेषु च गुहासु च। २१३०
प्रविभागो न राष्ट्राणां पुराणाञ्चाभवत्तदा। यथासुखं यथाकामं तथैता मुदिताः प्रजाः।
तस्य संस्तम्भिता आपः समुद्रानभियास्यतः। पर्व्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत्।
तं वनस्पतयः शैलादेवाऽसुरनरोरगाः। सप्तर्षयः पुण्यजना गन्धर्व्वाप्सरसोऽपि च।
पितरश्च सुखासीनमभिगम्येदमब्रुवन्। सम्राडसि क्षत्रियोऽसि राजा गोप्ता पितासि नः।
देह्यस्मभ्यं महाराज प्रभुः सन्नीप्सितान् वरान्। यैर्वयं शाश्वतीस्तृप्तिर्वर्त्तयिष्यामहे सुखं। २१३५
तथेत्युक्त्वा पृथुर्व्वैण्यो गृहीत्वाजगवं धनुः। शरांश्चाप्रतिमान् घोरान् चिन्तयित्वाब्रवीन्महीं।
एह्येहि वसुधे क्षिप्रं चरेभ्यः काङ्क्षितं पयः। ततो दास्यामि भद्रं ते अन्नं यस्य यथेप्सितं।
॥ वसुधोवाच॥ दुहितृत्वेन मां वीर सङ्कल्पयितुमर्हसि। तथेत्युक्त्वा पृथुः सर्व्वं विधानमकरोद्वशी।
ततो भूतनिकायास्तां वसुधां दुदुहुस्तदा। तां वनस्पतयः पूर्व्वं समुत्तस्थुर्दुधुक्षवः।
सातिष्ठद्वत्सला वत्सं दोग्ध्री पात्राणि चेच्छती। वत्सोऽभूत्पुष्पितः शालः प्लक्षो दोग्धाऽभवत्तदा। २१४०
छिन्नप्ररोहणं दुग्धं पात्रमौदुम्बरं शुभं। उदयः पर्व्वतो वत्सो मेरुर्दोग्धा महागिरिः।
रत्नान्योषधयो दुग्धं पात्रमश्ममयं तदा। दोग्धा चासीत्तदा देवो दुग्धमूर्जस्करं प्रियं।
असुरा दुदुहुर्म्मायामामपात्रे तु ते तदा। दोग्धा द्विमूर्द्धा तत्रासीद्वत्सश्चासीद्विरोचनः।
कृषिञ्च सस्यञ्च नरा दुदुहुः पृथिवीतले। स्वायम्भुवो मनुर्वत्सस्तेषां दोग्धाऽभवत् पृथुः।
अलाबुपात्रे च तदा विषं दुग्धा वसुन्धरा। धृतराष्ट्रोऽभवद्दोग्धा तेषां वत्सस्तु तक्षकः। २१४५
सप्तर्षिभिर्ब्रह्म दुग्धं तथा चाक्लिष्टकर्म्मभिः। दोग्धा बृहस्पतिः पात्रं छन्दो वत्सश्च सोमराट्।
अन्तर्धानं चामपात्रे दुग्धं पुण्यजनैर्विराट्। दोग्धा वैश्रवणस्तेषां वत्सश्चासीद्वृषध्वजः।
पुण्यगन्धान् पद्मपात्रे गन्धर्व्वाप्सरसोऽदुहन्। वत्सश्चित्ररथस्तेषां दोग्धा विश्वरुचिः प्रभुः।
स्वधां रजतपात्रेषु दुदुहुः पितरश्च तां। वत्सो वैवस्वतस्तेषां यमो दोग्धान्तकस्तदा।

एवं निकायैस्तैर्द्रव्या पयोभोज्यानि सा विराट् । यैर्भक्षयन्ति ते ह्यद्य पात्रैर्वत्सैश्च नित्यशः । २४२०

यज्ञैश्च विविधैरिष्ट्वा पृथुर्वैण्यः प्रतापवान् । सन्तर्पयित्वा भूतानि सर्व्वैः कामैर्मनःप्रियैः ।

हैरण्यानकरोद्राजा ये केचित् पार्थिवा भुवि । तान् ब्राह्मणेभ्यः प्रायच्छदश्वमेधे महामखे ।

षष्टिनागसहस्राणि षष्टिनागशतानि च । सौवर्णानकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तान् ददौ ।

इमाञ्च पृथिवीं सर्व्वां मणिरत्नविभूषितां । सौवर्णामकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तां ददौ ।

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः । २४२५

अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि षोडशराजिके एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

॥ नारद उवाच ॥ रामो महातपाः शूरो वीरलोकनमस्कृतः । जामदग्न्योऽप्यतियशा अवितृप्तो मरिष्यति ।

यस्मात्ययमनुपर्य्येति भूमिं कुर्व्वन्निमां सुखां । न चासीद्विक्रिया यस्य प्राप्य श्रियमनुत्तमां ।

यः क्षत्रियैः परामृष्टे वत्से पितरि चाब्रुवन् । ततोऽवधीत् कार्त्तवीर्य्यमजितं समरे परैः ।

क्षत्रियाणां चतुःषष्टिमयुतानि सहस्रशः । तदा मृत्योः समेतानि ह्येकैकं धनुषाऽजयत् । २४३०

ब्रह्मद्विषाञ्चाथ तस्मिन् सहस्राणि चतुर्द्दश । पुनरन्यानि जग्राह दन्तक्रूरं जघान ह ।

सहस्रं मुशलेनाघ्नन् सहस्रमसिनाऽवधीत् । उद्बन्धनात् सहस्रन्तु हैहयाः समरे हताः ।

सरथाश्वगजा वीरा निहतास्तत्र शेरते । पितुर्बधामर्षितेन जामदग्न्येन धीमता ।

निजघ्ने दशसाहस्रान् रामः परशुना तदा । नह्यमृष्यन्त ता वाचो यास्तैर्भृशमुदीरिताः ।

भृगो रामाभिधावेति यदाऽक्रन्दन् द्विजोत्तमाः । ततः काश्मीरदरदान् कुन्तिक्षुद्रकमालवान् । २४३५

अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च विदेहान् ताम्रलिप्तकान् । रक्षोवाहान् वीतहोत्रान् त्रिगर्त्तान् मार्त्तिकावतान् ।

शिवीनन्यांश्च राजन्यान् देशाद्देशात् सहस्रशः । निजघान शितैर्बाणैर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

कोटीशतसहस्राणि क्षत्रियाणां सहस्रशः । इन्द्रगोपकवर्णस्य बन्धुजीवनिभस्य च ।

रुधिरस्य परीवाहान् पूरयित्वा सरांसि च । सर्व्वानष्टादशद्वीपान् वशमानीय भार्गवः ।

ईजे क्रतुशतैः पुण्यैः समाप्तवरदक्षिणैः । वेदीमष्टनलोत्सेधां सौवर्णां विधिनिर्म्मितां । २४४०

सर्व्वरत्नशतैः पूर्णां पताकाशतमालिनीं । ग्राम्यारण्यैः पशुगणैः सम्पूर्णाञ्च महीमिमां ।

रामस्य जामदग्न्यस्य प्रतिजग्राह कश्यपः । ततः शतसहस्राणि द्विपेन्द्रान् हेमभूषणान् ।

निर्दस्युं पृथिवीं कृत्वा शिष्टेष्टजनसङ्कुलां । कश्यपाय ददौ रामो हयमेधे महामखे ।

त्रिःसप्तवारान् पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । इष्ट्वा क्रतुशतैर्वीरो ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।

सप्तद्वीपां वसुमतीं मारीचोऽगृह्णत द्विजः । रामं प्रोवाच निर्गच्छ वसुधातो ममाज्ञया । २४४५

स कश्यपस्य वचनात् प्रोत्सार्य्य सरितां पतिं । इषुपातैर्युधां श्रेष्ठः कुर्व्वन् ब्राह्मणशासनं ।

अध्यावसद्गिरिश्रेष्ठं महेन्द्रं पर्व्वतोत्तमं । एवं गुणशतैर्जुष्टो भृगूणां कीर्त्तिवर्द्धनः ।

जामदग्न्योऽप्यतियशा मरिष्यति महाद्युतिः। त्वया चतुर्भद्रतरः पुण्यात् पुण्यतरस्तव।
अयज्वानमदाक्षिण्यं मा पुत्त्रमनुतप्यथाः। एते चतुर्भद्रतरास्त्वया भद्रशताधिकाः।
मृता नरवरश्रेष्ठ मरिष्यन्ति च सृञ्जय। २४१०
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युवधपर्व्वणि षोडशराजिके सप्ततितमोऽध्यायः॥ ७०॥
॥ व्यास उवाच॥ पुण्यमाख्यानमायुष्यं श्रुत्वा षोडशराजिकं। अव्याहरन्नरपतिस्तूष्णीमासीत् स सृञ्जयः।
तमब्रवीत्तथासीनं नारदो भगवानृषिः। श्रुतं कीर्त्तयतो मत्तं गृहीतन्ते महाद्युते।
आहोस्विदं ततो नष्टं श्राद्धं शूद्रापतेरिव। स एवमुक्तः प्रत्याह प्राञ्जलिः सृञ्जयस्तदा।
एतत् श्रुत्वा महाबाहो धन्यमाख्यानमुत्तमं। राजर्षीणां पुराणानां यज्वनां दक्षिणावतां।
विस्मयेन हृते शोके तमसीवार्कतेजसा। विपाप्मास्म्यव्यथोपेतो ब्रूहि किं करवाण्यहं। २४१५
॥ नारद उवाच॥ दिष्ट्याऽपहृतशोकस्त्वं वृणीष्वेह यदिच्छसि। तत्तत् प्रपत्स्यसे सर्व्वं न मृषावादिनो वयं।
॥ सृञ्जय उवाच॥ एतेनैव प्रतीतोऽहं प्रसन्नो यद्भवान्मम। प्रसन्नो यस्य भगवान् न तस्यास्तीह दुर्लभं।
॥ नारद उवाच॥ मृतं ददामि ते पुत्त्रं दस्युभिर्निहतं वृथा। उद्धृत्य नरकात् कष्टात् पशुवत् प्रोक्षितं यथा।
॥ व्यास उवाच॥ प्रादुरासीत्ततः पुत्त्रः सृञ्जयस्याद्भुतः प्रभुः। प्रसन्नेनर्षिणा दत्तः कुवेरतनयोपमः।
ततः सङ्गम्य पुत्त्रेण प्रीतिमानभवन्नृपः। ईजे च क्रतुभिः पुण्यैः समाप्तवरदक्षिणैः। २४२०
अकृतार्थश्च भीतश्च नच सान्नाहिको हतः। अयज्वा ह्यनपत्यश्च ततोऽसौ जीवितः पुनः।
शूरो वीरः कृतार्थश्च प्रताप्यारीन् सहस्रशः। अभिमन्युर्गतो वीरः पृतनाभिमुखो हतः।
ब्रह्मचर्य्येण यान् कांश्चित् प्रज्ञया च श्रुतेन च। इष्टैश्च क्रतुभिर्यान्ति तांस्ते पुत्त्रोऽक्षयान् गतः।
विद्वांसः कर्म्मभिः पुण्यैः स्वर्गमीहन्ति नित्यशः। नतु स्वर्गादयं लोकः काम्यते स्वर्गवासिभिः।
तस्मात् स्वर्गगतं पुत्त्रमर्ज्जुनस्य हतं रणे। नचेहानयितुं शक्यं किञ्चिदप्राप्यमीहितं। २४२५
यां योगिनो ध्यानविविक्तदर्शनाः प्रयान्ति याश्चोत्तमयज्विनो जनाः। तपोभिरिद्धैरनुयान्ति यत्तथा तामक्षयां ते तनयो गतो गतिं।
अन्तात् पुनर्भावगतो विराजते राजेव वीरो ह्यमृतात्मरश्मिभिः। तामैन्दवीमात्मतनुं द्विजेप्सितां गतोऽभिमन्युर्न स शोकमर्हति।
एवं ज्ञात्वा स्थिरो भूत्वा जह्यरीन् धैर्य्यमाप्नुहि। जीवन्त एव नः शोच्या नतु स्वर्गगतानघ।
शोचतो हि महाराज अघमेव विवर्द्धते। तस्माच्छोकं परित्यज्य श्रेयसे प्रयतेद्बुधः।
प्रहर्षमभिमानञ्च सुखप्राप्तिञ्च चिन्तयेत्। एतद्बुद्ध्वा बुधाः शोकं न शोकः शोक उच्यते।
एवं विद्धि समुत्तिष्ठ प्रयतो भव मा शुचः। श्रुतस्ते सम्भवो मृत्योस्तपांस्यनुपमानि च।
सर्व्वभूतसमत्वञ्च चञ्चलाश्च विभूतयः। सृञ्जयस्य तु तं पुत्त्रं मृतं सञ्जीवितं पुनः।
एवं विद्वन् महाराज माशुचः साधु याम्यहं। एतावदुक्त्वा भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत।
वागीशाने भगवति व्यासे व्यभ्रनभःप्रभे। गते मतिमतां श्रेष्ठे समाश्वास्य युधिष्ठिरं।

पूर्व्वेषां पार्थिवेन्द्राणां महेन्द्रप्रतिमौजसां । न्यायाधिगतवित्तानां तां श्रुत्वा यज्ञसम्पदं । २४७५
संपूज्य मनसा विद्वन् विशोकोऽभूद्युधिष्ठिरः । पुनश्चाचिन्तयद्दीनः किं स्विदद्य धनञ्जयं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युबधपर्व्वणि षोडशराजिके एकसप्ततितोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ समाप्तञ्च अभिमन्युबध पर्व्व ॥

॥ अथ प्रतिज्ञापर्व्व ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन्नहनि निर्वृत्ते घोरे प्राणभृतां क्षये । आदित्येऽस्तं गते श्रीमान् सन्ध्याकाल उपस्थिते ।
व्यपयातेषु वासाय सैन्येषु भरतर्षभ । हत्वा संशप्तकव्रातान् दिव्यैरस्त्रैः कपिध्वजः ।
प्रायात् स्वशिविरं जिष्णुर्जैत्रमास्थाय तं रथं । गच्छन्नेव च गोविन्दं साश्रुकण्ठोऽभ्यभाषत ।
किंनु मे हृदयं त्रस्तं वाक्च सज्जति केशव । स्पन्दन्ति चाप्यनिष्टानि गात्रं सीदति चाच्युत । २४८०
अनिष्टञ्चैव मे श्लिष्टं हृदयान्नापसर्पति । भुवि ये दिक्षु चाप्युग्रा उत्पातास्त्रासयन्ति मां ।
बहुप्रकारा दृश्यन्ते सर्व्व एवाघशंसिनः । अपि स्वस्ति भवेद्राज्ञः सामात्यस्य गुरोर्मम ।
॥ वासुदेव उवाच ॥ व्यक्तं शिवं तव भ्रातुः सामात्यस्य भविष्यति । माशुचः किञ्चिदेवान्यत् तत्रानिष्टं भविष्यति ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः सन्ध्यामुपास्यैव वीरौ वीरावसादने । कथयन्तौ रणे वृत्तं प्रयातौ रथमास्थितौ ।
ततः स्वशिविरं प्राप्तौ हतानन्दं हतत्विषं । वासुदेवोऽर्ज्जुनश्चैव कृत्वा कर्म्म सुदुष्करं । २४८५
ध्वस्ताकारं समालक्ष्य शिविरं परवीरहा । बीभत्सुरब्रवीत् कृष्णमस्वस्थहृदयस्ततः ।
नदन्ति नाद्य तूर्य्याणि माङ्गल्यानि जनार्द्दन । मिश्रा दुन्दुभिनिर्घोषैः शङ्खाश्चाडम्बरैः सह ।
वीणा नैवाद्य वाद्यन्ते शम्यातालस्वनैः सह । मङ्गल्यानि च गीतानि न गायन्ति पठन्ति च ।
स्तुतियुक्तानि रम्याणि ममानीकेषु वन्दिनः । योधाश्चापि हि मां दृष्ट्वा निवर्त्तन्ते ह्यधोमुखाः ।
कर्म्माणि च यथापूर्व्वं कृत्वा नाभिवदन्ति मां । अपि स्वस्ति भवेदद्य भ्रातृभ्यो मम माधव । २४९०
नहि शुध्यति मे भावो दृष्ट्वा स्वजनमाकुलं । अपि पाञ्चालराजस्य विराटस्य च मानद ।
सर्व्वेषाञ्चैव योधानां सामग्र्यं स्यान्ममाच्युत । नच मामद्य सौभद्रः प्रहृष्टो भ्रातृभिः सह ।
रणादायान्तमुदितं प्रत्युद्याति हसन्निव ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं संकथयन्तौ तौ प्रविष्टौ शिविरं स्वकं । ददृशाते भृशास्वस्थान् पाण्डवान्नष्टचेतसः ।
दृष्ट्वा भ्रातॄंश्च पुत्त्रांश्च विमना वानरध्वजः । अपश्यंश्चैव सौभद्रमिदं वचनमब्रवीत् । २४९५
मुखवर्णोऽप्रसन्नो वः सर्व्वेषामेव लक्ष्यते । नचाभिमन्युं पश्यामि नच मां प्रतिनन्दथ ।
मया श्रुतश्च द्रोणेन चक्रव्यूहो विनिर्म्मितः । नच वस्तस्य भेत्ताऽस्ति विना सौभद्रमर्भकं ।
नचोपदिष्टस्तस्यासीन्मयाऽनीकाद्विनिर्गमः । कच्चिन्न बालो युष्माभिः परानीकं प्रवेशितः ।
भित्त्वाऽनीकं महेष्वासः परेषां बहुशो युधि । कच्चिन्न निहतः सङ्ख्ये सौभद्रः परवीरहा ।
लोहिताक्षं महाबाहुं जातं सिंहमिवाद्रिषु । उपेन्द्रसदृशं ब्रूत कथमायोधने हतः । २५००

सुभद्रायाः प्रियं पुत्त्रं द्रौपद्याः केशवस्य च । अम्बायाश्च प्रियं नित्यं कोऽवधीत् कालमोहितः ।
सदृशो वृष्णिवीरस्य केशवस्य महात्मनः । विक्रमश्रुतिमाहात्म्यैः कथमायोधने हतः ।
वार्ष्णेयीदयितं शूरं मया सततलालितं । यदि पुत्त्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनं ।
मृदुकुञ्चितकेशान्तं बालं बालमृगेक्षणं । मत्तद्विरदविक्रान्तं शालपोतमिवोद्गतं ।
स्मिताभिभाषिणं शान्तं गुरुवाक्यकरं सदा । बाल्येऽप्यबालकर्म्माणं प्रियवाक्यममत्सरं । २५०५
महोत्साहं महावीर्य्यं दीर्घराजीवलोचनं । भक्तानुकम्पिनं दान्तं नच नीचानुसारिणं ।
कृतज्ञं ज्ञानसम्पन्नं कृतास्त्रमनिवर्त्तिनं । युद्धाभिनन्दिनं नित्यं द्विषतां भयवर्द्धनं ।
स्वेषां प्रियहिते युक्तं पितॄणां जयगृद्धिनं । नच पूर्व्वप्रहर्त्तारं सङ्ग्रामे नष्टसम्भ्रमं ।
यदि पुत्त्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनं । रथेषु गण्यमानेषु गणितं तं महारथं ।
मयाऽध्यर्द्धगुणं सङ्ख्ये तरुणं बाहुशालिनं । प्रद्युम्नस्य प्रियं नित्यं केशवस्य ममैव च । २५१०
यदि पुत्त्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनं । सुनसं सुललाटान्तं स्वक्षिभ्रूदशनच्छदं ।
अपश्यतस्तद्वदनं का शान्तिर्हृदयस्य मे । तन्त्रीस्वनसुखं रम्यं पुंस्कोकिलसमध्वनिं ।
अशृण्वतस्तस्य स्वनं का शान्तिर्हृदयस्य मे । रूपं चाप्रतिमं तस्य त्रिदशेष्वपि दुर्लभं ।
अपश्यतो हि वीरस्य का शान्तिर्हृदयस्य मे । अभिवादनदक्षं तं पितॄणां वचने रतं ।
नाद्याहं यदि पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे । सुकुमारः सदा वीरो महार्हशयनोचितः । २५१५
भूमावनाथवच्छेते नूनं नाथवतां वरः । शयानं समुपासन्ति यं पुरा परमस्त्रियः ।
तमद्य विप्रविद्धाङ्गमुपासन्त्यशिवाः शिवाः । यः पुरा बोध्यते सुप्तः सूतमागधवन्दिभिः ।
बोधयन्त्यद्य तं नूनं श्वापदा विकृतैः स्वनैः । छत्रच्छायासमुचितं तस्य तद्वदनं शुभं ।
नूनमद्य रजोध्वस्तं रणे रेणुः करिष्यति । हा पुत्त्रकावितृप्तस्य सततं पुत्त्रदर्शने ।
भाग्यहीनस्य कालेन यथा मे नीयसे बलात् । साऽद्य संयमनी नूनं सदा सुकृतिनां गतिः । २५२०
स्वभाभिर्भासिता रम्या त्वयाऽत्यर्थं विराजते । नूनं वैवस्वतश्च त्वां वरुणश्च प्रियातिथिं ।
शतक्रतुर्द्धनेशश्च प्राप्तमर्च्चन्त्यभीरुकं । एवं विलप्य बहुधा भिन्नपोतो वणिग्यथा ।
दुःखेन महताविष्टो युधिष्ठिरमपृच्छत । कच्चित् स कदनं कृत्वा परेषां कुरुनन्दन ।
स्वर्गतोऽभिमुखः सङ्ख्ये युध्यमानो नरर्षभैः । स नूनं बहुभिर्यत्तैर्युध्यमानो नरर्षभैः ।
असहायः सहायार्थी मामनुध्यातवान् ध्रुवं । पीड्यमानः शरैस्तीक्ष्णैः कर्णद्रोणकृपादिभिः । २५२५
नानालिङ्गैः सुधौताग्रैर्मम पुत्त्रोऽल्पचेतनः । इह मे स्यात् परित्राणं पितेति स पुनःपुनः ।
इति विप्रलपन् मन्ये नृशंसैर्भुवि पातितः । अथवा मत्प्रसूतः स स्वस्त्रीयो माधवस्य च ।
सुभद्रायाञ्च संभूतो नैवं वक्तुमर्हति । वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ।
अपश्यतो दीर्घबाहुं रक्ताक्षं यन्न दीर्य्यते । कथम्बाले महेष्वासे नृशंसा मर्म्मभेदिनः ।
स्वस्त्रीये वासुदेवस्य मम पुत्त्रेऽक्षिपन् शरान् । यो मां नित्यमदीनात्मा प्रत्युद्गम्याभिनन्दति । २५३०

उपयान्तं रिपून् हत्वा सोऽद्य मां किं न पश्यति। नूनं स पतितः शेते धरण्यां रुधिरोक्षितः।
शोभयन् मेदिनीं गात्रैरादित्य इव पातितः। सुभद्रामनुशोचामि या पुत्त्रमपलायिनं।
रणेऽभिनिहतं श्रुत्वा शोकार्त्ता वै विनङ्क्ष्यति। सुभद्रा वक्ष्यते किं मां अभिमन्युमपश्यती।
द्रौपदी चैव दुःखार्त्ते तेऽपि वक्ष्यामि किन्त्वहं। वज्रसारमयं नूनं हृदयं यन्न यास्यति।
सहस्रधा वधूं दृष्ट्वा रुदतीं शोककर्षितां। दृप्तानां धार्त्तराष्ट्राणां सिंहनादो मया श्रुतः। २५३५
युयुत्सुश्चापि कृष्णेन श्रुतो वीरानुपालभन्। अशक्नुवन्तो बीभत्सुं बालं हत्वा महारथाः।
किं मोदध्वमधर्म्मज्ञाः पाण्डवं दृश्यतां बलं। किन्तयोर्विप्रियं कृत्वा केशवार्ज्जुनयोर्मृधे।
सिंहवन्नदथ प्रीताः शोककाल उपस्थिते। आगमिष्यति वः क्षिप्रं फलं पापस्य कर्म्मणः।
अधर्म्मोऽहि कृतस्तीव्रः कथं स्यादफलश्चिरं। इति तान् परिभाषन् वै वैश्यापुत्त्रो महामतिः।
अपायाच्छस्त्रमुत्सृज्य कोपदुःखसमन्वितः। किमर्थमेतन्नाख्यातं त्वया कृष्ण रणे मम। २५४०
अधक्ष्यं तानहं क्रूरांस्तदा सर्व्वान् महारथान्।
॥ सञ्जय उवाच ॥ पुत्त्रशोकार्द्दितं पार्थं ध्यायन्तं साश्रुलोचनं। निगृह्य वासुदेवस्तं पुत्त्राधिभिरभिप्लुतं।
मैवमित्यब्रवीत् कृष्णस्तीव्रशोकसमन्वितं। सर्व्वेषामेष वै पन्थाः शूराणामनिवर्त्तिनां।
क्षत्त्रियाणां विशेषेण येषां युद्धेन जीविका। एषा वै युध्यमानानां शूराणामनिवर्त्तिनां।
विहिता धर्म्मशास्त्रज्ञैर्गतिर्मतिमतां वर। ध्रुवं हि युद्धे मरणं शूराणामपलायिनां। २५४५
गतः पुण्यकृतां लोकानभिमन्युर्न संशयः। एतच्च सर्व्ववीराणां काङ्क्षितं भरतर्षभ।
सङ्ग्रामेऽभिमुखो मृत्युं प्राप्नुयादिति मानद। स च वीरान् रणे हत्वा राजपुत्त्रान् महाबलान्।
वीरैराकाङ्क्षितं मृत्युं सम्प्राप्तोऽभिमुखं रणे। मा शुचः पुरुषव्याघ्र पूर्व्वैरेष सनातनः।
धर्म्मकृद्भिः कृतो धर्म्मः क्षत्त्रियाणां रणे क्षयः। इमे ते भ्रातरः सर्व्वे दीना भरतसत्तम।
त्वयि शोकसमाविष्टे नृपाश्च सुहृदस्तव। एतांश्च वचसा साम्ना समाश्वासय मानद। २५५०
विदितं वेदितव्यं ते न शोकं कर्त्तुमर्हसि। एवमाश्वासितः पार्थः कृष्णेनाद्भुतकर्म्मणा।
ततोऽब्रवीत्तदा भ्रातृन् सर्व्वान् पार्थः सगद्गदान्। स दीर्घबाहुः पृथ्वंसो दीर्घराजीवलोचनः।
अभिमन्युर्यथावृत्तः श्रोतुमिच्छाम्यहं तथा। सनागस्यन्दनहयान् द्रक्ष्यध्वं निहतान्मया।
सङ्ग्रामे सानुबन्धांस्तान् मम पुत्त्रस्य वैरिणः। कथञ्च वः कृतास्त्राणां सर्व्वेषां शस्त्रपाणिनां।
सौभद्रो निधनं गच्छेद्वज्रिणापि समागतः। यद्येवमहमज्ञास्यमशक्तान् रक्षणे मम। २५५५
पुत्त्रस्य पाण्डुपाञ्चालान् मया गुप्तो भवेत्ततः। कथञ्च वै रथस्थानां शरवर्षाणि मुञ्चतां।
नीतोऽभिमन्युर्निधनं कदर्थीकृत्य वः परैः। अहो वः पौरुषं नास्ति न च वोऽस्ति पराक्रमः।
यत्राभिमन्युः समरे पश्यतां वो निपातितः। आत्मानमेव गर्हेयं यदहं वै सुदुर्ब्बलान्।
युष्मानाज्ञाय निर्यातो भीरूनकृतनिश्चयान्। आहोस्वित् भूषणार्थानि वर्म्मशस्त्रायुधानि वः।
वाचश्च वक्तुं संसत्सु मम पुत्त्रमरक्षतां। एवमुक्त्वा ततो वाक्यं तिष्ठंश्चापवरासिमान्। २५६०

तस्मात्तत्रायत बीभत्सुः केनचित् प्रसमीक्षितुं । तमन्तकमिव क्रुद्धं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ।
पुत्रशोकाभिसन्तप्तमश्रुपूर्णमुखन्तदा । न भाषितुं शक्नुवन्ति द्रष्टुं वा सुहृदोऽर्ज्जुनं ।
अन्यत्र वासुदेवाद्वा ज्येष्ठाद्वा पाण्डुनन्दनात् । सर्व्वास्ववस्थासु हि तावर्ज्जुनस्य मनोऽनुगौ ।
बहुमानात् प्रियत्वाच्च तावेनं वक्तुमर्हतः । ततस्तं पुत्रशोकेन भृशं पीड़ितमानसं ।
राजीवलोचनं क्रुद्धं राजा वचनमब्रवीत् । २५.५
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि प्रतिज्ञापर्व्वणि अर्ज्जुनकोपे द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ त्वयि याते महाबाहो संशप्तकबलं प्रति । स यत्नमकरोत्तीव्रमाचार्य्यो ग्रहणे मम ।
व्यूढानीकं वयं द्रोणं वारयामः स्म सर्व्वशः । प्रतिव्यूह्य रथाऽनीकं यतमानं तथा रणे ।
स वार्य्यमाणो बहुभिर्मयि चापि सुरक्षिते । अस्मान भिजघानाशु पीड़यन्निशितैः शरैः ।
ते पीड्यमाना द्रोणेन द्रोणानीकं न शक्नुमः । प्रतिवीक्षितुमप्याजौ भेत्तुं तत् कुत एव तु ।
वयं त्वप्रतिमं वीर्य्ये सर्व्वे सौभद्रमात्मजं । उक्तवन्तः स्म तं तात भिन्ध्यनीकमिति प्रभो । २५७०
स तथाचोदितोऽस्माभिः सदश्व इव वीर्य्यवान् । असह्यमपि तं भारं वोढुमेवोपचक्रमे ।
स तवास्त्रोपदेशेन वीर्य्येण च समन्वितः । प्राविशत्तद्बलं बालः सुपर्ण इव सागरं ।
तेऽनुयाता वयं वीरं सात्वतीपुत्रमाहवे । प्रवेष्टुकामास्तेनैव येन स प्राविशच्चमूं ।
ततः सैन्धवको राजा क्षुद्रस्तात जयद्रथः । वरदानेन रुद्रस्य सर्व्वान्नः समवारयत् ।
ततो द्रोणः कृपः कर्णो द्रौणिः कौशल्य एव च । कृतवर्म्मा च सौभद्रं षड्रथाः पर्य्यवारयन् । २५७५
परिवार्य्य तु तैः सर्व्वैर्युधि बालो महारथैः । यतमानः परं शक्त्या बहुभिर्विरथीकृतः ।
ततो दौःशासनिः क्षिप्रं तथा तैर्विरथीकृतं । संशयं परमं प्राप्य दिष्टान्तेनाभ्ययोजयत् ।
स तु हत्वा सहस्राणि नराश्वरथदन्तिनां । अष्टौ रथसहस्राणि नव दन्तिशतानि च ।
राजपुत्रसहस्रे द्वे वीरांश्चालक्षितान् बहून् । बृहद्बलञ्च राजानं स्वर्गेणाजौ प्रयोज्य ह ।
ततः परमधर्म्मात्मा दिष्टान्तमुपजग्मिवान् । एतावदेव निर्वृत्तमस्माकं शोकवर्द्धनं । २५८०
स चैवं पुरुषव्याघ्रः स्वर्गलोकमवाप्तवान् । ततोऽर्ज्जुनो वचः श्रुत्वा धर्म्मराजेन भाषितं ।
हा पुत्र इति निःश्वस्य व्यथितो न्यपतद्भुवि । विषन्नवदनाः सर्व्वे परिवार्य्य धनञ्जयं ।
नेत्रैरनिमिषैर्दीनाः प्रत्यवेक्षन् परस्परं । प्रतिपद्य ततः संज्ञां वासविः क्रोधमूर्च्छितः ।
कम्पमानो ज्वरेणेव निःश्वसंश्च मुहुर्मुहुः । पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य श्वसमानोऽश्रुनेत्रवान् ।
उन्मत्त इव विप्रेक्षन् इदं वचनमब्रवीत् । २५८५
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ सत्यं वः प्रतिजानामि श्वो निहन्ता जयद्रथं । न चेद्वधभयाद्भीतो धार्त्तराष्ट्रान् प्रहास्यति ।
न चास्मान् शरणं गच्छेत्कृष्णं वा पुरुषोत्तमं । भवन्तं वा महाराज श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथं ।
धार्त्तराष्ट्रप्रियकरं मयि विस्मृतसौहृदं । पापं बालवधे हेतुं श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथं ।
रक्षमाणाश्च तं सङ्ख्ये ये मां योत्स्यन्ति केचन । अपि द्रोणः कृपो राजन् छादयिष्यामि तान् शरैः ।

यद्येतदेवं सङ्ग्रामे न कुर्य्यां पुरुषर्षभाः । मास्म पुण्यकृतान्लोकान् प्राप्नुयां शूरसत्तमाः । २५६०
ये लोका मातृहन्तॄणां ये चापि पितृघातिनां । गुरुदाररतानां ये पिशुनानाञ्च ये सदा।
साधूनसूयतां ये च ये चापि परिवादिनां। ये च निक्षेपहर्त्तॄणां ये च विश्वासघातिनां ।
भुक्तपूर्व्वां स्त्रियं ये च निन्दतामघशंसिनां । ब्रह्मघ्नानाञ्च ये लोका ये च गोघातिनामपि ।
पायसं वा यवान्नं वा शाकं कृसरमेव वा । संयावापूपमांसानि ये च लोका वृथाऽश्नतां ।
तानह्नायाधिगच्छेयं न चेद्धन्यां जयद्रथं । वेदाध्यायिनमत्यर्थं संशितं वा द्विजोत्तमं । २५६१
अवमन्यमानो यान्याति वृद्धान्साधूंस्तथा गुरूंस्तथा । स्पृशतो ब्राह्मणान्गाश्च पादेनाग्निञ्च या भवेत् ।
अप्सु श्लेष्म पुरीषञ्च मूत्रं च मुञ्चतां गतिं । तां गच्छेयं गतिं कष्टां नचेद्धन्यां जयद्रथं ।
नग्नस्य स्नायमानस्य या च वन्ध्यातिथेर्गतिः । उत्कोचिनां मृषोक्तीनां वञ्चकानां च या गतिः ।
स्वात्मापहारिणां या च या च मिथ्याभिशंसिनां । भृत्यैः सन्दृश्यमानानां पुत्त्रदाराश्रितैस्तथा ।
असंविभज्य क्षुद्राणां या गतिर्मिष्टमश्नतां । तां गच्छेयं गतिं घोरां न चेद्धन्यां जयद्रथं । २५७०
संश्रितं चापि यस्त्यक्त्वा साधुं तद्वचने रतं । न बिभर्ति नृशंसात्मा निन्दते चोपकारिणं ।
अर्हते प्रातिवेश्याय श्राद्धं यो न ददाति च । अनर्हेभ्यश्च यो दद्याद्वृषलीपतयस्तथा ।
मद्यपो भिन्नमर्य्यादः कृतघ्नो भ्रातृनिन्दकः । तेषां गतिमियां क्षिप्रं न चेद्धन्यां जयद्रथं ।
धर्म्मादपेता ये चान्ये मया नात्रानुकीर्त्तिताः । ये चानुकीर्त्तितास्तेषां गतिं क्षिप्रमवाप्नुयां ।
यदि व्युष्टामिमां रात्रिं श्वो न हन्यां जयद्रथं । इमां चाप्यपरां भूयः प्रतिज्ञां मे निबोधत । २५७५
यद्यस्मिन्न हते पापे सूर्य्योऽस्तमुपयास्यति । इहैव सम्प्रवेष्टाऽहं ज्वलितं जातवेदसं ।
असुरसुरमनुष्याः पक्षिणो वोरगा वा पितृरजनिचरा वा ब्रह्मदेवर्षयो वा । चरमचरमपीदं यत्परं चापि तस्मात्तदपि मम रिपुं तं रक्षितुं नैव शक्ताः ।
यदि विशति रसातलं तदाग्र्यं वियदपि देवपुरं दितेः पुरं वा । तदपि शरशतैरहं प्रभाते भृशमभिमन्युरिपोः शिरोऽभिहर्त्ता ।
एवमुक्त्वा विचिक्षेप गाण्डीवं सव्यदक्षिणं । तस्य शब्दमतिक्रम्य धनुःशब्दोऽस्पृशद्दिवं ।
अर्ज्जुनेन प्रतिज्ञाते पाञ्चजन्यञ्जनार्दनः । प्रदध्मौ तत्र संक्रुद्धो देवदत्तञ्च फाल्गुनः । २५८०
स पाञ्चजन्योऽच्युतवक्त्रवायुना भृशं सुपूर्णोदरनिःसृतध्वनिः । जगत्सपातालवियद्दिगीश्वरं प्रकम्पयामास युगात्यये यथा ।
ततो वादित्रघोषाश्च प्रादुरासन्सहस्रशः । सिंहनादाश्च पाण्डूनां प्रतिज्ञाते महात्मना ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि प्रतिज्ञापर्व्वणि अर्ज्जुनप्रतिज्ञायां त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा तु तं महाशब्दं पाण्डूनां जयगृद्धिनां । चारैः प्रवेदिते तत्र समुत्थाय जयद्रथः ।
शोकसंमूढहृदयो दुःखेनाभिपरिप्लुतः । मज्जमान इवागाधे विपुले शोकसागरे ।
जगाम समितिं राज्ञां सैन्धवो विमृशन्बहु । स तेषां नरदेवानां सकाशे परिदेवयन् । २५८५
अभिमन्योः पितुर्भीतः सव्रीडो वाक्यमब्रवीत् । योऽसौ पाण्डोः किल क्षेत्रे जातः शक्रेण कामिना ।

स निनीषति दुर्ब्बुद्धिर्मां किलैष यमचयं । तत्स्वस्ति वोऽस्तु यास्यामि स्वगृहं जीवितेप्सया ।
अथवाऽस्त्रप्रतिबलास्त्रातुमर्हथ मां चत्रियर्षभाः । पार्थेन प्रार्थितं वीरास्ते सन्दत्त ममाभयं ।
द्रोणदुर्य्योधनकृपाः कर्णमद्रेशवाह्लिकाः । दुःशासनादयः शक्तास्त्रातुमप्यन्तकार्द्दितं ।
किमङ्ग पुनरेकेन फाल्गुनेन जिघांसता । न त्रायेयुर्भवन्तो मां समस्ताः पतयः चितेः ।　　२६२०
प्रहर्षं पाण्डवेयानां श्रुत्वा मम महद्भयं । सीदन्ति मम गात्राणि मुमूर्षोरिव पार्थिवाः ।
वधो नूनं प्रतिज्ञातो मम गाण्डीवधन्वना । तथाहि हृष्टाः क्रोशन्ति शोककाले स्म पाण्डवाः ।
तत्र देवा न गन्धर्व्वा नासुरोरगराचसाः । उत्सहन्तेऽन्यथाकर्त्तुं कुतएव नराधिपाः ।
तस्मान्मामनुजानीत भद्रं वोऽस्तु नरर्षभाः । अदर्शनं गमिष्यामि न मां द्रक्ष्यन्ति पाण्डवाः ।
एवं विलपमानं तं भयाद्व्याकुलचेतसं । आत्मकार्य्यगरीयस्त्वाद्राजा दुर्य्योधनोऽब्रवीत् ।　　२६२५
न भेतव्यं नरव्याघ्र कोहि त्वां पुरुषर्षभ । मध्ये चत्रियवीराणां तिष्ठन्तं प्रार्थयेद्युधि ।
अहं वैकर्त्तनः कर्णश्चित्रसेनो विविंशतिः । भूरिश्रवाः शलः शल्यो वृषसेनो दुरासदः ।
पुरुमित्रो जयो भोजः काम्बोजश्च सुदचिणः । सत्यव्रतो महाबाहुर्विकर्णो दुर्मुखश्च ह ।
दुःशासनः सुबाहुश्च कलिङ्गश्चाप्युदायुधः । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ द्रोणो द्रौणिश्च सौबलः ।
एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः । ससैन्यास्त्वाऽभियास्यन्ति व्येतु ते मानसो ज्वरः ।　　२६३०
त्वञ्चापि रथिनां श्रेष्ठः स्वयं शूरोऽमितद्युते । स कथं पाण्डवेयेभ्यो भयं पश्यसि सैन्धव ।
अचौहिण्यो दशैकाच मदीयास्तव रचणे । यत्ता योत्स्यन्ति माभैस्त्वं सैन्धव व्येतु ते भयं ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमाश्वासितो राजन् पुत्त्रेण तव सैन्धवः । दुर्य्योधनेन सहितो द्रोणं रात्रावुपागमत् ।
उपसङ्ग्रहणं कृत्वा द्रोणाय स विशाम्पते । उपोपविश्य प्रणतः पर्य्यपृच्छदिदं तदा ।
निमित्ते दूरपातित्वे लघुत्वे दृढवेधने । मम ब्रवीतु भगवान् विशेषं फाल्गुनस्य च ।　　२६३५
विद्याविशेषमिच्छामि ज्ञातुमाचार्य्य तत्त्वतः । अर्जुनस्यात्मनश्चैव यथातथ्यं प्रचत्त्व मे ।
॥ द्रोण उवाच ॥ सममाचार्य्यकं तात तव चैवार्जुनस्य च । योगाद्दुःखोषितत्वाच्च तस्मात्त्वत्तोऽधिकोऽर्जुनः ।
न तु ते युधि सन्त्रासः कार्य्यः पार्थात्कथञ्चन । अहं हि रचिता तात भयात्त्वां मात्र संशयः ।
न हि मद्बाहुगुप्तस्य प्रभवन्त्यमरा अपि । व्यूहयिष्यामि तं व्यूहं यं पार्थो न तरिष्यति ।
तस्माद्युध्यस्व माभैस्त्वं स्वधर्ममनुपालयन् । पितृपैतामहं मार्गमनुयाहि महारथ ।　　२६४०
अधीत्य विधिवद्वेदानग्नयः सुहुतास्त्वया । इष्टं च बहुभिर्य्यज्ञैर्न ते मृत्युभयङ्करः ।
दुर्लभं मानुषैर्मन्दैर्महाभाग्यमवाप्य तु । भुजवीर्य्यार्जितान् लोकान् दिव्यान्प्राप्स्यस्यनुत्तमान् ।
कुरवः पाण्डवाश्चैव वृष्णयोऽन्ये च मानवाः । अहञ्च सहपुत्त्रेण अध्रुवा इति चिन्त्यतां ।
पर्य्यायेण वयं सर्व्वे कालेन बलिना हताः । परलोकं गमिष्यामः स्वैः स्वैः कर्म्मभिरन्विताः ।
तपस्तप्त्वा तु यान् लोकान् प्राप्नुवन्ति तपस्विनः । चत्त्रधर्म्माश्रिता वीराः चत्त्रियाः प्राप्नुवन्ति तान् ।　　२६४५
एवमाश्वासितो राजा भारद्वाजेन सैन्धवः । अपानुदद्भयं पार्थाद्युद्धाय च मनो दधे ।

ततः प्रहर्षः सेनानां तवाप्यासीद्विशाम्पते । वादित्राणां ध्वनिर्घोरः सिंहनादरवैः सह ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि प्रतिज्ञापर्व्वणि जयद्रथाश्वासे चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रतिज्ञाते तु पार्थेन सिन्धुराजवधे तदा । वासुदेवो महाबाहुर्धनञ्जयमभाषत ।
भ्रातॄणां मतमाज्ञाय त्वया वाचा प्रतिश्रुतं । सैन्धवञ्चास्मि हन्तेति तत्साहसमिदं कृतं ।
असंमन्त्र्य मया सार्द्धमतिभारोऽयमुद्यतः । कथं नु सर्व्वलोकस्य नावहास्या भवेमहि । २६५०
धार्त्तराष्ट्रस्य शिविरे मया प्रणिहिताश्चराः । त इमे शीघ्रमागम्य प्रवृत्तिं वेदयन्ति नः ।
त्वया वै सम्प्रतिज्ञाते सिन्धुराजवधे प्रभो । सिंहनादः सवादित्रः सुमहानिह तैः श्रुतः ।
तेन शब्देन वित्रस्ता धार्त्तराष्ट्राः ससान्धवाः । नाकस्मात्सिंहनादोऽयमिति मत्वा व्यवस्थिताः ।
सुमहाञ्छब्दसम्पातः कौरवाणां महाभुज । आसीन्नागाश्वपत्तीनां रथघोषश्च भैरवः ।
अभिमन्योर्वधं श्रुत्वा ध्रुवमार्त्तो धनञ्जयः । रात्रौ निर्य्यास्यति क्रोधादिति मत्वा व्यवस्थिताः । २६५५
तैर्यतद्भिरियं सत्या श्रुता सत्यव्रतैस्तव । प्रतिज्ञा सिन्धुराजस्य वधे राजीवलोचन ।
ततो विमनसः सर्व्वे त्रस्ताः क्षुद्रमृगा इव । आसन्सुयोधनामात्याः स च राजा जयद्रथः ।
अथोत्थाय सहामात्यैर्दीनः शिविरमात्मनः । आयात्सौवीरसिन्धूनामीश्वरो भृशदुःखितः ।
समन्त्रकाले संमन्त्र्य सर्व्वा नैःश्रेयसीः क्रियाः । सुयोधनमिदं वाक्यमब्रवीद्राजसंसदि ।
मामसौ पुत्त्रहन्तेति श्वोऽभियाता धनञ्जयः । प्रतिज्ञातो हि सेनाया मध्ये तेन वधो मम । २६६०
तान्न देवा न गन्धर्व्वा नासुरोरगराक्षसाः । उत्सहन्तेऽन्यथाकर्त्तुं प्रतिज्ञां सव्यसाचिनः ।
ते मां रक्षत सङ्ग्रामे मा वो मूर्द्ध्नि धनञ्जयः । पदं कृत्वाप्नुयाल्लक्ष्यं तस्मादत्र विधीयतां ।
अथ रक्षा न मे सङ्ख्ये क्रियते कुरुनन्दन । अनुजानीहि मां राजन् गमिष्यामि गृहान्प्रति ।
एवमुक्तस्त्ववाक्शीर्षो विमनाः स सुयोधनः । श्रुत्वा तं सभयं तस्य ध्यानमेवाभ्यपद्यत ।
तमार्त्तमभिसम्प्रेक्ष्य राजा किल स सैन्धवः । मृदु चात्महितं चैव सापेक्षमिदमुक्तवान् । २६६५
नेह पश्यामि भवतां तथा वीर्यं धनुर्द्धरं । योऽर्जुनस्यास्त्रमस्त्रेण प्रतिहन्यान्महाहवे ।
वासुदेवसहायस्य गाण्डीवं धुन्वतो धनुः । कोऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेत् साक्षादपि शतक्रतुः ।
महेश्वरोऽपि पार्थेन श्रूयते योधितः पुरा । पदातिना महावीर्य्यो गिरौ हिमवति प्रभुः ।
दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनां । जघानैकरथेनैव देवराजप्रचोदितः ।
समायुक्तो हि कौन्तेयो वासुदेवेन धीमता । सामरानपि लोकांस्त्रीन् हन्यादिति मतिर्मम । २६७०
सोऽहमिच्छाम्यनुज्ञातुं रक्षितं वा महात्मना । द्रोणेन सहपुत्त्रेण वीरेण यदि मन्यसे ।
स राज्ञा स्वयमाचार्य्यो भृशमत्रार्थितोऽर्ज्जुन । संविधानं च विहितं रथाश्वाः किल सज्जिताः ।
कर्णो भूरिश्रवा द्रौणिर्वृषसेनश्च दुर्ज्जयः । कृपश्च मद्रराजश्च षडेते स्युः पुरोगमाः ।
शकटः पद्मकश्चार्द्धव्यूहो द्रोणेन निर्म्मितः । पद्मकर्णिकमध्यस्थः सूचीपार्श्वे जयद्रथः ।
स्थास्यते रक्षितो वीरैः सिन्धुराट् युद्धदुर्म्मदः । धनुष्यस्त्रे च वीर्य्ये च प्राणे चैव तथौरसे । २६७५

अविषह्यतमा ह्येते निश्चिताः पार्थ षड्रथाः । एतानजित्वा षड्रथान् नैव प्राप्यो जयद्रथः ।
तेषामेकैकशो वीर्य्यं षण्णान्त्वमनुचिन्तय । सहिता हि नरव्याघ्र न शक्या जेतुमञ्जसा ।
भूयस्तु मन्त्रयिष्यामि नीतिमात्महिताय वै । मन्त्रज्ञैः सचिवैः सार्द्धं सुहृद्भिः कार्य्यसिद्धये ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि प्रतिज्ञापर्व्वणि कृष्णवाक्ये पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥
॥ अर्जुन उवाच ॥ षड्रथान् धार्त्तराष्ट्रस्य मन्यसे यान्बलाधिकान् । तेषां वीर्य्यं ममार्द्धेन न तुल्यमिति मे मतिः ।
अस्त्रमस्त्रेण सर्व्वेषामेतेषां मधुसूदन । मया द्रक्ष्यन्ति निर्भिन्नं जयद्रथवधैषिणा । २६८०
द्रोणस्य मिषतश्चाहं सगणस्य विलप्यतः । मूर्द्धानं सिन्धुराजस्य पातयिष्यामि भूतले ।
यदि साध्याश्च रुद्राश्च वसवश्च सहाश्विनः । मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वे देवाः महेश्वराः ।
पितरः सहगन्धर्व्वाः सुपर्णाः सागराद्रयः । द्यौर्व्वियत् पृथिवी चेयं दिशश्च सदिगीश्वराः ।
ग्राम्यारण्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । त्रातारः सिन्धुराजस्य भवन्ति मधुसूदन ।
तथाऽपि वाणैर्निहतं श्वो द्रष्टासि मया रणे । सत्येन च शपे कृष्ण तथैवायुधमालभे । २६८५
यस्य गोप्ता महेष्वासस्तस्य पापस्य दुर्मतेः । तमेव प्रथमं द्रोणमभियास्यामि केशव ।
तस्मिन् द्यूतमिदं बद्धं मन्यते स सुयोधनः । तस्मात्तस्यैव सेनाग्रं भित्त्वा यास्यामि सैन्धवं ।
द्रष्टासि श्वो महेष्वासान् नाराचैस्तिग्मतेजितैः । शृङ्गाणीव गिरेर्व्वज्रैर्द्दीर्य्यमाणान्मया युधि ।
नरनागाश्वदेहेभ्यो विस्रविष्यति शोणितं । पतद्भिः पतितेभ्यश्च विभिन्नेभ्यः शितैः शरैः ।
गाण्डीवप्रेषिता वाणा मनोऽनिलसमा जवे । नृनागाश्वान्विदेहासून् कर्त्तारश्च सहस्रशः । २६९०
यमात्कुवेराद्वरुणादिन्द्राद्रुद्राच्च यन्मया । उपात्तमस्त्रं घोरं तद्द्रष्टारोऽत्र नरा युधि ।
ब्राह्मेणास्त्रेण चास्त्राणि हन्यमानानि संयुगे । मया द्रष्टासि सर्व्वेषां सैन्धवस्याभिरक्षिणां ।
शरवेगसमुत्कृत्तै राज्ञां केशव मूर्द्धभिः । आस्तीर्य्यमाणां पृथिवीं द्रष्टासि श्वो मया युधि ।
क्रव्यादांस्तर्पयिष्यामि द्रावयिष्यामि शात्रवान् । सुहृदो नन्दयिष्यामि प्रमथिष्यामि सैन्धवं ।
बह्वागस्कृदसम्बन्धी पापदेशसमुद्भवः । मया सैन्धवको राजा हतः स्वान् शोचयिष्यति । २६९५
सर्व्वक्षीराणि भोक्तारं पापाचारं रणाजिरे । मया सराजकं वाणैर्भिन्नं द्रक्ष्यसि सैन्धवं ।
तथा प्रभाते कर्त्तास्मि यथा कृष्ण सुयोधनः । नान्यं धनुर्द्धरं लोके मंस्यते मत्समं युधि ।
गाण्डीवञ्च धनुर्दिव्यं योद्धा चाहं नरर्षभ । त्वञ्च यन्ता हृषीकेश किं नु स्यादजितं मया ।
तव प्रसादाद्भगवन् किं नावाप्तं रणे मम । अविषह्यं हृषीकेश किञ्जानन्मां विगर्हसे ।
यथा लक्ष्मीः स्थिरा चन्द्रे समुद्रे च यथा जलं । एवमेतां प्रतिज्ञां मे सत्यां विद्धि जनार्द्दन । २७००
मावमंस्था ममास्त्राणि मावमंस्था धनुर्द्दृढं । मावमंस्था बलं बाह्वोर्मावमंस्था धनञ्जयं ।
तथाभियामि सङ्ग्रामं न जीयेयं जयामि च । तेन सत्येन सङ्ग्रामे हतं विद्धि जयद्रथं ।
ध्रुवं वै ब्राह्मणे सत्यं ध्रुवा साधुषु सन्नतिः । श्रीर्ध्रुवाऽपि च यज्ञेषु ध्रुवो नारायणे जयः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशं स्वयमात्मानमात्मनः । सन्दिदेशार्ज्जुनो नर्द्दन् वासविः केशवं प्रभुं ।

यथा प्रभाता रजनी कल्पितः स्याद्रथो मम । तथा कृष्ण त्वया कार्य्यं कार्य्यं हि महदुद्यतं । २०५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि प्रतिज्ञापर्व्वणि अर्ज्जुनवाक्ये षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तां निशां शोकदुःखार्त्तौ निश्वसन्ताविवोरगौ । निद्रां नैवोपलेभाते वासुदेवधनञ्जयौ ।

नरनारायणौ क्रुद्धौ ज्ञात्वा देवाः सवासवाः । व्यथिताश्चिन्तयामासुः किंस्विदेतद्भविष्यति ।

ववुश्च दारुणा वाता रूक्षा घोराभिशंसिनः । सकबन्धस्तथादित्ये परिघः समदृश्यत ।

शुष्काशन्यश्च निष्पेतुः सनिर्घाताः सविद्युतः । चचाल चापि पृथिवी सशैलवनकानना ।

चुक्षुभुश्च महाराज सागरा मकरालयाः । प्रतिस्रोतःप्रवृत्ताश्च तथा गन्तुं समुद्रगाः । २०१०

रथाश्वनरनागानां प्रवृत्तमधरोत्तरं । क्रव्यादानां प्रमोदार्थं यमराष्ट्रविवृद्धये ।

वाहनानि शकृन्मूत्रे मुमुचू रुरुदुश्च ह । तान्दृष्ट्वा दारुणान्सर्व्वानुत्पातान् लोमहर्षणान् ।

सर्व्वे ते व्यथिताः सैन्यास्त्वदीया भरतर्षभ । श्रुत्वा महाबलस्योग्रां प्रतिज्ञां सव्यसाचिनः ।

अथ कृष्णं महाबाहुरब्रवीत्पाकशासनिः । आश्वासय सुभद्रां त्वं भगिनीं स्नुषया सह ।

स्नुषा श्वास्या वयस्याश्च विशोकाः कुरु माधव । साम्ना सत्येन युक्तेन वचसाश्वासय प्रभो । २०१५

ततोऽर्ज्जुनगृहं गत्वा वासुदेवः सुदुर्म्मनाः । भगिनीं पुत्रशोकार्त्तामाश्वासयत दुःखितां ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ मा शोकं कुरु वार्ष्णेयि कुमारं प्रति सस्नुषा । सर्व्वेषां प्राणिनां भीरु निष्ठैषा कालनिर्म्मिता ।

कुले जातस्य धीरस्य क्षत्रियस्य विशेषतः । सदृशं मरणं ह्येतत्तव पुत्रस्य मा शुचः ।

दिष्ट्या महारथो धीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः । क्षात्त्रेण विधिना प्राप्तो वीराभिलषितां गतिं ।

जित्वा सुबहुशः शत्रून् प्रेषयित्वा च मृत्यवे । गतः पुण्यकृताम् लोकान्सर्व्वकामदुहोऽक्षयान् । २०२०

तपसा ब्रह्मचर्य्येण श्रुतेन प्रज्ञयाऽपि च । सन्तो यां गतिमिच्छन्ति तां प्राप्तस्तव पुत्रकः ।

वीरसूर्व्वीरपत्नी त्वं वीरजा वीरबान्धवा । मा शुचस्तनयं भद्रे गतः स परमां गतिं ।

प्राप्स्यते चाप्यसौ पापः सैन्धवो बालघातकः । अस्यावलेपस्य फलं ससुहृद्गणबान्धवः ।

व्युष्टायान्तु वरारोहे रजन्यां पापकर्म्मकृत् । न हि मोक्ष्यति पार्थात्स प्रविष्टोऽप्यमरावतीं ।

श्वः श्रोष्यसे शिरस्तस्य सैन्धवस्य रणे हृतं । समन्तपञ्चकात् बाह्यं विशोका भव मा रुदः । २०२५

क्षत्त्रधर्म्मं पुरस्कृत्य गतः शूरः सतां गतिं । यां गतिं प्राप्नुयामेह ये चान्ये शस्त्रजीविनः ।

व्यूढोरस्को महाबाहुरनिवर्त्ती रथप्रणुत् । गतस्तव वरारोहे पुत्रः स्वर्गं ज्वरं जहि ।

अनुयातश्च पितरं मातृपक्षं च वीर्य्यवान् । सहस्रशो रिपून्हत्वा हतः शूरो महारथः ।

आश्वासय स्नुषां राज्ञि मा शुचः क्षत्रिये भृशं । श्वः प्रियं सुमहच्छ्रुत्वा विशोका भव नन्दिनि ।

यत्पार्थेन प्रतिज्ञातं तत्तथा न तदन्यथा । चिकीर्षितं हि ते भर्त्तुर्न भवेज्जातु निष्फलः । २०३०

यदि च मनुजपन्नगाः पिशाचा रजनीचराः पतगाः सुरासुराश्च । रणगतमभियान्ति सिन्धुराजं न स भविता सहते रपि प्रभाते ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि प्रतिज्ञापर्व्वणि सुभद्राश्वासने सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मनः। सुभद्रा पुत्त्रशोकार्त्ता विललाप सुदुःखिता।
हापुत्त्र मम मन्दायाः कथमेत्यासि संयुगं। निधनं प्राप्तवांस्तात पितुस्तुल्यपराक्रम।
कथमिन्दीवरश्यामं सुदंष्ट्रं चारुलोचनं। मुखं ते दृश्यते वत्स गुण्ठितं रणरेणुना।
नूनं शूरं निपतितं त्वां पश्यन्त्यनिवर्त्तिनं। सुशिरोग्रीवबाह्वंसमव्यूढोरस्कं नतोदरं। २०३५
चारूपचितसर्व्वाङ्गं स्वक्षं शस्त्रक्षतोचितं। भूतानि त्वां निरीक्षन्ते नूनं चन्द्रमिवोदितं।
शयनीयं पुरा यस्य स्पर्द्ध्यास्तरणसंवृतं। भूमावद्य कथं शेषे विप्रविद्धः सुखोचितः।
योऽन्वास्यत पुरा वीरो वरस्त्रीभिर्महाभुजः। कथमन्वास्यते सोऽद्य शिवाभिः पतितो मृधे।
योऽस्तूयत पुरा हृष्टैः सूतमागधवन्दिभिः। सोऽद्य क्रव्याद्गणैर्घोरैर्विनदद्भिरुपास्यते।
पाण्डवेषु च नाथेषु वृष्णिवीरेषु वा विभो। पाञ्चालेषु च सर्व्वेषु हतः केनास्यनाथवत्। २०४०
अतृप्तदर्शना पुत्त्र दर्शनस्य तवानघ। मन्दभाग्या गमिष्यामि व्यक्तमद्य यमक्षयं।
विशालाक्षं सुकेशान्तं चारुवाक्यं सुगन्धि च। तव पुत्त्र कदा भूयो मुखं द्रक्ष्यामि निर्व्रणं।
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मतां। धिग्वीर्य्यं वृष्णिवीराणां पाञ्चालानाञ्च धिग्बलं।
धिक्केकयांस्तथा चेदीन् मत्स्यांश्चैवाथ सृञ्जयान्। ये त्वां रणगतं वीरं न जानन्ति निपातितं।
अद्य पश्यामि पृथिवीं शून्यामिव हतत्विषं। अभिमन्युमपश्यन्ती शोकव्याकुललोचना। २०४५
स्वस्रीयं वासुदेवस्य पुत्त्रं गाण्डीवधन्वनः। कथं त्वाऽतिरथं वीरं द्रक्ष्याम्यद्य निपातितं।
हावीर दृष्टो नष्टश्च धनं स्वप्न इवासि मे। अहो ह्यनित्यं मानुष्यं जलबुद्बुदचञ्चलं।
इमां ते तरुणीं भार्य्यां तवाधिभिरभिप्लुतां। कथं सन्धारयिष्यामि विवत्सामिव धेनुकां।
अहो ह्यकाले प्रस्थानं कृतवानसि पुत्त्रक। विहाय फलकाले मां सुगृद्धां तव दर्शने।
नूनं गतिः कृतान्तस्य प्राज्ञैरपि सुदुर्विदा। यत्र त्वं केशवे नाथे सङ्ग्रामेऽनाथवद्धतः। २०५०
यज्वनां दानशीलानां ब्राह्मणानां कृतात्मनां। चरितब्रह्मचर्य्याणां पुण्यतीर्थावगाहिनां।
कृतज्ञानां वदान्यानां गुरुशुश्रूषिणामपि। सहस्रदक्षिणानाञ्च या गतिस्तामवाप्नुहि।
या गतिर्युध्यमानानां शूराणामनिवर्त्तिनां। हत्वाऽरीन्निहतानाञ्च सङ्ग्रामे तां गतिं व्रज।
गोसहस्रप्रदातॄणां क्रतुदानाञ्च या गतिः। नैवेशिकं चाभिमतं ददतां या गतिः शुभा।
ब्राह्मणेभ्यः शरण्येभ्यो निधिं निदधताञ्च या। या चापि न्यस्तदण्डानां तां गतिं व्रज पुत्त्रक। २०५५
ब्रह्मचर्य्येण यां यान्ति मुनयः संशितव्रताः। एकपत्न्यश्च यां यान्ति तां गतिं व्रज पुत्त्रक।
राज्ञां सुचरितैर्य्या च गतिर्भवति शाश्वती। चातुराश्रमिणां पुण्यैः पावितानां सुरक्षितैः।
दीनानुकम्पिनां या च सततं संविभागिनां। पैशुन्याच्च निवृत्तानां गतिं तां व्रज पुत्त्रक।
व्रतिनां धर्म्मशीलानां गुरुशुश्रूषिणामपि। अमोघातिथिनां या च तां गतिं व्रज पुत्त्रक।
कृच्छ्रेषु या धारयतामात्मानं व्यसनेषु च। गतिः शोकाग्निदग्धानां तां गतिं व्रज पुत्त्रक। २०६०
मातापित्रोश्च शुश्रूषां कल्पयन्तीह ये सदा। स्वदारनिरतानाञ्च या गतिस्तामवाप्नुहि।

ऋतुकाले स्वकां भार्य्यां गच्छतां या मनीषिणां । परस्त्रीभ्यो निवृत्तानां तां गतिं व्रज पुत्रक ।
साम्ना ये सर्व्वभूतानि पश्यन्ति गतमत्सराः । नारुन्तुदानां क्षमिणां या गतिस्तामवाप्नुहि ।
मधुमांसनिवृत्तानां मदाद्दम्भात्तथाऽनृतात् । परोपतापत्यक्तानां तां गतिं व्रज पुत्रक ।
ह्रीमन्तः सर्व्वशास्त्रज्ञा ज्ञानतृप्ता जितेन्द्रियाः । यां गतिं साधवो यान्ति तां गतिं व्रज पुत्रक । २०६५
एवं विलपतीं दीनां सुभद्रां शोककर्षितां । अभ्यपद्यत पाञ्चाली वैराटीसहिता तदा ।
ताः प्रकामं रुदित्वा च विलप्य च सुदुःखिताः । उन्मत्तावत्तदा राजन् विसंज्ञा न्यपतन् क्षितौ ।
सोपचारस्तु कृष्णस्तु दुःखितां भृशदुःखितः । सिक्त्वाऽम्भसा समाश्वास्य तत्तदुक्त्वा हितं वचः ।
विसंज्ञकल्पां रुदतीं मर्म्मविद्धां प्रवेपतीं । भगिनीं पुण्डरीकाक्ष इदं वचनमब्रवीत् ।
सुभद्रे मा शुचः पुत्रं पाञ्चाल्याश्वासयोत्तरां । गतोऽभिमन्युः प्रथितां गतिं क्षत्रियपुङ्गवः । २०७०
ये चान्येऽपि कुले सन्ति पुरुषा नो वरानने । सर्व्वे ते तां गतिं यान्तु याऽभिमन्योर्यशस्विनः ।
कुर्य्याम तद्वयं कर्म्म क्रियासु सुहृदश्च नः । कृतवान् यादृशं ह्येकस्तव पुत्रो महारथः ।
एवमाश्वास्य भगिनीं द्रौपदीमपि चोत्तरां । पार्थस्यैव महाबाहुः पार्श्वमागादरिन्दमः ।
ततोऽभ्यनुज्ञाय नृपान् कृष्णो बन्धूंस्तथाऽर्ज्जुनं । विवेशान्तःपुरे राजंस्ते च जग्मुर्यथालयं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि प्रतिज्ञापर्व्वणि सुभद्राविलापे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततोऽर्ज्जुनस्य भवनं प्रविश्याप्रतिमं विभुः । स्पृष्ट्वाम्भः पुण्डरीकाक्षः स्थण्डिले शुभलक्षणे । २०७५
सन्तस्तार शुभां शय्यां दर्भैर्वैदूर्य्यसन्निभैः । ततो माल्येन विधिवल्लाजैर्गन्धैः सुमङ्गलैः ।
अलञ्चकार तां शय्यां परिवार्य्यायुधोत्तमैः । ततः स्पृष्टोदके पार्थे विनीताः परिचारकाः ।
निशायां नैत्यिकं चक्रुस्त्रैयम्बकं बलिं । ततः प्रीतमनाः पार्थो गन्धमाल्यैश्च माधवं ।
अलङ्कृत्योपहारन्तन्नैशं तस्मै न्यवेदयत् । स्मयमानस्तु गोविन्दः फाल्गुनं प्रत्यभाषत ।
सुप्यतां पार्थ भद्रन्ते कल्याणाय व्रजाम्यहं । स्थापयित्वा ततो द्वास्थान् गोप्तृंश्चात्तायुधान्नरान् । २०८०
दारुकानुगतः श्रीमान् विवेश शिविरं स्वकं । शिश्ये च शयने शुभ्रे बहुकृत्यं विचिन्तयन् ।
पार्थाय सर्व्वं भगवान् शोकदुःखापहं विधिं । व्यदधात्पुण्डरीकाक्षस्तेजोद्युतिविवर्द्धनं ।
योगमास्थाय युक्तात्मा सर्व्वेषामीश्वरेश्वरः । श्रेयस्कामः पृथुयशा विष्णुर्जिष्णोः प्रियङ्करः ।
न पाण्डवानां शिविरे कश्चित्सुष्वाप तां निशां । प्रजागरः सर्व्वजनं ह्याविवेश विशाम्पते ।
पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञातो महात्मना । सहसा सिन्धुराजस्य वधो गाण्डीवधन्वना । २०८५
तत्कथं सुमहाबाहुर्वासविः परवीरहा । प्रतिज्ञां सफलां कुर्य्यादिति ते समचिन्तयन् ।
कष्टं हीदं व्यवसितं पाण्डवेन महात्मना । स च राजा महावीर्य्यः पारयत्वर्ज्जुनः स तां ।
पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञा महती कृता । भ्रातरश्चापि विक्रान्ता बहुलानि बलानि च ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सर्व्वं तस्मै निवेदितं । स हत्वा सैन्धवं सङ्ख्ये पुनरेतु धनञ्जयः ।
जित्वा रिपुगणांश्चैव पारयत्वर्ज्जुनो व्रतं । श्वोऽहत्वा सिन्धुराजस्य धूमकेतुं प्रवेक्ष्यति । २०९०

न ह्यमावनृतं कर्त्तुमलं पार्थो धनञ्जयः। धर्म्मपुत्त्रः कथं राजा भविष्यति मृतेऽर्ज्जुने।
तस्मिन्हि विजयः कृत्स्नः पाण्डवेन समाहितः। यदि नोऽस्ति कृतं किञ्चिद्यदि दत्तं हुतं यदि।
फलेन तस्य सर्व्वस्य सव्यसाचो जयत्वरोन्। एवं कथयतां तेषां जयमाशंसतां प्रभो।
कृच्छ्रेण महता राजन् रजनी व्यत्यवर्त्तत। तस्या रजन्या मध्ये तु प्रतिबुद्धो जनार्द्दनः।
स्मृत्वा प्रतिज्ञां पार्थस्य दारुकं प्रत्यभाषत। अर्ज्जुनेन प्रतिज्ञातमार्त्तेन हतबन्धुना। २८९५
जयद्रथं वधिष्यामि श्वोभूत इति दारुक। तत्तु दुर्य्योधनः श्रुत्वा मन्त्रिभिर्मन्त्रयिष्यति।
यथा जयद्रथं पार्थो न हन्यादिति संयुगे। अक्षौहिण्यो हि ताः सर्व्वा रक्षिष्यन्ति जयद्रथं।
द्रोणश्च सह पुत्त्रेण सर्व्वास्त्रविधिपारगः। एको वीरः सहस्राक्षो दैत्यदानवदर्पहा।
सोऽपि तन्नोत्सहेताजौ हन्तुं द्रोणेन रक्षितं। सोऽहं श्वस्तत् करिष्यामि यथा कुन्तीसुतोऽर्ज्जुनः।
अप्राप्तेऽस्तन्दिनकरे हनिष्यति जयद्रथं। न हि दारा न मित्राणि ज्ञातयो न च बान्धवाः। २९००
कश्चिदन्यः प्रियतरः कुन्तीपुत्त्रान्ममार्ज्जुनात्। अनर्ज्जुनमिमं लोकं मुहूर्त्तमपि दारुक।
उदीक्षितुं न शक्तोऽहं भविता न च तत्तथा। अहं विजित्य तान्सर्वान् सहसा सहयद्विपान्।
अर्ज्जुनार्थे हनिष्यामि सकर्णान् ससुयोधनान्। श्वो निरीक्षन्तु मे वीर्य्यं त्रयो लोका महाहवे।
धनञ्जयार्थे समरे पराक्रान्तस्य दारुक। श्वो नरेन्द्रसहस्राणि राजपुत्त्रशतानि च।
साश्वद्विपरथान्याजौ विद्रविष्यन्ति दारुक। चक्रप्रमथितां द्रक्ष्यसि नृपवाहिनीं। २९०५
मया क्रुद्धेन समरे पाण्डवार्थे निपातितां। श्वः सदेवाः सगन्धर्व्वाः पिशाचोरगराक्षसाः।
ज्ञास्यन्ति लोकाः सर्व्वे मां सुहृदं सव्यसाचिनः। यस्तं द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्तं चानु स मामनु।
इति सङ्कल्पतां बुद्ध्या शरीरार्द्धं ममार्ज्जुनः। यथा त्वं मे प्रभातायामस्यां निशि रथोत्तमं।
कल्पयित्वा यथाशास्त्रमादाय व्रज संयुतः। गदां कौमोदकीं दिव्यां शक्तिचक्रं धनुःशरान्।
आरोप्य वै रथे सूत सर्व्वोपकरणानि च। स्थानञ्च कल्पयित्वाऽथ रथोपस्थे ध्वजस्य मे। २९१०
वैनतेयस्य वीरस्य समरे रथशोभिनः। छत्रं जाम्बूनदैर्जालैरर्कज्वलनसप्रभैः।
विश्वकर्म्मकृतैर्द्दिव्यैरश्वानपि विभूषितान्। बलाहकं मेघपुष्पं शैब्यं सुग्रीवमेव च।
युक्त्वान्वाजिवरान्यत्तः कवची तिष्ठ दारुक। पाञ्चजन्यस्य निर्घोषमार्षभेणैव पूरितं।
श्रुत्वा च भैरवं नादमुपायास्त्वं जवेन मां। एकाह्नाऽहममर्षञ्च सर्व्वदुःखानि चैव ह।
भ्रातुः पैतृष्वसेयस्य व्यपनेष्यामि दारुक। सर्व्वोपायैर्यतिष्यामि यथा बीभत्सुराहवे। २९१५
पश्यतां धार्त्तराष्ट्राणां हनिष्यति जयद्रथं। यस्य यस्य च बीभत्सुर्वधे यत्नं करिष्यति।
आशंसे सारथे तत्र भवितोऽस्य ध्रुवो जयः।
॥ दारुक उवाच॥ जय एव ध्रुवस्तस्य कुत एव पराजयः। यस्य त्वं पुरुषव्याघ्र सारथ्यमुपजग्मिवान्।
एवं चैतत्करिष्यामि यथा मामनुशासति। सुप्रभातामिमां रात्रिं जयाय विजयस्य ह।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि प्रतिज्ञापर्व्वणि कृष्णदारुकसम्भाषणे ऊनसप्ततोऽध्यायः॥ ७९॥

॥ सञ्जय उवाच॥ कुन्तीपुत्त्रस्तु तं मन्त्रं स्मरन्नेव धनञ्जयः। प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् मुमोहाचिन्त्यविक्रमः। २८२०
तन्तु शोकेन सन्तप्तं स्वप्ने कपिवरध्वजं। आससाद महातेजा ध्यायन्तं गरुडध्वजः।
प्रत्युत्थानञ्च कृष्णस्य सर्व्वावस्थो धनञ्जयः। न लोपयति धर्म्मात्मा भक्त्या प्रेम्णा च सर्व्वदा।
प्रत्युत्थाय च गोविन्दं स तस्मा आसनं ददौ। न चासने स्वयं बुद्धिं बीभत्सुर्व्यदधात्तदा।
ततः कृष्णो महातेजा जानन्पार्थस्य निश्चयं। कुन्तीपुत्त्रमिदं वाक्यमासीनः स्थितमब्रवीत्।
माविषादे मनः पार्थ कृथाः कालो हि दुर्ज्जयः। कालः सर्व्वाणि भूतानि नियच्छति परे विधौ। २८२५
किमर्थञ्च विषादस्ते तद्ब्रूहि द्विपदाम्बर। न शोच्यं विदुषां श्रेष्ठ शोकः कार्य्यविनाशनः।
यत्तु कार्य्यं भवेत्कार्य्यं कर्म्मणा तत्समाचर। हीनचेष्टस्य यः शोकः स हि शत्रुर्धनञ्जय।
शोचन्नन्दयते शत्रून् कर्षयत्यपि बान्धवान्। क्षीयते च नरस्तस्मान्न त्वं शोचितुमर्हसि।
इत्युक्तो वासुदेवेन बीभत्सुरपराजितः। आबभाषे तदा विद्वान् इदं वचनमर्थवत्।
मया प्रतिज्ञा महती जयद्रथबधे कृता। श्वोऽस्मि हन्ता दुरात्मानं पुत्त्रघ्नमिति केशव। २८३०
मत्प्रतिज्ञाविघातार्थं धार्त्तराष्ट्रैः किलाच्युत। पृष्ठतः सैन्धवः कार्य्यः सर्व्वैर्गुप्तो महारथैः।
दश चैका च ताः कृष्ण अक्षौहिण्यः सुदुर्ज्जयाः। हतावशेषास्तत्रेमा हन्त माधव सङ्ख्यया।
ताभिः परिवृतः सङ्ख्ये सर्व्वैश्चैव महारथैः। कथं शक्येत सन्द्रष्टुं दुरात्मा कृष्ण सैन्धवः।
प्रतिज्ञापारणं चापि न भविष्यति केशव। प्रतिज्ञायां च हीनायां कथं जीवति मद्विधः।
दुःखोपायस्य मे वीर विकाङ्क्षा परिवर्त्तते। द्रुतञ्च याति सविता तत एतद्ब्रवीम्यहं। २८३५
शोकस्थानन्तु तच्छ्रुत्वा पार्थस्य द्विजकेतनः। संस्पृश्याम्भस्ततः कृष्णः प्राङ्मुखः समवस्थितः।
इदं वाक्यं महातेजा बभाषे पुष्करेक्षणः। हितार्थं पाण्डुपुत्त्रस्य सैन्धवस्य बधे धृतः।
पार्थ पाशुपतं नाम परमास्त्रं सनातनं। येन सर्व्वान् मृधे दैत्यान् जघ्ने देवो महेश्वरः।
यदि तद्विदितं तेऽद्य श्वो हन्तासि जयद्रथं। अथाज्ञातं प्रपद्यस्व मनसा वृषभध्वजं।
तं देवं मनसा ध्यात्वा जोषमास्स्व धनञ्जय। ततस्तस्य प्रसादात्त्वं भक्तः प्राप्स्यसि तन्महत्। २८४०
ततः कृष्णवचः श्रुत्वा संस्पृश्याम्भो धनञ्जयः। भूमावासीनमेकाग्रो जगाम मनसा भवं।
ततः प्रणिहिते ब्राह्मे मुहूर्त्ते शुभलक्षणे। आत्मानमर्ज्जुनोऽपश्यद्गगने सहकेशवं।
पुण्यं हिमवतः पादं मणिमन्तञ्च पर्व्वतं। ज्योतिर्भिश्च समाकीर्णं सिद्धचारणसेवितं।
वायुवेगगतिः पार्थः संभेजे सहकेशवः। केशवेन गृहीतः स दक्षिणे विभुना भुजे।
प्रेक्षमाणो बहून् भावान् जगामाद्भुतदर्शनान्। उदीच्यां दिशि धर्म्मात्मा सोऽपश्यच्छ्वेतपर्व्वतं। २८४५
कुवेरस्य विहारे च नलिनीं पद्मभूषितां। सरिच्छ्रेष्ठाञ्च ताङ्गङ्गां वीक्षमाणो बहूदकां।
सदा पुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतां स्फटिकोपलां। सिंहव्याघ्रसमाकीर्णां नानामृगसमाकुलां।
पुण्याश्रमवतीं रम्यां मनोज्ञाण्डजसेवितां। मन्दरस्य प्रदेशाश्च किन्नरोद्गीतनादितां।
हेमरूप्यमयैः शृङ्गैर्नानौषधिविदीपितां। तथा मन्दारवृक्षैश्च पुष्पितैरुपशोभितां।

स्निग्धाञ्जनचयाकारं सम्प्राप्तः कालपर्व्वतं। गङ्गातुङ्गं नदीश्रेष्ठान्वाससथा जनपदानपि। २८५०
सुतुङ्गं शतशृङ्गञ्च शर्य्यातिवनमेव च। पुण्यमश्वशिरःस्थानं स्थानमाथर्व्वणस्य च।
वृषदंशञ्च शैलेन्द्रं महामन्दरमेव च। अप्सरोभिः समाकीर्णं किन्नरैश्चैव शोभितं।
तस्मिन्शैले व्रजन्पार्थः सकृष्णः समवैक्षत। शुभैः प्रस्रवणैर्जुष्टां हेमधातुविभूषितां।
चन्द्ररश्मिप्रतापाङ्गीं पृथिवीं पुरमालिनीं। समुद्रांश्चाद्भुताकारानपश्यद्बहुलाकरान्।
वियद्द्यां पृथिवीं चैव तथा विष्णुपदं व्रजन्। विस्मितः सह कृष्णेन क्षिप्तो वाण इवाभ्यगात्। २८५५
ग्रहनक्षत्रसोमानां सूर्य्याग्न्योश्च समत्विषं। अपश्यत तदा पार्थो ज्वलन्तमिव पर्व्वतं।
समासाद्य तु तं शैलं शैलाग्रे समवस्थितं। तपोनित्यं महात्मानमपश्यद्वृषभध्वजं।
सहस्रमिव सूर्य्याणां दीप्यमानं स्वतेजसा। शूलिनं जटिलं गौरं वल्कलाजिनवाससं।
नयनानां सहस्रैश्च विचित्राङ्गं महौजसं। पार्व्वत्या सहितं देवम्भूतसङ्घैश्च भास्वरैः।
गीतवादित्रसन्नादं हास्यलास्यसमन्वितं। वल्गितास्फोटितोत्कृष्टैः पुण्यैर्गन्धैश्च शोभितं। २८६०
स्तूयमानः स्तवैर्दिव्यैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः। गोप्तारं सर्व्वभूतानामिष्वासधरमच्युतं।
वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा जगाम शिरसा क्षितिं। पार्थेन सह धर्म्मात्मा गृणन्ब्रह्म सनातनं।
लोकादिं विश्वकर्म्माणमजमीशानमव्ययं। मनसः परमां योनिं खम्वायुं ज्योतिषां निधिं।
स्रष्टारं वारिधाराणां भुवश्च प्रकृतिं परां। देवदानवयक्षाणां मानवानाञ्च साधनं।
योगानाञ्च परं ब्रह्म दृष्टं ब्रह्मविदान्निधिं। चराचरस्य स्रष्टारं प्रतिहर्त्तारमेव च। २८६५
कालकोपं महात्मानं शक्रसूर्य्यगुणोदयं। ववन्दे तं तदा कृष्णो वाङ्मनोबुद्धिकर्म्मभिः।
यम्प्रपद्यन्ति विद्वांसः सूक्ष्माध्यात्मपदैषिणः। तमजं कारणात्मानं जग्मतुः शरणं भवं।
अर्जुनश्चापि तन्देवं भूयो भूयोऽभ्यवन्दत। ज्ञात्वा तं सर्व्वभूतादिं भूतभव्यभवोद्भवं।
ततस्तावागतौ दृष्ट्वा नरनारायणावुभौ। सुप्रसन्नमनाः सर्व्वः प्रोवाच प्रहसन्निव।
स्वागतं वां नरश्रेष्ठावुत्तिष्ठतां गतक्लमौ। किञ्च वामीप्सितं वीरौ मनसः क्षिप्रमुच्यतां। २८७०
येन कार्य्येण सम्प्राप्तौ युवान्तत्साधयामि किं। व्रियतामात्मनः श्रेयस्तत्सर्व्वं प्रददामि वां।
ततस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युत्थाय कृताञ्जली। वासुदेवार्जुनौ सर्व्वं तुष्टुवाते महामती।
भक्त्या स्तवेन दिव्येन महात्मानमनिन्दितौ।
॥ कृष्णार्ज्जुनावूचतुः ॥ नमो भवाय सर्व्वाय रुद्राय वरदाय च।
पशूनां पतये नित्यमुग्राय च कपर्द्दिने। महादेवाय भीमाय त्र्यम्बकाय च शान्तये। २८७५
ईशानाय मखघ्नाय नमोऽस्त्वन्धकघातिने। कुमारगुरवे तुभ्यं नीलग्रीवाय वेधसे।
पिनाकिने हविष्याय सत्याय विभवे सदा। लोहिताय धूम्राय व्याधायानपराजिते।
नित्यं नीलशिखण्डाय शूलिने दिव्यचक्षुषे। होत्रे पोत्रे त्रिनेत्राय व्याधाय वसुरेतसे।
अचिन्त्यायाम्बिकाभर्त्रे सर्व्वदेवस्तुताय च। वृषध्वजाय मुण्डाय जटिने ब्रह्मचारिणे।

तपमानाय कलिर्नीलग्रीवायाजिताय च। विश्वात्मने विश्वसृजे विश्वमावृत्य तिष्ठते। २८८०
नमो नमस्ते सेव्याय भूतानाम्प्रभवे सदा। ब्रह्मवक्त्राय सर्व्वाय शङ्कराय शिवाय च।
नमोऽस्तु वाचास्पतये प्रजानां पतये नमः। नमो विश्वस्य पतये महतां पतये नमः।
नमः सहस्रशिरसे सहस्रभुजमन्यवे। सहस्रनेत्रपादाय नमोऽसङ्ख्येयकर्म्मणे।
नमो हिरण्यवर्णाय हिरण्यकवचाय च। भक्तानुकम्पिने नित्यं सिद्ध्यतां नो वरः प्रभो।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं स्तुत्वा महादेवं वासुदेवः सहार्जुनः। प्रसादयामास भवं तदा ह्यस्त्रोपलब्धये। २८८५
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि प्रतिज्ञापर्व्वणि अर्ज्जुनस्वप्नदर्शने अशीतितमोऽध्यायः॥ ८० ॥
॥ सञ्जय उवाच॥ ततः पार्थः प्रसन्नात्मा प्राञ्जलिर्वृषभध्वजं। ददर्शोत्फुल्लनयनः समस्तं तेजसां निधिं।
तञ्चोपहारं स्वकृतं नैशं नैत्यकमात्मनः। ददर्श त्र्यम्बकाभ्यासे वासुदेवनिवेदितं।
ततोऽभिपूज्य मनसा कृष्णं सर्व्वञ्च पाण्डवः। इच्छाम्यहं दिव्यमस्त्रमित्यभाषत शङ्करं।
ततः पार्थस्य विज्ञाय वरार्थे वचनं तदा। वासुदेवार्जुनौ देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत।
स्वागतं वां नरश्रेष्ठौ विज्ञातं मनसेप्सितं। येन कामेन सम्प्राप्तौ भवद्भ्यां तद्ददाम्यहं। २८९०
सरोऽमृतमयं दिव्यमभ्यासे शत्रुसूदनौ। तत्र मे तद्धनुर्दिव्यं शरश्च निहितः पुरा।
येन देवारयः सर्व्वे मया युधि निपातिताः। तत आनीयतां कृष्णौ सशरं धनुरुत्तमं।
तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ सर्व्वपारिषदैः सह। प्रस्थितौ तत्सरो दिव्यं दिव्याश्चर्य्यशतैर्युतं।
निर्द्दिष्टं यद्वृषाङ्केण पुण्यं सर्व्वार्थसाधकं। तौ जग्मतुरसम्भ्रान्तौ नरनारायणावृषी।
ततस्तौ तत्सरो गत्वा सूर्य्यमण्डलसन्निभं। नागमन्तर्जले घोरं ददृशातेऽर्जुनाच्युतौ। २८९५
द्वितीयं चापरं नागं सहस्रशिरसं वरं। वमन्तं विपुलां ज्वालां ददृशातेऽग्निवर्च्चसं।
ततः कृष्णश्च पार्थश्च संस्पृश्यापः कृताञ्जली। तौ नागावुपतस्थाते नमस्यन्तौ वृषध्वजं।
गृणन्तौ वेदविदुषौ तद्ब्रह्म शतरुद्रियं। अप्रमेयं प्रणमन्तौ गत्वा सर्व्वात्मना भवं।
ततस्तौ रुद्रमाहात्म्याद्धित्वा रूपं महोरगौ। धनुर्व्बाणश्च शत्रुघ्नं तद्द्वन्द्वं समपद्यत।
तौ तज्जगृहतुः प्रीतौ धनुर्व्बाणं च सुप्रभं। जह्रतुश्च महात्मानौ ददतुश्च महात्मने। २९००
ततः पार्श्वाद्वृषाङ्कस्य ब्रह्मचारी न्यवर्त्तत। पिङ्गाक्षस्तपसः क्षेत्रं बलवान्नीललोहितः।
स तद्गृह्य धनुःश्रेष्ठं तस्थौ स्थानं समाहितः। विचकर्षाथ विधिवत् सशरन्धनुरुत्तमं।
तस्य मौर्व्वीञ्च मुष्टिञ्च स्थानं चालक्ष्य पाण्डवः। श्रुत्वा मन्त्रं भवप्रोक्तं जग्राहाचिन्त्यविक्रमः।
स सरस्येव तं बाणं मुमोचातिबलः प्रभुः। चकार च पुनर्व्वीरस्तस्मिन्सरसि तद्धनुः।
ततः प्रीतं भवं ज्ञात्वा स्मृतिमानर्जुनस्तदा। वरमारण्यके दत्तं दर्शनं शङ्करस्य च। २९०५
मनसा चिन्तयामास तन्मे सम्पद्यतामिति। तस्य तन्मतमाज्ञाय प्रीतः प्रादाद्वरम्भवः।
तच्च पाशुपतं घोरं प्रतिज्ञायाश्च पारणं। ततः पाशुपतं दिव्यमवाप्य पुनरीश्वरात्।
संहृष्टरोमा दुर्द्धर्षः कृतं कार्य्यममन्यत। ववन्दतुश्च संहृष्टौ शिरोभ्यान्तं महेश्वरं।

अनुज्ञातौ चणे तस्मिन् भवेनार्ज्जुनकेशवौ । प्राप्तौ स्वशिबिरं वीरौ मुदा परमया युतौ ।
तथा भवेनानुमतौ महासुरनिघातिना । इन्द्रविष्णू यथा प्रीतौ जम्भस्य वधकाङ्क्षिणौ । २८१०
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि प्रतिज्ञापर्व्वणि पाशुपतास्त्रप्राप्तौ एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तयोः संवदतोरेवं कृष्णदारुकयोस्तदा । साऽत्यगाद्रजनी राजन्नथ राजाऽन्वबुध्यत ।
पठन्ति पाणिस्वनिका मागधा मधुपर्किकाः । वैतालिकाश्च सूताश्च तुष्टुवुः पुरुषर्षभं ।
नर्त्तकाश्चाप्यनृत्यन्त जगुर्गीतानि गायकाः । कुरुवंशस्तवार्थानि मधुरं रक्तकण्ठिनः ।
मृदङ्गा झर्झरा भेर्य्यः पणवानकगोमुखाः । आडम्बराश्च शङ्खाश्च दुन्दुभ्यश्च महास्वनाः ।
एवमेतानि सर्व्वाणि तथान्यानपि भारत । वादयन्ति सुसंहृष्टाः कुशलाः शोधुशिक्षिताः । २८१५
स मेघस्वननिर्घोषो महाशब्दोऽस्पृशद्दिवं । पार्थिवप्रवरं सुप्तं युधिष्ठिरमबोधयत् ।
प्रतिबुद्धः सुखं सुप्तो महार्हे शयनोत्तमे । उत्थायावश्यकार्य्यार्थं ययौ स्नानगृहं नृपः ।
ततः शुक्लाम्बराः स्नातास्तरुणाः शतमष्ट च । स्नातकाः काञ्चनैः कुम्भैः पूर्णैः समुपतस्थिरे ।
भद्रासनेषूपविष्टः परिधायाम्बरं लघु । सस्नौ चन्दनसंयुक्तैः पानीयैरभिमन्त्रितैः ।
उत्सादितः कषायेण बलवद्भिः सुशिक्षितैः । आप्लुतः साधिवासेन जलेन सुसुगन्धिना । २८२०
राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितं । जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि ।
हरिणा चन्दनेनाङ्गमुपलिप्य महाभुजः । स्रग्वी चाक्लिष्टवसनः प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः स्थितः ।
जजाप जाप्यं कौन्तेयः सतां मार्गमनुष्ठितः । ततोऽग्निशरणं दीप्तं प्रविवेश विनीतवत् ।
समिद्भिः सुपवित्राभिरग्निमाहुतिभिस्तथा । मन्त्रपूताभिरर्चित्वा निश्चक्राम गृहात्ततः ।
द्वितीयां पुरुषव्याघ्रः कक्षां निर्गम्य पार्थिवः । ततो वेदविदो वृद्धानपश्यद्ब्राह्मणर्षभान् । २८२५
दान्तान् वेदव्रतस्नाताम् स्नातानवभृथेषु च । सहस्रानुचरान् सौरान् सहस्रं चाष्ट चापरान् ।
अक्षतैः सुमनोभिश्च वाचयित्वा महाभुजः । तान् द्विजान्मधुसर्पिर्भ्यां फलश्रेष्ठैः सुमङ्गलैः ।
प्रादात्काञ्चनमेकैकं निष्कं विप्राय पाण्डवः । अलङ्कृतं चाश्वशतं वासांस्यष्टाश्च दक्षिणाः ।
तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सवत्साः पाण्डुनन्दनः । हेमशृङ्गी रौप्यखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणं ।
स्वस्तिकान्वर्द्धमानांश्च नन्द्यावर्त्तांश्च काञ्चनान् । माल्यञ्च जलकुम्भांश्च ज्वलितं च हुताशनं । २८३०
पूर्णान्यक्षतपात्राणि रुचका रोचनास्तथा । स्वलङ्कृताः शुभाः कन्या दधिसर्पिर्मधूदकं ।
मङ्गल्यान्पक्षिणश्चैव यद्वान्यदपि पूजितं । दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च कौन्तेयो बाह्यां कक्षां ततोऽगमत् ।
ततस्तस्यां महाबाहोस्तिष्ठन्तः परिचारकाः । सौवर्णं सर्व्वतोभद्रं मुक्तावैदूर्य्यमण्डितं ।
परार्द्ध्यास्तरणास्तीर्णं सोत्तरच्छदमृद्धिमत् । विश्वकर्म्मकृतं दिव्यमुपजह्रुर्वरासनं ।
तत्र तस्योपविष्टस्य भूषणानि महात्मनः । उपजह्रुर्महार्हाणि प्रेष्याः शुभ्राणि सर्व्वशः । २८३५
मुक्ताभरणवेशस्य कौन्तेयस्य महात्मनः । रूपमासीन्महाराज द्विषतां शोकवर्द्धनं ।
पाण्डुरैश्चन्द्ररश्म्याभैर्हेमदण्डैश्च चामरैः । दोधूयमानैः शुशुभे सविद्युदिव तोयदः ।

संस्तूयमानो भूतैश्च वन्द्यमानश्च वन्दिभिः । उपगीयमानो गन्धर्व्वैरास्ते स्म कुरुनन्दनः ।
ततो मुहूर्त्तादासीत्तु वन्दिनां निस्वनो महान् । नेमिघोषश्च रथिनां खुरघोषश्च वाजिनां ।
ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निस्वनेन च । नराणां पदशब्देन कम्पतीवच मेदिनी । २९४०
ततः शुद्धान्तमासाद्य जानुभ्यां भूतले स्थितः । शिरसा वन्दनीयन्तमभिवाद्य जनेश्वरं ।
कुण्डली बद्धनिस्त्रिंशः सन्नद्धकवचो युवा । अभिप्रणम्य शिरसा द्वाःस्थो धर्म्मात्मजाय वै ।
न्यवेदयद्धृषीकेशमुपयातं महात्मने । सोऽब्रवीत्पुरुषव्याघ्रः स्वागतेनैव माधवं ।
अर्घ्यञ्चैवासनं चास्मै दीयतां परमार्चितं । ततः प्रवेश्य वार्ष्णेयमुपवेश्य वरासने ।
पूजयामास विधिवद्धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । २९४५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि प्रतिज्ञापर्व्वणि युधिष्ठिरसज्जायां द्व्यशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिनन्द्य जनार्द्दनं । उवाच परमप्रीतः कौन्तेयो देवकीसुतं ।
सुखेन रजनी व्युष्टा कच्चित्ते मधुसूदन । कच्चिज्ज्ञानानि सर्व्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत ।
वासुदेवोऽपि तद्युक्तं पर्य्यपृच्छद्युधिष्ठिरं । ततस्तु प्रकृतीः क्षत्ता न्यवेदयदुपस्थिताः ।
अनुज्ञातश्च राज्ञा स प्रावेशयत तं जनं । विराटं भीमसेनञ्च धृष्टद्युम्नं च सात्यकिं ।
चेदिपं धृष्टकेतुञ्च द्रुपदञ्च महारथं । शिखण्डिनं यमौ चैव चेकितानं सकेकयं । २९५०
युयुत्सुञ्चैव कौरव्यं पाञ्चाल्यं चोत्तमौजसं । युधामन्युं सुबाहुञ्च द्रौपदेयांश्च सर्व्वशः ।
एते चान्ये च बहवः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभं । उपतस्थुर्महात्मानं विविशुश्चासने शुभे ।
एकस्मिन्नासने वीरावुपविष्टौ महाबलौ । कृष्णश्च युयुधानश्च महात्मानौ महाद्युती ।
ततो युधिष्ठिरस्तेषां शृण्वतां मधुसूदनं । अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षं संभाष्य मधुरं वचः ।
एकं त्वां वयमाश्रित्य सहस्राक्षमिवामराः । प्रार्थयामो जयं युद्धे शाश्वतानि सुखानि च । २९५५
त्वं हि राज्यविनाशञ्च द्विषद्भिश्च निराक्रियां । क्लेशांश्च विविधान् कृष्ण सर्व्वांस्तानपि वेद नः ।
त्वयि सर्व्वेश सर्व्वेषामस्माकं भक्तवत्सल । सुखमायत्तमत्यर्थं यात्रा च मधुसूदन ।
स तथा कुरु वार्ष्णेय यथा त्वयि मनो मम । अर्ज्जुनस्य यथा सत्या प्रतिज्ञा स्याच्चिकीर्षिता ।
स भवांस्तारयत्वस्माद्दुःखामर्षमहार्णवात् । पारन्तितीर्षतामद्य प्लवो नो भव माधव ।
न हि तत्कुरुते सङ्ख्ये रथी रिपुबधोद्यतः । यथा वै कुरुते कृष्ण सारथिर्यत्नमास्थितः । २९६०
यथैव सर्व्वास्त्वापत्सु पासि वृष्णीन् जनार्द्दन । तथैवास्मान्महाबाहो वृजिनात्त्रातुमर्हसि ।
त्वमगाधेऽप्लवे मग्नान् पाहि त्वान् कुरुसागरे । समुद्धर प्लवो भूत्वा शङ्खचक्रगदाधर ।
नमस्ते देवदेवेश सनातन विशातन । विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।
नारदस्त्वां समाचख्यौ पुराणमृषिसत्तमं । वरदं शार्ङ्गिणं श्रेष्ठं तत्सत्यं कुरु माधव ।
इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षो धर्म्मराजेन संसदि । तोयमेघस्वनो वाग्मी प्रत्युवाच युधिष्ठिरं । २९६५
॥ कृष्ण उवाच ॥ सामरेष्वपि लोकेषु सर्व्वेषु न तथाविधः । शरासनधरः कश्चिद्यथा पार्थो धनञ्जयः ।

वीर्य्यवानस्त्रसम्पन्नः पराक्रान्तो महाबलः । युद्धशौण्डः महामर्षी तेजस्वी परमो नृणां ।
स युवा वृषभस्कन्धो दीर्घबाहुर्म्महाबलः । सिंहर्षभगतिः श्रीमान् द्विषतस्ते हनिष्यति ।
अहञ्च तत्करिष्यामि यथा कुन्तीसुतोऽर्जुनः । धार्त्तराष्ट्रस्य सैन्यानि धक्ष्यत्यग्निरिवोत्थितः ।
अद्य तं पापकर्म्माणं क्षुद्रं सौभद्रघातिनं । अपुनर्द्दर्शनं मार्गमिषुभिः क्षिप्स्यतेऽर्जुनः । २९७०
तस्याद्य गृध्राः श्येनाश्च चण्डगोमायवस्तथा । भक्षयिष्यन्ति मांसानि ये चान्ये पुरुषादकाः ।
यद्यस्य देवा गोप्तारः सेन्द्राः सर्व्वे युधिष्ठिर । राजधानीं यमस्याद्य हतः प्राप्स्यति सङ्कुले ।
निहत्य सैन्धवं जिष्णुरद्य त्वामुपयास्यति । विशोको विज्वरो राजन् भव भूतिपुरस्कृतः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि प्रतिज्ञापर्व्वणि श्रीकृष्णवाक्ये त्र्यशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा संवदतां तेषां प्रादुरासीद्धनञ्जयः । दिदृक्षुर्भरतश्रेष्ठं राजानं ससुहृद्गणं ।
तं निविष्टं शुभां कक्षामभिवन्द्याग्रतः स्थितं । समुत्थायार्जुनं प्रेम्णा सस्वजे पाण्डवर्षभः । २९७५
मूर्द्ध्नि चैनमुपाघ्राय परिष्वज्य च बाहुना । आशिषः परमाः प्रोच्य स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
व्यक्तमर्जुन सङ्ग्रामे ध्रुवस्ते विजयो महान् । यादृग्रूपा च ते छाया प्रसन्नश्च जनार्द्दनः ।
तमब्रवीत्ततो जिष्णुर्म्महदाश्चर्य्यमुत्तमं । दृष्टवानस्मि भद्रन्ते केशवस्य प्रसादजं ।
ततस्तत्कथयामास यथादृष्टं धनञ्जयः । आश्वासनार्थं सुहृदां त्र्यम्बकेन समागमं ।
ततः शिरोभिरवनिं स्पृष्ट्वा सर्व्वे च विस्मिताः । नमस्कृत्य वृषाङ्काय साधु साध्विति चाब्रुवन् । २९८०
अनुज्ञातास्ततः सर्व्वे सुहृदो धर्म्मसूनुना । त्वरमाणाः सुसंरब्धा हृष्टा युद्धाय निर्ययुः ।
अभिवाद्य तु राजानं युयुधानाच्युतार्जुनाः । हृष्टा विनिर्य्ययुस्ते वै युधिष्ठिरनिवेशनात् ।
रथेनैकेन दुर्द्धर्षौ युयुधानजनार्द्दनौ । जग्मतुः सहितौ वीरावर्जुनस्य निवेशनं ।
तत्र गत्वा हृषीकेशः कल्पयामास सूतवत् । रथं रथवरस्याजौ वानरर्षभलक्षणं ।
स मेघस्वननिर्घोषस्तप्तकाञ्चनसुप्रभः । बभौ रथवरः कॢप्तः शिशुर्दिवसकृद्यथा । २९८५
ततः पुरुषशार्दूलः सज्जः सज्जपुरःसरः । कृताह्निकाय पार्थाय न्यवेदयत तं रथं ।
तन्तु लोके वरः पुंसां किरीटी हेमवर्म्मभृत् । चापबाणधरो वाहं प्रदक्षिणमवर्त्तत ।
तपोविद्यावयोवृद्धैः क्रियावद्भिर्ज्जितेन्द्रियैः । स्तूयमानो जयाशीर्भिरारुरोह महारथं ।
जैत्रैः साङ्ग्रामिकैर्म्मन्त्रैः पूर्व्वमेव रथोत्तमं । अभिमन्त्रितमर्च्चिष्मानुदयं भास्करो यथा ।
स रथे रथिनां श्रेष्ठः काञ्चनैः काञ्चनावृतः । विबभौ विमलोऽर्च्चिष्मान्मेराविव दिवाकरः । २९९०
अन्वारुरुहतुः पार्थं युयुधानजनार्द्दनौ । शर्य्यातेर्यज्ञमायान्तं यथेन्द्रं देवमश्विनौ ।
अथ जग्राह गोविन्दो रश्मीन् रश्मिमतां वरः । मातलिर्व्वासवमिव वृत्रं हन्तुं प्रयास्यतः ।
स ताभ्यां सहितः पार्थो रथप्रवरमास्थितः । सहितो बुधशुक्राभ्यां तमो निघ्नन् यथा शशी ।
सैन्धवस्य वधे प्रेप्सुः प्रयातः शत्रुपूगहा । सहाम्बुपतिमित्राभ्यां यथेन्द्रस्तारकामये ।
ततो वादित्रघोषैश्च माङ्गल्यैश्च स्तवैः शुभैः । प्रयान्तमर्जुनं वीरं मागधाश्चैव तुष्टुवुः । २९९५

सजयाशीः सुपुण्याहः सूतमागधनिस्वनः । युक्तो वादित्रघोषेण तेषां रतिकरोऽभवत् ।
तमनुप्रयतो वायुः पुण्यगन्धवहः शुभः । ववौ संहर्षयन् पार्थं द्विषतश्चापि शोषयन् ।
ततस्तस्मिन् क्षणे राजन् विविधानि शुभानि च । प्रादुरासन् निमित्तानि विजयानि बहूनि च ।
पाण्डवानां त्वदीयानां विपरीतानि मारिष । दृष्ट्वाऽर्जुनो निमित्तानि विजयाय प्रदक्षिणं ।
युयुधानं महेष्वासमिदं वचनमब्रवीत् । युयुधानाद्य युद्धे मे दृश्यते विजयो ध्रुवः । ३०००
यथा हीमानि लिङ्गानि दृश्यन्ते शिनिपुङ्गव । सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र सैन्धवको नृपः ।
यियासुर्य्यमलोकाय मम वीर्य्यं प्रतीक्षते । यथा परमकं कृत्यं सैन्धवस्य वधो मम ।
तथैव सुमहत्कृत्यं धर्म्मराजस्य रक्षणं । स त्वमद्य महाबाहो राजानं परिपालय ।
यथैव हि मया गुप्तस्त्वया गुप्तो भवेत्तथा । न पश्यामि च तं लोके यस्त्वां युद्धे पराजयेत् ।
वासुदेवसमं सङ्ख्ये स्वयमप्यमरेश्वरः । त्वयि चाहं पराश्वस्तः प्रद्युम्ने वा महारथे । ३००५
शक्तयां सैन्धवं हन्तुमनपेक्षो नरर्षभ । मय्यपेक्षा न कर्त्तव्या कथञ्चिदपि सात्वत ।
राजन्येव परा गुप्तिः कार्य्या सर्व्वात्मना त्वया । नहि यत्र महाबाहुर्वासुदेवो व्यवस्थितः ।
किञ्चिद्व्यापद्यते तत्र यत्राहमपि च ध्रुवं । एवमुक्तस्तु पार्थेन सात्यकिः परवीरहा ।
तथेत्युक्त्वाऽगमत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि प्रतिज्ञापर्व्वणि अर्ज्जुनवाक्ये चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ समाप्तञ्च प्रतिज्ञापर्व्व ॥

॥ अथ जयद्रथवधपर्व्व ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्वोभूते किमकार्षुस्ते दुःखशोकसमन्विताः । अभिमन्यौ हते तत्र केऽवाऽयुध्यन्त मामकाः । ३०२१
जानन्तस्तस्य कर्म्माणि कुरवः सव्यसाचिनः । कथं तत्किल्विषं कृत्वा निर्भया ब्रूहि मामकाः ।
पुत्त्रशोकाभिसन्तप्तं क्रुद्धं मृत्युमिवान्तकं । आयान्तं पुरुषव्याघ्रं कथं ददृशुराहवे ।
कपिराजध्वजं सङ्ख्ये विधुन्वानं महद्धनुः । दृष्ट्वा पुत्त्रपरिद्यूनं किमकुर्व्वत मामकाः ।
किन्नु सञ्जय सङ्ग्रामे वृत्तं दुर्य्योधनं प्रति । परिदेवो महानत्र श्रुतो मे नाभिनन्दनं ।
बभूवुर्य्ये मनोग्राह्याः शब्दाः श्रुतिसुखावहाः । न श्रूयन्तेऽद्य ते सर्व्वे सैन्धवस्य निवेशने । ३०२५
स्तुवतां नाद्य श्रूयन्ते पुत्त्राणां शिबिरे मम । सूतमागधसङ्घानां नर्त्तकानाञ्च सर्व्वशः ।
शब्देन नादिताभीक्ष्णमभवद्यत्र मे श्रुतिः । दीनानामद्य तं शब्दं न शृणोमि समीरितं ।
निवेशने सत्यधृतेः सोमदत्तस्य सञ्जय । आसीनोऽहं पुरा तात शब्दमश्रौषमुत्तमं ।
तदद्य पुण्यहीनोऽहमार्त्तस्वरनिनादितं । निवेशनं गतोत्साहं पुत्त्राणां मम लक्षये ।
विविंशतेर्दुर्मुखस्य चित्रसेनविकर्णयोः । अन्येषाञ्च सुतानां मे न तथा श्रूयते ध्वनिः । ३०३०
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्या यं शिष्याः पर्य्युपासते । द्रोणपुत्त्रं महेष्वासं पुत्त्राणां मे परायणं ।
वितण्डालापसंलापैर्द्रुतवादित्रवादितैः । गीतैश्च विविधैरिष्टैरमते यो दिवानिशं ।

उपास्यमानो बहुभिः कुरुपाण्डवसात्वतैः । सूत तस्य गृहे शब्दो नाद्य द्रौणेर्यथा पुरा ।
द्रोणपुत्रं महेष्वासं गायना नर्त्तकाश्च ये । अत्यर्थमुपतिष्ठन्ति तेषां न श्रूयते ध्वनिः ।
विन्दानुविन्दयोः सायं शिविरे यो महाध्वनिः । श्रूयते सोऽद्य न तथा केकयानाञ्च वेश्मसु । १०४
नित्यं प्रमुदितानाञ्च तालगीतस्वनो महान् । नृत्यतां श्रूयते तात गणानां सोऽद्य न स्वनः ।
सप्ततन्तून् वितन्वाना याजका यमुपासते । सोमदत्तिं श्रुतनिधिं तेषां न श्रूयते ध्वनिः ।
ज्याघोषो ब्रह्मघोषश्च तोमरासिरथध्वनिः । द्रोणस्यासीदविरतो गृहे तन्न शृणोम्यहं ।
नानादेशसमुत्थानां गीतानां योऽभवत्स्वनः । वादित्रनादितानां च सोऽद्य न श्रूयते महान् ।
यदा प्रभृत्युपप्लव्यात् शान्तिमिच्छन् जनार्द्दनः । आगतः सर्व्वभूतानामनुकम्पार्थमच्युतः । ३३३०
ततोऽहमब्रुवं सूत मन्दं दुर्य्योधनं तदा । वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशाम्य पाण्डवैः ।
कालप्राप्तमहं मन्ये मा त्वं दुर्य्योधनातिगाः । शमं चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवं ।
हितार्थमभिजल्पन्तं न तवास्ति रणे जयः । प्रत्याचष्ट स दाशार्हमृषभं सर्व्वधन्विनां ।
अनुनेयानि जल्पन्तमनयान्नान्वपद्यत । ततो दुःशासनस्यैव कर्णस्य च मतं द्वयोः ।
अन्ववर्त्तत मां हित्वा कृष्टः कालेन दुर्मतिः । नह्यहं द्यूतमिच्छामि विदुरो न प्रशंसति । ३३३५
सैन्धवो नेच्छति द्यूतं भीष्मो न द्यूतमिच्छति । शल्यो भूरिश्रवाश्चैव पुरुमित्रो जयस्तथा ।
अश्वत्थामा कृपो द्रोणो द्यूतं नेच्छन्ति सञ्जय । एतेषां मतमादाय यदि वर्त्तेत पुत्रकः ।
सज्ञातिमित्रः ससुहृत् चिरञ्जीवेदनामयः । श्लक्ष्णा मधुरसम्भाषा ज्ञातिमध्ये प्रियंवदाः ।
कुलीनाः सम्मताः प्राज्ञाः सुखं प्राप्स्यन्ति पाण्डवाः । धर्म्मापेक्षो नरो नित्यं सर्व्वत्र लभते सुखं ।
प्रेत्यभावे च कल्याणं प्रसादं प्रतिपद्यते । अर्हन्त्यर्द्धं पृथिव्यास्ते भोक्तुं सामर्थ्यसाधनाः । ३३४०
तेषामपि समुद्रान्ता पितृपैतामही मही । नियुज्यमानाः स्थास्यन्ति पाण्डवा धर्म्मवर्त्मनि ।
सन्ति मे ज्ञातयस्तात येषां श्रोष्यन्ति पाण्डवाः । शल्यस्य सोमदत्तस्य भीष्मस्य च महात्मनः ।
द्रोणस्याथ विकर्णस्य वाह्लीकस्य कृपस्य च । अन्येषाञ्चैव वृद्धानां भारतानां महात्मनां ।
त्वदर्थं ब्रुवतां तात करिष्यन्ति वचो हितं । कं वा त्वं मन्यसे तेषां यस्तं ब्रूयादतोऽन्यथा ।
कृष्णो धर्म्मं न सञ्जह्यात् सर्व्वे ते हि तदन्वयाः । मयापि चोक्तास्ते वीरा वचनं धर्म्मसंहितं । ३३४५
नान्यथा प्रकरिष्यन्ति धर्म्मात्मानो हि पाण्डवाः । इत्यहं विलपन् सूत बहुशः पुत्रमुक्तवान् ।
न च मे श्रुतवान्मूढो मन्ये कालस्य पर्य्ययं । वृकोदरार्ज्जुनौ यत्र वृष्णिवीरश्च सात्यकिः ।
उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्ज्जयः । धृष्टद्युम्नश्च दुर्द्धर्षः शिखण्डी चापराजितः ।
अश्मकाः केकयाश्चैव क्षत्रधर्म्मा च सौमकिः । चैद्यश्च चेकितानश्च पुत्रः काश्यस्य वाभिभुः ।
द्रौपदेया विराटश्च द्रुपदश्च महारथः । यमौ च पुरुषव्याघ्रौ मन्त्री च मधुसूदनः । ३३५०
क एतान् जातु युध्येत लोकेऽस्मिन् वै जिजीविषुः । दिव्यमस्त्रं विकुर्व्वाणान् प्रसहेद्वा परान्मम ।
अन्यो दुर्य्योधनात्कर्णात् शकुनेश्चापि सौबलात् । दुःशासनचतुर्थानां नान्यं पश्यामि पञ्चमं ।

येषामभीषुहस्तः स्यादिश्वक्सेनो रथे स्थितः । सन्नद्धश्चार्ज्जुनो योद्धा तेषां नास्ति पराजयः ।
तेषामथ विलापानां नायं दुर्य्योधनः स्मरेत् । हतौ हि पुरुषव्याघ्रौ भीष्मद्रोणौ त्वमात्थ वै ।
तेषां विदुरवाक्यानामुक्तानां दीर्घदर्शिना । दृष्ट्वेमो फलनिर्वृत्तिं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः । ३०५४
सैन्यं दृष्ट्वाऽभिभूतं मे शैनेयेनार्ज्जुनेन च । शून्यान् दृष्ट्वा रथोपस्थान् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
हिमात्यये यथा कक्षं शुष्कं वातेरितो महान् । अग्निर्दहेत्तथा सैन्यं मामिकां स धनञ्जयः ।
आचक्ष्व मम तत्सर्व्वं कुशलो ह्यसि सञ्जय । यदुपायातसायाह्ने कृत्वा पार्थस्य किल्विषं ।
अभिमन्यौ हते तात कथमासीन्मनो हि वः । न जातु तस्य कर्म्माणि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
अपकृत्य महत्तात सोढुं शक्ष्यन्ति मामकाः । किन्नु दुर्य्योधनः कृत्यं कर्णः कृत्यं किमब्रवीत् । ३०६०
दुःशासनः सौबलश्च तेषामेवं गतेष्वपि । सर्व्वेषां समवेतानां पुत्राणां मम सञ्जय ।
यद्वृत्तं तात सङ्ग्रामे मन्दस्यापनयैर्भृशं । लोभानुगस्य दुर्बुद्धेः क्रोधेन विकृतात्मनः ।
राज्यकामस्य मूढस्य रागोपहतचेतसः । दुर्नीतं वा सुनीतं वा तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि धृतराष्ट्रानुतापे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ हन्त ते सम्प्रवक्ष्यामि सर्व्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् । शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा तव ह्यपनयो महान् ।
गतोदके सेतुबन्धो यादृक् तादृगयन्तव । विलापो निष्फलो राजन् मा शुचो भरतर्षभ । ३०६४
अनतिक्रमणीयोऽयं कृतान्तस्याद्भुतो विधिः । मा शुचो भरतश्रेष्ठ दिष्टमेतत्पुरातनं ।
यदि त्वं हि पुरा द्यूतात् कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । निवर्त्तयेथाः पुत्रांश्च न त्वां व्यसनमाव्रजेत् ।
युद्धकाले पुनः प्राप्ते तदैव भवता यदि । निवर्त्तिताः स्युः संरब्धा न त्वां व्यसनमाव्रजेत् ।
दुर्य्योधनं चाविधेयं बध्नीतेति पुरा यदि । कुरूनचोदयिष्यस्त्वं न त्वां व्यसनमाव्रजेत् ।
न ते बुद्धिव्यभीचारमुपालप्स्यन्ति पाण्डवाः । पाञ्चाला वृष्णयः सर्व्वे ये चान्येऽपि नराधिपाः । ३०७०
स कृत्वा पितृकर्म्म त्वं पुत्रं संस्थाप्य सत्पथे । वर्त्तेथा यदि धर्म्मेण न त्वां व्यसनमाव्रजेत् ।
त्वन्तु प्राज्ञतमो लोके हित्वा धर्म्मं सनातनं । दुर्य्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्चान्वगा मतं ।
तत्ते विलपितं सर्व्वं मया राजन्निशामितं । अर्थे निविशमानस्य विषमिश्रं यथा मधु ।
नामन्यत तदा कृष्णो राजानं पाण्डवं पुरा । न भीष्मं नैव च द्रोणं यथा त्वां मन्यते नृप ।
अजानत स यदा तु त्वां राजधर्म्मादधश्च्युतं । तदाप्रभृति कृष्णस्त्वां न तथा बहु मन्यते । ३०७५
परुषाण्युच्यमानांश्च यदा पार्थानुपेक्षसे । तस्यानुबन्धः प्राप्तस्त्वां पुत्राणां राज्यकामुक ।
पितृपैतामहं राज्यमपवृत्तं तदाऽनघ । अथ पार्थैर्जितां कृत्स्नां पृथिवीं प्रत्यपद्यथाः ।
पाण्डुना निर्जितं राज्यं कौरवाणां यशस्तथा । ततश्चाप्यधिकं भूयः पाण्डवैर्धर्म्मचारिभिः ।
तेषां तत्तादृशं कर्म्म त्वामासाद्य सुनिष्फलं । यत्पित्र्याद्भ्रंशिता राज्यात्त्वयेहामिषगृद्धिना ।
यत्पुनर्युद्धकाले तु पुत्रान् गर्हयसे नृप । बहुधा व्याहरन्दोषान्न तदद्योपपद्यते । ३०८०
न हि रक्षन्ति राजानो युध्यन्तो जीवितं रणे । चमूं विगाह्य पार्थानां युध्यन्ते क्षत्रियर्षभाः ।

यान्तु कृष्णार्ज्जुनौ सेनां यां सात्यकिवृकोदरौ। रक्षेरन् को नु तां युध्येदमृत्युमन्यत्र कौरवैः।
येषां योद्धा गुडाकेशो येषां मन्त्री जनार्द्दनः। येषां च सात्यकिर्गोप्ता येषां गोप्ता वृकोदरः।
को हि तान् विषहेद्योद्धुं मर्त्यधर्म्मा धनुर्द्धरः। अन्यत्र कौरवेयेभ्यो ये वा तेषां वशानुगाः।
यावत्तु शक्यते कर्त्तुमनुरक्तैर्जनाधिपैः। क्षत्रधर्म्मपरैः शूरैस्तावत्कुर्व्वन्ति कौरवाः। ३०८.
यथा तु पुरुषव्याघ्रैर्युद्धं परमसङ्कटे। कुरूणां पाण्डवैः सार्द्धं तत्सर्व्वं शृणु तत्त्वतः।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये षडशीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्यां निशायां व्युष्टायां द्रोणः शस्त्रभृतां वरः। स्वान्यनीकानि सर्व्वाणि प्राक्रामद्व्यूहितुं ततः।
शूराणां गर्जतां राजन् संक्रुद्धानाममर्षिणां। श्रूयन्ते स्म गिरश्चित्राः परस्परवधैषिणां।
विस्फार्य्य च धनूंष्यन्ये ज्याः परे परिमृज्य च। विनिःश्वसन्तः प्राक्रोशन् क्वेदानीं स धनञ्जयः।
विकोषान् सुत्सरूनन्ये कृतधारान् समाहितान्। पीतानाकाशसंकाशानसीन् केचिच्च चिक्षिपुः। ३०९०
चरन्तस्त्वसिमार्गांश्च धनुर्म्मार्गांश्च शिक्षया। सङ्ग्राममनसः शूरा दृश्यन्ते स्म सहस्रशः।
सघण्टाश्चन्दनादिग्धाः स्वर्णवज्रविभूषिताः। समुत्क्षिप्य गदाश्चान्ये पर्य्यपृच्छन्त पाण्डवं।
अन्ये बलमदोन्मत्ताः परिघैर्ब्बाहुशालिनः। चक्रुः सम्बाधमाकाशमुच्छ्रितेन्द्रध्वजोपमैः।
नानाप्रहरणैश्चान्ये विचित्रस्रगलङ्कृताः। सङ्ग्राममनसः शूरास्तत्र तत्र व्यवस्थिताः।
क्वार्ज्जुनः क्व स गोविन्दः क्व च मानी वृकोदरः। क्व च ते सुहृदस्तेषामाह्वयन्तो रणे तदा। ३०९५
ततः शङ्खमुपाध्माय त्वरयन् वाजिनः स्वयं। इतस्ततस्तान् रचयन् द्रोणश्चरति वेगितः।
तेष्वनीकेषु सर्व्वेषु स्थितेष्वाहवनन्दिषु। भारद्वाजो महाराज जयद्रथमथाब्रवीत्।
त्वं चैव सौमदत्तिश्च कर्णश्चैव महारथः। अश्वत्थामा च शल्यश्च वृषसेनः कृपस्तथा।
शतं चाश्वसहस्राणां रथानामयुतानि षट्। द्विरदानां प्रभिन्नानां सहस्राणि चतुर्द्दश।
पदातीनां सहस्राणि दंशितान्येकविंशतिः। गव्यूतिषु त्रिमात्रासु मामनासाद्य तिष्ठत। ३१००
तत्रस्थं त्वां न संसोढुं शक्ता देवाः सवासवाः। किं पुनः पाण्डवाः सर्व्वे समाश्वसिहि सैन्धव।
एवमुक्तः समाश्वस्तः सिन्धुराजो जयद्रथः। सम्प्रायात्सह गान्धारैर्वृतस्तैश्च महारथैः।
वर्म्मिभिः सादिभिर्यत्तैः प्रासपाणिभिरास्थितैः। चामरापीडिनः सर्व्वे जाम्बूनदविभूषिताः।
जयद्रथस्य राजेन्द्र हयाः साधुप्रवाहिनः। ते चैव सप्तसाहस्रा द्विसाहस्राश्च सैन्धवाः।
मत्तानां सुविरूढानां हस्त्यारोहैर्विशारदैः। नागानां भीमरूपाणां वर्म्मिणां रौद्रकर्म्मिणां। ३१०५
अध्यर्द्धेन सहस्रेण पुत्त्रो दुर्मर्षणस्तव। अग्रतः सर्व्वसैन्यानां युध्यमानो व्यवस्थितः।
ततो दुःशासनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजौ। सिन्धुराजार्थसिद्ध्यर्थमग्रानीके व्यवस्थितौ।
दीर्घो द्वादशगव्यूतिः पश्चार्द्धे पञ्चविस्तृतः। व्यूहः सचक्रशकटो भारद्वाजेन निर्म्मितः।
नानानृपतिभिर्वीरैस्तत्र तत्र व्यवस्थितैः। रथाश्वगजपत्त्यौघैर्द्रोणेन विहितः स्वयं।
पश्चार्द्धे तस्य पद्मस्तु गर्भव्यूहः सुदुर्भिदः। सूचीपद्मस्य गर्भस्थो गूढो व्यूहः कृतः पुनः। ३११०

एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य द्रोणो व्यवस्थितः। सूचीमुखे महेष्वासः कृतवर्म्मा व्यवस्थितः।
अनन्तरञ्च काम्बोजो जलसन्धश्च मारिष। दुर्य्योधनश्च कर्णश्च तदनन्तरमेवच।
ततः शतसहस्राणि योधानामनिवर्त्तिनां। व्यवस्थितानि सर्व्वाणि शकटे मुखरक्षिणां।
तेषाञ्च पृष्ठतो राजा बलेन महता वृतः। जयद्रथस्ततो राजा सूचीपार्श्वे व्यवस्थितः।
शकटस्य तु राजेन्द्र भारद्वाजो मुखे स्थितः। अनु तस्याभवद्भोजो जुगोपैनं ततः स्वयं। ३११५
श्वेतवर्म्मा बराष्णीषो व्यूढोरस्को महाभुजः। धनुर्व्विस्फारयन् द्रोणस्तस्थौ क्रुद्ध इवान्तकः।
पताकिनं शोणहयं वेदीकृष्णाजिनध्वजं। द्रोणस्य रथमालोक्य प्रहृष्टाः कुरवोऽभवन्।
सिद्धचारणसङ्घानां विस्मयः सुमहानभूत्। द्रोणेन विहितं दृष्ट्वा व्यूहं क्षुब्धार्णवोपमं।
सशैलसागरवनां नानाजनपदाकुलां। ग्रसेद्व्यूहः क्षितिं सर्व्वामिति भूतानि मेनिरे।
बहुरथमनुजाश्वपत्तिनागं प्रतिभयनिस्वनमद्भुताकृरूपं। अहितहृदयभेदनं महद्वै शकटमवेक्ष्य कृतं ननन्द राजा। ३१२०
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि कौरवव्यूहनिर्म्माणे सप्ताशीतोऽध्यायः॥ ८७॥
॥ सञ्जय उवाच॥ ततो व्यूढेष्वनीकेषु समुत्क्रुष्टेषु मारिष। ताड्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेषु नदत्सुच।
अनीकानाञ्च संह्रादे वादित्राणां च निस्वने। प्रध्मापितेषु शङ्खेषु सन्नादे लोमहर्षणे।
आवारयत्सु शनकैर्भरतेषु युयुत्सुषु। रौद्रे मुहूर्त्ते संप्राप्ते सव्यसाची व्यदृश्यत।
बलानां वायसानाञ्च पुरस्तात्सव्यसाचिनः। बहुलानि सहस्राणि प्राक्रीडंस्तत्र भारत।
मृगाश्च घोरसन्नादाः शिवाश्चाशिवदर्शनाः। दक्षिणेन प्रयातानामस्माकं प्राणदंस्तथा। ३१२५
सनिर्घाता ज्वलन्त्यश्च पेतुरुल्काः सहस्रशः। चचाल च मही कृत्स्ना भये घोरे समुत्थिते।
विष्वग्वाताः सनिर्घाता रूक्षाः शर्करकर्षिणः। ववुरायाति कौन्तेये सङ्ग्रामे समुपस्थिते।
नाकुलिश्च शतानीको धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। पाण्डवानामनीकानि प्राज्ञौ तौ व्यूहतुस्तदा।
ततो रथसहस्रेण द्विरदानां शतेन च। त्रिभिरश्वसहस्रैश्च पदातीनां शतैः शतैः।
अर्द्धगव्यूतिमात्रे धनुषां सहस्रैस्तनयस्तव। अग्रतः सर्व्वसैन्यानां स्थितो दुर्म्मर्षणोऽब्रवीत्। ३१३०
अद्य गाण्डीवधन्वानं तपन्तं युद्धदुर्मदं। अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयं।
अद्य पश्यन्तु सङ्ग्रामे धनञ्जयममर्षणं। विषक्तमपि दुर्द्धर्षमश्मकूटमिवाश्मनि।
तिष्ठध्वं रथिनो यूयं सङ्ग्राममभिकाङ्क्षिणः। युध्यामि संहतानेतान्यशो मानञ्च वर्द्धयन्।
एवं ब्रुवन्महाराज महात्मा स महामतिः। महेष्वासैर्वृतो राजन्महेष्वासो व्यवस्थितः।
ततोऽन्तक इव क्रुद्धः सवज्र इव वासवः। दण्डपाणिरिवासह्यो मृत्युः कालेन चोदितः। ३१३५
शूलपाणिरिवाक्षोभ्यो वरुणः पाशवानिव। युगान्ताग्निरिवार्च्चिष्मान् प्रधक्ष्यन्वै पुनः प्रजाः।
क्रोधामर्षबलोद्धूतो निवातकवचान्तकः। जयो जेता स्थितः सत्ये पारयिष्यन्महाव्रतं।
आमुक्तकवचः खड्गी जाम्बूनदकिरीटभृत्। शुभ्रमाल्याम्बरधरो स्वङ्गदश्चारुकुण्डलः।
रथप्रवरमास्थाय नरो नारायणानुगः। विधुन्वन्गाण्डिवं सङ्ख्ये बभौ सूर्य्य इवोदितः।

सोऽप्यानीकस्य महत इषुपाते धनञ्जयः। व्यवस्थाप्य रथं राजन् शङ्खं दध्मौ प्रतापवान्। ३२४०
अथ कृष्णोऽप्यसंभ्रान्तः पार्थेन सह मारिष। प्राध्मापयत्पाञ्चजन्यं शङ्खप्रवरमोजसा।
तयोः शङ्खप्रणादेन तव सैन्ये विशाम्पते। आसन् संहृष्टरोमाणः कम्पिता गतचेतसः।
यथा त्रस्यन्ति भूतानि सर्व्वाण्यशनिनिस्वनात्। तथा शङ्खप्रणादेन वित्रेसुस्तव सैनिकाः।
प्रसुस्रुवुः शकृन्मूत्रं वाहनानि च सर्व्वशः। एवं सवाहनं सर्व्वमाविग्नमभवद्बलं।
सीदन्ति स्म नरा राजन् शङ्खशब्देन मारिष। विसंज्ञाश्चाभवन् केचित् केचिद्राजन् वितत्रसुः। ३२४५
ततः कपिर्महानादं सह भूतैर्ध्वजालयैः। अकरोद्व्यादितास्यश्च भीषयंस्तव सैनिकाः।
ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च मृदङ्गाश्चानकैः सह। पुनरेवाभ्यहन्यन्त तव सैन्यप्रहर्षणाः।
नानावादित्रसंह्रादैः क्ष्वेडितास्फोटिताकुलैः। सिंहनादैः समुत्क्रुष्टैः समाहूतैर्महारथैः।
तस्मिंस्तु तुमुले शब्दे भीरूणां भयवर्द्धने। अतीवहृष्टो दाशार्हमब्रवीत्पाकशासनिः।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि अर्ज्जुनरणप्रवेशेऽष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ चोदयाश्वान् हृषीकेश यत्र दुर्म्मर्षणः स्थितः। एतद्भित्त्वा गजानीकं प्रवेक्ष्याम्यरिवाहिनीं। ३२५०
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तो महाबाहुः केशवः सव्यसाचिना। अचोदयद्धयान् तत्र यत्र दुर्म्मर्षणः स्थितः।
स सम्प्रहारस्तुमुलः सम्प्रवृत्तः सुदारुणः। एकस्य च बहूनाञ्च रथनागनरक्षयः।
ततः सायकवर्षेण पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान्। परानवाकिरत्पार्थः पर्व्वतानिव नीरदः।
ते चापि रथिनः सर्व्वे त्वरिताः कृतहस्तवत्। अवाकिरन् बाणजालैस्ततः कृष्णधनञ्जयौ।
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्वार्य्यमाणः परैर्युधि। शिरांसि रथिनां पार्थः कायेभ्योऽपाहरच्छरैः। ३२५५
उद्भ्रान्तनयनैर्वक्त्रैः सन्दष्टौष्ठपुटैः शुभैः। सकुण्डलशिरस्त्राणैर्वसुधा समकीर्य्यत।
पुण्डरीकवनानीव विध्वस्तानि समन्ततः। विनिकीर्णानि योधानां वदनानि चकाशिरे।
तपनीयतनुत्राणाः संसिक्ता रुधिरेण च। संसक्ता इव दृश्यन्ते मेघसङ्घाः सविद्युतः।
शिरसां पततां राजन् शब्दोऽभूद्वसुधातले। कालेन परिपक्वानां तालानां पततामिव।
ततः कबन्धं किञ्चित्तु धनुरालम्ब्य तिष्ठति। किञ्चित् खड्गं विनिष्कृष्य भुजेनोद्यम्य तिष्ठति। ३२६०
पतितानि न जानन्ति शिरांसि पुरुषर्षभाः। अमृष्यमाणाः सङ्ग्रामे कौन्तेयं जयगृद्धिनः।
हयानामुत्तमाङ्गैश्च हस्तिहस्तैश्च मेदिनी। बाहुभिश्च शिरोभिश्च वीराणां समकीर्य्यत।
अयं पार्थः कुतः पार्थ एष पार्थ इति प्रभो। तव सैन्येषु योधानां पार्थभूतमिवाभवत्।
अन्योऽन्यमपि चाजघ्नुरात्मानमपि चापरे। पार्थभूतममन्यन्त जगत्कालेन मोहिताः।
निष्टनन्तः सरुधिरा विसंज्ञा गाढवेदनाः। शयाना बहवो वीराः कीर्त्तयन्तः स्वबान्धवान्। ३२६५
सभिन्दिपालाः सप्रासाः सशक्त्यृष्टिपरश्वधाः। सनिर्व्यूहाः सनिस्त्रिंशाः सशरासनतोमराः।
सबाणवर्म्माभरणाः सगदाः साङ्गदा रणे। महाभुजगसङ्काशा बाहवः परिघोपमाः।
उद्वेष्टन्ति विवेष्टन्ति संवेष्टन्ति च सर्व्वशः। वेगं कुर्व्वन्ति संरब्धा निकृत्ताः परमेषुभिः।

यो यः स्म समरे पार्थं प्रतिसंरभते नरः । तस्य तस्यान्तको बाणः शरीरमुपसर्पति ।
नृत्यतो रथमार्गेषु धनुर्व्यायच्छतस्तथा । न कश्चित्तत्र पार्थस्य ददृशेऽन्तरमण्वपि । ३१७०
यत्तस्य घटमानस्य क्षिप्रं विसृजतः शरान् । लाघवात्पाण्डुपुत्रस्य व्यस्मयन्त परे जनाः ।
हस्तिनं हस्तियन्तारमश्वमाश्विकमेव च । अभिनत्फाल्गुनो बाणैरथिनश्च ससारथिं ।
आवर्त्तमानमावृत्तं युध्यमानश्च पाण्डवः । प्रमुखे तिष्ठमानश्च न कञ्चिन्न निहन्ति सः ।
यथोदयन्वै गगने सूर्य्यो हन्ति महत्तमः । तथाऽर्जुनो गजानीकमवधीत्कङ्कपत्रिभिः ।
हस्तिभिः पतितैर्भिन्नैस्तव सैन्यमदृश्यत । अन्तकाले यथाभूमिर्विकीर्णा महीधरैः । ३१७५
यथा मध्यन्दिने सूर्य्यो दुःप्रेक्ष्यः पाणिभिः सदा । तथा धनञ्जयः क्रुद्धो दुःप्रेक्ष्यो युधि शत्रुभिः ।
तत्तथा तव पुत्रस्य सैन्यं युधि परन्तप । प्रभग्नं सुभृशमाविग्नमतीव शरपीडितं ।
मारुतेनेव महता मेघानीकं व्यदीर्य्यत । प्रकाल्यमानं तत्सैन्यं नाशकत्प्रतिवीक्षितुं ।
प्रतोदैश्चापि कोटीभिर्हुङ्कारैः साधुवाहिनः । कशापार्ष्ण्यभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च ।
चोदयन्तो हयांस्तूर्णं पलायन्ते स्म तावकाः । सादिनो रथिनश्चैव पत्तयश्चार्जुनार्द्दिताः । ३१८०
पार्ष्ण्यङ्गुष्ठाङ्कुशैर्नागं चोदयन्तस्तथा परे । संमोहिताः शरैश्चान्ये तमेवाभिमुखा ययुः ।
तव योधा हतोत्साहा विभ्रान्तमनसस्तदा ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि अर्जुनयुद्धे एकोननवतोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन्प्रभग्ने सैन्याग्रे वध्यमाने किरीटिना । के नु तत्र रणे वीराः प्रत्युदायुर्द्धनञ्जयं ।
आहोस्विच्छकटव्यूहं प्रविष्टा मोघनिश्चयाः । द्रोणमाश्रित्य तिष्ठन्तः प्राकारमकुतोभयं ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ तथार्जुनेन संभग्ने तस्मिंस्तव बलेऽनघ । हतवीरे हतोत्साहे पलायनकृतक्षणे । ३१८५
पाकशासनिनाऽभीक्ष्णं वध्यमाने शरोत्तमैः । न तत्र कश्चित्सङ्ग्रामे शशाकार्जुनमीक्षितुं ।
ततस्तव सुतो राजन्दृष्ट्वा सैन्यं तथागतं । दुःशासनो भृशं क्रुद्धो युद्धायार्जुनमभ्यगात् ।
स काञ्चनविचित्रेण कवचेन समावृतः । जाम्बूनदशिरस्त्राणः शूरस्तीव्रपराक्रमः ।
नागानीकेन महता ग्रसन्निव महीमिमां । दुःशासनो महाराज सव्यसाचिनमावृणोत् ।
ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च । ज्याक्षेपनिनदैश्चैव विरावेण च दन्तिनां । ३१९०
भूर्दिशश्चान्तरिक्षञ्च शब्देनासीत्समावृतं । स मुहूर्त्तः प्रतिभयो दारुणः समपद्यत ।
तान्दृष्ट्वापततस्तूर्णमङ्कुशैरभिचोदितान् । व्यालम्बहस्तान्संरब्धान्सपक्षानिव पर्व्वतान् ।
सिंहनादेन महता नरसिंहो धनञ्जयः । गजानीकममित्राणामभितो व्यधमच्छरैः ।
महोर्म्मिणमिवोद्धूतं श्वसनेन महार्णवं । किरीटी तद्गजानीकं प्राविशन्मकरो यथा ।
काष्ठातीत इवादित्यः प्रतपन्स युगक्षये । ददृशे दिक्षु सर्व्वासु पार्थः परपुरञ्जयः । ३१९५
खुरशब्देन चाश्वानां नेमिघोषेण तेन च । तेन चोत्क्रुष्टशब्देन ज्यानिनादेन तेन च ।
नानावादित्रशब्देन पाञ्चजन्यस्वनेन च । देवदत्तस्य घोषेण गाण्डीवनिनदेन च ।

मन्दवेगा गता नागा बभूवुस्ते विचेतसः। शरैराशीविषस्पर्शैर्निर्भिन्नाः सव्यसाचिना।
ते गजा विशिखैस्तीक्ष्णैर्युधि गाण्डीवचोदितैः। अनेकशतसाहस्रैः सर्व्वाङ्गेषु समर्पिताः।
आरावं परमं कृत्वा बध्यमानाः किरीटिना। निपेतुरनिशं भूमौ छिन्नपक्षा इवाद्रयः। २२००
अपरे दन्तवेष्टेषु कुम्भेषु च कटेषु च। शरैः समर्पिता नागाः क्रौञ्चवद्व्यनदन्मुहुः।
गजस्कन्धगतानाञ्च पुरुषाणां किरीटिना। छिद्यन्ते चोत्तमाङ्गानि भल्लैः सन्नतपर्व्वभिः।
सकुण्डलानां पततां शिरसां धरणीतले। पद्मानामिव सङ्घातैः पार्थश्चक्रे निवेदनं।
यन्त्रबद्धा विकवचा व्रणार्त्ता रुधिरोक्षिताः। भ्रमत्सु युधि नागेषु मनुष्या विललम्बिरे।
केचिदेकेन वाणेन सुमुक्तेन सुपत्रिणा। द्वौ त्रयश्च विनिर्भिन्ना निपेतुर्धरणीतले। २२०५
अतिविद्धाश्च नाराचैर्वमन्तो रुधिरं मुखैः। सारोहा न्यपतन्भूमौ द्रुमवन्त इवाचलाः।
मौर्व्वीं ध्वजं धनुश्चैव युगमीषां तथैव च। रथिनां कुट्टयामास भल्लैः सन्नतपर्व्वभिः।
न सन्दधन्नचाकर्षन् न विमुञ्चन् न चोद्वहन्। मण्डलेनैव धनुषा नृत्यन्पार्थः स्म दृश्यते।
अतिविद्धाश्च नाराचैर्वमन्तो रुधिरं मुखैः। मुहूर्त्तान्न्यपतन्नन्ये वारणा वसुधातले।
उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः। अदृश्यन्त महाराज तस्मिन्परमसङ्कुले। २२१०
सचापाः साङ्गुलित्राणाः सखड्गाः साङ्गदा रणे। अदृश्यन्त भुजाश्छिन्ना हेमाभरणभूषिताः।
सूपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डकबन्धुरैः। चक्रैर्विमथितैरक्षैर्भग्नैश्च बहुधा युगैः।
चर्म्मचापधरैश्चैव व्यवकीर्णैस्ततस्ततः। स्रग्भिराभरणैर्वस्त्रैः पतितैश्च महाध्वजैः।
निहतैर्वारणैरश्वैः क्षत्रियैश्च निपातितैः। अदृश्यत मही तत्र दारुणप्रतिदर्शना।
एवं दुःशासनबलं बध्यमानं किरीटिना। सम्प्राद्रवन्महाराज व्यथितं सहनायकं। २२१५
ततो दुःशासनस्त्रस्तः सहानीकः शरार्दितः। द्रोणं त्रातारमाकाङ्क्षन्शकटव्यूहमभ्यगात्।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि दुःशासनसैन्यपराभवे नवतितमोऽध्यायः॥ ९०॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ दुःशासनबलं हत्वा सव्यसाची महारथः। सिन्धुराजं परीप्सन् वै द्रोणानीकमुपाद्रवत्।
स तु द्रोणं समासाद्य व्यूहस्य प्रमुखे स्थितं। कृताञ्जलिरिदं वाक्यं कृष्णस्यानुमतेऽब्रवीत्।
शिवेन ध्याहि मां ब्रह्मन् स्वस्ति चैव वदस्व मे। भवत्प्रसादादिच्छामि प्रवेष्टुं दुर्भिदां चमूं।
भवान् पितृसमो मह्यं धर्म्मराजसमोऽपि च। तथा कृष्णसमश्चैव सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। २२२०
अश्वत्थामा यथा तात रक्षणीयस्त्वयाऽनघ। तथाऽहमपि ते रक्ष्यः सदैव द्विजसत्तम।
तव प्रसादादिच्छेयं सिन्धुराजानमाहवे। निहन्तुं द्विपदां श्रेष्ठ प्रतिज्ञां रक्ष मे विभो।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तस्तदाचार्य्यः प्रत्युवाच स्मयन्निव। मामजित्वा न बीभत्सो शक्यो जेतुं जयद्रथः।
एतावदुक्त्वा तं द्रोणः शरव्रातैरवाकिरत्। सरथाश्वध्वजं तीक्ष्णैः प्रहसन्वै ससारथिं।
ततोऽर्जुनः शरव्रातान् द्रोणस्याचार्य्यसायकैः। द्रोणमभ्यद्रवद्वाणैर्घोररूपैर्महत्तरैः। २२२५
विव्याध च रणे द्रोणमनुमान्य विशाम्पते। क्षत्रधर्म्मं समास्थाय नवभिः सायकैः पुनः

तस्येषुमिषुभिश्छित्वा द्रोणो विव्याध तावुभौ । विषाग्निज्वलितप्रख्यैरिषुभिः कृष्णपाण्डवौ ।
इयेष पाण्डवस्तस्य बाणैश्छेत्तुं शरासनं । तस्य चिन्तयतस्त्वेवं फाल्गुनस्य महात्मनः ।
द्रोणः शरैरसंभ्रान्तो ज्यां चिच्छेदाशु वीर्य्यवान् । विव्याध च हयानस्य ध्वजं सारथिमेव च ।
अर्ज्जुनञ्च शरैर्वीरः स्मयमानोऽभ्यवाकिरत् । एतस्मिन्नन्तरे पार्थः सज्यं कृत्वा महद्धनुः । ३२३०
विशेषयिष्यन्नाचार्य्यं सर्व्वास्त्रविदुषां वरः । मुमोच षट्शतान् बाणान् गृहीत्वैकमिव द्रुतं ।
पुनः सप्तशतानन्यान् सहस्रञ्चानिवर्त्तिनां । चिक्षेपायुतशश्चान्यांस्तेऽघ्नन् द्रोणस्य तां चमूं ।
तैः सम्यगस्तैर्बलिना कृतिना चित्रयोधिना । मनुष्यवाजिमातङ्गा विद्धाः पेतुर्गतासवः ।
विसूताश्वध्वजाः पेतुः संच्छिन्नायुधजीविताः । रथिनो रथमुख्येभ्यः सहसा शरपीडिताः ।
चूर्णिताक्षिप्तदग्धानां वज्रानिलहुताशनैः । तुल्यरूपा गजाः पेतुर्गिर्य्यग्राम्बुदवेश्मनां । ३२३५
पेतुरश्वसहस्राणि प्रहतान्यर्ज्जुनेषुभिः । हंसा हिमवतः प्रस्थे वारिविप्रहता इव ।
रथाश्वद्विपपत्त्योघाः सलिलौघा इवाद्भुताः । युगान्तादित्यरश्म्याभैः पाण्डवास्त्रशरैर्हताः ।
तं पाण्डवादित्यशरांशुजालं कुरुप्रवीरान् युधि निष्टपन्तं । स द्रोणमेघः शरवृष्टिवेगैः प्राच्छादयन्मेघ इवार्करश्मीन् ।
अथात्यर्थं विसृष्टेन द्विषतामसुभोजिना । आजघ्ने वक्षसि द्रोणो नाराचेन धनञ्जयं ।
स विकम्पितसर्व्वाङ्गः क्षितिकम्पे यथाचलः । धैर्य्यमालम्ब्य बीभत्सुर्द्रोणं विव्याध पत्रिभिः । ३२४०
द्रोणस्तु पञ्चभिर्ब्बाणैर्वासुदेवमताडयत् । अर्ज्जुनञ्च त्रिसप्तत्या ध्वजञ्चास्य त्रिभिः शरैः ।
विशेषयिष्यन् शिष्यञ्च द्रोणो राजन् पराक्रमी । अदृश्यमर्ज्जुनं चक्रे निमेषाच्छरवृष्टिभिः ।
प्रसक्तान् पततोऽद्राक्ष्म भारद्वाजस्य सायकान् । मण्डलीकृतमेवास्य धनुश्चादृश्यताद्भुतं ।
तेऽभ्ययुः समरे राजन् वासुदेवधनञ्जयौ । द्रोणसृष्टाः सुबहवः कङ्कपत्रपरिच्छदाः ।
तं दृष्ट्वा तादृशं युद्धं द्रोणपाण्डवयोस्तदा । वासुदेवो महाबुद्धिः कार्य्यवत्तामचिन्तयत् । ३२४५
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धनञ्जयमिदं वचः । पार्थ पार्थ महाबाहो न नः कालात्ययो भवेत् ।
द्रोणमुत्सृज्य गच्छामः कृत्यमेतन्महत्तरं । पार्थश्चाप्यब्रवीत् कृष्णं यथेष्टमिति केशव ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा द्रोणं प्रायान्महाभुजं । परिवृत्तश्च बीभत्सुरगच्छद्विसृजन् शरान् ।
ततोऽब्रवीत् स्वयं द्रोणः क्वेदं पाण्डव गम्यते । ननु नाम रणे शत्रुमजित्वा न निवर्त्तसे ।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ गुरुर्भवान्न मे शत्रुः शिष्यः पुत्त्रसमोऽस्मि ते । न चास्ति स पुमाल्लोके यस्त्वां युधि पराजयेत् । ३२५०
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्जयद्रथवधोत्सुकः । त्वरायुक्तो महाबाहुस्त्वत्सैन्यं समुपाद्रवत् ।
तं चक्ररक्षौ पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ । अन्वयातां महात्मानौ विशन्तं तावकं बलं ।
ततो जयो महाराज कृतवर्म्मा च सात्वतः । काम्बोजश्च श्रुतायुश्च धनञ्जयमवारयन् ।
तेषां दशसहस्राणि रथानामनुयायिनां । अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ।
मावेल्लका ललित्थाश्च कैकया मद्रकास्तथा । नारायणाश्च गोपालाः काम्बोजानाञ्च ये गणाः । ३२५५
कर्णेन विजिताः पूर्व्वं सङ्ग्रामे शूरसम्मताः । भारद्वाजं पुरस्कृत्य हृष्टात्मानोऽर्ज्जुनं प्रति ।

पुत्रशोकाभिसन्तप्तं क्रुद्धं मृत्युमिवान्तकं । त्यजन्तं तुमुले प्राणान् सन्नद्धं चित्रयोधिनं ।
गाहमानमनीकानि मातङ्गमिव यूथपं । महेष्वासं पराक्रान्तं नरव्याघ्रमवारयन् ।
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं । अन्योऽन्यं वै प्रार्थयतां योधानामर्ज्जुनस्य च ।
जयद्रथवधं प्रेप्सुमायान्तं पुरुषर्षभं । न्यवारयन्त सहिताः क्रिया व्याधिमिवोत्थितं । ३२६०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथबधपर्व्वणि द्रोणातिक्रमे एकनवतोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ संनिरुद्धस्तु तैः पार्थो महाबलपराक्रमः । द्रुतं समनुयातश्च द्रोणेन रथिनां वरः ।
किरन्निषुगणान् तीक्ष्णान्स रश्मीनिव भास्करः । तापयामास तत्सैन्यं देहं व्याधिगणो यथा ।
अश्वो विद्धो रथश्छिन्नः सारोहः पातितो गजः । छत्राणि चापविद्धानि रथाश्चक्रैर्व्विनाकृताः ।
विद्रुतानि च सैन्यानि शरार्त्तानि समन्ततः । इत्यासीत्तुमुलं युद्धं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
तेषां संयच्छतां सङ्ख्ये परस्परमजिह्मगैः । अर्ज्जुनो ध्वजिनीं राजन् अभीक्ष्णं समकम्पयत् । ३२६५
सत्यां चिकीर्षमाणस्तु प्रतिज्ञां सत्यसङ्गरः । अभ्यद्रवद्रथश्रेष्ठं शोणाश्वं श्वेतवाहनः ।
तं द्रोणः पञ्चविंशत्या मर्म्मभिद्भिरजिह्मगैः । अन्तेवासिनमाचार्य्यो महेष्वासं समार्पयत् ।
तं तूर्णमिव बीभत्सुः सर्व्वशस्त्रभृतां वरः । अभ्यधावदिषूनस्यन्निषुवेगविघातकान् ।
तस्याशुक्षिप्तान् भल्लान् हि भल्लैः सन्नतपर्व्वभिः । प्रत्यविध्यदमेयात्मा ब्रह्मास्त्रं समुदीरयन् ।
तदद्भुतमपश्याम द्रोणस्याचार्य्यकं युधि । यतमानो युवा नैनं प्रत्यविध्यदर्ज्जुनः । ३२७०
क्षरन्निव महामेघो वारिधाराः सहस्रशः । द्रोणमेघः पार्थशैलं ववर्ष शरवृष्टिभिः ।
अर्ज्जुनः शरवर्षन्तं ब्रह्मास्त्रेणैव मारिष । प्रतिजग्राह तेजस्वी बाणान् बाणैर्व्विशातयन् ।
द्रोणस्तु पञ्चविंशत्या श्वेतवाहनमार्दयत् । वासुदेवञ्च सप्तत्या बाह्वोरुरसि चाशुगैः ।
पार्थस्तु प्रहसन् धीमानाचार्य्यं सशरौघिणं । विसृजन्तं शितान् बाणानवारयत तं युधि ।
अथ तौ बध्यमानौ तु द्रोणेन रथसत्तमौ । आवर्ज्जयेतां दुर्द्धर्षं युगान्ताग्निमिवोत्थितं । ३२७५
वर्ज्जयन्निशितान् बाणान् द्रोणचापविनिःसृतान् । किरीटमाली कौन्तेयो भोजानीकं व्यशातयत् ।
सोऽन्तरा कृतवर्म्माणं काम्बोजञ्च सुदक्षिणं । अभ्ययाद्वर्ज्जयं द्रोणं मैनाकमिव पर्व्वतं ।
ततो भोजो नरव्याघ्रो दुर्द्धर्षं कुरुसत्तमं । अविध्यत्तूर्णमव्यग्रो दशभिः कङ्कपत्रिभिः ।
तमर्ज्जुनः शतेनाजौ राजन् विव्याध पत्रिणा । पुनश्चान्यैस्त्रिभिर्ब्बाणैर्म्मोहयन्निव सात्वतं ।
भोजस्तु प्रहसन् पार्थं वासुदेवञ्च माधवं । एकैकं पञ्चविंशत्या सायकानां समार्पयत् । ३२८०
तस्यार्ज्जुनो धनुश्छित्त्वा विव्याधैनं त्रिसप्तभिः । शरैरग्निशिखाकारैः क्रुद्धाशीविषसन्निभैः ।
अथान्यद्धनुरादाय कृतवर्म्मा महारथः । पञ्चभिः सायकैस्तूर्णं विव्याधोरसि भारत ।
पुनश्च निशितैर्ब्बाणैः पार्थं विव्याध पञ्चभिः । तं पार्थो नवभिर्ब्बाणैराजघान स्तनान्तरे ।
दृष्ट्वा विषक्तं कौन्तेयं कृतवर्म्मरथं प्रति । चिन्तयामास वार्ष्णेयो न नः कालात्ययो भवेत् ।
ततः कृष्णोऽब्रवीत्पार्थं कृतवर्म्मणि मा दयां । कुरु सम्बन्धकं हित्वा प्रमथ्यैनं विशातय । ३२८५

ततः स कृतवर्म्माणं मोहयित्वाऽर्ज्जुनः शरैः। अभ्ययाज्जवनैरश्वैः काम्बोजानामनीकिनीं।
अमर्षितस्तु हार्द्दिक्यः प्रविष्टे श्वेतवाहने। विधुन्वन् सशरं चापं पाञ्चाल्याभ्यां समागतः।
चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यावर्ज्जुनस्य पदानुगौ। पर्य्यवारयदायान्तौ कृतवर्म्मा रथेषुभिः।
तावविध्यत् ततो भोजः कृतवर्म्मा शितैः शरैः। त्रिभिरेव युधामन्युं चतुर्भिश्चोत्तमौजसं।
तावप्येनं विविधतुर्दशभिर्दशभिः शरैः। त्रिभिरेव युधामन्युरुत्तमौजास्त्रिभिस्तथा। ३२९०
संचिच्छिदतुरप्यस्य ध्वजं कार्म्मुकमेव च। अथान्यद्धनुरादाय हार्द्दिक्यः क्रोधमूर्च्छितः।
कृत्वा विधनुषौ वीरौ शरवर्षैरवाकिरत्। तावन्ये धनुषी सज्ये कृत्वा भोजं विजघ्नतुः।
तेनान्तरेण बीभत्सुर्विवेशामित्रवाहिनीं। न लेभाते तु तौ द्वारं वारितौ कृतवर्म्मणा।
धार्त्तराष्ट्रेष्वनीकेषु यतमानौ नरर्षभौ। अनीकान्यर्द्दयन् युद्धे त्वरितः श्वेतवाहनः।
नावधीत् कृतवर्म्माणं प्राप्तमप्यरिसूदनः। तं दृष्ट्वा तु तथा यान्तं शूरो राजा श्रुतायुधः। ३२९५
अभ्यद्रवत् सुसंक्रुद्धो विधुन्वानो महद्धनुः। स पार्थं त्रिभिरानर्च्छत् सप्तत्या च जनार्द्दनं।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन पार्थकेतुमताडयत्। ततोऽर्ज्जुनो नवत्या तु शराणां नतपर्व्वणां।
आजघान भृशं क्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपं। स तन्न ममृषे राजन् पाण्डवेयस्य विक्रमं।
अथैनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समार्पयत्। तस्यार्ज्जुनो धनुश्छित्त्वा शरावापं निकृत्य च।
आजघानोरसि क्रुद्धः सप्तभिर्नतपर्व्वभिः। अथान्यद्धनुरादाय स राजा क्रोधमूर्च्छितः। ३३००
वासविं नवभिर्व्वाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत्। ततोऽर्ज्जुनः स्मयन्नेव श्रुतायुधमरिन्दमः।
शरैरनेकसाहस्रैः पीडयामास भारत। अश्वांश्चास्यावधीत् तूर्णं सारथिञ्च महारथः।
विव्याध चैनं सप्तत्या नाराचानां महाबलः। हताश्वं रथमुत्सृज्य स तु राजा श्रुतायुधः।
अभ्यद्रवद्रणे पार्थं गदामुद्यम्य वीर्य्यवान्। वरुणस्यात्मजो वीरः स तु राजा श्रुतायुधः।
पर्णाशा जननी यस्य शीततोया महानदी। तस्य माताऽब्रवीद्राजन् वरुणं पुत्रकारणात्। ३३०५
अवध्योऽयं भवेल्लोके शत्रूणां तनयो मम। वरुणस्त्वब्रवीत् प्रीतो ददाम्यस्मै वरं हितं।
दिव्यमस्त्रं सुतस्तेऽयं येनावध्यो भविष्यति। नास्ति चाप्यमरत्वं वै मनुष्यस्य कथञ्चन।
सर्व्वेणावश्यमर्त्तव्यं जातेन सरितांवरे। दुर्द्धर्षस्त्वेष शत्रूणां रणेषु भविता सदा।
अस्त्रस्यास्य प्रभावाद्वै व्येतु ते मानसो ज्वरः। इत्युक्त्वा वरुणः प्रादात् गदां मन्त्रपुरस्कृतां।
यामासाद्य दुराधर्षः सर्व्वलोके श्रुतायुधः। उवाच चैनं भगवान् पुनरेव जलेश्वरः। ३३१०
अयुध्यति न मोक्तव्या सा त्वय्येव पतेदिति। हन्यादेषा प्रतीपं हि प्रयोक्तारमपि प्रभो।
न चाकरोत् स तद्वाक्यं प्राप्ते काले श्रुतायुधः। स तया वीरघातिन्या जनार्द्दनमताडयत्।
प्रतिजग्राह तां कृष्णः पीनेनांसेन वीर्य्यवान्। नाकम्पयत शौरिं सा विन्ध्यं गिरिमिवानिलः।
प्रत्युद्यान्ती तमेवैषा कृत्येव दुरधिष्ठिता। जघान चास्थितं वीरं श्रुतायुधममर्षणं।
हत्वा श्रुतायुधं वीरं धरणीमन्वपद्यत। गदां निवर्त्तितां दृष्ट्वा निहतञ्च श्रुतायुधं। ३३१५

हाहाकारो महांस्तत्र सैन्यानां समजायत । स्वेनास्त्रेण हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिन्दमं ।
अयुध्यमानाय ततः केशवाय नराधिप । चिक्षेप श्रुतायुधेनाथ तस्मात्तमवधीद्गदा ।
यथोक्तं वरुणेनाजौ तथा स निधनं गतः । व्यसुश्चाप्यपतद्भूमौ प्रेक्षतां सर्व्वधन्विनां ।
पतमानस्तु स बभौ पर्णाशायाः प्रियः सुतः । स भग्न इव वातेन बहुशाखो वनस्पतिः ।
ततः सर्व्वाणि सैन्यानि सेनामुख्याश्च सर्व्वशः । प्राद्रवन्त हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिन्दमं । ३३२०
ततः काम्बोजराजस्य पुत्रः शूरः सुदक्षिणः । अभ्ययाज्जवनैरश्वैः फाल्गुनं शत्रुसूदनं ।
तस्य पार्थः शरान् सप्त प्रेषयामास भारत । ते तं शूरं विनिर्भिद्य प्राविशन् धरणीतलं ।
सोऽतिविद्धः शरैस्तीक्ष्णैर्गाण्डीवप्रेषितैर्मृधे । अर्ज्जुनं प्रतिविव्याध दशभिः कङ्कपत्रिभिः ।
वासुदेवं त्रिभिर्विद्ध्वा पुनः पार्थञ्च पञ्चभिः । तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा केतुं चिच्छेद मारिष ।
भल्लाभ्यां भृशतीक्ष्णाभ्यां तञ्च विव्याध पाण्डवः । स तु पार्थं त्रिभिर्विद्ध्वा सिंहनादमथानदत् । ३३२५
सर्व्वपारशवीञ्चैव शक्तिं शूरः सुदक्षिणः । सघण्टां प्राहिणोद्घोरां क्रुद्धो गाण्डीवधन्वने ।
सा ज्वलन्ती महोल्केव तमासाद्य महारथं । सविस्फुलिङ्गा निर्भिद्य निपपात महीतले ।
शक्त्या त्वभिहतो गाढं मूर्च्छयाति परिप्लुतः । समाश्वस्य महातेजाः सृक्किणी परिलेलिहन् ।
तं चतुर्द्दशभिः पार्थो नाराचैः कङ्कपत्रिभिः । साश्वध्वजधनुःसूतं विव्याधाचिन्त्यविक्रमः ।
रथञ्चान्यैः सुबहुभिश्चक्रे विशकलं शरैः । सुदक्षिणन्तु काम्बोजं मोघसङ्कल्पविक्रमं । ३३३०
बिभेद हृदि बाणेन पृथुधारेण पाण्डवः । स भिन्नवर्म्मा स्रस्ताङ्गः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः ।
पपाताभिमुखः शूरो यन्त्रमुक्त इव ध्वजः । गिरेः शिखरजः श्रीमान् सुशाखः सुप्रतिष्ठितः ।
निर्भग्न इव वातेन कर्णिकारो हिमात्यये । शेते स्म निहतो भूमौ काम्बोजास्तरणोचितः ।
महार्हाभरणोपेतः सानुमानिव पर्व्वतः । सुदर्शनीयस्ताम्राक्षः कर्णिना स सुदक्षिणः ।
पुत्रः काम्बोजराजस्य पार्थेन विनिपातितः । धारयन्नग्निसङ्काशां शिरसा काञ्चनीं स्रजं । ३३३५
अशोभत महाबाहुर्व्यसुर्भूमौ निपातितः । ततः सर्व्वाणि सैन्यानि व्यद्रवन्त सुतस्य ते ।
हतं श्रुतायुधं दृष्ट्वा काम्बोजञ्च सुदक्षिणं ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि श्रुतायुधसुदक्षिणबधे द्विनवतोऽध्यायः ॥ ९२ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ हते सुदक्षिणे राजन् वीरे चैव श्रुतायुधे । जवेनाभ्यद्रवन् पार्थं कुपिताः सैनिकास्तव ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः । अभ्यवर्षंस्ततो राजन् शरवर्षैर्द्धनञ्जयं ।
तेषां षष्टिशतानन्यान् प्राधमत् पाण्डवः शरैः । ते स्म भीताः पलायन्ते व्याघ्रात् क्षुद्रमृगा इव । ३३४०
ते निवृत्ताः पुनः पार्थं सर्व्वतः पर्य्यवारयन् । रणे सपत्नान्निघ्नन्तं जिगीषन्तं परान् युधि ।
तेषामापततां तूर्णं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः । शिरांसि पातयामास बाहूंश्चापि धनञ्जयः ।
शिरोभिः पतितैस्तत्र भूमिरासीन्निरन्तरा । अभ्रच्छायेव चैवासीद्ध्वाङ्क्षगृध्रबलैर्मृधि ।
तेषु तूत्साद्यमानेषु क्रोधामर्षसमन्वितौ । श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च धनञ्जयमयुध्यतां ।

बलिनौ स्पर्द्धिनौ वीरौ कुलजौ बाहुशालिनौ। तावेनं शरवर्षाणि सव्यदक्षिणमस्यतां। ३२४५
त्वरायुक्तौ महाराज प्रार्थयानौ महद्यशः। अर्ज्जुनस्य वधप्रेप्सू पुत्रार्थे तव धन्विनौ।
तावर्ज्जुनं सहस्रेण पत्रिणां नतपर्व्वणां। पूरयामासतुः क्रुद्धौ तडागं जलदौ यथा।
श्रुतायुश्च ततः क्रुद्धस्तोमरेण धनञ्जयं। आजघान रथश्रेष्ठः पीतेन निशितेन च।
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्षणः। जगाम परमं मोहं मोहयन् केशवं रणे।
एतस्मिन्नेव काले तु सोऽच्युतायुर्महारथः। शूलेन भृशतीक्ष्णेन ताडयामास पाण्डवं। ३२५०
क्षते क्षारं हि स ददौ पाण्डवस्य महात्मनः। पार्थोऽपि भृशसंविद्धो ध्वजयष्टिं समाश्रितः।
ततः सर्व्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विशाम्पते। सिंहनादो महानासीत् हतं मत्वा धनञ्जयं।
कृष्णश्च भृशसन्तप्तो दृष्ट्वा पार्थं विचेतनं। आश्वासयत् सुहृद्याभिर्वाग्भिस्तत्र धनञ्जयं।
ततस्तौ रथिनां श्रेष्ठौ लब्धलक्ष्यौ धनञ्जयं। वासुदेवञ्च वार्ष्णेयं शरवर्षैः समन्ततः।
सचक्रकूवररथं साश्वध्वजपताकिनं। अदृश्यं चक्रतुर्युद्धे तदद्भुतमिवाभवत्। ३२५५
प्रत्याश्वस्तस्तु बीभत्सुः शनकैरिव भारत। प्रेतराजपुरं प्राप्य पुनः प्रत्यागतो यथा।
संच्छन्नं शरजालेन रथं दृष्ट्वा सकेशवं। शत्रू चाभिमुखौ दृष्ट्वा दीप्यमानाविवाचलौ।
प्रादुश्चक्रे ततः पार्थः शाक्रमस्त्रं महारथः। तस्मादासन् सहस्राणि शराणां नतपर्व्वणां।
ते जघ्नुस्तौ महेष्वासौ ताभ्यां मुक्ताश्च सायकाः। विचेरुराकाशगताः पार्थबाणविदारिताः।
प्रतिहत्य शरांस्तूर्णं शरवेगेन पाण्डवः। प्रतस्थे तत्र तत्रैव योधयन् वै महारथान्। ३२६०
तौ च फाल्गुनबाणौघैर्विबाहुशिरसौ कृतौ। वसुधामन्वपद्येतां वातनुन्नाविव द्रुमौ।
श्रुतायुषश्च निधनं बधश्चैवाच्युतायुषः। लोकविस्मापनमभूत् समुद्रस्येव शोषणं।
तयोः पदानुगान् हत्वा पुनः पञ्चाशतं रथान्। प्रत्यगात् भारतीं सेनां निघ्नन् पार्थो वरान् वरान्।
श्रुतायुषञ्च निहतं प्रेक्ष्य चैवाच्युतायुषं। नियतायुश्च संक्रुद्धो दीर्घायुश्चैव भारत।
पुत्रौ तयोर्नरश्रेष्ठौ कौन्तेयं प्रतिजग्मतुः। किरन्तौ विविधान् बाणान् पितृव्यसनकर्षितौ। ३२६५
तावर्ज्जुनो मुहूर्त्तेन शरैः सन्नतपर्व्वभिः। प्रेषयत् परमक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति।
लोडयन्तमनीकानि द्विपं पद्मसरो यथा। नाशक्नुवन् वारयितुं पार्थं क्षत्रियपुङ्गवाः।
अङ्गास्तु गजवारेण पाण्डवं पर्य्यवारयन्। क्रुद्धाः सहस्रशो राजन् शिक्षिता हस्तिसादिनः।
दुर्य्योधनसमादिष्टाः कुञ्जरैः पर्व्वतोपमैः। प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च कलिङ्गप्रमुखा नृपाः।
तेषामापततां शीघ्रं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः। निचकर्त्त शिरांस्युग्रो बाहूनपि सभूषणान्। ३२७०
तैः शिरोभिर्म्मही कीर्णा बाहुभिश्च सहाङ्गदैः। बभौ कनकपाषाणा भुजगैरिव संवृता।
बाहवो विशिखैश्छिन्नाः शिरांस्युन्मथितानि च। पतमानान्यदृश्यन्त द्रुमेभ्य इव पक्षिणः।
शरैः सहस्रशो विद्धा द्विपाः प्रस्रुतशोणिताः। अदृश्यन्ताद्रयः काले गैरिकाम्बुस्रवा इव।
निहताः शेरते स्मान्ये बीभत्सोर्निशितैः शरैः। गजपृष्ठगता म्लेच्छा नानाविकृतदर्शनाः।

नानावेशधरा राजन् नानाशस्त्रौघसंवृताः । रुधिरेणानुलिप्ताङ्गा भान्ति चित्रैः शरैर्हताः । ३३७५
शोणितं निर्वमन्ति स्म द्विपाः पार्थशराहताः । सहस्रशश्छिन्नगात्राः सारोहाः सपदानुगाः ।
चुक्रुशुश्च निपेतुश्च बभ्रमुश्चापरे दिशः । भृशं त्रस्ताश्च बहवः स्वानेव ममृदुर्गजाः ।
सान्तरायुधिनश्चैव द्विपास्तीक्ष्णविषोपमाः । विदन्त्यसुरमायां ये सुघोरा घोरचक्षुषः ।
यवनाः पारदाश्चैव शकाश्च सह बाह्लिकैः । गोयोनिप्रभवा म्लेच्छाः कालकल्पाः प्रहारिणः ।
दार्वातिसारा दरदाः पुण्ड्राश्चैव सहस्रशः । ते न शक्याः स्म सङ्ख्यातुं व्राताः शतसहस्रशः । ३३८०
अभ्यवर्षन्त ते सर्व्वे पाण्डवं निशितैः शरैः । अवाकिरंश्च ते म्लेच्छा नानायुद्धविशारदाः ।
तेषामपि ससर्ज्जाशु शरवृष्टिं धनञ्जयः । सृष्टिस्तथाविधा ह्यासीच्छलभानामिवायतिः ।
अभ्रच्छायामिव शरैः सैन्ये कृत्वा धनञ्जयः । मुण्डार्द्धमुण्डान् जटिलान् शूचीजटिलाननान् ।
म्लेच्छानशातयत् सर्व्वान् समेतानस्त्रतेजसा । शरैश्च शतशो विद्धास्ते सङ्घा गिरिचारिणः ।
प्राद्रवन्त रणे भीता गिरिगह्वरवासिनः । गजाश्वसादिम्लेच्छानां पतितानां शितैः शरैः । ३३८५
बलाः कङ्का वृका भूमावपिबन्रुधिरं मुदा । पत्त्यश्वरथनागैश्च प्रच्छन्नकृतसङ्क्रमां ।
शरवर्षप्लवां घोरां केशशैवलशाद्वलां । प्रावर्त्तयन्नदीमुग्रां शोणितौघतरङ्गिणीं ।
छिन्नाङ्गुलिक्षुद्रमत्स्यां युगान्ते कालसन्निभां । अकरोद्गजसम्बाधां नदीमुत्तरशोणितां ।
देहेभ्यो राजपुत्त्राणां नागाश्वरथसादिनां । यथा स्थलञ्च निम्नञ्च न स्याद्वर्षति वासवे ।
तथासीत् पृथिवी सर्व्वा शोणितेन परिप्लुता । षट्सहस्रान् हयान्वीरान् पुनर्द्दशशतान् वरान् । ३३९०
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय क्षत्त्रियान् क्षत्त्रियर्षभः । शरैः सहस्रशो विद्धा विधिवत् कल्पिता द्विपाः ।
शेरते भूमिमासाद्य शैला वज्रहता इव । सवाजिरथमातङ्गान् निघ्नन् व्यचरदर्जुनः ।
प्रभिन्न इव मातङ्गो मृद्नन्नलवनं यथा । भूरिद्रुमलतागुल्मं शुष्केन्धनतृणोलपं ।
निर्द्दहेदनलोऽरण्यं यथा वायुसमीरितः । सैन्यारण्यं तव तथा कृष्णानिलसमीरितः ।
शरार्च्चिरदहत् क्रुद्धः पाण्डवाग्निर्द्धनञ्जयः । शून्यान् कुर्वन् रथोपस्थान् मानवैः संस्तरन्महीं । ३३९५
प्रानृत्यदिव सम्बाधे चापहस्तो धनञ्जयः । वज्रकल्पैः शरैर्भूमिं कुर्व्वन्नुत्तरशोणितां ।
प्राविशद्भारतीं सेनां संक्रुद्धो वै धनञ्जयः । तं श्रुतायुस्तथाम्बष्ठो व्रजमानं न्यवारयत् ।
तस्यार्ज्जुनः शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः । न्यपातयद्धयान् शीघ्रं यतमानस्य मारिष ।
धनुश्चास्यापरैश्छित्वा शरैः पार्थो विचक्रमे । अम्बष्ठस्तु गदां गृह्य क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः ।
आससाद रणे पार्थं केशवञ्च महारथं । ततः सम्प्रहरन् वीरो गदामुद्यम्य भारत । ३४००
रथमावार्य्य गदया केशवं समताडयत् । गदया ताडितं दृष्ट्वा केशवं परवीरहा ।
अर्ज्जुनोऽथ भृशं क्रुद्धः सोऽम्बष्ठं प्रति भारत । ततः शरैर्हेमपुङ्खैः सगदं रथिनां वरं ।
छादयामास समरे मेघः सूर्य्यमिवोदितं । अथापरैः शरैश्चापि गदां तस्य महात्मनः ।
अचूर्णयत्तदा पार्थस्तदद्भुतमिवाभवत् । अथ तां पतितां दृष्ट्वा गृह्यान्यां च महागदां ।

अर्ज्जुनं वासुदेवञ्च पुनः पुनरताडयत् । तस्यार्ज्जुनः क्षुरप्राभ्यां सगदावुद्यतौ भुजौ । ३४०५
चिच्छेदेन्द्रध्वजाकारौ शिरश्चान्येन पत्रिणा । स पपात हतो राजन् वसुधामनुनादयन् ।
इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टो यन्त्रनिर्मुक्तबन्धनः । रथानीकावगाढश्च वारणाश्वशतैर्वृतः ।
अदृश्यत तदा पार्थो घनैः सूर्य्य इवावृतः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथबधपर्व्वणि श्रुतायुधबधे त्रिनवतितोऽध्यायः ॥ ९३ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः प्रविष्टे कौन्तेये सिन्धुराजजिघांसया । द्रोणानीकं विनिर्भिद्य भोजानीकञ्च दुस्तरं ।
काम्बोजस्य च दायादे हते राजन् सुदक्षिणे । श्रुतायुधे च विक्रान्ते निहते सव्यसाचिना । ३४१०
विप्रद्रुतेष्वनीकेषु विध्वस्तेषु समन्ततः । प्रभग्नं स्वबलं दृष्ट्वा पुत्त्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ।
त्वरन्नेकरथेनैव समेत्य द्रोणमब्रवीत् । गतः स पुरुषव्याघ्रः प्रमथ्येमां महाचमूं ।
अत्र बुद्ध्या समीक्षस्व किन्नु कार्य्यमनन्तरं । अर्ज्जुनस्य विघाताय दारुणेऽस्मिन् जनक्षये ।
यथा स पुरुषव्याघ्रो न हन्येत जयद्रथः । तथा विधत्स्व भद्रं ते त्वं हि नः परमा गतिः ।
असौ धनञ्जयाग्निर्हि कोपमारुतचोदितः । सेनाकक्षं दहति मे वह्निः कक्षमिवोत्थितः । ३४१५
अतिक्रान्ते हि कौन्तेये भित्त्वा सैन्यं परन्तप । जयद्रथस्य गोप्तारः संशयं परमं गताः ।
स्थिरा बुद्धिर्नरेन्द्राणां आसीद्ब्रह्मविदाम्वर । नातिक्रमिष्यति द्रोणं जातु जीवन् धनञ्जयः ।
योऽसौ पार्थो व्यतिक्रान्तो मिषतस्ते महाद्युते । सर्व्वं ह्यद्यातुरं मन्ये नैतदस्ति बलं मम ।
जानामि त्वां महाभाग पाण्डवानां हिते रतं । तथा मुह्यामि च ब्रह्मन् कार्य्यवत्तां विचिन्तयन् ।
यथाशक्ति च ते ब्रह्मन् वर्त्तये वृत्तिमुत्तमां । प्रीणामि च यथाशक्ति तच्च त्वं नावबुध्यसे । ३४२०
अस्मान्न त्वं सदा भक्तानिच्छस्यमितविक्रम । पाण्डवान् सततं प्रीणास्यस्माकं विप्रिये रतान् ।
अस्मानेवोपजीवंस्त्वमस्माकं विप्रिये रतः । नह्यहं त्वां विजानामि मधुदिग्धमिव क्षुरं ।
नादास्यच्चेद्वरं मह्यं भवान् पाण्डवनिग्रहे । नावारयिष्यं गच्छन्तमहं सिन्धुपतिं गृहान् ।
मया त्वाशंसमानेन त्वत्तस्त्राणमबुद्धिना । आश्वासितः सिन्धुपतिर्मोहाद्दत्तश्च मृत्यवे ।
यमदंष्ट्रान्तरं प्राप्तो मुच्येतापि हि मानवः । नार्ज्जुनस्य वशं प्राप्तो मुच्येताजौ जयद्रथः । ३४२५
स तथा कुरु शोणाश्व यथा मुच्येत सैन्धवः । मम चार्त्तप्रलापानां माक्रुधः पाहि सैन्धवं ।
॥ द्रोण उवाच ॥ नाभ्यसूयामि ते वाक्यमश्वत्थाम्नाऽसि मे समः । सत्यं तु ते प्रवक्ष्यामि तज्जुषस्व विशाम्पते ।
सारथिप्रवरः कृष्णः शीघ्राश्चास्य हयोत्तमाः । अल्पञ्च विवरं कृत्वा तूर्णं याति धनञ्जयः ।
किन्न पश्यसि बाणौघान् क्रोशमात्रे किरीटिनः । पश्चाद्रथस्य पतितान् क्षिप्तान् शीघ्रं हि गच्छतः ।
न चाहं शीघ्रयानेऽद्य समर्थो वयसान्वितः । सेनामुखे च पार्थानामेतद्बलमुपस्थितं । ३४३०
युधिष्ठिरश्च मे ग्राह्यो मिषतां सर्व्वधन्विनां । एवं मया प्रतिज्ञातं क्षत्त्रमध्ये महाभुज ।
धनञ्जयेन चोत्सृष्टो वर्त्तते प्रमुखे नृप । तस्माद्व्यूहमुखं हित्वा नाहं योत्स्यामि फाल्गुनि ।
तुल्याभिजनकर्म्माणं शत्रुमेकं सहायवान् । गत्वा योधय माभैस्त्वं त्वं ह्यस्य जगतः पतिः ।

राजा शूरः कृती दक्षो जेतुं परपुरञ्जय । वीरः स्वयं प्रयात्वत्र यत्र पार्थो धनञ्जयः ।
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ कथं त्वामप्यतिक्रान्तः सर्व्वशस्त्रभृतां वरं । धनञ्जयो मया शक्य आचार्य्य प्रतिबाधितुं । ३४३५
अपि शक्यो रणे जेतुं वज्रहस्तः पुरन्दरः । नार्ज्जुनः समरे शक्यो जेतुं परपुरञ्जयः ।
येन भोजश्च हार्द्दिक्यो भवांश्च त्रिदशोपमः । अस्त्रप्रतापेन जितौ श्रुतायुश्च निवर्हितः ।
सुदक्षिणश्च निहतः स च राजा श्रुतायुधः । श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च म्लेच्छाश्चायुतशो हताः ।
तं कथं पाण्डवं युद्धे दहन्तमिव पावकं । प्रतियोत्स्यामि दुर्द्धर्षं तमहं शस्त्रकोविदं ।
क्षमञ्च मन्यसे युद्धं मम तेनाद्य संयुगे । परवानस्मि भवति प्रेष्यवद्रक्ष मे यशः । ३४४०
॥ द्रोण उवाच ॥ सत्यं वदसि कौरव्य दुराधर्षो धनञ्जयः । अहन्तु तत् करिष्यामि यथैनं प्रसहिष्यसि ।
अद्भुतञ्चाद्य पश्यन्तु लोके सर्व्वधनुर्द्धराः । विषक्तं त्वयि कौन्तेयं वासुदेवस्य पश्यतः ।
एष ते कवचं राजंस्तथा बध्नामि काञ्चनं । यथा नराणां नास्त्राणि प्रहरिष्यन्ति ते रणे ।
यदि त्वां सासुरसुराः सयक्षोरगराक्षसाः । योधयन्ति त्रयो लोकाः सनरा नास्ति ते भयं ।
न कृष्णो न च कौन्तेयो न चान्यः शस्त्रभृद्रणे । शरानर्पयितुं कश्चित् कवचे तव शक्ष्यति । ३४४५
स त्वं कवचमास्थाय क्रुद्धमद्य रणेऽर्ज्जुनं । त्वरमाणः स्वयं याहि न त्वासौ विसहिष्यति ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा त्वरन्द्रोणः स्पृष्ट्वाम्भो वर्म्म भास्वरं । आबबन्धाद्भुततमं जपन् मन्त्रान् यथाविधि ।
रणे तस्मिन् सुमहति विजयस्य सुतस्य ते । विसिस्मापयिषुर्ल्लोकान् विद्यया ब्रह्मवित्तमः ।
॥ द्रोण उवाच ॥ करोतु स्वस्ति ते ब्रह्म ब्रह्मा चापि द्विजातयः । सरीसृपाश्च ये श्रेष्ठास्तेभ्यस्ते स्वस्ति भारत ।
ययातिर्नहुषश्चैव धुन्धुमारो भगीरथः । तुभ्यं राजर्षयः सर्व्वे स्वस्ति कुर्व्वन्तु सर्व्वशः । ३४५०
स्वस्ति तेऽस्त्वेकपादेभ्यो बहुपादेभ्य एव च । स्वस्त्यस्त्वपादकेभ्यश्च नित्यं तव महारणे ।
स्वाहा स्वधा शची चैव स्वस्ति कुर्व्वन्तु ते सदा । लक्ष्मीररुन्धती चैव कुरुतां स्वस्ति तेऽनघ ।
असितो देवलश्चैव विश्वामित्रस्तथाऽङ्गिराः । वशिष्ठः कश्यपश्चैव स्वस्ति कुर्व्वन्तु ते नृप ।
धाता विधाता लोकेशो दिशश्च सदिगीश्वराः । स्वस्ति तेऽद्य प्रयच्छन्तु कार्त्तिकेयश्च षण्मुखः ।
विवस्वान् भगवान् स्वस्ति करोतु तव सर्व्वशः । दिग्गजाश्चैव चत्वारः क्षितिश्च गगनं ग्रहाः । ३४५५
अधस्ताद्धरणीं योऽसौ सदा धारयते नृप । शेषश्च पन्नगश्रेष्ठः स्वस्ति तुभ्यं प्रयच्छतु ।
गान्धारे युधि विक्रम्य निर्ज्जिताः सुरसत्तमाः । पुरा वृत्रेण दैत्येन भिन्नदेहाः सहस्रशः ।
हृततेजोबलाः सर्व्वे तदा सेन्द्रा दिवौकसः । ब्रह्माणं शरणं जग्मुर्वृत्राद्भीता महासुरात् ।
॥ देवा ऊचुः ॥ प्रमर्द्दितानां वृत्रेण देवानां देवसत्तम । गतिर्भव सुरश्रेष्ठ त्राहि नो महतो भयात् ।
अथ पार्श्वे स्थितं विष्णुं शक्रादींश्च सुरोत्तमान् । प्राह तथ्यमिदं वाक्यं विषण्णान् सुरसत्तमान् । ३४६०
रक्ष्या मे सततं देवा सहेन्द्राः सद्विजातयः । त्वष्टुः सुदुर्द्धरं तेजो येन वृत्रो विनिर्म्मितः ।
त्वष्ट्रा पुरा तपस्तप्त्वा वर्षायुतशतं तदा । वृत्रो विनिर्म्मितो देवाः प्राप्यानुज्ञां महेश्वरात् ।
स तस्यैव प्रसादाद्वो हन्यादेव रिपुर्ब्बली । नागत्वा शङ्करस्थानं भगवान् दृश्यते हरः ।

दृष्ट्वा जेष्यथ वृत्रं तं क्षिप्रं गच्छत मन्दरं । यत्रास्ते तपसां योनिर्दक्षयज्ञविनाशनः ।
पिनाकी सर्व्वभूतेशो भगनेत्रनिपातनः । ते गत्वा सहिता देवा ब्रह्मणा सह मन्दरं । ३४६५
अपश्यंस्तेजसां राशिं सूर्य्यकोटिसमप्रभं । सोऽब्रवीत्स्वागतं देवा ब्रूत किङ्करवाण्यहं ।
अमोघं दर्शनं मह्यं कामप्राप्तिरतोऽस्तु वः । एवमुक्तास्तु ते सर्व्वे प्रत्यूचुस्तं दिवौकसः ।
तेजो हृतं नो वृत्रेण गतिर्भव दिवौकसां । मूर्त्तीरीक्षस्व नो देव प्रहारैर्ज्जर्ज्जरीकृताः ।
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म गतिर्भव महेश्वर ।
॥ शर्व्व उवाच ॥ विदितं वो यथा देवाः कृत्येयं सुमहाबला । त्वष्टुस्तेजोभवा घोरा दुर्निवार्य्या कृतात्मभिः । ३४७०
अवश्यन्तु मया कार्य्यं साह्यं सर्व्वदिवौकसां । ममेदं गात्रजं शक्र कवचं गृह्य भास्वरं ।
बधानेऽनेन मन्त्रेण मानसेन सुरेश्वर ।
॥ द्रोण उवाच ॥ इत्युक्त्वा वरदः प्रादात् वर्म्म तन्मन्त्रमेव च । स तेन वर्म्मणा गुप्तः प्रायाद्वृत्रचमूं प्रति ।
नानाविधैश्च शस्त्रौघैः पात्यमानैर्म्महारणे । न सन्धिः शक्यते भेत्तुं वर्म्मबन्धस्य तस्य तु ।
ततो जघान समरे वृत्रं देवपतिः स्वयं । तञ्च मन्त्रमयं बन्धं वर्म्म चाङ्गिरसे ददौ । ३४७५
अङ्गिराः प्राह पुत्रस्य मन्त्रज्ञस्य बृहस्पतेः । बृहस्पतिरथोवाच अग्निवेश्याय धीमते ।
अग्निवेश्यो मम प्रादात्तेन बध्नामि वर्म्म ते । तवाद्य देहरक्षार्थं मन्त्रेण नृपसत्तम ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो द्रोणस्तव पुत्रं महाद्युतिं । पुनरेव वचः प्राह शनैराचार्य्यपुङ्गवः ।
ब्रह्मसूत्रेण बध्नामि कवचं तव पार्थिव । हिरण्यगर्भेण यथा बद्धं विष्णोः पुरा रणे ।
यथा च ब्रह्मणा बद्धं सङ्ग्रामे तारकामये । शक्रस्य कवचं दिव्यं तथा बध्नाम्यहं तव । ३४८०
बद्ध्वातु कवचं तस्य मन्त्रेण विधिपूर्व्वकं । प्रेषयामास राजानं युद्धाय महते द्विजः ।
स सन्नद्धो महाबाहुराचार्य्येण महात्मना । रथानाञ्च सहस्रेण त्रिगर्त्तानां प्रहारिणां ।
तथा दन्तिसहस्रेण मत्तानां वीर्य्यशालिनां । अश्वानां नियुतेनैव तथान्यैश्च महारथैः ।
वृतः प्रायान्महाबाहुरर्ज्जुनस्य रथं प्रति । नानावादित्रघोषेण यथा वैरोचनिस्तथा ।
ततः शब्दो महानासीत्सैन्यानां तव भारत । अगाधं प्रस्थितं दृष्ट्वा समुद्रमिव कौरवं । ३४८५
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथबधपर्व्वणि दुर्य्योधनकवचबन्धे चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ९४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रविष्टयोर्म्महाराज पार्थवार्ष्णेययो रणे । दुर्य्योधने प्रयाते च पृष्ठतः पुरुषर्षभे ।
जवेनाभ्यद्रवन् द्रोणं महता निस्वनेन च । पाण्डवाः सोमकैः सार्द्धं ततो युद्धमवर्त्तत ।
तद्युद्धमभवत्तीव्रं तुमुलं लोमहर्षणं । कुरूणां पाण्डवानाञ्च व्यूहस्य पुरतोऽद्भुतं ।
राजन् कदाचिन्नास्माभिर्दृष्टं तादृक् नच श्रुतं । यादृङ्मध्यगते सूर्य्ये युद्धमासीद्विशाम्पते ।
धृष्टद्युम्नमुखाः पार्थ्था व्यूढानीकाः प्रहारिणः । द्रोणस्य सैन्यं ते सर्व्वे शरवर्षैरवाकिरन् । ३४९०
वयं द्रोणं पुरस्कृत्य सर्व्वशस्त्रभृतां वरं । पार्षतप्रमुखान् पार्थानभ्यवर्षाम सायकैः ।
महामेघाविवोदीर्णौ मिश्रवातौ हिमात्यये । सेनाग्रे प्रचकाशेते रुचिरे रथभूषिते ।

समेत्य तु महासेने चक्रतुर्वेगमुत्तमं । जाह्नवीयमुने नद्यौ प्रावृषीवोल्वणोदके ।
नानाशस्त्रपुरोवातो द्विपाश्वरथसंवृतः । गदाविद्युन्महारौद्रः सङ्ग्रामजलदो महान् ।
भारद्वाजानिलोद्धूतः शरधारासहस्रवान् । अभ्यवर्षन्महासैन्यः पाण्डुसेनाग्निमुद्धतं । ३.९४
समुद्रमिव घर्म्मान्ते विशन्घोरो महानिलः । व्यक्षोभयदनीकानि पाण्डवानां द्विजोत्तमः ।
तेऽपि सर्व्वप्रयत्नेन द्रोणमेव समाद्रवन् । बिभित्सन्तो महासेतुं वार्य्योघाः प्रबला इव ।
वारयामास तान् द्रोणो जलौघमचलो यथा । पाण्डवान् समरे क्रुद्धान् पाञ्चालांश्च सकेकयान् ।
अथापरे च राजानः परिवृत्य समन्ततः । महाबला रणे शूराः पाञ्चालानन्ववारयन् ।
ततो रणे नरव्याघ्रः पार्षतः पाण्डवैः सह । सञ्जघानासकृद्द्रोणं बिभित्सुररिवाहिनीं । ३५००
यथैव शरवर्षाणि द्रोणो वर्षति पार्षते । तथैव शरवर्षाणि धृष्टद्युम्नोऽप्यवर्षत ।
सनिस्त्रिंशपुरोवातः शक्तिप्रासर्ष्टिसंवृतः । ज्याविद्युच्चापसंह्रादी धृष्टद्युम्नो बलाहकः ।
शरधाराश्मवर्षाणि व्यसृजत्सर्व्वतो दिशं । निघ्नन् रथवराश्वौघान् प्लावयामास वाहिनीं ।
यंयमार्च्छच्छरैर्द्रोणः पाण्डवानां रथव्रजं । ततस्ततः शरैर्द्रोणमपाकर्षत पार्षतः ।
तथा तु यतमानस्य द्रोणस्य युधि भारत । धृष्टद्युम्नं समासाद्य त्रिधा सैन्यमभिद्यत । ३५०५
भोजमेकेऽभ्यवर्त्तन्त जलसन्धं तथापरे । पाण्डवैर्हन्यमानाश्च द्रोणमेवापरे ययुः ।
सङ्घट्टयति सैन्यानि द्रोणस्तु रथिनाम्बरः । व्यधमच्चापि तान्यस्य धृष्टद्युम्नो महारथः ।
धार्त्तराष्ट्रास्तथाभूता बध्यन्ते पाण्डुसृञ्जयैः । अगोपाः पशवोऽरण्ये बहुभिः श्वापदैरिव ।
कालस्य ग्रसतो योधान् धृष्टद्युम्नेन मोहितान् । सङ्ग्रामे तुमुले तस्मिन्निति संमेनिरे जनाः ।
कुनृपस्य यथा राज्यं दुर्भिक्षव्याधितस्करैः । द्राव्यते तद्वदापन्ना पाण्डवैस्तव वाहिनी । ३५१४
अर्करश्मिविमिश्रेषु शस्त्रेषु कवचेषु च । चक्षूंषि प्रत्यहन्यन्त सैन्येन रजसा तथा ।
त्रिधाभूतेषु सैन्येषु बध्यमानेषु पाण्डवैः । अमर्षितस्ततो द्रोणः पाञ्चालान् व्यधमच्छरैः ।
मृद्नतस्तान्यनीकानि निघ्नतश्चापि सायकैः । बभूव रूपं द्रोणस्य कालाग्नेरिव दीप्यतः ।
रथं नागं हयञ्चापि पत्तिनश्च विशाम्पते । एकैकेनेषुणा सङ्ख्ये निर्बिभेद महारथः ।
पाण्डवानान्तु सैन्येषु नास्ति कश्चित्स भारत । दधार यो रणे वाणान् द्रोणचापच्युतान् प्रभो । ३५२०
तत्पच्यमानमर्केण द्रोणसायकतापितं । बभ्राम पाण्डवं सैन्यं तत्र तत्रैव भारत ।
तथैव पार्षतेनापि काल्यमानं बलं तव । अभवत्सर्व्वतो दीप्तं शुष्कं वनमिवाग्निना ।
बाध्यमानेषु सैन्येषु द्रोणपार्षतसायकैः । त्यक्त्वा प्राणान् परं शक्त्या युध्यन्ते सर्व्वतोमुखाः ।
तावकानां परेषाञ्च युध्यतां भरतर्षभ । नासीत्कश्चिन्महाराज योऽत्याक्षीत्संयुगं भयात् ।
भीमसेनन्तु कौन्तेयं सोदर्य्याः पर्य्यवारयन् । विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः । ३५२५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ क्षेमधूर्त्तिश्च वीर्य्यवान् । त्रयाणां तव पुत्त्राणां त्रय एवानुयायिनः ।
वाह्लीकराजस्तेजस्वी कुलपुत्त्रो महारथः । सहसेनः सहामात्यो द्रौपदेयानवारयत् ।

शैब्यो गोवासनो राजा योधैर्द्दशशतावरैः । काश्यस्याभिभुवः पुत्रं पराक्रान्तमवारयत् ।
अजातशत्रुं कौन्तेयं ज्वलन्तमिव पावकं । मद्राणामीश्वरः शल्यो राजा राजानमावृणोत् ।
दुःशासनस्त्ववस्थाप्य स्वमनीकममर्षणः । सात्यकिं प्रययौ क्रुद्धः शूरो रथवरं युधि । ३४२०
स्वकेनाथमनीकेन सन्नद्धः कवचावृतः । चतुःशतैर्म्महेष्वासैश्चेकितानमवारयत् ।
शकुनिस्तु सहानीको माद्रीपुत्रमवारयत् । गान्धारकैः सप्तशतैश्चापशक्त्यसिपाणिभिः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ विराटं मत्स्यमार्च्छतां । प्राणांस्त्यक्त्वा महेष्वासौ मित्रार्थेऽभ्युद्यतायुधौ ।
शिखण्डिनं याज्ञसेनिं रुन्धानमपराजितं । वाह्लीकः प्रतिसंयत्तः पराक्रान्तमवारयत ।
धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यं क्रूरैः सार्द्धं प्रभद्रकैः । आवन्त्यः सह सौवीरैः क्रुद्धरूपमवारयत् । ३४२५
घटोत्कचं तथा शूरं राक्षसं क्रूरकर्म्मिणं । अलायुधोऽद्रवत्तूर्णं क्रुद्धमायान्तमाहवे ।
अलम्बुषं राक्षसेन्द्रं कुन्तिभोजो महारथः । सैन्येन महता युक्तः क्रुद्धरूपमवारयत् ।
सैन्धवः पृष्ठतस्त्वासीत्सर्व्वसैन्यस्य भारत । रक्षितः परमेष्वासैः कृपप्रभृतिभीरथैः ।
तस्यास्तां चक्ररक्षौ द्वौ सैन्धवस्य बृहत्तमौ । द्रौणिर्दक्षिणतो राजन् सूतपुत्रश्च वामतः ।
पृष्ठगोपास्तु तस्यासन्सौमदत्तिपुरोगमाः । कृपश्च वृषसेनश्च शलः शल्यश्च दुर्ज्जयः । ३४३०
नीतिमन्तो महेष्वासाः सर्व्वे युद्धविशारदाः । सैन्धवस्य विधायैवं रक्षां युयुधिरे ततः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ९५ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ राजन् सङ्ग्राममाश्चर्यं शृणु कीर्त्तयतो मम । कुरूणां पाण्डवानाञ्च यथा युद्धमवर्त्तत ।
भारद्वाजं समासाद्य व्यूहस्य प्रमुखे स्थितं । अयोधयन्रणे पार्था द्रोणानीकं बिभित्सवः ।
रक्षमाणः स्वकं व्यूहं द्रोणोऽपि सह सैनिकैः । अयोधयद्रणे पार्थान्प्रार्थयानो महद्यशः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ विराटं दशभिः शरैः । आजघ्नतुः सुसंक्रुद्धौ तव पुत्रहितैषिणौ । ३४३५
विराटश्च महाराज तावुभौ समरे स्थितौ । पराक्रान्तौ समासाद्य योधयामास सानुगौ ।
तेषां युद्धं समभवद्दारुणं शोणितोदकं । सिंहस्य द्विपमुख्याभ्यां प्रभिन्नाभ्यां यथा वने ।
वाह्लीकं रभसं युद्धे याज्ञसेनिर्महाबलः । आजघ्ने विशिखैस्तीक्ष्णैर्घोरैर्म्मर्म्मास्थिभेदिभिः ।
वाह्लीको याज्ञसेनिन्तु हेमपुङ्खैः शिलाशितैः । आजघान भृशं क्रुद्धो नवभिर्नतपर्व्वभिः ।
तद्युद्धमभवद्घोरं शरशक्तिसमाकुलं । भीरूणां त्रासजननं शूराणां हर्षवर्द्धनं । ३४४०
ताभ्यां तत्र शरैर्मुक्तैरन्तरिक्षं दिशस्तथा । अभवत्संवृतं सर्व्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
शैब्यो गोवासनो युद्धे काश्यपुत्रं महारथं । स सैन्यो योधयामास गजः प्रतिगजं यथा ।
वाह्लीकराजः संक्रुद्धो द्रौपदेयान्महारथान् । मनःपञ्चेन्द्रियाणीव शुशुभे योधयन्रणे ।
अयोधयंस्ते सुभृशं तं शरौघैः समन्ततः । इन्द्रियार्था यथा देहं शश्वद्देहवतांवर ।
वार्ष्णेयं सात्यकिं युद्धे पुत्रो दुःशासनस्तव । आजघ्ने सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः । ३४४५
सोऽतिविद्धो बलवता महेष्वासेन धन्विना । ईषन्मूर्च्छां जगामाशु सात्यकिः सत्यविक्रमः ।

समाश्वस्तस्तु वार्ष्णेयस्तव पुत्रं महारथं । विव्याध दशभिस्तूर्णं सायकैः कङ्कपत्त्रिभिः ।
तावन्योऽन्यं दृढं विद्धावन्योऽन्यशरपीडितौ । रेजतुः समरे राजन् पुष्पिताविव किंशुकौ ।
अलम्बुषस्तु संक्रुद्धः कुन्तिभोजशरार्द्दितः । अशोभत भृशं लक्ष्म्या पुष्पाढ्य इव किंशुकः ।
कुन्तिभोजं ततो रक्षो विद्धा बहुभिरायसैः । अनदद्भैरवं नादं वाहिन्याः प्रमुखे तव । २५६२
ततस्तौ समरे शूरौ योधयन्तौ परस्परं । ददृशुः सर्व्वसैन्यानि शक्रजम्भौ यथा पुरा ।
शकुनिं रभसं युद्धे कृतवैरञ्च भारत । माद्रीपुत्रौ सुसंरब्धौ शरैरर्द्दयतां भृशं ।
तुमुलः स महाराज प्रावर्त्तत जनक्षयः । त्वया सञ्जनितोऽत्यर्थं कर्णेन च विवर्द्धितः ।
रक्षितस्तव पुत्रैश्च क्रोधमूलो हुताशनः । य इमां पृथिवीं राजन् दग्धुं सर्व्वां समुद्यतः ।
शकुनिः पाण्डुपुत्राभ्यां कृतः स विमुखः शरैः । न स्म जानाति कर्त्तव्यं युद्धे किञ्चित्पराक्रमं । २५६४
विमुखं चैनमालोक्य माद्रीपुत्रौ महारथौ । ववर्षतुः पुनर्ब्बाणैर्यथा मेघौ महागिरिं ।
स बध्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्व्वभिः । सम्प्रायाज्जवनैरश्वैर्द्रोणानीकाय सौबलः ।
घटोत्कचस्तथा शूरो राक्षसं तमलायुधं । अभ्ययाद्रभसं युद्धे वेगमास्थाय मध्यमं ।
तयोर्युद्धं महाराज चित्ररूपमिवाभवत् । यादृशं हि पुरा वृत्तं रामरावणयोर्मृधे ।
ततो युधिष्ठिरो राजा मद्रराजानमाहवे । विद्धा पञ्चशतैर्ब्बाणैः पुनर्व्विव्याध सप्तभिः । २५७०
ततः प्रववृते युद्धं तयोरत्यद्भुतं नृप । यथा पूर्व्वमभूद्युद्धं शम्बरामरराजयोः ।
विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च तवात्मजः । अयोधयन् भीमसेनं महत्या सेनया वृताः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथबधपर्व्वणि संकुलयुद्धे षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा तस्मिन्प्रवृत्ते तु सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । कौरवेयांस्त्रिधाभूतान् पाण्डवाः समुपाद्रवन् ।
जलसन्धं महाबाहुं भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत । युधिष्ठिरः सहानीकः कृतवर्म्माणमाहवे ।
किरंस्तु शरवर्षाणि रोचमान इवांशुमान । धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणमभ्यद्रवद्रणे । २५७५
ततः प्रववृते युद्धं त्वरतां सर्व्वधन्विनां । कुरूणां पाण्डवानाञ्च संक्रुद्धानां परस्परं ।
सङ्क्षये तु तथाभूते वर्त्तमाने महाभये । द्वन्द्वीभूतेषु सैन्येषु युध्यमानेष्वभीतवत् ।
द्रोणः पाञ्चालपुत्त्रेण बली बलवता सह । यदक्षिपत्सायकौघांस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
पुण्डरीकवनानीव विध्वस्तानि समन्ततः । चक्राते द्रोणपाञ्चाल्यौ नृणां शीर्षाण्यनेकशः ।
विनिकीर्णानि वीराणामनीकेषु समन्ततः । वस्त्राभरणशस्त्राणि ध्वजवर्म्मायुधानि च । २५८०
तपनीयतनुत्राणाः संसिक्ता रुधिरेण च । संसक्ता इव दृश्यन्ते मेघसङ्घाः सविद्युतः ।
कुञ्जराश्वनरानन्ये पातयन्ति स्म पत्त्रिभिः । तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः ।
असिचर्म्माणि चापानि शिरांसि कवचानि च । विप्रकीर्य्यन्त शूराणां सम्प्रहारे महात्मनां ।
उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः । अदृश्यन्त महाराज तस्मिन्परमसङ्कुले ।
गृध्राः कङ्का बकाः श्येना वायसा जम्बुकास्तथा । बहुशः पिशिताशाश्च तत्रादृश्यन्त मारिष । २५८५

भक्षयन्तश्च मांसानि पिबन्तश्चापि शोणितं । विलुम्पन्तश्च केशांश्च मज्जाश्च बहुधा नृप ।
आकर्षन्तः शरीराणि शरीरावयवांस्तथा । नराश्वगजसङ्घानां शिरांसि च ततस्ततः ।
कृतास्त्रा रणदीक्षाभिर्दीक्षिता रणशालिनः । रणे जयं प्रार्थयन्तो भृशं युयुधिरे तदा ।
असिमार्गान्बहुविधान् विचेरुः सैनिका रणे । ऋष्टिभिः शक्तिभिः प्रासैः शूलतोमरपट्टिशैः ।
गदाभिः परिघैश्चान्यैरायुधैश्च भुजैरपि । अन्योऽन्यं जघ्निरे क्रुद्धा युद्धरङ्गगता नराः ।
रथिनो रथिभिः सार्द्धं अश्वारोहाश्च सादिभिः । मातङ्गा वरमातङ्गैः पदाताश्च पदातिभिः ।
क्षीबा इवान्ये चोन्मत्ता रङ्गेष्विव च वारणाः । उच्चुक्रुशुरथान्योऽन्यं जघ्नुरन्योऽन्यमाहवे ।
वर्त्तमाने तथा युद्धे निर्मर्य्यादे विशाम्पते । धृष्टद्युम्नो हयानश्वैर्द्रोणस्य व्यत्यमिश्रयत् ।
ते हयाः साध्वशोभन्त मिश्रिता वातरंहसः । पारावतसवर्णाश्च रक्तशोणाश्च संयुगे ।
हयाः शुशुभिरे राजन् मेघा इव सविद्युतः । धृष्टद्युम्नस्तु सम्प्रेक्ष्य द्रोणमभ्याशमागतं ।
असिचर्म्मादद्दे वीरो धनुरुत्सृज्य भारत । चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म्म पार्षतः परवीरहा ।
ईषया समतिक्रम्य द्रोणस्य रथमाविशत् । अतिष्ठद्युगमध्ये स युगसन्नहनेषु च ।
जघनार्द्धेषु चाश्वानां तत्सैन्यान्यभ्यपूजयन् । खड्गेन चरतस्तस्य शोणाश्वानधितिष्ठतः ।
न ददर्शान्तरं द्रोणस्तदद्भुतमिवाभवत । यथा श्येनस्य पतनं वनेष्वामिषगृद्धिनः ।
तथैवासीदभीसारस्तस्य द्रोणं जिघांसतः । ततः शरशतेनास्य शतचन्द्रं समाक्षिपत् ।
द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य खड्गञ्च दशभिः शरैः । हयांश्चैव चतुःषष्ट्या शराणां जघ्निवान् बली ।
ध्वजं छत्रञ्च भल्लाभ्यां तथोभौ पार्ष्णिसारथी । अथास्मै त्वरितो बाणमपरं जीवितान्तकं ।
आकर्णपूर्णं चिक्षेप वज्रं वज्रधरो यथा । तं चतुर्दशभिस्तीक्ष्णैर्बाणैश्चिच्छेद सात्यकिः ।
ग्रस्तमाचार्य्यमुख्येन धृष्टद्युम्नममोचयत् । सिंहेनेव मृगंग्रस्तं नरसिंहेन मारिष ।
द्रोणेन मोचयामास पाञ्चाल्यं शिनिपुङ्गवः । सात्यकिं प्रेक्ष्य गोप्तारं पाञ्चाल्यञ्च महाहवे ।
शराणां त्वरितो द्रोणः षड्विंशत्या समार्पयत् । ततो द्रोणं शिनेः पौत्रो ग्रसन्तमिव सृञ्जयान् ।
प्रत्यविध्यच्छितैर्बाणैः षड्विंशत्या स्तनान्तरे । ततः सर्व्वे रथास्तूर्णं पाञ्चाल्या जयगृद्धिनः ।
सात्वताभिसृते द्रोणे धृष्टद्युम्नमवाक्षिपन् ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे सप्तनवतोऽध्यायः ॥ ९७ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ बाणे तस्मिन्निकृत्ते तु धृष्टद्युम्ने च मोचिते । तेन वृष्णिप्रवीरेण युयुधानेन सञ्जय ।
अमर्षितो महेष्वासः सर्व्वशस्त्रभृतांवरः । नरव्याघ्रे शिनेः पौत्रे द्रोणः किमकरोद्युधि ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ स प्रद्रुतः क्रोधविषो व्यादितास्यशरासनः । तीक्ष्णधारेषुदशनः शितनाराचदंष्ट्रवान् ।
संरम्भामर्षताम्राक्षो महोरग इव श्वसन् । नरवीरः प्रमुदितः शोणैरश्वैर्महाजवैः ।
उत्पतद्भिरिवाकाशं क्रामद्भिरिव पर्व्वतं । रुक्मपुङ्खान् शरानस्यन् युयुधानमुपाद्रवत् ।
शरपातमहावर्षं रथघोषबलाहकं । कार्मुकाकर्षविक्षेपं नाराचबहुविद्युतं ।

शक्तिखड्गाशनिधरं क्रोधवेगसमुत्थितं । द्रोणमेघमनावार्य्यं हयमारुतचोदितं । ३६१५
दृष्ट्वैवाभिपतन्तं तं शूरः परपुरञ्जयः । उवाच सूतं शैनेयः प्रहसन् युद्धदुर्म्मदः ।
एनं वै ब्राह्मणं शूरं स्वकर्म्मण्यनवस्थितं । आश्रयं धार्त्तराष्ट्रस्य राज्ञो दुःखभयापहं ।
शीघ्रं प्रजवितैरश्वैः प्रत्युद्याहि प्रहृष्टवत् । आचार्य्यं राजपुत्त्राणां सततं शूरमानिनं ।
ततो रजतसङ्काशा माधवस्य हयोत्तमाः । द्रोणस्याभिमुखाः शीघ्रमगच्छन्वातरंहसः ।
ततस्तौ द्रोणशैनेयौ युयुधाते परन्तपौ । शरैरनेकसाहस्रैस्ताडयन्तौ परस्परं । ३६२०
इषुजालावृतं व्योम चक्रतुः पुरुषर्षभौ । पूरयामासतुर्व्वीरावुभौ दशदिशः शरैः ।
मेघाविवातपापाये धाराभिरितरेतरं । न स्म सूर्य्यस्तदा भाति न ववौ च समीरणः ।
इषुजालावृतं घोरमन्धकारमनन्तरं । अनाधृष्यमिवान्येषां शूराणामभवत्तदा ।
अन्धकारीकृते लोके द्रोणशैनेययोः शरैः । तयोः शीघ्रास्त्रविदुषोर्द्रोणसात्वतयोस्तदा ।
नान्तरं शरवृष्टीनां ददृशे नरसिंहयोः । इषूणां सन्निपातेन शब्दो धाराभिघातजः । ३६२५
शुश्रुवे शक्रमुक्तानामशनीनामिव स्वनः । नाराचैर्व्यपविद्धानां शूराणां रूपमाबभौ ।
आशीविषविदष्टानां सर्पाणामिव भारत । तयोर्ज्यातलनिर्घोषः शुश्रुवे युद्धशौण्डयोः ।
अजस्रं शैलशृङ्गाणां वज्रेणाहन्यतामिव । उभयोस्तौ रथौ राजंस्ते चाश्वास्तौ च सारथी ।
रुक्मपुङ्खैः शरैश्छन्ना चित्ररूपा बभुस्तदा । निर्म्मलानामजिह्मानां नाराचानां विशाम्पते ।
निर्मुक्ताशीविषाभानां सम्पातोऽभूत्सुदारुणः । उभयोः पतिते छत्त्रे तथैव पतितौ ध्वजौ । ३६३०
उभौ रुधिरसिक्ताङ्गावुभौ च विजयैषिणौ । स्रवद्भिः शोणितं गात्रैः प्रस्रुताविव वारणौ ।
अन्योऽन्यमभ्यविध्येतां जीवितान्तकरैः शरैः । गर्जितोत्क्रुष्टसन्नादाः शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाः ।
उपारमन्महाराज व्याजहार न कश्चन । तूष्णीम्भूतान्यनीकानि योधा युद्धादुपारमन् ।
ददर्श द्वैरथं ताभ्यां जातकौतूहलो जनः । रथिनो हस्तियन्तारो हयारोहाः पदातिनः ।
अवैक्षन्ताचलैर्नेत्रैः परिवार्य्य नरर्षभौ । हस्त्यनीकान्यतिष्ठन्त तथाऽनीकानि वाजिनां । ३६३५
तथैव रथवाहिन्यः प्रतिव्यूह्य व्यवस्थिताः । मुक्ताविद्रुमचित्रैश्च मणिकाञ्चनभूषितैः ।
ध्वजैराभरणैश्चित्रैः कवचैश्च हिरण्मयैः । वैजयन्तीपताकाभिः परिस्तोमाङ्गकम्बलैः ।
विमलैर्निशितैः शस्त्रैर्हयानाञ्च प्रकीर्णकैः । जातरूपमयीभिश्च राजतीभिश्च मूर्द्धसु ।
गजानां कुम्भमालाभिर्दन्तवेष्टैश्च भारत । सबलाका सखद्योता ऐरावतशतह्रदाः ।
अदृश्यन्तोष्णपर्य्याये मेघानामिव वागुराः । अपश्यन्नस्मदीयाश्च ते च यौधिष्ठिरादयः । ३६४०
तद्युद्धं युयुधानस्य द्रोणस्य च महात्मनः । विमानाग्रगता देवा ब्रह्मसोमपुरोगमाः ।
सिद्धचारणसङ्घाश्च विद्याधरमहोरगाः । गतप्रत्यागताक्षेपैश्चित्रैः शस्त्रविघातिभिः ।
विविधैर्व्विस्मयं जग्मुस्तयोः पुरुषसिंहयोः । हस्तलाघवमस्त्रेषु दर्शयन्तौ महाबलौ ।
अन्योऽन्यप्रत्यविध्येतां शरैस्तौ द्रोणसात्यकी । ततो द्रोणस्य दाशार्हः शरांश्चिच्छेद संयुगे ।

पत्रिभिः सुदृढैराशु धनुश्चैव महाद्युते । निमेषान्तरमात्रेण भारद्वाजोऽपरन्धनुः । ३६५५
सज्यं चकार तदपि चिच्छेदास्य स सात्यकिः । ततस्त्वरन् पुनर्द्रोणो धनुर्हस्तोऽभ्यतिष्ठत ।
सज्यं सज्यं धनुश्चास्य चिच्छेद नव सप्त च । ततोऽस्य संयुगे द्रोणो दृष्ट्वा कर्मातिमानुषं ।
युयुधानस्य राजेन्द्र मनसैतदचिन्तयत् । एतदस्त्रबलं रामे कार्त्तवीर्य्ये धनञ्जये ।
भीष्मे च पुरुषव्याघ्रे यदिदं सात्वतां वरे । तञ्चास्य मनसा द्रोणः पूजयामास विक्रमं ।
लाघवं वासवस्येव सम्प्रेक्ष्य द्विजसत्तमः । तुतोषास्त्रविदां श्रेष्ठस्तथा देवाः सवासवाः । ३६६०
न तामालोकयामासुर्लघुतां शीघ्रचारिणः । देवाश्च युयुधानस्य गन्धर्व्वाश्च विशाम्पते ।
सिद्धचारणसङ्घाश्च विदुर्द्रोणस्य कर्म तत् । ततोऽन्यद्धनुरादाय द्रोणः क्षत्रियमर्द्दनः ।
अस्त्रैरस्त्रविदां श्रेष्ठो योधयामास भारत । तस्यास्त्राण्यस्त्रमायाभिः प्रतिहत्य स सात्यकिः ।
जघान निशितैर्बाणैस्तदद्भुतमिवाभवत् । तस्यातिमानुषं कर्म दृष्ट्वाऽन्यैरसमं रणे ।
युक्तं योगेन योगज्ञास्तावकाः समपूजयन् । यदस्त्रमस्यति द्रोणस्तदेवास्यति सात्यकिः । ३६६५
तमाचार्य्योऽथ सम्भ्रान्तोऽयोधयच्छत्रुतापनः । ततः क्रुद्धो महाराज धनुर्व्वेदस्य पारगः ।
बधाय युयुधानस्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत् । तदाग्नेयं महाघोरं रिपुघ्नमुपलक्ष्य सः ।
दिव्यमस्त्रं महेष्वासो वारुणं समुदैरयत् । हाहाकारो महानासीद्दृष्ट्वा दिव्यास्त्रधारिणौ ।
न विचेरुस्तदाकाशे भूतान्याकाशगान्यपि । अस्त्रे ते वारुणाग्नेये ताभ्यां बाणसमाहिते ।
तत्तावदभिपद्येतां व्यावर्त्तदथ भास्करः । ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः । ३६७०
नकुलः सहदेवश्च पर्य्यरक्षन्त सात्यकिं । धृष्टद्युम्नमुखैः सार्द्धं विराटश्च सकेकयः ।
मत्स्याः शाल्वेयसेनाश्च द्रोणमाजग्मुरञ्जसा । दुःशासनं पुरस्कृत्य राजपुत्त्राः सहस्रशः ।
द्रोणमभ्युपपद्यन्त सपत्नैः परिवारितं । ततो युद्धमभूद्राजन् तेषां तव च धन्विनां ।
रजसा संवृते लोके शरजालसमावृते । सर्व्वमाविग्नमभवन्न प्राज्ञायत किञ्चन ।
सैन्येच रजसा ध्वस्ते निर्मर्य्यादमवर्त्तत । ३६७४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथबधपर्व्वणि द्रोणसात्यकियुद्धे ऽष्टनवतोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ विवर्त्तमाने त्वादित्ये तत्रास्तशिखरं प्रति । रजसा कीर्य्यमाणे च मन्दीभूते दिवाकरे ।
तिष्ठतां युध्यमानानां पुनरावर्त्ततामपि । भज्यतां जयताञ्चैव जगाम तदहः शनैः ।
तथा तेषु विषक्तेषु सैन्येषु जयगृद्धिषु । अर्जुनो वासुदेवश्च सैन्धवायैव जग्मतुः ।
रथमार्गप्रमाणन्तु कौन्तेयो निशितैः शरैः । चकार तत्र पन्थानं ययौ येन जनार्द्दनः ।
यत्र यत्र रथो याति पाण्डवस्य महात्मनः । तत्र तत्रैव दीर्य्यन्ते सेनास्तव विशाम्पते । ३६८०
रथशिक्षान्तु दाशार्हो दर्शयामास वीर्य्यवान् । उत्तमाधममध्यानि मण्डलानि विदर्शयन् ।
ते तु नामाङ्किताः पीताः कालज्वलनसन्निभाः । स्नायुनद्धाः सुपर्व्वाणः पृथवो दीर्घगामिनः ।
वैणवाश्चायसाश्चोग्रा ग्रसन्तो विविधानरीन् । रुधिरं पतगैः सार्द्धं प्राणिनां पपुराहवे ।

रथस्थितोऽग्रतः क्रोशं यानस्यत्यर्ज्जुनः शरान्। रथे क्रोशमतिक्रान्ते तस्य ते घ्नन्ति शात्रवान्।
तार्क्ष्यमारुतरंहोभिर्व्वाजिभिर्धुरवाहिभिः। तदाऽगच्छद्धृषीकेशः कृत्स्नं विस्मापयन् जगत्। ३९७५
न तथा गच्छति रथस्तपनस्य विशाम्पते। नेन्द्रस्य च न रुद्रस्य नापि वैश्रवणस्य च।
नान्यस्य समरे राजन् गतपूर्व्वस्तथा रथः। यथा ययावर्ज्जुनस्य मनोऽभिप्रायशीघ्रगः।
प्रविश्य तु रणे राजन् केशवः परवीरहा। सेनामध्ये हयांस्तूर्णं चोदयामास भारत।
ततस्तस्य रथौघस्य मध्यं प्राप्य हयोत्तमाः। कृच्छ्रेण रथमूहुस्तं क्षुत्पिपासासमन्विताः।
क्षताश्च बहुभिः शस्त्रैर्युद्धशौण्डैरनेकशः। मण्डलानि विचित्राणि विचेरुस्ते मुहुर्मुहुः। ३९८०
हतानां वाजिनागानां रथानाञ्च नरैः सह। उपरिष्टादतिक्रान्ताः शैलाभानां सहस्रशः।
एतस्मिन्नन्तरे वीरावावन्त्यौ भ्रातरौ नृप। सहसेनौ समार्च्छेतां पाण्डवं क्लान्तवाहनं।
तावर्ज्जुनं चतुःषष्ट्या सप्तत्या च जनार्द्दनं। शराणाञ्च शतेनाश्वानविध्येतां मुदान्वितौ।
तावर्ज्जुनो महाराज नवभिर्नतपर्व्वभिः। आजघान रणे क्रुद्धो मर्म्मज्ञो मर्म्मभेदिभिः।
ततस्तौ तु शरौघेण वीभत्सुं सहकेशवं। आच्छादयेतां संरब्धौ सिंहनादञ्च चक्रतुः। ३९८५
तयोस्तु धनुषी चित्रे भल्लाभ्यां श्वेतवाहनः। चिच्छेद समरे तूर्णं ध्वजौ च कनकोज्ज्वलौ।
अथान्यद्धनुषी राजन् प्रगृह्य समरे तदा। पाण्डवं भृशसंक्रुद्धावर्द्दयामासतुः शरैः।
तयोस्तु भृशसंक्रुद्धः शराभ्यां पाण्डुनन्दनः। धनुषी चिच्छिदे तूर्णं भूय एव धनञ्जयः।
तथान्यैर्व्विशिखैस्तूर्णं रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः। जघानाश्वांस्तथा सूतौ पार्ष्णी च सपदानुगौ।
ज्येष्ठस्य च शिरः कायात् क्षुरप्रेण न्यकृन्तत। स पपात हतः पृथ्व्यां वातभग्न इव द्रुमः। ३९९०
विन्दन्तु निहतं दृष्ट्वा ह्यनुविन्दः प्रतापवान्। हताश्वं रथमुत्सृज्य गदां गृह्य महाबलः।
अभ्यवर्त्तत सङ्ग्रामे भ्रातुर्व्वधमनुस्मरन्। गदया रथिनां श्रेष्ठो नृत्यन्निव महारथः।
अनुविन्दस्तु गदया ललाटे मधुसूदनं। स्पृष्ट्वा नाकम्पयत् क्रुद्धो मैनाकमिव पर्व्वतं।
तस्यार्ज्जुनः शरैः षड्भिर्ग्रीवां पादौ भुजौ शिरः। विचकर्त्त स संच्छिन्नः पपाताद्रिचयो यथा।
ततस्तौ निहतौ दृष्ट्वा तयो राजन्पदानुगाः। अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धाः किरन्तः शतशः शरान्। ३९९५
तानर्ज्जुनः शरैस्तूर्णं निहत्य भरतर्षभ। व्यरोचत यथा वह्निर्द्दावं दग्ध्वा हिमात्यये।
तयोः सेनामतिक्रम्य कृच्छ्रादिव धनञ्जयः। विबभौ जलदं हित्वा दिवाकर इवोदितः।
तं दृष्ट्वा कुरवस्त्रस्ताः प्रहृष्टाश्चाभवन्पुनः। अभ्यवर्त्तन्त पार्थञ्च समन्ताद्भरतर्षभ।
श्रान्तञ्चैनं समालक्ष्य ज्ञात्वा दूरे च सैन्धवं। सिंहनादेन महता सर्व्वतः पर्य्यवारयन्।
तांस्तु दृष्ट्वा सुसंरब्धानुत्स्मयन्पुरुषर्षभः। शनकैरिव दाशार्हमर्ज्जुनो वाक्यमब्रवीत्। ४०००
शरार्दिताश्च ग्लानाश्च हया दूरे च सैन्धवः। किमिहानन्तरं कार्य्यं ज्यायिष्ठं तव रोचते।
ब्रूहि कृष्ण यथा तत्त्वं त्वं हि प्राज्ञतमः सदा। भवन्नेत्रा रणे शत्रून् विजेष्यन्तीह पाण्डवाः।
मम त्वनन्तरं कृत्यं यद्वै तत्त्वं निबोध मे। हयान् विमुच्य हि सुखं विशल्यान् कुरु माधव।

एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः प्रत्युवाच तं । ममाप्येतन्मतं पार्थ यदिदं ते प्रभाषितं ।

॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ अहमावारयिष्यामि सर्व्वसैन्यानि केशव । त्वमप्यत्र यथान्यायं कुरु कार्य्यमनन्तरं । ३७०५

॥ सञ्जय उवाच ॥ सोऽवतीर्य्य रथोपस्थादसम्भ्रान्तो धनञ्जयः । गाण्डीवं धनुरादाय तस्थौ गिरिरिवाचलः ।

तमभ्यधावन् क्रोशन्तः क्षत्रिया जयकाङ्क्षिणः । इदं छिद्रमिति ज्ञात्वा धरणीस्थं धनञ्जयं ।

तमेकं रथवंशेन महता पर्य्यवारयन् । विकर्षन्तश्च चापानि विसृजन्तश्च सायकान् ।

शस्त्राणि च विचित्राणि क्रुद्धास्तत्र व्यदर्शयन् । छादयन्तः शरैः पार्थं मेघा इव दिवाकरं ।

अभ्यद्रवन्त वेगेन क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभं । नरसिंहं रथोदाराः सिंहं मत्ता इव द्विपाः । ३७१०

तत्र पार्थस्य भुजयोर्महद्बलमदृश्यत । यः क्रुद्धो बहुलाः सेनाः सर्व्वतः समवारयत् ।

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य द्विषतां सर्व्वतो विभुः । इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं सर्व्वानेव समावृणोत् ।

तत्रान्तरिक्षे बाणानां प्रगाढानां विशाम्पते । सङ्घर्षेण महार्चिष्मान् पावकः समजायत ।

तत्र तत्र महेष्वासैः श्वसद्भिः शोणितोक्षितैः । हयैर्नागैश्च सम्भिन्नैर्नदद्भिश्चारिकर्षणैः ।

संरब्धैश्चारिभिर्वीरैः प्रार्थयद्भिर्ज्जयं मृधे । एकस्थैर्बहुभिः क्रुद्धैरूष्मेव समजायत । ३७१५

शरोर्म्मिणं ध्वजावर्त्तं नागनक्रं दुरत्ययं । पदातिमत्स्यकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिस्वनं ।

असङ्ख्येयमपारञ्च रथोर्म्मिणमतीव च । उष्णीषकमठं छत्रपताकाफेनमालिनं ।

रणसागरमक्षोभ्यं मातङ्गाङ्गशिलान्वितं । वेलाभूतस्तदा पार्थः पत्रिभिः समवारयत् ।

ततो जनार्द्दनः सङ्ख्ये प्रियं पुरुषमुत्तमं । असम्भ्रान्तो महाबाहुरर्ज्जुनं वाक्यमब्रवीत् ।

उदपानमिहाश्वानां नालमस्ति रणेऽर्ज्जुन । परीप्सन्ते जलं चेमे पेयं न त्ववगाहनं । ३७२०

इदमस्तीत्यसम्भ्रान्तो ब्रुवन्नस्त्रेण मेदिनीं । अभिहत्यार्ज्जुनश्चक्रे वाजिपानसरः शुभं ।

हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितं । सुविस्तीर्णं प्रसन्नाम्भः प्रफुल्लवरपङ्कजं ।

कूर्म्ममत्स्यगणाकीर्णमगाधमृषिसेवितं । आगच्छन्नारदमुनिर्द्दर्शनार्थं कृतं क्षणात् ।

शरवंशं शरस्थूणं शराच्छादनमद्भुतं । शरवेश्माकरोत्पार्थस्त्वष्टेवाद्भुतकर्म्मकृत् ।

ततः प्रहस्य गोविन्दः साधु साध्विति चाब्रवीत् । शरवेश्मनि पार्थेन कृते तस्मिन् महात्मना । ३७२५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि अर्ज्जुनसरोवरनिर्म्माणे एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सलिले जनिते तस्मिन् कौन्तेयेन महात्मना । निवारिते द्विषत्सैन्ये कृते च शरवेश्मनि ।

वासुदेवो रथात्तूर्णमवतीर्य्य महाद्युतिः । मोचयामास तुरगान् वितुन्नान् कङ्कपत्रिभिः ।

अदृष्टपूर्व्वं तं दृष्ट्वा साधुवादो महानभूत् । सिद्धचारणसङ्घानां सैनिकानाञ्च सर्व्वशः ।

पदातिनं तु कौन्तेयं युध्यमानं महारथाः । नाशक्नुवन् वारयितुं तदद्भुतमिवाभवत् ।

आपतत्सु रथौघेषु प्रभूतगजवाजिषु । नासम्भ्रमत्तदा पार्थस्तदस्य पुरुषानति । ३७३०

व्यसृजन्त शरौघांस्ते पाण्डवं प्रति पार्थिवाः । न चाव्यथत धर्म्मात्मा वासविः परवीरहा ।

तानि शरजालानि गदाः प्रासांश्च वीर्य्यवान् । आगतानग्रसत् पार्थः सरितः सागरो यथा ।

अस्त्रवेगेन महता पार्थो बाहुबलेन च। सर्व्वेषां पार्थिवेन्द्राणामग्रसत्ताञ्छरोत्तमान्।
स पार्थः पार्थिवान् सर्व्वान् भूमिष्ठोऽपि रथस्थितान्। एको निवारयामास लोभः सर्व्वगुणानिव।
तत्र पार्थस्य विक्रान्तं वासुदेवस्य चोभयोः। अपूजयन्महाराज कौरवा महदद्भुतं। ३७३१
किमद्भुततमं लोके भविताऽप्यथवा ह्यभूत्। यदश्वान्पार्थगोविन्दौ मोचयामासतू रणे।
भयं विपुलमस्मासु तावधत्तां नरोत्तमौ। तेजो विदधतुश्चोग्रं विस्रब्धौ रणमूर्द्धनि।
अथ स्मयन् हृषीकेशः स्त्रीमध्य इव भारत। अर्ज्जुनेन कृते सङ्ख्ये शरगर्भगृहे तदा।
उपावर्त्तयदव्यग्रस्तानश्वान् पुष्करेक्षणः। मिषतां सर्व्वसैन्यानां त्वदीयानां विशाम्पते।
तेषां श्रमञ्च ग्लानिञ्च वेपथुञ्च प्रधुव्रणान्। सर्व्वं व्यपानुदत् कृष्णः कुशलो ह्यश्वकर्म्मणि। ३७४०
शल्यानुद्धृत्य पाणिभ्यां परिमृज्य च तान् हयान्। उपावर्त्त्य यथान्यायं पाययामास वारि सः।
स ताल्लब्धोदकान् स्नातान् जग्धान्नान् विगतक्लमान्। योजयामास संहृष्टः पुनरेव रथोत्तमे।
स तं रथवरं शौरिः सर्व्वशस्त्रभृताम्बरः। समास्थाय महातेजाः सार्ज्जुनः प्रययौ द्रुतं।
रथं रथवरस्याजौ युक्तं लब्धोदकैर्हयैः। दृष्ट्वा कुरुबलश्रेष्ठाः पुनर्व्विमनसोऽभवन्।
विनिश्वसन्तस्ते राजन् भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः। धिगहो धिग्गतः पार्थः कृष्णश्चेत्यब्रुवन् पृथक्। ३७४५
सर्व्वक्षत्रस्य मिषतो रथेनैकेन दंशितौ। बालक्रीडनकेनेव कदर्थीकृत्य नो बलं।
क्रोशतां यतमानानामसंसक्तौ परन्तपौ। दर्शयित्वात्मनो वीर्यं प्रयातौ सर्व्वराजसु।
तौ प्रयातौ पुनर्दृष्ट्वा तदाऽन्ये सैनिकाब्रुवन्। त्वरध्वं कुरवः सर्व्वे बधे कृष्णकिरीटिनोः।
रथं युक्त्वा हि दाशार्हो मिषतां सर्व्वधन्विनां। जयद्रथे प्रयात्येष कदर्थीकृत्य नो रणे।
तत्र केचिन्मिथो राजन् समभाषन्त भूमिपाः। अदृष्टपूर्व्वं सङ्ग्रामे तद्दृष्ट्वा महदद्भुतं। ३७५०
सर्व्वसैन्यानि राजा च धृतराष्ट्रोऽत्ययं गतः। दुर्य्योधनापराधेन क्षत्त्रं कृत्स्ना च मेदिनी।
विलयं समनुप्राप्ता तच्च राजा न बुध्यते। इत्येवं क्षत्त्रियास्तत्र ब्रुवन्त्यन्ये च भारत।
सिन्धुराजस्य यत् कृत्यं गतस्य यमसादनं। तत् करोतु वृथादृष्टिर्धार्त्तराष्ट्रोऽनुपायवित्।
ततः शीघ्रतरं प्रायात् पाण्डवः सैन्धवं प्रति। विवर्त्तमाने तिग्मांशौ हृष्टैः पीतोदकैर्हयैः।
तं प्रयान्तं महाबाहुं सर्व्वशस्त्रभृताम्बरं। नाशक्नुवन् वारयितुं योधाः क्रुद्धमिवान्तकं। ३७५५
विद्राव्य तु ततः सैन्यं पाण्डवः शत्रुतापनः। यथा मृगगणान् सिंहः सैन्धवार्थे व्यलोडयत्।
गाहमानस्त्वनीकानि तूर्णमश्वानचोदयत्। बलाकाभन्तु दाशार्हः पाञ्चजन्यं व्यनादयत्।
कौन्तेयेनाग्रतः सृष्टा न्यपतन् पृष्ठतः शराः। तूर्णात्तूर्णतरं ह्यश्वा प्रावहन्वातरंहसः।
ततोनृपतयः क्रुद्धाः परिवव्रुर्धनञ्जयं। क्षत्त्रिया बहवश्चान्ये जयद्रथबधैषिणं।
सैन्येषु विप्रयातेषु धिष्ठितं पुरुषर्षभं। दुर्य्योधनोऽन्वयात् पार्थं त्वरमाणो महाहवे। ३७६०
वातोद्धूतपताकन्तं रथं जलदनिस्वनं। घोरं कपिध्वजं दृष्ट्वा विषण्णा बहवोऽभवन्।

दिवाकरेऽपि रजसा सर्व्वतः संवृते भृशं । शरार्त्ताश्च रणे योधाः शेकुः कृष्णौ न वीक्षितुं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथबधपर्व्वणि सैन्यविस्मये शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रमन्त इव राजानस्तावकानां भयान्नृप । तौ दृष्ट्वा समतिक्रान्तौ वासुदेवधनञ्जयौ ।
सर्व्वे तु प्रतिसंरब्धा ह्रीमन्तः सत्त्वचोदिताः । स्थिरीभूता महात्मानः प्रत्यगच्छन्धनञ्जयं ।
ये गताः पाण्डवं युद्धे रोषामर्षसमन्विताः । तेऽद्यापि न निवर्त्तन्ते सिन्धवः सागरादिव । ३७६५
असन्तस्तु न्यवर्त्तन्त वेदेभ्य इव नास्तिकाः । नरकं भजमानास्ते प्रत्यपद्यन्त किल्विषं ।
तावतीत्य रथानीकं विमुक्तौ पुरुषर्षभौ । ददृशाते यथा राहोरास्यान्मुक्तौ प्रभाकरौ ।
मत्स्याविव महाजालं विदार्य्य विगतक्लमौ । तथा कृष्णावदृश्येतां सेनाजालं विदार्य्य तत् ।
विमुक्तौ शस्त्रसम्बाधाद्द्रोणानीकात् सुदुर्भिदात् । अदृश्येतां महात्मानौ कालसूर्य्याविवोदितौ ।
अस्त्रसम्बाधनिर्मुक्तौ विमुक्तौ शस्त्रसङ्कटात् । अदृश्येतां महात्मानौ शस्त्रसम्बाधकारिणौ । ३७७०
विमुक्तौ ज्वलनस्पर्शान्मकरास्याज्झषाविव । व्यक्षोभयेतां सेनां तौ समुद्रं मकराविव ।
तावकास्तव पुत्राश्च द्रोणानीकस्थयोस्तयोः । नैतौ तरिष्यतो द्रोणमिति चक्रुस्तदा मतिं ।
तौ तु दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ द्रोणानीकं महाद्युती । नाशशंसुर्महाराज सिन्धुराजस्य जीवितं ।
आशा बलवती राजन् सिन्धुराजस्य जीविते । द्रोणहार्द्दिक्ययोः कृष्णौ न मोक्ष्येते इति प्रभो ।
तामाशां विफलीकृत्य सन्तीर्णौ तौ परन्तपौ । द्रोणानीकं महाराज भोजानीकञ्च दुस्तरं । ३७७५
अथ दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ ज्वलिताविव पावकौ । निराशाः सिन्धुराजस्य जीवितं नाशशंसिरे ।
मिथश्च समभाषेतामभीतौ भयवर्द्धनौ । जयद्रथबधे वाचस्तास्ताः कृष्णधनञ्जयौ ।
असौ मध्ये कृतः षड्भिर्द्धार्त्तराष्ट्रैर्महारथैः । चक्षुर्विषयसम्प्राप्तो न मे मोक्ष्यति सैन्धवः ।
यद्यस्य समरे गोप्ता शक्रो देवगणैः सह । तथाप्येनं निहंस्याव इति कृष्णावभाषतां ।
इति कृष्णौ महाबाहू मिथः कथयतां तदा । सिन्धुराजमवेक्षन्तौ तत्पुत्रा बहु चुक्रुशुः । ३७८०
अतीत्य मरुधन्वानमन्तृषितौ त्वरितौ गजौ । पीत्वा वारि समाश्वस्तौ तथैव स्तामरिन्दमौ ।
व्याघ्रसिंहगजाकीर्णानतिक्रम्य च पर्व्वतान् । वणिजाविव दृश्येतां हीनमृत्युजरातिगौ ।
तथाहि मुखवर्णोऽयमनयोरिति मेनिरे । तावका वीक्ष्य मुक्तौ तौ विक्रोशन्ति स्म सर्व्वतः ।
द्रोणादाशीविषाकाराज्ज्वलितादिव पावकात् । अन्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भास्वन्ताविव भास्करौ ।
विमुक्तौ सागरप्रख्याद्द्रोणानीकादरिन्दमौ । अदृश्येतां मुदा युक्तौ समुत्तीर्य्यार्णवं यथा । ३७८५
शस्त्रौघान्महतो मुक्तौ द्रोणहार्द्दिक्यरक्षितात् । रोचमानावदृश्येतामिन्द्राग्न्योः सदृशौ रणे ।
उद्भिन्नरुधिरौ कृष्णौ भारद्वाजस्य सायकैः । शितैश्चितौ व्यरोचेतां कर्णिकारैरिवाचलौ ।
द्रोणग्राहह्रदान्मुक्तौ शक्त्याशीविषसङ्कटात् । अयःशरोऽयमकरात् क्षत्रियप्रवराम्भसः ।
ज्याघोषतलनिर्ह्रादाद्गदानिस्त्रिंशविद्युतः । द्रोणास्त्रमेघान्निर्मुक्तौ सूर्य्येन्दू तिमिरादिव ।

बाहुभ्यामिव संतीर्णा सिन्धुषष्ठाः समुद्रगाः । तपान्ते सरितः पूर्णा महाग्राहसमाकुलाः ।
इति कृष्णौ महेष्वासौ यशसा लोकविश्रुतौ । सर्व्वभूतान्यमन्यन्त द्रोणास्त्रबलविस्मयात् ।
जयद्रथं समीपस्थमवेक्षन्तौ जिघांसया । रुरुं निपाते लिप्सन्तौ व्याघ्रवत्तावतिष्ठतां ।
यथाहि मुखवर्णोऽयमनयोरिति मेनिरे । तव योधा महाराज हतमेव जयद्रथं ।
लोहिताक्षौ महाबाहू संयुक्तौ कृष्णपाण्डवौ । सिन्धुराजमभिप्रेक्ष्य हृष्टौ व्यनदतां मुहुः ।
शौरेरभीषुहस्तस्य पार्थस्य च धनुष्मतः । तयोरासीत्प्रभा राजन् सूर्य्यपावकयोरिव । ३७९५
हर्ष एव तयोरासीद्द्रोणानीकप्रमुक्तयोः । समीपे सैन्धवं दृष्ट्वा श्येनयोरामिषं यथा ।
तौ तु सैन्धवमालोक्य वर्त्तमानमिवान्तिके । सहसा पेततुः क्रुद्धौ क्षिप्रं श्येनाविवामिषं ।
तौ तु दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ हृषीकेशधनञ्जयौ । सिन्धुराजस्य रक्षार्थं पराक्रान्तः सुतस्तव ।
द्रोणेनाबद्धकवचो राजा दुर्य्योधनस्तदा । ययावेकरथेनाजौ हयसंस्कारवित्प्रभो ।
कृष्णपार्थौ महेष्वासौ व्यतिक्रम्याथ ते सुतः । अग्रतः पुण्डरीकाक्षं प्रतीयाय नराधिपः । ३८००
ततः सर्व्वेषु सैन्येषु वादित्राणि प्रहृष्टवत् । प्रावाद्यन्त व्यतिक्रान्ते तव पुत्त्रे धनञ्जये ।
सिंहनादरवाश्चासन् शङ्खशब्दविमिश्रिताः । दृष्ट्वा दुर्य्योधनं तत्र कृष्णयोः प्रमुखे स्थितं ।
ये च ते सिन्धुराजस्य गोप्तारः पावकोपमाः । तेऽप्यहृष्यन्त समरे दृष्ट्वा पुत्त्रं तव प्रभो ।
दृष्ट्वा दुर्य्योधनं कृष्णो व्यतिक्रान्तं सहानुगं । अब्रवीदर्जुनं राजन् प्राप्तकालमिदं वचः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि दुर्य्योधनागमने एकाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ सुयोधनमतिक्रान्तमेनं पश्य धनञ्जय । अत्यद्भुतमिमं मन्ये नास्त्यस्य सदृशो रथः । ३८०५
दूरपाती महेष्वासः कृतास्त्रो युद्धदुर्म्मदः । दृढास्त्रश्चित्रयोधी च धार्त्तराष्ट्रो महाबलः ।
अत्यन्तसुखसंवृद्धो मानितश्च महारथैः । कृती च सततं पार्थ नित्यं द्वेष्टि च पाण्डवान् ।
तेन युद्धमिमं मन्ये प्राप्तकालं तवानघ । अत्र वा द्यूतमायत्तं विजयायेतराय वा ।
अत्र क्रोधविषं पार्थ विमुञ्च चिरसम्भृतं । एष मूलमनर्थानां पाण्डवानां महारथः ।
सोऽयं प्राप्तस्तवाक्षेपे पश्य साफल्यमात्मनः । कथं हि राजा राज्यार्थी त्वया गच्छेत संयुगं । ३८१०
दिष्ट्या त्विदानीं संप्राप्त एष ते बाणगोचरं । यथाऽयं जीवितं जह्यात्तथा कुरु धनञ्जय ।
ऐश्वर्य्यमदसंमूढो नैष दुःखमुपेयिवान् । न च ते संयुगे वीर्य्यं जानाति पुरुषर्षभ ।
त्वां हि लोकास्त्रयः पार्थ ससुरासुरमानुषाः । नोत्सहन्ते रणे जेतुं किमुतैकः सुयोधनः ।
स दिष्ट्या समनुप्राप्तस्तव पार्थ रथान्तिकं । जह्येनं त्वं महाबाहो यथा वृत्रं पुरन्दरः ।
एष ह्यनर्थे सततं पराक्रान्तस्तवानघ । निकृत्या धर्म्मराजञ्च द्यूते वञ्चितवानयं । ३८१५
बहूनि सुनृशंसानि कृतान्येतेन मानद । युष्मासु पापमतिना अपापेष्वेव नित्यदा ।
तमनार्य्यं सदा क्षुद्रं पुरुषं कामरूपिणं । आर्य्यां युद्धे मतिं कृत्वा जहि पार्थाविचारयन् ।
निकृत्या राज्यहरणं वनवासञ्च पाण्डव । परिक्लेशञ्च कृष्णाया हृदि कृत्वा पराक्रम ।

दिष्ट्यैष तव वाणानां गोचरे परिवर्त्तते । प्रतिघाताय कार्य्यस्य दिष्ट्या च यततेऽयतः ।
दिष्ट्या जानाति सङ्ग्रामे योद्धव्यं हि त्वया सह । दिष्ट्या च सफलाः पार्थ सर्व्वे कामा ह्यकामिताः । ३८२०
तस्माज्जहि रणे पार्थ धार्त्तराष्ट्रं कुलाधमं । यथेन्द्रेण हतः पूर्व्वं जम्भो देवासुरे मृधे ।
अस्मिन् हते त्वया सैन्यमनाथं भिद्यतामिदं । वैरस्यास्यास्त्ववभृथो मूलं छिन्धि दुरात्मनां ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ तं तथेत्यब्रवीत्पार्थः कृत्यरूपमिदं मम । सर्व्वमन्यदनादृत्य गच्छ यत्र सुयोधनः ।
येनैतद्दीर्घकालं नो भुक्तं राज्यमकण्टकं । अप्यस्य युधि विक्रम्य छिन्द्यां मूर्द्धानमाहवे ।
अपि तस्याप्यनर्हायाः परिक्लेशस्य माधव । कृष्णायाः शक्नुयां गन्तुं पदं केशप्रधर्षणे । ३८२५
इत्येवं वादिनौ कृष्णौ हृष्टौ श्वेतान् हयोत्तमान् । प्रेषयामासतुः सङ्ख्ये प्रेप्सन्तौ तं नराधिपं ।
तयोः समीपं सम्प्राप्य पुत्त्रस्ते भरतर्षभ । न चकार भयं प्राप्ते भये महति मारिष ।
तदस्य क्षत्त्रियास्तत्र सर्व्व एवाभ्यपूजयन् । यदर्ज्जुनहृषीकेशौ प्रत्युद्यातो न्यवारयत् ।
ततः सर्व्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विशाम्पते । महानादो ह्यभूत्तत्र दृष्ट्वा राजानमाहवे ।
तस्मिन् जनसमुन्नादे प्रवृत्ते भैरवे सति । कदर्थीकृत्य ते पुत्त्रः प्रतिमित्त्रमवारयत् । ३८३०
आवारितस्तु कौन्तेयस्तव पुत्त्रेण धन्विना । संरम्भमगमद्भूयः स च तस्मिन्परन्तपः ।
तौ दृष्ट्वा प्रतिसंरब्धौ दुर्य्योधनधनञ्जयौ । अभ्यवैक्षन्त राजानो भीमरूपाः समन्ततः ।
दृष्ट्वा तु पार्थं संरब्धं वासुदेवञ्च मारिष । प्रहसन्निव पुत्त्रस्ते योद्धुकामः समाह्वयत् ।
ततः प्रहृष्टो दाशार्हः पाण्डवश्च धनञ्जयः । व्याक्रोशेतां महानादं दध्मतुश्चाम्बुजोत्तमौ ।
तौ हृष्टरूपौ संप्रेक्ष्य कौरवेयास्तु सर्व्वशः । निराशाः समपद्यन्त पुत्त्रस्य तव जीविते । ३८३५
शोकमापुः परे चैव कुरवः सर्व्व एव ते । अमन्यन्त च पुत्त्रन्ते वैश्वानरमुखे हुतं ।
तथातु दृष्ट्वा योधास्ते प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ । हतो राजा हतो राजेत्यूचिरे च भयार्दिताः ।
जनस्य सन्निनादन्तु श्रुत्वा दुर्य्योधनोऽब्रवीत् । व्येतु वो भीरहं कृष्णौ प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ।
इत्युक्त्वा सैनिकान् सर्व्वान् जयापेक्षी नराधिपः । पार्थमाभाष्य संरम्भादिदं वचनमब्रवीत् ।
पार्थ यच्छिक्षितं तेऽस्त्रं दिव्यं पार्थिवमेव च । तद्दर्शय मयि क्षिप्रं यदि जातोऽसि पाण्डुना । ३८४०
यद्बलं तव वीर्य्यञ्च केशवस्य तथैव च । तत्कुरुष्व मयि क्षिप्रं पश्यामस्तव पौरुषं ।
अस्मत्परोक्षं कर्म्माणि कृतानि प्रवदन्ति ते । स्वामिसत्कारयुक्तानि यानि तानीह दर्शय ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि दुर्य्योधनदम्भवाक्ये द्व्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वार्ज्जुनं राजा त्रिभिर्म्मर्मातिगैः शरैः । अभ्यविध्यन्महावेगैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
वासुदेवञ्च दशभिः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे । प्रतोदं चास्य भल्लेन छित्त्वा भूमावपातयत् ।
तच्चतुर्दशभिः पार्थश्चित्रपुङ्खैः शिलाशितैः । अविध्यत्तूर्णमव्यग्रस्ते चाभ्रश्यन्त वर्म्मणि । ३८४५
तेषां नैष्फल्यमालोक्य पुनर्नव च पञ्च च । प्राहिणोन्निशितान्वाणांस्ते चाभ्रश्यन्त वर्म्मणः ।
अष्टाविंशत्तु तान्वाणानस्तान्विप्रेक्ष्य निष्फलान् । अब्रवीत्परवीरघ्नः कृष्णोऽर्ज्जुनमिदं वचः ।

अदृष्टपूर्व्वं पश्यामि शिलानामिव सर्पणं । त्वया सम्प्रेरिताः पार्थ नार्थं कुर्व्वन्ति पत्रिणः ।
कच्चिद्गाण्डीवतः प्राणस्तथैव भरतर्षभ । मुष्टिश्च ते यथा पूर्व्वं भुजयोश्च बलं तव ।
नवा कच्चिदयं कालः प्राप्तः स्यादद्य पश्चिमः । तव चैवास्य शत्रोश्च तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः । १८४०
विस्मयो मे महान्पार्थ तव दृष्ट्वा शरानिमान् । व्यर्थान् निपतितान् दृष्ट्वा दुर्य्योधनरथं प्रति ।
वज्राशनिसमा घोराः परकायावभेदिनः । शराः कुर्व्वन्ति नार्थं पार्थ काद्य विडम्बना ।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ द्रोणेनैषा मतिः कृष्ण धार्त्तराष्ट्रे निवेशिता । अभेद्या हि ममास्त्राणामेषा कवचधारणा ।
अस्मिन्नन्तर्हितं कृष्ण त्रैलोक्यमपि कर्म्मणि । एको द्रोणो हि वेदैतदहं तस्माच्च सत्तमात् ।
न शक्यमेतत् कवचं वाणैर्भेत्तुं कथञ्चन । अपि वज्रेण गोविन्द स्वयं मघवता युधि । १८४५
जानंस्त्वमपि वै कृष्ण मां विमोहयसे कथं । यद्वृत्तं त्रिषु लोकेषु यच्च केशव वर्त्तते ।
तथा भविष्यच्चैव तत् सर्व्वं विदितं तव । नत्विदं वेद वै कश्चित् यथा त्वं मधुसूदन ।
एष दुर्य्योधनः कृष्ण द्रोणेन विहितामिमां । तिष्ठत्यभीतवद्युद्धे बिभ्रत् कवचधारणां ।
यत्त्वत्र विहितं कार्य्यं नैष तद्वेत्ति माधव । स्त्रीवदेष बिभर्त्त्येतां युक्तां कवचधारणां ।
पश्य बाह्वोश्च मे वीर्य्यं धनुषश्च जनार्दन पराजयिष्ये कौरव्यं कवचेनापि रक्षितं । १८५०
इदमङ्गिरसे प्रादाद्देवेशो वर्म्म भास्वरं । तस्माद्बृहस्पतिः प्राप ततः प्राप पुरन्दरः ।
पुनर्ददौ सुरपतिर्मह्यं वर्म्म ससंग्रहं । दैवं यद्यस्य वर्म्मैतद्ब्रह्मणा वा स्वयं कृतं ।
नैनं गोप्स्यति दुर्बुद्धिमद्य वाणहतं मया ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वार्ज्जुनो वाणानभिमन्त्र्य व्यकर्षयत् । विकृष्यमाणांस्तेनैव धनुर्मध्यगतान्शरान् ।
तानस्यास्त्रेण चिच्छेद द्रौणिः सर्व्वास्त्रघातिना । तान्निकृत्तान्निषून् दृष्ट्वा दूरतो ब्रह्मवादिना । १८५५
न्यवेदयत् केशव च विस्मितः श्वेतवाहनः । नैतदस्त्रं मया शक्यं द्विः प्रयोक्तुं जनार्दन ।
अस्त्रं मामेव हन्याद्धि हन्याच्चापि बलं मम । ततो दुर्य्योधनः कृष्णौ नवभिर्नवभिः शरैः ।
अविध्यत रणे राजञ्छरैराशीविषोपमैः । भूय एवाभ्यवर्षच्च समरे कृष्णपाण्डवौ ।
शरवर्षेण महता ततोऽहृष्यन्त तावकाः । चक्रुर्व्वादित्रनिनदान् सिंहनादरवांस्तथा ।
ततः क्रुद्धो रणे पार्थः सृक्कणी परिसंलिहन् । नापश्यच्च ततोऽस्याङ्गं यन्न स्याद्वर्म्मरक्षितं । १८६०
ततोऽस्य निशितैर्वाणैः सुमुक्तैरन्तकोपमैः । हयांश्चकार निर्देहानुभौ च पार्ष्णिसारथी ।
धनुरस्याच्छिनत्तूर्णं हस्तावापञ्च वीर्य्यवान् । रथञ्च शकलीकर्त्तुं सव्यसाची प्रचक्रमे ।
दुर्य्योधनञ्च वाणाभ्यां तीक्ष्णाभ्यां विरथीकृतं । आविध्यद्धस्ततलयोरुभयोरर्ज्जुनस्तथा ।
तं कृच्छ्रामापदं प्राप्तं दृष्ट्वा परमधन्विनं । समापेतुः परीप्सन्तो धनञ्जयशरार्द्दितं ।
तं रथैर्व्बहुसाहस्रैः कल्पितैः कुञ्जरैर्हयैः । पदात्योघैश्च संरब्धैः परिवव्रुर्धनञ्जयं । १८६५
अथ नार्ज्जुनगोविन्दौ न रथो वा व्यदृश्यत । अस्त्रवर्षेण महता जनौघैश्चापि संवृतौ ।
ततोऽर्ज्जुनोऽस्त्रवीर्य्येण निजघ्ने तां वरूथिनीं । तत्र व्यङ्गीकृताः पेतुः शतशोऽथ रथद्विपाः ।

ते हता हन्यमानाश्च न्यस्तवंस्तं रथोत्तमं । स रथस्तम्भितस्तस्थौ क्रोशमात्रे समन्ततः ।
ततोऽर्ज्जुनं वृष्णिवीरस्त्वरितो वाक्यमब्रवीत् । धनुर्विस्फारयात्यर्थमहं ध्मास्यामि चाम्बुजं ।
ततो विस्फार्य्य बलवत् गाण्डीवं जघ्निवान् रिपून् । महता शरवर्षेण तलशब्देन चार्ज्जुनः । ३८८०
पाञ्चजन्यञ्च बलवान्दध्मौ तारेण केशवः । रजसा ध्वस्तपक्ष्माक्षः प्रस्विन्नवदनो भृशं ।
तस्य शङ्खस्य नादेन धनुषो निस्वनेन च । निःसत्त्वाश्च ससत्त्वाश्च क्षितौ पेतुस्तदा जनाः ।
तैर्व्विमुक्तो रथो रेजे वाय्वीरित इवाम्बुदः । जयद्रथस्य गोप्तारस्ते वै क्रुद्धाः महानुगाः ।
ते दृष्ट्वा सहसा पार्थं गोप्तारः सैन्धवस्य तु । चक्रुर्नादान् महेष्वासाः कम्पयन्तो वसुन्धरां ।
बाणशब्दरवांश्चोग्रान्विमिश्राञ्छङ्खनिस्वनैः । प्रादुश्चक्रुर्म्महात्मानः सिंहनादरवानपि । ३८८५
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां समुत्थितं । प्रदध्मतुः शङ्खवरौ वासुदेवधनञ्जयौ ।
तेन शब्देन महता पूरितेव वसुन्धरा । सशैला सार्णवद्वीपा सपाताला विशाम्पते ।
स शब्दो भरतश्रेष्ठ व्याप्य सर्व्वा दिशो दश । प्रतिसस्वान तत्रैव कुरुपाण्डवयोर्बले ।
तावका रथिनस्तत्र दृष्ट्वा कृष्णधनञ्जयौ । सम्भ्रमं परमं प्राप्तास्त्वरमाणा महारथाः ।
अथ कृष्णौ महाभागौ तावका वीक्ष्य दंशितौ । अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धास्तदद्भुतमिवाभवत् । ३८९०
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि दुर्य्योधनपराजये त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तावका हि समीक्ष्यैव वृष्ण्यन्धककुरूत्तमौ । प्रागत्वरं जिघांसन्तस्तथैव विजयः परान् ।
सुवर्णचित्रैर्व्वैयाघ्रैः स्वनवद्भिर्म्महारथैः । दीपयन्तो दिशः सर्व्वा ज्वलद्भिरिव पावकैः ।
रुक्मपृष्ठैश्च दुष्प्रेक्षैः कार्म्मुकैः पृथिवीपते । कूजद्भिरतुलान्नादान् कोपितैस्तुरगैरिव ।
भूरिश्रवाः शलः कर्णो वृषसेनो जयद्रथः । कृपश्च मद्रराजश्च द्रौणिश्च रथिनां वरः ।
ते पिबन्त इवाकाशमश्वैरष्टौ महारथाः । व्यराजयन् दश दिशो वैयाघ्रैर्हेमचन्द्रकैः । ३८९५
ते दंशिताः सुसंरब्धा रथैर्म्मेघौघनिस्वनैः । समावृण्वन् दश दिशः पार्थस्य निशितैः शरैः ।
कुलीनाश्च हयाश्चित्रा वहन्तस्तान् महारथान् । व्यशोभन्त तदा शीघ्रा दीपयन्तो दिशो दश ।
आजानेयैर्म्महावेगैर्न्नानादेशसमुत्थितैः । पार्व्वतीयैर्न्नदीजैश्च सैन्धवैश्च हयोत्तमैः ।
कुरुयोधवरा राजंस्तव पुत्रं परीप्सवः । धनञ्जयरथं शीघ्रं सर्व्वतः समुपाद्रवन् ।
ते प्रगृह्य महाशङ्खान् दध्मुः पुरुषसत्तमाः । पूरयन्तो दिवं राजन् पृथिवीञ्च ससागरां । ३९००
तथैव दध्मतुः शङ्खौ वासुदेवधनञ्जयौ । प्रवरौ सर्व्वदेवानां सर्व्वशङ्खवरौ भुवि ।
देवदत्तञ्च कौन्तेयः पाञ्चजन्यञ्च केशवः । शब्दस्तु देवदत्तस्य धनञ्जयसमीरितः ।
पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च दिशश्चैव समावृणोत् । तथैव पाञ्चजन्योऽपि वासुदेवसमीरितः ।
सर्व्वशब्दानतिक्रम्य पूरयामास रोदसी । तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने दारुणे नादसङ्कुले ।
भीरूणां त्रासजनने शूराणां हर्षवर्द्धने । प्रवादितासु भेरीषु झर्झरेष्वानकेषु च । ३९०५
मृदङ्गेष्वपि राजेन्द्र वाद्यमानेष्वनेकशः । महारथाः समाहूता दुर्य्योधनहितैषिणः ।

अमृष्यमाणास्तं शब्दं क्रुद्धाः परमधन्विनः । नानादेश्या महीपालाः स्वसैन्यपरिरक्षिणः ।
अमर्षिता महाशङ्खान् दध्मुर्व्वीरा महारथाः । कृते प्रतिकरिष्यन्तः केशवस्यार्ज्जुनस्य च ।
बभूव तव तत्सैन्यं शङ्खशब्दसमीरितं । उद्विग्नरथनागाश्वमस्वस्थमिव वा विभो ।
तत्प्रविद्धमिवाकाशं शूरैः शङ्खनिनादितं । बभूव भृशमुद्विग्नं निर्घातैरिव नादितं ।　　३९९०
स शब्दः सुमहान् राजन् दिशः सर्व्वा व्यनादयत् । त्रासयामास तत्सैन्यं युगान्त इव सम्भृतः ।
ततो दुर्य्योधनोऽष्टौ च राजानस्ते महारथाः । जयद्रथस्य रक्षार्थं पाण्डवं पर्य्यवारयन् ।
ततो द्रौणिस्त्रिसप्तत्या वासुदेवमताडयत् । अर्ज्जुनञ्च त्रिभिर्भल्लैर्ध्वजमश्वांश्च पञ्चभिः ।
तमर्ज्जुनः पृषत्कानां शतैः षड्भिरताडयत् । अत्यर्थमिव संक्रुद्धः प्रतिविद्धे जनार्द्दने ।
कर्णं स दशभिर्व्विद्ध्वा वृषसेनं त्रिभिस्तथा । शल्यस्य सशरञ्चापं मुष्टौ चिच्छेद वीर्य्यवान् ।　　३९९१
गृहीत्वा धनुरन्यत्तु शल्यो विव्याध पाण्डवं । भूरिश्रवास्त्रिभिर्व्वाणैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ।
कर्णो द्वात्रिंशता चैव वृषसेनश्च सप्तभिः । जयद्रथस्त्रिसप्तत्या कृपश्च दशभिः शरैः ।
मद्रराजश्च दशभिर्व्विव्यधुः फाल्गुनं रणे । ततः शराणां षष्ट्या तु द्रौणिः पार्थमवाकिरत् ।
वासुदेवञ्च विंशत्या पुनः पार्थञ्च पञ्चभिः । प्रहसंस्तु नरव्याघ्रः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
प्रत्यविध्यत स तान् सर्व्वान् दर्शयन् पाणिलाघवं । कर्णं द्वादशभिर्व्विद्ध्वा वृषसेनं त्रिभिः शरैः ।　　४०००
शल्यस्य सशरञ्चापं मुष्टिदेशे व्यकृन्तत । सौमदत्तिं त्रिभिर्व्विद्ध्वा शल्यञ्च दशभिः शरैः ।
शितैरग्निशिखाकारैर्द्रौणिं विव्याध चाष्टभिः । गौतमं पञ्चविंशत्या सैन्धवञ्च शतेन ह ।
पुनर्द्रौणिञ्च सप्तत्या शराणां सोऽभ्यताडयत् । भूरिश्रवास्तु संक्रुद्धः प्रतोदञ्चिच्छिदे हरेः ।
अर्ज्जुनञ्च त्रिसप्तत्या वाणानामाजघान ह । ततः शरशतैस्तीक्ष्णैस्तानरीन् श्वेतवाहनः ।
प्रत्यषेधद्द्रुतं क्रुद्धो महावातो घनानिव ।　　४००४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ध्वजान् बहुविधाकारान् भ्राजमानानतिश्रिया । पार्थानां मामकानाञ्च तान् ममाचक्ष्व सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ध्वजान् बहुविधाकारान् शृणु तेषां महात्मनां । रूपतो वर्णतश्चैव नामतश्च निबोध मे ।
तेषान्तु रथमुख्यानां रथेषु विविधा ध्वजाः । प्रत्यदृश्यन्त राजेन्द्र ज्वलिता इव पावकाः ।
काञ्चनाः काञ्चनापीडाः काञ्चनस्रगलङ्कृताः । काञ्चनानीव शृङ्गाणि काञ्चनस्य महागिरेः ।
अनेकवर्णा विविधा ध्वजाः परमशोभनाः । ते ध्वजाः संवृतास्तेषां पताकाभिः समन्ततः ।　　४००७
नानावर्णविरागाभिः शुशुभुः सर्व्वतो वृताः । पताकाश्च ततस्तास्तु श्वसनेन समीरिताः ।
नृत्यमाना व्यदृश्यन्त रङ्गमध्ये विलासिकाः । इन्द्रायुधसवर्णाभाः पताका भरतर्षभ ।
दोधूयमाना रथिनां शोभयन्ति महारथान् । सिंहलाङ्गूलमुग्रास्यं ध्वजं वानरलक्षणं ।
धनञ्जयस्य सङ्ग्रामे प्रत्यदृश्यत भैरवं । स वानरवरो राजन् पताकाभिरलङ्कृतः ।
त्रासयामास तत्सैन्यं ध्वजो गाण्डीवधन्वनः । तथैव सिंहलाङ्गूलं द्रोणपुत्रस्य भारत ।　　४०१३

ध्वजाग्रे समपश्याम बालसूर्य्यसमप्रभं । काञ्चनं पवनोद्धूतं शक्रध्वजसमप्रभं ।
नन्दनं कौरवेन्द्राणां द्रौणेर्लक्ष्म समुच्छ्रितं । हस्तिकक्षा पुनर्हैमी बभूवाधिरथेर्ध्वजः ।
आहवे खं महाराज ददृशे पूरयन्निव । पताका काञ्चनी स्रग्वी ध्वजः कर्णस्य संयुगे ।
नृत्यतीव रथोपस्थे श्वसनेन समीरिता । आचार्य्यस्य च पाण्डूनां ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
गोवृषो गौतमस्यासीत् कृपस्य सुपरिष्कृतः । स तेन भ्राजते राजन् गोवृषेण महात्मवान् । ४८४०
त्रिपुरघ्नरथो यद्वद्वृषेण विराजता । मयूरो वृषसेनस्य काञ्चनो मणिरत्नवान् ।
व्याहरिष्यन्निवातिष्ठत् सेनाग्रमुपशोभयन् । तेन तस्य रथो भाति मयूरेण महात्मनः ।
यथा स्कन्दस्य राजेन्द्र मयूरेण विराजता । मद्रराजस्य शल्यस्य ध्वजाग्रेऽग्निशिखामिव ।
सौवर्णीं प्रतिपश्याम सीतामप्रतिमां शुभां । सा सीता भ्राजते तस्य रथमास्थाय मारिष ।
सर्व्वबीजविरूढेव यथा सीता श्रिया वृता । वराहः सिन्धुराजस्य राजतोऽभिविराजते । ४८४५
ध्वजाग्रे लोहितार्काभो हेमजालपरिष्कृतः । शुशुभे केतुना तेन राजतेन जयद्रथः ।
यथा देवासुरे युद्धे पुरा पूषा स्म शोभते । सौमदत्तेः पुनर्यूपो यज्ञशीलस्य धीमतः ।
ध्वजः सूर्य्य इवाभाति सोमश्चात्र प्रदृश्यते । स यूपः काञ्चनो राजन् सौमदत्तेर्व्विराजते ।
राजसूये मखश्रेष्ठे यथा यूपः समुच्छ्रितः । शल्यस्य तु महाराज राजतो द्विरदो महान् ।
केतुः काञ्चनचित्राङ्गैर्मयूरैरुपशोभितः । स केतुः शोभयामास सैन्यं ते भरतर्षभ । ४८५०
यथा श्वेतो महानागो देवराजचमूं तथा । नागो मणिमयो राज्ञो ध्वजः कनकसंवृतः ।
किङ्किणीशतसंह्रादो भ्राजंश्चित्रे रथोत्तमे । व्यभ्राजत भृशं राजन् पुत्त्रस्तव विशाम्पते ।
ध्वजेन महता संख्ये कुरूणामृषभस्तदा । नवैते तव वाहिन्यामुच्छ्रिताः परमध्वजाः ।
व्यदीपयंस्ते पृतनां युगान्तादित्यसन्निभाः । दशमस्त्वर्जुनस्यासीदेक एव महाकपिः ।
अदीप्यतार्जुनो येन हिमवानिव वह्निना । ततश्चित्राणि शुभ्राणि सुमहान्ति महारथाः । ४८५५
कार्म्मुकाण्याददुस्तूर्णमर्जुनार्थे परन्तपाः । तथैव धनुरायच्छत् पार्थः शत्रुविनाशनं ।
गाण्डीवं दिव्यकर्म्मा तद्राजन् दुर्म्मन्त्रिते तव । तत्रापराधाद्राजानो निहता बहवो युधि ।
नानादिग्भ्यः समाहूताः सहयाः सरथद्विपाः । तेषामासीत्प्रतिचेरो गर्जतामितरेतरं ।
दुर्य्योधनमुखानाञ्च पाण्डूनामृषभस्य च । तत्राद्भुतं परञ्चक्रे कौन्तेयः कृष्णसारथिः ।
यदेको बहुभिः सार्द्धं समागच्छदभीतवत् । अशोभत महाबाहुर्गाण्डीवं विक्षिपन् धनुः । ४८६०
जिगीषुस्तान्नरव्याघ्रो जिघांसुश्च जयद्रथं । तत्रार्जुनो नरव्याघ्रः शरैर्मुक्तैः सहस्रशः ।
अदृश्यांस्तावकान् योधान् प्रचक्रे शत्रुतापनः । ततस्तेऽपि नरव्याघ्राः पार्थं सर्व्वे महारथाः ।
अदृश्यं समरे चक्रुः सायकौघैः समन्ततः । संवृते नरसिंहैस्तु कुरूणामृषभेऽर्जुने ।
महानासीत्समुद्भूतस्तस्य सैन्यस्य निस्वनः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि ध्वजवर्णने पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अर्ज्जुने सैन्धवं प्राप्ते भारद्वाजेन संवृताः । पाञ्चालाः कुरुभिः सार्द्धं किमकुर्व्वत सञ्जय । ३८६५
॥ सञ्जय उवाच ॥ अपराह्णे महाराज सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । पाञ्चालानां कुरूणाञ्च द्रोणे द्यूतमवर्त्तत ।
पाञ्चाला हि जिघांसन्तो द्रोणं संहृष्टचेतसः । अभ्यमुञ्चन्त गर्जन्तः शरवर्षाणि मारिष ।
ततस्तु तुमुलस्तेषां सङ्ग्रामोऽवर्त्ततादुतः । पाञ्चालानां कुरूणाञ्च घोरो देवासुरोपमः ।
सर्व्वे द्रोणरथं प्राप्य पाञ्चालाः पाण्डवैः सह । तदनीकं बिभित्सन्तो महास्त्राणि व्यदर्शयन् ।
द्रोणस्य रथपर्य्यन्तं रथिनो रथमास्थिताः । कम्पयन्तोऽभ्यवर्षन्त वेगमास्थाय मध्यमं । ३८७०
तमभ्ययाद्बृहत्क्षत्रः कैकयानां महारथः । प्रवपन्निशितान् बाणान्महेन्द्राशनिसन्निभान् ।
तन्तु प्रत्युद्ययौ शीघ्रं क्षेमधूर्त्तिर्म्महायशाः । विमुञ्चन्निशितान् बाणान् शतशोऽथ सहस्रशः ।
धृष्टकेतुश्च चेदीनामृषभोऽतिबलोदितः । त्वरितोऽभ्यद्रवत्तूर्णं महेन्द्र इव शम्बरं ।
तमापतन्तं सहसा व्यादितास्यमिवान्तकं । वीरधन्वा महेष्वासस्त्वरमाणः समभ्ययात् ।
युधिष्ठिरं महाराजं जिगीषुं समवस्थितं । सहानीकं ततो द्रोणो न्यवारयत वीर्य्यवान् । ३८७५
नकुलं कुशलं युद्धे पराक्रान्तं पराक्रमी । अभ्यगच्छत् समायान्तं विकर्णस्ते सुतः प्रभो ।
सहदेवं तथायान्तं दुर्मुखः शत्रुकर्षणः । शरैरनेकसाहस्रैः समवाकिरदाशुगैः ।
सात्यकिन्तु नरव्याघ्रं व्याघ्रदत्तस्त्ववारयत् । शरैः सुनिशितैस्तीक्ष्णैः कम्पयन् वै मुहुर्मुहुः ।
द्रौपदेयान्नरव्याघ्रान्मुञ्चतः सायकोत्तमान् । संरब्धान्रथिनः श्रेष्ठान् सौमदत्तिरवारयत् ।
भीमसेनं तदा क्रुद्धं भीमरूपो भयानकः । प्रत्यवारयदायान्तमार्ष्यशृङ्गिर्महारथः । ३८८०
तयोः समभवद्युद्धं नरराक्षसयोर्म्मृधे । यादृगेव पुरा वृत्तं रामरावणयोर्नृप ।
ततो युधिष्ठिरो द्रोणं नवत्या नतपर्व्वणां । आजघ्ने भरतश्रेष्ठ सर्व्वमर्म्मसु भारत ।
तं द्रोणः पञ्चविंशत्या निजघान स्तनान्तरे । रोषितो भरतश्रेष्ठ कैकयेन यशस्विना ।
भूय एव तु विंशत्या सायकानां समाचिनोत् । साश्वसूतध्वजं द्रोणः पश्यतां सर्व्वधन्विनां ।
तान् शरान् द्रोणमुक्तांस्तु शरवर्षेण पाण्डवः । अवारयत धर्म्मात्मा दर्शयन् पाणिलाघवं । ३८८५
ततो द्रोणो भृशं क्रुद्धो धर्म्मराजस्य संयुगे । चिच्छेद समरे धन्वी धनुस्तस्य महात्मनः ।
अथैनं छिन्नधन्वानं त्वरमाणो महारथः । शरैरनेकसाहस्रैः पूरयामास सर्व्वतः ।
अदृश्यं वीक्ष्य राजानं भारद्वाजस्य सायकैः । सर्व्वभूतान्यमन्यन्त हतमेव युधिष्ठिरं ।
केचिच्चैनममन्यन्त तथैव विमुखीकृतं । ततो राजेति राजेन्द्र ब्राह्मणेन महात्मना ।
स कृच्छ्रं परमं प्राप्तो धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । त्यक्त्वा तत्कार्म्मुकं छिन्नं भारद्वाजेन संयुगे । ३८९०
आददेऽन्यद्धनुर्द्दिव्यं भास्वरं वेगवत्तरं । ततस्तान् सायकांस्तत्र द्रोणमुक्तान् सहस्रशः ।
चिच्छेद समरे वीरस्तदद्भुतमिवाभवत् । छित्वा तु तान्छरान्राजन् क्रोधसंरक्तलोचनः ।
शक्तिं जग्राह समरे गिरीणामपि दारिणीं । स्वर्णदण्डां महाघोरामष्टघण्टां भयावहां ।
समुत्क्षिप्य च तां हृष्टो ननाद बलवद्बली । नादेन सर्व्वभूतानि त्रासयन्निव भारत ।

शक्तिं समुद्यतां दृष्ट्वा धर्म्मराजेन संयुगे । स्वस्ति द्रोणाय सहसा सर्व्वभूतान्यथाब्रुवन् । ३९९५

सा राजभुजनिर्मुक्ता निर्म्मोकोरगसन्निभा । प्रज्वालयन्ती गगनं दिशः सप्रदिशस्तथा ।

द्रोणान्तिकमनुप्राप्ता दीप्तास्या पन्नगी यथा । तामापतन्तीं सहसा दृष्ट्वा द्रोणो विशाम्पते ।

प्रादुश्चक्रे ततो ब्राह्ममस्त्रमस्त्रविदाम्वरः । तदस्त्रं भस्मसात्कृत्वा तां शक्तिं घोरदर्शनां ।

जगाम स्यन्दनं तूर्णं पाण्डवस्य यशस्विनः । ततो युधिष्ठिरो राजा द्रोणास्त्रं तत्समुद्यतं ।

अशामयत् महाप्राज्ञो ब्रह्मास्त्रेणैव मारिष । विद्ध्वा तञ्च रणे द्रोणं पञ्चभिर्नतपर्व्वभिः । ४०००

क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेदास्य महद्धनुः । तदपास्य धनुश्छिन्नं द्रोणः क्षत्रियमर्द्दनः ।

गदाञ्चिक्षेप सहसा धर्म्मपुत्राय मारिष । तामापतन्तीं सहसा गदां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।

गदामेवाग्रहीत् क्रुद्धश्चिक्षेप च परन्तप । ते गदे सहसा मुक्ते समासाद्य परस्परं ।

सङ्घर्षात् पावकं मुक्त्वा समेयातां महीतले । ततो द्रोणो भृशं क्रुद्धो धर्म्मराजस्य मारिष ।

चतुर्भिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्हयान् जघ्ने शरोत्तमैः । चिच्छेदैकेन भल्लेन धनुश्चेन्द्रध्वजोपमं । ४००५

केतुमेकेन चिच्छेद पाण्डवञ्चार्द्दयत्त्रिभिः । हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य युधिष्ठिरः ।

तस्थावूर्द्ध्वभुजो राजा व्यायुधो भरतर्षभ । विरथं तं समालोक्य व्यायुधञ्च विशेषतः ।

द्रोणो व्यमोहयच्छत्रून् सर्व्वसैन्यानि वा विभो । मुञ्चंश्चेषुगणांस्तीक्ष्णान् लघुहस्तो दृढव्रतः ।

अभिदुद्राव राजानं सिंहो मृगमिवोल्वणः । तमभिद्रुतमालोक्य द्रोणेनामित्रघातिना ।

हाहेति सहसा शब्दः पाण्डूनां समजायत । हृतो राजा हृतो राजा भारद्वाजेन मारिष । ४०१०

इत्यासीत् सुमहान् शब्दः पाण्डुसैन्यस्य भारत । ततस्त्वरितमारुह्य सहदेवरथं नृपः ।

अपायाज्जवनैरश्वैः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि युधिष्ठिरापयाने षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ बृहत्क्षत्रमथायान्तं कैकयं दृढविक्रमं । क्षेमधूर्त्तिर्महाराज विव्याधोरसि मार्गणैः ।

बृहत्क्षत्रस्तु तं राजा नवत्या नतपर्व्वणां । आजघ्ने त्वरितो राजन् द्रोणानीकं बिभित्सया ।

क्षेमधूर्त्तिस्तु संक्रुद्धः कैकयस्य महात्मनः । धनुश्चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन च । ४०१५

अथैनं छिन्नधन्वानं शरेणानतपर्व्वणा । विव्याध समरे तूर्णं प्रवरं सर्व्वधन्विनां ।

अथान्यद्धनुरादाय बृहत्क्षत्रो हसन्निव । व्यश्वसूतरथञ्चक्रे क्षेमधूर्त्तिं महारथं ।

ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च । जहार नृपतेः कायात् शिरो ज्वलितकुण्डलं ।

तच्छिन्नं सहसा तस्य शिरः कुञ्चितमूर्द्धजं । सकिरीटं महीं प्राप्य बभौ ज्योतिरिवाम्वरात् ।

तं निहत्य रणे हृष्टो बृहत्क्षत्रो महारथः । सहसाऽभ्यपतत्सैन्यं तावकं पार्थकारणात् । ४०२०

धृष्टकेतुं तथायान्तं द्रोणहेतोः पराक्रमी । वीरधन्वा महेष्वासो वारयामास भारत ।

तौ परस्परमासाद्य शरदंष्ट्रौ तरस्विनौ । शरैरनेकसाहस्रैरन्योऽन्यमभिजघ्नतुः ।

तावुभौ नरशार्द्दूलौ युयुधाते परस्परं । महावने तीव्रमदौ वारणाविव यूथपौ ।

गिरिगह्वरमासाद्य शार्दूलाविव रोषितौ। युयुधाते महावीर्य्यौ परस्परजिघांसया।
तद्युद्धमासीत् तुमुलं प्रेक्षणीयं विशाम्पते। सिद्धचारणसङ्घानां विस्मयाद्भुतदर्शनं। ४०२५
वीरधन्वा ततः क्रुद्धो धृष्टकेतोः शरासनं। द्विधा चिच्छेद भल्लेन प्रहसन्निव भारत।
तदुत्सृज्य धनुश्छिन्नं चेदिराजो महारथः। शक्तिं जग्राह विपुलां हेमदण्डामयस्मयीं।
तान्तु शक्तिं महावीर्य्यां दोर्भ्यामायम्य भारत। चिक्षेप सहसा यत्तो वीरधन्वरथम्प्रति।
तया तु वीरघातिन्या शक्त्या त्वभिहतो भृशं। निर्भिन्नहृदयस्तूर्णं निपपात रथान्महीं।
तस्मिन् विनिहते वीरे त्रैगर्त्तानां महारथे। बलन्तेऽभज्यत विभो पाण्डवेयैः समन्ततः। ४०३०
सहदेवे ततः षष्टिं सायकान् दुर्मुखोऽक्षिपत्। ननाद च महानादं तर्जयन् पाण्डवं रणे।
माद्रेयस्तु ततः क्रुद्धो दुर्मुखञ्च शितैः शरैः। भ्राता भ्रातरमायान्तं विव्याध प्रहसन्निव।
तं रणे रभसं दृष्ट्वा सहदेवो महाबलं। दुर्मुखं नवभिर्बाणैस्ताडयामास भारत।
दुर्मुखस्य तु भल्लेन छित्त्वा केतुं महाबलः। जघान चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः।
अथापरेण भल्लेन पीतेन निशितेन ह। चिच्छेद सारथेः कायाच्छिरो ज्वलितकुण्डलं। ४०३५
क्षुरप्रेण च तीक्ष्णेन कौरवस्य महद्धनुः। सहदेवो रणे छित्त्वा तञ्च विव्याध पञ्चभिः।
हताश्वन्तु रथं त्यक्त्वा दुर्मुखो विमनास्तदा। आरुरोह रथं राजन्निरमित्रस्य भारत।
सहदेवस्ततः क्रुद्धो निरमित्रं महाहवे। जघान पृतनामध्ये भल्लेन परवीरहा।
स पपात रथोपस्थान्निरमित्रो जनेश्वरः। त्रिगर्त्तराजस्य सुतो व्यथयंस्तव वाहिनीं।
तन्तु हत्वा महाबाहुः सहदेवो व्यरोचत। यथा दाशरथीरामः खरं हत्वा महाबलं। ४०४०
हाहाकारो महानासीत् त्रिगर्त्तानां जनेश्वर। राजपुत्रं हतं दृष्ट्वा निरमित्रं महारथं।
नकुलस्ते सुतं राजन् विकर्णं पृथुलोचनं। मुहूर्त्ताज्जितवान् लोके तदद्भुतमिवाभवत्।
सात्यकिं व्याघ्रदत्तस्तु शरैः सन्नतपर्व्वभिः। चक्रेऽदृश्यं साश्वसूतं सध्वजं पृतनान्तरे।
तान्निवार्य्य शरान् शूरः शैनेयः कृतहस्तवत्। साश्वसूतध्वजं बाणैर्व्याघ्रदत्तमपातयत्।
कुमारे निहते तस्मिन् मागधस्य सुते प्रभो। मागधाः सर्व्वतो यत्ता युयुधानमुपाद्रवन्। ४०४५
विसृजन्तः शरांश्चैव तोमरांश्च सहस्रशः। भिन्दिपालांस्तथा प्रासान् मुद्गरान् मुषलानपि।
अयोधयन्रणे शूराः सात्वतं युद्धदुर्म्मदं। तांस्तु सर्व्वान् स बलवान् सात्यकिर्युद्धदुर्म्मदः।
नातिकृच्छ्राद्धसन्नेव विजिग्ये पुरुषर्षभः। मागधान् द्रवतो दृष्ट्वा हतशेषान् समन्ततः।
बलन्तेऽभज्यत विभो युयुधानशरार्द्दितं। नाशयित्वा रणे सैन्यं त्वदीयं माधवोत्तमः।
विधुन्वानो धनुःश्रेष्ठं व्यभ्राजत महायशाः। भज्यमानं बलं राजन् सात्वतेन महात्मना। ४०५०
नाभ्यवर्त्तत युद्धाय त्रासितं दीर्घबाहुना। ततो द्रोणो भृशं क्रुद्धः सहसोद्वृत्य चक्षुषी।
सात्यकिं सत्यकर्म्माणं स्वयमेवाभिदुद्रुवे।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि सात्यकियुद्धे सप्ताधिकशततमोऽध्यायः॥ १०७॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौपदेयान्महेष्वासान् सौमदत्तिर्महायशाः । एकैकं पञ्चभिर्विद्धा पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
ते पीडिता भृशं तेन रौद्रेण सहसा विभो । प्रमूढा नैव विविदुर्मृधे कृत्यं स्म किञ्चन ।
नाकुलिस्तु शतानीकः सौमदत्तिं नरर्षभं । द्वाभ्यां विद्ध्वाऽनदद्धृष्टः शराभ्यां शत्रुकर्षणः । ४०५५
तथेतरे रणे यत्तास्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः । विव्यधुः समरे तूर्णं सौमदत्तिममर्षणं ।
स तान् प्रति महाराज चिक्षेप पञ्च सायकान् । एकैकं हृदि चाजघ्ने एकैकेन महायशाः ।
ततस्ते भ्रातरः पञ्च शरैर्विद्धा महात्मना । परिवार्य्य रणे वीरं विव्यधुः सायकैर्भृशं ।
आर्ज्जुनिस्तु हयांस्तस्य चतुर्भिर्निशितैः शरैः । प्रेषयामास संक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ।
भैमसेनिर्धनुश्छित्त्वा सौमदत्तेर्महात्मनः । ननाद बलवान्नादं विव्याध च शितैः शरैः । ४०६०
यौधिष्ठिरिर्ध्वजं तस्य छित्त्वा भूमावपातयत् । नाकुलिश्चाथ यन्तारं रथनीडादपाहरत् ।
साहदेविस्तु तं ज्ञात्वा भ्रातृभिर्विमुखीकृतं । क्षुरप्रेण शिरो राजन्निचकर्त्त महात्मनः ।
तच्छिरो न्यपतद्भूमौ तपनीयविभूषितं । भ्राजयन्तं रणोद्देशं बालसूर्य्यसमप्रभं ।
सौमदत्तेः शिरो दृष्ट्वा निहतं तन्महात्मनः । वित्रस्तास्तावका राजन् प्रदुद्रुवुरनेकधा ।
अलम्बुषस्तु समरे भीमसेनं महाबलं । योधयामास संक्रुद्धो लक्ष्मणं रावणिर्यथा । ४०६५
संप्रयुद्धौ रणे दृष्ट्वा तावुभौ नरराक्षसौ । विस्मयः सर्व्वभूतानां प्रहर्षं समजायत ।
आर्ष्यशृङ्गिं ततो भीमो नवभिर्निशितैः शरैः । विव्याध प्रहसन् राजन् राक्षसेन्द्रममर्षणं ।
तद्रक्षः समरे विद्धं कृत्वा नादं भयावहं । अभ्यद्रवत्ततो भीमं ये च तस्य पदानुगाः ।
स भीमं पञ्चभिर्विद्धा शरैः सन्नतपर्व्वभिः । भैमान् परिजघानाशु रथांस्त्रिंशतमाहवे ।
पुनश्चतुःशतान् हत्वा भीमं विव्याध पत्रिणा । सोऽतिविद्धस्तथा भीमो राक्षसेन महाबलः । ४०७०
निषसाद रथोपस्थे मूर्च्छयाभिपरिप्लुतः । प्रतिलभ्य ततः संज्ञां मारुतिः क्रोधमूर्च्छितः ।
विकृष्य कार्म्मुकं घोरं भारसाधनमुत्तमं । अलम्बुषं शरैस्तीक्ष्णैरर्दयामास सर्व्वतः ।
स विद्धो बहुभिर्ब्बाणैर्नीलाञ्जनचयोपमः । शुशुभे सर्व्वतो राजन् प्रफुल्ल इव किंशुकः ।
स बध्यमानः समरे भीमचापच्युतैः शरैः । स्मरन् भ्रातृवधञ्चैव पाण्डवेन महात्मना ।
घोरं रूपमथो कृत्वा भीमसेनमभाषत । तिष्ठेदानीं रणे पार्थ पश्य मेऽद्य पराक्रमं । ४०७५
वको नाम सुदुर्ब्बुद्धे राक्षसप्रवरो बली । परोक्षं मम तद्वृत्तं यद्भ्राता मे हतस्त्वया ।
एवमुक्त्वा ततो भीममन्तर्द्धानं गतस्तदा । महता शरवर्षेण भृशं तं समवाकिरत् ।
भीमस्तु समरे राजन्नदृश्ये राक्षसे तदा । आकाशं पूरयामास शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
स बध्यमानो भीमेन निमेषाद्रथमास्थितः । जगाम धरणीञ्चैव क्षुद्रः खं सहसागमत् ।
उच्चावचानि रूपाणि चकार सुबहूनि च । अणुर्वृहत् पुनः स्थूलो नादं मुञ्चन्निवाम्बुदः । ४०८०
उच्चावचास्तथा वाचो व्याजहार समन्ततः । निपेतुर्गगनाच्चैव शरधाराः सहस्रशः ।
शक्तयः कुणपाः प्रासाः शूलपट्टिशतोमराः । शतघ्न्यः परिघाश्चैव भिन्दिपालाः परश्वधाः ।

शिलाः खड्गाणुडाश्चैव ऋष्टिर्व्वंशानि चैव ह। सा राक्षसविसृष्टा तु शस्त्रवृष्टिः सुदारुणा।
जघान पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् रणमूर्द्धनि। तेन पाण्डवसैन्यानां मृदिता युधि वारणाः।
हयाश्च बहवो राजन् पत्तयश्च तथा पुनः। रथेभ्यो रथिनः पेतुस्तस्य नुन्नाः स्म सायकैः। ४०८५
शोणितोदां रथावर्त्तां हस्तिग्राहसमाकुलां। छत्रहंसां कर्द्दमिनीं बाहुपन्नगसङ्कुलां।
नदीं प्रावर्त्तयामास रक्षोगणसमाकुलां। वहन्तीं बहुधा राजंश्चेदिपाञ्चालसृञ्जयान्।
तं तथा समरे राजन् विचरन्तमभीतवत्। पाण्डवा भृशसंविग्नाः प्रापश्यंस्तस्य विक्रमं।
तावकानान्तु सैन्यानां प्रहर्षः समजायत। वादित्रनिनदश्चोग्रः सुमहा लोमहर्षणः।
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य पाण्डवः। नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितं। ४०९०
ततः क्रोधाभिताम्राक्षो निर्द्दहन्निव पावकः। सन्दधे त्वाष्ट्रमस्त्रं स स्वयं त्वष्टेव मारुतिः।
ततः शरसहस्राणि प्रादुरासन् समन्ततः। तैः शरैस्तव सैन्यस्य विद्रवः सुमहानभूत्।
तदस्त्रं प्रेरितं तेन भीमसेनेन संयुगे। राक्षसस्य महामायां हत्वा राक्षसमार्द्दयत्।
स बध्यमानो बहुधा भीमसेनेन राक्षसः। सन्त्यज्य समरे भीमं द्रोणानीकमुपाद्रवत्।
तस्मिंस्तु निर्ज्जिते राजन् राक्षसेन्द्रे महात्मना। अनादयन् सिंहनादैः पाण्डवाः सर्व्वतोदिशं। ४०९५
अपूजयन्मारुतिञ्च संहृष्टास्ते महाबलं। प्रह्लादं समरे जित्वा यथा शक्रं मरुद्गणाः।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि अलम्बुषपराजये ऽष्टाधिकशततमोऽध्यायः॥ १०८॥
॥ सञ्जय उवाच॥ अलम्बुषं तथा युद्धे विचरन्तमभीतवत्। हैडिम्बिः प्रययौ तूर्णं विव्याध निशितैः शरैः।
तयोः प्रतिभयं युद्धमासीद्राक्षससिंहयोः। कुर्व्वतोर्व्विविधा मायाः शक्रशम्बरयोरिव।
अलम्बुषो भृशं क्रुद्धो घटोत्कचमताडयत्। तयोर्युद्धं समभवद्रक्षोग्रामणिमुख्ययोः।
यादृगेव पुरा वृत्तं रामरावणयोः प्रभो। घटोत्कचस्तु विंशत्या नाराचानां स्तनान्तरे। ४१००
अलम्बुषमथो विद्ध्वा सिंहवद्व्यनदन्मुहुः। तथैवालम्बुषो राजन् हैडिम्बं युद्धदुर्म्मदं।
विद्ध्वा विद्ध्वाऽनदद्धृष्टः पूरयन् खं समन्ततः। तथा तौ भृशसंक्रुद्धौ राक्षसेन्द्रौ महाबलौ।
निर्व्विशेषमयुध्येतां मायाभिरितरेतरं। मायाशतसृजौ नित्यं मोहयन्तौ परस्परं।
मायायुद्धेषु कुशलौ मायायुद्धमयुध्यतां। यां यां घटोत्कचो युद्धे मायां दर्शयते नृप।
तां तामलम्बुषो राजन् माययैव निजघ्निवान्। तं तथा युध्यमानन्तु मायायुद्धविशारदं। ४१०५
अलम्बुषं राक्षसेन्द्रं दृष्ट्वाऽक्रुध्यन्त पाण्डवाः। त एनं भृशसंविग्नाः सर्व्वतः प्रवरा रथैः।
अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनादयो नृप। त एनं कोष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिष।
सर्व्वतो व्यकिरन् बाणैरुल्काभिरिव कुञ्जरं। स तेषामस्त्रवेगं तं प्रतिहत्यास्त्रमायया।
तस्माद्रथव्रजान्मुक्तो वनदाहादिव द्विपः। स विस्फार्य्य धनुर्घोरमिन्द्राशनिसमस्वनं।
मारुतिं पञ्चविंशत्या भैमसेनिञ्च पञ्चभिः। युधिष्ठिरं त्रिभिर्व्विद्ध्वा सहदेवञ्च सप्तभिः। ४११०
नकुलञ्च त्रिसप्तत्या द्रौपदेयांश्च मारिष। पञ्चभिः पञ्चभिर्व्विद्ध्वा घोरं नादं ननाद ह।

तं भीमसेनो नवभिः सहदेवस्तु पञ्चभिः । युधिष्ठिरः शतेनैव राक्षसं प्रत्यविध्यत ।
नकुलस्तु चतुःषष्ट्या द्रौपदेयास्त्रिभिस्त्रिभिः । हैडिम्बो राक्षसं विद्ध्वा युद्धे पञ्चाशता शरैः ।
पुनर्विव्याध सप्तत्या ननाद च महाबलः । तस्य नादेन महता कम्पितेयं वसुन्धरा ।
सपर्व्वतवना राजन् सपादपजलाशया । सोऽतिविद्धो महेष्वासैः सर्व्वतस्तैर्महारथैः । ४११५
प्रतिविव्याध तान् सर्व्वान् पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । तं क्रुद्धं राक्षसं युद्धे प्रतिक्रुद्धस्तु राक्षसः ।
हैडिम्बो भरतश्रेष्ठ शरैर्विव्याध सप्तभिः । सोऽतिविद्धो बलवता राक्षसेन्द्रो महाबलः ।
व्यसृजत् सायकांस्तूर्णं रुक्मपुङ्खान् शिलाशितान् । ते शरा नतपर्व्वाणो विविशू राक्षसं तदा ।
रुषिताः पन्नगा यद्वद्गिरिशृङ्गं महाबलाः । ततस्ते पाण्डवा राजन् समन्तान्निशिताञ्छरान् ।
प्रेषयामासुरुद्विग्ना हैडिम्बश्च घटोत्कचः । स बध्यमानः समरे पाण्डवैर्जितकाशिभिः । ४१२०
मर्त्यधर्म्ममनुप्राप्तः कर्त्तव्यं नान्वपद्यत । ततः समरशौण्डो वै भैमसेनिर्महाबलः ।
समीक्ष्य तदवस्थं तं बधायास्य मनो दधे । वेगञ्चक्रे महान्तञ्च राक्षसेन्द्ररथम्प्रति ।
दग्धाद्रिकूटशृङ्गाभं भिन्नाञ्जनचयोपमं । रथाद्रथमभिद्रुत्य क्रुद्धो हैडिम्बिराक्षिपत् ।
उद्बवर्ह रथाच्चापि पन्नगं गरुडो यथा । समुत्क्षिप्य च बाहुभ्यामाविध्य च पुनः पुनः ।
निष्पिपेष क्षितौ क्षिप्रं पूर्णं कुम्भमिवाश्मनि । बललाघवसम्पन्नः सम्पन्नो विक्रमेण च । ४१२५
भैमसेनीरणे क्रुद्धः सर्व्वसैन्यान्यभीषयत् । सविस्फुटितसर्व्वाङ्गश्चूर्णितास्थिर्विभीषणः ।
घटोत्कचेन वीरेण हतः शालकटङ्कटः । ततः सुमनसः पार्था हते तस्मिन्निशाचरे ।
चुक्रुशुः सिंहनादांश्च वासांस्यादुधुवुश्च ह । तावकाश्च हतं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं महाबलं ।
अलम्बुषं तथा शूरं विशीर्णमिव पर्व्वतं । हाहाकारमकार्षुश्च सैन्यानि भरतर्षभ ।
जनाश्च तद्ददृशिरे रक्षः कौतूहलान्विताः । यदृच्छया निपतितं भूमावङ्गारकं यथा । ४१३०
घटोत्कचस्तु तद्धत्वा रक्षोबलवतांवरः । मुमोच बलवन्नादं बलं हत्वेव वासवः ।
स पूज्यमानः पितृभिः सबान्धवैर्घटोत्कचः कर्म्मणि दुष्करे कृते । रिपुं निहत्याभिननन्द वै तदा ह्यलम्बुषं पक्वमलम्बुषं यथा ।
ततो निनादः सुमहान् समुत्थितः सशङ्खनानाविधबाणघोषवान् । निशम्य तं प्रत्यनदंस्तु कौरवास्ततोध्वनिर्भुवनमथास्पृशद्भृशं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथबधपर्व्वणि अलम्बुषबधे नव धिकशततोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भारद्वाजं कथं युद्धे युयुधानो न्यवारयत् । सञ्जयाचक्ष्व तत्त्वेन परं कौतूहलं हि मे ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् महाप्राज्ञ सङ्ग्रामं लोमहर्षणं । द्रोणस्य पाण्डवैः सार्द्धं युयुधानपुरोगमैः । ४१३५
बध्यमानं बलं दृष्ट्वा युयुधानेन मारिष । अभ्यद्रवत् स्वयं द्रोणः सात्यकिं सत्यविक्रमं ।
तमापतन्तं सहसा भारद्वाजं महारथं । सात्यकिः पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत् ।
द्रोणोऽपि युधि विक्रान्तो युयुधानं समाहितः । अविध्यत् पञ्चभिस्तूर्णं हेमपुङ्खैः शरैः शितैः ।
ते वर्म्म भित्त्वा सुदृढं द्विषत्पिशितभोजनाः । अभ्ययुर्धरणीं राजन् श्वसन्त इव पन्नगाः ।

दीर्घबाहुरभिक्रुद्धस्तोत्रार्द्दित इव द्विपः । द्रोणं पञ्चाशताऽविध्यन्नाराचैरग्निसन्निभैः । ४१४०
भारद्वाजो रणे विद्धो युयुधानेन सत्वरं । सात्यकिं बहुभिर्ब्बाणैर्यतमानमविध्यत ।
ततः क्रुद्धो महेष्वासो भूय एव महाबलः । सात्वतं पीडयामास शरेणानतपर्व्वणा ।
स वध्यमानः समरे भारद्वाजेन सात्यकिः । नान्वपद्यत कर्त्तव्यं किञ्चिदेव विशाम्पते ।
विषण्णवदनश्चापि युयुधानोऽभवन्नृप । भारद्वाजं रणे दृष्ट्वा विसृजन्तं शितान् शरान् ।
तन्तु सम्प्रेक्ष्य ते पुत्त्राः सैनिकाश्च विशाम्पते । प्रहृष्टमनसो भूत्वा सिंहवद्व्यनदन्मुहुः । ४१४५
तं श्रुत्वा निनदं घोरं पीड्यमानञ्च माधवं । युधिष्ठिरोऽब्रवीद्राजा सर्व्वसैन्यानि भारत ।
एष वृष्णिवरो वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः । ग्रस्यते युधि वीरेण भानुमानिव राहुणा ।
अभिद्रवत गच्छध्वं सात्यकिर्यत्र युध्यते । धृष्टद्युम्नञ्च पाञ्चाल्यमिदमाह जनाधिपः ।
अभिद्रव द्रुतं द्रोणं किमु तिष्ठसि पार्षत । न पश्यसि भयं द्रोणाद्घोरं नः समुपस्थितं ।
असौ द्रोणो महेष्वासो युयुधानेन संयुगे । क्रीडते सूत्रबद्धेन पक्षिणा बालको यथा । ४१५०
तत्रैव सर्व्वे गच्छन्तु भीमसेनपुरोगमाः । त्वयैव सहिताः सर्व्वे युयुधानरथं प्रति ।
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि त्वामहं सहसैनिकः । सात्यकिं मोचयस्वाद्य यमदंष्ट्रान्तरं गतं ।
एवमुक्त्वा ततो राजा सर्व्वसैन्येन भारत । अभ्यद्रवद्रणे द्रोणं युयुधानस्य कारणात् ।
तत्रारावो महानासीत् द्रोणमेकं युयुत्सतां । पाण्डवानाञ्च भद्रन्ते सृञ्जयानाञ्च सर्व्वशः ।
ते समेत्य नरव्याघ्र भारद्वाजं महारथं । अभ्यवर्षंस्त्वरैस्तीक्ष्णैः कङ्कबर्हिणवाजितैः । ४१५५
स्मयन्नेव तु तान् वीरान् द्रोणः प्रत्यग्रहीत् स्वयं । अतिथीनागतान् यद्वत् सलिलेनासनेन च ।
तर्पितास्ते शरैस्तस्य भारद्वाजस्य धन्विनः । आतिथेयं गृहं प्राप्य नृपतेऽतिथयो यथा ।
भारद्वाजञ्च ते सर्व्वे न शेकुः प्रतिवीक्षितुं । मध्यन्दिनमनुप्राप्तं सहस्रांशुमिव प्रभो ।
तांस्तु सर्व्वान् महेष्वासान् द्रोणः शस्त्रभृतांवरः । अतापयच्छरव्रातैर्गभस्तिभिरिवांशुमान् ।
वध्यमाना महाराज पाण्डवाः सृञ्जयास्तथा । त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्कमग्ना इव द्विपाः । ४१६०
द्रोणस्य च व्यदृश्यन्त विसर्पन्तो महाशराः । गभस्तय इवार्कस्य प्रतपन्तः समन्ततः ।
तस्मिन् द्रोणेन निहताः पाञ्चालाः पञ्चविंशतिः । महारथाः समाख्याता धृष्टद्युम्नस्य सम्मताः ।
पाण्डूनां सर्व्वसैन्येषु पाञ्चालानां तथैव च । द्रोणं स्म ददृशुः शूरं विनिघ्नन्तं वरान् वरान् ।
कैकेयानां शतं हत्वा विद्राव्य च समन्ततः । द्रोणस्तस्थौ महाराज व्यादितास्य इवान्तकः ।
पाञ्चालान् सृञ्जयान्मत्स्यान् कैकयांश्च नराधिप । द्रोणोऽजयन्महाबाहुः शतशोऽथ सहस्रशः । ४१६५
तेषां समभवच्छब्दो विद्धानां द्रोणसायकैः । वनौकसामिवारण्ये व्याप्तानां धूमकेतुना ।
तत्र देवाः सगन्धर्व्वाः पितरश्चाब्रुवन्नृप । एते द्रवन्ति पाञ्चालाः पाण्डवाश्च ससैनिकाः ।
तं तथा समरे द्रोणं निघ्नन्तं सोमकान् रणे । न चाप्यभिययुः केचिदपरे नैव विव्यधुः ।
वर्त्तमाने तथा रौद्रे तस्मिन् वीरवरक्षये । अशृणोत् सहसा पार्थः पाञ्चजन्यस्य निस्वनं ।

पूरितो वासुदेवेन शङ्खराट् स्वनते भृशं। युध्यमानेषु वीरेषु सैन्धवस्याभिरक्षिषु। ४१७०
नदत्सु धार्त्तराष्ट्रेषु विजयस्य रथम्प्रति। गाण्डीवस्य च निर्घोषे विप्रनष्टे समन्ततः।
कश्मलाभिहतो राजा चिन्तयामास पाण्डवः। न नूनं स्वस्ति पार्थाय यथा नदति शङ्खराट्।
कौरवाश्च यथा हृष्टा विनदन्ति मुहुर्मुहुः। एवं सञ्चिन्तयित्वा तु व्याकुलेनान्तरात्मना।
अजातशत्रुः कौन्तेयः सात्वतं प्रत्यभाषत। वाष्पगद्गदया वाचा मुह्यमानो मुहुर्मुहुः।
कृत्यस्यानन्तरापेक्षी शैनेयं शिनिपुङ्गवं। १४४

॥ युधिष्ठिर उवाच॥ यः स धर्म्मः पुरा दृष्टः सद्भिः शैनेय शाश्वतः। साम्पराये सुहृत्कृत्ये तस्य कालोऽयमागतः।
सर्व्वेष्वपि च योधेषु चिन्तयन् शिनिपुङ्गव। त्वत्तः सुहृत्तमं कञ्चिन्नाभिजानामि सात्यके।
यो हि प्रीतमना नित्यं यश्च नित्यमनुव्रतः। स कार्य्यः साम्पराये तु नियोज्य इति मे मतिः।
यथा च केशवो नित्यं पाण्डवानां परायणं। तथा त्वमपि वार्ष्णेय कृष्णतुल्यपराक्रमः।
सोऽहं भारं समाधास्ये त्वयि तं वोढुमर्हसि। अभिप्रायञ्च मे नित्यं न वृथा कर्त्तुमर्हसि। ४१८०
स त्वं भ्रातुर्व्वयस्यस्य गुरोरपि च संयुगे। कुरु कृच्छ्रे सहायार्थमर्ज्जुनस्य नरर्षभ।
त्वं हि सत्यव्रतः शूरो मित्राणामभयङ्करः। लोके विख्यायसे वीर कर्म्मभिः सत्यवागिति।
यो हि शैनेय मित्रार्थे युध्यमानस्त्यजेत्तनुं। पृथिवीञ्च द्विजातिभ्यो यो दद्यात् स समो भवेत्।
श्रुताश्च बहवोऽस्माभी राजानो ये दिवं गताः। दत्त्वेमां पृथिवीं कृत्स्नां ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि।
एवं त्वामपि धर्म्मात्मन् प्रयाचेऽहं कृताञ्जलिः। पृथिवीदानतुल्यं स्यादधिकम्वा फलं विभो। ४१८५
एक एव सदा कृष्णो मित्राणामभयङ्करः। रणे संत्यजति प्राणान् द्वितीयस्त्वञ्च सात्यके।
विक्रान्तस्य च वीरस्य युद्धे प्रार्थयतो यशः। शूर एव सहायः स्यान्नेतरः प्राकृतो जनः।
ईदृशे तु परामर्शे वर्त्तमानस्य माधव। त्वदन्यो हि रणे गोप्ता विजयस्य न विद्यते।
श्लाघन्नेव हि कर्म्माणि शतशस्तव पाण्डवः। मम सञ्जनयन् हर्षं पुनःपुनरकीर्त्तयत्।
लघुहस्तश्चित्रयोधी तथा लघुपराक्रमः। प्राज्ञः सर्व्वास्त्रविच्छूरो मुह्यते न च संयुगे।
महास्कन्धो महोरस्को महाबाहुर्म्महाहनुः। महाबलो महावीर्य्यः स महात्मा महारथः।
शिष्यो मम सखा चैव प्रियोऽस्याहं प्रियश्च मे। युयुधानः सहायो मे प्रमथिष्यति कौरवान्।
अस्मदर्थञ्च राजेन्द्र सन्नह्येद्यदि केशवः। रामो वाप्यनिरुद्धो वा प्रद्युम्नो वा महारथः।
गदो वा सारणो वापि साम्बो वा सहवृष्णिभिः। सहायार्थं महाराज सङ्ग्रामोत्तममूर्द्धनि।
तथाप्यहं नरव्याघ्रं शैनेयं सत्यविक्रमं। साहाय्ये विनियोक्ष्यामि नास्ति योऽन्यो हि तत्समः।
इति द्वैतवने तात स मुवाच धनञ्जयः। परोक्षे त्वद्गुणांस्तथ्यान् कथयन्नार्य्यसंसदि।
तस्य त्वमेवं सङ्कल्पं न वृथा कर्त्तुमर्हसि। धनञ्जयस्य वार्ष्णेय मम भीमस्य चोभयोः।
यच्चापि तीर्थानि चरन्नगच्छं द्वारकां प्रति। तत्राहमपि ते भक्तिमर्ज्जुनं प्रति दृष्टवान्।
न तत्सौहृदमन्येषु मया शैनेय लक्षितं। यथा त्वमस्मान् भजसे वर्त्तमानानुपप्लवे।

सोऽभिजात्या च भक्त्या च सख्यस्याचार्य्यकस्य च । सौहृदस्य च वीर्य्यस्य कुलीनत्वस्य माधव । ४२००
सत्यस्य च महाबाहो अनुकम्पार्थमेव च । अनुरूपं महेष्वास कर्म्म त्वं कर्त्तुमर्हसि ।
सुयोधनो हि सहसा गतो द्रोणेन दंशितः । पूर्व्वमेवानुयातास्ते कौरवाणां महारथाः ।
सुमहान्निनदश्चैव श्रूयते विजयं प्रति । स शैनेय जवेनाशु गन्तुमर्हसि मानद ।
भीमसेनो वयञ्चैव सम्यत्ताः ससैनिकाः । द्रोणमावारयिष्यामो यदि त्वां प्रति यास्यति ।
पश्य शैनेय सैन्यानि द्रवमाणानि संयुगे । महान्तञ्च रणे शब्दं दीर्य्यमाणाञ्च भारतीं । ४२०५
महामारुतवेगेन समुद्रमिव पर्व्वसु । धार्त्तराष्ट्रबलं तात विक्षिप्तं सव्यसाचिना ।
रथैर्व्विपरिधावद्भिर्मनुष्यैश्च हयैश्च ह । सैन्यं रजः समुद्भूतमेतत् सम्परिवर्त्तते ।
संवृतः सिन्धुसौवीरैर्नखरप्रासयोधिभिः । अत्यन्तोपचितैः शूरैः फाल्गुनः परवीरहा ।
नैतद्बलमसंवार्य्य शक्यो जेतुं जयद्रथः । एते हि सैन्धवस्यार्थे सर्व्वे सन्त्यक्तजीविताः ।
शरशक्तिध्वजवरं हयनागसमाकुलं । पश्यैतद्धार्त्तराष्ट्राणामनीकं सुदुरासदं । ४२१०
शृणु दुन्दुभिनिर्घोषं शङ्खशब्दांश्च पुष्कलान् । सिंहनादरवांश्चैव रथनेमिस्वनांस्तथा ।
नागानां शृणु शब्दञ्च पत्तीनाञ्च सहस्रशः । सादिनां द्रवताञ्चैव शृणु कम्पयतां महीं ।
पुरस्तात् सैन्धवानीकं द्रोणानीकञ्च पृष्ठतः । बहुत्वाद्धि नरव्याघ्र देवेन्द्रमपि पीडयेत् ।
अपर्य्यन्ते बले मग्नो जह्यादपि च जीवितं । तस्मिंश्च निहते युद्धे कथं जीवेत मादृशः ।
सर्व्वथाऽहमनुप्राप्तः सुकृच्छ्रं त्वयि जीवति । श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयश्च पाण्डवः । ४२१५
लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च प्रविष्टस्तात भारतीं । सूर्य्योदये महाबाहुर्दिवसश्चातिवर्त्तते ।
तन्न जानामि वार्ष्णेय यदि जीवति वा न वा । कुरूणाञ्चापि तत्सैन्यं सागरप्रतिमं महत् ।
एक एव च बीभत्सुः प्रविष्टस्तात भारतीं । अविषह्यां महाबाहुः सुरैरपि महाहवे ।
न हि मे वर्त्तते बुद्धिरद्य युद्धे कथञ्चन । द्रोणोऽपि रभसो युद्धे मम पीडयते बलं ।
प्रत्यक्षन्ते महाबाहो यथाऽसौ चरति द्विजः । युगपच्च समेतानां कार्य्याणां त्वं विचक्षणः । ४२२०
महार्थं लघुसंयुक्तं कर्त्तुमर्हसि मानद । तस्य मे सर्व्वकार्य्येषु कार्य्यमेतन्मतं महत ।
अर्ज्जुनस्य परित्राणं कर्त्तव्यमिति संयुगे । नाहं शोचामि दाशार्हं गोप्तारं जगतः पतिं ।
स हि शक्तो रणे तात त्रीन् लोकानपि सङ्गतान् । विजेतुं पुरुषव्याघ्रः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
किं पुनर्धार्त्तराष्ट्रस्य बलमेतत् सुदुर्ब्बलं । अर्ज्जुनस्त्वेष वार्ष्णेय पीडितो बहुभिर्युधि ।
प्रजह्यात् समरे प्राणान् तस्माद्विन्दामि कश्मलं । तस्य त्वं पदवीं गच्छ गच्छेयुस्तादृशा यथा । ४२२५
तादृशस्येदृशे काले मादृशेनाभिनोदितः । रणे वृष्णिप्रवीराणां द्वावेवातिरथौ स्मृतौ ।
प्रद्युम्नश्च महाबाहुस्त्वञ्च सात्त्वत विश्रुतः । अस्त्रे नारायणसमः सङ्कर्षणसमो बले ।
वीरतायां नरव्याघ्र धनञ्जयसमो ह्यसि । भीष्मद्रोणावतिक्रम्य सर्व्वयुद्धविशारदं ।
त्वामेव पुरुषव्याघ्रं लोके सन्तः प्रचक्षते । नाशक्यं विद्यते लोके सात्यकेरिति माधव ।

तत्त्वां यदभिवक्ष्यामि तत्कुरुष्व महाबल। सम्भावनां हि लोकस्य मम पार्थस्य चाभयोः। ४२११
नान्यथा त्वं महाबाहो सम्प्रकर्त्तुमिहार्हसि। परित्यज्य प्रियान् प्राणान्रणे विचर वीरवत्।
न हि शैनेय दाशार्हो रणे रक्षति जीवितं। अयुद्धमनवस्थानं सङ्ग्रामे च पलायनं।
भीरूणामसतां मार्गो नैष दाशार्ह सेवितः। तवार्ज्जुनो गुरुस्तात धर्म्मात्मा शिनिपुङ्गव।
वासुदेवो गुरुश्चापि तव पार्थस्य धीमतः। कारणद्वयमेतद्धि जानंस्त्वामहमब्रुवं।
मावमंस्था वचो मह्यं गुरुस्तव गुरोर्ह्यहं। वासुदेवमतञ्चैव मम चैवार्ज्जुनस्य च। ४२७५
सत्यमेतन्मयोक्तन्ते याहि यत्र धनञ्जयः। एतद्वचनमाज्ञाय मम सत्यपराक्रम।
प्रविशैतद्बलं तात धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्म्मतेः। प्रविश्य च यथान्यायं सङ्गम्य च महारथैः।
यथार्हमात्मनः कर्म्म रणे सात्त्वत दर्शय।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथबधपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये दशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११० ॥

॥ सञ्जय उवाच॥ प्रीतियुक्तञ्च हृद्यञ्च मधुराक्षरमेव च। कालयुक्तञ्च चित्रञ्च न्याय्यं यच्चापि भाषितं।
धर्म्मराजस्य तद्वाक्यं निशम्य शिनिपुङ्गवः। सात्यकिर्भरतश्रेष्ठ प्रत्युवाच युधिष्ठिरं। ४२८०
श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्व्वमेतन्मयाच्युत। न्याययुक्तञ्च चित्रञ्च फाल्गुनार्थे यशस्करं।
एवंविधे तथा काले मादृशं प्रेक्ष्य सम्मतं। वक्तुमर्हसि राजेन्द्र यथा पार्थं तथैव मां।
न मे धनञ्जयस्यार्थे प्राणा रक्ष्याः कथञ्चन। त्वत्प्रयुक्तः पुनरहं किन्न कुर्य्यां महाहवे।
लोकत्रयं योधयेयं सदेवासुरमानुषं। त्वत्प्रयुक्तो नरेन्द्रेह किमुतैतत् सुदुर्ब्बलं।
सुयोधनबलन्त्वद्य योधयिष्ये समन्ततः। विजेष्ये च रणे राजन् सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। ४२८५
कुशल्यहं कुशलिनं समासाद्य धनञ्जयं। हते जयद्रथे राजन् पुनरेष्यामि तेऽन्तिकं।
अवश्यन्तु मया सर्व्वं विज्ञाप्यस्त्वं नराधिप। वासुदेवस्य यद्वाक्यं फाल्गुनस्य च धीमतः।
दृढन्त्वभिपरीतोऽहमर्जुनेन पुनः पुनः। मध्ये सर्व्वस्य सैन्यस्य वासुदेवस्य शृण्वतः।
अद्य माधव राजानमप्रमत्तोऽनुपालय। आर्य्यां युद्धे मतिं कृत्वा यावद्धन्मि जयद्रथं।
त्वयि चाहं महाबाहो प्रद्युम्ने वा महारथे। नृपं निक्षिप्य गच्छेयं निरपेक्षो जयद्रथं। ४२९०
जानीषे हि रणे द्रोणं कुरुषु श्रेष्ठसम्मतं। प्रतिज्ञातं हि तेनेदं पठ्यमानेन वै प्रभो।
ग्रहणे धर्म्मराजस्य भारद्वाजोऽपि गृध्यति। शक्तश्चापि रणे द्रोणो निग्रहीतुं युधिष्ठिरं।
एवं त्वयि समाधाय धर्म्मराजं नरोत्तमं। अहमद्य गमिष्यामि सैन्धवस्य बधाय हि।
जयद्रथञ्च हत्वाऽहं द्रुतमेष्यामि माधव। धर्म्मराजं न चेत् द्रोणो निगृह्णीयाद्रणे बलात्।
निगृहीते नरश्रेष्ठे भारद्वाजेन माधव। सैन्धवस्य बधो न स्यान्ममाप्रीतिस्तथा भवेत्। ४२९५
एवं गते नरश्रेष्ठे पाण्डवे सत्यवादिनि। अस्माकं गमनं व्यक्तं वनं प्रति भवेत्पुनः।
सोऽयं मम जयो व्यक्तं व्यर्थ एव भविष्यति। यदि द्रोणो रणे क्रुद्धो निगृह्णीयाद्युधिष्ठिरं।
सत्वमद्य महाबाहो प्रियार्थं मम माधव। जयार्थञ्च यशोऽर्थञ्च रक्ष राजानमाहवे।

स भवान्मयि निक्षेपो निक्षिप्तः सव्यसाचिना । भारद्वाजाद्भयं नित्यं मन्यमानेन वै प्रभो ।
तस्यापि च महाबाहो नित्यं पश्यामि संयुगे । नान्यं हि प्रतियोद्धारं रौक्मिणेयादृते प्रभो । ४२६०
मां चापि मन्यते युद्धे भारद्वाजस्य धीमतः । सोऽहं सम्भावनाञ्चैतामाचार्य्यवचनन्तु तत् ।
पृष्ठतो नोत्सहे कर्त्तुं त्वां वा त्यक्तुं महीपते । आचार्य्यो लघुहस्तत्वादभेद्यकवचावृतः ।
उपलभ्य रणे क्रीडेद्यथा शकुनिना शिशुः । यदि कार्ष्णिर्धनुष्पाणिरिह स्यान्मकरध्वजः ।
तस्मै त्वां विसृजेयं वै स त्वां रक्षेद्यथाऽर्जुनः । कुरु त्वमात्मनो गुप्तिं कस्ते गोप्ता गते मयि ।
यः प्रतीयाद्रणे द्रोणं यावद्गच्छामि पाण्डवं । मा च ते भयमद्यास्तु राजन्नर्जुनसम्भवं । ४२६५
न स जातु महाबाहुर्भारमुद्यम्य सीदति । ये च सौवीरका योधास्तथा सैन्धवपौरवाः ।
उदीच्या दाक्षिणात्याश्च ये चान्येऽपि महारथाः । ये च कर्णमुखा राजन् रथोदाराः प्रकीर्त्तिताः ।
एतेऽर्जुनस्य क्रुद्धस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं । उद्युक्ता पृथिवी सर्व्वा ससुरासुरमानुषा ।
सराक्षसगणा राजन् सकिन्नरमहोरगा । जङ्गमाः स्थावराः सर्व्वे नालं पार्थस्य संयुगे ।
एवं ज्ञात्वा महाराज व्येतु ते भीर्धनञ्जये । यत्र वीरौ महेष्वासौ कृष्णौ सत्यपराक्रमौ । ४२७०
न तत्र कर्म्मणो व्यापत्कथञ्चिदपि विद्यते । दैवं कृतास्त्रतां योगममर्षमपि चाहवे ।
कृतज्ञतां दयाञ्चैव भ्रातुस्त्वमनुचिन्तय । मयि चाप्यपयाते वै गच्छमानेऽर्जुनं प्रति ।
द्रोणे चित्रास्त्रतां सङ्ख्ये राजंस्त्वमनुचिन्तय । आचार्य्यो हि भृशं राजन्निग्रहे तव गृध्यति ।
प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्यां कर्त्तुञ्च भारत । कुरुष्वाद्यात्मनो गुप्तिं कस्ते गोप्ता गते मयि ।
यद्यहं प्रत्ययात् पार्थ गच्छेयं फाल्गुनं प्रति । न त्वहं त्वां महाराज अनिक्षिप्य महाहवे । ४२७५
क्वचिद्यास्यामि कौरव्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । एतद्विचार्य्य बहुधा बुद्ध्या बुद्धिमतां वर ।
दृष्ट्वा श्रेयः परं बुद्ध्या ततो राजन् प्रशाधि मां ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव । न तु मे शुध्यते भावः श्वेताश्वं प्रति मारिष ।
करिष्ये परमं यत्नमात्मनो रक्षणे ह्यहं । गच्छ त्वं समनुज्ञातो यत्र यातो धनञ्जयः ।
आत्मसंरक्षणं सङ्ख्ये गमनञ्चार्ज्जुनम्प्रति । विचार्य्यैतत् स्वयं बुद्ध्या गमनं तत्र रोचये । ४२८०
स त्वमातिष्ठ यानाय यत्र यातो धनञ्जयः । ममापि रक्षणं भीमः करिष्यति महाबलः ।
पार्षतश्च ससोदर्य्यः पार्थिवाश्च महाबलाः । द्रौपदेयाश्च मां तात रक्षिष्यन्ति न संशयः ।
केकया भ्रातरः पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः । विराटो द्रुपदश्चैव शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टकेतुश्च बलवान् कुन्तिभोजश्च मारिष । नकुलः सहदेवश्च पाञ्चालाः सृञ्जयास्तथा ।
एते समाहितास्तात रक्षिष्यन्ति न संशयः । न द्रोणः सह सैन्येन कृतवर्म्मा च संयुगे । ४२८५
समासादयितुं शक्तो न च मां धर्षयिष्यति । धृष्टद्युम्नश्च समरे द्रोणं क्रुद्धं परन्तपः ।
वारयिष्यति विक्रम्य वेलेव मकरालयं । यत्र स्थास्यति सङ्ग्रामे पार्षतः परवीरहा ।
द्रोणो न सैन्यं बलवत् क्रामेत्तत्र कथञ्चन । एष द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो हुताशनात् ।

कवची मथरी खड्गी धन्वी च वरभूषणः। विश्रब्धं गच्छ शैनेय माकार्षीर्मयि सम्भ्रमं।
धृष्टद्युम्नो रणे क्रुद्धं द्रोणमावारयिष्यति। ४२९०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथबधपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये एकादशाधिकशततोऽध्यायः॥ १११॥

॥ सञ्जय उवाच॥ धर्म्मराजस्य तद्वाक्यं निशम्य शिनिपुङ्गवः। स पार्थाद्भयमाशंसन् परित्यागान्महीपतेः।
अपवादं ह्यात्मनस्तु लोकात् पश्यन् विशेषतः। ते मां भीतमिति ब्रूयुरायान्तं फाल्गुनम्प्रति।
निश्चित्य बहुधैवं स सात्यकिर्युद्धदुर्म्मदः। धर्म्मराजमिदं वाक्यमब्रवीत् पुरुषर्षभः।
कृताञ्चेन्मन्यसे रक्षां स्वस्ति तेऽस्तु विशाम्पते। अनुयास्यामि बीभत्सुं करिष्ये वचनं तव।
न हि मे पाण्डवात् कश्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते। यो मे प्रियतरो राजन् सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। ४२९५
तस्याहं पदवीं यास्ये सन्देशात्तव मानद। त्वत्कृते न च मे किञ्चिदकर्त्तव्यं कथञ्चन।
यथा हि मे गुरोर्व्वाक्यं विशिष्टं द्विपदाम्बर। तथा तवापि वचनं विशिष्टतरमेव मे।
प्रिये हि तव वर्त्तेते भ्रातरौ कृष्णपाण्डवौ। तयोः प्रिये स्थितञ्चैव विद्धि मां राजपुङ्गव।
तवाज्ञां शिरसा गृह्य पाण्डवार्थमहं प्रभो। भित्त्वेदं दुर्भिदं सैन्यं प्रयास्ये नरपुङ्गव।
द्रोणानीकं विशाम्येष क्रुद्धो झष इवार्णवं। तत्र यास्यामि यत्रासौ राजन् राजा जयद्रथः। ४३००
यत्र सेनां समाश्रित्य भीतस्तिष्ठति पाण्डवात्। गुप्तो रथवरश्रेष्ठैर्द्रौणिकर्णकृपादिभिः।
इतस्त्रियोजनं मन्ये तमध्वानं विशाम्पते। यत्र तिष्ठति पार्थोऽसौ जयद्रथबधोद्यतः।
त्रियोजनगतस्यापि तस्य यास्याम्यहं पदं। आसैन्धवबधाद्राजन् सुदृढेनान्तरात्मना।
अनादिष्टस्तु गुरुणा को नु युध्येत मानवः। आदिष्टस्तु यथा राजन् कोन युध्येत मादृशः।
अभिजानामि तं देशं यत्र यास्याम्यहं प्रभो। हलशक्तिगदाप्रासचर्म्मखड्गर्ष्टितोमरं। ४३०५
इष्वस्त्रवरसम्बाधं क्षोभयिष्ये बलार्णवं। यदेतत् कुञ्जरानीकं सहस्रमनुपश्यसि।
कुलमञ्जनकं नाम यत्रैते वीर्य्यशालिनः। आस्थिता बहुभिर्म्लेच्छैर्युद्धशौण्डैः प्रहारिभिः।
नागा मेघनिभा राजन् क्षरन्त इव तोयदाः। नैते जातु निवर्त्तेरन् प्रेषिता हस्तिसादिभिः।
अन्यत्र हि बधादेषां नास्ति राजन् पराजयः। अथ यान्रथिनो राजन् सहस्रमनुपश्यसि।
एते रुक्मरथा नाम राजपुत्रा महारथाः। रथेष्वस्त्रेषु निपुणा नागेषु च विशाम्पते। ४३१०
धनुर्व्वेदे गताः पारं मुष्टियुद्धे च कोविदाः। गदायुद्धविशेषज्ञा नियुद्धकुशलास्तथा।
खड्गप्रहरणे युक्ताः सम्पाते चासिचर्म्मणोः। शूराश्च कृतविद्याश्च स्पर्द्धन्ते च परस्परं।
नित्यं हि समरे राजन् विजिगीषन्ति मानवान्। कर्णेन विहिता राजन् दुःशासनमनुव्रताः।
एतांस्तु वासुदेवोऽपि रथोदारान् प्रशंसति। सततं प्रियकामाश्च कर्णस्यैते वशे स्थिताः।
तस्यैव वचनाद्राजन् निवृत्ताः श्वेतवाहनात्। तेन क्लान्ता नच श्रान्ता दृढावरणकार्म्मुकाः। ४३१५
मदर्थे धिष्ठिता नूनं धार्त्तराष्ट्रस्य शासनात्। एतान् प्रमथ्य सङ्ग्रामे प्रियार्थं तव कौरव।
प्रयास्यामि ततः पश्चात् पदवीं सव्यसाचिनः। यांस्त्वेतानपरान्राजन् नागान् सप्तशतानिमान्।

प्रेचमे वर्म्मसंच्छन्नान् किरातैः समधिष्ठितान्। किरातराजो यान् प्रादात् द्विरदान् सव्यसाचिनः।
स्वलङ्कृतांस्तथा प्रेष्यान् इच्छन् जीवितमात्मनः। आसन्नेते पुरा राजंस्तव कर्म्मकरा दृढं।
त्वामेवाद्य युयुत्सन्ते पश्य कालस्य पर्य्ययं। एषामेते महामात्राः किराता युद्धदुर्म्मदाः। ४३१०
हस्तिशिक्षाविदश्चैव सर्व्वे चैवाग्नियोनयः। एते विनिर्ज्जिताः सङ्ख्ये सङ्ग्रामे सव्यसाचिना।
मदर्थमद्य संयत्ता दुर्य्योधनवशानुगाः। एतान् हत्वा शरै राजन् किरातान् युद्धदुर्म्मदान्।
सैन्धवस्य बधे यत्तमनुयास्यामि पाण्डवं। ये त्वेते सुमहानागा अञ्जनस्य कुलोद्भवाः।
कर्कशाश्च विनीताश्च प्रभिन्नकरटामुखाः। जाम्बूनदमयैः सर्व्वैर्व्वर्म्मभिः सुविभूषिताः।
लब्धलक्षा रणे राजन् ऐरावणसमा युधि। उत्तरात् पर्व्वतादेते तीक्ष्णैर्दस्युभिरास्थिताः। ४३२५
कर्कशैः प्रवरैर्य्योधैः कार्ष्णायसतनुच्छदैः। सन्ति गोयोनयश्चात्र सन्ति वानरयोनयः।
अनेकयोनयश्चान्ये तथा मानुषयोनयः। अनीकं समवेतानां धूमवर्णमुदीर्य्यते।
म्लेच्छानां पापकर्त्तॄणां हिमदुर्गनिवासिनां। एतद्दुर्य्योधनो लब्ध्वा समग्रं राजमण्डलं।
कृपञ्च सौमदत्तिञ्च द्रोणञ्च रथिनाम्वरं। सिन्धुराजं तथा कर्णमवमन्यत पाण्डवान्।
कृतार्थमद्य चात्मानं मन्यते कालचोदितः। ते तु सर्व्वेऽद्य सम्प्राप्ता मम नाराचगोचरं। ४३३०
न विमोक्ष्यन्ति कौन्तेय यद्यपि स्युर्म्मनोजवाः। तेन सम्भाविता नित्यं परवीर्य्योपजीविना।
विनाशमुपयास्यन्ति मच्छरौघप्रपीडिताः। ये त्वेते रथिनो राजन् दृश्यन्ते काञ्चनध्वजाः।
एते दुर्व्वारयोनाम काम्बोजा यदि ते श्रुताः। शूराश्च कृतविद्याश्च धनुर्व्वेदे च निष्ठिताः।
संहताश्च भृशं ह्येते अन्योऽन्यस्य हितैषिणः। अक्षौहिण्यश्च संरब्धा धार्त्तराष्ट्रस्य भारत।
यत्ता मदर्थे तिष्ठन्ति कुरुवीराभिरक्षिताः। अप्रमत्ता महाराज मामेव प्रत्युपस्थिताः। ४३३५
तानहं प्रमथिष्यामि तृणानीव हुताशनः। तस्मात् सर्व्वानुपासङ्गान् सर्व्वोपकरणानि च।
रथे कुर्व्वन्तु मे राजन् यथावद्रथकल्पकाः। अस्मिंस्तु किल संमर्द्दे ग्राह्यं विविधमायुधं।
यथोपदिष्टमाचार्य्यैः कार्य्यः पञ्चगुणो रथः। काम्बोजैर्हि समेष्यामि क्रुद्धैराशीविषोपमैः।
नानाशस्त्रसमावापैर्व्विविधायुधयोधिभिः। किरातैश्च समेष्यामि विषकल्पैः प्रहारिभिः।
लालितैः सततं राज्ञा दुर्य्योधनहितैषिभिः। शकैश्चापि समेष्यामि शक्रतुल्यपराक्रमैः। ४३४०
अग्निकल्पैर्दुराधर्षैः प्रदीप्तैरिव पावकैः। तथान्यैर्व्विविधैर्य्योधैः कालकल्पैर्दुरासदैः।
समेष्यामि रणे राजन् बहुभिर्युद्धदुर्म्मदैः। तस्माद्वै वाजिनो मुख्या विश्रुताः शुभलक्षणाः।
उपावृत्ताश्च पीताश्च पुनर्युज्यन्तु मे रथे।
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः सर्व्वानुपासङ्गान् सर्व्वोपकरणानि च। रथे चास्थापयद्राजा शस्त्राणि विविधानि च।
ततस्तान् सर्व्वतो युक्तान् सदश्वांश्चतुरो जनाः। रसवत् पाययामासुः पानं मदसमीरणं। ४३४५
पीतोपवृत्तान् स्नातांश्च जग्धान्नान् समलङ्कृतान्। विनीतशल्यांस्तुरगांश्चतुरो हेममालिनः।
तान्युक्तान् रुक्मवर्णाभान् विनीतान् शीघ्रगामिनः। संहृष्टमनसोऽव्यग्रान् विधिवत्कल्पितान् रथे।

महाध्वजेन सिंहेन हेमकेशरमालिना । कृतेन कौतुकैर्हैमैर्मणिविद्रुमचित्रितैः ।
पाण्डुराभ्रप्रकाशाभिः पताकाभिरलङ्कृते । हेमदण्डोच्छ्रितच्छत्रे बहुशस्त्रपरिच्छदे ।
योजयामास विधिवद्धेमभाण्डविभूषितान् । दारुकस्यानुजो भ्राता सूतस्तस्य प्रियः सखा । ४०६०
न्यवेदयद्रथं युक्तं वासवस्येव मातलिः । ततः स्नातः शुचिर्भूत्वा कृतकौतुकमङ्गलः ।
स्नातकानां सहस्रस्य स्वर्णनिष्कानवाचयत् । आशीर्वादैः परिष्वक्तः सात्यकिः श्रीमतां वरः ।
ततः समधुपर्कार्हः पीत्वा कैलातकं मधु । लोहिताक्षो बभौ तत्र मदविह्वललोचनः ।
आलभ्य वीरकांस्यञ्च हर्षेण महतान्वितः । द्विगुणीकृततेजा हि प्रज्वलन्निव पावकः ।
उत्सङ्गे धनुरादाय सशरं रथिनाम्वरः । कृतस्वस्त्ययनो विप्रैः कवची समलङ्कृतः । ४२५५
लाजैर्गन्धैस्तथा माल्यैः कन्याभिश्चाभिनन्दितः । युधिष्ठिरस्य चरणावभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
तेन मूर्द्धन्युपघ्रात आरुरोह महारथं । ततस्ते वाजिनो हृष्टाः सुपुष्टा वातरंहसः ।
अजय्या जैत्रमूहुस्तं विकुर्व्वाणाः स्म सैन्धवाः । तथैव भीमसेनोऽपि धर्म्मराजेन पूजितः ।
प्रायात्सात्यकिना सार्द्धमभिवाद्य युधिष्ठिरं । तौ दृष्ट्वा प्रविविक्षन्तौ तव सेनामरिन्दमौ ।
सपत्नास्तावकाः सर्व्वे तस्थुर्द्रोणपुरोगमाः । सन्नद्धमनुगच्छन्तं दृष्ट्वा भीमं ससात्यकिं । ४२६०
अभिनन्द्याब्रवीद्वीरस्तदा हर्षकरं वचः । अथ हर्षपरीताङ्गः सात्यकिर्भीमब्रवीत् ।
त्वं भीम रक्ष राजानमेतत्कार्य्यमतं हि ते । अहं भित्त्वा प्रवेक्ष्यामि कालपक्वमिदं बलं ।
आयत्याञ्च तदात्वे च श्रेयो राज्ञोऽभिरक्षणं । जानीषे मम वीर्य्यं त्वं तव चाहमरिन्दम ।
तस्माद्भीम निवर्त्तस्व मम चेदिच्छसि प्रियं । तथोक्तः सात्यकिं प्राह व्रज त्वं कार्य्यसिद्धये ।
अहं राज्ञः करिष्यामि रक्षां पुरुषसत्तम । एवमुक्तः प्रत्युवाच भीमसेनं स माधवः । ४४६५
गच्छ गच्छ ध्रुवं पार्थ ध्रुवो हि विजयो मम । यन्मे गुणानुरक्तश्च त्वमद्य वशमास्थितः ।
निमित्तानि च धन्यानि यथा भीम वदन्ति मां । निहते सैन्धवे पापे पाण्डवेन महात्मना ।
परिष्वजिष्ये राजानं धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरं । एतावदुक्त्वा भीमन्तु विसृज्य च महायशाः ।
सम्प्रैक्षत तावकं सैन्यं व्याघ्रो मृगगणानिव । तं दृष्ट्वा प्रतिवीक्षन्तं सैन्यं तव जनाधिप ।
भूय एवाभवन्मूढं सुभृशं चाप्यकम्पत । ततः प्रयातः सहसा तव सैन्यं स सात्यकिः । ४३७०
दिदृक्षुरर्जुनं राजन् धर्म्मराजस्य शासनात् ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि सात्यकिप्रवेशे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रयाते तव सैन्यन्तु युयुधाने युयुत्सया । धर्म्मराजो महाराज सेनानीकेन संवृतः ।
प्रायाद्द्रोणरथं प्रेप्सुर्युयुधानस्य पृष्ठतः । ततः पाञ्चालराजस्य पुत्त्रः समरदुर्म्मदः ।
प्राक्रोशत्पाण्डवानीके वसुदानश्च पार्थिवः । आगच्छत प्रहरत द्रुतं विपरिधावत ।
यथा सुखेन गच्छेत सात्यकिर्युद्धदुर्म्मदः । महारथा हि बहवो यतिष्यन्त्यस्य निर्जये । ४३७५
इति ब्रुवन्तो वेगेन निपेतुस्ते महारथाः । वयम्प्रतिजिगीषन्तस्तत्र तान् समभिद्रुताः

ततः शब्दो महानासीत् युयुधानरथम्प्रति। आकीर्य्यमाणा धावन्ती तव पुत्त्रस्य वाहिनी।
सात्त्वतेन महाराज शतधाऽभिव्यशीर्य्यत। तस्यां विदीर्य्यमाणायां शिनेः पुत्त्रो महारथः।
सप्तवीरान् महेष्वासान् अग्रानीकेष्वपोथयत्। अथान्यानपि राजेन्द्र नानाजनपदेश्वरान्।
शरैरनलसङ्काशैर्निन्ये वीरान् यमक्षयं। शतमेकेन विव्याध शतेनैकञ्च पत्रिणां। ४३८०
द्विपारोहान् द्विपांश्चैव हयारोहान् हयांस्तथा। रथिनः साश्वसूतांश्च जघानेशः पशूनिव।
तं तथा द्रुतकर्म्माणं शरसम्पातवर्षिणं। न केचनाभ्यधावन्त सात्यकिं तव सैनिकाः।
ते भीता मृद्यमानाश्च प्रमृष्टा दीर्घबाहुना। आयोधनं जहुर्व्वीरा दृष्ट्वा तमतिमानिनं।
तमेकं बहुधा पश्यन्मोहितास्तस्य तेजसा। रथैर्व्विमथितैश्चैव भग्ननीडैश्च मारिष।
चक्रैर्व्विमथितैश्छत्रैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः। अनुकर्षैः पताकाभिः शिरस्त्राणैः सकाञ्चनैः। ४३८५
बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः साङ्गदैश्च विशाम्पते। हस्तिहस्तोपमैश्चापि भुजङ्गाभोगसन्निभैः।
ऊरुभिः पृथिवी च्छन्ना मनुजानां नराधिप। शशाङ्कसन्निभैश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः।
पतितैर्ऋषभाक्षाणां सा बभावतिमेदिनी। गजैश्च बहुधाच्छिन्नैः शयानैः पर्व्वतोपमैः।
रराजातिभृशं भूमिर्व्विकीर्णैरिव पर्व्वतैः। तपनीयमयैर्योक्त्रैर्मुक्ताजालविभूषितैः।
उरश्छदैर्व्विचित्रैश्च व्यशोभन्त तुरङ्गमाः। गतसत्त्वा महीम्प्राप्य प्रमृष्टा दीर्घबाहुना। ४३९०
नानाविधानि सैन्यानि तव हत्वा तु सात्त्वतः। प्रविष्टस्तावकं सैन्यं द्रावयित्वा चमूं भृशं।
ततस्तेनैव मार्गेण येन यातो धनञ्जयः। इयेष सात्यकिर्गन्तुं ततो द्रोणेन वारितः।
भारद्वाजं समासाद्य युयुधानस्तु सात्यकिः। न न्यवर्त्तत संक्रुद्धो वेलामिव जलाशयः।
निवार्य्य तु रणे द्रोणो युयुधानं महारथं। विव्याध निशितैर्व्वाणैः पञ्चभिर्म्मर्म्मभेदिभिः।
सात्यकिस्तु रणे द्रोणं राजन् विव्याध सप्तभिः। हेमपुङ्खैः शिलाधौतैः कङ्कबर्हिणवाजितैः। ४३९५
तं षड्भिः सायकैर्द्रोणः साश्वयन्तारमार्दयत्। सतन्न ममृषे द्रोणं युयुधानो महारथः।
सिंहनादं ततः कृत्वा द्रोणं विव्याध सात्यकिः। दशभिः सायकैश्चान्यैः षड्भिरष्टाभिरेव च।
युयुधानः पुनर्द्रोणं विव्याध दशभिः शरैः। एकेन सारथिञ्चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान्।
ध्वजमेकेन वाणेन विव्याध युधि मारिष। तं द्रोणः साश्वयन्तारं सरथध्वजमाशुगैः।
त्वरन् प्राच्छादयद्वाणैः शलभानामिव व्रजैः। तथैव युयुधानोऽपि द्रोणं बहुभिराशुगैः। ४४००
आच्छादयत सम्भ्रान्तस्ततो द्रोण उवाच ह। तवाचार्य्यो रणं हित्वा गतः कापुरुषो यथा।
युध्यमानञ्च मां हित्वा प्रदक्षिणमवर्त्तत। त्वं हि मे युध्यतोनाद्य जीवन् यास्यसि माधव।
यदि मां त्वं रणे हित्वा न यास्याचार्य्यवद्द्रुतं।
॥ सात्यकिरुवाच॥ धनञ्जयस्य पदवीं धर्म्मराजस्य शासनात्। गच्छामि स्वस्ति ते ब्रह्मन्न मे कालात्ययो भवेत्।
आचार्य्यानुगतो मार्गः शिष्यैरन्वास्यते सदा। तस्मादेव व्रजाम्याशु यथा मे स गुरुर्गतः। ४४०५
॥ सञ्जय उवाच॥ एतावदुक्त्वा शैनेय आचार्य्यं परिवर्जयन्। प्रयातः सहसा राजन् सारथिञ्चेदमब्रवीत्।

द्रोणः करिष्यते यत्नं सर्व्वथा मम वारणे । यत्तो याहि रणे सूत शृणु चेदं वचः परं ।
एतदालोक्यते सैन्यमावन्त्यानां महाप्रभं । अस्यानन्तरतस्त्वेतत् दाक्षिणात्यं महद्बलं ।
तदनन्तरमेतच्च वाह्लिकानां महद्बलं । वाह्लिकाभ्याशतोयुक्तं कर्णस्य च महद्बलं ।
अन्योऽन्येन हि सैन्यानि भिन्नान्येतानि सारथे । अन्योऽन्यं समुपाश्रित्य तिष्ठन्ति रणाजिरे । ४४१०
एतदन्तरमासाद्य चोदयाश्वान् प्रहृष्टवत् । मध्यमं जवमास्थाय वह मामत्र सारथे ।
वाह्लिका यत्र दृश्यन्ते नानाप्रहरणोद्यताः । दाक्षिणात्याश्च बहवः सूतपुत्रपुरोगमाः ।
हस्त्यश्वरथसम्बाधं यच्चानीकं विलोक्यते । नानादेशसमुत्थैश्च पदातिभिरधिष्ठितं ।
एतावदुक्त्वा यन्तारं ब्राह्मणं परिवर्ज्जयन् । मध्यतो याहि यच्चोग्रं कर्णस्य च महद्बलं ।
तं द्रोणोऽनुययौ क्रुद्धो विकिरन् विशिखान् बहून् । युयुधानं महाभागं गच्छन्तमनिवर्त्तिनं । ४४१५
कर्णस्य सैन्यं सुमहदभिहत्य शितैः शरैः । प्राविशद्भारतीं सेनामपर्य्यन्तां स सात्यकिः ।
प्रविष्टे युयुधाने तु सैनिकेषु द्रुतेषु च । अमर्षी कृतवर्म्मा तु सात्यकिं पर्य्यवारयत् ।
तमापतन्तं विशिखैः षड्भिराहत्य सात्यकिः । चतुर्भिश्चतुरोऽस्याश्वानाजघानाशु वीर्य्यवान् ।
ततः पुनः षोडशभिर्नतपर्व्वभिराशुगैः । सात्यकिः कृतवर्म्माणं प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ।
सताड्यमानो विशिखैर्बहुभिस्तिग्मतेजनैः । सात्वतेन महाराज कृतवर्म्मा न चक्षमे । ४४२०
स वत्सदन्तं सन्धाय जिह्मगानिलसन्निभं । आकृष्य राजन्नाकर्णाद्विव्याधोरसि सात्यकिं ।
स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहञ्च सायकः । सपुङ्खपत्रः पृथिवीं विवेश रुधिरोक्षितः ।
अथास्य बहुभिर्ब्बाणैरच्छिनत् परमास्त्रवित् । स मार्गणगणं राजन् कृतवर्म्मा शरासनं ।
विव्याध च रणे राजन् सात्यकिं सत्यविक्रमं । दशभिर्व्विशिखैस्तीक्ष्णैरभिक्रुद्धः स्तनान्तरे ।
ततः प्रशीर्णे धनुषि शक्त्या शक्तिमतां वरः । जघान दक्षिणं बाहुं सात्यकिः कृतवर्म्मणः । ४४२५
ततोऽन्यत् सुदृढञ्चापं पूर्णमायम्य सात्यकिः । व्यसृजद्विशिखांस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ।
सरथं कृतवर्म्माणं समन्तात् पर्य्यवारयत् । छादयित्वा रणे राजन् हार्द्दिक्यं स तु सात्यकिः ।
अथास्य भल्लेन शिरः सारथेः समकृन्तत । स पपात हतः सूतो हार्द्दिक्यस्य महारथात् ।
ततस्ते यन्तृरहिता प्राद्रवंस्तुरगा भृशं । अथ भोजस्तु सम्भ्रान्तो निगृह्य तुरगान् स्वयं ।
तस्थौ वीरो धनुष्पाणिस्तत्सैन्यान्यभ्यपूजयन् । समुहूर्त्तमिवाश्वस्य सदश्वान् समचोदयत् । ४४३०
व्यपेतभीरमित्राणामावहत् सुमहद्भयं । सात्यकिश्चाभ्यगात्तस्मात् स तु भीममुपाद्रवत् ।
युयुधानोऽपि राजेन्द्र भोजानीकाद्विनिःसृतः । प्रययौ त्वरितस्तूर्णं काम्बोजानां महाचमूं ।
स तत्र बहुभिः शूरैः सन्निरुद्धो महारथैः । न चचाल तदा राजन् सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
सन्धाय च चमूं द्रोणो भोजे भारं निवेश्य च । अभ्यधावद्रणे यत्तो युयुधानं युयुत्सया ।
तथा तमनुधावन्तं युयुधानस्य पृष्ठतः । न्यवारयन्त संहृष्टाः पाण्डुसैन्ये वृहत्तमाः । ४४३५
समासाद्य च हार्द्दिक्यं रथानां प्रवरं रथं । पाञ्चाला विगतोत्साहा भीमसेनपुरोगमाः ।

विक्रम्य वारिता राजन् वीरेण कृतवर्म्मणा । यतमानांश्च तान् सर्व्वानीषद्विगतचेतसः ।
अभितस्तान् शरौघेण क्लान्तवाहानकारयत् । निगृहीतास्तु भोजेन भोजानीकेप्सवो रणे ।
अतिष्ठन्नार्य्यवद्वीराः प्रार्थयन्तो महद्यशः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि सात्यकिप्रवेशे त्रयोदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं बहुविधं सैन्यं एवं प्रविचितं बरं । व्यूढमेवं यथान्यायं एवं बहु च सञ्जय ।   ४०४०
नित्यं पूजितमस्माभिरभिकामश्च नः सदा । प्रौढमत्यद्भुताकारं पुरस्तादृढविक्रमं ।
नातिवृद्धमबालञ्च नाकृशं नापि पीवरं । लघुवृत्तायतप्राणं सारगात्रमनामयं ।
आत्तसन्नाहसंच्छन्नं बहुशस्त्रपरिच्छदं । शस्त्रग्रहणविद्यासु बह्वीषु परिनिष्ठितं ।
आरोहे पर्य्यवस्कन्दे सरणे सान्तरप्लुते । सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदं ।
नागेष्वश्वेषु बहुशो रथेषु च परीक्षितं । परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितं ।   ४०४५
न गोष्ठ्या नोपचारेण न सम्बन्धनिमित्ततः । नानाहूतं नाप्यभृतं मम सैन्यं बभूव ह ।
कुलीनार्य्यजनोपेतं तुष्टपुष्टमनुद्धतं । कृतमानोपचारञ्च यशस्वि च मनस्वि च ।
सचिवैश्चापरैर्मुख्यैर्बहुभिः पुण्यकर्म्मभिः । लोकपालोपमैस्तात पालितं नरसत्तमैः ।
बहुभिः पार्थिवैर्गुप्तमस्मत्प्रियचिकीर्षुभिः । अस्मानभिसृतैः कामात् सबलैः सपदानुगैः ।
पयोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समन्ततः । अपक्षैः पक्षिसङ्काशै रथैरश्वैश्च संवृतं ।   ४०५०
प्रभिन्नकरटैश्चैव द्विरदैरावृतं महत् । यदहन्यत मे सैन्यं किमन्यद्भागधेयतः ।
योधाक्षय्यजलं भीमं वाहनोर्म्मितरङ्गिणं । क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्रासझषाकुलं ।
ध्वजभूषणसम्बाधं रत्नोत्पलसुमञ्चितं । वाहनैरभिधावद्भिर्व्वायुवेगविकम्पितं ।
द्रोणगम्भीरपातालं कृतवर्म्ममहाह्रदं । जलसन्धमहाग्राहं कर्णचन्द्रोदयोद्धतं ।
गते सैन्यार्णवं भित्त्वा तरसा पाण्डवर्षभे । सञ्जयैकरथेनैव युयुधाने च मामकं ।   ४०५५
तत्र शेषं न पश्यामि प्रविष्टे सव्यसाचिनि । सात्वते च रथोदारे मम सैन्यस्य सञ्जय ।
तौ तत्र समतिक्रान्तौ दृष्ट्वाऽतीव तरस्विनौ । सिन्धुराजन्तु संप्रेक्ष्य गाण्डीवस्येषुगोचरे ।
किन्नु वा कुरवः कृत्यं विदधुः कालचोदिताः । दारुणैकायने काले कथं वा प्रतिपेदिरे ।
ग्रस्तान् हि कौरवान्मन्ये मृत्युना तात सङ्गतान् । विक्रमोऽपि रणे तेषां न तथा दृश्यते हि वै ।
अक्षतौ संयुगे तत्र प्रविष्टौ कृष्णपाण्डवौ । न च वारयिता कश्चित्तयोरस्तीह सञ्जय ।   ४०६०
भृताश्च बहवो योधाः परीक्ष्यैव महारथाः । वेतनेन यथायोगं प्रियवादेन चापरे ।
असत्कारभृतस्तात मम सैन्ये न विद्यते । कर्म्मणा ह्यनुरूपेण लभ्यते भक्तवेतनं ।
न चायोधोऽभवत् कश्चिन्मम सैन्ये तु सञ्जय । अल्पदानभृतस्तात तथा चाभृतको नरः ।
पूजितो हि यथाशक्त्या दानमानासनैर्म्मया । तथा पुत्त्रैश्च मे तात ज्ञातिभिश्च सबान्धवैः ।
ते च प्राप्यैव सङ्ग्रामे निर्ज्जिताः सव्यसाचिना । शैनेयेन परामृष्टाः किमन्यद्भागधेयतः ।   ४०६५

रक्ष्यते यश्च सङ्ग्रामे ये च सञ्जय रक्षिणः । एकः साधारणः पन्था रक्ष्यस्य सह रक्षिभिः ।
अर्ज्जुनं समरे दृष्ट्वा सैन्धवस्याग्रतः स्थितं । पुत्त्रो मम भृशं मूढः किं कार्य्यं प्रत्यपद्यत ।
सात्यकिञ्च रणे दृष्ट्वा प्रविशन्तमभीतवत् । किन्नु दुर्य्योधनः कृत्यं प्राप्तकालममन्यत ।
सर्व्वशस्त्रातिगौ सेनां प्रविष्टौ रथसत्तमौ । दृष्ट्वा कां वै मतिं युद्धे प्रत्यपद्यन्त मामकाः ।
दृष्ट्वा कृष्णन्तु दाशार्हमर्ज्जुनार्थे व्यवस्थितं । शिनीनामृषभञ्चैव मन्ये शोचन्ति पुत्त्रकाः । ४४७०
दृष्ट्वा सेनां व्यतिक्रान्तां सात्त्वतेनार्ज्जुनेन च । पलायमानांश्च कुरून् मन्ये शोचन्ति पुत्त्रकाः ।
विद्रुतान् रथिनो दृष्ट्वा निरुत्साहान् द्विषज्जये । पलायनकृतोत्साहान् मन्ये शोचन्ति पुत्त्रकाः ।
शून्यान् कृतान् रथोपस्थान् सात्त्वतेनार्ज्जुनेन च । हतांश्च योधान् संदृश्य मन्ये शोचन्ति पुत्त्रकाः ।
अश्वनागरथान् दृष्ट्वा तत्र वीरान् सहस्रशः । धावमानान् रणे व्यग्रान्मन्ये शोचन्ति पुत्त्रकाः ।
महानागान् विद्रवतो दृष्ट्वाऽर्ज्जुनशराहतान् । पतितान् पश्यतश्चान्यान्मन्ये शोचन्ति पुत्त्रकाः । ४४७५
विहीनांश्च कृतानश्वान् विरथांश्च कृतान्नरान् । तत्र सात्यकिपार्थाभ्यां मन्ये शोचन्ति पुत्त्रकाः ।
हयौघान्निहतान् दृष्ट्वा द्रवमाणांस्ततस्ततः । रणे माधवपार्थाभ्यां मन्ये शोचन्ति पुत्त्रकाः ।
पत्ति सङ्घान् रणे दृष्ट्वा धावमानांश्च सर्व्वशः । निराशा विजये सर्व्वे मन्ये शोचन्ति पुत्त्रकाः ।
द्रोणस्य समतिक्रान्तावनीकमपराजितौ । क्षणेन दृष्ट्वा तौ वीरौ मन्ये शोचन्ति पुत्त्रकाः ।
संमूढोऽस्मि भृशं तात श्रुत्वा कृष्णधनञ्जयौ । प्रविष्टौ मामकं सैन्यं सात्त्वतेन सहाच्युतौ । ४४८०
तस्मिन प्रविष्टे पृतनां शिनीनां प्रवरे रथे । भोजानीकं व्यतिक्रान्ते किमकुर्व्वत कौरवाः ।
तथा द्रोणेन समरे निगृहीतेषु पाण्डुषु । कथं युद्धमभूत्तत्र तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
द्रोणो हि बलवान् श्रेष्ठः कृतास्त्रो युद्धदुर्म्मदः । पाञ्चालास्तं महेष्वासं प्रत्यविध्यत् कथं रणे ।
बद्धवैरास्ततो द्रोणे धनञ्जयजयैषिणः । भारद्वाजसुतस्तेषु दृढवैरो महारथः ।
अर्ज्जुनश्चापि यच्चक्रे सिन्धुराजवधम्प्रति । तन्मे सर्व्वं समाचक्ष्व कुशलो ह्यसि सञ्जय । ४४८५
॥ सञ्जय उवाच ॥ आत्मापराधात् सम्भूतं व्यसनं भरतर्षभ । प्राप्य प्राकृतवत् वीर मा त्वं शोचितुमर्हसि ।
पुरा यदुच्यसे प्राज्ञैः सुहृद्भिर्व्विदुरादिभिः । माहार्षीः पाण्डवान्राजन्निति तन्न त्वया श्रुतं ।
सुहृदो हितकामानां वाक्यं यो न शृणोति ह । स महद्व्यसनम्प्राप्य शोचते वै यथा भवान् ।
याचितोऽसि पुरा राजन् दाशार्हेण शमम्प्रति । न च तं लब्धवान् कामं त्वत्तः कृष्णो महायशाः ।
तव निर्गुणतां ज्ञात्वा पक्षपातं सुतेषु च । द्वैधीभावं तथा धर्म्मे पाण्डवेषु च मत्सरं । ४४९०
तव जिह्ममभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान् प्रति । आर्त्तप्रलापांश्च बहून् मनुजाधिपसत्तम ।
सर्व्वलोकस्य तत्त्वज्ञः सर्व्वलोकेश्वरः प्रभुः । वासुदेवस्ततो युद्धं कुरूणामकरोन्महत् ।
आत्मापराधात् सुमहान् प्राप्तस्ते विपुलः क्षयः । नैनं दुर्य्योधने दोषं कर्त्तुमर्हसि मानद ।
न हि ते सुकृतं किञ्चिदादौ मध्ये च भारत । दृश्यते पृष्ठतश्चैव त्वन्मूलो हि पराजयः ।
तस्मादवस्थितो भूत्वा ज्ञात्वा लोकस्य निर्णयं । शृणु युद्धं यथावृत्तं घोरं देवासुरोपमं । ४४९५

प्रविष्टे तव सैन्यन्तु शैनेये सत्यविक्रमे। भीमसेनमुखाः पार्थाः प्रतीयुर्व्वाहिनीन्तव।
आगच्छतस्तान् सहसा क्रुद्धरूपान् महानुगान्। दधारैको रणे पाण्डून् कृतवर्म्मा महारथः।
यथोद्वृत्तं वारयते वेला वै सलिलार्णवं। पाण्डुसैन्यं तथा सङ्ख्ये हार्द्दिक्यः समवारयत्।
तत्राद्भुतमपश्याम हार्द्दिक्यस्य पराक्रमं "यदेनं सहिताः पार्था नातिचक्रमुराहवे।
ततो भीमस्त्रिभिर्व्विड्वा कृतवर्म्माणमाशुगैः। शङ्खं दध्मौ महाबाहुर्हर्षयन् सर्व्वपाण्डवान्। १५००
सहदेवस्तु विंशत्या धर्म्मराजश्च पञ्चभिः। शतेन नकुलश्चापि हार्द्दिक्यं समविध्यत।
द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या सप्तभिश्च घटोत्कचः। धृष्टद्युम्नस्त्रिभिश्चापि कृतवर्म्माणमार्द्दयत्।
विराटो द्रुपदश्चैव याज्ञसेनिश्च पञ्चभिः। शिखण्डी चैव हार्द्दिक्यं विद्धा पञ्चभिराशुगैः।
पुनर्व्विव्याध विंशत्या सायकानां हसन्निव। कृतवर्म्मा ततो राजन् सर्व्वतस्तान् महारथान्।
एकैकं पञ्चभिर्व्विद्धा भीमं विव्याध सप्तभिः। धनुर्ध्वजञ्चास्य तदा रथाद्भूमावपातयत्। १५०५
अथैनं छिन्नधन्वानं त्वरमाणो महारथः। आजघानोरसि क्रुद्धः सप्तत्या निशितैः शरैः।
स गाढविद्धो बलवान् हार्द्दिक्यस्य शरोत्तमैः। चचाल रथमध्यस्थः क्षितिकम्पे यथाऽचलः।
भीमसेनं तथा दृष्ट्वा धर्म्मराजपुरोगमाः। विसृजन्तः शरान् राजन् कृतवर्म्माणमार्द्दयन्।
तं तथा कोष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिष। विव्यधुः सायकैर्हृष्टा रक्षार्थं मारुतेर्म्मृधे।
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः। शक्तिं जग्राह समरे हेमदण्डामयस्मयीं। १५१०
चिक्षेप च रथात्तूर्णं कृतवर्म्मरथम्प्रति। सा भीमभुजनिर्मुक्ता निर्म्मुक्तोरगसन्निभा।
कृतवर्म्माणमभितः प्रजज्वाल सुदारुणा। तामापतन्तीं सहसा युगान्ताग्निसमप्रभां।
द्वाभ्यां शराभ्यां हार्द्दिक्यो निजघान द्विधा तदा। सा च्छिन्ना पतिता भूमौ शक्तिः कनकभूषणा।
द्योतयन्ती दिशो राजन् महोल्केव नभश्च्युता। शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा भीमश्चुक्रोध वै भृशं।
ततोऽन्यद्धनुरादाय वेगवत्सुमहास्वनं। भीमसेनो रणे क्रुद्धो हार्द्दिक्यं समवारयत्। १५१५
अथैनं पञ्चभिर्व्बाणैराजघान स्तनान्तरे। भीमो भीमबलो राजंस्तव दुर्म्मन्त्रितेन च।
भोजस्तु क्षतसर्व्वाङ्गो भीमसेनेन मारिष। रक्ताशोक इवोत्फुल्लो व्यभ्राजत रणाजिरे।
ततः क्रुद्धस्त्रिभिर्व्बाणैर्भीमसेनं हसन्निव। अभिहत्य दृढं युद्धे तान् सर्व्वान् प्रत्यविध्यत।
त्रिभिस्त्रिभिर्महेष्वासो यतमानान्महारथान्। तेऽपि तं प्रत्यविध्यन्त सप्तभिः सप्तभिः शरैः।
शिखण्डिनस्ततः क्रुद्धः क्षुरप्रेण महारथः। धनुश्चिच्छेद समरे प्रहसन्निव सात्वतः। १५२०
शिखण्डी च ततः क्रुद्धश्छिन्ने धनुषि सत्वरः। असिं जग्राह समरे शतचन्द्रञ्च भास्वरं।
भ्रामयित्वा महच्चर्म्म चामीकरविभूषितं। तमसिं प्रेषयामास कृतवर्म्मरथं प्रति।
स तस्य सशरञ्चापं छित्वा राजन् महानसिः। अभ्यगाद्धरणीं राजन् च्युतं ज्योतिरिवाम्बरात्।
एतस्मिन्नेव काले च त्वरमाणं महारथाः। विव्यधुः सायकैर्गाढं कृतवर्म्माणमाहवे।
अथान्यद्धनुरादाय त्यक्त्वा तच्च महद्धनुः। विशीर्णं भरतश्रेष्ठ हार्द्दिक्यः परवीरहा। १५२५

विव्याध पाण्डवान् युद्धे त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः । शिखण्डिनञ्च विव्याध त्रिभिः पञ्चभिरेव च ।
धनुरन्यत् समादाय शिखण्डी तु महायशाः । अवारयत् कूर्म्मनखैराशुगैर्हृदिकात्मजं ।
ततः क्रुद्धो रणे राजन् हृदिकस्यात्मसम्भवः । अभिदुद्राव वेगेन याज्ञसेनिं महारथं ।
भीष्मस्य समरे राजन् मृत्योर्हेतुं महात्मनः । विदर्शयन् बलं शूरः शार्दूल इव कुञ्जरं ।
तौ दिशागजसङ्काशौ ज्वलिताविव पावकौ । समापेततुरन्योन्यं शरसङ्घैररिन्दमौ । ५४३०
विधुन्वानौ धनुःश्रेष्ठे सन्दधानौ च सायकान् । विसृजन्तौ च शतशो गभस्तीनिव भास्करौ ।
तापयन्तौ शरैस्तीक्ष्णैरन्योऽन्यं तौ महारथौ । युगान्तप्रतिमौ वीरौ रेजतुर्भास्कराविव ।
कृतवर्म्मा च समरे याज्ञसेनिं महारथं । विद्धेषुभिस्त्रिसप्तत्या पुनर्व्विव्याध सप्तभिः ।
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे उपाविशत् । विसृज्य सशरञ्चापं मूर्च्छयाऽभिपरिप्लुतः ।
तं विषण्णं रणे दृष्ट्वा तावकाः पुरुषर्षभ । हार्द्दिक्यं पूजयामासुर्व्वासांस्यादुधुवुश्च ह । ५४३५
शिखण्डिनं तथा ज्ञात्वा हार्द्दिक्यशरपीडितं । अपोवाह रणाद्यन्ता त्वरमाणो महारथं ।
सादितन्तु रथोपस्थे दृष्ट्वा पार्थाः शिखण्डिनं । परिवव्रू रथैस्तूर्णं कृतवर्म्माणमाहवे ।
तत्राद्भुतं परञ्चक्रे कृतवर्म्मा महारथः । यदेकः समरे पार्थान् वारयामास सानुगान् ।
पार्थान् जित्वाऽजयच्चेदीन् पाञ्चालान् सृञ्जयानपि । केकयांश्च महावीर्य्यान् कृतवर्म्मा महारथः ।
ते वध्यमानाः समरे हार्द्दिक्येन स्म पाण्डवाः । इतश्चेतश्च धावन्तो नैव चक्रुर्धृतिं रणे । ५४४०
जित्वा पाण्डुसुतान् युद्धे भीमसेनपुरोगमान् । हार्द्दिक्यः समरेऽतिष्ठद्विधूम इव पावकः ।
ते द्राव्यमाणाः समरे हार्द्दिक्येन महारथाः । विमुखाः समपद्यन्त शरवृष्टिभिरर्द्दिताः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि कृतवर्म्मपराक्रमे चतुर्दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणुष्वैकमना राजन् यन्मां त्वं परिपृच्छसि । द्राव्यमाणे बले तस्मिन् हार्द्दिक्येन महात्मना ।
लज्जयावनते चापि प्रहृष्टैश्चापि तावकैः । द्वीपो य आसीत् पाण्डूनामगाधे गाधमिच्छतां ।
श्रुत्वा स निनदं भीमं तावकानां महाहवे । शैनेयस्त्वरितो राजन् कृतवर्म्माणमभ्ययात् । ५४४५
कृतवर्म्मा तु हार्द्दिक्यः शैनेयं निशितैः शरैः । अवाकिरत् सुसंक्रुद्धस्ततोऽक्रुध्यत् स सात्यकिः ।
अथाशु निशितं भल्लं शैनेयः कृतवर्म्मणः । प्रेषयामास समरे शरांश्च चतुरोऽपरान् ।
ते तस्य जघ्निरे वाहान् भल्लेनास्याच्छिनद्धनुः । पृष्ठरक्षन्तथा सूतमविध्यन्निशितैः शरैः ।
ततस्तं विरथं कृत्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः । सेनामस्यार्द्दयामास शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
अभज्यताथ पृतना शैनेयशरपीडिता । ततः प्रायात् स त्वरितः सात्यकिः सत्यविक्रमः । ५४५०
शृणु राजन् यदकरोत् तव सैन्येषु वीर्य्यवान् । अतीत्य स महाराज द्रोणानीकमहार्णवं ।
पराजित्य तु संहृष्टः कृतवर्म्माणमाहवे । यन्तारमब्रवीत् शूरः शनैर्य्याहीत्यसम्भ्रमं ।
दृष्ट्वा तु तव तत्सैन्यं रथाश्वद्विपसङ्कुलं । पदातिजनसम्पूर्णमब्रवीत् सारथिं पुनः ।
यदेतन्मेघसङ्काशं द्रोणानीकस्य सव्यतः । सुमहत्कुञ्जरानीकं यस्य रुक्मरथो मुखं ।

एतेहि बहवः सूत दुर्निवाराश्च संयुगे। दुर्य्योधनसमादिष्टा मदर्थे त्यक्तजीविताः। ४४४४
राजपुत्त्रा महेष्वासाः सर्व्वे विक्रान्तयोधिनः। त्रिगर्त्तानां रथोदाराः सुवर्णविकृतध्वजाः।
मामेवाभिमुखा वीरा योत्स्यमाना व्यवस्थिताः। अत्र मां प्रापय क्षिप्रमश्वांश्चोदय सारथे।
त्रिगर्त्तैः सह योत्स्यामि भारद्वाजस्य पश्यतः। ततः प्रायाच्छनैः सूतः सात्वतस्य मते स्थितः।
रथेनादित्यवर्णेन भास्वरेण पताकिना। तमूहुः सारथेर्वश्या वल्गमाना हयोत्तमाः।
वायुवेगसमाः संख्ये कुन्देन्दुरजतप्रभाः। आपतन्तं रणे तन्तु शङ्खवर्णैर्हयोत्तमैः। ४४५०
परिवव्रुस्ततः शूरा गजानीकेन सर्व्वतः। किरन्तो विविधांस्तीक्ष्णान् सायकान् लघुवेधिनः।
सात्वतोऽपि शितैर्ब्बाणैर्गजानीकमयोधयत्। पर्व्वतानिव वर्षेण तपान्ते जलदो महान्।
वज्राशनिसमस्पर्शैर्व्वध्यमानाः शरैर्गजाः। प्राद्रवन् रणमुत्सृज्य शिनिवीरसमीरितैः।
शीर्णदन्ता विरुधिरा भिन्नमस्तकपिण्डकाः। विशीर्णकर्णास्यकरा विनियन्तृपताकिनः।
सम्भिन्नचर्म्मघण्टाश्च विनिकृत्तमहाध्वजाः। हतारोहा दिशो राजन् भेजिरे भ्रष्टकम्बलाः। ४४५५
रुवन्तो विविधान्नादान् जलदोपमनिस्वनाः। नाराचैर्व्वत्सदन्तैश्च भल्लैरञ्जलिकैस्तथा।
क्षुरप्रैरर्द्धचन्द्रैश्च सात्वतेन विदारिताः। क्षरन्तोऽसृक् तथा मूत्रं पुरीषञ्च प्रदुद्रुवुः।
बभ्रमुश्चस्खलुश्चान्ये पेतुर्म्मम्लुस्तथापरे। एवं तत्कुञ्जरानीकं युयुधानेन पीडितं।
शरैरग्न्यर्कसङ्काशैः प्रदुद्राव समन्ततः। तस्मिन् हते गजानीके जलसन्धो महाबलः।
यत्तः सम्प्रापयन्नागं रजताश्वरथम्प्रति। रुक्मवर्म्मधरः शूरस्तपनीयाङ्गदः शुचिः। ४४६०
कुण्डली मुकुटी खड्गी रक्तचन्दनरूषितः। शिरसा धारयन् दीप्तां तपनीयमयीं स्रजं।
उरसा धारयन्निष्कं कण्ठसूत्रञ्च भास्वरं। चापञ्च रुक्मविकृतं विधुन्वन् गजमूर्द्धनि।
अशोभत महाराज सविद्युदिव तोयदः। तमापतन्तं सहसा मागधस्य गजोत्तमं।
सात्यकिर्व्वारयामास वेलेव मकरालयं। नागं निवारितं दृष्ट्वा शैनेयस्य शरोत्तमैः।
अक्रुध्यत रणे राजन् जलसन्धो महाबलः। ततः क्रुद्धो महाराज मार्गणैर्भारसाधनैः। ४४६५
अविध्यत शिनेः पौत्रं जलसन्धो महोरसि। ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च।
अस्यतो वृष्णिवीरस्य निचकर्त्त शरासनं। सात्यकिं छिन्नधन्वानं प्रहसन्निव भारत।
अविध्यन्मागधो वीरः पञ्चभिर्न्निशितैः शरैः। स विद्धो बहुभिर्व्वाणैर्जलसन्धेन वीर्य्यवान्।
नाकम्पत महाबाहुस्तदद्भुतमिवाभवत्। अचिन्तयन् वै स शरान् नात्यर्थं सम्भ्रमाद्बली।
धनुरन्यत् समादाय तिष्ठ तिष्ठेत्युवाच ह। एतावदुक्त्वा शैनेयो जलसन्धं महोरसि। ४४७०
विव्याध षष्ट्या सुभृशं शराणां प्रहसन्निव। क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन मुष्टिदेशे महद्धनुः।
जलसन्धस्य चिच्छेद विव्याध च त्रिभिः शरैः। जलसन्धस्तु तत्त्यक्त्वा सशरं वै शरासनं।
तोमरं व्यसृजत्तूर्णं सात्यकिम्प्रतिमारिष। स निर्भिद्य भुजं सव्यं माधवस्य महारणे।
अभ्यगाद्धरणीं घोरः श्वसन्निव महोरगः। निर्भिन्ने तु भुजे सव्ये सात्यकिः सत्यविक्रमः।

त्रिंशद्भिर्विशिखैस्तीक्ष्णैर्जलसन्धमताडयत्। प्रगृह्य तु ततः खड्गं जलसन्धो महाबलः। ४५८५
आर्षभञ्चर्म्म च महत् शतचन्द्रकमङ्कुलं। आविध्य च ततः खड्गं सात्वतायोत्ससर्ज्ज ह।
शैनेयस्य धनुश्छित्वा सखड्गो न्यपतन्महीं। अलातचक्रवच्चैव व्यरोचत महीं गतः।
अथान्यद्धनुरादाय सर्व्वकायावदारणं। शालस्कन्धप्रतीकाशमिन्द्राशनिसमस्वनं।
विस्फार्य्य विव्याध क्रुद्धो जलसन्धं शरेण ह। ततः साभरणौ बाहू क्षुराभ्यां माधवोत्तमः।
सात्यकिर्जलसन्धस्य चिच्छेद प्रहसन्निव। तौ बाहू परिघप्रख्यौ पेततुर्गजसत्तमात्। ४५९०
वसुन्धराधराद्भ्रष्टौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ। ततः सुदंष्ट्रं सुमहत् चारुकुण्डलमण्डितं।
क्षुरेणास्य तृतीयेन शिरश्चिच्छेद सात्यकिः। तत्पातितशिरोबाहुकबन्धं भीमदर्शनं।
द्विरदं जलसन्धस्य रुधिरेणाभ्यषिञ्चत। जलसन्धं निहत्याजौ त्वरमाणस्तु सात्वतः।
विमानं पातयामास गजस्कन्धाद्विशाम्पते। रुधिरेणावसिक्ताङ्गो जलसन्धस्य कुञ्जरः।
विलम्बमानमवहत् संश्लिष्टं परमासनं। शरार्द्दितः सात्वतेन मर्द्दमानः स्ववाहिनीं। ४५९५
घोरमार्त्तस्वरं कृत्वा विदुद्राव महागजः। हाहाकारो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष।
जलसन्धं हतं दृष्ट्वा वृष्णीनामृषभेण तु। विमुखाश्चाभ्यधावन्त तव योधाः समन्ततः।
पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये। एतस्मिन्नन्तरे राजन् द्रोणः शस्त्रभृतांवरः।
अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्युयुधानं महारथं। तमुदीर्णं तथा दृष्ट्वा शैनेयं कुरुपुङ्गवाः।
द्रोणेनैव सह क्रुद्धाः सात्यकिं समुपाद्रवन्। ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां सात्वतस्य च। ४६००
द्रोणस्य च रणे राजन् घोरं देवासुरोपमं।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि जलसन्धवधे पञ्चदशाधिकशतोऽध्यायः॥ ११५॥

॥ सञ्जय उवाच॥ ते किरन्तः शरव्रातान् सर्व्वे यत्ताः प्रहारिणः। त्वरमाणा महाराज युयुधानमयोधयन्।
तं द्रोणः सप्तसप्तत्या जघान निशितैः शरैः। दुर्म्मर्षणो द्वादशभिर्दुःसहो दशभिः शरैः।
विकर्णश्चापि निशितैस्त्रिंशद्भिः कङ्कपत्रिभिः। विव्याध सव्ये पार्श्वे तु स्तनाभ्यामन्तरे तथा।
दुर्मुखो दशभिर्व्वाणैस्तथा दुःशासनोऽष्टभिः। चित्रसेनश्च शैनेयं द्वाभ्यां विव्याध मारिष। ४६०५
दुर्य्योधनश्च महता शरवर्षेण माधवं। अपीडयद्रणे राजन् शूराश्चान्ये महारथं।
सर्व्वतः प्रतिविद्धस्तु तव पुत्त्रैर्म्महारथैः। तान् प्रत्यविध्यद्वार्ष्णेयः पृथक् पृथगजिह्मगैः।
भारद्वाजं त्रिभिर्व्वाणैर्दुःसहं नवभिः शरैः। विकर्णं पञ्चविंशत्या चित्रसेनञ्च सप्तभिः।
दुर्म्मर्षणं द्वादशभिरष्टाभिश्च विविंशतिं। सत्यव्रतञ्च नवभिर्व्विजयं दशभिः शरैः।
ततो रुक्माङ्गदञ्चापि विधुन्वानो महारथः। अभ्ययात् सात्यकिस्तूर्णं पुत्त्रं तव महारथं। ४६१०
राजानं सर्व्वलोकस्य सर्व्वलोकमहारथं। शरैरभ्याहनद्गाढं ततो युद्धमभूत्तयोः।
विमुञ्चन्तौ शरांस्तीक्ष्णान् सन्दधानौ च सायकान्। अदृश्यं समरेऽन्योऽन्यं चक्रतुस्तौ महारथौ।
सात्यकिः कुरुराजेन निर्व्विद्धो बह्वशोभत। अस्रवद्रुधिरं भूरि स्वरसं चन्दनो यथा।

सात्वतेन च बाणौघैर्निर्व्विद्धस्तनयस्तव। शातकुम्भमयापीडो बभौ यूप इवोच्छ्रितः।
माधवस्तु रणे राजन् कुरुराजस्य धन्विनः। धनुश्चिच्छेद समरे क्षुरप्रेण हसन्निव। ४६१५
अथैनं छिन्नधन्वानं शरैर्ब्बहुभिराचिनोत्। निर्भिन्नश्च शरैस्तेन द्विषता क्षिप्रकारिणा।
नामृष्यत रणे राजा शत्रोर्व्विजयलक्षणं। अथान्यद्धनुरादाय हेमपृष्ठं दुरासदं।
विव्याध सात्यकिं तूर्णं सायकानां शतेन ह। सोऽतिविद्धो बलवता तव पुत्रेण धन्विना।
अमर्षवशमापन्नस्तव पुत्रमपीडयत्। पीडितं नृपतिं दृष्ट्वा तव पुत्रा महारथाः।
सात्यकिं शरवर्षेण छादयामासुरोजसा। स च्छाद्यमानो बहुभिस्तव पुत्रैर्महारथैः। ४६२०
एकैकं पञ्चभिर्व्विद्ध्वा पुनर्व्विव्याध सप्तभिः। दुर्य्योधनञ्च त्वरितो विव्याधाष्टभिराशुगैः।
प्रहसंश्चास्य चिच्छेद कार्म्मुकं रिपुभीषणं। नागं मणिमयञ्चैव शरैर्ध्वजमपातयत्।
हत्वा तु चतुरो वाहान् चतुर्भिर्निशितैः शरैः। सारथिं पातयामास क्षुरप्रेण महायशाः।
एतस्मिन्नन्तरे चैव कुरुराजं महारथं। अवाकिरत् शरैर्हृष्टो बहुभिर्म्मर्म्मभेदिभिः।
स बध्यमानः समरे शैनेयस्य शरोत्तमैः। प्राद्रवत् सहसा राजन् पुत्रो दुर्य्योधनस्तव। ४६२५
आप्लुतश्च ततो यानं चित्रसेनस्य धन्विनः। हाहाभूतं जगच्चासीत् दृष्ट्वा राजानमाहवे।
ग्रस्यमानं सात्यकिना खे सोममिव राहुणा। तन्तु शब्दमथ श्रुत्वा कृतवर्म्मा महारथः।
अभ्ययात् सहसा तत्र यत्रास्ते माधवः प्रभुः। विधुन्वानो धनुःश्रेष्ठं चोदयंश्चैव वाजिनः।
भर्त्सयन् सारथिञ्चापि याहि याहीति सत्वरं। तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य व्यादितास्यमिवान्तकं।
युयुधानो महाराज यन्तारमिदमब्रवीत्। कृतवर्म्मा रथेनैष द्रुतमापतते शरी। ४६३०
प्रत्युद्याहि रथेनैनं प्रवरं सर्व्वधन्विनां। ततः प्रजविताश्वेन विधिवत् कल्पितेन च।
आससाद रणे भोजं प्रतिमानं धनुष्मतां। ततः परमसंक्रुद्धौ ज्वलिताविव पावकौ।
समेयातां नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्विनौ। कृतवर्म्मा तु शैनेयं षड्विंशत्या समार्पयत्।
निशितैः सायकैस्तीक्ष्णैर्यन्तारञ्चास्य पञ्चभिः। चतुरश्चतुरो वाहांश्चतुर्भिः परमेषुभिः।
अविध्यत् साधुदान्तान् वै सैन्धवान् सात्वतस्य हि। रुक्मध्वजो रुक्मपृष्ठं महद्विस्फार्य्य कार्म्मुकं। ४६३५
रुक्माङ्गदी रुक्मवर्म्मा रुक्मपुङ्खैरवारयत्। ततोऽशीतिं शिनेः पौत्त्रः सायकान् कृतवर्म्मणे।
प्राहिणोत्त्वरया युक्तो द्रष्टुकामो धनञ्जयं। सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापनः।
समकम्पत दुर्द्धर्षः क्षितिकम्पे यथाऽचलः। त्रिषष्ट्या चतुरोऽस्याश्वान् सप्तभिः सारथिं तथा।
विव्याध निशितैस्तूर्णं सात्यकिः सत्यविक्रमः। सुवर्णपुङ्खं विशिखं समाधाय च सात्यकिः।
विसृजन्तं महाज्वालं संक्रुद्धमिव पन्नगं। सोऽविशत् कृतवर्म्माणं यमदण्डोपमः शरः। ४६४०
जाम्बूनदविचित्रञ्च वर्म्म निर्भिद्य भानुमत्। अभ्यगाद्धरणीमुग्रो रुधिरेण समुक्षितः।
संजातरुधिरश्चाजौ सात्वतेषुभिरर्द्दितः। सशरं धनुरुत्सृज्य न्यपतत् स्यन्दनोत्तमात्।
स सिंहदंष्ट्रो जानुभ्यां पतितोऽमितविक्रमः। शरार्द्दितः सात्यकिना रथोपस्थे नरर्षभः।

सहस्रबाहुसदृशमक्षोभ्यमिव सागरं । निवार्य्य कृतवर्म्माणं सात्यकिः प्रययौ ततः ।
खड्गशक्तिधनुःकीर्णां गजाश्वरथसङ्कुलां । प्रवर्त्तितोग्ररुधिरां शतशः क्षत्रियर्षभैः । ४३२५
प्रेक्षतां सर्व्वसैन्यानां मध्येन शिनिपुङ्गवः । अभ्यगाद्वाहिनीं हित्वा वृत्रहेवासुरीं चमूं ।
समाश्वस्य च हार्द्दिक्यो गृह्य चान्यन्महद्धनुः । तस्थौ स तत्र बलवान् वारयन् युधि पाण्डवान् ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथबधपर्व्वणि कृतवर्म्मपराजये षोडशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११६ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ वध्यमानेषु सैन्येषु शैनेयेन ततस्ततः । भारद्वाजः शरव्रातैर्म्महद्भिः समवाकिरत् ।
स सम्प्रहारस्तुमुलो द्रोणसात्वतयोरभूत् । पश्यतां सर्व्वसैन्यानां बलिवासवयोरिव ।
ततो द्रोणः शिनेः पौत्रं चित्रैः सर्व्वायसैः शरैः । त्रिभिराशीविषाकारैर्ल्ललाटे समविध्यत । ४३३०
तैर्ल्ललाटार्पितैर्ब्बाणैर्युयुधानस्त्वजिह्मगैः । व्यरोचत महाराज त्रिशृङ्ग इव पर्व्वतः ।
ततोऽस्य बाणानपरानिन्द्राशनिसमस्वनान् । भारद्वाजोऽन्तरप्रेक्षी प्रेषयामास संयुगे ।
तान् द्रोणचापनिर्म्मुक्तान् दाशार्हः पततः शरान् । द्वाभ्यां द्वाभ्यां सुपुङ्खाभ्यां चिच्छेद परमास्त्रवित् ।
तामस्य लघुतां द्रोणः समवेक्ष्य विशाम्पते । प्रहस्य सहसाऽविध्यत्त्रिंशता शिनिपुङ्गवं ।
पुनः पञ्चाशतेषूणां शतेन च समार्पयत् । लघुतां युयुधानस्य लाघवेन विशेषयन् । ४३३५
समुत्पतन्ति वल्मीकात् यथा क्रुद्धा महोरगाः । तथा द्रोणरथाद्राजन्नुत्पतन्ति तनुच्छिदः ।
तथैव युयुधानेन सृष्टाः शतसहस्रशः । अवाकिरन् द्रोणरथं शरा रुधिरभोजनाः ।
लाघवात् द्विजमुख्यस्य सात्वतस्य च मारिष । विशेषं नाध्यगच्छाम समावास्तां नरर्षभौ ।
सात्यकिस्तु ततो द्रोणं नवभिर्नतपर्व्वभिः । आजघान भृशं क्रुद्धो ध्वजञ्च निशितैः शरैः ।
सारथिञ्च शतेनैव भारद्वाजस्य पश्यतः । लाघवं युयुधानस्य दृष्ट्वा द्रोणो महारथः । ४३४०
सप्तत्या सारथिं विद्धा तुरगांश्च त्रिभिस्त्रिभिः । ध्वजमेकेन चिच्छेद माधवस्य रथे स्थितं ।
अथापरेण भल्लेन हेमपुङ्खेन पत्रिणा । धनुश्चिच्छेद समरे माधवस्य महात्मनः ।
सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धनुस्त्यक्त्वा महारथः । गदां जग्राह महतीं भारद्वाजाय चाक्षिपत् ।
तामापतन्तीं सहसा पट्टबद्धामयस्मयीं । न्यवारयच्छरैर्द्रोणो बहुभिर्ब्बहुरूपिभिः ।
अथान्यद्धनुरादाय सात्यकिः सत्यविक्रमः । विव्याध बहुभिर्व्वीरं भारद्वाजं शिलाशितैः । ४३४५
स विद्धा समरे द्रोणं सिंहनादममुञ्चत । तं वै न ममृषे द्रोणः सर्व्वशस्त्रभृताम्बरः ।
ततः शक्तिं गृहीत्वा तु रुक्मदण्डामयस्मयीं । तरसा प्रेषयामास माधवस्य रथम्प्रति ।
अनासाद्य तु शैनेयं सा शक्तिः कालसन्निभा । भित्त्वा रथं जगामोग्रा धरणीं दारुणस्वना ।
ततो द्रोणं शिनेः पौत्रो राजन् विव्याध पत्रिणा । दक्षिणं भुजमासाद्य पीडयन् भरतर्षभ ।
द्रोणोऽपि समरे राजन्माधवस्य महद्धनुः । अर्द्धचन्द्रेण चिच्छेद रथशक्त्या च सारथिं । ४३५०
मुमोह सारथिस्तस्य रथशक्त्या समाहतः । स रथोपस्थमासाद्य मुहूर्त्तं संनिषीदत ।
चकार सात्यकी राजन् सूतकर्म्मातिमानुषं । अयोधयच्च यद्द्रोणं रश्मीन् जग्राह च स्वयं ।

ततः शरशतेनैव युयुधानो महारथः। अविध्यद्ब्राह्मणं सङ्ख्ये हृष्टरूपो विशाम्पते।
तस्य द्रोणः शरान् पञ्च प्रेषयामास भारत। ते घोराः कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे।
निर्व्विद्धस्तु शरैर्घोरैरक्रुध्यत् सात्यकिर्भृशं। सायकान् व्यसृजच्चापि वीरो रुक्मरथम्प्रति। ४७७५
ततो द्रोणस्य यन्तारं निपात्यैकेषुणा भुवि। अश्वान् व्यद्रावयद्बाणैर्हतसूतांस्ततस्ततः।
स रथः प्रद्रुतः सङ्ख्ये मण्डलानि सहस्रशः। चकार राजतो राजन् भ्राजमान इवांशुमान्।
अभिद्रवत गृह्णीत हयान् द्रोणस्य धावत। इति स्म चुक्रुशुः सर्व्वे राजपुत्त्राः सराजकाः।
ते सात्यकिमपास्याशु राजन् युधि महारथाः। यतो द्रोणस्ततः सर्व्वे सहसा समुपाद्रवन्।
तान् दृष्ट्वा प्रद्रुतान् सङ्ख्ये सात्त्वतेन शरार्द्दितान्। प्रभग्नं पुनरेवासीत्तव सैन्यं समाकुलं। ४७८०
व्यूहस्यैव पुनर्द्वारं गत्वा द्रोणो व्यवस्थितः। वातायमानैस्तैरश्वैर्नीतो वृष्णिशरार्द्दितैः।
पाण्डुपाञ्चालसम्भिन्नं व्यूहमालोक्य वीर्य्यवान्। शैनेये नाकरोद्यत्नं व्यूहमेवाभ्यरक्षत।
निवार्य्य पाण्डुपाञ्चालान् द्रोणाग्निः प्रदहन्निव। तस्थौ द्रोणाग्निसन्दीप्तः कालसूर्य्य इवोदितः।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथबधपर्व्वणि सात्यकिपराक्रमे सप्तदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

॥ सञ्जय उवाच॥ द्रोणं स जित्वा पुरुषप्रवीरस्तथैव हार्द्दिक्यमुखांस्त्वदीयान्। प्रहस्य सूतं वचनं बभाषे शिनिप्रवीरः कुरुपुङ्गवाग्र्यः।
निमित्तमात्रं वयमद्य सूत दग्धारयः केशवफाल्गुनाभ्यां। हतान्निहन्मीह नरर्षभेण वयं सुरेशात्मसमुद्भवेन। ४७८५
तमेवमुक्त्वा शिनिपुङ्गवस्तदा महामृधे सोऽग्र्यधनुर्द्धरोऽरिहा। किरन् समन्तात् सहसा शरान् बली समापतत् श्येन इवामिषं यथा।
तं यान्तमश्वैः शशिशङ्खवर्णैर्व्विगाह्य सैन्यं पुरुषप्रवीरं। नाशक्नुवन् वारयितुं समन्तादादित्यरश्मिप्रतिमं रथाग्र्यं।
असह्यविक्रान्तमदीनसत्त्वं सर्व्वे गणा भारत ये त्वदीयाः। सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावं दिवीव सूर्य्यं जलदव्यपाये।
अमर्षपूर्णस्त्वतिचित्रयोधी शरासनी काञ्चनवर्म्मधारी। सुदर्शनः सात्यकिमापतन्तं न्यवारयद्राजवरः प्रसह्य।
तयोरभूत् भारत सम्प्रहारः सुदारुणस्तं समतिप्रशंसन्। योधास्त्वदीयाश्च हि सोमकाश्च वृत्रेन्द्रयोर्युद्धमिवामरौघाः। ४७९०
शरैः सुतीक्ष्णैः शतशोऽभ्यविध्यत्सुदर्शनः सात्त्वतमुख्यमाजौ। अनागतानेव तु तान् पृषत्कान् चिच्छेद राजन् शिनिपुङ्गवोऽपि।
तथैव शक्रप्रतिमोऽपि सात्यकिः सुदर्शने यान् क्षिपति स्म सायकान्। द्विधा त्रिधा तानकरोत्सुदर्शनः शरोत्तमैः स्यन्दनवर्य्यमास्थितः।
तान् वीक्ष्य बाणान् निहतांस्तदानीं सुदर्शनः सात्यकिबाणवेगैः। क्रोधाद्दिधक्षन्निव तिग्मतेजाः शरानमुञ्चत्तपनीयचित्रान्।
पुनः स बाणैस्त्रिभिरग्निकल्पैराकर्णपूर्णैर्न्निशितैः सपुङ्खैः। विव्याध देहावरणं विभिद्य ते सात्यकेराविविशुः शरीरं।
तथैव तस्यावनिपालपुत्त्रः सन्धाय बाणैरपरैर्ज्ज्वलद्भिः। आजघ्निवांस्तान्रजतप्रकाशान् चतुर्भिरश्वांश्चतुरः प्रसह्य। ४७९५
तथा तु तेनाभिहतस्तरस्वी नप्ता शिनेरिन्द्रसमानवीर्य्यः। सुदर्शनस्येषुगणैः सुतीक्ष्णैर्हयान्निहत्याशु ननाद नादं।

अथास्य स तस्य शिरो निकृत्य भल्लेन शक्राशनिसन्निभेन । सुदर्शनस्यापि शिनिप्रवीरः क्षुरेण कालानिलसन्निभेन ।
सकुण्डलं पूर्णशशिप्रकाशं भ्राजिष्णु वक्त्रं विचकर्त्त देहात् । यथा पुरा वज्रधरः प्रसह्य बलस्य संख्येऽतिबलस्य राजन् ।
निहत्य तं पार्थिवपुत्त्रपौत्त्रं रणे यदूनामृषभस्तरस्वी । मुदा समेतः परया महात्मा रराज राजन् सुरराजकल्पः ।
ततो यथावर्जुन एव येन निवार्य्य सैन्यं तव मार्गणौघैः । सदश्वयुक्तेन रथेन राजन् लोकं विसिस्मापयिषुर्नृवीरः । ४५००
तत्तस्य विस्मापयनीयमग्र्यमपूजयन् योधवराः समेताः । प्रवर्त्तमानानिषुगोचरेऽरीन् ददाह वाणैर्हुतभुग्यथैव ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि सुदर्शनबधेऽष्टादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः स सात्यकिर्धीमान् महात्मा वृष्णिपुङ्गवः । सुदर्शनं निहत्याजौ यन्तारं पुनरब्रवीत् ।
रथाश्वनागकलिलं शरशक्त्यूर्म्मिमालिनं । खड्गमत्स्यं गदाग्राहं शूरायुधमहास्वनं ।
प्राणापहारिणं रौद्रं वादित्रोत्क्रुष्टनादितं । योधानामसुखस्पर्शं दुर्द्धर्षञ्च जयैषिणां ।
तीर्त्वा सुदुस्तरं तात द्रोणानीकमहार्णवं । जलसन्धबलेनाजौ पुरुषादैरिवावृतं । ४५०५
अतोऽन्यत् पृतनाशेषं मन्ये कुनदिकामिव । तर्त्तव्यामल्पसलिलां चोदयाश्वानसम्भ्रमं ।
हस्तप्राप्तमहं मन्ये साम्प्रतं सव्यसाचिनं । निर्जित्य दुर्द्धरं द्रोणं सपदानुगमाहवे ।
हार्द्दिक्यं योधवर्य्यञ्च मन्ये प्राप्तं धनञ्जयं । न हि मे जायते त्रासो दृष्ट्वा सैन्यान्यनेकशः ।
वह्नेरिव प्रदीप्तस्य वने शुष्कतृणोलपे । पश्य पाण्डवमुख्येन यातां भूमिं किरीटिना ।
पत्त्यश्वरथनागौघैः पतितैर्व्विषमीकृतां । द्रवते तद्यथा सैन्यं तेन भग्नं महात्मना । ४५१०
रथैर्व्विपरिधावद्भिर्गजैरश्वैश्च मारिष । कौशेयारुणसङ्काशमेतदुद्धूयते रजः ।
अभ्यासस्थमहं मन्ये श्वेताश्वं कृष्णसारथिं । स एष श्रूयते शब्दो गाण्डीवस्यामितौजसः ।
यादृशानि निमित्तानि मम प्रादुर्भवन्ति वै । अनस्तं गत आदित्ये हन्ता सैन्धवमर्ज्जुनः ।
शनैर्व्विश्रमयन्नश्वान् याहि यत्तारिवाहिनी । यत्रैते सतनुत्राणाः सुयोधनपुरोगमाः ।
दंशिताः क्रूरकर्म्माणः काम्बोजा युद्धदुर्म्मदाः । शरवाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिणः । ४५१५
शकाः किराता दरदा वर्व्वरास्ताम्रलिप्तकाः । अन्ये च बहवो म्लेच्छा विविधायुधपाणयः ।
यत्रैते सतनुत्राणाः सुयोधनपुरोगमाः । मामेवाभिमुखाः सर्व्वे तिष्ठन्ति समरार्थिनः ।
एतान् सरथनागाश्वान् निहत्याजौ सपत्तिनः । इदं दुर्गं महाघोरं तीर्णमेवोपधारय ।
॥ सूत उवाच ॥ न सम्भ्रमो मे वार्ष्णेय विद्यते सत्यविक्रम । यद्यपि स्यात्तव क्रुद्धो जामदग्न्योऽग्रतः स्थितः ।
द्रोणो वा रथिनां श्रेष्ठः कृपो मद्रेश्वरोऽपि वा । तथापि सम्भ्रमो न स्यात् त्वामाश्रित्य महाभुज । ४५२०
त्वया सुबहवो युद्धे निर्ज्जिताः शत्रुसूदन । दंशिताः क्रूरकर्म्माणः काम्बोजा युद्धदुर्म्मदाः ।
शरवाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिणः । शकाः किराता दरदा वर्व्वरास्ताम्रलिप्तकाः ।
अन्ये च बहवो म्लेच्छा विविधायुधपाणयः । नच मे सम्भ्रमः कश्चिद्भूतपूर्व्वः कदाचन ।
किमुतैतत् समासाद्य धीर संयुगगोष्पदं । आयुष्मन् कतरेण त्वां प्रापयामि धनञ्जयं ।
केषां क्रुद्धोऽसि वार्ष्णेय केषां मृत्युरुपस्थितः । केषां संयमनीमद्य गन्तुमुत्सहते मनः । ४५२५

के त्वां युधि पराक्रान्तं कालान्तकयमोपमं। दृष्ट्वा विक्रमसंयुक्तं विद्रविष्यन्ति संयुगे।
केषां वैवस्वतो राजा स्मरतेऽद्य महाभुज।
॥ सात्यकिरुवाच ॥ मुण्डानेतान् हनिष्यामि दानवानिव वासवः। प्रतिज्ञां पालयिष्यामि काम्बोजानेव मां वह।
अद्यैषां कदनं कृत्वा प्रियं यास्यामि पाण्डवं। अद्य द्रक्ष्यन्ति मे वीर्य्यं कौरवाः ससुयोधनाः।
मुण्डानीके हते सूत सर्व्वसैन्येषु चासकृत्। अद्य कौरवसैन्यस्य दीर्य्यमाणस्य संयुगे। ४५६०
श्रुत्वा विरावं बहुधा सन्तप्स्यति सुयोधनः। अद्य पाण्डवमुख्यस्य श्वेताश्वस्य महात्मनः।
आचार्य्यस्य कृतं मार्गं दर्शयिष्यामि संयुगे। अद्य मद्बाणनिहतान् योधमुख्यान् सहस्रशः।
दृष्ट्वा दुर्य्योधनो राजा पश्चात्तापं गमिष्यति। अद्य मे क्षिप्रहस्तस्य क्षिपतः सायकोत्तमान्।
अलातचक्रप्रतिमं धनुर्द्रक्ष्यन्ति कौरवाः। मत्सायकचिताङ्गानां रुधिरं स्रवतां मुहुः।
सैनिकानां बधं दृष्ट्वा सन्तप्स्यति सुयोधनः। अद्य मे क्रुद्धरूपस्य निघ्नतश्च वरान् वरान्। ४५३५
द्विरर्ज्जुनमिमं लोकं मंस्यतेऽद्य सुयोधनः। अद्य राजसहस्राणि निहतानि मया रणे।
दृष्ट्वा दुर्य्योधनो राजा सन्तप्स्यति महामृधे। अद्य स्नेहञ्च भक्तिञ्च पाण्डवेषु महात्मसु।
हत्वा राजसहस्राणि दर्शयिष्यामि राजसु। बलं वीर्य्यं कृतज्ञत्वं मम ज्ञास्यन्ति कौरवाः।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तस्तदा सूतः शिक्षितान् साधुवाहिनः। शशाङ्कसन्निकाशांस्तान् वाजिनो व्यनुदत् भृशं।
ते पिबन्त इवाकाशं युयुधानं हयोत्तमाः। प्रापयन् यवनान् शीघ्रं मनःपवनरंहसः। ४५४०
सात्यकिं ते समासाद्य पृतनास्वनिवर्त्तिनं। बहवो लघुहस्ताश्च शरवर्षैरवाकिरन्।
तेषामिषूनथास्त्राणि वेगवान्नतपर्व्वभिः। अच्छिनत् सात्यकी राजन् नैनं ते प्राप्नुवन् शराः।
रुक्मपुङ्खैः सुनिशितैर्गार्द्धपत्रैरजिह्मगैः। उच्चकर्त्त शिरांस्युग्रो यवनानां भुजानपि।
शैक्यायसानि वर्म्माणि कांस्यानि च समन्ततः। भित्त्वा देहांस्तथा तेषां शरा जग्मुर्महीतलं।
ते हन्यमाना वीरेण म्लेच्छाः सात्यकिना रणे। शतशोऽभ्यपतंस्तत्र व्यसवो वसुधातले। ४५४५
सुपूर्णायतमुक्तैस्तानव्यवच्छिन्नपिण्डितैः। पञ्चषट्सप्त चाष्टौ च बिभेद यवनान् शरैः।
काम्बोजानां सहस्रैश्च शकानाञ्च विशाम्पते। शवराणां किरातानां वर्व्वराणां तथैव च।
अगम्यरूपां पृथिवीं मांसशोणितकर्द्दमां। कृतवांस्तत्र शैनेयः क्षपयंस्तावकं बलं।
दस्यूनां सशिरस्त्राणैः शिरोभिर्लूनमूर्द्धजैः। दीर्घकूर्च्चैर्मही कीर्णा विवर्हैरण्डजैरिव।
रुधिरोक्षितसर्व्वाङ्गैस्तैस्तदायोधनं बभौ। कबन्धैः संवृतं सर्व्वं ताम्राभैः खमिवावृतं। ४५५०
वज्राशनिसमस्पर्शैः सुपर्व्वभिरजिह्मगैः। ते सात्वतेन निहताः समावव्रुर्व्वसुन्धरां।
अल्पावशिष्टाः सम्भग्नाः कृच्छ्रप्राणा विचेतसः। जिताः सङ्ख्ये महाराज युयुधानेन दंशिताः।
पार्ष्णिभिश्च कशाभिश्च ताडयन्तस्तुरङ्गमान्। जवमुत्तममास्थाय सर्व्वतः प्राद्रवन् भयात्।
काम्बोजसैन्यं विद्राव्य दुर्ज्जयं युधि भारत। यवनानाञ्च तत्सैन्यं शकानाञ्च महद्बलं।
ततः स पुरुषव्याघ्रः सात्यकिः सत्यविक्रमः। प्रविष्टस्तावकान् जित्वा सूतं याहीत्यचोदयत्। ४५५५

तत्तस्य समरे कर्म्म दृष्ट्वाऽन्यैरकृतं पुरा। चारणाः सहगन्धर्व्वाः पूजयाञ्चक्रिरे भृशं।
तं यान्तं पृष्ठगोप्तारमर्ज्जुनस्य विशाम्पते। चारणाः प्रेक्ष्य संहृष्टास्त्वदीयाश्चाभ्यपूजयन्।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथबधपर्व्वणि यवनपराजये एकोनविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ ११९ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ जित्वा यवनकाम्बोजान् युयुधानस्ततोऽर्ज्जुनं। जगाम तव सैन्यस्य मध्येन रथिनाम्बरः।
चारुदंष्ट्रो नरव्याघ्रो विचित्रकवचध्वजः। मृगं व्याध इवाजिघ्रन् तव सैन्यमभीषयत्।
स रथेन चरन्मार्गं धनुरभ्रामयद्भृशं। रुक्मपृष्ठं महावेगं रुक्मचन्द्रकसङ्कुलं। ४५६०
रुक्माङ्गदशिरस्त्राणो रुक्मवर्म्मसमावृतः। रुक्मध्वजधनुः शूरो मेरुशृङ्गमिवाबभौ।
स धनुर्म्मण्डलं सङ्ख्ये तेजोभास्कररश्मिवान्। शरदीवोदितः सूर्य्यो दिसूर्य्यो विरराज ह।
वृषभस्कन्धविक्रान्तो वृषभाक्षो नरर्षभः। तावकानां बभौ मध्ये गवां मध्ये यथा वृषः।
मत्तद्विरदसङ्काशं मत्तद्विरदगामिनं। प्रभिन्नमिव मातङ्गं यूथमध्ये व्यवस्थितं।
व्याघ्रा इव जिघांसन्तस्त्वदीयाः समुपाद्रवन्। द्रोणानीकमतिक्रान्तं भोजानीकञ्च दुस्तरं। ४५६५
जलसन्धार्णवं तीर्त्वा काम्बोजानाञ्च वाहिनीं। हार्द्दिक्यमकरान्मुक्तं तीर्णं वै सैन्यसागरं।
परिवव्रुः सुसंक्रुद्धास्त्वदीयाः सात्यकिं रथाः। दुर्य्योधनश्चित्रसेनो दुःशासनविविंशती।
शकुनिर्दुःसहश्चैव युवा दुर्द्धर्षणः क्रथः। अन्ये च बहवः शूराः शस्त्रवन्तो दुरासदाः।
पृष्ठतः सात्यकिं यान्तं अन्वधावन्नमर्षिणः। अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष।
मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्व्वणि। तानभिद्रवतः सर्व्वान् समीक्ष्य शिनिपुङ्गवः। ४५७०
शनैर्याहीति यन्तारमब्रवीत् प्रहसन्निव। इदमेतत् समुद्भूतं धार्त्तराष्ट्रस्य यद्बलं।
मामेवाभिमुखं तूर्णं गजाश्वरथपत्तिमत्। नादयन्वै दिशः सर्व्वा रथघोषेण सारथे।
पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च कम्पयत् सागरानपि। एतद्बलार्णवं सूत वारयिष्ये महारणे।
पौर्णमास्यामिवोद्भूतं वेलेव मकरालयं। पश्य मे सूत विक्रान्तमिन्द्रस्येव महामृधे।
एष सैन्यानि शत्रूणां विधमामि शितैः शरैः। निहतानाहवे पश्य पदात्यश्वरथद्विपान्। ४५७५
मत्शरैरग्निसङ्काशैर्व्विद्धदेहान् सहस्रशः। इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सात्यकेरमितौजसः।
समीपे सैनिकास्ते तु शीघ्रमीयुर्युयुत्सवः। जह्याद्रवस्व तिष्ठेति पश्य पश्येति वादिनः।
तानेवं ब्रुवतो वीरान् सात्यकिर्निशितैः शरैः। जघान त्रिशतानश्वान् कुञ्जरांश्च चतुःशतान्।
स सम्प्रहारस्तुमुलस्तस्य तेषाञ्च धन्विनां। देवासुररणप्रख्यः प्रावर्त्तत जनक्षयः।
मेघजालनिभं सैन्यं तव पुत्रस्य मारिष। प्रत्यगृह्णाच्छिनेः पौत्त्रः शरैराशीविषोपमैः। ४५८०
प्रच्छाद्यमानः समरे शरजालैः स वीर्य्यवान्। असम्भ्रमन्महाराज तावकानवधीद्बहून्।
आश्चर्य्यं तत्र राजेन्द्र सुमहद्दृष्टवानहं। न मोघः सायकः कश्चित् सात्यकेरभवत् प्रभो।
रथनागाश्वकलिलः पदात्यूर्म्मिसमाकुलः। शैनेयवेलामासाद्य स्थितः सैन्यमहार्णवः।
सम्भ्रान्तनरनागाश्वमावर्त्तत मुहुर्मुहुः। तत्सैन्यमिषुभिस्तेन बध्यमानं समन्ततः।

बभ्राम तत्र तत्रैव गावः शीतार्दिता इव। पदातिनं रथं नागं सादिनं तुरगन्तथा। ४५८५
अविद्धं तत्र नाद्राक्षं युयुधानस्य सायकैः। न तादृक् कदनं राजन् कृतवांस्तत्र फाल्गुनः।
यादृक् क्षयमनीकानामकरोत्सात्यकिर्नृप। अत्यर्जुनं शिनेः पौत्रो युध्यते पुरुषर्षभ।
वीतभीर्लाघवोपेतः कृतित्वं सम्प्रदर्शयन्। ततो दुर्य्योधनो राजा सात्वतस्य त्रिभिः शरैः।
विव्याध सूतं निशितैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान्। सात्यकिञ्च त्रिभिर्व्विद्ध्वा पुनरष्टाभिरेव च।
दुःशासनः षोडशभिर्व्विव्याध शिनिपुङ्गवं। शकुनिः पञ्चविंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः। ४५९०
दुःसहः पञ्चदशभिर्व्विव्याधोरसि सात्यकिं। उत्स्मयन् वृष्णिशार्दूलस्तथा बाणैः समाहतः।
तानविध्यन्महाराज सर्व्वानेव त्रिभिस्त्रिभिः। गाढविद्धानरीन् कृत्वा मार्गणैः सोऽतितेजनैः।
शैनेयः श्येनवत् सङ्ख्ये व्यचरल्लघुविक्रमः। सौबलस्य धनुश्छित्त्वा हस्तावापं निकृत्य च।
दुर्य्योधनं त्रिभिर्व्बाणैरभ्यविध्यत् स्तनान्तरे। चित्रसेनं शतेनैव दशभिर्दुःसहं तथा।
दुःशासनन्तु विंशत्या विव्याध शिनिपुङ्गवः। अथान्यद्धनुरादाय श्यालस्तव विशाम्पते। ४५९५
अष्टाभिः सात्यकिं विद्ध्वा पुनर्व्विव्याध पञ्चभिः। दुःशासनश्च दशभिर्दुःसहश्च त्रिभिः शरैः।
दुर्मुखश्च द्वादशभी राजन् विव्याध सात्यकिं। दुर्य्योधनस्त्रिसप्तत्या विद्ध्वा भारत माधवं।
ततोऽस्य निशितैर्व्बाणैस्त्रिभिर्व्विव्याध सारथिं। तान् सर्व्वान् सहितान् शूरान् यतमानान्महारथान्।
पञ्चभिः पञ्चभिर्व्बाणैः पुनर्व्विव्याध सात्यकिः। ततः स रथिनां श्रेष्ठस्तव पुत्रस्य सारथिं।
आजघानाशु भल्लेन स हतो न्यपतद्भुवि। पतिते सारथौ तस्मिन् तव पुत्ररथः प्रभो। ४६००
वातायमानैस्तैरश्वैरपनीयत सङ्गरात्। ततस्तव सुता राजन् सैनिकाश्च विशाम्पते।
राज्ञो रथमभिप्रेक्ष्य विद्रुताः शतशोऽभवन्। विद्रुतं तत्र तत्सैन्यं दृष्ट्वा भारत सात्यकिः।
अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णै रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः। विद्राव्य सर्व्वसैन्यानि तावकानि समन्ततः।
प्रययौ सात्यकी राजन् श्वेताश्वस्य रथम्प्रति। तं शरानाददानञ्च रक्षमाणञ्च सारथिं।
आत्मानं पालयानञ्च तावकाः समपूजयन्। ४६०५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि सात्यकिप्रवेशे विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२०॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ सम्प्रमृद्य महत्सैन्यं यान्तं शैनेयमर्जुनं। निर्ह्रीका मम ते पुत्राः किमकुर्व्वत सञ्जय।
कथं तेषां तदा युद्धे धृतिरासीन्मुमूर्षतां। शैनेये समनुप्राप्ते सदृशे सव्यसाचिना।
विदधे किन्नु तत्क्षत्त्रं ते च युद्धपराजिताः। कथञ्च सात्यकिर्युद्धे व्यतिक्रान्तो महायशाः।
कथञ्च मम पुत्राणां जीवतां तत्र सञ्जय। शैनेयोऽभिययौ युद्धे तन्ममाचक्ष्व सञ्जय।
अत्यद्भुतमिदं तात त्वत्सकाशात् श्रुतं मया। एकस्य बहुभिर्युद्धं शत्रुभिस्तैर्महारथैः। ४६१०
विपरीतमहं दैवं मन्ये सूत सुतान् प्रति। यत्रावध्यन्त समरे सात्वतेन महारथाः।
एकस्य हि न पर्य्याप्तं मत्सैन्यं तस्य सञ्जय। क्रुद्धस्य युयुधानस्य सर्व्वे तिष्ठन्तु पाण्डवाः।
निर्जित्य समरे द्रोणं कृतिनञ्चित्रयोधिनं। यथा पशुगणान् सिंहस्तद्वद्धन्ता सुतान्मम।

कृतवर्म्मादिभिः शूरैर्यत्तैर्ब्बहुभिरावृते । युयुधानो न शङ्कितो हन्तुं जेष्यति मे सुतान् ।
नैतदीदृशकं युद्धं कृतवांस्तत्र फाल्गुनः । यादृशं कृतवान् युद्धं शिनेर्नप्ता महायशाः । ४८१५
॥ सञ्जय उवाच ॥ तव दुर्म्मन्त्रिते राजन् दुर्य्योधनकृतेन च । शृणुष्वावहितो भूत्वा यत्ते वक्ष्यामि भारत ।
ते पुनः संन्यवर्त्तन्त कृत्वा संशप्तका मिथः । परां युद्धे मतिं क्रूरां तव पुत्रस्य शासनात् ।
त्रीणि सादिसहस्राणि दुर्य्योधनपुरोगमाः । शककाम्बोजवाह्लीका यवनाः पारदास्तथा ।
कुलिङ्गास्तङ्गणाम्बष्ठाः पैशाचाश्च सबर्ब्बराः । पार्व्वतीयाश्च राजेन्द्र क्रुद्धाः पाषाणपाणयः ।
अभ्यद्रवंस्ते शैनेयं शलभाः पावकं यथा । युक्ताः पञ्चशता राजन् शैनेयं समुपाद्रवन् । ४८२०
ततो रथसहस्रेण महारथशतेन च । द्विरदानां सहस्रेण द्विसाहस्रैश्च वाजिभिः ।
शरवर्षाणि मुञ्चन्तो विविधानि महारथाः । अभ्यद्रवन्त शैनेयमसङ्ख्येयाः परन्तप ।
तांश्च संचोदयन् सर्व्वान् घ्नतैनमिति भारत । दुःशासनो महाराज सात्यकिं पर्य्यवारयत ।
तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयचरितं महत् । यदेको बहुभिः सार्द्धमसम्भ्रान्तमयुध्यत ।
अवधीच्च रथानीकं द्विरदानाञ्च तद्बलं । सादिनश्चैव तान् सर्व्वान् दस्यूनपि च सर्व्वशः । ४८२५
तत्र चक्रैर्विमथितैर्भग्नैश्च परमायुधैः । अक्षैश्च बहुधा भग्नैरीषादण्डकबन्धुरैः ।
कुञ्जरैर्म्मथितैश्चापि ध्वजैश्च विनिपातितैः । वर्म्मभिश्चर्म्मभिश्चैव विकीर्णैश्च समन्ततः ।
स्रगाभरणवस्त्रैरनुकर्षैश्च मारिष । सञ्छन्ना वसुधा तत्र शरद्विद्योग्रहैरिव ।
गिरिरूपधराश्चापि पतिताः कुञ्जरोत्तमाः । अञ्जनस्य कुले जाता वामनस्य च भारत ।
सुप्रतीककुले जाता महापद्मकुले तथा । ऐरावतकुले चैव तथाऽन्येषु कुलेषु च । ४८३०
जाता दन्तिवरा राजन् शेरते बहवो हताः । वानायुजान् पार्व्वतीयान् काम्बोजानथ वाह्लिकान् ।
तथा हयवरान् राजन् निजघ्ने तत्र सात्यकिः । नानादेशोद्भवान् पत्तीन्नानाजातींश्च सर्व्वशः ।
निजघ्ने तत्र शैनेयः शतशोऽथ सहस्रशः । तेषु प्रकाल्यमानेषु दस्यून् दुःशासनोऽब्रवीत् ।
निवर्त्तध्वमधर्म्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः । तांश्चातिभग्नान् सम्प्रेक्ष्य पुत्रो दुःशासनस्तव ।
पाषाणयोधिनः शूरान् पार्व्वतीयानचोदयत् । अश्मयुद्धेषु कुशला नैतज्जानाति सात्यकिः । ४८३५
अश्मयुद्धमजानन्तं घ्नतैनं युद्धकामुकं । तथैव कुरवः सर्व्वे नाश्मयुद्धविशारदाः ।
अभिद्रवत माभैष्ट न वः प्राप्स्यति सात्यकिः । ते पार्व्वतीया राजानः सर्व्वे पाषाणयोधिनः ।
अभ्यद्रवन्त शैनेयं राजानमिव मन्त्रिणः । ततो गजशिरःप्रख्यैरुपलैः शैलवासिनः ।
उद्यतैर्युयुधानस्य पुरतस्तस्थुराहवे । क्षेपणीयैस्तथाऽप्यन्ये सात्वतस्य वधैषिणः ।
चोदितास्तव पुत्रेण सर्व्वतो रुरुधुर्द्दिशः । तेषामापततामेव शिलायुद्धं चिकीर्षतां । ४८४०
सात्यकिः प्रतिसन्धाय निशितान् प्राहिणोच्छरान् । तामश्मवृष्टिं तुमुलां पार्व्वतीयैः समीरितां ।
चिच्छेदोरगसङ्काशैर्नाराचैः शिनिपुङ्गवः । तैरश्मचूर्णैर्दीप्यद्भिः खद्योतानामिव प्रभैः ।
प्रायः सैन्यान्यहन्यन्त हाहाभूतानि मारिष । ततः पञ्चशताः शूराः समुद्यतमहाशिलाः ।

निकृत्तबाहवो राजन् निपेतुर्धरणीतले। पुनर्दशशताश्चान्ये शतमाहस्रिणस्तथा।
सोपलैर्व्वाहुभिश्छिन्नैः पेतुरप्राप्य सात्यकिं। पाषाणयोधिनः शूरान् पतमानानवस्थितान्। ४८४५
न्यवधीद्बहुसाहस्रांस्तदद्भुतमिवाभवत्। ततः पुनस्तु सम्भूय तेऽश्मवृष्टिं समन्ततः।
अयोहस्ताः शूलहस्ता दरदास्तङ्गणाः खशाः। लम्पाकाश्च पुलिन्दाश्च चिक्षिपुस्तांश्च सात्यकिः।
नाराचैः प्रतिचिच्छेद प्रतिपत्तिविशारदः। अद्रीणां भिद्यमानानामन्तरीक्षे शितैः शरैः।
शब्देन प्राद्रवन् सङ्ख्ये रथाश्वगजपत्तयः। अश्मचूर्णैरवाकीर्णा मनुष्या गजवाजिनः।
नाशक्नुवन्नवस्थातुं भ्रमरैरिव दंशिताः। हतशिष्टाः सरुधिरा भिन्नमस्तकपिण्डिकाः। ४८५०
कुञ्जरा वर्ज्जयामासुर्युयुधानरथं तदा। ततः शब्दः समभवत् तव सैन्यस्य मारिष।
माधवेनार्द्यमानस्य सागरस्येव पर्व्वणि। तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा द्रोणो यन्तारमब्रवीत्।
एष सूत रणे क्रुद्धः सात्त्वतानां महारथः। दारयन् बहुधा सैन्यं रणे चरति कालवत्।
यत्रैष शब्दस्तुमुलस्तत्र सूत रथं नय। पाषाणयोधिभिर्नूनं युयुधानः समागतः।
तथाहि रथिनः सर्व्वे ह्रियन्ते विद्रुतैर्हयैः। विशस्त्रकवचा रुग्णास्तत्र तत्र पतन्ति च। ४८५५
न शक्नुवन्ति यन्तारः संयन्तुं तुमुले हयान्। इत्येतद्वचनं श्रुत्वा भारद्वाजस्य सारथिः।
प्रत्युवाच ततो द्रोणं सर्व्वशस्त्रभृतांवरं। सैन्यं द्रवति चायुष्मन् कौरवेयं समन्ततः।
पश्य योधान् रणे भग्नान् धावतो वै समन्ततः। इमे च संहताः शूरा पाञ्चालाः पाण्डवैः सह।
त्वामेव हि जिघांसन्त आद्रवन्ति समन्ततः। अत्र कार्य्यं समाधत्स्व प्राप्तकालमरिन्दम।
स्थाने वा गमने वापि दूरं यातश्च सात्यकिः। तथैवं वदतस्तस्य भारद्वाजस्य मारिष। ४८६०
प्रत्यदृश्यत शैनेयो निघ्नन् बहुविधान्रथान्। ते वध्यमानाः समरे युयुधानेन तावकाः।
युयुधानरथं त्यक्त्वा द्रोणानीकाय दुद्रुवुः। यैस्तु दुःशासनः सार्द्धं रथैः पूर्व्वं न्यवर्त्तत।
ते भीतास्त्वभ्यधावन्त सर्व्वे द्रोणरथम्प्रति।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि सात्यकिप्रवेशे एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२१॥
॥ सञ्जय उवाच॥ दुःशासनरथं दृष्ट्वा समीपे पर्य्यवस्थितं। भारद्वाजस्ततो वाक्यं दुःशासनमथाब्रवीत्।
दुःशासन रथाः सर्व्वे कस्मादेते प्रविद्रुताः। कच्चित्क्षेमन्तु नृपतेः कच्चिज्जीवति सैन्धवः। ४८६५
राजपुत्त्रो भवानत्र राजभ्राता महारथः। किमर्थं द्रवसे युद्धे यौवराज्यमवाप्नुहि।
दासी जितासि द्यूते त्वं यथाकामचरी भव। वाससां वाहिका राज्ञो भ्रातुर्ज्येष्ठस्य मे भव।
न सन्ति पतयः सर्व्वे तेऽद्य षण्डतिलैः समाः। दुःशासनैवं कस्मात्त्वं पूर्व्वमुक्त्वा पलायसे।
स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाञ्चालैः पाण्डवैः सह। एकं सात्यकिमासाद्य कथं भीतोऽसि संयुगे।
न जानीषे पुरा त्वन्तु गृह्णन्नक्षान् दुरोदरे। शरा ह्येते भविष्यन्ति दारुणाशीविषोपमाः। ४८७०
अप्रियाणां हि वचसां पाण्डवेषु विशेषतः। द्रौपद्याश्च परिक्लेशस्त्वन्मूलो ह्यभवत् पुरा।
क्व ते मानश्च दर्पश्च क्व ते वीर्य्यं क्व दर्प्पितं। आशीविषसमान् पार्थान् कोपयित्वा क्व यास्यसि।

शोच्येयं भारती सेना राजा चैवं सुयोधनः । यस्य त्वं कर्कशो भ्राता पलायनपरायणः ।
ननु नाम त्वया वीर दीर्य्यमाणा भयार्द्दिता । स्वबाहुबलमास्थाय रचितव्या ह्यनीकिनी ।
स त्वमद्य रणं हित्वा भीतो हर्षयसे परान् । विद्रुते त्वयि सैन्यस्य नायके शत्रुसूदन । ४८७५
कोऽन्यः स्थास्यति सङ्ग्रामे भीतो भीतव्यपाश्रयः । एकेन सात्वतेनाद्य युध्यमानस्य तेनवै ।
पलायने तव मतिः सङ्ग्रामाद्धि प्रवर्त्तते । यदा गाण्डीवधन्वानं भीमसेनञ्च कौरव ।
यमौ वा युधि द्रष्टासि तदा त्वं किं करिष्यसि । युधि फाल्गुनवाणानां सूर्य्याग्निसमवर्च्चसां ।
न तुल्याः सात्यकिशराः येन भीतः पलायसे । यदि तावत् कृता बुद्धिः पलायनपरायणा ।
पृथिवी धर्म्मराजाय शमेनैव प्रदीयतां । यावत् फाल्गुननाराचा निर्म्मुक्तोरगसन्निभाः । ४८८०
नाविशन्ति शरीरन्ते तावत् संशाम्य पाण्डवैः । यावत्ते पृथिवीं पार्थां हत्वा भ्रातृशतं रणे ।
नाचिपन्ति महात्मानस्तावत् संशाम्य पाण्डवैः । यावत् क्रुध्यति नो राजा धर्म्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः ।
कृष्णश्च समरश्लाघी तावत् संशाम्य पाण्डवैः । यावद्भीमो महाबाहुर्व्विगाह्य महतीञ्चमूं ।
सोदरांस्ते न गृह्णाति तावत् संशाम्य पाण्डवैः । पूर्व्वमुक्तश्च ते भ्राता भीष्मेणासौ सुयोधनः ।
अजेयाः पाण्डवाः सङ्ख्ये सौम्य संशाम्य तैः सह । नच तत् कृतवान् मन्दस्तव भ्राता सुयोधनः । ४८८५
स युद्धे धृतिमास्थाय यत्तो युध्यस्व पाण्डवैः । गच्छ तूर्णं रथेनैव यत्र तिष्ठति सात्यकिः ।
त्वया हीनं बलं ह्येतद्विद्रविष्यति भारत । आत्मार्थं योधय रणे सात्यकिं सत्यविक्रमं ।
एवमुक्तस्तव सुतो नाब्रवीत् किञ्चिदप्यसौ । श्रुतञ्चाश्रुतवत् कृत्वा प्रायाद्येन स सात्यकिः ।
सैन्येन महता युक्तो म्लेच्छानामनिवर्त्तिनां । आसाद्य च रणे यत्तो युयुधानमयोधयत् ।
द्रोणोऽपि रथिनां श्रेष्ठः पाञ्चालान् पाण्डवांस्तथा । अभ्यद्रवत संक्रुद्धो जवमास्थाय मध्यमं । ४८९०
प्रविश्य च रणे द्रोणः पाण्डवानां वरूथिनीं । द्रावयामास योधान् वै शतशोऽथ सहस्रशः ।
ततो द्रोणो महाराज नाम विश्राव्य संयुगे । पाण्डुपाञ्चालमत्स्यानां प्रचक्रे कदनं महत् ।
तं जयन्तमनीकानि भारद्वाजं ततस्ततः । पाञ्चालपुत्त्रो द्युतिमान् वीरकेतुः समभ्ययात् ।
स द्रोणं पञ्चभिर्व्विद्धा शरैः सन्नतपर्व्वभिः । ध्वजमेकेन विव्याध सारथिञ्चास्य सप्तभिः ।
तत्राद्भुतं महाराज दृष्टवानस्मि संयुगे । यद्द्रोणो रभसो युद्धे पाञ्चाल्यं नाभ्यवर्त्तत । ४८९५
सन्निरुद्धं रणे द्रोणं पाञ्चाला वीक्ष्य मारिष । आवव्रुः सर्व्वतो राजन् धर्म्मपुत्त्रजयैषिणः ।
ते शरैरग्निसङ्काशैस्तोमरैश्च महाधनैः । शस्त्रैश्च विविधैराजन् द्रोणमेवमवाकिरन् ।
निहत्य तान् बाणगणैर्द्रोणो राजन् समन्ततः । महाजलधरान् व्योम्नि मातरिश्वा इवाबभौ ।
ततः शरं महाघोरं सूर्य्यपावकसन्निभं । सन्दधे परवीरघ्नो वीरकेतोरथम्प्रति ।
स भित्त्वा तु शरो राजन् पाञ्चालकुलनन्दनं । अभ्यगाद्धरणीं तूर्णं लोहितार्द्रो ज्वलन्निव । ४९००
ततोऽपतद्रथात्तूर्णं पाञ्चालकुलनन्दनः । पर्व्वताग्रादिव महांश्चम्पको वायुपीडितः ।
तस्मिन् हते महेष्वासे राजपुत्त्रे महाबले । पाञ्चालास्त्वरिता द्रोणं समन्तात् पर्य्यवारयन् ।

चित्रकेतुः सुधन्वा च चित्रवर्म्मा च भारत। तथा चित्ररथश्चैव भ्रातृव्यसनकर्षिताः।
अभ्यद्रवन्त सहिता भारद्वाजं युयुत्सवः। मुञ्चन्तः शरवर्षाणि तपान्ते जलदा इव।
स बध्यमानो बहुधा राजपुत्त्रैर्म्महारथैः। क्रोधमाहारयत्तेषामभावाय द्विजर्षभः। ४९०५
ततः शरमयं जालं द्रोणस्तेषामवासृजत्। ते हन्यमाना द्रोणस्य शरैराकर्णचोदितैः।
कर्त्तव्यं नाभ्यजानन्त कुमारा राजसत्तम। तान् विमूढान् रणे द्रोणः प्रहसन्निव भारत।
व्यश्वसूतरथांश्चक्रे कुमारान् कुपितो रणे। तथा शरैः सुनिशितैर्भल्लैस्तेषां महायशाः।
पुष्पाणीव विचिन्वान उत्तमाङ्गान्यपातयत्। ते रथेभ्यो हताः पेतुः क्षितौ राजन् सुवर्च्चसः।
देवासुरे पुरा युद्धे यथा दैतयदानवाः। तान्निहत्य रणे राजन् भारद्वाजः प्रतापवान्। ४९१०
कार्म्मुकं भ्रामयामास हेमपृष्ठं दुरासदं। पाञ्चालान्निहतान् दृष्ट्वा देवकल्पान्महारथान्।
धृष्टद्युम्नो रणे क्रुद्धो नेत्राभ्यां पातयन् जलं। अभ्यवर्त्तत सङ्ग्रामे क्रुद्धो द्रोणरथम्प्रति।
ततो हाहेति सहसा नादः समभवन्नृप। पाञ्चाल्येन रणे दृष्ट्वा द्रोणमावारितं शरैः।
स छाद्यमानो बहुधा पार्षतेन महात्मना। न विव्यथे ततो द्रोणः स्मयन्नेवान्वयुध्यत।
ततो द्रोणं महाराज पाञ्चाल्यः क्रोधमूर्च्छितः। आजघानोरसि क्रुद्धो नवत्या नतपर्व्वणां। ४९१५
स गाढविद्धो बलिना भारद्वाजो महायशाः। निषसाद रथोपस्थे कश्मलञ्च जगाम ह।
तं वै तथागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः पराक्रमी। चापमुत्सृज्य शीघ्रन्तु असिं जग्राह वीर्य्यवान्।
अवप्लुत्य रथाच्चापि त्वरितः स महारथः। आरुरोह रथं तूर्णं भारद्वाजस्य मारिष।
हर्त्तुमिच्छन् शिरः कायात् क्रोधसंरक्तलोचनः। प्रत्याश्वस्तस्ततो द्रोणो धनुरादाय वीर्य्यवान्।
आसन्नमागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं जिघांसया। शरैर्वैतस्तिकैराजन् विव्याधासन्नयोधिभिः। ४९२०
योधयामास समरे धृष्टद्युम्नं महारथं। ते हि वैतस्तिका नाम शरा आसन्नयोधिनः।
द्रोणस्य विदिता राजन् धृष्टद्युम्नमवाक्षिणोत्। स बध्यमानो बहुभिः सायकैस्तैर्महाबलः।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं भग्नवेगः पराक्रमी। आरुह्य स्वरथं वीरः प्रगृह्य च महद्धनुः।
विव्याध समरे द्रोणं धृष्टद्युम्नो महारथः। द्रोणश्चापि महाराज शरैर्व्विव्याध पार्षतं।
तदद्भुतमभूद्युद्धं द्रोणपाञ्चालयोस्तदा। त्रैलोक्यकाङ्क्षिणोरासीच्छक्रप्रह्लादयोरिव। ४९२५
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च। चरन्तौ युद्धमार्गज्ञौ ततक्षतुरथेषुभिः।
मोहयन्तौ मनांस्याजौ योधानां द्रोणपार्षतौ। सृजन्तौ शरवर्षाणि वर्षास्विव बलाहकौ।
छादयन्तौ महात्मानौ शरैर्व्योम दिशो महीं। तदद्भुतं तयोर्युद्धं भूतसङ्घा ह्यपूजयन्।
क्षत्त्रियाश्च महाराज ये चान्ये तत्र सैनिकाः। अवश्यं समरे द्रोणो धृष्टद्युम्नेन सङ्गतः।
वशमेष्यति नो राजन् पाञ्चाला इति चुक्रुशुः। द्रोणस्तु त्वरितो युद्धे धृष्टद्युम्नस्य सारथेः। ४९३०
शिरः प्रच्यावयामास फलं पक्वं तरोरिव। ततस्तु प्रद्रुता वाहा राजंस्तस्य महात्मनः।
तेषु प्रद्रवमाणेषु पाञ्चालान् सृञ्जयांस्तथा। व्यद्रावयद्रणे द्रोणस्तत्र तत्र पराक्रमी।

विजित्य पाण्डुपाञ्चालान् भारद्वाजः प्रतापवान्। स्वं व्यूहं पुनरास्थाय प्रत्यतिष्ठदरिन्दमः।
न चैनं पाण्डवा युद्धे जेतुमुत्सेहिरे प्रभो।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि द्रोणपराक्रमे द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२२ ॥

॥ सञ्जय उवाच॥ ततो दुःशासनो राजन् शैनेयं समुपाद्रवत्। किरन् शरसहस्राणि पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान्। ४८३५
स विद्धा सात्यकिं षष्ट्या तथा षोडशभिः शरैः। नाकम्पयत् स्थितं युद्धे मैनाकमिव पर्व्वतं।
रथव्रातेन महता नानादेशोद्भवेन ह। सर्व्वतो भरतश्रेष्ठो विसृजन् सायकान् बहून्।
पर्ज्जन्य इव घोषेण नादयन् वै दिशो दश। तमापतन्तमालोक्य सात्यकिः कौरवं रणे।
अभिद्रुत्य महाबाहुश्छादयामास सायकैः। ते छाद्यमाना बाणौघैर्दुःशासनपुरोगमाः।
प्राद्रवन् समरे भीतास्तव पुत्त्रस्य पश्यतः। तेषु द्रवत्सु राजेन्द्र पुत्त्रो दुःशासनस्तव। ४८४०
तस्थौ व्यपेतभी राजन् सात्यकिञ्चार्द्दयच्छरैः। चतुर्भिर्व्वाजिनस्तस्य सारथिञ्च त्रिभिः शरैः।
सात्यकिञ्च शतेनाजौ विद्धा नादं मुमोच ह। ततः क्रुद्धो महाराज माधवस्तस्य संयुगे।
रथं सूतं ध्वजं तञ्च चक्रेऽदृश्यमजिह्मगैः। स तु दुःशासनं शूरं सायकैरावृणोद्भृशं।
मशकं समनुप्राप्तमूर्णनाभिरिवोर्णया। त्वरन् समावृणोद्बाणैर्दुःशासनममित्रजित्।
दृष्ट्वा दुःशासनं राजा तथा शरशताचितं। त्रिगर्त्तांश्चोदयामास युयुधानरथम्प्रति। ४८४५
तेऽगच्छन् युयुधानस्य समीपं क्रूरकर्म्मणः। त्रिगर्त्तानां त्रिसाहस्रा रथा युद्धविशारदाः।
ते तु तं रथवंशेन महता पर्य्यवारयन्। स्थिरां कृत्वा मतिं युद्धे भूत्वा संशप्तका मिथः।
तेषां प्रपततां युद्धे शरवर्षाणि मुञ्चतां। योधान् पञ्चशतान् मुख्यान् अग्रानीके व्यपोथयत्।
ते पतन्ति हतास्तूर्णं शिनिप्रवरसायकैः। महामारुतवेगेन भग्ना इव नगाद्द्रुमाः।
नागैश्च बहुधाच्छिन्नैर्ध्वजैश्चैव विशाम्पते। हयैश्च कनकापीडैः पतितैस्तत्र मेदिनी। ४८५०
शैनेयशरसङ्कृत्तैः शोणितौघपरिप्लुतैः। अशोभत महाराज किंशुकैरिव पुष्पितैः।
ते बध्यमानाः समरे युयुधानेन तावकाः। त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्कमग्ना इव द्विपाः।
ततस्ते पर्य्यवर्त्तन्त सर्व्वे द्रोणरथम्प्रति। भयात् पतगराजस्य गर्त्तानीव महोरगाः।
हत्वा पञ्चशतान् योधान् शरैराशीविषोपमैः। प्रायात् स शनकैर्व्वीरो धनञ्जयरथम्प्रति।
तं प्रयान्तं नरश्रेष्ठं पुत्त्रो दुःशासनस्तव। विव्याध नवभिस्तूर्णं शरैः सन्नतपर्व्वभिः। ४८५५
स तु तं प्रतिविव्याध पञ्चभिर्निशितैः शरैः। रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासो गार्द्ध्रपत्रैरजिह्मगैः।
सात्यकिं तं महाराज प्रहसन्निव भारत। दुःशासनस्त्रिभिर्व्विद्धा पुनर्व्विव्याध पञ्चभिः।
शैनेयस्तव पुत्त्रन्तु हत्वा पञ्चभिराशुगैः। धनुश्चास्य रणे छित्त्वा प्रहसन्नर्ज्जुनं ययौ।
ततो दुःशासनः क्रुद्धो वृष्णिवीराय गच्छते। सर्व्वपारशवीं शक्तिं विससर्ज्ज जिघांसया।
तान्तु शक्तिं तदा घोरां तव पुत्त्रस्य सात्यकिः। चिच्छेद स तदा राजन् निशितैः कङ्कपत्रिभिः। ४८६०
अथान्यद्धनुरादाय पुत्त्रस्तव जनेश्वर। सात्यकिञ्च शरैर्व्विद्धा सिंहनादं ननाद ह।

सात्यकिस्तु रणे क्रुद्धो मोहयित्वा सुतं तव। शरैरग्निशिखाकारैराजघान स्तनान्तरे।
सर्व्वादसौ तोत्त्रणवनाराचाभिर्व्विव्यधे पुनः। दुःशासनस्तु विंशत्या सात्यकिं प्रत्यविध्यत।
सात्वतोऽपि महाराज तं विव्याध स्तनान्तरे। त्रिभिरेव महाभागः शरैः सन्नतपर्व्वभिः।
ततोऽस्य वाहान्निशितैः शरैर्जघ्ने महारथः। सारथिञ्च सुसंक्रुद्धः शरैः सन्नतपर्व्वभिः। ४८९४
धनुरेकेन भल्लेन हस्तावापञ्च पञ्चभिः। ध्वजञ्च रथशक्तिञ्च भल्लाभ्यां परमास्त्रवित्।
चिच्छेद विशिखैस्तीक्ष्णैस्तथोभौ पार्ष्णिसारथी। स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः।
त्रिगर्त्तसेनापतिना स्वरथेनापवाहितः। तमभिद्रुत्य शैनेयो मुहूर्त्तमिव भारत।
न जघान महाबाहुर्भीमसेनवचः स्मरन्। भीमसेनेन तु वधः सुतानां तव भारत।
प्रतिज्ञातः सभामध्ये सर्व्वेषामेव संयुगे। ततो दुःशासनं जित्वा सात्यकिः संयुगे प्रभो। ४८९०
जगाम त्वरितो राजन् येन यातो धनञ्जयः।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि सात्यकिप्रवेशे दुःशासनपराजये त्रयोविंशत्यधिकशततोऽध्यायः॥१२३॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ किं तस्यां मम सेनायां नासन् केचिन्महारथाः। ये तथा सात्यकिं यान्तं नैवाघ्नन्नाप्यवारयन्।
एको हि समरे कर्म्म कृतवान् सत्यविक्रमः। शक्रतुल्यबलो युद्धे महेन्द्रो दानवेष्विव।
अथ वा शून्यमासीत्तत् येन यातः स सात्यकिः। एको वै बहुला: सेनाः प्रमृद्नन् सत्यविक्रमः।
कथञ्च युध्यमानानामपक्रान्तो महात्मनाम्। एको बहूनां शैनेयस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय। ४८९५

॥ सञ्जय उवाच॥ राजन् सेनासमुद्योगो रथनागाश्वपत्तिनाम्। तुमुलस्तत्र सैन्यानां युगान्तसदृशोऽभवत्।
आह्निकेषु समूहेषु तव सैन्यस्य मानद। नाभूल्लोके समः कश्चित् समूह इति मे मतिः।
तत्र देवास्त्वभाषन्त चारणाश्च समागताः। एतदन्ताः समूहा वै भविष्यन्ति महीतले।
नच एतादृशो व्यूह आसीत् कश्चिद्विशाम्पते। यावज्जयद्रथवधे द्रोणेन विहितोऽभवत्।
चण्डवातविभिन्नानां समुद्राणामिव स्वनः। रणेऽभवद्बलौघानामन्योऽन्यमभिधावताम्। ४९००
पार्थिवानां समेतानां बहून्यासन् नरोत्तम। त्वद्बले पाण्डवानाञ्च सहस्राणि शतानि च।
संरब्धानां प्रवीराणां समरे दृढकर्म्मणाम्। तत्रासीत् सुमहान् शब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः।
अथाक्रन्दद्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च मारिष। नकुलः सहदेवश्च धर्म्मराजश्च पाण्डवः।
आगच्छत प्रहरत द्रुतं विपरिधावत। प्रविष्टावरिसेनां हि वीरौ माधवपाण्डवौ।
यथासुखेन गच्छेतां जयद्रथरथम्प्रति। तथा प्रकुरुत क्षिप्रं इति सैन्यान्यचोदयत्। ४९०५
तयोरभावे कुरवः कृतार्थाः स्युर्व्वयं जिताः। ते यूयं सहिता भूत्वा तूर्णमेव बलार्णवम्।
क्षोभयध्वं महावेगाः पवनः सागरं यथा। भीमसेनेन ते राजन् पाञ्चाल्येन च चोदिताः।
आजघ्नुः कौरवान् सङ्ख्ये त्यक्त्वासूनात्मनः प्रियान्। इच्छन्तो निधनं युद्धे शस्त्रैरुत्तमतेजसः।
स्वर्गेप्सवो मित्रकार्य्ये नाभ्यनन्दन जीवितम्। तथैव तावका राजन् प्रार्थयन्तो महद्यशः।
आर्य्यां युद्धे मतिं कृत्वा युद्धायैवावतस्थिरे। तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्त्तमाने भयावहे। ४९१०

जित्वा सर्व्वाणि सैन्यानि प्रायात् सात्यकिरर्ज्जुनं । कवचानाम्प्रभास्तत्र सूर्य्यरश्मिविराजिताः ।
दृष्टाः सद्भिः सैनिकानां प्रतिजग्मुः समन्ततः । तथा प्रयतमानानां पाण्डवानां महात्मनां ।
दुर्य्योधनो महाराज व्यगाहत महद्बलं । स सन्निपातस्तुमुलस्तेषां तस्य च भारत ।
अभवत् सर्व्वभूतानामभावकरणो महान् ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा यातेषु सैन्येषु तथा कृच्छ्रगतः स्वयं । कच्चिद्दुर्य्योधनः सूत नाकार्षीत् पृष्ठतो रणे । ४९९५
एकस्य च बहूनाञ्च सन्निपातो महाहवे । विशेषतो नरपतेर्व्विषमः प्रतिभाति मे ।
सोऽत्यन्तसुखसंवृद्धो लक्ष्म्या लोकस्य चेश्वरः । एको बहून्समासाद्य कच्चिन्नासीत् पराङ्मुखः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ राजन् सङ्ग्राममाश्चर्य्यं तव पुत्त्रस्य भारत । एकस्य बहुभिः सार्द्धं शृणुष्व गदतो मम ।
दुर्य्योधनेन समरे पृतना पाण्डवी रणे । नलिनी द्विरदेनेव समन्तात् प्रतिलोडिता ।
ततस्तां प्रहतां सेनां दृष्ट्वा पुत्त्रेण ते नृप । भीमसेनपुरोगास्ते पाञ्चालाः समुपाद्रवन् । ५०००
स भीमसेनं दशभिः शरैर्व्विव्याध पाण्डवं । त्रिभिस्त्रिभिर्यमौ वीरौ धर्म्मराजञ्च सप्तभिः ।
विराटद्रुपदौ षड्भिः शतेन च शिखण्डिनं । धृष्टद्युम्नञ्च विंशत्या द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
शतशश्चापरान् योधान् सद्विपांश्च रथान् रणे । शरैरवचकर्त्तोग्रैः क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः ।
न सन्दधन् विमुञ्चन् वा मण्डलीकृतकार्मुकः । अदृश्यत रिपून्निघ्नञ्छिक्षयाऽस्त्रबलेन च ।
तस्य तान् निघ्नतः शत्रून् हेमपृष्ठं महद्धनुः । अजस्रं मण्डलीभूतं ददृशुः समरे जनाः । ५००५
ततो युधिष्ठिरो राजा भल्लाभ्यामच्छिनद्धनुः । तव पुत्त्रस्य कौरव्य यतमानस्य संयुगे ।
विव्याध चैनं दशभिः सम्यगस्तैः शरोत्तमैः । वर्म्म चाशु समासाद्य ते भग्नाः क्षितिमाविशन् ।
ततः प्रमुदिताः पार्थाः परिवव्रुर्युधिष्ठिरं । यथा वृत्रवधे देवाः पुरा शक्रं महर्षयः ।
ततोऽन्यद्धनुरादाय तव पुत्त्रः प्रतापवान् । तिष्ठ तिष्ठेति राजानं ब्रुवन् पाण्डवमभ्ययात् ।
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य तव पुत्त्रं महामृधे । प्रत्युद्ययुः प्रमुदिताः पाञ्चाला जयगृद्धिनः । ५०१०
तान् द्रोणः प्रतिजग्राह परीप्सन् युधि पार्थिवं । चण्डवातोद्धुतान् मेघान् गिरिरम्बुमुचो यथा ।
तत्र राजन्महानासीत् सङ्ग्रामो लोमहर्षणः । पाण्डवानां महाबाहो तावकानाञ्च संयुगे ।
रुद्रस्याक्रीडसदृशः संहारः सर्व्वदेहिनां । ततः शब्दो महानासीत् पुनर्येन धनञ्जयः ।
अतीव सर्व्वशब्देभ्यो लोमहर्षकरः प्रभो । अर्ज्जुनस्य महाबाहो तावकानाञ्च धन्विनां ।
मध्ये भारतसैन्यस्य माधवस्य महारणे । द्रोणस्यापि परैः सार्द्धं व्यूहद्वारे महारणे । ५०१५
एवमेव क्षयो वृत्तः पृथिव्यां पृथिवीपते । क्रुद्धेऽर्ज्जुने तथा द्रोणे सात्वते च महारथे ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे चतुर्व्विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ अपराह्णे महाराज सङ्ग्रामः सुमहानभूत् । पर्ज्जन्यसमनिर्घोषः पुनर्द्रोणस्य सोमकैः ।
शोणाश्वं रथमास्थाय नरवीरः समाहितः । समरेऽभ्यद्रवत् पाण्डून् जवमास्थाय मध्यमं ।
तव प्रियहिते युक्तो महेष्वासो महाबलः । चित्रपुङ्खैः शितैर्बाणैः कलशोत्तमसम्भवः ।

वरान् वरान् हि योधानां विचिन्वन्निव भारत। आक्रीडत रणे राजन् भारद्वाजः प्रतापवान्। ५०२०
तमभ्ययात् बृहत्क्षत्रः कैकयानां महारथः। भ्रातॄणां नृप पञ्चानां श्रेष्ठः समरकर्कशः।
विमुञ्चन्विशिखांस्तीक्ष्णानाचार्य्यं भृशमर्दयत्। महामेघो यथा वर्षं विमुञ्चन् गन्धमादने।
तस्य द्रोणो महाराज स्वर्णपुङ्खाञ्छिलाशितान्। प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान् दश पञ्च च।
तांस्तु द्रोणविनिर्म्मुक्तान् क्रुद्धाशीविषसन्निभान्। एकैकं पञ्चभिर्ब्बाणैर्युधि चिच्छेद हृष्टवत्।
तदस्य लाघवं दृष्ट्वा प्रहस्य द्विजपुङ्गवः। प्रेषयामास विशिखानष्टौ सन्नतपर्व्वणः। ५०२५
तान् दृष्ट्वा पततस्तूर्णं द्रोणचापच्युताञ्छरान्। अवारयच्छरैरेव तावद्भिर्निशितैर्म्मृधे।
ततोऽभवन्महाराज तव सैन्यस्य विस्मयः। बृहत्क्षत्रेण तत्कर्म्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करं।
ततो द्रोणो महाराज बृहत्क्षत्रं विशेषयन्। प्रादुश्चक्रे रणे दिव्यं ब्राह्ममस्त्रं सुदुर्ज्जयं।
कैकेयोऽस्त्रं समालोक्य मुक्तं द्रोणेन संयुगे ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र ब्राह्ममस्त्रमशातयत्।
ततोऽस्त्रे निहते ब्राह्मे बृहत्क्षत्रस्तु भारत। विव्याध ब्राह्मणं षष्ट्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः। ५०३०
तं द्रोणो द्विपदां श्रेष्ठो नाराचेन समार्पयत्। स तस्य कवचं भित्त्वा प्राविशद्धरणीतलं।
कृष्णसर्पो यथा मुक्तो वल्मीकं नृपसत्तम। तथाऽभ्यगान्महीं बाणो भित्त्वा कैकेयमाहवे।
सोऽतिविद्धो महाराज कैकेयो द्रोणसायकैः। क्रोधेन महताविष्टो व्यावृत्य नयने शुभे।
द्रोणं विव्याध सप्तत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः। सारथिञ्चास्य बाणेन भृशं मर्म्मस्वताडयत्।
द्रोणस्तु बहुभिर्व्विद्धो बृहत्क्षत्रेण मारिष। असृजद्विशिखांस्तीक्ष्णान् कैकेयस्य रथम्प्रति। ५०३५
व्याकुलीकृत्य तं द्रोणो बृहत्क्षत्रं महारथं। अश्वांश्चतुर्भिर्न्यवधीच्चतुरोऽस्य पतत्रिभिः।
सूतञ्चैकेन बाणेन रथनीडादपाहरत्। द्वाभ्यां ध्वजञ्च छत्रञ्च छित्त्वा भूमावपातयत्।
ततः साधुविसृष्टेन नाराचेन द्विजर्षभः। व्यविध्यत् बृहत्क्षत्रं स च्छिन्नहृदयोऽपतत्।
बृहत्क्षत्रे हते राजन् कैकेयानां महारथे। शैशुपालिरभिक्रुद्धो यन्तारमिदमब्रवीत्।
सारथे याहि यत्रैष द्रोणस्तिष्ठति दंशितः। विनिघ्नन् कैकयान् सर्व्वान् पाञ्चालानाञ्च वाहिनीं। ५०४०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सारथी रथिनां वरः। द्रोणाय प्रापयामास काम्बोजैर्जवनैर्हयैः।
धृष्टकेतुश्च चेदीनामृषभोऽतिबलोदितः। बधायाभ्यद्रवत् द्रोणं पतङ्ग इव पावकं।
सोऽविध्यत् तदा द्रोणं षष्ट्या साश्वरथध्वजं। पुनश्चान्यैः शरैस्तीक्ष्णैः सुप्तं व्याघ्रं तुदन्निव।
तस्य द्रोणो धनुर्म्मध्ये क्षुरप्रेण शितेन च। चकर्त्त गार्द्ध्रपत्रेण पतमानस्य शुष्मिणः।
अथान्यद्धनुरादाय शैशुपालिर्म्महारथः। विव्याध सायकैर्द्रोणं कङ्कबर्हिणवाजितैः। ५०४५
तस्य द्रोणो हयान् हत्वा चतुर्भिश्चतुरः शरैः। सारथेश्च शिरः कायाच्चकर्त्त प्रहसन्निव।
अथैनं पञ्चविंशत्या सायकानां समार्पयत्। अवप्लुत्य रथाच्चैद्यो गदामादाय सत्वरः।
भारद्वाजाय चिक्षेप रुषितामिव पन्नगीं। तामापतन्तीमालोक्य कालरात्रिमिवोद्यतां।
अश्मसारमयीं गुर्व्वीं तपनीयविभूषितां। शरैरनेकसाहस्रैर्भारद्वाजोऽच्छिनच्छितैः।

सा छिन्ना बहुभिर्व्वाणैर्भारद्वाजेन मारिष । गदा पपात कौरव्य नादयन्ती धरातलं । ५०५०
गदां विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टकेतुरमर्षणः । तोमरं व्यसृजद्वीरः शक्तिञ्च कनकोज्ज्वलां ।
तोमरं पञ्चभिर्भित्त्वा शक्तिञ्चिच्छेद पञ्चभिः । तौ जग्मतुर्महीं छिन्नौ सर्पाविव गरुत्मता ।
ततोऽस्य विशिखं तीक्ष्णं बधाय बधकाङ्क्षिणः । प्रेषयामास समरे भारद्वाजः प्रतापवान् ।
स तस्य कवचं भित्त्वा हृदयञ्चामितौजसः । अभ्यगाद्धरणीं वाणो हंसः पद्मवनं यथा ।
पतङ्गं हि ग्रसेच्चाषो यथा क्षुद्रं बुभुक्षितः । तथा द्रोणोऽग्रसच्छूरो धृष्टकेतुं महाहवे । ५०५५
निहते चेदिराजे तु तत्खण्डं पित्र्यमाविशत् । अमर्षवशमापन्नः पुत्रोऽस्य परमास्त्रवित् ।
तमपि प्रहसन् द्रोणः शरैर्निन्ये यमक्षयं । महाव्याघ्रो महारण्ये मृगशावं यथा बली ।
तेषु प्रक्षीयमाणेषु पाण्डवेयेषु भारत । जरासन्धसुतो वीरः स्वयं द्रोणमुपाद्रवत् ।
स तु द्रोणं महावाहुं शरधाराभिराहवे । अदृश्यमकरोत्तूर्णं जलदो भास्करं यथा ।
तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा द्रोणः क्षत्रियमर्द्दनः । व्यसृजत् सायकांस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः । ५०६०
छादयित्वा रणे द्रोणो रथस्थं रथिनाम्बरं । जारासन्धिं जघानाशु मिषतां सर्व्वधन्विनां ।
यो यः स्म नीयते तत्र तं द्रोणो ह्यन्तकोपमः । आदत्त सर्व्वभूतानि प्राप्तकाले यथाऽन्तकः ।
ततो द्रोणो महाराज नाम विश्राव्य संयुगे । शरैरनेकसाहस्रैः पाण्डवेयान् समावृणोत् ।
ते तु नामाङ्किता वाणा द्रोणेनास्ताः शिलाशिताः । नरान्नागान्हयांश्चैव निजघ्नुः शतशो मृधे ।
ते बध्यमाना द्रोणेन शक्रेणेव महासुराः । समकम्पन्त पाञ्चाला गावः शीतार्द्दिता इव । ५०६५
ततो निष्टानको घोरः पाण्डवानामजायत । द्रोणेन बध्यमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ।
प्रताप्यमानाः सूर्य्येण हन्यमानाश्च सायकैः । अन्वपद्यन्त पाञ्चालास्तदा संत्रस्तचेतसः ।
मोहिता वाणजालेन भारद्वाजेन संयुगे । ऊरुग्राहगृहीतानां पाञ्चालानां महारथाः ।
चेदयश्च महाराज सृञ्जयाः काशिकोशलाः । अभ्यद्रवन्त संहृष्टा भारद्वाजं युयुत्सया ।
ब्रुवन्तश्च रणे द्रोणं चेदिपाञ्चालसृञ्जयाः । हत द्रोणं हत द्रोणमिति ते द्रोणमभ्ययुः । ५०७०
ते यतन्तो नरव्याघ्राः सर्व्वे शक्त्या महाद्युतिं । निनीषवो युधि द्रोणं यमस्य सदनं प्रति ।
यतमानांश्च ताञ्छूरान् भारद्वाजः शिलीमुखैः । यमाय प्रेषयामास चेदिमुख्यान् विशेषतः ।
तेषु प्रक्षीयमाणेषु चेदिमुख्येषु सर्व्वशः । पाञ्चालाः समकम्पन्त द्रोणसायकपीडिताः ।
प्राक्रोशन् भीमसेनन्ते धृष्टद्युम्नञ्च भारत । दृष्ट्वा द्रोणस्य कर्म्माणि तथा रूपाणि मारिष ।
ब्राह्मणेन तपो नूनं चरितं दुश्चरं महत् । तथा हि युधि संक्रुद्धो दहति क्षत्रियर्षभान् । ५०७५
धर्म्मो युद्धं क्षत्रियस्य ब्राह्मणस्य परन्तपः । तपस्वी कृतविद्यश्च प्रेक्षितेनापि निर्द्दहेत् ।
द्रोणास्त्रमग्निं सम्पन्नं प्रविष्टाः क्षत्रियर्षभाः । बहवो दुस्तरं घोरं यत्रादह्यन्त भारत ।
यथा बलं यथोत्साहं यथासत्त्वं महाद्युतिः । मोहयन् सर्व्वभूतानि द्रोणो हन्ति बलानि नः ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्षत्रधर्म्मा व्यवस्थितः । अर्द्धचन्द्रेण चिच्छेद क्षत्रधर्म्मा महाबलः ।

क्रोधसंविग्नमनसो द्रोणस्य सशरं धनुः । सुसंरब्धतरो भूत्वा द्रोणः क्षत्रियमर्द्दनः । ५०८०
अन्यत् कार्म्मुकमादाय भास्वरं वेगवत्तरं । तत्राधाय शरं तीक्ष्णं परानीकविशातनं ।
आकर्णपूर्णमाचार्य्यो बलवानभ्यवासृजत् । स हत्वा क्षत्रधर्म्माणं जगाम धरणीतलं ।
स भिन्नहृदयो वाहादपतन्मेदिनीतले । ततः सैन्यान्यकम्पन्त धृष्टद्युम्नसुते हते ।
अथ द्रोणं समारोहच्चेकितानो महाबलः । स द्रोणं दशभिर्विद्ध्वा प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
चतुर्भिः सारथिञ्चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान् । तस्याचार्य्यः षोडशभिरविध्यद्दक्षिणं भुजं । ५०८५
ध्वजं षोडशभिर्व्बाणैर्यन्तारञ्चास्य सप्तभिः । तस्य सूते हते तेऽश्वा रथमादाय विद्रुताः ।
समरे शरसंवीता भारद्वाजेन मारिष । चेकितानरथं दृष्ट्वा हताश्वं हतसारथिं ।
पाञ्चालान् पाण्डवांश्चैव महद्भयमथाविशत् । तान् समेतान्रणे शूरान्चेदिपाञ्चालसृञ्जयान् ।
समन्तात् द्रावयन् द्रोणो बह्वशोभत मारिष । आकर्णपलितः श्यामो वयसाऽशीतिपञ्चकः ।
रणे पर्य्यचरद्द्रोणो वृद्धः षोडशवर्षवत् । अथ द्रोणं महाराज विचरन्तमभीतवत् । ५०९०
वज्रहस्तममन्यन्त शत्रवः शत्रुसूदनं । ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्द्रुपदो बुद्धिमान्नृप ।
लुब्धोऽयं क्षत्रियान् हन्ति व्याघ्रः क्षुद्रमृगानिव । कृच्छ्रान् दुर्य्योधनो लोकान् पापः प्राप्स्यति दुर्म्मतिः ।
यस्य लोभाद्विनिहताः समरे क्षत्रियर्षभाः । शतशः शेरते भूमौ निकृत्ता गोवृषा इव ।
रुधिरेण परीताङ्गाः श्वशृगालादनीकृताः । एवमुक्त्वा महाराज द्रुपदोऽक्षौहिणीपतिः ।
पुरस्कृत्य रणे पार्थान् द्रोणमभ्यद्रवद्द्रुतं । ५०९५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि द्रोणपराक्रमे पञ्चविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ व्यूहेष्वालोड्यमानेषु पाण्डवानां ततस्ततः । सुदूरमन्वयुः पार्थाः पाञ्चालाः सह सोमकैः ।
वर्त्तमाने तथा रौद्रे सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । सङ्क्षये जगतस्तीव्रे युगान्त इव भारत ।
द्रोणे युधि पराक्रान्ते नर्द्दमाने मुहुर्म्मुहुः । पाञ्चालेषु च क्षीणेषु बध्यमानेषु पाण्डुषु ।
नापश्यच्छरणं किञ्चिद्धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । चिन्तयामास राजेन्द्र कथमेतद्भविष्यति ।
ततो वीक्ष्य दिशः सर्व्वाः सव्यसाचिदिदृक्षया । युधिष्ठिरो ददर्शाथ नैव पार्थं न माधवं । ५१००
सोऽपश्यन्नरशार्दूलं वानरर्षभलक्षणं । गाण्डीवस्य च निर्घोषमशृण्वन् व्यथितेन्द्रियः ।
अपश्यन् सात्यकिञ्चापि वृष्णीनां प्रवरं रथं । चिन्तयाऽभिपरीताङ्गो धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ।
नाध्यगच्छत्तदा शान्तिं तावपश्यन्नरोत्तमौ । लोकोपक्रोशभीरुत्वात् धर्म्मराजो महामनाः ।
अचिन्तयन्महाबाहुः शैनेयस्य रथम्प्रति । पदवीं प्रेषितश्चैव फाल्गुनस्य मया रणे ।
शैनेयः सात्यकिः सत्यो मित्राणामभयङ्करः । तदिदं ह्येकमेवासीत् द्विधा जातं ममाद्य वै । ५१०५
सात्यकिश्च हि मे ज्ञेयः पाण्डवश्च धनञ्जयः । सात्यकिं प्रेषयित्वा तु पाण्डवस्य पदाऽनुगं ।
सात्वतस्यापि कं युद्धे प्रेषयिष्ये पदाऽनुगं । करिष्यामि प्रयत्नेन भ्रातुरन्वेषणं यदि ।
युयुधानमनन्विष्य लोको मां गर्हयिष्यति । भ्रातुरन्वेषणं कृत्वा धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

परित्यजति वार्ष्णेयं सात्यकिं सत्यविक्रमं । लोकापवादभीरुत्वात् सोऽहं पार्थं वृकोदरं ।
पदवीं प्रेषयिष्यामि माधवस्य महात्मनः । यथैव च मम प्रीतिरर्ज्जुने शत्रुसूदने । ५११०
तथैव वृष्णिवीरेऽपि सात्त्वते युद्धदुर्म्मदे । अतिभारे नियुक्तश्च मया शैनेयनन्दनः ।
स तु मित्रोपरोधेन गौरवाच्च महाबलः । प्रविष्टो भारतीं सेनां मकरः सागरं यथा ।
असौ हि श्रूयते शब्दः शूराणामनिवर्त्तिनां । मिथः संयुध्यमानानां वृष्णिवीरेण धीमता ।
प्राप्तकालं सुबलवत् निश्चितं बहुधा हि ते । तत्रैव पाण्डवेयस्य भीमसेनस्य धन्विनः ।
गमनं रोचते मह्यं यत्र यातौ महारथौ । न चाप्यसह्यं भीमस्य विद्यते भुवि किञ्चन । ५११५
शक्तो ह्येष रणे यत्तः पृथिव्यां सर्व्वधन्विनां । स्वबाहुबलमास्थाय प्रतिव्यूहितमञ्जसा ।
यस्य बाहुबलं सर्व्वे समाश्रित्य महात्मनः । वनवासान्निवृत्ताः स्म न च युद्धेषु निर्जिताः ।
इतो गते भीमसेने सात्वतं प्रति पाण्डवे । सनाथौ भवितारौ हि युधि सात्त्वतफाल्गुनौ ।
कामन्त्वशोचनीयौ तौ रणे सात्त्वतफाल्गुनौ । रक्षितौ वासुदेवेन स्वयञ्चास्त्रविशारदौ ।
अवश्यन्तु मया कार्य्यमात्मनः शोकनाशनं । तस्माद्भीमं नियोक्ष्यामि सात्त्वतस्य पदाऽनुगं । ५१२०
ततः प्रतिकृतं मन्ये विधानं सात्यकिम्प्रति । एवं निश्चित्य मनसा धर्म्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः ।
यन्तारमब्रवीद्राजा भीमं प्रति नयस्व मां । धर्म्मराजवचः श्रुत्वा सारथिर्हयकोविदः ।
रथं हेमपरिष्कारं भीमान्तिकमुपानयत् । भीमसेनमनुप्राप्य प्राप्तकालमनुस्मरन् ।
कश्मलं प्राविशद्राजा बहु तत्र समादिशत् । स कश्मलसमाविष्टो भीममाहूय पार्थिवः ।
अब्रवीद्वचनं राजन् कुन्तीपुत्त्रो युधिष्ठिरः । यः स देवान् सगन्धर्व्वान् दैत्यांश्चैकरथोऽजयत् । ५१२५
तस्य लक्ष्म न पश्यामि भीमसेनानुजस्य ते । ततोऽब्रवीद्धर्म्मराजं भीमसेनस्तथागतं ।
नैवाद्राक्षं नचाश्रौषं तव कश्मलमीदृशं । पुराऽतिदुःखदीर्णानां भवान् गतिरभूद्धि नः ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र शाधि किं करवाणि ते । न तु कार्य्यमसाध्यं वा विद्यते मम मानद ।
आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृथाः । तमब्रवीदश्रुपूर्णः कृष्णसर्प इव श्वसन् ।
भीमसेनमिदं वाक्यं प्रम्लानवदनो नृपः । यथा शङ्खस्य निर्घोषः पाञ्चजन्यस्य श्रूयते । ५१३०
पूरितो वासुदेवेन संरब्धेन यशस्विना । नूनमद्य हतः शेते तव भ्राता धनञ्जयः ।
तस्मिन् विनिहते नूनं युध्यतेऽसौ जनार्द्दनः । यस्य सत्त्ववतो वीर्य्यं उपजीवन्ति पाण्डवाः ।
यं भयेष्वभिगच्छन्ति सहस्राक्षमिवामराः । स शूरः सैन्धवप्रेप्सुरन्वयाद्भारतीञ्चमूं ।
तस्य वै गमनं विद्मो भीम नावर्त्तनं पुनः । श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयो महारथः ।
व्यूढोरस्को महाबाहुर्म्मत्तद्विरदविक्रमः । चकोरनेत्रस्ताम्राक्षो द्विषतां भयवर्द्धनः । ५१३५
तदिदं मम भद्रन्ते शोकस्थानमरिन्दम । अर्जुनार्थे महाबाहो सात्त्वतस्य च कारणात् ।
वर्द्धते हविषेवाग्निरिध्यमानः पुनः पुनः । तस्य लक्ष्म न पश्यामि तेन विन्दामि कश्मलं ।
तस्मिन् कृष्णो हते नूनं युध्यते युद्धकोविदः । तं विद्धि पुरुषव्याघ्रं सात्त्वतञ्च महारथं ।

स तं महारथं पश्चादनुयातस्तवानुजं। तमपश्यन्महाबाहुमहं विन्दामि कश्मलं।
स तत्र गच्छ कौन्तेय यत्र यातो धनञ्जयः। सात्यकिश्च महावीर्य्यः कर्त्तव्यं यदि मन्यसे। ४६४०
वचनं मम धर्मज्ञ भ्राता ज्येष्ठो भवामि ते। न तेऽर्ज्जुनस्तथा ज्ञेयो ज्ञातव्यः सात्यकिर्यथा।
चिकीर्षुर्मत्प्रियं पार्थ स यातः सव्यसाचिनः। पदवीं दुर्गमां घोरामगम्यामकृतात्मभिः।
दृष्ट्वा कुशलिनौ कृष्णौ सात्वतञ्चैव सात्यकिं। संविदञ्चैव कुर्य्यास्त्वं सिंहनादेन पाण्डव।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां षड्‌विंशत्यधिकशतोऽध्यायः॥ १२६ ॥
॥ भीम उवाच ॥ ब्रह्मेशानेन्द्रवरुणानवहद्यः पुरा रथः। तमास्थाय गतौ कृष्णौ न तयोर्विद्यते भयं।
आज्ञान्तु शिरसा बिभ्रदेष गच्छामि मा शुचः। समेत्य तान्नरव्याघ्रान् तव दास्यामि संविदं। ४६४५
॥ सञ्जय उवाच ॥ एतावदुक्त्वा प्रययौ परिदाय युधिष्ठिरं। धृष्टद्युम्नाय बलवान् सुहृद्भ्यश्च पुनःपुनः।
धृष्टद्युम्नञ्चेदमाह भीमसेनो महाबलः। विदितन्ते महाबाहो यथा द्रोणो महारथः।
ग्रहणे धर्म्मराजस्य सर्व्वोपायेन वर्त्तते। न च मे गमने कृत्यं तादृक् पार्षत विद्यते।
यादृशं रक्षणे राज्ञः कार्य्यमात्ययिकं हि नः। एवमुक्तोऽस्मि पार्थेन प्रतिवक्तुञ्च नोत्सहे।
प्रयास्ये तत्र यत्रासौ मुमूर्षुः सैन्धवः स्थितः। धर्म्मराजस्य वचने स्थातव्यमविशङ्कया। ४६५०
यास्यामि पदवीं भ्रातुः सात्वतस्य च धीमतः। सोऽद्य यत्तो रणे पार्थं परिरक्ष युधिष्ठिरं।
एतद्धि सर्व्वकार्य्याणां परमं कृत्यमाहवे। तमब्रवीन्महाराज धृष्टद्युम्नो वृकोदरं।
ईप्सितं ते करिष्यामि गच्छ पार्थाविचारयन्। नाहत्वा समरे द्रोणो धृष्टद्युम्नं कथञ्चन।
निग्रहं धर्म्मराजस्य प्रकरिष्यति संयुगे। ततो निक्षिप्य राजानं धृष्टद्युम्ने च पाण्डवं।
अभिवाद्य गुरुं ज्येष्ठं प्रययौ येन फाल्गुनः। परिष्वक्तश्च कौन्तेयो धर्म्मराजेन भारत। ४६५५
आघ्रातश्च तथा मूर्द्ध्नि श्रावितश्चाशिषः शुभाः। कृत्वा प्रदक्षिणं विप्रानर्च्चितांस्तुष्टमानसान्।
आलभ्य मङ्गलान्यष्टौ पीत्वा कैलातकं मधु। द्विगुणद्रविणो वीरो मदरक्तान्तलोचनः।
विप्रैः कृतस्वस्त्ययनो विजयोत्पादसूचितः। पश्यन्नेवात्मनो बुद्धिं विजयानन्दकारिणीं।
अनुलोमानिलैश्चाशु प्रदेशितजयो जयः। भीमसेनो महाबाहुः कवची शुभकुण्डली।
साङ्गदः सतलत्राणः सुरथो रथिनाम्वरः। तस्य कार्ष्णायसं वर्म्म हेमचित्रं महर्द्धिमत्। ४६६०
विबभौ सर्व्वतः श्लिष्टं सविद्युत्तोयदोपमं। पीतरक्तासितसितैर्व्वासोभिश्च सुवेष्टितः।
कण्ठत्राणेन च बभौ सेन्द्रायुध इवाम्बुदः। प्रयाते भीमसेने तु तव सैन्यं युयुत्सया।
पाञ्चजन्यरवो घोरः पुनरासीद्विशाम्पते। तं श्रुत्वा निनदं घोरं त्रैलोक्यत्रासनं महत्।
पुनर्भीमं महाबाहुं धर्मपुत्त्रोऽभ्यभाषत। एष वृष्णिप्रवीरेण ध्मातः सलिलजो भृशं।
पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च विनादयति शङ्खराट्। नूनं व्यसनमापन्ने सुमहत् सव्यसाचिनि। ४६६५
कुरुभिर्युध्यते सार्द्धं सर्व्वैश्चक्रगदाधरः। नूनमार्य्या महत्कुन्ती पापमद्य निदर्शनं।
द्रौपदी च सुभद्रा च पश्यन्ति सह बन्धुभिः। स भीम त्वरया युक्तो याहि यत्र धनञ्जयः।

मुह्यन्तीव हि मे सर्व्वा धनञ्जयदिदृक्षया । दिशश्च प्रदिशः पार्थ सात्वतस्य च कारणात् ।
गच्छगच्छेति गुरुणा सोऽनुज्ञातो वृकोदरः । ततः पाण्डुसुतो राजन् भीमसेनः प्रतापवान् ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणः प्रगृहीत शरासनः । ज्येष्ठेन प्रहितो भ्रात्रा भ्राता भ्रातुः प्रियङ्करः । ५१७०
आहत्य दुन्दुभीन् भीमः शङ्खं प्रध्माप्य चासकृत् । विनद्य सिंहनादञ्च कृत्वा ज्याशब्दमेव च ।
तेन शब्देन वीराणां पातयित्वा मनांस्युत । दर्शयन् घोरमात्मानममित्रान् सहसाऽभ्ययात् ।
तमूहुर्जवना दान्ता विकुर्व्वन्तो हयोत्तमाः । विशोकेनाभिसंयत्ता मनोमारुतरंहसः ।
आरुजन् विरुजन् पार्थो ज्यां विकर्षंश्च पाणिना । सोऽपकर्षन्विकर्षंश्च सेनाग्रं समलोडयत् ।
तं प्रयान्तं महाबाहुं पाञ्चालाः सहसोमकाः । पृष्ठतोऽनुययुः शूरा मघवन्तमिवामराः । ५१७५
तं समेत्य महाराज सोदर्य्याः पर्य्यवारयन् । दुःशलश्चित्रसेनश्च कुण्डभेदी विविंशतिः ।
दुर्मुखो दुःसहश्चैव विकर्णश्च शलस्तथा । विन्दानुविन्दौ सुमुखो दीर्घबाहुः सुदर्शनः ।
वृन्दारकः सुहस्तश्च सुषेणो दीर्घलोचनः । अभयो रौद्रकर्म्मा च सुवर्म्मा दुर्व्विमोचनः ।
शोभन्ते रथिनां श्रेष्ठाः सहसैन्यपदानुगाः । संयत्ताः समरे वीरा भीमसेनमुपाद्रवन् ।
तैः समन्तादृतः शूरः समरेषु महारथः । तान् समीक्ष्य तु कौन्तेयो भीमसेनः पराक्रमी । ५१८०
अभ्यवर्त्तत वेगेन सिंहः क्षुद्रमृगानिव । ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र वीरा अदर्शयन् ।
छादयन्तः शरैर्भीमं मेघाः सूर्य्यमिवोदितं । स तानतीत्य वेगेन द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।
अग्रतश्च गजानीकं शरवर्षैरवाकिरत् । सोऽचिरेणैव कालेन तद्गजानीकमाशुगैः ।
दिशः सर्व्वाः समभ्यस्य व्यधमत् पवनात्मजः । त्रासिताः शरभस्येव गर्जितेन वने मृगाः ।
प्राद्रवन् द्विरदाः सर्व्वे नदन्तो भैरवान्रवान् । पुनश्चातीत्य वेगेन द्रोणानीकमुपाद्रवत् । ५१८५
तमवारयदाचार्य्यो वेलोद्वृत्तमिवार्णवं । ललाटे ताडयच्चैनं नाराचेन स्मयन्निव ।
ऊर्द्ध्वरश्मिरिवादित्यो विबभौ तत्र पाण्डवः । स मन्यमानस्त्वाचार्य्यो ममायं फाल्गुनो यथा ।
भीमः करिष्यते पूजामित्युवाच वृकोदरं । भीमसेन न ते शक्यं प्रवेष्टुमरिवाहिनीं ।
मामनिर्जित्य समरे शत्रुमद्य महाबल । यदि ते सानुजः कृष्णः प्रविष्टोऽनुमते मम ।
अनीकं नतु शक्यं मे प्रवेष्टुमिह वै त्वया । अथ भीमस्तु तच्छ्रुत्वा गुरोर्व्वाक्यमपेतभीः । ५१९०
क्रुद्धः प्रोवाच वै द्रोणं रक्तताम्रेक्षणस्त्वरन् । तवार्जुनो नानुमते ब्रह्मबन्धो रणाजिरं ।
प्रविष्टः स हि दुर्द्धर्षः शक्रस्यापि विशेद्बलं । तेन वै परमां पूजां कुर्व्वता मानितो ह्यसि ।
नार्ज्जुनोऽहं घृणी द्रोण भीमसेनोऽस्मि ते रिपुः । पिता नस्त्वं गुरुर्व्वन्धुस्तथा पुत्रा हि ते वयं ।
इति मन्यामहे सर्व्वे भवन्तं प्रणताः स्थिताः । अद्य तद्विपरीतं ते वदतोऽस्मासु दृश्यते ।
यदि त्वं शत्रुमात्मानं मन्यसे तत्तथास्त्विह । एष ते सदृशं शत्रोः कर्म्म भीमः करोम्यहं । ५१९५
अथोद्भ्राम्य गदां भीमः कालदण्डमिवान्तकः । द्रोणाय व्यसृजद्राजन् स रथादवपुप्लुवे ।
साश्वसूतध्वजं यानं द्रोणस्यापोथयत्तदा । प्रामृद्नाच्च बहून् योधान् वायुर्वृक्षानिवौजसा ।

ते पुनः परिवव्रुस्ते तव पुत्त्रा रथोत्तमं । अन्यत्तु रथमास्थाय द्रोणः प्रहरतां वरः ।
व्यूहद्वारं समासाद्य युद्धाय समवस्थितः । ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः पराक्रमी ।
अग्रतः स्यन्दनानीकं शरवर्षैरवाकिरत् । ते वध्यमानाः समरे तव पुत्त्रा महारथाः । ५२००
भीमं भीमबला युद्धे योधयन्ति जयैषिणः । ततो दुःशासनः क्रुद्धो रथशक्तिं समाक्षिपत् ।
सर्व्वपारशवीं तीक्ष्णां जिघांसुः पाण्डुनन्दनं । आपतन्तीं महाशक्तिं तव पुत्त्रप्रचोदितां ।
द्विधा चिच्छेद तां भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् । अथान्यैर्व्विशिखैर्व्वाणैः पाण्डवः कुण्डभेदिनं ।
सुषेणं दीर्घनेत्रञ्च त्रिभिस्त्रीनवधीद्बली । ततो वृन्दारकं वीरं कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धनं ।
पुत्त्राणां तव वीराणां युध्यतामवधीत् पुनः । अभयं रौद्रकर्म्माणं दुर्व्विमोचनमेव च । ५२०५
त्रिभिस्त्रीनवधीद्भीमः पुनरेव सुतांस्तव । वध्यमाना महाराज पुत्त्रास्तव बलीयसा ।
भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं समन्तात् पर्य्यवारयन् । ते शरैर्भीमकर्म्माणं ववर्षुः पाण्डवं युधि ।
मेघा इव तपापाये धाराभिर्धरणीधरं । स तद्बाणमयं वर्षमश्मवर्षमिवाचलः ।
प्रतीच्छन् पाण्डुदायादो न प्राव्यथत शत्रुहा । विन्दानुविन्दौ सहितौ सुवर्म्माणञ्च ते सुतं ।
प्रहसन्निव कौन्तेयः शरैर्निन्ये यमक्षयं । ततः सुदर्शनं वीरं पुत्त्रन्ते भरतर्षभ । ५२१०
विव्याध समरे तूर्णं स पपात ममार च । सोऽचिरेणैव कालेन तद्रथानीकमाशुगैः ।
दिशः सर्व्वाः समालोक्य व्यधमत् पाण्डुनन्दनः । ततो वै रथघोषेण गर्ज्जितेन मृगा इव ।
भज्यमानाश्च समरे तव पुत्त्रा विशाम्पते । प्राद्रवन् सहसा सर्व्वे भीमसेनभयार्द्दिताः ।
अनुयायाच्च कौन्तेयः पुत्त्राणां ते महद्बलं । विव्याध समरे राजन् कौरवेयान् समन्ततः ।
वध्यमाना महाराज भीमसेनेन तावकाः । त्यक्त्वा भीमं रणाज्जग्मुश्चोदयन्तो हयोत्तमान् । ५२१५
तांस्तु निर्ज्जित्य समरे भीमसेनो महाबलः । सिंहनादरवं चक्रे बाहुशब्दञ्च पाण्डवः ।
तलशब्दञ्च सुमहत् कृत्वा भीमो महाबलः । भीषयित्वा रथानीकं हत्वा योधान् वरान् वरान् ।
व्यतीत्य रथिनश्चापि द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि भीमप्रवेशे भीमपराक्रमे सप्तविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ समुत्तीर्णं रथानीकं पाण्डवं विहसन्रणे । विवारयिषुराचार्य्यः शरवर्षैरवाकिरत् ।
पिबन्निव शरौघांस्तान् द्रोणचापपरिच्युतान् । सोऽभ्यद्रवत सोदर्य्यान्मायया मोहयन्बलं । ५२२०
तं मृधे वेगमास्थाय नृपाः परमधन्विनः । चोदितास्तव पुत्त्रैश्च सर्व्वतः पर्य्यवारयन् ।
स तैस्तु संवृतो भीमः प्रहसन्निव भारत । उदयच्छन् स गदां तेभ्यः सुघोरां सिंहवन्नदन् ।
अवासृजच्च वेगेन शत्रुपक्षविनाशिनीं । इन्द्राशनिरिवेन्द्रेण प्रविद्धा संहतात्मना ।
प्रामथ्नात् सा महाराज सैनिकांस्तव संयुगे । घोषेण महता राजन् पूरयन्तीव मेदिनीं ।
ज्वलन्ती तेजसा भीमा त्रासयामास ते सुतान् । तां पतन्तीं महावेगां दृष्ट्वा तेजोऽभिसंवृतां । ५२२५
प्राद्रवंस्तावकाः सर्व्वे नदन्तो भैरवान्रवान् । तञ्च शब्दमसह्यं वै तस्याः संलक्ष्य मारिष ।

प्रापतन्ननुजास्तत्र रथेभ्यो रथिनस्तदा। ते हन्यमाना भीमेन गदाहस्तेन तावकाः।
प्राद्रवन्त रणे भीता व्याघ्रघ्राता मृगा इव। स तान् विद्राव्य कौन्तेयः सर्व्वेऽमित्रान् दुरासदान्।
सुपर्ण इव वेगेन पक्षिराडत्यगाच्चमूं। तथा तु विप्रकुर्व्वाणं रथयूथपयूथपं।
भारद्वाजो महाराज भीमसेनं समभ्ययात्। भीमन्तु समरे द्रोणो वारयित्वा शरोर्म्मिभिः। ५२३०
अकरोत् सहसा नादं पाण्डूनां भयमादधत्। तद्युद्धमासीत् सुमहद्घोरं देवासुरोपमं।
द्रोणस्य च महाराज भीमस्य च महात्मनः। यदा तु विशिखैस्तीक्ष्णैर्द्रोणचापविनिःसृतैः।
वध्यन्ते समरे वीराः शतशोऽथ सहस्रशः। ततो रथादवप्लुत्य वेगमास्थाय पाण्डवः।
निमील्य नयने राजन् पदातिर्द्रोणमभ्ययात्। यथा हि गोवृषो वर्षं प्रति गृह्णाति लीलया।
तथा भीमो नरव्याघ्रः शरवर्षं समग्रहीत्। स बध्यमानः समरे रथं द्रोणस्य मारिष। ५२३५
ईषायां पाणिना गृह्य प्रचिक्षेप महाबलः। द्रोणस्तु सत्वरो राजन् क्षिप्तो भीमेन संयुगे।
रथमन्यं समारुह्य व्यूहद्वारमथाययौ। तस्मिन् क्षणे तस्य यन्ता तूर्णमश्वानचोदयत्।
भीमसेनस्य कौरव्य तदद्भुतमिवाभवत्। ततः स्वरथमास्थाय भीमसेनो महाबलः।
अभ्यवर्त्तत वेगेन तव पुत्रस्य वाहिनीं। स मृद्नन् क्षत्रियानाजौ वातो वृक्षानिवोद्धतः।
अगच्छद्दारयन् सेनां सिन्धुवेगो नगानिव। भोजानीकं समासाद्य हार्द्दिक्येनाभिरक्षितं। ५२४०
प्रमथ्य बहुधा राजन् भीमसेनः समभ्ययात्। सन्त्रासयन्ननीकानि तलशब्देन मारिष।
अजयत् सर्व्वसैन्यानि शार्दूल इव गोवृषान्। भोजानीकमतिक्रम्य काम्बोजानाञ्च वाहिनीं।
तथा म्लेच्छगणांश्चान्यान् बहून् युद्धविशारदान्। सात्यकिञ्चापि संप्रेक्ष्य युध्यमानं नरर्षभ।
रथेन यत्तः कौन्तेयो वेगेन प्रययौ तदा। भीमसेनो महाराज द्रष्टुकामो धनञ्जयं।
अतीत्य समरे योधांस्तावकान् पाण्डुनन्दनः। सोऽपश्यदर्ज्जुनं तत्र युध्यमानं महारथं। ५२४५
सैन्धवस्य बधार्थं हि पराक्रान्तं पराक्रमी। तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रश्चुक्रोश महतो रवान्।
प्रावृट्काले महाराज नर्दन्निव बलाहकः। तं तस्य निनदं घोरं पार्थः शुश्राव नर्द्दतः।
वासुदेवश्च कौरव्य भीमसेनस्य संयुगे। तौ श्रुत्वा युगपद्वीरौ निनदं तस्य शुष्मिणः।
पुनः पुनः प्रणदतो दिदृक्षन्तौ वृकोदरं। ततः पार्थो महानादं मुञ्चन्वै माधवश्च ह।
अभ्ययातां महाराज नर्दन्तौ गोवृषाविव। भीमसेनरवं श्रुत्वा फाल्गुनस्य च धन्विनः। ५२५०
अप्रीयत महाराज धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः। विशोकश्चाभवद्राजा श्रुत्वा तं निनदं तयोः।
धनञ्जयस्य च रणे जयमाशास्तवान्विभुः। तथा तु नर्द्दमाने वै भीमसेने मदोत्कटे।
स्मितं कृत्वा महाबाहुर्धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः। हृद्गतं मनसा प्राह ध्यात्वा धर्म्मभृतां वरः।
दत्ता भीम त्वया सम्वित् कृतं गुरुवचस्तथा। न हि तेषां जयो युद्धे येषां द्वेष्टासि पाण्डव।
दिष्ट्या जीवति सङ्ग्रामे सव्यसाची धनञ्जयः। दिष्ट्या च कुशली वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः। ५२५५
दिष्ट्या शृणोमि गर्ज्जन्तौ वासुदेवधनञ्जयौ। येन शक्रं रणे जित्वा तर्पितो हव्यवाहनः।

स हन्ता द्विषतां सङ्ख्ये दिष्ट्या जीवति फाल्गुनः। यस्य बाहुबलं सर्व्वे वयमाश्रित्य जीविताः।
स हन्ता रिपुसैन्यानां दिष्ट्या जीवति फाल्गुनः। निवातकवचा येन देवैरपि सुदुर्जयाः।
निर्ज्जिता धनुषैकेन दिष्ट्या पार्थः स जीवति। कौरवान् सहितान् सर्व्वान् गोग्रहार्थे समागतान्।
योऽजयन्मत्स्यनगरे, दिष्ट्या पार्थः स जीवति। कालकेयसहस्राणि चतुर्द्दश महारणे। ५२६०
योऽवधीद्भुजवीर्य्येण दिष्ट्या पार्थः स जीवति। गन्धर्व्वराजं बलिनं दुर्य्योधनकृतेन वै।
जितवान् योऽस्त्रवीर्य्येण दिष्ट्या पार्थः स जीवति। किरीटमाली बलवान् श्वेताश्वः कृष्णसारथिः।
मम प्रियश्च सततं दिष्ट्या जीवति फाल्गुनः। पुत्त्रशोकाभिसन्तप्तश्चिकीर्षन् कर्म्म दुष्करं।
जयद्रथवधान्वेषी प्रतिज्ञां कृतवान् हि यः। कच्चित् स सैन्धवं सङ्ख्ये हनिष्यति धनञ्जयः।
कच्चित्तीर्णप्रतिज्ञं हि वासुदेवेन रक्षितं। अनस्तमित आदित्ये समेष्याम्यहमर्ज्जुनं। ५२६५
कच्चित् सैन्धवको राजा दुर्य्योधनहिते रतः। नन्दयिष्यत्यमित्राणि फाल्गुनेन निपातितः।
कच्चित् दुर्य्योधनो राजा फाल्गुनेन निपातितं। दृष्ट्वा सैन्धवकं सङ्ख्ये शममस्मासु धास्यति।
दृष्ट्वा विनिहतान् भ्रातॄन् भीमसेनेन संयुगे। कच्चित् दुर्य्योधनो मन्दः शममस्मासु धास्यति।
दृष्ट्वा चान्यान्महायोधान् पतितान् धरणीतले। कच्चित् दुर्य्योधनो मन्दः पश्चात्तापं करिष्यति।
कच्चिद्भीष्मेण नो वैरं शममेकेन यास्यति। शेषस्य रक्षणार्थञ्च सन्धास्यति सुयोधनः। ५२७०
एवं बहुविधं तस्य राज्ञश्चिन्तयतस्तदा। कृपयाऽभिपरीतस्य घोरं युद्धमवर्त्तत।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि युधिष्ठिरहर्षेऽष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२८॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ तथा तु नर्द्दमानं तं भीमसेनं महाबलं। मेघस्तनितनिर्घोषं के वीराः पर्य्यवारयन्।
न हि पश्याम्यहं तं वै त्रिषु लोकेषु सञ्जय। क्रुद्धस्य भीमसेनस्य यस्तिष्ठेदग्रतो रणे।
गदामुद्यच्छतस्तस्य कालस्येव महामृधे। न हि पश्याम्यहं तात यस्तिष्ठेत रणाजिरे।
रथं रथेन यो हन्यात् कुञ्जरं कुञ्जरेण च। कस्तस्य पुरतः स्थाता साक्षादपि शतक्रतुः। ५२७५
रणे क्रुद्धस्य भीमस्य मम पुत्त्रान् जिघांसतः। दुर्य्योधनहिते युक्ताः समतिष्ठन्त केऽग्रतः।
भीमसेनदवाग्नेस्तु मम पुत्त्रांस्तृणोपमान्। प्रधक्ष्यतो रणमुखे केऽतिष्ठन्नग्रतो नराः।
काल्यमानान् हि मे पुत्त्रान् भीमेनावेक्ष्य संयुगे। कालेनेव प्रजाः सर्व्वाः के भीमं पर्य्यवारयन्।
न मेऽर्ज्जुनाद्भयं तादृक् कृष्णाच्चापि च सात्वतात्। हुतभुग्जन्मनो नैव यादृग्भीमाद्भयं मम।
भीमवह्नेः प्रदीप्तस्य मम पुत्त्रान् दिधक्षतः। के शूराः पर्य्यवर्त्तन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय। ५२८०
॥ सञ्जय उवाच॥ तथा तु नर्द्दमानं तं भीमसेनं महारथं। तुमुलेनैव शब्देन कर्णोऽप्यभ्यपतद्बलं।
व्याक्षिपन् बलवच्चापमतिमात्रममर्षणः। कर्णस्तु युद्धमाकाङ्क्षन् दर्शयिष्यन् बलं बली।
रुरोध मार्गं भीमस्य वातस्येव महीरुहः। भीमोऽपि दृष्ट्वा साविंशं पुरो वैकर्त्तनं स्थितं।
चुकोप बलवद्वीरश्चिक्षेपास्य शिलाशितान्। तान् प्रत्यगृह्णात् कर्णोऽपि प्रतीपं प्रेषयञ्छरान्।
ततस्तु सर्व्वयोधानां यततां प्रेक्षतां तदा। प्रावेपन्निव गात्राणि कर्णभीमसमागमे। ५२८५

रथिनां सादिनाञ्चैव तयोः श्रुत्वा तलस्वनं । भीमसेनस्य निनदं घोरं श्रुत्वा रणाजिरे ।
खञ्च भूमिञ्च संरुद्धां मेनिरे क्षत्रियर्षभाः । पुनर्घोरेण नादेन पाण्डवस्य महात्मनः ।
समरे सर्व्वयोधानां धनूंष्यभ्यपतन् क्षितौ । वित्रस्तानि च सर्व्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ।
वाहनानि महाराज बभूवुर्व्विमनांसि च । प्रादुरासन्निमित्तानि घोराणि च बहूनि च ।
गृध्रकङ्कबलैश्चासीदन्तरीक्षं समावृतं । तस्मिंस्तु तुमुले राजन् भीमकर्णसमागमे । ५२९०
ततः कर्णस्तु विंशत्या शराणां भीममार्द्दयत् । विव्याध चास्य त्वरितः सूतं पञ्चभिराशुगैः ।
प्रहस्य भीमसेनस्तु कर्णम्प्रत्याद्रवद्रणे । सायकानां चतुःषष्ट्या क्षिप्रकारी महाबलः ।
तस्य कर्णो महाराज सायकांश्चतुरोऽक्षिपत् । असंप्राप्तांस्तु तान् भीमः सायकैर्नतपर्व्वभिः ।
चिच्छेद बहुधा राजन् दर्शयन् पाणिलाघवं । तं कर्णश्छादयामास शरव्रातैरनेकशः ।
सञ्छाद्यमानः कर्णेन बहुधा पाण्डुनन्दनः । चिच्छेद चापं कर्णस्य मुष्टिदेशे महारथः । ५२९५
विव्याध चैनं दशभिः सायकैर्नतपर्व्वभिः । अथान्यद्धनुरादाय सज्यं कृत्वा च सूतजः ।
विव्याध समरे भीमं भीमकर्म्मा महारथः । तस्य भीमो भृशं क्रुद्धस्त्रीन् शरान्नतपर्व्वणः ।
निचखानोरसि क्रुद्धः सूतपुत्रस्य वेगतः । तैः कर्णोऽराजत शरैरुरोमध्यगतैस्तदा ।
महीधर इवोदग्रस्त्रिशृङ्गो भरतर्षभ । सुस्राव चास्य रुधिरं विद्धस्य परमेषुभिः ।
धातुप्रस्यन्दिनः शैलाद्यथा गैरिकधातवः । किञ्चिद्विचलितः कर्णः सुप्रहाराभिपीड़ितः । ५३००
ससायकं धनुः कृत्वा भीमं विव्याध मारिष । चिक्षेप च पुनर्व्वाणान् शतशोऽथ सहस्रशः ।
स छाद्यमानः सहसा कर्णेन दृढधन्विना । धनुर्ज्यामच्छिनत्तूर्णमुत्स्मयन् पाण्डुनन्दनः ।
सारथिञ्चास्य भल्लेन प्राहिणोद्यमसादनं । वाहांश्च चतुरः सङ्ख्ये व्यसूंश्चक्रे महारथः ।
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य विशाम्पते । स्यन्दनं वृषसेनस्य समारोहन्महारथः ।
निर्जित्य तु रणे कर्णं भीमसेनः प्रतापवान् । ननाद च महानादं पर्ज्जन्यनिनदोपमं । ५३०५
तस्य तन्निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टोऽभूद्युधिष्ठिरः । कर्णन्तु निर्जितं मत्वा भीमसेनेन भारत ।
समन्ताच्छङ्खनिनदं पाण्डुसेनाऽकरोत्तदा । शत्रुसेनाध्वनिं श्रुत्वा तावका ह्यनदन् भृशं ।
गाण्डीवं प्राक्षिपत् पार्थः कृष्णोऽप्यब्जमवादयत् । तमन्तर्द्धाय निनदं ध्वनिर्भीमस्य नर्द्दतः ।
अश्रूयत महाराज सर्व्वसैन्येषु मारिष । ततो व्यायच्छतामस्त्रैः पृथक् पृथगजिह्मगैः ।
मृदुपूर्व्वञ्च राधेयो दृढपूर्व्वञ्च पाण्डवः । ५३१०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि कर्णपराजये एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् विलुलिते सैन्ये सैन्धवायार्जुने गते । सात्वते भीमसेने च पुत्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ।
त्वरन्नेकरथेनैव बहुकृत्यं विचिन्तयन् । स रथस्तव पुत्रस्य त्वरया परया युतः ।
तूर्णमभ्यद्रवत् द्रोणं मनोमारुतवेगवान् । उवाच चैनं पुत्रस्ते संरम्भाद्रक्तलोचनः ।
अर्ज्जुनो भीमसेनश्च सात्यकिश्चापराजितः । विजित्य सर्व्वसैन्यानि सुमहान्ति महारथाः ।

सम्प्राप्ताः सिन्धुराजस्य समीपमरिकर्षण । व्यायच्छन्ति च तत्रापि सर्व्व एवापराजिताः । ५३१५
विजित्य सर्व्वमन्यानि सुमहान्ति महारथाः । कथं सात्यकिभीमाभ्यां व्यतिक्रान्तोऽसि मानद ।
आश्चर्य्यभूतं लोकेऽस्मिन् समुद्रस्येव शोषणं । निर्जयस्तव विप्राग्र्य सात्वतेनार्जुनेन च ।
तथैव भीमसेनेन लोकः संवदते भृशं । कथं द्रोणो जितः सङ्ख्ये धनुर्व्वेदस्य पारगः ।
इत्येवं ब्रुवते योधा अश्रद्धेयमिदं तव । नाश एव तु मे नूनं मन्दभाग्यस्य संयुगे ।
यत्र त्वां पुरुषव्याघ्र व्यतिक्रान्तास्त्रयो रथाः । एवं गते तु कृत्येऽस्मिन् ब्रूहि यत्ते विवक्षितं । ५३२०
यद्गतं गतमेवेह शेषं चिन्तय मानद । यत् कृत्यं सिन्धुराजस्य प्राप्तकालमनन्तरं ।
तद्ब्रवीतु भवान् क्षिप्रं साधु तत् संविधीयतां ।
॥ द्रोण उवाच ॥ चिन्त्यं बहु महाराज यत्कृत्यं तच्च मे शृणु । त्रयो हि समतिक्रान्ताः पाण्डवानां महारथाः ।
यावत्तेषां भयं पश्चात्तावदेषां पुरःसरं । तद्गरीयस्तरं मन्ये यत्र कृष्णधनञ्जयौ ।
सा पुरस्ताच्च पश्चाच्च गृहीता भारती चमूः । तत्र कृत्यमहं मन्ये सैन्धवस्याभिरक्षणं । ५३२५
स नो रक्ष्यतमस्तात क्रुद्धाद्भीतो धनञ्जयात् । गतौ हि सैन्धवं वीरौ युयुधानवृकोदरौ ।
सम्प्राप्तं तदिदं द्यूतं यत्तच्छकुनिबुद्धिजं । न सभायां जयो वृत्तो नापि तत्र पराजयः ।
इह नो ग्लहमानानामद्य तावज्जयाजयौ । यानस्म तान् ग्लहते घोरान् शकुनिः कुरुसंसदि ।
अक्षान् स मन्यमानः प्राक् शरास्ते हि दुरासदाः । यतोऽत्र निष्ठिता घोराः शरा युष्मत्तनुच्छिदः ।
यत्र ते बहवस्तात कुरवः पर्य्यवस्थिताः । सेनां दुरोदरं विद्धि शरानक्षान् विशाम्पते । ५३३०
ग्लहञ्च सैन्धवं राजंस्तत्र द्यूतस्य निश्चयः । सैन्धवे हि महद्द्यूतं समासक्तं परैः सह ।
अत्र सर्व्वे महाराज त्यक्त्वा जीवितमात्मनः । सैन्धवस्य रणे रक्षां विधिवत् कर्त्तुमर्हथ ।
तत्र नो ग्लहमानानां ध्रुवौ तात जयाजयौ । यत्र ते परमेष्वासा यत्ता रक्षन्ति सैन्धवं ।
तत्र याहि ध्रुवं शीघ्रं तांश्च रक्षस्व रक्षिणः । इहैव त्वहमासिष्ये प्रेषयिष्यामि चापरान् ।
निरोत्स्यामि च पाञ्चालान् सहितान् पाण्डुसृञ्जयैः । ततो दुर्य्योधनः प्रायात्तूर्णमाचार्य्यशासनात् । ५३३५
उद्यम्यात्मानमुग्राय कर्म्मणे सपदानुगः । चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
बाह्येन सेनामभ्येत्य जग्मतुः सव्यसाचिनं । यौ हि पूर्व्वं महाराज वारितौ कृतवर्म्मणा ।
प्रविष्टेऽर्ज्जुने राजंस्तव सैन्यं युयुत्सया । पार्श्वेन सेनामायान्तौ कुरुराजो ददर्श ह ।
ताभ्यां दुर्य्योधनः सार्द्धं समार्च्छद्युद्धमुत्तमं । त्वरितस्त्वरमाणाभ्यां भ्रातृभ्यां भारती बली ।
तावभिद्रवतामेवमुभावुद्यतकार्म्मुकौ । महारथसमाख्यातौ क्षत्रियप्रवरौ युधि । ५३४०
तमविध्यद्युधामन्युस्त्रिंशता कङ्कपत्रिभिः । विंशत्या सारथिञ्चापि चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
दुर्य्योधनो युधामन्योर्ध्वजमेकेषुणाऽच्छिनत् । इषुणा कार्म्मुकञ्चास्य सञ्चकर्त्त सुतस्तव ।
सारथिञ्चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत् । ततो विध्यच्छरैस्तीक्ष्णैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
युधामन्युश्च संक्रुद्धः शरांस्त्रिंशतमाहवे । व्यसृजत्तव पुत्रस्य त्वरमाणः स्तनान्तरे ।

तथोत्तमौजाः संक्रुद्धः शरैर्हेमविभूषितैः । अविध्यत्सारथिञ्चास्य प्राहिणोद्यमसादनं । ५२४५
दुर्य्योधनोऽपि राजेन्द्र पाञ्चाल्यस्योत्तमौजसः । जघान चतुरोऽश्वांश्च उभौ च पार्ष्णिसारथी ।
उत्तमौजा हताश्वस्तु हतसूतस्तु संयुगे । आरुरोह रथं भ्रातुर्युधामन्योरभित्वरन् ।
स रथं प्राप्य तं भ्रातुर्दुर्य्योधनहयान् शरैः । बहुभिस्ताडयामास ते हताः प्रापतन् भुवि ।
हयेषु पतितेष्वस्य चिच्छेद परमेषुणा । युधामन्युर्धनुः शीघ्रं शरावापञ्च वीर्य्यवान् ।
हताश्वसूतात् स रथादवप्लुत्य नरर्षभः । गदामादाय ते पुत्रः पाञ्चाल्यावभ्यधावत । ५२५०
तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य क्रुद्धं परपुरञ्जयं । अवप्लुतौ रथोपस्थात् युधामन्यूत्तमौजसौ ।
ततः स हेमचित्रं तं स्यन्दनप्रवरं गदी । गदया पोथयामास साश्वसूतध्वजं रणे ।
हत्वा चैवं स पुत्रस्ते हताश्वो हतसारथिः । मद्रराजरथं तूर्णमारुरोह परन्तपः ।
पाञ्चालानान्तु मुख्यौ तौ राजपुत्रौ महारथौ । रथावन्यौ समारुह्य बीभत्सुमभिजग्मतुः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि दुर्य्योधनयुद्धे त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ वर्त्तमाने महाराज सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । व्याकुलेषु च सर्व्वेषु पीड्यमानेषु सर्व्वशः । ५२५५
राधेयो भीममानर्च्छद्युद्धाय भरतर्षभ । यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमभिद्रवन् ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यौ तौ कर्णश्च भीमश्च सम्प्रयुद्धौ महाबलौ । अर्ज्जुनस्य रथोपान्ते कीदृशः सोऽभवद्रणः ।
पूर्व्वं हि निर्जितः कर्णो भीमसेनेन संयुगे । कथम्भूयस्तु राधेयो भीममागान्महारथः ।
भीमो वा सूततनयं प्रत्युद्यातः कथं रणे । महारथं समाख्यातं पृथिव्यां प्रवरं रथं ।
भीष्मद्रोणावतिक्रम्य धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः । नान्यतो भयमादत्त विना कर्णं धनुर्द्धरं । ५२६०
भयाच्च शेते सततं चिन्तयन्स्य महारथं । तं कथं सूतपुत्रं हि भीमोऽयुध्यत संयुगे ।
ब्रह्मण्यं वीर्य्यसम्पन्नं समरेष्वनिवर्त्तिनं । कथं कर्णं युधां श्रेष्ठं भीमोऽयुध्यत सञ्जय ।
यौ तौ समीयतुर्व्वीरावर्ज्जुनस्य रथं प्रति । कथन्नु तावयुध्येतां सूतपुत्रवृकोदरौ ।
भ्रातृत्वं दर्शितं पूर्व्वं घृणी चापि स सूतजः । कथं भीमेन युयुधे कुन्त्या वाक्यमनुस्मरन् ।
भीमो वा सूतपुत्रेण स्मरन्वैरं पुराकृतं । सोऽयुध्यत कथं वीरः कर्णेन सह संयुगे । ५२६५
आशास्ते च सदा सूत पुत्रो दुर्य्योधनो मम । कर्णो जेष्यति सङ्ग्रामे सहितान् पाण्डवानिति ।
जयाशा यत्र मन्दस्य पुत्रस्य मम संयुगे । स कथं भीमकर्म्माणं भीमसेनमयुध्यत ।
यं समाश्रित्य पुत्रैर्म्मे कृतं वैरं महारथैः । तं सूततनयं तात कथं भीमो ह्ययोधयत् ।
अनेकान्विप्रकारांश्च सूतपुत्रसमुद्भवान् । स्मरमाणः कथं भीमो युयुधे सूतसूनुना ।
योऽजयत् पृथिवीं सर्व्वां रथेनैकेन वीर्य्यवान् । तं सूततनयं युद्धे कथं भीमो ह्ययोधयत् । ५२७०
यो जातः कुण्डलाभ्याञ्च कवचेन सहैव च । तं सूतपुत्रं समरे भीमः कथमयोधयत् ।
यथा तयोर्युद्धमभूत् यश्चासीद्विजयस्तयोः । तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन कुशलो ह्यसि सञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमसेनस्तु राधेयमुत्सृज्य रथिनां वरं । इयेष गन्तुं यत्रास्तां वीरौ कृष्णधनञ्जयौ ।

तं प्रयान्तमभिद्रुत्य राधेयः कङ्कपत्रिभिः । अभ्यवर्षन्महाराज मेघो वृष्ट्येव पर्व्वतं ।
फुल्लता पङ्कजेनेव वक्त्रेणाभ्युत्स्मयन् बली । आजुहाव रणे यान्तं भीममाधिरथिस्तदा । ५३७५
॥ कर्ण उवाच ॥ भीमाहितैस्तव रणः स्वप्नेऽपि न विभावितः । तद्दर्शयसि कस्मात्त्वं पृष्ठं पार्थदिदृक्षया ।
कुन्त्याः पुत्त्रस्य सदृशं नेदं पाण्डवनन्दन । तेन मामभितः स्थित्वा शरवर्षैरवाकिर ।
भीमसेनस्तदाह्वानं कर्णनामर्षयद्युधि । अर्द्धमण्डलमावृत्य सूतपुत्त्रमयोधयत् ।
अवक्रगामिभिर्व्वाणैरभ्यवर्षन्महायशाः । द्वैरथे दंशितं यान्तं सर्व्वशस्त्रविशारदं ।
विधित्सन् कलहस्यान्तं जिघांसुः कर्णमाच्छिणोत् । तांस्तु हत्वेतरान् सर्व्वान् भीमसेनो महाबलः । ५३८०
तस्मै प्रासृजदुग्राणि विविधानि परन्तपः । अमर्षत पाण्डवः क्रुद्धः शरवर्षाणि मारिष ।
तस्य तानीषुवर्षाणि मत्तद्विरदगामिनः । सूतपुत्त्रोऽस्त्रमायाभिरग्रसत् स महाबलः ।
स यथावन्महाराज विद्यया वै सुपूजितः । आचार्य्यवन्महेष्वासः कर्णः पर्य्यचरद्रणे ।
संरम्भेण तु युध्यन्तं भीमसेनं स्मयन्निव । अभ्यमन्यत राधेयस्तममर्षी वृकोदरं ।
तन्नामृष्यत कौन्तेयः कर्णस्य स्मितमाहवे । युध्यमानेषु वीरेषु पश्यत्सु च समन्ततः । ५३८५
तं भीमसेनः सम्प्राप्तं वत्सदन्तैः स्तनान्तरे । विव्याध बलवान् क्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपं ।
पुनस्तु सूतपुत्त्रन्तु सुपुङ्खैर्न्निशितैः शरैः । सुमुक्तैश्चित्रवर्म्माणं निर्ब्बिभेद त्रिसप्तभिः ।
कर्णो जाम्बूनदैर्ज्जालैः सञ्छन्नान् वातरंहसः । विव्याध तुरगान् वीरः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
ततो बाणमयं जालं भीमसेनरथम्प्रति । कर्णेन विहितं राजन् निमेषार्द्धाददृश्यत ।
सरथः सध्वजस्तत्र ससूतः पाण्डवस्तदा । प्राच्छाद्यत महाराज कर्णचापच्युतैः शरैः । ५३९०
तस्य कर्णश्चतुःषष्ट्या व्यधमत् कवचं दृढं । क्रुद्धश्चाप्यहनत् पार्थं नाराचैर्म्मर्म्मभेदिभिः ।
ततोऽचिन्त्य महाबाहुः कर्णकार्म्मुकनिःसृतान् । समाश्लिष्यदसम्भ्रान्तः सूतपुत्त्रं वृकोदरः ।
स कर्णचापप्रभवानिषूनाशीविषोपमान् । बिभ्रद्भीमो महाराज न जगाम व्यथां रणे ।
ततो द्वात्रिंशता भल्लैर्न्निशितैस्तिग्मतेजनैः । विव्याध समरे कर्णं भीमसेनः प्रतापवान् ।
अयत्नेनैव तं कर्णः शरैर्भृशमवाकिरत् । भीमसेनं महाबाहुं सैन्धवस्य बधैषिणं । ५३९५
मृदुपूर्व्वं हि राधेयो भीममाजावयोधयत् । क्रोधपूर्व्वं तथा भीमः पूर्व्ववैरमनुस्मरन् ।
तं भीमसेनो नामृष्यदवमानममर्षणः । स तस्मै व्यसृजत्तूर्णं शरवर्षमभित्रहा ।
ते शराः प्रेषितास्तेन भीमसेनेन संयुगे । निपेतुः सर्व्वतो वीरे कूजन्त इव पक्षिणः ।
हेमपुङ्खाः प्रसन्नाग्रा भीमसेनधनुश्च्युताः । प्राच्छादयंस्ते राधेयं शलभा इव पावकं ।
कर्णस्तु रथिनां श्रेष्ठश्छाद्यमानः समन्ततः । राजन् व्यसृजदुग्राणि शरवर्षाणि भारत । ५४००
तस्य तानशनिप्रख्यानिषून् समरशोभिनः । चिच्छेद बहुभिर्भल्लैरसंप्राप्तान् वृकोदरः ।
पुनश्च शरवर्षेण छादयामास भारत । कर्णो वैकर्त्तनो युद्धे भीमसेनमरिन्दमः ।
तत्र भारत भीमन्तु दृष्टवन्तः स्म सायकैः । समाचिततनुं सङ्ख्ये श्वाविधं शललैरिव ।

हेमपुङ्खाञ्छिलाधौतान् कर्णचापच्युताञ्छरान् । दधार समरे वीरः स्वरश्मीनिव रश्मिमान् ।
रुधिरोक्षितसर्व्वाङ्गो भीमसेनो व्यराजत । सम्फुल्लकुसुमापीडो वसन्तेऽशोकवृक्षवत् । ४४०८
तत्तु भीमो महाबाहोः कर्णस्य चरितं रणे । नामृष्यत महाबाहुः क्रोधादुद्वृत्तलोचनः ।
स कर्णं पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्पयत् । महीधरमिव श्वेतं गूढपादैर्व्विषोल्वणैः ।
पुनरेव च विव्याध षड्भिरष्टाभिरेव च । मर्म्मस्वमरविक्रान्तः सूतपुत्रं तनुत्यजं ।
पुनरन्येन बाणेन भीमसेनः प्रतापवान् । चिच्छेद कार्मुकं तूर्णं कर्णस्य प्रहसन्निव ।
जघान चतुरश्चाश्वान् सूतञ्च त्वरितः शरैः । नाराचैरर्करश्म्याभैः कर्णं विव्याध चोरसि । ४४१०
ते जग्मुर्धरणीमाशु कर्णं निर्भिद्य पत्रिणः । यथा जलधरं भित्वा दिवाकरमरीचयः ।
स वैकल्यं महत् प्राप्य छिन्नधन्वा शरार्द्दितः । तथा पुरुषमानी स प्रत्यपायाद्रथान्तरं ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि कर्णपराजये एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यस्मिन् जयाशा महती पुत्राणां मम सञ्जय । तं भीमाद्विमुखं दृष्ट्वा किन्नु दुर्य्योधनोऽब्रवीत् ।
कथञ्च युयुधे भीमो वीर्य्यश्लाघी महाबलः । कर्णो वा समरे तात किमकार्षीदतः परं ।
भीमसेनं रणे दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव पावकं । ४४१५
॥ सञ्जय उवाच ॥ रथमन्यं समास्थाय विधिवत्कल्पितं पुनः । अभ्ययात् पाण्डवं कर्णो वातोद्धूत इवार्णवः ।
क्रुद्धमाधिरथिं दृष्ट्वा पुत्रास्तव विशाम्पते । भीमसेनममन्यन्त वैश्वानरमुखे हुतं ।
चापशब्दं ततः कृत्वा तलशब्दञ्च भैरवं । अभ्यवर्षत राधेयो भीमसेनरथम्प्रति ।
पुनरेव तयो राजन् घोर आसीत् समागमः । वैकर्त्तनस्य शूरस्य भीमस्य च महात्मनः ।
संरब्धौ हि महाबाहू परस्परवधैषिणौ । अन्योऽन्यमीक्षाञ्चक्राते दहन्ताविव लोचनैः । ४४२०
क्रोधरक्तेक्षणौ तीव्रौ निश्वसन्ताविवोरगौ । शूरावन्योऽन्यमासाद्य ततक्षतुररिन्दमौ ।
व्याघ्राविव सुसंरब्धौ श्येनाविव च शीघ्रगौ । शरभाविव संक्रुद्धौ युयुधाते परस्परं ।
ततो भीमः स्मरन् क्लेशानक्षद्यूते वनेऽपि च । विराटनगरे चैव दुःखं प्राप्तमरिन्दमः ।
राष्ट्राणां स्फीतरत्नानां हरणञ्च तवात्मजैः । सततञ्च परिक्लेशान् सपुत्रेण त्वया कृतान् ।
दग्धुमैच्छश्च यत् कुन्तीं सपुत्रां त्वमनागसं । कृष्णायाश्च परिक्लेशं सभामध्ये दुरात्मभिः । ४४२५
केशपक्षग्रहञ्चैव दुःशासनकृतं तथा । परुषाणि च वाक्यानि कर्णेनोक्तानि भारत ।
पतिमन्यं परीप्स त्वं न सन्ति पतयस्तव । पतिता नरके पार्थाः सर्व्वे षण्ढतिलोपमाः ।
समक्षं तव कौरव्य यदूचुः कुरवस्तदा । दासभावेन कृष्णाञ्च भोक्तुकामाः सुतास्तव ।
यच्चापि तान् प्रव्रजतः कृष्णाजिननिवासिनः । परुषाण्युक्तवान् कर्णः सभायां सन्निधौ तव ।
तृणीकृत्य यथा पार्थांस्तव पुत्रो ववल्ग ह । विषमस्थान् समस्थो हि संरब्धो गतचेतसः । ४४३०
बाल्यात् प्रभृति चारिघ्नः स्वानि दुःखानि चिन्तयन् । निरविद्यत धर्म्मात्मा जीवितेन वृकोदरः ।
ततो विस्फार्य्य सुमहद्धेमपृष्ठं दुरासदं । चापं भरतशार्दूल त्यक्तात्मा कर्णमभ्ययात् ।

स सायकमयैर्जालैर्भीमः कर्णरथम्प्रति । भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोः प्राच्छादयत् प्रभां ।
ततः प्रहस्याधिरथिस्तूर्णमस्य शिलाशितैः । व्यधमद्भीमसेनस्य शरजालानि पत्त्रिभिः ।
महारथो महाबाहुर्महाबाणैर्महाबलः । विव्याधाधिरथिर्भीमं नवभिर्निशितैस्तदा । ४४३५
स तोत्त्रैरिव मातङ्गो वार्य्यमाणः पतत्त्रिभिः । अभ्यधावत सम्भ्रान्तः सूतपुत्त्रं वृकोदरः ।
तमापतन्तं वेगेन रभसं पाण्डवर्षभं । कर्णः प्रत्युद्ययौ क्रुद्धो मत्तो मत्तमिव द्विपं ।
ततः प्रध्माप्य जलजं भेरीशतसमस्वनं । अक्षुभ्यत बलं हर्षादुद्धूत इव सागरः ।
तदुद्धूतं बलं दृष्ट्वा नागाश्वरथपत्तिमत् । भीमः कर्णं समासाद्य छादयामास सायकैः ।
अश्वानृक्षसवर्णांश्च हंसवर्णैर्हयोत्तमैः । व्यामिश्रयद्रणे कर्णः पाण्डवं छादयन् शरैः । ४४४०
ऋक्षवर्णान् हयान् हंसैर्मिश्रान् मारुतरंहसः । निरीक्ष्य तव पुत्त्राणां हाहाकृतमभूद्बलं ।
ते हया बह्वशोभन्त मिश्रिता वातरंहसः । सितासिता महाराज यथा व्योम्नि बलाहकाः ।
संरब्धौ क्रोधताम्राक्षौ प्रेक्ष्य कर्णवृकोदरौ । सन्त्रस्ताः समकम्पन्त त्वदीया वै महारथाः ।
यमराष्ट्रोपमं घोरमासीदायोधनं तयोः । दुर्द्दर्शं भरतश्रेष्ठ प्रेतराजपुरं यथा ।
समाजमिव तच्चित्रं प्रेक्षमाणा महारथाः । नालक्षयन् जयं व्यक्तमेकस्यैव महारणे । ४४४५
तयोः प्रैक्षन्त संमर्द्दं सन्निकृष्टं महास्त्रयोः । तव दुर्म्मन्त्रिते राजन् सपुत्त्रस्य विशाम्पते ।
छादयन्तौ हि शत्रुघ्नावन्योऽन्यं सायकैः शितैः । शरजालावृतं व्योम चक्रातेऽद्भुतविक्रमौ ।
तावन्योऽन्यं जिघांसन्तौ शरैस्तीक्ष्णैर्महारथौ । प्रेक्षणीयतरावास्तां वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ ।
सुवर्णविकृतान् बाणान् प्रमुञ्चन्तावरिन्दमौ । भास्वरं व्योम चक्राते महोल्काभिरिव प्रभो ।
ताभ्यां मुक्ताः शरा राजन् गार्द्धपत्राश्चकाशिरे । श्रेण्यः शरदि मत्तानां सारसानामिवाम्बरे । ४४५०
संसक्तं सूतपुत्त्रेण दृष्ट्वा भीममरिन्दमं । अतिभारममन्येतां भीमे कृष्णधनञ्जयौ ।
ततोऽधिरथिभीमाभ्यां शरैर्मुक्तैर्दृढं हताः । इषुपातमतिक्रम्य पेतुरश्वनरद्विपाः ।
पतद्भिः पतितैश्चान्यैर्गतासुभिरनेकशः । कृतो राजन्महाराज पुत्त्राणां ते जनः क्षयः ।
मनुष्याश्वगजानाञ्च शरीरैर्गतजीवितैः । क्षणेन भूमिः सञ्जज्ञे संवृता भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि भीमकर्णयुद्धे द्वात्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अत्यद्भुतमहं मन्ये भीमसेनस्य विक्रमं । यत्कर्णं योधयामास समरे लघुविक्रमं । ४४५५
त्रिदशानपि चोद्युक्तान् सर्व्वशस्त्रधरान् युधि । वारयेद्यो रणे कर्णः सयक्षासुरमानवान् ।
स कथं पाण्डवं युद्धे भ्राजमानमिव श्रिया । नातरत संयुगे पार्थं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
कथञ्च युद्धं सम्भूतं तयोः प्राणदुरोदरे । अत्र मन्ये समायत्तो जयो वाऽजय एव च ।
कर्णम्प्राप्य रणे सूत मम पुत्त्रः सुयोधनः । जेतुमुत्सहते पार्थान् सगोविन्दान्ससात्वतान् ।
श्रुत्वा तु निर्जितं कर्णमसकृद्भीमकर्म्मणा । भीमसेनेन समरे मोहस्याविशतीव मां । ४४६०
विनष्टान् कौरवान्मन्ये मम पुत्त्रस्य दुर्नयैः । नहि कर्णो महेष्वासान् पार्थान् जेष्यति सञ्जय ।

कृतवान् यानि युद्धानि कर्णः पाण्डुसुतैः सह । सर्व्वत्र पाण्डवाः कर्णमजयन्त रणाजिरे ।
अजेयाः पाण्डवास्तात देवैरपि सवासवैः । नच तद्बुध्यते मन्दः पुत्त्रो दुर्य्योधनो मम ।
धनं धनेश्वरस्येव हृत्वा पार्थस्य मे सुतः । मधुप्रेप्सुरिवाबुद्धिः प्रपातं नावबुध्यते ।
निकृत्या निकृतिप्रज्ञो राज्यं हृत्वा महात्मनां । जितमित्येव मन्वानः पाण्डवानवमन्यते । ५४५५
पुत्त्रस्नेहाभिभूतेन मया चाप्यकृतात्मना । धर्म्मे स्थिता महात्मानो निकृताः पाण्डुनन्दनाः ।
शमकामः सदा पार्थो दीर्घप्रेक्षी युधिष्ठिरः । अशक्त इति मन्वानैः पुत्त्रैर्मम निराकृतः ।
तानि दुःखान्यनेकानि विप्रकारांश्च सर्व्वशः । हृदि कृत्वा महाबाहुर्भीमोऽयुध्यत सूतजं ।
तस्मान्मे सञ्जय ब्रूहि कर्णभीमौ यथा रणे । अयुध्येतां युधि श्रेष्ठौ परस्परबधैषिणौ ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् यथावृत्तं सङ्ग्रामं कर्णभीमयोः । परस्परं बधप्रेप्स्वोर्व्वने कुञ्जरयोरिव । ५४७०
राजन्वैकर्त्तनो भीमं क्रुद्धः क्रुद्धमरिन्दमं । पराक्रान्तं परिक्रम्य विव्याध त्रिंशता शरैः ।
महावेगैः प्रसन्नाग्रैः शातकुम्भपरिष्कृतैः । अहनद्भरतश्रेष्ठ भीमं वैकर्त्तनः शरैः ।
तस्यास्यतो धनुर्भीमश्चकर्त्त निशितैस्त्रिभिः । रथनीडाच्च यन्तारं भल्लेनापातयत् क्षितौ ।
स काङ्क्षन् भीमसेनस्य बधं वैकर्त्तनो भृशं । शक्तिं कनकवैदूर्य्यचित्रदण्डां परामृशत् ।
प्रगृह्य च महाशक्तिं कालशक्तिमिवापरां । समुत्क्षिप्य च राधेयः सन्धाय च महाबलः । ५४८५
चिक्षेप भीमसेनाय जीवितान्तकरीमिव । शक्तिं विसृज्य राधेयः पुरन्दर इवाशनिं ।
ननाद सुमहानादं बलवान् सूतनन्दनः । तञ्च नादं ततः श्रुत्वा पुत्त्रास्ते हर्षिताभवन् ।
तां कर्णभुजनिर्मुक्तामर्कवैश्वानरप्रभां । शक्तिं वियति चिच्छेद भीमः सप्तभिराशुगैः ।
छित्त्वा शक्तिं ततो भीमो निर्मुक्तोरगसन्निभां । मार्गमाण इव प्राणान् सूतपुत्त्रस्य मारिष ।
प्राहिणोत् कृतसंरम्भः शरान् बर्हिणवाससः । स्वर्णपुङ्खान् शिलाधौतान् यमदण्डोपमान्मृधे । ५३८०
कर्णोऽप्यन्यद्धनुर्गृह्य हेमपृष्ठं दुरासदं । विकृष्य च महातेजा व्यसृजत् सायकांस्तदा ।
तान् पाण्डुपुत्त्रश्चिच्छेद नवभिर्नतपर्व्वभिः । वसुषेणेन निर्मुक्तान्नरराज महाशरान् ।
छित्त्वा भीमो महाराज नादं सिंहइवानदत् । तौ वृषाविव नर्द्दन्तौ बलिनौ वाशितान्तरे ।
शार्दूलाविव चान्योऽन्यमामिषार्थेऽभ्यगर्ज्जतां । अन्योऽन्यं प्रजिहीर्षन्तावन्योऽन्यस्यान्तरैषिणौ ।
अन्योऽन्यमभिवीक्षन्तौ गोष्ठेष्विव महर्षभौ । महागजाविवासाद्य विषाणाग्रैः परस्परं । ५४८५
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योऽन्यमभिजघ्नतुः । निर्द्दहन्तौ महाराज शरवृष्ट्या परस्परं ।
अन्योऽन्यमभिविक्रान्तौ कोपादिवृत्तलोचनौ ।
प्रहसन्तौ तथाऽन्योऽन्यं भर्त्सयन्तौ मुहुर्मुहुः । शङ्खशब्दञ्च कुर्व्वाणौ युयुधाते परस्परं ।
तस्य भीमः पुनश्चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष । शङ्खवर्णांश्च तानश्वानवाणैर्निन्ये यमक्षयं ।
सारथिञ्च तथाऽप्यस्य रथनीडादपातयत् । ततो वैकर्त्तनः कर्णश्चिन्तां प्राप दुरत्ययां । ५४९०
संछाद्यमानः समरे हताश्वो हतसारथिः । मोहितः शरजालेन कर्त्तव्यं नाभ्यपद्यत ।

तथा कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा कर्णं दुर्य्योधनो नृपः। वेपमान इव क्रोधाद्व्यादिदेशाथ दुर्जयं।
गच्छ दुर्जय राधेयं पुरा ग्रसति पाण्डवः। जहि तूवरकं चिप्रं कर्णस्य बलमादधत्।
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तव पुत्त्रस्तवात्मजं। अभ्यद्रवद्भीमसेनं व्यासक्तं विकिरञ्छरैः।
स भीमं नवभिर्ब्बाणैरश्वानष्टभिरार्द्दयत्। षड्भिः सूतं त्रिभिः केतुं पुनस्तञ्चापि सप्तभिः। ५४९५
भीमसेनोऽपि संक्रुद्धः साश्वयन्तारमाशुगैः। दुर्जयं भिन्नमर्म्माणमनयद्यमसादनं।
स्वलङ्कृतं चितौ चिप्रं चेष्टमानं यथोरगं। रुदन्नार्त्तस्तव सुतं कर्णश्चक्रे प्रदक्षिणं।
स तु तं विरथं कृत्वा स्मयन्नत्यन्तवैरिणं। समाचिनोद्बाणगणैः शतघ्नीमिव शङ्कुभिः।
तथाऽप्यतिरथः कर्णो भिद्यमानः स सायकैः। न जहौ समरे भीमं क्रुद्धरूपं परन्तपः।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथबधपर्व्वणि कर्णभीमयुद्धे त्रयस्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः॥ १३३ ॥
॥ सञ्जय उवाच॥ सर्व्वथा विरथः कर्णः पुनर्भीमेन निर्जितः। रथमन्यं समास्थाय सद्यो विव्याध पाण्डवं। ५५००
महागजाविवासाद्य विषाणाग्रैः परस्परं। शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योऽन्यमभिजघ्नतुः।
अथ कर्णः शरव्रातैर्भीमसेनं समार्पयत्। ननाद बलवन्नादं पुनर्व्विव्याध चोरसि।
तं भीमो दशभिर्ब्बाणैः प्रत्यविध्यदजिह्मगैः। पुनर्व्विव्याध विंशत्या शराणां नतपर्व्वणां।
कर्णस्तु नवभिर्भीमं विद्ध्वा राजन्स्तनान्तरे। ध्वजमेकेन विव्याध सायकेन शितेन ह।
सायकानां ततः पार्थस्त्रिषष्ट्या प्रत्यविध्यत। तोत्त्रैरिव महानागं कशाभिरिव वाजिनं। ५५०५
सोऽतिविद्धो महाराज पाण्डवेन यशस्विना। सृक्किणी लेलिहन् वीरः क्रोधसंरक्तलोचनः।
ततः शरं महाराज सर्व्वकायावदारणं। प्राहिणोद्भीमसेनाय बधायेन्द्र इवाशनिं।
स निर्भिद्य रणे पार्थं सूतपुत्त्रधनुश्च्युतः। अगच्छद्दारयन् भूमिं चित्रपुङ्खः शिलोमुखः।
ततो भीमो महाबाहुः क्रोधसंरक्तलोचनः। वज्रकल्पां चतुष्किष्कुं गुर्व्वीं रुक्माङ्गदीं गदां।
प्राहिणोत् सूतपुत्त्राय षडश्रिमविचारयन्। तया जघानाधिरथेः सदश्वान् साधुवाहिनः। ५५१०
गदया भारतः क्रुद्धो वज्रेणेन्द्र इवासुरान्। ततो भीमो महाबाहुः चुराभ्यां भरतर्षभ।
ध्वजमाधिरथेश्छित्त्वा सूतमभ्यहनच्छरैः। हताश्वसूतमुत्सृज्य स रथं पतितध्वजं।
विस्फारयन् धनुः कर्णस्तस्थौ भारत दुर्म्मनाः। तत्राद्भुतमपश्याम राधेयस्य पराक्रमं।
विरथो रथिनां श्रेष्ठो वारयामास यद्रिपुं। विरथं तं नरश्रेष्ठं दृष्ट्वाऽधिरथिमाहवे।
दुर्य्योधनस्ततो राजन्नभ्यभाषत दुर्मुखं। एष दुर्मुख राधेयो भीमेन विरथीकृतः। ५५१५
तं रथेन नरश्रेष्ठं सम्पादय महारथं। दुर्य्योधनवचः श्रुत्वा ततो भारत दुर्मुखः।
त्वरमाणोऽभ्ययात् कर्णं भीमञ्चावारयच्छरैः। दुर्मुखं प्रेक्ष्य सङ्ग्रामे सूतपुत्त्रपदानुगं।
वायुपुत्त्रः प्रहृष्टोऽभूत्सृक्किणी परिलेलिहन्। ततः कर्णं महाराज वारयित्वा शिलोमुखैः।
दुर्मुखाय रथं शीघ्रं प्रेषयामास पाण्डवः। तस्मिन् चणे महाराज नवभिर्नतपर्व्वभिः।
सुमुखैर्दुर्मुखं भीमः शरैर्निन्ये यमक्षयं। ततस्तमेवाधिरथिः स्यन्दनं दुर्मुखे हते। ५५२०

आस्थितः प्रबभौ राजन् दीप्यमान इवांशुमान् । शयानं भिन्नमर्म्माणं दुर्मुखं शोणितोक्षितं ।
दृष्ट्वा कर्णोऽश्रुपूर्णाक्षो मुहूर्त्तं नाभ्यवर्त्तत । तं गतासुमतिक्रम्य कृत्वा कर्णः प्रदक्षिणं ।
दीर्घमुष्णं श्वसन् वीरो न किञ्चित् प्रत्यपद्यत । तस्मिंस्तु विवरे राजन्नाराचान् गार्द्धवाससः ।
प्राहिणोत् सूतपुत्राय भीमसेनश्चतुर्द्दश । ते तस्य कवचं भित्त्वा स्वर्णपुङ्खा महौजसः ।
हेमचित्रा महाराज द्योतयन्तो दिशो दश । अपिबन् सूतपुत्रस्य शोणितं रक्तभोजनाः । ५५१५
क्रुद्धा इव मनुष्येन्द्र भुजङ्गाः कालचोदिताः । प्रसर्पमाणा मेदिन्यां ते व्यरोचन्त मार्गणाः ।
अर्द्धप्रविष्टाः संरब्धा बिलानीव महोरगाः । तं प्रत्यविध्यद्राधेयो जाम्बूनदविभूषितैः ।
चतुर्द्दशभिरत्युग्रैर्नाराचैरविचारयन् । ते भीमसेनस्य भुजं सव्यं निर्भिद्य पत्रिणः ।
प्राविशन्मेदिनीं भीमाः क्रौञ्चपत्ररथा इव । ते व्यरोचन्त नाराचाः प्रविशन्तो वसुन्धरां ।
गच्छत्यस्तं दिनकरे दीप्यमाना इवांशवः । स निर्भिन्नो रणे भीमो नाराचैर्म्मर्म्मभेदिभिः । ५५२०
सुस्राव रुधिरं भूरि पर्व्वतः सलिलं यथा । स भीमस्त्रिभिरायस्तः सूतपुत्रं पतत्रिभिः ।
सुपर्णवेगैर्विव्याध सारथिञ्चास्य सप्तभिः । स विह्वलो महाराज कर्णो भीमबलार्द्दितः ।
प्राद्रवज्जवनैरश्वैरणं त्यक्त्वा महायशाः । भीमसेनस्तु विस्फार्य्य चापं हेमपरिष्कृतं ।
आहवेऽतिरथोऽतिष्ठज्ज्वलन्निव हुताशनः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि कर्णापयाने चतुस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३४ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दैवमेव परं मन्ये धिक् पौरुषमनर्थकं । यत्राधिरथिरायत्तो नातरत् पाण्डवं रणे । ५५२५
कर्णः पार्थान् सगोविन्दान् जेतुमुत्सहते रणे । नच कर्णसमं योधं लोके पश्यामि कञ्चन ।
इति दुर्य्योधनस्याहमश्रौषं जल्पतो मुहुः । कर्णो हि बलवान् शूरो दृढधन्वा जितक्लमः ।
इति मामब्रवीत् सूत मन्दो दुर्य्योधनः पुरा । वसुषेणसहायं मां नालं देवापि संयुगे ।
किमु पाण्डुसुता राजन् गतसत्त्वा विचेतसः । तत्र तं निर्जितं दृष्ट्वा भुजङ्गमिव निर्व्विषं ।
युद्धात् कर्णमपक्रान्तं किं स्विद् दुर्य्योधनोऽब्रवीत् । अहो दुर्मुखमेवैकं युद्धानामविशारदं । ५५३०
प्रावेशयद्धुतवहं पतङ्गमिव मोहितः । अश्वत्थामा मद्रराजः कृपः कर्णश्च सङ्गताः ।
न शक्ताः प्रमुखे स्थातुं नूनं भीमस्य सञ्जय । तेऽपि चास्य महाघोरं बलं नागायुतोपमं ।
जानन्तो व्यवसायञ्च क्रूरं मारुततेजसः । किमर्थं क्रूरकर्म्माणं यमकालान्तकोपमं ।
बलसंरम्भवीर्य्यज्ञाः कोपयिष्यन्ति संयुगे । कर्णस्त्वेको महाबाहुः स्वबाहुबलमाश्रितः ।
भीमसेनमनादृत्य रणेऽयुध्यत सूतजः । योऽजयत् समरे कर्णं पुरन्दर इवासुरं । ५५३५
न स पाण्डुसुतो जेतुं शक्यः केनचिदाहवे । द्रोणं यः सम्प्रमथ्यैकः प्रविष्टो मम वाहिनीं ।
भीमो धनञ्जयान्वेषी कस्तमर्च्छेज्जिजीविषुः । को हि सञ्जय भीमस्य स्थातुमुत्सहतेऽग्रतः ।
उद्यताशनिवक्त्रस्य महेन्द्रस्येव दानवः । प्रेतराजपुरम्प्राप्य निवर्त्तेतापि मानवः ।
न भीमसेनं सम्प्राप्य निवर्त्तेत कदाचन । पतङ्गा इव वह्निन्ते प्राविशन्नल्पतेजसः ।

ये भीमसेनं संक्रुद्धमन्वधावन्निमोहिताः । यत्तत्सभायां भीमेन मम पुत्रवधाश्रयं । ५५५०
उक्तं संरम्भिणोग्रेण कृष्णां दृष्टवता तदा । तन्नूनमभिसञ्चिन्त्य दृष्ट्वा कर्णं विनिर्जितं ।
दुःशासनः सह भ्रात्रा भयाद्भीमादुपारमत् । यश्च सञ्जय दुर्बुद्धिरब्रवीत् समितौ मुहुः ।
कर्णो दुःशासनोऽहञ्च जेष्यामो युधि पाण्डवान् । स नूनं विरथं दृष्ट्वा कर्णं भीमेन निर्जितं ।
प्रत्याख्यानाच्च कृष्णस्य भृशं तप्यति सञ्जय । दृष्ट्वा भ्रातॄन् हतान् सङ्ख्ये भीमसेनेन दंशितान् ।
आत्मापराधे सुमहन्नूनं तप्यति पुत्रकः । को हि जीवितमन्विच्छन् प्रतीपं पाण्डवं व्रजेत् । ५५५५
भीमं भीमायुधं क्रुद्धं साक्षात्कालमिव स्थितं । वडवामुखमध्यस्थो मुच्येतापि हि मानवः ।
न भीममुखसम्प्राप्तो मुच्येदिति मतिर्मम । न पार्थो न च पाञ्चाला न च केशवसात्यकी ।
जानन्ति युधि संरब्धा जीवितं परिरक्षितुं । अहो मम सुतानां हि विपन्नं सूत जीवितं ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ यत्त्वं शोचसि कौरव्य वर्त्तमाने जनक्षये । त्वमस्य जगतो मूलं विनाशस्य न संशयः ।
स्वयं वैरं महत्कृत्वा पुत्राणां वचने स्थितः । उच्यमानो न गृह्णीषे मर्त्यः पथ्यमिवौषधं । ५५६०
स्वयं पीत्वा महाराज कालकूटं सुदुर्जरं । तस्येदानीं फलं कृत्स्नमवाप्नुहि नरोत्तम ।
यत्तु कुत्सयसे योधान् युध्यमानान् यथाबलं । तत्र ते वर्णयिष्यामि यथा युद्धमवर्त्तत ।
दृष्ट्वा कर्णन्तु पुत्रास्ते भीमसेनपराजितं । नामृष्यन्त महेष्वासाः सोदर्य्याः पञ्च मारिष ।
दुर्म्मर्षणो दुःसहश्च दुर्म्मदो दुर्धरो जयः । पाण्डवं चित्रसन्नाहास्तम्प्रतीपमुपाद्रवन् ।
ते समन्तान्महाबाहुं परिवार्य्य वृकोदरं । दिशः शरैः समावृण्वन् शलभानामिव व्रजैः । ५५६५
आगच्छतस्तान् सहसा कुमारान् देवरूपिणः । प्रतिजग्राह समरे भीमसेनो हसन्निव ।
तव दृष्ट्वा तु तनयान् भीमसेनपुरोगमान् । अभ्यवर्त्तत राधेयो भीमसेनं महाबलं ।
विसृजन् विशिखांस्तीक्ष्णान् स्वर्णपुङ्खाञ्छिलाशितान् । तन्तु भीमोऽभ्ययात्तूर्णं वार्य्यमाणः सुतैस्तव ।
कुरवस्तु ततः कर्णं परिवार्य्य समन्ततः । अवाकिरन् भीमसेनं शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
तान् बाणैः पञ्चविंशत्या साश्वान् नृवरर्षभान् । ससूतान् भीमधनुषो भीमो निन्ये यमक्षयं । ५५७०
प्रापतन् स्यन्दनेभ्यस्ते सार्द्धं सूतैर्गतासवः । चित्रपुष्पधरा भग्ना वातेनेव महाद्रुमाः ।
तदद्भुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमं । संवार्य्याधिरथिं बाणैर्यज्जघान तवात्मजान् ।
स वार्य्यमाणो भीमेन शितैर्ब्बाणैः समन्ततः । सूतपुत्रो महाराज भीमसेनमवैक्षत ।
तं भीमसेनः संरम्भात् क्रोधसंरक्तलोचनः । विस्फार्य्य तु महच्चापं मुहुः कर्णमवैक्षत ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि भीमपराक्रमे पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तवात्मजांस्तु पतितान् दृष्ट्वा कर्णः प्रतापवान् । क्रोधेन महताविष्टो निर्व्विण्णोऽभूत्स जीवितात् । ५५७५
आगस्कृतमिवात्मानं मेने चाधिरथिस्तदा । यत्प्रत्यक्षं तव सुता भीमेन निहता रणे ।
भीमसेनस्ततः क्रुद्धः कर्णस्य निशितान् शरान् । विचखान स संरब्धः पूर्व्ववैरमनुस्मरन् ।
स भीमं पञ्चभिर्व्विद्ध्वा राधेयः प्रहसन्निव । पुनर्व्विव्याध सप्तत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ।

अविचिन्त्याथ तान् बाणान् कर्णेनास्तान् वृकोदरः। रणे विव्याध राधेयं शतैर्नानतपर्व्वणां।
पुनश्च विशिखैस्तीक्ष्णैर्विद्ध्वा मर्म्मसु पञ्चभिः। धनुश्चिच्छेद भल्लेन सूतपुत्त्रस्य मारिष। ५५८०
अथान्यद्धनुरादाय कर्णो भारत दुर्म्मनाः। इषुभिश्छादयामास भीमसेनं समन्ततः।
तस्य भीमो हयान् हत्वा विनिहत्य च सारथिं। प्रजहास महाहासं कृते प्रतिकृते पुनः।
इषुभिः कार्मुकञ्चास्य चकर्त्त पुरुषर्षभः। तत्पपात महाराज स्वर्णपृष्ठं महास्वनं।
अवारोहद्रथात्तस्मादथ कर्णो महारथः। गदां गृहीत्वा समरे भीमाय प्राहिणोद्रुषा।
तामापतन्तीं सहसा गदां दृष्ट्वा वृकोदरः। शरैरवारयद्राजन् सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः। ५५८५
ततो बाणसहस्राणि प्रेषयामास पाण्डवः। सूतपुत्त्रबधाकाङ्क्षी त्वरमाणः पराक्रमी।
तानिषूनिषुभिः कर्णो वारयित्वा महामृधे। कवचं भीमसेनस्य पातयामास सायकैः।
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत्। पश्यतां सर्व्वसैन्यानां तदद्भुतमिवाभवत्।
ततो भीमो महाराज नवभिर्नतपर्व्वभिः। प्रेषयामास संक्रुद्धः सूतपुत्त्रस्य मारिष।
ते तस्य कवचं भित्त्वा तथा बाहुञ्च दक्षिणं। अभ्ययुर्द्धरणीं तीक्ष्णा वल्मीकमिव पन्नगाः। ५५९०
सञ्छाद्यमानो बाणौघैर्भीमसेनधनुश्च्युतैः। पुनरेवाभवत्कर्णो भीमसेनपराङ्मुखः।
तं पराङ्मुखमालोक्य पदातिं सूतनन्दनं। कौन्तेयशरसञ्छन्नं राजा दुर्य्योधनोऽब्रवीत्।
त्वरध्वं सर्व्वतो यत्ता राधेयस्य रथम्प्रति। ततस्तव सुता राजन् श्रुत्वा भ्रातुर्व्वचोऽद्भुतं।
अभ्ययुः पाण्डवं युद्धे विसृजन्तः शिलीमुखान्। चित्रोपचित्रश्चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः।
चित्रायुधश्चित्रवर्म्मा समरे चित्रयोधिनः। तानापतत एवाशु भीमसेनो महारथः। ५५९५
एकैकेन शरेणाजौ पातयामास ते सुतान्। ते हता न्यपतन् भूमौ वातरुग्णा इव द्रुमाः।
दृष्ट्वा विनिहतान् पुत्त्रांस्तव राजन् महारथान्। अश्रुपूर्णमुखः कर्णः चत्तुः सस्मार तद्वचः।
रथमन्यं समास्थाय विधिवत् कल्पितं पुनः। अभ्ययात् पाण्डवं युद्धे त्वरमाणः पराक्रमी।
तावन्योऽन्यं शरैर्विद्ध्वा स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः। व्यभ्राजेतां यथा मेघौ संस्यूतौ सूर्य्यरश्मिभिः।
षट्त्रिंशद्भिस्ततो भल्लैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः। व्यधमत्कवचं क्रुद्धः सूतपुत्त्रस्य पाण्डवः। ५६००
सूतपुत्त्रोऽपि कौन्तेयं शरैः सन्नतपर्व्वभिः। पञ्चाशता महाबाहुर्व्विव्याध भरतर्षभ।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गौ शरैः कृतमहाव्रणौ। शोणिताक्तौ व्यराजेतां चन्द्रसूर्य्याविवोदितौ।
तौ शोणितोक्षितैर्गात्रैः शरैश्छिन्नतनुच्छदौ। कर्णभीमौ व्यराजेतां निर्म्मुक्ताविव पन्नगौ।
व्याघ्राविव नरव्याघ्रौ दंष्ट्राभिरितरेतरं। शरधाराम्बुजौ वीरौ मेघाविव ववर्षतुः।
वारणाविव चान्योऽन्यं विषाणाभ्यामरिन्दमौ। निर्भिन्दन्तौ स्वगात्राणि सायकैश्चारुरेजतुः। ५६०५
नादयन्तौ प्रवर्षन्तौ विक्रीडन्तौ परस्परं। मण्डलानि विकुर्व्वाणौ रथाभ्यां रथसत्तमौ।
वृषाविव च नर्द्दन्तौ बलिनौ वासितान्तरे। सिंहाविव पराक्रान्तौ नरसिंहौ महाबलौ।
परस्परं वीक्षमाणौ क्रोधसंरक्तलोचनौ। युयुधाते महावीर्य्यौ शक्रवैरोचनौ यथा।

ततो भीमो महाबाहुर्भुजाभ्यां व्याक्षिपन् धनुः। व्यरोचत रणे भीमः सविद्युदिव तोयदः।
स चापघोषस्तनितः शरधाराम्बुदो महान्। भीममेघो महाराज कर्णपर्व्वतमावृणोत्। ५३१०
ततः शरसहस्रेण धनुर्मुक्तेन भारत। पाण्डवो व्यकिरत्कर्णं भीमो भीमपराक्रमः।
तत्रापश्यंस्तव सुता भीमसेनस्य विक्रमं। सुपुङ्खैः कङ्कवासोभिर्यत्कर्णं छादयच्छरैः।
स नन्दयन् रणे पार्थं केशवञ्च यशस्विनं। सात्यकिञ्चक्ररक्षौ च भीमः कर्णमयोधयत्।
विक्रमं भुजयोर्व्वीर्य्यं धैर्य्यञ्च विदितात्मनः। पुत्त्रास्तव महाराज दृष्ट्वा विमनसोऽभवन्।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि भीमयुद्धे षट्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः॥ १३६॥
॥ सञ्जय उवाच॥ भीमसेनस्य राधेयः श्रुत्वा ज्यातलनिस्वनं। नामृष्यत यथा मत्तो गजः प्रतिगजस्वनं। ५३१५
सोऽपक्रम्य मुहूर्त्तन्तु भीमसेनस्य गोचरात्। पुत्त्रांस्तव ददर्शाथ भीमसेनेन पातितान्।
तानवेक्ष्य नरश्रेष्ठ विमना दुःखितस्तदा। निःश्वसन् दीर्घमुष्णञ्च पुनः पाण्डवमभ्ययात्।
स ताम्रनयनः क्रोधात् श्वसन्निव महोरगः। बभौ कर्णः शरानस्यन् रश्मिवानिव भास्करः।
रश्मिजालैरिवार्कस्य विततैर्भरतर्षभ। कर्णचापच्युतैर्व्वाणैः प्राच्छाद्यत वृकोदरः।
कर्णचापच्युताश्चित्राः शरा बर्हिणवाससः। विविशुः सर्व्वतः पार्थं वासायेवाण्डजा द्रुमं। ५३२०
कर्णचापच्युता बाणाः सम्पतन्तस्ततस्ततः। रुक्मपुङ्खा व्यराजन्त हंसाः श्रेणीकृता इव।
चापध्वजोपस्करेभ्यश्छत्रादीषामुखान् ध्वजात्। प्रभवन्तो व्यदृश्यन्त राजन्नाधिरथेः शराः।
खं पूरयन्महावेगान् खगमान् गृध्रवाससः। सुवर्णविकृतांश्चित्रान्मुमोचाधिरथिः शरान्।
तमन्तकमिवायान्तमापतन्तं वृकोदरः। त्यक्त्वा प्राणानतिक्रम्य विव्याध नवभिः शरैः।
तस्य वेगमसह्यञ्च दृष्ट्वा कर्णस्य पाण्डवः। महतश्च शरौघांस्तान्नैवाव्यथत वीर्य्यवान्। ५३२५
ततो विव्याधाधिरथेः शरजालानि पाण्डवः। विव्याध कर्णं त्रिंशत्या पुनरन्यैः शितैः शरैः।
यथैव हि शरैः पार्थः सूतपुत्त्रेण छादितः। तथैव स रणे कर्णं छादयामास पाण्डवः।
दृष्ट्वा तु भीमसेनस्य विक्रमं युधि [illegible]। अभ्यनन्दंस्त्वदीयाश्च संप्रहृष्टाश्च चारणाः।
भूरिश्रवाः कृपो द्रौणिर्मद्रराजो जयद्रथः। उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिः केशवार्ज्जुनौ।
कुरुपाण्डवप्रवरा दश राजन्महारथाः। साधु साध्विति वेगेन सिंहनादमथानदन्। ५३३०
तस्मिंस्तु तुमुले शब्दे प्रवृत्ते लोमहर्षणे। अभ्यभाषत पुत्त्रांस्ते राजा दुर्य्योधनस्त्वरन्।
राज्ञः स राजपुत्त्रांश्च सोदरांश्च विशेषतः। कर्णं गच्छत भद्रं वः परीप्सन्तो वृकोदरात्।
पुरा निघ्नन्ति राधेयं भीमचापच्युताः शराः। ते यतध्वं महेष्वासाः सूतपुत्त्रस्य रक्षणे।
दुर्य्योधनसमादिष्टाः सोदर्य्याः सप्त मारिष। भीमसेनमभिद्रुत्य संरब्धाः पर्य्यवारयन्।
ते समासाद्य कौन्तेयमावृण्वञ्छरवृष्टिभिः। पर्व्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकाः। ५३३५
तेऽपीडयन् भीमसेनं क्रुद्धाः सप्त महारथाः। प्रजासंहरणे राजन् सोमं सप्त ग्रहा इव।
ततो वेगेन कौन्तेयः पीडयित्वा शरासनं। मुष्टिना पाण्डवो राजन् दृढेन सुपरिष्कृतं।

मनुष्यसमतां ज्ञात्वा सप्त सन्धाय सायकान्। तेभ्यो व्यसृजदायस्तः सूर्य्यरश्मिनिभान् प्रभुः।
निरस्यन्निव देहेभ्यस्तनयानामसूंस्तव। भीमसेनो महाराज पूर्व्ववैरमनुस्मरन्।
ते क्षिप्ता भीमसेनेन शरा भारत भारतान्। विदार्य्य खं समुत्पेतुः स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः। ५६४०
तेषां विदार्य्य चेतांसि शरा हेमविभूषिताः। व्यराजन्त महाराज सुपर्णा इव खेचराः।
शोणितादिग्धराजाग्रास्तव हेमपरिष्कृताः। पुत्त्राणां तव राजेन्द्र पीत्वा शोणितमुद्गताः।
ते शरैर्भिन्नमर्म्माणो रथेभ्यः प्रापतन् क्षितौ। गिरिसानुरुहा भग्ना द्विपेनेव महाद्रुमाः।
शत्रुञ्जयः शत्रुसहश्चित्रश्चित्रायुधो दृढः। चित्रसेनो विकर्णश्च सप्तैते विनिपातिताः।
पुत्त्राणां तव सर्व्वेषां निहतानां वृकोदरः। शोचत्यतिभृशं दुःखाद्विकर्णं पाण्डवः प्रियं। ५६४५
प्रतिज्ञेयं मया दत्ता निहन्तव्यास्तु संयुगे। विकर्ण तेनासि हतः प्रतिज्ञा रक्षिता मया।
त्वमागाः सङ्गरं वीर, चात्त्रं धर्म्ममनुस्मरन्। विशेषतोऽसि नृपतेस्तथाऽस्माकं हिते रतः।
न्यायतो न्यायतो नैवमेकः शोको महाद्युतिः। तान्निहत्य महाराज राधेयस्यैव पश्यतः।
सिंहनादरवं घोरमसृजत् पाण्डुनन्दनः। स रवस्तस्य शूरस्य धर्म्मराजस्य भारत।
आचख्याविव तद्युद्धे विजयञ्चात्मनो महत्। श्रुत्वा तं सुमहानादं भीमसेनस्य धन्विनः। ५६५०
बभूव परमा प्रीतिर्द्धर्म्मराजस्य संयुगे। ततो हृष्टो महाराज वादित्राणां महास्वनैः।
सिंहनादरवं भ्रातुः प्रतिजग्राह पाण्डवः। अभ्ययात् समरे द्रोणं सर्व्वशस्त्रविदाम्वरः।
हर्षेण महता युक्तः कृतसंज्ञे वृकोदरे। एकत्रिंशन्महाराज पुत्त्रांस्तव निपातितान्।
हतान् दुर्य्योधनो दृष्ट्वा चत्तुः सस्मार तद्वचः। तदिदं समनुप्राप्तं चत्तुर्हितकरं वचः।
इति सञ्चिन्त्य राजाऽसौ नोत्तरम्प्रत्यपद्यत। यत् द्यूतकाले दुर्बुद्धिरब्रवीत्तनयस्तव। ५६५५
सभामानाय्य पाञ्चालीं कर्णेन सहितोऽल्पधीः। यच्च कर्णोऽब्रवीत् कृष्णां सभायां परुषं वचः।
प्रमुखे पाण्डुपुत्त्राणां तव चैव विशाम्पते। शृण्वतस्तव राजेन्द्र कौरवाणाञ्च सर्व्वशः।
विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः। पतिमन्यं वृणुष्वेति तस्येदं फलमागतं।
यच्च षण्डतिलादीनि परुषाणि तवात्मजैः। श्राविताः स्म महात्मानः पाण्डवाः कोपयिष्णुभिः।
तं भीमसेनः क्रोधाग्निं त्रयोदशसमाः स्थितं। विसृजंस्तव पुत्त्राणामन्तं गच्छति कौरवः। ५६६०
विलपंश्च बहु चत्ता शमं नालभत त्वयि। सपुत्त्रो भरतश्रेष्ठ तस्य भुङ्क्ष्व फलोदयं।
त्वया वृद्धेन 'धीरेण' कार्य्यतत्त्वार्थदर्शिना। न कृतं सुहृदां वाक्यं दैवमत्र परायणं।
तस्माच्छुचो नरव्याघ्र तवैवापनयो महान्। विनाशहेतुः पुत्त्राणां भवानेव मतो मम।
हतो विकर्णो राजेन्द्र चित्रसेनश्च वीर्य्यवान्। प्रवराश्चात्मजानान्ते सुताश्चान्ये महारथाः।
यानन्यान् ददृशे भीमश्चक्षुर्विषयमागतान्। पुत्त्रांस्तव महाबाहो त्वरया तान् जघान ह। ५६६५
त्वत्कृतेऽप्यहमद्राक्षं दह्यमानां वरूथिनीं। सहस्रशः शरैर्मुक्तैः पाण्डवेन वृषेण च।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि भीमयुद्धे सप्तत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ महानपनयः सूत ममैवात्र विशेषतः । स इदानीमनुप्राप्तो मन्ये सञ्जय शोचतः ।
यद्गतं तद्गतमिति ममासीन्मनसि स्थितं । इदानीमत्र किं कार्य्यं प्रकरिष्यामि सञ्जय ।
यथा ह्येष क्षयो वृत्तो ममापनयसम्भवः । वीराणां तन्ममाचक्ष्व स्थिरीभूतोऽस्मि सञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ कर्णभीमौ महाराज पराक्रान्तौ महाहवे । बाणवर्षाण्यवर्षतां वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ । ५९७०
भीमसेनाङ्किता बाणाः स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः । विविशुः कर्णमासाद्य भिन्दन्त इव जीवितं ।
तथैव कर्णनिर्मुक्तैः सविषैरिव पन्नगैः । आकीर्य्यत रणे भीमः शतशोऽथ सहस्रशः ।
तयोः शरैर्म्महाराज सम्पतद्भिः समन्ततः । बभूव तव सैन्यानां सङ्क्षोभः सागरोपमः ।
भीमचापच्युतैर्व्वाणैस्तव सैन्यमरिन्दम । अवध्यत चमूमध्ये घोरैराशीविषोपमैः ।
वारणैः पतितै राजन् वाजिभिश्च नरैः सह । अदृश्यत मही कीर्णा वातभग्नैरिव द्रुमैः । ५९७५
ते बध्यमानाः समरे भीमचापच्युतैः शरैः । प्राद्रवंस्तावका योधाः किमेतदिति चाब्रुवन् ।
ततो व्युदस्तं तत्सैन्यं सिन्धुसौवीरकौरवं । प्रोत्सारितं महावेगैः कर्णपाण्डवयोः शरैः ।
ते शूरा हतभूयिष्ठा हताश्वहतवारणाः । उत्सृज्य भीमं कर्णञ्च व्यद्रवन् सर्व्वतो दिशः ।
नूनं पार्थार्थमेवास्मान्मोहयन्ति दिवौकसः । यत् कर्णभीमप्रभवैर्व्वध्यते नो बलं शरैः ।
एवं ब्रुवाणा योधास्ते तावका भयपीडिताः । शरपातं समुत्सृज्य स्थिता युद्धदिदृक्षवः । ५९८०
ततः प्रावर्त्तत नदी घोररूपा रणाजिरे । शूराणां हर्षजननी भीरूणां भयवर्द्धिनी ।
वारणाश्वमनुष्याणां रुधिरौघसमुद्भवा । संवृता गतसत्त्वैश्च मनुष्यगजवाजिभिः ।
सानुकर्षपताकैश्च द्विपाश्वरथभूषणैः । स्यन्दनैरपविद्धैश्च भग्नचक्राक्षकूबरैः ।
जातरूपपरिष्कारैर्धनुर्भिः सुमहास्वनैः । सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्नाराचैश्च सहस्रशः ।
कर्णपाण्डवनिर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः । प्रासतोमरसङ्घातैः खड्गैश्च सपरश्वधैः । ५९८५
सुवर्णविकृतैश्चापि गदामुषलपट्टिशैः । वज्रैश्च विविधाकारैः शक्तिभिः परिघैरपि ।
शतघ्नीभिश्च चित्राभिर्व्वभौ भारत मेदिनी । कनकाङ्गदहारैश्च कुण्डलैर्मुकुटैस्तथा ।
वलयैरपविद्धैश्च तथैवाङ्गुलिवेष्टकैः । चूडामणिभिरुष्णीषैः स्वर्णसूत्रैश्च मारिष ।
तनुत्रैः सतलत्रैश्च हारैर्निष्कैश्च भारत । वस्त्रैश्छत्रैश्च विद्धस्तैश्चामरव्यजनैरपि ।
गजाश्वमनुजैर्भिन्नैः शोणिताक्तैश्च पत्रिभिः । तैस्तैश्च विविधैर्भिन्नैस्तत्र तत्र वसुन्धरा । ५९९०
पतितैरपविद्धैश्च विबभौ द्यौरिव ग्रहैः । अचिन्त्यमद्भुतञ्चैव तयोः कर्म्मातिमानुषं ।
दृष्ट्वा चारणसिद्धानां विस्मयः समजायत । अग्नेर्व्वायुसहायस्य गतिः कक्ष इवाहवे ।
आसीद्भीमसहायस्य रौद्रमाधिरथेर्गतं । निपातितध्वजरथं हतवाजिनरद्विपं ।
गजाभ्यां सम्प्रयुक्ताभ्यामासीन्नलवनं यथा । मेघजालनिभं सैन्यमासीत्तव नराधिप ।
विमर्द्दः कर्णभीमाभ्यामासीच्च परमो रणे । ५९९५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि भीमकर्णयुद्धेऽष्टत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णो महाराज भीमं विद्धा त्रिभिः शरैः । मुमोच शरवर्षाणि विचित्राणि बहूनि च ।
बध्यमानो महाबाहुः सूतपुत्त्रेण पाण्डवः । न विव्यथे भीमसेनो भिद्यमान इवाचलः ।
स कर्णं कर्णिना कर्णे पीतेन निशितेन च । विव्याध सुभृशं सङ्ख्ये तैलधौतेन मारिष ।
सकुण्डलं महच्चारु कर्णस्यापातयद्भुवि । तपनीयं महाराज दीप्तं ज्योतिरिवाम्बरात् ।
अथापरेण भल्लेन सूतपुत्त्रं स्तनान्तरे । आजघान भृशं क्रुद्धो हसन्निव वृकोदरः ।
पुनरस्य त्वरन् भीमो नाराचान्दश भारत । रणे प्रैषीन्महाबाहुर्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ।
ते ललाटं विनिर्भिद्य सूतपुत्त्रस्य मारिष । विविशुश्चोदितास्तेन वल्मीकमिव पन्नगाः ।
ललाटस्थैस्ततो बाणैः सूतपुत्त्रो व्यरोचत । नीलोत्पलमयीं मालां धारयन्वै यथा पुरा ।
सोऽतिविद्धो भृशं कर्णः पाण्डवेन तरस्विना । रथकूबरमालम्ब्य न्यमीलयत लोचने ।
स मुहूर्त्तात् पुनः संज्ञां लब्ध्वा कर्णः परन्तपः । रुधिरोक्षितसर्व्वाङ्गः क्रोधमाहारयत् परं ।
ततः क्रुद्धो रणे कर्णः पीडितो दृढधन्वना । वेगञ्चक्रे महावेगो भीमसेनरथम्प्रति ।
तस्मै कर्णः शतं राजन्निषूणां गार्द्ध्रवाससां । अमर्षी बलवान् क्रुद्धः प्रेषयामास भारत ।
ततः प्रासृजदुग्राणि शरवर्षाणि पाण्डवः । समरे तमनादृत्य तस्य वीर्य्यमचिन्तयन् ।
कर्णस्ततो महाराज पाण्डवं नवभिः शरैः । आजघानोरसि क्रुद्धः क्रुद्धरूपं परन्तप ।
तावुभौ नरशार्दूलौ शार्दूलाविव दंष्ट्रिणौ । जीमूताविव चान्योऽन्यं प्रववर्षतुराहवे ।
तलशब्दरवैश्चैव त्रासयेतां परस्परं । शरजालैश्च विविधैस्त्रासयामासतुर्मृधे ।
अन्योऽन्यं समरे क्रुद्धौ कृतप्रतिकृतैषिणौ । ततो भीमो महाबाहुः सूतपुत्त्रस्य भारत ।
क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा ननाद परवीरहा । तदपास्य धनुश्छिन्नं सूतपुत्त्रो महारथः ।
अन्यत् कार्म्मुकमादत्त भारघ्नं वेगवत्तरं । दृष्ट्वा स कुरुसौवीरसिन्धुवीरबलक्षयं ।
संवर्म्मध्वजशस्त्रैश्च पतितैः संवृतां महीं । हस्त्यश्वरथदेहांश्च गतासून् प्रेक्ष्य सर्व्वतः ।
सूतपुत्त्रस्य संरम्भाद्दीप्तं वपुरजायत । स विस्फार्य्य महच्चापं कार्त्तस्वरविभूषितं ।
भीमं प्रैक्षत राधेयो राजन् घोरेण चक्षुषा । ततः क्रुद्धः शरानस्यन् सूतपुत्त्रो व्यरोचत ।
मध्यन्दिनगतोऽर्च्चिष्मान् शरदीव दिवाकरः । मरीचिविकचस्येव राजन् भानुमतो वपुः
आसीदाधिरथेर्घोरं वपुः शरशताचितं । कराभ्यामाददानस्य सन्दधानस्य चाशुगान् ।
कर्षतो मुञ्चतो बाणान्नान्तरं ददृशे रणे । अग्निचक्रोपमं घोरं मण्डलीकृतमायुधं ।
कर्णस्यासीन्महीपाल सव्यदक्षिणमस्यतः । स्वर्णपुङ्खाः सुनिशिताः कर्णचापच्युताः शराः ।
आच्छादयन्महाराज दिशः सूर्य्यस्य च प्रभाः । ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्व्वणां ।
धनुश्च्युतानां वियति ददृशे बहुधा व्रजः । बाणासनादाधिरथेः प्रभवन्ति स्म सायकाः ।
श्रेणीकृता व्यरोचन्त राजन् क्रौञ्चा इवाम्बरे । गार्द्ध्रपत्त्राञ्छिलाधौतान् कार्त्तस्वरविभूषितान् ।
महावेगान् प्रदीप्ताग्रान्मुमोचाधिरथिः शरान् । ते तु चापबलोद्धूताः शातकुम्भविभूषिताः ।

अजस्रमपतन् वाणा भीमसेनरथम्प्रति । ते व्योम्नि रुक्मविकृता व्यकाशन्त सहस्रशः ।
शलभानामिव व्राताः शराः कर्णसमीरिताः । चापाद्‌धिरथेर्व्वाणाः प्रपतन्तश्चकाशिरे ।
एको दीर्घ इवात्यर्थमाकाशे संस्थितः शरः । पर्व्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः ।
कर्णः प्राच्छादयत् क्रुद्धो भीमं सायकवृष्टिभिः । तत्र भारत भीमस्य बलं वीर्य्यं पराक्रमं ।
व्यवसायञ्च पुत्त्रास्ते ददृशुः सहसैनिकाः । तां समुद्रमिवोद्‌वृत्तं शरवृष्टिं समुत्थितां ।　५७३०
अचिन्तयित्वा भीमस्तु क्रुद्धः कर्णमुपाद्रवत् । रुक्मपृष्ठं महच्चापं भीमस्यासीद्विशाम्पते ।
आकर्षान्मण्डलीभूतं शक्रचापमिवापरं । तस्माच्छराः प्रादुरासन् पूरयन्त इवाम्बरं ।
सुवर्णपुङ्खैर्भीमेन सायकैर्नतपर्व्वभिः । गगने रचिता माला काञ्चनीव व्यरोचत ।
ततो व्योम्नि विषक्तानि शरजालानि भागशः । आहतानि व्यशीर्य्यन्त भीमसेनस्य पत्रिभिः ।
कर्णस्य शरजालौघैर्भीमसेनस्य चोभयोः । अग्निस्फुलिङ्गसंस्पर्शैरञ्जोगतिभिराहवे ।　५७३५
तैस्तैः कनकपुङ्खानां द्यौरासीत् संवृता व्रजैः । नस्म सूर्य्यस्तदा भाति नस्म वाति समीरणः ।
शरजालावृते व्योम्नि न चाज्ञायत किञ्चन । स भीमं छादयन् वाणैः सूतपुत्त्रः पृथग्विधैः ।
उपारोहदनादृत्य तस्य वीर्य्यं महात्मनः । तयोर्व्विसृजतोस्तत्र शरजालानि मारिष ।
वायुभूतान्यदृश्यन्त संसक्तानीतरेतरं । अन्योऽन्यशरसङ्घर्षात्तयोर्म्मनुजसिंहयोः ।
आकाशे भारतश्रेष्ठ पावकः समजायत । तथा कर्णः शितान् वाणान् कर्म्मारपरिमार्ज्जितान् ।　५७४०
सुवर्णविकृतान् क्रुद्धः प्राहिणोद्वधकाङ्क्षया । तानन्तरीक्षे विशिखैस्त्रिधैकैकमशातयत् ।
विशेषयन् सूतपुत्त्रं भीमस्तिष्ठेति चाब्रवीत् । पुनश्चासृजदुग्राणि शरवर्षाणि पाण्डवः ।
अमर्षी बलवान् क्रुद्धो दिधक्षन्निव पावकः । ततश्चटचटाशब्दो गोधाघातादभूत्तयोः ।
तलशब्दश्च सुमहान् सिंहनादश्च भैरवः । रथनेमिनिनादश्च ज्याशब्दश्चैव दारुणः ।
योधा व्युपारमन् युद्धाद्दिदृक्षन्तः पराक्रमं । कर्णपाण्डवयो राजन् परस्परवधैषिणोः ।　५७४५
देवर्षिसिद्धगन्धर्व्वाः साधुसाध्वित्यपूजयन् । मुमुचुः पुष्पवर्षञ्च विद्याधरगणास्तथा ।
ततो भीमो महाबाहुः संरब्धो दृढविक्रमः । अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य शरैर्व्विव्याध सूतजं ।
कर्णोऽपि भीमसेनस्य निवार्य्येषून्महाबलः । प्राहिणोन्नव नाराचानाशीविषसमान् रणे ।
तावद्भिरथ तान् भीमो व्योम्नि चिच्छेद पत्रिभिः । नाराचान् सूतपुत्त्रस्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
ततो भीमो महाबाहुः शरं क्रुद्धोऽन्तकोपमं । मुमोचाधिरथेर्व्वीरो यमदण्डमिवापरं ।　५७५०
तमापतन्तञ्चिच्छेद राधेयः प्रहसन्निव । त्रिभिः शरैः शरं राजन् पाण्डवस्य प्रतापवान् ।
पुनश्चासृजदुग्राणि शरवर्षाणि पाण्डवः । तस्य तान्याददे कर्णः सर्व्वाण्यस्त्राण्यभीतवत् ।
युध्यमानस्य भीमस्य सूतपुत्त्रोऽस्त्रमायया । तस्येषुधी धनुर्ज्याञ्च वाणैः सन्नतपर्व्वभिः ।
रश्मीन् योक्त्राणि चाश्वानां क्रुद्धः कर्णोऽच्छिनन्मृधे । तस्याश्वांश्च पुनर्हत्वा सूतं विव्याध पञ्चभिः ।
सोऽपसृत्य द्रुतं सूतो युधामन्योरथं ययौ । विहसन्निव भीमस्य क्रुद्धः कालानलद्युतिः ।　५७५१

ध्वजञ्चिच्छेद राधेयः पताकाञ्च न्यपातयत् । स विधन्वा महाबाहुरथ शक्तिं परामृशत् ।
तामवासृजदाविध्य क्रुद्धः कर्णरथम्प्रति । तामाधिरथिरायस्तां शक्तिं कनकभूषणां ।
आपतन्तीं महोल्काभां चिच्छेद दशभिः शरैः । साऽपतद्दशधा च्छिन्ना कर्णस्य निशितैः शरैः ।
अस्यतः सूतपुत्त्रस्य मित्रार्थे चित्रयोधिनः । स चर्म्मादत्त कौन्तेयो जातरूपपरिष्कृतं ।
खड्गञ्चानन्तरं प्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयस्य वा । तदस्य तरसा कर्णो व्यधमच्चर्म्म सुप्रभं । ५०६०
शरैर्बहुभिरत्युग्रैः प्रहसन्निव भारत । स विचर्म्मा महाराज विरथः क्रोधमूर्च्छितः ।
असिं प्रासृजदत्युग्रं त्वरन् कर्णरथम्प्रति । स धनुः सूतपुत्त्रस्य सज्यं छित्वा महानसिः ।
पपात भुवि राजेन्द्र क्रुद्धः सर्प इवाम्बरात् । ततः प्रहस्याधिरथिरन्यदादाय कार्म्मुकं ।
शत्रुघ्नं समरे क्रुद्धो दृढज्यं वेगवत्तरं । व्यायच्छत्स शरान् कर्णः कुन्तीपुत्त्रजिघांसया ।
सहस्रशो महाराज रुक्मपुङ्खान् सुतेजनान् । स बध्यमानो बलवान् कर्णचापच्युतैः शरैः । ५०६५
वैहायसम्प्राक्रमदै कर्णस्य व्यथयन्मनः । स तस्य चरितं दृष्ट्वा सङ्ग्रामे विजयैषिणः ।
वलमास्थाय राधेयो भीमसेनमवञ्चयत् । तञ्च दृष्ट्वा रथोपस्थे निलीनं व्यथितेन्द्रियं ।
ध्वजमस्य समारुह्य तस्थौ भीमो महीतले । तदस्य कुरवः सर्व्वे चारणाश्चाभ्यपूजयन् ।
यदियेष रथात् कर्णं हर्त्तुं तार्क्ष्य इवोरगं । सच्छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्म्ममनुपालयन् ।
स्वरथं पृष्ठतः कृत्वा युद्धायैव व्यवस्थितः । तद्विहत्यास्य राधेयस्तत एनं समभ्ययात् । ५०७०
संरम्भात् पाण्डवं सङ्ख्ये युद्धाय समुपस्थितं । तौ समेतौ महाराज स्पर्द्धमानौ महाबलौ ।
जीमूता इव घर्म्मान्ते गर्जमानौ नरर्षभौ । तयोरासीत् सम्प्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
अमृष्यमाणयोः सङ्ख्ये देवदानवयोरिव । क्षीणशस्त्रस्तु कौन्तेयः कर्णेन समभिद्रुतः ।
दृष्ट्वाऽर्जुनहतान्नागान् पतितान् पर्व्वतोपमान् । रथमार्गविघातार्थं व्यायुधः प्रविवेश ह ।
हस्तिनां व्रजमासाद्य रथदुर्गं प्रविश्य च । पाण्डवो जीविताकाङ्क्षी राधेयं नाभ्यहारयत् । ५०७५
व्यवस्थानमथाकाङ्क्षन् धनञ्जयशरैर्हतं । उद्यम्य कुञ्जरं पार्थस्तस्थौ परपुरञ्जयः ।
महौषधिसमायुक्तं हनूमानिव पर्व्वतं । तमस्य विशिखैः कर्णो व्यधमत् कुञ्जरं पुनः ।
हस्त्यङ्गान्यथ कर्णाय प्राहिणोत् पाण्डुनन्दनः । चक्राण्यश्वांस्तथा चान्यद्यद्यत् पश्यति भूतले ।
तत्तदादाय चिक्षेप क्रुद्धः कर्णाय पाण्डवः । तदस्य सर्व्वञ्चिच्छेद क्षिप्तं क्षिप्तं शितैः शरैः ।
भीमोऽपि मुष्टिमुद्यम्य वज्रगर्भं सुदारुणं । हन्तुमिच्छन् सूतपुत्त्रं संस्मरन्नर्जुनं क्षणात् । ५०८०
शक्तोऽपि नावधीत् कर्णं समर्थः पाण्डुनन्दनः । रक्षमाणः प्रतिज्ञां तां या कृता सव्यसाचिना ।
तमेव व्याकुलं भीमं भूयो भूयः शितैः शरैः । मूर्च्छयाभिपरीताङ्गमकरोत् सूतनन्दनः ।
व्यायुधं नावधीदेनं कर्णः कुन्त्या वचः स्मरन् । धनुषोऽग्रेण तं कर्णः स्वभिद्रुत्य परामृषत् ।
धनुःस्पृष्टमात्रेण क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् । आच्छिद्य स धनुस्तस्य कर्णं मूर्द्ध्न्यताडयत् ।
ताडितो भीमसेनेन क्रोधादारक्तलोचनः । विहसन्निव राधेयो वाक्यमेतदुवाच ह । ५०८५

पुनः पुनस्तूवरक मूढेत्यौदरिकेति च । अकृतास्त्रक मायोत्सीर्बाल सङ्ग्रामकातर ।
यत्र भोज्यं बहुविधं भक्ष्यं पेयञ्च पाण्डव । तत्र त्वं दुर्म्मते योग्यो न युद्धेषु कदाचन ।
मूलपुष्पफलाहारो व्रतेषु नियमेषु च । उचितस्त्वं वने भीम न त्वं युद्धविशारदः ।
क्व युद्धं क्व मुनित्वञ्च वनं गच्छ वृकोदर । न त्वं युद्धोचितस्तात वनवासरतिर्भवान् ।
सूदान् भृत्यजनान्दासांस्त्वं गृहे त्वरयन् भृशं । योग्यस्ताडयितुं क्रोधात् भोजनार्थं वृकोदर । ५७९०
मुनिर्भूत्वाऽथ वा भीम फलान्यादत्स्व दुर्म्मते । वनाय व्रज कौन्तेय न त्वं युद्धविशारदः ।
फलमूलाशने युक्तस्त्वं तथाऽतिथिपूजने । न त्वां शस्त्रसमुद्योगे योग्यं मन्ये वृकोदर ।
कौमारे यानि वृत्तानि विप्रियाणि विशाम्पते । तानि सर्व्वाणि चाप्येनं रूक्षाण्यश्रावयद्भृशं ।
अथैनं तत्र संलीनमस्पृशद्धनुषा पुनः । प्रहसंश्च पुनर्व्वाक्यं भीममाह वृषस्तदा ।
योद्धव्यं मारिषान्यत्र न योद्धव्यन्तु मादृशैः । मादृशैर्युध्यमानानामेतच्चान्यच्च विद्यते । ५७९५
गच्छ वा यत्र तौ कृष्णौ तौ त्वां रक्षिष्यतो रणे । गृहं वा गच्छ कौन्तेय किन्ते युद्धेन बालक ।
कर्णस्य वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽतिदारुणं । उवाच कर्णं प्रहसन् सर्व्वेषां शृण्वतां वचः ।
जितस्त्वमसकृद्दुष्ट कत्थसे किं वृथात्मना । जयाजयौ महेन्द्रस्य लोके दृष्टौ पुरातनैः ।
मल्लयुद्धं मया सार्द्धं कुरु दुष्कुलसम्भव । महाबलो महाभोगो कीचको निहतो यथा ।
तथा त्वां घातयिष्यामि पश्यत्सु सर्व्वराजसु । भीमस्य मतमाज्ञाय कर्णो बुद्धिमताम्वरः । ५८००
विरराम रणात्तस्मात् पश्यतां सर्व्वधन्विनां । एवं तं विरथं कृत्वा कर्णो राजन् व्यकत्थयत् ।
प्रमुखे वृष्णिसिंहस्य पार्थस्य च महात्मनः । ततो राजन् शिलाधौतान् शरान् शाखामृगध्वजः ।
प्राहिणोत् सूतपुत्राय केशवेन प्रचोदितः । ततः पार्थभुजोत्सृष्टाः शराः कनकभूषणाः ।
गाण्डीवप्रभवाः कर्णं हंसाः क्रौञ्चमिवाविशन् । स भुजङ्गैरिवाविष्टैर्गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
भीमसेनादपासेधत्सूतपुत्रं धनञ्जयः । स च्छिन्नधन्वा भीमेन धनञ्जयशराहतः । ५८०५
कर्णो भीमादपायासीद्रथेन महता द्रुतं । भीमोऽपि सात्यकेर्व्वाहं समारुह्य नरर्षभ ।
अन्वयाद्भ्रातरं सङ्ख्ये पाण्डवं सव्यसाचिनं । ततः कर्णं समुद्दिश्य त्वरमाणो धनञ्जयः ।
नाराचं क्रोधताम्राक्षः प्रैषीन्मृत्युमिवान्तकः । स गरुत्मानिवाकाशे प्रार्थयन् भुजगोत्तमं ।
नाराचोऽभ्यपतत् कर्णं तूर्णं गाण्डीवचोदितः । तमन्तरीक्षे नाराचं द्रौणिश्चिच्छेद पत्रिणा ।
धनञ्जयभयात् कर्णमुज्जिहीर्षन्महारथः । ततो द्रौणिं चतुःषष्ट्या विव्याध कुपितोऽर्जुनः । ५८१०
शिलीमुखैर्म्महाराज मागास्तिष्ठेति चाब्रवीत् । स तु मत्तगजाकीर्णमनीकं रथसङ्कुलं ।
तूर्णमभ्याविशत् द्रौणिर्धनञ्जयशरार्द्दितः । ततः सुवर्णपृष्ठानां चापानां कूजतां रणे ।
शब्दं गाण्डीवघोषेण कौन्तेयोऽभ्यभवद्बली । धनञ्जयस्तथायान्तं पृष्ठतो द्रौणिमभ्ययात् ।
नातिदीर्घमिवाध्वानं शरैः सन्त्रासयन् बली । विदार्य्य देहान्नाराचैर्नरवानरवाजिनां ।

कङ्कबर्हिणवासोभिर्बलं व्यधमदर्ज्जुनः। तद्बलं भरतश्रेष्ठ सवाजिद्विपमानवं। ५८१५

पाकशासनिरायत्तः पार्थः सन्निजघान ह।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि भीमकर्णयुद्धे एकोनत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः॥ १२९॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ अहन्यहनि मे दीप्तं यशः पतति सञ्जय। हता मे बहवो योधा मन्ये कालस्य पर्य्ययं।

धनञ्जयः सुसंक्रुद्धः प्रविष्टो मामकं बलं। रक्षितं द्रोणकर्णाभ्यामप्रवेश्यं सुरैरपि।

ताभ्यामूर्ज्जितवीर्य्याभ्यामाप्यायितपराक्रमः। सहितः कृष्णभीमाभ्यां शिनीनामृषभेण च।

तदा प्रभृति मां शोको दहत्यग्निरिवाशयं। ग्रस्तानिव प्रपश्यामि भूमिपालान् ससैन्धवान्। ५८२०

अप्रियं सुमहत्कृत्वा सिन्धुराजः किरीटिनः। चक्षुर्व्विषयमापन्नः कथं जीवितमाप्नुयात्।

अनुमानाच्च पश्यामि नास्ति सञ्जय सैन्धवः। युद्धन्तु तद्यथावृत्तं तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः।

यच्च विक्षोभ्य महतीं सेनामालोड्य चासकृत्। एकः प्रविष्टः संक्रुद्धो नलिनीमिव कुञ्जरः।

तस्य मे वृष्णिवीरस्य ब्रूहि युद्धं यथातथं। धनञ्जयार्थे यत्तस्य कुशलो ह्यसि सञ्जय।

॥ सञ्जय उवाच॥ तथातु वैकर्त्तनपीडितं तं भीमम्प्रयान्तं पुरुषप्रवीरं। समीक्ष्य राजन्नरवीरमध्ये शिनिप्रवीरोऽनुययौ रथेन। ५८२५

नदन् यथा वज्रधरस्तपान्ते ज्वलन् यथा जलदान्ते च सूर्य्यः। निघ्नन्नमित्रान् धनुषा दृढेन सङ्कम्पयंस्तव पुत्त्रस्य सेनां।

तं यान्तमश्वै रजतप्रकाशैरायोधने वीरतरं नदन्तं। नाशक्नुवन् वारयितुं त्वदीयाः सर्व्वे तथा भारत माधवाग्र्यं।

अमर्षपूर्णस्त्वनिवृत्तयोधी शरासनी काञ्चनवर्म्मधारी। अलम्बुषः सात्यकिं माधवाग्र्यमवारयद्राजवरोऽभिपत्य।

तयोरभूद्भारत सम्प्रहारो यथाविधो नैव बभूव कश्चित्। प्रैक्षन्त एवाहवशोभिनौ तौ योधास्त्वदीयाश्च परे च सर्व्वे।

आविध्यदेनं दशभिः पृषत्कैरलम्बुषो राजवरः प्रसह्य। अनागतानेव तु तान् पृषत्कांश्चिच्छेद बाणैः शिनिपुङ्गवोऽपि। ५८३०

पुनः स बाणैस्त्रिभिरग्निकल्पैराकर्णपूर्णैर्निशितैः सुपुङ्खैः। विव्याध देहावरणं विदार्य्य ते सात्यकेराविविशुः शरीरं।

तैः कायमस्याग्न्यनिलप्रभावैर्व्विदार्य्य बाणैर्न्निशितैर्ज्ज्वलद्भिः। आजघ्निवांस्तान् रजतप्रकाशानश्वांश्चतुर्भिश्चतुरः प्रसह्य।

तथा तु तेनाभिहतस्तरस्वी नप्ता शिनेश्चक्रधरप्रभावः। अलम्बुषस्योत्तमवेगवद्भिरश्वांश्चतुर्भिर्न्निजघान बाणैः।

अथास्य सूतस्य शिरो निकृत्य भल्लेन कालानलसन्निभेन। सकुण्डलं पूर्णशशिप्रकाशं भ्राजिष्णु वक्त्रं विचकर्त्त देहात्।

निहत्य तं पार्थिवपुत्त्रपौत्त्रं सङ्ख्ये यदूनामृषभः प्रमाथी। ततोऽन्वयादर्ज्जुनमेव वीरः सैन्यानि राजंस्तव सन्निवार्य्य। ५८३५

अन्वागतं वृष्णिवीरं समीक्ष्य तथारिमध्ये परिवर्त्तमानं। घ्नन्तं कुरूणामिषुभिर्ब्बलानि पुनः पुनर्व्वायुरिवाभ्रपूगान्।

ततोऽवहन् सैन्धवाः साधुदान्ता गोक्षीरकुन्देन्दुहिमप्रकाशाः। सुवर्णजालावतताः सदश्वा यतो यतः कामयते नृसिंहः।

अथात्मजास्ते सहिताभिपेतुरन्ये च योधास्त्वरितास्त्वदीयाः। कृत्वा मुखं भारत योधमुख्यं दुःशासनं त्वत्सुतमाजमीढ।

ते सर्व्वतः सम्परिवार्य्य सङ्ख्ये शैनेयमाजघ्नुरनीकसाहाः। स चापि तान् प्रवरः सात्वतानां न्यवारयद्बाणजालेन वीरः।

निवार्य्य तांस्तूर्णममित्रघाती नप्ता शिनेः पत्रिभिरग्निकल्पैः । दुःशासनस्याभिजघान वाहानुद्यम्य बाणासनमाजमीढ । ५८३

ततोऽर्जुनो हर्षमवाप सङ्ख्ये कृष्णश्च दृष्ट्वा पुरुषप्रवीरं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि अलम्बुषवधे चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तमुद्यतं महाबाहुं दुःशासनरथम्प्रति । त्वरितं त्वरणीयेषु धनञ्जयजयैषिणं ।

त्रिगर्त्तानां महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः । सेनासमुद्रमाविष्टमनन्तं पर्य्यवारयन् ।

अथैनं रथवंशेन सर्व्वतः सन्निवार्य्य ते । अवाकिरञ्छरव्रातैः क्रुद्धाः परमधन्विनः ।

अजयद्राजपुत्त्रांस्तान्राजमानान्महारणे । एकः पञ्चाशतं शत्रून् सात्यकिः सत्यविक्रमः । ५८४

सम्प्राप्य भारतीमध्यं तलघोषसमाकुलं । असिशक्तिगदापूर्णमप्लवं सलिलं यथा ।

तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयचरितं रणे । प्रतीच्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्राच्यां पश्याम लाघवात् ।

उदीचीं दक्षिणां प्राचीं प्रतीचीं विदिशस्तथा । नृत्यन्निवाचरच्छूरो यथा रथशतं तथा ।

तद्दृष्ट्वा चरितं तस्य सिंहविक्रान्तगामिनः । त्रिगर्त्ताः सन्न्यवर्त्तन्त सन्तप्ताः स्वजनम्प्रति ।

तमन्ये शूरसेनानां शूराः सङ्ख्ये न्यवारयन् । नियच्छन्तः शरव्रातैर्मत्तं द्विपमिवाङ्कुशैः । ५८५

तैर्व्यवाहरदार्य्यात्मा मुहूर्त्तमिव सात्यकिः । ततः कलिङ्गैर्युयुधे सोऽचिन्त्यबलविक्रमः ।

ताञ्च सेनामतिक्रम्य कलिङ्गानां दुरत्ययां । अथ पार्थं महाबाहुर्धनञ्जयमुपासदत् ।

तरन्निव जलेऽश्रान्तो यथा स्थलमुपेयिवान् । तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रं युयुधानः समाश्वसत् ।

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य केशवः पार्थमब्रवीत् । असावायाति शैनेयस्तव पार्थ पदानुगः ।

एष शिष्यः सखा चैव तव सत्यपराक्रमः । सर्व्वान् योधांस्तृणीकृत्य विजिग्ये पुरुषर्षभः । ५८८

एष कौरवयोधानां कृत्वा घोरमुपद्रवं । तव प्राणैः प्रियतमः किरीटिन्नेति सात्यकिः ।

एष द्रोणं तथा भोजं कृतवर्म्माणमेव च । कदर्थीकृत्य विशिखैः फाल्गुनाभ्येति सात्यकिः ।

धर्म्मराजप्रियान्वेषी हत्वा योधान् वरान् वरान् । शूरश्चैव कृतास्त्रश्च फाल्गुनाभ्येति सात्यकिः ।

कृत्वा सुदुष्करं कर्म्म सैन्यमध्ये महाबलः । तव दर्शनमन्विच्छन् पाण्डवाभ्येति सात्यकिः ।

बहूनेकरथेनाजौ योधयित्वा महारथान् । आचार्य्यप्रमुखान् पार्थ प्रायात्येष स सात्यकिः । ५९०

स्वबाहुबलमाश्रित्य विदार्य्य च वरूथिनीं । प्रेषितो धर्म्मपुत्त्रेण पार्थैषोऽभ्येति सात्यकिः ।

यस्य नास्ति समो योधः कौरवेषु कथञ्चन । सोऽयमायाति कौन्तेय सात्यकिर्युद्धदुर्म्मदः ।

कुरुसैन्याद्विमुक्तो वै सिंहो मध्याद्गवामिव । निहत्य बहुलाः सेनाः पार्थैषोऽभ्येति सात्यकिः ।

एष राजसहस्राणां वक्त्रैः पङ्कजसन्निभैः । आस्तीर्य्य वसुधां पार्थ क्षिप्रमायाति सात्यकिः ।

एष दुर्य्योधनं जित्वा भ्रातृभिः सहितं रणे । निहत्य जलसन्धञ्च क्षिप्रमायाति सात्यकिः । ५९१

रुधिरौघवतीं कृत्वा नदीं शोणितकर्द्दमां । तृणवन्न्यस्य कौरव्यानेष आयाति सात्यकिः ।

ततोऽप्रहृष्टः कौन्तेय केशवं वाक्यमब्रवीत् । न मे प्रियं महाबाहो यन्मामभ्येति सात्यकिः ।

नहि जानामि वृत्तान्तं धर्म्मराजस्य केशव । सात्वतेन विहीनः स यदि जीवति वा न वा ।

एतेन हि महाबाहो रक्षितव्यः स पार्थिवः । तमेव कथमुत्सृज्य मम कृष्ण पदानुगः ।
राजा द्रोणाय चोत्सृष्टः सैन्धवश्चानिपातितः । प्रत्युद्याति च शैनेयमेव भूरिश्रवा रणे ।   ५८७०
सोऽयं गुरुतरो भारः सैन्धवार्थे समाहितः । ज्ञातव्यश्च हि मे राजा रक्षितव्यश्च सात्यकिः ।
जयद्रथश्च हन्तव्यो लम्बते च दिवाकरः । श्रान्तश्चैव महाबाहुरल्पप्राणश्च साम्प्रतं ।
परिश्रान्ता हयाश्चास्य हययन्ता च माधव । न च भूरिश्रवाः श्रान्तः ससहायश्च केशव ।
अपीदानीं भवेदस्य क्षेममस्मिन् समागमे । कच्चिन्न सागरं तीर्त्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
गोष्पदं प्राप्य सीदेत महौजाः शिनिपुङ्गवः । अपि कौरव्यमुख्येन कृतास्त्रेण महात्मना ।   ५८७५
समेत्य भूरिश्रवसा स्वस्तिमान् सात्यकिर्भवेत । व्यतिक्रममिमं मन्ये धर्म्मराजस्य केशव ।
आचार्य्याद्भयमुत्सृज्य यः प्रेषयत सात्यकिं । ग्रहणं धर्म्मराजस्य खगः श्येन इवामिषं ।
नित्यमाशंसते द्रोणः कच्चित्स्यात् कुशली नृपः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि सात्यक्यर्ज्जुनदर्शने एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य सात्वतं युद्धदुर्म्मदं । क्रोधाद्भूरिश्रवा राजन् सहसा समुपाद्रवत् ।
तमब्रवीन्महाराज कौरव्यः शिनिपुङ्गवं । अद्य प्राप्तोऽसि दिष्ट्या मे चक्षुर्विषयमित्युत ।   ५८८०
चिराभिलषितं काममहं प्राप्स्यामि संयुगे । न हि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे रणं ।
अद्य त्वां समरे हत्वा नित्यं शूराभिमानिनं । नन्दयिष्यामि दाशार्ह कुरुराजं सुयोधनं ।
अद्य मद्बाणनिर्दग्धं पतितं धरणीतले । द्रक्ष्यतस्त्वां रणे वीरौ सहितौ केशवार्ज्जुनौ ।
अद्य धर्म्मसुतो राजा श्रुत्वा त्वां निहतं मया । सव्रीडो भविता सद्यो येनासीह प्रवेशितः ।
अद्य मे विक्रमं पार्थो विज्ञास्यति धनञ्जयः । त्वयि भूमौ विनिहते शयाने रुधिरोक्षिते ।   ५८८५
चिराभिलषितो ह्येष त्वया सह समागमः । पुरा देवासुरे युद्धे शक्रस्य बलिना यथा ।
अद्य युद्धं महाघोरं तव दास्यामि सात्वत । ततो ज्ञास्यसि तत्त्वेन मद्वीर्य्यबलपौरुषं ।
अद्य संयमनीं याता मया त्वं निहतो रणे । यथा रामानुजेनाजौ रावणिर्लक्ष्मणेन ह ।
अद्य कृष्णश्च पार्थश्च धर्म्मराजश्च माधव । हते त्वयि निरुत्साहा रणं त्यक्ष्यन्त्यसंशयं ।
अद्य तेऽपचितिं कृत्वा शितैर्माधव सायकैः । तत्स्त्रियो नन्दयिष्यामि ये त्वया निहता रणे ।   ५८९०
मच्चक्षुर्व्विषयं प्राप्तो न त्वं माधव मोक्ष्यसे । सिंहस्य विषयम्प्राप्तो यथा क्षुद्रमृगस्तथा ।
युयुधानस्तु तं राजन् प्रत्युवाच हसन्निव । कौरवेय न सन्त्रासो विद्यते मम संयुगे ।
नाहं भीषयितुं शक्यो वाङ्मात्रेण तु केवलं । स मां निहन्यात् सङ्ग्रामे यो मां कुर्य्यान्निरायुधं ।
समास्तु शाश्वतीर्हन्याद्यो मां हन्याद्धि संयुगे । किं वृथोक्तेन बहुना कर्म्मणा तत् समाचर ।
शारदस्येव मेघस्य गर्जितं निष्फलं हि ते । श्रुत्वैतद्गर्जितं वीर हास्यं हि मम जायते ।   ५८९५
चिरकालेप्सितं लोके युद्धमद्यास्तु कौरव । त्वरते मे मतिस्तात तव युद्धाभिकाङ्क्षिणी ।
नाहत्वाऽहं निवर्त्तिष्ये त्वामद्य पुरुषाधम । अन्योऽन्यं तौ तथा वाग्भिस्तक्षन्तौ नरपुङ्गवौ ।

जिघांसू परमक्रुद्धावभिजघ्नतुराहवे । समेतौ तौ महेष्वासौ शुष्मिणौ स्पर्द्धिनौ रणे ।
द्विरदाविव संक्रुद्धौ वाशितार्थे मदोत्कटौ । भूरिश्रवाः सात्यकिश्च ववर्षतुररिन्दमौ ।
शरवर्षाणि घोराणि मेघाविव परस्परं । सौमदत्तिस्तु शैनेयं प्रच्छाद्येषुभिराशुगैः ।
जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ विव्याध निशितैः शरैः । दशभिः सात्यकिं विद्ध्वा सौमदत्तिरथापरान् ।
मुमोच निशितान् वाणान् जिघांसुः शिनिपुङ्गवं । तानस्य विशिखांस्तीक्ष्णानन्तरीक्षे विशाम्पते ।
अप्राप्तानस्त्रमायाभिरग्रसत् सात्यकिः प्रभो । तौ पृथक् शस्त्रवर्षाभ्यामवर्षेतां परस्परं ।
उत्तमाभिजनौ वीरौ कुरुवृष्णियशस्करौ । तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ ।
रथशक्तिभिरन्योऽन्यं विशिखैश्चाप्यकृन्ततां । निर्भिन्दन्तौ हि गात्राणि विक्षरन्तौ च शोणितं । ५९०५
व्यष्टम्भयेतामन्योऽन्यं प्राणद्यूताभिदेविनौ । एवमुत्तमकर्म्माणौ कुरुवृष्णियशस्करौ ।
परस्परमयुध्येतां वारणाविव यूथपौ । तावदीर्घेण कालेन ब्रह्मलोकपुरस्कृतौ ।
यियासन्तौ परं स्थानमन्योऽन्यं संजगर्जतुः । सात्यकिः सौमदत्तिश्च शरवृष्ट्या परस्परं ।
हृष्टानां धार्त्तराष्ट्राणां पश्यतामभ्यवर्षतां । सम्प्रैक्षन्त जनास्तौ तु युध्यमानौ युधाम्पती ।
यूथपौ वाशिताहेतोः प्रयुद्धाविव कुञ्जरौ । अन्योऽन्यस्य हयान् हत्वा धनुषी विनिकृत्य च । ५९१०
विरथावसियुद्धाय समेयातां महारणे । आर्षभे चर्म्मणी चित्रे प्रगृह्य विपुले शुभे ।
विकोषौ चाप्यसी कृत्वा समरे तौ विचेरतुः । चरन्तौ विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भागशः ।
मुहुराजघ्नतुः क्रुद्धावन्योऽन्यमरिमर्द्दनौ । सखड्गौ चित्रवर्म्माणौ सनिष्काङ्गदभूषणौ ।
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं विप्लुतं सृतं । सम्पातं समुदीर्णञ्च दर्शयन्तौ यशस्विनौ ।
असिभ्यां सम्प्रजह्राते परस्परमरिन्दमौ । उभौ छिद्रैषिणौ वीरावुभौ चित्रं ववल्गतुः । ५९१५
दर्शयन्तावुभौ शिक्षां लाघवं सौष्ठवं तथा । रणे रणकृतां श्रेष्ठावन्योऽन्यं पर्य्यकर्षतां ।
मुहूर्त्तमिव राजेन्द्र समाहत्य परस्परं । पश्यतां सर्व्वसैन्यानां वीरावाश्वसतां पुनः ।
असिनी चर्म्मणी चित्रे शतचन्द्रे नराधिप । निकृत्य पुरुषव्याघ्रौ बाहुयुद्धं प्रचक्रतुः ।
व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ । बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ।
तयोराजन् भुजाघातान्निग्रहप्रग्रहास्तथा । शिक्षाबलसमुद्भूताः सर्व्वयोधप्रहर्षणाः । ५९२०
तयोर्नृवरयो राजन् समरे युध्यमानयोः । भीमोऽभवन्महाशब्दो वज्रपर्व्वतयोरिव ।
द्विपाविव विषाणाग्रैः शृङ्गैरिव महर्षभौ । भुजयोक्त्रावबन्धैश्च शिरोभ्याञ्चावघातनैः ।
पादावकर्षसन्दानैस्तोमराङ्कुशपाशनैः । पादोदरविबन्धैश्च भूमावुद्भ्रमणैस्तथा ।
गतप्रत्यागताक्षेपैः पातनोत्थानसम्प्लुतैः । युयुधाते महात्मानौ कुरुसात्वतपुङ्गवौ ।
द्वात्रिंशत्करणानि स्युर्य्यानि युद्धानि भारत । तान्यदर्शयतां तत्र युध्यमानौ महाबलौ । ५९२५
क्षीणायुधे सात्वते युध्यमाने ततोऽब्रवीदर्ज्जुनं वासुदेवः । पश्यस्वैनं विरथं युध्यमानं रणे वरं सर्व्वधनुर्धराणां ।
प्रविष्टो भारतीं भित्त्वा तव पाण्डव पृष्ठतः । योधितश्च महावीर्य्यैः सर्व्वैर्भारत भारतैः ।

परिश्रान्तं युधां श्रेष्ठं सम्प्राप्तो भूरिदक्षिणः । युद्धाकाङ्क्षी समायान्तमेतत्समभिवार्जुन ।
ततो भूरिश्रवाः क्रुद्धः सात्यकिं युद्धदुर्मदः । उद्यम्याभ्यहनद्राजन् मत्तो मत्तमिव द्विपं ।
रथस्थयोर्द्वयोर्युद्धे क्रुद्धयोर्योधमुख्ययोः । केशवार्ज्जुनयोराजन् समरे प्रेक्षमाणयोः । ५९३०
अथ कृष्णो महाबाहुरर्ज्जुनं प्रत्यभाषत । पश्य वृष्ण्यन्धकव्याघ्रं सोमदत्तिवशं गतं ।
परिश्रान्तं गतं भूमौ कृत्वा कर्म्म सुदुष्करं । तवान्तेवासिनं शूरं पालयार्ज्जुन सात्यकिं ।
न वशं यज्ञशीलस्य गच्छेदेष वरोऽर्ज्जुन । त्वत्कृते पुरुषव्याघ्र तदाशु क्रियतां विभो ।
अथाब्रवीत् हृष्टमना वासुदेवं धनञ्जयः । पश्य वृष्णिप्रवीरेण क्रीडन्तं कुरुपुङ्गवं ।
महाद्विपेनेव वने मत्तेन हरियूथपं । इत्येवं भाषमाणे तु पाण्डवे वै धनञ्जये । ५९३५
हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ । यदुद्यम्य महाबाहुः सात्यकिं न्यहनद्भुवि ।
स सिंह इव मातङ्गं विकर्षन् भूरिदक्षिणः । व्यरोचत कुरुश्रेष्ठः सात्वतप्रवरं युधि ।
अथ कोषाद्विनिष्कृष्य खड्गं भूरिश्रवा रणे । मूर्द्धजेषु निजग्राह पदा चोरस्यताडयत् ।
ततोऽस्य च्छेत्तुमारब्धः शिरः कायात् सकुण्डलं । तावत्क्षणं सात्वतोऽपि शिरः सम्भ्रमयंस्त्वरन् ।
यथा रथाङ्गं कौलालो दण्डविद्धन्तु भारत । सहैव भूरिश्रवसो बाहुना केशधारिणा । ५९४०
तं तथा परिकृष्यन्तं दृष्ट्वा सात्वतमाहवे । वासुदेवस्ततो राजन् भूयोऽर्ज्जुनमभाषत ।
पश्य वृष्ण्यन्धकव्याघ्रं सोमदत्तिवशं गतं । तव शिष्यं महाबाहो धनुष्यनवरं त्वया ।
असत्यो विक्रमः पार्थ यत्र भूरिश्रवा रणे । विशेषयति वार्ष्णेयं सात्यकिं सत्यविक्रमं ।
एवमुक्तो महाबाहुर्वासुदेवेन पाण्डवः । मनसा पूजयामास भूरिश्रवसमाहवे ।
विकर्षन् सात्वतश्रेष्ठं क्रीडमान इवाहवे । संहर्षयति मां भूयः कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धनः । ५९४५
प्रवरं वृष्णिवीराणां यन्न हन्याद्धि सात्यकिं । महाद्विपमिवारण्ये मृगेन्द्र इव कर्षति ।
एवन्तु मनसा राजन् पार्थः सम्पूज्य कौरवं । वासुदेवं महाबाहुरर्ज्जुनः प्रत्यभाषत ।
सैन्धवे सक्तदृष्टित्वान्नैनं पश्यामि माधव । एष त्वसुकरं कर्म्म यादवार्थे करोम्यहं ।
इत्युक्त्वा वचनं कुर्व्वन् वासुदेवस्य पाण्डवः । ततः क्षुरप्रं निशितं गाण्डीवे समयोजयत् ।
पार्थबाहुविसृष्टः स महोल्केव नभश्च्युता । सखड्गं यज्ञशीलस्य साङ्गदं बाहुमच्छिनत् । ५९५०
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि भूरिश्रवोबाहुच्छेदे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १४२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ स बाहुरपतद्भूमौ सखड्गः सशुभाङ्गदः । आदधज्जीवलोकस्य दुःखमुत्तममुत्तमं ।
प्रहरिष्यन् हृतो बाहुरदृश्येन किरीटिना । वेगेन न्यपतद्भूमौ पञ्चास्य इव पन्नगः ।
स मोघं कृतमात्मानं दृष्ट्वा पार्थेन कौरवः । उत्सृज्य सात्यकिं क्रोधाद्गर्हयामास पाण्डवं ।
॥ भूरिश्रवा उवाच ॥ नृशंसं बत कौन्तेय कर्म्मेदं कृतवानसि । अपश्यतोऽविषक्तस्य यन्मे बाहुमचिच्छिदः ।
किन्नु वक्ष्यसि राजानं धर्म्मपुत्रं युधिष्ठिरं । किं कुर्व्वाणो मया संख्ये हतो भूरिश्रवा रणे । ५९५५
इदमिन्द्रेण ते साक्षादुपदिष्टं महात्मना । अस्त्रं रुद्रेण वा पार्थ द्रोणेनाथ कृपेण वा ।

ननु नामास्त्वधर्म्मज्ञस्त्वं लोकेऽभ्यधिकः परैः । सोऽयुध्यमानस्य कथं रणे प्रहृतवानसि ।
न प्रमत्ताय भीताय विरथाय प्रयाचते । व्यसने वर्त्तमानाय प्रहरन्ति मनस्विनः ।
इदन्तु नीचाचरितमसत्पुरुषसेवितं । कथमाचरितं पार्थ पापकर्म्म सुदुष्करं ।
आर्य्येण सुकरं ह्याहुरनार्य्यकर्म्म धनञ्जय । अनार्य्यकर्म्म त्वार्य्येण सुदुष्करतरं भुवि । ५८६०
येषु येषु नरः पार्थ यत्र यत्र च वर्त्तते । आशु तच्छीलतामेति तदिदं त्वयि दृश्यते ।
कथं हि राजवंश्यस्त्वं कौरवेयो विशेषतः । क्षत्त्रधर्म्मादपक्रान्तः सुवृत्तश्चरितव्रतः ।
इदन्तु यदतिक्षुद्रं वार्ष्णेयार्थे कृतं त्वया । वासुदेवमतं नूनं नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
को हि नाम प्रमत्ताय परेण सह युध्यते । ईदृशं व्यसनं दद्याद्यो न कृष्णसखो भवेत् ।
व्रात्याः संश्लिष्टकर्म्माणः प्रकृत्यैव विगर्हिताः । वृष्ण्यन्धकाः कथं पार्थ प्रमाणं भवता कृताः । ५८६५
एवमुक्तो रणे पार्थो भूरिश्रवसमब्रवीत् ।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ व्यक्तं हि जीर्य्यमाणोऽपि बुद्धिं जरयते नरः । अनर्थकमिदं सर्व्वं यत्त्वया व्याहृतं प्रभो ।
जानन्नेव हृषीकेशं गर्हसे माञ्च पाण्डवं । संग्रामाणां हि धर्म्मज्ञः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
न चाधर्म्ममहं कुर्य्यां जानंश्चैव हि मुह्यसे । युध्यन्ति क्षत्त्रियाः शत्रून् स्वैः स्वैः परिवृता नरैः ।
भ्रातृभिः पितृभिः पुत्त्रैस्तथा सम्बन्धिबान्धवैः । वयस्यैरथ मित्त्रैश्च ते च बाहुं समाश्रिताः । ५८७०
स कथं सात्यकिं शिष्यं सुखसम्बन्धिमेव च । अस्मदर्थे च युध्यन्तं त्यक्त्वा प्राणान् सुदुस्त्यजान् ।
मम बाहुं रणे राजन् दक्षिणं युद्धदुर्म्मदं । न चात्मा रक्षितव्यो वै राजन्नागतेन हि ।
यो यस्य युज्यतेऽर्थेषु स वै रक्ष्यो नराधिप । तैरक्ष्यमाणैः स नृपो रक्षितव्यो महामृधे ।
यद्यहं सात्यकिं पश्ये बध्यमानं महारणे । ततस्तस्य वियोगेन पापं मेऽनर्थतो भवेत् ।
रक्षितश्च मया यस्मात् तस्मात् क्रुध्यसि किं मयि । यच्च मे गर्हसे राजन्नन्येन सह सङ्गतं । ५८७५
अहं त्वया विनिकृतस्तत्र मे बुद्धिविभ्रमः । कवचं धुन्वतस्तुभ्यं रथञ्चारोहतः स्वयं ।
धनुर्ज्ज्यां कर्षतश्चैव युध्यतः सह शत्रुभिः । एवं रथगजाकीर्णे हयपत्तिसमाकुले ।
सिंहनादोद्धुतरवे गम्भीरे सैन्यसागरे । स्वैः परैश्च समेतेभ्यः सात्वतेन च सङ्गमे ।
एकस्यैकेन हि कथं सङ्ग्रामः स भविष्यति । बहुभिः सह सङ्गम्य निर्ज्जित्य च महारथान् ।
श्रान्तस्य श्रान्तवाहस्य विमनाः शस्त्रपीडितः । ईदृशं सात्यकिं सङ्ख्ये निर्ज्जित्य च महारथं । ५८८०
अधिकत्वं विजानीषे स्ववीर्य्यवशमागतं । यदिच्छसि शिरस्तस्य असिना हन्तुमाहवे ।
तथा कृच्छ्रगतस्यैव सात्यकिं कः क्षमिष्यति । त्वं वै विगर्हयात्मानमात्मानं यो न रक्षसि ।
कथं करिष्यसे वीर यो वा त्वां संश्रयेज्जनः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तो महाबाहुर्य्यूपकेतुर्म्महायशाः । युयुधानं समुत्सृज्य रणे प्रायमुपाविशत् ।
शरानास्तीर्य्य सव्येन पाणिना पुण्यलक्षणः । यियासुर्ब्रह्मलोकाय प्राणान् प्राणेष्वथाजुहोत् । ५८८५
सूर्य्ये चक्षुः समाधाय प्रसन्नं सलिले मनः । ध्यायन्महोपनिषदं योगयुक्तोऽभवन्मुनिः ।

ततः स सर्व्वसेनायां जनः कृष्णधनञ्जयौ। गर्हयामास तत्रापि शंसमानं पुरुषर्षभं।
निन्द्यमानौ तथा कृष्णौ नोचतुः किञ्चिदप्रियं। तथा प्रशस्यमानश्च नाहृष्यद्यूपकेतनः।
तांस्तथावादिनो राजन् पुत्त्रांस्तव धनञ्जयः। अमृष्यमाणो मनसा तेषां तस्य च भाषितं।
असंक्रुद्धमना वाचः स्मारयन्निव भारत। उवाच पाण्डुतनयः साक्षेपमिव फाल्गुनः। ६९९०
मम सर्व्वेऽपि राजानो जानन्त्येव महाव्रतं। न शक्यो मामको हन्तुं यो मे स्याद्बाणगोचरे।
यूपकेतो समीक्ष्यैतन्न मामर्हसि गर्हितुं। न हि धर्म्ममविज्ञाय युक्तं गर्हयितुं परं।
आत्तशस्त्रस्य हि रणे वृष्णिवीरं जिघांसतः। यदहं बाहुमच्छैत्सं न स धर्म्मो विगर्हितः
न्यस्तशस्त्रस्य बालस्य विरथस्य विवर्म्मणः। अभिमन्योर्वधं तात धार्म्मिकः कोऽनुपूजयेत्।
एवमुक्तः स पार्थेन शिरसा भूमिमस्पृशत्। पाणिना चैव सव्येन प्राहिणोदस्य दक्षिणं। ६९९५
एतत् पार्थस्यानुवचस्ततः श्रुत्वा महाद्युतिः। यूपकेतुर्म्महाराज तूष्णीमासीदवाङ्मुखः।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ या प्रीतिर्धर्म्मराजे मे भीमे च बलिनां वरे। नकुले सहदेवे च सा मे त्वयि शलाग्रज।
मया त्वं समनुज्ञातः कृष्णेन च महात्मना। गच्छ पुण्यकृताल्लोकान् शिबिरौशीनरो यथा।
॥ वासुदेव उवाच ॥ ये लोका मम विमलाः सकृद्विभान्ति ब्रह्माद्यैः सुरवृषभैरपीष्यमाणाः।
तान् क्षिप्रं व्रज सततामिहोत्रयाजिन्मत्तुल्यो भव गरुडोत्तमाङ्गयानः। ७०००
॥ सञ्जय उवाच ॥ उत्थितः स तु शैनेयो विमुक्तः सौमदत्तिना। खड्गमादाय चिच्छित्सुः शिरस्तस्य महात्मनः।
निहतं पाण्डुपुत्त्रेण प्रमत्तं भूरिदक्षिणं। इयेष सात्यकिर्हन्तुं शलाग्रजमकल्मषं।
निकृत्तभुजमासीनं छिन्नहस्तमिव द्विपं। क्रोशता सर्व्वसैन्येन निन्द्यमानः सुदुर्म्मनाः।
वार्य्यमाणः स कृष्णेन पार्थेन च महात्मना। भीमेन चक्ररक्षाभ्यामश्वत्थाम्ना कृपेण च।
कर्णेन वृषसेनेन सैन्धवेन तथैव च। विक्रोशताञ्च सैन्यानामवधीत्तं यतव्रतं। ७००५
प्रायोपविष्टाय रणे पार्थेन छिन्नबाहवे। सात्यकिः कौरवेयाय खड्गेनापाहरच्छिरः।
नाभ्यनन्दन्त सैन्यानि सात्यकिन्तेन कर्म्मणा। अर्ज्जुनेन हतं पूर्व्वं यज्जघान कुरूद्वहं।
सहस्राक्षसमं तत्र सिद्धचारणमानवाः। भूरिश्रवसमालोक्य युद्धे प्रायगतं हतं।
अपूजयन्त तं देवा विस्मितास्तस्य कर्म्मभिः। पक्षवादांश्च सुबहून् प्रावदंस्तव सैनिकाः।
न वार्ष्णेयस्यापराधो भवितव्यं हि तत्तथा। तस्मान्मन्युर्न वः कार्य्यः क्रोधो दुःखतरो नृणां। ७०१०
हन्तव्यश्चैष वीरेण नात्र कार्य्या विचारणा। विहितो ह्यस्य धात्रैव मृत्युः सात्यकिराहवे।
॥ सात्यकिरुवाच ॥ न हन्तव्यो न हन्तव्य इति यन्मां प्रभाषथ। धर्म्मवादैरधर्म्मिष्ठा धर्म्मकञ्चुकमास्थिताः।
यदा बालः सुभद्रायाः सुतः शस्त्रविनाकृतः। युष्माभिर्न्निहतो युद्धे तदा धर्म्मः क्व वो गतः।
मया त्वेतत् प्रतिज्ञातं क्षेपे कस्मिंश्चिदेव हि। यो मां निष्पिष्य संग्रामे जीवन् हन्यात् पदा रुषा।
स मे वध्यो भवेच्छत्रुर्यद्यपि स्यान्मुनिव्रतः। चेष्टमानं प्रतीघाते सभुजं मां सचक्षुषः। ७०१५
मन्यध्वं मृतमित्येवमेतद्वो बुद्धिलाघवं। युक्तो ह्यस्य प्रतीघातः कृतो मे कुरुपुङ्गवाः।

यच्च पार्थेन मे स्नेहात् प्रतिज्ञा चाभिरक्षिता । मखङ्गोऽस्य हतो बाहुरेतेनैवास्मि वञ्चितः ।
भवितव्यञ्च यद्भावि दैवं चेष्टयतीव च । सोऽयं हतो विमर्द्देऽस्मिन् किमत्राधर्म्मचेष्टितं ।
अपिचायं पुरा गीतः श्लोको वाल्मीकिना भुवि । न हन्तव्याः स्त्रिय इति यद्ब्रवीषि प्लवङ्गम ।
सर्व्वकालं मनुष्येण व्यवसायवता सदा । पीडाकरममित्राणां यत् स्यात्कर्त्तव्यमेव तत् ।　　　　६०२०
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ते महाराज सर्व्वे पाण्डवकौरवाः । नस्म किञ्चिदभाषन्त मनसा समपूजयन् ।
मन्त्राभिपूतस्य महाध्वरेषु यशस्विनो भूरिसहस्रदस्य । मुनेरिवारण्यगतस्य तस्य न तस्य कश्चिद्वधमभ्यनन्दत् ।
सुनीलकेशं वरदस्य तस्य शूरस्य पारावतलोहिताक्षं । अश्वस्य मेध्यस्य शिरो निकृत्तं न्यस्तं हविर्द्धानमिवान्तरेण ।
स तेजसा शस्त्रहतेन पूतो महाहवे देहवरं विसृज्य । आक्रामदूर्द्धं वरदो वरार्हो व्यावृत्य धर्म्मेण परेण रोदसी ।
इतिश्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि भूरिश्रवोवधे त्रयश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अजितो द्रोणराधेयविकर्णकृतवर्म्मभिः । तीर्णः सैन्यार्णवं वीरः प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिरे ।　　　　६०२५
स कथं कौरवेयेण समरेष्वनिवारितः । निगृह्य भूरिश्रवसा बलाद्भुवि निपातितः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन्निहोत्पत्तिं शैनेयस्य यथा पुरा । यथा च भूरिश्रवसो यत्र ते संशयो नृप ।
अत्रेः पुत्रोऽभवत् सोमः सोमस्य तु बुधः स्मृतः । बुधस्यासीन्महेन्द्राभः पुत्र आसीत् पुरूरवाः ।
पुरूरवस आयुस्तु आयुषो नहुषः सुतः । नहुषस्य ययातिस्तु राजर्षिर्द्देवसम्मितः ।
ययातेर्द्देवयान्यान्तु यदुर्ज्येष्ठोऽभवत् सुतः । यदोरभूदन्ववाये देवमीढ इति श्रुतः ।　　　　६०३०
यादवस्तस्य तु सुतः शूरस्त्रैलोक्यसम्मतः । शूरस्य शौरिर्नृवरो वसुदेवो महायशाः ।
धनुष्यनवरः शूरः कार्त्तवीर्य्यसमो युधि । तद्वीर्य्यस्तस्य तत्रैव कुले शिनिरभून्नृप ।
एतस्मिन्नेव काले तु देवकस्य महात्मनः । दुहितुः स्वम्वरे राजन् सर्व्वक्षत्त्रसमागमे ।
तत्र वै देवकीं देवीं वसुदेवार्थमाशु वै । निर्जित्य पार्थिवान् सर्व्वान्रथमारोपयच्छिनिः ।
तां दृष्ट्वा देवकीं शौरे रथस्थां पुरुषर्षभ । नामृष्यत महातेजाः सोमदत्तः शिनेर्नृप ।　　　　६०३५
तयोर्युद्धमभूद्राजन् दिनार्द्धञ्चित्रमद्भुतं । बाहुयुद्धं सुबलिनोः प्रसक्तं पुरुषर्षभ ।
शिनिना सोमदत्तस्तु प्रसह्य भुवि पातितः । असिमुद्यम्य केशेषु प्रगृह्य च पदा हतः ।
मध्ये राजसहस्राणां प्रेक्षकाणां समन्ततः । कृपया च पुनस्तेन स जीवेति विसर्ज्जितः ।
तदवस्थः कृतस्तेन सोमदत्तोऽथ मारिष । प्रसादयन्महादेवममर्षवशमास्थितः ।
तस्य तुष्टो महादेवो वरदानां महाप्रभुः । वरेण च्छन्दयामास स तु वव्रे वरं नृपः ।　　　　६०४०
पुत्रमिच्छामि भगवन्यो हि हन्याच्छिनेः सुतं । मध्ये राजसहस्राणां पदा हन्याच्च संयुगे ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सोमदत्तस्य पार्थिव । एवमस्त्विति तत्रोक्त्वा स देवोऽन्तरधीयत ।
स तेन वरदानेन लब्धवान् भूरिदक्षिणं । न्यपातयच्च समरे सौमदत्तिः शिनेः सुतं ।
पश्यतां सर्व्वसैन्यानां पदा चैनमताडयत् । एतत्ते कथितं राजन् यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
नच शक्यो रणे जेतुं सात्वतो मनुजर्षभैः । लब्धलक्ष्याश्च संग्रामे बहवश्चित्रयोधिनः ।　　　　६०४५

देवदानवगन्धर्व्वा विजेतारो ह्यविस्मिताः । स्ववीर्य्यविजये युक्ता नैते परपरिग्रहाः ।
न तुल्यं वृष्णिभिरिह दृश्यते किञ्चन प्रभो । भूतं भव्यं भविष्यञ्च बलेन भरतर्षभ ।
न ज्ञातिमवमन्यन्ते वृद्धानां शासने रताः । न देवासुरगन्धर्व्वा न यक्षोरगराक्षसाः ।
जेतारो वृष्णिवीराणां किं पुनर्म्मानुषा रणे । ब्रह्मद्रव्ये गुरुद्रव्ये ज्ञातिद्रव्येऽप्यहिंसकाः ।
एतेषां रक्षितारश्च ये स्युः कस्याञ्चिदापदि । अर्थवन्तो नचोत्सिक्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः । ६०४०
समर्थानपि मन्यन्ते दीनानभ्युद्धरन्ति च । नित्यं देवपरा दान्ता दातारश्चाविकत्थनाः ।
तेन वृष्णिप्रवीराणां चक्रं न प्रतिहन्यते । अपि मेरुं वहेत्कश्चित् तरेद्वा मकरालयं ।
न तु वृष्णिप्रवीराणां समेत्यान्तं व्रजेन्नृपः । एतत्ते सर्व्वमाख्यातं यत्र ते संशयो विभो ।
कुरुराज नरश्रेष्ठ तव ह्यपनयो महान् ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि सात्यकिप्रशंसायां चतुश्चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४४ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तदवस्थे हते तस्मिन् भूरिश्रवसि कौरवे । यथा भूयोऽभवद्युद्धं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय । ६०४५
॥ सञ्जय उवाच ॥ भूरिश्रवसि संक्रान्ते परलोकाय भारत । वासुदेवं महाबाहुरर्ज्जुनः समचूचुदत् ।
चोदयाश्वान् भृशं कृष्ण यतो राजा जयद्रथः । प्रतिज्ञां सफलाञ्चापि कर्तुमर्हसि मेऽनघ ।
अस्तमेति महाबाहो त्वरमाणो दिवाकरः । एतद्धि पुरुषव्याघ्र महदभ्युदितं मया ।
कार्य्यं संरक्ष्यते चैष कुरुसेनामहारथैः । नास्तमेति यथा सूर्य्यो यथा सत्यं भवेद्वचः ।
चोदयाश्वांस्तथा कृष्ण यथा हन्यां जयद्रथं । ततः कृष्णो महाबाहूरजतप्रतिमान् हयान् । ६०५०
हयज्ञश्चोदयामास जयद्रथरथम्प्रति । तं प्रयान्तममोघेषुमुत्पतद्भिरिवाशुगैः ।
त्वरमाणा महाराज सेनामुख्याः समाव्रजन् । दुर्य्योधनश्च कर्णश्च वृषसेनोऽथ मद्रराट् ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव स्वयमेव च सैन्धवः । समासाद्य तु बीभत्सुः सैन्धवं प्रमुखे स्थितं ।
नेत्राभ्यां क्रोधदीप्ताभ्यां संप्रैक्षन्निर्दहन्निव । ततो दुर्य्योधनो राजा राधेयं त्वरितोऽब्रवीत् ।
अर्ज्जुनं वीक्ष्य संयातं जयद्रथवधम्प्रति । उवाच राजन् पुत्रस्ते कर्णं राजा सुयोधनः । ६०५५
अयं स वैकर्त्तन युद्धकालो प्रदर्शय स्वात्मबलं महात्मन् । यथा न वध्येत रणेऽर्ज्जुनेन जयद्रथः कर्ण तथा कुरुष्व ।
अल्पावशिष्टं दिवसं नृवीर विघातयस्वाद्य रिपुं शरौघैः । दिनक्षयम्प्राप्य नरप्रवीर ध्रुवं हि नः कर्ण जयोभविष्यति ।
सैन्धवे रक्ष्यमाणे तु सूर्य्यस्यास्तमनम्प्रति । मिथ्याप्रतिज्ञः कौन्तेयः प्रवेक्ष्यति हुताशनं ।
अनर्ज्जुनायाश्च भुवि मुहूर्त्तमपि मानद । जीवितुं नोत्सहेरन् वै भ्रातरोऽस्य महानुगाः ।
विनष्टैः पाण्डवेयैश्च सशैलवनकाननां । वसुन्धरामिमां कर्ण भोक्ष्यामो हतकण्टकां । ६०६०
दैवेनोपहतः पार्थो विपरीतश्च मानद । कार्य्याकार्य्यमजानन्यः प्रतिज्ञां कृतवान् रणे ।
नूनमात्मविनाशाय पाण्डवेन किरीटिना । प्रतिज्ञेयं कृता कर्ण जयद्रथवधम्प्रति ।
कथं जीवति दुर्द्धर्षे त्वयि राधेय फाल्गुनः । अनस्तं गते आदित्ये हन्यात् सैन्धवकं नृपं ।
रक्षितं मद्रराजेन कृपेण च महात्मना । जयद्रथं रणमुखे कथं हन्याद्धनञ्जयः ।

द्रौणिना रक्ष्यमाणश्च मया दुःशासनेन च। कथं प्राप्स्यति बीभत्सुः सैन्धवं कालचोदितः। ४०७४
युध्यन्ते बहवः शूरा लम्बते च दिवाकरः। शङ्के जयद्रथं पार्थो नैव प्राप्स्यति मानद।
स त्वं कर्ण मया सार्द्धं शूरैश्चान्यैर्महारथैः। द्रौणिना त्वं हि सहितो मद्रेशेन कृपेण च।
युध्यस्व यत्नमास्थाय परं पार्थेन संयुगे। एवमुक्तस्तु राधेयस्तव पुत्रेण मारिष।
दुर्य्योधनमिदं वाक्यं प्रत्युवाच कुरूत्तमं। दृढलक्षेण शूरेण भीमसेनेन धन्विना।
भृशं भिन्नतनुः सङ्ख्ये शरजालैरनेकशः। स्थातव्यमिति तिष्ठामि रणे सम्प्रति मानद। ४०८०
नाङ्गमिङ्गति किञ्चिन्मे सन्तप्तस्य महेषुभिः। योत्स्यामि तु यथाशक्त्या त्वदर्थं जीवितं मम।
यथा पाण्डवमुख्योऽसौ न हनिष्यति सैन्धवं। न हि मे युध्यमानस्य सायकानस्यतः शितान्।
सैन्धवम्प्राप्स्यते वीरः सव्यसाची धनञ्जयः। यत्तु भक्तिमता कार्य्यं सततं हितकाङ्क्षिणा।
तत्करिष्यामि कौरव्य जयो दैवे प्रतिष्ठितः। सैन्धवार्थे परं यत्नं करिष्याम्यद्य संयुगे।
त्वत्प्रियार्थं महाराज जयो दैवे प्रतिष्ठितः। अद्य योत्स्येऽर्ज्जुनमहं पौरुषं स्वंव्यपाश्रितः। ४०८५
त्वदर्थं पुरुषव्याघ्र जयो दैवे प्रतिष्ठितः। अद्य युद्धं कुरुश्रेष्ठ मम पार्थस्य चोभयोः।
पश्यन्तु सर्व्वसैन्यानि दारुणं लोमहर्षणं। कर्णकौरवयोरेवं रणे सम्भाषमाणयोः।
अर्ज्जुनो निशितैर्व्वाणैर्जघान तव वाहिनीं। चिच्छेद निशितैर्भल्लैः शूराणामनिवर्त्तिनां।
भुजान् परिघसङ्काशान् हस्तिहस्तोपमान् रणे। शिरांसि च महाबाहुश्चिच्छेद निशितैः शरैः।
हस्तिहस्तान् हयग्रीवान् रथाक्षांश्च समन्ततः। शोणिताक्तान् हयारोहान् गृहीतप्रासतोमरान्। ४०९०
क्षुरैश्चिच्छेद बीभत्सुर्द्विधैकैकं त्रिधैव च। हया वारणमुख्याश्च प्रापतन्त समन्ततः।
ध्वजांश्छत्राणि चापानि चामराणि शिरांसि च। कक्षमग्निरिवोद्धूतः प्रदहंस्तव वाहिनीं।
अचिरेण महीं पार्थश्चकार रुधिरोत्तरां। हतभूयिष्ठयोधन्तत् कृत्वा तव बलं बली।
आससाद दुराधर्षः सैन्धवं सत्यविक्रमः। बीभत्सुर्भीमसेनेन सात्वतेन च रक्षितः।
प्रबभौ भरतश्रेष्ठ ज्वलन्निव हुताशनः। तं तथाऽवस्थितं दृष्ट्वा त्वदीया वीर्य्यसम्पदा। ४०९५
नामृष्यन्त महेष्वासाः फाल्गुनं पुरुषर्षभाः। दुर्य्योधनश्च कर्णश्च वृषसेनोऽथ मद्रराट्।
अश्वत्थामा कृपश्चैव स्वयमेव च सैन्धवः। संरब्धाः सैन्धवस्यार्थे समावृण्वन् किरीटिनं।
नृत्यन्तं रथमार्गेषु धनुर्ज्यातलनिस्वनैः। सङ्ग्रामकोविदं पार्थं सर्व्वे युद्धविशारदाः।
अभीताः पर्य्यवर्त्तन्त व्यादितास्यमिवान्तकं। सैन्धवं पृष्ठतः कृत्वा जिघांसन्तोऽर्ज्जुनाच्युतौ।
सूर्य्यास्तमनमिच्छन्तो लोहितायति भास्करे। ते भुजैर्भोगिभोगाभैर्धनूंष्यानम्य सायकान्। ४१००
मुमुचुः सूर्य्यरश्म्याभाञ्छतशः फाल्गुनम्प्रति। तानस्यानस्तमानांश्च किरीटी युद्धदुर्मदः।
द्विधा त्रिधाष्टधैकैकं छित्त्वा विव्याध तान् रणे। सिंहलाङ्गूलकेतुस्तु दर्शयञ्छक्तिमात्मनः।
शारद्वतीसुतो राजन्नर्ज्जुनं प्रत्यवारयत्। स विद्ध्वा दशभिः पार्थं वासुदेवञ्च सप्तभिः।
अतिष्ठद्रथमार्गेषु सैन्धवं परिपालयन्। अथैनं कौरवश्रेष्ठाः सर्व्वे एव महारथाः।

महता रथसङ्घेन सर्व्वतः पर्य्यवारयन् । विस्फारयन्तश्चापानि विसृजन्तश्च सायकान् । ६१०५
सैन्धवं पर्य्यरक्षन्त शासनात्तनयस्य ते । तत्र पार्थस्य शूरस्य बाह्वोर्बलमदृश्यत ।
इषूणामक्षयत्वञ्च धनुषो गाण्डिवस्य च । अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य द्रौणेः शारद्वतस्य च ।
एकैकं नवभिर्ब्बाणैः सर्व्वानेव समार्पयत् । तं द्रौणिः पञ्चविंशत्या वृषसेनश्च सप्तभिः ।
दुर्य्योधनस्तु विंशत्या कर्णशल्यौ त्रिभिस्त्रिभिः । त एनमभिगर्ज्जन्तो विध्यन्तश्च पुनः पुनः ।
विधुन्वन्तश्च चापानि सर्व्वतः पर्य्यवारयन् । श्लिष्टञ्च सर्व्वतश्चक्रू रथमण्डलमाशु ते । ६११०
सूर्य्यास्तमनमिच्छन्तस्त्वरमाणा महारथाः । त एनमभिनर्द्दन्तो विधुन्वाना धनूंषि च ।
सिषिचुर्म्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेघा इवाम्बुभिः । ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र राजन् व्यदर्शयन् ।
धनञ्जयस्य गात्रे तु शूराः परिघबाहवः । हतभूयिष्ठयोधं तत् कृत्वा तत्र बलं बली ।
आससाद सुदुर्द्धर्षः सैन्धवं सत्यविक्रमः । तं कर्णः संयुगे राजन् प्रत्यवारयदाशुगैः ।
मिषतो भीमसेनस्य सात्वतस्य च भारत । तं पार्थो दशभिर्ब्बाणैः प्रत्यविध्यद्रणाजिरे । ६११५
सूतपुत्रं महाबाहुः सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः । सात्वतस्तु त्रिभिर्ब्बाणैः कर्णं विव्याध मारिष ।
भीमसेनस्त्रिभिश्चैव पुनः पार्थश्च सप्तभिः । तान् कर्णः प्रतिविव्याध षष्ट्या षष्ट्या महारथः ।
तद्युद्धमभवद्राजन् कर्णस्य बहुभिः सह । तत्राद्भुतमपश्याम सूतपुत्रस्य मारिष ।
यदेकः समरे क्रुद्धस्त्रीन् रथान् पर्य्यवारयत् । फाल्गुनस्तु महाबाहुः कर्णं वैकर्त्तनं मृधे ।
सायकानां शतेनैव सर्व्वमर्म्मस्वताडयत् । रुधिरोक्षितसर्व्वाङ्गः सूतपुत्रः प्रतापवान् । ६१२०
शरैः पञ्चाशता वीरः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत । तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा नामृष्यत रणेऽर्ज्जुनः ।
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा विव्याधैनं स्तनान्तरे । सायकैर्नवभिर्व्वीरस्त्वरमाणो धनञ्जयः ।
वधार्थं तस्य समरे सायकं सूर्य्यवर्च्चसं । चिक्षेप त्वरया युक्तस्त्वराकाले धनञ्जयः ।
तमापतन्तं वेगेन द्रौणिश्चिच्छेद सायकं । अर्द्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन स छिन्नः प्रापतद्भुवि ।
अथान्यद्धनुरादाय सूतपुत्रः प्रतापवान् । सायकैर्ब्बहुसाहस्रैश्छादयामास पाण्डवं । ६१२५
तां शरवृष्टिमतुलां कर्णचापसमुत्थितां । व्यधमत् सायकैः पार्थः शलभानिव मारुतः ।
छादयामास च तदा सायकैरर्ज्जुनो रणे । पश्यतां सर्व्वयोधानां दर्शयन् पाणिलाघवं ।
कर्णोऽपि द्विषतां हन्ता छादयामास फाल्गुनं । सायकैर्ब्बहुसाहस्रैः कृतप्रतिकृतेप्सया ।
तौ वृषाविव नर्द्दन्तौ नरसिंहौ महारथौ । सायकैश्च प्रतिच्छन्नं चक्रतुः खमजिह्मगैः ।
अदृश्यौ च शरौघैस्तौ निघ्नतामितरेतरं । पार्थोऽहमस्मि तिष्ठेह कर्णोऽहं तिष्ठ फाल्गुन । ६१३०
इत्येवं तर्ज्जमानौ तु वाक्शल्यैस्तुदतां तदा । युध्येतां समरे वीरौ चित्रं लघु च सुष्ठु च ।
प्रेक्षणीयावभवतां सर्व्वयोधसमागमे । प्रशस्यमानौ समरे सिद्धचारणवातिकैः ।
अयुध्येतां महाराज परस्परवधैषिणौ । ततो दुर्य्योधनो राजंस्तावकानभ्यभाषत ।
यत्नाद्रक्षत राधेयं नाहत्वा समरेऽर्ज्जुनं । निवर्त्तिष्यति राधेय इति मामुक्तवान् वृषः ।

एतस्मिन्नन्तरे राजन् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं । आकर्णमुक्तैरिषुभिः कर्णस्य चतुरो हयान् । ६१३४
अनयन्मृत्युलोकाय चतुर्भिः श्वेतवाहनः । सारथिञ्चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत् ।
छादयामास च शरैस्तव पुत्त्रस्य पश्यतः । स च्छाद्यमानः समरे हताश्वो हतसारथिः ।
मोहितः शरजालेन कर्त्तव्यं नाभ्यपद्यत । तं तथा विरथं दृष्ट्वा रथमारोप्य तं तदा ।
अश्वत्थामा महाराज भूयोऽर्ज्जुनमयोधयत् । मद्रराजस्तु कौन्तेयमविध्यत्त्रिंशता शरैः ।
शारद्वतस्तु विंशत्या वासुदेवं समार्पयत् । धनञ्जयं द्वादशभिराजघान शिलीमुखैः । ६१४०
चतुर्भिः सिन्धुराजश्च वृषसेनश्च सप्तभिः । पृथक् पृथक् महाराज कृष्णपार्थावविध्यतां ।
तथैव तान् प्रत्यविध्यत् कुन्तीपुत्त्रो धनञ्जयः । द्रोणपुत्त्रं चतुःषष्ट्या मद्रराजं शतेन च ।
सैन्धवं दशभिर्भल्लैर्वृषसेनं त्रिभिः शरैः । शारद्वतञ्च विंशत्या विद्ध्वा पार्थः समुन्नदन् ।
ते प्रतिज्ञाप्रतीघातमिच्छन्तः सव्यसाचिनः । रोषितास्तावकास्तूर्णमभिपेतुर्धनञ्जयं ।
अथार्जुनः सर्व्वतो वारुणास्त्रं प्रादुश्चक्रे त्रासयन् धार्त्तराष्ट्रान् । तं प्रत्युदीयुः कुरवः पाण्डुसूनुं रथैर्महार्हैः शरवर्षाण्यवर्षन् । ६१४५
ततस्तु तस्मिंस्तुमुले समुत्थिते सुदारुणे भारत मोहनीये । नामुह्यत प्राप्य स राजपुत्त्रं किरीटमाली विसृजन् पृषत्कान् ।
राज्यप्रेप्सुः सव्यसाची कुरूणां स्मरन् क्लेशान् द्वादशवर्षवृत्तान् । गाण्डीवमुक्तैरिषुभिर्म्महात्मा सर्व्वा दिशो व्यावृणोदप्रमेयः ।
प्रदीप्तोल्कमभवच्चान्तरीक्षं देहेषु भूरीण्यपतन् वयांसि । यत्पिङ्गलज्येन किरीटमाली क्रुद्धो रिपूनाजगवेन हन्ति ।
ततः किरीटी महता महायशाः शरासनेनास्य शराननीकजित् । हयप्रवेकोत्तमनागधूर्गतान् कुरुप्रवीरानिषुभिर्व्यपातयत् ।
गदाश्च गुर्व्वीः परिघानयस्मयानसींश्च शक्तीश्च रणे नराधिपाः । महान्ति शस्त्राणि च भीमदर्शनाः प्रगृह्य पार्थं सहसाऽभिदुद्रुवुः । ६१५०
ततो युगान्ताभ्रसमस्वनं महत् महेन्द्रचापप्रतिमं स गाण्डिवं । चकर्ष दोर्भ्यां विहसन् भृशं यथौ दहंस्त्वदीयान् यमराष्ट्रवर्द्धनः ।
स तानुदीर्णान् सरथान् सनागान् पदातिसङ्घांश्च धनुर्धरांश्च । विपन्नसर्व्वायुधजीवितान्तेण चकार वीरो यमराष्ट्रवर्द्धनान् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा निनादं धनुषश्च तस्य विस्पष्टमुत्कृष्टमिवान्तकस्य । शक्राशनिस्फोटसमं सुघोरं विकृष्यमाणस्य धनञ्जयेन ।
त्रासोद्विग्नं तदोद्भ्रान्तं त्वदीयं तद्बलं नृप । युगान्तवातसङ्क्षुब्धं चलद्वीचितरङ्गिणं ।
प्रलीनमीनमकरं सागराम्भ इवाभवत् । स रणे व्यचरत् पार्थः प्रेक्षणीयो धनञ्जयः ।
युगपद्दिक्षु सर्व्वासु चित्राण्यस्त्राणि दर्शयन् । आददानं महाराज सन्दधानञ्च पाण्डवं ।

उत्कर्षन्तं सृजन्तञ्च न स्म पश्याम लाघवात्। ततः क्रुद्धो महाबाहुरैन्द्रमस्त्रं दुरासदं।
प्रादुश्चक्रे महाराज त्रासयन् सर्व्वभारतान्। ततः शराः प्रादुरासन् दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रिताः।
प्रदीप्ताश्च शिखिमुखाः शतशोऽथ सहस्रशः। आकर्णपूर्णनिर्मुक्तैरग्न्यर्कांशुनिभैः शरैः।
नभोऽभवत् सुदुष्प्रेक्ष्यमुल्काभिरिव संवृतं। ततः शरान्धकारं तत्कौरवैः समुदीरितं। ६१९०
अशक्यं मनसाऽप्यन्यैः पाण्डवः स्मयन्निव। नाशयामास विक्रम्य शरैर्दिव्यास्त्रमन्त्रितैः।
नैशन्तमोंऽशुभिः क्षिप्रं दिनादाविव भास्करः। ततस्तु तावकं सैन्यं दीप्तैः शरगभस्तिभिः।
आक्षिपत् पल्वलाम्बूनि निदाघार्क इव प्रभुः। ततो दिव्यास्त्रविदुषा प्रहिताः सायकांशवः।
समाप्लुवन् द्विषत्सैन्यं लोकं भानोरिवांशवः। तथा परे समुत्सृष्टा विशिखास्तिग्मतेजसः।
हृदयान्याशु वीराणां विविशुः प्रियबन्धुवत्। य एनमीयुः समरे त्वद्योधाः शूरमानिनः। ६१९५
शलभा इव ते दीप्तमग्निं प्राप्य ययुः क्षयं। एवं संमृद्नन् शत्रूणां जीवितानि यशांसि च।
पार्थश्चचार सङ्ग्रामे मृत्युर्व्विग्रहवानिव। सकिरीटानि वक्त्राणि साङ्गदान् विपुलान् भुजान्।
सकुण्डलयुगान् कर्णान् द्विषां शिरहरच्छरैः। सतोमरान् गजस्थानां सप्रासान् हयसादिनां।
सचर्म्मणः पदातीनां रथिनाञ्च सधन्वनः। सप्रतोदान्नियन्तॄणां बाहूंश्चिच्छेद पाण्डवः।
स दीप्तशरार्च्चिष्मान् बभौ तत्र धनञ्जयः। सविस्फुलिङ्गाग्रशिखो ज्वलन्निव हुताशनः। ६२००
तं देवराजप्रतिमं सर्व्वशस्त्रभृतां वरं। युगपद्दिक्षु सर्व्वासु रथस्थं पुरुषर्षभं।
निक्षिपन्तं महास्त्राणि प्रेक्षणीयं धनञ्जयं। नृत्यन्तं रथमार्गेषु धनुर्ज्यातलनादितं।
निरीक्षितुं न शेकुस्ते यत्नवन्तोऽपि पार्थिवाः। मध्यन्दिनगतं सूर्य्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे।
दीप्ताग्रसंस्तनशरः किरिटी विरराज ह। वर्षास्विवोदीर्णजलः सेन्द्रधन्वाम्बुदो महान्।
महास्त्रसंप्लवे तस्मिन् जिष्णुना सम्प्रवर्त्तिते। सुदुस्तरे महाघोरे ममज्जुर्योधपुङ्गवाः। ६२०५
उत्कृत्तवदनैर्देहैः शरीरैः क्षतबाहुभिः। भुजैश्च पाणिनिर्मुक्तैः पाणिभिर्व्यङ्गुलीकृतैः।
कृत्ताग्रहस्तैः करिभिः कृत्तदन्तैर्मदोत्कटैः। हयैश्च विधुरग्रीवै रथैश्च शकलीकृतैः।
निकृत्तान्त्रैः कृत्तपादैस्तथाऽन्यैः कृत्तसन्धिभिः। निश्चेष्टैर्व्विस्फुरद्भिश्च शतशोऽथ सहस्रशः।
मृत्योराघातललितं तत्पार्थायोधनं महत्। अपश्याम महीपाल भीरूणां भयवर्द्धनं।
आक्रीडमिव रुद्रस्य पुराऽभ्यर्द्दयतः पशून्। गजानां क्षुरनिर्मुक्तैः करैः सभुजगेव भूः। ६२१०
क्वचिद्बभौ स्रग्विणीव वक्त्रपद्मैः समाचिता। विचित्रोष्णीषमुकुटैः केयूराङ्गदकुण्डलैः।
स्वर्णचित्रतनुत्रैश्च भाण्डैश्च गजवाजिनां। किरीटशतसङ्कीर्णा तत्र तत्र समाचिता।
विरराज भृशं चित्रा मही नववधूरिव। मज्जामेदःकर्द्दमिनीं शोणितौघतरङ्गिणीं।
मर्म्मास्थिभिरगाधाञ्च केशशैवलशाद्वलां। शिरोबाहूपलतटां रुग्णकीडाश्मसङ्कटां।
चित्रध्वजपताकाढ्यां छत्रचापोर्म्मिमालिनीं। विगतासुमहाकायां गजदेहाभिसङ्कुलां। ६२१५
रथोडुपशताकीर्णां हयसङ्घातरोधसं। रथचक्रयुगेषाक्षकूवरैरतिदुर्गमां।

प्रासासिशक्तिपरशुविशिखाहिदुरासदां। बलकङ्कमहानक्रां गोमायुमकरोत्कटां।
रक्षोद्यमहाग्राहां शिवाभिरुतभैरवां। नृत्यत्प्रेतपिशाचाद्यैर्भूताकीर्णां सहस्रशः।
गतासुयोधनिश्चेष्टशरीरशतवाहिनीं। महाप्रतिभयां रौद्रां घोरां वैतरणीमिव।
नदीं प्रवर्त्तयामास भीरूणां भयवर्द्धिनीं। तं दृष्ट्वा तस्य विक्रान्तमन्तकस्येव रूपिणः। ६१९०
अभूतपूर्व्वं कुरुषु भयमागाद्रणाजिरे। तत आदाय वीराणामस्त्रैरस्त्राणि पाण्डवः।
आत्मानं रौद्रमाचष्ट रौद्रकर्म्मणि धिष्ठितः। ततो रथवरान्राजन्नत्यक्रामदर्जुनः।
मध्यन्दिनगतं सूर्य्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे। नशेकुः सर्व्वभूतानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुं।
प्रसृतान् तस्य गाण्डीवाच्छरव्रातान्महात्मनः। सङ्ग्रामे सम्प्रपश्यामो हंसपङ्क्तीरिवाम्बरे।
विनिवार्य्य स वीराणामस्त्रैरस्त्राणि सर्व्वशः। दर्शयन् रौद्रमात्मानमुग्रे कर्म्मणि धिष्ठितः। ६१९५
स तान् रथवरान् राजन्नत्यक्रामत्तदाऽर्जुनः। मोहयन्निव नाराचैर्जयद्रथवधेप्सया।
विसृजन् दिक्षु सर्व्वासु शरानसितसारथिः। स रणे व्यचरत्तूर्णं प्रेक्षणीयो धनञ्जयः।
भ्रमन्त इव शूरस्य शरव्राता महात्मनः। अदृश्यन्तान्तरीक्षस्थाः शतशोऽथ सहस्रशः।
आददानं महेष्वासं सन्दधानञ्च पाण्डवं। विसृजन्तन्तु कौन्तेयं नानुपश्यामहे तदा।
तथा सर्व्वा दिशो राजन् सर्व्वांश्च रथिनो रणे। आकुलीकृत्य कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत्। ६२००
विव्याध च चतुःषष्ट्या शराणां नतपर्व्वणां। सैन्धवाभिमुखं यान्तं योधाः सम्प्रेक्ष्य पाण्डवं।
न्यवर्त्तन्त रणाद्वीरा निराशास्तस्य जीविते। यो योऽभ्यधावदाक्रन्दे तावकः पाण्डवं रणे।
तस्य तस्यान्तगो बाणः शरीरे न्यपतत्प्रभो। कबन्धसङ्कुलञ्चक्रे तव सैन्यं महारथः।
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः शरैरग्न्यंशुसन्निभैः। एवं तत्तव राजेन्द्र चतुरङ्गबलं तदा।
आकुलीकृत्य कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत्। द्रौणिं पञ्चाशताऽविध्यद्वृषसेनं त्रिभिः शरैः। ६२०५
कृपायमाणः कौन्तेयः कृपन्नवभिरार्द्दयत्। शल्यं षोडशभिर्व्वाणैः कर्णं द्वात्रिंशता शरैः।
सैन्धवञ्च चतुःषष्ट्या विद्ध्वा सिंह इवानदत्। सैन्धवस्तु तदा विद्धः शरैर्गाण्डीवधन्वना।
न चक्षमे सुसंक्रुद्धस्तोत्रार्द्दित इव द्विपः। स वराहध्वजस्तूर्णं गार्द्ध्रपत्रानजिह्मगान्।
आशीविषसमप्रख्यान् कर्म्मारपरिमार्जितान्। आकर्णपूर्णांश्चिक्षेप फाल्गुनस्य रथम्प्रति।
त्रिभिस्तु विद्ध्वा गोविन्दं नाराचैः षड्भिरर्जुनं। अष्टाभिर्व्वाजिनोऽविध्यद्ध्वजञ्चैकेन पत्रिणा। ६२१०
स विक्षिप्यार्जुनस्तीक्ष्णान् सैन्धवप्रहिताञ्छरान्। युगपत्तस्य चिच्छेद शराभ्यां सैन्धवस्य ह।
सारथेश्च शिरः कायात् ध्वजञ्च समलङ्कृतं। स च्छिन्नयष्टिः सुमहान्दीर्य्यमाणः शराहतः।
वराहः सिन्धुराजस्य पपाताग्निशिखोपमः। एतस्मिन्नेव काले तु द्रुतं गच्छति भास्करे।
अब्रवीत् पाण्डवं तत्र त्वरमाणो जनार्द्दनः। एष मध्ये कृतः षड्भिः पार्थ वीरैर्महारथैः।
जीवितेप्सुर्महाबाहो भीतस्तिष्ठति सैन्धवः। एताननिर्जित्य रणे षड्रथान् पुरुषर्षभ। ६२१५
न शक्यः सैन्धवो हन्तुं यत्तो विव्याध चार्ज्जुन। योगमत्र विधास्यामि सूर्य्यस्यावरणं प्रति।

अस्तं गत इति व्यक्तं द्रक्ष्यत्येकः स सिन्धुराट् । हर्षेण जीविताकाङ्क्षी विनाशार्थं तव प्रभो ।
न गोप्स्यति दुराचारः स आत्मानं कथञ्चन । तत्र च्छिद्रे प्रहर्त्तव्यं त्वयाऽस्य कुरुसत्तम ।
व्यपेक्षा नैव कर्त्तव्या गतोऽस्तमिति भास्करः । एवमस्त्विति बीभत्सुः केशवम्प्रत्यभाषत ।
ततोऽसृजत्तमः कृष्णः सूर्य्यस्यावरणं प्रति । योगी योगेन संयुक्तो योगिनामीश्वरो हरिः । १२२०
सृष्टे तमसि कृष्णेन गतोऽस्तमिति भास्करः । त्वदीया जहृषुर्योधाः पार्थनाशान्नराधिप ।
ते प्रहृष्टा रणे राजन्नापश्यन सैनिका रविं । उन्नाम्य वक्त्राणि तदा स च राजा जयद्रथः ।
वीक्षमाणे ततस्तस्मिन् सिन्धुराजे दिवाकरं । पुनरेवाब्रवीत् कृष्णो धनञ्जयमिदं वचः ।
पश्य सिन्धुपतिं वीरं प्रेक्षमाणं दिवाकरं । भयं हि विप्रमुच्यैतत्त्वत्तो भरतसत्तम ।
अयं कालो महाबाहो बधायास्य दुरात्मनः । छिन्धि मूर्द्धानमस्याशु कुरु साफल्यमात्मनः । १२२१
इत्येवं केशवेनोक्तः पाण्डुपुत्त्रः प्रतापवान् । न्यवधीत्तावकं सैन्यं शरैरर्काग्निसन्निभैः ।
कृपं विव्याध विंशत्या कर्णं पञ्चाशता शरैः । शल्यं दुर्योधनञ्चैव षड्भिः षड्भिरताडयत् ।
वृषसेनं तथाऽष्टाभिः षष्ट्या सैन्धवमेव च । तथैव च महाबाहुस्त्वदीयान् पाण्डुनन्दनः ।
गाढं विद्ध्वा शरै राजन् जयद्रथमुपाद्रवत् । तं समीपस्थितं दृष्ट्वा लेलिहानमिवानलं ।
जयद्रथस्य गोप्तारः संशयं परमं गताः । ततः सर्व्वे महाराज तव योधा जयैषिणः । १२३०
सिषिचुः शरधाराभिः पाकशासनिमाहवे । सञ्छाद्यमानः कौन्तेयः शरजालैरनेकशः ।
अक्रुध्यत् स महाबाहुरजितः कुरुनन्दनः । ततः शरमयं जालं तुमुलं पाकशासनिः ।
व्यसृजत् पुरुषव्याघ्रस्तव सैन्यजिघांसया । ते हन्यमाना वीरेण योधा राजन्रणे तव ।
प्रजह्रुः सैन्धवं भीता द्वौ समं नाप्यधावतां । तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य विक्रमं ।
तादृक्प्रभावी भूतो वा यच्चकार महायशाः । द्विपान् द्विपगतांश्चैव हयान् हयगतानपि । १२३५
तथा सारथिनश्चैव न्यहन् रुद्रः पशूनिव । न तत्र समरे कश्चिन्मया दृष्टो नराधिप ।
गजो वाजी नरो वापि यो न पार्थशराहतः । रजसा तमसा चैव योधाः सञ्छन्नचक्षुषः ।
कश्मलं प्राविशन घोरं नाभ्यजानन् परस्परं । ते शरैर्भिन्नमर्म्माणः सैनिकाः कालचोदिताः ।
बभ्रमुश्चस्खलुः पेतुः सेदुर्म्मम्लुश्च भारत । तस्मिन् महाभीषणके प्रजानामिव संक्षये ।
रणे महति दुष्पारे वर्त्तमाने सुदारुणे । शोणितस्य प्रसेकेन शीघ्रत्वादनिलस्य च । १२४०
अशाम्यत्तद्रजो भौमसंसृक्तसिक्ते धरातले । आनाभि निरमज्जंश्च रथचक्राणि शोणितैः ।
मग्ना वेगवतो राजंस्तावकानां रणाङ्गणे । हस्तिनश्च हतारोहा दारिताङ्गाः सहस्रशः ।
स्वान्यनीकानि मृद्नन्त आर्त्तनादाः प्रदुद्रुवुः । हयाश्च पतितारोहाः पत्तयश्च नराधिप ।
प्रदुद्रुवुर्भयाद्राजन् धनञ्जयशराहताः । मुक्तकेशा विकवचाः क्षरन्तः क्षतजं क्षतैः ।
अपलायन्त समस्तास्त्यक्त्वा रणशिरो जनाः । ऊरुग्राहगृहीताश्च केचित्तत्राभवन् भुवि । १२४५
हतानाश्चापरे मध्ये द्विरदानां निलिल्यिरे । एवं तव बलं राजन् द्रावयित्वा धनञ्जयः ।

न्यवधीत् सायकैर्घोरैः सिन्धुराजस्य रक्षिणः। कर्णं द्रौणिं कृपं शल्यं वृषसेनं सुयोधनं।
छादयामास तीव्रेण शरजालेन पाण्डवः। स च्छन्नरथिपव्याजश्च मुहूर्त्तापि मन्दधन्।
संदृश्यतार्ज्जुनः सङ्ख्ये शीघ्रास्त्रत्वात् कथञ्चन। धनुर्म्मण्डलमेवास्य दृश्यते स्मास्यतः सदा।
सायकाश्च व्यदृश्यन्त निश्चरन्तः समन्ततः। कर्णस्य तु धनुश्छित्वा वृषसेनस्य चैव ह। २१५०
शल्यस्य सूतं भल्लेन रथनीडादपातयत्। गाढविद्धावुभौ कृत्वा शरैः स्वस्त्रीयमातुलौ।
अर्ज्जुनो जयतां श्रेष्ठो द्रौणिशारद्वतौ रणे। एवं तान् व्याकुलीकृत्य त्वदीयानां महारथान्।
उज्जहार शरं घोरं पाण्डवोऽनलसन्निभं। इन्द्राशनिसमप्रख्यं दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितं।
सर्व्वभारसहं शश्वत् गन्धमाल्यार्च्चितं महत्। वज्रेणास्त्रेण संयोज्य विधिवत् कुरुनन्दनः।
समादधन्महाबाहुर्गाण्डीवे क्षिप्रमर्ज्जुनः। तस्मिन् सन्धीयमाने तु शरे ज्वलनतेजसि। ५१५
अन्तरीक्षे महानादो भूतानामभवन्नृप। अब्रवीच्च पुनस्तत्र त्वरमाणो जनार्द्दनः।
धनञ्जय शिरश्छिन्धि सैन्धवस्य दुरात्मनः। अस्तं महीधरं श्रेष्ठं यियासति दिवाकरः।
शृणुष्वैव च मे वाक्यं जयद्रथवधम्प्रति। वृद्धक्षत्रः सैन्धवस्य पिता जगति विश्रुतः।
स कालेनेह महता सैन्धवं प्राप्तवान् सुतं। जयद्रथममित्रघ्नं वागुवाचाशरीरिणी।
नृपमन्तर्हिता वाणी मेघदुन्दुभिनिस्वना। तवात्मजोऽयं मर्त्त्येषु कुलशीलदमादिभिः। ६१६०
गुणैर्भविष्यति विभो सदृशो वंशयोर्द्वयोः। क्षत्रियप्रवरो लोके नित्यं शूराभिसत्कृतः।
किन्त्वस्य युध्यमानस्य सङ्ग्रामे क्षत्रियर्षभः। शिरश्छेत्स्यति संक्रुद्धः शत्रुरालक्षितो भुवि।
एतच्छ्रुत्वा सिन्धुराजो ध्यात्वा चिरमरिन्दमः। ज्ञातीन् सर्व्वानुवाचेदं पुत्त्रस्नेहाभिपीड़ितः।
सङ्ग्रामे युध्यमानस्य वहतो महतीं धुरं। धरण्यां मम पुत्त्रस्य पातयिष्यति यः शिरः।
तस्यापि शतधा मूर्द्धा फलिष्यति न संशयः। एवमुक्त्वा ततो राज्ये स्थापयित्वा जयद्रथं। ६१६५
वृद्धक्षत्रो वनं यातस्तपस्युग्रे समास्थितः। सोऽयं तप्यति तेजस्वी तपो घोरं दुरासदं।
समन्तपञ्चकादस्माद्बहिर्व्वानरकेतन। तस्माज्जयद्रथस्य त्वं शिरश्छित्त्वा महामृधे।
दिव्येनास्त्रेण रिपुहन् घोरेणाद्भुतकर्म्मणा। सकुण्डलं सिन्धुपतेः प्रभञ्जनसुतानुज।
उत्सङ्गे पातयस्वाशु वृद्धक्षत्रस्य भारत। अथ त्वमस्य मूर्द्धानं पातयिष्यसि भूतले।
तवापि शतधा मूर्द्धा फलिष्यति न संशयः। यथा चैतन्नजानीयात् स राजा पृथिवीपतिः। ६१७०
तथा कुरु कुरुश्रेष्ठ दिव्यमस्त्रमुपाश्रितः। न ह्यसाध्यमकार्य्यं वा विद्यते तव किञ्चन।
समस्तेष्वपि लोकेषु त्रिषु वासवनन्दन। एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सृक्किणी परिसंलिहन्।
इन्द्राशनिसमस्पर्शं दिव्यं मन्त्राभिमन्त्रितं। सर्व्वभारसहं शश्वद्गन्धमाल्यार्च्चितं शरं।
विससर्ज्जार्ज्जुनस्तूर्णं सैन्धवस्य वधे धृतं। स तु गाण्डीवनिर्मुक्तः शरः श्येन इवाशुगः।
शकुन्तमिव वृक्षाग्रात् सैन्धवस्य शिरोऽहरत्। अहरत्तत् पुनश्चैव शरैरूर्द्ध्वं धनञ्जयः। ६१७५
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां हर्षणाय च। शरैः कदम्बकीकृत्य काले तस्मिंश्च पाण्डवः।

समन्तपञ्चकाद्बाह्यं शिरस्तद्धरमन्ततः । एतस्मिन्नेव काले तु वृद्धक्षत्रो महीपतिः ।
सन्ध्यामुपास्ते तेजस्वी सम्बन्धी तव मारिष । उपासीनस्य तस्याथ कृष्णकेशं सकुण्डलं ।
सिन्धुराजस्य मूर्द्धानमुत्सङ्गे समपातयत् । तस्योत्सङ्गे निपतितं शिरस्तच्चारुकुण्डलं ।
वृद्धक्षत्रस्य नृपतेरलक्षितमरिन्दम । कृतजप्यस्य तस्याथ वृद्धक्षत्रस्य धीमतः । ६२८०
उत्तिष्ठतस्तत् सहसा शिरोऽगच्छद्धरातलं । ततस्तस्य नरेन्द्रस्य पुत्त्रमूर्द्धनि भूतलं ।
गते तस्यापि शतधा मूर्द्धाऽगच्छदरिन्दम । ततः सर्व्वाणि भूतानि विस्मयं जग्मुरुत्तमं ।
वासुदेवञ्च बीभत्सुं प्रशशंसुर्म्महाबलं । ततो विनिहते राजन् सिन्धुराजे किरीटिना ।
तमस्तद्वासुदेवेन संहृतं भरतर्षभ । पश्चाज्ज्ञातं महीपाल तव पुत्त्रैः सहानुगैः ।
वासुदेवप्रयुक्तेयं मायेति नृपसत्तम । एवं स निहतो राजन् पार्थेनामिततेजसा । ६२८५
अक्षौहिणीरष्ट हत्वा जामाता तव सैन्धवः । ततो दृष्ट्वा विनिहतं सिन्धुराजं जयद्रथं ।
पुत्त्राणां तव नेत्रेभ्यो दुःखादश्र्वपतज्जलं । ततो जयद्रथे राजन् हते पार्थेन केशवः ।
दध्मौ शङ्खं महाबाहुरर्ज्जुनश्च परन्तपः । भीमसेनोऽपि सङ्ग्रामे बोधयन्निव पाण्डवं ।
सिंहनादेन महता पूरयामास रोदसी । तं श्रुत्वा तु महानादं धर्म्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः ।
सैन्धवं निहतं मेने फाल्गुनेन महात्मना । ततो वादित्रघोषेण स्वयोधानभ्यहर्षयत् । ६२९०
अभ्यवर्त्तत सङ्ग्रामे भारद्वाजं युयुत्सया । ततः प्रवृत्ते राजन्नस्तं गच्छति भास्करे ।
द्रोणस्य सोमकैः सार्द्धं संग्रामो लोमहर्षणः । ते तु सर्व्वप्रयत्नेन भारद्वाजं जिघांसवः ।
सैन्धवे निहते राजन्नयुध्यन्त महारथाः । पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा सैन्धवं विनिहत्य च ।
अयोधयंस्ततो द्रोणं जयोन्मत्तास्ततस्ततः । अर्ज्जुनोऽपि रणे योधांस्तावकान् रथसत्तमान् ।
अयोधयन्महाराज तं हत्वा सैन्धवं नृपं । ६२९५
स देवशत्रूनिव देवराजः किरीटमाली व्यधमत्समन्तात् । यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः पूर्व्वां प्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि जयद्रथवधे षट्चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन्विनिहते वीरे सैन्धवे सव्यसाचिना । मामका यदकुर्व्वन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ सैन्धवं निहतं दृष्ट्वा रणे पार्थेन मारिष । अमर्षवशमापन्नः कृपः शारद्वतस्तथा ।
महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् । द्रौणिश्चाभ्यद्रवत् पार्थं रथमास्थाय फाल्गुनं ।
तावेतौ रथिनां श्रेष्ठौ रथाभ्यां रथसत्तमौ । उभावुभयतस्तीक्ष्णैर्व्विशिखैरभ्यवर्षतां । ६३००
स तथा शरवर्षाभ्यां सुमहद्भ्यां महाभुजः । पीड्यमानः परामार्त्तिमगमद्रथिनाम्वरः ।
स जिघांसुर्गुरुं सङ्ख्ये गुरोस्तनयमेव च । चकाराचार्य्यकं तत्र कुन्तीपुत्त्रो धनञ्जयः ।
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य द्रौणेः शारद्वतस्य च । मन्दवेगानिषूंस्ताभ्यामजिघांसुरवासृजत् ।
ते चापि भृशमभ्यघ्नन् विशिखा जयचोदिताः । बहुत्वात्तु परामार्त्तिं शराणान्तावगच्छतां ।
अथ शारद्वतो राजन् कौन्तेयशरपीडितः । अवासीदद्रथोपस्थे मूर्च्छामभिजगाम च । ६३०५

विक्लवन्तमभिज्ञाय भर्त्तारं शरपीडितं । हतोऽयमिति च ज्ञात्वा सारथिस्तमपाहरत् ।
तस्मिन् भग्ने महाराज कृपे शारद्वते युधि । अश्वत्थामाऽप्यपायासीत् पाण्डवेयाद्रथान्तरं ।
दृष्ट्वा शारद्वतं पार्थो मूर्च्छितं शरपीडितं । रथएव महेष्वासः कृपणं पर्य्यदेवयत् ।
अश्रुपूर्णमुखो दीनो वचनञ्चेदमब्रवीत् । पश्यन्निदं महाप्राज्ञः क्षत्ता राजानमुक्तवान् ।
कुलान्तकरणे पापे जातमात्रे सुयोधने । नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः । ६२१०
अस्माद्धि कुरुमुख्यानां महदुत्पत्स्यते भयं । तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ।
तत्कृते ह्यद्य पश्यामि शरतल्पगतं गुरुं । धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलपौरुषं ।
को हि ब्राह्मणमाचार्य्यमभिद्रुह्येत मादृशः । ऋषिपुत्त्रो ममाचार्य्यो द्रोणस्य दयितः सखा ।
एष शेते रथोपस्थे मद्बाणैरभिपीडितः । अकामयानेन मया विशिखैरर्द्दितो भृशं ।
अवसीदन् रथोपस्थे प्राणान् पीडयतीव मे । शरार्द्दितेन हि मया प्रेक्षणीयो महाद्युतिः । ६२१५
अभ्यस्तो बहुभिर्बाणैर्द्दशधर्म्मगतेन वै । शोचयत्येष नितरां भूयः पुत्त्रवधाद्धि मां ।
कृपणं स्वरथे सन्नं पश्य कृष्ण यथागतं । उपाकृत्य तु वै विद्यामाचार्य्येभ्यो नरर्षभाः ।
प्रयच्छन्तीह ये कामान् देवत्वमुपयान्ति ते । ये तु विद्यामुपादाय गुरुभ्यः पुरुषाधमाः ।
घ्नन्ति तानेव दुर्वृत्तास्ते वै निरयगामिनः । तदिदं नरकायाद्य कृतं कर्म्म मया ध्रुवं ।
आचार्य्यं शरवर्षेण रथे सादयता भृशं । यत्तत्पूर्व्वमुपाकुर्व्वन्नस्त्रं मामब्रवीत् कृपः । ६२२०
न कथञ्चन कौरव्य प्रहर्त्तव्यं गुराविति । तदिदं वचनं साधोराचार्य्यस्य महात्मनः ।
नानुष्ठितं तमेवाजौ विशिखैरभिवर्षता । नमस्तस्मै सुपूज्याय गौतमायापलायिने ।
धिगस्तु मम वार्ष्णेय यो ह्यस्मै प्रहराम्यहं । तथा विलपमाने तु सव्यसाचिनि तम्प्रति ।
सैन्धवं निहतं दृष्ट्वा राधेयः समुपाद्रवत् । तमापतन्तं राधेयमर्ज्जुनस्य रथं प्रति ।
पाञ्चाल्यौ सात्यकिश्चैव सहसा समुपाद्रवन् । उपायान्तन्तु राधेयं दृष्ट्वा पार्थो महारथः । ६२२५
प्रहसन्देवकीपुत्त्रमिदं वचनमब्रवीत् । एष प्रयात्याधिरथिः सात्यकेः स्यन्दनम्प्रति ।
न मृष्यति हतं नूनं भूरिश्रवसमाहवे । यत्र यात्येष तत्र त्वं चोदयाश्वान् जनार्द्दन ।
मा सोमदत्तेः पदवीं गमयेत् सात्वतं वृषः । एवमुक्तो महाबाहुः केशवः सव्यसाचिना ।
प्रत्युवाच महातेजाः कालयुक्तमिदं वचः । अलमेष महाबाहुः कर्णायैको हि पाण्डव ।
किम्पुनर्द्रौपदेयाभ्यां सहितः सात्वतर्षभः । न च तावत् क्षमः पार्थ कर्णेन तव सङ्गरः । ६२३०
प्रज्वलन्ती महोल्केव तिष्ठत्यस्य हि वासवी । त्वदर्थं पूज्यमाना वै रक्ष्यते परवीरहन् ।
अतः कर्णः प्रयात्वत्र सात्वतस्य यथातथा । अहं ज्ञास्यामि कौन्तेय कालमस्य दुरात्मनः ।
यत्रैनं विशिखैस्तीक्ष्णैः पातयिष्यसि भूतले ।
। धृतराष्ट्र उवाच ॥ योऽसौ कर्णेन वीरेण वार्ष्णेयस्य समागमः । हते च भूरिश्रवसि सैन्धवे च निपातिते ।
सात्यकिश्चापि विरथः कं समारूढवान् रथं । चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ तन्ममाचक्ष्व सञ्जय । ६२३५

॥ सञ्जय उवाच ॥ हन्त ते वर्त्तयिष्यामि यथावृत्तं महारणे । शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा दुराचरितमात्मनः ।
पूर्व्वमेव हि कृष्णस्य मनोगतमिदं प्रभो । विजेतव्यो यथा वीरः सात्यकिर्य्यूपकेतुना ।
अतीतानागते राजन् स हि वेत्ति जनार्द्दनः । ततः सूतं समानीय दारुकं सन्दिदेश ह ।
रथो मे युज्यतां कल्यमिति राजन्महाबलः । न हि देवा न गन्धर्व्वा न यक्षोरगराक्षसाः ।
मानवाश्च विजेतारः कृष्णयोः सन्ति केचन । पितामहपुरोगाश्च देवाः सिद्धाश्च तं विदुः । ६२४०
तयोः प्रभावमतुलं शृणु युद्धन्तु तत्तथा । सात्यकिं विरथं दृष्ट्वा कर्णञ्चाभ्युद्यतं युधि ।
दध्मौ शङ्खं महानादमार्षभेणाथ माधवः । दारुको वेत्ति सन्देशं श्रुत्वा शङ्खस्य च स्वनं ।
रथमन्वानयत्तस्मै सुपर्णोच्छ्रितकेतनं । स केशवस्यानुमते रथं दारुकसंयुतं ।
आरुरोह शिनेः पौत्रो ज्वलनादित्यसन्निभं । कामगैः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
हयोदग्रैर्महावेगैर्हेमभाण्डविभूषितैः । युक्तं समारुह्य च तं विमानप्रतिमं रथं । ६२४५
अभ्यद्रवत राधेयं प्रवपन् सायकान् बहून् । चक्ररक्षावपि तदा युधामन्यूत्तमौजसौ ।
धनञ्जयरथं हित्वा राधेयं प्रत्युदीयतुः । राधेयोऽपि महाराज शरवर्षं समुत्सृजन् ।
अभ्यद्रवत् सुसंक्रुद्धो रणे शैनेयमच्युत । नैव दैवं न गान्धर्व्वं नासुरोरगराक्षसं ।
तादृशं भुवि नो युद्धं दिवि वा श्रुतमित्युत । उपारमत तत्सैन्यं सरथाश्वनरद्विपं ।
तयोर्दृष्ट्वा महाराज कर्म्म संमूढचेतनं । सर्व्वे च समपश्यन्त तद्युद्धमतिमानुषं । ६२५०
तयोर्नृवरयोराजन् सारथ्यं दारुकस्य च । गतप्रत्यागतावृत्तैर्म्मण्डलैः सन्निवर्त्तनैः ।
सारथेस्तु रथस्तस्य काश्यपेयस्य विस्मिताः । नभस्तलगताश्चैव देवगन्धर्व्वदानवाः ।
अतीवावहिता द्रष्टुं कर्णशैनेययोरणं । मित्रार्थे तौ पराक्रान्तौ स्पर्द्धिनौ शुष्मिणौ रणे ।
कर्णश्चामरसङ्काशो युयुधानश्च सात्यकिः । अन्योऽन्यं तौ महाराज शरवर्षैरवर्षतां ।
प्रममाथ शिनेः पौत्रं कर्णः सायकवृष्टिभिः । अमृष्यमाणो निधनं कौरव्यजलसन्धयोः । ६२५५
कर्णः शोकसमाविष्टो महोरग इव श्वसन् । स शैनेयं रणे क्रुद्धः प्रदहन्निव चक्षुषा ।
अभ्यद्रवत वेगेन पुनःपुनररिन्दम । तन्तु सम्प्रेक्ष्य संक्रुद्धं सात्यकिः प्रत्यविध्यत ।
महता शरवर्षेण गजः प्रतिगजं यथा । तौ समेत्य नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्विनौ ।
अन्योऽन्यं सन्ततक्षाते रणेऽनुपमविक्रमौ । ततः कर्णं शिनेः पौत्रः सर्व्वपारसवैः शरैः ।
निर्बिभेद सर्व्वगात्रेषु पुनःपुनररिन्दमं । सारथिञ्चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत् । ६२६०
अश्वांश्च चतुरः श्वेतान् निजघ्ने निशितैः शरैः । छित्वा ध्वजं शतेनैव शतधा पुरुषर्षभः ।
चकार विरथं कर्णं तव पुत्रस्य पश्यतः । ततो विमनसो राजंस्तावका भरतर्षभ ।
वृषसेनः कर्णसुतः शल्यो मद्राधिपस्तथा । द्रोणपुत्रश्च शैनेयं सर्व्वतः पर्य्यवारयन् ।
ततः पर्य्याकुलं सर्व्वं न प्राज्ञायत किञ्चन । तथा सात्यकिना वीरे विरथे सूतजे कृते ।
हाहाकारस्ततो राजन् सर्व्वसैन्येषु चाभवत् । कर्णोऽपि विह्वलो राजन् सात्वतेनार्द्दितः शरैः । ६२६५

दुर्य्योधनरथं राजन्नारुरोह विनिःश्वसन् । मामयस्तव पुत्रस्य बाल्यात्प्रभृति सौहृदं ।
कृतां राज्यप्रदानेन प्रतिज्ञां परिपालयन् । तथा तु विरथे कर्णे पुत्रान् वै तव पार्थिव ।
दुःशासनमुखान् शूरान्नावधीत्सात्यकिर्व्वशी । रक्षन् प्रतिज्ञां भीमेन पार्थेन च कृतां पुरा ।
विरथान् विह्वलांश्चक्रे नतु प्राणैर्व्वियोजयत् । भीमसेनेन तु बधः पुत्राणान्ते प्रतिश्रुतः ।
पुनर्द्यूते च पार्थेन बधः कर्णस्य संश्रुतः । बधे त्वकुर्व्वन् यत्नं ते तस्य कर्णमुखा रथाः । ६२७०
नाशक्नुवंश्च तं हन्तुं सात्यकिं प्रवरा रथाः । द्रौणिश्च कृतवर्म्मा च तथैवान्ये महारथाः ।
निर्जिता धनुषैकेन शतशः क्षत्रियर्षभाः । काङ्क्षता परलोकञ्च धर्म्मराजस्य च प्रियं ।
कृष्णयोः सदृशो वीर्य्ये सात्यकिः शत्रुकर्षणः । जितवान् सर्व्वसैन्यानि तावकानि हसन्निव ।
कृष्णो वापि भवेल्लोके पार्थो वापि धनुर्धरः । शैनेयो वा नरश्रेष्ठ चतुर्थो नोपलभ्यते ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अजय्यं रथमास्थाय वासुदेवस्य सात्यकिः । विरथं कृतवान् कर्णं वासुदेवसमो युधि । ६२७५
दारुकेण समायुक्तः स्वबाहुबलदर्पितः । कच्चिदन्यं समारूढः स रथं सात्यकिः पुनः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कुशलो ह्यसि भाषितुं । असह्यं तमहं मन्ये तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् यथा तस्य रथमन्यं महामतिः । दारुकस्यानुजस्तूर्णं कल्पनाविधिकल्पितं ।
आयसैः काञ्चनैश्चापि पट्टैः सन्नद्धकूवरं । तारासहस्रखचितं सिंहध्वजपताकिनं ।
अश्वैर्व्वातजवैर्युक्तं हेमभाण्डपरिच्छदैः । रथं सम्पादयामास मेघगम्भीरनिस्वनं । ६२८०
तं समारुह्य शैनेयस्तव सैन्यमुपाद्रवत् । दारुकोऽपि यथाकामं प्रययौ केशवान्तिकं ।
कर्णस्यापि महाराज शङ्खगोक्षीरपाण्डुरैः । चित्रकाञ्चनसन्नाहैः सदश्वैर्व्वेगवत्तरैः ।
हेमकक्षाध्वजोपेतं क्लृप्तयन्त्रपताकिनं । अग्र्यं रथं सुयन्तारं बहुशस्त्रपरिच्छदं ।
उपाजह्रुस्तमास्थाय कर्णोऽप्यभ्याद्रवद्रिपून् । एतत्ते सर्व्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
भूयश्चापि निबोध त्वं तवापनयजं क्षयं । एकत्रिंशत्तव सुता भीमसेनेन पातिताः । ६२८५
दुर्मुखं प्रमुखे कृत्वा सततं चित्रयोधिना । शतशो निहताः शूराः सात्वतेनार्ज्जुनेन च ।
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा भगदत्तञ्च मारिष । एवमेष क्षयो वृत्तो राजन् दुर्म्मन्त्रिते तव ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि कर्णसात्यकियुद्धे सप्तचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४७ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा गतेषु शूरेषु तेषां मम च संयुगे । किं वै भीमस्तदाकार्षीत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ विरथो भीमसेनो वै कर्णवाक्शल्यपीड़ितः । अमर्षवशमापन्नः फाल्गुनं वाक्यमब्रवीत् ।
पुनः पुनस्तूवरक मूढ़ औदरिकेति च । अकृतास्त्रक मा योत्सीर्ब्बाल सङ्ग्रामकातर । ६२९०
इति मामब्रवीत्कर्णः पश्यतस्ते धनञ्जय । एवं वक्ता च मे वध्यस्तेन चोक्तोऽस्मि भारत ।
एतद्व्रतं महाबाहो त्वया सह कृतं मया । यथैतन्मम कौन्तेय तथा तव न संशयः ।
तत्पालय नरश्रेष्ठ स्मरैतद्वचनं मम । यथा भवति तत्सत्यं तथा कुरु धनञ्जय ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य भीमस्यामितविक्रमः । ततोऽर्ज्जुनोऽब्रवीत्कर्णं किञ्चिदभ्येत्य संयुगे ।

कर्ण कर्ण वृथादृष्टे सूतपुत्रात्मसंस्तुत । अधर्मयुद्धे शृणु मे यत्त्वां वक्ष्यामि साम्प्रतं । ४३९५
द्विविधं कर्म शूराणां युद्धे जयपराजयौ । तौ चाप्यनित्यौ राधेय वासवस्यापि युध्यतः ।
मुमूर्षुर्युयुधानेन विरथो विकलेन्द्रियः । मद्वध्यस्त्वमिति ज्ञात्वा जित्वा जीवन्विसर्ज्जितः ।
यदृच्छया भीमसेनं विरथं कृतवानसि । अधर्मस्त्वेष राधेय यत्त्वं भीममवोचथाः ।
नारिं जित्वा विकत्थन्ते न च जल्पन्ति दुर्वचः । न च किञ्चन निन्दन्ति सन्तः शूरा नरर्षभाः ।
त्वन्तु प्राकृतविज्ञानस्तत्तद्वदसि सूतज । युध्यमानं पराक्रान्तं शूरमार्य्यव्रते रतं । ४४००
यद्वोचोऽप्रियं भीमं नैतत्सत्यं वचस्तव । पश्यतां सर्व्वसैन्यानां केशवस्य ममैव च ।
विरथो भीमसेनेन कृतोऽसि बहुशो रणे । न च त्वां परुषं किञ्चिदुक्तवान् पाण्डुनन्दनः ।
यस्माद्बहु च रूक्षञ्च श्रावितस्ते वृकोदरः । परोक्षं यच्च सौभद्रो युष्माभिर्निहतो मम ।
तस्माद्स्यावलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि । त्वया तस्य धनुश्छिन्नमात्मनाशाय दुर्म्मते ।
तस्माद्बध्योऽसि मे मूढ सभृत्यबलवाहनः । कुरु त्वं सर्व्वकृत्यानि महत्ते भयमागतं । ४४०५
हन्तास्मि वृषसेनं ते प्रेक्षमाणस्य संयुगे । ये चान्ये त्वुपयास्यन्ति बुद्धिमोहेन मां नृपाः ।
तांश्च सर्व्वान् हनिष्यामि सत्येनायुधमालभे । त्वाञ्च मूढाकृतप्रज्ञमभिमानिनमाहवे ।
दृष्ट्वा दुर्य्योधनो मन्दो भृशं तप्स्यति पातितं । अर्ज्जुनेन प्रतिज्ञाते वधे कर्णसुतस्य तु ।
महान् सुतुमुलः शब्दो बभूव रथिनां तदा । तस्मिन्नाकुलसङ्ग्रामे वर्त्तमाने भयावहे ।
मन्दरश्मिः सहस्रांशुरस्तं गिरिमुपागमत् । ततो राजन् हृषीकेशः सङ्ग्रामशिरसि स्थितं । ४४१०
तीर्णप्रतिज्ञं बीभत्सुं परिष्वज्येदमब्रवीत् । दिष्ट्या सम्पादिता जिष्णो प्रतिज्ञा महती त्वया ।
दिष्ट्या च निहतः पापो वृद्धक्षत्रः सहात्मजः । धार्त्तराष्ट्रबलम्प्राप्य देवसेनाऽपि भारत ।
सीदेत समरे जिष्णो नात्र कार्य्या विचारणा । न तं पश्यामि लोकेषु चिन्तयन् पुरुषं क्वचित् ।
त्वदृते पुरुषव्याघ्र य एतद्योधयेद्बलं । महाप्रभावा बहवस्त्वया तुल्याधिकापि वा ।
समेताः पृथिवीपाला धार्त्तराष्ट्रस्य कारणात् । ते त्वां प्राप्य रणे क्रुद्धं नाभ्यवर्त्तन्त दंशिताः । ४४१५
तव वीर्य्यं बलञ्चैव रुद्रशक्रान्तकोपमं । नेदृशं शक्नुयात् कश्चिद्रणे कर्त्तुं पराक्रमं ।
यादृशं कृतवानद्य त्वमेकः शत्रुतापन । एवमेव हते कर्णे सानुबन्धे दुरात्मनि ।
वर्द्धयिष्यामि भूयस्त्वां विजितारिं हतद्विषं । तमर्ज्जुनः प्रत्युवाच प्रसादात्तव माधव ।
प्रतिज्ञेयं मया तीर्णा विबुधैरपि दुस्तरा । अनाश्चर्य्यो जयस्तेषां येषां नाथोऽसि केशव ।
त्वत्प्रसादान्महीं कृत्स्नां सम्प्राप्स्यति युधिष्ठिरः । तव प्रभावो वार्ष्णेय तवैव विजयः प्रभो । ४४२०
वर्द्धनीयास्तव वयं प्रेष्याश्च मधुसूदन । एवमुक्तः स्मयन् कृष्णः शनकैर्वाहयन् हयान् ।
दर्शयामास पार्थाय क्रूरमायोधनं महत् ।
॥ कृष्ण उवाच ॥ प्रार्थयन्तो जयं युद्धे प्रथितञ्च महद्यशः । पृथिव्यां शेरते शूराः पार्थिवास्त्वच्छरैर्हताः ।
विकीर्णशस्त्राभरणा विपन्नाश्वरथद्विपाः । संछिन्नभिन्नवर्म्माणो वैक्लव्यं परमं गताः ।

सर्वत्त्वा गतसत्त्वाश्च प्रभया परया युताः । सजीवा इव लक्ष्यन्ते गतसत्त्वा नराधिपा. । १४२५
तेषां शरैः स्वर्णपुङ्खैः शस्त्रैश्च विविधैस्तथा । वाहनैरायुधैश्चैव सम्पूर्णां पश्य मेदिनीं ।
वर्म्मभिर्म्मणिहारैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः । उष्णीषमुकुटैः स्रग्भिश्चूडामणिभिरेव च ।
कण्ठसूत्रैरङ्गदैश्च निष्कैरपि च सुप्रभैः । अन्यैश्चाभरणैश्चित्रैर्भाति भारत मेदिनी ।
अनुकर्षैरुपासङ्गैः पताकाभिर्ध्वजैस्तथा । उपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डकबन्धुरैः ।
चक्रैः प्रमथितैश्चित्रैरक्षैश्च बहुधा रणे । युगैर्योक्त्रैः कलापैश्च धनुर्भिः सायकैस्तथा । १४३०
परिस्तोमैः कुथाभिश्च परिघैरङ्कुशैस्तथा । शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च तूणैः शूलैः परश्वधैः ।
प्रासैश्च तोमरैश्चैव कुन्तैर्यष्टिभिरेव च । शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैः परशुभिस्तथा ।
मुषलैर्मुद्गरैश्चैव गदाभिः कुणपैस्तथा । सुवर्णविकृताभिश्च कशाभिर्भरतर्षभ ।
घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां भाण्डैश्च विविधैरपि । स्रग्भिश्च नानाभरणैर्वस्त्रैश्चैव महाधनैः ।
अपविद्धैर्व्वभौ भूमिर्ग्रहैर्द्यौरिव शारदी । पृथिव्यां पृथिवीहेतोः पृथिवीपतयो हताः ।
पृथिवीमुपगुह्याङ्गैः सुप्ताः कान्तामिव प्रियां । इमांश्च गिरिकूटाभान्नागानैरावतोपमान् ।
चरन्तः शोणितं भूरि शस्त्रच्छेददरीमुखैः । दरीमुखैरिव गिरीन् गैरिकाम्बुपरिस्रवान् ।
तांश्च बाणाहतान् वीर पश्य निष्टनतः क्षितौ । हयांश्च पतितान् पश्य स्वर्णभाण्डविभूषितान् ।
गन्धर्व्वनगराकारान्रथांश्च निहतेश्वरान् । छिन्नध्वजपताकाचान् विचक्रान् हतसारथीन् ।
निकृत्तकूवरयुगान भग्नेषावन्धुरान् प्रभो । पश्य पार्थ हतान् भूमौ विमानोपमदर्शनान् । १४४०
पत्तींश्च निहतान् वीर शतशोऽथ सहस्रशः । धनुर्भृतश्चर्म्मभृतः शयानान् रुधिरोक्षितान् ।
महीमालिङ्ग्य सर्व्वाङ्गैः पांशुध्वस्तशिरोरुहान् । पश्य योधान्महाबाहो त्वच्छरैर्भिन्नविग्रहान् ।
निपातितद्विपरथवाजिसङ्कुलमसृग्वसापिशितसमृद्धकर्द्दमं । निशाचरश्वृवृककपिशाचमोदनं महीतलं नरवर पश्य दुर्दृशं ।
इदं महत्त्वय्युपपद्यते प्रभो रणाजिरे कर्म्मयशोऽभिवर्द्धनं । शतक्रतौ चापि च देवसत्तमे महाहवे जघ्नुषि दैत्यदानवान् ।
सन्दर्शयन्नेव किरीटिनेऽरिहा जनार्द्दनस्तामरिभूमिमञ्जसा । अजातशत्रुं समुपेत्य पाण्डवं निवेदयामास हतं जयद्रथं ।१४४५
चामरव्यजनैश्चक्रैर्ध्वजैश्चाश्वरथद्विपैः । विविधैश्च परिस्तोमैरश्वानाञ्च प्रकर्षणैः ।
कुथाभिश्च विचित्राभिर्व्वरूथैश्च महाधनैः । संस्तीर्णां वसुधां पश्य चित्रपट्टैरिवाचितां ।
नागेभ्यः पतितानन्यान् कल्पितेभ्यो द्विपैः सह । सिंहान् वज्रप्रणुन्नेभ्यो गिर्य्यग्रेभ्य इव च्युतान् ।
संस्यूतान् वाजिभिः सार्द्धं धनुर्भिश्च तथापरान् । पदातीन् सादिसङ्घांश्च क्षतजौघपरिप्लुतान् ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं सन्दर्शयन्कृष्णो रणभूमिं किरीटिने । स्वैः समेतः समुदितैः पाञ्चजन्यं व्यनादयत् । १४५५
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि युद्धभूमिदर्शनेऽष्टचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४८ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो राजानमभ्येत्य धर्म्मपुत्त्रं युधिष्ठिरं । ववन्दे संप्रहृष्टात्मा हते पार्थेन सैन्धवे ।
दिष्ट्या वर्द्धसि राजेन्द्र हतशत्रुर्नरोत्तम । दिष्ट्या निस्तीर्णवांश्चैव प्रतिज्ञामनुजस्तव ।
सत्वेवमुक्तः कृष्णेन हृष्टः परपुरञ्जयः । ततो युधिष्ठिरो राजा रथादाप्लुत्य भारत ।

पर्य्यश्रुनयनो राजा ह्यानन्दाश्रुपरिप्लुतः । प्रमृज्य वदनं शुभ्रं पुण्डरीकसमप्रभं ।
अब्रवीद्वासुदेवञ्च पाण्डवञ्च धनञ्जयं । दिष्ट्या पश्यामि सङ्ग्रामे तीर्णभारौ महारथौ । ६७५५
दिष्ट्या च निहतः पापः सैन्धवः पुरुषाधमः । कृष्ण दिष्ट्या मम प्रीतिर्महती प्रतिपादिता ।
दिष्ट्या शत्रुगणाश्चैव निमग्नाः शोकसागरे । न तेषां दुष्कृतं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
सर्व्वलोकगुरुर्य्येषां त्वन्नाथो मधुसूदन । त्वत्प्रसादाद्धि गोविन्द वयं जेष्यामहे रिपून् ।
यथा पूर्व्वं प्रसादात्ते दानवान् पाकशासनः । पृथिव्या विजयो वाऽपि त्रैलोक्यविजयोऽपि च ।
ध्रुवो हि तेषां वार्ष्णेय येषां तुष्टोऽसि मानद । न तेषां विद्यते पापं सङ्ग्रामे वा पराजयः । ६७६०
त्रिदशेश्वरनाथस्त्वं येषां तुष्टोऽसि मानद । त्वत्प्रसादात् हृषीकेश शक्रः सुरगणेश्वरः ।
त्रैलोक्यविजयं श्रीमान् प्राप्तवान् रणमूर्द्धनि । तव चैव प्रसादेन त्रिदशास्त्रिदशेश्वर ।
अमरत्वं गताः कृष्ण लोकांश्चाप्नुवतेऽक्षयान् । त्वत्प्रसादसमुत्थेन विक्रमेणारिसूदन ।
सुरेशत्वं गतः शक्रो हत्वा दैत्यान् सहस्रशः । त्वत्प्रसादात् हृषीकेश जगत्स्थावरजङ्गमं ।
स्ववर्त्मनि स्थितं वीर जपहोमेषु वर्त्तते । एकार्णवमिदं पूर्व्वं सर्व्वमासीत्तमोमयं । ६७६५
त्वत्प्रसादान्महाबाहो जगत् प्राप्तं नरोत्तम । स्रष्टारं सर्व्वलोकानां परमात्मानमव्ययं ।
ये पश्यन्ति हृषीकेशं न ते मुह्यन्ति कर्हिचित् । पुराणं परमं देवं देवदेवं सनातनं ।
ये प्रपन्नाः सुरगुरुं न ते मुह्यन्ति कर्हिचित् । अनादिनिधनं देवं लोककर्त्तारमव्ययं ।
ये भक्तास्त्वां हृषीकेश दुर्गाण्यतितरन्ति ते । परं पुराणं पुरुषं पराणां परमञ्च यत् ।
प्रपद्यतस्तत्परमं परा भूतिर्व्विधीयते । गायन्ति चतुरो वेदा यश्च वेदेषु गीयते । ६७७०
तं प्रपद्य महात्मानं भूतिमग्र्यामनुत्तमां । परमेश परेशेश तिर्य्यगीश नरेश्वर ।
सर्व्वेश्वरेश्वरेशेश नमस्ते पुरुषोत्तम । त्वमीश ईश्वरेशान प्रभो वर्द्धस्व माधव ।
प्रभवाप्यय सर्व्वस्य सर्व्वात्मन् पृथुलोचन । धनञ्जयसखा यश्च धनञ्जयहितश्च यः ।
धनञ्जयस्य गोप्तारं प्रपद्य सुखमेधते । एवमुक्तौ महात्मानौ तदा केशवपाण्डवौ ।
तावब्रूतां तदा हृष्टौ राजानं पृथिवीपतिं । तव कोपाग्निना दग्धः पापो राजा जयद्रथः । ६७७५
उदीर्णञ्चापि सुमहद्धार्त्तराष्ट्रबलं प्रभो । हन्यन्ते निहताश्चैव विनङ्क्ष्यन्ति च भारत ।
तव क्रोधाद्धता ह्येते कौरवाः शत्रुसूदन । त्वां हि चक्षुर्हणं वीर कोपयित्वा सुयोधनः ।
समित्रबन्धुः समरे प्राणांस्त्यक्ष्यति दुर्म्मतिः । तव क्रोधहतः पूर्व्वं देवैरपि दुरासदः ।
शरतल्पगतः शेते भीष्मः कुरुपितामहः । दुर्लभो हि जयस्तेषां सङ्ग्रामे रिपुसूदन ।
याता मृत्युवशं ते च येषां द्वेष्टा च पाण्डव । राज्यं प्राणाः प्रियाः पुत्राः सौख्यानि विविधानि च । ६७८०
अचिरात्तस्य नश्यन्ति यस्य क्रुद्धः परन्तप । विनष्टान् कौरवानमन्ये सपुत्रपशुबान्धवान् ।
राजधर्म्मपरे नित्यं त्वयि क्रुद्धे परन्तप । ततो भीमो महाराज सात्यकिश्च महारथः ।
अभिवाद्य गुरुं श्रेष्ठं मार्गणैः क्षतविक्षतौ । स्थितावास्तां महेष्वासौ पाञ्चाल्यैः परिवारितौ ।

तौ दृष्ट्वा मुदितौ वीरौ प्राञ्जली समुपस्थितौ। अभ्यनन्दत कौन्तेयस्तावुभौ भीमसात्यकी।
दिष्ट्या पश्यामि वां शूरौ विमुक्तौ सैन्यसागरात्। द्रोणग्राहदुराधर्षात् हार्द्दिक्यमकरालयात्। ५४८५
दिष्ट्या नो निर्ज्जिताः सर्व्वे पृथिव्यां सर्व्वपार्थिवाः।
युवां विजयिनौ चापि दिष्ट्या पश्यामि संयुगे। दिष्ट्या द्रोणो जितः सङ्ख्ये हार्द्दिक्यश्च महारथः।
दिष्ट्या विकर्णिभिः कर्णो रणे नीतः पराजयं। विमुखश्च कृतः शल्यो युवाभ्यां पुरुषर्षभौ।
दिष्ट्या युवां कुशलिनौ सङ्ग्रामात् पुनरागतौ। पश्यामि रथिनां श्रेष्ठावुभौ युद्धविशारदौ।
मम वाक्यकरौ वीरौ मम गौरवयन्त्रितौ। सैन्यार्णवं समुत्तीर्णौ दिष्ट्या पश्यामि वामहं। ५४९०
समरश्लाघिनौ वीरौ सङ्ग्रामेष्वपलायिनौ। मम प्राणसमौ चैव दिष्ट्या पश्यामि वामहं।
इत्युक्त्वा पाण्डवो राजन् युयुधानवृकोदरौ। सस्वजे पुरुषव्याघ्रौ हर्षाद्वाष्पं मुमोच ह।
ततः प्रमुदितं सर्व्वं बलमासीद्विशाम्पते। पाण्डवानां रणे हृष्टं युद्धाय च मनो दधे।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि युधिष्ठिरहर्षे एकोनपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः॥ १४९॥
॥ सञ्जय उवाच॥ सैन्धवे निहते राजन् पुत्रस्तव सुयोधनः। अश्रुक्लिन्नमुखो दीनो निरुत्साहो द्विषज्जये।
दुर्म्मना निःश्वसन्दुष्टो भग्नदंष्ट्र इवोरगः। आगस्कृत् सर्व्वलोकस्य पुत्रस्तेऽर्त्तिं परामगात्। ५४९५
दृष्ट्वा तत् कदनं घोरं स्वबलस्य कृतं महत्। जिष्णुना भीमसेनेन सात्वतेन च संयुगे।
स विवर्णः कृशो दीनो वाष्पविप्लुतलोचनः। अमन्यतार्ज्जुनसमो न योद्धा भुवि विद्यते।
न द्रोणो न च राधेयो नाश्वत्थामा कृपो न च। क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं पर्य्याप्ता इति मारिष।
निर्ज्जित्य हि रणे पार्थः सर्व्वान्मम महारथान्। अवधीत् सैन्धवं सङ्ख्ये नैनं कश्चिदवारयत्।
सर्व्वथा हतमेवेदं पाण्डवैर्म्मे महद्बलं। न ह्यस्य विद्यते त्राता साक्षादपि पुरन्दरः। ५५००
यमुपाश्रित्य सङ्ग्रामे कृतः शस्त्रसमुद्यमः। स कर्णो निर्ज्जितः सङ्ख्ये हतश्चैव जयद्रथः।
यस्य वीर्य्यं समाश्रित्य शमं याचन्तमच्युतं। तृणवत्तमहं मन्ये स कर्णो निर्ज्जितो युधि।
एवं क्लान्तमना राजन्नुपायात् द्रोणमीक्षितुं। आगस्कृत्सर्व्वलोकस्य पुत्रस्ते भरतर्षभ।
ततस्तत्सर्व्वमाचख्यौ कुरूणां वैशसं महत्। परान्विजयतश्चापि धार्त्तराष्ट्रान्निमज्जतः।
॥ दुर्य्योधन उवाच॥ पश्य मूर्द्धाभिषिक्तानामाचार्य्य कदनं महत्। कृत्वा प्रमुखतो भीष्मं शूरं मम पितामहं। ५५०५
तं निहत्य प्रलुब्धोऽयं शिखण्डी पूर्णमानसः। पाञ्चालैः सहितः सर्व्वैः सेनाग्रमभिवर्त्तते।
अपरश्चापि दुर्द्धर्षः शिष्यस्ते सव्यसाचिना। अक्षौहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः।
अस्मद्विजयकामानां सुहृदामुपकारिणां। गन्तास्मि कथमानृण्यं गतानां यमसादनं।
ये मदर्थं परीप्सन्ते वसुधां वसुधाधिपाः। ते हित्वा वसुधैश्वर्य्यं वसुधामधिशेरते।
सोऽहं कापुरुषः कृत्वा मित्राणां क्षयमीदृशं। नाश्वमेधसहस्रेण पातुमात्मानमुत्सहे। ५५१०
मम लुब्धस्य पापस्य तथा धर्म्मापचायिनः। व्यायामेन जिगीषन्तः प्राप्ता वैवस्वतक्षयं।
कथं पतितवृत्तस्य पृथिवी सुहृदां द्रुहः। विवरं नाशकद्दातुं पृथिवी मम दुर्म्मतेः।

योऽयं रुधिरसिक्ताङ्गो राज्ञां मध्ये पितामहः । किम्प्रवक्ष्यति दुर्द्धर्षः समेत्य परलोकजित् ।
जलसन्धं महेष्वासं पश्य सात्यकिना हतं । मदर्थमुद्यतं शूरं प्राणांस्त्यक्त्वा महारथं ।
काम्बोजं निहतं दृष्ट्वा तथाऽलम्बुषमेव च । अन्यान् बहूंश्च सुहृदो जीवितार्थोऽद्य को मम । ६५१५
व्यायच्छन्तो हताः शूरा मदर्थे येऽपराङ्मुखाः । यतमानाः परं शक्त्या विजेतुमहितान्मम ।
तेषां गत्वाऽहमानृण्यमद्य शक्त्या परन्तप । तर्पयिष्यामि तानेव जलेन यमुनामनु ।
सत्यन्ते प्रतिजानामि सर्व्वशस्त्रभृताम्वर । इष्टापूर्त्तेन च शपे वीर्य्येण च सुतैरपि ।
निहत्य तान् रणे सर्व्वान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह । शान्तिं गन्तास्मि तेषां वा रणे गन्तास्मि लोकतां ।
सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभाः । हता मदर्थं सङ्ग्रामे युध्यमानाः किरीटिना । ६५२०
नहीदानीं सहाया मे परीप्सन्त्यनुपस्कृताः । श्रेयो हि पाण्डून्मन्यन्ते न तथास्मान्महाभुज ।
स्वयं हि मृत्युर्व्विहितः सत्यसन्धेन संयुगे । भवानुपेक्षां कुरुते शिष्यत्वादर्ज्जुनस्य तु ।
अतो हि निहताः सर्व्वे येऽस्मज्जयचिकीर्षवः । कर्णमेव तु पश्यामि सम्प्रत्यस्मज्जयैषिणं ।
यो हि मित्रमविज्ञाय याथातथ्येन मन्दधीः । मित्रार्थे योजयत्येनं तस्यार्थो ह्यवसीदति ।
तादृग्रूपं कृतमिदं मम वार्य्यं सुहृत्तमैः । मोहाल्लुब्धस्य पापस्य जिह्मस्य धनमीहतः । ६५२५
हतो जयद्रथो राजा सौमदत्तिश्च वीर्य्यवान् । अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ।
सोऽहमद्य गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभाः । हता मदर्थं सङ्ग्रामे युध्यमानाः किरीटिना ।
न हि मे जीवितेनार्थस्तानृते पुरुषर्षभान् । आचार्य्यः पाण्डुपुत्राणामनुजानातु नो भवान् ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि दुर्य्योधनानुतापे पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सिन्धुराजे हते तात समरे सव्यसाचिना । तथैव भूरिश्रवसि किमासीद्वो मनस्तदा ।
दुर्य्योधनेन च द्रोणस्तथोक्तः कुरुसंसदि । किमुक्तवान् परं तस्मै तन्ममाचक्ष्व सञ्जय । ६५३०
॥ सञ्जय उवाच ॥ निष्टानको महानासीत् सैन्यानां तव भारत । सैन्धवं निहतं दृष्ट्वा भूरिश्रवसमेव च ।
अवामन्यन्त ते सर्व्वे तव पुत्रस्य मन्त्रितं । येन मन्त्रेण निहताः शतशः पुरुषर्षभाः ।
द्रोणस्तु तद्वचः श्रुत्वा तव पुत्रस्य दुर्म्मनाः । ध्यात्वा मुहूर्त्तं राजेन्द्र भृशमार्त्तोऽभ्यभाषत ।
॥ द्रोण उवाच ॥ दुर्य्योधन किमेवं मां वाक्शरैरुपविध्यसि । अजय्यं हि तदा संख्ये ब्रुवाणं सव्यसाचिनं ।
एतेनैवार्ज्जुनं ज्ञातुमलं कौरव संयुगे । यच्छिखण्ड्यवधीद्भीष्मं पाल्यमानः किरीटिना । ६५३५
अवध्यं निहतं दृष्ट्वा संयुगे देवदानवैः । तदैवाज्ञासिषमहं नेयमस्तीति भारती ।
यः पुंसां त्रिषु लोकेषु सर्व्वशूरममंस्महि । तस्मिन्निपतिते शूरे किं शेषं पर्य्युपास्महे ।
यान् स्म तान् ग्लहते तात शकुनिः कुरुसंसदि । अक्षान् तेऽक्षा निशिता वाणास्ते शत्रुसाधनाः ।
तत्र ते घ्नन्ति नस्तात विशिखा जयनोदिताः । यांस्तदाख्यापमानस्त्वं विदुरेण न बुध्यसे ।
यास्ता विलपतश्चापि विदुरस्य महात्मनः । धीरस्य वाचो नाश्रौषीः क्षेमाय वदतः शुभाः । ६५४०
तदिदं वर्त्तते घोरमागतं वैशसं महत् । तस्यावमानाद्वाक्यस्य दुर्य्योधन कृते तव ।

योऽवमन्य वचः पथ्यं सुहृदामाप्तकारिणां । स्वमतं कुरुते मूढः स शोच्यो न चिरादिव ।
यच्च नः पश्यमानानां कृष्णामानाय्य यत्सभां । अनर्हन्तीं कुले जातां सर्व्वधर्म्मानुचारिणीं ।
तस्याधर्म्मस्य गान्धारे फलम्प्राप्तमिदं महत् । नो चेत्पापं परे लोके त्वमर्च्छेथास्ततोऽधिकं ।
यच्च त्वं पाण्डवान् द्यूते विषमेण विजित्य च । प्राव्राजयस्तदाऽरण्ये रौरवाजिनवाससः । ६५४५
पुत्त्राणामिव तेषां वै धर्म्ममाचरतां सदा । द्रुह्येत्को नु नरो लोके मदन्यो ब्राह्मणब्रुवः ।
पाण्डवानामयं कोपस्त्वया शकुनिना सह । आहृतो धृतराष्ट्रस्य सम्मते कुरुसंसदि ।
दुःशासनेन संयुक्तः कर्णेन परिवर्द्धितः । क्षत्तुर्व्वाक्यमनादृत्य त्वयाऽभ्यस्तः पुनः पुनः ।
यत्ताः सर्व्वे पराभूताः पर्य्यवारयतार्ज्जुनं । सिन्धुराजमपाश्रित्य स वो मध्ये कथं हतः ।
कथञ्च त्वयि कर्णे च कृपे शल्ये च जीवति । अश्वत्थाम्नि च कौरव्य निधनं सैन्धवो गतः । ६५५०
युध्यतः सर्व्वराजानस्तेजस्तिग्ममुपासते । सिन्धुराजं परित्रातुं स वो मध्ये कथं हतः ।
मय्येव हि विशेषेण तथा दुर्य्योधन त्वयि । आशंसत परित्राणमर्ज्जुनात् स महीपतिः ।
ततस्तस्मिन् परित्राणमलब्धवति फाल्गुनात् । न किञ्चिदपि पश्यामि जीवितस्यात्मनः ।
मज्जन्तमिव चात्मानं धृष्टद्युम्नस्य किल्विषे । पश्याम्यहत्वा पाञ्चालान् सह तेन शिखण्डिना ।
तस्मात् किमभितप्यन्तं वाक्शरैरुपकृन्तसि । अशक्तः सिन्धुराजस्य भूत्वा त्राणाय भारत । ६५५५
सौवर्णं सत्यसन्धस्य ध्वजमक्लिष्टकारिणः । अपश्यन् युधि भीष्मस्य कथमाशंससे जयं ।
मध्ये महारथानाञ्च यत्राहन्यत सैन्धवः । हतो भूरिश्रवाश्चैव किं शेषं तत्र मन्यसे ।
कृप एव च दुर्द्धर्षो यदि जीवति पार्थिव । यो नागात् सिन्धुराजस्य वर्त्म तं पूजयाम्यहं ।
यच्चापश्यं हतं भीष्मं पश्यतस्तेऽनुजस्य वै । दुःशासनस्य कौरव्य कुर्व्वाणं कर्म्म दुष्करं ।
अवध्यकल्पं सङ्ग्रामे देवैरपि सवासवैः । न ते वसुन्धराऽस्तीति तदाऽहं चिन्तये नृप । ६५६०
इमानि पाण्डवानाञ्च सृञ्जयानाञ्च भारत । अनीकान्याद्रवन्ते मां सहितान्यद्य मारिष ।
नाहत्वा सर्व्वपाञ्चालान् कवचस्य विमोचनं । कर्त्तास्मि समरे कर्म्म धार्त्तराष्ट्रहितं तव ।
राजन् ब्रूयाः सुतं मे त्वमश्वत्थामानमाहवे । न सोमकाः प्रमोक्तव्या जीवितं परिरक्षता ।
यच्च पित्रानुशिष्टोऽसि तद्वचः परिपालय । आनृशंस्ये दमे सत्ये आर्ज्जवे च स्थिरो भव ।
धर्म्मार्थकामकुशलो धर्म्मार्थावप्यपीडयन् । धर्म्मप्रधानकार्य्याणि कुर्य्या इति पुनः पुनः । ६५६५
दक्षिणाभिश्च सन्तर्प्या विप्राः पूज्याश्च सर्व्वशः । न चैषां विप्रियं कार्य्यं ते हि वह्निशिखोपमाः ।
एष त्वहमनीकानि प्रविशाम्यरिसूदन । रणाय महते युक्तस्त्वया वाक्शल्यपीडितः ।
त्वञ्च दुर्य्योधन बलं यदि शक्तोऽसि धारय । रात्रावपि हि योत्स्यन्ति संरब्धाः कुरुसृञ्जयाः ।
एवमुक्त्वा ततः प्रायात् द्रोणः पाण्डवसृञ्जयान् । मुष्णन् क्षत्रियतेजांसि नक्षत्राणामिवांशुमान् ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि द्रोणवाक्ये एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा द्रोणेनैव प्रचोदितः । अमर्षवशमापन्नो युद्धायैव मनो दधे । ६५७०

अब्रवीच्च तदा कर्णं पुत्रो दुर्य्योधनस्तव । पश्य कृष्णसहायेन पाण्डवेन किरीटिना ।
आचार्य्यविहितं व्यूहं भित्त्वा देवैः सुदुर्भिदं । तव व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
मिषतां योधमुख्यानां सैन्धवो विनिपातितः । पश्य राधेय राजानः पृथिव्यां प्रवरा युधि ।
पार्थेनैकेन निहताः सिंहेनेवेतरे मृगाः । मम व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
अल्पावशेषं सैन्यं मे कृतं शक्रात्मजेन हि । कथं नियच्छमानस्य द्रोणस्य युधि फाल्गुनः । ६५७५
प्रतिज्ञाया गतः पारं हत्वा सैन्धवमर्ज्जुनः । अनिच्छतः कथं वीर द्रोणस्य युधि पाण्डवः ।
भिन्द्यात्सुदुर्भिदं व्यूहं यतमानस्य संयुगे । प्रियो हि फाल्गुनोऽत्यर्थमाचार्य्यस्य महात्मनः ।
ततोऽस्य दत्तवान् द्वारमयुद्धेनैव संयुगे । अभयं सैन्धवस्यादौ दत्त्वा द्रोणः परन्तपः ।
प्रादात् किरीटिने द्वारं पश्य निर्गुणतां मम । यद्यदास्यदनुज्ञां वै पूर्व्वमेव गृहान् प्रति ।
सिन्धुराजस्य समरे नाभविष्यज्जनक्षयः । जयद्रथो जीवितार्थी गच्छमानो गृहान् प्रति । ६५८०
मयाऽनार्य्येण संरुद्धो द्रोणात्प्राप्याभयं रणे । अद्य मे भ्रातरः क्षीणाश्चित्रसेनादयो युधि ।
भीमसेनं समासाद्य पश्यतां नो दुरात्मनां ।
॥ कर्ण उवाच ॥ आचार्य्यं मा विगर्हस्व शक्त्या युध्यत्यसौ द्विजः । यथाबलं यथोत्साहं त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
यद्येनं समतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतवाहनः । नात्र सूक्ष्मोऽपि दोषः स्यादाचार्य्यस्य कथञ्चन ।
कृती दक्षो युवा शूरः कृतास्त्रो लघुविक्रमः । दिव्यास्त्रयुक्तमास्थाय रथं वानरलक्षणं । ६५८५
कृष्णेन च गृहीताश्वमभेद्यकवचावृतः । गाण्डीवमजरं दिव्यं धनुरादाय वीर्य्यवान् ।
प्रवर्षन्निशितान् वाणान् बाहुद्रविणदर्पितः । यदर्ज्जुनोऽभ्ययाद्द्रोणमुपपन्नं हि तस्य तत् ।
आचार्य्यः स्थविरो राजन् शीघ्रयाने तथाऽक्षमः । बाहुव्यायामचेष्टायामशक्तस्तु नराधिप ।
तेनैनमभ्यतिक्रान्तः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः । तस्माद्दोषं न पश्यामि द्रोणस्यानेन हेतुना ।
अजेयान् पाण्डवान्मन्ये द्रोणेनास्त्रविदा मृधे । तथा ह्येनमतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतवाहनः । ६५९०
दैवादिष्टोऽन्यथाभावो न मन्ये विद्यते क्वचित् । यतो नो युध्यमानानां परं शक्त्या सुयोधन ।
सैन्धवो निहतो युद्धे दैवमात्रं परं स्मृतं । परं यत्नं कुर्व्वताञ्च त्वया सार्द्धं रणाजिरे ।
हत्वाऽस्माकं पौरुषञ्च दैवं पश्चात् करोति नः । सततं चेष्टमानानां निकृत्या विक्रमेण च ।
दैवोपसृष्टः पुरुषो यत्कर्म्म कुरुते नृप । कृतं कृतं हि तत्तस्य दैवेन विनिपात्यते ।
यत् कर्त्तव्यं मनुष्येण व्यवसायवता सदा । तत् कार्य्यमविशङ्केन सिद्धिर्दैवे प्रतिष्ठिता । ६५९५
निकृत्या वञ्चिताः पार्था विषयोगैश्च भारत । दग्धा जतुगृहे चैव द्यूतेन च पराजिताः ।
राजनीतिं समाश्रित्य प्रहिताश्चैव काननं । यत्नेन च कृतं तत्तद्दैवेन विनिपातितं ।
युध्यस्व यत्नमास्थाय दैवं कृत्वा निरर्थकं । यततस्तव तेषाञ्च दैवं मार्गेण यास्यति ।
न तेषां मतिपूर्व्वं हि सुकृतं विद्यते क्वचित् । दुष्कृतं तव वा वीर बुद्ध्या हीनं कुरूद्वह ।
दैवं प्रमाणं सर्व्वस्य सुकृतस्येतरस्य वा । अनन्यकर्म्म दैवं हि जागर्त्ति स्वपतामपि । ६६००

बहूनि तव सैन्यानि योधाश्च बहवस्तव । न तथा पाण्डुपुत्राणामेवं युद्धमवर्त्तत ।
तैरल्पैरहवो यूयं वयं भीताः प्रहारिणः । शङ्के दैवस्य तत् कर्म्म पौरुषं येन नाशितं ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं सम्भाषमाणानां बहु तत्तज्जनाधिप । पाण्डवानामनीकानि समदृश्यन्त संयुगे ।
ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपं । तावकानां परैः सार्द्धं राजन् दुर्म्मन्त्रिते तव ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि पुनर्युद्धारम्भे द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तञ्च जयद्रथवधपर्व्व ॥

अथ घटोत्कचवधपर्व्व ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तद्दीर्णं गजानीकं बलं तव जनाधिप । पाण्डुसेनामतिक्रम्य योधयामास सर्व्वतः । ६८०८
पाञ्चालाः कौरवाश्चैव योधयन्तः परस्परं । यमराष्ट्राय महते परलोकाय दीक्षिताः ।
शूराः शूरैः समागम्य शरतोमरशक्तिभिः । विव्यधुः समरे तूर्णं निन्युश्चैव यमक्षयं ।
रथिनां रथिभिः सार्द्धं रुधिरस्रावदारुणं । प्रावर्त्तत महद्युद्धं निघ्नतामितरेतरं ।
वारणाश्च महाराज समासाद्य परस्परं । विषाणैर्दारयामासुः सुसंक्रुद्धमदोत्कटाः ।
हयारोहान् हयारोहाः प्रासशक्तिपरश्वधैः । बिभिदुस्तुमुले युद्धे प्रार्थयन्तो महद्यशः । ६८१०
पत्तयश्च महाबाहो शतशः शस्त्रपाणयः । अन्योऽन्यमभ्यधावन्त नित्यं यत्ताः परन्तप ।
गोत्राणां नामधेयानां कुलानाञ्चैव मारिष । श्रवणाद्धि विजानीमः पाञ्चालान् कुरुभिः सह ।
अन्योऽन्यं समरे योधाः शरशक्तिपरश्वधैः । प्रेषयन् परलोकाय विचरन्तो ह्यभीतवत् ।
शरा दशदिशो राजंस्तेषां मुक्ताः सहस्रशः । न भ्राजन्ते यथातत्त्वं भास्करेऽस्तं गतेऽपि च ।
तथा प्रयुध्यमानेषु पाण्डवेयेषु भारत । दुर्य्योधनो महाराज व्यवागाहत तद्बलं । ६८१५
सैन्धवस्य वधेनैव भृशं दुःखसमन्वितः । मर्त्तव्यमिति सञ्चिन्त्य प्राविशत्तद्द्विषां बलं ।
नादयन् रथघोषेण कम्पयन्निव मेदिनीं । अभ्यवर्त्तत पुत्रस्ते पाण्डवानामनीकिनीं ।
स सन्निपातस्तुमुलस्तस्य तेषाञ्च भारत । अभवत् सर्व्वसैन्यानामभास्करणो महान् ।
यथा मध्यन्दिने सूर्य्यं प्रतपन्तमिवांशुभिः । तथा तव सुतं मन्ये प्रतपन्तं शरार्च्चिभिः ।
नाशकुर्भ्रातरं युद्धे पाण्डवाः प्रतिवीक्षितुं । पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये । ६८२०
पर्य्यधावन्त पाञ्चाला बध्यमाना महात्मना । रुक्मपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैस्तव पुत्त्रेण धन्विना ।
अर्द्यमानाः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन् पाण्डुसैनिकाः । न तादृशं रणे कर्म्म कृतवन्तः स्म पाण्डवाः ।
यादृशं कृतवान्राजा पुत्त्रस्तव विशाम्पते । पुत्त्रेण तव सा सेना पाण्डवी मथिता रणे ।
नलिनी द्विरदेनेव समन्ताद्विप्रलोडिता । क्षीणतोयाऽनिलार्काभ्यां हतत्विडिव पद्मिनी ।
बभूव पाण्डवी सेना तव पुत्त्रस्य तेजसा । पाण्डुसेनां हतां दृष्ट्वा तव पुत्त्रेण भारत । ६८२५
भीमसेनपुरोगास्तु पाञ्चालाः समुपाद्रवन् । स भीमसेनं दशभिर्माद्रीपुत्त्रौ त्रिभिस्त्रिभिः ।

विराटद्रुपदौ षड्भिः शतेन च शिखण्डिनं । धृष्टद्युम्नञ्च सप्तत्या धर्म्मपुत्त्रञ्च सप्तभिः ।
केकेयांश्चैव चेदींश्च बहुभिर्निशितैः शरैः । सात्वतं पञ्चभिर्व्विद्ध्वा द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
घटोत्कचञ्च समरे विद्ध्वा सिंह इवानदत् । शतशश्चापरान् योधान् द्विपाश्वानां महारणे ।
शरीराणि चकर्त्तोग्रैः क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः । तस्य तान्निघ्नतः शत्रून् रुक्मपृष्ठं महद्धनुः । ६६३०
भल्लाभ्यां पाण्डवो ज्येष्ठस्त्रिधा चिच्छेद मारिष । विव्याध चैनं दशभिः सम्यगस्तैः शितैः शरैः ।
मर्म्म भित्त्वा तु ते सर्व्वे संलग्नाः क्षितिमाविशन् । ततः परिवृता योधाः परिवव्रुर्युधिष्ठिरं ।
वृत्रहत्ये यथा देवाः परिवव्रुः पुरन्दरं । ततो युधिष्ठिरो राजा तव पुत्त्रस्य मारिष ।
शरं परमदुर्द्धर्षं प्रेषयामास संयुगे । स तेन भृशसंविद्धो निषसाद रथोत्तमे ।
ततः पाञ्चालसैन्यानां भृशमासीद्रवो महान् । हतो राजेति राजेन्द्र तत्र शब्दोऽभवन्महान् । ६६३५
बाणशब्दरवश्चोग्रः शुश्रुवे तत्र भारत । अथ द्रोणो द्रुतं तत्र प्रत्यदृश्यत संयुगे ।
हृष्टो दुर्य्योधनश्चापि दृढमादाय कार्म्मुकं । तिष्ठ तिष्ठेति राजानं ब्रुवन् पाण्डवमभ्ययात् ।
प्रत्युद्ययुस्तं त्वरिताः पाञ्चाला राजगृद्धिनः । तान् द्रोणः प्रतिजग्राह परीप्सन् कुरुसत्तमं ।
चण्डवाताहतान्मेघान् निघ्नन् रश्मिमुचो यथा । ततो राजन्महानासीत् सङ्ग्रामो भूमिवर्द्धनः ।
तावकानां परेषाञ्च समेतानां युयुत्सया । ६६४०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि दुर्य्योधनपराभवे त्रयःपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यत्तदा प्राविशत् पाण्डूनाचार्य्यः कुपितो बली । उक्त्वा दुर्य्योधनं सम्यक् मम शास्त्रातिगं सुतं ।
प्रविश्य विचरन्तञ्च रथे शूरमवस्थितं । कथं द्रोणं महेष्वासं पाण्डवाः समवारयन् ।
केऽरक्षन् दक्षिणञ्चक्रमाचार्य्यस्य महाहवे । के च वाममरक्षन्त निघ्नतः शात्रवान् दृढं ।
के वास्य पृष्ठतो गत्वा वीरा वीरस्य योधिनः । के पुरस्तादवर्त्तन्त रथिनस्तस्य शत्रवः ।
मन्ये तानस्पृशच्छीतमतिवेलमनार्त्तवं । मन्ये ते समवेपन्त गावो वै शिशिरे यथा । ६६४५
यत् प्राविशन्महेष्वासः पाञ्चालानपराजितः । नृत्यन् स रथमार्गेषु सर्व्वशस्त्रभृताम्वरः ।
निर्द्दहन् सर्व्वसैन्यानि पाञ्चालानां रथर्षभः । धूमकेतुरिव क्रुद्धः कथं मृत्युमुपेयिवान् ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ सायाह्ने सैन्धवं हत्वा राज्ञा पार्थः समेत्य च । सात्यकिश्च महेष्वासो द्रोणमेवाभ्यधावतां ।
ततो युधिष्ठिरस्तूर्णं भीमसेनश्च पाण्डवः । पृथक्चमूभ्यां संसक्तौ द्रोणमेवाभ्यधावतां ।
तथैव नकुलो धीमान् सहदेवश्च दुर्जयः । धृष्टद्युम्नः शतानीको विराटश्च सकेकयः । ६६५०
मत्स्याः शाल्वाः ससेनाश्च द्रोणमेव ययुर्युधि । द्रुपदश्च तथा राजा पाञ्चालैरभिरक्षितः ।
धृष्टद्युम्नपिता राजन् द्रोणमेवाभ्यवर्त्तत । द्रौपदेया महेष्वासा राक्षसश्च घटोत्कचः ।
ससेनास्तेऽभ्यवर्त्तन्त द्रोणमेव महाद्युतिं । प्रभद्रकाश्च पाञ्चालाः षट्सहस्राः प्रहारिणः ।
द्रोणमेवाभ्यवर्त्तन्त पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । तथेतरे नरव्याघ्राः पाण्डवानां महारथाः ।
सहिताः सम्यवर्त्तन्त द्रोणमेव नरर्षभ । तेषु शूरेषु युद्धाय गतेषु भरतर्षभ । ६६५५

बभूव रजनी घोरा भीरूणां भयवर्द्धिनी । योधानामपि सा घोरा राजन्नन्तकगामिनी ।
कुञ्जराश्व मनुष्याणां प्राणान्तकरणी तदा । तस्यां रजन्यां घोरायां नन्दन्त्यः सर्व्वतः शिवाः ।
न्यवेदयन् भयं घोरं सज्वालकवलैर्मुखैः । उलूकश्चाप्यदृश्यन्त शंसन्तो विपुलं भयं ।
विशेषतः कौरवाणां ध्वजिन्यामतिदारुणाः । ततः सैन्येषु राजेन्द्र शब्दः समभवन्महान् ।
भेरीशब्देन महता मृदङ्गानां स्वनेन च । गजानां गर्जितैश्चापि तुरङ्गाणाञ्च हेषितैः । १९१०
खुरशब्दनिनादैश्च तुमलं सर्व्वतोऽभवत् । ततः समभवद्युद्धं सन्ध्यायामतिदारुणं ।
द्रोणस्य च महाराज सृञ्जयानाञ्च सर्व्वशः । तमसा चावृते लोके न प्राज्ञायत किञ्चन ।
सैन्येन रजसा चैव समन्तादुच्छ्रितेन च । नरस्याश्वस्य नागस्य समसज्जत शोणितं ।
न पश्याम रजो भौमं कश्मलेनाभिसंवृताः । रात्रौ वंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्व्वते ।
घोरश्चटचटाशब्दः शस्त्राणां पततामभूत् । मृदङ्गानकनिर्ह्रादैर्भल्लकीपटहैस्तथा । १९१५
चीत्कारैर्हेषिताकारैः सर्व्वमेवाकुलं विभो । नैव स्वे न परे राजन् प्राज्ञायन्त तमोवृते ।
उन्मत्तमिव तत्सर्व्वमभूत रजनीमुखे । भौमं रजोऽथ राजेन्द्र शोणितेन समुच्छ्रितं ।
शातकौम्भैश्च कवचैर्भूषणैश्च तमोऽभ्यगात् । ततः सा भारती सेना मणिहेमविभूषिता ।
द्यौरिवासीत् सनक्षत्रा रजन्यां भरतर्षभ । गोमायुबलसङ्घुष्टा शक्तिध्वजसमाकुला ।
दारुणाभिरुता घोरा क्ष्वेडितोत्क्रुष्टनादिता । ततोऽभवन्महाञ्छब्दस्तुमलो लोमहर्षणः । १९२०
समावृण्वन्दिशः सर्व्वा महेन्द्राशनिनिस्वनः । सा निशीथे महाराज सेनाऽदृश्यत भारती ।
अङ्गदैः कुण्डलैर्निष्कैः शस्त्रैश्चैवावभासिता । तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभूषिताः ।
निशायां प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः । ऋष्टिशक्तिगदाखड्गमुषलप्रासपट्टिशाः ।
सम्पतन्तः स्म दृश्यन्ते भ्राजमाना इवाग्नयः । दुर्य्योधनपुरोवातां रथगुल्मवलाहकां ।
वादित्रघोषस्तनितां चापविद्युद्ध्वजैर्वृतां । द्रोणपाण्डवपर्ज्जन्यां खड्गशक्तिगदाशनीं । १९२५
शरधारास्त्रपवनां भृशं शीतोष्णसङ्कुलां । घोरां विस्मापनीमुग्रां जीवितच्छेदविप्लुतां ।
तां प्राविशन्नतिभयां सेनां युद्धचिकीर्षवः । तस्मिन्रात्रिमुखे घोरे महाशब्दनिनादिते ।
भीरूणां त्रासजनने शूराणां हर्षवर्द्धने । रात्रियुद्धे महाघोरे वर्त्तमाने सुदारुणे ।
द्रोणमभ्यद्रवन् क्रुद्धाः सहिताः पाण्डुसृञ्जयाः । ये ये प्रमुखतो राजन्नावर्त्तन्त महात्मनः ।
तान् सर्व्वान् विमुखांश्चक्रे कांश्चिन्निन्ये यमक्षयं । तानि नागसहस्राणि रथानामयुतानि च । १९३०
पदातिहयसङ्घानां प्रयुतान्यर्व्वुदानि च । द्रोणेनैकेन नाराचैर्निर्भिन्नानि निशामुखे ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि द्रोणयुद्धे चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन् प्रविष्टे दुर्द्धर्षे सृञ्जयानमितौजसि । अमृष्यमाणे संरब्धे का वोऽभूद्वै मतिस्तदा
दुर्य्योधनं तथा पुत्रमुक्त्वा शास्त्रातिगं मम । यत् प्राविशदमेयात्मा किं पार्थः प्रत्यपद्यत ।
निहते सैन्धवे वीरे भूरिश्रवसि चैव हि । यदभ्यगान्महातेजाः पाञ्चालानपराजितः ।

किममन्यत दुर्द्धर्षे प्रविष्टे शत्रुतापने । दुर्य्योधनस्तु किं कार्य्यं प्राप्तकालममन्यत । ६९८५

के च तं वरदं वीरमन्वयुर्द्विजसत्तमं । के चास्य पृष्ठतः सूत वीराः शूरस्य युध्यतः ।

के पुरस्तादयुध्यन्त निघ्नतः शात्रवान् रणे । मन्येऽहं पाण्डवान् सर्व्वान् भारद्वाजशरार्द्दितान् ।

शिशिरे कम्पमाना वै कृशा गाव इव प्रभो । प्रविश्य स महेष्वासः पञ्चालानरिमर्द्दनः ।

कथं नु पुरुषव्याघ्रः पञ्चत्वमुपजग्मिवान् ।

सर्व्वेषु सैन्येषु च संहितेषु रात्रौ समेतेषु महारथेषु । संलोड्यमानेषु पृथग्विधेषु के वस्तदानीं मतिमन्त आसन् । ६९९०

हतांश्चैव विषक्तांश्च पराभूतांश्च शंससि । रथिनो विरथांश्चैव कृतान् युद्धेषु मामकान् ।

तेषां संलोड्यमानानां पाण्डवैर्हतचेतसां । अन्धे तमसि मग्नानामभवत् का मतिस्तदा ।

प्रहृष्टांश्चाप्युदग्रांश्च पाण्डवेयान् ब्रवीषि मे । अप्रहृष्टान् विमनसो विवर्णांश्चैव मामकान् ।

कथमेषां ततः सूत पार्थानामपलायिनां । प्रकाशमभवद्रात्रौ कथं कुरुषु सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ रात्रियुद्धे तदा राजन् वर्त्तमाने सुदारुणे । द्रोणमभ्यद्रवन् सर्व्वे पाण्डवाः सह सोमकैः । ६९९५

ततो द्रोणः केकयांश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजान् । सम्प्रैषयत् प्रेतलोकं सर्व्वानिषुभिराशुगैः ।

ये ये प्रमुखतो राजन्नवर्त्तन्त महारथाः । तान् सर्व्वान् प्रेषयामास पितृलोकाय पार्थिवान् ।

प्रमथ्नन्तं तदा वीरं भारद्वाजं महारथं । अभ्यवर्त्तत संक्रुद्धः शिवी राजा प्रतापवान् ।

तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथं । विव्याध दशभिर्द्रोणः सर्व्वपारशवैः शरैः ।

तं शिविः प्रतिविव्याध त्रिंशद्भिः कङ्कपत्रकैः । सारथिञ्चास्य भल्लेन स्मयमानो न्यपातयत् । ७०००

तस्य द्रोणो हयान् हत्वा सारथिञ्च महात्मनः । अथास्य सशिरस्त्राणं शिरः कायादपाहरत् ।

ततोऽस्य सारथिं क्षिप्रमन्यं दुर्य्योधनोऽदिशत् । स तेन संगृहीताश्वः पुनरभ्यद्रवद्रिपून् ।

कलिङ्गानाञ्च सैन्येन कलिङ्गस्य सुतो रणे । पूर्व्वं पितृवधात् क्रुद्धो भीमसेनमुपाद्रवत् ।

स भीमं पञ्चभिर्व्विद्ध्वा पुनर्व्विव्याध सप्तभिः । विशोकं त्रिभिराजघ्ने ध्वजमेकेन पत्रिणा ।

कलिङ्गानान्तु तं शूरं क्रुद्धं क्रुद्धो वृकोदरः । रथाद्रथमभिद्रुत्य मुष्टिना निजघान ह । ७००५

तस्य मुष्टिहतस्याजौ पाण्डवेन बलीयसा । सर्व्वाण्यस्थीनि सहसा प्रापतन् वै पृथक् पृथक् ।

तं कर्णो भ्रातरश्चास्य नामृष्यन्त परन्तप । ते भीमसेनं नाराचैर्जघ्नुराशीविषोपमैः ।

ततः शत्रुरथं त्यक्त्वा भीमो ध्रुवरथं गतः । ध्रुवञ्चास्यन्तमनिशं मुष्टिना समपोथयत् ।

स तथा पाण्डुपुत्त्रेण बलिनाऽभिहतोऽपतत् । तं निहत्य महाराज भीमसेनो महाबलः ।

जयरातरथम्प्राप्य मुहुः सिंह इवानदत् । जयरातमथाक्षिप्य नदन् सव्येन पाणिना । ७०१०

तलेन नाशयामास कर्णस्यैवाग्रतः स्थितः । कर्णस्तु पाण्डवे शक्तिं काञ्चनीं समवासृजत् ।

ततस्तामेव जग्राह प्रहसन् पाण्डुनन्दनः । कर्णायैव च दुर्द्धर्षश्चिक्षेपाजौ वृकोदरः ।

तामापतन्तीं चिच्छेद शकुनिस्तैलपायिना । एतत् कृत्वा महत् कर्म्म रणेऽद्भुतपराक्रमः ।

पुनः स्वरथमास्थाय दुद्राव तव वाहिनीं । तमायान्तं जिघांसन्तं भीमं क्रुद्धमिवान्तकं ।

न्यवारयन्महाबाहुस्तव पुत्रो विशाम्पते । महता शरवर्षेण छादयन्तो महारथाः । १७११
दुर्म्मदस्य ततो भीमः प्रहसन्निव संयुगे । सारथिञ्च हयांश्चैव शरैर्निन्ये यमक्षयं ।
दुर्म्मदस्तु ततो यानं दुष्कर्णस्यावचक्रमे । तावेकरथमारूढौ भ्रातरौ परतापनौ ।
सङ्ग्रामशिरसो मध्ये भीमं द्वावप्यधावतां । यथाम्बुपतिमित्रौ हि तारकं दैत्यसत्तमं ।
ततस्तु दुर्म्मदश्चैव दुष्कर्णश्च तवात्मजौ । रथमेकं समारुह्य भीमं वाणैरविध्यतां ।
ततः कर्णस्य मिषतो द्रौणेर्दुर्य्योधनस्य च । कृपस्य सोमदत्तस्य वाह्लीकस्य च पाण्डवः । १७२०
दुर्म्मदस्य च वीरस्य दुष्कर्णस्य च तं रथं । पादप्रहारेण धरां प्रावेशयदरिन्दमः ।
ततः सुतौ तौ वलिनौ शूरौ दुष्कर्णदुर्म्मदौ । मुष्टिनाहत्य संक्रुद्धो ममर्द च ननर्द च ।
ततो हाहाकृते सैन्ये दृष्ट्वा भीमं नृपाब्रुवन् । रुद्रोऽयं भीमरूपेण धार्त्तराष्ट्रेषु गृध्यति ।
एवमुक्त्वा पलायन्त सर्व्वे भारत पार्थिवाः । विसंज्ञा वाहयन् वाहान्न च द्वौ सह धावतः ।
ततो बले भृशलुलिते निशामुखे सुपूजितो नृपवृषभैर्वृकोदरः । महाबलः कमलविबुद्धलोचनो युधिष्ठिरं नृपतिमपूजयद्बली । १७२५
ततो यमौ द्रुपदविराटकैकया युधिष्ठिरश्चापि परां मुदं ययुः । वृकोदरं भृशमपूजयंश्च ते यथाऽन्धके प्रतिनिहते हरं सुराः ।
ततः सुतास्ते वरुणात्मजोपमा रुषान्विताः सहगुरुणा महात्मना । वृकोदरं सरथपदातिकुञ्जरा युयुत्सवो भृशमभिपर्य्यवारयन् ।
ततोऽभवत्तिमिरघनैरिवावृते महाभये भयदमतीव दारुणं । निशामुखे वृकबलगृध्रमोदने महात्मनां नृपवर युद्धमुत्तमं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि भीमपराक्रमे पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रायोपविष्टे तु हते पुत्रे सात्यकिना ततः । सोमदत्तो भृशं क्रुद्धः सात्यकिं वाक्यमब्रवीत् ।
क्षत्रधर्म्मः पुरा दृष्टो यस्तु देवैर्महात्मभिः । तत्त्वं सात्वत सन्त्यज्य दस्युधर्म्मे रतः कथं । १७१०
पराङ्मुखाय दीनाय न्यस्तशस्त्राय याचते । क्षत्रधर्म्मरतः प्राज्ञः कथं नु प्रहरेद्रणे ।
द्वावेव किल वृष्णीनां तत्र मुख्यौ महारथौ । प्रद्युम्नश्च महातेजास्त्वञ्चैव युधि सात्वत ।
कथं प्रायोपविष्टाय पार्थेन छिन्नबाहवे । नृशंसम्पतनीयञ्च तादृशं कृतवानसि ।
कर्म्मणस्तस्य दुर्वृत्त फलं प्राप्नुहि संयुगे । अद्य छेत्स्यामि ते मूढ शिरो विक्रम्य पत्त्रिणा ।
शपे सात्वत पुत्राभ्यामिष्टेन सुकृतेन च । अनतीतामिमां रात्रिं यदि त्वां वीरमानिनं । १७१५
अरक्ष्यमाणं पार्थेन जिष्णुना ससुतानुजं । न हन्यां नरके घोरे पतेयं वृष्णिपांसन ।
एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धः सोमदत्तो महाबलः । दध्मौ शङ्खञ्च तारेण सिंहनादं ननाद च ।
ततः कमलपत्राक्षः सिंहदंष्ट्रो महाबलः । सात्यकिर्भृशसंक्रुद्धः सोमदत्तमथाब्रवीत् ।
कौरवेय ममे त्रासः कथञ्चिदपि विद्यते । त्वया सार्द्धमथान्यैश्च युध्यतो हृदि कश्चन ।

यदि सर्व्वेण सैन्येन गुप्तो मां योधयिष्यसि । तथापि न व्यथा काचित्त्वयि स्यान्मम कौरव । ६०४०
युद्धसारेण वाक्येन सतामसम्मतेन च । नाहं भीषयितुं शक्यः क्षत्रवृत्ते स्थितस्त्वया ।
यदि तेऽस्ति युयुत्साऽद्य मया सह नराधिप । निर्द्दयैर्निशितैर्बाणैः प्रहर प्रहरामि ते ।
हतो भूरिश्रवा राजंस्तव पुत्त्रो महारथः । शलश्चैव तदा वीर वृषसेनश्च कर्षितः ।
त्वाञ्चाप्यद्य वधिष्यामि सपुत्त्रं सहबान्धवं । तिष्ठेदानीं रणे यत्तः कौरवोऽसि महाबलः ।
यस्मिन् दानं दमः शौचमहिंसा ह्रीर्धृतिः क्षमा । अनपायानि सर्व्वाणि नित्यं राज्ञि युधिष्ठिरे । ६०४५
मृदङ्गकेतोस्तस्य त्वं तेजसा निहतः पुरा । सकर्णसौबलः सङ्ख्ये विनाशमुपयास्यसि ।
शपेऽहं कृष्णचरणैरिष्टापूर्त्तेन चैव हि । यदि त्वां ससुतं पापं न हन्यां युधि रोषितः ।
अपयास्यसि चेत्त्यक्त्वा ततो मुक्तो भविष्यसि । एवमाभाष्य चान्योऽन्यं क्रोधसंरक्तलोचनौ ।
प्रवृत्तौ शरसम्पातं कर्त्तुं पुरुषसत्तमौ । ततो रथसहस्रेण हयनागायुतेन च ।
दुर्य्योधनः सोमदत्तं परिवार्य्य व्यवस्थितः । शकुनिश्च सुसंक्रुद्धः सर्व्वशस्त्रपरिग्रहः । ६०५०
पुत्त्रपौत्त्रैः परिवृतो भ्रातृभिश्चेन्द्रविक्रमैः । श्यालस्तव महाराज वज्रसंहननो युवा ।
साग्रं शतसहस्रन्तु हयानां तस्य धीमतः । सोमदत्तं महेष्वासं समन्तात् पर्य्यवारयत् ।
रक्ष्यमाणश्च बलिभिश्छादयामास सात्यकिं । तं छाद्यमानं विशिखैर्दृष्ट्वा सन्नतपर्व्वभिः ।
धृष्टद्युम्नोऽभ्ययात् क्रुद्धः प्रगृह्य महतीं चमूं । चण्डवाताभिसृष्टानामुदधीनामिव स्वनः ।
आसीद्राजन् बलौघानामन्योऽन्यमभिनिघ्नतां । विव्याध सोमदत्तस्तु सात्वतं नवभिः शरैः । ६०५५
सात्यकिर्नवभिश्चैनमवधीत् कुरुपुङ्गवं । सोऽतिविद्धो बलवता समरे दृढधन्विना ।
रथोपस्थं समासाद्य मुमोह गतचेतनः । तं विमूढं समालक्ष्य सारथिस्त्वरयाऽन्वितः ।
अपोवाह रणाद्वीरं सोमदत्तं महारथं । तं विसंज्ञं समालक्ष्य युयुधानशरार्द्दितं ।
अभ्यधावत्ततो द्रोणो यदुवीरजिघांसया । तमायान्तमभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
परिवव्रुर्म्महात्मानं परीप्सन्तो यदूद्वहं । ततः प्रववृते युद्धं द्रोणस्य सह पाण्डवैः । ६०६०
बलेरिव सुरैः पूर्व्वं त्रैलोक्यजयकाङ्क्षया । ततः सायकजालेन पाण्डवानीकमावृणोत् ।
भारद्वाजो महातेजा विव्याध च युधिष्ठिरं । सात्यकिं दशभिर्बाणैर्विंशत्या पार्षतं शरैः ।
भीमसेनञ्च नवभिर्नकुलं पञ्चभिस्तथा । सहदेवं तथाऽष्टाभिः शतेन च शिखण्डिनं ।
द्रौपदेयान्महाबाहुः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । विराटं मत्स्यमष्टाभिर्द्रुपदं दशभिः शरैः ।
युधामन्युं त्रिभिः षड्भिरुत्तमौजसमाहवे । अन्यांश्च सैनिकान्विद्ध्वा युधिष्ठिरमुपाद्रवत् । ६०६५
ते वध्यमाना द्रोणेन पाण्डुपुत्त्रस्य सैनिकाः । प्राद्रवन् वै भयाद्राजन् सार्त्तनादा दिशो दश ।
काल्यमानन्तु तत्सैन्यं दृष्ट्वा द्रोणेन फाल्गुनः । किञ्चिदागतसंरम्भो गुरुं पार्थोऽभ्ययाद्द्रुतं ।
दृष्ट्वा द्रोणस्तु बीभत्सुमभिधावन्तमाहवे । सन्न्यवर्त्तत तत्सैन्यं पुनर्य्युधिष्ठिरं नृप ।
ततो युद्धमभूद्भूयो भारद्वाजस्य पाण्डवैः । द्रोणस्तव सुतैराजन् सर्व्वतः परिवारितः ।

व्यधमत् पाण्डुसैन्यानि तूलराशिमिवानलः । तं ज्वलन्तमिवादित्यं दीप्तानलसमद्युतिं । १०७०
राजन्निघ्नमत्यन्तं दृष्ट्वा द्रोणशरार्च्चिषं । मण्डलीकृतधन्वानं तपन्तमिव भास्करं ।
दहन्तमहितान् सैन्ये नैनं कश्चिदवारयत् । यो यो हि प्रमुखे तस्य तस्थौ द्रोणस्य पूरुषः ।
तस्य तस्य शिरश्छित्वा ययौ द्रोणशरः क्षितिं । एवं सा पाण्डवी सेना बध्यमाना महात्मना ।
प्रदुद्राव पुनर्भीता पश्यतः सव्यसाचिनः । सम्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा द्रोणेन निशि भारत ।
गोविन्दमब्रवीज्जिष्णुर्गच्छ द्रोणरथम्प्रति । ततो रजतगोक्षीरकुन्देन्दुसदृशप्रभान् । १०७५
चोदयामास दाशार्हो हयान् द्रोणरथम्प्रति । भीमसेनोऽपि तं दृष्ट्वा यान्तं द्रोणाय फाल्गुनं ।
स्वसारथिमुवाचेदं द्रोणानीकाय मां वह । सोऽपि तस्य वचः श्रुत्वा विशोकोऽवाहयद्धयान् ।
पृष्ठतः सत्यसन्धस्य जिष्णोर्भरतसत्तम । तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ यत्तौ द्रोणानीकमभिद्रुतौ ।
पाञ्चालाः सृञ्जया मत्स्याश्चेदिकारूषकोशलाः । अन्वगच्छन्महाराज कैकयाश्च महारथाः ।
ततो राजन्नभूद्घोरः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः । बीभत्सुर्दक्षिणं पार्श्वमुत्तरञ्च वृकोदरः । १०८०
महद्भ्यां रथवृन्दाभ्यां बलं जगृहतुस्तव । तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ भीमसेनधनञ्जयौ ।
धृष्टद्युम्नोऽभ्ययाद्राजन् सात्यकिश्च महाबलः । चण्डवाताभिपन्नानामुदधीनामिव स्वनः ।
आसीद्राजन् बलौघानां तदाऽन्योऽन्यमभिघ्नतां । सौमदत्तिवधात् क्रुद्धो दृष्ट्वा सात्यकिमाहवे ।
द्रौणिरभ्यद्रवत् क्रुद्धः मास्वनं रणमूर्द्धनि । तमापतन्तं समरे शैनेयस्य रथम्प्रति ।
प्रत्युद्ययौ महद्रंष्ट्रा भैमसेनिर्महाबलः । कार्ष्णायसं महाघोरमृक्षचर्म्मावृतं महत् । १०८५
महान्तं रथमास्थाय त्रिंशन्नल्वान्तरान्तरं । विचित्रयन्त्रसन्नाहं महामेघौघनिस्वनं ।
युक्तं गजनिभैर्वाहैर्न हयैर्नापि वारणैः । विक्षिप्तपक्षचरणविवृताक्षेण कूजता ।
ध्वजेनोच्छ्रितदण्डेन गृध्रराजेन राजता । लोहितार्द्रपताकञ्च अन्त्रमालाविभूषितं ।
अष्टचक्रसमायुक्तमास्थाय विपुलं रथं । शूलमुद्गरधारिण्या शैलपादपहस्तया ।
रक्षसां घोररूपाणामक्षौहिण्या समावृतः । तमुद्यतमहाचापं निशाम्य व्यथिता नृपाः । १०९०
युगान्तकालसमये दण्डहस्तमिवान्तकं । ततस्तं गिरिशृङ्गाभं भीमरूपं भयावहं ।
दंष्ट्राकरालोग्रमुखं शङ्कुकर्णं महाहनुं । ऊर्द्धकेशं विरूपाक्षं दीप्तास्यं निम्नोदरं ।
महाश्वभ्रगलद्वारं किरीटच्छन्नमूर्द्धजं । त्रासनं सर्व्वभूतानां व्यात्ताननमिवान्तकं ।
वीक्ष्य दीप्तमिवायान्तं रिपुविक्षोभकारकं । तमुद्यतमहाचापं राक्षसेन्द्रं घटोत्कचं ।
भयार्द्दिता प्रचुक्षोभ तव पुत्त्रस्य वाहिनी । वायुना क्षोभितावर्त्ता गङ्गेवोर्द्धतरङ्गिणी । १०९५
घटोत्कचप्रमुक्तेन सिंहनादेन भीषिताः । प्रसुस्रुवुर्गजा मूत्रं विव्यथुश्च नृपा भृशं ।
ततोऽश्मवृष्टिरत्यर्थमासीत्तत्र समन्ततः । सन्ध्याकालाधिकबलैर्व्विमुक्ता राक्षसैः चितैः ।
आयसानि च चक्राणि भुशुण्ड्यः शक्तितोमराः । पतन्त्यविरताः शूलाः शतघ्न्यः पट्टिशास्तथा ।
तदुग्रमतिरौद्रञ्च दृष्ट्वा युद्धं नराधिपाः । तनयास्तव कर्णश्च व्यथिताः सम्प्रदुद्रुवुः ।

तत्रैकोऽस्त्रबलश्लाघी द्रौणिर्मानी न विव्यथे । व्यहनच्च तदा मायां घटोत्कचविनिर्म्मितां । ६८००
विहतायान्तु मायायाममर्षी स घटोत्कचः । विससर्ज्ज शरान् घोरांस्तेऽश्वत्थामानमाविशन् ।
भुजगा इव वेगेन वल्मीकं क्रोधमूर्च्छिताः । ते शरा रुधिराभ्यक्ता भित्त्वा शारद्वतीसुतं ।
विविशुर्धरणीं शीघ्रं वल्मीकमिव पन्नगाः । अश्वत्थामा तु संक्रुद्धो लघुहस्तः प्रतापवान् ।
घटोत्कचमतिक्रुद्धो बिभेद दशभिः शरैः । घटोत्कचोऽतिविद्धस्तु द्रोणपुत्रेण मर्म्मसु ।
चक्रं शतसहस्रारमगृह्णाद्व्यथितो भृशं । क्षुरान्तं बालसूर्य्याभं मणिवज्रविभूषितं । ६८०५
अश्वत्थाम्नि स चिक्षेप भैमसेनिर्जिघांसया । वेगेन महता गच्छद्विक्षिप्तं द्रौणिना शरैः ।
अभाग्यस्येव सङ्कल्पस्तन्मोघमपतद्भुवि । घटोत्कचस्ततस्तूर्णं दृष्ट्वा चक्रं निपातितं ।
द्रौणिं प्राच्छादयद्बाणैः स्वर्भानुरिव भास्करं । घटोत्कचसुतः श्रीमान् भिन्नाञ्जनचयोपमः ।
रुरोध द्रौणिमायान्तं प्रभञ्जनमिवाद्रिराट् । पौत्रेण भीमसेनस्य शरैः साञ्जनपर्व्वणा ।
बभौ मेघेन धाराभिर्गिरिर्मेरुरिवार्द्दितः । अश्वत्थामा तु संक्रुद्धो रुद्रोपेन्द्रेन्द्रविक्रमः । ६८१०
ध्वजमेकेन बाणेन चिच्छेदाञ्जनपर्व्वणः । द्वाभ्यान्तु रथयन्तारौ त्रिभिश्चास्य त्रिवेणुकं ।
धनुरेकेन चिच्छेद चतुर्भिश्चतुरो हयान् । विरथस्योद्यतं हस्ताद्धेमबिन्दुभिराचितं ।
विशिखेन सुतीक्ष्णेन खड्गमस्य द्विधाऽकरोत् । गदा हेमाङ्गदा राजंस्तूर्णं हैडिम्बसूनुना ।
भ्राम्याक्षिप्ता शरैश्चापि द्रौणिनाभ्याहत्य पातिता । ततोऽन्तरीक्षमुत्पत्य कालमेघ इवोन्नदन् ।
ववर्षाञ्जनपर्व्वा स द्रुमवर्षं नभस्तलात् । ततो मायाधरं द्रौणिर्घटोत्कचसुतं दिवि । ६८१५
मार्गणैरभिविव्याध घनं सूर्य्य इवांशुभिः । सोऽवतीर्य्य पुनस्तस्थौ रथे हेमविभूषिते ।
महीगत इवात्युच्चः श्रीमानञ्जनपर्व्वतः । तमयस्मयवर्म्माणं द्रौणिर्भीमात्मजात्मजं ।
जघानाञ्जनपर्व्वाणं महेश्वर इवान्धकं । अथ दृष्ट्वा हतं पुत्रमश्वत्थाम्ना महाबलं ।
द्रौणेः सकाशमभ्येत्य रोषात् प्रज्वलिताङ्गदः । प्राह वाक्यमसंभ्रान्तो वीरं शारद्वतीसुतं ।
दहन्तं पाण्डवानीकं वनमग्निमिवोत्थितं । ६८२०
॥ घटोत्कच उवाच ॥ तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन् द्रोणपुत्र गमिष्यसि । त्वामद्य निहनिष्यामि क्रौञ्चमग्निसुतो यथा ।
॥ अश्वत्थामोवाच ॥ गच्छ वत्स सहान्यैस्त्वं युध्यस्वामरविक्रम । न तु पुत्रेण हैडिम्बे पिता न्याय्यः प्रबाधितुं ।
कामं खलु न मे रोषो हैडिम्बे विद्यते त्वयि । किन्तु रोषार्द्दितो जन्तुर्हन्यादात्मानमप्युत ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वैवं क्रोधताम्राक्षः पुत्रशोकसमन्वितः । अश्वत्थामानमायस्तो भैमसेनिरभाषत ।
किमहं कातरो द्रौणे पृथग्जन इवाहवे । यन्मां भीषयसे वाग्भिरसदेतद्वचस्तव । ६८२५
भीमात् खल्वहमुत्पन्नः कुरूणां विपुले कुले । पाण्डवानामहं पुत्रः समरेष्वनिवर्त्तिनां ।
रक्षसामधिराजोऽहं दशग्रीवसमो बले । तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन् द्रोणपुत्र गमिष्यसि ।
युद्धश्रद्धामहं तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे । इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो राक्षसः सुमहाबलः ।
द्रौणिमभ्यद्रवत् क्रुद्धो गजेन्द्रमिव केशरी । रथाक्षमात्रैरिषुभिरभ्यवर्षद्घटोत्कचः ।

रथिनामृषभं द्रौणिं धाराभिरिव तोयदः । शरवृष्टिं शरैर्द्रौणिरप्राप्तां तां व्यशातयत् । ६८३०
ततोऽन्तरीक्षे बाणानां सङ्ग्रामोऽन्य इवाभवत् । अथास्त्रसङ्घातकृतैर्विस्फुलिङ्गैस्तदा बभौ ।
विभावरीमुखे व्योम खद्योतैरिव चित्रितं । निशम्य निहतां मायां द्रौणिना रणमानिना ।
घटोत्कचस्तदा मायां ससर्ज्जान्तर्हितः पुनः । सोऽभवद्गिरिरत्युच्चः शिखरैस्तरुसङ्कटैः ।
शूलप्रासासिमुषलजलप्रस्रवणो महान् । तमञ्जनचयप्रख्यं द्रौणिर्दृष्ट्वा महीधरं ।
प्रपतद्भिश्च बहुभिः शस्त्रसङ्घैर्न चुक्षुभे । ततः स्मयन्निव द्रौणिर्वज्रमस्त्रमुदैरयत् । ६८३५
स तेनास्त्रेण शैलेन्द्रः क्षिप्तः क्षिप्रं व्यनश्यत । ततः स तोयदो भूत्वा नीलः सेन्द्रायुधो दिवि ।
अश्मवृष्टिभिरत्युग्रो द्रौणिं प्राच्छादयद्रणे । अथ सन्धाय वायव्यमस्त्रमस्त्रविदाम्बरः ।
व्यधमत् द्रोणतनयो नीलमेघं समुत्थितं । स मार्गणगणैर्द्रौणिर्दिशः प्रच्छाद्य सर्व्वशः ।
शतं रथसहस्राणां जघान द्विपदाम्बरः । स दृष्ट्वा पुनरायान्तं रथेनायतकार्मुकं ।
घटोत्कचमसम्भ्रान्तं राक्षसैर्बहुभिर्वृतं । सिंहशार्दूलसदृशैर्मत्तद्विरदविक्रमैः । ६८४०
गजस्थैश्च रथस्थैश्च वाजिपृष्ठगतैरपि । विकृतास्यशिरोग्रीवैर्हैडिम्बोऽनुचरैः सह ।
पौलस्त्यैर्यातुधानैश्च तामसैश्चेन्द्रविक्रमैः । नानाशस्त्रधरैर्वीरैर्नानाकवचभूषितैः ।
महाभयङ्करैः क्रुद्धैः संरम्भोद्वृत्तलोचनैः । उपस्थितैस्ततो युद्धे राक्षसैर्युद्धदुर्म्मदैः ।
विषण्णमभिसंप्रेक्ष्य पुत्त्रं ते द्रौणिरब्रवीत् । तिष्ठ दुर्य्योधनाद्य त्वं न कार्य्यः सम्भ्रमस्त्वया ।
सहैभिर्भ्रातृभिर्व्वीरैः पार्थिवैश्चेन्द्रविक्रमैः । निहनिष्याम्यमित्रांस्ते तव नास्ति पराजयः । ६८४५
सत्यं ते प्रतिजानामि पर्य्याश्वासय वाहिनीं ।
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ न त्वेतदद्भुतं मन्ये यत्ते महदिदं मनः । अस्मासु च परा भक्तिस्त्वयि गौतमिनन्दन ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ अश्वत्थामानमुक्त्वैवं ततः सौबलमब्रवीत् । वृतं शतसहस्रेण रथानां रणशोभिनां ।
षष्ट्या रथसहस्रैश्च प्रयाहि त्वं धनञ्जयं । कर्णश्च वृषसेनश्च कृपो नीलस्तथैव च ।
उदीच्याः कृतवर्म्मा च पुरुमित्रसुताः पुनः । दुःशासनो निकुम्भश्च कुण्डभेदी पराक्रमः । ६८५०
पुरञ्जयो दृढरथः पताकी हेमपुङ्खकः । शल्योऽरुणीन्द्रसेनश्च सञ्जयो विजयो जयः ।
कमलाक्षः परक्राथी जयधर्म्मा सुदर्शनः । एते त्वामनुयास्यन्ति पत्तीनामयुतानि षट् ।
जहि भीमं यमौ चैव धर्म्मराजञ्च मातुल । असुरानिव देवेन्द्रो जयाशा त्वयि मे स्थिता ।
दारितान् द्रौणिना बाणैर्भृशं विक्षतविग्रहान् । जहि मातुल कौन्तेयान् असुरानिव पावकिः ।
एवमुक्तो ययौ शीघ्रं पुत्त्रेण तव सौबलः । पिप्रीषुस्ते सुतान् राजन् दिधक्षुश्चैव पाण्डवान् । ६८५५
अथ प्रववृते युद्धं द्रौणिराक्षसयोर्मृधे । विभावर्य्यां सुतुमुलं शक्रप्रह्लादयोरिव ।
ततो घटोत्कचो बाणैर्दशभिर्गौतमीसुतं । जघानोरसि संक्रुद्धो विषाग्निप्रतिमैर्दृढैः ।
स तैरभ्याहतो गाढं शरैर्भीमसुतेरितैः । प्रचचाल रथोपस्थे वातोद्धूत इव द्रुमः ।
भूयश्चाञ्जलिकेनाथ मार्गणेन महाप्रभं । द्रौणिहस्तस्थितञ्चापं चिच्छेदाशु घटोत्कचः ।

ततोऽन्यद्द्रौणिरादाय धनुर्भारसहं दृढं । ववर्ष विशिखांस्तीक्ष्णान् वारिधारा इवाम्बुदः । ६८६०
ततः शारद्वतीपुत्त्रः प्रेषयामास भारत । सुवर्णपुङ्खाञ्छत्रुघ्नान् खचरान् खचरम्प्रति ।
तद्बाणैरर्द्दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसां । सिंहैरिव बभौ मत्तं गजानां सङ्कुलं कुलं ।
विधम्य राक्षसान् बाणैः साश्वसूतरथद्विपान् । ददाह भगवान् वह्निर्भूतानीव युगक्षये ।
स दग्ध्वाऽक्षौहिणीं बाणैर्नैर्ऋतीं रुरुचे भृशं । पुरेव त्रिपुरं दग्ध्वा दिवि देवो महेश्वरः ।
युगान्ते सर्व्वभूतानि दग्ध्वेव वसुरुल्बणः । रराज जयतां श्रेष्ठो द्रोणपुत्त्रस्तवाहितान् । ६८६५
ततो घटोत्कचः क्रुद्धो रक्षसां भीमकर्म्मणां । द्रौणिं हतेति महतीं चोदयामास तां चमूं ।
घटोत्कचस्य तामाज्ञां प्रतिगृह्याथ राक्षसाः । दंष्ट्रोज्ज्वला महावक्त्रा घोररूपा भयावहाः ।
व्यात्ताननाः दीर्घजिह्वा क्रोधदीप्तेक्षणा भृशं । सिंहनादेन महता नादयन्तो वसुन्धरां ।
हन्तुमभ्यद्रवन् द्रौणिं नानाप्रहरणायुधाः । शक्तीः शतघ्नीः परिघानशनीः शूलपट्टिशान् ।
खड्गान् गदा भिन्दिपालान् मुषलानि परश्वधान् । प्रासानसींस्तोमरांश्च कुणपान् कम्पनाञ्छितान् । ६८७०
शूलान् भुशुण्ड्यश्मगुडाः स्थूणाः कार्ष्णायसीस्तथा । मुद्गरांश्च महाघोरान् समरे शत्रुदारकान् ।
द्रौणिमूर्द्धन्यसृजन्त राक्षसा भीमविक्रमाः । चिक्षिपुः क्रोधताम्राक्षाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
तच्छस्त्रवर्षं सुमहद्द्रोणपुत्त्रस्य मूर्द्धनि । पतमानं समीक्ष्याथ योधास्ते व्यथिताभवन् ।
द्रोणपुत्त्रस्तु सम्भ्रान्तस्तद्वर्षं घोरमुच्छ्रितं । शरैर्व्विध्वंसयामास वज्रकल्पैः शिलाशितैः ।
ततोऽन्यैर्व्विशिखैस्तूर्णं स्वर्णपुङ्खैर्म्महामनाः । निजघ्ने राक्षसान् द्रौणिर्द्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः । ६८७५
तद्बाणैरर्द्दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसां । सिंहैरिव बभौ मत्तं गजानामाकुलं कुलं ।
ते राक्षसाः सुसंक्रुद्धा द्रोणपुत्त्रेण ताडिताः । क्रुद्धाः सम्प्राद्रवन् द्रौणिं जिघांसन्तो महाबलाः ।
तत्राद्भुतमिमं द्रौणिर्द्दर्शयामास विक्रमं । अशक्यं कर्त्तुमन्येन सर्व्वभूतेषु भारत ।
यदेको राक्षसीं सेनां क्षणाद्द्रौणिर्म्महास्त्रवित् । ददाह ज्वलितैर्ब्बाणैराक्षसेन्द्रस्य पश्यतः ।
स दहन्राक्षसानीकं रराज द्रौणिराहवे । युगान्ते सर्व्वभूतानि संवर्त्तक इवानलः । ६८८०
तं दहन्तमनीकानि शरैराशीविषोपमैः । तेषु राजसहस्रेषु पाण्डवेयेषु भारत ।
नैनं निरीक्षितुं कश्चित् शक्नोति द्रौणिमाहवे । ऋते घटोत्कचाद्वीराद्राक्षसेन्द्रान्महाबलात् ।
स पुनर्भरतश्रेष्ठ क्रोधादुद्भ्रान्तलोचनः । तलं तलेन संहत्य सन्दश्य दशनच्छदं ।
स्वं सूतमब्रवीत् क्रुद्धो द्रोणपुत्त्राय मां वह । स ययौ घोररूपेण तेन जैत्रपताकिना ।
द्वैरथं द्रोणपुत्त्रेण पुनरप्यरिसूदनः । स विनद्य महानादं सिंहवत् भीमविक्रमः । ६८८५
चिक्षेपाविध्य सङ्ग्रामे द्रोणपुत्राय राक्षसः । अष्टघण्टां महाघोरामशनीं देवनिर्म्मितां ।
तामवप्लुत्य जग्राह द्रौणिर्न्यस्य रथे धनुः । चिक्षेप चैनां तस्यैव स्यन्दनात् सोऽवपुप्लुवे ।
साश्वसूतं ध्वजं वाहं भस्म कृत्वा महाप्रभां । विवेश वसुधां भित्त्वा साऽशनिर्भृशदारुणां ।
द्रौणेस्तत्कर्म्म दृष्ट्वा तु सर्व्वभूतान्यपूजयन् । यदवप्लुत्य जग्राह घोरां शङ्करनिर्म्मितां ।

धृष्टद्युम्नरथं गत्वा भैमसेनिस्ततो नृप । धनुर्घोरं समादाय महदिन्द्रायुधोपमं । १८९०
मुमोच निशितान् बाणान् पुनर्द्रौणेर्महात्मनः । धृष्टद्युम्नोऽप्यसम्भ्रान्तो मुमोचाशीविषोपमान् ।
सुवर्णपुङ्खान् प्रवरान् द्रोणपुत्त्रस्य वक्षसि । ततो मुमोच नाराचान् द्रौणिस्तांश्च सहस्रशः ।
तावप्यग्निसमस्पर्शैर्जघ्नतुस्तस्य मार्गणान् । अतितीव्रमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ।
योधानां प्रीतिजननं द्रौणेश्च भरतर्षभ । ततो रथसहस्रेण द्विरदानां त्रिभिः शतैः ।
षड्भिर्व्वाजिसहस्रैश्च भीमस्तं देशमाव्रजत् । ततो भीमात्मजं वीरं धृष्टद्युम्नञ्च सानुजं । १८९५
अयोधयत धर्म्मात्मा द्रौणिरक्लिष्टविक्रमः । तत्राद्भुततमं द्रौणिर्दर्शयामास विक्रमं ।
अशक्यं कर्त्तुमन्येन सर्व्वभूतेषु भारत । निमेषान्तरमात्रेण साश्वसूतरथद्विपान् ।
अक्षौहिणीं राक्षसानां शितैर्ब्बाणैरशातयत । मिषतो भीमसेनस्य हैडिम्बेः पार्षतस्य च ।
यमयोर्द्धर्म्मपुत्त्रस्य विजयस्याच्युतस्य च । प्रगाढमञ्जोगतिभिर्नाराचैरथ ताडिताः ।
निपेतुर्द्विरदा भूमौ विशृङ्गा इव पर्व्वताः । निकृत्तैर्हस्तिहस्तैश्च विचरद्भिरितस्ततः । १९००
रराज वसुधा कीर्णा विसर्पद्भिरिवोरगैः । क्षिप्तैः काञ्चनदण्डैश्च नृपच्छत्रैः क्षितिर्ब्बभौ ।
द्यौरिवोदितचन्द्रार्का ग्रहाकीर्णा युगक्षये । प्रवृद्धध्वजमण्डूकां भेरीविस्तीर्णकच्छपां ।
छत्रहंसावलीजुष्टां फेणचामरमालिनीं । कङ्कगृध्रमहाग्राहां नैकायुधझषाकुलां ।
विस्तीर्णगजपाषाणां हतस्यश्वमकराकुलां । रथक्षिप्तमहावप्रां पताकारुचिरद्रुमां ।
शरमीनां महारौद्रां प्रासशक्त्यृष्टिडुण्डुभां । मज्जामांसमहापङ्कां कबन्धावर्जितोडुपां । १९०५
केशशैवलकल्माषां भीरूणां कश्मलावहां । नागेन्द्रहययोधानां शरीरव्ययसम्भवां ।
शोणितौघमहावेगां द्रौणिः प्रावर्त्तयन्नदीं । योधार्त्तरवनिर्घोषां क्षतजोर्म्मिसमाकुलां ।
पदातिभिर्म्महाघोरां यमक्षयमहोदधिं । निपात्य राक्षसान् बाणैर्द्रौणिर्हैडिम्बिमार्द्दयत् ।
पुनरप्यतिसंक्रुद्धः सवृकोदरपार्षतान् । स नाराचगणैः पार्थान् द्रौणिर्व्विद्ध्वा महारथान् ।
जघान सुरथं नाम द्रुपदस्य सुतं विभुः । पुनः शत्रुञ्जयं नाम सुरथस्यानुजं रणे । १९१०
बलानीकं जयानीकं जयश्वाश्व निजघ्निवान् । पुनः शरेण तीक्ष्णेन द्रौणिः सिंह इवाभ्रदन् ।
जघान स पृषध्रञ्च चन्द्रसेनञ्च मानिनं । कुन्तीभोजसुतांश्चापि दशभिर्दश जघ्निवान् ।
श्रुतायुषञ्च राजेन्द्र द्रौणिर्निन्ये यमक्षयं । त्रिभिश्चान्यैः शरैस्तीक्ष्णैः सुपुङ्खैरक्तलोचनैः ।
शत्रुञ्जयञ्च बलिनं शक्रलोकं निनाय ह । अश्वत्थामा सुसंक्रुद्धः सन्धायोग्रमजिह्मगं ।
मुमोचाकर्णपूर्णेन धनुषा शरमुत्तमं । यमदण्डोपमं घोरमुद्दिश्याशु घटोत्कचं । १९१५
स भित्त्वा हृदयं तस्य राक्षसस्य महाशरः । विवेश वसुधां भित्त्वा सपुङ्खः पृथिवीपते ।
तं हतं पतितं ज्ञात्वा धृष्टद्युम्नो महारथः । द्रौणेः सकाशाद्राजेन्द्र अपनिन्ये रथान्तरं ।
तथा पराङ्मुखरथं सैन्यं यौधिष्ठिरं नृप । पराजित्य रिपून् वीरो द्रोणपुत्त्रो ननाद ह ।
पूजितः सर्व्वलोकैश्च तव पुत्त्रैश्च मारिष ।

अथ शरशतभिन्नकृत्तदेहैर्हतपतितैः क्षणदाचरैः समन्तात् । निधनमुपगतैर्बभूव भूमिर्गिरिशिखरैरिव दुर्गमातिरौद्रा । १९१०

तं सिद्धगन्धर्व्वपिशाचसङ्घा नागाः सुपर्णाः पितरो वयांसि । रक्षोगणा भूतगणाश्च द्रौणिमपूजयन्नप्सरसः सुराश्च ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि अश्वत्थामयुद्धे षट्पञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रुपदस्यात्मजान् दृष्ट्वा कुन्तिभोजसुतं तथा । द्रोणपुत्रेण निहतान् राक्षसांश्च सहस्रशः ।

युधिष्ठिरो भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । युयुधानश्च संयत्ता युद्धायैव मनो दधुः ।

सोमदत्तसुतः क्रुद्धो दृष्ट्वा सात्यकिमाहवे । महता शरवर्षेण छादयामास भारत ।

ततः समभवद्युद्धमतीवाद्भुतदर्शनं । त्वदीयानां परेषाञ्च घोरं विजयकाङ्क्षिणां । १९२५

दशभिः सात्त्वतस्यार्थे भीमो विव्याध कौरवं । सोमदत्तोऽपि तं वीरं शतेन प्रत्यविध्यत ।

सात्वतस्त्वभिसंक्रुद्धः पुत्राधिभिरभिप्लुतं । वृद्धं वृद्धगुणैर्युक्तं ययातिमिव नाहुषं ।

विव्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैर्वज्रनिपातिभिः । शक्त्या चैनं विनिर्भिद्य पुनर्व्विव्याध सप्तभिः ।

ततस्तु सात्यकेरर्थे भीमसेनो नवं दृढं । मुमोच परिघं घोरं सोमदत्तस्य मूर्द्धनि ।

सात्वतोऽप्यग्निसङ्काशं मुमोच शरमुत्तमं । सोमदत्तोरसि क्रुद्धः सुपत्रं निशितं युधि । १९३०

युगपत् पेततुर्व्वीरे घोरौ परिघमार्गणौ । शरीरे सोमदत्तस्य स पपात महारथः ।

व्यामोहिते तु तनये वाह्लीकस्समुपाद्रवत् । विसृजञ्छरवर्षाणि कालवर्षीव तोयदः ।

भीमोऽथ सात्वतस्यार्थे वाह्लीकं नवभिः शरैः । प्रपीडयन्महात्मानं विव्याध रणमूर्द्धनि ।

प्रातिपीयस्तु संक्रुद्धः शक्तिं भीमस्य वक्षसि । निचखान महाबाहुः पुरन्दर इवाशनिं ।

स तया निहतो भीमश्चचाल च मुमोह च । प्राप्य चेतश्च बलवान् गदामस्मै ससर्ज्ज ह । १९३५

सा पाण्डवेन प्रहिता वाह्लीकस्य शिरोऽहरत् । स पपात हतः पृथ्व्यां वज्राहत इव द्रुमः ।

तस्मिन्विनिहते वीरे वाह्लीके पुरुषर्षभे । पुत्रास्तेऽभ्यर्द्दयन् भीमं दश दाशरथेः समाः ।

नागदत्तो दृढरथो वीरबाहुरयोभुजः । दृढः सुहस्तो विरजाः प्रमाथश्चोग्रयाय्यपि ।

तान् दृष्ट्वा चुक्रुधे भीमो जगृहे भारसाधनान् । एकमेकं समुद्दिश्य पातयामास मर्म्मसु ।

ते विद्धा व्यसवः पेतुः स्यन्दनेभ्यो हतौजसः । चण्डवातप्रभग्नास्तु पर्व्वताग्रान्महीरुहाः । १९४०

नाराचैर्दशभिर्भीमस्तान्निहत्य तवात्मजान् । कर्णस्य दयितं पुत्रं वृषसेनमवाकिरत् ।

ततो वृकरथो नाम भ्राता कर्णस्य विश्रुतः । जिव्याध भीमं नाराचैस्तमप्यवधीद्बली ।

ततः सप्तरथान् वीरः श्यालानां तव भारत । निहत्य भीमो नाराचैः शतचन्द्रमपोथयत् ।

अमर्षयन्तो निहतं शतचन्द्रं महारथं । शकुनेर्भ्रातरं वीरगवाक्षः शरभो विभुः ।

अभिद्रुत्य शरैस्तीक्ष्णैर्भीमसेनमताडयन् । स ताड्यमानो नाराचैर्वृष्टिवेगैरिवाचलः । १९४५

जघान पञ्चभिर्व्वाणैः पञ्चातिबलान्नृपान् । तान् दृष्ट्वा निहतान् वीरान् विचेलुर्नृपसत्तमाः ।

ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धस्तवानीकमशातयत् । मिषतः कुम्भयोनेश्च पुत्राणां तव चानघ ।

अम्बष्ठान् मालवान् शूरांस्त्रिगर्त्तान् सशिबीनपि । प्राहिणोन्मृत्युलोकाय गणान् युद्धे युधिष्ठिरः ।
अभीषाहान् शूरसेनान् वाह्लीकांश्च वसातिकान् । निकृत्य पृथिवीं चक्रे मांसशोणितकर्द्दमां ।
यौधेयान् मालवान् राजन् मद्रकांश्च गणान् युधि । प्राहिणोद्यमलोकाय शूरान् वाणगणैः स्वनात् । ६९५०
हता हरत गृह्णीत विध्यत व्यवकृन्तत । अभवत्तुमुलः शब्दो युधिष्ठिररथम्प्रति ।
सैन्यानि द्रावयन्तन्तं द्रोणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरं । चोदितस्तव पुत्त्रेण सायकैरभ्यवाकिरत् ।
द्रोणस्तु परमः क्रुद्धो वायव्यास्त्रेण पाण्डवं । विव्याध सोऽपि तद्दिव्यमस्त्रमस्त्रेण जघ्निवान् ।
तस्मिन्नस्त्रे विनिहते भारद्वाजो युधिष्ठिरे । वारुणं याम्यमाग्नेयं त्वाष्ट्रं सावित्रमेव च ।
चिक्षेप परमक्रुद्धो जिघांसुः पाण्डुनन्दनं । क्षिप्तानि क्षिप्यमाणानि तानि चास्त्राणि धर्म्मवित् । ६९५५
जघानास्त्रैर्म्महाबाहुः कुम्भयोनेरवित्रसन् । सत्यां चिकीर्षमाणस्तु प्रतिज्ञां कुम्भसम्भवः ।
प्रादुश्चक्रेऽस्त्रमैन्द्रं वै प्राजापत्यञ्च भारत । जिघांसुर्धर्म्मतनयं तव पुत्त्रहिते रतः ।
पतिः कुरूणां गजसिंहगामी विशालवक्षाः पृथुलोहिताक्षः । प्रादुश्चकारास्त्रमहीनतेजा माहेन्द्रमन्यत् स जघान चास्त्रं ।
निहन्यमानेष्वस्त्रेषु द्रोणः क्रोधसमन्वितः । युधिष्ठिरवधप्रेप्सुर्ब्राह्ममस्त्रमुदैरयत् ।
नाज्ञासिष्म ततः किञ्चिद्घोरेण तमसा वृते । सर्व्वभूतानि च त्रासं परं जग्मुर्विशाम्पते । ६९६०
ब्रह्मास्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा कुन्तीपुत्त्रो युधिष्ठिरः । ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र तदस्त्रं पर्य्यवारयत् ।
ततः सैनिकमुख्यास्ते प्रशशंसुर्नरर्षभौ । द्रोणपार्थौ महेष्वासौ सर्व्वयुद्धविशारदौ ।
ततः प्रमुच्य कौन्तेयं द्रोणो द्रुपदवाहिनीं । व्यधमत् सोऽस्त्रमस्त्रेण क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः ।
ते हन्यमाना द्रोणेन पञ्चालाः प्राद्रवन् भयात् । पश्यतो भीमसेनस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
ततः किरीटी भीमश्च सहसा संन्यवर्त्ततां । महद्भ्यां रथवंशाभ्यां प्रतिगृह्य बलं तदा । ६९६५
बीभत्सुर्द्दक्षिणं पार्श्वमुत्तरञ्च वृकोदरः । भारद्वाजं शरौघाभ्यां महद्भ्यामभ्यवर्षतां ।
केकयाः सृञ्जयाश्चैव पाञ्चालाश्च महौजसः । अन्वगच्छन् महाराज मत्स्याश्च सह सात्वतैः ।
ततः सा भारती सेना वध्यमाना किरीटिना । तमसा निद्रया चैव पुनरेव व्यदीर्य्यत ।
द्रोणेन वार्य्यमाणास्ते स्वयं तव सुतेन च । नाशक्यन्त महाराज योधा वारयितुं तदा ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि द्रोणयुधिष्ठिरयुद्धे सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ उदीर्य्यमाणं तं दृष्ट्वा पाण्डवानां महद्बलं । अविषह्यञ्च मन्वानः कर्णं दुर्य्योधनोऽब्रवीत् । ६९७०
अयं स कालः सम्प्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल । त्रायस्व समरे कर्ण सर्व्वान् योधान्महारथान् ।
पाञ्चालैः केकयैर्म्मत्स्यैः पाण्डवैश्च महारथैः । वृतान् समन्तात् संक्रुद्धैर्निश्वसद्भिरिवोरगैः ।
एते नदन्ति संहृष्टाः पाण्डवा जितकाशिनः । शक्रोपमाश्च बहवः पाञ्चालानां रथव्रजाः ।
॥ कर्ण उवाच ॥ परित्रातुमिह प्राप्तो यदि पार्थं पुरन्दरः । तमप्याशु पराजित्य ततो हन्तास्मि पाण्डवं ।
सत्यं ते प्रतिजानामि समाश्वसिहि भारत । हन्तास्मि पाण्डुतनयान् पाञ्चालांश्च समागतान् । ६९७५
जयन्ते प्रतिदास्यामि वासवस्येव पावकिः । प्रियं तव मया कार्य्यमस्मिन् रणसमागमे ।

सर्व्वेषामेव पार्थानां फाल्गुनो बलवत्तरः । तस्यामोघां विमोक्ष्यामि शक्तिं शक्रविनिर्म्मितां ।
तस्मिन् हते महेष्वासे भ्रातरस्तस्य मानद । तव वश्या भविष्यन्ति वनं यास्यन्ति वा पुनः ।
मयि जीवति कौरव्य विषादं मा कृथाः क्वचित् । अहं जेष्यामि समरे सहितान् सर्व्वपाण्डवान् ।
पाञ्चालान् केकयांश्चैव वृष्णींश्चापि समागतान् । वाणौघैः शकलीकृत्य तव दास्यामि मेदिनीं । ९९८०
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं ब्रुवाणं कर्णन्तु कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् । स्मयन्निव महाबाहुः सूतपुत्रमिदं वचः ।
शोभनं शोभनं कर्ण सनाथः कुरुपुङ्गवः । त्वया नाथेन राधेय वचसा यदि सिध्यति ।
बहुशः कत्थसे कर्ण कौरव्यस्य समीपतः । न तु ते विक्रमः कश्चिद्दृश्यते फलमेव वा ।
समागमः पाण्डुसुतैर्दृष्टस्ते बहुशो युधि । सर्व्वत्र निर्जितश्चासि पाण्डवैः सूतनन्दन ।
ह्रियमाणे तदा कर्ण गन्धर्व्वैर्धृतराष्ट्रजे । तदाऽयुध्यन्त सैन्यानि त्वमेकोऽग्रे पलायिथाः । ९९८५
विराटनगरे चापि समेताः सर्व्वकौरवाः । पार्थेन निर्जिता युद्धे त्वञ्च कर्ण सहानुजः ।
एकस्याप्यसमर्थस्त्वं फाल्गुनस्य रणाजिरे । कथमुत्सहसे जेतुं सकृष्णान् सर्व्वपाण्डवान् ।
अब्रुवन् कर्ण युध्यस्व कत्थसे बहु सूतज । अनुक्त्वा विक्रमेद्यस्तु तद्वै सत्पुरुषव्रतं ।
गर्जित्वा सूतपुत्र त्वं शारदाभ्रमिवाफलं । निष्फलो दृश्यसे कर्ण तच्च राजा न बुध्यते ।
तावद्गर्जसि राधेय यावत् पार्थं न पश्यसि । आरात् पार्थं हि ते दृष्ट्वा दुर्लभं गर्जितं पुनः । ९९९०
त्वमनासाद्य तान् वाणान् फाल्गुनस्य विगर्जसि । पार्थसायकविद्धस्य दुर्लभं गर्जितं तव ।
बाहुभिः क्षत्रियाः शूरा वाग्भिः शूरा द्विजातयः । धनुषा फाल्गुनः शूरः कर्णः शूरो मनोरथैः ।
तोषितो येन रुद्रोऽपि कः पार्थं प्रतिघातयेत् । एवं स रुषितस्तेन तदा शारद्वतेन च ।
कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः कृपं वाक्यमथाब्रवीत् । शूरा गर्जन्ति सततं प्रावृषीव बलाहकाः ।
फलञ्चाशु प्रयच्छन्ति बीजमुप्तं चितास्विव । दोषमत्र न पश्यामि शूराणां रणमूर्द्धनि । ९९९५
तत्तद्विकत्थमानानां भारञ्चोद्वहतां युधि । यं भारं पुरुषो वोढुं मनसा हि व्यवस्यति ।
दैवमस्य ध्रुवं तत्र साहाय्यायोपपद्यते । व्यवसायद्वितीयोऽहं मनसा भारमुद्वहन् ।
हत्वा पाण्डुसुतानाजौ सकृष्णान् सहसात्वतान् । गर्जामि यद्यहं विप्र तव किन्तत्र नश्यति ।
वृथा शूरा न गर्जन्ति शारदा इव तोयदाः । सामर्थ्यमात्मनो ज्ञात्वा ततो गर्जन्ति पण्डिताः ।
सोऽहमद्य रणे यत्तौ सहितौ कृष्णपाण्डवौ । उत्सहे मनसा जेतुं ततो गर्जामि गौतम । १००००
पश्य त्वं गर्जितस्यास्य फलं मे विप्र सानुगान् । हत्वा पाण्डुसुतानाजौ सहकृष्णान् ससात्वतान् ।
दुर्य्योधनाय दास्यामि पृथिवीं हतकण्टकां ।
॥ कृप उवाच ॥ मनोरथप्रलापो मे न ग्राह्यस्तव सूतज । यदा क्षिपसि वै कृष्णौ धर्म्मराजञ्च पाण्डवं ।
ध्रुवस्तस्य जयः कर्ण यत्र युद्धविशारदौ । देवगन्धर्व्वयक्षाणां मनुष्योरगपक्षिणां ।
दंशितानामपि रणेऽजय्यौ कृष्णपाण्डवौ । ब्रह्मण्यः सत्यवाग्दान्तः पितृदेवतपूजकः । १०००५
सत्यधर्म्मरतश्चैव कृतास्त्रश्च विशेषतः । धृतिमांश्च कृतज्ञश्च धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

भ्रातरश्चास्य बलिनः सर्व्वास्त्रेषु कृतश्रमाः। गुरुवृत्तिरताः प्राज्ञा धर्म्मनित्या यशस्विनः।
सम्बन्धिनश्चेन्द्रवीर्य्याः स्वनुरक्ताः प्रहारिणः। धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च दौर्म्मुखिर्जनमेजयः।
चन्द्रसेनो रुद्रसेनः कीर्त्तिवर्म्मा ध्रुवो धरः। वसुचन्द्रो दामचन्द्रः सिंहचन्द्रः सुतेजनः।
द्रुपदस्य तथा पुत्त्रा द्रुपदश्च महास्त्रवित्। येषामर्थाय संयत्तो मत्स्यराजः सहानुगः।
गजानीकः शतानीको वीरभद्रः सुदर्शनः। श्रुतध्वजो बलानीको जयानीको जयप्रियः।
विजयो लब्धलक्षश्च जयाश्वो रथवाहनः। चन्द्रोदयः कामरथो विराटभ्रातरः शुभाः।
यमौ च द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः। येषामर्थाय युध्यन्ते न तेषां विद्यते क्षयः।
एते चान्ये च बहवो गणाः पाण्डुसुतस्य वै। कामं खलु जगत् सर्व्वं सदेवासुरमानुषं।
सयक्षराक्षसगणं सभूतभुजगद्विपं। निःशेषमस्त्रवीर्य्येण कुर्य्यातां भीमफाल्गुनौ।
युधिष्ठिरश्च पृथिवीं निर्द्दहेद्घोरचक्षुषा। अप्रमेयबलः शौरिर्य्येषामर्थे च दंशितः।
कथं तान् संयुगे कर्ण जेतुमुत्सहसे परान्। महानपनयस्त्वेष तव नित्यं हि सूतज।
यस्त्वमुत्सहसे योद्धुं समरे शौरिणा सह।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तस्तु राधेयः प्रहसन् भरतर्षभ। अब्रवीच्च तदा कर्णो गुरुं शारद्वतं कृपं।
सत्यमुक्तं त्वया ब्रह्मन् पाण्डवान् प्रति यद्वचः। एते चान्ये च बहवो गणाः पाण्डुसुतेषु वै।
अजेयाश्च रणे पार्था देवैरपि सवासवैः। सदैत्ययक्षगन्धर्व्वैः पिशाचोरगराक्षसैः।
तथाऽपि पार्थान् जेष्यामि शक्त्या वासवदत्तया। ममाप्यमोघा दत्तेयं शक्तिः शक्रेण वै द्विज।
एतया निहनिष्यामि सव्यसाचिनमाहवे। हते तु पाण्डवे कृष्णो भ्रातरश्चास्य सोदराः।
अनर्जुना न शक्ष्यन्ति महीं भोक्तुं कथञ्चन। तेषु सर्व्वेषु नष्टेषु पृथिवीयं ससागरा।
अयत्नात् कौरवेन्द्रस्य वशे स्थास्यति गौतम। सुनीतैरिह सर्व्वाणि सिध्यन्ते नात्र संशयः।
एतमर्थमहं ज्ञात्वा ततो गर्जामि गौतम। त्वन्तु वृद्धश्च विप्रश्च अशक्तश्चासि संयुगे।
कृतस्नेहश्च पार्थेषु ततो मामवमन्यसे। यद्येवं वक्ष्यसे भूयो ममाप्रियमिह द्विज।
ततस्ते खड्गमुद्यम्य जिह्वां छेत्स्यामि दुर्म्मते। यच्चापि पाण्डवान् विप्र स्तोतुमिच्छसि संयुगे।
भीषयन् सर्व्वसैन्यानि कौरवेयाणि दुर्म्मते। अत्रापि शृणु मे वाक्यं यथावच्छृणु गौतम।
दुर्य्योधनश्च द्रोणश्च शकुनिर्दुर्म्मुखो जयः। दुःशासनो वृषसेनो मद्रराजस्त्वमेव च।
सोमदत्तश्च भूरिश्च तथा द्रौणिर्व्विविंशतिः। तिष्ठन्ति दंशिता यत्र सर्व्वे युद्धविशारदाः।
जयेदेतान् रणे को हि शक्रतुल्यबलोऽप्यरिः। शूराश्च हि कृतास्त्राश्च बलिनः स्वर्गलिप्सवः।
धर्म्मज्ञा युद्धकुशला हन्युर्युद्धे सुरानपि। एते स्थास्यन्ति सङ्ग्रामे पाण्डवानां वधार्थिनः।
जयमाकाङ्क्षमाणस्य कौरवेयस्य दंशिताः। दैवायत्तमहं मन्ये जयं सुबलिनामपि।
यत्र भीष्मो महाबाहुः शेते शरशताचितः। विकर्णश्चित्रसेनश्च बाह्लीकश्च जयद्रथः।
भूरिश्रवा जयश्चैव जलसन्धः सुदक्षिणः। शलश्च रथिनां श्रेष्ठो भगदत्तश्च वीर्य्यवान्।

एते चान्ये च बहवो देवैरपि च दुर्जयाः। निहताः समरे शूरा पाण्डवैर्बलवत्तराः।
किमन्यद्दैवसंयोगान्मन्यसे पुरुषाधम। यस्त्वेतान् स्तौषि सततं दुर्य्योधनरिपून् द्विज।
तेषामपि हताः शूरा शतशोऽथ सहस्रशः। क्षीयन्ते सर्व्वसैन्यानि कुरूणां पाण्डवैः सह।
प्रभावं नात्र पश्यामि पाण्डवानां कथञ्चन। यस्तान् बलवतो नित्यं मन्यसे हि नराधम। ७०४०
यतिष्येऽहं परं शक्त्या योद्धुं तैः सह संयुगे। दुर्य्योधन हितार्थाय जयो दैवे प्रतिष्ठितः।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि कृपकर्णवाक्ये अष्टपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः॥ १५८॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा परुषितं दृष्ट्वा सूतपुत्त्रेण मातुलं। खड्गमुद्यम्य वेगेन द्रौणिरभ्यपतद्द्रुतं।
ततः परमसंक्रुद्धः सिंहो मत्तमिव द्विपं। प्रेक्षतः कुरुराजस्य द्रौणिः कर्णं समभ्ययात्।
॥ अश्वत्थामोवाच ॥ यदर्जुनगुणांस्तथ्यान् कीर्त्तयानं नराधम। शूरं द्वेषात् सुदुर्बुद्धे त्वं भर्त्सयसि मातुलं।
विकत्थमानः शौर्य्येण सर्व्वलोकधनुर्धरं। दर्पोत्सेकगृहीतोऽद्य न किञ्चिद्गणयन्मृधे। ७०४५
क्व ते वीर्य्यं क्व चास्त्राणि यस्त्वां निर्जित्य संयुगे। गाण्डीवधन्वा हतवान् प्रेक्षतस्ते जयद्रथं।
येन साक्षान्महादेवः समरे योधितः पुरा। तमिच्छसि वृथा जेतुं सूताधम मनोरथैः।
यं हि कृष्णेन सहितं सर्व्वशस्त्रभृताम्वरं। जेतुं न शक्ताः सहिताः सेन्द्रा अपि सुरासुराः।
लोकैकवीरमजितमर्ज्जुनं सूत संयुगे। किम्पुनस्त्वमलं जेतुं सहैभिर्व्वसुधाधिपैः।
कर्णाद्य पश्य दुर्बुद्धे तिष्ठेदानीं नराधम। एष तेऽद्य शिरः कायादुद्धरामि सुदुर्मते। ७०५०
॥ सञ्जय उवाच॥ तमुद्यतन्तु वेगेन राजा दुर्य्योधनः स्वयं। न्यवारयन्महातेजाः कृपश्च द्विपदां वरं।
॥ कर्ण उवाच ॥ शूरोऽयं समरश्लाघी दुर्मतिश्च द्विजाधमः। आसादयतु मद्वीर्य्यं मुञ्चेमं द्विजसत्तम।
॥ अश्वत्थामोवाच ॥ तवैतत् क्षम्यतेऽस्माभिः सूतात्मज सुदुर्मते। दर्पमुत्थितमेतत्ते फाल्गुनो नाशयिष्यति।
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ अश्वत्थामन् प्रसीदस्व क्षन्तुमर्हसि मानद। कोपः खलु न कर्त्तव्यः सूतपुत्त्रे त्वयाऽनघ।
त्वयि कर्णे कृपे द्रोणे मद्रराजे च सौबले। महत् कार्य्यं समायातं प्रसीद द्विजसत्तम। ७०५५
एते ह्यभिमुखाः सर्व्वे राधेयेन युयुत्सवः। आयान्ति पाण्डवाः सर्व्वे आह्वयन्तः समन्ततः।
॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रसाद्यमानस्तु ततो राज्ञा द्रौणिर्महामनाः। प्रससाद महाराज क्रोधवेगसमन्वितः।
ततः कृप उवाचेदमाचार्य्यः सुमहामनाः। सौम्यस्वभावाद्राजेन्द्र क्षिप्रमागतमार्द्दवः।
॥ कृप उवाच ॥ तवैतत् क्षम्यतेऽस्माभिः सूतात्मज सुदुर्मते। दर्पमुत्सिक्तमेतत्ते फाल्गुनो नाशयिष्यति।
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते पाण्डवा राजन् पाञ्चालाश्च यशस्विनः। आजग्मुः सहितास्तत्र तर्ज्जयन्तः सहस्रशः। ७०६०
कर्णोऽपि रथिनां श्रेष्ठश्चापमुद्यम्य वीर्य्यवान्। कौरवाग्र्यैः परिवृतः शक्रो देवगणैरिव।
पर्य्यतिष्ठत तेजस्वी स्वबाहुबलमाश्रितः। ततः प्रववृते युद्धं कर्णस्य सह पाण्डवैः।
भीषणं सुमहाराज सिंहनादविराजितं। ततस्ते पाण्डवा राजन् पाञ्चालाश्च यशस्विनः।
दृष्ट्वा कर्णं महाबाहुमुच्चैः शब्दमथानदन्। अयं कर्णः क्व कर्णोऽसौ तिष्ठ कर्ण महारणे।
युध्यस्व सहितोऽस्माभिर्दुरात्मन् पुरुषाधम। अन्ये तु दृष्ट्वा राधेयं क्रोधरक्तेक्षणाब्रुवन्।

बध्यतामयमुत्सिक्तः सूतपुत्त्रोऽल्पचेतनः । सर्व्वैः पार्थिवशार्दूलैर्नानेनार्थोऽस्ति जीवता ।
अत्यन्तवैरी पार्थानां सततं पापपूरुषः । एष मूलं ह्यनर्थानां दुर्य्योधनमते स्थितः ।
हतैनमिति जल्पन्तः क्षत्त्रियाः समुपाद्रवन् । महता शरवर्षेण छादयन्तो महारथाः ।
बधार्थं सूतपुत्त्रस्य पाण्डवेयेन नोदिताः । तांस्तु सर्व्वांस्तथा दृष्ट्वा पाण्डुपुत्त्रान्महाबलान् ।
न विव्यथे सूतपुत्त्रो न च त्रासमगच्छत । दृष्ट्वा नगारकल्पं तमद्भुतं सैन्यसागरं ।
प्रियकृत्तव पुत्त्राणां सङ्ग्रामेष्वपराजितः । सायकौघेन बलवान् क्षिप्रकारी महाबलः ।
वारयामास तत् सैन्यं समन्ताद्भरतर्षभ । ततस्तु शरवर्षेण पाण्डवाः समवारयन् ।
धनूंषि ते विधुन्वानाः शतशोऽथ सहस्रशः । अयोधयन्त राधेयं शक्रं दैत्या यथा पुरा ।
शरवर्षन्तु तत् कर्णः पार्थिवैः समुदीरितं । शरवर्षेण महता समन्ताद्व्यधमद्विभो ।
तद्युद्धमभवत्तेषां कृतप्रतिकृतैषिणां । यथा देवासुरे युद्धे शक्रस्य सह दानवैः ।
तत्राद्भुतमपश्याम सूतपुत्त्रस्य लाघवं । यदेनं समरे यत्ता नाप्नुवन्त परे युधि ।
निवार्य्य च शरौघांस्तान् पार्थिवानां महारथः । युगेष्वीषासु छत्रेषु ध्वजेषु च हयेषु च ।
आत्मनामाङ्कितान् घोरान् राधेयः प्राहिणोच्छरान् । ततस्ते व्याकुलीभूता राजानः कर्णपीडिताः ।
बभ्रमुस्तत्र तत्रैव गावः शीतार्द्दिता इव । हयानां बध्यमानानां गजानां रथिनां तदा ।
तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते सङ्घाः कर्णेन पीडिताः । शिरोभिः पतितै राजन् बाहुभिश्च समन्ततः ।
प्रकीर्णा वसुधा सर्व्वा शूराणामनिवर्त्तिनां । हतैश्च हन्यमानैश्च निष्टनद्भिश्च सर्व्वशः ।
बभूवायोधनं राजन् वैवस्वतपुरं यथा । दुर्य्योधनस्ततो राजन् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं ।
अश्वत्थामानमासाद्य ततो वाक्यमुवाच ह । असौ हि युध्यते कर्णो दंशितः सर्व्वपार्थिवैः ।
पश्येमां द्रवतीं सेनां कर्णसायकपीडितां । कार्त्तिकेयसमुद्भूतामासुरीमिव तां चमूं ।
दृष्ट्वेमां निर्जितां सेनां रणे कर्णेन धीमता । अभियात्येष बीभत्सुः सूतपुत्त्रजिघांसया । ७०८५
तद्यथा पश्यमानानां सूतपुत्त्रं महारथं । न हन्यात् पाण्डवः सङ्ख्ये तथा नीतिर्व्विधीयतां ।
ततो द्रौणिः कृपः शल्यो हार्द्दिक्यश्च महारथः । प्रत्युद्ययुस्तदा पार्थं सूतपुत्त्रस्य रक्षिणः ।
आयान्तं वीक्ष्य कौन्तेयं शक्रं दैत्यचमूमिव । बीभत्सुरपि राजेन्द्र पाञ्चालैरभिसंवृतः ।
प्रत्युद्ययौ तदा कर्णं यथा वृत्रं पुरन्दरः ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ संरब्धं फाल्गुनं दृष्ट्वा कालान्तकयमोपमं । कर्णो वैकर्त्तनः सूत प्रत्यपद्यत् किमुत्तरं । ७०९०
योऽस्पर्द्धत च पार्थेन नित्यमेव महारथः । आशंसते च बीभत्सुमवजेतुं सुदारुणे ।
स तु तं सहसा प्राप्तं नित्यमत्यन्तवैरिणं । कर्णो वैकर्त्तनः सूत किमस्य प्रत्यपद्यत ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ आयान्तं पाण्डवं दृष्ट्वा गजः प्रतिगजं यथा । असम्भ्रान्ततरः कर्णः प्रत्युदीयात् धनञ्जयं ।
तमापतन्तं वेगेन स्वर्णपुङ्खैरजिह्मगैः । छादयामास पार्थोऽथ कर्णस्तु विजयं शरैः ।
तं कर्णं शरजालेन छादयामास पाण्डवः । ततः कर्णः सुसंरब्धः शरैस्त्रिभिरविध्यत । ७०९५

तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा नामृष्यत महारथः । तस्मै बाणाञ्छिलाधौतान् प्रदीप्ताग्रानजिह्मगान् ।
प्राहिणोत् सूतपुत्राय त्रिंशतं शत्रुतापनः । विव्याध चैनं संरम्भात् बाणेनैकेन वीर्यवान् ।
सव्ये भुजाग्रे बलवान्नाराचेन हसन्निव । तस्य विद्धस्य वेगेन कराच्चापं पपात ह ।
पुनरादाय तच्चापं निमेषार्द्धान्महाबलः । छादयामास बाणौघैः फाल्गुनं कृतहस्तवत् ।
शरवृष्टिन्तु तां मुक्तां सूतपुत्रेण भारत । व्यधमच्छरवर्षेण स्मयन्निव धनञ्जयः । ७१००
तौ परस्परमासाद्य छादयेतां समन्ततः । शरजालैर्महेष्वासौ कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
तदद्भुतमभूद्युद्धं कर्णपाण्डवयोर्मृधे । उभयोर्वाशिताहेतोर्वन्ययोर्गजयोरिव ।
ततः पार्थो महेष्वासो दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं । मुष्टिदेशे धनुस्तस्य चिच्छेद त्वरयाऽन्वितः ।
अश्वांश्च चतुरो भल्लैरनयद्यमसादनं । सारथेश्च शिरः कायादहरच्छत्रुतापनः ।
अथैनं छिन्नधन्वानं हताश्वं हतसारथिं । विव्याध सायकैः पार्थश्चतुर्भिः पाण्डुनन्दनः । ७१०५
हताश्वात्तु रथात्तूर्णं अवप्लुत्य नरर्षभः । आरुरोह रथं तूर्णं कृपस्य शरपीडितः ।
स तुन्नोऽर्जुनबाणौघैराचितः शल्लको यथा । जीवितार्थमभिप्रेप्सुः कृपस्य रथमारुहत् ।
राधेयं निर्ज्जितं दृष्ट्वा तावका भरतर्षभ । धनञ्जयशरैर्नुन्नाः प्राद्रवन्त दिशो दश ।
द्रवतस्तान् समालोक्य राजा दुर्य्योधनः स्वयं । निवर्त्तयामास तदा वाक्यञ्चेदमुवाच ह ।
अलं द्रुतेन वः शूरास्तिष्ठध्वं क्षत्रियर्षभाः । एष पार्थवधायाहं स्वयं गच्छामि संयुगे । ७११०
अहं पार्थं हनिष्यामि सपाञ्चालं समागतं । अद्य मे युध्यमानस्य सह गाण्डीवधन्वना ।
द्रक्ष्यन्ति विक्रमं पार्थाः कालस्येव युगक्षये । अद्य मद्बाणजालानि विमुक्तानि सहस्रशः ।
द्रक्ष्यन्ति समरे पार्थाः शलभानामिवायतीः । अद्य बाणमयं वर्षं सृजतो मम धन्विनः ।
जीमूतस्येव घर्म्मान्ते द्रक्ष्यन्ति मम सैनिकाः । जेष्याम्यद्य रणे पार्थं सायकैर्नतपर्व्वभिः ।
तिष्ठध्वं समरे वीरा भयं त्यजत फाल्गुनात् । न हि मद्वीर्य्यमासाद्य फाल्गुनः प्रसहिष्यति । ७११५
यथा वेलां समासाद्य सागरो मकरालयः । इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सैन्येन महता वृतः ।
फाल्गुनं प्रति संरब्धः क्रोधसंरक्तलोचनः । तं प्रयान्तं महाबाहुं दृष्ट्वा शारद्वतस्तदा ।
अश्वत्थामानमासाद्य वाक्यञ्चेदमुवाच ह । एष राजा महाबाहुरमर्षी क्रोधमूर्च्छितः ।
पतङ्गवृत्तिमास्थाय फाल्गुनं योद्धुमिच्छति । यावन्नः पश्यमानानां प्राणान् पार्थेन संयुगे ।
न जह्यात् पार्थिवश्रेष्ठस्तावद्वारय कौरवं । यावत् फाल्गुनबाणानां गोचरं नाधिगच्छति । ७१२०
कौरव्यः पार्थिवो वीरस्तावत्तिष्ठति संयुगे । यावत् पार्थशरैर्घोरैर्निर्मुक्तोरगसन्निभैः ।
न भस्मीक्रियते राजा तावद्युद्धान्निवर्त्त्यतां । अयुक्तमिव पश्यामि तिष्ठत्स्वस्मासु मानद ।
स्वयं युद्धाय यद्राजा रणं यात्यसहायवान् । दुर्लभं जीवितं मन्ये कौरवस्य किरीटिना ।
युध्यमानस्य समरे शार्दूलेनेव हस्तिनः । मातुलेनैवमुक्तस्तु द्रौणिः शस्त्रभृतांवरः ।
दुर्य्योधनमिदं वाक्यं त्वरितः समभाषत । मयि जीवति गान्धारे न युद्धं कर्त्तुमर्हसि । ७१२५

मामनादृत्य कौरव्य तव नित्यं हितैषिणं । न हि ते सम्भ्रमः कार्य्यः पार्थस्य विजयम्प्रति ।
अहमावारयिष्यामि पार्थं तिष्ठ सुयोधन ।
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ आचार्य्यः पाण्डुपुत्रान् वै पुत्रवत् परिरक्षति । त्वमप्युपेक्षां कुरुषे तेषु नित्यं ममारिषु ।
मम वा मन्दभाग्यत्वान्मन्दस्ते विक्रमो युधि । धर्म्मराजप्रियार्थम्वा द्रौपद्या वा न विद्म तत् ।
धिगस्तु मम लुब्धस्य यत्कृते सर्व्वबान्धवाः । सुखकामाः परं दुःखं प्राप्नुवन्ति पराजिताः । ७१३०
को हि शस्त्रभृतां श्रेष्ठो महेश्वरसमो युधि । शत्रुं न क्षपयेत्क्रुद्धो यो न स्याद्गौतमीसुतः ।
अश्वत्थामन् प्रसीदस्व नाशयैतान्ममाहितान् । तवास्त्रगोचरे शक्ताः स्थातुं देवा न दानवाः ।
पाञ्चालान् सोमकांश्चैव जहि द्रौणे सहानुगान् । वयं शेषान् हनिष्यामस्त्वयैव परिरक्षिताः ।
एते हि सोमका विप्र पाञ्चालाश्च यशस्विनः । मम सैन्येषु संक्रुद्धा विचरन्ति दवाग्निवत् ।
तान् वारय महाबाहो केकयांश्च नरोत्तम । पुरा कुर्व्वन्ति निःशेषं रक्ष्यमाणाः किरीटिना । ७१३५
अश्वत्थामंस्त्वरायुक्तो याहि शीघ्रमरिन्दम । आदौ वा यदि वा पश्चात्तवेदं कर्म्म ब्राह्मण ।
त्वमुत्पन्नो महाबाहो पाञ्चालानां बधाय वै । करिष्यसि जगत्सर्व्वमपाञ्चालं किलोद्यतः ।
एवं सिद्धाब्रुवन्वाक्यं भविष्यति च तत्तथा । तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र पाञ्चालान् जहि सानुगान् ।
न तेऽस्त्रगोचरे शक्ताः स्थातुं देवाः सवासवाः । किमु पार्थाः सपाञ्चालाः सत्यमेतद्वचो मम ।
न त्वां समर्थाः सङ्ग्रामे पाण्डवाः सह सोमकैः । बलाद्योधयितुं वीर सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । ७१४०
गच्छ गच्छ महाबाहो न नः कालात्ययो भवेत् । इयं हि द्रवते सेना पार्थसायकपीडिता ।
शक्तो ह्यसि महाबाहो दिव्येन स्वेन तेजसा । निग्रहे पाण्डुपुत्राणां पाञ्चालानाञ्च मानद ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचबधपर्व्वणि दुर्य्योधनवाक्ये एकोनषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १५९ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्य्योधनेनैवमुक्तो द्रौणिराहवदुर्म्मदः । चकारारिबधे यत्नमिन्द्रो दैत्यबधे यथा ।
प्रत्युवाच महाबाहुस्तव पुत्त्रमिदं वचः । सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि कौरव ।
प्रिया हि पाण्डवा नित्यं मम चापि पितुश्च मे । तथैवावां प्रिया तेषां न युद्धे तु कथञ्चन । ७१४५
शक्तितस्तात युध्यामस्त्यक्त्वा प्राणानभीतवत् । अहं कर्णश्च शल्यश्च कृपो हार्द्दिक्य एव च ।
निमेषात् पाण्डवीं सेनां क्षपयेयुर्नृपोत्तम । ते चापि कौरवीं सेनां निमेषात् कुरुसत्तम ।
क्षपयेरन्महाबाहो यदि न स्याम संयुगे । युध्यतः पाण्डवान् शक्त्या तेऽपि चास्मान् युयुत्सवः ।
तेजस्तु तेज आसाद्य प्रशमं याति भारत । अशक्या तरसा जेतुं पाण्डवानामनीकिनी ।
जीवत्सु पाण्डुपुत्त्रेषु तद्धि सत्यं ब्रवीमि ते । आत्मार्थे युध्यमानास्ते समर्थाः पाण्डुनन्दनाः । ७१५०
किमर्थं तव सैन्यानि न हनिष्यन्ति भारत । त्वन्तु लुब्धतमो राजन्निकृतिज्ञश्च कौरव ।
सर्व्वातिशङ्की मानी च ततोऽस्मानभिशङ्कसे । मन्ये त्वं कुत्सितो राजन् पापात्मा पापपूरुषः ।
अन्यानपि स नः क्षुद्र शङ्कसे पापभावितः । अहन्त्वद्य यत्नमास्थाय त्वदर्थं त्यक्तजीवितः ।
एष गच्छामि सङ्ग्रामं त्वत्कृते कुरुसत्तम । योत्स्यामि शत्रुभिः सार्द्धं हनिष्यामि परान्वरान् ।

पाञ्चालैः सह योत्स्यामि सोमकैः केकयैस्तथा। पाण्डवेयैश्च सङ्ग्रामे त्वत्प्रियार्थमरिन्दम। ७१५५
अद्य मद्बाणनिर्दग्धाश्चेदिपाञ्चालसोमकाः। सिंहेनेवार्द्दिता गावो विद्रविष्यन्ति सर्व्वतः।
अद्य धर्म्मसुतो राजा दृष्ट्वा मम पराक्रमं। अश्वत्थाममयं लोकं मंस्यते सह सोमकैः।
आगमिष्यति निर्व्वेदं धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः। दृष्ट्वा विनिहतान् सङ्ख्ये पाञ्चालान् सह सोमकैः।
ये मां युद्धे प्रयास्यन्ति तान् हनिष्यामि भारत। नहि ते वीर मोक्ष्यन्ते मद्बाहुबलपीडिताः।
एवमुक्त्वा महाबाहुः पुत्त्रं दुर्य्योधनं तव। अभ्यवर्त्तत युद्धाय द्रावयन् सर्व्वधन्विनः। ७१६०
चिकीर्षुस्तव पुत्त्राणां प्रियं प्राणभृतांवरः। ततोऽब्रवीत् सकैकेयान् पाञ्चालान् गौतमीसुतः।
प्रहरध्वमितः सर्व्वे मम गात्रे महारथाः। स्थिरीभूताश्च युध्यध्वं दर्शयन्तोऽस्त्रलाघवं।
एवमुक्तास्तु ते सर्व्वे शस्त्रवृष्टिमपातयन्। द्रौणिं प्रति महाराज जलं जलधरा इव।
तान्निहत्य रणे द्रौणिर्दशवीरानपोथयत्। प्रमुखे पाण्डुपुत्त्राणां धृष्टद्युम्नस्य वा विभो।
निहन्यमानाः समरे पाञ्चालाः सोमकास्तथा। परित्यज्य रणे द्रौणिं व्यद्रवन्त दिशो दश। ७१६५
तान् दृष्ट्वा द्रवतः शूरान् पाञ्चालान् सह सोमकैः। धृष्टद्युम्नो महाराज द्रौणिमभ्यद्रवद्युधि।
ततः काञ्चनचित्राणां सजलाम्बुदनादिनां। वृतः शतेन शूराणां रथानामनिवर्त्तिनां।
पुत्त्रः पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महारथः। द्रौणिमित्यब्रवीद्वाक्यं दृष्ट्वा योधान्निपातितान्।
आचार्य्यपुत्त्र दुर्बुद्धे किमन्यैर्निहतैस्तव। प्रयुध्यस्व मया सार्द्धं यदि शूरोऽसि संयुगे।
अहं त्वां निहनिष्यामि तिष्ठेदानीं स्थिरो भव। ततस्तमाचार्य्यसुतं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्। ७१७०
मर्म्मभिद्भिः शितैस्तीक्ष्णैर्जघान भयदारुणैः। ते तु पङ्क्तीकृता द्रौणिं शरा विविशुराशुगाः।
रुक्मपुङ्खाः प्रसन्नाग्राः सर्व्वकायावदारणाः। मध्वर्थिन इवोद्दामा भ्रमराः पुष्पितं द्रुमं।
सोऽतिविद्धो भृशं क्रुद्धः पादाक्रान्त इवोरगः। मानी द्रौणिरसम्भ्रान्तः शरपाणिरभाषत।
धृष्टद्युम्न स्थिरो भूत्वा मुहूर्त्तं प्रतिपालय। यावत्त्वां निशितैर्भल्लैः प्रेषयामि यमक्षयं।
द्रौणिरेवमथाभाष्य पार्षतं परवीरहा। छादयामास बाणौघैः समन्ताल्लघुहस्तवत्। ७१७५
सञ्छाद्यमानः समरे द्रौणिना युद्धदुर्म्मदः। द्रौणिं पाञ्चालतनयो वाग्भिरातर्ज्जयत्तदा।
न जानीषे प्रतिज्ञां मे विप्रोत्पत्तिं तथैव च। द्रोणं हत्वा किल मया हन्तव्यस्त्वं सुदुर्म्मते।
ततस्त्वाऽहं न हन्म्यद्य द्रोणे जीवति कल्मष। इमान्तु रजनीं प्राप्तां सुप्रभातां सुदुर्म्मते।
निहत्य पितरं तेऽद्य ततस्त्वामपि संयुगे। नेष्यामि प्रेतलोकाय एतन्मे मनसि स्थितं।
यस्ते पार्थेषु विद्वेषो या भक्तिः कौरवेषु च। तां दर्शय स्थिरो भूत्वा न मे जीवन् गमिष्यसि। ७१८०
यो हि ब्राह्मण्यमुत्सृज्य क्षत्त्रधर्म्मरतो द्विजः। स वध्यः सर्व्वलोकस्य यथा त्वं पुरुषाधम।
इत्युक्तः परुषं वाक्यं पार्षतेन द्विजोत्तमः। क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत्।
निर्द्दहन्निव चक्षुर्भ्यां पार्षतं सोऽभ्यवैक्षत। छादयामास समरे निःश्वसन् पन्नगो यथा।
स छाद्यमानः समरे द्रौणिना पार्षतः शरैः। सर्व्वपाञ्चालसेनाभिः संवृतो रथसत्तमः।

नाकम्पत महाबाहुः स्ववीर्य्यं समुपाश्रितः। सायकांश्चैव विविधानश्वत्थाम्नि मुमोच ह। ७१८५
तौ पुनः सन्यवर्त्तेतां प्राणद्यूताभिदेविनौ। निवारयन्तौ बाणौघान् परस्परममर्षणौ।
उत्सृजन्तौ महेष्वासौ शरवृष्टीः समन्ततः। द्रौणिपार्षतयोर्युद्धं घोररूपं भयावहं।
दृष्ट्वा सम्पूजयामासुः सिद्धचारणवातिकाः। शरौघैः पूरयन्तौ तावाकाशम्प्रदिशस्तथा।
अलक्ष्यौ समयुध्येतां महत् कृत्वा शरैस्तमः। नृत्यमानाविव रणे मण्डलीकृतकार्मुकौ।
परस्परवधे युक्तौ सर्व्वभूतभयङ्करौ। अयुध्येतां महाबाहू चित्रं लघु च सुष्ठु च। ७१९०
सम्पूज्यमानौ समरे योधमुख्यैः सहस्रशः। तौ प्रयुद्धौ रणे दृष्ट्वा वने वन्यौ गजाविव।
उभयोः सेनयोर्हर्षस्तुमुलः समपद्यत। सिंहनादरवाश्चासन् दध्मुः शङ्खांश्च सैनिकाः।
वादित्राण्यभ्यवादन्त शतशोऽथ सहस्रशः। तस्मिंस्तु तुमले युद्धे भीरूणां भयवर्द्धने।
मुहूर्त्तमिव तद्युद्धं समरूपमिवाभवत्। ततो द्रौणिर्महाराज पार्षतस्य महात्मनः।
धनुर्ध्वजं तथा च्छत्रं तथोभौ पार्ष्णिसारथी। सूतमश्वांश्च चतुरो निहत्याभ्यद्रवद्रणे। ७१९५
पाञ्चालांश्चैव तान् सर्व्वान् शरैः सन्नतपर्व्वभिः। व्यद्रावयदमेयात्मा शतशोऽथ सहस्रशः।
ततः प्रविव्यथे सेना पाण्डवी भरतर्षभ। दृष्ट्वा द्रौणेर्महत्कर्म वासवस्येव संयुगे।
शतेन च शतं हत्वा पाञ्चालानां महारथः। त्रिभिश्च निशितैर्बाणैर्हत्वा त्रीन्वै नरर्षभान्।
द्रौणिर्द्रुपदपुत्त्रस्य फाल्गुनस्य च पश्यतः। नाशयामास पाञ्चालान् भूयिष्ठं ये व्यवस्थिताः।
ते वध्यमानाः पाञ्चालाः समरे सह सृञ्जयैः। अगच्छन् द्रौणिमुत्सृज्य विप्रकीर्णरथध्वजाः। ७२००
स जित्वा समरे शत्रून् द्रोणपुत्त्रो महारथः। ननाद सुमहानादं तपान्ते जलदो यथा।
स निहत्य बहून् शूरानश्वत्थामा व्यरोचत। युगान्ते सर्व्वभूतानि प्रदहन्निव पावकः।
सम्पूज्यमानो युधि कौरवेयैर्निर्जित्य सङ्ख्येऽरिगणान् सहस्रशः। व्यरोचत द्रोणसुतः प्रतापवान् यथा सुरेन्द्रोऽरिगणान्निपात्य वै।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि अश्वत्थामपराक्रमे षष्ट्यधिकशततोऽध्यायः॥ १६०॥

॥ सञ्जय उवाच॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः। द्रोणपुत्त्रं महाराज समन्तात् पर्य्यवारयन्।
ततो दुर्य्योधनो राजा भारद्वाजेन संवृतः। अभ्ययात् पाण्डवान् सङ्ख्ये ततो युद्धमवर्त्तत। ७२०५
घोररूपं महाभीमं भीरूणां भयवर्द्धनं। अम्बष्ठान्मालवान् वङ्गाञ्छिवींस्त्रैगर्त्तकानपि।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय गणान् क्रुद्धो युधिष्ठिरः। अभीषाहान् शूरसेनान् क्षत्रियान् युद्धदुर्म्मदान्।
निकृत्य पृथिवीञ्चक्रे भीमः शोणितकर्द्दमां। यौधेयानद्रिजान्राजन् मद्रकान्मालवानपि।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय किरीटी श्वेतवाहनः। प्रगाढमञ्जोगतिभिर्नाराचैरभिताडिताः।
निपेतुर्द्विरदा भूमौ द्विशृङ्गा इव पर्व्वताः। निकृत्तैर्हस्तिहस्तैश्च चेष्टमानैस्ततस्ततः।
रराज वसुधा कीर्णा विसर्पद्भिरिवोरगैः। क्षिप्तैः कनकचित्रैश्च नृपच्छत्रैश्च भूर्व्वभौ।
द्यौरिवादित्यचन्द्राद्यैर्ग्रहैः कीर्णा युगक्षये। हत प्रहरताभीता विध्यत व्यवकृन्तत।

इत्यासीत्तुमुलः शब्दः स द्रोणरथं प्रति । द्रोणस्तु परमक्रुद्धो वायव्यास्त्रेण संयुगे ।
व्यधमत्तान्महावायुर्म्मेघानिव दुरत्ययः । ते हन्यमाना द्रोणेन पाञ्चालाः प्राद्रवन् भयात् ।
पश्यतो भीमसेनस्य पार्थस्य च महात्मनः । किरीटी भीमसेनश्च सहसा सन्न्यवर्त्तता । ७२१५
महता रथवंशेन परिगृह्य बलं महत् । बीभत्सुर्दक्षिणं पार्श्वमुत्तरञ्च वृकोदरः ।
भारद्वाजं शरौघाभ्यां महद्भ्यामभ्यवर्षतां । तौ तथा सृञ्जयाश्चैव पाञ्चालाश्च महारथाः ।
अन्वगच्छन्महाराज मत्स्यैश्च सह सोमकैः । तथैव तव पुत्रस्य रथोदाराः प्रहारिणः ।
महत्या सेनया राजन् जग्मुर्द्रोणरथम्प्रति । ततः सा भारती सेना बध्यमाना किरीटिना ।
तमसा निद्रया चैव पुनरेव व्यदीर्य्यत । द्रोणेन वार्य्यमाणास्ते स्वयं तव सुतेन च । ७२२०
नाशक्यन्त महाराज योधा वारयितुं तदा । सा पाण्डुपुत्रस्य शरैर्व्वध्यमाना महाचमूः ।
तमसा संवृता लोके व्यद्रवत् सर्व्वतोमुखी । उत्सृज्य शतशो वाहांस्तत्र केचिन्नराधिपाः ।
व्यद्रवन्त महाराज भयाविष्टाः समन्ततः ।
इति महाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचबधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ सोमदत्ताय संक्रुद्धो विधुन्वानो महद्धनुः । सात्यकिः प्राह यन्तारं सोमदत्ताय मां वह ।
न ह्यहत्वा रणे शत्रुं बाह्लीकं कौरवाधमं । निवर्त्तिष्ये रणे सूत सत्यमेतद्वचो मम । ७२२५
ततः सम्प्रेषयद्यन्ता सैन्धवांस्तान्महाजवान् । तुरङ्गमाञ्छङ्खवर्णान् सर्व्वशस्त्रातिगान् रणे ।
तेऽवहन् युयुधानन्तु मनोमारुतरंहसः । यथेन्द्रं हरयो राजन् पुरा दैत्यबधोद्यतं ।
तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य सात्वतं रभसं रणे । सोमदत्तो महाराज ह्यसम्भ्रान्तो न्यवर्त्तत ।
विमुञ्चञ्छरवर्षाणि पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान् । छादयामास शैनेयं भास्करं जलदो यथा ।
असम्भ्रान्तश्च समरे सात्यकिः कुरुपुङ्गवं । छादयामास बाणौघैः समन्ताद्भरतर्षभ । ७२३०
सोमदत्तस्तु तं षष्ट्या विव्याधोरसि माधवं । सात्यकिश्चापि तं राजन् अविध्यत् सायकैः शितैः ।
तावन्योऽन्यं शरैः कृत्तौ व्यरोचेतां परस्परं । सुपुष्पौ पुष्पसमये पुष्पिताविव किंशुकौ ।
रुधिरोक्षितसर्व्वाङ्गौ कुरुवृष्णियशस्करौ । परस्परमवेक्षेतां दहन्ताविव लोचनैः ।
रथमण्डलमार्गेषु चरन्तावरिमर्द्दनौ । घोररूपौ हि तावास्तां वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ ।
शरसंभिन्नगात्रौ तौ सर्व्वतः शकलीकृतौ । श्वाविधाविव राजेन्द्र दृश्येतां शरविक्षतौ । ७२३५
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिराचितौ तौ व्यरोचतां । खद्योतैरावृतौ राजन् प्रावृषीव वनस्पती ।
सम्प्रदीपितसर्व्वाङ्गौ सायकैस्तौ महारथौ । अदृश्येतां रणे क्रुद्धावुल्काभिरिव कुञ्जरौ ।
ततो युधि महाराज सोमदत्तो महारथः । अर्द्धचन्द्रेण चिच्छेद माधवस्य महद्धनुः ।
अथैनं पञ्चविंशत्या सायकानां समार्पयत् । त्वरमाणस्त्वराकाले पुनश्च दशभिः शरैः ।
अथान्यद्धनुरादाय सात्यकिर्व्वेगवत्तरं । पञ्चभिः सायकैस्तूर्णं सोमदत्तमविध्यत । ७२४०
ततोऽपरेण भल्लेन ध्वजं चिच्छेद काञ्चनं । बाह्लीकस्य रणे राजन् सात्यकिः प्रहसन्निव ।

सोमदत्तस्त्वमथ्याप्तो दृष्ट्वा केतुं निपातितं। शैनेयं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत्।
सात्वतोऽपि रणे क्रुद्धः सोमदत्तस्य धन्विनः। धनुश्चिच्छेद समरे क्षुरप्रेण शितेन च।
अथैनं रुक्मपुङ्खानां शतेन नतपर्व्वणां। आचिनोत्तं महाराज भग्नदंष्ट्रमिवोरगं।
अथान्यद्धनुरादाय सोमदत्तो महारथः। सात्यकिं छादयामास शरवृष्ट्या महाबलः। ७२४५
सोमदत्तञ्च संक्रुद्धो रणे विव्याध सात्यकिः। सात्यकिञ्चेषुजालेन सोमदत्तोऽभ्यपीडयत्।
दशभिः सात्वतस्यार्थे भीमोऽहन् वाह्लिकात्मजं। सोमदत्तोऽप्यसम्भ्रान्तो भीममार्च्छच्छितैः शरैः।
ततस्तु सात्वतः क्रुद्धो हेमदण्डं नवं दृढं। मुमोच परिघं घोरं सोमदत्तस्य वक्षसि।
तमापतन्तं वेगेन परिघं घोरदर्शनं। द्विधा चिच्छेद समरे प्रहसन्निव कौरवः।
स पपात द्विधा छिन्न आयसः परिघो महान्। महीधरस्येव महच्छिखरं वज्रताडितं। ७२५०
ततस्तु सात्यकी राजन् सोमदत्तस्य संयुगे। धनुश्चिच्छेद भल्लेन हस्तावापञ्च पञ्चभिः।
ततश्चतुर्भिश्च शरैस्तूर्णं तान् तुरगोत्तमान्। समीपं प्रेषयामास प्रेतराजस्य भारत।
सारथेश्च शिरः कायात् भल्लेनानतपर्व्वणा। जहार रथशार्दूलः प्रहसन्निव भारत।
ततः शरं महाघोरं ज्वलन्तमिव पावकं। मुमोच स्वर्णपुङ्खं तं तैलधौतं शिलाशितं।
स विमुक्तो बलवता शैनेयेन शरोत्तमः। घोरस्तस्योरसि विभो निपपाताशु श्येनवत्। ७२५५
सोऽतिविद्धो बलवता सात्वतेन महारथः। सोमदत्तो महाराज पपात च ममार च।
तं दृष्ट्वा निहतं तत्र सोमदत्तं महारथं। तावका रथवंशेन युयुधानमुपाद्रवन्।
पाण्डवाश्च महाराज सह सर्व्वैः प्रभद्रकैः। महत्या सेनया सार्द्धं द्रोणानीकमुपाद्रवन्।
ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धो भारद्वाजस्य सैनिकान्। शरैर्व्विद्रावयामास भारद्वाजस्य पश्यतः।
सैन्यानि द्रावयन्तञ्च द्रोणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरं। अभिदुद्राव वेगेन क्रोधसंरक्तलोचनः। ७२६०
ततः सुनिशितैर्व्वाणैः पार्थं विव्याध सप्तभिः। युधिष्ठिरोऽपि संक्रुद्धः प्रतिविव्याध पञ्चभिः।
सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्कणी विलिहन्मुहुः। युधिष्ठिरस्य चिच्छेद ध्वजं कार्म्मुकमेव च।
ततो विधन्वा त्वरितस्त्वराकाले नृपोत्तमः। अन्यदादत्त वेगेन कार्म्मुकं समरे दृढं।
ततः शरसहस्रेण द्रोणं विव्याध पाण्डवः। साश्वसूतध्वजरथं तदद्भुतमिवाभवत्।
ततो मुहूर्त्तं व्यथितः शरघातप्रपीडितः। निषसाद रथोपस्थे द्रोणो ब्राह्मणपुङ्गवः। ७२६५
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां निश्वसन्नुरगो यथा। क्रोधेन महताविष्टो वायव्यास्त्रमथासृजत्।
असम्भ्रान्तस्ततः पार्थो धनुरादाय वीर्य्यवान्। तदस्त्रमस्त्रेण रणे स्तम्भयामास तस्य तु।
चिच्छेद च धनुर्दीर्घं ब्राह्मणस्य च पाण्डवः। अथान्यद्धनुरादाय द्रोणः क्षत्रियमर्द्दनः।
तदप्यस्य शितैर्भल्लैश्चिच्छेद कुरुपुङ्गवः। ततोऽब्रवीद्वासुदेवः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं।
युधिष्ठिर महाबाहो यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु। उपारमस्व युद्धात्त्वं द्रोणाद्भरतसत्तम। ७२७०
यतते हि सदा द्रोणो ग्रहणे तव संयुगे। नानुरूपमहं मन्ये युद्धमस्य त्वया सह।

योऽस्य सृष्टो विनाशाय स एवैनं हनिष्यति। परिवर्ज्य गुरुं याहि यत्र राजा सुयोधनः।
राज्ञा राजा हि योद्धव्यो नाराज्ञा युद्धमिष्यते। तत्र त्वं व्रज कौन्तेय हस्त्यश्वरथसंवृतः।
यावन्मात्रेण च मया सहायेन धनञ्जयः। भीमश्च नरशार्दूलो युध्यते कौरवैः सह।
वासुदेववचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः। मुहूर्त्तं चिन्तयित्वा तु ततो दारुणमाहवं। ७९७५
प्रायाद्द्रुतमभिप्रेप्सुर्यत्र भीमो व्यवस्थितः। विनिघ्नंस्तावकान् योधान् व्यादितास्य इवान्तकः।
रथघोषेण महता नादयन् वसुधातलं। स मेघ इव घर्मान्ते राजराजो युधिष्ठिरः।
भीमस्य निघ्नतः शत्रून् पार्ष्णिं जग्राह पाण्डवः। द्रोणोऽपि शत्रून् पाञ्चालान् व्यधमद्रजनीमुखे।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि रात्रियुद्धे सोमदत्तवधे द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १६२॥

॥ सञ्जय उवाच॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयानके। तमसा संवृते लोके रजसा च महीपते।
नापश्यन्त रणे योधाः परस्परमवस्थिताः। अनुमानेन संज्ञाभिर्युध्यन्ते क्षत्रियर्षभाः। ७९८०
नरनागाश्वपत्तीनां महारौद्रः क्षये विभो। द्रोणकर्णकृपा वीरा भीमपार्षतसात्वताः।
अन्योऽन्यं क्षोभयामासुः सैन्यानि भरतर्षभ। वध्यमानानि सैन्यानि समन्तात्तैर्महारथैः।
तमसा संवृते चैव समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः। ते सर्व्वतो विद्रवन्तो योधा विक्रान्तचेतसः।
अहन्यन्त महाराज धावमानाश्च सर्व्वतः। महारथसहस्राणि जघ्नुरन्योऽन्यमाहवे।
अन्धे तमसि मूढानि पुत्रस्य तव मन्त्रिते। ततः सर्व्वाणि भूतानि सेनामुख्याश्च भारत। ७९८५
अमुह्यन्त रणे तस्मात्तमसा संवृते सति।
॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ अथ संलोड्यमानानां पाण्डवैर्निहतौजसां। अन्धे तमसि मग्नानामासीत् किं वो मनस्तदा।
कथं प्रकाशस्तेषां वा मम सैन्यस्य वा पुनः। बभूव लोके तमसा तथा सञ्जय संवृते।
॥ सञ्जय उवाच॥ ततः सर्व्वाणि सैन्यानि हतशिष्टानि यानि वै। सेनागोप्तॄनथादिश्य पुनर्व्यूहमकल्पयत्।
द्रोणः पुरस्ताज्जघने तु शल्यस्तथा द्रौणिः पार्श्वतः सौबलश्च। स्वयञ्च सर्व्वाणि बलानि राजन् राजाऽपरक्षभ्यधिकं निशायां। ७९९०
उवाच सर्व्वांश्च पदातिसङ्घान् दुर्य्योधनः पार्थिवान् सान्त्वपूर्व्वं। उत्सृज्य सर्व्वे परमायुधानि गृह्णीत हस्तैर्ज्वलितान् प्रदीपान्।
ते चोदिताः पार्थिवसत्तमेन ततः प्रहृष्टा जगृहुः प्रदीपान्। देवर्षिगन्धर्व्वसुरर्षिसङ्घा विद्याधराश्चाप्सरसां गणाश्च।
नागाः सयक्षोरगकिन्नराश्च हृष्टा दिविस्था जगृहुः प्रदीपान्। दिग्देवतेभ्यश्च समापतन्तोऽदृश्यन्त दीपाः ससुगन्धितैलाः।
विशेषतो नारदपर्व्वताभ्यां सम्बोध्यमानाः कुरुपुङ्गवार्थे। सा चैव भूयो ध्वजिनी विभक्ता व्यरोचताग्निप्रभया निशायां।
महाधनैराभरणैश्च दीप्तैः शस्त्रैश्च दिव्यैरभिसम्पतद्भिः। रथे रथे पञ्च विदीपिकास्तु प्रदीपिता मत्तगजे त्रयश्च। ७९९५
प्रत्यश्वमेकश्च महाप्रदीपः कृतास्तु ताः पाण्डवकौरवेयैः। क्षणेन सर्व्वे विहिताः प्रदीपा व्यादीपयन्तो ध्वजिनीं तवाशु।

सर्व्वास्तु सेनाः परिशोभमानाः पदातिभिः पावकतैलहस्तैः। प्रकाश्यमाना ददृशुर्निशायां यथान्तरीक्षे जलदास्तडिद्भिः।

प्रकाशितायान्तु ततो ध्वजिन्यां द्रोणोऽग्निकल्पः प्रतपन् समन्तात्। रराज राजेन्द्र सुवर्णवर्म्मा मध्यङ्गतः सूर्य्य इवांशुमाली।

जाम्बूनदेष्वाभरणेषु चैव निष्केषु शुभ्रेषु शरावरेषु। वरेषु शस्त्रेषु च पावकस्य प्रतिप्रभास्तत्र तदा बभूवुः।

गदाश्च शैक्याः परिघाश्च शुभ्रा रथेषु शक्त्यश्च विवर्त्तमानाः। प्रतिप्रभा रश्मिभिराजमीढ पुनः पुनः सञ्जनयन्ति दीपान्। ७१००

छत्राणि बालव्यजनानि खड्गा दीप्ता महोल्काश्च तथैव राजन्। व्याघूर्णमानाश्च सुवर्णमाला व्यायच्छतां तत्र तदा विरेजुः।

शस्त्रप्रभाभिश्च विराजमानं दीपप्रभाभिश्च तदा बलन्तत्। प्रकाशितञ्चाभरणप्रभाभिर्भृशं प्रकाशं नृपते बभूव।

पीतानि शस्त्राण्यसृगुक्षितानि वीरावधूतानि सुशोभनानि। दीप्तां प्रभां प्राजनयन्त तत्र तपात्यये विद्युदिवान्तरीक्षे।

प्रकम्पितानां महतोऽभिवेगैरभिघ्नताञ्चापततां जवेन। वक्त्राण्यशोभन्त तदा नराणां वाय्वीरितानीव महाम्बुजानि।

महावने दारुमये प्रदीप्ते यथा प्रभा भास्करस्याधिका स्यात्। तथा तदासीत् ध्वजिनी प्रदीप्ता महाभये तत्र तु भीमरूपा। ७१०५

तत् सम्प्रदीप्तं बलमस्मदीयं निशम्य पार्थास्त्वरितास्तथैव। सर्व्वेषु सैन्येषु पदातिसङ्घानचोदयंस्तेऽपि च चक्रुरेवं।

गजे गजे सप्त कृताः प्रदीपा रथे रथे चैव दश प्रदीपाः। द्वावश्वपृष्ठे परिपार्श्वतोऽन्ये ध्वजेषु चान्ये जघनेषु चान्ये।

सेनासु सर्व्वासु च पार्श्वतोऽन्ये पश्चात् पुरस्ताच्च समन्ततश्च। मध्ये तथाऽन्ये ज्वलितप्रदीपाः सेनाद्वयेऽपि स्म तदा बभूवुः।

सर्व्वेषु सैन्येषु पदातिसङ्घाः व्यामिश्रिता हस्तिरथाश्ववृन्दैः। मध्ये तथाऽन्ये ज्वलिताग्निहस्ता व्यदीपयन् पाण्डुसुतस्य सेनां।

तच्च प्रदीपैस्तु तथा प्रदीप्तं बलं यथासीद्बलवद्बलेन। भाः कुर्व्वता भानुमता ग्रहेण दिवाकरेणाग्निरिवाभिगुप्तः। ७११०

तयोः प्रभा पृथिवीमन्तरीक्षं सर्व्वा व्यतिक्रम्य दिशश्च वृद्धाः। तेन प्रकाशेन भृशं प्रकाशं तथाच तेषां तव चैव सैन्ये।

तेन प्रकाशेन दिवं गतेन सम्बोधिता देवगणाः समस्ताः। गन्धर्व्वयक्षाः सुरसिद्धसङ्घाः समागमन्नप्सरसश्च सर्व्वाः।

तद्देवगन्धर्व्वसमाकुलञ्च यक्षैश्च सिद्धाप्सरसाङ्गणैश्च। हतैश्च योधैर्दिवमाविशद्भिरायोधनं दिव्यकल्पं बभूव।

रथाश्वनागाकुलदीपदीप्तं संरब्धयोधं हतविद्रुताश्वं। महद्बलं व्यूढरथाश्वनागं सुरासुरव्यूहसमं बभूव।

तच्छक्तिसम्पर्कसुचण्डवातं महारथाभ्रं नरवाजिनागं। शरौघवर्षं रुधिराम्बुधारं निशि प्रवृत्तं नरदेवयुद्धं।

तस्मिन्महाग्निप्रतिमे महात्मा सन्तापयन् पाण्डवान् विप्रमुख्यः। गभस्तिभिर्मध्यगतो यथार्को वर्षात्यये तद्वदभून्नरेन्द्र।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि दीपोद्योतने त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रकाशिते तथा लोके रजसा च तमोवृते। समाजग्मुरथो वीराः परस्परवधैषिणः।

ते समेत्य रणे राजन् शस्त्रप्रासासिधारिणः। परस्परमुदैक्षन्त परस्परकृतागसः।

प्रदीपानां सहस्रैश्च दीप्यमानैः समन्ततः । रत्नाचितैः स्वर्णदण्डैर्गन्धतैलावसिञ्चितैः ।
देवगन्धर्व्वदीपाद्यैः प्रभाभिरधिकोज्ज्वलैः । विरराज तदा भूमिर्ग्रहैर्द्यौरिव भारत । ७११०
उल्काशतैः प्रज्वलितैरणभूमिर्व्यराजत । दह्यमानेव लोकानामभावे च वसुन्धरा ।
व्यदीपन्त दिशः सर्व्वाः प्रदीपैस्तैः समन्ततः । वर्षाप्रदोषे खद्योतैर्वृता वृचा इवाबभुः ।
असज्जन्त तदा वीरा राजन् वीरैः पृथक्पृथक् । नागा नागैः समाजग्मुस्तुरगा हयसादिभिः ।
रथा रथवरैरेव समाजग्मुर्मुदा युताः । तस्मिन्रात्रिमुखे घोरे पुत्त्रस्य तव शासनात् ।
चतुरङ्गस्य सैन्यस्य सम्पातश्च महानभूत् । ततोऽर्ज्जुनो महाराज कौरवाणामनीकिनीं । ७११५
व्यधमत्त्वरया युक्तः क्षपयन् सर्व्वपार्थिवान् ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन् प्रविष्टे संरब्धे मम पुत्त्रस्य वाहिनीं । अमृष्यमाणे दुर्द्धर्षे किं व आसीन्मनस्तदा ।
किमभन्यन्त सैन्यानि प्रविष्टे परतापने । दुर्य्योधनश्च किं कृत्यं प्राप्तकालममन्यत ।
के चैनं समरे वीरं प्रत्युद्ययुररिन्दमाः । द्रोणञ्च के व्यरक्षन्त प्रविष्टे श्वेतवाहने ।
केऽरक्षन् दक्षिणञ्चक्रं के च द्रोणस्य सव्यतः । के पृष्ठतोऽभ्यरक्षन्त वीरा वीरस्य युध्यतः । ७१२०
के पुरस्तादगच्छन्त निघ्नतः शात्रवान् रणे । यत्प्राविशन्महेष्वासः पाञ्चालानपराजितः ।
नृत्यन्निव नरव्याघ्रो रथमार्गेषु वीर्य्यवान् । यो ददाह शरैर्द्रोणः पाञ्चालानां रथव्रजान् ।
धूमकेतुरिव क्रुद्धः कथं मृत्युमुपेयिवान् । अव्यग्रानेव हि परान् कथयस्यपराजितान् ।
हृष्टानुदीर्णान् सङ्ग्रामे न तु सञ्जय मामकान् । हतांश्चैव विदीर्णांश्च विप्रकीर्णांश्च शंससि ।
रथिनो विरथांश्चैव कृतान् युद्धेषु मामकान् । ७१२५
॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रोणस्य मतमाज्ञाय योद्धुकामस्य तां निशां । दुर्य्योधनो महाराज वश्यान् भ्रातॄनभाषत ।
विकर्णञ्चित्रसेनञ्च सुपार्श्वन्तु तथैव च । दुर्द्धर्षं दीर्घबाहुञ्च ये च तेषां पदानुगाः ।
द्रोणं यत्ताः पराक्रान्ताः सर्व्वे रक्षन्तु पृष्ठतः । हार्द्दिक्यो दक्षिणञ्चक्रं शल्यश्चैवोत्तरं तथा ।
त्रिगर्त्तानाञ्च ये शूरा हतशेषा महारथाः । तांश्चैव पुरतः सर्व्वान् पुत्त्रस्ते समचोदयत् ।
आचार्य्यो हि समायुक्तो भृशं यत्ताश्च पाण्डवाः । तं रक्षध्वं सुसंयुक्ता निघ्नन्तं शात्रवान् रणे । ७१३०
द्रोणोऽपि बलवान् युद्धे क्षिप्रहस्तः पराक्रमी । निर्जयेत्त्रिदशान् युद्धे किमु पार्थान् ससोमकान् ।
ते यूयं सहिताः सर्व्वे भृशं यत्ता महारणे । द्रोणं रक्षत दुर्द्धर्षं धृष्टद्युम्नान्महारथात् ।
पाण्डवेयेषु योधेषु योधं पश्याम्यहं न तं । यो जयेत रणे द्रोणं धृष्टद्युम्नादृते पुमान् ।
तत्र सर्व्वात्मना मन्ये भारद्वाजस्य रक्षणं । सुगुप्तः सोमकान् हन्यात् सृञ्जयांश्च समागतान् ।
सृञ्जयेषु च सर्व्वेषु निहतेषु चमूमुखे । धृष्टद्युम्नं रणे द्रौणिर्घातयिष्यत्यसंशयं । ७१३५
तथाऽर्ज्जुनं रणे कर्णो विजेष्यति महारथः । भीमसेनमहञ्चापि युद्धे जेष्यामि दंशितान् ।
शेषांश्च पाण्डवान् योधाः प्रसभं हीनतेजसः । सोऽयं मम जयो व्यक्तो दीर्घकालं भविष्यति ।
तस्माद्रक्षत सङ्ग्रामे द्रोणमेव महारथं । इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठ पुत्त्रो दुर्य्योधनस्तव ।

व्यादिदेश तदा सैन्यं तस्मिंस्तमसि दारुणे। ततः प्रववृते युद्धं रात्रौ भरतसत्तम।
उभयोः सैन्ययोराजन् विजयं प्रतिकाङ्क्षिणोः। अर्जुनः कौरवं सैन्यमर्जुनञ्चापि कौरवाः। ७२५०
नानाशस्त्रसमावापैरन्योऽन्यं पर्य्यपीडयन्। द्रौणिः पाञ्चालराजानं भारद्वाजश्च सृञ्जयान्।
छादयाञ्चक्रिरे सङ्ख्ये शरैः सन्नतपर्व्वभिः। पाण्डुपाञ्चालसैन्यानां कौरवाणाञ्च भारत।
आसीन्निष्टानको घोरो निघ्नतामितरेतरं। नैवास्माभिर्न पूर्व्वैश्च दृष्टपूर्व्वंस्तथाविधं।
यादृशं युद्धमेवासीद्रात्रौ ग्रतुभयानकं।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १६४॥
॥ सञ्जय उवाच॥ वर्त्तमाने तथा रौद्रे रात्रियुद्धे विशाम्पते। सर्व्वभूतक्षयकरे धर्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः। ७२५५
अब्रवीत् पाण्डवांश्चैव पाञ्चालांश्च ससोमकान्। मनुष्यरथनागानामभावाय नराधिप।
युधिष्ठिरोऽब्रवीद्राजा स्वान् योधान् मनुजाधिपः। अभ्यागच्छत गच्छध्वं द्रोणमेव जिघांसया।
राज्ञस्ते वचनाद्राजन् पाञ्चालाः सोमकास्तथा। द्रोणमेवाभ्यधावन्त नदन्तो भैरवान् रवान्।
तान् वयं प्रतिगर्जन्तः प्रत्युद्यातास्त्वमर्षिताः। यथाशक्ति यथोत्साहं यथासत्त्वञ्च संयुगे।
कृतवर्मा तु हार्दिक्यो युधिष्ठिरमुपाद्रवत्। द्रोणं प्रति समायान्तं मत्तो मत्तमिव द्विपं। ७२६०
शैनेयं शरवर्षाणि विसृजन्तं समन्ततः। अभ्ययात् कौरवो राजन् भूरिः सङ्ग्रामसर्द्दनः।
सहदेवमथायान्तं द्रोणलिप्सुं महारथं। कर्णो वैकर्त्तनो राजन् वारयामास पाण्डवं।
भीमसेनं तथायान्तं रथेन रथिनां वरं। स्वयं दुर्य्योधनो युद्धे प्रतीपं मृत्युमाव्रजत्।
नकुलञ्च युधां श्रेष्ठं सर्व्वयुद्धविशारदं। शकुनिः सौबलो राजन् वारयामास सत्वरः।
शिखण्डिनमथायान्तं रथेन रथिनां वरः। कृपः शारद्वतो राजन् वारयामास संयुगे। ७२६५
प्रतिविन्ध्यमथायान्तं मयूरसदृशैर्हयैः। दुःशासनो महाराज यत्तो यत्तमवारयत्।
भैमसेनिमथायान्तं मायाशतविशारदं। अश्वत्थामा महाराज राक्षसं संन्यवारयत्।
द्रुपदं वृषसेनस्तु ससैन्यं सपदानुगं। वारयामास समरे द्रोणप्रेप्सुं महाबलं।
विराटं द्रुतमायान्तं द्रोणस्य निधनम्प्रति। मद्रराजः सुसंक्रुद्धो वारयामास भारत।
शतानीकमथायान्तं नाकुलिं रभसं रणे। चित्रसेनो रुरोधैनं शरैर्द्रोणवधेप्सया। ७२७०
अर्जुनन्तु युधां श्रेष्ठं प्राद्रवन्तं महारथं। अलम्बुषो महाराज राक्षसेन्द्रो न्यवारयत्।
ततो द्रोणं महेष्वासं निघ्नन्तं शात्रवान् रणे। धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यो हृष्टरूपमवारयत्।
तथाऽन्यान् पाण्डुपुत्त्राणां समायातान्महारथान्। तावका रथिनो राजन् वारयासुरोजसा।
गजारोहा गजैस्तूर्णं सन्निपत्य महामृधे। योधयन्तश्च मृद्नन्त. शतशोऽथ सहस्रशः।
निशीथे तुरगा राजन् द्रवन्तश्च परस्परं। समदृश्यन्त वेगेन पक्षवन्तो यथाऽद्रयः। ७२७५
सादिनः सादिभिः सार्द्धं प्रासशक्त्यृष्टिपाणयः। समागच्छन्महाराज विनदन्तः परस्परं।
नरास्तु बहवस्तत्र न्यहन्यन्त. परस्परं। गदाभिर्मुषलैश्चैव नानाशस्त्रैश्च सङ्घशः।

कृतवर्म्मा तु हार्द्दिक्यो धर्म्मपुत्रं युधिष्ठिरं । वारयामास संक्रुद्धो वेलेवोद्धृतमर्णवं ।
युधिष्ठिरस्तु हार्द्दिक्यं विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः । पुनर्व्विव्याध त्रिंशत्या तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
कृतवर्म्मा तु संक्रुद्धो धर्म्मराजस्य मारिष । धनुश्चिच्छेद भल्लेन तञ्च विव्याध सप्तभिः । ७१८०
अथान्यद्धनुरादाय धर्म्मपुत्त्रो महारथः । हार्द्दिक्यं दशभिर्व्बाणैर्व्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
माधवस्तु रणे विद्धो धर्म्मपुत्त्रेण मारिष । प्राकम्पत च रोषेण सप्तभिश्चार्द्दयच्छरैः ।
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा हस्तावापं निकृत्य तु । प्राहिणोन्निशितान् भल्लान् पञ्च राजञ्छिलाशितान् ।
तस्य तत्कवचं भित्त्वा हेमपृष्ठं महाधनं । प्राविशन् धरणीमुग्रा वल्मीकमिव पन्नगाः ।
अक्ष्णोर्न्निमेषमात्रेण सोऽन्यदादाय कार्म्मुकं । विव्याध पाण्डवं षष्ट्या पुनश्च दशभिः शरैः । ७१८५
तस्य शक्तिममेयात्मा चिक्षेप भुजगोपमां । पाण्डवेन तदा क्षिप्ता रथे न्यस्य महद्धनुः ।
सा हेमचित्रा महती पाण्डवेनानुप्रेषिता । निर्भिद्य दक्षिणं बाहुं प्राविशद्धरणीतलं ।
एतस्मिन्नेव काले तु गृह्य पार्थो महद्धनुः । हार्द्दिक्यं छादयामास शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
ततस्तु तत्र वै शूरो वृष्णीनां प्रवरो रथी । व्यश्वसूतरथञ्चक्रे निमेषार्द्धाद्युधिष्ठिरं ।
ततस्तु पाण्डवो ज्येष्ठः खड्गचर्म्म समाददे । तदस्य निशितैर्भल्लैर्व्यधमन्माधवो रणे । ७१९०
तोमरन्तु ततो गृह्य स्वर्णदण्डं दुरासदं । अप्रैषीत् समरे तूर्णं हार्द्दिक्यस्य महात्मनः ।
तमापतन्तं सहसा युधिष्ठिरभुजच्युतं । द्विधा चिच्छेद हार्द्दिक्यः कृतहस्तः स्मयन्निव ।
ततः शरशतेनाजौ धर्म्मपुत्रमवाकिरत् । कवचञ्च रणे क्रुद्धो वाणजालैरवाकिरत् ।
हार्द्दिक्यशरसञ्छन्नं जाम्बूनदविभूषितं । व्यशीर्य्यत रणे राजंस्ताराजालमिवाम्बरात् ।
स छिन्नधन्वा विरथः कृतवर्म्मशरार्द्दितः । अपयातो रणात्तूर्णं धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः । ७१९५
कृतवर्म्मा तु निर्ज्जित्य धर्म्मपुत्रं युधिष्ठिरं । पुनर्द्रोणस्य जुगुपे चक्रमेव महारथः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि युधिष्ठिरापयाने पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ भूरिस्तु समरे राजन् शैनेयं रथिनां वरं । आपतन्तमवारयत् प्रजणादिव कुञ्जरं ।
अथैनं सात्यकिः क्रुद्धः पञ्चभिर्न्निशितैः शरैः । विव्याध हृदये तस्य प्रास्रवत्तस्य शोणितं ।
तथैव कौरवो युद्धे शैनेयं युद्धदुर्म्मदं । दशभिर्व्विशिखैस्तूर्णमविध्यत भुजान्तरे ।
तावन्योऽन्यं महाराज ततक्षाते परस्परं । क्रोधसंरक्तनयनौ क्रुद्धौ विस्फार्य्य कार्म्मुके । ७२००
तयोरासीन्महाराज शस्त्रवृष्टिः सुदारुणा । क्रुद्धयोः सायकमुचोर्य्यमान्तकनिकाशयोः ।
तावन्योऽन्यं महाराज प्रच्छाद्य समरे स्थितौ । मुहूर्त्तञ्चैव तद्युद्धं समरूपमिवाभवत् ।
ततः क्रुद्धो महाराज शैनेयः प्रहसन्निव । धनुश्चिच्छेद समरे कौरव्यस्य महात्मनः ।
अथैनं छिन्नधन्वानं नवभिर्न्निशितैः शरैः । विव्याध हृदये तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापनः । धनुरन्यत् समादाय सात्वतं प्रत्यविध्यत । ७२०५
स विद्ध्वा सात्वतं वाणैस्त्रिभिरेव विशाम्पते । धनुश्चिच्छेद भल्लेन सुतीक्ष्णेन हसन्निव ।

छिन्नधन्वा महाराज सात्यकिः क्रोधमूर्च्छितः । चिक्षेप सुमहावेगां शक्तिं तस्य महोरसि ।
स तु शक्त्या विभिन्नाङ्गो निपपात रथोत्तमात् । लोहिताङ्ग इवाकाशाद्दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ।
तन्तु दृष्ट्वा हतं शूरमश्वत्थामा महारथः । अभ्यधावत वेगेन शैनेयं प्रति भारत ।
तिष्ठ तिष्ठेति चाभाष्य सात्यकिं स नराधिप । अभ्यवर्षच्छरौघेन मेरुं वृष्ट्या यथाऽम्बुदः । ७४१०
तमापतन्तं वेगेन शैनेयस्य रथम्प्रति । घटोत्कचोऽब्रवीद्राजन्नादं मुक्त्वा महारथः ।
तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन् द्रोणपुत्त्र गमिष्यसि । एष त्वां निहनिष्यामि महिषं षण्मुखो यथा ।
युद्धश्रद्धामहं तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे । इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो राक्षसः परवीरहा ।
द्रौणिमभ्यद्रवत् क्रुद्धो गजेन्द्रमिव केशरी । रथाक्षमात्रैरिषुभिरभ्यवर्षद्घटोत्कचः ।
रथिनामृषभं द्रौणिं धाराभिरिव तोयदः । तां बाणवृष्टिमप्राप्तां शरैराशीविषोपमैः । ७४१५
शातयामास समरे तरसा द्रौणिराहवे । ततः शरशतैस्तीक्ष्णैर्मर्म्मभेदिभिराशुगैः ।
समाचिनोद्राक्षसेन्द्रं घटोत्कचमरिन्दमं । स शरैराचितस्तेन राक्षसो रणमूर्द्धनि ।
व्यकाशत महाराज श्वाविच्छललितो यथा । ततः क्रोधसमाविष्टो भैमसेनिः प्रतापवान् ।
शरैरवचकर्त्तोग्रैर्द्रौणिं वज्राशनिस्वनैः । क्षुरप्रैरर्द्धचन्द्रैश्च नाराचैः सशिलीमुखैः ।
वराहकर्णैर्नालीकैर्विकर्णैश्चाभ्यवीवृषत् । तां शस्त्रवृष्टिमतुलां वज्राशनिसमस्वनां । ७४२०
पतन्तीमुपरि क्रूरां द्रौणिरव्यथितेन्द्रियः । सुदुःसहां शरैर्घोरैर्दिव्यास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
व्यधमत् स महाराज महाभ्राणीव मारुतः । ततोऽन्तरीक्षे बाणानां संग्रामोऽन्य इवाभवत् ।
घोररूपो महाराज योधानां हर्षवर्द्धनः । तयोस्तु संघर्षकृतैर्विस्फुलिङ्गैरितस्ततः ।
बभौ निशामुखे व्योम खद्योतैरिव चित्रितं । स मार्गणगणैर्द्रौणिर्दिशः प्रच्छाद्य सर्व्वशः ।
प्रियार्थं तव पुत्त्राणां राक्षसं समवाकिरत् । ततः प्रववृते युद्धं द्रौणिराक्षसयोः पुनः । ७४२५
विगाढे रजनीमध्ये शक्रप्रह्रादयोरिव । ततो घटोत्कचो बाणैर्दशभिर्द्रौणिमाहवे ।
जघानोरसि संक्रुद्धः कालज्वलनसन्निभैः । स गाढविद्धो व्यथितो राक्षसेन महाबलः ।
चचाल समरे द्रौणिर्वातनुन्न इव द्रुमः । स मोहमनुसंप्राप्तो ध्वजयष्टिं समाश्रितः ।
ततो हाहाकृतं सैन्यं तव सर्व्वं जनाधिप । हतं स्म मेनिरे सर्व्वे तावकास्तं विशाम्पते ।
तन्तु दृष्ट्वा तथाऽवस्थमश्वत्थामानमाहवे । पाञ्चालाः सृञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे । ७४३०
प्रतिलभ्य ततः संज्ञामश्वत्थामा महारथः । धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्षणः ।
मुमोचाकर्णपूर्णेन धनुषा शरमुत्तमं । यमदण्डोपमं घोरमुद्दिश्याशु घटोत्कचं ।
स भित्त्वा हृदयं तस्य राक्षसस्य शरोत्तमः । विवेश वसुधामुग्रः सुपुङ्खः पृथिवीपते ।
सोऽतिविद्धो महाराज रथोपस्थ उपाविशत् । राक्षसेन्द्रः स बलवान् द्रौणिना रणमानिना ।
दृष्ट्वा विमूढं हैडिम्बं सारथिस्तं रणाजिरात् । द्रौणेः सकाशात् सम्भ्रान्तस्त्वपनिन्ये त्वरान्वितः । ७४३५
तथा तु समरे विद्धा राक्षसेन्द्रं घटोत्कचं । ननाद सुमहानादं द्रोणपुत्त्रो महारथः ।

पूजितस्तव पुत्रैश्च सर्व्वयोधैश्च भारत। वपुषा प्रतिजज्वाल मध्याह्ने भास्करो यथा।
भीमसेनन्तु युध्यन्तं भारद्वाजरथम्प्रति। स्वयं दुर्य्योधनो राजा प्रत्यविध्यच्छितैः शरैः।
तं भीमसेनो नवभिः शरैर्व्विव्याध भारत। दुर्य्योधनोऽपि विंशत्या शराणां प्रत्यविध्यत।
तौ सायकैः प्रतिच्छन्नावदृश्येतां रणाजिरे। मेघजालप्रतिच्छन्नौ नभसीवेन्दुभास्करौ। १४४०
ततो दुर्य्योधनो राजा भीमं विव्याध पत्रिभिः। पञ्चभिर्भरतश्रेष्ठ तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्।
तस्य भीमो धनुश्छित्वा ध्वजञ्च निशितैः शरैः। विव्याध कौरवश्रेष्ठं नवत्या नतपर्व्वणां।
ततो दुर्य्योधनः क्रुद्धो धनुरन्यन्महत्तरं। गृहीत्वा भरतश्रेष्ठो भीमसेनं शितैः शरैः।
अपीडयद्रणमुखे पश्यतां सर्व्वधन्विनां। निहत्य तान् शरान् भीमो दुर्य्योधनधनुश्च्युतान्।
कौरवं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत्। दुर्य्योधनस्तु संक्रुद्धो भीमसेनस्य मारिष। १४४५
क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा दशभिः प्रत्यविध्यत। अथान्यद्धनुरादाय भीमसेनो महाबलः।
विव्याध नृपतिं तूर्णं सप्तभिर्निशितैः शरैः। तदप्यस्य धनुः क्षिप्रं चिच्छेद लघुहस्तवत्।
द्वितीयञ्च तृतीयञ्च चतुर्थं पञ्चमन्तथा। आत्तमात्तं महाराज भीमस्य धनुराच्छिनत्।
तव पुत्रो महाराज जितकाशी मदोत्कटः। स तदा छिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः।
शक्तिञ्चिक्षेप समरे सर्व्वपारशवीं दृढां। मृत्योरिव स्वसारं हि दीप्तां केतुशिखामिव। १४५०
सीमन्तमिव कुर्व्वन्तीं नभसोऽग्निसमप्रभां। अप्राप्तामेव तां शक्तिं त्रिधा चिच्छेद कौरवः।
पश्यतः सर्व्वलोकस्य भीमसेनस्य चायतः। ततो भीमो महाराज गदां गुर्व्वीं महाप्रभां।
चिक्षेपाविध्य वेगेन दुर्य्योधनरथम्प्रति। ततः सा सहसा वाहांस्तव पुत्त्रस्य संयुगे।
सारथिञ्च गदा गुर्व्वी ममर्द्दास्य रथम्पुनः। पुत्त्रस्तु तव राजेन्द्र भीमाद्भीतः प्रणश्य च।
आरुरोह रथञ्चान्यं नन्दकस्य महात्मनः। ततो भीमो हतं मत्वा निशामध्ये सुयोधनं। १४५५
सिंहनादं महच्चक्रे तर्ज्जयन्निव कौरवान्। तावकाः सैनिकाश्चापि मेनिरे निहतं नृपं।
ततो विचुक्रुशुः सर्व्वे हाहेति च समन्ततः। तेषाञ्च निनदं श्रुत्वा त्रस्तानां सर्व्वयोधिनां।
भीमसेनस्य नादञ्च श्रुत्वा राजन्महात्मनः। ततो युधिष्ठिरो राजा हतं मत्वा सुयोधनं।
अभ्यवर्त्तत वेगेन यत्र पार्थो वृकोदरः। पाञ्चालाः सृञ्जया मत्स्याः केकयाश्चेदयस्तथा।
सर्व्वोद्योगेनाभिजग्मुर्द्रोणमाशु जिघांसया। तत्रापि सुमहद्युद्धं द्रोणस्यासीत् परैः सह। १४६०
घोरे तमसि मग्नानां निघ्नतामितरेतरं।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि दुर्य्योधनापयाने षट्षष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सहदेवमथायान्तं द्रोणप्रेप्सुं महारथं। कर्णो वैकर्त्तनो राजन् वारयामास संयुगे।
सहदेवस्तु राधेयं विद्ध्वा नवभिराशुगैः। पुनर्व्विव्याध समरे नवभिर्नतपर्व्वभिः।
तं कर्णः प्रतिविव्याध शतेन नतपर्व्वणां। सज्यञ्चास्य धनुः शीघ्रं चिच्छेद लघुहस्तवत्।
ततोऽन्यद्धनुरादाय माद्रीपुत्त्रः प्रतापवान्। कर्णं विव्याध विंशत्या तदद्भुतमिवाभवत्। १४६५

तस्य कर्णो हयान् हत्वा शरैः सन्नतपर्व्वभिः । सारथिञ्चास्य भल्लेन द्रुतं निन्ये यमक्षयं ।
विरथः सहदेवस्तु खड्गचर्म्म समाददे । तदप्यस्य शितैर्ब्बाणैर्व्यधमत् प्रहसन्निव ।
ततो गुर्व्वीं गदां घोरां हेमचित्रां महाबलः । प्रेषयामास समरे वैकर्त्तनरथम्प्रति ।
तामापतन्तीं सहसा सहदेवेन प्रेषितां । व्यष्टम्भयच्छरैः कर्णो भूमावेवाभ्यपातयत् ।
गदां विनिहतां दृष्ट्वा सहदेवस्त्वरान्वितः । शक्तिञ्चिक्षेप कर्णाय तामप्यस्याच्छिनच्छरैः । ७४७०
माद्रीसुतस्ततस्तूर्णमवप्लुत्य रथोत्तमात् । प्रज्वलन्निव रोषेण दृष्ट्वा कर्णं व्यवस्थितं ।
रथचक्रं ततो गृह्य मुमोचाधिरथिम्प्रति । तदापतद्वै सहसा कालचक्रमिवोद्यतं ।
शरैरनेकसाहस्रैरच्छिनत् सूतनन्दनः । तस्मिंश्छिन्ने रथाङ्गे तु सहदेवस्तु मारिष ।
ईषादण्डकयोक्त्राणि युगानि विविधानि च । हस्त्यङ्गानि तथाऽश्वांश्च मृतांश्च पुरुषान् बहून् ।
चिक्षेप कर्णमुद्दिश्य कर्णस्तान् व्यधमच्छरैः । स निरायुधमात्मानं ज्ञात्वा माद्रवतीसुतः । ७४७५
वार्य्यमाणस्तु विशिखैः सहदेवो रणं जहौ । तमभिद्रुत्य राधेयो मुहूर्त्तं भरतर्षभ ।
अब्रवीत् प्रहसन् वाक्यं सहदेवं सुनिष्ठुरं । मायुध्यस्व रणे वीर विशिष्टैरथिभिः सह ।
सदृशैर्युध्य माद्रेय वचो मे माभिशङ्किथाः । अथैनं धनुषोऽग्रेण तुदन् भूयोऽब्रवीदिदं ।
एषोऽर्जुनो रणे यत्तो युध्यते कुरुभिः सह । तत्र वा गच्छ माद्रेय गृहं वा यदि मन्यसे ।
एवमुक्त्वा तु तं कर्णो रथेन रथिनाम्बरः । प्रायात् पाञ्चालराजस्य सैन्यानि प्रहसन्निव । ७४८०
वधप्राप्तन्तु माद्रेयं नावधीत् समरेऽरिहा । कुन्त्याः स्मृत्वा वचो राजन् सत्यसन्धो महारथः
सहदेवस्ततस्तस्तो विमनाः शरपीड़ितः । कर्णवाक्शल्यविद्धश्च जीवितान्निरविद्यत ।
आरुरोह रथं तूर्णं पाञ्चाल्यस्य महात्मनः । जनमेजयस्य समरे त्वरायुक्तो महारथः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि सहदेवापयाने सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ विराटं सहसेनन्तु द्रोणार्थे द्रुतमागतं । मद्रराजः शरौघेण छादयामास सर्व्वतः ।
तयोः समभवद्युद्धं समरे दृढधन्विनोः । यादृशं ह्यभवद्राजन् वलिवासवयोः पुरा । ७४८५
मद्रराजो महाराज विराटं वाहिनीपतिं । आजघ्ने त्वरितस्तीक्ष्णैः शतेन नतपर्व्वणां ।
प्रतिविव्याध तं राजा नवभिर्निशितैः शरैः । पुनस्त्रैनं त्रिसप्तत्या भूयश्चैव शतेन तु ।
तस्य मद्राधिपो हत्वा चतुरो रथवाजिनः । छत्रं ध्वजञ्च समरे शराभ्यां सन्न्यपातयत् ।
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महीपतिः । तस्थौ विस्फारयंश्चापं विमुञ्चंश्च शिताञ्छरान् ।
शतानीकस्तु तं दृष्ट्वा भ्रातरं हतवाहनं । रथेनाभ्यपतत्तूर्णं सर्व्वलोकस्य पश्यतः । ७४९०
शतानीकमथायान्तं मद्रराजो महीपतिः । विशिखैर्ब्बहुभिर्व्विद्ध्वा ततो निन्ये यमक्षयं ।
तस्मिंस्तु निहते वीरे विराटो वाहिनीपतिः । आरुरोह रथं तूर्णं तमेवारुरुहे तदा ।
ततो विस्फार्य्य नयने क्रोधाद्द्विगुणविक्रमः । मद्रराजरथं तूर्णं छादयामास पत्रिभिः ।

ततो मद्राधिपः क्रुद्धः शतेन नतपर्व्वणां। आजघानोरसि भृशं विराटं वाहिनीपतिं।
सोऽतिविद्धो बलवता रथोपस्थ उपाविशत्। कश्मलं चाविशत्तूर्णं स विराटो महारथः। ७४९५
सारथिस्तमपोवाह समरे शरविक्षतं। ततः सा महती सेना प्राद्रवन्निशि भारत।
बध्यमानाः शरशतैः शल्येनाहवशोभिना। तां दृष्ट्वा द्रवतीं सेनां वासुदेवधनञ्जयौ।
आयातौ तत्र राजेन्द्र यत्र शल्यो व्यवस्थितः। तौ तु प्रत्युद्ययौ राजन् राक्षसेन्द्रो ह्यलम्बुषः।
अष्टचक्रसमायुक्तमास्थाय प्रवरं रथं। तुरङ्गवदनैर्युक्तं पिशाचैर्घोरदर्शनैः।
लोहितार्द्रपताकं तं रथं माल्यविभूषितं। कार्ष्णायसमयं घोरमृक्षचर्म्मसमावृतं। ७५००
रौद्रेण चित्रपक्षेण विवृताक्षेण कूजता। ध्वजेनोच्छ्रितदण्डेन गृध्ररूपेण पक्षिणा।
स बभौ राक्षसो राजन् भिन्नाञ्जनचयोपमः। रुरोधार्ज्जुनमायान्तं प्रभञ्जनमिवाद्रिराट्।
किरन्बाणगणान्राजन् शतशोऽर्ज्जुनमूर्द्धनि। अतितीव्रं भवद्युद्धं नरराक्षसयोर्मृधे।
द्रष्टॄणां प्रीतिजननं सर्व्वेषां तत्र भारत। गृध्रकाकबलोलूककङ्कगोमायुहर्षणं।
तमर्ज्जुनः शरैः षड्भिरलम्बुषमपीडयत्। दशभिश्च शितैर्ब्बाणैर्ध्वजञ्चिच्छेद तस्य तु। ७५०५
सारथिञ्च त्रिभिर्ब्बाणैस्त्रिभिरेव त्रिवेणुकं। धनुरेकेन चिच्छेद चतुर्भिश्चतुरो हयान्।
पुनः सज्जं कृतञ्चापं तदप्यस्य द्विधाऽच्छिनत्। अथैनं निशितैर्ब्बाणैश्चतुर्भिर्भरतर्षभ।
पार्थोऽविध्यद्राक्षसेन्द्रं स विद्धः प्राद्रवद्भयात्। तं विजित्यार्ज्जुनस्तूर्णं द्रोणान्तिकमुपाद्रवत्।
किरञ्छरगणान्राजन् नरवारणवाजिषु। युध्यमाना महाराज पाण्डवेन यशस्विना।
सैनिका न्यपतन्नुर्व्यां वातनुन्ना इव द्रुमाः। तेषु तूत्साद्यमानेषु पाण्डवेन यशस्विना। ७५१०
सम्प्राद्रवन् भृशं सर्व्वे मृगा इव भयार्द्दिताः।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि अलम्बुषपराभवे अष्टषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शतानीकं शरैस्तीक्ष्णैर्निर्दहन्तञ्चमूं तव। चित्रसेनस्तव सुतो वारयामास भारत।
नाकुलिश्चित्रसेनन्तु विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः। स च तं प्रतिविव्याध दशभिर्निशितैः शरैः।
चित्रसेनो महाराज शतानीकं पुनर्युधि। नवभिर्निशितैराजञ्छरैर्व्विव्याध वक्षसि।
नाकुलिस्तस्य विशिखैर्व्वर्म्म सन्नतपर्व्वभिः। गात्रात्संच्यावयामास तदद्भुतमिवाभवत्। ७५१५
सोऽपेतवर्म्मा पुत्रस्ते विरराज भृशं नृप। उत्सृज्य काले राजेन्द्र निर्म्मोकमिव पन्नगः।
ततोऽस्य निशितैर्ब्बाणैर्ध्वजं चिच्छेद नाकुलिः। धनुश्चैव महाराज यतमानस्य संयुगे।
स छिन्नधन्वा विरथो विवर्म्मा च महारथः। अथान्यद्धनुरादाय सुदृढं वेगवत्तरं।
ततस्तूर्णं चित्रसेनो नाकुलिं नतपर्व्वभिः। शरैर्व्विव्याध समरे भरतानां महारथः।
शतानीकोऽथ संक्रुद्धश्चित्रसेनस्य भारत। जघान चतुरो वाहान् सारथिञ्च महाबलः। ७५२०
आप्लुत्य रथात्तस्माच्चित्रसेनो महायशाः। नाकुलिं पञ्चविंशत्या शराणामार्द्दयद्बली।

तस्य तत्कुर्व्वतः कर्म्म नकुलस्य सुतो रणे। अर्द्धचन्द्रेण चिच्छेद चापं हेमपरिष्कृतं।
स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः। आरुरोह रथं शीघ्रं हार्द्दिक्यस्य महात्मनः।
द्रुपदन्तु महानीकं द्रोणप्रेप्सुं महारथं। वृषसेनो महाराज किरञ्छरैस्तदा।
यज्ञसेनस्तु समरे कर्णपुत्रं महारथं। षष्ट्या शराणां विव्याध बाह्वोरुरसि चाभिभो। ७५३५
वृषसेनस्तु संक्रुद्धो यज्ञसेनं रथे स्थितं। बहुभिः सायकैस्तूर्णमाजघान स्तनान्तरे।
तावुभौ शरनुन्नाङ्गौ शरकण्टकिनौ रणे। व्यराजेतां महाराज श्वाविधौ शललैरिव।
रुक्मपुङ्खैरजिह्माग्रैः शरैः सन्नतपर्व्वभिः। रुधिरौघपरिक्लिन्नौ व्यराजेतां महामृधे।
तपनीयनिभौ चित्रौ कल्पवृक्षाविवाद्भुतौ। किंशुकाविव पुष्पाढ्यौ प्रकाशेतां रणाजिरे।
वृषसेनस्ततो राजन्‌ द्रुपदं नवभिः शरैः। विद्ध्वा विव्याध सप्तत्या पुनश्चान्यैस्त्रिभिः शरैः। ७५४०
ततः शरसहस्राणि विमुञ्चन्‌ विबभौ रणे। कर्णपुत्रो महाराज वर्षमाण इवाम्बुदः।
द्रुपदस्तु ततः क्रुद्धो वृषसेनस्य कार्म्मुकं। द्विधा चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन च।
सोऽन्यत्‌ कार्म्मुकमादाय रुक्मबद्धं नवं दृढं। तूणादाकृष्य विमलं भल्लं पीतं शितं दृढं।
कार्म्मुके योजयित्वा तं द्रुपदं सन्निरीक्ष्य च। आकर्णपूर्णं मुमुचे त्रासयन्‌ सर्व्वसोमकान्‌।
हृदयं तस्य भित्त्वा च जगाम वसुधातलं। कश्मलं प्राविशद्राजा वृषसेनशराहतः। ७५४५
सारथिस्तमपोवाह स्मरन्‌ सारथिचेष्टितं। तस्मिन्‌ प्रभग्ने राजेन्द्र पाञ्चालानां महारथे।
ततस्तु द्रुपदानीकं शरैश्छिन्नतनुच्छदं। सम्प्राद्रवच्चमूः सर्व्वा निशीथे भैरवे सति।
प्रदीपैर्हि परित्यक्तैः प्रज्वलद्भिः समन्ततः। व्यराजत मही राजन्‌ वीताभ्रा द्यौरिव ग्रहैः।
तथाऽङ्गदैर्निपतितैर्व्यराजत वसुन्धरा। प्रावृट्‌काले महाराज विद्युद्भिरिव तोयदः।
ततः कर्णसुतत्रस्ताः समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः। यथेन्द्रभयवित्रस्ता दानवास्तारकामये। ७५५०
तेनार्द्यमानाः सङ्ग्रामे पाञ्चालाः सोमकैः सह। व्यराजन्त महाराज प्रदीपैरिव भासिताः।
तांस्तु निर्ज्जित्य समरे कर्णपुत्रो व्यराजत। मध्यन्दिनमनुप्राप्तो घर्म्मांशुरिव भारत।
तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु परेषु च। एक एव ज्वलंस्तस्थौ वृषसेनः प्रतापवान्‌।
स निर्भिद्य रणे शूरान्‌ सोमकांश्च महारथान्‌। जगाम त्वरितो राजन्‌ यत्र राजा युधिष्ठिरः।
प्रतिविन्ध्यं समायान्तं प्रदहन्तं रणे रिपून्‌। दुःशासनस्तव सुतः प्रत्यगच्छन्महारथं। ७५५५
तयोः समागमो राजंश्चित्ररूपो बभूव ह। व्यपेतजलदे व्योम्नि बुधभार्गवयोरिव।
प्रतिविन्ध्यन्तु समरे कुर्व्वाणं कर्म्म दारुणं। दुःशासनस्त्रिभिर्बाणैर्ललाटे समविध्यत।
सोऽतिविद्धो बलवता तव पुत्रेण धन्विना। विरराज महाराज सशृङ्ग इव पर्व्वतः।
दुःशासनन्तु समरे प्रतिविन्ध्यो महारथः। नवभिः सायकैर्व्विद्ध्वा पुनर्व्विव्याध सप्तभिः।
तत्र भारत पुत्रस्ते कृतवान्‌ कर्म्म दुष्करं। प्रतिविन्ध्यहयानुग्रैः पातयामास सायकैः। ७५६०
सारथिञ्चास्य भल्लेन ध्वजञ्च समपातयत्‌। रथञ्च तिलशो राजन्‌ व्यधमत्तस्य धन्विनः।

पताकाश्च सतूणीरा रश्मीन् योक्त्राणि च प्रभो । चिच्छेद तिलशः क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
विरथः स तु धर्म्मात्मा धनुष्पाणिरवस्थितः । अयोधयत्तव सुतं किरञ्छरशतान् बहून् ।
क्षुरप्रेण धनुस्तस्य चिच्छेद कृतहस्तवत् । अथैनं दशभिर्व्वाणैश्छिन्नधन्वानमार्द्दयत् ।
तं दृष्ट्वा भ्रातरं तत्र भ्रातरोऽस्य महारथाः । अन्ववर्त्तन्त वेगेन महत्या सेनया सह । ७४५५
सोऽद्रवत्तु ततो यानं श्रुतसोमस्य भास्वरं । धनुर्गृह्य महाराज विव्याध तनयं तव ।
ततस्तु तावकाः सर्व्वे परिवार्य्य सुतं तव । अभ्यवर्त्तन्त वेगेन महत्या सेनया वृताः ।
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषाञ्च भारत । निशीथे दारुणे काले यमराष्ट्रविवर्द्धनं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि शतानीकादियुद्धे एकोनसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ नकुलं रभसं युद्धे निघ्नन्तं तव वाहिनीं । अभ्ययात् सौबलः क्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
कृतवैरौ तु तौ शूरावन्योऽन्यवधकाङ्क्षिणौ । शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योऽन्यमभिजघ्नतुः । ७४६०
यथैव नकुलो राजन् शरवर्षाण्यमुञ्चत । तथैव सौबलश्चापि शिक्षां सन्दर्शयन् युधि ।
तावुभौ समरे राजञ्छरकण्टकिनौ तदा । व्यभ्राजेतां महाराज श्वाविधौ शललैरिव ।
रुक्मपुङ्खैरजिह्माग्रैः शरैश्छिन्नतनुच्छदौ । रुधिरौघपरिक्लिन्नौ व्यभ्राजेतां महामृधे ।
तपनीयनिभौ चित्रौ कल्पवृक्षाविव द्रुमौ । किंशुकाविव चोत्फुल्लौ प्रकाशेते रणाजिरे ।
तावुभौ समरे शूरौ शरकण्टकिनौ तदा । व्यराजेतां महाराज कण्टकैरिव शाल्मली । ७४६५
सुजिह्मं प्रेक्षमाणौ तौ राजन् विवृतलोचनौ । क्रोधरक्तान्तनयनैर्निर्द्दहन्तौ परस्परं ।
श्यालस्तव सुसंक्रुद्धो माद्रीपुत्त्रं हसन्निव । कर्णिनैकेन विव्याध हृदये निशितेन ह ।
नकुलस्तु भृशं विद्धः श्यालेन तव धन्विना । निषसाद रथोपस्थे कश्मलञ्चैनमाविशत् ।
अत्यन्तवैरिणं दृप्तं दृष्ट्वा शत्रुं तथा गतं । ननाद शकुनिस्तत्र तपान्ते जलदो यथा ।
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां नकुलः पाण्डुनन्दनः । अभ्ययात् सौबलं भूयो व्यात्तानन इवान्तकः । ७४७०
स क्रुद्धः शकुनिं षष्ट्या विव्याध भरतर्षभ । पुनश्चैनं शतेनैव नाराचानां स्तनान्तरे ।
ततोऽस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे द्विधाऽच्छिनत् । ध्वजञ्च त्वरितं छित्त्वा रथाद्भूमावपातयत् ।
विशिखेन च तीक्ष्णेन पीतेन निशितेन च । ऊरू निर्भिद्य चैकेन नकुलः पाण्डुनन्दनः ।
श्येनं सपक्षं व्याधेन पातयामास तं तदा । सोऽतिविद्धो महाराज रथोपस्थ उपाविशत् ।
ध्वजयष्टिं परिक्लिश्य कामिनीं कामुको यथा । तं विसंज्ञं निपतितं दृष्ट्वा श्यालं तवानघ । ७४७५
अपोवाह रथेनाशु सारथिर्ध्वजिनीमुखात् । ततः सञ्चुक्रुशुः पार्था ये च तेषां पदानुगाः ।
निर्जित्य च रणे शत्रून् नकुलः शत्रुतापनः । अब्रवीत् सारथिं तत्र द्रोणानीकाय मां वह ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माद्रीपुत्त्रस्य सारथिः । प्रायात्तेन तदा राजन् येन द्रोणो व्यवस्थितः ।
शिखण्डिनन्तु समरे द्रोणप्रेप्सुं महाबलं । कृपः शारद्वतो यत्तः प्रत्युद्गच्छत वेगितः ।
गौतमं द्रुतमायान्तं द्रोणान्तिकमरिन्दमः । विव्याध नवभिर्बाणैः शिखण्डी प्रहसन्निव ।

तमाचार्य्यो महाराज विद्धा पञ्चभिराशुगैः । पुनर्व्विव्याध विंशत्या पुत्राणां प्रियकृत्तव ।
महद्युद्धं तयोरासीद्घोररूपं विशाम्पते । यथा देवासुरे युद्धे शम्बरामरराजयोः ।
शरजालावृत व्योम चक्रतुस्तौ महारथौ । मेघाविव तपापाये वीरौ समरदुर्म्मदौ ।
प्रकृत्या घोररूपं तदासीद्घोरतरं ततः । रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ योधानां युद्धशालिनां ।
कालरात्रिनिभा चासीद्घोररूपा भयावहा । शिखण्डीतु महाराज गौतमस्य महद्धनुः । ७४८८
अर्द्धचन्द्रेण चिच्छेद ससर्ज्ज च शितान् शरान् । तस्य क्रुद्धः कृपो राजञ्छक्तिं चिक्षेप दारुणां ।
रुक्मदण्डामकुण्ठाग्रां कर्म्मारपरिमार्जितां । तामापतन्तीञ्चिच्छेद शिखण्डी दशभिः शरैः ।
सा पपात च मेदिन्यां शक्तिर्हेमविभूषिता । अथान्यद्धनुरादाय गौतमो वदताम्बर ।
प्राच्छादयच्छितैर्व्वाणैर्महाराज शिखण्डिनं । स च्छाद्यमानः समरे गौतमेन महात्मना ।
व्यसीदत रथोपस्थे शिखण्डी रथिनाम्बरः । सीदन्तञ्चैनमालोक्य कृपः शारद्वतो युधि । ७४९०
आजघ्ने बहुभिर्व्वाणैर्जिघांसन्निव भारत । विमुखं तं रणे दृष्ट्वा याज्ञसेनिं महारथं ।
पाञ्चालाः सोमकाश्चैव परिवव्रुः समन्ततः । तथैव तव पुत्राश्च परिवव्रुर्द्विजोत्तमं ।
महत्या सेनया सार्द्धं ततो युद्धमभूत् पुनः । रथिनाञ्च रणे राजन्नन्योऽन्यमभिधावतां ।
बभूव तुमुलः शब्दो मेघानामिव भारत । द्रवतां सादिनाञ्चैव गजानाञ्च विशाम्पते ।
अन्योऽन्यं निघ्नतां राजन् क्रूरमायोधनं बभौ । पत्तीनां द्रवतां चैव पादशब्देन मेदिनी । ७४९५
अकम्पत महाराज येपितस्ता भयादिव । रथिनो रथमारुह्य प्रद्रुता वेगवत्तरं ।
अग्टह्णन् बहवो राजन् शलभान् वायसा इव । तथा गजान् प्रभिन्नांश्च सुप्रभिन्ना महागजाः ।
तस्मिन्नेव पदे यत्ता निगृह्णन्ति स्म भारत । सादी सादिनमासाद्य पदातीयः पदातिनं ।
समासाद्य रणेऽन्योऽन्यं संरब्धा नातिचक्रमुः । धावतां द्रवताञ्चैव पुनरावर्त्ततामपि ।
बभूव तत्र सैन्यानां शब्दस्तु तुमुलो निशि । दीप्यमानाः प्रदीपाश्च रथवारणवाजिषु । ७५००
अदृश्यन्त महाराज महोल्का इव खाच्च्युताः । सा निशा भरतश्रेष्ठ प्रदीपैरवभासिता ।
दिवसप्रतिमा राजन् बभूव रणमूर्द्धनि । आदित्येन यथा व्याप्तं तमो घोरं प्रणश्यति ।
तथा नष्टं तमो घोरं दीपैर्द्दीप्तैरणे कृतं । दिवञ्च पृथिवीञ्चैव दिशश्च प्रदिशस्तथा ।
रजसा तमसा व्याप्ता द्योतिताः प्रभया पुनः । शस्त्राणां कवचानाञ्च मणीनाञ्च महात्मनां ।
अन्तर्दधुः प्रभाः सर्व्वा दीपैस्तैरवभासिताः । तस्मिन युद्धे महारौद्रे वर्त्तमाने निशामुखे । ७५ ५
न केचिद्विदुरात्मानमयमस्मीति भारत । अवधीत् समरे पुत्रं पिता भरतसत्तम ।
पुत्रश्च पितरं मोहात् सखायञ्च तथा सखा । सम्बन्धिनञ्च सम्बन्धी स्वस्रीयञ्चापि मातुलः ।
स्वे स्वान परे स्वकीयांश्च निजघ्नुस्तत्र भारत । निर्म्मर्य्यादमभूद्राजन् रात्रौ युद्धं भयानकं ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि रात्रियुद्धे सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७० ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् सुतुमुले युद्धे वर्त्तमाने भयावहे । धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणमेवाभ्यवर्त्तत ।

सन्दधानो धनुः श्रेष्ठं ज्यां विकर्षन् पुनः पुनः। अभ्यद्रवत द्रोणस्य रथं रुक्मविभूषितं। ७६१०
धृष्टद्युम्नमथायान्तं द्रोणस्यान्तं चिकीर्षया। परिवव्रुर्महाराज पाञ्चालाः पाण्डवैः सह।
तथा परिवृतं दृष्ट्वा द्रोणमाचार्य्यसत्तमं। पुत्रास्ते सर्व्वतो यत्ता ररक्षुर्द्रोणमाहवे।
बलार्णवौ ततस्तौ तु समेयातां निशामुखे। वातोद्धूतौ क्षुब्धसत्त्वौ भैरवौ सागराविव।
ततो द्रोणं महाराज पाञ्चाल्यः पञ्चभिः शरैः। विव्याध हृदये तूर्णं सिंहनादं ननाद च।
तं द्रोणः पञ्चविंशत्या विद्ध्वा भारत संयुगे। चिच्छेदान्येन भल्लेन धनुरस्य महाप्रभं। ७६१५
धृष्टद्युम्नस्तु निर्व्विद्धो द्रोणेन भरतर्षभ। उत्सृज्य च धनुः शीघ्रं सन्दश्य दशनच्छदं।
ततः क्रुद्धो महाराज धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्। आददेऽन्यद्धनुः श्रेष्ठं द्रोणस्यान्तं चिकीर्षया।
विकृष्य तद्धनुः श्रीमानाकर्णात् परवीरहा। द्रोणस्यान्तकरं घोरं व्यसृजत् सायकं ततः।
स विसृष्टो बलवता तस्मिन्घोरे महामृधे। भासयामास तत्सैन्यं दिवाकर इवोदितः।
तन्तु दृष्ट्वा शरं घोरं देवगन्धर्व्वदानवाः। स्वस्त्यस्तु समरे राजन् द्रोणायेत्यब्रुवन् वचः। ७६२०
तन्तु सायकमप्राप्तमाचार्य्यस्य रथम्प्रति। कर्णो द्वादशधा राजंश्चिच्छेद कृतहस्तवत्।
स छिन्नो बहुधा राजन् धृष्टद्युम्नस्य मारिष। निपपात शरस्तूर्णं निर्व्विषो भुजगो यथा।
छित्त्वा तु समरे बाणान् शरैः सन्नतपर्व्वभिः। धृष्टद्युम्नं ततः कर्णो विव्याध निशितैः शरैः।
पञ्चभिर्द्रोणपुत्त्रस्तु स्वयं द्रोणश्च पञ्चभिः। शल्यस्तु नवभिर्बाणैस्त्रिभिर्दुःशासनस्तथा।
दुर्य्योधनस्तु विंशत्या शकुनिश्चापि पञ्चभिः। पाञ्चाल्यं त्वरिताविध्यन् सर्व्व एव महारथाः। ७६२५
स विद्धः सप्तभिर्व्वीरैर्द्रोणत्राणार्थमाहवे। स चापि प्रतिविव्याध सर्व्वानेव त्रिभिस्त्रिभिः।
द्रोणं कर्णञ्च द्रौणिञ्च विव्याध तनयं तव। त्वरायुक्तो महाराज धृष्टद्युम्नो महामृधे।
निर्भिन्ना धन्विना तेन धृष्टद्युम्नं पुनर्मृधे। विव्यधुः समवेतास्ते मुञ्चन्तो भैरवान् रवान्।
द्रुमसेनस्तु संक्रुद्धो राजन् विव्याध पत्त्रिणा। पुनश्च विशिखैस्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्।
स तु तं प्रतिविव्याध त्रिभिस्तीक्ष्णैरजिह्मगैः। स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैः प्राणान्तकरणैर्युधि। ७६३०
भल्लेनान्येन तु पुनः सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलं। उन्ममाथ शिरः कायात् द्रुमसेनस्य संयुगे।
तच्छिरः प्रापतद्भूमौ सन्दष्टौष्ठपुटं रणे। महावातसमुद्धूतं पक्वं तालफलं यथा।
तांश्च विद्ध्वा पुनर्योधान् वीरः सुनिशितैः शरैः। राधेयस्याच्छिनत् भल्लैः कार्म्मुकं चित्रयोधिनः।
स च तन्नामृषे कर्णो धनुषश्छेदनं तदा। विलूनमिवात्युग्रो लाङ्गूलस्य यथा हरिः।
सोऽन्यद्धनुः समादाय क्रोधरक्तेक्षणः श्वसन्। अभ्यवर्षच्छरौघेण धृष्टद्युम्नं महाबलं। ७६३५
दृष्ट्वा कर्णन्तु संरब्धं ते वीराः षड्रथर्षभाः। पाञ्चालपुत्त्रं त्वरिताः परिवव्रुर्जिघांसवः।
षण्णां योधप्रवीराणां तावकानां पुरस्कृतं। मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मेनिरे सैनिका विभो।
एतस्मिन्नेव काले तु दाशार्हो विकिरन् शरान्। धृष्टद्युम्नं पराक्रान्तं सात्यकिः प्रत्यपद्यत।
तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य सात्वतं युद्धदुर्म्मदं। राधेयो दशभिर्बाणैर्जिह्मगैः विव्याध संयुगे।

तं सात्यकिर्महाराज विव्याध दशभिः शरैः । पश्यतां सर्व्ववीराणां मागास्तिष्ठेति चाब्रवीत् । ७६४०

स सात्यकेस्तु बलिनः कर्णस्य च महात्मनः । आसीत् समागमो राजन् बलिवासवयोरिव ।

त्रासयन् रथघोषेण क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः । राजीवलोचनं कर्णं सात्यकिः प्रत्यविध्यत ।

कम्पयन्निव घोषेण धनुषो वसुधां बली । सूतपुत्त्रो महाराज सात्यकिं प्रत्ययोधयत् ।

विपाठकर्णिनाराचैर्व्वत्सदन्तैः क्षुरैरपि । कर्णः शरशतैश्चापि शैनेयं प्रत्यविध्यत ।

तथैव युयुधानोऽपि वृष्णीनां प्रवरो युधि । अभ्यवर्षच्छरैः कर्णं तद्युद्धमभवत् समं । ७६४५

कर्णं प्रमुखतः कृत्वा पुत्त्रास्तव विशाम्पते । सात्यकिं विव्यधुः सर्व्वे समन्तान्निशितैः शरैः ।

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य तेषां कर्णस्य वा विभो । अविध्यत् सात्यकिस्तूर्णं वृषसेनं स्तनान्तरे ।

तेन बाणेन निर्व्विद्धो वृषसेनो महाद्युतिः । न्यपतच्च रथे तूर्णं धनुरुत्सृज्य वीर्य्यवान् ।

ततः कर्णो हतं मत्वा वृषसेनं महारथं । पुत्त्रशोकाभिसन्तप्तः सात्यकिं प्रत्यपीडयत् ।

पीड्यमानस्तु कर्णेन युयुधानो महारथः । विव्याध बहुभिः कर्णं त्वरमाणः पुनः पुनः । ७६५०

स कर्णं दशभिर्व्विद्ध्वा वृषसेनञ्च पञ्चभिः । सहस्तावापधनुषी तयोश्चिच्छेद सात्वतः ।

तावन्ये धनुषी सज्ये कृत्वा शत्रुभयङ्करे । युयुधानमविध्येतां समन्तान्निशितैः शरैः ।

वर्त्तमाने तथा रौद्रे तस्मिन् वीरवरक्षये । अतीव शुश्रुवे राजन् गाण्डीवस्य महास्वनः ।

श्रुत्वा तु रथनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निस्वनं । सूतपुत्त्रोऽब्रवीद्राजन् दुर्य्योधनमिदं वचः ।

एष सर्व्वाश्चमूं हत्वा मुख्यांश्च नरर्षभान् । कौरवांश्च महेष्वासान् गाण्डीवनिनदो महान् । ७६५५

श्रूयते रथनिर्घोषो वासवस्येव गर्जतः । करोति पाण्डवो व्यक्तं कर्म्मौपयिकमात्मनः ।

एष पार्थो महाराज मर्द्दयन् सुमहाचमूः । विप्रकीर्णान्यनेकानि नावतिष्ठन्ति कर्हिचित् ।

वातेनेव समुद्धूतमभ्रजालं विदीर्य्यते । सव्यसाचिनमासाद्य भिन्ना नौरिव सागरे ।

द्रवतां योधमुख्यानां गाण्डीवप्रेषितैः शरैः । पततां समरे राजन् श्रूयते निनदो महान् ।

शृणु दुन्दुभिनिर्घोषमर्जुनस्य रथम्प्रति । निशीथे राजशार्दूल स्तनयित्नोरिवाम्बरे । ७६६०

हाहाकाररवांश्चैव सिंहनादांश्च पुष्कलान् । शृणु शब्दान् बहुविधानर्जुनस्य रथम्प्रति ।

अयं मध्ये स्थितोऽस्माकं सात्यकिः सात्वताम्वरः । इह चेल्लभ्यते लक्ष्यं कृत्स्नान् जेष्यामहे परान् ।

एवं पाञ्चालराजस्य पुत्त्रो द्रोणेन सङ्गतः । सर्व्वतः संवृतः शूरै रथैः पुरुषसत्तमैः ।

सात्यकिं यदि हन्याम धृष्टद्युम्नञ्च पार्षतं । असंशयं महाराज ध्रुवो नो विजयो भवेत् ।

सौभद्रवदिमौ वीरौ परिवार्य्य महारथौ । प्रयताम महाराज निहन्तुं वृष्णिपार्षतौ । ७६६५

सव्यसाची पुरोऽभ्येति द्रोणानीकाय भारत । संसक्तं सात्यकिं ज्ञात्वा बहुभिः कुरुपुङ्गवैः ।

तत्र गच्छन्तु बहवः प्रवरा रथसत्तमाः । यावत् पार्थो न जानाति सात्यकिं बहुभिर्वृतं ।

ते त्वरध्वं महाशूराः शराणां मोक्षणे भृशं । यथा त्विह व्रजत्येष परलोकाय माधवः ।

कर्णस्य मतमाज्ञाय पुत्त्रस्ते प्राह सौबलं । यथेन्द्रः समरे राजन् प्राह विष्णुं महायशाः ।

वृतः सहस्रैर्दशभिर्गजानामनिवर्त्तिनां । रथैश्च दशसाहस्रैर्वृतो याहि धनञ्जयं । १७०
दुःशासनो दुर्विषहः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः । एते त्वामनुयास्यन्ति पत्तिभिर्बहुभिर्वृताः ।
जहि कृष्णौ महेष्वासौ धर्मराजञ्च मातुल । नकुलं सहदेवञ्च भीमसेनञ्च पाण्डवं ।
देवानामिव देवेन्द्रे जयाशा त्वयि मे स्थिता । जहि मातुल कौन्तेयानसुरानिव पावकिः ।
एवमुक्तो ययौ पार्थान् तव पुत्त्रेण चोदितः । महत्या सेनया सार्द्धं तव पुत्त्रैश्च दंशितः ।
प्रियार्थं तव पुत्त्रस्य दिधक्षुः पाण्डुनन्दनान् । ततः प्रववृते युद्धं तावकानां परैः सह । १७५
प्रयाते सौबले राजन् पाण्डवानामनीकिनीं । बलेन महता युक्तः सूतपुत्त्रस्तु सात्वतं ।
अभ्ययात्त्वरितो युद्धे किरन् शरशतान् बहून् । समेत्य तावकाः सर्व्वे सात्यकिं पर्य्यवारयन् ।
भारद्वाजस्ततो गत्वा धृष्टद्युम्नरथम्प्रति । महद्युद्धं तदा चक्रे निशीथे भरतर्षभ ।
धृष्टद्युम्नेन शूरेण पाञ्चाल्यैश्च महाद्भुतं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्व्वे त्वदीया युद्धदुर्मदाः । असृष्यमाणाः संरब्धा युयुधानरथं प्रति । १८०
ते रथैः कल्पितै राजन् हेमराजविभूषितैः । सादिभिश्च गजैश्चैव परिवव्रुः स्म सात्वतं ।
अथैनं कोष्ठकीकृत्य सर्व्वतस्ते महारथाः । सिंहनादं महत् कृत्वा तर्जयन्तस्तु सर्व्वशः ।
तेऽभ्यवर्षञ्छरैस्तीक्ष्णैः सात्यकिं सत्यविक्रमं । त्वरमाणा महावीरा माधवस्य वधैषिणः ।
तान् दृष्ट्वापततस्तूर्णं शैनेयः परवीरहा । प्रत्यगृह्णान्महाबाहुः प्रमुञ्चन् विशिखान् बहून् ।
तत्र वीरो महेष्वासः सात्यकिर्युद्धदुर्म्मदः । निचकर्त्त शिरांस्युग्रैः शरैः सन्नतपर्व्वभिः । १८५
हस्तिहस्तान् हयग्रीवान् बाहूनपि च सायुधान् । क्षुरप्रैः शातयामास तावकानान्तु माधवः ।
पतितैश्चामरैश्चैव श्वेतच्छत्रैश्च भारत । बभूव धरणी पूर्णा नक्षत्रैर्द्यौरिव प्रभो ।
तेषान्तु युयुधानेन बध्यतां युधि भारत । बभूव तुमुलः शब्दः प्रेतानामिव क्रन्दतां ।
तेन शब्देन महता पूरितेयं वसुन्धरा । रात्रिः समभवच्चापि घोररूपा भयावहा ।
दीर्य्यमाणं बलं दृष्ट्वा युयुधानशराहतं । श्रुत्वा तु विपुलं नादं निशीथे लोमहर्षणं । १९०
सुतस्तवाब्रवीद्राजन् सारथिं रथिनाम्बरः । यत्रैष शब्दस्तत्राश्वांश्चोदयेति पुनः पुनः ।
तेन सञ्चोद्यमानस्तु ततस्तांस्तुरगोत्तमान् । सूतः सञ्चोदयामास युयुधानरथम्प्रति ।
ततो दुर्य्योधनो राजा दृढधन्वा जितक्लमः । शीघ्रहस्तश्चित्रयोधी युयुधानमुपाद्रवत् ।
ततः पूर्णायतोत्सृष्टैर्मांसशोणितभोजनैः । दुर्य्योधनं द्वादशभिर्माधवः प्रत्यविध्यत ।
दुर्य्योधनस्तेन तथा पूर्व्वमेवार्द्दितः शरैः । शैनेयं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यदमर्षितः । १९५
ततः समभवद्युद्धमद्भुतोपमदर्शनं । पाञ्चालानाञ्च सर्व्वेषां तावकानाञ्च सर्व्वशः ।
शैनेयस्तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्त्रं महारथं । सायकानामशीत्या तु विव्याधोरसि भारत ।
ततोऽस्य वाहान् समरे शरैर्निन्ये यमक्षयं । सारथिञ्च रथात्तूर्णं पातयामास पत्रिणा ।

हताश्वे तु रथे तिष्ठन् पुत्रस्तव विशाम्पते। मुमोच निशितान् बाणान् कङ्कपत्रान् रथं प्रति।
शरान् पञ्चाशतस्तांस्तु शैनेयः कृतहस्तवत्। चिच्छेद समरे राजन् प्रेषितांस्तनयेन ते। ७७००
अथापरेण भल्लेन मुष्टिदेशे महद्धनुः। चिच्छेद रभसा युद्धे तव पुत्रस्य माधवः।
विरथो विधनुष्कश्च सर्व्वलोकेश्वरः प्रभुः। आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्म्मणः।
दुर्य्योधने पराहृत्ते शैनेयस्तव वाहिनीं। द्रावयामास विशिखैर्निशामध्ये विशाम्पते।
शकुनिश्चार्ज्जुनं राजन् परिवार्य्य समन्ततः। रथैरनेकसाहस्रैर्गजैश्चैव सहस्रशः।
तथा हयसहस्रैश्च तुमुलं सर्व्वतोऽकरोत्। ते महास्त्राणि दिव्यानि विकिरन्तोऽर्ज्जुनं प्रति। ७७०५
अर्ज्जुनं योधयन्ति स्म क्षत्रियाः कालचोदिताः। तान्यर्ज्जुनः सहस्राणि रथवारणवाजिनां।
प्रत्यवारयदायस्तः प्रकुर्व्वन् विमुखं रिपुं। ततोऽर्ज्जुनमरिघ्नन्तं विव्याध युधि सौबलः।
रोषताम्रेक्षणः क्रुद्धो विंशत्या सायकैर्भृशं। पुनश्चैव शतेनास्य संरुरोध महारथं।
तमर्ज्जुनस्तु विंशत्या विव्याध युधि भारत। अथेतरान् महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत।
निवार्य्य तान् बाणगणान् युधि राजन् धनञ्जयः। निजघ्ने तावकान् योधान् वज्रवेगैः शरोत्तमैः। ७७१०
भुजैश्छिन्नैर्महाराज शरीरैश्च सहस्रशः। समास्तीर्णा धरा तत्र बभौ पुष्पैरिवावृता।
शिरोभिः सकिरीटैश्च सुनसैश्चारुकुण्डलैः। सन्दष्टौष्ठपुटैः क्रुद्धैस्तथैवोद्वृतलोचनैः।
निष्कचूडामणिधरैः क्षत्रियाणां प्रियम्वदैः। चम्पकैरिव विन्यस्तैः पद्मैर्विबभौ मही।
कृत्वा तत्कर्म्म बीभत्सुरुग्रमुग्रपराक्रमः। स विद्धा शकुनिं भूयः पञ्चभिर्नतपर्व्वभिः।
उलूकं पुनराजघ्ने युधि बाणेन रोषितः। तमुलूकं तथा विद्धा सौबलस्यैव पश्यतः। ७७१५
ननाद च महानादं पूरयन् वसुधातलं। ततो देवेन्द्रतनयः शकुनेर्धनुराच्छिनत्।
निन्ये च चतुरो वाहान् यमस्य सदनं प्रति। ततो रथादवप्लुत्य सौबलो भरतर्षभ।
उलूकस्य रथं तूर्णमारुरोह त्वरान्वितः। तावेकरथमारूढौ पितापुत्रौ महारथौ।
पार्थं वहृषतुर्व्बाणैर्गिरिं मेघाविवोत्थितौ। ततो विद्धा महाराज पाण्डवो निशितैः शरैः।
विद्रावयंस्तव चमूं शतशोऽथ सहस्रशः। अनिलेन यथाऽभ्राणि विच्छिन्नानि ततस्ततः। ७७२०
विच्छिन्नानि तथा राजन् बलान्यासन् विशाम्पते। तद्बलं भरतश्रेष्ठ बध्यमानं तदा निशि।
प्रदुद्राव दिशः सर्व्वा वीक्षमाणं भयार्द्दितं। उत्सृज्य वाहान् समरे चोदयन्तस्तथाऽपरे।
सम्भ्रान्ताः पर्य्यवर्त्तन्त तस्मिंस्तमसि दारुणे। निर्जित्य समरे योधांस्तावकान् भरतर्षभ।
दध्मतुर्मुदितौ शङ्खौ वासुदेवधनञ्जयौ। धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणं विद्धा त्रिभिः शरैः।
चिच्छेद धनुषस्तूर्णं ज्यां शितेन शरेण ह। स विहाय धनुर्भूमौ द्रोणः क्षत्रियमर्द्दनः। ७७२५
आददेऽन्यद्धनुः शूरो वेगवत् सारवत्तमं। धृष्टद्युम्नं ततो द्रोणो विद्धा सप्तभिराशुगैः।
सारथिं पञ्चभिर्बाणैर्व्विव्याध भरतर्षभ। तं निवार्य्य शरैर्द्रोणं धृष्टद्युम्नो महारथः।
व्यधमत् कौरवीं सेनामासुरीं मघवानिव। बध्यमाने बले तस्मिंस्तव पुत्रस्य मारिष।

प्रावर्त्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी । उभयोः सेनयोर्मध्ये नराश्वद्विपवाहिनी ।
यथा वैतरणी राजन् यमराष्ट्रं प्रति प्रभो । द्रावयित्वा तु तत् सैन्यं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । ७७३०
अभ्यराजत तेजस्वी शक्रो देवगणेष्विव । अथ दध्मुर्महाशङ्खान् धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
यमौ च युयुधानश्च पाण्डवश्च वृकोदरः । जित्वा राजसहस्राणि तावकानां तरस्विनां ।
सिंहनादरवांश्चक्रुः पाण्डवा जितकाशिनः । पश्यतस्तव पुत्रस्य कर्णस्य च रणोत्कटाः ।
तथा द्रोणस्य शूरस्य द्रौणेश्चैव विशाम्पते ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे द्विसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ विद्रुतं स्वबलं दृष्ट्वा बध्यमानं महात्मभिः । क्रोधेन महताविष्टः पुत्रस्तव विशाम्पते । ७७३५
अभ्येत्य सहसा कर्णं द्रोणञ्च जयताम्बरं । अमर्षवशमापन्नो वाक्यज्ञो वाक्यमब्रवीत् ।
भवद्भ्यामिह सङ्ग्रामः क्रुद्धाभ्यां सम्प्रवर्त्तितः । आहवे निहतं दृष्ट्वा सैन्धवं सव्यसाचिना ।
निहन्यमानां पाण्डूनां बलेन मम वाहिनीं । भूत्वा तद्विजये शक्तावशक्ताविव पश्यतः ।
यद्यहं भवतोस्त्याज्यो न वाच्योऽस्मि तदैव हि । आवां पाण्डुसुतान् सङ्ख्ये जेष्याव इति मानदौ ।
तदैवाहं वचः श्रुत्वा भवद्भ्यामनुसम्मतं । नाकरिष्यमिदं पार्थैर्व्वैरं योधविनाशनं । ७७४०
यदि नाहं परित्याज्यो भवद्भ्यां पुरुषर्षभौ । युध्यतामनुरूपेण विक्रमेण सुविक्रमौ ।
वाक्प्रतोदेन तौ वीरौ प्रणुन्नौ तनयेन ते । प्रावर्त्तयेतां तौ युद्धं घट्टिताविव पन्नगौ ।
ततस्तौ रथिनां श्रेष्ठौ सर्व्वलोकधनुर्द्धरौ । शैनेयप्रमुखान् पार्थानभिदुद्रुवतूरणे ।
तथैव सहिताः पार्थाः स्वेन सैन्येन संवृताः । अभ्यवर्त्तन्त तौ वीरौ नर्दमानौ मुहुर्मुहुः ।
अथ द्रोणो महेष्वासो दशभिः शिनिपुङ्गवं । अविध्यत्त्वरितं क्रुद्धः सर्व्वशस्त्रभृताम्बरः । ७७४५
कर्णश्च दशभिर्व्वाणैः पुत्रश्च तव सप्तभिः । दशभिर्वृषसेनश्च सौबलश्चापि सप्तभिः ।
एते कौरवसंक्रन्दे शैनेयं पर्य्यवाकिरन् । दृष्ट्वा च समरे द्रोणं निघ्नन्तं पाण्डवीं चमूं ।
विव्यधुः सोमकास्तूर्णं समन्ताच्छरवृष्टिभिः । ततो द्रोणोऽहरत् प्राणान् क्षत्रियाणां विशाम्पते ।
रश्मिभिर्भास्करो राजंस्तमांसीव समन्ततः । द्रोणेन बध्यमानानां पाञ्चालानां विशाम्पते ।
शुश्रुवे तुमुलः शब्दः क्रोशतामितरेतरं । पुत्रानन्ये पितॄनन्ये भ्रातॄनन्ये च मातुलान् । ७७५०
भागिनेयान् वयस्यांश्च तथा सम्बन्धिबान्धवान् । उत्सृज्योत्सृज्य गच्छन्ति त्वरिता जीवितेप्सवः ।
अपरे मोहिता मोहात्तमेवाभिमुखा ययुः । पाण्डवानां बले योधाः परलोकं गताः परे ।
तथा सा पाण्डवी सेना पीड्यमाना महात्मना । निशि सम्प्राद्रवद्राजन् विसृज्योल्काः समन्ततः ।
पश्यतो भीमसेनस्य विजयस्याच्युतस्य च । यमयोर्धर्म्मपुत्रस्य पार्षतस्य च पश्यतः ।
तमसा संवृते लोके न प्राज्ञायत किञ्चन । कौरवाणां प्रकाशेन दृश्यन्ते विद्रुताः परे । ७७५५
द्रवमाणन्तु तत् सैन्यं द्रोणकर्णौ महारथौ । जघ्नतुः पृष्ठतो राजन् किरन्तौ सायकान् बहून् ।
पाञ्चालेषु प्रभग्नेषु दीर्यमाणेषु सर्व्वतः । जनार्द्दनो दीनमनाः प्रत्यभाषत फाल्गुनं ।

द्रोणकर्णौ महेष्वासावितौ पार्षतसात्यकी । पाञ्चालैश्चैव सहितौ जग्मतुः सायकैर्युधि ।
सा तदा शरवर्षेण प्रभग्ना महती चमूः । वार्य्यमाणाऽपि कौन्तेय पृतना नावतिष्ठते ।
तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वा ऊचतुः केशवार्ज्जुनौ । माभिद्रवत वित्रस्ता भयं त्यजत पाण्डवाः । ७७६०
एतावावां सर्व्वसैन्यैर्व्यूढौ सम्यगुदायुधौ । द्रोणञ्च सूतपुत्त्रञ्च प्रयातौ सम्प्रबाधितुं ।
वृकोदरमथायान्तं दृष्ट्वा तत्र जनार्द्दनः । पुनरेवाब्रवीद्राजन् हर्षयन्निव पाण्डवं ।
एष भीमो रणश्लाघी वृतः सोमकपाण्डवैः । अभ्यवर्त्तत वेगेन द्रोणकर्णौ महारथौ ।
एतेन सहितो युध्य पाञ्चालैश्च महारथैः । गच्छस्वान्तं त्वमप्याशु सैन्यानां पाण्डुनन्दन ।
ततस्तौ पुरुषव्याघ्रावुभौ पाण्डवमाधवौ । द्रोणकर्णौ समासाद्य धिष्ठितौ र मूर्द्धनि । ७७६५
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्तत् पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् । यतो द्रोणश्च कर्णश्च परान् ममृदतुर्युधि ।
सम्प्रहारस्तु तुमुलो निशीथे चाभवन्महान् । यथा सागरयो राजन् चन्द्रोदयसमुद्धृतोः ।
तत उत्सृज्य पाणिभ्यां प्रदीपांस्तव वाहिनी । युयुधे पाण्डवैः सार्द्धमुन्मत्तमिव भारत ।
रजसा तमसा चैव सङ्ग्रामे भृशदारुणे । केवलं नाममात्रेण प्रायुध्यन्त रणाजिरे ।
अश्रूयन्त हि नामानि श्राव्यमाणानि पार्थिवैः । प्रहरद्भिर्महाराज स्वयम्बर इवाहवे । ७७७०
निःशब्दमासीत् सहसा पुनःशब्दो महानभूत् । क्रुद्धानां युध्यमानानां जयतां जीयतामपि ।
यत्र यत्र स्म दृश्यन्ते प्रदीपाः कुरुपुङ्गव । ते शूरास्तत्र तत्र स्म निपतन्ति पतङ्गवत् ।
तथा संयुध्यमानानां विगाढाऽभून्महानिशा । पाण्डवानाञ्च राजेन्द्र कौरवाणाञ्च भारत ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचबधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे त्रिसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७३ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णो रणे दृष्ट्वा पार्षतं परवीरहा । आजघानोरसि शरैर्द्दशभिर्मर्म्मभेदिभिः ।
प्रतिविव्याध तं कर्णं धृष्टद्युम्नो महारणे । पञ्चभिः सायकैस्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । ७७७५
तावन्योऽन्यं शरै राजन् सञ्छाद्य सुमहारणे । पुनः पूर्णायतोत्सृष्टैर्विव्याधाते परस्परं ।
ततः पाञ्चालमुख्यस्य धृष्टद्युम्नस्य संयुगे । सारथिञ्चतुरश्चाश्वान् कर्णो निन्ये यमक्षयं ।
कार्मुकप्रवरञ्चास्य चिच्छेद निशितैः शरैः । सारथिञ्चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ।
धृष्टद्युम्नस्तु विरथो हताश्वो हतसारथिः । अवप्लुत्य रथात्तूर्णं गदामादाय वीर्य्यवान् ।
स बध्यमानः कर्णेन शरैः सन्नतपर्व्वभिः । गत्वा कर्णसमीपन्तु जघान चतुरो हयान् । ७७८०
पुनरावर्त्य वेगेन पार्षतः परवीरहा । धनञ्जयरथं क्षिप्रमारुह्य रथिनाम्बरः ।
प्रयातुकामः कर्णाय वारितो धर्म्मसूनुना । कर्णस्तु सुमहातेजाः सिंहनादविमिश्रितं ।
धनुःशब्दं महच्चक्रे दध्मौ तारेण चाम्बुजं । दृष्ट्वा विनिर्जितं युद्धे पार्षतं ते महारथाः ।
अमर्षवशमापन्नाः पाञ्चालाः सह सोमकैः । सूतपुत्त्रबधार्थाय शस्त्राण्यादाय सर्व्वशः ।
प्रययुः कर्णमुद्दिश्य मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं । कर्णस्यापि रथे वाहानन्यान् सूतोऽप्ययोजयत् । ७७८५
शङ्खवर्णान् महावेगान् सैन्धवान् साधुवाहिनः । लब्धलक्षस्तु राधेयः पाञ्चालानां महारथान् ।

अभ्यपीडयदायस्तः शरैर्मेघइवाचलं । सा पीड्यमाना कर्णेन पाञ्चालानामनीकिनी ॥
सम्प्राद्रवत् सुसंत्रस्ता सिंहेनेवार्द्दिता मृगी । प्रपतन्तो रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च महीपते ।
रथेभ्यो रथिनस्तूर्णमदृश्यन्त समन्ततः । धावमानस्य योधस्य क्षुरप्रैश्च महामृधे ।
बाहू चिच्छेद वै कर्णः शिरश्चैव सकुण्डलं । ऊरू चिच्छेद चान्यस्य गजस्थस्य विशाम्पते । ७७९०
वाजिपृष्ठगतस्यापि भूमिष्ठस्य च मारिष । नाज्ञासिषुर्धावमाना बहवोऽन्ये महारथाः ।
संछिन्नान्यात्मगात्राणिवाहनानि च संयुगे । बध्यमानाः शरैर्घोरैः पाञ्चालाः सृञ्जयैः सह ।
तृणविस्पन्दनाच्चापि सूतपुत्रञ्च मेनिरे । अपि स्वं समरे योधं धावमानं विचेतसः ।
कर्णमेवाभ्यमन्यन्त ततो भीता द्रवन्ति ते । तान्यनीकानि भग्नानि द्रवमाणानि भारत ।
अभ्यद्रवद्‌द्रुतं कर्णः सर्व्वतो विकिरञ्छरान् । बध्यन्ते समरे योधा धावमाना विचेतसः । ७७९५
नावेक्षमाणास्त्वन्योन्यं काल्यमाना महात्मना । कर्णेनाभ्याहता राजन् पाञ्चालाः परमेषुभिः ।
द्रोणेन च दिशः सर्व्वा वीक्षमाणाः प्रदुद्रुवुः । ततो युधिष्ठिरो राजा स्वसैन्यं प्रेक्ष्य विद्रुतं ।
अपयाने मतिं कृत्वा फाल्गुनं वाक्यमब्रवीत् । पश्य कर्णं महेष्वासं धनुष्पाणिमवस्थितं ।
निशीथे दारुणे काले तपन्तमिव भास्करं । कर्णसायकनुन्नानां क्रोशतामेष निस्वनः ।
अनिशं श्रूयते पार्थ त्वद्बन्धूनामनाथवत् । यथा विसृजतश्चास्य सन्दधानस्य चाशुगान् । ७८००
पश्यामि नान्तरं पार्थ क्षपयिष्यति बान्धवान् । यदत्रानन्तरं कार्य्यं प्राप्तकालं प्रपश्यसि ।
कर्णस्य बधसंयुक्तं तत्कुरुष्व धनञ्जय । एवमुक्तो महाराज पार्थः कृष्णमथाब्रवीत् ।
भीतो धर्म्मसुतो राजा राधेयस्याद्य विक्रमात् । एवङ्गते प्राप्तकालं कर्णानीके पुनः पुनः ।
भयान्यवस्थतां शीघ्रं द्रवते हि वरूथिनी । द्रोणसायकनुन्नानां भग्नानां मधुसूदन ।
कर्णेन त्रास्यमानानामवस्थानं न विद्यते । पश्यामीह तथा कर्णं विचरन्तमभीतवत् । ७८०५
द्रवमाणान् रथोदारान् किरन्तं निशितैः शरैः । नैनं शक्ष्यामि संसोढुं चरन्तं रणमूर्द्धनि ।
प्रत्यक्षं वृष्णिशार्द्दूल पादस्पर्शमिवोरगः । स भवांस्तत्र यात्वाशु यत्र कर्णो महारथः ।
अहमेनं बधिष्यामि मां वैष मधुसूदन ।
॥ वासुदेव उवाच ॥ पश्यामि कर्णं कौन्तेय देवराजमिवाहवे । विचरन्तं नरव्याघ्रमतिमानुषविक्रमं ।
न तथाऽन्योऽस्ति समरे प्रत्युद्याता धनञ्जय । ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र राक्षसाद्वा घटोत्कचात् । ७८१०
न तु तावदहं मन्ये प्राप्तकालं तवानघ । समागमं महाबाहो सूतपुत्त्रेण संयुगे ।
दीप्यमाना महोल्केव तिष्ठत्यस्य हि वासवी । त्वदर्थञ्च महाबाहो सूतपुत्त्रेण संयुगे ।
रक्ष्यते शक्तिरेषा हि रौद्रं रूपं बिभर्त्ति च । सततञ्चानुरक्तो वै हितैषी च घटोत्कचः ।
घटोत्कचस्तु राधेयं प्रत्युद्यातु महाबलः । स हि भीमेन बलिना जातः सुरपराक्रमः ।
तस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि राक्षसान्यासुराणि च । विजेष्यति रणे कर्णमिति मे नास्ति संशयः । ७८१५
एवमुक्तो महाबाहुः पार्थः पुष्करलोचनः । आजुहावाथ तद्रक्षस्तच्चासीत् प्रादुरग्रतः ।

कवची सशरः खड्गी सधन्वा च विशाम्पते । अभिवाद्य ततः कृष्णं पाण्डवञ्च धनञ्जयं ।
अब्रवीत् स तदा गर्व्वादयमस्मि प्रशाधि मां । ततस्तं मेघसंकाशं दीप्तास्यं दीप्तलोचनं ।
अभ्यभाषत हैडिम्बिं दाशार्हः प्रहसन्निव ।
॥ वासुदेव उवाच ॥ घटोत्कच विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु । प्राप्तो विक्रमकालोऽयं तव नान्यस्य कस्यचित् । ७८२०
स त्वं निमज्जतां युद्धे पाण्डवानां प्लवो भव । विविधानि तवास्त्राणि सन्ति माया च राक्षसी ।
पश्य कर्णेन हैडिम्बे पाण्डवानामनीकिनी । काल्यमाना यथा गावः पालेन रणमूर्द्धनि ।
एष कर्णो महेष्वासो मतिमान् दृढविक्रमः । पाण्डवानामनीकेषु दहति क्षत्रियर्षभान् ।
किरन्तः शरवर्षाणि महान्ति दृढधन्विनः । नाशक्नुवन्नवस्थातुं पीड्यमानाः शरार्च्चिषा ।
निशीथे सूतपुत्रेण शरवर्षेण पीडिताः । एते द्रवन्ति पाञ्चालाः सिंहेनेवार्द्दिता मृगाः । ७८२५
एतस्यैवं प्रवृत्तस्य सूतपुत्रस्य संयुगे । निषेद्धा विद्यते नान्यस्त्वामृते भीमविक्रम ।
स त्वं कुरु महाबाहो कर्म युक्तमिहात्मनः । मातुलानां पितॄणाञ्च तेजसा च बलेन च ।
एतदर्थं हि हैडिम्बे पुत्रानिच्छन्ति मानवाः । कथं न तारयेद्दुर्गात् स त्वं तारय बान्धवान् ।
इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्घटोत्कच । इह लोकात् परे लोके तारयिष्यन्ति ये हिताः ।
तवाप्यसदृशं घोरं बलं युद्धे महात्मनः । सङ्ग्रामे युध्यमानस्य न समस्तव विद्यते । ७८३०
पाण्डवानां प्रभग्नानां कर्णेन निशि सायकैः । मज्जतां धार्त्तराष्ट्रेषु भव पारं परन्तप ।
रात्रौ हि राक्षसा भूयो भवन्त्यमितविक्रमाः । बलवन्तः सुदुर्धर्षाः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
जहि कर्णं महेष्वासं निशीथे मायया रणे । पार्था द्रोणं बधिष्यन्ति धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ केशवस्य वचः श्रुत्वा बीभत्सुरपि राक्षसं । अभ्यभाषत कौरव्य घटोत्कचमरिन्दमं ।
घटोत्कच भवांश्चैव दीर्घबाहुश्च सात्यकिः । मतौ मे सर्व्वसैन्येषु भीमसेनस्तु पाण्डवः । ७८३५
स भवान् यातु कर्णेन द्वैरथे संयुगे निशि । सात्यकिः पृष्ठतो गोप्ता भविष्यति महारथः ।
जहि कर्णं रणे शूरं सात्वतेन सहायवान् । यथेन्द्रस्तारकं पूर्व्वं स्कन्देन सह जघ्निवान् ।
॥ घटोत्कच उवाच ॥ अलमेवास्मि कर्णाय द्रोणायालञ्च भारत । अन्येषां क्षत्रियाणां वै कृतास्त्राणां महात्मनां ।
अद्य दास्यामि सङ्ग्रामं सूतपुत्राय तं निशि । यं जनाः सम्प्रवक्ष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ।
न चात्र शूरान्मोक्ष्यामि न भीतान्न कृताञ्जलीन् । सर्व्वानेव बधिष्यामि राक्षसं धर्म्ममास्थितः । ७८४०
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्हैडिम्बिः परवीरहा । अभ्ययात्तुमुले कर्णं तव सैन्यं विभीषयन् ।
तमापतन्तं संक्रुद्धं दीप्तास्यं दीप्तमूर्द्धजं । प्रहसन् पुरुषव्याघ्रः प्रतिजग्राह सूतजः ।
तयोः समभवद्युद्धं कर्णराक्षसयोर्मृधे । गर्जतो राजशार्दूल शक्रप्रह्लादयोरिव ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचबधपर्व्वणि घटोत्कचयाने चतुःसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा घटोत्कचं राजन् सूतपुत्ररथम्प्रति । प्रनियातं महाबाहुं जिघांसुं कर्णमाहवे ।
अब्रवीत्तव पुत्रस्तु दुःशासनमिदं वचः । एतद्रक्षो रणे तूर्णं दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं । ७८४५

अभियाति रणे कर्णं तदास्य महारथं । वृतः सैन्येन महता याहि यत्र महाबलः ।
कर्णो वैकर्त्तनो युद्धे राक्षसेन युयुत्सति । रक्ष कर्णं रणे यत्तो वृतः सैन्येन मानद ।
मा कर्णं राक्षसो घोरः प्रमादान्नाशयिष्यति । एतस्मिन्नन्तरे राजन् जटासुरसुतो बली ।
दुर्य्योधनमुपागम्य प्राह प्रहरतांवरः । दुर्य्योधन तवामित्रान् प्रख्यातान् युद्धदुर्म्मदान् ।
पाण्डवान् हन्तुमिच्छामि त्वयाज्ञप्तः सहानुगान् । जटासुरो मम पिता राक्षसाग्र्यो बली पुरा । ७८५०
प्रयुज्य कर्म्म रक्षोघ्नं क्षुद्रैः पार्थैर्निपातितः । तस्यापचितिमिच्छामि शत्रुशोणितपूजया ।
शत्रुमांसैश्च राजेन्द्र मामनुज्ञातुमर्हसि । तमब्रवीत्ततो राजा प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
द्रोणकर्णादिभिः सार्द्धं पर्य्याप्तोऽहं द्विषज्जये । त्वन्तु गच्छ मयाज्ञप्तो जहि युद्धे घटोत्कचं ।
राक्षसं क्रूरकर्म्माणं रक्षो मानुषसम्भवं । पाण्डवानां हितं नित्यं हस्त्यश्वरथघातिनं ।
वैहायसगतं युद्धे प्रेषयेद्यमसादनं । तथेत्युक्त्वा महाकायः समाहूय घटोत्कचं । ७८५५
जाटासुरिर्भैमसेनिं नानाशस्त्रैरवाकिरत् । अलम्बुषञ्च कर्णञ्च कुरुसैन्यञ्च दुस्तरं ।
हैडिम्बिः प्रममाथैको महावातोऽम्बुदानिव । ततो मायाबलं दृष्ट्वा रक्षस्तूर्णमलम्बुषः ।
घटोत्कचं शरव्रातैर्नानालिङ्गैः समाकिरत् । विद्ध्वा तु बहुभिर्बाणैर्भैमसेनिमलम्बुषः ।
व्यद्रावयच्छरैस्तूर्णं पाण्डवानामनीकिनीं । तेन विद्राव्यमाणानि पाण्डुसैन्यानि भारत ।
निशीथे विप्रकीर्य्यन्त वातनुन्ना घना इव । घटोत्कचशरैर्नुन्ना तथैव तव वाहिनी । ७८६०
निशीथे प्राद्रवद्राजन्नुत्सृज्योल्का सहस्रशः । अलम्बुषस्ततः क्रुद्धो भैमसेनिं महामृधे ।
आजघ्ने बहुभिर्बाणैस्तोत्त्रैरिव महाद्विपं । तिलशश्च ततो यानं सूतं सर्व्वायुधानि च ।
घटोत्कचः प्रचिच्छेद प्राणदच्चातिभैरवं । ततः कर्णं शरव्रातैः कुरूंश्चापि सहस्रशः ।
अलम्बुषञ्चाभ्यवर्षन्मेघो मेरुमिवाचलं । ततः सञ्चुक्षुभे सैन्यं कुरूणां राक्षसार्द्दितं ।
उपर्य्युपरि चान्योऽन्यं चतुरङ्गं ममर्द्द ह । जाटासुरिर्महाराज विरथो हतसारथिः । ७८६५
घटोत्कचं रणे क्रुद्धः मुष्टिनाऽभ्यहनद्दृढं । मुष्टिनाऽभ्याहतः सोऽथ प्रचचाल घटोत्कचः ।
क्षितिकम्पे यथा शैलः सवृक्षतृणगुल्मवान् । ततः स परिघाभेन द्विषद्घ्नेन तु बाहुना ।
जाटासुरिं भैमसेनिरवधीत् क्रोधमूर्च्छितः । ततः प्रमथ्य तं क्रुद्धं तूर्णं हैडिम्बिराक्षिपत् ।
द्वाभ्यां भुजाभ्यां संगृह्य निष्पिपेष महीतले । जाटासुरिर्मोक्षयित्वा आत्मानञ्च घटोत्कचात् ।
पुनरुत्थाय वेगेन घटोत्कचमुपाद्रवत् । अलम्बुषोऽपि विक्षिप्य समुत्क्षिप्य च राक्षसं । ७८७०
घटोत्कचं रणे रोषान्निष्पिपेष महीतले । तयोः समभवद्युद्धं गर्जतोरतिकाययोः ।
घटोत्कचालम्बुषयोस्तुमुलं लोमहर्षणं । विशेषयन्तावन्योऽन्यं मायाभिरतिमानिनौ ।
युयुधाते महावीर्य्याविन्द्रवैरोचनाविव । पावकाम्बुनिधी भूत्वा पुनर्गरुडतक्षकौ ।
पुनर्मेघमहावातौ पुनर्व्वज्रमहाचलौ । पुनः कुञ्जरशार्दूलौ पुनः स्वर्भानुभास्करौ ।
एवं मायाशतसृजावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ । भृशञ्चित्रमयुध्येतामलम्बुषघटोत्कचौ । ७८७५

परिघैश्च गदाभिश्च प्रासमुद्गरपट्टिशैः। मुषलैः पर्व्वताग्रैश्च तावन्योन्यं विजघ्नतुः।
हयाभ्याञ्च गदाभ्याञ्च पदातिरथिनौ पुनः। युयुधाते महामायौ रक्षसां प्रवरौ युधि।
ततो घटोत्कचो राजन्नलम्बुषवधेप्सया। उत्पपात भृशं क्रुद्धः श्येनवन्निपपात च।
गृहीत्वा च महाकायं राक्षसेन्द्रमलम्बुषं। उद्यतं न्यवधीद्भूमौ मयं विष्णुरिवाहवे।
ततो घटोत्कचः खड्गमुद्गृह्याद्भुतदर्शनं। रौद्रस्य कायाच्छि शिरो भीमं विकृतदर्शनं। ७८८०
स्फुरतस्तस्य समरे नदतश्चातिभैरवं। विचकर्त्त महाराज शत्रोरमितविक्रमः।
शिरस्तच्चापि सङ्गृह्य केशेषु रुधिरोक्षितं। ययौ घटोत्कचस्तूर्णं दुर्य्योधनरथम्प्रति।
अभ्येत्य च महाबाहुः स्मयमानः स राक्षसः। शिरो रथेऽस्य निक्षिप्य विकृताननमूर्द्धजं।
प्राणदद्भैरवं नादं प्रावृषीव बलाहकः। अब्रवीच ततो राजन् दुर्य्योधनमिदं वचः।
एष ते निहतो बन्धुस्त्वया संदृष्टविक्रमः। पुनर्द्रष्टासि कर्णस्य निष्ठामेतां तथात्मनः। ७८८५
स्वधर्म्ममर्थं कामञ्च त्रितयं योऽभिकाङ्क्षति। रिक्तपाणिर्न पश्येत राजानं ब्राह्मणं स्त्रियं।
सुप्रीतस्तावत् तिष्ठस्व यावत् कर्णं बधाम्यहं। एवमुक्त्वा ततः प्रायात् कर्णम्प्रति नरेश्वर।
किरञ्छरशतांस्तीक्ष्णान् विमुञ्चन् कर्णमूर्द्धनि। ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकं।
विस्मापनं महाराज नरराक्षसयोर्मृधे।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि अलम्बुषवधे पञ्चसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥१७५॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यत्तदैकर्त्तनः कर्णो राक्षसश्च घटोत्कचः। निशीथे समसज्जेतां तद्युद्धमभवत् कथं। ७८९०
कीदृशञ्चाभवद्रूपं तस्य घोरस्य रक्षसः। रथश्च कीदृशस्तस्य हयाः सर्व्वायुधानि च।
किम्प्रमाणा हयास्तस्य रथकेतुर्धनुस्तथा। कीदृशं वर्म्म चैवास्य शिरस्त्राणञ्च कीदृशं।
पृष्टस्त्वमेतदाचक्ष्व कुशलो ह्यसि सञ्जय।

॥ सञ्जय उवाच ॥ लोहिताक्षो महाकायस्ताम्रास्यो निम्नोदरः। ऊर्द्ध्वरोमा हरित्श्मश्रुः शङ्कुकर्णो महाहनुः।
आकर्णाद्दारितास्यश्च तीक्ष्णदंष्ट्रः करालवान्। सुदीर्घताम्रजिह्वोष्ठो लम्बभ्रूः स्थूलनासिकः। ७८९५
नीलाङ्गो लोहितग्रीवो गिरिवर्ष्मा भयङ्करः। महाकायो महाबाहुर्महाशीर्षो महाबलः।
विकृतः परुषस्पर्शो विकटोद्बद्धपिण्डकः। स्थूलस्फिग्गूढनाभिश्च शिथिलोपचयो महान्।
तथैव हस्ताभरणी महामायोऽङ्गदी तथा। उरसा धारयन्निष्कमग्निमालां यथाऽचलः।
तस्य हेममयञ्चित्रं बहुरूपकशोभितं। तोरणप्रतिमं शुभ्रं किरीटं मूर्द्ध्न्यशोभत।
कुण्डले बालसूर्य्याभे मालां हेममयीं शुभां। धारयन् विपुलं कांस्यं कवचञ्च महाप्रभं। ७९००
किङ्किणीशतनिर्घोषं रक्तध्वजपताकिनं। ऋक्षचर्म्मावनद्धाङ्गं नल्वमात्रं महारथं।
सर्व्वायुधवरोपेतमास्थितं ध्वजमालिनं। अष्टचक्रसमायुक्तं मेघगम्भीरनिस्वनं।
मत्तमातङ्गसङ्काशा लोहिताक्षा विभीषणाः। कामवर्णजवोपेता बलवन्तश्च ते हयाः।
वहन्तो राक्षसं घोरं बलवन्तो जितश्रमाः। विपुलाभिः सटाभिस्ते ह्रेषमाणा मुहुर्मुहुः।

राक्षसोऽस्य विरूपाक्षः सूतो दीप्तास्यकुण्डलः । रश्मिभिः सूर्यरश्म्याभैः सञ्जग्राह हयान् रणे ॥ ७८०५
स तेन सहितस्तस्थावरुणेन यथा रविः । संसक्त इव चाभ्रेण यथाद्रिर्महता महान् ।
दिवस्पृक् सुमहाकेतुः स्यन्दनेऽस्य समुच्छ्रितः । रक्तोत्तमाङ्गः क्रव्यादो गृध्रः परमभीषणः ।
वासवाशनिनिर्घोषं दृढज्यमतिविक्षिपन् । व्यक्तं किष्कुपरीणाहं द्वादशारत्निकार्मुकं ।
रथाक्षमात्रैरिषुभिः सर्व्वाः प्रच्छादयन् दिशः । तस्यां वीरापहारिण्यां निशायां कर्णमभ्ययात् ।
तस्य विक्षिपतश्चापं रथे विष्टभ्य तिष्ठतः । अश्रूयत धनुर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ ७८१०
तेन वित्रास्यमानानि तव सैन्यानि भारत । समकम्पन्त सर्व्वाणि सिन्धोरिव महोर्म्मयः ।
तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य विरूपाक्षं विभीषणं । उत्स्मयन्निव राधेयस्त्वरमाणो न्यवारयत् ।
ततः कर्णोऽभ्ययादेनमस्यन्नस्यन्तमन्तिकात् । मातङ्गमिव मातङ्गो यूथर्षभ इवर्षभं ।
स सन्निपातस्तुमुलस्तयोरासीद्विशाम्पते । कर्णराक्षसयोराजन्निन्द्रशम्बरयोरिव ।
तौ प्रगृह्य महाभीमे धनुषी भीमनिस्वने । प्राच्छादयेतामन्योन्यं तक्षमाणौ महेषुभिः ॥ ७८१५
ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्व्वभिः । व्यदारयेतामन्योन्यं कांस्ये निर्भिद्य वर्म्मणी ।
तौ नखैरिव शार्द्दूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ । रथशक्तिभिरन्योन्यं विशिखैश्च ततक्षतुः ।
संछिन्दन्तौ च गात्राणि सन्दधानौ च सायकान् । धक्ष्यमाणौ शरव्रातैर्दुष्प्रेक्ष्यौ च बभूवतुः ।
तौ शरक्षतसर्व्वाङ्गौ शोणितौघपरिप्लुतौ । विभ्राजेतां यथा वारिप्रस्रवौ गैरिकाचलौ ।
तौ शराग्रविभिन्नाङ्गौ निर्भिदन्तौ परस्परं । नाकम्पयेतामन्योन्यं यतमानौ महारथौ ॥ ७८२०
तत्प्रवृत्तं निशायुद्धं चिरं सममिवाभवत् । प्राणयोर्द्दीव्यतो राजन् कर्णराक्षसयोर्म्मृधे ।
तस्य सन्दधतस्तीक्ष्णान् शरांश्चासक्तमस्यतः । धनुर्घोषेण वित्रस्ताः स्वे परे च तदाऽभवन् ।
घटोत्कचं तदा कर्णो न विशेषयते नृप । प्रादुश्चक्रे ततो दिव्यमस्त्रमस्त्रविदाम्वरः ।
कर्णेन सन्धितं दृष्ट्वा दिव्यमस्त्रं घटोत्कचः । प्रादुश्चक्रे ततो मायां राक्षसीं राक्षसेश्वरः ।
शूलमुद्गरधारिण्या शैलपादपहस्तया । रक्षसां घोररूपाणां महत्या सेनया वृतः ॥ ७८२५
समुद्यतमहाशस्त्रं दृष्ट्वा ते व्यथिता नृपाः । भूतान्तकमिवायान्तं कालदण्डोग्रधारिणं ।
घटोत्कचप्रमुक्तेन सिंहनादेन भीषिताः । प्रसुस्रुवुर्गजा मूत्रं विव्यथुश्च नरा भृशं ।
ततोऽश्मवृष्टिरत्युग्रा महत्यासीत् समन्ततः । अर्द्धरात्राधिकबलैर्व्विमुक्ता राक्षसैर्भृशं ।
आयसानि च चक्राणि भुशुण्ड्यः शक्तितोमराः । पतन्त्यविरलाः शूलाः शतघ्न्यः पट्टिशास्तथा ।
तमुग्रमतिरौद्रञ्च दृष्ट्वा युद्धं नराधिपाः । पुत्राश्च तव योधाश्च व्यथिता विप्रदुद्रुवुः ॥ ७८३०
तत्रैकोऽस्त्रबलश्लाघी कर्णो मानी न विव्यथे । व्यधमत् स शरैर्म्मायां घटोत्कचविनिर्म्मितां ।
मायायान्तु निहतायां दृष्ट्वा अमर्षात् स घटोत्कचः । विससर्ज्ज शरान् घोरान् सूतपुत्रवधेप्सया ।
ततस्ते रुधिराभ्यक्ता भित्त्वा कर्णं महाहवे । विविशुर्द्धरणीं बाणाः संक्रुद्धा इव पन्नगाः ।
सूतपुत्रस्तु संक्रुद्धो लघुहस्तः प्रतापवान् । घटोत्कचमतिक्रम्य बिभेद दशभिः शरैः ।

घटोत्कचो विनिर्भिन्नः सूतपुत्रेण मर्म्मसु। चक्रं दिव्यं सहस्रारमगृह्णाद्व्यथितो भृशं। ७९३५
क्षुरान्तं बालसूर्य्याभं मणिरत्नविभूषितं। चिक्षेपाधिरथेः क्रुद्धो भैमसेनिर्जिघांसया।
प्रविद्धमतिवेगेन विक्षिप्तं कर्णसायकैः। अभाग्यस्येव सङ्कल्पस्तन्मोघमपतद्भुवि।
घटोत्कचः सुसंक्रुद्धो दृष्ट्वा चक्रं निपातितं। कर्णं प्राच्छादयद्वाणैः स्वर्भानुरिव भास्करं।
सूतपुत्रस्त्वसम्भ्रान्तो रुद्रोपेन्द्रेन्द्रविक्रमः। घटोत्कचरथं तूर्णं छादयामास पत्रिभिः।
घटोत्कचेन तु गदा बद्धहेमाङ्गदा तदा। क्षिप्ता भ्राम्य शरैः सापि कर्णेनाभ्याहताऽपतत्। ७९४०
ततोऽन्तरीक्षमुत्पत्य कालमेघ इवोन्नदन्। प्रववर्ष महाकायो द्रुमवर्षं नभस्तलात्।
ततो मायाविनं कर्णो भीमसेनसुतं दिवि। मार्गणैरभिविव्याध घनं सूर्य्य इवांशुभिः।
तस्य सर्व्वान् हयान् हत्वा सञ्छिद्य शतधा रथं। अभ्यवर्षच्छरैः कर्णः पर्जन्य इव वृष्टिमान्।
न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रे द्व्यङ्गुलमन्तरं। सोऽदृश्यत मुहूर्त्तेन श्वाविच्छललितो यथा।
न हयान्न रथं तस्य न ध्वजं न घटोत्कचं। दृष्टवन्तः स्म समरे शरौघैरभिसंवृतं। ७९४५
स तु कर्णस्य तद्दिव्यमस्त्रमस्त्रेण शातयन्। मायायुद्धेन मायावी सूतपुत्रमयोधयत्।
सोऽयोधयत्तदा कर्णं मायया लाघवेन च। अलक्ष्यमाणानि दिवि शरजालानि सम्पतन्।
भैमसेनिर्महामायो मायया कुरुसत्तम। विचकारात्मनात्मानं मोहयन्निव भारत।
स तु कृत्वा विरूपाणि वदनान्यशुभानि च। अग्रसत् सूतपुत्रस्य दिव्यान्यस्त्राणि वीर्य्यवान्।
पुनश्चापि महाकायः सञ्छिन्नः शतधा रणे। हतसत्त्वो निरुत्साहः पतितः समदृश्यत। ७९५०
हतं तं मन्यमानाश्च प्रणेदुः कुरुपुङ्गवाः। अथ देहैर्नवैरन्यैर्दिक्षु सर्व्वास्वदृश्यत।
पुनश्चापि महाकायः शतशीर्षः शतोदरः। व्यदृश्यत महाराज मैनाक इव पर्व्वतः।
अङ्गुष्ठमात्रो भूत्वा च पुनरेव स राक्षसः। सागरोर्म्मिरिवोद्धूतस्तिर्य्यगूर्द्ध्वमवर्त्तत।
वसुधां दारयित्वा च पुनरप्सु न्यमज्जत। अदृश्यत तदा तत्र पुनरुन्मज्जितोऽन्यतः।
सोऽवतीर्य्य पुनस्तस्थौ रथे हेमपरिष्कृते। क्षितिं खञ्च दिशश्चैव माययाभ्येत्य दंशितः। ७९५५
गत्वा कर्णरथाभ्याशं विचलत्कुण्डलाननः। प्राह वाक्यमसम्भ्रान्तः सूतपुत्रं विशाम्पते।
तिष्ठेदानीं क्व मे जीवन् सूतपुत्र गमिष्यसि। युद्धश्रद्धामहं तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे।
इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षं रक्षः क्रूरपराक्रमं। उत्पपातान्तरीक्षञ्च जहास च सुविस्तरं।
कर्णमभ्यहनच्चैव गजेन्द्रमिव केशरी। रथाक्षमात्रैरिषुभिरभ्यवर्षद्घटोत्कचः।
रथिनामृषभं कर्णं धाराभिरिव तोयदः। शरवृष्टिञ्च तं कर्णो दूरात्प्राप्तामशातयत्। ७९६०
दृष्ट्वा च विहतां मायां कर्णेन भरतर्षभ। घटोत्कचस्ततो मायां ससर्ज्जान्तर्हितः पुनः।
सोऽभवद्गिरिरत्युच्चः शिखरैस्तरुसङ्कटैः। शूलप्रासासिमुषलैर्जलप्रस्रवणो महान्।
तमञ्जनचयप्रख्यं कर्णो दृष्ट्वा महीधरं। प्रपातैरायुधान्युग्राण्युद्वहन्तं न चुक्षुभे।
स्मयन्निव ततः कर्णो दिव्यमस्त्रमुदीरयत्। ततः सोऽस्त्रेण शैलेन्द्रो विक्षिप्तो वै व्यनश्यत।

ततः स तोयदो भूत्वा नीलः सेन्द्रायुधो दिवि । अश्मवृष्टिभिरत्युग्रः सूतपुत्त्रमवाकिरत् । ७९६५
अथ सन्धाय वायव्यमस्त्रमस्त्रविदाम्वरः । व्यधमत् कालमेघं तं कर्णो वैकर्त्तनो वृषः ।
समार्गणगणैः कर्णो दिशः प्रच्छाद्य सर्व्वशः । अघानास्त्रं महाराज घटोत्कचसमीरितं ।
ततः प्रहस्य समरे भैमसेनिर्महाबलः । प्रादुश्चक्रे महामायां कर्णम्प्रति महारथं ।
स दृष्ट्वा पुनरायान्तं रथेन रथिनाम्वरं । घटोत्कचमसंभ्रान्तं राक्षसैर्ब्बहुभिर्वृतं ।
सिंहशार्दूलसदृशैर्मत्तमातङ्गविक्रमैः । गजस्थैश्च रथस्थैश्च वाजिपृष्ठगतैस्तथा । ७९७०
नानाशस्त्रधरैर्घोरैर्नानाकवचभूषणैः । वृतं घटोत्कचं क्रूरैर्मरुद्भिरिव वासवं ।
दृष्ट्वा कर्णो महेष्वासो योधयामास राक्षसं । घटोत्कचस्ततः कर्णं विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः ।
ननाद भैरवं नादं भीषयन् सर्व्वपार्थिवान् । भूयश्चाञ्जलिकेनाथ समार्गणगणं महत् ।
कर्णहस्तस्थितञ्चापं चिच्छेदाशु घटोत्कचः । अथान्यद्धनुरादाय दृढम्भारसहं महत् ।
विचकर्ष बलात् कर्ण इन्द्रायुधमिवोच्छ्रितं । ततः कर्णो महाराज प्रेषयामास सायकान् । ७९७५
सुवर्णपुङ्खाञ्छत्रुघ्नान् खचरान् राक्षसान् प्रति । तद्बाणैरर्द्दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसां ।
सिंहेनेवार्द्दितं वन्यं गजानामाकुलं कुलं । विधम्य राक्षसान् बाणैः साश्वसूतगजान् विभुः ।
ददाह भगवान् वह्निर्भूतानीव युगक्षये । स हत्वा राक्षसीं सेनां शुशुभे सूतनन्दनः ।
पुरेव त्रिपुरं दग्ध्वा दिवि देवो महेश्वरः । तेषु राजसहस्रेषु पाण्डवेयेषु मारिष ।
नैनं निरीक्षितुमपि कश्चिच्छक्नोति पार्थिव । ऋते घटोत्कचाद्राजन् राक्षसेन्द्रान्महाबलात् । ७९८०
भीमवीर्य्यबलोपेतात् क्रुद्धाद्वैवस्वतादिव । तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां पावकः समजायत ।
महोल्काभ्यां यथा राजन् सार्च्चिषः स्नेहबिन्दवः । तलं तलेन संहत्य सन्दश्य दशनच्छदं ।
रथमास्थाय च पुनर्म्मायया निर्म्मितं ततः । युक्तं गजनिभैर्व्वाहैः पिशाचवदनैः खरैः ।
स सूतमब्रवीत् क्रुद्धः सूतपुत्त्राय मां वह । स ययौ घोररूपेण रथेन रथिनाम्वरः ।
द्वैरथं सूतपुत्त्रेण पुनरेव विशाम्पते । स चिक्षेप पुनः क्रुद्धः सूतपुत्त्राय राक्षसः । ७९८५
अष्टचक्रां महाघोरामशनीं रुद्रनिर्म्मितां । तामवप्लुत्य जग्राह कर्णो न्यस्य रथे धनुः ।
चिक्षेप चैनां तस्यैव स्यन्दनात् सोऽवपुप्लुवे । साश्वसूतध्वजं यानं भस्म कृत्वा महाप्रभा ।
विवेश वसुधां भित्त्वा सुरास्तत्र विसिस्मियुः । कर्णञ्च सर्व्वभूतानि पूजयामासुरञ्जसा ।
यदवप्लुत्य जग्राह देवसृष्टां महाशनीं । एवं कृत्वा रणे कर्ण आरुरोह रथं पुनः ।
ततो मुमोच विशिखान् सूतपुत्त्रः परन्तपः । अशक्यं कर्त्तुमन्येन सर्व्वभूतेषु मानद । ७९९०
यदकार्षीत्तदा कर्णः सङ्ग्रामे भीमदर्शने । स हन्यमानो नाराचैर्धाराभिरिव पर्व्वतः ।
गन्धर्व्वनगराकारः पुनरन्तरधीयत । एवं स वै महाकायो मायया लाघवेन च ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि जघान रिपुसूदनः । निहन्यमानेष्वस्त्रेषु मायया तेन रक्षसा ।
असम्भ्रान्तस्ततः कर्णस्तद्रक्षः प्रत्ययोधयत् । ततः क्रुद्धो महाराज भैमसेनिर्महाबलः ।

चकार बहुधात्मानं भीषयाणो महारथान् । ततो दिग्भ्यः समापेतुः सिंहव्याघ्रतरक्षवः । ७९९५
अग्निजिह्वाश्च भुजगा विहगाश्चाप्ययोमुखाः । स आकीर्य्यमाणो विशिखैः कर्णचापच्युतैः शरैः ।
नगराजसमप्रख्यस्तत्रैवान्तरधीयत । राक्षसाश्च पिशाचाश्च यातुधानास्तथैव च ।
शालावृकाश्च बहवो वृकाश्च विकृताननाः । ते कर्णं भक्षयिष्यन्तः सर्व्वतः समुपाद्रवन् ।
अथैनं वाग्भिरुग्राभिस्त्रासयाञ्चक्रिरे तदा । उद्यतैर्ब्बहुभिर्घोरैरायुधैः शोणितोक्षितैः ।
तेषामनेकैरेकैकं कर्णो विव्याध चाशुगैः । प्रतिहन्य तु तां मायां दिव्येनास्त्रेण राक्षसीं । ८०००
आजघान हयान् घोरान् शरैः सन्नतपर्व्वभिः । ते भग्ना विकृताङ्गाश्च छिन्नपृष्ठाश्च सायकैः ।
वसुधामन्वपद्यन्त पश्यतस्तस्य रक्षसः । स भग्नमायो हैडिम्बिः कर्णं वैकर्त्तनं ततः ।
एष ते विदधे मृत्युमित्युक्त्वाऽन्तरधीयत ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि कर्णघटोत्कचयुद्धे षट्सप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७६ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने कर्णराक्षसयोर्मृधे । अलायुधो राक्षसेन्द्रो वीर्य्यवानभ्यवर्त्तत ।
महत्या सेनया युक्तः सुयोधनमुपागमत् । राक्षसानां विरूपाणां सहस्रैः परिवारितः । ८००५
नानारूपधरैर्व्वीरैः पूर्व्ववैरमनुस्मरन् । तस्य ज्ञातिर्हि विक्रान्तो ब्राह्मणादो बको हतः ।
किर्म्मीरश्च महातेजा हिडिम्बश्च तथा सखा । स दीर्घकालाध्युषितं पूर्व्ववैरमनुस्मरन् ।
विज्ञायैतन्निशायुद्धं जिघांसुर्भीममाहवे । स मत्त इव मातङ्गः संक्रुद्ध इव चोरगः ।
दुर्य्योधनमिदं वाक्यमब्रवीद्युद्धलालसः । विदितं ते महाराज यथा भीमेन राक्षसाः ।
हिडिम्बबककिर्म्मीरा निहता मम बान्धवाः । परामर्षश्च कन्याया हिडिम्बायाः कृतः पुरा । ८०१०
किमन्यद्राक्षसानन्यानस्मांश्च परिभूय ह । तमहं सगणं राजन् सवाजिरथकुञ्जरं ।
हैडिम्बिञ्च सहामात्यं हन्तुमभ्यागतः स्वयं । अद्य कुन्तीसुतान् सर्व्वान् वासुदेवपुरोगमान् ।
हत्वा सम्भक्षयिष्यामि सर्व्वैरनुचरैः सह । निवारय बलं सर्व्वं वयं योत्स्याम पाण्डवान् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हृष्टो दुर्य्योधनस्तदा । प्रतिगृह्याब्रवीद्वाक्यं भ्रातृभिः परिवारितः ।
त्वां पुरस्कृत्य सगणं वयं योत्स्यामहे परान् । नहि वैरान्तमनसः स्थास्यन्ति मम सैनिकाः । ८०१५
एवमस्त्विति राजानमुक्त्वा राक्षसपुङ्गवः । अभ्ययात्त्वरितो भीमं सहितः पुरुषादकैः ।
दीप्यमानेन वपुषा रथेनादित्यवर्च्चसा । तादृशेनैव राजेन्द्र यादृशेन घटोत्कचः ।
तस्याप्यतुलनिर्घोषो बहुतोरणचित्रितः । ऋक्षचर्म्मावनद्धाङ्गो नल्वमात्रो महारथः ।
तस्यापि तुरगाः शीघ्रं हस्तिकायाः खरस्वराः । शतं युक्ता महाकाया मांसशोणितभोजनाः ।
तस्यापि रथनिर्घोषो महामेघरवोपमः । तस्यापि सुमहच्चापं दृढज्यं बलवत्तरं । ८०२०
तस्याप्यक्षसमा बाणा रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः । सोऽपि वीरो महाबाहुर्यथैव स घटोत्कचः ।
तस्यापि गोमायुबलाभिगुप्तो बभूव केतुर्ज्ज्वलनार्कतुल्यः । स चापि रूपेण घटोत्कचस्य श्रीमत्तमो व्याकुलदीपितास्यः ।
दीप्ताङ्गदो दीप्तकिरीटमाली बद्धस्रगुष्णीषनिबद्धखड्गः । गदी भुशुण्डी मुषली हली च शरासनी वारणतुल्यवर्ष्मा ।

रथेन तेनानलवर्चसा तदा विद्रावयन् पाण्डववाहिनीं तां । रराज सङ्ख्ये परिवर्त्तमानो विद्युन्माली मेघ इवान्तरीक्षे ।
ते चापि सैन्यप्रवरा नरेन्द्रा महाबला वर्म्मिणश्चर्म्मिणश्च । हर्षान्विता युयुधुस्तत्र राजन् समन्ततः पाण्डवयोधवीराः । ८०२५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि अलायुधयुद्धे सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य भीमकर्म्माणमाहवे । हर्षमाहारयाञ्चक्रुः कुरवः सर्व्व एव ते ।
तथैव तव पुत्रास्ते दुर्य्योधनपुरोगमाः । अप्लवाः प्लवमासाद्य तर्त्तुकामा इवार्णवं ।
पुनर्जातमिवात्मानं मन्वानाः पार्थिवास्तदा । अलायुधं राक्षसेन्द्रं स्वागतेनाभ्यपूजयन् ।
तस्मिंस्त्वमानुषे युद्धे वर्त्तमाने भयावहे । कर्णराक्षसयोर्नक्तं दारुणप्रतिदर्शने ।
उपप्रैक्षन्त पाञ्चालाः स्मयमानाः सराजकाः । तथैव तावका राजन् रक्षमाणास्ततस्ततः । ८०३०
चुक्रुशुर्नेदमस्तीति द्रोणद्रौणिकृपादयः । तत्कर्म्म दृष्ट्वा सम्भ्रान्ता हैडिम्बस्य रणाजिरे ।
सर्व्वमाविग्नमभवत् हाहाभूतमचेतनं । तव सैन्यं महाराज निराशं कर्णजीविते ।
दुर्य्योधनस्तु सम्प्रेक्ष्य कर्णमार्त्तिं परां गतं । अलायुधं राक्षसेन्द्रमाहूयेदमथाब्रवीत् ।
एष वैकर्त्तनः कर्णो हैडिम्बेन समागतः । कुरुते कर्म्म सुमहद्यदस्यौपयिकं मृधे ।
पश्यैतान् पार्थिवान् शूरान् निहतान् भैमसेनिना । नानाशस्त्रैरभिहतान् पादपानिव दन्तिना । ८०३५
तवैष भागः समरे राजमध्ये मया कृतः । तवैवानुमते वीर तं विक्रम्य निबर्हय ।
पुरा वैकर्त्तनं कर्णमेष पापो घटोत्कचः । मायाबलमुपाश्रित्य मा हन्याच्छत्रुकर्षण ।
एवमुक्तः स राज्ञा तु राक्षसस्तीव्रविक्रमः । तथेत्युक्त्वा महाबाहुर्घटोत्कचमुपाद्रवत् ।
ततः कर्णं समुत्सृज्य भैमसेनिरपि प्रभो । प्रत्यमित्रमुपायान्तं मर्द्दयामास मार्गणैः ।
ततः समभवद्युद्धं क्रुद्धयो राक्षसेन्द्रयोः । मत्तयोर्वासिताहेतोर्द्विपयोरिव कानने । ८०४०
राक्षसाद्विप्रमुक्तस्तु कर्णोऽपि रथिनाम्वरः । अभ्यद्रवद्भीमसेनं रथेनादित्यवर्चसा ।
तमायान्तमनादृत्य दृष्ट्वा ग्रस्तं घटोत्कचं । अलायुधेन समरे सिंहेनेव गवाम्पतिं ।
रथेनादित्यवपुषा भीमः प्रहरताम्वरः । किरन् शरौघान् प्रययावलायुधरथम्प्रति ।
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य स तदालायुधः प्रभो । घटोत्कचं समुत्सृज्य भीमसेनं ततोऽभ्ययात् ।
तं भीमः सहसाऽभ्येत्य राक्षसान्तकरः प्रभो । सगणं राक्षसेन्द्रं तं शरवर्षैरवाकिरत् । ८०४५
तथैवालायुधो राजञ्छिलाधौतैरजिह्मगैः । अभ्यवर्षत कौन्तेयं पुनः पुनररिन्दमः ।
तथा ते राक्षसाः सर्व्वे भीमसेनमुपाद्रवन् । नानाप्रहरणा भीमास्त्वत्सुतानां जयैषिणः ।
स ताड्यमानो बहुभिर्भीमसेनो महाबलः । पञ्चभिः पञ्चभिः सर्व्वांस्तानविध्यच्छितैः शरैः ।
ते युध्यमाना भीमेन राक्षसाः क्रूरबुद्धयः । विनेदुश्च महानादान् दुद्रुवुश्च दिशो दश ।
तांस्त्रास्यमानान् भीमेन दृष्ट्वा रक्षो महाबलं । अभिदुद्राव वेगेन शरैश्चैनमवाकिरत् । ८०५०
तं भीमसेनः समरे तीक्ष्णाग्रैरक्षिणोच्छरैः । अलायुधस्ततस्तांस्तान् भीमेन विशिखान् रणे ।
चिच्छेद कांश्चित् समरे त्वरया कांश्चिदग्रहीत् । स तं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं भीमो भीमपराक्रमः ।

गदां चिक्षेप वेगेन वज्रपातोपमां तदा। तामापतन्तीं वेगेन गदां ज्वालाकुलां ततः।
गदया ताडयामास सा गदा भीममाद्रवत्। स राक्षसेन्द्रं कौन्तेयः शरवर्षैरवाकिरत्।
तांश्चाप्यकरोन्मोघान् राक्षसो निशितैः शरैः। ते चापि राक्षसाः सर्व्वे सैनिका भीमरूपिणः। ८०५५
शासनाद्राक्षसेन्द्रस्य निजघ्नुरथ कुञ्जरान्। पाञ्चालाः सृञ्जयाश्चैव वाजिनः परमद्विपाः।
न शान्तिं लेभिरे तत्र राक्षसैर्भृशपीडिताः। तं दृष्ट्वा तु महाघोरं वर्त्तमानं महाहवं।
अब्रवीत् पुरुषश्रेष्ठो धनञ्जयमिदं वचः। पश्य भीमं महाबाहुं राक्षसेन्द्रवशङ्गतं।
पदमस्यानुगच्छ त्वं मा विचारय पाण्डव। धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च युधामन्यूत्तमौजसौ।
सहितौ द्रौपदेयाश्च कर्णं यान्तु महारथाः। नकुलः सहदेवश्च युयुधानश्च वीर्य्यवान्। ८०६०
इतरान् राक्षसान् घ्नन्तु शासनात्तव पाण्डव। त्वमपीमां महाबाहो चमूं द्रोणपुरस्कृतां।
वारयस्व महाबाहो महद्धि भयमागतं। एवमुक्ते तु कृष्णेन यथोद्दिष्टा रथोत्तमाः।
जग्मुर्वैकर्त्तनं कर्णं राक्षसांश्चेतरान् रणे। अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैराशीविषोपमैः।
धनुश्चिच्छेद भीमस्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्। हयांश्चैव शितैर्बाणैः सारथिञ्च महाबलः।
जघान मिषतः सङ्ख्ये भीमसेनस्य भारत। सोऽवतीर्य्य रथोपस्थाद्धताश्वो हतसारथिः। ८०६५
तस्मै गुर्व्वीं गदां घोरां स विनद्योत्ससर्ज ह। ततस्तां भीमनिर्घोषामापतन्तीं महागदां।
गदया राक्षसो घोरो निजघान ननाद च। तद्दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य घोरं कर्म्म भयावहं।
भीमसेनः प्रहृष्टात्मा गदामुग्रां परामृशत्। तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं नररक्षसोः।
गदानिपातसंह्रादैर्भुवं कम्पयतो भृशं। गदाविमुक्तौ तौ भूयः समासाद्येतरेतरं।
मुष्टिभिर्व्वज्रसंह्रादैरन्योन्यमभिजघ्नतुः। रथचक्रैर्युगैरक्षैरधिष्ठानैरुपस्करैः। ८०७०
यथासन्नमुपादाय तौ जघ्नतुरमर्षणौ। तौ विक्षरन्तौ रुधिरं समासाद्येतरेतरं।
मत्ताविव महानागौ चकृषाते परस्परं। तदपश्यद्धृषीकेशः पाण्डवानां हिते रतः।
स भीमसेनरक्षार्थं हैडिम्बिं प्रत्यचोदयत्।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि अलायुधयुद्धे अष्टसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १७८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सन्दृश्य भीमं समरे रक्षसा ग्रस्तमन्तिकात्। वासुदेवोऽब्रवीद्वाक्यं घटोत्कचमिदं ततः।
पश्य भीमं महाबाहो रक्षसा ग्रस्तमाहवे। पश्यतां सर्व्वसैन्यानां तव चैव महाद्युते।
स कर्णं त्वं समुत्सृज्य राक्षसेन्द्रमलायुधं। जहि क्षिप्रं महाबाहो पश्चात् कर्णं बधिष्यसि।
स वार्ष्णेयवचः श्रुत्वा कर्णमुत्सृज्य वीर्य्यवान्। युयुधे राक्षसेन्द्रेण बकभ्रात्रा घटोत्कचः।
तयोस्तु तुमुलं युद्धं बभूव निशि रक्षसोः। अलायुधस्य चैवोग्रं हैडिम्बस्य च भारत।
अलायुधस्य योधांस्तु राक्षसान् घोरदर्शनान्। वेगेनापततः शूरान् प्रगृहीतशरासनान्।
आत्तायुधः सुसंक्रुद्धो युयुधानो महारथः। नकुलः सहदेवश्च बिभिदुर्निशितैः शरैः। ८०८०
सर्व्वांश्च समरे राजन् किरीटी क्षत्रियर्षभान्। परिचिक्षेप बीभत्सुः सर्व्वतः प्रक्षिपन् शरान्।

कर्णश्च समरे राजन् व्यद्रावयत पार्थिवान्। धृष्टद्युम्नशिखण्ड्यादीन् पाञ्चालानां महारथान्।
तान् बध्यमानान् दृष्ट्वा तु भीमो भीमपराक्रमः। अभ्ययात्त्वरितः कर्णं विशिखान् विकिरन्रणे।
ततस्तेऽप्याययुर्हत्वा राक्षसान् यत्र सूतजः। नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः।
ते कर्णं योधयामासुः पाञ्चाला द्रोणमेव तु। अलायुधस्तु संक्रुद्धो घटोत्कचमरिन्दमं। ८०८५
परिघेनातिकायेन ताडयामास मूर्द्धनि। स तु तेन प्रहारेण भैमसेनिर्महाबलः।
ईषन्मूर्च्छान्वितात्मानं स्तम्भयामास वीर्य्यवान्। ततो दीप्ताग्निसङ्काशां शतघण्टामलङ्कृतां।
चिक्षेप समरे तस्मै गदां काञ्चनभूषणां। सा हयान् सारथिञ्चास्य रथञ्चास्य महास्वनं।
चूर्णयामास वेगेन निसृष्टा भीमकर्म्मणा। स भग्नहयचक्राक्षाद्विशीर्णध्वजकूवरात्।
उत्पपात रथात्तूर्णं मायामास्थाय राक्षसीं। स समास्थाय मायान्तु ववर्ष रुधिरं बहु। ८०९०
विद्युद्विभ्राजितञ्चासीत्तिमिराभ्राकुलं नभः। ततो वज्रनिपाताश्च साशनिस्तनयित्नवः।
महांश्चटचटाशब्दस्तत्रासीद्धि महाहवे। तां प्रेक्ष्य विहितां मायां राक्षसो राक्षसेन तु।
ऊर्द्धमुत्पत्य हैडिम्बिस्तां मायां माययाऽवधीत्। सोऽभिवीक्ष्य हतां मायां मायावी माययैव ह।
अश्मवर्षं सुतुमुलं विससर्ज्ज घटोत्कचे। अश्मवर्षं स तद्घोरं शरवर्षेण वीर्य्यवान्।
दिक्षु विध्वंसयामास तदद्भुतमिवाभवत्। ततो नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतां। ८०९५
आयसैः परिघैः शूलैर्गदामुषलमुद्गरैः। पिनाकैः करवालैश्च तोमरप्रासकम्पनैः।
नाराचैर्निशितैर्भल्लैः शरैश्चक्रैः परश्वधैः। अयोगुडैर्भिन्दिपालैर्गोशीर्षोलूखलैरपि।
उत्पाट्य च महाशाखैर्विविधैर्जगतीरुहैः। शमीपीलुकरीरैश्च चम्पकैश्चैव भारत।
इङ्गुदीबदरीभिश्च कोविदारैश्च पुष्पितैः। पलाशैररिमेदैश्च प्लक्षन्यग्रोधपिप्पलैः।
महद्भिः संयुगे तस्मिन्नन्योन्यमभिजघ्नतुः। विविधैः पर्व्वताग्रैश्च नानाधातुभिराचितैः। ८१००
तेषां शब्दो महानासीद्वज्राणां भिद्यतामिव। युद्धं तत्राभवद्घोरं भैम्यलायुधयोर्नृप।
हरीन्द्रयोर्यथा राजन् बालिसुग्रीवयोः पुरा। तौ युद्ध्वा विविधैर्घोरैरायुधैर्विशिखैस्तथा।
प्रगृह्य निशितौ खड्गावन्योन्यमभिजघ्नतुः। तावन्योन्यमभिद्रुत्य केशेषु सुमहाबलौ।
प्रभिन्नगात्रौ प्रस्वेदं सुस्रुवाते जनाधिप। रुधिरञ्च महाकायावभिवृष्टाविवाम्बुदौ।
अथाभिपत्य वेगेन समुद्भ्राम्य च राक्षसं। बलेनाक्षिप्य हैडिम्बिश्चकर्त्तास्य शिरो महत्। ८१०५
सोऽपहृत्य शिरस्तस्य कुण्डलाभ्यां विभूषितं। ततः सुतुमुलं नादं ननाद सुमहाबलः।
हतं दृष्ट्वा महाकायं बकज्ञातिमरिन्दमं। पाञ्चालाः पाण्डवाश्चैव सिंहनादान् विनेदिरे।
ततो भेरीसहस्राणां शङ्खानामयुतानि च। अवादयन् पाण्डवेयास्तस्मिन्रक्षसि पातिते।
अतीव सा निशा तेषां बभूव विजयावहा। विद्योतमाना विबभौ समन्ताद्दीपमालिनी।
अलायुधस्य तु शिरो भैमसेनिर्महाबलः। दुर्य्योधनस्य प्रमुखे चिक्षेप गतचेतसः। ८११०
अथ दुर्य्योधनो दृष्ट्वा हतं वीरमलायुधं। बभूव परमोद्विग्नः सह सैन्येन भारत।

तेनाप्यस्य प्रतिज्ञातं भीमसेनमहं युधि । हन्तेति स्वयमागम्य स्मरता वैरमुत्तमं ।

ध्रुवं स तेन हन्तव्य इत्यमन्यत पार्थिवः । जीवितञ्चिरकालाय भ्रातृणामित्यमन्यत ।

स तं दृष्ट्वा विनिहतं भीमसेनात्मजेन वै । प्रतिज्ञां भीमसेनस्य पूर्णामेवाभ्यमन्यत ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि अलायुधवधे एकोनाशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ निहत्यालायुधं रक्षः प्रहृष्टात्मा घटोत्कचः । ननाद विविधान्नादान् वाहिन्याः प्रमुखे स्थितः । ८११५

तस्य तं तुमुलं शब्दं श्रुत्वा कुञ्जरकम्पनं । तावकानां महाराज भयमासीत् सुदारुणं ।

अलायुधविषक्तन्तु भैमसेनिं महाबलं । दृष्ट्वा कर्णो महाबाहुः पाञ्चालान् समुपाद्रवत् ।

दशभिर्दशभिर्व्वाणैर्धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ । दृढैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्व्विभेद नतपर्व्वभिः ।

ततः परमनाराचैर्युधामन्यूत्तमौजसौ । सात्यकिञ्च रथोदारं कम्पयामास मार्गणैः ।

तेषामप्यस्यतां सङ्ख्ये सर्व्वेषां सव्यदक्षिणं । मण्डलान्येव चापानि व्यदृश्यन्त जनाधिप । ८१२०

तेषां ज्यातलनिर्घोषो रथनेमिस्वनश्च ह । मेघानामिव घर्म्मान्ते बभूव तुमुलो निशि ।

ज्यानेमिघोषस्तनयित्नुमांश्च धनुस्तडिन्मण्डलकेतुशृङ्गः । शरौघवर्षाकुलवृष्टिमांश्च सङ्ग्राममेघः स बभूव राजन् ।

तदद्भुतं शैल इवाप्रकम्प्यो वर्षं महाशैलसमानरूपः । विध्वंसयामास रणे नरेन्द्र वैकर्त्तनः शत्रुगणावमर्द्दी ।

स तोमरैर्व्वज्रनिपाततुल्यैः शितैः शरैः काञ्चनचित्रपुङ्खैः । शत्रून् व्यपोहत् समरे महात्मा वैकर्त्तनः पुत्त्रहिते रतस्ते ।

संछिन्नभिन्नध्वजिनश्च केचित्तीक्ष्णैः शरैरर्द्दितभिन्नदेहाः । केचिद्विसूता विहयाश्च केचिद्वैकर्त्तनेनाशु कृता बभूवुः । ८१२५

अविन्दमानास्त्वथ शर्म्म सङ्ख्ये यौधिष्ठिरं तद्बलमभ्यपद्यत । तान् प्रेक्ष्य भग्नान् विमुखीकृतांश्च घटोत्कचो रोषमतीव चक्रे ।

आस्थाय तं काञ्चनरत्नचित्रं रथोत्तमं सिंहवत् संननाद । वैकर्त्तनं कर्णमुपेत्य चापि विव्याध वज्रप्रतिमैः पृषत्कैः ।

तौ कर्णिनाराचशिलीमुखैश्च नालीकदण्डाशनिवत्सदन्तैः । वराहकर्णैः सविषाणशृङ्गैः क्षुरप्रसङ्घैश्च ववर्षतुः खं ।

तद्बाणवर्षावृतमन्तरीक्षं तिर्य्यग्गताभिः समरे रराज । सुवर्णपुङ्खज्वलितप्रभाभिर्व्विचित्रपुष्पाभिरिव स्रजोभिः ।

समं हि तावप्रतिमप्रभावावन्योन्यमाजघ्नतुरुत्तमास्त्रैः । तयोर्हि वीरोत्तमयोर्न कश्चिद्ददर्श तस्मिन् समरे विशेषं । ८१३०

अतीव तं चित्रमतुल्यरूपं बभूव युद्धं रविभीमसून्वोः । समाकुलं शस्त्रनिपातघोरं दिवीव राह्वंशुमतोः प्रदीप्तं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ घटोत्कचो यदा कर्णं न विशेषयते नृप । ततः प्रादुश्चकारोग्रमस्त्रमस्त्रविदाम्वरः ।

तेनास्त्रेण हयान् पूर्व्वं निहत्य तस्य राक्षसः । सारथिञ्चैव हैडिम्बः क्षिप्रमन्तरधीयत ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा त्वन्तर्हिते तस्मिन् कूटयोधिनि राक्षसे । मत्मामकैः प्रतिपन्नं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अन्तर्हितं राक्षसं तं विदित्वा सम्प्राक्रोशन् कुरवः सर्व्व एव । कथं नायं राक्षसः कूटयोधी हन्यात्कर्णं समरे पश्यमानः । ८१३५

ततः कर्णो लघुचित्रास्त्रयोधी सर्व्वा दिशो व्यावृणोद्बाणजालैः । न वै किञ्चिद्व्यपदृश्यत भूतं तमोभूते सायकैरन्तरीक्षे ।

नचाददानो नच सन्दधानो न चेषुधी स्पृश्यमान: कराग्रै: । अदृश्यदै लाघवात् सूतपुत्त: सर्व्वं वाणैश्छादयानोऽन्तरीचं ।
ततो मायां विहितामन्तरीचे घोरां भीमां राचसीं दारुणेन । तां पश्यामो लोहिताभ्रप्रकाशां देदीप्यन्तीमग्निशिखा मिवोग्रां ।
ततस्ततो विद्युत: प्रादुरासन्नुल्काश्चापि ज्वलिता: कौरवेन्द्र । घोषश्चासां प्रादुरासीत् सुघोर: सहस्रशो नदतां दुन्दुभीनां ।
तत: शरा: प्रापतन् रुक्मपुङ्खा: शक्त्य: प्रासा मुसलान्यायुधानि । परश्वधास्तैलधौताश्च खड्गा: प्रदीप्ताग्रा: पट्टिशास्तोमराश्च । ८१४०
मयूखिन: परिघा लोहबद्धा गदाश्चित्रा: शितधाराश्च शूला: । गुर्व्यो गदा हेमपट्टावनद्धा: शतघ्न्यश्च प्रादुरासन समन्तात् ।
महाशिलाश्चापतंस्तत्र तत्र सहस्रश: साशनयश्च वज्रा: । चक्राणि चानेकशतक्षुराणि प्रादुर्बभूवुर्ज्वलनप्रभाणि ।
तां शक्तिपाशासिपरश्वधानां प्रासर्ष्टिवज्राशनिमुद्गराणां । वृष्टिं विशालां ज्वलितां पतन्तीं कर्ण: शरौघैर्न शशाक हन्तुं ।
शराहतानां पततां हयानां वज्राहतानाञ्च महागजानां । शस्त्राहतानाञ्च महारथानां महान्निनाद: पततां बभूव ।
प्रतीपनानाविधशस्त्रपातैर्घटोत्कचेनाभिहतं समन्तात् । दौर्य्योधनं तद्बलमार्त्तमासीद्व्यावर्त्तमानं ददृशे भ्रमत्तत् । ८१४५
हाहाकृतं सम्परिवर्त्तमानं संलीयमानञ्च विषण्णरूपं । ते चार्य्यभावात् पुरुषप्रवीरा: पराङ्मुखा न बभूवुस्तदानीं ।
तां राचसीं घोरतरां सुभीमां वृष्टिं महाशस्त्रमयीं पतन्तीं । दृष्ट्वा बलौघांश्च निपात्यमानान् महद्भयं तत्र पुत्रान् विवेश ।
शिवाश्च वैश्वानरदीप्तजिह्वा: सुभीमनादा: शतशो नदन्तो: । रचोगणान्नर्दतश्चाभिवीक्ष्य नरेन्द्रयोधा व्यथिता बभूवु: ।
ते दीप्तजिह्वाननतीक्ष्णदंष्ट्रा विभीषणा: शैलनिकाशकाया: । नभोगता: शक्तिविषक्तहस्ता मेघा व्यमुञ्चन्निव वृष्टिमुग्रां ।
तैराहतास्ते शरशक्तिशूलैर्गदाभिरुग्रै: परिघैश्च दीप्तै: । वज्रै: पिनाकैरशनिप्रहारैश्चक्रै: शतघ्न्या मथिताश्च पेतु: । ८१५०
शूलानि भुशुण्ड्यश्मगुडा: शतघ्न्य: स्थूणाश्च कार्ष्णायसपट्टनद्धा: । अवाकिरंस्तव पुत्त्रस्य सेनां ततो रौद्रं कश्मलं प्रादुरासीत् ।
विशीर्णास्त्रा विहतैरुत्तमाङ्गै: सम्भग्नाङ्गा: शेरते तत्र शूरा: । छिन्ना हया: कुञ्जराश्चावभग्ना: सञ्चूर्णिताश्चैव रथा: शिलाभि: ।
एवं महच्छरवर्षं सृजन्तस्ते यातुधाना भुवि घोररूपा: । माया: सृष्टास्तत्र घटोत्कचेन नामुञ्चन् वै याचमानं न भीतं ।
तस्मिन् क्रूरे कुरुवीरावमर्द्दे कालोत्सृष्टे चत्त्रियाणामभावे । ते वै भग्ना: सहसा व्यद्रवन्त तत्राक्रोशन् कौरवा: सर्व्व एव ।
पलायध्वं कौरवा नैतदस्ति सेन्द्रा देवा घ्नन्ति न: पाण्डवार्थ । तथो तेषां मज्जतां भारतानां न स्म द्वीपस्तत्र बभूव कश्चित् । ८१५५
तस्मिन् संक्रन्दे तुमुले वर्त्तमाने सैन्ये भग्ने लीयमाने कुरूणां । अनीकानां प्रविभागे प्रकाशे न ज्ञायन्ते कुरवो नेतरे वै ।
निर्मर्य्यादे विद्रवे घोररूपे सर्व्वा दिश: प्रेक्षमाणाश्च शून्या: । तां शस्त्रवृष्टिं सहसा गाहमानं कर्णं त्वेकं तत्र राजन्नपश्यन् ।
ततो वाणैराश्रृणोदन्तरीचं दिव्यां मायां योधयन्राचसस्य । ह्रीमान् कुर्व्वन् दुष्करञ्चार्य्यकर्म नैवामुह्यत् संयुगे सूतपुत्त्र: ।
ततो भीता: समुदैचन्त कर्णं राजन् सर्व्वे सैन्धवा बाह्लिकाश्च । असंमोहं पूजयन्तोऽस्य संख्ये संपश्यन्तो वै विजयं राचसस्य ।
तेनोत्सृष्टा चक्रयुक्ता शतघ्नी समं सर्व्वांश्चतुरोऽश्वान् जघान । ते जानुभिर्जगतीमन्वपद्यन् गतासवो निर्द्दशनाचिजिह्वा: ।

ततो हतास्वादवरस्य यावादृक्सर्व्वमा: कुरवः प्रद्रवन्तु। दिव्ये चास्त्रे मायया वध्यमाने नैवामुह्यंश्चिन्तयन् प्राप्तकालं।
ततोऽब्रुवन् कौरवाः सर्व्व एव कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाञ्च मायां। शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं नश्यन्त्येते कुरवो धार्त्तराष्ट्राः।
करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थौ तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे। यो नः सङ्ग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्येत् स नः पार्थान् योत्स्यते संयुगेषु।
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं शक्त्या जहि त्वं दत्तया वासवेन। मा कौरवाः सर्व्व एवेन्द्रकल्पा रात्रियुद्धे कर्ण नशन् सयोधाः।
अवध्यमाने राक्षसे वै निशीथे दृष्ट्वा राजंस्त्रास्यमानं बलञ्च। महत् श्रुत्वा निनदं कौरवाणां मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्णः। ८१६९
स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षी नामर्षयत प्रतिघातं रणेऽसौ। शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां समाददे तस्य वधं चिकीर्षुः।
याऽसौ राजन्निहिता वर्षपूगान् वधायाजौ सत्कृता पाण्डवस्य। यां वै प्रादात् सूतपुत्राय शक्रः शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निमाय।
तां वै घोरां लेलिहानां प्रदीप्तां पाशैर्युक्तामन्तकस्यैकजिह्वां। मृत्योः स्वसारं ज्वलमानामिवोग्रां वैकर्त्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय।
तामुत्तमां परकायापहन्त्रीं दृष्ट्वा सौतेर्बाहुसंस्थां ज्वलन्तीं। भीतं रक्षः सम्प्रदुद्राव राजन् कृत्वात्मानं विन्ध्यपादप्रमाणं।
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र। ववुर्वाताः सुमुलाश्चापि राजन् सनिर्घाता चाशनिर्गां जगाम। ८१७०
सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्तीं भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य। ऊर्द्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां नक्षत्राणामन्तराण्याविवेश।
युद्धा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगैर्दिव्यैर्वीरै राक्षसैर्मानुषैश्च। नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रशक्त्या।
इदञ्चान्यच्चित्रमाश्चर्य्यरूपं चकारासौ कर्म्म शत्रुक्षयाय। तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्म्मा बभौ राजन् शैलमेघप्रकाशः।
स तद्रूपं भैरवं भीमकर्म्मा भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात। हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेशं व्यपोथयत् स्वेन देहेन राजन्।
पतद्रक्षः स्वेन कायेन तूर्णमतिप्रमाणेन विवर्द्धता च। प्रियं कुर्व्वन् पाण्डवानां गतासुरक्षौहिणीं तव तूर्णं जघान। ८१७५
ततो मिश्राः प्राणदन् सिंहनादैः शङ्खा भेर्य्यो मुरजाश्चानकाश्च। दग्धां मायां निहतं राक्षसञ्च दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः।
ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः। अन्वारूढस्तव पुत्त्रस्य यानं हृष्टश्चापि प्राविशत् तत् स्वसैन्यं।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि घटोत्कचवधे अशीत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १८० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हैडिम्बं निहतं दृष्ट्वा विकीर्णमिव पर्व्वतं । बभूवुः पाण्डवाः सर्व्वे शोकवाष्पाकुलेक्षणाः ।
वासुदेवस्तु हर्षेण महताऽभिपरिप्लुतः । ननाद सिंहनादेन व्यथयन्निव पाण्डवान् ।
विनद्य च महानादं परिष्वजत पाण्डवं । स विनद्य महानादमभीषून् सन्नियम्य च । ८१८०
ननर्त्त हर्षसंवीतो वातोद्धूत इव द्रुमः । ततः परिष्वज्य पुनः पार्थमास्फोट्य चासकृत् ।
रथोपस्थगतो धीमान् प्राणदत् पुनरच्युतः । प्रहर्षं तस्य तं ज्ञात्वा केशवस्य धनञ्जयः ।
अर्ज्जुनोऽथाब्रवीद्राजन्नातिहृष्टमना इव । अतिहर्षोऽयमस्थाने तवाद्य मधुसूदन ।
शोकस्थाने परे प्राप्ते हैडिम्बस्य वधेन तु । विमुखानि तु सैन्यानि हतं दृष्ट्वा घटोत्कचं ।
वयञ्च भृशमुद्विग्ना हैडिम्बस्य निपातनात् । नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति जनार्द्दन । ८१८५
तदद्य शंस मे पृष्टः सत्यं सत्यवताम्वर । यद्येतन्न रहस्यन्ते वक्तुमर्हस्यरिन्दम ।
धैर्य्यस्य वैकृतं ब्रूहि त्वमद्य मधुसूदन । समुद्रस्येव सङ्क्षोभो मेरोरिव विसर्पणं ।
तथैतल्लाघवं मन्ये तव कर्म्म जनार्द्दन ।
॥ वासुदेव उवाच ॥ अतिहर्षमिमं प्राप्तं शृणु मे त्वं धनञ्जय । अतीव मनसः सद्यः प्रसादकरमुत्तमं ।
शक्तिं घटोत्कचेनेमां व्यंसयित्वा महाद्युते । कर्णं निहतमेवाजौ विद्धि सद्यो धनञ्जय । ८१९०
शक्तिहस्तं पुनः कर्णं न लोकेऽस्ति पुमानिह । य एनमभितस्तिष्ठेत् कार्त्तिकेयमिवाहवे ।
दिष्ट्याऽपनीतकवचो दिष्ट्याऽपहृतकुण्डलः । दिष्ट्या विध्वंसिता शक्तिरमोघास्य घटोत्कचे ।
यदि हि स्यात् सकवचस्तथैव स्यात् सकुण्डलः । सामरानपि लोकांस्त्रीनेकः कर्णो जयेद्वशी ।
वासवो वा कुवेरो वा वरुणो वा जलेश्वरः । यमो वा नोत्सहेत् कर्णं रणे प्रतिसमासितुं ।
गाण्डीवमुद्यम्य भवांश्चक्रञ्चाहं सुदर्शनं । न शक्तौ स्वो रणे जेतुं तथा युक्तं नरर्षभं । ८१९५
त्वद्धितार्थन्तु शक्रेण मायाऽपहृतकुण्डलः । विहीनकवचश्चायं कृतः परपुरञ्जयः ।
उत्कृत्य कवचं यस्मात् कुण्डले विमले च ते प्रादाच्छक्राय कर्णो वै तस्माद्वैकर्त्तनः कृतः ।
आशीविष इव क्रुद्धः स्तम्भितो मन्त्रतेजसा । तथाऽद्य भाति कर्णो मे शान्तज्वाल इवानलः ।
यदाप्रभृति कर्णाय शक्तिर्दत्ता महात्मना । वासवेन महावाहो प्राप्ता याऽसौ घटोत्कचं ।
कुण्डलाभ्यां निमायाथ दिव्येन कवचेन च । तां प्राप्यामन्यत वृषः सततं त्वां हतं रणे । ८२००
एवङ्गतेऽपि शक्योऽयं हन्तुं नान्येन केनचित् । ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र शपे सत्येन चानघ ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तपस्वी नियतव्रतः । रिपुष्वपि दयावांश्च तस्मात् कर्णो वृषः स्मृतः ।
युद्धशौण्डो महाबाहुर्नित्योद्यतशरासनः । केशरीव वने मर्द्दन् मत्तान्मातङ्गयूथपान् ।
विमदान् रथशार्दूलान् कुरुते रणमूर्द्धनि । मध्यङ्गत इवादित्यो यो न शक्य उदीक्षितुं ।
त्वदीयैः पुरुषव्याघ्र योधमुख्यैर्महात्मभिः । शरजालसहस्रांशुः शरदीव दिवाकरः । ८२०५
तपान्ते जलदो यद्वत् शरधाराः क्षरन्मुहुः । दिव्यास्त्रजलदः कर्णः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
त्रिदशैरपि चास्यद्भिः शरवर्षं समन्ततः । अशक्यन्तदयं जेतुं स्रवद्भिर्मांसशोणितं ।

कवचेन विहीनस्य कुण्डलाभ्याञ्च पाण्डव । सोऽद्य मानुषतां प्राप्तो विमुक्तः शक्रदत्तया ।
एको हि योगोऽस्य भवेद्वधाय छिद्रे ह्येनं स्वप्रमत्तः प्रमत्तं । कृच्छ्रप्राप्तं रथचक्रे निमग्ने हन्याः पूर्व्वं लब्धसंज्ञां विचार्य्य ।
न सूतपुत्रस्त्वं युधि हन्याद्अप्यमप्येकवीरो बलजित् सवज्रः । जरासन्धश्चेदिराजो महात्मा महाबाहुश्चैकलव्यो निषादः । ८२१०
एकैकशो निहताः सर्व्व एते योगैस्तैस्तैस्त्वद्धितार्थं मयैव । अथापरे निहता राक्षसेन्द्रा हिडिम्बकिर्म्मीरबकप्रधानाः ।
अलायुधः परसैन्यावमर्द्दी घटोत्कचश्चोग्रकर्म्मावमर्द्दी ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि कृष्णहर्षे एकाशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८१ ॥
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ कथमस्मद्धितार्थं ते कैश्च योगैर्जनार्द्दन । जरासन्धप्रभृतयो घातिताः पृथिवीश्वराः ।
॥ वासुदेव उवाच ॥ जरासन्धश्चेदिराजो नैषादिश्च महाबलः । यदि स्युर्न हताः पूर्व्वमिदानीं स्युर्भयङ्कराः ।
दुर्य्योधनस्तानवश्यं वृणुयाद्रथसत्तमान् । तेऽस्माभिर्नित्यविद्दिष्टाः संश्रयेयुश्च कौरवान् । ८२१५
ते हि वीरा महेष्वासाः कृतास्त्रा दृढयोधिनः । धार्त्तराष्ट्रीं चमूं कृत्स्नां रक्षेयुरमरा इव ।
सूतपुत्रो जरासन्धश्चेदिराजो निषादजः । सुयोधनं समाश्रित्य जयेयुः पृथिवीमिमां ।
योगैरपि हता यैस्ते तांस्तस्मे शृणु धनञ्जय । अजय्या हि विना योगं मृधे ते दैवतैरपि ।
एकैको हि पृथक् तेषां समस्तां सुरवाहिनीं । योधयेत् समरे पार्थ लोकपालाभिरक्षितां ।
जरासन्धोऽतिरुषितो रौहिणेयप्रधर्षितः । अस्मद्वधार्थञ्चिक्षेप गदां वै सर्व्वघातिनीं । ८२२०
सीमन्तमिव कुर्व्वाणां नभसः पावकप्रभां । व्यदृश्यत पतन्ती सा शक्रमुक्ता इवाशनिः ।
तामापतन्तीं दृष्ट्वैव गदां रौहिणिनन्दनः । प्रतिघातार्थमस्त्रं वै स्थूणाकर्णमवासृजत् ।
अस्त्रवेगप्रतिहता सा गदा प्रापतद्भुवि । दारयन्ती धरां देवीं कम्पयन्तीव पर्व्वतान् ।
तत्र स्म राक्षसी घोरा जरा नाम सुविक्रमा । सन्धयामास तं राजन् जरासन्धमरिन्दमं ।
द्वाभ्यां जातः स मातृभ्यामर्द्धदेहः पृथक् पृथक् । तया स सन्धितो यस्माज्जरासन्धस्ततोऽभवत् । ८२२५
सा तु भूमिं गता पार्थ हता ससुतबान्धवा । गदया तेन चास्त्रेण स्थूणाकर्णेन राक्षसी ।
विनाभूतः स गदया जरासन्धो महामृधे । निहतो भीमसेनेन पश्यतस्ते धनञ्जय ।
यदि हि स्याद्गदापाणिर्जरासन्धः प्रतापवान् । सेन्द्रा देवा न तं हन्तुं रणे शक्ता नरोत्तम ।
त्वद्धितार्थञ्च नैषादिरङ्गुष्ठेन वियोजितः । द्रोणेनाचार्य्यकं कृत्वा छद्मना सत्यविक्रमः ।
स हि बद्धाङ्गुलित्राणो नैषादिर्दृढविक्रमः । अतिमानी वनचरो बभौ राम इवापरः । ८२३०
एकलव्यं हि साङ्गुष्ठमशक्ता देवदानवाः । सराक्षसोरगाः पार्थ विजेतुं युधि कर्हिचित् ।
किमु मानुषमात्रेण शक्यः सम्प्रति वीक्षितुं । दृढमुष्टिः कृती नित्यमस्यमानो दिवानिशं ।
त्वद्धितार्थन्तु स मया हतः सङ्ग्राममूर्द्धनि । चेदिराजो हि विक्रान्तः प्रत्यक्षं निहतस्तव ।
स चाप्यशक्यः सङ्ग्रामे जेतुं सर्व्वैः सुरासुरैः । बधार्थं तस्य जातोऽहमन्येषाञ्च सुरद्विषां ।
त्वत्सहायो नरव्याघ्र लोकानां हितकाम्यया । हिडिम्बबककिर्म्मीरा भीमसेनेन पातिताः । ८२३५

रावणेन समप्राणा ब्रह्मयज्ञविनाशनाः । हतस्तथैव मायावी हैडिम्बेनाप्यलायुधः ।
हैडिम्बश्चाप्युपायेन शक्त्या कर्णेन पातितः । यदि ह्येनं नाहनिष्यत् कर्णः शक्त्या महामृधे ।
मया बध्योऽभविष्यत्स भैमसेनिर्घटोत्कचः । मया न निहतः पूर्व्वमेष युष्मत्प्रियेप्सया ।
एष हि ब्राह्मणद्वेषी यज्ञद्वेषी च राक्षसः । यज्ञहन्ता च पापात्मा तस्मादेवं निपातितः ।
व्यंसिता चाप्युपायेन शक्रदत्ता मयाऽनघ । ये हि धर्म्मस्य लोप्तारो बध्यास्ते मम पाण्डव । ८२४०
धर्म्मसंस्थापनार्थाय प्रतिज्ञैषा मया कृता । ब्रह्म सत्यं दमः शौचं धर्म्मो ह्रीः श्रीर्धृतिः क्षमा ।
यत्र यत्र भवेन्नित्यमहं तत्राभवं सदा । अप्रमादस्त्वया कार्य्यः कर्णं वैकर्त्तनम्प्रति ।
उपदेक्ष्याम्युपायेन येन तं प्रसहिष्यसि । सुयोधनञ्चापि रणे हनिष्यति वृकोदरः ।
तस्य चापि बधोपायं वक्ष्ये च तव पाण्डव । वर्द्धते तुमुलस्त्वेष शब्दः परचमूम्प्रति ।
विद्रवन्ति हि सैन्यानि त्वदीयानि दिशो दश । लब्धलक्ष्या हि कौरव्या विधमन्ति चमूं तव । ८२४५
दहत्येव च नः सङ्ख्ये द्रोणः प्रहरतां वरः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचबधपर्व्वणि कृष्णवाक्ये द्व्यशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एकवीरबधे मोघा शक्तिः सूतात्मजे हि वै । कस्मात् सर्व्वान् समुत्सृज्य स तां पार्थे न मुक्तवान् ।
तस्मिन् हते हताः स्युर्हि सर्व्वे सृञ्जयपाण्डवाः । फाल्गुनस्य बधे कस्माद्युद्धे न जयमादधे ।
आहूतो न निवर्त्तेयमिति तेन व्रतं कृतं । स्वयमाह्वयितव्यः स सूतपुत्त्रेण फाल्गुनः ।
ततो द्वैरथमानीय फाल्गुनं शक्रदत्तया । न जघान वृषः कस्मात्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय । ८२५०
नूनं बुद्धिविहीनश्चाप्यसहायश्च मे सुतः । शत्रुभिर्व्यंसितः पापः स कथं नु जयेदरीन् ।
या ह्यस्य परमा शक्तिर्जयस्य च परायणा । सा शक्तिर्व्वासुदेवेन व्यंसिता स घटोत्कचे ।
कुणेर्यथा हस्तगतं ह्रियेत फलं बलीयसा । तथा शक्तिरमोघा सा मोघीभूता घटोत्कचे ।
यथा वराहस्य शुनश्च युद्धे तयोरभावे श्वपचस्य लाभः । मन्ये विद्वन् वासुदेवस्य तद्वद्युद्धे लाभः कर्णहैडिम्बयोर्वै ।
घटोत्कचो यदि हन्याद्धि कर्णं परो लाभः समरे पाण्डवानां । वैकर्त्तनो यदि वा तं निहन्यात्तथा कृत्यं शक्तिनाशात् कृतं स्यात् । ८२५५
इति प्राज्ञः प्रज्ञयैव विचार्य्य घटोत्कचं सूतपुत्त्रेण युद्धे । अघातयद्वासुदेवो नृसिंहः प्रियं कुर्व्वन् पाण्डवानां हितञ्च ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एतच्चिकीर्षितं ज्ञात्वा कर्णस्य मधुहा नृप । नियोजयामास तदा द्वैरथे राक्षसेश्वरं ।
घटोत्कचं महावीर्य्यं महाबुद्धिर्जनार्द्दनः । अमोघाया विघातार्थं राजन् दुर्म्मन्त्रिते तव ।
तदैव कृतकार्य्या हि वयं स्याम कुरूद्वह । न रक्षेद्यदि कृष्णस्तं कर्णात् पार्थं महारथं ।
साश्वध्वजरथः सङ्ख्ये धृतराष्ट्र हतो भवेत् । विना जनार्द्दनं पार्थो योगानामीश्वरं प्रभुं । ८२६०
तैस्तैरुपायैर्ब्बहुभी रक्ष्यमाणः स पार्थिवः । जयत्यभिमुखाञ्छत्रून् पार्थः कृष्णेन पालितः ।
सविशेषात्त्वमोघायाः कृष्णो रक्षति पाण्डवान् । हन्यात् क्षिप्रं हि कौन्तेयं शक्तिर्वृक्षमिवाशनिः ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ विरोधी च कुमन्त्री च प्राज्ञमानी ममात्मजः । यस्यैष समतिक्रान्तो बधोपायो जयम्प्रति ।

स वा कर्णो महाबुद्धिः सर्व्वशस्त्रभृतांवरः। न मुक्तवान् कथं सूत तामसोघां धनञ्जये।
तवापि समतिक्रान्तमेतद्गावल्गणे कथं। एतमर्थं महायुद्धे यत्त्वया नावबोधितः। ८२६५
॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्य्योधनस्य शकुनेर्मम दुःशासनस्य च। रात्रौ रात्रौ भवत्येषा नित्यमेव समर्थना।
त्वं सर्व्वसैन्यमुत्सृज्य जहि कर्ण धनञ्जयं। प्रेष्यवत् पाण्डुपाञ्चालानुपभोक्ष्यामहे ततः।
अथ वा निहते पार्थे पाण्डुष्वन्यतमं ततः। स्थापयेद्युधि वार्ष्णेयस्तस्मात् कृष्णो निपात्यतां।
कृष्णो हि मूलं पाण्डूनां पार्थः स्कन्ध इवोद्गतः। शाखा इवेतरे पार्थाः पाञ्चालाः पत्रसंज्ञकाः।
कृष्णाश्रयाः कृष्णबलाः कृष्णनाथाश्च पाण्डवाः। कृष्णः परायणञ्चैषां ज्योतिषामिव चन्द्रमाः। ८२७०
तस्मात् पर्णानि शाखाश्च स्कन्धञ्चोत्सृज्य सूतज। कृष्णं हि विद्धि पाण्डूनां मूलं सर्व्वत्र सर्व्वदा।
हन्याद्यदि हि दाशार्हं कर्णो यादवनन्दनं। कृत्स्ना वसुमती राजन् वशे ते स्यान्न संशयः।
यदि स निहतः शयीत भूमौ यदुकुलपाण्डवनन्दनो महात्मा। ननु तव वसुधा नरेन्द्र सर्व्वा सगिरिसमुद्रवना वशं व्रजेत।
सा तु बुद्धिः कृताऽप्येवं जाग्रति त्रिदशेश्वरे। अप्रमेये हृषीकेशे युद्धकाले व्यमुह्यत।
अर्जुनञ्चापि कौन्तेयं सदा रक्षति केशवः। न ह्येनमैच्छत् प्रमुखे सौतेः स्थापयितुं रणे। ८२७५
अन्यांश्चास्मै रथोदारानुपास्थापयदच्युतः। अमोघां तां कथं शक्तिं मोघां कुर्य्यामिति प्रभो।
यत्नेवं रक्षते पार्थं कर्णात् कृष्णो महामनाः। आत्मानं स कथं राजन्न रक्षेत् पुरुषोत्तमः।
परिचिन्त्य तु पश्यामि चक्रायुधमरिन्दमं। न सोऽस्ति त्रिषु लोकेषु यो जयेत जनार्द्दनं।
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कृष्णं महाबाहुं सात्यकिः सत्यविक्रमः। पप्रच्छ रथशार्द्दूलः कर्णम्प्रति महारथं।
अयञ्च प्रत्ययः कर्णे शक्त्या चामितविक्रमा। किमर्थं सूतपुत्त्रेण न मुक्ता फाल्गुने तदा। ८२८०
॥ वासुदेव उवाच ॥ दुःशासनश्च कर्णश्च शकुनिश्च ससैन्धवः। सततं मन्त्रयन्ति स्म दुर्य्योधनपुरोगमाः।
कर्ण कर्ण महेष्वास रणेऽमितपराक्रम। नान्यस्य शक्तिरेषा ते मोक्तव्या जयतांवर।
ऋते महारथात् पार्थात् कुन्तीपुत्त्राद्धनञ्जयात्। स हि तेषामतियशा देवानामिव वासवः।
तस्मिन् विनिहते सर्व्वे पाण्डवाः सृञ्जयैः सह। भविष्यन्ति हतात्मानः सुरा इव निरग्नयः।
तथेति च प्रतिज्ञातं कर्णेन शिनिपुङ्गव। हृदि नित्यन्तु कर्णस्य वधो गाण्डीवधन्वनः। ८२८५
अहमेव तु राधेयं मोहयामि युधांवर। ततो नावासृजच्छक्तिं पाण्डवे श्वेतवाहने।
फाल्गुनस्य हि तं मृत्युमनिवार्य्यं युयुत्सतः। न निद्रा न च मे हर्षो मनसोऽस्ति युधांवर।
घटोत्कचे व्यंसितां तु दृष्ट्वा तां शिनिपुङ्गव। मृत्योरास्यान्तरान्मुक्तं पश्याम्यद्य धनञ्जयं।
न पिता न च मे माता न यूयं भ्रातरस्तथा। न च प्राणास्तथा रक्ष्या यथा बीभत्सुराहवे।
त्रैलोक्यराज्याद्यत्किञ्चिद्भवेदन्यत् सुदुर्लभं। नेच्छेयं सात्वताहं तद्विना पार्थं धनञ्जयं। ८२९०
अतः प्रहर्षः सुमहान् युयुधानाद्य मेऽभवत्। मृतं प्रत्यागतमिव दृष्ट्वा पार्थं धनञ्जयं।
अतश्च प्रहितो युद्धे मया कर्णाय राक्षसः। न ह्यन्यः समरे रात्रौ शक्तः कर्णं प्रबाधितुं।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इति सात्यकये प्राह तदा देवकिनन्दनः । धनञ्जयहिते युक्तस्तत्प्रिये सततं रतः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचबधपर्व्वणि कृष्णवाक्ये त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कर्णदुर्य्योधनादीनां शकुनेः सौबलस्य च । अपनीतं महत्तात तव चैव विशेषतः ।

यदा जानीत तां शक्तिमेकघ्नीं सततं रणे । अनिवार्य्यामसह्याञ्च देवैरपि सवासवैः । ८२९५

सा किमर्थं न कर्णेन प्रवृत्ते समरे पुरा । न देवकीसुते मुक्ता फाल्गुने वापि सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सङ्ग्रामादिनिवृत्तानां सर्व्वेषां नो विशाम्पते । रात्रौ कुरुकुलश्रेष्ठ मन्त्रोऽयं नः समजायत ।

प्रभातकाले श्वोभूते केशवायार्जुनाय वा । शक्तिरेषा विमोक्तव्या कर्ण कर्णेति नित्यशः ।

ततः प्रभातसमये राजन् कर्णस्य दैवतैः । अन्येषाञ्चैव योधानां सा बुद्धिर्नाश्यते पुनः ।

दैवमेव परं मन्ये यत्कर्णहस्तसंस्थया । न जघान रणे पार्थं कृष्णं वा देवकीसुतं । ८३००

तस्य हस्तस्थिता शक्तिः कालरात्रिरिवोद्यता । दैवोपहतबुद्धित्वान्न तां कर्णो विमुक्तवान् ।

कृष्णे वा देवकीपुत्त्रे मोहितो देवमायया । पार्थे वा शक्रकल्पे वै बधार्थं वासवीं विभो ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दैवेनैव हता यूयं स्वबुद्ध्या केशवेन च । गता हि वासवी हत्वा तृणभूतं घटोत्कचं ।

कर्णश्च मम पुत्त्राश्च सर्व्वे चान्ये च पार्थिवाः । अनेन दुष्प्रणीतेन गता वैवस्वतक्षयं ।

भूय एव च मे शंस यथा युद्धमवर्त्तत । कुरूणां पाण्डवानाञ्च हैडिम्बे निहते तदा । ८३०५

ये च तेऽभ्यद्रवन् द्रोणं व्यूढानीकाः प्रहारिणः । सृञ्जयाः सह पाञ्चालैस्तेऽप्यकुर्व्वन् कथं रणं ।

सौमदत्तेर्बधाद्द्रोणमायान्तं सैन्धवस्य च । अमर्षाज्जीवितं त्यक्त्वा गाहमानं वरूथिनीं ।

जृम्भमाणमिव व्याघ्रं व्यात्ताननमिवान्तकं । कथं प्रत्युद्ययुर्द्रोणमस्यन्तं पाण्डुसृञ्जयाः ।

आचार्य्यं ये च तेऽरक्षन् दुर्य्योधनपुरोगमाः । द्रौणिकर्णकृपास्तात ते वाऽकुर्व्वन् किमाहवे ।

भारद्वाजं जिघांसन्तौ धनञ्जयवृकोदरौ । समार्च्छन्मामका युद्धे कथं सञ्जय शंस मे । ८३१०

सिन्धुराजबधेनेमे घटोत्कचबधेन ते । अमर्षिताः सुसंरब्धा रणञ्चक्रुः कथं निशि ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते घटोत्कचे राजन् कर्णेन निशि राक्षसे । प्रणदत्सु च हृष्टेषु तावकेषु युयुत्सुषु ।

आपतत्सु च वेगेन बध्यमाने बलेऽपि च । विगाढायां रजन्याञ्च राजा दैन्यं परङ्गतः ।

अब्रवीच्च महाबाहुर्भीमसेनं परन्तप । आवारय महाबाहो धार्त्तराष्ट्रस्य वाहिनीं ।

हैडिम्बस्य च घातेन मोहो मामाविशन्महान् । एवं भीमं समादिश्य स्वरथे समुपाविशत् । ८३१५

अश्रुपूर्णमुखो राजा निश्वसंश्च पुनः पुनः । कश्मलं प्राविशद्घोरं दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं ।

तं तथा व्यथितं दृष्ट्वा कृष्णो वचनमब्रवीत् । मा व्यथां कुरु कौन्तेय नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

वैक्लव्यं भरतश्रेष्ठ यथा प्राकृतपूरुषे । उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व वह गुर्व्वीं धुरं विभो ।

त्वयि वैक्लव्यमापन्ने संशयो विजये भवेत् । श्रुत्वा कृष्णस्य वचनं धर्म्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः ।

विमृज्य नेत्रे पाणिभ्यां कृष्णं वचनमब्रवीत् । विदिता मे महाबाहो धर्म्माणां परमा गतिः । ८३२०

ब्रह्महत्याफलं तस्य यः कृतं नावबुध्यते । अस्माकं हि वनस्थानां हैडिम्बेन महात्मना ।

बालेनापि सता तेन कृतं कर्म्म जनार्द्दन। अस्त्रहेतोर्गतं ज्ञात्वा पाण्डवं श्वेतवाहनं।
असौ कृष्ण महेष्वासः काम्यके मामुपस्थितः। उषितश्च सहास्माभिर्यावन्नासीद्धनञ्जयः।
गन्धमादनयात्रायां दुर्गेभ्यश्च स्म तारिताः। पाञ्चालीञ्च परिश्रान्तां पृष्ठेनोद्वहतात्मना।
अभिज्ञश्चैव युद्धानां यदेष कृतवान् प्रभो। मदर्थं दुष्कृतं कर्म्म कृतं तेन महात्मना। ८१२५
स्वभावाद्या च मे प्रीतिः सहदेवे जनार्द्दन। सैव मे द्विगुणा प्रीती राक्षसेन्द्रे घटोत्कचे।
भक्तश्च मे महाबाहुः प्रियोऽस्याहं प्रियश्च मे। तेन विन्दामि वार्ष्णेय कश्मलं शोकतापितः।
पश्य सैन्यानि वार्ष्णेय द्राव्यमाणानि कौरवैः। द्रोणकर्णौ च संयत्तौ पश्य युद्धे महारथौ।
निशीथे पाण्डवं सैन्यमेतत् पश्य प्रमर्द्दितं। गजाभ्यामिव मत्ताभ्यां यथा नलवनं महत्।
अनादृत्य बलं बाह्वोर्भीमसेनस्य माधव। चित्रास्त्रताञ्च पार्थस्य विक्रमन्ति स्म कौरवाः। ८१३०
एष द्रोणश्च कर्णश्च राजा चैव सुयोधनः। निहत्य राक्षसं युद्धे हृष्टा नन्दन्ति संयुगे।
कथमस्मासु जीवत्सु त्वयि चैव जनार्द्दन। हैडिम्बः प्राप्तवान् मृत्युं सूतपुत्त्रेण सङ्गतः।
कदर्थीकृत्य नः सर्व्वान् पश्यतः सव्यसाचिनः। निहतो राक्षसः कृष्ण भैमसेनिर्महाबलः।
यदाऽभिमन्युर्निहतो धार्त्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः। नासीत्तत्र रणे कृष्ण सव्यसाची महारथः।
निरुद्धाश्च वयं सर्व्वे सैन्धवेन महात्मना। निमित्तमभवद्द्रोणः सपुत्त्रस्तत्र कर्म्मणि। ८१३५
उपदिष्टो वधोपायः कर्णस्य गुरुणा स्वयं। व्यायच्छतश्च खड्गेन द्विधा खड्गञ्चकार ह।
व्यसने वर्त्तमानस्य कृतवर्म्मा नृशंसवत्। अश्वान् जघान सहसा तथोभौ पार्ष्णिसारथी।
तथेतरे महेष्वासाः सौभद्रं युध्यपातयन्। अल्पे च कारणे कृष्ण हतो गाण्डीवधन्वना।
सैन्धवो यादवश्रेष्ठ तच्च नातिप्रियं मम। यदि शत्रुवधो न्याय्यो भवेत् कर्त्तुञ्च पाण्डवैः।
द्रोणकर्णौ रणे पूर्व्वं हन्तव्याविति मे मतिः। एतौ मूलं हि दुःखानामस्माकं पुरुषर्षभ। ८१४०
एतौ रणे समासाद्य समाश्वस्तः सुयोधनः। यत्र वध्यो भवेद्द्रोणः सूतपुत्त्रश्च सानुगः।
तत्रावधीन्महाबाहुः सैन्धवं दूरवासिनं। अवश्यन्तु मया कार्य्यः सूतपुत्त्रस्य निग्रहः।
ततो यात्यस्म्यहं वीर सूतपुत्त्रजिघांसया। भीमसेनो महाबाहुर्द्रोणानीकेन सङ्गतः।
एवमुक्त्वा ययौ कर्णं त्वरमाणो युधिष्ठिरः। स विस्फार्य्य महच्चापं शङ्खं प्रध्माप्य भैरवं।
ततो रथसहस्राणां गजानाञ्च शतैस्त्रिभिः। वाजिभिः पञ्चसाहस्रैस्त्रिसाहस्रैः प्रभद्रकैः। ८१४५
वृतः शिखण्डी त्वरितो राजानं पृष्ठतोऽन्वयात्। ततो भेरीः समाजघ्नुः शङ्खान् दध्मुश्च दंशिताः।
पाञ्चालाः पाण्डवाश्चैव युधिष्ठिरपुरोगमाः। ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्व्वासुदेवो धनञ्जयं।
एष प्रयाति त्वरितः क्रोधाविष्टो युधिष्ठिरः। जिघांसुः सूतपुत्त्रस्य तेऽस्यापेक्षा न युज्यते।
एवमुक्त्वा हृषीकेशः शीघ्रमश्वानचोदयत्। दूरञ्च यातं राजानमन्वगच्छज्जनार्द्दनः।
तं दृष्ट्वा सहसायान्तं सूतपुत्त्रजिघांसया। शोकोपहतसङ्कल्पं दह्यमानमिवाग्निना। ८१५०
अभिगम्याब्रवीद्व्यासो धर्म्मपुत्त्रं युधिष्ठिरं।

॥ व्यास उवाच ॥ कर्णमासाद्य सङ्ग्रामे दिष्ट्या जीवति फाल्गुनः । सव्यसाचिवधाकाङ्क्षी शक्तिं रक्षितवान् हि सः ।
नचागाद्द्वैरथं जिष्णुर्दिष्ट्या नु भरतर्षभ । सृजेतां स्पर्द्धिनावेतौ दिव्यान्यस्त्राणि सर्व्वतः ।
बध्यमानेषु चास्त्रेषु पीडितः सूतनन्दनः । वासवीं समरे शक्तिं ध्रुवं मुञ्चेद्युधिष्ठिर ।
ततो भवेत्ते व्यसनं घोरं भरतसत्तम । दिष्ट्या रक्षो हतं युद्धे सूतपुत्त्रेण मानद । ८११५
वासवीं कारणं कृत्वा कालेनापि हतो ह्यसौ । तवैव कारणाद्रक्षो निहतं तात संयुगे ।
मा क्रुधो भरतश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृथाः । प्राणिनामिह सर्व्वेषामेषा निष्ठा युधिष्ठिर ।
भ्रातृभिः सहितः सर्व्वैः पार्थिवैश्च महात्मभिः । कौरवान् समरे सर्व्वानभियुध्यस्व भारत ।
पञ्चमे दिवसे चैव पृथिवी ते भविष्यति । नित्यञ्च पुरुषव्याघ्र धर्म्ममेव विचिन्तय ।
आनृशंस्यं तपो दानं क्षमा सत्यञ्च पाण्डव । सेवस्व परमप्रीतो यतो धर्म्मस्ततो जयः । ८११०
इत्युक्त्वा पाण्डवं व्यासस्तत्रैवान्तरधीयत ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि व्यासवाक्ये चतुरशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ समाप्तञ्च घटोत्कचवध पर्व्व ॥ १८४ ॥

॥ अथ द्रोणवधपर्व्व ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ व्यासेनैवमथोक्तस्तु धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । स्वयं कर्णवधाद्वीरो निवृत्तो भरतर्षभ ।
घटोत्कचे तु निहते सूतपुत्त्रेण तां निशां । दुःखामर्षवशं प्राप्तो धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ।
दृष्ट्वा भीमेन महतीं वार्य्यमाणाञ्चमूं तव । धृष्टद्युम्नमुवाचेदं कुम्भयोनिं निवारय ।
त्वं हि द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो हुताशनात् । शरः कवची खड्गी धन्वी च परतापनः । ८११८
अभिद्रव रणे हृष्टो न च ते भीः कथञ्चन । जनमेजयः शिखण्डी च दौर्म्मुखिश्च यशोधरः ।
अभिद्रवन्तु संक्रुद्धाः कुम्भयोनिं समन्ततः । नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
द्रुपदश्च विराटश्च पुत्त्रभ्रातृसमन्वितौ । सात्यकिः केकयाश्चैव पाण्डवश्च धनञ्जयः ।
अभिद्रवन्तु वेगेन भारद्वाजं जिघांसवः । तथैव रथिनः सर्व्वे हस्त्यश्वं यच्च किञ्चन ।
पादाताश्च रणे द्रोणं पातयन्तु महारथं । तथाज्ञप्तास्तु ते सर्व्वे पाण्डवेन महात्मना । ८१२०
अभ्यद्रवन्त वेगेन कुम्भयोनिं जयैषिणः । आगच्छतस्तान् सहसा सर्व्वोद्योगेन पाण्डवान् ।
प्रतिजग्राह समरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः । ततो दुर्य्योधनो राजा सर्व्वोद्योगेन पाण्डवान् ।
अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्ध इच्छन् द्रोणस्य जीवितं । ततः प्रववृते युद्धं श्रान्तवाहनसैनिकं ।
पाण्डवानां कुरूणाञ्च गर्जतामितरेतरं । निद्रान्धाश्च महाराज परिश्रान्ताश्च संयुगे ।
नाभ्यजानन्त समरे काञ्चिच्चेष्टां महारथाः । त्रियामा रजनी चैषा घोररूपा भयानका । ८१२५
सहस्रयामप्रतिमा बभूव प्राणहारिणी । बध्यताञ्च तथा तेषां क्षतानाञ्च विशेषतः ।
अर्द्धरात्रिः समाजज्ञे निद्रान्धानां विशेषतः । सर्व्वे ह्यासन् निरुत्साहाः क्षत्रिया दीनचेतसः ।

तव सैन्ये परेषाञ्च गतास्त्रा विगतेषवः। ते तदा पारयन्तश्च ह्रीमन्तश्च मनस्विनः।
स्वधर्म्ममनुपश्यन्तो न जहुः स्वामनीकिनीं। शस्त्राण्यन्ये समुत्सृज्य निद्रान्धाः शेरते जनाः।
गजेष्वन्ये रथेष्वन्ये हयेष्वन्ये च भारत। निद्रान्धा नो बुबुधिरे काञ्चिच्चेष्टां नराधिप। ८०८०
तानन्ये समरे योधाः प्रेषयन्ति यमक्षयं। स्वप्नायमानास्त्वपरे परानिति विचेतसः।
आत्मानं समरे जघ्नुः स्वानेव च परानपि। नानावाचो विमुञ्चन्तः प्रयुद्धास्ते महारणे।
अस्माकन्तु महाराज परेभ्यो बहवो जनाः। योद्धव्यमिति तिष्ठन्तो निद्रासंरक्तलोचनाः।
संसर्पन्तो रणे केचिन्निद्रान्धास्ते परस्परं। जघ्नुः शूरा रणे शूरांस्तस्मिंस्तमसि दारुणे।
हन्यमानमथात्मानं परेभ्यो बहवो जनाः। नाभ्यजानन्त समरे निद्रया मोहिता भृशं। ८०८५
तेषामेतादृशीञ्चेष्टां विज्ञाय पुरुषर्षभ। उवाच वाक्यं बीभत्सुरुच्चैः सन्नादयन्निव।
श्रान्ता भवन्तो निद्रान्धाः सर्व्व एव सवाहनाः। तमसा च वृते सैन्ये रजसा बहुलेन च।
ते यूयं यदि मन्यध्वमुपारमत सैनिकाः। निमीलयत चात्रैव रणभूमौ मुहूर्त्तकं।
ततो विनिद्रा विश्रान्ताश्चन्द्रमस्युदिते पुनः। संसाधयिष्यथान्योन्यं स्वर्गाय कुरुपाण्डवाः।
तद्वचः सर्व्वधर्म्मज्ञा धार्म्मिकस्य निशम्य ते। अरोचयन्त सैन्यानि तदा चान्योन्यमब्रुवन्। ८०९०
चुक्रुशुः कर्ण कर्णेति राजन् दुर्य्योधनेति च। उपारमत पाण्डूनां विरता हि वरूथिनी।
तथा विक्रोशतस्तस्य फाल्गुनस्य ततस्ततः। उपारमत पाण्डूनां सेना तव च भारत।
तामस्य वाचं देवाश्च ऋषयश्च महात्मनः। सर्व्वसैन्यानि च मुदा प्रहृष्टाः प्रत्यपूजयन्।
तत् सम्पूज्य वचोऽक्रूरं सर्व्वसैन्यानि भारत। मुहूर्त्तमस्वपन् राजन् श्रान्तानि भरतर्षभ।
सा तु सम्प्राप्य विश्रामं ध्वजिनी तव भारत। सुखमाप्तवती काममर्ज्जुनं प्रत्यपूजयन्। ८०९५
त्वयि वेदास्तथाऽस्त्राणि त्वयि बुद्धिपराक्रमौ। धर्म्मस्त्वयि महाबाहो दया भूतेषु चानघ।
यच्चाश्वस्तास्तवेच्छामः शर्म्म पार्थ तदस्तु ते। मनसश्च प्रियानर्थान् वीर क्षिप्रमवाप्नुहि।
इति ते तं नरव्याघ्र प्रशंसन्तो महारथाः। निद्रया समवाक्षिप्तास्तूष्णीमासन् विशाम्पते।
अश्वपृष्ठेषु चाप्यन्ये रथनीडेषु चापरे। गजस्कन्धगताश्चान्ये शेरते चापरे क्षितौ।
सायुधाः सगदाश्चैव सखड्गाः सपरश्वधाः। सप्रासकवचाश्चान्ये नराः सुप्ताः पृथक् पृथक्। ८१००
गजाः पन्नगभोगाभैर्हस्तैर्भूरेणुभूषितैः। निद्रान्धा वसुधाञ्चक्रुः घ्राणनिश्वासशीतलां।
गजाः शुशुभिरे तत्र निःश्वसन्तो महीतले। विकीर्णा गिरयो यद्वन्निश्वसद्भिर्महोरगैः।
समाञ्च विषमाञ्चक्रुः खुराग्रैर्विक्षतां महीं। हयाः काञ्चनयोक्त्राश्च केसरालम्बिभिर्युगैः।
सुषुपुस्तत्र राजेन्द्र युक्ता वाहेषु सर्व्वशः। एवं हयाश्च नागाश्च योधाश्च भरतर्षभ।
युद्धाद्विरम्य सुषुपुः श्रमेण महतान्विताः। तत् तथा निद्रया भग्नमबोधमस्वपद्बलं। ८१०५
कुशलैरिव विन्यस्तं पटे चित्रमिवाद्भुतं।
ते क्षत्रियाः कुण्डलिनो युवानः परस्परं सायकविक्षताङ्गाः। कुम्भेषु लीनाः सुषुपुर्गजानां कुचेषु लग्ना इव कामिनीनां।

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना । नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता ।

दशशताक्षककुब्दरिनिःसृतः किरणकेशरभासुरपिञ्जरः । तिमिरवारणयूथविदारणः समुदियादुदयाचलकेशरी ।

हरवृषोदरगात्रसमद्युतिः स्मरशरासनपूर्णसमप्रभः । नववधूस्मितचारुमनोहरः प्रविकसत्कुमुदाकरबान्धवः । ८४१०

ततो मुहूर्त्तात् स भगवान् पुरस्तात् शशलक्षणः । अरुणं दर्शयामास ग्रसन् ज्योतिःप्रभां प्रभुः ।

अरुणस्य च तस्यानु जातरूपसमप्रभं । रश्मिजालं महच्चन्द्रो मन्दं मन्दमिवासृजत् ।

उत्सारयन्तः प्रभया तमस्ते चन्द्ररश्मयः । प्रत्यगच्छञ्छनैः सर्व्वा दिशः खञ्च क्षितिं तथा ।

ततो मुहूर्त्ताद्भुवनं ज्योतिर्भूतमिवाभवत् । अप्रख्यमप्रकाशञ्च जगामाशु तमस्तथा ।

प्रतिप्रकाशिते लोके दिवाभूते निशाकरे । विचेरुर्न विचेरुश्च राजन्नक्तञ्चरास्ततः । ८४१५

बोध्यमानन्तु तत्सैन्यं राजंश्चन्द्रस्य रश्मिभिः । बुबुधे शतपत्राणां वनं महदिवाम्भसि ।

यथा चन्द्रोदयोद्धूतः क्षुभितः सागरोऽभवत् । तथा चन्द्रोदयोद्धूतः स बभूव बलार्णवः ।

ततः प्रववृते युद्धं पुनरेव विशाम्पते । लोके लोकविनाशाय लोकं परमभीप्सतां ।

इति महाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणवधपर्व्वणि सैन्यनिद्रायां पञ्चाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्य्योधनो द्रोणमभिगम्येदमब्रवीत् । अमर्षवशमापन्नो जनयन् हर्षतेजसी ।

॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ न मर्षणीयाः सङ्ग्रामे विश्रमन्तः श्रमान्विताः । सपत्ना ग्लानमनसो लब्धलक्षा विशेषतः । ८४२०

यत्तु मर्षितमस्माभिर्भवतः प्रियकाम्यया । तत एते परिश्रान्ताः पाण्डवा बलवत्तराः ।

सर्व्वथा परिहीनाः स्म तेजसा च बलेन च । भवता पाल्यमानास्ते वर्द्धन्ते स्म पुनः पुनः ।

दिव्यान्यस्त्राणि सर्व्वाणि ब्रह्मास्त्राणि च यान्यपि । तानि सर्व्वाणि तिष्ठन्ति भवत्येव विशेषतः ।

न पाण्डवेया न वयं नान्ये लोके धनुर्धराः । युध्यमानस्य ते तुल्याः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

ससुरासुरगन्धर्व्वानिमान् लोकान् द्विजोत्तम । सर्व्वास्त्रविद्भवान् हन्याद्दिव्यैरस्त्रैर्न संशयः । ८४२५

स भवान् मर्षयत्येतांस्त्वत्तो भीतान् विशेषतः । शिष्यत्वं वा पुरस्कृत्य मम वा मन्दभाग्यतां ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुद्धर्षितो द्रोणः कोपितश्चात्मजेन ते । समन्युरब्रवीद्राजन् दुर्य्योधनमिदं वचः ।

स्थविरः सन् परं शक्त्या घटे दुर्य्योधनाहवे । अतः परं मया कार्य्यं क्षुद्रं विजयगृद्धिना ।

अनस्त्रविदयं सर्व्वो हन्तव्योऽस्त्रविदा जनः । यद्भवान् मन्यते चापि शुभं वा यदि वाऽशुभं ।

तद्वै कर्त्तास्मि कौरव्य वचनात्तव नान्यथा । निहत्य सर्व्वपाञ्चालान् युद्धे कृत्वा पराक्रमं । ८४३०

विमोक्ष्ये कवचं राजन् सत्येनायुधमालभे । मन्यसे यच्च कौन्तेयमर्ज्जुनं श्रान्तमाहवे ।

तस्य वीर्य्यं महाबाहो शृणु सत्येन कौरव । तं न देवा न गन्धर्व्वा न यक्षा न च राक्षसाः ।

उत्सहन्ते रणे सोढुं कुपितं सव्यसाचिनं । खाण्डवे येन भगवान् प्रत्युद्यातः सुरेश्वरः ।

सायकैर्व्वारितश्चापि वर्षमाणो महात्मना । यक्षा नागास्तथा दैत्या ये चान्ये बलगर्व्विताः ।

निहताः पुरुषेन्द्रेण तच्चापि विदितं तव । गन्धर्व्वा घोषयात्रायां चित्रसेनादयो जिताः । ८४३५

यूयं तैर्ह्रियमाणाश्च मोक्षिता दृढधन्वना । निवातकवचाश्चापि देवानां शत्रवस्तथा ।

सुरैरवध्याः सङ्ग्रामे तेन वीरेण निर्जिताः। दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनां।
विजिग्ये पुरुषव्याघ्रः स शक्यो मानुषैः कथं। प्रत्यक्षञ्चैव ते सर्व्वं यथा बलमिदं तव।
क्षयितुं पाण्डुपुत्त्रेण चेष्टमानं विशाम्पते।
॥ सञ्जय उवाच ॥ तं तथा वै प्रशंसन्तमर्ज्जुनं कुपितस्तदा। द्रोणं तव सुतो राजन् पुनरेवेदमब्रवीत्। ८४३०
अहं दुःशासनः कर्णः शकुनिर्मातुलश्च मे। हनिष्यामोऽर्ज्जुनं सङ्ख्ये द्वैधीकृत्याद्य भारतीं।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भारद्वाजो हसन्निव। अभ्यवर्त्तत वेगेन स्वस्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत्।
को हि गाण्डीवधन्वानं ज्वलन्तमिव तेजसा। अक्षयं क्षपयेत् कश्चित् क्षत्रियः क्षत्रियर्षभं।
तं न वित्तपतिर्नेन्द्रो न यमो न जलेश्वरः। नासुरोरगरक्षांसि क्षपयेयुः सहायुधं।
मूढास्त्वेतं प्रभाषन्ते यानीमान्यात्थ भारत। युद्धे त्वर्ज्जुनमासाद्य स्वस्तिमान् को व्रजेद्गृहान्। ८४३५
त्वं हि सर्व्वाभिशङ्कित्वान्निष्ठुरः पापनिश्चयः। श्रेयसस्त्वद्धिते युक्तांस्तत्तद्वक्तुमिहेच्छसि।
गच्छ त्वमपि कौन्तेयमात्मार्थे तं प्रबाधितुं। त्वमयाशंससे युद्धं कुलजः क्षत्रियो ह्यसि।
इमान् किं पार्थिवान् सर्व्वान् घातयिष्यस्यनागसः। त्वमस्य मूलं वैरस्य तस्मादासादयार्ज्जुनं।
एष ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्म्ममनुव्रतः। दुर्द्यूतदेवी गान्धारे प्रयात्वर्ज्जुनमाहवे।
एषोऽक्षकुशलो जिह्मो द्यूतकृत् कैतवः शठः। देविता निकृतिप्राज्ञो युद्धे जेष्यति पाण्डवान्। ८४४०
त्वया कथितमत्यर्थं कर्णेन सह हृष्टवत्। असकृच्छून्यवन्मोहाद्धृतराष्ट्रस्य शृण्वतः।
अहञ्च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे। पाण्डुपुत्त्रान् हनिष्यामः सहिताः समरे त्रयः।
इति ते कत्थमानस्य श्रुतं संसदि संसदि। अनुतिष्ठ प्रतिज्ञातं सत्यवाक् भव तैः सह।
एष ते पाण्डवः शत्रुरविशङ्कोऽग्रतः स्थितः। क्षत्रधर्म्ममवेक्षस्व श्लाघ्यस्तव वधो जयात्।
दत्तं भुक्तमधीतञ्च प्राप्तमैश्वर्य्यमीप्सितं। कृतकृत्योऽनृणश्चासि मा भैर्युध्यस्व पाण्डवं। ८४४५
इत्युक्त्वा समरे द्रोणो न्यवर्त्तत अतः परे। द्वैधीकृत्य ततः सेना युद्धं समभवत्तदा।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणवधपर्व्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ त्रिभागमात्रशेषायां रात्र्यां युद्धमवर्त्तत। कुरूणां पाण्डवानाञ्च संहृष्टानां विशाम्पते।
अथ चन्द्रप्रभां मुष्णन्नादित्यस्य पुरःसरः। अरुणोऽभ्युदयाञ्चक्रे ताम्रीकुर्व्वन्निवाम्बरं।
प्राच्यां दिशि सहस्रांशोररुणेनारुणीकृतं। तापनीयं यथा चक्रं भ्राजते रविमण्डलं।
ततो रथाश्वांश्च मनुष्ययानान्युत्सृज्य सर्व्वे कुरुपाण्डुयोधाः। दिवाकरस्याभिमुखा जपन्तः सन्ध्यागताः प्राञ्जलयो बभूवुः। ८४५०
ततो द्वैधीकृते सैन्ये द्रोणः सोमकपाण्डवान्। अभ्यद्रवत् स पाञ्चालान् दुर्य्योधनपुरोगमः।
द्वैधीकृतान् कुरून् दृष्ट्वा माधवोऽर्ज्जुनमब्रवीत्। सपत्नान् सव्यतः कृत्वा अपसव्यमिमं कुरु।
स माधवमनुज्ञाप्य कुरुष्वेति धनञ्जयः। द्रोणकर्णौ महेष्वासौ सव्यतः पर्य्यवर्त्तत।
अभिप्रायन्तु कृष्णस्य ज्ञात्वा परपुरञ्जयः। आजिशीर्षगतं पार्थं भीमसेनोऽभ्युवाच ह।

॥ भीमसेन उवाच ॥ अर्जुनार्जुन बीभत्सो शृणुष्वैतद्वचो मम । यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः । ८४६५
अस्मिंश्चेदागते काले श्रेयो न प्रतिपत्स्यसे । असम्भावितरूपः सन्नानृशंस्यं करिष्यसि ।
सत्यश्रीधर्म्मयशसां वीर्य्येणानृण्यमाप्नुहि । भिन्ध्यनीकं युधां श्रेष्ठ अपसव्यमिमान् कुरु ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ सव्यसाची स भीमेन चोदितः केशवेन च । कर्णद्रोणावतिक्रम्य समन्तात् पर्य्यवारयत् ।
तमाजिशीर्षमायान्तं दहन्तं क्षत्रियर्षभान् । पराक्रान्तं पराक्रम्य ततः क्षत्रियपुङ्गवाः ।
नाशक्नुवन् वारयितुं वर्द्धमानमिवानलं । अथ दुर्य्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः । ८४७०
अभ्यवर्षञ्छरव्रातैः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयं । तेषामस्त्राणि सर्व्वेषामुत्तमास्त्रविदाम्वरः ।
कदर्थीकृत्य राजेन्द्र शरवर्षैरवाकिरत् । अस्त्रैरस्त्राणि सन्धार्य्य लघुहस्तो जितेन्द्रियः ।
सर्व्वानविध्यन्निशितैर्दशभिर्दशभिः शरैः । उद्धूता रजसो वृष्टिः शरवृष्टिस्तथैव च ।
तमश्च घोरं शब्दश्च तदा समभवन्महान् । न द्यौर्न भूमिर्न दिशः प्राज्ञायन्त तथागते ।
सैन्येन रजसा मूढं सर्व्वमन्धमिवाभवत् । नैव ते न वयं राजन् प्राज्ञासिष्म परस्परं । ८४७५
उद्देशेन हि तेन स्म समयुध्यन्त पार्थिवाः । विरथा रथिनो राजन् समासाद्य परस्परं ।
केशेषु समसज्जन्त कवचेषु भुजेषु च । हताश्वा हतसूताश्च निश्चेष्टा रथिनस्तथा ।
जीवन्त इव तत्र स्म व्यदृश्यन्त भयार्द्दिताः । हतान् गजान् समाश्लिष्य पर्व्वतानिव वाजिनः ।
गतसत्त्वा व्यदृश्यन्त तथैव सह सादिभिः । ततस्त्वभ्यवसृत्यैव संग्रामादुत्तरां दिशं ।
अतिष्ठदाहवे द्रोणो विधूम इव पावकः । तमाजिशीर्षादेकान्तमपक्रान्तं निशम्य तु । ८४८०
समकम्पन्त सैन्यानि पाण्डवानां विशाम्पते । भ्राजमानं श्रिया युक्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
दृष्ट्वा द्रोणं परे वेपुश्चेलुर्मम्लुश्च भारत । आह्वयन्तं परानीकं प्रभिन्नमिव वारणं ।
नैनमाशंसिरे जेतुं दानवा वासवं यथा । केचिदासन्निरुत्साहाः केचित् क्रुद्धा मनस्विनः ।
विस्मिताश्चाभवन् केचित् केचिदासन्नमर्षिताः । हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यपिंषन्नराधिपाः ।
अपरे दशनैरोष्ठानदशन् क्रोधमूर्च्छिताः । व्याक्षिपन्नायुधान्यन्ये ममृदुश्चापरे भुजान् । ८४८५
अन्ये चाभ्यपतन् द्रोणं त्यक्तात्मानो महौजसः । पाञ्चालास्तु विशेषेण द्रोणसायकपीडिताः ।
समसज्जन्त राजानं समरे भृशवेदनाः । ततो विराटद्रुपदौ द्रोणम्प्रतीयतू रणे ।
तथा चरन्तं संग्रामे भृशं परमदुर्ज्जयं । द्रुपदस्य ततः पौत्रास्त्रय एव विशाम्पते ।
चेदयश्च महेष्वासा द्रोणमेवाभ्ययुर्युधि । तेषां द्रुपदपौत्राणां त्रयाणां निशितैः शरैः ।
त्रिभिर्द्रोणोऽहरत् प्राणांस्ते हता न्यपतन् भुवि । ततो द्रोणोऽजयद्युद्धे चेदिकेकयसृञ्जयान् । ८४९०
मत्स्यांश्चैवाजयत्सर्व्वान् भारद्वाजो महारथः । ततस्तु द्रुपदः क्रोधात् शरवर्षं समासृजत् ।
द्रोणं प्रति महाराज विराटश्चैव संयुगे । तं निहत्येषुवर्षन्तु द्रोणः क्षत्रियमर्द्दनः ।
तौ शरैश्छादयामास विराटद्रुपदावुभौ । द्रोणेन छाद्यमानौ तौ क्रुद्धौ संग्राममूर्द्धनि ।
द्रोणं शरैर्विव्यधतुः परमं क्रोधमास्थितौ । ततो द्रोणो महाराज क्रोधामर्षसमन्वितः ।

भल्लाभ्यां भृशतीक्ष्णाभ्यां चिच्छेद धनुषी तयोः। ततो विराटः कुपितः समरे तोमरान् दश। ८४९६
दश चिक्षेप च शरान् द्रोणस्य वधकाङ्क्षया। शक्तिञ्च द्रुपदो घोरामायसीं स्वर्णभूषिताम्।
चिक्षेप भुजगेन्द्राभां क्रुद्धो द्रोणरथम्प्रति। ततो भल्लैः सुनिशितैश्छित्त्वा तांस्तोमरान्दश।
शक्तिं कनकवैदूर्य्यां द्रोणश्चिच्छेद सायकैः। ततो द्रोणः सुपीताभ्यां भल्लाभ्यामरिमर्द्दनः।
द्रुपदञ्च विराटञ्च प्रैषीद्वैवस्वतक्षयं। हते विराटे द्रुपदे केकयेषु तथैव च।
तथैव चेदिमत्स्येषु पाञ्चालेषु तथैव च। हतेषु त्रिषु वीरेषु द्रुपदस्य च नप्तृषु। ८५००
द्रोणस्य कर्म्म तद्दृष्ट्वा कोपदुःखसमन्वितः। शशाप रथिनां मध्ये धृष्टद्युम्नो महामनाः।
इष्टापूर्त्तात्तथा क्षात्राद्ब्राह्मण्याच्च स नश्यतु। द्रोणो यस्याद्य मुच्येत यं वा द्रोणः पराभवेत्।
इति तेषां प्रतिश्रुत्य मध्ये सर्व्वधनुष्मतां। आयाद्द्रोणं सहानीकः पाञ्चाल्यः परवीरहा।
पाञ्चालास्त्वेकतो द्रोणमभ्यघ्नन् पाण्डवोऽन्यतः। दुर्य्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः।
सोदर्य्याश्च यथा मुख्यास्तेऽरक्षन् द्रोणमाहवे। रक्ष्यमाणं तथा द्रोणं समरे तैर्महात्मभिः। ८५०५
यतमानास्तु पाञ्चाला न शेकुः प्रतिवीक्षितुं। तत्राक्रुध्यद्भीमसेनो धृष्टद्युम्नस्य मारिष।
स एनं वाग्भिरुग्राभिस्ततक्ष पुरुषर्षभ।
॥ भीमसेन उवाच ॥ द्रुपदस्य कुले जातः सर्व्वास्त्रेष्वस्त्रवित्तम। कः क्षत्रियो मन्यमानः प्रेक्षेतारिमवस्थितं।
पितृपुत्रवधम्प्राप्य पुमान् कः परिपालयेत्। विशेषतस्तु शपथं शपित्वा राजसंसदि।
एष वैश्वानर इव समिद्धः स्वेन तेजसा। शरचापेन्धनो द्रोणः क्षत्रं दहति तेजसा। ८५१०
पुरा करोति निःशेषां पाण्डवानामनीकिनीं। स्थिताः पश्यत मे कर्म्म द्रोणमेव व्रजाम्यहं।
इत्युक्त्वा प्राविशत् क्रुद्धो द्रोणानीकं वृकोदरः। शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्द्रावयंस्तव वाहिनीं।
धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः प्रविश्य महतीञ्चमूं। आससाद रणे द्रोणं तदासीत्तुमुलं महत्।
नैव नस्तादृशं युद्धं दृष्टपूर्व्वं न च श्रुतं। यथा सूर्य्योदये राजन् समुत्पिञ्जोऽभवन्महान्।
संसक्तान्येव चादृश्यन् रथवृन्दानि मारिष। हतानि च विप्रकीर्णानि शरीराणि शरीरिणां। ८५१५
केचिदन्यत्र गच्छन्तः पथि चान्यैरुपद्रुताः। विमुखाः पृष्ठतश्चान्ये ताड्यन्ते पार्श्वतः परे।
तथा संसक्तयुद्धन्तदभवद्भृशदारुणं। अथ सन्ध्यागतः सूर्य्यः क्षणेन समपद्यत।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे सप्ताशीत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १८७ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ते तथैव महाराज दंशिता रणमूर्द्धनि। सन्ध्यागतं सहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे।
उदिते तु सहस्रांशौ तप्तकाञ्चनसप्रभे। प्रकाशितेषु लोकेषु पुनर्युद्धमवर्त्तत।
द्वन्द्वानि यानि तत्रासन् संसक्तानि पुरोदयात्। तान्येवाभ्युदिते सूर्य्ये समसज्जन्त भारत। ८५२०
रथैर्हया हयैर्नागाः पादाताश्चापि कुञ्जरैः। हया हयैः समाजग्मुः पादाताश्च पदातिभिः।
रथा रथैरिभैर्नागा हयैश्च भरतर्षभ। संयुक्ताश्च वियुक्ताश्च योधाः संन्यपतन्रणे।
ते रात्रौ कृतकर्म्माणः श्रान्ताः सूर्य्यस्य तेजसा। क्षुत्पिपासापरीताङ्गा विसंज्ञा बहवोऽभवन्।

शङ्खभेरीमृदङ्गानां कुञ्जराणाञ्च गर्जतां । विस्फारितविकृष्टानां कार्म्मुकाणाञ्च कूजतां ।
शब्दः समभवद्राजन् दिवस्पृक् भरतर्षभ । द्रवताञ्च पदातीनां शस्त्राणां पततामपि । ७४१
हयानां ह्रेषताञ्चैव रथानां विनिवर्त्ततां । क्रोशतां गर्जताञ्चैव तदासीत्तुमुलं महत् ।
विवृद्धस्तुमुलः शब्दो द्यामगच्छन्महांस्तदा । नानायुधनिकृत्तानां चेष्टतामातुरः स्वनः ।
भूमावश्रूयत महांस्तदासीत् कृपणं महत् । पततां पतितानाञ्च पत्त्यश्वरथहस्तिनां ।
तेषु सर्व्वेष्वनीकेषु व्यतिषक्तेष्वनेकशः । स्वे स्वान् जघ्नुः परे स्वांश्च स्वान् परे च परान् परे ।
वीरबाहुविसृष्टाश्च योधेषु च गजेषु च । राशयः प्रत्यदृश्यन्त वाससां नेजनेष्विव । ८१८
उद्यतप्रतिविद्धानां खड्गानां वीरबाहुभिः । स एव शब्दस्तद्रूपो वाससां निज्यतामिव ।
अर्द्धासिभिस्तथा खड्गैस्तोमरैः सपरश्वधैः । निकृष्टयुद्धं संसक्तं महदासीत् सुदारुणं ।
गजाश्वकायप्रभवां नरदेहप्रवाहिनीं । शस्त्रमत्स्यसुसंपूर्णां मांसशोणितकर्द्दमां ।
आर्त्तनादस्वनवतीं पताकावस्त्रफेनिलां । नदीं प्रावर्त्तयन् वीराः परलोकप्रवाहिनीं ।
सर्व्वशस्त्रार्द्दिताः क्लान्ता रात्रिमूढाल्पचेतसः । विष्टभ्य सर्व्वगात्राणि व्यतिष्ठन् गजवाजिनः । ८५१
संशुष्कवदना वीराः शिरोभिश्चारुकुण्डलैः । युद्धोपकरणैश्चैव तत्र तत्र चकाशिरे ।
क्रव्यात्सङ्घैः समाकीर्णा मृतैरर्द्धमृतैरपि । नासीद्रथपथस्तत्र सर्व्वमायोधनम्प्रति ।
मज्जत्सु चक्रेषु रथान् सत्त्वमास्थाय वाजिनः । कथञ्चिदवहन् श्रान्ता वेपमानाः शरार्द्दिताः ।
कुलसत्त्वबलोपेता वाजिनो वारणोपमाः । विह्वलं तत् समुद्भ्रान्तं सभयं भारतातुरं ।
बलमासीत्तदा सर्व्वमृते द्रोणार्ज्जुनावुभौ । तावेवास्तां निलयनं तावार्त्तायनमेव च । ८५३
तावेवान्ये समासाद्य जग्मुर्व्वैवस्वतक्षयं । आविग्नमभवत् सर्व्वं कौरवाणां महद्बलं ।
पाञ्चालानाञ्च संसक्तं न प्राज्ञायत किञ्चन । अन्तकाक्रीडसदृशे भीरूणां भयवर्द्धने ।
पृथिव्यां राजवंश्यानामास्थिते महति क्षये । न तत्र कर्णं न द्रोणं नार्ज्जुनं न युधिष्ठिरं ।
न भीमसेनं न यमौ न पाञ्चाल्यं न सात्यकिं । न च दुःशासनं द्रौणिं न दुर्योधनसौबलौ ।
न कृपं मद्रराजं वा कृतवर्म्माणमेव च । न चान्यांश्चैव चात्मानं न क्षितिं न दिशस्तथा । ८४
पश्याम राजन् संसक्तान् सैन्येन रजसा वृतान् । संवृत्ते तुमुले घोरे रजोमेघे समुत्थिते ।
द्वितीयामिव सम्प्राप्तामगन्यन्त निशां तदा । न ज्ञायन्ते कौरवेया न पाञ्चाला न पाण्डवाः ।
न दिशो न वियद्भोर्व्वी न समं विषमं तथा । हस्तसंस्पर्शमापन्नान् परान् वाप्यथ वा स्वकान् ।
न्यपातयंस्तदा युद्धे नराः स्म विजयैषिणः । उद्धूतत्वाच्च रजसः प्रसेकाच्छोणितस्य च ।
प्रशशाम रजो भौमं शीघ्रत्वादनिलस्य च । तत्र नागा हया योधा रथिनोऽथ पदातयः । ८५
पारिजातवनानीव व्यरोचन्रुधिरोक्षिताः । ततो दुर्य्योधनः कर्णो द्रोणो दुःशासनस्तथा ।
पाण्डवैः समसज्जन्त चतुर्भिश्चतुरो रथाः । दुर्य्योधनः सह भ्रात्रा यमाभ्यां समसज्जत ।
वृकोदरेण राधेयो भारद्वाजेन चार्ज्जुनः । तद्घोरं महदाश्चर्य्यं सर्व्वे प्रैक्षन्त सर्व्वतः ।

रथमार्गैर्व्विचित्रैश्च विचित्ररथसङ्कुलं। रथर्षभाणां मुख्यानां सन्निपातममानुषं।
अपश्याम रथिनो युद्धं विचित्रं चित्रयोधिनां। यतमानाः पराक्रान्ताः परस्परजिगीषवः। ७५५५
जीमूता इव घर्म्मान्ते शरवर्षैरवाकिरन्। ते रथान् सूर्य्यसङ्काशानास्थिताः पुरुषर्षभाः।
अशोभन्त महामेघाः शारदाः समुपस्थिताः। योधास्ते तु महाराज क्रोधामर्षसमन्विताः।
स्पर्द्धिनः परमेष्वासाः कृतयत्ना धनुर्द्धराः। अभ्यगच्छंस्तथाऽन्योन्यं मत्ता गजवृषा इव।
न नूनं देहभेदोऽस्ति काले तस्मिन् समागते। यत्र सर्व्वेण युगपद्व्यशीर्य्यन्त महारथाः।
बाहुभिश्चरणैश्छिन्नैः शिरोभिश्चारुकुण्डलैः। कार्म्मुकैर्विशिखैः प्रासैः खड्गैः परशुपट्टिशैः। ७५६०
नालीकैः क्षुरनाराचैर्नखरैः शक्तितोमरैः। अन्यैश्च विविधाकारैर्धौतैः प्रहरणोत्तमैः।
चित्रैश्च विविधाकारैः शरीरावरणैरपि। विचित्रैश्च रथैर्भग्नैर्हतैश्च गजवाजिभिः।
शून्यैश्च नगराकारैर्हतयोधध्वजै रथैः। अमनुष्यैर्हयैस्त्रस्तैः कृष्यमाणैस्ततस्ततः।
वातायमानैरसकृद्धतवीरैरलङ्कृतैः। व्यजनैः कङ्कटैश्चैव ध्वजैश्च विनिपातितैः।
छत्रैराभरणैर्व्वस्त्रैर्माल्यैश्च सुसुगन्धिभिः। हारैः किरीटैर्मुकुटैरुष्णीषैः किङ्किणीगणैः। ७५६५
उरस्थैर्मणिभिर्न्निष्कैश्चूडामणिभिरेव च। आसीदायोधनं तत्र नभस्तारागणैरिव।
ततो दुर्य्योधनस्यासीन्नकुलेन समागमः। अमर्षितेन क्रुद्धस्य क्रुद्धेनामर्षितस्य च।
अपसव्यञ्चकाराथ माद्रीपुत्रस्तवात्मजं। किरञ्छरशतैर्हृष्टस्तत्र नादो महानभूत्।
अपसव्यं कृतः सङ्ख्ये भ्रातृव्येनात्यमर्षिणा। सोऽमर्षितस्तमप्याजौ प्रतिचक्रेऽपसव्यतः।
पुत्रस्तव महाराज राजा दुर्य्योधनोऽद्भुतं। ततः प्रतिचिकीर्षन्तमपसव्यन्तु ते सुतं। ७५७०
न्यवारयत तेजस्वी नकुलश्चित्रमार्गवित्। स सर्व्वतो निवार्य्यैनं शरजालेन पीडयन्।
विमुखं नकुलश्चक्रे तत्सैन्याः समपूजयन्। तिष्ठ तिष्ठेति नकुलो बभाषे तनयं तव।
संस्मृत्य सर्व्वदुःखानि तव दुर्म्मन्त्रितेन च।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणवधपर्व्वणि नकुलयुद्धे अष्टाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुःशासनः क्रुद्धः सहदेवमुपाद्रवत्। रथवेगेन तीव्रेण कम्पयन्निव मेदिनीं।
तस्यापतत एवाशु भल्लेनामित्रकर्षणः। माद्रीसुतः शिरो यन्तुः सशिरस्त्राणमाच्छिनत्। ७५७५
नैनं दुःशासनः सूतं नापि कश्चन सैनिकः। कृत्तोत्तमाङ्गमाशुत्वात् सहदेवेन बुद्धवान्।
रथस्यासंगृहीतत्वात् प्रयान्त्यश्वा यथासुखं। ततो दुःशासनः सूतं बुद्धवान् गतचेतसं।
स हयान् संनिगृह्याजौ स्वयं हयविशारदः। युयुधे रथिनां श्रेष्ठो लघु चित्रञ्च सुष्ठु च।
तदस्यापूजयन् कर्म्म स्वे परे चैव संयुगे। हतसूतरथेनाजौ व्यचरद्यदभीतवत्।
सहदेवस्तु तानश्वांस्तीक्ष्णैर्व्वाणैरवाकिरत्। पीड्यमानाः शरैश्चाशु प्राद्रवंस्ते ततस्ततः। ७५८०
स रश्मिषु विषक्तत्वादुत्ससर्ज्ज शरासनं। धनुषा कर्म्म कुर्व्वंस्तु रश्मीन् स पुनरुत्सृजन्।
छिद्रेषु तेषु तं वाणैर्माद्रीपुत्रोऽभ्यवाकिरत्। परीप्संस्त्वत्सुतं कर्णस्तदन्तरमापतत्।

हुङ्कारस्ततः कर्णं त्रिभिर्भल्लैः समार्दितः । आकर्णपूर्णैरभ्यघ्नन् बाह्वोरसि चार्पयत् ।
न्यवर्त्तत ततः कर्णः सन्दष्ट इव वोरगः । भीममावारयामास विकिरन्निशिताञ्छरान् ।
ततोऽभूत्तुमुलं युद्धं भीमराधेययोस्तदा । तौ वृषाविव नर्द्दन्तौ विवृत्तनयनावुभौ । ८५८५
वेगेन महताऽन्योन्यं संरब्धावभिपेततुः । अतिसंश्लिष्टयोस्तत्र तयोराहवशौण्डयोः ।
विच्छिन्नशरपातत्वात् गदायुद्धमवर्त्तत । गदया भीमसेनस्तु कर्णस्य रथकूवरं ।
बिभेदाशु ततो राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् । ततो भीमस्य राधेयो गदामादाय वीर्य्यवान् ।
अवासृजद्रथे तान्तु बिभेद गदया गदां । ततो भीमः पुनर्गुर्व्वीं चिक्षेपाधिरथेर्गदां ।
तां शरैर्द्दशभिः कर्णः सुपुङ्खैः सुप्रवेजितैः । प्रत्यविध्यत् पुनश्चान्यैः सा भीमं पुनराव्रजत् । ८५९०
व्यालीव मन्त्राभिहता कर्णबाणैरभिद्रुता । तस्याः प्रतिनिपातेन भीमस्य विपुलो ध्वजः ।
पपात सारथिश्चास्य मुमोह गदया हतः । स कर्णे सायकानष्टौ व्यसृजत् क्रोधमूर्च्छितः ।
तैस्तस्य निशितैस्तीक्ष्णैर्भीमसेनो महाबलः । चिच्छेद परवीरघ्नः प्रहसन्निव भारत ।
ध्वजं शरासनञ्चैव शरावापञ्च भारत । कर्णोऽप्यन्यद्धनुर्गृह्य हेमपृष्ठं दुरासदं ।
ततः पुनस्तु राधेयो हयानस्य रथेषुभिः । ऋक्षवर्णान् जघानाशु तथोभौ पार्ष्णिसारथी । ८५९५
स विपन्नरथो भीमो नकुलस्याप्लुतो रथं । हरिर्यथा गिरेः शृङ्गं समाक्रामदरिन्दमः ।
तथा द्रोणार्ज्जुनौ चित्रमयुध्येतां महारथौ । आचार्य्यशिष्यौ राजेन्द्र कृतप्रहरणौ युधि ।
लघुसन्धानयोगाभ्यां रथयोश्चरणेन च । मोहयन्तौ मनुष्याणां चक्षूंषि च मनांसि च ।
उपारमन्त ते ऽन्योन्यं योधाश्चकम्पिरे तथा । अदृष्टपूर्व्वं पश्यन्तस्तद्युद्धं गुरुशिष्ययोः ।
विचित्रं पृतनामध्ये रथमार्गप्रदर्शिनोः । अन्योन्यमपसव्यञ्च कर्त्तुं वीरौ तदैषतुः । ८६००
पराक्रमं तयोर्योधा ददृशुस्तं सुविस्मिताः । तयोः समभवद्युद्धं द्रोणपाण्डवयोर्महत् ।
आमिषार्थे महाराज गगने श्येनयोरिव । यद्यच्चकार द्रोणस्तु कुन्तीपुत्रजिगीषया ।
तस्य तस्य विघातार्थं तत्तत् सुकुरुते ऽर्ज्जुनः । यदा द्रोणो न शक्नोति पाण्डवस्य विशेषितुं ।
ततः प्रादुश्चकारास्त्रमस्त्रमार्गविशारदः । ऐन्द्रं पाशुपतं त्वाष्ट्रं वायव्यमथ वारुणं ।
मुक्तं मुक्तं द्रोणचापात्तज्जघान धनञ्जयः । अस्त्राण्यस्त्रैर्यदा तस्य विधिवद्धन्ति पाण्डवः । ८६०५
ततोऽस्त्रैः परमैर्दिव्यैर्द्रोणः पार्थमवाकिरत् । यद्यदस्त्रं स पार्थाय प्रयुङ्क्ते विजिगीषया ।
तस्य तस्य विघाताय तत्तद्धि कुरुतेऽर्ज्जुनः । स वध्यमानेष्वस्त्रेषु दिव्येष्वपि यथाविधि ।
अर्ज्जुनेनार्ज्जुनं द्रोणो मनसैवाभ्यपूजयत् । मेने चात्मानमधिकं पृथिव्यामधि भारत ।
तेन शिष्येण सर्व्वेभ्यः शस्त्रविद्भ्यः परन्तपः । वार्य्यमाणस्तु पार्थेन तथा मध्ये महात्मनां ।
यतमानोऽर्ज्जुनं प्रीत्या प्रत्यवारयदुत्स्मयन् । ततोऽन्तरीक्षे देवाश्च गन्धर्व्वाश्च सहस्रशः । ८६१०
ऋषयः सिद्धसङ्घाश्च व्यदृश्यन्त समन्ततः । तदप्सरोभिराकीर्णं यक्षराक्षससङ्कुलं ।
श्रीमदाकाशमभवद्भूयो मेघाकुलं यथा । तत्र स्मान्तर्हिता वाचो विचरन्ति पुनः पुनः ।

द्रोणसंस्तवसंयुक्ताः पार्थस्य च महात्मनः। विसृज्यमानेष्वस्त्रेषु ज्वालयत्सु ततस्ततः।
अब्रुवंस्तत्र सिद्धाश्च ऋषयश्च समागताः। नैवेदं मानुषं युद्धं नासुरं न च राक्षसं।
न दैवं न च गान्धर्व्वं ब्राह्मं ध्रुवमिदं परं। विचित्रमिदमाश्चर्य्यं न नो दृष्टं न च श्रुतं। ८९१५
अतिपाण्डवमाचार्य्यो द्रोणश्चाप्यतिपाण्डवं। नानयोरन्तरं द्रष्टुं शक्यमन्येन केनचित्।
यदि रुद्रो द्विधाकृत्य युध्येतात्मानमात्मना। तत्र शक्योपमा कर्त्तुमन्यत्र न तु वर्त्तते।
ज्ञानमेकस्थमाचार्य्ये ज्ञानं योगश्च पाण्डवे। शौर्य्यमेकस्थमाचार्य्ये बलं शौर्य्यञ्च पाण्डवे।
नेमौ शक्यौ महेष्वासौ रणे क्षपयितुं परैः। इच्छमानौ पुनरिमौ हन्येतां सामरं जगत्।
इत्यब्रुवन्महाराज दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ। अन्तर्हितानि भूतानि प्रकाशानि च सङ्घशः। ८९२०
ततो द्रोणो ब्राह्ममस्त्रं प्रादुश्चक्रे महामतिः। सन्तापयन्रणे पार्थं भूतान्यन्तर्हितानि च।
ततश्चचाल पृथिवी सपर्व्वतवनद्रुमा। ववौ च विषमो वायुः सागराश्चापि चुक्षुभुः।
ततस्त्रासो महानासीत् कुरुपाण्डवसैन्ययोः। सर्व्वेषाञ्चैव भूतानामुद्यतेऽस्त्रे महात्मना।
ततः पार्थोऽप्यसम्भ्रान्तस्तदस्त्रं प्रतिजघ्निवान्। ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र ततः सर्व्वमशीशमत्।
यदा न गम्यते पारं तयोरन्यतरस्य वा। तदा सङ्कुलयुद्धेन तद्युद्धं व्याकुलीकृतं। ८९२५
नाज्ञायत ततः किञ्चित् पुनरेव विशाम्पते। प्रवृत्ते तुमुले युद्धे द्रोणपाण्डवयोर्म्मृधे।
शरजालैः समाकीर्णे मेघजालैरिवाम्बरे। न स्म सम्पतते कश्चिदन्तरीक्षचरस्तदा।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणबधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे एकोननवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८९ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिंस्तदा वर्त्तमाने नराश्वगजसङ्क्षये। दुःशासनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत्।
स तु रुक्मरथासक्तो दुःशासनशरार्द्दितः। अमर्षात्तव पुत्रस्य शरैर्व्वाहानवाकिरत्।
क्षणेन स रथस्तस्य सध्वजः ससारथिः। नादृश्यत महाराज पार्षतस्य शरैश्चितः। ८९३०
दुःशासनस्तु राजेन्द्र पाञ्चाल्यस्य महात्मनः। नाशकत् प्रमुखे स्थातुं शरजालप्रपीडितः।
स तु दुःशासनं बाणैर्व्विमुखीकृत्य पार्षतः। किरन् शरसहस्राणि द्रोणमेवाभ्ययाद्रणे।
प्रत्यपद्यत हार्द्दिक्यः कृतवर्म्मा त्वनन्तरं। सोदर्य्याणां त्रयश्चैव तत्रैनं पर्य्यवारयन्।
तं यमौ पृष्ठतोऽन्वितौ रक्षन्तौ पुरुषर्षभौ। द्रोणायाभिमुखं यान्तं दीप्यमानमिवानलं।
सम्प्रहारमकुर्व्वंस्ते सर्व्वे च सुमहारथाः। अमर्षिताः सत्त्ववन्तः कृत्वा मरणमग्रतः। ८९३५
शुद्धात्मानः शुद्धवृत्ता राजन् स्वर्गपुरस्कृताः। आर्य्यं युद्धमकुर्व्वंस्ते परस्परजिगीषवः।
शुक्लाभिजनकर्म्माणो मतिमन्तो जनाधिपाः। धर्म्मयुद्धमयुध्यन्त पश्यन्तो गतिमुत्तमां।
न तत्रासीदधर्म्मिष्ठमशस्त्रं युद्धमेव च। नात्र कर्णी न नालीको न लिप्तो न च बस्तिकः।
न सूचीकपिशो नैव न गवास्थिगजास्थिकः। इषुरासीन्न संश्लिष्टो न पूतिर्न च जिह्मगः।
ऋजून्येव हि शुद्धानि सर्व्वे शस्त्राण्यधारयन्। सुयुद्धेन परान् लोकानीप्सन्तः कीर्त्तिमेव च। ८९४०
तदासीत्तुमुलं युद्धं सर्व्वदोषविवर्ज्जितं। चतुर्णां तव योधानां तैस्त्रिभिः पाण्डवैः सह।

धृष्टद्युम्नस्तु तान् दृष्ट्वा तव राजन्नरर्षभान् । यमाभ्यां वारितान् वीरान् शीघ्रास्त्रो द्रोणमभ्ययात् ।
निवारितास्तु ते वीरास्तयोः पुरुषसिंहयोः । समसज्जन्त चत्वारो वाताः पर्व्वतयोरिव ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां यमौ सार्द्धं रथाभ्यां रथपुङ्गवौ । समासक्तौ ततो द्रोणं धृष्टद्युम्नोऽभ्यवर्षत ।
दृष्ट्वा द्रोणाय पाञ्चाल्यं व्रजन्तं युद्धदुर्म्मदं । यमाभ्यां तांश्च संसक्तांस्तदन्तरमुपाद्रवत् । ८६४५
दुर्य्योधनो महाराज किरञ्छोणितभोजनान् । तं सात्यकिः शीघ्रतरं पुनरेवाभ्यवर्त्तत ।
तौ परस्परमासाद्य समीपे कुरुमाधवौ । हस्यमानौ नृशार्द्दूलावभितः समसज्जतां ।
बाल्ये वृत्तानि सर्व्वाणि प्रीयमाणौ विचिन्त्य तौ । तावन्योन्यं प्रेक्षमाणौ हसमानौ पुनः पुनः ।
अथ दुर्य्योधनो राजा सात्यकिं प्रत्यभाषत । प्रियं सखायं सततं गर्हयन् वृत्तमात्मनः ।
धिक् क्रोधं धिक् सखे लोभं धिक् मोहं धिगमर्षितं । धिगस्तु चात्रमाचारं धिगस्तु बलमौरसं । ८६५०
यत्र मामभिसन्धत्से त्वाञ्चाहं शिनिपुङ्गव । त्वं हि प्राणैः प्रियतरो ममाहञ्च तदा तव ।
स्मरामि तानि सर्व्वाणि बाल्ये वृत्तानि यानि नौ । तानि सर्व्वाणि जीर्णानि साम्प्रतं नौ रणाजिरे ।
किमद्य क्रोधलोभाभ्यां युद्धमेवाद्य सात्वत । तं तथावादिनं राजन् सात्वतः प्रत्यभाषत ।
प्रहसन् विशिखांस्तीक्ष्णानुद्यम्य परमास्त्रवित् । नेयं सभा राजपुत्र नेवाचार्य्यनिवेशनं ।
यत्र क्रीडितमस्माभिस्तदा राजन् समागतैः ।
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ क सा क्रीडा गताऽस्माकं बाल्ये वै शिनिपुङ्गव । क च युद्धमिदम्भूयः कालो हि दुरतिक्रमः । ८६५५
किन्नु नो विद्यते कृत्यं धनेन धनलिप्सया । यत्र युध्यामहे सर्व्वे धनलोभात् समागताः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ तं तथावादिनं तत्र राजानं सात्वतोऽब्रवीत् । एवं वृत्तं सदा चात्रं युध्यन्तीह गुरूनपि ।
यद्यहं ते प्रियो राजन् जहि मां मा चिरं कृथाः । त्वत्कृते सुकृतान् लोकान् गच्छेयं भरतर्षभ ।
या ते शक्तिर्ब्बलञ्चैव तत् क्षिप्रं मयि दर्शय । नेच्छामि तदहं द्रष्टुं मित्राणां व्यसनं महत् ।
इत्येवं व्यक्तमाभाष्य प्रतिभाष्य च सात्यकिः । अभ्ययात्तूर्णमव्यग्रो निरपेक्षं विशाम्पते । ८६६०
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य प्रत्यगृह्णात्तवात्मजः । शरैश्चावाकिरद्राजन् शैनेयं तनयस्तव ।
ततः प्रववृते युद्धं कुरुमाधवसिंहयोः । अन्योन्यं क्रुद्धयोर्घोरं यथा द्विरदसिंहयोः ।
ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः सात्वतं युद्धदुर्म्मदं । दुर्य्योधनः प्रत्यविध्यत् सात्वतं निशितैः शरैः ।
तं सात्यकिः प्रत्यविध्यत् त्वरं निशितैः शरैः । पञ्चाशता पुनश्चाजौ विंशत्या दशभिश्च ह ।
सात्यकिन्तु रणे राजन् प्रहसंस्तनयस्तव । आकर्णसृष्टैर्निशितैर्व्विव्याध त्रिंशता शरैः । ८६६५
ततोऽस्य सशरञ्चापं क्षुरप्रेण द्विधाऽकरोत् । सोऽन्यत् कार्म्मुकमादाय लघुहस्तस्ततो दृढं ।
सात्यकिर्व्यसृजच्चापि शरश्रेणीं सुतस्य ते । तामापतन्तीं सहसा शरश्रेणीं जिघांसया ।
चिच्छेद बहुधा राजन् तत उच्चुक्रुशुर्जनाः । सात्यकिञ्च त्रिसप्तत्या पीडयामास वेगितः ।
स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैराकर्णपूर्णनिःसृतैः । तस्य सन्दधतश्चेषून् संहितेषुञ्च कार्म्मुकं ।
अच्छिनत् सात्यकिस्तूर्णं शरैश्चैवाभ्यवीवृषत् । स गाढविद्धो व्यथितः प्रत्यपायाद्रथान्तरं । ८६७०

दुर्य्योधनो महाराज कार्णार्द्दशरपीडितः । समाश्वस्य तु पुत्रस्ते सात्यकिं पुनरभ्ययात् ।
विसृजन्निषुजालानि युयुधानं रथम्प्रति । तथैव सात्यकिर्व्वाणान् दुर्य्योधनरथम्प्रति ।
सततं व्यसृजद्राजंस्तत्सङ्कुलमवर्त्तत । तत्रेषुभिः क्षिप्यमाणैः पतद्भिश्च समन्ततः ।
अग्नेरिव महाकक्षे शब्दः समभवन्महान् । तयोः शरसहस्रैश्च संछन्नं वसुधातलं ।
अगम्यरूपञ्च शरैराकाशं समपद्यत । तत्राभ्यधिकमालक्ष्य माधवं रथसत्तमं । ८९७५
क्षिप्रमभ्यपतत् कर्णः परीप्संस्तनयं तव । न तु तं मर्षयामास भीमसेनो महाबलः ।
अभ्ययात्त्वरितः कर्णं व्यसृजन् सायकान् बहून् । तस्य कर्णः शितान् वाणान् प्रतिहन्य हसन्निव ।
धनुः शरांश्च चिच्छेद सूतञ्चाभ्यहनच्छरैः । भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामादाय पाण्डवः ।
धनुर्ध्वजञ्च सूतञ्च सममर्द्दाहवे रिपोः । रथचक्रञ्च कर्णस्य बभञ्ज स महाबलः ।
भग्ने चक्रे रथे तिष्ठन्नाकम्पच्छैलराडिव । एकचक्रं रथं तस्य तमूहुः सुचिरं हयाः । ८९८०
एकचक्रमिवार्कस्य रथं सप्त हया यथा । अमृष्यमाणः कर्णस्तु भीमसेनमयुध्यत ।
विविधैरिषुजालैश्च नानाशस्त्रैश्च संयुगे । भीमसेनस्तु संक्रुद्धः सूतपुत्त्रमयोधयत् ।
सङ्कुले वर्त्तमाने तु राजा धर्म्मसुतोऽब्रवीत् । पाञ्चालानां रथव्याघ्रान्मत्स्यांश्चैव नरर्षभान् ।
ये नः प्राणाः शिरो ये च ये नो योधा महाबलाः । त एते धार्त्तराष्ट्रेषु विषक्ताः पुरुषर्षभाः ।
किं तिष्ठत यथा मूढाः सर्व्वे विगतचेतसः । तत्र गच्छत यत्रैते युध्यन्ते मामका रथाः । ८९८५
क्षत्त्रधर्म्मं पुरस्कृत्य सर्व्व एव गतज्वराः । जयन्तो बध्यमाना वा गतिमिष्टां गमिष्यथ ।
जित्वा च बहुभिर्यज्ञैर्यजध्वं भूरिदक्षिणैः । हता वा देवसाद्भूत्वा लोकान् प्राप्स्यथ पुष्कलान् ।
ते राज्ञा चोदिता वीरा योत्स्यमाना महारथाः । क्षत्त्रधर्म्मं पुरस्कृत्य त्वरिता द्रोणमभ्ययुः ।
पाञ्चालास्त्वेकतो द्रोणमभ्यघ्नन् बहुभिः शरैः । भीमसेनपुरोगाश्चाऽप्येकतः पर्य्यवारयन् ।
आसंस्तु पाण्डुपुत्त्राणां त्रयो जिह्मा महारथाः । यमौ च भीमसेनश्च प्राक्रोशन्त धनञ्जयं । ८९९०
अभिद्रवार्जुन क्षिप्रं कुरून् द्रोणादपानुद । तत एनं हनिष्यन्ति पाञ्चाला हतरक्षिणं ।
कौरवेयांस्ततः पार्थः सहसा समुपाद्रवत् । पाञ्चालानेव तु द्रोणो धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
ममर्द्दुस्तरसा वीराः पञ्चमेऽहनि भारत ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणबधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ पाञ्चालानां ततो द्रोणश्चक्रे कदनं महत् । यथा क्रुद्धो रणे शक्रो दानवानां क्षयं पुरा ।
द्रोणास्त्रेण महाराज बध्यमानाः परे युधि । नात्रसन्त रणे द्रोणात् सत्त्ववन्तो महारथाः । ८९९५
युध्यमाना महाराज पाञ्चालाः सृञ्जयास्तथा । द्रोणमेवाभ्ययुर्युद्धे योधयन्तो महारथाः ।
तेषान्तु छाद्यमानानां पाञ्चालानां समन्ततः । अभवद्भैरवो नादो बध्यतां शरशक्तिभिः ।
बध्यमानेषु संग्रामे पाञ्चालेषु महात्मना । उदीर्य्यमाणे द्रोणास्त्रे पाण्डवान् भयमाविशत् ।
दृष्ट्वाऽश्वनरयोधानां विपुलञ्च क्षयं युधि । पाण्डवेया महाराज नाशंसन्त जयं तदा ।

कच्चित् द्रोणो न नः सर्व्वान् क्षपयेत् परमास्त्रवित् । समिद्धः शिशिरापाये दहन् कक्षमिवानलः । ८७००
न चैनं संयुगे कश्चित् समर्थः प्रतिवीक्षितुं । न चैनमर्ज्जुनो जातु प्रतियुध्येत धर्म्मवित् ।
त्रस्तान् कुन्तीसुतान् दृष्ट्वा द्रोणसायकपीडितान् । मतिमान् श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्ज्जुनमब्रवीत् ।
नैष युद्धेन सङ्ग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन । सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः ।
न्यस्तशस्त्रस्तु सङ्ग्रामे शक्यो हन्तुं भवेन्नृभिः । आस्थीयतां जये योगो धर्म्ममुत्सृज्य पाण्डवाः ।
यथा नः संयुगे सर्व्वान्न हन्याद्रुक्मवाहनः । अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति मतिर्मम । ८७०५
तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः । एतन्नारोचयद्राजन् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अन्ये त्वरोचयन् सर्व्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो महाबाहुरनीके स्वे महागजं ।
जघान गदया राजन्नश्वत्थामानमित्युत । परप्रमथनं घोरं मालवस्येन्द्रवर्म्मणः ।
भीमसेनस्तु सव्रीड उपेत्य द्रोणमाहवे । अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार सः ।
अश्वत्थामेति हि गजः ख्यातो नाम्ना हतोऽभवत् । कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्याहृतवांस्तदा । ८७१०
भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमाप्रियं । मनसा सन्नगात्रोऽभूत् यथा सैकतमम्भसि ।
शङ्कमानः स तन्मिथ्या वीर्य्यज्ञः स्वसुतस्य वै । हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्य्यादकम्पत ।
स लब्ध्वा चेतनां द्रोणः क्षणेनैव समाश्वसत् । अनुचिन्त्यात्मनः पुत्रमविषह्यमरातिभिः ।
स पार्षतमभिद्रुत्य जिघांसुर्मृत्युमात्मनः । अवाकिरत् सहस्रेण तीक्ष्णानां कङ्कपत्रिणां ।
तं वै विंशतिसाहस्राः पाञ्चालानां रथर्षभाः । तथा चरन्तं सङ्ग्रामे सर्व्वतो व्यकिरन् शरैः । ८७१५
तैः शरैराचितं द्रोणं नापश्याम महारथं । भास्करं जलदैरुद्धं वर्षास्विव विशाम्पते ।
विधूय तान्वाणगणान्पाञ्चालानां महारथः । प्रादुश्चक्रे ततो द्रोणो ब्राह्ममस्त्रं परन्तपः ।
बधाय तेषां शूराणां पाञ्चालानाममर्षितः । ततो व्यरोचत द्रोणो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।
तथैव स पुनः क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् । ततो व्यरोचत द्रोणो विनिघ्नन्सर्व्वसोमकान् ।
शिरांस्यपातयच्चापि पाञ्चालानां महामृधे । तथैव परिघाकारान् बाहून् कनकभूषणान् । ८७२०
ते बध्यमानाः समरे भारद्वाजेन पार्थिवाः । मेदिन्यामन्वकीर्य्यन्त वातनुन्ना इव द्रुमाः ।
कुञ्जराणाञ्च पततां हयानाञ्चैव भारत । अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।
हत्वा विंशतिसाहस्रान् पाञ्चालानां रथव्रजान् । अतिष्ठदाहवे द्रोणो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।
तथैव स पुनः क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् । वसुदानस्य भल्लेन शिरः कायादपाहरत् ।
पुनः पञ्चशतान् मत्स्यान् षट्सहस्रांश्च सृञ्जयान् । हस्तिनामयुतं हत्वा जघानाश्वायुतं पुनः । ८७२५
क्षत्त्रियाणामभावाय दृष्ट्वा द्रोणमवस्थितं । ऋषयोऽभ्यागमंस्तूर्णं हव्यवाहपुरोगमाः ।
विश्वामित्रो जमदग्निर्भारद्वाजोऽपि गौतमः । वशिष्ठः कश्यपोऽत्रिश्च ब्रह्मलोकं सिसीषवः ।
सिकताः पृश्नयो गर्गा वालिखिल्या मरीचिपाः । भृगवोऽङ्गिरसश्चैव सूक्ष्माश्चान्ये महर्षयः ।
त एनमब्रुवन्सर्व्वे द्रोणमाहवशोभिनं । अधर्म्मतः कृतं युद्धं समयो निधनस्य ते ।

न्यस्यायुधं रणे द्रोण समीत्यास्मानिह स्थितान्। नातः क्रूरतरं कर्म्म पुनः कर्त्तुं त्वमर्हसि। ८७१०
वेदवेदाङ्गविदुषः सत्यधर्म्मपरस्य ते। ब्राह्मणस्य विशेषेण तवैतन्नोपपद्यते।
न्यस्यायुधममोघस्त्वं तिष्ठ वर्त्मनि शाश्वते। परिपूर्णस्तु कालस्ते वस्तुं लोकेऽद्य मानुषे।
ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अनस्त्रज्ञा नरा भुवि। यदेतदीदृशं विप्र कृतं कर्म्म न साधु तत्।
न्यस्यायुधं रणे क्षिप्रं द्रोण मा त्वं चिरं कृथाः। मा पापिष्ठतरं कर्म्म करिष्यसि पुनर्द्विज।
इति तेषां वचः श्रुत्वा भीमसेनवचश्च तत्। धृष्टद्युम्नञ्च सम्प्रेक्ष्य रणे स विमनाभवत्। ८७१५
सन्दह्यमानो व्यथितः कुन्तीपुत्त्रं युधिष्ठिरं। अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः।
स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यतेऽनृतं। त्रयाणामपि लोकानामैश्वर्य्यार्थे कथञ्चन।
तस्मात्तं परिपप्रच्छ नान्यं कञ्चिद्द्विजर्षभः। तस्मिंस्तस्य हि सत्याशा बाल्यात्प्रभृति पाण्डवे।
ततो निष्पाण्डवामुर्व्वीं करिष्यन्तं युधाम्पतिं। द्रोणं ज्ञात्वा धर्म्मराजं गोविन्दो व्यथितोऽब्रवीत्।
यद्यर्द्धदिवसं द्रोणो युध्यते मन्युमास्थितः। सत्यं ब्रवीमि ते सेना विनाशं समुपैष्यति। ८७२०
स भवांस्त्रातु नो द्रोणात् सत्याज्ज्यायोऽनृतं वचः। अनृतं जीवितस्यार्थे वदन्न स्पृश्यतेऽनृतैः।
कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ते तथैव च। ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च अनृते नास्ति पातकं।
तयोः संवदतोरेवं भीमसेनोऽब्रवीदिदं। श्रुत्वैवं ते महाराज वधोपायं महात्मनः।
गाहमानस्य ते सेनां मालवस्येन्द्रवर्म्मणः। अश्वत्थामेति विक्रान्तो गजः शक्रगजोपमः।
निहतो युधि विक्रम्य ततोऽहं द्रोणमब्रुवं। अश्वत्थामा हतो ब्रह्मन्निवर्त्तस्वाहवादिति। ८७२५
नूनं नाश्रद्दधद्वाक्यमेष मे पुरुषर्षभ। स त्वं गोविन्दवाक्यानि मानयस्व जयैषिणः।
द्रोणाय निहतं शंस राजन् शारद्वतीसुतं। त्वयोक्तो नैव युध्येत जातु राजन् द्विजर्षभः।
सत्यवान् हि त्रिलोकेऽस्मिन् भवान् ख्यातो जनाधिप। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णवाक्यप्रचोदितः।
भावित्वाच्च महाराज वक्तुं समुपचक्रमे। तमतथ्यभये सक्तो जये सक्तो युधिष्ठिरः।
अव्यक्तमब्रवीद्वाक्यं हतः कुञ्जर इत्युत। तस्य पूर्व्वं रथः पृथ्व्यां चतुरङ्गुलमुत्तरः। ८७३०
बभूवैवन्तु तेनोक्ते तस्य वाहाः स्पृशन्महीं। युधिष्ठिरात्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा द्रोणो महारथः।
पुत्त्रव्यसनसन्तप्तो निराशो जीवितेऽभवत्। आगस्कृतमिवात्मानं पाण्डवानां महात्मनां।
ऋषिवाक्येन मन्वानः श्रुत्वा विनिहतं सुतं। विचेताः परमोद्विग्नो धृष्टद्युम्नमवेक्ष्य च।
योद्धुं नाशक्नुवद्राजन् यथा पूर्व्वमरिन्दम।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणवधपर्व्वणि युधिष्ठिरासत्यकथने एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १९१ ॥
॥ सञ्जय उवाच॥ तं दृष्ट्वा परमोद्विग्नं शोकोपहतचेतसं। पाञ्चालराजस्य सुतो धृष्टद्युम्नः समाद्रवत्। ८७३५
य इष्ट्वा मनुजेन्द्रेण द्रुपदेन महामखे। लब्धो द्रोणविनाशाय समिद्धाद्धव्यवाहनात्।
स धनुर्जैत्रमादाय घोरं जलदनिस्वनं। दृढज्यमजरं दिव्यं शरांश्चाशीविषोपमान्।
सन्दधे कार्म्मुके तस्मिञ्छरमाशीविषोपमं। द्रोणं जिघांसुः पाञ्चाल्यो महाज्वालमिवानलं।

तस्य रूपं शरस्यासीद्धनुर्ज्यामण्डलान्तरे । द्योततो भास्करस्येव घनान्ते परिवेषिणः ।
पार्षतेन परामृष्टं ज्वलन्तमिव तद्धनुः । अन्तकालमनुप्राप्तं मेनिरे वीक्ष्य सैनिकाः । ८७००
तमिषुं संहितं तेन भारद्वाजः प्रतापवान् । दृष्ट्वाऽमन्यत देहस्य कालपर्य्यायमागतं ।
ततः यत्नमातिष्ठदाचार्य्यस्तस्य वारणे । न चास्यास्त्राणि राजेन्द्र प्रादुरासन्महात्मनः ।
तस्य त्वहानि चत्वारि क्षपा चैकाऽस्यतो गता । तस्य चाह्नस्त्रिभागेन क्षयं जग्मुः पतत्रिणः ।
स शरक्षयमासाद्य पुत्रशोकेन चार्द्दितः । विविधानाञ्च दिव्यानामस्त्राणामप्रसादतः ।
उत्स्रष्टुकामः शस्त्राणि विप्रवाक्यप्रचोदितः । तेजसा पूर्य्यमाणस्तु युयुधे न यथा पुरा । ८७०५
अथान्यत् स समादाय दिव्यमाङ्गिरसं धनुः । शरांश्च ब्रह्मदण्डाभान् धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
ततस्तं शरवर्षेण महता समवाकिरत् । व्यशातयच्च संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नममर्षणं ।
शरांश्च शतधा चास्य द्रोणश्चिच्छेद सायकैः । ध्वजं धनुश्च निशितैः सारथिञ्चाभ्यपातयत् ।
धृष्टद्युम्नः प्रहस्यान्यत् पुनरादाय कार्म्मुकं । शितेन चैनं वाणेन प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासः सम्भ्रान्त इव संयुगे । भल्लेन शितधारेण चिच्छेदास्य पुनर्धनुः । ८७१०
यच्चास्य वाणं विकृतं धनूंषि च विशाम्पते । सर्व्वंश्चिच्छेद दुर्द्धर्षो गदां खड्गञ्च वर्ज्जयन् ।
धृष्टद्युम्नं ततोऽविध्यन्नवभिर्निशितैः शरैः । जीवितान्तकरैः क्रुद्धः क्रुद्धरूपं परन्तप ।
धृष्टद्युम्नो रथस्याश्वान् स्वरथाश्वैर्महारथः । व्यामिश्रयदमेयात्मा ब्राह्ममस्त्रमुदीरयन् ।
तेर्मिश्रा बह्वशोभन्त जवना वातरंहसः । पारावतसवर्णाश्च शोणाश्च भरतर्षभ ।
यथा सविद्युतो मेघा नदन्तो जलदागमे । तथा रेजुर्म्महाराज विमिश्रा रणमूर्द्धनि । ८७१५
ईषाबन्धं चक्रबन्धं रथबन्धं तथैव च । प्राणाशयदमेयात्मा धृष्टद्युम्नस्य स द्विजः ।
स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । उत्तमामापदं प्राप्य गदां वीरः परामृशत् ।
तामस्य विशिखैस्तीक्ष्णैः क्षिप्यमाणां महारथः । निजघान शरैर्द्रोणः क्रुद्धः सत्यपराक्रमः ।
तां दृष्ट्वा स नरव्याघ्रो द्रोणेन निहतां शरैः । विमलं खड्गमादत्त शतचन्द्रञ्च भानुमत् ।
असंशयं तथा भूते पाञ्चाल्यः साध्वमन्यत । बधमाचार्य्यमुख्यस्य प्राप्तकालं महात्मनः । ८७२०
ततः स्वरथनीडस्थं स्वरथस्य रथेषया । अगच्छदसिमुद्यम्य शतचन्द्रञ्च भानुमत् ।
चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म्म धृष्टद्युम्नो महारथः । इयेष वक्षो भेत्तुञ्च भारद्वाजस्य संयुगे ।
सोऽतिष्ठद्युगमध्ये वै युगसन्नहनेषु च । शोणानां जघनार्द्धेषु तत्सैन्याः समपूजयन् ।
तिष्ठतो युगपालीषु शोणानप्यधितिष्ठतः । नापश्यदन्तरं द्रोणस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
क्षिप्रं श्येनस्य चरतो यथैवामिषगृद्धिनः । तद्वदासीदभीसारो द्रोणपार्षतयोरणे । ८७२५
तस्याश्वान्रथशक्त्याऽसौ तदा क्रुद्धः पराक्रमी । सर्व्वानेकैकशो द्रोणो नीलवर्णानजीघनत् ।
ते हता न्यपतन् भूमौ धृष्टद्युम्नस्य वाजिनः । शोणाश्वाः पर्य्यमुच्यन्त रथबन्धाद्विशाम्पते ।
तान् हयान्निहतान् दृष्ट्वा द्विजाग्र्येण स पार्षतः । नामृष्यत युधां श्रेष्ठो याज्ञसेनिर्महारथः ।

विरथः स गृहीत्वा तु खड्गं खड्गभृताम्बरः। द्रोणमभ्यपतद्राजन् वैनतेय इवोरगं।
तस्य रूपं बभौ राजन् भारद्वाजं जिघांसतः। यथा रूपं पुरा विष्णोर्हिरण्यकशिपोर्व्वधे। ८७९०
सोऽचरद्विविधान् मार्गान् प्रवरानेकविंशतिं। दर्शयामास कौरव्य पार्षतो विचरन् रणे।
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं प्रसृतं सृतं। परिवृत्तं निवृत्तञ्च खड्गं चर्म्म च धारयन्।
सम्पातं समुदीर्णञ्च दर्शयामास पार्षतः। भारतं कौशिकञ्चैव सात्त्वतञ्चैव शिक्षया।
दर्शयन् व्यचरद्युद्धे द्रोणस्यान्तचिकीर्षया। चरतस्तस्य तान्मार्गान् विचित्रान् खड्गचर्म्मिणः।
व्यस्मयन्त रणे योधा देवताश्च समागताः। ततः शरसहस्रेण शतचन्द्रमपातयत्। ८७९५
खड्गञ्चर्म्म च सम्बाधे धृष्टद्युम्नस्य स द्विजः। ते तु वैतस्तिका नाम शरा ह्यासन्नयोधिनः।
निकृष्टयुद्धे द्रोणस्य नान्येषां सन्ति ते शराः। ऋते शारद्वतात् पार्थाद्द्रौणेर्व्वैकर्त्तनात्तथा।
प्रद्युम्नयुयुधानाभ्यामभिमन्योश्च ते शराः। अथेषुं स समाधत्त दृढं परमवेगिनं।
अन्तेवासिनमाचार्य्यो जिघांसुः पुत्त्रसम्मितं। तं शरैर्दशभिस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद शिनिपुङ्गवः।
पश्यतस्तव पुत्त्रस्य कर्णस्य च महात्मनः। ग्रस्तमाचार्य्यमुख्येन धृष्टद्युम्नममोचयत्। ८८००
चरन्तं रथमार्गेषु सात्यकिं सत्यविक्रमं। द्रोणकर्णान्तरगतं कृपस्यापि च भारत।
अपश्यतां महात्मानौ विष्वक्सेनधनञ्जयौ। अपूजयेतां वार्ष्णेयं ब्रुवाणं साधु साध्विति।
दिव्यान्यस्त्राणि सर्व्वेषां युधि निघ्नन्तमच्युतं। अभिपत्य ततः सेना विष्वक्सेनधनञ्जयौ।
धनञ्जयस्ततः कृष्णमब्रवीत् पश्य केशव। आचार्य्यरथमुख्यानां मध्ये क्रीडन्मधूद्वहः।
आनन्दयति मां भूयः सात्यकिः सत्यविक्रमः। माद्रीपुत्त्रौ च भीमञ्च राजानञ्च युधिष्ठिरं। ८८०५
यः शिक्षयानुद्धतः सन् रणे चरति सात्यकिः। महारथानुपक्रीडन् वृष्णीनां कीर्त्तिवर्द्धनं।
तमेते प्रतिनन्दन्ति सिद्धाः सैन्याश्च विस्मिताः। अजेयं समरे दृष्ट्वा साधु साध्विति सात्त्वतं।
योधाश्चोभयतः सर्व्वे कर्म्मभिः समपूजयन्।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणवधपर्व्वणि द्रोणधृष्टद्युम्नयुद्धे द्विनवत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १९२॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सात्त्वतस्य तु तत् कर्म्म दृष्ट्वा दुर्य्योधनादयः। शैनेयं सर्व्वतः क्रुद्धा वारयामासुरञ्जसा।
कृपः कर्णोऽथ समरे तव पुत्त्राश्च मारिष। शैनेयं त्वरयाभ्येत्य विनिघ्नन् निशितैः शरैः। ८८१०
युधिष्ठिरस्ततो राजा माद्रीपुत्त्रौ च पाण्डवौ। भीमसेनश्च बलवान् सात्त्वतं पर्य्यवारयन्।
कर्णश्च शरवर्षेण गौतमश्च महारथः। दुर्य्योधनादयश्चैव शैनेयं पर्य्यवारयन्।
तां वृष्टिं सहसा राजन्नुत्थितां घोररूपिणीं। वारयामास शैनेयो योधयंस्तान्महारथान्।
तेषामस्त्राणि दिव्यानि सन्धितानि महात्मनां। वारयामास विधिवद्दिव्यैरस्त्रैर्महामृधे।
क्रूरमायोधनं जज्ञे तस्मिन् राजसमागमे। रुद्रस्येव हि क्रुद्धस्य निघ्नतस्तान् पशून् यथा। ८८१५
हस्तानामुत्तमाङ्गानां कार्म्मुकाणाञ्च भारत। छत्त्राणाञ्चापविद्धानां चामराणाञ्च संयुगे।
राशयः स्म व्यदृश्यन्त तत्र तत्र रणाजिरे। भग्नचक्रै रथैश्चापि पतितैश्च महाभुजैः

पादिभिश्च हतैः शूरैः सङ्कीर्णा वसुधाऽभवत् । वाणपातनिकृत्तास्तु योधास्ते कुरुसत्तम ।
चेष्टन्तो विविधाश्चेष्टा व्यदृश्यन्त महाहवे । वर्त्तमाने तथा युद्धे घोरे देवासुरोपमे ।
अब्रवीत् क्षत्रियांस्तत्र धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । अभिद्रवत संयत्ताः कुम्भयोनिं महारथाः । ८८२०
एष हि पार्षतो वीरो भारद्वाजेन सङ्गतः । घटते च यथाशक्ति भारद्वाजस्य नाशने ।
यादृशानि हि रूपाणि दृश्यन्ते स्म महारणे । अद्य द्रोणञ्च संक्रुद्धः पातयिष्यति पार्षतः ।
ते यूयं सहिता भूत्वा युध्यध्वं कुम्भसम्भवं । युधिष्ठिरसमाज्ञप्ताः सृञ्जयानां महारथाः ।
अभ्यद्रवन्त संयत्ता भारद्वाजं जिघांसवः । तान् समापततः सर्व्वान् भारद्वाजो महारथः ।
अभ्यवर्त्तत वेगेन मर्त्तव्यमिति निश्चितः । प्रयाते सत्यसन्धे तु समकम्पत मेदिनी । ८८२५
ववुर्व्वातास्ततो घोरास्त्रासयाना वरूथिनीं । पपात महती चोल्का आदित्यान्निश्चरन्निव ।
दीपयन्तीव पातेन शंसतीव महद्भयं । जज्वलुश्चैव शस्त्राणि भारद्वाजस्य मारिष ।
रथाः स्वनन्ति चात्यर्थं हयाश्चाश्रूण्यपातयन् । हतौजा इव चाप्यासीद्भारद्वाजो महारथः ।
प्रास्फुरन्नयनञ्चास्य वामबाहुस्तथैव च । विमनस्कोऽभवद्युद्धे दृष्ट्वा पार्षतमग्रतः ।
ऋषीणां ब्रह्मवादीनां स्वर्गस्य गमनं प्रति । सुयुद्धेन ततः प्राणानुत्स्रष्टुमुपचक्रमे । ८८३०
ततश्चतुर्द्दिशं सैन्यैर्द्रुपदस्याभिसंवृतः । निर्द्दहन् क्षत्रियव्रातान् द्रोणः पर्य्यचरद्रणे ।
हत्वा विंशतिसाहस्रान् क्षत्रियानरिमर्द्दनः । दशायुतानि तीक्ष्णाग्रैरवधीद्विशिखैः शितैः ।
सोऽतिष्ठदाहवे यत्तो विधूम इव पावकः । क्षत्रियाणामभावाय ब्राह्ममस्त्रं समास्थितः ।
पाञ्चाल्यं विरथं भीमो हतसर्व्वायुधं वशी । अविषण्णं महात्मानं त्वरमाणः समभ्ययात् ।
ततः स्वरथमारोप्य पाञ्चाल्यमरिमर्द्दनः । अब्रवीदभिसम्प्रेक्ष्य द्रोणमस्यन्तमन्तिकात् । ८८३५
न त्वदन्य इहाचार्य्यं योद्धुमुत्सहते पुमान् । त्वरस्व प्राग्वधादस्य त्वयि भारः समाहितः ।
स तथोक्तो महाबाहुः सर्व्वभारसहं नवं । अभिपत्याददे क्षिप्रमायुधप्रवरं दृढं ।
संरब्धश्च शरानस्यन् द्रोणं दुर्व्वारणं रणे । विवारयिषुराचार्य्यं शरवर्षैरवाकिरत् ।
तौ निवारयतां श्रेष्ठौ संरब्धौ रणशोभिनौ । उदीरयेतां ब्राह्माणि दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ।
स महास्त्रैर्महाराज द्रोणमाच्छादयद्रणे । निहत्य सर्व्वाण्यस्त्राणि भारद्वाजस्य पार्षतः । ८८४०
स वशातीन् शिवींश्चैव वाह्लिकान् कौरवानपि । रक्षिष्यमाणान् सङ्ग्रामे द्रोणं व्यधमदच्युतः ।
धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् गभस्तिभिरिवांशुमान् । बभौ प्रच्छादयन्नाशाः शरजालैः समन्ततः ।
तस्य द्रोणो धनुश्छित्त्वा विद्ध्वा चैनं शिलीमुखैः । मर्म्माण्यभ्यहनद्भूयः स व्यथां परमामगात् ।
ततो भीमो दृढक्रोधो द्रोणस्याश्लिष्य तं रथं । शनकैरिव राजेन्द्र द्रोणं वचनमब्रवीत् ।
यदि नाम न युध्येरन् शिक्षिता ब्रह्मबन्धवः । स्वकर्म्मभिरसन्तुष्टा न स्म क्षत्रं क्षयं व्रजेत् । ८८४५
अहिंसा सर्व्वभूतेषु धर्म्मस्य विस्तरं विदुः । तस्य च ब्राह्मणो मूलं भवान् हि ब्रह्मवित्तमः ।
श्वपाकवत् म्लेच्छगणान् हत्वा चान्यान् पृथग्विधान् । अज्ञानान्मूढवद्ब्रह्मन् पुत्रदारधनेप्सया ।

एकस्यार्थे बहून् हत्वा पुत्त्रस्याधर्म्मविद्यथा। स्वकर्म्मस्थान् विकर्मस्थो न व्यपत्रपसे कथं।
यस्यार्थे शस्त्रमादाय यमपेक्ष्य च जीवसि। स चाद्य पतितः शेते पृष्ठेनावेदितस्तव।
धर्म्मराजेन यद्वाक्यं नाभिशङ्कितुमर्हसि। एवमुक्तस्ततो द्रोणो भीमेनोत्सृज्य तद्धनुः। ८८५०
सर्व्वाण्यस्त्राणि धर्म्मात्मा हातुकामोऽभ्यभाषत। कर्ण कर्ण महेष्वास कृप दुर्य्योधनेति च।
सङ्ग्रामे क्रियतां यत्नो ब्रवीम्येष पुनः पुनः। पाण्डवेभ्यः शिवं वोऽस्तु शस्त्रमभ्युत्सृजाम्यहं।
इति तत्र महाराज प्राक्रोशद्द्रौणिमेव च। स उत्सृज्य रणे शस्त्रं रथोपस्थे निविश्य च।
अभयं सर्व्वभूतानां प्रददौ योगयुक्तवान्। तस्य तच्छिद्रमाज्ञाय धृष्टद्युम्नः समुत्थितः।
सशरं तद्धनुर्घोरं संन्यस्याथ रथे ततः। खड्गी रथादवप्लुत्य सहसा द्रोणमभ्ययात्। ८८५५
हाहाकृतानि भूतानि मानुषाणीतराणि च। द्रोणं तथा गतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवशङ्गतं।
हाहाकारं भृशञ्चक्रुरहो धिगिति चाब्रुवन्। द्रोणोऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य परमं साङ्ख्यमास्थितः
तथोक्त्वा योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महातपाः। पुराणं पुरुषं विष्णुं जगाम मनसा परं।
मुखं किञ्चित् समुन्नाम्य विष्टभ्य उरमग्रतः। निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो निक्षिप्य हृदि धारणां।
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपाः। स्मरित्वा देवदेवेशमक्षरं परमं प्रभुं। ८८६०
दिवमाक्रामदाचार्य्यः साक्षात् सद्भिर्दुराक्रमं। द्वौ सूर्य्याविति नो बुद्धिरासीत्तस्मिंस्तथा गते।
एकाग्रमिव चासीद्धि ज्योतिर्भिः पूरितं नभः। समपद्यत चार्काभे भारद्वाजदिवाकरे।
निमेषमात्रेण च तज्ज्योतिरन्तरधीयत। आसीत् किलकिलाशब्दः प्रहृष्टानां दिवौकसां।
ब्रह्मलोकं गते द्रोणे धृष्टद्युम्ने च मोहिते। वयमेव तदाद्राक्ष्म पञ्च मानुषयोनयः।
योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमाङ्गतिं। अहं धनञ्जयः पार्थो भारद्वाजस्य चात्मजः। ८८६५
वासुदेवश्च वार्ष्णेयो धर्म्मराजोऽथ पाण्डवः। अन्ये सर्व्वे च नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमतः।
महिमानं महाराज योगयुक्तस्य गच्छतः। ब्रह्मलोकस्य तद्दिव्यं देवगुह्यं हि तत्परं।
गतिमैकान्तिकीं प्राप्तमजानन्तो नृयोनयः। नापश्यन् गच्छमानं हि तं सार्द्धमृषिपुङ्गवैः।
आचार्य्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरिन्दम। वितुन्नाङ्गं शरव्रातैर्न्यस्तायुधमसृक्क्षरं।
धिक्कृतः पार्षतस्तन्तु सर्व्वभूतैः परामृशत्। तस्य मूर्द्धानमालोक्य गतसत्त्वस्य देहतः। ८८७०
किञ्चिदब्रुवतः कायाद्विचकर्त्तासिना शिरः। हर्षेण महता युक्तो भारद्वाजे निपातिते।
सिंहनादरवञ्चक्रे भ्रामयन् खड्गमाहवे। आकर्णपलितः श्यामो वयसाऽशीतिपञ्चकः।
त्वत्कृते व्यचरत् सङ्ख्ये स तु षोडशवर्षवत्। उक्तवांश्च महाबाहुः कुन्तीपुत्त्रो धनञ्जयः।
जीवन्तमानयाचार्य्यं मा वधीर्द्रुपदात्मज। न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सैनिकाश्च ह।
उत्क्रोशन्नर्ज्जुनश्चैव सानुक्रोशस्तमाद्रवत्। क्रोशमानेऽर्ज्जुने चैव पार्थिवेषु च सर्व्वशः। ८८७५
धृष्टद्युम्नोऽवधीद्द्रोणं रथतल्पे नरर्षभ। शोणितेन परिक्लिन्नो रथाद्भूमिमपातयत्।
लोहिताङ्ग इवादित्यो दुर्द्धर्षः समपद्यत। एवं तं निहतं सङ्ख्ये ददृशे सैनिको जनः।

धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् भारद्वाजशिरो महत् । तावकानां महेष्वासः प्रमुखे तत्समाक्षिपत् ।
ते तु दृष्ट्वा शिरो राजन् भारद्वाजस्य तावकाः । पलायनकृतोत्साहा दुद्रुवुः सर्व्वतो दिशः ।
द्रोणस्तु दिवमास्थाय नक्षत्रपथमाविशत् । अहमेव तदाद्राक्षं द्रोणस्य निधनं नृप । ८८८८
ऋषेः प्रसादात् कृष्णस्य सत्यवत्याः सुतस्य तु । विधूमामिव संयान्तीमुल्कां प्रज्वलितामिव ।
अपश्याम दिवं स्तब्ध्वा गच्छन्तं तं महाद्युतिं । हते द्रोणे निरुत्साहाः कुरुपाण्डवसृञ्जयाः ।
अभ्यद्रवन्महावेगास्ततः सैन्यं व्यदीर्य्यत । निहता हतभूयिष्ठाः सङ्ग्रामे निशितैः शरैः ।
तावका निहते द्रोणे गतासव इवाभवन् । पराजयमथावाप्य परत्र च महद्भयं ।
उभयेनैव ते हीना नाविदन् धृतिमात्मनः । अन्विच्छन्तः शरीरन्तु भारद्वाजस्य पार्थिवाः । ८८८९
नान्वगच्छन्महाराज कबन्धायुतसङ्कुले । पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा परत्र च महद्यशः ।
बाणशब्दरवांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलान् । भीमसेनस्ततो राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
वरूथिन्यामनृत्येतां परिष्वज्य परस्परं । अब्रवीच्च तदा भीमः पार्षतं शत्रुतापनः ।
भूयोऽहं त्वां विजयिनं परिष्वक्ष्यामि पार्षत । सूतपुत्रे हते पापे धार्त्तराष्ट्रे च संयुगे ।
एतावदुक्त्वा भीमस्तु हर्षेण महता युतः । बाहुशब्देन पृथिवीं कम्पयामास पाण्डवः । ८८९०
तस्य शब्देन वित्रस्ताः प्राद्रवंस्तावका युधि । क्षत्त्रधर्म्मं समुत्सृज्य पलायनपरायणाः ।
पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा हृष्टा ह्यासन् विशाम्पते । अरिक्षयञ्च सङ्ग्रामे तेन ते सुखमाप्नुवन् ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणबधपर्व्वणि द्रोणबधे त्रिनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ समाप्तञ्च द्रोणबधपर्व्व ॥

अथ नारायणास्त्रमोक्षपर्व्व ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो द्रोणे हते राजन् कुरवः शस्त्रपीडिताः । हतप्रवीरा विध्वस्ता भृशं शोकपरायणाः ।
उदीर्णांश्च परान् दृष्ट्वा कम्पमानाः पुनः पुनः । अश्रुपूर्णेक्षणास्त्रस्ता दीना ह्यासन् विशाम्पते ।
विचेतसो हतोत्साहाः कश्मलाभिहतौजसः । आर्त्तस्वरेण महता पुत्रन्ते पर्य्यवारयन् । ८८९१
रजस्वला वेपमाना वीक्षमाणा दिशो दश । अश्रुकण्ठा यथा दैत्या हिरण्याक्षे पुरा हते ।
स तैः परिवृतो राजंस्त्रस्तैः क्षुद्रमृगैरिव । अशक्नुवन्नवस्थातुमपायात्तनयस्तव ।
क्षुत्पिपासापरिम्लानास्ते योधास्तव भारत । आदित्येनेव सन्तप्ता भृशं विमनसोऽभवन् ।
भास्करस्येव पतनं समुद्रस्येव शोषणं । विपर्य्यासं यथा मेरोर्व्वासवस्येव निर्जयं ।
अमर्षणीयं तद्दृष्ट्वा भारद्वाजस्य पातनं । त्रस्तरूपतरा राजन् कौरवाः प्राद्रवन् भयात् । ८९००
गान्धारराजः शकुनिस्त्रस्तस्त्रस्ततरैः सह । हतं रुक्मरथं दृष्ट्वा प्राद्रवत् सहितो रथैः ।
वरूथिनीं वेगवतीं विद्रुतां सपताकिनीं । परिगृह्य महासेनां सूतपुत्रोऽपयाद्भयात् ।
रथनागाश्वकलिलामुपकृत्य तु वाहिनीं । मद्राणामीश्वरः शल्यो वीक्षमाणोऽपयाद्भयात् ।
हतप्रवीरैर्भूयिष्ठैर्द्विपैर्बहुपदातिभिः । वृतः शारद्वतोऽगच्छत् कष्टं कष्टमिति ब्रुवन् ।

भोजानीकेन शिष्टेन कलिङ्गारट्टबाह्लिकैः । कृतवर्म्मा वृतो राजन् प्रायात् सुजवनैर्हयैः । ८९०५
पदातिगणसंयुक्तस्त्रस्तो राजन् भयार्द्दितः । उलूकः प्राद्रवत्तत्र दृष्ट्वा द्रोणं निपातितं ।
दर्शनीयो युवा चैव शौर्य्ये च कृतलक्षणः । दुःशासनो भृशोद्विग्नः प्राद्रवद्गजसंवृतः ।
रथानामयुतं गृह्य त्रिसाहस्रांश्च दन्तिनः । वृषसेनो ययौ तूर्णं दृष्ट्वा द्रोणं निपातितं ।
गजाश्वरथसंयुक्तो वृतश्चैव पदातिभिः । दुर्य्योधनो महाराज प्रायात्तत्र महारथः ।
संशप्तकगणान् गृह्य हतशेषान् किरीटिना । सुशर्म्मा प्राद्रवद्राजन् दृष्ट्वा द्रोणं निपातितं । ८९१०
गजान् रथान् समारुह्य व्युदस्य च हयान् जनाः । प्राद्रवन् सर्व्वतः सङ्ख्ये दृष्ट्वा रुक्मरथं हतं
त्वरयन्तः पितॄनन्ये भ्रातॄनपि च मातुलान् । पुत्रानन्ये वयस्यांश्च प्राद्रवन् कुरवस्तथा ।
चोदयन्तश्च सैन्यानि स्वस्रीयांश्च तथा परे । सम्बन्धिनस्तथा चान्ये प्राद्रवन्त दिशो दश ।
प्रकीर्णकेशा विध्वस्ता न द्वावेकत्र धावतः । नेदमस्तीति पुरुषा हतोत्साहा हतौजसः ।
उत्सृज्य कवचानन्ये प्राद्रवंस्तावका विभो । अन्योन्यं ते समाक्रोशन् सैनिका भरतर्षभ । ८९१५
तिष्ठ तिष्ठेति न च ते स्वयं तत्रावतस्थिरे । धुर्य्यानुत्सृज्य तु रथान् भूषणैश्चाप्यलङ्कृतान् ।
अधिरुह्य हयान् योधाः क्षिप्रं पद्भिरचोदयन् । द्रवमाणे तथा सैन्ये त्रस्तरूपे हतौजसि ।
प्रतिस्रोत इव ग्राहो द्रोणपुत्रः परानियात् । तस्यासीत् सुमहद्युद्धं शिखण्डिप्रमुखैर्गणैः ।
प्रभद्रकैश्च पाञ्चालैश्चेदिभिश्च सकेकयैः । हत्वा बहुविधाः सेना पाण्डूनां युद्धदुर्म्मदाः ।
कथञ्चित् सङ्कटान्मुक्तो मत्तद्विरदविक्रमः । द्रवमाणं बलं दृष्ट्वा पलायनकृतक्षणं । ८९२०
दुर्य्योधनं समासाद्य द्रोणपुत्रोऽब्रवीदिदं । किमियं द्रवते सेना त्रस्तरूपेव भारत ।
द्रवमाणे च राजेन्द्र नावस्थापयसे रणे । त्वञ्चापि न यथा पूर्व्वं प्रकृतिस्थो नराधिपः ।
कस्मिन्निदं हते राजन्रथसिंहे बलं तव । एतामवस्थां सम्प्राप्तं तन्ममाचक्ष्व कौरव ।
कर्णप्रभृतयश्चेमे नावतिष्ठन्ति पार्थिव । अन्येष्वपि च युद्धेषु नैव सेनाद्रवत्तथा ।
कच्चित् क्षेमं महाराज तव सैन्यस्य भारत । तत्र दुर्य्योधनः श्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य भाषितं । ८९२५
घोरमप्रियमाख्यातुं नाशकत् पार्थिवर्षभः । भिन्ना नौरिव ते पुत्रो निमग्नः शोकसागरे ।
वाष्पेणापिहितो दृष्ट्वा द्रोणपुत्रं रथे स्थितं । ततः शारद्वतं राजन् सव्रीडमिदमब्रवीत् ।
शंसेह पूर्व्वं भद्रन्ते यथा सैन्यमिदं द्रुतं । अथ शारद्वतो राजन्नार्त्तिमार्च्छन् पुनः पुनः ।
शशंस द्रोणपुत्राय यथा द्रोणो निपातितः ।
॥ कृप उवाच ॥ वयं द्रोणं पुरस्कृत्य पृथिव्यां प्रवरं रथं । प्रावर्त्तयाम सङ्ग्रामं पाञ्चालैरेव केवलैः । ८९३०
ततः प्रवृत्ते सङ्ग्रामे विमिश्राः कुरुसोमकाः । अन्योन्यमभिगर्ज्जन्तः शस्त्रैर्देहानपातयन् ।
वर्त्तमाने तथा युद्धे क्षीयमाणेषु संयुगे । धार्त्तराष्ट्रेषु संक्रुद्धः पिता तेऽस्त्रमुदैरयत् ।
ततो द्रोणो ब्राह्ममस्त्रं विकुर्व्वाणो नरर्षभः । व्यहनच्छात्रवान् भल्लैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
पाण्डवाः केकया मत्स्याः पाञ्चालाश्च द्विजोत्तम । सङ्ख्ये द्रोणरथं प्राप्य व्यनशन् कालचोदिताः ।

सहस्रं नरसिंहानां द्विसाहस्रञ्च दन्तिनां । द्रोणो ब्रह्मास्त्रयोगेन प्रेषयामास मृत्यवे । ८९३५
आकर्णपलितः श्यामो वयसाऽशीतिपञ्चकः । रणे पर्य्यचरद्द्रोणो वृद्धः षोडशवर्षवत् ।
क्लिश्यमानेषु सैन्येषु वध्यमानेषु राजसु । अमर्षवशमापन्नाः पाञ्चाला विमुखाभवन् ।
तेषु किञ्चित् प्रभग्नेषु विमुखेषु सपत्नजित् । दिव्यमस्त्रं विकुर्व्वाणो बभूवार्क इवोदितः ।
स मध्यं प्राप्य पाण्डूनां शररश्मिः प्रतापवान् । मध्यं गत इवादित्यो दुष्प्रेक्ष्यस्ते पिताऽभवत् ।
ते दह्यमाना द्रोणेन सूर्य्येणेव विराजता । दग्धवीर्य्या निरुत्साहा बभूवुर्गतचेतसः । ८९४०
तान् दृष्ट्वा पीडितान् बाणैर्द्रोणेन मधुसूदनः । जयैषी पाण्डुपुत्त्राणामिदं वचनमब्रवीत् ।
नैष जातु परैः शक्यो जेतुं शस्त्रभृताम्वरः । अपि वृत्रहणा संख्ये रथयूथपयूथपः ।
ते यूयं धर्म्ममुत्सृज्य जयं रक्षत पाण्डवाः । यथा वः संयुगे सर्व्वान्न हन्याद्रुक्मवाहनः ।
अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति मतिर्मम । हतं तं संयुगे कश्चिदाख्यात्वस्मै मृषा नरः ।
एतन्नारोचयद्वाक्यं कुन्तीपुत्त्रो धनञ्जयः । अरोचयंस्तु सर्व्वेऽन्ये कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ८९४५
भीमसेनस्तु सव्रीडमब्रवीत् पितरं तव । अश्वत्थामा हत इति नाबाबुध्यत ते पिता ।
स शङ्कमानस्तन्मिथ्या धर्म्मराजमपृच्छत । हतं वाऽप्यहतं वाजौ त्वां पिता पुत्त्रवत्सलः ।
तमेतथ्यभये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिरः । अश्वत्थामानमायोधे हतं दृष्ट्वा महागजं ।
भीमेन गिरिवर्ष्माणं मालवस्येन्द्रवर्म्मणः । अभिसृत्य ततो द्रोणमुच्चैरिदमभाषत ।
यस्यार्थे शस्त्रमाधत्से यमवेक्ष्य च जीवसि । पुत्त्रस्ते दयितो नित्यं सोऽश्वत्थामा निपातितः । ८९५०
शेते विनिहतो भूमौ वने सिंहशिशुर्यथा । जानन्नप्यनृतस्याथ दोषान् स द्विजसत्तमं ।
अव्यक्तमब्रवीद्राजा हतः कुञ्जर इत्युत । स त्वां विहतमाक्रन्दे श्रुत्वा सन्तापपीडितः ।
नियम्य दिव्यान्यस्त्राणि नायुध्यत यथा पुरा । तं दृष्ट्वा परमोद्विग्नं शोकोपहतचेतसं ।
पञ्चालराजस्य सुतः क्रूरकर्म्मा समाद्रवत् । तं दृष्ट्वा विहितं मृत्युं लोकतत्त्वविचक्षणः ।
दिव्यान्यस्त्राण्यथोत्सृज्य रणे प्राय उपाविशत् । ततोऽस्य केशान् सव्येन गृहीत्वा पाणिना तदा । ८९५५
पार्षतः क्रोशमानानां वीराणामच्छिनच्छिरः । न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सर्व्वतोऽब्रुवन् ।
तथैव चार्ज्जुनो वाहादवरुह्यैनमाद्रवत् । उद्यम्य त्वरितो बाहू ब्रुवाणश्च पुनः पुनः ।
जीवन्तमानयाचार्य्यं मावधीरपि धर्म्मवित् । तथापि वार्य्यमाणेन कौरवैरर्ज्जुनेन च ।
हत एव नृशंसेन पिता तव नरर्षभ । सैनिकाश्च ततः सर्व्वे प्राद्रवन्त भयार्द्दिताः ।
वयञ्चापि निरुत्साहा हते पितरि तेऽनघ । ८९६०
॥ सञ्जय उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्त्रस्तु निधनं पितुराहवे । क्रोधमाहारयत्तीव्रं पदाहत इवोरगः ।
ततः क्रुद्धो रणे द्रौणिर्भृशं जज्वाल मारिष । यथेन्धनं महत् प्राप्य प्रोज्ज्वलद्धव्यवाहनः ।
तलं तलेन निष्पिष्य दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् । निःश्वसन्नुरगो यद्वल्लोहिताक्षोऽभवत्तदा ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वणि अश्वत्थामक्रोधे चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अधर्म्मेण हतं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन सञ्जय । ब्राह्मणं पितरं वृद्धमश्वत्थामा किमब्रवीत् ।
मानवं वारुणाग्नेयं ब्राह्ममस्त्रञ्च वीर्य्यवान् । ऐन्द्रं नारायणञ्चैव यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितं ।   ८९५५
तमधर्म्मेण धर्म्मिष्ठं धृष्टद्युम्नेन संयुगे । श्रुत्वा निहतमाचार्य्यं सोऽश्वत्थामा किमब्रवीत् ।
येन रामादवाप्येह धनुर्व्वेदं महात्मना । प्रोक्तान्यस्त्राणि दिव्यानि पुत्राय गुणकाङ्क्षिणा ।
एकमेव हि लोकेऽस्मिन्नात्मनो गुणवत्तरं । इच्छन्ति पुरुषा लोके पुत्रं नान्यं कथञ्चन ।
आचार्य्याणां भवन्त्येव रहस्यानि महात्मनां । तानि पुत्राय वा दद्युः शिष्यायानुगताय वा ।
स शिष्यः प्राप्य तत्सर्व्वं स विशेषञ्च सञ्जय । शूरः शारद्वतीपुत्रः सङ्ख्ये द्रोणादनन्तरः ।   ८९६०
रामस्यानुमतः सङ्ख्ये पुरन्दरसमो युधि । कार्त्तवीर्य्यसमो वीर्य्ये बृहस्पतिसमो मतौ ।
महीधरसमो धृत्या तेजसाऽग्निसमो युवा । समुद्र इव गाम्भीर्य्ये क्रोधे सर्पविषोपमः ।
स रथी प्रथमो लोके जितधन्वा जितक्लमः । शीघ्रोऽनिल इवाक्रन्दे चरन् क्रुद्ध इवान्तकः ।
अस्यता येन सङ्ग्रामे धरण्यभिनिपीडिता । यो न व्यथति सङ्ग्रामे वीरः सत्यपराक्रमः ।
वेदस्नातो व्रतस्नातो धनुर्व्वेदे च पारगः । महोदधिरिवाऽक्षोभ्यो रामो दाशरथिर्यथा ।   ८९६५
तमधर्म्मेण धर्म्मिष्ठं धृष्टद्युम्नेन संयुगे । श्रुत्वा निहतमाचार्य्यं सोऽश्वत्थामा किमब्रवीत् ।
धृष्टद्युम्नस्य यो मृत्युर्दृष्टस्तेन महात्मना । यथा द्रोणस्य पाञ्चाल्यो यज्ञसेनसुतोऽभवत् ।
तं नृशंसेन पापेन क्षुद्रेणात्यल्पदर्शिना । श्रुत्वा निहतमाचार्य्यमश्वत्थामा किमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वणि अश्वत्थामक्रोधे पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ छद्मना निहतं श्रुत्वा पितरं पापकर्म्मणा । वाष्पेणापूर्य्यत द्रौणी रोषेण च नरर्षभ ।
तस्य क्रुद्धस्य राजेन्द्र वपुर्दीप्तमदृश्यत । अन्तकस्येव भूतानि जिहीर्षोः कालपर्य्यये ।   ८९७०
अश्रुपूर्णे ततो नेत्रे अपमृज्य पुनः पुनः । उवाच कोपान्निःश्वस्य दुर्य्योधनमिदं वचः ।
पिता मम यथा क्षुद्रैर्न्यस्तशस्त्रो निपातितः । धर्म्मध्वजवता पापं कृतं तद्विदितं मम ।
अनार्य्यं सुनृशंसञ्च धर्म्मपुत्रस्य मे श्रुतं । युद्धेष्वपि प्रवृत्तानां ध्रुवौ जयपराजयौ ।
द्वयमेतद्भवेद्राजन् बधस्तत्र प्रशस्यते । न्यायवृत्तो बधो यस्तु सङ्ग्रामे युध्यतो भवेत् ।
न स दुःखाय भवति यथा दृष्टो हि स द्विजैः । गतः स वीरलोकाय पिता मम न संशयः ।   ८९७५
न शोच्यः पुरुषव्याघ्रस्तथा स निधनं गतः । यत्तु धर्म्मे प्रवृत्तः सन् केशग्रहणमाप्तवान् ।
पश्यतां सर्व्वसैन्यानां तन्मे मर्म्माणि कृन्तति । मयि जीवति मत्तातः केशग्रहणमाप्तवान् ।
कथमन्ये करिष्यन्ति पुत्रेभ्यः पुत्रिणः स्पृहां । कामात् क्रोधादथाज्ञानात् द्वेषाद्बाल्येन वा पुनः ।
विधर्म्मकाणि कुर्व्वन्ति तथा परिभवन्ति च । तदिदं पार्षतेनेह महदाधर्म्मिकं कृतं ।
अवज्ञाय च मां नूनं नृशंसेन दुरात्मना । तस्यानुबन्धं स द्रष्टा धृष्टद्युम्नः सुदारुणं ।   ८९८०
अनार्य्यं परमं कृत्वा मिथ्यावादी च पाण्डवः । यो ह्यसौ छद्मनाचार्य्यं शस्त्रं सन्न्यासयत्तदा ।
तस्याद्य धर्म्मराजस्य भूमिः पास्यति शोणितं । शपे सत्येन कौरव्य इष्टापूर्त्तेन चैव हि ।

अहत्वा सर्व्वपाञ्चालान् जीवेयं न कथञ्चन । सर्व्वोपायैर्यतिष्यामि पाञ्चालानां महाहवे ।
धृष्टद्युम्नञ्च समरे हन्ताहं पापकारिणं । कर्म्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन च ।
पाञ्चालानां बधं कृत्वा शान्तिं लब्धास्मि कौरव । यदर्थं पुरुषव्याघ्र पुत्त्रानिच्छन्ति मानवाः । ८९९९
प्रेत्य चेह च सम्प्राप्तास्त्रायन्ते महतो भयात् । पित्रा तु मम साऽवस्था प्राप्ता निर्ब्बन्धुना यथा ।
मयि शैलप्रतीकाशे पुत्त्रे शिष्ये ऽत्र जीवति । धिङ्ममास्त्राणि दिव्यानि धिक् बाहू धिक् पराक्रमं ।
यन्मां द्रोणः सुतं प्राप्य केशग्रहणमाप्तवान् । स तथाऽहं करिष्यामि यथा भरतसत्तम ।
परलोकगतस्यापि भविष्याम्यनृणः पितुः । आर्य्येण तु न कर्त्तव्या कदाचित् स्तुतिरात्मनः ।
पितुर्व्वधममृष्यंस्तु वच्याम्यद्येह पौरुषं । अद्य पश्यन्तु मे वीर्य्यं पाण्डवाः सजनार्द्दनाः । ९०००
मृद्नतः सर्व्वसैन्यानि युगान्तमिव कुर्व्वतः । न हि देवा न गन्धर्व्वा नासुरोरगराक्षसाः ।
अद्य शक्ता रणे जेतुं रथस्थं मां नरर्षभाः । मदन्यो नास्ति लोकेऽस्मिन्नर्ज्जुनादास्त्रवित् क्वचित् ।
अहं हि ज्वलतां मध्ये मयूखानामिवांशुमान् । प्रयोक्ता देवसृष्टानामस्त्राणां पृतनागतः ।
मत्प्रमिष्वासमनोद्य मत्प्रयुक्ता महाहवे । दर्शयन्तः शरा वीर्य्यं प्रमथिष्यन्ति पाण्डवान् ।
अद्य सर्व्वा दिशो राजन् धाराभिरिव सङ्कुलाः । आवृताः पत्त्रिभिस्तीक्ष्णैर्द्रष्टारो माम कैरिह । ९००१
विकिरन् शरजालानि सर्व्वतो भैरवस्वनं । शत्रून्निपातयिष्यामि महावात इव द्रुमान् ।
न हि जानाति बीभत्सुस्तदस्त्रं न जनार्द्दनः । न भीमसेनो न यमौ न च राजा युधिष्ठिरः ।
न पार्षतो दुरात्मासौ न शिखण्डी न सात्यकिः । यदिदं मम कौरव्य सकल्पं सनिवर्त्तनं ।
नारायणाय मे पित्रा प्रणम्य विधिपूर्व्वकं । उपहारः पुरा दत्तो ब्रह्मरूप उपस्थितः ।
तं स्वयं प्रतिगृह्याथ भगवान् स वरं ददौ । वव्रे पिता मे परममस्त्रं नारायणं ततः । ९००२
अथैनमब्रवीद्राजन् भगवान् देवसत्तमः । भविता त्वत्समो नान्यः कश्चिद्युधि नरः क्वचित् ।
न त्विदं सहसा ब्रह्मन् प्रयोक्तव्यं कथञ्चन । न ह्येतदस्त्रमन्यत्र बधाच्छत्रोर्निवर्त्तते ।
न चैतच्छक्यते ज्ञातुं को न बध्येदिति प्रभो । अबध्यमपि हन्याद्धि तस्मान्नैतत् प्रयोजयेत् ।
बधः सङ्ख्ये रथस्यैव शस्त्राणाञ्च विसर्जने । प्रयाचताञ्च शत्रूणां गमनं शरणस्य च ।
एते प्रशमने योगा महास्त्रस्य परन्तप । सर्व्वथा पीडितो हि स्यादबध्यान पीडयन् रणे । ९००३
तज्जग्राह पिता मंत्त्रमब्रवीच्चैव स प्रभुः । त्वं वर्षिष्यसि दिव्यानि शस्त्रवर्षाण्यनेकशः ।
अनेनास्त्रेण संग्रामे तेजसा प्रज्वलिष्यसि । एवमुक्त्वा स भगवान् दिवमाचक्रमे प्रभुः ।
एतन्नारायणादस्त्रं तत् प्राप्तं पितृबन्धुना । तेनाहं पाण्डवांश्चैव पाञ्चालान्मत्स्यकेकयान् ।
विद्रावयिष्यामि रणे शचीपतिरिवासुरान् । यथा यथाऽहमिच्छेयं तथा भूत्वा शरा मम ।
निपतेयुः सपत्नेषु विक्रमत्स्वपि भारत । यथेष्टमस्त्रवर्षेण प्रवर्षिष्ये रणे स्थितः । ९००४
अयोमुखैश्च विहगैर्द्रावयिष्ये रथोत्तमान् । परश्वधांश्च विविधान्नत्स्रक्ष्ये ऽहमसंशयं ।
सो ऽहं नारायणास्त्रेण महता शत्रुतापनः । शत्रून् विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवान् ।

मित्रब्रह्मगुरुद्वेषी जाल्मकः सुविगर्हितः। पाञ्चालापसदश्चाद्य न मे जीवन् विमोक्ष्यते।
तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्त्रस्य पर्य्यवर्त्तत वाहिनी। ततः सर्व्वे महाशङ्खान् दध्मुः पुरुषसत्तमाः।
भेरीश्चाभ्यहनन् हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः। तथा ननाद वसुधा खुरनेमिप्रपीडिता। ९०२५
स शब्दस्तुमुलः खं द्यां पृथिवीञ्च व्यनादयत्। तं शब्दं पाण्डवाः श्रुत्वा पर्ज्जन्यनिनदोपमं।
समेत्य रथिनां श्रेष्ठाः सहिताः सममन्त्रयन्। तथोक्त्वा द्रोणपुत्त्रोऽपि वार्य्युपस्पृश्य भारत।
प्रादुश्चकार तद्दिव्यमस्त्रं नारायणं तदा।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वणि अश्वत्थामक्रोधे षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १९६॥

॥ सञ्जय उवाच॥ प्रादुर्भूते ततस्तस्मिन्नस्त्रे नारायणे तदा। प्रावात् सपृषतो वायुरनभ्रे स्तनयित्नुमान्।
चचाल पृथिवी चापि सञ्चुक्षुभे महोदधिः। प्रतिस्रोतः प्रवृत्ताश्च गन्तुं तत्र समुद्रगाः। ९०३०
शिखराणि व्यदीर्य्यन्त गिरीणां तत्र भारत। अपसव्यं मृगाश्चैव पाण्डुपुत्त्रान् प्रचक्रिरे।
तमसा चावकीर्य्यन्त सूर्य्यश्च कलुषोऽभवत्। सम्पतन्ति च भूतानि क्रव्यादानि प्रहृष्टवत्।
देवदानवगन्धर्व्वास्त्रस्तास्त्वासन् विशाम्पते। कथं कथाऽभवत्तीव्रा दृष्ट्वा तद्व्याकुलं महत्।
व्यथिताः सर्व्वराजानस्त्रस्तास्त्वासन् विशाम्पते। तं दृष्ट्वा घोररूपन्तु द्रौणेरस्त्रं भयावहं।
॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ निवर्त्तितेषु सैन्येषु द्रोणपुत्त्रेण संयुगे। भृशं शोकाभितप्तेन पितुर्व्वधममृष्यता। ९०३५
कुरूनापततो दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य रक्षणे। को मन्त्रः पाण्डवेष्वासीत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय।
॥ सञ्जय उवाच॥ प्रागेव विद्रुतान् दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान् युधिष्ठिरः। पुनश्च तुमुलं युद्धं श्रुत्वार्जुनमथाब्रवीत्।
॥ युधिष्ठिर उवाच॥ आचार्य्ये निहते द्रोणे धृष्टद्युम्नेन संयुगे। निहते वज्रहस्तेन यथा वृत्रे महासुरे।
नाशंसन्त जयं युद्धे दीनात्मानो धनञ्जय। आत्मत्राणे मतिं कृत्वा प्राद्रवन् कुरवो रणात्।
केचिद्भ्रान्तै रथैस्तूर्णं निहतैः पार्ष्णियन्तृभिः। विपताकध्वजच्छत्रैः पार्थिवाः शीर्णकूबरैः। ९०४०
भग्ननीडैराकुलैश्च प्रारुह्यान्याम विचेतसः। भीताः पादैर्हयान् केचित् त्वरयन्तः स्वयं रथान्।
युगचक्राक्षभग्नैश्च द्रुताः केचिद्भयातुराः। हयपृष्ठगताश्चान्ये कृष्यन्तेऽर्द्धच्युतासनाः।
गजस्कन्धेभ्यश्च संस्यूता नाराचैश्चलितासनाः। शरार्त्तैर्विद्रुतैर्नागैर्हृताः केचिद्दिशो दश।
विशस्त्रकवचाश्चान्ये वाहनेभ्यः क्षितिङ्गताः। संछिन्ना नेमिभिश्चैव मृदिताश्च हयद्विपैः।
क्रोशन्तस्तात पुत्त्रेति पलायन्त्यपरे भयात्। नाभिजानन्ति चान्योन्यं कश्मलाभिहतौजसः। ९०४५
पुत्त्रान् पितॄन् सखीन् भ्रातॄन् समारोप्य दृढक्षतान्। जलेन क्लेदयन्त्यन्ये विमुच्य कवचान्यपि।
अवस्थां तादृशीं प्राप्य हते द्रोणे द्रुतं बलं। पुनरावर्त्तितं केन यदि जानासि शंस मे।
हयानां हेषतां शब्दः कुञ्जराणाञ्च बृंहतां। रथनेमिस्वनैश्चात्र विमिश्रः श्रूयते महान्।
एते शब्दा भृशं तीव्राः प्रवृत्ताः कुरुसागरे। मुहुर्मुहुरुदीर्य्यन्ते कम्पयन्ति हि मामकान्।
य एष तुमुलः शब्दः श्रूयते लोमहर्षणः। सेन्द्रानप्येष लोकांस्त्रीन् ग्रसेदिति मतिर्मम। ९०५०

मन्ये वज्रधरस्येव निनादो भैरवस्वनः । द्रोणे हते कौरवार्थं व्यक्तमभ्येति वासवः ।
प्रहृष्टरोमकूपाश्च संविग्ना रथपुङ्गवाः । धनञ्जय गुरुं श्रुत्वा तत्र नादं विभीषणं ।
क एष भैरवान् द्रौणिर्नवस्थाप्य महारथः । निवर्त्तयति युद्धार्थं मृधे देवेश्वरो यथा ।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ उद्यम्यात्मानमुग्राय कर्म्मणे धैर्य्यमास्थितः । धमन्ति कौरवाः शङ्खान् यस्य वीर्य्यमुपाश्रिताः ।
यत्र ते संशयो राजन् न्यस्तशस्त्रे गुरौ हते । धार्त्तराष्ट्रमवस्थाप्य क एष नदतीति हि । १०३५
श्रीमन्तं तं महाबाहुं मत्तद्विरदगामिनं । व्याघ्रास्यमुग्रकर्म्माणं कुरूणामभयङ्करं ।
यस्मिन् जाते ददौ द्रोणो गवां दशशतं धनं । ब्राह्मणेभ्यो महार्हेभ्यः सो ऽश्वत्थामैष गर्जति ।
जातमात्रेण वीरेण येनोच्चैःश्रवसा इव । ह्रेषता कम्पिता भूमिर्लोकाश्च सकलास्त्रयः ।
तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतं नाम तस्याकरोत् प्रभो । अश्वत्थामेति सो ऽद्यैष शूरो नदति पाण्डव ।
यो ह्यनाथ इवाक्रम्य पार्षतेन हतस्तदा । कर्म्मणा सुनृशंसेन तस्य नाथो व्यवस्थितः । १०४०
गुरुं मे यत्र पाञ्चाल्यः केशपक्षे परामृशत् । तन्न जातु क्षमेद्द्रौणिर्जानन् पौरुषमात्मनः ।
उपचीर्णो गुरुर्मिथ्या भवता राज्यकारणात् । धर्म्मज्ञेन सता नाम सो ऽधर्म्मः सुमहान् कृतः ।
चिरं स्थास्यति चाकीर्त्तिस्त्रैलोक्ये सचराचरे । रामे वालिवधाद्यद्वदेवं द्रोणे निपातिते ।
सर्व्वधर्म्मोपपन्नो ऽयं मम शिष्यश्च पाण्डवः । नायं वक्ष्यति मिथ्येति प्रत्ययं कृतवांस्त्वयि ।
स सत्यकञ्चुकं नाम प्रविष्टेन ततो ऽनृतं । आचार्य्य उक्तो भवता हतः कुञ्जर इत्युत । १०४५
ततः शस्त्रं समुत्सृज्य निर्म्ममो गतचेतनः । आसीत् स विह्वलो राजन् यथा दृष्टस्त्वया विभुः ।
स तु शोकसमाविष्टो विमुखः पुत्रवत्सलः । शाश्वतं धर्म्ममुत्सृज्य शिष्येण निहतो गुरुः ।
न्यस्तशस्त्रमधर्म्मेण घातयित्वा गुरुं भवान् । रक्षत्विदानीं सामात्यो यदि शक्नोषि पार्षतं ।
ग्रस्तमाचार्य्यपुत्त्रेण क्रुद्धेन हतबन्धुना । सर्व्वे वयं परित्रातुं न शक्ष्यामो ऽद्य पार्षतं ।
सौहार्द्दं सर्व्वभूतेषु यः करोत्यतिमानुषः । सो ऽद्य केशग्रहं श्रुत्वा पितुर्धक्ष्यति नो रणे । १०५०
विक्रोशमाने हि मयि भृशमाचार्य्यगृद्धिनि । अपाकीर्य्य स्वधर्म्मं शिष्येण निहतो गुरुः ।
यदा गतं वयो भूयः शिष्टमल्पतरञ्च नः । तस्येदानीं विकारो ऽयमधर्म्मो ऽयं कृतो महान् ।
पितेव नित्यं सौहार्द्दात् पितेव हि च धर्म्मतः । सो ऽल्पकालस्य राज्यस्य कारणान्निहतो गुरुः ।
धृतराष्ट्रेण भीष्माय द्रोणाय च विशाम्पते । विसृष्टा पृथिवी सर्व्वा सह पुत्रैश्च तत्परैः ।
सम्प्राप्य तादृशीं वृत्तिं सत्कृतः सततं परैः । अवृणीत सदा पुत्त्रान्मामेवाभ्यधिकं गुरुः । १०५५
अचोयमाणो न्यस्तास्त्रस्त्वद्वाक्येनाहवे हतः । नहि तं युध्यमानं वै हन्यादपि शतक्रतुः ।
तस्याचार्य्यस्य वृद्धस्य द्रोहो नित्योपकारिणः । कृतो ह्यनार्य्यैरस्माभी राज्यार्थे लघुवृत्तिभिः ।
अहो वत महत्पापं कृतं कर्म्म सुदारुणं । यद्राज्यसुखलोभेन द्रोणो ऽयं साधु घातितः ।
पितॄन् भ्रातॄन् सुतान् दारान् जीवितञ्चैव वासविः । त्यजेत् सर्व्वं मम प्रेम्णा जानात्येतद्धि मे गुरुः ।

स मया राज्यकामेन हन्यमानेऽप्युपेक्षितः। तस्मादवाक्शिरा राजन् प्राप्तोऽस्मि नरकं विभो।
ब्राह्मणं वृद्धमाचार्य्यं न्यस्तशस्त्रं महामुनिं। घातयित्वाऽद्य राज्यार्थे मृतं श्रेयो न जीवितं।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वणि अर्ज्जुनवाक्ये सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १९७॥
॥ सञ्जय उवाच॥ अर्ज्जुनस्य वचः श्रुत्वा नोचुस्तत्र महारथाः। अप्रियं वा प्रियं वापि महाराज धनञ्जयं।
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्भीमसेनोऽभ्यभाषत। कुत्सयन्निव कौन्तेयमर्ज्जुनं भरतर्षभ।
मुनिर्यथाऽरण्यगतो भाषते धर्म्मसंहितं। न्यस्तदण्डो यथा पार्थ ब्राह्मणः संशितव्रतः।
क्षतत्राता क्षताज्जीवन् क्षन्ता स्त्रीष्वथ साधुषु। क्षत्रियः क्षितिमाप्नोति क्षिप्रं धर्म्मं यशः श्रियः। ९०८
स भवान् क्षत्रियगुणैर्युक्तः सर्व्वैः कुलोद्वहः। अविपश्चिद्यथा वाचं व्याहरन्नाद्य शोभसे।
पराक्रमस्ते कौन्तेय शक्रस्येव शचीपतेः। न चातिवर्त्तसे धर्म्मं वेलामिव महोदधिः।
न पूजयेत्त्वां कोऽन्वद्य यत्त्रयोदशवार्षिकं। अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा धर्म्ममेवाभिकाङ्क्षसे।
दिष्ट्या तात मनस्तेऽद्य स्वधर्म्ममनुवर्त्तते। आनृशंस्यञ्च ते दिष्ट्या बुद्धिः सततमच्युत।
यत्तु धर्म्मप्रवृत्तस्य हृतं राज्यमधर्म्मतः। द्रौपदी च परामृष्टा सभामानीय शत्रुभिः। ९०९
वनं प्रव्राजिताश्च स्म वल्कलाजिनवाससः। अनर्हमाणास्तं भावं त्रयोदश समाः परं।
एतान्यमर्षस्थानानि मर्षितानि त्वयाऽनघ। क्षत्रधर्म्मप्रसक्तेन सर्व्वमेतदनुष्ठितं।
तमधर्म्ममपाकृष्टुं स्मृत्वाऽद्य सहितस्त्वया। सानुबन्धान् हनिष्यामि क्षुद्रान्राज्यहरानहं।
त्वया तु कथितं पूर्व्वं युद्धायाभ्युद्यता वयं। घटाम स्म यथाशक्ति त्वन्तु नोऽद्य जुगुप्ससे।
धर्म्ममन्विच्छसि ज्ञातुं मिथ्यावचनमेव ते। भयार्द्दितानामस्माकं वाचा मर्म्माणि कृन्तसि। ९०९५
वपन् व्रणे क्षारमिव क्षतानां शत्रुकर्षण। विदीर्य्यते मे हृदयं त्वया वाक्शल्यपीडितं।
अधर्म्मेतत्त्वं विपुलं धार्म्मिकः सन्न बुध्यसे। यत्त्वमात्मानमस्मांश्च प्रशस्यान्न प्रशंससि।
वासुदेवे स्थिते चापि द्रोणपुत्त्रं प्रशंससि। यः कलां षोडशीं पूर्णां धनञ्जय न तेऽर्हति।
स्वयमेवात्मनो दोषान् ब्रुवाणः किन्न लज्जसे। दारयेयं महीं क्रोधाद्विकिरेयञ्च पर्व्वतान्।
आविध्य तां गदां गुर्व्वीं भीमां काञ्चनमालिनीं। गिरिप्रकाशान् क्षितिजान् भञ्जेयमनिलो यथा।
द्रावयेयं शरैश्चापि सेन्द्रान् देवान् समागतान्। सराक्षसगणान् पार्थ सासुरोरगमानवान्।
स त्वमेवंविधं जानन् भ्रातरं मां नरर्षभ। द्रोणपुत्त्राद्भयं कर्त्तुं नार्हस्यमितविक्रम।
अथवा तिष्ठ बीभत्सो सह सर्व्वैर्नरर्षभैः। अहमेनं गदापाणिर्जेष्याम्येको महारणे।
शङ्कुकर्णमिव गर्ज्जन्तं हिरण्यकशिपुं हरिः। ततः पाञ्चालराजस्य पुत्त्रः पार्थमथाऽब्रवीत्।
धृष्टद्युम्न उवाच॥ बीभत्सो विप्रकर्म्माणि विदितानि मनीषिणां। याजनाध्यापने दानं तथा यज्ञप्रतिग्रहौ। ९१०५
षष्ठमध्ययनं नाम तेषां कस्मिन् प्रतिष्ठितः। हतो द्रोणो मया यत्तत् किं मां पार्थ विगर्हसे।
अपक्रान्तः स्वधर्म्माच्च क्षत्रधर्म्ममुपाश्रितः। अमानुषेण हन्त्यस्मानस्त्रेण क्षुद्रकर्म्मकृत्।
यथा मायां प्रयुञ्जानमसह्यं ब्राह्मणब्रुवं। माययैव निहन्याद्यो न युक्तं तत्र पार्थ किं।

तस्मिंस्तथा मया प्रोक्ते यदि द्रौणायनीरुषा । कुरुते भैरवं नादं तत्र किं मम हीयते ।
न चाद्भुतमिदं मन्ये यद्द्रौणिर्युद्धमंस्यथा । घातयिष्यति कौरव्यान् परित्रातुमशक्नुवन् । ८९१०
यच्च मां धार्म्मिको भूत्वा ब्रवीषि गुरुघातिनं । तदर्थमहमुत्पन्नः पाञ्चाल्यस्य सुतोऽनलात् ।
यस्य कार्य्यमकार्य्यं वा युध्यतः स्यात् समं रणे । ब्राह्मणं तं कथं ब्रूयात् क्षत्रियं वा धनञ्जय ।
यो ह्यनस्त्रविदो हन्याद्ब्रह्मास्त्रैः क्रोधमूर्च्छितः । सर्व्वोपायैर्न स कथं बध्यः पुरुषसत्तम ।
विधर्म्मिणं धर्म्मविद्भिः प्रोक्तमेव विषोपमं । जानन् धर्म्मार्थतत्त्वज्ञः किमर्ज्जुन विगर्हसे ।
नृशंसः स मयाक्रम्य रथ एव निपातितः । तं मामनिन्द्यं बीभत्सो किमर्थं नाभिनन्दसे । ८९१५
कालानलसमं पार्थ ज्वलनार्कविषोपमं । भीमं द्रोणशिरश्छित्त्वं प्रशस्यं न प्रशंससि ।
योऽसौ ममैव नान्यस्य बान्धवान् युधि जघ्निवान् । छित्त्वापि तस्य मूर्द्धानं नैवास्मि विगतज्वरः ।
तच्च मे कृन्तते मर्म्म यन्न तस्य शिरो मया । निषादविषये क्षिप्तं जयद्रथशिरो यथा ।
अवधश्च शत्रूणामधर्म्मः श्रूयतेऽर्ज्जुन । क्षत्रियस्य ह्ययं धर्म्मो हन्याद्धन्येत वा पुनः ।
स शत्रुर्निहतः सङ्ख्ये मया धर्म्मेण पाण्डव । यथा त्वया हतः शूरो भगदत्तः पितुः सखा । ८९२०
पितामहं रणे हत्वा मन्यसे धर्म्ममात्मनः । मया शत्रौ हते कस्मात् पापे धर्म्मं न मन्यसे ।
सम्बन्धावनतं पार्थ न मां त्वं वक्तुमर्हसि । स्वगात्रकृतसोपानं निषन्नमिव दन्तिनं ।
क्षमामि ते सर्व्वमेव वाग्व्यतिक्रममर्ज्जुन । द्रौपद्या द्रौपदेयानां कृते नान्येन हेतुना ।
कुलक्रमागतं वैरं ममाचार्य्येण विश्रुतं । तथा जानात्ययं लोको न यूयं पाण्डुनन्दनाः ।
नानृती पाण्डवो ज्येष्ठो नाहं वाऽधार्म्मिकोऽर्ज्जुन । शिष्यद्रोही हतः पापो युध्यस्व विजयस्तव । ८९२५
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वणि धृष्टद्युम्नवाक्ये अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ साङ्गा वेदा यथान्यायं येनाधीता महात्मना । यस्मिन् साक्षाद्धनुर्व्वेदो ह्रीनिषेवे प्रतिष्ठितः ।
यस्मिन्नाक्रुश्यति द्रोणे महर्षितनये तथा । नीचात्मना नृशंसेन क्षुद्रेण गुरुघातिना ।
यस्य प्रसादात् कर्म्माणि कुर्व्वन्ति पुरुषर्षभाः । अमानुषाणि सर्व्वाणि देवैरसुकराणि च ।
तस्मिन्नाक्रुश्यति द्रोणे समक्षं पापकर्म्मणा । नामर्षन्तत्र कुर्व्वन्ति धिक् क्षात्रं धिगमर्षितां ।
पार्थाः सर्व्वे च राजानः पृथिव्यां ये धनुर्द्धराः । श्रुत्वा किमाहुः पाञ्चाल्यं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय । ८९३०
॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा द्रुपदपुत्रस्य ता वाचः क्रूरकर्म्मणः । तूष्णीम्भूतास्तदा राजन् सर्व्व एव विशाम्पते ।
अर्ज्जुनस्तु कटाक्षेण जिह्मं विप्रेक्ष्य पार्षतं । सवाष्पमतिनिःश्वस्य धिग्धिगित्येव चाब्रवीत् ।
युधिष्ठिरश्च भीमश्च यमौ कृष्णस्तथाऽपरे । आसन् सुव्रीडिता राजन् सात्यकिस्त्वब्रवीदिदं ।
न ह्यस्ति पुरुषः कश्चिच्च इमं पापपूरुषं । भाषमाणमकल्याणं शीघ्रं हन्यान्नराधमं ।
एते त्वां पाण्डवाः सर्व्वे कुत्सयन्ति विकुत्सया । कर्म्मणाऽनेन पापेन श्वपाकं ब्राह्मणा इव । ८९३५
एतत् कृत्वा महत् पापं निन्दितः सर्व्वसाधुभिः । न लज्जसे कथं वक्तुं समितिं प्राप्य शोभनां ।
कथञ्च शतधा जिह्वा न ते मूर्द्धाऽवदीर्य्यते । गुरुमाक्रोशतः क्षुद्र नचाधर्म्मेण पात्यसे ।

वाच्यस्त्वमपि पार्थैश्च सर्व्वैश्चान्धकवृष्णिभिः। यत् कर्म्म कलुषं कृत्वा श्लाघसे जनसंसदि।
अनार्य्यं तादृशं कृत्वा पुनरेव गुरुं द्विषन्। वध्यस्त्वं न त्वया योऽस्ति मुहूर्त्तमपि जीविता।
कस्त्वदध्यवसेदार्य्यस्त्वदन्यः पुरुषाधमः। निगृह्य केशेषु वधं गुरोर्धर्म्मात्मनः सतः। ९१४०
सप्तावरे तथा पूर्व्वे बान्धवास्ते निपातिताः। यशसा च परित्यक्तास्त्वां प्राप्य कुलपांसनं।
उक्तवांश्चापि यत् पार्थं भीष्मम्प्रति नरर्षभं। तथाऽन्तो विहितस्तेन स्वयमेव महात्मना।
तस्यापि तव सोदर्य्यो निहन्ता पापकृत्तमः। नान्यः पाञ्चालपुत्त्रेभ्यो विद्यते भुवि पापकृत्।
स चापि सृष्टः पित्रा ते भीष्मस्यान्तकरः किल। शिखण्डी रक्षितस्तेन स च मृत्युर्महात्मनः।
पाञ्चालाश्चलिता धर्म्मात् क्षुद्रा मित्त्रगुरुद्रुहः। त्वं प्राप्य सहसोदर्य्यं धिक्कृतं सर्व्वसाधुभिः। ९१४५
पुनश्चेदीदृशीं वाचं मत्समीपे वदिष्यसि। शिरस्ते पातयिष्यामि गदया वज्रकल्पया।
त्वाञ्च ब्रह्महणं दृष्ट्वा जनः सूर्य्यमवेक्षते। ब्रह्महत्या हि ते पाप प्रायश्चित्तार्थमात्मनः।
पाञ्चालक सुदुर्वृत्त ममैव गुरुमग्रतः। गुरोर्गुरुवधं भूयः क्षिपन्नैव हि लज्जसे।
तिष्ठ तिष्ठ सहस्वैकं गदापातमिमं मम। तव चापि सहिष्येऽहं गदापाताननेकशः।
सात्वतेनैवमाक्षिप्तः पार्षतः परुषाक्षरं। संरब्धं सात्यकिं प्राह संक्रुद्धः प्रहसन्निव। ९१५०
॥ धृष्टद्युम्न उवाच॥ श्रूयते श्रूयते चापि क्षम्यते चेति माधव। सदाऽनार्य्योऽशुभः साधुं पुरुषं क्षेप्तुमिच्छसि।
क्षमा प्रशस्यते लोके न तु पापोऽर्हति क्षमां। क्षमावन्तं हि पापात्मा जितोऽयमिति मन्यते।
स त्वं क्षुद्रसमाचारो नीचात्मा पापनिश्चयः। आकेशाग्रान्नखाग्राच्च वक्तव्यो वक्तुमिच्छसि।
यस्त्वं भूरिश्रवाश्छिन्नभुजः प्रायगतस्त्वया। वार्य्यमाणेन निहतस्ततः पापतरं नु किं।
व्यूहमानो मया द्रोणो दिव्येनास्त्रेण संयुगे। विसृष्टशस्त्रो निहतः किन्तत्र क्रूर दुष्कृतं।
अयुध्यमानं यस्त्वाजौ तथा प्रायगतं मुनिं। छिन्नबाहुं परैर्हन्यात् सात्यके स कथं वदेत्।
निहत्य त्वां यदा भूमौ स विकर्षति वीर्य्यवान्। किन्तदा न निहंस्येनं भूत्वा पुरुषसत्तमः।
त्वया पुनरनार्य्येण पूर्व्वं पार्थेन निर्ज्जितः। यदा तदा हतः शूरः सौमदत्तिः प्रतापवान्।
यत्र यत्र च पाण्डूनां द्रोणो द्रावयते चमूं। किरञ्छरसहस्राणि तत्र तत्र प्रयाम्यहं।
स त्वमेवंविधं कृत्वा कर्म्म चाण्डालवत् स्वयं। वक्तुमिच्छसि वक्तव्यः कस्मात्त्वं परुषाण्यथ। ९१६०
कर्त्ता त्वं कर्म्मणोऽस्याहं नाहं वृष्णिकुलाधम। पापानाञ्च त्वमावासः कर्म्मणां मा पुनर्व्वद।
जोषमास्स्व न मां भूयो वक्तुमर्हस्यतः परं। अधरोत्तरमेतद्धि न मां त्वं वक्तुमर्हसि।
अथ वक्ष्यसि मां मौर्ख्याद्भूयः परुषमीदृशं। गमयिष्यामि बाणैस्त्वां युद्धे वैवस्वतक्षयं।
न चैवं मूर्ख धर्म्मेण केवलेनैव शक्यते। तेषामपि ह्यधर्म्मेण चेष्टितं शृणु यादृशं।
वञ्चितः पाण्डवः पूर्व्वमधर्म्मेण युधिष्ठिरः। द्रौपदी च परिक्लिष्टा तथाऽधर्म्मेण सात्यके। ९१६५
प्रव्राजिता वने सर्व्वे पाण्डवाः सह कृष्णया। सर्व्वस्वमपकृष्टञ्च तथाऽधर्म्मेण बालिश।
अधर्म्मेणाऽपकृष्टश्च मद्रराजः परैरितः। अधर्म्मेण तथा बालः सौभद्रो विनिपातितः।

इतोऽप्यधर्म्मेण हतो भीष्मः कुरुपितामहः । भूरिश्रवा ह्यधर्म्मेण त्वया धर्म्मविदा हतः ॥
एवं परैराचरितं पाण्डवेयैश्च संयुगे । रक्षमाणैर्जयं वीरैर्धर्म्मज्ञैरपि सात्वत ।
दुर्ज्ञेयः स परो धर्म्मस्तथाऽधर्म्मः सुदुर्व्विदः । युध्यस्व कौरवैः सार्द्धं मा गाः पितृनिवेशनं । ९१७०
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमादीनि वाक्यानि क्रूराणि परुषाणि च । श्रावितः सात्यकिः श्रीमानाकम्पित इवाऽभवत् ।
तच्छ्रुत्वा क्रोधताम्राक्षः सात्यकिस्त्वाददे गदां । विनिःश्वस्य यथा सर्पः प्रणिधाय रथे धनुः ।
ततोऽभिपत्य पाञ्चाल्यं संरम्भेणेदमब्रवीत् । न त्वां वक्ष्यामि परुषं हनिष्ये त्वां वधक्षमं ।
तमापतन्तं सहसा महाबलममर्षणं । पाञ्चाल्यायाभिसंक्रुद्धमन्तकायान्तकोपमं ।
चोदितो वासुदेवेन भीमसेनो महाबलः । अवप्लुत्य रथात्तूर्णं बाहुभ्यां समवारयत् । ९१७५
द्रवमाणं तथा क्रुद्धं सात्यकिं पाण्डवो बली । प्रस्कन्दमानमादाय जगाम बलिनं बलात् ।
स्थित्वा विष्टभ्य चरणौ भीमेन शिनिपुङ्गवः । निगृहीतः पदे षष्ठे बलेन बलिनाम्वरः ।
अवप्लुत्य रथात्तन्तु ध्रियमाणं बलीयसा । उवाच श्लक्ष्णया वाचा सहदेवो विशाम्पते ।
अस्माकं पुरुषव्याघ्र मित्रमन्यन्न विद्यते । परमन्धकवृष्णिभ्यः पाञ्चालेभ्यश्च माधव ।
तथैवान्धकवृष्णीनां तथैव च विशेषतः । कृष्णस्य च तथास्मत्तो मित्रमन्यन्न विद्यते । ९१८०
पाञ्चालानाञ्च वार्ष्णेय समुद्रान्तं विचिन्वतां । नान्यदस्ति परं मित्रं यथा पाण्डववृष्णयः ।
स भवानीदृशं मित्रं मन्यसे च तथा तव । भवन्तश्च यथास्माकं भवताञ्च यथा वयं ।
स एवं सर्व्वधर्म्मज्ञ मित्रधर्म्ममनुस्मरन् । नियच्छ मन्युं पाञ्चाल्यात् प्रशाम्य शिनिपुङ्गव ।
पार्षतस्य क्षम त्वं वै क्षमतां चैव पार्षतः । वयं क्षमयितारश्च किमन्यत्र शमाद्भवेत् ।
प्रशाम्यमाने शैनेये सहदेवेन मारिष । पाञ्चालराजस्य सुतः प्रहसन्निदमब्रवीत् । ९१८५
मुञ्च मुञ्च शिनेः पौत्रं भीम युद्धमदान्वितं । आसादयतु मामेष धराधरमिवानिलः ।
यावदस्य शितैर्व्वाणैः संरम्भं पातयाम्यहं । युद्धश्रद्धाञ्च कौन्तेय जीवितञ्चास्य संयुगे ।
किन्नु शक्यं मया कर्त्तुं कार्य्यं यदिदमुद्यतं । सुमहत् पाण्डुपुत्राणामायान्त्येते हि कौरवाः ।
अथ वा फाल्गुनः सर्व्वान् वारयिष्यति संयुगे । अहमप्यस्य मूर्द्धानं पातयिष्यामि सायकैः ।
मन्यते छिन्नबाहुं मां भूरिश्रवसमाहवे । उत्सृजैनमहञ्चैनमेष मां वा हनिष्यति । ९१९०
शृण्वन् पाञ्चालवाक्यानि सात्यकिः सर्पवत् श्वसन् । भीमबाह्वन्तरे सक्तो विस्फुरत्यनिशं बली ।
तौ वृषाविव नर्द्दन्तौ बलिनौ बाहुशालिनौ । त्वरया वासुदेवश्च धर्म्मराजश्च मारिष ।
यत्नेन महता वीरौ वारयामासतुस्तदा । निवार्य्य परमेष्वासौ क्रोधसंरक्तलोचनौ ।
युयुत्सूनपरान् सङ्ख्ये प्रतीयुः क्षत्रियर्षभाः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वणि धृष्टद्युम्नसात्यकिक्रोधे नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः स कदनञ्चक्रे रिपूणां द्रोणनन्दनः । युगान्ते सर्व्वभूतानां कालसृष्ट इवान्तकः । ९१९१
ध्वजद्रुमं शस्त्रशृङ्गं हतनागमहाशिलं । अश्वकिम्पुरुषाकीर्णं शरासनलताहृतं ।

वृकक्रव्यादसङ्कुलं भूतसङ्घगणाकुलं । निहत्य मानवान् भल्लैः सोऽचिरेणाद्रिपर्व्वतं ।
ततो वेगेन महता विनद्य भरतर्षभ । प्रतिज्ञां श्रावयामास पुनरेव तवात्मजं ।
यस्माद्युध्यन्तमाचार्य्यं धर्म्मकञ्चुकमाश्रितः । मुञ्च शस्त्रमिति प्राह कुन्तीपुत्त्रो युधिष्ठिरः ।
तस्मात्सम्पश्यतस्तस्य द्रावयिष्यामि वाहिनीं । विद्राव्य सर्व्वान् हन्तास्मि पाञ्चाल्यं पापमेव च । ९२००
सर्व्वानेतान् हनिष्यामि यदि योत्स्यन्ति मां रणे । सत्यं ते प्रतिजानामि परावर्त्तय वाहिनीं ।
तच्छ्रुत्वा तव पुत्त्रस्तु वाहिनीं पर्य्यवर्त्तयत । सिंहनादेन महता व्यपोह्य सुमहद्भयं ।
ततः समागमो राजन् कुरुपाण्डवसेनयोः । पुनरेवाऽभवत्तीव्रः पूर्णसागरयोरिव ।
संरब्धा हि स्थिरीभूता द्रोणपुत्त्रेण कौरवाः । उदग्राः पाण्डुपाञ्चाला द्रोणस्य निधनेन च ।
तेषां परमहृष्टानां जयमात्मनि पश्यतां । संरब्धानां महावेगः प्रादुरासीद्रणाजिरे । ९२०५
यथा शिलोच्चये शैलाः सागरैः सागरा यथा । प्रतिहन्येत राजेन्द्र तथासन् कुरुपाण्डवाः ।
ततः शङ्खसहस्राणि भेरीणामयुतानि च । अवादयन्त संहृष्टाः कुरुपाण्डवसैनिकाः ।
यथा निर्म्मथ्यमानस्य सागरस्य तु निःस्वनः । अभवत्तस्य सैन्यस्य सुमहानद्भुतोपमः ।
प्रादुश्चक्रे ततो द्रौणिरस्त्रं नारायणं तदा । अभिसन्धाय पाण्डूनां पाञ्चालानाञ्च वाहिनीं ।
प्रादुरासंस्ततो बाणा दीप्ताग्राः सहस्रशः । पाण्डवान् क्षपयिष्यन्तो दीप्तास्या इव पन्नगाः । ९२१०
ते दिशः खञ्च सैन्यञ्च समावृण्वन् महाहवे । मुहूर्त्ताद्भास्करस्येव राजन् लोके गभस्तयः ।
तथापरे द्योतमाना ज्योतींषीवाम्बरेऽमले । प्रादुरासन्महीपाल कार्ष्णायसमया गुडाः ।
चतुर्द्दिशं त्रिचिवाश्च शतघ्न्योऽथ गुडा गदाः । चक्राणि च क्षुरान्तानि मण्डलानीव भास्वतः ।
शस्त्राकृतिभिराकीर्णमतीव भरतर्षभ । दृष्ट्वाऽन्तरीक्षमाविग्नाः पाण्डुपाञ्चालसृञ्जयाः ।
यथा यथा ह्ययुध्यन्त पाण्डवानां महारथाः । तथा तथा तदस्त्रं वै व्यवर्द्धत जनाधिप । ९२१५
वध्यमानास्तथाऽस्त्रेण तेन नारायणेन वै । दह्यमानानलेनेव सर्व्वतोऽभ्यर्द्दिता रणे ।
यथा हि शिशिरापाये दहेत् कक्षं हुताशनः । तथा तदस्त्रं पाण्डूनां ददाह ध्वजिनीं प्रभो ।
जगाम परमं त्रासं धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । आपूर्य्यमाणेनास्त्रेण सैन्ये क्षीयति च प्रभो ।
द्रवमाणन्तु तत्सैन्यं दृष्ट्वा विगतचेतनं । मध्यस्थताञ्च पार्थस्य धर्म्मपुत्त्रोऽब्रवीदिदं ।
धृष्टद्युम्न पलायस्व सह पाञ्चालसेनया । सात्यके त्वञ्च गच्छस्व वृष्ण्यन्धकवृतः स्वयं । ९२२०
वासुदेवोऽपि धर्म्मात्मा करिष्यत्यात्मनः क्षमं । उपदेष्टुं समर्थोऽयं लोकस्य किमुतात्मनः
संग्रामस्तु न कर्त्तव्यः सर्व्वसैन्यान् ब्रवीमि वः । अहं हि सह सोदर्य्यैः प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनं ।
भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्वा संग्रामे भीरुदुस्तरे । विमङ्क्ष्यामि सलिले सगणो द्रौणिगोष्पदे ।
कामः सम्पद्यतामद्य राज्ञो दुर्य्योधनस्य च । कल्याणवृत्तिराचार्य्यो मया युधि निपातितः ।
येन बालः स सौभद्रो युद्धानामविशारदः । समर्थैर्बहुभिः क्रूरैर्घातितो नाभिपालितः । ९२२५
येन विब्रुवती प्रश्नं यथा कृष्णा सभागता । उपेक्षिता सपुत्त्रेण दासभावं नियच्छती ।

जिघांसुर्धार्त्तराष्ट्रस्य आग्नेयास्त्रेषु फाल्गुनं। कवचेन तथा युक्तो रक्षार्थं सैन्धवस्य च।
येन ब्रह्मास्त्रविदुषा पाञ्चालाः सत्यजिन्मुखाः। कुर्व्वाणा सज्जये यत्नं समूला विनिपातिताः।
येन प्रव्राज्यमानांश्च राज्याद्वयमधर्म्मतः। निवार्य्यमाणा न वयं नानुयातास्तदैषिणः।
योऽसावत्यन्तमस्माकं कुर्व्वाणः सौहृदं परं। हतस्तदस्त्रमरणं करिष्यामि सबान्धवः। ९२३०
एवं ब्रुवति कौन्तेये दाशार्हस्त्वरितस्ततः। निवार्य्य सैन्यं बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत्।
शीघ्रं न्यस्यत शस्त्राणि वाहेभ्यश्चावरोहत। एष योगोऽत्र विहितः प्रतिघाते महात्मना।
द्विपाश्वस्यन्दनेभ्यश्च क्षितिं सर्व्वेऽवरोहत। एवमेतन्न वो हन्यादस्त्रं भूमौ निरायुधान्।
यथा यथा हि युध्यन्ते ये वा ह्यस्त्रबलम्प्रति। तथा तथा भवन्त्येते कौरवा बलवत्तराः।
निक्षेप्स्यन्ति च शस्त्राणि वाहनेभ्योऽवरुह्य ये। तान्नैतदस्त्रं संग्रामे निहनिष्यति मानवान्। ९२३५
ये त्वेतत् प्रतियोत्स्यन्ति मनसापीह केचन। निहनिष्यति तान् सर्व्वान् रसातलगतानपि।
ते वचस्तस्य तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य भारत। ईषुः सर्व्वे समुत्स्रष्टुं मनोभिः करणेन च।
तत उत्स्रष्टुकामांस्तान् शस्त्राण्यालोक्य पाण्डवः। भीमसेनोऽब्रवीद्राजन्निदं संहर्षयन्वचः।
न कथञ्चन शस्त्राणि मोक्तव्यानीह केनचित्। अहमावारयिष्यामि द्रोणपुत्रास्त्रमाशुगैः।
गदयाऽप्यनया गुर्व्या हेमविग्रहया रणे। कालवद्विचरिष्यामि द्रौणेरस्त्रं विशातयन्। ९२४०
न हि मे विक्रमे तुल्यः कश्चिदस्ति पुमानिह। यथैव सवितुस्तुल्यं ज्योतिरन्यन्न विद्यते।
पश्यध्वं मे दृढौ बाहू नागराजकरोपमौ। समर्थौ पर्व्वतस्यापि शैशिरस्य निपातने।
नागायुतसमप्राणो ह्यहमेको नरेष्विह। शक्रो यथाप्रतिद्वन्द्वो दिवि देवेषु विश्रुतः।
अद्य पश्यन्तु मे वीर्य्यं बाह्वोः पीनांसयोर्युधि। ज्वलमानस्य दीप्तस्य द्रौणेरस्त्रस्य वारणे।
यदि नारायणास्त्रस्य प्रतियोद्धा न विद्यते। अद्यैनं प्रतियोत्स्यामि पश्यत्सु कुरुपाण्डुषु। ९२४५
अर्ज्जुनार्ज्जुन बीभत्सो न न्यस्यं गाण्डिवं त्वया। शशाङ्कस्येव ते कोपं नैर्म्मल्यं पातयिष्यति।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ भीम नारायणास्त्रे मे गोषु च ब्राह्मणेषु च। एतेषु गाण्डिवं न्यस्यमेतद्धि व्रतमुत्तमं।
एवमुक्तस्ततो भीमो द्रोणपुत्रमरिन्दमः। अभ्ययान्मेघघोषेण रथेनादित्यवर्च्चसा।
स एनमिषुजालेन लघुत्वाच्छीघ्रविक्रमः। निमेषमात्रेणासाद्य कुन्तीपुत्रोऽभ्यवाकिरत्।
ततो द्रौणिः प्रहस्यैनं द्रवन्तमभिभाष्य च। अवाकिरत् प्रदीप्ताग्रैः शरैस्तैरभिमन्त्रितैः। ९२५०
पन्नगैरिव दीप्तास्यैर्व्वमद्भिरनलं रणे। अवकीर्णोऽभवत्पार्थः स्फुलिङ्गैरिव काञ्चनैः।
तस्य रूपमभूद्राजन् भीमसेनस्य संयुगे। खद्योतैरावृतस्येव पर्व्वतस्य दिनक्षये।
तदस्त्रं द्रोणपुत्रस्य तस्मिन् प्रति समस्यति। अवर्द्धत महाराज यथाग्निरनिलोद्धतः।
आवर्द्धमानमालक्ष्य तदस्त्रं भीमविक्रमं। पाण्डुसैन्यमृते भीमं सुमहद्भयमाविशत्।
ततः शस्त्राणि दिव्यानि समुत्सृज्य महीतले। अवारोहन् रथेभ्यश्च तुरगेभ्यश्च सर्व्वशः। ९२५५
तेषु निक्षिप्तशस्त्रेषु वाहनेभ्यश्च्युतेषु च। तदस्त्रवीर्य्यं विपुलं भीममूर्द्धन्यथापतत्।

हाहाकृतानि भूतानि पाण्डवाश्च विशेषतः। भीमसेनमपश्यन्त तेजसा संवृतं तदा।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वणि पाण्डवसैन्यास्त्रत्यागे द्विशतोऽध्यायः ॥ २०० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमसेनं समाकीर्णं दृष्ट्वाऽस्त्रेण धनञ्जयः। तेजसः प्रतिघातार्थं वारुणेन समावृणोत्।

नालक्षयत तत् कश्चिद्वारुणास्त्रेण संवृतं। अर्ज्जुनस्य लघुत्वाच्च संवृतत्वाच्च तेजसः।

साश्वसूतरथो भीमो द्रोणपुत्रास्त्रसंवृतः। अग्नावग्निरिव न्यस्तो ज्वालामाली सुदुर्दृशः। ९२१०

यथा रात्रिक्षये राजन् ज्योतींष्यस्तगिरिम्प्रति। समापेतुस्तथा वाणा भीमसेनरथम्प्रति।

स हि भीमो रथश्चास्य हयाः सूतश्च मारिष। संवृतो द्रोणपुत्रेण पावकान्तर्गतोऽभवत्।

यथा दग्ध्वा जगत्कृत्स्नं समये सचराचरं। गच्छेदग्निर्विभोरास्यं तथाऽस्त्रं भीममावृणोत्।

सूर्य्यमग्निप्रविष्टः स्याद्यथा चाग्निं दिवाकरः। तथा प्रविष्टं तत्तेजो न प्राज्ञायत किञ्चन।

विकीर्णमस्त्रं तद्दृष्ट्वा तथा भीमरथम्प्रति। उदीर्य्यमाणं द्रौणिञ्च निष्प्रतिद्वन्द्वमाहवे। ९२१५

सर्व्वसैन्यानि पाण्डूनां न्यस्तशस्त्राण्यनेकशः। युधिष्ठिरपुरोगांश्च विमुखांस्तान्महारथान्।

अर्ज्जुनो वासुदेवश्च त्वरमाणौ महाद्युती। अवप्लुत्य रथाद्वीरौ भीममाद्रवतां तदा।

ततस्तौ द्रोणपुत्रस्य तेजोऽस्त्रबलसम्भवं। विगाह्य तौ सुबलिनौ माययाविशतां तदा।

न्यस्तशस्त्रौ ततस्तौ तु नादहत् सोऽस्त्रजोऽनलः। वारुणास्त्रप्रयोगाच्च वीर्य्यवत्त्वाच्च कृष्णयोः।

ततश्चकृषतुर्भीमं तस्य सर्व्वायुधानि च। नारायणास्त्रशान्त्यर्थं नरनारायणौ बलात्। ९२२०

आकृष्यमाणः कौन्तेयो नदत्येव महारथः। वर्द्धते चैव तद्घोरं द्रौणेरस्त्रं सुदुर्जयं।

तमब्रवीद्वासुदेवः किमिदं पाण्डुनन्दन। वार्य्यमाणोऽपि कौन्तेय यद्युद्धान्न निवर्त्तसे।

यदि युद्धेन जेयाः स्युरिमे कौरवनन्दनाः। वयमप्यत्र युध्येम तथा चेमे नरर्षभाः।

रथेभ्यस्त्ववतीर्णाः स्मः सर्व्व एव हि तावकाः। तस्मात्त्वमपि कौन्तेय रथात्तूर्णमपाक्रम।

एवमुक्त्वा ततः कृष्णो रथाद्भूमिमपाहरत्। निःश्वसन्तं यथा नागं क्रोधसंरक्तलोचनं। ९२२५

यदाऽपकृष्टः स रथान्न्यासितश्चायुधं युधि। ततो नारायणास्त्रं तत् प्रशान्तं शत्रुतापनं।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् प्रशान्ते विधिना तथा तेजसि दुःसहे। बभूवुर्व्विमलाः सर्व्वा दिशः प्रदिश एव च।

प्रववुश्च शिवा वाताः प्रशान्ता मृगपक्षिणः। वाहनानि प्रहृष्टानि योधाश्च मनुजेश्वर।

व्यपोढे च ततो घोरे तस्मिंस्तेजसि भारत। बभौ भीमो निशापाये धीमान् सूर्य्य इवोदितः।

हतशेषं बलं तत्र पाण्डवानामतिष्ठत। अस्त्रव्युपरमं दृष्ट्वा तव पुत्रजिघांसया। ९२३०

व्यवस्थिते बले तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहते तथा। दुर्य्योधनो महाराज द्रोणपुत्रमथाब्रवीत्।

अश्वत्थामन् पुनः शीघ्रमस्त्रमेतत् प्रयोजय। व्यवस्थिता हि पाञ्चालाः पुनरेव जयैषिणः।

अश्वत्थामा तथोक्तस्तु तव पुत्रेण मारिष। सुदीनमभिनिःश्वस्य राजानमिदमब्रवीत्।

नैतदावर्त्तते राजन्नस्त्रं द्विर्नोपपद्यते। आवर्त्तितं हि निहन्त्येतत् प्रयोक्तारं न संशयः।

एवञ्चास्त्रप्रतीघातं वासुदेवः प्रयुक्तवान्। अतो न विहितः सङ्ख्ये वधः शत्रोर्जनाधिप।

पराजयो वा मृत्युर्वा श्रेयो मृत्युर्न निर्जयः । निर्जिताश्चारयो ह्येते शस्त्रोत्सर्गान्मृतोपमाः ।
॥ दुर्योधन उवाच ॥ आचार्यपुत्र यथैतत् द्विरस्त्रं न प्रयुज्यते । अन्यैर्गुरुघ्ना वध्यन्तामस्त्रैरस्त्रविदाम्वर
त्वयि दिव्यानि चास्त्राणि त्र्यम्बके चामितौजसि । इच्छतो हि न ते मुच्येत् क्रुद्धो ह्यपि पुरन्दरः ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहते द्रोणे चोपाधिना हते । तथा दुर्योधनेनोक्तो द्रौणिः किमकरोत्पुनः ।
दृष्ट्वा पार्थांश्च संग्रामे युद्धाय समुपस्थितान् । नारायणास्त्रनिर्मुक्तांश्चरतः पृतनामुखे । ८८९
॥ सञ्जय उवाच ॥ जानन् पितुः स निधनं सिंहलाङ्गूलकेतनः । सक्रोधो भयमुत्सृज्य सोऽभिदुद्राव पार्षतं ।
अभिद्रुत्य च विंशत्या क्षुद्रकाणां नरर्षभः । पञ्चभिश्चातिवेगेन विव्याध पुरुषर्षभः ।
धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् ज्वलन्तमिव पावकं । द्रोणपुत्रं चतुःषष्ट्या राजन् विव्याध पत्रिणां ।
सारथिञ्चास्य विंशत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । हयांश्च चतुरोऽविध्यच्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ।
विद्धा विद्धा नदन् द्रौणिं कम्पयन्निव मेदिनीं । आददे सर्व्वलोकस्य प्राणानिव महारणे । ८८८५
पार्षतस्तु बली राजन् कृतास्त्रः कृतनिश्चयः । द्रौणिमेवाभिदुद्राव कृत्वा मृत्युनिवर्त्तनं ।
ततो बाणमयं वर्षं द्रोणपुत्रस्य मूर्द्धनि । अवासृजदमेयात्मा पाञ्चाल्यो रथिनाम्वरः ।
तं द्रौणिः समरे क्रुद्धं छादयामास पत्रिभिः । विव्याध चैनं दशभिः पितुर्व्वधमनुस्मरन् ।
द्वाभ्याञ्च सुविसृष्टाभ्यां क्षुराभ्यां ध्वजकार्मुके । छित्वा पाञ्चालराजस्य द्रौणिरन्यैः समार्द्दयत् ।
व्यश्वसूतरथञ्चैव द्रौणिश्चक्रे महाहवे । तस्य चानुचरान् सर्व्वान् क्रुद्धः प्राच्छादयच्छरैः । ८९००
प्रदुद्राव ततः सैन्यं पाञ्चालानां विशाम्पते । सम्भ्रान्तरूपमार्त्तञ्च शरवर्षपरिक्षतं ।
दृष्ट्वा तु विमुखान् योधान् धृष्टद्युम्नञ्च पीडितं । शैनेयश्चोदयामास रथं द्रौणिरथम्प्रति ।
अष्टभिर्निशितैश्चैव सोऽश्वत्थामानमार्द्दयत् । विंशत्या पुनराहत्य नानारूपैरमर्षिणं ।
विव्याध च तथा सूतं चतुर्भिश्चतुरो हयान् । धनुर्ध्वजञ्च संयत्तश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ।
स साश्वं व्यधमच्चापि रथं हेमपरिष्कृतं । हृदि विव्याध समरे त्रिंशता सायकैर्भृशं । ८९०५
एवं स पीडितो राजन्नश्वत्थामा महाबलः । शरजालैः परिवृतः कर्त्तव्यं नान्वपद्यत ।
एवङ्गते गुरोः पुत्रे तव पुत्रो महारथः । कृपकर्णादिभिः सार्द्धं शरैः सात्वतमावृणोत् ।
दुर्योधनस्तु विंशत्या कृपः शारद्वतस्त्रिभिः । कृतवर्म्माऽथ दशभिः कर्णः पञ्चाशता शरैः ।
दुःशासनः शतेनैव वृषसेनश्च सप्तभिः । सात्यकिं विव्यधुस्तूर्णं समन्तान्निशितैः शरैः ।
ततः स सात्यकी राजन् सर्व्वानेव महारथान् । विरथान् विमुखांश्चैव क्षणेनैवाकरोन्नृप । ८९१०
अश्वत्थामा तु सम्प्राप्य चेतनां भरतर्षभ । चिन्तयामास दुःखार्त्तो निःश्वस्य पुनः पुनः ।
ततो रथान्तरं द्रौणिः समारुह्य परन्तपः । सात्यकिं वारयामास किरञ्छरशतान् बहून् ।
तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य भारद्वाजसुतं रणे । विरथं विमुखञ्चैव पुनश्चक्रे महारथः ।
ततस्ते पाण्डवा राजन् दृष्ट्वा सात्यकिविक्रमं । शङ्खशब्दान् भृशं चक्रुः सिंहनादांश्च मेदिरे ।
——— सात्यकिः ... । जघान वृषसेनस्य त्रिसाहस्रान्महारथान् । ८९१५